

MELIKOV ZBORNIK

MELIKOV ZBORNIK

SLOVENCİ V ZGODOVINI IN NJIHOVI SREDNJEEVROPSKI SOSEDJE

VINCENC RAJŠP
RAJKO BRATOŽ
JANEZ CVIRN
JASNA FISCHER
WALTER LUKAN
BRANKO MARUŠIČ
(UREDNIKI/REDAKTEURE)

ZALŽBA
ZRC

LJUBLJANA 2001

MELIKOV ZBORNIK

Slovinci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje

Uredniki *Vincenc Rajšp, Rajko Bratož, Janez Cvirn, Jasna Fischer, Walter Lukan, Branko Marušič*

Prevodi *Irena Vilfan Bruckmüller, Walter Lukan (nemščina)*
Cveta Puncer (angleščina)

Jezikovni pregled *Marjetka Kastelic*

Oblikovanje *Irena Mandelj*

Prelom *Franc Čuden, Medit, d.o.o.*

Izdajatelj *Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU*

Za izdajatelja *Darja Mihelič*

Založnik *Založba ZRC (ZRC SAZU)*

Za založnika *Oto Luthar*

Vodja založništva *Vojislav Likar*

Likovno-grafični urednik *Milojka Žalik Huzjan*

Tisk *Littera picta, d.o.o., Ljubljana*

Tisk zbornika so finančno podprli *Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije;*
Slovenska akademija znanosti in umetnosti;
Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani;
Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta
Österreichisches Ost- und Südosteuropa – Institut, Außenstelle
Ljubljana / Avstrijski inštitut za vzhodno in jugovzhodno
Evropo, izpostava Ljubljana;
Slovenski znanstveni inštitut na Dunaju / Slowenisches
Wissenschafts institut in Wien.

Digitalna različica (pdf) je pod pogoji licence CC BY-NC-ND 4.0 prosto dostopna:
<https://doi.org/10.3986/9616358332>.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)(082)

MELIKOV zbornik: Slovinci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje / Vincenc Rajšp, Rajko Bratož, Janez Cvirn, Jasna Fischer, Walter Lukan, Branko Marušič (uredniki/redakteure) ; [prevodi Irena Vilfan, Walter Lukman (nemščina), Cveta Puncer (angleščina)]. - Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2001

ISBN 961-6358-33-2

1. Rajšp, Vincenc

112138752

Kazalo

Predgovor	11
Vorwort	12
BRANKO MARUŠIČ Akademik Vasilij Melik - osemdesetletnik	13
NATAŠA STERGAR Bibliografija prof. dr. Vasilija Melika	33
PETER ŠTIH Srednjeveško plemstvo in slovensko zgodovinopisje	61
OTO LUTHAR Zgodovina in resnica. Usodna privlačnost ali historična konstrukcija	73
VASKO SIMONITI Kandidov vrt?	81
JANEZ JUHANT Pojmovanje zgodovine in problemi reinterpretacije zgodovine Slovencev	95
BOJAN ČAS France Veber o zgodovini	107
EMIL NIEDERHAUSER Milko Kos und seine ostmitteleuropäischen Zeitgenossen	115
JOACHIM HÖSLER Vom "Kampf um das Deutschtum" über die "Ostforschung" zur "freien Sicht auf die Vergangenheit" – Krain und die Untersteiermark des 19. Jahrhunderts im Spiegel der deutschsprachigen Geschichtsschreibung	121
ARNOLD SUPPAN National stereotypes between the (German) Austrians, the Czechs and the Slovenes	137
GEORGES CASTELLAN Quelques problèmes d'histoire entre Hongrois et Roumains	153
RADE PETROVIĆ Kulturni aspekti ujedinjenja Evrope	163
DARKO DAROVEC Problematika slovensko-hrvaške meje v Istri	169
JANKO PLETERSKI Pogovor s profesorjem Jankom Lavrinom	185

FELIKS J. BISTER Absolutorij na avstrijskih univerzah	191
DARJA MIHELICH Vstaja imenovana "carmula" (Karantanija, druga polovica 8. stoletja)	197
JOŽE KOROPEC Oplotnica 1182-1611	215
BOŽO OTOREPEC Kamniški šolmošter Ulrik (1296-1312)	221
DUŠAN KOS Legenda o čarobnem prstanu in sijajna smrt Viljema Svibenskega	223
LILIJANA ŽNIDARŠIČ GOLEC Papeško povzdignjenje Ljubljane v <i>Civitas</i> leta 1462	243
JOŽE MLINARIČ Turki in Maribor v prvi polovici 16. stoletja ter družina Willenrainerjev	251
WALTER BRUNNER Ein Bericht über den windischen Bauernaufstand von 1573	273
HELFRIED VALENTINITSCH Zur Geschichte des bäuerlichen Transportwesens im Herzogtum Krain (16.-18. Jahrhundert)	285
JOSIP VRANDEČIČ The "Military Revolution" in Sixteenth and Seventeenth-Century Dalmatia	293
IGNACIJ VOJE O pomorskih in trgovskih povezavah med Dubrovnikom in Trstom v 18. stoletju	311
BRANKO REISP Na poseben način odtisnjeni Valvasorjevi topografiji Kranjske in Koroške	323
EVA HOLZ Državno uradništvo v Habsburški monarhiji od Marije Terezije do Ilirskih provinc 1740-1809 (njegove gmotne razmere in skomine)	329
FRANCE M. DOLINAR Janzenizem: verskoprenovitveno ali kulturnopolitično gibanje?	345
JOŽE CIPERLE Avstrijska gimnazija na poti v splošnoizobraževalno srednjo šolo 1773-1848	357
ALOJZ CINDRIČ Kranjski doktorji na Dunajski univerzi v predmarčnem obdobju 1815-1848	373
ANDREJ STUDEN Helénia Evrópi drága	391

TEODOR DOMEJ	
Dunaj in Koroška v Prešernovem življenju	405
WALTER LUKAN	
"Le čevlje sodi naj Kopitar!" - in Penzelovega Horacija!	431
OLGA JANŠA-ZORN	
Vprašanje razkosa kmetij v Slovenskih deželah v 19. stoletju s posebnim ozirom na Kranjsko	441
JIRÍ KOŘALKA	
Slovenische Briefpartner des tschechischen Historikers und Politikers František Palacký	461
STANE GRANDA	
Slovinci in propaganda proti frankfurtskim volitvam	475
GORAZD STARIHA	
Novoizvoljeni župani in njihove težave ob začetku občinske samouprave	511
JOŽE ŽONTAR	
Uvedba okrajne uprave na Kranjskem leta 1849	529
JAN HAVRÁNEK	
Gimnazije v čeških deželah 19. stoletja in njihova vloga pri vzgoji češke inteligence	551
DUŠAN KOVÁČ	
Aussenpolitische Pläne und Vorstellungen der Slowaken in der Ära des Dualismus	561
ANTONI CETNAROWICZ	
Die slowenische Nationalbewegung in den Augen der galizischen Presse in den ersten Jahren des Dualismus (1867-1870)	569
VIKTOR VRBNJAK	
Prvi slovenski tabor v Ljutomeru po nekaterih dokumentih	587
JANEZ ŠUMRADA	
Študijska leta Pavla Turnerja	597
VINCENC RAJŠP	
'Novi škof mora usmeriti delovanje duhovščine na njeno prvotno področje'. Imenovanje J. Zl. Pogačarja za ljubljanskega škofa leta 1875	607
ERNST BRUCKMÜLLER	
Hohenwart und die Slowenen. Anmerkungen zu einer politischen Beziehung	621
BRANKO ŠUŠTAR	
Verska šola in liberalni duh učiteljev. Z "Učiteljskim tovarišem" o liberalni in katoliški usmeritvi slovenskega učiteljstva konec 19. stoletja	635

KRISTINA ŠAMPERL PURG Oris nacionalne podobe tehniške inteligence v Avstroogrski monarhiji ob prelomu stoletja na primeru Janeza Puha	655
MARTA VERGINELLA Judovski troti in slovenske čebelice	667
JANEZ CVIRN Deželnozborska volilna reforma na Kranjskem 1883	675
FRANCE KRESAL Stanovske organizacije od ukinitve cehov do prve svetovne vojne	687
ANDREJ PANČUR Določitev relacije kot glavni problem Avstroogrške valutarne reforme leta 1892	699
HELMUT RUMPLER Im Vorfeld des allgemeinen Wahlrechts. Die Wahlreformdebatten im cisleithanischen Reichsrat 1891-1893	711
MIRJANA GROSS Slovenske politične struje i hrvatsko državno pravo devedesetih godina 19. stoljeća	731
MATIJA ŽARGI Potres v Ljubljani 1895 in usoda Auerspergovega knežjega dvorca	749
SALVATOR ŽITKO Nacionalni politični antagonizmi v Istri v času zasedanja istrskega deželnega zboru v Kopru (1899-1910)	757
IGOR GRDINA "...kar čudil sem se, kaj še zmore ta strela!" (Benjamin Ipavec in opera)	775
ANGELO ARA Italijani in Slovenci v Avstrijskem Primorju (1880-1918)	799
ZVONKO BERGANT Politični portret Ivana Tavčarja v letih 1894-1918	809
BRANKO GOROPEVŠEK Štajerska deželnozborska volilna reforma	821
PETRA SVOLJŠAK O poklicni in starostni strukturi padlih avstroogrskih vojakov v prvi svetovni vojni	835
ANDREAS MORITSCH Nekaj listov iz kartoteke Michelangela barona Zoisa	851
IRENA GANTAR GODINA Slovenski intelektualci v slovanskih deželah 1918	859

ANDREJ VOVKO Delovanje Deutscher Schulvereina na Kranjskem v luči pisanja Slovenskega Branika	869
JURIJ PEROVŠEK Idejni, družbeni in narodnopolitični nazori Ivana Tavčarja po ustanovitvi jugoslovanske demokratske stranke leta 1918	885
JASNA FISCHER Gospodarska politika slovenskih vlad in vprašanje slovenskih mej v letih 1918–1919	903
MILICA KACIN WOHINZ Filippo Turati o ženski volilni (ne)pravici	911
PETER ŠVORC Slowaken und Ruthenen nach dem Zerfall Österreich-Ungarns in den Jahren 1918-1920. Die neue Realität und ihre Widerspiegelung in den gegenseitigen Beziehungen	919
DARKO FRIŠ Mariborski odbor Orjune in dogodki leta 1923	933
MIROSLAV STIPLOVŠEK Začetek delovanja Banskega sveta Dravske banovine leta 1931	951
ANKA VIDOVIČ-MIKLAVČIČ Zveza slovenskih obrtnikov in prizadevanje za ustanovitev obrtne zbornice	967
JELKA MELIK Hribar in Šuklje pred sodiščem	977
MATJAŽ KLEMENČIČ Prispevek k raziskovanju politične participacije med slovenskimi Američani v dvajsetem stoletju – primer Slovencev v Clevelandu, Leadvillu in Rock Springsu	993
ŽARKO LAZAREVIĆ Kreditni zavod za trgovino in industrijo v Ljubljani do druge svetovne vojne	1007
MARJAN DRNOVŠEK Potovanja k ameriškim Slovencem	1017
FRANC ROZMAN Turnerjevi štipendisti	1033
BOJAN GODEŠA New York Times o načrtih za samostojno Slovensko državo med drugo svetovno vojno	1045
ZDENKO ČEPIČ Volitve v Ljudsko skupščino Federativne ljudske republike Jugoslavije v luči volilne zakonodaje	1051

NEVENKA TROHA	
Slovinci na volitvah v Italiji med leti 1945-1954	1061
AVGUŠTIN MALLE	
Nekateri aspekti obnove slovenskega združenstva na Koroškem po drugi svetovni vojni	1077
BOŽO REPE	
Volitve v Sloveniji po drugi svetovni vojni	1089
HARALD HEPPNER	
Slowenische Geschichte im Spiegel der Briefmarke	1099
DUŠAN NEČAK	
Pogled na delo Stefana Karnerja "Die deutschsprachige Volksgruppe in Slowenien 1939-1996" / Gutachten im Auftrag des Bundesministeriums für Auswärtige Angelegenheiten, Völkerrechtsbüro, Graz 1997	1107
Seznam avtorjev	1121

Predgovor

Kolegi, sodelavci in učenci posvečamo pričujoči zbornik Vasiliju Meliku ob njegovi osemdesetletnici. Življenjepis in bibliografiji Vasilija Melika sledi 80 prispevkov, ki obravnavajo v širokem spektru vprašanja zgodovinskega ter slovenske in širše evropske zgodovine od zgodnjega srednjega veka do najnovejše dobe. Prispevki so razporejeni tako, da so v začetku razprave iz področja historiografije in širših zgodovinskih tem, ostale razprave pa so razporejene kronološko. V veliki meri se nanašajo na raziskovalna področja, ki jih obravnava slavljenec v svojem bogatem znanstvenem opusu, ki vsebinsko obsega: volitve in parlamentarizem, politično zgodovino, narodnopolitični razvoj v 19. in 20. stoletju ter družbena, gospodarska, kulturnozgodovinska, šolska in cerkvena vprašanja, zgodovino mest in druga v slovenskem in evropskem prostoru.

Sodelavci iz desetih evropskih držav: Slovenije, Italije, Francije, Nemčije, Avstrije, Češke, Slovaške, Madžarske, Poljske in Hrvaške pričajo o visokem mestu slavljenca v mednarodnem zgodovinskem prostoru.

Zahvaljujemo se vsem sodelavcem zbornika. Prav tako se zahvaljujemo vsem, ki so omogočili natis zbornika: Ministrstvu za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije, Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalnemu centru Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitutu za novejšo zgodovino, Pedagoški fakulteti v Mariboru, Znanstvenemu inštitutu Filozofske fakultete v Ljubljani, Izpostavi inštituta za vzhodno in jugovzhodno Evropo v Ljubljani in Slovenskemu znanstvenemu inštitutu na Dunaju.

Uredniški odbor

Vorwort

Der vorliegende Sammelband wurde Vasilij Melik von Kollegen, Mitarbeitern und Schülern zu seinem achtzigsten Geburtstag gewidmet. Im Anschluß an die Biographie des Geehrten und die gesamte Bibliographie seiner Werke reihen sich 80 Beiträge, die in einem breiten Spektrum Fragen der Geschichtsschreibung ebenso behandeln wie die slowenische und die allgemein europäischen Geschichte vom Frühmittelalter bis zur jüngsten Vergangenheit. Eingeleitet wird der Band durch Abhandlungen über Historiographie und allgemeine historische Themen; die folgenden Abhandlungen sind chronologisch gereiht. Größtenteils beziehen sie sich auf jene Forschungsgebiete, die Vasilij Melik in seinem reichen wissenschaftlichen Oeuvre behandelte: Wahlen und Parlamentarismus, politische Geschichte, nationalpolitische Entwicklung im 19. und 20. Jahrhundert, gesellschaftliche, wirtschaftliche, kulturhistorische sowie Schul- und Kirchenfragen, Städtegeschichte und andere Fragen des slowenischen und europäischen Raumes.

Autoren aus zehn europäischen Staaten, aus Slowenien, Italien, Frankreich, Deutschland, Österreich, Tschechien, der Slowakei, Ungarn, Polen und Kroatien beweisen die hohe Stellung des Geehrten in der internationalen Geschichtsschreibung.

Allen, die am Zustandekommen des Sammelbandes beteiligt waren, gilt der Dank der Herausgeber und der Redaktion. Wir danken allen, die die Drucklegung des vorliegenden Werkes ermöglichten, dem Ministerium für Schulwesen, Wissenschaft und Sport der Republik Slowenien, der Slowenischen Akademie der Wissenschaften und Künste, dem Wissenschaftlichen Forschungszentrum des Slowenischen Akademie der Wissenschaften und Künste, dem Institut für Neuere Geschichte, der Pädagogischen Fakultät in Maribor, dem Wissenschaftsinstitut der Philosophischen Fakultät in Ljubljana, der Außenstelle des österreichischen Ost- und Südosteuropa-Institutes in Ljubljana und dem Slowenischen Wissenschaftsinstitut in Wien.

Die Redaktion

BRANKO MARUŠIČ

AKADEMIK VASILIJ MELIK - OSEMDESETLETNIK

"... sem star nad osemdeset let, toda srce mi je mlajše kot kdaj koli v bojeviti in trdi moški dobi."

(Ippolito Nievo, 1857-1858)

V spremni besedi h knjigi izbranih razprav zgodovinarja Frana Zwitterja stoje tudi sledeče besede: "Med raziskovalci slovenske politične zgodovine druge polovice 19. stoletja je zavzemal pred Zwitterjem literarni zgodovinar Ivan Prijatelj najuglednejše mesto."¹ Avtor tega zapisa je akademik in univerzitetni profesor dr. Vasilij Melik, zgodovinar, ki se je z vsebinsko naravnostjo svojega dela in z raziskovalnimi dosežki pridružil z vso pravico znameniti dvojici slovenskih znanstvenikov že mnogo prej preden je nastal ta članek ob njegovem osemdesetletnem jubileju. In kakor je Vasilij Melik prav tam menil, "da Zwitterjeva dela niso izgubila svoje vrednosti in aktualnosti", tako velja in bo veljalo tudi za njegova, zaradi izvirnosti obravnave in pomembnosti dognanj.

* * *

Od prve zasnove tega članka se pisec sprašuje, kako naj se izogne stereotipnemu prikazovanju življenjske in ustvarjalne poti jubilanta ne le zato, da ne bi posnemal predhodnih temeljitih objav profesorjev Boga Grafenauerja,² Ferda Gestrina,³ Ignacija Vojeta⁴ in drugih avtorjev, temveč tudi, ker Melikova človeška in podoba znanstvenika kar samodejno vabita k drugačnemu zapisovanju, a zagotovo ne k takemu, ki bi postavljalo stvari na glavo, pač pa le opozarjalo na mnoge značajske posebnosti. Razmislek o vsem tem je zrasel tudi iz osebnih doživetij in spoznanj, iz spominov na pogovore v mnogih srečanjih z jubilantom. Povzetek vsega tega bi morda bolj kot običajna merila označil in ovrednotil slavljenčevo podobo. Vendar je drugačnost lahko tvegana in kot da za zgodovinarja ter znanstvenika ni drugačnih načinov življenjepisnega zapisovanja od standardnih in že uveljavljenih. Vasilij Melik je v svojih biografskih prispevkih velikokrat opozarjal in pokazal, kako je mogoče požlahtniti suhoparno življenjepisno naštevanje z le navidez nepomembnimi vložki.

* * *

V višjih razredih goriške gimnazije v Novi Gorici nam je profesor zgodovine svetoval, da si kot dodatni pripomoček k poglobljenemu poznavanju slovenske zgodovine omislimo učbenik *Slovenska zgodovina 1813-1914* (Ljubljana 1950) avtorjev Ferda Gestrina in Vasilija Melika. Ime Ferda Gestrina mi je bilo znano po pomožnem učbeniku - uporabljali smo ga v nižji gimnaziji - *Zgodovina od začetka 18. do začetka 19. stoletja* (Ljubljana 1948). Več težav je bilo z Vasilijem Melikom, predvsem zato, ker

¹ Fran Zwitter, O slovenskem narodnem vprašanju. Ljubljana 1990, 500.

² Vasilij Melik – šestdesetletnik. Kronika 29/1981, 59-61.

³ Vasilij Melik – šestdesetletnik. Zgodovinski časopis (poslej ZČ) 34/1980, 391-397.

⁴ Vasilij Melik – sedemdesetletnik. ZČ 45/1991, 5-13.

takrat nisem znal razlikovati med sinom Vasilijem in očetom Antonom Melikom. Zadnjega sem poznal kot avtorja brošure *Gorica. Geografske osnove mestnega naselja* (Ljubljana 1946); delce se je v času mednarodnih pogajanj o naši zahodni meji po drugi svetovni vojni znašlo v domači knjižnici. Oče Melik je bil tudi avtor knjige Prešernove družbe *Naša velika dela* (Ljubljana 1951); tudi ta je veljala kot priporočljivo šolsko branje. Med doto moje matere se je v njenem novem solkanskem domu znašel tudi Melikov učbenik *Zgodovina Srbov, Hrvatov in Slovencev* (1919, 1920), kot spomin na samostansko šolo v Mekinjah pri Kamniku. Ko smo si leta 1952 dijaki novogoriške gimnazije ogledali ljubljansko predstavo opere *André Chénier* skladatelja Umberta Giordana, nam je k razumevanju predstave pomagal tudi časopisni članek Vasilija Melika.⁵ Šele podrobnejše seznanjanje z zgodovino in slovenskim zgodovinoisjem je na stežaj odprlo podobo znanstvenoraziskovalnega dela Vasilija Melika. Odprlo pa mi je tudi pedagoško plat dela, saj sem poslušal njegova predavanja od leta 1960, ko je bil izvoljen za docenta za zgodovino južnih Slovanov (Srbi, Hrvati, Makedonci) v 19. stoletju, oziroma za zgodovino jugoslovanskih narodov (razen Slovencev) od 18. stoletja do prve svetovne vojne.

Očetov dom v Črni vasi

V radijskem pogovoru (1988) je Vasilij Melik začetek svojega življenja - morda se je nezavedno zgledoval pri Valentinu Vodniku, a kako naj bi sicer tudi drugače začel - opisal: "Rodil sem se v Ljubljani 17. januarja. Moja mama [Minka Novak] je bila doma v tedanji ljubljanski okolici, po materinih prednikih v Šiški, po očetovih na Fužinah.

⁵ Ljudska pravica 26. 4. 1952, št. 17.

Maturirala je na c. kr. učiteljskišči in je nekaj let učila na različnih šolah na Gorenjskem. Oče je bil iz Črne vasi na Barju. V 18. stoletju so začeli Barje osuševati, misleč, da bodo ustvarili bogato žitnico za vso Kranjsko. Iz te žitnice ni bilo nič, prišli pa so kolonisti iz bližnjih in oddaljenih krajev. tako je ped 150 leti nastala Črna vas, odkoder je bil moj oče. Fran Črnagoj, učitelj na barjanski šoli, ki je danes ni več, mu je omogočil študiranje. Na dunajski univerzi je končal zemljepis in zgodovino, učil deset let oba predmeta na gimnaziji, potem pa je postal profesor geografije na ljubljanski univerzi. Od njega sem najbrže dobil veselje do narave, izletov in hitre hoje, od mame zanimanje za umetnost."⁶

Vasilij Melik se je torej rodil in odraščal v okolju, ki je odlično pogojevalo različna družboslovna in humanistična, predvsem pa domoznanska nagnjenja. V času njegovega rojstva je oče Anton še učil na tretji ljubljanski državni gimnaziji, izdal pa je že omenjeni šolski učbenik o zgodovini južnih Slovanov (1919-1920) ter učbenik zgodovine srednjega veka za nižje razrede srednjih in njim sorodnih šol (1920). Napisal je tudi več razprav, ki jih je objavil *Ljubljanski zvon*; v njih je obravnaval predvsem slovenske narodnostne in politične probleme. Kasneje je Anton Melik prišel na ljubljansko Univerzo, na kateri so se, le slabo leto (19. 2. 1920) pred rojstvom njegovega sina Vasilija, začela predavanja v Historičnem seminarju. Doma so mladega Vasilija obkrožale knjige bogate družinske knjižnice in sam je večkrat poudaril ob priložnosti njegovih tipičnih klepetov v družbi kolegov – in tako je tudi bilo že zapisano⁷ – da ga je v tistih mladih letih še posebej vznemirila Staretova *Občna zgodovina za slovensko ljudstvo* (Celovec 1874-1891), ker je bila za fanta "polna zanimivih zgodb, za odraslega pa tudi dragocena in polna podatkov."⁸ Ljubezen do knjig in do zbiranja starin posebne vrste je stalna spremljevalka njegovega življenja.

Navduševala so ga tudi dela iz domače in svetovne književnosti, kasneje ga je privlačeval študij primerjalne književnosti, zanimanje za leposlovje pa je ohranil za vselej. Znanstveno delo je spoznaval v domačem okolju, tudi ko je spremljal očeta na

⁶ Zgodovinar o sebi in o svojem delu: prof. dr. Vasilij Melik. ZČ 45/1991, 14.

⁷ Prav tam.

⁸ Prav tam.

terenskem delu pri raziskovanju geografske podobe slovenskega ozemlja. Melikov družinski milje in temeljna življenjska izbira spominjata na še kak soroden primer tudi med slovenskimi zgodovinarji, ko se sorodnost ali podobnost strokovnega zanimanja prenaša iz enega v drugi ali celo v tretji ter v naslednje rodove. Pomisliti je le na očeta zgodovinarja Franca in sina zgodovinarja Milka Kosa, na literarnega zgodovinarja in etnologa Ivana Grafenauerja in njegovega sina zgodovinarja Boga, pravnega zgodovinarja Josipa Žontarja in njegovega sina zgodovinarja Jožeta ali pa na zgodovinarja Franja Baša in njegovega sina etnografa Angelosa, če omejimo naštevane takih družinskih povezav le na nekoliko starejše generacije in le na dva rodova.

Mama in oče (Anton in Minka Melik)

Vasilij Melik je zelo odkrito priznal, da v šolo ni hodil posebno rad, čeravno je svojim profesorjem na ljubljanski klasični gimnaziji in tedanjemu veljavnemu šolskemu sistemu hvaležen za prejeto splošno izobrazbo, za razgledanost in za poznavanje latinščine. Klasična gimnazija in latinščina sta zaznamovala njegovo življenjsko pot in tako je nedavno tega v razpravi o ljubljanski klasični gimnaziji že v uvodnem stavku ugotavljal: "Naša pot v višjo izobrazbo se je začela v latinščini ..." ⁹ Gimnazijskim in kasneje univerzitetnim profesorjem pa je dolgoval skrb za natančno in jasno izražanje ter za odpor do površnosti in frazarjenja. Z matematiko ni imel ne težav ne veselja, do tega predmeta pa je gojil spoštovanje. Ni pa maral prirodoslovnih predmetov (prirodopis, fizika, kemija), kasneje so ga s temi vedami povezale poljudnoznanstvene in potopisne knjige Milana Vidmarja. V gimnazijskih letih ga je zgodovino v letih 1933-1938 učil profesor Fran Zwitter: "Po začetnih težavah, ki jih je imel z nagajivimi tretješolci,

⁹ Preteklost ljubljanske klasične gimnazije. V: Zbornik ob 100-letnici šolskega pouka v zgradbi sedanje šole Prežihovega Voranca, Ljubljana. Ljubljana 1999, 13.

nas je obvladal in smo ga imeli zaradi sugestivnih razlag zelo radi."¹⁰ Kot odličnjak je opravil le pisni del maturitetnega izpita, pri predmetu srbohrvatskoslovenski jezik je bil naslov naloge *Kaj pospešuje in kaj ovira gospodarski razvoj Jugoslavije*.¹¹

Mama in sin

Po maturi je izbral na Filozofski fakulteti ljubljanske univerze kot glavni (A), študij zgodovine; "odločil" pa je že prej Josip Stare s svojo občo zgodovino. V diplomski nalogi je obravnaval vprašanje Bistre pri Ljubljani v 10. stoletju, delo je kasneje izšlo v tisku. Na univerzitetnem študiju se je ponovno srečal s prof. Zwitterom, ki je od leta 1938 predaval občno zgodovino novega veka ter slovensko zgodovino od 16. stoletja dalje. Njegova profesorja pa sta bila tudi Milko Kos in Nikola Radojčić, pri študiju primerjalne književnosti tudi Anton Ocvirk.

Sredi vojne, oktobra leta 1943, je študij dokončal, bil je eden izmed petih diplomirancev v tistem letu. Kot drugi predmet (B) je vpisal študij geografije. Toda svojemu sočasnemu nagnjenju do književnosti je ustregel tako, da je študiral tudi primerjalno književnost; v tem času je sodeloval v literarnem klubu, katerega član je bil tudi pesnik France Balantič. Svojih univerzitetnih učiteljev se je spomnil rekoč: "Vsak profesor je gledal na zgodovino na svoj način, vsak je pustil sledove v mojem življenju, gledanju in

¹⁰ Fran Zwitter, O slovenskem narodnem vprašanju ... 483.

¹¹ Vasilij Melik: Maturant na klasični gimnaziji v Ljubljani leta 1939. V: Od mature do mature. Zgodovinski razvoj mature na Slovenskem 1849/50-1994/95. Ljubljana 1998, 185.

delu."¹² Za kasnejšo Melikovo usmeritev pa je imel odločilen vpliv prof. Zwitter s svojimi prvimi sistematičnimi predavanji o zgodovini 19. stoletja, s poudarjanjem statističnih virov ter takih virov, kot so jih predstavljali deželni in državni uradni listi.

Med študijem pa je spoznal tudi italijansko internacijo (1942) in je bil že po končani diplomu leta 1944 odveden na prisilno delo v Postojno. Konec vojne pa je dočakal v gasilski službi. V študentskih in v letih, ki so neposredno sledila diplomu ni objavjal, kar je bilo ta tisti čas običajno, tega niso storili tudi Melikovi sovrstniki, ki so se takrat ali pa kasneje odločili za raziskovalno in pedagoško delo na univerzitetni ravni. Tako tudi nekoliko starejši sovrstnik Ferdo Gestrin (diploma 1940), ki je prvič objavil leta 1946, prav takrat kot Vasilij Melik. Izjema je bil Bogo Grafenauer (diploma 1940), ki je svojo prvo objavo (oceno) imel že v letu 1935, prve objavljene razprave in članke pa leta 1938.

Vasilij Melik bere vrstnikom in mlajšim v bohinjski Stari Fužini Lorenzinijevega Storžka v Lovrenčičevem prevodu

Po vojni se je najprej zaposlil za štiri mesece kot prevajalec pri Tanjugu v Ljubljani, nato pa je bil skoraj poldrugo leto pomočnik ljubljanskega mestnega arhivarja in bibliotekar v Slovanski knjižnici. To službovanje ga je seznanilo z bibliotekarsko in arhivsko stroko, "ki ju še sedaj štejem za svojo."¹³ Plodno je bilo zlasti Melikovo sodelovanje z arhivskim društvom. Leta 1946 je v *Geografskem vestniku* izšel njegov prvi članek in sicer o političnih in geografskih značilnostih nekaterih vzhodnoevropskih držav; sledilo je njegovo nadaljevanje v naslednjem letniku *Geografskega vestnika*. Leta 1947, ko je bil izvoljen za asistenta na takratnem inštitutu za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, se je začelo njegovo visokošolsko pedagoško in znan-

¹² Zgodovinar o sebi in svojem delu ... 15.

¹³ Prav tam, 15.

stveno delo. Delo na Filozofski fakulteti je prekinil zaradi služenja vojaškega roka (1950-1951) ter v letih 1952-1959 ko je bil na Ekonomski fakulteti izbran za predavatelja gospodarske zgodovine; honorarno je tudi predaval na višji pedagoški šoli v Ljubljani (1947-1952). Ko so predmet gospodarska zgodovina na Ekonomski fakulteti ukinili, se je vrnil na Filozofsko fakulteto in postal asistent na oddelku za zgodovino. Vrnitev je bila povezana z obrambo doktorske disertacije (26. 1. 1959; promocija 24. 11. 1959) *Volilni sistem na Slovenskem 1861-1918* (mentor prof. dr. Fran Zwitter). Potem ko je dosegel naslov doktorja zgodovinskih znanosti, je postal docent. Deset let zatem, leta 1969, je postal izredni profesor in je poleg že omenjenih predmetov predaval tudi zgodovino Slovencev od 18. stoletja do prve svetovne vojne. Nekaj časa sta si predmet delila s profesorjem Jankom Pleterskim tako, da je Melik predaval obdobje do leta 1878. Leta 1974 je postal redni profesor. Po upokojitvi profesorja Pleterskega (1982) pa je predaval slovensko zgodovino in vodil seminarje iz slovenske zgodovine od srede 18. stoletja do prve svetovne vojne. Od leta 1982 je predaval tudi uvod v študij zgodovine in predaval študentom slavistike slovensko kulturno zgodovino. Leta 1991 je bil upokojen in prejel je naslov zaslužni profesor. V letih 1972-1974 je bil prodekan, nato pa do leta 1977 dekan Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Bil je član mnogih komisij, ki so delovale v okviru pedagoškega in znanstvenoraziskovalnega programa dela Filozofske fakultete (predsednik upravnega odbora 1968-1973, predstojnik znanstveno-pedagoške enote za zgodovino 1978-1980 itd.). Bil je sodelavec delovne skupine v okviru European Science Foundation in od leta 1968 član češkoslovaško-slovenske komisije za zgodovino.

Toda vrnimo se zopet v čas, v katerem se je začela Melikova znanstvena in visokošolska pedagoška pot, "pot nenehnega iskanja, tveganja in razočaranja, pa tudi zadoščenja in uspehov. Na tej poti je naš jubilarant rasel in dozoreval".¹⁴ Poleg že dveh omenjenih člankov bolj geografske usmeritve ter nekaj manjših objav sledi leta 1947 objava razprave *Volitve v Trstu 1907-1913* v *Zgodovinskem časopisu*. Nastala je v času, ko je vprašanje Trsta močno zaposlovalo slovensko javnost in tudi znanost. Tako moremo tudi razumeti Melikovo prvo pravo znanstveno razpravo, čeravno je bila posredi v prvi vrsti odločitev za zgodovino volitev, kar je potrdil s prav tako obširnim pregledom volitev v frankfurtski parlament v *Zgodovinskem časopisu* leta 1948 in kasnejšimi objavami. Sam je o tem kasneje sodil: "Bolj kot kdo drug pred menoj sem se pečal z volilno zgodovino. Ker je od zadnjih pravih volitev pri nas minilo že 61 let [te besede je V. Melik povedal novembra 1988], je marsikomu ta problematika tuja in nezanimiva. Volitve 1861-1914 kažejo zelo nazorno narodnostno diferenciacijo v mestih, razvoj slovenske narodne zavesti in nastanek naših strank".¹⁵ Toda temeljno je bilo vendar spoznanje, "da je obdobje 1861-1914 čas, ko smo Slovenci najbolj napredovali, ko smo premostili ves kulturni zaostanek, ki nas je težil od srednjega veka naprej, ko smo postali pravi, drugim enakovreden narod, ko smo doživeli največji vzpon v vsej naši zgodovini."¹⁶ Vstop Vasilija Melika v svet znanosti zaznamujeta poleg omenjenih obširnih zgodovinskih razprav še objavi statistične vsebine v *Geografskem vestniku* (1948-1949) o naseljih na Slovenskem kot o upravno-statističnih enotah ter o statistiki prebivalstva Jugoslavije v letu 1948.

¹⁴ Ignacij Voje, Vasilij Melik-sedemdesetletnik. ZČ 45/1991, 12.

¹⁵ Zgodovinar o sebi in o svojem delu ... 15.

¹⁶ Prav tam, 16.

Crngrob 26. februarja 1941: Karel Rakovec, Emilijan Cevc, Vasilij Melik, Danica Uranič in Milan Komar

Usmeritev v slovensko volilno zgodovino in s tem v zgodovino druge polovice 19. in začetka 20. stoletja je bila odločitev za življenjsko raziskovalno nalogo, toda ker je zgodovinar predvsem zgodovinar, se njegovo zanimanje ne more pretirano časovno in vsebinsko omejevati. Zanimal ga je tudi srednji vek in njemu sledeča obdobja in zagotovo mnogo bolj, kot je skromno in prostodušno izjavil: "Dotikal sem se tudi starejših obdobj, tako vloge reformacije v slovenskem razvoju ali nastanka srednjeveških mest. Delo s srednjeveškimi viri je včasih pravi oddih, saj moraš misliti in sklepati na drug

način."¹⁷ Oddih pa je pri tem v drugačnosti: "v latinščini, v časovni oddaljenosti, v obilju virov za 19. stoletje in v skopih informacijah za 12., 13. stoletje ... Oddih je tudi v tem, da nastopam v srednjem veku le kot ljubitelj, saj za ta čas nisem strokovnjak."¹⁸ Tako razumemo, da je v zborniku (*Zgodovinski časopis* 1952-1953), posvečenemu profesorju Milku Kosu, objavil izrazito srednjeveško temo o vprašanju bitke pri Ljubljani v času madžarskih vpadov v prvi polovici 10. stoletja ali pa razpravo o mestu (civitas) na Slovenskem (*Zgodovinski časopis* 1972), objavil jo je dvajset let kasneje. Poznavanje starejše slovenske zgodovine, zlasti obdobje protestantizma, je pokazal ne le v znanstvenih objavah marveč tudi v obširnih ocenah takih pregledov kot so bili prva knjiga *Zgodovine narodov Jugoslavije* (*Naša sodobnost* 2/1954) ali posameznih zvezkov *Zgodovine slovenskega naroda* Boga Grafenauerja (*Naša sodobnost* 4/1956; 9/1961; 10/1962; polemičen odgovor B. Grafenauerja v *Naša sodobnost* 9/1962).

Pri vojakah leta 1951

¹⁷ Prav tam, 15.

¹⁸ Vasilij Melik v pogovoru Kako je zgodovina učiteljica (*Naši razgledi* 10. 2. 1989, štev. 3).

27. novembra 1952: profesorji in študenti zgodovine. V prvi vrsti od desne proti levi Slavka Kajba, Marjan Britovšek, Bogo Grafenauer, Josip Klemenc, Fran Zwitter, Milko Kos, Gregor Čremošnik, Metod Mikuž, Vasilij Melik in Ignacij Voje.

Razprave o demografskih problemih na Slovenskem in objave o volitvah v nekaterih slovenskih krajih ter območjih so ga pripeljale na drugi strani v sredino 20. stoletja. Slovensko zgodovino je vedno jemal in jo še pojmuje v celoti in je bil pri tem tudi polemičen rekoč: "Mislim, da so vsa obdobja slovenske zgodovine vredna raziskovanja in da smo še prav posebej v današnjem času, ko nas marsikje silijo samo v novejšo zgodovino, toliko bolj veseli tistih znanstvenikov, ki se ukvarjajo s starejšo zgodovino."¹⁹ V sintetičnem pregledu slovenske zgodovine je v času pred slovensko osamosvojitvijo zapisal besede zgodovinarja, ki zgodovino prav na izvorni način obravnava v vsej njeni širini in kompleksnosti kot sestavni del sveta, v katerem živi: "Taki smo. Imamo polno napak, pa tudi dobrih lastnosti. Ne boljši ne pametnejši nismo od drugih. Ne moremo se primerjati z velikimi narodi, ne z velikimi kulturami. Naša vrednost je v majhnosti, ne v razsežnosti. A res nam je, prav zato, ker smo majhni, nujno potrebno, da lahko na svoji zemlji živimo po svoji volji in na svoj način."²⁰ Besede, ki jih je mogoče povezati s kasnejšim razvojem na Slovenskem, kažejo tudi Melikov pogled na naloge in namen zgodovine kot samostojne znanstvene discipline: "Zgodovina ima dve nalogi. Prva je ugotavljanje dejstev, odgovarjanje na vprašanje, kaj se je zgodilo in kako. Druga je ocenjevanje preteklih dogodkov in procesov. Recimo: ali so bili dogodki pred 70 leti, ob koncu prve vojne, z razpadom habsburške monarhije in z nastankom jugoslovanske države za Slovence koristni ali ne, kaj je bilo tedaj prav ali napak narejeno. Sodba o tem se neprestano spreminja. Odvisna je predvsem od tega, kako se je Slovencem godilo po letu 1918, s čim so bili zadovoljni, v čem razočarani, ali so kot samostojen narod lahko živeli na svojem ozemlju po svoji volji in na svoj način."²¹ Na take naloge in pojmo-

¹⁹ Anthropos 1984, šte. 1-2, str. 30-31.

²⁰ Slovenci skozi čas.V: Na pragu tretjega tisočletja. Celje 1987, 8-28.

²¹ Zgodovinar o sebi in o svojem delu ... 16.

vanje zgodovine je opozoril tudi dvajset let pred tem, ko je govoril o vtisih s kongresa jugoslovanskih zgodovinarjev na Ohridu: "Bolj kot je narod mlad, bolj občutljivo reagira na ugotovitve o svoji preteklosti, ker občuti to bolj za politični problem ne pa za hladnokrvno ugotovitev dejstev."²² Sicer pa ga je prav vprašanje položaja slovenskega naroda in njegovega razmerja do sosednjih narodov in držav, kot odličnega poznavalca slovenske zgodovine 19. in 20. stoletja, nenehno zaposlovalo.

Z ženo in hčerkama na Vršiču 24. julija 1957

Z naglaševanjem Melikove temeljne usmeritve v problematiko slovenske zgodovine druge polovice 19. stoletja vse do prve svetovne vojne in s poudarjanjem zanimanja tudi za ostala obdobja zgodovine bi lahko povsem prezrli njegovo delo na področju demografskih in statističnih vprašanj, pa tudi historične bibliografije in arhivistike ter pisanja šolskih učbenikov; od leta 1969 več izdaj zgodovinske čitanke za 6. in 7. razred osnovnih šol (skupaj z Milkom Kosom in Ferdom Gestrinom, od leta 1974 več izdaj učbenika zgodovine za sedmi razred skupaj s Ferdom Gestrinom). Prav objava bibliografije del o zgodovini Slovencev (več objav v *Zgodovinskem časopisu* s sodelavci) je eden izmed pregledov Melikovega dela postal za izhodišče obravnave.²³ K vsemu navedenemu je treba povsem enakovredno dodati uredniško delo, zlasti pri *Zgodovinskem časopisu*. V organizacijsko delo pri Zgodovinskem društvu za Slovenijo je bil vključen že od časa univerzitetnega študija dalje, ploden je bil tudi njegov prispevek pri organizaciji slovenskih arhivarjev. Posebno poglavje pa je lahko namenjeno njegovemu pedagoškemu delovanju na ljubljanski univerzi.

Raziskovanje 19. stoletja označuje prav že na začetku leta 1950 izdana knjiga *Slovenska zgodovina 1813-1914*, ki jo je napisal skupaj s Ferdom Gestrinom. Delo je izšlo

²² Večer 19. 9. 1969, št. 219.

²³ Bogo Grafenauer, Vasilj Melik - šestdesetletnik, Kronika 29/1981, 59.

tudi v srbohrvatskem prevodu v Beogradu (1951) in v Zagrebu (1952). Nato je izšlo v popravljeni in dopolnjeni izdaji kot *Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918* (Ljubljana 1966), doživelo je srbohrvatsko izdajo (Sarajevo 1979) in bilo vključeno v skupinsko delo *Zgodovina Slovencev* (Ljubljana 1979). Razprave o slovenskem 19. stoletju, ki so sledile, so podobo dopolnjevale, zlasti pri raziskovanju slovenske volilne zgodovine, ki je dobila prvo podobo v doktorski disertaciji. Ta je leta 1965 izšla v knjigi *Volitve na Slovenskem 1861-1918* pri Slovenski matici v ugledni knjižni zbirki Razprave in eseji. Pomen Melikove monografije ni le v obdelavi celotnega volilnega sistema na Slovenskem od uvedbe parlamentarizma (1861) do razpada habsburške monarhije - ko bi bila vanjo vključena še krajša parlamentarna doba, nastala leta 1848, bi bila obdelana celotna zgodovina volitev moderne dobe na Slovenskem do leta 1918 - marveč tudi v podrobnejši razlagi volilne zakonodaje in izvedbi volitev v posameznih slovenskih krajih in volilnih okoliših. Do danes ni še nihče podvomil v oceno, da gre za "eno temeljnih del za zgodovino Slovencev v ustavni dobi habsburške monarhije, ki jo potrebuje vsak, kdor se želi seznaniti s slovensko zgodovino tega časa."²⁴ Kar ni uspel vključiti v monografijo, je kasneje obdeloval: za Jesenice (*Jeklo in ljudje* 1/1964), za območje Domžal in Kamnika (*Mengeški zbornik* 2/1969, 1), Kranja (*Kranjski zbornik* 1970), za Grosuplje (*Zbornik občine Grosuplje* 5/1973), za Ljubljano (*Kronika* 29/1981) in za območje Ribnice (*Kronika* 30/1982). Vendar je pri obravnavi segal v zgodovino volitev tudi v Jugoslaviji, kar je najavil najprej z razpravo v volitvah v konstituantno leta 1920 (*Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 3/1962). Njegovo raziskovalno delo pri zgodovini volitev je imelo velik odmev tudi v tujem svetu. Za monografijo iz leta 1965 je prejel oktobra 1991 na Dunaju nagrado, imenovano po zgodovinarju Antonu Gindeliyju;²⁵ sledila je naslednje leto podelitev avstrijskega častnega križca za znanost in umetnost. Knjiga je nato izšla v nemščini kot *Wahlen im alten Österreich* (Wien 1997), v zbirki nemških prevodov reprezentativnih zgodovinskih del, napisanih v nenemških jezikih nekdanje habsburške monarhije (urednik prof. Gerald Stourzh). V nemščini so izšle še druge Melikove razprave o problemih slovenske in avstrijske zgodovine predvsem druge polovice 19. stoletja. Med temi pa je treba omeniti vsaj obravnavo volilne pravice v cislajtanskih deželnih zborih, ki je izšla v sedmi knjigi knjižne zbirke *Die Habsburgermonarchie 1848-1918* (Wien 2000).

Od volitev so ga raziskave vodile in ga še vodijo na probleme parlamentarnega delovanja, in sicer deželnih zborov v posameznih deželah ter dunajskega parlamenta. Od tod je prehajal na temeljne probleme slovenske politike, kot so bili ideja Zedinjene Slovenije, nastanek političnih strank, taborsko gibanje, razkoli v slovenskem političnem taboru, socialni temelji politične, gospodarske in kulturne dejavnosti, odnosi do avstrijske vlade, vprašanja germanizacije in italianizacije, južnoslovansko vprašanje. Poglobljeni in sistematični študij je bil najtesneje povezan s programom Zgodovinskega društva za Slovenijo. Društvo je namreč v začetku šestdesetih let sprejelo načrt, da bi ob delih Dragotina Lončarja in Ivana Prijatelja ponovno pregledali slovensko zgodovino od leta 1860 in pri tem "je našlo ne samo zavzetega, marveč tudi usposobljenega izvrševalca te zahtevne naloge v profesorju Meliku, ki se je tedaj, kakor že rečeno, vse bolj usmerjal na ta vprašanja slovenske zgodovine."²⁶ Pričel je oktobra 1963 na 12. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Kočevju z referatom o nekaterih vprašanjih slovenske politike v začetku šestdesetih let 19. stoletja (objava v *Jugoslovenskem isto-*

²⁴ Prav tam, 60.

²⁵ Delo 28. 10. 1891, šte. 253.

²⁶ Ferdo Gestrin, Vasilij Melik - šestdesetletnik. ZČ 34/1980, 393.

rijskem časopisu 1964 in v *Zgodovinskem časopisu* 1965-1966) in v tesni povezavi s prof. Franom Zwitterom, ki je na istem zborovanju nastopil z referatom o slovenskem političnem preporodu v okviru evropske nacionalne problematike. Nadaljeval je nato s sodelavci v Novi Gorici (1968)²⁷ in je kot uvodni referent nastopal na vsakokratnih zborovanjih slovenskih zgodovinarjev med leti 1970-1976; za čas po letu 1903 je kasneje vodil revizijo slovenske politične zgodovine, pravzaprav ustvarjanje nove podobe slovenske preteklosti do nastanka prve svetovne vojne, prof. Janko Pleterški (zborovanja 1978, 1980, 1982).

Dom 1966

Profesorja Ferdo Gestrin in Ignacij Voje sta obdelala Melikovo znanstveno pot ob njegovi šestdeset - oziroma sedemdesetletnici tudi v podobi komentirane bibliografije. Profesor Gestrin je ob šestdesetletnici ugotavljal, da šteje Melikova bibliografija 151 enot, ob sedemdesetletnici pa je profesor Voje dodal, da je v desetletju 1971-1981 Melik obogatil svojo bibliografijo za okrog sto enot. Bibliografija Nataše Stergarjeve v tem zborniku znatno dopolnjuje predhodno²⁸ in druge bibliografske pregledne.²⁹ Število objav se je ob osemdesetletnem jubileju v celoti (knjige, razprave, članki, gesla, ocene, intervjuji, diskusije) na prek 480 enot, izmed teh je 135 objav nastalo v zadnjem desetletju. Da ne bi ponavljali ugotovitev profesorjev Gestrina in Vojeta, naj sledi zato pregled Melikovega ustvarjanja v zadnjem desetletju, ki je obenem zadnje desetletje 20. stoletja.

Ustvarjalno delo Vasilija Melika je potekalo po tistih osnovnih in interesnih smereh, ki jih je zastavljala, utrjeval in potrjeval že v predhodnih etapah svoje znanstveno-raziskovalne in pedagoške dejavnosti. Spremembe, ki so jih doživeli Slovenci, ko so se

²⁷ Tu je nastopil (pravzaprav v Solkanu, ker takrat Nove Gorice še ni bilo) oktobra 1948 na petem zborovanju slovenskih zgodovinarjev s predavanjem *Revolucija 1948 in njeno prikazovanje v srednji šoli*.

²⁸ Nataša Stergar, Bibliografija prof. dr. Vasilija Melika. ZČ 34/1980, 398-402.

²⁹ Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev in sodelavcev (2-5, Ljubljana 1957-1996).

z osamosvojitvijo iz naroda povsem preoblikovali v nacijo, so zapustile sledi pri slovenskih zgodovinarjih in tudi pri Vasiliju Meliku. Že pred političnimi spremembami na prelomu osemdesetih in devetdesetih je opozarjal na neprimernost ideoloških interpretacij zgodovinskih dogodkov in gibanj ne le pri Kardelju, ta je na primer med drugim politično obravnaval tudi Krekovo gibanje,³⁰ pač pa tudi pri Francetu Klopčiču, na čigar "nekam zaničljivo" pripombo o proučevanju krščanstva na slovenskih tleh je menil: "Ne vem, zakaj naj bi bila zgodovina, ki raziskuje začetke krščanstva, nekaj napačnega in nekaj nepotrebne." ³¹ Kot skrajno negativno je na okrogli mizi leta 1986 v Tolminu označil misel, "da se zgodovina začne šele leta 1941, ali, da je treba iz vse preteklosti izdvojiti obdobje po letu 1941, mu pridružiti še izbrana poglavja starejših časov, kot revolucije, delavsko gibanje in še kaj drugega, in to posebej gojiti in podpirati."³² Po letu 1990 je svoje kritične misli še nekoliko bolj radikaliziral in je sodbo o času po drugi svetovni vojni na Slovenskem izrekel ("Vsaka doba prinese nekaj dobrega in nekaj slabega, to je povsem jasno. Občutek pa imam, da je bilo tistega slabega precej več, če bi tehtali dobo od 1945 do danes."³³) verjetno tudi v spominu na vlogo, katero je bil očitno prisiljen leta 1959 odigrati v tako imenovani "aferi Slodnjak."³⁴ S svojo trditvijo o tveganosti razpravljanja, "kaj bi se zgodilo, če bi se nekaj ne zgodilo",³⁵ kar je sicer po njegovem dostikrat tudi zanimivo in poučno, je polemično opozarjal na neprepričljivost takega argumentiranja. Tudi v referatu na kolokviju *Jugoslavija-zgodovinska nuja ali zgodovinska zmeta* v Mariboru v začetku leta 1993, ko je uvodoma zatrdil, da mu izraz "zgodovinska nuja" na primeru vstopa Slovencev v jugoslovansko skupnost leta 1918 ni všeč, in nato zaključil "upanja o idealnem sožitju Slovencev, Hrvatov in Srbov v novi državi so se zelo naglo izkazala kot zmotna, razočaranje je prevladalo. Ne vem, zakaj bi potem Jugoslavijo, kakršno smo dobili, imenovali drugače kot zmeta."³⁶

V obravnavanem desetletju je Melik po upokojitvi prenehal z aktivnim pedagoškim poklicem toda še vedno je ostal in je povezan z univerzo ne le kot predavatelj, temveč tudi kot mentor pri magistrskem in doktorskem študiju. Leta 1993, 27. maja, je bil izvoljen za dopisnega člana Slovenske akademije znanosti in umetnosti in natančno štiri leta zatem izvoljen za rednega člana. O bibliografiji štiriletnega časa med imenovanjem za dopisnega in rednega člana je prof. Janko Pleterski menil, da je za Melikove objave značilen "priznani plastični stil, ki ga dr. Melik zna ustvariti, ko prikazuje izbrano temo, obenem pa pomeni tudi novo potrdilo njegovega slovesa pravega poznavalca moderne slovenske zgodovine."³⁷

Redno se je kot predavatelj udeleževal strokovnih zborovanj doma in na tujem, njih število je tudi na Slovenskem v zadnjem desetletju močno naraslo, pri tem je, zlasti na zborovanjih z monografskimi obdelavami osebnosti ali obdobja, velikokrat prispeval referate, ki so zgodovinsko okvirjali obravnavane dogodke ali osebnosti. Leta 1987 se je prvič udeležil s predavanjem o družbenih razmerah v ljubljanski škofiji v drugi polovici

³⁰ Anthropos 1984. štev. 1-2, str. 30.

³¹ Prav tam, 31.

³² ZČ 41/1987, 152.

³³ Slovenija 1918-1991. Razgovor Miloša Mikelna z dr. Bogom Grafenauerjem, dr. Vasilijem Melikom in dr. Jankom Pleterskim. Prešernov koledar 1994, Ljubljana 1993, 50.

³⁴ Aleš Gabrič, Socialistična kultura in revolucija. Slovenska kulturna politika 1953-1962. Ljubljana 1995, 286, 289.

³⁵ Glasnik Slovenske matice 13/1989, štev. 1, str. 44

³⁶ Jugoslavija – zgodovinska zmeta ali nuja? Časopis za zgodovino in narodopisje 65/1994, 51-54.

³⁷ Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti 48/1997, Ljubljana 1998, 47.

19. stoletja vsakoletnega simpozija Slovenske teološke akademije v Rimu, odtlej se teh srečanj skoraj redno udeležuje. Podobno velja tudi za mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci in za druga srečanja, predvsem v Avstriji in Italiji, ter zlasti za strokovne sestanke na domačih, slovenskih tleh (zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Seminarji slovenskega jezika in kulture, Kopitarjevi študijski dnevi itd.).

24. zborovanje slovenskih zgodovinarjev na Ptuj - predavanje o letu 1918, 28. septembra 1988

Vasilij Melik je nadaljeval z zanj značilno metodo dela, ko je nezavedno in tudi opozarjajoč na kak starejši vzor proučeval poleg nekaterih temeljnih izhodišč (na primer gmotne podlage slovenske družbe predvsem v 19. stoletju) tudi vsakdanje življenje in bil pri tem tudi polemičen: "Treba je upoštevati tudi to, da pri poudarjanju potrebe po proučevanju vsakdanjega življenja in mnogih podobnih stvari dostikrat tudi pretiravamo. Pretiravamo tudi na ta način, da za stvari, ki so znane že dolgo časa, najdemo nova imena in se zdi, kot da začnemo proučevanja, ki jih še nikdar ni bilo. Ko sem pred dnevi bral o nacionalnih stereotipih, sem s presenečenjem ugotovil, da sem pred petimi ali sedmimi leti že pisal o nacionalnih stereotipih, ne da bi se tega sploh zavedal."³⁸

Iz objavljenega gradiva ni lahko postaviti nekakšne vrednostne lestvice. Toda zagotovo izstopa nemški prevod monografije o volitvah na Slovenskem (1861-1918) - *Wahlen im alten Österreich* (1997). To seveda ni bila edina objava, ki je posegala v volilno zgodovino in v zgodovino slovenskega parlamentarizma. Poleg ustreznih gesel v posameznih zvezkih *Enciklopedije Slovenije* je objavil še razprave o strankah in avstroslavizmu v državnem zboru (*Der Austroslavismus*, Wien 1995), o Trstu in dunajskem parlamentu (*Zgodovinski časopis* 50/1996), o ptujskih državnih in deželnih poslancih (*Mestni statut*, Ptuj 1997), o začetkih ženske volilne pravice (*Čarnijev zbornik*, Ljubljana 1998), o poslancih kmečke kurije na Gorenjskem (*Gestrinov zbornik*, Ljubljana 1999) in na Goriškem (*Prispevki za novejšo zgodovino* 40/2000), o istrskem deželnem zboru (*Acta Histriae* 7, 1999), o volilnih sistemih (*Časopis za zgodovino in*

³⁸ ZČ 41/1987, 151.

narodopisje 70/1999), o Slovencih v državnem zboru (*Vilfanov zbornik*, Ljubljana 1999), o slovenskih poslancih na Dunaju in v Beogradu (*Mikužev zbornik*, Ljubljana 1999), o Luki Svetcu in o Lovru Tomanu v dunajskem parlamentu (*Arhivi* 22/1999, štev. 1-2). O volilni zgodovini na Slovenskem je pisal tudi v zborniku *Governments, ethnic groups and political representation* (Aldershot, Dartmouth, New York 1993) v daljši primerjalni razpravi *The Representation of Germans, Italians and Slovenes in Ljubljana, Trieste, Maribor and other neighbouring towns from 1848 until the Second world war*, v prispevku k primerjalnim raziskavam Evropske znanstvene fundacije ter v že omenjenem prispevku za edicijo *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*.

Od volilne zgodovine ga je pot vodila k razpravam o slovensko-nemških odnosih (*Zgodovinski časopis* 46/1992), o mestih in meščanstvu na Slovenskem v 19. stoletju (*Internationales kulturhistorisches Symposium Mogersdorf*, 21, Eisenstadt 1992; *Mednarodni kulturnozgodovinski Modinci*, 23, Maribor 1993; *To in ono o meščanstvu v provinci*, Celje 1995; *Od Maribora do Trsta*, Maribor 1998), o splošnih problemih slovenske politike (*Seminar slovenskega jezika in kulture*, 26 in 30, Ljubljana 1990 in 1994; *Pozdravi iz slovenskih krajev*, Ljubljana 1990; *130 let visokega šolstva v Mariboru*, Maribor 1991; *Le minoranze nella Mitteleuropa*, Gorizia 1991; *Mitteleuropa negli anni venti*, Gorizia 1992; *Avstrija, Jugoslavija, Slovenija*, Ljubljana 1997; *Grafenauerjev zbornik*, Ljubljana 1996; *Zastave vihrajo*, Ljubljana 1999; *Vita artis perennis*, Ljubljana 2000), o Slovencih v habsburški monarhiji (*Sosed v ogledalu soseda: od 1848 do danes*, Ljubljana 1995; *Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhundert*, Wien 1995; *Časopis za zgodovino in narodopisje* 69/1998; *Josip Ipavec in njegov čas*, Ljubljana 2000), o ideji zedinjene Slovenije in o letu 1848 na Slovenskem (*Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti*, Ljubljana 1998; *Der Prager Slavenkongress 1848*, Wien-Köln 2000) in o slovenskih državnopravnih programih (*Slovinci in država*, Ljubljana 1995). Posegel je tudi v starejša obdobja, ko je obravnaval razmerje protestantizem in slovenski jezik (*Ein Leben zwischen Laibach und Tübingen. Primus Truber und seine Zeit*, München 1995), Slovence v času Marije Terezije (spremna beseda v knjigi Victor L. Tapié, *Marija Terezija od baroka do razsvetljenstva*, Maribor 1991) in razpravljajal o slovenskih sodbah 19. stoletja o francoski revoluciji (*Zgodovinski časopis* 44/1990).

Posebno mesto v Melikovem proučevanju imajo biografski prikazi, pogostokrat povezani z obravnavo časa, v katerem je posameznik živel. Tako je predstavil na simpozijih v Rimu škofa Antona B. Jegliča in njegov čas (*Jegličev simpozij v Rimu*, Celje 1991), Janeza Evangelista Kreka (*Krekov simpozij v Rimu*, Celje 1992), škofa Mihaela Napotnika (*Napotnikov simpozij v Rimu*, Celje 1993), škofa Antona Alojzija Wolfa (*Wolfov simpozij v Rimu*, Celje 1994), Andreja Einspielerja (*Einspielerjev simpozij v Rimu*, Celje 1997) in škofa Tomaža Hrena v slovenskem zgodovinopisju (*Hrenov simpozij v Rimu*, Celje 1998). Podobne prikaze je pripravil za jezikoslovca Frana Miklošiča (*Miklošičev zbornik*, Maribor 1991), politika Valentina Zarnika (*Kopitarjevi študijski dnevi*, Ljubljana 1991), politika in literata Antona Aleksandra Auersperga (*Anastasius Grün und die politische Dichtung Österreichs in der Zeit des Vormärz*, München 1995), narodnega buditelja Matijo Majarja Ziljskega (*Matija Majar-Ziljski*, Celovec-Ljubljana-Dunaj 1995), politika Lovra Tomana (*Kroparski zbornik: ob 100-letnici Plamena Kropa*, Radovljica 1995), družino Kozler (*Peter Kozler in zemljevid slovenskega ozemlja*, Kočevje 1996), publicista Božidarja Borka (*Borkov zbornik*, Maribor 1996), politika Vladimirja Ravniharja (*Mojega življenja pot: spomini dr. Vladimirja Ravniharja*, Ljubljana 1997) ter za jezikoslovca Petra Dajnka (*Dajnkov zbornik*, Maribor 1998) in

Antona Murka (*Murkov zbornik*, Maribor 1999). Poleg tega je napisal več biografskih gesel za *Enciklopedijo Slovenije*, jubilejnih biografskih prikazov in nekrologov (Sergij Vilfan, Ferdo Gestrin). V posebnih razpravah je obravnaval delo starejših slovenskih zgodovinarjev kot Frana Zwitterja (spremna beseda v knjigi Frana Zwitterja, *O slovenskem narodnem vprašanju*, Ljubljana 1990; knjigo je tudi uredil), Milka Kosa (*Mohorjev koledar 1992*, Celje 1991), Josipa Grudna (spremna beseda v faksimilirani izdaji *Grudnove Zgodovine slovenskega naroda*, Celje 1992), Dragotina Lončarja (*Glasnik Slovenske matice* 18, 1994), Josipa Mala (*Malov zbornik*, Ljubljana 1996); posebej je obdelal zgodovinarje katoličane (*Cerkev, kultura in politika 1890-1914*, Ljubljana 1993).

Na tem mestu se seveda zapisovanje Melikove aktivnosti še ne more zaustaviti, ne le ker je bila kaka objava v pravkar navedenem pregledu spregledana, marveč zato, ker ni mogoče obiti njegovega uredniškega dela ne samo pri nekaterih izdajah, kot so bili knjiga razprav o narodnem vprašanju Frana Zwitterja (1990) ali pa druga knjiga Šukljertovih spominov (1995), pač pa zlasti pri *Zgodovinskem časopisu*. Odgovorni in glavni urednik tega osrednjega glasila slovenskih zgodovinarjev je bil od leta 1973. V začetku leta 2000 je dolžnost, ker mu je "postala pretežko breme",³⁹ odložil. V času Melikovega uredništva je izšlo 27 letnikov z 91 zvezki in 35 ponatisov *Zgodovinskega časopisa*. Pri časopisu je izhajala in še izhaja knjižna zbirka, v okviru te je v času Melikovega uredniškega delovanja izšlo 21 knjižnih enot. *Zgodovinski časopis* je glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Melik pa je aktivno tudi drugače sodeloval in deloval v zvezi oziroma v njenem predhodniku Zgodovinskem društvu Slovenije. Bil je tajnik tega društva, podpredsednik in eno mandatno dobo (1982-1985) je Zvezo zgodovinskih društev tudi vodil kot predsednik. Pomembne naloge je opravljal tudi v organizaciji slovenskih arhivarjev (član izvršnega odbora in podpredsednik društva).

Ta pregled se je približal svojemu zaključku. Vsi dosednji Melikovi biografi – v tisku je doslej izšlo skoraj 40 različnih življenjepisnih objav raznih avtorjev – so se spomnili Melikovega značaja. "Njegova vitalnost, ki ga neprestano poganja v snovanja, v delo, v gibanje, je enaka mladeniču na začetku življenjske poti",⁴⁰ je zapisal ob šestdesetletnici Ferdo Gestrin. Ob istem življenjskem jubileju je profesor Bogo Grafenauer zapisal: "... te značilnosti tudi še ne zajemajo njegove radoživosti in hitrega osebnega stika s sogovorniki, kar je gotovo v zvezi s spretnostjo pri organizacijskih nalogah tako v stroki kot tudi na fakulteti."⁴¹ Ob Melikovi sedemdesetletnici je Ignacij Voje poudaril tudi: "Vemo, da je ljubitelj narave, zaljubljen v lepoto Slovenije, da je ljubitelj lepih književnosti in glasbe, da ceni le poštenost in odkritost, da je vedno optimist in da ima vero v človeka, predvsem mladega človeka."⁴² Profesor Vasko Simoniti je ob tem jubilejnem članku še dodal: "Prav v teh dneh, ko me je 'preganjal' profesor Melik, sem spoznal, da občudujem in cenim njegove zgodbe in njegove primere, s katerimi nam postreže ob kavi in klepetu. Te zgodbe niso samo delček družabnosti, v kateri prijetno preživimo tistih petnajst minut ali pol ure, ampak so največkrat sporočilo zgodovinarja – rekel bi mojstra detajla, s katerim v pogovoru ne opredeli le vsebine tega detajla, ampak pogosto z detajlom opredeli vsebino nekega celega, širšega loka."⁴³ Kaj je le še mogoče k temu dodati?

³⁹ ZČ 53/2000, 626.

⁴⁰ ZČ 34/1980, 391.

⁴¹ Bogo Grafenauer, Vasilij Melik - šestdesetletnik. *Kronika* 29/1981, 59.

⁴² ZČ 45/1991, 13.

⁴³ Prav tam.

Profesor Vasilij Melik je v zaključku radijskega pogovora (Naši znanstveniki pred mikrofonom) konec novembra 1988 povedal: "Zgodovina nam razkriva korenine in začetke današnjih pojavov, nas opozarja na podrobnosti in različnosti v preteklosti, nam osvetljuje prehojeno pot, njene dosežke in poraze, napake in uspehe, stiske in obilja, vodi v razumevanje preteklih časov, kar nam daje na eni strani ponos, na drugi pa skromnost, zlasti pa zavest, da to, kar imamo danes, ni nastalo v zadnjih desetletjih, ampak je plod trdega dela in ustvarjalnosti mnogih rodov naših prednikov. Poznavanje preteklosti je torej predvsem veliko duhovno bogastvo. Tako dojemam zgodovino."⁴⁴ Nekaj let kasneje je v pogovoru med zgodovinarji tudi izjavil: "Zase se mi že zdi, da dozorevam pravzaprav celo življenje in da sem letos bolj pameten, kot sem bil lani. To govorim popolnoma resno."⁴⁵

Lahko razumemo zato resničnost vzklika enega izmed njegovih učencev in sodelavcev Vaska Simonitija: "Profesor Melik je fin zgodovinar."⁴⁶

Vasilij Melik, Ljuba, Gal, Matjaž Blokar, Živa, Elizabeta, Barbara, Urška, Jelka, Klemen, Stane Granda s priznanji za opravljeno pot (Europa sine finibus) pri žičnici na Višarje julija 1997

⁴⁴ ZČ 45/1991, 16.

⁴⁵ Slovenija 1918-1991 ... 50.

⁴⁶ ZČ 45/1991, 14.

ZUSAMMENFASSUNG

Universitätsprofessor und ordentliches Mitglied der Slowenischen Akademie der Wissenschaften und Künste Dr. Vasilij Melik – achtzig Jahre

Der slowenische Historiker, Universitätsprofessor und Mitglied der Slowenischen Akademie der Wissenschaften und Künste, Dr. Vasilij Melik, erblickte vor achtzig Jahren, am 17. Januar 1921 in Laibach [Ljubljana] das Licht der Welt. Hier beendete er im Jahre 1943 das Universitätsstudium und wurde 1947 Assistent am Institut für Geschichte an der philosophischen Fakultät in Laibach. Danach trug er Wirtschaftsgeschichte an der Fakultät für Wirtschaftswissenschaften vor, bis er im Jahre 1959 zum Dozenten an der philosophischen Fakultät ernannt wurde. Er hielt Vorlesungen über slowenische Geschichte und die Geschichte der Südslawen von der Mitte des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg. Im Jahre 1974 wurde er zum ordentlichen Professor der philosophischen Fakultät ernannt. Bei seiner Pensionierung im Jahre 1991 erhielt er den Titel "Verdienter Professor" der Laibacher Universität. Von 1974 bis 1977 war er Dekan der philosophischen Fakultät. 1997 wurde er zum ordentlichen Mitglied der Slowenischen Akademie der Wissenschaften und Künste gewählt.

Sein hauptsächliches Forschungsinteresse widmete Professor Vasilij Melik der Geschichte der Slowenen im 19. und am Beginn des 20. Jahrhunderts. Schon sehr bald begann er sich mit der Geschichte der Wahlen im slowenischen Gebiet, die einen bedeutenden Bestandteil der politischen und gesellschaftlichen Geschichte der Habsburgermonarchie in den letzten Jahrzehnten ihres Bestehens darstellten, zu befassen. Auch in seiner Doktorarbeit widmete er sich der Geschichte der Wahlen und erhielt 1959 an der Laibacher Universität sein Doktordiplom. In seiner Dissertation, die in Buchform unter dem Titel *Volitve na Slovenskem 1861–1918* (Ljubljana 1965) erschien, analysierte der Autor nicht nur die österreichischen und die österreichisch-ungarischen Wahlsysteme, sondern arbeitete auch eine Reihe von zentralen Charakteristiken des gesellschaftlichen und politischen Lebens in den slowenischen Ländern heraus. Für dieses Buch erhielt Professor Melik den österreichischen, nach Anton Gindely benannten Preis sowie das österreichische Ehrenkreuz für Verdienste um die Wissenschaft und Kunst. Die deutsche Übersetzung (mit Ergänzungen) des Buches erschien 1997 in Wien unter dem Titel *Wahlen im alten Österreich am Beispiel der Kronländer mit slowenischsprachiger Bevölkerung*. Schließlich erschien im Jahr 2000 sein Beitrag über *Zusammensetzung und Wahlrecht der cisleithanischen Landtage* im 2. Teilband des Bandes VII der "Habsburgermonarchie 1848–1918" (herausgegeben von Helmut Rumpler und Peter Urbanitsch). - Von der Geschichte der Wahlen war der Weg zum zweiten Schwerpunkt seines Wirkens – zum Parlamentarismus auf der Ebene der Länder und des Reiches nicht mehr weit. Professor Melik untersuchte auch die Tätigkeit von Landes- und Reichsratsabgeordneten. Sein Interesse galt aber auch anderen Persönlichkeiten des slowenischen öffentlichen Lebens und ihren Lebensschicksalen.

Schon 1950 verfaßte Vasilij Melik gemeinsam mit dem Historiker Ferdo Gestrin eine vor allem für den Schulgebrauch konzipierte Geschichte der Slowenen im 19. und am Beginn des 20. Jahrhunderts. In erweiterter Form erschien das Buch 1966 unter dem Titel *Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918* [Slowenische Geschichte vom Ende des 18. Jahrhunderts bis 1918]. Als Mitautor dieses Buches steckte Professor Melik den Rahmen für weitere und genauere geschichtswissenschaftliche Untersuchungen auf dem Gebiet der slowenischen nationalpolitischen

Entwicklung ab. Immer wieder widmete sich der Historiker Melik diesen Themen; es war daher naheliegend, daß er in den sechziger und siebziger Jahren die Historikergruppe für die Neubewertung der slowenischen politischen Geschichte in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts anführte. Seine Forschungsergebnisse stellte Professor Melik in Veröffentlichungen und in Vorträgen im In- und Ausland (vor allem im deutschen Sprachraum) vor. Im Rahmen der Projekte der European Science Foundation wurde seine bedeutende vergleichende Studie über die Wahlen im Sammelband *Governments, Ethnical Groups and Political Representation* (herausgegeben von Geoffrey Alderman, 1993) in englischer Sprache veröffentlicht. In seinen Arbeiten widmete er sich auch weiter zurückliegenden Epochen der slowenischen Geschichte (Mittelalter, Reformation, Regierungszeit Maria-Theresias und Josephs II.). Von 1972 bis 1999 war er Hauptredakteur des wichtigsten Organs der slowenischen Historiker – *Zgodovinski časopis*. Das Gesamtverzeichnis der wissenschaftlichen Publikationen Meliks umfaßt 480 Veröffentlichungen in slowenischer, deutscher, englischer, französischer, ungarischer, serbischer, kroatischer, mazedonischer und slowakischer Sprache.

Als Professor an der Universität unterrichtete er viele slowenische Historiker und fungierte als Mentor bei zahlreichen Magister- und Doktoratsarbeiten. Sein Interesse galt auch der Archivproblematik. Von 1982 bis 1985 stand er dem Verein der slowenischen Historiker als Vorsitzender vor.

NATAŠA STERGAR

BIBLIOGRAFIJA PROF. DR. VASILIJA MELIKA

Pričujoča bibliografija skuša zajeti vse delo prof. dr. Vasilija Melika, ki se nanaša na zgodovino. Urejena je kronološko, enote istega leta pa po abecednem vrstnem redu, s tem da so na konec uvrščene spremne besede, intervjuji in knjižne ocene.

Delne bibliografije profesorja Melika so objavljene v publikaciji Univerza v Ljubljani, Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev in sodelavcev, Ljubljana 1957, str. 157-158; druga knjiga za leta 1956-1966, Ljubljana 1969, str. 54-55; tretja knjiga za leta 1966-1976, Ljubljana 1979, str. 36-37; četrta knjiga za obdobje 1977-1986, Ljubljana 1995, str. 50-52; peta knjiga 1986-1995, Ljubljana 1996, str. 2251-2253.

1946

Nekaj politično-geografskih podatkov. – Geografski vestnik 18, 1946, str. 172-178.

Priredil: Kibrik R., Sindikalni knjižničar v Sovjetski zvezi. – Obzornik 1, 1946, št. 7, str. 319-321; št. 8, str. 364-366.

1947

Naloge ljudskega knjižničarja. – Obzornik 2, 1947, str. 71-73.

Nekaj politično-demografskih podatkov za Evropo. – Geografski vestnik 19, 1947, str. 154-162.

Površina in prebivalstvo slovanskih dežel. – Ljudski tednik 3.4.1947.

Velika slovanska družina v številkah po zadnji vojni. – Ljudski tednik 26.6.1947.

Volitve v Trstu 1907-1913. – Zgodovinski časopis 1, 1947, str. 70-122.

Zadaci narodnog bibliotekara. – Prosvjetni radnik 2 (Sarajevo), 1947, br. 6.

1948

Frankfurtske volitve 1848 na Slovenskem. – Zgodovinski časopis 2-3, 1948-49, str. 69-134.

Naselja kot upravno-statistične enote : razvoj in struktura števnih oddelkov na Slovenskem. – Geografski vestnik 20-21, 1948-1949, str. 153-194.

Ob popisu prebivalstva v FLRJ leta 1948. – Geografski vestnik 20-21, 1948-1949, str. 299-316.

Slovanski svet po drugi svetovni vojni. – Koledar Osvobodilne fronte slovenskega naroda za tržaško ozemlje 1949. Trst 1948, str. 123-129.

Volitve v Trstu 1907-1913. – Primorski dnevnik 13.2.-2.3.1948.

Zgodovina Slovencev, 1. – Ljubljana 1948, 53 str.

1949

30 let ljubljanske Univerze. – Mladina 12.11.1949.

1950

Slovenska zgodovina 1813-1914. – Ljubljana 1950, 166 str. (Skupaj s F. Gestrin).

1951

Bibliografija slovenske zgodovine : publikacije iz let 1945-1950. – Zgodovinski časopis 1951, 5, str. 454-491. (Skupaj s F. Jesse, M. Kos, A. Rejc in L. Ude).

Slovenačka istorija 1813-1914. – Beograd 1951, 171 str. (Skupaj s F. Gestrin).

1952

André Chénier v ljubljanski operi. – Ljudska pravica 26.4.1952.

Povijest Slovenaca 1813-1914. – Zagreb 1952, 283 str. (Skupaj s F. Gestrin).

Vprašanje bitke pri Ljubljani v dobi madžarskih napadov. – Zgodovinski časopis, 6-7, 1952-1953, str. 202 -217.

Ocena : Boris Prikrič, Ekonomska geografija kapitalističkih zemalja. Beograd 1950, 350 str. – Geografski vestnik 24, 1952, str. 226-229.

Ocena : Imenik naseljenih mesta FNRJ. – Statistička revija 2, 1952, str. 267-269.

1953

Ob 150 letnici prve srbske vstaje. – V: Koledar Prešernove družbe 1954. Ljubljana 1953, str. 49-53.

Slovenski delavci ob revoluciji leta 1848. – Delavska enotnost 27.3.1953.

1954

Ob stopetdesetletnici srbske vstaje. – Naši razgledi 20.2.1954.

Ob 150 letnici vstaje srbskega naroda 1804-1954. – Obzornik 9, 1954, št. 2, str. 54-57.

Tajniško poročilo za leto 1952/53. – Zgodovinski časopis 8, 1954, str. 209-211.

Ocena : Ob prvi knjigi Zgodovine narodov Jugoslavije. – Naša sodobnost 2, 1954, str. 548-556.

1955

Tajniško poročilo za leti 1953/55. – Zgodovinski časopis 9, 1955, str. 238-240.

1956

Rast mestnega prebivalstva na Slovenskem pred prvo svetovno vojno. – Ekonomski zbornik 7, 1956, str. 193-210; Ekonomska revija 7, 1956, str. 507-524.

Tajniško poročilo za leto 1955/56. – Zgodovinski časopis 10-11, 1956-1957, str. 313-314.

Ocena : Grafenauerjeva zgodovina slovenskega naroda. – Naša sodobnost 4, 1956, str. 560-565.

1957

Ocena: Karta jugoslovenskih zemalja u XIX i početkom XX veka. – Historijski pregled 3, 1957, str. 97-100.

1958

Volilni sistem na Slovenskem 1861-1918. – Ljubljana 1959, 550 str.

Bibliografija slovenske zgodovine : publikacije iz let 1951-1958. – Zgodovinski časopis 12-13, 1958/1959, str. 377-422. (Skupaj s S. Kajba, M. Smole in E. Umek).

1959

Abraham Lincoln (1809-1859). – Naši razgledi 25.7.1959.

Josif Mihailovič Kulišer. – V: Josif Mihailovič Kulišer, Splošna gospodarska zgodovina srednjega in novega veka, 2. Ljubljana 1959, str. 669-674.

Razmere na Slovenskem v dobi taborov. – V: Savinjski zbornik, 1. Celje 1959, str. 9-15.

Spremna beseda: Charles A. Beard in Mary R. Beard, Zgodovina Združenih držav Amerike. Ljubljana 1959, str. I-VII.

Ocena : Velik korak nazaj. – Slovenski poročevalec 6.3.1959. (O knjigi Anton Slodnjak, Geschichte der slowenischen Literatur).

1960

- Angleško laburistično gibanje.** – V: Vodnik skozi čas. Ljubljana 1960, str. 182-184.
- Avstrijska socialna demokracija in avstromarksizem.** – V: Vodnik skozi čas. Ljubljana 1960, str. 175-176.
- Druga internacionala.** – V: Vodnik skozi čas. Ljubljana 1960, str. 166-171.
- Druga internacionala po drugi svetovni vojni.** – V: Vodnik skozi čas. Ljubljana 1960, str. 171-173.
- Izborni sistemi (Slovenija i Istra, Dalmacija).** – Enciklopedija Jugoslavije, 4. Zagreb 1960, str. 412-413.
- Nemška socialna demokracija.** – V: Vodnik skozi čas. Ljubljana 1960, str. 173-175.
- Socialna demokracija.** – V: Vodnik skozi čas. Ljubljana 1960, str. 176-182.
- Tajniško poročilo za dobo 1956-59. – Zgodovinski časopis 14, 1960, str. 239-240.

1961

- Bibliografija slovenske zgodovine : publikacije iz let 1959-60.** – Zgodovinski časopis 15, 1961, str. 242-256. (Skupaj s S. Kajba-Milič).
- Ocena : Grafenauerjeva zgodovina slovenskega naroda. (Tretji in četrti zvezek). – Naša sodobnost 9, 1961, str. 944-947, 1031-1034, 1150-1155.

1962

- Izidi volitev v konstituinto 1920.** – Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 3, 1962, št. 1, str. 3-61.
- Mahnič, Anton.** – Enciklopedija Jugoslavije, 5. Zagreb 1962, str. 596.
- Še enkrat o Grafenauerjevi zgodovini slovenskega naroda.** – Naša sodobnost 10, 1962, str. 472-476.
- Tajniško poročilo za dobo 1960-1962. – Zgodovinski časopis 16, 1962, str. 238-239.

1963

- Bibliografija slovenske zgodovine : publikacije iz let 1961-1962.** – Zgodovinski časopis 17, 1963, str. 324-338. (Skupaj s S. Kajba-Milič).

1964

- Jesenice in parlamentarne volitve 1861-1929.** – V: Jeklo in ljudje, 1. Jesenice 1964, str. 121-132.

O nekaterih vprašanjih slovenske politike v začetku šestdesetih let devetnajstega stoletja. – Jugoslovski istorijski časopis 1964, 1, str. 37-53.

O nekaterih vprašanjih slovenske politike v začetku šestdesetih let 19. stoletja. – Zgodovinski časopis 18, 1964, str. 155-171.

1965

Muzejsko društvo za Kranjsko. – Enciklopedija Jugoslavije, 6. Zagreb 1965, str. 191.

Sprememba programa slovenskega političnega tabora v letu 1867. – Zgodovinski časopis 19-20, 1965-1966, str. 309-317.

Volitve na Slovenskem 1861-1918. – Ljubljana 1965. 439 str.

1966

Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918. – Ljubljana 1966, 358 str. (Skupaj s F. Gestrin).

Število komunističnih poslancev v ustavodajni skupščini leta 1920. – Jugoslovski istorijski časopis 1966, 3-4, str. 127-132.

Diskusija: [O ideji Zedinjene Slovenije]. – Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 6, 1966, str. 263-264.

1967

Slovensko narodno gibanje : sto let politične afirmacije slovenskega naroda. – Naši razgledi 8.4.1967.

1968

Doba taborov na Slovenskem. – V: E. Klavžar, Tabor pri Šempasu 18. oktobra 1868. Nova Gorica 1968. Dodatek, str. [3-9].

Iz časa taborov. – Naši razgledi 21.9.1968.

Prvi koncept Slovenskega naroda : ob stoletnici izida prve številke. – Naši razgledi 6.4.1968.

Slovenska politika ob začetku dualizma. – Zgodovinski časopis 22, 1968, str. 25-59.

Slovenski tabori. – Kronika 16, 1968, str. 65-76.

Slovenski tabori. – Pionir 1968/1969, št. 1, str. 6-7.

1969

- Boj za Zedinjeno Slovenijo : ob stoletnici vižmarskega tabora.** – Naši razgledi 5. 9.1969.
- Klerikalno-liberalna trenja in konec taborov.** – Časopis za zgodovino in narodopisje 40 (5), 1969, str. 517-525.
- Nekaj značilnosti razvoja na Kranjskem 1867–1871.** – Zgodovinski časopis 23, 1969, str. 65-74.
- Ob stoletnici vižmarskega tabora.** – V: Ob stoti obletnici vižmarskega tabora. Ljubljana 1969, str. 25-31.
- Ob stoletnici zakona o osnovni šoli.** – Kronika 17, 1969, str. 168-179.
- Parlamentarne volitve 1848-1929 na domžalskem in kamniškem območju.** – V: Mengeški zbornik (Mengeš) 2, 1969, 1. snopič, str. 5-18.
- Slovinci i jugoslovensko pitanje u doba Ujedinjene omladine srpske.** – V: Ujedinjena omladina srpska. Novi Sad 1969, str. 323-336. Diskusija: [O ljubljanskem kongresu 1870], str. 590.
- Slovensko narodno gibanje za časa taborov.** – Zgodovinski časopis 23, 1969, str. 75-88.
- Zgodovinska čitanka za 6. razred osnovnih šol.** – Ljubljana 1969. 71 str. (Skupaj z M. Kos in F. Gestrin).
- Intervju: 1000 zgodovinarjev v Ohridu. Pokongresni pomenek z udeležencem V. shoda zgodovinarjev Jugoslavije. [Pogovor zapisal] O.[tmar] K.[lipšteter] – Večer 19. 9.1969.

1970

- O razvoju slovenske nacionalno-politične zavesti 1861-1918.** – Zgodovinski časopis 24, 1970, str. 39-51.
- Slovinci in "nova šola."** – V: Osnovna šola na Slovenskem 1869-1969. Ljubljana 1970, str. 31-63.
- Slovincite za Makedonija i za jugoslovenskoto prašanje vo 1903 godina.** – V: Ilinden 1903. Skopje 1970, str. 409-414.
- Tabori na Koroškem.** – Vestnik koroških partizanov 3, 1970, št. 1-2, str. 20-25.
- Volitve v Kranju 1861-1929.** – V: Kranjski zbornik 1970. Kranj 1970, str. 335-342.

1971

- Bibliografija slovenske zgodovine : publikacije iz let 1963-1968.** – Zgodovinski časopis 25, 1971, str. 165-185. (Skupaj z O. Janša, M. Stiplovšek).
- Die slowenische Politik am Anfang des Dualismus.** – V: Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867. Bratislava 1971, str. 607-649.

- Pariska komuna i Slovenci.** – V: Pariska Komuna 1871-1971, 2. Beograd 1971, str. 1017-1036.
- Pariska komuna i Slovenci.** – Pregled 1971, št. 61, str. 247-254.
- Pariška komuna v sočasnem slovenskem tisku.** – Kronika 19, 1971, str. 1-7.
- Slovenci in pariška komuna : ob stoletnici.** – Naši razgledi 9.4.1971.
- Slovenci o slovaškem gibanju v letih 1848-1849.** – Časopis za zgodovino in narodopisje 42 (7), 1971, str. 196-199.
- Slovenci o slovaškem gibanju v letih 1848-1849.** – V: Zbornik Filozofickej fakulty University Komenského v Bratislave. Historica 22, 1971, str. 97-101.
- Tabori na Koroškem.** – V: Koroška in koroški Slovenci. Maribor 1971, str. 159-167.
- Vplivi in odmevi pariške komune med Slovenci.** – Kronika 19, 1971, str. 65-69.
- Zgodovinska čitanka za sedmi razred osnovnih šol.** – Ljubljana 1971, 118 str. (Skupaj s F. Gestrin).
- Zgodovinska čitanka za 6. razred osnovnih šol.** – Ljubljana 1971, 71 str. (Skupaj z M. Kos, F. Gestrin).
- Žerjav, Gregor.** – Enciklopedija Jugoslavije, 8. Zagreb 1971, str. 642.
- Diskusija: Uveljavljanje pravice do samostojne državne eksistence malih narodov. – V: K vprašanju o dialektiki. Anthropos, Prostor in čas (Ljubljana) 1971, str. 343-344.

1972

- Dalmacija i Slovenci oko godine 1870.** – V: Dalmacija 1870. Zadar 1972, str. 291-296.
- Mesto (civitas) na Slovenskem.** – Zgodovinski časopis 26, 1972, str. 299-316.
- Peto zasedanje češkoslovaško-jugoslovanske zgodovinske komisije v Pragi novembra 1971.** – Zgodovinski časopis 26, 1972, str. 146-147.
- Razcep med staroslovenci in mladoslovenci.** – Zgodovinski časopis 26, 1972, str. 85-98.

1973

- Deželnozborske volitve 1861-1895 na današnjem grosupeljskem ozemlju.** – V: Zbornik občine Grosuplje, 5. Grosuplje 1973, str. 225-243.
- Elementi revolucionarnosti v slovenski politiki 19. stoletja.** – V: Elementi revolucionarnosti v političnem življenju na Slovenskem. Ljubljana 1973, str. 30-38.
- Zgodovina za sedmi razred.** – Ljubljana 1973, 152 str. (Skupaj s F. Gestrin).
- Ocena : Milica Kacin-Wohinz, Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918-1921. Maribor 1972, 468 str. – Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 13, 1973, str. 326-327.
- Ocena: Knjiga o primorskih Slovencih pod Italijo. – TV 15 12.4.1973.

1974

O szlovén városok demográfiai és etnológiai fejlődése a 19. században = Demographische und ethnische Entwicklung der Städte in Slowenien im 19. Jahrhundert. – V: Nemzetközi kultúrtörténeti szimpozium Mengersdorf, 4. Szombathely 1974, str. 225-248.

Problemi nacionalnih gibanj na Slovenskem od leta 1867 do konca 19. stoletja. – V: Zbornik Problemy narodniho a socialistickeho hnuti v dějinach Československa a Jugoslavie od roku 1867 do konce 19. století. Praha 1974, str. 129-148.

Slovenska politika v drugi polovici sedemdesetih let 19. stoletja. – Zgodovinski časopis 28, 1974, str. 269-277.

Slovinci od říjnového diplomu do nastupu dualismu. – Slovansky přehled 1974, str. 131-140.

Volitve 1907-1927 na današnjem grosupeljskem ozemlju. – V: Zbornik občine Grosuplje, 6. Grosuplje 1974, str. 235-243.

Zgodovina za sedmi razred. – Ljubljana 1974, 152 str. (Skupaj s F. Gestrin).

Zgodovinska čitanka za 6. razred osnovnih šol. – Ljubljana 1974, 72 str. (Skupaj z M. Kos, F. Gestrin).

Vsak narod ima pravico do svojih arhivov. – Delo : sobotna priloga 13.4.1974. (Za arhivsko društvo Slovenije so podpisali: M. Oblak-Čarni, V. Melik, J. Kos, F. Štukl).

1975

Beneški Slovenci 1797-1860. – V: Slovenci v Italiji po drugi svetovni vojni. Ljubljana 1975, str. 471-478.

Bibliografija slovenske zgodovine VI : publikacije iz let 1969-1972. – Zgodovinski časopis 29, 1975, str. 329-374. (Skupaj z O. Janša-Zorn).

Delavske stranke na volitvah 1920-1927. – V: Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921-1924. Ljubljana 1975, str. 111-121.

Nekdanje občine v občini Grosuplje. – V: Zbornik občine Grosuplje, 7. Grosuplje 1975, str. 273-280.

Pregled razvoja univerze. – V: Univerza v Ljubljani ob tridesetletnici osvoboditve 1945-1975. Ljubljana 1975, str. 50-72 ; 104-106.

Slovenska politika v Taaffejevi dobi. – Zgodovinski časopis 29, 1975, str. 109-118.

Slovenski razvoj v drugi polovici XIX. stoletja. – V: Seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 11. Ljubljana 1975, str. 107-120.

1976

Ferdo Gestrin šestdesetletnik. – Zgodovinski časopis 30, 1976, str. 225-261.

Ferdo Gestrin 60-letnik. – Delo 13.10.1976.

Zgodovinska čitanka za 6. razred osnovnih šol. – Ljubljana 1976, 72. str. (Skupaj z M. Kos, F. Gestrin).

1977

Napredni mislec in politik dr. Mihajlo Rostohar. – V: Krško skozi čas 1477-1977. Krško 1977, str. 251-261.

Spremembe na Slovenskem in v Cislitvaniji v zvezi z dogodki na Balkanu. – V: Mednarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine. Sarajevo 1977, str. 55-67. (Posebna izdanja ; knj. 30. Odjeljenje društvenih nauka ; knj. 4,2).

Urednikovo poročilo o tridesetih letih izhajanja Zgodovinskega časopisa. – Zgodovinski časopis 31, 1977, str. 521-527.

Zgodovinska čitanka za sedmi razred osnovnih šol. – Ljubljana 1977, 118 str. (Skupaj s F. Gestrin).

Zgodovinska čitanka za 6. razred osnovnih šol. – Ljubljana 1977, 71 str. (Skupaj s F. Gestrin).

Zgodovinski časopis : odlomki iz besedil ob 30-letnici izhajanja revije. – Naši razgledi 22.4.1977.

1978

A Survey of the Development of the University of Ljubljana. – V: Cultural Contributions to 8th-11th European Congress on Ballistocardiography, Noninvasive Cardiography and Cardiovascular Dynammmics. Ljubljana 1978, str. 13-17.

Dr. Josip Mal. – Delo 31.8.1978.

Gli Sloveni della Benecia 1797-1866. – V: La storia della Slavia Italiana. San Pietro al Natisone; Trieste 1978, str. 103-117. (Quaderni Nediža ; 3).

Revolucionarno leto 1848. – V: Slovenci v predmarčni dobi in revoluciji 1848. Ljubljana 1978, str. 43-48.

110 let žalskega tabora : slovenski tabori 1868-1971. – V: Savinjski zbornik, 4. Žalec 1978, str. 10-15.

Upravna razdelitev v Sloveniji po letu 1945. – V: Zbornik referatov Arhivsko gradivo v Sloveniji po osvoboditvi. Ljubljana 1978, str. 93 -98.

Zgodovina za sedmi razred. – Ljubljana 1978, 150 str. (Skupaj s F. Gestrin).

Zgodovinska čitanka za 6. razred osnovnih šol. – Ljubljana 1978, 71 str. (Skupaj z M. Kos, F. Gestrin).

Diskusija: [O arhivskem gradivu trajnega pomena]. – Okrogla miza o problemih varstva arhivskega gradiva pred prevzemom v arhiv. Maribor 1978, str. 32.

1979

- Demokratizacija volilnega sistema (1907) in njeni učinki.** – Zgodovinski časopis 33, 1979, str. 221-227.
- Deseto in enajsto zasedanje jugoslovansko-češkoslovaške zgodovinske komisije.** – Zgodovinski časopis 33, 1979, str. 187-188.
- Dr. Ernest Turk.** – Zgodovinski časopis 33, 1979, str. 473-474.
- Dr. Josip Mal.** – Zgodovinski časopis 33, 1979, str. 467-468.
- Istorija Slovenaca od kraja osamnaestog stoljeća do 1918.** – Sarajevo 1979, 372 str. (Skupaj s F. Gestrin).
- Karlovac za vrijeme Ilirskih provincija.** – V: Karlovac 1579-1979. Karlovac 1979, str. 123-126.
- Majarjeva peticija za zedinjeno Slovenijo 1848.** – Časopis za zgodovino in narodopisje 50 (15), 1979, str. 286-294.
- O upravnem razvoju na domžalskem območju od začetka 19. stoletja do leta 1941.** – V: Zbornik občine Domžale. Domžale 1979, str. 81-94.
- Odmev dogodkov ob okupaciji Bosne in Hercegovine 1878 na Slovenskem.** – V: Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini. Sarajevo 1979, str. 245-250. (Posebna izdanja ; knj. 43. Odjeljenje društvenih nauka ; knj. 8).
- Prof. František Jordan.** – Zgodovinski časopis 33, 1979, str. 479-480.
- Ptujski statut iz leta 1887.** – V: 600 let ustavne in upravne zgodovine mesta Ptuja. Ptuj 1979, str. 20-22.
- Revolucionarno leto 1848.** – V: Prešernov koledar 1980. Ljubljana 1979, str. 175-183.
- Slovenci v državnem zboru 1893-1904.** – Zgodovinski časopis 33, 1979, str. 49-66.
- Še nekaj pojasnil o beneškem plebiscitu.** – Zgodovinski časopis 133, 1979, str. 281-282.
- Začetki slovenskega narodnega gibanja v okviru propadajočega fevdalizma; Revolucionarno leto 1848 in program Zedinjene Slovenije; Afirmacija slovenske narodne celote; Demokratična in socialna prebuja na Slovenskem.** – V: Zgodovina Slovencev. Ljubljana 1979, str. 388-597. (Skupaj s F. Gestrin).
- Zgodovina za sedmi razred.** – Ljubljana 1979, 150 str. (Skupaj s F. Gestrin).
- Zgodovinska čitanka za sedmi razred osnovnih šol.** – Ljubljana 1979, 118 str. (Skupaj s F. Gestrin).
- Poročilo glavnega urednika. – Zgodovinski časopis 33, 1979, str. 197.
- Pozdravni govor ob dvajsetletnici Inštituta za zgodovino delavskega gibanja. – Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 20, 1980, str. 22.

1980

- Gmotna podstava slovenske družbe prve polovice 19. stoletja.** – V: Seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 16. Ljubljana 1980, str. 193-200.

- K zgodovini vsakdanjega življenja.** – V: Raziskovanje kulturne ustvarjalnosti na Slovenskem. Ljubljana 1980, str. 88-94.
- Prof. dr. Metod Mikuž : sedemdesetletnica.** – Naši razgledi 25.1.1980.
- Razvoj slovenskega narodnega gibanja in društva.** – V: Kulturna društva na Gorenjskem v letih 1860 do 1914. Kranj 1980, str. 5-13.
- Revolucija 1848 in Slovenci.** – V: Dr. Anton Fister v revoluciji 1848. Maribor 1980, str. 85-89.
- Slovenci o Srbiji 1877. i 1878. godine.** – V: Naučni skup Srbija u završnoj fazi velike istočne krize 1877-1878. Beograd 1980, str. 165-173. (Zbornik radova ; knj. 2).
- Zgodovina ljubljanske univerze je dolga.** – Naši razgledi 11.1.1980.
- Zgodovina za sedmi razred.** – Ljubljana 1980. 150 str. (Skupaj s F. Gestrin).
- Zgodovinska čitanka za 6. razred osnovnih šol.** – Ljubljana 1980. 71 str. (Skupaj z M. Kos, F. Gestrin).
- Zgodovinske osnove začetkov slovenskega narodnega gibanja.** – V: Obdobje razsvetljenstva v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi. Ljubljana 1980, str. 421-429. (Obdobja ; 1).
- Predgovor.** – V: Janko Pleterški, Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914-1917 : poročili vojaške komisije. Ljubljana 1980, str. 3.
- Ocena: Leksikoni Cankarjeve založbe : družboslovje.** – Naši razgledi 8.8.1980.
- Ocena: Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918-1919 [21!].** Maribor 1972, 468 str. – Komunist: teoretična priloga januar-april 11.4.1980.

1981

- Dr. Tone Zorn.** – Arhivi 4, 1981, str. 201.
- Dr. Tone Zorn (1934-1981).** – Kronika 19, 1981, str. 278-280.
- Družba na Slovenskem v predmarčni dobi.** – V: Obdobje romantike v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi. Ljubljana 1981, str. 513-523. (Obdobja ; 2).
- Dvajset zborovanj slovenskih zgodovinarjev.** – Zgodovinski časopis 35, 1981, str. 325-331.
- Kmečko vprašanje v evropskem in panonskem prostoru v času 1919-1929.** – V: Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci, 13. Maribor 1981, str. 79-106.
- Janko Orožen – devetdesetletnik.** – Delo 9.12.1981.
- Jože Šorn – šestdesetletnik.** – Zgodovinski časopis 35, 1981, str. 146-148.
- Leto 1848 v slovenski zgodovini.** – V: Seminar slovenskega jezika, literature in književnosti, 17. Ljubljana 1981, str. 7-27.
- Ljubljanske cene kruha in mesa v predmarčni dobi.** – Kronika 29, 1981, 27-33.
- Die Propaganda der Freien Stimmen zu den Wahlen 1907-1930 und zur Kärntner Volksabstimmung.** – V: Kärntner Volksabstimmung 1920. Wien 1981, str. 187-207.
- Razvoj filozofske fakultete v Ljubljani.** – V: Poročilo o delu filozofske fakultete v letu 1979/80. Ljubljana 1981, str. 29-33.

Razvoj naselij kot numeracijskih enot na ozemlju kranjske občine. – V: Kranjski zbornik 1980. Kranj 1981, str. 139-143.

Tabori 1868-1871. – V: Taborsko gibanje na Slovenskem. Ljutomer 1981, str. 11-25.

Volitve v Ljubljani 1848-1918. – Kronika 29, 1981, str. 115-124.

Zgodovina za sedmi razred. – Ljubljana 1981. 150 str. (Skupaj s F. Gestrin).

Poročilo glavnega urednika. – Zgodovinski časopis 35, 1981, str. 199.

Intervju: Taborsko gibanje na Slovenskem. Ob razstavi v Ljutomeru. [zapisala Darinka Kladnik]. – Dnevnik 5.6.1981.

Ocena: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev : Zgodovina agrarnih panog. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti : Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 1970-1980. 650 + 793 strani. – Zgodovinski časopis 35, 1981, str. 377-378.

1982

Celje in leto 1848. – Zgodovinski časopis 36, 1982 str. 213-217.

Josip Vošnjak in njegovi spomini. – V: Josip Vošnjak, Spomini. Ljubljana 1982, str. 641-677. (Izbral in uredil).

Levstikovo mesto v slovenskem političnem življenju. – V: Levstikov zbornik. Ljubljana 1982, str. 27-38, 187-188.

Problemi in dosežki slovenskega narodnega boja v šestdesetih in sedemdesetih letih. – V: Obdobje realizma v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi. Ljubljana 1982, str. 471-478. (Obdobja ; 3).

Ribnica in deželnozborske volitve. – Kronika 30, 1982, str. 109-117.

Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje. – Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 22, 1982, str. 19-24.

Zgodovinska čitanka za 6. razred osnovnih šol. – Ljubljana 1982, 72 str. (Skupaj z M. Kos, F. Gestrin).

Obvestila o delovanju Zveze zgodovinskih društev Slovenije. – Zgodovinski časopis 36, 1982, str. 382. (Skupaj z M. Rebolj).

Ocena: Anton Linhart, Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije. Ljubljana : Slovenska matica, 1981, 403 strani. – Zgodovinski časopis 36, 1982, str. 259-260.

Ocena: Prijatelj zbornik, uredil Štefan Barbarič, Ljubljana : Slovenska matica, 1975. 268 strani. – Zgodovinski časopis 36, 1982, str. 171-173.

Ocena: Zarubežnye Slavjane i Rossija : Dokumenty arhiva M.F. Raevskogo. Moskva : Nauka, 1974. 576 strani. – Zgodovinski časopis 36, 1982, str. 168-171.

1983

Bleiweisova vloga v slovenski politiki. – V: Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 7, 1983, str. 15-24.

Dr. Josip Vošnjak. – V: Mohorjev koledar 1984. Celje 1983, str. 97-99.

Dr. Jože Šorn. – Zgodovinski časopis 37, 1983, str. 339-340.

Janko Pleterski šestdesetletnik. – Delo 1.2.1983.

Problemi slovenske družbe 1897-1914. – V: Obdobje simbolizma v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi. Ljubljana 1983, str. 359-368. (Obdobja ; 4,2).

Razmere v predmarčni dobi na Slovenskem = Die Verhältnisse im Vormärz in Slowenien. – V: Internationales kulturhistorisches Symposion Mogersdorf, 14. Graz 1983, str. 101-132. (Skupaj s P. Vodopivec).

Zgodovina za 7. razred. – Ljubljana 1983, 151 str. (Skupaj s F. Gestrin).

Zgodovinska čitanka za 7. razred osnovnih šol. – Ljubljana 1983, 118 str. (Skupaj s F. Gestrin).

Zgodovinska tradicija pri Slovencih v drugi polovici 19. stoletja. – V: Seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 19. Ljubljana 1983, str. 211-222.

Izbral in uredil ; urednikova opomba. – Ivan Hribar, Moji spomini, 1. – Ljubljana 1983, 641 str.

Ocena: Die Protokolle des österreichischen Ministerrates (1848-1867). III. Abteilung. Das Ministerium Buol-Schaubstein. Band 2. 15. März 1853-9. Oktober 1853. Bearbeitet von Waltraud Heindl. Mit einem Vorwort von Gerald Stourzh. Wien : Österreichischer Bundesverlag, 1979. LXXXIV + 405 strani. – Zgodovinski časopis 37, 1983, str. 349-351.

Ocena: Koroški Slovenci in volitve : dr. Dušan Nečak, Volitve na Koroškem po drugi svetovni vojni. – Borec 35, 1983, str. 591-594.

1984

Boji za narodno svobodo po dunajskem kongresu. – V: Zgodovina, 2. Ljubljana 1984, str. 86-87.

Ilirske province in prvi srbski upor : pomen ilirskih provinc. – V: Zgodovina, 2. Ljubljana 1984, str. 78-79.

Ivan Hribar in njegovi Spomini. – V: Ivan Hribar, Moji spomini, 2. Ljubljana 1984, str. 619-661.

Jožef II. in Slovenci. – V: Hans Magenschab, Jožef II., revolucionar po božji milosti. Maribor 1984, str. 385-413.

Južnoslovanski narodi v drugi polovici 19. stoletja. – V: Zgodovina, 2. Ljubljana 1984, str. 186-187.

Nekatere strani razvoja Ljubljane 1848-1941. – V: Zgodovina Ljubljane. Ljubljana 1984, str. 201-211.

Uveljavljanje splošne volilne pravice. – V: Zgodovina, 2. Ljubljana 1984, str. 166-167.

Začetki narodnih gibanj v srednji Evropi. Slovenci. – V: Zgodovina, 2. Ljubljana 1984, str. 26-27.

Zgodovina za 7. razred. – Ljubljana 1984, 151 str. (Skupaj s F. Gestrin).

Znanost in arhivi : ob 30 letnici Arhivskega društva v Sloveniji. – Arhivi 7, 1984, str. 78.

Diskusija: [O historiografiji]. – Anthropos 1984, št. 1-2, str. 30-31.

Izbral in uredil. – Ivan Hribar, Moji spomini, 2. Ljubljana 1984, 677 str.

Ocena: Jože Pogačnik, Jernej Kopitar. Ljubljana : Partizanska knjiga, 1977. 224 strani (Znameniti Slovenci); Jože Pogačnik, Bartholomäus Kopitar, Leben und Werk. München : Dr. Dr. Rudolf Trofenik, 1978. 233 strani (Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen, XV. Band); Kopitarjev Zbornik. Slavistična revija, 29. letnik, št. 2, 1981, str. 121-232. – Zgodovinski časopis 38, 1984, str. 153-157.

Ocena: Marjan Drnovšek : Arhivska zapuščina Petra Grassellija 1842-1933. Zgodovinski arhiv Ljubljana : Gradivo in razprave 6. Ljubljana 1983. 523 strani. – Zgodovinski časopis 38, 1984, str. 151-153.

Ocena: Sergio Bonazza, Bartholomäus Kopitar, Italien und der Vatikan. München : Dr. Rudolf Trofenik, 1980. 369 strani. (Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen ; 16). – Zgodovinski časopis 38, 1984, str. 244-245.

1985

Ansichten der slowenischen Presse über die Balkanprobleme in den siebziger und achtziger Jahren des 19. Jahrhunderts. – V: Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstituts in Österreich (Wien) 7, 1985, str. 105-109.

Ljubljana pred prvo svetovno vojno. – V: Pozdrav iz Ljubljane. Ljubljana 1985, str. 24-35.

Ljubljana v zadnjih dvesto letih. – V: Junaška Ljubljana. Ljubljana 1985, str. 9-16.

Nastanek in zgodovinska usoda programa Zedinjene Slovenije. – V: Skupni kulturni prostor. Nova Gorica 1985, str. 15-20.

Nekaj o cenah, plačah in kulturi v predmarčni dobi. – Zgodovinski časopis 39, 1985, str. 67-73.

Podoba tistih, ki so drugačni od večine : po mednarodnem kongresu zgodovinskih znanosti. – Delo 14.9.1985.

"Pomen kranjskih zbornikov za slovensko zgodovino." – V: Kranjski zbornik 1985. Kranj 1985, str. 7-8.

Razvoj krajev, občin in okrajev na ozemlju kamniške občine. – V: Kamnik 1229-1979. Kamnik 1985, str. 52-55.

Reformacija v procesu uveljavljanja slovenščine v pisani in tiskani besedi. – Zgodovinski časopis 39, 1985, str. 291-292.

Sprache der Kultur in Mittel- und Osteuropa seit dem 18. Jahrhundert. – V: Rapports 16^e Congress international des sciences historiques. Stuttgart 1985, str. 508-510.

16. mednarodni kongres zgodovinskih znanosti v Stuttgartu 25.8.-1.9.1985. – Zgodovinski časopis 39, 1985, str. 399-402.

Štiristo let Univerze v Gradcu. – Mohorjevo koledar 1986. Celje 1985, str. 86-91. (Skupaj s P. Simoniti).

Zgodovinska čitanka 6. – Ljubljana 1985, 71 str. (Skupaj s F. Gestrin, M. Kos).

Zgodovina za 7. razred. – Ljubljana 1985, 152 str. (Skupaj s F. Gestrin).

1986

Ignacij Voje – šestdesetletnik. – Zgodovinski časopis 40, 1986, str. 5-7.

Ilirske province v slovenski zgodovini. – Zgodovinski časopis 40, 1986, str. 423-429.

Mesto reformacije v slovenski zgodovini. – V: 16. stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi. Ljubljana 1986, str. 16-19. (Obdobja ; 6).

Nemci in volitve v jugoslovanski Sloveniji med obema vojnama. – Zgodovinski časopis 40, 1986, str. 323-326.

XVIII. mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci, Celje 30.6.-4.7.1986. – Zgodovinski časopis 40, 1986, str. 339.

Pomen društev v slovenski zgodovini. – V: Varstvo arhivskega gradiva društev. Ljubljana 1986, str. 1-6.

Program Zedinjene Slovenije. – Delo 8.2.1986.

Slovenci v času Cankarjevega predavanja o jugoslovanstvu. – Časopis za zgodovino in narodopisje 57 (22), 1986, str. 197-204.

Slovenski izobraženci in avstrijske visoke šole 1848-1918. – Zgodovinski časopis 40, 1986, str. 269-282.

Slovenski tisk o balkanskih problemih 70-ih in 80-ih let 19. stoletja. – Zgodovinski časopis 40, 1986, str. 451-454.

Vaclav Žáček. – Zgodovinski časopis 40, 1986, str. 493-494.

Zgodovina 7. – Ljubljana 1986, 155 str. (Skupaj s F. Gestrin).

Zgodovinska čitanka 7. – Ljubljana 1986, 122 str. (Skupaj s F. Gestrin).

Zgodovinska čitanka 6. – Ljubljana 1986, 71 str. (Skupaj z M. Kos, F. Gestrin).

Zgodovinski oris delovanja Slovanske knjižnice : 1945-1947. – V: Štirideset let Slovanske knjižnice. Ljubljana 1986, str. 19-22.

Poročilo uredništva Zgodovinskega časopisa. – Zgodovinski časopis 40, 1986, str. 501.

Ocena: Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848-1867. III. Abteilung. Das Ministerium Buol-Schauenstein. Band 3. 11. Oktober 1853-19. Dezember 1854. Bearbeitet von Waltraud Heindl. Mit einem Vorwort von Gerald Stourzh. Wien : Österreichischer Bundesverlag, 1984. LI + 499 strani. – V. Abteilung. Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorf. Band 2. 1. Mai 1861-2. November 1861. Bearbeitet von Stefan Malfèr. Mit einem Vorwort von Gerald Stourzh. Wien : Österreichischer Bundesverlag, 1981. XLVIII + 536 strani. – Zgodovinski časopis 40, 1986, str. 204-206.

Ocena: 35 godina Istorijskog instituta 1948-1983. Pripremila za štampu Anica Lolić. Beograd : Istorijiski institut, 1984. 289 strani. – Zgodovinski časopis 40, 1986, str. 356-357.

Ocena: Theodor Graff und Stefan Karner, Leykam, 400 Jahre Druck und Papier, Zwei steirische Unternehmen in ihrer historischen Entwicklung. Graz : Leykam Verlag, 1985. 367 strani. – Zgodovinski časopis 40, 1986, str. 522-526.

1987

- A.A. Auersperg in slovenski narod.** – Zgodovinski časopis 41, 1987, str. 285-295.
- Ambrož, Mihael.** – Enciklopedija Slovenije, 1. Ljubljana 1987, str. 56.
- Andrejka, Rudolf.** – Enciklopedija Slovenije, 1. Ljubljana 1987, str. 78.
- Auersperg, Anton Aleksander.** – Enciklopedija Slovenije, 1. Ljubljana 1987, str. 130-131.
- Avstro-Ogrska.** – Enciklopedija Slovenije, 1. Ljubljana 1987, str. 152-153.
- Avstroslavizem.** – Enciklopedija Slovenije, 1. Ljubljana 1987, str. 153.
- Bachov absolutizem.** – Enciklopedija Slovenije, 1. Ljubljana 1987, str. 167.
- Bleiweis, Janez.** – Enciklopedija Slovenije, 1. Ljubljana 1987, str. 286.
- Die slowenische Intelligenz und die österreichischen Hochschulen 1848-1918.** – V: Wegenetz europäischen Geistes 2. Wien 1987, str. 134-154. (Skupaj s P. Vodopivec).
- Nastanek in zgodovinska usoda programa Zedinjene Slovenije.** – V: Slovenski koledar 1988. Ljubljana 1987, str. 28-32.
- Nekaj o cenah, plačah in kulturi v predmarčni dobi.** – V: Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem. Ljubljana 1987, str. 37-46. (Zbirka Zgodovinskega časopisa ; 3)
- Program Zedinjene Slovenije.** – Prešernov koledar 1988. Ljubljana 1987, str. 46-53.
- Les Provinces Illyriennes dans l'histoire Slovène.** – Les relations entre la France et les pays Yougoslaves du dixhuitième au vingtième siècle. Ljubljana 1987, str. 26-30.
- Slovenci pred prvo svetovno vojno.** – V: Pozdravi iz slovenskih krajev. Ljubljana 1987, str. 6-25.
- Slovenci skozi čas.** – V: Na pragu tretjega tisočletja. Celje 1987, str. 8-28.
- V slovo Franu Zwitteru velikemu Slovencu.** – Vestnik 17, 1987/88, št. 1, str. 264-268.
- Zgodovina 7.** – Ljubljana 1987, 155 str. (Skupaj s F. Gestrin).
- Zgodovinska čitanka 7.** – Ljubljana 1987, 122 str. (Skupaj s F. Gestrin).
- Zgodovinopisje na Slovenskem danes.** – Zgodovinski časopis 41, 1987, str. 151-152.
- Ocena: Momčilo Zečević, Na zgodovinski prelomnici. Maribor : Obzorja, 1986, 281 strani. (Documenta et studia historiae recentioris ; VI). – Zgodovinski časopis 41, 1987, str. 374-375.

1988

- Češko-slovenski odnosi. Politični odnosi.** – Enciklopedija Slovenije, 2. Ljubljana 1988, str. 116-117.

- Čurkina, Iskra Vasiljevna.** – Enciklopedija Slovenije, 2. Ljubljana 1988, str. 166.
- Decembrska ustava.** – Enciklopedija Slovenije, 2. Ljubljana 1988, str. 182.
- Deželna avtonomija.** – Enciklopedija Slovenije, 2. Ljubljana 1988, str. 249.
- Deželni zbor.** – Enciklopedija Slovenije, 2. Ljubljana 1988, str. 252-254. (Skupaj s S. Vilfan).
- Dežman, Dragotin.** – Enciklopedija Slovenije, 2. Ljubljana 1988, str. 255. (Skupaj z J. Kastelic).
- Die Deutschen und die Wahlen im jugoslawischen Slowenien zwischen den beiden Weltkriegen.** – V: Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848-1941. Wien 1988, str. 248-254.
- Dravska banovina.** – Enciklopedija Slovenije, 2. Ljubljana 1988, str. 327.
- Državni zbor.** – Enciklopedija Slovenije, 2. Ljubljana 1988, str. 391-392.
- Družbene razmere v ljubljanski škofiji v drugi polovici 19. stoletja.** – V: Missiev simpozij v Rimu. Celje 1988, str. 84-94. (Simpoziji v Rimu ; 5).
- Leto 1918 v slovenski zgodovini.** – Zgodovinski časopis 42, 1988, str. 525-532.
- Leto 1918 v slovenski zgodovini.** – Dnevnik 9.10.1988.
- Ob razstavi "Imeli so dve domovini".** – V: Imeli so Dve domovini. Ljubljana 1988, str. 7-10.
- Pojasnilo k odprtemu pismu.** – Zgodovinski časopis 42, 1988, str. 124.
- Prof. Ferdo Hauptmann (1919-1987).** – Zgodovinski časopis 42, 1988, str. 580-581.
- Slovenci v drugi polovici 19. stoletja.** – Večer 15.10.1988.
- Šolstvo in pedagogika na Slovenskem pred drugo svetovno vojno v zgodovinopisju.** – V: Zbornik za zgodovino šolstva in prosvete 21, 1988, str. 11-16.
- Zgodovina 7.** – Ljubljana 1988, 155 str. (Skupaj s F. Gestrin).
- Zgodovinska čitanka 7.** – Ljubljana 1988, 122 str. (Skupaj s F. Gestrin).
- Zgodovinska čitanka 6.** – Ljubljana 1988, 67 str. (Skupaj s F. Gestrin, M. Kos).
- Zgodovinski razvoj oblikovanja slovenskega naroda.** – V: Seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 24. Ljubljana 1988, str. 191-195.
- Zur Entwicklung der slowenischen Nation.** – V: Bildungsgeschichte, Bevölkerungsgeschichte, Gesellschaftsgeschichte in den böhmischen Ländern und in Europa. Wien, München 1988, str. 134-143. (Schriftenreihe des österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts, Bd. 14).
- Spremna beseda.** – V: Janez Cvirn, Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861-1907, str. 83. (Zbirka zgodovinskega časopisa ; 5).
- Zbral in uredil. Urednikova opomba.** – Fran Šuklje, Iz mojih spominov, 1. Ljubljana 1988, str. 310.
- Poročilo uredništva Zgodovinskega časopisa.** – Zgodovinski časopis 42, 1988, str. 587.
- Ocena: Ljubinka Trgovčević, Naučnici Srbije i stvaranje jugoslovenske države 1914-1920.** Beograd : Narodna knjiga, Srpska književna zadruga, 1986. 360 strani. – Zgodovinski časopis 42, 1988, str. 142-145.

1989

- Cerkev in slovenska nacionalna zavest v 19. stoletju.** – V: Vloga Cerkve v slovenskem kulturnem razvoju 19. stoletja. Ljubljana 1989, str. 55-60.
- Februarski patent.** – Enciklopedija Slovenije, 3. Ljubljana 1989, str. 92.
- Filozofska fakulteta.** – Enciklopedija Slovenije, 3. Ljubljana 1989, str. 114-115.
- Fischer, Jasna.** – Enciklopedija Slovenije, 3. Ljubljana 1989, str. 117.
- France Ostanek.** – Zgodovinski časopis 43, 1989, str. 450.
- Frankfurtske volitve.** – Enciklopedija Slovenije, 3. Ljubljana 1989, str. 154.
- From Treats of Truncation to continuous reforms : Seven Decades of the Slovene University.** – V: Slovenija 3, 1989, št. 2, str. 37-39.
- Janko Orožen.** – Zgodovinski časopis 43, 1989, str. 610.
- Jožef II. in Slovenci.** – V: Mohorjev koledar 1990. Celje 1989, str. 107.
- Ljubljanska univerza in njeni predhodniki.** – V: Zbornik ljubljanske univerze. Ljubljana 1989, str. 7-17.
- Marjan Britovšek-petinšestdesetletnik.** – Zgodovinski časopis 43, 1989, str. 120-121.
- Od pretenj po krnitvi do primeža nenehnih reform.** – Delo 19.4.1989.
- Predhodniki in začetki ljubljanske Filozofske fakultete.** – V: Zbornik Filozofske fakultete 1919-1918. Ljubljana 1989, str. 9-25.
- Slovenci – narod.** – Dnevnik 7.1.1989.
- Slovenci v letu 1789.** – V: Slovenci v letu 1789. Ljubljana 1989, str. 13-23.
- Zgodovina v Domu in svetu.** – V: Dom in svet 2, 1989, str. 35-41.
- Zgodovinska čitanka 7.** – Ljubljana 1989, 122 str. (Skupaj s F. Gestrin).
- Zgodovinska čitanka 6.** – Ljubljana 1989, 67 str. (Skupaj s F. Gestrin, M. Kos).
- [Razprava o nastanku države SHS]. – Glasnik Slovenske matice 13, 1989, št. 1, str. 44-45.
- Intervju: Kako je zgodovina učiteljica. O tem kdo nas ni osvobodil, kateri sistem nas ni pripeljal v krizo, kaj je uničilo šolo ipd. [Zapisal Janez Stergar in Štefan Kališnik]. – Naši razgledi 10.2.1989.

1990

- Ana Benedetič – šestdesetletnica.** – Zgodovinski časopis 44, 1990, str. 637-638.
- Francoska revolucija v slovenskih sodbah 19. stoletja.** – Zgodovinski časopis 44, 1990, str. 405-412.
- Hohenwartov klub.** – Enciklopedija Slovenije, 4. Ljubljana 1990, str. 40.
- Hribar, Ivan.** – Enciklopedija Slovenije, 4. Ljubljana 1990, str. 52.
- Hrvatsko-slovenski odnosi. Od 19. st. do 1918.** – Enciklopedija Slovenije, 4. Ljubljana 1990, str. 68-69.

- Jugoslovanski kongres.** – Enciklopedija Slovenije, 4. Ljubljana 1990, str. 343.
- Lingua e cultura slovena.** – V: Veneto e Slovenia due culture per l'Europa. Vicenza 1990, str. 55-62.
- Oblike slovenske politike v 19. stoletju.** – V: Seminar slovenskega jezika in kulture, 26. Ljubljana. 1990, str. 269-274.
- Odnosi med Slovenci in Hrvati v Avstro-Ogrski : iz novega zvezka Enciklopedije Slovenije.** – Delo 13.12.1990.
- Slovenci pred prvo svetovno vojno.** – V: Pozdravi iz slovenskih krajev. Dežela in ljudje na starih razglednicah. Ljubljana 1990, str. 6-25.
- Slovenci v drugi polovici 19. stoletja.** – Pouk zgodovine 1990, str. 29-33.
- Zgodovina 7.** – Ljubljana 1990, 155 str. (Skupaj s F. Gestrin).
- Zgodovinska čitanka 7.** – Ljubljana 1990, 122 str. (Skupaj s F. Gestrin).
- [Anton Žnideršič]. – V: Anton Žnideršič, Spomini in zapiski. Ljubljana 1990, str. 3.
- Poročilo uredništva Zgodovinskega časopisa. – Zgodovinski časopis 44, 1990, str. 617-618.
- Spremna beseda. – V: Fran Zwitter, O slovenskem narodnem vprašanju. Ljubljana 1990, str. 491-502. (Izbral in uredil).

1991

- Jeglič in slovenska politika do leta 1918.** – V: Jegličev simpozij v Rimu. Celje 1991, str. 281-287. (Simpoziji v Rimu ; 8).
- Kersnik, Janko.** – Enciklopedija Slovenije, 5. Ljubljana 1991, str. 56.
- Konfinacija.** – Enciklopedija Slovenije, 5. Ljubljana 1991, str. 244.
- Konskripcija.** – Enciklopedija Slovenije, 5. Ljubljana 1991, str. 250.
- Ludvik Čarni – šestdesetletnik.** – Zgodovinski časopis 45, 1991, str. 653-654.
- Miklošičev čas.** – V: Miklošičev zbornik. Maribor 1991, str. 45-54.
- Nacionalnopolitične razmere v slovenskih deželah.** – V: 130 let visokega šolstva v Mariboru. Maribor ; Celje 1991, str. 37-43.
- Politik Valentin Zarnik.** – V: Kopitarjevi študijski dnevi. Ljubljana 1991, str. 25-31.
- Slovenija 1900-1945 in problem manjšin = Slovenia tra il 1900-1945 e il problema delle minoranze.** – V: Le minoranze nella Mitteleuropa. Gorizia 1991, str. 299-303.
- Slovenci v času Marije Terezije.** – V: Victor L. Tapié, Marija Terezija od baroka do razsvetljenstva. Maribor 1991, str. 363-377.
- Slowenische Reisebeschreibungen über die Balkanländer gegen Ende des 19. Jahrhunderts.** – V: Wirtschafts- und Kulturbeziehungen zwischen dem Donau- und dem Balkanraum seit dem Wiener Kongress. Graz 1991, str. 211-217. (Zur Kunde Südosteuropas ; 2,17).
- Zgodovina 7.** – Ljubljana 1991, 155 str. (Skupaj s F. Gestrin).
- Zgodovinar Milko Kos.** – V: Mohorjev koledar 1992. Celje 1991, str. 129-130.

- Zgodovinar o sebi in o svojem delu.** – Zgodovinski časopis 45, 1991, str. 14-16.
- Zgodovinska čitanka 7.** – Ljubljana 1991, 122 str. (Skupaj s F. Gestrin).
- Zgodovinska čitanka 6.** – Ljubljana 1991, 72 str. (Skupaj z M. Kos, F. Gestrin).
- Zgodovinska čitanka 6.** – Ljubljana 1991, 67 str. (Skupaj s F. Gestrin, M. Kos).
- Ocena: "Durch Erkenntnis zu Freiheit und Glück." Frauen an der Universität Wien (ab 1897). Herausgegeben von Waltraud Heindl und Marina Tichy. Wien: Universitätsverlag, 1990. 261 strani. (Schriftenreihe des Universitätsarchivs Universität Wien ; 5. Band). – Zgodovinski časopis 45, 1991, str. 507-508.
- Ocena: Les nationalités de l'Autriche-Hongrie et la paix de 1918-1919. Actes du colloque franco-autrichien des 1er et 2 décembre 1988 à Paris réunis et présentés par G. Castellan. Paris: Institut Autrichien avec le concours de l'Université de Paris III, 1990. 128. – Zgodovinski časopis 45, 1991, str. 509-510.

1992

- Levstik, Fran.** – Enciklopedija Slovenije, 6. Ljubljana 1992, str. 16.
- Ljubljana (zgodovina 1809-1941; širjenje mestnega teritorija in prebivalstvo).** – Enciklopedija Slovenije, 6. Ljubljana 1992, str. 226-229, 232-234.
- Majar, Matija.** – Enciklopedija Slovenije, 6. Ljubljana 1992, str. 366-367.
- Mal, Josip.** – Enciklopedija Slovenije, 6. Ljubljana 1992, str. 381.
- Mariborski program.** – Enciklopedija Slovenije, 6. Ljubljana 1992, str. 411.
- Mednarodni simpozij o Matiji Majerju-Ziljskem.** – Zgodovinski časopis 46, 1992, str. 547.
- Mesto na Slovenskem v prvi tretjini 19. stoletja = Die Stadt auf slowenischem Boden im ersten Drittel des 19. Jahrhunderts.** – V: Internationales kulturhistorisches Symposion Mogersdorf, 21. Eisenstadt 1992, str. 128-148.
- Nemci in Slovenci (1815-1941).** – Zgodovinski časopis 46, 1992, str. 171-174.
- Ob reprintu Zgodovine slovenskega naroda.** – V: Josip Gruden, Zgodovina slovenskega naroda. Celje 1992, str. VII-XXII.
- Odnos do jezuitov ob ponovni naselitvi.** – V: Jezuiti na Slovenskem. Ljubljana 1992, str. 285-290. (Redovništvo na Slovenskem ; 3)
- Pomen Kreka za slovensko zgodovino.** – V: Krekov simpozij v Rimu. Celje 1992, str. 285-290. (Simpoziji v Rimu ; 9).
- Slovenija v dvajsetih letih.** – V: La Mitteleuropa negli anni venti. Gorizia 1992, str. 165-169.
- 150 let Bleiweisovih Novic.** – V: Mohorjev koledar 1993. Celje 1992, str. 64-66.
- Zgodovina 7.** – Ljubljana 1992, 155 str. (Skupaj s F. Gestrin).
- Zgodovinska čitanka 7.** – Ljubljana 1992, 122 str. (Skupaj s F. Gestrin).
- Zgodovinska čitanka 6.** – Ljubljana 1992, 72 str. (Skupaj z M. Kos, F. Gestrin).

1993

Katoličani zgodovinarji. – V: Cerkev, kultura in politika 1890-1941. Ljubljana 1993, str. 245-253.

Kulturna orientacija slovenskega meščanstva okoli leta 1910 = Die kulturelle Orientierung des slowenischen Bürgertums um 1910. – V: Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci, 23. Maribor 1993, str. 117-130.

Narodna skupščina. – Enciklopedija Slovenije, 7. Ljubljana 1993, str. 305-306.

Nemška zveza. – Enciklopedija Slovenije, 7. Ljubljana 1993, str. 358.

Nemško-slovenski odnosi. – Enciklopedija Slovenije, 7. Ljubljana 1993, str. 364-366.

Politične razmere na Štajerskem v času Napotnika. – V: Napotnikov simpozij v Rimu. Celje 1993, str. 20-29. (Simpoziji v Rimu ; 10).

26. zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Slovenjem Gradcu 28.-30. septembra 1992 z občnim zborom Zveze zgodovinskih društev Slovenije. – Zgodovinski časopis 47, 1993, str. 581-585. (Skupaj z D. Mihelič, M. Žvanut).

The Representation of Germanics, Italians and Slovenes in Ljubljana, Trieste, Maribor and other neighbouring towns from 1848 until the Second World War. – V: Governments, ethnic groups and political representation. Aldershot; Dartmouth; New York 1993, str. 12-165. (Comparative studies on governments non-dominant ethnic groups in Europe 1850-1940 ; 4).

Slovenija 1918-1991. Razgovor Miloša Mikelna z dr. Bogom Grafenauerjem, dr. Vasilijem Melikom in dr. Jankom Pleterskim. – V: Prešernov koledar 1994. Ljubljana 1993, str. 35-53.

Ocena: Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848-1867. V. Abteilung. Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff. Band 3. 5. November 1861-6. Mai 1862. Band 4. 8. Mai 1862-31. Oktober 1862. Band 5. 3. November 1862-30. April 1863. Band 6. 4. Mai 1863. – Zgodovinski časopis 47, 1993, str. 160-163.

1994

Jugoslavija-zgodovinska zmota ali nuja? – Časopis za zgodovino in narodopisje 65 (30), 1994, str. 51-54.

Novoilirstvo. – Enciklopedija Slovenije, 8. Ljubljana 1994, str. 32.

Oktobrska diploma. – Enciklopedija Slovenije, 8. Ljubljana 1994, str. 116.

Panslavizem. – Enciklopedija Slovenije, 8. Ljubljana 1994, str. 233-234.

Politične razmere na Slovenskem v Wolfovem času do leta 1848. – V: Wolfov simpozij v Rimu. Celje 1994, str. 13-18. (Simpoziji v Rimu ; 11).

Slovenci v habsburški monarhiji. – Zgodovina v šoli 3, 1994, št. 2, str. 93-95.

Zgodovina 7. – Ljubljana 1994, str. 155 str. (Skupaj s F. Gestrin).

Zgodovinsko delo Dragotina Lončarja. – V: Glasnik Slovenske matice 18, 1994, str. 55-60.

Železnice in Slovenci. – V: Seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 30. Ljubljana 1994, str. 243-248.

Diskusija: [O Dunaju in Slovencih]. – V: Dunaj in Slovenci. Ljubljana 1994, str. 21, 45.

Ocena: Hannes Stekl-Marija Wakounig, Windisch-Graetz. Wien-Köln-Weimar : Böhlau Verlag, 1992. 384 strani. – Zgodovinski časopis 48, 1994, št. 2, str. 276-277.

1995

Anton Alexander Graf Auersperg und die Slowenen. – V: Anastasius Grün und die politische Dichtung Österreichs in der Zeit des Vormärz. München 1995, str. 93-108.

Der Einfluss der Reformation auf den Prozess der sozialen Affirmation der slowenischen Sprache. – V: Ein Leben zwischen Laibach und Tübingen. Primus Truber und seine Zeit. München 1995, str. 186-190.

Die nationalen Programme des Matija Majar-Ziljski. – V: Matija Majar-Ziljski. Celovec ; Ljubljana ; Dunaj 1995, str. 93-106.

Die politischen Parteien im Reichsrat und der Austroslavismus. – V: Der Avstroslavismus. Wien 1995, str. 205-208.

Die Reformpläne Österreich-Ungarns und die Slowenen. – V: Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhundert. Wien 1995, str. 77-80. (Zentraleuropa-Studien ; Bd. 1).

Gledanje Slovencev na druge narode habsburške monarhije = Das Bild der Slowenen von den anderen Völkern der Habsburger Monarchie. – V: Sosed v ogledalu soseda : od 1848 do danes. Ljubljana 1995, str. 23-30.

Ob stotem zvezku Zgodovinskega časopisa. – Zgodovinski časopis 49, 1995, str. 339-340.

Peter Ribnikar – sedemdesetletnik. – Zgodovinski časopis 49, 1995, str. 639-640.

Podgornik, Franc. – Enciklopedija Slovenije, 9. Ljubljana 1995, str. 10-11.

Politična stranka (od 1848 do 1918). – Enciklopedija Slovenija, 9. Ljubljana 1995, str. 82-83.

Pravaši. – Enciklopedija Slovenije, 9. Ljubljana 1995, str. 222.

Predmarčna doba. – Enciklopedija Slovenije, 9. Ljubljana 1995, str. 265-266.

Slovenski državnopravni programi 1848-1918. – V: Slovenci in država. Ljubljana 1995, str. 67-72.

Središča, provinca, meščani. – V: To in ono o meščanstvu v provinci. Celje 1995, str. 5-9.

Začetki slovenskega političnega življenja in Lovro Toman. – V: Kroparski zbornik : ob 100-letnici Plamena. Kropa ; Radovljica 1995, str. 159-167.

Izbral in uredil ; urednikova opomba. – Fran Šuklje, Iz mojih spominov, 2. Ljubljana 1995, 289 str.

Spremna beseda: Iskra Vasilevna Čurkina, Rusko-slovenski kulturni stiki : od konca 18. stoletja do leta 1914. Ljubljana 1995, str. 285-286.

Uvodne besede: V: Darko Friš, Ameriški Slovenci in Katoliška cerkev : 1871-1924. Celovec ; Ljubljana ; Dunaj 1995, str. 13.

Ocena: Bogumil Vošnjak, Dnevnik iz prve svetovne vojne (za objavo pripravil Vladimir Kološa). Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 1994. 316 strani. – Zgodovinski časopis 49, 1995, str. 323-324.

Ocena: Feliks J. Bister, Anton Korošec, državnozborski poslanec na Dunaju. Življenje in delo 1872-1918. Ljubljana : Slovenska matica, 1992. 295 + XXXVIII strani; Feliks J. Bister, "Majestät, es ist zu spät...". Anton Korošec und die slovenische Politik im Wiener Reichsrat 1918. Wien : Böhlau, 1995. 393 strani. – Zgodovinski časopis 49, 1995, str. 497-498.

1996

Čas med obema vojnama. – V: Borkov zbornik. Maribor 1996, str. 326-332.

Naši zgodovinski listi in zgodovinopisje (nekaj misli). – V: Razvoj turizma v Sloveniji. Ljubljana 1996, str. 24-31.

Josip Mal in zgodovina 19. stoletja. – V: Malov zbornik. Ljubljana 1996, str. 11-16.

Kozlerjevi v slovenski zgodovini = Die Familie Kozler in der slowenischen Geschichte. – V: Peter Kozler in prvi zemljevid slovenskega ozemlja. Kočevje 1996, str. 9-12.

Slovenci in avstrijska država 1848-1918. – V: Grafenauerjev zbornik. Ljubljana 1996, str. 523-528.

Trst in dunajski parlament 1861-1882. – Zgodovinski časopis 50, 1996, str. 557-560.

Sergij Vilfan (1919-1996). – V: Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti 47, 1996, str. 99-100.

Sergij Vilfan : Trst 5.4.1919 – Ljubljana 16.3.1996. – Zgodovinski časopis 50, 1996, str. 297-299.

1997

Einspielerjevo mesto v slovenski zgodovini. – V: Einspielerjev simpozij v Rimu. Celje 1997, str. 59-66. (Simpziji v Rimu ; 14).

Öffentliche Gedenktage bei den Slowenen von 1848 bis 1991 : der Zeitraum 1918-1941. – V: Der Kampf um das Gedächtnis Öffentliche Gedenktage in Mitteleuropa. Wien ; Köln ; Weimar 1997, str. 304-319.

Politična slika Ravniharjevega časa. – V: Mojega življenja pot : spomini dr. Vladimirja Ravniharja. Ljubljana 1997. Str. 10-17. (Historia ; 2).

Problemi v razvoju slovenske narodne identitete (do 1941). – V: Avstrija, Jugoslavija, Slovenija. Ljubljana 1997, str. 41-52.

Ptujski državni in deželni poslanci. – V: Mestni statut 1376. Ptuj 1997, str. 105-110. (Gtadivo in razprave ; 1).

Slogaštvo. – Enciklopedija Slovenije, 11. Ljubljana 1997, str. 148.

- Slovanski kongres.** – Enciklopedija Slovenije, 11. Ljubljana 1997, str. 155.
- Slovenci o Germanih, Slovanih in Romanih pred 120 leti.** – Zgodovinski časopis 51, 1997, str. 17-20.
- Slovenska matica.** – Enciklopedija Slovenije, 11. Ljubljana 1997, str. 415-416.
- Univerza in znanost.** – V: Slovenska trideseta leta. Ljubljana 1997, str. 174-180.
- Wahlen im alten Österreich.** – Wien 1997, 493 str.
- Spremno besedilo. – V: Ignacij Orožen, Celska kronika. Celje 1997, [12 str.].

1998

- Hren v slovenskem zgodovinopisju.** – V: Hrenov simpozij v Rimu. Celje 1998, str. 375-381. (Simpoziji v Rimu ; 15).
- Ideja Zedinjene Slovenije.** – V: Slovenija 1848-1998 : iskanje lastne poti. Ljubljana 1998, str. 15-20.
- Olga Janša-Zorn – ob jubileju.** – Zgodovinski časopis 52, 1998, str. 281-282.
- Politične razmere v Avstriji pred sto leti.** – Časopis za zgodovino in narodopisje 69 (34), str. 33-40.
- Politično življenje v Ljubljani.** – V: Od Maribora do Trsta. Maribor 1998, str. 43-50.
- Pustite Slovence naj živijo po slovensko.** – Glas 17.4.1998.
- Slovenci v italijanskem in nemškem primežu.** – Glas 17.4.1998.
- Slovenija 1848-1998 : "Vsaki naj v svoji deželi doma živi, kakor mu je drago in ljubo."** – Razgledi 29.4.1998.
- Slovenske dežele v Avstro-Ogrski.** – V: Dajnkov zbornik. Maribor 1998, str. 27-34. (Zora ; 3).
- Slovenski narod.** – Enciklopedija Slovenije, 12. Ljubljana 1998, str. 48.
- Staroslovenci.** – Enciklopedija Slovenije, 12. Ljubljana 1998, str. 288-289.
- Začetki ženske volilne pravice.** – V: Čarnijev zbornik. Ljubljana 1998, str. 253-255.
- Intervju: Maturant na klasični gimnaziji v Ljubljani leta 1939. [Pogovarjala se je Mateja Ribarič]. – V: Od mature do mature : zgodovinski razvoj mature na Slovenskem 1849/50-1994/95. Ljubljana 1998, str. 183-186. (Razstavniki katalog ; 62).

1999

- Deželni poslanci kmečke kurije na Gorenjskem 1861-1895.** – V: Gestrinov zbornik. Ljubljana 1999, str. 387-392.
- Istrski deželni zbor.** – V: Acta Histriae 7, 1999, str. 633-638.
- Zgodovina Univerze v Ljubljani = The History of the University of Ljubljana.** – V: Iz arhivov o ljubljanski Univerzi. Ljubljana 1999, str. 3-11.
- Nekdanji volilni sistemi na Slovenskem.** – Časopis za zgodovino in narodopisje 70 (35), 1999, št. 1-2, str. 121-126.

- Obdobje 1918-1941.** – V: Zastave vihrajo : spominski dnevi in praznovanja na Slovenskem od sredine 19. stoletja do danes. Ljubljana 1999, str. 58-103.
- Preteklost ljubljanske klasične gimnazije.** – V: Zbornik ob 100-letnici šolskega pouka v zgradbi sedanje Osnovne šole Prežihovega Voranca, Ljubljana. Ljubljana 1999, str. 13-21.
- Prof. dr. Ferdo Gestrin : (8.10.1916-9.4.1999).** – Zgodovinski časopis 53, 1999, str. 5-7.
- Slovenci v državnem zboru 1848-1918.** – V: Vilfanov zbornik. Ljubljana 1999, str. 539-543.
- Slovenski poslanci na Dunaju in v Beogradu.** – V: Mikužev zbornik. Ljubljana 1999, str. 17-20. (Historia ; 4)
- Sveteč in Toman v avstrijskem parlamentu.** – Arhivi 22, 1999, št. 1-2, str. 35-38.
- Šestdeseta leta v Murkovi kroniki.** – V: Murkov zbornik. Maribor 1999, str. 22-25. (Zora ; 9).
- Šuklje, Fran.** – Enciklopedija Slovenije, 13. Ljubljana 1999, str. 164
- Taafejev režim.** – Enciklopedija Slovenije, 13. Ljubljana 1999, str. 174.
- Turk, Ernest.** – Enciklopedija Slovenije, 13. Ljubljana 1999, str. 407.
- Spremna beseda. – V: Rustja Peter, Med Trstom in Dunajem : Ivan Nabergoj v avstrijskem državnem zboru (1873-1897). Trst 1999, str. 13-15.

2000

- Feliks J. Bister – šestdesetletnik.** – Koroški vestnik 33, 2000, 77-82.
- Der Blick der Slowenen in die Welt 1843-1848.** – V: Der Prager Slavenkongress 1848. Wien ; Köln 2000. Str. 123-125.
- Habsburška monarhija na prelomu stoletja.** – V: Josip Ipavec in njegov čas. Ljubljana 2000, str. 17-22.
- Poslanci kmečke kurije na Goriškem.** – Prispjevki za novejšo zgodovino 40, 2000, str. 63-67.
- Razmišljanja o slovenski politiki 1848-1918.** – V: Vita artis perennis : ob osemdesetletnici akademika Emilijana Cevca. Ljubljana 2000, str. 509-514.
- Uradovalna slovenščina.** – V: Slovenski slavistični kongres 1999; Celje. Ljubljana 2000, str. 253-255.
- Virilisti.** – Enciklopedija Slovenije, 14. Ljubljana 2000, str. 262.
- Volitve.** – Enciklopedija Slovenije, 14. Ljubljana 2000, str. 351-354.
- Vošnjak, Josip.** – Enciklopedija Slovenije, 14. Ljubljana 2000, str. 362.
- Zusammensetzung Wahlrecht des cisleithanischen Landtage.** – V: Verfassung und parlamentarismus. Wien 2000, str. 1311-1352. (Die Habsburgermonarchie 1848-1918 ; Bd. VII).

Biografski podatki

- Melik Vasilij. – V: Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev in sodelavcev. Ljubljana 1957, str. 157-158.
- Zwitter Fran, Grafenauer Bogo, Janković Dragoslav: Melik Vasilij. – V: Objave Univerze v Ljubljani. Ljubljana 1961, št. 24, str. 77-83.
- Melik Vasilij. – V: Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev in sodelavcev : 1956-1966. Ljubljana 1969, str. 54.
- Melik Vasilij. – V: Objave Univerze v Ljubljani 1968-1969. Ljubljana 1968, št. 3-4, str. 55.
- Štiglic-Stritar Ruda: Melik dr. Vasilij. – V: Ko je ko u Jugoslaviji. Beograd 1970, str. 631.
- Melik Vasilij. – V: Leksikon Cankarjeve založbe. Ljubljana 1973, str. 579.
- Melik Vasilij. – V: Mala splošna enciklopedija : H-O. Ljubljana, Beograd 1973, str. 599.
- Melik Vasilij. – V: Objave Univerze v Ljubljani 1973-1974. Ljubljana 1974, str. 133.
- Melik Vasilij. – V: Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev in sodelavcev : 1966-1976. Ljubljana 1979, str. 36-37.
- Gestrin Ferdo: Vasilij Melik - šestdesetletnik. – Zgodovinski časopis 34, 1980, str. 391-397.
- Grafenauer Bogo: Vasilij Melik - šestdesetletnik. – Kronika 29, 1981, str. 59-61.
- Stergar Nataša: Bibliografija prof. dr. Vasilija Melika. – Zgodovinski časopis 34, 1980, str. 398-402.
- Voje Ignacij: Vasilij Melik šestdesetletnik. – Delo 20.1.1981.
- Melik Vasilij. – V: Leksikon Cankarjeve založbe. Ljubljana 1988, str. 631.
- Vasilij Melik. – V: Zbornik Filozofske fakultete v Ljubljani : 1919-1989. Ljubljana 1989, str. 77.
- Detela Lev: Avstrijska nagrada našemu zgodovinarju. – Večer 2.11.1991.
- Klipšteter Otmar: Mladostnih šest križev. – Dnevnik 19.1.1991.
- Marušič Branko: Prof. Vasilij Melik praznoval 70-letnico. – Primorske novice 20.1.1991.
- Nečak Dušan: Vasilij Melik : sedemdesetletnica. – Naši razgledi 8.2.1991.
- Simoniti Vasko: Nagovor ob počastitvi jubileja prof. dr. Vasilija Melika na oddelku za zgodovino. – Zgodovinski časopis 45, 1991, str. 13-14.
- Vodopivec Peter: Vasilij Melik - sedemdesetletnik. – Delo 17.1.1991.
- [V. F.]: Avstrijska nagrada Vasiliju Meliku. – Delo 28.10.1991.
- Voje Ignacij: Vasilij Melik – sedemdesetletnik. – Zgodovinski časopis 45, 1991, str. 5-13.
- Grafenauer Bogo: Vasilij Melik. – Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti 44. 1994, str. 39-41.

- Vodopivec Peter: Melik, Vasilij. – Enciklopedija Slovenije, 7. Ljubljana 1993, str. 61.
- Melik Vasilij. – V: Leksikon Cankarjeve založbe. Ljubljana 1994, str. 638.
- Melik Vasilij. – V: Menaše Luc, Svetovni biografski leksikon. Ljubljana 1994, str. 642.
- Melik Vasilij. – V: Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev, znanstvenih delavcev in sodelavcev : 1977-1986. Ljubljana 1995, str. 50-52.
- Friš Darko: Življenjska moč in iskrivost. – Večer 27.1.1996.
- Melik Vasilij. – V: Veliki splošni leksikon, 5. Ljubljana 1997, str. 2548.
- Pleterski Janko: Vasilij Melik. – V: Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnost 48, 1997, str. 46-47.
- Melik Vasilij. – V: Leksikon Cankarjeve založbe. Ljubljana 1998, str. 638.
- Vasilij Melik. – V: SAZU ob 60-letnici. Ljubljana 1998, str. 23-24.
- Melik Vasilij – V: Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev, znanstvenih delavcev in sodelavcev : 1987-1996. Ljubljana 1999, str. 2252-2253.
- Melik Vasilij. – V: Drago Bajt, Slovenski kdo je kdo. Ljubljana 1999, str. 327-328.
- Melik Vasilij. – V: Leksikon Cankarjeve založbe. Ljubljana 2000, str. 638.
- Vasilij Melik. – V: Oddelek za zgodovino : 1920-2000 : ob osemdesetletnici. Ljubljana 2000, str. 39.
- Vasilij Melik. – V: Zbornik Filozofske fakultete : 1919-1999. Ljubljana 2000, str. 98.

PETER ŠTIH

SREDNJEVEŠKO PLEMSTVO IN SLOVENSKO ZGODOVINOPISJE

"Proučevanje plemstva na Slovenskem je iskanje izgubljenega stanu". Ta kratek stavek Maje Žvanut, zapisan leta 1994 v eni redkih knjig o zgodovini plemstva na slovenskem ozemlju,¹ točno odraža mesto, ki ga imajo raziskave o plemstvu v slovenskem zgodovinopisju. Kajti kdor se je še v osemdesetih letih tega stoletja hotel seznaniti s tem vodilnim in odločujočim slojem slovenske srednjeveške družbe, je naletel na velike težave. Plemstvo, ki ga v slovenskem primeru najizraziteje označuje stereotip, da so to bili tujci-Nemci, katerih edini cilj je bilo izkoriščanje domačega kmeta-Slovenca, je namreč bilo raziskovalno polje, ki ga slovensko zgodovinopisje po drugi svetovni vojni ni imelo v svojem vizirju. Toda tudi v času pred tem je bilo raziskovanje plemstva bolj na obrobju domače historiografije.

Vzrok temu je bil koncept slovenske zgodovine. Slovensko zgodovino je gradil kot zgodovino Slovencev, to je kot zgodovino slovenskega naroda o katerega genezi se v slovenskem zgodovinopisju in širše ni nikoli resno spraševalo in razpravljalo,² ampak se je v njem videlo zgodovinsko konstanto, ki je obstajala najmanj že od konca 6. stoletja, ko so prostor današnje Slovenije in Vzhodne Alpe naselili Slovani. Slovenci naj bi kot posebna etnična skupnost obstajali že v zgodnjem srednjem veku, oziroma naj bi se kot Slovenci sploh že naselili v svojo novo domovino³ in imeli v Karantaniji svojo lastno, malodane nacionalno državo,⁴ nato pa so stoletja dolgo živeli pod tujo, nemško

¹ Maja Žvanut, *Od viteza do gospoda* (Ljubljana 1994) str. 8.

² Rezultat tega so skrajno poenostavljene, dobesedno vulgarnе predstave o etnogenezi Slovencev. Mednje zagotovo sodi tudi trditev, "da so iz Alpskih Slovanov nastajali Slovenci že v desetletjih med 740 in 962 [kronanje Otona I. za rimskega cesarja. Sic! Pri najboljši volji ne vidim nobene povezave med tem dogodkom in etnogenezo Slovencev. Zaradi novega vladarjevega naslova se ni v slovenskem prostoru spremenilo prav nič; op. P. Š.], po tem letu pa že lahko govorimo o Slovencih kot Slovencih, se pravi kot o posebni slovanski entiteti. Od tega časa pa do današnjih Slovencev obstaja neprekinjena naselitvena, jezikovna in psihobiološka kontinuiteta, nekako v tem smislu, da so Slovenci proti koncu 20. stoletja potomci tistih iz 8. do 10. stoletja – natančneje povedano: današnji Slovenci so približno 42. generacija Slovencev, če te generacije štejemo po štiri na stoletje in štetje začnemo po letu 950". Avtor te antologijske trditve – za katero pa svoj del odgovornosti nosi tudi slovensko zgodovinopisje, ki je samo serviralo (ali vsaj sugeriralo) podobne trditve (gl. naslednji dve op.), ne da bi jih kritično preverjalo in tako soustvarjalo zgodovinski mit o zgodnjem srednjeveških Slovencih - je ugledni literarni zgodovinar in akademik Janko Kos, *Duhovna zgodovina Slovencev* (Ljubljana 1996) str. 12.

³ Josip Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda* (Celovec 1912): po kratkem uvodu se prvi del začenja s prihodom in naselitvijo Slovencev. Milko Kos, *Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja* (Ljubljana 1955): že v naslovu je izpostavljena *naselitev Slovencev*, pregled zgodovine slovenskega prostora pred naselitvijo Slovanov pa uvaja z naslovom: *Pred naselitvijo Slovencev*. Podobno ima Bogo Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda I* (Ljubljana 1978) v podnaslovu *Od naselitve do uveljavitve frankovskega reda*. In tudi *Pravna zgodovina Slovencev* (Ljubljana 1961) Sergija Vilfana ima v naslovu od *naselitve* do zloma stare Jugoslavije [vse ležeče P. Š.].

⁴ V tem oziru je signifikantno, da ima najboljše študija, kdajkoli napisana o Karantaniji v slovenskem jeziku in katere avtor je Bogo Grafenauer, naslov *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev* (Dela SAZU I/7, Ljubljana 1952). Da se je s tem naslovom zavestno pritrjevalo mitu o Karantaniji kot državi Slovencev – mitu namenjenemu izključno Slovincem samim –, priča že naslov nemškega povzetka omenjenega dela *Die Kärntner Hertzogseinsetzung und der Staat der*

oblastjo. Takšno podobo lastne zgodovine je najti v vseh sintezah slovenske zgodovine (nazadnje še leta 1979)⁵ pa tudi v učbenikih zgodovine in je rdeča nit slovenske zgodovinske zavesti. Temelji na konceptu, ki je za osnovo vzel narod (in v slovenskem primeru ne več zgodovinske dežele) in katerega je pri Slovencih konec 18. stoletja postavil razsvetljenski prepoveditelj Anton Tomaž Linhart. Slovensko zgodovino, ki je v 20. stoletju Linharta ponovno odkrilo,⁶ je dvignilo njegov koncept na pediestal edinega veljavnega koncepta slovenske zgodovine⁷ in ocenilo, da je bila z njegovim delom "prvič v modernem zgodovinoisju uveljavljena slovenska zgodovinska koncepcija, proučevanje in obravnavanje zgodovine Slovencev kot narodnostne celote".⁸ Zavedno ali nezavedno je bila narodna zgodovina projicirana nazaj, v obdobja, ko slovenski narod, niti Slovenci kot etnična skupnost še niso obstajali (zglede za takšno početje je bilo v nacionalnih historiografijah evropskih narodov več kot dovolj). In ker je bila večina prebivalstva na današnjem slovenskem ozemlju slovensko govoreča in kmečka (podložna) hkrati, se je oblikoval nazor, da je zgodovina Slovencev zgodovina slovenskega kmeta.⁹

Posledice takšnega gledanja za slovensko zgodovino so bile, da je svoje raziskave srednjega veka usmerilo predvsem v agrarno zgodovino, ki pa je bila razumljena kot zgodovina kmeta, čeprav bi to lahko bila tudi zgodovina plemiča. Milko Kos, poleg Ljudmila Hauptmanna vodilni slovenski medievalist med obema svetovnima vojnama, je to usmeritev leta 1935 takole formuliral: "Pomanjkanje politične aktivnosti v slovenski zgodovini je eden med vzroki, da posvečajo Slovenci – posebno v zadnjih desetletjih – svoja raziskavanja radi problemom gospodarske, socialne, pravne in kolonizacijske

Karantanenslawen, na kar je opozoril že Igor Grdina, *Der karantanische Mythos in der slovenischen Kultur*, v: *Karantani – Ostarrichi 1001 Mythos* (Hg. A. Moritsch, *Unbegrenzte Geschichte - Zgodovina brez meja* Bd. 5, Klagenfurt/Celovec-Ljubljana-Wien 1997) str. 97. Če k temu dodamo še (romantične) predstave o Karantaniji "kot nekakšni *demokratični republiki* s kmečko aristokracijo, ki sta ji stala na čelu knežja dinastija in "veča" sestavljena iz družinikov-kosezov, kot neke vrste *parlament* [stavek je lep primer prenašanja sodobnih pojmov, institucij in predstav (isto velja za Slovence kot etnično skupnost) v čas, ko jih še ni bilo; op. P. Š.]" (Paola Korošec, *Alpski Slovani* (Ljubljana 1990) str. 22), potem je mit o Slovencih v zgodnjem srednjem veku, ki da so bili poleg tega še državotvorni in demokratični, popoln [vse ležeče P. Š.].

⁵ Gl. sinteze slovenske zgodovine v op. 3 in *Zgodovina Slovencev* (Ljubljana 1979).

⁶ Fran Zwitter, *Prva koncepcija slovenske zgodovine*, v: *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 20 (1939) str. 363 sl. (ponatis v: Fran Zwitter, *O slovenskem narodnem vprašanju* (Ljubljana 1990) str. 52 sl.); isti, *Linhartova doba, misel in delo*, v: Anton Linhart, *Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije 1 in 2* (Slovenska matica, Ljubljana 1981) str. 317 sl. Gl. tudi Darja Mihelič, *Karantanija v očeh zgodovinarjev od konca 15. do 18. stoletja*, v: *Zgodovinski časopis (=ZČ)* 31 (1977) str. 322 sl.

⁷ Nada Klaić, *K okrogli mizi "Zgodovinoisje na Slovenskem danes"*. Prilog razpravi o današnji slovenski medievalisti, v: *ZČ* 41 (1987) str. 550, je v zelo ostrem tekstu označila Linhartovo koncepcijo naravnost za "strupeno", s katero slovenski medievalisti še vedno "zastrupljajo svoj narod". Bogo Grafenauer, *O "(ne)znanstveni fantastiki"* v *Zgodovinskem časopisu*. Odprto pismo prvega glavnega in odgovornega urednika *Zgodovinskega časopisa* sedanjemu uredniku, v: *ZČ* 42 (1988) str. 123, je to Klaićino stališče ocenil kot "napad na slovensko historiografijo v celoti".

⁸ Bogo Grafenauer, *Uredniške opombe in napotki*, v: Anton Linhart, *Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije 1 in 2* (Ljubljana 1981) str. 299.

⁹ Npr. Bogo Grafenauer, *Problemi in naloge slovenskega zgodovinoisja v našem času*, v: *ZČ* 1 (1947) st. 24: "Vse te osnovne zgodovinske spremembe [uvedba fevdalizma, op. P. Š.] so za tisoč let omejile slovenski narod skoraj izključno le na podložniški kmečki razred. Slovenska zgodovina postane tako v prvi vrsti kmečka zgodovina". Isti, *Zgodovina slovenskega naroda II.* (Ljubljana 1965) str. 260: "V resnici je bil torej tedaj "kmečki človek jedro in je predstavljal ogromno večino Slovencev". Njegova zgodovina je zato do srede 18. stoletja središče vse zgodovine slovenskega ljudstva".

zgodovine. V teh iščejo po pravici mnogo več "slovenskega" nego v velikem delu svoje politične preteklosti".¹⁰ Na isti liniji, le z drugimi besedami, je tudi ugotovitev Ljudmila Hauptmanna, ki je, ko je označeval pomen Gradiva za zgodovino Slovencev v srednjem veku, zbirke virov, ki jo je v petih knjigah izdal Franc Kos, zapisal: "S presenečenjem se je videlo, da obstoji za njo (za slovensko zgodovino, op. P. Š.) še kako dragoceno gradivo, ki ga je treba samo enkrat pogledati s slovenskimi namesto z nemškimi očmi, da se spozna, da samo zato tako dolgo nismo dobili o svoji zgodovini slovenskega odgovora, ker smo vedno vpraševali nemško".¹¹

Toda po drugi strani je bil prav Ljudmil Hauptmann, katerega temeljna teza (znana pod imenom "hlapčevska teorija") je bila, da so bili Slovenci v zgodovini nakovalo, po katerem so udrihali najprej Avari (župani), nato Hrvati (kosezi) in končno še Nemci (frankovsko-bavarsko plemstvo) in da torej tudi v svojem najzgodnejšem (karantanskem) obdobju niso imeli samostojnega državnega in političnega življenja, katerega naj bi jim vedno organizirale in vodile tuje sile,¹² tisti slovenski zgodovinar, ki je raziskavam o plemstvu v slovenskem in širšem vzhodnoalpskem prostoru posvečal precej pozornosti – največ med vsemi slovenskimi zgodovinarji pretekle in polpretekle dobe. Iz te problematike je opravil nekaj še danes temeljnih raziskav, zaradi katerih lahko rečemo, da je medvojno slovensko zgodovinopisje – kljub svojemu konceptu nacionalne zgodovine, v katerem za plemstvo ni ostajalo veliko prostora –, uspevalo v raziskavah plemstva nekako držati korak s sosednjimi historiografijami in tega segmenta raziskav ni zrinilo s svoje delovne mize¹³ (čeprav ga je potisnilo na rob). To se je zgodilo šele po drugi svetovni vojni.

Med najpomembnejše rezultate Hauptmannovih raziskav plemstva nedvomno spada trdna ugotovitev, da so bili kosezi-Edlingi, ki se pojavljajo v poznosrednjeveških virih kot sloj kmečkega prebivalstva z določenimi privilegiji in posebnostmi, preostanek nekdanjega domačega alpskoslovenskega plemstva, ki je od frankovske dobe naprej postopoma izgubljalo svoj privilegirani družbeni položaj, dokler ni zdrsnilo med podložnike.¹⁴ Toda na drugi strani je Hauptmann tudi ugotovil, da se je del starega domačega plemstva uspel integrirati v novo frankovsko-bavarsko družbeno elito.¹⁵ Kosezi

¹⁰ Milko Kos, Pregled slovenske historiografije, v: Milko Kos, Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave (Ljubljana 1985) str. 17.

¹¹ Ljudmil Hauptmann, Jugoslovenski istoriski časopis 1 (1935) str. 506 (ocena knjige Milko Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije).

¹² Nazadnje o tem Peter Štih, Ljudmil Hauptmann in raziskovanje slovenskega srednjega veka, v: Ljudmil Hauptmann, Nastanek in razvoj Kranjske (Ljubljana 1999) str. 155 sl.

¹³ Nekaj razprav o plemstvu, ki pa so bolj pozitivistično naravnane in se bistveno razlikujejo od Hauptmannovih problemskih študij, je prispeval tudi Milko Kos, Odnosaji medju goričkim grofovima i hrvatskim plemstvom u srednjem vijeku, v: Vijesnik hrv.-slav.-dalm. Zemaljskog arkiva 19 (1917) str. 282-303; isti, Srbski Brankovići in goriški grofje, v: Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino 2 (1920) str. 92-97. Zapisov, ki so kakorkoli povezani s plemstvom, je bilo seveda več (v Slovenskem biografskem leksikonu npr.), vendar to ne spreminja temeljne ugotovitve.

¹⁴ Ljudmil Hauptmann, Karantanska Hrvatska, v: Zbornik kralja Tomislava (Zagreb 1925) str. 297-317; isti, Die Herkunft der Kärntner Edlinge, v: Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 21 (1928) str. 245-279; zlasti pa isti, Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu (Dela SAZU I/10, Ljubljana 1954) str. 75-126. Še vedno pa ostaja odprto vprašanje izvora kosezov in na kakšen način so se povzpeli do privilegirane položaja. Pregled problematike z bibliografijo gl. v: Sergij Vilfan, Kmečko prebivalstvo po osebnem položaju, v: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev (= GDZS) II, Družbena razmerja in gibanja (Ljubljana 1980) str. 288 sl.

¹⁵ Ljudmil Hauptmann, Hema i Svetopuk, v: Rad JAZU 255 (1936) str. 222 sl. Hauptmannove precej lapidarne ugotovitve je kasneje na več primerih potrdil Michael Mitterauer, Slawischer und bayrischer Adel am Ausgang der Karolingerzeit, v: Carinthia I 150 (1960) str. 693 sl.

so bili tudi edini segment plemstva, s katerim se je slovensko zgodovinopisje kolikor toliko intenzivno ukvarjalo tudi po drugi svetovni vojni.¹⁶ Eden od glavnih razlogov je nemara ta, da so bili kosezi – v razliko od visoko in poznosrednjeveškega plemstva, ki je bilo ožigosano kot tuje – ostanki domačega, "slovenskega" plemstva. Hauptmannove, pretežno genealoške raziskave so nadalje pokazale, da je bilo novo svobodno plemstvo, ki je po koncu madžarskih vpadov začelo prihajati v slovenski prostor z Bavarske, zelo maloštevilno, sestavljeno le iz nekaj rodbin – najmočnejši je bil t. i. Hemin rod, katerega pomen za zgodovino slovenskega ozemlja okrog leta 1000 in kasneje je odkril prav Hauptmann –, ki pa so posedovale ogromne teritorije.¹⁷ Pomembne rezultate so dale tudi njegove raziskave ministerialnega plemstva, kjer je dokazoval, da so ministeriali izvirali tudi iz vrst svobodnega plemstva in da je šlo tudi pri tem sloju za relativno tanko plast med seboj sorodstveno prepletenih družin.¹⁸

Raziskave plemstva po drugi svetovni vojni so bile determinirane z novo družbeno stvarnostjo socialistične Jugoslavije. Družbene elite – od velikih kmetov (t. i. kulakov) prek meščanstva do plemstva – so bile prepoznane kot razredni sovražnik. Vojna, ki je bila osvobodilna in revolucija hkrati, je temeljito počistila s simboli nekdanje plemiške oblasti. V tem "poslednjem kmečkem uporu"¹⁹ so bili na Slovenskem požgani številni gradovi in uničeno je bilo dragoceno arhivsko gradivo. Odnos avtoritarne oblasti do nekdanjih elit pa se je nujno reflektiral tudi v zgodovinopisju. Nova doba ni zahtevala samo "novega človeka" ampak tudi nov pogled na zgodovino, temelječ na dialektičnem in historičnem materializmu. Tako je uredniški uvodnik v prvi številki Zgodovinskega časopisa, novega in osrednjega glasila slovenskih zgodovinarjev, ki je leta 1947 izšel pod pomenljivim naslovom *Obračun in program*, od zgodovinarja zahteval, "da se seznanjajo temeljito s teorijami Marxa, Engelsa, Lenina in Stalina, ki so vodile in vodijo borbe za novo družbo, državo in kulturo. Dolžan je, da se na novi osnovi znanstvene metode dialektičnega in historičnega materializma pribori do slike slovenske zgodovine...".²⁰ V isti številki je Bogo Grafenauer, takrat mlad docent, kasneje pa vodilni slovenski zgodovinar, eden glavnih "opinionmakerjev" v zgodovinarski srenji in v veliki meri tudi programski usmerjevalec slovenskega zgodovinopisja, objavil kot uvodni članek tekst z naslovom *Problemi in naloge slovenskega zgodovinopisja v našem času*. V tem tekstu, ki ga je še leta 1982 označil kot program svojega znanstvenega dela²¹ in ki je odražal tudi programsko usmeritev celotnega slovenskega zgodovinopisja, je kot

¹⁶ Gl. bibliografijo v GDZS II, str. 290 (avtorji: Ceklin, Grafenauer, Hauptmann, Mal, Pahor, Vilfan).

¹⁷ Ljudmil Hauptmann, *Grofovi Višnjegorski*, v: *Rad JAZU* 250 (1935) str. 215-239; isti, *Hema i Svetopuk* (kot v op. 15) str. 221-246; isti, *Entstehung und Entwicklung Krains*, v: *Erläuterungen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer I/4* (Wien 1929) str. 344-453 (tudi v slovenskem prevodu: Ljudmil Hauptmann, *Nastanek in razvoj Kranjske* (Ljubljana 1999)). V teh raziskavah je Hauptmann prišel tudi do nekaterih temeljnih ugotovitev glede političnega, inštitucionalnega in upravnno-teritorialnega razvoja na slovenskem ozemlju v srednjem veku.

¹⁸ Ljudmil Hauptmann, *Mariborske studije*, v: *Rad JAZU* 260 (1938) str. 57-118.

¹⁹ *Žvanut, Od viteza* (kot v op. 1) str. 8.

²⁰ *Obračun in program*, v: *ZČ* 1 (1947) str. 9. Po pričevanju Boga Grafenauerja, ki je bil takrat član uredniškega odbora *ZČ* (Bogo Grafenauer, *Ob pisanju o slovenskem zgodovinopisju*, v: *ZČ* 47 (1993) str. 125), je Fran Zwitter, ki je bil tudi član uredništva, predložil tekst uvodnika. Grafenauer pravi, da so bili prepričani, da je Zwitter, ki je takrat še delal v Beogradu v zvezi z mejami, že vedel, "zaradi česa naj bi bila objava njegovega uvodnika "potrebna", jasno pa je, da je šlo za izrazito ideološko dopolnilo začetka izhajanja novega časopisa in s tem za izraz mnenja oblasti, da moja izvajanja [uvodni članek, gl. op. 22; op. P. Š.] v tem pogledu niso dovolj".

²¹ *Celjani v slovenskem in srednjeevropskem prostoru*. Okrogla miza 1. oktobra 1982 na 21. zborovanju slovenskih zgodovinarjev, v: *ZČ* 37 (1983) str. 94.

težišče zgodovinarjevega dela izpostavil proučevanje "širokih ljudskih množic". Takole med drugim pravi: "O političnih in upravnih spremembah, o političnih in kulturnih delavcih ter o strankarskih programih, o pravnih oblikah in okvirni državni zakonodaji, o tujem plemstvu in o bojih, ki so se vršili na naši zemlji in za njo med temi tujci, o razvoju vse te zgodovinske nadstavbe smo po dosedanjih delih mnogo bolje poučeni, kakor o njenem vsakokratnem gospodarskem in družbenem temelju, o vsakdanjem življenju slovenskih ljudskih množic. ... Težišče dela slovenskih zgodovinarjev se bo moralo premakniti na gospodarski in družbeni razvoj. S tem se bo samo po sebi premaknilo na proučevanje širokih slovenskih ljudskih množic. ... Na ta način se bo zgodovina slovenskega ozemlja, obravnavana doslej kljub ogromnim naporom slovenskih zgodovinarjev vendarle večinoma na zelo podoben način kot zgodovina katere koli avstrijskih alpskih dežel, spremenila končno v resnici v zgodovino slovenskega naroda. Saj je zgodovina slovenskega naroda skozi vse tisočletje omejena skoraj izključno na probleme družbenega razvoja. Razredni boj slovenskih podložnikov proti tujim gospodom je bila obenem naša notranja in zunanja politika".²²

V konceptualnem oziru je tako v slovenskem zgodovinopisju po letu 1945 nastala situacija, da se je starejši koncept nacionalne (narodne) zgodovine, ki je v ospredje postavljala Slovence, pokril z razrednim, katerega prioriteta so bile "široke ljudske množice" oziroma v starejših obdobjih kmečko prebivalstvo. Nastal je neke vrste, recimo mu, nacionalno-razredni koncept slovenske zgodovine,²³ katerega temeljno izhodišče je še vedno bil nazor, da je zgodovina kmečkega človeka zgodovina Slovencev, le da se jo je sedaj poskušalo razumeti in razlagati še s pozicije razrednega antagonizma.²⁴

²² Bogo Grafenauer, Problemi in naloge (kot v op. 9) str. 22 sl. Gl. k interpretaciji tega teksta tudi nekatera lastnoročna avtorjeva pojasnila, objavljena v Bogo Grafenauer, Ob pisanju (kot v op. 20) str. 124 sl., kjer zanika vsakršno ideološkost, brani pa programsko usmeritev.

²³ Podobno je Walter Lukan že leta 1986 na okrogli mizi Zgodovinopisje na Slovenskem danes (ZČ 41 (1987) str. 161 sl.) videl v slovenskem zgodovinopisju po letu 1945 dve komponenti, "ki se med seboj dopolnjujeta in sta do neke mere odvisni od potrebe in samorazumevanja današnje slovenske družbe. Prva smer je nadaljevanje nacionalnega zgodovinopisja, ki se je začelo z Linhartom in vidi svojo glavno nalogo v ustvarjanju in izoblikovanju nacionalne tradicije, historične zavesti kot dela nacionalne identitete. Druga smer pa obstoji v zgodovinopisju o tako imenovanem naprednem delavskem gibanju, ki bi naj razjasnilo pot k današnjemu ustroju slovenske družbe in s tem ustvarilo socialnopolitično tradicijo". Lukan ocenjuje obe komponenti "v bistvu pozitivno", saj sta imeli v določenem času važno vlogo in sta dali pomembne rezultate, vendar hkrati tudi opozarja slovensko historiografijo, da "osredotočenije na ti dve usmeritvi danes ne zadošča več in skriva tudi nevarnosti".

²⁴ Model in vzor za nov koncept slovenske zgodovine je bilo delo Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, ki ga je leta 1939 v Ljubljani pod psevdonimom Sperans objavil Edvard Kardelj. Ocenjo pomena tega dela za povojno slovensko zgodovinopisje gl. pri Bogo Grafenauer, Historiografija Slovenija, v: Enciklopedija Jugoslavije 4 (Zagreb 1960) str. 15. Še marca 1979, neposredno po Kardeljevi smrti, je Zgodovinsko društvo za Slovenijo imelo ob štiridesetletnici izida Speransove knjige izredni občni zbor, posvečen temu delu. Kardelj je bil ob tej priliki, "ob obletnici nastanka dela, ki je izjemnega pomena v slovenski najnovejši zgodovini nasploh in v slovenskem zgodovinopisju, pred katero [zgodovinopisje, op. P. Š.] so bila z njim postavljena bistvena nova raziskovalna vprašanja in poti njihovega razreševanja", izvoljen za častnega člana Zgodovinskega društva za Slovenijo (gl. ZČ 33 (1979) str. 531-570). Ni prezreti, da nov koncept slovenske zgodovine ni prišel iz zgodovinarskih, ampak iz partijskih vrst, pri čemer prvenstveni namen pisca "ni bil napisati razpravo s pretežno zgodovinskoraziskovalnimi nagibi, marveč izrazito politično-teoretično delo, prispevek h konkretni politični akciji, ki jo je tedaj vodila Komunistična partija Jugoslavije v okviru Jugoslavije sploh in Komunistična partija Slovenije v okviru Slovenije. ... Skratka, delo ni pisano z namenom, da bi bilo izčrpna politična zgodovina slovenskega naroda, marveč s težnjo, zbrati zgodovinske in teoretične argumente za neogibnost revolucionarne akcije pod vodstvom delavskega razreda" (Kardelj v predgovoru k drugi izdaji knjige, Ljubljana 1957).

Ni čudno, da so bili v takšnih novih razmerah kmečki upori ocenjeni kot poglavje, "ki sodi med najpomembnejše in najbolj naše v naši zgodovini"²⁵ in da je plemstvo, ki je v novi družbeni klimi in percepciji veljalo za razrednega in nacionalnega sovražnika hkrati, izginilo iz raziskovalnih programov in raziskav slovenskega zgodovinarstva,²⁶ ki se je po eni strani vse bolj usmerjalo v novejšo in sodobno zgodovino,²⁷ po drugi strani pa se je v raziskavah starejših obdobjev bolj ali manj povsem umaknilo v agrarno zgodovino (to je v gospodarsko in družbeno zgodovino kmečkega prebivalstva).²⁸ Tu pa tam je sicer nastalo kakšno delce, ki se je dotikalo tudi plemstva,²⁹ vendar načrtnih ali večjih raziskav ni bilo nobenih in tudi nobena doktorska disertacija, ki jih je bilo na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani (do prve polovice devetdesetih let edina visokošolska institucija v Sloveniji, kjer je bil možen doktorski študij zgodovine) že tako ali tako malo, ni bila posvečena problematiki plemstva.³⁰

O plemstvu se je pisalo edino še v različnih pregledih in sintezah slovenske zgodovine. Za ta dela je značilno, da sta vloga in mesto tega družbenega sloja v srednjeveški družbi na Slovenskem prikazana izrazito shematsko, skrajno poenostavljeno in hkrati zelo skromno.³¹ Še zlasti to velja za nižje, nesvobodno plemstvo (ministeriali in militi), ki je predstavljalo veliko večino plemstva na slovenskem ozemlju in katerega izvor in družbeni razvoj v deželno plemstvo je v teh prikazih omejen na nekaj splošnih potez bolj sociološkega kot zgodovinskega značaja.³² Nekoliko drugačna je slika glede svobodnega ali visokega plemstva, sestavljenega iz rodbin, ki so na slovenskem ozemlju imele grofovsko, mejnogrofovsko ali vojvodsko oblast. To plemstvo, ki je bilo nosilec

²⁵ Milko Kos, O nekaterih nalogah slovenskega zgodovinarstva, v: ZČ 2-3 (1948-1949) str. 140.

²⁶ Gl. npr. Grafenauer, Problemi in naloge (kot v op. 9) str. 22 sl.; Kos, O nekaterih nalogah (kot v op. 23.) str. 135 sl.; Bogo Grafenauer, 5. zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Novi Gorici (8. in 9. oktobra 1948), v: ZČ 2-3 (1948-1949) str. 197 sl. (resolucija, točka II); Leopold Petauer, 6. zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Celju in Laškem od 2. do 4. aprila 1950, v: ZČ 4 (1950) str. 211 (resolucija, točka I); Leopold Petauer, Sedmo zborovanje slovenskih zgodovinarjev ob desetletnici Osvobodilne fronte v Ljubljani od 3. do 5. maja 1951, v: ZČ 5 (1951) str. 285 (resolucija, točka II); Božo Otorepec, 8. zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Ptujju od 18. do 20. septembra 1953, v: ZČ 8 (1954) str. 197 (sklepi, točka I); GDZS I. Agrarno gospodarstvo (Ljubljana 1970), str. V sl.

²⁷ Za to usmeritev je bil odločilnega pomena referat takratnega partijskega ideologa Borisa Zihlerla, O nekaterih teoretičnih in praktičnih problemih slovenskega zgodovinarstva, v: Novi svet 6 (1951) str. 451-495, s katerim je leta 1951 nastopil na zborovanju slovenskih zgodovinarjev. Gl. Vasko Simoniti, O slovenskem zgodovinarstvu 1945-1990 ali kako je na zgodovinarstvo vplivalo staranje oblasti, v: ZČ 46 (1992) str. 389.

²⁸ Vendar je potrebno povedati, da je na tem področju doseglo velike in pomembne rezultate, katerih sintezo predstavljata GDZS I in II. Agrarna zgodovina je zagotovo eno najbolj raziskanih polj slovenske zgodovine.

²⁹ Npr. Milko Kos, O izvoru prebivalcev Ljubljane v srednjem veku, v: ZČ 10-11 (1956-1957) str. 7-31; Božo Otorepec, Iz preteklosti Mengša, v: 800 let Mengša, Mengeški zbornik 1154-1954, 1. del (Ljubljana 1954) 21-54; isti, Iz zgodovine turjaškega gradu, v: Kronika 21 (1973) 147-152.

³⁰ Od leta 1945 do leta 1989 je bilo na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani obranjenih 43 doktorskih disertacij, od tega 7 iz srednjeveške zgodovine (Metod Mikuž, Ferdo Gestrin, Ignacij Voje, Miroslav Pahor, Jože Koropec, Darja Mihelič, Janez Peršič, Božo Otorepec), vendar nobena iz problematike plemstva. Imena vseh doktorandov gl. v Ignacij Voje, Ob sedemdesetletnici oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, v: ZČ 44 (1990) str. 608 in op. 12.

³¹ Za ilustracijo takšnega stanja je značilno že to, da se je za zelo diferencirano plemstvo v slovenskih zgodovinskih pregledih rado uporabljalo pojem fevdalec, ki je tako ohlapen in neoprijemljiv, da si z njim ni veliko pomagati, ustvarja pa skrajno poenostavljeno sliko dvoplastne družbe, sestavljene iz fevdalcev in podložnikov.

³² Prim. Kos, Zgodovina Slovencev (kot v op. 3) str. 220 sl.; Bogo Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda II (Ljubljana 1965) str. 206 sl., 241 sl.; Sergij Vilfan, Pravna zgodovina (kot v op. 3) str. 122 sl.

gospodarske moči in politične oblasti, je bilo v koncept nacionalno-razredne zgodovine Slovencev vključeno predvsem iz enega razloga: brez plemstva kot "političnega ljudstva" svojega časa ni bilo mogoče postaviti političnega okvirja, brez katerega tudi zgodovina Slovencev, ki je bila sicer koncipirana kot zgodovina "ljudskih množic",³³ ni mogla stati. Torej, oblikovanje in izgradnja zemljiških teritorialnih kompleksov posameznih visokih fevdalcev, njihov boj za deželno knežjo oblast in nastanek posameznih zgodovinskih dežel v slovenskem prostoru, to so bile teme, ki jih je slovenski zgodovinar moral prikazati (čeprav jih ni raziskoval že od Hauptmanna naprej!), ker je svojega kmeta pač moral nekam umestiti. Kar je bilo več od tega, ga praktično ni več zanimalo. Kako je posamezen plemič deloval, kakšno je bilo njegovo razmerje do sorodnikov in stanovskih kolegov, v čem je bila njegova moč, s kakšnimi sredstvi in na kakšen način je izvajal oblast, ki jo je imel, v kakšnem kulturnem in duhovnem miljeju se je gibal, kakšna je bila njegova percepcija takratnega sveta, plemič kot mecen, podpornik cerkve, organizator kolonizacije ali vojak; to so vprašanja – in še bi jih lahko naštevali –, ki si jih slovensko zgodovinopisje do pred kratkim ni zastavljalo.

Edino izjemo v tej shemi o plemičih-tujcih, ki so se med seboj borili za oblast nad "našo" zemljo, so predstavljali celjski grofje, katerim je slovensko zgodovinopisje edini posvečalo vsaj nekoliko raziskovalne pozornosti.³⁴ Razlog je po mojem mnenju tale: poleg goriških grofov in delno grofov Andeških so bili celjski grofje edina visokoplemiška rodbina, ki je prebivala (rezidirala) na slovenskem ozemlju in hkrati, kar je še pomembnejše, tudi edina, za katero se domneva, da je izvirala s slovenskega prostora.³⁵ Zaradi svoje rezidence, posesti in izvora – in ne morda zaradi njihove jezikovne in kulturne pripadnosti ali česa drugega – so celjski grofje vedno veljali za na nek način "slovensko" dinastijo in so zato v slovenski zgodovinski zavesti tudi nosilci slovenske državnosti v srednjem veku. Ta zgodovinski mit je še danes zaslediti tako v zgodovinopisju³⁶ kot na državno-simbolni ravni: treh celjskih zvezd, ki naj bi simbolizirale slovensko državnost v zgodovini in ki jim na simbolno-mitološki ravni pri Slovencih konkurira samo še knežji kamen, nima samo aktualni slovenski državni grb, ampak so bile pred drugo svetovno vojno tri zvezde tudi del takratnega jugoslovanskega grba. Toda kljub "naklonjenosti" slovenskega zgodovinopisja do celjskih grofov se tudi v njihovem primeru kaže ujetost slovenskega zgodovinopisja v koncept nacionalne zgodovine. Negativna ocena njihove politike, ki da Slovencev ni združevala ampak jih je še bolj razbijala,³⁷ je s stališča zgodovinopisja, ki zgodovinski razvoj ocenjuje le s slovenskom vatlom in s pozicije slovenskega naroda v 20. stoletju, sicer razumljiva, a hkrati krivična in anahrona, da bolj ne more biti, saj od dinastov 15. stoletja pričakuje, da se bodo obnašali kot narodni politiki in voditelji 19. ali zgodnjega 20. stoletja.

Do vidnega premika – dvomim, če lahko govorimo o prelomu, ker je vsa zadeva zorela kar nekaj časa³⁸ in jo je nujno treba opazovati v kontekstu premikov in pre-

³³ Še leta 1982, na okrogli mizi o celjskih grofih, je Bogo Grafenauer na očitke, da se slovensko zgodovinopisje ni ukvarjalo z zgodovino plemstva, bil mnenja, "da je naloga slovenske historiografije seči v tista vprašanja, ki so najmanj obdelana in ki zajemajo najširše sloje slovenskega ljudstva" (Celjani (kot v op. 21) str. 94).

³⁴ Gl. Peter Štih, Celjski grofje – še vedno raziskovalni problem?, v: Rolanda Fugger Germadnik (ur.), Zbornik mednarodnega simpozija Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja (Celje 1999) str. 11 sl.

³⁵ Verjetno askvinskega porekla: Heinz Dopsch, Zur Herkunft der Freien von Sannegg und Grafen von Cilli, v: Südostdeutsches Archiv 14 (1971) str. 258 sl.

³⁶ Nazadnje Vlado Habjan, Mejniki slovenske zgodovine (Ljubljana 1997) str. 69 sl.

³⁷ Grafenauer, Zgodovina II (kot v op. 32) str. 402.

³⁸ Premik v odnosu do plemiških tem je npr. napovedovala disertacija umetnostnega zgodovinarja Ivana

mislekov, ki so se tedaj dogajali v vsem slovenskem zgodovinoisju³⁹ – v pojmovanju vloge plemstva v slovenski zgodovini je prišlo na 21. zborovanju slovenskih zgodovinarjev leta 1982 v Celju. Premik se je kazal že v tem, da je zborovanje imelo na svojem programu tudi plemiško temo: okroglo mizo o celjskih grofih v slovenskem in srednjeevropskem prostoru. Na njej je Ferdo Gestrin, eden vodilnih slovenskih medievistov, kot moderator uvodoma izpostavil, da se mu zdi nujno, "da sedaj korigiramo celotno stališče do fevdalnega razreda v srednjem veku in da vključimo obravnavo dejavnosti tega razreda v našem okolju v slovensko zgodovino".⁴⁰ Priznanje, da je potrebna revizija slike, ki jo je o slovenski preteklosti ustvarilo slovensko zgodovinoisje in da je potrebno vanjo vključiti tudi plemstvo, je dopolnila ostra kritika Nade Klaić, profesorice srednjeveške zgodovine na Univerzi v Zagrebu. Slovenskemu zgodovinoisju je očitala, da je plemstvu "rezalo glavo" in s tem (samo)pohabilo lastno zgodovino, ki je tako ostala brez politične zgodovine. Vzrok takšnemu stanju je videla v odnosu zgodovinoisja do srednjeveške problematike nasploh, ki je po drugi svetovni vojni (osvoboditvi) slikalo preteklost črno-belo in imelo v vizirju samo podložnika.⁴¹ Toda podložnika ni brez plemiča in dolžnost zgodovinarja je, da "mora vključiti tistega, ki je spodaj in tistega, ki je zgoraj. In ne sme tistemu, ki je zgoraj enostavno odrezati glavo in reči ta ni Slovenec, ta ni po moji volji in ga negirati".⁴²

Plemstvo se je tako v prvi polovici osemdesetih let začelo vračati v slovensko zgodovinoisje. Priznana mu je bila "upravičenost raziskovanja tudi z njihove strani"⁴³ in zastavljene so bile prve obširnejše raziskave. Tako so v drugi polovici osemdesetih let začele nastajati tri doktorske disertacije, ki so se ukvarjale s problematiko srednjeveškega plemstva. Objavljene so bile v prvi polovici devetdesetih let in utelešujejo spremenjen pogled na plemstvo v slovenskem prostoru.⁴⁴ K njemu je svoje prispeval tudi nov koncept slovenske zgodovine.⁴⁵ Njegovo bistvo je, da slovenske zgodovine ni mogoče koncipirati kot zgodovino Slovencev (oziroma slovenskega naroda). Slovenci kot etnična, narodna in končno ko nacionalna skupnost so se izoblikovali šele

Stoparja, Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na Slovenskem Štajerskem (Ljubljana 1977), pa tudi knjiga Majde Smole, Graščine na nekdanjem Kranjskem (Ljubljana 1982).

³⁹ Gl. Simoniti, O slovenskem zgodovinoisju (kot v op. 27) str. 391 in op. 15.

⁴⁰ Celjani (kot v op. 21) str. 93.

⁴¹ Celjani (kot v op. 21) str. 93.

⁴² Celjani (kot v op. 21) str. 111. Gl. tudi Klaić, K okrogli mizi (kot v op. 7) str. 549 sl., kjer je morda še ostreje kritizirala koncept slovenske zgodovine in delo slovenskih medievistov, saj, da so "najprije obveseljavali svoj narod pričom o slobodni državi [Karantaniji, op. P. Š.], a onda zakapali pričom o stoljetno "trpečem Slovincu". ... Posljedica takva "nesolidna rada" su za slovensko javnost tragične. Jer zbor eksteritorijalne slobodne države i ugnjetavanog kmeta slovenska današnja javnost jedva zna u kakvim su političkim okvirima živjeli njihovi preci, a da ne govorimo o poznavanju pravnog uredjenja bez kojega se u srednjem vijeku odnosi između ljudima u svakoj sredini uopće ne mogu zamisliti".

⁴³ Celjani (kot v op. 21) str. 95.

⁴⁴ Peter Štih, Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem (Ljubljana 1994, ²1997; tudi v nemščini: Studien zur Geschichte der Grafen von Görz, Die Ministerialen und Milites der Grafen von Görz in Istrien und Krain (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 32, Wien - München 1996)); Dušan Kos, Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja (Ljubljana 1994); Žvanut, Od viteza (kot v op. 1). Gl. tudi Andrej Komac, "Ministerialenforschung" in the Inner Austrian Provinces: An overview of the past and recent scholarly work on the lesser nobility of the duchies of Styria, Carinthia, and Carniola (v tisku), poglavje Recent research by the Slovenian scholars.

⁴⁵ Predstavljen v knjigi Peter Štih, Vasko Simoniti, Slovenska zgodovina do razsvetljenstva (Ljubljana – Celovec 1996) in v geslu Slovenci, Enciklopedija Slovenije 11 (Ljubljana 1997) str. 171 sl.

postopoma od začetka novega veka (v najboljšem primeru od konca srednjega veka) naprej in govoriti o zgodovini Slovencev v starejših obdobjih je anahrono. Pa tudi v novejših obdobjih slovenske zgodovine ni mogoče reducirati samo na zgodovino enega samega naroda, kajti to bi pomenilo izpustiti iz obravnave vse ne-Slovence in se s tem odpovedati delu lastne preteklosti. Koncept slovenske zgodovine (in ne več zgodovine Slovencev)⁴⁶ je razumljen kot zgodovina vseh ljudi, ki so živeli na slovenskem ozemlju, ne glede na njihovo jezikovno, etnično ali kakšno drugo pripadnost. V takšnem konceptu je dovolj prostora tudi za plemstvo, ki ga ni mogoče več označevati kot tuje. Res so vse najpomembnejše visokoplemiške rodbine visokega in poznega srednjega veka, ki so vladale na slovenskem ozemlju, prišle sem iz bavarskega in drugega nemškega prostora (enako velja tudi za številne nižjeplemiške, ministerialne družine), toda tu so živele in delovale generacije dolgo in ta prostor, v katerem so kot "politično ljudstvo" imele odločilno besedo, je postal njihova nova domovina.⁴⁷ Srednjeveške družbe na Slovenskem ni mogoče obravnavati brez plemstva, katerega hkrati ni mogoče ocenjevati na podlagi kriterijev kot sta jezikovna in etnična pripadnost: mesto, ki jo je ta družbena elita imela v slovenski zgodovini, je odvisno samo od njihove vloge v zgodovini slovenskega prostora.

V devetdesetih letih se je tako plemstvo s prvimi knjižnimi objavami na velika vrata vrnilo v slovensko zgodovinarstvo, kjer je postalo ena glavnih, če ne kar glavna tema srednjeveških študij. Raziskave, ki so bile opravljene, ali pa še potekajo, se ukvarjajo z vprašanji ministerialnega plemstva, njihovih genealogij, sorodstvenih in drugih povezav, vloge, ki so jo imeli kot vojaki ali "uradniki" v dvorni in deželni upravi in v prizadevanjih svojih gospodov, da bi dosegli deželnoknežjo oblast.⁴⁸ Raziskuje se odnos plemstva do mest in gradov, problem sodstva in prava pri plemstvu, njihova preobrazba od viteza do gospoda na prelomu srednjega v novi vek. V veliko primerih je bila prvič in podrobno raziskovana zgodovina posameznih rodbin, raziskujejo se vprašanja plemiške materialne kulture, njihovega idejnega sveta, kulturnega miljeja in viteške kulture, karier, porok, dot ipd.⁴⁹ V nekaj primerih je bila obnavljana dinastična politika

⁴⁶ Premik v konceptu se kaže že v naslovih sintez slovenske zgodovine: od Kosove Zgodovine Slovencev, preko Grafenauerjev Zgodovina slovenskega naroda in teamske Zgodovine Slovencev do Štih-Simoničeve Slovenske zgodovine.

⁴⁷ Nenazadnje so se tudi v avstrijski prostor priselile vse najpomembnejše plemiške rodbine, s Habsburžani vred, pa tega plemstva v Avstriji nihče ne označuje kot tujega.

⁴⁸ Štih, Goriški grofje (kot v op. 44); isti, K zgodovini nižjega plemstva na Krasu in v Istri, v: ZČ 45 (1991) str. 549-557; isti, Goriški grofje in Devinski gospodje, v: ZČ 46 (1992) str. 309-321; isti, Institucija vicecomesa v upravni strukturi Pazinske grofije v času goriških grofov, v: Annales 5 (1994) str. 203-208; isti, Vloga ministerialov in militov pri nastanku dežel na primeru Goriških grofov, v: Zbornik 27. zborovanj slovenskih zgodovinarjev (Ljubljana 1994) str. 45-52; Andrej Komac, The Ministerials of the Spanheims and their social development in the thirteenth and the first half of the fourteenth century: on the social standing of the provincial nobility of Carinthia and Carniola (M. A. Thesis in Medieval Studies, The central European University Budapest, 1997, tipkopis)

⁴⁹ Kos, Med gradom (kot v op. 44); isti, Imago Iustitiae. Historični sprehod skozi preiskovanje, sojenje in pravo pri plemstvu v poznem srednjem veku (Ljubljana 1994); isti, Plemiška darovanja cerkvenim ustanovam (s posebnim ozirom na 14. stoletje), v: ZČ 47 (1993) str. 25-52; isti, Dediščine, dedno pravo in plemstvo na Kranjskem in slovenskem Štajerskem (posebej v 14. stoletju), v: Celjski zbornik 1994, str. 35-55; isti, Življenje kot ga je pisala dota. Vloga poročnih prejemkov v življenju kranjskega in slovenjštajerskega plemstva v 14. stoletju, v: Zgodovina za vse 2/I (1994) str. 58-69; isti, Pamet pod šlemom, zvestoba v denarju. Plemiški karizem v luči uradovanja, služenja in vojskovanja v poznem srednjem veku, v: Časopis za zgodovino in narodopisje 66 (33) (1995) str. 207-233; isti, V primežu pobožnosti, karizma in (samo)preskrbe (od konca 13. do začetka 15. stoletja), v: ZČ 50 (1996) str. 21-46; isti, Pot na Avalon, v: ZČ 51 (1997) str. 165-186; isti, Čas bojevnikov, v: Turnirska knjiga

visokega plemstva, vprašanje deželno knežje oblasti pri posameznih visokoplemiških rodbinah in oblikovanje dežel.⁵⁰ Objavljene so bile listine svobodnih gospodov Žovneških (do povzdiga v celjske grofe 1341),⁵¹ organiziran je bil mednarodni simpozij o celjskih grofih (1998), pomemben tudi zato, ker je bil prvi, ki je bil v Sloveniji organiziran na temo plemstva.⁵² Vse to delo, ki je bilo opravljeno in ki se nadaljuje,⁵³ je prineslo pomembne rezultate za slovensko zgodovino, hkrati pa se odpirajo vedno nova vprašanja. V desetih letih se seveda ne da nadoknaditi, kar je bilo zamujenega v dolgih letih predtem in preden bo slovensko zgodovino, ki ga pomembno determinira tudi njegova majhnost, doseglo stopnjo raziskanosti lastnega plemstva, primerljivo s sosednjimi historiografijami, bo minilo še precej časa. Uspešnost tega početja pa bo v veliki meri odvisna tudi od kritične refleksije lastnega dela in istočasne recepcije tujih raziskav, ki je zaenkrat usmerjena predvsem v avstrijski in nemški prostor.⁵⁴

ZUSAMMENFASSUNG

Der Adel des Mittelalters und die slowenische Geschichtsschreibung

Der Adel, der im Falle Sloweniens vornehmlich mit dem Stereotyp des Fremden-Deutschen, dessen Hauptziel die Ausbeutung des einheimischen Bauern-Slowenen war,

-
- Gašperja Lambergerja (Ljubljana 1997); Žvanut, Od viteza (kot v op. 1); Andrej Nared, Erazem (Pred)jamski – slovenski Robin Hood?, v: Zgodovina za vse 2/V (1998) str. 5-17. K poznavanju življenja plemstva so svoje prispevale tudi druge stroke. Npr. Gorazd Makarovič, Pričevanje romanskega gradu Gamberka o stanovanjski kulturi, v: Varstvo spomenikov 30 (1988) str. 125-162; isti, Grad Vodriž – spomenik zgodnjegotske viteške stanovanjske kulture, v: Etnolog I (52) (1991) str. 30-80; Anton Janko, Nikolaus Henkel, Nemški viteški liriki s slovenskih tal. Žovneški, Gornjegrajski, Ostrovrški (Razprave Filozofske fakultete, Ljubljana 1997).
- ⁵⁰ Peter Štih, Goriški grofje in geneza Pazinske grofije, v: Acta Histriae 3 (1994) str. 55-70; isti, Celjski grofje, vprašanje njihove deželno knežje oblasti in dežele Celjske, v: Grafenauerjev zbornik (Ljubljana 1996) str. 227-256; isti, Dežela Grofija v marki in Metliki, v: Vilfanov zbornik. Pravo - zgodovina - narod (Ljubljana 1999) str. 123-145; isti, Ulrik II. Celjski in Ladislav Posmrtni ali Celjski grofje v ringu velike politike, v: Igor Grdina, Peter Štih, Spomini Helene Kottaner. Ženski glas iz srednjega veka (Ljubljana 1999) str. 11-51; isti, Die Grafen von Görz als Landesherren in Görz, Krain und Istrien, v: Franz Nikolasch (Hg.), Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten 1999 (Millstatt 1999) str. 41-54.
- ⁵¹ Dušan Kos (izd.), Celjska knjiga listin I. Listine svobodnih gospodov Žovneških do leta 1341 (Ljubljana, Celje 1996). Za zgodovino celjskih grofov je bilo v zadnjem času objavljenih še nekaj virov (gl. seznam v Štih, Celjski grofje (kot v op. 29) op. 43-47, v slovenščino pa so bili prevedeni tudi spomini Helene Kottaner, pomembni za razumevanje politike celjskih grofov na Madžarskem (Peter Štih, Igor Grdina Spomini (kot v op. 50)). Bibliografija v op. 48-51 ni popolna in služi le za orientacijo. Za oznako sodobnih raziskav plemstva v Sloveniji gl. tudi Komac, "Ministerialenforschung" (kot v op. 44).
- ⁵² Rolanda Fugger Germađnik (ur.), Zbornik mednarodnega simpozija Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja (Celje 1999)
- ⁵³ Med drugim nastajata na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani v tem času dve disertaciji in tri magistrske naloge na temo plemstva: Janez Mlinar, Podoba celjskih grofov v narativnih virih (disertacija); Andrej Komac, Razvoj kranjskega deželnega plemstva (disertacija); Miha Preinfalk, Gospodje Turjaški v srednjem veku (magistrska naloga); Andrej Nared, Izoblikovanje kranjskih deželnih stanov in deželnozborskega postopka (magistrska naloga); Darja Kerec, Szechyi, Gornja Lendava in Sobota od 13. stol. do bitke pri Mohaču (magistrska naloga).
- ⁵⁴ Kritično o takšni usmeritvi Andrej Komac, Georges Duby – metode, rezultati in pomen preučevanja francoskega plemstva, v: ZČ 52 (1998) str. 111 sl.

behaftet war, stand die historische Auseinandersetzung mit diesem Thema nach dem Zweiten Weltkrieg nicht im Vordergrund des Interesses der slowenischen Geschichtsschreibung. Aber auch vor dem Zweiten Weltkrieg bildete die Adelforschung nur ein Randthema der slowenischen Historiographie. Diese Zurückhaltung lag im Konzept der slowenischen Geschichte begründet, die diese ausschließlich als eine Geschichte der Slowenen auffaßte (Geschichte der slowenischen Nation). Dieses Konzept wurde von dem aufgeklärten Erneuerer A. T. Linhart Ende des 18. Jahrhunderts entworfen und von der slowenischen Geschichtsschreibung des 20. Jahrhunderts wiederentdeckt. Seine Interpretation wurde sogar auf den Piedestal des einzig gültigen Konzeptes slowenischer Geschichte erhoben. Bewußt oder unbewußt wurde die nationale Geschichte zurückprojiziert, in eine Zeit, als weder die slowenische Nation noch die Slowenen als ethnische Gruppe existiert hatten. Und da die Bevölkerungsmehrheit auf dem Gebiet des heutigen Slowenien slowenisch sprach und gleichzeitig bäuerlich (-untertänig) war, entwickelte sich die Ansicht, daß die Geschichte der Slowenen eben eine Geschichte des slowenischen Bauern sei. Als Folge dieser Sichtweise konzentrierte die slowenische Geschichtsschreibung ihre Mittelalter-Forschungen hauptsächlich auf die Agrargeschichte, die als Bauerngeschichte verstanden wurde, obwohl es ebenso auch eine Geschichte des Adels sein könnte. Dennoch konnte die slowenische Historiographie der Zwischenkriegszeit - vor allem dank der Arbeiten von Ljudmil Hauptmann - in der Adelforschung mit der benachbarten Forschung noch Schritt halten. Dieses Forschungsfeld verschwand also nicht vollkommen vom Schreibtisch der slowenischen Geschichtsschreibung (obwohl es ziemlich an den Rand gedrängt wurde).

Dazu kam es erst nach dem Zweiten Weltkrieg, als die neue gesellschaftliche Realität des sozialistischen Jugoslawien auch die Adelforschung prägte. Die sozialen Eliten – von den Großbauern (den sog. Kulaken) über das Bürgertum bis zum Adel - wurden als Klassenfeinde definiert. Das Verhältnis der autoritären Machthaber gegenüber den ehemaligen Eliten wurde auch von der Geschichtsschreibung reflektiert. Die neue Zeit verlangte nicht nur einen "neuen Menschen", sondern auch eine neue Interpretation der Geschichte, die sich auf den dialektischen und historischen Materialismus gründen sollte. In konzeptueller Hinsicht wurde somit in der slowenischen Geschichtsschreibung nach 1945 das ältere Konzept der nationalen Geschichte, in dessen Mittelpunkt die Slowenen standen, vom Klassenkonzept überlagert, dessen Priorität die "breiten Volksmassen" bzw. in früheren Zeiten die bäuerliche Bevölkerung genossen. Es entstand eine Art von nationalem Klassenkonzept der slowenischen Geschichte, dessen hauptsächlichster Ausgangspunkt noch immer die Ansicht war, daß die Geschichte des bäuerlichen Menschen gleichzeitig die Geschichte der Slowenen sei, nur daß man nunmehr versuchte, sie zusätzlich vom Klassegegensatz her zu erklären und zu verstehen. Es verwundert nicht, daß in diesen neuen Verhältnissen die Bauernaufstände als ein Kapitel betrachtet wurden, das "zum Bedeutendsten und Ureigensten unserer Geschichte" zählte, und daß der Adel, der im neuen gesellschaftlichen Klima und in der gesellschaftlichen Wahrnehmung als nationaler und Klassenfeind gleichzeitig galt, aus den Forschungsprogrammen und Untersuchungen der slowenischen Geschichtsschreibung verschwand. Diese widmete sich einerseits verstärkt der Neuere bzw. der Zeitgeschichte, andererseits wich die Erforschung der älteren Epochen mehr oder weniger vollkommen in die Agrargeschichte aus. Der Adel erschien nur mehr in verschiedenen Überblicksdarstellungen und in den Synthesen der slowenischen Geschichte. Dabei war es charakteristisch, daß Rolle und Stellung dieser Schicht der mittelalterlichen Gesellschaft im slowenischen Raum aus-

gesprochen schematisch, extrem vereinfachend und gleichzeitig sehr knapp beschrieben wurde.

Sichtbar veränderte sich die Auffassung der Rolle des Adels in der slowenischen Geschichte am 21. Historikertag 1982 in Cilli. Die Verschiebung zeigte sich schon im Programm der Tagung, die auch ein Adelsthema vorsah: einen runden Tisch über die Grafen von Cilli im slowenischen und mitteleuropäischen Raum. Dabei stellte Prof. Ferdo Gestrin, einer der führenden slowenischen Mediävisten, als Moderator einleitend fest, daß es jetzt an der Zeit sei, "den Standpunkt gegenüber der mittelalterlichen feudalen Klasse neu zu überdenken und die Rolle dieser Klasse in unserem Raum in die slowenische Geschichte einzubinden." Somit begann der Adel in der ersten Hälfte der achtziger Jahre in die slowenische Geschichtsschreibung zurückzukehren. Dem Adel wurde "die Erforschung auch unter Berücksichtigung seiner Positionen" zugestanden, erste umfangreiche Forschungen wurden in die Wege geleitet. In der zweiten Hälfte der achtziger Jahre wurden drei Dissertationen vergeben, die sich mit der Problematik des mittelalterlichen Adels befaßten. Sie wurden in der ersten Hälfte der neunziger Jahre veröffentlicht und symbolisieren das Umdenken in der Beurteilung der Rolle des Adels im slowenischen Raum. Dabei spielte auch das neue Konzept der slowenischen Geschichte eine bedeutende Rolle. Diesem Konzept liegt der Gedanke zugrunde, daß die slowenische Geschichte nicht als Geschichte der Slowenen konzipiert werden kann. Die Slowenen bildeten sich als ethnische Gruppe, als Volk und schließlich als Nation erst schrittweise seit dem Beginn der Neuzeit aus (bestenfalls seit dem Ende des Mittelalters). Über eine Geschichte der Slowenen in früheren Zeiten zu sprechen, ist daher anachronistisch. Das Konzept einer slowenischen Geschichte (und nicht mehr einer Geschichte der Slowenen) versteht sich als Geschichte aller Menschen, die auf dem slowenischen Gebiet lebten, unabhängig von ihrer sprachlichen, ethnischen oder einer anderen Zugehörigkeit. In diesem Konzept gibt es genug Raum auch für den Adel, den man nicht mehr als fremd bezeichnen kann. Es stimmt zwar schon, daß die bedeutendsten hochadeligen Familien im Hoch- und Spätmittelalter, die im slowenischen Raum herrschten, aus dem Bayerischen und sonstigen deutschen Gebieten stammten, doch lebten und wirkten sie hier durch viele Generationen, und dieser Raum, in dem sie als "politische Nation" (Nation hier im alten Sinne!) das entscheidende Wort hatten, wurde ihre neue Heimat. Die mittelalterliche Gesellschaft kann im slowenischen Raum nicht ohne den Adel, den man nicht gleichzeitig nach Kriterien wie etwa sprachliche oder ethnische Zugehörigkeit einschätzen kann, erforscht werden: Die Stellung, die diese soziale Elite in der slowenischen Geschichte einnahm, hängt ausschließlich von ihrer Rolle in der Geschichte des slowenischen Raumes ab.

In den neunziger Jahren kehrte somit der Adel mit den ersten Bucherscheinungen auf die Bühne der slowenischen Geschichtsschreibung zurück, wo er zu einem der Hauptthemen der Mittelalter-Forschungen wurde. In zehn Jahren kann natürlich nicht alles nachgeholt werden, was in den langen Jahren davor versäumt wurde, und bevor die slowenische Geschichtsschreibung – angesichts der kleinen Zahl an Forschern – einen mit benachbarten Historiographien vergleichbaren Forschungsstand erreicht haben wird, wird wohl noch einige Zeit vergehen. Der Erfolg wird in großem Maße auch von der kritischen Reflexion der eigenen Arbeit abhängen, gleichzeitig von der Rezeption ausländischer Forschungen, die vorläufig vor allem auf den österreichischen und deutschen Raum fokussiert erscheint.

OTO LUTHAR

ZGODOVINA IN RESNICA USODNA PRIVLAČNOST ALI HISTORIČNA KONSTRUKCIJA

Zgodovina je mozaik dopolnjujočih se drobcev spoznanj o človekovi preteklosti, ki ga v dialogu s preteklostjo skozi razkrinkavanje mitov ter na podlagi skrbnega preverjanja virov oblikujejo zgodovinarji upoštevajoč spoznanja drugih družboslovnih in humanističnih ved.

Zgodovina je rezultat dialoga med preteklostjo in sedanjostjo, zgodovinar pa "služabnik dveh gospodarjev", ki pa se zaveda predvsem svoje zvestobe prvemu, t.j. preteklosti. Samo v preteklosti lahko najde gradivo za oblikovanje verjetne pripovedi o nekdanjem življenju ljudi. Ali kot bi dejal *Leopold von Ranke* (1795-1886), samo v dokumentih, ki so nastali v preteklosti, bo lahko našel odgovore na vprašanje, *kaj se je dogajalo v resnici*.

Od tu naprej se vsakokratna historiografska razprava nadaljuje kot razprava o metodah in tehnikah, s pomočjo katerih se lahko dokopljemo do posameznih stvarnih spoznanj o preteklosti kot tudi do spoznanj o oblikah predstavitve ter načinih podajanja preteklosti. Pričujoči prispevek k zgodovinskemu pregledu nastanka in razvoja zgodovinopisja pa se ukvarja z zgodovinarjevim odnosom do *resnice*. Točneje, ukvarja se z začetkom tega razmerja. Predstaviti želi nekaj odlomkov iz prvih osmih stoletij samozpraševanja zgodovinopiscev o tem, v kolikšni meri njihovo poročanje ustreza temu, kar se je v resnici zgodilo. Poudarek na orisu tega razmerja seveda ni naključen, temveč gre za enega najpomembnejših, če ne celo za najpomembnejšega, temeljev v zgodovinopisju. Gre za najstarejši skupni imenovalac, za osnovni in usodni odnos, ki je po Herodotu (485-425 pr.n.š.) zanimanje za preteklost iztrgal iz območja mitičnih legendarnih zgodb in ga približal temu čemur danes pravimo zgodovinopisje.

Ali res vse poti vodijo v Grčijo

Obravnava odnosa zgodovinopisje-resnica je potemtakem pomembna predvsem zato, ker nastanek tega razmerja pomeni tudi začetek zgodovinopisja.

V nasprotju s sorazmerno poznim formalnim preoblikovanjem zgodovinske vede v samostojen sistem znanj (prve omembe samostojne katedre za zgodovino srečamo šele v 17. oz. 18. stol.) so namreč zgodovinarji že od Herodota naprej, se pravi od samega začetka, tematizirali odnos opisanega dogajanja do resnice. Ali rečeno drugače, začetek zgodovinopisja je mogoč šele z začetkom kritičnega odnosa do pričevanj o preteklem življenju. Nanj naletimo že pri *Tukididu* (okoli 455-400 pr.n.š.), ki je opise sodobnega dogajanja skušal vpeti v "sistem verjetnosti"¹ oz. pri *Hekataiosu* (okoli 549 pr.n.š.), katerega delo pa je žal ohranjeno le v obliki fragmentov. Hekataios, Herodot, predvsem pa Tukidid torej veljajo za začetnike zgodovinopisja predvsem zato, ker so želeli povedati resnico o preteklosti.

Tukidid velja tudi za avtorja prve zgodovinske monografije, čeprav je laskavo ime *oče zgodovine* dobil (od Cicerona) Herodot za svoj opis (v devetih knjigah) boja med

¹ Arnaldo Momigliano, "Geschichte in einer Zeit der Ideologien" v Fernand Braudel et alii., *Der Historiker als Menschenfresser Über den Beruf des Geschichtsschreibers*, Berlin Wagenbach, 1990, str. 34.

Grki in Perzijci oz. "barbari" nasploh. Oba, prvi kot tipični predstavnik pripovednega, drugi pa kot začetnik pragmatičnega zgodovinopisja pa veliko dolgujeta *Homerju* (druga polovica 8. st. pr.n.š.), ki se je s svojim literarnim opisom padca Troje in Odisejevih pustolovščin naslanjal na različne epizode iz obdobja med 8. in 16. stol. pr.n.š. Zgodovinsko vrednost posameznih opisov teh epizod najbolj dokazuje delo nemških arheologov Schliemanna in Dorpfelda, ki sta v zadnji tretjini prejšnjega stoletja na podlagi pripovedi tega skrivnostnega pesnika odkrila Trojo in mikenske grobnice. Njun britanski kolega lord Taylor pa je slabih sto let kasneje dokazal, da je za rekonstrukcijo mikenske družbene strukture Homer vsaj tako pomemben kot pisalne ploščice in arheologija. Na podoben sklep navajajo tudi egiptovske listine in hetitske klinopisne plošče, ki so jih našli v Bagazkoju, v današnji Turčiji. Poleg opisa mikenskih despotov, arhaične aristokracije, vojn ter intrig bogov z Olimpa pa (predvsem) *Iliada* ponuja tudi zanimive podobe iz vsakdanjega življenja različnih ljudstev v obdobju med 14. in 12. stol.

Iz Homerjevega dela lahko črpajo tudi tisti, ki se podrobneje zanimajo za zgodovino idej oz. za organizacijo političnega življenja "na začetku političnega mišljenja": "*Nič dobrega ne prinaša vladavina mnogih zato naj bo samo eden gospodar in kralj ... (samo enemu naj) ... Zeus izroči oblast in pravico izrekanja sodbe ...*"² Predvsem pa se vedno znova poudarja njegova vzgojna vrednost. Ali kot pravi naš prevajalec *Iliade* in *Odiseje* Anton Sovre: "Vsa *Iliada* s svojim neizmernim prelivanjem krvi ima vzgojno namero: biti hoče strašilen vzgled za divjo neurejenost duha, neurejenost in nezmožnost ovladati samega sebe. Tudi Patroklos je moral umreti, ker se krotiti ni znal..." S posebnim poudarkom je ta nauk povezan z glavnim junakom *Iliade*, Ahilom, ki nikakor ne zmore spoštovati pregovora "prava mera, zdrava pamet". Zaradi te vzgojne vrednosti naj bi Homerjevo delo že v 5. stol. postalo šolsko berilo, Homer sam pa duhovni obraz Evrope. Zaradi tega so, kot pravi Sovre, Grki osvojili duše, Rimljani pa samo svet.

Glede na to je Homer za zgodovinopisje pomemben predvsem kot vir, ki mnogokrat opozarja na zmote, na nelogične zveze in s tem o preteklosti pove več kot popolnoma zanesljivo poročilo očitvidca. Prav gotovo pa njegov primer pritrjuje prepričanju, da včasih vprašanja povedo več od odgovorov.

Predvsem pa Homerjevo delo zelo jasno opozarja na to, da je v starogrškem izročilu ogromno perzijske, hetitske in judovskih tradicij. Tradicije, ki jo zaslutimo bolj skozi vprašanja, ki jih odpira, kot skozi odgovore, ki jih ponuja. Temu načinu, ki še najbolj spominja na detektiranje odsotnega, to je podatkov, o katerih viri ne poročajo neposredno, je do neke mere zvest tudi največji poznavalec začetkov t.i. modernega pisanja o preteklosti, Arnaldo Momigliano,³ ki v svojem delu *Klasični temelji modernega zgodovinopisja* postavi bralcu najprej celo kopico vprašanj. Med njimi tudi takšna, ki zadevajo zgoraj omenjeno prepletanje antičnih in pred-antičnih vplivov. Sprašuje se, kaj imata skupnega grško in biblično zgodovinopisje (?), kaj so bistvene razlike med judovskim in grškim zgodovinopisjem in zakaj judovsko v prvem stoletju našega štetja nenadoma izgine s prizorišča (?), v kolikšni meri so bili grški in judovski zgodovinarji seznanjeni s perzijskim zgodovinopisjem (?) in končno, kolikšen vpliv je imela nanje orientalska historiografija v celoti (?).

Ko je avtorjem, kot so Momigliano, Haim Tadmor, Moshe Weinfeld, Jacob Licht itd., uspelo izbrskati delčke odgovorov na ta vprašanja, je postalo jasno, da velik del

² Hans Fenske/Dieter Mertens/Wolfgang Reinhard/Klaus Rosen, *Geschichte der politischen Ideen*, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt/M 1990, str. 24.

³ Arnaldo Momigliano, *The Classical Foundations of Modern Historiography*, University of California Press, Berkely-Los Angeles-Oxford, 1990.

tega, kar sicer avtomatsko pripisujemo grškim avtorjem, zahod dolguje orientalski tradiciji. Na prvem mestu perzijskemu načinu posredovanja preteklosti iz časa med desetim in petnajstim stoletjem. Perzijci so namreč že takrat premogli precej izdelani avtobiografski način podajanja preteklosti Perzije oziroma sveta. Vladarje Perzije so namreč imenovali tudi vladarji sveta, Persepolis pa je premogel predstavnštva vseh ljudstev do tedaj znanega sveta. Poleg tega v njihovi pripovedi o preteklosti ni skoraj nobenih opisov božjega vpliva na razvoj dogodkov.

Ali so njihovi grški sodobniki poznali te zapise, se nihče ne upa z gotovostjo trditi. Prvi, ki naj bi poznal nekaj tega izročila, je bil "geograf" Skilaks (Scylax), ki je okoli 500 let pred našim štetjem, torej v času Dareja, potoval po pokrajinah okoli Perzijskega zaliva. Za Hekataiusa, ki je živel pred Herodotom, je dokazano, da je pri svojem študiju orientalskih genealogij primerjal tako grške kot negrške vire. Podobno je z Lidijcem *Ksantusom* (Xanthus), Herodotovim sodobnikom, ki nam je zapustil precej podatkov iz zgodovine Lidije. Tudi on se je skliceval na perzijske vire. Podobno je bilo nenazadnje tudi s Herodotom, ki se sicer ni pretirano trudil z iskanjem vzrokov dogodkov, ki jih je opisoval, temveč je svojo dolžnost videl predvsem v tem, da pove "vse kar se pripoveduje". Naslov očeta zgodovine se ga je prijel predvsem zato ker se je zavedal, da o preteklosti ne more pisati vsega ampak samo stvari, ki jih je videl sam ali so mu o njih poročale druge zanesljive priče.

Herodota pa ne odlikuje le velika zavezanost resnici in zanimiv ter zabaven način pripovedovanja temveč tudi njegovo odlično poznavanje prostora, o katerem je pisal. Spoznal ga je na mnogih potovanjih, kot sam imenuje svoje poti v Egipt in Babilon, takratne kulturne prestolnice vzhoda. Ob teh je obiskal tudi obale Črnega morja, dele severne Afrike in Italijo. Poleg historiografske vrednosti ponujajo njegovi opisi in zabavne anekdote ogromno antropoloških podatkov o takratnih ljudstvih v vzhodnem Sredozemlju.

Tukidid se od Herodota razlikuje tako, kot se portret razlikuje od predstavitve neke domišljajske podobe. Zaradi njega smo dobili izrek, da bo "tisti, ki je sposoben naslikati to, kar vidi z očesom duha, prav gotovo zmogel upodobiti to, kar vidi s telesnimi očmi" (*Macaulay*, 1800–1859). Po drugi strani pa je prav z njim zgodovinopisje doseglo tisto stopnjo, ki jo je presegel šele Voltaire več kot dva tisoč let kasneje. Skratka, pri Tukididu je združeno oboje: občutek za natančno kronologijo ter izredni pripovedni talent. Rezultat obojega je zakladnica podatkov za zgodovino Peloponeških vojn in rojstvo prepričanja, da zgodovinska analiza lahko služi tudi za napovedovanje prihodnosti v politiki. Tukidid, ki je od Heraklita podedoval prepričanje, da je vojna mati vseh stvari, je svoje opise gradil na podlagi lastnih izkušenj in na podlagi natančnega izpraševanja prič ter na izmišljenih govorih, ki jih je na enak način kot njegovi sodobniki filozofi položil v usta pomembnih osebnosti. Kljub temu je imel občutek, da v njegovih predstavvah manjka nekaj osnovnih prvin za tekočo zgodbo, zato je posebej poudaril, da se s svojimi opisi ni želel prilizovati bralcem z ušesom prijetnimi a kratkotrajnimi stvaritvami. Ne glede na to pa, podobno kot Herodotovo delo, tudi Tukididove *Peloponeške vojne* predstavljajo neprecenljiv vir tudi za raziskovalce političnih idej. Nenazadnje velja za enega izmed prvih avtorjev, ki so trdili, da politika in morala spadata skupaj, čeprav se je pri svojem delu izogibal neposrednim moralnim sodbam. Po Lukijanovem mnenju se je poskušal izogniti tudi vsemu kar je dišalo po bajkah. Obsedala ga je predvsem koristnost "pravilno zasnovane zgodovine". Želel si je, da bi ljudje, ki bodo prišli za njim in se znašli v podobnih okoliščinah kot on, znali pravilno uporabiti njegova sporočila iz preteklosti.

Podobno kot Herodot je namreč tudi on svoj poglavitni cilj (*telos*) videl predvsem v jasni in nazorni predstavitvi bližnje ali daljne preteklosti, zaradi česar je lahko zgodovina zmagala nad mitom. Skratka, ne samo (kot bi dopolnil Filostratos) da vidimo, kako neka čreda prečka naraslo reko, temveč da slišimo mukanje govedi in šumenje vode.⁴ To je po njegovem mnenju presenetljiva nazornost, do katere pa se najlažje dokopljemo, če smo bili sami priča dogajanju, ki ga opisujemo; če smo ga, kot bi dejal *Polibij*, videli na lastne oči. Zanj je nazorna in jasna predstavitev bila zagotovilo, da gre za resnico.

Med Herodotom in *Polibijem* je ob nekaterih pomembnih avtorjih bilo precej avtorjev, ki so svoj pomen gradili s prirejanjem stvari. Tipičen predstavnik te skupine je npr. *Ktesias* (Ctesias), zdravnik na perzijskem dvoru in "ljubiteljski" zgodovinar, ki so ga zanimale samo senzacije. Če določen dogodek ni bil dovolj vznemirljiv, ga je dopolnil in ga kot bolj razburljivega posredoval naprej. Do "samovoljnih" sprememb pa je prišlo tudi zaradi samih "metodoloških" vplivov iz Perzije. Avtobiografski zapis je namreč temeljil na pripovedi v prvi osebi. Zato so tisti, ki so to metodo verno posneli, zašli v mnogo težav. Ion iz Chiosa je na primer natančno opisal neki banket in srečanje s Sofoklom, čeprav dramatika v resnici nikoli ni srečal. Glede na to je mogoče sklepati, da so se grški avtorji iz Male Azije zaradi močnega perzijskega vpliva bolj zanimali za biografske podrobnosti kot zgodovinarji iz Aten ali Špate.

Sicer pa grško in perzijsko oz. nasploh orientalsko zgodovinopisje loči prav odnos do avtobiografske metode. Orientalsko zgodovinopisje ni nikoli docela preseglo biografske metode, medtem ko sta Herodot in Tukidid opis preteklosti nekega dogodka, osebe ali mesta redno postavljala v kontekst celotnega dogajanja v obravnavanem obdobju. Po Herodotu, predvsem pa po Tukididu, resno pisanje zgodovine brez *historie*, se pravi brez raziskovanja, preprosto ni bilo več mogoče. V okviru orientalskega zgodovinopisja pa v tem času vedno najdemo tradicijo pripisovanja zaslug nekoga drugega. Tradicijo, ki naj bi nastala pri Asircih, katerih vladarji so zmage in nasploh uspehe svojih prednikov neredko pripisali sebi. Podobno kot v drugih praksah te vrste tudi v tem primeru ne gre za goljufivost temveč preprosto za normo. Vsak vladar je namreč moral imeti svoj dosje zmag in uspehov. Ker brez ustrezne biografije ni mogel postati ali ostati vladar, si je kandidat ali že ustoličeni monarh, ki mu usoda ni namenila vojn ali drugih priložnosti za proslavitev, preprosto pripisal uspehe svojih prednikov. Po mnenju izraelskega profesorja Haima Tadmorja se je lahko zgodilo, da sta si vnuk in sin lastila iste, se pravi dedove oz. očetove zmage. Vse skupaj sta običajno zapisala v avtobiografski maniri, ki je v delih kasnejših grških avtorjev ne srečamo. Nasprotno, Grki so iskali logične vzroke in stvarne povezave med posameznimi dogodki.

Verjetno ima Momigliano prav, ko pravi, da so Grki sicer imeli radi zgodovino, vendar z njo nikoli niso utemeljevali svojega obstoja. Zanje zgodovina ni bila nikoli del njihovega življenja. V svoje življenje je niso mešali niti tisti, ki so jo pisali.

Z judovsko tradicijo, ki je bila bolj dovzetna za Perzijske vplive, je bilo prav nasprotno. Biblična hebrejščina, zgodovina in religija so v ortodoksnih judovskih skupnostih še vedno deli iste celote. Večina laične populacije na drugi strani pa je v prvem stoletju našega štetja začela prevzemati helenistično historiografsko tradicijo skupaj z jezikom.

Podobno kot Egipčani in Babilonci so tudi Judje grško zvrst zgodovinopisja pisali v grščini; to prakso so pravzaprav docela spremenili šele Rimljani s *Salustom*, *Livijem*, *Tacitom* in *Amianom Marselijem* (Amianus Marselius).

⁴ Carlo Ginsburg, "Veranschaulichung und Zitat. Die Wahrheit der Geschichte" v Fernand Braudel et alii., *Der Historiker als ...*, str. 91.

Poleg tega v judovskih zgodbah kar mrgoli fragmentov iz perzijske zgodovine, ki so bili prevzeti skupaj z metodo pisanja o preteklosti. V tako imenovanem poizganskem judovskem zgodovinopisju (zgodovinopisju po prihodu iz Egipta) je zaznaven močan vpliv načina, ki so ga Perzijci uporabljali pri pisanju *Kraljevih kronik*. Predvsem pa je judovske avtorje prevzela perzijska ambicija, da bi s priložitvijo posameznih dokumentov svojemu pisanju zagotovili status legitimnosti. Skupne poteze v interpretaciji preteklosti je mogoče zaznati tudi v želji po narativizaciji (ozgodbljenju) svoje pripovedi, ki se je tako v judovsko kot v grško zgodovinopisje naselila iz časa živahne kulturne interakcije v etnično mešanem Perzijskem kraljestvu. Tako na primer perzijska *Zgodba o Ašikarju* nastopa tudi v judovski *Tobitovi knjigi* Grkom pa jo je posredoval Demokrit.

Po perzijskih vojnah so bili ti stiki z Grčijo za dlje časa pretrgani, medtem ko v stikih med perzijsko in judovsko tradicijo take prekinitve ne poznamo.

Pomembno razliko med grškim zgodovinopisjem na eni strani ter judovskim in perzijskim na drugi predstavlja tudi odnos do resnice. Sestavni del grškega ukvarjanja s preteklostjo je bila namreč tudi izbira med resničnimi (mogočimi) in neresničnimi (nemogočimi) podatki. Judovsko zgodovinopisje pa je organizirano okoli biblijske zgodbe, ki se začne z nastankom sveta. V njej je še posebej izpostavljen poseben odnos Jehove do Izraela, judovski odnos do resnice pa je še najbolj opredeljen v trditvi, ki pravi, da je hebrejski bog bog resnice. Vsaki novi generaciji tako ni bilo naloženo nič drugega kot to, da posreduje "resnično" podobo tega, kar se je zgodilo njihovim neposrednim prednikom. Poleg tega pa je bil vsak posameznik judovske vere dolžan pomniti preteklost judovskega ljudstva. V tem se po Momiglianovem mnenju skriva tudi odgovor na vprašanje, zakaj je v Judeji usahnilo zanimanje za zgodovino. Versko izročilo in zgodovinopisje sta namreč postala eno. Ali rečeno drugače, kot identifikacijska točka se pri judovskem ljudstvu ni izoblikovala zgodovina temveč vera. Edini tip historične tradicije, ki jih je zanimal tudi po koncu drugega stoletja, je bila kronologija različnih rabinov oz. razmerja med njimi. Zanimala jih je predvsem zgodovina prenosa religioznega znanja oz. nastanek in razvoj različnih verskih komentarjev. Tako za zahodnjaškega kot tudi za arabskega zgodovinarja, ki je lahko spremljal razvoj judovske tradicije na vseh ostalih področjih, tovrstna ne-zainteresiranost za zgodovinopisje ni bila razumljiva. Tudi v srednjem veku so se Judje zanimali za vse aspekte sosednje arabske kulture: matematiko, filozofijo, medicino, poezijo, samo za zgodovino niso pokazali skoraj nobenega zanimanja.

Najboljši poznavalci zgodovine vzhodnega Sredozemlja ponujajo na to vprašanje dva odgovora, točneje dva dela istega odgovora.

Po njihovem mnenju naj bi zanimanje za zgodovino med judovskim ljudstvom bistveno upadlo po nastanku Biblije. Še več, po mnenju ljudi, kot je Momigliano, so bili Judje prepričani, da je v njej izbrana vsa pomembna zgodovina njihovega ljudstva in da posebna interpretacija njihove zgodovine ni potrebna. Poleg tega so postopoma začeli poveličevati religiozno zgodovino na račun vsega ostalega dogajanja, zaradi česar je vse, kar je povezano z postbibličnim judovstvom, sčasoma dobilo pridih večnosti oziroma nadčasovnosti. Tako judovski zakon kot Tora predstavljata v zavesti judovskega ljudstva nekaj, kar jim je dano od nekdanj. Oba teksta sta nad zgodovino, še posebej drugi, ki ga po judovskem prepričanju ni mogoče postaviti v zgodovinski čas, kajti "pred in po Tori" preprosto ne obstaja. Po njihovem mnenju še sam bog večino časa preživi ob študiju njenih poglavij.

Zato ne preseneča, da je bilo judovsko zgodovinopisje v upadanju že pred propadom Judovske države. Dnevno ukvarjanje z večnim je namreč dopuščalo malo maneverskega

prostora za zgodovinske razlage. Ezra in Neemija (Nehemiah), dva najboljša judovska antična avtorja sta pisala o judovstvu na način, ki je izključeval zgodovino. Skratka, konec prvega in na začetku drugega stoletja je postalo zgodovinopisje v judovskih deželah in kasneje v judovski kulturi povsod po svetu odveč za skoraj dve tisočletji. Šele s holokaustom so se zgodovinarji judovskega izvora začeli docela zavedati pomena moderne konstrukcije preteklosti.

Povsem drugače je bilo z Grki. Grški zgodovinarji in filozofi niso nikoli zgubili interesa za zgodovino. Nasprotno, potem ko je postala tudi Grčija sestavni del Rimskega imperija, so celo dajali ton rimskemu zgodovinopisju. Podobno kot armensko je tudi grško zgodovinopisje preživelo svojo prvo državo in se ohranilo vse do današnjega dne. Morda ne toliko v moderni Grčiji kot v modernem načinu pisanja in razpravljanja o preteklosti v zahodni kulturi.

Najprej seveda v starem Rimu, ko je Quintilian ob uvedbi pomembnih novih pojmov (evidentia in narratione) poudarjal, da ne gre samo za izrekanje resnice temveč za zmožnost njene predstavitev, pa čeprav se je to, o čemer govorimo, zgodilo mnogo pred nami. Pri njegovem nasledniku Ciceronu pa zasledimo tudi mnenje, ki pravi, da je treba o preteklosti pisati na tak način, kot da bi bili pri dogodkih, ki jih opisujemo, vedno prisotni.

Želja po posredovanju resnice je torej tudi v starem Rimu sprožila vrsto vprašanj o načinu podajanja preteklosti. Poleg tega pa so tudi rimski zgodovinarji ugotavljali, da brez sistema preverjanja historičnih dejstev ni mogoče zapisati resnice. Za prvo obdobje rimskega zgodovinopisja je bilo to preverjanje močno olajšanje zaradi izrazito praktične narave ciljev večine avtorjev. Zato se je zgodovinopisje izrazito prilagajalo življenjskim potrebam. Ena takih je povezana s koledarjem, s katerim so se največ ukvarjali svečeniki, ki so vanj vpisovali navodila za pravilno izvajanje verskih obredov. V koledar so vpisovali tudi imena nosilcev raznih uradov, konzulov, večkrat pa so z imeni le-teh poimenovali kar celo leto. Vanj so zapisovali tudi druge pomembne in praktične podatke: zmage in poraze v vojnah, gibanje cen, podatke o letinah. Te zapise oz. *table* so nato uradno shranili, zaradi česar je bilo mogoče kasneje določena dogajanja zaokrožiti v zaključene zgodbe. Prav tako pa naj bi to bil tudi razlog za uveljavitev pripovednega zgodovinopisja, ki naj bi v času t.i. *starejše analistike* služilo predvsem temu, da so se politiki na neposreden način seznanjali z dejstvi iz preteklosti. Do razširitve je prišlo šele v obdobju *mlajše analistike*, v katerem srečamo več poudarka na literarizaciji predstavitev in zaradi tega tudi širši krog bralcev.

Mejnik med obema načinoma predstavlja Livij (59 pr.n.š. 17) s svojim obsežnim delom *Ab urbe condita libri* v 142-ih zvezkih, v katerih je zajeto 762 let zgodovine "od boga najbolj zaželjene in z dobrimi zgledi najbolj bogate države". Njegov namen ni soditi, temveč povedati kar se da verjetno zgodbo o veličini in propadanju imperija, ki ga je ustvarilo "prvo ljudstvo na svetu". Očaran z veličino in pretresen zaradi propadanja države je hotel svojemu bralcu omogočiti, da sam ugotovi, "s kakšnimi življenjskimi nazori, s kakšnimi običaji ter načini vojskovanja so možje osvajali in širili oblast", hkrati pa je želel poudariti, da "....je največji blagoslov preučevanja zgodovine to, da lahko človek vse pomembne dogodke predstavi in obravnava v svetli luči svarečih podob; ter da je iz zgodovine ... mogoče črpati nasvete za lastno dobrobit svoje države, s pomočjo zgodovine pa se je mogoče tudi obvarovati tega, kar nam prinašajo sramotni začetki in strašni konci."

Pri tem ni želel soditi ali tožiti, le boginje in bogove je prosil za pomoč pri pisanju. Na podoben način kot Tukidid je želel sodobnikom in naslednikom pomagati z nasveti in s tem služiti rimskemu ljudstvu.

Razvoj rimskega zgodovinarstva je pomenil tudi močno povratno vzpodbudo za grške zgodovinarje. Ob Rimski zgodovini se je znova močno povzpela tudi grška historiografija. Dokaz za to je *Polibijev* oris rimskega vzpona in Diodorov poskus orisa celotne antične zgodovine do 1. st. pr.n.š. Oboji, tako rimski kot grški zgodovinarji pa so rimskemu zgodovinarstvu v obdobju prvega stoletja pr.n.š. in v času prvega stoletja našega štetja pripomogli k njegovemu najvišjemu vzponu v pragmatični smeri. Med njimi poleg Plutarha najbolj izstopa Lukijan, eden najvidnejših predstavnikov druge sofistike – renesanse grškega slovstva v 1. in 2. st. našega štetja. To gibanje je zraslo v Grčiji predvsem iz duhovnega odpora proti posledicam rimske politične oblasti. "Skušalo je oživiti klasično grško literaturo in znanje nasploh, vendar se je le malokdaj in le z nekaterimi stvaritvami redkih posameznikov dvignilo nad povprešje ali golo epigonstvo".⁵

Čeprav *Lukijan* sam sploh ni bil zgodovinar, zgodovinarstva ne more mimo njega zaradi njegovega enkratnega spisa *Kako je treba pisati zgodovino*. Z njim se v zgodovino zgodovinarstva vpisuje kot avtor enega izmed prvih programskih spisov o vprašanju, kako bi morala zgledati pisana zgodovina. Dragocen pa je tudi zaradi svojega izjemno duhovitega načina pisanja. Omenjeni spis je od začetka do konca prežet z emancipatorično ironijo, ki človeka kar naprej sili na smeh.

Kljub opravičevanju za svoje vmešavanje v posel zgodovinarjev zelo resno opozarja na vrsto njihovih pomanjkljivosti. Najbolj ga je jezila njihova nedovzetnost za vsak nasvet; "*Podobno kot ne potrebujejo kakega posebnega znanja pri hoji, gledanju ali hranjenju; ... so prepričani, da je pisanje zgodovine povsem preprosta stvar...*" Njihovo delo je kot kaže jemal resneje od njih samih. Zgodovinar po njegovem mnenju namreč ne bi smel biti "... zapečkar ali kdo, ki se je prisiljen zanesti na poročila iz druge roke." Predvsem pa bi moral biti svoboden v presoji, se nikogar bati in se ničesar nadejati "... sicer ne bo boljši od sodnikov, ki podkupljeni razsojajo glede na naklonjenost ali osebno sovraštvo..." Poleg tega bi moral biti "neustrašen, nepodkupljiv, svobodnih nazorov, prijatelj odkritosrčne besede in resnice, ki bo figam rekel fige in koritu korito." "V splošnem" naj se ne bi oziral zgolj na trenutne okoliščine in na to, da ga bodo hvalili in cenili njegovi sodobniki, ampak bi moral imeti v mislih trajno vrednost dela in za prihodnji rod. Zgodovino bi po njegovem mnenju bilo treba pisati resnicoljubno in z mislijo na merila prihodnosti. Poleg te tako imenovane pragmatične usmeritve so pred, v in po tem času nastajala še historiografska dela drugih vrst (politična monografija *Salusta*, avtobiografski spisi *Cesarja* in *Cicerona*). Pogosta oblika so bili tudi življenjepisi (Plutarhov npr.), ki so delno prek življenjepisa mučencev (*Vitae sanctorum*), delno pa prek neposrednih antičnih vzorov obveljali za eno pglavitnih oblik zgodovinarstva v srednjem veku. Temu se v 4. stol. pridruži t.i. kronografija ali vzporeden prikaz zgodovine raznih držav in svetopisemskih dogodkov, ki je nato v *Evzebijevem* (263–339) pisanju dobil obliko, ki je določala pisanje cerkvenih piscev globoko v novi vek.

Visoki duhovni dostojanstveniki, ki so bili uradni kronisti "javnih zadev" ("annales pontificium") ali pa posamezni senatorji (*Fabius Pictor*, *Kato Starejši*), so pripomogli k temu, da je – vsaj načelno – postala resnica zaščitni znak njihovega "ceha". Obenem pa so prav ti poskrbeli, da se je dediščina grške antike prenesla v čas začetka cerkvene zgodovine v 4. stoletju n.š. ter kasneje v čas, ko so le-to za slabih tisoč let zastrle posvetne kronike cesarstev in kraljestev.

⁵ Več o tem v odličnem predgovoru, ki ga je k svojemu prevodu izbranih Lukijanovih tekstov napisala Marjeta Šašel Kos. Glej Lukijan, *Filozofi na dražbi. Izbrani spisi*, Mladinska knjiga Ljubljana 1985.

SUMMARY

History and the Truth

The author discusses the influence of the ancient search for the truth on the establishment of the Herodotean historiographical tradition and on subsequent western types of reconstruction of the past. The author argues that antiquity did not create a single type of history and shows the importance of Persian and Hebrew influence on Greek and Roman historiography. In his view the latter was more than a mere transmission of an alien product and Greek historiography had to compete with the Roman national historiography almost in the same way as it had had to compete with Hebrew influences centuries earlier. After the discussion on the nature of ancient historiography the author concludes that the first historians, including Persian, Hebrew, Greek and Roman writers, did not attempt to invoke the past to teach political lessons for the present or future and did not expound laws of history by attempting to provide a model of change or causality. Instead, they only wanted to record the memory of great and renowned deeds for their own and future generations. It appears as if they had a story to tell, and that they wanted to make it true because otherwise it would be pointless.

VASKO SIMONITI
KANDIDOV VRT?

"Živimo v času prehoda iz obstoječega svetovnega sistema, kapitalističnega svetovnega gospodarstva, v drug svetovni sistem ali sisteme. Ne vemo ali bo to sprememba na boljše ali na slabše. Tega ne bomo vedeli, dokler ne pridemo tja, kar se najbrž ne bo zgodilo še kakšnih petdeset let. Vemo pa, da bo to obdobje zelo težko za vse, ki v njem živijo. Težko bo za vplivne in za navadne ljudi. To bo čas spopadov in vse hujših neredov ter tistega, v čemer bodo številni videli zlom moralnih sistemov."

Immanuel Wallerstein

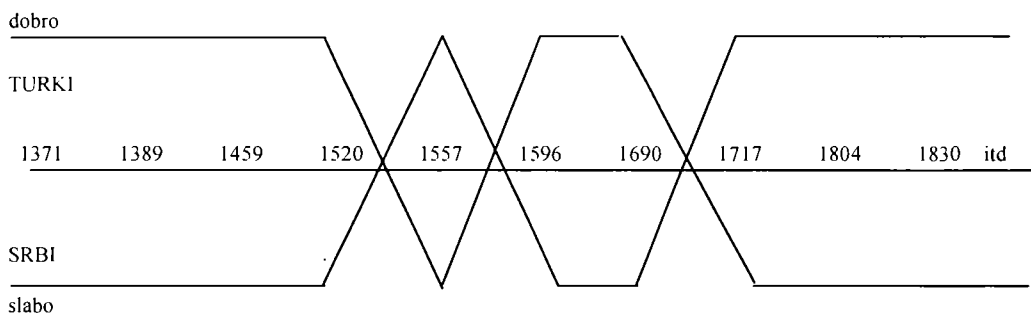
V prepletanju gospostva in gospodarstva, obe besedi imata enak izvor, so se v različnih časih in okoljih rojevale (versko, ideološko) različno utemeljene zamisli o "svetovnih cesarstvih", v katerih bi prevladoval enoten pogled na svet. Vendar človeštvo doslej ni bilo nikoli politično združeno. Zmanjševanje fizične distance, ki je v zadnjih petsto letih s približevanjem času, ki ga živimo, vse hitreje hlapela zaradi tehnološkega napredka, ni preprečilo, da si ne bi drug do drugega ostali tujci z našim bolj ali manj omejenim in samoomejevanim načinom življenja. V stoletju izključujočih ideologij in praks, od katerega smo se tako bučno in z mnogimi obljubami poslovili, so posamezna okolja, potrjena z določenim politično-gospodarsko-vojaškim ustrojem, "videla" v prihodnost s selektivnim razumevanjem zgodovine in lastne sedanjosti. Ustvarjalci teoretičnih družbenih konstruktov, ki so trdili, da zaradi zgodovine vidijo v prihodnost, so z udejanjanjem svojih vizionarskih praks povzročili največ zla v zgodovini človeštva. Ob dveh svetovnih vojnah in številnih večjih in manjših vojnah ter vsakršnih nasiljih je bilo to obdobje čas duhovne slepote oblasti, ki ni imela Tejresiasa – slepca, ki bi videl; vsakogaar, ki bi imel pomisleke in bi jih povedal, pa bi doletela usoda Kasandre – če ga niso umorili, so ga proglasili za neumneža. Ostale so različne civilizacije, kulture, vrednote. Ostale so frustracije, strah in zaskrbljenost. In ob nenehnem govorjenju o varnosti, kar povsem jasno pomeni, da obstaja nevarnost, smo si ostali tujci.

In zgodovina? Ponuja nam sicer možnost za preseganje našega tujstva in našega nezaupljivega ravnanja danes in tu, vendar to možnost še vedno odklanjamo. Zgodovina tako ohranja podobo Proteja. Nikoli je ne moreš prijeti, vedno spreminja obliko, je zmuzljiva, včasih jo kot zgodovino sploh ni mogoče več spoznati. V tradicionalnem razumevanju velja za hermenevtično znanost, ki opisuje tok neponovljivih dejstev. V opazovanju dogodkov, osebnosti, njihovih idej, odločitev, navad, vrednot, pa tudi čustvenih stanj in še marsičesa, je seveda razvila posebne metodološke pristope, ki so - v bistvu še vedno na ravni hermenevtike - atomizirali zgodovinsko znanost in jo naredili že skoraj povsem nepregledno. Gola radovednost, ki je ena od določujočih značilnosti človeške narave, je dobila pri raziskovanju preteklosti tudi svoj presežek v razumevanju zgodovine, ki ne odkriva zgolj posameznih dejstev organiziranih v smiselne bolj ali manj zaključene oblike, ampak jih, glede na to, da so sicer načeloma vsi dogodki pomembni, vendar ne vsi enako pomembni, tudi razlaga in pojasnjuje. S tem se odpirajo pogledi, ki osmišljujejo ukvarjanje z zgodovino, vendar se nam tudi tu rezultati največkrat protejsko izmaknejo, pogosto so izrabljeni in nas v odnosu do drugega tudi

ne razbremenjujejo. Interpretativni pogled na zgodovino se namreč spreminja zaradi spoznavne moči znanosti, novo odkritih dejstev in seveda časa, v katerem je določena interpretacija nastala. Ob tem postane zgodovina sicer lahko tudi preglednejša, jasnejša, tudi opozorilna in napotilna ter pomembna zaradi prihodnosti, a hkrati tudi ranljivejša. Velikokrat lahko postane zgolj slavnostno in veličavno oblastno pomagalo, ki se izrodi v manipulacijo in spletko. Temu se na primer le težka izogne obravnavanje politične zgodovine predvsem v času, ko je duhu pot v javnost zaprta, ali na primer obravnavanje narodne zgodovine oziroma raziskovanje zgodovine s stališča naroda, kar je povsem razumljivo najpogostejša oblika raziskovanja preteklosti. Če že ne pride do interpretativnih zlorab golih dejstev, nam že dejstva sama pogosto določijo pozicijo, ki nas s stališča naroda razmejujejo v odnosu do drugega, pri čemer je interesom trenutne oblasti odprta pot tudi za samovoljno interpretacijo in zlorabo zgodovine.

Narojenost v določenem okolju vpliva s stvarno izmerljivimi in prepoznavnimi dejstvi na podobo posameznika in na njegov odnos do preteklosti in sedanjosti. Enako - morda še bolj - oblikuje posameznikov zorni kot na "domačo" preteklost in sedanjost tudi tista največkrat neoprijemljiva, vendar prepoznavna čustvena vsebina, ki zaradi zgodovine in zgodbe neki prostor (politično skupnost, deželo, državo) napolnjuje in daje posamezniku občutek pripadnosti, zvestobe, civilne, verske, vojaške lojalnosti ipd. Ta čustvena vsebina je dom in domovina (opredeljujejo jo praviloma še istorodnost in istojezičnost, upravna in politična struktura in drugo), ki se najbolje utrdi in potrdi v odnosu do drugega oziroma v odnosu do drugih posameznikov ali skupnosti. Tudi na "objektivnega" zgodovinarja seveda vpliva mnogoplastnost okolja, iz katerega izhaja, tako da se hote ali nehote ne more povsem izogniti specifičnemu pogledu na določen zgodovinski dogodek ali zgodovinski tok. Mi seveda ne moremo spremeniti preteklosti niti prihodnosti, ker se je prva že zgodila, druge pa ne poznamo, vendar pa vplivamo z našim odnosom do preteklosti in do zgodovine na naše razumevanje minulega in deloma posledično tudi na naše ravnanje v sedanjosti. Zgolj zaradi aktualnosti zadnjih desetih let to lahko ponazorimo na primeru velikega dela jugovzhodne Evrope, kjer so v središču kolektivnega spomina izraziteje kot drugje prisotne posamezne osebnosti, prizorišča in datumi. Na tem prostoru so majhnim državam, kadar so bile samostojne, vse do druge svetovne vojne vladale ambiciozne praviloma v notranje boje zapletene dinastije, ki so prej kot ustvarjale, posnemale družbene vsebine večjih sil. V odnosu do drugih - zlasti imperialnih sil - te države niso zmogle uloviti tistega ravnotežja in politične modrosti, ki bi zagotavljala njihovo obstojnost. Glede na politično in vojno razgibanost, kulturno-civilizacijsko različnost in mejaštvo je zato zgodovino prizadetih narodov in njihovih dinastičnih nekropol sooblikovala še močna mitologija. Ustvarjeni so bili stereotipi, ki so vodili v mistifikacijo narodne zgodovine, pri čemer so se predstave o lastni zgodovini pogosto poenostavljale in z mešanjem historičnega in literarno heroičnega zgoščale v reducirano zgodovinsko podobo o sebi, ki ima še vedno močan vpliv na zavest posameznika in prek posameznikov na skupnost v celoti. Tako zgodovinsko zavest utrjujejo tudi zgodovinarji. Ne da bi vedeli za ime avtorja, lahko namreč ob branju določenih tekstov pogosto z veliko gotovostjo povemo, iz katere dežele ali države je neki pisec. Pogled, ki nastane na osnovi obravnave zgodovine z narodnega stališča, lahko tudi grafično ponazorimo, če primerjamo obravnavo istih prelomnih dogodkov izpod peres različnih piscev. Na premici označimo točke s prelomnimi letnicami v kronološkem zaporedju, nad premico označimo vrednostno pozitivno skalo, pod premico pa vrednostno negativno skalo. Glede na vrednostni poudarek nekega dogodka ali dogajanja ob nekem dogodku, ki ga pisci obravnavajo, to stališče na

grafičnem prikazu označimo. Kar je na primer dobro za turško zgodovino, je slabo za srbsko in obratno. Če te vrednostne poudarke vsakega posameznega avtorja povežemo s črto, dobimo diagram dobrih in slabih dogodkov, oziroma dobimo krivuljo zgodovinskih odnosov med dvema narodoma ali državama. S krivuljo odnosov dveh (ali več) individualitet je seveda zarisan tudi zorni kot pisca in njegov pogled ne samo na lastno zgodovino, ampak tudi na zgodovino drugega.

(letnice so izbrane zelo poljubno in so vrednostno predstavljene enoznačno zgolj zaradi ilustracije. Na podoben način je seveda mogoče zarisati diagrame, ki ponazarjajo povsem ideološka stališča (v kolikor se ti ne pokrivajo že tudi z nacionalnim). Seveda se da povsem podobno ugotoviti tudi v številnih delih avtorjev iz zahodnega sveta, ki obravnavajo nacionalno zgodovino ali pa na primer pokristjanjevanje, dobo osvajanj, odkritij itd.).

Nekateri prelomni dogodki, ki dajejo zgodovinski celoti prepoznaven ton, so tako pri posameznih narodih v medsebojni primerjavi logično povsem nasprotno ovrednoteni. Skozi zgodovinsko naslojenost presevajo v sedanost, vplivajo na zgodovinsko zavest, samozavest in identiteto, a hkrati spodbujajo k izključljivosti, nestrpnosti in nepomirljivosti. V odnosu do drugega naroda običajno ostaja pritajena (ali povsem jasno javno izražena) najmanj zadnja zgodovinska zamera. Utripanje naroda kot nacije je tako v pretežni meri determinirano z zgodovino znotraj nje same in v odnosu do drugih. To svojevrstno ujetništvo, ki smo mu priča v naši neposredni bližini na Balkanu v najbolj očitni obliki, značilno pa je za pretežni del sveta, onemogoča, da bi se kar obrnili - kot pogosto slišimo - v prihodnost in danes na novo začeli graditi vsakovrstne odnose iz zgodovinske točke nič. Zato pa se, da bi se izognili premisleku o zgodovini, praviloma toliko bolj zatekamo v gojenje nekakšnega zanosnega optimizma, ki poskuša vsakokratno sedanost naroda (ali narodov) prikazati kot izredno priložnost za nemoten in premočrten razvoj. Kot da bi vedeli, kakšen je naš končni cilj in končni namen, smo spet prepričani, da ima vsak svojo nalogo, ki jo je treba uresničiti, če ne drugače tudi s silo. Uresničevanje "znanstveno" dokazane poti v prihodnost, ki se je enkrat že pokazalo v vseh razsežnostih tragičnega, se bo v sprevrženi obliki lahko ponovno izrazilo kot potreba po žrtvovanju ljudi. Tak pogled, ki širši razmislek o zgodovini močno omejuje, ali se mu celo povsem odreka in pripisuje zgodovinarjem zgolj vlogo ustrežljivih obrtnih veščakov, dejansko prezira zgodovinsko izkustvo v odnosu do prihodnosti in hkrati zanikuje pozitivni pomen tako zlorabljenega vendar upanja polnega pregovora, ki pravi, da je zgodovina učiteljica življenja.

Pri odkrivanju preteklosti in razumevanju zgodovine tako zgodovinarju stojijo nasproti poleg profesionalnih ovir tudi povsem osebne ovire, od katerih sta morda dve najznačilnejši. Prva, ki je pravzaprav slučajna ovira, je - kot je že razvidno zgoraj - okolje, iz katerega zgodovinar izvira, velikost druge, ki se s prvo močno povezuje, pa je

odvisna od zgodovinarjeve prebujene biti. Ne glede na to kakšno temo obravnava zgodovinar, je zanj (ali pa za kateregakoli človeka) namreč pomembno, kako razume in doume svoje lastno življenje. Velika razlika je v tem, ali se nekdo zaveda, da je njegovo življenje delček v nekem veliko širšem časovnem toku, ki zajema stoletja ali celo tisočletja, ali pa občuti svoje življenje kot zgolj nekaj v sebi zaokroženega in zaprtega. To zadnje občutje rojeva v nas nezmožnost, da bi vzpostavili distanco do preteklosti in zgodovine. Vrhu tega pa daje takšno razumevanje zgodovine večji pomen tistemu, kar je časovno bližje, kar specifično določa posameznika v prostorsko ožjem (npr. narodnem, političnem in drugem) smislu, kot pa tistemu, kar je časovno bolj oddaljeno. Zgodovinski pogled, ki praviloma sledi zgolj spremljanju vzrokov in posledic in iz katerega izhaja varljiv občutek o nenehnem vsestranskem razvoju od slabšega k boljšemu, je zato pretežno zamejen z logiko prostora, ki si logiko časa podreja. Za zgodovinski pogled, ki sledi logiki časa, logike prostora pa niti ne more zanemariti, pa so razsežnosti sedanjosti in preteklosti širše. Takemu pogledu ni "bližje" pomembnejše od "oddaljenejšega", ampak mu širok časovni lok omogoča prepoznati, kaj je v njem "globoko" in kaj "plitko". To pa odklanja razumevanje zgodovine le skozi optiko lastnega naroda ali skozi optiko ideološkega prepričanja ali občutka o verski in civilizacijski superiornosti nad drugimi. Zgodovinar bi se moral otresti takih predsodkov in iluzij, kar bi mu s širokimi povezavami preteklosti in sedanjosti omogočilo uzreti zgodovino tudi fenomenološko.

O zgodovini, njenem položaju, sporočilnosti in smislu so seveda razmišljali in razmišljajo mnogi. Pri tem ne gre upati, da bi dobili končne odgovore, pa vendar si z nenehnim spraševanjem in samospraševanjem oblikujemo svoj lasten odnos do preteklosti, sedanjosti in prihodnosti. V 20. stoletju so med drugimi izoblikovali izzivalna in vedno znova aktualna razmišljanja in poglede na zgodovino Oswald Spengler (1880-1936), osem let mlajši in trideset let dlje živeči Arnold Toynbee (1889-1975), štirideset let mlajši od Toynbeeja in še danes živeči Immanuel Wallerstein (1930) in štirinajst let mlajši od Wallersteina in še danes živeči Massimo Cacciari (1944). Namenoma izbrani iz različnih okolij izvirajoči in različnim generacijam pripadajoči zgodovinarji in filozofi, katerih kreativnost je bila pretežno izražena v različnih obdobjih istega stoletja, se ukvarjajo v svojih delih s kompleksno obravnavo posameznih ali več civilizacij in kultur, z njihovimi zgodovinskimi oblikami in notranjimi zgradbami, z njihovo medsebojno primerjavo, z njihovim številom, obsegom in trajanjem, z danes prevladujočim svetovnim sistemom – kapitalizmom, ki se je širil v zadnjih petsto letih; razmišljajo o vzročnosti in slučajnosti v zgodovini, o vlogi posameznika in o vlogi množice, o obstoju ali ne obstoju logike v zgodovini, o pomenu materialnega in duhovnega v njej, ob vsem tem pa tudi o sedanjosti in prihodnosti. Avtorji so si med seboj v marsičem izključujoči, nekateri med seboj tudi neposredno polemični, a vendar je med precej stičnimi točkami med njimi mogoče prepoznati kot najbolj opazno skupno spoznanje tisto, ki ugotavlja in predvideva, da ima vsaka kultura in civilizacija, v okviru nje pa tudi določen družbeni sistem, svoj začetek in konec. Nadomesti jih neka druga kultura, neka druga civilizacija, neki drug družbeni sistem, vendar za njih ne vemo, kdaj bo do nje ali njega prišlo, niti kakšna oziroma kakšen bo. Marksistična misel, ki je - podprta z vulgarno prakso - jasno "videla" v prihodnost, je tako razumevanje zgodovine odklanjala, te (zlasti starejše) avtorje in njim podobne pa proglašala za "fataliste", "čudotvorce" in "proizvajalce poceni filozofij zgodovine", ki jih preveva občutek, da se razred, kateremu pripadajo in mu služijo, nahaja pred zlomom in kataklizmo, ki bo izbrisala stoletne institucije tega razreda. Toda dela teh avtorjev so preživela. V svojem bolj ali manj determinističnem pogledu na zgodovino nam sporočajo, da je treba živeti zaradi prihodnosti odgovorno sedanjost.

*Hans Baldung Grien (1484/85-1545), Tri človeška obdobja in smrt.
Slika ponazarja človeško minevanje.*

Medtem ko delovanju človeka ne moremo jasno določiti zakonitosti, saj določenemu vzroku ne sledi nujno predvidljiva in zato logična posledica, pa je njegovo delovanje vendarle omejeno z zakonitostjo življenja samega: rojstvu pripada smrt, mladosti starost, življenju nasploh njegova podoba, ki je omejena s trajanjem. In tej presoji zgodovine s stališča življenja je sledil Oswald Spengler v svojem delu Propad Zahoda. Zgodovino sveta je videl kot skupek velikih med seboj oddvojenih organizmov, ki jih je imenoval "kulture". Zanj so kulture biološke kategorije, ki so, nanašajoč se na filozofa

Heraklita, "podvržene enakim pogojem bitja kot vse ostale tvorbe, to je strogemu zakonu, da nič ne ostaja in, da se vse spreminja". Spengler vidi v svetovni zgodovini nenehno oblikovanje, spreminjanje, nastajanje in izginevanje organskih oblik-kultur, ki - s tem, ko sledijo ena drugi, se med seboj dotikajo, se zasenčujejo in dušijo - gredo skozi različne stopnje otroštva, mladosti, zrelosti, staranja in usihanja. V prepoznavanju življenja - pri čemer se nam potrdi Goethejeva misel, da je predvsem in najprej v življenju glavno življenje samo in ne njegov rezultat - v posameznih kulturah Spengler ugotavlja njihov potek, njihove fiziognomske in morfološke črte ter s pomočjo analogije odkriva v različnih kulturah enake življenjske stopnje, podobnosti in skladnosti, s čimer pred nami razpre nenavaden svet "sodobnikov" in "sodobništva". Vsaka kultura, katere pojavne oblike so narodi, jeziki, države, znanost, pravo, bogovi, veliki ljudje, veliki dogodki, vojne ipd., ima tako svoj "jezik", svojo "dušo", ki je lastna samo njej. In "duša" kulture se izraža skozi mitologijo, religijo in umetnost, torej skozi značilnosti, s katerimi odkriva sebe in svoje bistvo. Temeljno, kar določa neko samostojno kulturo, je torej njena življenjska doba in njena duhovnost - ustvarjalnost. Medtem ko skozi logiko prostora, skozi vzrok in posledico, doživljamo mehanicistično-materialno kot napredek, pa skozi logiko časa ostajajo glavne duhovne vsebine v bistvu nespremenjene.

Spengler primerjalno obravnava osem kultur in jih predstavi skozi raznovrstna duhovna področja. Med tri, ki predstavljajo jedro svetovne zgodovine, uvršča tudi zahodnoevropsko. Imenuje jo "faustovska kultura". Faustovski tip kulture teži k neskončnosti prek vseh mej človeške občutljivosti in želi doseči nesmrtnost z nenehnim osvajanjem. Takole pravi Faust, ta novoveški človek, v Goethejevi pesnitvi, ki predstavlja portret zahodne kulture in – po Spenglerju - njeno zbito, zgoščeno fiziognomijo zgodovine: "Ta svet sem noro predivjal/ in vsako slast sem za lase pograbil,/ kar me ni potešilo, sem pozabil,/ in pustil vnamar, kar mi je ušlo./ Hlepel sem, si prisvajal in nato/ požel le znova; in si le z močjo/ krojil življenje; sprva še viharno,/ mogočno, zdaj bolj modro in preudarno." Toda modrost in preudarnost nista nujno izvir spoznanja, ampak sta prej znamenji nemoči, starosti, umiranja, končne stopnje kulture, ki jo Spengler imenuje "civilizacija". Prehod iz kulture v civilizacijo, kot neizbežne usode neke kulture, nastane takrat, ko odločajo o vsem tri ali štiri mesta, ki so vsesala vse bistvo zgodovine, in se spremenijo na raven province vse dežele neke kulture. Svetovnemu mestu (ali mestom), ki je okamenela kultura, ni lastna domovina, ampak kozmopolitizem. Njemu ne pripada več narod, ampak masa. Nastajajo točke, v katerih se zbira vse življenje, nastaja novi prebivalec, novi nomad, parazit, človek "čistih" dejstev, nereligiozen, inteligenten, ki se pojavlja v brezoblični tekoči masi z globokim odporom do vsega, kar je zvezano s tradicijo. V svetovnem mestu nastaja forma brez obraza, hlepenje po udobju zavezanih oči. V umetnosti ni več borbe proti konvenciji, ampak gre v njej samo še za grobo odslikavo te konvencije, ki nas opozarja na našo duhovno statičnost – okamenelost. V svetovnem mestu ljudje kamenijo v prisvajanju oprijemljivega. Ni več duha, je samo še mehanika. Mefisto pravi o mrtvem Faustu: "Ne sreče ne užitek nikdar sit,/ željan le za spremembami hlastati,/ poslednji prazni in ničvredni hip/ je revež hotel zadržati./ Ta starec, ki je divje kljuboval,/ leži zdaj v pesku, čas ga je ugnal./ In ura je obstala –".

Arnold Toynbee je v svojih Razmišljanjih o zgodovini odklanjal spenglerjansko dogmo, kot je označil ciklični determinizem Oswalda Spenglerja. V svojem primerjalnem raziskovanju zgodovine kot celote - sam ga je označil za meta zgodovino - je prepoznal skupno štiriintrideset neodvisnih, satelitskih in abortivnih civilizacij. V analizi njihovih vzponov in padcev - njihovega (ne)razvoja prek različnih obdobij, pro-

cesov njihove rasti in razkroja - je vzrok za rast posamezne civilizacije videl v ustvarjalnosti njene družbene elite, vzrok za zaton pa v usihanju te ustvarjalnosti in z njim duhovni demoralizaciji. Stališči Spenglerja in Toynbeeja sta si tako glede pomena ustvarjalnosti do določene mere podobni, razhajata pa se glede življenjske poti posameznih civilizacij. Medtem ko Spengler trdi, da prehod v novo kulturo lahko z našo aktivnostjo omilimo, ne moremo pa preprečiti njenega zatona, pa Toynbee meni, da zahodni civilizaciji ni nujno usojeno, da gre neizprosno naprej do svojega razkroja. Ker civilizacije "ne umrejo zato, ker jim je tako usojeno", je menil, da človek lahko zavestno vpliva na njihovo življenje. "Božanska iskra ustvarjalne moči je instinkt v nas samih in, če nam je dana milost, da iskro razvnamemo v plamenico, potem so 'zvezde v tirnicah' in nič ne more premagati naših prizadevanj...", pravi Toynbee; toda za potrditev misli o trajnosti določene civilizacije s trajno ustvarjalno močjo ni v svojem preučevanju civilizacij našel nobenega primera.

Prav tako kot so na primer od 16. stoletja pa vse do pred nekaj leti ideje o univerzalni državi ali o univerzalnem družbenem redu povzročale osupljive množične halucinacije o njihovi nesmrtnosti, tako pomeni tudi današnja ideja o globalizaciji, ki jo kot višek modernega sistema - kapitalizma ponuja in uveljavlja okamenela zahodna kultura, prej kot zanesljiv obet indijansko poletje, ki maskira jesen in napoveduje zimo. Immanuel Wallerstein, ki se ne ukvarja z vprašanji civilizacije kot omenjena avtorja, ampak v svojih Utopistikah pravzaprav znotraj določene civilizacije in v okviru klasične periodizacijske sheme z določenim zgodovinskim sistemom ugotavlja, da se pot kapitalizma izteka in da prihaja kapitalizem v hudo krizo. Kapitalizem opazuje kot zgodovinsko strukturo, ki pa ima prav tako kot civilizacija svoje meje, svoj življenjski ritem od rojstva do smrti. Z začetkom svoje osvajalne poti v t.i. dolgem 16. stoletju je kapitalizem do danes postal še ne povsem prevladujoč, vendar pa vladajoči svetovni sistem, ki v svojo strukturo vključuje vse dele tega sveta. S tem se je začel srečevati s svojimi mejami, vendar se še ni izčrpal v svoji pojavnosti. Ideološko slavljenje globalizacije za Wallersteinov strukturni determinizem ni tako nič drugega kot labodji spev kapitalističnemu zgodovinskemu sistemu. Tisti, ki so prepričani, da so doslej živeli v najboljšem vseh možnih svetov, če skupaj z Wallersteinom ironiziramo znamenito Leibnizovo misel, morajo tudi vedeti, da sedanji sistem kot tak ne more preživeti. Za njim bo prišel nov sistem ali novi sistemi, ki bodo morda boljši ali slabši. Vsekakor bo to odvisno predvsem od naše moralne izbire, ta pa je in bo odvisna od individualne in skupinske svobodne volje. Kapitalizem deluje tako, da na koncu vse spremeni v tržno blago. Ko se duhovno izgublja v materialnem, pa postane vprašanje svobodne volje temeljno vprašanje. To bo "temno obdobje", meni Wallerstein, "ki bo trajalo tako dolgo, kolikor bo trajal prehod."

Če prepoznavna Spengler propad zahodne kulture v njeni okamenelosti, Toynbee zaton civilizacije v pojemanju ustvarjalnosti, Wallerstein izčrpanje določenega družbenega sistema v njegovi omejenosti, pa vidi Massimo Cacciari v svoji Geo-filozofiji Evrope zaton Evrope v njeni samozagledanosti. Evropo je doslej vedno opredeljevalo faustovsko večno iskanje - aeterna inquisitio, ki se je izražalo v nenehnih vojnah znotraj in zunaj njenega prostora. Dejansko je bila Evropa nasprotnica vsakršnega miru, danes pa, ko hrepeni po miru, njen zavarovani mir izraža samo idejo o miru, ki jo zaenkrat zmore uresničevati zgolj v okviru nje same. Se je njena inquisitio spremenila v priznavanje drugega in drugačnega, se je izgubila, ali se je na podlagi izkušnje prevedla samo v drug jezik? Zdi se, pravi Cacciari, da se Evropa še nikoli ni želela toliko kot danes spominjati same sebe, še nikoli doslej ni toliko govorila o ohranjanju, vzdrževanju in zaščiti. Zbira

spomine iz vseh časov in krajev, pri čemer dobivajo ti spomini žalosten muzejski izgled, njihova vseprisotnost pa pomeni dejansko odsotnost in izgubo njenega temeljnega vodila – večnega iskanja. Z demokratizacijo njenih vrednot in demitizacijo njene volje po prevladi se sicer še potrjuje državljanska svoboda, ki pa se počasi izgublja ob hkratnem brisanju mej med narodi in brisanju razlik med prostorom in časom. Prestrašena od lastne mitologije in religije vendarle ni zmogla ustrezno nadomestiti svojega večnega iskanja. "Ujela" se je v "svobode" posameznikov, v potrošništvo brez državljanstva.

Država ali skupina držav, ki stremita h globalizaciji, poskušata uveljaviti nekatere skupne vrednote, ki pa so - kot se kaže tudi znotraj njih samih - uporabne le, dokler obstaja relativna blaginja. Razvita država se namreč bolj kot na državljana obrača na potrošnika. Potrošnik postaja tako podkupljeni posameznik, ki mu ni nič mar razen materialne blaginje v okviru oblastnega pokroviteljstva. Individualno avtonomnost zamenjujejo "kodirani" posamezniki, družba pa se spreminja v množico posameznikov. Zgodilo se je v dobršni meri tisto, o čemer je že v prvi polovici 19. stoletja pisal de Tocqueville: "Državljeni postopno postajajo bolj in bolj enaki in vse bolj podobni med seboj... Povečuje se nagnjenje k temu, da bi verjeli množici, svetu pa vse bolj vlada obče mnenje". Oblast v taki stvarnosti postaja neizmerno pokroviteljska, "ki si sama zadaja nalogo, da jim bo (ljudem, op. V. S.) zagotavljala uživanje njihovih dobrin in bedela nad njihovo usodo. Je absolutna, podrobna, sistematična, sprevidevna in blaga", toda hkrati si prizadeva, da bi človeka "nepreklicno zadržala v otroški dobi". Obvladovanje posameznika na ravni infantilne neprebujene zavesti pa lahko sicer omogoča enakost ne pa svobode. Takšno birokratsko organiziranje spodbuja preobrazbo v miselnosti ljudi, ki jo določa odpravljanje tako osebne kot javne kritičnosti, spodbuja pa tudi nereflektirano poslušnost in z njo povezano zaupanje v korporativne avtoritete (Debeljak). Posameznik začne delovati kot množica. Njegovo druženje z nekaterimi je dejansko druženje z množico in kdor izrazi in zagovarja drugačno mišljenje, postane tujec, odrinjen na rob. V samoti je sicer svobodnejši, vendar pa ni enak. Biti državljan (kot subjekt) v novodobni upravni paternalistični državi ponovno dobiva pomen obsojenosti brez izgleda na pomilostitev, vse dokler se ne sprijazni s tekom potrošniškega ugodja kot namena in cilja množice (posameznika), ki posveča vso svojo pozornost sedanjosti in ne prihodnosti. Sprijaznjenje oziroma konformizem pa ukinja svobodo in ohranja zgolj enakost, vendar tudi slednjo le toliko časa, dokler uspeva zadovoljevanje vnaprej določenih in prirejenih potreb potrošnikov. Enotno mišljenje dobiva izraz enega mišljenja. Eno mišljenje pa ne samo da nima nobenega smisla, ampak - v sebi pravzaprav protislovno - odklanja soobstoj drugega in drugačnega mišljenja. Globalno zamišljeno potrošništvo tako odpravlja, sicer po drugi poti kot je bila odpravljena v vseh dosedanjih totalitarizmi, civilno družbo in politično življenje. Toda še preden bi bilo možno doseči sivino te neobetavne bodočnosti, katere poteze so vidne in oprijemljive predvsem v razvitem in močnem svetu relativne blaginje, bodo družbene elite tega sveta in družbene elite nerazvitega sveta poskušale ohraniti (oziroma ohranjajo) moč in privilegije na način, ki ga poznamo iz zgodovine - z vojno. Zanja je še vedno uporaben civiliziran potrošnik, zanjo so se še vedno uporabne pripadnosti različnim kulturam in narodom, zanjo so še vedno uporabne različne stopnje razvitosti in politični sistemi. Če zatona oziroma izčrpanja določene civilizacije ali družbenega reda ne moremo preprečiti in ga vojne (in z njimi revolucije) ne preprečujejo, bi morali prehod, kot pravijo omenjeni premišljevalci zgodovine, pomagati omiliti s tem, da prepoznamo svoj lasten položaj. In če se individualnost še marsikje ne more izraziti, jo je treba v svetu, kjer je dobilo zamah brezčutno potrošništvo, rešiti (Matteucci). Iz nje namreč izhaja tista

mišljenjska raznolikost, ki dejansko šele omogoča civilno in politično družbo. To pa lahko oblikujejo le svobodni državljani.

V zadnjih dobrih dvesto letih sta bili prav besedi svoboda in državljan verjetno najbolj zlorabljeni ob uveljavljanju različnih revolucionarnih stremeljenj, saj so prav vsa - sledeč njihovim teleološkim izhodiščem - zanikovala, teptala ali/in zlorabljala individualnost, ki jo odlikuje avtonomno in ustvarjalno mišljenje. Medtem ko je francoska revolucija, ki je potekala v imenu svobode in državljana, v razumevanje revolucije uvedla novo razsežnost - vero v Revolucijo (z zgodovinsko nalogo, da pomete z vsem pred njo), pa je bilo pred tem mnogo vojn zakrinkanih z idejami vere, ki, če že morebiti same niso imele revolucionarnih namenov, niso bile nič bolj prizanesljive kot tiste z revolucionarnim značajem. Na zgodovini tisočerih vojn, spopadov in morij, kakorkoli že nastalih in s tem tudi različnih obsegov, vsebin ter razlag, temeljijo vsakokratna trenutna razmerja v ožjih in širših okoljih ali celo na celem svetu. V novoveški zgodovini so skušale najpomembnejše sile preprečiti splošen spopad (ne pa manjših vojn in drugih oblik vojskovanja) in zagotoviti trajnejša obdobja stabilnosti z mednarodnimi mirovnimi in drugimi sporazumi npr. v letih 1648, 1815, 1918, 1945, oziroma s sporazumi, ki so tem letom sledili. Toda že te letnice, ki oznanjajo konec velikih vojn, kažejo, da trajen mir ni bil dosežen. Niti enega zagotovila nimamo v zgodovini, da ne more biti več vojne. Prav nasprotno. V njej mnogokrat najdemo razloge za novo. Po več tisoč letih razmišljanja o zgodovini in dobrih stopetdesetih letih zgodovinske znanosti sicer več vemo, znamo in razumemo, nič več pa nismo doumeli. Pot posameznega človeškega življenja tako kot pot posamezne epohe nenehno, posredno in neposredno, prepletajo vojne, ki potrjujejo pred okoli dva tisoč petsto leti izrečeno Heraklitovo misel, da je vojna, "prepir", ne le gospodar in kralj ampak tudi "oče" vseh stvari. In "bogu je vse lepo in dobro in pravično", saj, ko ljudje na svetu izbirajo, "jemljejo eno za krivo, drugo za dobro"; oziroma, če si sposodimo misel pri Leibnizu, bog prihodnost sicer pozna, vendar je ne povzroča. Sedanjost in prihodnost nista odvisni od volje boga, ampak od volje človeka, ki se najbolj prepoznavno izraža prav z vojno in v vojni. Ilustrirajmo naravo vojne z izmišljenim primerom iz knjige Kandid, ki jo je napisal Voltaire ob koncu petdesetih let osemnajstega stoletja, ko je divjala po Evropi in kontinentih "prva svetovna" vojna sicer bolj znana kot sedemletna vojna (1756-1763). Voltaire je delo napisal kot odgovor prav na razmišljanja filozofa Leibniza o harmoniji sveta in o bogu, ki naj bi, po Leibnizu, "med neskončnim številom možnih svetov... izbral prav ta svet, ki v popolnosti presega vse druge...". Takole piše Voltaire: "Ničesar ni tako lepega, tako okretnega, tako sijajnega, tako dobro urejenega kakor te dve armadi: trombe, piščali, oboe, bobni, topovi so se zivali v tako harmonijo, kakršne ni bilo nikdar niti v peklu. Najprej so položili topovi približno šest tisoč mož na vsaki strani; nato so posnele muskete z najboljšega vseh svetov okoli devet do deset tisoč nepridipravov, ki so mu kužili površje; bajonet je bil zadostujoči povod za smrt nekaj tisoč mož. To je dalo vsega skupaj nekako trideset tisoč duš. Kandid, ki je trepetal kakor pravi filozof, se je med tem junaškim klanjem skrival, kar bolj se je mogel.

Naposled, ko sta ukazala kralja vsak v svojem taborišču zapeti Te Deum, je sklenil, da pojde drugam premišljevat o učinkih in vzrokih. Prelezel je kupe mrtvecev in umirajočih in dospel najprej v bližnjo vas; bila je upepeljena: abarska vas, ki so jo Bulgari zažgali po določilih mednarodnega prava. Tu so gledali starci, vsi v ranah, kako so umirale njihove pobite žene, ki so si pritiskale otroke na krvaveča prsa; tam so izdihávala dekleta z razparanimi trebuh, ki so potešila nekaterim junakom naravne potrebe; drugi, napol ožgani so vpili, naj jim vendar zadajo smrt; po tleh so ležali poleg

odsekanih rok in nog razbrizgani možgani. Kandid je nagloma zbežal v drugo vas: ta je bila bulgarska, in v nji so enako gospodarili abarski junaki." V svojem delu je Voltaire namenoma posnemal različne vsebine takratne modne literature in ustvaril temno večplastno in večpomensko parodijo. V kontekstu časa, v katerem je nastala, in seveda še vedno v današnjem kontekstu s spominom tudi na strahote v nam ne zelo oddaljenih časih in krajih učinkuje groteskno in resnično. Lahkotnost, s katero se odloča o smrti drugih in grozljivost, s katero se neposredno ubija, sta resničnost, ki velja večinoma za vse vojne. V njih gre namreč praviloma za posest, za stvari in ne za katerokoli že religijo; različica Heraklitovega izreka se lahko glasi: "Stvar je oče vseh vojn" (Demand). Z željami po oblasti, vladanju, nadzоровanju, poniževanju, ubijanju, z željami, da bi z materialnim napolnili svojo čutnost v vsakokratnem tu in zdaj, so se oblike nasilne smrti tudi močno posodabljal in dobile razsežnosti, ki jih razumsko težko dojamemo. Svet je dobesedno posejan z grobovi žrtev in zgodovina je v največji meri zgodovina žrtev. Če srečni ljudje nimajo zgodovine (Michelet), pa na zgodovino, ki je tako dosledno prežeta z nasiljem, vojnimi in političnimi katastrofami, vsekakor ne moremo biti pretirano ponosni.

Potem, ko je človek rekel bogu "ne" in so se mu odprle oči in je spoznal dobro in zlo (Gen 2, 8-9, 15; 3, 3-5, 7), si je vzel pravico in poslej v imenu dobrega delil zlo. Vrt, iz katerega je moral oditi, ker je spregledal, hoče poslej ponovno ustvariti sam, vendar vanj naj bi vstopil tako, da bi zaprl oči, bodisi zaradi moči nasilja bodisi zaradi nemoči pred nasiljem. Ne eno ne drugo pa ne ustvarja vrta. In ne odpravlja nasilja. Ob spoznanju, da svet obvladuje nasilje, se je Kandid odločil, da se umakne v zasebnost vsakdanjega in praktičnega dela v svojem vrtu. Toda njegov znamenit stavek "vrt nas čaka" opozarja, da še vedno obstaja zunanji svet, ki zasebni vrt zgolj dopušča in vanj lahko tudi vsak hip vstopi. Prej kot na pot, po kateri naj bi se izboljšala družba, prej kot na pozabo preteklosti, kaže Kandidov vrt na resignacijo, na prezrtje sedanjosti, na zatiskanje oči pred svetom, ki nas obkroža.¹ V svetu, ki nas obkroža, pa delujejo mnogi, ki so prepričani, da so "čisti" in "bleščeče beli", ko za "skupno in splošno dobro" odstranjujejo druge in drugačne. Petdeset let pred objavo Kandida, v času, ko so bile objavljene popularne Leibnizove Teodiceje (1710), se je na primer iztekalo življenje Janezu Juriju Hočevanju (1656-1714), doktorju obojega prava, skladatelju in astronomu ter prizadevnemu članu ljubljanskih operozov z akademskim imenom Candidus. Očitno prepričan, da bo deželni oziroma državni vrt bolj skladen in uglašen, če bo očiščen ljudi, ki so obtoženi za dejanja, ki jih dejansko ne morejo storiti, je bil ta slovenski Kandid kot cesarski krvni sodnik na Kranjskem eden najkrutejših preganjalcev čarovnic in čarovnikov. Morda je ob tem pomembno vedeti, da je dobo preplavljalo svojevrstno praznoverje, vendar je v kontekstu povedanega pomembnejši odnos oblasti do prizadetega posameznika in vpliv, ki ga je oblast imela, oziroma dobila nad drugimi. Oblast je namreč vedno potrebovala in tudi prevzela ali ustvarila nek stereotip zla, ki ga je znova in znova aktualizirala v različnih oblikah in obsegu, zato da je tudi sama izvajala

¹ Na tem mestu velja opozoriti na vodilo benediktinskih menihov, ki zavezuje k molitvi in delu (ora et labora) ter ohranitvi prostora njihovega delovanja (stabilitas loci). Če Kandidov vrt v prenesenem pomenu danes lahko razumemo kot umik v zasebnost zamejenega prostora, ker smo nemočni v odnosu do zunanjega sveta, pa benediktinski "vrt" v enako prenesenem smislu nagovarja prav obratno - k vztrajanju na našem življenjskem prostoru z odgovornim delom in z molitvijo, ki jo danes lahko razumemo kot poziv k intimnemu nenehnemu razmisleku o svetu in o globoki povezanosti z njim. Pred leti izrečena besedna zveza "ora et labora", ki jo je izrekel kulturni minister na primernem mestu v stiškem smostanu, pa v velikem delu širše javnosti še ni mogla biti razumljena v (sodobnem) smislu kot klic k solidarnosti in klic k etični zavezi po odgovornosti.

nasilje ne samo navzven v obliki vojne, ampak tudi navznoter v obliki terorja, v prostoru, na katerem je obljubljala zgraditi idilični vrt za vse. Prav dvajseto stoletje je bilo pri gradnji teh vrtov "pravične" družbe doslej najekstremnejše. Še nikoli v zgodovini se za izvorno različnimi revolucionarnimi ideološkimi premisleki ni zbralo toliko racionalne energije, ki se je sprostila z namenom, da uniči in izbriše obstoječe ter uresniči privide oblastnih elit. "Vsi ljudje že od nekdaj hrepenijo po idili, po vrtu, v katerem prepevajo slavčki, po kraljestvu soglasja, kjer svet ne nastopa tuje proti človeku in človek ni tujec drugim ljudem, ampak so, narobe, svet in ljudje narejeni iz iste snovi, ogenj pa, ki sije na nebu, je del istega plamena, ki polje v človeških dušah", opisuje Kundera enega izmed kolektivnih vrtov, "vsakdo je le nota v čudoviti Bachovi fugi, kdor pa se temu upira, je le črn madež, odvečen in brez pomena; velja ga zavreči ali pa streti z nohtom kakor uš."

*Jacopo Robusti Tintoretto (1514-1594), Kajn ubije Abla.
Slika ponazarja večer medčloveški boj.*

Takoj v začetku so nekateri posamezniki ugotovili, da niso ustvarjeni za idilo, in so hoteli zapustiti deželo. Ker pa temelji idila prav na tem, da je prostor za vsakogar in za vse, so se v izseljenstvo namenjeni izkazali za zanikovalce idile, zato so se namesto za mejo znašli za rešetkami. Kmalu so jim sledili novi in novi tisoči in desetisoči, ...". Tako kot ne more Kandidov vrt zanikati nasilja okolja, tako tudi vrt z vsiljeno ureditvijo za vse potrjuje Kandidov vrt umika. In tako kot obstoj Kandidovega vrta ni odvisen od njegovega lastnika, tako se tudi duh ne more podrediti istoglasnosti v vrtu za vse. Če parafraziramo misli Kunderinega junaka Mireka iz njegove Knjige smeha in pozabe, se začne človekov boj proti oblasti kot boj spomina proti pozabi. Najprej je kolektivni vrt naletel na odpor izobčenih nepriviligirancev in neprilagodljivcev, nato ga je začelo odklanjati tudi vse več tistih, ki so ga sprva ustvarjali. Začeli so se spominjati, da bi zavrnili Kandidov vrt ujetega duha in kolektivni vrt zanikanega duha.

Človek je utemeljen s svojo preteklostjo in preteklostjo drugih. V daljšem časovnem loku, ki meri človeško (telesno) minevanje, je živ človek utemeljen s smrtjo svojih prednikov – telesna bit je utemeljena s telesno ne-bitjo. V tem smislu je utemeljeno sleherno življenje. Človeška bit pa to lahko dojame in si razloži le zaradi tega, ker se biti lahko zaveda, ker ima zavest o biti. Bit je Nič brez zavesti o biti. Bit sedanjega in preteklega je tako "oprijemljiva" v bivajoči biti, ki ima zavest o samem sebi in o drugih. Mrtvi oče je bit zaradi sinove zavesti o biti, kar pomeni, če si sposodimo Ciceronove besede, da "so mrtvi živi in odsotni prisotni" (*Mortui sunt vivi, absentes sunt adsunt*. Cicero, *De amicitia*, 7, 23). Zavest o samem sebi tako temelji na snovni zapuščini človeka, ki je na različnih ravneh materializirano duhovno izročilo, na nesnovni duhovni zapuščini in na osebnem spominu. In osebni spomin, kot kolaž poosebljenih dejstev in domišljije, je za človeka mnogo več kot zgodovina in tudi mnogo širši pojem kot zgodovina. Spomin je namreč napolnjen ne samo z dokazljivo in dostopno zgodovino ampak tudi z vsem nezavednim ("nevidnim") in nakopičenim v človekovi duhovnosti iz njegove preteklosti in preteklosti drugih. Naš odnos do zgodovine in preteklosti in do sedanjosti ter naše ravnanje v njej sta tako v precejšnji meri odvisna od našega (zgodovinskega) spomina. S tem pa, če se vrnemo na začetek tega razmišljanja, preučevanje preteklosti ter presoja zgodovine in sedanjosti nista več zgolj vprašanja o obrtni spretnosti in metodoloških pravilih, ampak tudi vprašanje o etični odgovornosti tistega, ki se s tem ukvarja. Zgodovina je kot humanistična znanost obrnjena k človeku; v središču njenega raziskovanja je človek, katerega dejanja so neponovljiva in s tem nepopravljiva. To daje človekovim dejanjem na eni strani absolutno težo resnosti in odgovornosti, na drugi strani pa etika človeku prepoveduje pozabiti (Kierkegard) in zamolčevati vse tisto, kar ga določa. Zgodovinar bi tako moral slediti v svojem delu človeku in njegovemu ravnanju v primežu najrazličnejših družbenih silnic in vrtincev zgodovine, torej slediti človeku v okoliščinah in ne obratno (slediti okoliščinam pred človekom), s čimer se lahko v vsakem času opraviči vsakršno početje. Okoliščine vedno oblikuje človek. Okoliščine v katerih se človek znajde, torej tiste, ki jih ni sam sooblikoval, pa sprožajo temeljno etično vprašanje o ravnanju človeka do sočloveka. S sklicevanjem na okoliščine pogosto opravičujemo tudi lastno moralno krhkost, ki se potem odraža tudi v našem odnosu do zgodovine. Zgodovinarjevo delo pa ni, da bi človeka opravičeval ali obtoževal, ampak, da bi ga spoznal. Pri tem je zgodovinar še vedno zavezan cilju, ki ga je zapisal Leopold Ranke že v dvajsetih letih 19. stoletja, da "želi zgolj povedati, kako je pravzaprav bilo" (*er will bloss sagen, wie es eigentlich gewesen*). Toda tako kot je to vedel že Ranke, vemo tudi mi, da tega sicer nikoli opušenega cilja dejansko ne moremo doseči. Zgodovinarji namreč vedno delamo zgolj imitacijo zgodovine. Objektivnosti v zgodovini namreč ni v objektivnosti dejstev, ampak je objektivnost mogoče razbrati iz odnosa dejstev med preteklostjo, sedanjostjo in prihodnostjo (Carr). Zato pa je treba zgodovino misliti. Na eni strani nam pri tem pomaga umetnost kot tista najsubtilnejša zapisovalka zgodovine, ki zmore izraziti resnico bolj resnično kot dejstva, ki jih zbere zgodovinar; seveda ne v primerjavi z dejstvi samimi, ampak kot odsev duha. Na drugi strani pa za interpretacijo zgodovine, ki se ji nikoli ne moremo izogniti, potrebujemo vrednostno merilo za določanje pomena nekega dejstva. Presoja dejstva je torej odvisna od vrednostnega merila, ki ga ima zgodovinar sam. In če je zgodovina kot humanistična znanost obrnjena k človeku, mora delo zgodovinarja pri iskanju resnice, če ponovimo za zgodovinarjem Gordonom Wrightom, "čisto zavestno prežemati predanost globoko zasidranim humanističnim vrednotam". Ne zadostuje trditev, da se mora zgodovinar v svojih raziskovalnih pri-

zadevanjih poskušati postaviti na raven in v čas, ki ga obravnava, da bi v njem ločil dobro od zla, nasilje od nenasilja. Sam pri sebi in v sebi mora oblikovati vrednostno merilo oziroma vrednoto, ki presega moralne norme samo določenega družbenega vsakdana, ki se napaja iz religije in mitologije (ideologije in politike). "Univerzalna" stvarna vrednota (Heller) seveda ne odklanja oziroma zanika religije in mitologije, ampak pogled na njiju ni aprioren, niti samoumeven, temveč premišljen in poglobljen. V tej zvezi pojava zločina in nasilja, ki do vrha napolnjujeta človeško zgodovino, zgodovinar ne more relativizirati z ugotavljanjem vzročnosti in posledičnosti ter okoliščinami, ampak mora kot humanist zavezan človeku zločin prepoznati kot nedopustno človeško dejanje.

Zgodovinar mora torej v svoja razglabljanja, razlage preteklosti in razmišljanja o njej vsaditi etični imperativ. V soočanju z vprašanjem dobrega in zla mora poskušati ob vseh zgodovinskih dejstvih in družbenih ter duhovnih razsežnostih potegniti občutljivo, mnogokrat težko določljivo mejo med dobrim in zlom, med zgodovinsko nujno in zločinom. Seveda na vprašanja o razsežnostih in naravi zla ni vselej mogoče odgovoriti enoznačno, a vprašanja smo si dolžni nenehno postavljati in s tem opozarjati na zlo, na zločin, na nehumanost človeškega ravnanja in usodne zmote človekovega hotenja. Zgolj opazovanje preteklosti in ugotavljanje golih zgodovinskih dejstev nas namreč odvrčata od bistva zgodovine. Vse to navdaja s spoznanjem, da moramo zgodovino obravnavati s stališča humanosti in etičnosti.

CITIRANA IN UPORABLJENA LITERATURA:

- Akademске čebele ljubljanskih operozov... Apes academiae operosorum Labacensium... (SAZU), Ljubljana 1988
- Altermatt Urs, Etnonacionalizam u Evropi: svjetionik Sarajevo. (Jež), Sarajevo 1997
- Berdjajev Nikolaj, Duh in resničnost. (Cankarjeva založba), Ljubljana 2000
- Cacciari Massimo, Geo-filozofija Europe. (Ceres), Zagreb 1996
- Carr E.H., What is History. (McMillan), London 1961
- Dawson Cristophor, The Dynamics of World History. (Sheed and Ward), London 1957
- Debeljak Aleš, Na ruševinah modernosti. (Znanstveno in publicistično središče), Ljubljana 1999
- Demand Alexander, Römische Entscheidungsschlachten. (zbornik: Westillyricum und Nordostitalien in der spät Römischenzeit. Zahodni Ilirik in severovzhodna Italija v pozno rimski dobi. Rajko Bratož /ur./hrsg./). (Narodni muzej), Ljubljana 1996
- Glover Jonathan, Humanity: A Moral History of the Twentieth Century. (Jonathan Cape), London 1999
- Goethe Johann Wolfgang, Faust. (Obzorja), Maribor 1999
- Gross Mirjana, Historijska znanost. Razvoj, oblik, smjerovi. (SNL), Zagreb (2) 1980
- Halliday Fred, Revolution and World Politics. (McMillan), New York 2000
- Heler Agnes, Teorija istorije. (Rad), Beograd 1984
- Himmelfarb Gertrude, Kakor vam drago. Razgledi, časopis za umetnost, družbo in humanistiko, 23 (1982), 4. decembra 1992
- Hribar Spomenka, Krivda in greh. (ZAT), Maribor 1990
- Huntington P. Samuel, Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka. (Izvori), Zagreb 1997
- Kierkegard Søren, Pojem tesnobe. (Slovenska matica), Ljubljana 1998
- Kundera Milan, Knjiga smeha in pozabe. Ljubljana 1987
- Leibniz Gottfried Wilhelm, Die Theodizee von der Güte Gotes, der Freiheit des

- Menschen und dem Ursprung des Übels. Bd. 2. Hrsg und übers. Von H. Herring. (Suhrkamp), Frankfurt am Main 1996
- Leibniz G.W., O božji vnaprejšnji vednosti in človeški svobodni volji. Razpol 4. Publikacija Freudovskega polja, s.a.
- Matteucci Nicola, Novoveška država. (Fakulteta za družbene vede), Ljubljana 1999
- Michelet Jules, Geschichte der Französischen Revolution. I. (Bearb. und hrsg. Von F. M. Kircheisen), Hamburg 1929
- Nietzsche Friedrich, Volja do moči. (Slovenska matica), Ljubljana 1991
- Oman Charles, On the Writing of History. London 1939
- Spengler Oswald, Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte. München 1919-1923
- Tocqueville Alexis de, Demokracija v Ameriki. I, II. (Krtina), Ljubljana 1996
- Toynbee Arnold, A Study of History. (Oxford University Press- Thames and Hudson), London 1972
- Volasko Tratnik Marjeta – Košir Matevž, Čarovnice. Predstave, procesi, pregoni v evropskih in slovenskih deželah. (Znanstveno in publicistično središče), Ljubljana 1995
- Voltaire, Kandid ali optimizem. (Tiskovna zadruga v Ljubljani), Ljubljana 1931
- Vorländer Karl, Zgodovina filozofije. I, II. (Slovenska matica), Ljubljana 1968, 1970
- Wallerstein Immanuel, Utopistike ali izbira zgodovinskih možnosti 21. stoletja. De-diščina sociologije: obluba družbenih ved. (*cf.), Ljubljana 1999

ZUSAMMENFASSUNG

Der Garten des Candide?

Der Autor denkt in seiner thematisch umfassend konzipierten Abhandlung über Krieg und jede Art von Gewalt nach. Diese begleiten unaufhörlich jedes Individuum, jede Nation oder Zivilisation auf ihrem zwar immer neuen, jedoch stets wiederkehrenden Weg von der Geburt bis zum Tod. Der Mensch flüchtet wegen der existierenden Gewalt - oder um ihr zu entkommen - in die Geschichte bzw. in seiner jeweiligen Gegenwart in die privaten Gärten des gefangenen Geistes, oder er versuchte mit Gewalt die kollektiven Gärten des verhinderten Geistes zu errichten. Der Autor macht sich in diesem Zusammenhang Gedanken über die Freiheit der individuellen autonomen Persönlichkeit, über die "Ge(Be-)fangenheit" von Einzelpersonen, über das persönliche Gedächtnis, über die Lage und die Rolle des Historikers, über die Behandlung der Geschichte vom Standpunkt der Nation und über die Betrachtung der Geschichte aus breiter Perspektive, die die Geschichtsschreiber und Philosophen Oswald Spengler, Arnold Toynbee, Immanuel Wallerstein und Massimo Cacciari aufgestellt hatten. Der Autor schließt seine Abhandlung mit dem Gedanken, daß die Geschichte als humanistische, zum Menschen hin orientierte Wissenschaft dem Historiker eine schwierige Aufgabe auferlegt: Unter Berücksichtigung aller historischen Tatsachen und gesellschaftlichen sowie geistigen Dimensionen sollte er beim Urteil über Gut und Böse eine vorsichtige, vielfach sehr schwierig zu bestimmende Grenze ziehen oder zwischen historischer Notwendigkeit und Verbrechen unterscheiden. Natürlich kann er die Fragen der Dimension und der Natur des Bösen nicht immer eindeutig beantworten, die Fragen muß er sich jedoch immer stellen und damit auf das Böse, das Verbrechen, auf die Inhumanität des menschlichen Handelns und auf die schicksalhaften Irrtümer des menschlichen Wollens hinweisen.

JANEZ JUHANT

POJMOVANJE ZGODOVINE IN PROBLEMI REINTERPRETACIJE ZGODOVINE SLOVENCEV

Sodobne dileme zgodovinske resnice iz perspektive novega veka

Problem zgodovine oziroma pomen vloge historičnosti v življenju človeka in družbe je postal v 19. stoletju deležen izjemne pozornosti, ko so ne le zgodovinarji ampak tudi drugi humanistični strokovnjaki skušali celotnemu področju humanistike dati ustrezno mesto in težo spričo novih zahtev znanosti.¹ Tako Ernest Troeltsch opozarja, da je razmah znanstveno-empirističnega mišljenja v 18. st. povzročil povečano zanimanje za faktografsko znanje in sprožil razprave o mestu in metodi zgodovinske znanosti v celotni plejadi znanosti. Vlogo, mesto zgodovine ter problem njene metode so si postavljali zgodovinarji pa tudi filozofi in pravniki še posebej po revoluciji leta 1848.² Nemški idealizem - najboljši zgled za to je Hegel - je dal izjemen pečat temu novemu duhu zgodovine. Heglova *Predavanja o zgodovini filozofije*³ in sploh njegov filozofski sistem napovedujejo novo postavitev filozofije kot take, ki "zdaj nima več samo zgodovine, pač pa postane zgodovinska", se pravi, postane nova zgodovinska zavest, kot pravi K. Löwith. Gre za tako imenovani "lastni princip", ki je "v zgodovini opredeljenost duha - neki poseben duh ljudstva. V tej opredeljenosti izraža duh kot nekaj konkretnega vse strani svoje zavesti in hotenja, vse svoje dejanskosti; ta opredeljenost je skupni pečat njegove religije, njegove politične, njegove nranosti, njegovega pravnega sistema, njegove nravi, tudi njegove znanosti, umetnosti in tehnične spretnosti."⁴ Za študij zgodovine je po Heglu zato treba razumeti in opredeliti principe, po katerih pristopamo zgodovini. Ti vsebujejo tako občost (duha) kot njegove empirične posamičnosti, kot dalje pravi Hegel.⁵

Oblikovanje 'narodnih' in 'socialnih' duhov" ter njihovo medsebojno tekmovanje, revolucije, so sprožile živahne razprave o razsežnosti zgodovine o njeni objektivni veljavnosti in načelih, po katerih se ta veljavnost sme in more meriti oziroma presojeti. Kot pravi K. Popper, pa je ravno načelo politične moči kot vodilno načelo zgodovine problematično, saj obravnava zgodovino le kot prostor političnega uveljavljanja posameznikov in njihove nadmoči nad drugimi.⁶

Razpravljanje o zgodovini kot pomembnem dejavniku človekovega samorazumevanja, s tem pa vloge človeka kot posameznika, naroda in človeštva v njej se je razširilo ne le na področju preučevanja zgodovine Cerkve in krščanstva (judovstva) kot pomembnih dejavnikov tega procesa, pač pa je poseglo v preučevanje samega problema zgodovine.

¹ Prim. Troeltsch, E., *Über das Wiedererwachen der Geschichtsphilosophie*, v: *Der Historismus und seine Probleme*, Aalen (Scientia) 1961, 31 sl., G. Scholz, *Historismus, Historizismus*, v: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Zv. 3, Basel/Stuttgart (Schwabe), 1974, 1142-6; prim. tudi B. Steinhauf, *Die Wahrheit der Geschichte*, Frankfurt (Lang) 1999, 46-76.

² Prim. Troeltsch, E., n.d., 21 sl.

³ Izdal K. L. Michelet v treh knjigah leta 1833-1836.

⁴ Hegel, G. F. W., *Filozofija zgodovine*, Ljubljana (CZ) 1967, 76.

⁵ Prim. Hegel, n.d., 76.

⁶ Prim. Popper, K., *Alles Leben ist Problemlösen*, München (Piper) 1994, 190.

vine kot take. Gre za določitev in utemeljitev odnosa med "historičnimi" dejstvi in idejo zgodovine.⁷ Vprašanje se je koncem 19. st. zgostilo v pojem historicizma, ki opredeljuje sicer zelo raznolike pojave na nivoju zgodovinskega preučevanja, kar označujemo kot "refleks, kot odgovor na stanje, v katerem se očitno postavlja vprašanje smisla in problem orientacije".⁸ Zgodovinska znanost pa je prek te nove paradigme poskušala opredeliti okvire svojega delovanja v razpetosti med duhovnimi izvori⁹, predvsem pa v napetosti med posameznim in splošnim oziroma med individualnim in kolektivnim, kot pravi Troeltsch.¹⁰

Vprašanje opredelitve te napetosti in s tem postavitev nove historične paradigme je znova posebno aktualno v postkomunističnih deželah, ki so preživljale komunistično uzurpacijo človekove zavesti. Razrešitev problema nasilnega prevzema zgodovinske zavesti predstavlja danes eno ključnih vprašanj za razrešitev problema tranzicije in za vzpostavitev 'normalnih razmer' v življenju teh družb. Poudarjanje pomena zgodovine v postkomunističnih državah, stalno ponavljanje, da je treba zgodovino prepustiti zgodovinarjem in izjemna pozornost kakršnikoli poskusom 're-interpretacije' zgodovine, samo potrjujejo problematičnost in zahtevnost tega vprašanja. V Sloveniji se poleg problema zgodovine ob tranziciji postavlja še razsežnost zgodovine spričo ustanovitve svoje lastne države. Ker je bila namreč po K. Popperju zgodovina pretežno le zgodovina moči oziroma zgodovina vladajočih, je treba tudi slovensko zgodovino presojeti po teh vidikih, da bi preverili utemeljenost interpretacij izsekov ali večjih celot slovenske nacionalne zgodovine in jih postavili v kontekst znanstveno-filozofsko utemeljenih paradigem.

Dileme historične metode in vprašanje hermenevtike

Ustaljeno pojmovanje zgodovine predpostavlja, da vsebuje pojem 'zgodovine' notranjo logiko, ki povezuje posamezne historične dogodke v zgodovinsko celoto. Zato v zgodovini ne gre za posameznosti, pač pa za "tvorbo pojmov in sodb", ki "imajo (oziroma vsebujejo, op. J. J.) značilno in tisto, kar nas zanima pri množstvu stvari kot organizacijski princip", pravi Ernst Troeltsch.¹¹ Ta organizacijski princip pa lahko nastane prek vrednotenja, kar pomeni, da dobijo posamezni dogodki svojo vrednost ne po kakih splošnih zakonitostih, pač pa glede na "vrednost, ki jo imajo za tistega, ki jih predstavlja".¹² Gre torej za predstavitev človekove objektivne zavesti, se pravi v človekovi zavesti predstavljenih historičnih dejstev, v čimbolj širokih oziroma razvejanih njenih razsežnostih in za umestitev pojavov te zavesti v smiselno zvezo, kjer pa "smisel ni nujno zavestna namernost, pač pa mogoče popolnoma nezavedna nagonskain miselna zveza".¹³

To pomeni, da imajo po Troeltschu zgodovinske posameznosti svojo splošno veljavo po vrednostni lestvici, ki jo napravi zavest (um oziroma človek), ki jih preučuje. Zato je

⁷ Prim. Steinhilber, n.d., 68.

⁸ Prav tam, 51.

⁹ Prim. Troeltsch, E., n.d. 38.

¹⁰ Prav tam, 45.

¹¹ Troeltsch, E., *Moderne Geschichtsphilosophie*, v: *Gesammelte Schriften: Zur religiösen Lage, Religionsphilosophie und Ethik*, Zv. 2, Aalen 1962, 691.

¹² Prav tam, 291.

¹³ Troeltsch, E., *Über das Wiedererwachen der Geschichtsphilosophie*, v: *Der Historismus und seine Probleme*, Aalen (Scientia) 1961, 43.

povezovanje teh posameznosti zapleten proces, ki naj bi ga obvladovala zgodovinska znanost. Nikoli ni mogoče procesa zavesti v njeni konkretizaciji v samih historičnih procesih obvarovati enostranskosti ali celo stranpoti in svojevoljnosti, ki jih povzroča človeška omejenost.

Ta omejenost lahko izvira iz pomanjkanja historičnih podatkov, zaradi česar ni mogoče rekonstruirati dejanskega stanja stvari. Omejenost je lahko tudi plod zgodovinarjevega pomanjkljivega prizadevanja, če ni mogel (ali iz različnih subjektivnih in objektivnih razlogov znal) raziskati vseh relevantnih virov. Poseben problem omejenosti pa je tudi pomanjkanje 'celostne' zgodovinske zavesti oziroma pripravljenosti za kritično distanco do relevantnih dejstev. Taka omejenost je lahko posledica ideoloških zavrtosti, ki jih je v zavesti pustilo določeno obdobje, s katerim so zvezani različni interesi in tudi osebne vpletenosti, ki povzročajo nezmožnost kritične distance do določenega zgodovinskega razvoja.¹⁴ Kajti kot znova pravi K. Popper, "eden izmed najvplivnejših mislecev sedanjega časa" (G. Patzig), sama zgodovina nima smisla, pač pa "ji lahko le mi dajemo smisel".¹⁵ V tem dajanju smisla tiči tudi problem preučevanja in razumevanja določene zgodovine. Če je nekdo nečemu dal tak in tak smisel in določen zgodovinski kontekst tako in tako opredelil, potem je manj pripravljen na kakršnokoli spremembo, kljub temu da okoliščine govorijo za 'drugačen smisel' določene zgodovine. Pri tem gre konkretno za več dejavnikov: za historično vpletene osebe, za preučevalce (zgodovinarje) in ostale 'uporabnike' zgodovine, npr. politike.

Troeltsch zato v svoji razpravi o historizmu nadaljuje, da ni odločilna zgodovinarjeva presoja vrednosti posameznih stvari oziroma dejstev, pač pa je odločilnega pomena njihovo mesto v zgodovinskem kontekstu.

Pri razreševanju tega problema pa je dobro upoštevati Hansa Georga Gadamerja hermenevtično razčlenitev zgodovinskega dogajanja, po kateri je že samo razumevanje dogajanja hermenevtični proces. Ta povezuje tako zavest nosilcev (subjektov) zgodovinskega dogajanja kot tudi zavest zgodovinarja. Oboji so subjekt v hermenevtičnem procesu. Zgodovinsko preučevanje zato ni nič drugega kot usklajevanje (vsaj) teh dveh obzorij, dveh zavesti, ki torej v dialogu iščeta temelje za določitev vrednosti oziroma pomena teh obzorij. Pri tem pa vsak človek sam, posebej še zgodovinar, že pristopa temu z nekim pojmom zgodovine: "Kdor opravlja zgodovinske študije, je vedno določen od tega, da sam izkuša zgodovino...Toda razumevanje ni zgolj rekonstrukcija čutne podobe, zavestna razlaga nezavedne tvorbe. Drug drugega razumeti pomeni razumeti se v nečem. Ustrezno pomeni razumeti preteklost: slišati jo v tem, kar nam hoče veljavnega povedati."¹⁶

Do veljavnega oziroma do 'objektivne' vrednosti zgodovinske resnice pa se lahko dokopljemo, če vseskozi dajemo prednost vprašanju¹⁷ in s tem kritičnosti in smo pripravljeni znanje pretehtati kot jed in pijačo, preden jo zaužijemo, kot pravi dalje Gadamer.¹⁸ Pomembno vlogo pri tem ima avtoriteta. Ta naj po Gadamerju izraža in predstavlja ustrezno kompetentnost oziroma zanesljivost. Pri preučevanih (historičnih) subjektih predpostavlja oziroma vključuje ta kompetentnost kritično presojo lastnega delovanja in dogajanja, kjer mora biti zgodovinar pozoren na vrednost historičnega

¹⁴ Prim. F. Furet, *Minule iluzije*, Ljubljana 1998, 350-400; glej tudi B. Pahor, *Spremna beseda*, prav tam, 631.

¹⁵ K. Popper, *Alles Leben ist Problemlösen*, München (Piper) 1994, 202.

¹⁶ H. G. Gadamer, *Wahrheit und Methode*, Tübingen (Mohr) 1993, 55.

¹⁷ Prim. prav tam, 52.

¹⁸ Prim. prav tam, 43.

glede na njegovo vlogo v celotnem zgodovinskem kontekstu. Pri zgodovinarjih se prav tako predpostavlja kritičnost (osebna distanca) do dogajanja, še posebej do presoje lastnega deleža v procesu preučevanja. Povsod je namreč nosilec zgodovinskega dogajanja človek kot umsko bitje, zaradi česar je tudi zgodovina humanistična znanost, ki tako gradi na 'polnopravni' humani avtoriteti.

Pomembna značilnost vseh znanosti, posebno humanističnih, pa je dalje govorica,¹⁹ ki povsod, posebej pa na področju historije, temelji le na dialogu (dvogovoru) oziroma na poli- ali socio-logu (več oziroma družbo-govoru).²⁰ Že grški filozofi poudarjajo, da se pravi smisel izgubi, če ni življenjskega dialoga. Dialog (poli-log) daje tudi ustrezen smisel početju v polisu. Besede brez življenjskega konteksta se izrodijo v prazno besedičenje, zato je filozof tisti, ki predvsem išče modrost, ne pa tisti, ki jo poseduje.²¹ Zato je tudi zgodovinar predvsem znanstvenik, ki se trudi iskati (zgodovinsko) resnico. V Gadamerjevem smislu smemo trditi, da se do kritičnega (preverjenega) odnosa ne moremo dokopati brez dialoga. Zgodovinske resnice ni, kjer vlada enoumje, prav tako ne, kjer vladata le formalna strokovnost ali navidezna demokratičnost (beri: odprtost), ne pa pravila resničnega dialoga oziroma demokratičnosti. Brez teh okvirov tudi zavest zgodovinarjev ostane omejena. Zgodovinska resnica se torej odkriva v družbeni klimi dia-logu, to je v družbi, kjer je pripravljenost za dogovor, ki seveda vključuje in zagotavlja tudi ustrezno strokovno kritičnost in pristojnost strokovnjakov zgodovinarjev in drugih znanstvenikov. Še posebno je to vprašanje kočljivo na področju zgodovinskih znanosti, ker je, kot že rečeno, zgodovina pogojena, oziroma je v nevarnosti, da postane zgolj zgodovina močnih oziroma zgodovina vladarjev in politikov, ki si v svoj voz sile in prisile vprežejo tudi zgodovinarje.

Zgodovine torej ni brez kritičnega vsestranskega pretehtavanja zavesti, to pa je spet plod doslednih in vztrajnih dvogovorov in strokovnih preverjanj. Gadamer zato nadaljuje: "Ni nobenega sredstva, da bi razlikovali resnično od napačnega, kot zopet tisto, ki se ga sami poslužujemo, *lógoi*, govorica. In vendar lahko prek tega sredstva glede resnice največ, kar lahko človek doseže, najde svoje mesto. Kar jo napravi dvomljivo, je v resnici njena odličnost: je namreč *lógoi*, govorica, 'le' govorica."²² Iz tega sledi, da se tam, kjer beseda umolkne ali mora molčati, tudi pot do resničnosti zapre. Za hermenevitično razumevanje zgodovine je zato po Gadamerju nujna pristna medsebojna odprtost, ki predpostavlja fair dialog, torej pristno upoštevanje drugega, kot v študiji Gadamerjeve hermenevtike poudarja Honneth.²³ Honneth zato sklicujoč se na K. Löwitha dodaja, da medosebnost (intersubjektivnost) lahko ogroža le refleksija, ki ukine enkratnost posameznosti in jo instrumentalizira v splošnost.²⁴ Refleksija v tem primeru pomeni zaključeno presojo, dokončno izdelani načrt stvarnosti, ki ga ne pustimo več preverjati v dialogu. Za Slovence je težnja k ustaljenim vzorcem, ki imajo značilnosti splošnosti, kolektivnosti, zelo pereč problem, kot je v svoji dizertaciji prepričljivo nakazal Janez Markeš in s tem je seveda obremenjeno tudi slovensko zgodovinopisje.²⁵

¹⁹ Prim. prav tam, 42.

²⁰ Prim. F. Schupp, *Auf dem Weg zu einer Kritischen Theorie*, Freiburg (Herder) 1974, 79.

²¹ Prim. Platon, *Gostija*, 204a.

²² Gadamer, n. d., 43.

²³ Honneth, A., *Von der zerstörerischen Kraft des Dritten*, v: *Hermeneutische Wege*, Hans Georg Gadamer zum Hundertsten, Tübingen(Mohr) 2000, 315.

²⁴ Prim. prav tam, 316.

²⁵ Prim. Markeš, J., *Princip neliberalnosti in vrednostne podlage slovenske nacije*, Ljubljana (Univerza v Ljubljani Teološka fakulteta, diz.), 2000.

Hermenevtični proces za razumevanje besedil in s tem historično opisanih (dokumentiranih, zapisanih in obdelanih) dejstev, ki jih 'beremo', pa spričo sodobnih priprav, razvejanosti znanosti in multikulturalnega prepletanja sveta postaja vedno bolj zahtevna naloga za znanost in kulturo sploh. To odpira tudi vedno nova vprašanja razumevanja hermenevtike in zato literatura o tem zelo narašča.²⁶ Tako Knut Wenzel poskuša prek Gadamerjevega razumevanja hermenevtike, kot jo predstavlja P. Ricoer, priti bliže razumevanju multikulturalne stvarnosti, pri čemer je treba vedno upoštevati, da je razumevanje obenem razlaga in tudi ustvarjanje stvarnosti. Predpostavlja pa se, da je govorica odprta, oziroma da se tako z njo odpiramo svetu, ki je vedno svet govorice.

Hermenevtika pa naj bi po Ricoerju od Gadamerjeve avtoritativno zasnovane (kot to trdi Ricoer), tradicijsko ukoreninjene in afirmativne hermenevtike prešla k bolj kritični hermenevtiki, prek katere "se sedanost ne pojavi kot enodimenzionalna (začasna) končna točka zgodovine", pač pa naj bi bila mogoča in potrebna "zaradi pluriformnosti tradicije prisvojitve na način samostojnega, da, kreativnega odnosa do izročene".²⁷ Hermenevtika naj bi omogočala "konflikte interpretacij". To ne pomeni ukinitve smisla, ki ga daje avtor določenemu zgodovinskemu okviru, ko je ta prečital ta smisel tudi v preučevanju historičnih okvirov oziroma besedil, ki so vezana nanje. Veliko bolj je treba izdržati in upoštevati 'konflikt smislov'. Wenzel zato razlaga Ricoerjevo hermenevtiko kot kritično odprtost za dojetanje 'bistva zgodovine'. Pripomogla naj bi k večji zanesljivosti razumevanja in razlage besedil oziroma izročil. Hermenevtika je zato stvariteljska dejavnost (kar pa je nakazal tudi že Gadamer), pri kateri se v hermenevtičnem procesu ne ponavlja že enkrat doseženo, ampak se z novim branjem oziroma zgodovinskim preučevanjem le-to na novo ustvarja. Gre torej le za 'novo ustvarjanje zgodovine', kolikor je le-to plod ponovnega branja in preučevanja. Ponovno branje odpira namreč ravno možnost nove postavitve in utemeljitve subjekta, odpira nove možnosti njegove govorice in v ponovnem (hermenevtičnem) dialogu človeka osvobaja "terorja zgodovine" ter ga znova odpira za svobodo, ki je bistveni temelj zgodovine. Tako torej "prihaja do ustvarjanja novega človeka in sicer ustvarjanja le tega v superhumanem smislu, ustvarjanje človekovega dobrega, takega, ki ga (še) nobena zgodovina ni upala ustvariti", kot zaneseno pravi M. Eleade.²⁸ Ravno zaradi človeške omejenosti (propadlosti), ki jo posebno izpostavlja krščanstvo, je zgodovina potrebna 'korekture', da bi človek spet našel kompas svojega duha, ki se ne more v Heglovem smislu razodevati kot 'absolutna znanost', ampak le kot dialoška naravnost, ki šele odpira pristne pogoje človeškega duha in zato tudi zagotavlja njegovo pristno razodevanje oziroma domovanje v teh procesih.

Dialektični kriteriji zgodovinskosti

Razsvetljenje je po besedah Richarda Schaeferja prvič tematiziralo vprašanje zgodovine kot posebne znanosti.²⁹ Tedaj se je namreč postavilo vprašanje odnosa *uma* in *izkušnje*, ki so ga postavljali tako racionalisti, ki dajejo prednost umu, kot tudi empiristi, ki dajejo prednost izkušnji. Zgodovina je z razsvetljenstvom dobivala vedno bolj jasne okvire znanosti. V nasledstvu idealistične in pozitivistične zasnove zgodovine, kot jo

²⁶ Prim. K. Wenzel, *Gegenwart des Verstehens*, Regensburg (Pustet) 1998, 151-176.

²⁷ Prav tam, 164/5.

²⁸ M. Eleade, *The Myth of the Eternal Return or, Cosmos and History*, New York (Princeton) 1974, 159.

²⁹ Prim. Schaefer, R., *Einführung in die Geschichtsphilosophie*, Darmstadt (Wiss. Buchges.) 1991, 110.

zastopajo na eni strani Hegel in Marx - zadnji je v tem primeru le obrnjena podoba Heglovega idejnega koncepta, kajti oba zastopata umsko zasnovani holistični koncept zgodovine³⁰ - na drugi pa pozitivistično oziroma empiristično usmerjeni zgodovinski teoretiki,³¹ vedno bolj stopa v ospredje vprašanje zgodovinske metode.³² Ta težnja po ustrezni zgodovinski metodi se tako razvname, da Friderik Nietzsche govori o 'historični mrzlici'.³³ Na osnovi teh razprav koncem 19. stl. izpostavijo ta metodični problem posebno H. Rickert, W. Dilthey, E. Troeltsch. Gre za razlikovanje "posplošujočih naravnih znanosti" in "individualizirajočih kulturnih znanosti" (H. Rickert). Naravne znanosti preučujejo splošne zakonitosti narave, medtem ko gre v zgodovinskih znanostih za dojetje "nezamenljivih posameznosti". Dilthey pa razlikuje naravoznanstveno *razlaganje* na eni strani in na drugi *razumevanje*, ki pride v poštev pri duhovnih znanostih, torej tudi pri zgodovini.³⁴

E. Troeltsch je prepričan, da kljub težavam lahko združimo raznolike vidike historičnega preučevanja in v zgodovinski znanosti postavimo kriterije, ki ji zagotavljajo verodostojnost in znanstveno utemeljenost, zato predlaga:

1. Vsemu (zgodovinskemu) spoznanju je treba dati zadnji (celostni) temelj oziroma namen. Zgodovina temelji na medsebojni smiselni povezanosti, ki vsemu daje izraz celotnosti. Ta pa ima svojo zadnjo utemeljitev, svoj zadnji smisel, oziroma vrednostno globino, ki vsej zgodovini daje 'enoten' vrednostni predznak.

2. Delne vrednostne oziroma smiselnostne povezave nudi že dosedANJI historični razvoj. Treba jih je sprejeti in upoštevati ne le kot model oziroma cilj delovanja, ampak tudi kot že (delne) rešitve za celotno zgodovinsko preučevanje. Posamezna obdobja oziroma historični izseki tvorijo delni zgodovinski smiselni okvir, ki že sam spregovori o zgodovini ter je lahko delna podlaga celotnega zgodovinskega sklopa.

3 Iz tega izhaja tudi povezava iracionalnega dejanskega in nujnega v pojmu individualnega, "ki je vodilen za zgodovinsko znanost". Taka določitev ni omejitev v spinocističnem smislu ("*omni determinatio est negatio*"), pač pa vključuje ravno življenje. Zato vsebuje tudi iracionalno, ki je ravno znamenje življenja, zato se osvobaja tiranstva tako spiritualistične kot naravoslovnega razumarstva. Posameznik kot nosilec življenja vnaša v zgodovino življenjskost in nepredvidljivost ter tako nezmožnost za popolno načrtovanje, zaradi česar zgodovine ni mogoče določiti oziroma imeti kot zaključen sistem.

4. Na podlagi univerzalno-historičnega spominjanja, ki povezuje posameznost (individualnost v svoji enkratni vrednosti) in jo zato ohranja v njeni enkratnosti, ne da bi jo posilila v kakršnokoli kolektivnost, splošnost oziroma brezdušno zakonitost, pridobimo šele ustrezno "historično vrednost", ta pa zato tudi ohrani svojo enkratnost.³⁵

Troeltsch zahteva, da zgodovina spoštuje svoj 'temeljni predmet', namreč enkratnost človeške osebnosti, ki je ni mogoče zvesti na kakršnokoli absolutno objektivnost. Tako Troeltsch izpostavi razsežnost subjektivnosti v novoveški znanosti, ki jo mora zgodovina upoštevati in vgraditi v svojo historično-znanstveno metodiko. Ta individualna

³⁰ Prim. prav tam, 196.

³¹ Prim. prav tam, 198 ff.

³² Prim. prav tam, 187.

³³ Prim. prav tam, 201 (op. 187: Nietzsche, F., Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben, Ausgabe Kröner, II, S. 98).

³⁴ Prim. prav tam, 204.

³⁵ Prim. Troeltsch, E., Moderne Geschichtsphilosophie, v: Zur religiösen Lage, Religionsphilosophie und Ethik, Gesammelte Schriften II, Aalen (Scientia) 1961, 708/709.

enkratnost mora razrešiti tudi problem posredovanja med 'objektivnim' in 'subjektivnim', ki tvori osnovno dilemo historične znanosti.

Kako je torej mogoče priti do neke univerzalno-historične sheme, ki bo spoštovala Troeltschevo zahtevo ohranjanja individualnosti in enkratnosti človeka kot nosilca zgodovine? Katera oziroma kakšna hermenevtika zmore torej preseči historični relativizem in preprečiti historični univerzalizem takšnega ali drugačnega ideološkega izvora?

Pogoji odprtega pristopa zgodovini

Že pogled v najnovejšo zgodovino problemov historične znanosti kaže, da je pojmovanje zgodovine in s tem problem historičnega preučevanja pogojen s ključnimi vprašanji urejevanja človekovega sveta in vključuje temeljne filozofske probleme pristopa stvarnosti. Ta vprašanja je na poseben način spodbudila novoveška postavitev subjekta kot temelja stvarnosti. Ob njegovi določitvi se takoj postavlja nadaljnje vprašanje določitve subjektivega odnosa do 'objektivne stvarnosti' in tako določitve temeljnih pogojev, na osnovi katerih lahko spoznavajoči subjekt (raziskovalec, znanstvenik in sploh vsak človek kot subjektivno bitje) določi pogoje svojega znanja in tako svoj odnos do objektivnega sveta. Ta določitev ima splošne pogoje vsakega spoznavanja, obenem pa svoje specifičnosti historičnega raziskovanja in tako zgodovinskega pojmovanja stvarnosti.

Te splošne pogoje Richard Schaeffler po Heideggerju imenuje v skladu z novoveškim izročilom *transcendentalne* pogoje. Poskušali jih bomo izpostaviti, kolikor je to nujno potrebno za naše razumevanje problema zgodovine. Schaeffler v skladu s Heideggerjem kot prvi pogoj oziroma kot človekovo temeljno značilnost izpostavi "bit v svetu".³⁶ Po njej je človek bitje določenega in zato tudi omejenega in omejujočega sveta. Za zgodovino to pomeni, da je vsak zgodovinski prerez pogojen (in omejen) s temi pogojnimi okviri. Človekov svet ima zato tudi svojo strukturo oziroma zgradbo glede na prostorsko-časovne pogoje, ki so seveda različni glede na historične okvire, v katerih se človek nahaja. Človek je vedno zgodovinsko bitje in zgodovina je glavni pogoj njegovega bivanja, z njo je že vnaprej zaznamovan (določen), obenem pa je tudi odprt za njene nove razsežnosti. Kot trdi marksizem, pa človek ne ustvarja šele teh pogojev vedno na novo, na drugi strani pa prav tako niso ti pogoji tako hermetično zaprti, da človek ne bi mogel ničesar spremeniti. Schaeffler kritizira v tem smislu Heideggerjevo vrženost, izročenosť, usodnost biti in tudi druge sodobne stranpoti zgodovinskega pojmovanja človeka, po katerih je človekova zgodovina hermetično zaprt proces, nad katerim nima človek nobene moči, človek pa bi po tem bil ujetnik teh okvirov. Ravno obratno: človekova odprtost v svet omogoča, da človek kot gospodar svoje zgodovine (Heidegger zato pravi, da je človek pastir biti) ustvarja svoj bivanjski (zgodovinski) proces, obenem pa oblikuje svojo zgodovino v distanci, se pravi, nikoli ne pride do njene (polne) uresničitve. Tako npr. Nikolaj Berdjajev pravi: "Zgodovina in vse zgodovinsko je po svoji naravi takšno, da ni mogoča nobena popolna uresničitve znotraj njenega časovnega toka".³⁷ Zato je seveda tudi vsaka "absolutna zgodovina" potrebna ustrezne dopolnitve. Zgodovina je kot zgodovina zavesti, kot zgodovina človekove zavestne izkušnje podvržena stalnemu

³⁶ Prim. Heidegger, M., *Sein und Zeit*, Tübingen 1977, 52 sl.: Naslov Heideggerjega poglavja, v katerem govori o tem, je "Bit v svetu kot temeljna določitev bitja".

³⁷ Berdjajev, N., *Der Sinn der Geschichte*, Darmstadt 1925, 275.

preverjanju in je zato relativna, je v odnosu. Ne gre za poljubnost pač pa za odnos strukturne zavesti do likov (form) predmetnega odnosa. Vsaka zgodovinska zavest je namreč plod določenih zgodovinskih likov, ki so pa obenem z zavestjo spremenljivi. Znotraj zgodovinskih odnosov je mogoče te like preverjati in jih ustrezno izraziti. Naloga zgodovine je ravno opis vsakokratnih okvirov zgodovinskega položaja. Vsaka historičnost (faktičnost) je zato že postavljena v te pogoje oziroma prek njih jo lahko šele preberemo kot ravno tako ali določeno s takimi okviri.

Za tako zgodovinsko branje pa po Schaefflerju primanjkuje smisla za temeljno človekovo izkušnjo, ki si ga mora človeštvo danes znova pridobiti.³⁸ Izkušnjo razume Schaeffler kot najširšo človekovo sposobnost dojemanja samega sebe (to je človeka kot takega) v vseh njegovih razsežnostih. Za tako razumevanje ni dovolj le znanstvenotehnično znanje, ki človeku omogoča različne tehnične prijeme za natančnejše ugotavljanje historičnih dejstev, pač pa posebna 'izkušnja' zgodovine, kjer pa seveda ni dovolj samo psihologija, sociologija, socialna psihologija, pač pa smisel za temeljne pogoje človeškega položaja, ki si ga pa moremo pridobiti v intersubjektivnosti.³⁹ Ker je človekov položaj določen s človekovim lastnim glediščem, si ga toliko bolj objektiviramo, kolikor bolj smo ga pripravljeni v kritičnem dialogu preverjati z drugimi. Tako Schaeffler postavlja znova v ospredje problem govornice oziroma načina dojemanja intersubjektivnosti,⁴⁰ podobno tudi Gadamer, ki ima po Schleiermacherju govornico "za sredstvo hermenevtične izkušnje", se pravi za temelj izkušnje samo-razumevanja oziroma medosebnega razumevanja sveta.⁴¹ Schaeffler torej vprašanje zgodovine postavi v nove pogoje z doslednejšim upoštevanjem 'izkušnje zgodovine', ki pa jo omogoča le intersubjektivnost, kar z novim pojmom (medosebna izkušnja) na novo odpira vprašanje hermenevtike (med-osebnega razumevanja). Poskušali bomo v sedmih točkah kratko predstaviti glavne okvire Schaefflerjeve opredelitve 'teorije izkušnje'.

'Teorija izkušnje' kot podlaga odprtega razumevanja zgodovine⁴²

Izkušnja zahteva povezovalni red, ker v neredu ne moremo pojasniti pojavov. To je osnovna postavka človekovega pristopa svetu, saj je že Aristotel v Metafiziki zapisal, da je "modremu lastno urejevati". Zgodovina je zato urejenost enkratnosti (posameznosti) zaradi njihovega razumevanja, zato pa ima taka splošnost podoben sistemski okvir, kot ga imajo naravoslovne znanosti, ki predstavljajo 'absolutne zakonitosti'.

Človek je nosilec (zgodovinske) izkušnje, pri čemer ni niti njen popolnoma pasiven 'fotograf', prav tako pa ni njen samodejni ustvarjalec. Izkušnja je odnos človeka kot subjekta do (dinamične) resničnosti.

To, kar človek izkusi, se ga dotakne kot drugačno oziroma kot 'tuje' in ga prisili k premisleku, k spremenitvi svojega (dosedanjega) razumevanja stvari. V njegov svet oziroma življenjski horizont (Gadamer) pride nekaj drugega, novega, kar človeku da na novo razumeti svet njegove izkušnje.

Le tisto, kar moremo razumeti (izkusiti in dojeti), nas pritegne in nam omogoči novo razumevanje sveta in nas postavi v nov odnos do njega. Ker novo razumevanje vklju-

³⁸ Prim. Schaeffler, R., Einführung in die Geschichtsphilosophie, 221/2.

³⁹ Prim. prav tam, 222.

⁴⁰ Prim. prav tam, 212.

⁴¹ Prim. Gadamer, H. G., Gesammelte Werke I, Hermeneutik I, Sprache als Medium der hermeneutischer Erfahrung, Tübingen (UTB) 1990, 387 ff.

⁴² Prim. Schaeffler, n. d., 223-239.

čuje razumevanje drugega, drugačnega, lahko to dosežemo le prek branja oziroma preučevanja drugačnih in posebno nasprotnih pogledov, novih virov. Določenih zgodovinskih kontekstov pa ne moremo razumeti, če nismo za to odprti in pripravljeni prisluhniti drugačnim pogledom, ki zadevajo to obdobje. Sploh pa ne more voditi k razumevanju zgodovine nobena ozkost in (ideološka) zaprtost.

Kljub temu da so pogoj zgodovine tudi 'nadčasovne' določbe (strukture), je njihova izkušnja vendarle vedno historično in družbeno spremenljiva. To pomeni, da ni absolutne zgodovine. Zato je tudi 'božansko' odprto in dostopno le prek omejenega razumevanja, ki je temelj človeške izkušnje.

Struktura določenega historičnega obdobja je torej določeno razumevanjsko obzorje, obenem pa so posamezni izkustveni tipi izraz določenih obdobji oziroma izkustvenih tipov zgodovine.

Možni pogoji izkušnje so obenem historični pogoji, hkrati pa tudi pogoji historije. Izkušnja je vedno predstavljena v določenih historičnih okvirih, zaradi česar so ti relativni, a obenem so nujni pogoj razumevanja vsake zgodovine, ker brez njih te zgodovine ne moremo razumeti.

Schaeffler ravno glede na zadnji pogoj še dodaja, da kljub pogojenosti vsega historičnega ni mogoče razumno zagovarjati historičnega relativizma, ker bi sicer vso zgodovino morali razglasiti le za nekaj navideznega oziroma iluzornega. Um (človek) je torej kljub pogojenosti zgodovinskih okvirov in tako njenih temeljnih postavk -celo etičnih in religioznih - sposoben razumeti zgodovino, ker je sposoben razumeti svoj življenjski kontekst. Ravno ta pogojenost zgodovinskega pa nas kliče k pripravljenosti za razumevanje novega, zaradi česar smo tudi pozorni do drugega in pozvani vedno znova k obratu do drugačnega.⁴³ Obrat pa je možen le prek drugega, ki odpira nove pogoje historičnega in s tem nov list zgodovine. To je podobno, kot nam rojstvo otroka ne prinaša le nekaj (enega) zraven, pač pa nam odpira razumevanje za naš temeljni človeški položaj (življenjsko izkušnjo) popolnoma na novo.

Poskušajmo povzeti teze Schaefflerjeve filozofije zgodovine tako, da bi mogli osvetliti razumevanje naloge zgodovinske znanosti in si pridobiti tudi pobude za boljše razumevanje problemov slovenskega zgodovinopisja:

Tako Gadamer kot Schaeffler se strinjata, da je bistveni pogoj zgodovine človeška izkušnja, ki je po Wittgensteinu razumljiva in opisljiva le v govorici.⁴⁴ Govorica je kot govorna izkušnja vaja oziroma dialoški trening, ki nas odpira za pristni človekov historični kontekst. Razumevanje zgodovine je nujno vezano na intersubjektivno izkustvo razumevanja in opisovanja historičnih pogojev, ki so podlaga zgodovine. Človek kot subjekt lahko prek hermenevitične spretnosti (gr. *hermeneutiké téhne*: spretnost razlaganja, prevajanja in tako razumevanja - besedil) razumeva stvari iz svojega določenega gledišča, ker ga to gledišče določa kot spectatorja, ki je vedno pogojen s svojo točko gledanja, zaradi česar njegovo stališče ne more biti absolutno, pač pa je dialektično - vezano na posredovanje drugega. Na podlagi (svojega) izkustvenega izbora v zelo jasno določeni historični formi subjekt po hermenevitičnem načelu zavzame stališče do določenega historičnega, ki ga postavi v tak in tak zgodovinski kontekst. Da bi se izognil omejenosti, subjekt s tem glediščem razumevanja potrebuje torej dialoški pristop, pripravljenost za vstopanje v drugačnost, da bi mogel tako bolje razumeti svet

⁴³ Prim. prav tam, 234/5.

⁴⁴ Wittgenstein, L. Logično filozofski traktat, Ljubljana 1976, 23 (Avtorjev predgovor): "Mejo je mogoče torej začrtati samo v jeziku in, kar je onkraj nje, je kratkomalo nesmisel."

svoje izkušnje. Zgodovina je zato izkušnja človeškega razvoja in kolikor bolj je ta izkušnja preverjena v dialogu oziroma poli-logu (mnogo-govoru), toliko bolj bo ob vsej znanstveno-tehnični akribiji, ki zagotavlja historično zanesljivost, omogočala tudi ustrezno razumevanje človeške izkušnje in njeno postavljanje v ustrezen zgodovinski kontekst.

Dileme reinterpretacije slovenske zgodovine

Pomembna izkušnja postkomunističnega obdobja pri nas je izjemna porast zanimanja in potreba za izostritev smisla razumevanja zgodovine kot stroke in tudi za razumevanje posameznih obdobij, predvsem zadnjih stoletij slovenske zgodovine. Posebna pozornost je namenjena obdobjem neposredno pred revolucijo, obdobju komunistične diktature in posebej še obdobju oblikovanja lastne države.

Praviloma danes v svetu, in upajmo tudi pri nas, vlada soglasje, da je bil komunistični (podobno kot fašistični ali nacistični) režim ne le nečloveški ampak celo protičloveški, vendar še vedno ni pripravljenosti, da bi določene zgodovinske zadeve razumevali na podlagi te splošno veljavne človeške izkušnje. To tudi onemogoča ustrezen hermenevtični pristop tem vprašanjem, prek katerega bi lahko tako historično korektno obdelali pomembne faze naše preteklosti in jih postavili v celovit zgodovinski kontekst. Če recimo zgodovinar izjavi, da časa ob koncu druge svetovne vojne ne moremo meriti z današnjimi merili,⁴⁵ potem ta izjava očitno predpostavlja (vsaj) dvojen način obravnave zgodovinskega dogajanja. Tako že v samem izhodišču ne priznavamo ustreznega nivoja dialoga pri obravnavi svoje preteklosti. Podobno pa velja seveda tudi za nekatera druga obdobja slovenske zgodovine, katerim ne pristopamo z merili človeške izkušnje, pač pa vnaprej omejenimi izhodiščnimi merili komunističnega (marksističnega), pa tudi liberalističnega, jugoslovanskega, v manjši meri pa tudi katoliškega izvora. Zaradi zelo močne izkušnje vpliva Cerkev na narod, posebno pa zaradi kolektivističnega marksizma je zelo neproblematizirana tudi postavka kolektivne zavesti pri Slovencih.⁴⁶

Revolucionarni čas je zaradi svoje absolutnosti zaprl pot drugačnosti, ki je običajna v 'normalnih zgodovinskih' procesih. Razumevanje človeške izkušnje in tudi narodne izkušnje pa je po hermenevtičnem načelu preseganje vsake take absolutistične zgodovinske zaprtosti. To ne velja seveda le za obdobje komunistične diktature. Marksizem kot ideološki sistem je na svoje kopito napel tudi druga obdobja in dogajanja in jih tako podredil tej absolutistični logiki razumevanja.

Podobno velja za ustaljene floskule, ki so plod revolucionarne zgodovine: SLS (in z njo Cerkev) je bila klerikalna, nazadnjaška in narodno neproduktivna sila. Kristjani so bili v tridesetih letih 20. stoletja med seboj sprti in njihov spor izvira že iz Mahničeve ločitve duhov. Še posebno občutljivo vprašanje naše zgodovine pa je celo historičnost osvobodilne fronte in zgodovinskost nacionalnega upora ter začetek revolucije ter z njo povezano oblikovanje vaških straž v Ljubljanski pokrajini. Podobno problematična je tudi vloga domobranstva, še posebej, kdo je domobranstvo usmerjal k tako nerazumnim odločitvam, posebno ob koncu vojne. To velja tudi za pridobitve in izgube ob osvoboditvi po drugi svetovni vojni, posebno tudi, kaj smo zaradi AVNOJA Slovenci dejansko izgubili in kaj pridobili.

⁴⁵ Božo Repe na okrogli mizi Radia Slovenija 5. septembra, 2000 v oddaji Intelektla.

⁴⁶ Prim: Janez Medveš, n.d., 225 sl.

Vse te dileme zahtevajo primerno strokovno, pa tudi človeško odprtost, da bi se mogli vživeti v drugačnost in s tem zgodovini dati človeški obraz. Treba je razgrniti pogojenost struktur, ki so določale ta razvoj in tako seveda tudi bolj ustrezno predstaviti slovenski zgodovinski razvoj, posebno zadnjih sto let.

Ker je novo razumevanje zgodovine, ki ga je pripravila skupina zgodovinarjev na zahtevo Državnega zbora, narejeno po naročilu oblasti, je seveda tudi pogojeno s tem kontekstom. Mnoge novejšje študije pa le vedno bolj odpirajo nove poglede in tako spodbujajo k ustvarjalnemu dialogu, ki je podlaga za hermenevtična oziroma dialektična načela v zgodovinopisju, tako da lahko v tem smislu upamo na boljše čase. Za zaključek ponovimo s K. Popperjem, da zgodovina sile (nasilja) in prevlade nekaterih nima smisla, treba pa je dati zgodovini na podlagi historičnih rekonstrukcij oziroma predvsem bolj človeškega razumevanja, ki si ga ustvarimo v prisebnem dialogu, ustrezen smisel, ki bo pravičen do usod posameznikov in skupin ter celega naroda, obenem pa tudi odprt za novo dogajanje. Taka zgodovina pa bo tudi oživljala smisel posameznikom in celotnemu narodu v vsakokratnih življenjskih izkušnjah.

ZUSAMMENFASSUNG

Das Verstehen der Geschichte und das Problem der Reinterpretation der geschichtlichen Entwicklung der Slowenen

Die Aufklärung stellte in aller Schärfe das Problem des historischen Verstehers. H. Rickert, W. Dilthey, E. Troeltsch haben auf Grund der neuzeitlichen Auffassung des Subjekts versucht, im Verstehen die Einzigartigkeit der menschlichen Individualität in ihrem historischen Geschehen darzulegen, um so den Menschen in seiner Freiheit zu bewahren. Mit gleichem Ziel versucht auf Grund der Entwicklung der gegenwärtigen Probleme der historischen Wissenschaften Richard Schaeffler in seinem Buch *"Einführung in die Geschichtsphilosophie"* die transzendentalen Grundlagen der menschlichen Erfahrung in denen der Mensch als geschichtliches Wesen sich verstehen kann, darzulegen. Dabei hebt er hervor, daß sich der Mensch so nur verstehen kann, wenn er nach Heidegger sein Sein als in der Welt-Offen-Sein annimmt und so auch für das Anders-Sein offen bewahrt. So wird die Geschichte als hermeneutischer Prozeß verstanden. Der Mensch als offenes Wesen versteht seine Geschichte als transzendente offene Kategorie, die er erst mit dem Anderen zu beschreiben und zu verstehen vermag. Demnach kann keine ideologische, keine diktatorische und keine uniformierte Geschichtsauffassung den Weg zur menschlicher Seinserfahrung eröffnen bzw. ermöglichen. Auf dieser Grundlage wird auf bestimmte, besonders durch die kommunistische Diktatur verursachten Probleme der slowenischen Geschichtsschreibung verwiesen.

BOJAN ČAS

FRANCE VEBER O ZGODOVINI

Uvod

Za Vebra se samo zdi, da se je z zgodovino (v ožjem in širšem pomenu)¹ ukvarjal kar tako, mimogrede. Drži pa, da se je k temu vprašanju vračal kar naprej, drži tudi, da ga je sistematično obdelal samo v prispevku *Znanost in vera* iz leta 1921. Videl je, da brez zadovoljive rešitve tega vprašanja skoraj ni mogel postavljati (postaviti) "svoje" filozofije. Skratka, k tej problematiki se je kar naprej vračal, nazadnje v zadnjem objavljenem spisu v slovenskem jeziku *Dejanski in namišljeni svet* leta 1966, še med njegovim življenjem.²

Vebrovo umevanje zgodovine

Za Vebra je zgodovina človeka zgodovina njegovih idej in zgodovina njegovega razvoja zgodovina učinkovite realizacije teh idej. Poudari, da je na tem dejstvu zgrajena še ena enako pomembna razlika med naravoslovnim in historičnim motrenjem sveta in življenja, ki se kaže v tem, da je prvo vsaj skozi stoletja postalo kozmocentrično ("kopernikansko"), medtem ko je drugo ostalo in mora ostati antropocentrično ("ptolomejsko"). Historičnemu pojmovanju sveta in življenja je edino izhodišče, težišče in cilj človek, zato presoja tudi vse drugo le po njegovem takem ali drugačnem razmerju do človeka. Vzoredno s tem dobi dobi človek posebno mesto v okviru vesoljstva, človek preneha biti drobec poleg nešteti drugih drobcev narave. To posebno mesto pa se pokaže historičnemu motrenju predvsem v luči že omenjenega specifično človeškega razvoja, ki ni mehansko-matematičnega, temveč kulturno-dinamičnega značaja, ki mu gre zdaj pridevek "napredovanja", zdaj "nazadovanja". Ves naravni proces poteka po načelu dinamične enakovrednosti "učinka" z "vzrokom" in obratno; zato tu odpade tudi vsak normativni "naprej" ali "nazaj". Ves historični proces temelji na načelu dinamične neenakovrednosti med "učinkom" in "vzrokom" (tu utegnejo prav "malim" vzrokom odgovarjati "največji" učinki in obratno), ne pa na načelu normativnega razvoja.³

Za Vebra ta bistvena razlika med naravoslovnim in historičnim vidikom postaja umljiva in upravičena šele po izhodni tezi, da pomeni vsak historični, to je specifično človeški razvoj, le realizacijo takega ali drugačnega idejnega motrenja sveta in živ-

¹ Pojem zgodovina uporabljam v subjektivnem in objektivnem pomenu besede.

² Gre za naslednje Vebrove prispevke, knjige in predavanja: *Znanost in vera*, Njiva, I, Ljubljana 1921-1922; *Sistem filozofije*. Prva knjiga: *O bistvu predmeta*, Ljubljana 1921; *Sokrat: (moderna slika iz davne preteklosti)*, Mladina, I, Ljubljana 1924-1925; *Idejni temelji slovanskega agrarizma: programatična socialna študija*, Ljubljana 1927; *Filozofija: načelni nauk o človeku in njegovem mestu v stvarstvu*, Ljubljana 1930; *Nacionalizem in krščanstvo: Kulturna pisma Slovincem*, Ljubljana 1938; *Predavanje prof. Vebra: "Človek in zgodovina"*, *Slovenec* 72/1944, št. 276, str. 2; *Dejanski in namišljeni svet: osnutek za poglavje knjige s področja psihologije "Prvi koraki v notranji svet"*. – *Koledar Družbe sv. Mohorja v Celovcu za leto 1966*, str. 70-72. Za natančnejše podatke glej: Drago Samec, *France Veber, človek in znanstvenik, plodoviti mislec tudi za današnjo rabo*, v: *Kamniški sociološki zbornik* (ur. Bojan Čas), Kamnik 1999.

³ France Veber, *Idejni temelji slovanskega agrarizma*, Ljubljana 1927, str. 2.

ljenja, takega ali drugačnega svetovno-življenjskega pojmovanja določenih obdobj. Torej mora biti vsakemu takemu pojmovanju težišče in cilj le človek, vsako pravo svetovno-življenjsko pojmovanje je in mora biti antropocentrično. Zato je zanj zgodovinsko tvoren samo človek in zgodovina je možna samo v človeku. Veber se vedno opira na izrazito dualistično pojmovanje vsega človeškega, na naravno in duhovno plat. O zgodovinskosti lahko govorimo samo pri človeku. Samo človeško jedro v njem tvori zgodovino in samo on po svoji duhovni plati prehaja v predmet zgodovinskega dogajanja. Človek gradi (dela) na zavesti; na odgovornosti, v vzgojnosti, v delu, v podružabljanju, s katerim tvori (zgodovinsko ustvarja) take kulturne enote, kakor so družina, ljudstvo, narod, stan itd. Veber meni, da lahko samo tam, kjer se uveljavljajo te človeške lastnosti, govorimo o zgodovini, sicer ostane zgodovina prazna. Bistveni vzrok za tvornost zgodovine in človekovih notranjih lastnosti je v tem, da je človek misleče in hoteče bitje. To človeško jedro – misel in volja – ustvarja zgodovino in samo postaja zgodovina. Vidi dvojno funkcijo zgodovine – smiselno in odločujočo. Napisana zgodovina je samo delec nenapisane, ta je dogajanje samo, druga vedenje o njej. Vsa zgodovina pa se začinja šele z mislečim človekom iz njegove misli in volje.⁴

Za problematiko zgodovinskih znanosti meni, da je znano, da ravno zgodovinar poskuša spoznati vse podrobnosti o konkretni zgodovinski osebi, o konkretnem zgodovinskem dogodku itd. V tem smislu mu predmet zgodovine ni nekaj splošnega. Ista ugotovitev velja za vse historične znanosti, torej ne samo za zgodovino v ožjem pomenu besede, ampak tudi za literarno zgodovino, biografije znamenitih oseb.

Zgodovina postaja v resnici tem popolnejša, čim podrobneje more spoznati svoje predmete.

Seveda zgodovinar ne govori o človeku nasploh, ampak le npr. o Hanibalu, o Atili, o Napoleonu itd., ne o dogajanju nasploh, ampak le npr. o bitki pri Maratonu, o umoru Cezarja, o križarskih vojskah itd. Toda ali opisuje zgodovinar npr. Hanibala tako, kakor ga je morda opisal njegov prijatelj pri kakšni priliki, ki mu jo je nudilo vsakdanje življenje, ali kakor ga še danes opisuje pesnik v kakšni igri, žaloigri itd. ali kot to počno sociologi? Ne, po njegovem zgodovinar govori le o (tistem) Hanibalu kot zgodovinski osebi, ki igra to in to vlogo v zgodovini človeštva nasploh; vse druge podrobnosti o Hanibalu nimajo za zgodovinarja nobenega pomena, medtem ko so ravno te podrobnosti kot take neposredni predmet vsakdanjega opisovanja. Tudi literatura (umetnost) lahko le s pomočjo takih podrobnosti opiše zgodovinskega Hanibala, ki ga kot takega neposredno opisuje le zgodovina.

To po njegovem pomeni, da tudi zgodovina opisuje navsezadnje svoj predmet le v takšni podrobnosti, kakršna je potrebna za spoznavanje zgodovinskega, to je obče človeškega pomena določenih predmetov (zgodovinskih subjektov).⁵

Kljub tej siceršnji določenosti Veber naredi še primerjavo z geografijo, ki jo izrazi takole: "Kakor ne opisuje geografija npr. Triglava v tem in tem določenem trenutku, s temi trenutnimi cvetkami, temveč goro Triglav sploh tako tudi zgodovina ne opisuje npr. Hanibala v tem in tem trenutku (kakor ga je videl pred seboj njegov prijatelj ...), temveč le Hanibala nasploh (v kolikor je spoznanje teh, Hanibala tikajočih se dejstev, pomembno za spoznavanje dejstev, ki se tičejo zgodovinskega razvoja človeštva sploh)."⁶ Menim, da je iz njegovih izvajanj mogoče videti kulturno zgodovino in neke vrste smiselno deskripcijo, ki naj vodi zgodovinarja pri njegovem delu.

⁴ Predavanje prof. Vebera: "Človek in zgodovina", Slovenec 72/1944, št. 276, str. 2.

⁵ France Veber; Sistem filozofije, I, str. 32.

⁶ Isto, str. 33.

Na to napeljuje njegova misel, ko reče, da kar velja za opisujočo, velja seveda tudi za razlagajočo zgodovino, kajti zgodovinar kot tak ne razlaga, zakaj npr. Hanibal v tem in tem trenutku, ko je bil morda utrujen, ni šel k počitku, zakaj je morda stopil s konja in šel peš po tej strmi stezi, zakaj ga je v tem in tem trenutku vznemirila neka vest itd.

Tudi zgodovinsko razlaganje se torej od vsakdanjega in umetniškega bistveno loči v tem, da je neposredni predmet zgodovinske razlage sestav(sistem) ne zgolj posameznih, temveč "historičnih" in v tem smislu tudi splošnih resničnih dejstev (subjektov).⁷

Iz tega pa sledi, da historična natančnost ni upoštevanje sploh vseh podatkov o kakšni osebi, kakšnem dogodku itd., ampak le upoštevanje vseh tistih podatkov, ki so za to osebo kot tako, za ta dogodek kot tak pomembni in imajo torej tudi splošnen in ne zgolj individualen značaj.⁸ Na tem mestu lahko rečem, da gre pri Vebru tudi za svojevrstno konfiguracijo, ta pa omogoča interakcijo individualnih in nadindividualnih subjektov, ki delajo zgodovino. Človek je središče in vez vsega, kar je razvidno iz njegovega pojmovanja sociologije.⁹

Veber je svoj odnos do zgodovine, oziroma pojmovanje in položaj zgodovine in zgodovinskega spoznavanja (kako spoznava zgodovinska znanost) obdelal v prispevku *Znanost in vera* in ga v nadaljevanjih objavil v ljubljanski reviji *Njiva* leta 1921.¹⁰

V razpravi si je zastavil vprašanje, kakšna je razlika med znanostjo in vero (religijo), zato je že v začetku razložil razliko med avtonomnim in heteronomnim spoznanjem.

Po Vebru znanost prihaja do svojih spoznanj ali na osnovi logičnega sklepanja ali na osnovi eksperimenta, ki vedno zagotavljata resničnost. Spoznavanja so misli, in sicer misli s prepričanjem, ker prepričanje izvira le iz teh misli samih oziroma vsaj iz njihovih neobhodnih podlag, zato so to avtonomna prepričanja, prepričanja, ki slone le na miselnih dejavnikih. Vse druge trditve so sicer tudi misli s prepričanjem, ki pa izvira iz drugotnih, nemiselnih dejavnikov, zato te trditve imenuje heteronomna prepričanja. Njegova definicija spoznavanja se glasi: "Spoznanja so (miselno) avtonomna, vse druge trditve pa so (miselno) heteronomna prepričanja".¹¹

Na Vebrova izvajanja v prvem nadaljevanju razprave *Znanost in vera* je postal takoj pozoren Aleš Ušeničnik, ki se z opredelitvijo avtonomnega in heteronomnega spoznavanja ni strinjal.¹² Najprej je Vebru očital, da svoje umevanje razlike med znanostjo in vero postavlja na napačno opredelitev vere in "verovanja", kot da je čisto navadno domišljanje (meinen, einbilden, opinari, imaginarij). Ušeničniku je verovanje (credere) dejanje razuma, s katerim sprejemamo dokaze kakšne priče za resnične.¹³ Takoj poda primer s področja zgodovinopisja, ko pravi, da je to tisto dejanje, s katerim operira zgodovinar na "vseučeliški stolici", ko razlaga peloponeško vojsko po Tukididu ali judovsko vstajo po Jožefu Flaviju ali prvo stoletje principata po Tacitu itd. Na enak način deluje geograf in bolj ali manj vsak naravoslovec. Zato je zanj Vebrov pojem o

⁷ Isto, str. 34.

⁸ Isto, str. 34.

⁹ Bojan Čas, *Vebrova sociološka misel*, Kamniški sociološki zbornik (ur. Bojan Čas), Kamnik 1999.

¹⁰ *Znanost in vera*, *Njiva*, I, Ljubljana 1921-1922; *Sistem filozofije*. Prva knjiga: *O bistvu predmeta*, Ljubljana 1921. K istemu vprašanju se je vrnil še enkrat, leta 1923 v knjigi z istim naslovom *Znanost in vera*, in v knjigi *Sistem filozofije: O bistvu predmeta* leta 1921.

¹¹ France Veber, *Znanost in vera*, *Njiva*, I, Ljubljana 1921, str. 18.

¹² France Veber, *Znanost in vera*, *Njiva*, I, Ljubljana 1921-1922. Zunanji povod za njegovo razpravljanje (razmišljanje) je bila Ušeničnikova kritika prvega nadaljevanja *Znanost in vera* pod naslovom *Znanost in vera*; *Slovenec*, št. 26, 15. feb. 1921 in še nadaljnjih dveh nadaljevanj pod istim naslovom; *Čas*, XV, 1921, str. 351-365.

¹³ Aleš Ušeničnik, *Znanost in vera*, *Slovenec*, št. 36, 15. feb., 1921, str. 1-2.

znanosti in spoznavanju napačen, izključuje vse vede, ki temelje na verovanju, npr. zgodovino, geografijo in v veliki meri tudi naravoslovje.¹⁴

Kaj in kako spoznava zgodovinska znanost

Prav zaradi te Ušeničnikove kritike se Veber v drugem nadaljevanju v Njivi loti zgodovinskega spoznavanja oziroma njegove narave.

Zgodovina ima svoje posebnosti v samem zgodovinskem spoznavanju (raziskovanju), metodi spoznavanja (raziskovanja), virih zgodovinskega spoznavanja (raziskovanja) in predmetu zgodovinskega spoznavanja (raziskovanja). Za Vebera je zgodovina znanost poleg drugih znanosti. Vpraša se, kam pride zgodovinar, če ne verjame (veruje) očividcem, poročevalcem, skratka virom, kajti zgodovinar sam se prav gotovo ne more več neposredno prepričati o resničnosti konkretnih (dotičnih) dogodkov, ki jih več ni; zato je vnaprej izključeno vsako avtonomno prepričanje in s tem spoznavanje.

Ker ima Veber zgodovino vendar za znanost in ker je znanost določil kot sistem spoznanj, priznava tudi heteronomnemu prepričanju značaj spoznavanja. Vsekakor ima vsaka znanost svoj predmet in že iz tega predmeta izvira splošna metoda, ki se je mora določena znanost posluževati pri raziskovanju svojega predmeta.¹⁵

Sledeč Ušeničnikovemu zgledu, priznava, da mora zgodovinar vsaj v nekem smislu verovati Tukididu, ko razlaga peloponeško vojsko, Jožefu Flaviju, ko govori o judovski vstaji, in Tacitu, ko opisuje prvo stoletje principata itd.

Njegovo začetno izhodišče v zvezi z zgodovinskim spoznavanjem je, da mora zgodovinar verjeti očividcem, poročevalcem, virom itd. Torej je vnaprej izključeno vsako avtonomno prepričanje, ker zgodovinskemu spoznavanju v principu manjkajo vsi pogoji, ki so prepričanja, temelje pa na svojih nujnih psiholoških podlagah. Zgodovinar dogodkov, o katerih govori, ne mora opazovati, o njih induktivno sklepati, ali jih logično izvajati iz katerih koli miselnih zakonov. Zgodovinar je veza na poročevalce (vire), ki jim mora verjeti, ali pa svojo znanost opustiti. Zato bi morali njegovo razpravo o zgodovini začeti pravzaprav z viri. Zgodovinar gotovo ne more več sam opazovati sočasnih zgodovinskih dogodkov, toda zgodovinar ima pred seboj poročilo o teh dogodkih, ki ga more kot znanstvenik, torej na avtonomen način, kritično presoditi. Poročilo je tukaj in vpraša se, ali je dotični poročevalec imel razlog povedati resnico ali ne.

Genialnost zgodovinarja obstoji ravno v tem, da naravnost instinktivno uporablja vse te zakone za določitev konkretnega zgodovinsko-metodološkega vprašanja.¹⁶

Poleg predmeta, ki je za vsako znanost obvezen, so za zgodovinsko spoznavanje pomembni viri, s pomočjo katerih znanost (zgodovina) raziskuje svoj predmet. So primeri, ko predmet in vir sovpadata, vendar zgodovina ni tak primer. Pri zgodovini je potrebno razlikovati med virom in predmetom (objektom) znanosti. Kajti zgodovina (zgodovinska znanost) nima tega, za kar se zanima, neposredno pred seboj, zgodovina mora o svojem objektu le sklepati in za ta namen potrebuje "zgodovinske" vire. Veber pozna štiri vrste zgodovinskih virov: 1. neposredno ustno poročilo, 2. ustno tradicijo (izročilo), 3. kavzalne sledove (Veber misli na preostanke materialne in duhovne kulture, s čimer se danes ukvarjata predvsem arheologija in antropologija) in 4. pisno poročilo.¹⁷

Metoda zgodovinskega spoznavanja je v tem, da delo zgodovinarja ne obstoji in ne

¹⁴ Aleš Ušeničnik, *Znanost in vera*, Slovenec, 15. feb. 1921, št. 36, str. 2.

¹⁵ France Veber, *Sistem filozofije*, I, Ljubljana 1921, str. 19.

¹⁶ France Veber, *Znanost in vera*, Njiva, I, 1921, str. 131-135.

¹⁷ France Veber, *Znanost in vera*, Njiva, I, Ljubljana 1921-1922, str. 198-199.

more obstati v katerem koli neposrednem raziskovanju določenih preteklih dogodkov samih, temveč edino v znanstveni analizi virov, ki jih ima na razpolago zgodovinar. Te vire mora zgodovinar kritično pretresti (premotriti) in obenem podati znanstveno razlago njihovega nastanka. Zgodovinsko spoznavanje je v prvi vrsti pravzaprav le v kritiki zgodovinskih virov in na tej kritiki sloneči naravoslovno-psihološki razlagi teh virov. Ta kritika in naravoslovno psihološka razlaga virov slonita le na splošnem logičnem postulatu zadostnega razloga. Zgodovinar si mora pri svojem delu pomagati z mnogimi vedami kot pomožnimi znanostmi, predvsem logiko, psihologijo in naravoslovjem, geografijo, jezikoslovjem, etnografijo itd. Torej, pri zgodovinarju gre za dve stopnji zgodovinskega spoznavanja. Pri prvi stopnji gre za logično-psihološko-naravoslovno analizo zgodovinskih virov. Zgodovinar ugotavlja (spoznava) resničnost oziroma neresničnost virov. Šele zatem doseže drugo stopnjo spoznavanja, v kateri ugotavlja resničnost oziroma neresničnost npr. sporočenih dogodkov. Ta drugi del zgodovinskega spoznavanja je istoveten z zgodovinskim sklepom. Res pa je, da se da nastanek in obstoj virov razlagati le, če so bili konkretni dogodki resnični ali neresnični. Ta druga stopnja (stadij) zgodovinskega spoznavanja je istovetna s svojevrstnim regresivnim sklepanjem, ki se v vsakem pogledu naslanja na prvo stopnjo zgodovinskega spoznavanja.¹⁸

Po Vebru viri in metoda zgodovinskega spoznavanja določajo **predmet** zgodovinskega spoznavanja in zgodovinskega dokazovanja posebej. Iz omenjenih virov in metode zgodovinskega spoznavanja sledi, da se zgodovinar zanima le za pretekla dogajanja (preteklost), ki morajo biti taka, da zgodovino ločijo npr. od geologije in podobnih znanosti, v katerih ni v središču pozornosti človek. Dogajanje mora biti v tesni zvezi s človeškim življenjem in pomembno za razvoj tega življenja. Zgodovinar se mora zanimati za taka, za razvoj človeštva pomembna pretekla dogajanja, v kolikor imajo značaj resničnosti, kajti resničnost loči zgodovino od drugih kulturnih pojavov, disciplin, ki se tudi ukvarjajo oziroma uporabljajo pretekla dogajanja (preteklost) ne glede na to, ali so resnična ali ne, kot je npr. literatura (poezija).

Kot predmet zgodovine nastopajo le resnična pretekla in za razvoj človeštva pomembna dogajanja, ki že kot taka obenem ne nasprotujejo nobenim zakonom iz okvira katerih koli drugih, nezgodovinskih znanosti (logika, psihologija, naravoslovje). Vsekakor pa predmet zgodovine ne morejo biti a) v katerem koli času spoznavna stvarna (realna) dogajanja, b) brezčasni pojavi in brezčasni zakoni in c) zadnja utemeljitev katerih koli svetovno-življenjskih nazorov (ideologija).¹⁹

Veber zavrača Ušeničnikovo mnenje, da zgodovina nazadnje operira vendarle z "verovanjem", ki ga je (Veber) opredelil kot heteronomno prepričanje, torej kot tako prepričanje, ki ne izvira le iz svojih nujnih psiholoških podlag (npr. iz konkretnih predstav ali drugih misli kot svojih premis), ampak iz nemiselnih dejavnikov, kakršni so enostavno ponavljanje konkretne (dotične) misli, posebna čustvena stran mislečega subjekta, ki ne spada k nepogrešljivi podlagi (osnovi) njegove misli, pa vendar vpliva na doživljanje določenega prepričanja, sugestivni vplivi (avtoritete). To pa ni v skladu z delom znanstvenega zgodovinarja, katerega delo je ravno v logično-psihološko-naravoslovni analizi njegovih virov, iz česar sledi, da je vsako zgodovinsko raziskovanje po svojem najglobljem psihološkem jedru nazadnje tudi le poseben slučaj logično-psihološko-naravoslovnega mišljenja, kar pomeni, da zgodovinsko delo ni nič drugega kot ravno logično-psihološko-naravoslovno mišljenje samo, preneseno na zgodovinske vire kot na izhodiščni objekt tega mišljenja. Zgodovinar preučuje svoje vire prav tako kot

¹⁸ Isto, str. 201-204.

¹⁹ Isto, str. 204-206.

naravoslovec zunanjo naravo. Zato ta stopnja vključuje avtonomna prepričanja zgodovinarja, zgodovinsko spoznanje je naše **avtonomno prepričanje**.

Seveda obstoje tudi zgodovine, ki so v resnici sistem zgodovinarjevih heteronomnih prepričanj, take zgodovine, ki nimajo znanstvenega značaja. Veber našteva različne vrste konfesionalno in ideološko omejenih zgodovin. Gre za zgodovinarje, ki ne zmorejo zahtevane logično-psihološko-naravoslovne analize, tako da bi ta zadoščala znanstvenim postulatoma avtonomnega mišljenja. Zunaj zgodovinskih problemov ležeče njegovo čustvovanje (nazor) je dejavnik, ki pripelje takega zgodovinarja do takih zgodovinskih prepričanj, ki pomenijo heteronomna prepričanja.

Prav tako Veber trdi, da zgodovinsko spoznanje tudi v svoji drugi stopnji ni nobeno verovanje (heteronomno spoznanje). Če je zgodovinar na avtonomni način podal svojo logično-psihološko-naravoslovno analizo svojih virov in na podlagi te avtonomne analize ugotovil, da pride kot razlog za nastanek (konkretnih) dotičnih virov v poštev npr. le resničnost ali neresničnost konkretno sporočenega dogodka, tedaj je njegov končni sklep – konkretni dogodek je resničen oziroma konkretni dogodek ni resničen – istega logično-nujnega značaja kakor kateri koli drugi logičen sklep. Tak sklep je pojmovno istoveten z avtonomnim prepričanjem, ker sledi le iz miselnih podlag (temeljev) in ne zahteva za svojo realizacijo nobenih nemiselnih dejavnikov v duševnosti tako sklepajočega subjekta (zgodovinarja).

Tako Veber utemeljuje zgodovinsko spoznavanje tudi v drugem delu kot avtonomno, ne pa kot heteronomno prepričanje.²⁰

Veber je previden (ozira se na trditve Aleša Ušeničnika), ko poudari, da je zgodovina kot omembe vredna empirična veda po svojem psihološkem bistvu sistem (sestav) avtonomnih prepričanj določene stopnje, **gre za sistem (sestav) avtonomnih domnevanj**, kar pa za zgodovino kot empirično vedo pomeni nekaj drugega kot sestav (sistem) katerih koli verovanj.²¹ To pa je že drugo vprašanje, ki se veže na opredelitev in odnos med znanostjo in religijo, je vprašanje, na katerega so se Vebrovi odgovori spreminjali.

Kljub temu da je ugotovil, da je temelj zgodovinskega spoznavanja avtonomno domnevanje, je na koncu postavil temeljna postulata zgodovine kot znanosti poleg drugih znanosti, ki pa sta v neskladju z zgornjo ugotovitvijo. To sta:

1. "Zgodovinsko spoznavanje mora strogo soglašati z vsemi izven zgodovine same stoječimi znanostmi."

2. "Zgodovinsko spoznavanje ne pozna nobenih 'nadnaravnih' pojavov in zakonov."

Po Vebrovi sta to postulata vsake moderne znanstvene zgodovine; teh postulatov ni poznala zgodovina srednjega veka, ki je operirala s supra naturalnimi pojmi.²²

Veber je v zvezi z zgodovinskim spoznavanjem zastavil vprašanje, ali ima zgodovinsko spoznavanje značaj heteronomnega oziroma avtonomnega prepričanja. Vprašanje je poskušal rešiti skozi vprašanja: kaj in kako spoznava zgodovinska znanost, kakšni so viri zgodovinskega spoznavanja, katere so metode zgodovinskega spoznavanja, kakšen je predmet zgodovinskega spoznavanja.

Vebrova rešitev (odgovor) je salomonska, zgodovinsko spoznavanje ima značaj avtonomnega domnevanja.

²⁰ Isto, str. 206-208.

²¹ Isto, str. 209-210.

²² Isto, str. 210.

ZUSAMMENFASSUNG

France Veber über die Geschichte

France Veber beschäftigte sich mit der Geschichte vor allem wegen der Begründung seiner Philosophie. Er ging vom historischen Verständnis der Welt und des Lebens aus - als einzigem Ausgangspunkt seiner Philosophie -, während Schwerpunkt und Ziel seines Denkens der Mensch war. Die Geschichte des Menschen ist eine Geschichte seiner Ideen; die Geschichte seiner Entwicklung ist die Geschichte der effektiven Realisierung seiner Ideen.

Die historische Erklärung unterscheidet sich von alltäglichen ebenso wie von künstlerischen Erklärungsmustern dadurch, daß der unmittelbare Gegenstand der historischen Erklärung ein System nicht so sehr einzelner, sondern historischer und in diesem Sinne allgemeingültiger Tatsachen ist.

Die Geschichte beschreibe ihren Gegenstand mit jener Genauigkeit, die zur historischen Erkenntnis unerlässlich sei, also zur Klärung der Bedeutung, die bestimmte Gegenstände für die gesamte Menschheit hätten. Veber ging es um die sinngemäße Beschreibung, genauso aber um jene eigenartige Konfiguration, die eine Interaktion von individuellen und überindividuellen Subjekten ermöglicht, welche die Geschichte "machen". Der Mensch ist der Mittelpunkt und gleichzeitig das Bindeglied des Ganzen - was schon aus seinem Verständnis von Soziologie hervorgeht.

Veber hat sein Verhältnis zur Geschichte bzw. zum Verständnis und zum Stellenwert der Geschichte sowie zur historischen Erkenntnis (zu den Erkenntnismodalitäten der historischen Wissenschaft) im Beitrag "Znanost in vera" [Geschichte und Glaube] veröffentlicht; in Fortsetzungen auch in der Laibacher Zeitschrift "Njiva" [Das Feld].

Nach Veber kommt die Wissenschaft zu ihren Erkenntnissen auf der Basis logischer Schlüsse oder auf der Grundlage von Experimenten, die immer die Wahrheit einer Aussage garantieren. Die Erkenntnisse sind Gedanken, und zwar Gedanken mit Überzeugung, weil die Überzeugung nur aus den Gedanken selbst entspringen kann bzw. wenigstens aus ihren unabdingbaren Grundlagen, deshalb sind das *autonome Überzeugungen*, Überzeugungen, die auf gedankliche Faktoren aufbauen. Alle anderen Behauptungen sind zwar auch Gedanken mit Überzeugung, die aber aus sekundären, nichtrationalen Faktoren hervorgehen, deshalb nennt er diese Behauptungen *heteronome Überzeugungen*. Seine Definition der Erkenntnis lautet: Erkenntnisse sind (gedanklich) autonom, alle anderen Behauptungen sind hingegen (gedanklich) heteronom.

Im historischen Erkenntnisprozeß handle es sich um zwei Stufen des historischen Erkennens. Die erste Stufe leistet die logisch-psychologisch-naturwissenschaftliche Analyse der historischen Quellen. Der Historiker erkenne dabei die Wahrheit oder Unwahrheit der historischen Quellenaussage. Erst danach erreiche der Historiker die zweite Stufe der Erkenntnis, in der er die Wahrheit oder Unwahrheit z. B. der tradierten Ereignisse feststelle. Dieser zweite Teil der historischen Erkenntnis ist mit dem historischen Schluß gleichzusetzen.

Veber war vorsichtig (Aleš Ušeničnik), als er betonte, daß die Geschichte als nennenswerte empirische Wissenschaft nach ihrem psychologischen Kern ein System (Zusammensetzung) von *autonomen Überzeugungen eines bestimmten Grades* sei. Es gehe um ein System (Zusammensetzung) von autonomen Behauptungen, was aber für die Geschichte als empirische Wissenschaft etwas anderes bedeute als ein Komplex von Glaubensgegenständen. Das ist aber schon eine andere Frage, die sich auf die Definition

und das Verhältnis von Wissenschaft und Religion bezieht - eine Frage, auf die Veber selbst immer wieder unterschiedliche Antworten gab. Die Lösung (Antwort) Vebers ist salomonisch: die historische Erkenntnis hat den Charakter einer *autonomen Behauptung*.

EMIL NIEDERHAUSER

MILKO KOS UND SEINE OSTMITTELEUROPÄISCHEN ZEITGENOSSEN

Mit dem Terminus "Ostmitteleuropa" kann ich nicht einverstanden sein, ich muß mich aber natürlich den Vorgaben der Festschrift fügen. Meiner Meinung nach kann dieses Gebiet, das hier Ostmitteleuropa genannt wird, als ein Teil Osteuropas Westosteuropa genannt werden.¹ Es ist immerhin von Zwischeneuropa abge sondert, mit dem es oft gleichgesetzt wird.

Den Lesern dieser Festschrift muß natürlich Milko Kos (1892-1972)² nicht vorgestellt werden. Es soll nur auf einige Punkte hingewiesen werden, die seinen Lebenslauf mit jenem anderer Zeitgenossen vergleichen lassen. Milko Kos, Sohn von Franc Kos, steht in einer Reihe von Pionieren in seinem Fach. Zugleich ist er aber auch der Begründer der slowenischen Geschichtschreibung auf professioneller Ebene. Da es seit dem frühen Mittelalter keinen slowenischen Staat gab, mußte sich Kos mit Wirtschafts- und Sozialgeschichte befassen, vor allem mit jener des Mittelalters, als das von den Slowenen bevölkerte Gebiet seine größte Ausdehnung erreichte. Sein Hauptwerk hängt eben mit diesem Zeitalter und dieser Thematik zusammen. Natürlich war auch er, wie jeder Historiker der Neuzeit, ein hingebungsvoller Anhänger seiner Nation, der er durch sein historisches Werk diente, als er am Ende des Zweiten Weltkrieges mehrere Werke in Fremdsprachen zur Erläuterung der westlichen Grenzen Sloweniens herausgab. Das soll kein Vorwurf, vielmehr eine Anerkennung sein.

Den am ehesten mit Kos vergleichbaren Historiker muß man sicher unter den Slowaken suchen, bei denen die historische Situation sehr ähnlich war. Auch sie waren lange Zeit eine Nation innerhalb eines Vielvölkerstaates ohne eigene feudale Oberschichten, aber mit einer geistlichen Intelligenz. Der Unterschied liegt nur darin, daß im Falle der Slowenen diese Intelligenz ausnahmslos katholisch war, während bei den Slowaken ungefähr 20% dem evangelisch-lutherischen Glaubensbekenntnis angehörten und eine wichtigere Rolle spielten als ihr Prozentsatz vermuten läßt.

Der unseren Forderungen entsprechende Historiker stammt eben aus diesem protestantischen Milieu. Es ist Daniel Rapant (1897-1988),³ der erste schon im modernen

¹ Emil Niederhauser: Unity and Variety in Eastern European Development. Danubian Historical Studies 1988. vol. 2. no. 2. pp. 3-21.

² Milko Kos: Pregled slovenske historiografije. In: Milko Kos: Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave. Ljubljana 1986; Bogo Grafenauer: Življenje in delo Milka Kosa. Ibid pp. 333-370; Werke: Istorija Slovenaca (1927); Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije (1933); Historical Development of the Sloven Historical Frontier (1946); Istorija Slovenaca od doseljenja do petnaestog veka (1960); Allgemein zur Geschichte der Geschichtschreibung: Niederhauser, Emil: A történetírás története Kelet-Európában (Geschichte der Geschichtschreibung in Ost-europa) Budapest 1995.

³ František Kutnar: Přehledné dejiny českého a slovenského dejepisectví. I. Od počátků pozitivistického dějepisectví po práh historiografie marxistické. (Rapant: pp. 427-429). Werke: K počiatkom maďarizácie, 2 Bde. (1927-31); Československé dejiny. Problémy a metódy (1930); Slovenské povstanie roku 1848-1849. Dejiny a dokumenty, 5 Bde. (1935-1972); Viedenské memorandum slovenské z roku 1861 (1943); Slovenský prestolný prosbopis, 2 Bde. (1944); Ilegálna maďarizácia. 1790-1840 (1943, 1947); Sedliacke povstanie na východnom Slovensku roku 1831, 2 Bde. (1953).

Sinne anerkenbare slowakische Historiker. Seine Universitätsstudien absolvierte er schon im neuen Staat, in der Tschechoslowakei, ergänzte sie dann aber noch in Paris. Universitätsprofessor wurde er erst zur Zeit der slowakischen Autonomie und der darauf folgenden Unabhängigkeit. Er blieb jedoch der Idee der tschechoslowakischen staatlichen Einheit weiterhin eng verbunden. Von der Universität konnte man ihn dennoch nicht entfernen, da er damals schon ein weithin anerkannter Gelehrter war. Nach 1945 trat er für kurze Zeit noch einmal in den Vordergrund, wurde jedoch nach der kommunistischen Machtergreifung wieder in den Hintergrund gedrängt und bald emeritiert.

Das Zusammenleben der Slowaken und Tschechen innerhalb der Republik war eine ungelöste Frage, da die historischen Vorbedingungen gegensätzlich waren. Böhmen und Mähren bildeten ja schon seit dem frühen Mittelalter einen selbständigen Staat und hatten jahrhundertlang keinen Kontakt mit den Slowaken jenseits der Grenze. Rapant setzte sich mit dieser Frage in einer Studie über "Probleme und Methoden der tschechoslowakischen Geschichte" auseinander, in der er die Verbundenheit mit der tschechischen Nation, zugleich aber auch die Selbständigkeit der Slowaken als Nation betonte. Nebenbei befaßte er sich auch mit mittelalterlicher Geschichte, mit dem Großmährischen Reich als Vorläufer der Tschechoslowakei. Seine eigentliche Aufmerksamkeit galt aber dem XIX. Jahrhundert, dem Zeitalter der Entstehung der modernen slowakischen Nation. Er veröffentlichte eine große Zahl von Dokumenten zur Geschichte seiner Nation: zur Revolution von 1848-49, zum Bauernaufstand von 1831 und auch das Memorandum aus dem Jahre 1861, mit dem die Slowaken eine Autonomie innerhalb Ungarns erlangen wollten. Vier Bände enthalten Dokumente über die ersten Magyarisierungsbestrebungen und die Versuche der Assimilation der Slowaken. Während seines langen Lebens gelang es ihm, immens viel Quellenmaterial zu sammeln, das er in seinen Publikationen immer mit Einleitungen, die eine gründliche Analyse des bearbeiteten Zeitraums bedeuteten, kombinierte.

Bis heute gilt Rapant als der bedeutendste, oder wenigstens als der erste bedeutende slowakische Historiker. Auch er war ein treuer Diener seiner Nation, also wirklich ein Pendant zu Kos.

Bei den anderen ostmitteleuropäischen Völkern: bei Tschechen, Polen, Ungarn und Kroaten, ist es schwierig, einen in jeder Hinsicht Kos vergleichbaren Historiker zu finden. Es handelt sich in diesen Fällen um Nationen alter Staaten, die zwar jahrhundertlang Teile des Habsburgerreiches waren, aber ihre Eigenständigkeit doch behalten konnten. Bei ihnen begann die Herausbildung der modernen Geschichtsschreibung schon viel früher. In anderer Hinsicht lassen sich aber doch vergleichbare Persönlichkeiten finden.

So ist bei den Tschechen Václav Chaloupecký (1882-1951) zu nennen.⁴ Er war Schüler des Altmeisters der tschechischen Geschichtsschreibung, Josef Pekař, und wurde bald nach der Gründung des tschechoslowakischen Staates zum Professor an der Komenský Universität in Bratislava (Pressburg) ernannt. So wurde er dann zu einem Altmeister der slowakischen Historiographie. Die meisten slowakischen Historiker der Zwischenkriegszeit waren seine Schüler und er begann auch selbst, sich mit der Geschichte der Slowakei zu befassen. 1923 erschien sein Buch über die "Alte Slowakei", eine gründliche Bearbeitung der Geschichte des slowakischen Territoriums im

⁴ F. Kutnar: op. cit. 267-271. Werke: Československé dijiny (1922); Staré Slovensko (1923); Počátky státu českého a polského. In: Dejiny lidstva III (1927); Zápas o Slovensko 1918 (1934); Žilinská kniha (1934); Karlova univerzita v Praze. 1348 až 1409 (1948).

Mittelalter, die in mancher Hinsicht bis auf heute ihre Gültigkeit besitzt. Mitte der dreißiger Jahre veröffentlicht er das Buch über die Stadt Žilina (Sillein) im Spätmittelalter und fast gleichzeitig eine Untersuchung über die Entstehung der slowakisch-ungarischen Grenze 1918-19, also eine Arbeit aus der Geschichte der Diplomatie. Es war eines seiner Kennzeichen, daß er sich mit den unterschiedlichsten Themen und Zeitaltern beschäftigen konnte. Kutnar bezeichnet ihn als den letzten universalen Historiker. Gleich Rapant versuchte auch Chaloupecký eine Lösung der tschechoslowakischen Geschichtssproblematik zu finden, aber auf eine grundlegend andere Art als Rapant. Chaloupecký war nämlich Anhänger der damals offiziellen Auffassung, wonach Tschechen und Slowaken eine Nation bildeten. Das war der sogenannte Tschechoslowakismus, der auch von Masaryk und Beneš vertreten wurde. Chaloupecký war immer der aktuellen politischen Problematik zugänglich und schreckte nie vor gewagten Hypothesen zurück.

Obzwar der slowakischen Problematik verbunden, erforschte Chaloupecký auch die tschechische Geschichte, und zwar ähnlich wie Kos, die Geschichte des Mittelalters. 1938 kehrte er nach Prag zurück und wurde Nachfolger seines Meisters Pekař auf dem Lehrstuhl für tschechische Geschichte. Er publizierte auch nach 1945 über mittelalterliche tschechische Geschichte. Mit seinem Sinn für Aktualität gleicht er sicher nicht Kos, aber gerade seine universale Beschlagenheit rückt ihn in die Nähe des slowenischen Historikers und gewissermaßen auch der Umstand, daß er Mitbegründer der slowakischen Geschichtsschreibung wurde.

Bei den Ungarn gibt es einen sehr bedeutenden Zeitgenossen von Kos, der in der ersten Hälfte des XX. Jahrhunderts gleichzeitig auch der bedeutendste ungarische Historiker war: Gyula Szekfű (1882-1957).⁵ Nach der langen Vorherrschaft des Positivismus um die Jahrhundertwende wurde er zu einem der Vorkämpfer der sogenannten Geistesgeschichte. Zusammen mit dem Mediävisten Bálint Hóman schrieb er die Synthese "Ungarische Geschichte", die zuerst 1928-39 in acht Bänden erschien, und dann in fünf Bänden etliche Auflagen (bis in die letzten Jahre unseres Jahrhunderts) erlebte. Dieses Werk (in Ungarn bis heute nur der "Hóman-Szekfű" genannt) wurde für Jahrzehnte die halboffizielle und als solche anerkannte Geschichte Ungarns. Noch heutige Synthesen müssen mit dem Schatten dieses Werkes rechnen.

Obzwar vornehmlich Kenner der neuzeitlichen Geschichte, hielt sich Szekfű auch von mittelalterlichen Themen nicht fern. Eine seiner ersten Studien zur ungarischen Sozialgeschichte befaßte sich mit spätmittelalterlichen Problemen und in der erwähnten großen Synthese begann sein Part mit der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts, unter anderem mit der Regierung König Mathias'. Großen Einfluß hatte auch seine einbändige Synthese der ungarischen Geschichte des XIX. Jahrhunderts, eines Jahrhunderts, das er als Untergangsepoche bezeichnete. Bis heute sind viele Fachleute – oder auch nur

⁵ Gunst, Péter: A magyar történetírás története (Geschichte der ungarischen Geschichtsschreibung). Debrecen 1994; Steven B. Vardy: Modern Hungarian Historiography. Boulder 1976; Glatz, Ferenc: Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczy nemzetről és államról (Geschichtsschreiber und Politik. Szekfű, Steier, Thim und Miskolczy über Nation und Staat). (1980); Dénes, Iván Zoltán: A "realitás" illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafutása (Illusion der "Realität". Die Karriere des Historikers Gyula Szekfű). Budapest 1976. Werke: Serviensek és familiarisok. Vázlat a középkori magyar alkotmány- és közigazgatástörténet köréből (Servientes und familiares. Skizze aus dem Kreis der mittelalterlichen ungarischen konstitutionellen und administrativen Geschichte) (1912); Der Staat Ungarn. Eine Geschichtstudie (1918); Három nemzedék. Egy hanyatló kor története (Drei Generationen. Geschichte einer verfallenden Epoche) (1920); Hóman, Bálint – Szekfű, Gyula: Magyar történet (1928-1939), Három nemzedék és ami utána következik (Drei Generationen und was darauf folgt) (1940); Etat et nation (1945); Forradalom után (Nach einer Revolution) (1947).

interessierte Leser – nicht mit seiner Auffassung einverstanden. Das Buch wurde in den letzten Jahren unverändert neu herausgegeben. Eines seiner frühen Bücher, noch im letzten Jahr des Ersten Weltkrieges publiziert, behandelte in deutscher Sprache die politische Geschichte Ungarns, und einige seiner grundlegenden Studien zur Geschichte des Vielvölkerstaates Ungarn wurde auch in französischer Sprache veröffentlicht. Szekfü galt als einer der führenden Ideologen des autoritären Horthy-Regimes. Er konnte sich aber während des Zweiten Weltkrieges davon lösen und zwei Jahre nach Beendigung des Krieges eine grundlegende Revision seiner früheren Auffassungen herausgeben, die aber schon viel weniger Einfluß ausüben konnte, dafür aber viel mehr Kritik erntete. Hinsichtlich seiner Stellung in der ungarischen Geschichtschreibung kann er sicher mit Kos verglichen werden.

Bei den Polen und den Kroaten ist es schwer, ähnliche Persönlichkeiten zu finden. Bei den Polen könnte man an Oskar Halecki (geb. 1891) denken, aber sein Nachkriegsoeuvre sprengt den Rahmen der polnischen Geschichte, und auch sein Einfluß war sehr begrenzt, war er doch Emigrant und somit Gegner des Einparteienstaates. Kazimierz Tymieniecki (1887-1968)⁶ könnte man vielleicht eher nennen. Zur Zeit der deutschen Besatzung wurde er 1916 zum Professor an der Warschauer Universität ernannt. Nach dem Wiedererstehen des polnischen Staates wechselte er 1919 ab Professor an die Universität Poznań (Posen). Hier wirkte er auch noch nach dem Ende des Zweiten Weltkrieges. Er befaßte sich vornehmlich mit der Geschichte der westlichen Gebiete Polens, auch mit der mittelalterlichen. Überhaupt war das Mittelalter auch hinsichtlich der gesamten Nationalgeschichte sein beliebtestes Forschungsgebiet. Sehr bedeutend war sein Aufsatz aus dem Jahre 1919, in dem er eingehend begründete, warum sich die polnische Historiographie hauptsächlich mit Analysen beschäftigt hatte und jetzt, mit der Wiedergeburt des Staates, die Zeit der Synthese angebrochen sei. Die Aufgaben der Geschichtschreibung aus Anlaß der Gründung des neuen Staates waren in gewisser Hinsicht ein weiterer Aspekt, der Tymieniecki mit Kos verbindet, wenn auch viel Unterscheidliches dabei anzuführen wäre.

Auch darin erinnert der polnische Professor an Kos, daß er, wie dieser, eine kurze Geschichte der polnischen Geschichtschreibung publizierte. Und ähnlich wie bei Kos, war die Sozialgeschichte des Mittelalters eine jener Themen, die Tymieniecki den größten Erfolg brachte. Natürlich war auch er als Vertreter der "bürgerlichen" Geschichtschreibung im Zeitalter des Einparteienstaates nicht besonders beliebt. Schon 1928 war er zum Mitglied der damaligen polnischen Akademie erwählt worden, Mitglied der neuen, 1950 umgestalteten Akademie, wurde er dann 1952.

Unter den kroatischen Historikern kann man wieder einen nennen, der in einiger Hinsicht an Kos erinnert, es ist dies Viktor Novak (1889-1977)⁷, auch ein an

⁶ Smoleński, Władysław: *Szkoly historyczne w Polsce. Główne kierunki poglądów na przeszłość* (1898); Kazimierz Tymieniecki: *Zarys dziejów historiografii polskiej*. Kraków 1948; *Zarys historii historiografii polskiej*, 3 Bde. Łódź 1954-59. Werke: *Zagadnienie początków miast w Polsce* (1919); *Procesy twórcze formowania się społeczeństwa polskiego w wiekach średnich* (1921); *Prawo niemieckie w rozwoju społecznym wsi polskiej* (1923); *Ziemie polskie w starożytności. Ludy i kultury najdawniejsze* (1951); *Polska w średniowieczu* (1961). *Historia chłopów polskich*, 2 Bde. (1965-66).

⁷ S(tjepan) Antoljak: *Hrvatska historiografija do 1918*, 2 Bde. Zagreb 1992. Ferdo Šišić: *Hrvatska historiografija XVI do XX stoljeća*. Jugoslovenski Istorijski Časopis 1935-36. Werke: *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva* (1930); *Natko Nodilo. Rodoljub – naučnik – propovednik slobodne misli* (1935); *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj* (1948); *Latinska paleografija* (1952); *Franjo Rački* (1958); *Vatikan i Jugoslavija*. I. (1953).

Chaloupecký erinnernder universaler Forscher. Nach Beendigung seiner regulären Studien belegte er ein Jahr lang das Fach historische Hilfswissenschaften in Rom, wurde dann 1922 Professor der Hilfswissenschaften an der Zagreber Universität, bevor er 1924 nach Belgrad berufen und zum Professor der Hilfswissenschaften und der kroatischen Geschichte ernannt wurde. Dort war er dann bis 1959 tätig. Im Zweiten Weltkrieg blieb ihm - fast würde man sagen, wie in Osteuropa üblich - die Haft in einem Konzentrationslager nicht erspart.

Die Hilfswissenschaften blieben zweifellos eines seiner Hauptthemen; seine lateinische Paläographie ist bis heute grundlegend. Als Fachmann für das Mittelalter, wurde sein zweites Hauptthema die Geschichte der kroatischen nationalen Bewegung im XIX. Jahrhundert, und zwar in der Gestalt grundlegender Monographien über einzelne Repräsentanten dieser Bewegung. Mit Chaloupecký oder auch mit Szekfü verbindet ihn das Gespür für politisch maßgebliche Themen, worin er sich freilich von Kos eher unterscheidet. Noch größer ist die Differenz in anderer Hinsicht: Novak (teilweise tschechischer Abstammung, sein Vater kam aus Böhmen nach Kroatien) war ein leidenschaftlicher Gegner der katholischen Kirche, was bei den Kroaten selten war, noch seltener aber bei den Slowenen. Aber seine Vorliebe für die Hilfswissenschaften, und damit für das Mittelalter, verbindet ihn doch mit Kos, ebenso wie das Hinüberwechseln in einen neuen Staat. Das 1918 gegründete Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen war für Kos und Novak gleichermaßen ein Ausgangspunkt.

Dem bisher Gesagten kann entgegengesetzt werden, daß die angeführten "Zeitgenossen" mit Kos manchmal nur mit Müh und Not "zusammenzubringen" waren. Wahrlich, wenn man den Aspekt der Begründung einer neuer Geschichtschreibung als grundlegend für Kos annimmt, so kann ihm nur Rapant zur Seite gestellt werden, und vielleicht noch Szekfü, mit seiner ganz neuen Geschichtsbetrachtung.

Wollte man diese Begründung als Hauptmerkmal hervorheben, dann müßte man bei den Tschechen František Palacký⁸ und den spätern Josef Pekař⁹ nennen, bei den Magyaren aber László Szalay, Mihály Horváth, und den jüngeren Henrik Marczali¹⁰ (alle drei Verfasser von Synthesen zur ungarischen Geschichte). Bei den Polen wäre auf die Krakauer und Warschauer historische Schule hinzuweisen¹¹, hauptsächlich auf Józef Szujski sowie auf Michał Bobrzyński, bei den Kroaten aber auf Franjo Rački und noch auf andere, insbesondere auf Ferdo Šišić.¹² In all' diesen Fällen sind jedoch die Umstände, die historische Situation und die nationale Mission der Geschichtschreibung bereits derart unterschiedlich, daß ein Vergleich nur mit Gewaltanwendung zu bewerkstelligen wäre.

⁸ František Kutnar: Přehledné dejiny českého a slovenského dejepisectví. I. Od počátků národní kultury až po vyznění obrodného úkolu dejepisectví v druhé polovine 19. století. Praha 1973, (Palacký 149-161).

⁹ Richard Georg Plaschka: Von Palacký bis Pekař. Geschichtswissenschaft und Nationalbewußtsein bei den Tschechen. Graz – Köln 1955.

¹⁰ Szalay László: Válogatott történeti tanulmányok (Ausgewählte historische Studien). Budapest 2000. (Mit einem Nachwort von István Soós); Horváth Mihály: Polgárosodás, liberalizmus, függetlenség. Válogatott írások (Verbürgerlichung, Liberalismus, Unabhängigkeit. Ausgewählte Schriften. Mit einer Einführung von Lajos Pál). Budapest 1986; Gunst, Péter: Marczali Henrik. Budapest 1992.

¹¹ Marian Henryk Serejski: "L'Ecole historique de Cracovie" et l'historiographie européenne. Acta Poloniae Historica 1972; Andrzej Feliks Grabski: The Warsaw School of History. Acta Poloniae Historica 1972.

¹² S. Antoljak: op. cit.; Viktor Novak: Franjo Rački (1958); Ferdo Šišić: Pregled povijesti hrvatskoga naroda. Zagreb 1962.

Man könnte auch darauf hinweisen, daß diese vergleichende Betrachtung eigentlich nicht viel Neues bringen könne. Meiner Meinung nach ergibt der Vergleich auch in solchen, sehr disparaten Fällen einige neue Aspekte, die sonst verlorengelassen würden.

JOACHIM HÖSLER

**VOM "KAMPF UM DAS DEUTSCHTUM" ÜBER DIE
"OSTFORSCHUNG" ZUR "FREIEN SICHT AUF DIE
VERGANGENHEIT" – KRAIN UND DIE UNTERSTEIERMARK
DES 19. JAHRHUNDERTS IM SPIEGEL DER
DEUTSCHSPRACHIGEN GESCHICHTSSCHREIBUNG**

Geschichtswissenschaft hat die Funktion, Gewissen und Gedächtnis der Menschheit zu sein. Ihre vornehmste Aufgabe ist es, historische Erfahrung "nutzbar zu machen für die Lösung der Probleme von Gegenwart und Zukunft".¹ Die Entwicklung der Geschichtswissenschaft im deutschen Sprachraum generell und die des im folgenden skizzierten Teilbereichs sind Ausdruck dessen, wie langwierig der Prozeß ist, die historische Disziplin zur "Lehrerin des Lebens" (Vasilij Melik)² zu entwickeln.

Die deutschsprachige Geschichtsschreibung über Krain und die Untersteiermark vom Ausgang des 18. bis Ende des 19. Jahrhunderts³ kennt grob betrachtet drei Herangehensweisen, nach denen die folgenden Ausführungen gegliedert sind: Beim ersten Zugang wird die Geschichte der Deutschen, beim zweiten die der Slowenen, beim dritten die der deutsch- und der slowenischsprechenden Bevölkerung im Konnex betrachtet. Für jeden der drei Zugänge ist es sinnvoll, die Geschichtsschreibung nach vier Zeitabschnitten zu ordnen, da sich ihre Arbeitsbedingungen vor und nach dem *Ersten Weltkrieg*, nach 1945 und nach 1989/1991 erheblich voneinander unterscheiden.

Der Blick auf die Geschichte der Deutschen

Diese Historiographie kannte bis zum Beginn des Ersten Weltkriegs zwei Varianten: Die eine war der Landesgeschichtsschreibung Österreichs verpflichtet. Dies gilt z. B. für die statistischen Untersuchungen von Karl Czoernig dem Jüngeren über die *deutschen Sprachinseln* und für Michael Hainisch, der 1909 *neue Zahlen zur Statistik der Deutschösterreicher* publizierte.⁴ Anders verhält es sich mit den Schriften etwa von Oskar Gratzky, Hofmann von Wellenhof, Emil Bock, Anton Schlossar, Martin Wutte und

¹ Kühnl, Reinhard: Faschismustheorien. Texte zur Faschismuskritik 2. Ein Leitfaden, Reinbek bei Hamburg 1979, S. 21.

² Zgodovinar o sebi in o svojem delu: Prof. Dr. Vasilij Melik. In: Zgodovinski časopis 45. 1991, S. 14-16, hier S. 16.

³ Der Sonderfall der Gottschee-Deutschen bleibt hier aus Platzgründen ausgeklammert. Zur weiterführenden Literatursuche siehe Glonar, Joža: Die Slowenen im Schrifttum 1914-1940. In: Südost-Forschungen (im folgenden SOF) 9./10. 1944/45, S. 497-583; Grothusen, Klaus-Detlev: Literaturbericht über die Geschichte Jugoslawiens. Veröffentlichungen 1945-1966. In: Historische Zeitschrift, Sonderheft 3. 1969, S. 355-430; Bibliographisches Handbuch der ethnischen Gruppen Südosteuropas, hg. von Gerhard Seewann und Peter Dippold, Band 1 und 2, München 1997; Cvirn, Janez: Nemško (avstrijsko) in slovensko zgodovinopisje o Nemcih na Slovenskem (1848-1941). In: Nečak, Dušan (Hg.): "Nemci" na Slovenskem 1941-1955. Zbornik, Ljubljana 1998, S. 23-52, hier v. a. S. 23-30.

⁴ Czoernig, Karl: Die deutschen Sprachinseln im Süden des geschlossenen deutschen Sprachraumes, Klagenfurt 1899; Hainisch, Michael: Einige neue Zahlen zur Statistik der Deutschösterreicher, Leipzig, Wien 1909; weitere Literatur siehe Rumpel, Helmut/Arnold Suppan (Hgg.): Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848-1941, Wien, München 1988, S. 24f.

Karl Linhart, die der "deutschen Erde" und dem "Kampf um das Deutschtum" im Südosten gewidmet waren.⁵

In der Zwischenkriegszeit erlosch die erste Strömung, nur die zweite wurde fortgesetzt. Die Geschichtsschreibung wurde aggressiver und die Grenzen zu politischen Schriften verwischten. So geht es z. B. bei Adolf Lenz, in dem von Franz Hausmann herausgegebenen *Gedenkbuch*, bei Wilhelm Winkler und Oskar Lobmeyr-Hohenleiten um den Nachweis der zahlenmäßigen Stärke des "Deutschtums" in Slowenien bzw. im Ausland generell und um die Lage der Deutschen in der Steiermark, Kärnten und Krain im alten Österreich.⁶ Fritz Zangger und Oskar Plautz verfaßten deutschnational gefärbte Erinnerungen an das kulturelle Leben in Krain und der Untersteiermark am Ende des 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts.⁷

"Mit deutlich deutschnationaler – zum Teil auch schon nationalsozialistischer – Tendenz erschien ab 1933 im Hirt-Verlag in Breslau das 'Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums', worin Martin Wutte und Ernst Klebel einen politisch eindeutigen, wenn auch sehr materialreichen Artikel über die wirtschaftliche, demographische, historische, innenpolitische, soziale und geistige Entwicklung Krains hinterließen.⁸ Seit 1936 stand mit der Zeitschrift *Südostdeutsche Forschungen* (seit 1939: *Südost-Forschungen*) dem 1930 gegründeten *Institut zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten in München* ein weiteres Organ zur Verbreitung der "Volkstumsschriften" zu Verfügung.⁹ In der Veröffentlichungsreihe des Instituts erschienen Monographien zur Unterstützung des nationalen Kampfes im *deutschen*

⁵ Gratzy, Oskar: Repertorium zur 50-jährigen Geschichtsschreibung Krains 1848-1898, Laibach 1898; Hofmann von Wellenhof, Paul: Steiermark, Kärnten, Krain und Küstenland, München 1899; Bock, Emil: Die Philharmonische Gesellschaft in Laibach 1702-1902. Nach den von weil. Dr. Friedrich Keesbacher hinterlassenen Aufzeichnungen, Laibach 1902; Schlossar, Anton: Anastasius Grün. Sein Leben und Schaffen, Leipzig 1906; Wutte, Martin: Die sprachlichen Verhältnisse in Krain. In: Deutsche Erde 8. 1909, S. 12-22; Linhart, Karl: Der Abwehrkrieg des unterländlichen Deutschtums in Österreich, Cilli 1896; vgl. Handbuch des Deutschtums im Auslande. Einl. von Fr[iedrich] Paulsen. Statist., geschichtl. u. wirtschaftl. Uebersicht von F[r]itz H[ubert] Henoch, hg. v. Allgemeinen Deutschen Schulverein zur Erhaltung des Deutschtums im Auslande, Berlin 1904; weitere Schriften bei Cvirm (wie Anm. 3), S. 24ff.

⁶ Lenz, Adolf: Die deutschen Minderheiten in Slowenien, Graz 1923; Südsteiermark. Ein Gedenkbuch, hg. von Franz Hausmann, Graz 1925; Winkler, Wilhelm: Statistisches Handbuch des gesamten Deutschtums, Berlin 1927; Lobmeyr-Hohenleiten, Oskar: Steiermark, Kärnten, Krain. In: Das Nationalitätenrecht des alten Österreich, hg. von Karl Gottfried Hugelmann, Wien 1934, S. 459-544; ferner: Wutte, Martin/Oskar Lobmeyr: Die Lage der Minderheiten in Kärnten und in Slowenien, Klagenfurt 1926; Heiß, Friedrich: Die südostdeutsche Volksgrenze, Berlin 1934; Schlosser, P.: Marburg an der Drau als Festung. In: Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark 33. 1940, H. 2, S. 3-66; zu weiteren Schriften dieser Gattung siehe: Schrifttum zur Erforschung des grenz- und auslandsdeutschen Volkstums und Kulturbodens, hg. von Wilhelm Volz und Hans Schwalm, Langensalza etc. 1931; Cvirm (wie Anm. 3), S. 26f.

⁷ Zangger, Fritz: Das ewige Feuer im fernen Land. Ein deutsches Heimatbuch aus dem Südosten, Celje 1937; ders.: Künstlergäste. Ein Ausschnitt aus dem Kulturleben der deutschen Minderheit in Slowenien, Cilli 1933. – Herzlich danke ich Janez Cvirm für den Hinweis auf F. Zangger. – Unveröffentlicht blieb die Schrift von Plautz, Oskar: Die Deutschen in Krain [o. O. o. J.], die in den Jahren 1942 bis 1945 entstanden sein muß. – Ich danke Dragan Matić herzlich für die Überlassung einer Kopie des Textes.

⁸ Siehe Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums, hg. von Carl Petersen, Paul Hermann Ruth und Hans Schwalm. Dritter Band, Breslau 1938, S. 315-330. Bis 1938 erschienen drei Bände bis zum Buchstaben M. – Zitat von Rumppler/Suppan (wie Anm. 4), S. 25.

⁹ Siehe z. B. Pirchegger, Hans: Das Volkstum der untersteirischen Städte und Märkte. Ein geschichtlicher Beitrag zu einer Streitfrage. In: SOF 1. 1936, S. 26-30; Müller, K. B.: Die Bedeutung des deutschen Blutes in Südosteuropa. In: SOF 3. 1938, S. 582-623.

Grenzland.¹⁰ Auch die beiden Studien von Wilhelm Sattler und Hannelore Schaufler über demographische und wirtschaftliche Fragen gehören zu dieser Art "Deutschtumsliteratur", die formal wissenschaftlich erarbeitet und präsentiert wurde, deren Funktion jedoch nicht in der historischen Aufklärung bestand, sondern in der politisch-ideologischen Dienstleistung für den deutschen Faschismus.¹¹ Zwar wurden auch einzelne moderate Arbeiten publiziert – maßvoll hat z. B. der damals in Laibach wirkende, seit 1965 in Graz lehrende Slawist Stanislaus Hafner die "älteste Musikgesellschaft Österreichs" als den "Mittelpunkt deutschen gesellschaftlichen Lebens in Laibach" charakterisiert¹² – und Fritz Valjavec, der Gründer der Zeitschrift, bemühte sich um die wissenschaftliche Fundierung eines differenzierten Südosteuropabegriffs.¹³ Doch die Indienstnahme des Periodikums und der historischen Disziplin in toto durch den NS-Staat wurde dadurch nicht verhindert.¹⁴

Nach 1945 fällt zunächst auf, daß in der umfangreichen Literatur über die ehemaligen Ostgebiete Deutschlands, die in einem exakt noch zu bestimmenden Maß dem Paradigma der 'Ostforschung'¹⁵ weiterhin unterlag, die Geschichte der deutschösterreichischen Bevölkerung Krains und der Untersteiermark unterbelichtet blieb.¹⁶ So war es vor allem der in Pettau/Ptuj geborene, 1926 bis 1942 an der Universität Ljubljana, 1942 bis 1945 in Graz lehrende Archäologe und Historiker Balduin Saria, der an die einst "überragende [...] Bedeutung der Deutschen im geistigen Leben" Laibachs erinnerte.¹⁷ Der ebenfalls in Graz tätige Hans Pirchegger knüpfte an seine früheren Arbeiten an, indem er sich wieder um Nachweise für den "deutschen Charakter" der unter-

¹⁰ Z. B. Kraft, Doris: *Das untersteirische Drauland: Deutsches Grenzland zwischen Unterdrauburg und Marburg*, München 1935; Suetter, Hugo: *Der nationale Kampf in der Südsteiermark 1867 bis 1897*, München 1936 (Rez. von Franjo Baš, in: *Časopis za zgodovino in narodopisje* 31. 1936, S. 149f.).

¹¹ Sattler, Wilhelm: *Die Untersteiermark. Eine Darstellung der bevölkerungspolitischen und wirtschaftlichen Grundlagen*, Graz 1942; Schaufler, Hannelore: *Die Städte und Märkte der Untersteiermark. Eine vergleichende Übersichtsuntersuchung*, Graz 1945; weitere Literatur siehe *Deutsches Volk im europäischen Raum. Ein Verzeichnis grenz- und volkspolitischer Schriften*, Stuttgart 1938.

¹² Hafner, Stanislaus: *Die Laibacher Philharmonische Gesellschaft*. In: *SOF* 7. 1942, S. 202-217, Zitate S. 202 und 204.

¹³ Vgl. Valjavec, Fritz: *Südosteuropa und Balkan*. In: *SOF* 7. 1942, S. 1-8; ders.: *Zur Kritik und Methodik der Südosteuropa-Forschung*, ebd., S. 218-223.

¹⁴ Neueste Analysen, Erinnerungen, Interpretationen und weiterführende Literatur finden sich in: *Ver säumte Fragen. Deutsche Historiker im Schatten des Nationalsozialismus*, hg. von Rüdiger Hohls und Konrad H. Jarausch unter Mitarbeit von Torsten Bathmann, Jens Hacke, Julia Schäfer und Marcel Steinbach-Reimann, Stuttgart, München 2000; Haar, Ingo: *Historiker im Nationalsozialismus. Deutsche Geschichtswissenschaft und der "Volkstumskampf" im Osten*, Göttingen 2000.

¹⁵ Siehe Mühle, Eduard: 'Ostforschung'. *Beobachtungen zu Aufstieg und Niedergang eines geschichtswissenschaftlichen Paradigmas*. In: *Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung* 46. 1997, S. 317-350.

¹⁶ Siehe *Ost- und südostdeutsche Heimatbücher und Ortsmonographien nach 1945. Eine Bibliographie zur historischen Landeskunde der Vertreibungsgebiete*. Bearbeitet von Wolfgang Kessler, München etc. 1979, S. 5 und S. 244; Völkl, Ekkehard: *Das Deutschtum in Südosteuropa vor und nach 1945*. In: *Osteuropa und die Deutschen. Vorträge zum 75. Jubiläum der Deutschen Gesellschaft für Osteuropakunde*, hg. von Oskar Anweiler, Eberhard Reißner und Karl-Heinz Ruffmann, Berlin 1990, S. 288-303; Gottas, Friedrich: *Die Deutschen in Südosteuropa. Ein Überblick. Von den Ansiedlungen im Mittelalter und im 18. Jahrhundert zur Rückbewegung im 20. Jahrhundert*. In: *Südostdeutsches Archiv (im folgenden: SOA)* 34./35. 1991/1992, S. 5-22; *Bibliographisches Handbuch*, Band 1 (wie Anm. 3), S. 82-107.

¹⁷ Saria, Balduin: *Das Laibacher Deutschtum. Seine Entstehung und Entwicklung*. In: *Südostdeutsche Heimatblätter* 2. 1953, S. 3-9, Zitat S. 7; ders.: *Das Deutschtum zwischen Adria und Drau*. In: *Die Deutschen und ihre östlichen Nachbarn*, hg. von V. Aschenbrenner, Frankfurt/M. 1967, S. 246-252. – Zu Sarias Oeuvre siehe das Verzeichnis seiner Arbeiten in *Festschrift für Balduin Saria zum 70. Geburtstag*, München 1964, S. 493-513.

steierischen Städte Marburg und Pettau bemühte.¹⁸ In den von dem "Schutzverein" *Österreichische Landsmannschaft* herausgegebenen *Eckartschriften* wurden "leicht faßlich Themen der Volkstumsarbeit" behandelt. Der 1898 in Laibach geborene Hans Gerstner, der 1932 bis 1938 Mitglied der Hauptleitung des *Deutschen Schulvereins Südmark* war, erinnerte in dieser Reihe an das *Deutschtum in Krain*. Dabei machte er sich die Perspektive des Großgrundbesitzers und Reichsratsabgeordneten Josef Graf Barbo zu eigen, wonach "die Deutschen" in Krain stets "die Verfechter des einheitlichen Staatsgedankens" geblieben seien, wohingegen "die Slowenen" zur Erlangung eines "Großslowenien" oder eines "südslawischen Königreiches" nicht nur das alte Österreich in Frage gestellt, sondern auch die Deutschen in Krain bekämpft hätten.¹⁹

Balduin Saria gründete zusammen mit Karl Kurt Klein, Harold Steinacker und Fritz Valjavec 1957 die *Südostdeutsche Historische Kommission*, weil, wie Felix von Schroeder dies 25 Jahre später ausführte, das Münchener Südost-Institut, "das bis 1945 einen Teil seiner Aktivitäten auf die Erforschung der Geschichte der in Südosteuropa lebenden Deutschen verwendet hatte, diesen Teil seiner Forschungsarbeit in den fünfziger Jahren vernachlässigen mußte."²⁰ Günter Schödl hat in einem Rückblick erläutert, unter den Bedingungen der Systemkonfrontation und der Ideologisierung 'aktueller' Bereiche der Historie seien die Beziehungen zwischen Fachwissenschaft und nichtakademischer Geschichtsschreibung konfrontativ geblieben. Die Thematisierung südostdeutscher Aspekte habe im Verdacht der Nostalgie und des Revisionismus gestanden; der "offenen Wissenschaft" sei vorgeworfen worden, deutschfeindliche Propaganda zu begünstigen.²¹ Das Wirken der oben genannten Historiker vor und nach 1945, ihre Publikationstätigkeit in den einschlägigen Fachzeitschriften und die Aktivität im Rahmen der *Südostdeutschen Historischen Kommission* zeigen, daß die Konfrontationslinie nicht zwischen nichtakademischen Nostalgikern und Fachwissenschaft verlief. Letztere war keineswegs frei von nostalgischen Tönen, die gelegentlich eine beklemmende Kontinuität zum Ausdruck brachten.

Die Auflösung bisheriger Feindbilder und das Ende der sozialistischen Staatenwelt fördern die "Distanz zu den Nationalismen der 'Frontgenerationen'" und eine "freie Sicht auf die Vergangenheit".²² Drei Studien sollen hier erwähnt werden, die exemplarisch für die wachsende Kritikfähigkeit im Hinblick auf deutschnationales Wirken in der Endphase der österreichisch-ungarischen Monarchie stehen:

Theodor Veiter hat sine ira et studio die Lage der Deutschen bis 1848 in Kärnten, Steiermark, Küstenland, Triest sowie Krain und den "Rückgang des Deutschtums in Slowenien" in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts unter besonderer Berücksichtigung des Schul- und des Pressewesens geschildert. Dabei hat er auf die

¹⁸ Pirchegger, Hans: Der deutsche Bevölkerungsanteil in den untersteirischen Städten Marburg a. d. Dr. und Pettau im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. In: SOA 4. 1961, S. 3-18.

¹⁹ Zitat Barbo hier nach Gerstner, Hans: Das Deutschtum in Krain ohne das Gottscheer Land, Wien 1979, S. 19f.

²⁰ Schroeder, Felix von: 25 Jahre Südostdeutsche Historische Kommission. In: SOA 24./25. 1981/1982, S. 5-8, hier S. 5.

²¹ Schödl, Günter: Erinnerung und Analyse. Methodologische Bemerkungen zur südostdeutschen Geschichtsschreibung. In: Die Deutschen in Ostmittel- und Südosteuropa. Geschichte - Wirtschaft - Recht - Sprache. Band 1, hg. von Gerhard Grimm und Krista Zach, München 1995, S. 101-114, hier S. 102ff.

²² Suppan, Arnold (Hg.): Deutsche Geschichte im Osten Europas. Zwischen Adria und Karawanken, Berlin 1998, S. 16.

eskalierende Wirkung der von alldeutschen Kreisen in Österreich ausgehenden "Bemühungen um Erhaltung des Deutschtums in Slowenien" hingewiesen.²³

Der 1889 in Graz gebildete Verein *Südmark*, mit dem Eduard Staudinger sich befaßt hat, stellte eine der wichtigsten Organisationen dieser Kreise dar. 1894 bis 1907 wies die Steiermark die größte Zahl der Ortsgruppen auf, Krain blieb bis 1906 schwach organisiert, die Gründungswelle 1907 ging auf 15 neue Ortsgruppen in Gottschee/Kočevje zurück, änderte die Situation des Vereins in Krain generell aber nicht.²⁴ Durchschnittlich ließ der Verein während seines Bestehens rund ein Viertel seiner Gesamtausgaben in die Besiedlungspolitik fließen, mit der deutschsprechende Bauern und Gewerbetreibende angeblich unterstützt werden sollten. Anfangs zielten die Investitionen auf eine geschlossene deutsch besiedelte Landbrücke zwischen St. Egidij/Šentilj (an der heutigen österreichisch-slowenischen Grenze) und Marburg/Maribor, später stand der Zugang zur Adria im Vordergrund. Dabei wurden die sozialen Belange der Bauern nicht wirklich berücksichtigt, sondern instrumentalisiert für die "weitergespannten offensiven deutschen Hegemonievorstellungen in Mittel- und Südosteuropa".²⁵ Auch in der Verbandsführung war die Bauernschaft unterrepräsentiert. Es dominierte das akademisch gebildete Bürgertum (Politiker, Anwälte, Ärzte, Bibliothekare), und Fabrikanten, Handel- und Gewerbetreibende bildeten den Rückhalt des Vereins. Sie organisierten sich, weil sie "auf die Realität eines multinationalen Staates und seine Integrations- und Assimilationsprozesse abwehrend reagierten, diese verhindern sowie die dominierende Rolle der Deutschen festigen und absichern wollten."²⁶ Der Konfrontationskurs gegen die Slowenen und gegen die Habsburgermonarchie war in der Konzeption des Vereins angelegt, der sich am Deutschen Reich orientierte, als dessen 'Vorposten im Südosten' er sich gerierte. In Krain und im Küstenland blieb die *Südmark* im Vergleich zur Untersteiermark lange relativ defensiv eingestellt. Erst ab 1911/12 habe der Verein auch hier – nun vollends von den sozialen Interessen der Deutschsprachigen absehend – die "auf den Südosten Europas gerichteten politischen und ökonomischen Konzeptionen des Deutschen Reiches" übernommen.²⁷

Wie der fast ein Jahrzehnt vor der *Südmark*, 1880, gegründete *Deutsche Schulverein* agierte, hat Werner Drobesch untersucht.²⁸ "Hirn und Herz der Schulvereins-Bewegung" waren die akademisch Gebildeten, die sich den "Deutschtums-Glauben" während ihres Studiums an österreichischen und deutschen Universitäten angeeignet hatten²⁹ und ihn von dort in die vermeintlichen "Konfliktzonen" trugen. Im Vergleich zu Kärnten und der Steiermark war Krain relativ stark organisiert: Etwa 4,3 bis 4,5

²³ Veiter, Theodor: Die Lage der Deutschen in Slowenien 1848 bis 1941 und ihre Hauptprobleme. In: Der Donauraum 28. 1986, S. 63-92.

²⁴ Von insgesamt 59 Ortsgruppen der *Südmark* im Jahr 1894 befanden sich 43 (73%) in der Steiermark, 5 (8%) in Krain, von den 388 Ortsgruppen 1907 waren 118 (30 %) in der Steiermark, 25 (12%) in Krain. Die Dominanz ging 1907/08 auf Niederösterreich mit Wien über. Siehe Staudinger, Eduard G.: Die *Südmark*. Aspekte der Programmatik und Struktur eines deutschen Schutzvereins in der Steiermark bis 1914. In: Rumpler/Suppan (wie Anm. 4), S. 130-154, hier S. 133, Tabelle 1.

²⁵ Staudinger (wie Anm. 24), S. 139.

²⁶ Ebd., S. 154.

²⁷ Ebd., S. 137.

²⁸ Drobesch, Werner: Der Deutsche Schulverein 1880-1914. Ideologie, Binnenstruktur und Tätigkeit einer deutschnationalen Kulturorganisation unter besonderer Berücksichtigung Sloweniens. In: Bister, Feliks J./Peter Vodopivec (Hgg.): Kulturelle Wechselseitigkeit in Mitteleuropa. Deutsche und slowenische Kultur im slowenischen Raum vom Anfang des 19. Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkrieg. Symposium, Ljubljana 29.-31. Oktober 1990, Ljubljana 1995, S. 129-154.

²⁹ Drobesch (wie Anm. 28), S. 137.

Prozent der rund 28.000 deutschsprechenden Krainer waren Mitglieder des *Deutschen Schulverein*, in den beiden anderen innerösterreichischen Ländern blieben diese Werte unter einem Prozent.³⁰ In der Mitgliedschaft und Führung des Vereins war wie bei der *Südmark* das Bildungs- und Wirtschaftsbürgertum dominant.³¹ Selbst unter den Eltern der Schüler, die 1885 bis 1910 die Laibacher Schulvereins-Schule besuchten, weist die Statistik einen Arbeiteranteil von nur 1,5 Prozent aus.³² Dabei ist es nicht unwahrscheinlich, daß es sich um Schüler slowenischer Herkunft handelt, denn von 1885 bis 1898 zählten elf bis 18 Prozent jedes Schülerjahrgangs der Sprache nach zu den Slowenen.³³ Deutschsprechende Arbeiter und Bauern waren auch für den *Deutschen Schulverein* nur das Piedestal einer weit über deren Interessen hinausreichenden expansiven Politik. Der Schulvereins-Gedanke scheint keineswegs "die Völker",³⁴ sondern lediglich, wirkungsmächtig und verhängnisvoll genug, das deutschorientierte Bildungs- und Wirtschaftsbürgertum ergriffen zu haben.

Wie die *Südmark* richtete sich der *Deutsche Schulverein* zunehmend nach der alldeutschen Bewegung aus und machte sich dadurch selbst "zu einem Element, das die staatliche Desintegration vorbereitete."³⁵ Drobosch hat gezeigt, wie der Verein das "bis in die Mitte des 19. Jahrhunderts gültige Ideal der Viel- und Mehrsprachigkeit als spezifische[n] Ausdruck der österreichischen gesamtstaatlichen politischen Kultur" von 1880 an bekämpfte und seine Klientel zu einem "betont nationalen Standpunkt" führte. Offen bleibt die Frage, wie "mit einem Male" (sic!) jahrzehntelang gültige Werte in Frage gestellt werden konnten. Auch der Wandel "vom gemäßigten zum radikalen Deutschnationalismus mit seinen pangermanisch-antisemitisch-antiklerikalen Facetten"³⁶ in den 1890er Jahren ist in bezug auf Krain und die Untersteiermark fraglich. Bildete hier wie in Ungarn³⁷ der Antisemitismus das entscheidende Ferment für die Radikalisierung? Den Studien von Janez Cvirn zufolge war die Radikalisierung der untersteirischen Deutschen eher eine Reaktion auf die Erfolge der slowenischen Nationalpolitik. Den Antisemitismus der "Alldeutschen Bewegung" Georg von Schönerers, die "für den Zusammenschluß aller Deutschen in einem Reich warb und [...] im Jahre 1900 im Wiener Parlament [verlangte], eine Prämie für jeden 'niedergemachten' Juden auszusetzen",³⁸ hatten die Untersteirer zurückgewiesen.³⁹ In Krain und der Untersteiermark sind demnach die ideologischen und politischen Veränderungen bei den Deutschnationalen nur mit Blick auf das Wechselspiel mit dem slowenischen nationalen Lager und der slowenischsprechenden Bevölkerung adäquat zu erfassen.

³⁰ Ebd., S. 144.

³¹ Ebd., S. 133, Tabelle 2.

³² Ebd., S. 153, Tabelle 7.

³³ Im Schuljahr 1898/99 sank der Anteil der 'Slowenen' laut Schulstatistik erstmals unter zehn Prozent, ab 1902 waren die 'Slowenen' mit Werten von 0 bis 2,9% marginalisiert. Siehe ebd., S. 152, Tabelle 6.

³⁴ "Der Schulvereins-Gedanke hat die Völker ergriffen." Ebd., S. 131.

³⁵ Ebd., S. 154.

³⁶ Ebd., S. 136.

³⁷ Schödl, Günter: Alldeutscher Verband und deutsche Minderheitenpolitik in Ungarn 1890-1914. Zur Geschichte des 'extremen Nationalismus', Frankfurt/M. etc. 1978.

³⁸ Opitz, Reinhard: Faschismus und Neofaschismus, Frankfurt/M. 1984, S. 32f.

³⁹ Cvirn, Janez: Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861-1914), Maribor 1997, S. 146f.

Zur Geschichte der Slowenen

Die deutschsprachige Geschichtsschreibung über die Geschichte und Kultur der Slowenen vom Ausgang des 18. Jahrhunderts an beginnt mit der 1881 im Rahmen des mehrbändigen Werkes *Die Völker Oesterreich-Ungarns* erschienenen Gesamtarstellung von Josef/Josip Šuman, den das "Slowenische Biographische Lexikon" kaum übersetzbar, aber nicht zu Unrecht als *narodni delavec* ("nationaler Arbeiter") bezeichnet hat.⁴⁰ Im Vergleich mit Anton Linhart, dessen *Versuch einer Geschichte von Krain* nur bis in das 9. Jahrhundert reicht⁴¹ und deshalb hier nicht berücksichtigt wird, oder mit August Dimitz (siehe Anm. 66) wird deutlich, daß Šuman als nationalbewußter Slowene zu Werke ging. Seine systematisch-diachron angelegte Studie hat ihren zeitlichen Schwerpunkt in der mittelalterlichen Geschichte, das ausgehende 18. und das 19. Jahrhundert kommen nur skizzenhaft zur Geltung, vor allem unter kulturgeschichtlichen Aspekten.⁴²

Acht Jahrzehnte gerieten die Slowenen als eigenständiges Thema der deutschsprachigen Geschichtsschreibung fast völlig aus dem Blick. Sie gingen buchstäblich unter den Südslawen, die seit der Staatsgründung 1918 als politischer Faktor in toto beachtet wurden, auf. Ein namhafter Beobachter südslawischer Probleme war Hermann Wendel, der in seinem Werk *Der Kampf der Südslawen* auch das "Slowenentum" kurz berücksichtigt und betont hat, daß für die slowenische Nationalbewegung (wie für die serbische und kroatische) die ersten entscheidenden Anstöße von außen, aus Wien und Graz gekommen seien.⁴³ Das spätere Zentrum der Bewegung hat Wendel nicht in Klagenfurt verortet, vielmehr sei in den sechziger Jahren "allgemach Laibach in die ihm zustehende führende Rolle" aufgerückt.⁴⁴

Erst in den sechziger Jahren weckten kulturelle Fragen das Interesse historisch-philologischer Forscher. Stanislaus Hafner hat den Slawisten Franz von Miklosich/Miklošič (1813-1891) als "österreichisch-slowenischen Slawisten von europäischem Rang" porträtiert, der eine "weltbürgerliche Haltung" gelebt habe. Sein Nationalbewußtsein sei rein sprachlich orientiert gewesen und sein Lebenswerk stehe "außerhalb nationalistischer Kategorien".⁴⁵

Bartholomäus/Jernej Kopitar (1780-1844) würdigte Hafner als Begründer der Slawistik und Balkanistik in Wien, als Förderer der slowenischen Schriftsprache und des sprachlich-kulturellen Reformwerks von Vuk Stefanović Karadžić (1787-1864). Die austroslawistische Überzeugung, Österreich könne und solle die Heimat der Südslawen sein, wollte Hafner – anders als Sergio Bonazza zwanzig Jahre nach ihm⁴⁶ – nicht als

⁴⁰ Šuman lebte von 1836 bis 1908. Siehe SBL III (1960-71), S. 724f.

⁴¹ Siehe Linhart, Anton: *Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen südlichen Slaven Oesterreichs*. Erster Band, Nürnberg 1796; ders.: *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs*. Zweiter Band, Nürnberg 1796.

⁴² Die Beiträge über *Sitten und Gebräuche* sowie über die *slovenische Literatur* haben Fr. Hubad (S. 79-105) und Fr. Simonič (S. 123-172) beige-steuert.

⁴³ Wendel, Hermann: *Der Kampf der Südslawen*, Frankfurt/M. 1925, S. 238f.

⁴⁴ Ebd., S. 365. Siehe ders.: *Südslawische Silhouetten*, Frankfurt/M. 1924; ders.: *Die Habsburger und die Südslawenfrage*, Belgrad, Leipzig 1924.

⁴⁵ Hier schloß sich Hafner dem Urteil des Romanisten Hugo Schuchhardt an, siehe Hafner, Stanislaus: *Über Miklosichs Weltbild und das Verhältnis zum Deutschtum*. In: *Ostdeutsche Wissenschaft* 9. 1962, S. 228-255.

⁴⁶ Für ihn gilt Kopitar als "the true founder of Austro-Slavism". Siehe Bonazza, Sergio: *Austro-Slavism as the motive of Kopitar's work*. In: *Slovene Studies* 5. 1983, S. 155-164, hier S. 163.

das Werk Kopitars dargestellt sehen, der damit überschätzt würde. Diese Gedanken hätten vielmehr eine längere Tradition.⁴⁷

In der Festschrift für Balduin Saria hat Josef Matl die *Bedeutung Erzherzog Johanns für den national-kulturellen Fortschritt der Slowenen und Kroaten* hervorgehoben. Über das in der Forschung bis dato Akzeptierte hinaus – die fortschrittliche Bedeutung des Josephinismus und Johanns (1782-1859) positive Einstellung dazu – hat Matl die Synthese von Josephinismus, Liberalismus, romantisch-nationalem Gedankengut und praktisch-organisatorischer Aktivität als die entscheidende Voraussetzung bezeichnet, slowenische Politiker zu inspirieren, nicht mehr im kosmopolitischen Sinn, sondern in "spezifisch nationaler Art" aktiv zu werden. Vier Auswirkungen hat Matl festgestellt: Förderung der Sprache, Aufbau von Institutionen als Basis der "Vaterländerei", Förderung der Wirtschaft, politische Unterstützung aus Wien und Graz, schließlich "die Wertschätzung, Verehrung und Dankbarkeit, der sich Erzherzog Johann bei den Slowenen in Steiermark, Kärnten und Krain, aber auch bei den Kroaten erfreute".⁴⁸

Der in Frankfurt/M. wirkende Slawist Lojze Krakar hat für die Festschrift für Anton Slodnjak *das Echo der ersten Aufführungen Schiller'scher Dramen am slowenischen Theater zu Laibach* untersucht. Die von der 1867 gegründeten "Dramatischen Gesellschaft" (*Dramatično društvo*) aufgeführten Darbietungen – 1875 erstmals Schillers "Räuber", 1877 "Kabale und Liebe", 1895/96 wieder die "Räuber" – fanden demnach regen Zuspruch. Viele junge Menschen habe Schillers Idealisierung von "Freiheit, Recht und Wahrheit" angesprochen, und das slowenische Publikum begeisterte sich für den "großen deutschen Dichter" bis Mitte der neunziger Jahre ungeachtet der seit den siebziger Jahren schärfer werdenden kultur- und nationalpolitischen Spannungen.⁴⁹ Krakar zufolge verminderte sich am slowenischen Theater das Interesse an Schiller erst um die Jahrhundertwende.⁵⁰

Ein Aufsatz von Saria über die *ersten slowenischen Tabore zu Luttenberg und Sachsenfeld* signalisiert den Beginn eines in den siebziger und achtziger Jahren wachsenden Interesses an den sozialen und politischen Strukturen der slowenischen Nationalbewegung. Die Tabor-Bewegung (1868-71) hat Saria auf den Ausgleich von 1867 zurückgeführt, den die slowenische Seite als "Grab des nationalen Lebens" betrachtet habe, da sie sich nicht auf das 1867 bestätigte historische Recht habe berufen können. Die Dezember-Verfassung des gleichen Jahres habe die rechtliche Basis für öffentliche Großveranstaltungen geboten. Die Grazer Statthalterei habe den Antrag auf Bewilligung der ersten Versammlung (am 9.8.1868 in Luttenberg/Ljutomer) gleich bestätigt und nicht – wie in der slowenischsprachigen Geschichtsschreibung zu lesen ist⁵¹ – zuerst abgelehnt. Die Obrigkeit maß auch dem zweiten Tabor (am 6. 9. 1868 in

⁴⁷ Hafner, Stanislaus: Das austro-slawische kulturpolitische Konzept in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In: Österreichische Osthefte (im folgenden: ÖOH) 5. 1963, S. 435-444.

⁴⁸ Matl, Josef: Leistung und Bedeutung Erzherzog Johanns für den national-kulturellen Fortschritt der Slowenen und Kroaten. In: Festschrift für Balduin Saria zum 70. Geburtstag, München 1964, S. 310-330.

⁴⁹ Auf diese Spannungen hat Pelikan, Egon: Theater, Politik und Gesellschaft. Aspekte der Geschichte des slowenischen Theaters in Ljubljana/Laibach in den Jahren 1867 bis 1918. In: Uhl, Heidemarie (Hg.): Kultur – Urbanität – Moderne. Differenzierungen der Moderne in Zentraleuropa um 1900, Wien 1999, S. 139-180, hingewiesen.

⁵⁰ Krakar, Lojze: Das Echo der ersten Aufführungen Schiller'scher Dramen am slowenischen Theater zu Laibach. In: Studia Slovenica Monacensia in honorem Antonii Slodnjak septuagenarii, München 1969, S. 65-73.

⁵¹ Vošnjak hatte dies in seinen Erinnerungen berichtet; dies übernahmen Gorše, M.: Doktor Valentin

Sachsenfeld/Žalec) keine Bedeutung zu, da die Forderungen der ersten Versammlung "vollkommen im Sande verlaufen" seien.⁵² In Laibach hätten die Slowenen mehr mit der Lauheit der konservativen "Altslowenen" zu kämpfen gehabt als mit der deutschen Bürokratie. Erst der vierte Tabor fand in Krain, in Vižmarje bei Laibach am 17. Mai 1869 statt, und trotz des Erfolges (ca. 30.000 Teilnehmer) habe Janez Bleiweis, der führende Kopf der Laibacher Slowenen, am 13. Mai 1871 an Etbin Costa geschrieben, daß er an keinem Tabor mehr teilnehmen wolle. Sarias Fazit: "Den Krainern, wo die 'Altslowenen' unter Bleiweis die Führung hatten, ging es vor allem um eine Stärkung der Landesautonomie",⁵³ auch wenn die Tabor-Bewegung insgesamt das Nationalbewußtsein der breiten Volksmassen gehoben und damit "leider oft auch zur Verschärfung des nationalen Gegensatzes" beigetragen habe.⁵⁴

Walter Lukan hat in seiner umfangreichen Besprechung Edvard Kardeljs *Vierteilung*⁵⁵ das Drei-Phasen-Modell von Miroslav Hroch⁵⁶ auf die slowenische Entwicklung angewendet: Die "Gelehrtenphase" (Phase A) datierte Lukan auf den Ausgang des 18. Jahrhunderts (Pohlin, Linhart, Kopitar, Vodnik u. a.). Die Zeit des "nationalen Erwachens" (Phase B) habe ohne scharfe Trennung von Phase A im frühen 19. Jahrhundert begonnen und über 1848 hinausgereicht. Erst mit der Tabor-Bewegung habe die Massenbewegung und politische Affirmation des nationalen Strebens (Phase C) eingesetzt. Von diesem Moment an, in dem die "slovenische Nation [...] die politische Bühne" betrat, so Lukan, sahen die Deutschsprechenden ihre Führungspositionen in Politik, Kultur und Wirtschaft bedroht, und es brachen "die nationalen Gegensätze offen auf."⁵⁷

Rüdiger Malli hat das Jahr 1848, dessen Bedeutung für die slowenische Nationalbewegung von Lukan und Matl relativiert worden war, wieder aufgewertet. Infolge der sozialökonomischen Veränderungen nach 1848 seien die beiden Haupthemmnisse – das Fehlen von Adel und Bürgertum als nationsfördernde Kräfte und die Verteilung der slowenischen Bevölkerung auf die Kronländer Görz-Gradisca, Triest, Istrien, Krain, Kärnten und Steiermark – überwunden worden: Die katholische Geistlichkeit habe die Verbindung zu der überwiegend slowenischsprechenden Landbevölkerung hergestellt; die Bauern "zogen sich zwar von der Revolution zurück, die für sie nur die Sache des deutschen Bürgertums war, konnten aber allmählich von der Geistlichkeit mobilisiert werden, wobei lange Zeit naturgemäß der Kampf der Kirche gegen den Liberalismus im Vordergrund stand und in zweiter Linie erst das nationale Moment mitschwang."⁵⁸ Aus dieser von der Geistlichkeit geschulden, antiliberal und national geprägten Bauernschaft

Zarnik, narodni buditelj, pisatelj in politik. Laibach 1940, S. 87; Vrtnjak, Viktor: Prvi slovenski tabor v Ljutomeru. In: Svet med Muro in Dravo. Ob stoletnici 1. slovenskega tabora v Ljutomeru 1868-1968, Maribor 1968, S. 382-473.

⁵² So der Bezirksvorsteher in Cilli in seinem Bewilligungsschreiben, zit. nach Saria, Balduin: Die ersten slowenischen Tabore zu Luttenberg und Sachsenfeld im Jahre 1868. Ein Beitrag zum steirischen Anteil an der Nationswerdung der Slowenen. In: Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark 60. 1969, S. 85-105, hier S. 97f.

⁵³ Saria (wie Anm. 51), S. 103.

⁵⁴ Ebd., S. 104.

⁵⁵ Kardelj, Edvard: Die Vierteilung. Nationale Frage der Slowenen, Wien, Frankfurt, Zürich 1971.

⁵⁶ Hroch, Miroslav: Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen, Praha 1968.

⁵⁷ Lukan, Walter: Zur nationalen Frage eines kleinen Volkes. Edvard Kardeljs Darstellung zur Entwicklung der nationalen Frage bei den Slovenen. In: ÖOH 16. 1974, S. 34-52, S. 42-46.

⁵⁸ Malli, Rüdiger: Die Sozialstruktur und das nationale Erwachen der Slowenen. In: ÖOH 20. 1978, S. 284-291, S. 286.

seien die "Träger einer schärferen Formulierung des Nationalgedankens" rekrutiert worden. Die liberalen "Jungslowenen" unter ihnen hätten sich gegen das konservative Lager letztlich nie durchsetzen können. Zwar verfügten sie in Laibach/Ljubljana mit Ivan Hribar über einen einflußreichen Kommunalpolitiker und seit 1896 Bürgermeister und erlangten auch in Pettau/Ptuj, Cilli/Celje und Marburg/Maribor einige Bedeutung.⁵⁹ Doch weil in der Untersteiermark die nationalpolitischen Möglichkeiten für die Slowenen ungünstiger gewesen seien als in Krain, habe sich der Schwerpunkt des politischen Lagers stets wieder "zu Gunsten der klerikalen Richtung, die in der Geistlichkeit einen Organisations- und Einflußfaktor erster Ordnung besaß", verschoben.⁶⁰ Die höhere *Bildung der modernen slowenischen Intelligenz* erfolgte, wie Gerhard Grimm anhand der Promovierten festgestellt hat, vor allem in Wien und Graz. Für die Zeit von 1872 bis 1949 hat Grimm 195 promovierte Slowenen und 36 promovierte Sloweninnen erfaßt, davon 131 in Wien, 96 in Graz, 4 in Innsbruck.⁶¹

Ende der achtziger Jahre hat Hafner den Forschungsstand über *das Entstehen der slowenischen Nationalkultur* zusammengefaßt: Das slowenische Beispiel bestätige, daß "Religion, Sprache und Geschichte eines Volkes miteinander hundertfach verbunden" seien. Fehle, wie bei den Slowenen, die eigenstaatliche Tradition, sei die Geschichtskonzeption "an die *Sprache* und an die *Geschichtswirksamkeit des nationalen Prinzips* geknüpft".⁶² Religion, Sprache, mündliche und schriftliche Literatur bildeten daher die entscheidenden Integrationsfaktoren "bei der Bildung des nationalen Selbstbewußtseins".⁶³ Die Rezeption der Schriften von Johann Gottfried Herder (1744-1803) hatte dabei keine Initialwirkung, sondern eine bestätigende, aufbauende, nachdem "in Slowenien das Interesse der Intelligenz für das Volksschaffen bereits geweckt" worden war.⁶⁴

Die Geschichtsschreibung mit territorialem Zugang und dem Blick auf Slowenen und Deutsche im Konnex

Diese Geschichtsschreibung begann, soweit sie Informationen über die Geschichte seit Ende des 18. Jahrhunderts bietet, mit der 1874-76 ausgelieferten *Geschichte Krains* von August Dimitz (1827-1886), dem langjährigen Sekretär des *Historischen Vereins für Krain*. Die dortige Tätigkeit des gebürtigen Laibachers⁶⁵ war wie sein Hauptwerk der "Landesgeschichte" gewidmet, nicht der nationalen Sache der Slowenen oder der Deutschen. Er wollte den "Wunsch nach einer Geschichte Krains" befriedigen und die

⁵⁹ Ebd., S. 286f.

⁶⁰ Malli, Rüdiger: Die politischen Richtungen bei den Slowenen der Untersteiermark von der Dezemberverfassung bis zum Ersten Weltkrieg. In: Die Donaumonarchie und die südslawische Frage von 1848 bis 1918. Texte des ersten österreichisch-jugoslawischen Historikertreffens, Gösing 1976, hg. von Adam Wandruszka, Richard G. Plaschka und Anna M. Drabek, Wien 1978, S. 75-85, hier S. 80.

⁶¹ Grimm, Gerhard: Die Bildung der modernen slowenischen Intelligenz. In: Serta Balcanica-Orientalia Monacensia in honorem Rudolphi Trofenik septuagenarii, München 1981, S. 111-125.

⁶² Hafner, Stanislaus: Kirche, Staatlichkeit, Sprache und Volkstum im Vielvölkerstaat und das Entstehen der slowenischen Nationalkultur. In: Sprachen und Nationen im Balkanraum. Die historischen Bedingungen der Entstehung der heutigen Nationalsprachen, hg. von Christian Hannick, Köln, Wien 1987, S. 1-21, hier S. 21 und S. 4 (kursiv bei Hafner).

⁶³ Ebd., S. 21.

⁶⁴ Sundhaußen, Holm: Der Einfluß der Herderschen Ideen auf die Nationsbildung bei den Völkern der Habsburger Monarchie, Berlin 1973, S. 151.

⁶⁵ Janša-Zorn, Olga: Historično društvo za Krajnsko, Ljubljana 1996, S. 197-200 (vgl. meine Rezension in: SOF 57. 1998, S. 565f.).

"Liebe zur Heimat" unterstützen, die "nur in der genaueren Kenntnis ihrer Geschichte wurzeln kann".⁶⁶

Auch wenn Peter von Radics (1836-1919) die Geschichte Krains, die Geschichte des Laibacher Schießstandes, das Leben und Wirken von Anastasius Grün, die Geschichte des Buchhandels und der Laibacher Volksküche, die Schulfeier in Laibach anlässlich des 300. Jahrestages der Schlacht bei Sissek (22. Juni 1593), das Werk des *krainischen Historiographen* Schönleben, die Geschichte der Post und der Laibacher Feuerwehr und die Entwicklung des deutschen Theaterwesens darstellte, leitete ihn weder Deutschthumsdenken, noch slowenisches Nationalbewußtsein, sondern landesgeschichtliches Interesse.⁶⁷ Gleiches gilt für zwei Zeitschriftenaufsätze von Peter Hitzinger (1812-1867)⁶⁸ und eine Reihe eigenständiger Schriften⁶⁹ über diverse Aspekte der regionalen Kirchen- und Kulturgeschichte, die vor dem Ersten Weltkrieg entstanden sind. Eine gesamtösterreichische Perspektive weisen die frühen statistischen Werke von Joseph Hain, Karl Freiherr von Czoernig, Richard Pfaundler und die Veröffentlichungen der k. k. Statistischen Zentralkommission in Wien auf, die Angaben zur Demographie in Krain und der Steiermark enthalten.⁷⁰

Eine Ausnahme unter den vor 1914 publizierten Werken mit territorialem Zugang stellt die von Andreas Gubo verfaßte *Geschichte der Stadt Cilli* dar, die zwar formal

⁶⁶ Dimitz, August: Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813. Mit besonderer Rücksicht auf Kulturentwicklung. Erster Theil, Laibach 1874, S. III.

⁶⁷ Radics, Peter von: Geschichte Krains. Ein Handbuch, Laibach 1862; ders.: Die Geschichte des Laibacher k. k. privaten Landeshaupt-Schiesstandes 1562-1862, Laibach 1862; ders.: Anastasius Grün und seine Heimat, Stuttgart 1876; ders.: Anastasius Grün. Verschollenes und Vergilbtes aus dessen Leben und Wirken, Leipzig 1879; ders.: Geschichte des deutschen Buchhandels in Krain. In: Archiv für Geschichte des Deutschen Buchhandels, Leipzig 1881; ders.: Geschichte der Laibacher Volksküche, Laibach 1887; ders.: Die Siegesfeier der Schlacht bei Sissek am 22. Juni 1593, Laibach 1893; ders.: Der krainische Historiograph Johann Ludwig Schönleben. In: Mitteilungen des Musealvereins für Krain 7. 1894, S. 1-72; ders.: Die k. k. Post in Krain und ihre geschichtliche Entwicklung, Laibach 1896; ders.: Die Laibacher Freiwillige Feuerwehr 1870-1899, Laibach 1899; ders.: Schiller auf der deutschen Bühne in Laibach, Laibach 1905; ders.: Die Entwicklung des deutschen Bühnenwesens in Laibach, Laibach 1912.

⁶⁸ Hitzinger, Peter: Die kirchliche Eintheilung Krains seit der ersten Einführung des Christenthums bis zur Gegenwart. In: Archiv für die Landesgeschichte des Herzogthums Krain, 2-3. 1854, S. 76-119; ders.: Das Quecksilberbergwerk Idria. In: Blätter aus Krain 4. 1860, S. 90-135.

⁶⁹ Puff, Rudolf G.: Marburg in Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte, 2 Bände, Graz 1847; Hitzinger, Peter: Das Quecksilberbergwerk Idria, von seinem Beginne bis zur Gegenwart, Laibach 1860; Kosar, Franz: Anton Martin Slomšek, Fürst-Bischof von Lavant, dargestellt in seinem Leben und Wirken, Marburg 1863; Vrhovec, Ivan: Die wohlöbliche landesfürstliche Hauptstadt Laibach, Laibach 1886; Globočnik, A. von: Überblick der Verwaltungs- und Rechtsgeschichte des Landes Krain, Laibach 1888; Ilwof, Franz: Der Protestantismus in Steiermark, Kärnten und Krain vom XVI. Jahrhundert bis in die Gegenwart, Graz 1900; Gruden, Josip: Das soziale Wirken der katholischen Kirche in der Diözese Laibach (Herzogtum Krain), Laibach 1906; Kokol, Hadrian: Die Geschichte der Franziskanerkloster in Untersteiermark (1750-1850), Gorizia 1915.

⁷⁰ Czoernig, Carl Freiherr von: Statistisches Handbüchlein für die Oesterreichische Monarchie, Wien 1861; Czoernig, Carl Freiherr von: Die ethnologischen Verhältnisse des österreichischen Küstenlandes nach dem richtiggestellten Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1880, Triest 1885; Hain, Joseph: Handbuch der Statistik des österreichischen Kaiserstaates, Wien 1852; Pfaundler, Richard: Die nationalen Verhältnisse in Steiermark am Ausgange des 19. Jahrhunderts. In: Statistische Monatschrift 11. 1906, S. 401-430; Statistisches Jahrbuch der Oesterreichischen Monarchie, hg. von der K. K. Statistischen Central-Commission, Wien 1. 1863-19. 1881. Weitere Literatur bei Rumpler/Suppan (wie Anm. 4), S. 24f.

territorial- bzw. stadtgeschichtlich angelegt, inhaltlich jedoch von "völkischem Geiste getragen" ist.⁷¹

Mit der Auflösung der Donaumonarchie endete die deutschsprachige Geschichtsschreibung aus landesgeschichtlicher Perspektive. Es gab nur noch einzelne Arbeiten in der Art der Arbeit Gubos, zum Beispiel Pircheggers *Geschichte der Steiermark*, worin Erzherzog Johann, dessen *Bedeutung für den national-kulturellen Fortschritt der Slowenen* Matl 30 Jahre später hervorhebt,⁷² als "Bannerträger des deutschen Gedankens" bezeichnet wird.⁷³

Landesgeschichtliches Interesse begann sich erst wieder in den fünfziger Jahren in zwei Dissertationen zur Kirchengeschichte und über die *slowenische Wiedergeburt im Lichte der deutschsprachigen Publizistik* zu manifestieren.⁷⁴ Auch in den sechziger und siebziger Jahren blieb es bei Einzelleistungen: Stanislaus Hafner widmete sich dem Problem der Sprache *als Kulturfaktor* im Hinblick auf Wechselbeziehungen in sprachlichen Grenzräumen und betonte, daß die slawischen Schriftsprachen nicht nur "Werte und Erfahrungen der eigenen Nationalkulturen, sondern auch der Kultur der übernationalen Sinneinheiten" enthielten.⁷⁵ Auf der kultursprachlichen Ebene sei die Wechselbeziehung im slowenisch-deutschen Grenzraum ein Spiegel der "Gegebenheiten dieser europäischen Brückenlandschaft". Mit den Reformen Erzherzog Johanns sei ein übernationales kulturpolitisches Klima entstanden, das bis Anfang des 20. Jahrhunderts die "Welt der Elitegruppen der Völker der Monarchie" geprägt habe, "jener Intellektuellen, die nationale Zeitströmungen mit dem Reichsdenken zu einer fruchtbaren Synthese auf übernationaler Ebene zu verbinden verstanden". Sie schufen eine "übernationale, polyglotte, österreichische Kultur- und Bildungseinheit".⁷⁶

Dana Zwitter-Tehovnik hat die *Wirkungen der Französischen Revolution in Krain* untersucht und festgestellt, daß die schnell bekannt gewordenen Ereignisse zwar die Landbevölkerung "zu einer regelrechten Aufstandsbewegung" 1789/90 motiviert, die "perfekten" Gegenmaßnahmen aber weiterführende Aktionen erstickt hätten.⁷⁷ Auf die ex abrupto eingerichteten Illyrischen Provinzen, so Walter Markov, habe die Bevölkerungsmehrheit hingegen abwartend bis abweisend reagiert. Die vorher bedeutungslose Hauptstadt Krains sei allerdings "Metropole" geworden, in der sich die "gemäßigten slowenischen Aufklärer" sammeln konnten.⁷⁸ Deren historische Leistung hat Markov in seiner unnachahmlichen Art gewürdigt: Sie "[...] fühlten sich dem einfachen Volk verbunden [...]; direkten Kontakt zu den Massen besaßen jedoch auch sie nicht. [...] Vodnik [...] öffnete einen Türspalt zu dem geschichtlichen Schauraum, in dem der Motor der nationalen Idee – mit all ihren Vorzügen und Schattenseiten – nicht

⁷¹ Gubo, Andreas: *Geschichte der Stadt Cilli vom Ursprung bis auf die Gegenwart*, Graz 1909, S. 467.

⁷² Siehe Matl (wie Anm. 48).

⁷³ Pirchegger, Hans: *Geschichte der Steiermark 1740-1919 und die Kultur- und Wirtschaftsgeschichte 1500-1919*, Graz, Wien, Leipzig 1934, S. 369f.

⁷⁴ Herzele, Josef: *Die josephinische Pfarrorganisation jenseits der Drau*, Graz 1950; Morskoi, Johanna: *Die slowenische Wiedergeburt im Lichte der deutschsprachigen Publizistik von 1800-1850*, Wien 1954.

⁷⁵ Hafner, Stanislaus: *Schriftsprache als Kulturfaktor bei den Slaven*. In: *Aus der Geisteswelt der Slaven*. Dankesgabe an Erich Koschmieder, München 1967, S. 32-54, S. 54.

⁷⁶ Hafner, Stanislaus: *Sprachliche Wechselbeziehungen im deutsch-slowenischen Grenzraum*. In: *SOA 15./16. 1972/73*, S. 191-209, hier S. 205 und S. 207.

⁷⁷ Zwitter-Tehovnik, Dana: *Wirkungen der Französischen Revolution in Krain*, Wien-Salzburg 1975, S. 261f.

⁷⁸ Markov, Walter: *Zum Stellenwert des Napoleonischen Illyrien*. In: *Revue des Etudes Sud-Est Europeennes 17. 1979, H. 2, S. 269-281, hier S. 275-279.*

mehr zum Stillstand kommen wird. Diesem eine neue Fortschrittstradition begründenden Elan, vor dem einem Metternich grauen wird, nicht ihren beiläufigen Pegasusritten verdankt das kleine Häuflein der Laibacher 'Illyrier' die Achtung, die es sich bis hin zum Sozialisten Ivan Cankar und einer von durchaus anderen Klassenkräften und Auffassungen bestimmten Gegenwart bewahrte."⁷⁹

Zu erwähnen bleiben die populärwissenschaftliche *historische Betrachtung* über *Deutsche und Slowenen in Krain* von Wilhelm Baum⁸⁰ und die Dissertation von Emil Brix über die *Sprachenstatistiken in den zisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910*. Brix hat die polarisierenden Effekte der seit 1880 üblichen Umgangsspracherhebungen verdeutlicht. Diese Erfassung nahm keine Rücksicht auf die oft mehrsprachige Bevölkerung, die sich im Fragebogen für eine der Hochsprachen entscheiden mußte. Die Regierung und die nationalpolitischen Lager deuteten die Angabe der Umgangssprache als Bekenntnis zur Nation. So entbrannte ein Kampf um die Sprache als Instrument politischen Machtgewinns. Brix hat gezeigt, daß die seit 1880 erhobenen Daten weniger Ausdruck ethnischer Gegebenheiten als vielmehr Widerspiegelung politischer Kräfteverhältnisse sind. Der eigentliche Zweck der Statistiken, eine Basis zu finden für eine Politik zum Wohle aller Völker der Monarchie, wurde vollständig verfehlt.⁸¹

Schließlich hat Helmut Rumpler die Frage nach dem *nationalpolitischen Gehalt der Politik der Wiener Regierung gegenüber Illyrien-Krain* von 1848 bis Mitte der 1850er Jahre dahingehend beantwortet, daß die neoabsolutistische Politik "gesamtstaatlich orientiert, ohne bewußte und entschiedene Germanisierungstendenzen" gewesen sei.⁸²

Seit der zweiten Hälfte der achtziger Jahre boten sich neue Möglichkeiten für den wissenschaftlichen Dialog.⁸³ Bei der Ersten slowenisch-österreichischen Historikertagung in Bled 1993 ist z. B. Ernst Bruckmüller der Frage nachgegangen, wie die auch in der Gegenwart nachweisbaren österreichischen Stereotypen über Slowenen entstanden sind. Seinem Befund zufolge waren die negativen Bilder bereits 1851 wirksam und wurden bis in die dreißiger Jahre des 20. Jahrhunderts nationalistisch-darwinistisch verschärft.⁸⁴ In den Schriften Friedrich von Gagerns (1882-1947) hat Bruckmüller typische Ansichten bewußter Deutschösterreicher und "bewußter Krainer", eines heute ausgestorbenen Typs, über Slowenen ausgemacht: Diese Sicht sei durchaus wohlwollend und von Sympathie gekennzeichnet gewesen, aber die Sicht des Aristokraten, und aus dieser waren die Slowenen "unten".⁸⁵

⁷⁹ Ebd., S. 281; vgl. auch Jahrbuch der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig 1971-1972, Berlin 1974, S. 149f.

⁸⁰ Baums Interesse gilt vor allem den Spuren der Kulturentwicklung deutscher und slowenischer Provenienz. Siehe Baum, Wilhelm: *Deutsche und Slowenen in Krain. Eine historische Betrachtung*, Klagenfurt 1981.

⁸¹ Brix, Emil: *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910*, Wien, Köln, Graz 1982.

⁸² Rumpler, Helmut: *Zentralistische Reichspolitik oder Germanisierung? Zum nationalpolitischen Gehalt der Politik der Wiener Regierung gegenüber Illyrien-Krain von der Revolution 1848 zum Neoabsolutismus*. In: Rumpler/Suppan (wie Anm. 4), S. 63-84, hier S. 82.

⁸³ Ausdruck dessen sind u. a. die bereits zitierten, von Rumpler/Suppan (wie Anm. 4) und von Bister/Vodopivec (wie Anm. 28) herausgegebenen Sammelbände.

⁸⁴ Bruckmüller, Ernst: *Entfernte Verwandte. Stereotypen, Klischees und Vorurteile in der Beurteilung der Slowenen seitens der (Ost-) Österreicher*. In: Rozman, Franc (Hg.): *Sosed v ogledalu soseda od 1848 do danes/Der Nachbar im Spiegelbild des Nachbarn von 1848 bis heute*, Ljubljana 1995, S. 31-52.

⁸⁵ Ebd., S. 47f.

In unserem Kontext sind drei Sammelbände relevant, die im Rahmen des 1994 an der Universität Graz eingerichteten Sonderforschungsbereichs *Moderne – Wien und Zentraleuropa um 1900* entstanden sind.⁸⁶ Das Neue, welches diese Studien über urbane Eliten und Leitkulturen auszeichnet, ist der konsequent komparative und territorialgeschichtliche Zugang. Urbane Geschichtsräume (Bologna, Ljubljana, Leipzig, Linz) werden im Hinblick auf den Wandel ihrer Leitkulturen während der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts vergleichend betrachtet. Demnach hat sich in Laibach/Ljubljana die "Hochkultur" seit 1860 in zwei zunehmend antagonistischen Bereichen entwickelt. Die Konkurrenzsituation der nationalen Modernisierungsfaktionen habe der Stadt eine – gemessen am sozialökonomischen Potential – relativ hohe Entwicklungsdynamik gegeben. Aufgrund der ökonomischen Schwäche des Bürgertums seien die kulturellen Einrichtungen auf öffentliche Subventionen, die entsprechend umkämpft waren, angewiesen gewesen. Daher habe sich die Kultur als Hauptfeld der nationalen Konfrontation in engem Zusammenhang mit den örtlichen politischen Machtverhältnissen entwickelt, weil hier über die Subventionspolitik entschieden wurde. In der Konsequenz sei die kulturelle Topographie Laibachs/Ljubljanas nicht nach qualitativen, sondern nach nationalen und politischen Kriterien strukturiert worden.⁸⁷

Von der Schwierigkeit, den territorialen Zugang zu realisieren, zeugt die von Arnold Suppan in dem Band *Zwischen Adria und Karawanken* verfaßte Synthese.⁸⁸ Das Konzept, die *deutsche Geschichte im Osten* in die genuine Geschichte der Region einzubinden und das Leben der Menschen unterschiedlicher Herkunft im Konnex zu sehen, wird just dort vernachlässigt, wo es am nötigsten ist: bei der Darstellung der Zeit der Ethnisierung des sozialen und kulturellen Lebens und der Zuspitzung der nationalen Konflikte, bei der Suppan sich auf die "nationale Besitzstände", das "nationale Erwachen" und letztlich auf die deutsche Minderheit konzentriert.⁸⁹ Den "Keim der künftigen Nationalbewegung der Slowenen und Kroaten" hat auch Suppan in der Politik des Josephinismus verortet. Das Auftreten der ersten slowenischen Industriellen, das Wirken Kopitars und die Dichtung France Prešerens hätten nachhaltige Wirkung gezeigt. Aggressiv nationalpolitisch habe die slowenische Seite seit 1867 agiert, wohingegen die Deutschliberalen in Krain bis zum Antritt der Taaffe-Regierung 1879 versöhnlicher geblieben seien. In Marburg hätten die Tabor-Bewegung und die deutsch-nationalen Sedansfeiern zu Beginn der siebziger Jahre "die beiden Nationalitäten" zu trennen begonnen. Dennoch hat Suppan die in der Volkszählung 1880 in Laibach festgestellten 224 gemischtsprachigen Ehen als Indiz dafür gewertet, daß bis zu diesem Zeitpunkt "keinesfalls von einer gespannten nationalpolitischen Situation gesprochen werden" kann. In Krain und der Untersteiermark habe sich der nationale Konflikt infolge der Auseinandersetzungen um die slowenischen Parallelklassen an den

⁸⁶ Urbane Leitkulturen 1890-1914. Leipzig – Ljubljana – Linz – Bologna, hg. von Reinhard Kannonier und Helmut Konrad, Wien 1995; Urbane Eliten und kultureller Wandel. Bologna – Linz – Leipzig – Ljubljana, hg. von Christian Gerbel, Reinhard Kannonier, Helmut Konrad, Axel Körner und Heidemarie Uhl, Wien 1996; Uhl (wie Anm. 49).

⁸⁷ Heidemarie Uhl hat dies an der Konkurrenz der Philharmonischen Gesellschaft und der 1872 gegründeten *Glasbena matica* verdeutlicht. Siehe Uhl, Heidemarie: Leipzig und Laibach/Ljubljana: Zur Strukturentwicklung urbaner Leitkulturen. Am Beispiel zweier zentraleuropäischer Städte in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In: Urbane Leitkulturen (wie Anm. 86), S. 17-71; Urbane Eliten (wie Anm. 86), S. 9.

⁸⁸ Suppan (wie Anm. 22), S. 264-348. Die folgenden Zitate sind diesem Abschnitt entnommen.

⁸⁹ Siehe auch die Kritik von Darja Mihelič in: SOF 58. 1999, S. 570-572.

Gymnasien in Cilli/Celje 1893-1895 und um die Badenischen Sprachverordnungen 1897 verschärft; seit 1903 schossen "Ortsgruppen des Schulvereins wie Pilze aus dem Boden".

Fazit

Unübersehbar ist die deutschsprachige Geschichtsschreibung Krains und der Untersteiermark von der konfliktreichen Geschichte seit dem ausgehenden 19. Jahrhundert geprägt worden. Vor 1914 dominierte die Landesgeschichtsschreibung, die, gleich ob sie Deutsche und Slowenen im Konnex oder nur die Deutschen in den Blick nahm, landesgeschichtliches Interesse und Bewußtsein manifestierte. Die Stimmen, die den "Kampf um das Deutschtum" forderten und förderten, wurden bereits unüberhörbar laut, und sie trugen wesentlich dazu bei, übernationale Identifikationen zu unterminieren.

Die Landesgeschichtsschreibung erlosch mit der österreichisch-ungarischen Monarchie, in der sie entstanden war. Die Slowenen wurden von der Geschichtswissenschaft in Österreich und Deutschland nach 1918 kaum wahrgenommen. Es entwickelte sich eine "volksgeschichtlich orientierte Landeskunde", die sich auf "deutsche Geschichtsfaktoren"⁹⁰ konzentrierte und nach 1933 in ihrem ganz überwiegenden Teil "offen für eine geradezu schrankenlose politische Instrumentalisierung"⁹¹ war.

Nach 1945 mutete sich der hier skizzierte Bereich der Historie ebenso wenig Diskontinuität wie die Geschichtswissenschaft in Westdeutschland insgesamt zu. Die Geschichte der Slowenen und territoriale, übernationale Zugänge wurden erst in den sechziger Jahren wieder entdeckt, wobei zuerst kulturelle und philologische, dann soziale und politische Fragen der Geschichte thematisiert wurden. Das Nachrücken jüngerer Wissenschaftler und schließlich die radikale Veränderung der Außenwelt hat distanzierten und kritischen Sichtweisen zum Durchbruch verholfen und der Forschung neue Wege eröffnet. Der in den neueren Studien praktizierte territoriale Zugriff und die komparativen Perspektiven geben die Möglichkeit, Krain und die Untersteiermark als europäische Brückenlandschaften mit übernationalen kulturellen Klimata neu zu entdecken und sich damit auch der Kultur anzunähern, in der die Menschen unterschiedlicher Herkunft und Zunge zusammenlebten und durch die das "alltägliche Leben [...] reich auch an freundlichen gegenseitigen Kontakten"⁹² war. Diese Kontakte und die damit verbundenen übernationalen Gemeinsamkeiten aufzuzeigen ist eine der schwierigsten Aufgaben der historischen Forschung, aber in den Zeiten der europäischen Integration zugleich eine der wertvollsten.

⁹⁰ Mühle (wie Anm. 15), S. 330 und 327.

⁹¹ Zernack, Klaus: "Deutschland und der Osten" als Problem der historischen Forschung in Berlin. In: Hansen, Reimer/Wolfgang Ribbe (Hgg.): *Geschichtswissenschaft in Berlin im 19. und 20. Jahrhundert. Persönlichkeiten und Institutionen*, Berlin, New York 1992, S. 571-593, hier S. 585.

⁹² Melik, Vasilij: *Deutsche und Slowenen (1815-1941)*. In: Bister/Vodopivec (wie Anm. 28), S. 15-20, hier S. 20.

POVZETEK

Od "boja za nemštvo" ["Kampf um das Deutschtum"] preko "proučevanja vzhoda" ["Ostforschung"] do "sproščenega pogleda na preteklost" – Kranjska in Spodnja Štajerska v 19. stoletju v ogledalu nemškega zgodovinarja

Prispevek obravnava nemško historiografijo kranjske in spodnještajerske zgodovine 19. stoletja s posebnim ozirom na narodnostno diferenciacijo slovenskega in nemškega prebivalstva.

Tovrstno zgodovinarstvo pozna tri vidike: prvi vidik je uprt na zgodovino Nemcev, drugi vidik na zgodovino Slovencev, tretji na zgodovino regije in na koneks slovenskega in nemškega prebivalstva.

Za vsako od teh treh usmeritev zgodovinarstva kranjske in spodnještajerske zgodovine so pomenile prelomnice – prva svetovna vojna, razpad habsburške monarhije, združitev s Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev, leto 1945 in preobrat 1989/91 – veliko spremembo tako pri izbiri tem kot tudi njihovi historični interpretaciji. Prispevek skuša predstaviti te spremembe, značilnosti in skupne poteze različnih usmeritev in časovnih obdobj.

Šele od konca osemdestih let dalje se v nemško pisani historiografiji pojavlja tudi "sproščen pogled na preteklost" Nemcev na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem (Arnold Suppan),¹ ki je prinesel tudi analitično kritiko politike nemštva. Odtlej prevladuje teritorialni pristop, ki presoja emancipatorični proces pri Slovencih in propad Nemcev v njuni medsebojni povezavi. Pristop, ki omogoča spoznavanje in prikaz kulture, v kateri so ljudje živeli skupaj in v kateri so bili v "vsakdanjem življenju" mogoči tudi obilni prijateljski stiki, je po mnenju avtorja edino adekvaten."² (Vasilij Melik).

¹ Deutsche Geschichte im Osten Europas. Zwischen Adria und Karawanken, hg. Von Arnold Suppan, Berlin 1998, S. 16.

² Vasilij Melik, Deutsche und Slowenen (1815–1941). In: Kulturelle Wechselseitigkeit in Mitteleuropa. Deutsche und slowenische Kultur im slowenischen Raum vom Anfang des 19. Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkrieg, Symposium, Ljubljana 29. - 31. Oktober 1990, hg. Von Feliks J. Bister/ Peter Vodopivec (Wissenschaftliche Bibliothek Österreich-Slowenien, 1), Ljubljana 1995, S. 15-20, hier S. 20. Prva objava Melikovega članka v Zgodovinskem časopisu.

ARNOLD SUPPAN

NATIONAL STEREOTYPES BETWEEN THE (GERMAN) AUSTRIANS, THE CZECHS AND THE SLOVENES

Definitions

The international and interdisciplinary approach to the role and significance of stereotypes is unpinning by many definitions which have been given by Walter Lippmann, Frederick Hertz, Peter Hofstätter, Theodor W. Adorno, Adam Schaff, Henri Tajfel and many others.¹ The definitions can be summarized as follows:

Stereotypes are not concepts, but more or less general representations of social phenomena. Those representations are very often tied to linguistic topics, imagined connotations and caricatures. The representations are always connected with value judgements.

Stereotypes do not result from the actor's direct experiences, but from traditions, transmission and mediation. The result of this is that, when sufficiently anchored in the collective conscience, they are very resistant to experiences which do not fit the pre-established images.

Stereotypes are an important integrative element of society, of motivations, of social actions, of structure of ideologies and of political propaganda. The stereotypes are in the most cases in opposition to the facts of reality or partially in line with reality, but they always appear as the total veracity with respect to its contents.

A stereotype is a specific cognitive structure, but exactly because of this specificity, that consists of a combination within its framework of the cognitive and emotional factor, one arrives at a pragmatic structure. One can distinguish in this way three aspects: cognitive, emotional, and pragmatic. The last comprises four functions: integrative, defensive, ideological-creative and political.²

The analysis of stereotypes can be considered as a subfield of the analysis of the social construction of reality. But stereotypes show a stubborn resistance to change and are demonstrations of ignorance. They are resistant to empirical contributions in at least two ways:

those who are characterized by specific national stereotypes tend to ignore empirical data that do not conform to the stereotype;

they interpret the data that do not fit the stereotype in such a way that they do not oblige them as "believers" to change the stereotype; the data that do not fit the stereotype may be considered to be an exception to the rule, they may be considered to be not reliable because their source is thought to be suspect, etc.

Turning to the inside-view of stereotypes it seems they include an awareness among members of a social group of a collectivity of differences existing between them and out-

¹ Walter Lippmann, *Public Opinion* (New York 1922); Frederick Hertz, *Nationality in History and Politics. A Study of the Psychology and Sociology of National Sentiment and Character* (London 1944); Peter Hofstätter, *Das Denken in Stereotypen* (Göttingen 1960); Henri Tajfel, *Gruppenkonflikt und Vorurteil. Entstehung und Funktion sozialer Stereotypen* (Bern-Stuttgart-Wien 1982); Hélène Ahrweiler (Ed.), *L' image de l'autre. Étrangers – Minoritaires – Marginaux*. 2 vols. (Stuttgart 1985).

² Jan Berting – Christiane Villain-Gandossi, *The role and significance of national stereotypes in international relations: an interdisciplinary approach*, in: *Stereotypes and Nations*, ed. by Teresa Walas (Crawcow 1995) 13-27.

siders, other peoples or nations. This awareness of differences is connected with a consciousness of belonging to a specific collectivity ("my own people or nation"). This national consciousness is strongly based on the idea of opposition which may be, in fact, a rather empty notion. Especially in a case of opposition against outsiders the people feel attached to their nation and demonstrate their solidarity with this collectivity. When the nation's members get the conviction that their life-chances are strongly or even exclusively dependent upon the achievements of the nation as a whole, the idea of totality of the nation may be conceived, dominating all other differences within the nation.³

The image of the other, the perception of the unfamiliar, just as much as the image of self, arises from the need of individuals, groups and nations to create an orderly world and to feel socially accepted within this world. Both the individual and the group want to know their place. In order to achieve this they make use of mental stereotypes, both autostereotypes and heterostereotypes, as standards of evaluation. A significant element of these entrenched images is the historical perception of individuals and social groups that has developed from processing of different experiences from the past and from the legacy passed down from one generation to the next throughout the centuries. The anchoring of past experiences in a national group was of particular significance in the development of modern national movements. For this reason, historians celebrated national victories (like the Germans Sedan) and bewailed national defeats (like the Serbs Kosovo polje), drew negative images of external enemies and internal traitors and laid down territorial goals for their own nation. The problems of neighbourhood increasingly moved to the centre of the nation's historical and political awareness, historical perceptions were increasingly characterised by images of "hereditary enmity" (like the Austrian-Italian before 1918). These contrasting images were very often heightened by the nations' differing concepts of danger and security. The phobias that were shaped – phobias (like the Hungarian-Polish) were far more rare – have sometimes survived centuries and are at any rate facts which have had a long life and long term effect down to the present day.⁴

Stereotypes are schematic images of oneself and others that take the logical form of a judgement which in an unjustifiably simplified and generalising fashion and with emotionally evaluating tendencies assigns or denies certain characteristics of forms of behaviour to a group of people. Such stereotypes are not based on an individual's actual experiences but are conveyed by education, socialisation and public opinion. In this connection the question needs to be asked which social classes create such prejudices, what means are employed to do so and what are the intentions with regard to the instrumentalisation of certain sections of the population. Generally it can be said that specific attitudes are formed from the political-social reality in connection with a programmatic ideology and a rigidification of opinions which leads to the creation of images of self and others, of images of friends and enemies. With a correspondingly wide impact in say a generation these can intensify to stereotypes. The older such stereotypes are, the more they have been robbed of their original content, respectively, the more likely they are to have experienced changes of meaning.⁵

³ Berting – Villain-Gandossi, National stereotypes, 20-26.

⁴ Arnold Suppan, Nationale Stereotypen in der Karikatur. Österreich und seine Nachbarn in Ostmitteleuropa, in: Probleme der Geschichte Österreichs und ihrer Darstellung, ed. by Herwig Wolfram and Walter Pohl (Wien 1991) 259-283.

⁵ Ute Quasthoff, Soziales Vorurteil und Kommunikation. Eine sprachwissenschaftliche Analyse (Frankfurt/Main 1973).

Main factors of national stereotypes

In different ways social, economic, cultural, political and military factors all play a role in creating and shaping images of ones own group and of others.

1) *Social factors*: The factors of geographical proximity, of neighbourhood, having property in the vicinity, contacts at work and intermarriage were the main sources and most effective social platforms for the development of stereotypes between the (German) Austrians on the one hand and the Czechs and the Slovenes on the other hand. This was true in spite of the social hierarchy for the co-existence between the German nobility and large landowners and the Czech or Slovene peasants and farmers, it was true for the co-existence of German patricians, merchants and craftsmen and often Czech or Slovene townsmen, like in Prague, Plzeň (Pilsen), České Budějovice (Budweis) and Litoměřice (Leitmeritz) in Bohemia, Brno (Brünn), Olomouc (Olmütz), Jihlava (Iglau), Znojmo (Znaim) and Ostrava (Mährisch Ostrau) in Moravia, Maribor (Marburg), Celje (Cilli) and Ptuj (Pettau) in Lower Styria, Ljubljana (Laibach), Kranj (Krainburg) and Novo Mesto (Rudolfswerth) in Carniola, and it was true for German and Czech or German and Slovene peasant communities in the centuries old linguistic frontier regions. It also appears significant that neither the Reformation nor the Counter Reformation and the Catholic Reform divided the two groups and that they have intermarried down to the present day. Therefore a wide range of social factors created a mostly positive image of the other group and hardly any negative stereotypes.⁶

2) *Economic factors*: Parallel to the largely intact social relations, intensive relations also developed in the areas of trade and transport (not least of all due to the Northern and Southern Railway), joint stock companies (like the Creditanstalt), industrial companies, dual property ownership (particularly in Southern Moravia and Lower Styria) and tourism, for example in the spas Karlovy Vary (Karlsbad) and Rogaška Slatina (Rohitsch-Sauerbrunn). Of course, the contribution of economy to the creation of stereotypes can include both cooperation and competition; but on the whole, the economies of the German-Austrian and Czech respectively Slovene areas complemented each other, as the German-Austrian areas supplied different products (iron ore, lead ore, salt, wood) to the Czech areas (corn, coal, sugar-beet, hops) and to the Slovene areas (wine, coal, hops). Therefore this complementary character of economic relations was also more likely to promote positive rather than negative images.⁷

3) *Cultural factors*: The exchange of cultural and civilisational tools, as well as mutual influence through technology, science and arts are among the most constant forms of contact which also repeatedly survived times of political and ideological hatred and military disputes. Until 1918 between the German Austrians, the Czechs and the Slovenes a common educational system, and common legal and administrative systems also contributed to this continuity – although not of course, without conflicts over the language used in schools, courts of law and in official business. In the two decades between the World Wars the Czech and Slovene cultural policy tried to force a "De-

⁶ Jiří Koralka, Tschechen im Habsburgerreich und in Europa 1815-1914. Sozialgeschichtliche Zusammenhänge der neuzeitlichen Nationsbildung und der Nationalitätenfrage in den böhmischen Ländern (Wien-München 1991) 76-125; Otto Urban, Die tschechische Gesellschaft 1848-1918, 2 Bde. (Wien 1994); Arnold Suppan, Zwischen Adria und Karawanken (= Deutsche Geschichte im Osten Europas 8, Berlin 1998).

⁷ Herbert Matis, Österreichs Wirtschaft 1848-1913. Konjunkturelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Josephs I. (Berlin 1972); Joseph Rothschild, East Central Europe between the Two World Wars (=History of East Central Europe IX, Seattle and London 1977).

Austrification" and to minimize the influence of the German language. After the "Re-Germanization" in the Nazi period the Czech and Slovene communists prolonged the Anti-Austrian and Anti-German policy. But in 1989 it became clear, that common cultural codes survived even totalitarian regimes. Finally, and in spite of various forms of suppression, the Catholic faith and the Catholic Church also formed links between the three nations, although the figure of the believers felt down.⁸

4) *Political and ideological factors*: The effect of political and ideological factors in the creation of national stereotypes continually increased after the nationalist mobilisation of the populations in the second half of the nineteenth century by school associations, gymnastic clubs, parties and newspapers. In the struggle between the nations that was rapidly spread by nationalist agitators (teachers, civil servants, lawyers, priests, journalists) from the 1880s onwards, the disputes rapidly escalated into those conflicts about elections to the parliament, the diets, and the communities, as well as about language that were waged over every government office, every school and every topographical sign until World War I. The most famous language conflict in Cisleithania was the Czech-German quarrel on the "Language orders" of Prime Minister Kasimir Count Badeni in 1897.⁹

With a further escalation of nationalist politics during World War I as a result of prosecutions, arrests and punishments – especially against Czech and Slovene teachers, priests and politicians – the final breach took place in autumn 1918 and very quickly led to the creation of three so-called "nation states": the Czecho-Slovak Republic, the (German) Austrian Republic, and the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes. The national-political disputes that now took place belonged to the drawing of new national borders, between the Austrians and the Slovenes accompanied by military conflicts and the plebiscite of 10 October 1920 in Lower Carinthia. Nevertheless, the border issue combined with minority problems on both sides of the border and frequently expressed revisionist claims remained a virulent problem throughout the entire inter-war period.¹⁰

After the annexation of Austria by the German Reich in March 1938 the propagandistic dispute between the German Reich and Czechoslovakia escalated on the Sudeten German question and resulted under Hitler's pressure at first in the Munich Agreement, later one in the whole destruction of Czechoslovakia and in the building of the Protectorate Bohemia and Moravia. In April 1941 Hitler and Mussolini invaded Yugoslavia, partitioned the kingdom and divided Slovenia too. At the end of World War II the Czech-German and the German Slovene relations achieved the height of mutual hatred, expressed in persecutions and expulsions, directed against the Sudeten Germans and the Germans from Lower Styria and Carniola. And once again the border question was the central issue in the nationalist political disputes between the now Communist Yugoslavia and Austria which was occupied by the four victorious powers. After the allies rejected Yugoslav territorial claims the Iron Curtain delimited Austria from Yugoslavia

⁸ Gary B. Cohen, *Education and Middle-Class Society in Imperial Austria 1848-1918* (West Lafayette, Indiana 1996); *Kulturelle Wechelseitigkeit in Mitteleuropa. Deutsche und slowenische Kultur im slowenischen Raum vom Anfang des 19. Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkrieg*, ed. by Feliks J. Bister and Peter Vodopivec (Ljubljana 1995).

⁹ Robert A. Kann, *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie*, 2 Bde. (Graz-Köln 1964); Gerald Stourzh, *Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs 1848-1918* (Wien 1985); Vasilij Melik, *Wahlen im alten Österreich. Am Beispiel der Kronländer mit slowenischsprachiger Bevölkerung* (Wien-Köln-Weimar 1997) 211-318.

¹⁰ Arnold Suppan, *Jugoslawien und Österreich 1918-1938. Bilaterale Außenpolitik im europäischen Umfeld* (Wien-München 1996) 468-656.

and Czechoslovakia. It was only Austria's clear declaration in favour of the non-communist Czechoslovakia in December 1989 and of the Slovenian independence in June 1991 that led to a fundamental change in the formation of public opinion on both sides. The governments and the peoples in all three states appear to have renounced the old political quarrels in favour of a common European policy.¹¹

5) *Military factors*: Without a doubt violent and military conflicts left the most bitter legacy with regard to the shaping of mutual stereotypes. The Hussite Wars left deep traces in the negative historical image that the German Austrians have of the Czechs as Hussite armies also attacked parts of Lower Austria north of the Danube. On the other hand the Battle of the White Mountain in 1620 remained as an anti-Austrian stereotype although the Imperial commander was the Bavarian Tilly and the Bohemian protestants were led by the Elector Palatine Frederick. The court of blood on the Old City Ring in 1621 affected both Czech and German lords, knights and citizens. The defeat of the Whit rebellion in June 1848 by Prince Windisch-Graetz remained coloured by anti-Austrian feelings while the German Austrian in the First World War brandmarked the unreliable behaviour of some Czech regiments an treason. While after World War I there were no military disputes over the borders which had to be redrawn, the Germans of Bohemia and Moravia suffered 54 fatalities on March 4th 1919, the day the new Austrian National Assembly met, as Czech police and soldiers shot at demonstrators. It was much worse during World War II when the Deputy Reichsprotector Reinhard Heydrich had almost two thousand of Czechs executed and when at the end of the war the Czech mob took deadly revenge on more than ten thousand of Germans in Prague, Brno (Brünn) and Ústí nad Labem (Aussig). The expulsion and the "odsun" of three million Sudeten Germans from spring 1945 to spring 1947 burden up to the present the atmosphere between the Austrians and the Czechs, for approximately a quarter million of the Sudeten Germans came then to Austria and were integrated.¹²

Since the wars against the Ottoman Empire in the 15th century and against Venice in the 16th century the Habsburg Germans and Slovenes stood at the same side in many battles: at the Military Border against the Turks and the Bosnian Muslims, against Napoleon and in Northern Italy 1848/49, 1859 and 1866. An equal situation existed between 1915 and 1917 in defending the front at the river Soča (Isonzo) against some Italian armies. But the suppression of the revolts by Slovenian soldiers who had been Russian prisoners of war in several Styrian garrison towns in May 1918 was interpreted in an anti-German light. Following the occupation of Maribor on 1 November 1918, the Slovene territorial reserve major Rudolf Maister opened hostilities over the new frontiers which then led to battles for Radgona (Radkersburg) and the shooting of German demonstrators in Maribor (8 to death). However, the fighting along the borders in Lower Carinthia which started in December 1918 and then on a larger scale from the end of April up to the begin of June 1919 had a more lasting effect. The hundred killed and wounded in this war, the destruction of property, the taking of hostages and requisitions poisoned mutual acceptance for a whole generation.¹³

¹¹ The Oxford Companion to the Second World War, ed. by I. C. B. Dear and M. R. D. Foot (Oxford – New York 1995) 279-280, 1293-1299; Ferdinand Seibt, Deutschland und die Tschechen. Geschichte einer Nachbarschaft in der Mitte Europas (München 1993) 335-358.

¹² Otto Urban, Historické proměny ideji státu rakouského, in: Český lev a rakouský orel v 19. století. Böhmischer Löwe und österreichischer Adler im 19. Jahrhundert, ed. by Zdeněk Hojda and Roman Prah (Praha 1996) 13-21; Odsun. Die Vertreibung der Sudetendeutschen. Begleitband zur Ausstellung (München 1995).

¹³ Suppan, Jugoslawien, 468-656.

The violence that took place during World War II had an even more disastrous effect: in April 1941 the invasion of Slovenia by German troops; from May 1941 onwards the arrests of Slovenes in Lower Styria and Upper Carniola which had been placed under German civil administration – including many former Austrians; from July 1941 onwards the deportation of more than fifty thousands of Slovenes to Croatia and Serbia in order to obtain living space for the settlement of German populations (South Tyroleans, Gottscheer Germans) in accordance with a Germanisation programme; from autumn 1941 onwards the formation of Slovene partisan units that carried out attacks on transportation facilities, administrative facilities, NS command centres etc.; retaliatory measures by the SS, police and army including the shooting of hostages, execution of partisans etc.; from autumn 1943 onwards partisan warfare in many parts of Slovenia with more and more brutal retaliation by both sides – also against the civilian population. After the withdrawal of German troops in early May 1945 the Slovene partisans began to take revenge both on the German minority and on Slovene "collaborators", which manifested itself in the form of mass executions and imprisonment in concentration camps. The relationship between the German Austrians and the Slovenes reached its lowest point with the expulsion of most of the Germans (about 20 000) from Lower Styria to Austria.¹⁴

Over one thousand years of common history seemed finally to have vanished. Thus a new start proved to be extremely difficult after these acts of violence that had been perpetrated by both sides. In spite of the many cultural, economic, social and scientific contacts after 1955 it was characteristically another war – the Yugoslav war of 1991 – that provided the occasion for a fundamental change in attitude. At one fell swoop, the immediate political and charitable assistance provided unreservedly by the Austrian government and the Austrian population – in particular the population living in the border region (!) – for the Slovenian government and the whole population of Slovenia that had been attacked by the Yugoslav People's Army vanquished the hostile perceptions that had been built up since World War I and helped the development of new friendly relations between the neighbours.¹⁵

(German) Austrians and Czechs

An essay written by the influential German Bohemian journalist Theophil Pisling called "Modern Hussitism" and which was published in 1863 in the "Morgenblatt für gebildete Leser" in Stuttgart, contained the following characterization of the Czechs: "The Czechs is disingenious, roguish, servile to his betters, ruthlessly domineering to those below him, he rarely knows the centre between two extremes, being either crude in his behaviour or sickeningly sweet, either cowardly or daring. On the other hand, he is hard-working and capable in all chosen professions, eager for knowledge and persevering. All the peculiarities of the Czech character are now asserting themselves in a fanatical, although of course unbloody struggle for the nation and against the German language."¹⁶

Pisling's concept of the enemy preempted many of the images of the Czech enemy

¹⁴ Suppan, Zwischen Adria und Karawanken, 391-422; "Nemci" na Slovenskem 1941-1955, ed. by Dušan Nečak (Ljubljana 1998).

¹⁵ Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945-1990, ed. by Drago Jančar (Ljubljana 1998).

¹⁶ Theophil Pisling, Das moderne Hussitentum, in: Morgenblatt für gebildete Leser, Jg. 57, Nr. 37, 10. 9. und 17. 9. 1863.

which repeatedly occurred in later German nationalist publicity of Germans from Austria as well as from Germany, and which thus handed down national stereotypes which had already become removed from reality. Nevertheless, in the increasing nationality conflicts in the late 19th and early 20th centuries such global conceptions of the "others" in the form of stereotype characterizations influenced the climate of communication amongst the ethnic groups of the Habsburg Monarchy to a significantly greater degree than the changeable political-ideological programmes. The durability of these images, as opposed to the others, is above all a result of the fact that they were based more upon emotional feelings than upon rational understanding and were thus not easily amenable to rational corrections. On top of this, the images had not been created out of empirically verifiable experiences, but rather only in the course of long opinion forming processes, the beginnings of which dated back to the High Middle Ages.¹⁷

As results of such perceptual and interpretational clichés concerning foreign peoples occurred especially in the form of caricatures, Rudolf Jaworski undertook a study taking as his examples the Viennese German Liberal "Figaro" (1857 onwards; circulation in 1899: 12.500), the much-read, petty bourgeois Viennese "Kikeriki" (1861 onwards; circulation in 1899: 22.000), the traditional Prague "Humoristické listy"/Humorous Leaves (1858 onwards, circulation in 1895: 4.200) and the Young Czech, petty bourgeois "Šipy" / Arrows (1887 onwards, circulation in 1895: 3.500). The collective figures of "Wenceslas" in "Kikeriki" and the "Bohemian" in "Figaro" are characterized just as slightly as "Michel", "Buršák" or "Prušák". Viennese caricaturists regarded "Wenceslas" and the "Bohemian" as impertinent, coarse, rowdy, permanently discontented and sometimes even violent country bumpkins whose physiognomy partly reflected this with a expression of peasant slyness.¹⁸

The image of the "German" – against the background of the central importance for the Czechs of the conflict with the Germans in Austria and in Germany – displayed more variety:

The general dominance of the German upper middle classes in economic, political and cultural life was frequently expressed in the frequent use of the requisite top-hat and tail-coat.

The "Buršáci", the German student associations whose walks each Sunday wearing their colours were often the occasion for bloody street battles, were a popular target.

The most general collective figure representing the German elements in the Danubian monarchy – no special type was created for the German Bohemian – was an evil, fat gnome with a stocking cap, known as "Michel".

The Wilhelmine German, the "Prušák", with his spiked helmet and uniform stands for German greed for power and for the Prussian police state which was hostile to the Slavs.

If the "furor teutonicus" was to be visualized, the German politicians who were under attack were clothed in bearskins, whereby a distinction was not always drawn between the Liberals and the Pan-Germans.¹⁹

¹⁷ To the termini "Czechia", "Czechus" and "czechicus" see Kořalka, Tschechen im Habsburgerreich, 64-75; Jiří Rák, Das Stereotyp des Deutschen im tschechischen historischen Bewußtsein, in: Österreichische Osthefte 31 (1989) 88-102.

¹⁸ Rudolf Jaworski, Tschechen und Deutsche in der Karikatur (1891-1907), in: Deutsch-tschechische Beziehungen in der Schulliteratur und im populären Geschichtsbild, ed. by Hans Lemberg and Ferdinand Seibt (Braunschweig 1980) 58-98.

¹⁹ Jaworski, Tschechen und Deutsche, 60 ff.

The image of the Czech "Wenceslas" in the caricatures of the Viennese humorous weeklies between the end of the late 19th century and the early twenties of the 20th century can thus be summarized as follows:

"Wenceslas" was principally disparaged with dog or ape-like features. Such attitudes which were by no means solely satirical only applied to other nationalities to a limited degree. This mockery of the Czech neighbour also continued after the First World War, whereby Vienna was dependent upon their material help.

The caricatural treatment of the double tailed Bohemian lion was friendlier, even though its harmlessness was always emphasized. However, it is remarkable that with the equation of the attitudes of the Bohemian lion with those of Czech politicians, Bohemian constitutional law is indirectly recognized – and that by German nationalist orientated satirical magazines such as "Kikeriki" and the "Muskete". Obviously the caricaturists did not see through all the dimensions of these national political connections.

The alleged clumsiness, violence, falseness, immoderateness and vanity of the Czech belong to the stereotype prejudices. The Czech men were depicted as beer-swilling country bumpkins whose cultural level did not extend beyond brass bands.

Czech women were depicted partly as "Libussa" and partly as "Babuschka", partly as maids, partly wearing peasant costume – in any case as plump females, sometimes with "Wenceslas" – like features.

Viennese caricaturists mocked the Czech language as a matter of principle and in two respects: on the one hand the so-called "Böhmakeln", the special Czech pronunciation of German, above all in Vienna; on the other hand the many sibilants and fricatives in Czech words which were practically unpronounceable for most Germans. This was also a way of hinting at the alleged inferiority of the Czech language.²⁰

Jokes about the language of the neighbouring nation make up an important part of its stereotype. Antiquity supplies us with ample proof of this fact with the word "barbarian", which the people who expressed themselves in Greek and Latin, and whose level of civilization was relatively high, used to express their scorn for their neighbours whose level of development was relatively low, and in order to make fun of their languages. Even nowadays we find almost everywhere negative opinions about the languages of neighbouring peoples. When the languages in question have little in common (for example German and Czech, respectively German and Slovene), the language of the neighbouring nation is regarded at the very least as being unharmonious.²¹

Not the language question but accusations by the German Austrians against the Czechs for high treason, legal proceedings and imprisonments of Czech politicians and intellectuals intensified the negative feelings during World War I, not to forget some desertions on the fronts and the building of Czecho-Slovak legions in Russia, Italy and France. The later Czechoslovak Foreign Minister Edvard Beneš triumphed in a letter to Professor Tomáš Garrigue Masaryk, the President of the Czecho-Slovak National Council, on 18 August 1918: "... Great Britain regards the Czecho-Slovak Armies as an Allied nation and recognises the unity of three Czecho-Slovak Armies as an Allied and belligerent Army waging a regular warfare against Austria-Hungary and Germany. Great Britain also recognises the right of the Czecho-Slovak National Council as the supreme organ of the Czecho-Slovak national interests and as the present trustee of the

²⁰ Suppan, *Nationale Stereotypen*, 262-267; *Obraz Němců, Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století*, ed. by Jan Křen and Eva Broklová (Praha 1998) 7-19.

²¹ Antonin Mestán, *The Czech stereotype of Czechs compared with the Czech stereotype of Poles*, in: *Stereotypes and Nations*, 35-44.

future Czecho-Slovak government..." But Professor Masaryk remained suspicious up to the 28 October 1918, the day of the declaration of the Czecho-Slovak independence: "Allies should occupy German and Austrian territory, else (= otherwise) there will be no efficient pressure to reorganise the East."²²

In 1925, the Czech philosopher and sociologist Masaryk, who was the President of Czechoslovakia from 1918 to 1935, published his book of memoirs of World War I under the title "The World Revolution". Among other things he pointed out: "My task is not to analyse the complicated notion of the national character, but I should like to issue a warning against the superficiality and lack of precision with which such things are so often spoken out." Masaryk refused to attempt a description of the Czech national characteristics. However, that did not prevent him writing the following lines in the same book: "It seems that an Austrian general said the following concerning the Czechs: 'They signs up for military service like lambs, they fight like lions, but when we lose the battle, they are as happy as children.' It is not entirely true, and yet it shows a certain element of indecisiveness, indeed a lack of certainty, in the Czechs, due to the unfortunate situation of our nation which was not independent and which was the victim of military terror." Elizabeth Wiskemann underlined some elements of the Czech national character, when she pointed out in her famous study in March 1938: "... the Czechoslovaks (better: the Czechs) have inherited a tremendous amount from pre-War Cis-Leithania, a mixture of dilatoriness with respect for the letter of law, which together constitute, I suppose, what means by 'bureaucratic'. Czechoslovakia, again, is the heir to an Austrian respect for lawfulness itself and a certain tolerance and fairness, curiously combined with the shaken, yet surviving and recently revived, traditions of the Habsburg police and censorship ... (But:) There is, moreover, in spite of the 'Schlamperei' tradition, an efficiency, a determination, and a vitality about the Czechs, which promise well for the future, if external violence should not distort normal expectation..."²³

Since 1933 Hitler threatened Austria as well as Czechoslovakia and he underlined this in the so-called Hoßbach-protocoll from November 1937. But in March 1938 the Czechoslovak foreign policy offered to do a good countenance to the "Anschluss" – like Great Britain, France and Italy -, and in September 1938 the German Austrians, now "Ostmärker", applauded to the Munich Agreement, because of the right of selfdetermination for the Sudeten Germans. The loss of protection for the Germans of Bohemia, Moravia and Silesia after the break-up of the Habsburg Monarchy, the creation of the Czechoslovak nation state in 1918 and the new status as a minority put strong pressure on ethnic Germans to redefine their group identity and political claims. Therefore the Sudeten Germans had to develop a new sense of collective self. Beside some social-democratic, christian-democratic and national-liberal concepts the concept of a racially defined "völkisch" community under some form of German self-rule got supply, supported by their Nazi patrons in Germany. Ultimately, that newly imagined German "völkisch" community could only be realized by the Nazis dissolving the societal matrices in which the Sudeten Germans had lived for centuries and subjugating the Czech population in the Protectorate Bohemia and Moravia. There was a tragic irony in the

²² Weg von Österreich! Das Weltkriegsexil von Masaryk und Beneš im Spiegel ihrer Briefe und Aufzeichnungen aus den Jahren 1914 bis 1918, ed. by Frank Hadler (Berlin 1995) 526 f., 536 f.

²³ Mestán, The Czech stereotype, 36 f.; Elizabeth Wiskemann, Czechs and Germans. A Study of the Struggle in the historic Provinces of Bohemia and Moravia (London – New York – Toronto 1938) 272 f.

decisions by the victorious allies and the re-emergent Czechoslovak government in 1945 which accepted, in effect, part of the Nazis logic and resolved the question of Sudeten Germans by expelling most of those who remained after the war.²⁴

Many old national stereotypes between the (German) Austrians and the Czechs disappeared due to the dreadful events of World War II. After 25 February 1948 it was above all the Communist rulers in Czechoslovakia who moved to the forefront in Austrian newspapers. The "Arbeiter-Zeitung" drew a clear line between the Austrian Socialdemocrats and the Czechoslovak Communists. On the other side many Czechoslovak citizens regarded the Austrian State Treaty of 1955 as a desirable goal. The Prague Spring led to a change of the Austrian opinion in favour of Czech aspirations for freedom. The warm welcome given to tens of thousands of refugees from the chains of tank Communism confirmed this new trend. And the "Velvet Revolution" of 1989 with Václav Havel at its head seemed to have pushed back negative stereotypes once and for all. However, they have only been pushed into the background, they have not yet vanished completely.²⁵

(German) Austrians and Slovenes

The centuries of common history shared by the (German) Austrians and the Slovenes left deep traces in the images that these peoples have of each other, in the mutual stereotypes, clichés and prejudices. In Joseph Roth's "Radetzky March" the Slovenian lieutenant Joseph Trotta – promoted to the rank of captain after his heroic deeds at the Battle of Solferino in 1859 and then ennobled with the title of Sipolje – embodies the elements of the Monarchy loyal to the Emperor, and in his "Kapuzinergruft", the author deepens this Habsburg mythology: "Of course, it is the Slovenes, the Polish and Ruthenian Galicians, the Caftan Jews from Boryslaw, the horse dealers from the Bácska, the Muslims from Sarajevo, the chestnut roasters from Mostar who sing the Imperial Anthem "Gott erhalte". But the German students from Brünn and Eger, the dentists, chemists, hairdressers' assistants, art photographers from Linz, Graz and Knittelfeld, the inbred inhabitants of the Alpine valleys, they all sing "Die Wacht am Rhein".²⁶

By contrast, Roth's contemporary and fellow writer, Friedrich von Gagern, shaped a different and widespread view of the Slovenes. Born in 1882 at Schloß Mokritz (Mokrice) on the Carniolan-Croatian border, Gagern was the grandchild of a delegate to the Frankfurt National Assembly and a great nephew of Anastasius Grün (Anton Alexander Count Auersperg) who grew up with a well developed sense of his identity as an Austrian and as a pan-German. The Upper Carniolan is "a character cast with particular qualities, a mixture of Bavarian ox-like stubbornness free thinking former bishop's men, Slav soul and the dark passionate blood of the Welsch ..." i.e. a Germanic-Slavic-Romance mixture. Even in the Middle Ages, the Slovenians in Carniola had been the

²⁴ Gary B. Cohen, *Ambiguous Identities: German Minorities in East-Central Europe, 1848-1945*, in: *Actes/Proceedings of the 18th International Congress of Historical Sciences (Montréal 1995)* 126 f.; Seibt, *Deutschland und die Tschechen*, 272-341; *Nationale Frage und Vertreibung in der Tschechoslowakei und Ungarn 1938-1948*, ed. by Richard G. Plaschka, Horst Haselsteiner, Arnold Suppan und Anna M. Drabek (Wien 1997).

²⁵ Arnold Suppan, *Mißgünstige Nachbarn. Österreich und Tschechen – Prag und Wien*, in: *Europäische Rundschau* 4/2000, 19-39.

²⁶ Ernst Bruckmüller, *Enfernte Verwandte. Stereotypen, Klischees und Vorurteile in der Beurteilung der Slowenen seitens der (Ost-) Österreicher*, in: *Der Nachbar im Spiegelbild des Nachbarn von 1848 bis heute*, ed. by Franc Rozman, (Ljubljana 1995) 31-52.

"subjects", and the lords and their castles "German". "For three hundred years Austria has borne, suffered, preserved, procreated and bled for the Reich, the occident and Christendom, as have Croatia and Carniola for Austria ..."27

Friedrich von Gagern's great uncle Count Auersperg had emphasised the importance of the German language, German education and German intellect for the welfare of the population of Carniola in the Carniolan diet in January 1863, and on 18 February 1870, the *Marburger Zeitung* wrote: "A people of only 1 million is not even capable of founding a decent university with its own intellectual resources". But as early as 1906, the Graz sociology professor Ludwig Gumplowicz warned the "older civilised peoples" about further feelings of superiority. "Today, in the age of steam and fast presses, culture is acquired over night by the younger civilised peoples – they do not need to struggle for centuries, the others have done that for them... it is unbelievable how peoples whose culture dates from yesterday rise to the intellectual level of old civilised peoples..."28

In the last three decades of the Habsburg Monarchy and even beyond the first and second world wars relations between German-Austrians and Slovenes were overshadowed by the continual national conflict. All the negative characteristics that one group considered themselves to be free of were imputed to the other group or the perceived enemy.

On 12 April 1913 the important Slovene critical poet Ivan Cankar addressed some 250 people in the Town Hall in Ljubljana on "Slovenci in Jugoslovani" (The Slovenes and the South Slavs). At the beginning he emphasised the solidarity of the South Slavs between the Julian Alps and the Aegean Sea: "When the first shot was fired on the Balkans, it echoed in our most isolated village. People who had never shown any interest in politics watched this drama full of sympathy, and not just out of interest. And something awoke in us all that is similar to the longing felt by a prisoner. And something else awoke in us, something far more important and more precious ... the spark of that force of self-consciousness and the will to live which had unfolded itself so powerfully in the south, ignited on Slovene soil. The weakling saw that his brother was strong and began to trust in himself and his future."29

This social psychological description was then followed by the political analysis: The Austrian administration and government actions wanted to solve the South Slav problem with beatings and imprisonment; Austro-Hungarian diplomacy was pushing the Croats and Slovenes into irredentism with its violence. "In Bosnia, a parliament without rights, in Croatia Cuvaj's absolutism, high treason trials in Dalmatia, forced Germanisation in the Slovenian areas – that is the South Slav policy of official Austria". However, he regarded the South Slav issue as a purely political problem and he explicitly rejected the idea of a culturally and linguistically unified South Slavdom. Because: "By blood we are brothers, by language we are cousins – but by culture, which is the fruit of centuries of separate education, we are far more foreign to each other than the Upper Carniolan farmer is to the Tyrolean or the Goritzian wine maker to the Friaulian". The public prosecutor seems not to have understood the full significance of these last sentences, Cankar was sentenced to a week's imprisonment.30

27 Friedrich von Gagern, *Die Straße* (Leipzig 1929), derselbe, *Schwerter und Spindeln* (Berlin 1939).

28 Janez Cvirn, *Die Slowenen mit deutschen Augen gesehen (1848-1914)*, in: *Der Nachbar im Spiegelbild*, 65-77.

29 Ivan Cankar, *Slovenci in Jugoslovani*, in: *Ivan Cankar, Zbrani spisi 19* (Ljubljana 1936) 13 f.

30 Ebenda, 19; Feliks Bister, "Majestät, es ist zu spät ..." (Wien-Köln-Weimar 1995) 153 f.

Rudolf Hans Bartsch described the national-political situation from a German nationalist viewpoint in the form of a novel: "But that network of lawyers spread throughout the country in whose most secret thoughts the map is marked by the great South Slav Empire which should bring about the collapse of Austria and cut off the German people from the sea. Each year hundreds of new priests left that nest of the idea of the Slav state, the war school of the greater Slovene priesthood, the seminary of Djakovar to take their place in pulpits all over the country, in confessional boxes throughout the quietest villages, in the hearts of the peasants and brought with them the Slavic Christianity that is called: 'svoji k svojim!' (Each only for their own kind). So that the German trader will wither away, the German school teacher will become isolated and a foreign Empire shall grow between the once glorious Austria and its ocean".³¹

That was the language of the national struggle below the political level; but these novels were read in many families and it is quite possible that they had a more powerful effect than political speeches and newspaper articles. The zoologist Paul Samassa who came from a bell makers family in Laibach, and who after giving up his academic career in Heidelberg in 1897 devoted himself to the political organisation and publishing activities of the Pan-Germans and Germans Abroad wrote the book "Der Völkerstreit im Habsburgerstaat" (The Nationalities Dispute in the Habsburg State) and published the weekly "Deutsch-Österreich" in 1913/14. In his view the "competitive struggle between the nations is the main content of history": for that reason he, as a former supporter of Schönerer, wanted to bring Bismarck's smaller German state to completion as a "Volksgemeinschaft" (ethnic community) of the Germans in Central Europe. By contrast, as early as 1913, the Munich philosophy professor Friedrich Wilhelm Foerster wrote of the "imminent dissolution of the Slavic-German cultural community". He also observed the "absolute failure of the German intellectual and political leaders" in Austria, who instead of conveying German culture to the young and rising peoples of south-eastern Europe, knew no better than to sing "Deutschland, Deutschland über alles".³²

Nevertheless, there can be no doubt that before the outbreak of World War I, not only the overwhelming majority of Germans, but also the Slovenes advocated the continued existence of the Habsburg Monarchy. The assassination of Sarajevo had turned the majority of the population in Maribor, Celje and Ljubljana as well as in Vienna, Graz, and Klagenfurt against the "Serbian murderers". And at the end of June 1914 a Slovenian pupil at the grammar school in Celje wrote in his diary: "This deed has brought shame on all South Slavs ... Every good Slovene must condemn this assassination for moral and practical reasons. For moral reasons, because we have lost such a good diplomat, the future ruler. But for practical reasons because the government will now always accuse us of disloyalty, although there is probably no people on earth who is more devoted to the Emperor and his dynasty than the Slovenes". And the pupil Srečko Puncer could in no way be considered a monarchist, rather he was a "Preporodovc", a "re-awakener" who allegedly was already attempting to solve the South Slav question outside the Habsburg Monarchy. At any rate he fell in spring 1919 in the fight for the Slovenian northern border in Lower Carinthia.³³

³¹ Rudolf Hans Bartsch, *Das deutsche Leid. Ein Landschaftsroman* (Leipzig 1912) 274.

³² Günter Schödl, Paul Samassa. Ein biographischer Beitrag zur Vorgeschichte des "extremen Nationalismus" in Deutschland und Österreich, in: *Südostdeutsches Archiv* 21 (1978) 75-104; Friedrich Wilhelm Foerster, *Erlebte Weltgeschichte. Memoiren* (Nürnberg 1953) 217 f.

³³ Janez Cvirn, *Der Austroslavismus und die Slovenen*, in: *Der Austroslavismus*, ed. by Andreas Moritsch (Wien-Köln-Weimar 1996).

With the start of the war, the nationality conflict intensified dramatically reaching a new stage of escalation and moving from national separation to national exclusion. This is not only manifested in the inflammatory nationalist articles in the newspapers, but also by the more than three dozen interpellations of Slovenian members of the Reichsrat between June 1917 and July 1918, as well as several "counter" interpellations of German members in the same period – the Reichsrat was "suspended" between March 1914 and May 1917. More correct were the final reports of two investigative committees set up in November 1917 by Minister President Seidler and the War Ministry at the express wish of the Emperor Charles.³⁴

The Military Commission expressed the conviction that the "aggressive political tendencies on the part of both the German and the Slovene leaders even before the war had created such tensions that a suitable occasion would suffice to unleash the passions that had been more or less suppressed". Thus "Slovene and illoyal... had become identical concepts for many people". And, "every good Carinthian or Styrian of both nationalities considers it to be his duty to report to the police everything that he considers to be remotely friendly to the Serbs or treasonable".³⁵

The Ministerial Commission reported a "libellous inflammatory campaign" by the German nationalist press against the Slovenian intelligentsia – clerics and teachers were expressly mentioned – incitement to denunciations by the German members of the National Councils and the brutal methods of the gendarmerie and organised mobs at a series of arrests. The "Grazer Tagblatt" and "Marburger Zeitung" brandmarked the "anti-Austrian, anti-German and anti-dynastic" South Slav agitation and even tried to blame Slovenian members of the Reichsrat for the "blood at Sarajevo", while on 24 June 1916 the district governor of Maribor reported to the Central Office of the Governor of Graz (Grazer Statthaltereipräsidium) that "the distinctly anti-German convictions of certain (Slovenian) circles has been equated with Serbophilia without there being any proof whatsoever for the latter..."³⁶

In his drama "Third of November 1918" which was set in the period after the dissolution of the k.u.k. army, Franz Theodor Csokor let the Hungarian hussar captain, the Polish Ulan first lieutenant, the Italian pioneer lieutenant, the Czech artillery lieutenant and the Jewish regimental doctor part relatively peacefully, but not the first lieutenants Ludoltz and Zierowitz. Because now was the start of the "campaign of the farmer Ludoltz from Carinthia against Stevo Zierowitz, lawyer from Carniola, both born in Plöcken, from the said village". Zierowitz recognised that they were now both prisoners – "each of his nation" and Ludoltz remained in his new position in the Karavanken mountain range where "yesterday's brother will be tomorrow's enemy".³⁷

Many authors think to this day, that the majority of Austro-Hungarian nations were up to 1917 nearer to Herder's principles, while the national leaders and ideologists based their rights for national existence on Hegel's vision of completely independent nation states. One must not forget that until 1918 the majority of the national territories of the Habsburg Monarchy were not settled economic, administrative, and political units. So the demands of the "May Declaration", proclaimed in the Vienna Reichsrat on 30 May 1917 by deputies of the Slovene People's Party and the Croatian Party of Jus-

³⁴ Janko Pleterski, *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914-1917* (Ljubljana 1980) 16-29.

³⁵ *Kommissionsbericht FMLt. von Schenk*, 12. 1. 1918 – Ebenda, 31-35.

³⁶ *Bericht der Ministerialkommission*, 22. 2. 1918 – Ebenda, 35-50.

³⁷ Franz Theodor Csokor, 3. November 1918 (Wien – Hamburg 1968) 68-71; Igor Grdina, *Die (Deutsch-) Österreicher aus slowenischer Sicht*, in: *Nationale Stereotypen in der Karikatur*, 245-333.

tice, were nationally and politically revolutionary: an immediate union of all territories in the Monarchy where Slovenes, Croats, and Serbs lived into one united and independent state body under the sceptre of the Habsburg Dynasty. And from the autumn 1917 to the spring 1918 the Slovene national leadership collected more than 250,000 signatures for the May Declaration. Of course, this was the begin of the clear demarcation from the Germans in Styria and Carinthia, as well as from the Italians in the Küstenland. After the building of the "State of the Slovenes, Croats, and Serbs" in Zagreb on 29 October 1918 the Cultural Department of the Slovene Government in Ljubljana discussed in the mid November 1918 the future cultural development of the Slovenes and the status of the Slovene nation in the Yugoslav state. There was not only consensus between the Catholics and the Liberals that the German language must be supersede by the Slovenian language in all authorities, courts and schools, but there was also much effort of the deliberate educational and cultural policy toward eliminating the dominant and very powerful German influence and replacing it with the French influence with some success. On the other side it is hard to find any kind of cultural influence from Belgrade, although there was some from Zagreb. All this progress considerably strengthened Slovene national awareness, and with it criticism grew regarding centralist Yugoslavia as well as the resolve to achieve federative status within it.³⁸

The dictatorship of King Alexander I provoked the Slovene People's Party to its radical autonomous position and in December 1932 to the "Slovene Declaration". The Declaration stated that the Slovene nation was divided among four states: Yugoslavia, Italy, Austria, and Hungary. Therefore its basic demand was to be united in one single political unit, because only in this way its general progress could be assured. "Thus we need national individuality, a name, a flag, ethnic community, financial independence, political and cultural freedom, a radical social legislature that must provide vital benefits, and the harmonious development of all necessary productive occupations, especially the farming and working classes." The party chairman Anton Korošec joined the coalition of the Yugoslav Radical Community in 1935, but he did not achieve a formal autonomy for Slovenia like Vladko Maček for Croatia in August 1939. After the division of Slovenia in April 1941 the Germans began with ethnic cleansing, while the Italians allowed a cultural autonomy in the Ljubljana province. The Slovene Liberation Front revenged in 1945 on the German minority and the Slovene Home Guards.³⁹

Neither the first nor the second Yugoslavia managed to solve the problem of nations/nationalities and their historical/cultural differences successfully. National prejudices, hatreds, and conflicts, often only formed and deepened in everyday life after 1918, and in these conditions were stubbornly passed on from generation to generation because the political crises were always repeated. But we all too often forget, that Western and Central Europe did not enter the phase of surpassing traditional nationalistic divisions and antagonisms in 1870 or 1918, but only in 1945. So the insistence on respect for the national principle in the political organization of East-Central and South-East Europe after the fall of Communism is in no way a new phenomenon.⁴⁰

Many (German) Austrians, Czechs and Slovenes have forgotten its common roots. They are forgetting its "un-German" sounding names in Vienna, Graz und Klagenfurt,

³⁸ Peter Vodopivec, *Europe, Ex-Yugoslavia, and the Balkans: New or Old Nationalisms?*, in: *Nationalism in Europa. Past and Present*, ed. by Justo G. Beramendi, Ramón Máiz, Xosé M. Núñez, vol. I (Santiago de Compostela 1994) 569-583; Janko Prunk, *A brief history of Slovenia* (Ljubljana 1996) 76-85.

³⁹ Prunk, *Slovenia*, 89-107.

⁴⁰ Vodopivec, *Europe*, 581 f.

as well as its German names in Prague, Brno, Ljubljana and Maribor. Thus habitual amnesia seems to have become the most common illness afflicting the Austrians, Czechs, and Slovenes. Aversions to the Czechs in Vienna and in Lower and Upper Austria, against the Slovenes in Carinthia and Styria respectively, still preoccupy the minds of a good portion of the population. The same happens to the Austrians in Prague and Ljubljana, perhaps not to the same extent in Brno and Maribor. Nevertheless, the process of the Eastern Enlargement of the European Union is putting forward the discussions on old national stereotypes too.

GEORGES CASTELLAN

QUELQUES PROBLÈMES D'HISTOIRE ENTRE HONGROIS ET ROUMAINS

L'opinion internationale a été favorablement impressionnée par la signature, au début de septembre 1996, du traité "d'amitié et de coopération" hongaro-roumain, au bout de discussions particulièrement longues et difficiles. Or le problème qui avait été le plus débattu était celui du statut des minorités. Certes, en visite à Bucarest, le premier ministre hongrois Gyula Horn déclara à la presse, à cette occasion: "Les relations entre la Hongrie et la Roumanie sont exemplaires, tant sur le plan, économique qu'en matière de protection des minorités". Il ajouta que son pays voulait "soutenir" l'intégration de la Roumanie dans l'Union européenne et dans l'OTAN. Il n'en reste pas moins qu'un certain nombre de problèmes demeurent.

L'un d'entre eux intéresse directement les historiens du monde entier: c'est l'appréciation divergente que portent nos collègues hongrois et roumains sur "l'ethnogenèse" du peuple roumain, en clair: où, quand et comment s'est formé ce peuple, singulièrement dans l'espace transylvain.

L'on rappellera brièvement les deux thèses "classiques" en présence, puis on examinera les positions actuelles sur ce problème.

J'appellerai volontiers "rösslerienne" la thèse qui apparaît la plus répandue en Hongrie. Robert Roessler (1840-1881) était un philologue allemand qui publia en 1871 à Leipzig un ouvrage intitulé *Romanische Studien*, qui allait devenir une référence essentielle de la Hongrie du compromis dualiste. En fait, il s'inscrivait dans une tradition remontant à la fin du XVIIIe siècle. A ce moment, en 1781-1782 parut à Vienne une *Histoire des Daces transalpins* d'un officier de l'arme impériale, Franz Joseph Sulzer, qui exposait une thèse de l'immigration des Roumains à partir d'une région située au sud du Danube. Elle rallia très majoritairement les historiens hongrois et fut partagée par nombre de leurs collègues étrangers. On la rencontre chez le Français Ferdinand Lot, *Les Invasions barbares* (Paris, 1937), l'Allemand Gregor Stadtmüller, *Histoire de l'Europe du Sud-Est* (Munich, 1950), l'Américano-tchèque Francis Dvornik, *Les Slaves* (Paris, 1970), le Yougoslave Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin* (Paris, 1977) et autres.

Au moment où les deux pays, Hongrie et Roumanie, faisaient partie de la "famille" des États socialistes, on la trouve clairement exposée dans *L'Histoire de la Hongrie*, publiée en français en 1974. Sous la direction d'Ervin Pámlenyi, cet ouvrage réunissait des collaborateurs de l'Académie des Sciences et de l'Institut d'Histoire de cette Académie: parmi eux Laszlo Makkai et Istvan Barta. Il reprenait clairement les points essentiels de la thèse rösslerienne que l'on peut schématiser dans les propositions suivantes:

La conquête de Trajan a pratiquement exterminé la population dace. Les restes peu nombreux ont été assimilés par la politique de colonisation des Romains: "La

population urbaine se composait uniquement¹ d'immigrés." (*Histoire de Hongrie*, p. 20). Dans les campagnes, les colons venus de toutes les régions de l'Empire ont fait disparaître les éléments autochtones: "A l'opposé du grand nombre de noms celtes et Illyriens que nous connaissons en Pannonie, 2% seulement des 2 600 noms de Dacie parvenus jusqu'à nous sont d'origine thrace (dace) et même ceux qui les portaient pouvaient très bien être originaires des Balkans" (*Idem*, p. 21). Les Thraces, en effet, peuplaient la Mésie.

2. L'évacuation de la Dacie par Aurélien fut totale: non seulement l'armée et l'administration romaines se retirèrent au sud du Danube, mais aussi la population civile romanisée. "La survie de la civilisation romaine [en Transylvanie] n'est pas attestée par les inscriptions. Les objets du IVe siècle portant des emblèmes chrétiens et trouvés en Transylvanie proviennent vraisemblablement des Carpes et des Goths qui, à cette époque, étaient déjà en contact avec le christianisme le long du Bas-Danube. La continuité de la circulation de la monnaie romaine au IVe siècle ou la conservation des traditions de l'art céramique romain ne prouvent ni n'infirmement la survie de la population romanisée. Par contre, le fait qu'aucun nom de ville n'ait survécu à la domination romaine en Transylvanie et que les Roumains du Moyen Age désignassent même les rivières importantes par des noms empruntés aux Slaves et aux Hongrois, semble prouver que l'abandon de la Dacie allait de pair avec le départ d'une partie considérable de la population romanisée; ceux qui restèrent finirent, au bout de deux siècles, par s'assimiler à la population autochtone, qui ne parlait pas le latin, et aux nouveaux immigrants." (*Idem*, p. 22).

3. La Dacie quasi vidée de sa population fut peuplée par des Germains (Goths et Gépides), puis par les Slaves, sans oublier des traces des dominateurs successifs Huns et Avars: "Les Gépides retirés en Transylvanie restèrent contrôlés par les groupes d'occupation avars qui accomplissaient si bien leur tâche que ces derniers vestiges de la migration des peuples germaniques finirent bientôt par s'assimiler, soit à eux, soit aux Slaves en fin de faire tache d'huile en Transylvanie également." (*Idem*, p. 31).

C'est une population à majorité slave que les Hongrois trouvèrent devant eux au Xe siècle, quand ils conquièrent l'intérieur de l'arc carpatique: "les pentes recouvertes de forêts des Carpates et des montagnes de Transylvanie, étaient peuplées par des Slaves." (*Idem*, p. 54.)

4. Le peuple roumain ne s'est donc pas formé dans l'espace des Carpates, mais au sud du Danube dans les Balkans. Les auteurs byzantins, en effet, désignent sous le nom de Vlachs (Blaxoi) une population romanisée qui, au Xe siècle (première mention en 976), se trouve au sud du Danube, dans la Bulgarie actuelle, puis qui apparaît sous la même dénomination en Macédoine et dans le nord de la Grèce. L'í, les Roumains se trouvaient au contact des Albanais, d'où les emprunts faits par le roumain à l'albanais: quatre-vingts mots environ.

C'est de cette région - le Paristrion des Byzantins - que les Roumains, bergers nomades, entraînés sans doute par les Coumans, firent mouvement vers le Nord, traversant le Danube et s'établissant dans les Carpates et sur le plateau transylvain où leur première mention date de 1222 dans la région de Fogaras, *Terra Blachorum*.

D'où la conclusion que les Roumains ont pénétré en Transylvanie deux siècles après l'établissement de la domination hongroise.

A cette théorie répondaient, en Roumanie et à la même époque, les thèses de Constantin

¹ Souligné par nous.

Daicovi iu (1898-1973), membre de l'Académie des Sciences de Bucarest et qui fut à Cluj-Napoca le grand maître des études daces et roumaines. Il avait formulé ses positions avec vigueur dès 1940, dans un article intitulé "Le problème de la continuité en Dacie" et les reprit dans sa *Brève histoire de la Transylvanie* (1965) et dans *l'Histoire de la Roumanie* (1970), toutes deux en français.

Les propositions avancées répondent point par point à celles de la théorie de Roessler:

1. L'extermination des Daces lors de la conquête "est une pure absurdité" (*Brève histoire*, p. 60).

Elle est démentie par des faits d'ordre historique: recrutement, attesté par des inscriptions, de Daces dans les corps d'armée romains durant toute la période de l'occupation, révoltes contre les Romains, au IIe siècle, des populations soumises - d'ordre onomastique, toponymique ou religieux (survivance sous des formes latinisées de divinités daces). Surtout, depuis 1945, d'ordre archéologique. "Nos informations se sont substantiellement enrichies, faisant la preuve indubitable d'une persistance massive (souligné dans le texte) de la population autochtone dans la province de Dacie. Ces preuves consistent dans la découverte de toute une série de stations et cimetières de caractère dace, dans l'existence des rites funéraires propres aux Daces et pratiqués durant toute l'occupation romaine, dans les trésors de monnaies appartenant sans conteste à des gens du pays et aussi par la mise au jour, de plus en plus fréquente et riche en résultats, d'une céramique de type dace, dans des habitats civils ou des camps militaires romains." (*Idem*, op. cit., p. 45).

Cette population dace vivant dans la province fut romanisée durant les 165 ans de domination de l'Empire. Un processus identique en Pannonie, en Espagne, en Gaule, ne demanda pas plus de temps et d'ailleurs "l'influence romaine sur la Dacie s'était fait sentir au moins un siècle et demi avant la période de la conquête, grâce au contact permanent existant entre le monde géto-dace et le monde romain au sud du Danube." (op. cit., p. 46).

D'où "En considérant comme toute naturelle cette romanisation du territoire nord-danubien, il nous faut cependant préciser qu'il ne s'agit pas là d'une romanisation au sens ethnique du mot, mais d'une romanisation de caractère linguistique, culturel et social." (*Id.*, p. 47).

2. Cette population romanisée n' a pas tout entière suivi l'armée et l'administration romaines lors de l'évacuation de 271: "Il y a vingt-cinq ans, il nous aurait été très malaisé de donner une réponse à cette question, car elle n'aurait pu se réduire qu'à des preuves d'ordre logique et d'exacte compréhension des phénomènes historiques: l'absurdité de la théorie d'une totale évacuation et le caractère anti-scientifique d'une semblable conception. Nous disposons maintenant d'une preuve catégorique de la permanence dans l'ancienne Dacie, d'une population daco-romaine, qui nous est attestée par l'archéologie, pour le moins jusqu'au Ve siècle". Et de citer la découverte de cimetières ou d'objets datant des années 272 à 450 dans trente localités de Transylvanie; de trésors monétaires aisément datables de la même période, au nombre de plus de cent cinquante. Enfin, les trouvailles d'objets paléo-chrétiens, "ce qui témoigne de la diffusion en langue latine de la nouvelle religion qui est le christianisme, officiellement reconnue à partir des premières décennies du IVe siècle et qui pénétra en Dacie depuis les nombreuses villes épiscopales de la rive droite du Danube. C'est encore au même siècle et toujours au nord du fleuve que le fameux évêque Ulphilas² prêchait non seulement en

² Ulfila ou Wulfila (311-383), apôtre des Goths.

langue gothique, mais aussi en langue latine (souligné dans le texte). C'est justement cette propagation du christianisme dans l'ancienne province dace qui constitue la preuve de la persistance d'une société romanisée, capable de recevoir la nouvelle religion." (*Id.*, p. 61).

3. Au-delà du Ve siècle, cette population a persisté sur place durant toute la période des invasions et jusqu'à la fin du Ier millénaire.

Cette affirmation s'appuie sur les découvertes archéologiques: fonds de cabanes et céramique des VIe - VIIe siècles, persistance des rites funéraires jusqu'au Xe siècle.

"Les recherches les plus récentes révèlent, en fait, une série de localités où l'on peut dépister archéologiquement une population mixte, daco-romano-slave (souligné par G.C.) cohabitant sur tout le territoire du pays du VIe au VIIIe siècle. Au Xe siècle, l'existence d'une civilisation "roumaine" commence à se distinguer de celle appelée communément slave". (*Ib.*, p. 67).

4. L'origine balkanique du peuple roumain ne peut être prouvée. Ni les discussions sur les premiers emplois du mot Vlaq, ni les quelques emprunts du romain à l'albanais, ni la toponymie ne permettent de désigner une quelconque région des Balkans comme lieu d'ethnogenèse du peuple roumain. Au contraire, "ce peuple s'est formé à la suite d'un long processus, rendu possible par la colonisation et la romanisation de la Dacie et de la Mésie. A la base de cette ethnogenèse, on retrouve deux éléments composants: la population de langue thraco-daco-mésienne aborigène et l'élément romain représenté par les colons de Rome." (*Ib.*, p. 71). Cette population daco-romaine restée sur place garda son caractère et fut même renforcée par les éléments romanisés du sud du Danube, d'autant que l'Empire reprit pied temporairement sur la rive droite du fleuve, sous le règne de Constantin le Grand (306-337), puis sous celui du Byzantin Justinien (527-565). Avec le VIIe siècle s'élabore pour cette population une symbiose avec les Slaves, ce qui commence à différencier du latin populaire la langue parlée et que l'on peut désigner comme le "protoroumain". Alors, "le processus d'ethnogenèse du peuple roumain prit son départ sur tout l'espace daco-mésien et dura deux ou trois siècles (du VIIe au IXe siècles)" (*Ib.*, p. 72). Mais à la différence de la plus grande partie des Balkans où cette symbiose se fit au profit des Slaves, dans l'ancienne Dacie, elle joua en faveur de ce nouveau peuple dont la langue se cristallise au IXe siècle et que l'on peut dès lors appeler Roumain.

En conclusion, "Le peuple roumain et la langue roumaine, résultats de la romanisation des autochtones daco-mésiens, de l'assimilation graduelle des Slaves et des autres populations établies sur le territoire de la Roumanie de nos jours, se sont formés aux derniers siècles du premier millénaire de notre ère, dans l'espace septentrional du Bas-Danube, avec pour territoires noyaux les régions de collines et de montagnes de la Dacie." (*Ib.*, p. 74).

Donc, en Transylvanie, les Romains sont chez eux, et l'on retrouve les problèmes de la politique contemporaine.

Ces deux théories avaient donc été officialisées par les deux États pendant la période du socialisme. Du côté hongrois, en l'exposant largement dans un histoire publiée par l'Académie des Sciences, et du côté roumain par un discours de Nicolae Ceausescu, au "Congrès de l'éducation politique et de la culture socialiste", en juin 1976. Où en sommes-nous aujourd'hui?

S'agit-il là seulement d'une querelle d'historiens et de linguistes traitant d'un problème très ancien? Ce n'est pas sûr. Et tant en Hongrie qu'en Roumanie, des partis politiques utilisent ces thèses pour atteindre des objectifs qui ne sont nullement scientifiques. Sans doute n'est-il plus question officiellement de revendiquer tout ou partie de la Transylvanie. Par le traité de septembre 1996, les deux États ont reconnu leur actuelle frontière et se sont engagés à les respecter. Il n'en reste pas moins un problème fondamental pour les Roumains: l'origine de leur peuple, et très important pour les Hongrois: la justification d'un millénaire de domination de la Transylvanie. Dans la culture des deux peuples, c'est une zone noire ou grise qui risque de marquer dans l'avancée vers l'Europe, si l'on ne veut pas que cette Europe soit seulement un accord économique.

Pour avoir une idée de la situation actuelle, je ne m'arrêterai qu'à quelques oeuvres importantes publiées en français, c'est-à-dire destinées à un public étranger, très ignorant des mises au point des spécialistes, mais désireux d'avoir une vue générale des grandes questions du passé des peuples.

Du côté roumain, le problème de la Transylvanie a très vite retenu l'attention. Dès 1989 - sans doute avant la chute de Ceausescu en décembre - les "Éditions scientifiques et encyclopédiques"

Rééditaient en français, sans l'autorité de l'historien Stelian Brezenu, un ouvrage de George Ion Bratianu, au titre quelque peu sensationnel: *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*. Il s'agissait d'une étude qui, à l'origine, ne voulait être qu'un compte rendu de l'ouvrage de Ferdinand Lot, *Les invasions barbares et le peuplement de l'Europe*, paru à Paris en 1937. Ferdinand Lot avait été le maître de Bratianu à la Sorbonne au début des années vingt. Son ancien disciple n'hésitait pas à consacrer plus d'une centaine de pages à critiquer la position de l'historien français sur la thèse de l'immigration des Roumains à partir des territoires du sud du Danube. A cette étude était jointe, dans l'édition de 1989, un deuxième texte de Bratianu, "Le problème de la continuité dacoroumaine. Les nouvelles remarques de M. Ferdinand Lot", publié à Bucarest en 1944 et dans laquelle il répondait aux objections de Lot à sa propre étude sur le "miracle historique" que constituait le peuple roumain.

En 1990, le "Centre d'études et de recherches relatives à la Transylvanie" de l'université de Cluj rééditait de son côté un ouvrage sur la Transylvanie publié en mars 1946 par Silviu Dragomir, membre de l'Académie des Sciences et alors directeur du Centre. Il s'agissait d'une sorte d'encyclopédie sur la province: aperçu géographique, historique (p. 31-70), démographique, concernant les églises, l'enseignement, la littérature et les arts, la vie économique, cadres constitutionnels et juridiques, santé publique et assurances sociales. Silviu Dragomir (1888-1962) était professeur d'histoire à l'université de Cluj et passa de longues années dans les prisons du régime communiste. Son résumé historique commence par la phrase: "La Transylvanie a été le berceau du peuple roumain" et affirme nettement la continuité de la population dans la province. Retenons de l'exposé qu'"entre 271 et 275, l'Empire y renonça et fit retirer ses troupes sur la ligne du Danube", que les Slaves qui l'avaient envahie "ont été assimilés jusqu'au dernier et que les Hongrois, à leur arrivée en Transylvanie, n'y ont plus trouvé un seul Slave", enfin "on pourra être aussi critique que l'on voudra en recherchant les origines roumaines, mais on ne saurait nier l'existence continue des Roumains en Dacie. C'est là un fait qu'aucune hypothèse savante ne saurait écarter."

Dans sa préface de 1990, l'éditeur Virgil Vatasianu, professeur émérite de l'université de Cluj et membre de l'Académie roumaine, affirme d'abord que "la Révolution

de décembre 1989 constitua, pour le peuple roumain, un retour à ses droits et à ses vérités' imprescriptibles." Après un bref rappel de la situation depuis 1918, le préfacier continue: "Actuellement, quand le révisionnisme hongrois se manifeste ouvertement en tentant de mobiliser et de convaincre, sous divers motifs, l'opinion internationale que la population majoritaire en Transylvanie, la population roumaine donc, devrait être intégrée aux structures politiques, économiques de la Hongrie, la restitution de cet ouvrage, sous la forme d'une nouvelle édition, équivaut à la restitution de l'autorité de la vérité représentée par tout un héritage scientifique interdit par les conspirations du Komintern en Europe de l'Est durant près d'un demi-siècle". Et dans cette "vérité", il y a pour Virgil Vatasianu celle concernant la continuité du peuplement roumain en Transylvanie.

Beaucoup plus près de nous, la *Revue d'Europe centrale* éditée par le Centre d'Études germaniques de l'université de Strasbourg a publié dans son tome III, volume I, du 1er septembre 1995, consacré à la "Hongrie six ans après", un article intitulé "Roumains et Hongrois: réalités historiques et perspectives". Il est signé de Dan Berindei, président de la section d'histoire de l'Académie de Roumanie, une autorité dans son pays. Il s'agit essentiellement d'une mise au point de la situation depuis 1989, mais l'auteur n'oublie pas qu'il est historien et rappelle un certain nombre d'affirmations sur le passé.

D'abord cette référence à l'établissement des Hongrois en Transylvanie: "Ils ont conquis la Transylvanie au cours d'un long processus historique qui a duré de la fin du IXe jusqu'au début du XIIIe siècle. Dès la fin du IXe siècle, les Hongrois, selon la *Chronique du Notaire anonyme du roi Bela*, ont du vaincre ou traiter avec des formations étatiques roumano-slaves. Par ailleurs, la *Chronique russe de Nestor* mentionne aussi le fait, à propos de la conquête de la d' Transylvanie, que les Hongrois "commencèrent à lutter la bas contre les Vlaques et les Slaves qui y vivaient", ce qui confirme les données fournies par le Notaire anonyme, contesté par l'historiographie hongroise. mais seulement pour ce qui se réfère aux Roumains!". Plus loin, "La continuité des Roumains en Transylvanie ne fut pas contestée jusqu'au XVIIIe siècle. C'est l'empereur Joseph II qui déclarait d'ailleurs les Roumains "incontestablement les plus anciens et les plus nombreux habitants de Transylvanie". Cette continuité d'abord daco-romane, après le retrait de l'armée et de l'administration impériales romaines, puis roumaine dès les derniers siècles du premier millénaire quand le processus d'ethnogenèse prit fin, est prouvée par des sources historiques byzantines, arméniennes, allemandes, russes et aussi hongroises, par les découvertes archéologiques et monétaires, par la langue roumaine qui contient au nord du Danube certains mots d'origine latine qu'on ne retrouve pas chez les populations romanes (Aroumains) du Sud du fleuve, par les toponymes (les dénominations des principaux cours d'eau transylvains, adaptés ensuite en hongrois et en allemand, sont daces, daco-romanes et ensuite roumaines, ce qui démontre la permanence et la continuité des Roumains en Transylvanie). De plus, aucune source historique ne confirme la thèse selon laquelle les Roumains transylvains sont venus en masse du Sud du Danube après la conquête hongroise."

Par ces citations, il apparaît que Dan Berindei accepte, du moins dans ses grandes lignes, la thèse de la continuité telle qu'elle avait été exposée par Constantin Daicoviciu et qui semble demeurer l'explication fondamentale de l'école historique roumaine actuelle.

Du côté hongrois, nous disposons de la monumentale *Histoire de la Transylvanie* de Bela Köpeczi, entouré d'une pléiade de membres de l'Académie et de l'Institut d'Histoire

de celle-ci. L'ouvrage a paru à Budapest en 1986, en trois volumes, mais l'auteur en a fait une édition française réduite - 742 pages - parue en 1992 à l'Akadémiái Kiado de Budapest. Notons que l'étude s'arrête au traité de Trianon de 1920 et est complétée par une "Esquisse de l'histoire de la Transylvanie après 1918".

La période qui retiendra notre attention, depuis le royaume de Dacie jusqu'au XIIIe siècle, a été traitée par Andras Mocsy, archéologue décédé, Endre Toth, spécialiste de la province romaine, Istvan Bóna, qui a repris le texte de Laszlo Makkai, en collaboration avec Gabor Barta. Une équipe de spécialistes indiscutés.

Qu'en est-il de leur exposé?

Pour la période romaine, Endre Toth souligne tout d'abord le dépeuplement de la Province à la suite de la guerre de conquête: "Eutrope,³ écrit-il, signale à propos de la population de la province qu'"après la conquête de la Dacie, Trajan y fit venir de tous les coins du monde romain d'énormes masses de populations destinées à peupler les campagnes et les villes, puisque les hommes, à la suite des longues guerres de Décebale, y faisaient défaut. Il soulignait [ainsi] le dépeuplement de la province du au dépérissement de la population dace". (p. 50-51). Un peu plus loin, il revient sur la même idée: "La seconde cause de l'absence de *civitates* doit être recherchée dans la faiblesse numérique de la population locale. Aussi le gouvernement ne voyait-il pas la nécessité de mettre en place des structures administratives qui favorisassent la romanisation du reste des Daces, ce qui eut pour conséquence que ceux-ci demeurèrent tout fait étrangers à la civilisation urbaine." (p. 52). Il indique, à propos de la langue: "Dans les provinces occupées par l'Empire romain, le processus de [substitution des langues] nécessitait généralement quatre cents ans, voire plus, pour s'accomplir. La romanisation était accompagnée et appuyée de certaines mesures venues de l'extérieur et les fouilles archéologiques permettent de suivre les étapes d'une intégration et d'une assimilation progressives. Or il n'existe aucune trace de cette évolution en Dacie." (p. 56).

D'où, en conclusion, "La province romaine de Dacie exista pendant 165 ans. L'assimilation en général et la substitution du latin à la langue locale ne pouvait s'opérer en un temps si court... L'assimilation du latin comme langue maternelle - qui marqua partout ailleurs l'aboutissement de ce processus - est non seulement indémontrable en Dacie, mais encore formellement démentie par les matériaux de recherches historiques et sociales." (p. 57)

Pour le sort de la population de la Dacie après la retraite des Romains, "Les sources narratives sont unanimes au sujet de l'évacuation de la Dacie. Le transfert de la population dans la province limitrophe ne devait pas poser de sérieux problèmes à l'administration hautement organisée de l'État romain. Bien entendu, cette opération ne fut pas effectuée d'un jour à l'autre, quoiqu'une bonne partie de la population civile se soit déjà enfuie de la province. Il est néanmoins possible - bien que nous n'ayons aucune preuve à ce sujet - que tous les habitants n'aient pas quitté la Dacie. Il est certain, en tous cas, que le nombre de ceux qui restèrent était insignifiant." (p. 63).

En conclusion, sur la période romaine: "Les sources historiques, les fouilles archéologiques et la toponymie prouvent ainsi sans équivoque que le territoire de la Dacie, militairement et politiquement coupé de l'Empire après 270, fut aussi définitivement perdu pour la civilisation romaine." (p. 66).

L'histoire de la Transylvanie étudiée ensuite avec minutie les peuples qui s'y succèdent: Goths, Huns, Gépides, Avars, Slaves jusqu'à la conquête hongroise marquée

³ Historien latin du IVe siècle.

par la date traditionnelle de 895. Pour le récit de celle-ci, Istvan Bona condamne sans appel l'Anonymus - P. Dictus magister - auteur de la *Gesta Hungarorum* rédigée au cours du XIIe siècle. "En réalité, écrit-il, l'auteur, de la Gesta n'a pas la moindre idée des événements réels de la conquête, ni des sources contemporaines, abstraction faite de quelques données mal comprises; c'est tout juste s'il connaît le nom d'Arpad et de quelques chefs qui vécurent et combattirent à des moments différents du Xe siècle." (p. 115). Suit un développement sur les bévues et omissions du vieux chroniqueur. Vient ensuite la critique de son utilisation par les historiens roumains: "L'historiographie roumaine considère de nos jours comme des personnages réels et authentiques les chefs sortis de l'imagination d'Anonymus; leurs faits et gestes auraient été, selon cette conception, les péripéties de la guerre du peuple roumain "défendant sa patrie" et ses terres des "voivodes féodaux roumains" (*vojevodate*). Aussi longtemps que l'historiographie officielle sera dominée par des parti pris, il est peu probable que l'on puisse aboutir à un compromis ou même à un rapprochement des vues." (p. 116).

Dans cette histoire, les Roumains n'apparaissent qu'au XIIe siècle. Parlant du conflit opposant les Hongrois et l'Empire byzantin en 1166, Istvan Bona écrit: "C'est là, en tout cas, la première source, authentique qui fasse état de l'apparition des Roumains en Transylvanie. Et ce fut également à cette époque qu'ils surgirent au nord du cours inférieur du Danube. Andronicos, le rival emprisonné de Manuel, qui réussit à s'évader en 1164, fut capturé par des Valaques près de la frontière de la Galicie, donc quelque part à l'est des Carpates, en Moldavie. Cela veut donc dire qu'il est possible que des Roumains étaient déjà installés sur les pentes sud et est des Carpates dès avant 1200." (p. 182). Il décrit ensuite les attaques des Byzantins pour constater: "Une histoire si mouvementée ne nous permet pas de rattacher la patrie ancestrale des Roumains à un territoire précis; et circonscrit, tel que le triangle Niš - Skopje - Sofia, comme certains s'y emploient. L'histoire des Roumains de Transylvanie doit être replacée dans le contexte d'une "continuité mobile"". (p. 186) C'est - à - dire sur des territoires très vastes, parcourus par des éleveurs. En effet, "Nombre de sources byzantines attestent la présence de Roumains en Thessalie et en Macédoine entre les Xe et XIIe siècles. La grande dispersion des Roumains sur une très vaste aire géographique par rapport à leur importance d'aujourd'hui, ainsi que leur apparition relativement tardive en Transylvanie peuvent essentiellement s'expliquer par leur mode de vie de bergers nomades." (p. 182).

Telle est - très résumée - la thèse des historiens hongrois de "l'Histoire de la Transylvanie".

Comme on peut le constater, les points de vue restent différents et les séquelles des deux théories de Roessler et de la continuité continuent à se faire sentir.

Pourtant la bonne volonté existe: Dan Berindei écrit: "Il est vrai que les fantasmes du passé qui ne peut être ressuscité représentent encore un frein [entre les deux pays]... Les Roumains et les Hongrois doivent apprendre à dépasser leurs propres limites et s'intégrer en Europe en enterrant pour toujours la hache de guerre et en inaugurant un nouveau chapitre de leur histoire commune." A quoi Bela Köpeczi avait déjà fait écho dans les dernières lignes de son *Histoire de la Transylvanie*: "Nous avons la ferme conviction que l'entité d'une grande complexité ethnique et culturelle qu'est la Transylvanie pourrait jouer un rôle positif aussi de nos jours, non seulement dans l'amélioration des rapports entre Roumains et Hongrois, mais même pour l'évolution générale de toute

cette région de l'Est européen, à condition que les intérêts véritables des peuples cohabitants, la démocratie, les normes internationales des droits humains et collectifs y soient pleinement respectés." (p. 648).

Je souhaite qu'une commission mixte hungaro-roumaine se réunisse pour discuter de ces "quelques problèmes d'Histoire entre Hongrois et Roumains".

POVZETEK

Problemi historične interpretacije pri Madžarih in Romunih

Romuni na Sedmograškem so bili od nekdaj osrednji predmet spora: so bili Romuni potomci starega prebivalstva? So se priselili iz juga?

Avtor naziva tozadevno madžarsko raziskavo "Rösslerjeva teza" in sicer po nemškem filologu Robertu Rösslerju, ki je leta 1871 v svoji knjigi objavil tezo o prise-ljevanju Romunov. Rösslerjevo tezo zastopa tudi "Zgodovina Madžarske" (izdal Ervin Pاملenyi in drugi, 1974 je knjiga izšla tudi v francoščini):

Staro dakijsko prebivalstvo je bilo po Trajanovi osvojitvi skoraj docela uničeno.

Aurelianova evakuacija Dakije je bila izvedena temeljito – ohranilo se ni niti eno samo ime mesta ali reke in Romuni so v visokem srednjem veku prevzeli slovanske to-pografske oznake.

Pozneje so se naseljevala različna ljudstva, ob madžarski naselitvi zlasti slovanska.

Romunsko prebivalstvo se je razvilo južno od Donave, ime "Vlahi" (Blaxoi) se upo-rablja za romansko populacijo v današnji Bolgariji od 976 dalje. Iz tega območja so se kot nomadi in živinorejci premikali proti severu na območje, ki ga je Fogaras leta 1222 prvič imenoval terra Blachorum.

Romunska teorija, ki jo je Constantin Daicoviciu (1898–1973) zagovarjal v svoji "Brève histoire de la Transylvanie" (1965) in "Histoire de la Roumanie" (1970) pa v nasprotju z madžarsko teorijo trdi:

Predstava o uničenju Dačanov je nesmiselna, avtohtono prebivalstvo se je v glavnem ohranilo in se je po Trajanovi osvojitvi v 165 letni pripadnosti rimskemu imperiju roma-niziralo.

Romanizirano prebivalstvo v glavnem ni sledilo umikajoči se vojski in upravi.

Po stoletjih preseljevanja ljudstev se je kljub vsemu ohranilo in nastala je dačansko-romansko-slovanska mešanica prebivalstva. V 10. stoletju je že obstojala "romunska" civilizacija.

Balkansko poreklo Romunov ni dokazljivo.

Romuni so zato prvotni prebivalci Sedmograške.

Leta 1996 sta obe državi priznali obstoječe meje. Kljub temu pa se zgodovinarji še vedno intenzivno ukvarjajo z vprašanjem etničnega stanja v historični Sedmograški. Leta 1989 in 1990 so ponovno izdali študije avtorjev George Ion Bratianu (odgovor na tekst Ferdinana Lota iz leta 1937 in spis iz leta 1944) in Silviu Dragomir iz leta 1946, v katerih oba odločno zagovarjata romunsko tezo. 1995 je Dan Berindei v "Revue d'Europe central" objavil prispevek z naslovom "Rumänen und Ungarn: historische Realitäten und Perspektiven", v katerem je romunsko stališče diferencirano predstavil in se pri tem skliceval na nekega anonimnega madžarskega pisca ("Notarius") iz 13.

stoletja in na rusko Nestorjevo kroniko. Tudi Jožef II. je priznaval avtohtonost Romunov in njihov največji delež med sedmograškim prebivalstvom.

Madžarsko stališče zastopa "Histoire de la Transylvanie", ki jo je izdal Bela Köpeczi (1986, francoska izdaja 1992). Tozadevna poglavja so napisali Andras Mocsy, Endre Toth, Istvan Bona, Laszlo Makkai in Gabor Barta. Madžarski avtorji dvomijo, da se je Dacija romanizirala, povdarjajo redko poseljenost, ponovno opozarjajo na evakuacijo Gotov, Hunov, Gepidov, Avarov in Slovanov, dokler se niso leta 895 naselili Madžari. In anonimni madžarski "Notarius" (ki ga navaja Berindei) po njihovem mnenju ni poznal dejanskega dogajanja in zato kot vir ne prihaja v poštev. Šele v 12. stoletju (1166) so se pojavili na Sedmograškem Romuni.

Skupna madžarsko-romunska komisija zgodovinarjev naj bi – kljub obstoječim nesoglasjem - razčistila sporna vprašanja skupne preteklosti.

RADE PETROVIĆ

KULTURNI ASPEKTI UJEDINJENJA EVROPE

Proces traženja političkog koncepta za jednu novu Evropu traje već jako dugo. Taj proces je još u toku, a vjerovatno će još dugo trajati. Na brojnim skupovima (naučnim, političkim, gospodarskim, pa i drugim) i u još brojnijim debatama (štampa, radio, TV, itd.) dominira ekonomska problematika. Tu mislimo na pitanje globalizacije / mondijalizacije, zajedničke europske monete, centralne europske banke, te zajedničkih standarda i normativa. Pitanje carina usko je vezano za novu funkciju granica Europske unije, dok je nezaposlenost poprimila velike razmjere, čak i u najrazvijenijim zemljama unije. Tu su onda i druga pitanja, uvijek ekonomske naravi. Čini nam se, da pridavanje tolikog značaja ekonomskoj problematici, ima svoje puno opravdanje. Jer to je ipak nešto lakše u poredjenju sa drugim pitanjima, koji imaju jaku duboke historijske korijene i obiluju različnostima. Ponekad one izgledaju nepremostive. No ipak ostaje temeljno pitanje, da je za političku ideju i koncept ujedinjenja Europe, baza jedna integrirana i globalizirana ekonomija. No to nije sve i samo sebi dovoljno. Ali u svim raspravama, projektima i akcijama došlo je do zapostavljanja - iako ne i potponog izostavljanja - jednog važnog aspekta. A to su socijalno - kulturni, historijski i moralni aspekti. Naime, u ime kojih moralnih vrijednosti se sve to radi i čemu to treba da vodi. Kada se govori o nezaposlenosti, na primjer, ne bi trebalo izgubiti iz vida, da i ova "teška bolest" savremene Europe, ima svoje kulturne, moralne pa i historijske - teritorijalne aspekte. Gladajući globalno, često se ima osjećaj, da se, s jedne strane, vidi jedna jasna linija koja označava približivanje i ujedinjavanje Evrope. To znači da se izgrađuje nešto novo. S druge pak strane, i u isto vrijeme i paralelno sa procesima integracije, mogu se pratiti sasvim suprotne pojave. U pojedinim državama ili državicama, pa i širim regijama, u toku su procesi dezintegracije i zatvaranja, koji u suštini vuku natrag. Nazadni su i predstavljaju ozbiljnu prepreku integrativnim procesima. Balkan i Mitteleuropa pružaju puno dokaza za ovu tezu. Izložićemo neke aspekte ove veoma kompleksne problematike.

Počeci savremenih europskih integracionih procesa (od Schumanova plana 1950, pa do Mاستrihta i Amsterdama) počinju u Zapadnoj Europi. Ali počinju u vrijeme kada je postojala i jedna "druga" Europa. Ona socialistička, bez obzira da li se radio o "realnom socijalizmu" ili pak onom "sa ljudskim licem". Svijet socijalizma činile su jake države, počevši od Sovjetskog saveza na sjeveru pa do Jugoslavije i Bugarske na jugu. Njihove granice su bile, najvećim djelom, dobro kontrolirane ili čak zatvorene. Na tom ogromnom teritorijalu dominirale je ne samo ideologija socijalizma / komunizma nego i jaki centralizam i unitarizam (parola: Živio veliki sovjetski narod!). A zatim proleterski internacionalizam, koji je imao i svjetsku dimenziju. Danas, poslije 1989. godine (pad Berlinskog zida), te propasti SSSR-a, Čehoslovačke i Jugoslavije stanje je sasvim drugačije. Promjene su ogromne. Situacija se potpuno promjenila. To samo po sebi traži nova i drugačija rješenja, pa i novi politički koncept Europe. Ujedinjene, naravno. Taj koncept uključuje, danas, ne samo zemlje Europske unije nego i zemlje / države Istočne Europe i Balkana. A one su živjele i žive u sasvim drugačijim prilikama. Ne samo političkim i ekonomskim, nego još i više socio - kulturnim, lingvističkim, religijskim i ideološkim. Historijski formirana društva, sa brojnim predrasudama, psihologijama i

mitovima, nije lagano mijenjati i nanovo modelirati, u skladu sa novim vremenom i njegovim potrebama.

Osvrnućemo se na neka konkretna pitanja, koja bi trebala biti više prisutna kod koncipiranja buduće politike Europske unije.

Ogromne razlike prisutne u različitim zemljama Istočne Europe i Balkana traže prije svega da se sa nekim bitnim podacima upoznamo nešto detaljnije. Zaustavljamo se prije svega na Centralnoj Europi (Mitteleuropa) i Balkanskim zemljama. One zauzimaju skoro jednu polovinu ukupne Europe. Na površini oko 1,135.000.- kilometara kvadratnih živi oko 140 miliona ljudi. Ako napravimo pak jednu uslovnu podjelu, na Balkan i Mitteleopu, onda dobivamo ovo situaciju: Balkan sačinjavaju ove zemlje: Rumunija, Savezna Republika Jugoslavija, Grčka, Bugarska, Bosna i Hercegovina, Albanija i Makedonija, te jedan maleni dio Turske. Tu na površini od oko 690.000.- kvadratnih kilometara živi oko 62 miliona ljudi. Najvećim dijelom to su pravoslavci, po porijeklu ili po praktikovanju, a zatim muslimani. Puno manje je katolika i ostalih, uključujući i Jevreje. Balkan je zona gdje živi najveći broj muslimana u Europi. To su kako muslimani Slaveni, najvećim dijelom u Bosni i Hercegovini, a danas poznati pod imenom Bošnjaci (ne Bosanci). A zatim imamo muslimane Pomake (u Bugarskoj), Albance, Turke te one koji žive u današnjoj Jugoslaviji (Sandžak, srpski i crnogorski). Muslimana ima u Grčkoj i Rumuniji takodjer. Dodamo li ovim već navedenim, muslimane koji danas žive u različitim evropskim zemljama, najvećim dijelom kao ekonomska emigracija, u Njemačkoj, Francuskoj, Italiji, Austriji, Švicarskoj, Engleskoj ali i drugim zemljama, onda možda možemo govoriti o nekoj vrsti "muslimanskog arhipelaga" u Evropi, koji je, opet, povezan na razne načine sa velikim muslimanskim svijetom u Aziji i Africi. Ovi evropski muslimani imaju svoje potrebe ali i želje, koje ponekad odudaraju od evropske kulture, govoreći generalno. Ovo je neobično važna činjenica, koja u mnogim aspektima predstavlja zaista novi momenat u evropskoj historiji. Uzmimo samo oblast obrazova nja na svim nivoima te obiteljski život. Čini nam se da se sve ovo malo poznaje i ne uzimlje dovoljno u obzir u programiranju nove Europe.

Na Balkanu živi više od 59 miliona pravoslavaca ili porijeklom pravoslavaca sa veoma dugom kulturnom tradicijom grčkom i bizantinskom. Oni - Rumuni, Bugari, Grci, Srbi, Crnogorci, Makedonci pa djelimično i Albanci - zajedno sa Rusima, Bjelorusima, Ukrajinima, Moldavcima pa i nekim manjim skupinama naseljavaju velike prostore Istočne Europe i Balkana. Njihov model crkvene organizacije -pravoslavne crkve su nacionalne crkve, je sasvim suprotan modelu katoličke organizacije kao univerzalne crkve. U okviru Srpske pravoslavne crkve poznata je institucija "crkvenog odbora" sastavljenog od laika koji ima punu ingerenciju u upravljanju parohijom. Navodimo samo jedan primjer da bi ukazali na brojne različitosti koje dominiraju u ovom dijelu Europe. Na Balkanu su živjele i još uvijek žive brojne manjine bilo nacionalne, lingvističke, religijske ili druge. Ako samo navedemo današnje Kosovo i Metohiju, kao posebnu oblast a kasnije pokrajinu u okviru Republike Srbije, sa svim njenim karakteristikama i historijskim naslijedjem, mislim da nije potrebno navoditi druge. Uzmimo Madžare u Rumuniji, ili Grke u Albaniji, odnosno Albance na Kosovu i u Makedoniji. Na Balkanu je najveća država Rumunija sa oko 24 miliona stanovnika, a najmanja Makedonija sa oko 2 miliona stanovnika, od kojih su nešto više od 22% Albanci, naseljeni uz zapadnu Makedonsku granicu sa Albanijom (Tetovo, Gostivar, Debar itd.).

S druge pak strane Centralna Europa (Mitteleuropa), što znači Poljska (sa 38 miliona stanovnika najveća država), Mađarska, Češka, Austrija, Slovačka, Hrvatska i Slovenija

(najmanja, sa oko 2 miliona stanovnika) pokrivaju oko 695.000.- km² površine i sa stanovništvom oko 79 miliona ljudi. Najvećim dijelom to su katolici (latinskog ili bizantiskog obreda) i protestanti. Ali ima i pravoslavaca, muslimana i drugih. Jevreji, iako danas nisu mnogobrojni, susreću se kako u balkanskima zemljama tako i u onim u centralnoj Europi. Uvijek treba imati u vidu da na cijelom prostoru Istočne Europe dugi niz godina je dominirala ideja laicizma i ateizma. I u Centralnoj Europi postoje brojne nacionalne i druge manjine (Madžari u Slovačkoj, Srbi u Hrvatskoj, Hrvati u Sloveniji i Srbiji, itd.).

Naravno nemoguće je rigorozno podijeliti ove dvije europske zone. U obe se nalaze danas brojne države ili državnice koje nisu postojale u 19 stoljeću. To znači da ih možemo smatrati državama ili državicama relativno mladim, koji nisu imale neku dužu demokratsku državnu i parlamentarnu tradiciju. O ljudskim pravima, kako se danas o njima raspravlja, da i ne govorimo. Tu su ogromna područja za velike akcije ili i "sitan" svakodnevni rad u skoro svim područjima života i rada. Mnoge od ovih država i državnica danas su prepoznatljive, prije svega, kao države - nacije, gdje je prisutan jedan gorljivi nacionalizam pa i šovinizam (ili "pogrešno shvaćeni patriotizam" kako ga ponekad naziva Papa Ivan Pavle II). Ponekad su veoma ponosni- bez nekog stvarnog razloga - na svoju suverenost i pravo naroda na samoopredjeljenje. Fetišizira se nacija te pravo na samoopredjeljenje sa akcentom na otcjepljenju. Očito je da se radi o stvarima koje su pretjerane i koje u vešenacionalnim zajednicama otvaraju i stvaraju brojne probleme i napetosti u svakodnevnom životu.

A pošto svi oni čine i dio Europe, kojoj stvarno pripadaju, to se onda prenosi i na cijelu Europu. Nikako da se dodje do jedne trajnije stabilizacije. To je osebno karakteristično poslije 1989. godine. I dok politika izgradje nove Europe ide ka olakšavanju prelaza postojećih granica, u cilju podsticanja većeg prometa ljudi, roba pa ideja, nove države ili državnice trude se svim sredstvima da što više "zatvore" svoje nacionalne teritorije i granice. Očito je da se radi o procesima koji su suprotni jedan drugom. Uz to brojne, već uveliko birokratizirane, međunarodne ali i nacionalne organizacije umjesto da se sve više približavaju, ima se osjećaj kao da se sve više udaljavamo, ne samo socijalno nego još i više kulturno i politički.

Posebno je zanimljiva situacija u oblasti obrazovanja ili, još preciznije rečeno, u raznim školskim sistemima. Tu su razlike ogromne. Pa iako nam je poznato da su za to danas najodgovornije pojedine države, ipak je neki viši vid saradnje tu potreban. Jasno da neka vrsta harmonizacije i europeizacije, u moru različitosti, je put kojim treba ići prema jednom europskom modelu. Jasno je i to jedan dug i težak put. Nešto na liniji europeizacije i harmonizacija poduzeto je i do sada, ali najvećim dijelom to se odnosi na srednje škole i posebno one koje spremaju dijake za profesionalna zanimanja. To je i puno lakše a pokazuje se i potrebijim, u vrijeme veće pokretljivosti kvalificirane radne snage. No situacija je sasvim drugačija u oblasti tako zvanog "nacionalnog obrazovanja". To znači u predavanju "nacionalnih disciplina", prije svega historije, nacionalne literature i maternjeg jezika. Ali ne manje i njima bliskih disciplina, kao što su geografija, nacionalna muzika i umjetnost. Poslije onoga što dijete stekne u obitelji, a to je posebno važno u više nacionalnim i religijskim zajednicama, škola je bitno mjesto - u obrazovnom procesu - gdje omladina formira svoje stavove o životu. Odavna je uočeno da podučavanje iz nacionalnih disciplina tu ima ogroman značaj. A tu se srećemo upravo sa brojnim deformacijama, koje idu od običnog falsifikovanja historijskih podataka i pojava pa do pravog "silovanja" historije ali i drugih disciplina koje su joj srodne. Jasno je da se to ne može reći za fiziku, biologiju ili matematiku. Tekući ratovi,

nemiri i jake tenzije samo na Balkanu upućuju upravo na to, da u osnovi svi, pored mržnje i želje za "historijskom" osvetom, imaju nesporazume oko interpretiranja "svoje slavne prošlosti" i želje da s ona nanovo "bolje" i "pravilnije" protumači. Primjeri su brojni. Nedavno je čak lansirana ideja da bi npr. u Bosni i Hercegovini trebalo djake podijeliti po nacionalnom (što znači i vjerskom) kriteriju, kako bi mogli slušati samo "svoju" historiju i slične discipline. A sve bi to trebali interpretirati samo nastavnici, opet iz "svoje" nacije. Zanimljivo je da se ovo dešava u vrijeme dok se u Europi privode kraju razgovori o jedinstvenoj monetarnoj jedinici i drugim mjerama koje treba da vode ka ujedinjenoj Europi. Još je zanimljivije pak da i sve te zemlje gdje dominiraju ideje o prošlosti nad onim koje bi trebale da vode ka svjetlijoj budućnosti, u ovoj oblasti, izražavaju žarku želju da što prije "udju" u Europsku uniju i Nato. U ovoj oblasti dosadašnje djelovanje Europske unije dalo je male ili nikakve rezultate. Poslije drugog svjetskog rata postojala je međunarodna komisija, koja je djelovala pri UNESCO-u, koja je imala za zadatak da analizira sadržaje udžbenika iz historije i sličnih disciplina, kao izvora nacionalizma, šovinizma, antisemitizma, rasizma i revanšizma. Taj bi posao očito trebalo danas obnoviti u nekom novom vidu, iako dokumenti Europske unije ostavljaju malo prostora za to. Sve ovo ponekad podsjeća na Sizifov posao! Ali posao koji treba raditi! Ovdje bi trebalo dodati također i vrijednosti koje se stižu u obitelji i općenito moralne vrijednosti savremenog svijeta, ako one zaista postoje. Put u budućnost bi morao biti malo više osvjetljen i očišćen od naslaga negativne prošlosti. Prošlosti koji zagadjuje. Oprvdano je pitanje: Kuda ide ova Europa? Odnosno: Tko je može bolje ujediniti ili bar približiti - da li škola i obitelj ili pak zajedničko tržište? Po nama, kulturne prepreke, u najširem smislu značenja ove riječi, još uvijek su ogromne, ali kao takove još uvijek nisu dovoljno uočene pa i valorizirane. A dimenzija "europskog obrazovanja" trebala bi da bude puno više prisutna u pojedinim, nacionalnim i izdvojenim sistemima pripremanja budućih građana Europe. To danas nije slučaj.

U oblasti naučne integracije načinjeno je više konkretnih programa i projekata, kako se to može lijepo vidjeti u knjizi UNO SPAZIO EUROPEO DELLA SCIENZA, autora Antonia Ruberti i Michel Andre izašla 1995 u Firenzi (Giunti). Ali i ovdje je prisutna usitnjenost jer najveći dio odluka o upotrebi novčanih sredstava za projekte donosi se na nivou pojedine države (čak oko 87%). To se negativno odražava na konkurentsku, sposobnost Europe prema velikim svjetskim sistemima (SAD, Japan). Ekonomski aspekti ove problematike u cijeloj Istočnoj Europi i na Balkanu, prvenstveno zbog pomanjkanja novčanih sredstava, velikim dijelom zaustavili su raniji, relativno dobar razvoj. Kao što smo već rekli, ipak ovdje se uočavaju pozitivne tendencije koje je inicirala Europska unija. A da treba toga da bude i više to nije sporno kada se razgovara načelno. Problemi nastaju kada to načelno treba pretočiti u praktično.

Mediji (radio, TV, dnevni listovi, revije, internet itd.) postali su toliko razvijeni i značajni, da se borba za vlast, veoma često izražava kao borba za kontrolu medija. Huškački ton brojnih medija bio je toliko evidentan u toku rata u ex Jugoslaviji, da se postavljalo i pitanje: tko su veći krivci i zločinci za počinjena zvjerstva i genocid, izvršiooci ili njihovi duhovni / intelektualni podstrekači. Valjda će međunarodni Tribunal u Hagu dati neki konkretniji odgovor i na ovo pitanje. Ostaje pak jako izražena potreba da se dodaje bar do nekih "evropskih vijesti i kriterija" koji bi onda morali biti poštovani u sredstvima informiranja država - članica kao i ostalih. Odredjen broj novinara vršio je ulogu pravih "snajperista", ako se tako može reći. Mediji često "ruše" veoma brzo što mnogi drugi grade strpljivim radom kroz dugi niz godina. Zato bi tre-

balo biti jasno da se tim putem, često putem neistine, laži i "navijanja", ne može uspješno ići ka željenom cilju. Euro - news pokrivaju mali prostor, te je poželjeti da se on što prije proširi. Ne potirući nacionalno pa i lokalno, ali oslobadajući ga otrova nacionalizma i mržnje. Svijet se ne može graditi na mržnji i osvetti! Već smo naglasili da usporeni historijski razvitak velikog broja država koje smo ranije spomenuli, nije ostavio neku posebno vrijednu tradiciju u oblasti demokracije i demokratskih institucija uopće. To znači demokratski i pravični izbori, parlament kao zaista ključni organ zakonodavne vlasti i suvereniteta, vlada odgovor direktno parlamentu ali i biračima, uloga javnog mišljenja i sloboda štampe, nezavisno i stručno sudstvo, dobra javna administracija oslobođena korupcije i birokratizma, itd. Ne može se reći da i u ovom dijelu Europe ne postoje takve institucije, te da su po nazivu, iste kao i one u Zapadnoj Europi i SAD. Ali se mora reći da po onom što su radile ili jos uvijek, velikim dijelom, rade one ne odgovaraju onoj suštini kao institucije na Zapadu. Osjeća se pomanjkanje kulture dijaloga, poštivanja potpisanih ugovora, domaćih ali još i više onih međunarodnih (Dayton i drugi). Evidentna je prevlast izvršne vlasti nad zakonodavnom i sudskom. Slabo se poštuju propisi o ljudskim pravima, toliko karakterističnim za savremeni razvoj. Znači da se ugovori i drugi akti moraju i provoditi u život a ne samo formalno potpisati. Tu su razlike između riječi i djela ogromne. Tako se očito ne mogu izgradivati "evropski standardi" u zemljama koje su po svom geografskom položaju evropske. To se uvijek ne prihvata lako. Posebnu ulogu u svemu ovome ima poznavanje stranih jezika zbog što direktnije komunikacije u svim oblastima. A to znači da se ne zapostavljaju ni "mali" jezici, te da određena znanja o "malih narodima" i državama treba da imaju i pripadnici "velikih naroda" država. Ali i obratno.

Ovdje je bila riječ o kulturi u nešto širem smislu, u smislu političke ili društvene kulture odnosno civilizacije. Zato nismo puno ukazivali na ono što se u tradicionalnom smislu podrazumijeva pod kulturom u cijelom razvijenom svijetu: muzeji, arhivi, spomenici kulture i prirode, kao i njihova zaštita, galerije slika, izdavaštvo, kazalište, balet, opera, muzika, biblioteke, slikarstvo, film, kinoteke kao i druge oblasti. To sve u nekom vidu postoji i na Istoku, negdje više razvijeno a negdje manje. Postoje i određeni standardi, ponegdje čak i međunarodni, ali se osjeća potreba određene europeizacije i humanizacije. A riječ tolerancija, posebno u odnosima između nacija i njihovih kultura i posebno nacija i nacionalnih manjina, morala bi biti puno više prisutna nego što je to danas. Jer kultura koliko može povezivati različitosti, isto tako može biti izvor velikih nesporazuma. Kultura i politika su veoma bliske, ta određena harmonija uvijek dobro dodje u procesima stabilizacije i suživota. A pretjerana politizacija kulture i fetišizacija nacionalne kulture, obično počiva na falsificiranju prošlosti i tendencioznim interpretacijama. Zloupotreba kulture dosta je česta.

Socijalističke zemlje - Istočna Evropa - imale su određen tip socijalne - države koji je pružao sigurnu osnovu za život, zdatlje i starost. Zbog toga i danas u svim tim zemljama, nazovimo ih zemljama tranzicije, postoji javno izražena nostalgija za prošlim, socijalističkim sistemom. Ovo stoga što je tranzicija, bar do sada, proizvela brojne negativne pojave. Proizvela je mali broj zaista velikih bogataša, koje neki nazivaju pljačkašima. Sve je radjeno uz asistenciju nove vlasti i nove države, tako da je dobilo neki vid legalnosti. Bar po formi. Sustinski radi se o otvorenoj pljački nekadašnje društvene i državne imovine, kupljene za jeftine novce i uz brojne mučke. Ti novi bogataši danas dominiraju cjelokupnim životom od ekonomije do politike, a velikim dijelom kontroliraju i medije. Tranzicija je proizvela i ogroman broj siromašnih ljudi. Osiromašenje je opće, tako da su socijalne tenzije veoma evidentne. Promjena socijalne

strukture bitno utiče i na razvoj demokratije i demokratskih institucija uopće. Pomanjkanje "srednje klase" ne omogućava stabilan demokratski razvitak. Brojne partije ili još i više partijice samo po formi i broju potsjećaju na demokratsko društvo, ali suštinski to nisu. U redovima vladajućim često nailazimo na tipove, kojima bi prije trebalo da bude mjesto u zatvoru nego u parlamentu, političkoj partiji ili vladi. Javna potrošnja još uvijek je iznad ekonomske mogućnosti zemlje, inflacija visoka, a nezaposlenost stalno raste. Sve ovo zahtijeva neki višegodišnji plan i program sanacije Istočne Evrope. Kad je riječ o socijalnoj državi i solidarnosti, koja bi trebala da bude jedna od bitnih etičkih vrijednosti savremenog svijeta, uočljivo je i da na razvijenom Zapadu to još uvijek nije zadovoljavajuće riješeno. Na Istoku pak najvećim dijelom vlada neimaština.

I brojni drugi aspekti: civilno društvo i država, ljudska prava, hegemonija većinskih nacija nad nacionalnim manjinama, posebno u novonastalim državama i državicama, uvijek su dio iste problematike. Ona nije samo ekonomske prirode, pa čak ni političke, nego i kulturne u širokom značenju te riječi. Tu mislimo na pomirenje među zavadjenim narodima, vjersku i svaku drugu toleranciju, koja vodi ka približavanju ne samo u okviru užih regija nego i u cjelini. Ovo ne znači potiranje nacionalnog i posebnog. Naprotiv, znači njegovo oplemenjivanje i povezivanje sa ljudima raznih kultura i vjera, kakvih je puna Evropa. Ti aspekti bi morali naći puno više mjesta u svim programima i projektima ujedinjene Evrope. A tada oni ne bi ostali samo na nivou "računovodstva", koji karakterizira sadašnju fazu. U svemu ovome, posebno u Istočnoj Evropi i na Balkanu, izuzetno mjesto imaju crkve u svojoj misiji pomirenja, oprosta pa i zaborava.

POVZETEK

Kulturni aspekti združitev Evrope

Že iz naslova Kulturni vidiki združitev Evrope je jasno, s čim se prispevek ukvarja. Obravnava nekatera pomembna vprašanja s področja kulture v najširšem pomenu besede, ki pa imajo izjemen pomen v procesu graditve nove Evrope. Znano je, da iskanje (enega) političnega projekta Evrope traja že dolgo. Proces je še vedno v teku in bo tudi še dolgo trajal. Gledano globalno, je do sedaj prevladovala ekonomska problematika, kar je glede na prvotni značaj Evropske gospodarske skupnosti povsem razumljivo. Treba je samo opozoriti na razprave o globalizaciji oziroma mondializaciji, na razprave o evropski denarni uniji (Euro), o centralni evropski banki, na razprave o theničnih standardih kot tudi na razprave o posebnih normativih. Nekateri so to poimenovali "računovodstvo-knjigovodstvo" in pri tem opozarjali na dejstvo, da to samo po sebi, čeprav je pomembno, ne more zadostovati za graditev koncepta politične Evrope. Pričujoči prispevek se strinja s temi ocenami in izpostavlja tista vprašanja, ki se jih običajno poimenuje "nadgradnja", to so kultura, znanost, odnos do preteklosti in lažnih mitov, konfesionalne razlike in tudi številna druga vprašanja, ki so vplivala in še vedno vplivajo na graditev zgodovinske zavesti pa tudi morale. Posebno mesto zavzema družina in takim. nacionalna vzgoja (narodna zgodovina, književnost, geografija, glasba itn.), ki sta ključnega pomena pri oblikovanju moderne narodne zavesti, nacionalizma in šovinizma oziroma - kot je bil lepo poimenovan (papež Janez Pavel II.). "napačno razumljenega patriotizma". Gledano v celoti gre torej za odnose med različnimi identitetami in evropsko celino. Posebna pozornost je namenjena Balkanu in Srednji Evropi, sicer kot delu Evrope, vendar s številnimi posebnostmi.

DARKO DAROVEC

PROBLEMATIKA SLOVENSKO-HRVAŠKE MEJE V ISTRI**Od antike do srednjega veka**

Medtem ko je za obdobje prevlade rimskega imperija v Istri (178 pr. n. š. - 476 n. š.) značilno, da se je dežela romanizirala, se je v obdobju od preseljevanj ljudstev (5.-10. stoletje) pa do konca srednjega veka v Istri, kjer so sprva vladali bizantinski in nemški vladarji (od 788), nato pa Beneška republika (od konca 13. stoletja), oblikovala mešana etnična skupnost, ki so jo na eni strani sestavljali romanski, na drugi pa slovanski prebivalci. Če je do populacijskih kriz od 15. do 17. stoletja prevladovalo romansko prebivalstvo, pa se je s tedanjimi novimi migracijami pričelo postopno spreminjanje v korist slovanskega prebivalstva, ko so nastali temelji končnih istrskih etničnih struktur.

Beneška naselitvena politika

Endemične bolezni (mrzlica v dolini Mirne), kuga in malarija od srede 14. stoletja ter vojne (turški vpadi v zadnjih desetletjih 15. stoletja in zlasti obe habsburško-beneški vojni 1508-1516 in 1615-1617) so namreč v Istri povzročale nenehno krizo naseljenosti. Prebivalstvo se je ponekod več kot prepolovilo (Koper, Pula, Novigrad...), tako da so v vsej beneški Istri leta 1649 našteali komaj 49.332 prebivalcev, medtem ko jih je še leta 1583 štela prek 70.000.

Takšno več stoletij trajajoče izgubljanje prebivalstva je bilo mogoče nadomestiti le z neprestanim naseljevanjem novih ljudi na opustela zemljišča. Beneška republika je to tudi uresničevala, v manjši meri pa tudi avstrijske oblasti. Benečani so se med novimi naseljenci največkrat odločali za begunce pred Turki na svojih ozemljih ob vzhodnem obrežju Jadranskega morja. To so bili predvsem prebivalci Dalmacije ali pa vsaj ljudje, ki so prihajali prek nje. V glavnem so jih naseljevali v prostoru južno od Mirne, posamezne skupine so bile naseljene med Mirno in Dragonjo ter tudi severno od te reke.

Pač pa so se praznine med prebivalstvom v prostoru severno od Dragonje očitno nadomeščale iz slovenskega severnega sosedstva, ti tokovi pa so segali še v prostor okrog Buzeta, čeprav so prihajali sem tudi čakavsko govoreči naseljenci.¹

Tudi če so predniki Slovencev v obdobju do 16. stoletja s svojo naselitvijo prestopili bregove reke Dragonje oziroma se naselili na območju buzetskega okraja, so bila zanje usodna prav migracijska gibanja od druge polovice 15. stoletja dalje, ki so jih na eni strani sprožila turška osvajanja, na drugi pa velika depopulacija v Istri, ki je bila zaradi demografske krize povezana še z beneškim gospodarskim nazadovanjem, kar je privedlo do naseljevanja predvsem hrvaškega prebivalstva. Podobno usodo so od 16. stoletja doživeli tudi naseljenci z območij današnje Slovenije, ki so se naseljevali v nekdanje avstrijsko Istro. Še v drugi polovici 16. stoletja priimki v urbarjih lupoglavskega gospostva kažejo na hrvaški in slovenski rod tamkajšnjih kmetov, čeprav izdajatelj teksta urbarja tega gos-

¹ Prim. Darovec, D.: Kostel Petrapilosa. Pazin, "Josip Turčinović"; Buzet, Odbor za revitalizacijo povijesnih jezgri i očuvanje spomenika kulture na području grada, 1996, str. 50 in op. 143, 144).

postva v uvodni študiji ugotavlja, da se je v obdobju med letoma 1560 in 1571 spremenilo prek 55 odstotkov prebivalstva.²

Medtem ko so na podeželju prevladovali slovanski poljedelci (le v redkih predelih so se npr. pri Rovinju in Vodnjanu ohranile skupine starih romanskih Istranov), so se v mesta doseljevali zlasti ljudje iz beneških delov Italije kot rokodelci in trgovci. Odtlej je v mestih dokončno prevladalo beneško narečje in se uveljavil italijanski živelj. V mestih so se postopno italianizirali tudi grški priseljenci in slovanske družine, ki so ves čas prihajale iz okolice.

Pomen nekdanjih lokalnih upravnih meja

Precej ugodnejše gospodarske razmere v severnem delu Istre, zlasti na območju Kopra in Pirana, so tako še po 16. stoletju na eni strani omogočale ohranitev dotodanjega etničnega elementa na podeželju, po drugi strani pa dotok novega prebivalstva iz slovenskega zaledja, ki je že tradicionalno in tudi zaradi vzpostavljenih trgovinskih in drugih gospodarskih tokov gravitiralo predvsem proti današnjim slovenskim istrskim mestom. Tudi ko so Benečani leta 1578 v Istri ustanovili poseben urad t.i. *istrskega nadzornika (Provveditore nell'Istria)*, sprva s sedežem v Pulju, nato pa v Buzetu (1592), ki je bil v glavnem zadolžen za naseljevanje novega prebivalstva v Istro,³ je bil za to nalogo na ozemlju Kopra zadolžen koprski mestni načelnik, imenovan *podestat in kapitan*.⁴

Tako je svojo vlogo pri izoblikovanju slovensko-hrvaške etnične meje v Istri odigrala tudi lokalna občinska in cerkvena upravna ureditev, saj se je ozemlje še srednjeveške koprške občine do propada Beneške republike in vse do prvih avstrijskih lokalnih upravnih reform (1814) raztezalo na območje vasi pod Kraškim robom od Ospa do Rakitovca, na Movraž, Gradin in Topolovec ter še na današnje vasi v Hrvaški, Šterno, Kuberton, Sorbar (Marušiči), Brda, Brič, Skorušico in Merišče,⁵ medtem ko je ozemlje koprške škofije v okviru koprškega komuna segalo na jugu do Dragonje in skladno z obsegom piranskega komuna vključevalo še Kaštel in Savudrijo vse do spojitve le-te s tržaško v letu 1830.⁶ Tudi z gospodarskega vidika je bilo povsem razumljivo, da je, tako kot je komun Koper upravno zajemal celoten Koprski zaliv, tudi komun Piran obsegal celoten Piranski zaliv s Savudrijo, saj so bile v njem poleg solin, katerih pridelek je slovel v vsem severnojadranskem bazenu, tudi ribiška lovišča, ki jih je piranski komun po ohranjenih dokumentih vsaj od 13. stoletja dalje vsako leto dajal v zakup najboljšim ponudnikom.⁷

Srednjeveško koprsko ozemlje pa se je po avstrijskih upravnih reformah leta 1814

² Klen, D.: Urbari i popisi Lupoglava (1560-1571). Vjesnik historijskih arhiva Rijeke i Pazina, 18. Rijeka-Pazin, 1973, str. 13.

³ Bertoša, M.: Mletačka Istra u XVI i XVII stoljeću. Pulj, 1986, str. 5-153, posebno 61, 83, 128.

⁴ Darovec, D.: Poskus opredelitve problematike naseljevanja Slovencev med Dragonjo in Mirmo do 17. stoletja in njen vpliv na oblikovanje slovenske etnične meje v Istri. V: Slovenci v Hrvaški. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja, 1995, str. 58.

⁵ Statut Koprškega komuna iz leta 1423 z dodatki do leta 1668 (Lo statuto del comune di Capodistria del 1423 con le aggiunte fino al 1668). Za objavo priredil L. Margetić, Pokrajinski arhiv Koper - Center za zgodovinske raziskave Rovinj, Koper-Rovinj, 1993, knj. IV, pogl. 41.

⁶ Prim. Darovec, D.: Prispevek k zgodovini upravne in obrambne organizacije koprškega podeželja v srednjem veku. V: Kultura narodnostno mešanega ozemlja slovenske Istre. Ljubljana, Filozofska fakulteta, 1993, str. 85-104.

⁷ Prim. Mihelič, D.: Piranski zaliv: k tradiciji ribolova in ribolovnih pravic. Annales 14/98. Koper, 1998, str. 7-18; Darovec, D.: Ribišтво severne Istre v obdobju Beneške republike. Annales 14/98. Koper, 1998, str. 19-34.

razdelilo na več manjših upravnih enot, ki so bile vsaj v južnem delu osnova za kasnejši (1868-1945) teritorialni obseg občin.⁸ Tako so bile leta 1940⁹ nekdam koprskе vasi Merišče, Skorušica, Brda in Sorbar v občini Buje, Šterna in Kuberton v občini Grožnjan, Gradin in Topolovec v občini Oprtalj, Rakitovec, Movraž in Smokvica pa v občini Buzet, ki je obsegala še današnji slovenski vasi Sočergo in Pregaro (v beneški dobi sta sodili v okvir t. i. markizata Petrapilose, fevda koprskе družine Gravisi¹⁰). Zaradi oddaljenosti od italijanskih obalnih središč med kasnejšo slovensko-hrvaško etnično mejo na območju oprtaljske in buzeške občine ni bilo italijanskega prebivalstva (to je bilo le v samem Oprtalju in neposredni okolici). Pri oblikovanju kasnejše slovenske narodne zavesti prebivalcev teh vasi je svojo vlogo tako nedvomno odigrala tudi tradicionalna vezanost na koprsko zaledje.

V vaseh onkraj Dragonje, ki so bile v cerkveno-upravni ureditvi v tedanji novigrasjski škofiji, se je po avstrijskih štetjih prebivalstva od 1880 do 1910 sicer velika večina izrekala za italijansko govoreče, je pa med desetletji popisovanj opaziti nihanja pri odločanju za hrvaško ali slovensko govoreče prebivalstvo.¹¹ Podobno stanje se kaže v Savudriji, ki je bila vsaj od leta 1210 v okviru piranskega komuna,¹² in v Kaštelu, ki je Piranu pripadel leta 1425, kar je še leta 1463 potrdil tedanji beneški dož Cristoforo Moro.¹³

Oblikovanje novih narodnostnih skupnosti

Med pomembnimi podlagami narodnostnih meja v sodobnem svetu je na ozemlju zgodovinsko zraslih narodov (evropskih tipov) gotovo jezikovna pripadnost prebivalstva - seveda ne edina in ne v vseh podrobnostih ter vseh časih odločujoča. Prav istrska zgodovina kaže na uveljavljanje tudi drugih dejavnikov, zlasti etničnih sprememb po različnih kolonizacijskih tokovih, vplivov različnih kulturnih prepletanj in v novejšem času tudi pritiskov in še posebej rezultatov nastajanja za današnji svet odločilne moderne narodne zavesti.

Istra je namreč do srede 19. stoletja spadala med neredke dežele srednje in vzhodne Evrope, v katerih živita dve narodnostni skupini, različni po socialni strukturi; eno sestavlja večina (podeželskega) prebivalstva, drugo manjšina, sestavljena iz pripadnikov višjih družbenih skupin (poleg plemstva znaten del meščanstva, nato novega uradništva in inteligence). Socialni dvig je bil pogosto zvezan tudi z jezikovno asimilacijo oziroma integracijo. To razliko med Romani in Slovani oziroma med Italijani na eni ter Slovenci in Hrvati na drugi strani so glede gospodarstva in "barbarstva" beneški providurji v Istri označevali včasih zelo ostro že od 16. stoletja. Kulturna neenotnost se izraža tudi že v zgodnjem prepričanju, da je za slovanske podeželane "italijanizacija pomenila civili-

⁸ Prim. Marin, L.: Upravna in teritorialna razdelitev slovenske Istre v zadnjih treh stoletjih. *Annales* 1/91, 2/92. Koper, 1991.

⁹ Čermelj, L. (1945): Julijska krajina, Beneška Slovenija in Zadrška pokrajina. Imenoslovje in politično-upravna razdelitev. Beograd, 1945, str. 27-32.

¹⁰ Prim. Darovec, Kostel..., str. 45 in sl.

¹¹ Prim. Cadastre National de l'Istrie d'après le Recensement du 1er Octobre 1945. Edition de l'Institut Adriatique. Sušak, 1946 (v nadaljnjem besedilu: Cadastre, 1946).

¹² Chartularium Piranense. Raccolta dei documenti medievali di Pirano. Za objavo priredil Cam. De Franceschi. *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria (AMSI)*, 36 (1924), 43-47 (1931-35), 50 (1938). Poreč, 163, 1281. 9. 10.

¹³ Pokrajinski arhiv Koper. Piranski arhiv. Dukali, 1441, 1450, 1463.

ziranje".¹⁴ To poudarjanje skladnosti jezikovne in kulturne dvojnosti istrskega prebivalstva se je vse močnejše poudarjalo pri Italijanih po začetku političnih bojov v drugi polovici 19. stoletja in doseglo vrhunec v fašistični Italiji med obema vojnoma kot uradna politična doktrina.

Narodno prebujanje nerazvitih (t. i. "nehistoričnih") ljudstev z novimi zahtevami po jezikovnih pravicah in razmeroma hitrem upadanju asimilacijske moči vladajoče skupine je pri tem zbudilo praviloma oster odpor zoper novosti, v 19. stoletju zlasti pri liberalnih skupinah, ki so zelo poudarjale svojo kulturno premoč ter dopuščale jezik "nehistoričnega" ljudstva le v slabše razvitih osnovnih šolah in v ljudski kulturi. Ko se je izkazalo, da je to premalo, in se je "drugi deželni jezik" uveljavljal na vseh področjih, je prišlo do ostrega razkola, širjenja asimilacije s pomočjo boljših osnovnih šol in zlasti hudih bojov okrog širjenja jezikovnih pravic v uradih. Vse to velja tudi za Istro. Najbolj drastičen primer zavesti o kulturni neenotnosti so bili v avstrijski dobi nastopi hrvaških poslancev v istrskem deželnem zboru z govori v lastnem jeziku, ki niso izzvali samo besnih demonstracij italijanskih poslancev in občinstva na galerijah v deželnem zboru, marveč tudi napade na slovanske poslance v mestu (najprej v Poreču, nato tudi v Puli in Kopru, kamor se je zasedanje včasih selilo, da bi državna oblast - nezadovoljna z zaostrovanjem istrske deželne oblasti v italijanskih rokah - morda našla mirnejše okolje, kjer bi mogli v deželnem zboru sodelovati tudi hrvaški in slovenski poslanci). Najjasnejšo ponazoritev italijanskega gledanja na istrsko "kulturno enotnost" je pokazala seveda fašistična politika, ki je že v prvem desetletju svoje oblasti zatrla hrvaške in slovenske šole, kulturna društva in gospodarske zadruge, naposled pa se je lotila tudi izseljevanja Hrvatov in Slovencev ter obsežnih načrtov za kolonizacijo italijanskega prebivalstva, katerih uresničenje je preprečila le druga svetovna vojna.¹⁵

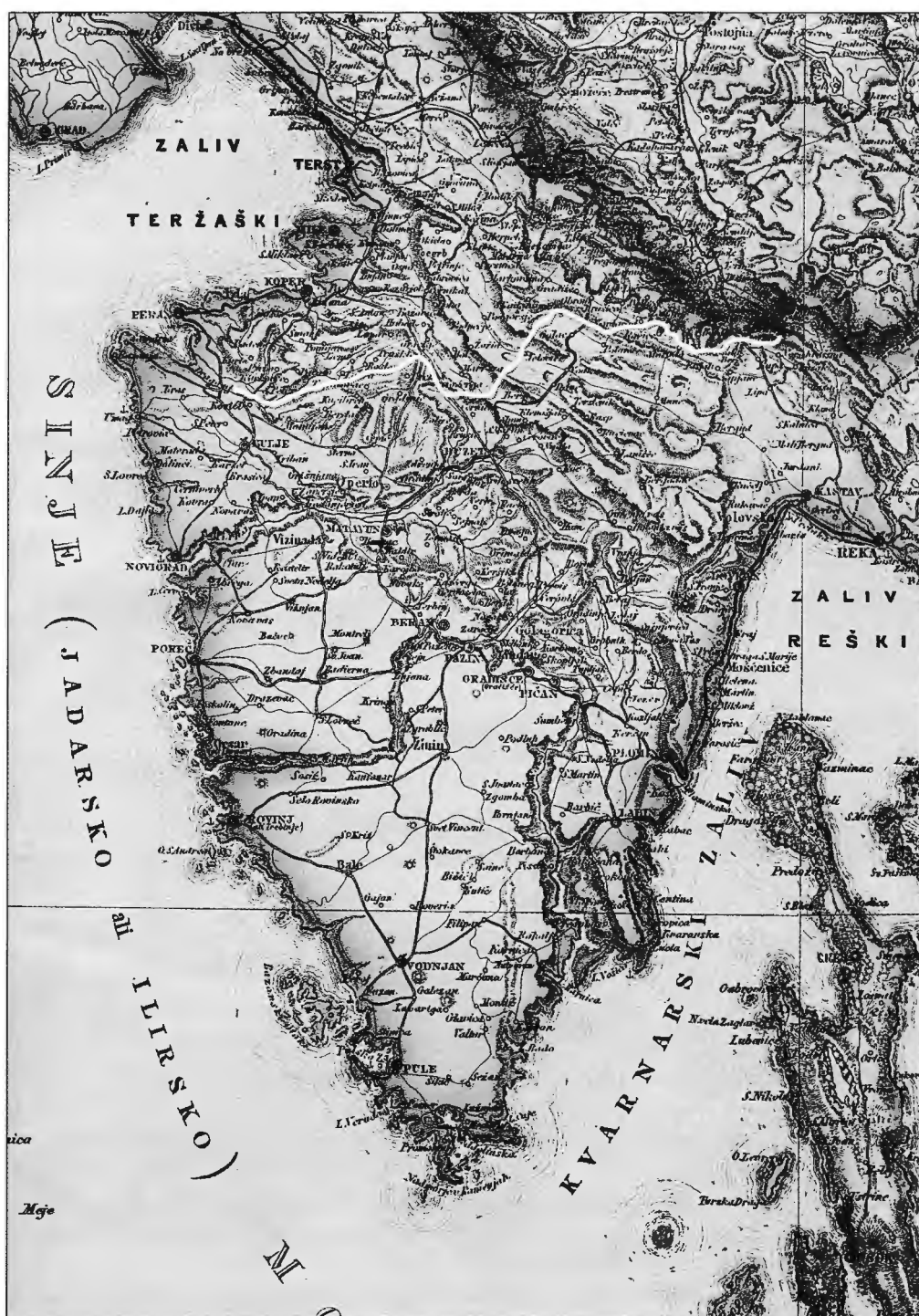
V teh razmerah je gotovo oblikovanje novih narodnostnih skupnosti zahtevalo svoj čas. Najprej nam ga kažejo podatki o slovenski narodnostni meji, merjeni po jeziku, kot so to delali sredi 19. stoletja. Vsekakor je bilo to vprašanje na severu tedanje Istre manj zapleteno kot v srednji ali južni. Prvič je bila takšna meja sporočena po zanesljivih podlagah v delu Petra Kozlerja, in sicer jo je leta 1853 vrisal na svoj "Zemljovid slovenske dežele in pokrajin", 1854 pa je bil opis natisnjen v njegovem "Kratkem slovenskem zemljopisu". Oboje je bilo seveda takoj prepovedano in objavljeno šele čez deset let, 1864 v prvih publikacijah, ki jih je poslala svojim članom Slovenska matica. Opis južne slovenske jezikovne meje med morjem in kranjsko deželno mejo se glasi: "Pri Peranu se začne meja slovenskega in hrvaškega narečja in se vleče skozi dolino Dragonja ali Rukava proti gričem in selom Topolovac in Sočerg, potem med Rakitovičem in Zažidom, Jelovicami in Podgorjem, Golacom in Obrovom, Polanami in Novim gradom čez Pasjak in Jelšane, dokler se s kranjsko deželno mejo združi." V dveh sektorjih se ta meja približuje dialektični meji (Topolovec-Trebeše in Golac-Račiče) in poteka nekoliko severneje od današnje republiške meje. Pa vendar je meja, kot jo je določil Peter Kozler - še posebej pri Dragonji in v širokih potezah tudi naprej - ostala v glavnem v veljavi tudi pozneje v slovenski znanosti.¹⁶

Poglavitna podlaga Kozlerjeve določitve slovenske meje so bili gotovo rezultati prve preiskave narodnostnega stanja v avstrijski polovici habsburške države. Ob štetju 1846 jo je opravil K. Czoernig, ko so morale centralnemu statističnemu uradu na Dunaju

¹⁴ Benussi, B.: *L'Istria nei suoi due millenni di storia*. Trst, 1924, str. 346; De Franceschi, C.: *Uspomene*. Predgovor i komentari Miroslav Bertoša. Pula, Rijeka, Čakavski sabor, 1989, str. 15-16.

¹⁵ Prim. Grafenauer, B.: *Miti o "Istri" in resnica istrskega polotoka*. Acta Histriae I, Koper, 1993, str. 39-40.

¹⁶ *Ibid.*, str. 20.

Istra na izseku iz "Zemljovida Slovenske dežele in pokrajin, izdelal in na svitlo dal Peter Kozler", 1853, z vrisano etnično mejo med Slovenci in Hrvati do izteka reke Dragonje v Piranski zaliv.

lokalne oblasti (mesta, okraji, zemljiška gospostva) k rezultatom štetja dodati označbo jezikovne pripadnosti prebivalstva posameznih krajev. Kozler je pri uporabi tega gradiva zagotovo pokazal tudi precejšnjo kritičnost in povezovanje razdrobljenih dialektičnih opredelitev v sintetična pojma "slovenskega" in "hrvaškega" narečja. Czoernig je namreč - brez dvoma po načinu označb lokalnih oblasti (uporabile so dober ducat različnih jezikovnih označb) - delil Slovence v "Šavrince" in "Brkince", južno hrvaško ozemlje pa v "srbske" govore zahodno od Snidričev pri Sovinjaku, Čiče od tod do Podgrada ter Liburne vzhodno od tod do meje s Kranjsko. Temeljna meja med slovenskimi dialekti in srbohrvaškimi govori je bila zanj (tudi na zemljevidu) enaka Kozlerjevi (Dragonja od Škril do izvira - Topolovec - Sočerga - Rakitovič - Skandanščina - Podgrad - Jelšane), vendar pa razlikuje še tretji pas mešanega življa, na zahodu "srbsko" - slovenskega, na vzhodu "liburnsko" - hrvaškega in slovenskega ozemlja. Na zahodu mu sega ta pas (v dosti krivoljasti omejitvi) od Savudrije (skoraj po meji piranskega teritorija) do Buj, Završja in Oprtalja (ti kraji so že zunaj mešanega ozemlja), nato pa proti severu do Ogrinov pri Sočergi, medtem ko na vzhodu označuje kot mešano ozemlje trikotnik od Velikega Brda do Lipe (južno od Rupe) in Sušaka ob kranjski meji.

Meja, kakršno je ugotovil Kozler, se odtlej v 19. stoletju z malenkostnimi odenki ponavlja v vsej slovenski znanstveni literaturi (npr. 1873 po Maksu Pleteršniku, 1891 s strani A. Klodiča Sabladolskega idr.¹⁷). Neke posebnosti se kažejo le pri Simonu Rutarju,¹⁸ kjer v zahodni Istri enako postavlja "približno mejo med Slovenci in Hrvati" na Dragonjo, v severovzhodni Istri pa ob glavno cesto, ki deli "Brkine" od "Čičev", ter navaja še podrobnejše podatke o Kozlerjevi razmejitvi. Hkrati pa pravi, da je "neizrečeno težko določiti pravo mejo med Slovenci in Hrvati, ker jedno narečje v drugo prehaja". To ponazarja s primeri hrvaško vplivanega govora v nekaterih krajih severno od navedene meje in slovensko vplivanega južno od nje, hkrati pa navaja, kako so svojčas (1861) prištevali govorce kajkavskih dialektov (npr. "fučkega" dialekta v buzetskem in oprtaljskem okraju) kar k "Slovincem". Tako je seveda lažje pojasniti nekatere nedoslednosti iz štetja leta 1880 v bujskem in poreškem okraju, pa tudi ponekod v njuni okolici.¹⁹

Jezikovna meja (merjena po pripadnosti dialektov) se v Istri zahodno od srednjeveškega mejnega gozda med Klano in Rupo razlikuje od slovensko-hrvaške narodnostne meje, kot jo kažejo izjave prebivalstva ob anketi iz l. 1945, organizirane po zagrebškem profesorju Rogliču,²⁰ in z njo razen pri treh vaseh (Pesjak, Šapjane, Rupa) enako potekajoče današnje državne meje. Od Slavnika na zahodu do Pasjaka in Rupe na vzhodu sega na slovensko narodnostno ozemlje (merjeno po narodnostni zavesti o pripadnosti) pas govornice čakavsko-čičkega dialekta. Navajamo le zadnjo mejo, ki sta jo ugotovila Logar in Rigler²¹: Slavnik - Skadanščina - Obrov - Podgrad - Podbežina - Račica - Starod - Pasjak - Rupa - Klana; južno mejo slovenskega notranjskega narečja kažejo kraji Markovščina - Gradna - Hrušica - Zalič pri Podbežah - Sabonje - Pavlica - Veliko Brdo - Brdce - Jelšane - Novokračine - Sušak - Lisac; avtorja sta pri tem le v majhnih podrobnostih popravila starejše raziskovalce dialektičnih meja.

¹⁷ Prim. Ostanek, F. (1991-1993): Slovensko - hrvatska jezikovna meja v Istri. Gradivo za obdobje od leta 1860 do 1956. *Annales* 1/91, 213-222; 2/92, 245-254; 3/93, 177-196. Koper, 1991, str. 215-217.

¹⁸ Rutar, S.: Trst in Istra, Slovenska zemlja II. 1896, str. 65.

¹⁹ Grafenauer, n. d., str. 20-22.

²⁰ Gl. Cadastre.

²¹ Logar, T., Rigler, J.: Karta slovenskih narečij. Na osnovi Ramovševe Dialektološke karte slovenskega jezika, novjših raziskav in gradiva Inštituta za slovenski jezik ZRC SAZU. Ljubljana, Geodetski zavod Slovenije, 1990.

Precej večji pa je prostor buzetskega govora ob zgornji Mirni (od Pregare na severu do Draguča na jugu in od Oprtalja in Motovuna na zahodu do povirja Mirne na vzhodu) ter buzetskega čičkega govora (imenovanega tudi slumski po kraju Slum, med Brestom in Lupoglavom), ki ju zaradi povezanosti s šavrinskim dialektom (buzetski govor) oz. z notranjskim dialektom (slumski govor) jezikoslovci večinoma povezujejo z razvojem slovenskega jezika oz. njegovih dialektov.

S tem opažanjem se ujemajo tudi še nekatere manjše razlike iste vrste, npr. da se dialektična pripadnost (bujskemu čakavsko-štokavskemu dialektu) razlikuje od slovenske narodne zavesti v katastrski občini Topolovec in podobno v Gradinu (z buzetskim dialektom) v Sloveniji.²²

Slovenščina v župnijah in šolah

Slovincem je šlo na roko več prednosti. Medtem ko se je slovensko ozemlje - v globini 10 do 20 kilometrov - v širini prek 50 kilometrov naslanjalo na jedro slovenskega narodnega telesa na Tržaškem, Goriškem in Kranjskem, je bila Istra za Hrvaško nekakšno slepo črevo, zvezano na celini z matico le z 12 kilometrov širokim koridorjem med Voloskim in Lipo. Poleg tega pa so bili istrski Slovenci v istem delu dualistične države kot skoraj vsi drugi Slovenci, Hrvati pa ločeni od svojega jedra, Reka še posebej kot neposredni del Ogrske. Spričo pomanjkanja duhovniškega naraščaja v Istri so prihajali na pomoč tudi nekateri duhovniki iz slovenske notranjosti, to pa je pred nastankom državne osnovne šole v nekaj primerih vplivalo tudi na uporabo slovenščine v šolah po nekaterih hrvaških župnijah (npr. v Vodica, Munah, Brgudu in Klani²³).

Že A. Vivante²⁴ pa je ugotovil, da je hitro naraščanje Trsta v drugi polovici 19. stoletja povzročilo tržno preusmerjanje agrarne proizvodnje v vaseh okrog mesta za mestne potrebe; ko so skušali italijanski meščani in njihove banke nalagati kapital v zemljišča, ki so pridobivala na vrednosti, so slovenskim kmetom v tem boju za domači grunt priskočile na pomoč slovenske kreditne zadruga (in pozneje tudi tržaški denarni zavodi), kar je hitro krepilo slovensko narodno zavest na koprskem in piranskem območju²⁵. V hrvaškem delu Istre je bilo to (razen v severnem sosedstvu Pule) bistveno manj izraženo, kajti hiter razvoj mest je bil omejen v Istri le na Pulo kot glavno vojno pristanišče in skladišče pomorskega orožja (Arzenal), kjer je domače prebivalstvo zraslo med letoma 1880 in 1910 za 136%, ter na neistrski mesti v neposrednem sosedstvu, Trst (za 148%) in Reko (za 136,4%), medtem ko je v vseh drugih istrskih mestecih naraslo le za tretjino, kar je zaostajalo za naraščanjem prebivalstva dežele kot celote (za 36%). Stara deželna ("istrska") zavest se je začela umikati hrvaški zaradi jezikovnega boja glede uradnega jezika (posebej še v istrskem deželnem zboru po letu 1861), glede osnovnih šol (zlasti po 1869, ko so bile podržavljene) in zaostitve političnega boja (zlasti po 1880, ko je pri istrskih Hrvatih nastopila nova generacija politikov); ta razvoj je še posebej pospeševalo širjenje političnih pravic, ki je zahtevalo tudi intenzivnejše delo med vedno širšim telesom volilcev. O tem procesu pričajo avstrijska štetja, in zadnje, iz leta 1910, kaže na razdelitev Istre v dva etnična bloka, na slovensko in hrvaško podeželje, skoraj natančno tako, kot sta to označila že Kozler in Rutar. Ta rezultat enako jasno kaže skica jezikovne karte M. Wutteja (1944), s podobnim obsegom mešanega

²² Grafenauer, n. d., str. 16.

²³ Prim. Ostanek, n. d.

²⁴ Vivante, A.: *Irredentismo adriatico*. Turin, 1912.

²⁵ Prim. Kramar, J.: *Narodna prebujanja istrskih Slovencev*. Koper, Založba Lipa, 1991.

slovensko-hrvaškega prostora, kot ga je opisal že K. Czoernig, in tudi tržaški profesor C. Schiffrer v zemljevidu iz leta 1946 (po štetju 1910 s popravki po štetju 1921²⁶). Po Schiffrerjevi karti slovensko-hrvaška etnična meja deli Istro z začetkom južno od kanala sv. Odorika (po severni meji katastrske občine Kaštel) na zahodu, do Lipe in Klane na vzhodu natančno po današnji etnični meji, ki jo že poznamo.

S takšnim njenim potekom se je ujemala tudi meja med območji slovenskega in hrvaškega učnega jezika v osnovnih šolah avstrijske dobe, pa tudi Cirilmetodova družba je ustanovila slovenske zasebne šole le severno od te črte (Rakitovec pri Buzetu 1908, Koper 1911/12, Sv. Lucija pri Portorožu 1913). Izjema je bil Kaštel, kjer je od leta 1864 delovala tudi slovenska šola.²⁷ V Istri je bilo sicer v primerjavi s številom Slovencev v deželi relativno najmanj slovenskih učiteljev, pa tudi učencev in slovenskih šol, kar kaže pripisati dejstvu, da leta 1885 v Ljubljani ustanovljena Družba sv. Cirila in Metoda ni razširila svojega delovanja na slovenski del Istre, ampak je to prepustila leta 1893 ustanovljeni hrvaški posestrimi za Istro.²⁸

Sicer pa je med slovenskim in hrvaškim istrskim ozemljem določena razlika. Slovensko je v celoti povsem čisto, z italijanskim prebivalstvom se srečuje le ob sami obali od Milj do Pirana, predvsem v samih mestih. V hrvaških predelih je tega mešanja več na podeželju - če izvzamemo obrežna mesta od Umaga do Pule - vendar predvsem med spodnjo Dragonjo in spodnjo Mirno ter v obrežnem pasu od Rovinja do Pule. Ta položaj je še leta 1946 potrdila tudi mednarodna komisija ekspertov štirih velesil, ko je s pregledom na terenu (od 9. 3. do 5. 4. 1946) preverjala podatke štetij (tudi ob sodelovanju strokovnjakov z obeh strani).²⁹

Republiška (državna) meja, ki se je od februarja 1944 praktično uveljavila kot ločnica med slovenskim Primorjem s slovenskim severnim delom Istre 19. stoletja (med 1849/61 in 1918/24) in večjim hrvaškim južnim delom polotoka, je nastala kot pristen in neposreden izraz dozorevanja modernih narodov v tem delu Evrope (to je vzhodno od zahodne italijanske in nemške narodnostne meje in zahodno od drugačnega prostora "orientalnega despotizma", od zahodnih meja ruskega cesarstva in osmanskega teokratskega imperija in njegovih vplivnih območij na evropskem jugovzhodu) in v uveljavljanju njihove povezujoče množične narodne zavesti. Ta proces je v drugi polovici 19. stoletja in začetku 20. stoletja zajel tudi Slovence in Hrvate v Istri, kot je razvidno vsaj v času modernih štetij prebivalstva (1880-1910). Postopno ustaljevanje prostora slovenskega oz. srbohrvaškega "občevalnega jezika" izraža obenem ustaljevanje zavesti o pripadnosti enemu ali drugemu narodu. To je res včasih motila možnost italijanskih okrajnih oblasti s pomočjo imenovanih števnih komisij za izvedbo štetij na podeželju, bodisi za "podpiranje" vpisovanja italijanskega občevalnega jezika, bodisi z uvajanjem "manj nevarnih" jezikovnih kategorij, ki so zabrisovale jasnost jezikovnega stanja ("ilirski" ali "slovenski" jezik v hrvaških območjih, opredelitev "slovenski" ali "schia-veto" kot označbo "mešanice italijanskih, hrvaških in slovenskih besed", kar je povzročilo pritožbe in razprave med Trstom in Dunajem; navedena označba je v odgovoru istrskih italijanskih oblasti ob štetju 1910³⁰). To smeri razvoja ni moglo spremeniti,

²⁶ Cartes sur la structure ethnique de la Marche Julienne. Sušak, 1946, 17. zemljevid.

²⁷ Marušič, M.: Slovenska šola v Istri. Annales 6/95. Koper, 1995, str. 186.

²⁸ Prim. Ostanek, n. d., 1991, str. 220; Vovko, A.: Mal položi dar: portret slovenske narodnoobrambne šolske organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda, 1885-1918. Ljubljana, 1994.

²⁹ Grafenauer, n. d., str. 37.

³⁰ Prim. Brix, E.: Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation, 1982, str. 212-215.

lahko pa ga je zavlačevalo, čeprav je to uspevalo bolj v hrvaškem kot v slovenskem delu Istre.

Moderna štetja

Zagotovo je v tem prostoru šele 19. stoletje (in celo njegova zadnja desetletja!) čas ustalitve etnične meje, oprte na narodno zavest. Na to zelo jasno kažejo moderna štetja prebivalstva po letu 1880. V krajih Starod, Račice, Veliko Brdo, Brdce, Pasjak južno od Ilirske Bistrice je 1880 prevladovala hrvaščina nad slovenščino, odtlej naprej pri vseh štetjih pa obratno; podobna je razlika med veljavo hrvaščine 1880/90 v Rupci, Šapjanah in Golcu ter med veljavo slovenščine po 1900. V Poljanah se uveljavi enaka sprememba statističnih podatkov med 1900 in 1910. Podoben blok sestavljajo severno od Oprtalja in Buzeta katastrske občine Topolovec (1880 hrvaški, nato poleg italijanskega deleža 1890-1910 slovenski, 1945 pol hrvaški, pol slovenski), Gradin (1880-1890 hrvaški, nato slovensko - italijanski in 1945 slovenski s hrvaško manjšino) in Rakitovec (1890 hrvaški, 1880 ter 1900-1945 slovenski). V nekaterih krajih navedbe nihajo iz desetletja v desetletja (Lipa, Lisac) ali pa le včasih (Žejane, Črnica), v nekaterih pa se prav ob koncu pokaže prevlada hrvaške opredeljenosti (npr. v Savudriji in Kaštelu južno od Dragonje). Pri tem razvoju so sodelovali vsekakor različni vplivi, od upravne in cerkvene organizacijske povezanosti do jezikovnega značaja šolske organizacije.³¹

Katastrski občini Savudrijo in Kaštel - ki sta tudi pod avstrijsko (1813-1918), italijansko (1918-1943) in nemško oblastjo (1943-1945) spadali k piranski upravni občini (oz. po stari ureditvi k piranskemu teritoriju!) - so v narodnostnem pogledu slovenski znanstveniki od nekdaj šteli k italijanskemu narodnostnemu bloku,³² saj so italijansko govoreči ob verjetno najbolj verodostojnem popisovanju leta 1910 v Savudriji sestavljali 78,77% prebivalstva (371), slovensko govoreči 14,1% (66 preb.), medtem ko hrvaško govorečih statistika tedaj ni izkazovala. V Kaštelu pa je bilo ob istem štetju 65,22% italijansko (812 preb.), 28,09% slovensko (362), hrvaško govorečih pa le 5,7% (71 preb.).

Kot kažejo navedeni avstrijski popisi, se je na skrajnih južnih mejah še beneškega piranskega in koprškega ozemlja v notranjost istrskega polotoka do Pregare na današnji slovenski in Zrenja na hrvaški strani izoblikoval ozek pas italijansko govorečih prebivalcev. Ta pojav je nedvomno posledica zgodovinskih, geografskih, gospodarskih, demografskih, upravnih, političnih in nenazadnje vojaškoobrambnih okoliščin, ki jih je s svojo plovnostjo do obronkov Buzeta nekoč predstavljala reka Mirna, saj je bilo treba ob njej poleg določenih manjših centrov utrditi tudi obrambne sposobnosti tega predela, ki se je raztezal še najgloblje v notranjost istrskega polotoka.³³ Tako ob desnem kot levem bregu reke Mirne so se tako skozi stoletja oblikovala večja utrjena naselja, ki so sčasoma prerasla v prava mala mesta z avtonomno mestno samoupravo po zgledu večjih mest ob istrski obali; takšna so bila mesteca Buje, Grožnjan, Završje, Oprtalj, Motovun, Buzet, kjer je razen v slednjem vseskozi prevladovalo romansko prebivalstvo, ki je v kulturnem smislu tudi precej vplivalo na neposredno kmečko zaledno prebivalstvo, ki je pripadalo tem mestecem, kar vsaj v notranjih predelih drugod po Istri ni bil običaj, saj je tam prevladovalo slovansko prebivalstvo. Zato je za to problematiko smiselno vzeti v pretres območje z obeh strani meje.

Prav ta "klin" italijanskega prebivalstva, ki je zaradi in poleg naštetih dejavnikov tudi

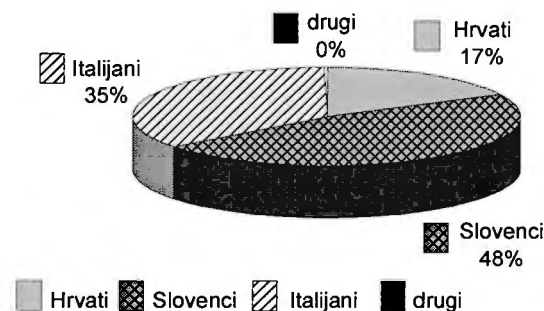
³¹ O tem govori še zlasti Ostanek, n. d., 1991, 217-221; prim. še Marušič M., n. d., str. 184-188.

³² Grafenauer, n. d., str. 15.

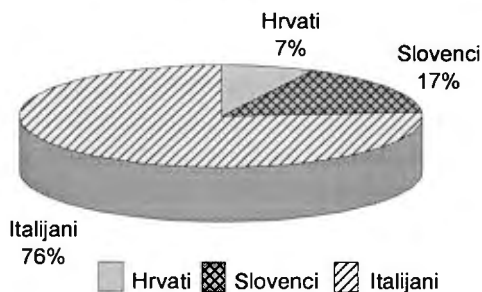
³³ Prim. Darovec, Kostel..., str. 20-35.

vplival na etnično razmejitev Slovencev in Hrvatov v Istri, pa s primerjanjem popisov modernih štetij za kraje tako ob severnem kot južnem toku reke Dragonje prikazuje pestro etnično sliko. Podatki zajemajo izključno katastrske občine ob levem in desnem bregu reke Dragonje od morja do Pregare oz. Zrenja, in sicer na slovenski strani k. o. Soline, Piran III. (danes Sečovlje), Sv. Peter, Krkavče, Koštabona, Boršt, Topolovec, Gradin, Pregara, na hrvaški pa k. o. Savudrija, Kaštel, Brda, Brič, Merišče, Skorušica, Sorbar, Kuberton, Šterna, Čepić, Zrenj.³⁴

Prebivalstvo po občevalnem jeziku od Sečoveljskih solin do Pregare 1880-1910

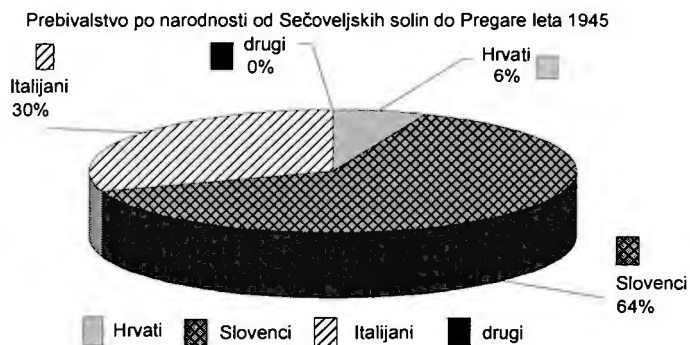
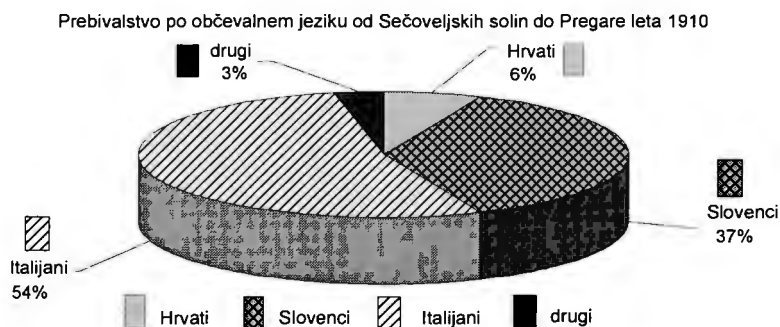
Prebivalstvo po občevalnem jeziku od Savudrije do Zrenja 1880-1910

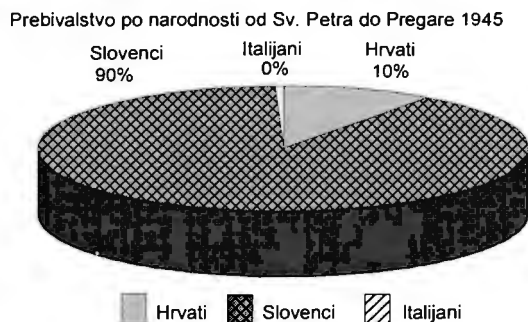
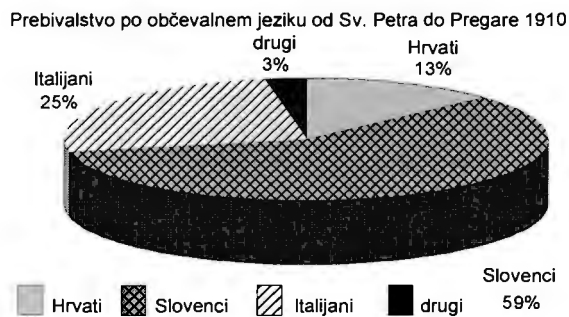
Grafikoni ponazarjajo opredeljevanje prebivalstva po pogovornem jeziku, kar je bil kriterij avstrijskih popisovalcev. Zanimivo pri tem je, da je v izbranih katastrskih občinah, v okviru katerih so se nam ti popisi tudi ohranili, do prve svetovne vojne tako na levem kot desnem bregu reke Dragonje precej italijansko opredeljenih govorcev, seveda so prevladujoči na današnji hrvaški strani, toda tako na eni kot na drugi strani je razmeroma veliko hrvaško oz. slovensko opredeljenih prebivalcev. Na slovenski strani brega reke Dragonje pa se precej poveča delež Slovencev, če primerjamo narodnostno strukturo od Sv. Petra do Pregare, torej če izvzamemo prav danes sporno k.o. Piran III. oz. k.o. Sečovlje, saj so v njej tako kot v sosednjih k.o. Savudrija in Kaštel prevladovali italijansko opredeljeni prebivalci (leta 1910 3249 Italijanov ali 79,7%, 680 Slovencev ali 16,7% in 149 ali 3,6% drugih³⁵), ki pa se v nasprotju s prebivalstvom na levem bregu reke Dragonje leta 1945 niso tako drastično "prelevili" v slovansko prebivalstvo.

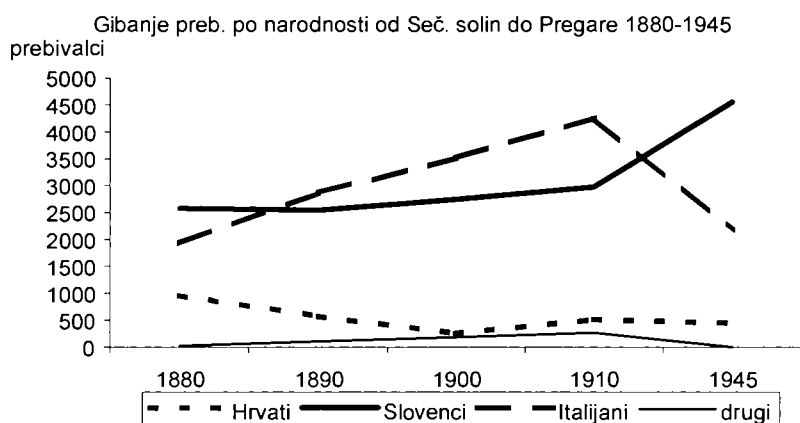
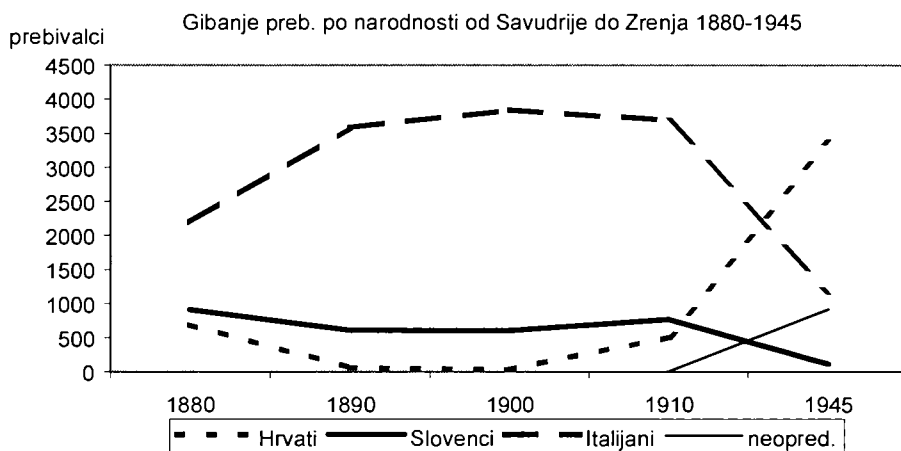
³⁴ Gl. Cadastre po izbranih krajih.

³⁵ Cadastre, str. 531.

Na levem bregu reke Dragonje pa se je leta 1945 v primerjavi z letom 1910 poleg izredno naraslega (za 50%) števila hrvaško opredeljenih, ki so se, kot prikazuje črtni grafikon, "rekrutirali" predvsem iz prej italijansko opredeljenih, izjemno povečal tudi delež neopredeljenih in zmanjšal delež slovensko opredeljenih, kar pa je bilo manj opazno na desnem bregu, kjer se je delež italijansko na račun slovensko opredeljenih zmanjšal "le" za okoli 25%, medtem ko je odstotek hrvaško opredeljenih ostal isti (6%).

Pri številu slovensko jezikovno opredeljenih prebivalcev na levem bregu reke Dragonje ne gre prezreti ugotovitve, da so se v času avstrijskih štetij mnogi opredeljevali za t. i. Slovince, kar pa je izviralo še iz starodavnih izpeljank poimenovanj Slovanov, tako da bi le-te le težko kar eksplicitno šteli bodisi za Slovence bodisi Hrvate,³⁶ verjetno pa je to poimenovanje zavedlo marsikaterega popisovalca v času avstrijskih štetij.

Iz zgornjih ugotovitev sledi, da je bilo območje ob reki Dragonji vse do Pregare oz. Zrenja v notranjosti istrskega polotoka narodnostno razmeroma pestro obarvano, kar pa je sploh značilnost vseh območij, kjer se oblikujejo etnične meje, zato je po tem principu vselej težko postavljati jasne ločnice.

O nastanku današnje meje s Hrvaško

Slovensko-hrvaška meja po drugi svetovni vojni seveda ni bila nikakor povezana z mednarodnimi pogajanjmi, kot je to veljalo za jugoslovansko-italijansko mejo. Na teh pogajanjih je bila celo argumentacija izdelana za Jugoslovane kot celota, tako pri pogajanjih 1919 kot 1945 do 1954. To je bilo tedaj ugodnejše kot delitev po posameznih narodih. Le Hrvati in Slovenci skupaj so imeli npr. v Istri absolutno večino prebivalstva, Hrvati sami pa le relativno (43,5%), čeprav več kot Italijani. Poleg tega je

³⁶ Prim. Orbanić, S., Marušić, D.: Antropolingvistički opis hrvatsko-slovenskih doticaja na primjeru Kozlerove granice u Istri. V: Slovensko-hrvaški obmejni prostor: življenje ob meji. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja, 1999, str. 227-256.

bila Jugoslavija nujni okvir za spremembo meja, ki jih je določal Londonski pakt.

Kot temelj je tako za mednarodna pogajanja kot tudi za določitev slovensko-hrvaške meje veljalo načelo narodnostne meje ("etnografski princip"), za katero so se soglasno odločili strokovnjaki že v komisiji za meje pri Osvobodilni fronti (konec decembra 1941) in tudi na posvetu o vprašanih slovenskih meja, ki ga je pripravil Znanstveni inštitut 20. 3. 1944 na osvobojenem ozemlju v Semiču. Te meje niso posebej obravnavali, saj zaradi tradicije o njeni presoji v slovenski znanosti - sodeč po ohranjenem gradivu s sestanka - sploh ni bila sporna. Fran Zwitter je v svojem referatu "o mejah" tako mimogrede omenil "slovensko - hrvaško mejo ob Dragonji" in zahtevo, da "vsa obala do Dragonje spada nujno k Sloveniji" (gotovo z obmorskim začetkom južno od sečoveljskih solin kot enotnega področja finančnega monopola do črte Topolovec - Pregara - Črnica³⁷), da je bilo očitno med navzočimi o tem popolno soglasje. Ta vojaško območni dogovor z obeh strani je bil podlaga za upravno mejo, ki je bila uveljavljena že 1945 (v času vojaške uprave tega ozemlja!) po severni meji katastrskih občin Savudrije in Kaštel in ju ločila od Piranske upravne občine, kamor sta do tega časa spadali.³⁸ Že leta 1946 je bila tudi Dragonja speljana po novi strugi v kanalu sv. Odorika.³⁹

Razhajanja s Hrvati glede meje v Istri

Razhajanja s Hrvati glede meje v Istri pa izvirajo iz časa po kapitulaciji Italije, ko so hrvaške partizanske enote opravljale mobilizacijo na celotnem istrskem polotoku, okrožni NOO za hrvaško Istro pa je 13. 9. 1943 v Pazinu razglasil združitev hrvaške Istre z matico-zemljo Hrvaško (in ne k Jugoslaviji), kar je 20. 9. ZAVNO Hrvatske potrdil. Medtem je vrhovni plenum OF (16. 9. 1943) razglasil pridružitve "Slovenskega primorja" k Sloveniji. Zaradi nejasnosti v poimenovanju teh nedefiniranih območij so odločitve odpirale nova vprašanja. Ta razvoj je bil že med vojno (februarja 1944) podlaga, da so si Istrani sami (zastopniki Osvobodilne fronte slovenskega dela Istre in zastopniki osvobodilnega gibanja v hrvaškem delu Istre) določili mejo med slovenskim in hrvaškim delom, in sicer po Dragonji, Topolovcu, Pregari in Črnici, na severovzhodu pa na črti Obrov - Rupa.⁴⁰ Ta meja je označena kot meja upravnih okrožij že leta 1945.⁴¹ Sodeč po virih so se hrvaški predstavniki želeli držati dialektičnih meja in zajeti kraje jezikovno mešanega območja, toda prebivalstvo se je sklicevalo na svojo slovensko narodno zavest.⁴² S to razmejitvijo je bila v bistvu določena tudi današnja razmejitev med državama. Tudi na višji ravni je bila Dragonja omenjena kot meja med Slovenci in Hrvati že na sestanku, ki ga je organiziral partizanski Znanstveni inštitut v Semiču marca 1944 (v referatu F. Zwittra). Glede na tradicijo slovenske geografske, zgodovinske in jezikoslovne znanosti o tem vprašanju vse skupaj tudi ni bilo nič spornega in ni potrebovalo šele poznejših pogajanj med politiki. Ta so bila morda potrebna le pri poznejših popravkih, ki so jih želeli ljudje sami - zaradi gospodarskih povezav (katastrske občine Črnica pri Buzetu, Pasjak, Šapjane in Rupa severno od Reke).⁴³

³⁷ Ostanek, n. d., 1991, str. 218.

³⁸ Grafenauer, n. d., str. 44.

³⁹ Savnik, R.: Geografski vestnik 23. Ljubljana, 1951, str. 146.

⁴⁰ Ostanek, n. d., 1991, str. 218.

⁴¹ Prim. Cadastre, priloga - zemljevidi.

⁴² Ostanek, n. d., 1991, str. 218.

⁴³ Grafenauer, n. d., str. 44.

Ne more nas začuditi, da o poteku slovenske narodnostne meje ni bilo nobenih dvomov. Razvidna je bila po starih avstrijskih štetjih do 1910 in po novi Rogličevi raziskavi iz leta 1945.⁴⁴

Piranske katastrske meje

Vse to kaže, da je bila leta 1947 vzhodno od Pregare do nekdanje rapalske državne meje slovensko-hrvaška republiška meja s formalno pridružitvijo tega ozemlja Jugoslaviji, ko je bila uveljavljena pariška mirovna pogodba, samo potrjena, kot je obstajala med območji slovenskega in hrvaškega prostora boja zoper okupatorja že od začetka 1944. Prav to velja tudi za sprejem že deset let stare razdelitve piranske upravne občine iz leta 1944 po uveljavitvi londonskega memoranduma iz leta 1954. Meja je bila gotovo sprejeta kot že uveljavljena, saj je bila po 7. čl. "Specialnega statusa" STO izrecno prepovedana "sprememba meja temeljnih upravnih enot... z namero, da se spravi v nevarnost etnična sestava teh enot". Sprememba obsega piranske upravne občine, ki bi bila uveljavljena šele v teh okoliščinah, gotovo ne bi mogla biti uresničena brez vsake arhivske sledi v sami občini. Seveda pa po letu 1945 niso še takoj prenesli vseh služb, tako da je kataster v Piranu še nekaj časa urejal tudi spremembe lastništva (ob agrarni reformi) v obeh katastrskih občinah, ki sta po partizanski razdelitvi leta 1944 prešli v območje Buj, saj kataster seveda ni razveljavljal upravne razdelitve.

To potrjujeta tudi že omenjeni Cadastre national, ki za vsak opisani kraj navaja tudi upravno razdelitev po stanju iz leta 1910 in 1945,⁴⁵ iz česar je razvidna takoj po vojni sprejeta razdelitev krajev na koprski in bujski upravni okraj, ki poteka po današnji slovensko-hrvaški meji, ter "Odlok o razdelitvi Istrskega okrožja na okraje in občine", ki ga je izdal Istrski okrožni ljudski odbor dne 16. septembra 1947, dan po uveljavitvi mirovne pogodbe z Italijo, ko je bilo ustanovljeno tudi Svobodno tržaško ozemlje, objavljen pa je bil v Ul. IOLO šele leta 1952.⁴⁶ Ta odlok v 4. členu natančno določa mestne občine, občine, katastrske občine in naselja, ki spadajo v posamezna okraja Kopra in Buj. Tako tedaj Bujski okraj obsega Kaštel (v občini Buje) in Savudrijo (v občini Umag), v katastrski občini Kaštel pa sta našeta Bužini in Škudelini. Prav tako sta oba zaselka navedena v k. o. Kaštel v objavi statističnega gradiva Rogličevega štetja leta 1945. Čeprav sta tedaj (1. oktobra) obe katastrski občini še vedno navedeni pri "upravni občini" Piran,⁴⁷ pa je drugače označeno na priloženem zemljevidu, ko sta k. o. Savudrija in Kaštel že vključeni v Bujski okraj. Danes še sporna zaselka Mlini in Škrile pa nista navedena v omenjenih objavah.

Navedeno verjetno priča, da tedaj niso potegnili meje med okrajema po mejah veljavnih k. o. Piran III. in Kaštel, oziroma da se nanjo niso ozirali, saj katastrski operat iz leta 1940, ki je veljal še od avstrijske zemljiške izmere,⁴⁸ vključuje v k. o. Piran III tako Bužine (toda le nekaj hiš) kot območje zaselka Mlini, medtem ko je bilo območje Škudelinov in Škril v tem času v k. o. Kaštel.⁴⁹ Katastrski operat k. o. Sečovlje iz leta 1958, ki je nasledil nekdanjo k. o. Piran III, sicer vključuje območje Škudelinov in

⁴⁴ Prim. Cadastre.

⁴⁵ Prim. Cadastre za posamezne kraje.

⁴⁶ Uradni list Istrskega okrožnega ljudskega odbora, 1952 št. 6, 26, 74-78. Sicer izhajal v letih 1947-1954 v vseh treh istrskih jezikih, slovenščini, hrvaščini in italijanščini.

⁴⁷ Cadastre, str. 582-585.

⁴⁸ Prim. Marin, L.: Upravna in teritorialna razdelitev slovenske Istre v zadnjih treh stoletjih. Annales 1/91, 2/92. Koper, 1991, str. 143.

⁴⁹ Arhiv Geodetske uprave Slovenije, enota Koper, 1940, št. 33 in 34.

Škril,⁵⁰ menda na željo tamkajšnjih prebivalcev, vendar brez kakršnegakoli uradnega dokumenta o obojestranski potrditvi spremembe meje k. o. Sečovlje, ki pa je bila kljub temu vrisana tako v Pregledno karto občin Koper, Izola, Piran (izdal Geodetski zavod SRS, 1985) kot v Atlas Slovenije (1985).

Z izjemo navedenih odsekov pa se katastrska operata k. o. Piran III oziroma k. o. Sečovlje in k. o. Kaštel v drugih podrobnostih ujemata, tako da meja med njima od meje s k. o. Sv. Peter (oz. Raven) poteka vseskozi po javni poti nekaj sto metrov oziroma kak kilometer južno od sedanjega toka reke Dragonje vse do izteka v Piranski zaliv. Če upoštevamo mednarodnopravno načelo, da državne meje potekajo po mejah katastrskih občin, bi torej morala biti meja med državama južna meja k. o. Sečovlje, ki pa vključuje le zaselek Mlini in del Bužinov.

SUMMARY

The Complexities of the Slovene-Croatian Boundary in Istra

In the course of the centuries, the frontier between the Slovenes and the Croats in Istra took shape as a result of various historical, geographical, economic, demographic, administrative, political and even military-defensive factors. While it is the gradual and mostly spontaneous as well as organised migrations of the Slavic people to Istra (mostly ancestors of the Slovenes from the north and the Croats from the east) that is characteristic until the end of the Middle Ages, it is the demographic crises from the 15th to the 17th centuries, which broke out due to various wars, epidemics and economic retrogression, that led the central Venetian (and Austrian) authorities to organise some major migrations of predominantly Slavic populations to Istra from the Balkans.

The diverse ethnic community that developed in the Middle Ages with a supremacy of the Romanic population over the Slavs gradually changed in favour of the Slavic population during the period of new migrations and population crises from the 15th to the 17th centuries, when the foundations of the final ethnic structures were also made. The dividing line between the Slovene and Croatian inhabitants was not very clear at that time as yet, and although it is true that under the influence of various factors it changed only gradually until the national awakening in the second half of the 19th century and in the early 20th century, the conditions that came into existence after the population crises may be considered as vital in the ethnic demarcation of these two Slavic national communities. While on the one hand the new population of predominantly Croatian origin occupied, under the influence of administrative regulations, the space up to the Dragonja river, the newcomers in the area north of this river that was largely in command of the Koper Commune, were particularly in the provinces on the other hand integrated in at that time already predominating ethnic element. Quite an important role in this demarcation was also played by the Romanic population, which due to larger densely packed settlements or little towns in the very area between the Dragonja and Mirna rivers reached furthest into the interior of the Istran peninsula, while it otherwise colonised mainly the coastal Istran towns and the area around them. Such area along the Dragonja river shows a very variegated ethnic picture of the interaction of the Italian-Slovene-Croatian speaking inhabitants, which is in the present article presented with comparative graphs on the basis of modern censuses (1880-1945)

⁵⁰ Arhiv Geodetske uprave Slovenije, enota Koper, 1940, št. 17-19.

for exclusively Cadastral Councils along the left and right banks of the Dragonja river from the sea to Pregara on the Slovene and Zrenj on the Croatian side.

The Slovene-Croatian ethnic boundary on the Dragonja river has been defined, with some minor deviations, by a number of different linguists, geographers, historians and other experts and enthusiasts as early as in the period from the mid-19th century to World War I. They were of Austrian (Czoernig), Slovene (Kozler), Italian (Benussi), Croatian (Ribarič) and other origins (e.g. Polish - Małecki), which means that it was not difficult to scientifically prove this phenomenon not even during World War II, when the Slovene and Croatian partisans drew, after Italy's surrender, a border between their units on this very river, which has been respected not only in the post-war period but until the independence attained by both republics in 1991. If there is any disputable territory, then this may be only the southern boundary of the C.C. Sečovlje, which runs entirely along a public road a couple of hundred metres or perhaps a kilometre south from the present course of the Dragonja river to its estuary in the Piran Bay.

POGOVOR S PROFESORJEM JANKOM LAVRINOM

Dne 21. septembra 1972 sva s prof. dr. Franom Zwitterjem obiskala literarnega zgodovinarja, esejista in prevajalca dr. Janka Lavrina (1887-1986), upokojenega univerzitetnega profesorja za novejšo rusko književnost v Nottinghamu, Velika Britanija, v njegovi hiši v Piranu, Trubarjeva 22. Namen obiska je bil povprašati profesorja Lavrina o njegovih političnih spominih iz časa prve svetovne vojne. O pogovoru sem neposredno zatem sestavil sledeči zapis:

"Lavrin je odšel v Rusijo leta 1907, takoj po končani gimnaziji. Hotel se je rešiti malenkostnih slovenskih razmer, zlasti slovenske nevoščljivosti, prepričan je bil, da bo v Rusiji našel vso možnost za uresničenje svojih zamisli. Te so bile predvsem v delovanju za uveljavitev drugih slovanskih književnosti v Rusiji, zlasti slovenske in jugoslovanske. Preživljal se je s poučevanjem nemškega in francoskega jezika, kot zasebni učitelj, vzgojitelj, sicer pa je našel stik s krogom ruskih intelektualcev, ki je zlasti po aneksiji Bosne in Hercegovine postajal vedno bolj pozoren na južne Slovane. Iz tega kroga je izšel časopis "Slavjanskij mir", ki ga je Lavrin urejal, čeprav je kot urednik pred oblastmi nastopala neka ruska državljanka. Poglavitna politična misel, ki je vodila njegovo pisanje je bila "Austria delenda est". Prva balkanska vojna je zanimanje za južne Slovane še posebno spodbudila, medtem ko ga je druga nadomestila s posmehom in zaničevanjem. V letu 1913 je v Petrograd prispel Lovro Klemenčič predvsem zato, da bi navezal stik z Lavrinom. Nagovarjal je Lavrina naj dopisuje v preporodovska glasila, vabil ga je naj pride v Ljubljano, da bi s Preporodovci prišel neposredno v stik, prav posebno pa naj bi se v Rusiji uveljavil pri kakem dnevniku in tam pisal v smislu jugoslovanskega zedinjenja po zamislih Preporoda. Sicer je Klemenčič ves svoj čas prebil v Carskem selu pri družini tedaj že umrlega bogatega slovenskega trgovca Kosa. Zanimal se je za hčer Vero Kosovo, ki je bila nekakšna njegova zaročenka. Lavrin je dejansko poslal nekaj dopisov v preporodovska glasila, glede potovanja v Ljubljano pa je opozoril, da je za avstrijske oblasti vojaški begunec in da zato v Avstrijo ne more. V Rusiji sta tedaj izhajala le dva velika dnevnika, "Novoje Vremja", ki je pisalo v duhu politike carske vlade, in glasilo konstitucionalnih demokratov, 'kadetov'. Lavrin je dobil stik z izdajateljem in glavnim urednikom "Novoje vremja" Suvorinom, se z njim sprijatelžil in postal reden sodelavec lista. Jeseni leta 1913, ko se je vračal s potovanja po Zahodni Evropi, je prišel v bližino avstrijsko-italijanske meje pri Trstu. Tvegala je ilegalno pot čez Trst v Ljubljano, Tu je prišlo do sestanka s Preporodovci, med njimi so bili Avgust Jenko, Ferdo Vesel, Juš in Ferdo Kozak in še drugi, ki se jih ne spominja. Ni pa bilo Vladislava Fabjančiča. Pogovor je bil zelo dolg in iz njega je razbral, da Preporodovci nimajo nekega trdno zasnovanega enotnega programa, a da so polni iskrenega entuziazma, pripravljenosti za delo, a tudi neke politične naivnosti. Klemenčič ga je popeljal k Ivanu Cankarju na Rožnik. Tukaj je Cankarja informiral o svojem prevajalskem delu v Rusiji. O politiki se podrobneje nista pogovarjala, videl pa je, da Cankar s simpatijami gleda na preporodovsko mladino. Nato je šel v Stično, kjer je tri dni skrivaj bival v gradiču Veselovih. Preporodovci so mu preskrbeli avstrijski potni list na ime Mihe Čopa, ki naj bi veljal za potovanje v Carigrad z namenom "wissenschaftliche Angelegenheiten", ni pa imel turškega vizuma.

Lavrin je nato s potnim listom odpotoval v Zemun. Prehod v Srbijo je bil zelo težaven zaradi množice agentov. S spretnim nastopom pri službujočem oficirju na železniški postaji se mu je posrečilo stopiti v edini direktni vlak, Orient-Express, in odpotovati v Beograd. Tukaj ga je že čakal Vladislav Fabjančič in tudi drugi srbski in hrvaški mladinci. Med njimi Hrvat Baričević. Fabjančič mu je izposloval srbski potni list za potovanje v Rusijo. Pred odhodom v Rusijo se je popeljal s Fabjančičem še v Skopje.

Ob začetku svetovne vojne so Lavrina poklicali v ruski generalni štab in mu dali nalogo, naj poišče način, kako bi pretihotapil v Avstrijo proklamacijo vrhovnega poveljnika ruske vojske velikega kneza Nikolaja Nikolajeviča narodom Avstro-Ogrske. To nalogo sta dobila skupaj s Čehom Koničkom (omenja ga tudi Masaryk). Koniček je s svojo količino letakov odpotoval v Švico, Lavrin pa v Italijo. Najprej se je ustavil v Rimu, kjer je srečal Anteja Trumbića, Ivana Meštrovića, Nika Županića, a ne Supila. To je bilo oktobra 1914. Trumbić je nanj napravil ugoden vtis. Iz Rima je odpotoval v Benetke, kjer je srečal Ljuba Leontića. Odslej sta z njim najtesneje sodelovala. Shajališče je bilo v Caffee Orientalu. Andreja Muniha in Leopolda Lénarda v Benetkah ni srečal. Sodeloval je tudi z Alačevićem iz Splita. (Ta se je leta 1941, ko so Italijani zasedli Split, ustrelil). Proklamacije so najprej pošiljali v Avstrijo skrite v vagonih z žitom, pozneje pa v potniških vagonih, pomešane med toaletni papir. Z Alačevićem in Leontićem so v Benetkah sestavili memorandum na Nikolaja Nikolajeviča. V njem so izrazili voljo vseh Jugoslovanov Avstroogrške, da žele popolno svobodo in da ne sme priti do nobenega kompromisa Rusije oziroma antante z Avstro-Ogrsko. Lavrin je to spomenico odnesel v Petrograd in jo izročil v glavnem štabu. Kmalu zatem ga je Suvorin poslal kot vojnega dopisnika "Novoje vremja" v Srbijo. V Niš je prispel okrog 10. maja 1915. Imel je srečo, da mu je Jefto Dedijer, ki je tedaj odšel v Beograd, odstopil svojo sobo, kajti razmere v Nišu so bile zelo težavne. Trumbića v Nišu ni srečal. 16. maja 1915 je imel svoj prvi intervju in to z ministrskim predsednikom Nikolom Pašičem. Ta ga je sprejel po prav kratkem čakanju. Govoril je z njim le ruski, vedel pa je, da je Lavrin Slovenec. Pred intervjujem je od Lavrina zahteval, naj mu odkrito odgovori na vprašanje, ali bo v Rusi ji prišlo do revolucije. Lavrin mu je povedal svoje mnenje, da bo do revolucije gotovo prišlo, če bo vojna trajala še dve leti. Svoje mnenje mu je tudi podrobneje utemeljil. Pašić mu je bil hvaležen za odkrito izraženo besedo in odslej je Lavrin imel pri Pašiću vselej odprta vrata. V tem času je Niko Županić delal v Kragujevcu kot prisluškovalec na telefonu. V Nišu je bilo nekaj nacionalističnih mladincev iz Avstro-Ogrske, med njimi Hrvata Stevan Galogaža in Milostislav Bartuljica. Prvega je presodil kot površneža, drugega pa kot čvekača. Ti mladinci so v Srbiji izdajali list "Jugoslovenski glasnik", prej se je imenoval "Obnova", izšlo je menda 6 števil. Srečal je tudi Dragotina Gustinčića in prav z njim se je najbolj zbližal. Veliko sta se pogovarjala, vendar je bil Gustinčić socialistični dogmatik, vsaka njegova ideja je postala fiksna ideja, tako da so se njuni pogovori končavali večidel zelo nervozno. Sicer pa je bil pošten, a zelo ambiciozen. Srbskim mladincem, zlasti Vojevotincem, se beseda Jugoslavija ni dopadla in so z zaničevanjem govorili o Jugovini. Srečal je tudi Josipa Jerasa, ki pa ni imel posebne vloge. Klemenčič je prišel v Srbijo iz Rusije še pred jesenjo 1915. V Nišu je Lavrin ostal do jeseni 1915, ko je kot dopisnik "Novoje vremja" odšel v Staro Srbijo, Črno Goro in Albanijo. Pridružil se mu je Gustinčić in sta ves čas potovala skupaj. Ustavil se je v samostanu Dečani, kjer so tedaj živeli ruski menihi. Iguman je bil otjec Varsonofij in z njim sta se zelo spoprijateljila. Iguman mu je pripovedoval o svojem prijateljstvu s turškim poveljnikom Riza begom v času prve balkanske vojne. Riza beg je pred umikom dobil nalog, naj Dečane popol-

noma razruši, a tega ni storil prav zaradi prijateljstva z igumanom. Ob koncu je iguman Lavrinu zaupal, da je morda edini preživeli član tistega kroga Narodne volje, ki je leta 1879 poskusil atentat na carja Aleksandra II. Pred carsko policijo se je najprej umaknil v Bukarešto, nato v Carigrad, a končno poiskal zatočišče v pantelejmonskem samostanu na Athosu, kjer je postal menih.

S Kosova sta Lavrin in Gustinčič odpotovala v Cetinje, kjer sta prišla v stik z opozicijo, z Andrijo Radovićem. Opozicija mu je dejala, da kralj Nikola sam ni bil v stiku z Avstrijci, pač pa da je take stike imel stalno njegov sin in sicer s tistimi v Budvi. Pokazali so mu tudi zadevne dokumente. Nato sta odšla v Albanijo, kjer sta bila gosta generala Radomira Vešovića. V Draču je imel intervju z Esad pašo. Ta mu je povedal, da so Italijani torpedirali dve ruski ladji s hrano za srbsko vojsko. Zaradi te novice, ki jo je postal v "Novoje vremja", je Lavrin pozneje imel sitnosti, ker so Italijani protestirali.

Konec septembra 1915 sta se z Gustinčičem vrnila v Niš. Oktobra pa se je začel umik. Lavrin se je s srbsko armado umikal čez Albanijo. To je popisal v knjigi iz leta 1916. Med umikom čez Albanijo se je Klemenčič popravoslavil in tudi sicer poprijel srbsko narodnost, tako da pozneje, ko ga je srečal na bitolski fronti pa tudi poslej vedno, z Lavrinom ni hotel več govoriti slovenski, ampak samo srbski. Lavrin je čez Albanijo prispel v Solun, od tod pa s transportno ladjo, ki je peljala srbske vojake na Korziko, tudi on v Francijo. Ustavil se je v Parizu, kjer je srečal Eduarda Beneša. Ta nanj ni napravil posebnega vtisa, ker ni imel nastopa. Beneš mu je na koncu podaril Masarykovo knjigo "Russland and Europa". Srečal je tudi češkega slikarja Kupko. Iz Pariza je odpotoval v London. Tukaj je že delal Jugoslovanski odbor. Srečal je Trumbića in tudi Meštrovića. Sicer pa so člani Jugoslovanskega odbora napravili nanj vtis provincialnih advokatov, med takimi našteje Franka Potočnjaka in Ivana Gmajnerja. Srečal je tudi Bogumila Vošnjaka, ta je bil spodoben, a ni imel primerne nastopa, ni bil osebnost, a pošten. Na pogovor ga je povabil Wickham Steed, ki se je zanimal za Lavrinove informacije iz Črne gore. Za jugoslovansko vprašanje še ni kazal zanimanja.

Iz Londona je prek Bergena in Stockholma odpotoval v Petrograd, kamor je prispel že v letu 1916. Tukaj ga je Suvorin spodbudil, naj napiše knjigo o svojih vtisih, kar je tudi storil. Poleti 1916 je v Petrogradu videl Supila in poskusil z njim intervju. Supila je našel v revni študentovski sobici v nekem internata ležečega na postelji, s prav visokim trebuhom. Supilo ni bil posebno prijazen, niti ni vstal in z intervjujem ni bilo nič. Lavrin je srečal tudi profesorja Aleksandra Belića in Ljubomirja Stojanovića, s katerima je imel boljši kontakt

V Petrogradu je bil tedaj Ferdinand Tuma, uradnik v neki zavarovalnici. Nameraval je izdajati list za slovenske ujetnike, pri tem pa je prišel v spor z učiteljem Emilom Adamičem. Tuma se je zavzemal za tržaško vprašanje. Ob revoluciji je odšel v Stockholm in tam je živel do svoje smrti, pred nekaj leti. Bil je usmerjen proti Avstriji (na zunaj), sicer sila eleganten in domišljav. Lavrin je poznal tudi Geruca. Ta je bil Velikohrvat, srbofob, bolgarofil. Zavzemal se je za federacijo Bolgarije, Srbije in Velike Hrvatske. Slovenci kot poseben problem zanj niso obstajali. V stikih s Tumo je bil iz oportunitizma.

Oktobra 1916 je Lavrin ponovno odpotoval kot dopisnik na Krf. Tukaj je prišel med drugim v stik z nekaterimi skerličevci (med njimi pesnik Filipić, eden najboljših Srbov, ki jih je srečal). Bil je v stiku z Brankom Lazarevičem, kritikom, megalomanom, ki je zanj značilno, da je poslal domov telegram o svoji smrti na bojišču, da bi videl, kakšna bo reakcija. Sicer pa je bil velesrbsko usmerjen. Lavrin je bil v dobrem stiku z novim ruskim poslanikom Peljehinom. Ta se je zlasti zanimal za ozadje solunskega procesa

proti Dragutinu Dimitrijeviću - Apisu. Lavrin Apisa samega nikoli ni srečal, ne tedaj ne prej. Dobro pa je poznal Apisove prijatelje. Že po Apisovi justifikaciji je Lavrin Peljehinu tolmačil proces. Srbska vlada oziroma dvor je ob zmagovanju centralnih sil proces uprizoril, da bi se pred temi državami opral z likvidacijo ljudi, ki so pripravili sarajevski atentat. Lavrin je bil prepričan, da bi bil Pašić sposoben česa takega. Peljehin je to razlago sprejel. Solunski proces, pravi Lavrin, je sploh povzročil zelo neprijeten položaj. - V dobrih stikih je bil s Slobodanom Jovanovićem. Poznal je Boža Markovića, ne pa Milana Pribičevića.

Februarska revolucija je napravila silen vtis na Pašića. Čeprav tedaj še nič ni kazalo na boljševiško zmago in se je zdelo, da ostajajo kadetske, zmerne sile na vladi. Pašić je Lavrina tedaj vprašal, kaj bi se dalo storiti za pospeševanje jugoslovanskega vprašanja v Petrogradu. To je bilo v zgodnjem poletju leta 1917. Lavrin mu je sugeriral izdajanje časopisa, ki bi pisal v smislu Mihaila A. Bakunina, torej revolucionarno, a v slovanskem navdušenju. Pašić je to zamisel sprejel z odobravanjem in mu naročil, naj o njej izdela memorandum. Ponudil mu je tudi sotrudnika po lastni izbiri. Lavrin si je kot edinega, ki bi prišel v poštev, izbral Klemenčiča, ki je bil tedaj na bitolski fronti. Pašić je izposloval, da so Klemenčiča v dveh, treh dneh odpustili iz vojske (julij 1917). Kmalu nato odideta Lavrin in Klemenčič v Rusijo in sicer čez Pariz: V Parizu sta se mudila dalj časa, tukaj je prišel v stik s Tomom Šorlijem. Iz Pariza odpotujeta v London. Tukaj Lavrin že zazna, da boljševiki napredujejo. General L. G. Kornilov je tedaj že začel akcijo, ki je pripeljala do državljanske vojne. Lavrin sklone počakati v Londonu in ne potovati v Rusijo. Dejansko ni tja nikoli več odpotoval. Klemenčiča pa je vlekla Vera Kosova in je šel naprej. Zanj je slišal pozneje, da je postal boljševik, da je imel stik s z Levom D. Trockim. (To mu je pravil po letu 1945 Vladislav Fabjančič). Lavrin je ostal v Londonu in je sklenil tu napraviti kariero. Začel je s francosko pisanimi članki kulturnega značaja za tedaj najbolj napredni tednik, za "New age", urednik je bil neki Orage. Urednik ga je prijazno sprejel in odslej je vsak teden sodeloval s kulturnimi prispevki in hitro postal znan. Lavrin je v londonskih časnikarskih krogih bil znan že od prej kot dopisnik "Novoje vremja", saj so njegovo pisanje ves čas spremljali s posebno pozornostjo in njegove članke tudi velikokrat ponatiskovali. Med Jugoslovani je v Londonu nanj dober vtis napravil le Nikola Velimirović, ki je bil tipičen Srb, vselej 'podvalil', če je mogel, a pozneje vse storil, da bi to popravil. Dober znanec je bil tudi z Mito Mitrinovićem, po vojni Meštovičevim impresarijam v Münchenu, ki pa ni bil primernega obnašanja. Pustil se je vzdrževati od žene nekega bogatega ameriškega Dalmatinca. S krogom Jugoslovanskega odbora se je razšel, ker so ga začeli očrnjevati kot avstrijskega agenta. V tem času je v Avstriji izšla za Lavrinom tiralica, ki je baje razpisovala na njegovo glavo neko nagrado in to mu je prišlo prav za zavračanje takšnih obtožb. Lavrin je v Londonu živel tudi tako, da je v pravoslavnem semenišču v Dorchestru poučeval staroslovanski jezik. Spomladi 1918 je že uvidel, da z Rusijo nič ne bo in da se ustali v Angliji. Njegovi znanci na londonski univerzi so ga opozorili, da je v Nottinghamu odprto docentsko mesto za ruski jezik in literaturo. Prijavil se je na konkurz in bil izvoljen na to mesto, čeprav je bilo nekaj hudih konkurentov.

V času jugoslovanske krfske konference je sicer bil na Krfu, vendar ni prišel v stik z jugoslovanskimi politikami; od tega vprašanja se je že odmikal. Politika ga je že močno utrudila. - List "Novoje vremja" je izhajal še do novembra 1917. - S Klemenčičem in Gustinčičem se je čez nekaj let še srečal v Jugoslaviji, ko sta oba bila že vidna komunistična politika.

Na vprašanje profesorja Zwitterja, ali se je v pisanju "Novoje vremja" izražalo rusko

odklonilno stališče do katoliških Slovanov, Čehov, Slovencev, Hrvatov, Lavrin odvrne, da katolicizem ni bil v ospredju, da se je Rusija zanimala za vse, ki so bili proti Avstriji. Na vprašanje, ali je kot dopisnik "Novoje vremja" kdaj opozarjal tudi na jadransko vprašanje, konkretno na Trst, Lavrin odvrne, da ne. - Zwitterjev komentar: Lavrin nikoli ni bil posebno politično zavzet, ni bil človek tipa Aleksandra Belića in drugih znanstvenikov. Dejstvo, da mu je Beneš podaril Masarykovo knjigo o Rusiji, kaže na to, da je Beneš presodil, da je Lavrin zelo malo kritičen do carske Rusije." (Signiran J. P.)

ZUSAMMENFASUNG

Ein Gespräch mit Professor Janko Lavrin

Unmittelbar nach einem Gespräch mit Professor Janko Lavrin, das der Autor gemeinsam mit Prof. Dr. Fran Zwitter am 21. September 1972 in seinem Haus in Piran, Trubarjeva 22, geführt hatte, fertigte Prof. Pleterski jene Aufzeichnungen an, die den Inhalt dieses Beitrages bilden. Prof. Lavrin war Literaturhistoriker, Essayist und Übersetzer, emeritierter Univ.-Prof. für neuere russische Literatur in Nottingham, Großbritannien. In diesem Gespräch ging es um die politischen Erinnerungen Prof. Lavrins aus der Zeit um den Ersten Weltkrieg.

FELIKS J. BISTER

ABSOLUTORIJ NA AVSTRIJSKIH UNIVERZAH

Slovar slovenskega knjižnega jezika pozna poleg prvega pomena besede absolutorij, "razrešitev (od) dolžnosti in odgovornosti, razrešnica: dati odboru absolutorij", še drugi pomen in sicer "dokončanje študija na visokih šolah: po absolutoriju na jusu se je vrnil v domovino", torej "potrdilo, spričevalo o tem".¹ *Enciklopedija Slovenije* gesla "absolutorij" ne pozna.²

Meyers Enzyklopädisches Lexikon razloži geslo "Absolutorium" kot avstrijski izraz, in sicer "Bestätigung einer Hochschule, daß die für ein Studium vorgeschriebene Anzahl von Semestern oder Übungen belegt wurde und deshalb für die Zeit der Abschlußprüfung nicht mehr inskribiert zu werden braucht."³

Zbirka za avstrijske univerze veljavnih zakonov, odlokov, predpisov itd., ki je izšla leta 1906, opisuje v prvem delu organizacijo in upravo univerz, v drugem pa študijske predpise.⁴ Posebno poglavje obravnava univerzitetne listine, posebej še zaključna spričevala in absolutorije. Tako je pod številkami 486 do 491 navedenih šest ministrskih odlokov glede novih vzorcev in predpisov v zvezi z odhodom z univerze zaradi zaključenega študija ali pa zaradi prestopa na drugo visoko šolo.⁵ Vsekakor so bili absolutoriji neke vrste poslovilna, prehodna in v glavnem nadvse kratkoročno veljavna zaključna spričevala, če to ni bilo drugače določeno. Kljub temu je 9. maja 1892 bilo z odlokom števil. 10.193 ukazano vsem rektoratom, da po zgledu dunajske univerze pri tiskanju novih indeksov (Meldungsbücher) in absolutorijev poskrbijo za tako kakovosten papir (Sicherheitspapier), da se dokumenta pač ne moreta ponarejati brez znatnih težav.⁶

Odlok ministra za bogočastje in pouk z dne 10. marca 1850 navaja v 17 točkah pogoje in ovire za izdajo univerzitetnih spričeval, ki naj nadomestijo dosedanje absolutorije, ki se naj ne izdajajo več v dosedanji obliki in na vseh fakultetah enako.⁷ Zaključna spričevala morata podpisati "dekan profesorskega kolegija" tiste fakultete, na

¹ Slovar slovenskega knjižnega jezika. Prva knjiga. Ljubljana 1987, str. 4.

² Enciklopedija Slovenije. 1. zvezek. Ljubljana 1987.

³ Meyers Enzyklopädisches Lexikon, Bd. 1. Mannheim/Wien/Zürich, 9. izd. (1971), str. 143. Prevod: "Potrdilo visoke šole, da je bilo za dotični študij predpisano število semestrov ali vaj doseženo in zaradi tega ni več treba inskribirati v času zaključnega izpita."

⁴ Die österreichischen Universitätsgesetze. Sammlung der für die österreichischen Universitäten gültigen Gesetze, Verordnungen, Erlässe, Studien- und Prüfungsordnungen usw. im Auftrage des k.k. Ministeriums für Kultus und Unterricht mit Benützung der amtlichen Akten hrsg. von Dr. Leo Ritter Beck von Mannagetta und Dr. Carl von Kelle. Wien 1906.

⁵ Primerjaj § 67 Splošnega študijskega reda (Allgemeine Studienordnung), ki se glasi dobesedno: "Verläßt ein immatrikulierter Studierender die Universität, entweder weil seine Studien beendet sind oder um sich an eine andere Universität zu begeben, so ist er verpflichtet, ein Universitätszeugnis zu verlangen. Ohne ein solches Universitätszeugnis (Abgangszeugnis) darf er weder an einer anderen Universität definitiv aufgenommen, noch zu den Doktoratsprüfungen oder zu der letzten theoretischen Staatsprüfung zugelassen werden. - Er hat sich zu diesem Behufe bei dem Dekane zu melden, seine früheren Zeugnisse und sein Meldungsbuch demselben zu übergeben." V: Die österreichischen Universitätsgesetze. Allgemeine Studienordnung, str. 465.

⁶ Glej Die österreichischen Universitätsgesetze, Allgemeine Studienordnung, op. 9, str. 453.

⁷ Die österreichischen Universitätsgesetze, Nr. 486: Erlaß des Ministers für K. u. U. vom 10. März 1850, Z. 1585, RGB Nr. 117, str. 593-596.

kateri je kandidat imatrikuliran, in rektor ob predpisanem univerzitetnem pečatu. Odlok je bil naslovljen na konsistorij dunajske univerze ter na akademske senate univerz v Pragi, Ólomucu, Gradcu, Innsbrucku in Krákovu.

3. aprila 1856 izda isto ministrstvo nov odlok z veljavnostjo za celotno monarhijo, ki vpelje "absolutorije kot legalni potrdilni dokument o dejstvu, da je študirajoča oseba pravne in državoslovne fakultete ali pravne akademije absolvirala svoj akademski študij v skladu z obstoječimi zakoni".⁸ Navedene so univerze na Dunaju, v Pragi, Lvovu, Gradcu in Innsbrucku ter v Budimpešti. Nova ureditev študija in absolutorija je veljala z zimskim semestrom 1855/56(!) Med konkretnimi navedbami o obvezni vsebini (novega) absolutorija je na prvem mestu poudarjen obvezen naslov listine: "Absolutorium". Važen je tudi § 3(3), ki določa kar na začetku dodatek, da je namreč "taisti opravil svojo celotno študijsko dobo po veljavnih predpisih".⁹

Za dekanat filozofske fakultete dunajske univerze je bil izdan (29. maja 1894) poseben odlok ministra za bogočastje in pouk, ki je predpisal ukinitve zaključnih spričeval označenih kot "absolutorij". V primeru menjave univerze pa ima visokošolec pravico na interimistično, prav v namen nadaljevanja študija na drugi univerzi izstavljeno spričevalo".¹⁰

Tri leta pozneje - 21. maja 1897 - določi minister za bogočastje in pouk zaradi konkretne zahteve § 27 zakona o služenju vojaškega roka (Wehrgesetz), da morajo vse medicinske fakultete v takih primerih izdati absolutorij, ki potrdi zaključek rednega medicinskega študija z najmanj desetimi veljavnimi semestri in da je kandidatu dovoljeno polagati rigorozne.¹¹

Še 4. septembra istega leta izide odlok pristojnega ministra za rektorat graške univerze v zadevi izdajanja kot "absolutorij" označenih zaključnih spričeval (Abgangszeugnisse) rednim študentom medicinske fakultete, ki se naslanja vsebinsko na že omenjeni odlok št. 12.256 z dne 21. maja 1897. Zanimivo pa je, da v drugem odstavku, čeprav to ni prvotni namen odloka, pristojna oblast zavrne prošnjo graške univerze za dovolitev istega absolutorija tudi na filozofski fakulteti, sklicujoč se na odloka št. 1585 z dne 10. marca 1850 in št. 9059 z dne 29. maja 1894. Izrecno dovoljen pa ostane tudi "filozofski" absolutorij, ki samo potrdi, da je študent navedena predavanja korektno "frekventiral".¹² Tako je razumljivo, da je na avtorjevem absolutoriju dekan filozofske fakultete dunajske univerze še s posebnim pečatom dodal, da potrjuje le obisk za študij predpisanih semestrov in nikakor ne kateregakoli učnega uspeha v zvezi z napravljenimi izpiti ali celo zaključenega univerzitetnega študija (glej na ilustraciji tekst zgoraj desno).

1. decembra 1902 obravnava minister za bogočastje in pouk v ponovnem odloku, naslovljenem na vse avstrijske univerze - razen dunajske, vprašanje zaključnih študijskih potrdil na filozofskih fakultetah. Sklicuje se pri tem na odlok št. 9059 iz leta 1894. Utemeljuje svojo odločitev s poenotenjem postopka, sledi pa zgledu dunajske univerze in to najbrž zaradi tamkajšnjih osemletnih pozitivnih izkušenj, kar dokazuje

⁸ Die österreichischen Universitätsgesetze, Nr. 487: Erlaß des Ministeriums für K. u. U. vom 3. April 1856, Z. 5169, RGB Nr. 47, str. 596-598.

⁹ Glej tekst avtorjevega absolutorija dunajske univerze z dne 3. marca 1966 (ilustracija).

¹⁰ Die österreichischen Universitätsgesetze, Nr. 488: Erlaß des Ministers für K. u. U. vom 29. Mai 1894, Z. 9059, an das Dekanat der philosophischen Fakultät der Universität in Wien, str. 599.

¹¹ Die österreichischen Universitätsgesetze, Nr. 489: Erlaß des Ministers für K. u. U. vom 21. Mai 1897, Z. 12.256, an die Dekanate sämtlicher medizinischer Fakultäten, str. 599-600.

¹² Die österreichischen Universitätsgesetze, Nr. 490: Erlaß des Ministers für K. u. U. vom 4. September 1897, Z. 16.636, an das Rektorat der Universität in Graz, str. 600.

priloženi izvod vzorca, ki žal ni objavljen v zbirki ponatisnjenih uredb.¹³

Nr. 491.

Erlaß des Ministers für K. u. U. vom 1. Dezember 1902, Z. 38.391,

an alle Universitätsrektorate (außer Wien),

(betreffend die Abgangszeugnisse an den philosophischen Fakultäten).

In der Anlage übersende ich dem Rektorate eine Abschrift des an das Dekanat der philosophischen Fakultät in Wien gerichteten ho. Erl. vom 29. Mai 1894, Z. 9059,¹⁾ betreffend den bei der Ausstellung von Abgangszeugnissen für die Studierenden der Philosophie zu beobachtenden Vorgang mit dem Ersuchen, hievon das Dekanat der philosophischen Fakultät in Kenntnis zu setzen und zur Erzielung eines einheitlichen Vorganges an den philosophischen Fakultäten die Ausstellung der Abgangszeugnisse künftig nach diesem Erlasse einzurichten, sofern bisher etwa eine andere Übung bestanden haben sollte.

Hienach sind den Studierenden der Philosophie teils intermistische, die frequentierten Vorlesungen nicht im einzelnen anführende Abgangszeugnisse (namentlich zum Übertritt an eine andere Universität), teils aber Zeugnisse auszustellen, welche nach Beendigung der Universitätsstudien in ähnlicher Weise, wie die an anderen Fakultäten eingeführten Absolutorien, jedoch ohne eine formelle Bezeichnung als „Absolutorien“ über Verlangen ausgefolgt werden und die gesamten tatsächlich zurückgelegten Universitätsstudien in detaillierter Weise ersichtlich machen.

Hiedurch erscheint namentlich den Interessen jener Studierenden gedient, welche ihre Universitätsstudien teils als ordentliche, teils als außerordentliche Hörer absolviert haben und auf Grund dieser die ausnahmsweise Zulassung zu den philosophischen Rigorosen oder zur Mittelschul-Lehramtsprüfung anstreben.

Je ein Exemplar dieser an der Wiener Universität eingeführten Zeugnisformularen folgt mit.

Cela vrsta odlokov in njihovi členi dokazujejo, da je bilo ponovno razlaganje vloge in namena absolutorija potrebno, ker interesentov za absolutorij ni bilo veliko, sploh ne na filozofskih fakultetah. "Zmeda" je dostikrat nastala tudi zaradi tega, ker na primer splošni študijski red iz leta 1850 sploh ni razlikoval med izstopnim (Abgangs-) in zaključnim spričevalom (Abschlußzeugnis), pa tudi pozneje sta se oba pojma uporabljala za razlago absolutorija. Tako § 35 govori o "Abgangszeugnisu", § 37(2) pa o "Abschlußzeugnisu", čeprav gre nesporno za absolutorij.¹⁴

¹³ Die österreichischen Universitätsgesetze Nr. 491: Erlaß des Ministers für K. u. U. vom 1. Dezember 1902, Z. 38.391, an alle Universitätsrektorate (außer Wien), str. 601. Glej tudi ilustracijo!

¹⁴ Glej Österreichisches Hochschulrecht. Hrsg. von Felix Ermacora (Handausgabe österreichischer Gesetze und Verordnungen. Neue Folge, Gruppe III: Verwaltungsrecht mit Ausschluß des Finanzrechtes), Bd. 16, Wien 1956, str. 132!

Nummer [REDACTED] aus 1965/66

Das Absolutorium der Phil. Fakultät der Universität Wien stellt bloß fest, daß die für das Studium an der Fakultät vorgeschriebene Semesterzahl belegt wurde und beinhaltet keinen Erfolgsnachweis über abgelegte Prüfungen oder über ein mit Prüfungen abgeschlossenes Universitätsstudium.

Absolutorium

Der Dekan:

[Handwritten Signature]

Wir, Rektor der Universität zu Wien und Dekan der philosophischen Fakultät,

bestätigen hiermit, daß der Studierende der Geschichte
 Herr Felix BISTER
 Frh.
 geboren zu Klagenfurt in Kärnten
 zuständig nach Weizelsdorf in Kärnten
 Staatsbürger der Republik Österreich
 auf Grundlage des Reifezeugnisses Gymnasium in Klagenfurt

vom 5. Juli 1958

in die akademischen Studien aufgenommen worden ist, vom Winter-Semester
 des Studienjahres 1960/61 bis zum Winter- Semester des Studien-
 jahres 1965/66 an dieser Fakultät studiert und die Studien den bestehenden
 Anordnungen gemäß vollendet hat. (Elf Semester)

Das akademische Benehmen des Kandidaten war den akademischen Gesetzen
 vollkommen angemessen.

Zu Urkund dessen bekräftigen wir dieses Zeugnis mit unserer Unterschrift
 und dem Siegel der Universität.

Wien, den 3. März 1966

[Handwritten Signature: N. Hofreiter]
 dz. Rektor der Universität.

[Handwritten Signature]
 dz. Dekan.

A. II. Nfg. 09064

§ 35 v štirih točkah natančno opiše nujne sestavne dele absolutorija:

- "a) osebne podatke študenta,
- b) ime visoke šole in fakultete, na kateri je vpisan,
- c) število obiskanih veljavnih semestrov,
- d) podatek, ali je obnašanje študenta med njegovim bivanjem na visoki šoli docela odgovarjalo akademskim predpisom, v nasprotnem primeru podatek o izrečenih disciplinarnih kaznih".¹⁵

Zadnja točka o vedenju absolventa je bila posledica visokošolskega disciplinarnega reda, ki predvideva v svojem § 7, da se disciplinarne kazni (Disziplinarstrafen) omenijo v zaključnih spričevalih, ne pa - po § 6 - običajne "kazni zaradi motenja reda" (Ordnungsstrafe).¹⁶

Dandanes absolutorija de facto ni več, ali to velja tudi de iure, pa se nihče od vprašanih pristojnih uradnikov dunajske univerze ni upal potrditi, ker je pravni položaj zaradi različnih predpisov za razne študijske predmete skrajno nepregleden. Samo bivši predsednik študijske komisije za zgodovino je zagotovil avtorju, da na tem področju absolutorija že dobrih 20 let ne poznajo več. Očitno je bil odpravljen s študijsko reformo 1. oktobra 1966, ki pa je bila medtem nekajkrat novelirana (prim. npr. BGBl. 332/1981 in BGBl. 280/1991).

V okviru kratkega pregleda pomena in vloge "absolutorija", avstrijskega univerzitetnega dokumenta z različno in deloma celo osporavano vrednostjo žal ni bilo mogoče podati popolnejše slike, še manj za vsako fakulteto posebej, da ne govorimo o raznih študijskih smereh. Glavni namen pa je morda le dosežen, predstaviti vsebinsko malo znane univerzitetne listine oz. (nekdanjega) naziva (npr. abs. iur.), premalo znane možnosti predvsem pri študirajočih samih, s čim se je najbrž odločilno zapečatila sedanja usoda absolutorija, ki de facto ne igra več nobene vloge.

ZUSAMMENFASSUNG

Das Absolutorium an Österreichischen Universitäten

Meyers Enzyklopädisches Lexikon definiert das "Absolutorium" als österreichischen Ausdruck für die "Bestätigung einer Hochschule, daß die für ein Studium vorgeschriebene Anzahl von Semestern oder Übungen belegt wurde und deshalb für die Zeit der Abschlußprüfung nicht mehr inskribiert zu werden braucht."

Im Erlaß des Ministers für Kultus und Unterricht vom 10. März 1850, Z. 1585, RGBNr. 117, an das Wiener Universitätskonsistorium, an den akademischen Senat der Universität Prag, Olmütz, Graz, Innsbruck, Lemberg und Krakau wird mitgeteilt, daß "für diejenigen Studierenden, welche eine österreichische Universität verlassen, entweder weil ihre Studien beendet sind, oder weil sie sich an eine andere Universität begeben wollen", das neue Formular dieses Universitätszeugnisses zu verwenden ist, welches "an die Stelle der an mehreren Fakultäten bisher bestandenen Absolutorien" tritt, von deren Ausfertigung man damit abzusehen hat. Nach § 16 des zitierten Erlasses wird das Abgangszeugnis "von dem Dekane des Professorenkollegiums derjenigen Fakultät, an welcher der Studierende zuletzt immatrikuliert war, und von dem Rektor unter Beidrückung des Universitätssiegels unterschrieben".

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Hochschul-Disziplinarordnung, StGBI. Nr. 169/1945.

Mit Erlaß vom 3. April 1856, Z. 5169, RGBNr. 47, wirksam für den ganzen Umfang der Monarchie, wird dagegen "die Einführung von Absolutorien als der legalen Beweisdokumente über den Umstand, daß ein Studierender einer rechts- und staatswissenschaftlichen Fakultät oder Rechtsakademie seine akademischen Studien den bestehenden Gesetzen gemäß zurückgelegt habe, angeordnet und das Verhältnis dieser Absolutorien zu den bisher üblichen Abgangszeugnissen bestimmt." Drei Jahre später erfolgte eine Absolutorium-Regelung für sämtliche medizinische Fakultäten aufgrund des § 27 des Wehrgesetzes, womit "die Zurücklegung von wenigstens zehn anrechenbaren medizinischen Semestern und die Frequenz der in der Rigorosenordnung vorgeschriebenen Obligatfächer bestätigt" werden soll, da von den Militärbehörden nur "Universitäts-(Abgangs-) Zeugnisse als zur Erbringung des erwähnten Nachweises geeignete Absolutorien" anerkannt werden, "welche die ausdrückliche Bestätigung enthalten, daß der Betreffende die medizinischen Studien ordnungsgemäß vollendet hat und daß demnach gegen dessen Zulassung zu den Rigorosen ... kein Anstand obwaltet."

Am 1. Dezember 1902 wurde in einem neuerlichen Erlaß die Ausstellung von Absolutorien an den philosophischen Fakultäten neu geregelt (siehe Illustration). Die damals wie auch später noch erforderlichen Angaben eines Abgangszeugnisses sind aus dem für den Autor ausgestellten Absolutorium vom 3. März 1966 ersichtlich. Heutzutage gibt es aufgrund neuer Studienordnungen de facto keine Absolutorien, ob dies auch de iure für alle Studienrichtungen gilt, wagte keiner der befragten Beamten zu beantworten.

Im Rahmen dieses Überblicks war es nicht beabsichtigt und auch nicht möglich, die gewählte Thematik gründlicher zu untersuchen. Auf jeden Fall scheint auch bei den Studierenden die Existenz eines Absolutoriums kaum registriert worden zu sein.

DARJA MIHELICH

VSTAJA IMENOVANA "CARMULA"¹ (KARANTANIJA, DRUGA POLOVICA 8. STOLETJA)

Za uvod

Nezgodovinarji – večkrat pa tudi zgodovinarji – pogosto ocenjujejo in vrednotijo preteklost z vidika sedanjosti. Smejejo se nekdanji preprostosti razmišljanja ljudi, pomanjkljivemu dojemanju Zemlje, vesolja, tuzemskega in onostranskega življenja, nekdanjemu preprostem načinu življenja, odnosu do higiene in zdravstva. Pri tem pozabljajo, da so se sodobno znanje, izkušnje in življenjska raven razvijali postopoma. Vsaka generacija srka védenje predhodnikov, ga razvija, izboljšuje in nadgrajuje. Brez tovrstnega predznanja bi morala vsaka generacija začeti graditi od dna. Vsak kamenček na poti razvoja je pripomogel k razmeram, v katerih živimo. Te pa so v nekaterih pogledih boljše, v drugih pa celo slabše od nekdanjih.

V novejšem času se pri nas pogosto obnavljajo vprašanja o (ne)nasilnosti uveljavljanja krščanstva v Vzhodnih Alpah. Mnogi kristjani odklanjajo misel, da bi se krščanska vera na naših tleh mogla ukoreniniti kako drugače kot na miren, prepričevalen način. Kakršnakoli nasilnost v zvezi z uveljavljanjem krščanstva pri nas naj bi bila sramotna ali slaba. – Tovrstno razmišljanje je v osnovi nezgodovinsko: čas pred dobrimi dvanajstimi stoletji ocenjuje z vrednostnimi in moralnimi merili današnjega časa, kar je sosledično nevzdržno in s stališča zgodovinske logike nesprejemljivo. Vsako obdobje in okolje si (je) namreč postavlja(lo) svoja življenjska, vedenjska in moralna pravila, ki so (bila) za tisti čas primerna. Čeprav so nekatere poteze življenja v preteklosti s sodobnega stališča morda videti grobe, jih ne gre obsojati; pravil igre za nazaj pač ne moremo spreminjati (popravljeni). Naš lastni čas bo že jutri zgodovina. Kaj vse v **našem** življenju in ravnanju se bo zdelo neprimerno našim zanamcem?! Pomislimo samo na vojno v Čečeniji, na genocid nad Kurdi v Armeniji, na desetletja trajajoče sovraštvo med Izraelci in Palestinci na Bližnjem Vzhodu – ne nazadnje na bližnja dogajanja na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini, na Kosovu po razpadu druge Jugoslavije. – Moralno vrednotenje lastnega časa je nedvomno najtežje, saj zahteva od človeka, da zavzame brezosebno, nadčasovno stališče; verjamem, da so tega sposobni le redki.

Ob nasilju v našem času se lahko tolažimo s tem, da doslej v človeški zgodovini ni bilo obdobja, ki ne bi poznalo vojn in grobsti. Nasilje vplivnih nad manj vplivnimi je stalnica človeške družbe. Njegove oblike so se (od nekdanj do danes) spreminjale in se še: od takih, ki so neposlušnim prizadevale telesno trpljenje, do subtilnejših in perfidnejših, ki so utesnjevale in trpinčile njihov razum. Različna razdobja so poznala, se privadila in pristala na različne oblike nasilja, ki ima namen nekomu vsiliti voljo in prepričanje drugega.

Starejšim zgodovinskim razdobjem so bili domači načini fizičnega "prepričevanja". S stališča tedanjih moralnih načel niso bili vredni graje, ampak so bili nekaj običajnega.

¹ Članek je odmev na prispevek Roberta A. Jernejčiča Valvazor in pokristjanjevanje, *Tretji dan, krščanska revija za duhovnost in kulturo* (Ljubljana), XXIX (262), 3, marec 2000, 72–79; poljudno napisani članek iste avtorice je pod istim naslovom izšel v *Tretji dan, krščanska revija za duhovnost in kulturo* (Ljubljana), XXIX (268), 9, oktober 2000, 78–88.

Ljudje so jih bili vajeni in so jih sprejemali kot del vsakdanjika – prav tako, kot smo sami v danes "normalnih" razmerah vajeni sprejeti in pretrpeti npr. občasne neljube in žaljive carinske preglede ali vedenje zlovoljnega varuha javnega miru. Ne nazadnje so še do nedavna tudi v šolah otroke vzgajali s šibo, kar bi danes izzvalo javni linč učitelja.

V razdobjih, ko je bilo običajno "prepričevanje" z ognjem in mečem, so ga uporabljali vsi: tudi tisti, ki so utirali pot veri, niso bili izjema. Res je, da smo izraz "verska vojna", vajeni uporabljati predvsem v zvezi s širjenjem islama (*džihad*), vendar pa je tudi krščanstvo osvajalo Evropo na podoben način.² Krščanstvo je združilo Evropo v enoten kulturni krog, v prvih fazah pa je pomenilo vladarjem osnovo, da so od spreobrnjenih ljudstev zahtevali zvestobo. Privrženost in predanost veri sta bili v srednjem veku tolikšni, da je pri vernikih prevladovalo prepričanje, da je v korist vere in Cerkve dovoljeno vse. Tudi ponarejanje listin, ki je imelo za cilj večanje cerkvenega premoženja, naj bi bilo Bogu dopadljivo.

Beseda Pesnika

Verjamem, da bi bila vprašanja (ne)nasilnosti razširjanja krščanske vere v Vzhodnih Alpah mnogo manj odmevna, če jih ne bi uporabil za motiv *Krsta pri Savici* pesnik **France Prešeren**. Prešeren je motive za svoje stvaritve pogosto iskal v zgodovini. Pri tem je nastopal kot rodoljub in zagovornik prvinskih elementov tistega, kar naj bi bilo lastno (slovanskemu) praljudstvu, za katerega potomca se je štel. Ta njegova osveščenost je opredeljevala njegov odnos do številnih prvin, tudi do tistih, s katerimi se dandanes poudarjeno dičimo, ker nas umeščajo v razvito zahodno Evropo. V nekdanjem poganstvu prednikov je Prešeren videl vrednoto, čar in v njem našel pesniški navdih.

V *Uvodu Krsta pri Savici* je posegel po zgodovinskem motivu pokristjanjevanja vzhodnoalpskih Slovanov in s silovito pesniško močjo opisal nasilje, s katerim naj bi oblast vsiljevala ljudem novo vero. Da bi pomiril vznemirjeno katoliško javnost, je ustvaril še drugi del pesnitve – *Krst*. Tako *Uvod* kot *Krst* burita duha, vzbujata domišljijo, hkrati pa med Slovenci ob razumni razlagi širita in poglobljata poznavanje zgodovine in zanimanje zanjo. Objektivni zgodovinar more v njima iskati – in najti – podatke, ki imajo podlago v izvornih zapisih, hkrati pa občuduje Prešernovo izobrazbeno (zgodovinsko) obzorje in pesniško umetnost.

Preden se povrnemo k vprašanju, kaj v Prešernovi pesnitvi temelji na zgodovinskih dejstvih, kje imamo opraviti z nezanesljivimi historiografskimi podatki in kje s pesniško svobodo, si oglejmo ključne podatke o širjenju krščanstva v Vzhodnih Alpah in njihove razlage v zgodovinopisju 15. do 18. stoletja (ki ga je imel Prešeren na razpolago).

K izviru védenja

Vsako poznavanje preteklosti izhaja iz (pisnega, materialnega, jezikovnega, govornega) podatka – vira. Za raziskavo kateregakoli dogodka ali pojava v preteklosti raziskovalec najprej zbere vse razpoložljive vire, jih preuči in ugotovi, kaj pripovedujejo. Pripovedi razčleni, izlušči iz njih bistvo, nato pa ob upoštevanju izsledkov drugih strok (jezikoslovja, arheologije, etnologije itd.) iz njih oblikuje podobo preteklosti.

Tudi naše poznavanje širjenja krščanske vere v alpskem prostoru temelji na sestav-

² Verjamem, da evropski misijonarji niso sami uporabljali fizičnega "prepričevanja" in da je to bilo v domeni usposobljenih oborožencev, ki so jih upravljali predstavniki oblasti; med tovrstno "pripravo terena" za svoje delo so se misijonarji (kot bomo videli) umaknili iz dežele.

ljanki iz izvirnih podatkov. Krščanstvo alpskim Slovanom ni bilo prirojeno, ampak so ga sprejeli predvsem iz cerkvenih središč v bavarskem Salzburgu in v furlanskem Ogleju.³ Poglavitni izvirni zapis (vir), ki poroča o širjenju krščanstva med slovanskimi Karantanci – slovenskimi predniki, ki so živeli na obsežnem območju severno od Karavank, je latinski *Spis o spreobrnitvi Bavarcev in Karantancev v krščansko vero*⁴ iz 870. Iz njega je razvidno, da je glavno razdobje pokristjanjevanja Karantancev sledilo po tem, ko je bil njihov knez **Borut** okrog 745 zaradi avarske (obrske) nevarnosti, ki je pretela Karantancem z vzhoda, prisiljen zaprositi za pomoč Bavarce. Ti so mu res pomagali odvrniti Avare. Karantance so sprejeli v svoje – in posredno v frankovsko – varstvo, v zameno pa so zahtevali od njih zvestobo. To naj bi zagotovili talci odličnega porekla, ki so jih Bavarci odpeljali s seboj. Med njimi sta bila tudi Borutov sin Gorazd in nečak Hotimir, ki sta bila predvidena za prestolonasledstvo v Karantaniji. Borut naj bi ob oddaji obeh knežjih potomcev prosil Bavarce, naj ju vzgojijo v krščanski veri (sam je bil pogan).⁵ Po Borutovi smrti (748) je Karantancem najprej tri leta (do 751) vladal njegov sin **Gorazd**, ki je bil že kristjan. Ko je umrl, mu je sledil bratranec **Hotimir** (do 768/769). Na široko je odprl vrata v deželo salzburškim misijonarjem. Karantanija je dobila pokrajinskega škofa **Modesta**.

Za nadaljevanje dogajanja po Modestovi smrti si oglejmo izvirnik in njegov slovenski prevod:⁶ *Eo igitur defuncto episcopo, postulavit iterum idem Cheitmar dux Virgillum episcopum, si fieri posset ut ad se veniret. Quod ille rennuit orta seditione quod **carmula** dicimus. Sed inuito consilio misit ibidem Latinum presbyterum, et non multo post orta alia seditione exivit inde ipse Latinus presbyter. Sedata autem **carmula** misit iterum Virgilius episcopus ibidem Madalhohum presbyterum, et post eum Warmannum presbyterum. Mortuo autem Cheitmaro et orta seditione aliquot annis nullus presbyter ibi erat, usque dum Waltunc dux eorum misit iterum ad Virgillum episcopum, et petiit ibidem presbyteros mittere...* (Ko je ta škof umrl, je isti knez Hotimir spet prosil /salzburškega, op. a./ škofa **Virgila**, naj pride k njemu, če more. Toda Virgil je to odklonil, ker je ravno tedaj izbruhnil upor, ki se imenuje "**karmula**". Pač pa je sklenil tja poslati duhovnika Latina. Toda kmalu za tem je izbruhnil drug upor in duhovnik Latin je odšel od tam. Ko je bila "**karmula**" zatrta, je škof Virgil spet poslal tja duhovnika Madalhoha, za njim pa duhovnika Warmanna. Po Hotimirjevi smrti

³ Nedvomno se je med ljudmi ohranilo precej krščanstva iz predslovanskega obdobja, količinsko ovrednotenje kontinuitete v tem pogledu pa bo verjetno ostalo uganka. Za ta vprašanja prim.: Rajko Bratož, *Ecclesia in gentibus. Vprašanje preživetja krščanstva iz antične dobe v času slovansko-avarske naselitve na prostoru med Jadranom in Donavo*, v: Vincenc Rajšp (ur.) *Grafenauerjev zbornik*, Ljubljana 1996, 205–225.

⁴ Novejše objave: Milko Kos, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum, Razprave znanstvenega društva v Ljubljani*, (Ljubljana), 11, 1936; Herwig Wolfram, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantaniem und Pannonien*, Wien–Köln–Graz 1979; Bogo Grafenauer, *Spreobrnjenje Bavarcev in Karantancev*, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, v: *Sveta brata Ciril in Metod v zgodovinskih virih. Ob 1100 letnici Metodove smrti, Acta Ecclesiastica Sloveniae* (Ljubljana), 7, 1985, 9–43 (Prevod: Kajetan Gantar); Fritz Lošek, *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg. Monumenta Germaniae Historica. Studien und Texte* 15, Hannover–München 1997.

⁵ Ta trditev spisa, ki je delo salzburškega duhovnika, ni prepričljiva: Borut je morda res bil do te mere diplomatsko-pragmatičen, da je naročil vzgojiti svoja dva naslednika v drugačni veri, kot je bila njegova lastna. Verjetneje pa je, da je pobožni pisec vira z omembo knezovc želje po krščanski vzgoji potomcev zaokroženo olepšal lastno pripoved.

⁶ Po: Grafenauer, *Spreobrnjenje Bavarcev in Karantancev*, o. c. kot v op. 4, Prevod: Kajetan Gantar, 15–27, citirani odlomek: 33, 20.

je spet izbruhnil upor in več let ni bilo tam nobenega duhovnika, dokler ni njihov knez **Valtunk** spet poslal k škofu Virgilu in prosil, naj mu pošlje duhovnikov ...).

Izvirnik torej poroča o **dveh** uporih karantanskega ljudstva proti Hotimirjevi oblasti (še za njegovega življenja) in o **tretjem** po njegovi smrti proti oblasti njegovega naslednika Valtunka. Vstaje niso izrecno označene kot protiverske; nedvomno pa je bila tudi vera pomemben del (družbenih, gospodarskih, oblastnih) novosti, ki so vzbudile upornost (naivnega?) ljudstva.⁷ Misijonarji so se v takih okoliščinah čutili ogrožene in so se umaknili.⁸

Tretjo vstajo Karantancev je zadušil bavarski vojvoda Tasilo. *Annales Iuvavenses Maximi*, Véliki salzburški letopis (za njim pa še drugi viri, skupaj šest bavarskih letopiscev) k letu 772 poroča, da je Tasilo premagal (uporniške) Karantance (*Tassilo Carentanos vicit; Tassilo Carentiam subiugavit; Tassilo Karinthiam subicit.* – Tasilo je premagal Karantance; Tasilo je podjarmil Koroško; Tasilo je podvrgel Koroško).⁹ Pri uporih in njihovi zadušitvi je nedvomno šlo za nasilno in ne za miroljubno dogajanje Tasila in njegove vojske.

V historiografiji je prevladalo prepričanje, da je šlo pri vstajah v Karantaciji predvsem za odpor proti krščanstvu, kar pa v izvirnih zapisih ni eksplicitno rečeno. Prepričanje zgodovinopiscev o protikrščanskem značaju vstaj temelji med drugim na dejstvu, da je bil Tasilo goreč podpornik misijonarske dejavnosti. Leta 769 je opatu cerkve sv. Petra v kraju Scharnitz na severnem Tirolskem podaril kraj Innichen v bližini takratne karantanske meje, da bi tam ustanovil samostan, *propter incredulam generationem Sclauanorum ad tramitem ueritatis deducendam* (da bi se neverni Slovenci /dejansko omenja zapis Slované, op. a./ pripeljali na pot resnice).¹⁰ Sočasen vir, pismo nekega Klementa, omenja, da se bavarski vojvoda Tasilo, bavarski škofje in plemenitaši borijo s pogani in ajdi, ki ne verujejo v Boga, ampak molijo malike (*Qui sunt autem pagani atque gentiles, qui non credunt Deum vestrum, sed adorant idula*).¹¹

Tradicija in razlaga vira v historiografiji 15. do 18. stoletja

Zgodovinopisci 15. do 18. stoletja so karantanske upore dojemali in razlagali precej različno. Jezik njihovih del je latinski, nemški in italijanski. Je daleč od klasičnega ali sodobnega. Sistematika razporejanja snovi je neredko nelogična in težko obvladljiva. Mnogi pisci v svojih delih nizajo dogodke brez kakršnekoli časovne opredelitve, neredko v neurejenem zaporedju, pogosto podvojeno, a ne enako. Zgodovinarji tega razdobja radi posegajo po virih ali predhodnih piscih in brez razlage dobesedno navajajo njihovo besedilo. Ne moti jih, če se različne navedbe ne ujemajo med seboj ali z njihovo lastno razlago. Suhoparne dogodke pogosto popestrijo z bajkami, izmišljotinami ali celo z zavestno potvorjenimi vložki. Večkrat samovoljno izpopolnjujejo vrzeli v genealogijah. V teh delih mrgoli nedorečenosti in netočnosti, ki jih je kasnejše zgodovinopisje le korakoma odpravljalo. Oglejmo si tradicijo védenja o karantanskih uporih pri opaznejših piscih omenjenega razdobja, ki opisujejo zgodovino našega prostora.

⁷ Virov o tem, kako so preprosti ljudje dojemali dejstvo, da morajo spremeniti svoje verovanje, nimamo.

⁸ Prim. op. 2.

⁹ Franc Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* (Ljubljana), 1, 1902, št. 244.

¹⁰ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, o. c. kot v op. 9, št. 239.

¹¹ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, o. c. kot v op. 9, št. 245.

Jakob Unrest, avtor Avstrijske, Koroške in Ogrske kronike, v Koroški kroniki,¹² ki je nastajala v zadnjem desetletju 15. stoletja, poroča: *Inn solcher Zeit starb aber kristenlich Hertzog Cotmarus, da huebn die Hewn, yetzt Vngern genant, das Landt Quarantein aber zu den andernmall an zu khriegen. Do fluchen die Priester aus dem Landt dass ettlich Jar khain Priester inn dem Landt was, als lang, dass ein ander Hertzog des Landes wart. Der was genant Malchmut, der was auch ein krist*. V takem času je umrl krščanski knez Hotimir in tedaj so deželo Karantanijo vnovič (po napadu za časa Hotimirjevega strica Boruta, op. a.) napadli Huni, zdaj imenovani Ogrri.¹³ Zato so duhovniki zbežali iz dežele in nekaj let tu ni bilo nobenega duhovnika, dokler ni nastopil vlade v deželi nov knez. To je bil Malchmut (gre za Valtunka; v tedanjem črkopisu je ime Uualthunc /Valtunk/ možno brati tudi Malchmut, op. a.), ki je bil tudi kristjan. Ta je zaprosil Virgilija, naj mu pošlje duhovne učitelje, kar se je tudi zgodilo. To je bil vnovični začetek vere.

Johannes Aventinus v Sedmih knjigah bojskih analov¹⁴ omenja, da je na Tasilonov ukaz (!?) Virgilij posvetil Modesta za škofa in ga poslal *ad Charionas* skupaj z duhovniki *Cothario, Latino, Battone, Reginoberto*. Po Modestovi smrti je "koroški" knez Hotimir povabil Virgilija, naj pride v deželo. Ta pa je tja poslal dva duhovnika; sam ni hotel priti zaradi nemirov pri Slovanih: *Modesto defuncto, D. Vergilius à Chitomaro Charinorum duce inuitatus, illuc Madoldum, & Variomanum sacerdotes proficisci iubet. Ipse venire noluit ob seditionem & discordias Venedorum* (Ko je umrl Modest, je Virgilij, povabljen od koroškega kneza Hotimirja, ukazal, da tja odpotujeta duhovnika Madold in Varioman. Sam ni želel priti zaradi vstaje in razprtij med Slovani).

Pri Aventinu srečamo tudi razlago uporov. Slovanski prvaki so se upirali knezu Hotimirju, ker je zavrgel vero dedov, ki so ji predniki srečno sledili in je sprejel nov način čaščenja Boga (*Quorum primores Chitomaro principi rebellabant, quod explosa auita religione, quam feliciter maiores sectati fuissent nouum ritum colendi Deum accepisset*).¹⁵ Knez Tasilo je prisilil Slovane k pokorščini Hotimirju (to ne drži – Hotimir je glede na dokumentirana dejstva oba upora, do katerih je prišlo za njegovega življenja, zadušil sam, op. a.). Ko pa je Hotimir umrl, so slovanski prvaki odvrgli "jarem krščanske vere" in izgnali duhovnike na Bavarsko. Bavarski kraljevič Tasilo je napadel koroško deželo z vojsko in postavil Slovanom za kneza Valtunka: *Thessalonus dux in Venedos arma mouet, parere Chitomaro cogit. Quo mortuo, Venedorum proceres iugum religionis Christianae excutiunt, sacerdotes in Boiariam exigunt. Thessalonus Boiorum Regulus in Charionum regionem infesto, intentoque exercitu procedit, Valdungum ducem Venedis imponit*. Valtunku je Virgilij poslal duhovnike *Haemonem, Regino-ualdum, Maioranum, Gotharium, Erchinobertum, Reginardum, Augustinum* in *Guntharium*, da bi slovanskemu ljudstvu razkrili skrivnosti krščanstva in iztrebili krivoverstvo. To je uspelo Valtunkovemu nasledniku Ingu. *Ingo Venedorum Regulus, qui Baldungo successit, isthoc uaframento, & astu nobilitatem Christo lucrifecit. Conuiuuium scitè exornat, uilem plebeculam, simul cum Equestris ordinis proceribus inuitauit: atque pro*

¹² Jacobi Vnresti, theologi et sacerdotis Carinthiaci, Chronicon Carinthiacvm, v: D. Simonis Friderici Hahnii *Collectio monymentorvm vetervm et recentivm ineditorvm, I*, Brvnsvigae 1724, 479–536; o uporih 481–482.

¹³ Sočasno z opisanimi dogodki so Panonijo obvladovali Avari, ki pa s karantanskimi upori niso imeli nič. Huni so ogrožali te kraje nekaj stoletij prej, Ogrri dobro stoletje kasneje.

¹⁴ *Annalium Boiorum libri septem* Ioanne Auentino autore, Ingolstadii 1554; o uporih: 304.

¹⁵ Tu izvira tradicija označevanja uporov za protikrščanske, ki so jo povzemali in nadgrajevali mnogi kasnejši pisci. Upor naj bi zanetili slovanski prvaki, vzrok zanj pa naj bi bil v novi veri, ki jo je sprejel Hotimir.

foribus recumbere nobiles iussit, pane duntaxat cibario, & caruncula rancida paut, uinumque fictilibus propinauit asperum. At agricolos intra caenationem mensae regiae adhibuit, ipsis in conspectu suo discumbentibus, caenam dubiam adposuit: uinum optimum, poculis aureis, argenteis, gemmatis administrauit. Stomacharum nobilitas, bile feruescere, ac fremere caepit: haec omnia in sui contemptum fieri interpretabatur. Ingo ubi satis lusit, tumidis ira infit: Agricolaes uncti, lauti sunt caelesti lauacro: uos numinum sordibus squalentes, hircum impietatis oletis, nauseamque mihi, qui delicatior sum stomacho, facitis. Hocque sale aspersi proceres Venedorum, certatim ad sacrum fontem properarunt. (Slovanski kraljevič Ingo, ki je sledil Valtunku, je s premetenostjo in zvijačo pridobil plemstvo za Kristusa. Spretno je priredil pojedino in nanjo povabil preprosto ljudstvo skupaj z velikaši viteškega rodu. Plemičem je ukazal sestri pred vrata in jim dal jesti samo črn kruh in smrdljivo meso, napil pa jim je s kislim vinom iz lončenih posod. Kmete je povabil v obednico h kraljevski mizi, jih posadil poleg sebe, jim postregel z bogatim obedom in jih oskrbel z najboljšim vinom iz zlatih in srebrnih kup, okrašenih z dragim kamenjem. Plemstvo se je začelo jeziti in žolčno rohneti in hrumeti. Z vsem tem dogajanjem se je izražal Ingov prezir. Ko se je dovolj dolgo zabaval, je razburjenim od jeze dejal: kmetje so bogati, ker so umiti v nebeški kopeli. Vi pa mi, ki sem občutljivega želodca, povzročate slabost, ker ste umazani od nesnage božanstev in smrdite po brezbožnosti. Ko jih je zasul s takim porogom, so slovanski prvaki gotovo pohiteli k svetemu studencu). Aventinu so bili znani podatki iz *Spisa o spreobrnitvi Bavarcev in Karantancev*, čeprav jih ne navaja povsem točno.

Wolfgang Lazius v svojem delu 12 knjig o nekaterih selitvah ljudstev, njihovih naselbinah, preostankih, začetkih jezikov in spremembah narečij¹⁶ sicer omenja misi-jonarsko salzburško dejavnost med Karantanci, uporov za časa Hotimirja in po njegovi smrti pa ne opisuje.

Matija Vlačič – Ilirski je bil prvi, ki je (1562) objavil *Spis o spreobrnitvi Bavarcev in Karantancev*.¹⁷ Vira pa vsebinsko ni razlagal, ampak ga je le prepisal. Tradicija izvirnika je torej pri tem avtorju samo povzeta. Tu se postavlja predvsem vprašanje, katero predlogo izvirnika je Vlačič uporabil za objavo.¹⁸ Pisec je z objavo spisa želel le pokazati, da se pri spreobrnjenju tolikih ljudstev tako malo ali nič ne omenja papež; spis zlasti ne potrjuje, da je ta ljudstva spreobrnil on s svojimi podrejenimi (*tantarum gentium conuersionem adeò parum uel nihil Papae meminit et praesertim non affirmat, eum per suos seruos aut creaturas /uti uocantur/ eas gentes conuertisse*).¹⁹

Mauro Orbini je avtor dela *Kraljestvo Slovanov*.²⁰ Poroča o uporih proti knezu Hotimirju, pri čemer v italijanščini povzema Aventina: *Li Baroni Slauu ribellarono da Chitomir loro Principe, per hauere egli posposta la religione antica, la quale i suoi maggiori lungo tempo felicemente seruarono et abbracciata vn'altra nuoua*. (Slovanski

¹⁶ *De gentium aliquot migrationibus, sedibus fixis, reliquiis, linguarumque initiis et immutationibus dialectis libri XII*, Basileae 1557.

¹⁷ Mathias Flacius Illyricus, *Catalogus testium ueritatis, qui ante nostram aetatem Pontifici Romano, eiusque erroribus reclarunt: iam denuo longe quam antea, & emendatior & auctior editus*, Argentinae 1562, 121–127; o uporih: 124; Flacius vstajo imenuje *Carinula* (rokopisni m je mogoče razbrati kot in).

¹⁸ Za to vprašanje prim.: Darja Mihelič, Jezuit Janez Ludvik Schönleben kot zgodovinar, v: Vincenc Rajšp (ur.), *Jezujski kolegij v Ljubljani. Redovništvo na Slovenskem* (Ljubljana), 4, 1998, 247–268; eadem, Izročilo Konverzije, ki je doseglo Schönlebna in Valvasorja, *Acta ecclesiastica Sloveniae* (Ljubljana), 20, 1998, 369–396.

¹⁹ Flacius Illyricus, *Catalogus testium ueritatis*, o. c. kot v op. 17, 121–122.

²⁰ *Il Regno de gli Slauu* di don Mauro Orbini Ravseo, Pesaro 1601; o uporih: 37–38.

plemiči so se uprli svojemu knezu Hotimirju, ker je zavrgel staro vero, ki so ji bili on in njegovi predniki dolgo srečno zvesti, in se oklenil druge, nove). Hotimirju je na pomoč priskočil bojski knez Tasilo in prisilil njegove podložnike k pokorščini (tega posredovanja ni bilo, omenja pa ga Aventin, op. a.). Po Hotimirjevi smrti *i Baroni Slau i lasciarono la religione Christiana, et scacciarono li Sacerdoti in Boioaria* (so slovanski plemiči odvrkli krščansko vero in nagnali duhovnike na Bavarsko). Tasilo je vnovič posredoval in pomagal na oblast Valtunku: *Ora dunque hauendo gli Slau i (come s'è detto) abbandonata la religione Christiana, Tessalone rinforzando l'essercito, di nuouo entrò nel paese di quelli, et dopo alcuni fatti d'arme gli superò, costituendo loro vn Duca, che fù Valdungo* (Ker so Slovani – kot rečeno – opustili krščansko vero, je zdaj Tasilo okrepil vojsko in vnovič vdrl v njihovo deželo, jih po nekaj vojaških akcijah premagal in jim postavil za kneza Valtunka). Orbin omenja prihod novih misijonarjev, imena pa prek Aventina povzema po *Spisu o spreobrnitvi Bavarcev in Karantancev*.

Domišljijsko slikovito se uporom posveča Kronika častitljive nadvojvodine Koroške²¹ avtorja **Mihaela Gotharda Christalnicka**, ki jo je – mestoma skrajšano in nekoliko dopolnjeno – pod svojim imenom objavil **Hieronymus Megiser**. Omenja jih na več mestih. Poglejmo nekaj sočnejših odlomkov: Minili sta komaj dve leti, odkar je Koroška prevzela krščansko vero, ko so se mnogi deželani zlasti v Podravju, kjer danes stoji Beljak, odvrnili od koroškega vojvode Hotimirja. Neverni pogani so sovražili krščansko vero. Grdo so ravnali s kristjani, nobeno sramotno dejanje jim ni bilo odveč, posiljevali so žene in device in brezumno prelili mnogo krščanske nedolžne krvi (*war ihnen keine Schande zu viel / schendeten Frawen vnnnd Jungfrawen / begiengen vnsa'gliche viel vbels / waren vnsinnige Leut / vergossen viel Christliches vnschuldiges Blut*). Kristjani so poslali k Hotimirju svoje poslanstvo, ki ga je vodil Antonius. Pisec ob tem dogodku navaja tudi govor, ki naj bi ga imel Antonij pred Hotimirom. Hotimir je s pomočjo furlanskega vojvode *Petra Muniches*–a zbral vojsko 8000 mož. Bil je zmogovit, 6000 nasprotnikov je pobil, 900 ujel.

Na drugem mestu avtor poroča, da se je plemstvo večkrat zoperstavilo bavarskemu dvoru in od njega postavljenemu knezu Hotimirju, ki se je dal krstiti. Največji deželni gospodje in deželni knezi niso hoteli sprejeti vere, ampak so hoteli obdržati vero svojih pradedov. Slovanski gospodje na Kranjskem, Koroškem, Štajerskem in v Slovenski marki²² so bili večinoma še neverni in so pregnali duhovnike in kristjane na Bavarsko, vdrli pa so tudi na Laško in neusmiljeno preganjali krščanstvo. *Die Winden rissen den Weibern die seugenden Kinder von den Bru'sten / legtens vber einen hauffen / darzu die alten vnd schwachen Kinder / zu'ntens an / verbrenntens / binden die Frawen vnd Weiber an die Ba'ume / schnitten ihnen den Bauch auff / zogen ihn die Da'rm vnd Eingeweide heraus / schossen mit Pfeilen zu ihnen / vnd erschlugen viel Volcks / fiengen sie / vnd fu'hrten hinweg* (Slovani so trgali ženskam dojenčke od prsi, jih metali na kup skupaj s starimi in šibkimi otroki in jih sežigali; ženske so privezovali na drevesa, jim parali trebuhe, jim puščali drobovje in streljali nanje s puščicami. Pobili so mnogo ljudi in jih odpeljali proč). Italijanski kralj Deziderij se jim je neuspelo postavil po robu. Bavarski vojvoda Tasilo je s tremi vojskami vdrl na Koroško in v Slovensko Marko, na treh krajih premagal sovražnike, osvojil deželo in polovil slovanske gospode. Na Koroškem in v Slovenski marki je postavil za kneza Valtunka. V času nemirov ni bilo v deželah nobenega duhovnika več, zato se je knez Valtunk obrnil na salzburškega škofa Virgilija s prošnjo, naj mu pošlje misijonarje, kar je ta tudi storil.

²¹ *Chronica des Loeblichen Ertzhertzogthumbs Khaerndten*, Leipzig 1612, o uporih: 433–436, 448–458.

²² To delo je prvo, ki dogajanja v zvezi z upori umešča tudi južno od Karavank.

Pobožni krščanski knez Valtunk je komaj eno leto vladal v miru, potem pa so se njemu in njegovim pokristjanjenim Slovanom zoperstavili plemiči in deželani. V drugem letu vladanja je namreč skušal rojake in plemstvo podučiti v krščanski veri. Pomagali so mu koroški Slovani, ki so že odvrgli pogansko brezverje. Bili so uspešni, a nasprotoval jim je del plemstva, zlasti pet gospodov visokega rodu *Drochus*, *Hermannus Aurelius*, *Samo*, *Theodorus* in *Henricus*. Kolovodja je bil Herman Avrelj, ki je sklical knezove nasprotnike. Christalnick–Megiserjeva Kronika navaja njegov (izmišljeni) nagovor ob tej priložnosti. V deželi je nastal razkol. Valtunk se je hotel s kristjani zoperstaviti Avreliju in njegovim pristašem. Oborožil se je z 12.000 izvežbanimi oboroženimi hlapci. Od kraja Julia, ki jo je Aventin postavil v Beljak, so krenili na pot. Spotoma se mu je pridružilo še 900 oborožencev. Usmeril se je proti Sisku (po piščevem mnenju naj bi bil to Agram oz. Zagreb). Na poti je število njegovih mož naraslo na 18.000. Blizu Siska je porazil Avrelija in njegovih 4000 mož: 600 jih je pobil, 400 pa ujel. Droh je poskušal pripraviti atentat na Valtunka, vendar ni uspel. Pri Metliki je Valtunk opravil še z Drohom, ki ni poslušal previdnih nasvetov soupornika Henrika. Z ujetimi izdajalci se je vrnil v Beljak. Naslednjega dne jih je dal *auff den Platz fu'hren / vnd denen die Ha'nde abhawen / an dem Drocho anfangend / darnach die anderen Glieder alle / als Ohren / Nasen / die Schenckel zerstimeln / die Schienbein zerbrechen / vnd also mit dem Strumpff in ein Pfu'tzen vnd Gruben werffen lassen / vnd solches nach der alten Deutschen Ordnung vnd Gesetze* (peljati na trg, in jim po stari germanski ureditvi in zakonih začeniši z Drohom odsekati ude kot ušesa, nosove, izmaličiti stegna, polomiti goleni in skupaj s trupli vreči v mlakuže in jarke). Zaradi krutih kazni se drugi nasprotniki krščanstva niso več tako predrzno upirali svojim knezom. – Kot vir za te dogodke navaja pisec Ammonia Salassa, neobstoječega²³ avtorja, ki naj bi bil doma iz Celovca.

Martin Baucer je zapustil rokopisno delo Zgodovina Norika in Furlanije.²⁴ Delo sestavlja precej nepregleden zbir opisov zgodovinskih dogodkov, ki se prepletajo z bajkami. Dogodke v zvezi s pokristjanjenjem Korošcev je pisec skrajšano priredil po Christalnick–Megiserjevi Kroniki častitljive nadvojvodine Koroške. V 59. odstavku tretje knjige govori o uporuh beljaških plemičev:²⁵ "Koroško plemstvo, ki je imelo svoja posestva okoli Beljaka, je ostalo trdovratno pogansko in se je leta 757 uprlo z orožjem proti knezu Kitomaru (Hotimir, op. a.). Pobilo je veliko število kristjanov, mučilo jih je in posiljevalo ženske. Proti uporuh je knezu prišlo na pomoč 8000 vojakov furlanskega kneza Potra (pri Christalnick–Megiserju se v tej zvezi omenja *Petrus /Peter/ Muniches*, op. a.). S temi in s svojimi vojaki je Kitomar šel proti upornim plemičem. Premagal jih je in razgnal, 6000 jih je pobil in mnoge je ujel. Te je pomilostil potem, ko so se pokristjanili. Kitomar je vladal 57 let in je umrl v Innichenu skoraj sto let star.²⁶ Nasledil ga je sin Valdung (Valtunk, op. a.)." O nadaljnjem potekuh dogodkov poroča pisec v odstavkih 61, 62 in 63.²⁷ 61. odstavek tretje knjige z naslovom "Grozodejstva

²³ Gre za izmišljenega pisca, prim.: Max Doblinger, Hieronymus Megisers Leben und Werke, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* (Innsbruck), 26, 1909, 460–461.

²⁴ *Historia rerum Noricarum et Foroiuliensium*, 1657–1663.

²⁵ Povzeto po: Martin Baucer, *Zgodovina Norika in Furlanije*, Sveta gora nad Gorico 1663 – Ljubljana, 1991, prevedel Valentin Z. Jelinčič, 122–123.

²⁶ Ta trditev ne drži; izhaja iz nekritične razlage *Spisa o spreobrnitvi Bavarcev in Karantancev*, ki omenja da so "ne dolgo" po Samovi smrti (to je bilo 658/9) Huni ogrožali Boruta. Do Janeza Ludvika Schönlebnah so avtorji mislili, da je Borut neposredno sledil Samu, dejansko pa ju je ločilo približno eno stouetje.

²⁷ Martin Baucer, *Zgodovina Norika in Furlanije*, o. c. kot v op. 25, 124.

Slovanov v Furlaniji", se glasi: "Tega leta vdre vse slovansko pogansko plemstvo Koroške in Kranjske v Furlanijo, na grozne načine muči vso duhovščino, jé otroke iztrgane iz materinih teles, žive otroke žge v kupih kot drva, ženske veže k drevesom, para jim trebuhe in trga ven čreva, deželo izropa in s seboj odvede veliko število sužnjev. Kralj Langobardov je skušal ustaviti bes Slovanov, udaril se je z njimi, a bil je premagan. Takoj je šel proti predrznim Slovanom s svojo vojsko bavarski knez Tasilo. Prišel je na Koroško in jih trikrat premagal. Mnoge je ujel in odvedel s seboj na Bavarsko. Furlanske ujetnike pa je spustil na svobodo in poslal nazaj v Furlanijo. Bilo je leta 769." 62. odstavek govori o pokristjanjenju Koroške. "Potem ko je zopet pomoril svoje ljudstvo, se je koroški knez Valdung znašel brez veroučiteljev. Vsi so bili izgnani iz dežele. Zaprošil je salzburškega škofa sv. Virgilija, naj mu pošlje nove ..." 63. odstavek pa po Christalnick–Megiserju opisuje vnovični upor slovanskega plemstva: "Plemiči Herman, Drag (*Drochus*, op. a.), Samon, Teodor, Hendrik in drugi kujejo med tem upor proti knezu. Toda Valdung zbere svojo vojsko in gre na upornike, ki so se zbirali pri Sisku. Z nepričakovanim napadom premaga Avrelija, ki je tam imel 4000 vojakov, mnogo teh pobije, Avrelija in 40 drugih plemičev pa ujame ob zavzetju njihovega taborišča. Vrne se nazaj. Pri Metliki se spopade z drugim voditeljem upora Dragom in ga premaga, ujame in z drugimi uporniki privede v Beljak, kjer jih preda vojaškemu sodišču. To jih po vojaških zakonih obsodi na smrt. Privedeni so bili na mestni trg, odsekane roke, noge, nos in ušesa, nato pa so jih pometali v brezna. Bilo je leta 770."

Janez Ludvik Schönleben v delu *Nekdanja in novodobna Kranjska ali sveto–posvetni anali slavne vojvodine Kranjske*,²⁸ omenja, da se je za časa Hotimirja krščanstvo med ljudstvom zelo razširilo, medtem ko je plemstvo na skrivaj sovražilo kneza in se oklepalo svojega prepričanja. Za čas po Hotimirjevi smrti pisec navaja podatke iz *Življenjepisa Sv. Virgilija* (gre za inačico *Spisa o pokristjanjevanju Bavarcev in Karantancev* iz 12. stoletja) in njegovo poročilo o tretjem upor, ki je imel za posledico, da nekaj let v deželi ni bilo nobenega duhovnika, dokler ni Valtunk vnovič zaprosil zanje salzburškega škofa Virgilija: *Mortuo autem Chetimaro, & ortâ tertiâ seditione, aliquot annis nullus Presbyter ibi erat vsque dum Waltunc Dux eorum misit iterum ad Virgilium*. Zanimiva je Schönlebenova razlaga vstaje, češ da je tu morda šlo za upor plemstva proti duhovnikom, ki so pridigali vero, ali za vstajo proti oblasti frankovskih vladarjev – če bi to odvrgli, bi mogli odvreči tudi krščanstvo: *Seditio ista vel fuerit nobilium contrâ sacerdotes fidei praedicatores, vel certè contrâ Francorum Regum Dominium, quo excusso, facilè erat etiam Christianas leges contemnere, & abrogare*. Schönleben tudi pove, da "Megiser" (gre za Christalnick–Megiserja) vstajo "po svojem Ammoniu Salassu" označuje kot upor plemstva proti Hotimirju, ker je širil krščansko vero. Meni, da ni gotovo, ali je po smrti Hotimirja takoj sledil Valtunk. Verjetneje je tedaj plemstvo poskušalo odvreči bavarski jarem in ni hotelo sprejeti nobenega ponujenega kneza. Če pa je sprejelo za kneza mladoletnega Valtunka, je toliko drznejše nastopilo proti verskim naukom. Avtor domneva, da so bili v tem času duhovniki izgnani in prisiljeni zapustiti cerkve, dokler ni bil Valtunk zrelejši. Tasilo, bavarski vojvoda v Karantaniji, je podvzel pohod nad Korošce in Kranjce in jih prisilil k pokorščini: *Thassilo Bavariae Dux in Carantanum expeditione susceptâ coegerit Carinthos, & Carniolos in sua verba jurare*.²⁹ Razlog za njegov poseg je bil morda v

²⁸ Joannes Ludovicus Schönleben, *Carniolia antiqua et nova sive Incltyi ducatus Carnioliae Annales sacroprophani*, Labaci 1681; o uporih: III. del, 378–384.

²⁹ Po Schönlebenovem mnenju so bili Korošci in Kranjci združeni v Karantaniji.

tem, da je bil Valtunk prepuščen plemiškim varuhom in je moral hliniti sovraštvo do kristjanov in duhovnikov (*Valdungus ... relictus sub tutorum directione, nobilium erga Christianos, & sacerdotes odium dissimulare debuit*). Valtunk je nato – morda ob podpori bavarskih vojvod – vnovič prosil Virgilija za misijonarje.

Janez Vajkard Valvasor je pri pisanju zgodovinskih delov Slave vojvodine Kranjske³⁰ sicer povzemal njenega nesojenega soavtorja Schönlebna, opis karantanskih uporov pa si je "izposodil" pri Christalnick–Megiserju. Tu ni šlo za naivnost ali zavedenost, ampak za Valvasorjevo – večkrat opazno – nagnjenje k senzacionalizmu, za pristop k pisanju, kjer ima privlačnost branja prednost pred zgodovinsko objektivnostjo: tovrstni način pisanja je bil v tistem času običajen.

Valvasor piše, da je bil okrog 760 blesk krščanske vere na Koroškem in Kranjskem skoraj vsak dan večji. Vojvoda Hotimir in njegovo spreobrnjeno ljudstvo sta po duhovniku Latinu prosila škofa Virgilija, naj pride k njim. Pomembne zadeve njegovih glavnih cerkva so Virgiliju to preprečile, pač pa je dal Latinu dva duhovna spremljevalca, ki naj bi poleg drugih učiteljev delala v božjem vinogradu na Koroškem in Kranjskem (*die in dem Weinberge des Herrn bey den Kärdtern und Crainern nebenst denen übrigen Lehrern sollten arbeiten*).³¹

Ko je Hotimir položil glavo k počitku, je prevzel krmilo vlade njegov sin Valtunk. Plemstvo je hotelo odvreči bavarski jarem, kajti koroško–kranjske vojvode je deželama tedaj dajala bavarska vladarska hiša. Ni maralo biti več podrejeno nobenemu krščanskemu knezu. Deželni odličniki so se še vedno krepko oklepali nevere svojih prednikov: Pregarjali so kristjane z njihovimi duhovniki vred. Pridružili so se jim tudi gospodje s Štajerske in iz Slovenske marke in skupaj so vpadli na Laško. (Krščanskim) ženskam so trgali dojenčke od prsi, jih metali skupaj z ukradenimi na kup in jih zažigali, žene in device so privezovali k drevesom, jim parali trebuhe in trgali iz njih drobovje ali pa so streljali nanje s puščicami (*Sie verjagten dieselbe /die Christen, op. a./ samt den Priestern, und weil gleichfalls die Herren in Steyr und in der Windischen Marck sich zu ihnen schlügen, thaten sie auch einen starcken Einfall in Welschland ... Sie rissen den Weibern die Säuglinge von den Brüsten, warffen dieselbe zu den entwehnten Kindern auf einen Hauffen, und verbrannten sie miteinander. Frauen und Jungfrauen wurden von ihnen an die Bäume gebunden, denen sie die Bäuche aufgeschnitten, und das Gedärm samt dem eingeweide heraus rissen, oder mit Pfeilen auf sie zielten*).

Langobardski kralj Deziderij se je skušal poganom zoperstaviti, a ni uspel. Bavarski vojvoda Tasilo je okrog božiča krenil s tremi vojskami na Koroško, Kranjsko in v Slovensko marko. Na treh krajih je napadel sovražnike in se polastil vse dežele. Ujel je veliko množico Slovanov, rešil mnogo ujetih kristjanov in vnovič postavil na prestol pregnanega mladega vojvoda Valtunka, Hotimirjevega sina. Ta se je obrnil na salzburškega škofa Virgilija s prošnjo, naj mu pošlje duhovnike, in bil uslišan.

Kristusovi poslanci so postopno spreobrnilo mnogo ljudi, imenitniki pa so se le pretvarjali za kristjane. Prišlo je do strašnega upora proti Valtunku in spreobrnjenim Slovanom. Valtunk je namreč v drugem in tretjem letu vladanja skušal spreobrniti tudi deželne gospode in plemiče. Morda je bilo pri tem tudi nekaj prisile (!), ki za sabo potegne zagrenjenost (*Es kann seyn, daß vielleicht hiebey einiger Zwang sey mit untergeloffen, der gemeinlich Verbitterung nach sich ziehet*). Valtunku se je postavil po robu del plemstva, zlasti pa pet gospodov uglednega porekla. Kolovodja med njimi je

³⁰ Johann Weichard Valvasor, *Die Ehre des Herzogthums Krain*, Laybach–Nuernberg 1689; o uporih: VII. knjiga, 386–390.

³¹ Tudi Valvasor umešča salzburško misijonarsko dejavnost na Koroško in Kranjsko.

bil *Hermannus Aurelius*, ki je z govori spodbujal k uporom in pobil mnogo kristjanov. V deželi je prišlo do razkola. Valtunk je krenil z vojsko od Julije, ki jo ima (kot piše avtor) Aventin za Beljak, proti Sisku z 12.000 oboroženci; sprva se mu je pridružilo še 900 mož, spotoma pa je njihovo število naraslo na 18.000. Na poti blizu Siska so se spopadli s 4000 možmi Hermana Avrelija. 600 Avrelijevih mož je padlo, Avrelij pa je bil ujet skupaj s 400 možmi. Droh je v Sisku organiziral na Valtunka atentat, ki pa ni uspel. Utaboril se je pri Metliki in čakal na spopad. Ni poslušal nasveta somišljenika Henrika, naj ne podcenjuje nasprotnika. Valtunk je opravil z Drohovo vojsko.

Sledila je kazen: Zmagovalec je poražene ujetnike dan kasneje radostno pripeljal v Julijo, kjer jih je postavil pred vojno sodišče. Po razsodbi najodličnejših deželnih gospodov so jih odpeljali na trg in jih strogo kaznovali. Na trgu so jim začeni z Drohom najprej odsekali krivoprisežne roke, s katerimi so izdajalsko in uporniško zgrabili za orožje proti svojim zakonitim gospodom, nato so jim odrezali nosove in ušesa, izmaličili so jim stegna in polomili goleni. Trupla so zmetali v mlako ali jarek, kot je določal tedanji stari nemški zakon in ureditev (*Deß Tags hernach zoch der Uberwinder zu Julia ein mit Freuden, und stellte die gefangene Verräther vors Kriegs=Recht. Welche nach rechtlicher Erkenntniß seiner fürnehmsten Land=Herren auf den Platz geführt, und mit harter Straffe belohnt wurden. Man hieb ihnen zuvorderst die meinydige Hände ab, womit sie wider ihren rechtmässigen Herrn treuloser und aufrührischer Weise die Waffen ergriffen hatten, und ward am Drocho der Anfang gemacht. Hernach wurden ihnen Nasen und Ohren abgeschnitten, die Schenkel zerstückelt, die Schienbeine zerbrochen. Den Rumpff warff man in eine Pfützen oder Gruben, wie das damalige alte Teutsche Gesetz und Ordnung vermogte*). Tako strašno so ravnali zato, da se nasprotniki krščanstva ne bi več drznili upirati. Potem ko je fizično nadvladal pogane, je Valtunk zaprosil Virgilija za nove pridigarje in učitelje. Škof Virgilij pa je tudi osebno obiskal deželo (do tega obiska ni prišlo, op. a.).

Gottfried Philipp(us) Span(n)agel(us) v delu *Stara in srednja Koroška*³² omenja le tretji upor Karantancev po Hotimirjevi smrti, zaradi katerega v deželi več let ni bilo duhovnikov, dokler ni Valtunk vnovič prosil Virgilija zanje. Pisec se pri tem sklicuje na *Življenjepis Sv. Virgilija, izpeljanko Spisa o spreobrnitvi Bavarcev in Karantancev*.

Joannes Christophorus de Jordan v svojem Kronološko–geografsko–zgodovinskem delu o izvoru Slovanov³³ omenja oba upora pod Hotimirjem in tretjega po njegovi smrti.

Aquilinus Julius Caesar v Državni in cerkveni zgodovini vojvodine Štajerske³⁴ prek Valvasorja povzema in prireja Christalnick–Megiserjevo tradicijo o uporih. Gorazdu, ki je vladal tri leta, je sledil Hotimir in pod njim je med Slovane prodrla krščanska vera. Salzburški škof Virgilij je med Slovane poslal škofa Modesta z duhovniki. Po Hotimirjevi smrti so frankovski kralji imenovali za vojvoda njegovega sina Valtunka. Vlado je nastopil šele tri leta kasneje zaradi nemirov, ki so se med Slovani začeli že pod Hotimirjem. Upor naj bi se najbolj razširil okrog Maribora, Celja, v Slovenski marki. Hotimir in furlanski vojvoda naj bi branila krščanske podložnike. V spopadu naj bi bilo 6000 Slovanov pobitih, 900 ujetih. Ko je zavladal Valtunk, je sledil nov izbruh nemirov, ki jih je zadušil Tasilo. Po zatrtju upora so v deželo spet prišli

³² *Carinthia vetus et media*, Dunajska Nacionalna biblioteka, rokopis Cod. 8436, 24–25.

³³ Joan[is] Christophori de Jordan, *De originibus Slavicis opus chronologico–geographico–historicum*, Vindobonae 1745, IV. del, 250.

³⁴ *Staat– und Kirchengeschichte des Herzogthum Steyermarks, I, II, III, IV, Graz 1768, V, Graz, 1787, VI, VII, Graz, 1788; o uporih: I, 261–264.*

duhovniki. Tedaj naj bi vnovič prišlo do nemirov; uporni plemiči *Deoder, Drochus, Samo Aurelius* iz Slovenj gradca in drugih krajev naj bi bili poraženi pri Beljaku.

Marko Hansiz je v svoji koroški zgodovini³⁵ pri opisu uporov stvaren. V zvezi z njimi navaja *Spis o spreobrnitvi Bavarcev in Karantancev* anonimnega avtorja: Ko je umrl škof Modest, je knez Hotimir prosil Virgilija, naj ga obišče. Ta pa tega ni storil, ker je prišlo v deželi do vstaje, imenovane *Carmula*. Pač pa je poslal Hotimirju duhovnika Latina. Ne dolgo za tem je prišlo do druge vstaje in Latin je odšel od tam. Hansiz opozarja, da to, kar je anonimni pisec *Spisa o spreobrnitvi Bavarcev in Karantancev* povedal tako skopo, "Megiser" dopolnjuje z obsežnim opisom, kjer pripoveduje o prizorih divjega klanja (*Verum quod Anonymus adstrictae, hoc per amplam paraphrasim supplet Megiserus, spectaculumque edit lanionae atrocissimae ...*). Omeni tudi, da "Megiser" poroča o Hotimirjevih bitkah in zmagah, vendar ne na splošno, ampak s podrobnimi dodatki, kot da bi jih sam videl. V kratkem povzame Christalnick-Megiserjev opis upora: Karantansko plemstvo, ki je imelo posest blizu Beljaka, se je trdno oklepalo malikov. V jezi na kneza in v sovraštvu do krščanske vere je okrog 757 zgrabilo za orožje. Z divjaštvom in pohoto je vznemirjalo vse: device, žene, na nezaslišane načine je morilo otroke (*Nobilitatem Carentanam, quae proximum Villaco oppido agrum possidebat, idolis tenacius addictam, ira in ducem, et christianae religionis odio corripuisse arma circa annum 757; saeuitiae et libidine miscuisse omnia: virgines, matronas, pueros inauditis caedium modis contrucidasse*). Hansiz omeni, da je po tej pripovedi knez s pomočjo furlanskega kneza Petra Municha zbral 8000 ljudi in zmagoslavno utrdil vero; pobil je 6000 upornikov in jih mnogo ujel. Hansiz s kančkom posmehljivosti opozori, da je "Megiser" to povzel "po svojem Ammoniu", čeprav meni, da je opis za tisti čas dobro izmišljen in da bi se moglo izkazati, da so se dogodki odvijali tako (*Haec ipse ex Ammonio suo: quae vt accommode ad tempus excogitata sunt, sic magis fieri potuisse, quam ita facta esse probantur*). *Carmula* je bila zadušena in obnovila se je verska dejavnost.

Hotimir je nekako 768 umrl. Prišlo je do sklica k orožju: Nazori velikega dela preprostega ljudstva še niso podredili ukoreninjene surovosti svetemu zakonu. Širitelji božje besede so bili izgnani, dostop jim je bil nekaj let prepreden. Ko so jim Franki postavili za kneza Valtunka, so ga zavrnili z izvlečenim orožjem; odvrkli so frankovsko klientelo in se na vse kriplje trudili za kraljevsko svobodo (*indociles popularium animi pars magna nondum feritatem insitam sacrosanctae legi submiserant: pulsus adeo coelestis disciplinae praeceptoribus aditum iis omnem annos aliquot interclusere: quem Franci iis imposuerant ducem Valtinchum, seu Waltcunonem, expeditis armis respuebant: clientelam Francicam abiicere, libertatem regiam sustinere omni studio moliebantur*). Sledil je (772) poseg Tasila v Karantanijo, ki si jo je podredil in vnovič postavil na oblast Valtunka. Spet se je okrepila vera. Hansiz tudi tu omeni "Megiserjev" opis divjaštva ljudi: *Megiserus haec more suo longe vberius enarrare nouit, verum haud alia quam Ammonii sui fide: saeuitiam tumultuantis populi, ait, fuisse tantam, vt infantes in aceruum congestos igni supposito absumerent, alligatas arboribus mulieres exsectis intestinis, alias libratis velut in scopum iaculis conficerent; Desiderium Langobardorum regem ea immanitate prouocatum cum exercitu venisse, sed ingenti strage reiectum: postremo Tassilonem tribus accinctum agminibus peruicaces ad officium redegisse, restituto in principatum Walcuno. Vtut haec sint, effectus certus est, licet modus incertus: restitutus armis Walcunus: ex quo rursus erigere caput religio*

³⁵ *Analecta seu Collectanea* R. P. Marci Hansizii S. I. *pro historia Carinthiae concinnanda*, I, Clagenfurti 1782; I in II, Norimbergae 1793; o uporih: II, 244–250.

(Megiser je to znal na svoj način obsežneje opisati, vendar z zaupanjem enemu samemu pričevalcu, svojemu Ammoniju. Trdi, da je bilo divjaštvo razbijaškega ljudstva tolikšno, da so sežigali otroke, ki so jih zložili na kupe, ženam, privezanim na drevesa so izrezovali drob, druge so pobili tako, da so jih ciljali s kopji. Langobardskega kralja Desiderija je to divjaštvo izzvalo, da je nastopil z vojsko, a je bil hudo poražen. Končno je Tasilo s tremi vojskami pokoril uporneže in vnovič postavil za kneza Valtunka. Kakorkoli že, izid je znan, način pa ne: Valtunk je bil postavljen nazaj z orožjem, odtlej pa je vera vnovič dvignila glavo).

Brez senzacionalizma na kratko omenja vse tri karantanske upore tudi **Anton Linhart** v svojem delu *Poskus zgodovine Kranjske in ostalih (dežel) Južnih Slovanov Avstrije*.³⁶ Ne posveča jim posebne pozornosti, v opombah pod črto pa citira odlomke *Spisa o spreobrnitvi Bavarcev in Karantancev: Damal war Virgil Bischof zu Salzburg. Er kam nie selbst nach Karantanien, so sehr auch Ketumar in ihn drang. Er schickte aber eifrige Missionäre in's Land, welche Priester und Kirchen weihen sollten ... Die Slawen sträubten sich hartnäkig dagegen; dreimal brachen sogar Empörungen aus. Als Ketumar starb – es war im J. 769 – mußten diese Heidenbekehrer vollends das Land räumen; und durch einige Jahre, bis Herzog Valdung neue Unterstützung aus Baiern erhielt, befand sich kein Priester in Karantanien ...* (Virgil je bil tedaj škof v Salzburgu. Nikdar ni osebno prišel v Karantanijo, čeprav ga je Hotimir zelo silil k temu. V deželo pa je poslal goreče misionarje, da bi posvečali duhovnike in cerkve ... Slovani so se temu trdovratno upirali; trikrat so celo izbruhnili upori. Ko je Hotimir umrl – to je bilo 769 – so morali ti spreobračevalci poganov zapustiti deželo. Nekaj let, dokler ni vojvoda Valtunk dobil nove pomoči z Bavarske, ni bilo v Karantaniji nobenega duhovnika ...).

Nazaj k Pesniku

Prešeren se je pri *Krstu pri Savici* opiral na Valvasorjevo Slavo vojvodine Kranjske, ki je tedaj (kot še danes) predstavljala bogat vir zgodovinskih podatkov. Od oseb, ki jih omenja pesnik, sta Valjhun in Kajtimir historični (kneza Valtunk in Hotimir) iz časa, ko je prišlo do uporov v Karantaniji. Ni dokazov, da sta bila oče in sin (kot taka ju prva označuje Christalnick–Megiserjeva Kronika častitljive nadvojvodine Koroške). Trije karantanski upori, ki so se ponavljali skozi nekaj let, so bili nedvomno krvavo zadušeni, čeprav jih verjetno ni povzročilo samó uvajanje krščanstva. Šlo je torej za dalj časa trajajoč boj, a najbrž ne le za krščansko vero. Sočasno je na Bavarskem (v deželi parski) gospodaril Tasilo (Prešernov Têsel): tudi tu pesnik sledi zgodovinskim dejstvom. Pač pa Avrelj in Droh nista historični osebi, ampak ju je vpeljala v historiografijo Christalnick–Megiserjeva Kronika častitljive nadvojvodine Koroške. Sledili so ji številni historiografi, med njimi Valvasor, ki je bil Prešernov vir podatkov. *Spis o spreobrnitvi Bavarcev in Karantancev* govori o uporih na območju Karantanije, Christalnick–Megiserjevo delo pa dogajanje razširja tudi južno od Karavank. Prešeren po Valvasorju (in posredno po Christalnick–Megiserju) omenja Valjhunov (Valtunkov) boj za krščanstvo na Kranjskem (!) in Koroškem. Omenjanje teh historičnih dežel ob dogodkih 8. stoletja je časovno neskladno – na Slovenskem so se dežele oblikovale okrog

³⁶ Anton Linhart, *Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen suedlichen Slaven Oesterreichs I*, Laibach 1788, *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der suedlichen Slaven Oesterreichs II*, Laibach 1791; o uporih: II, 162, 163, 165 (prevod: Anton Linhart, *Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije I, 2*, Ljubljana 1981, o uporih: 228–229).

13. stoletja. Sočasno Karantaniji se v 8. stoletju (okrog 738)³⁷ v zgornjem Posavju omenja še ena plemenska kneževina, Karniola.³⁸ Pri umeščanju dogodkov južno od Karavank je Prešeren povzel (napačne) podatke starejše historiografije. Osrednje dogajanje je po načelu pesniške svobode postavil v Bohinj in Bistriško dolino, kjer je poznal razvalino Ajdovskega (Poganskega) gradu. To ozemlje je bilo v pristojnosti Ogleja; Črtomir, ki je literarna oseba, se je šel po pripovedi *Krsta* posvetit za mašnika tja. Karantanija, kjer so upori izvirno dokumentirani, pa je bila severno od Karavank in je sodila v salzburško cerkveno območje. Slovanske prednike Prešeren prav označuje za pogane, ki so verjeli v več bogov. Pač pa na blejskem Otoku ni izkazano svetišče boginje Žive. Po Christalnick–Megiserjevem in Valvasorjevem opisu dogajanja je Valtunk zbral nekajkrat (a ne devetkrat) toliko pristašev kot uporniki: tudi tu gre za pesniško prisposobo.

Prešeren v *Uvodu Krsta pri Savici* izpostavlja krutost ravnanja **kristjanov s pogani**. Pri Christalnick–Megiserjevi pripovedi in njenih posnemovalcih pa je nasprotno: najbolj kruto je prikazano ravnanje **poganov s kristjani**. Spopadi Valtunka z uporniki so opisani dokaj skopo, čeprav se omenja veliko število bojevnikov, mrtvih in ujetnikov. Srhlijiva pa je kazen za ujete upornike, pri kateri **so kristjani uporabili stare germanske (!) kaznovalne metode** s krvavim pohabljanjem.

Prešernovo poznavanje zgodovine moramo vrednotiti s stališča historiografskih spoznanj njegovega (ne pa našega) časa. V splošnem moremo ugotoviti, da je bil dobro zgodovinsko podkovan – verjetno bolje, kot povprečni sodobni izobraženci – nezgodovinarji. V svoji pesniški besedi je morda večjo silo kot zgodovini naredil biologiji. Ko je npr. zapisal, da bi na Kranjskem in v Karantaniji prelita kri upornikov napolnila jezero, pač ni razmišljal o tem, da ima človek približno 6 litrov krvi, povprečno gorsko jezerce pa vsebuje okrog 20.000 m³ ali 20.000.000 litrov vode (Blejsko več kot tisočkrat toliko). Za tolikšno količino krvi bi bilo potrebno izpustiti kri več kot trem milijonom (!) ljudi.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Aufstand genannt *carmula* (Karantaniern, zweite Hälfte des 8. Jahrhunderts)

Immer wieder wird in der jüngsten Zeit die Frage nach dem gewaltsamen (oder friedlichen) Charakter der Christianisierung des Ostalpenraumes gestellt. Diese Frage würde weniger Widerhall finden, hätte sie nicht der Dichter **France Prešeren** zum Motiv seiner Dichtung *Krst pri Savici* ("Die Taufe beim Savica-Fall") gemacht. Er bediente sich eines historischen Motivs – der Christianisierung der Slawen im Ostalpenraum – und beschrieb mit der ganzen Kraft seiner Dichtersprache die Gewalt, mit der die Obrigkeit den Menschen den neuen Glauben aufzwang. Die Dichtung ist aufwühlend; eine rationelle Beschäftigung mit der Thematik erweitert aber durchaus auch das historische Wissen und erweckt Interesse dafür. Wir begegnen in dieser Dichtung immerhin auch Daten aus Originalquellen.

³⁷ Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, o. c. kot v op. 9, št. 215.

³⁸ Peter Štih, Carniola, patria Sclavorum, *Österreichische Osthefte, Zeitschrift für Mittel-, Ost- und Südosteuropaforschung* (Wien), 37, 1995, 845–861; idem, Kranjska (Carniola) v zgodnjem srednjem veku, *Zbornik Brižinski spomeniki, Dela SAZU* (Trst), 45, 1996, 13–26.

Kenntnisse über die Vergangenheit können nur mit Hilfe der (geschriebenen, materiellen, sprachlichen) Daten – Quellen gewonnen werden. Das Wissen über die Ausbreitung des christlichen Glaubens im Alpenraum basiert genauso auf Originaldaten. Die Hauptquelle zur Christianisierung der Karantaner – der Vorfahren der Slowenen nördlich der Karawanken – basiert auf dem lateinischen Text der *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* aus dem Jahre 870. Daraus ist ersichtlich, daß die Christianisierung der Karantaner hauptsächlich in der zweiten Hälfte des 8. Jahrhunderts erfolgte, als die Karantaner wegen der Awaren-Gefahr bayrisch-fränkischen Schutz und Oberherrschaft angenommen hatten. Das Volk lehnte jedoch die damit verknüpften Veränderungen in Gesellschaft, Wirtschaft und Religion ab. Zur Regierungszeit des Fürsten Chotimir (751–768/769) kam es daher zu zwei Aufständen – genannt *carmula* –, nach seinem Tod zu einem dritten. In der Historiographie überwiegt die Meinung, daß sich in den Aufständen hauptsächlich die Ablehnung des Christentums manifestierte. Dafür spricht vor allem die Tatsache, daß der bayrische Fürst Tassilo – ein Befürworter der Missionstätigkeit – zur Niederschlagung des dritten Aufstandes beigetragen hat. – Wie wurde nun jenes Wissen über die Aufstände der Karantaner von den Autoren des 15. bis 18. Jahrhunderts weitertradiert?

Jacob(us) Unrest(us) berichtet im letzten Jahrzehnt des 15. Jahrhunderts im *Chronicon Carinthiacvm* (in: D. Simonis Friderici Hahnii *Collectio monumentorum veterum et recentium ineditorum*, I, Brvnsvigae 1724, 479–536), daß nach dem Tod Chotimirs Karantanien von den Hunnen, genannt Ungarn angegriffen wurde. Die Priester flüchteten für mehrere Jahre aus dem Land, bis der neue Fürst (Valtunk) die Herrschaft des Landes übernahm.

Johannes Aventinus erwähnt in den *Annalium Boiorum libri septem*, Ingolstadii 1554, daß es nach dem Tod des Bischofs Modestus in Kärnten zu Unruhen gekommen sei. Die Aufstände erklärt er mit der Tatsache, daß sich die slawischen Führer gegen den Fürsten Chotimir auflehnten, weil dieser die Religion der Vorfahren aufgab und den neuen Glauben annahm. Als er starb, wandten sich die slawischen Führer vom christlichen Glauben ab und vertrieben die Priester nach Bayern. Der bayrische Königssohn Tassilo griff das Land militärisch an und setzte den Fürsten Valtunk ein. Aventinus waren die Daten aus der *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* bekannt, obwohl er sie nicht ganz richtig zitiert.

Wolfgang Lazius erwähnt in seinem Werk *De gentium aliquot migrationibus, sedibus fixis, reliquiis, linguarumque initiis et immutationibus dialectis libri XII*, Basileae 1557 die salzburgische Missionstätigkeit bei den Karantanern, die Aufstände nach dem Tod Chotimirs beschreibt er jedoch nicht.

Mauro Orbini, Autor des Werkes *Il Regno de gli Slavi di don Mavro Orbini Ravseo*, Pesaro 1601, berichtet über die Erhebung gegen den Fürsten Chotimir, wobei er Aventinus in italienischer Sprache wiedergab.

Auf phantasievoll malerische Weise behandelt die Aufstände die *Chronica des Loeblichen Ertzhertzogthums Khaerndten*, Leipzig 1612 von **Michael Gothard Christalnick**, die **Hieronimus Megiser** unter seinem Namen veröffentlicht hatte. Die Aufstände wurden an mehreren Stellen behandelt: Zwei Jahre waren vergangen, seit Kärnten den christlichen Glauben angenommen hatte; viele Bewohner des Landes, vor allem im Draugebiet, wo heute Villach liegt, wandten sich von Chotimir ab. Die Heiden behandelten die Christen sehr schlecht, sie vergewaltigten die Frauen und vergossen viel christliches Blut. Chotimir versammelte mit Hilfe des Herzogs von Friaul ein Heer und siegte. An einer anderen Stelle berichtete der Autor, daß sich der Adel mehrmals

gegen den bayerischen Hof und Chotimir, der sich taufen ließ, auflehnte. Die slawischen Herren in Krain, Kärnten, Steiermark und in der Windischen Mark waren größtenteils noch ungläubig. Die Priester wurden nach Bayern vertrieben. Einfälle gab es auch in die italienischen Länder. Die Heiden rissen den Müttern die Säuglinge von der Brust, warfen sie auf einen Haufen und zündeten sie an; die Frauen banden sie an die Bäume, rissen ihnen die Bäuche auf und erschossen sie mit Pfeilen. Viele Leute wurden umgebracht. Der bayrische Herzog Tassilo besiegte die Feinde und setzte in Kärnten und in der Windischen Mark den Fürsten Valtunk ein. Dieser konnte ein Jahr in Frieden herrschen, danach kam es neuerlich zu einem Aufstand des Adels ebenso wie des einfachen Volkes. Fünf Herren *Drochus*, *Hermannus Aurelius*, *Samo*, *Theodorus* und *Henricus* waren seine Gegner. Valtunk zog von *Julia* – das sollte Villach sein – in Richtung Sisak (der Schreiber meinte, es handelte sich um Zagreb). In der Nähe von Sisak besiegte er Aurelius, bei Metlika (Möttling) auch den Drochus. Mit den gefangenen Verrätern kehrte er nach Villach zurück, wo er ihnen nach altem germanischen Brauch die Ohren und Nasen abschneiden sowie die Schenkel und das Schienbein zertrümmern ließ, diese warf er zusammen mit den Leichen in Pfützen und Gräben.

Martinus Bauzer hinterließ eine handschriftliche *Historia rerum Noricarum et Foroiulensium*, 1657–1663 (Martin Baucer, *Zgodovina Norika in Furlanije*, Sveta gora nad Gorico 1663 – Ljubljana, 1991, übersetzt von Valentin Z. Jelinčič). Die Schilderung im Zusammenhang mit der Christianisierung der Kärntner adaptierte er nach Christalnik–Megisers Buch. Der Kärntner Adel lehnte sich in der Gegend um Villach (757) gegen Chotimir auf. Sie brachten viele Christen um, quälten und vergewaltigten die Frauen. Chotimir besiegte sie mit Hilfe des friulanischen Fürsten. Dem Vater Chotimir folgte der Sohn Valtunk. Zur Zeit seiner Regierung brachen im Jahre 769 die slawischen heidnischen Adelige aus Kärnten und Krain in Friaul ein, folterten die Priester, aßen die den Müttern aus dem Leib gerissenen Kinder auf oder verbrannten sie, die Mütter wurden an die Bäume gebunden und ihre Bäuche aufgeschlitzt. Der bayrische Fürst Tassilo besiegte sie schließlich. Der Autor übernahm nach Christalnik–Megiser auch die Beschreibung des von den slawischen Adelige im Jahre 770 organisierten Aufstandes. Valtunk besiegte die Aufständischen bei Sisak und Metlika (Möttling) und bestrafte sie blutig.

Joannes Ludovicus Schönleben erwähnt in seiner Arbeit *Carniolia antiqua et nova sive Inclyti ducatus Carnioliae Annales sacroprophani*, Labaci 1681, daß sich das Christentum unter Chotimir unter dem Volk ausgebreitet hatte, der Adel haßte aber den Fürsten und hielt an seiner Überzeugung fest. Nach Chotimirs Tod kam es zum dritten Aufstand, weshalb es im Land einige Jahre keine Priester gab. Schönleben meinte, daß sich der Adel den Priestern oder der Herrschaft der fränkischen Herren widersetze. Valtunk konnte mit Hilfe Tassilos die Regierung übernehmen; der neuerlichen Ausbreitung des christlichen Glaubens stand nichts mehr im Wege.

Johann Weikhard Valvasor schöpfte beim Schreiben der historischen Teile seines Werkes *Die Ehre des Herzogthums Krain*, Laybach–Nuernberg 1689, aus dem Buch Schönlebens – seines unfreiwilligen Mitautors. Die Beschreibungen der Kärntner Aufstände "lieh" er sich bei Christalnik–Megiser aus. Er schrieb, daß um das Jahr 760 der Glanz des christlichen Glaubens in Kärnten und Krain jeden Tag größer wurde. Als Chotimir starb, übernahm Valtunk die Herrschaft. Die Großen des Landes veranlaßten nun die Vertreibung der Christen und insbesondere der Priester. Sie griffen Friaul an. Den (christlichen) Frauen rissen sie die Säuglinge von der Brust, warfen sie auf einen

Haufen und verbrannten sie. Die Frauen wurden an Bäume gebunden, ihre Bäuche aufgeschlitzt und sie selbst mit Pfeilen erschossen. Der bayrische Fürst Tassilo setzte in Kärnten, Krain und in der Windischen Mark den vertriebenen jungen Sohn Chotimirs – Valtunk auf den Thron. Es kam zu einem neuen Aufstand. Ein Teil des Adels leistete Valtunk Widerstand, vor allem fünf Herren vornehmer Herkunft. Valtunk begab sich mit dem Heer vom Ort *Julia* aus in Richtung Sisak und besiegte in der Nähe von Sisak und bei Metlika (Möttling) die beiden Anführer des Aufstandes. Die Besiegten wurden in Villach brutal bestraft.

Gottfried Philipp(us) Span(n)agel(us) erwähnt in seinem Werk *Carinthia vetus et media*, Wiener Nationalbibliothek, Handschriftensammlung Cod. 8436, nur den dritten Aufstand nach dem Tod Chotimirs. Deshalb seien durch einige Jahre keine Priester mehr im Land gewesen.

Joannes Christophorus de Jordan nahm in seinem Buch *De originibus Slavicis opus chronologico-geographico-historicum*, Vindobonae 1745, von beiden Aufständen unter Chotimir und von dem dritten nach seinem Tod Notiz.

Aquilinus Julius Caesar übernahm und adaptierte in seinem siebenbändigem Opus *Staat- und Kirchengeschichte des Herzogthum Steyermark, I, II, III, IV, Graz, 1787, VI, VII, Graz, 1788* über Valvasor die Christalnück–Megiser Tradition über die Aufstände. Unter Chotimirs Regierung soll sich der Aufstand vor allem um Maribor (Marburg) und Celje (Cilli) sowie in der Windischen Mark ausgebreitet haben. Chotimir und der Herzog von Friaul sollten die christlichen Untertanen schützen. Als Valtunk zu regieren begann, brachen neue Unruhen aus, die Tassilo niederschlagen konnte; die aufständischen Adeligen *Deoder, Drochus, Samo* und *Aurelius* aus Slovenj Gradec (Windischgrätz) sollen bei Villach besiegt worden sein.

Marcus Hansiz blieb in seiner *Analecta seu Collectanea pro historia Carinthiae concinnanda I*, Clagenfurti 1782; *I und II*, Norimbergae 1793, bei der Beschreibung der Aufstände sachlich. Er zitiert in diesem Zusammenhang nur den Text eines anonymen Autors über die Bekehrung der Bajuwaren und Karantaner. Erwähnt werden die beiden Aufstände zur Zeit Chotimirs, erwähnt wird die Beschreibung des Aufstandes von Christalnück–Megiser: Der karantanische Adel bei Villach hielt an der Götzenverehrung fest. Im Haß gegen das Christentum griffen sie um das Jahr 757 zur Waffe. Frauen wurden auf wildeste Weise bedroht und die Kinder umgebracht. Chotimir starb etwa im Jahr 768. Das Volk mochte seinen Nachfolger Valtunk nicht. Im Jahr 773 griff Tassilo in Karantanien militärisch ein, unterwarf es und setzte erneut Valtunk ein. Das Christentum wurde stärker. Hansiz erwähnt die Beschreibung "Megisers" über die menschliche Bestialität: die Verbrennung von Kindern, das Erstechen von Frauen usw. Der Autor stellt fest, daß der Ausgang der Geschehnisse zwar bekannt sei, der Verlauf jedoch nicht.

Sensationslos und kurz behandelt **Anton Linhart** in seinem Buch *Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen suedlichen Slaven Oesterreichs I*, Laibach 1788 und *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der suedlichen Slaven Oesterreichs II*, Laibach 1791 (Übersetzung: Anton Linhart, "Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije 1, 2", Ljubljana 1981) die drei karantanischen Aufstände, denen er keine besondere Bedeutung zuschrieb; in den Anmerkungen zitierte Linhart Ausschnitte aus der *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Die Slawen leisteten den Missionaren erbitterten Widerstand; dreimal kam es zum Aufruhr. Nach dem Tod Chotimirs (769) mußten die Personen, die die Heiden

bekehren wollten, das Land verlassen. Solange Valtunk keine neue Hilfe aus Bayern erhielt, gab es in Karantanien keinen Priester.

Prešeren stützte sich bei seiner Dichtung *Krst pri Savici* ("Die Taufe beim Savica-Fall") auf das Werk Valvasors, das (noch heute) eine reiche historische Quelle darstellt. *Valjhun* und *Kajtimir* in der Dichtung sind historische Persönlichkeiten aus der Zeit der Aufstände in Karantanien (die Fürsten Valtunk und Chotimir). Es gibt keine Beweise, daß sie Vater und Sohn waren (wie bei Christalnik–Megiser). Drei Aufstände in Karantanien, die sich einige Jahre hinzogen, wurden blutig niedergeschlagen; wahrscheinlich brachen sie nicht nur wegen der Einführung des Christentum aus. Es handelte sich um einen längere Zeit dauernden Kampf, aber nicht nur um den christlichen Glauben. Gleichzeitig herrschte in Bayern (das "parische" Land bei Prešeren) Tassilo (bei Prešeren *Têsel*): auch hier folgte der Dichter den historischen Tatsachen. – *Avrelij* und *Droh* waren hingegen keine historischen Persönlichkeiten, sie wurden von Christalnik–Megiser in die Geschichte eingebracht. Viele Historiographen, u. a. Valvasor, die Hauptquelle Prešerens, übernahmen diese Information. Die *Conversio* spricht über Aufstände auf dem Gebiet Karantaniens, das Werk Christalnik–Megisers läßt das Geschehen auch auf das Gebiet südlich der Karawanken ausweiten. Prešeren spricht aber (nach Valvasor und indirekt nach Christalnik–Megiser) über den Kampf Valtunks für das Christentum in Krain und in Kärnten. Die Erwähnung dieser historischen Länder bei den Ereignissen des 8. Jahrhunderts ist zeitlich unstimmtig – die Länder bildeten sich erst etwa im 13. Jahrhundert. Bei der örtlichen Fixierung der Ereignisse in den Raum südlich der Karavanken übernahm Prešeren die (falschen) Daten aus der älteren Historiographie. Den Hauptort des Geschehens verlegte er nach Bohinj (Wochein) und in das Bistrice-Tal, wo er die Ruine des Ajdovski gradec (Heidenburg) kannte. Dieses Gebiet lag im Kompetenzbereich von Aquileia; Črtomir soll – nach der Dichtung Prešerens – seine Priesterweihe in Aquileia erhalten haben. Karantanien, wo die Aufstände auch durch Quellen belegt sind, lag nördlich der Karawanken und gehörte zum Salzburger Kirchenbereich. Die Vorfahren der Slawen bezeichnete Prešeren richtig als Heiden, die mehrere Götter verehrten. Auf der Insel von Bled (Veldens) ist ein Tempel der Göttin Živa nicht belegt.

Prešeren hob in seiner "Einleitung zur Taufe beim Savica-Fall" die Brutalität der Christen gegenüber den Heiden hervor. In Christalnik–Megisers Darstellung – und bei deren Nachahmern – wurden jedoch die Christen von den Heiden brutal gequält. Die Zusammenstöße des Valtunk mit den Aufständischen wurden wenig beschrieben, obwohl eine große Anzahl von Kämpfern, Toten und Gefangenen erwähnt wurde. Besonders schauererregend ist aber die Strafe für die gefangenen Aufständischen, bei der die Christen die alten germanischen Strafmethoden der blutigen Verstümmelung angewendet hatten.

Die Geschichtskennntnisse Prešerens müssen vom Standpunkt des zeitgenössischen historischen Wissens (nicht des heutigen) beurteilt werden. Er war historisch gut informiert, wahrscheinlich besser als mancher – auch intellektuelle – Nichthistoriker von heute.

JOŽE KOROPEC

OPLOTNICA 1182–1611

Najstarejši sledovi ljudi blizu Oplotnice so bili 1182 stari okoli 2500 let, slovenska govorica tod že 600 let, nemška državna oblast 280 let in štajerska vojvodina 2 leti.

Prva doslej znana ohranjena zapisa imen oplotniškega kraja in potoka sta iz leta 1182. Slovenski domačini so si ju omislili seveda pred tem. Imeni oplotniškega naselja in ob njem potoka imata skupni izvor.

Ob kraju so bili obširni pašniki. Z leseno ograjo – s plotom so živino zavarovali pred nesrečami v njem. Tako je postalo življenje bolj prijetno v naselju – ob plotu. Ti dve besedi sta se preoblikovali v skupno ime Oplotnica za kraj in potok.

Listina iz leta **1182** nam pove, da je Otokar IV. (1163–1192) Traungau, od 1180 prvi štajerski vojvoda, podaril žički kartuziji kmetijo v kraju Oplotnici – *Zaploniz*. Plemiči Konjiški naj bi ob tej priliki dovolili kartuziji tudi ribolov po vsem oplotniškem potoku – *Plotoniz*. To je bilo zapisano v ohranjeni ponarejeni listini in v njenem prepisu iz 13. stoletja.

Otokar I. Konjiški (okoli 1175–1210) je **1206** poklonil kartuziji dve kmetiji v vasi Oplotnici – *villa Oplotnitz*.

V Oplotnici – *Opplotniz* je **1213** živel tudi vitez – *miles* Siboto (v dvoru).

Krška (Krka – Gurk severno od Celovca) škofija je imela blizu Oplotnice obširne posesti; krški škof je **2. aprila 1235** namenil kartuziji pri Oplotnici nekaj posesti z vinogradom, lovno pravico in ribolovno pravico v potoku Oplotnici – *rivulus Oploz*.

V letu **1306** sta si bila tudi zaradi tega ribolova v laseh žički prior in konjiški zemljiški gospod.

Po letu **1329** je konjiško gospodstvo poklonilo kartuziji svojo oplotniško posest.

Zreški jamniški kaplan je **4. maja 1398** izročil svojo posest na Oplotniškem studeniškemu samostanu.

Erazem Viltuški (Viltuš ob Dravi zahodno od Limbuša in Maribora) je **26. maja 1451** kot dedič Konjiških prepustil svoje pravice pri Oplotnici sodediču Valterju Safnerju.

Kartuzija je **19. aprila 1470** dala v zakup vinograd *Riecher* svoji oplotniški podložni družini Brattyna, ki je zato vsakoletno oddajala v samostan vinsko desetino in vedro mošta.

Limbuški upravnik (1477–1478) Bernard Griebinger je **1478** ustanovil kaplanijo v Limbušu in jo obdaril z bogatimi posestmi (dobljenimi po Viltuških) pri Konjicah. Del tega si je pridobil dvor Hebenstreit pri Konjicah in z njim rodbina Conti.

Mariborski Žid Nahman je **3. februarja 1489** izročil kartuziji zadolžnico za 24 sposojenih goldinarjev pokojnega kartuzijinega podložnika, Oplotničana Gregorja Zagorca, drugi mariborski Žid pa zadolžnico Oplotničana Lovrenca Watbasa. Po smrti le-tega je dolg poravnala kartuzija.

V letu **1527** je živel v kartuzijinem oplotniškem uradu 34 družin, med njimi družine s 14 priimki: Bute, Gern, Golčej, Hasec, Klih, Kusan, Peho, Pomerl, Repnik, Supan, Šmid (kovač), Šuster (čevljar), Veber (tkalec) in Vogil. Kartuzijin oskrbnik urada Jurij je živel tu v dvoru in imel pri sebi 2 hlapca in dve dekli. V Oplotnici se takrat omenja tudi most.

V letu **1542** je živel v kartuzijinem uradu *Oplotnic* že 120 družin. Njihove posesti so bile: 1 dvojna kmetija, 107 kmetij, 7 polkmetij, 4 domci–koče in mlin.

Pred **28. majem 1558** je kartuzijski prior Herman Ursini zastavil okoli 6000 litrov desetinskega in gorninskega vina na Oplotniškem Lovrencu Soršicu in njegovi ženi Ani, že konec istega leta pa jima je zakup odpovedal.

Žička kartuzija si je **1558 in 1559** sposodila denar od kartuzije v Reinu (severozahodno od Gradca – Graz) in zastavila zanj 30 podložnih družin, od tega v Oplotnici 6 ter gornino, vinsko in žitno desetino.

V kartuzijskem oplotniškem – *Oplotniz* uradu je bilo **1565** v 18 krajih 149 družin na kmetijah in 16 dvorcih:

KRAJ	ŠTEVILO KMETIJ	ŠTEVILO DVORCEV
Čadram	10	4
Dobriška vas	6	
Kebelj	6	
Lačna gora	4	
Malahorna	3	
Markečica	12	
Modrič	6	
Oplotnica–Opplotniz	32	12
Osredek	4	
Prihova	4	
Radkovec	2	
Straža	5	
Strtenik	2	
Zafošt	2	
Zgornja Ložnica	16	
Zlakova	5	
Zlogona gora	3	
Zreče	14	

V mnogih teh krajih so živele tudi podložne družine drugih gospodstev.

V škodo žičke kartuzije si je štatemberški Ferenc Tahy **1566** protipravno lastil ribolovno pravico v zgornji Oplotniščici.

V oplotniškem dvoru je živel **1569** kartuzijski oskrbnik urada Janez Pierkher. Obveznosti do kartuzije ni izpolnjeval, na podložnike je močno pritiskal v svojo korist. Pritožili so se tudi zaradi novih večjih merskih posod in se upirali voziti zbrano žito v Maribor.

V letih **1579–1589** je imel oplotniški urad v zakupu Italijan Oton Scazuola, vrhovni upravitelj žičke in jurkloštrske (Jurklošter vzhodno od Zidanega Mosta) kartuzije.

Spor s Tahyjem za ribolovne pravice se **14. februarja 1586** še ni končal.

Pred **1589** je Scazuola oddajal v zakup oplotniški dvor s kaščo in kletjo. Zaporedoma so bili zakupniki: Burckhman, Žiga Lindeški, graški (Gradec – Graz) trgovec Jurij Michalič, Šweinzer. Pri Oplotnici se je nabralo letno desetinskih žit: pšenice 5510,4 litra, rži 4723,2 litra in ovs 3936 litrov, gornine 6400 litrov. Ribnik v uradu je bil opuščen.

Urbar oplotniškega urada je imel **1589** pri sebi bivši zakupnik Wolf Paradeiser.

Pred 1595 je Janez Krstnik Conti posojal denar posestniku žičke kartuzije. Zato je imel v zastavi tudi oplotniški dvor z zemljišči in dobival tod tudi dohodke Griebingerjeve ustanove.

Od 1. novembra 1604 do konca leta 1605 je kartuzija prodajala vino tudi oplotniškemu županu in kupila v Oplotnici 4 pare mlinskih kamnov.

Dne 16. avgusta 1606 sta kartuzija in Conti, posestnik dvora Hebenstreita pri Konjicah, sklenila pogodbo o oplotniškem uradu. Conti je obdržal dohodke Griebingerjeve ustanove. V letu 1606 je še dobival oplotniško žitno in vinsko desetino, seno in pridelke. Do Jurjevega 1607 je še imel tu pravico koriščenja vrta, stanovanja in hleva, do trgatve tudi kleti. Ostali so mu vinski čebri in motike. Samostan se je zavezal izplačati Contiju 2000 dolžnih goldinarjev in posebno nagrado 20 zlatnikov in štrtinjak vina. Ob kartuzijskem prevzemu urada naj bi samostan dobil tudi vinsko posodo in kladivo z nakovalom iz oplotniške kovačije.

Med 28. julijem 1604 in 10. majem 1611 so že pisali drugo najzgodnejšo ohranjeno krstno knjigo v štajerski Sloveniji v konjiškem župnišču.

Med 13. avgustom 1604 in 11. aprilom 1611 so prinašali nekaj dojenk in dojenčkov tudi iz Oplotnice v jurijevo konjiško župnijsko cerkev.

Seznam krščenih, boter in botrov

STARŠI	KRŠČENO POTOMSTVO	MESEC IN LETO KRSTA
Jakob Magdalena Wergles	Marina	Avgust 1608
Jakob Magdalena Bergles	Matija	Januar 1611
Gregor Zimerman - tu Urša X	n (nezakonska) Urša	Avgust 1609
Janez Dvoršek - tu Jera X	n Janez	Junij 1610
Janez Agnes (=Neža) Fabri (Kovač)	Martin	November 1610
Gregor Marjeta Cangler (Kangler)	Ahac	Junij 1610
Janez Marjeta Kodrič	Jurij	April 1609
Ahac Liza Corozič (Korošič)	Jakob	Julij 1609
Blaž Marjeta Korošec	Luka v trgu – opido Oplotniz	4. oktober 1608
Lovrenc Liza X	Marina	Avgust 1608
Boštjan Katra Mluha	Urša	September 1607
Lovrenc Liza Naumesh	Jera	Marec 1605
Jurij Zofija Prashitsh	Janez v trgu – opido Oplotniz	Junij 1608
Jurij Zofija Prashitsh	Jurij	April 1611
Simon Marjeta Repar	Boštjan	Januar 1605
Simon Marjeta Repar	Marija	Januar 1607
Simon Marjeta Repar	Simon	November 1609
pri Rosenpergeri hlapec Boštjan in X mati	n Matija	Februar 1607
Štefan Lucija X	X dete	Avgust 1604
Jernej Jera Trogel	Marjeta	Maj 1609
Jurij Zofija Wailand	Marjeta	Marec 1608
SKUPAJ:		21 krstov

BOTRE IN BOTRI	MESEC IN LETO
Juri Weissiwoll	Junij 1610
Jurij Wasiuol	Junij 1610
Juri Bosibol	September 1610
Jurij Basibol	Januar 1611
Jakob Wergles (=Brglez)	Junij 1608
Jakobova žena Magdalena	Avgust 1609
Jurij X	Avgust 1608
Lukova žena Kangler	Marec 1605
hči Cangler	Marec 1608
hči Maria Candler	Julij 1609
Marko Klek	Junij 1608
Janez Kodrič	December 1608 in junij 1610
Jurij Kominshek	Januar 1607 in april 1611
žena Komenšek	September 1607 in 1610
Jurijev Martin Komenšek	Oktober 1608
Štefan Kosmač	Februar 1605
Liza X	Februar 1605
Juri Preshizek	Maj 1609
Urban Roshperger	Avgust 1609
SKUPAJ:	5 boter in 10 botrov

LITERATURA

- Jože Koropec, Svet okoli Slovenske Bistrice do leta 1700, Zbornik občine Slovenska Bistrica I, 1982, 91–161
- Pavle Blaznik Historična topografija Slovenije II, Slovenska Štajerska in jugoslovanski del Koroške do leta 1500, Maribor 1986–1989
- Jože Mlinarič Kartuzija Žiče in Jurklošter, Maribor 1991
- Jože Koropec Svetna zemljiška gospostva na Konjiškem do 1606, Konjiško 1146–1996, Slovenske Konjice 1996, 98–164
- Jože Mlinarič Žički kartuzijani in njihovi odnosi s konjiškimi gospodi, s konjiško župnijo in konjiškimi tržani, Konjiško 1146–1996, Slovenske Konjice 1996, 165–187

ZUSAMMENFASSUNG

Oplotnica 1182-1611

Der Ort Oplotnica am Oplotnica-Bach, nordöstlich der Stadt Slovenske Konjice [Gonobitz] gelegen, existierte schon vor der ersten Erwähnung im Jahre 1182. Schon sehr früh nahmen hier die Kartause Žiže [Seitz] und auch der Grundherr von Gonobitz Einfluß. Im Jahre 1206 gab es das Dorf Oplotnica bereits, im Jahre 1213 lebte hier auch ein Ritter (am Hof).

Durch die Verwandtschaft der Herren von Gonobitz mit jenen von Wildhaus [Viltuš] kam ein Verwalter von Limbuš [Lembach] in den Ort Oplotnica und in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhundert auch ein Jude aus Marburg. Im Ort selbst befand sich dann der Hof des Verwalters.

Im Jahre 1527 gab es in dem großen zur Kartause Seitz gehörenden Amt Oplotnica zahlreiche Untertanenfamilien mit Familiennamen wie Repnik, Supan, Šmid, Šušter und Veber. Im Jahre 1564 lebten innerhalb des Amtes Oplotnica in 18 Ortschaften 149 Untertanen der Kartause. In der Mitte des 16. Jahrhunderts wurde viel Weinbau betrieben.

Im letzten Drittel des 16. Jahrhunderts verschärfte sich das Verhältnis zwischen dem Verwalter und den Untertanen, gleichzeitig aber auch zwischen der Kartause und anderen Grundherren. Die Vergabe des Amtes als Pfand (für Anleihen) oder in Pacht schadete der Kartause ebenso wie dem Ort Oplotnica nachhaltig.

Das zweitälteste erhaltene Taufbuch in der slowenischen Steiermark - in der Pfarre Gonobitz - führt für die Jahre 1604-1611 Getaufte und Paten auch für den Ort, das Dorf und den Markt Oplotnica an.

BOŽO OTOREPEC

KAMNIŠKI ŠOLMOŠTER ULRİK (1296-1312)

Med prebivalci srednjeveškega Kamnika je zanimiva osebnost duhovnik in učitelj v Kamniku, po imenu Ulrik. V ohranjenih in znanih zgodovinskih virih se prvič omenja leta 1296, ko se v notarski knjigi notarja Rainerja omenja kot "dominus Vdorlicus scolasticus de Stayn, vicearchidiaconus Carniole", ko je bil nekemu čedajskemu trgovcu dolžan za zeleno sukno dve marki in 24 denarjev; te je obljubil plačati do praznika sv. Martina.¹ Naslednje leto 1297 se v listini, izdani v Ljubljani, ki so jo izdali kranjski vicedom Henrik Lavan, Viljem s Črnelega ter "Volreich schuelmaister von Stein und pharrer von Goeriach", omenja kot potrjevalec pravilnosti prepisa listine Otona s Planine za samostan v Gornjem gradu. Na tej listini, ki se danes hrani v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani, je obešen edini ohranjeni pečat tega "šolmostra" Ulrika. Pečat je koničasto-ovalen, velikosti 28x46 mm. Napis na njem se glasi: + S. VLRICI D(E) STEIN PLEBANI D(E) GORIACO. Sredi pečatne ploskve je upodobljen izstavitelj, sedeč na nekakšni klopi s koničasto kapo na glavi, ki v rokah drži odprto knjigo.² Ta njegova podoba učitelja s knjigo v roki je ena od najstarejših takih upodobitev na Slovenskem. Iz napisa izvemo, da je bil Ulrik tudi župnik v Gorjah. V listini iz 1299, s katero je Oton Planinski podelil loškemu meščanu Petru, imenovanem Srebrna vreča (Silbersach), hubo v Šenčurju, se kot priča omenja "dominus Vlricus plebanus sancti Georgii" kar je lahko tudi omenjeni Ulrik,³ saj je v Gorjah cerkev posvečena sv. Juriju, vendar tega ni mogoče dokazati, a je tudi malo verjetno, saj se isto leto 1299 omenja kot priča v listini Henrika iz Krnosa za nekega kamniškega meščana "dominus Ulricus sacerdos de Stein", kar je verjetno omenjeni Ulrik.⁴ Kot priča se Ulrik omenja tudi leta 1303, ko je gornjegrajski samostan kupil neko posest v Gornjem gradu, med pričami pa se omenja tudi "Wlreich pharrer zu Goeryach".⁵ Leta 1305 je bilo pismo oglejskega patriarha naslovljeno na Ulrika, župnika v Vodicach, vicearhidiona Kranjske in (Slovenske) Marke.⁶ Vendar je bila listina iz 1306 pečatena tudi s pečatom priče Ulrika "plebani Goryaci", a je pečat danes odpadel.⁷ Teden dni kasneje je listino Gregorja iz Kamnika za gornjegrajski samostan spet kot priča pečatil "dominus Ulricus plebanus Goryaci", a je tudi na tej listini njegov pečat odpadel.⁸ Samo fragment je ostal od njegovega pečata na listini iz aprila 1306, ko se omenja kot "her Wolreich der pharrer von Goryach", ko je od njegovega pečata ostal le fragment.⁹ Ali je "Ulreich der techaent datz Khrain unt an der March" iz listine ljubljanskih meščanov iz 1307 identičen z

¹ B. Oturepec, Gradivo za slovensko zgodovino v arhivih in bibliotekah Vidma (Udine) 1270-1405, Ljubljana 1995, str. 57, št. 192.

² List. 1297, julij 4. Ljubljana, Nadškof. arhiv v Ljubljani.

³ List. 1299, maj 9. Smlednik v Drž. arhivu na Dunaju, reg. Mon. hist. duc. Carinthiae VI, št. 437.

⁴ List. 1299, december 24. Kamnik, obj. ravno tam št. 452.

⁵ List. 1303, marec 12. Kamnik v Nadškof. arh. v Ljubljani.

⁶ List. 1305, januar 15. Videm, odj. Oturepec, n.n.m, str. 64, št. 236.

⁷ List. 1306, februar 2. Kamnik, v Nadškof. arh. v Ljubljani.

⁸ List. 1306, februar 8. Kamnik, v Nadškof. arh. v Ljubljani.

⁹ List. 1306, april 20. v Nadškof. arh. v Ljubljani.

našim Ulrikom, ni mogoče ugotoviti.¹⁰ Pač pa gre brez dvoma za Ulrika v listini iz decembra 1307, ko so trije plemiči s Črnelega podarili samostanu v Gornjem gradu jurisdikcijo nad desetino v Motniku, ko se omenja kot "dominus Ulricus plebanus Goriaci scolasticus Stainensis".¹¹ Od njegovega pečata je ostal le pergamentni trak. Malo več pove o njem listina patriarha Otobona iz 1311. Ta je faro v Kamniku po smrti grofa Henrika von Werdenburga 1311 podelil "magistro Ulrico de Stain, archidiacono suo in Carniola et Marchia" zaradi njegove zveste službe in "litterarum scientiam".¹² O tem imenovanju je obvestil vodiškega župnika Gregorja in kaplana Alarda v Kamniku.¹³ Isto leto 1311 se omenja kot priča v patriarhovi listini za gornjegrajski samostan: "Ulrichus scolasticus in Stayn archidiaconus in Karniola et Marchia".¹⁴ V nemško pisani listini Nikolaja iz Gornjega grada za tamkajšnji samostan se spet kot priča omenja "her Wolreich der ercziagen ze Chrain unt ouf der March".¹⁵ Dva meseca kasneje se v listini duhovnika Tomaža kot priča navaja "her Wolreich der ercziagen pharrer ze Stain",¹⁶ ko je bil torej arhidiakon in župnik v Kamniku. To je tudi zadnja omemba tega kamniškega "šolmoštra", župnika in arhidiakona Kranjske in Marke, vsaj v ohranjenih in znanih virih.

V kasnejših virih se leta 1391 kot kamniški "šolmošter" omenja neki Friderik, ki je z ženo Nežo odkupil od kamniškega krojača Ulrika njegovo hišo, voštat in vrt med hišo mežnarja in špitalskim sadovnjakom pri farni cerkvi na Šutni (an dem Schützenpach) pred mestom Kamnikom.¹⁷ Sto let kasneje, leta 1481 se omenja, da je Jurij iz Škofje Loke, učitelj v Kamniku, vrnil cesarju Frideriku III. desetino pri Kranju.¹⁸ Dve leti kasneje je oglejski generalni vikar Peter zapovedal Juriju "sholari in Stayn", da plača neki dolg, toda ta verjetno ni bil učitelj, temveč le študent.¹⁹

ZUSAMMENFASSUNG

Ulrich, Schulmeister von Kamnik (Stein) (1296-1312)

Der Autor behandelt in dem Aufsatz einige Daten aus dem Leben des Schulmeisters Ulrich aus Stein, Priester an der dortigen Pfarrkirche. Sein Siegel an einer Urkunde aus dem Jahre 1297, welches den Ulrich als Schulmeister mit einem Buch in der Hand darstellt, ist erhalten geblieben. Ulrich war auch Archidiakon in Krain und auf der Windischen Mark, seit 1311 auch Pfarrer von Kamnik (Stein).

¹⁰ List. 1307, junij 13. Ljubljana, obj. Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, Ljubljana 1929, str. 68.

¹¹ List. 1307, december 15. Kamnik v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu št. 1711.

¹² List. 1311, marec 24., reg. Zahn, Beiträge, VII, 32.

¹³ List. 1311, marec 24., Nadškof. biblioteka v Vidmu, Mon. eccl. Aquil., fol. 83.

¹⁴ List. 1311, junij 21. Videm, v Štaj. deželnem arhivu v Gradcu.

¹⁵ List. 1312, marec 12. Kamnik, F. Schumi, AH II, str. 259, št. 61.

¹⁶ List. 1312, maj 16., nekoč v Drž. arh. na Dunaju, sedaj Arhiv Slovenije v Ljubljani, Rep. III.

¹⁷ List. 1391, april 30. v Nadškof. arh. v Ljubljani, reg. IMK VI, 133.

¹⁸ List. 1483, marec 1., obj. MHVK 17, 1862, p. 54.

¹⁹ List. 1483, marec 25., reg. Letopis Matice slovenske 1876, str. 136.

DUŠAN KOS

LEGENDA O ČAROBNEM PRSTANU IN SIJAJNA SMRT VILJEMA SVIBENSKEGA

14. marca 1293 je umrl Viljem II. Svibenski. Junak kranjskega plemstva s konca 13. stoletja. Legenda. Toda o tem govori le odlomek iz Otokarjeve avstrijske rimane kronike, ki je opisovala zlasti dogodke na Štajerskem in Avstriji v letih 1250-1309. Je torej sploh šlo za resnično vest ali zgolj za izmišljeno kronistovo epizodo. Tudi če bi bilo tako, pa je Viljemovo življenje, smrt¹ in poznejšo legendo vredno obširneje predstaviti, še posebej ker je bil eden njenih ciljev poslušalca opozoriti na temeljne vrednote viteštva oz. deželnega plemstva in obuditi moralno držo kot brezprizpogojno zvestobo gospodu, obenem pa pojasniti dogodke iz mlajšega časa za nazaj.

Avtor legende ali vsaj njen oblikovalec je bil razgledani in učeni vitez Otokar iz Gaala (*Geul*; ok. 1265-ok. 1320), z dvora blizu Knittelfelda na Štajerskem, iz rodu ministerialov Strettwegov. Otokar je bil o političnem dogajanju odlično obveščen, je pa nekatere dogodke prikrojil po svoje, saj ni bil politično nevtralen. Bil je ministerial Ota Liechtensteinskega, sina minezengerja Ulrika, in zato pristaš liechtensteinske, t. j. habsburške politike. Konec 13. stoletja je študiral v Bologni ter, v liechtensteinski službi ali sam, obredel precejšen del Evrope: leta 1304 se je udeležil vojne kralja Albrehta proti Čehom, leta 1313 je bil morda član poslanstva vojvode Friderika Lepega k aragonskemu kralju Jakobu, sam pa je obiskal tudi Italijo, Nizozemsko in zahodne predele Nemčije.² V delu kronike, ki ga je napisal po letu 1308 oz. 1312,³ je obširno opisal spore in vojno med koroškim vojvodo Majnhardom na eni ter grofom Ulrikom Vovbrškim, salzburškimi nadškofom in bavarskim vojvodo na drugi strani. Podrobno je opisal odločilno bitko med njimi, ki se je menda zgodila pri vasici Ruda (Ruden) pri Grebinju (Griffen) na Koroškem na omenjeni dan. V bitki naj bi imel glavno vlogo vihravi, izdajalski in končno skesani Viljem Svibenski, ki je umrl kljub posedovanju čarobnega prstana. Ozadje Viljemove katastrofe je Otokar opisal nenavadno podrobno, zlasti če upoštevamo, da po domicilu Svibenski niso bili štajerski, koroški ali avstrijski plemiči, ki so imeli v kroniki razumljivo visoko mesto. Bil je kranjski oz. savinjski vitez z za sodobnika tako nenavadnim življenjem, da se je zdelo Otokarju njegovo usodo opisati tudi vsega vajenemu plemiškemu občinstvu. In ne le to - Viljemovo smrt je predstavil kot opozorilo težnjam deželnega plemstva po samostojnosti. Viljemova smrt je kmalu po letu 1293 prerasla v legendo, pripovedko z nadnaravnimi elementi, lastnimi ljudskemu prepletanju realnega in bajeslovnega. Pripovedka je živela med plemstvom, zaradi vple-

¹ V članku "Pot na Avalon" (*Zgodovinski časopis* 51, 1997, str. 165-186) sem zgodbo že uporabil kot rdečo nit v okviru preučevanja dojetja in obravnavanja smrti znotraj srednjeveškega plemstva. Tu pa kronistovo zgodbo analiziram v smislu njene didaktičnosti in umestitve v politično in družbeno življenje kranjskega plemstva konec 13. stoletja.

² *Ottokars österreicheische Reimchronik* (izd. J. Seemüller v: *Monumenta Germaniae Historica, Deutsche Chroniken* V,1-2, München ponatis 1980; odslej cit.: MGH DC Ottokar), str. LXXXVIII sl. Prim. H. Dopsch, *Zwischen Dichtung und Politik. Herkunft und Umfeld Ulrichs von Liechtenstein* (v: *Ich - Ulrich von Liechtenstein. Literatur und Politik im Mittelalter, Akten der Akademie Friesach "Stadt und Kultur im Mittelalter"*, izd. F. V. Spechtler/B. Maier, Schriftenreihe der Akademie Friesach 5, Klagenfurt 1999), 54-55.

³ MGH DC Ottokar, LXXIX sl.

tenosti koroških Aufensteinov zlasti na Koroškem in bila kasneje prenašana v skopem izročilu le v kronikah. Po prepletu pravljичnosti, politične stvarnosti, strahu pred kaznijo, želji po prepričljivem pojasnjevanju dogodkov je celo presegla danes bolj znane legende o Erazmu Predjamskem, Kralju Matjažu ter Pegamu in Lambergarju, t. j. viteške legende s historičnim ozadjem. Viljemova zgodba je bila v resnici še bolj intrigantska, v 14. stoletju, ko so bila vilinska bitja še resnične osebe, pa je bila za poslušalca resnica. Zakon. Najprej pa nekaj o Viljemu, njegovi družini, politiki in družbenem okolju.

V zadnji četrtini 13. stoletja so Svibenski dosegli politični zenit. To je bil čas, ko je pri plemstvu končno prevladala zavest, da je čas vrednot in posnemanja življenja iz viteških romanov preteklost. Zlato viteško življenje v času Babenberžanov je ostalo le še spomin,⁴ plemstvo pa se je usmerilo v realnost - v varovanje starih pravic, v anarhično urejanje sporov v času interregnuma, v boj proti gospodarski krizi in propadu klasičnega fevdnega in podložniškega sistema. Velika pričakovanja Svibenskih so se usmerila v samostojnejše politično udejstvovanje. Tu pa jih je doletel opozorilni udarec. Ne dobesedno, saj je še v prvih desetletjih 14. stoletja kazalo, da so preveč drzne in nedomišljene odločitve pozabljene in brez posledic. Svibenske in bratrance s Planine pa so na domačem igrišču že prehitevali drugi, zlasti svobodni gospodje Žovneški, Wallseeji in Ptujski, na Kranjskem so se vzpenjali Turjaški, Čreteški, Galli, Gallenbergi.

Začetke prvih večjih težav gre povezovati z obdobjem, ko je načelovanje svibenski veji konec 70. let 13. stoletja prevzel po očetu Viljemu I. (umrl leta 1280) Viljem II. Težava je bila v tem, da se Viljem, tako kot oče, ni držal stare strategije rodbine, ki ni predvidevala (odkritih) soočenj z deželnim knezom. Poleg tega je pri večanju svibenskega ozemlja na račun sosednih gospodov deloval preveč agresivno. Viljem je bil politično dejaven že za časa življenja svojega očeta. Glavno vlogo je imel že pri reševanju očetove usode, ki je zaradi vodenja upora proti kralju Otokarju moral leta 1270 v eksil na Ogrsko. Do leta 1276 sta očeta zaradi nemilosti pri Otokarju v javnosti zastopala sinova Ulrik II. in Viljem II. Zlasti drugi je bil po značaju skoraj enak očetu. Viljem I. je imel še eno hčerko - Alhajdo, ki je bila poročena s Friderikom s Kraiga, ta pa je bil dejaven tudi na Kranjskem.⁵ Kraiško sorodstvo je Viljema II. in Ulrika II. še tesneje povežalo s koroškim plemstvom spanheimske ministerialne proveniencie. S svakovo pomočjo sta brata ohranila stike s kranjskimi spanheimskimi vitezi, s katerimi sta v naslednjih desetletjih - vse do leta 1293 - delovala v prid lastnih koristi. Obenem ju je Friderik vključil v zaupni krog novega koroškega in kranjskega gospoda, grofa Majnharda Tirolsko-Goriškega.

Težave s politično orientacijo je imel Viljem II. že z zmagovalcem nad Otokarjem, kraljem Rudolfom I. Tako kot drugi plemiči, ki so v zadnjo četrtino 70. let 13. stoletja vstopili pod vplivom starejše politične tradicije, je menil, da bo življenje takšno kot prej: plemstvo bo nastopalo vedno bolj neodvisno od deželnega kneza, samo bo bdelo nad doseženimi pravicami in držalo kneza v precepu pri odločitvah. V tem so se tragično motili. Glavni problem plemičev Viljemovega kroga sta v 80. letih 13. stoletja postala koroški vojvoda Majnhard in Rudolfov sin vojvoda Albreht. Centralizirana vladavina tirolsko-goriških grofov (Majnhardincev) s središčem na tirolskem dvoru in v tamkajšnji pisarni, moderno organizirani z notarji na čelu, je bila plemstvu nenaklonjena in bližja

⁴ H. Dopsch, *Österreichische Geschichte 1122-1278. Die Länder und das Reich. Ostalpenraum im Hochmittelalter* (s K. Brunnerjem in M. Weltinom, izd. H. Wolfram, Wien 1999, odslej cit.: Dopsch, *Geschichte*), 27-28.

⁵ B. Otorepec, *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku (I-X, Ljubljana, 1956-1968, odslej cit.: GZL)*, VII/14. Prim. E. Melly, *Beitraege zur Siegelkunde des Mittelalters I* (Wien 1846), 240.

meščanstvu. To se je navzven kazalo v podeljevanju oblasti in uprave sodnikom ter celo v odvzemanju starih dvornih (titularnih) uradov plemstvu in podeljevanju familiarom. Ker se plemstvo ni držalo ožjih geografskih območij - celo kot deželani večih dežel so bili naklonjeni političnemu delovanju daleč zunaj domicilnih dežel - je ekonomsko prednost prepustilo meščanstvu. In prav z majnhardinsko oblastjo opazamo intenzivnejše poslovanje ljubljanskih, kamniških in kostanjeviških meščanov. Modernejši upravni modeli so s severnoitalijanskimi oz. južnotirolskimi uradniki, trgovci in vitezi prinašali še več zahodnih gospodarskih in družbenih vzorcev. Vpliv italijanskega gospodarskega praktikuma, ki je bil na Kranjskem pravzaprav vedno v ospredju zaradi cerkvene in (formalne) posvetne podrejenosti Ogleju ter zaradi kroženja italijanskih klerikov na kranjskih župnijah, zaradi trgovine med severno Italijo in ogrskimi deželami itd., se je potrjeval še daleč v novi vek tudi drugače: novčne zakladne najdbe kažejo na izrazito prevlado denarja iz raznih italijanskih kovnic vse do 14. stoletja, celo do 17. stoletja pa sta se na Kranjskem prepletala avstrijski in beneški denarni sistem.⁶ Svibenski in kranjski somišljeniki so se počutili vedno bolj odrinjene od vzvodov deželne oblasti, kar je pri značajsko tako ekstroventiranih osebah, kot je bil Viljem II., moralo pripeljati v konflikte. Pravih rešitev pa plemstvo ni več našlo: kot družbena elita zunaj klasičnih stanovskih institucij, ki pa so ok. 1300 šele nastajale, še ni uspelo doseči solidarne enotnosti, celo v usodnih vprašanjih ne. Gibalo se je med zakoni, pravili in običaji ter se nenehno soočalo z lastnimi problemi glede kontinuitete prenosa moči in privilegijev na naslednje generacije. Šlo pa je predvsem za nematerialno dediščino, t. j. ugled, posredništvo, vojaški pomen, medtem ko je ekonomska moč še naprej temeljila na tezavriranem, mrtvem kapitalu v zemljiški posesti. Z njo pa se v dinamičnem svetu ni dalo pomagati drugače kot jo prodajati, le redkim jo je uspevalo preusmeriti v dobičkanosen posel.

Prvi veliki Viljemov spor po smrti kralja Přemysla Otokarja II. leta 1278 je bil s krškim škofom. Ta je bil eden najtesnejših zaupnikov kralja Rudolfa, ter je želel spet vzpostaviti oblast nad škofijskimi posestmi, ki jih je njegova škofija izgubila v času Otokarjeve oblasti in Interregnuma. Kralj Rudolf je moral takoj po zmagi poplačati glavne zaveznike, tudi na račun deželnega plemstva, ki je postalo njegova žrtev zaradi dejanj proti cerkvenim gospodom in uspešne Rudolfove akcije, s katero je sinovom zagotovil fevde cerkvenih gospodov. Plemiško nasprotovanje Rudolfovi obnovi starega reda je doseglo vrh oktobra 1279, ko je moral kralj sklicati koroško in kranjsko plemstvo na posvetovanje.⁷ Ker so bili prestopki Viljema II. hudi, se je moral dogovoriti z nominalnim gospodarjem, vojvodo Albrehtom. Albreht je leta 1279 ob podelitvi Kranjske grofu Majnhardu v zastavo formalno obdržal pravice tudi nad območjem Svibnega in sosednjega Žebnika ter še nad nekaterimi savinjskimi gradovi, patronati, odvetništvu ter nad celotno spanheimsko dediščino. V resnici je večina pravic kmalu prišla pod vpliv grofa oz. vojvode Majnharda.⁸ Nekajmesečno izobčenje je Viljem izko-

⁶ P. Kos, Denarnišтво na prostoru današnje Slovenije v času od 12. do 14. stoletja (stanje raziskav). Zgodovinski časopis 48 (1994), 312-316; S. Vilfan, Temelji in razvoj denarnih sistemov v slovenskih deželah do 17. stoletja. Zgodovinski časopis 40 (1986), 397 sl.; C. Haidacher, Die Verwaltungsorganisation Meinhard II. und seine Nachfolger (v: Eines Fürsten Traum. Meinhard II. - Das Werden Tirols, Tiroler Landesausstellung 1995, Schloss Tirol - Stift Stams, Tirol-Innsbruck 1995), 113-117.

⁷ H. Wiessner, Monumenta historica ducatus Carinthiae 5 (Klagenfurt 1956, 6: Klagenfurt 1958, 7: Klagenfurt 1961, 8: Klagenfurt 1963, odslej cit.: MDC), št. 404. Dopsch, Geschichte, 477.

⁸ L. Hauptmann, Entstehung und Entwicklung Krains (Erläuterungen zum historischen Atlas der österreichischen Alpenländer, I/4, Wien 1929), 432-433; A. Dopsch, Die Kärnten-Krainer Frage und die Territorialpolitik der ersten Habsburger in Österreich. Archiv für Österreichische Geschichte 87 (1899), odslej cit.: Dopsch, Frage, 57 sl.

riščal, ko je plenil cerkvena, zvečine freisinška posestva na Dolenjskem. V začetku leta 1284 se je odločil pomiriti z božjimi zastopniki in posvetno oblastjo. 8. maja 1284 je na Dunaju pred vojvodo Albrehtom sprejel njegovo milost in se podredil diktatu. Priznal je popolno Albrehtovo oblast in podsodnost njegovim sodiščem na Štajerskem in obljubil, da brez dovoljenja v naslednjem letu ne bo prestopil meja Kranjske in Štajerske. V nasprotnem primeru bi vse njegovo premoženje pripadlo deželnemu knezu.⁹ Viljem je kot eden zadnjih upornikov postal na pergamentu lojalen deželnemu knezu, s tem pa tudi novemu redu. Albrehtova milost mu je nalagala poravnavo sporov z vsemi žrtvami. V bistvu pa je šlo za priznavo deželnoknežje sodne in teritorialne oblasti Albrehta kot dediča Babenberžanov na Savinjskem in njihove ohlapne oblasti nad Svibenčani kot formalnimi ministeriali.¹⁰ Zato se Viljem ni šel pokorit grofu Majnhardu, pač pa le Albrehtu. Temu dejanju je septembra 1284 sledila še poravnava s salzburškim nadškofom. Tedaj se je poleg Viljema v Brežicah poravnal z nadškofom Rudolfom, istočasno kraljevim dvornim kanclerjem, tudi bratranec Henrik IV., ki je moral obljubiti, da bodo Viljem in še nekateri nasilneži prišli v ponovno milost vojvode Albrehta. Dolgotrajna fajda med štajerskimi plemiči - mnogi so bili sorodniki Svibenskih (Liechtensteinski, Svibensko-Planinski, Wildonski, Kranichberški) - in salzburškim nadškofom ter krškim škofom, je bila končana.¹¹ Novembra istega leta se je Viljem s posredovanjem vojvode Albrehta na Dunaju poravnal še s freisinškim škofom Emichom zaradi nasilništva do freisinške posesti na Dolenjskem.¹²

S ponovnim sprejemom v krščansko in deželno občestvo se je za Viljema II. začelo novo obdobje. Toda ambicij ni povezal s štajerskim deželnim knezom, saj Viljem vojvodi Albrehtu ni mogel oprostiti dunajskega ponižanja leta 1284 in je pozabil na obljube, pač pa z novim (zastavnim) gospodom Kranjske in Savinjske grofije (Slovenske Marke), grofom Majnhardom Tirolsko-Goriškim. Še bolj usodno se je kasneje njegovo življenje zapletlo z vovbrškim grofom Ulrikom, tedaj še lojalnim Majnhardovim zaveznikom na Koroškem. Majnhard je videl v Viljemu po letu 1286, ko je postal koroški vojvoda, osebo, ki bo znala obračunavati z nelojalnim plemstvom in privrženci Habsburžanov na Kranjskem. Tako je bil avgusta 1288 Viljem z bratom Ulrikom v Ljubljani priča Majnhardovi potrditvi nekega koroškega fevda grofu Ulriku Vovbrškemu.¹³ Na istem mestu so bili skupaj skoraj vsi protagonisti legende o Viljemovem prstanu, vključno s Henrikom Toldom.

Po avgustu 1288 se je sled za Viljemom v listinah izgubila vse do Otokarjeve kronikalne epizode za leto 1293. Poskušajmo rekonstruirati ozadje Viljemovega odklona od Majnharda in usodne napake. Sam je bil že pred letom 1288 eden najzvestejših članov Majnhardovega dvora in je nekaj let živel pri njem na gradu Tirol. To potrjujejo besede kronista Otokarja, da naj bi imel Majnhard Viljema *rad kot lastnega otroka*, čeprav je želel s tem predvsem podkrepiti nesprejemljivost Viljemove verolomnosti leta 1293.¹⁴ V tistem času je gospostvo Svibno upravljal brat Ulrik II., ki se je začel zple-

⁹ F. von Krones, *Urkunden zur Geschichte des Landesfürstenthums, der Verwaltung und des Ständewesens der Steiermark von 1283-1411* (Veröffentlichungen der Historischen Landes-Comission für Steiermark IX, Graz 1899, odslej cit.: Krones, Verwaltung), št. 14.

¹⁰ Dopsch, *Frage*, 82-87.

¹¹ F. Martin, *Die Regesten der Erzbischöfe und des Domkapitels von Salzburg 1* (Salzburg 1928), št. 1128.

¹² J. Zahn, *Codex diplomaticus Austriaco-Frisigensis* (Fontes rerum Austriacarum II 31, Wien 1870, odslej cit.: Zahn 31), št. 385, 387. Prim. Krones, Verwaltung, št. 14 in Weigl 1991, 53.

¹³ GZL IX/7.

¹⁴ MGH DC Ottokar, vrstici 61835-61836.

tati z Vovbržani. Leta 1270 je dohodke sosednjega laškega gospostva kot odpravnino za odpoved zahtevam po Štajerski skupaj z možem grofom Ulrikom Vovbrškim prejela v zastavo Agnes, pranečakinja štajerskega vojvode Friderika II. in vdova po vojvodi Ulriku III. Spanheimskem. Zastavo je leta 1279 potrdil kralj Rudolf, nenazadnje zaradi grofove podpore, in ji za odškodnino namenil 6000 mark srebra. Za nadomestilo sta Agnes in grof Ulrik obdržala dohodke iz Laškega, štiri pripadajoče gradove, a brez vitezov; salzburški nadškof pa jima je podelil več fevdov, ki sta jih imela dotlej sinova kralja Rudolfa. Vovbrški grof je bil z laškim gospostvom neposredni sosed Svibenskih vse do leta 1287, ko je Albreht rešil zastavščino.¹⁵ Grof Ulrik je začel Svibenske pritegovati v svojo družbo že leta 1279, ko so Svibenski ravno spet prišli v milost deželnega kneza. Tudi v Vovbržanovi intrigantski naravi smemo iskati enega od razlogov za upiranje Svibenskih deželnemu knezu. Vovbržanova igra proti vojvodi Majnhardu je bila prikrita in tempirana na daljši rok. Kakorkoli, medtem ko je Viljem II. zaradi izobčenja do leta 1284 nato pa zaradi pripadnosti Majnhardovemu dvoru živel zunaj Kranjske, je brat Ulrik II. podlegal čarom Vovbržana. Grof Ulrik se je z Ulrikom II. srečal najkasneje septembra 1279 v Gradcu, ko je kralj Rudolf poravnaval brate Lemberške s krškim škofom Janezom.¹⁶ Februarja 1282 je bil Ulrik II. z grofom v Jurklostru, kjer je ta potrdil tamkajšnjemu samostanu svojo darovnico iz leta 1278.¹⁷ Nekaj dni zatem je v Laškem skupaj z vovbrškimi vitezi in laško duhovščino sodeloval pri grofovem nakupu gradiča Ekenštajn v Šaleški dolini od koroških Kraigov, s katerimi je bil Svibenčan v svaštvu.¹⁸ Februarja 1283 je bil v koroškem Špitalu eden od porokov grofu Ulriku, ko je ta obljubil grofu Albertu Goriškemu dati svojo hčer grofovemu sinu. Poroki za nevestino doto in poroko so bili le najuglednejši vovbrški sorodniki in zavezniki: grof Friderik Ortenburški, Oto Emmerberški, Oto z Weißenegga in seveda Ulrik II. Svibenski.¹⁹ Ulrikov aktiven nastop pri tako pomembnem vovbrškem družinskem dejanju je pomenil, da je bil v tistem času nedvomno odličen vovbrški zaveznik. Tudi v naslednjih dveh listinah, kjer se je omenjal, je šlo za pričanje pri dejanjih Vovbržanov: marca 1285 pri gradu Greifenburgu ob podeljevanju fevdov grofa Valterja Sternberškega (Vovbrškega) in v prisotnosti bratov grofov Alberta Goriškega in Majnharda Tirolsko-Goriškega in njunih vitezov ter maja 1288 na Ptuju, ko je Ulrikov sorodnik Friderik Ptujski obljubil grofu Ulriku vrnitev fevdov in odvetščine v Gornjem Gradu.²⁰ Ni pa ga bilo zraven le julija 1286, ko se je grof Ulrik sporazumel z vojvodo Albrehtom glede gradu Žebnik, ki je še kako zadeval sosede Svibenske.²¹

Še pred letom 1290 pa se je Ulrik odpovedal mentorstvu grofa Ulrika. Deloma, ker je grof leta 1287 izgubil Laško in se Ulrik ni več nadejal aktivne grofove zaščite, deloma

¹⁵ MDC 5, št. 406, 407; MDC 6, št. 57. H. Pirchegger, Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gültten, Städte und Märkte (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 10, München 1963), 246; D. Kos, Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja (Zbirka ZRC 1, Ljubljana 1994, odslej cit.: Kos, Grad), 67, 78; H. Dopsch, Die Grafen von Heunburg. Carinthia I 160 (1970), odslej cit.: Dopsch, Heunburg, 328; C. Fräss-Ehrfeld, Geschichte Kärntens. Band 1: Das Mittelalter (Klagenfurt 1984), 338; A. Dimitz, Geschichte Krains von der ältesten Zeit auf das Jahr 1813, 1 (Laibach 1874), 204.

¹⁶ MDC 5, št. 399.

¹⁷ MDC 5, št. 507.

¹⁸ MDC 5, št. 510. Dopsch, Heunburg, 330.

¹⁹ MDC 5, št. 539.

²⁰ MDC 5, št. 630; MDC 6, št. 100.

²¹ MDC 6, št. 19.

pa morda zaradi spregledanja Vovbržanovih intrig do vojvode Majnharda. Prelom se je zgodil morda kmalu po avgustu 1288, ko se je Ulrik še v Vovbržanovem spremstvu v Ljubljani srečal z bratom Viljemom II., ki je prišel tja v spremstvu vojvode Majnharda. Morda ga je prav tam Viljem prepričal, naj zapusti nevarnega grofa. Toda okoli leta 1290 so pri Viljemu začeli naraščati dvomi o svojem gospodu, vojvodi Majnhardu. Njegovo kasnejše ravnanje je bilo za rodbino mnogo usodnejše kot avanturizem vseh prednikov skupaj. Osebna Viljemova katastrofa se je, patetično zapisano, dvigovala izza obzorja gradu Grebinj.

Konec 80. let je mineval v znamenju spopadov vojvode Albrehta z Ogrri in s salzburškim nadškofom. Vojvoda je februarja 1289 zasedel in opustošil glavno salzburško oporišče na Koroškem mesto Breže.²² Po smrti kralja Rudolfa (15. VII. 1291) so prišli Habsburžani v spor z novim kraljem Adolfom Nassauskim, zvezo švicarskih mest, bavarskimi vojvodami in češkim kraljem Vencljem II. Konec istega leta se je grof Ulrik Vovbrški postavil na čelo štajersko-koroških upornikov, ki so zahtevali spoštovanje pravic, doseženih med Interregnumom in zamenjavo Albrehtovega strogega glavarja admontskega opata Henrika. Grof Ulrik je zase zahteval še pravice, ki naj bi mu šle kot možu Agnes. Po kasnejšem Ulrikovem zatrjevanju ga je le nadlegovanje Albrehtovih "uradnikov" - zlasti Konrada Aufensteinskega, ki so mu celo odvzeli dedno odvetništvo nad samostanom v Gornjem Gradu, prisililo v upor proti vojvodi Majnhardu in organiziranje protihabsburške in protimajnhardinske zveze. V resnici je odnos z obema vojvodoma zaostрил kmalu po letu 1286, ko je Majnhard postal koroški deželni knez z vsemi ekskluzivnimi pravicami, kar je grofa Ulrika, ki se je imel po izvoru za enakovrednega vojvodi, spravljalo v jezo.²³

Okoli leta 1291 se je zaostрил tudi zunanjepolitični položaj vojvode Majnharda. Že v 80. letih je bil nenehno v sporu s cerkveno oblastjo, saj so cerkveni knezi dolgo preprečevali njegov povzdig v koroškega vojvodo, leta 1291 pa ga je zadelo izobčenje papeža Nikolaja IV. zaradi napadov na tridentinskega škofa. Salzburški nadškof, ki ga je prizadelo Majnhardovo in Albrehtovo prisvajanje salzburških fevdov, je izobčenje razglasil na sinodi v Salzburgu januarja 1292.²⁴ Nekateri vzhodnoalpski plemiči so menili, da je prišel čas obračuna s premočnim Majnhardom, tako kot z Albrehtom.²⁵ Izobčenje je namreč zahtevalo od vseh, da prekinejo kakršne koli stike in odnose z izobčenim in se mu upro. Seveda je bilo izvajanje takih ukrepov odvisno od izobčenčeve dejanske moči, ki pa je bila na Koroškem odvisna predvsem od lojalnosti tirolskih in zahodnokoroških vitezov Majnhardu. Še bolj je bilo to očitno na Kranjskem, kjer je tirolsko in koroško uradniško plemstvo še krotilo domače plemstvo, ki je bilo v celoti vzeto gospodarsko in statusno šibkejše od koroškega, sploh pa štajerskega.

1. januarja 1292 so si v štajerskem Deutschlandsbergu salzburški nadškof Konrad, grofje Ulrik Vovbrški, Ulrik Pfannberški in Valter Šternberški, gospodje Wildonski, Stubenberški, Rudolf z Roža in Friderik Weißeneški prisegli petletno medsebojno

²² MDC 6, št. 122, 139.

²³ MGH DC Ottokar, vrstice 63110 sl. A. Dopsch, Ein antihabsburgischer Fürstenbund im Jahre 1292. Mittheilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 22 (1901), odslej cit.: Dopsch, Fürstenbund), 610 sl.; Fräss-Ehrfeld, n. d., 351-352.

²⁴ K. Tangl, Die Grafen von Heunburg, II. Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen 25 (1860), 216 sl.; Fräss-Ehrfeld, n. d., 340 sl. MDC 6, št. 180, 205. Dopsch, Fürstenbund, 605-607.

²⁵ F. von Krones, Landesfürst, Behörden und Stände des Herzogthums Steier 1283-1411 (Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark, Historischen Landes-Commission für Steiermark, IV. Bd., I. Hf., Graz 1900, odslej cit.: Krones, Landesfürst), 145 sl.

pomoč za zaščito starih pravic in svoboščin dežele Štajerske. Vsi so obljubili zaščito salzburški Cerkvi in skupno nastopanje na pogajanjih z deželnim knezom.²⁶ Februarja so se začele odkrite sovražnosti, vojni spopadi so se razširili po vsej Koroški in Štajerski. Grof Ulrik je takoj zasedel grad Grebinj, ki je bil last bamberske škofije, in v njem organiziral glavni štab koroških upornikov.²⁷ Združene salzburške in bavarske čete, med njimi tudi enota grofa Ulrika, so v istem mesecu zasedle mesto Leoben na Štajerskem.²⁸ Vojvoda Albreht I. je na Štajerskem z uporniki opravil že konec marca istega leta, ko je v Brežah v prisotnosti vojvode Majnharda in mnogih koroških plemičev Štajercem potrdil vse privilegije kralja Rudolfa.²⁹ Skupna fronta Korošcev in Štajercev je razpadla. Kljub temu je bil na Koroškem vojvoda Majnhard še več kot eno leto v vojnem stanju, ki ga je še zapletlo vmešavanje češkega kralja Vencija II., pretendenta na dediščino pokojnega očeta kralja Otokarja II., in spodnjebavarskega vojvode Ota - prav tako hlepečega po Otokarjevi štajerski in gornjeavstrijski dediščini.³⁰ Tako je socialno-politični upor dela koroškega plemstva (p)ostal vzvod visoke politike.

Kranjsko plemstvo se kot celota v spopade do srede leta 1292 ni vpletalo, saj je v listinah in v Otokarjevih opisih bojov le tu in tam mogoče naleteti na posamezne Kranjce. Majnharda niso podpirali, odkrito nasprotovati pa se mu tudi niso upali. Po kronistih Otokarju in Janezu Vetrinjskem, ki ju je v 15. stoletju povzel Thomas Ebendorfer, kasneje pa tudi Hieronim Pez,³¹ je grof Ulrik zaradi pomanjkanja mož poslal k Viljemu Svibenskemu v Slovensko marko zvestega viteza Eberharda iz Šentpetra z nalogo pritegnitve Viljema in splošnega novačenja med domačim plemstvom. Menda naj bi imel Eberhard za to na razpolago 400 mark srebra. Alfonsu Dopschu je bila ta vest dvomljive vrednosti, toda ohranjena je listina iz julija 1292, ki govori o poročtvu spodnjebavarskega vojvode Ota za 200 mark srebra, ki jih je grof Ulrik v svojem in v imenu salzburškega nadškofa ter vojvode Ota obljubil kranjskim vitezom Hartwiku Falkenberškemu, Gerlohu Jeterbenškemu, Majnclinu Turjaškemu in Frideriku Krajškemu. Vse je k uporju dodatno navedla podpora oglejskega patriarha upornikom, čigar fevde so tudi posedovali.³² Omenjeni so bili eni od glavnih nasilnikov na Kranjskem. Še posebej radi so se znašali nad cerkvenimi gospostvi Turjačan, Jeterbenčan, Svibenčan in neki Ižanec, ki so bili okoli leta 1284 nasilni do patriarhovih pravic na gradu Vrbovec pri Mozirju.³³ Gerloh Jeterbenški je sam že več desetletij nadlegoval loško gospostvo freisinške škofije. S freisinškimi uradniki je bil še leta 1278 kot vitez goriških grofov v fajdi, a ne preveč uspešno, saj so ga ujeli. Nato se je umiril, bil celo občasno v škofovem spremstvu in septembra 1286 pri Gospe sveti skupaj s še nekatere Majnhardu zvestimi plemiči s Kranjske (Gall, Gallenberg) celo prisostvoval usto-

²⁶ MDC 6, št. 202. Dopsch, Fürstenbund, 612; Krones, Landesfürst, 148, 228-229.

²⁷ MGH DC Ottokar, vrstice 58068 sl. Dopsch, Hcunburg, 326; Fräss-Ehrfeld, n. d., 354-355.

²⁸ MGH DC Ottokar, vrstica 56652. Dopsch, Fürstenbund, 619 sl.

²⁹ MDC 6, št. 212. Tangl, n. d., 222 sl.; Dopsch, Fürstenbund, 604-605; Fräss-Ehrfeld, n. d., 355-356.

³⁰ Dopsch, Fürstenbund, 601-602, 608-609.

³¹ T. Ebendorfer, *Chronica Austriac* (izd. A. Lhotsky v: *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum Germanicarum* n. s. 13, ponatis München 1980), 218; H. Pez, *Scriptores rerum Austriacarum*, Tomus I (Lipsiae 1721), 372. Janez Vetrinjski te podrobnosti v svoji kroniki ni navedel, kar priča o drugačni pripovedni tradiciji (Iohannis abbatis Victoriensis liber certarum historiarum (izd. F. Schneider v: *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum* XXXVI, 2 TL, Hannover und Leipzig 1909, 1910), 314).

³² MGH DC Ottokar, vrstice 61780-61819; MDC 6, št. 225. Dopsch, Fürstenbund, 620-621.

³³ B. Otorepec, *Gradivo za slovensko zgodovino v arhivih in bibliotekah Vidma (Udine) 1270-1405* (Slovenska akademija znanosti in umetnosti: *Viri za zgodovino Slovencev* 14, Ljubljana 1995), št. 27.

ličanju Majnharda za koroškega vojvodo. V tistih letih je postal eden najuglednejših kranjskih plemičev in bil pogosto dejaven pri izrekanju razsodb. Vseskozi je ohranil stike z goriškimi grofi. Tako kot Majnclin Turjaški, ki je bil zaradi posedovanja Hmeljnika goriški vitez oz. ministerial.³⁴ Skupaj s Hartwikom Falkenberškim (1268-1292), s katerim je Gerloh npr. leta 1287 v Kamniku kot razsodnik končal fajdo med Konradom Gallom in Henrikom Helfenberškim,³⁵ je predstavljal trdno jedro "društva" bivših spanheimskih ministerialov, ki so do začetka 90. let še trpeli Majnhardovo oblast.

Viljem Svibenski se julija 1292 najbrž še ni odzval na prošnje koroških zarotnikov, saj bi bil skoraj gotovo omenjen v listini. Njegova rodbina je imela v teh dogodkih shizofreno vlogo. Ulrik II. se je že nekaj let prej umaknil iz političnih iger - morda je sploh zapustil Kranjsko. Viljem II. je nihal med vojvodo Majnhardom in grofom Ulrikom, mladi sin Rudolf I. pa je najbrž že težko čakal na bojno zabavo. Že pri ujetju Majnhardovega sina Ludvika, torej še pred domnevnim Viljemovim prihodom na Koroško, je na salzburško-bavarski strani menda sodeloval tudi Rudolf.³⁶ Člani planinske veje Svibenskih, zlasti Henrik IV. in Oto, se sploh niso želeli priključiti koroškim upornikom - konec koncev so bili Štajerci in zadovoljni z Albrehtovo pomiritvijo. Viljem je bil torej vsaj do poletja 1292 Majnhardov pristaš. Morda se je šele kasneje odzval novačenju vovbrškega grofa zaradi samovoljnih Majnhardovih poveljnikov, morda pa ga je k temu še dodatno navedlo vojvodovo izobčenje. Gotovo pa je jeziček na tehtnici premaknilo tudi prigovarjanje svaka Friderika s Kraiga in sestre Alhajde ter starih bojnih tovarišev, nanovačenih leta 1292. Historiograf Gerardus de Roo je v svojih analih habsburških vojn zapisal, da naj bi bil Viljem že eden od tistih najvidnejših zarotnikov proti vojvodi Albrehtu, ki so se leta 1291 zbrali pri Trebenseeju pri Tullnu in sklenili ubiti Albrehta in njegove Švabe ter s pomočjo salzburškega nadškofa, bavarskega vojvode in ogrskega kralja pripeljati češkega kralja. Med voditelji je omenil tudi Ota Weißeneškega in Ulrika Vovbrškega, ki pa ju je - tako kot Viljema - imel za Kranjca!³⁷ Prav to pa kaže, da je Roo pomešal osebe, ki jih je prebral iz ene od kronik ter je ta vest o Viljemovem zarotništvu že v letu 1291 najbrž brez trdnejših osnov.

Grof Ulrik je po Otokarjevih besedah julija 1292 zasedel in opleni glavno Majnhardovo oporišče mesto Šentvid na Koroškem, salzburški vicedom v Brežah Rudolf iz Fohnsdorfa pa je s pomočjo izdajalskih meščanov tam ujel Majnhardovega sina Ludvika.³⁸ S salzburškim nadškofom je avgusta uspel pritegniti k zaveznikom še oglejskega patriarha Rajmunda, nezadovoljnega z Majnhardovimi proticerkvenimi ukrepi na Kranjskem.³⁹ Jeseni 1292 se je začela vojna sreča spreminjati. Vojvode Albreht in Majnhard sta oblegala Breže in ga po izdaji požgala. Majnhard je poslal sina Ota na Koroško, da bi se maščeval za sramotno ujetega Ludvika. Oto je na gradu Freiberg sklical koroške deželane. Večino je ujel in jih nekaj dal usmrtiti.⁴⁰ Tisti uporniki, ki

³⁴ Kos, Grad, 23; P. Štih, Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem (Ljubljana 1994), 118-119. Prim. Zahn 31, št. 361, 373, 392, 402; MDC 6, št. 27; F. Komatar, Das Schlossarchiv in Auersperg. Mitteilungen des Musealvereines für Krain 18 (1905), št. 16, 17.

³⁵ Kos, Grad, 17; K. Kovač, Beiträge zur Geschichte Krains. Carniola 4 (1914), str. 173.

³⁶ A. Jaksch, Geschichte Kärntens bis 1335, II. (Klagenfurt 1929), 123-136.

³⁷ Gerardus de Roo, Annales rerum belli domique ab austriacis Habsburgicæ gentis principibus (Oeniponti 1592). Nemški prevod: Annales oder historische Chronick der durchleuchtigsten Fürsten und Herren, Erzherzogen zu Oesterreich habsburgischen Stammens (Augsburg 1621), 46.

³⁸ MGH DC Otokar, vrstice 60675 sl.; MDC 6, št. 228, 229. Fräss-Ehrfeld, n. d., 357.

³⁹ MDC 6, št. 230, 231.

⁴⁰ MGH DC Otokar, vrstice 57821 sl., 61105 sl. Fräss-Ehrfeld, n. d., 358.

niso nasedli Otovem pozivu, so še naprej plenili vojvodovo posest. V začetku leta 1293 je grof Ulrik spoznal, da je njegova stvar izgubljena. Februarja se je podredil vojvodi Albrehtu, mu prisegel zvestobo in upal, da je enega nasprotnika izločil iz boja. Marca so potekala skupna mirovna pogajanja med sprtima stranema. Toda oba vojvoda nista hotela v sporazum vključiti tudi vodij upora, grofov Vovbrških, Pfanberških in Friderika Stubenberškega, zato so pogajanja propadla.⁴¹

Po Otokarju se je grof Ulrik v pričakovanju odločilnega spopada v obupu obrnil za pomoč še na Svibenske, stare znance iz obdobja njegovega upravljanja Laškega v 70. in 80. letih. In Viljem ga je končno uslišal. Eksplicitno po kronistu Otokarju se je Viljem priključil stranki grofa Ulrika Vovbrškega iz maščevanja, ker ga je vojvoda Majnhard nekoč grobo užalil. Kako, ne pove. Če upoštevamo ta razlog, potem užaljenost morda ni temeljila le na osebni prizadetosti, pač pa je bila pogojena s posledicami Majnardovega načina vladanja na Koroškem in Kranjskem. Nekaj mlajši avtor "Avstrijske kronike 95 gospostev" je Viljemovo izdajo dobrega Majnharda komentiral le s suhimi besedami, da mu je bilo srebro pač ljubše.⁴²

Viljemovo verolomnost velja ocenjevati tudi v luči njegovega značaja, že prislovičnih menjav političnih strank, izobčenj in ponovnih milosti. Poleg tega je bil najbrž še vedno zagledan v ideale viteškega življenja in zaplete junakov iz viteških romanov. To so bile lastnosti, ki dodatno pojasnjujejo nekatera nasilniška ravnanja plemstva v srednjem veku in izrazitejšo nevrotičnost. Anton Trstenjak je ta odklon od "normalnosti" razkrival pri Slovencih sicer od 19. stoletja naprej, je pa bržkone veljala tudi prej. Nevrotičnost se je pri nekaterih Svibenskih kazala v pretirani občutljivosti, prepirljivosti, zamerljivosti, zavisti, pa tudi v depresivnosti in tenkovestnem izčrpavanju življenjskih moči. Pri takšnem pesimističnem generaliziranju je seveda treba biti previden.⁴³

O razlogih Viljemove verolomnosti se velja razgledati tudi onkraj pisnih virov. V primarnih historičnih virih podatkov o obnašanju in motivih ljudi pri konkretnih dejanjih zvečine nimamo. Takih podatkov ne poznajo prevladujoče listine, urbarji, sezname ipd., pač pa le kronike. Toda te so pisali ljudje šele po dejanjih, opisovanih ljudi (običajno) niso osebno poznali, so si pa izoblikovali svoje predstave na podlagi pripovedovanja drugih ljudi ali prebiranja starejših zapisov. Ti zadnji pa so že vsebovali vrednostne sodbe, ki so jih kronisti prevzemali in spreminjali v skladu s prepričanjem, pogosto pod vplivom naročnika kronike in legitimiranja njegovega ravnanja oz. politične propagande. Toda nekaj, recimo jim splošnih psiholoških elementov je pri vprašanju Viljemove verolomnosti le treba nakazati. Poskusimo postaviti nekaj domnev, pogojno veljavnih v preteklosti pri vseh socialnih slojih, torej pri ljudeh, ki jih nismo nikoli videli, slišali in poznali. Tudi pri Svibenskih.

Svibno in širšo okolico lahko umestimo med gorate predele (vsaj v okviru Kranjske), pri čemer ne gre upoštevati le morfologije terena, pač pa tudi njegove posredne posledice na tradicijo in mentaliteto. Vpliv gora na ustvarjalnost ter duhovnost je bil povsod, tudi na Slovenskem tako važen, da sta se celo mitologija in ljudska tradicija navezali nanje: npr. na sveto goro in boga Triglava ali pa na bajko z zgodovinsko osnovo o Kralju Matjažu in goro Peco. V hribovitem svibenskem gospostvu je splošni značaj ljudi v nekaterih elementih še dandanes skupen oz. različen od npr. Gorenjcev in Korošcev.⁴⁴ Goratost je najbrž vplivala na trdost, grčavost, celo neprijaznost, obenem pa je

⁴¹ MDC 6, št. 248; MGH DC Ottokar, vrstice 60455, 61417.

⁴² MGH DC Österreichische Chronik 95, 172.

⁴³ A. Trstenjak, Misli o slovenskem človeku (Ljubljana 1992), 26-27.

⁴⁴ Prav tam, 34 sl.

to lahko pomenilo tudi značajnost, konservativnost in zvestobo (gospodu). Izrazitejša samozavest Svibenčanov ter težke gospodarske razmere so v srednjem veku najbrž našle odmeve v večji stopnji nasilnosti, udejstvovanju v vojnah in migraciji kot je bilo deželno "povprečje". To se je odražalo tako v posestni ekspanziji Svibenskih na Dolenjskem in Štajerskem, kot tudi v njihovih političnih in vojaških službah daleč od doma od 12. stoletja naprej. Trdnost prepričanja, zaprtost, molčečnost, hribovski ponos in prevzetnost po drugi strani, pa tudi vihravost in impulzivnost, lahko zaznamo v nesmiselnih ali tveganih političnih dejanjih, ki so bila, vsaj z današnjimi izkustvi, v opreki z zdravo logiko, npr. upor Viljema I. proti češkemu kralju Otokarju in upor Viljema II. proti vojvodi Majnhardu leta 1293. Hribovska konservativnost se je morebiti delno kazala v nesposobnosti Svibenskih, da bi se uspešno spoprijeli z novimi gospodarskimi in socialnimi razmerami v 14. stoletju. Plemstvo na Slovenskem je bilo namreč vseskozi zvečine ruralno, z izrazitejšo tradicijo, navezanostjo na domačo zemljo, čeprav je imelo že od 13. stoletja hiše tudi v mestih in trgih in se je tam pogosto zadrževalo.⁴⁵ Zato so bili plemiči, tudi tisti, ki so se povzpeli iz meščanskih vrst, zvečine nasprotniki novih družbeno-gospodarskih oblik, v katerih se niso najbolje znašli.

Druga značilnosti svibenskega gospostva je bila marginalnost. Gospostvo je na severu od leta 1311 mejilo na Štajersko oz. laško-žebniško gospostvo, na jugu se je dotikalo Dolenjske oz. Kranjske, gospostev Gallenstein in Mokronog, na vzhodu obmejnih savskih štajersko-kranjskih gospostev Radeče, Sevnica in še dlje Boštanja in Krškega; na zahodu se je naslanjalo na periferna gospostva Ljubljanske kotline (Litija, Stična). Geografska marginalnost je imela za posledico, da je bil človek poleg vpliva od zunaj vedno v asimilacijski izmenjavi z zunanjim svetom. Marginalni človek se stalno, tudi nehote, prilagaja, uklanja (močnim) sosedom. To se je odražalo npr. v tekmovanju s sosedom, ki se rezultira v prilagajanju ali pa nasprotovanju in porastu samozavesti, celo sovraštvu do zunanjega sveta.⁴⁶ V našem primeru npr. do "tujih" deželnih knezov.

Tako je imela razdeljenost svibenske okolice med velike gospode in dežele določen vpliv na oblikovanje značajnih lastnosti prebivalcev, s kopico avto- in heterostereotipov. Morebitna večja odprtost posavskih in savinjskih sosedov Štajercev in posledični svibenski heterostereotip o njihovi nezanesljivosti že v srednjem veku je možen, a nedokazljiv. Konec koncev je bilo tudi laško gospostvo hribovito. Toda na deželni ravni je bila mejnost Svibnega prejkone zanemarljiva. Deželne meje v vsakdanjem življenju ljudi v srednjem veku vse do 14. stoletja niso imele večje vloge. Meje, pogosto le zasilne in nejasne v mikrolokacijah (če ni šlo za izrazite naravne ločnice), niso bile splošno znane. Pomembnejši je bil vpliv in odnos do sosedov: za kmeta je bilo važnejše, kakšen odnos imajo do njega uradniki sosednjega gospostva, ko se je npr. podajal prodajat pridelke. Ali pa, kakšen odnos ima sosednji patrimonialni gospod do mešanih porok med podložniki različnih gospodov. Dežela pri tem do absolutistične dobe ni bila odločilna. Svibenski so se tako vse do srede 13. stoletja, do izumrtja Babenberžanov leta 1246, raje naslonili na lastnike sosednjega laškega gospostva, morda tudi, ker je gospostvo formalno sodilo v okvir t. i. Velike Kranjske oz. Savinjske grofije. Nasprotno vse do srede 13. stoletja Svibenski niso pokazali večjega zanimanja za kranjske teritorialne gospode, kaj šele za nominalnega mejnega grofa, oglejskega patriarha. Tam jih je zanimala le južna soseščina Svibnega, kjer je prevladovala posest krške škofije z Mokronogom, Boštanjem in Štrasberkom.

⁴⁵ Kos, Grad, 169 sl.

⁴⁶ Trstenjak, n. d., 12-13.

Pustimo psihologijo in realnost in se končno posvetimo imaginaciji oz. Otokarjevi legendi. Po večstoletnem spanju se je v izvorni obliki pojavila med izobraženci s prvo tiskano izdajo (dela) Otokarjeve rimane kronike melškega patra Hieronima Peza iz leta 1745 v zbirki "Scriptores rerum Austriacarum".⁴⁷ To je bil čas tik pred ponovnim odkritjem starejše nemške literature in čas zbiranja kulturnega blaga (npr. bratov Grimm), ki je vrh doživel v 19. stoletju. Natančno prebiranje večih variant opisov mita o Viljemovi smrti, ki so mu zbiratelji dajali naslov "Svibenski prstan" ipd., razkriva nekaj pomembnih razlik v, v bistvu preprosto zgrajeni zgodbi. Razlike so imele globlje pomenne, odvisno od namena pripovedi, pripovedovalčevih ambicij in ciljne publike. Že na prvi pogled se zdi, da je imela zgodba kot skoraj klasičen mit predvsem didaktični značaj, zato kasneje ni prerasla v ljudsko legendo, pač pa je ostala znana le ozkemu krogu izobražencev in plemstva, ki so vsaj posredno poznali Otokarjevo zgodbo. Nedvomno je bil mit med občinstvom lahko "uspešen", ker je (ne)vede subtilno upošteval psihologijo: Viljemova smrt je iz osebne in družinske tragedije, zgodbe o Viljemovem notranjem boju med "zahtevami nadjaza in željami jaza po samoohranitvi" prerasla v enkratno vzgojno opozorilo,⁴⁸ kasneje pa v romantično nostalgično zgodbo za plemiško publiko, ki jo je vzpon meščanstva stisnil v gospodarski, ne pa še statusni precep. Plemstvo se je zavedalo, da nikakor ne more doseči nekdanje Viljemove (idealne) slave, ne sme pa v celoti posnemati njegovega življenja.

Najprej celja analizirati Otokarjev "original" v Seemüllerjevi ediciji v Monumenta Germaniae historica.⁴⁹ Otokar je bil namreč duhovni oče samo enega dela kasnejše legende, ki v ni nujno nastala v njegovi glavi. Viljem II. Svibenski je v kroniki omenjen le v tistem delu, ki opisuje priprave in boje med sptimi strankami v letih 1292-1293.⁵⁰ Če se odločimo za iskanje resničnosti v pripovedi, moramo nekaterim ključnim Otokarjevim stavkom poiskati kolikor toliko logična pojasnila - logična tudi za tedanje poslušalce, kar je bil Otokarjev namen.

Ad hoc zarotniki, ki so se odvzvali Vovbržanovemu pozivu in prišli v Grebinj, še posebej Viljem, so bili za javnost velika novica. Viljem je zato v legendi dobil avreolo odpadnika in izdajalca, grof Ulrik pa "le" upornika. Viljemovo kratkotrajno vlogo v zadnji bitki je bilo treba bralcu oz. poslušalcu kronike posebej pojasniti, pa čeprav s pomočjo pravljličnih bitij in predmetov, saj njen konec ni povsem ustrežal resnici. Ko je Otokar opisal priprave na odločilni spopad, ki se je imel zgoditi 14. marca 1293 na griču Wallersberg pri vasici Ruda tik po gradom Weißenegg ob cesti med Grebinjem in Lipico (Lippitzbach) ob Dravi, je le z nekaj besedami orisal potek bitke: Henriku Toldu, tirolskemu maršalu, velikovškemu glavarju in glavnemu poveljniku Majnhardovih čet ter Konradu Aufensteinskemu je že grozil poraz, ko so v poslednjem poskusu le zmagali njuni vitezi. To je bil klasičen srednjeveški opis bitk - bodoči zmagovalec je bil pred porazom zaradi božje pomoči ali izjemne srčnosti rešen; dotlej zmagujoči in številčno močnejši sovražnik pa je bil pobit in pregnan. To je bilo v zgodbi nujno, ker je bilo bistvo tako obširnega opisa bitke pravzaprav Viljemova nesrečna smrt in ne obratno. Po kronistovih besedah je grof Ulrik neslavno zbežal z bojišča, zaveznike pa prepustil maščevanju vladnih sil. Na bojnem polju je Konrad Aufensteinski po dolgem iskanju le

⁴⁷ H. Pez, *Scriptores rerum Austriacarum*, Tomus III (Ratisbonne 1745), 539 sl. A. Coreth, *Österreichische Geschichtschreibung in der Barockzeit (1620-1740)* (Wien 1950), 110.

⁴⁸ B. Bettelheim, *Rabe čudežnega. O pomenu pravljic* (Studia humanitatis, Ljubljana 1999), 52-57.

⁴⁹ O zgodovini edicije Otokarjeve avstrijske rimane kronike gl. MGH DC Ottokar, I sl.

⁵⁰ MGH DC Ottokar, vrstice 61803-62913.

našel tistega, ki mu je Otokar prisodil krivico za izdajo, ne pa za poraz v bitki. Umirajočega Viljema.⁵¹ S tem je bila bralcu sugerirana Viljemova demonizacija znotraj poučnosti zgodbe. Konrad naj bi bil Viljemov mladostni prijatelj še iz časa, ko sta se skupaj učila viteških veščin na Majnhardovem dvoru na gradu Tirol. To je bilo možno.

Ko je Konrad našel Viljema (poleg njega je bil izrecno omenjen kot padli še Eberhard Šentpetski), dobimo od Otokarja patetičen opis smrtnih poškodb: kopje skozi prsa in še sedem (pravljичno število!) ran. Konrad ga je zaradi iznakaženosti celo vprašal, če je res Viljem. Tudi Viljem Konrada najprej ni spoznal in šele kasneje le povabil k sebi, "če je res Aufensteinec". Kar takoj mu je kot "najljubšemu prijatelju" (sicer srednjeveški termin za sorodnika!) in znancu ponudil prstan, ki naj bi mu dal oblast nad posestjo in deželo, viteške vrline, slavo in čast, dokler ga bo imel na roki. Zatem zgodba brez pojasnila preide v drugi del, ko je dal maršal Henrik Told naložiti Viljema na konja in ga prepeljati v Velikovec. Tam je Viljem izdihnil. V naslednjih dneh sta obe strani zamenjali ujetnike in padle. Okoli Viljema, še vedno opremljenega z orožjem, so stali tovariši in jokali. Še posebej ga je objokoval grof Ulrik Vovbrški, ki mu je izrekel nekaj besed v slovo. Morda je bil scenarij Viljemovega umiranja zares tak, a to za mrtvega viteza ni bilo več pomembno. Pomembnejše je bilo nekaj drugega, česar legenda ni omenjala: bitka pri Rudi je bila zadnji večji spopad, ki ga je začelo deželno plemstvo samo proti legitimnemu deželnemu knezu v vzhodnih Alpah zaradi obćih plemiških interesov. To je bil simbolni in dejanski konec samovoljnega viteškega nastopanja in zadnji poskus politiziranja mimo kneza ali proti njemu.

Z opisom Viljemovih zadnjih ur se začenja Otokarjeva vsebinska interpolacija o čarobnih lastnostih prstana. Kot bomo videli, tudi zaradi poznejše uspešne kariere Konrada Aufensteinskega. Prstan lastnika sicer ni obvaroval pred ranami, kot smo vajeni iz podobnih pravljic, mu je pa omogočal uspeh. Po ljudskem mnenju je obićajni konec zgodb s čarobnimi prstani ipd. predmeti, da vsakdo, ki ga dobi v roke, slejkoprej pozabi na uveljavljeno etiko in ga izkoristi proti njej. Posledično v svojo škodo. Platonistično ravnanje junak sicer utemeljuje z višjimi koristmi, ki pa jih poslušalec ali bralec zgodbe ne razume kot pozitivne vrednote. Ta del Viljemove legende je torej poslušalca usmerjal k obvezni (vazalni) zvestobi deželnemu gospodu, ki je pomembnejša od vseh osebnih koristi. Brezpogojna viteška zvestoba gospodu je bila v 12. stoletju klasičen, konec 13. stoletja pa dejansko izumirajoč pojem. Zato je želel avtor podalpsko plemstvo spet spomniti nanjo in na hude posledice drugačnega ravnanja kot opomin. Mit je bil zato v skladu z vedenjskimi vzorci in mišljenjem poznosrednjeveškega viteštva - bil je vpet v realistično, vsakdanjo zgodbo o zvestobi, nagradi in kazni predpostavljenemu knezu ali celo Bogu. Obenem se je z razumevanjem mita o Viljemovi smrti posameznik lahko počutil varnega dokler je bil zvest in pošten do gospoda, ki je v povračilo zanj lepo skrbel.⁵²

Tole se je po Otokarjevih besedah nekoč zgodilo pod svibenskim gradom: Viljem je bil na cvetoči jasi in v opoldanskem soncu priča sanjskemu prizoru: prišli so štirje palčki, ki so na zlatih palicah nosili purpuren baldahin. Pod njim je na "viteški", tako rekoč kraljevski način jahal palček. Na glavi je imel zlato krono, sedlo in uzde je imel okrašene z dragulji in zlatom. Viljem je v začudenju obnemel. Iz spoštovanja je snel z glave klobuk in stal tam, dokler ga ni palček pozdravil po imenu. Povedal mu je, da išče

⁵¹ Hieronimus Pez je za padlega imel tudi njegovega "rekrutnega mojstra" Eberharda Šentpetskega (Pez I., n. d., 373).

⁵² Bettelheim, n. d., 65 sl.

njegovo možatost in zvestobo, saj mu je prišla na uho vest o Viljemovem junaštvu. Viljemu je zaupal, da je sam v viteški fajdi z nekim mogočnim kraljem, ki mu želi na prevarantski način odvzeti neko deželo. V šestih tednih bo prišlo do obračuna. Ker pa je ta kralj premočan in povrh še velikan, ga je palček po nasvetu prijateljev prosil, naj ga kot kralju primerljiv in najuglednejši vitez zamenja na bojnem polju, da palčkovo kraljestvo ne bo uničeno. Z velikanom je pisec očitno namigoval na grofa Ulrika Vovbrškega in mogočne zaveznike ter ambicije po štajersko-koroški dediščini, njegovo ogrožanje palčkovega kraljestva pa boj za plemiške pravice in proti deželni oblasti na Koroškem. Palček bi tako lahko simboliziral koroškega vojvodo Majnharda, ki je tudi iskal v svojih deželah podporo za boj proti salzburško-vovbrški zvezi.

Od kod Otokarju ideja "zamaskiranja" Majnharda s palčkom in Ulrika z velikanom? Obe pravljici sta bili sinonim nadnaravnega, obe nenormalno velike moči - zlasti v germansko-skandinavski in keltski mitologiji. Od teh do nemške viteške epike pa ni bilo daleč. V visokem srednjem veku sta postali obe bitji pomembni figuri v viteških romanih, mitih in sagah. Palček kot pomanjšani vitez ali celo kralj je bil pogosta, človeku enakovredna figura. Takšen palček z viteško opremo in krono je bil prvič opisan na Tirolskem v drugi polovici 13. stoletja (Laurin). Kasneje so bili palčki predstavljeni kot umetniki kovaštva in rudarstva, moderni tehnologi podzemlja. Zato ne čudi, da je v mlajši varianti legende kraj srečanja "zlati rudnik" pri svibenskem gradu, palček pa sploh ne več kralj in vitez. Pravljичni sovražniki (dobrih) palčkov so bili vedno velikani. Medtem ko so bili palčki do ljudi prijateljsko razpoloženi, so bili velikani v viteških zgodbah predstavljeni kot sovražniki glavnih junakov.⁵³ Z distinkcijo dobrega palčka in slabega velikana je bilo pri poslušalcu ustvarjeno protivovbrško razpoloženje in naklonjenost do deželnega kneza.

Kralj palček je Viljemu obljubil, da ga bo napravil mogočnega in s čarobnimi močmi nad vsemi "umrljivimi". Zato mu je obljubil pas, ki ga bo ščitil pred smrtjo in ranami in mu podvajseteril moč. Tako mu je Viljem, počaščen nad zaupanjem, obljubil služiti s svojim življenjem, "častjo, mečem in ščitom". Palček ga je ob tem potolažil, da sam ni nikakršno peklensko strašilo, pač pa pravi kristjan, ki veruje v Sveto trojico, da je bil "Bog" (= Kristus) na človeški način rojen iz božje dekle in da veruje v dejanja Svetega Duha v človeških srcih. Viljema so pojasnila dokončno prepričala. Palčku je obljubil, da mu nič razen smrti in bolezni ne bo preprečilo izpolniti prisege. Palček mu je naročil, naj točno čez pet tednov spet pride s konjem, opremo in enim oprodo na isto mesto, a o tem ne sme nikomur pisniti, niti svoji ženi, sicer bi prisega, obljuba in čar izginili. In Viljem je prisegel še tretjič. Preden je odšel, mu je palček izročil prstan s podukom, da naj bo ta priča dogovora, saj mu bo omogočil tisočletno življenje in neokrnjeno premoženje, če ga bo le nosil in ostal zvest palčku.

Prstan je imel v srednjem veku poleg uporabnih lastnosti (za okras, kot pečatni prstan itd.) mnogo simbolnih lastnosti. Bil je znamenje pripadnosti politični stranki, potrdil je zvestobo in ljubezen (fevdnemu gospodu, ženi-možu) in politične zaveze⁵⁴,

⁵³ Prim. geslo "Zwerg, Riese, Troll" avtorjev Ch. Daxelmüllerja in R. Simeka v: *Lexikon des Mittelalters* (odslej cit.: LM) 9, 727-730. J. - M. Moeglin, *L'anneau de Guillaume de Scherfenberg. Médiévaux* 20 (1991), 65-67.

⁵⁴ Npr. prstan, ki naj bi ga dal leta 1061 cesar Henrik III. grofu Bertoldu Zähringu kot potrditev obljube, da mu bo podelil švabsko vojvodino. Po cesarjevi smrti pa je cesarjeva vdova Agnes kot regentka mladoletnega sina podelila vojvodino drugemu. Bertold ji je jezen pokazal prstan, ki ga je vdova prepoznala, a se mu lahko oddolžila le s podelitvijo Karantanije (F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev* (3: Ljubljana 1911; 4: Ljubljana 1915, odslej cit.: GZS) 3, št. 219). Že Franc Kos pa je opozoril na mnenja zgodovinarjev, da naj bi bila epizoda s prstanom izmišljena.

bil je znamenje milosti,⁵⁵ posebnih časti⁵⁶ in funkcij ter medij magičnih lastnosti, ki naj bi nosilca obvarovali pred boleznimi in demoni (amulet) in mu dajali nadnaravno moč. Tudi okoli prstana grofice Heme, morda daljne prednice Svibenskih, se je že v srednjem veku spletla posebna legenda. Podobno moč kot amulet je lahko imel pas, ki ga je palček prav tako dal Viljemu. Tudi že omenjeni tirolski Laurin je razpolagal s pasom, ki daje moč ljudi. Magiji dragih kamnov in amuletov sta bili neločljivo povezani.⁵⁷ Prstan z magično močjo je v rimani kroniki postal simbol Majnhardove naklonjenosti Viljemu; obenem pa je poslušalcem pojasnjeval nekdanjo mogočnost Svibenskih, ki se je že opazno osipala v času nastajanja kronike v začetku 14. stoletja.

Viljem se je zamišljen vrnil domov, kjer so ga pričakala vprašanja domačih, kje je hodil. Molčal je, vendar ni bil več tako vesel kot prej. Ukazal je oskrbeti bojnega konja, popraviti verižno srajco, poslal je po spovednika, se mu spovedal, povedal tudi skrivnost in zaužil Kristusovo telo. Viljemova žena je začutila, da se z možem dogaja nekaj nenavadnega in je iz dneva v dan poskušala iz duhovnika izvleči resnico. Spovednik je njene prošnje zaradi spovedne molčečnosti zavračal. Nato je žena poslala sorodnike, ki so duhovnika zvelikli v grajsko čumnato, mu položili nož na grlo in zahtevali resnico. Duhovnik je v smrtnem strahu spregovoril. Potem je žena ukazala, naj poizvedo po načrtih še od Viljema. Ker se ta ni hotel izdati, so mu sami povedali, kar so izvedeli. Viljem se je zlomil in vse priznal. Sorodniki so ga jeli prepričevati, naj odneha in odstopi od vojne. Toda junak ni želel prelomiti prisege, ki mu je bila najvišja vrednota, saj bi ostala omadeževana tako čast kot grb in šlem, izgubil pa bi tudi grad in vso posest. Končno pa ga je užaloščeni ženi uspelo prepričati, češ da ga je palček prevaral. Sam je ostal nesrečen z zavestjo, da je prelomil prisego.

V tem delu pripovedke smemo iskati cilj Otokarjevega pojasnjevanja Viljemovega nihanja med obljubo zavezništva vojvodi Majnhardu, do katerega sta ga vezala prijateljstvo in vazalna zvestoba, proti grofu Ulriku Vovbrškemu, t. j. "nasilnemu kralju" in "velikanu". Poskusi žene in sorodnikov za opustitev obljube palčku zvene negativno in to je bil namen zgodbe. V njih je mogoče prepoznati obsodbo nesprejemljivega hujskanja proti zvesti službi deželnemu gospodu (Majnhardu) oz. palčku s strani kogar koli, celo lastne družine. Viljemu je po daljšem prigovarjanju okolice postala zvestoba Majnhardu očitno manj sveta kot avanturistični iziv. Kljub slabi vesti ob prelomu prisege, ga je misel na upor, ki je v pripovedki skrit z navidez miroljubnim značajem žene in sorodnikov, vabila. S takim scenarijem je kronist paradokсно pravzaprav želel opravičiti Viljemovo vlogo v upor in krivdo zvaliti na ramena sorodnikov. S premikom od realnega v pripovedko, kjer je vedno vse jasno in črno-belo, je sodobnikom želel dati razumljivo pojasnilo o Viljemovi katastrofalni politični odločitvi, čeprav mu ozadje - dogajanje v Viljemovi glavi in spletke med sorodstvom na domačem gradu - seveda ni bilo znano.

⁵⁵ Iz Svete dežele vračajoči se angleški kralj Rihard Levjesrčni je leta 1192 preko odposlanca v vlogi trgovca poklonil goriškemu grofu zlat prstan, ko ga je prosil milosti in spremstva pri potovanju po njegovi deželi (GZS 4, št. 817).

⁵⁶ Pesnik in avanturist Ulrich Liechtensteinski je v svojem romanu *Frauendienst* obljubil vsakemu vitezu, ki bi se dvojeval z njim (t. j. Kraljico Venus), zlat prstan, ki ga prejemnik nato lahko pošlje oboževani dami. Prstan naj bi imel moč, da damo polepša (Ulrich von Liechtenstein, *Frauendienst* (izd. F. Spechtler v: *Göppinger Arbeiten zur Germanistik* 485, Göppingen 1993), pismo B za kitico 479).

⁵⁷ Prim. geslo "Ring" avtorja A. B. Chadourja v: LM 7, 855-856; H. Trnek, *Ring und Anhänger St. Hemmas - Kleinodien der Heiligen von Gurk* (Hemma von Gurk, Klagenfurt 1989), 147 sl.; M. Kropelj, *Pravljičica in stvarnost* (Zbirka ZRC 5, Ljubljana 1995), 70. Moeglin, n. d., 66-68.

Vrnimo se k zaključku legende. Čez pol leta se je nekega dne Viljem s spremstvom vračal iz Kostanjevice proti svojemu gradu. Nenadoma se je ob njem pojavil palček in mu dejal, da je lagal tisti, ki mu je hvalil Viljemovo močatost. Ker ga je izdal, si je zaslužil božjo kazen. V prihodnosti bo postal poraženec, prstan mu ne bo pomagal, brez žene in otrok pa bo živel v revščini. V tistem mu je palček hotel sneti prstan, a mu je Viljem odtegnil roko in odjahal. Palček ga je še enkrat preklel in izginil. In tu se pripovedka konča. Viljem se je na tem mestu po Otokarjevem namigovanju dokončno odločil za staro politiko dela kranjskega plemstva, t. j. upor ali vsaj odtegnitev pomoči deželnemu gospodu, za kar je izgubil njegovo milost. Poučnosti Viljemove usode ni mogel uiti noben poslušalec. To je bil cilj kronistovega namernega pomešanja resničnih elementov s pravljíčnostjo. Zanimivo je, da je v zaključku omenjena Kostanjevica, ki je bila že od 80. let 13. stoletja zares v Majnhardovi lasti. Iz virov ni razvidno, da bi imeli že tedaj Svibenski mesto in grad v gradiščanstvo ali zakupu, kot so to obliko uprave izvajali Majnhardovi sinovi v naslednjih desetletjih. Je pa bil eden od zakupnikov leta 1324 Hugo Svibenski, ki je bil v času nastajanja legende oz. pisanja tega dela kronike najbolj dejaven in znan Svibenčan, občasno nasprotnik in zaveznik koroških vojvod, vedno pa habsburški zaveznik.⁵⁸

Interpolacija mita o prstanu v pripovedi o zaroti, bitki in Viljemovi smrti na bojnem polju je bila že v Avstrijski rimani kroniki ne le didaktična, pač pa naravnana tudi v razlaganje politike iz začetka 14. stoletja. Naravnana ni bila le proti političnemu neredu, ki je Vzhodne Alpe pretresal v drugi polovici 13. stoletja, in proti izdaji deželnega gospoda, temveč (prikrito) tudi proti vojvodi Majnhardu! Ta, še bolj pa njegovi sinovi, so bili namreč v začetku 14. stoletja v bojih za češko krono najhujši habsburški nasprotniki. Ker je bil kronist Otokar privrženec Habsburžanov, se je z žuganjem izdajalcem zlahka postavil v vlogo moralista in političnega propagandista, čeprav na način, ki je poudarjal viteško moralo, upoštevanje vazalnih odnosov med deželnim plemstvom in knezom v izogib anarhiji in osebni nesreči in vrednostni sistem. Zato je bil Viljem v celoti vendarle predstavljen prej v pozitivni kot negativni luči. Kot nekakšen tragični grški mitološki junak. Zdi se, da tudi zato, ker je bil v upor nasprotnik Majnhardincev. Ti pa avstrijskim piscem iz 14. in 15. stoletja niso bili več a priori nesimpatični, celo ob velikih značajskih in političnih napakah ne. Mit je tako pravzaprav obžaloval Viljemovo smrt - smrt potencialnega habsburškega zaveznika.

Obenem je Otokar z legendo zvito usmeril poslušalčevo pozornost z imaginarnega k realnemu - z Viljema na Aufensteince: Viljem je bil z izdajo in s predajo prstana predstavljen kot *omogočitelj vzpona* Aufensteinov, v mlajših verzijah pa še kot posledični *povzročitelj njihovega propada* v 14. stoletju. Osupljiv vzpon vzhodnotirolskih Aufensteinov na Koroškem - Konrad, ki je prišel v deželo z Majnhardom, je leta 1293 postal koroški maršal, leta 1294 pa deželni glavar (do leta 1335!) in kmalu posestnik vrste gradov na Koroškem⁵⁹ - je bil tisto dejstvo, ki je bilo Otokarju in sodobnikom še v začetku 14. stoletja težko dojemljivo, saj Otokar ni imel tesnejših stikov z Aufensteini. Najlažje pa razložljivo s posedovanjem čarobnega talismana iz rok umirajočega sorodnika. Jasno opozorilo Konradu in sodobnikom, naj bodo vsaj oni zvesti deželnemu knezu.

Legenda o Viljemovi smrti je torej vsebovala le eno oprijemljivo dejstvo - Viljemovo smrt na bojnem polju. Vse ostalo je bilo plod kasnejše didaktične retrospektive, pojasnjevanja in moraliziranja kronista Otokarja oz. njegovih anonimnih informatorjev.

⁵⁸ Kos, Grad, 26.

⁵⁹ Fräss-Ehrfeld, n. d., 360 sl. Moeglin, n. d., 69.

Ohranjeni viri potrjujejo usodo Svibenskih po marcu 1293. Vsi Svibenski so bili v javnem življenju zaradi Viljemovega sodelovanja v uporu tako rekoč izobčeni, še posebej sin Rudolf. Vojvoda Majnhard se Viljemovi družini sicer ni posebej maščeval, saj je imelo Viljemovo sodelovanje v uporu celo zanj le značaj posameznikove nepremišljenosti. Toda vse do smrti leta 1295 Svibenski zanj politično niso več obstajali. Za kranjsko plemiško javnost je bil po letu 1293 tudi bojeviti Rudolf⁶⁰ persona non grata. Zaradi kolektivne odgovornosti⁶¹ so bili ignoriranja deležni celo "nedolžni" člani rodbine: "miroljubni" Ulrik II. in domnevni sin klerik Ulrik IV. sta se za več let zavila v anonimnost. Družbena okolica se je Svibenskim hočeš nočeš morala izogibati. Vse do leta 1297 članov svibenske veje resnično ni mogoče najti v nobeni, tudi najmanj pomembni listini. Šele čas po Majnhardovi smrti (1295) je prinesel Svibenčanom milost. Majnhardovi sinovi Oto, Ludvik in Henrik so zaradi novih političnih konstelacij pozabili na zamero. Nenazadnje jih je k temu prisililo intenzivnejše vpletanje goriških grofov v kranjske zadeve in novačenje zaveznikov zunaj meja goriške grofije v Slovenski marki. Z goriškima bratrancema pa koroški vojvode niso bili več v tako dobrih odnosih, kot je bil pokojni oče Majnhard z bratom, grofom Albertom Goriškim.

Zgodbe o Viljemovem prstanu mlajše srednjeveške kronike niso več omenjale - ne stvarni opat Janez Vetrinjski v prvi polovici 14. stoletja, ne avtor "Avstrijske kronike 95 gospostev", ne Thomas Ebendorfer sredi 15. stoletja in župnik Jakob Unrest v "Koroški kroniki" in "Avstrijski kroniki" nekaj desetletij kasneje. Najmanj kar smemo domnevati je, da se jim je zdela v času pojava humanizma neresnična in zato nepomembna v njihovem loku zgodovinskega razvoja. Po večstoletnem zamolčevanju je mit spet bežno omenil Valentin Preuenhueber v genealogiji Svibenskih sredi 17. stoletja. Prebral jo je v "nekem starem rokopisu" (verjetno od Wolfganga Laziusa ali iz zapiskov Richarda Streuna), kar pomeni, da je bila znana le redkim bralcem, morda celo tudi ne več Svibenskim. Preuenhueber je navedel nekaj detajlov, ki so odstopali od pripovedi v Otokarjevi kroniki in jo je povzel preko posrednikov. Šlo je za to, da naj bi prstan dobil Viljem od "neznanca" v gozdu pri "Goltberglein" kot zaklad. Če je bil mišljen zlatokop ali rudnik, potem bi smeli domnevati, da je bila ta verzija vezana na osebo, ki je vedela, da se je v okolici gradu Svibno v novem veku res kopala bakrova ruda. Poleg tega je Preuenhueber zapisal še novost, ki je Avstrijska rimana kronika še ni mogla vsebovati: poleg opozorila Konradu Aufensteinskemu, da mu bo vse dotlej, dokler bo nosil prstan in se ne bo uprl svojemu gospodu, uspevalo vse, je tam še poznejši historiat Aufensteinov. Ti so, pristavljaja Preuenhueber, kasneje (leta 1369) napravili proti Habsburžanom enako napako in doživeli Viljemovo usodo.⁶² Zaradi zadnjega dostavka smemo domnevati, da je šlo za mlajšo varianto legende, izpeljano po letu 1369. Pri mlajši zgodbi je šlo zlasti za napovedovanje usode Aufensteinov, deloma pa tudi Svibenskih in temu prirejeno (koroško) tradicijo iz mlajših kronik.

Nekaj več je Preuenhueber zapisal o Viljemovi vlogi v uporu, pri čemer je v nadaljevanju molče zanikal njegovo smrt leta 1293, saj ga je kot živega omenjal še leta

⁶⁰ Njegovo ime je povsem ustrezalo značaju (iz "čast", "slava").

⁶¹ Prim. G. Levi, Nematerialna dediščina. Življenjska pot piemontskega eksorcista iz XVII. stoletja (Ljubljana 1995), 87.

⁶² Genealogia des Uralten Löbl. Herrngeschlechts der Herrn v. Scherffenberg auf Hohenwang und Spilberg, durch Valentinum Preuenhueber zusamangengetragen anno 1646 (izd. E. G. Pettenegg v: Heraldisch-genealogische Zeitschrift. Organ des heraldisch-genealogischen Vereines Adler 1/1871), 108-109; prim. Fräss-Ehrfeld, n. d., 438-440.

1297, ko naj bi z ženo imel štiri sinove.⁶³ Ob tem se je naslonil na Wolfganga Laziusa, ki je zapisal, da je bil Viljem tako mogočen, da si ni pomišljal napasti vojvodi Ludvika in Henrika (Majnhardova sinova) ter vojvodo Albrehta.⁶⁴

To verzijo je v predstavil tudi Valvasor v XI. knjigi "Slave" pri opisu gradu Svibno.⁶⁵ Po njegovem so grofje Vovbrški in Freiburški leta 1293 poslali na Kranjsko poslanca, ki naj bi na njihovo stran pritegnili Viljema Svibenskega. Ta je prihitel upornikom na pomoč, čeprav je pred tem od vojvode Majnharda prejel mnoge milosti. Majnhardova vojska je pod poveljstvom Henrika Tolda in Konrada Aufensteinskega premagala upornike v gozdiču Wallersberg nedaleč od Weißenegga. Po Valvasorju, ki ne navaja svojega vira, je Konrad *sam* smrtno ranil *bratranca* Viljema. Ta mu je predal prstan, *ki ga je nekoč dobil v gozdu "Gold-Berglein" od neznane device, ki je potem ni več videl*. Obljubil mu je, da ne bo nikoli škodoval svojemu zakonitemu gospodu. Aufensteini so nato uživali srečo in bogastvo, dokler so bili zvesti (deželni) gospodom. *Toda zadnji Aufensteinec, Friderik, se je uprl vojvodi Viljemu. Bil je ujet in leta 1396 zaradi veleizdaje izgubil vse premoženje*. Naravoslovca Valvasorja je ob tem bolj zanimala lokacija "Zlatega rudnika" pri Svibnem. Po njegovem vedenju so bila v okolici najdišča sulfidnega minerala, podobnega "marcasitu", ki zgori, ko ga zajame ogenj.

Ta, recimo ji okrnjena verzija, se je razvila zaradi namernega poudarjanja aufensteinske usode. Zato se je večji del vrtela okoli Konrada, ne pa Viljema. Tudi sprememba palčka v devico ("nimfa", je zapisal Valvasor), izpričuje mlajši nastanek. Kdaj in kje? Najbrž na Koroškem v 15. ali celo šele 16. stoletju. Nedvomno pa je bila zapisana šele po koncu Aufensteinov v 80. letih 14. stoletja. Po Moeglinu je šlo za neko predlogo, ki je sicer izhajala iz Otokarjeve tradicije, a od nje precej odstopala in živela vzporedno z njo. Zato je niso poznali Koroški pisci Paracelzus, Megiser in Unrest. Morda je bil njen "predelovalec" Georg Khevenhüller, ki je v 16. stoletju v svoji genealogiji trdil, da naj bi Khevenhüllerji izhajali iz Aufensteinov in bili njihovi dediči. To hipotezo potrjuje sestavek, ki ga je leta 1850 Peter Hitzinger posvetil svibenskemu prstanu. Šlo naj bi za sintezo vseh znanih variant. Večji del je povzet po poročilu, ki je izšlo v Wiener Zeitschrift leta 1840 (št. 69) izpod peresa nekega Kaltenbaecka.⁶⁶ V članku je predstavljena mlajša varianta, ki jo je Kaltenbaeck dopolnil z uspehi in tragiko Aufensteinov po Viljemovi smrti. Konrad Aufensteinski naj bi se s prstanom na roki poročil z bogato vdovo po pokojnem Glaneggerju, knez naj bi mu bil naklonjen in ga je zato povzdignil v deželnega glavarja Štajerske, Kranjske in Koroške. V resnici je bil Konrad poročen z Aleiso, od leta 1313 pa se je omenjala njegova snaha Diemut Ptujška, žena Konrada ml.⁶⁷ Toda Konradova hči se je poročila s sinom grofa Ulrika Vovbrškega, Friderikom. S tem sta se oba smrtna nasprotnika pomirila na način, ki je bil v navadi pri plemstvu, ko sta zmagovalec in poraženec z družinskimi vezmi podkrepila mir.⁶⁸ Konrad je postal "varuh deželnega miru", kakor ga je po smrti imenovalo

⁶³ Preuenhueber, n. d., 108-109.

⁶⁴ W. Lazius, De gentium aliquot migrationibus, sedibus fixis, reliquiis, linguarumque initiis et immutatibus dialectis libri XII (Basileae 1572), VI, 246.

⁶⁵ J. W. Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Crain (Laibach-Nürnberg 1689) XI, 500-502. Moeglin, n. d., 73-74 je zapisal, ki te zgodbe ni poznal, da naj bi se Valvasor skliceval na Megiserja, ki te zgodbe ni poznal, vendar Valvasor vira v resnici ni navedel.

⁶⁶ P. Hitzinger, Der Schärffenberger Ring. Mittheilungen des historischen Vereines für Krain 5 (1850), 4-5.

⁶⁷ Za Aleiso prim.: MDC 6, št. 405; MDC 7, št. 55, 102, 192, 193, 220, 251, 272, 321. Za Diemut prim.: MDC 8, št. 283, 325, 339, 437, 627, 646, 814.

⁶⁸ Fräss-Ehrfeld, n. d., 360.

ljudstvo. Nato naj bi se za prstan sprla sin in bratranec. Po poravnavi je eden dobil obroček, drugi pa drag kamen. Potem sta se spremenila iz miroljubnih v divja viteza. Zato ju je deželni knez ujel in zaplenil njune gradove. Do smrti sta ostala v zaporu na gradu Strechau na Štajerskem. Eni so to komentirali z besedami, da je pač tako, kadar moč ni združena s krščanskim življenjem in zvestobo; drugi pa, da si je vsak, ki je prišel v ječo, to tudi zaslužil. V tej varianti je torej šlo za obrat od Svibenskih k Aufensteincem. V drugem delu sestavka je Hitzinger dobesedno prenesel odlomek iz rokopisne zapuščine Richarda Streuna von Schwarzenau s podnaslovom "Aufenstein. Ex genealogia Vngnadorum". Naslov je bil v zvezi z nedokazanim, a mnogokrat ponovljenim enačenjem Viljemove žene z Ano, hčerko Konrada Ungnada. V resnici ime Viljemove žene ni znano.

V času zgodnje romantike sta mit po verziji v rimani kroniki (po Pezovi izdaji) v prozno obliko priredila brata Grimm v zbirki "Deutsche Sagen I" leta 1816 ("Der Scherfenberger und der Zwerg").⁶⁹ Valvasorjevo pripoved, morebiti pa tudi Pezovo izdajo ali pa kar Grimmovo pripoved je leta 1833 uporabil tudi ljubljanski uradnik in pesnik Anton Jožef Schlechter (s psevdonimom Hugo von Schwarzthal), ki je spisal balado "Wilhelm von Schärferberg".⁷⁰ Podobno štiridejanko je deset let kasneje obelodanil celovski bibliotekar Peter Budik, znanec Matije Čopa.⁷¹ Morda so prav ta mlajša dela, vključno z Valvasorjem, vplivala na Prešemovo romanco Turjaška Rozamunda, kjer govori o neustrašnem Ostrovrharju (prevod imena Schärferberger) - seveda v drugačnem historičnem ozadju boja proti Turkom. Georg Graber je v zbirki "Sagen aus Kärnten" v drugi izdaji iz leta 1914 priredil tako Grimmovo (t. j. Otokarjevo) zgodbo ("Der Scherfenberger und der Zwerg"), kot tudi mlajšo koroško verzijo ("Der Ring des Schärferbergers"), ki jo je kičasto dopolnil s pejsažnimi opisi in dopolnil s tragedijo zadnjega Aufensteinca.⁷² Enako pa je že leta 1887 storil J. Rappold v zbirki "Sagen aus Kärnten".⁷³ Rappold in Graber sta legendo že umestila med koroške "sage", čeprav se je v bistvu nanašala na kranjskega viteza. V slovenskem jeziku pa velja omeniti dramo "Viljem Ostrovrhar" Antona Medveda iz leta 1894. Medved se je oprl na nekaj štajerskih in kranjskih zgodovinopisnih del iz 19. stoletja ter Seemüllerjevo izdajo Otokarjeve kronike.⁷⁴ V petdejanki je barvito in historično sploh ne tako zelo napačno združil nesrečno ljubezensko zgodbo Viljemove (izmišljene) hčere Tilde, dileme požrtvovalne in zveste soproge Ane, Viljemov notranji boj, pokvarjenost grofa Ulrika, hrabrost Viljema in vitezov ter njegovo smrt.

Tudi zgodovinarji se legende niso branili omeniti: po Valvasorju je zgodbo povzel Rudolf Puff v "Zgodovini Maribora", ki pa jo je napačno postavil v čas uporov Viljema IV. in Viljema V. Svibenskih proti deželnemu knezu vojvodi Leopoldu v 80. letih 14. stoletja. Po njegovem naj bi bil Viljem ujet "kljub nimfinemu prstanu z Zlatega studenca".⁷⁵ Legendo je po Otokarjevi kroniki leta 1874 povzel tudi pisec zgodovine

⁶⁹ Die Brüder Grimm, Deutsche Sagen I (Goldmanns gelbe Taschenbücher 1792/93, München s. d.), 36-38 (št. 29).

⁷⁰ A. J. Schlechter (Hugo von Schwarzthal), Wilhelm von Schärferberg (Lirische und romantische Dichtungen, Laibach 1833), 185 sl.

⁷¹ P. Budik, Wilhelm von Schärferberg, oder Ring der Treue. Dramatisches Gedicht in vier Akten (Wien 1843).

⁷² G. Graber, Sagen aus Kärnten (Leipzig 1914²), 393-396 (št. 546, 547).

⁷³ J. Rappold, Sagen aus Kärnten (Klagenfurt 1887), št. 59, 60.

⁷⁴ A. Medved, Viljem Ostrovrhar. Dom in svet 7 (1894), 356 sl.

⁷⁵ R. G. Puff, Marburg in Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte (Gratz 1847), 63.

Kranjske August Dimitz v poglavju o kulturni zgodovini med letoma 1278 in 1335.⁷⁶ Karlmann Tangl pa je v prvi obsežnejši razpravi o vovbrških grofih povzel listine, Otokarjev opis bitke in Viljemovo smrt, a ni omenil legende.⁷⁷ Nato je legenda spet za dolgo ušla pozornosti zgodovinarjev, še posebej slovenskih. V 90. letih 20. stoletja pa jo je obravnaval J. - M. Moeglin, vendar le v smislu tradicije zgodbe in literarnih vplivov, ne pa z gledišča njene historičnosti in samega motiva.⁷⁸

ZUSAMMENFASSUNG

Die Legende vom Zauberring und der glorreiche Tod des Wilhelm von Schärffenberg

Autor der Legende war der Chronist Ottokar aus der Gaal, der in der steirischen Reimchronik (entstanden nach 1308 bzw. 1312) den Krieg zwischen dem Kärntner Herzog Meinhard einerseits und dem Grafen Ulrich von Heunburg, dem Salzburger Erzbischof und dem bayerischen Herzog andererseits beschrieb. Ausführlich stellte er die entscheidende Schlacht zwischen den Kontrahenten dar, die angeblich bei Ruden (nahe Griffen) am 14. 3. 1293 stattfand. Ottokar erzählt, daß der Führer der Kärntner Aufständischen, Graf Ulrich von Heunburg, in Erwartung des entscheidenden Kampfes Wilhelm II. von Schärffenberg (1270–1293) um Hilfe gebeten habe, der seinen Krainer Herrn, den Kärntner Herzog Meinhard II. verriet und auf dem Schlachtfeld sterben sollte. Mit der Beschreibung der letzten Stunden Wilhelms setzte Ottokar die Geschichte über die wundertätigen Eigenschaften eines Ringes fort, den seinerzeit ein Zwerg dem Wilhelm gegeben habe, mit der Aufforderung, immer treu und erfolgreich durchs Leben zu gehen. Der Zwerg war das Symbol für Herzog Meinhard, der böse Riese hingegen, der ihm (dabei) drohte, war das Symbol für den Grafen von Heunburg. Wilhelm wurde - durch Verrat - im Kampf tödlich verwundet, obwohl er den zauberkräftigen Ring besaß. Den Tod Wilhelms benützte der Chronist als Warnung vor Tendenzen des Landadels nach höherer Selbständigkeit und vor dem Trenebruch gegenüber dem Landesfürsten. Bald danach wurde dieser Tod Wilhelms zur Legende, verwoben in eine realistische, alltägliche Geschichte, in der über Treue zum Landesfürsten sowie Lohn und Strafe von dessen Seite berichtet wird. Die Legende hatte eine didaktische Absicht. Sie richtete sich gegen die Selbständigkeitsbestrebungen des Adels und gegen den Verrat am Landesherrn, lenkte aber auch die Aufmerksamkeit des Zuhörers auf Wilhelm als jenen Mann, der den Aufstieg der Auffensteiner im Dienste Meinhards ermöglicht hätte (jüngere Versionen der Legende stellten ihn dagegen als den Auslöser des Abstieges der Auffensteiner im 14. Jahrhundert dar). Den schwungvollen Aufstieg der Tiroler Familie versucht der Reimchronist seinen Zeitgenossen mit Hilfe der Legende vom wundertätigen Ring zu erklären, den ein Auffensteiner aus den Händen des sterbenden Wilhelm von Schärffenberg empfangen hatte. Erst im 17.

⁷⁶ Dimitz, n. d., 222-224.

⁷⁷ Tangl, n. d., 240-243.

⁷⁸ Moeglin, n. d., 61-74.

Jahrhundert nahmen die Historiographen diese Legende wieder auf; nach der barocken Geschichtsschreibung wurde die Geschichte in verschiedenen Versionen von zahlreichen Genealogen und in der Romantik auch von den Sammlern von Volkssagen aufgezeichnet.

LILIJANA ŽNIDARŠIČ GOLEC

PAPEŠKO POVZDIGNJENJE LJUBLJANE V CIVITAS LETA 1462

Leta 1972 je dr. Vasilij Melik v Zgodovinskem časopisu objavil članek z naslovom "Mesto (civitas) na Slovenskem". V njem odgovarja na pomembno vprašanje o pojavitvi in razvoju naslova *civitas* ter drugih oznakah meščanskih naselij na slovenskem ozemlju.¹ Avtor se v časovnem pogledu osredotoča na 12. in 13. stoletje, vendar nas ob primeru dvojnega poimenovanja za Slovenj Gradec opozori tudi na tisti vidik, ki ga v zvezi z označevanjem naselij izpostavlja papeško povzdignjenje Ljubljane v *civitas*. V. Melik pravi takole: "In ko leta 1274 češki kralj /Otokar/ imenuje Slovenj Gradec civitatem, uporablja oglejski patriarh izraz forum - zanj meščanska naselbina v Slovenjem Gradcu ne more biti civitas. V določeni zvezi s tem pojmovanjem je tudi papeška listina ob ustanovitvi škofije 1462 povzdignila Ljubljano iz oppidum v civitas."² Cerkev poznega srednjega veka je naslovu *civitas* dejansko pripisovala drugačen pomen, kot ga je ta tedaj imel v svetni rabi. Razgrnitev nekaterih poudarkov iz zgodovine naslova more zato služiti kot primeren uvod v obravnavo temeljnega vprašanja, ki si ga zastavlja pričujoči prispevek - kakšni so bili razlogi in okoliščine povzdignjenja Ljubljane v *civitas* oziroma kaj, če sploh kaj, je to "dejanje" pomenilo.

Uvod

Civitas in starejše cerkveno pravo

Besedilo, ki nam nedvoumno sporoča, da morajo biti škofje /škofijski sedeži/ v nasprotju z navadnimi duhovniki "in civitatibus", zasledimo med marginalijami k distinkciji LXXX v t.i. "Decretum Gratiani".³ Omenjena distinkcija iz znamenite cerkvenopravne zbirke kanonista Joannesa Gratiana, nastale v letih 1139-1151,⁴ govori o krajih, v katerih naj bodo nastavljeni (morebitni novi) patriarhi, nadškofje, škofje in duhovniki.⁵ Med petimi "avtoritetami" (auctoritates), ki jih v podkrepitev splošnega pravila navaja Gratian,⁶ je pismo papeža Leona Velikega (440-461), naslovljeno na škofo v Afriki. Gre, točneje, za tisti del pisma, v katerem papež v skladu z obstoječimi kánoni nasprotuje, da bi bili škofje posvečeni v katerem koli kraju. Spodobi se namreč, da se škofijske zadeve upravljajo med več ljudmi, v boljše naseljenih mestih.⁷ Kakor beremo v

¹ V. Melik, *Mesto (civitas) na Slovenskem*, ZČ XXVI (1972), št. 3-4, str. 299-316.

² Prav tam, str. 314.

³ *Decretum Gratiani, emendatum et notationibus illustratum*, v: Corpus iuris canonici, Venetiis MDCXV, str. 360.

⁴ W. M. Plöchl, *Geschichte des Kirchenrechts*, Bd. II, 2. Auflage, Wien-München 1962, str. 469 sl.

⁵ "Loca vero in quibus primates, Patriarchae, archiepiscopi, episcopi, presbyteri sunt ordinandi..." - *Decretum Gratiani*, n.d., str. 359.

⁶ Prim. R. Kušej, *Cerkveno pravo katoliške cerkve*, 2. izdaja, Ljubljana 1927, str. 111.

⁷ *Decretum Gratiani*, n.d., str. 361: ".../ inter omnia volumus canonum statuta servari ut non in quibuslibet locis, neque quibuslibet castellis, et ubi ante non fuerunt, episcopi consecrentur /.../: episcopalia autem gubernacula non nisi majoribus populis, et frequentioribus civitatibus oporteat praesidere" (c. 4, D. DXXX).

nadaljevanju pisma, ki pa ga "Decretum" izpušča, bi sicer "honor cui debent excellentiora committi, ipsa sui numerositate vilescat".⁸

Domnevno najstarejši kánon, nanašajoč se med drugim na vprašanje, kateri kraji so primerni za škofijski sedež - in ki bi ga utegnil imeti v mislih tudi Leon Veliki - je bil sprejet na koncilu v Sardiki. V zadevnem kánonu koncila, ki je zasedal v letih 343-344⁹ ali skoraj sto let pred vélikim papežem, je izrecno rečeno, naj se ne dovoli, da bi bil kak škof nastavljen bodisi v vasi bodisi v manjšem mestu, da ne bi s tem "izgubila vrednosti škofovo ime in avtoriteta" (ne vilescat nomen episcopi et auctoritas). Tudi iz drugih provinc naj se škofov ne vabi - razen v mesta, ki so že imela škofove, ali pa v mesta, ki so takšna oziroma imajo takó številno prebivalstvo, da si škofa zaslužijo.¹⁰

Civitas v zgodovini

Drugi, ožji zgodovinski vidik je povezan s širjenjem krščanstva in naslonitvijo cerkvene organizacije na politično-upravno ureditev Rimskega cesarstva. V upravnem pogledu so se krščanske skupnosti s škofom na čelu že zgodaj organizirale po zgledu avtonomnih mestnih skupnosti: naslonitev na rimska "civitates"¹¹ - mesta s podrejenim teritorijem se je odrazila v teritorialno-upravni strukturi Cerkve.¹² Kljub pretresom v dobi preseljevanja ljudstev in naraščajočemu vplivu germanskega prava v času Merovingov, Karolingov ter Otonov je bila za zgodnje- in visokosrednjeveško Cerkev t.i. mestna škofija še vedno "ideal".¹³ Raziskave širšega vprašanja o oznakah *civitas* - "Stadt", uporabljenih v srednjeveških virih za nemško govorno območje, so pokazale, da je izraz *civitas* označeval predvsem naselja s škofijskim sedežem, kraje, poseljene že v antiki, pa tudi utrjene naselbine oziroma obzidana meščanska naselja.¹⁴ Za razne pisce srednjega veka torej "civitates" niso zgolj (nekdanja) škofijska mesta,¹⁵ kot je oznako, v nasprotju s "castra", definiral Du Cange.¹⁶ Res pa je, da se je zlasti z utrditvijo osrednje papeške oblasti in "zmago gregorijanskega pravnega sistema nad nacionalno-germanskim cerkvenim pravom" v 11. in 12. stoletju v Cerkvi uveljavilo staro razumevanje škofije kot upravne enote z mestnim središčem in temu središču pripadajočim ozem-

⁸ *Patrologiae cursus completus*, ed. J.-P. Migne, tome LIV, Parisii MDCCCXLVI, col. 654.

⁹ *Dizionario dei Concili V*, ed. Pietro Palazzini, Rim 1966, str. 118 sl.

¹⁰ Obj. v: *Histoire des Conciles d'après les documents originaux*, tome I, ed. C. J. Hefele, Paris 1907, str. 777-778. Prim. Zgodovinski zbornik. Priloga "Laibacher Dioecesanblatt-u" (= ZZ) III (1890), št. 8, stolpec 115, op. 2.

¹¹ Prim. različne pomene izrazov "civis", "civitas" v: F. Wiesthaler, *Latinsko-slovenski slovar I*, Ljubljana 1993, str. 615-616; *Lexikon des Mittelalters*, Bd. II, München-Zürich 1983, col. 2111-2112, 2112-2114; *Dizionario di storia*, Milano 1995, str. 298 (zahvalo za informacijo v zvezi s slednjim navedkom dolgujem mag. Matjažu Ambrožiču).

¹² Prim. *Lexikon des Mittelalters*, Bd. III, München-Zürich 1986, geslo "Diözese", col. 1097-1098.

¹³ J. Ahlhaus, *Civitas und Diözese*, v: *Politik und Geschichte, Gedächtnisschrift für Georg von Below*, Berlin 1928, str. 9-10.

¹⁴ H. Planitz, *Die deutsche Stadt im Mittelalter. Von der Römerzeit bis zu den Zunftkämpfen*, 5. Auflage, Wiesbaden 1997, str. 38-39, 149, 232-233. Prim. *Lexikon des Mittelalters*, Bd. II, n.d., geslo "civitas", col. 2113-2114; V. Melik, n.d., str. 303.

¹⁵ Z "(nekdanja) škofijska mesta" niso mišljena mesta, v katerih je imel škof svoj sedež in bil hkrati mestni gospod, ampak le kraji s škofijskim sedežem - prim. razlago nem. izraza "Bischofsstädte" v: *Lexikon des Mittelalters*, Bd. II, n.d., geslo "Bischofsstadt", col. 239-244.

¹⁶ "Urbs Episcopalis, cum ceterae Castra vel oppida dicerentur, ut attigimus in v. Castrum"; "Castra vocabant Scriptores medii aevi, urbes quae Civitatis, id est, Episcopatus, jus non habebant" - Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis II*, gesli "castrum" in "civitas", Graz 1954 (ponatis), str. 213, 347.

ljem.¹⁷ Od tod tudi formulacija "civitas et dioecesis",¹⁸ ki se uporablja še v 20. stoletju, očitno vse do 2. vatikanskega koncila (1962-1965). V različici "clero populoque civitatis ac dioecesis" jo srečamo na primer v papeški buli, izstavljeni 26. novembra 1959 ob imenovanju Antona Vovka za ljubljanskega rezidencialnega škofa.¹⁹

Teološki pomen izraza civitas

Korenine teološke (pre)interpretacije izraza *civitas* segajo v pozno antiko in izhajajo iz nauka Avrelija Avguščina (354-430) o dveh državah, nebeški in posvetni (*civitas caelestis* - *civitas terrena*).²⁰ Razlike med obema skupnostima, katerih značilna podoba sta mesti Jeruzalem in Babilon,²¹ podaja zlasti drugi del Avguštinove monumentalne "De civitate Dei" (O Božji državi).²² "Državi" nista niti krajevno niti časovno omejeni, ampak določeni po svojem odnosu do Boga in sveta, po ljubezni in kultu, zato nebeške države ni enačiti z vidno Cerkvijo. A tudi "civitas terrena" ni enačljiva z Državo, čeprav, denimo, rimska država ali velike države pred njo zaradi odrekanja češčenja Bogu po Avguštinovem prepričanju niso udeležene pri "Civitas Dei".²³ Drugačno gledanje na razmerje med "državama" je prevladalo v uradni teologiji visokega srednjega veka: Cerkev, ki jo vodi papež, je identična z Božjo državo in le češčenje, ki ga ta Cerkev izkazuje Bogu, more nadomestiti pravičnost, ki manjka Državi.²⁴ Teološki pomen besede *civitas* v smislu Avguštinovega nauka se je vse bolj izgubljal. Naslov, pridržan sedežem škofij, je ob afirmaciji kánonskega prava (p)ostal del sprejete cerkvenopravne terminologije - "titulus" morebiti simboličnega, a vsebinsko izpraznjene pomena.²⁵

Papeško povzdignjenje Ljubljane v *civitas*

Povzdignjenje v okviru ustanovitve škofije

Besedilo, ki Ljubljano povzdiguje v *odlično mesto (civitas)*,²⁶ predstavlja samo manjši izsek bule, s katero je papež Pij II. 6. septembra 1462 potrdil ustanovitev ljubljanske škofije.²⁷ Ker do papeške "razglasitve" nekega kraja za *civitas* ni moglo priti, če ta ni postal škofijsko središče, povzdignjenja ne moremo obravnavati ločeno od konteksta ustanovitve škofije. Kar zadeva Ljubljano, je treba najprej poudariti, da je škofijo ustanovil cesar Friderik III.; omenjena potrdilna bula Pija II. je cesarjevi usta-

¹⁷ J. Ahlhaus, n.d., str. 10.

¹⁸ Prim. P. Schleicher, *Die Bistumsgründungen Kaiser Friedrichs III.*, Diss., Graz 1970, str. 105, op. 9.

¹⁹ Nadškofijski arhiv Ljubljana (= NŠAL), Zbirka listin, 1959 XI 26. Rim. Gre za bulo, s katero se papež Janez XXIII. obrača na vernike ljubljanske škofije.

²⁰ Prim. P. Schleicher, n.d., str. 106-107.

²¹ Prim. Raz 3, 12; 18, 10 - Aurelije Avgustin, *O državi Božjoj. De civitate Dei*, svezak prvi (knjiga I-X), 2. izdanje, ured. Anton Benveniste, Zagreb 1995, str. LXIII-LXIV, op. 10.

²² Aurelije Avgustin, n.d., str. XIII-XIV.

²³ *Lexikon des Mittelalters*, Bd. II, n.d., geslo "Civitas Dei", col. 2115-2116.

²⁴ Prav tam, col. 2116.

²⁵ Prim. P. Schleicher, n.d., str. 107-108.

²⁶ Na tem mestu naj opozorimo na napako, ki se je pojavila ob prevajanju slov. izraza "odlično mesto" (za lat. "civitas") nazaj v latinščino - tj. "civitas insignis". Napako je denimo zaslediti še v F. Kralj, *Podoba ljubljanske škofije ob ustanovitvi in Oglej*, v: Simpoziji v Rimu 15 (Hrenov simpozij v Rimu), Celje 1998, str. 73. Prim. slov. oznaki za "civitas" v ZZ III (1890), št. 8, stolpec 113 - uvod; J. Gruden, *Cerkvene razmere med Slovenci v XV. stoletju in ustanovitev ljubljanske škofije*, Ljubljana 1908, str. 46.

²⁷ Izvirnik v NŠAL, Zbirka listin, 1462 IX 6. Pienza; obj. v: ZZ III (1890), št. 8, stolpec 113-118.

novni listini, datirani v Gradcu 6. decembra 1461,²⁸ sledila devet mesecev pozneje. Glede na to, da velja od 11. stoletja dalje ustanavljanje škofij za papežu pridržano pravico (lat. *reservatio*, nem. *Reservatrecht*),²⁹ se kar samo poraja vprašanje, kako to, da je ljubljansko škofijo ustanovil svetni knez.

Odgovor je iskati v položaju tako papeštva kot cesarstva sredi 15. stoletja, pa tudi v cerkvenopolitičnih ambicijah in odnosih Friderika III. (1440/42-1493) s Pijem II. (1458-1464). Kakor je za sv. sedež tiste dobe značilno, da je po več desetletjih krize, zaznamovane s shizmo in konciliarizmom, posebej naklonjen zavezništvu z vladarjem Svetega rimskega cesarstva, tako je Friderikovo dokončno priznanje papeškega primata v letu 1446 povezljivo s prizadevanji za konsolidacijo cesarstva.³⁰ Ideal enotnega krščanskega sveta pod skupnim papeško-cesarskim vodstvom namreč še ni bil ugasnil. Toda laže kot na ravni "imperija", ki so ga "žrli knezi", je Friderik udejanjal in utrjeval oblast v svojih (notranje) avstrijskih deželah (vojvoda po 1424). K vidnejšim dosežkom Friderikove, v soglasju s papeštvom izpeljane deželno knežje politike sodi oblikovanje treh novih škofij: ljubljanske pod papežem Pijem II. ter dunajske in dunajsko novomeške pod Pavlom II. (1464-1471).³¹

Če se ustavimo pri Piju II., ki nas kot povzdigovalca Ljubljane v *civitas* še posebej zanima, zasluži izrecno omembo predvsem poudarek, nanašajoč se na vlogo, ki jo je ta veliki humanistični papež³² odigral v Friderikovi cerkveni politiki. Že konec 1442 ali v začetku leta 1443 je bodoči papež Enej Silvij Piccolomini postal Friderikov tajnik in tako pobljše spoznal ne le mladega kralja, temveč tudi razmere v (Notranji) Avstriji in cesarstvu. Bogate politične izkušnje si je nabral ob spremljanju koncila v Baslu, med škofovanjem v Trstu in opravljanjem službe stalnega papeškega nuncija za avstrijske dežele ter legata *a latere* za oglejski patriarhat in salzburško nadškofijo.³³ Kot zavzet podpornik načrta sprave med Cerkvijo in cesarstvom – tega je izdelal Enejev prijatelj in eden od podpisnikov ustanovne listine ljubljanske škofije kardinal Nikolaj Kuzanski (u. 1464)³⁴ – je bodoči papež rad podprl Friderikova prizadevanja za okrepitev njegove deželno knežje oblasti.³⁵ Kajti trdnejša deželno knežja pozicija bi utegnila koristiti tudi Frideriku kot cesarju – cesarju, ki je bil po Enejevem prepričanju nič manj kakor "glava mističnega telesa *respublicae*".³⁶

Pomemben korak pri izgrajevanju deželno knežje oblasti³⁷ na območju notranje-avstrijskih dežel je bil storjen prav z ustanovitvijo ljubljanske škofije. Dasi razmeroma

²⁸ Ohranil se je dobesedni prepis z dne 14. aprila 1494 v NŠAL, Zbirka listin, 1494 IV 14. Dunaj; obj. v: ZZ I (1888), št. 1, stolpec 5-24.

²⁹ Prim. R. Kušej, n.d., str. 186 sl.; W. M. Plöchl, n.d., str. 129.

³⁰ Prim. *Handbuch der Kirchengeschichte*, Bd. III/2 (Die mittelalterliche Kirche: Vom Hochmittelalter bis zum Vorabend der Reformation 1124-1517), Freiburg-Basel-Wien 1985, str. 585-586; W. Bertrams, *Der neuzeitliche Staatsgedanke und die Konkordate des ausgehenden Mittelalters*, Analecta Gregoriana, Vol. XXX, sectio B, Num. 3, Roma 1942, str. 171-172.

³¹ Več o Friderikovih škofijskih ustanovah v delu, navedenem zgoraj v op. 18.

³² O njem strnjeno v *The Oxford Dictionary of Popes*, ed. J. N. D. Kelly, Oxford-New York 1986, str. 247-249.

³³ Prim. M. Benedik, *Papeži. Od Petra do Janeza Pavla II.*, Ljubljana 1996, str. 218-220.

³⁴ Glej H. G. Senger, *Nikolaus von Kues*, v: *Gestalten der Kirchengeschichte*, Bd. IV (Mittelalter 2), Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz 1983, str. 286 sl.

³⁵ O "veliki koaliciji" med Friderikom in Pijem prim. F. Kralj, *Podoba Ljubljanske škofije*, n.d., str. 71-72.

³⁶ Prim. Ernst H. Kantorowicz, *Kraljevi dve telesi. Študija o srednjeveški politični teologiji*, Ljubljana 1997, str. 257-258.

³⁷ Prim. E. Haberkorn – J. F. Wallach, *Hilfswörterbuch für Historiker. Mittelalter und Neuzeit*, Teil II, 7. Auflage, Uni-Taschenbücher 120, Tübingen 1987, geslo "Landeshoheit", str. 371.

majhna in razdrobljena je postala nova škofija dober branik pred vplivom oglejskega patriarha, zlasti od srede 15. stoletja vezanega na Habsburžanom sovražno Beneško republiko.³⁸ Enej, ki se je gotovo zavedal ne le političnega, ampak tudi pastoralnega pomena ljubljanske škofije, naj bi, tako Valvasor, sam spodbudil Friderika k ustanovitvi le-te.³⁹ Če je Valvasorjeva trditev bržčas pretirana, pa je glede na povedano ne moremo kar tako zavreči. Vsekakor ni naključje, da je bila za novo škofijsko središče južno od Drave določena Ljubljana, mesto, v katerem je nekaj časa preživel tudi bistri Enej Silvij.⁴⁰ Kot deželno glavno mesto Kranjske in kraj, ki so si ga za rezidenco izbrali pičenski škof Martin (1436-1456) in pred njim občasno nekateri drugi generalni vikarji za zunajfurlanski del patriarhata,⁴¹ je bila Ljubljana brez dvoma "locus congruus" tako v političnem kakor ožjem cerkvenem pogledu.⁴² Poglejmo, kako postavitve sedeža nove škofije v Ljubljano in s tem povzdignitev mesta v *civitas* utemeljuje potrdilna bula Pija II.

Besedilo povzdignjenja

Pijeva bula podaja zadevno besedilo pravzaprav na dveh mestih: utemeljitev povzdignjenja in samo povzdignitveno formulo ločujeta izvzetje mesta iz neposredne jurisdikcije oglejskega patriarha ter združitve župnij Sv. Peter pri Ljubljani in Šentjerneje, dotlej inkorporiranih cistercama v Dunajskem Novem mestu oziroma Kostanjevici.⁴³ Daljši, argumentirajoči del povzdignjenja navaja, da je Ljubljana mesto (*oppidum*), ki je, kar zadeva rast krščanskega prebivalstva, posebej rodovitno, da je dobrin in vseh reči obilja polno ter da se njeni meščani odlikujejo po posebni vdanosti papežu in rimski Cerkvi.⁴⁴ Papeža je s tem seznanil cesar Friderik, ki ima kot vojvoda Kranjske sedež v Ljubljani (*/.../ Fridericus Romanorum Imperator semper Augustus Ducatusque Carniolae in quo dictum Opidum situm est Dux nobis significare curavit*). Iz nadaljnega besedila izvemo, da se je apostolski sedež po večkrat ponovljenih cesarjevih prošnjah odločil zasluge in odlike mesta in meščanov nagraditi s primernimi častmi ter mesto "okrasiti s častnejšim naslovom" (*honorabiliori titulo decorare*). "Čast vsemogočnega Boga, dvig prave vere, pomnožitev bogoslužja in zveličanje vernikov"⁴⁵ pa so splošnejši nameni tako povzdignjenja kot ustanovitve škofije.

³⁸ P. Paschini, *Storia del Friuli*, vol. II (Dalla seconda metà del duecento alla fine del settecento), Udine 1954, str. 346 sl.; M. Miklavčič, *O zgodovinskih temeljih in razvoju ljubljanske škofije*, v: Zbornik Teološke fakultete v Ljubljani, Ljubljana 1962, str. 23 sl.

³⁹ J. W. Valvasor, *Die Ehre des Herzogthums Crain*, Bd. VIII, Laybach 1689 (Novo mesto 1877-1879 – faksimile), str. 653: *"/.../ bevorab weil ihm auch Aeneus Sylvius dazu rieth, welcher vorhin sein Secretar gewest war, und nun unlängst den Kardinal-Hut bekommen hatte."*

⁴⁰ J. Gruden, *Cerkvene razmere*, n.d., str. 36-37; P. Simoniti, *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja*, Ljubljana 1979, str. 16.

⁴¹ J. Gruden, *Cerkvene razmere*, n.d., str. 5-6.

⁴² "Locus congruus" - "primeren kraj" sodi med štiri osnovne cerkvenopravne pogoje za vzpostavitev škofije. Ostali trije so: "iusta causa" (upravičeni razlogi), "dotatio" (dotacija) in "nuntiatio" (razglasitev) - J. B. Sägmüller, *Lehrbuch des katholischen Kirchenrechts*, 2. Auflage, Freiburg im Breisgau 1909, str. 268.

⁴³ ZZ III (1890), n.d., stolpec 114-115.

⁴⁴ Prav tam: *"/.../ domino benedicente adeo in populi fidelis multiplicatione fecundum, bonorum quoque et rerum omnium existit ubertate refertum, et dilecti filii, Opidani eiusdem Opidi inter ceteros fideles eximia erga nos et Romanam ecclesiam devotione prefulgent."*

⁴⁵ Prav tam, stolpec 115.

Formulo, s katero se Ljubljani podeli obravnavani naslov, opazimo nekaj vrstic niže. "Z avtoriteto, védenjem in oblastjo obenem odrejam, naj bo mesto /oppidum/ Ljubljana kot ustrezen, primeren in odličen kraj verujočih *civitas* ter naj se odslej vedno in od vseh tako imenuje" - se glasi prevod papeške povzdignitvene formule.⁴⁶ Formula proti pričakovanju ne vsebuje glagola "erigimus" (povzdiguje), pač pa je ta glagol uporabljen v dveh, šest let mlajših bulah Pavla II., potrjujočih novoustanovljeni škofiji na Dunaju in v Dunajskem Novem mestu. Ne glede na to lahko navedeno formulo za Ljubljano označimo za povzdignitveno.

Razlogi za povzdignjenje - dejanski ali formalni?

Že po površnem branju utemeljitvenega dela bule pridemo do sklepa, da zahtevata pretres predvsem dva "argumenta" za povzdignjenje: (hitra) številčna rast prebivalstva in gmotno blagostanje mesta. Obravnava navedbe, da je Ljubljana sedež kranjskega vojvoda, ali pohvale, da so Ljubljančani papežu in rimski Cerkvi posebej vdani,⁴⁷ na tem mestu ni potrebna. Oboje, status deželnega glavnega mesta in vdanost Rimu, je namreč šteti med dejavnike, ki se tesneje vežejo na ustanovitev škofije, o njih pa smo govorili že zgoraj.

Drugače se zastavljata vprašanji o naraščanju števila prebivalcev in gospodarskem položaju Ljubljane v desetletju ali dveh pred letom 1461 (1462). Da bi nanju odgovorili, se moramo opreti na izsledke, ki jih prinašajo zgodovinske raziskave. Zaradi narave že tako in tako maloštevilnih uporabnih virov, izmikajočih se statistični obdelavi, so rezultati takšnih raziskav seveda samo približni, a vendar zadostni za izris neke splošne podobe. Izhajajoč iz ustreznih študij tako ugotavljamo, da se prebivalstvo Ljubljane v obdobju, ki nas zanima, ni opazneje pomnožilo; je le bolj ali manj enakomerno rastlo. Večji porast števila prebivalcev je verjetnejši za čas po letu 1476, ko cesar Friderik ljubljanskemu sodniku in svétu prepove brez posebnega dovoljenja "odkloniti, izročiti ali izgnati" kakega "cesarskega ali drugega podložnika, ki bi se hotel zaradi Turkov naseliti v mestu /.../, da bo mesto bolje zasedeno".⁴⁸ Kot dokazujejo podobne deželno-knežje prepovedi oziroma zapovedi za Novo mesto, Višnjo Goro, Kamnik ali Radovljico, je deželni knez večanje mestnega prebivalstva pospeševal zato, da bi - po besedah S. Vilfana - "okrepil obrambno sposobnost mest kot najpomembnejših oporišč po naših deželah".⁴⁹ Toda tu ne gre več za čas pred povzdignitvijo, marveč za prva desetletja po njej, za čas iminentne turške nevarnosti po padcu Bosne leta 1463 in intenzivnejših turških vpadov v deželo v letih 1469-1483 in 1491-1499.⁵⁰

Podobno kakor število ljubljanskih prebivalcev je v prvi polovici 15. stoletja počasi rastla tudi gospodarska moč Ljubljane. Po kriteriju davčne obremenitve, ki pa je samo eden od (poleg tega ne docela zanesljivih) kriterijev tovrstne moči, se je sicer

⁴⁶ "Opidum Laybacense huiusmodi, tanquam locum aptum fidelium, congruum, et insignem, auctoritate scientia, et potestate similibus Civitatem Laybacensem esse, et perpetuis futuris temporibus, ac ab omnibus de cetero nuncupari decernimus" - prav tam. O napačni formulaciji "civitas insignis" prim. zgoraj op. 26.

⁴⁷ Gre pravzaprav za cesarjevo "vdanost", saj je Ljubljana (le) sledila Friderikovi opredelitvi za papeško stran ob koncu baselskega razkola - prim. J. Gruden, *Cerkvene razmere*, n.d., str. 22-23.

⁴⁸ F. Zwitter, *Starejša kranjska mesta in meščanstvo v Ljubljani*, Ljubljana 1929, str. 26.

⁴⁹ S. Vilfan, *Kmečko prebivalstvo po osebnem položaju*, v: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, II. zvezek, Ljubljana 1980, str. 339.

⁵⁰ Prim. P. Štih - V. Simoniti, *Slovenska zgodovina do razsvetljenstva*, Celovec-Ljubljana 1996, str. 159-160.

obremenitev povečala le glede na druga kranjska mesta, natančneje Kamnik in Kranj.⁵¹ Kljub temu da je Ljubljana z okrog 4000 prebivalci in nezanemarljivo udeležbo v tranzitni trgovini tedaj najvažnejše mesto na Kranjskem,⁵² ostaja v naddeželnem merilu tako po številu prebivalstva kot po gmotnem položaju majhno mesto.⁵³ V prestolnici Kranjske je resda srečati tudi zelo uspešne trgovce domačega in tujega izvora, toda do hitrejše prebivalstvene in gospodarske rasti mesta pride na prelomu v 16. stoletje⁵⁴ ali nekaj desetletij po ustanovitvi škofije.

Zato lahko upravičeno sklenemo, da v tem razdelku obravnavana dejavnika sama po sebi nista pomembneje vplivala na izbiro Ljubljane za novo škofijsko središče. Očitno je izpostavitve bogastva deželnega glavnega mesta v "ljudeh in stvarih" razumeti kot posledico "potrebe", da se čim bolje zadosti formalnim cerkvenopravnim pogojem. Ob tem naj spomnimo le na že citirano navodilo papeža Leona Velikega, naj se škofijske zadeve upravljajo med več ljudmi, v bolj naseljenih in frekventnih mestih.⁵⁵ Potrditev za takšno sklepanje vidimo med drugim v dejstvu, da vsebuje skoraj povsem identično povzdignitveno besedilo bula Pavla II., s katero je ta 18. januarja 1469 v *civitas* povzdignil Dunajsko Novo mesto.⁵⁶ Istega dne je bil enak naslov podeljen Dunaju, mestu večjega pomena; temu ustrezno je v "dunajski" buli obširnejša tudi utemeljitev povzdignjenja.⁵⁷

Sklep

Naslov *odlično mesto* ali *civitas*, ki je 6. septembra 1462 pripadel Ljubljani, moramo glede na povedano označiti za izrazito časten naslov. Razlogi, ki so pripeljali do postavitve sedeža nove škofije v Ljubljano, so samo deloma tisti, ki jih v sklopu utemeljitve navaja bula Pija II., povzdignitvena formula pa le formalni del ustanovnega akta, ki ga v primeru t.i. Friderikovih škofij tvorita cesarjeva oziroma deželnoknežja ustanovitev in papeška kanonična potrditev. Ustanovitev škofije s strani svetne oblasti v času, ko velja to dejanje za izključno pravico papeža, je izjemen dogodek z nedvomno

⁵¹ S. Vilfan, *Zgodovina Ljubljane do začetka 16. stoletja*, v: *Zgodovina Ljubljane*. Prispevki za monografijo, Ljubljana 1984, str. 91; isti, *Zgodovina neposrednih davkov in arestnega postopka v srednjeveški Ljubljani*, ZČ VI-VII (1952-1953), str. 431.

⁵² Prim. S. Vilfan, *Zgodovina Ljubljane*, n.d., str. 88, 93-94.

⁵³ Po klasifikaciji z vidika števila prebivalcev - glej *Lexikon des Mittelalters*, Bd. II, n.d., geslo "Bevölkerung", col. 14 - spada poznosrednjeveška Ljubljana med "majhna srednja mesta" (kleine Mittelstädte). Teh mest, ki naj bi štela od 2000 do 10.000 prebivalcev, je bilo v nemškem prostoru tedaj 90-95%.

⁵⁴ F. Gestrin, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*, Ljubljana 1991, str. 20.

⁵⁵ Navedek kot zgoraj v op. 7.

⁵⁶ "Fridericus Romanorum imperator semper augustus /.../ ducatusque Stirie in quo dictum opidum situm est dux /.../ nobis inter alia explicavit domino benedicente adeo in populi fidelis multiplicatione fecundum bonorum quoque et rerum omnium existit ubertate refertum et dilecti filii opidani eiusdem opidi inter ceteros fideles eximia erga nos et Romanam ecclesiam devotione prefulgent /.../ - po objavi bule v: H. Fasching, *Die Domherren von Wiener Neustadt. Eine rechtsgeschichtliche Untersuchung*, Veröffentlichungen des Kirchenhistorischen Instituts der katholisch-theologischen Fakultät der Universität Wien 2, Wien 1966, str. 30.

⁵⁷ Poleg razlogov, navedenih v bulah za Ljubljano in Dunajsko Novo mesto, potrdilna bula za dunajsko škofijo poudarja, da ima Dunaj univerzo, da živi zato v mestu veliko učenjakov ter da je v njem veliko moških in ženskih samostanov, špitalov, cerkva in drugih svetišč. Bula je objavljena v: V. Flieder, *Stephansdom und Wiener Bistumsgründung. Eine diözesan- und rechtsgeschichtliche Untersuchung*, Veröffentlichungen des Kirchenhistorischen Instituts der katholisch-theologischen Fakultät der Universität Wien 6, Wien 1968, str. 278-280.

zelo zanimivim ozadjem. Z razčiščevanjem le-tega postaja odločitev za novo škofijsko središče v Ljubljani razumljivejša; vprašanje samega povzdignjenja se pri tem izkaže za manj pomembno.

ZUSAMMENFASSUNG

Die päpstliche Erhebung Laibachs zur *Civitas* im Jahre 1462

Die Bezeichnung *civitas* in der westlichen Kirche des Hochmittelalters wurzelt im Kanon des Konzils von Serdica (antike Bezeichnung für Sofia, 343-344), wonach Bischöfe in jenen Städten residieren sollten, "die als solche gelten bzw. eine so hohe Bevölkerungszahl aufweisen, daß sie eines Bischofs würdig sind." In den Quellen aus der Zeit der Merowinger und Karolinger wurden Städte mit einem Bischofssitz auch in der Regel mit dem Ausdruck *civitas* bezeichnet, wobei es von dieser "Regel" auch Ausnahmen gab. Zu einer strengeren Unterscheidung zwischen dem kirchlichen *civitas*-Begriff und der Bedeutung im weltlichen Bereich kam es im 11. bzw. 12. Jahrhundert, als das Recht auf Errichtung von Diözesen päpstliches Reservatrecht wurde. Während die berühmte kirchenrechtliche Sammlung, das "Decretum Gratiani" (1139-1151), in Verbindung mit den Bischöfen klar feststellt, daß diese "in civitatibus" residieren sollten, wurde die Bezeichnung *civitas* im nichtkirchlichen Sinne auch für Orte verwendet, die keine Bischofssitze waren: für die schon in der Antike besiedelten Orte, für befestigte Siedlungen und /oder ummauerte bürgerliche Siedlungen.

Der Titel, der in der westlichen (römischen) Kirche auf Bischofssitze beschränkt blieb, hatte in der Zeit der Gründung der Diözese Laibach keine tiefere Relevanz. Die theologische Auslegung im Sinne der Lehre von den zwei Reichen (*civitates*), die in den ersten Jahrzehnten des 5. Jahrhunderts von Aurelius Augustinus entwickelt worden war, verlor an Bedeutung. Die Verleihung des Titels *civitas* war am Ende des Mittelalters ein formeller kirchenrechtlicher Akt - ein Akt, der höchstens einen Zusammenhang mit der territorial-administrativen Organisation der ältesten Kirche andeutete, deren Hauptcharakteristik die Errichtung von Diözesen in den "*civitates*" des Imperiums war. Daher waren die in der Bulle des Papstes vom 6. September 1462 angeführten Argumente für die Erhebung Laibachs in eine *civitas* eher formeller als inhaltlicher Natur. Gewichtiger waren die Gründe für die Errichtung der neuen, von Kaiser Friedrich III. am 6. Dezember 1461 beschlossenen und mit der erwähnten päpstlichen Bulle kanonisch bestätigten Diözese. Im Hintergrund stand die wiederhergestellte Verbundenheit zwischen Papst und Kaiser, besonders zwischen Pius II. und Friedrich III., sowie die Politik Friedrichs als Landesfürst in seinen innerösterreichischen Ländern. Nicht nur die Tatsachen, daß Laibach Hauptstadt des Herzogtums Krain und die Laibacher dem Papst und der römischen Kirche treu ergeben waren, wurden als Argumente für die Errichtung der Diözese geltend gemacht. Die Bulle des Papstes Pius II. führte als Begründung ferner den großen Bevölkerungszuwachs und den materiellen Wohlstand der Bewohner an. Der Versuch, die zwei Begründungen mit Hilfe entsprechender Untersuchungen zu bewerten, bestätigte die oben ausgeführte Vermutung, daß nämlich die Verleihung des Titels *civitas* an Laibach ein vollkommen formeller Akt war.

JOŽE MLINARIČ

TURKI IN MARIBOR V PRVI POLOVICI 16. STOLETJA TER DRUŽINA WILLENRAINERJEV

I.

Po najhujših pustošenjih naših dežel v letih med 1469 in 1483 se je nevarnost pred Turki za nekaj let polegla. Manjkalo jim je namreč vojaške sile za intenzivne napade, zato le-ti predstavljajo v prvi vrsti roparske vpade manjših skupin martolozov na obmejna področja naše dežele. Položaj pa se je bistveno spremenil z vlado sultana Sulejmana II. Veličastnega (1520-1566), ki si je zastavil za cilj prodor na Zahod in celo osvojitve cesarskega glavnega mesta Dunaja. Zato predstavlja obdobje od 1521 do 1540 čas vedne nevarnosti za habsburške dežele in tudi za obrobna področja naše zemlje. Vsi ti vpadi pa niso bili tako siloviti in obsežni kakor oni v drugi polovici 15. stoletja, saj so po bitki pri Mohácsu (1526) imeli ti predvsem za cilj, da vežejo na Kranjskem in Hrvatskem čim več vojaških sil Ferdinanda I., ki jih je ta potreboval za obrambo še po Turkih nezasedenega ozemlja na Hrvatskem in Ogrskem, zlasti pa za obrambo Dunaja. Sicer pa so turški vpadi 16. stoletja ogrožali predvsem obrobne predele naše zemlje, kar je bila posledica izboljšane organizacije obveščanja in obrambe same.¹

Nadvojvoda Ferdinand I. se je že na začetku svoje vlade kot deželni knez zavedal turške nevarnosti in v sklop njegovih obrambnih načrtov je sodilo tudi organiziranje obrambne sposobnosti mest. Poleti leta 1521 je izdal Ferdinand dve odredbi v zvezi z utrjevanjem mesta Maribora. 21. julija je naslovil na vse svoje podložne, ki so bili nastanjeni dve miljii okoli mesta ali so imeli na tem območju posesti in podložnike, pismo z naročilom glede utrjevalnih del pri mestu. Mestnemu magistratu naj bi pri teh delih pomagali s tlako, da bi se utrjeno mesto moglo upreti Turkom in bi tudi okoliško prebivalstvo našlo zavetje za mestnim obzidjem.² Tedaj je Ferdinand tudi naročil mestnemu magistratu, naj v času, ko preti turška nevarnost, poskrbi za utrdbo mostu, ki naj bi ga zavarovali z močno bastijo. Ker so meščani za ta dela potrebovali veliko gradbenega lesa, je deželni knez 28. avgusta istega leta obvestil vse svoje podložne o zgornjem naročilu ter jim prepovedal, da bi meščane ovirali pri sečnji lesa v njegovih in svojih gozdovih kot tudi pri prevozu lesa v mesto. Opozoril jih je tudi, da si ljudje s podeželja v času vojnih nevarnosti iščejo v mestu varno zavetje zase in za svoje premoženje.³ Utrjevalna dela so terjala velike vsote denarja in so močno bremenila

¹ Simoniti, Vasko, Turki so v deželi že. Celje 1990, str. 117-126. Vojc, Ignacij, Slovenci pod pritiskom turškega nasilja. Ljubljana 1996, str. 32-33. Prim. Jug, Stanko, Turški vpadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja, v: Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo XXIV(1943), str. 9-39 in 40-45.

² 1521, julij 21., Gradec: "Dieweill die merckhlich notturfft erfordert, dieselb vnnser statt zu der weer nottürffüglichen zutzerichtn, damit ir dessterpass eur zuelflucht vnnd versicherung haben mügt...", zato naroča: "das ir vnnserm getrewen lieben richter vnnd ratt vnnser bemellten statt Marchburg zu besfestigung derselben statt nit aus gerechtighait, sonnder diser zeit dem Türgkhen zu widerstandt vnnd vnnserm lannd Steyer zu trost, auch ew zu merer versicherung, zymlich vnnd leydenlich robath thuet..." (fond Mesto Maribor, I/1 (XVI. stol.), fol. 18^r, Štajerski deželni arhiv, Gradec (= StLA). Objava: Gradivo za zgodovino Maribora (= GZM) XIII/54. Prim. Jug, Stanko, o.c., str. 40.

³ 1521, avgust 28.: "...dieweill der Türgkh dermassen, wie vor augen ist, vberhandt nimbt, deshalb die

meščane, ki so z zavistjo gledali na svetno in cerkveno gospodo, lastnike hiš in parcel znotraj mestnega obzidja, in ki so se izmikali dolžnostim, ki so jim bili zavezani meščani. Zato je konec meseca julija 1527 štajerski deželni glavar Sigmund Dietrichstein po naročilu deželnega kneza in v svojem imenu gospodom in prelatom, lastnikom nepremičnin v mestu, zapovedal, naj meščane v teh in v bodočih vojnih nevarnostih podpirajo tako, da jim bodo v pomoč s straženjem in opravljanjem tlake.⁴ Vemo, da je v prvi polovici 16. stoletja prav zaradi zgornjega prihajalo do številnih sporov in tožb med mestom in gospodo. Med nje štejemo npr. večletni spor mestnega magistrata z Vetrinjsko opatijo.⁵ Pomladi leta 1529 so tudi štajerski deželni stanovi razpisali nove davke in deželni knez je odredil za cerkveno gospodo odprodajo četrtiline zemlje (kvart) za plačilo davka za vojaške potrebe.⁶

*Pogled z utrjenega Tabora na Maribor v drugi polovici 17. stoletja.
(G. M. Vischer, Topographia ducatus Stiriae, 1681)(foto: Ivan Leskošek).*

10. maja 1529 se je odpravila iz Carigrada ogromna vojska, ki je s pratežem štela okoli 150.000 mož. 23. septembra je sultanova vojska obkolila cesarsko prestolnico in jo začela obstreljevati s tristo topovi, vendar so Turki doživeli neuspeh in so jo 14.

merckhlich notturfft eruordert, dieselb vnnser statt zu der weer notturrffftiglich zutzerichten, sonnderlichen auch die prugkhen daselbst zufürsechen, auch zu behuettung der brugkhen ayn passteyen zu machen, vnnd dieweill auch vill vnnser vnnderthon vnnd annder auf dem lannd mit iren leib, hab vnnd guettern in solchen nötten ir zuflucht vnnd versicherung in berürt statt haben vnnd suechen..."(ibidem, fol. 18^v). Objava: GZM XIII/55.

⁴ 1527, julij 27., Gradec: ibidem, fol. 18^v. Objava: GZM XIII/63.

⁵ Fond Vetrinjska opatija, fasc. XV, 391, 390-392, Koroški deželni arhiv Celovec. Prim. Mlinarič, Jože, Posest Vetrinjske opatije na Štajerskem (ok.1145-1786), v: Časopis za zgodovino in narodopisje (= ČZN) NV 17(1981), str. 52-55. Prim. Jug, Stanko, o.c., str. 45-47.

⁶ Pirchegger, Hans, Geschichte der Steiermark 1282-1740. Graz - Wien - Leipzig 1942, str. 374. Prim. Pišec, Karl, Utrdbena rabota mariborska, v: Kronika 27(1979), str. 87.

oktobra prenehali oblegati, pač pa so nekatere njihove čete močno opustošile med drugim tudi zgornjo Štajersko. Po turškem neuspehu pri Dunaju je bilo pričakovati, da Sulejman ne bo miroval, in v začetku leta 1530 so se ponovno začeli vpadi na Hrvaško in v naslednjem letu so martolozci vpadli pri nas npr. v Loški Potok. Večna nevarnost pred Turki je prisilila ogrožene habsburške dežele, da so se začele še bolj povezovati v skupni obrambi in iskanju sredstev zanjo. Prišlo je do več sklicev na zasedanja zastopnikov posameznih dežel ter do skupnega zasedanja stanov vseh dolnjeavstrijskih dežel.⁷ 14. marca 1530 so na zasedanju štajerskih stanov razpisali nove davke ter odredili, naj podložniki sodelujejo na štiridnevni tlaki pri utrjevalnih delih v trgih in mestih Gleisdorf, Gradec, Feldbach, Fürstenfeld in v drugih obmejnih krajih, kakor tudi v mestih Maribor in Celje. Na osnovi obrambnega reda, ki so ga sprejeli v Innsbrucku, sta bila sprejeta obrambna reda za Štajersko, Koroško in Kranjsko, ki naj bi omogočala boljše in bolj usklajeno vojaško delovanje. Ker so na Dunaju že v začetku leta 1531 vedeli za Sulejmanove vojne priprave, je tudi dogovarjanje med deželami potekalo vedno bolj intenzivno.⁸ 27. junija 1531 se je Ferdinand I. zaradi preteče turške nevarnosti odločil sklicati zbor vseh dolnjeavstrijskih dežel, na katerem naj bi razpravljali o čim bolj učinkoviti protiturški obrambi. Pred tem pa naj bi se sestali zastopniki stanov posameznih dežel. Deželni knez je nato za 17. julij sklical zasedanje zastopnikov Štajerske.⁹

V tem času je potekalo tudi dodatno utrjevanje nekaterih mest in krajev, med njimi naj bi spomladi naslednjega leta prišlo do ponovnih utrjevalnih del v Mariboru. Glavna skrb za obrambno sposobnost mesta je vsekakor padla na ramena mestnega magistrata ter na najvišje reprezentante mesta, na mestne sodnike. V teh za mesto usodnih časih sta bila izredno dejavna mestna sodnika Krištof Willenrainer (1528, 1529 ter 1532 in 1533) in Rok Wiener (1531 in 1532). Mestu je bil potreben vsak belič, zato sta si oba prizadevala za reden dotok denarja iz različnih naslovov. Mesto je imelo tedaj v zakupu mariborsko deželsko sodišče, od katerega so mu pritekali določeni letni dohodki, iz pridobljene vsote pa je bilo seveda treba poravnati letno zakupnino. Nekateri zemljiški gospodje, ki so imeli na ozemlju tega sodišča podložnike, zavezane dajatvam mestu, ki je v imenu deželnega kneza to sodišče upravljalo, so to podložnikom ponekod celo izrecno prepovedovali. Zato se je mestni sodnik Rok Wiener na začetku leta 1532 pritožil pri kralju Ferdinandu I. nad Erazmom pl. Trautmannsdorfom, ki je podložnikom svoje župe Selnica ob Muri prepovedal dajati mestu predpisane dajatve, ter ga prosil pomoči.¹⁰ Z upravljanjem mariborskega deželskega sodišča je imel težave že ob nastopu službe mestnega sodnika tudi Rokov naslednik Krištof Willenrainer. Pred 6. marcem 1532 je prosil vlado dolnjeavstrijskih dežel za pomoč in nasvet, ki ju je potreboval v zvezi z deželskim sodiščem. Navaja, da nekateri prelatje, gospodje in vitezi ne dovolijo mestnemu sodniku prijeti hudodelcev na svoji zemlji in na gorskopravnih zemljiščih, kamor se le-ti zatekajo, pa zato ostane nekaznovano marsikatero hudodelstvo. Pritožuje se tudi glede zgoraj omenjenih dajatev. Nekateri zemljiški gospodje,

⁷ Simoniti, Vasko, o.c., str. 129-130. Prim. Jug, Stanko, o.c., str. 51-53.

⁸ Jug, Stanko, o.c., str. 52-53. Prim. Simoniti, Vasko, o.c., str. 130-134.

⁹ 1531, junij 27., Praga: "Vns zweifelt nitt, gemaine vnnser lanndschaftt bemelts fürssthumb Steier vnd eur jeder in sonnders haben noch in gueter gedachtnus, als sich der Turckh etlich jar heer mit seiner macht hästig vnd tapher vmb vnnser künigreich vnd ander lannd angenomen, dieselben schwärlich erkriegt, vberzogen, beschedigt vnd zu grossen schaden bracht, das wir...jedesmals zuuor mit allen gnaden bedacht vnd betracht haben, wie vnd durch was weg wir solhen gwalt zum fueglichisten entgegen kömen..." (Fond Mesto Maribor 6/25, StLA. Objava: GZM XX/1).

¹⁰ 1532, januar 10., Innsbruck: 1/1, fol. 127^v - 128^f, StLA. Objava: GZM XIII/66. Tudi: 1532, januar 11., Innsbruck: 1/1, fol. 128^{rv}, StLA. Objava: GZM XIII/67. Prim. GZM XIV, str. 89-146.

ki so imeli tudi večje število podložnih kmetij, so bili prepričani, da je dolžna oddajati mestu predpisani oves le ena njihova kmetija, dasi so sami prejeli činž od vsake kmetije. Mestu so tudi prepovedovali podložnikom, ki svoje obveznosti niso izpolnili, začasno zaseči zemljo. 6. marca je deželni knez naročil svojemu vicedomu na Štajerskem, naj mu o zadevi poroča.¹¹

*V listini iz 1518 se omenja posest mariborskega meščana Krištofa Willenrainerja.
(Orig. perg. listina z dne 14. aprila 1518, št. 887, Pokrajinski arhiv Maribor)
(foto: Ivan Leskošek).*

V ta čas nedvomno sodi obrambni red, ki ga je sprejel mariborski mestni magistrat za primer neposredne nevarnosti in po katerem so se bili dolžni ravnati vsi za orožje sposobni Mariborčani. Na bitje plati zvona so se bili ti dolžni ravnati takole: strelci naj bi takoj zasedli zanje določena mesta na bastijah in na obzidju ter naj bi pazili, da pri streljanju ne bi brez potrebe zapravljali smodnika in krogel. Hkrati pa naj bi deset meščanov, ki so bivali v neposredni bližini mestnih vrat, z mestnim stražarjem steklo do mestnih vrat in tam ostalo na svojih mestih do nadaljnjih napotkov mestne oblasti. Drugi meščani in za orožje sposobni možje pa naj bi po zgoraj omenjenem znaku v oklepih in z orožjem v rokah v teku zasedli na obzidju mesta, ki jim jih je odredil četrtni mojster. Tam naj bi ostali tako dolgo, dokler četrtni mojster ne bi dobil ukaza za začetek streljanja. Obrambni red je poimensko določal kraje na mestnih utrdbah in odseke na obzidju, ki naj bi jih možje branili, za kar je bilo odrejenih okoli šestdeset mož. Za obrambo prve mestne četrti so bili določeni stražmojstri in pet strelskih mojstrov. Odsek od Vodnega stolpa do mestnih vrat naj bi pod vodstvom strelskega mojstra branilo pet brambovcev, na spodnjo utrdbo na novi bastiji pa naj bi se razporedil strelski mojster s

¹¹ (1532, pred 6. marcem): 1/1, fol. 129^v, StLA. Objava: GZM XIII/68. 1532, marec 6., Dunaj: ibidem, fol. 129^v. Objava: GZM XIII/69.

šestimi pomočniki. Za erker pri Mostnih vratih pri mestnih vratih sta bila določena za obrambo dva strelska mojstra s tremi brambovci, za stolp sv. Ulrika pa enako število strelskih mojstrov z desetimi pomočniki. Del obzidja od t.i. dveh dvorov do Röschove hiše naj bi branili trije strelski mojstri z osmimi pomočniki, tistega od Okroglega stolpa pa do utrdbe pri Koroških vratih pa naj bi branilo enako število mojstrov z desetimi pomočniki.¹²

O vojnih namerah sultana Sulejmana II. je bil Dunaj obveščen po svojih ovaduhih že leta 1531, zato so deloma že v tem letu, še bolj pa v naslednjem tekle intenzivne priprave za protiturško obrambo, v katere so bile vključene tudi vse naše dežele. Kralj Ferdinand I. pa je vendarle še upal na premirje ter je v ta namen že četrtič poslal svoje odposlance k sultanu, vendar je ta pogovor o tem zavrnil. Sultan se je poleti 1532 odpravil z veliko vojsko, ki je štela skupaj s pratežem okoli 140.000 mož in ki je vlekla s seboj stodvajset topov, zdaj že drugič proti cesarskemu mestu. Na tej poti sultan ni naletel na večji odpor, le pri majhnem utrjenem mestu Kisek (Köszeck) blizu današnje avstrijsko-madžarske meje je naletela turška vojska na močan odpor. Obrambo Kiseka je vodil Nikola Jurišić, ki je z okoli sedemsto možmi nekaj dni uspešno branil mesto. 14. avgusta so Turki začeli mesto spodkopavati in naskakovati obzidje, ki je bilo ob zadnjem napadu že skoraj povsem uničeno. Toda tudi ta poslednji napad so branilci odbili, oziroma so Turki prekmalu odnehali. Glavnina turške vojske je bila s tem za nekaj dni na svojem pohodu zadržana, boji z junaškimi branilci pa so ji v določeni meri oslabili moči.¹³

Slovenske dežele so bile dobro obveščene o približevanju turške vojske in stanovi so si prizadevali, da čim bolj zavarujejo štajersko mejo, sicer pa so bila mesta v predhodnih letih zaradi velikega strahu pred turškimi vpadi dobro utrjena. 23. julija 1532 je deželni glavar na Štajerskem Ivan baron Ungnad naslovil pismo na kranjske stanove s prošnjo za vojaško pomoč. Ungnad navaja, da je nevarnost, da bodo Turki vdrli tudi na Štajersko in jo opustošili, ter stanove opozori na sklep o medsebojni pomoči dežel, sprejet v prejšnjem letu v Innsbrucku.¹⁴ Pismo enake vsebine je Ungnad poslal tudi Koroščem. Čeprav so se na skupnem zasedanju stanov v Innsbrucku dogovorili za vsote, ki naj bi jih mesta plačala za protiturško obrambo (hilfgelt), pa do začetka avgusta nekatera mesta še niso plačala ničesar ali pa le majhne vsote. 4. avgusta je zato Ferdinand I. na pritožbo štajerskih stanov naslovil ustrezno pismo na mesta v deželi.¹⁵ Tedaj so razporedili na štajerski meji tudi deželno vojsko, ponekod pa so jo priključili

¹² Fond Mesto Maribor 11/121. Objava: GZM XX/52. Puff, Rudolf Gustav, Marburg in Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte II. Gratz 1847, str. 103-104. Prevod: Maribor. Njegova okolica, prebivalci in zgodovina. Maribor 1999, str. 213-214 (Prevedel Franc Vogelник). Prim. Popis vojaške opreme in municije, ki jo je 1592 popisal mestni sodnik Andrej Kräpfl. (1592, julij 23.: fond Maribor 11/123, StLA. Objava: GZM XX/47). Seznam vojaške opreme in municije, ki jo je z mestnimi svétniki leta 1600 popisal mestni sodnik Andrej Zigelfest. (Ibidem in GZM XX/55).

¹³ Simoniti, Vasko, Turki so v deželi že. Celje 1990, str. 134-135. Prim. Jug, Stanko, Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja, v: Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo XXIV (1943), str. 54.

¹⁴ 1532, julij 23.: Steinwenter, Arthur, Sulciman II. vor Marburg 1532, v: Jahresbericht des k.k. Staats-Gymnasiums in Marburg. Marburg 1887. Beilage Nr. 1, str. 13.

¹⁵ 1532, avgust 4., Dunaj: "Vnd dieweil sich dem meniglichen bey disen schweren vnd geschwinden kriegsleuffen angreifffn vnd hilf thuen miessen vnd lenger khain stund der zeit damit zu feiern, in ansehung, das sich der Turckh je lenger je nachrer herzue macht, vnd auch dy khayserlich may(estät) wir vnd darzue die reichständ vnd ander cristlichen nacionen solhem feind zubegegnen vnd widerstand zuthuen in dem anzug sein...": naj izpolnijo svojo dolžnost. (Mesto Maribor 11/ 122, StLA. Objava: GZM XX/2).

tudi cesarskim in kraljevim oddelkom. Medtem ko je glavnina turške vojske pod sultanom počasi napredovala, pa so nekateri oddelki, ki so imeli nalogo opustošiti čim večje predele Avstrije, že od 7. avgusta naprej ropali po današnji avstrijski Štajerski. Ker se je medtem pri Dunaju zbrala močna krščanska vojska, se je Sulejman odločil, da bo opustil obleganje Dunaja in se vrnil domov.¹⁶

Sultan Sulejman Veličastni (1520-1566) (Vasko Simoniti, Turki so v deželi že, Celje 1990, str. 111) (foto: Ivan Leskošek).

4. septembra je Sulejman z glavnino svoje vojske prestopil štajersko mejo pri Friedbergu ter opustošil zemljo in požgal kraje na vzhodnem Štajerskem. Napredovanje ogromne vojske je potekalo počasi, saj je ta napredovala proti jugu vsak dan le za nekaj deset kilometrov. Pred glavnino vojske pa so šli hitri oddelki akindžij, ki so pripravljali varen prihod sultana in njegove vojske, spotoma pa so ropali in požigali ter povzročali velik preplah po deželi. 11. septembra je sultanova vojska v močni megli šla mimo Gradca. Deželnega glavnega mesta si Turki niso upali napasti, pač pa so na poti proti Lipnici požigali in morili. Sultanova vojska je nato 14. septembra stopila na slovensko ozemlje ter se prek Plača podala proti Mariboru, spotoma pa je še požgala Svečino.¹⁷

¹⁶ Simoniti, Vasko, o.c., str. 134-135. Prim. 1532, september 14., Graz: Steinwenter, Arthur, Aus dem Leben des steirischen Landeshauptmannes Hans III. Ungnad-Weissenwolf, Freiherrn von Sonneck, v: Jahresbericht des k.k. Staats-Gymnasiums in Marburg. Marburg 1884 Beilage št. I, str. 25. Glej še: Ilwof, Franz, Die Einfälle der Osmanen in Steiermark, v: MHVSt XI (1862), str. 230-248.

¹⁷ Pirchegger, Hans, o.c., str. 377-378. Steinwenter, Arthur, Suleiman II. vor Marburg 1532..., str. 7.

Od glavnine turške vojske so se oddelili posamezni oddelki, zato ni nič nenavadnega, da so tedaj tudi zelo oddaljeni kraji postali plen roparjev. Tako je oddelek, ki je prišel do Ivnika (Eibiswald) prekoračil Radelj in se spustil v Dravsko dolino ter požgal Marenberg (Radlje) in Muto. Poskušal je priti prek Drave in vdreti v Mislinjsko dolino, kar so mu preprečili Vuzeničani in Slovenjgradčani. Turki so poskušali priti tudi na Koroško, vendar so bili zavrženi, in so si morali poiskati drugo pot, da so prišli v Labotsko dolino.¹⁸ Nekemu oddelku je uspelo priti na desni breg Drave z brodom, zasidranim pri Vurberku, in več oddelkov je tedaj plenilo in požigalo tudi po Slovenskih goricah, na Dravskem polju in po obronkih Pohorja.¹⁹

Medtem ko je turška predhodnica prišla do Maribora vsekakor že 14. septembra, se je glavnina vojske s Sulejmanom utaborila pred mestom dva dni kasneje. Turki so od meščanov zahtevali svoboden prehod skozi mesto čez dravski most, vendar so Mariborčani to odklonili. Dobro so se zavedali, da tako ogromna vojska ne bi pustila mesta nepoškodovanega in meščanov pri življenju, za kar so imeli obilo dokazov v njenem ravnanju tudi v neposredni mestni okolici. Meščani pod mestnim sodnikom Krištofom Willenrainerjem so se tudi zanašali na utrjenost mesta, saj so ga spomladi istega leta dobro zavarovali in se oskrbeli z orožjem in s strelivom. Ker sultan v treh naskokih mesta ni mogel osvojiti, časa za dolgo obleganje pa ni imel, saj se mu je mudilo domov, se je odločil, da bo naredil pontonski most prek reke. Turki so pred mestom taborili štiri dni in prebivalstvo je tedaj tudi prvič in zadnjič videlo pravo turško vojsko na slovenskem ozemlju.²⁰ Že prvi dan je sultan ukazal gradnjo mostu pri Bresternici nad mestom, za katerega so med drugim porabili les, namenjen za postavitve preše, nato les

"Wytshcheynn haben die Turkhen mit dem sturm gewonnen vnd alles volkh erslagen daz ettlich wägen voll tod Cristen da ligen..." (1532, september 14., Gradec: Steinwenter, Arthur, Aus dem Leben... Beilage, št. II c, str. 27).

¹⁸ Steinwenter, Arthur, Suleiman II. vor Marburg 1532..., str. - 21 7-8. Beilage št. 19, str. 24 in št. 23, str. 26. Prim. Pirchegger, Hans, Geschichte der Steiermark 1282-1740. Graz-Wien-Leipzig 1942, str. 379-380.

¹⁹ Pirchegger, Hans, o.c., str. 380. Glede na pomanjkanje ustreznih podatkov in nasprotujočih si izjav v pismih je velikokrat negotovo, za katere oddelke, ki so ropali v širši okolici Maribora, gre. Pri nekaterih gre za take, ki so se ločili od predhodnice, pri drugih pa za oddelke, ki so se ločili od glavnine vojske in se podali na ropanje in iskanje lastnega prehoda preko Drave. (Prim. pismo z dne 19. septembra 1532, Štatenberk: Steinwenter, Arthur... št. 21, str. 25: "...des sy der furrt vber dj Traa bey Wurmberg gefunden...").

²⁰ Steinwenter, Arthur, o.c., str. 8-9. "Der Turgg zeucht Marchburg zue als man sagt welle er versuechen die stat der pruckhen halben zuerobern." (št. 20, str. 24). "... wie der turkhisch kaysser solt personlich, mit seiner macht, im Traffeldt lign, vnd saydt fraytag Marburg taglichen stirmbt, aber dy in der stat hallten sich woll, varmaint auch nit daruon zw zichn Marburg, Pethaw vnd Cilli zw gewinen..." (št. 22, str. 25). "...zaigen an wie die Turkhen vor Marpurg drey sturm verloren vnd vill volkhs vmb khomen vnd die armen Marpurger den der Almechtig zw hilff khomen well weiter sich nit erhalten muegen, wen sie gross mangl puluers vnd der khugl habenn..." (št. 23, str. 26). Prim. Pirchegger, Hans, o.c., str. 379. Omenimo naj, da navaja Franz Ilwof (Die Einfälle der Osmanen in Steiermark, v: MHVSt XI (1862), str. 240) kot poveljnika mestne posadke Sigmunda Višnjegorskega. Isto navaja tudi Josip Gruden: "Na čelu posadke tega mesta je bil znani Sigismund Višnjegorski" (Zgodovina Slovenskega naroda. Celovec, 1911 str. 574). Glej Steinwenter, Arthur, Suleiman II. vor Marburg 1532... op. št. 5, str. 9. R.G. Puff govori zmotno o dveh obleganjih mesta (1529 in 1532), ki naj bi ga meščani obranili pod vodstvom mestnega sodnika Krištofa Willenrainerja. Za leto 1529 pravi, da so meščani odbili tri napade, kar je bilo dejansko leta 1532. (Marburg in Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte II. Gratz 1847, str. 101-104). Paul Schlosser (Aus der Türken- und Franzosenzeit Marburgs und Umgebung, v: ZHVSt X (1912), str. 61-62) pa pravi, da so meščani obranili mesto "unter der umsichtigen Leitung des tatkräftigen, unbeugsamen, geistreichen Stadtrichters Christoph Wildenrainer, eines ehemaligen Landsknechtshauptmannes des grossen Georg von Frundsberg..."(!).

od dveh dravskih mlinov in dva z deskami obložena čolna. Že 19. septembra je mogel veliki vezir Ibrahim paša s svojimi četami preiti na desni breg Drave ter je zaščetil most, po katerem je v zgodnjih jutranjih urah naslednjega dne začel prečkati reko tudi Sulejman z glavnino svoje vojske. Prehod je trajal ob velikih turških izgubah vse do jutra naslednjega dne. Po prehodu čez Dravo so Turki most zažgali in se utaborili na Dravskem polju, kjer jim je zmanjkalo pitne vode, pa so se zato nekateri oddelki razpršili naokoli ter ropali in požigali.²¹ Na Dravskem polju je turška vojska taborila štiri dni in v tem času jih je s konjenico napadal poveljnik Hans Püchler, največkrat, ko so se vračali v svoje taborišče. Sicer pa je Püchler, ki je imel svoj tabor za utrjeno Ptujsko Goro in pozneje na gradu Štatenberku, s svojimi dvesto jezdecami vznemirjal Turke že v času, ko so oblegali Maribor in ropali po njegovi širši in bližnji okolici. Prizadeval si je tudi, da bi ujel Bosance, s katerimi bi se mogli sporazumeti in od njih izvedeti za namere sovražnika. Vsi ujetniki so izpovedali, da namerava sultan s svojo glavnino proti Varaždinu, da pa je naročil pašama Mostarja in Bosne, ki sta vodila predhodnice, naj ubereta pot prek Kranjske. Okoli 20. septembra se je večji turški oddelek spustil prek Save, po vsej verjetnosti pri Brežicah, in prišel do Novega mesta in celo do Dolenjskih Toplic, vendar se je kmalu po isti poti vrnil nazaj.²² 20. septembra je sultan ukazal drugi predhodnici, naj se usmeri proti Hrvatski, ki ji je nato sledil z glavnino vojske in bil 22. istega meseca nasproti Ptuja. Naslednjega dne je Sulejman zapustil Štajersko in pri Vinici stopil na hrvatska tla. Nekateri turški oddelki pa so ostali na levem bregu Drave in so ropali po Slovenskih goricah, nakar so odšli proti Veliki Nedelji in Ormožu, ki so ga požgali. Prišli so tudi do Središča, kjer naj bi pobili ali odpeljali v ujetništvo vse prebivalce, ki so jim prišli v roke. Končno pa so se pri Varaždinu združili z glavnino turške vojske, ki se je nato prek Požege napotila proti Beogradu in od tam naprej na Turško.²³

Iz časa po odhodu Turkov izpred Maribora sta ohranjeni pismi mestnega sodnika Krištofa Willenrainerja in meščana Primoža Hürnasa na štajerskega deželnega vicedoma Mihaela Meichsnerja. Vicedom je namreč naročil Mariborčanom, naj mu po odhodu Turkov nemudoma poročajo, kam so ti odšli. V pismu na kralja Ferdinanda I. z dne 27. septembra se vicedom pritožuje, da je doslej prejel le dve poročili, namreč

²¹ Steinwenter, Arthur, o.c., str. 9-10. "...mer slahenn die Thurkhen ain geweltige pruckhen vber die Traa auss ainem holtz bey der Traa welichs der Kheyschacher zw ainer press vermaint hatt, auch haben sy zween scheff darauff müll gemacht worden abgeworffenn, mer zwen scheff mit sag dilln die sie auff gefangen vnd gestern auf mittag halbe pruckhen geschlagen..." (št. 23, str. 26). "... auch etlich gefangen worden, die zaigen nun ann das der turckhisch kaysser zwischen Lembach vnd Wildthawss ein pruckhen vber di Traa geschlagen habe." (št. 21, str. 25). "... oberhalb Marpurg bey Wildhaus da hab er ein prukhen slahen lassen..." (št. 24, str. 26). "... als der Turgg zu Wildhaus vber sein gemacht prugkhen vnd die Traa gerugkht..." (št. 28, str. 28). Prim. Pirchegger, Hans, o.c., str. 379. R. G. Puff (o.c., str. 104 in 92) trdi, da so Turki, ki so se utaborili med mestom in Meljem, postavili velik most pri "spodnjih mlinih" oz. natančneje med mestom in meljsko komendo. (Marburg in Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte II. Gratz 1847, str. 104). "Turki so prišli čez Dravo na vzhodu, med mestom in meljsko komendo, na splavih in napihnenih bikovih kožah..." (R.G. Puff, Maribor. Njegova okolica, prebivalci in zgodovina. Maribor 1999, str. 207. Prevod: Franc Vogelink).

²² Steinwenter, Arthur, o.c., str. 11-12. Voje, Ignacij, o.c., str. 34-35. Prim. Beilagen št. 21, str. 24-25 in št. 22, str. 25. Turki naj bi tedaj umorili tudi žičkega priorja Andreja in nekaj njegovih sobratov ter opustošili kartuzijo, kar pa naj bi se zgodilo leta 1531! Njegov naslednik Matej Gurgar je samostan utrdil in dal zgraditi še danes ohranjeni mogočni "zgornji" obrambni stolp. (Mlinarič, Jože, Kartuziji Žiče in Jurkloster... Maribor 1991, str. 248-249). Prim. Jug, Stanko, Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja, v: Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo XXIV(1943), str. 55.

²³ Voje, Ignacij, o.c., str. 35. Prim. Ilwof, Franz, Die Einfälle der Osmanen in Steiermark, v: MHVSt XI (1862), str. 16.

Willenrainerja in Hürnasa, napisani šele nekaj dni po vračanju Turkov, namreč 26. septembra, zato so bile novice seveda že zastarele. To sta hkrati tudi prva znana ohranjena dokumenta izpod peresa Mariborčanov po obleganju mesta.²⁴

V listini iz 1532 se omenja mariborski mestni sodnik Krištof Willenrainer. (Orig. per. listina z dne 18. junija 1532, št. 905, Pokrajinski arhiv Maribor)(foto: Ivan Leskošek).

Po odhodu Sulejmanove vojske konec septembra 1532 na ozemlje Hrvatske in dalje proti Turčiji so si tudi slovenske dežele oddahnile. Čez leto dni je nato prišlo do sklenitve premirja s Turki in z njim je bila končana doba deset let trajajočih turških vpadov in pustošenj, ki so jih najbolj čutile Bela krajina, Kočevska, Kras in Istra. Posledice turškega divjanja pa so se še desetletja čutile tudi na Štajerskem.²⁵ Vemo, da so Turki po neuspelem poskusu, da bi prešli reko Dravo prek mariborskega mostu, kasneje z vso silo pustošili tudi po Dravskem polju. Veliko gospoščin je izgubilo del svojih podložnikov, mnogo domačij pa je bilo povsem požganih. Za nadarbinsko zemljo mariborske župnije v Slovenskih goricah ter na Dravskem polju in v neposredni mariborski okolici, v naseljih Radvanje in Pobrežje, vemo, da je bila tedaj močno opustošena, kar je razvidno iz zapisa v urbarju iz 1571, ko so bile mnoge kmetije še neposeljene. Zemljo opustelih kmetij je župnija dajala ponavadi v hasnovanje kot dodatno zemljišče bližnjim podložnikom, od teh pa je prejerala znatno manj dajatev kakor od

²⁴ 1532, september 26., Maribor: Steinwenter, Arthur, Aus dem Leben..., Beilage št. II b in c, str. 26.
1532, september 27., Gradec: ibidem, Beilage št. II, str. 26.

²⁵ Jug, Stanko, o.c., str. 55.

prejšnjih samostojnih gospodarskih enot. Vikarji so preprečevali trajno združevanje nekdanjih samostojnih enot in poskušali na svoji urbarialni zemlji vzpostaviti prejšnje stanje tako, da so običajno uporabnikom opuščeni kmetij postavili rok za pozidavo hiše na njih, sicer so jim zemljo odvzeli in jo dodelili drugemu interesentu.²⁶

Turki so na omenjenem področju požgali ali poškodovali vrsto cerkva, onečastili njihovo notranjščino in uničili opremo ter divjali po pokopališčih. Zato je bilo po obnovitvi potrebno bogoslužne zgradbe in prostore ter opremo na novo blagosloviti oziroma posvetiti, kar je severno od Drave v letu 1535 opravil lavantinski škof Lenart Pewelr (1508-1536). 24. oktobra omenjenega leta je škof Lenart obiskal Sv. Jurij v Slovenskih goricah in blagoslovil dva zvonova, naslednjega dne pa pokopališče, cerkev ter oltar v pokopališki kapeli, posvečen sv. Mihaelu in Vernim dušam. O tamkajšnjem pustošenju leta 1532 priča tudi v kamen vklesani napis nad podbojem cerkvenih vrat. Istega dne se je škof Pewelr oglasil v trgu Sv. Lenart, ki so ga Turki požgali, ter je na novo posvetil tamkajšnjo cerkev s tremi oltarji in pokopališče.²⁷ Uničujočo turško roko so čutile med drugimi tudi cerkve pri Sv. Jakobu in Marijina cerkev na Gorci pri Malečniku. V Dravski dolini so Turki oplenili avguštinski samostan ter opustošili cerkev sv. Jurija na Remšniku in Marijino cerkev v Breznu ob Dravi.²⁸ O hudem pustošenju v Marenberku (danes Radlje) in okoli ženskega dominikanskega samostana poroča kronistka iz časa okoli leta 1700. Turki naj bi 1532 požgali samostan, zato je bilo po njeni pripovedi uničenih veliko spisov, žrtev ognja pa so postali tudi pohištvo, oprema in druge premičnine. Veliko samostanske opreme naj bi tedaj raznesli okoliški ljudje. Pač pa Turki niso mogli vdreti v samostansko cerkev, ki je bila dobro zavarovana z močnimi vrati, na katerih je bilo še v času kronistke mogoče videti za tri prste globoke zareze od udarcev orožja.²⁹ Omenimo naj, da je zaradi škode, ki jo je mesto Maribor utrpelo leta 1532, deželni knez in kralj Ferdinand I. meščanom v naslednjem letu odpisal del davkov.³⁰

Čeprav je bil v letu 1533 med Turki in Habsburžani sklenjen dolgo zaželen mir, mu vendar niso nikjer zaupali. Turška nevarnost je ponovno nastala leta 1537 v zvezi z vojno na Ogrskem zaradi konflikta med kraljem Ferdinandom I. in turškim vazalom Ivanom Zapoljo. Sicer pa se je politični položaj sredi tridesetih let močno spremenil, kajti Sulejman II. je zaradi uspehov v boju s Perzijci začel ponovno usmerjati svoj pogled proti Zahodu, k čemur ga je spodbujala tudi sklenitev njegove zveze s francoskim kraljem proti nemškemu cesarju Karlu V. Po nekajmesečnem obleganju je meseca marca 1537 padla trdnjava Klis, zadnje oporišče "ostanka ostankov hrvatskega kraljestva". Habsburške dežele sta ponovno zajela strah in negotovost in misliti je bilo treba na organizirano obrambo pred sovražnikom. Kralj Ferdinand I. je zato skliceval zasedanje zastopnikov deželnih stanov posameznih dežel ter skupna zasedanja stanov vseh dolnjeavstrijskih dežel.³¹ V letu 1538 so se zbrali zastopniki stanov iz vseh dolnjeavstrijskih dežel in sprejeli dva sklepa: o čim večji pomoči za učinkovito protiturško

²⁶ Urbar mariborske župnije iz 1571, fol. 8,11-13 in 15, Pokrajinski arhiv Maribor (= PaM). Prim. Mlinarič, Jože, Župnija Sv. Janeza Krstnika v Mariboru pod jurisdikcijo salzburške nadškofije XII. stoletje - 1786, v: Zbornik ob 750-letnici Mariborske škofije 1228-1978. Maribor 1978, str. 143. Prim. Pirchegger, Hans, o.c., str. 380.

²⁷ Mlinarič, Jože, Župnija Sv. Lenart do jožefinske dobe, v: Zbornik občine Lenart. Izdano ob 800-letnici prve pisne omembe Lenarta. Lenart 1996, str. 64-65.

²⁸ Kovačič, Franc, Zgodovina Lavantinske škofije 1228-1928. Maribor 1928, str. 70 in 73.

²⁹ Mlinarič, Jože, Marenberški dominikanski samostan 1251-1782. Celje 1997, str. 103.

³⁰ Muchar von, Albert, Geschichte des Herzogthums Steiermark VIII. Grätz 1867, str. 398 in 422.

³¹ Simoniti, Vasko, o.c., str. 142.

obrambo in o vzajemni pomoči vseh dežel. Za mesec september 1539 pa je Ferdinand I. sklical sestanek zastopnikov štajerskih stanov v Gradcu, ki naj bi se ga prelatje, gospodje in vitezi udeležili osebno, trgi in mesta pa naj bi poslali svoje opolno-močence. Napovedana je bila razprava o organiziranju učinkovite protiturške obrambe in zbiranju sredstev zanjo.³²

Mestne utrdbe so v letu 1532 močno trpele in ponekod meščani niso bili več varni za obzidjem, kaj šele da bi se mogli za njim uspešno braniti. Zato je kralj Ferdinand že spomladi leta 1537 tudi štajerskim stanovom naložil skrb za utrjevanje mest, med njimi tudi mariborskega mesta. Tedaj je deželni knez izdal podobno odredbo kot leta 1521, ko je naročil zemljiškim gosposkam, da njihovi podložniki z določenega območja okoli Maribora sodelujejo z ročno in vozno tlako pri utrjevanju mesta in da dajo brezplačno les, potreben pri utrjevalnih delih.³³ Ta dela so terjela velike vsote denarja in so bila tudi za Maribor velika obremenitev. Zato je razumljivo, da so meščani skrbno ravnali s svojimi dohodki. Težave pa so imeli predvsem z lastniki hiš in parcel svetne in cerkvene gospode, ki so se izmikali vsakršnim bremenom. V letu 1535 so se meščani pritožili pri deželnem knezu zoper take, ki so imeli v mestu nepozidane parcele ali pa popolnoma opuščene hiše, saj od njih magistrat ni prejemal ničesar ali pa le manjšo vsoto. Ferdinand I. je zato takim lastnikom ukazal, naj čimprej popravijo razpadle hiše in na pogoriščih postavijo nove, da bo imelo mesto od njih korist, ter da so dolžni nositi predpisana bremena.³⁴ Pomembna je bila tudi zadostna preskrba z živežem, na kar je mesto opozarjalo tudi cerkveno in svetno gospodo, lastnike hiš in dvorov. Tako je opat šentpavelskega samostana Matija Furtner (1530-1550) v pismu z dne 6. marca 1537 obvestil mariborski magistrat, da je že pred prejemom njegovega pisma v zadostni meri poskrbel za zaloge živeža in za primerno število ljudi v svojem mariborskem dvoru.³⁵ V ta čas verjetno tudi sodi sklep mestnega magistrata, naj si meščani in drugi priskrbijo zadostne zaloge živeža, in ugotovitev, da je tabor v slabem stanju in ga je zaradi večje varnosti mesta treba na novo postaviti, za kar so zahtevali sodelovanje vseh meščanov.³⁶

Znano je, da so turški vpadi na slovensko ozemlje po letu 1540 skoraj povsem prenehali. Manjši vpadi ob meji, ki sicer niso segali globlje v notranjost slovenskega ozemlja, so vendarle povzročali negotovost in pogost preplah. Zaradi varnosti je bila vsekakor potrebna organizirana protiturška obramba, ki se je nato prenesla na območje Vojne krajine. Pa tudi naši meščani so se za dobro utrjenim obzidjem ter preskrbljeni s strelivom in orožjem počutili bolj varne.³⁷ V letu 1543 so se mariborski meščani obrnili s prošnjo za orožje, municijo in smodnik na koroške deželne stanove. V prošnji zatrjujejo, da so se sicer že obrnili na cesarja, na deželnega kneza in na stanove, vendar ne z velikim uspehom. Tarnajo nad pomanjkanjem denarja, ki da ga potrebujejo za obnovo mesta, ki je v slabem gradbenem stanju, da pa nimajo sredstev za prepotrebna dela. Poudarjajo, da leži mesto blizu turške meje, pa zato živijo v velikem strahu. Omenjajo,

³² 1538, september 16.: razvidno iz dokumenta iz 1539 (fond Mesto Maribor 6/25, StLA. Objava: GZM XX/7). 1539, september 8., Dunaj: ibidem 6/25. Objava: GZM XX/6.

³³ Pišec, Karl, Utrdbena rabota mariborska, v: Kronika 27(1979), str. 90. Glej opombi št. 2 in 3.

³⁴ 1535, julij 28., Dunaj: fond Mesto Maribor 1/I, fol. 56, StLA. Objava: GZM XIII/79.

³⁵ 1537, marec 6., Št. Pavel /St. Paul: ibidem 11/122, StLA: Opat je prejel pismo mestnih očetov in iz njega razbral: "...wellicher massen ir für vnuerschens einfallen der veind mit probant, volckh vnnd annder notturfft zu erretung der statt Marburg ordnung fürgenomen...". Objava: GZM XX/5.

³⁶ S.d.: ibidem 11/124, StLA. Objava: GZM XX/54.

³⁷ Voje, Ignacij, Slovenci pod pritiskom turškega nasilja. Ljubljana, 1996, str. 36. Prim. Pišec, Karl, o.c., str. 90.

da so po več požarih in turškem napadu leta 1532 porabili vse svoje premoženje za ureditev mestnih utrd, npr. bastij, pa da zato nimajo sredstev za obrambo.³⁸

Na načrtno gradnjo in obnovo fortifikacij so začeli v slovenskih deželah misliti šele po ofenzivi Turkov proti zahodni Evropi v letih 1529 in 1532. Na našem področju sta bili zgrajeni zapori pri Fali v Dravski dolini in pri Kotljah pri Ravnah, ki naj bi zaprli pot turški sili na Koroško. T.i. turške šance naj bi obranile pomembno tranzitno pot iz Slovenjegraške kotline proti Podjuni. Pomembna zapora je nastala tudi ob Savi pri Brežicah.³⁹ Proti sredini 16. stoletja so začeli s sistematično izgradnjo utrd tudi v naših mestih. Osvojitve Maribora po upornem štajerskem plemiču Andreju Baumkircherju leta 1469 ter obleganji mesta po Ogrih leta 1481 in po Turkih leta 1532 so pokazali, da obnova utrd, opravljena koncem 15. stoletja, ne zadošča več. Po zavrnitvi Turkov so najprej domači gradbeniki okoli leta 1540 nadomestili oba zahodna mestna vogalna stolpa z okroglima bastijama ter obnovili mestno obzidje in stolp med mestnim gradom in sedanjo Tyrševo ulico. Nadaljnja utrdbeni dela so izvedli po naročilu deželnega kneza v letih med 1548 in 1562 italijanski gradbeniki. Postavili so štiri bastije: Koroško (1552), obe vodni (Vodni in Sodni stolp) (1555) in Grajsko z vzhodno ploščadjo (1562). Mesto je s tem dobilo nove dodatne obrambne objekte, stare pa so močno utrdili.⁴⁰ Del teh dejavnosti je bilo opravljenih še za življenja nekdanjega mestnega sodnika Krištofa Willenrainerja. Njegova sinova, Franc, ki je opravljal funkcijo najvišjega predstavnika mesta leta 1563, in Sigmund, ki je to službo opravljal v letih 1565 in 1566, pa sta vsekakor tudi zaslužna za utrditev obrambne sposobnosti mesta Maribora.

II.

Rodbina Willenrainerjev je sodila k bogatim priseljencem, ki so si pridobili v mariborskem mestu v kratkem času precej posesti in s tem meščanstvo ter se naglo povzpeli na družbeni lestvici. Že prvi znani Willenrainer, Krištof, branilec Maribora pred Turki leta 1532, je dosegel čast mestnega sodnika in to funkcijo sta opravljala tudi njegova sinova Franc in Sigmund. Willenrainerjem so pripomogle do uveljavitve v mestu poroke, ki so jih sklepali s člani bogatih in vplivnih mariborskih družin. Tako se je Krištofova hči Rozina poročila z bogatim Mariborčanom ter članom in nekaj časa tudi mestnim sodnikom Jurijem Krejačem, Francova hči Lucija pa je stopila v zakon z Andrejem Kräpflom, mestnim sodnikom konec 16. stoletja. Krištofova sinova, Krištof in Jurij, pa sta se iz Maribora preselila v bližnji mesti, kjer sta bila nekaj časa tudi člana mestnih svetov. Prvi se je preselil v Radgono, drugi pa na Ptuj. Prisotnost in vpliv družine Willenrainerjev sta se v Mariboru čutila vse stoletje, vendar ji usoda ni bila naklonjena, saj je z izumrtjem moških potomcev izumrlo v mestu tudi njihovo ime. Ehrenreich, sin Ivana Willenrainerja in Julijane, hčere Luke Hoferja, člana mariborskega mestnega sveta in vnetega pristaša luteranov, pa se je kot luteran izselil iz mesta.

³⁸ 1543, avgust 12., Maribor: mesto je vse premoženje "an die statt notwendig gebew alls pasteien verwenndt vnnd mit hilffnotturfftigen geschüz alls zw solichen pasteien vnnd gegenweer gehört nit aller ding versechen..." (ibidem 11/122, StLA. Objava: GZM XX/9).

³⁹ Voje, Ignacij, Utrjevanje slovenskih mest za obrambo pred turškimi napadi, v: Zgodovinski časopis (= ZČ) 41(1987), str. 473-492. Prim. Baš. Franjo: Turške šance pri Kotljah, v: Koroški fužinar IV(1954).

⁴⁰ Curk, Jože: Urbana in gradbena zgodovina Maribora, v: Maribor skozi stoletja. Razprave I. Maribor 1991, str. 525-526. Idem, O utrjevanju slovenjštajerskih mest v 16. stoletju, v: Kronika 30 (1982), str. 6-8. Prim. Pišec, Karl, Utrdbena rabota mariborska, v: Kronika 27(1979), str. 90.

V listini iz leta 1565 se omenjata Krištof in Sigmund, sinova nekdanjega mariborskega mestnega sodnika Krištofa Willenrainerja. (Orig. per. listina z dne 26. februarja 1565, št. 971, Pokrajinski arhiv Maribor)(foto: Ivan Leskošek).

Willenrainerji so se morali priseliti v Maribor na začetku 16. stoletja, kajti v davčnih registrih iz druge polovice 15. stoletja se še navajajo kot lastniki nepremičnin v mestu.⁴¹ Medtem ko se Krištof, ki je prvi znani član te družine v mestu, v registru iz leta 1504 še ne omenja, pa ga v zapisu iz naslednjega leta že srečamo kot lastnika nepremičnin v prvi mestni četrti, in sicer kot davčnega zavezanca z visoko vsoto štirinajstih funtov denarjev, kar kaže na precejšnje premoženje.⁴² Krištof Willenrainer si je kmalu pridobil še več posesti v mestu samem kot tudi v njegovi neposredni okolici. Pred letom 1523 si je Krištof pridobil še eno hišo v prvi mestni četrti, leta 1532 se navaja kot lastnik hiše na Koroški cesti in 1540 je bil dolžan plačevati mariborski župnijski cerkvi činž od hiše na Glavnem trgu, cerkvi sv. Ulrika v kasnejšem Graškem predmestju pa letne dajatve za hasnovanje nekaterih zemljiških parcel.⁴³ Po zgledu večine mariborskih meščanov si je

⁴¹ Davčni registri in obračunske knjige 1452-1593 v fondu Mesto Maribor 4, fol. 1-322, StLA. Objava: GZM XVII, str. 1-239.

⁴² 1504: fol. 325-333. Objava: GZM XVII, str. 238-247. 1505: fol. 334^r. Objava: str. 248. "Cristoff Willenrainer".

⁴³ Ibidem, fol. 288^r, StLA. Objava: GZM XIV, str. 36. 1532: Weiss, Norbert, Die Bürger von Marburg an der Drau bis 1600. Prosopographische Untersuchung. Graz 1998. Band 10/2, str. 568. 1540: fond Maribor 1/1, fol. 217^r in 222^r, StLA. Objavi: GZM XIV, str. 176 in 180.

tudi Krištof pridobil vinogradniške parcele v neposredni mestni okolici, saj se leta 1518 omenja kot lastnik posesti pri Košakah, vzhodno od mesta.⁴⁴

Da je bil Krištof poročen z žensko z imenom Lucija, izvemo prvikrat iz nekega dokumenta iz leta 1528,⁴⁵ za njegovega najmlajšega sina Andreja pa, da leta 1559 še ni bil polnoleten. Zanimivo je dejstvo, da se leta 1515 omenja Krištofov služabnik in pastorek z imenom Ivan Sluga, za katerega je rečeno, da je mariborski meščan. Vsekakor je Ivanu do meščanstva kakor tudi do bogate neveste pripomogel sam Krištof. Ivan je namreč vzel za ženo vdovo meščana Petra Tollacherja, Barbaro, lastnico hiše na Glavnem trgu, ki je svojim mladoletnim hčeram Kristini, Magdalen in Katarini zapisala po sto funtov denarjev.⁴⁶ Vprašati se moramo, ali je bil leta 1515 Krištof še neporočen, ali pa zakonca nista pričakovala otrok, ki pa sta jih bila kasneje deležna v obilni meri.

Krištof Willenrainer je bil mariborski meščan vsekakor že leta 1505, a se izrecno omenja kot "burger zu Marchburg" šele v prvi ohranjeni listini iz 1515.⁴⁷ Do leta 1520 si je Krištof vsekakor pridobil med meščani ugled, saj so mu tedaj skupaj z Andrejem Aichpergerjem le-ti zaupali upravo meščanskega špitala, neplačano funkcijo, ki so jo mogli opravljati le ljudje z denarjem pod palcem, s primernim ugledom in vredni zaupanja, saj je ta ubožna ustanova razpolagala s precejšnjim premoženjem v mestu in v njegovi neposredni okolici. Krištof Willenrainer je tedaj skupaj z omenjenim Andrejem pečatil dokument, s katerim je duhovnik Krištof Händl v karnerju na mariborskem pokopališču ustanovil beneficij in ga tudi obdaril s precejšnjim premoženjem.⁴⁸ Kmalu pa so meščani Krištofu Willenrainerju zaupali funkcijo mestnega sodnika, ki jo je ta z majhnimi časovnimi presledki opravljal v treh obdobjih. Krištofa srečamo kot reprezentanta mesta prvikrat v nekem dokumentu z dne 21. septembra 1523.⁴⁹ Ker se v predhodnem letu navaja kot mestni sodnik Ožbalt Pruelinger, za katerega vemo, da je bil živ še leta 1541, mestnega sodnika pa so volili v Mariboru na praznik Sedeža sv. Petra (22. februarja), je bil Krištof izvoljen po vsej verjetnosti za mestnega sodnika na omenjeni praznik leta 1523.⁵⁰ Willenrainerjeva naslednika v tej službi sta bila Primož Hürnas (1525, 1526, IV. 26. in 1527) in Ivan Weiss (1526, IX. 13.).⁵¹ Medtem ko se Krištof še meseca septembra 1528 navaja kot član mariborskega mestnega sveta, pa je

⁴⁴ 1518, april 14.: orig. perg. listina, št. 887, PaM. Objava: GZM XI/44. Posest "des Cristof Willenrainer, burger zu Marchburg" leži "ym Weyerspach".

⁴⁵ 1528, september 17.: prepis iz XIX stol. (brez navedbe predloge), StLA. Objava: GZM XI/64. Prim. Mlinarič, Jože, Kartuziji Žiče in Jurklošter. Žička kartuzija ok. 1160-1782. Jurkloštrska kartuzija ok. 1170-1595. Maribor 1991, str. 247.

⁴⁶ 1559, december 30., Maribor: orig. perg., StLA. Objava: GZM XII/17. 1515, februar 11.: orig. perg., StLA. Objava: GZM XI/36. Rodovnik družine Sluga: Weiss, Norbert, Die Bürger von Marburg an der Drau bis 1600. Prosopographische Untersuchung. Band 10/2. Graz 1998, str. 524-526. Rodovnik družine Tollacher: ibidem, str. 174.

⁴⁷ 1505: Davčni registri in obračunske knjige 1452-1593 (fond Mesto Maribor, fol. 334^v, StLA). Objava: GZM XVII, str. 248. 1515, februar 11.: "Hanns Sluga, des erbern vnd weisn Cristoffn Willenrainer, burger zu Marchburg ziechsun..." Krištof Willenrainer: Weiss, Norbert 10/2, str. 567-569.

⁴⁸ 1520, november 20.: prepis v 1/1 (XVI. stol.), fol. 171^r - 174^v, StLA. Objava: GZM XI/48. Prim. Mlinarič, Jože, Beneficiji v mestu Mariboru do konca 16. stoletja, v: ČZN NV 9(1973), str. 90. Prim. Mlinarič, Jože - Richter, Jakob, Mariborski meščanski špital od ustanovitve v letu 1348 do srede 18. stoletja, v: ČZN NV 17(1981), str. 252-272.

⁴⁹ Listino je pečatil: "Cristoff Willenrainer statrichter diezeit zu Marchburg" (orig. perg., št. 895, PaM). Objava: GZM XI/53). Opis pečata Krištofa Willenrainerja: Weiss, Norbert, 10/2, str. 569. Slika pečata: idem, 10/1, str. 302.

⁵⁰ Weiss, Norbert 10/2, str. 96-97. Prim. Mlinarič, Jože, Mariborski mestni sodniki v srednjem veku, v: ČZN NV 19(1983), str. 32-33.

⁵¹ Weiss, Norbert 10/1, str. 108 in 10/2, str. 328 in 554.

konec leta bil že mestni sodnik, kar je bil zagotovo še v naslednjem letu.⁵² Tretje obdobje v tej njegovi službi pa sta bili leti 1532 in 1533. 10. januarja 1532 se kot mestni sodnik navaja Rok Wiener, a pred 6. marcem ga je nasledil Willenrainer, nedvomno izvoljen 22. februarja.⁵³ V omenjeno leto sodi tudi Willenrainerjev največji podvig, ko je s someščani obranil mesto pred turškim nasiljem. Leta 1540 se Krištof omenja še kot lastnik posesti v mestu in v njegovi neposredni okolici, na začetku leta 1543 pa je bil že pokojni.⁵⁴

Spominski relief o zidavi hiše na Ptuj, ki sta jo leta 1565 dala pozidati Jurij Willenrainer in njegova žena Neža Raucher. (Ptuj, Slovenski trg 5)(foto: Marija Masten-Hernja).

Dedič Krištofovega bogatega premoženja je bila njegova žena Lucija, ki je bila po vsej verjetnosti iz bogate mariborske rodbine in ki je bila tudi sama lastnica posesti. V davčni napovedi mariborskega špitalskega mojstra Ivana Präbsta iz leta 1542 se omenja Lucijan vinograd, v naslednjem letu vinograd v Srednjih Košakah,⁵⁵ last "vdove Kri-

⁵² 1528, september 28.: prepis iz XIX. stol. (brez navedbe predloge), StLA. Objava: GZM XI/64. 1528, december 28.: "Cristoff Willenrainer, diezeit statrichter zu Marchpurg" (orig. perg., StLA. Objava: GZM XI/65).

⁵³ 1532, januar 10., Innsbruck: prepis v 1/1 (XVI. stol.), fol. 127^v - 128^r, StLA. Objava: GZM XIII/67. (1532, pred 6. marcem): ibidem, fol. 129^r, StLA. Objava: XIII/68. 1532, marec 6., Dunaj: ibidem, fol. 129^v, StLA. Objava: GZM/69. 1532, junij 18: orig. perg., št. 905, PaM. Objava: GZM XI/72. 1533: Weiss, Norbert 10/2, str. 109.

⁵⁴ 1540: prepis v 1/1 (XVI. stol.), fol. 217^r, 218^v in 222^r, StLA. Objava: GZM XIV, str. 176, 177 in 180. 1543, februar 25.: orig. perg., št. 931, PaM. Objava: GZM XI/99. Omenjajo se: "Cristoffen Willenrayners wittib vnnnd erben".

⁵⁵ "Die fraw Willenrainerin bürgerin zu Marchburg": imenjska cenitev 24/322, StLA. Objava: GZM XXI/35-3.

štofa Willenrainerja in njegovih dedičev", leta 1546 pa drug vinograd "pokojnega Krištofa" v Zgornjih Košakah.⁵⁶ V letu 1550 se omenja Lucija kot hasnovalka vinograda mariborskega meščanskega špitala v Vinarjih zahodno od Maribora ter vrta v Novi ulici pred mestom.⁵⁷ Lucija je tudi še po smrti svojega moža Krištofa pridobila za svoje dediče še nekaj premoženja. Leta 1546 je Brigita, vdova mariborskih meščanov, kramarja Petra Paumbgartnerja in Ivana Steinerja, Luciji v oporoki zapisala hišo na Glavnem trgu ter ji poverila skrb za svojo mladoletno hčer Marino. Hčeri je namenila ves denar in premičnine, kar je izročila v varstvo Luciji. Po Brigitini smrti leta 1558 je hiša postala last Krištofove vdove.⁵⁸ V letu 1556 pa je Lucija družinsko posest na Dravskem polju, ki je tedaj obsegala sedem kmetij in dvor, prodala deželnim stanovom na Štajerskem za naselitev Uskokov.⁵⁹

Lucija Willenrainer se omenja 7. oktobra 1558 še med živimi, 30. decembra naslednjega leta pa že kot pokojna: svojega moža je torej preživela za okoli šestnajst let. Njeni dediči so bili sinovi Franc, Krištof, Jurij, Sigmund in Andrej, ki je bil tedaj še mladoleten, ter hči Rozina. Zanimivo je, da je njihova mati vse do smrti upravljala s premoženjem svojega pokojnega moža ter z lastnim premoženjem, saj dokument iz konca leta 1559 izrecno govori, da je Lucija želela, naj ostane dediščina do njene smrti nerazdeljena. Po njeni smrti so si njeni otroci premoženje razdelili in med drugim so pri zapuščini posebej obravnavali hišo na mariborskem Glavnem trgu, ki jo je njihova mati dedovala po zgoraj omenjeni Brigiti, vdovi meščanov Petra Paumbgartnerja in Ivana Steinerja.⁶⁰ Pri delitvi premoženja je bil prisoten nekdanji mestni sodnik Koloman Holtzman, bratranec Willenrainerjev, vpricho katerega so se dediči zavezali, da bodo imeli na skrbi premoženje oziroma dedni delež brata Andreja in z njim ravnali tako, da bo imel od njega brat čim več koristi. Namesto Rozine je listino pečatil njen mož Jurij Krejač.⁶¹

Sinova Krištofa Willenrainerja, Franc in Sigmund, ki sta ostala v mestu Mariboru, sta postala člana mestnega sveta in bila kratko dobo tudi mestna sodnika. Najstarejši Franc se prvokrat omenja leta 1558, ko ga je mestni magistrat imenoval za razsodnika v zadevi uboja, ki ga je mlinar Sigmund Holtzinger zagrešil nad mlinarskim pomočnikom Gregorjem Schwärom.⁶² V letu 1559 se Franc omenja skupaj s svojimi brati in sestro v zgoraj omenjeni pogodbi o razdelitvi dediščine.⁶³ 1563 je bil Franc priča v zadevi zapuščine po Primožu Osoliju in v tem letu je bil član mestnega sveta in v istem letu je

⁵⁶ 1543, februar 25.: orig. perg., št. 931, PaM. Objava: GZM XI/99. "Cristoffen Wildenrainers seligen gelassen erben": orig. perg., št. 938, PaM. Objava: GZM XI/109.

⁵⁷ 1550, junij 18.-19., Maribor: fond Mesto Maribor 10/112, fol. 13 in fol. 10^v, StLA. Objava: GZM XXI/37-7 in 5.

⁵⁸ (1546), Maribor: ibidem 5/18, fol. 14-15, StLA. Objava: GZM XV/8. 1558: v dokumentu z dne 30. decembra 1559, Maribor (orig. perg., StLA. Objava: GZM XII/17).

⁵⁹ Bidermann, Hermann, Die Serbenansiedlungen in Steiermark und im Warasdiner Grenz-Generalate, v: Mittheilungen des historischen Vereines für Steiermark XXXI(1883), str. 29. Prim. Stepischneegg, Jakob Maximilian. Das Karthäuser-Kloster Seiz. Marburg 1884, str. 69-70. Prim. Mlinarič, Jože, Kartuziji Žiže in Jurklošter..., str. 242-243.

⁶⁰ 1559, december 20., Maribor: orig. perg., StLA. Objava: GZM XII/17. (1546), Maribor: fond Mesto Maribor 5/18, fol. 14-15, StLA. Objava: GZM XV/8.

⁶¹ Rodovnik Kolomana Holtzmana: Weiss, Norbert 10/2, str. 312-316. Rodovnik Jurija Krejača: ibidem, str. 154-156.

⁶² 1558, maj 18., Maribor: fond Mesto Maribor 5/18, fol. 29, StLA. Objava: GZM VI/18. Opis pečata Franca Willenrainerja: Weiss, Norbert 10/2, str. 570. Slika pečata: 10/1, str. 303.

⁶³ Glej opombo št. 60.

opravljaj tudi službo mestnega sodnika.⁶⁴ Poročen je bil z žensko po imenu Uršula, njegova hči Lucija pa je imela za moža Andreja Kräpfla, mestnega sodnika v letih 1591 in 1592.⁶⁵ Sigmund je bil četrti v vrsti otrok Krištofa in Lucije in se omenja v dokumentih v letih od 1558 do 1574.⁶⁶ Bil je lastnik posesti, ki je mejila na posest Primoža Osolija (1563), ter je bival v četrti mestni četrti (1572, 1573).⁶⁷ V letih 1563-1565 je bil Sigmund član mestnega sveta ter je skupaj z nekaterimi drugimi člani sveta pečatil vrsto listin, v letih 1565 in 1566 pa je opravljal službo mestnega sodnika.⁶⁸ Njegova hči Rozina je bila poročena z Janezom Homelijem, doktorjem medicine in od štajerskih deželnih stanov imenovanim fizikom (1574).⁶⁹

Po starosti drugi in tretji sin Krištofa Willenrainerja, Krištof in Jurij, pa sta se preselila iz Maribora: prvi v Radgono in drugi na Ptuj in si tam ustvarila svojo eksistenco ter postala celo člana mestnih svetov. Jurij Willenrainer pa je bil ptujski meščan že leta 1559 in se pred letom 1574 omenja kot član mestnega sveta.⁷⁰ V letu 1565 si je s prvo ženo Nežo Raucher sezidal na Ptuj hišo (današnji Slovenski trg št. 5). Po smrti prve žene se je Jurij poročil z žensko po imenu Uršula in leta 1571 se jima je rodil sin Jurij, ki pa je že v letu 1586 umrl. Nagrobnik dne 23. septembra 1586. leta umrlega Jurija mlajšega je vzdignjen v zunanjo južno steno Marijine cerkve na Vurberku, napis na njem pa se glasi:

".../P/EGRABEN DES ERNVESTEN FVRNEMEN GEORGEN WILLENRAINERS SALIGEN VND VRSVLAE SEINER EHELICHEN HAVSFRAVEN EHELEIRLICHEN SVN MIT NAMEN GEORG DER GESTORBEN IST DEN 23. TAG SEPTEMBRIS ANNO 1586 SEINES ALTERS IM 15 JAHR. GOT DER HERR VERLEICHE IME VND VNS ALLEN AIN FRELICHE AVFERSTEVNG AMEN. SOLA SPES MEA CHRISTVS."

Tudi Krištof je moral že zgodaj oditi iz mesta ob Dravi, in sicer kmalu po svoji prvi omembi v tem mestu (1559), saj se že 1565 navaja kot član radgonskega mestnega sveta. Leta 1577 se omenja travnik zunaj Maribora, last Krištofovih dedičev.⁷¹

⁶⁴ 1563, marec 15., Maribor: ibidem 5/19, fol. 9-11, StLA. Objava: GZM XV/22. Prim. Weiss, Norbert 10/1, str. 109 in 102/2, str. 570.

⁶⁵ Rodovnik Andreja Kräpfla: ibidem 10/2, str. 147-148. 1574, julij 1., Maribor: fond Mesto Maribor 5/20, fol. 61-62, StLA. Objava: GZM XV/79. 1592, julij 23.: ibidem 11/123, StLA. Objava: GZM XX/47.

⁶⁶ 1558, Weiss, Norbert 10/2, str. 572. 1559, december 30., Maribor: orig. perg., StLA. Objava: GZM XII/17. 1574, julij 1., Maribor: fond Mesto Maribor 5/20, fol. 61-62, StLA. Objava: GZM XV/79. Opis pečata Sigmunda Willenrainerja: Weiss, Norbert 10/2, str. 573-574. Slika pečata: ibidem, 10/1, str. 303.

⁶⁷ Sigmund Willenrainer: Weiss, Norbert 10/2, str. 571-574.

⁶⁸ 1563, marec 15., Maribor: fond Mesto Maribor 5/19, fol. 9-11, StLA. Objava: GZM XV/22. 1565, februar 3., Maribor: ibidem, fol. 28-29, StLA. Objava: GZM XV/24. 1565, februar 26.: orig. perg., št. 971, PaM. Objave: GZM XII/28. 1565, oktober 25.: 5/19, fol. 34-35, StLA. Objava: GZM XV/27. 1566, februar 15., Maribor: ibidem, fol. 41-42, StLA. Objava: GZM XV/29. 1566, februar 17., Maribor: orig. perg., StLA. Objava: GZM XII/35. 1566, maj 26., Maribor: orig. perg., št. 978, PaM. Objava: GZM XII/37. 1566, november 21., Maribor: orig. perg., št. 981, PaM. Objava: GZM XII/40. Weiss, Norbert 10/1, str. 109 in 10/2, str. 573.

⁶⁹ 1574, julij 1., Maribor: fond Mesto Maribor 5/20, fol. 61-62, StLA. Objava: GZM XV/79.

⁷⁰ 1559, december 30., Maribor: orig. perg., StLA. Objava: GZM XII/17. 1574, maj 6., Ptuj: 5/20, fol. 56-59, StLA. Objava: GZM XV/78.

Prim. Cevc, Emilijan, Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom. Ljubljana 1981, str. 109-110 in 150-151.

⁷¹ 1559, december 30., Maribor: orig. perg., StLA. Objava: GZM XII/17. 1565, februar 26.: orig. perg., št. 971, PaM. Objava: GZM XII/28. 1577, december 15.: fond Mesto Maribor 4/7, fol. 34-35^v, StLA. Objava: GZM XIX/50.

Nagrobnik v letu 1586 umrlega Jurija, vnuka nekdanjega mariborskega mestnega sodnika Krištofa Willenrainerja. (Župnijska cerkev na Vurberku) (foto: Maja Mlinarič).

Najmlajši Willenrainerjev sin Andrej je bil 1559 mladoleten in skrbništvo nad njim so prevzeli njegovi bratje.⁷² Hči Rozina pa se je poročila v družino vplivnih Mariborčanov Krejačev, saj je bila poročena z Jurijem (1559), mestnim sodnikom (1535, 1546) in kasneje članom mestnega sveta (1563).⁷³ Vsi otroci Krištofa Willenrainerja in Lucije se v dokumentu z dne 6. maja 1574 navajajo kot pokojni.⁷⁴

Dokumenti navajajo še Ivana Willenrainerja, poročenega z Julijano, hčerjo Luke Hoferja, pristaša luterantstva, ki je dal leta 1588 na razpolago stanovanje v svoji hiši na Slemenu pri Mariboru predikantu Sigmundu Lierzerju in ki ga je dal nadvojvoda Ferdinand II. leta 1598 zapreti v mariborsko ječo.⁷⁵ Ivan je imel z Julijano sina Ehren-

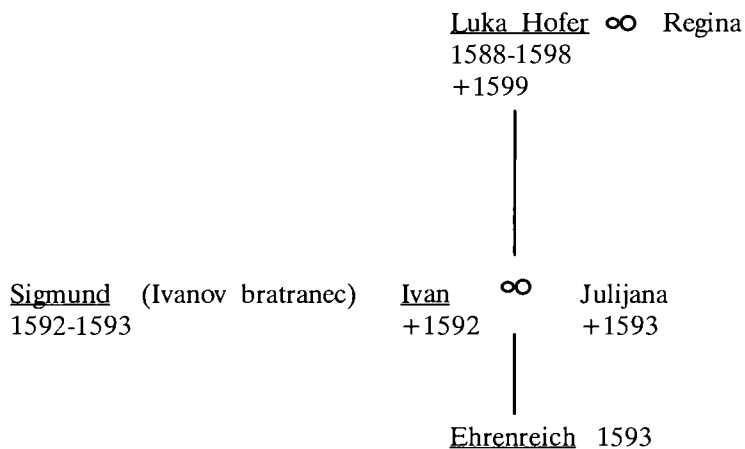
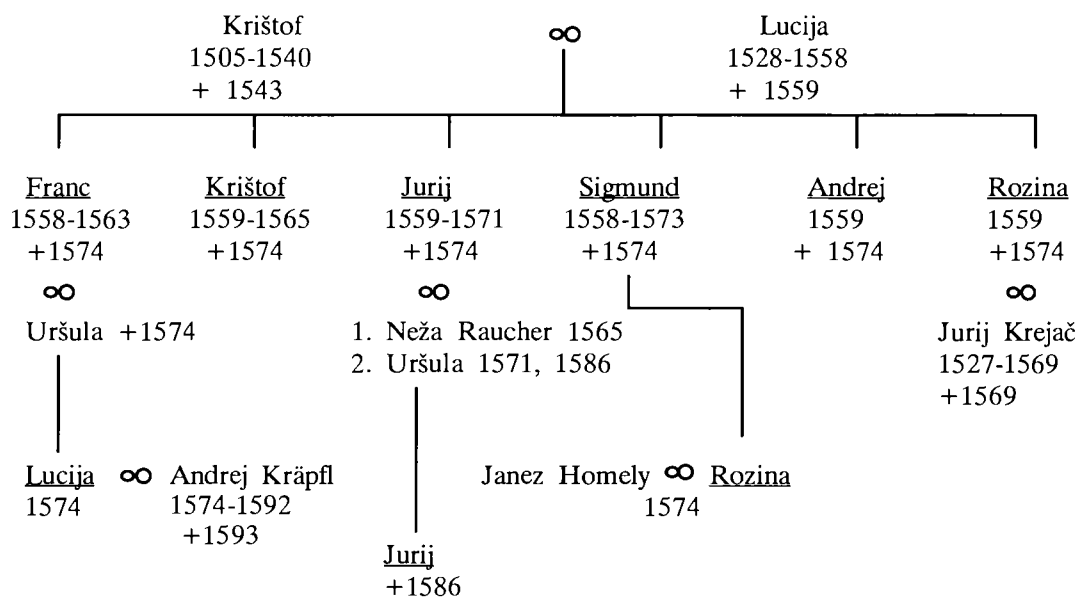
⁷² 1559, december 30., Maribor: orig. perg., StLA. Objava: GZM XII/17. Prim. Weiss, Norbert 10/2, str. 567.

⁷³ Glej opombo št. 72. Rodovnik Jurija Krejača: Weiss, Norbert 10/2, str. 154-156.

⁷⁴ 1574, maj 6., Ptuj: 5/20, fol. 56-59, StLA. Objava: XV/78. 1574, julij 1., Maribor: ibidem, fol. 61-62, StLA. Objava: GZM XV/79.

⁷⁵ Weiss, Norbert 10/2, str. 308-309.

reicha, ki so ga kot mladoletnega 1593 Mariborčani zaupali skrbi njegovega bratranca Sigmunda Willenrainerja. Ehrenreich se je kasneje kot luteran izselil iz Maribora.⁷⁶

Ivan Sluga (pastorek Krištofa)
1515

⁷⁶ 1593, maj 13.: fond Mesto Maribor 5/22, fol. 40-43, StLA. Objava: GZM XVI/18. 1593, junij 19.: ibidem 4/7, fol. 48-50, StLA. Objava: GZM XIX/57. "Sigmund Wildenrainer, wohnhaft zu Marchburg" ni identičen s Sigmundom, sinom Krištofa Willenrainerja, kot to meni N.Weiss (10/1, str. 61 in 10/2, str. 572 in 573). Drugi je bil namreč leta 1574 že pokojni (GZM XV/78). V davčnem registru iz časa med 1586 in 1593 so imeli "Wildenrainers erben" nepremičnine v IV. mariborski četrti (GZM XVII, str. 266). Prim. Puff, Rudolf Gustav, Marburg in Steiermark, seine Umgehung, Bewohner und Geschichte II. Gratz 1847, str. 104-105.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Türken und die Stadt Marburg in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts und die Familie der Willenrainer

Nach den verheerenden Verwüstungen der slowenischen Gebiete zwischen 1469 und 1483 ließ die Türkengefahr etwas nach. Diese Situation änderte sich aber entscheidend mit der Regierung des Sultans Suleyman I. des Prächtigen (1520-1566), der sich das Vordringen in den Westen und sogar die Eroberung Wiens zum Ziel setzte. Die Türkeneinfälle des 16. Jahrhunderts bedrohten in erster Linie die Gebiete am Rande der slowenischen Gebiete, was auf die verbesserte Organisation der Benachrichtigung und der Verteidigung zurückzuführen war. Erzherzog Ferdinand I. war sich als Landesfürst schon am Beginn seiner Regierung der Türkengefahr bewußt. Zu seiner Strategie gehörte auch die Organisation der städtischen Verteidigung. Zwei Erlässe Ferdinands aus dem Jahre 1521 beziehen sich auch auf die Stadt Marburg.

Nach der mißlungenen Belagerung Wiens im Jahre 1529 war zu erwarten, daß Suleyman keine Ruhe geben würde. Die ständige Türkengefahr zwang die bedrohten Länder der Habsburger, noch enger zusammenzurücken, um eine gemeinsame Verteidigung und die Geldmittel dafür zu organisieren. In den Jahren 1530-1532 wurden Befestigungsarbeiten in den steirischen Städten durchgeführt, auch Marburg verbesserte seine Stadtmauer. Die Hauptsorge für die Verteidigungsfähigkeit oblag dem Stadtrat und den beiden damals sehr aktiven Stadtrichtern: Christoph Willenrainer und Rochus Wiener. In ihre Zeit fiel zweifelsohne die Verteidigungsordnung, die vom Stadtrat für den Fall der unmittelbaren Gefahr angeordnet wurde und für alle wehrfähigen Marburger verpflichtend war. Wie dringend die Maßnahmen für die Stadtverteidigung waren, zeigten die Ereignisse des Spätsommers 1532.

Im Jahre 1532 machte sich Suleyman mit einer großen Armee, die zusammen mit dem Troß zirka 140.000 Mann zählte und hundertzwanzig Kanonen mit sich führte, zum zweiten Mal auf den Weg nach Wien. Die Armee des Sultans wurde jedoch unterwegs bei Köszeg (Güns) von Nikola Jurišić aufgehalten. Vor der Kaiserstadt stand außerdem eine starke christliche Armee; so entschied sich Suleyman, die Belagerung aufzugeben und nach Hause zurückzukehren. Am 4. September kam er bei Friedberg in die Steiermark, verwüstete die Gegend und ließ Orte in der Oststeiermark abbrennen. Am 14. September erreichte das türkische Heer die Südsteiermark und bewegte sich über Plač (Platsch) in Richtung Marburg, unterwegs wurde noch der Ort Svečina (Witschein) in Brand gesteckt. Vor dem Gros der Armee zog die schnelle Vorhut – akindžije –, die für den Sultan und seine Armee einen sicheren Weg bereiten mußte. Aber auch vom Hauptteil der Armee lösten sich einzelne Verbände ab, die durch das Land zogen und plünderten - vor allem in den Windischen Büheln und im Drautal. Während die türkische Vorhut jedenfalls schon am 14. September bis Marburg vorgestoßen war, schlug zwei Tage danach das Haupt der Armee, Sultan Suleyman selbst, vor der Stadt das Lager auf. Suleyman verlangte von den Städtern freien Durchzug durch die Stadt und die Überquerung der Brücke, was diese jedoch zurückwies. Deshalb entschieden sich die Türken für die Belagerung der gut befestigten Stadt. Die Bürger konnten Marburg unter der Führung des Stadtrichters Christoph Willenrainer heldenhaft verteidigen. Nach drei Angriffen konnte Suleyman die Stadt nicht einnehmen und beschloß, bei Bresternica (Tresternitz) westlich der Stadt eine Pontonbrücke zu errichten. Schon am 19. September überquerte der Großvesir Ibrahim Pascha mit seinen

Verbänden die Drau, danach konnte auch der Sultan mit dem Hauptteil der Armee das rechte Draufer erreichen. Nach der Überquerung der Brücke steckten sie diese in Brand und schlugen das Lager auf dem Draufeld auf, wo ihnen aber das Trinkwasser ausging. Sie zerstreuten sich in alle Richtungen, plünderten und brandschatzten. Vier Tage lag die türkische Armee auf dem Draufeld. In dieser Zeit wurde sie vom Hauptmann Hans Püchler angegriffen. Am 23. September verließ Suleyman die Steiermark und betrat bei Vinica kroatischen Boden. Bei Varaždin schlossen sich dem Gros der Armee jene Verbände an, die zuvor die Orte am linken Draufer verwüstet hatten. Das Heer zog dann über Požega gegen Belgrad und von dort weiter in die Türkei.

Nach dem Abzug der türkischen Armee konnten auch die slowenischen Gebiete aufatmen, die Folgen der Verwüstungen in der Umgebung von Marburg blieben jedoch noch jahrzehntelang sichtbar. Im Jahre 1537 – vor allem nach dem Fall der Festung Klis – wurde die türkische Bedrohung erneut akut und die habsburgischen Länder mußten sich wieder mit der Organisation der Landesverteidigung auseinandersetzen. Die Befestigungsanlagen einiger Städte wurden 1532 ziemlich beschädigt, deshalb machten die Bürger, darunter auch die Marburger, erhebliche Anstrengungen, um die Verteidigungsfähigkeit ihrer Stadt zu verstärken: sie befestigten die Stadt und vergrößerten die Vorräte an Munition und Waffen, aber auch an Nahrungsmitteln. Um das Jahr 1540 waren zunächst heimische Bauleute am Werk, zwischen 1548 und 1562 führten im Auftrag des Landesfürsten italienische Meister die Arbeiten durch. Ein Teil dieser Befestigungsanlagen wurden noch zu Zeiten des ehemaligen Stadtrichters Christoph Willenrainer (gestorben 1543) errichtet. Seine Söhne, Franz, der das Amt des höchsten Repräsentanten der Stadt im Jahre 1563 bekleidete, und Sigismund, der in den Jahren 1565 und 1566 Stadtrichter war, erwarben sich große Verdienste auch um die Wehrfähigkeit der Stadt Marburg.

WALTER BRUNNER

EIN BERICHT ÜBER DEN WINDISCHEN BAUERNAUFSTAND VON 1573

Die primären Geschichtsquellen in der Form von Akten, Urkunden, Korrespondenzen und Handschriften sind die solide Grundlage für eine Geschichtsschreibung, die sich der Objektivität und der umfassenden Darstellung verpflichtet fühlt. Deshalb ist jede auch noch so geringfügig erscheinende Vervollständigung der Quellenbasis ein weiterer Mosaikstein zum Gesamtbild geschichtlicher Ereignisse, Strukturen und Trends. In diesem Sinne sei auch dieser Beitrag aufgenommen, den ich dem Jubilar mit allen guten Wünschen und in gebührendem Respekt vor seinem wissenschaftlichen Lebenswert widme.

Im Bayerischen Hauptstaatsarchiv, Staatsarchiv für Oberbayern, fand ich unter der Signatur: "HL 4 Fasz. 56/170" einen am 17. Februar 1573 in Laibach von Georg Haller verfaßten Bericht über den Verlauf des Bauernaufstandes an Ernst, Administrator des Bistums Freising, Pfalzgraf bei Rhein, Herzog in Ober- und Niederbayern. Der Bischof von Freising in Bayern war durch Königsschenkungen seit 973 in Oberkrain mit dem Zentrum Bischoflack/Škofja Loka und seit dem 11. Jahrhundert in der Windischen Mark (Unterkrain) um Klingenfels/Klevevž zu umfangreichem Grundbesitz gekommen.¹

Da die Krainer Besitzungen des Bischofs von Freising mitten im Gebiet des großen kroatisch-slowenischen Aufstandes von 1573 lag, forderte der Bischof verständlicherweise von seinen Verwaltungsbeamten in Krain Berichte über den Verlauf des Aufstandes an; einer dieser Verwaltungsbeamten war Georg Haller, der kaum zwei Wochen nach Ende des Aufstandes an seinen Dienstherrn in Freising den hier zu besprechenden Bericht erstattete. Dieser bestätigt das bisherige Wissen über den Verlauf der Aufstandsbewegung und ihr Ende und ergänzt diese in manchen Details.

Um diesen Bericht in seinen Zusammenhängen besser verstehen zu können, sei eine kurze Beschreibung der Aufstandsbewegung der Edition dieses Dokumentes vorangestellt: Innerhalb der ständischen Ordnung unserer Gesellschaft im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit reagierten nicht nur Adelige, sondern auch erbuntertänige Bauern auf Störungen dieser Ordnung mit Widerstand. Bauern schlossen sich – anfänglich wohl auch noch unter Einfluß fehdrechtlicher Vorstellungen – in Bünden zur Wiederherstellung des alten Zustandes, der alten Gerechtigkeit oder aber auch zur Erzwingung ausreichenden Schutzes gegen äußere Feinde zusammen.² Die Aufstandsbewegungen des 15. Jahrhunderts dürften in erster Linie ein Protest gegen die unzureichende Türkenabwehr gewesen sein, aber sich auch gegen neue Steuern und erhöhte Herrenforderungen gewandt haben.³ Die Ursachen für die Bauernaufstände

¹ Vgl. dazu zusammenfassend und mit umfangreichen Literaturangaben Sergij VILFAN, Lage und Struktur der freisingischen Herrschaften in Krain. In: Hochstift Freising. Beiträge zur Besitzgeschichte, hrsg. von Hubert Glaser. 32. Sammelblatt des Historischen Vereins Freising, 1990, 351-365.

² Einen knappen Überblick über Aufstandsbewegungen im Herzogtum Steiermark bietet Gerhard PFERSCHY, Die steirischen Bauernaufstände. In: Das Bauerntum in der Steiermark. Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark Sonderband 7, 1963, 50-54.

³ Karl KÖCHL, Bauern-Aufstände und Unruhen in Steiermark. 57. Jahresbericht der steierm. Landes-Oberrealschule in Graz über das Studienjahr 1907/1908. – Hans PIRCHEGGER, Die innerösterreichischen Bauernkriege. In: Ausgewählte Aufsätze. Zum 75. Geburtstage Hans Pirchegger herausgegeben vom Historischen Verein für Steiermark, Graz 1950, 119-142.

waren vielfältig und reichten von der Wahrung des alten Rechtes bis zum Schutz des reinen Evangeliums im 16. Jahrhundert.⁴

Die windischen Bauern der Untersteiermark sowie Krains schlossen sich mehrmals zu Bauernbünden zusammen und erhoben sich gegen Grundherren,⁵ so erstmals 1478, dann 1490 in Bischoflaak, 1495 in Oberburg.⁶ Im Jahr 1515 kam es in Krain zu Zusammenrottungen von Bauern gegen Übergriffe adeliger Pfandherren und die Unruhen griffen auch auf die Südsteiermark über.⁷ Die aufständischen Bauern schlugen bei Gonobitz und Rann große Lager auf und verbrannten Stadt und Schloß Rann.⁸ Als Ausläufer des großen deutschen Bauernkrieges 1525 schlugen die Aufstandsbewegungen von Salzburg auch in das Enns- und Murtal über und hatten unter anderem auch lutherisches Gedankengut über die Freiheit und Würde des Christenmenschen sowie den Schutz des reinen Evangeliums zum Inhalt.⁹

Die große windische Aufstandsbewegung von 1573 war nicht lutherisch-reformatorisch motiviert, sondern richtete sich vor allem gegen die maßlosen Bedrückungen der Bauern durch den ungarischen Adligen Franz Táhy de Tah; dieser war auch Pfandinhaber von Stattenberg. Der Aufruhr brach 1572 auf dessen Pfandherrschaft Soszed/Susedgrad¹⁰ aus und griff von Kaisersberg/Cesargrad¹¹ in Kroatien zu Jahresbeginn 1573 über den steirisch-kroatischen Grenzfluß Sotla rasch in drei Haufen auf steirisches und krainerisches Gebiet über.¹² Die aufständischen Bauern eroberten Rann und Schlösser im Grenzgebiet und dehnten den Aufruhr über die Südostecke des Herzogtums Steiermark aus. Am 5. Februar 1573 erschienen aufständische Bauern vor Gairach und verlangten zu essen und zu trinken; den "Mitbestandsinhaber" (Pächter) von Gairach, Christoff Prunner, beruhigten die Aufständischen: sie würden ihm nichts tun, sondern wenden sich gegen Aufschläge, den Dreißigst (*harmiczen*), die Tatz (Weinsteuer), Leibsteuer, aber auch gegen die Pfarrer, die auf den Kanzeln, wo man Gottes Wort verkünden solle, von diesen Dingen schweigen sollten.¹³ Während des nur zehntägigen Aufstandes kam es nur selten zu Greuelthaten durch die Bauern, wohl aber

⁴ Vgl. dazu Ferdinand BISCHOFF u. Joseph ZAHN, Kleinere Mitteilungen zur Geschichte der Bauernunruhen in Steiermark. In: Beiträge zur Kunde steierm. Geschichtsquellen 14, 1877, S. 117 ff. – Die umfassendste Darstellung über die Bauernaufstände auf dem heutigen Gebiet von Slowenien bietet Bogo GRAFENAUER, Kmečki upori na Slovenskem. Ljubljana 1962, 483 Seiten.

⁵ Einen guten Überblick über die Bauernaufstände in Slowenien bis zum 18. Jahrhundert bietet Bogo GRAFENAUER, Kmečki upori na Slovenskem do 18. stoletja. In: Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 5, Maribor 1973, 19-33.

⁶ Vgl. dazu J. MRAVLJAK, Kmetski upori na Slovenskem, Maribor 1940, 94 Seiten.

⁷ F. M. MAYER, Der innerösterreichische Bauernkrieg des Jahres 1515. In: Archiv für österreichische Geschichte 65, 1884, S. 55 ff. – DERSELBE, Materialien und kritische Bemerkungen zur Geschichte der Bauernunruhen in Steiermark und den angrenzenden Ländern. In: Beiträge zur Kunde steierm. Geschichtsquellen 13, 1876, 1 ff.

⁸ Vgl. dazu Bogo GRAFENAUER, Kmečki upori na Slovenskem. Ljubljana 1962. – Gerhard PFERSCHY, Die Bauernaufstände. In: Der Steirische Bauer. Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchivs Band 4 (1966) 126-127.

⁹ Walter BRUNNER, Aufrührer wider Willen. Beiträge zur Geschichte der Aufstandsbewegung des Jahres 1525 im oberen Murtal. In: Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs Folge 48, 1998, 143-236.

¹⁰ Soszed oder Sused, ungar. Szomszédvára: kroatische Gutsherrschaft.

¹¹ Desargrad östlich Königsberg/Kunšperk.

¹² Fritz POPELKA, Franz Táhy, Schloßherr auf Stattenberg. Ein Zeitbild aus dem 16. Jahrhundert. In: Südsteiermark, ein Gedenkbuch, hg. von F. Hausmann, Graz 1925, 102-115. Vgl. dazu auch KERSPRET in: Časopis za zgodovino in narodopisje, 6. Jahrgang, S. 70 ff.

¹³ Franz KRONES, Aktenmäßige Beiträge zur Geschichte des windischen Bauernaufstandes vom Jahre 1573. Beiträge zur Kunde steierm. Geschichtsquellen 5, 1868, S. 17 ff. Nr. 11.

wüteten die siegreichen Adeligen und Heerführer und richteten unter den Bauern ein Blutbad an. Besonders grausam erwiesen sich die Uskoken¹⁴ in Gurkfeld/Krško sowie die Heerführer Ratkoi Schratzenbach und Erasmus Dornberger.

Bemerkenswert ist das politische Programm der kroatischen Bauernführer: Sie wollten in Agram eine Zentralstelle für die Windischen Länder errichten, Zinse und Steuern durch die Bauern selbst einheben, nur dem Kaiser und keinem Grundherrn gehorchen und selbst den Schutz der Grenze übernehmen.¹⁵ Als Führer der Bewegung erscheinen das "Bauerntriumvirat", nämlich der "Bauernkönig" Mathias Grubec (Grubes), Passanacz (Passanek) und Magaic. An die Spitze des Aufstandes außerhalb Kroatiens stellte sich Elias Gregorič aus Möttling, der unter dem obersten Hauptmann der windischen Grenze, Lankovitsch, gedient hatte und von den Bauern zum "obersten Capitän" erwählt wurde.¹⁶

Der Aufstand wurde blutig und in kurzer Zeit niedergeschlagen; Am 5. Februar 1573 schlug Jobst Joseph Freiherr von Thurn¹⁷ mit 500 Mann Uskoken und Krainern bei Gurkfeld ein Bauernherr vollständig; die Flüchtigen wurden bis in das Gebirge verfolgt und niedergemacht. Aus einem Schreiben der steirischen Verordneten vom 11. Februar 1573 erfahren wir, daß rebellischen Untertanen bei Peilenstein "zertrennt und in die Flucht geschlagen" worden seien; es wurde die Hoffnung ausgesprochen, daß nun die übrigen Aufwiegler vernichtet werden könnten. Mit der Niederlage bei Peilenstein am 8. Februar war der Aufstand auf dem Gebiet der Steiermark praktisch zu Ende.¹⁸ Dem Verursacher der Empörung, Graf Táhy, wurde die Herrschaft Stattenberg aberkannt; Táhy mußte außerdem Schadenersatz leisten.¹⁹ Die Aufständischen hatten zumindest auf kroatischem Gebiet ihre Ziele weitgehend erreicht. Daß es bei der Einbindung der Bauern in die Aufstandsbewegung nicht ohne Zwang und Drohungen abging, geht auch aus dem vorliegenden Bericht hervor und gehört zu den Mechanismen vieler Bauernaufstände.²⁰

Am 24. Februar 1573 berichteten die steirischen Verordneten an die oberösterreichischen über das gescheiterte Vorhaben der Bauern, die *Obrigkeit und Edelleut umbzubringen*; sie hätten Fürsten, Obriste und Hauptleute erwählt und mit benachbarten Bauern *vil selzamer Correspondenz gehalten*. Aber Gott der Allmächtige habe wunder-same Mittel geschickt, daß ihre Anschläge immer *unversehens zurückh gangen und wir gerett, sie gar geschwindt und unversehensgetilget worden*. Vor allem sei der windische Adel dazu gebracht worden, daß er schuldige und unschuldige in großer Zahl genommen, erwürgt, gehängt und ertränkt habe.²¹

¹⁴ Die Uskoken waren freie, zum Militärdienst an der Grenze angesiedelte Bauern. Vgl. dazu F. MOAČANIN, Das Problem des Grundbesitzes der Militärbevölkerung an der kroatischen und slawonischen Grenze. In: O. Pickl (Hg.), Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Bd. 1, Graz 1971, 297-307.

¹⁵ Hans PIRCHEGGER, Die innerösterreichischen Bauernkriege. In: Ausgewählte Aufsätze. Zum 75. Geburtstag Hans Pirchegger herausgegeben vom Historischen Verein für Steiermark, Graz 1950, 140-141.

¹⁶ KRONES, Aktenmäßige Beiträge (wie Anm. 13) 8.

¹⁷ Der Freiherr von Thurn war Hauptmann der Uskoken.

¹⁸ KRONES, Aktenmäßige Beiträge (wie Anm. 13) 26 Nr. 40.

¹⁹ Fritz POPELKA, Franz Táhy, Schloßherr auf Stattenberg. Ein Zeitbild aus dem 16. Jahrhundert. In: Südsteiermark, ein Gedenkbuch, hg. von F. Hausmann, Graz 1925, S. 111 ff. - Steiermärkisches Landesarchiv, IÖHK 63/5: Landesfürstliches Dekret betreffend die Gerichtsverhandlung gegen Franz Táhy de Tah vom 8. Juni 1573.

²⁰ Vgl. dazu auch Walter BRUNNER, Auführer wider Willen(wie Anm. 7) 143-236.

²¹ Franz von KRONES, Ergebnis einer archivalischen Reise nach Linz Herbst 1899. Veröffentlichungen der Historischen Landes-Commission für Steiermark XIII, 1901, 156-157.

Zur Geschichte dieses windischen Bauernaufstandes von 1573 liegen mehrere Untersuchungen vor, die uns über Ursachen, Verlauf und Ende dieser Aufstandsbewegung ausreichend informieren, um eine einigermaßen abgerundete Beurteilung vornehmen zu können.²² Eine frühe Untersuchung auf Quellenbasis liegt von F. Rački vor.²³ Erstmals auf eine breite Quellengrundlage der landschaftlichen Archivbestände in Graz gestellt hat die Ereignisse von 1573, soweit sie das Viertel Cilli betrafen, Krones in einer ausführlichen Darstellung.²⁴ Eine gestraffte Beschreibung bietet Bogo Grafenauer.²⁵ Eine große Zusammenfassung und Interpretation der Motive und Hintergründe des Aufstands ist von Winfried Schulze vorgelegt worden.²⁶ Über die Kosten der steirischen Landschaft für das in Marburg zusammengezogene Aufgebot gegen die rebellischen Bauern in der Grafschaft Cilli sind wir ausführlich unterrichtet.²⁷ Auf weitere Publikationen zu diesem Thema wird in der Fußnote hingewiesen.²⁸

Über die Zeit zwischen diesem ersten großen windischen Bauernaufstand und jenem von 1635 informiert Jože Koropec.²⁹ Auslösendes Moment waren eindeutig die Übergriffe des Franz Táhy. Programmatisches Endziel der bäuerlichen Erhebung war eine bäuerliche Autonomie direkt unter dem Kaiser unter Ausschaltung der Rolle des Adels, wobei die weitgehend freie Stellung der Uskokon Vorbildwirkung gehabt haben dürfte. Die politische Bedeutung des "gemeinen Mannes" war damit signalisiert.

²² Archivalische Dokumente zum Aufstand des Jahres 1573 wurden auch im Oberösterreichischen Landesarchiv gefunden: Franz von KRONES, Ergebnis einer archivalischen Reise nach Linz Herbst 1899. Veröffentlichungen der Historischen Landes-Commission für Steiermark XIII, 1901, 155-156.

²³ F. RAČKI, Gradja za poviest hrvatsko-slovenske seljačke bune god. 1573 (Beiträge zur Geschichte des kroatisch-slovenischen Bauernaufstandes vom Jahre 1573. In: Starine, 1875, 164-322.

²⁴ KRONES, Aktenmäßige Beiträge (wie Anm. 13) 3-34.

²⁵ Boto GRAFENAUER, Kmečki upori na Slovenskem, 1962, 188-270. – Vgl. weiters über die allgemeine Aufstandsbewegung: Henry KAMEN, Die europäischen Volksaufstände. Struktur der Revolten. In: W. Schulze (Hg.) Europäische Bauernrevolten der frühen Neuzeit. Frankfurt 1982, 129-171.

²⁶ Winfried SCHULZE, Der Windische Bauernaufstand von 1573. Südost-Forschungen 33 (1974) 15-61. – Einen gerafften Überblick bietet Johann RAINER, Die bäuerlichen Erhebungen 1525-1627 im österreichischen Raum. In: Revolutionäre Bewegungen in Österreich. Hrsg. von Erich Zöllner. Schriften des Instituts für Österreichkunde 38, 1981, 67-76. – Zur Programmatik und den Motiven der Aufstandsbewegungen vgl. weiters Winfried SCHULZE, Die veränderte Bedeutung sozialer Konflikte im 16. und 17. Jh.. Der deutsche Bauernkrieg 1524-1526. GG Sonderheft 1 hg. v. H. U. Wehler, Göttingen 1975, 277-302. – DERSELBE, Bäuerlicher Widerstand und feudale Herrschaft in der frühen Neuzeit. Neuzeit im Aufbruch. Darstellung und Dokumentation 6, Stuttgart 1980, 340 Seiten.

²⁷ Anton MELL, Zum windischen Bauernaufstande des Jahres 1573. In: Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen 26, 1894, 34-52, – Joseph ZAHN, Zur Geschichte des windischen Bauernaufstandes im Jahre 1573. Aus der Amtsrechnung des Hauptmannes und Vicedoms der Grafschaft Cilli Ludwig Freiherr von Ungnad. In: Steiermärkische Geschichtsblätter VI. Jahrgang, 1885, 177-182

²⁸ Josip ADAMČEK, Grada o susjedgradsko-stubičkom vlastelinstvu 1563-1574, 19., 340 Seiten. – Bogo GRAFENAUER, Stara in nova vprašanja ob hrvatsko-slovenskem kmečkem uporu 1573. In: Zgodovinski časopis IX, 1955, 170-188. – J. V. BROMLEJ, Krestjanskoe vosstanie 1573 g.v. Horvatii. Moskva 1959, 3-28. – A. KASPRET, Tiranstvo graščaka Frana Taha in njegovega sina Gabriela (Donesek k zgodovini kmetske vojne 1. 1573. In: Časopis za zgodovino in narodopisja 6, 1909, 70-108. Weitere Literatur siehe bei Adamček und Grafenauer. – Bogo GRAFENAUER, Die Klassenkämpfe der ländlichen Bevölkerung. In: Sergij VILFAN, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev (Wirtschafts- und Sozialgeschichte der Slowenen. Geschichte der Land- und Forstwirtschaft (laut deutscher Zusammenfassung), 1980, 482-538, besonders 491-501.

²⁹ Jože KOROPEC, Die slowenischen rebellierenden Bauern zwischen 1573 und 1635 (Titel aus dem Slowenischen ins Deutsche übersetzt!). In: Časopis za zgodovino in narodopisje 11. Jahrgang (1975). – Zum zweiten großen Aufstand vgl. Anton MELL, Der windische Bauernaufstand von 1635 und seine Nachwehen. In: Mitteilungen des historischen Vereines für Steiermark 44. Heft, 1896, 44-205. 287.

Der hier vorgelegte Bericht des Georg Haller vom 17. Februar 1573 aus Laibach an den Bischof von Freising ergibt kurzgefaßt folgende – im Präsens gehaltene – Beschreibung der Ereignisse: ...Er berichtet, was von den Bündischen bis zur Stunde zu vernehmen ist: Gott Lob ist alles gut und ruhig, und es ist von diesen keine Gefahr mehr zu befürchten, seit erst neulich Herr Joseph von Thurn mit den Uskokern die bündischen Bauern bei Gurkfeld geschlagen hat; es ist in sie ein derartiger Schrecken gefahren, daß sie sich aufgelöst haben und keiner mehr im Land Krain zu sehen ist. Allerdings sind in dieser ihrer Niederlage der Rittersmann Daniel Laser und ein Fähnrich erschossen worden; sonst aber ist auf unserer Seite keiner tot geblieben, nur etliche Uskokern sind verwundet worden. Dem Herrn Joseph von Thurn ist kein Leid geschehen.

Bald darauf ist auch der andere Haufen bündischer Bauern durch den Grafen Zriny, den Alipi und der Frau Wanin³⁰ Leute unterhalb von *Hosterwerskho* geschlagen und ihre Obristen und Hauptleute gefangen worden. Auch dieser Haufen hat sich aufgelöst; diejenigen Untertanen, die davon gekommen sind, haben von ihren Grundherrschaften Huldigung und Gnade begehrt. Am 9. Februar haben der Ratkoi, der Schratzenbach und Erasm Tumperger (recte Dornberger) und andere Adelige aus der Grafschaft Cilli den dritten Haufen der bündischen Bauern bei St. Peter unterhalb des Schlosses Königsberg/Kunšperk geschlagen; allerdings ist deren Hauptmann Ilia entronnen; der Haufen hat sich dann aufgelöst.

Der vierte Haufen von rund 5000 bündischer Bauern hält sich im Windischland (Kroatien) unterhalb der Krapina auf, wohin auch der Hauptmann Ilia gegangen ist, um dort Bauernversammlungen abzuhalten. Gegen diesen Haufen hat sich Hauptmann Rab auf Befehl der Fürstlichen Durchlaucht mit guten Leuten aufgemacht, um sich mit ihnen zu schlagen. Gott gebe ihnen Sieg und Glück; sobald auch dieser Haufen "gedämpft" (geschlagen) ist, sei keine Gefahr mehr zu befürchten.

Unsere Pferde und die Landesrüstung liegen im Feld von St. Bartholomä; sie werden in wenigen Tagen den Befehl erhalten, wieder nach Hause zu ziehen. Es wird nur noch auf den fürstlichen Befehl gewartet. 42 bündische Bauern sind nach Cilli gebracht worden; sie mußten ihre Spieße auf den Schultern tragen.

Hierher (nach Laibach) sind sechs dieser Bauern gebracht worden, die peinlich (unter Anwendung der Folter) verhört wurden;³¹ sie wollen jedoch nichts bekennen und behaupten, daß sie von den anderen Bauern zum Mitziehen genötigt worden seien; derjenige, der den frommen Hauptmann Laser aus einem Turm heraus erschossen hat, ist unter ihnen.

Unser Landeshauptmann (von Krain) ist bei der Fürstlichen Durchlaucht in Graz; er wird sich so lange dort aufhalten, bis alle Angelegenheiten beruhigt sind. Wir können hier nicht wissen, wann die steirischen Pferde wieder abziehen werden.

Weiter bis einige Meilen vor Cilli sind die bündischen Bauern nicht gekommen, und sie haben an den dortigen Orten auch keinen Schaden getan. Die windischen Bauern haben einen Kaiser, einen König und einen Feldhauptmann gewählt, die hier alle mit Namen festgehalten und auch gefangen worden sind. Damit hat ihre Herrschaft ein rasches Ende genommen. Soweit der Inhalt dieses Schreibens.

³⁰ Eventuell Banin oder Banffyn? Truppen des Grafen Banffy waren gegen die Türken im Einsatz. Vgl. ausführlicher Anm. 42!

³¹ Die Anwendung der Folter bei den Verhören wird auch von Schulze betont. SCHULZE, Der Windische Bauernaufstand von 1573 (wie Anm. 26) 56-57.

Ein zweites im Hauptstaatsarchiv München, Archiv für Oberbayern aus der Archivprovenienz Bistum Freising erhalten gebliebenes Schriftstück vom 16. Februar 1573 verfaßte Balthasar Sigersdorff, Pfleger der freisingischen Herrschaft Rothenfels in der Obersteiermark: Er berichtet dem Bischof von Freising als seinem Herrn über das ergangene Aufgebot der gerüsteten Pferde und die Gefahr einer Ausbreitung des Aufstandes: Er sei auf dem Weg zum Landtag in Graz auf der Piberaln (Stubalm oder Gaberl, ein Bergübergang zwischen der Gegend um Judenburg und der Nordweststeiermark) auf den Grafen von Montfort, den Herrn Graswein und andere Herren und Landleute getroffen und dort durch Boten über die Aufstand der Bündischen unterrichtet worden. Es sollen 16.000 Bauern gegen Cilli vorrücken, weshalb die gerüsteten Pferde aufgeboden werden mußten. Er, Sigersdorff, habe an den Landeshauptmann und die Landschaft berichtet, daß in der Gegend von Judenburg und Obdach "argwöhnische" Personen in langen schwarzen Röcken gesehen worden seien, die die Untertanen auffordern, die gerüsteten Pferde nicht sofort hinab zu schicken. Das Aufgebot sei jedoch erfolgt und am 15. Februar abgefertigt worden. Sigersdorff äußerte seine Befürchtung, daß die Bündischen von Tag zu Tag stärker werden, wenn ihnen nicht rasch Einhalt geboten würde. Unter ihnen befänden sich auch türkische Führer und welsches Gesindel. In einer zusätzlichen Notiz auf der Adressatenseite dieses Schreibens wird festgehalten, daß der türkische Kaiser mit 100.000 Mann in Sziget³² angekommen sei, vom Kaiser den Paß nach Friaul begehre und mit 80.000 Mann auf das Bistum Eger (Ungarn) vorrücke.³³

Edition

A

17. Februar 1573, Laibach: Georg Haller berichtet an Ernst, Administrator des Bistums Freising, Pfalzgraf bei Rhein, Herzog in Ober- und Niederbayern über den Verlauf des Bauernaufstandes.

*Dem hachwierdigen durchleuchtigen hochgeborn fürsten und herrn herrn Ernst administratortorn des stiftt Freysing, phalzgrave bey Rhein, herzog in Obern und Nidern Bayrn etc. meinem genedigen fürsten und herrn.*³⁴

³² Die westungarische Festung Szigetvár war erst 1566 von den Türken belagert und erobert worden. Vgl. dazu L. RÚZSÁS, Szigetvári Emlékkönyv (Gedenkbuch zur 400. Jahreswiederkehr der Belagerung von Szigetvár), 1966.

³³ Zur Türkenbedrohung Innerösterreichs in der zweiten Hälfte des 16. Jh. vgl. Franz Otto ROTH, Wihitsch und Weitschawar. In: Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark 60, 1969, 100-276. Nach dem Verlust Szigets und dem auf acht Jahre abgeschlossenen Friedensvertrag zwischen Selim III. und Maximilian II. am 17. Februar 1568 konnten Bedrohungen der Grenze vor allem durch lokale oder regionale türkische Machthaber nicht verhindert werden. – Franz Otto ROTH, Der flankierende Feldzug Erzherzog Karls II. von Innerösterreich an die untere Mur im Türkenkriegsjahr 1566 und die Bedeutung von Festung und Stadt Varaždin als zentraler Etappenort. Varaždinski Zbornik 1181-1981, Varaždin 1983, 295-302. – Karl KASER, Die österreichische Militärgrenze in Kroatien (16. bis Mitte 18. Jh.). In: Die Steiermark. Brücke und Bollwerk. Veröffentlichung des Steiermärkischen Landesarchivs 16, 1986, 253-258

³⁴ Bischof Ernst von Freising war der jüngste Sohn Herzog Albrechts V. von Bayern aus dem Hause Wittelsbach; dieser hatte den Freisinger Bischof Moritz von Sandizell (1559-1565) gezwungen, zugunsten seines jüngsten Sohnes Ernst zu resignieren und präsentierte dem Freisinger Domkapitel seinen erst elfjährigen Sohn als neuen Bischof. Im Dezember 1566 bewilligte Papst Pius V. (1566-1572) dem jungen Prinzen die Administration des Hochstiftes Freising. Ernst, der Administrator des Bistums Freising, ist 1612 gestorben. Vgl. dazu Manfred WEITLAUFF, Die Reichskirchenpolitik des

Edlar ernvester sonder freundlicher lieber herr. Sann euch mein freundlich ganntz willig diennst zuvor. Eur und eurs brueder meins lieben aiden³⁵ schreiben hab ich empfangen und sovil bis auf diese stundt von den pintischen paurn zu vernemen, zaig ich euch ann, das got lob alles gueth und still und sich derselben nimehr gforlichen zu besorgen, als jungist zu Gurkhfeldt³⁶ herr Joseph van Thurn³⁷ mit den Uskhokhen³⁸ die pintischen paurn geschlagen, ist dermassen ain erschrögkhen under sie khomen, sich all zurtrent und khainer in disem landts Chrain mehr gesehen. Gleichwol in bemellter niderlag der erlich und ritterlich mann, her Daniell Laser³⁹ und ein fendrich undter den khnechten erschossen worden, sonst ist auf unser seithn kheiner todt pliben, sonder etlich wenig Uskhokhen verwundt. Herrn Josephn von Thurn ist khein laidt beschehen.

Paldt darnach ist der ander hauffen pintischen paurn durch den graffen von Sorin,⁴⁰ dem Alipi⁴¹ und der fraun Wanin⁴² leith undter Hoßterwerskho⁴³ bis auf das haubt

Hauses Bayern im Zeichen gegenreformatorischen Engagements und österreichisch-bayerischen Gegensatzes. In: Wittelbach und Bayern. Um Glauben und Reich. Kurfürst Maximilian I. Beiträge zur Bayerischen Geschichte und Kunst 1573-1657, hrsg. von Hubert Glaser, Band II/1, 52-53.

³⁵ Die verwandtschaftliche Einordnung eines Bruders des Freisinger Bischofs Ernst als Eidam (Schwiegersohn) des Georg Haller ist mir nicht möglich gewesen. Bischof Ernst hatte zwei Brüder, die das Säuglingsalter überlebten: 1. Herzog Wilhelm V. von Bayern (1579-1626) verheiratet mit Renata, Tochter des Herzogs Franz I. von Lothringen. 2. "Herzog" Ferdinand (1550-1608) nicht regierend, verheiratet in morganatischer Ehe mit der bürgerlichen Maria von Pettenbeck († 1619); die Kinder aus dieser Verbindung mit Grafen von Wartenberg. Vgl. dazu Handbuch bayerischer Geschichte hrsg. von Spindler, Bd. II, S. 351 und Stammtafel. – Georg Haller könnte der Familie Haller von Hallerstein angehören; das sind ursprünglich Tiroler Ministerialen der Andechser, kamen mit diesen nach Franken, wurden reiche Nürnberger Patrizier und sind vielfach auch in hohen kaiserlichen Diensten zu finden; 1590 wurden die Haller in den Freiherrenstand erhoben. Vgl. dazu Biographisches Wörterbuch zur deutschen Geschichte. – Dr. Karl Spreitzhofer vom Steiermärkischen Landesarchiv danke ich für diese Literaturhinweise.

³⁶ Gurkfeld/Krško, Unterkrain.

³⁷ Recte Jodok von Thurn, den Erzherzog Karl II. zur Bekämpfung des Aufstandes nach Krain entsandte.

³⁸ Serbische Flüchtlinge, die im Kampf gegen die Osmanen an der windischen Grenze angesiedelt wurden.

³⁹ Daniel Lasser (Leiser, Laser) von Wildeneck, Hauptmann zu Wichitsch (Irchitsch) wurde von Erzherzog Karl II. in die Windische Mark (Unterkrain) als Kommandant gegen die Aufständischen geschickt. Vgl. Dazu auch Franz von KRONES, Aktenmäßige Beiträge (wie Anm. 13). 11 u. 21. – "Daniel Lasster" Hauptmann zu Irchitsch. Valvassor nennt ihn im 4. Band S. 485 "Daniel Laser zu Wildeneck, Hauptmann zu Wichitsch". Er ist durch einen aus dem Turm zu Gurkfeld abgegebenen Schuß ums Leben gekommen.

⁴⁰ Graf von Sorin oder Serin = Juraj Graf Zrinyi/Zrisnki. Über Juraj Zrinski/Zrinyi hat im Frühjahr 2000 Nataša Štefanec bei Univ.-Prof. Dr. Neven Budak an der Universität Agram/Zagreb eine Masterarbeit verfaßt, die mittlerweile gekürzt in englischer Sprache erschienen ist; für diesen Hinweis bedanke ich mich sehr herzlich bei Univ.-Prof. Neven Budak in Agram. Die Familie hatte in Niklas Graf Zrinye 1566 den Verteidiger von Sziget(vár) gestellt, der dort sein Leben verlor. Vgl. dazu Franz Otto ROTH, Die habsburgische Länderteilung, verwirklicht 1564, und der steirisch-innerösterreichische Anteil am Türkenkrieg 1566-1568. In: Die Steiermark Brücke und Bollwerk. Katalog der Landesausstellung 1986. Veröffentlichung des Steiermärkischen Landesarchivs Band 16, 1986, 222-227. DERSELBE, Der flankierende Feldzug Erzherzog Karls II. von Innerösterreich an die untere Mur im Türkenkriegsjahr 1566 und die Bedeutung von Festung und Stadt Varaždin als zentraler Etappenort. Varaždinski Zbornik 1181-1981, Varaždin 1983, 295-302.

⁴¹ Caspar Allapj/Gašpar Alapic schlug die Aufständischen an der Brücke über die Krapina. Vgl. Franz KRONES, Aktenmäßige Beiträge (wie Anm. 13). 27. -Zu Caspar Allapi oder Aliopi, kroatisch Alapić, gibt es eine umfangreiche Literatur, zu finden im Kroatischen Biographischen Lexikon (Hrvatski biografski leeksikon, Bd. 1, Zagreb 1983, 50-51. Für diesen kollegialen Hinweis danke ich Herrn Univ.-Prof. Dr. Neven Budak, Zagreb, sehr herzlich. Siehe Brief vom 26. 7. 2000.

geschlagen, ierer obristen und haubtleuth all gefangen, das also derselb hauffen sich auch zurtrent und die underthannen, so darvon khomen, van ieren grundtherschafften huldigung und gnadt begern.

Am 9. Tag dits mannath february haben Rätkhoy⁴⁴, Schrattenpach⁴⁵, Erasmus Thumperger⁴⁶ und ander vom adl auß der graffschafft Cilli den dritten hauffen der pintischen paurn zu S. Petter under dem Gschlos Khunigsparg⁴⁷ gelegen bis aufs haubt geschlagen. Gleichwol ier haubtman Ellia⁴⁸ genant darvon entrunnen, welicher hauffen sich auch aller zurtrent.⁴⁹

Es ist auch noch der vierth hauffen pintischen paurn bis in die 5000 in Windischlandt under der Khropping⁵⁰ beyeinander, zu denen der zuvor entrunen haubtman Ellia khomen, mehrer versamblung der paurn zusammen zu bringen willens. Demselbn hauffen der haubtman Rab⁵¹ auf der fürstlichen durchlaucht bevelh mit guetten leutten under augen zeucht mit innen zu schlahen. Got geb im sig und glükh, und so derselb hauffen gedempfft, ist sich weniger gfahr und gar nichts mehr zu besorgen.

Unnser pherdts und landtsrüstung ligen in S. Partlmes feldt,⁵² werden in wenig tagen abgefördert, jeder amhaimbs ze ziehen. Ist allein auf der fürstlichen durchlaucht beschaidt gwartendt. Auf Cilli⁵³ sein 42 der pintischen paurn gefangen gefierth, ein jeder sein spis auf der achsl tragen muessen.

Alhier sein sehs derselben paurn gebracht, so guetter mas peinlich gefragt, wellen nichts bekhennen und sagen, das sy durch die andern paurn mitzeziehen benöttigt

⁴² Bislang ist es mir nicht gelungen, die Person dieser "Frau Wanin" zweifelsfrei festzustellen. Wie mir Prof. Neven Budak von der Universität Zagreb mitteilte, hatte zur Zeit des Aufstandes die Würde des Banus der Bischof Drašković inne, der jedoch offensichtlich keine Frau hatte. Drašković teilte die Banuswürde mit dem Grafen Franjo Frankopan, der 1572 starb, jedoch unverheiratet geblieben war. Juraj Alapić wiederum wurde erst 1574 von Drašković zum Co-Banus ernannt, war aber Kapitän der banischen Truppen während des Aufstandes. Es wäre denkbar, daß die Gemahlin des Alapić als "Wanin" bezeichnet worden sein könnte.

⁴³ Vermutlich ist damit der Ort Jastrebarska (Jastrebarsko) gemeint.

⁴⁴ Ratkay: kroatischer Magnat.

⁴⁵ Georg Schrottenbach war 1573 bestellter Rittmeister und 1573-1582 Viertelhauptmann im Viertel Cilli. Vgl. dazu Anton MELL, Zum windischen Bauernaufstande des Jahres 1573. In: Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen 26, 1894, S. 46 Anm. 34. Und: Franz KRONES, Aktenmäßige Beiträge (wie Anm. 13) 14, 17, 21, 26.

⁴⁶ Erasmus Thumperger/Dumperger oder Dornberger, Viertelhauptmann in Cilli. Franz KRONES, Aktenmäßige Beiträge (wie Anm. 13) 26.

⁴⁷ St. Peter bei Königsberg/Kunstperg im ehem. Pol. Bezirk Rann/Brežice.

⁴⁸ Illia oder Elias Gregorič führte den in das Viertel Cilli eingedrungenen Haufen der Aufständischen.

⁴⁹ Dem Ratkoi Schrottenbach und Joseph Dornberger, Hauptmann zu Frostowicz, wurde seitens der steirischen Verordneten vorgeworfen, sie hätten sich auf steirischem Boden Gewalttaten zu Schulden kommen lassen. Vgl. dazu Franz KRONES, Aktenmäßige Beiträge (wie Anm. 13) 31.

⁵⁰ Krapina in Kroatien.

⁵¹ Ritter Kaspar Rab alias Rueber war Hauptmann zu Kopreinitz und Oberer über 2000 Büchenschützen; er erscheint später 1588 als Hofkriegsrat. Vgl. dazu Anton MELL, Zum windischen Bauernaufstande des Jahres 1573. In: Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen 26, 1894, S. 41 Anm. 20. – Franz KRONES, Aktenmäßige Beiträge (wie Anm. 13) 20, 28-31.

⁵² St. Bartholomä-Feld in der Mark bzw. Unterkrain/na Dol., benannt nach der Pfarrkirche St. Bartholomä/Šentjernej, im ehem. Gerichtsbezirk Landstraß/Kostanjevica.

⁵³ Cilli/Celje, ehem. Untersteiermark.

worden, und ist doch ainer darzwischen, der den fromen haubtman Laser⁵⁴ aus einem thurn erschossen.

Unser landtshaubtman⁵⁵ ist zu Grätz⁵⁶ bey der fürstlichen durchlaucht,⁵⁷ und so lanng bey ir durchlaucht aufgehalten, bis all sahen gestillt werden.

Wier khunen alhie nit wissen, wo die Steyrischen pherd wider abziehen.

Auf Cilli⁵⁸ und noch etlich meill davan ist khein pintischer paur khomen, auch derselben orthen khein schaden thann. Die windischen paurn haben ain khaiser, ain khunig und ein obristen feldthaubtman under innen aufgeworffen, so all mit namen alhier geschriben sein, aber sament gefanngen. Damit hat ir reich ein khurz enndt genomen.

Laybach den 17. February (15)73te jar.

Georg Haller, mp

Adresse:

Dem hachwierdigen durchleuchtigen hochgeborm fürsten und herrn herrn Ernst administratton des stift Freysing, phalzgrave bey Rhein, herzog in Obern und Nidern Bayrn etc. meinem genedigen fürsten und herrn.

Präsentatum 31. Martii anno (15)73

Freysing.

B

16. Februar 1573, Rothenfels: Bericht des Rothenfelser Pfleges Balthasar von Sigersdorf an Ernst Administrator des Bistums Freising etc. über die Gefahr, daß der windische Bauernaufstand auf die Obersteiermark übergreifen könne. Zusätzliche Notiz über die Bedrohung durch die Türken.

Hochwierdiger, durchleuchtiger, hochgebormner fürst, gnediger herr: Euer fürstliche gnaden sein mein schuldig, phlichtig, willig diennst in underthanigen gehorsamb beraith zuvor. Als ich vor 12 tagen euer fürstlichen gnaden underthann von Veistriz⁵⁹ antwortern dits mit schreiben zu euer fürstlichen gnaden abzufertigen meiner hausfrau im bevelh gelassen, mich auf Grätz zum landtsrechten, so auf denn manntag nach Invacavir⁶⁰ angestellt, erhebt und auf halben weg geen Grätz⁶¹ auf die Piberalbn⁶²

⁵⁴ Daniel Lasser, siehe oben.

⁵⁵ Landeshauptmann von Krain war im Jahr 1573 Herbart von Auersperg. Er ist im Jahr 1575 gegen die Türken gefallen. – P. von RADICS, Herbard III. Freiherr von Auersperg (1528-1575), ein krainischer Held und Staatsmann, Wien 1862, 290-315. – Vgl. dazu auch August DIMITZ, Geschichte Krains Teil 3, Laibach 1875, S. 7. 29, 217.

⁵⁶ Graz: Haupt- und Residenzstadt des Herzogtums Steiermark.

⁵⁷ Erzherzog Karl II. von Innerösterreich, 1564-1590.

⁵⁸ Cilli/Celje: Viertelhauptstadt in der Untersteiermark, heute Slowenien.

⁵⁹ Feistritz in der Marktgemeinde St. Peter am Kammersberg, pol. Bez. Murau.

⁶⁰ 9. Februar 1573.

⁶¹ Graz.

⁶² Paß bzw. Bergübergang zwischen dem Aichfeld/Murboden (pol. Bez. Judenburg und Knittelfeld) und der Region Köflach/Voitsberg in der Weststeiermark, benannt nach Schloß und Herrschaft Piber nordwestlich von Köflach, Besitz des Benediktinerstiftes St. Lambrecht (pol. Bez. Murau). Dieser Übergang wurde auch als "Stubalm" und erst in jüngster Zeit als "Gaberl" bezeichnet.

khomen, alda neben andern herrn und landtleuthen als den herrn grafen van Mantforth⁶³ und herrn Gräßwein⁶⁴ durch ein potten, so mit bevelhen auf stett und märgkht abgefertigeth und angezaigt, wie das sich under denn windischen paurn ein punt und aufruehr auf den liechtmes- und faschanntag erhebt, weliche nun etlich gschlosser eingenomen, wöhren auch bey 16000 man stargkh und zugen immer forth die stat Cilli zu belegern, derwegen die bemellten landsrechten aufgehebt und wurden gleichfals die gerüste pherdt dises lanndt Steyr aufgemant, derwegen ich neben obvermelten herrn wider zurugkh gewendt und wiewol auch hernach die gerüste pherdt aufgemant und hierüber auß fürgefallen bedennghlichen ursachen die maiste herrn und lanndtleuth dits obern viertl Judenburg ann herrn landtshaubtman und einer ersamen landschafft verordenten schriftlichen bericht thann, wie das sich etlich argkhwenig perschonen in lang schwarz rogkh gechlaidt umbstraffendt sehen liessen und zu Obdach⁶⁵ und Judenburg⁶⁶ also gesehen worden, die allerlay bey den underthannen in gmein befragen, derwegen die gerüste pherdt auf solichen argkhwonn nit als paldt hinab zu schigkhen, und geben das ime herrn landtshaubtman und denen verordenten inmassen dan der hanndl sie alswol als die im herobern viertl angehe, zu bedenken und soliches der fürstlichen durchlaucht etc mit dem fuerderlichisten zu berichten. Aber nichts desto weniger sollen die gerüste pherdt in guetter peraitschafft und ordnung gehalten. Begern auch herrn viertlshaubtman herauff zu innen zu verordnen, damit die gerüste pherdt auf das ehist und fuerderlichist gemusterth, derwegen ich disen potten bisher damit euer fürstliche gnaden ich soliches mit mehrern grundt wir sahen geschaffen zuschreiben khont, aufgehallten. So gehet aber nicht weniger das aufpoth der gerüsten pherdt und habe auch euer fürstlichen gnaden dieser herrschaft pherdt aufgesterth den 15. dits von hie weg gefertigeth. Wie es aber mit den puntischen bisher geschaffen, haben euer fürstliche gnaden auß Andreen Praunfalgkhen⁶⁷ an Hanns Chorln von Prangkh,⁶⁸ welicher euer fürstlichen gnaden dieser herrschafft gerüste pherdt fueren thueth, gethann Schreiben mehr geneigist zu vernemen. Was die pintischen aber für gschlosser und flegkhen wie die auch namenlich haissen, eingenomen, hab ich bisher mehrers nit erfragen khennen. Was ich aber weitters erfragen und sich zutragen, wierdeth euer fürstliche gnaden in underthaniger gehorsamb zu schreiben. Und dieweil sich dann die leuff so gfarlich erzaigen und zu besorgen, wo solichen püntischen nit ehist gewehrt und abbruch gethann, weliche sich so in khurzer zeith auf sovil tausent versamleth, auch von tag zu tag nur stergkhen, weliche dann turgkhische furer, auch viel walisch gsing bey innen die gerüste pherdt nun verugkht auf die andere under-

⁶³ Grafenfamilie Montfort, um 1400 aus dem heutigen Vorarlberg in die Steiermark gekommen, unter anderem Besitzer von Schloß und Herrschaft Pfannberg.

⁶⁴ Die adelige Familie Graswein spielte im 16. Jahrhundert im administrativen und militärischen Leben der Steiermark eine bedeutende Rolle.

⁶⁵ Obdach: Markt im pol. Bez. Judenburg am Übergang vom Aichfeld ins Lavanttal gelegen.

⁶⁶ Judenburg: Bezirkshauptstadt in der Obersteiermark, früher Kreishauptstadt.

⁶⁷ Der wirtschaftliche und soziale Aufstieg der Praunfalkh begann mit Christoph, der von 1523 bis 1545 Verweser des Hallamtes Aussee, kaiserlicher Rat und Verordneter der steirischen Landschaft war; 1551 wird er als Ritter bezeichnet. Er war mit Barbara von Mosheim vermählt; der in diesem Brief von 1573 genannte Andre Praunfalkh ist der Sohn des Christoph Praunfalkh. Vgl. dazu Walter BRUNNER, Die Burg Neuhaus und ihre Besitzer bis 1664. In: Schloß Trautenfels. Kleine Schriften der Abteilung Schloß Trautenfels am Steiermärkischen Landesmuseum Joanneum Heft 22, 1992, 16-26.

⁶⁸ Zur Geschichte der aus Prankh bei Knittelfeld stammenden Adelsfamilie vgl. Edith TSCHERNUTTER, DIE PRANKHER. Besitzgeschichte und Genealogie eines steirischen Adelsgeschlechtes. Phil. Diss. Graz, 1973, 2 Bände, 189 + 178 Seiten.

thannen und pauerfolgkh wenig und gar nichts zu verlassen, sonder nur gfahr zu besorgen, habe ich soliches, wes ich euch hierin verhalten, euer fürstliche gnaden in underthaniger gehorsamb anzaigen und euer fürstliche gnaden genedigen beschaidt, deren euer fürstliche gnaden mich in underthaniger gehorsamb bevelhen thue, erwartten. Rottenfels⁶⁹ in eyl den 16. Tag February anno im (15)73ten

Euer fürstlichen gnaden gehorsamer phleger

Walthaser von Sigesdorff.

(Adresse auf Umschlagseite:

Dem hochwirdigen, durchleuchtigen, hochgeborn fürsten und herrn herrn Ernst administratorm des stifti Freysing, phalzgrave bey Rhein, herzog in obern und nidern Bayrn, meinem gnedigen fürsten und herrn.

Präsentatum 22. February anno (15)73.

(Quer links von der Adresse)

Pfleger zu Oberweltz bericht, wie das sich ain aufwiglung under den windischen paurn zugetragen.

(von anderer Hand quer um die Adresse geschrieben):

Pfleger zu Welz bericht, wie es mit den windischen baurrn gegangen, geschlagen und zertrendt worden sein, und daneben, wie der türkhisch kaiser mit ainhunderttausent man zum Sigent⁷⁰ ankomen und schon in antzug sein solle, und von der Römischen Khayserlichen Mayestät und ertzherzog Carl den paß auf Frieaull zu beger, auch 80.000 man auf das bistumb Erlach⁷¹ zuschikken soll, und da ime solcher paß nit vergundt, selbst nehmen welle.

⁶⁹ Die im 12. Jahrhundert erbaute Burg Rothenfels bei Oberwölz (pol. Bez. Murau) war Verwaltungssitz des Bischofs von Freising für seinen Besitz im obersteirischen Murtal. Vgl. dazu Walter BRUNNER, Die steirische Herrschaft Rothenfels. In: Hochstift Freising. Beiträge zur Besitzgeschichte. Hg. von Hubert Glaser, 32. Sammelblatt des Historischen Vereins Freising, 1990, 333-350.

⁷⁰ Festung Sziget in Westungarn.

⁷¹ Bistum Eger, Ungarn.

POVZETEK

Poročilo o hrvaško-slovenskem kmečkem uporu leta 1573

V Arhivu glavnega mesta Münchna, v Državnem arhivu za Gornjo Bavarsko [Hauptstadtarchiv München, Staatsarchiv für Oberbayern] je avtor prispevka med svojim arhivskim delom pred nekaj leti naletel na dve listini, na katerih freisinški uradniki poročajo svojemu škofu o kmečkem uporu leta 1573 na Hrvaškem, Kranjskem in Spodnjem Štajerskem. Listini dopolnjujeta vedenje o, že tako dobro raziskanem in dokumentiranem uporniškem gibanju z nekaterimi manjšimi detajli. Druga listina izpod peresa upravnika gospostva Rothenfels na Gornjem Štajerskem poroča škofu o rekviziciji težke konjenice. Po mnenju uradnika pa so sumljivi subjekti kmečke podložnike na območju Judenburga in Obdacha na Gornjem Štajerskem nagovarjali k sabotaži, zavlačevanju oz. preprečevanju zbiranja konj. V istem pismu je dopisana zabeležka, ki govori o grozečem vojaškem pohodu Turkov s 100.000 oz. 80.000 možmi.

HELFRIED VALENTINITSCH

ZUR GESCHICHTE DES BÄUERLICHEN TRANSPORTWESENS IM HERZOGTUM KRAIN (16.-18. JAHRHUNDERT)

Das Gebiet des historischen Herzogtums Krain nahm in europäischen Handel und Verkehr seit jeher eine wichtige Brückenfunktion ein. Eine wesentliche Voraussetzung dafür war ein einigermaßen dichtes Verkehrsnetz und die Existenz eines funktionierenden Transportwesens, das Menschen oder Sachen an einen anderen Ort beförderte. Im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit lag im Herzogtum Krain der überwiegende Teil des Warentransports in den Händen von Bauern. Die Gründe dafür liegen vor allem darin, daß bei vielen Krainer Bauern die Getreideernte nur einen geringen Teil des Eigenbedarfs decken konnte.¹ Die bäuerlichen Untertanen mußten daher nach zusätzlichen Erwerbsquellen suchen, um den Lebensunterhalt ihrer Familien sicherzustellen. Die wichtigsten Nebenerwerbsmöglichkeiten waren Viehzucht, die Übernahme von Transportdiensten und die in Form von Heimarbeit betriebene Textilproduktion. Wegen der schlechten Straßenverhältnisse wurde im Herzogtum Krain bis ins 18. Jahrhundert das Transportwesen hauptsächlich mit Hilfe von Saumpferden besorgt. Die Verwendung von Wagen nahm erst seit dem Beginn der Neuzeit stärker zu und beschränkte sich im wesentlichen auf einige besser ausgebaute Transitrouten. Die Binnenschifffahrt besaß im Herzogtum Krain lediglich auf der Sava und der Ljubljanska Bedeutung.

Ein Saumpferd beförderte eine Last von ca. 150 Kilogramm und konnte an einem Tag bis zu 30 Kilometer zurücklegen.² In der Regel schlossen sich die Säumer für eine Reise in einer Gruppe zusammen. Bei jedem größeren Transport mußte man zahlreiche Personen für die Versorgung der Pferde sowie für die Ladetätigkeit beschäftigen. So entfielen auf einen Treiber zwei bis drei Saumpferde. Obwohl ein Treiber nur ein sehr geringes Entgelt erhielt, stiegen doch auf größere Entfernungen die Personalkosten stark an. Nach den Berechnungen von Miha Kosi konnten die Lohnkosten bei einer Distanz von 100 km bis zu einem Viertel des Ankaufspreises entsprechen. In der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts erreichte der von Ungarn über Krain verlaufende Transithandel nach Italien einen Höhepunkt. Gleichzeitig kam es zu einer enormen Steigerung der Transportkapazitäten. Nach Schätzungen wurden daher 1536 im Herzogtum Krain etwa 4000 bis 6000 Saumpferde regelmäßig im Güterverkehr eingesetzt. Einzelne Bauern unterhielten damals sogar bis zu 18 Saumtiere.

Viele Krainer Bauern waren besonders beim Transport von Meersalz auf eigene Rechnung tätig und traten hier als Wanderhändler auf.³ Sie holten das Meersalz aus dem venezianischen Gebiet in Istrien, in geringeren Mengen auch aus den Salzgärten von Triest/Trst und brachten es auf Wagen oder Saumpferden nach Krain und weiter in die Untersteiermark. Hier tauschten sie das Salz bei den Bauern gegen Getreide,

¹ B. Grafenauer, *Gospodarski obrat kmetije*, in: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*, I. Zvezek, Ljubljana 1970, 623 ff.

² M. Kosi, *Potujoči srednji vek*, Ljubljana 1998, 324 f.

³ H. Valentinitich, *Die staatliche Wirtschaftspolitik und der Salzhandel im Viertel Cilli vom 16. Jahrhundert bis zum Beginn des 18. Jahrhunderts*, in: *Časopis za zgodovino in narodopisje* 13 (XLVIII), Maribor 1977, 131 f.

Schmalz, Speck, getrocknetes Obst, Kleinvieh und Flachs ein. Auf dem Rückweg tauschten die Säumer die in der Untersteiermark erworbenen Naturalien gegen Leinwand ein, wofür sie im Küstenland wieder Meersalz erhielten.

Bei der Durchführung von Transporten auf fremde Rechnung war die Entlohnung unterschiedlich. Am günstigsten war für die Säumer die freie Vereinbarung der Frachttarife. Hingegen waren die im Rahmen der Robot für die Grundherrschaft verrichteten Transporte unentgeltlich. In der Regel erhielten allerdings die bäuerlichen Untertanen von ihren Grundherren eine geringe Vergütung, mit der sie zumindest ihre Selbstkosten decken sollten. In diesem Zusammenhang stellt sich nun die Frage, wer zu den Auftraggebern des bäuerlichen Transportwesens zählte. Zunächst sind hier in- und ausländische Kaufleute, aber auch die weltlichen und geistlichen Grundherren zu nennen. Die Krainer Stände traten ebenfalls als Auftraggeber auf. Sie ließen immer wieder für die Militärgrenze Transporte mit Lebensmitteln, Waffen und Munition durchführen. Ein großer Auftraggeber der Krainer Säumer war schließlich der Landesfürst. Dies erscheint auf den ersten Blick allein schon deshalb erstaunlich, weil im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit kein einziger Habsburger im Herzogtum Krain residierte. Außerdem besaß der Landesfürst seit dem 16. Jahrhundert in Krain nur mehr sehr geringen Grundbesitz, der vom Krainer Vizedom in Ljubljana verwaltet wurde. Bei den Kriegen gegen Venedig und die Türken wurden vom Landesfürsten immer wieder die Krainer Bauern für Transportdienste herangezogen.⁴ Regelmäßige Aufträge erfolgten aber in zwei Bereichen, und zwar bei der Belieferung der Habsburger mit Lebensmitteln und bei der Versorgung des landesfürstlichen Quecksilberbergwerks Idrija. Im vorliegenden Beitrag werden nun einige Transportdienste aufgezeigt, die in der frühen Neuzeit von den Krainer Bauern für die österreichischen Habsburger durchgeführt wurden.

Wie andere europäische Herrscher waren auch die österreichischen Habsburger bestrebt, ihr Prestige und ihre Macht mit Hilfe der an ihrem Hof konsumierten Speisen und Getränke zu demonstrieren. Sie bestellten deshalb aus dem In- und Ausland für ihre Tafel besonders exklusive Lebensmittel und Weine. Im Rahmen der habsburgischen Erbländer gab es mehrere Liefergebiete, aus denen die Hofhaltungen der Habsburger versorgt wurden. Unter diesen Produktionsgebieten nahm das Küstenland einen besonderen Platz ein.⁵ Das wichtigste Produkt war der hier angebaute Wein, der in den Quellen, zum Unterschied vom steirischen und ungarischen Wein, ganz allgemein als "Welscher Wein" bezeichnet wurde. Zu diesem "Welschen Wein" zählten verschiedene Sorten, wie der sogenannte "Reinfall" aus der Gegend um Gorizia, Triest und Nabrezina und der nach Prosek bei Triest benannte Muskatellerwein. Bei den aus dem Küstenland gelieferten Lebensmitteln handelte es sich meist um leicht verderbliche, ausgesprochene Luxusgüter wie Austern, Garnelen und Fische aus der Adria. Die ebenfalls aus dem Küstenland bezogenen Südfrüchte wurden entweder frisch oder konserviert in Schachteln und in kleinen mit Leinwand umwickelten Truhen an ihren Bestimmungsort geliefert. Zu diesen Waren zählten Weintrauben aus Triest, Feigen aus Istrien,

⁴ Vgl. dazu H. Valentinitich, Ferdinand II., die innerösterreichischen Länder und der Gradiskanerkrieg, in: Johannes Kepler 1571-1971, Gedenkschrift der Universität Graz, Graz 1975, 497-539.

⁵ H. Valentinitich, Wein für den Kaiser! Die Versorgung des Wiener Kaiserhofes und der Grazer Zentralbehörden mit Wein und Lebensmitteln aus Triest und der Steiermark (1619-1705), in: I. Schwarzkogler u. H. Vetter (Red.), Weinkultur (hgg. vom Kulturreferat der Stmk. Landesregierung), Graz 1990, 179 ff. Vgl. dazu auch H. Valentinitich, Die Bedeutung des Weins für die steirischen Städte im Mittelalter und in der frühen Neuzeit, in: F. Opll (Hg.), Stadt und Wein, Linz 1996, 109-125.

Pfirsichspalten, Rosinen sowie Olivenöl, das man in den Quellen meist als "Triester Landöl" bezeichnete. Wir können davon ausgehen, daß die Habsburger bereits im Spätmittelalter immer wieder Spezialitäten aus dem Küstenland an ihren Hof bringen ließen. Eine regelmäßige Versorgung setzte aber erst nach 1564 ein, als Erzherzog Karl II. als Landesfürst der innerösterreichischen Ländergruppe in Graz eine eigene Residenz errichtete. In dieser Zeit kam auch der Brauch auf, daß einzelne landesfürstliche Beamte an den Wein- und Lebensmittellieferungen aus dem Küstenland in Form von Deputaten beteiligt wurden. Nach der Kaiserwahl Ferdinands II. und dessen Übersiedlung nach Wien mußten die innerösterreichischen Länder sowohl den Wiener Kaiserhof als auch die in Graz zurückgebliebenen Vertreter der innerösterreichischen Zentralverwaltung mit Lebensmitteln und Wein versorgen. Nach 1619 nahmen einzelne Herrscher wiederholt an den in Regensburg abgehaltenen Reichstagen teil oder verlegten während der Türkenkriege zeitweilig ihren Aufenthaltsort aus Sicherheitsgründen nach Linz und ließen sich die für ihre Hofhaltung benötigten Lebensmittel nachsenden. Die Entfernung zwischen Triest und Graz beträgt ca. 300 Kilometer, die Strecke von Triest über Graz und Linz nach Regensburg sogar über 600 Kilometer. Mit dem Transport waren daher beträchtliche finanzielle und logistische Probleme verbunden, die von den Beamten in Graz und den Krainer Säumern bewältigt werden mußten. Der Wein aus dem Küstenland wurde nämlich von Säumern transportiert, bei denen es sich häufig um Untertanen des landesfürstlichen Vizedoms in Krain handelte.⁶ Die meisten bäuerlichen Fuhrleute lebten in dem ca. 20 Kilometer südwestlich von Ljubljana gelegenen Dorf Podpeč. Ihre Tätigkeit war zwar sehr beschwerlich und zwang sie sehr oft, mehrere Wochen lang von ihren Wirtschaften abwesend zu sein, sicherte ihnen aber ein einigermaßen regelmäßiges Einkommen. So mußten sich z.B. im Jahr 1669 im Herzogtum Krain für die Belieferung des Wiener Hofes sieben Fuhrleute bereit halten, wofür sie ein sogenanntes "Wartgeld" von 252 fl bekamen. Seit der Mitte des 17. Jahrhunderts entstanden in Podpec regelrechte "Frächterdynastien", unter denen die Familie Iglizba (auch Igliza) jahrzehntelang eine führende Rolle spielte.

Über den Verlauf der Weintransporte selbst existieren nur wenige Angaben. Nachdem die Krainer Fuhrleute den Wein in Triest abgeholt hatten, trafen sie sich wieder in Podpec. Hier wurde dann der Konvoi endgültig zusammengestellt und ging dann unter der Leitung eines offiziellen "Weinbegleiters" an den jeweiligen Bestimmungsort ab. Auf der Fahrt nach Podpec machten die Frächter meist einen Abstecher nach Hause, um ihre Pferde ausruhen zu lassen. Der Wein blieb daher einige Tage ohne offizielle Aufsicht, weshalb es bei der Übernahme immer wieder zu Beschwerden über die mangelnde Quantität und Qualität des Weins kam. Auch in Ljubljana pflegten die Krainer Fuhrleute eine Zeitlang zu rasten. Die Regierung duldete jahrzehntelang diese Gewohnheiten und setzte erst ab 1701 eine Straffung des Transportwesens durch. Der Frachtweg verlief gewöhnlich von Triest über Ljubljana, Celje und Maribor nach Graz. Gelegentlich wurde der Wein auch von Vrhnika bis Ljubljana auf dem Wasserweg transportiert. Im 17. Jahrhundert benötigen die Säumer für die Strecke Triest – Graz zwölf bis fünfzehn Tage. In Graz wurde nur der für die Beamten der innerösterreichischen Zentralverwaltung bestimmte "Welsche Wein" abgeladen. Der für den Wiener Hof reservierte Wein wurde entweder von steirischen Fuhrleuten übernommen oder von den Krainer Frächtern dann weiter nach Wien gebracht.

Manchmal sahen sich die Krainer Fuhrleute vor eine harte Geduldprobe gestellt. Als

⁶ H. Valentinitsch, Wein für den Kaiser! a.a.O., 185 f.

1679/80 in den habsburgischen Ländern die Pest grassierte, wollte Kaiser Leopold I. auf seine gewohnten Weinlieferungen aus dem Küstenland nicht verzichten. Die Grazer Hofkammer mußte deshalb für die kaiserlichen Weinfuhrleute Ausnahmeregelungen von den strengen Quarantänemaßnahmen erlassen. Die ohnehin schon schwierige Situation erfuhr dadurch eine zusätzliche Erschwerung, als der vorübergehend ins sichere Linz ausgewichene Kaiser dort ebenfalls einen Transport mit küstenländischem Wein erwartete. Als im Spätherbst 1680 tatsächlich vier Krainer Fuhrleute in Triest mit 21 Saum Wein aufbrachen und ihre Fracht über Klagenfurt und Bruck a.d. Mur nach Linz brachten, wurden sie jedoch umdirigiert und mußten mit dem Wein wieder nach Bruck zurückkehren. Obwohl der Vertreter des Landesfürsten den Frächtern für diesen Umweg zusätzlich 25 fl pro Saum versprochen hatte, fühlte sich die Grazer Hofkammer daran nicht gebunden und kürzte im nachhinein die in Aussicht gestellte Zulage.

Die Weintransporte nach Graz und Wien erfolgten meist im Spätherbst, gelegentlich aber auch im Frühjahr. Über den Umfang der einzelnen Transporte existieren für mehrere Jahrzehnte sehr genaue Angaben. Nach 1650 bestellte Kaiser Leopold I. im Küstenland im Durchschnitt 21 Saum oder 31,5 Hektoliter Wein pro Jahr. In seinen letzten Regierungsjahren betrug der jährliche Bedarf des Wiener Hofes etwa 57 Saum Wein. Dazu kamen aber noch 115 Saum Wein, die allein für die Grazer Beamten bestimmt waren.

Die Kosten für den Kauf des küstenländischen Weins beliefen sich um die Mitte des 17. Jahrhunderts jährlich auf ca. 2.000 fl. Diese Summe mußte ebenso wie die Kosten für den Transport vom Krainer Vizedomamt aufgebracht werden. Angesichts der mehrere Millionen umfassenden Schulden, die der Kaiser in den innerösterreichischen Ländern hatte, fiel diese Summe kaum ins Gewicht. Für das Krainer Vizedomamt bedeuteten diese Aufwendungen jedoch den Ruin. Positiv war aber, daß im Herzogtum Krain durch den Transport der für den Kaiser und seine Beamten bestimmten Waren zahlreiche Fuhrleute eine Verdienstmöglichkeit fanden.

Das um 1490 errichtete Quecksilberbergwerk Idrija besaß in der frühen Neuzeit in der Weltwirtschaft und in der Wirtschaft der habsburgischen Erbländer größte Bedeutung. Nachdem Erzherzog Ferdinand, der spätere Kaiser Ferdinand I., im Jahr 1524 den Quecksilberhandel zum Staatsmonopol erklärt hatte, wurde 1575 von Erzherzog Karl von Innerösterreich auch das Bergwerk und die Betriebsführung "verstaatlicht". Die Entdeckung der Quecksilbervorkommen im abgelegenen Tal von Idrija führte in den Lebensverhältnissen der Untertanen der benachbarten Herrschaften Tolmin, Loka und Logatec zu tiefgreifenden Veränderungen.⁷ Viele der hier ansässigen Bauern fanden nämlich im Bergbau bei der Quecksilberverhüttung Arbeit. Vor allem aber übernahmen sie Fuhrdienste für das Bergwerk, um sich eine zusätzliche Erwerbsquelle zu verschaffen. Das in Idrija gewonnene Quecksilber wurde auf Saumpferden über die Berge nach Villach oder nach Venedig gebracht. Für den Transport verpackte man das giftige und flüchtige Quecksilber in Tierhäute. Diese steckte man dann in kleine Fässer, mit denen man die Saumpferde belud. Die Lasten, die nach Idrija gingen, übertrafen jedoch die Quecksilbertransporte um ein Vielfaches. Es mußten praktisch nahezu alle im Bergwerk benötigten Güter in die abgelegene Siedlung gebracht werden. Das Einzugsgebiet bei der Versorgung Idrijas war

⁷ H. Valentinitich, Das landesfürstliche Quecksilberbergwerk Idria 1575-1659. Produktion - Technik - rechtliche und soziale Verhältnisse - Betriebsbedarf - Quecksilberhandel, Graz 1981 (Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde d. Steiermark, hgg. von d. Historischen Landeskommission f. Steiermark, XXXII. Bd.), 218 ff.

außerordentlich groß. So wurden z.B. die in den Schachtanlagen verwendeten Seile aus Venedig bezogen, die Tierhäute für den Transport kamen zeitweilig sogar aus Mittelitalien. Besonders aufwendig war der Transport von Brennrüben, die bei der Quecksilberverhüttung Verwendung fanden.

Die meisten Transporte nach Idrija wurden von den in der landesfürstlichen Herrschaft Logatec ansässigen Bauern durchgeführt. Die Bauern konnten hier auf ihren kargen Feldern nur wenig Getreide ernten, weshalb sie auf zusätzliche Verdienstmöglichkeiten angewiesen waren. Das Fuhrgewerbe wurde durch die in der Nähe liegenden Verkehrsverbindungen begünstigt, die von Vrhnika über den Karst nach Italien führten. Seit den ersten Jahrzehnten des 16. Jahrhunderts übernahmen die Untertanen der Herrschaft Logatec für mehr als zwei Jahrhunderte die Belieferung des Bergwerks Idrija mit Getreide, Wein und anderen Bedarfsgütern. Sie brachten auch das für Italien bestimmte Quecksilber nach Triest, von wo sie auf der Rückreise als Gegenfracht Meersalz und Wein nach Krain transportierten. Die Entfernung von Idrija nach Triest betrug ca. 45 Kilometer. Wegen der schwierigen Wegverhältnisse brauchten aber die Säumer für diese kurze Strecke drei bis vier Tage.

In der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts waren die Bauern der Herrschaft Logatec mit den Frachttarifen durchaus zufrieden. So zahlten die Gewerke den Säumern für den Transport von einem Saum Quecksilber nach Triest 1 fl 16 kr und nach Laibach 1 fl 38 kr. Hingegen waren die Frachtkosten nach Villach doppelt so hoch. Die wesentlich häufigeren Getreidetransporte von Vrhnika nach Idrija wurden viel wesentlich schlechter bezahlt. In der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts erhielten die Bauern für den Transport von einem Saum Getreide 17 kr. Nach 1550 wurde der Frachttarif um 1 kr auf 18 kr angehoben und blieb dann trotz der steigenden Lebenshaltungskosten nahezu hundert Jahre unverändert! In den ersten Jahrzehnten des 16. Jahrhunderts verdienten die Untertanen der Herrschaft Logatec als Säumer und Viehzüchter so gut, daß sie im Herzogtum Krain zu den vermögendsten Bauern zählten. Nach 1550 zog man aber die Untertanen der Herrschaft Logatec wegen der anhaltenden Quecksilberkonjunktur verstärkt zu Fuhrdiensten heran. Die Frachttarife wurden aber trotz der steigenden Lebenshaltungskosten nicht erhöht. Außerdem steigerten die Vertreter des Landesfürsten die Robotlasten der Untertanen und ließen diese zum Teil in Form von Saumfahrten für Idrija abgelten. Die Folge davon war, daß die Bauern freiwillig keine Transporte mehr nach Idrija durchführen wollten. Sie nahmen stattdessen Aufträge von Kaufleuten aus Venedig oder Ljubljana an, da diese wesentlich höhere Löhne zahlten. Die Folge davon war, daß es in Idrija bei der Versorgung mit Lebensmitteln immer wieder zu Engpässen kam und auch der Abtransport des Quecksilbers ins Stocken geriet. Im Jahr 1564 befahl Erzherzog Karl von Innerösterreich auf Drängen der Gewerke und des Bergwerksverwalters den Untertanen der Herrschaft Logatec, bei Bedarf Fuhrdienste für das Bergwerk zu leisten. Außerdem erhielt der Verwalter die Vollmacht, die Säumer notfalls sogar zwangsweise für Fahrten nach Idrija verpflichten zu dürfen. In den folgenden Jahren zeigten die Untertanen jedoch nur eine geringe Bereitschaft, sich in dieses Zwangssystem einzufügen. Viele Bauern reduzierten die Zahl ihrer Saumpferde so stark, daß sie dem ihnen auferlegten Dienst nicht mehr nachkommen konnten. Der landesfürstliche Vizedom befahl deshalb 1580, daß in der Herrschaft Logatec der Inhaber jeder Hube ständig zwei Pferde allein für die Getreidelieferungen nach Idrija unterhalten solle.

Zu Beginn des 17. Jahrhunderts konnten die Untertanen mit den auf der Strecke von Vrhnika nach Idrija vergüteten Frachttarifen nicht einmal mehr ihre Kosten für das

Futter und das Beschlagen der Saumpferde decken. Im Jahr 1602 ergab eine vom Landesfürsten veranlaßte Untersuchung, daß viele Untertanen früher fünf bis acht Saumpferde besessen hatten. Nun aber hatten zahlreiche Bauern aus Trotz oder Armut ihre Pferde verkauft, nur um den verhaßten Fuhrdiensten zu entgehen. Die landesfürstlichen Beamten strebten deshalb eine gleichmäßigere Verteilung der Transportdienste an. Sie schlugen vor, daß neben den Bauern aus Logatec auch die um Ljubljana ansässigen landesfürstlichen Untertanen herangezogen werden sollten. Die Beamten konnten ihre Pläne jedoch nicht verwirklichen. Bei der im gleichen Jahr erfolgten Neuordnung des Transportwesens nach Idrija hielt man weiterhin am bisherigen Zwangssystem fest und führte nur einige Änderungen durch. In Logatec mußte nun jeder Inhaber einer Hube, gleichgültig ob er ein Pferd oder keines besaß, entweder selbst jährlich 12 Saum Getreide von Vrhnika nach Idrija transportieren oder einen Ersatzmann stellen und diesem eine Entschädigung zahlen. Die Inhaber einer halben Hube hatten 6 Saum und die einer Viertel Hube 3 Saum Getreide zu befördern oder mußten sich ebenfalls finanziell an den Transportkosten beteiligen. Durch dieses System sollten alle Untertanen gleich belastet werden. Tatsächlich brachte die neue Regelung aber nicht den erwünschten Erfolg. Die Bauern leisteten mehr oder weniger offenen Widerstand und zeigten nicht die geringste Bereitschaft, die ihnen aufgezwungenen Fuhrdienste rasch zu erledigen. Sie lieferten das in Vrhnika übernommene Getreide oft wochenlang in Idrija nicht ab und hielten es zu Hause zurück. Manche Säumer benutzten die Gelegenheit sogar, Getreide zu entwenden. Außerdem feuchteten sie die Getreidesäcke mit Wasser an, damit man den Betrug nicht gleich bemerkte. Wegen der häufigen Diebstähle ordneten im Jahr 1607 die landesfürstlichen Behörden an, daß die Getreidesäcke in Vrhnika versiegelt werden sollten. Gleichzeitig drohten sie jedem Säumer, der in Idrija einen geöffneten Sack abliefern würde, eine Strafe von einem Golddukaten an. In den beiden folgenden Jahrzehnten kam es zu keiner Besserung der Transportverhältnisse. Im Juli 1618 weigerten sich die Untertanen der Herrschaft Logatec wegen der niedrigen Frachttarife ganz offen, Saumfahrten nach Idrija zu unternehmen. Der damalige Pächter des Quecksilberbergwerks, Carlo Albertinelli, schlug deshalb dem Landesfürsten vor, alle in Krain ansässigen Säumer zweimal im Jahr zwangsweise zu Transporten nach Idrija heranzuziehen! Der Plan Albertinellis scheiterte jedoch am Widerstand der Krainer Stände, die der Kaiser angesichts der schwierigen politischen Situation nicht zusätzlich reizen wollte.

Im Jahr 1624 verkaufte Kaiser Ferdinand II. die Herrschaft Logatec dem Krainer Landeshauptmann und Statthalter der innerösterreichischen Länder, Hans Ulrich Fürst von Eggenberg. Die gedrückte wirtschaftliche Lage der Bauern erfuhr dadurch aber keine wesentliche Besserung. Der Kaufvertrag enthielt nämlich eine Klausel, nach der die Bauern weiterhin Transportdienste für Idrija durchführen mußten. Die einzige Erleichterung bestand darin, daß man die jährlich für die Grundherrschaft zu leistende Robot mit acht Tagen begrenzte. Hingegen blieben die Frachtlöhne für Getreide auf der Strecke Vrhnika nach Idrija bis in die zweite Hälfte des 17. Jahrhunderts mit 18 kr pro Saum unverändert. Lediglich bei der Auszahlung der Löhne der Säumer kam es zu einer Verbesserung. Ab 1626 erhielten nämlich die Bauern in Idrija keine Zahlungsanweisungen mehr, sondern wurden jeden Samstag in bar ausbezahlt. Zu einer grundlegenden Änderung des idrijanischen Transportwesens kam es aber erst ab 1668. Die landesfürstlichen Behörden übertrugen nun die Beförderung des Quecksilbers von Idrija nach Amsterdam der in Steyr/Oberösterreich ansässigen Firma Luckner und Mittermayer. Gleichzeitig erlaubten die Behörden den Untertanen der Herrschaft Logatec, die

nun überflüssige gewordene Fuhrrobot in Geld abzulösen. Viele Bauern blieben aber weiterhin im idrijanischen Transportwesen tätig, doch erfolgte ihre Arbeit nun auf freiwilliger Basis und nach festen, vor Antritt der Fahrt vereinbarten Tarifen!

Die in der Herrschaft Loka ansässigen Säumer spielten rund 150 Jahre ebenfalls bei der Belieferung des Quecksilberbergwerks Idrija eine wichtige Rolle.⁸ Die erste in Idrija angewandte Verhüttungsmethode war außerordentlich primitiv. Ab etwa 1530 ging man jedoch dazu über, beim Brennverfahren urnenförmige Gefäße aus Ton zu verwenden. Auch dieses Verfahren war noch immer mit großen Verlusten verbunden. Außerdem benötigte man große Mengen an Tongefäßen, da viele Brennkrüge schon beim ersten Brennvorgang zersprangen. Bei einem einzigen Brand mußte man durchschnittlich 1.400 Tongefäße einsetzen, weil die Brennkrüge sehr klein waren und nur 1,5 kg Erz aufnehmen konnten. Im 16. Jahrhundert existierte in Idrija keine eigene Töpferwerkstatt, weshalb man die bei der Verhüttung benötigten Gefäße über eine Entfernung von ca. 50-60 km aus der Umgebung von Škofja Loka herangeschafft werden mußten. Hier ließen sich nun durch die Belieferung Idrijas so viele Töpfermeister nieder, daß man geradezu von einer "Töpferindustrie" sprechen kann. Am Beginn des 17. Jahrhunderts benötigte man für die Produktion von 120 Tonnen Quecksilber 50.000 bis 60.000 Brennkrüge, wozu noch dieselbe Anzahl von Tegeln kam. Im Jahr 1629, als die Quecksilberkonjunktur einen Höhepunkt erreichte, bestellte der Bergwerksverwalter in Škofja Loka sogar eine halbe Million Tongefäße! Seit der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts erfolgte der Transport der Tongefäße hauptsächlich durch Untertanen der Herrschaften Loka und Tolmin. Die Abgeltung der Transportdienste erfolgte ebenfalls zum Teil im Rahmen der Robot, weshalb hier ähnliche Schwierigkeiten wie in der Herrschaft Logatec auftraten. Die Grazer Zentralbehörden versuchten zwar, die passive Resistenz der Untertanen mit Zwangsmaßnahmen zu bekämpfen, wagten es aber nicht, die Robotlasten anheben zu lassen. Im September 1602 war die Transportsituation so kritisch, daß der Bergwerksverwalter Vollmacht erhielt, beim Mautamt Podkraj unwillige Säumer zum Abladen der mitgeführten Salz- und Weinladung zu nötigen und sie zwangsweise zum Transport von Brennkrügen heranzuziehen.

Die Abhängigkeit von den Töpfern und den Säumern der Herrschaft Loka veranlaßten den Bergwerksverwalter schließlich im Jahr 1621, die Erzeugung von Tongefäßen in Idrija selbst aufzunehmen. Er siedelte deshalb in Idrija mehrere Töpfer an, die bald den größten Teil des Bedarfs des Bergwerks decken konnten. Im Jahr 1656 führte man in Idrija ein neues Brennverfahren ein, bei dem man nicht mehr Tongefäße, sondern Eisenretorten verwendete. Die Krainer Gewerker konnten aber die Retorten in der gewünschten Stückzahl und Qualität nicht liefern, weshalb man die Retorten in St. Veit in Kärnten gießen ließ. Zwischen 1653 und 1699 gelangten jährlich 2.000 bis 4.000 Eisengußretorten nach Idrija. Der Transportweg war ca. 140 km lang. Die Retorten wurden zunächst von St. Veit nach Kirschentheur im Rosental gebracht, dort umgeladen und über den 1.300 m hohen Loibl-Paß nach Škofja Loka gebracht, von wo aus der Weitertransport durch Krainer Fuhrleute nach Idrija erfolgte. Um 1700 erfolgte bei der Verhüttung in Idrija erneut eine Änderung. Anstatt der Gußeisenretorten wurden nun Retorten aus Eisenblech eingeführt, die wesentlich haltbarer waren. Ab 1716 erfolgte die Belieferung Idrijas mit Retortenblech durch ein Hammerwerk, das ca. 20

⁸ H. Valentinitich, Die Versorgung des Bergwerks Idrija (Idria) mit Gefäßen für die Quecksilbergewinnung 1490-1750, in: E. Westermann (Hg.), Bergbaureviere als Verbrauchszentren. VSWG-Beiheft 130, Stuttgart 1997, 23 ff.

km nördlich von Graz, in Deutschfeistritz, lag. Der Transport der Bleche erfolgte bis Ehrenhausen auf Flößen auf der Mur und dann auf Fuhrwerken weiter nach Idrija.

Abschließend kann man feststellen, daß die Krainer Bauern in der frühen Neuzeit mit ihren vielfältigen Fuhr- und Saumdiensten einen wesentlichen Faktor in der Wirtschaft des Herzogtums Krain darstellten. Für die Hofhaltung der österreichischen Habsburger unternahmen sie lange Fahrten, die sie bis nach Graz, Wien und sogar Regensburg führten. Noch wichtiger war aber ihre Rolle bei der Versorgung des landesfürstlichen Bergwerks Idrija, da hier das gesamte Transportwesen von den in der Umgebung wohnenden Bauern abhängig war. Für die meisten Bauern war die Betätigung im Transportgewerbe eine Existenzfrage. Es kam freilich sehr oft vor, daß die Bauern nur unter Zwang Aufträge von seiten des Landesfürsten annahmen, weil sie für ihre Arbeit schlecht bezahlt wurden oder diese sogar im Rahmen der Robot leisten mußten.

POVZETEK

O zgodovini kmečkega transporta v kranjski vojvodini (od 16. do 18. stoletja)

V kranjski vojvodini je v zgodnjem novem veku transportna dela opravljalo skoraj izključno kmečko prebivalstvo. Za veliko število kmetov je bilo prevzemanje transportnih nalog pomemben stranski vir dohodkov za preživetje. Zaradi slabih cestnih razmer so morali do 18. stoletja tovoriti zlasti s konji. Habsburžani so bili pomembni naročniki kranjskih tovarnikov. Od 16. do 18. stoletja so tovarniki iz kraja Podpeč pri Ljubljani tovorili vino in druga živila iz Primorske na dunajski dvor pa tudi drugim visokim uradnikom v Graz, na Dunaj in celo v Južno Nemčijo. Zelo pomembna pa je bila transportna služba kranjskih kmetov zlasti v zvezi s preskrbo deželno knežjega rudnika živega srebra v Idriji. Tukaj so sodelovali zlasti kmečki podložniki gospostva Logatec pa tudi gospostev Loka in Tolmin. Za kmete, ki so bili dolga leta prisiljeni opravljati to deželno knežjo nalogo, je pomenila ta služba veliko obremenitev. Sklepno lahko ugotovimo, da je bila zmogljivost kranjskih kmetov na področju transporta bistveni gospodarski činitelj kranjske vojvodine.

JOSIP VRANDEČIĆ

THE "MILITARY REVOLUTION" IN SIXTEENTH AND SEVENTEENTH-CENTURY DALMATIA*

On the eve of the Canadian War in 1645, Camillo Gonzaga, the commander-in-chief of the Venetian infantry in Dalmatia, began the building of the new-style fort of Gripe, situated on higher ground overlooking the town of Split (Spalato). Although he claimed this stronghold was erected because he had the Turks "in his ears,"¹ he failed to mention his previous encounters with the Ottomans. Since the last Cyprus War between Venice and the Turks did not occur in living memory, was Gonzaga's sensibilité the Ottomans acquired in small-scale engagements along the eastern Adriatic shores between the two wars?

Research on the warfare between the two world powers on the Dalmatian borderland has been neglected in military historiography. Despite the impact of the border warring in sixteenth and seventeenth-century Dalmatia on the European periphery, no history survey deals specifically with this problem. Large numbers of monographs and articles which more or less touch upon the wars in Dalmatia have failed to address the arrival of the military revolution in the province.²

The study of the military revolution in early modern Dalmatia is additionally complicated by the existence of the three camps of historians. Each camp views the impact of the wars upon Dalmatian society differently, and each is representative of a particular national school. Under the common umbrella of former Yugoslav historiography, both royal and communist, Croatian and Serbian specialists professed different points of view.

The Serb historians Gligor Stanojević, Bugumil Hrabak and Nikodin Milaš overestimated the role of the neighboring, mostly Serb populations used by the Turks to repopulate the emptied frontier zones of Bosnia and Dalmatia. These motley detachments of mobile and adaptable herdsmen came from Serbia as auxiliary Ottoman troops, and settled along the border of the Ottoman Empire facing Venetian Dalmatia and Habsburg Croatia.³ The Serb scholars emphasize the anxiety and fear of these Christians as causes of the overthrow of Ottoman sovereignty. They regard the defection of the Ottoman auxiliaries as a key factor in the Venetian success in Dalmatia. Consequently, these experts belittle the role of the salaried Venetian professionals, portraying them as unmotivated, inefficient, passive and expensive. As crucial proof of the ineptness of Venetian troops, they never

* I am especially grateful to Dr. Geoffrey Parker for his encouragement and his comments on this paper, and to the Institute "Open Society" at Zagreb, Croatia for providing for my research at *Archivio di Stato* in Venice. All errors are, of course, my responsibility.

1 V. Solitro, *Povijesni dokumenti o Istri i Dalmaciji* (Solit: Književni krug, 1989), 301.

2 Marko Šunjic tried to deal with this problem, but he focused attention on the fifteenth century. See his book, *Dalmacija u XV stoljeću* (Sarajevo: Svjetlost, 1967).

3 Studies by G. Stanojević, "Dalmacija i Crnogorsko primorje u vrijeme mletačko-turskog rata 1537-1539", *Istorijski glasnik*, 3-1 (1960); "Naši primorski gradovi u doba kiparskog rata 1570-1573" *Vojnoistorijski glasnik*, 1-2 (1960); "Dalmacija u doba kandijskog rata", *Vesnik Vojnog muzeja*, 5 (1958); *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka* (Beograd: Vojni Institut, 1970); B. Hrabak, "Turske provale i osvajanja na području današnje severne Dalmacije do sredine XVI stoleća", *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* (hence RIHP) 19 (1986); and N. Milaš, *Pravoslavna Dalmacija* (Beograd, 1989), are characteristic.

fail to mention the surrender of the besieged fortresses of Nadin (Nadino) and Vrana in 1538. Both were manned by professionals provided by Venice, and their surrender gave the Turks the opportunity jeopardize the whole of northern Dalmatia.⁴

The most detailed treatment of Dalmatian history has come from Croat historians Grga Novak, Tomislav Raukar and Ivan Pederin.⁵ In the interwar and postwar periods, the Croat school, under pressure from Italian irredentist claims to Dalmatia, directed the focus of their attention on the suffering of the Croat population, who were without an official state and at the mercy of Venice. They emphasize the horrendous casualties of the Venetian-Turkish struggle, the devastating impact of war upon the Dalmatian economy, the mistreatment of local militia by the Venetians, and the contribution of Dalmatian oarsmen and soldiers manning the Venetian galleys.⁶ A very popular theme of Croatian historiography is the undoubted reluctance of Venice to support anti-Turkish Balkan projects of the Habsburg Emperors, who were still "deeply in the heart of the Dalmatians" as the successors to the Hungarian-Croatian crown.⁷

The third camp, comprising the mostly irredentist Italian scholars such as Giuseppe Praga and Antonio Benvenuti, claim that the province was Italian land.⁸ Failing to confirm this theory as far as the ethnicity of the population is concerned, they argued for the Italian character of the province. These historians pointed to provincial customs and military buildings and the numerous sculptures of the "Lion of St. Mark" embedded in the ports, fortifications, and gates of the Dalmatian towns. They claim that, having built costly fortresses and having deployed professional troops in Dalmatia, Venice saved the province from the Ottonan threat and brought it into the orbit of Western civilization.

Other experts have not paid much attention to the eastern Adriatic shores, despite the fact that the province provides a model for the impact of the military revolution on the European periphery. John Rigby Hale is an exception, but his excellent studies of Venetian military organization from 1509 up to the end of the War of Gradisca of 1617 prevented him from treating the case of Dalmatia during the rest of the seventeenth century - the crucial period for the arrival of the military revolution in Dalmatian warfare.⁹

⁴ G. Stanojević, "Dalmacija i Crnogorsko primorje", 56.

⁵ The most representative are Grga Novak, *Prošlost Dalmacije* (Zagreb: Matica Hrvatska, 1944); T. Raukar, "Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije u XV i XVI stoljeću", *RIHP*, 10 (1977); M. Novak, *Anatomija dalmatinskih komuna pod Venecijom* (Zadar: JAZU, 1965); See for reference I. Pederin, *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409-1797)* (Dubrovnik: Časopis 'Dubrovnik'; 1990).

⁶ As far as casualties are concerned, during the sixteenth century Dalmatia lost a third of its population. The most dramatic decrease occurred during the Cyprus war, after which accounts noted the lowest Dalmatian population in the century (1575–56, 177 as opposed to 1559–88, 922). Dalmatia lost cattle – one of the main pillars of its economy - in the tens of thousands. It was for this reason that the fleet commander Vitturi in 1525 was shocked by the appearance of a "desert" in Zadar's hinterland. By and large, Dalmatia came to the limits of its economic and demographic endurance. External exogenous factors such as hunger, plague and climatic disturbances upset the demographic balance of the population and were responsible for high migrations and an aberration in the age and gender balance. See, J. Vrandečić, *Između lava i polumjeseca: Dalmacija u XVI stoljeću*, M. A. thesis, (Zagreb, 1993).

⁷ See *Commissiones et relationes venetae* (hence CRV) vol. 6 (p. 8 (II), 11 (III), 47 (IV), 48 (V), 49 (VI), 51 (VII), 52 (VIII) of *Manumeta spectantia historiam Slavorum meridionalium* (Zagreb: JAZU, 1876-1977) V, 221.

⁸ G. Praga, "L'organizzazione militare della Dalmazia nel Quattrocento", *Archivio storico per la Dalmazia*. 119 (1936) and *Storia di Dalmazia* (Padova: Casa Editrice Dott. Antonio Milani, 1954); A. Benvenuti, "Le opere fortificatorie in Dalmatia sotto Venezia (1709-1797)", *Rivista Dalmata* (1955-1956).

⁹ M. E. Mallett and J. R. Hale, *The Military Organization of a Renaissance State: Venice c. 1400 to 1617* (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1984). M. E. Mallett deals with the earlier period from c. 1400 to 1508.

This essay is therefore limited by the perspective of regional comparative history and seeks to bring the region into the familiar context of the European military revolution.¹⁰ Although my concentration will be on the introduction of military revolution in Dalmatia rather than its consequences, I will suggest that the military revolution decisively tipped the balance in favor of Venice during the Candian War of 1645-1669. The massive appearance of powerful siege and field artillery, lethal shoulder guns volleys and trained troops on the eastern Adriatic shores encouraged steady defection by the Ottoman Christians to the Venetian side during the Candian War. Their short, massive assault on the Ottoman strongholds in the first months of the next, Vienna War of 1683-1699, would finally enable Venetian conquest of the entire province.

In the course of the sixteenth century, the Venetian rectors of Split issued countless decrees forbidding the entrance of smuggled goods through the fissures and the windows of houses embedded along the town's walls.¹¹ During the Candian war of 1645-1669, their colleagues did not have this problem. What had happened to the walls in the meantime?

More than any other aspect of the military revolution such as the utilization of mercenaries, gunpowder weapons and new tactics, the fortifications bore witness to the military revolution simply by the fact of the profound transformation in the Dalmatian landscape. Threatened by the volleys of naval artillery and the assaults of the Ottoman cavalry, impregnable walls represented the main guarantee of Dalmatian security. New-style fortresses with uneven lines, like the teeth of a saw, and angled bastions, built lower and thicker behind wide, deep ditches, created an unpleasant feeling of insularity but also provided security. According to J. R. Hale, their main goals were to protect the major centers of population, provide storm-shelters for the republic's armies and fleet, and discourage invasion.¹² Moreover, in the case of the eastern Adriatic towns, they had the strategic long-term function of encouraging those who had fled as far as the Italian Marche to return.

The heavy involvement on the *Terraferma* from 1509 to 1529 and a fear of provoking the Turks may be the causes of the campaign approach to Dalmatian fortifications.¹³ Despite 10,000 ducats allocated in 1522, and 5,000 ducats allocated in 1524 for refortifying Zadar and Šibenik, none of the Dalmatian coastal fortresses of Zadar, Šibenik, Trogir (Traù), Split, Omiš (Almissa), not to mention the outlying strongholds could withstand a Turkish attack "for more than a week".¹⁴ In such conditions, in spite of repeated warnings from returning castellans and captains, the fortifications of the "second zone"¹⁵ - seen from the Venetian perspective - were essentially unmodernized when the War of the Holy League broke out in 1537.

¹⁰ See for further references G. Parker, *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800* (New York: Cambridge University Press, 1988).

¹¹ See, Historijski arhiv Zadar (hence HAZd), Splitski arhiv, Proclamazione, vol. CXXII, r. 124.

¹² M. E. Mallett and J. R. Hale, *The Military Organization of Renaissance State*, 409.

¹³ Soon after the Holy League war of 1537-40 was over, Antonio da Mula, the rector of Zadar (Zadra), generalized: "we lose good opportunities to fortify in peacetime, than throw money away in times of crisis when work can never be done well." Ibid, 435.

¹⁴ M. E. Mallett and J. R. Hale, *The Military Organization of Renaissance State*, 432.

¹⁵ According to J. R. Hale, the second zone embraced all the eastern Adriatic islands running from Krk to Korčula (except Lastovo under Dubrovnik control), and the Venetian coastal territories in Dalmatia and Montenegro, bypassing independent Dubrovnik. The first zone embraced the head of the Gulf of Venice from the defences on the Lidi to Pula. The third zone was made up of Venetian possessions in what is today Greece. Far to the east, in the fourth zone, lay Cyprus. M. E. Mallett and J. R. Hale, *The Military Organization of Renaissance State*, 430.

Unlike common European practice at the time, according to which each town and province had to contribute to the repair or building of the city walls, Venice did not rely on the participation of Dalmatian towns, at least until the Candian War.¹⁶ According to its policy of economic centralization, the surpluses of the towns' customs (*limitatione*) had to be sent to Venice through the state chamber (*camera*) in Zadar. Venice would then reallocate a larger amount of money to the Dalmatian state chambers for the purpose of defense, mostly fortifications.

The money dedicated to the walls of the Dalmatian towns flowed from the Council of *Pregadi* through the Mint (*Zecca*) to the magistracy of *Provveditori alle Fortezze* and finally to the local Venetian representatives in Dalmatia.¹⁷ The magistracy had to allot money to Venetian representatives, either in cash or kind, using the first available means of transportation. Thus on January 16, 1589, the Council of *Pregadi* ordered its cashier to transfer 1,000 ducats from the Mint to the magistracy of *Provveditori alle Fortezze*. This was to be sent to the Captain of Zadar either in cash or kind.¹⁸ The state officials in Dalmatia then hired local laborers for the building or maintenance of the walls. The account book of the state chamber of Split contains lengthy accounts of payments to the local population. On November 4, 1597, the state cashier of Split paid carpenters Anzolo and Nicolo Gierceovich and their apprentices - stone mason Paulo Mladinich, manual laborer Michiel Hugiatovich and Rosula, a woman from the distant island of Hvar (Lesina) - to work for five days and to repair part of the wall in Split. According to these books, throughout the second part of the sixteenth century, stonecutters, masons and carpenters were paid 30 soldis a day, their apprentices 6 soldis, male laborers 12 soldis, and female laborers, who were employed to carry lime and stone to the walls, only 8 soldis.¹⁹ Such disproportionate wages prove how insufficient the skilled laborers were in comparison to the unskilled ones in Dalmatia.

Subsidies flowed in tune to the rumored purpose of Turkish activity. Taking into

¹⁶ In the books of expenditure of the local chambers (*cameras*) of the Dalmatian towns, there are no subsections concerning the financial participation of the town community in the building or even the repairing of the walls of the town. (The exception was the community of Hvar, which was granted in 1574 the right to control money on its own with a strong recommendation from Venice to redirect it to rebuilding the walls, fortress and arsenal.) The reason for this policy of centralization is illustrated by Malatesta Baglione. When visiting a Dalmatian coastal fortress in 1524, he reported that, "the Dalmatian economy is so run down that only modest local contribution can be expected" (see J. R. Hale and M. E. Mallett. *The Military Organization of Renaissance State*, 432). Another reason for the state economic control lay in the pro-Habsburg sympathy of part of the Dalmatian nobility, expressed especially during the fifteenth and sixteenth centuries. This was revealed in full during the Habsburgs' attack on Ottoman Klis in 1596, during which the Venetians failed to prevent the nobility of Split from joining the Habsburgs' general Lenković. For more, see G. Novak, *Prošlost Dalmacije* 1, (Zagreb: Matica Hrvatska, 1944).

¹⁷ Moreover, according to the law passed in 1542, in the same year Venice created the strategically important Magistracy of the "Providers of fortresses in charge of monitoring and aiding every fortification project by land and sea, from its inception to its completion. *Provveditori alle forteze* had a special deposit on *Zecca* and it could call on it for funds. *Consiglio of Pregadi* would permit its cashier to gradually transfer money from the special *Zecca* deposit to the *cassa* of the *Provveditori alle forteze*. See Archivio di Stato, Venice (hence ASV), *Provveditori alle forteze*, b. 1 and 2.

¹⁸ ...*Che il Cassier del Collegio nostro debba con mandato da esso Collegio delli denari del deposito tenuto in Cecca per le occorenze far poner a parte a parte li sudetti ducati mille in cassa delle Fortezze: li Proevveditor del qual officio debano poi mandare questa summa al Capitano di Zara, o, in denari contati, over in robba...*" ASV. *Provveditori alle forteze*. Libro di Spese, b. 2, 54 r.

¹⁹ See HAZd, Arhiv grada Splita. Blagajničke knjige, Libro Bollettario della Camera Fiscale di Spalato Tenuto Sotto il Reggim. to del Conte Capit. no Veneto N. U. Lunardo Bollani. Dell' 11 e Marzo 1597 al 12 Feb 1599, vol. 181, 121 v. see as well vols. 141, 169, 172.

consideration its war experience, Venice began a serious building program, starting with the fortification of St. Nicholas at the entrance to Šibenik's port. According to Giuseppe Praga, Venice spent 250,000 ducats, including 144,000 on Zadar on Dalmatian fortifications by 1561.²⁰ The lion's share of these funds (40,000 ducats) was spent on St. Nicholas, as well as on the eastern walls of Zadar, reconstructed during 1537-1550 by the Venetian engineer Michele Sanmicheli.

If both constructions are considered as the introduction of modern military building in Dalmatia, when did the comprehensive program *alla trace italiene* prevail? The lack of money created a dilemma about priority which was resolved in favor of the Zadar walls. According to an account given by Venetian supervisors at the beginning of the sixteenth century, a strong northern wind destroyed part of the city's southwestern battlement.²¹

Despite the fact that the Venetian engineer Malatesta Baglione had avigated a reconstruction project in 1524, the building of the walls of Zadar *alla moderna* was not started by Sanmichieli (1487-1559) until sometime before 1537. By 1550, he had constructed the monumental hinterland entrance gate to Zadar, the massive bastion Grimani or *Ponton* 250 yards wide, and the two cortinas linking *Ponton* with the *Citadella*.

In 1566, the military commander Sforza Pallavicino continued to destroy the Zadar suburb of Varoš and to build a *Forte* to protect the urban core. Due to the zeal of the suburb's former dwellers, who were resettled within the city center of Zadar, The *Forte* was finished during 1566-69 on the eve of the Cyprus War. Sforza's activity also included the destruction of the medieval *Castello*, situated on the northwestern part of the city and its replacement by the semi-circular bastion *mezzobaluardo*.²²

During the 1570s, the angled bastions of St. Demetrius, St. Marcela, St. Chrisogonus, St. Nicholas, St. Mary, and St. Francis were finished and resulted in the destruction of several rows of houses and the Church of Saint Mary. The bastion of the *Cittadella* was also finished in 1574. By the early 1590s, Zadar had acquired an entirely new circuit of walls characterized by nine angled bastions. The multibastioned configuration of Zadar enabled its captain Andrea Soranzo to report to the *Collegio* that by August of 1593 the city's design was almost completed.²³ During the 1590s, when the project of building around the city center was finished, the magistracy's money was allotted to the equipping of troops, to the deepening of the port of Zadar, and to the fortification of the surrounding fortress of Novigrad.²⁴

The final touch was taken by the *proveditor* Antonio Bernardo (1656-60). He finished the project of the fortification by building the pentangular Ravelin (*Mezzaluna*) in front of the city and by dividing it from the urban structure by means of a canal. Looking at the multibastioned design of Zadar in the 1660s, the Ottoman traveler Evliya Çelebi wrote of its turtle-like walls shaped from stone, firm as flint, which were spacious enough to fortified city.²⁵

²⁰ G. Praga, *Storia di Dalmazia*, 176.

²¹ *CRV*, I, 12.

²² T. Raukar, I. Petricioli, F. Švelec, Š. Peričić. *Zadar pod mletačkom upravom* (Zadar: Izdanja Filozofskog Fakulteta u Zadru, 1987), 275-279.

²³ *CRV*, V, 67.

²⁴ As far as the walls of the other Dalmatian cities were concerned, the magistracy's money was allocated towards maintenance rather than towards a completely new reshaping in the *trace italiene* style. In addition to expenditures on walls, accounts of magistracy in this period witnessed numerous nonfortification investments like the ones in the mills of Šibenik or the dressing of soldiers. See for examples at ASV, *Provveditori alle fortezze* b. 2, *Registro di spese 1572-1597*.

²⁵ Evlija Çelebi. *Putopis* (Sarajevo: Svjetlost, 1973), 163-168.

Unlike the bastions around the Zadar city center, which were finally reshaped *alla moderna* during the early 1590s, the designs of the other Dalmatian cities show that the rapid evolution of fortifications did not begin before the Candian War. On November 7, 1573, 300 ducats were allotted to the captain of Šibenik for the maintenance of the most defenceless part of its northern walls. Exposed to the Ottoman hinterland, these were in "urgent necessity" of reconstruction.²⁶ The former rector and captain of neighboring Trogir, Dolfino Dolfino, warned the *Collegio* on May 25th, 1593 that the precious ditch which separated Trogir from the mainland had become so shallow that the enemy could easily cross it. According to the account of Leonardo Bollani, the rector of Split the piers and walls of the town in 1600 were in need of repair too. In 1637, Girolamo Foscarini, the former rector and captain of Šibenik, repeated *a gran bisogno* for restoration of the walls of the town, claiming that they were out-dated and therefore vulnerable to assault.²⁷

Despite the building of new, or, more commonly, the reconstruction of old fortifications taking place throughout all of the sixteenth and the first part of the seventeenth centuries, the main brunt of activity *alla moderna* hastily took place during the Candian War. The depth of town ditches as well as the refurbishment of town walls reflect the level of Dalmatian fears and the growth of responsibility within Dalmatian society. In 1646, both the male and female citizens of Trogir, feverishly carried soil in order to build a *barbicon* (buttress) and a *banchina* (embankment) along the walls. At the same time, the citizens and soldiers of Split dug trenches in expectation of an Ottoman attack. In addition, Split and Šibenik sent envoys to Venice, urging the building of the new fortresses of Gripe and St. John, both located on higher ground which might serve as potential placement for Turks' cannons.²⁸

The revision *alla moderna* and the physical adaptation of the towns changed the face of Dalmatia. As for Zadar, there was no way of modernizing the old castle without destroying a third of the town. It would have been better to build a new wall. In the 1646, the citizens of Trogir brought soil from the mainland: they were eager to sacrifice the first row of houses near the wall in order to enlarge the artillery room.²⁹ Moreover, in the same year the citizens of Split reshaped a part of the magnificent palace of the Roman emperor Diocletian in order to add corner towers and to deploy guns on it.³⁰

In the seventeenth century, in contrast to the sixteenth century, the enriched Dalmatian population was able to bear the financial burden of construction. In the course of the Candian War, the citizens of Split eagerly provided 20,000 ducats for the above mentioned fort of Gripe which overlooked and threatened the town. Before the war, the Senate had refused to provide money for such purposes, on the grounds that it might provoke the Turks. But with Foscolo's recommendation construction started in 1647 with the support of all citizens including the numerous and rich Jewish and Armenian communities, long settled in the town by reason of Split's significant connection in Euro-Asian trade. In the same year, the still unfinished fortress withstood an Ottoman attack and saved Split.³¹

²⁶ ASV, Provveditori alle fortezze, b. 2, Registro di spese 1572-1597, 54r.

²⁷ See CRV, vol. V. 301; vol. VIII. 152; vol. VIII. 212.

²⁸ Franjo Difnik, *Historia della guerra in Dalmatia tra Venetiani e Turchi dall' anno 1645 sino alla pace e separatie de confini*; translated in *Povijest kandijskog rata u Dalmaciji* (Split: Književni krug, 1986), 74, 77.

²⁹ Compare to C. Cresti, A. Fara, D. Lamberini, *Architettura militare nell'Europa del XVI secolo*, (Siena, 1988).

³⁰ F. Difnik, *Povijest kandijskog rata u Dalmaciji*, 86.

³¹ *Ibid.* 160.

Elsewhere, due to local monetary contributions as well as to the feverish labour of its citizens, a great number of Dalmatian strongholds were constructed during the Candian War of 1645-1669. These included the Ravelin in Zadar, the fortresses of St. John and Baron in Šibenik, the outer wall of Trogir, and the entire frontal circuit of Split including the neighbouring fortresses of Gripe and Botticelle.³²

Thus, the star-shaped configuration of Split consisted of semi-circular walls with three bastions and two semi-bastions around the urban core. They were named after *the providor-generals* in command at the time of their erection: Corner (1660-2), Contarini (1662-1664), and Priuli (1667-69). The new bastion built in 1657 in the retaken town of Klis (Clissa) was named Foscolo in honour of the town's liberator. In this way, the Dalmatians favoured their glorious generals rather than their architects, in spite of the fact that the renowned Michele Sanmichieli had taken part in constructions a century earlier.

The citizens of Šibenik contributed in 1646 to the building of the fortrees of St. John, which was finished in the same year.³³ Trogir, thanks to its inhabitants' efforts, overcame the shortcomings of its defences and faced down the Ottoman threat in 1646 with three quadrangular bastions, several triangular revelins and a new platform. It was, according to Franjo Difnik's first-hand estimation, one of the best fortified towns in Dalmatia.³⁴

What about the military revolution in fortifications in Ottoman Dalmatia?

In contrast to the increasingly impregnable Venetian towns along the coast, each Ottoman stronghold succumbed at least once during the Candian War. Located on an inaccessible and easily defensible spot, the fortress of Klis was designed to keep out human assault rather than withstand artillery bombardment. It was captured in 1648 during a short, dynamic siege principally by means of heavy Venetian cannons. Knin (Chinin), the center of the Krka *sancak*, (Turkish district) was defended by five rivers rather than by the traditional walls built on a "vertical" defensive principle. In spite of the fact that the walls of Zemunik (Zemunico) were 3 feet thick and 8.5 meters high, its outdated fortifications and shallow ditch did not withstand a two-day Venetian artillery bombardment and infantry assault in 1647.³⁵ The Ottomans' overwhelming superiority in horsemen was no longer sufficient in the Candian War. Moreover, their advantage in manpower led them in the wrong direction.

The fist use of gunpowder artillery in Dalmatia could be dated back to 1480, when Hungarian artillery attacked the island of Krk (Veglia), then under Venetian control.³⁶ By the beginning of the sixteenth century, all important Dalmatian fortresses including small fastness around Zadar, such as Nadin, Vrana, and Novigrad, had gunpowder artillery. Furthermore, in 1520, Giovanni Mauro, the galley captain, complained about the huge consumption of explosives. On October 18, 1571, as Giustinian's and Pasqualigo's galleys sailed into the town's port, Zadar's 109 guns fired volleys honoring the victory of Lepanto.³⁷ In 1596, the whole of Venetian Dalmatia had 432 artillery pieces.³⁸ Fifty

³² Ibid. 74-77.

³³ F. Difnik, *Povijest kandijskog rata u Dalmaciji*, 239. See also *CRV*, vol. VI, 121; vol. VII, 140; and D. Kečkemet, "Mapa crteža dalmatinskih gradova ing. Josipa Santinija", *Izdanje Muzeja grada Splita*. V (1953).

³⁴ F. Difnik, *Povijest kandijskog rata u Dalmaciji*, 85, 109.

³⁵ Ibid, 115, 188.

³⁶ *CRV*, I, 51.

³⁷ The number of Zadar's apprentices in Scuola of S. Barbara (the patron saint of those handling explosive) was 36 in 1593. In Šibenik it was 50 in 1595. In 1606, Zadar had 16 professional gunners and 60 apprentices. In spite of this, in 1660 during the Candian war, Antonio Bernardo complained to the Senate

years later, on the eve of the Candian war, the Ottomans had to take into account 875 pieces of Dalmatian gunpowder artillery.

The introduction of powerful siege guns had a deep impact on the consciousness of Dalmatians - both Venetian and Ottoman. The citizens of Split and Šibenik personally contributed to arming the towns with guns. In 1645, on the eve of the Candian War, they successfully prevented the removal of certain artillery pieces from the city walls.³⁹ In 1647, Halil-bey, the commander of Zemunik, failed to stop the panic among the defenders of Zemunik by claiming that the besieging Venetians would not use heavy cannons. In the same year, however, the Venetians launched an attack on Ottoman Novi-grad solely to recapture the guns lost in the siege of Skradin (Scardona).⁴⁰

The difficulties which the Ottomans faced in transporting cannons across the rocky and hilly terrain somewhat allayed the Dalmatians' anxiety over the slow pace of the reshaping of their town walls. From the outset of the sixteenth century, potential artillery bombardment threatened the citizens of Šibenik, a strategically vulnerable town located bellow the dominant hill of St. John. In the assault on the walls of Zadar on September 9, 1571, the large Ottoman bombards made a breach prior to an unsuccessful infantry charge. The bombardment of Zadar sowed terror among the authorities of Split, who estimated that their town could not endure such a barrage.⁴¹ As a precaution, in 1645, the Venetians destroyed their own town of Nin (Nona) and evacuated its citizens to the neighbouring island of Pag (Pago) because it presumably could not withstand the close-range artillery fusillade.⁴²

However, the introduction of explosive artillery brought with it many initial technical and financial problems. Venetian supervisors who inspected Dalmatian towns complained of a lack of gunpowder and inadequate maintenance. In 1534, the rector of Split was informed that the town's cannons were useless - there was not enough gunpowder. The historian of the Venetian-Ottoman war in 1537-40, Francesco Longo, claimed that the lack of explosives was the main cause of the fall of Nadin, a strategic fortress on the Zadar perimeter. *Sindico* (Venetian controller) Antonio Diedo in 1559 stressed the need for powder and gun carriages, decried the failure to maintain the guns, and pointed out their ineffective placement in all Dalmatian towns.⁴³

The Candian War exposed these hazards. During the Ottoman siege of Novigrad in 1645, one Turkish gun, overloaded with powder, exploded. During the Venetian siege of Klis in 1648, another cannon exploded because of the unevenness of the balls. On February 14, 1663 the entire gunpowder warehouse in Šibenik blew up destroying a part of the town's walls and the church of St. Michael. After the capture of Ottoman Knin in 1648, the Venetians found 8 guns and 10.000 balls which they had to sink in the river because they were unable to solve the logistical problem of transportation.⁴⁴

that, as far as artillery service in Dalmatia was concerned, the situation was desperate. Both Dalmatia and Albania had only 45 gunners and each town required more. See. V. Solitro, *Povijesni dokumenti*, p. 154; *CRV*, V, 78.

38 As far as the caliber of Zadar's artillery was concerned, in 1593 the town had 92 pieces composed of cannons of 60, 30, culverins of 50, 30, 20, 14, asps of 12, falcons of 6 and 3, and other gun pieces of 20 and 12 caliber. *CRV*, V, 78; VII, 187-238.

39 F. Difnik, *Povijest kandijskog rata u Dalmaciji*, 66, 68, 74.

40 *Ibid.* 116, 126.

41 V. Solitro, *Povijesni dokumenti*. 103.

42 *Ibid.*, 117, 146.

43 See *CRV*, vol. II, 107, 121; vol. III, 123, 124, 127, 129; vol. VI, 129, 172, 201; vol. VIII, 211.

44 F. Difnik, *Povijest kandijskog rata a Dalmaciji*, 82, 179, 185i, 273.

Although field artillery was too cumbersome to be shifted easily about the rocky and hilly Dalmatian battlefields, Venetian cannons made a decisive impact on sieges in the Candian War. The use of gunpowder artillery, defended in siege camp by pike and musket, enabled the Venetians to advance out of their own towns for the first time, and to seize Ottoman strongholds. In the case of the Ottoman town of Zemunik, besieged in 1647 by the Venetians, the attackers shelled targets such as mosques with the intent of killing civilians and breaking Muslim morale.⁴⁵ The bombardment sowed panic among the Ottoman women in the besieged town, and eventually forced the surrender of the fortress. The defenders' firepower - a mere two guns and three falcons - could not keep the Venetians at bay, nor prevent them from destroying the town and chaining its defenders to the galleys.⁴⁶

The overall framework of the Venetian forces in the Adriatic cities comprised three kinds of men: foreign contingents, usually known as "mercenaries", Balkan light cavalry called *stradiots* and conscripted militia. The salaried freelancers were employed *ad hoc*, mostly during times of war. The light horsemen *stradiots* were professionals as well, hired on a permanent basis among the Venetian subjects of *Empire da mar*. Ethnically, *stradiots* were Greeks, Albanians, and increasingly - from the end of the war of the Holy League (1537-1540) - Croats, recruited either from the conquered Balkans, or from the Dalmatian towns. Finally, there were local nonprofessional Dalmatian militiamen, chosen by lots from conscripted, non-noble adults.

Having been increasingly employed against the Habsburgs' Uskoks the foreign regiments, reliable Italian, Corsican and French mercenaries, became a linchpin of Venetian assault during the Candian War. On the eve of this war in 1644, *proveditor-general* Girolamo Contarini recommended highly disciplined papal troops, as opposed to the "inexperienced and slow" native *stradiots*.⁴⁷ In 1647, 800 papal and 120 German mercenaries led by the German *condottiere* Christof Martin von Degenfeld superbly defended Šibenik against 15,000 assaulting Turks. In 1649, when general Foscolo tried to stir up an anti-Ottoman rebellion in neighbouring Montenegro, Dalmatia was safeguarded by 1,000 Swiss freelancers.⁴⁸

Realizing that the *stradiots* were no match for the charging Turks, the Venetians garrisoned towns with salaried troops, who proved to be the backbone of the defence such as during the ferocious Ottoman siege of Šibenik in 1647. These mercenaries, mixed shot and pike, enabled the Venetian commander Leonardo Foscolo to carry out sustained operations and seize the initiative during the Candian War. They spearheaded the Venetian drive to relieve coastal towns, to assert superiority on the battlefields, and to lock The Ottomans in their towns. The exposed front-line troops, the *condottieri*, then bore the brunt of the sieges of the Ottoman strongholds. Overstretched in oblong formation, often shallow in depth, they besieged the Ottoman towns and sometimes exposed their siege camp to the charges of the Bosnian horsemen attacking in relief. During the attack on Skradin in 1647, the bodies of 200 north Italian mercenaries covered the battlefield after a Bosnian cavalry expedition suddenly charged.⁴⁹

The Ottoman threat conditioned the size of the foreign contingents. As soon as the war of 1537-40 had ended, Venice reduced the 3,700 infantrymen deployed in Zadar to

⁴⁵ Ibid, 144.

⁴⁶ Ibid, 179.

⁴⁷ CRV, VII, 151.

⁴⁸ See CRV, V, II, and F. Difnik, *Povijest kandijskog rata u Dalmaciji*, 11, 139, 210.

⁴⁹ F. Difnik, *Povijest kandijskog rata u Dalmaciji*, 125, 153.

only 200 in the whole of Dalmatia. On the other hand, the principles of effectiveness, expense and loyalty governed the organization of the Venetian local forces, both *stradiots* and militia.⁵⁰

Through the peaceful fifteenth century *stradiots* were the mainstay of Venetian troops in Dalmatia. They were used in patrolling and reconnoitering; and from the end of the century more and more in scouting and pursuit of small units of the Ottoman irregulars raiding from conquered Bosnia. Grouped in small and organized bands and trained to charge at a gallop, the *stradiots* increasingly suffered casualties from firearms, which did their work at a distance.⁵¹ Throughout the sixteenth century they were adapted to mounted pistoleers, to ride to the *enemy* units, and hastily fire off, but rarely to overwhelm massive blocks of Ottoman horsemen. Although the *proveditor-general* Cristofor Valiero preferred *stradiots* for patrolling the Dalmatian border, he doubted whether potential volunteers were still likely to meet the high standards of cavalry service in 1596.⁵² Despite the fact that Dalmatian village of Bokanjac was saved from a Turkish siege in 1647 by two platoons of Venetian cavalymen bearing firearms, protracted sieges of Ottoman strongholds found the Venetian horsemen either over-exposed on the battlefield or idle.⁵³ No wonder that the *proveditor-general* Lorenzo Dolfino proposed to the Senate that the Dalmatian cavalry be limited to only 4 light cavalry platoons (*cumpanie*).⁵⁴

Their mounting expense played a role in the reduction too. During the sixteenth century the *stradiots* in Šibenik were sometimes compensated with fine robes, food or even gardening tools. "There should be a pay increase of 16 ducats a year", reported Andrea Querini, former Captain of Zadar in 1561, "the *stradiots* cannot live, and the better ones won't live, on what they get now."⁵⁵

In addition, hiring Croats from the conquered Balkan hinterland and the Dalmatian towns, alongside the Greeks and Albanians, violated the principle that *the stradiots* in Dalmatia should be non-native troops. In 1637, the rector of Šibenik, Girolamo Foscarini, claimed that the five-year rotation period was too long and that the troops needed to be moved among the Split, Zadar and Trogir garrisons as often as possible.⁵⁶

Delay in payment involved the salaried professionals in the communal affairs. On the eve of the Ottoman assault in 1647, the citizens of Šibenik tried to appease the discontent of the unpaid mercenaries recruited by Venice by paying them out of their own pockets. In 1651, because of a delay in payment, the soldiers in Zadar plundered citizens' belongings. Seduced by Ottoman bribes, a few men attempted to surrender Klis to

⁵⁰ M. E. Mallet and J. R. Hale, *The military Organization of a Renaissance State*, 451. However, the Dalmatian village of Bokanjac was saved from a Turkish siege in 1647 by 2 platoons of firearmed Venetian calvary troops. See F. Difnik, *Povijest kandijskog rata u Dalmaciji*, 141.

⁵¹ See Samuel E. Finer, "State-and Nation-Building in Europe: The Role of the Military", in Charles Tilly (ed.), *The Formation of National States in western Europe* (Princeton: Princeton University Press, 1975); 84-163.

⁵² *CRV*, V, 176.

⁵³ In 1602, the former rector of Šibenik, Da Canal, considered the 63 cavalry troops of the town to be superfluous in the predominantly rocky and hilly terrain of the town's hinterland. See *CRV*, VI, 79. In addition, the cavalry suffered from a scarcity of feed for the horses and from the strenuous winters, such as the one during the Venetian siege of Ottoman Klis in 1648. F. Difnik, *Povijest kandijskog rata u Dalmaciji*, 183.

⁵⁴ *CRV*, VII, 98.

⁵⁵ The troops in Šibenik were given *karisey* valued at 12 ducats a piece. They could only sell it for 9. *CRV*, III, 155.

⁵⁶ *CRV*. VIII. 211.

the Turks in 1651. General Foscolo replaced the whole garrison, punishing the traitors.⁵⁷ In the same year, general Foscarini sentenced a part of the Venetian cavalry force situated in Split either to death or to the galleys because of a mutiny caused by a delay in payments.⁵⁸

If hiring trained professionals demanded prompt payment and supply, the recruitment of militia required confidence. After an unsuccessful attempt by the Habsburg general Ivan Lenković to capture Ottoman Klis in 1596, in which the citizens of Split took a willing part, Benedetto Moro, the *proveditor-general* of Dalmatia, bitterly stated that the nobles of Split preferred to be independent from Venice like the Ragusans. Vettor Dolfino, the rector of Šibenik, explained it more clearly when he said that "Venice was the master of the city to the extent that the Hungarian crown was distant, because all the citizens felt in their hearts that the Hungarian-Croatian king was their master."⁵⁹ In spite of this, in 1628, the rector of Split Antonio Lippoman, considered the citizens of Split to be devoted to Venice.⁶⁰ Their reported loyalty further strengthened Venice's intention to develop the domestic militia.

In Dalmatia the writing down of names of eligible natives for the purposes of ballot, in order to safeguard the walls, villages and local galleys dated from the Middle Ages. Yet, the "selective service" of unlucky members was reason for bloody and perpetual social unrest in Dalmatian communes. The reluctance of the Venetians "to conscript" home reserve nevertheless began to break down definitively in the late 1570s. From 1565 an attempt was made to improve the local militias of Zadar, Šibenik and Split and to link their organization to *the Stato da Mar*. Venetian accounts noticed the enthusiasm of citizen-soldiers in the defence of their towns and fields plundered by Ottoman irregulars. An anonymous report in 1577 described the Dalmatians as well-trained in the use of arquebuses, either for galley or garrison service. Niccolo Donato, a captain who had fought against the Uskoks, declared that because the economy was so depressed the career at arms was the Dalmatian's only means of self-advancement.⁶¹

Niccolo Marcello, the rector of Šibenik, advised the Venetian government in 1611 that it should send weaponry for arming the local militia (*cernide*). Zuane Ciciogne, his colleague in 1627, distributed 200 handguns among 1,200 citizen-soldiers in Šibenik. His view was shared by *proveditor-general* Antonio Civran who later, in 1632, supported the arming of the *cernide* with handguns.⁶²

Was combining the miscellaneous Venetian forces in the province enough to compete against the overwhelming numbers of their Ottoman foes? On October 8, 1571, the day after the Lepanto battle, 1,000 Ottoman cavalrymen - allegedly the largest force ever amassed against Zadar - appeared in front of the city walls.⁶³ At the outset of the Candian War, the Bosnian *pasa* Emerald attacked Dalmatia with 20,000 men and 9 field artillery pieces.⁶⁴ In the summer of 1647 during the siege of Šibenik, Tekieli *pasa* assaulted the town with 15,000 elite troops, backed with 6 artillery pieces.⁶⁵ During the

⁵⁷ Ibid, 219.

⁵⁸ F. Difnik, *Povijest kandijskog rata u Dalmaciji*, 119, 138, 219.

⁵⁹ CRV, V, 121, 221.

⁶⁰ CRV, VIII, 152.

⁶¹ M. E. Mallet and J. R. Hale, *The Military Organization of a Renaissance State*, 453, 454. ⁶² See CRV, VI, 169; VII, 40-41; VIII, 138.

⁶² See CRV, VI, 169; VII, 40-41; VIII, 138.

⁶³ V. Solitro, *Povijesni dokumenti*, 153.

⁶⁴ F. Difnik, *Povijest kandijskog rata u Dalmaciji*, 76.

⁶⁵ CRV, V, 12; and F. Difnik, *Povijest kandijskog rata u Dalmaciji*, 76.

closing years of the Candian War the Bosnian *pasa* still recruited 10,000 regulars and several guns. In 1667 the *proveditor-general* of Dalmatia, Catharin Comero, complained to the Senate that the Turks charged Omiš with 16,000 men and 5 guns, while the best Venetian freelancers were sent to the East.⁶⁶

During the attack on Ottoman Drniš (Darnis) in 1648, 7,000 rebellious Ottoman auxiliaries switched sides and fraternized with the Venetian forces.⁶⁷ Despite the increasing participation of the Ottoman Christians on the Venetian side, according to the *proveditor-general* Contarini's estimation, Venice needed at least 17,400 men to withstand the Ottomans in 1664. Rather than the still wavering Turkish subjects, Venetian firearms proved to be a match even for the more numerous Turks.

In 1553, the Doge Marcantonio Trevisan sent a decree to the rector of Zadar to explain the decision of the Council of Ten concerning the prohibition against bearing arms in public. The decree was issued because of many murders in Zadar by firearms (*archibusi o scoppi*). Very soon, on December 9, the same Doge asked the rector of Zadar, Francesco Nani, to maintain the prohibition against carrying arms in public. He had heard that many people in Zadar had firearms which caused numerous killings.⁶⁸ Can we take these mid-sixteenth century incidents as examples of a turning-point in the introduction of firearms in Dalmatian warfare and even in daily life?

The introduction of firearms in the eastern Adriatic cities was not a simple process and did not occur overnight. In 1527 in Zadar, there had been only 31 handgunners (*schiofetari*). On the eve of the Cyprus war in 1571, volunteers from Split still came with picks and sticks before the *proveditor* was able to deliver firearms to them. In the Candian War, the Venetians faced a terrible defeat in 1647 in front of the besieged Ottoman fortress of Skradin because of the domestic militia conscripts' lack of skill and experience in handling gunpowder arms. Their clumsiness was, however, an exception rather than the rule. From the 1530s onward, a successful attempt had been made to ensure that at least two-thirds of Dalmatian soldiers were arquebusiers. Statistics of the Dalmatian garrisons show the improving ratio of shot to pike in all Dalmatian towns. In a detailed account of the arms of the Šibenik garrisons in 1593, there were 292 handguns, as opposed to 1,070 pikes and only 270 swords.⁶⁹

Delivering the firearms to the conscripted militia and training gunners in the Dalmatian artillery schools helped making war a democratic pursuit. Introduction of the gunpowder weapons - both hand-held and on carriages - emphasized skill rather than birth. In 1667, the besieged citizens of Split, supported only by militiamen from the neighbouring island Brač, massacred hundreds of charging Ottoman horsemen with musket volleys without resort to the use of artillery.⁷⁰

As for gunpowder weaponry the Ottomans failed to keep abreast. The *proveditor-general* Grimani reported to the Senate in 1644 that "the Ottomans feared firearms." He, however, cautiously forbade the sale of gunpowder arms to Turks.⁷¹ In the decisive, unsuccessful Ottoman assault on the walls of Šibenik in 1647, they neglected muskets and arquebuses in favour of their traditional weapons: bows and short, curved swords *handzars*. Even after a terrible August shower drenched the Venetian gunpowder-arms

⁶⁶ F. Difnik, *Povijest kandijskog rata u Dalmaciji*, 277; *CRV*, VII, 253.

⁶⁷ F. Difnik, *Povijest kandijskog rata u Dalmaciji*, 167.

⁶⁸ HAZd, Ducale et Terminazione, vol. III, 1134, 1226.

⁶⁹ *CRV*, vol. II, 12, 195; vol. VI, 169; V. Solitro, *Povijesni dokumenti*, 148.

⁷⁰ V. Solitro, *Povijesni dokumenti*, 326.

⁷¹ *CRV*, VII, 162.

and prevented their use on a large scale, the Turks were unable to capitalize on their numerical superiority.⁷²

Despite the technical shortcomings, the Candian War witnessed the initiation of full scale firearm use in Dalmatian warfare. The Ottoman sluggishness in arming and training their men swung the initiative in the Venetian favour. In the first signal victory of Venetian musketeers against Ottoman cavalry in 1645 near Split, the Bosnian *beylerbeyi* Emerald was defeated and withdrew. A year later, the besieged Turks in Zadvarje unsuccessfully tried to withstand a Venetian charge by firing from a few arquebuses and by using the above mentioned *handzars*. The Ottomans lost their position on the strategic hill above Šibenik in the 1647 siege of the town due to inferior arquebuses opposing higher fire-ratio Venetian muskets. In the defence of Knin in 1648, 1,000 Ottoman troops, with only 200 muskets, could not survive the Venetian siege.⁷³

Learning a lesson from these cases, the Venetian gunners of besieged Šibenik shot at the Ottoman siege artillery, trying to halt the Turkish bombardment of the town walls.⁷⁴ Nevertheless, the key to the Venetian success during the steadfast defence of Šibenik lay in their ability to speedily replace damaged artillery using sea transport.

"*Galea, il nome della quale, e odiato, et abborito in estremo...*" remarked the *providitor-general* Cristofor Valiero in his gloomy account on manning the vessels in the province in 1596.⁷⁵ His commentary best portrays the unwillingness of the Dalmatians to serve on galleys. However, despite the rising importance of trained infantry and explosive weapons, the Venetians still needed the galley, which was efficient in crossing the hundreds of islands and gulfs of the Adriatic sea, and in entering estuaries of the Dalmatian rivers deeply upstream.⁷⁶ By transporting troops, logistics and heavy cannons, the Candian War affirmed Venetian galleys' mastery along the eastern Adriatic shores.

According to John Francis Guilmartin's definition, the Venetian galley can be viewed as a heavily armed tactical attack transport for artillery and infantry.⁷⁷ The usual job of the Venetian fleet or squadron was the relief of a seaside fortress besieged by the Turks or an offensive dash at a similar Ottoman position.⁷⁸ Neither the water transport of troops and supplies, nor the use of galley-borne artillery, which started in the Cyprus War when the Venetians attacked Skradin in 1571, were fully implemented until the Candian War. During the Cyprus war, Gabriele Emo and Nicolo Suriano headed 8,000 foot and horse, who were transported by galleys in the above mentioned Venetian attack on Ottoman Skradin. They succeeded in taking the town for a short period of time, but were not able to withstand the renewed Turkish assault. During the Candian War, how-

⁷² F. Difnik, *Povijest kandijskog rata n Dalmaciji*, 153-154.

⁷³ *Ibid*, 68, 94, 99, 118, 177.

⁷⁴ *Ibid*, 124.

⁷⁵ "Galley, a name which is extremely hated and loathed..." *CRV*, V, 178.

⁷⁶ Naval defence was rationalized in 1587 on the basis of 29 galleys. Behind this peacetime force lay, in theory, a reserve of 100 light and 12 great galleys. See J. R. Hale and M. E. Mallet, *The Military Organization of a Renaissance State*, 445.

⁷⁷ For more on Venetian galleys, see J. F. Guilmartin, *Gunpowder and galleys: changing technology and Mediterranean warfare at sea in the sixteenth century* (London; New York: Cambridge University Press, 1974).

⁷⁸ *Ibid*, 218. G. F. Camocio's illustration of the Venetian attack on Ottoman Skradin in 1571 (in *Isole famose*, (Venice, 1571) shows the new role of galleys in the Cyprus war. However, due to defensive Venetian tactics in Dalmatia it was a lone action. The full-swing implementation of galleys bearing men and artillery did not occur until the Candian war.

ever, Venetian naval guns played a major role in conquering as well as defending the town.⁷⁹

In 1646, two Venetian galleys brought into action 400 men in the attack on the Ottoman fortress of Zadvarje. In the same year, galley bombardment had first dispersed 4,000 Ottoman horsemen besieging Vodice, and then after the vessels entered the estuary of the Krka river, scattered the Turks assigned to the trenches in front of Skradin. In 1647, a galley from the Dalmatian island of Brač (Brazza) again entered the Krka estuary and assisted in the evacuation of the Venetian infantry faced with certain defeat.⁸⁰

In addition to tactical functions, galleys were more exploited in water transport. In the most comprehensive Venetian war operation, the siege of Ottoman Klis in 1648, all supplies, foot soldiers and bombards were brought to the target by sea. In the same year, the galleys even transported pontoon bridges which were used for the crossing of the Čikola river running beneath Ottoman Drniš, located deep in the Dalmatian hinterland.⁸¹

Despite their indispensable contribution in maintaining control over the inshore and inland waters, these vessels demonstrated definite shortcomings during the Candian War.

They were awkward to maneuver and man, and were unable to withstand attack by field artillery. Disturbed by a strong, southerly wind, Foscolo's galley did not succeed in helping either besieged Turanj or Vodice. In 1657, the galley of general Gonzaga supported the besieged village of Bosiljina with artillery volleys, but could not approach because of Ottoman field guns.⁸²

Besides tactical and technical flaws, the problem of manning came again to the fore. Service on the galleys had traditionally afflicted the people in all walks of life in Dalmatian municipalities, and it was a widely held perception that galley service was the main reason for the impoverishment of Dalmatia.⁸³ In addition to drafting for state galley service, several Dalmatian communities were obliged to arm their own galleys when war threatened. Despite Venice's efforts to equip all galleys with weapons, Dalmatians were obliged to *armar galera*, with men fit for rowing and fighting. Noblemen and craftsmen were designated *scapoli*, or fighters, and lower strata were designated as oarsmen.

In 1558, it was estimated that Dalmatia could arm 22 galleys serviced by 3,600 men. In 1581, there were 1,062 militarily able men (*da fatti*) on Zadar's islands of whom 465, or almost 50%, were selected for galley service. Ten years later, the *proveditor-general* Francisco Nani estimated that the population of 78,000 in Dalmatia could arm 10 galleys, of which 6 were to be used to combat Uskoks' piracy. Moreover, he claimed that *le galee de condannati* manned by captives or prisoners was better than *le galee di libertà* with only 55 oarsmen each, composed either of a volunteer or drafted crew.⁸⁴ In 1620 in Šibenik, a mutiny of the poorest citizens broke out against galley drafting. In 1622, however, 730 galley militia troops, or nearly 25% of the adult males of Šibenik, were conscripted for this service.⁸⁵

⁷⁹ F. Difnik, *Povijest kandijskog rata u Dalmaciji*, p. 313.

⁸⁰ *Ibid.*, 92, 136, 146.

⁸¹ *Ibid.*, 77, 97, 137, 168.

⁸² *Ibid.*, 91, 244.

⁸³ *CRV*, VII, 40.

⁸⁴ In 1602, Filippo Pasqualogo claimed that free oarsmen had the same pay as 300 years earlier. Oarsmen ate only bread, pastry and a small amount of wine and suffered from the plague. Free oarsmen often ran into debt buying food and clothes. They then had to remain oarsmen for much longer or even for their entire lives in order to settle their debts. *CRV*, VII, 209-211. See also *CRV*, V, 11; V, 46.

⁸⁵ By and large, Antonio Barbaro, the proveditor-general of Dalmatia and Albania, in his account of 29

The inspection of the eight Venetian galleys conducted by the *proveditor-general* Leonardo Foscolo in Zadar and Kotor in April 1649 shows a shortage of oarsmen as well as of *scapoli*, the permanent combat core of galleys.⁸⁶

Galleys	Oarsmen			Scapoli fighters			
	Present	Missing	Presence	Present	Missing	Presence	Received salary
(<i>Sopracomto</i>)			%			%	%
Andrea Tasca	101	107	48.5	25	25	50	28.4
Marco Bizza (Rab)	161	39	80.5	39	22	63.9	72.5
Antonio Ottobon	109	97	53	32	20	61.5	49.1
G. B. Dotto (Padua)	110	90	55	39	9	81.2	60.3
G. Mladineo (Brač)	182	18	91	28	20	58.3	36.8
G. Marini (Verona)	154	46	77	19	29	39.6	31.6
Mateo Loredan	189	18	91.3	28	21	57.1	56.2
Francesco Valier	189	11	94.5	26	22	54.2	59.2
Total	1195	426	73.7	236	168	58.4	

According to Foscolo's report, the presence of oarsmen and fighters initially deployed on eight Venetian galleys involved in the Candian War in Dalmatia was now only 73.7% for oarsmen and 58.4% for fighters. The galley of Francisco Velier was inspected once again on August 30, 1649. It was noticed that the number of oarsmen had additionally fallen from 189 to 172 between April and August. In the period between the two inspections, 16 oarsmen had died, 3 had been freed and 13 had been deployed to other galleys. However, since the galley was operated by the state, its crew could be more easily completed either by Ottoman slaves or condemned Venetians. After the recapture of Novigrad in 1647, 137 Turkish prisoners were immediately assigned to galley service. Ostrovica's captives shared a similar fate. In 1648, the besieged Ottomans from Klis, while negotiating the conditions of surrender for the fortress, asked Foscolo for *salvus conductus*, admitting that they preferred death to slavery aboard the galleys.⁸⁷

During the Cyprus war, when the Venetians were faced with the difficult task of notifying their allies that they would be quitting the Holy League, they argued that *they* had seen their Dalmatian and Levant subjects reduced to such extremities that "like cattle, they ate grass".⁸⁸ Undoubtedly, the Dalmatians "ate grass" during such sixteenth-century wars as those of 1499-1503, the Holy League War of 1537-1540 and the Cyprus War of 1570-1573. Sixteenth-century history in the province still belonged to the Ottomans. It was dominated by the rapidity of movement of their cavalry. In countless raids, the Ottoman horsemen captured cattle and prisoners and forced civilians and Venetian troops to withdraw into Adriatic towns. The light cavalry from Sarajevo and Mostar were able to reach Split, Zadar or Šibenik in a few days time. From 1499 until 1540 they raided Zadar's territory 57 times, Šibenik's 67, Split's 22 and Trogir's 16.

June 1621 portrayed the state as "hopeless" because crewmen including even the galley wardens had tried to run away. *CRV*, VI, 2975. See also *CRV*, VII, 10; VIII, 120.

⁸⁶ ASV, Provveditori al Mar, Leonardo Foscolo, b. 321, 123r-137v.

⁸⁷ F. Difnik. *Povijest kandijskog rata u Dalmaciji*, 127, 162, 186.

⁸⁸ According to J. R. Hale "taking into account the loss of revenue from overseas, the estimate of 12 millions spent by March 1573 is not without credibility." *The Military Organization of a Renaissance State*, 240.

The regular sixteenth-century wars in Dalmatia were also limited to raids by Ottoman cavalry, to the passive posture of Venetian infantry behind walls, and to listening to news from distant eastern Mediterranean battlefields. Between the Cyprus and Candian Wars both the Venetians and Ottomans focused their attention on the trade running from Asia to Venice through the Dalmatian town of Split, rather than on military confrontation. In such an environment, there was limited room for the introduction of new weaponry and modes of war, and for needlessly hazarding the men.

As the Candian War unfolded, Venetian actions took an incomparably heavier toll on the open battlefield and in finances than prior wars. In a peacetime year such as 1591, Venice spent 34,000 ducats on its 900 foot soldiers, 300 horsemen and 37 gunners in Dalmatia. During the pre-war year of 1644, Venice spent approximately 200,000 ducats. Dalmatia, however, contributed 66,120. In the war year of 1655, the communes contributed only 33,018 ducats or 7.7% in overall expenses of 431,012 ducats.⁸⁹

Huge financial problems announced that the age of logistics had arrived in Dalmatia too. In the winter of 1654, the Venetians tried to capture Knin. They had neither tents, blankets, food nor wine, but the reluctant commander-in-chief Benzon had given in to the glory-hungry and harebrained general Dolfino. Benzon soon realized that the attack would be a catastrophe. Logistics were the main problem as the army slowly marched for five days over 40 miles of the rocky and hilly terrain of inner Dalmatia. Guns were drawn by oarsmen from the Venetian galleys; local peasants carried balls and powder in their hands, which loads were frequently abandoned out of exhaustion.⁹⁰ Unable to capture Knin, the expedition faced the loss of 1.000 men plus its artillery.

The mobility on the open battlefield accentuated the responsibility of Venetian commander Leonardo Foscolo and his subordinate German *condottiere* von Degenfeld. Although Venice had recommended to Foscolo the use a defensive strategy with regard to Dalmatia, he set the offensive pattern from the outset of the war. He immediately launched an offensive which resulted in the seizure of Vrana, Zemunik, Skradin and Ostrovica and the recapture of Novigrad. Foscolo improved the Venetian tactics on the battlefield using ranks of closed-up musketeers, and co-ordination of shot and pike. Lethal fire of hand-held arms forced mobile Ottoman cavalry to abandon charges and stay locked up in their towns.

Frequent Venetian sieges of the enemy's strongholds were achieved by quick deployment, namely, by the use of water transport. During the siege of the Ottoman fortress of Nadin in 1647, the Venetians, rather than send supplies directly to their front-line troops, transported them by sea.⁹¹ The Ottomans, by contrast, could not easily bring into action their large bombards, which were mostly gathered in distant Bosnia. Small wonder then, that Foscolo protracted the warfare season, simply exploiting the weather conditions, as in the January 1648 campaign when the Dalmatian Ottoman forces were cut off from Bosnia due to snow.⁹²

The Ottomans could not break out from besieged fortresses to charge Venetian siege camps without relieving expeditions. In 1647, before the assault on the besieged Otto-

⁸⁹ *CRV*, V, 11; *CRV*, VII, 97, 165.

⁹⁰ *CRV*, VII, 76.

⁹¹ *Ibid*, 290.

⁹² His main success was the capture of the strategically important Ottoman stronghold of Klis in 1648. Foscolo was accompanied by a skillful military staff composed of the Italian generals Scot and Pisano and the German Baron von Degenfeld. For more see *ASV*, *Provveditori dal Mar*. 321, Leonardo Foscolo, 119r-139v.

man town of Zemunik, the Venetian commander-in-chief encouraged his troops by saying that the Ottomans preferred to fight in a dispersed manner like "thieves".⁹³ As in seventeenth century Western Europe, whole small-scale campaigns came to revolve around sieges, conducted mostly by the Venetians. Significant hand-to-hand fighting occurred only during the futile Ottoman charges against Šibenik's walls in 1647, or during the next years desperate sortie of the Turkish horsemen storming from besieged Zemunik. In this "small border war of attrition, the Venetians were nevertheless unable to achieve a rapid decision. Although they temporarily captured all the Ottoman towns at least once, permanent occupation of the Ottoman strongholds failed to materialize in the final peace treaty of 1669. The Venetian "scorched earth" policy was aimed at devastating rather than garrisoning the captured towns. They could not risk overstretching their limited groups of mercenaries. The returning Turks kept rebuilding and repopulating abandoned towns using the unlimited potential of the Balkan hinterland.

The crucial reason for maintaining the momentum of complex and numerous Venetian siege operations was the increasing defection of the Ottoman auxiliaries. Thousands of militia and Ottoman irregulars tipped the balance in favour of the Adriatic towns. The Venetian assault on Ottoman Zemunik in 1647 involved 5,000 Italian, German, French, Albanian and Croatian mercenaries under the command of general Foscolo. In addition, the nobles and inhabitants of Venetian Zadar joined the professionals either on horse or on foot. What motivated all these soldiers and volunteers and kept them together? Although an unknown diarist concluded it was the "holy fear of God"⁹⁴ the miscellaneous Venetian men had a rather more earthly motive. Captured towns were traditionally prey for soldiers. In 1648, general Foscolo, however, guaranteed "*salvus conductus*" for surrendered dwellers of Klis. Nonetheless during the Venetian entrance into captured Klis, the soldiers from neighbouring Split massacred the 240 Ottomans. Their lust was stirred by one soldier's discovery of a few golden ducats in the intestines of a slain Ottoman citizen. If their desire to sally forth from the Adriatic towns was founded on plunder, what was their self-assurance based on?⁹⁵

Innovations in star-shaped fortifications, gunpowder weaponry and trained troops had all occurred in Dalmatia in phases, mostly during the preceding sixteenth-century wars. Nevertheless, I would suggest that during the Candian War these elements were successfully co-ordinated for the first time to produce offensive capacity. The fact that the Venetians failed to secure their conquests does not diminish the significance of the military revolution. Rather, it was the expansion of the military revolution's elements among both local militias and the increasingly disloyal Ottoman subjects what sealed the final Venetian success during the next, Vienna War.

Why, did the unchallenged Turks not succeed in pushing the Dalmatians into the Adriatic sea before the grim scenario unfolded? In fact, the best Ottoman men, large bombers, and supplies were deployed in the Pannonian basin and were bogged down in a centuries-long, static and bloody confrontation with the Habsburgs. Even during the wars against Venice, the Turks perceived the eastern Adriatic shores as a battlefield of secondary importance. As opposed to the Venetians and their local Croat subjects, who were faced with a daily life-and-death struggle, the Ottomans were not faced with a comparable threat in the hinterland of the province. In fact, the Turks basically tried to divert Venetian military potential from the Eastern Mediterranean to Dalmatia.

⁹³ F. Difnik, *Povijest kandijskog rata u Dalmaciji*, 164.

⁹⁴ *Ibid*, 281.

⁹⁵ *Ibid*, 189.

The second reason for the endurance of the eastern Adriatic towns was the high casualty rate among the native Bosnian Muslims who composed a large part of the Ottoman forces directed towards Dalmatia or Habsburg Croatia. They lost 8.000 elite troops before Croatian Sisak in 1593 at the beginning of "the long war" of 1593-1606 between the Turks and the Habsburgs. The Bosnians did not succeed in recovering these losses from their Agincourt for generations.

On 23 August 1647 women of the besieged Dalmatian town of Šibenik, who carried munitions and food into Venetian trenches, ridiculed the 15,000 Ottoman troops and gunners headed by the Bosnian *beylerbeyi* Tekeli, by showing them their backsides.⁹⁶ The anecdote signals the confidence in their military superiority the Dalmatians felt by 1647. Use of new weaponry, multibastioned fortresses and trained mercenaries swung the balance in Venice's favour. By exploiting the economic dissatisfaction of the neighbouring Christian population, whose guaranteed rights were jeopardized by the rising crisis within the Ottoman economy, the Venetians finally prevailed in the next, Vienna War of 1683-1699 in Dalmatia.

This war between the Ottoman Empire and the coalition of the Habsburgs, Venice, the Pope and Poland lasted 17 years in Pannonia. In Dalmatia, however, it was over in five years, by the end of 1688, with a Venetian advance to the Bosnian border immediately after the outbreak of hostilities. The spirit of military revolution, which had been already felt during the previous Candian War, together with the full-scale uprising of the Ottomans' Christian subjects, made this complete Venetian victory a moral and territorial compensation for her vanishing grandeur in the Eastern Mediterranean.

POVZETEK

"Vojaška revolucija" v 16. in 17. stoletju v Dalmaciji

Avtor opisuje načrtovanje in izgradnjo trdnjave Gripa pri Splitu. Utrdbo, ki je že v fazi gradnje uspešno odbila turški napad predstavi kot pomembni člen v mreži utrjenih postojank, ki so tvorile obrambni sistem proti turškim vpadom v 17. stoletju. Uvodoma opozori na razhajanja treh historiografskih pristopov; (hrvaškega, "jugoslovanskega" in italijanskega) v razlagi tega obdobja dalmatinske zgodovine v nadaljevanju pa natančno opiše cel projekt od zbiranja denarja do izvedbe. Poleg tega gradnjo vplete v pomembnejše procese tedanjega časa pri čemer se opis vojaških operacij prepleta z vsakdanjimi težavami, ki segajo od nespretnega ravnanja z eksplozivom, obstreljevanja civilnega prebivalstva pa vse do opisa vseh treh delov vojaštva tipičnega za Dalmacijo (najemniki, lahka balkanska konjenica, naborniška milica). Čeprav se vojaški del pripovedi vrti predvsem okoli Kandijske vojne, avtor spregovori tudi o vseh važnejših premikih vojaštva med garnizoni v Zadru, Splitu in Šibeniku, o plači različnih skupin vojakov in strukturi stroškov obrambe. Iz članka izvemo tudi več zanimivih podrobnosti v zvezi z vprašanjem o dalmatinski lojalnosti bodisi Benetkam bodisi madžarsko-hvaškemu kralju.

⁹⁶ Ibid, 144.

IGNACIJ VOJE

O POMORSKIH IN TRGOVSKIH POVEZAVAH MED DUBROVNIKOM IN TRSTOM V 18. STOLETJU

Ekonomsko življenje v Trstu v srednjem veku je imelo v glavnem enako razvojno pot in enak ritem kot življenje v ostalih mestih ob obali Jadranskega morja. Zaradi raznih težav in nezgod, ki so izvirale iz same ekonomsko družbene strukture mest kot tudi zaradi tedanjih političnih razmer, se Trst ni mogel vključiti v širši ekonomski prostor Mediterana in južnoslovanskih dežel na Balkanu. Pomembno oviro je predstavljala razširitev in utrditev osmanskega imperija v velikem delu Balkanskega polotoka in dominacija Benetk na Jadranskem morju. Trst ni mogel biti privlačen za dubrovniške trgovce vse do konca srednjega veka.

V ospredje pa pride Trst v času, ko Habsburžani organizirajo obveščevalno službo, ki naj bi služila boljši obrambi pred turškimi napadi. Izredno vlogo v tej obveščevalni mreži je odigral Dubrovnik. Dubrovniška republika je bila v dobrih odnosih z obema takratnima evropskima velesilama, osmanskim cesarstvom in španskim imperijem. Ležala je na meji dveh različnih svetov, bila je obema silama koristna in potrebna. V razliko od Benečanov so dobili Dubrovčani obsežne svoboščine od sultana, da so lahko nemoteno opravljali posredniško trgovino na prostranem ozemlju osmanskega cesarstva. Dubrovčani so postali odlični poznavalci razmer v osmanski državi. Seveda je bila dubrovniška vlada pri organiziranju obveščevalne službe zelo previdna ter ni dovoljevala individualnih posegov v to dejavnost. Čeprav so bili Dubrovčani bolj naklonjeni španskemu kralju Karlu V. kot njegovemu bratu, avstrijskemu nadvojvodi Ferdinandu I., je večina obveščevalcev, ki so delovali iz ali prek Dubrovnika, bila v službi Ferdinanda I. Večino poročil so pošiljali na dunajski dvor prek Trsta, tako da je postal Trst po letu 1528 zelo pomemben center špijonaže. Od Dubrovčanov sta zelo pomembno vlogo igrala dva člana uglednih plemiških rodbin: Mihajlo Bučinić in Marin Zamanjić.

Špijonažna dejavnost Mihajla Bučinića je predstavljala za Ferdinanda I. popoln in zanesljiv vir informacij o dogodkih v osmanski državi.¹ Ko je dubrovniška vlada odkrila leta 1532 njegovo dejavnost v korist Ferdinanda, ga je začela zasledovati in ovirati, dokler ga ni končno spravila v ječo. Ko mu je uspelo pobegniti v Benetke, ga je Ferdinand postavil za uradnega zastopnika avstrijskih podanikov pri Signoriji. S tem je bila zagotovljena njegova obveščevalna dejavnost v Benetkah. Gonja Dubrovčanov se je nadaljevala proti Mihajlu in njegovemu bratu Pavlu, ki se mu je pozneje pridružil. Končno ga je dubrovniška vlada kot emigranta obsodila na smrt in zaplenila njegovo imetje. Središče svoje dejavnosti je poslej prenesel v Trst, kjer je rovaril proti dubrovniški republiki. Zaradi zaplembe imetja se je Mihajlo vse težje preživljal. Mihajlo je iskal razne možnosti v Trstu. Rad bi prevzel prodajo lesa v Trstu, potegoval se je celo za mesto tržaškega glavarja, ki je bilo s smrtjo Nikolaja Ravbarja izpraznjeno.

Z izdajanjem represalijskega patenta 3.II. 1537 se je začelo za brata Bučinića novo živahno delovanje v Trstu. Da bi odvzeli represalijski pravici njeno učinkovitost, so začeli dubrovniški trgovci prepuščati svoje trgovsko blago tujim prekupčevalcem in prevoznikom. Zaplemba blaga dubrovniških trgovcev je povzročala težke spore. Pod

¹ Josip Žontar, Obveščevalna služba in diplomacija avstrijskih Habsburžanov v boju proti Tukom v 16. stoletju, Ljubljana 1973, str. 57-95.

vodstvom Pavla Bučinića in Jakoba Grego so zaplenili poleti 1538 dubrovniško brigantino, ki je imela tovor blaga raznih trgovcev v vrednosti 6000 ducatov. Peljali so jo v Trst in si razdelili plen. Leta 1539 je Mihajlo skupaj s Tržačanom Sebastjanom Fiore z dvema oboroženima ladjama napadel brigantino, ki je z razno robo krenila iz beneškega pristanišča. Pri Devinu sta si razdelila plen. Ker je bil del plena last nekega beneškega patricija, sta morala ta del plena vrniti.² Zaradi piratstva bratov Bučinić je tržaška mestna občina utrpela precejšno škodo. Zaplenjeno blago so stalno spravljali v mesto, pri izvrševanju represalij pa so uporabljali predvsem Tržačane. Proti Mihajlu sta tedaj nastopila na Ferdinandovem dvoru tržaški glavar in beneški poslanik. Ferdinand je Bučiniću zagrozil, da mu bo odvzel represalijski patent. Ker zaradi stalnih finančnih težav kralja Ferdinanda Mihajlo ni redno prejemal plače, zato so mu na obroke nakažovali denar od tržaškega daca na sol in daca od posekanega lesa.

Opozoril bi še na en dogodek v zvezi z Mihajlom Bučinićem, ki kaže na tendenco dubrovniških trgovcev, da bi trgovanje z angleškim suknom-karizeje (Carasije, Karissé) prenesli iz Ferrare v Trst. Več dubrovniških trgovcev se je leta 1536 obrnilo na Mihajla Bučinića, naj v tej zadevi posreduje pri cesarskem poslaniku v Benetkah in pri kralju Ferdinandu. Poudarjali so, da bi to povečalo mitninske dohodke v Ferdinandovih deželah za 4000 skudov. Naložili so 65 bal s 540 kosi sukna v vrednosti 6000 ducatov na tržaško ladjo. Toda že pri Poreču so jih ustavili Benečani in zaplenili tovor kot kontrabant. Bučinić je sicer posredoval pri Ferdinandu, toda predno se je zganil dunajski dvor, so si dubrovniški trgovci že sami pomagali z odvetniki in rešili robo s plačanjem kazni v višini 150 skudov. Odslej so dobivali angleško blago še naprej prek Ferrare.³

Da je obstajala trgovska povezava med Dubrovnikom in Trstom že v 16. stoletju, dokazuje tudi podatek, da so Dubrovčani nabavljali les za gradnjo ladij tudi v Trstu. Kot glavni skladišči za lesno trgovino se takrat omenjata Trst in Reka. Tja je bila usmerjena lesna trgovina iz Kranjske in Primorske.⁴

Z uveljavljanjem habsburške merkantilistične politike in s koristmi tržaških ladarjev in samega mesta je bil povezan ukrep cesarja Leopolda leta 1701, s katerim je prepovedal v tržaškem pristanišču natovarjati blago na tuje ladje, kadar so bile tam razpoložljive tržaške. Razumljivo je, da se je ob vsem razvoju v tem obdobju v Trstu v javnosti zopet pojavila misel o svobodnem pristanišču. Preobrat v tej smeri v korist Trsta v pravem smislu besede se je začel šele po končani španski nasledstveni vojni, ko se je težišče habsburške politike preneslo nazaj v srednjo Evropo. V drugem desetletju 18. stoletja so sledili prvi ukrepi, odločilna stopnja razvoja v to smer pa je nastopila šele okrog srede stoletja. Tedaj je habsburška državna politika z notranjo preureditvijo države in odločilnim pospeševanjem gospodarstva pod vplivom merkantilizma ustvarila pogoje, tako da je Trst postal pristanišče cele monarhije. Cesar Karel VI. je pod vplivom Evgena Savojskega in koroškega deželnega glavarja kneza Porcie sprejel idejo, ki je že dolgo obstajala tudi v Trstu in pri trgovcih v njegovem zaledju. Na Dunaju je 2. junija 1717 izdal patent o razglasitvi svobodne plovbe po Jadranskem morju. Obljubil je domačim in tujim ladjam varstvo in zaščito v tržaškem pristanišču, izgradnjo cest do pristanišča, podporo manufakturam in uzakonitev trgovskega in meničnega prava.

V zvezi z mirom v Požarevcih leta 1718 je dosegla Avstrija tudi ugodno trgovsko pogodbo s Turčijo, ki je omogočila, da je še razširila že starejše trgovske zveze med

² Ibid. str. 90.

³ Ibid. str. 83.

⁴ Ferdo Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja, Ljubljana 1965, str. 195. Isti, Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem, Ljubljana 1972, str. 66.

obema državama. V marcu 1719. leta je sledil patent o proglatitvi Reke in Trsta ("ambili nostri Porti dell' Austria Interiore") za svobodni pristanišči, kar so s poznejšimi dopolnili še potrdili. Tema dvema državnima aktoma je sledilo precej vzporednih akcij. Z državno pomočjo je 27. maja 1719 nastala na Dunaju po vzhodnoevropskih, angleških in holandskih vzorih ustanovljena, a kratko dobo delujoča (v letih 1719-1753) Orientalna družba ("Orientalische Compagnie", "Compagnie orientale"), ki je delovala v Trstu, na Reki, v Bakru in drugje. V gospodarskem pogledu bi morala povezati ves južni del monarhije, od Srbije in Banata do Trsta in od Trsta do Dunaja. Prav v tem obdobju je končno uspel načrt o njenem povezovanju celo v obliki trgovskih družb⁵.

Proti koncu leta 1725 je cesar Karel VI. s posebnim patentom opredelil pravice in ugodnosti, ki jih bodo uživali trgovci v svobodnem tržaškem (in seveda tudi reškem) pristanišču, in z instrukcijo podrobno določil način poslovanja v pristanišču in skladiščih. Ladje (tuje), ki bodo prišle v pristanišče, bodo pod cesarjevo zaščito. Po morju pripeljano blago bo prosto vseh carin, če ne bo šlo v notranjost avstrijskih dežel; smelo se bo pretovoriti z ladje na ladjo in se vskladiščiti v lastno, privatno in državno skladišče ob plačilu skladiščnine. Za tranzitno blago, ki je šlo prek notranjeavstrijskih dežel, so imeli trgovci za tretjino znižano carino. Tranzitne tarife nazorno kažejo težnjo državne merkantilistične politike, katere cilj je bil pospešiti pomorski promet v Trstu ne samo z ugodnostmi tujim ladjarjem, trgovcem in podjetnikom v svobodnem pristanišču, temveč tudi s pospeševanjem prehodne trgovine iz Trsta v zaledje in seveda izvozne trgovine iz zaledja prek Trsta po morju. Trst naj bi z vsem tem postal pristanišče habsburških dednih dežel in monarhije.⁶

Uspešnost Trsta ne moremo iskati samo v ukrepih dunajskega dvora, ampak tudi v drugih dejavnikih. Trgovina in pomorstvo sta bili dve veji, ki sta predstavljali osnovo prometa, ki se je zlival v Trst. S tem prometom se je Trst povezoval z mnogimi mesti, deželami in pokrajinami na Jadranu, Mediteranu pa tudi zunaj njega. Trst je postal za ta področja atraktivno poslovno središče. Učinki tega prometa so bili najuspešnejši v tistih mestih in pokrajinah, ki so se znašli v ožjem poslovnem krogu Trsta, ki so k Trstu gravitirali. Trst je postal v tem obdobju mnogo bolj pristanišče slovenskih dežel in delno tudi drugih južnoslovanskih pokrajin, med katere je sodila predvsem dubrovniška republika.

V primerjavi z obdobjem ekonomske stagnacije v 17. in v prvi polovici 18. stoletja je predstavljala druga polovica 18. stoletja obdobje ekonomske obnove in konjunktore dubrovniške republike v pomorstvu in pomorski trgovini. Takrat se je ponovno dvignil pomen dubrovniške republike v trgovini Mediterana. Res je, da sta kopenska in tranzitna trgovina nazadovali, v pomorski trgovini pa je bilo bistveno drugače. Dubrovčani so v drugi polovici 18. stoletja in v začetku 19. stoletja izkoristili krizo osmanskega imperija in propadanje beneške republike. Svojo trgovino so usmerili na tista področja, ki so bila tedaj najbolj perspektivna. Na Jadranu sta avstrijski merkantilizem in gospodarsko propadanje beneške države dokončno spremenila odnos sil v korist Avstrije. Avstrijski Trst je postal glavno pristanišče tudi za ladje iz beneške posesti v Dalmaciji in Istri. V času, ko so Benetke izgubljale svoj pomen, Avstrija pa še ni bila sposobna prevzeti njihovega mesta, se je vsem jadranskim pomorskim središčem ponudila priložnost, da izrabijo svobodno plovbo po Jadranu. S tem se je okoristil zlasti Dubrovnik,

⁵ I. Erecg, Vanjska trgovina sjeverojadranskih gradova kao faktor u nastajanju kapitalističkih odnosa u Habsburškoj Monarhiji XVIII i XIX stoljeća, Jugoslavenski istorijski časopis, br. 3-4, Beograd 1968, str. 19-37.

⁶ F. Gestin, D. Mihelič, Tržaški pomorski promet 1759/1760, Ljubljana 1990, str. 16, 17, 22, 24.

ki mu Benetke niso več ogrožale obstoja in trgovskih pozicij. Dubrovniška trgovska mornarica se je začela krečiti že v štiridesetih letih 18. stoletja med konjunkturo v francosko-špansko-britanski vojni. Država je podpirala in spodbujala ta razvoj s posebnim pravilnikom za plovbo. Tedaj so začeli graditi več srednjevelikih ladij. Okrog 1750. leta se je število dubrovniških ladij povečalo na blizu 150, število pomorščakov pa na okrog 2200.⁷

Avstrijski patent o svobodi plovbe po Jadranu in proglasitev Reke in Trsta za svobodni pristanišči sta še v večji meri pritegnila dubrovniško pomorsko trgovino v omejnjeni pristanišči. Konzularno področje obstoječega dubrovniškega konzulata na Reki je bilo razširjeno leta 1717 z odlokom dubrovniškega senata na Senj in Bakar, leta 1737 pa tudi na Trst. Konzul z Reke je lahko v navedenih lukah imenoval svoje vice-konzule. Interesi povečane dubrovniške pomorske trgovine na severno jadransko področje so prisilili dubrovniško vlado, da je leta 1739 ustanovila poseben dubrovniški konzulat v Trstu, ki je deloval do ukinitve dubrovniške republike leta 1808. Konzulat v Trstu je s svojim konzularnim področjem obsegal velik del Istre in bližnje pristanišče Piran. Vsa pošta iz Dubrovnika za dubrovniške diplomatske predstavnike na Dunaju je šla prek konzulov dubrovniške republike v Trstu in na Reki, kar je povečalo pomen teh konzulatov. Ustanovitev konzulatov na Reki in Trstu je bil znak, da so se na Jadranu zgodile važne spremembe in da so se sile prerazporedile v korist Avstrije in dubrovniške republike, a na škodo Benetk.⁸

Leta 1739 je dubrovniška vlada imenovala v Trstu za konzula uglednega tržaškega trgovca Antona Grassija, ki je zelo vestno opravljal svoje konzularne posle. Redno je obveščal dubrovniško vlado o prihodu in odhodu dubrovniških trgovskih ladij (jadrnic), posebno pozornost pa je posvetil pošiljanju političnih poročil in vesti o vojaških razmerah v severni Italiji. Posebno pomoč je nudil dubrovniškim mornarjem in kapitanom ladij pri vkrcavanju in izkrcavanju robe v tržaškem pristanišču in lazaretih. Poleg mnogim dubrovniškim trgovcem, lastnikom ladij in mornarjem je konzul pomagal tudi ljubljanskim trgovcem pri njihovih poslih v Trstu in povezavah z Dubrovnikom. Leta 1752 je konzul registriral pomorsko-trgovsko dejavnost znanega ljubljanskega trgovca grosista in fužinarja Michelangela Zoisa, ki je trgoval tudi na sejmih v Senigaliji. Imel je veliko hišo in skladišče v starem delu mesta. 19. maja 1745 je prodal ladjo tipa nava, ki se je imenovala "San Bonaventura et Anima del Purgatorio" kapetanu Petru Tomaševiću s Pelješca. V času prodaje je bila zasidrana v tržaškem pristanišču. Leto pozneje je prodal neko drugo ladjo Davidu Luzzattu.⁹ Iz pisem, ki jih je tržaški konzul pošiljal dubrovniški vladi, je razvidno, da se je Zois zelo aktivno ukvarjal celo leto 1752

⁷ B. Stulli, Prilog proučavanju veza Dubrovačke republike i Trsta tokom XVIII. i početkom XIX. stoljeća, Anali ZPZIC, sv. XXI, Dubrovnik 1983, str. 97-136; isti, Konzulati in konzularna služba starog Dubrovnika, Dubrovnik 1973, str. 67; J. Luetić, Iz rada konzulata Dubrovačke republike u Trstu 1739-1807, Jadranski zbornik, knj. V, Rijeka-Pula 1962, str. 225-231; isti, O konzulatu Dubrovačke republike u Trstu 1739-1807, Naše more, br. 3-4, Dubrovnik 1962. O delovanju dubrovniškega konzulata v Trstu sta se podrobneje ukvarjala le Mitić in Luetić. Mitić je upošteval bogato gradivo v Povijesnom arhivu v Dubrovniku, predvsem korespondenco dubrovniških konzulov v Trstu.

⁸ I. Mitić, Konzulati i konzularna služba starog Dubrovnika, Dubrovnik 1973, str. 67. Josip Luetić, Iz rada konzulata dubrovačke republike u Trstu 1739-1807, Jadranski zbornik, knj. V., Rijeka-Pula 1962, str. 225-231. O delovanju dubrovniškega konzulata v Trstu se doslej, razen Luetića, ni nihče podrobneje ukvarjal, čeprav obstaja zelo bogato gradivo v dubrovniškem arhivu. Ohranjena je korespondenca dubrovniških konzulov.

⁹ Jože Šorn, Trst in njegovo zaledje v prvih desetletjih XVII. stoletja, Kronika, letn. 7, Ljubljana 1959, str. 148.

s pomorsko trgovino. Zois je najel februarja 1752 ves skladišni prostor na ladji dubrovniškega kapetana Frana Glavovića za prevoz raznovrstnega blaga iz Trsta v Neapelj. Istege leta je z dubrovniškimi ladjami prevažal različno železno robo iz Trsta v južno Italijo. Od časa do časa je prihajal z Dubrovčani tudi v spor. Z dubrovniškim kapetanom Franom Kavovićem je prišel v spor, ker je zavlačeval z natovarjanjem železne robe na ladjo, s tem pa je povzročil zakasnitev odhoda jadrnice iz Trsta.¹⁰

Med primorskimi trgovci, ki so s svojimi ladjami pogosto prihajali v Dubrovnik, naj posebej omenim trgovca in lastnika ladij Jakova Priskića iz Lovrana. Priskić je skupaj z Nikolo Fišićem in drugimi trgovci že leta 1738 sklenil posebno trgovsko družbo z namenom, da trguje med Dubrovnikom in pristanišči severnega Jadrana. Priskić je izkoristil izkušnje svojega 30 letnega bivanja v Dubrovniku ter razvil zelo razvejano in solidno organizirano posredniško trgovino med balkanskimi deželami in deželami, ki so bile pod avstrijsko dominacijo. Kapetan Priskić je najimunitnejša pomorsko-trgovska osebnost v dubrovniško-severno jadranskih odnosih sredi 18. stoletja. Njegovo veliko pomorsko-trgovsko poslovanje se je raztezalo od Albanije, Kosova, Srbije, Makedonije, Bolgarije, Vlaške pa prek Bosne, Črne gore in Hercegovine, do njegovega poslovnega sedeža v Dubrovniku. Od tu je segalo do Senja, Bakra, Reke, Lovrana, Rovinja, Trsta, Ljubljane in ostalih krajev v Sloveniji, pa naprej v notranjost Hrvaške in na sever v avstrijske dežele. Priskić je imel svojo ladjo, pri drugih ladjah pa je bil lastnik po nekaj karatov. Iz Hrvaškega primorja in Trsta je izvažal železo in železne izdelke, različne vrste lesa in lesenih izdelkov. Pri prevozu te robe je angažiral še kapetana Pavla Kleškovića iz Župe pri Dubrovniku, ki je sodeloval s svojo ladjo. Jakov Priskić je kupoval velike količine volne v Draču, jo prevažal do Reke in pošiljal v zaledje. Bil je v poslovnih zvezah z Michelangelom Zoisom iz Ljubljane in Petrom Thomanom iz Albanije. Priskić je imel trgovske zveze tudi z Milošem Savićem in Jovom Pešom, trgovcema iz Podgorice, ki sta mu nabavljala razno robo iz notranjosti Črne gore. On ju je oskrboval s finalnimi izdelki, ki jih je prevažal iz Trsta.¹¹

Po Grassijevi smrti leta 1760 je prevzel konzularne posle njegov poslovni kolega Josip Belusco. Tudi on je redno obveščal dubrovniško vlado o tistih dogodkih, ki bi bili lahko zanjo pomembni. Iz nekega njegovega dopisa zvemo, da je na neki ladji, ki je plula pod avstrijsko zastavo, bila posadka sestavljena iz dubrovniških mornarjev. Ta ladja je vozila v Trst iz Smirne neprijavljeno tihotapsko blago. Na intervencijo konzula so tihotapcem ublažili kazni. Konzul Belusco je dubrovniški vladi pošiljal tudi posebno trgovsko blago, med drugim neke posebne vrste žebļev in štiri zaboje steklenih plošč iz Češke.¹²

Iz šestdesetih let 18. stoletja (čas konzulov Grassija in Belusca) lahko na podlagi dveh virov konkretno ugotovimo trgovski in pomorski promet, ki se je odvijal med Dubrovnikom in tržaškim pristaniščem.

¹⁰ J. Luetić, Iz rada konzulata... u Trstu, str. 226-227.

¹¹ J. Luetić, 1000 godina dubrovačkog pomorstva, Zagreb 1969, str. 104; isti, O pomorstvu hrvatskog Primorja i Istre u XVIII stoljeću, Jadranski zbornik, sv. I, Rijeka-Pula 1956, str. 247.

¹² J. Luetić, Iz rada konzulata... u Trstu, str. 227.

Tabela: Tržaški pomorski promet 1759/1760

Datum	Tip ladje	Kapitan / Patron	Izvor	Smer prihoda	Tovor
16.3.1759	fellucca	p. Panto Radovich	ragusea	Dubovnik	barile (b.) 150 vino nero, b. 32 aceto, b. 4 acquavita
2.1.1760	fellucca	p. Paolo Cressovich	con bandiera ragusea	"	balle 31 bombace filato, balle 2 pelli agneline crude, mazzi 244 cordovani rossi e gialli i di ragione di Vretta Zupan mercante di Voscopoli sudditto ottomano, piu per conto proprio con b. 40 vino nero
30.1.1760	fellucca	p. Paulo Missanovich	ragusea	"	b. 251 vino nero, b. 15 aceto, b. 2 acquavita
12.2.1760	gaeta	p. Antonio Brascich	"	"	b. 94 vino nero, b. 2 aceto, b. 2 salume
18.2.1760	pielego	p. Antonio Coludrovich	"	"	b. 250 vino nero, b. 40 vino bianco, b. 40 sardele salate, b. 5 oglio, b. 1 girici salati
14.3.1760	fellucca	p. Paulo Radovich	"	"	b. 280 vino nero, b. 320 aceto, b. 6 acquavita
16.3.1760	trabacolo	p. Giosepe Boghetta	"	"	b. 150 vino nero, stara 50 pomelle di lauro, b. 20 aceto, b. 10 sardele
5.5.1760	fellucca	p. Paulo Paulovich	"	"	b. 150 vino nero, b. 20 aceto
22.5.1760	trabacolo	p. Giosepe Boghetta	"	"	b. 200 oglio, b. 30 vino nero
23.5.1760	fellucca	p. Giosepe Radovich	"	"	b. 28 vino nero
19.7.1760	brazzera	p. Pietro Antichier	"	"	b. 76 vino nero, 20 aceto
11.10.60	trabacolo	p. Pietro Rossi	"	"	b. 300 vino nero, b. 5 acquavita
14.10.60	trabacolo	p. Paolo Millanovich	"	Žuljana/ Pelješac	b. 250 vino nero, b. 10 acquavita, b. 30 aceto
15.12.60	tartanella	p. Paulo di Giovanni Paulovich	"	Dubrovnik	b. 260 vino rosso, un caratello acquavita
29.12.60	trabacolo	p. Nicolo Bacchia	"	"	b. 200 vino nero, migliara 2 fichi, migliara e mezo carobbe, b. 11 acquavita.

MELIKOV ZBORNIK

16.9.1759	pollaca	c. Giacomo Gian Lucca Casilari	"	Tunis	orne 1000 oglio
28.1.1760	pinco	c. Girolamo Passich	"	Izmir	b. 199 e scatole 26 uva di Smirna, b. 20 ficchi per conto del ser Kaggi Panaiotti Gregoracchi, piu no. 629 pelli bovine salate a direzione del ser Andrea Flantini, piu b. 500 vino Samos per conto del ser Massimo Curtovich e compagni sudditti ottomani, sacchi 2 riso, sacchi 5 legumi
25.6.1760	pollacca	p. Girolamo Pussich	"	Ancona	balle 26 cottoni sodi, scatole 8 uva di Smirne, un b. tabacco
15.6.1760	nava	c. Nicolo Chissovich	"	Suara/ Tripolis	carre 115 sale, libbre 400 datoli, casse 1 aqua fiori di aranzi, fagotti 3 lanna, pelli 2 bufalo, pelli 10 agneline
1.4.1760	nava	c. Giovanni Marassi	con bandiera ragusea	Venezia	colli 8 scienna destinata per qui; colli 262 merci cosistenti in orpimento vetriolo, scienna, padelle, contaria, specchie lastre destinate per Genova; piu colli 42 consistenti in specchi, lastre e contaria destinati per Livorno
3.7.1760	brazzara	p. Stefano Iursinovich	ragusea	Reka	b. 25 oglio
31.3.1760	pollacca	c. Francesco Caccovich	"	Tunis/ Staxi de Baberia	balle 107 lanne scucida, balle 18 netta, cantara 400 datili, casse 25 limoni e cassette 1 cordovani rossi
23.9.1760	pettacchio	c. Giuseppe Stefano Chersa	"	Barletta	carra 91 sale
11.10.60	nava	c. Mattio Zorzetti	"	Barletta	carra 128 sale
18.8.1759	trabacola	p. Mattio Iacich	austriaca	Dubrov- nik	b. 120 vino nero
22.8.1759	pielego	p. Lorenzo Sandal	"	"	b. 150 vino nero

5.1.1760	trabacolo	p. Lorenzo Sandal	"	"	b. 250 vino nero, b. 6 salume diverso
7.5.1760	trabacolo	p. Giovanni Tencich	"	"	b. 150 vino nero, b. 16 accetto, passa 3 leguna
12.3.1760	trabacolo	p. Gregorio Tosi	veneta	"	orne 300 oglio
16.6.1760	pielego	p. Giovanni Pissich	"	Torpago stato Rag.	b. 130 vino nero
16.11.60	trabacolo	p. Stefano Comisano	"	Dubrovnik	b. 250 vino nero, b. 20 vino bianco, b. 40 aceto, b. 80 acquavita, b. 128 ficchi, b. 50 sardele salate, sacchi 1 gripola, rotoli 3 rassa
19.5.1760	tartanone	p. Pietro Tabacco	pontificia	"	stara 600 formentone giallo
19.5.1760	tartanone	p. Giovanni Amadio	"	"	b. 60 oglio
12.6.1760	tartanone	p. Lorenzo Liciandeto	"	"	stara 500 fomentone
27.6.1760	tartana	c. Antonio Pasquali	maltese	"	b. 40 acquavita, b.100 anchioni, balle 25 pelli agnelline, cantara 10 formaggio salato di Siccilia, arnasi 5 moscato di augusta, parra 400 calze di bombace, caratteli 2 datili, sacchi 1 anesi, sacchi 1 seme di comino

Vir: Ferdo Gestrin, Darja Mihelič, Tržaški pomorski promet 1759/1760, SAZU, Ljubljana 1990, str. 96-221.

Prvi vir so poročila koprskih podestatov Agostina Saranza in Vincenza Grittija. Koprski podestat je imel v Trstu svojega agenta, ki mu je v Koper poročal o celotnem uvoznem pomorskem prometu v tržaškem pristanišču. Podatki v poročilih zavzemajo kratko časovno obdobje od avgusta 1759 do konca decembra 1760 z izjemo za december 1759 in avgust 1760. Agentovi podatki se nanašajo na vsakodnevne prihode tujih, t.j. netržaških ladij, na njihove lastnike oz. kapitane, na vrste ladij ter na blago in njihovo količino (glej tabelo!). Podestat je podatke, urejene po dnevih prihoda ladij v tržaško pristanišče, mesečno pošiljal v Benetke kolegiju petih modrih za trgovino (Cinque Savi alla Mercanzia). V omenjenem obdobju je v Trst prispelo 25 ladij iz Dubrovnika, kar z ozirom na vse prispele ladje predstavlja 2,02%. Med ladjami iz 16 držav, ki so se v omenjenem obdobju zasidrle v tržaškem pristanišču, so dubrovniške na 6. mestu (beneških je npr. bilo 715, avstrijskih 157, papeških 124, osmanskih 38 itd.). Ladij, ki so priplule iz Dubrovnika in so plule pod dubrovniško zastavo, je bilo 15, 3 so plule pod avstrijsko, 3 pod beneško, 3 pod papeško in ena pod malteško zastavo.

Dubrovniške ladje pa so v Trst priplule tudi iz drugih predelov ob Sredozemlju: 2 iz Tunisa, ena iz Smirne, ena iz Ancone, ena iz Suare v Tripolisu in dve iz Barlette. Dubrovniške ladje so iz Dubrovnika prevažale predvsem črno in belo vino, kis in žganje, slane sardele, olje, začimbe, fige, rožiče in stročnice, torej pridelke dubrovniške republike (glej tabelo). Le ena dubrovniška ladja je pripeljala trgovsko robo, ki je prek Dubrovnika prišla s področja osmanske države (Skopje). Kot tovor je navedeno tekstilno blago ter razne vrste kož in usnje (št. 351, str. 132).¹³ Iz Tunisa sta v tem obdobju prišli dve dubrovniški ladji, ki sta tovorili različno robo. Ena je pripeljala 1000 urn olja (117/106), druga pa volno, datlje, limone in kordovansko usnje (487/146). Dubrovniška ladja, ki je prišla iz Smirne, je prav tako pripeljala različno trgovsko blago, ki pa je bilo namenjeno več trgovcem. Ti so poimensko navedeni. Z ladjo tipa "pinco" je kapetan Girolamo Passich pripeljal v Trst grozdje, smokve, vino iz Samosa, riž, sočivje in goveje kože (394/136). Isti Girolamo Pussich (sic) je kasneje pripeljal iz Ancone tekstilno blago, grozdje iz Smirne in tobak (744/174). Iz omenjenih dveh podatkov izhaja, da je imel Dubrovčan Girolamo Passich več ladij, s katerimi je prevažal različno trgovsko robo iz Smirne in Ancone. Ker se pri prevozu iz Ancone omenja grozdje iz Smirne, je morala biti Ancona vmesna postaja med Smirno in Trstom. Pod poveljstvom kapetana Nicole Chissovicha je dubrovniška nava pripeljala iz Suare v Tripolisu večje količine soli, datljev, dišav, bivoljih in ovčjih kož (761/176). Iz Barlette sta dubrovniški ladji pripeljali večje količine soli (885/188, 963/198), iz Reke pa ena ladja olje (783/178). Precej nenavadna je bila pošiljka iz Benetk, ki je prispela na dubrovniški navi. Za Trst so bile namenjene le kože, ostala roba, ki je obstajala predvsem iz stekla in steklenih izdelkov, pa je bila namenjena za Genova in Livorno. (506/150). Trgovska roba, ki so jo prevažale dubrovniške ladje v Trst iz Levante in italijanskih pristanišč, je bila bolj raznovrstna in večje vrednosti kot roba na ladjah, ki so prihajale iz Dubrovnika.

Oglejmo si še, kaj so prevažali iz Dubrovnika v Trst na svojih ladjah nedubrovniški ladjarji. Trije avstrijski ladjarji so s štirimi ladjami prevažali predvsem sode črnega vina, kis, različne vrste slane ribe in les (35/98, 38/98, 353/132, 631/162). Trije beneški patroni so iz Dubrovnika na svojih ladjah prevažali v Trst olje in črno vino, eden od njih pa je poleg belega in črnega vina tovoril še kis, žganje, smokve, slane sardele, vinski kamen in rašo (456/144, 724/172, 1068/208).

Med Dubrovnikom in Trstom so plule tudi papeške ladje. V poročilih se omenjajo trije papeški ladjarji, ki so pripeljali večje količine žita in olja (651/144, 652/164, 716/172). Edina malteška ladja pa je iz Dubrovnika pripeljala večjo količino različne trgovske robe in sicer: žganje, ribe, ovčje kože, slani sir iz Sicilije, muškat iz Avguste, bombažne nogavice, datlje in kumino (750/174).

Trgovsko blago, ki je prispelo po morju v omenjenem kratkem obdobju v Trst iz Dubrovnika, je bilo po izboru robe sodeč, verjetno v glavnem namenjeno porabi v samem Trstu. Predvsem to velja za prehranske proizvode. Del robe, predvsem tiste, ki so jo dubrovniški ladjarji pripeljali iz italijanskih ali drugih sredozemskih pristanišč, pa je bil verjetno namenjen porabnikom v ožjem ali širšem zaledju Trsta.

Drugi vir so okrožnice o prometu skozi tržaško pristanišče. Na podlagi njih lahko dobimo konkretne podatke o vrednosti posamezne trgovske robe in področja, kamor je bila ta roba namenjena. V tem primeru gre za izvoz iz tržaškega pristanišča. V teh

¹³ Številka podatka in stran se nanašata na objavljeno gradivo v citirani publikaciji F. Gestrina in D. Mihelič, Tržaški pomoski promet 1759/1760.

poročilih je zajeto obdobje od 1760 do 1765.¹⁴ Iz Trsta so pošiljali leta 1760 poleg drugih krajev v Dubrovnik žito, platno in milo. Žito je od nekdaj prihajalo v Trst iz zaledja in iz čezmorskih dežel, deloma za prehrano tržaškega prebivalstva, deloma pa za izvoz v različne smeri. Žito je prihajalo v Trst leta 1760 iz Kranjske, Hrvaške, Madžarske, toda največje količine so pošiljali iz Štajerske. Ta prehrabni artikel se je iz Trsta izvažal tudi v Dubrovnik. V tranzitu prek tržaške luke pa je predstavljalo platno dolgo časa najpomembnejši izvozni artikel. V primorskih in čezmorskih deželah je bilo platno zelo iskano blago. Najvažnejši izvoznik platna je bila tedaj Saška (na njo odpade okrog polovica eksporta), med izvozniki pa se omenjajo tudi Pruska Šlezija in Salzburg. Med deželami, kamor je bilo transportirano platno, najdemo tudi Dubrovnik.

Pri pomorskem tranzitu, ki se je dogajal po morju med pomorskimi deželami in mesti, je Trst v glavnem deloval le kot pretovorno pristanišče. Ko govorimo o tranzitu, običajno mislimo na kopenski tranzit, ki pa je bil v okviru celotnega prometa redno registriran, zato so o njem ohranjeni konkretni podatki. V nasprotju s kopenskim tranzitom pa pomorski tranzit ni bil vedno registriran, od časa do časa so bili registrirani le sumarni denarni podatki o njem. Edino izjemo predstavljajo podatki za leto 1765, saj prinašajo celotno sliko o pomorskem tranzitu. Iz njih razberemo, da gre v Dubrovnik iz Apulije in Genove razno sadje, iz Anglije in Holandije poper, iz Hamburga pa poleonovka (bakalar).¹⁵

Po smrti konzula Josipa Belusca je februarja 1791 prejel konzularni patent Filip Pernsteiner, Avstrijec nastanjen v Trstu. Svojo dolžnost je opravljal še bolj zavzeto kot njegova predhodnika. Zelo obširno in sproti je poročal dubrovniški vladi o dogajanjih v tržaškem bazenu po ukinitvi beneške republike. Med Persteinerjevimi poročili je pomembno omeniti popis delničarjev Zavarovalne (pomorske) družbe v Trstu. Družba je razpolagala s 1100 delnicami, ki so bile razdeljene med 65 delničarjev. Med delničarji se omenjajo mnogi Srbi: Ivan Ćiković 30 delnic, Todor Rajović 20 delnic, Aleksa Vuković 20 delnic itd. Zaradi zelo živahne pomorske dejavnosti dubrovniških ladij v Tržaškem zalivu je Pernsteiner začel razmišljati, da bi v Trstu ustanovil moderno dubrovniško pomorsko zavarovalno družbo. Leta 1796 je obširno poročal o vojnih razmerah in dogodkih v evropskih deželah ter posebej o vojaških spopadih v Italiji.¹⁶

Tudi v času konzula Pernsteinerja se najbolje vidi aktivnost dubrovniškega konzulata v Trstu po številu obiskov dubrovniških ladij v tržaškem pristanišču. V letih 1797 do 1799 se je v tržaškem pristanišču posluževalo pristaniških operacij nekaj manj kot 100 dubrovniških ladij različnih tipov. Te dubrovniške ladje so prevažale različne tovore blaga iz Smirne, Soluna, Modona, Dubrovnika in na splošno iz Levanta ter Mediterana. Iz Trsta pa so prevažali največ različne generalne tovore v Neapelj, Genovo, Malto, Dalmacijo in še posebej v Dubrovnik.¹⁷

V prispevku sem opozoril na nekatere fragmente, ki prikazujejo trgovsko in pomorsko dejavnost med tržaškim pristaniščem in dubrovniško republiko v drugi polovici 18. stoletja. Prepričan sem, da bi podrobnejše raziskave gradiva v dunajskih in tržaških

¹⁴ Ivan Erecg. Trst i bivše habsburške zemlje u medunarodnom prometu (Merkantilizam u drugoj polovini 18. stoljeća), Zagreb 1970. Gradivo iz Haus- Hof- und Staatsarchiva na Dunaju, je avtor obdelal v obliki tabel.

¹⁵ Ibid., str. 176, 178, 179.

¹⁶ J. Luetić, Iz rada konzulata... u Trstu, str. 228.

¹⁷ Ibid. str. 230. Podrobneje o pomorski trgovini med Dubrovnikom in Trstom, med Trstom in raznimi jadranskimi oz. sredozemskimi lukami ter vrstami prevažane trgovske robe v drugi polovici 18. stoletja v I. Mitić, Prilog proučavanju veza Dubrovačke republike I Trsta, str. 121-135.

arhivskih ustanovah ter predvsem v dubrovniškem arhivu dale mnogo popolnejšo sliko o aktivnosti dubrovniških trgovcev ne samo v Trstu ampak tudi v zaledju Trsta, v bližnjih slovenskih deželah. Kajti to je bil čas, v katerem se je začel Trst resnično razvijati v trgovsko središče habsburških in sosednjih dežel. Pri tem procesu pa so bili že od vsega začetka soudeleženi trgovci in poslovneži iz slovenskih dežel, ne samo pri trgovski menjavi blaga, ampak tudi s poseganjem v samo pomorsko dejavnost in pomorsko trgovino.

ZUSAMMENFASSUNG

Über die Seefahrts- und Handelsverbindungen zwischen Dubrovnik [Ragusa] und Triest im 18. Jahrhundert

Triest trat in den Vordergrund, als die Habsburger im 16. Jahrhundert einen Nachrichtendienst organisierten, um eine bessere Abwehr vor Türkeneinfällen zu ermöglichen. Eine außerordentliche Rolle in diesem Nachrichtendienst spielte Dubrovnik. Die Ragusaner waren ausgezeichnete Kenner der Verhältnisse im Osmanischen Reich, ihre Regierung war jedoch sehr vorsichtig und erlaubte keine solchen Aktivitäten von Einzelpersonen. Der Großteil der Nachrichtenüberbringer, die aus oder über Dubrovnik agierten, stand im Dienste des österreichischen Erzherzogs Ferdinand I. Die Berichte wurden meistens über Triest an den Wiener Hof gesandt, womit Triest nach 1528 ein sehr bedeutendes Spionagezentrum wurde. Von den Bewohnern Dubrovniks spielten zwei Mitglieder angesehener Adelsfamilien eine wichtige Rolle: Mihajlo Bučinić und Marin Zamanjić. Die Spionagetätigkeit des Mihajlo Bučinić bildete für Ferdinand I. eine perfekte und verlässliche Informationsquelle über die Geschehnisse im Osmanischen Reich. Die Regierung von Dubrovnik entdeckte 1532 die Tätigkeit zugunsten Ferdinands und begann deshalb Bučinić zu verfolgen. Er wurde in den Kerker geworfen, konnte jedoch nach Venedig fliehen. Das Zentrum seiner Spionagetätigkeit verlagerte er nach Triest, von wo aus er der Republik Ragusa Schwierigkeiten machte. Nach Erlaß eines Repressalienpatentes im Jahre 1537 brach für Mihajlo Bučinić und seinen Bruder Pavel, der sich ihm später angeschlossen hatte, eine Zeit intensiver Aktivitäten an. Mit Hilfe des Repressalienpatentes konnten sie den Händlern von Dubrovnik große Schwierigkeiten bereiten. Unter anderem konnten sie verhindern, daß die Händler von Dubrovnik den Handel mit den "carsia"-Stoffen (billigen englischen Wollstoffen) von Ferrara nach Triest verlegten. Es gibt Angaben über eine Handelsverbindung zwischen Dubrovnik und Triest schon im 16. Jahrhundert, da die Bewohner von Dubrovnik das Holz für den Schiffsbau auch aus Triest bezogen.

Mit der Einführung der merkantilistischen Politik in der Habsburgermonarchie und mit dem Profit der Triester Reedereien und der Stadt selbst in Verbindung stand die Maßnahme des Kaisers Karl VI., der am 2. Juni 1717 das Patent über die freie Schifffahrt in der Adria erließ. Im März 1719 folgte das Patent über die Proklamation von Rijeka (Fiume) und Triest zu Freihäfen. Die Prosperität von Triest war jedoch nicht nur durch die Maßnahmen des Wiener Hofes bedingt, sondern auch durch andere Faktoren. Triest wurde in dieser Zeit zunehmend zum Hafen der slowenischen Gebiete und zum Teil auch anderer südslawischer Regionen, darunter vor allem der Republik Ragusa. Die zweite Hälfte des 18. Jahrhunderts bedeutet auf dem Gebiet der Seefahrt und des

Seehandels von Dubrovnik eine Epoche der ökonomischer Erneuerung und der Konjunktur. Die Ragusaner konnten aus der Krise des Osmanischen Imperiums und aus dem langsamen Verfall der Republik von Venedig ihren Nutzen ziehen. Ihren Handel richteten sie auf jene Gebiete aus, die damals als die vielversprechendsten galten. Das österreichische Triest wurde zum Zielhafen der Schiffe aus Dubrovnik. Die Interessen des verstärkten Seehandels von Dubrovnik in die Obere Adria zwangen die Regierung von Ragusa, im Jahre 1737 ein Konsulat in Triest einzurichten. Der erste Konsul war der angesehene Triester Händler Antonio Grassi. Regelmäßig benachrichtigte er die Regierung in Dubrovnik über Ein- und Auslaufen der Ragusaner Handelsschiffe. Mit besonderer Aufmerksamkeit widmete er sich jedoch der politischen Berichterstattung und den Nachrichten über militärische Verhältnisse. Er leistete den Matrosen und Kapitänen von Dubrovnik Hilfestellung beim Be- und Ausladen der Ware im Hafen von Triest. Der Konsul half auch Händlern aus Laibach bei ihren Geschäften in Triest und ihren Verbindungen mit Dubrovnik. Im Jahre 1752 registrierte er die Seehandels-tätigkeit des bekannten Laibacher Händlers, Grossisten und Besitzers von Eisenhütten, Michael Zois. Besonders erwähnt wurde ein Händler und Besitzer von mehreren Schiffen aus Lovran [Lovrano], Jakov Priskič, der im Jahre 1738 eine eigene Handels-gesellschaft für den Handel zwischen Dubrovnik und den Häfen der nördlichen Adria gründete. Nach dem Tod Grassis im Jahre 1760 übernahm die Konsulargeschäfte sein Geschäftskollege Giuseppe Belusco. Auch er informierte die Regierung in Dubrovnik über die für die Republik relevanten Vorkommnisse. Für die sechziger Jahren des 18. Jahrhunderts, also die Zeit der beiden Konsulen Grassi und Belusco, kann auf Grundlage zweier Quellen der Handels- und Seefahrtsverkehr zwischen Dubrovnik und dem Hafen von Triest konkret verfolgt werden. Eine erste Quelle stellen die Berichte der Podestà von Capodistria (Koper) nach Venedig über das Einlaufen von fremden Schiffen in den Hafen von Triest dar. Das Podestat von Capodistria hatte nämlich in Triest einen eigenen Agenten, der ihm Informationen über das tägliche Einlaufen von fremden, d. h. nichttriestinischen Schiffen, über ihre Besitzer bzw. Kapitäne, über die Art der Schiffe und über Menge und Beschaffenheit der Waren übermittelte. Die erhaltenen Berichte reichen von August 1759 bis Dezember 1760 (siehe Tabelle!). Die zweite Quelle sind Informationen über den Verkehr durch den Triester Hafen; es handelt sich dabei um die Ausfuhr bzw. den Transit über den Triester Hafen. Unter den Staaten, in die im Jahre 1760 Getreide, Leinen, Seife und andere Waren exportiert wurden, kam auch Dubrovnik vor. Nach dem Tod des Konsuls Belusco bekam Philipp Pernsteiner, ein in Triest lebender Österreicher, das Konsularpatent. Seine Pflichten erfüllte er noch gewissenhafter als seine Vorgänger. Seine Aktivität machte sich vor allem in der größerer Zahl von Schiffen aus Dubrovnik im Hafen von Triest bemerkbar.

Im Beitrag behandelt wurden nur einige Fragmente aus Daten, die die Seefahrt und den Handel zwischen dem Hafen von Triest und die Republik Dubrovnik in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhundert betreffen. Über die Tätigkeit des Konsulates von Ragusa in Triest gibt es wenige Untersuchungen, obwohl im Archiv von Dubrovnik reiches Archivmaterial vorhanden ist. Die Korrespondenz der Konsules von Dubrovnik ist nämlich erhalten.

BRANKO REISP

NA POSEBEN NAČIN ODTISNjeni VALVASORJEVI TOPOGRAFIJI KRANJSKE IN KOROŠKE

Poleg Slavnega Valvasorjevega dela *Die Ehre deß Hertzogthums Crain* iz leta 1689, ki je prvi kompleksni prikaz naše zgodovine, ozemlja in načina življenja, sta posebej pomembni Valvasorjevi deli topografija Kranjske in topografija Koroške iz leta 1679 oziroma 1681, saj naznanjata Valvasorjevo glavno delovno usmeritev v prihodnje. Iz prve topografije je Valvasor nato uporabil nad dve tretjini slik za *Die Ehre deß Hertzogthums Crain*, druga topografija pa je bila osnova za kasnejšo literarno topografijo Koroške, ki je izšla leta 1688 pod naslovom *Topografija Archiducatus Carinthiae antiquae et modernae completa*.

Topografija Kranjske ima popolni in izvorni naslov: *Topographia Ducatus Carnioliae modernae das ist Controfee aller Stätt, Märckht, Clöster, vndt Schlösser, wie sie anietzo stehen in dem Hertzogthumb Crain. Heervorgebracht zu Wagensperg in Crain im Jahr 1679. Mit sonderbahrem Frleiß durch Johann Weichart Valvasor. Je album z naslovnim bakrorezom in 319 bakrorezi mest, trgov, samostanov in gradov na tedanjem Kranjskem. Redki primerki imajo še s številko 39 označeni list Ehrenav, ki pa sicer ni vključen v noben seznam v albumu. Grad Ehrenav so namreč okoli leta 1679 še gradili, zato ga je Valvasor gotovo upodobil nekoliko kasneje in je bil bakrorez nato uvezan v nekatere pozneje sestavljene izvode. V takem primeru obsega topografija z naslovom vred 321 bakrorezov. Za naslovom je na dveh straneh Valvasorjevo latinsko posvetilo deželnim stanovom Kranjske in prav tako na dveh straneh latinsko voščilo Pavla Ritterja - Vitezovića. Sledi 319 oziroma 320 po abecedi nemških krajevnih in grajskih imen urejenih upodobitev, vsaka na svojem listu. Nemškim imenom krajev so z nekaj izjemami dodana tudi slovenska. Listi so sicer oštevilčeni toda nedosledno, saj so nekatere številke izpuščene (11, 123, 212, 309), druge se ponavljajo (39 sta Egg in Ehrenav, 40 sta Egkh bey Putpetsch in Faistenberg, 49 je Gallenberg, 235 je Schärffenberg, 237 je Sibeneegg, vsi v treh različicah), nekatere, sicer iste upodobitve so včasih različno oštevilčene, na primer list 40 (Faistenberg) ima v nekaterih izvodih številko 41, list 108 (Ketizh) številko 58, list 137 (Lveg an der Porckh, t.j. Poickh) številko 136 in list 243 (Smvckh) številko 120. Razlikujejo se tudi po vsebini: list 199 (Raunach) je odtisnjen v dveh različicah, s figuralno štafažo in brez nje, list 138 (Lukhaviz) je v nekaterih primerkih signiran, v drugih ne. Zaradi takih nedoslednosti so v izvodih, ki v raziskave niso bili pritegnjeni, mogoče še druge posebnosti. Vsi listi pa imajo v levem ali desnem kotu zgoraj vrisano vetrovnico ali kompasno rožo. Skupaj je upodobljenih več kot 300 gradov, samostanov, rudnikov, trdnjav, ruševin in podobno, 32 trgov in 19 mest. Poleg glavnih stavb so dragoceni slikovni zgodovinski viri tudi upodobljena graščinska in kmečka gospodarska poslopja in stavbni detajli, včasih so zanimivi še drobni prizori ob robovih slik. Na koncu albuma je indeks, sestavljen iz nemškega in slovenskega dela. Obsežnejši nemški seznam na 12 straneh navaja gradove in kraje in pove, v katerem delu dežele stojijo in kdo je lastnik gospostva. Seznam se konča s številko 312 (Ydria). Bakrorezov, ki imajo v albumu številke 313 do 316, Valvasor v tem seznamu ni navedel. Na koncu nemškega seznama je še impresum salzburškega in ljubljanskega tiskarja Janeza Krstnika Mayrja, ki je ta spremna besedila*

k albumu tiskal. Publikacijo zaključuje dve strani obsegajoč seznam gradov in krajev v slovenskem jeziku. Tu je kot zadnji naveden bakrorez, ki nosi številko 313 (Loibl). Prav zato, ker pri tej prvi Valvasorjevi topografski izdaji ni stroge sistematičnosti, je njena pionirska narava tem bolj očitna.

Taka je na kratko označeno vsebinska podoba topografije. Po zunanji podobi pa je ta album bakrorezov podolžnega formata 17,5 (hrbet) × 27 cm, s tem, da imajo nekateri izvodi respektni rob še nekoliko širši. Tudi slike se po velikosti nekoliko razlikujejo, na naslovnem listu, na primer, meri brez roba plošče 11,3 × 21 cm.

Topografija Koroške ima izvirni naslov: *Topographia Archiducatus Carinthiae modernae das ist Controfee aller Stätt, Märckht, Clöster, vndt Schlösser, wie sie anietzo stehen in dem Ertz - Hertzogthumb Khärndten. Heervorgebracht zu Wagensperg in Crain im Jahr 1681. Mit sonderbarem Fleiß durch Johann Weichart Valvasor.* Je album z naslovnim bakrorezom in 223 bakrorezi koroških krajev in gradov. Izdaja je podobna topografiji Kranjske iz leta 1679 in tudi besedilo je enako urejeno. Od besedil sta na začetku nemško posvetilo koroškim deželnim stanovom, datirano na Bogenšperku 3. januarja 1681, in latinska pesem Pavla Ritterja Vitezovića. Na koncu albuma je 8 strani nemškega seznama slik in lastnikov gradov. Seznam se v tem primeru ujema z dejanskim številom podob. Besedila je natisnil Janez Krstnik Mayr v Ljubljani. V nasprotju s topografijo Kranjske izpred dveh let kaže topografija Koroške večjo spretnost celotne ekipe ustvarjalcev. Urejena je bolj sistematično in dosledno, plošče so oštevilčene tekoče in večinoma tudi signirane. Tehnično kažejo podobe od primera do primera manj razlik. Številni nešablonski in individualno različni prikazi gosposkih, meščanskih in kmečkih domov, gospodarskih poslopij, vsakovrstnih detajlov in vsega drugega so skrbno do podrobnosti izdelani. Nadaljno obogatitev pomenijo pridani grbi, ki jih v kranjski topografiji ni, medtem ko je vetrovnica zato navadno v levem, včasih tudi v desnem spodnjem vogalu slike. Celotna izvedba daje navzven zelo enoten in izbran vtis, vsebinsko pa je tudi ta album, tako kot kranjski, prvovrsten in edinstven zgodovinski vir.

Po zunanji podobi, to je po formatu, je koroška topografija podobna kranjski.

V zadnjem času pa je Knjižnica Narodnega muzeja Slovenije v Ljubljani s posredovanjem Trubarjevega antikvariata Cankarjeve založbe pridobila obe topografiji odtisnjeni na svojski način. Njihova posebnost je v tem, da sta na enem listu odtisnjena po dva bakroreza, zato sta primerka po formatu skoraj kvadratne oblike. Značilno je tudi, da so odtisi na posameznem listu tesno drug ob drugem, tako da upodobitev ni mogoče oddvojiti, ker bi bile v tem primeru na eni strani brez roba.

Leta 1977 je prišla po tej poti v znanstveno evidenco na opisani način odtisnjena *Topographia Ducatus Carnioliae modernae*. Izvod je Trubarjevemu antikvariatu odstopil v zamenjavo neki zbiralec iz Avstrije, nekoč pa je moral biti v lasti jezuitskega kolegija v Linzu v Zgornji Avstriji, kajti na privezanem listu posvetila je desno zgoraj vpis s črnilom: Coll. Linc. S. J.

Zvezek je imel platnice iz lepenke, prevlečene z marmoriranim knjigoveškim papirjem v rjavo - rdečem tonu, hrbet je bil vezan v temno rjavo usnje. Vezava ni bila sočasna z odtisi plošč, temveč znatno mlajša. Leta 1995 je bila knjiga prevezana in ima sedaj platnice iz umetnega usnja temno rjave barve. Primerek je velikosti 28 (hrbet) × 26 cm. Vsebuje na 136 listih 261 odtisov, ni pa več v prvotnem stanju, niti popoln, tudi listi niso vezani v pravem zaporedju. Na nekaterih listih je ena podoba odrezana, nekaj podob sploh manjka, nekatere podobe so obstrižene, nalepljene na drugačen papir in šele nato vključene v zvezek, ki ima privezано tudi celotno v Ljubljani tiskano besedilo,

vendar to v podolžnem formatu predhodno opisanega primerka. Naslovnega bakroreza izvod nima. (Prim.: Branko Reisp, Tri dragocene pridobitve Knjižnice Narodnega muzeja; Knjižnica 26, 1982, str. 207 sl.)

Leta 1999 je Knjižnica Narodnega muzeja Slovenije pridobila še na enak način odtisnjeni album *Topographia Archiducatus Carinthiae modernae*. Naprodaj je bil v knjižnem antikvariatu Interlibrum iz Vaduza v kneževini Liechtenstein. Narodnemu muzeju ga je prav tako posredoval Trubarjev antikvariat. Izvod je velikosti 30 (hrbet) × 32 cm. Vezan je sočasno v gladko nebarvano usnje. Izjemno lepo in v popolnosti ohranjen album vsebuje na 112 listih 224 bakrorezov. Spremaj mu je na dveh listih (4 straneh) privezan tiskani seznam upodobitev.

Po pridobitvi tega primerka koroške topografije je bibliotekarska svetovalka Anja Dular iz Narodnega muzeja Slovenije opravila v srednjeevropskih institucijah, ki hranijo koroško topografijo (Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Univerzitetna knjižnica Maribor, Metropolitana Zagreb, Narodna i sveučilišna biblioteka Zagreb, Österreichische Nationalbibliothek Wien, Landesbibliothek Coburg, Češky Krumlov /grad/) poizvedbe o formatih, vezavah in drugih značilnostih primerkov. Poizvedbe so dale zanimive rezultate. Izkazalo se je, da je bila koroška topografija iz leta 1681 izdana v dveh različnih formatih z eno ali dvema upodobitvama na enem listu. Od ohranjenih primerkov je skoraj polovica z dvema upodobitvama na enem listu. Prav tako so bili evidentirani tudi podobni primerki Valvasorjeve kranjske topografije iz leta 1679. Ker so odtisi plošč v obeh tu obravnavanih primerkih zelo dobri, bi bilo mogoče domnevati, da gre za prve ali morda celo poskusne odtise. Vsekakor to niso dokončne in popolne izdaje. Končni izdelek je podolžnega formata s po eno upodobitvijo na enem listu, kar je pogojeno že z obliko upodobitev, obliko naslovnega bakroreza in tiskanih spremnih besedil, kakor posvetila, voščila in indeksa.

S pridobitvijo koroške topografije iz leta 1681 ima Knjižnica Narodnega muzeja Slovenije popolno zbirko Valvasorjevih originalnih objavljenih del in to edino popolno zbirko na svetu sploh. Razvrščena po zaporedju izida so to:

Dominicae passionis icones /Pasijonska knjižica/. Bogenšperk 1679. Grafični kabinet. Grafični ciklus v posameznih listih je leta 1901 pridobil za tedanji Kranjski deželni muzej v Ljubljani, danes Narodni muzej Slovenije, kustos Alfonz Müllner od pomembnega antikvarja Rosenthala v Münchnu. Prvo na Bogenšperku v grafični delavnici Janeza Vajkarda Valvasorja izdano delo je ohranjeno oziroma znano le v dveh nepopolnih primerkih, ki pa se med seboj dopolnjujeta: v posameznih listih v grafičnem kabinetu Narodnega muzeja Slovenije in kot knjižica v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani. Po obeh primerkih je bil leta 1970 pri Cankarjevi založbi v Ljubljani napravljen popoln faksimilirani ponatis.

Topographia Ducatus Carnioliae modernae. Bogenšperk 1679 1.) Sign. 1835. Je po žigu sodeč v sedanjem Narodnem muzeju Slovenije vsaj že od zadnjih desetletij. stoletja. Izvod ni popoln, manjkajo bakrorezi, ki predstavljajo kraje in gradove v Istri, toda v albumu je uvezan izjemno redek bakrorez gradu Ehrenav. 2.) Sign. - . Je zgoraj opisani leta 1977 pridobljeni posebni primerek, kjer sta na enem listu odtisnjena po dva bakroreza. Zvezek ni v prvotnem stanju, niti popoln. 3.) Sign. N - AK 1577/1987 (vpis v akcesijsko knjigo). Je iz privatne knjižnice v Ljubljani leta 1987 pridobljeni izjemno lepo ohranjeni primerek z širšim respektivnim robom v značilni sočasni vezavi. Po tu navedenih primerkih je bila leta 1995 pri Mladinski knjigi v Ljubljani v zbirki "Knjižnica Enciklopedije Slovenije" napravljena druga, izpopolnjena faksimilirana izdaja.

Topographia arcium Lambergianarum. Bogenšperk 1679. Sign. 3994. Je iz privatne knjižnice v Sloveniji po posredovanju Trubarjevega antikvariata v Ljubljani leta 1966 pridobljeni primerek. (Prim.: Branko Reisp, Valvasorjeva Topographia arcium Lambergianarum; Kronika 14, 1966, št. 3, str. 153 sl.)

Ovidii Metamorphoseos icones. Bogenšperk 1680. Sign. 1836. Knjižico je leta 1880 z delom zbirk barona Jožefa Kalasanca Erberga z Dola pri Ljubljani pridobil za Kranjski deželni muzej v Ljubljani kustos Karel Dežman. Erbergovo lastništvo izpričuje tudi žig z baronsko krono in besedo Erberg na naslovni strani dela. Po tem izvodu je bil leta 1984 pri Mladinski knjigi napravljen faksimilirani ponatis.

Topographia Archiducatus Carinthiae modernae. Bogenšperk 1681. Sign. N - AK 500 / 1999 (vpis v akcisijsko knjigo). Je zgoraj opisani leta 1999 pridobljeni posebni primerek, kjer sta na enem listu odtisnjena po dva bakroreza. Sočasno vezani primerek je popoln in zelo lepo ohranjen.

Topographia Carinthiae Salisburgensis. Bogenšperk 1681. Sign. 7587. Izvod je bil leta 1931 kupljen v Augsburgu v antikvariatu Josefa Oberdorferja. Na prvi strani posvetila ima vpis s črnilom: Moñrij S. Petri Salisburgi.

Theatrum mortis humanae tripartitum. Bogenšperk - Ljubljana - Salzburg 1682. Sign. 5630. Izvod je po žigu na naslovni strani sodeč v Narodnem muzeju vsaj od zadnjih desetletij 19. stoletja.

Topographia Archiducatus Carinthiae antique et modernae scompleta. Nürnberg 1688. Sign. 1887. Kakor izpričuje vpis v akcisijski knjigi leta 1967 pod št. 534 je bila knjiga takrat kupljena v Trubarjevem antikvariatu, izvira pa iz privatne knjižnice v Sloveniji.

Die Ehre deß Hertzogthums Crain. Ljubljana - Nürnberg 1689. 1.) Sign. 1625. Je poznorenesančno v brezbarvno usnje s tiskanimi vzorci vezani kodeks, ki je po žigu sodeč v Narodnem muzeju vsaj od zadnjih desetletij 19. stoletja. 2.) Sign. 1610. Žig "Krainisch Ständisches Museum" priča, da je primerek v današnjem Narodnem muzeju že od prvih let njegove ustanovitve. Vezan pa je nekoliko neobičajno v 8 zvezkov, razdeljenih po knjigah takole: I / II, III / IV, V / VI, VII / VIII, IX / X, XI, XII / XIII / XIV, XV. Po prvem izvodu sta bili v kombinaciji z izvodom iz Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani napravljeni faksimilirani izdaji v založbi Mladinska knjiga in dr. dr. Rudolf Trofenik v Ljubljani in Münchnu leta 1970-1974 in v založbi dr. dr. Rudolf Trofenik v Münchnu leta 1971-1973.

Iz navedenih podatkov je med drugim razvidna pomembna posredovalna kulturna funkcija, ki jo je pri izpopolnjevanju zbirke Valvasorjevih izdaj za Narodni muzej opravil pod vodstvom Štefana Tausiga in nato Marjana Podgorška ter Stanke Golob leta 1965 ustanovljeni reprezentativni Trubarjev antikvarjat Cankarjeve založbe v Ljubljani. Tako se zlasti v Knjižnici Narodnega muzeja Slovenije z zbranimi izvorniki in njihovimi ponatimi uresničuje in potrjuje izrek, ki se ponavlja v vinjetah na koncu IV., VI. in XII. knjige Die Ehre deß Hertzogthums Crain: "et opera illorum sequuntur ipsos".

ZUSAMMENFASSUNG

**Seltene Exemplare von Valvasors Topographien Krains und Kärntens,
die auf besondere Art gedruckt wurden**

Außer dem Hauptwerk von Johann Weikard Valsavor "Die Ehre deß Hertzogthums Crain" aus dem Jahre 1689 weisen zwei bedeutende Arbeiten Valvasors - die Topographie Krains aus dem Jahre 1679 und die Topographie Kärntens aus dem Jahre 1681 - auf die künftige Ausrichtung von Valvasors Schaffen voraus. Die "Topographia ducatus Carnioliae modernae" ist ein Album mit einem Kupferstich als Titelseite und 319 (in seltenen Fällen auch 320) Kupferstichen der Städte, Märkte, Klöster und Burgen des damaligen Krain. Eine lateinische Widmung an die krainischen Stände und andere begleitende Texte ergänzen das Werk. Das Buch hat ein längliches Format (Querformat), mit einer Abbildung auf jedem Blatt. Die "Topographia Archiducatus Carinthiae modernae" ist ebenso ein Album mit einem Kupferstich als Titelseite und 223 Kupferstichen Kärntner Städte, Orte und Burgen. Am Anfang steht eine deutsche Widmung an die Landstände und ein lateinisches Gedicht, am Schluß ein Verzeichnis der Bilder und der Besitzer der Burgen. Im Format ist die Kärntner Topographie ähnlich der Krainer.

Im Jahre 1977 bzw. 1999 erwarb die Bibliothek des Slowenischen Nationalmuseums Exemplare beider Topographien, die auf eine besondere Weise gedruckt wurden. Ihre Besonderheit besteht darin, daß auf einem Blatt je zwei Kupferstiche Platz fanden, weshalb diese Exemplare dem Format nach fast quadratisch sind. Nach dem Erwerb der Kärntner Topographie erbrachte der Vergleich mit Exemplaren, die in anderen Institutionen aufbewahrt werden, interessante Ergebnisse. Es stellte sich heraus, daß auch in diesen Aufbewahrungsorten einige Exemplare beider Topographien mit zwei Abbildungen auf einem Blatt vorhanden sind. Vermutlich handelt es sich bei diesen Exemplaren um die Erstdrucke. Jedenfalls ist die endgültige Form ein längliches Format mit einer Abbildung auf einer Seite, mit einem Kupferstich auf der Titelseite und abgedruckten begleitenden Texten.

Die Bibliothek des Nationalmuseums Sloweniens in Laibach besitzt eine komplette Sammlung der Originalwerke Valvasors - übrigens die einzige komplette Sammlung der Welt.

EVA HOLZ

DRŽAVNO URADNIŠTVO V HABSBUŠKI MONARHIJI OD MARIJE TEREZIJE DO ILIRSKIH PROVINC 1740-1809 (NJEGOVE GMOTNE RAZMERE IN SKOMINE)

Za terezijansko obdobje razvoja državne uprave je bilo značilno prizadevanje osrednje oblasti za upravno poenotenje celotnega cesarstva. Primerno orodje za udejanjanje te želje pa je bila centralizirana uprava, v kateri je bilo zaposleno cesarju zvesto uradništvo.¹ Predstavljalo je cesarja v vojvodinah, pokrajinah in nižjih upravnih enotah, zato ni bilo vseeno kakšno je bilo obnašanje in znanje teh ljudi, kakšne so bile njihove moralne kvalitete ter njihovo materialno stanje, kajti prebivalci, ki so imeli z njimi opravka, so po vsem tem ocenjevali tudi moč in blišč svojega vladarja. Cesarica je pri uvajanju tako oblikovane uprave naletela na bolj ali manj prikrito nasprotovanje v vrstah že nastavljenega višjega uradništva. Ti uradniki so bili večinoma plemiškega rodu, zavedali so se svojega pomena in so branili priposestvovane pravice in ugodnosti. Njenim zahtevam so se znali na različne načine vljudno izmikati.² Cesar Jožef II. je poskušal terezijanskemu upravnemu sistemu podrediti tudi Ogrsko, vendar pa je ta poskus propadel. Njegov naslednik Leopold II. je tako prešel v upravi na stanje, kakršno je bilo v času Marije Terezije. V času vlade cesarja Franca II. (I.) se je cesarstvo spremenilo v policijsko državo, ki je pogrešala večjih spodbud, si je pa zato tem bolj zagrizeno prizadevala uveljaviti čim večjo avtoriteto oblasti, da bi ohranila red in mir pred večinoma namišljenimi sovražniki in nevarnostmi. V glavnem pa je terezijanski sistem oblasti ostal v veljavi do leta 1848.³

Da bi se državno uradništvo razvijalo po cesaričinih željah, je bil sprejet predpis o tem, kdo je lahko sprejet v državno uradniško službo. Precejšen poudarek je bil na izobrazbi uradnikov, saj so morali ti marsikdaj sprejemati kar pomembne odločitve. Za tako službo niso bili primerni ljudje, ki so zagrešili težji prekršek ali pa hudodelstvo zato, da bi si pridobili kakršnekoli koristi.⁴ Predpisi o izobrazbi uradništva, o njihovih

¹ Hauke, Staatsbildung. Österreichisches Staatswörterbuch. Handbuch des gesamten österreichischen öffentlichen Rechtes herausgegeben unter Mitwirkung zahlreicher Fachmänner von dr. Ernst Mischler, dr. Joseph Ulbrich. 4. Band, Wien 1909, 310 (v nadaljevanju Mischler-Ulbrich...).

² Eva Holz, Uradništvo v avstrijskem delu Istre v 18. stoletju. Prispevki z mednarodne konference Sistemi oblasti in oblast institucij, teorija in praksa držav evropskega Sredozemlja v novem veku s posebnim ozirom na jadransko območje. Koper, 9. - 11. oktober 1997. Acta Histriae VII., Koper 1999, 505-524.

³ Mischler-Ulbrich, 310.

⁴ Beamten des Staates, welche in einem Verbrechen betreten, und hierauf cassirt werden, sind nicht mehr zu k.k. Staatsdiensten geeignet. Hofrescript 1. Juny 1761. Alphabetisch-chronologische Übersicht der k.k. Gesetze und Verordnungen vom Jahre 1740 bis zum Jahre 1821, als Haupt-Repertorium über die theils mit höchster Genehmigung, theils unter Aufsicht der Hofstellen in 79 Bänden erschienenen politischen Gesetzsammlungen. Bearbeitet unter Aufsicht der k.k. Hofkanzley, herausgegeben von Joh. Nep. Fr. v. Hempel-Kürsinger. Wien 1825, 462-463 (v nadaljevanju Hempel-Kürsinger...).

Patent vom 1. ten. September 1781. Josephs des Zweyten Römischen Kaisers Gesetze und Verfassungen im Justizfache. Für Böhmen, Mähren, Schlesien, Oesterreich ob und unter Enns, Steyermark, Kärnten, Krain, Görz, Gradisca, Triest, Tyrol und Vorlande in den ersten vier Jahren seiner Regierung. Prag und Wien 1786, 103 (v nadaljevanju Josph II.,...).

Die Eigenschaften der Dienstwerber genau aufzuführen. Decret der vereinten Hofkanzley vom 27. Februar 1806, an sämtliche Länderstellen. Sr. k.k. Majestät Franz des zweyten politische Gesetze und

spričevalih in šolanju so se pojavljali ves ta čas do francoske okupacije. V letu 1800 je cesar Franc II. določil, da je predpis iz leta 1787, ki je govoril o tiste vrste uradniški službi, katera naj končno pripelje do svetniškega položaja, naslova kresijskega komisarja ali podobnih služb, primeren za tiste osebe, ki so pravno in politično izobražene. Ta predpis je nepreklicno določal, da v take službe ni mogoče sprejemati ljudi, ki jim manjka del prej omenjenega šolanja in izobrazbe ter so to pomanjkljivost do sedaj nadomeščali le s privatno pridnostjo. Pri vsakem uradniku brez izjeme je bilo treba sedaj povprašati po šolanju. Tudi že nastavljeni uradniki so morali predložiti svoja spričevala. Leta 1806 so oblasti ob sprejemanju uradnikov v državno službo zahtevale natančno izpolnjevanje predpisanih rubrik; ob tem so se morali prosilci izogibati posplošenim izrazom, ki bi omogočali dvoumnosti. Kljub mnogim težavam se je osrednji oblasti le posrečilo izoblikovati upravni sistem in uradniški aparat, ki sta delovala dokaj dobro. Na našem ozemlju je ta razvoj prekinila francoska zasedba in ustanovitev Ilirskih provinc.⁵

Med vse številčnejši uradniški stan so se povzpenjali tudi ljudje, ki niso izhajali iz bogatih družin. Ker so morali živeti na neki dogovorjeni družbeni in družabni ravni, ki je določala tako način bivanja kot tudi obnašanja in oblačenja, uradniške plače posebno na nižjih stopnjah pa niso bile visoke, so si poskušali uradniki do boljšega finančnega položaja pomagati na različne načine. Možnosti je bilo kar nekaj, od "daril" do kupčevanja z državnimi papirji in mahinacijami z dnevnici. Osrednja oblast se je tega zavedala in je te prekrške prepovedovala; pogosto ponavljanje prepovedi pa govori o tem, da niso kaj prida zalegle. Kakšno je bilo življenje neke povprečne uradniške družine razkrijejo državni predpisi o uradniških vdovah in sirotah. Uradniški aparat je rasel in postajal za državo vse večje breme. To se je pokazalo predvsem takrat, ko so se začele kopičiti zunanje težave. V času napoleonskih vojn je to vprašanje prišlo na dan z vso grobstjo.

Darila, zadolževanje in kupčevanje z državnimi papirji

Predpisi o obnašanju ter davčnih obveznostih državnih uradnikov so se pojavili najprej v tistih predelih države, kjer so bile težave najbolj izrazite, nato pa so začeli postopoma veljati za vso monarhijo. Z obnašanjem dobrega državnega uradnika je bilo nezdržljivo ščuvanje proti davčnemu sistemu ter vnašanje kakršnekoli zmede in nezaupanja med davčne zavezance. Uradnike, ki so se tako zelo spozabili, so morali predstojniki poklicati na zagovor in jih glede na okoliščine tudi najstrožje kaznovati.⁶

V drugi polovici 18. stoletja so se razmere med prebivalstvom toliko spremenile, da je cesarica ogorčeno ugotovila, da se je v njenem cesarstvu razpasla zapravljalnost, in to ne le med plemstvom, kar bi še nekako razumela, ampak tudi med meščanstvom.

Verordnungen für die Oesterreichischen, Böhmischen und Galizischen Erbländer. Auf allerhöchsten Befehl, und unter Aufsicht des Directorii herausgegeben. 26. Band, Wien 1808, 24 (v nadaljevanju Franz II., ...).

⁵ Studien-Zeugnisse von Amtswerbern. Dekret der Böhm.Österr. Hofkanzley, vom 15. April 1800, an sämtliche Landärstellen. Franz II., 15. Band, Wien 1801, 55-56.

⁶ Wie Beamte, die über das Kontributionssystem reden, anzusehen sind. Hofrescript vom 2. September 1749. Sammlung aller k.k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780, die unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. theils noch ganz bestehen, theils zum Theile abgeändert sind, als ein Hilfs- und Ergänzungsbuch zu dem Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die k.k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer chronologischen Ordnung. Erster Band, Wien 1786, 123 (v nadaljevanju Sammlung I...).

Zmotilo jo je to, da so na račun zapravljivih meščanov zelo dobro zaživali posojilodajalci in oderuhi. Opozorjala je na skušnjave, ki so jim bili izpostavljeni komaj polnoletni dediči, ko so se dokopali do družinskega premoženja in so ga bili sposobni zapraviti v kratkem času.⁷ Vendar pa cesaričina skrb, ki jo je izrazila v patentu, ni bila dovolj, da bi se razsipneži zamislili nad svojim početjem. Zapravljanje in s tem povezano zadolževanje je vse bolj postajalo življenjski slog mlajšega plemstva. Cesarica je sprejela patent, ki naj bi reševal ta problem na Češkem in v Avstriji, hkrati pa je sprejela tudi patent proti oderuhom.⁸ Tak način obnašanja so prevzeli tudi višji meščanski krogi in uradništvo in se prav tako zapletli v mrežo zadolževanja.

Z razmeroma razkošnim življenjskim slogom pa je bilo prej ali slej povezano tudi podkupovanje ali kot so rekli v teh galantnih časih, sprejemanje daril. Leta 1749 je dvorni predpis uradnikom prepovedal sprejemanje novoletnih daril; ta so smeli sprejemati le vratarji.⁹ Na Češkem so oblasti to prepoved ponovile kresijskim glavarjem leta 1751. Posvarile so jih, da bodo kaznovani z denarno in telesno kaznijo.¹⁰ O darilih je spregovorila cesarica tudi v letu 1752, tokrat za vso Avstrijo. Vsa mesta, občine in stranke je opozorila, naj deželni gosposki ne dajejo novoletnih in priložnostnih daril; če že mislijo, da morajo nekaj darovati, naj darujejo v ubožno blagajno. Kaznovani bodo tako tisti, ki dajejo darila kot tisti, ki jih sprejemajo, denar od kazni pa bo šel v ubožno blagajno.¹¹ Svarila proti sprejemanju daril je oblast v tem letu še enkrat ponovila, tokrat je opozorila davčne uradnike.¹²

Razen s sprejemanjem daril so si poskušali uradniki popraviti finančni položaj še na drugačne načine; zanemarili niso niti možnosti pošiljanja svojih privatnih pisem s službeno pošto, kar je bilo prepovedano in kaznivo. Za tako dejanje je bilo treba plačati kazen, ki je znašala dvakratno vrednost poštnine. Če se je prekršek ponavljal, so takega uradnika lahko odpustili ali premestili na kakšno drugo službeno mesto.¹³

Ob sprejemu v službo so morali prosilci predložiti priporočila prejšnjih delodajalcev, če so jih imeli.¹⁴ Ko so bili enkrat v državni službi, pa naj je bila civilna ali vojaška, in ko so prisegli, niso smeli delovati kot agenti drugih strani ali celo sprejemati od njih denar.¹⁵ Od zapriseženih uradnikov je oblast pričakovala molčečnost o službenih tajnostih. Čeprav so uradniki ob polaganju prisege zvestobe cesarju, morali podati tudi prisego o molčečnosti, so to obveznost kar pogosto kršili. Tako so na dan prihajala dejstva in podatki, še predno so bili potrjeni v svetu ali na višjih mestih. Dvorni dekret je zato leta 1793 ukazoval, da je ves uradniški personal od deželnih šefov navzdol, ne

⁷ Auf die Verschwender Acht zu haben. Patent in Böhmen vom 24. Jänner 1746. Sammlung I., 27-28.

⁸ Minorenen Schuldeneinschränkungen. Patent für Böhmen und Oesterreich vom 26. Februar 1751. Sammlung I., 253-257.

Wucherpatent. Patent für die k.k. Erbländer vom 26. April 1751. Sammlung I., 287-291.

⁹ Neujahrgeschenke. Hofreskript vom 19. u. 20. December 1749. Sammlung I., 133-134.

¹⁰ Die Annahme der Präsente wird den Kreisämtern verboten. Hofreskript Böhmen betref. vom 29. October 1751. Sammlung I., 313.

¹¹ Neujahrs- und sonstige Geschenke werden abgestellt. Hofreskript vom 3. Jänner 1752. Sammlung I., 345.

¹² Filialkassierern und ihren Schreibern wird die Annahme der Geschenke unter Strafe verboten. Hofreskript Böhmen betreffend vom 11. November 1752. Sammlung I., 426.

¹³ Beamte sollen mit den Amtspacketen ex officio keine Privatbriefe unter Strafe befördern. Hofreskript Wien den 11. April 1749. Sammlung I., 108-109.

¹⁴ Bittwerber um k.k. Dienste sollen Zeugnisse ihrer Fähigkeit beibringen. Verordnung Wien den 17. Jänner 1756. Sammlung I., 3. Band, 308.

¹⁵ Agenzien werden den k. Beamten verboten. Verordnung Wien den 19. Juni 1756. Sammlung I., 3. Band, 333-334.

glede na njegov stan, zadolžen držati se najstrožjega uradnega molka o dogovorjenih zadevah, obenem pa je bilo vsem oznanjeno, da se bo kršenje službene molčečnosti brezobzirno kaznovalo.¹⁶

Vendar, cesarski predpisi so bili eno, uradniška praksa pa nekaj drugega. Zdi se, da je bilo finančnih nepravilnosti in goljufij vse več, da so bile tudi vse večje in da so se razpasle povsod, zato je cesarica sprejela nekaj poostrenih zakonov proti "nezvestim" uradnikom, ki so s svojimi goljufijami oškodovali tako deželnoknežje kot tudi državno premoženje. To lahko sklepamo po odloku za c.kr. dedne dežele iz leta 1753, ki je ostro opredelil nepošteno ravnanje uradnikov s "skupnim" denarjem. K skupnemu denarju pa je spadalo: knežji, komorni in drugi davki, rente, prihodki, ki so jih dobili v zakup in upravljanje od dvora ali od drugod. Sem je spadal denar od davkov od vlade, deželnih stanov, kresij, mest, trgov in drugih skupnosti, od božjih hiš, bratovščin, špitalov, hiralnic, sirotišnic, invalidov. Če so bile te ustanove zaupane uradnikom in so se ti pregrešili ter so jim goljufijo dokazali, je bilo treba proti takim uradnikom uporabiti predpisane kazni. Če je bil to uradnikov prvi prekršek in vsota ni presegala 10 gld, so takega prestopnika odstranili z njegovega delovnega mesta, njegov predstojnik ga je lahko civilno kaznoval. Če so bile poneverjene večje vsote, pa se je to štelo kot kraja. Organizirani so bili sodni procesi, na katerih so bili uradniki obsojeni glede na višino povzročene škode. Samoumevno je seveda bilo, da so izgubili službo, in dobili oznako, da so neprimerni za vse uradniške službe; obsojeni so bili na sramotilni oder, na težko javno delo, če tega telesno niso zmogli, pa na zaporno kazen. Njena dolžina je bila odvisna od vsote poneverjenega denarja: za vsoto od 10 do 30 gld je bila določena zaporna kazen enega leta, za vsoto od 30 do 60 gld dve leti, za vsoto od 60 do 100 gld štiri leta in za vsoto od 100 do 150 gld osem let. Kot tatu so na smrt z obešanjem obsodili osebo, ki si je prigoljufala vsoto višjo od 150 gld. Če je bila to oseba, ki se je v dednih deželah ni smelo obesiti, so ji z mečem odsekali glavo. Škodo je bilo treba povrniti iz premoženja te osebe. Kazen je bila milejša, če je goljufal nekdo, ki ni bil zaprisežen kot uradnik, in je lahko povrnil škodo, če pa škode ni mogel povrniti, so ga čakale vislice. Po objavi tega zakona so vsi, ki so imeli kakorkoli opravka z javnim denarjem, vedeli, kaj jih čaka, če bodo kradli in goljufali.¹⁷

Ob sprejemu v službo so uradniki prisegli cesarju zvestobo. Iz sredine 18. stoletja (1750-1757) je ohranjen tudi slovenski obrazec prisege, ki se glasi:

"Jest N: Richter v N: Persechem Gosud Bogu Usega Magoznimo, de jest ozem nashemo Suetlemo Cesariu, inu Kralu Franciscu, te Suetle Cesarize, inu Kralize Marie Theresie, tudi od tech Erbam, ne mere te vsoku imenitne Repraesentanze inu Camere, koker tudi temo napre postaulenmo Creis Hauptmano lete Cranske Deshele Suest, jeno pokorn bitti, leto Richtarsko sluzbo prou, inu prauiznu pelate nieh Kraleuske Suitloste Ieme, postaue, sapoudi, prepoudi branite, inu Tardite, Tega posteniga Mesta Nez, prouizo, ienu gori-jemaine iskati inu dershati, prou Praudo ino Sodbo toku dobro temo bogemo, koker temo bogatemo, jenu usakterimo po Prauize, jeno per moie Vesti, tudi nobenumo pokriuimo nezsh sturiti, nikar sa vole Schlachte, priasnosti, prikasni ali sourashtva enimo ali drugimo pomagati, ali kei Perloschitti Temuzh to prauo Resnizo jenoi Prauizo sturiti. Kader bi mi pack ulete Moije Richtarske složbe kei taskega na prei padlo uselei per te cesarske kraleue Repraesentanze inu Camere, koker tudi temo napre

¹⁶ Beobachtungen der Verschwiegenheit in Amtsgeschäften. Hofdekret vom 6. Februar, an die Chefs der sämtlichen Länderstellen. Franz II., 2. Band Wien 1793, 21-22.

¹⁷ Wie sich wider die ungetreuen Kassebeamten zu benehmen sei. Verordnung für die k.k. Erbländer, Wien vom 2. April 1753. Sammlung I., 2. Band, 117-122.

postaulenemo creishauptamno se oglasiti, jeno u Moije slusbi tako se sadersati, koker se enimo postenimo Moshu jeno Meistnemo Richterjo spodobi, koker mene Buch jeno ta Zista bres Vsega Madescha spozheta Diviza Mate Boschia Maria inu Vse Boschie Suetniki na Moi posledni Zash pomagaite. Amen".¹⁸ Kresijski glavarji, še posebno pa njihovi tajniki so se pri komisijskih ogledih na terenu ali pri pisanju okrožnic zelo radi izražali izumetničeno. Oblast je zato od njih zahtevala, naj se izražajo v neizumetničeni nemščini in opustijo latinske fraze in besede, da jih bodo vaški sodniki in župani razumeli.¹⁹

Tudi cesar Jožef II. se je spopadel tako z vprašanjem sprejemanja daril kot tudi z zapravlјivostjo in zadolževanjem uradnikov. V njegovem času je bilo tudi uradniškim soprogam prepovedano sprejemati darila.²⁰ Zapravlјivci pa naj bi izgubili službo, če so se zadolžili za več kot polovico letne plače in če je bila njihova plača edini dohodek, s katerim so razpolagali. Preden pa so zadolženega uradnika odpustili iz službe, je bilo treba ugotoviti, ali je bil zadolžen zaradi lahkomišelnega zapravljanja, ali pa so bile za zadolžitev krive nepričakovane in nesrečne okoliščine (n.pr. bolezen). Takim nesrečnikom je bilo po cesarjevem mnenju treba pomagati.²¹ Ko so se pritožbe proti oderuhom stopnjevale, je Jožef II. sprejel dekret, v katerem je spodbujal ovajanje oderuhov, ki so škodovali tako državnim financam kot posameznikom.²²

Zgodba o zadolževanju pa se je nadaljevala. Dogajalo se je, da so javni uradniki za dolgove zastavili tudi celoletno plačo in to za daljši čas, ter tako popolnoma prešli v roke oderuhov. Zato je cesar Franc II. priklical v spomin predpis, ki je govoril o tem, da se smejo javni uradniki zadolžiti le do polovice svoje letne plače. Štajerska, Kranjska in Koroška so bile o tem obveščene 20. februarja, Trst pa 22. februarja 1794.²³ Očitno pa ta dvorni dekret svoje naloge ni opravil, saj je leta 1798 cesar znova grozil zapravlјivim javnim uradnikom.²⁴ Ta patent so v začetku leta 1799 dopolnili z dodatkom, da velja tudi za uradnike v zastavljalnica, bolnišnicah in skrbstevnih ustanovah ter za mestne uradnike.²⁵ Dvorna pisarna je patent o zadolževanju še dopolnila in dodala sklep, ki je govoril o tem, da ob uradnikovem napreduju in zato tudi višji plači, veljajo v razmerju do upnika dogovori, ki so bili napisani in podpisani že pred tem.²⁶ Še posebej so obravnavali zadolževanje javnih uradnikov v Galiciji. Najprej so ponovili zahteve, ki so

¹⁸ AS.- Reprezentanca in komora, 138.

¹⁹ Kreisämter haben die Expeditionen deutlich zu verfassen, und sich aller lateinischen Ausdrücke zu enthalten. Hofreskript Wien vom 3. August 1757. Sammlung I., 3. Band, 353.

²⁰ Hofdekret vom 25. Junii 1784 an sämtliche Appellationsgerichte, über Vortrag der obersten Justizstelle. Joseph II., Prag und Wien 1786, 386.

²¹ Hofdekret vom 15. Jänner 1787 an sämtliche Appellationsgerichte in Folge höchster Resolution über Vortrag der obersten Justizstelle vom 27. November 1786. Joseph II., Prag und Wien 1788, 82.

²² Hofdekret vom 9. August 1787 an sämtliche Appellationsgerichte in Folge höchster Resolution über Vortrag der Kompilationshofkommission vom 28. Julius 1787. Joseph II., Prag und Wien 1788, 134-135.

²³ Daß mehr nicht als die Hälfte des Gehaltes von einem öffentlichen Beamten mit Verboth belegt werden kann. Hofdekret vom 14. Februar 1794, an sämtliche Länderstellen. Franz II., 4. Band, Wien 1794, 13-14.

²⁴ Gegen das Verschulden der Beamten. Gegeben Wien den 25. Oktober 1798. Franz II., 13. Band, Wien 1799, 70-72.

²⁵ Nachtrag zu dem Patente, gegen das Verschulden der Staatsbeamten. Dekret der Böhm.Oesterr. Hofkanzlei, vom 26. Januar 1783, an sämtliche Länderstellen und Gerichtsbehörden. Franz II., 14. Band, Wien 1800, 41.

²⁶ Nachträge zu dem Patente gegen das Verschulden der Staatsbeamten. Dekret der Böhmisch-Oesterr. Hofkanzlei vom 5. April 1799, an sämtliche Länderstellen und Gerichtsbehörden. Franz II., 14. Band, Wien 1800, 98.

bile že uveljavljene v ostalem delu monarhije, nato pa je bilo dodano: "sklenjeno je bilo tudi, da v primeru, če uradnik nima lastnega premoženja, sodna odločitev ne more poseči v alimente za ženo in otroke. Ta predpis naj bi še bolj kot dosedaj poskrbel, da bi se omejilo junaško zadolževanje uradnikov, na noben način pa ne namerava ogroziti naravnih in pozitivnih pravic in obveznosti moža in očeta do družine".²⁷ Ob vsej tej uradniški zadolženosti je postala oblast previdnejša tudi pri dodeljevanju predujmov, za katere so prosili uradniki. Z dekretom je bilo določeno, da se je treba najprej prepričati o tem, ali ni prosilec že zadolžen ter je zanj zato določena prepoved izplačila.²⁸ Ti predpisi so prestrašili upnike, zato je bilo objavljeno sporočilo, da predpisi ne veljajo za nazaj. Da pa bi tega ne izkoriščala ne ena ne druga stran, je cesar ukazal, da imajo pravico do poplačila le tisti upniki, ki v času treh mesecev pridejo s svojim dolžnikom pred sodnika, kjer se uradno potrdi dolžniško - upniško razmerje, ki je nastalo še pred sprejetjem tega zakona. Krajnsko deželno glavarstvo je bilo o tem obveščeno 11. oktobra 1800, Trst in Koroška pa 28. oktobra.²⁹ Leta 1803 je cesar Franc II. preklical 20 let star patent cesarja Jožefa II. Ta patent je nastal pod vplivom tedanjih gospodarskih gibanj in je poenostavljal in lajšal najemanje posojil (Patent von 29. Jänner 1787 für gesamte Länder; Um dem durch Gesetzmässige Bestimmung der Zinnsen gehemmtten Privatkredit Erleichtung zu verschaffen, und durch Befreiung vom Fiskalzwange den Zusammenfluß der Darleicher zu vermehren. Hofdekret vom 9. August 1787), žal so se ideje Jožefa II. izrodile, niso "spodbudile svobodnega kroženja kapitala in tako podpirale koristi podjetji, pač pa se je razmahnilo neomejeno pridobitništvo, ki se je naslanjalo na noro zapravljanje in špekulacije; pridnost in normalno podjetništvo sta propadala, privatni krediti so bili uničeni, popačili so se običaji in mišljenje. Zato se čutimo dolžni, da končamo to zlo, ki se je že itak preveč razpaslo in ga z zakonskimi predpisi onemogočimo". V tem preklicu je cesar Franc II. navedel koga je šteti za oderuha na področju kapitala in koga na področju obresti, kdo so oderuhovi pomočniki ter kakšna kazen čaka oderuha in njegove pomočnike. Kazen za oderuha je bil izgon iz kraja, kjer je prebival, če je bil tujec, pa izgon iz dednih dežel. Sledile so tudi zaporne kazni, kaznovani so bili tudi pomočniki.³⁰

Uradniki so poskušali svoj finančni položaj popraviti tudi s kupčevanjem z državnimi papirji. To možnost so imeli predvsem uradniki pri blagajni. Čeprav je bilo to prepovedano in kaznivo, kazen je bila sramotna odpušitev iz službe, so bile koristi premamljive, da bi se temu lahko odrekli.³¹ Da bi se nekoliko zavarovala, je oblast od blagajniških in obračunskih uradnikov ob njihovem sprejmu v službo zahtevala plačilo kavcije. Na službena mesta, kjer so imeli uradniki neposredno opravka z denarjem, pa so nastavljali ljudi, ki so imeli v kraju, kjer so službovali, posest ali pa so bili člani

²⁷ Nachträge zu dem Patente gegen das Verschulden der Staatsbeamten. Dekret der Galizischen Hofkanzeli vom 19. April 1799, an die Gubernium in Ost und West-Galizien. Franz II., 14. Band, Wien 1800, 99-100.

²⁸ Vorsicht bei Vorschußzahlungen an Beamte. Dekret der Finanz-Hofstelle vom 15. Oktob. 1799, an sämtliche Länderstellen und Finanz-Behörden. Franz II., 14. Band, Wien 1800, 183-184.

²⁹ Gegen das Verschulden der Beamten (Nachtrag). Dekret der Böhm.Österr. Hofkanzeli vom 30. September 1800 an sämtliche deutscherbländische Länderstellen; der Galizischen Hofkanzlei vom 23. Sept. 1800 an beiden Galizien, und der Finanz-Hofstelle vom 3. März 1801 an sämtliche Finanz-Behörden. Franz II., 15. Band, Wien 1801, 159-160.

³⁰ Aufhebung des Wucher-Patents vom 29. Januar 1787. Wien den 2. December 1803. Franz II., 20. Band, Wien 1807, 131-146.

³¹ Den Kreditskasse und Buchhalterei-Beamten ist verboten, mit Staatspapieren zu negoziieren. Hofdekret vom 15. Februar 1797, an sämtliche Länderstellen. Franz II., 10. Band, Wien 1798, 57.

bogatih družin in naj bi bili tako odpornejši proti različnim nepravilnostim in golju-fijam.³²

Nemirna revolucijska in vojna leta so se odražala tudi v odnosu uradnikov do službe in do oblasti na splošno. Tudi državni uradniki so se vpisovali v tajna društva in bratovščine, kar je cesar seveda prepovedal.³³ Njihov odnos do državne lastnine in državnih papirjev je bil nekoliko bolj sproščen. Tako je moral cesar leta 1803 z dekretom oznaniti, da je vsem blagajniškim uradnikom prepovedano trgovanje z državnimi papirji. Kazen je bila takojšnja izguba službe.³⁴ V tem letu je cesar dopolnil dvorni dekret iz leta 1797 in tudi kresijskim ter vsem drugim uradnikom brez izjeme prepovedal kupčevanje z državnimi papirji. Prepoved je veljala za posredno in neposredno kupčevanje.³⁵ V letu 1806 so kljub temu govorili o vse pogostejših malverzacijah, ki so se razpasle med davčnimi uradniki. Sprejet je bil najvišji ukaz, ki je govoril o tem, da bodo v bodoče kaznovani uradniki, ki so se zapletli v malverzacije, pa tudi njihovi predstojniki, ki tega niso opazili.³⁶ Kljub cesarjevemu nezadovoljstvu pa so javni uradniki še naprej dopolnjevali svoje dohodke s trgovanjem z državnimi papirji ter z menjavanjem zlatega in srebrnega denarja. To je bilo dovoljeno le, če je uradnik kupoval za svoj lasten ali pa družinski denar.³⁷

Uradniki na mitnicah in carinah so bili v večnih skušnjavah, da bi izboljšali svoj materialni položaj. Če so mitniškega uradnika zalotili, ko je pomagal pri tihotapljenju in so mu to tudi dokazali, je moral plačati 10-kratno vrednost tihotapljenega blaga. Taka kazen je veljala tudi, če so ga tihotapci podkupili.³⁸ Ti uradniki pa so bili po drugi strani tudi večkrat izpostavljeni grobem ravnanju strank, voznikov in potnikov. Ob težavah, ki so nastale ob prezavzetem pogajanju, ko se je iz prerekanja izcimil pretep, je bilo treba natančno določiti krivca. Kresijske oblasti so bile podrobno poučene o tem, kako naj pomagajo tem uradnikom.³⁹

Osrednja oblast je bila prepričana, da je skrajno pohujšljivo, škodljivo in povsem neprimerno, da zahtevajo uradniki doplačila za vsa dela, ki niso povsem rutinska, sodijo pa v njihov delokrog. Zato se je zgražala nad deželnimi oblastmi, "katere prevzema nepojmljivo sočutje in tako mnenje uradnikov podpirajo". Tovrstni primeri poskusov

³² Wegen Anstellungen bei Kassa-Diensten. Dekret der Finanz-Hofstelle vom 1. Junius 1798, an sämtliche Länderstellen und Gefälls-Administrationen. Franz II., 12. Band, Wien 1799, 176.

³³ Gegen geheime Gesellschaften und Verbrüderungen. Dekret der Böhm.Österr. Hofkanzlei vom 27. April 1801, an sämtliche Länder-Chefs und der Finanz-Hofstelle vom 30. April, an sämtliche ihr untergeordnete Behörden. Franz II., 16. Band, Wien 1802, 78-80.

Reverse wegen geheimer Gesellschaften. Dekret der vereinigten Hofstelle vom 24. November 1801, an sämtliche Länderstellen. Isto, 130-131.

Reverse wegen geheimer gesellschaften, von neu anzustellenden Beamten. Hofdekret der vereinigten Hofstelle vom 29. Dec. 1801, an sämtliche Länderstellen. Isto, 201-202.

³⁴ Verboth des Handels der Casse-Beamten mit Staatspapieren. Dekret der vereinten Hofkanzley vom 17. Januar 1803, an sämtliche Länderstellen. Franz II., 19. Band, Wien 1806, 8.

³⁵ Wegen des Handels der Beamten mit Staats-Papieren. Decret der vereinten Hofkanzley vom 1. September 1803, an sämtliche Länderstellen. Franz II., 20. Band, Wien 1807, 71-72.

³⁶ Gegen Malversationen der Gefälls-Beamten. Decret der Hofkammer vom 2. September 1806, an sämtliche Bancal-Administrationen und Gefälls-Directionen. Franz I., 27. Band, Wien 1808, 83.

³⁷ Handel der Staatsbeamten mit Staatspapieren. Decret der vereinten Hofkanzley vom 25. August 1808, an sämtliche Länderstellen. Franz I., 31. Band, Wien 1810, 41-42.

³⁸ Verordnungen in Mauth und Zoll-Sachen. Hofdekret vom 14. August 1795, an sämtliche Bankal-Administrationen. Franz II., 7. Band, Wien 1796, 107-108.

³⁹ Landesfürstliche Bancal-Diener wirksam gegen Mißhandlungen zu schützen. Dekret der Böhm.Österr. Hofkanzlei vom 8. Februar 1799, an sämtliche deutsch-erbl. Länderstellen. Franz II., 14. Band, Wien 1800, 41.

izboljšanja uradniškega finančnega položaja so bili vse pogostejši in so se pojavljali v vseh pokrajinah. Osrednja državna oblast se je temu odločno uprla; tarnala je, kako propada pri uradnikih čut za čast in dolžnost in hkrati naznanila, da bo vse tovrstne prošnje odklanjala kot neprimerne. Uradniki pa naj se sramujejo, da poskušajo na tak način doseči nagrade.⁴⁰

Dnevnice in službene poti

O dnevnicah državnih uradnikov, kresijskih glavarjev, je odločala že cesarica Marija Terezija in določila, da sme kresijski glavar za službeni obhod ozemlja zaračunati 6 gld in 40 kr na dan, njegov spremljevalec (aktuar) pa 2 gld, vožnja jima je pripadala po službenih predpisih.⁴¹ Cesar Jožef II. je podrobneje določil, kako se morajo ravnati kresijski glavarji na službenih potovanjih po kresiji, kako morajo pisati službeni dnevnik in obračunavati stroške. Na osnovi službenega dnevnika so zahtevali obračun diet.⁴²

V obdobju po francoski revoluciji in v času napoleonskih vojn je bil položaj uradništva v avstrijski monarhiji vse bolj negotov in vedno težji. Državna oblast si je po eni strani prizadevala zmanjšati stroške uprave in uradovanja, po drugi strani pa so uradniki poskušali ohraniti standard in privajen življenjski slog. Finančno praznino, ki je zazijala ob teh dveh povsem nasprotujočih si prizadevanjih, so poskušali uradniki zapolniti tudi z izkoriščanjem dnevnic in potnih stroškov. Tako so si v letu 1807 in 1808 kar sledili dekreti dvorne komore, ki so predpisovali, kako je treba pravilno obračunavati potne stroške in dnevnice.⁴³ Januarja 1807 je dekret dvorne komore podrobno razložil, kako je treba obračunavati dnevnice in tudi pojasnil, kakšna dnevnic pripada posamezni uradniški stopnji.

1. Namesto predpisanih stroškov za hrano, kot je bilo določeno leta 1781, je treba znova uveljaviti dieto (dnevnic).

2. Izmera višine dnevnice mora biti odvisna od službene stopnje uradnika.

3. Uradniki so razdeljeni v 12 razredov. V prvem razredu so ministri, katerim pripada dnevnic v višini 25 gld, v šesti razred spadajo svetniki, katerih dnevnic je znašala 10 gld. Uradniki od prvega do tretjega razreda so imeli pravico do šestih poštnih

⁴⁰ Wegen Remunerazions-Gesuchen von Beamten. Dekret der Böhm. Österr. Hofkanzlei vom 1. Mai 1800, an sämtliche deutscherbländische Länderstellen. Franz II., 15. Band, Wien 1801, 58.

⁴¹ Den Kreishauptleuten werden in Partheifachen Liefergelder ausgemessen. Hofreskript Wien vom 6. Juli 1754. Sammlung I., 2. Band, Wien 1786, 360-361.

⁴² Hofdekret vom 16. November 1782, an die Gehörden in Böhmen und Mähren, über Vortrag der böhm. österr. Hofkanzlei vom 8 ten. Joseph II., Prag und Wien 1786, 186.

⁴³ Vergütung der Reise- und Zehrungskosten bey Reisen von Amtswegen. Dekret der Hofkammer vom 4. Junius 1807, an sämtliche Länderstellen, Administrationen und Direktionen. Franz I., 28. Band, Wien 1808, 155-156.

Diäten für Beamte der verschiedenen Fonds. Decret der vereinten Hofkanzley vom 9. Julius 1807, an alle Länderstellen. Franz I., 29. Band, Wien 1809, 15-16.

Geschäftsreisen der Beamten. Decret der Hofkammer vom 20. August 1807, an sämtliche Länderstellen. Isto, 60-61.

Einrichtung der Reise-Particular-Rechnungen. Decret der Hofkammer vom 20. August 1807 an sämtliche Länderstellen, Bancal-Administrationen und Directionen. Isto, 63-64.

Diäten für magistratische Beamte bey Criminal-Untersuchungen außer dem Dienstorte. Decret der Hofkammer vom 11. Februar 1808, an sämtliche Länderstellen. Franz I., 30. Band, Wien 1810, 69-70.

Diäten für Magistrats-Beamte aus der Cameral-Casse. Decret der Hofkammer vom 24. May 1808, an sämtliche Länderstellen. Isto, 221-222.

konj, od četrtega do šestega razreda pa do štirih poštnih konj. V šestih nižjih razredih (od sedmega do dvanajstega razreda) so bile dnevnic od 8 gld za sedmi razred do 2 gld za dvanajsti razred. Uradniki sedmega razreda so imeli pravico do treh konj, do dveh poštnih konj so imeli pravico uradniki od osmega do dvanajstega razreda. Priznani stroški so bili: kočijažu je bilo treba plačati 30 kr za dva konja za vsako postajo, za popravilo voza so računali 15 kr za vsako prevoženo miljo (ti stroški so bili priznani le, če se je uradnik peljal z lastnim vozom, pri uporabi službenega voza je bilo za povračilo stroškov popravila treba predložiti potrdilo), za vsako postajo je bilo treba plačati 8 1/2 kr za kolomaz.

4. Ta določila dnevnic so veljala le za čas druginje. Ko se bodo razmere uredile, se bodo dnevnic znižale.

5. Višino dnevnic in število poštnih konj je določala resnična službena stopnja uradnika in ne njegov naslov (n.pr. nek tajnik, ki ima naziv svetnika, prejme višino dnevnic in število poštnih konj, ki mu pripadajo kot tajniku).

6. Če se zgodi, da morajo na službeno pot diurnisti, je dvor dovolil, da jim za ta čas izplačajo normalno dnevno plačilo, včasih celo dvojno.

7. Za nekatere uradne in pisarniške slugе, ki jih potrebujejo na neki službeni poti zunaj njihovega delovnega mesta, je določena dnina 1 gld.

8. Uradnikom, ki še niso klasificirani v teh 12 razredov, mora splošna komora od primera do primera določiti, kam spadajo.

9. Če je izmera višjih plačil za državne uradnike, ki delajo na uradih zunaj monarhije nujna, odloča od primera do primera cesar.

10. Ker dobijo uradniki dnevnic, nimajo pravice do povrnitve stroškov za stanovanje, kurjavo, luč, postrežbo ali drugo. Vse te izdatke je treba plačati iz dnevnic, če nima posameznik posebnega pisnega dovoljenja za tovrstne usluge. Le če je delo komisije take vrste, da potrebuje uradnik poleg stanovanja še posebno sobo za delo komisije, lahko s posebnim računom pridobi denar za dodatek.

11. Praviloma morajo uradniki vsa komisijska potovanja opraviti s poštnimi konji. Le če je teh premalo, si lahko najamejo druge vožnje, ki jih je treba plačati po cenah, ki so v tistem kraju običajne.

12. Uradniki, ki potujejo po službeni dolžnosti, morajo plačati mitnino, imajo pa pravico do povračila tega stroška.

13. Izredne naloge, ki so neobhodno potrebne za nadaljevanje dela, vendar pa ne sodijo v uradnikov delokrog, je treba plačati posebej.

14. Uradnikom, ki so na poti in opravljajo neko nalogo, lahko komorna blagajna izplača predujem, uradniki pa morajo v šestih mesecih po končani nalogi oddati vse račune s poti in vrniti ostanek predujma.

15. Oblasti, ki urejajo te račune, si morajo priskrbeti potrdila o času, ki je naveden v računih in pri nalogi. Onemogočiti je treba izkoriščanje časa naloge službene poti. O službeni poti je treba voditi dnevnik, ki ga je treba priložiti obračunu potnih stroškov. Vse to je treba predložiti knjigovodstvu, ki na osnovi vse teh podatkov ažurira potne stroške glede na okoliščine in na uradnikovo pridnost. Ker službenega dnevnika ni mogoče vedno pisati, morajo oblasti, ki pošljejo uradnika na neko službeno pot določiti, kdaj je treba pisati dnevnik in kdaj ne.

16. Račune, ki se nanašajo na navadne službene poti, pregleda deželno knjigovodstvo in deželna oblast jih izplača. Takim računom je treba dodati blagajniški dnevnik, dvorno knjigovodstvo pa je zadolženo, da odkrite nepravilnosti takoj javi dvorni pisarni. Potna poročila deželnih šefov revidira dvorno knjigovodstvo in ne deželno.

17. Brez naročila ali dovoljenja mesta, ki ga to zadeva, ne sme na službeno pot noben uradnik.

18. Za službena pota v kraju, kjer je uradnik v službi, dnevnic niso dovoljene. Za službeno pot, ki je sicer zunaj službenega mesta, traja pa le pol dneva, se vseeno plača polna dnevnic.

19. Uradniki nižje stopnje dobijo za nalogo, ki bi jo sicer morali opraviti uradniki višje stopnje, dnevnic, ki pripada njihovi stopnji; uradnik lahko dobi višjo dnevnic le v primeru, če se zgodi, da zahteva naloga izrazito višjo kategorijo. Taka zahteva pa mora biti utemeljena s strani dvorne komore in predložena v najvišjo potrditev.

20. Glede komisij v strankinih zadevah pa je treba upoštevati: uradnikom se tudi v tem primeru plača zahtevane predujme, po predloženih računih pa erar plača stroške, nato pa vlada izterja stroške od stranke.

21. Končno, preneha se plačevanje are na dnevnic. Uradnikom je treba dnevnic izplačati v celoti, brez odtegljajev.⁴⁴ Te predpise so v juniju še nekoliko dopolnili.

1. Če se odpravijo uradniki na pot z lastnim konjem, ki pa ga po službeni dolžnosti niso dolžni vzdrževati in za njegovo vzdrževanje od države ne prejema nikakršne podpore, je treba predpis o potovanju prilagoditi tako kot je predpisano za primer, da bi uradnik ne bi imel lastnega konja.

2. Pri potovanju zunaj poštne cest, morajo uradniki predložiti potrdilo o prepotovani razdalji, ki ga izda kresijski urad. Glede na to potrdilo uradniku poravnajo stroške.

3. V primeru, da je komisijski ogled v bližini uradnikovega doma, da je od njega oddaljen le nekaj ur in traja komisija le pol dneva, je drugo polovico dneva računati za pot in se tako prihrani ena dnevnic.

4. Komisije naj se opravijo hitro, naj ne trajajo niti dan dlje kot je nujno potrebno. Oblasti morajo o delu vseh komisij voditi dnevnic.

5. Uradniki (predvsem gradbinsko osebje) se včasih podajajo na zelo bližnje opazovanje dela in izplačila delavcem. Taki uradniki nimajo pravice do dnevnic, če spada to delo v njihov delokrog. Če pa mora tako delo opraviti uradnik kot dodatno delo poleg svojega delokroga, mu pripada nadomestilo za vožnjo. Dnevnic pa v obeh primerih izplačajo le, če je področje, kjer ima uradnik opravke, oddaljeno več kot dve uri od njegovega bivališča in nima zaradi svoje službe že določenega pavšala.

6. Če uradnik opravi vso pot ali pa en del peš in pri tem ne izgubi preveč časa in ne škoduje komisiji, mu pripada nadomestilo voznine.⁴⁵

Državna oblast in uradniške družine

Državna oblast je postajala vse bolj previdna, ko je uradnikom podeljevala različne pravice, saj je s tem nekako prevzela nase tudi odgovornost za njihove družine. Če je od družine pričakovala "stanu primerno življenje" in neki nivo obnašanja, ji je morala v primeru nesreče zagotoviti možnost primernega preživetja, morala je poskrbeti za uradniške vdove in sirote.

Civilni uradniki so se sicer lahko svobodno odločali, da se bodo poročili. O tem so morali le obvestiti svojega predstojnika. Dekret dvorne finančne pisarne pa je še leta 1800 določal, da nimajo pravice do pokojnine vdove in sirote uradnikov, ki so imeli v

⁴⁴ Reise-und Diäten-Normale für Staatsbeamte. Decret der Hofkammer vom 18. Januar 1807, an sämtliche Länderstellen. Franz I., 29. Band, Wien 1808, 13-19.

⁴⁵ Adjustierung der Reise-Particulare. Decret der Hofkammer vom 11. Junius 1807, an sämtliche Länderstellen, Administrationen und Directionen. Isto, 162-164.

glavnih mestih manj kot 400 gld letne plače, v provincialnih mestih je bil ta znesek določen na 300 gld in na deželi 200 gld. Iz tega predpisa so bili izvzeti uradniki pri solnem uradu, na carini in na mitnicah, ki so zaradi lege svojih postaj in zaradi dela, ki so ga opravljali, potrebovali ženo.⁴⁶ Če se je poročil uradnik, ki ni imel niti 200 gld letne plače z bogato nevesto, ki je imela vsako leto 100 gld dohodka, so žena in otroci lahko računali na pokojnino, ker je bilo dokazano, da ima tak uradnik še stalne stranske dohodke.⁴⁷

Posebne pogoje je oblast postavljala ženam obračunskih uradnikov že od leta 1767 dalje. Za žene tistih uradnikov, ki so morali ob sprejemu v službo plačati kavcijo, to so bili uradniki, ki so opravljali višje računске in obračunske posle, je bila uzakonjena t.i. odpoved (Weiber-Verzicht), če so po moževi smrti želele prejemati pokojnino. V letu 1793 je bil ta predpis z dvornim dekretom obnovljen. Objavljen je bil tudi formular odpovednega obrazca: " Ker je moj mož obračunski državni uradnik, je v tem pogledu od mene zahtevan ta odpovedni obrazec; z njim razglašam v dobri veri in po zrelem preudarku, da iz premoženja svojega moža, zaradi mojih zahtev, tako dolgo ne bom zahtevala plačevanja, dokler ne bo izpolnjena državna zahteva, ki izvira iz službe mojega moža, in da, če bo moj mož ali njegova zapuščina zašla v stečaj, bom svoj delež stečajne mase prepustila erarju do vsote, ki bi jo moral plačati mož glede na službene obveznosti.

Proti tej moji prostovoljni odločitvi, s katero se pridružujem drugim ženam, me ne ščiti noben zakon." Če v času moževega službovanja žena ni podpisala tega obrazca, ji ni pripadala moževa pokojnina; nihče ni silil teh žena k podpisu obrazca.⁴⁸

V nižjih uradniških slojih sta bolezen in smrt pomenili, ob vsem drugem trpljenju, tudi hud finančni udarec za vso družino. V letu 1795 je cesar sklenil, da bodo vdove dohodninskih uradnikov, brez izjeme, prejemale po 400 gld letne pokojnine, vdove adjunktov pa po 350 gld.⁴⁹ Uradniške vdove, ki so bile prerevne, da bi lahko plačale zdravnika, zdravila in pogrebne stroške, so po cesarjevem sklepu dobile od države takoj 100 gld pogrebne (Conduct-Quartal), potem pa so šele urejale vse potrebno zaradi pridobitve pokojnine. Tiste uradniške vdove, ki niso imele pravice do pokojnine, tudi niso imele pravice do pogrebne. Tistim vdovam carinskih in bančnih uslužbencev, ki so sicer imele pravico do pokojnine, niso pa bile tako bogate, da bi lahko krile stroške pogreba in bolezni, so se ti stroški odšteli od pogrebne.⁵⁰

Ker se je oblast odločila poskrbeti za uradniške vdove, si je tudi lastila pravico nadzora njihovega življenja in obnašanja. Če se je vdova znova poročila z že upokojenim uradnikom, je izgubila pokojnino. Če pa je novi mož umrl v času, ko je bil

⁴⁶ Verehelichung der Staatsbeamten. Dekret der Finanz-Hofstelle, vom 29. Juliua 1800, an sämtliche Länderstellen, Directionen und Administrationen. Franz II., 15. Band, Wien 1801, 101.

⁴⁷ Verehelichung der Staatsbeamte. Dekret der Finanz-Hofstelle vom 17. März 1801, an sämtliche Länderstellen, Directionen, Administrationen etc. Franz II., 16. Band, Wien 1802, 29.

⁴⁸ Vorschrift wegen der Weiber-Verzichte. Hofdekret vom 15. März 1793, an sämtliche Länderstellen, Administrationen, Direktionen und Kassen. Franz II., 2. Band, Wien 1793, 54-56.

⁴⁹ Bestimmungen der Pension für Witwen von Gefälls-Administratoren und deren Adjunkten. Hofdekret vom 3. Januar 1795, an die Taback-und Siegel-Gefällen-Directionen. Franz II., 6. Band, Wien 1795, 8-9.

⁵⁰ Wegen Verabfolgung des sogenannten Conduct-Quartals für Witwen von Beamten. Hofdekret vom 19. Januar 1797 an sämtliche Länderstellen; in Folge der vorstehenden Verordnung, ist unter dem 17. März an sämtliche Zoll-und Bankalgefallen-Administrationen nachstehende Anweisung ergangen. Hofdekret vom 17. März 1797, an sämtliche Zoll-und Bankalgefallen-Administrationen. Franz II., 10. Band, Wien 1798, 27-29.

še zaposlen, ji je pripadala pokojnina.⁵¹ Če se je poročila z oficirjem, ji ni bilo treba plačati kavcije, izgubila pa je pokojnino za čas novega zakonskega stanu. Ostala ji je formalna varnost, da je v primeru novega vdovstva spet prejela prejšnjo pokojnino. Otroci iz prvega zakona so do svoje polnoletnosti prejeli polovico matrine pokojnine, če je mati umrla ali se znova poročila.⁵²

Svojim podanicam, ki so zašle v finančne stiske, to so bile vojaške in uradniške vdove, je oblast sklenila pomagati tudi tako, da so jim dali možnost najema trafike. Za to ugodnost so se lahko potegovali tudi podoficirji in uradniki nižje stopnje, ki so imeli družine, pa zelo majhno pokojnino, hčere in sinovi odsluženih vojakov ali uradnikov, ki niso nič zaslužili in so dobivali premalo podpore za življenje. Vsak, ki je v svoji provinci prosil za podelitev trafike, je moral imeti dovolj sredstev, da je sam pokrival neizogibne stroške. Pri poslovanju se je moral držati splošnih predpisov, sicer je trafiko izgubil. Če je pri prodaji goljufal kupce, je bil še posebej kaznovan. Na Štajerskem je bil ta predpis oznanjen 19., na Koroškem pa 25. januarja 1803.⁵³

Že Leopold II. je leta 1791 določil, da imajo uradniki na gospostvih, ki nimajo 200 gld letne plače, pravico do pokojnine. Njihovim vdovam je pripadla 1/3 moževe plače, prav toliko pa tudi otrokom, če so bili štirje in so ostali brez obeh staršev. Če jih je bilo več, jim je pripadala polovica očetove plače, v posebnih okoliščinah celo dve tretjini. Te dohodke so prejeli, dokler niso dosegli primerne starosti.⁵⁴ Dekleta so prejela pokojnino do 18 leta in fantje do 20 leta starosti. Pri plačevanju pokojnin je morala blagajna upoštevati to starostno mejo.⁵⁵ Za sirote brez obeh staršev je bila pokojnina določena na 1/6 očetove plače. Znesek je bil lahko višji le tam, kjer so bile razmere izjemno težke. V primeru, da je prejela vdova pokojnino 1000 gld, je bilo treba za mladoletne sirote podati mnenje, sicer pa je bila oblast mnenja, da naj razmere ostanejo take kot so.⁵⁶ Že od leta 1790 so otroci prejeli pokojnino po osebi ali pa skupaj. Da bi se deželne oblasti izognile zmotam, je bilo rečeno, da se pokojnine otrokom podeljujejo po osebi (po glavi). Če je bilo več otrok, so pravico do pokojnine izgubljali drug za drugim, ko so dosegli določeno starost. Oblast je morala izplačevati pokojnino, dokler je bil živ še kdo, ki je imel do nje pravico.⁵⁷ Tiste uradniške hčere pa, ki so bile bolne, so imele pravico do pokojnine tudi potem, ko so že dosegle z zakonom določeno primerno starost. Vsako leto so morale o svoji bolezni predložiti zdravniško potrdilo.⁵⁸

⁵¹ Pensions-Vorschrift in Ansehung solcher Witwen, welche Pensionisten oder Quiescenten heurathen. Hofdekret vom 18. Octob. 1796, an sämtliche Länderstellen. Franz II., 9. Band, Wien 1797, 78-79.

⁵² Witwen-Pensions Vorbehalte. Dekret der Finanz-Hofstelle vom 5. Mai 1801, an sämtliche Länderstellen und Administrationen. Franz II., 16. Band, Wien 1802, 82-83.

⁵³ Verleihung der erledigten Tabak-Traffiken. Hofdekret vom 18. December 1802, an sämtliche Länderstellen. Franz II., 18. Band, Wien 1806, 236-237.

⁵⁴ Pensions-Normale für Wirtschaftsbeamte auf Kammeral-und Staatsgütern. Hofdekret der Hofkammer etc. vom 3. Junius 1791 an sämtliche Länderstellen. Sr. k.k. Majestät Leopold des zewyten politische Gesetze und Verordnungen für die deutschen, böhmischen und galizischen Erbländer. Auf allerhöchsten Befehle und unter unmittelbarer Aufsicht der politischen Hofstelle herausgegeben. 2. band, Wien 1791, 153-154 (v nadaljevanju Leopold II., ...).

⁵⁵ Wegen Bezahlung und Anweisung der Kinder-Pension. Hofdekret vom 27. Dezember 1793, an sämtliche Länderstellen. Franz II., 3. Band, Wien 1794, 114-115.

⁵⁶ Pensions-Bestimmung für elternlose Waisen. Hofdekret vom 28. Julius 1797, an sämtliche Länderstellen. Franz II., 11. Band, Wien 1798, 18-19.

⁵⁷ Wegen Pensionen der Kinder. Hofdekret vom 25. August 1797, an sämtliche Länderstellen. Isto, 62-63.

⁵⁸ Wegen Töchter von Beamten, die Krankheits halber eine Pension beziehen. Dekret der Finanz-Hofstelle vom 1. August 1798, an sämtliche Finanz-Behörden und der Böhm. Oesterr. Hofkanzlei vom 27. Aug. 1798 an sämtliche deutscherbl. Länderstellen. Franz II., 13. Band, Wien 1799, 17.

Otroci nižjih uslužbencev, kot so bili nadzorniki, pregledniki, tisti, ki so dvigovali zapornico na mitnici, so prejeli pokojnino kot provizijo in sicer dečki do 14 leta starosti, deklice pa do 12 leta. Oblast je bila prepričana, da so otroci iz tega sloja prebivalstva v teh letih že sposobni poskrbeti zase in si poiskati službo. Ko so dosegli to starost, jim je podpora ukinila.⁵⁹ Odločitev o tem je bila nepreklicna. Z nižjimi uradniki so bili mišljeni vsi tisti, ki niso imeli pravice do pokojnine, pač pa so smeli prejemanje le provizije.⁶⁰ Da ne bi bilo nesporazumov, je cesar v maju 1799 še enkrat določil, da uradniški otroci, katerih starši imajo pravico do pokojnine, dosežejo normalno starost, ko se jim ta ne izplačuje več in sicer hčere pri osemnajstem letu, sinovi pa pri dvajsetem letu. Otroci, katerih starši pa imajo le pravico do provizije, dosežejo normalno starost dekleta pri dvanajstih in sinovi pri štirinajstih letih. Ko prekoračijo ta leta ne morejo prejemanje več ne pokojnine ne provizije, po preteku teh let so ukinili tudi t.i. denar za vzgojo. To se ni zgodilo le v primeru, če je bilo posebej navedeno, da neka oseba prejema denar "dokler ni preskrbljena" ali pa "doživljenjsko". Če so otroci iz kakršnega koli vzroka (n. pr. šibko zdravje) nesposobni za delo, je treba o tem sklepati od primera do primera in poročati dvorni pisarni. Nesposobnost za delo je bilo treba dokazati s primernimi potrdili.⁶¹

V letu 1802 je cesar iz presežkov hallerške in sonnenburške ustanove oblikoval denarni fond iz katerega so del porabili za vzgojo uradniških hčera, del pa za doživljenjsko štipendijo le-teh. Za vzgojo so vsako leto razdelili pet štipendij po 100 gld in dve štipendiji po 120 gld. Za to štipendijo so se smele potegovati kandidatke, ki niso bile mlajše od 10 let in ne starejše od 16 let. Morale so biti "čednostne hčere dobrih in zaslužnih uradnikov". To štipendijo so lahko uživale do dopolnjenega 22 leta. Če so se takrat, ali pa tudi prej zaposlile ali poročile, so lahko prejemale štipendijo še leto ali dve, kot neke vrste doto. Če so se v tem času ponesrečile in so bile nesposobne za delo, so prejele doživljenjsko štipendijo. Kandidatke za doživljenjsko podporo so morale biti starejše od 24 let. Poleg omenjenih lastnosti so morale dokazati telesno nesposobnost za delo. Če so v času prejemanja štipendije dedovale, se poročile ali si pridobile dohodke, so štipendijo izgubile. Obe vrsti podpore so začeli podeljevati v letu 1803.⁶²

Upokojevanje

Čeprav je država potrebovala uradnike, pa so ji postali breme, ko jim je bilo treba plačevati pokojnino, kajti večina uradnikov pač ni izhajala iz takih razmer, da je ne bi potrebovala.

Leta 1791 je cesar Leopold II. določil, da imajo tudi tisti uradniki na komornih in državnih gospostvih, ki nimajo 200 gld letne plače, pravico do pokojnine.⁶³ Naslednje

⁵⁹ Wie lange Kinder von minderen Bancal-Beamten eine Provision beziehen können. Dekret der Finanz-Hofstelle vom 4. Dezember 1798 an sämtliche Bancal-und Zollgefallen-Administrationen. Isto, 105.

⁶⁰ Über die Kindern unterer Bancal-Beamten bewilligten Provisionen. Dekret der Finanz-Hofstelle vom 19. Februar 1799 an sämtliche Bancal-Administrationen. Franz II., 14. Band, Wien 1800, 46-47.

⁶¹ Normal-Alter für Kinder von Staatsbeamten, welche einen Erziehungsbeitrag aus der Staatskasse beziehen. Dekret der Finanz-Hofstelle vom 21. Mai 1799, an sämtliche Länderstellen und Finanz-Behörden, ingleichen der Böhm.Oesterr. Hofkanzlei vom 8- Junius 1799 an sämtliche Länderstellen. Isto, 117-188.

⁶² Errichtung neuer Stipendien aus dem ueberschusse des Haller-und Sonnenburger-Stiftungs-Fondes für die Töchter der k.k. Beamten. Hofdecret vom 7. Julius 1802 an sämtliche d.e. Länderstellen. Franz II., 18. Band, Wien 1806, 5-7.

⁶³ Pensions-Normale für Wirtschaftsbeamte auf Kammeral-und Staatsgütern. Hofdekret der Hofkammer etc. vom 3. Junius 1791 an sämtliche Länderstellen. Leopold II, 2. Band, Wien 1791, 153-154.

leto je cesar Franc II. sklenil urediti položaj nižjih uradnikov po zgledu svojega predhodnika.⁶⁴ Vendar pa je v letu 1793 ta predpis popravil tako, da je začel veljati za tiste uradnike (in posledično za njihove družinske člane), ki so bili od 15. oktobra 1792 nastavljeni na službeno mesto, kjer so imeli manj kot 200 gld letne plače.⁶⁵ Marsikateri uradnik pa se je težko odločil za upokojitev. Tako so svoje delo poskušali še naprej opravljati ljudje, ki mu niso bili kos ne psihično ne fizično. Marsikdaj so zagrešili hude napake. Cesar je dovolil, da se taki uradniki, predvsem pri blagajni, upokojijo, tudi če še niso dosegli polne starostne dobe za pokojnino, kajti tako se bo država izognila marsikateri težavi. Ni pa ta sklep veljal kar povprečno za vse blagajniške uradnike. Tako upokojeni uradniki so obdržali vse dohodke ali pa njihov večji del.⁶⁶

Zaradi burnega dogajanja ob koncu 18. stoletja, v katerega je bila dodobra vpletena tudi avstrijska monarhija, je bila v državi vse bolj občutna stiska. Primanjkovalo je tako ljudi kot tudi sredstev. To se je odražalo tudi v odnosu do upokojenih uradnikov. V letu 1797 je cesar sklenil reaktivirati vse za delo še sposobne državne uradnike. Nove nastavitve niso bile dovoljene vse dotlej, dokler so si lahko pomagali z upokojenimi uradniki. Tudi za vratarje, kurjače, pisarniške slugе in hišne slugе naj bi sprejemali upokojene uradnike ali pa odslužene vojake, nikoli pa ne nastavljali ljudi iz privatnih služb.⁶⁷ V letu 1803 je cesar že zelo jasno spregovoril o tem, da uradniške pokojnine bremenijo državni proračun, in da je treba to breme čim bolj zmanjšati. Vsem deželnim vladam je naročil, naj skrbno pregledajo vse kategorije upokojenih uradnikov na svojem območju in naj jih poskušajo reaktivirati. Ob tem bi ti reaktivirani upokojeni uradniki ohranili svojo stopnjo in pokojnino, novih nastavitvev pa ne bi bilo. V tedanjih razmerah je smel uradnik v pokoj le, če ni bil več sposoben za nikakršno delo. Če ni bil sposoben - iz kakršnihkoli razlogov - za delo, ki ga je opravljal do sedaj, so ga razporedili na drugo lažje in manj odgovorno mesto, ohranil pa je svojo stopnjo in plačo. Določeno je bilo tudi, da je treba upokojenim uradnikom, ki so jih znova zaposlili, izplačati razliko, če jim na novem delovnem mestu po pravilniku pripada višja plača kot je njihova pokojnina; če pa je bila pokojnina višja od plače, ki jo prinaša delovno mesto, jim ostane pokojnina tako dolgo, dokler ne pridejo na službeno mesto, kjer sta pokojnina in plača enaki.⁶⁸

Kljub tej očitni stiski, ki je zavladata v upravni sferi, pa je cesar leta 1804 sprejel dekret, da je treba nesposobne in samopašne ter nemorlane uradnike odpustiti iz službe.⁶⁹ V letu 1806 je zaostрил odnos do dolžnosti uradnikov. Tudi uradniki bi morali

⁶⁴ Pensions-System für Staatsbeamte, welche weniger als 200 Gulden fixirten gehalt beziehen. Dekret der Hofkammer vom 15. October 1792. Franz II., 1. Band, Wien 1793, 189-190.

⁶⁵ Wegen Pensionirung von Beamten, deren Gehalt 200 Gulden nicht erreicht. Hofdekret vom 18. Oktober 1793 an sämtliche Länderstellen und Finanzbehörden. Kundgemacht durch die Landerstelle in Kärnten unter dem 13. November 1793. Franz II., 3. Band, Wien 1794, 49-50.

⁶⁶ Bei dem Antrage zur Jubilirung verdienstvoller Kassebeamten darf von dem Pensions-Normale abgegangen werden. Hofdekret vom 22. August 1794, an die Chefs sämtlicher Länderstellen, wie auch an die Präsidenten der k. Ungarischen Hofkammer und des Siebenbürgischen Thesauriats. Franz II., 5. Band, Wien 1795, 104-106.

⁶⁷ Anstellung der Quiescenten. Dekret der Finanz-Hofstelle vom 21. december 1799, an sämtliche Länderstellen. Franz II., 11. Band, Wien 1798, 228-229.

⁶⁸ Untersuchung und Wiederanstellung der tauglichen Pensionisten, Quiescenten und Jubilirten. Decret der Hofkammer an sämtliche Länderstellen vom 26. May 1803, an die Tabak-und Siegel-Gefällen-Directionen, sämtliche Bancal-Gefällen-Administrationen, die Salz-Direction in Lemberg, die Banco-Hauptbuchhalterey und k.k. Fabriken-Direction vom 21. Junius 1803. Franz II., 19. Band, Wien 1806, 185-187.

⁶⁹ Wegen des sittlichen Betragens der in öffentlichen Dienste Anzustellenden oder Angestellten. Decret der vereinten Hofkanzley vom 25. januar 1804, an sämtliche Länderstellen. Franz II., 21. Band, Wien 1807, 15-16.

pomagati pri urejanju države, ki je v stiski. Zaradi spremenjenih razmer je bilo jasno, da je uradnikov preveč.⁷⁰

V letu 1807 so se pojavile težave pri plačevanju uradnikov in upokojenih uradnikov v konvencijski vrednosti.⁷¹ Odpuščali so tudi dvorne svetnike, za katere po odpustu iz službe niso več veljale ugodnosti, ki so jih bili prej deležni pri potovanju (sedaj so morali plačevati mitnino in cestnino), prepovedano jim je bilo brezplačno pošiljanje privatnih pisem, podrediti so se morali tudi pravnim normam iz 27. septembra 1783.⁷²

V letu 1809 je cesar govoril še o uradnikih, ki so se odločili, da bodo služili pri brambovcih ali pri prostovoljcih. Zanje je bilo določeno, da obdržijo svojo službeno stopnjo in pravico napredovanja na svojem civilnem službenem mestu in v plačilnem razredu do dne, ko prejmejo plačo kot oficirji pri brambovcih ali prostovoljcih. Plača se je ravnala po njihovi vojaški stopnji, poleg tega pa so dobivali še - vendar le do vključno stopnje kapitan-lajtnanta - poročeni 2/3 civilne plače in neporočeni 1/3 civilne plače. Od dne, ko so napredovali v pravega hauptmana, so poročeni dobivali še 1/3 civilne plače, dokler niso napredovali do štabnega oficirja.⁷³

V letih od 1809 do 1813 se je upravna in teritorialna ureditev večine našega ozemlja spremenila; spremenil se je tudi uradniški aparat, ki pa v tej kratki dobi ni mogel prav zaživeti tudi zaradi kroničnega pomanjkanja denarja.

ZUSAMMENFASSUNG

Die staatliche Bürokratie in der Habsburgermonarchie von Maria Theresia bis zu den Illyrischen Provinzen 1740–1809 (materielle Verhältnisse und Wünsche der Beamten)

In den Jahren von 1740 bis 1809 kamen auch die slowenischen Gebiete in den Genuß der guten ebenso wie der schlechten Seiten einer zentralen Staatsverwaltung. Damit begonnen wurde schon unter Kaiserin Maria Theresia; ihr Sohn und seine Nachfolger setzten diesen Prozeß fort. Die neue Verwaltung verlangte auch eine immer größere Anzahl von Staatsbeamten, die dem Kaiser treu ergeben, aber auch entsprechend gebildet sein mußten. Mit der Vergrößerung der Beamtenzahl wuchsen aber auch die Ausgaben für ihre Bezahlung. Ganz offensichtlich wurde das Problem in der Zeit der Napoleonischen Kriege, als es sowohl an Geld als auch an Menschen mangelte. Deshalb beschloß der Kaiser, pensionierte Beamte zu reaktivieren und jede neue Anstellung zu unterbinden.

Ein wachsender Teil der Beamtenschaft gehörte in der Hierarchie der unteren Schicht an. Diese Menschen hatten außer ihrer Besoldung keine anderen Einnahmen, sie mußten aber ihrem "Stand" entsprechend leben, was manchmal sehr schwer war. Um sich ein erträgliches Leben leisten und mit dem Lebensstil der Reichen mithalten zu

⁷⁰ Künftige Verhandlung der Geschäfte. Decret der vereinten Hofkanzley vom 24. Januar 1806, an sämtliche Länderstellen. Franz II., 26. Band, Wien 1808, 1-3.

⁷¹ Verboth auf die Theilzahlung der Beamten und Pensionisten in Conventions-Münze. Decret der Hofkammer vom 17. Februar 1807, an sämtliche Länderstellen. Franz I., 28. Band, Wien 1808, 39-40.

⁷² Wegen Immunitäten des ehemaligen Reichshofraths- und Reichskanzley-Personals. Decret der vereinten Hofkanzley vom 11. Junius 1807 an die Nieder-Oesterreichische Regierung. Franz I., 28. Band, Wien 1808, 160-161.

⁷³ Bey der Landwehr dienende Staatsbeamte, Vorrückung und Gehalt. Präsidial-Decret der vereinten Hofkanzley vom 7. April 1809, an sämtliche Länderstellen. Franz I., 32. Band, Wien 1811, 90-91.

können, waren Beamte ziemlich empfänglich für Bestechungen und Geschenkannahme. Einige von ihnen haben sich zeitweilig verschuldet, was mit der Zeit zur wahren Mode auch unter Wohlhabenderen wurde. Auch Dienstreisen und die dafür ausbezahlten Diäten dienten dazu, ihre materielle Situation zu verbessern. Die Obrigkeit konnte nur mahnend eingreifen. Die Häufigkeit der Vorschriften über das Verbot der Geschenkannahme, der Verschuldung u.ä. beweist aber, daß es nicht gelang, diese Probleme zu lösen.

Da die staatlichen Beamten von den Zentralstellen abhängig waren, mußte der Staat auch für die Zeit des Ruhestandes ihren Unterhalt sichern. Ebenso hatte der Staat für die Beamtenwitwen und -waisen zu sorgen, um ihnen nach dem Tod des Mannes bzw. des Vaters ein "standesgemäßes Leben" zu gewährleisten. Der Staat sorgte für die Waisen aus höheren Beamtenkreisen bis zum 18. bzw. 20. Lebensjahr, bis zum 12. oder 14. Lebensjahr für Kinder von Beamten aus den niedrigsten Beamtenrängen, die aber definitiv gestellt waren. Jene Staatsdiener, die nicht definitiv gestellt waren, erhielten eine Provision und waren nicht pensionsberechtigt, weder sie noch ihre Familie.

FRANCE M. DOLINAR

JANZENIZEM: VERSKOPRENOVITVENO ALI KULTURNOPOLITIČNO GIBANJE?

Slovenska kulturna zgodovina malodane vso katoliško usmerjeno iteligenco 18. in 19. stoletja označuje kot "janzenistično". Gre za pojem, ki sta ga v prvi polovici 20. stoletja v slovensko literarno zgodovino uvedla Ivan Prijatelj (1875-1937) in France Kidrič (1880-1950). Pojem sta prevzela iz polemike, ki se je znotraj Katoliške cerkve v notranjeavstrijskih deželah razplamtela zlasti v 18. stoletju, vendar ga nista nikoli natančneje pojasnila. Za njima so tako označevanje nekritično povzeli zgodovinarji in teologi. Pri tem je presenetljivo, da se nihče ni potrudil vsebine del domnevno janzenističnih avtorjev na Slovenskem kritično soočiti s teološko vsebino janzenizma in tako jasno zamejiti njihovo morebitno povezavo z njim.

Ob tem premisleku se nam postavlja logično vprašanje, **kaj je pravzaprav janzenizem?** Strogo vzeto je janzenizem teološki nauk, ki ga nekoliko poenostavljeno lahko strnemo v dve osnovni premisi:

1) da zaradi izvirnega greha "prizadeti" človek brez posebne božje milosti ne more spolnjevati božjih zapovedi, in

2) da se človek tej posebni božji milosti, če mu je naklonjena, ne more upreti.¹

Iz tega logično sledi, da vsi posebne božje milosti niso deležni, še več, da je človek pravzaprav žrtev nekega determinizma, pred katerim je brez moči. Človekova večna usoda, oziroma njegovo zveličanje je v zadnji konsekvenci tega nauka določeno že vnaprej. Gre torej za tisto usodno vprašanje, ki je pretresalo že Martina Luthra (1483-1546), Ulrika Zwinglija (1484-1531) in Jeana Kalvina (1509-1564). Gre za vprašanje o božji vsemogočnosti, za vprašanje o božji vsevednosti in njunem odnosu do človekove svobodne volje. To vprašanje, na katerega niso našli zadovoljivega odgovora ne reformatorji in ne tridentinski koncil (1545-1563), je nato skoraj še dve stoletji zaposlovalo katoliške in protestantske teologe.

Omenjeno gibanje je dobilo svoje ime po škofu **Korneliju Jansenu** (v latinski obliki Cornelius Jansenius 1585-1638), ki je leta 1636 postal škof v zahodno flandrijskem mestu Ieper (fr. Ypres, nem. Ypern) v današnji Belgiji, vendar je že čez dve leti umrl za kugo.² Pred imenovanjem za škofa je bila za Jansenom bogata vzgojno pedagoška in znanstveno raziskovalna pot. V času svojega študijskega bivanja v Franciji je intenzivno proučeval predvsem patristično literaturo. Veljal je za enega najboljših poznavalcev del cerkvenih očetov in nesporno najboljšega poznavalca teologije sv. Avgušтина (354-430). V letih od 1617 do 1624 je vodil holandski kolegij sv. Pulherije v belgijskem Leuvenu

¹ Enciclopedia cattolica, 6. zvezek, Città del Vaticano 1951, 349-360; Lexikon für Theologie und Kirche (odslej LThK), 5. Band, Freiburg 1960, 865-870; LThK, 5. Band, Freiburg 1996, 739-744; Encyclopaedia universalis, Corpus 10, Paris 1988, 402-404; Joseph LORTZ, Geschichte der Kirche in ideengeschichtlicher Betrachtung, Band 2, Münster 1964, 234-242; Zgodovina Cerkve, 3. zvezek, Ljubljana 1994, 227-236; Nigel ABERCROMBIE, The origins of jansenism, Oxford 1936.

² Kratek škofov življenjepis je bil objavljen že v prvi izdaji Jansenovega Avgušтина (Cornelii Jansenii episcopi Iprensis Augustinus ..., Lovanii 1640, 5 list. Kasnejše izdaje so objavile dva življenjepisa, prvega je napisal Libertus Fromondus, drugega Valerius Andreas (npr. Izdaja, ki je brez navedbe datuma izšla po letu 1653 na str. III. - IX-); LThK, 5/1960, 865-870; LThK, 5/1996, 739-745; Enciclopedia cattolica, 6. zvezek, Roma 1951, 349-360.

(fr. Louvain), leta 1618 je postal profesor teologije in leta 1630 profesor sv. pisma na leuvenski univerzi. Zaradi svojega ugleda, ki ga je kot vzgojitelj in teolog užival v takratni Evropi, mu je leuvenska univerza zaupala posredovanje v sporu med španskima univerzama v Salamanci in Valladolidu, ki so ju vodili dominikanci ter jezuiti (1624-28). Jansen je po skrbnem tehtanju argumentov obeh strani spor odločil v prid obeh univerz in si s tem nakopal vsaj veliko negotovanje, če ne že kar odkrito sovraštvo v vrstah predstavnikov Družbe Jezusove. To nasprotovanje se je še zaostriilo, ko se je nekaj let kasneje Jansen proti jezuitom odločil tudi v njihovem sporu s hierarhijo v Angliji.

Jansen je bil **v prvi vrsti teolog**. Sodobniki ga ocenjujejo kot vzornega in pobožnega duhovnika, ki je kot škof naravnost izgovarjal za duhovno prenovo svoje škofije. Zastavil je obsežen načrt duhovne in npravne prenove škofije, angažiral se je zlasti na socialnem področju in v času kuge neustrašeno stregel kužnim bolnikom in umirajočim. Na znanstvenem področju je Jansen razvil izjemno dejavnost. Veljal je za neumornega iskalca resnice. Vsi, ki so prebirali njegove spise, so občudovali globino njegovega teološkega premisleka predvsem na bibličnem področju (napisal je komentar k evangelijem, k petim Mojzesovim knjigam in h knjigi Pregovorov) in na področju patristike. Vse pa je zasenčila njegova analiza Avguštinove teologije.

Jansenovo delo s skrajšanim naslovom *Augustinus*³ je nastajalo več kot dvajset let, v tisku pa je izšlo šele leta 1640, torej dve leti po njegovi smrti. Natis knjige je dovolila uradna cerkvena oblast: v imenu mechelenskega nadškofa je dovoljenje podpisal nadškofov cenzor, brusselski arhidiacon Henricus Calenus in v imenu leuvenske univerze profesor sv. pisma Libertus Fromondus. Oba sta bila tudi Jansenova osebna prijatelja in nista skrivala, kako zelo ga cenita kot znanstvenika. Delo je med katoliškimi teologi vzbudilo izjemen odmev. Zdelo se je, da je Jansen s svojo analizo Avguštinove teologije avtoritativno posegel na občutljivo področje katoliškega nauka o milosti in dal jasne odgovore na vprašanja, na katera jih takratna teologija še ni bila sposobna dati. Večina je bila prepričana, da je Jansenov odgovor na ta občutljiva vprašanja, ki so že več kot eno stoletje zaposlovala katoliške in protestantske teologe, dokončen.

Obsežno delo v treh folio zvezkih, ki je v naslednjih letih doživelo še vrsto izdaj, pomeni v določenem smislu pomembno duhovno, kulturno in politično **prelomnico Evrope**. Že naslednje leto (1641) so Jansenovega Avguština ponatisnili v Parizu in mu v uvodu dodali zapis tuamenskega⁴ nadškofa Florencija Conria *O otrocih, ki so umrli brez krsta*.⁵ Ta dodatek je še dodatno spodbudil Jansenove nasprotnike, da so začeli naravnost dlakocepsko analizirati celotno vsebino Jansenovega Avguština. Katoliški teologi v Belgiji, na Nizozemskem in v Franciji so se razdelili v dva nasprotujoča si tabora: Jansena so odločno podprli pariška, sorbonska in leuvenska univerza, karmeličanski, avguštinski, benediktinski, dominikanski in frančiškanski teologi ter apostolski vikar Holandije, na-

³ Cornelii Jansenii episcopi Iprensis AUGUSTINUS. Tomus primus In quo haereses et mores Pelagii contra naturae humanae sanitatem, acgritudinem et medicinam recensentur ac refutantur, Lovanii 1640; Tomus secundus De statu lapsae et de statu naturae purae (in quo genuina sententia S. Augustini de humanae naturae stantis, lapsae, purae statu et viribus eruitur et explicatur, Lovanii 1640; Tomus tertius In quo genuina sententia profundissimi Doctoris de auxilio gratiae medicinalis Christi Salvatoris et de praedestinatione hominum et Angelorum proponitur ac dilucide ostenditur, Lovanii 1640; Kratka vsebina v: Pietro CHIOCCETTA, Dizionario storico religioso, Roma 1966, 52-53.

⁴ Tuam (tuamensis), mesto ob reki Clare sevcrovzhodno od Galway(a) na Irskem. Od leta 1150 sedež metropolita.

⁵ Accessit huius editioni tractatus F. Florentii Conrii Archiepiscopi Thuamensis de statu parvulorum sine baptismo decedentium juxta sensum B. Augustini. Ta dodatek je bil v pariški izdaji leta 1641 vključen že v sam naslov knjige.

slovni nadškof Filip.⁶ Prepričani so bili, da bo Jansenov *Augustinus* odločilno prispeval k umiritvi teoloških diskusij med katoliškimi teologi. Delu so odkrito nasprotovali le jezuiti, čeprav se zaradi premajhnega ugleda med teologi tega dela Evrope niso vključevali v javno teološko diskusijo glede Jansenovih trditev. So pa odločilno pripomogli k temu, da se je zgodilo ravno nasprotno. Jansenov *Augustinus* je proti očitni volji avtorja povzročil za Luthrom eno največjih kriz znotraj Katoliške cerkve v Evropi, krizo, ki se je že v nekaj letih s teološkega prenesla tudi na moralno, politično in celo kulturno področje.

Za **nadaljnji razvoj** t.i. janzenističnega spora, ki je v celoti nastal po Jansenovi smrti, pa je pomembno, da ga tudi v idejnem smislu ni mogoče povezovati z njegovim domnevnim "začetnikom". Jansen je bil namreč globoko veren in Rimski cerkvi iskreno vdan teolog. Analize Avguštinove teologije se je lotil, ker je Luthru želel njegove "zmote" dokazati z njegovimi argumenti, to je s teologijo sv. Avguština, na katero se je Luther v svojem reformnem zanosu skliceval. Vendar je Jansen vsa svoja teološka razmišljanja podvrget presoji Cerkev. V svoji oporoki, ki je datirana na dan škofove smrti dne 6. maja 1638, je škof Jansen med drugim zapisal: "Menim, da je /v mojem delu/ težko kaj spremeniti. Vendar, če Rimski sedež želi kaj spremeniti, sem /njegov/ pokoren sin in /pokoren sin/ te Cerkev, v kateri sem vedno živel in ji bil vse do te smrtne postelje pokoren. To je moja poslednja volja."⁷

Na največji odmev je Jansenov *Augustinus* naletel v **Franciji**, ki je bila že nekaj časa pomembno žarišče različnih prenovitvenih gibanj znotraj Katoliške cerkve. Izjemno močno pa je bilo v Franciji tudi protijezuitsko razpoloženje. Plodna tla je našel *Augustinus* predvsem v krogu katoliških izobražencev, ki so se zbirali ob samostanu cistercijank v Port Royalu pri Versaillesu. Leta 1204 ustanovljeni samostan je zaradi nezdravega okolja opatinja **Angélique Arnauld** (1591-1661)⁸ leta 1625 preselila v novo poslopje v pariškem predmestju. Ker se nekatere redovnice niso mogle vživeti v novo okolje, so se že čez nekaj let vrnile v stari samostan pri Versaillesu. Tako je nastala neke vrste podružnica pariškega samostana, s katerim je bila neločljivo povezana s skupnim vodstvom. Od prve polovice 17. stoletja torej razlikujemo Port Royal des Champs na deželi in Port Royal de Paris v mestu. Oba dela samostana sta v t.i. "janzenističnem" sporu odigrala pomembno vlogo.⁹

Opatinja Angélique Arnauld je pod duhovnim vodstvom komturskega opata v Saint Cyranu, Jeana Duvergier de Hauranne(ja), v literaturi bolj znanega pod imenom **Saint Cyran** (1581-1643), izvedla temeljito prenovo svojega samostana v duhu prvotne strogosti reda. Saint Cyran je prenovo verskega, duhovnega in cerkvenega življenja gradil na poglobljenem študiju in premišljevanju sv. pisma ter del cerkvenih očetov. Zavest božje veličine na eni in človekove grešnosti na drugi strani, ki jo je Sains Cyran, podobno kot pred njim že Luther, doživel ob študiju svetega pisma, je v njem utrdila zavest, da more človeka k pravi spreobrnitvi nagniti le stroga pokora. Temeljno izhodišče duhovne preobrazbe je bilo torej pri obeh enako, le da je Luther našel rešitev za

⁶ Vsaka izdaja je v uvodu navedla tudi predstavnike teoloških šol in cerkvenih ustanov, ki so Jansenovo delo podprli. Po konstituciji papeža Inocenca X., s katero je leta 1563 obsodil pet zmotnih Jansenovih stavkov, pa se je na naslovnici pojavil tudi provokativen napis: "Et, si Ecclesia cum aliquo contra debitum laeserat, parata erat corrigere, ac in statum debitum reformare. et revocare sententiam, quam contra eum iniuste tulisset."

⁷ "Sentio enim aliquid difficulter mutari posse. Si tamen Romana Sedes aliquid mutari velit, sum obediens filius, et illius Ecclesiae, in qua semper vixi, usque ad hunc lectum mortis obediens sum. Ita mea postrema voluntas est. Actum sexta maii 1638." Augustinus ... Lovanii 1640, 6. list.

⁸ LThK, 1/1957, 588-589.

⁹ LThK, 8/1963, 629-630; Encyclopedia britannica, 2. zvezek, Chicago-London 1964, 462.

svojo osebno stisko v veri, ki zaradi božjega usmiljenja "pokrije množico grehov", kot je zapisal, Saint Cyran pa je iskal izhod v božji pravičnosti, ki od človeka po njegovem mnenju zahteva ustrezno zadoščenje v pokori.¹⁰

Zgledno življenje redovnic in njihova resnobna zbranost sta spodbudila **vrsto intelektualcev** iz uglednih pariških družin, da so si poiskali bivališča ob samostanu Port Royal pri Versailles in se v tihi zbranosti posvetili študiju in premišljevanju svetega pisma, patrističnih spisov in šolski dejavnosti. Zaradi te zadnje so kmalu prišli v konflikt z jezuiti, ker so odklanjali njihove vzgojne in pedagoške metode. Po zgledu redovnic so v molitvi, premišljevanju in telesnem zatajevanju želeli posnemati prvo krščansko skupnost v patristični dobi krščanstva.

V to notranje cerkveno in duhovno sfero pa je nepričakovano in grobo **vdrla politika**. Klic k prenovi verskega in cerkvenega življenja v Franciji je namreč pomenil za Richelieujevo makiavelistično politiko veliko nevarnost. Čeprav kot kardinal visok cerkveni dostojanstvenik, je bil Maria Armand Jean du Plessis vojvoda Richelieu (1585-1642)¹¹ predvsem politik in od leta 1624 pa vse do svoje smrti leta 1642 kot prvi minister dejanski strateg celotne francoske notranje in zunanje politike. Bil je naravnost obseden od neustavljive strasti zagotoviti Franciji vodilno vlogo v takratnem svetu in zaradi tega ves prežet z nepomirljivim sovraštvom do vsega, kar je bilo habsburško. Zato v času tridesetletne vojne (1618-1648) ni pomišljal v celoti financirati švedskih vojaških operacij na ozemlju nemškega cesarstva, proti katoliškemu cesarju pa se je povezal celo s turškim sultanom. Za v ideal antične Cerkve zagledane prenovitelje v Port Royalu in njihove somišljenike je bilo to nezaslišano dejanje. Zato so tako Richelieujevo politiko ostro kritizirali. Hujše od kritike pa je bilo dejstvo, da so redovnice in njihove somišljenike podpirali široki družbeni sloji in predvsem, da so jih podpirali galikansko usmerjeni parlamentarci. Te je Richelieu vedno bolj odrival od vzvodov oblasti v državi in sistematično omejeval njihove pristojnosti. V strahu za svoj vpliv, je dal leta 1638 zapreti duhovnega vodjo gibanja Saint Cyrana. Njegovo vlogo je nato prevzel mlajši brat opatinje Angélique **Antoine Arnauld** (1612-1694), ki je bil odličen jurist in teolog. Arnauld je še zaostрил Saint Cyranovo zahtevo po npravni strogosti, ki je našla svoj najvidnejši izraz v zakramentalni praksi. Arnauld je namreč za prejem zakramentalne odveze in obhajila zahteval popolno človekovo neomadeževanost od vsakega greha. To pa je pri nenehnem poudarjanju človekove grešnosti, pomenilo odlaganje zakramentalne odveze in obhajila včasih celo do neposredne smrtne nevarnosti. Zaradi izjemne literarne in stilistične dovršenosti ter zaradi izrazitega protijezuitskega razpoloženja so ti Arnauldovi spisi imeli v francoski javnosti izjemen odmev.¹²

Tu, v krogu okrog Port Royala se je torej še pred izidom postumnega Jansenovega Avguština oblikovala tista **strogost moralnih norm**, ki jo danes večina pozna pod pojmom "janzenistična strogost". Za razliko od Jansena, ki je bil predvsem teolog in je poskušal temeljne verske resnice pojasniti s teološkimi argumenti, so "port-royalovci" začeli postopoma zanemarjati teologijo in filozofsko-teološke argumente in se vedno bolj osredotočati na versko življenje in pobožnost. Zaradi teoloških izhodišč v Avguštinovi teologiji in zaradi Jansenove zavzetosti za študij svetega pisma in patristike pa je njegov *Augustinus*, ki so ga leta 1641 ponatisnili v Parizu, tudi med "port-royalovci" kmalu postal uspešnica.

¹⁰ LThK, 3/1959, 617; Zgodovina Cerkve 3, 230-231.

¹¹ LThK, 8, 1963, 1297-1298; Joseph LORTZ, Geschichte der Kirche, 220.

¹² LThK 1/1957, 890; Zgodovina Cerkve 3, 231-232; Encyclopedia britannica, 2. zvezek, Chicago-London 1964, 461.

Na **reakcijo jezuitov** ni bilo treba dolgo čakati. Jansenov *Augustinus* je bil namreč direktni odgovor na jezuitsko moralno teologijo. Nasprotniki so ji namreč očitali aktivistično in populistično protireformatorsko naravnost. Očitali so ji laksizem. Jezuiti so namreč učili, da se v vsakdanjem življenju ne da vedno ugotoviti, kaj je v konkretnem primeru kristjanova dolžnost in kaj ne. V takem primeru - tako jezuiti - se človek sme odločiti za tisto, kar se mu zdi verjetno, čeprav ima v svoji vesti proti temu tudi utemeljene pomisleke. Strokovno so ta nauk poimenovali probablizem.¹³

Ker v tem času jezuiti v Rimu za svoje teološke distinkcije na področju nauka o milosti niso imeli dovolj podpore, so ubrali drugačno pot. Najprej so dosegli, da je Rim prepovedal prodajo že natisnjene knjige, češ da vsebuje zmote, ki so jih že pred tem obsodili papeži. Prepoved je v Belgiji ostala brez odmeva, ker brusselski dvor rimskemu odloku ni dal kraljeve privolitve (*placetum regium*). Naslednji korak je bila obsodba knjige, ki jo je brez podrobnejše raziskave vsebine leta 1642 objavil Sveti oficij.¹⁴ Tudi ta bi ostala brez odmeva, če vprašanje Jansenovega Avgušтина nenadoma ne bi postalo **eno ključnih vprašanj francoske politike**. Richelieu namreč ni nikoli pozabil Jansenove odločne kritike njegove politike. Poleg tega si je francoski dvor moral zagotoviti zavezništvo Rimskega sedeža za svojo protihabsburško politiko v Italiji. Ob vztrajanju na "galikanskih pravicah" francoskega kralja v odnosu do Cerkve, si tako ni mogel privoščiti še dodatnega spora z Rimom. Predvsem pa Richelieu ni bil pripravljen trpeti nobene opozicije kraljevi absolutistični oblasti, katere strateg je bil.¹⁵

Odslej so si dejanja sledila v logičnem zaporedju. Jezuiti seveda niso mogli dokazati, da je Jansenovo delo v celoti sporno, zato so se osredotočili na pet stavkov, ki da so domnevno zapisani v Jansenovi knjigi. Po dolgih naporih so končno dosegli, da je papež Inocenc X. leta 1653 teh pet stavkov obsodil. Jansenovi zagovorniki, med njimi je bilo tudi več francoskih škofov, so sicer priznali spornost obsojenih stavkov (znamenita *quaestio juris*), vendar so odločno zanikali, da bi jih zapisal Jansen v svojem Avguštinu (*quaestio facti*). Teološke diskusije med Jansenovimi privrženci in njegovimi nasprotniki so se zaostriale do te mere, da je bil papež Klemen XI. (1700-1721) leta 1705 prisiljen sleherno razpravo o tej temi prepovedati.¹⁶ Ludvika XIV. to teološko dlakocepstvo seveda ni zanimalo. Zaradi svojih zunanjepolitičnih interesov je ukazal takojšnjo popolno podreditev rimski odločitvi in nepokornim zagrozil z zaplembo cerkvene nadarbine. Po burnih zapletih v naslednjih letih je kralj leta 1707 razpustil samostan Port Royal des Champs, nato leta 1709 še samostan Port Royal de Paris in leta 1710 končno ukazal znamenito opatijo podreti.¹⁷

S tem je bilo dejansko konec "port-royalskega" gibanja, ki neustrezno nosi Jansenovo ime. Mnogi njihovi pristaši so se umaknili v tujino, posamezne ideje tega gibanja pa so živele naprej. Odločujoča osebnost **drugega obdobja** t.i. "janzenističnega spora" (če zaradi še vedno uveljavljene terminologije smemo uporabiti ta izraz) je bil v Parizu rojeni oratorianski redovnik **Pasquier Quesnel** (1634-1719). Na pariški Sorboni promovirani teolog je postal znamenit, ko je rimska kongregacija leta 1676 zaradi galikanskih idej obsodila njegovo najpomembnejše znanstveno delo z naslovom *Razlaga del papeža Leona Velikega*. Že leta 1672 pa je Quesnel objavil svoje *Réflexions morales sur les Evangelies* (leta 1693 jih je ponatisnil v Brussselu), v katerih je še

¹³ Joseph LORTZ, *Geschichte der Kirche*, 2. Band, 235; LThK, 8/1963, 777-778.

¹⁴ Zgodovina Cerkve, 3, 229-230.

¹⁵ Enciclopedia cattolica, 6. zvezek, Città del Vaticano 1951, 355-356.

¹⁶ Prav tam, 356.

¹⁷ LThK, 8/1963, 629-630.

zaostri Jansenove ideje o milosti in opravičenju. Zapisal je, da se človek božji milosti ne more upreti, da Kristus ni umrl za vse ljudi in da je vsako dejanje poganov grešno. Ker je zaradi teh idej postalo njegovo bivanje v samostanu nevzdržno, je leta 1681 redovno skupnost zapustil in se čez tri leta celo umaknil v Brusel. Tu se je sprijateljil z v izgnanstvu živečim Arnauld. Ko so v času francoske nasledstvene vojne (1701-1714) francoske čete vdrle v Belgijo, se je Quesnel pred njimi umaknil na Nizozemsko. Kljub izrecni Quesnelovi podpori galikanskim idejam je Ludvik XIV. od papeža Klemen XI. zahteval, naj Quesnela obsodi. Pri tem ne gre spregledati Ludvikove zahteve, da mu mora papež bulo obsodbe predhodno poslati v cenzuro. Temu se je papež sicer uprl, je pa leta 1713 sporne Quesnelove trditve vendarle obsodil.¹⁸

Z obsodbo Quesnela se je **končala** direktna povezava prenovitvenih gibanj v Evropi s "port-royalsko" duhovno dediščino. Zahteva po prenovi Cerkve in verskega življenja pa je ostala živa, čeprav se je morala prilagajati trenutnim političnim razmeram v posameznih evropskih državah. Prenovitelji so se večinoma odpovedali utemeljitvam, ki so temeljile na avguštinski teologiji. Ostala pa je kritika sholastične filozofije in zahteva po poglobljenem študiju svetega pisma in patristične literature. Le deloma nov ali bolje rečeno na novo oživiljen element pa je bilo koncilariistično sklicevanje na sklepe vesoljnih cerkvenih zborov kot vrhovnih razsodnikov v teoloških in moralnih diskusijah. V tem kontekstu so dobili nov poudarek tudi odloki tridentinskega koncila kot najvišja pravna norma na področju teoloških diskusij in pastoralne dejavnosti.

Vsa ta gibanja so želela ostati v Katoliški cerkvi in skladno s svojimi predstavami ohraniti zvezo z Rimom. Iz tega konteksta deloma izstopa le **Nizozemska**, kjer je bila Katoliška cerkev od konca 16. stoletja dalje zaradi prevlade kalvincev v diaspori. Demokratske prvine državne ureditve (če smem uporabiti ta sodobni, čeprav nekoliko sporni pojem) so močno okrepile episkopalistične težnje tudi nizozemske katoliške hierarhije. Izvolitev utrechtskega generalnega vikarja Corneliusa Steenovenena za škofa proti volji Rima je leta 1724 privedla do ustanovitve za Rim v vsakem pogledu shizmatične t.i. utrechtske male Cerkve, ki je pri mnogih v Evropi v svojem prvem obdobju vzbujala občudovanje.¹⁹

Bolj kompleksne so bile razmere v **Italiji**, kjer je dobilo prenovitveno gibanje nove vzpodbude v času papeža Benedikta XIV. (1740-1758). Prospero Lambertini je bil tudi kot papež odprt pozitivnim vrednotam v sodobni družbi in je podpiral različna prenovitvena gibanja znotraj Cerkve v Italiji.²⁰ Najpomembnejša središča so nastala v Modeni, Bologni in Rimu. Vsa so bila tesno povezana z rimskim sedežem. V tem pogledu odstopa le Scipione Ricci (1741-1810), od leta 1780 škof v Pistoji, ki je papeža v duhu koncilariizma postavil za prvega med enakimi v vrstah katoliških škofov. Kot škof je izvedel več koristnih in nujnih reform v svoji škofiji, ker pa ni sprejemal rimskega centralizma, ga je dal nadvojvoda, takrat že cesar Leopold II. (1790-1792) odstaviti in zapreti v Rignano.²¹ Najdlje zunaj meja Italije je s svojim vplivom segel prenovitveni krog pri Chiesa nuova v Rimu. Tu se je namreč v času papeža Benedikta XIV. oblikovala vrsta teologov iz velikega dela srednje Evrope, ki so kasneje zasedli pomembna mesta v svojih deželah, med njimi kasnejši ljubljanski škof Janez Karel Herberstein (1772-1778).²²

¹⁸ LThK, 8/1963, 935; Zgodovina Cerkve 3, 312-314; Zgodovina Cerkve, 4 zvezek, Ljubljana 1999, 67.

¹⁹ LThK, 10/1965, 587-588.

²⁰ Franz X. SEPPELT – Georg SCHWEIGER, Geschichte der Päpste, München 1964, 355-359.

²¹ LThK, 8/1963, 1284-1285.

²² France M. DOLINAR, Pastoralna dejavnost ljubljanskega škofa Karla Janeza Herbersteina, v: Bogoslovni vestnik, 36 (1976) 462-482.

Zaradi različne politične in verske ureditve je v posameznih **nemških deželah** prenovitveno gibanje dobivalo različne oblike in različno vsebino. Med njimi izstopata predvsem dve struji. Prvo so oblikovali pripadniki **episkopalizma**, ki mu je dal trierski pomožni škof in vice kancler trierske univerze Johann Nikolaus von Hontheim (1701-1790) najbolj radikalen izraz. Oblikoval ga je v svojem obsežnem delu *De statu ecclesiae et legitima potestate Romani Pontificis*, ki ga je v petih knjigah izdal v letih 1763-73 pod psevdonimom Justinus Febronius. Izhajajoč iz nemških "gravamina", ki so jih vse od leta 1451 dalje nemški katoličani vedno znova naslavljali na rimsko kurijo, in pod vplivom galikanizma je Febronius formuliral najbolj radikalno obliko episkopalizma, ki je po njem tudi dobila svoje ime febronianizem.²³

Drugo strujo so sestavljali predstavniki t.i. **reformnega katolicizma**. Tudi pri tej skupini ne gre za jasno oblikovano gibanje, ki bi mu smer določala neka izjemna osebnost. Gre za skupino duhovnikov in škofov, ki so težko prenašali pozunanjenjene oblike baročne pobožnosti, nered na področju pastoralne dejavnosti in predvsem na področju zakramentalne prakse. Gre za skupino ljudi, ki se je zavzemala za temeljito prenovo Cerkve, kot jo je zahteval že tridentinski cerkveni zbor. Ne smemo pozabiti, da je tridentinska prenova posebej izpostavila vlogo škofa v krajevni Cerkvi. Zato prizadevanja škofov, ki smo jih uvrstili v skupino reformnega katolicizma, da bi celotno jurisdikcijo in celotno pastoralno dejavnost v škofiji osredotočili v svoji roki, ne smemo preprosto zamenjevati z njihovimi domnevnimi episkopalističnimi težnjami in jih še manj obtoževati "janzenizma".²⁴

V tem kontekstu moramo opozoriti še na eno nepravilno mnenje, ki se še vedno pojavlja v našem zgodovinopisju: pojavi, ki jih dosedanja literatura z različnimi predznaki uvršča na seznam "janzenističnih" ali "pozno janzenističnih" gibanj, niso v politično in cerkveno politično življenje vnesli neke nove dimenzije, ki bi svetnemu **vladarju dajala pravico posegati na cerkveno področje**. To pravico so v 17. in 18. stoletju vladarji že imeli, pridobili pa so si jo (čeprav največkrat res izsiljeno) s soglasjem najvišje cerkvene oblasti - v avstrijskih deželah vsaj od cesarja Friderika III. (1440-1493), oziroma papeža Pija II. (1458-1464) dalje. Tako imenovani "janzenisti" so te pravice vladarja sprejeli kot danost in so se z njimi okoristili, tako kot so se v drugačnih okoliščinah z njo okoriščali papeži. Seveda pa moramo biti zelo pozorni na temeljne razlike v interesih vladarja v njegovem odnosu do Cerkve in obratno.²⁵ To velja zlasti za zadnjo skupino t.i. "poznega janzenizma", za katero je švicarski zgodovinar Peter Hersche kot prvi uporabil skupni pojem reformni katolicizem.²⁶

Reformne pobude so prihajale predvsem iz Italije. Njihovi nosilci so bili škofje, ki so teologijo študirali na italijanskih bogoslovnih šolah v času papeža Benedikta XIV. Na zagovornike cerkvenih reform v 18. stoletju je imel velik vpliv zlasti italijanski duhovnik, zgodovinar in duhovni pisatelj Ludovico Antonio Muratori (1678-1786). Po njegovem mnenju je dolžnost države omogočiti nemoten razvoj verskega življenja, preprečiti zlorabo vere v politične namene, na verskem področju pa prepustiti Cerkvi popolno svobodo. V tej točki je nujno moralo priti do konflikta med predstavniki reformnega katolicizma in prisilnimi ukrepi prosvetlensko naravnane absolutistične svetne oblasti, ki je v Cerkvi gledala komaj kaj več kot sredstvo za vzdrževanje

²³ LThK, 4/1960, 46-47-

²⁴ France M. DOLINAR, Verske razmere na Slovenskem v Baragovem času, v: Baragov simpozij v Rimu (Simpoziji v Rimu), Celje 2000, 10-18.

²⁵ France M. DOLINAR, Verske razmere, 10.

²⁶ Peter HERSCHE, Der Spätjanzenismus in Oesterreich, Wien 1977.

državlanske pokorščine podložnikov. Kljub številnim skupnim stališčem kot so bila npr. borba proti izrojenemu čaščenju svetnikov in Marije, poenostavitev bogoslužja in cerkvene opreme, večja svoboda teološke diskusije, večje pristojnosti krajevne Cerkve oziroma škofa, so predstavniki reformnega katolicizma vendarle priznavali Cerkev na njenem "notranjem področju" večjo svobodo delovanja, kot je bila to pripravljena storiti državna oblast. Do razhajanj med njimi pa je prihajalo pri opredelitvi, kaj je pravzaprav tisto "notranje cerkveno področje", ki je pridržano izključno cerkveni oblasti in na katero vladar v nobenem primeru ne sme poseči.²⁷

In če se v tem kontekstu vrnemo k razmeram na današnjem slovenskem ozemlju, ugotovimo, da posegi Jožefa II. (cesar od 1765, vladar habsburških dežel 1780-90) na cerkveno področje niso bili nič novega, kakor tudi ne priznanje teh pravic vladarju s strani vrhovne cerkvene oblasti. Habsburški vladarji so si vsaj od polovice 15. stol. dalje lastili pravico razpolaganja s cerkvenim premoženjem. Tako so npr. za financiranje obrambe proti Turkom zahtevali celo prodajo bogoslužnega posodja. Določali so izobraževalni sistem duhovniških kandidatov. V času reformacije so npr. prepovedali študij habsburških podložnikov na tujih univerzah, v osrednjo univerzo svojih dežel pa povzdignili jezuitski kolegij v Gradcu. Jožef II. pa je celo ukinil vsa škofijska semenišča in namesto njih ustanovil centralno semenišče v Gradcu, ki je bilo v vsem podrejeno centralni vladi na Dunaju. Dalje so habsburški vladarji določali konkretne oblike verskega življenja. Baročne oblike pobožnosti je namreč usmerjala in pospeševala volja in pobožnost habsburške vladarske hiše, ki je cerkvene zakone, kolikor so ji bili v prid, celo sankcionirala z državnimi zakoni, če pa ji niso bili v prid, jih je preprosto prepovedala objaviti. Pri tem so Habsburžani verska čustva svojih podanikov in zavest pripadnosti krajevni Cerkev brez predsodkov uporabili tudi v politične namene, tako v boju proti Turkom in protestantom kot tudi v boju proti Benečanom.²⁸

Jožefu II. seveda ni mogoče odrekati iskrene religioznosti, čeprav ga je v njegovi zgodnji mladosti del vzgojiteljev vzgajal v duhu razsvetljenstva in racionalizma. Iz tega kroga si je kasneje izbral tudi svoje svetovalce, ki so na vseh področjih, vključno s cerkvenim, oblikovali njegovo politiko t.i. **razsvetljenega absolutizma**. Njegovemu poseganju na cerkveno področje cerkvena oblast načelno ni nasprotovala. Papež in nekateri škofje so protestirali takrat, ko so menili, da je kot vladar habsburških dežel prekoračil pooblastila, ki mu jih je na cerkvenem področju dala vrhovna cerkvena oblast, in takrat, ko se je dotaknil osebnih interesov posameznikov, v prvi vrsti škofov in redovnikov. Tako ostrega nasprotovanja novi razmejitvi župnij in škofij npr., kot smo mu priče v habsburških deželah, prizadeti škofje pač niso mogli utemeljiti s pastoralnimi razlogi. To velja še posebej za goriškega nadškofa Rudolfa grofa Edlinga (1774-1784) in salzburškega nadškofa Hieronima Franca Jožefa grofa Colloredo (1772-1812). Podobno velja za reakcijo na sicer nujno potrebno, čeprav v nekaterih primerih res pretirano prenovo redovništva, predvsem tistih Bogu posvečenih ljudi, ki niso bili sposobni niti voljni uresničevati svoje službe Bogu tudi v službi človeka. Prav to pa je bil namen Jožefove reforme redovništva, vsej njeni radikalnosti navkljub.²⁹

Slovenski teologi pa, presenetljivo, sploh **niso diskutirali** o milosti in opravičenju, čeprav je bila (kot smo videli) prav ta diskusija izhodišče in srčika Jansenovega teološkega premisleka in obenem temeljna vsebina "port-royalskega" gibanja. Vsi duhovni pisatelji in vsi škofje, ki jih je slovensko in deloma tuje zgodovinopisje

²⁷ France M. DOLINAR, Verske razmere, 10.

²⁸ France M. DOLINAR, Verske razmere, 7-8.

²⁹ France M. DOLINAR, Verske razmere, 9.

označilo kot janzeniste, so se v svojih delih izrecno distancirali od Jansenovih teoloških zmot in so na tem področju vsi brez izjeme priznali Rimu oblast vrhovnega razsodnika.

Seveda je pri nekaterih predstavnikih reformnega katolicizma opaziti določeno podobnost z nazori "port-royalovcev". Pri tem mislim predvsem na njihovo kritiko pozunanjenih oblik baročne pobožnosti, na njihovo zahtevo po poglobljenem študiju svetega pisma in patristične literature in deloma celo na področju zakramentalne odveze in obhajila. Iz analize njihovih del pa je jasno, da strogost predstavnikov reformnega katolicizma ne korenini v teološkem premisleku o "odločujoči usmeritvi človekovih dejanj" po božji milosti, kot so učili Jansen in "port-royalovci", ampak v teološki vsebini in pastoralno-prenovitvenih zahtevah odlokov tridentinskega koncila. Zato predstavnikov reformnega katolicizma ne smemo preprosto enačiti z janzenisti. To velja tudi za tiste, ki so zagovarjali strožjo zakramentalno prakso, kot jo je priporočal tridentinski koncil. Zaradi zgoraj omenjenega razlikovanja jih smemo imenovati kvečjemu **moralni rigoristi**. Poleg tega se ekstremni moralni rigorizem pri nas splošno ni uveljavil in je bil prej izjema kot pravilo. Franc Ušeničnik, ki je pri nas doslej najbolj podrobno proučeval ta pojav, je v svojem članku *Rigorizem naših janzenistov*³⁰ na Slovenskem našel le tri avtorje, ki so bili glede zakramentalne odveze in obhajila ekstremno strogi. To so bili Janez Debevc, špiritual pri ljubljanskih uršulinkah,³¹ Gašper Švab, župnik v Hotederšici in nato v Dobu³² ter Janez Traven, župnik v Poljanah nad Škofjo Loko.³³ Nikakor pa v to skupino ni mogoče uvrstiti ljubljanskih škofov Janeza Karla Herbersteina (1772-1787) in Mihaela Brigida (1788-1806). Prvi je svojo pastoralno dejavnost v ljubljanski škofiji gradil na vzoru milanskega nadškofa sv. Karla Boromejskega, ki mu Katoliška cerkev priznava nesporno prvenstvo pri uresničevanju odlokov tridentinskega koncila, drugi pa je ozkosrčnost vladnega koncepta prosvetljsko naravnane izobrazbe in vzgoje duhovščine v habsburških deželah presejal s tem, da je poleg od države predpisanih teoloških učbenikov svojim duhovnikom ponudil tudi alternativno literaturo, ki za pravoverni Rim ni bila sporna.³⁴

Vse to prenovitveno vrenje je seveda tudi v slovenskem prostoru poleg političnega, cerkveno političnega, verskega in cerkvenega odmevalo tudi **na kulturnem področju**. Osnovna usmeritev prenoviteljev t.i. reformnega katolicizma je temeljila na poglobljenem proučevanju svetega pisma in patristične literature. Nič čudnega torej, če je bila ena prvih skrbi ljubljanskega škofa Janeza Karla Herbersteina dati slovenskemu katoličanu nov prevod celotnega svetega pisma. Od Dalmatinovega je preteklo že dvesto let, v tem času pa se ni spremenil samo jezik, obrabil se je tudi že papir. Knjiga je postajala očitno vedno redkejša. Na Herbersteinovo pobudo smo Slovenci v letih 1783-1802 v organizaciji Jurija Japlja (1744-1807) dobili nov prevod celotnega svetega pisma. Od p. Marka Pohlina dalje (1735-1801) so tudi katoliški duhovniki pogosteje prijemali za pero

³⁰ Franc UŠENIČNIK, *Rigorizem naših janzenistov*, v: Bogoslovni vestnik, 4 (1924) 1-35, 97-127.

³¹ Janez DEBEVC, *Kratki Navuki, Regelze inu Molitve sa Sakrament te pokore*, Ljubljana 1783. Dopolnjeni ponatisi še leta 1792, 1802 in 1807.

³² Gašper ŠVAB, *Katoljški nauk od Sakramentov svete pokore inu presvetiga reshniga telesa*, Ljubljana 1826; *Nauk katoljške zerkve od opravizhenja geshnika*, Ljubljana 1832; *Pogled v vezhnost, ali premishljevanje shtirih poslednjih reshi zhlovekovih* (prevod iz nemščine), Ljubljana 1833; *Pridige sa vse Nedelje in Prasnike zeliga leta*, Ljubljana 1835.

³³ Janez TRAVEN, *Opominjevanje k pokori v svetim letu 1826, to je: Pridige od odpustikov, od pokore in nekerih drugih resniz, ktere greshnika k pravi pokori bude*, Ljubljana 1828; *Regelza ali kratko podvuzhenje S. Pokore sa Brate ino Sestre tretiga reda S. Franzhishka* (prevod iz italijanščine in nemščine), Karlovac 1828.

³⁴ France M. DOLINAR, *Verske razmere*, 10-14.

in nam zapustili vrsto del v slovenskem jeziku. Če na tem mestu zanemarimo njihov delež na jezikovnem področju, ker presega namene tega prispevka, vsebina njihovih duhovnih spisov večinoma kaže njihovo globoko zakoreninjenost v idejah reformnega katolicizma. Molitev in cerkvena pesem sta postali treznejši (vsem, ki so bili nagnjeni k baročnemu pretiravanju so se seveda zdele hladne), pobožnost je iskala svoje korenine v svetem pismu in se je odrekla legendarnemu izročilu.³⁵ To je prišlo posebej do izraza v zametanju spornih relikvij po razvpitih božjepotnih cerkvah in s tem tudi romanj v te kraje. Veliko razburjenje je povzročilo npr. "čiščenje" pobožnosti križevega pota, oziroma odklanjanje postaj, o katerih sveto pismo ne govori. To je razkačilo predvsem frančiškane. Ker so imeli monopol nad to pobožnostjo, so že v vsakem izraženem dvomu v pravilnost te ali one postaje, oziroma smiselnosti določenih pobožnosti, videli janzenistične zmote in se temu primerno odzvali.

Na tem področju bo treba še temeljito prevetriti in na novo ovrednotiti celotno literaturo, ki je nastala v obravnavanem obdobju in pravičneje opredeliti mesto, ki ga v našem političnem, cerkvenopolitičnem, verskem, duhovnem in kulturnem življenju zavzemajo naši predstavniki reformnega katolicizma in moralnega rigorizma v preteklosti. Iz povedanega pa je, upam, tudi dovolj jasno, da je bil janzenizem predvsem versko prenovitveno gibanje 17. stoletja in da ljudi, ki na ta ali oni način odstopajo od norm, ki si jih je postavila druga polovica 19. in nato 20. stoletje, ne smemo preprosto označevati z janzenisti. Kako nedorečen je vse do danes pojem janzenizma, morda najlepše osvetli primer francoskega misleca in enega najvidnejših predstavnikov Port-Royala, Blaise Pascala (1623-1662).³⁶ Kot enega vodilnih predstavnikov francoskega janzenizma ga katoliška teologija odločno odklanja, istočasno pa njegovo nedokončano apologetsko delo z naslovom *Misli* (*Pensées*) uvršča v sam vrh religiozne literature.³⁷

ZUSAMMENFASSUNG

Jansenismus: Religiöse Erneuerungs- oder kulturpolitische Bewegung?

Die slowenische Kulturgeschichte bezeichnet fast alle katholisch ausgerichteten Intellektuellen des 18. und 19. Jahrhunderts als "Jansenisten". Im vorliegenden Beitrag erklärt der Autor deshalb zuerst den theologischen Inhalt des Jansenismus und stellt kurz die Entstehung und die Entwicklung der jansenistischen Bewegung dar. Weiters analysiert er die Wurzeln des moralischen Rigorismus. Hier handelte sich um einen typischen Wesenszug der Bewegung, die im Kreise der Freunde des Zisterzienserinnenklosters von Port Royal entstanden war. Die Bewegung forderte, daß die Heiligkeit von Einzelpersonen als Ausdruck der ernstesten und intensivsten Bemühung um die innere Erneuerung der Kirche im Vordergrund stehen sollte. Der Autor weist auf die Kontinuität des spezifischen Verhältnisses zwischen weltlicher Macht und Kirche in den europäischen und besonders in den innerösterreichischen Ländern hin. Die Erforschung von Schriften der sogenannten "slowenischen Jansenisten" zeigte, daß sich ausnahmslos alle von den theologischen Irrtümern des Jansenismus distanzieren und im Hinblick auf die strittige Frage der Gnade und Vergebung die Lehrmeinung Roms ohne

³⁵ Zgodovina Cerkve na Slovenskem, Celje 1991, 169-171.

³⁶ LThK, 8/1963, 125-126.

³⁷ Blaise PASCAL, *Misli* (prevedel Jancz Zupet, Spremnna beseda Jancz Juhant), Celje 1980.

Vorbehalte annahmen. Deshalb kann im slowenischen Raum nicht von Jansenismus die Rede sein, sondern nur von einem Reformkatholizismus und moralischen Rigorismus. Obwohl einige scheinbare Ähnlichkeiten mit der Erneuerungsbewegung des 17. Jahrhunderts, die als Jansenismus bezeichnet wird, zu bemerken sind, folgten die sogenannten "slowenischen Jansenisten" nicht den theologischen Schlüssen des Jansenismus, sie sind vielmehr als Antwort auf die übertriebene Betonung des Tridentinischen Konzils entstanden.

JOŽE CIPERLE

AVSTRIJSKA GIMNAZIJA NA POTI V SPLOŠNOIZOBRAŽEVALNO SREDNJO ŠOLO 1773-1848

V obravnavanem obdobju je obstajal v zgodovini šolstva dolgo časa razmeroma nediferenciran, a negativen pogled na razvoj avstrijske gimnazije, višjih študijev.¹ Takšno gledanje je bilo predvsem posledica enostranske predstavitve pedagoške zgodovinske slike te dobe v delu "Zgodovina avstrijskega šolstva" /"Geschichte des österreichischen Unterrichtswesens"/ liberalno, nemško-nacionalno usmerjenega avtorja, gimnazijskega učitelja in historika Gustava Strakoscha Graßmanna. Delo je bilo do osemdesetih let 20. stoletja edina celovita predstavitev avstrijske šolske zgodovine in je bilo že ob izidu leta 1905 sporno zaradi svojih očitnih strankarsko-političnih tendenc, je pa dajalo pečat avstrijski šolski zgodovini več kot pol stoletja. Vsebuje tudi prvi obsežni pregled razvoja avstrijske gimnazije od cerkvenih in samostanskih šol v srednjem veku do začetka 20. stoletja. Po izjavah samega avtorja se je opiralo izključno na objavljene vire, ki niso bili niti natančno citirani, niti kritično analizirani in interpretirani, tako da so se v njem pojavile "številne pomanjkljivosti, enostranski pogledi, nekritične trditve in izrecne napake". Te pomanjkljivosti so se manifestirale tudi v Strakosch-Graßmannovi predstavitvi gimnazijskega razvoja v času francoske revolucije in v predmarčnem obdobju. Niti reformni načrti dvorne študijske revizijske komisije niti inovativni gimnazijski koncept piarista Franza Innozenza Langa namreč nista bila natančno preučena in ustrezno ocenjena. Odločno antiklerikalno usmerjeni historik Strakosch Graßmann se je predvsem omejil na splošno kritiko redovnih šol, ki so po številu v tem času dominirale v avstrijskem gimnazijskem šolstvu, pri čem je leta 1814 reinstitucionaliziranemu, a za avstrijsko šolstvo 19. stoletja skoraj nepomembnemu jezuitskemu redu, posvetil nesorazmerno veliko prostora. Enostranski antiklerikalizem, antijezuitizem, negotova politična aktualiziranja in pogledi so tako pogojevali Strakosch-Graßmannov izmaličeni pogled na razvoj avstrijskega višjega šolstva v dobi restavracije.²

Že več kot trideset let prej pa sta dunajski gimnazijski učitelj, ministerialni uradnik in statistik Adolf Ficker in graški gimnazijski direktor Richard Peinlich v svojih predstavitev avstrijske oziroma graške gimnazije podala mnogo bolj podrobno, diferencirano in na ustreznem številu virov temelječo sliko o genezi avstrijskega gimnazijskega oziroma višjega šolstva v obravnavanem obdobju. Z njo se Strakosch-Graßmann na osnovi svojih političnih prepričanj očitno ni mogel poistovetiti.³

Pač pa je tej usmeritvi sledil profesor klasične filologije v Paviji in Pragi, poznejši direktor akademske gimnazije na Dunaju, Franz Hohegger (1815-1875). Hohegger je leta 1863 v Österreichische Revue objavil študijo o razvoju avstrijske gimnazije od naselitve jezuitskega reda na Dunaju 1550 do svojega časa in pri tem posvečal največ

¹ Gerald Grimm, Raziskovanje gimnazijske zgodovine v Avstriji. V: Zgodovinski časopis, 48/1, Ljubljana 1994, str. 71-72; Helmuth Engelbrecht, Geschichte des österreichischen Bildungswesens, Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs, Bd. 1, Wien 1982, str. 40.

² Gerald Grimm, Elitäre Bildungsinstitution oder "Bürgerschule". Das österreichische Gymnasium zwischen Tradition und Innovation 1773-1819. (Aspekte pädagogischer Innovationen, Bd. 20). Frankfurt am Main-Berlin-Bern-New York-Paris-Wien 1995, str. 10-11.

³ Prav tam, str. 12-13.

pozornosti 18. in 19. stoletju. Ta liberalno usmerjeni preučevalec in pedagog - ki je bil zelo dejaven v takratni razpravi o gimnazijski reformi in se je zlasti zavzemal za laizacijo gimnazijskih profesorjev - v svojem članku kritizira zanemarjanje sekundarnega področja v terezijanski izobraževalni politiki, kritizira usodno odločitev Marije Terezije za načrt piarista Gratiana Marxa in proti "osnutku" prosvetljenega pedagoga Heßa iz leta 1775, ker je zato začelo srednje šolstvo zaostajati. Hohegger je tako podal uničujočo sodbo o avstrijskem predmarčnem šolskem in študijskem sistemu in s tem položil temelje za prevladujoč nediferenciran negativen pogled nad celotno dobo 1773-1848 v avstrijski šolski zgodovini, ki je obveljal do srede 20. stoletja.⁴

Ob prelomu stoletja je med avstrijskimi srednješolskimi profesorji na osnovi pobud iz Nemčije opazno povečano zanimanje za zgodovino avstrijske gimnazije. Med njimi je še posebej opazen dunajski gimnazijski profesor za latinščino, grščino in filozofsko propedeutiko Karl Wotke (1861-1929). Po njegovem je bilo "pomanjkanje celovitega prikaza zgodovine našega višjega šolstva" krivo za to, da "v zgodovinah pedagogike, ki izhajajo v inozemstvu, Avstrija skorajda ni omenjena".⁵

Kot že omenjeno, se je Strakosch-Graßmannovo delo skoraj izključno opiralo na tiskane vire o zgodovini vzgoje in izobraževanja v Avstriji, ki pa so bili takrat še hudo pomanjkljivi. Karl Wotke pa je imel drugačne predstave o celovitem prikazu zgodovine avstrijskega šolstva - ne samo v kvantitativnem, temveč predvsem tudi v kvalitativnem pogledu. Pred očmi je imel najprej večletno fazo intenzivnega preučevanja virov v vseh merodajnih arhivih, šele nato naj bi sledil korak k deskriptivno-interpretativni fazi, torej k prikazu. Njegova osnovna želja je namreč bila, z obsežno izdajo virov - ne samo "uradnih" - ustvariti predpogoje za resne znanstvene razprave o zgodovini gimnazije. Kajti "šele takrat, ko bo opravljeno to predhodno delo, lahko preidemo k pisanju zgodovine naših gimnazij", je zapisal leta 1905. Tako bi avstrijsko pedagoško zgodovino pisje izgubilo svoj do tedaj - ne nazadnje zaradi prevladovanja del ministrskih uradnikov - nedvomno politični značaj in zgodovina šolstva bi se polagoma uveljavila kot samostojna znanstvena disciplina - tako kot v Nemškem cesarstvu.

Razen svojemu pedagoškemu delu se je Wotke od začetka 20. stoletja dalje profesionalno posvečal skoraj izključno preučevanju zgodovine avstrijske gimnazije. Osredotočil se je predvsem na do takrat popolnoma zanemarjeno zbiranje in izdajanje virov in tako postal utemeljitelj modernega preučevanja zgodovine avstrijskega gimnazijskega šolstva. Najprej je sistematično zbral vse dosegljive vire za terezijansko-jožefinsko dobo in jih objavil v obsežni, še danes nepogrešljivi izdaji virov "Das Oesterreichische Gymnasium im Zeitalter Maria Theresias" /"Avstrijska gimnazija v času Marije Terezije"/ v zbirki "Monumenta Germaniae Paedagogica", ki jo je izdajalo "Gesellschaft für deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte" /"Društvo za nemško zgodovino vzgoje in izobraževanja"/. S tem je hotel Wotke bistveno razširiti nezadostno bazo virov za zgodovino avstrijske gimnazije iz ministrsko-uradniške dobe in z novimi dokazi popraviti precej enostranske poglede na razvoj v času prosvetljenstva, ki so prevladovali do konca prejšnjega stoletja.

Wotke je nato osredotočil svojo raziskovalno dejavnost na razvoj gimnazij za časa Franca II. oziroma I. (1792-1835). Tudi tu je njegova glavna pozornost veljala preučevanju zgodovinskih virov, ki jih je objavil v "Beiträge zur österreichischen Erziehungs- und Schulgeschichte" /"Prispevkih k avstrijski zgodovini vzgoje in izobra-

⁴ Prav tam, str. 14.

⁵ Prav tam, str. 15.

ževanja". Vendar načrtovana in leta 1905 že najavljena druga velika zbirka dokumentov, ki bi zajela čas od 1792-1835 oziroma 1848, in ki bi izšla v zbirki "Monumenta", ni nikdar izšla.⁶

Wotkejeve velike izdaje virov pa so ostale brez neposredne historične konsekvence. Celovitega prikaza zgodovine avstrijske gimnazije dunajski profesor namreč ni napisal - čeprav nihče ne bi bil za to primernejši kot on. Tako je ostala utopija delo o razvoju visokega šolstva v habsburški monarhiji, ki bi bilo po obsegu in kakovosti vsaj kolikor toliko primerljivo z znamenitim delom Friedricha Paulsena "Geschichte des gelehrten Unterrichts" /"Zgodovina visokošolskega pouka"/ v dveh knjigah na Nemškem. Strakosch Graßmannova "Zgodovina avstrijskega šolstva" je ostala do osemdesetih let edini - čeprav zaradi izredno selektivnega obravnavanja virov nezadovoljivi - celoviti prikaz zgodovine avstrijske gimnazije.⁷ Za čas od 1918 tja do šestdesetih let je značilno, da je raziskovanje splošne zgodovine avstrijske gimnazije skoraj popolnoma zamrlo.

Odločilen preobrat pa je nastopil šele z večletnimi vztrajnimi raziskavami Helmutha Engelbrechta. Ta gimnazijski direktor v Kremstu in predavatelj na dunajski univerzi se je od poznih šesdesetih let dalje ukvarjal skoraj izključno s sistematičnim raziskovanjem zgodovine avstrijskega šolstva. Njegove publikacije obsegajo prispevke k razvoju celotnega avstrijskega šolstva, glavna pozornost pa velja srednjim šolam. Njegova monumentalna petdelna "Zgodovina avstrijskega šolstva" /"Geschichte des österreichischen Bildungswesens"/ obsega tudi prvi moderni celoviti prikaz razvoja gimnazijskega šolstva v Avstriji od začetkov v srednjem veku do današnjih dni.⁸

I

Časovno obdobje avstrijske zgodovine med 1774 predvsem pa od 1792 in 1848 je bilo tudi na šolskem področju dolgo časa označevano kot obdobje stagnacije. To pa le deloma ustreza dejanskim razmeram. Seveda bi se morali skoraj čuditi, če bi poznorezijanskemu in jožefinskemu obdobju, ki je povezano s številnimi eksperimenti, takoj sledila doba z že utrjenim novo oblikovanim šolskim sistemom. Preveč zamisli in predlogov je bilo v poznorezijanskem in jožefinskem obdobju spravljenih v obtok, da bi bilo to mogoče. Ti so še vedno imeli vpliv, čeprav ni bilo prav nobenih pogojev za njihovo realizacijo. Ne nazadnje pa so bili rezultati poznorezijanskih in jožefinskih reform na sekundarnem področju šolstva vse prej kot zadovoljivi. Gimnazija, ki jo je osnoval piarist Gratian Marx (1721-1810), ni mogla služiti kot baza za miren nadaljnji razvoj. V sebi je nosila klice novih prestrukturiranj.⁹

Presoja /ocena/ obdobja /1773-1848/ je otežena še s tem, da je mogoče ločiti vsaj štiri razvojne stopnje. Prvo zaznamuje iskanje nove organizacijske oblike in priza-

⁶ Prav tam, str. 17-18.

⁷ Isti, Raziskovanje gimnazijske zgodovine. o. d., str. 70-73.

⁸ Elmar Lechner, Die Klassiker der österreichischen Pädagogischen Historiographie - Karel Wotke und Gustav Strakosch-Graßmann. V: Zur Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Probleme und Perspektiven der Forschung. Elmar Lechner, Helmuth Rumpler und Herbert Zdarzil (Hrsg.). Wien 1992, str. 126-139; Gerald Grimm, Wege und Wendepunkte der Erforschung der Geschichte des österreichischen Gymnasiums. Ein Beitrag der Geschichte und Methodologie der Pädagogischen Historiographie in Österreich. V: Zur Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Probleme und Perspektiven der Forschung. Elmar Lechner, Helmuth Rumpler und Herbert Zdarzil (Hrsg.). Wien 1992, str. 100-104.

⁹ Glej Helmuth Engelbrecht, o. d., Bd. 3, Wien 1984, str. 244.

devanja za utrditev šolskih razmer. To obdobje se končuje leta 1805 s sprejetjem zakona, ki ga je Franc Inocenc Lang pripravil kot "gimnazijski načrt". Njegova realizacija predstavlja drugo obdobje. Leta 1818 odrejena ukinitve sistema predmetnega pouka in izključitev naravoslovnih predmetov pomeni vrnitev v že preseženo pedagoško pozicijo in predstavlja konec postopnega napredka v razvoju gimnazijskega pouka. V obdobju nazadovanja, ki je sledilo, je bilo mogoče doseči le skromen napredek v notranji reformi posameznih šol. Ko je bila leta 1838 ponovno dovoljena kritika, so se pojavile nove pedagoške misli, ideje, osnutki, skratka ponovno je oživela šolska diskusija. To zadnje obdobje pa je ostalo le pripravljalna faza, kajti uresničitev obravnavanih zamisli ni uspela. "Organizacijski načrt" /1849/, ki je gimnazije postavil na osnove, po katerih se ravna še danes, predstavlja zaključek neke izobraževalne dobe, ki pa je hkrati že zunaj njenih meja in predstavlja že začetek novega razvoja.¹⁰

II

Vlada Marije Terezije je od leta 1774 dajala prednost postopni izgradnji elementarnega šolstva na račun sekundarnega področja.¹¹ Zanimivo je, da razpustitev jezuitskega reda ni imela za posledico takojšnjega novega oblikovanja višjega šolstva - gimnazij in univerz. Tako razpustitev jezuitskega reda ni predstavljal nobene pomembnejše cenzure v genezi avstrijske gimnazije.¹² Marija Terezija je namreč tudi v šolskem letu 1773/74 prepustila celotno višje šolstvo cerkvenim redovom, piaristom in benediktincem, predvsem pa bivšim jezuitom, ki so sedaj delovali kot posvetni duhovniki. Glede organizacije, vsebine in metode gimnazijskega pouka najprej ni prišlo do sprememb. Pač pa je razpustitev jezuitskega reda nudila Mariji Tereziji možnost, da izvede na gimnazijskem področju šolstva "strukturno selekcijo", če uporabimo moderni termin. Izrazito znižanje števila višjih in visokih šol je bilo namreč, kar se tiče gimnazij, sedaj realizirano. Pri tem je Marija Terezija zasledovala predvsem dva cilja: zaustavitev eksplozije stroškov v sekundarnem izobraževalnem sektorju in otežitev dostopa do višje izobrazbe za dijake nižjih in srednjih družbenih plasti. Zaprtje številnih gimnazij je bil *conditio sine qua non* za realizacijo obeh ciljev. Strukturno čiščenje v sekundarnem področju se je zdelo v poznoterezijanski Avstriji z vidika tistega časa opravičljivo, ker je mreža gimnazij in latinskih šol v avstrijskih dednih deželah postala dejansko izredno gosta, ne samo v večjih mestih, tudi v številnih manjših krajih so predvsem jezuiti, pa tudi piaristi in benediktinci vzdrževali gimnazije, ki so bile pogosto samo dvo do štiri razredne, so pa vendarle omogočile številnim sinovom kmečke ali malomeščanske provenience dostop do višje izobrazbe. To pa je bil za cesarsko vlado trn v peti, ker je menila, da je bila na ta način odvzeta dragocena delovna sila kmetijstvu in vse številčnejšim manufakturam. Nadaljnje vzdrževanje - sedaj z javnimi sredstvi - večinoma okrnjenih učnih ustanov je presegalo finančno moč države.¹³

¹⁰ Prav tam, str. 244.

¹¹ Gerald Grimm, *Elitäre Bildungsinstitution*, o.d., str. 44-47; James Van Horn Melton, *Absolutism and the eighteenth-century origins of compulsory schooling in Prussia and Austria*. Cambridge/New York/New Rochelle/Melbourne/Sydney 1988, str. 91-96; Alfred Ritter von Ameth, *Geschichte Maria Theresia*' s. 9. Bd. Wien 1879, str. 106-110; Michael Topf, *Die Aufhebung des Jesuitenordens in Oesterreich*. Wien 1929 (doktorska disertacija), str. 170.

¹² Gerald Grimm, *Elitäre Bildungsinstitution*, o.d., str. 49.

¹³ Prav tam, str. 50-63.

Vkrnitev gimnazijskega sektorja pri istočasni krepitvi njegove reglementacije in normiranja naj bi izpostavila elitni namen teh šol. Zmanjšano število gimnazij je bilo mnogo lažje nadzirati in jih glede na njihovo izobraževalno raven kolikor toliko ponotiti. Misel, da ima država pravico, celo obveznost, da omeji dostop do višje izobrazbe zaradi družbeno- in gospodarsko političnih vzrokov seveda ni bil samo postulat sodobne utilitaristično usmerjene kameralistike ali posledica prosvetljenega absolutizma avstrijskih oznak, temveč spada predvsem med principe pedagoško reformnih stremeljenj 18. stoletja.¹⁴

O nujnosti reform na sekundarnem področju si je bila avstrijska vlada povsem na jasnem, glede njene izvedbe v krajšem časovnem razdobju pa je bila študijska dvorna komisija pač glede na izkušnje v zadnjih dveh desetletjih precej skeptična. Odločiti se je bilo treba, ali naj ostane gimnazija še nadalje samo zavod, v katerem se bodo dijaki naučili predvsem latinščine, ali naj postane splošno izobraževalna šola, na kateri bodo realni predmeti postali enakopravni z latinščino. Vsa ta vprašanja naj bi razvozljala študijska dvorna komisija. Ta pa je nalogo zaupala Antonu de Martiniju, ki je s pomočjo profesorja zgodovine na dunajski univerzi Ignaza Heßa izdelal načrt za reformo gimnazij. Hess je v svojem predlogu menil, da naj gimnazija postane splošno izobraževalna šola, kjer bodo realni predmeti enakopravni z latinščino. Ker dosedanji gimnazijski učitelji ne bi bili kos takemu pouku, saj razen latinščine in nemščine drugih predmetov niso obvladali v zadostnem obsegu, je Hess zahteval tudi dopolnilno izobraževanje vseh dotedanjih gimnazijskih profesorjev, novi učiteljski kandidati pa naj bi se za svoje učno delo izšolali na univerzi. Te Heß-Martinijeve misli, podane v novem učnem načrtu, ki so ga razposlali deželnim glavarstvom, so naletele na odpor in Marija Terezija je zaupala nadaljnje vodstvo gimnazijske reforme rektorju Savojske akademije na Dunaju - piaristu Gratianu Marxu, izkušenemu šolniku. Naročila mu je, naj izdela nov učni načrt za izvedbo gimnazijske reforme. Marx je dotedanjo šestrazredno gimnazijo spremenil v petrazredno - z razrednimi učitelji. Prvi trije razredi so ostali izrazito gramatikalni, zadnja dva razreda pa sta bila humanistična. Predmetnik, sestavljen po tem načrtu, je obsegal naslednje predmete: latinščino, verouk, grščino, nemščino, zemljepis, zgodovino, matematiko, naravoslovje (prirodopis). V predmetniku je res opaziti določene novosti v primerjavi s prejšnjim stanjem.

Latinščina pa je po tem učnem načrtu ostala glavni predmet. Marxov gimnazijski načrt je torej, vsaj kar se curriculumu tiče, predstavljal pravo antitezo Heßovemu učnemu načrtu, v organizacijskem pogledu pa je med obema načrtoma mogoče ugotoviti velike paralele.¹⁵

Gimnazijski načrt Gratiana Marxa je vseboval tako le malo novosti in je bil nasploh precej površen in fragmentaren, na bistvena vprašanja in probleme, predvsem na organizacijo, vsebino in metodo izobraževanja gimnazijskih učiteljev ni odgovarjal, oziroma jih je puščal nerešene.

Kateri učni načrt naj dobi zakonsko moč, Marija Terezija seveda ni presojala z vidika pedagoško teoretičnih razglabljanj, temveč z državnopolitičnih in ekonomskih vidikov. Odločitev, kateri učni načrt naj postane obvezen v vseh avstrijskih gimnazijah

¹⁴ Johann Bernhard Basedow, utemeljitelj filantropizma, najpomembnejše usmeritve nemške prosvetljenske pedagogike, je v svojem spisu "Predstava za človekoljube" izrecno izpostavil misel, da se mora "število študirajočih in znanstvenikov ravnati po potrebah države in časa". Citirano po Johann Bernhard Basedow, *Ausgewählte pädagogische Schriften*. Besorgt von Albert Reble (Schönninghs Sammlung pädagogischer Schriften, Quellen zur Geschichte der Pädagogik). Paderborn 1965, str. 21.

¹⁵ Gerald Grimm, *Elitäre Bildungsinstitutio*, o.d., str. 80-84.

od šolskega leta 1775/76 naprej, je videla predvsem kot politično in finančno, v nobenem pogledu pa ne kot pedagoško vprašanje. Kritične pripombe deželnih glavarstev na Heßov načrt so bile za cesarico tako veliko pomembnejše kakor pa pozitivna mnenja pedagoških strokovnjakov in od njihovega mnenja odvisnih gimnazijskih učiteljev.

S potrditvijo precej konzervativnega gimnazijskega učnega načrta piarista Gratiana Marxa, ki je ohranjal latinski značaj avstrijskih gimnazij, je Marija Terezija sprejela odločitev s težkimi posledicami, saj je ostal avstrijski višješolski sistem za še eno generacijo v okviru podedovanih struktur redovnega šolstva. Šolski sistem piaristov, ki se je od jezuitskega sistema le marginalno razlikoval, je v Avstriji dokončno nasledil pedagoško dediščino jezuitskega reda.¹⁶

Vprašanje razrednih ali predmetnih učiteljev pa je v diskusiji o avstrijski gimnazijski reformi ostalo trajno žarišče sporov do leta 1848.¹⁷

V drugi polovici sedemdesetih let in v jožefinskem obdobju pa je bila v središču pozornosti problematika šolanja gimnazijskih učiteljev. Pedagoško izobraževalni diskurs je zadeval predvsem vprašanje, ali naj poklic gimnazijskega učitelja ostane še naprej domena duhovščine, predvsem redovne, ali pa naj se v bodoče tudi posvetni profesorji v vse večji meri pojavljajo na višjih šolah. Odločitev Marije Terezije za razredni sistem pouka in tradicionalno poklicno izobrazbo je šla v korist nastavljanja duhovnikov kot učne moči na avstrijskih gimnazijah, saj je primanjkovalo ustreznih izobraževalnih mest za gimnazijske učitelje posvetne provenience. Ker pa je bilo od razpustitve jezuitskega reda stalno prisotno pomanjkanje kvalificiranih klerikov kot učne moči za višje šole, je postalo vprašanje vsaj delne sekularizacije gimnazijskega učiteljskega kadra, ki ga je sprožil že Heß, znova aktualno. Študijska dvorna komisija in gimnazijski študijski direktor vsekakor te problematike nista mogla več zanemarjati.¹⁸

Materialni pa tudi idejni razlogi so vplivali na to, da je končno prodril le v podrobnosti modificiran Marxov predlog z dne 5. februarja 1777.¹⁹ Po tem načrtu naj bi pouk v gimnazijah prevzeli pripadniki različnih redov, pri čemer pa je kot neuporabne za pouk na višjih šolah izključil beraške redove kot "frančiškane, kapucine, bosonoge avguštince, karmeličane", pa tudi kartuzijance, cisterciance itd. Marx se je predvsem omejil na tiste redovne skupnosti, ki so se poleg dušnega skrbstva že od nekdaj ukvarjale z vzgojo in poučevanjem mladine, pri čemer je seveda svoji redovni skupnosti - piaristom - določil odločilno mesto. Glede posvetne duhovščine je izražal zadržke. Kajti le-ti naj bi bili izključno določeni za dušno skrbstvo, zaradi tega "pri njih ni računati na šolsko službo". Izobraževanje kandidatov za učiteljska mesta na višjih šolah naj bi po predstavah gimnazijskega študijskega direktorja potekalo povsem v tradicionalnem okviru, to je, ostalo naj bi avtonomna zadeva posameznih redov. Državne posege, se pravi predpise, Marx na področju izobraževanja gimnazijskih učiteljev ni smatral za potrebne. Daljnosežni predlog študijske dvorne komisije, ki je predvideval temeljito modernizacijo usposabljanja gimnazijskih učiteljev in popolnoma nov način za njihovo nastavitev, je bil s tem postavljen ad acta. Tako so morali redovni predstojniki organizirati šole za usposabljanje gimnazijskih učiteljev v enem ali v več samo-

¹⁶ Prav tam, str. 86.

¹⁷ Heribert Timp, Die Problematik "Klassenlehrer oder Fachlehrer" in den Gymnasialreformen von 1792 bis 1849 (Beiträge zur Geschichte des österreichischen Bildungswesens, 1). Wien 1968, str. 15-162.

¹⁸ Gerald Grimm, Elitäre Bildungsinstitution, o.d., str. 130.

¹⁹ Allgemeines Verwaltungsarchiv, Wien (AVA), Studienhofkommission, fasc. 39, št. 11 ex 1775, fol. 17v.-18.

stanih določenega reda. Seznane v teh šolah izšolanih učiteljev - redovnikov so morali poslati deželnim vladam, ki so jih odposlale neodprte na Dunaj. Po tem predlogu so bile gimnazije razdeljene v tri skupine. V prvo so spadale tiste, ki jih je v celoti oskrboval določen red brez prispevka države in jih je sam tudi upravljal, čeprav pod nadzorstvom deželne šolske komisije (pri nas frančiškanska gimnazija v Novem mestu in benediktinska gimnazija v Šenpavlu na Koroškem, ki pa je obstajala le od leta 1773-1783). V drugo skupino so spadale gimnazije zunaj deželnih mest, ki jih je vzdrževala država, čeprav se je poskušala tega bremena otresti (mariborska gimnazija). Gimnazije v glavnih mestih so spadale v tretjo skupino in so bile glede učne plače učiteljev razdeljene v dve skupini (v Ljubljani, Celovcu in Gorici so gimnazije spadale v drugo skupino - učitelji so prejeli le 300 goldinarjev letne plače; v nasprotju s prvo, kjer so prejeli 400 goldinarjev). Samostani so z ustanavljanjem šol za usposabljanje učiteljev-redovnikov zavlačevali; na Slovenskem sta le frančiškanski provincial v Ljubljani in cistercijanski opat v Stični že leta 1777 poročala, da imata takšne šole.²⁰

Z realizacijo tega zelo konzervativnega koncepta usposabljanja gimnazijskih učiteljev in njihovega nameščanja so bili krogi okrog dvorne pisarne sicer prepričani, da bodo "javne latinske šole odslej z najmanjšimi stroški zasedene z najboljšimi učitelji, ki bodo opravljali svojo službo na najboljši možen način".²¹ Neuspehi v praksi po so seveda zanikali to optimistično napoved.

Vztrajanje vlade Marije Terezije ob koncu sedemdesetih let na za svoj čas brez dvoma neprimernem sistemu izobraževanja gimnazijskih učiteljev in na neprimernem sistemu njihove rekrutacije, ki so ju cerkveni redovi udeleževali od časa protireformacije, je pogojevalo, da že omenjena kriza avstrijske gimnazije ni bila presežena temveč samo podaljšana.²²

III

V času Jožefa II. je imela izgradnja primarnega šolskega sistema za cesarja brez dvoma izključno prednost, kar pa ne pomeni, da je jožefinska izobraževalna politika zavestno zapostavljala - navkljub rigoroznim varčevalnim ukrepom - višješolski sistem v gimnazijskem sektorju. K "pravemu prosvetljenstvu" ni spadala, po mnenju cesarja in njegovih sodelavcev, samo gosta mreža elementarnih šol za vse podložnike, ampak tudi funkcionalen, to je ekskluzivno elitni sistem višjega šolstva na ustreznem nivoju.²³

Prizadevanja jožefinske vlade na sekundarnem šolskem sektorju zato niso bila usmerjena na temeljito prenovo avstrijskega gimnazijskega šolstva, ampak v nadaljnjo izgradnjo, že s terezijanskimi reformami utemeljeno državno avtoriteto na področju višjega šolstva in njegovo integracijo v sistem "nacionalne vzgoje".²⁴

Višja raven gimnazijskega pouka, ki jo je načrtovala cesarska vlada, pa je spodletela prav zaradi kroničnega pomanjkanja kvalificiranih profesorjev in učiteljev. Piaristi še

²⁰ Glej Vlado Schmidt, Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem, I. Ljubljana 1963, str. 275-276.

²¹ AVA, Studienhofkommission, fasc. 39, št. 11 ex 1775, fol. 397v-398.

²² Gerald Grimm, Elitäre Bildungsinstitution, o. d. str. 146; Helmuth Engelbrecht, o.d., Bd. 3, str. 160.

²³ Glej Helmuth Engelbrecht, o.d., Bd. 3, Wien 1984, str. 121; Gerald Grimm, Elitäre Bildungsinstitution, o.d., str. 190-196.

²⁴ Glej Ernst Wangermann, Aufklärung und staatsbürgerliche Erziehung. Gottfried van Swieten als Reformator des österreichischen Unterrichtswesens 1781-1791. (Österreich Archiv, Schriftenreihe des Instituts für Österreichkunde). Wien 1978, str. 41-53; Helmuth Engelbrecht, o.d. Bd. 3, Wien 1984, str. 160.

zdaleč niso zadoščali, da bi zasedli izpraznjena mesta, zaradi tega so v Avstriji še v osemdesetih letih morali posegati po bivših jezuitih kot gimnazijskih učiteljih, medtem ko so bili na Bavarskem bivši člani Jezusove družbe že od leta 1781 izključeni iz vsakega sodelovanja na šolskem področju. Bistven napredek v gimnazijskem šolstvu zaradi tega ni bil mogoč.²⁵

Ker duhovnih kandidatov za gimnazijske učitelje ni bilo dovolj, so morali vse pogosteje posegati po posvetnih kandidatih. Toda tudi ti so bili redki, še zlasti, ker poklic gimnazijskega učitelja zaradi slabe plače ni bil atraktiven. Tudi uvedba konkurzov, ki so se jim morali podvreči kandidati ("konkurenti") za prosta gimnazijska mesta, je prispevala k temu, da so se javljali le redki posvetni kandidati. Da se je javljalo tako malo kandidatov za gimnazijska učna mesta, pa seveda ni bilo pogojeno samo z majhno plačo, privlačnost učiteljskega poklica je bila občutno zmanjšana s strogimi predpisi učnega procesa ter s strogim nadzorom profesorjev in prefektov, ki so jo izvajali državni uradniki ("direktorji" oziroma "vicedirektorji").²⁶

Za lažjo kontrolo in učinkovito reglementiranje gimnazijskega pouka so se morali profesorji natančno držati predpisanih, novih učbenikov. Kakršenkoli odklon od omenjene norme je bil strogo prepovedan. Izdaja novih učbenikov, ki bi bili prilagojeni vsebinskemu in metodološkemu konceptu Marxovega učnega načrta, se je v sedemdesetih letih močno zavlekla, zato je Jožef II. ob začetku svoje vlade vprašanju o šolskih knjigah posvetil posebno pozornost in ga postavil v središče svojih izobraževalno-političnih ukrepov na področju gimnazijskega šolstva. Cesar je pospeševal tisk "še manjkajočih šolskih spisov" za pouk grščine, zgodovine, geografije, matematike in naravoslovja (fizike in biologije). S tem so bili ustvarjeni pogoji za enotno vsebinsko in metodološko-didaktično usmeritev gimnazijskega pouka v Avstriji, ki so omogočili napredek v uniformiranem jožefinskem višjem šolstvu. Težišče jožefinske politike o šolskih knjigah v gimnazijskem sektorju je bilo naravnano na področje "stranskih predmetov", kajti učbeniki, potrebni za pouk latinskega jezika, so izšli že v poznem terezijanskem času.²⁷

Medtem ko je v metodično-didaktični in vsebinski usmeritvi gimnazijskega pouka jožefinska doba imela vsaj delne uspehe, so cesarjevi reformni poizkusi na organizacijskem področju v celoti doživeli popoln zlom. Le-ti so bili predvsem usmerjeni v tesnejšo povezavo glavnih oziroma normalnih šol z gimnazijami, oziroma če uporabimo takratno terminologijo, nemških in latinskih šol, v koncept, ki so ga številni sodobniki vedno znova zahtevali, ki pa ga že v poznorezijanski dobi ni bilo mogoče uresničiti. Posebnega uspeha cesar tudi ni imel z reformo šolskih počitnic, ko je glavne počitnice iz dotedanjega jesenskega termina (21. september do 31. oktobra) prestavil v poletje (od sredine julija do konca avgusta).

Ob koncu vlade Jožefa II. se je avstrijsko višje šolstvo nahajalo v globoki krizi, ki je bila sicer omiljena s posameznimi uspehi na področju učbenikov, ni pa mogla biti presežena.²⁸

²⁵ Gerald Grimm, *Elitäre Bildungsinstitution*, o.d., str. 220.

²⁶ Prav tam, str. 221-223.

²⁷ Glej *Handbuch aller unter Regierung des Kaisers Joseph des II. für die K.K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer systematischen Verbindung*. 18. Bde., Wien 1785-1790; Karl Wotke, *Das österreichische Gymnasium unter Kaiser Franz. V: XIX. Jahresbericht der Österreichischen Gruppe der Gesellschaft für deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte*. Wien/Leipzig 1913, str. 540-615; Gerald Grimm, *Elitäre Bildungsinstitution*, o.d., str. 231-250.

²⁸ *Handbuch aller unter Regierung*, o.d., 10. Bd.; Karel Wotke, o.d., str. 405, 409, 505.

Ob tem seveda tudi znanstveni študiji niso ostali nedotaknjeni. Univerzitetna izobraževalna raven v Avstriji je v jožefinskem času stagnirala, da celo upadla. Temu stanju so precej pomagale omejitve akademskih učnih vsebin na uporabno, za spraševanje primerno, v predpisanih učbenikih zbrano znanje in zanemarjanje vsakršnega raziskovanja. Imitacija, eklekticizem in gola reprodukcija tujih raziskovalnih rezultatov so značilnosti avstrijske znanosti v predzadnjem desetletju 18. stoletja, kar so prosvetljsko usmerjeni sodobniki tudi spoznali in kritizirali.²⁹

Splošno nezadovoljstvo z gimnazijami in univerzami je spodbudilo cesarja, da je v posebnem dopisu zagovarjal temeljito reformo višjega in visokega šolstva, povsem odkrito priznal neuspeh svoje izobraževalne politike na sekundarnem in terciarnem področju, za kar je seveda krivil tudi svoje najvplivnejše svetovalce: Gottfrieda van Swietna in Josepha Sonnenfelsa.³⁰

IV

Leopold II., ki je z veliko modrostjo zmožeg razmeroma hitro obvladati resnost položaja svoje države, ki mu jo je zapustil brat, je tudi na izobraževalnem področju obvladal situacijo. Pri tem seveda ni opustil od svojih predhodnikov začetega osnovnega koncepta šolstva, ki je bil usmerjen k državnim interesom in na katerega so vplivali državni strategiji.³¹ V načinu, kako priti do takšnega stanja, pa je izvedel bistveni preobrat. Željene reforme ni poskušal več doseči od zgoraj navzdol, temveč obratno - skupaj in s pomočjo učiteljev. V ta namen je seveda moral najprej sprejeti precej ukrepov, da bi si pridobil njihovo zaupanje.³²

Komisija za ureditev študij, ki je bila ustanovljena namesto stare študijske dvorne komisije in ki je pod predsedstvom univerzitetnega profesorja Karla Antona Martinija, spodbujevalca prosvetljsko-liberalnih principov na področju vzgoje in pouka, prvič zasedala 13. aprila 1790, je v času Leopolda II. od vsega začetka zavzela do učiteljev prijazen odnos. Martini je že 24. junija 1790 predložil cesarju svoj reformni načrt za reorganizacijo avstrijskega šolstva, čigar težišče pa je bilo na univerzitetnem sektorju.³³ Njegov načrt ne predstavlja samo poskusa decentralizacije in demokratizacije višjega šolstva, ampak tudi drugačen pogled na učiteljski poklic.³⁴

Ugled učiteljev naj bi povečali tudi tako, da bi jim na osnovi njihovih znanj in izkušenj omogočili vplivati na študijske zadeve.

²⁹ Allgemeine Uebersicht der Wissenschaften und Künste in den k.k. Staten. 1. Bd., Wien 1789, str. 6; Gerald Grimm, *Elitäre Bildungsinstitution*, o.d., str. 254.

³⁰ Rokopis Jožefa II. višjemu kanclerju Leopoldu Kolowratu z dne 9. februarja 1790. Publiciran v: Rudolf Kink, *Geschichte der kaiserlichen Universität zu Wien*, 1. Bd./I. Thl., Wien 1854, str. 588-590.

³¹ Ernst Wangermann, *From Joseph II. to the Jacobin Trials. Government Policy and Public Opinion in the Habsburg Dominions in the Period of the French Revolution*. Oxford 1959, str. 5-55, 56-105; Adam Wandruszka, *Leopold II. Erzherzog von Österreich, Großherzog von Toskana, König von Ungarn und Böhmen, Römischer Kaiser*, Bd. II., Wien /München 1963/65, str. 321-327; Otto Vicenzi, *Das Gymnasium. Eine Chance für Europa*. Wien/Köln/Graz 1983, str. 62-64.

³² Gerald Grimm, *Stabilisierung versus Mobilisierung. Zum sozio-politischen Funktionswandel höherer Bildung in Österreich im 18. Jahrhundert*. V: *Bildung, Staat, Gesellschaft im 19. Jahrhundert. Mobilisierung und Disziplinierung*. Stuttgart 1989, str. 92-96.

³³ Martinijev "nad vse ponižni predlog" z 24. junija 1790 publiciran v: Rudolf Kink, *Geschichte der kaiserlichen Universität zu Wien*, 1. Bd./II. Thl. Wien 1854, str. 306.

³⁴ Franz Hochegger, *Die österreichischen Gymnasien*. V: *Oesterreichische Revue*, Jg. 1863, str. 62-100; Helmuth Engelbrecht, o.d., Bd. 3, str. 201-202.

Pedagoško in didaktično vodstvo gimnazij je prešlo v roke učiteljev. Učiteljski zbori, ki so zasedali v določenih časovnih zaporedjih, in študijski konsens (na Slovenskem le v Ljubljani),³⁵ naj bi obravnavali šolske in študijske zadeve. Dvorni odloki - in to je bilo odločilno - naj bi oblikovali le grobi delovni okvir in podali glavne usmeritve, za praktično izvedbo in oblikovanje je bilo učiteljskim zborom in študijskim konsensom puščeno veliko manevrskega prostora. Temeljna misel te decentralizacije je bila ta, da vsaka šola svoje možnosti in potrebe najbolje pozna sama. Učitelji pa naj bi predvsem uresničevali reformne cilje, prilagojene lokalnim razmeram, in pripravljali predloge za izboljšanje šolstva. Notranja šolska reforma je bila s tem ločena od zunanje in je postala stvar učiteljev.³⁶

Pomanjkanje učiteljskega osebja pa je še vedno zbuvalo skrb.

Vsekakor so v času kratkega vladanja Leopolda II. iskali v izobraževalni politiki nova pota, pri realizaciji pa je večinoma ostalo vse pri konceptih in zasnovah. Vprašanja vzgoje in pouka so znova postala obrobna področja javnega zanimanja. Doba prosvetljenstva je minila; bili so zadovoljni, da so bili vsaj v primarnem šolstvu postavljeni dobri temelji. Glede financiranja izobraževanja so dospeli do skrajnih meja.

Francoska revolucija in napetosti znotraj same Avstrije pa so v politiki postavile nove prioritete.³⁷

Vsekakor pa je značilno, da se je v teh letih začela široka diskusija o šolskih problemih, ki ni potekala samo v visokih krogih ampak predvsem v bazi. Mnenja so se zelo razhajala, toda splošnemu nezadovoljstvu s šolo so dali pristo pot. Rešitev v tej fazi iskanja seveda še ni bilo videti, toda začelo se je spoznavanje različnih uporabnih poti, predvsem pa so se znova pojavile reformam prijazne razmere.³⁸

Brez dvoma je avstrijsko šolsko sceno v časovnem obdobju 1792 in 1848 še nadalje obvladoval stanovsko orientirani izobraževalni konzervativizem. Revolucionarni izobraževalni koncepti, ki so se navezovali na pedagoške zahteve francoske revolucije, so se pojavili samo prehodno. Demokratične zasnove v šolski upravi so bile znova odpravljene. Prosvetljenjske ideje pa so v zmerni obliki še nadalje učinkovale.³⁹

Že kmalu po smrti Leopolda II. se je nakazovala sprememba smeri. Visoka duhovščina - predvsem dunajski nadškof Anton Migazzi - se je vse bolj bala za svoj duhovniški naraščaj. Del javnosti je s skrbjo opazoval, kako so zaničevali in zasmehovali pedagoške avtoritete, mladina pa je v vedenju - navkljub častnim in sramotnim šolskim klopem - vse bolj izgubljala občutek za obveznosti in v učenju vse bolj popuščala.⁴⁰

Nasprotniki učiteljskih konferenc in študijskih konsesov - obe inštituciji so krivili, ne vedno po pravici, za te pomanjkljivosti - so se vse bolj formirali. Eksperiment s študijskimi konsesi so predstavili kot neuspeh. Bili so ukinjeni in kot gimnazijski

³⁵ Glej vlado Schmidt, o.d., str. 286-289.

³⁶ Glej Martinijevo uradno "Poročilo o nekaterih šolskih in študijskih ustanovah v avstrijskih dednih deželah" ("Nachricht von einigen Schul- und Studienanstalten in den oesterreichischen Erbländern"), ki jo je kot uredbo izdal leta 1791 Kurzböck na Dunaju, in ki predstavlja temeljni dokument leopoldinske izobraževalne reforme. Glej ponatis odredbe v: Heribert Timp, o.d., str. 69-81. Na osnovi več predhodnih dvornih dekretov je obrazložila nove smernice za vodstvo šolstva.

³⁷ Ernest Bruckmüller, *Sozialgeschichte Österreichs*. Wien/München 1985, str. 320-333.

³⁸ Richard Meister, *Entwicklung und Reformen des österreichischen Studienwesens (Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 239/1)*. Wien 1963, str. 44-50.

³⁹ Helmuth Engelbrecht, o.d., Bd. 3, Wien 1984, str. 245.

⁴⁰ Prav tam.

direktorji znova uvedeni okrožni glavarji ali drugi uradniki politične uprave. Neposredne delovne naloge, povezane z gimnazijskim učnim procesom, pa so ostale posameznim prefektom gimnazij.⁴¹

V teh letih so se množile pritožbe o nezadostnosti učnega procesa.⁴² Glede višjega šolstva je postalo vse bolj odločilno mnenje piarista Franza Innozenca Langa,⁴³ ki je bil leta 1802 imenovan za "gimnazijskega direktorja" v Avstriji pod Anižo, čigar ime pa je postalo znano že v poznih devetdesetih letih z inovativnim reformnim načrtom sekundarnega šolstva v habsburških deželah. Lang je bil v dvorno študijsko revizijsko komisijo poklican kot referent za gimnazijsko šolstvo. Pobudo za reformo gimnazij je sprožil državni svet. Glede šolskih zadev je tu odločal konferenčni svetnik Martin Lorenz, posvetni duhovnik zmerno jožefinskih pogledov. Glede višjega šolstva se je po pravilu opiral na mnenje Franza Innozenca Langa. Že leta 1803 je Martin Lorenz predložil cesarju "predlog za literarno in moralno izboljšanje v avstrijski državi obstoječih gimnazijskih šolskih ustanov", kateremu je Lang predložil "shemo za gimnazije s 5 učnimi kurzi, 5 učitelji in 1 katehetom". Lang je predložil učni načrt, ki naj bi privedel do splošne izobrazbe in predlagal nastavitve predmetnih učiteljev. Poleg razrednika naj bi po tem načrtu nastavili še dva do tri predmetne /strokovne/ učitelje. To mnenje je uspešno zastopal že v študijski revizijski komisiji. Število učnih ur na teden, ki jih je tam zahteval, pa je sedaj, ker je poznal mnenje cesarja, zmanjšal na 18 ur. Treba je poudariti, da niso v vsakem šolskem letu poučevali vseh sedem učnih predmetov. Leta 1804 je bil Langov učni načrt potrjen, vendar so ga pred splošno uvedbo še preizkušali na nekaj šolah.⁴⁴

Med tem časom se je znova vse bolj uveljavljala misel o šestrazredni gimnaziji in Lang je leta 1805 pripravil nov osnutek za "gimnazijo s šestimi razredi, 5-6 učitelji in 1 katehetom". V tem "gimnazijskem načrtu" je bil pouk latinščine nekoliko skrajšan v korist grščine in prirodoslovja. Splošno uvedbo Langovega učnega načrta pa je cesar določil za šolsko leto 1806/07. Lang je medtem (1807) pripravil "Zbirko odlokov in predpisov o zasnovi in ureditvi gimnazij" ("Sammlung der Verordnungen und Vorschriften über die Verfassung und Einrichtung der Gymnasien"), ki je bila natisnjena v naslednjem letu in je doživela pet modificiranih ponatisov. Ta "gimnazijski kodeks" je ostal v veljavi do leta 1848.⁴⁵

V

Hkrati s prizadevanji za novo organizacijo gimnazijskega šolstva so sprejeli še celo vrsto drugih ukrepov, da bi izboljšali brez dvoma izredno stanje na izobraževalnem področju. Najprej se je izkazalo, da je potrebno večje število gimnazij zunaj večjih populacijskih središč. Predvsem podeželska mladina je bila takrat v veliki meri izključena od višješolske izobrazbe. Zaradi tega je začelo primanjkovati naraščaja za posvetno in redovno duhovščino; prav tako je primanjkovalo gimnazijskih učiteljev

⁴¹ Prav tam.

⁴² Heribert Timp, o.d., 45-58; Karel Wotke, *Das österreichische Gymnasium unter Kaiser Franz. V: XIX. Jahresbericht der Österreichischen Gruppe der Gesellschaft für deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte*. Wien/Leipzig 1913, str. 10-12.

⁴³ Glej Constant von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, 14. Thl., Wien 1856, str. 83.

⁴⁴ Helmuth Engelbrecht, o.d., Bd. 3, Wien 1984, str. 246.

⁴⁵ Gerald Grim, *Elitäre Bildungsinstitution*, o.d., str. 455-466.

posvetnega stanu in marsikatero prosto učno delovno mesto ni moglo biti zasedeno. Razen tega so si mesta, ki so izgubila svoje višješolske učne centre, prizadevala, da bi smela znova odpreti svoje nekdanje šole.⁴⁶ Dunaj tem željam ni nasprotoval, vendar pod pogojem, da država s tem ne bi imela posebnih stroškov. To stališče je razumljivo, če pomislimo na stanje avstrijskih državnih financ v času vojn s Francozi. Kot edina rešitev se je ponujala vrnitev na samostansko šolsko tradicijo. Tako so samostani dobili nalogo, naj takoj začno ustanavljati gimnazije. Prizadete redovne skupnosti seveda niso bile prav nič navdušene, da jim država, ki je od leta 1773 izvajala laizacijo dela avstrijskih gimnazij, sedaj - z Jožefom II. omejen vpliv na področju šolstva - znova širi. Pri tej ponovni vključitvi samostanov v pouk mladine so bili motivi države prav glede na njene finančne zmožnosti preveč prozorni.⁴⁷

Večina avstrijskih gimnazij je mogla obstajati, ker so redovi nudili potreben učiteljski kader. Na ta - za državo tako varčen način - je mreža višjih šol postala nekoliko gostejša.⁴⁸

VI

Po desetletja dolgih diskusijah vendarle uveden sistem predmetnih učiteljev na avstrijskih gimnazijah naj bi, kakor so upali reformatorji, uvedel novo stopnjo v šolski razvoj na sekundarnem področju.

Primanjkovalo je strokovno izobraženih učnih moči za matematiko, naravoslovje, pa tudi za geografijo in zgodovino, primerne učbenike je bilo treba šele pripraviti.

Medtem ko je Lang še menil, da bo "pozornost in marljivost učitelja, ki je bila prej razdeljena na vse predpisane predmete, sedaj usmerjena v en sam predmet, ki ga je prostovoljno izbral, in ki ga bo sedaj s toliko večjim navdušenjem poučeval",⁴⁹ pa so se vse bolj širili glasovi, ki so bili do reforme nezaupljivi. Predmetni učitelj je na marsikateri gimnaziji zbuja pravi strah. Nevarnostim, ki so izvirale iz predmetnega učnega sistema, sprva namreč niso bili kos. Padeč učne storilnosti, ki naj bi bil posledica uvedbe predmetnega učnega sistema, je bil v javnosti namerno izpostavljen. Prav ta negativen odziv v javnosti, čeprav se je študijska dvorna komisija postavila na stran Langove reforme, je leta 1818 sprožil cesarjevo odločbo, da odslej vse glavne in stranske predmete poučujejo razredni učitelji. Samo učitelju za verouk je bilo poslej dovoljeno, da na vseh stopnjah poučuje samo verouk. Razredni učitelj je s svojimi učenci napredoval od prvega do četrtega razreda, nato pa jih je poučeval učitelj obeh humanitetnih razredov: v petem in šestem razredu, kot na nekakšni višji stopnji.⁵⁰

Vprašanje, ali so tudi učenci občutili predmetni sistem kot povsem neuporaben, ostaja odprto, na primer Franz Exner, ki je obiskoval Akademsko gimnazijo na Dunaju v času, ko je bila v veljavi Langova gimnazijska reforma, je v svojem znamenitem gimnazijskem "Organizacijskem načrtu" iz leta 1849 omogočil predmetnemu sistemu v Avstriji dokončno uveljavitev.⁵¹

⁴⁶ Helmuth Engelbrecht, o.d., Bd. 3, Wien 1984, str. 247.

⁴⁷ Gustav Strakosch-Graßmann, Geschichte des österreichischen Unterrichtswesen. Wien 1905, str. 154; Helmuth Engelbrecht, o.d., Bd. 3., Wien 1984, str. 247.

⁴⁸ Prav tam.

⁴⁹ Glej citat pri Heribert Timpu, o.d., str. 29.

⁵⁰ Helmuth Engelbrecht, o.d., Bd. 3, Wien 1984, str. 249; Gerald Grimm, Elitäre Bildungsinstitution, o.d., str. 544-560.

⁵¹ Helmuth Engelbrecht, o.d., Bd. 3, Wien 1984, str. 249.

Brez dvoma je bil s tem cesarskim sklepom, "da poučujejo v vseh gimnazijah moje države znova razredni učitelji",⁵² nadaljnji razvoj na področju srednjega šolstva ne samo nenadoma prekinjen, ampak je bila tudi študijska dvorna komisija prisiljena začeti znova na ravni, ki jo je že zdavnaj zapustila in za katero se je zdelo, da je dokončno premagana.

VII

Druge Langove spremembe v organizaciji gimnazije so potekale po stopnjah: npr. uvedba šesrazredne gimnazije, nova določila o počitnicah, vzpostavitev rednih šolskih inšpekcij z obsežnimi vizitacijskimi poročili, ki predstavljajo glavni vir za zgodovino avstrijske predmarčne gimnazije, dvig učiteljeve poklicne varnosti in izboljšanje njegovega materialnega položaja /učitelj na gimnaziji je v predmarčnem obdobju brez dvoma dosegel ugled in samozavest; najboljši med njimi so našli pot do učnih stolic na univerzah/, nadalje s številnimi ukrepi nadzorovano število dijakov, kar je seveda preprečevalo explosion scolaire, kakor temu pravimo danes itd.

V curriculumu so želeli spremembe, ki so se že nekaj časa najavljale: preprečevanje enostranske izobrazbe in površnega znanja ter odklon od mehanskega načina učenja. Latinščino so potiskali v ozadje in poučevati so jo morali s posebnim ozirom na nemščino. Drugi splošni predmeti kot geografija, zgodovina in naravoslovje pa so se mogli razvijati samostojno. Posebno pozornost so posvečali verouku, ki so ga odslej znova poučevali kot samostojen predmet. Grščina je bila za vse učence obvezna.⁵³

Vsekakor ob Langovi reformi lahko rečemo, da se je gimnazija začela počasi spreminjati od latinske šole v splošnoizobraževalno šolo.⁵⁴

Toda od leta 1818 - z odpravo predmetnega učnega načrta - je bilo naravoslovje znova črtano, število učnih ur za geografijo in zgodovino zmanjšano in tako pridobljeni učni čas znova namenjen latinščini. V matematiki je bila algebra odpravljena iz gramatikalnih razredov (nižje stopnje gimnazije) in prenešana v humanistične razrede (višjo stopnjo). Poučevali so jo v latinščini, prav takor geografijo in zgodovino v drugem humanističnem razredu. To je bila vrnitev v prejšnje stanje, kar se ni več pričakovalo.⁵⁵ Učitelj latinščine je ponovno obvladal šolo. Celo nekaj tistih stranskih predmetov, ki so jih poučevali v višjih razredih, se je podredilo pouku latinščine.⁵⁶

Pouk nemščine, ki že doslej ni bil samostojen, je ostal vključen v učni načrt latinščine.⁵⁷

⁵² Dekret študijske dvorne komisije z dne 3. septembra 1818 ponatisnjen tudi pri Heribertu Timpu, o.d., str. 71.

⁵³ Glej Sammlung der Verordnungen und Vorschriften Über die Verfassung und Einrichtung der Gymnasien. Wien 1808 (2. izd.); Gerald Grimm, Elitäre Bildungsinstitution, o.d., str. 503-534.

⁵⁴ Helmuth Engelbrecht, o.d., Bd. 3, str. 250.

⁵⁵ Heribert Timp, o.d., str. 79-80.

⁵⁶ Prav tam, str. 251.

⁵⁷ Glej Georg Jäger, Zur literarischen Gymnsialbildung in Österreich von der Aufklärung bis zum Vormärz. V: Internationale Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur, Bd 1 (1976), str. 115-118.

VIII

V tridesetih letih 19. stoletja izkazujejo glavna letna poročila še povsem ugodno sliko avstrijskih gimnazij.⁵⁸ Formulacije so okvirne in prikrivajo pomanjkljivosti, namesto da bi jih jasno označile. Toda vse bolj je bil prisoten vtis o nazadovanju v šolskem razvoju.⁵⁹

Ko se je takrat javnost znova močneje začela zanimati za šolstvo, ko so napake postajale vse bolj očitne in so bile pobude za reformo vse bolj pogoste, je študijska dvorna komisija po nalogu cesarja zahtevala od deželnih vlad kakor tudi od ustreznih oseb predloge, kako bi bilo mogoče izboljšati tedanje "gimnazijsko šolstvo".⁶⁰ Odgovore so pošiljali sicer že od leta 1839 in so vsebovali najrazličnejše, med seboj nasprotujoče si kritične ugotovitve, vprašanja in pobude.⁶¹ Diskusija o nemškem šolskem razvoju se je v Avstriji močno razširila. V naslednjih letih je študijska dvorna komisija prejela tudi precej ekspertiz; med univerzitetnimi profesorji, ki so bili zaprošeni za mnenje, je bil tudi za kasnejši razvoj avstrijskega šolstva tako pomemben dr. Franz Exner (Praga). Vprašanje reforme je ostalo virulentno.⁶²

Revolucija 1848 pa je odprla pot razvoju, o katerem se je razpravljalo že dolgo časa. Četudi je sprva izgledal rezultat teh dolgotrajnih razglabljanj, ki so temeljila na strokovnih pedagoških razhajanjih in so jih spremljali številni predlogi, mnenja in vloge, popolnoma nepomemben, vendarle razglabljanja niso končala v zaprašenem aktu. Tako izraženo reformno mišljenje je kmalu prodrlo iz ozkega kroga šolskih strokovnjakov v širše okolje. Javnost je bila prav zato za šolska in izobraževalna vprašanja na sekundarnem področju močno zavzeta.

Na splošno so vsi odobravali prenovno gimnazije, o njeni organizacijski obliki in njenem učnem programu pa so seveda obstajala še globoka razhajanja. Na ta način so se pripravljala tla za spremembe v letu 1848/49.

Hitri in hkrati razumljivi prodor novih predstav o pouku in vzgoji v revolucionarnem letu 1848 je bil posledica teh desetletja dolgih, v šolsko realnost usmerjenih diskusij in eksperimentov. Da je bil rezultat, nova ureditev iz leta 1848, za gimnazijo odločilen skoraj eno stoletje, nas mora navesti k temu, da njeni pripravljalni fazi v času od 1792 do 1848 damo tudi primerno oznako.⁶³

⁵⁸ Sabrina Mitterstöger, *Zum vormärzlichen Gymnasialstudienwesen Österreichs*. Wien 1979 (doktorska disertacija), str. 189-207.

⁵⁹ Helmuth Engelbrecht, o.d., Bd. 3, Wien 1984, str. 257.

⁶⁰ Glej Heribert Timp, o.d., str. 87-127.

⁶¹ Prav tam, str. 177-97, 183-186; Adolf Ficker, *Geschichte, Organisation und Statistik des österreichischen Unterrichtswesens* (Bericht über österreichisches Unterrichtswesens. Aus Anlass der Weltausstellung 1873, 1. Thl.). Wien 1873, str. 135; Richard Pichler, *Das Studienwesen des Erzherzogthums unter der Enns* (Wien und Niederösterreich) 1740-1870, 1. Bd., Frankfurt a.M., str. 211-216.

⁶² Helmuth Engelbrecht, o.d. Bd. 3, Wien 1984, str. 259.

⁶³ Prav tam; Gerald Grim, *Elitäre Bildungsinstitution*, o.d., str. 566-567.

ZUSAMMENFASSUNG

Das österreichische Gymnasium auf dem Weg zur allgemeinbildenden Mittelschule 1773-1848

Die Entwicklung des österreichischen Gymnasiums im Untersuchungszeitraum war in der Schulgeschichte lange Zeit mit einem negativen Vorzeichen versehen, was primär eine Folge der einseitigen Darstellung der Bildungsgeschichte dieser Zeit im Werk von Gustav Strakosch-Graßmann ist.

Natürlich konnte der spättheresianischen und josefinischen Zeit, die zahlreiche Experimente auf dem Gebiete des Schulwesens durchführte, nicht sofort eine Periode mit einem neustrukturierten und zugleich stabilen Schulsystem folgen.

Vier Entwicklungsstufen lassen sich im Untersuchungszeitraum unterscheiden:

Die erste erscheint durch die Suche nach einer neuen Organisationsform und durch das Bemühen um eine Konsolidierung der schulischen Verhältnisse gekennzeichnet. Diese Phase dauert bis 1805, als der Piarist Franz Innozenz Lang seinen neuen Gymnasialplan erarbeitete. Seine Realisierung füllt die zweite Phase aus. Die 1818 verfügte Abschaffung des Fachlehrersystems und der Ausschluß der naturwissenschaftlichen Gegenstände aus dem Fächerkanon der Gymnasien bedeutete die Rückkehr zu einer schon überwunden geglaubten pädagogischen Situation (Gymnasium als Lateinschule) und das Ende der Entwicklung der Gymnasien. In der nun folgenden Stagnationsphase (dritte Phase) konnte man nur bescheidene Fortschritte in der inneren Reform einzelner Schulen erreichen.

Als 1838 Kritik wieder möglich war, traten neue pädagogische Ansichten, Ideen und Konzepte an die Öffentlichkeit, kurzum – die Schuldiskussion erfuhr eine neuerliche Belebung.

Aber eine Realisierung dieser Konzepte blieb in dieser (vierten) Phase aus.

Der schnelle und gleichzeitig verständliche Durchbruch neuer Vorstellungen über Unterricht und Erziehung im Revolutionsjahr 1848 war die Folge jahrzehntelanger theoretischer Diskussionen und Experimente im Schulalltag dieser insgesamt so negativ beurteilten Periode. Die neue Organisation der Gymnasien von 1849 war für diese Bildungsinstitution dann durch etwa ein Jahrhundert grundlegend.

ALOJZ CINDRIČ

KRANJSKI DOKTORJI NA DUNAJSKI UNIVERZI V PREDMARČNEM OBDOBJU 1815-1848

Doktorski naslov, ta najvišji akademski naslov, so slovenski izobraženci - študenti do ustanovitve lastne slovenske univerze v Ljubljani leta 1919 pridobili lahko le na univerzah, ki so delovale izven slovenskega narodnostnega prostora.

V predmarčnem obdobju sta na Kranjskem za splošno izobraževanje prebivalstva skrbeli poleg osnovnih šol (trivialke, glavne šole, normalke) še gimnaziji v Ljubljani in Novem mestu. Absolventi le-teh so nadaljevali šolanje na liceju, ki je bil v Ljubljani in je imel dva letnika filozofskih študijev, potrebnih za vsak nadaljnji univerzitetni študij. Za vpis na univerzo so do reforme filozofskega študija (leta 1824) morali opraviti še tretji letnik filozofije (študij tretjega letnika je bil prilagojen izbrani "višji" fakulteti), katerega ni bilo mogoče opraviti na liceju v Ljubljani, zato so ga opravljali v univerzitetnih središčih drugod ali pa so pristopili k privatnim izpitom. V okviru liceja so izvajali celotni štiriletni študij teologije kot tudi dve- oz. triletni medikokirurški študij s priključenim tečajem za babice.¹ Študij na ljubljanskem liceju je bil organiziran podobno kot na univerzah oz. licejih po monarhiji, le da niso imeli pravice izvajati rigorozov in podeljevati doktorskih naslovov, kar je bil privilegij univerze.

Študenti s Kranjske, ki so nadaljevali šolanje na univerzi, so se najpogosteje odločali za dunajsko univerzo, saj je bila že več stoletij tradicionalni univerzitetni center, kjer so študirali študenti iz naših dežel, sledi Gradec, pozneje Praga. Nekateri so se odločali za študije na drugih univerzah, visokih šolah in akademijah v monarhiji ali inozemstvu. Po ugotovitvah profesorja Vasilija Melika so bili to večinoma posamezniki, ki so imeli boljše materialne možnosti, posebno ugodno priložnost ali kaj podobnega.² Na Dunaju so v predmarčnem obdobju delovale tudi druge visoke šole in akademije (Polytechnikum oz. Technische Hochschule, Akademie der bildenden Künste, K.k. Ingenieur Akademie, Konsularakademie).³

Šolske reforme od Marije Terezije in Jožefa II. naprej so bile bolj usmerjene na nižje in srednje šolstvo in celotno izobraževanje je vedno bolj prehajalo pod okrilje in skrb države. Na univerzitetnem nivoju sta bila reform deležna predvsem medicinski in pravni študij, kjer uvajajo nove stolice in ustanavljajo številne inštitute. Ostalih študijev se reforme dotaknejo le bežno. Absolviranje filozofskega študija v predmarčni dobi še vedno predstavlja samo splošno izobrazbo, ki je pogoj za vpis na t. i. "višje fakultete". Država v smislu utilitarizma (naj se poučuje predvsem tisto, kar je potrebno za prakso) skuša omejevati svobodo znanstvenega in raziskovalnega razmišljanja ter poučevanja.

¹ F. Zwitter, Višje šolstvo na Slovenskem do leta 1918, v: Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani, Ljubljana 1969, 32-45.

² V. Melik, P. Vodopivec, Slovenski izobraženci in avstrijske visoke šole 1848-1918, Zgodovinski časopis (Ljubljana), 40, 1986, 274.

³ L. Szögi, Zur Geschichte des Universitätsbesuchs innerhalb der Habsburger-Monarchie 1790-1850. v. Aspekte der Bildungs und Universitätsgeschichte: 16. bis 19. Jahrhundert, Wien, 1993, 372-382. (Hrsg. Kurt Mühlberger, Thomas Maisel).

Po letu 1848 so reforme šolstva temeljito reorganizirale in reformirale univerzitetni študij, tako da je dunajska univerza doživela ponoven razcvet, ki ji je prinesel svetovni sloves na nekaterih znanstvenih področjih.

Na dunajski univerzi je bilo mogoče promovirati na vseh štirih fakultetah (pravni, medicinski, teološki in filozofski), za pridobitev naslova znanstvene stopnje - doktorata - pa so morali kandidati prestati težke pogoje v obliki strogih ustnih izpitov (rigorozov in disputacij⁴) in znanstvenih del, t. j. predstavitev in javni zagovor disertacije. Predpisi za dosego doktorata so se spreminjali in razlikovali tako po obdobjih kot tudi od fakultete do fakultete, kandidati so morali zadostiti tudi formalnim pogojem in predložiti spričevala o opravljenih izpitih, ustrezna mnenja profesorjev, npravstveno spričevalo (Sitten ausweisen), se imatrikulirati⁵ ter plačati pristojbino oz. izpitno takso, ki je bila pogoj za pristopitev k rigorozom in promociji, ter je po reformah univerzitetnega študija od leta 1850 postala enotna in je znašala 110 goldinarjev konvencijske veljave⁶ (20 gld. - disertacija, 40 gld. rigoroz, 20 gld. za obveznosti poleg rigorozov in 30 goldinarjev promocija).⁷ Izpiti so trajali različno dolgo ter so v glavnem potekali v latinskem jeziku.⁸ Fakultete so imele pred promocijo pravico presoditi npravstveno stanje kandidata,

4 Disputacija, lat. razpravljanje oz. znanstveni spor, o katerem razpravlja kandidat javno s profesorji. Na medicinski fakulteti na Dunaju jo leta 1785 odpravijo, na filozofski fakulteti 1850, na pravni in teološki fakulteti pa je odpravljena v štud. letu. 1872/73. F.Gall, *Alma Mater Rudolphina 1365-1965*, Wien 1965, 106.

5 Imatrikulacija, vpis v glavno univerzitetno matriko, je bil povezan s plačilom vpisne takse, ki je v predmarčni dobi znašala za neplemiče 1 gld., za nižje plemstvo 2 gld. in za visoko plemstvo 4 gld. 30 krajcarjev, revni študenti pa so bili oproščeni plačila vpisne takse. Denar, zbran od imatrikulacij, se je uporabil za izplačilo fakultetnih štipendij.

6 Denarna enota v predmarčni dobi je bil goldinar, ki se je delil na 60 krajcarjev. V obtoku pa je krožil goldinar različne menjalne vrednosti - konvencijska veljava in dunajska veljava (papirnati denar), le-ta je vreden le dve petini konvencijske veljave. V prispevku je vrednost goldinarja navedena po konvencijski veljavi, čeprav smo včasih lahko v zadregi pri branju zneskov, predvsem tam, kjer ni navedeno, za katero veljavo gre. V kakšnem gmotnem položaju so študenti živeli oz. koliko sredstev so potrebovali za študij na Dunaju, pa je bilo odvisno od premoženjskega stanja staršev kakor tudi od potreb posameznega študenta. Eksistenčni minimum za preživetje je ob prehodu v 19. stoletje na Dunaju znašal na leto: za stanovanje 30 gld., les za kurjavo peči in ognjišča (10 klafter) je znašal 40 gld., strošek za razsvetljavo je znašal 18 gld. (3 kr. dnevno), za pranje oblačil 12. gld., za zajtrk 24 gld., za obleko je bilo potrebno odšteti 80 gld., za hišna opravila in služinčad 50 gld., za življenje kakor tudi za plačilo različnih poslov pa je bilo potrebnih 150 goldinarjev. Skupaj je torej znašal eksistenčni minimum 424 goldinarjev. Plače profesorjev na filozofski fakulteti po predlogu fakultetne uprave iz leta 1819 pa so bile naslednje: dva starejša profesorja sta zaslužila po 2000 goldinarjev letno, profesorja srednjih let sta dobila vsak po 1800 goldinarjev, dva mlajša profesorja pa po 1500 goldinarjev. Učitelj religije pa je prejel 1200 goldinarjev plače. v: E. Gürtler, "Das Studium an den Gymnasien und an der philosophischen Fakultät der Alma mater Rudolphina in der Zeit von 1800 bis zur Revolution 1848". Wien 1980, 76, 83.; Knafljeva štipendija je leta 1828 znašala 100 goldinarjev na leto. Kilogram kruha je stal v Ljubljani leta 1816 približno 10 krajcarjev, plača vodje licejske knjižnice, je leta 1834 znašala 800 gld. na leto, plača profesorja na liceju 1000 gld., višji gradbeni direktor ljubljanskega gubernija je imel 1800 gld. letne plače, enomesečna najemnina za dvosobno stanovanje pa je leta 1837 znašala približno 16 gld.. Mlad poljski plemič konfiniran v Ljubljano pa je leta 1837 ternal, da težko shaja s petdesetimi goldinarji na mesec, ki mu jih je pošiljal oče, za kosilo (goveja juha, kos kuhane govedine in pečenka z zelenjavo ali solato; brez kruha) je plačeval 14. gld. na mesec, za kurjavo pa je plačeval okrog 5 goldinarjev na mesec. v: V. Melik, *Nekaj o cenah, plačah in kulturi v predmarčni dobi*. Zgodovinski časopis (Ljubljana), 39, 1985, 67-73.

7 F. Gall, *Alma Mater Rudolphina 1365-1965: die Wiener Universität und ihre Studenten*, Wien 1965, 100.

8 Od ene ure na filozofski fakulteti, na pravo dve ali tri uri, na teologiji 2 uri, na medicini 2 uri oz. več ur pri izpiti, povezanih s promocijo.

ki se je potegoval za doktorsko čast. Dr. Francetu Prešernu je takšno spričevalo napisal baron, komornik in major Franc Dubsky iz Trebomyslic na Moravskem, v katerem pravi, da je kandidat "živel redno ter izražal načela, ki so vredna poštenega moža".⁹

Doktorat na filozofski fakulteti

Predpisi študijske obveznosti za doseg doktorata so povzeti po študijskem almanahu (Taschenbuch der Wiener Universität)¹⁰ za leto 1828.

Za doktorja filozofije je moral kandidat predložiti spričevala o opravljenih izpitnih obveznostih iz izbirnih predmetov ter opraviti tri rigoroze pred komisijo v sestavi: predsednik in direktor filozofskih študijev kot predsednik,¹¹ dekan, vicedirektor ter dva profesorja izpraševalca. Prvi izpit je obsegal snov iz teoretične in praktične filozofije, drugi iz matematike in fizike in tretji iz splošne zgodovine.

Leta 1817 je znašala pristojbina za opravljanje treh strogih izpitov - rigorozov, ki jo je moral plačati doktorski kandidat, na filozofski fakulteti 24 goldinarjev, od tega za predsednika in vicedirektorja po 3 goldinarje, za dekana štiri in pol, po dva gld. so dobili štirje profesorji, za notarja in šolske sluge pa je bilo treba plačati 5 gld. in trideset krajcarjev. Pri promociji je moral kandidat plačati še po 4 gld. in 30 kr. za rektorja in kanclerja, za štiri dekane je bilo treba odšteti 18 gld., za notarja 4 gld. 30 kr., za šolsko osebje 3 gld., za vpis v matriko (doktorjev) 2 gld. in za doktorsko diplomo s podpisom rektorja 17 gld., torej skupno 54 goldinarjev. Istega leta so povišali pristojbino za opravljanje rigorozov na 44 goldinarjev.¹²

Doktorat na pravni fakulteti

Za doktorat iz pravno-političnih znanosti je bilo potrebno absolvirati štiriletni pravni študij ter opraviti štiri izpite oz. rigoroze: a) naravno pravo, kriminalno pravo in statistika, b) rimsko, cerkveno (kanonsko) in fevdno pravo, c) avstrijsko meščansko-civilno pravo, trgovinsko in menično pravo ter d) politične znanosti in zakonitosti, sodni postopki in kazensko pravo. Pri vseh štirih rigorozih so komisijo sestavljali predsednik in direktor pravno-političnih študijev, dekan, vicedirektor ter šest profesorjev. Po opravljenih izpiti je kandidat dobil pravico za javno disputacijo oz. obrambo tez iz vseh delov pravnih ali političnih študijev ali pa je napisal znanstveno razpravo (disertacijo) ter jo pred komisijo zagovarjal.

⁹ L. Pintar, Prešeren v šolah. Ljubljanski zvon (Ljubljana) 22, 1902, 631.; A. Urbanc, Ali je France Prešeren za doseg doktorske časti res napisal disertacijo?, Ljubljana 1953, 2-3.

¹⁰ Taschenbuch der Wiener Universität für das Jahr 1828. Wien 1828.

¹¹ V predmarčnem obdobju je univerzitetna uprava - magistrat organizirana na sledeči način: na čelu je rektor (Rector Magnificus), voljen vsako leto v začetku decembra; univerzitetni upravitelj (Kanzler, cerkveni dostojanstvenik in prošt pri Sv.Štefanu, varuh cerkvenih interesov na univerzi). Sledijo: predsednik teološke fakultete in direktor teoloških študijev, predsednik pravne fakultete in direktor pravno-političnih študijev, predsednik medicinske fakultete in direktor medicinsko-kirurških študijev, predsednik filozofske fakultete in direktor filozofskih študijev; direktor gimnazijskih študijev (v tem obdobju so v univerzo vključene tudi tri gimnazije); sledijo dekan teološke fakultete, dekan pravne fakultete, dekan medicinske fakultete, dekan filozofske fakultete; nato še najstarejši član (senior) teološke, pravne, filozofske in medicinske fakultete ter prokuratorji akademskih nacij (avstrijska, renska, ogrska in saška) in pravni svetovalec (syndicus).

¹² E. Gürtler, "Das Studium an den Gymnasien und an der philosophischen Fakultät der Alma mater Rudolphina in der Zeit von 1800 bis zur Revolution 1848". Wien 1980, 102, (doktorska naloga).

Na pravni fakulteti je leta 1809 pristojbina za vsak izpit znašala za direktorja po 2 in za vsakega spraševalca po 1 dukat, pri javni obrambi disertacije pa je dekanu pripadala dvojna taksa. Taksa za promocijo je znašala: a) 100 goldinarjev za vdovski fond, ki je pripadal fakulteti, b) osem dukatov je pripadalo pisarni, c) osem dukatov pa je bilo potrebno plačati za prisotnost članov univerzitetnega konzistorija (rektor, kancler univerze, ter štirje dekani), pri čemer sta rektor in promotor dobila dvojno takso.¹³

Doktorat na medicinski fakulteti

V okviru medicinske fakultete je bilo moč študirati za doktorja medicine ali za višje ranocelnike. Študij je trajal pet let (tri leta teoretični del in dve leti praktični del v bolnišnici etc., za doktorja kirurgije ter civilne in podeželske ranocelnike pa dve oz. od 1833 tri leta). Tega leta je bil na novo organiziran medicinsko-kirurški študij, ki je uvedel doktorje medicine (štiriletni študij) ter doktorje medicine in kirurgije (petletni študij). V okviru medicinske fakultete je od leta 1813 potekal tudi dveletni študij veterine¹⁴ ter študij kemije in farmacije kot tudi razne specializacije in tečajji.

Za doktorja medicine so bili predpisani še posebej zahtevni pogoji. Preden je kandidat pristopil k rigorozu, je moral po zaključenem petem letniku napisati vpogled v zgodovino posameznih bolezni, o katerih je poslušal predavanja na fakulteti kot tudi na kliniki oz. v bolnišnici. Ko so profesorji pregledali zapiske in dali pozitivno mnenje, je kandidat lahko pristopil k rigorozom. Prvi izpit je vključeval naslednje predmete: anatomija, zeliščarstvo, prirodopis (naravoslovje), fiziologija, splošna in specialna patologija notranjih in zunanjih, splošnih in krajevnih bolezni, semiotika in splošna terapija. Komisijo so sestavljali: predsednik in direktor medicinsko-kirurških študijev, dekan in pet profesorjev izpraševalcev. Drugi izpit je vključeval naslednje predmete: kemija, sodna medicina, očno zdravljenje, materia medicina in izdajanje receptov, praktična diagnoza o zdravljenju in dieti na osnovi bolezenskega vedenja bolnikov v bolnišnicah. Komisijo so tvorili predsednik in direktor, dekan, vicedirektor in pet profesorjev izpraševalcev. Po obeh izpitih je moral kandidat napisati disertacijo ter jo ustno zagovarjati pred javnostjo in komisijo: predsednik in direktor, dekan in štirje profesorji zdravilstva.

Za višje ranocelnike so kandidati morali opraviti dva stroga izpita, in sicer: prvi izpit iz anatomije, kemije, nauka o zdravilih in njih sestavi, sodne medicine, očesnega zdravilstva, teoretične in praktične kirurgije pred komisijo v sestavi: predsednik in direktor, dekan ter sedem profesorjev. Drugi izpit je kandidat opravljal javno, in sicer v secirnici pred študenti in komisijo. Opravil je dva operativna posega na umrlem, pojasnil dele telesa in operacijske metode, navedel instrumente, ki jih je potreboval, in prikazal obvezovanje po operaciji. Komisija: predsednik in direktor, dekan in štirje profesorji.

Doktorat iz kemije so opravljali kandidati, ki so predložili spričevalo, da so z odliko absolvirali humanistične razrede, obiskovali predavanja iz specialnega naravoslovja in

¹³ W. Unger, Systematische Darstellung der gesetze uber die hoheren Studien in den gesamten deutsch-italienischen Provinzen der osterreichischen Monarchie. Wien 1840, 2. del., 153.

¹⁴ Ibidem, 1. del. 192, (Hof Kanzlei=Decret vom 10. Juni 1813, an die n.ö. Regierung). S cesarjevim odlokom l. 1813 c.k. Inštitut za živinozdravstvo (K, k, Thierarzney-Institut) uvrstijo k medicinsko-kirurškim študijem dunajske univerze, na katerem so se lahko izšolali za "Kurschmiede" ("konjski zdravnik" ali "živinozdravni kovač" po Wolfovem nemško slovenskem slovarju iz leta 1860), študij pa je trajal dve leti, za živinozdravnika - veterinarja tri leta (Tierärtz), za magistra živinozdravstva pa so lahko študirali slušatelji, ki so že zaključili študij medicine ali pa so že bili diplomirani ranocelniki.

botanike v prvem letu, v drugem letu pa predavanja iz kemije in farmacije ter opravili izpite z odliko (prvi red). Nato so morali opraviti teoretični strogi izpit iz splošnega in specialnega naravoslovja, teoretične kemije in farmacije. Pri praktičnem delu izpita so morali opraviti dva kemijska poizkusa v kemijskem laboratoriju na univerzi, ki ju je bilo potrebno v pisni obliki predstaviti ter zagovarjati pred javnostjo in strokovnim osebjem. Pri obeh izpitih je prisostvovala komisija v sestavi: predsednik in direktor, dekan, vicedirektor ter dva profesorja.

Za pridobitev magisterija iz farmacije je moral kandidat opraviti strogi izpit, ki je obsegal predmete iz naravoslovja, botanike, apotekarstva, kemije in farmacije, predložiti pa je moral še potrdilo o štiriletni učni dobi v lekarni (tirocinij). Komisijo so sestavljali predsednik, dekan, vicedirektor, profesor botanike in kemije ter profesor naravoslovja.

Za pridobitev naslova magistra kirurgije je moral kandidat opraviti humanistične razrede z najvišjo oceno, poleg tega je moral opraviti semestralne izpite oz. letne izpite ter predložiti potrdilo, da je obiskoval dveletni kirurški študij (po letu 1833 triletni). Poleg tega je moral predložiti spričevalo, da je opravil izpit iz kirurških inštrumentov in povezovanja ran, ki ga je izdal profesor na kliniki za kirurgijo. Nato je smel pristopiti k strogemu izpitu. Prvi izpit je obsegal anatomijo, teoretično in praktično kirurgijo, sodno medicino, teoretično in praktično medicino. Komisija: predsednik, dekan, profesorji za anatomijo, teoretično in praktično kirurgijo in sodno medicino. Drugi strogi izpit je predstavljal delo v secirnici, kjer je kandidat opravil operacijo na truplu pred komisijo, ki so jo sestavljali predsednik, dekan ter profesorja za anatomijo in praktično in teoretično kirurgijo.

Pristojbine za doktorat na medicinski fakulteti so bile po študijskem načrtu iz leta 1810 naslednje: za doktorja medicine je bilo potrebno plačati 35 gld. za prvi rigoroz, za drugega 63 gld., za pregled in oceno disertacije 4 gld. 30 krajcarjev; za prisotnost komisije na javnem zagovoru disertacije 27 goldinarjev in za promocijo 69 gld. 30 krajcarjev (rektor, štirje dekani ter promotor vsak po 4 gld. 30 kr, notar 6 gld., vdovski fond 13 gld. 30 kr., za šolske sluge 4 gld. 30. kr., za doktorsko listino (pergament, nje pisanje, pečat, puščico in vosek) 10 gld. in za rektorjev podpis 2 gld., torej skupaj 199 florintov.¹⁵ Po študijskem dekretu iz leta 1835 pa je bila predpisana taksa: za doktorje zdravilstva je znašala pristojbina 195 gld.; za doktorje zdravilstva, ki so želeli postati tudi doktorji medicine, 114 gld. in 30 krajcarjev; za doktorje medicine, ki so želeli postati tudi doktorji kirurgije, 110 gld.; za magistre kirurgije 103 gld. 30 krajcarjev; za mestne in deželne ranocelnike (dva stroga izpita) 54 gld. 30 krajcarjev; za porodničarje (strogi izpit) 39 gld. in 30 krajcarjev; izpit za babice 34 gld. in 30 krajcarjev; za apotekarje (strogi izpit) 86 gld.; za okuliste (dva izpita) 47 gld. in 18 krajcarjev; za zobozdravnike (strogi izpit) 55 gld. in 54 krajcarjev.¹⁶

Doktorat na teološki fakulteti

Za doktorja teologije je bilo potrebno absolvirati štiriletni teološki študij ter opraviti štiri stroge izpite - rigoroze iz naslednjih predmetov: a) osnove iz biblijskih študijev (Stara in Nova zaveza); b) cerkveno pravo in cerkvena zgodovina; c) dogmatika in d) moralna in pastoralna teologija. Komisijo so sestavljali predsednik teološke fakultete in direktor teoloških študijev kot predsednik, vicedirektor, dekan ter štirje oz. trije pro-

¹⁵ Ibidem 2. del. 376-385.

¹⁶ Ibidem 376-385.

fesorji. Ko je kandidat opravil vse izpite, je moral napisati disertacijo ter jo javno zagovarjati pred komisijo in publiko.

Promovirani doktorji s Kranjske 1815-1848

Arhivsko gradivo - viri:

Podatke o promoviranih doktorjih na dunajski univerzi v predmarčnem obdobju pri-
našajo tako rokopisni kot tiskani viri. Rokopisne vire predstavljajo matrike promo-
viranih magistrstrov in doktorjev, ki jih hranijo v univerzitetnem arhivu na Dunaju.

V analizi predstavljajo primarni vir rokopisna gradiva, to so matrike, promocijske
matrike in matrike - protokoli rigorozov dunajske univerze.¹⁷ Za primerjavo sem v ana-
lizo vključil še nekatere podatke, ki jih nudijo glavne univerzitetne matrike o vpisanih
(imatrikuliranih) študentih (Hauptmatrikeln);¹⁸ poleg tega sem pritegnil še objavljene
matrike ljubljanskega liceja oz. gimnazije,¹⁹ novomeške gimnazije²⁰ ter podatke iz že
omenjenih študijskih almanahov (Taschenbuch).²¹

Matrike doktorjev, ki so pisane v latinskem oz. nemškem jeziku, nudijo naslednje
podatke o promoviranih doktorjih: osebno ime, krajevno poreklo (dežela, škofija, kraj,
fara), datum promoviranja, smer študija. Podatki v matrikah se od fakultete do fakultete
razlikujejo, nekatere so bolj bogate s podatki, druge manj. Tako je npr. v promocijskih
matrikah pravne fakultete naveden podatek o prevzemu doktorske diplome s podpisom
doktoranta (slika 1), v matrikah rigorozov pa je naveden rojstni datum in včasih tudi po-
datek o veroizpovedi,²² pogosto pa tudi ocene, ki so jih dosegli pri strogih izpitih - rigo-
rozih. So pa tudi pomanjkljivosti, nastale pri zapisovanju, kot tudi dejstvo, da se
marsikateri promovirani doktor iz različnih vzrokov ni vpisal v matriko doktorjev, so pa
navedeni v drugih virih, npr. v že omenjenih študijskih almanahih. Kljub navedenih
pomankljivosti so rezultati analize dovolj natančni in zadostujejo za splošen prikaz -
oris problematike, ki jo obravnavam.

¹⁷ Za doktorje oz. magistre filozofije - Nomina Magistrorum et Baccalauerum 1657-1873; za doktorje
teologije - Protocollum Promotiones Sacre Facultatis 1761-1964; za doktorje medicinskih ved - Haupt-
Protokoll der Rigorosen pro doctoratu medicinae, chirurg. et chemie von Jahre 1821-1871 ter
Medizinisches Promotions Protokoll 1818-1840 (M. 33.1) in Medizinisches Promotions Protokoll
1840-1854 (M. 33.2); za doktorje pravno-političnih ved - Juridisches Promotions Protokoll 1812-1875
(M. 32.1), žal pa nisem uspel pregledati katalog rigorozov Phil. Rigorosen Protocollum 1813-1843 in
Catalogus Medicinae Doctorum ab anno 1752 ad 1821 incl. Rigorose examinerum.

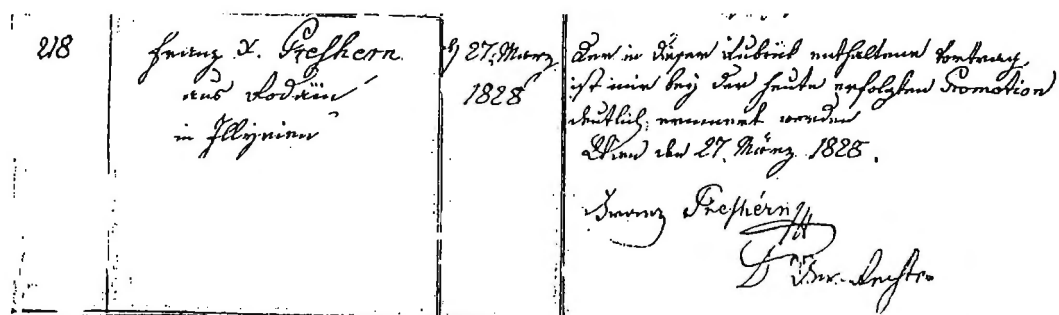
¹⁸ Matrikel Album XI. (1779-1833), Matrikel Album XII. (1833-1842), Matrikel Album XIII. (1842-
1849/50). Rokopisno gradivo hranijo v Univerzitetnem arhivu na Dunaju.

¹⁹ Ljubljanski klasiki: 1563-1965, Ljubljana 1999 (ur. odbor Ž. Črnivec et al.).

²⁰ 225 let novomeške gimnazije, Novo mesto 1971 (ur. odbor J. Sever et al.).

²¹ Taschenbuch der Wiener Universität für die Jahre 1810-1836; Taschenbuch der Wiener Universität für
die Jahre 1837 und 1838 (Hrsg. Von dem k. k. Universitäts - Pedellen - Amte Wien); Taschenbuch der
Wiener k.k. Universität für die Jahre 1839-1848 (Hrsg. Von dem k.k. Universitäts - Pedellen - Amte
Wien). Žepne izdaje študijskih almanahov dunajska univerza izdaja vsako študijsko leta od 1810 do
1851.

²² Leta 1579 zahteva kancler dunajske univerze, Melchior Khlesl, od vseh absolventov prisego rimo-
katolški veroizpovedi. Odlok cesarja Ferdinand III. iz leta 1649 zavezuje rektorje, profesorje, dok-
torante, da prisežejo na brezmadežno spočetje Marije Device, ki je bila zaščitnica Avstrije. Leta 1778 je
dopuščeno tudi protestantom pridobiti akademske nazive, od tolerančnega edikta leta 1782 pa to pravico
pridobijo na medicinski in pravni fakulteti tudi Judi, hkrati pa je ukinjena prisega na brezmadežno
spočetje Marije Device. Šest let kasneje odpravijo prisego na vseh posvetnih fakultetah dunajske
univerze. v: Rundgang durch die Geschichte der Universität Wien, Wien 1999 (Hrsg. K. Mühlberger, T.
Maisel).

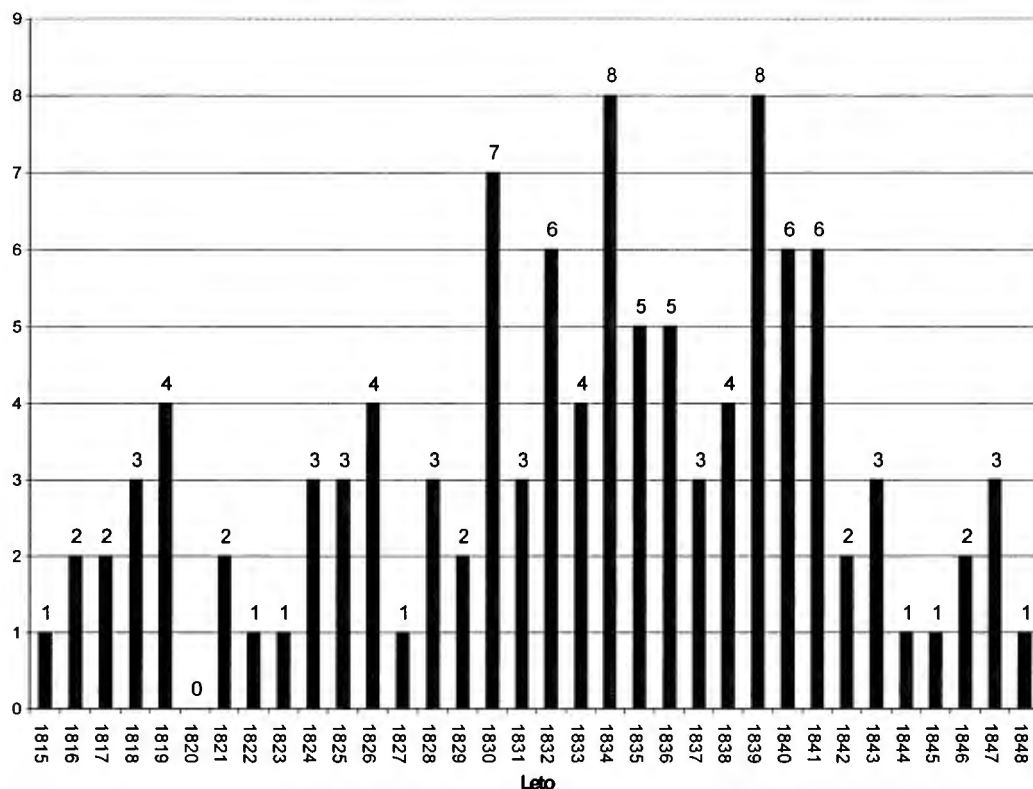
Slika 1: Podpis dr. Franceta Prešerna - vir: *Juridisches Promotions Protokoll 1812-1875 Sig. M 32. 1, Univerzitetni arhiv Dunaj*

Tiskane vire predstavljajo že omenjene žepne izdaje univerzitetnih almanahov, ki nam nudijo koristne podatke o študijskem in organizacijskem ustroju univerze, pri-
našajo pa še vrsto drugih podatkov, kot so napotki za študente (seznam univerzitetnega osebja, predmetnik, urnik, obveznosti oz. pogoji za dosego doktorata, sezname vsakoletnih promoviranih doktorjev, šolske počitnice, etc.). Tudi pri tem tiskanem viru ne gre vse gladko, saj so služili predvsem vsakoletnemu informiranju študentov. Sezname vsakoletnih promoviranih doktorjev po fakultetah niso popolni, največji problem pa predstavlja dejstvo, da pri doktorjih ni navedeno krajevno oz. deželno poreklo, tako da imajo ti sezname kot vir majhno vrednost, saj iz osebnega imena ni moč sklepati objektivne zaključke in jih je nujno potrebno primerjati z drugimi pristnimi viri, kot npr. z matrikami doktorjev ali z matrikami vpisanih (imatrikuliranih) študentov na posameznih fakultetah. Posebno vrednost predstavljajo naslovi disertacij doktorjev medicinskih študijev, ki jih navajajo ob kandidatu.

Najpomembnejši podatek v matrikah, na katerem je analiza osnovana, je regionalni izvor doktorjev. Pri 98 doktorjih je navedena dežela (zapis v latinski ali nemški obliki - Carniola, Illyrien in Krain) pri ostalih ljubljanska škofija, pri dveh tretjinah pa je navedeno tudi krajevno poreklo, od teh jih je tretjina prišla iz Ljubljane, ostali dve tretjini pa iz ostalih mest, trgov in s podeželja.

Na osnovi podatkov, ki jih nudijo pregledane matrike doktorjev, je razvidno, da je v predmarčnem obdobju na dunajski univerzi doseglo doktorski naslov 110 študentov s Kranjske (grafikon 1). V matrikah jih je najti 104, šest pa jih je povzetih po almanahih (Taschenbuch). Marsikateri študent je opravil samo izpite (skušnje), kar je zadostovalo za opravljanje poklica, in je s tem študij zaključil. Nekateri študentje so študij na dunajski univerzi prekinili in ga nadaljevali na kakšni drugi univerzi. Tako je npr. Matej Gollmayer iz Žirovnice zaključil študij prava s kriminalističnim izpitom; študent Karel Ullepitsch iz Žužemberka je najprej študiral v Gradcu, se leta 1830 prepisal na Dunaj, doktoriral pa je v Padovi.²³

²³ Slovenski biografski leksikon, Ljubljana, I, 1925, 228 in Slovenski biografski leksikon, Ljubljana, IV, 1980-1991, 282.

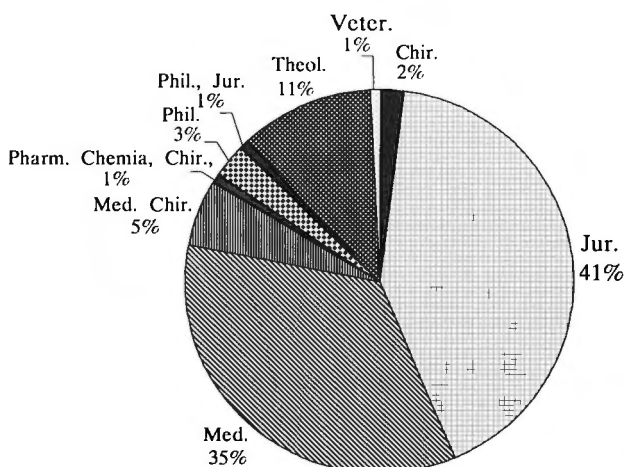

Grafikon 1: Promovirani doktorji s Kranjske na dunajski univerzi 1815-1848

Če primerjamo število doktorjev z imatrikuliranimi (vpisanimi) študenti v glavne univerzitetne matrice, na osnovi le-teh se je v predmarčnem obdobju na dunajsko univerzo vpisalo 459 študentov, ugotovimo, da je dobra petnajstina študentov študij uspešno zaključila z doktoratom, kajti 32 doktorjev se ni imatrikuliralo v glavne matrice. Uspešnost študija je preračuna na osnovi 78 doktorjev, ki so bili v le-te v vpisani. Povprečna doba študija je znašala, razen nekaj izjem, šest do sedem let. Nekateri so navedeni dvakrat, saj so dosegli več naslovov. Na osnovi imatrikulacij glavnih matric se je imatrikuliralo štirinajst študentov na leto, doktorski naslov pa so dosegli v povprečju trije na leto oz. dobrih dvajset odstotkov.

Pri doktorjih medicinskih študijev navajam tudi naslove disertacij, ki jih povzemam po študijskih almanahih ter tudi podatke o letu in oceno rigorozov, ki jih povzemam po matriki rigorozov. Petindvajset kandidatov je dobilo oceno zadovoljivo (*Sufficienter*), trije oceno dovolj dobro (*Sat bene*) in dva oceno dobro (*Bene*).

Glede na študijsko usmeritev jih je največ promoviralo na medicinski fakulteti (48), sledi pravna fakulteta s 46 doktorji, na teološki je študij z doktoratom zaključilo 12 študentov, le štirje pa na filozofski fakulteti (grafikon 2).

Grafikon 2: Promovirani doktorji s Kranjske v predmarčni dobi na dunajski univerzi - študijske smeri.

Velik interes za študij medicine in prava je povezan z možnostjo zaposlitve v javnih službah in s tem povezanim socialnim vzponom. Majhen delež doktorjev na teološki fakulteti pa si moremo razlagati s tem, da je v Ljubljani obstajal študij teologije in je absolviranje le-tega zadoščalo za opravljanje duhovniškega poklica. Za višje cerkvene službe pa je bil doktorski naslov predpisan že za časa papeža Urbana VIII. iz začetka 17. stoletja.²⁴ Nadaljevanje študija na Avguštinju, kjer so se študentje pripravljali na doktorat, je bilo odvisno od kandidatove nadarjenosti oz. presoje cerkvenih vrhov, nekaterim pa je bilo omogočeno šolanje v Rimu.

Majhno število doktorjev filozofskih študijev (4) lahko razlagamo s splošno namembnostjo filozofskega študija kot pripravljalnega študija, ki je bil predpisan kot pogoj za študij na "višjih" fakultetah, kot tudi z manjšo možnostjo zaposlitve. V obdobju 1815-1848 je doseglo doktorski naslov na dunajski filozofski fakulteti le 125²⁵ kandidatov iz vse monarhije, kar izpričuje krizo filozofskega študija v tistem času.

Podatki o socialnem položaju doktorjev so v matrikah zelo redki (trije plemiški naslovi, trije duhovniki, štirje profesorji javnih šol) ali jih ni, jih pa vsebujejo glavne matrike vpisanih študentov za predmarčno obdobje. Iz njih izvemo, da so doktorji pripadali oz. izvirali iz vseh socialnih slojev oz. skupin: med njimi niso bili le sinovi iz višjih slojev, temveč tudi iz srednjih in nižjih, mestnih in podeželskih. Pri dvanajstih doktorjih je v glavnih matrikah zaznamek, da izhajajo iz revnih družin (*arm*), trinajst jih je bilo oproščenih vpisne takse, plačalo pa jo je dvanajst študentov, in sicer deset redno takso po en goldinar, dva pa po 30 krajcarjev. Podatek o štipendijah, o katerih matrike doktorjev ne govorijo, glavne matrike vpisanih pa podatke o štipendiji navajajo redkeje, sem povzel po knjigi Luka Knafelj in štipendisti njegove ustanove.²⁶ Kar 56 doktorjev je med študijem prejemalo štipendijo, od tega 45 Knafljevo, ki je veljala za solidno, njena višina je nihala med 100 in 120 goldinarji na leto, deset doktorjev pa je živelo v bogoslovnem zavetišču Avguštinju.

²⁴ F. M. Dolinar, Prošti novomeškega kapitlja 1493-1993, Novo mesto 1993, 49.

²⁵ R. Meister, Geschichte des Doktorates der Philosophie an der Universität Wien, Wien 1958, 144.

²⁶ P. Vodopivec, Luka Knafelj in štipendisti njegove ustanove, Ljubljana 1971, 68-70.

Tudi podatki o šolanju pred vpisom na univerzo so zelo skromni in pomanjkljivi in jih najdemo le v matrikah rigorozov. Dosegljivi pa so drugi viri, ki sem jih pritegnil v analizo in iz katerih je razvidno, da je večina (več kot dve tretjini doktorjev) potrebno preduniverzitetno izobrazbo pridobila doma. V objavljenih matrikah ljubljanskega liceja, ki vsebuje tudi podatke o gimnazijcih, jih je najti 76, enajst sem jih zasledil v novomeških matrikah, dva sta pa bila vpisana na dunajskih gimnazijah. Za ostalih 21 nimam podatkov o tem, kje so se šolali pred prihodom na univerzo; morda se niso imatrikulirali v matrike, lahko so se šolali v bližnjih krajih (Gorica, Zagreb, Karlovec, Reka etc.) ali so celo opravljali privatne izpite. Podatek, da so se nekateri imatrikulirali šele v višjih letnikih (eden v drugi, šestnajst v tretji, trije v četrti in štirje v peti letnik), lahko kaže na to, da so prišli od drugod ali so se imatrikulirali zato, da so lahko pristopili k rigorozom.

Tudi menjavanje šol ni bilo redko, tako je npr. Ivan Čuber (Czuber) obiskoval gimnazijo v Novem mestu in Ljubljani, filozofijo nadaljeval v Zagrebu, vpisal medicokirurške študije na liceju v Ljubljani in nadaljeval na Dunaju, kjer je leta 1816 promoviral za doktorja medicine.²⁷ Jožef Oberster, sin trgovca iz Ribnice, ima zaznamek, da se je šolal na filozofskem kolegiju v Zagrebu, se v štud. letu 1834/35 imatrikuliral v tretji letnik medicine, bil oproščen vpisne takse, dobil Knafljevo štipendijo leta 1835 ter promoviral na medicinski fakulteti leta 1840, naslov teme disertacije pa je bil *Diss. de feбри intermitente*.

Na tem mestu bi rad za ilustracijo predstavil še študijsko pot nekaterih študentov:

Simon Strupi, rojen leta 1812 v Čirčicah, je po osnovni šoli v Kranju nadaljeval šolanje na gimnaziji v Ljubljani (1825-29) in jo absolviral na gimnaziji v Novem mestu (1830). Po prvem letniku filozofije (1831) v Ljubljani je študiral medicino na Dunaju in bil leta 1834 med Knafljevimi štipendisti. V glavno matriko dunajske univerze se je imatrikuliral šele v študijskem letu 1836/37 kot študent petega - zadnjega letnika medicine ter je 6. avgusta leta 1838 promoviral iz veterine na podlagi disertacije *De febribus* (febris lat., mrzlica, groznica).²⁸ Jernej Zupanec, rojen leta 1810 v Martinj Vrhu, je osnovno šolanje pričel v Železnikih, nadaljeval tretji razred normalke v Ljubljani, prav tako tudi gimnazijo in licej (1825-33). Leta 1830 si je pridobil spričevalo za domačega učitelja. Študiral je pravo (1833-37), opravil pa je tudi izpite iz neobveznih predmetov (zgodovine, klasične književnosti, italijanščine...). Nekaj let je bil domači vzgojitelj pri dunajskih družinah, leta 1843 pa je promoviral na pravni fakulteti ter postal doktor prava.²⁹ Žiga Graf je bil rojen leta 1801 v Ljubljani, kjer je dokončal srednjo šolo in tirocinij pri stricu lekarnarju. V glavno matriko dunajske univerze je bil vpisan leta 1821 kot študent farmacije. Še istega leta je opravil strogi izpit iz farmacije in leta 1824 promoviral za doktorja kemije in kirurgije.³⁰ Janez Pogačar Zlatoust, kasnejši ljubljanski škof, se je rodil 1811 v Vrbi. Obiskoval je ljudsko šolo na Bledu, nadaljeval na ljubljanski normalki ter v letih 1822-28 obiskoval gimnazijo prav tako v Ljubljani. Tu je

²⁷ Slovenski biografski leksikon, Ljubljana, IV, 1980-1991, 804.

²⁸ Slovenski biografski leksikon, Ljubljana, III, 1960-71, 162 (v SBL so podatki glede študija pomanjkljivi); V knjigi Ljubljanski klasiki njegovega imena ni moč zaslediti med vpisanimi, bil pa je leta 1825 vpisan Peter Strupi iz Kranja in morda gre za isto osebo, saj dve krstni imeni v tistem času nista redkost; Dvesto petindvajset let novomeške gimnazije. Novo mesto 1971, 414, Haupt matrikel Album 1833-1842. Sig. M. 12, Haupt-Protokoll der Rigorosen pro doctoratu medizine, chirurg et chemie von Jahr 1821-71 in Medizinisches Promotions Protokoll 1818-1840. Sig. M. 33.1 in Taschenbuch der Wiener Universität, Wien 1839, 149.

²⁹ Slovenski biografski leksikon, Ljubljana, IV, 1980-1991, 904.

³⁰ Slovenski biografski leksikon, Ljubljana, I, 1925, 242.

opravil tudi študij filozofije (1828-30) in študij teologije (1830-34) ter bil leta 1834 posvečen v novomašnika. Jeseni istega leta ga je ljubljanski škof. A. A. Wolf poslal na študij v Avguštinej na Dunaj (1834-37), kjer je leta 1837 promoviral za doktorja teologije.³¹

Josip Čižman, rojen 1820, iz Ljubljane je gimnazijo (1832-37) in licej obiskoval v domačem kraju. Jeseni leta 1839 je odšel peš na Dunaj, kjer je vpisal študij prava in ga končal 1843 leta. Nadaljeval je študij orientalskih jezikov ter bil promoviran za doktorja filozofije leta 1848.³²

Janez Bleiweis je bil rojen leta 1809 v Kranju. Med leti 1815-19 je hodil v ljudsko šolo v Kranju. Šolanje je nadaljeval na ljubljanski gimnaziji (1819-24) in liceju (1824-26). Pot ga je vodila na Dunaj, kjer je leta 1832 postal doktor zdravilstva na podlagi disertacije *De hirudine medicinali*. Naslednje leto si je pridobil diplomu porodniškega magistra ter leta 1835 še diplomu iz veterine.³³

Koliko doktorjev se je vrnilo v domovino, kjer so svoje znanje uspešno uporabljali in kasneje postali znana imena našega kulturnega in javnega življenja, ni natančno ugotovljeno, a vendar jih je skoraj tretjino (33) najti v Slovenskem biografskem leksikonu.

Rečemo lahko, da je dunajska univerza imela zelo pomembno vlogo pri nastajanju slovenskega izobraženstva, to pa je vplivalo na oblikovanje družbe in meščanstva, ki je imelo odločilno vlogo pri krepitvi nacionalne zavesti tako na kulturnem kot na političnem področju 19. stoletja.

Promovirani doktorji s Kranjske 1815-1848

V seznamu so doktorji razvrščeni kronološko po letu promocije v matrikah doktorjev. **Debeli pokončni tisk predstavlja podatke iz promocijskih knjig - matrik doktorjev (priimek, ime, dežela, kraj po slovensko je dodal avtor, kraj v latinski oz. nemški obliki zapisa, leto promocije, študijska smer, vir in tekoča številka vpisa v matriko).** V kurzivi so podatki iz glavnih matrik vpisov (*Hauptmatrikeln*): leto imatrikulacije, podatki o poklicu staršev, štipendija, Avguštinej). Naslov disertacije je povzet po študijskih almanahih dunajske univerze (*Taschenbuch*), **leto rigorozna in oceno ter opombo** povzemam iz matrike rigorozov za leta 1821-1871; podatki o Knafljevi štipendiji (KŠ) so povzeti iz knjige P. Vodopivca, Luka Knaflj...; sledi zaznamek, če je doktorja najti v SBL, ter podatek o šoli pred vpisom na univerzo. Le-ti so iz knjige *Ljubljanski klasiki*, npr. 1808 in 225 let gimnazije v Novem mestu, npr. NM 1830. Osebna imena in vsi ostali podatki so navedeni v obliki in zapisu, kot je navedeno v matrikah, izjemo predstavlja le kraj, ki ga navajam tudi v slovenščini.

³¹ Slovenski biografski leksikon, Ljubljana, II, 1933, 404-405.

³² Slovenski biografski leksikon, Ljubljana, IV, 1980-1991, 803.

³³ Slovenski biografski leksikon, Ljubljana, I, 1925, 42.; *Taschenbuch der Wiener Universität*, Wien 1834, 107.

LEGENDA:

M 32. 1 - pravno- politični študiji

M 33. 1 in M 33. 2 - medicinski študiji

P.P.S.F. - teološki študiji

Sig. Ph.22 - filozofski študiji

T 1833 - študijski almanach za leto 1833 - Taschenbuch...

SBL - Slovenski biografski leksikon

Napreth Andreas, Krain, Tržič, Noenmarkt, 1808, 1815, Jur., M 32. 1, 31, KŠ 1809, 1804

Schrott Vinzenz, Krain, Ljubljana, Laibach, 1816, Jur., M 32. 1, 42, SBL, III, 1960-71, 162, 1808

Czuber Joh., Mokronog, 1813, 1816, Med., Diss. de phthisi pulmonali, T 1816, KŠ 1816, Beamter, SBL, IV, 1980-91, 804, Lj. SBL

Seraph Franz, Krain, 1817, Jur., M 32. 1, 59

Sterger Antonius, Krain, Gradič, 1817, Jur., M 32. 1, 60, 1809

Ovijatsch Blasius, Krain, Ljubljana, Laibach, 1810, 1818, Jur., M 32. 1, 66, KŠ 1810, SBL, II, 1933, 238, 1810

Primus Blasius, Illyrien, 1818, Jur., M 32. 1, 68

Laurin Joh. Bapt., Illyrien, Vipava, Vipacensis, 1813, 1818, Jur., T 1818, KŠ 1814

Thominz Mathäus, Illyrien, Lome pri Črnem Vrh, 1814, 1819, Jur., M 32. 1, 78, KŠ 1817, SBL, IV, 1980-91, 116, Lj. SBL

Debellaek Antonius, Illyrien, Ljubljana, Laibach, 1815, 1819, Jur., M 32. 1, 92, KŠ 1817, Beamter, 1810

Zörrer Georgius Julius, Carniolus, Moravče, Maraitschensis, 1814, 1819, Med., M 33. 1, KŠ 1816, NM1808

Kicher Antonius, Illyrus, Ljubljana, Labacensis, 1814, 1819, Med., M 33. 1, KŠ 1816

Burger Mathias, Krain, Voglje, 1821, Jur., M 32. 1, 104, 1812

Klobus Ignatz, Krain, Ljubljana, Labacensis, 1821, Jur., M 32. 1, 120, 1809

Kopatsch Johann, Illyrien, Ljubljana, Laibach, 1816, 1822, Jur., M 32. 1, 123, KŠ 1818, Landmann, SBL, I, 1925, 495, Lj. SBL

Mau Mathäus, Krain, Preterž, Brettersch, 1817, 1823, Jur., M 32. 1, 134, KŠ 1818, Bauer, 1814

Baumgartner Leopoldus, Illyrien, Ljubljana, Laibach, 1815, 1824, Jur., M 32. 1, 151, Beamter, 1811

Koller Andreas, Krain, Leskovec, 1816, 1824, Jur., M 32. 1, 146, 1820

Graf Sigismund, Carniola, Ljubljana, Laibach, 1821, 1824, Pharm. Chemia, Chir., Dissertatio inaug. Botanico-chemico-pharmaceutica: de Cortice peruviano, M 33. 1, Glaser, SBL, I, 1925, 242, 1815

Laurencig Andreas, Illyrien, Vrhpolje, Oberfeld, 1818, 1825, Jur., M 32. 1, 161, KŠ 1822, Landmann, 1815

Crobath Blasius, Illyrien, Železniki, 1825, Jur., M 32. 1, 164, SBL, I, 1925, 86-87, 1816

Knees Primus, Carniolus, 1825, Phil., Sig. Ph. 22

Hladnig Georg, Illyrien, Črni Vrh, Schwarzenberg, 1820, 1826, Jur., M 32. 1, 181, KŠ 1824, Auctmann, 1816

- Edlauer Franz**, Illyrien, *Ljubljana, Laibach*, 1820, 1826, Jur., M 32. 1, 182, KŠ 1823, *Beamter*, 1816
- Paschali Joann Albert**, Illyrien, *Ljubljana, Labacensis*, 1826, Jur., M 32. 1, 186, 1818
- Steyrer Johann Nep.**, *Ljubljana, Labacensis*, 1826, Theol., P. P. S. F., *Labacensis, postea archidiocesis Salisburgensis*
- Zhuber Antonius**, Carniolus, *Mokronog*, 1818, 1827, Chir., *Diss. de sistens: nova quaedam experimenta in animalibus instituta, eorumque resultata circa arteriarum regenerationem etc.*, 1827, *Sat bene*, M 33. 1, KŠ 1822, *Beamter*, NM1818
- Traun Jakob**, Illyrien, *Ljubljana, Laibach*, 1821, 1828, Jur., M 32. 1, 217, KŠ 1824, *Postmeister*, 1818
- Preschern Franz**, Illyrien, *Rodine, Rodein*, 1821, 1828, Jur., M 32. 1, 218, KŠ 1822, *Landmann*, SBL, II, 1933, 517-564, 1819
- Gollmayr Andreas**, *Ljubljana, Labacensis*, 1828, Theol., P. P. S. F., S. Augustinum, SBL, I, 1925, 229, 1816
- Papesch Franciscus**, Carniolus, *Novo mesto, Rudolphswerthensis*, 1822, 1829, Med., *Diss. de hydrargyrosi ex vaporibus*, 1829, *Sufficienter*, M 33. 1, KŠ 1824, *Lederer*, SBL, II, 1933, 260, NM1820
- Andriolli August Edler von**, Carniola, *Ljubljana, Laibach*, 1822, 1829, 2, Med. Chir., 1829, M 33. 1, KŠ 1825, *Beamter*, SBL, I, 1925, 12, 1820
- Kautschitsch (Kauzhizh)**, Mathäus, *Krain, Medvode, Zwischenwässern*, 1824, 1830, Jur., M 32. 1, 253, KŠ 1825, *Landmann*, SBL, I, 1925, 438-439, 1822
- Zima Anton**, *Krain, Ljubljana, Labacensis*, 1830, Jur., M 32. 1, 246
- Terpinz Joannes**, Carniola, *Kranj, Crainburgensis*, 1822, 1830, Med., 1829, *Sufficienter*, M 33. 1, KŠ 1823, *Weber*, 1820
- Pretner Josephus**, Carniolus, *Bled, Rozhiza*, 1823, 1830, Med., 1830, *Sufficienter*, M 33. 1, *Weber*, 1821
- Tallavania Innocentius M**, Carniola, *Ljubljana, Laibach*, 1823, 1830, Med., 1830, *Sufficienter*, M 33. 1, *Beamter*
- Dollar Primus Feliciannes**, Illyrien, *Vranja Peč, Rabensbergensis*, 1827/28, 1830, Med., 1830, *Sufficienter*, M 33. 1, KŠ 1827, *Landmann*, 1821
- Vivenot Rudolphus**, Carniola, 1830, Med. Chir., M 33. 1
- Russ Aloysius**, Illyrum, *Ljubljana, Laibach*, 1824, 1831, Med., *Diss. de remediis acido hydrocyanico officacibus*, 1830, *Sufficienter*, M 33. 1, *Advokat*, 1822
- Zhessnik Antonius**, Carniola, *Cerklje, Zirsc.*, 1824, 1831, Med., *Diss. de dolore capitis*, 1831, *Sufficienter*, M 33. 1, *Stip.*, *Landmann*, SBL, IV, 1980-91, 802, 1822
- Suppantschitz Ferdinand**, *Krain, Ljubljana, Laibach*, 1824, 1831, Jur., T 1831, KŠ 1826, *Tobakverleger*, SBL, III, 1960-71, 162, 1822
- Gerbetz Ludovicus Bernardes**, Illyrum, *Škofja Loka, Locopolithanus*, 1825/26, 1832, Med., *Diss. de menstruis*, 1831, *Sufficienter*, M 33. 1, KŠ 1830, *Kirurg*, SBL, I, 1925, 245, 1823
- Dolnitscher Joseph**, Illyrum, *Ljubljana, Laibach*, 1825/26, 1832, Med., *Diss. de dispositione infantum ad morbos*, 1832, *Bene*, M 33. 1, *Landmann*, 1823
- Melzer Raimondus**, Carniola, *Ljubljana, Laibach*, 1826/27, 1832, Med., *Diss. de scarlievo*, 1832, *Bene*, M 33. 1, *Stip.*, *Professor*, SBL, II, 1933, 92, 1824
- Tuschek Johann, Michael**, Carniolus, *Martinji Vrh, Martinsbergensis*, 1826/27, 1832, Med., *Diss. de sistens: theoriam cholere*, 1832, M 33. 1, *Stip.*, *Landmann*, SBL, IV, 1980-91, 260-261, 1824

- Bleyweiss Joannes, Carniola, Kranj, Krainburg, 1832, Med.,** *Diss. de hirudine medicinali*, 1832 Sat bene, Sufficienter, M 33. 1, SBL, I, 1925, 42-47, 1824
- Wurzbach Carol. Ludov., Illyrien, Carniolus, Ljubljana, Labacensis, 1827/28, 1832, 1833, Phil., Jur., Sig. Ph.22, M32.1, 297, KŠ 1830, Advokat, SBL, IV, 1980-91, 726, 1825**
- Vessel Carolus Bor, Carniola, Postojna, Adelsberg, 1824, 1833, Med.,** *Diss. de singulae medendi methodi in cura infantum valore*, 1833, Sufficienter, M 33. 1, *Stip., Kreishauptmann*, SBL, IV, 1980-91, 425, NM1821
- Gracheg Michael, Carniola, Črnomelj, Tschernemel, 1826/27, 1833, Med.,** *Diss. de carcinomate uteri*, 1833, Sufficienter, M 33. 1, *Landmann*, NM1824
- Krenn Georgius, Illyrum, Kočevje, Gottschee, 1826/27, 1833, Med., M 33. 1, KŠ 1829, Handelsmann**
- Copin Laurentius, Illyrum, Škofja Loka, Locopolitanus, 1833, Med.,** *Diss. de borace*, M 33. 1, KŠ 1831, 1825
- Egger Franz, Illyrien, Ljubljana, Laibach, 1820, 1834, Jur., M 32. 1, 315, KŠ 1822, Beamter, Gramm. cl. in gym. Acad.**
- Thomann Joannes, Krain, Kamna gorica, Steinbüchl, 1826/27, 1834, Jur., M 32. 1, 311, KŠ 1830, Hammergewerk, 1824**
- Wurzbach Maximilian, Illyrien, Ljubljana, Laibach, 1827/28, 1834, Jur., M 32. 1, 309, Advokat, 1825**
- Zudermann Georgius, Carniola, Kranj, Krainburg, 1826/27, 1834, Med.,** *Diss. de haematuris*, 1834, Sufficienter, M 33. 1, *Stip., Landmann*, 1824
- Simonitsch Georgius, Carniola, Drašiči, Draschitsch, 1827/28, 1834, Med.,** *Diss. de hydrothorace legitimo*, 1834, Sufficienter, M 33. 1, *Landmann*
- Seunig Franciscus, Illyria, Ljubljana, Laibach, 1827/28, 1834, Med.,** *Diss. de pro-sopalgia*, 1834, Sufficienter, M 33. 1, *Kaufmann*, 1825
- Pollich Lucas, Illyrum, 1834, Med.,** *Diss. de scorbuto*, M 33. 1
- Legat Bartholomaeus, Naklo, Naklas, 1826, 1834, Theol., T 1833, Organist, Avgušti-nej SBL, SBL, I, 1925, 631, 1824**
- Gogola Franciscus, Carniola, Nova vas, Neudorf, 1821, 1835, Med.,** *Diss. de arte formulas concinnandi*, 1834, Sufficienter, M 33. 1, *Landwirth, Gramm. cl. in gym. Jos.*, 1824
- Scaria Johannes, Carniola, Kranj, Krainburg, 1827/28, 1835, Med.,** *Diss. de paracentesi pectoris*, 1834, Sufficienter, M 33. 1, *Richter*
- Schoklizh Joannes, Carniola, Kranj, Krainburg, 1827/28, 1835, Med.,** *Diss. de ictero*, 1835, Sufficienter, M 33. 1, *Stip., Wirth*, 1825
- Schrott Constantinus Josephus, Carniola, Novo mesto, Rudolphwerth, 1828/29, 1835, Med.,** *Diss. de chlorosi*, 1835, Sufficienter, M 33. 1, KŠ 1832, *Apotheker*, 1826
- Homann Ignatius, Illyrum, Škofja Loka, Locopolitanis, 1828/29, 1835, Med.,** *Diss. de epilepsia*, 1835, Sufficienter, M 33. 1, KŠ 1830, *Advokat*, 1826
- Regnard Joseph, Illyrien, Kočevje, Gottschee, 1830/31, 1836, Jur., M 32. 1, 351, Stip., Beamter, 1828**
- Schmid Ignatz, Carniolus, Radeče, Ratschachensis, 1831/32, 1836, Med., 1836, Sufficienter, M 33. 1, KŠ 1833, Kleidermacher, 1826**
- Skedl Franciscus, Carniola, Šentrupert, St. Ruprecht, 1831/32, 1836, Med.,** *Diss. de cura febris intermittens*, 1836, Sufficienter, M 33. 1, KŠ 1833, *Fleischhauer*, SBL, III, 1960-71, 162, NM1828

- Komm Joannes Nep, Illyrum, *Ljubljana, Labacensis*, 1836, *Chir.*, M 33. 1, SBL, I, 1925, 493, *Lj.SBL, Professor*
- Vogel Josephus, Carniola, 1836, *Med. Chir.*, *Diss. de genio morborum epidemico anni 1834*, M 33. 1, T 1835, T 1836
- Pichler Melchior, Illyrum, *Moravče, Maraitschensis*, 1837, *Med.*, M 33. 1
- Pogazhar Joannes Chrysostomus, R. D., *Ljubljana, Labacensis*, 1837, *Theol.*, P. P. S. F., S. Augustinum, SBL, II, 1933, 404-408, 1828
- Polz Joannes R. D., *Ljubljana, Labacensis*, 1837, *Theol.*, P. P. S. F., S. Augustinum, 1826
- Jellouschek Jos.(eph), Carniola, *Vrhnika, Nauportensis*, 1834/35, 1838, *Med. Chir.*, *Diss. de ictero*, 1838, SuffICIENTER, M 33. 1, *Gutsbezitzer*, 1829
- Strupi Simon, Carniola, *Čirčice Kranj, Crainburgensis*, 1836/37, 1838, *Veter.*, *Diss. de febribus*, 1838, M 33. 1, *KŠ 1834, Landmann*, SBL, III, 1960-71, 162, NM1830
- Hafner Franciscus, Carniola, *Škofja Loka, Locopolitanis*, 1836/37, 1838, *Med.*, *Diss. de colica flatulenta*, 1838, SuffICIENTER, M 33. 1, 1830
- Dolnizhar Martin, Carniola, *St. Martin, St. Martin*, 1838, *Med.*, *Diss. de vi naturae medicatrice*, M 33. 1, *KŠ 1832*, 1828
- Rudolph Anton, Krain, *Ljubljana, Laibach*, 1829/30, 1839, *Jur.*, M 32. 1, 389, *Kaufmann*, SBL, III, 1960-71, 162, 1827
- Recher Nicolaus, Krain, *Ljubljana, Laibach*, 1832/33, 1839, *Jur.*, M 32. 1, 405, *Kaufmann*, 1830
- Kaus Joseph, Illyrien, *Ljubljana, Laibach*, 1833/34, 1839, *Jur.*, M 32. 1, 388, *Kaufmann*, 1829
- Skedl Joseph Michael, Illyrum, *Šentrupert, Sct. Ruprecht*, 1833/34, 1839, *Jur.*, M 32. 1, 569, *KŠ 1839, Gutsbesitzer*, NM1829
- Hann Heinrich, Illyrien, *Ljubljana, Laibach*, 1834/35, 1839, *Jur.*, M 32. 1, 387, *Stip. Krain. Unterrichtsghelder-Stifungen Geld, Beamter*, 1829
- Smuk Johann, Illyrien, *Melika, Möttling*, 1834/35, 1839, *Jur.*, M 32. 1, 402, *Stip. Krain. Unt. Geld., Bürger*, 1816
- Klanzhnik Simon Adm. R. D., *Ljubljana, Labacensis*, 1839, *Theol.*, P. P. S. F., *Avguštinej SBL*, SBL, I, 1925, 457-458, 1828, *in C. R. Lyceis Labacensis studii biblici V.F. et linguarum orientalium, Professor publ.ordinario*
- Dollenz Mathias, Illyrien, *Vipava, Wippach*, 1834/35, 1839, *Jur.*, T 1839, *Stip. (Sigurisches Handstipendium), Bürger*
- Suppantschitsch Franz, Krain, *Ljubljana, Laibach*, 1832/33, 1840, *Jur.*, M 32. 1, 429, *KŠ 1835, Beamter*, 1830
- Premenstein Joann De, Illyrien, *Idrija, Idriensis*, 1834/35, 1840, *Jur.*, M 32. 1, 420, *Gutsbesitzer*, 1829
- Zhop Johann, Illyrien, *Žirovnica, Scheraunitz*, 1834/35, 1840, *Jur.*, M 32. 1, 438, *KŠ 1836, Landmann*, 1831
- Suppan Joseph, Carniola, *Kropa, Kropa*, 1840, *Med. Chir.*, *Diss. de strabismo*, 1838, Sat bene, M 33. 1, *KŠ 1835*, 1830
- Oberster Joseph, Krain, *Ribnica, Reifnitz*, 1834/35, 1840, *Med.*, *Diss. de febrim intermittente*, 1840, SuffICIENTER, M 33. 1, *KŠ 1835, Kaufmann*, *coll. phil. Zagrabia*
- Dollenz Bartholomäus, Krain, *Vipava, Wippach*, 1840, *Med. Chir.*, *Diss. de per-nionibus*, 1840, SuffICIENTER, M 33. 2, 12, *KŠ 1839*
- Steiner Joannes, Krain, *Ljubljana, Laibach*, 1833/34, 1841, *Jur.*, M 32. 1, 464, *Stip. Gürtler*, 1831

- Lehmann Ernest Edler von, Krain, Novo mesto, Neustadtl, 1834/35, 1841, Jur., M 32. 1, 449, Beamter, SBL, I, 1925, 632, 1832**
- Schurga Franz, Krain, Ljubljana, Laibach, 1835/36, 1841, Jur., M 32. 1, 461, KŠ 1836, Wirth**
- Burger Joseph, Krain, Šenčur, St. Georgen, 1837/38, 1841, Jur., M 32. 1, 460, KŠ 1838, Landmann, 1832**
- Bescheck Anton, Krain, Idrija, Postojna, Idria, Adelsberg, 1834/35, 1841, Med., Diss. de camphora, 1841, M 33.2, 107, KŠ 1835, Bergmann, 1831**
- Leben Matthias, Ljubljana, Labacensis, 1841, Theol., P. P. S. F., S. Augustinum, 1831, sublimoris presbyterorum educationis instituti ad S. Augustinum membrum**
- Urbantschitsch Alojz, Krain, Preddvor, Höfflein, 1836/37, 1842, Med., Diss. de visu et conspicillorum uso congruo, 1842, Sufficienter, M 33.2, 180, Kaufmann, 1834**
- Jarz Antonius, Ljubljana, Labacensis, 1842, Theol., P. P. S. F., S. Augustinum, SBL, I, 1925, 385-386, NM1832**
- Supanz Bartholomäus, Illyrien, Selce, Selzah, 1833/34, 1843, Jur., M 32. 1, 522, Landmann, SBL, IV, 1980-91, 904, 1831**
- Backes Adolph, Krain, Ljubljana, Laibach, 1837/38, 1843, Med., Diss. de sist. non-nulias de morbo scarlievo notiones, 1843, M 33.2, 282, Beamter, 1835**
- Köstl Franciscus, Krain, Kranj, Krainburg, 1832/33, 1843, Med., M 33. 2, 310, KŠ 1830, Lederer**
- Hradeczky Victor, Krain, Škofja Loka, Lack, 1844, Jur., M 32. 1, 529, 1834**
- Semen Joannes Adm. R. D., Ljubljana, Labacensis, 1845, Theol., P. P. S. F., S. Augustinum, NM1834, Presbyterorum ad S Augustinum Instituto, diocesis labacensis Presbyter, studio biblici V. F. in Lyceum Professor publ. ordinario**
- Zhischmann Anton, Carniolus, Ljubljana, Labacensis, 1843/44, 1846, Jur., M 32.2, Professor, SBL, IV, 1980-91, 802-803, 1838**
- Jenko Josephus, Krain, Kranj, Krainburg, 1846, Phil., Sig. Ph.22, Professor matematik**
- Klofutar Leonardus, Ljubljana, Labacensis, 1847, Theol., P. P. S. F., S. Augustinum, SBL, I, 1925, 464, 1837**
- Zhebashek Andreas, Ljubljana, Labacensis, 1847, Theol., P. P. S. F., S. Augustinum, NM1834**
- Gogola Mathias, Krain, Bled, Veldes, 1833/34, 1847, Theol., T 1847, Weissgärber, 1830**
- Zhischmann Josephus, Carniolus, Ljubljana, Labacensis, 1839/40, 1848, Phil., Sig. Ph. 22, KŠ 1840, Professor, SBL, IV, 1980-91, 803-804, 1837**

Abecedni seznam doktorjev 1815-1848

Andriolli, August Edler von, 1829	Czuber, Joh., 1816
Backes, Adolph, 1843	Debellack, Antonius, 1819
Baumgartner, Leopoldus, 1824	Dollar, Primus Feliciannes, 1830
Bescheck, Anton, 1841	Dollenz, Bartholomäus, 1840
Bleyweiss, Joannes, 1832	Dollenz, Mathias, 1839
Burger, Mathias, 1821	Dolnitscher, Joseph, 1832
Burger, Joseph, 1841	Dolnizhar, Martin, 1838
Copin, Laurentius, 1833	Edlauer, Franz, 1826
Crobath, Blasius, 1825	Egger, Franz, 1834

- Gerbetz, Ludovicus Bernardes, 1832
 Gogola, Franciscus, 1835
 Gogola, Mathias, 1847
 Gollmayr, Andreas, 1828
 Gracheg, Michael, 1833
 Graf, Sigismund, 1824
 Hafner, Franciscus, 1838
 Hann, Heinrich, 1839
 Hladnig, Georg, 1826
 Homann, Ignatius, 1835
 Hradeczky, Victor, 1844
 Jarz, Antonius, 1842
 Jellouschek, Jos.(eph), 1838
 Jenko, Josephus, 1846
 Kaus, Joseph, 1839
 Kautschitsch (Kauzhizh), Mathäus, 1830
 Kicher, Antonius, 1819
 Klanzhnik, Simon Adm. R. D., 1839
 Klobus, Ignatz, 1821
 Klofutar, Leonardus, 1847
 Knees, Primus, 1825
 Koller, Andreas, 1824
 Komm, Joannes Nep, 1836
 Kopatsch, Johann, 1822
 Köstl, Franciscus, 1843
 Krenn, Georgius, 1833
 Laurencig, Andreas, 1825
 Laurin, Joh. Bapt., 1818
 Leben, Matthias, 1841
 Legat, Bartholomaeus, 1834
 Lehmann, Ernest Edler von, 1841
 Mau, Mathäus, 1823
 Melzer, Raimondus, 1832
 Napreth, Andreas, 1815
 Oberster, Joseph, 1840
 Ovijsatsch, Blasius, 1818
 Papesch, Franciscus, 1829
 Paschali, Joann Albert, 1826
 Pichler, Melchior, 1837
 Pogazhar, Joannes Chrysostomus, 1837
 Pollich, Lucas, 1834
 Polz, Joannes R. D., 1837
 Premerstein, Joann De, 1840
 Preschern, Franz, 1828
 Pretner, Josephus, 1830
 Primus, Blasius, 1818
 Recher, Nicolaus, 1839
 Regnard, Joseph, 1836
 Rudolph, Anton, 1839
 Russ, Aloysius, 1831
 Scaria, Johannes, 1835
 Schmid, Ignatz, 1836
 Schoklizh, Joannes, 1835
 Schrott, Vinzenz, 1816
 Schrott, Constantinus Josephus, 1835
 Schurga, Franz, 1841
 Semen, Joannes Adm. R. D., 1845
 Seraph, Franz, 1817
 Seunig, Franciscus, 1834
 Simonitsch, Georgius, 1834
 Skedl, Joseph Michael, 1839
 Skedl, Franciscus, 1836
 Smuk, Johann, 1839
 Steiner, Joannes, 1841
 Sterger, Antonius, 1817
 Steyrer, Johann Nep., 1826
 Strupi, Simon, 1838
 Supanz, Bartholomaeus, 1843
 Suppan, Joseph, 1840
 Suppantschitsch, Franz, 1840
 Suppantschitz, Ferdinand, 1831
 Tallavania, Innocentius M, 1830
 Terpinz, Joannes, 1830
 Thomann, Joannes, 1834
 Thominz, Mathäus, 1819
 Traun, Jakob, 1828
 Tuschek, Johann, Michael, 1832
 Urbantschitsch, Alojz, 1842
 Vessel, Carolus Bor, 1833
 Vivenot, Rudolphus, 1830
 Vogel, Josephus, 1836
 Wurzbach, Maximilian, 1834
 Wurzbach, Carol. Ludov., 1832
 Zhebashek, Andreas, 1847
 Zhessnik, Antonius, 1831
 Zhischmann, Anton, 1846
 Zhischmann, Josephus, 1848
 Zhop, Johann, 1840
 Zhuber, Antonius, 1827
 Zima, Anton, 1830
 Zörrer, Georgius Julius, 1819
 Zudermann, Georgius, 1834

ZUSAMMENFASSUNG

Die Doktoranden aus Krain an der Wiener Universität im Vormärz zwischen 1815 und 1848

Der Beitrag behandelt die Doktoranden aus Krain, die im Vormärz an der Wiener Universität ihr Studium beendeten. Die Hauptquelle bilden die im Universitätsarchiv in Wien aufbewahrten Matrikeln der Doktoranden sowie die Hauptmatrikeln der Immatrikulierten. In die Analyse eingebunden wurden aber auch andere Quellen (Studienalmanache, Matrikeln des Laibacher Lyzeums, des Gymnasiums in Rudolfswert [Novo mesto] etc.). Die Resultate der Untersuchung zeigen, daß im Vormärz (1815–1848) 110 Studenten aus Krain die Doktorwürde erhielten, durchschnittlich also drei pro Jahr. Der Vergleich mit den in den Hauptmatrikeln immatrikulierten Studenten – im Vormärz waren es 459 aus Krain, also durchschnittlich vierzehn pro Jahr, und den eingetragenen Doktoranden in den Matrikeln (110), erlaubt den Schluß, daß gut ein Fünftel der Studenten das Studium mit einem Doktorat beendete. Die meisten Promovierten gab es an der Medizinischen Fakultät (48), es folgte die Juridische mit 46 Doktoranden; 12 promovierten an der Theologischen und vier an der Philosophischen Fakultät. Die durchschnittliche Studiendauer betrug sechs bis sieben Jahre.

Das große Interesse für das Medizin- und vor allem für das Jusstudium war in den guten Berufschancen im öffentlichen Dienst und dem damit verbundenem sozialen Aufstieg begründet. Der relativ geringe Anteil an Theologiedoktoranden ist dadurch zu erklären, daß es auch in Laibach [Ljubljana] ein Theologiestudium gab und daß der Abschluß dieses Studiums für die Ausübung des Priesterberufes ausreichte. Aus den sozialen Daten der Studenten, die in den Hauptimmatrikulationsbüchern eingetragen sind, geht hervor, daß die Doktoranden allen sozialen Schichten bzw. sozialen Gruppen der damaligen Gesellschaft angehörten, darunter befanden sich nicht nur Söhne aus höheren, sondern auch aus mittleren und unteren, städtischen und bäuerlichen Schichten. Aus dem vorhandenen Material ist auch ersichtlich, daß mehr als zwei Drittel der Doktoranden ihre notwendige voruniversitäre Bildung an den heimischen Schulen erhielten.

Viele Doktoranden wurden später zu bedeutenden Persönlichkeiten des slowenischen kulturellen und öffentlichen Lebens und einige von ihnen (33) sind im Slowenischen biographischen Lexikon zu finden.

Die Wiener Universität spielte bei der Entstehung der slowenischen Bildungsschicht eine bedeutende Rolle. Ihre Auswirkung auf die Formierung der Gesellschaft und des Bürgertums, das die Stärkung des nationalen Bewußtseins auf dem kulturellen und politischen Gebiet des 19. Jahrhunderts entscheidend beeinflusste, ist unbestritten.

ANDREJ STUDEN

HELÉNIA EVRÓPI DRÁGA**Nekaj drobcev o grški osvobodilni vojni in njenih odmevih na Slovenskem**

Obdobje med letoma 1815 in 1848 "je po eni strani izpolnjeno z naporom narodov, da si izvojujejo ustavo, po drugi strani pa z odporom oblastnikov, da to stremljenje zatro. Temu trenju se je pridružilo še stremljenje narodov, da se njihovi deli zedinijo in združijo v eno samo celoto".¹ Po dunajskem kongresu, ki naj bi na novo preuredil evropski politični sistem, je nastopilo obdobje restavracije in konzervativizma. Konzervativnemu pogledu na svet, za katerega je bil značilen strah pred ponovno revolucijo, sta se postavila nasproti liberalizem in nacionalizem, ki sta poskušala odpraviti obstoječe družbene strukture.

Dunajski kongres naj bi torej po dokončnem zatrtju Napoleona v Evropi ponovno vzpostavil ravnotežje sil, to ureditev pa naj bi skupno zagotavljale evropske velesile. Orkester velesil so sestavljale Avstrija, Prusija, Rusija, Velika Britanija in malo kasneje tudi poraženka Francija.² Po Napoleonovem porazu pri Waterlooju je konec septembra 1815 zaživela tudi Sveta aliansa, ki naj bi ohranjala ponapoleonsko ureditev Evrope in jo zavarovala pred revolucionarnimi gibanji. Ohranila in zagotovila naj bi ravnovesje sil v Evropi in to pod varstvom velesil. Zanj je bilo pomembno načelo legitimnosti in solidarnost konzervativnih sil v obrambi pred liberalnim in nacionalnim gibanjem. Vodstveno vlogo v Sveti aliansi je igral krmar "čolniča avstrijske državne politike"³ Clemens Wenzel Lothar knez Metternich, ki je "diplomatsko spremenil sveto alianso v inštrument moči, ki je na eni strani dovoljeval vsako intervencijo v imenu monarhičnega principa, po drugi strani pa je s sklicevanjem na enakost monarhov zakonito izključeval vsako vodstveno zahtevo ene same sile. Med sabo sta se ujemale ravnotežje in posredovanje."⁴

Sveta aliansa je v prvih letih delovanja še kaj dosegla, vseh pet velesil je delovalo solidarno, njihov cilj je bil mir po svetu. Že 1820 pa je v vrstah Svete alianse prišlo do razkola zaradi liberalnih in narodnoosvobodilnih gibanj in teženj v Španiji, Italiji in na Portugalskem. V konzervativnem bloku so ostale le še vzhodne velesile Svete alianse – Avstrija, Prusija in Rusija –, ki so se na kongresu v Opavi leta 1820 zavzele za posredovanje sil Svete zveze proti narodnoosvobodilnim gibanjem. Na ljubljanskem kongresu Svete alianse leta 1821 je bilo sprejeto posredovanje v Italiji. Orkester velesil se je v popolni zasedbi zadnjič sestal v Veroni (1822), kjer so privreli na dan različni interesi posameznic. Skupnih kongresov je bilo konec. Julijska revolucija v Franciji leta 1830 je dokončno odpravila načelo legitimnosti kot temelja mednarodne politike. Moč in vpliv politike Svete alianse sta se v različnih državah obdržala različno dolgo in z različno močjo. V Avstriji se je to čutilo vse do revolucije 1848.

¹ Josip Mal, Zgodovina slovenskega naroda, II. del, Celje 1993, (dalje: Mal, Zgodovina...), str. 275.

² Francija je bila med velesile sprejeta na kongresu Svete alianse v Aachnu leta 1818.

³ Mal, Zgodovina..., str. 272.

⁴ Fischer Weltgeschichte, Das Zeitalter der europäischen Revolution 1780–1848, Band 26, Frankfurt am Main 1969, (dalje: Fischer Weltgeschichte...), str. 218.

V dobi, ki smo jo pravkar na kratko prikazali, se je začel tudi grški boj za neodvisnost (1821–1830).⁵ Marca 1821 je izbruhnil upor v Moldaviji in Vlaški, v kneževinah pod turško nadoblastjo, ki sta bili od leta 1812 pod ruskim protektoratom. Medtem ko so se v Vlaški uprli domačini proti Grkom, ki so jim Turki podeljevali najvišja upravna mesta, je imel upor v Moldaviji širše razsežnosti in drugačne cilje. To je bil upor Grkov proti turški nadoblasti. Upor je bil že dolgo načrtovan. Že leta 1814 je bila namreč v Odesi ustanovljena tajna organizacija "Philike Hetairia" ali društvo prijateljev, ki si je zadalo preprost cilj – osvoboditev domovine. Njen prvi predsednik je bil Aleksander Ypsilanti, grški oficir iz znane fanariotske družine, ki je služil v ruski vojski.⁶ 6. marca 1821 je Ypsilanti na čelu "svetega bataljona", ki so ga sestavljali grški patrioti iz srednjega in višjih razredov, prekoračil reko Prut in začel se je upor proti Turkom v Moldaviji.⁷

Tri mesece kasneje so Turki bataljon sesekali pri Dragašanih. Ypsilanti se je umaknil na Sedmograško in končal v avstrijskem zaporu. Nekaj privrženecv "svetega bataljona" je vstajo nadaljevalo, toda manj kot štiri mesece po začetku upora, so Turki upornike dokončno potolkli in le nekaj preživelih Ypsilantijevih vojščakov je preplavalo reko Prut in se rešilo na rusko ozemlje.⁸

Manj kot tri tedne po uporu v Moldaviji je izbruhnil upor na Peloponezu. Tu, pa tudi v Tesaliji in v južnem Epiru ter na otokih so bili Grki uspešnejši. Januarja 1822 so razglasili neodvisnost Grčije, osnovali prvo nacionalno demokratično vlado Grčije in sprejeli ustavo.

Upor v Moldaviji in Vlaški seveda ni obšel ljubljanskega kongresa. Aleksander Ypsilanti "je želel zanetiti širši grški upor, zanašal pa se je na pomoč ruskega carja, ki se je tokrat znašel v precepu. Na eni strani bi moral po sklepih Svete alianse braniti kristjane pred muslimanskim nasiljem, po drugi strani pa bi moral prav tako po sklepih Svete alianse zagovarjati zakonitost turške nadoblasti. Kongres je prepustil odločitev carju, ki se je odločil za zakonitost turške nadoblasti. Obsodil je upor in izjavil, da uporniki ne morejo računati na rusko pomoč. Ruski poslanik v Carigradu je moral sultanu zagotoviti carjevo lojalnost. Kneževini naj ohranita tak položaj, kot sta ga imeli, turške čete pa naj se po obnovitvi reda vrnejo čez Donavo. Ljubljanski kongres je upor v Moldaviji in Vlaški obravnaval na eni sami "mali" izredni seji, na kateri so udeleženci le izvedeli za carjeve odločitve."⁹ Nesporna zvezda ljubljanskega kongresa, knez Metternich, ima vsekakor največje zasluge, da je car odklonil podporo grškemu osvobodilnemu gibanju. Metternich je namreč podobno kot proti drugim uporom v sredozemskem prostoru nastopal tudi proti vstaji v Grčiji. Proti grškim stremljenjem po neodvisnosti je nastopal z enakimi mednarodnopravnimi ugovori kot drugod. Tudi tu je stal na strani legitimne, torej turške oblasti.¹⁰

⁵ Podrobnejši študiji o grški osvobodilni vojni sta npr.: Misha Glenny, *The Balkans 1804–1999. Nationalism, War and the Great Powers*, London 1999, poglavje: *The Greek War of Independence: Greece and the Ottoman Empire, 1821–30*, (dalje: Glenny, *The Balkans...*), str. 22–39; L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, London 2000, (dalje: Stavrianos, *The Balkans...*), str. 282–292.

⁶ Prim.: Glenny, *The Balkans...*, str. 26; Stavrianos, *The Balkans...*, str. 282.

⁷ Stavrianos, *The Balkans...*, str. 283.

⁸ Ibidem.

⁹ Eva Holz / Henrik Costa, *Ljubljanski kongres*, Ljubljana 1997, (dalje: Holz / Costa, *Ljubljanski...*), str. 8. Glej tudi: Mal, *Zgodovina...*, str. 294.

¹⁰ Prim.: Fischer *Weltgeschichte...*, str. 225–226. Omenimo še, da so na zadnjem kongresu Svete alianse v

Vstaje Grkov, navkljub neuspehu Ypsilantijevega "svetega bataljona", ni bilo mogoče več zaustaviti. Vedno več uporov ljudstva se je, kot rečeno, razžarelo na otokih in na Peloponezu. Grki in Turki so se v medsebojnih pokolih neizprosno pobijali. Grškim voditeljem pa zlasti zaradi sporov z vojaškimi vodji ni uspelo doseči državne enotnosti. Postopoma se je zdelo, da bodo Turki z izkoreninjenjem grškega prebivalstva uspeli vstajo zadušiti. Delacroixjeva slika z mrtvimi in umirajočimi na Hiosu in smrt lorda Byrona v Missolonghiju, ki je na koncu padla v roke Turkom, pa sta nasprotno priči naraščajočega zanimanja, ki ga je vzbudil grški osvobodilni boj pri evropskih liberalcih in romantikih. Grčija je konec koncev postala svobodna, ker je bila reklamirana z javnim mnenjem kot del krščanske Evrope in evropske izobražene družbe. Rusija, Anglija in Francija so se od leta 1826 navzele vseevropskih simpatij in se postavile v službo lastne politike moči. Ne da bi sultanu napovedale vojno, so leta 1827 intervenirale in porazile turško floto pri Navarinu. S tem pomorskim posegom se je grška vstaja mednarodno legitimirala, Rusija pa je v vojni s Turčijo, ki je sledila, Turke prisilila k sklenitvi miru. Vzpostavila je svobodno plovbo skozi Bospor, zasedla ustje Donave kot tudi nekatere predele kavkaške obale Črnega morja (mir pri Adrianoplu 1829).¹¹

Dokončna rešitev grško-turškega problema je padla v Londonu, kjer so bile v seriji konferenc postavljene meje, kjer je bila določena politična ureditev in kjer je bil končno izbran tudi princ, ki so ga po atentatu na grofa Capo d'Istrio (9. oktober 1831)¹² ponudili Grkom (1832). Pod zaščito francoskih enot se je nato trideset let tam obdržal na prestolu Otto von Bayern. Grkom tako z osvobodilnim bojem ni uspelo institucionalizirati liberalno ustavno življenje, za uveljavitev katerega so jim prihitele na pomoč stotine prostovoljcev.¹³

Grški osvobodilni boj je zlasti po maščevalnem turškem pokolu na otoku Hiosu (1822), kjer so pobili ok. 25 000 kristjanov, preostale pa so prodali v sužnost,¹⁴ vzbudil velike simpatije do Grkov in sprožil filhelensko gibanje v zahodni Evropi. V okviru filhelenskega gibanja najdemo mešanico različnih političnih in ideoloških predstav: "od klasicizma vzpodbujeno spoštovanje Grkov, krščansko-romantično gorečnost, ideje francoske revolucije kot so suverenost ljudstva in nacionalna država in ne nazadnje tudi opozicijo proti restavraciji, ki je vladala v Evropi."¹⁵ Povsod so se ustanovljale organizacije za idejno in materialno podporo grškega osvobodilnega boja. Najprominentnejši filhelen je gotovo bogati mladi angleški pesnik George Gordon Noel lord

Veroni v odnosu do upora v Grčiji "Avstrija, Anglija in Rusija nastopile enotno. Predstavniki grških upornikov niso smeli na kongres. Wellington pa je naložil Angliji, da je pri Porti dosegla umik turške vojske iz Moldavije in Vlaške, imenovanje "gospodarjev" in spoštovanje ter obrambo grške pravoslavne vere". – (Holz / Costa, Ljubljanski..., str. 9).

¹¹ Prim.: Fischer Weltgeschichte..., str. 226.

¹² Joanes Antonius grof Capo d'Istria (Kapodistrias) si je ves čas prizadeval za grško svobodo in je bil oster Metternichov nasprotnik. Metternich ga je na ljubljanskem kongresu popolnoma porazil. Leta 1827 je bil Capo d'Istria izvoljen za regenta Grčije. Ker je nastopal vse bolj diktatorsko in absolutistično, so nanj izvedli atentat.

¹³ Prim.: Fischer Weltgeschichte..., str. 226.

¹⁴ Glej: Hendrik Willem van Loon, Zgodovina človeštva, Ljubljana 1965, (dalje: van Loon, Zgodovina...), str. 379.

¹⁵ Imanuel Geiss (Hg.), Chronik des 19. Jahrhunderts, Augsburg 1996, str. 219.

Byron, ki smo ga že omenili. Njegova smrt ni samo v Angliji, temveč tudi drugod po Evropi okrepila navdušenje za grški osvobodilni boj. Omenili smo tudi znanega slikarja Eugèna Delacroixa. Leta 1824 je naslikal sliko Masaker na Hiosu, ki jo hrani pariški Louvre. Slika prikazuje grozovit pokol, ki so ga leta 1822 povzročile turške čete, ko so pustošile po tem otoku pred obalo Male Azije. Dve leti kasneje (1826) pa je padel že cele mesece oblegani Missolonghi. Nastalo je Delacroixevo platno Zaton Grčije na ruševinah Missolonghija. Med znanimi literati naj omenimo še Françoisa Renéja Vicomte de Chateaubrianda, Alphonsa de Lamartinea, Victorja Hugoja, Adelberta von Chamissoja in Wilhelma Müllerja.¹⁶

Liberalnemu meščanstvu v nemških deželah in v Avstriji, ki mu je bilo prepovedano kakršnokoli sodelovanje v politiki, je solidarnost z Grki prek filhelenstva pomenila protest proti nazadnjaškim razmeram doma. Potem ko je leipziški učenjak Wilhelm Traugott Krug na veliko noč leta 1821 natisnil spis, v katerem je branil pravico Grkov, da se borijo za svobodo in neodvisnost, so bila v mnogih nemških mestih zunaj Avstrije in Prusije ustanovljena številna grška društva. Častilcem Grkov so pripadali demokratično usmerjeni študentje kot tudi Ludwig I. Bavarski (od leta 1825 kralj). "Te organizacije so zbirale denar in ustanovljale zbirna mesta, kjer so se lahko prijavili prostovoljci. Skrbele so tudi za politično ustvarjanje javnega mnenja proti restavraciji. V spisih so obravnavali grško vprašanje in pri tem so prepustili bralcu, da vleče vzporednice s situacijo v Nemčiji. 1822 je odšlo več kot 200 nemških prostovoljcev v Grčijo, da bi se pridružilo filhelenskemu korpusu, ki je v bojih leta 1826 utrpel velike izgube."¹⁷

V Metternichovi policijski državi je vladala stroga cenzura. Odlok o cenzuri z dne 14. septembra 1810 je ostal v veljavi vse predmarčno obdobje in je dajal oblastem pravno podlago, da so lahko svoj nos vtaknile v vse, kar je bilo napisano ali natisnjeno, pa tudi narisano. Za uporabo in izvajanje cenzurnih odredb je skrbela cela hierarhično razvejana armada cenzurnih uradnikov v Dvornem uradu za policijo in cenzuro. Še zlasti "socialnokritični spisi so bili strogo prerešatani in večinoma prepovedani".¹⁸ Ustanavljanje grških društev je bilo v Avstriji prepovedano. Metternich je Grkom odklonil kakršnokoli pomoč. Na kratko jim je povedal "naj se cvro v lastni masti" in "zaprl meje prostovoljcem, ki so hoteli priskočiti grškim patriotom na pomoč".¹⁹ Toda filhelenstvo se je pojavilo tudi v Avstriji. Cenzurni posegi pričajo, da je bil zgodovinski junak obravnavanega časa Ypsilanti pogosto uporabljen kot podoba za določene politične nazore. "Zato je bilo njegovo upodabljanje na prstanih, okrasnih broškah, manšetnih gumbih ali na glavah pip strogo prepovedano. Le malo usmiljenja so bila deležna tudi poročila o uporih Grkov... Vse objave lahko mirno imamo za politične."²⁰

Povejmo še, da je ravno grški osvobodilni boj pahnil "kočijaža Evrope" Metternicha v prepad in ga porazil na področju takratne diplomacije.²¹ Novembra 1827 je vrh tega kancler poskrbel še za škandal, ki je šokiral dunajsko aristokracijo. Poročil se je namreč z nemodrokrvno mladenko Antonietta Leykam, enaindvajsetletno hčerko dunajske pevke. V škandal so vpleteni tudi grški dogodki. Grofica Dorotheja Lieven, s katero je

¹⁶ Prim.: ibidem.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Julius Marx, Die österreichische Zensur im Vormärz, Dunaj 1959, (dalje: Marx, Die österreichische Zensur...), str. 61.

¹⁹ Van Loon, Zgodovina..., str. 379.

²⁰ Marx, Die österreichische Zensur..., str. 62.

²¹ Prim.: Friedrich Hartau, Clemens Fürst von Metternich, Reinbek bei Hamburg 1977, str. 117.

bil tako in tako že nekaj časa sprt zaradi popolnoma nasprotnih pogledov na grško vprašanje, je namreč takrat s knezom Metternichom dokončno pretrgala vse stike. O njem ni od takrat hotela slišati niti besedice.²²

Za obveščenost prebivalcev deželnega stolnega mesta Ljubljane o najpomembnejših dogodkih doma in po svetu sta v obravnavanem času skrbela *Laibacher Zeitung* in njegova koristna in zabavna književna priloga *Illyrisches Blatt*. Pozornemu bralcu sta oba lista – kljub strogi cenzuri – posredovala marsikatero zanimivo informacijo o pomembnejših evropskih dogodkih. Pa vendar, če se ozremo po sočasnem pisanju graških ali tržaških časnikov, si radovednejši meščan ali izobraženec z branjem ljubljanskih listov svojega obzorja ni mogel dovolj razširiti. Graški in tržaški listi so bili namreč zaradi previdnosti urednikov *Laibacher Zeitung* "zlasti v posredovanju vesti o tehničnih in znanstvenih novostih in gospodarskih spremembah na evropskem zahodu precej širokogrudnejši kot ljubljanski časnik".²³ Za novice o aktualnih političnih dogodkih pa velja, da *Laibacher Zeitung* o njih največkrat poroča z večtedensko zamudo, da nima svojih lastnih dopisnikov in zato povzema pisanje dunajskih in drugih časnikov in seveda, da v novicah ni ne duha ne sluha o kakršnihkoli svobodomiselnih, socialno-kritičnih, protirežimskih ali revolucionarnih idejah.

To velja tudi za novice o grški osvobodilni vojni. *Laibacher Zeitung* je o dogodkih v Moldaviji in Vlaški ter sploh v nemirnem Turškem cesarstvu dokaj pogosto poročal. Za ponazoritev, kaj so ljubljanski bralci lahko izvedeli o tamkajšnjem dogajanju, si oglejmo poročila o upor v Moldaviji in Vlaški leta 1821, poročila o podvigu lorda Byrona in njegovih filhelenskih privrženecv ter pesnikovi smrti leta 1824 in poročila o odločilni bitki pri Navarinu leta 1827.

Prva vest, ki se neposredno nanaša na upor v Vlaški in Moldaviji, je novica o smrti "gospodarja" Vlaške, kneza Aleksandra Suzze. Za njegovega naslednika na Vlaškem je Porta izbrala Karla Callimachija, bivšega "gospodarja" Moldavije.²⁴ Kmalu po smrti kneza Suzze je na Vlaškem izbruhnil upor pod vodstvom domačina Todorja z vzdevkom Vladimiresko. *Laibacher Zeitung*, ki povzema po poročilu *Wiener Zeitung*a, poudari, da to ni upor proti Porti, temveč samo upor proti bojarjem in javnim uradnikom dežele. Bolj zaskrbljujoč je upor kneza Aleksandra Ypsilantija, ki je s svojimi številnimi "Arnavti" vdrl v Moldavijo in "se oznanil za osvoboditelja Grkov izpod turške nadoblasti". Časopis poroča, da je Ypsilanti pozval k upor v vse prebivalce Moldavije in Vlaške, obrnil pa se je tudi na Grke v drugih provincah turškega cesarstva. Ypsilanti naj bi v svojih proklamacijah grškemu narodu naravnost poetično poudaril, da je čas za revolucijo, ki so jo patriotske tajne organizacije pripravljale že več let, zdaj vsepovsod zrel in da lahko računajo na močno zaščito velike sosednje velesile. Ypsilanti se je s prošnjo za podporo obrnil na ruskega carja Aleksandra. Takoj ko so novice o tem prispele v Ljubljano, je njegovo veličanstvo, car Aleksander, pojasnilo, da ima "podvig kneza Ypsilantija samo za učinek nemirnega duha, ki je značilen za sedanji čas". Ypsilantija je označil za neizkušenega in lahkomišelnega. Časopis nato obelodani, da je ruski car zaukazal, da kneza Ypsilantija izključijo iz ruske vojaške službe, da nikakor ne

²² Ibidem, str. 118.

²³ Peter Vodopivec, Prispevek k zgodovini mentalitete na Slovenskem v času biedermaierja, v: Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci, zvezek 22, Szombathely 1994, str. 82.

²⁴ *Laibacher Zeitung* (dalje: LZ), 23. 3. 1821.

odobrava njegovega podviga in da pri tem nikoli ne more računati na kakršnokoli rusko pomoč.²⁵ Konec aprila 1821 *Laibacher Zeitung* ponovno poudari, da je ruski car za uporniški podvig v Moldaviji in Vlaški "slišal z veliko nejevoljo, ter da pobudniku ni odrekel samo kakršnekoli podpore, temveč mu je z najhujšimi izrazi dal vedeti, da je pri njem v največji nemilosti".²⁶ V mesecu maju pa časnik objavi Metternichu dopadljivo notico, da je grški patriarh v Carigradu izobčil in preklel "Mihaela Suzzo, Aleksandra Ypsilantija in vse tiste, ki so se udeležili podle zarote proti sultanu, svojemu zakonitemu suverenu".²⁷

Junijska poročila o stanju v kneževinah Moldaviji in Vlaški govorijo o vesplošni anarhiji, ki se je v mesecu maju širila iz dneva v dan.²⁸ Razmere v takratni evropski Turčiji pa razlaga tudi časopis *Österreichischer Beobachter*, Metternichovo trobilo, po katerem je ljubljanski časnik zelo veliko povzemal.²⁹ Todorjev ali Vladimireskov upor je označil kot "upor proti Grkom (pravzaprav proti Fanariotom v Carigradu, proti velikim grškim družinam, iz katerih so izvirali 'gospodarji' obeh kneževin, tolmači Porte in ostali visoki uslužbenci centra vlade, katerih mesta so bila pridržana Grkom)... Todorjeve izjave proti Porti se zavoljo tega nikakor ne ujemajo z Ypsilantijevimi proklamacijami." Ypsilanti namreč stopi na prizorišče "kot zastopnik čisto grške stvari, katere naravni privrženec živijo na Peloponezu... Ravno v preteklem mesecu marcu je Ypsilanti skrivoma poslal zaupnika k vodji srbskega ljudstva Milošu Obrenoviću, da bi ga pripravil k upor in pozval k podpori grškega podviga. Toda med Srbi in Grki obstaja tako izrazito nacionalno sovraštvo, da se nikakor ni začuditi, da Miloš predlogom ni prisluhnil, temveč je Porti prisegel zvestobo srbskega naroda... Dejanski grški podvig se torej v enem smislu omejuje na Peloponez in grške otoke. Izbruh kneza Ypsilantija se zdi v tej zvezi mnogo prezgoden. Ta s skrivno sekcijo Heteristov v Grčiji ima za svoj cilj ponovno vzpostavitev stare Grčije..." V nadaljevanju *Österreichischer Beobachter* pove, da "so vsi revolucionarni podvigi v prejšnjem in sedanjem letu edinstveni in vzpodbujeni na podlagi politične prevare".³⁰

Vladimireskov upor na Vlaškem pa naj bi bil po mnenju Metternichovega trobila usmerjen naravnost proti Heteristom. Pisec članka podčrta, da sta obe kneževini ob Donavi uživali razširjene privilegije in da sta bili skorajda popolnoma neodvisni od Turkov. V duhu podpornika restavracije zapiše, da "pritožbe tamkajšnjega prebivalstva nikakor niso usmerjene proti turški nadvladi, temveč proti pritisku grških knezov, ki so v teh dveh deželah stalno vladali z neomejenim nasiljem..."³¹

Sredi julija so Ljubljancani izvedeli, da je bila vojna v obeh kneževinah konec junija že končana.³² Na začetku avgusta pa so izvedeli, da se je knez Ypsilanti zatekel na Sedmograško.³³

Zanimiva je tudi zgodba o slovitem poetu lordu Byronu, ob čigar pesmih je menda

²⁵ Poročila o dogodkih 6. in 7. marca so ljubljanski bralci spremljali šele na začetku aprila (LZ, 3. 4. 1821).

²⁶ LZ, 27. 4. 1821.

²⁷ LZ, 22. 5. 1821.

²⁸ LZ, 12. 6. 1821.

²⁹ *Österreichischer Beobachter* (ustanovljen 1810) je vodil in urejal publicist in politik Friedrich Gentz, ki je bil Metternichov pomočnik in desna roka na ljubljanskem kongresu 1821. (Holz / Costa, Ljubljanski..., str. 232).

³⁰ LZ, 19. 6. 1821.

³¹ Ibidem.

³² LZ, 13. 7. 1821.

³³ LZ, 3. in 7. 8. 1821.

jokala vsa Evropa. Ljubljanski bralci so na začetku aprila leta 1824 izvedeli, da se je pesnik konec decembra 1823 podal "z dokaj številnim spremstvom pustolovcev vseh narodov proti Missolonghiju."³⁴ Uradno avstrijsko časopisje pesnikovega podviga in drugih filhelenov seveda nikakor ni preveč slavilo. Spremljalo ga je celo s kančkom ironije: "Lord Byron je bil v Missolonghiju sicer sprejet s topovskimi salvami in velikim veseljem, toda mnoge okoliščine že kažejo na to, da dobro prijateljstvo in sloga med uporniki in Angleži ne bodo dolgo trajali. Svoj kredit so izgubili s tem, da se je večina od njih vedla tako kot da delujejo na ukaz ali vsaj v tajnem sporazumu s svojo vlado."³⁵

Dan po Byronovi smrti, o kateri ljubljanski časopis ni obvestil svojih bralcev, pa zasledimo poročilo o tragičnem dogodku v Missolonghiju, poročilo, za katerega se zdi, da je imelo namen odvratanja misli filhelenskih privržencev na odhod v "okrutno in divjo" Grčijo. Neki suliot je namreč brez pravega vzroka ustrelil nemškega stotnika.³⁶ Dogodek je lorda Byrona hudo pretresel. Nesrečni prizor pa je imel poniževalni konec tudi za avtoriteto poveljnika Maurocordata. Potem ko je bil nemški oficir ustreljen, so mnogi filheleni, ki so delali v tamkajšnji orožarni, med njimi spretni tehniki in matematiki, zbežali na otok Zante. Suliot, ki je umoril oficirja, naj bi bil kaznovan, toda temu se je uprlo 700 soborcev, ki jih je moral Maurocordato pomiriti.³⁷

Konec maja so Ljubljanci izvedeli, da je 22 Angležev, ki so prispeli z lordom Byronom v Missolonghi, zaradi izredno slabega ravnanja z njimi zapustilo vojaško službo. "Šestnajst se jih nahaja v sanitetnem lazaretu na Zantu in se hočejo vrniti nazaj v Anglijo, kjer njihove pripovedi o stanju stvari v Grčiji nikakor ne bodo Grkom v korist. Sicer pa tudi menijo, da tudi sam lord Byron ne bo več dolgo zdržal. Sulioti, na katere sta skupaj z Maurocordatom še najbolj računala, so nedavno ponovno postali zelo samopašni in neukrotljivi in dva Angleža sta pri nekem hudem sporu z njimi izgubila življenje."³⁸

Da je lord Byron v Grčiji za vedno zatisnil oči (umrl je 19. aprila 1824), so Ljubljanci lahko razbrali šele iz julijske novice iz Turškega cesarstva.³⁹ Na začetku avgusta pa je časopis po londonskem časniku povzel novico, da so truplo lorda Byrona 12. julija odpeljali v družinsko grobnico v Newstead-Abbeyu. Pogreb je bil veličasten, udeležilo se ga je ogromno ljudi. Na čelu pogrebnega sprevoda je stopal polkovnik Leigh, lordov tast, sledili so mu mnogi ugledni člani opozicije, zaključila pa sta ga dva grška poslanca, "ki sta se zdela bolj žalostna kot vsi ostali prisotni".⁴⁰

Pomorska bitka pri Navarinu, 20. oktobra 1827, je utrla pot grški neodvisnosti. Dan pred bitko je Laibacher Zeitung, ki je povzemal po Allgemeine Zeitung z dne 26. septembra, poročal, da se je v navarinskem zalivu zbrala cela turška in egipčanska flota, ki jo Angleži skupaj s Francozi strogo nadzorujejo. "Navarino je najbrž kraj, kjer se bo odločilo veliko vprašanje, kjer bomo datirali ali mir ali nasprotno po turškem običaju premirje ali pa nezaslišan poraz celotne turške pomorske sile. Kaj tretjega skorajda ni mogoče, saj moramo potem podvomiti v čast prvih nacij v Evropi."⁴¹

Po tem poročilu o krizni situaciji v navarinskem zalivu so morali Ljubljanci na

³⁴ LZ, 2. 4. 1824.

³⁵ Ibidem.

³⁶ LZ, 20. 4. 1824.

³⁷ LZ, 30. 4. 1824.

³⁸ LZ, 25. 5. 1824.

³⁹ LZ, 9. 7. 1824.

⁴⁰ LZ, 3. 8. 1824.

⁴¹ LZ, 19. 10. 1827.

nove novice čakati kar do srede novembra. Ljubljanski časnik je namreč šele takrat objavil dopis iz Ancone z dne 2. novembra 1827, ki podrobneje opisuje izredno krvavo bitko med tremi zaveznicami in turško-egipčansko floto. V bitki je bilo uničenih več kot 50 turških bojnih ladij, pomenljive izgube pa je utrpela tudi eskadra zaveznikov.⁴²

Preostane nam še, da si ogledamo odmeve na grške dogodke v tedniku za korist in zabavo *Illyrisches Blatt*. V prvem letu grške osvobodilne vojne naletimo na zanimiv potopis o Atenah, v katerem pisec obrobno omeni tudi aktualne dogodke: "Atene, kjer sta nekoč obstajali umetnost in znanost na najvišji ravni in se od tam razširili po celi Evropi, gotovo zaslužijo najodličnejšo pozornost kasnejših generacij. In ker vrhu vsega ravno sedaj politični dogodki v Grčiji terjajo sočustvovanje vseh, je ravno pravi čas, da podamo kratek opis glavnega mesta te dežele v današnjem stanju."⁴³

Naslednje leto, v letu pokola na Hiosu, *Illyrisches Blatt* prinaša podrobno poročilo o gluhonemem Grku in njegovi usodi. Nesrečni mladenič je predstavljen kot "simbol celega grškega naroda", kot simbol trpljenja zaradi dogodkov v takratni ubogi Grčiji.⁴⁴

Nato v "Ilirskem listu" vse do leta 1827 ni nobenih prispevkov, ki bi se nanašali na grške dogodke. Avgusta 1827 so se bralci lahko naslajali ob srce parajoči zgodbi o Byronovi poslednji ljubezni, ki jo je na družabnem večeru v Ženevi pripovedoval neki Grk, ki se je bojeval v Missolonghiju ter se s svojimi bojnimi tovariši uspel prebiti skozi turške vrste. Objavljena zgodba je v bistvu edini primer v takratnem ljubljanskem časopisju, ki lepo slika filhelensko navdušenje in močno zanimanje za grško stvar v salonih zahodne Evrope. Pisec o pripovedovalcu pove: "Njegove poteze so bile plemenite, njegove oči so žarele, a še vedno so se na njegovem obrazu kazale sledi prestane mizerije in lakote." Spiliades, tako je bilo Grku ime, je prišel v Švico iskat zdravja. "Seveda so se vsi drenjali okoli njega. Prisotni, še posebno dame, so kar izcejali hvalo in poveličevanje na njegovo hrabrost in na pogum njegovih tovarišev. Možje so hoteli slišati vse podrobnosti o obleganju in preboju iz trdnjave. Pogovor je nanesel tudi na lorda Byrona. Spiliades je o njem govoril z največjim entuziazmom in s solzami v očeh in nam povedal naslednjo zgodbo, ki se je Byronu pripetila leto dni pred smrtjo."⁴⁵

Na kratko povzeta zgodba se glasi takole: Pesnik naj bi svojo poslednjo ljubezen srečal na lovu. Iz ljubke hiše naj bi zaslišal ubrano igranje klavirja, ki ga je spremljalo čudovito petje. Tako redkost tega inštrumenta v tej deželi kot tudi lepo petje sta ga močno presenetila. Hrup suliotov, ki so ga spremljali, je povzročil, da je petje nenadoma utihnilo in radovedna mladenka je prišla na balkon. Pred očaranim pogledom lorda se je prikazala postava, katere lepota je po njegovih kasnejših izjavah, presejala vse lepe ženske, ki jih je kdajkoli videl v Grčiji. Njen duh je pesnika zelo prevzel. Bila je tudi omikana. Poleg novogrščine in francoščine je obvladala tudi italijanščino, ki jo je lord Byron še posebno oboževal. Še posebej pa ga je očaral njen določen romantičen polet. Byron se je vanjo zaljubil. Sprva ji je to dal vedeti s pogledi, kasneje pa s strastnimi besedami. Toda lord, ki ga je dekle občudovalo zaradi njegovih progrških čustev, je ostal, navkljub svojemu trudu, v ljubezni neuslišan. Svoje srce je namreč mladenka že prej podarila grškemu borcu za svobodo in mu prisegla večno ljubezen.

⁴² LZ, 16. 11. 1827.

⁴³ *Illyrisches Blatt* (dalje: IB), *Das heutige Athen*, 7. 9. 1821.

⁴⁴ IB, *Der taubstumme Grieche in Herrn Alle's Taubstummen – Anstalt in Gmünd*, 14. 6. 1822.

⁴⁵ IB, *Lord Byrons letzte Liebe*, 3. 8. 1827.

Zaključek romantične zgodbe, če je verjeti pripovedovalcu, je nadvse tragičen. Njen ljubljani je padel za svobodo domovine in prelepo dekle je izjavilo: "Moja usoda je določena. S temi besedami se je začela opotekati. Byron jo je prijel, toda ona se je na njegovih rokah s strupom, ki ga je použila, poslovila od sveta. Od tega dne ni bil Byron nikoli več vedro razpoložen."⁴⁶

V letu 1827 zasledimo še dva zapisa, ki se nanašata na obravnavano temo. Prvo je poročilo o grškem popotniku Nikolaju Leonidasu, ki je bil zajet ob predaji Missolonghija. "Medtem so ga izpustili, ker je Rešid paši, kateremu se ima Leonidova družina zahvaliti za marsikatero podporo in morda tudi za njegovo življenje, obljubil, da se nikdar več ne bo boril proti Turkom. Šele grško društvo v Parizu je popolnoma pozdravilo njegove rane."⁴⁷ Drugi zapis pa je kratka biografija grofa Capo d'Istrie, ki jo je ljubljanski tednik povzel po londonskem Timesu.⁴⁸

Na začetku leta 1828 se v "Ilirskem listu" pojavi zapis, ki bralcem razlaga, da je vzrok za hude izgube ruskih in francoskih ladij pri Navarinu iskati predvsem v težkem kalibru turških topov.⁴⁹ Marca pa so lahko ljubljanski bralci prebirali poročilo o otoku Hydra, ki je igral nemajhno vlogo v uporuh proti Porti.⁵⁰

Naslednje leto zasledimo natančen opis Garnerayeve slike Bitka pri Navarinu. Poročevalec meni, da je bil ravno Garneray poklican, da je ustvaril to umetnino. Ravno on "je bil sam dolgo na morju in ravno on si zna popolnoma predstavljati potek neke pomorske bitke".⁵¹ Zanimiv je tudi obsežnejši članek o grškem načinu bojevanja, ki ga je ljubljanski tednik povzel po informacijah nekega filhelen v Grčiji.⁵²

Naš pregled objav v Illyrisches Blattuh zaključuje oda Jeana Laurenta, ki se ob priliki bližajočega prihoda kralja Otta, takole obrača na Grke:

*Fast zwei Tausend Jahre sind es
Seit euch Philopömen starb –
Der als letzter eurer Helden
Um den Ruhm der Väter warb.
Mit ihm sank die alte Größe,
Ahnenruhm blieb euch allein,
Und der Griechen Sternenhimmel
hüllten düstre Wetter ein.*

*Auf denn! Hellas alte Völker!
Löst das Band, das euch beengt,
Eurem Lande naht der Retter,
Der zum Heil die Pforte sprengt.
Eure Ketten sind gebrochen,
Jauchzt empor! ihr seyd nun frei,
Griechenland soll neu erstehen,
Daß es groß wie einstens sei.*

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ IB, Nicolas Leonidas, 28. 9. 1827.

⁴⁸ IB, Graf Capo d'Istria, 19. 10. 1827.

⁴⁹ IB, Die Wirkung des türkischen Geschützes, 3. 1. 1828.

⁵⁰ IB, Die Insel Hydra, 1. 3. 1828.

⁵¹ IB, Garneray's Gemälde von der Schlacht bei Navarin, 1. 8. 1829.

⁵² IB, Griechische Kriegsweise, 19. 10. 1829.

*Kräftig wie das alte Hellas
Blüht jetzt hoch das deutsche Land,
Und aus Deutschland Fürstensonnen
Naht ein König eurem Strand, –
Auf den Gräbern eurer Ahnen,
Von der Väter Geist umweht,
Schwört dem neuen König Treue
Daß ihr kraftvoll ausersteht!*

*Laßt des Jubels Lied erklingen
Wo Homeros Harfe klang,
Wo Tyrtäos Lieder tönnten,
Sappho sich den Preis errang.
Führt sie auf Thaliens Tempel,
Wo mit hoher Meisterkraft
Sophokles des Lebens Treiben,
Einst, im Bilde, treu erschaft.*

*Baut sie auf der Künste Hallen,
Führt den rauhen Fels und Stein,
Wie einst Phidias kühner Meisel –
In das Reich des Lebens ein. –
Zu dem Tempel hoher Weisheit
Leitet eure Jugend an,
Wo schon sieben Sterne leuchten,
Und ein Plato weis't die Bahn.*

*Nährt zum Vaterland die Liebe,
Ob sie Gut und Blut begehrt,
Seyd der Ahnen werth im Kampfe,
Wie 's Thermopylä bewährt. –
Dann Glück zu! ihr Millionen,
Hellas steht vom Grabe auf,
Alle Wetter werden schwinden,
Neu erglühn der Sterne Lauf.⁵³*

Močna progrška čustva, ki so sicer razvnela pesniška srca evropskih literatov predmarčne dobe, sta gojila tudi pesnika Urban Jarnik in France Prešeren. Jarnik je leta 1832 napisal prigodno pesem *Helénia Európi drága*. Pesem je nastala decembra, v času, ko so skozi Koroško proti Trstu marširale bavarske čete, od tam pa so jih prepeljali v Grčijo. Bavarski princ Otto je zapustil München 6. decembra.⁵⁴ Ti dogodki so navdihnili pesnika:

⁵³ IB, Jean Laurent, An die Griechen bei der Gelegenheit der herannahenden Ankunft ihres Königs Otto, 22. 12. 1832.

⁵⁴ Erik Prunč, Urban Jarnik (1784–1844). Textologische Untersuchung seiner Sprache, Bd. 1, Celovec 1988, str. 286-287.

*Helénia Európi drága
Iz ptujih pót odréšena! –
Englész, Francóz in Rús prijátli,
Svobódnost ti perprávljajo,
'Z teb' je človeštvo percvetválo,
Svoj dúh po svétu vsém dajálo,
Krotkóst vučflo Rimljana.*

*V pušávo djáli so trinogi
Dežele tvoje slávni cvét,
Moríli rod, in uk in déla,
Pa zídali so sami nič.
Tvoj duh je béžal v drúge zemle,
Kar Skút ne zna, Evrópa jemle
In tí zahválno dá nazáj.⁵⁵*

Mojster pevec slovenske literature, največji slovenski pesnik France Prešeren, je večini grških dogodkov prisluškoval na Dunaju, kjer je bila "v marsikaterem oziru doba tišine in resignacije", torej v okoliščinah, "v kakršnih rastejo v borbenost le redki ljudje".⁵⁶ Po vrnitvi v Ljubljano leta 1828 je s simpatijo spremljal nekatere politične dogodke, med drugim tudi zmago Rusov nad Turki, proglasitev polsamostojnosti podonavskih kneževin 1829 in grške samostojnosti leta 1830.⁵⁷ Dve leti za Urbanom Jarnikom je Prešeren "datiral napis na velikem zvonu pri Sv. Joštu ne s kakšno versko prelomnico, marveč s pomorsko bitko pri Navarinu (20. oktobra 1827), se pravi z dogodkom, ki je ne le zapečatil osmansko prevlado nad Grčijo, temveč je napovedal tudi konec Metternichovega sistema v evropski politiki. Prešeren je torej zvonu poleg alegoričnega pomena (oznanjanje božje časti "iz svet'ga Jošta lin") podelil še simboličnega: ni le instrument vere, temveč tudi glas svobode."⁵⁸

Na koncu poleg omenjenih pesnikov omenimo še mariborskega profesorja Rudolfa Gustava Puffa, ki se je leta 1847 proslavil s knjigo o Mariboru na Štajerskem, o njegovi okolici, prebivalcih in zgodovini. Iz Puffove avtobiografije je razbrati, da profesor v začetku 30. let v Mariboru ni bil preveč zadovoljen. Kolegi v službi so nanj gledali zviška, kot na novega vsiljivca. Prefekta Kerpana, ki je bil takrat na čelu gimnazije, je tako označil za "svetohlinskega in popolnoma zabitega Istrana"; ravnatelja, namestnika okrožnega glavarja pl. Illesseya, za "nadutega, topoglavega, nezaupljivega Madžara"; profesorja verouka Alexandra Herzoga, ki je imel vrhovno oblast, pa za "skrajno spletarskega, osladnega, zlobnega meniha".⁵⁹ Herzog je Puffu za mnogo let zagrenil življenje. Priskutni sovražnik ga je čedalje bolj stiskal v svoje zanke. Profesor Puff piše, da je "ducat prošenj za dosego takšne ali drugačne predavateljske stolice za filozofijo več kot očitno dokazoval moj odpor do razmer v kraju, kjer sem bil tedaj nastavljen".⁶⁰ Razočarani profesor, ki mu je bil "zmeraj posebno pri srcu vojaški stan",⁶¹ se je

⁵⁵ Ibidem, str. 105.

⁵⁶ France Kidrič, Prešeren 1800–1838. Življenje pesnika in pesmi. Ljubljana 1938, str. LV.

⁵⁷ Prim.: ibidem, str. CLVIII.

⁵⁸ Igor Grdina, Prešeren pred Prešernom, Zgodovina za vse, leto VI, 1999, št. 2, str. 7.

⁵⁹ Rudolf Gustav Puff, Maribor. Njegova okolica, prebivalci in zgodovina, Maribor 1999, (dalje: Puff, Maribor...), str. 9.

⁶⁰ Ibidem, str. 10.

⁶¹ Ibidem, str. 12.

navduševal nad Grčijo. Zavaljo razmer v Mariboru je pogosto razmišljal, da bi odšel v to novo državo na evropskem političnem zemljevidu. Upal je, da mu bo selitev v Grčijo prinesla več zadovoljstva v življenju. V avtobiografiji je zapisal: "Hotel sem oditi v Grčijo in severno Afriko, zakaj pred seboj sem videl sijajno prihodnost le še v ponosni vojaški karieri v nasprotju z odurno, grozno sedanostjo, na katero sem se čutil obsojenega."⁶²

Puffove simpatije do Grkov in Grčije pa izpričuje tudi njegova korespondenca. Še zlasti leti 1835 in 1836 sta bili za Puffa zelo kritični. Še vedno je čakal na dosego takšne ali drugačne predavateljske stolice za filozofijo na mariborski gimnaziji. Poleg čakanja na "definitivnost" pa se je raznesla tudi vest, "da namerava vlada oddati nekatere (ali celo vse) srednje šole – med njimi tudi mariborsko gimnazijo, v roke jezuitom. To je Puffa zelo zbegalo, ker se je bal, da potem ne bo dobil službe..."⁶³ V tej svoji zbezanosti se je Puff obračal na vse strani za nasvete. Sklenil je celo, da se bo z družino preselil v Grčijo. Zato se je začel intenzivno učiti novo grščino, prevajal je celo novogrške pesmi. Karel Adam Kaltenbrunner je v pismu Puffu z dne 18. novembra 1834 takole izrazil svoje mnenje o zamišljeni preselitvi v Grčijo: "Na Grško! Velika in lepa zamisel – ki tudi mene samega zapolnjuje z neskončnim navdušenjem – toda v ozadju stojijo resne mračne sence, ki zvežejo pogled preudarneža in ohromijo nihanje hrepenenja. Res je, Grčija cveti, je deželna polna lepih upov, toda tudi polna barbarske sile in nacionalne zahrbtnosti. Slednjega in sovraštva do tujcev pa se mora bati tudi pošteni Nемеc."⁶⁴

Johann Gabriel Seidl iz Celja, ki je bil Puffov "najljubši kolega in najboljši prijatelj",⁶⁵ pa je v pismu z dne 13. januarja 1835 o Puffovi odločitvi, da se bo preselil na Grško, takole razmišljal:

"Kar zadeva vašo odločitev, o kateri ste me povprašali za nasvet, lahko odkrito rečem, da ste me potisnili v zadrego. Vaše domače razmere in razmere drugje mnogo premalo poznam, da bi v tej zadevi lahko jasno sodil in zato zmorem presojati samo na podlagi lastnega mnenja. Kar zadeva mene, bi se, tako dolgo kot bi to bilo le mogoče, s poslednjimi nitmi pritrtil v domovini, pri čemer gojim notranje prepričanje, da za tistega, ki je kaj boljšega spoznal in se naučil, kot Vi in jaz, gotovo ni potrebno, da bi si pogoj svojega obstoja pridobil s spremembo podnebja. Mirno razmislite o tem in mogoče mi boste dali prav. Prav rad slišim pripovedovati o Grčiji, tudi potrpi, če me kdo s slikanjem njenega modrega neba pusti pomodreti ali mi na slepo trosi v oči pesek njene čudovite obale. Toda še vedno hočem raje vzdržati svoj čas kontumacije med zidovi Capo d'Istrie kot pa v predsedniškem sedežu Capodistrie."⁶⁶

⁶² Ibidem, str. 10.

⁶³ Jože Glonar, Literarni odnošaji med štajerskimi Slovenci in Nemci v predmarčni dobi, ČZN, 11. letnik, Maribor 1914, (dalje Glonar, Literarni odnošaji...), str. 2.

⁶⁴ Ibidem, str. 2-3.

⁶⁵ Puff, Maribor..., str. 10.

⁶⁶ Glonar, Literarni odnošaji..., str. 4.

ZUSAMMENFASSUNG

Helénia Evrópi drága (Übersetzung: Hellenien! Europen theuer)

Einige Bemerkungen zum Befreiungskrieg der Griechen und dessen Wiederhall bei den Slowenen

Das Europa des Vormärz wurde unter anderem durch den griechischen Unabhängigkeitskampf (1821–1830) erschüttert, der auch im slowenischen Raum mit Interesse verfolgt wurde. Die philhellenische Bewegung und die großen Sympathiebeweise für die Griechen machten auch vor diesem Raum nicht halt. Im Staate Metternichs, wo die Polizei gute Arbeit leistete und es eine starke Zensur gab, waren die Gründung von progriechischen Vereinen und vor allem sozialkritische Schriften verboten. Trotzdem war der Philhellenismus auch den Slowenen nicht fremd. Die Obrigkeit verbot jede Art von Darstellungen, die mit der griechischen Frage in Verbindung gebracht werden könnten (z.B. die Portraituren des Helden von damals, Ypsilanti, auf Ringen, Broschen, Manschettenknöpfen oder auf Pfeifenköpfen). Auch Berichte über die Aufstände der Griechen stießen auf wenig Verständnis. Alle Veröffentlichungen dieser Art waren daher von politischer Relevanz.

Die Bewohner Laibachs bekamen ihre Informationen über die Ereignisse in Griechenland aus der Laibacher Zeitung und aus ihrer nützlichen und unterhaltsamen Beilage, dem Illyrischen Blatt. Der Autor analysiert in seinem Beitrag die Frage, welche Berichte die Bewohner Laibachs über das Geschehen in Griechenland überhaupt zu lesen bekamen. Für die Laibacher Zeitung ist bezeichnend, daß sie über die Ereignisse in Griechenland meistens mit mehrwöchiger Verspätung berichtete, und da sie über keine eigene Korrespondenten verfügte, war sie auf Berichte der Wiener und anderer Zeitungen angewiesen. Es ist nicht verwunderlich, daß in den Nachrichten kein Hauch von freidenkerischen, sozialkritischen, regimefeindlichen oder revolutionären Ideen zu finden war. Auch die eher seltenen Geschichten im Illyrischen Blatt konnten den Horizont des Laibacher Lesers über die aktuellen Ereignisse in Griechenland nicht wesentlich erweitern.

Starke progriechische Gefühle, die die dichterischen Herzen der europäischen Literaten des Vormärz höher schlagen ließen, hegten auch die beiden slowenischen Dichter Urban Jarnik und France Prešeren. Als der Stern Metternichs in den dreißiger Jahren auf dem diplomatischen Feld schon an Glanz verlor, fühlte sich unter anderen auch der Marburger Gymnasialprofessor Rudolf Gustav Puff von Griechenland angezogen und erwog, enttäuscht über die Verhältnisse in seiner Heimat, mit seiner Familie eine Übersiedlung nach Griechenland. Er hoffte, daß ihm der Umzug in den neuen Staat auf der politischen Karte Europas mehr Zufriedenheit im Leben bringen würde.

TEODOR DOMEJ

DUNAJ IN KOROŠKA V PREŠERNOVEM ŽIVLJENJU

France Prešeren velja za največjega slovenskega pesnika, čeprav je že več kot pol-drugo stoletje mrtev in je šele po njegovi smrti prišlo do vsestranskega razvoja slovenske književnosti. Literarni in kulturni zgodovinarji so obrnili vsako bodisi natisnjeno bodisi rokopisno ohranjeno Prešernovo besedo,¹ lotili so se celo že njegove neavtorizirane dediščine.² Mnogi so napeli Prešerna na svoja kopita. Tako raznolik je, da so nastale različne podobe o njem. Vsi ideološki tabori so si ga že lastili in v prihodnje ne bo nič drugače. Sproščeno bi lahko rekli: "Vsi imajo prav, vsi imajo pravico, da ga razumejo po svoje." Kljub tej izredni odprtosti Prešernovega opusa je težko povedati kaj novega o njem. Po mnenju raziskovalcev je Prešernovo življenje "tisto poglavje slovenske slovstvene zgodovine, ki je pravzaprav najbolj obdelano, do podrobnosti pregledano, razčlenjeno in popisano".³ Čeprav je bilo seveda tudi Prešernovo dunajsko in celovško obdobje že predmet mnogih razprav, bom poskušal osvetliti ti njegovi obdobji ob upoštevanju zgodovinskega ozadja s posebnim ozirom na dejavnike, ki bi utegnili vplivati na Prešernov pesniški opus in razvoj njegovega pogleda na slovenstvo.

Dunajsko in celovško obdobje se razlikujeta v marsičem, ne le po dolžini trajanja. Na Dunaju je Prešeren študiral in se vsaj svetovnonazorsko še oblikoval, v Celovec je prišel za slovenske razmere že kot precej uveljavljen slovenski pesnik. Iz dunajskih let nimamo dosti neposrednih virov – niti umetniških niti podrobnih biografskih, iz kratkega celovškega obdobja pa je na voljo nekaj Prešernovih pisem, ki osvetljujejo Prešernov odnos do slovenske kulture in lastnega ustvarjanja, njegov značaj in oblike medosebnih odnosov. Pri njegovem kratkem celovškem obdobju se bom osredotočil na vidik enotnega slovenskega kulturnega prostora, ki je opazneje nastajal v prvi polovici devetnajstega stoletja in ga je v marsičem sooblikoval tako tedanji krog slovenskih kulturnih delavcev na Koroškem kot tudi Prešernov krog na Kranjskem. Tako vidika pokrajinskosti in policentričnosti kot tudi zraščanje se odražajo v Prešernovih stališčih – v pesmi in predvsem v pismih, ki so razmeroma zgoščeno ohranjena prav iz tega kratkega celovškega obdobja.

Prešeren na Dunaju

Prešernova dunajska leta so zavita v malodane nepredorno tančico, ker je neposrednih virov zelo malo. Več kot skopo bio- in faktografsko ogrodje nam ne ostane za interpretacijo. S Kranjskega se je peš napotil v prestolnico avstrijskega cesarstva konec oktobra 1821 in se vpisal v tretji letnik filozofije, da bi dokončal na ljubljanskem liceju začeti študij. Jeseni leta 1822 se je vpisal na pravno fakulteto dunajske univerze.⁴

¹ Za čas do leta 1970 je izšla obširna bibliografija: Štefka Bulovec, Prešernova bibliografija (Maribor 1975). Samo leta 1999 je bilo narejenih v vzajemnem katalogu slovenskih knjižnic 96 zapisov bibliografskih enot, ki govorijo o Prešernu.

² France Prešeren, Zbrano delo, Druga knjiga (=Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev, V Ljubljani 1996) 77–79. Miran Hladnik, Apokrifni Prešeren. V: Prešernovi dnevi v Kranju (Kranj 2000) 115 sl.

³ Boris Paternu, France Prešeren in njegovo pesniško delo I (Ljubljana 1976) 7.

⁴ Slovenski biografski leksikon (= SBL), II. knjiga (v Ljubljani 1933-1952) 521.

Kmalu je dobil službo domačega učitelja in vzgojitelja v inštitutu (pravzaprav dijaškem domu) Friedricha Augusta Klinkowströma, kjer je ostal do začetka leta 1824. Absolutorij pravnega študija je dosegel avgusta 1826, se vrnil na Kranjsko in aprila naslednjega leta spet šel na Dunaj, da bi opravil rigoroze. Približno eno leto (od pomladi 1827 do poletja 1828) je živel v družbi študenta prava grofa Emanuela Dubskega (1806–1881), doma v Lysicah pri Brnu,⁵ poznejšega člana češkega narodnega gibanja in deželnega namestnika na Moravskem.⁶ Prešeren je marca 1828 zelo uspešno zaključil univerzitetni študij z javno disputacijo pred mnogoštevilno komisijo. Vrnil se je na Kranjsko in septembra 1828 začel prakticirati v odvetniški pisarni dr. Leopolda Baumgartna v Ljubljani.⁷

V pismu staršem (24. maja 1824), v katerem dokončno zavrača njihovo in sorodnikov željo, da bi postal duhovnik, sploh edinem pismu, ki je ohranjeno iz dunajskih let, beremo stavke, ki kažejo, da se kot študent na Dunaju ni vedno dobro počutil: "Ja ke bi bil od konca to vedil kar zdej vem, to skusil kar sim zdej skusil, toko bi jest gvišno nikol na bil vidil Duneja; /.../ Sramota, zgubljeni čas, zgubljeni perjatli, nova zamera mi branjo v Teologio nazaj jiti, in jest Vam odkritoserčno povem, de sim terdno sklenil velike težave raj prestati, in vsako reč pred skusiti, koker ta stan, v katerga sim se podal zapustiti, in kateri mi je bil gvišno namenjen." Starše pa le tolaži s tem, da se je razmeroma dobro znašel, ker je dobil štipendijo ("Ke bi stiftenge na blo, bi mi blo prov hudo šlo, toko je pa še za prestati."), predvsem pa zato, ker je razvil zanimanje za študij prava ("In zdej mi še ta stan koj dovel dopade").⁸

Ti biografski podatki seveda ne povedo vsega. Treba je omeniti tudi prvi in značilen spor v poklicnem življenju, zaradi katerega je moral zapustiti službeno mesto v Klinkowströmovem zavodu. Nadvse važno za nadaljnjo pot literarnega snovanja pa je bilo srečanje z Jernejem Kopitarjem (1780-1844). Moramo upoštevati, da je Kopitar združeval vsaj dve pomembni funkciji: od leta 1809, ko je izšla njegova slovnica "Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark",⁹ je bil je nesporna avtoriteta za vprašanja slovenskega knjižnega jezika, v literarnem življenju pa je imel od leta 1810 naprej položaj cenzorja za slovanske in novogrške knjige. Hkrati je bil Kopitar od leta 1810 skriptor dvorne knjižnice, kjer je naglo napredoval in leta 1819 dosegel mesto prvega skriptorja.¹⁰

Dunaj v Prešernovem času, politika in univerzitetni študij

Ko se je Prešeren začasno poslovil od Ljubljane, je imela okoli 10.000 prebivalcev.¹¹ Razlika med kranjskim glavnim mestom in metropolo avstrijskega cesarstva je bila ogromna, saj je na Dunaju leta 1824 živel 290.000 ljudi, od tega 50.000 znotraj obzidja.¹² Zunanja podoba mesta se je spreminjala. Pred cesarskim dvorcem je nastal Tezejev tempelj (dokončan leta 1823; tega leta so park "Volksgarten" odprli vsem

⁵ SLB, II, 524 sl.

⁶ Emanuel je bil bratranec soproga znane avstrijske avtorice Marie von Ebner-Eschenbach (1830-1916).

⁷ SBL, II, 525.

⁸ France Prešeren, Zbrano delo. Druga knjiga (Ljubljana 1996) 167 sl.

⁹ (Bartholomäus Kopitar), Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark (Laibach 1808).

¹⁰ SBL, I, 501.

¹¹ Enciklopedija Slovenije, 6 (Ljubljana 1992) 232.

¹² Robert Waissenberger, Biedermeier und Vormärz – Sinnesart einer Zeitspanne. V: Bürgersinn und Aufbegehren. Biedermeier und Vormärz in Wien 1815-1848 (Wien 1987) 302.

slojem prebivalstva), v istem času so zgradili tudi zunanja vrata v cesarsko rezidenco (dokončana leta 1824; danes na Burg-Ringu). Izmed velikih stavb so nastale v času Prešernovega bivanja na Dunaju na primer dom judovske verske skupnosti s sinagogo (Seitenstättengasse) in Schottenhof na trgu Freyung. Na ulicah in trgih je mogel videti gonilna kolesa, zgodnjo razvojno obliko kolesa. Če se je zanimal za tehnološki razvoj, si je lahko ogledal parnik, ki je zaplul po Donavi leta 1818. Leta 1825 je začel delovati prvi parni stroj v predmestni tovarni.¹³

Prešernovo šolanje z univerzitetnim študijem vred je potekalo v okvirih predmarčnega političnega sistema, katerega temelj so bili sklepi Dunajskega kongresa (1815), sodelovanje vladarjev Avstrije, Prusije in Rusije v okviru Svete alianse, Nemška zveza in notranja ureditev držav po restavrativnih načelih. Avstrijsko varianto predmarčnega sistema povezujemo predvsem z imeni kneza Klemensa Vencija Metternicha (1773–1859), ki se je iz diplomatske službe hitro povzpел na najvplivnejši položaj v Avstriji. Metternich je vodil Dunajski kongres (1814–1815), ki je po dokončni zmagi nad Napoleonom (Waterloo, 18. junija 1815) določil smernice nadaljnega političnega razvoja na evropskem kontinentu. Metternich se je opredelil za ohranitev stare absolutistične družbene ureditve v Avstriji in v Evropi. Bil je dosleden nasprotnik demokratičnih, liberalnih in narodnih gibanj, kajti v njih je bistroumno prepoznal življenjsko nevarnost za tedanjo družbeno ureditev. Leta 1821 je postal "hišni, dvorni in državni kancler". Drugo ime, ki je postalo simbol obdobja, je Josef Sedlnitzky (1778–1855). Leta 1817 je postal predsednik vrhovnega policijskega in cenzurnega urada in to ostal do marčne revolucije 1848. Pod njegovim vodstvom se je v Avstriji razvila gosta mreža ovaduštva in tajne policije, ki naj bi utesnjevala in dušila zagovornike in nosilce demokratičnih idej.

Dunajski kongres pa ni le ločnica z negativnim prizvokom, z njim se je končalo četrtoletno obdobje evropskih vojn, ki so sledile francoski revoluciji. Sklepi naj bi postali podlaga za ravnotežje sil v Evropi in jamstvo trajnega miru. Dunajskemu kongresu je sledilo dolgo obdobje brez vojn v Evropi. V najtesnejši zvezi z Dunajskim kongresom je nastala Nemška zveza, ki je pogodbeno povezala Avstrijsko cesarstvo (vendar je samo del njegovega ozemlja bil pri Nemški zvezi), kraljestva Prusijo, Bavarsko, Saško, Hannover in Württemberg, sedem volilnih kneževin, deset kneževin, dvanajst vojvodin, eno grofijo in štiri mestne republike. Eden izmed namenov zveze je bil preprečiti narodno gibanje. Posebnega pomena so bili sklepi konference v Karlovih Varih (6.–31. avgusta 1819). Pobudo zanje je dal Metternich z argumentom, da "se morajo v trenutku, v katerem sistematično početje revolucionarne stranke ogroža nadaljnji obstoj vseh vlad, le-te najtesneje združiti", soglasno pa jih je sprejela zvezna skupščina v Frankfurtu. Vsebovali so med drugim strog nadzor nad univerzami, odpust učiteljev in profesorjev revolucionarnega duha, zatiranje nemškoliberalnega študentskega gibanja (burševstva, ki je leta 1817 imelo svoj veliki nastop na gradu Wartburg) in prav takih telovadnih društev, izvajanje predcenzure za časopise in tiske, ki so obsegali manj kot dvajset pol. Karlovarski sklepi so ostali v veljavi do leta 1848. Na evropski ravni naj bi podoben smoter imela Sveta aliansa, sklenjena septembra 1815 med avstrijskim cesarjem Francem I., ruskim carjem Aleksandrom I. in pruskim kraljem Friedrichom Wilhelmom I., ki so ji pristopili vsi evropski monarhi razen angleškega kralja, turškega sultana in papeža. Čeprav so bili glavni nosilci različnih veroizpovedi, so se obvezali, da bodo "v imenu krščanske vere" zatirali revolucionarna gibanja in si proti njim vzajemno pomagali.

Glavna Prešernova zadolžitev na Dunaju je bil univerzitetni študij. Izobraževanje in

¹³ Bürgersim und Aufgehren. Biedermaier und Vormärz in Wien 1815-1848 (Wien 1988) 674.

javna vzgoja sta bila pod ostrim nadzorom absolutistične države. V tem okviru so bile vse avstrijske univerze popolnoma v primežu države. Dunajska je bila ena redkih v državi, ki je imela vse fakultete (popolne univerze so obstajale še v Pragi, Lvivu in Olomoucu). Število študentov dunajske univerze se je gibalo med 4000 in 5000. Med njimi so bili mnogi iz slovanskih predelov monarhije.

Filozofski študij, ki je trajal na licejih praviloma dve leti, na univerzah pa tri, je bil priprava na univerzitetni študij. Študijski red je cesar razglasil leta 1805. Tretji letnik, ki ga je Prešeren vpisal na Dunaju, je obsegal pet tedenskih ur študija klasikov (služili naj bi izoblikovanju okusa), dve tedenski uri verouka in kot pripravo na nadaljnji študij tri tedenske ure prava. Poleg tega je bil študentom na razpolago niz izbirnih predmetov (npr. estetika, pedagogika, diplomatika, heraldika, numizmatika, astronomija in različni moderni jeziki).

Študij prava na dunajski univerzi je trajal štiri leta in bil organiziran po letnikih in semestrih. Prešeren je študiral po študijskem redu, ki je stopil v veljavo leta 1810 z dekretom dvorne študijske komisije in je veljal za univerzi na Dunaju in v Pragi ter za liceja v Gradcu in Olomoucu. V prvem letniku je bilo po splošnem uvodu v študij prava predavanje iz naravnega in kriminalnega prava (v vsakem semestru po dvanajst tedenskih ur) in predavanje iz "statistike" (šest tedenskih ur). Predmet statistike je vseboval zelo različne vsebinske sklope. Predvsem naj bi nudil študentom pregled držav z geografskega, demografskega, gospodarskega vidika in obsegal tudi njihov politični in ustavni položaj. Do neke mere je služilo predavanje pač poglobljanju splošne izobrazbe s težiščem na socialni geografiji in novejši zgodovini. V drugem letniku so študenti poslušali v prvem semestru rimsko pravo (z dvanajstimi urami tedensko), v drugem semestru pa predavanja iz cerkvenega prava in ekonomije (tudi dvanajst tedenskih ur). Študenti tretjega letnika so imeli v obeh semestrih predavanja iz avstrijskega civilnega prava (dvanajst tedenskih ur) ter iz fevdnega, trgovinskega in meničnega prava (prav tako dvanajst ur). V četrtem letniku sta bili predpisani predavanja iz političnih znanosti in postavoznanstvo (v vsakem semestru po dvanajst ur) ter o slogu uradnih spisov in sodnem postopku (šest ur tedensko). Seminarjev in vaj študenti niso imeli.¹⁴ V središču je bila nova avstrijska zakonodaja in njena razlaga za praktično uporabo v poklicu (1811 je izšel Obči državljanski zakonik za vse nemške dedne dežele avstrijske monarhije¹⁵). Zgodovinski ali filozofski zorni kot pravnih znanosti je bil le na samem robu pozornosti. Veljala so posebna navodila, kakšna naj bodo predavanja v posameznih predmetih, kateri so učbeniki in kako potekajo izpiti. Do kraja določeni predpisi glede preverjanja znanja so študentom skorajda onemogočali izgubljanje semestrov.¹⁶ Ob koncu semestrov so bili obvezni ustni in pisni izpiti. Za dosego doktorata so bili potrebni štirje rigorozni, v katerih so bili kandidati izprašani iz snovi predavanj, in nazadnje javna disputacija.

Ne le študenti, tudi profesorji so bili tesno vpeti v predmarčni državni politični sistem. Bili so pod nadzorom ne le v poklicnem življenju, tudi v zasebnem življenju so morali ustrezati moralnim merilom. Najhujšemu nadzoru so bili podvrženi prav v dvajsetih letih devetnajstega stoletja, v obdobju, ko je Metternich gradil jez proti revo-

¹⁴ Robert Walter, Die Lehre des Verfassungs- und Verwaltungsrechts an der Universität Wien von 1810-1938. V: Juristische Blätter, 10/1988 (110. letnik), 609 sl.

¹⁵ Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch für die gesammten Deutschen Erbländer.

¹⁶ Helmut Engelbrecht, Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs. Band 3. Von der frühen Aufklärung bis zum Vormärz (Wien 1984) 279.

Gerhard Oberkofler, Die Verteidigung der Lehrbücher von Karl Anton von Martini (1726-1800) und Franz von Zeiller (1751-1828). Eine Studie über das österreichische Juristenmilieu im Vormärz. V: Tiroler Heimat 43/44 (1979/1980) 256 sl.

lucionarnim idejam vsake vrste. Ne glede na to, da je le deželna vlada izstavljala dovoljenja za izposojlo knjig proti veri, npravnosti in državi ali knjig revolucionarne vsebine, je imel knjižničar univerzitetne knjižnice izrecno nalogo, da poroča o tem, kakšno gradivo so si izposojali profesorji.¹⁷ Študenti so bili primorani živeti več ali manj šolsko življenje. Predavanja so morali redno obiskovati, v primeru bolezni pa predložiti opravičila. Sedeži v predavalnici so bili oštevilčeni in dodeljeni posameznim študentom. Sedežni red se je spreminjal vsako leto, da ne bi nastajale klike. Ob nedeljah in praznikih so se morali študenti udeleževati akademske maše in duhovnih nagovorov. Študenti filozofije so morali svojemu veroučitelju dokazati, da so bili v letu šestkrat pri spovedi in obhajilu. Pod strogim nadzorom je bilo tudi njihovo čtivo. Študenti niso imeli dostopa do romanov ali zabavne literature, celo enciklopedij, ki so bile tiskane v inozemstvu, niso smeli uporabljati.¹⁸ Koliko so študenti uspeli obiti te predpise in premagati omejitve in ovire, pa je drugo vprašanje.

Dunaj – kulturno središče

Kljub Metternichovemu sistemu je bila avstrijska prestolnica v letih, ko je tam bival Prešeren, nadvse živahno kulturno središče. V svetovni, evropski, predvsem pa srednjeevropski, nemški in avstrijski kulturni zgodovini bodo za vedno zapisani nekateri dogodki tretjega desetletja 19. stoletja, ki so povezani z Dunajem. Kulturna infrastruktura avstrijskega glavnega mesta je bila dobro razvita. V dvajsetih letih 19. stoletja je Dunaj premogel okoli 30 tiskarn, okoli 50 knjigarn, izhajalo je okoli 30 političnih in prav toliko nepolitičnih in znanstvenih časopisov in revij. Na Dunaju je živelo kakih 550 literarnih ustvarjalcev.¹⁹ V svetovnem merilu neminljiv sloves so si pridobili dunajski glasbeniki tega časa. Na glasbenem področju je bil glavna osebnost Ludwig van Beethoven (1770–1827), čigar deveto simfonijo so prvič zaigrali v dunajskem opernem gledališču 7. maja 1824. V Prešernovih dunajskih letih je nastala tudi Beethovnova znamenita "Missa solemnis" (1819–1823). V zadnjem ustvarjalnem obdobju velikega klasika so nastali njegovi godalni kvarteti. Odličen predstavnik romantike na področju glasbenega ustvarjanja je bil Dunajčan Franz Schubert (1797–1828). Posebno popularna vrst glasbe je postal valček, ki je ob koncu 18. stoletja izpodrinil menuet. Kot glavna komponista sta se v dvajsetih letih 18. stoletja uveljavila Josef Lanner (1801–1843) in Josef Strauss oče (1804–1849).

V slikarstvu je zaslovel Ferdinand Georg Waldmüller (1793–1865). Umetna obrt, zlasti izdelki iz stekla, porcelana in srebra ter vse vrste nakita in pohištva so zunanji izraz, da se je spremenil slog življenja meščanov. Za obdobje in njegov prevladujoči slog se je uveljavil pojem bidermajer. V njem prihaja do izraza zadržana emancipacija meščanstva. Cesar Jožef II., ki je poskušal odstraniti nekaj pregrad med družbenimi sloji, je še po svoji smrti prispeval k temu, da je Dunaj imel nekaj prizorišč, kjer so se lahko v prostem času srečevali ljudje zelo različnih družbenih stanov. Odprl je dvorane dunajskega dvora in dal na razpolago Prater, loko ob Donavi. Ne vemo, ali se je Prešeren na Dunaju kaj brigal za družabno življenje. Priložnosti bi našel dosti. Prav ob začetku 19. stoletja je nastalo v mestu in predmestjih več velikih odličnih lokalov in plesnih dvoran. V njih so igrali plesni orkestri. Za oblikovanje prostega časa so bile na razpolago številne kavarne. V salonih so se shajali vodilni družbeni sloji. V okras so jim

¹⁷ Engelbrecht, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens* 3, 281 sl.

¹⁸ Engelbrecht, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens* 3, 284.

¹⁹ Walter Kleindl, *Österreich. Daten zur Geschichte und Kultur* (Wien 1955) 233.

bili kulturni ustvarjalci in druge vplivne osebnosti, v središču pozornosti pa so bile tudi ženske, nekatere izmed njih izobražene in razgledane.

Vzpon je doživela gledališka dejavnost. Dunaj je imel dva dvorna odra in tri predmestna gledališča. Najpomembnejši dvorni oder je bil Burgtheater (Dvorno gledališče), ki je bil pod neposredno dvorno upravo. V času Prešernovega bivanja na Dunaju je imelo utrjen položaj prvega dramskega gledališča v vsem nemškem jezikovnem prostoru. Vodil ga je Josef Schreyvogel (1814–1832), ki je poleg domačih avtorjev uvrstil na spored drame Friedricha Schillerja, Williama Shakespeara in španskih dramatikov. Drugo dvorno gledališče je bilo Kärntnertortheater (Gledališče ob Koroških vratih), kjer so predvajali zlasti nemške in italijanske opere ter baletе. Predmestna gledališča Theater in der Leopoldstadt, Theater an der Wien in Theater in der Josefstadt so imela mešan repertoar, od burk prek melodram do oper in dram, vse tja do predstav umetnostnega jahanja. V predmestnih gledališčih se je razvilo za Dunaj značilno ljudsko gledališče. Največja avtorja (in hkrati igralca) te zvrsti sta bila Ferdinand Raimund (1790–1836) in Johann Nepomuk Nestroy (1801–1862). Prvi je v dvajsetih letih prodril kot avtor (leta 1826 je bila krstna uprizoritev dela "Kmet kot milijonar"), drugi si je najprej pridobil slavo kot igralec na številnih evropskih odrih (na Dunaju je uspel šele v tridestih letih kot komik in pisec).

Na področju literarnega ustvarjanja je nemški del Avstrije tedaj šele lovil korak z ostalim nemškim prostorom, kjer sta vse zasenčila nemška klasika Johann Wolfgang Goethe (1749–1832) in Friedrich Schiller (1759–1805). Na Dunaju se je ravno proti koncu drugega desetletja devetnajstega stoletja uveljavil dramatik, pesnik in pisatelj Franz Grillparzer (1791–1872). Svoj prvi uspeh je slavil leta 1817 s tragedijo "Die Ahnfrau" (Stara mati). Leta 1825 je bila prazvedba njegove drame "Kralja Otokarja sreča in konec", leta 1828 pa krstna uprizoritev tragedije "Zvest služabnik svojega gospodarja". Hkrati s Prešernom je nekaj časa študiral na dunajski univerzi pesnik Nikolaus Lenau (1802–1850). Lenau (njegovo pravo ime je Nikolaus Franz Niemsch pl. Strehlenau), dober znanec Antona Aleksandra Auersperga, je objavil leta 1828 svojo prvo pesem.²⁰ Med študenti prava je bil Eduard von Bauernfeld (1802–1890), ki je že v svojih študentskih letih uspešno prevajal Shakespeara in se zgodaj uveljavil kot dramatik.²¹ Dunajsko ljudsko gledališče je vzcvetelo in postalo kakovostnejše zlasti po zaslugi Ferdinanda Raimunda (1790–1836). 1823 je Raimund predstavil dramo "Der Barometermacher auf der Zauberinsel" (Izdellovalec barometrov na čarobnem otoku), leta 1824 pa "Der Diamant des Geisterkönigs" (Diamant kralja duhov). V nemški literaturi je zablestelo ime Heinricha Heineja (1797–1858). Leta 1827 je izšla njegova "Knjiga pesmi". Sloviti nemški pesniki te dobe so še Novalis (1772–1801), Ludwig Tieck (1773–1853), Clemens Brentano (1778–1842), Adalbert von Chamisso (1781–1838), Ludwig Achim von Arnim (1781–1825), Ludwig Uhland (1787–1862), Joseph von Eichendorff (1788–1857) in drugi. To so imena literatov, ki so si ohranila sloves do danes. Ob njih je delovala vrsta drugih, ki so bili sočasno podobno priznani, pa so kmalu utonili več ali manj v pozabo. Utesnjujoče vzdušje, ki ga je kritiziral Seasfield, lahko dobro ilustriramo z dunajskim literarnim škandalom iz leta 1819. Mladi Grillparzer je v nekem literarnem almanahu objavil pesem "Campo vaccino", ki jo je razumela – kot je zapisal v avtobiografiji prizadeti pesnik sam – "katoliška stranka, ki je tedaj bila še 'in herbis'", kot blatenje krščanstva.²² S čim je Grillparzer izzval tako močan val ogorčenja? V pesmi je opisal nekaj spontan

²⁰ Christian Beck-Mannagetta, Nikolaus Lenau. V: Biedermeier und Vormärz in Wien, 429 sl.

²¹ Aus Alt- und Neu-Wien (=Gesammelte Schriften von Bauernfeld, 12. Band, Wien 1873) 113.

²² Franz Grillparzer, Sämtliche Werke (ed. August Sauer), Sechzehnter Band, Prosaschriften IV, Selbstbiographie (Wien), 156.

zaključkov ob pogledu na rimske antične razvaline sredi Rima (Forum Romanum). Cesarja Konstantina, ki je proglasil krščanstvo za državno vero, je obdolžil, da je s tem uničil največji imperij – Rim. Razjezil se je nad znamenjem križa v Koloseju in zahteval, da ga odstranijo. Pesem je zaključil z verzi: "Riesige Vergangenheit! / Flach dahin auf flachem Boden / Geh' die neue, flache Zeit!" (Velikanska preteklost! Nizko pri tleh naj se plazi novi, plitvi čas.). Upravičeno so sodobniki videli v pesmi kritiko aktualnih razmer in v politično in kulturno vladajočih krogih je vladalo veliko ogorčenje nad pesmijo.

Grillparzer se je ostro odzval na ukrepe, ki so sledili (iz almanaha so na zahtevo iztrgali strani, kjer je bila natisnjena sporna pesem), v pismih in dnevniku pa se je pikro izrazil o vodilnem človeku v krogu, ki mu je pripisoval odgovornost za tako vzdušje. O Friedrichu Schleglu je med drugim zapisal: "Značaja človeka ne moremo nikjer bolje spoznati, kot na njegovi bolniški postelji, nazorov pa v pijanosti. Dva najvidnejša apostola novega krščanstva sem videl v teh stanjih in ustrašil sem se, ker se s te strani pričakuje odrešenje."²³ Dvojno moralo dela teh krogov je opazila tudi Karolina Pichler, ki je tedaj vodila na Dunaju vpliven literarni salon. Pri Dorothei Schlegel, ženi Friedricha Schlegla, je presenečena in začudena opazila, kako se je "krčevito v čudeže verujoče podrejanje zastarelim pogledom dobro ujemalo s skrajno čutnostjo in nepoštenimi nagoni."²⁴

Pisatelj avstrijskega pokolenja Charles Seasfield (njegovo pravo ime je bilo Karl Postl) je leta 1827 objavil potopis "Austria as it is". Obračunal je z duhovnim stanjem tedanje Avstrije in izpostavil omejitve, ki jih je moral upoštevati pisatelj tedanjega časa: "Avstrijski pisatelj je pač najbolj mučeno bitje na svetu. Ne sme kritizirati nobene vlade, nobenega ministra, ne urada, niti duhovščine niti plemstva, ne sme biti svobodomiseln, ne filozofski, ne humorističen, kratka, nič ne sme biti. Med prepovedanimi stvarmi nista le satira in humor, sploh se ne sme poglobiti, ker bi to lahko spodbudilo k resnejšemu razmišljanju."²⁵ Kot dobre je omenil le nekaj redkih posameznikov, med njimi filozofa Bernarda Bolzana, ki je leta 1819 padel v nemilost, in pisatelja Franza Grillparzerja.²⁶

Na Dunaju se je oblikovalo novo središče slovanskega kulturnega ustvarjanja. Jernej Kopitar je postal njegov glavni dunajski predstavnik, organizator in povezovalac znanstvenega in kulturnega življenja slovanskih narodov habsburške monarhije, osebnost s številnimi zvezami s kulturnimi in znanstvenimi delavci širom Evrope. Prešeren je imel z njim nekaj stikov, številne zabavljive pesmi in druge opazke pa kažejo na precej motene odnose med glavnima predstavnikoma slovenskega kulturnega življenja prve polovice devetnajstega stoletja. Zlasti iz Prešernovih izjav lahko razberemo globoko zamero do Kopitarja. Dejstvo je, da Prešeren ni bil vključen v gosto mrežo Kopitarjevih dopisnikov in sodelavcev. Zavzemanja, zanimanja in nazori obeh osebnosti so bili očitno preveč različni. Po eni strani Kopitar Prešerna ni mogel (ali hotel) navdušiti za svoje projekte, po drugi strani pa Prešeren pri Kopitarju tudi ni našel podpore za svoje pesniško snovanje. Mogoče je bil vzrok napetih odnosov prav kritični pogled Kopitarja na Prešernove pesniške poskuse. Prešernu se je močno vtisnilo v spomin srečanje s pomembnim rojakom in predvsem odziv na njegove pesmi. Matiji Čopu je mnogo let pozneje poročal, kaj je kustos v dvorni knjižnici in cenzor za slovanske jezike rekel študentu prava, ki mu je prinesel pokazat svoje pesmi. Mladi pesnik ni bil preveč

²³ Grillparzers sämtliche Werke I, 16.

²⁴ Karoline Pichler, Denkwürdigkeiten aus meinem Leben, II. Teil (Wien 1844) 103.

²⁵ Cit. po Günter Schnitzler, Grillparzer und die Spätaufklärung. V: Gerhard Neumann (izd.), Franz Grillparzer. Historie und Gegenwartigkeit (Freiburg im Breisgau 1994) 179 sl.

²⁶ Loc. cit.

navdušen, ker je slišal "dober svet, naj (pesmi) nekaj let pusti ležati in potem vzame pilo v roke."²⁷ Vendar je Prešeren nasvet upošteval in skoraj vse pesmi mladostne dobe uničil, ostale so le tri, med njimi kot najbolj znana "Povodni mož". Vprašanje, zakaj je Prešeren svoje mladostne pesmi zažgal, mora ostati brez odgovora, ker pesnikove utemeljitve ne poznamo. Vsekakor zaradi prenagljenega ali preišljenega dejanja nimamo dobrega vpogleda v zgodnje etape njegovega literarnega ustvarjanja. Dejanju pač ni botrovala samo zadržana Kopitarjeva ocena.

Prešernovi stiki z ideologi in kritiki romantičnega nacionalizma

Prešeren se je na Dunaju odločil stopiti na stran "frajgajstov", svobodomislecev, ki so bili vsaj v notranji opoziciji do vladajočega totalitarnega režima. Na začetku pa stoji obdobje, ko je imel priložnost od blizu spoznati osebnosti notranjega kroga restavracijskega gibanja na Dunaju. Dobil je "dobro službo",²⁸ postal je domači učitelj v zasebnem "Vzgojnem zavodu za dečke katoliške vere vseh stanov", ki ga je ustanovil (leta 1818) in vodil slikar in otroški pisatelj Friedrich August Klinkowström (1778–1835), doma v Stralsundu ob Baltskem morju. Klinkowström je postal član precej vplivne dunajske skupine konvertitov, bivših protestantov, ki so prestopili v rimsko-katoliško cerkev. Podobno razvojno pot je izbral pisatelj Friedrich Schlegel (1772–1829), ki je s svojo ženo Dorotheo leta 1808 prestopil v rimsko katoliško vero. Glavna osebnost, okoli katere se je ta krog verskih spreobrnjenec zbiral, pa je bil na Moravskem rojeni redemptoristični pater Klemens Maria Hofbauer (1751–1820; 1886 proglašen za blaženega, 1909 za svetnika), med drugim zaščitnik Klinkowströmovega zavoda. Prešeren je nastopil vzgojiteljsko službo po Hofbauerjevi smrti, prav gotovo pa je osebno poznal Friedricha Schlegla, ki je zahajal k prijatelju Klinkowströmu.

V Klinkowströmovem zavodu, ki ni imel več kot petdeset gojencev, je Prešeren delal ob svojem študiju prava kot hišni učitelj oziroma vzgojitelj. Službo je opravljal v izrazito katoliškem okolju. Gojenci so se morali vsak dan udeleževati svete maše in drugih pobožnosti, moliti zjutraj in zvečer ter seveda tudi pri mizi. Vendar so ob tem imeli v zavodu tudi raznovrstne priložnosti za razvedrilo kot na primer igre, ples, glasbo in gledališko dejavnost.²⁹ V tem zavodu je Prešeren srečal med gojenci kranjskega rojaka, plemiča Antona Aleksandra Auersperga (1806–1876). Menda je Prešeren prebiral klasične avtorje Hezioda, Evripida, Sofokleja, Plavta, Terenca in Ovida ter Boccaccia, torej v očeh strogega katoliškega ravnatelja leposlovje deloma pohujšljive vsebine. Brez dvoma je bil nadpovprečno razgledan v klasični literaturi, kar mu je posredno povzročilo težave in konflikt, zaradi česar je utrpel bistveno poslabšanje materialnega položaja. Svojemu gojencu Auerspergu je sporno čtivo posojal oziroma mu omogočal dostop do njega. Zaradi tega prestopka je Klinkowström konec leta 1823 ali v prvih dnevih leta 1824 Prešerna odslovil, nič čudnega, saj so bili odnosi med ravnateljem in uslužbencem že dalj časa napeti. Prešernovo obnašanje je bilo, če sledimo pričevanju njegovega rojaka Gollmayerja, za katoliški vzgojni zavod tedanjega časa vsekakor opazno in drzno: "Prešeren je preveč svoboden in pokončen, da bi v tej hiši lahko obstal, zato ker tu je prav tako kot v kakšnem seminarju; kdor zna bolj hinavčiti, bolje mu je. Prešeren tudi nikoli ni šel k spovedi in obhajilu in ne dnevno k maši in ni mu

²⁷ Prešeren, Zbrano delo II, 174.

²⁸ France Prešeren, Zbrano delo II, 168.

²⁹ Eduard Castle (izd.), Anastasius Grüns Werke, Erster Teil (Berlin, Leipzig, Wien, Stuttgart 1909) XXI sl.

(Klinkowströmu, op. T. D.) zadosti dvoril."³⁰ Prešeroovo vedenje je bilo torej vse prej kot usklajeno z navadami in predpisi, ki so vladali v zavodu, na univerzi in v državi.

Friedrich Schlegel (1772–1829) je bil glavni ideolog avstrijskega restavracijskega gibanja, ob tem pa še pisatelj in primerjalni jezikoslovec. Zaslovel je zlasti z dunajskimi predavanji iz let 1810 do 1812 (leta 1812 in 1822 so izšla pod naslovom "Geschichte der alten und neuen Literatur"). V njih je med drugim razvil model emancipacije nemškega jezika. V času Napoleonovih osvajalskih pohodov po Evropi se je v mnogih družbah zbudil duh nacionalizma, ki posredno veje tako iz Schleglovih predavanj kot tudi iz pisanja njegovega sodobnika, nemškega filozofa Johanna Gottlieba Fichteja (1762–1814). Glede na Prešernov svetovni nazor si moramo postaviti vprašanje, ali je dejansko tako močno črpal iz Friedricha Schlegla. Večje svetovnonazorsko razhajanje kot med njima si komaj moremo predstavljati. Tukaj konvertitsko goreč in nestrpen katoličan, tam že v mladih letih do verskega življenja hladen, celo negativno razpoložen pesnik. Edina stična točka med obema je mogla biti kvečjemu narodna ideologija, pri čemer pa ne gre pozabiti, da si je Schlegel prizadeval za obrambo nemškega naroda pred francoskim vplivom. Domnevati moremo, da je Prešeren poznal Schleglova dunajska predavanja, koliko pa je dejansko črpal iz njih, ostaja odprto vprašanje. Schlegel nikakor ni bil edini predstavnik romantične ideologije v Avstriji. Mogoče se je slovenska literarna zgodovina premočno osredotočila nanj in zato precenjuje njegov vpliv na mladega in zrelega Prešerna. Presenetljivo bi bilo, če bi Prešeren iskal navdih pri človeku in mislecu, ki so ga odklanjali mnogi, ki so bili kritičnih misli. Zakaj slovenska literarna zgodovina ne proučuje drugih možnih vplivov, ko sta bila Dunaj in monarhija kljub navideznemu enoumju polna različnih odtenkov in smeri tako na katoliški kot tudi na liberalni strani?³¹ Mislec, ki bi bil lahko vsaj posredno vplival na Prešerna in njegov krog, je Bernard Bolzano (1781–1848), filozof, matematik in teolog. Bil je zgodnji kritik nacionalizma in zagovornik enakopravnega sožitja različnih narodov. Od leta 1805 naprej je bil profesor na Karlovi univerzi v Pragi, njegovi nazori pa so motili tako državo kot cerkev.³² V svojih duhovnih nagovorih se je Bolzano med drugim dotaknil tudi izzivov, ki jih prinaša sožitje različnih narodov v eni deželi oziroma državi.³³ Odkrito je nasprotoval verskemu in narodnemu navdušenjaštvu, ki po njegovem vodi k temu, "da se hvalevredna ljubezen do domovine in naroda, ki mu pripadamo, izrodi v navdušeno precenjevanje njegovih prednosti in v nepravilno ravnanje z drugimi narodi."³⁴ Nasprotoval je nazorom Friedricha Schlegla.³⁵ Medtem ko je Friedrich Schlegel pisal predvsem za Nemce, je Bolzano govoril za medsebojno spoštovanje med narodi v večnacionalni državi. Leta 1820 so Bolzanu odvzeli mesto univerzitetnega učitelja in univerzitetnega kateheta ter mu prepovedali nadaljnje javno delovanje in

³⁰ Cit. po Boris Paternu, *France Prešeren 1800-1849* (V Ljubljani 1994) 27.

³¹ Eduard Winter, *Frühliberalismus in der Donaumonarchie. Nationales und religiöses Denken von 1790 bis 1868* (=Beiträge zur Geschichte des religiösen und wissenschaftlichen Denkens, Band 7, Berlin 1968).

³² Eduard Winter etc., *Bernard Bolzano. Ein Denker und Erzieher im österreichischen Vormärz* (=Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte, 252. Band, 5. Abhandlung, Veröffentlichungen der Kommission für Geschichte der Erziehung und des Unterrichts, Heft 8, Wien 1967) 14 f.

³³ Eduard Winter, *Die Sozial- und Ethnoethik Bernard Bolzanos* (=Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte, 316. Band, Veröffentlichungen der Kommission für Geschichte der Mathematik, Naturwissenschaften und Medizin, Heft 19, Wien 1977).

³⁴ Winter, *Frühliberalismus*, 77.

³⁵ Winter, *Die Sozial- und Ethnoethik*, 24 sl.

publiciranje. Kljub temu so njegove ideje ohranile vpliv, ker so za izdajo nekaterih njegovih del poskrbeli njegovi učenci in somišljeniki.³⁶ Utemeljitelj slavistike Josef Dobrovský (1753–1829) je štel med njegove prijatelje in zagovornike,³⁷ najvidnejši med njegovimi učenci pa je bil Mihael Josef Fesl oz. Fesl (1788–1863), nekaj časa profesor biblijskih ved v Litomerich na Češkem (1819 suspendiran, 1820–23 interniran v servitskem samostanu na Dunaju). Z njim je imel Kopitar dolgoletne stike.³⁸

Prešeren se ni opazno zapisal v dunajsko kulturno dogajanje in v poznejših letih ni vzdrževal stikov z njegovimi predstavniki. Niti zveze z Auerspergom niso bile zelo tesne, oziroma so bile bolj enostranske, ker se je Auersperg v glavnem zanimal za slovenske ljudske pesmi.³⁹ Ohranjeni sta samo dve vsebinsko plehki Prešernovi pismi bivšemu gojencu, ki pa prej dokazujeta, da so stanovske pregrade med njima ostale nepremagane. Prešeren je šest let mlajšega grofa Auersperga vikal in nazival s plemiškim naslovom, poleg tega pa se je podpisoval kot njegov "najvdanejši služabnik".⁴⁰ Nekoliko sta sicer literarno sodelovala, saj je Prešeren (kot nekateri drugi zbiralci, npr. Vraz, Korytko, Kopitar, Ravnikar, Zalokar, Bleiweis) Auerspergu dal na razpolago nekaj svojih zapisov slovenskih narodnih pesmi. Auerspergovi prevodi so izhajali 1838–1845 v raznih almanahih, leta 1850 pa zbrani izšli v knjigi "Volkslieder aus Krain",⁴¹ nekaj jih je ostalo neobjavljenih.⁴² Ob Prešernovi smrti je Auersperg zložil priložnostno pesem ("Nachruf an Preschérn"), v kateri pa ne manjka sledov ločevanja na narodni podlagi, do katerega je prišlo po marčni revoluciji.⁴³

Prešeren na Dunaju ni zapustil sledov. Ne najdemo ga v literarnih salonih, čeprav so se v njegovih časih uveljavljali literati neredko že v mladih letih. Da si pozneje Prešeren ni dopisoval z drugimi literati, je več kot namig, da njegovo sodelovanje z dunajskimi literarnimi krožki ali posameznimi ustvarjalci ni moglo biti intenzivno. Celo v novejših razpravah o zgodovini avstrijsko-slovenskih literarnih odnosov zavzema Prešernov opus razmeroma obrobno mesto.⁴⁴ Verjetno bi v pesmih, ki jih je Prešeren napisal v dunajskem obdobju in jih pozneje predal ognjenim zubljem, zaznali močnejše neposredne vplive takratnega dunajskega kulturnega utripa.

Prešernov koroški intermezzo

Po končanem študiju je Prešeren postal praktikant v odvetniški pisarni dr. Baumgartna v Ljubljani in na ljubljanskem sodišču. Odprl si je dve razvojni poti, odvetniško in sodniško, kot pravnik pa bi se mogel zaposliti tudi v raznih uradih ali v privatnem gospodarstvu. Aprila 1829 je zaprosil za šesttedensko neplačano konceptno prakso pri davčnem uradu, v upanju, da bi po tem obdobju dobil mesto praktikanta z denarno

³⁶ V knjižnici celovškega bogoslovja je ohranjen prvotisk Bolzanovega dela "Lehrbuch der Religionswissenschaft" (Sulzbach 1834).

³⁷ Winter, Bolzano, 16.

³⁸ Jože Pogačnik, Bartholomäus Kopitar, Leben und Werk (=Geschichte Kultur und Geisteswelt der Slowenen, XV. Band, München 1978) 66 sl.

³⁹ Glej Prešernovo pismo Stanku Vrazu. Prešeren, Zbrano delo II, 194 sl.

⁴⁰ Prešeren, Zbrano delo II, 209 sl.

⁴¹ Eduard Castle (izd.), Anastasius Grüns Werke, Erster Teil (Berlin, Leipzig, Wien, Stuttgart, s. an.) CXLIV-CXLVII.

⁴² Glej: Breda Požar, Anastasius Grün in Slovenci (Maribor 1970) 205-262.

⁴³ Eduard Castle (izd.), Anastasius Grüns Werke, Dritter Teil (Berlin, Leipzig, Wien, Stuttgart s. a.) 97-99.

⁴⁴ Andreas Brandtner, Werner Michler (izd.), Zur Geschichte der österreichisch-slowenischen Literaturbeziehungen (Wien 1998).

podporo. Poleti 1829 je zaprosil za razpisano mesto v celovškem davčnem uradu, vendar brez uspeha. Spomladi 1830 je ponovno poskusil, z enakim negativnim rezultatom. Prešeren je nadaljeval pravno delo na dveh področjih, pri odvetniku in v fiskalni praksi. Konec leta 1831 je zaprosil za študijski dopust, da bi se mogel poglobljeno in brez siceršnjih obveznosti pripraviti na sodnijski in odvetniški izpit.

Prešernovo kratko bivanje v Celovcu (od januarja do konca maja 1832) je dokumentirano bolje kot dunajsko.⁴⁵ Ohranjenih je šest pisem, pet jih je naslovil na Matija Čopa in eno na Matija Kastelca. Celovško obdobje je vpeto v eno najplodnejših v njegovem življenju. Paternu ga visoko doneče, vendar povzeto po eni osrednjih Prešernovih metafor tega obdobja, imenuje "orfejsko obdobje romantike", ki ga omejuje z leti 1829 in 1834.⁴⁶ Slovo od mladosti, Sonetje nesreče in Sonetni venec so vrh v Prešernovem umetniškem ustvarjanju. Slovo od mladosti je napisal pred bivanjem v Celovcu, Sonete nesreče in Sonetni venec pa kmalu po tem. Vendar le o eni sami Prešernovi pesmi slovenska literarna zgodovina meni, da je nastala v Celovcu, pa še to brez neizpodbitnega dokaza. Gre za manj znano "Elegijo svojim rojakom", ki jo Paternu označuje kot narodnopolitično pesem.

Kaj je Prešeren delal v Celovcu? Tja se ni podal na turistično ali izobraževalno potovanje, kar je ravno v intelektualnih in umetniških krogih tedanjega časa postalo zelo moderno. Za to bi mu brez dvoma primanjkovalo potrebnih denarnih sredstev. Pot ga je pripeljala v koroško prestolnico, ker je hotel opraviti na apelacijskem sodišču za Notranjo Avstrijo odvetniški in sodniški izpit, da bi si pridobil potrebno spričevalo, ki naj bi mu odprlo vrata v boljše poklicno prihodnost. Njegovo kratko celovško obdobje je dobilo prav v zvezi z izpitom bridek priokus. Pri odločilni skušnji 26. maja 1832 po mnenju komisije ni blestel in je zato dobil le zadostno oceno, pač prenizko za blestečo pravniško, sodniško ali uradniško kariero.

Drugo vsebinsko težišče Prešernovih celovških mesecev je bilo koroško kulturno dogajanje. Prišel je na Koroško že kot razmeroma uveljavljen slovenski pesnik in kulturnik, član glavne skupine narodno emancipacijskega gibanja na Kranjskem. Živo se je zanimal za utrip kulturnega življenja zlasti med Slovenci, nekoliko pa tudi med nemškimi celovškimi meščanstvom. Znašel se je v vlogi poslanika kranjskega slovenskega kulturniškega kroga. Pred njim je izmed redkih velikih imen slovenske literature prišel za daljše obdobje s Kranjske v Celovec edinole Jurij Japelj (1744–1807), ki se je preselil na Koroško leta 1799 in tu opravljal do leta 1807 pomembne dolžnosti v okviru krške škofije (v bogoslovju in šolskem nadzorstvu) in s tem nekoliko vplival na razvoj slovenske kulturne misli na Koroškem. Prešeren se je mudil v Celovcu, ko so se odnosi med slovenskimi in nemškimi kulturnimi ustvarjalci že močno ohladili. Jarnik se je krogu okoli celovške revije "Carinthia" odtujil zlasti po objavi tez o germanizaciji Koroške.⁴⁷ Slovenskih pesmi Carinthia v tridesetih letih ni več objavljala, manj je bilo tudi drugih razprav in poročil iz slovenske zgodovine in iz sodobnega slovenskega kulturnega življenja. Le slovenska abecedna vojna je še odmevala na straneh celovškega glasila.

Kot popotnik se je Prešeren najbolj zanesel na svoje kranjske rojake, danes bi rekli na etnično omrežje. Oglasil se je pri Andreju Smolnikarju (1795–1869), Čopovem sošolcu, ki je bil v letih 1829–1837 profesor na celovškem bogoslovju. V Celovcu je pesnik imel mlajšega (in od leta 1818 edinega) brata Jurija (1805–1868), ki se je pri-

⁴⁵ SBL II, 525–533.

⁴⁶ Boris Paternu, France Prešeren 1800-1849 (v Ljubljani 1994) 47 sl.

⁴⁷ Urban Jarnik, Andeutungen über Kärntens Germanisirung. Ein philologisch-statistischer Versuch. V: Carinthia 1826, št. 14–26.

pravljajal na duhovniški poklic. Tudi Jernej Levičnik (1808–1883), sodelavec Kranjske Čbelice, je tedaj bival v Celovcu. Med profesorji bogoslovja je bil še Jožef Poklukar (1791–1866), kateremu je Prešeren izročil voščilno pesem Jakoba Zupana.⁴⁸ Na drugem mestu etničnega omrežja so sledili Slovenci iz Štajerske in Koroške. Sestajal se je z Antonom Slomškom (1800–1862), ki ga je bil spoznal že kot sošolca na ljubljanskem liceju, obiskal je Urbana Jarnika (1784–1844) in se družil z drugimi, ki so sodelovali v slovenskem kulturnem življenju. Od konca leta 1830 so se v Celovcu na pobudo Slomška, Poklukarja in Matija Ahacla (1779–1845) namreč začeli slovenski sestanki.⁴⁹

Celovec je bil podobno veliko mesto kot Ljubljana, vendar je imelo največje koroško mesto manj funkcij centralnega kraja kot glavno mesto Kranjske. Od leta 1825 je bila Koroška upravno podrejena ljubljanskemu guberniju.⁵⁰ Poleg škofijskega sedeža (od leta 1786) je bil v mestu še okrožni urad in nekaj drugih uradov in sodišč, rudarski inšpektorat, vojaška kasarna in kot ustanova nadregionalnega pomena notranje-avstrijsko-primorsko apelacijsko sodišče. Apelacijsko sodišče je bilo pristojno med drugim za izpite sodnikov in odvetnikov.⁵¹ V Celovcu so bile centrale nekaterih pomembnih gospodarskih podjetij. Na področju šolstva in izobraževanja je Celovec premogel normalno, gimnazijo, licej in bogoslovne študije. Leta 1831 je Celovec imel nekaj več kot 12.000 prebivalcev,⁵² med njimi je bilo znotraj mestnega obzidja samo nekaj več kot tisoč Slovencev. Ko je Prešeren prišel v Celovec, so se tam spletale rahle, a pomembne notranjeslovenske povezave. Glavna ustanova, ki je podpirala zraščanje, je bilo celovško bogoslovje. V njem so se od leta 1811 naprej pripravljali na poklic bogoslovci iz krške in lavantinske škofije, med njimi pa so bili tudi posamezni bogoslovci iz drugih slovenskih pokrajin. Gonilna sila slovenskega kulturnega dela je bil Anton Slomšek, od leta 1829 duhovni vodja celovškega bogoslovja in hkrati učitelj slovenščine. Število študentov teologije je doseglo v tem času svoj vrh. Bilo jih je okoli 150,⁵³ približno tretjina se jih je udeleževala Slomškovih tečajev slovenščine. V okviru tega tečaja je Slomšek razvil načrt prevajalske dejavnosti. Odločil se je, da bo v slovenskem prevodu izdal nekaj mladinskih vzgojnih povesti Christopha Schmidta. O projektu je govoril s Prešernom; ta je konec marca spraševal Čopa, ali ni že Jožef Burger dal natisniti prevoda Schmidovih mladinskih spisov. Če je izšel, naj mu ga pošlje na Koroško.⁵⁴ Res sta v Ljubljani in Celovcu takorekoč vzporedno izšla dva tiska s prevodi Schmidovih povesti.⁵⁵

Pred drugo polovico 19. stoletja so bile kulturne vezi prek Karavank precej ohlapne. Za sodelovanje so se zavzemali redki posamezniki, predvsem tisti, ki jih je življenjska pot za dlje časa pripeljala v sosednjo deželo. Širokega odmeva pa ta dejavnost zaenkrat

⁴⁸ Anton Slodnjak, Janko Kos, Pisma Matija Čopa, 215 sl.

⁴⁹ Franc Kovačič, Služabnik božji Anton Martin Slomšek knezoškof lavantinski (v Celju 1934) 71.

⁵⁰ Jože Žontar in sodelavci, Uprava Štajerske, Koroške, Kranjske in Primorja 1747/48 do 1848. V: Priročniki in karte o organizacijski strukturi v deželah Koroški, Kranjski, Primorju in Štajerski do leta 1918. Zgodovinsko-bibliografski vodnik (=Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives, Band 15, Graz, Klagenfurt, Ljubljana, Gorizia, Trieste 1988) 78 sl.

⁵¹ Žontar, Uprava, 84.

⁵² Herbert Paschinger, Klagenfurt im Jahre 1827. V: Gotbert Moro (red.), Die Landeshauptstadt Klagenfurt. Aus ihrer Vergangenheit und Gegenwart. Band II (Klagenfurt 1970) 8.

⁵³ Jakob Obersteiner, Zur Geschichte des alten Klagenfurter Priesterhauses. V: Gotbert Moro (red.), Die Landeshauptstadt Klagenfurt. Aus ihrer Vergangenheit und Gegenwart. Bd. I, Klagenfurt 1970) 457.

⁵⁴ Prešeren, Zbrano delo II, 179.

⁵⁵ Jožef Burgar je prevedel tri povesti (Nedolžnost preganjana. Pomoč v sili, Evstahi). Glej SBL I. 65. V Celovcu so pri Kleinmayerju izšle "Prijetne perpovedi za otroke. Iz Nemškiga naslovenili mladi duhovni v Celovški duhovščini."

ni imela. Tudi Prešeren je to opazil. Čopu je poročal, da "Korošci nočejo kupovati naše Čbelice", ker "pri Kleinmayerju leži še cela pošiljka neprodana."⁵⁶

Enotni slovenski kulturni prostor – v nastajanju

V Prešernovem času je nastajala in se počasi krepila zavest o skupnem slovenskem jezikovnem in kulturnem prostoru. Med seboj pa so tekmovali različni pogledi in predstave. Deželne zavesti (kranjska, koroška, štajerska), četudi z močno primesjo posebne slovenske etnične zavesti, so bile pred vseslovensko, ta pa je spet tekmovala z južnoslovansko in vseslovansko idejo. Vse te si niso nujno nasprotovale, prej bi lahko rekli, da je ena drugo dopolnjevala. Pri Prešernu in njegovih sodobnikih vidimo, da so se prepletale.

Paternu ugotavlja, da je v Prešernovi poeziji "živela in iz nje delovala predstava o razvitem, svobodnem in kompletnem narodu, čeprav takega naroda še sploh ni bilo in je počasi ter mukoma šele nastajal."⁵⁷ Vprašajmo se, kdaj se je uveljavila pri Prešernu ta narodna identiteta, ki je preseгла slovensko pokrajinsko razcepljenost in pri kom se je učil? Splošna ločnica za Kranjsko je gotovo Kopitarjeva "Slovnica slovanskega jezika na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem", ki je v odločilni meri utrdila prepričanje o jezikovni enotnosti tega prostora. Vendar tako pri Prešernu kot pri njegovih kranjskih sodobnikih še na več mestih jasno odmeva pokrajinska identiteta. Matija Čop, ozek Prešernov prijatelj ter jezikovni in literarni svetovalec, ni bil izjema. Ko je leta 1831 pripravil za Pavla Josefa Šafarika bio- in bibliografski oris slovenske književnosti, nosi besedilo na več mestih znake kranjske pokrajinskosti, in to že v delovnem naslovu, saj je imel namen spisati "pregled kranjskega slovstva" ("Übersicht der krainischen Literatur").⁵⁸ Na tej stopnji razvoja je Prešeren prišel na Koroško in naletel na nekoliko drugačen pogled na slovenstvo. Peščica vodilnih slovenskih kulturnih ustvarjalcev, ki so se družili v Celovcu, se ni opredeljevala tako poudarjeno pokrajinsko kot kranjska slovenska elita. Ali je srečanje Prešerna s celovškim krogom vplivalo na nadaljnjo razvojno pot narodne misli pri Slovencih?

Po mnenju slovenske literarne zgodovine je napisal Prešeren v Celovcu eno samo pesem, "Elegijo svojim rojakam". Paternu jo opredeljuje kot narodno politično in "prvo izrazito narodnoprebudno pesem". Naslov pa izdaja, da je v primerjavi z "Dramilom" Valentina Vodnika že v osnovi pesimistična.⁵⁹ Izšla naj bi v četrtem zvezku Kranjske Čbelice, vendar ni prišlo do tega. Povsem sprejemljivega vzroka slovenska literarna zgodovina ne navaja, razen domneve, da se je to zgodilo "po Kopitarjevih cenzorskih očitkih in zaradi nadaljnje morebitne nevarnosti za Čbelico".⁶⁰ Vzroki morajo biti globlji, saj se Kopitar ni obregnil ob vsebino pesmi, pravzaprav je predlagal le nekaj upravičenih jezikovnih popravkov.⁶¹ Kaj je privedlo k temu, da Prešeren pesmi ni

⁵⁶ Prešeren, Zbrano delo II, 179. Ko so leta 1843 v Ljubljani začele izhajati Bleiweisove "Kmetijske in rokodelske novice", so imele na Koroškem vendarle že nekaj manj kot petdeset naročnikov. Bistveno drugače je na Koroškem postalo leta 1848, zlasti pa potem, ko sta začela kulturno in politično delovati Anton Janežič (1828-1869) in Andrej Einspieler (1813-1888). Z njima je povezano tudi začetno obdobje in vzpon Mohorjeve družbe, ustanovljene leta 1851.

⁵⁷ Paternu, France Prešeren, 11.

⁵⁸ Anton Slodnjak, Pisma Matija Čopa, Druga knjiga, Literatura Slovencev (=Korespondence pomembnih Slovencev 6/II, Ljubljana 1986) 9.

⁵⁹ Paternu, France Prešeren in njegovo pesniško delo I, 182.

⁶⁰ Loc. cit.

⁶¹ Prešeren, Zbrano delo II, 250. Prvič je bila objavljena sploh šele leta 1910.

uvrstil niti v "Poezije", niti drugje objavil? Mogoče je treba iskati vzrok prav v osnovnem sporočilu pesmi, iz katere krepko veje kranjska pokrajinska zavest, poudarjeni deželni patriotizem. V času porajajoče se vseslovenske narodne zavesti je bila pesem, ki je apelirala na čut deželne pripadnosti, že manj primerna. Tako Prešernova "Elegija svojim rojakam" posredno kaže na slovensko zamudništvo. Mogoče se je tega zavedel tudi pesnik in jo umaknil še pred objavo.

Nekaj verzov "Elegije" naj ponazori Prešernov čisti deželni patriotizem: "Zemlja kranjska, draga mati! / kdaj bo utihnil najni jok? / Al kdej bova vidla vstati / bratov jaz, ti čast otrok? /.../ Kaj de vedno še zakriva / zemljo našo temna noč, / kaj de slava ljubezniva / zarja Kranjcam ne napoč? /.../ Kranjc! ti le dobička išeš, / bratov svojih ni ti mar, / kar ti bereš, kar ti pišeš, / more dati gotov dnar! / Kar ni tuje, zaničuješ, / starih šeg se zgublja sled, / pevcov svojih ne spoštuješ, / za dežele čast si led! / Tiho, pesem! – bolečine / ne razglašaj naših ran, / če nečast te naša gine, / dómu, Kranjc moj, zvest postan!" Vendar mu celo v elegiji uidejo humoristični verzi, ko o Ljubljani hudomušno, če ne posmehljivo pravi: "Kaj de tujc ne ve od mesta, / ko de tu megle je dom, / ko de skozi pelje cesta, / tje, kjer val morja se lom?"⁶²

Vsebinsko se Elegija v marsičem pokriva s prvim pismom iz Celovca Matiju Čopu (5. 2. 1832), kjer se je poskušal Prešeren z značajskim označevanjem Celovčanov, ki jih je kontrastiral z Ljubljančani: "Celovec poznaš tako dobro kakor jaz. Ljudje so po svoje pristrčni, če hvališ vse, kar je hvale vredno ali pa tudi ni. Zlasti se košatijo na račun Ljubljane. Ljubljančani imajo neprimerno več svetskega čuta ko Celovčani. Le preveč strpni so v marsikaterem pogledu: vsakega pritepenega kričača puste kričati in prvačiti. Naravno je, da se skušajo ljudje, ki sami nič niso, uveljaviti tako, da v nič devljejo domačine. V tem so Korošci pametnejši: takemu bahaču znajo, če že ne z jezikom, pa vsaj s pestjo zamašiti gobec. Doslej sem se le malo ogledal, pa Ti o Celovcu ne vem veliko povedati. Ljubljanke se mi zde v splošnem zaljše kakor meščanske Celovčanke; vendar pa je ena izmed njih napravila name vtis, ki o tem nekdo ne bi smel nič izvedeti. Preproste Korošice so povprek zale, pa zelo nesnažne."⁶³ Na kratko bi lahko rekli: posploševal in poenostavljal je. Vendar ne delajmo mu krivice, kajti zasebno in hudomušno pismo pač ni znanstveno delo s področja politologije ali etnopsihologije.

Ob Elegiji in pismu se brž porodi vprašanje, iz katerega zornega kota so na Kranjskem slovenski kulturniki in znanilci emancipacije slovenstva gledali na Koroško (in na Štajersko). Pri Prešernu (in nekaterih njegovih prijateljih) lahko spremljamo postopnost razvoja od pokrajinske (sicer tudi etnično obarvane) zavesti do nadpokrajinske narodne misli, ki jo je nadgrajevala celo vseslovenska prvina. Najprej se je dokopal do nadpokrajinskosti na ravni slovenskega standardnega jezika. Številne so pesmi, v katerih se je Prešeren ukvarjal z jezikoslovnimi vprašanji, zlasti še z vprašanji oblikovanja slovenskega standardnega jezika. Ponavadi je bil sarkastičen. "Nova pisarija", objavljena v prvem zvezku "Kranjske Čbelice" (1831), je dober primer. V sonetu "Ne bód'mo šalobarde!",⁶⁴ ki je bil prvič objavljen v tretjem zvezku "Kranjske Čbelice", se je norčeval iz pristašev ilirizma pri Slovencih. V njej se je zavzel za razvoj slovenskega standardnega jezika, ki se ne bi oddaljil od jezikovne baze slovenskih dežel. Še več pa je Prešeren napisal pesmi, v katerih se izraža iskanje jezikovnih in kulturnih meja znotraj slovanskega sveta, hkrati pa narodne individualnosti Slovencev.

⁶² Prešeren, Zbrano delo II, 12 sl.

⁶³ Nemški original v Zbrancem delu II, 170. Prevod v slovenščino V: Anton Slodnjak (ur.), France Prešeren, Pesnitve in pisma (V Ljubljani 1962) 220 sl.

⁶⁴ Prešeren, Zbrani spisi I, 163.

Prešeren uporablja pojme "slovenski", "slovenstvo", "slovenščina", "Slovenec", "Sloveni" v več pomenih in nedosledno. Pokrivajo lahko vsebinsko polje, kakršno imajo besede danes, deloma pa širše. V nekaterih primerih ni povsem jasno, kaj oziroma koga ima Prešeren v mislih, ali Slovence ali Slovane in njihov jezik.⁶⁵ "Slavščina" se pojavlja v pomenu "slovanski jezik", "slovenščina" v pomenu "slovenski jezik" in "slovenski narod". Lahko je razumeti pojme "kranjski", "kranjščina", "Kranj", "Kranjec", "Kranjica", "Kranjsko".⁶⁶ Delna negotovost je izraz iskanja in sprotnega spreminjanja, tako značilnega za prvo polovico devetnajstega stoletja, hkrati pa tudi nedorečenosti na ravni etnonimov.

Tam, kjer postane Prešeren patetičen, najhitreje naletimo na vseslovansko miselnost. V "Zdravljici" strnjeno gradi lok od rodne dežele prek vsega slovenskega sveta k slovanski skupnosti: "Bog našo nam deželo, / Bog živi ves slovenski svet, / brate vse, / kar nas je / sinóv sloveče matere! // V sovražnike 'z oblakov / rodú naj naš'ga treši gróm; / prost, ko je bil očakov, / naprej naj bo Slovincov dom; /.../ Edinost, sreča, sprava / k nam naj nazaj se vrnejo; / otrók, kar ima Slava, / vsi naj si v róke sežejo /.../."⁶⁷ Za podobno ideološko konstrukcijo se je odločil v "Krstu pri Savici": "Šest mescov moči tla krvava reka, / Slovenec že mori Slovenca, brata – / Kako strašnà slepota je človeka! /.../ Narvèč sveta otrokam sliši Slave, / tje bomo najdli pot, kjer nje sinovi / si prosti vól'jo vero in postave."⁶⁸

Kmalu po celovškem obdobju je Prešeren napisal "Sonetni venec". V prvem verzu prvega soneta že srečamo pojem "Slovinci" ("Poet tvoj nov Slovincam venec vije"⁶⁹), prav tako v drugem ("Ran mojih bo spomin in tvoje hvale / glasil Slovincam se prihodnje čase").⁷⁰ Vendar tudi še sledovi pokrajinske zavesti: "Vremena bodo Kranjcam se zjasnile, / jim milši zvezde, kakor zděj sijale, / jim pesmi bolj sloveče se glasilile."⁷¹ V šestem sonetu srečamo spet motiv iz "Elegije svojim rojakam", ko pesnik izpoveduje bojazen, da bo s pesmijo ogovorjeno mestno dekle zavrnilo osvajanje, ker je pesnik izbral od nekaterih zaničevano slovenščino.⁷² Obsežno se je posvetil namenu umetniškega ustvarjanja v slovenščini v sedmem sonetu: "De bi nebesa milost nam skazale! / otajat' Kranja našega sinove, / njih in Slovincov vseh okrog rodove, / z domačmi pesmam' Orfeja poslale! / De bi nam srca vnel za čast dežele, / med nami potolažil razprtije, / in spet zedinil rod Slovenš'ne cele! / De b' od sladkote njega poezije / potihnil ves prepír, bile vesele / viharjov jeznih mrzle domačije!"⁷³ Tako v šestem kot v sedmem sonetu je opozoril na zelo neugodne pogoje ustvarjanja v slovenščini ("Cvetlice naše poezije stale / do zděj so vrh snežnikov redke rož'ce, / obdajale so utrjene jih skale, // ko nekđaj Orfejovih strun glasove, / ki so jim ljudstva Tracije surove / krog Hema, Ródope bile se vdale."⁷⁴). Prešeren pravi, da ga navdaja globok in močan občutek, takorekoč nagon "domovinske ljubezni", in ga ob tem mučijo "skeleče misli,

⁶⁵ Ruskemu jezikoslovcu Izmajlu Sreznjevskemu je leta 1841 zložil napis: "Si slovenskega rodú, / te ne prašam kam, čemú, / kádar boš prišel domú, / sin neumrjoče Sláve, / spomni bratov se krog Save!" (Prešeren, Zbrano delo II, 73).

⁶⁶ Peter Scherer, Slovar Prešernovega pesniškega jezika (v Mariboru 1977).

⁶⁷ Prešeren, Zbrano delo I, 28 sl.

⁶⁸ Prešeren, Zbrano delo I, 176 sl.

⁶⁹ Prešeren, Zbrano delo I, 137.

⁷⁰ Prešeren, Zbrano delo I, 138.

⁷¹ Prešeren, Zbrano delo I, 138.

⁷² Prešeren, Zbrano delo I, 142.

⁷³ Prešeren, Zbrano delo I, 143.

⁷⁴ Prešeren, Zbrano delo I, 142 sl.

de Slovenec mile / ne ljubi matere, vanj upajoče". Želi si, "de zbudil bi Slovenš'no célo, / de bi vrnili k nam se šasi sreče."⁷⁵

Nedvomno največji korak stran od pokrajinskosti je storil Prešeren v žalostinki, ki jo je napisal ob nenadni smrti Matija Čopa ("Dem Andenken des Matthias Čop"⁷⁶) leta 1835. Izbral si je svetovljanski zorni kot, ki je obsegal takorekoč vso takrat cenjeno evropsko literarno dediščino. V Župančičevem prevodu se verzi glasijo: "Jezike vse Evrope si govoril: / kar so pisali Grki, kar Rimljani, / v navdiha spev Britanec je pretvoril, / kar Luzitanci, Španci, Italijani, / Francozi, Nemci položili v svoje / so pesmi kdaj, od ognja v sebi gnani, / vse ti ljubo je pelo, kot da poje / v jeziku maternem. V zemlji polnočni, / ko bil si tam, srce pojili tvoje / Mickiewiczza akordi so mogočni / in, kar v svet Čeh in Srb in Rus pošilja, / vse so bili glasovi ti sozvočni."⁷⁷ Pesniško pravi, da je Čopu končal zemeljsko življenje "Svetá duh" ("Weltgeist") sredi naravnih lepot Gorenjske.

Terminološko najdoslednejši je Prešeren v nemških pesmih. Tam kranjske pokrajinskosti skoraj ne najdemo. Skoraj izključno uporablja pojme "Slowenen" in "slovenisch". V pesmi "Dem Andenken des Matthias Čop" strne gledanje v verze: "Nicht mehr wird Dich die alte Wunde brennen, / Dass fremd das Vaterland ist seinen Söhnen, / Dass sie sich scheu'n Slowenen sich zu nennen, / Dass abhold sie den teuren süßen Tönen, / In denen sie die Mutter auferzogen, / Nur fremder Sitte, fremder Sprache frönen."⁷⁸ Ko definira položaj slovenskega in nemškega jezika v tedanji družbi na večjem delu slovenskega etničnega ozemlja, zapiše: "Deutsch sprechen in der Regel hier zu Lande / Die Herrinnen und Herren, die befehlen, / Slowenisch die, so von dem Dienerstande."⁷⁹ Vendar najdemo tudi še sledove dvojnosti. V sonetu, ki ga je poklonil ljubljanskemu županu Janezu Nepomuku Hradeckemu, je imenoval Ljubljano mesto Slovencev ("In Laibach, der Slowenen Stadt"),⁸⁰ v priložnostnem sonetu, ki ga je napisal ob preselitvi apelacijskega svetnika Antona Tschoppa iz Ljubljane v Celovec, pa je Kranjsko označil kot domovino ("Zieh' glücklich fort aus deinem Vaterlande").⁸¹ Celovca na Koroškem očitno ni imel več za sestavni del domovine. Pojem "slawisch" uporablja le v dveh sonetih, tako v sonetu "Ihr, die entsprossen aus dem Slawenstamme", ki problematizira odnos med narodi, ki so na različni stopnji kulturnega razvoja,⁸² in v sonetu "Relata refero".⁸³ Podobno redek je v pesmih pojem "krainisch", ki ga srečamo le v sonetu, naperjenem proti Kopitarju in cenzuri. V njem je imenoval literaturo, za katero je ustvarjal, "krainische Literatur".⁸⁴

Odmevi na abecedno vojno

Slovenska kulturna zgodovina in zgodovina slovenskega standardnega jezika je bila

⁷⁵ Prešeren, Zbrano delo I, 145.

⁷⁶ Prešeren, Zbrano delo II, 95 sl.

⁷⁷ Anton Slodnjak (ur.), France Prešeren, Pesnitve in pisma (V Ljubljani 1962) 167 in 169.

⁷⁸ Prešeren, Zbrano delo II, 96. Prevod Otona Župančiča: "Ne bo te pekla rana več strupena, / da rod sinov se domovini odtuja, / da se plaše slovenskega imena, / da milih, dragih glasov ne spoštuje, / ki jih nekoč ga mati je učila, / le tujca jezik, šege občuduje."

⁷⁹ Prešeren, Zbrano delo II, 99. Prevod Otona Župančiča: "Po nemško govori pri nas večina / gospa, gospodov, vajenih veleti, / in po slovensko služna njim družina."

⁸⁰ Prešeren, Zbrano delo II, 116.

⁸¹ Prešeren, Zbrano delo II, 126.

⁸² Prešeren, Zbrano delo II, 86.

⁸³ Prešeren, Zbrano delo II, 112 sl.

⁸⁴ Prešeren, Zbrano delo II, 114.

polna razpotij, stranpoti, zablod in iskanj prav v prvih dveh tretjinah devetnajstega stoletja. Mnogi slovenski kulturniki so bili zapleteni v abecedno vojno in druge razprave o slovenskem standardnem jeziku. Razhajanja so bila velika, tako da je Prešeren v "Novi pisariji" (1831), nastali kratko pred odhodom na Koroško, položil "učencu" na jezik verze: "Te čudne zmesi stariga ostanka / in iz novink Slovinc ne v Korotani, / Ne bo razumil Štajerc, ne Ljubljanka."⁸⁵ Tudi v Prešernovih celovških pismih najdemo odmeve na takratno slovensko abecedno vojno in druge razprave o slovenskem standardnem jeziku.

Abecedna vojna je sestavljen pojav, saj ni šlo le za reformo abecede. Iskanje pisave, ki naj bi točno izražala foneme slovenskega standardnega jezika, je, čeprav le prikrito, odprlo razpravo o poenotenju pisne in ustne oblike slovenskega standardnega jezika. Dotlej je šlo predvsem za poenotenje pisne variante. Druga raven abecedne reforme je presejala slovenski okvir, saj so zagovorniki reforme hoteli najti rešitev za prostor, ki je bil mnogo širši od slovenskega. Prizadevanje za kultiviranje standardnega jezika (slovenskega, južnoslovenskega) je moralo obsegati tudi bogatenje besednega zaklada. Ko je Čop leta 1833 objavil svoj programatični članek o slovenskem standardnem jeziku, kjer je zagovarjal uvajanje slovenščine ("kranjsko slovenskega jezika") v "višje življenje in vednost",⁸⁶ je moral ta projekt v ušesih mnogih sodobnikov zveneti kot utopiija. Obdobje prve polovice 19. stoletja je tako tudi obdobje iskanja novih razvojnih poti in tveganja slovenske standardnojezikovne individualnosti. Črkopis je bil eden prvih izzivov. Prepričanje, da je najboljši tak črkopis, ki ima za vsak fonem slovenskega jezika na razpolago tudi svojo črko, je med Slovenci sprožilo vrsto eksperimentov. V Prešernovem obdobju so tekmovali med seboj kar štirje sistemi: tradicionalna bohoričica ter nove abecede dajničica (1824), metelčica (1925) in po češki pisavi prirejena gajica (na Slovenskem po letu 1838). V kratkem obdobju, ki ga je preživel Prešeren na Koroškem, so mnogi kulturni delavci polemizirali o tem vprašanju. Na Koroškem je bil Urban Jarnik zagovornik reforme. Leta 1813 je o tem v pismih razpravljal s Kopitarjem, v predgovoru h knjigi "Zber lepih ukov za Slovensko mladino" pa je zapisal: "Dočakaj z-meno v-kratkim tejsti veseli čas, ko bojo visoko vučeni moži za vse Slovence k-navadnim latinskim čerkam še druge slovenskimu jeziku namerjene izumili."⁸⁷ Pozneje ga je zelo motil razdor in si je želel, da bi čas kmalu zacelil povzročene rane. Opazil je, da črkarska pravda močno rahlja medregionalne kulturne vezi na Slovenskem in hudo ogroža medsebojne procese zblíževanja. Tarnal je: "Zaradi shizme so tri sosednje dežele izolirane in brez povezav, stara usoda Slovanov v deminutivnem merilu."⁸⁸ Slomšek je na krog slovenskih kulturnih delavcev na Koroškem vplival pomirjevalno. Vztrajal je pri bohoričici, ne iz načelnega navdušenja zanjo, temveč zato, ker je njemu (in mnogim drugim Korošcem) bila zoprna "malenkostna ambicioznost".⁸⁹ Prešeren se je že v prvem pismu iz Celovca dotaknil črkarske pravde. Osnovno sporočilo je bilo, da so na Koroškem za staro abecedo, za bohoričico. Bili so sprva sicer pripravljeni na prehod na metelčico, ker so bili mnenja, da na Kranjskem vsi tako hočejo, ko se je pa tam začela polemika, so si premislili. Izvedel je, da sta prvi dve črki Jarnikovega slovarja bili postavljeni v novi abecedi in so potem spet prešli na bohoričico. V Ljubljano je sporočil, da Slomšek zavrača avtorstvo članka "Bildung der slowenischen Sprache", ki je izšel 31.

⁸⁵ Prešeren, Zbrano delo I, 103.

⁸⁶ Cit. po Paternu, Prešeren, 51.

⁸⁷ Urban Jarnik, Zber lepih ukov za Slovensko mladino (V-Celovcu 1814) VIII.

⁸⁸ Pisma Jarnikova Stanku Vrazu. V: Letopis Matice slovenske za leto 1877 (v Ljubljani 1877) 151.

⁸⁹ Tako beremo v spremni besedi k zbirki Pesme po Koroškim ino Štajerskim znane, enokoljko popravljene ino na novo zložene (V'Celovci 1833) XI.

decembra 1831 v časopisu "Illyrisches Blatt". V Celovcu je tudi izvedel za Dajnkovo zvičajno zbiranje podpisov za dajničico.⁹⁰ Nagovarjal je Čopa, naj končno napiše temeljit članek o zadevi abecede.⁹¹ V pismih, ki so sledila, Prešeren črkarske pravde ne omenja več, kar lahko tolmačimo kot znak, da debata na Koroškem ni bila preveč vroča.

Prešeren – opazovalec slovenskega kulturnega življenja zunaj Kranjske

Prešeren je kmalu opazil, da koroški glasniki slovenstva delajo v neprimerno slabših okoliščinah kot kranjski. Ob obisku pri Urbanu Jarniku, kamor se je podal s Slomškom že kmalu po svojem prihodu na Koroško, je začuden videl, da starosta slovenskih kulturnih delavcev na Koroškem ni imel vseh potrebnih pripomočkov za slovarsko delo. Jarnik je zaključeval delo na slovarju "Etymologikon", ki je bil tedaj že v tiskarski stavnici.⁹² Od neslovenskih slovarjev je videl pri Jarniku le nemško-ruski in rusko-nemški slovar.⁹³ Čopu je svetoval, naj v recenziji "pohvali vse, kar se le pohvaliti da".⁹⁴ Potem je Prešeren navedel vzrok, zakaj se mu zdi pozitivna kritika tako zelo primerna in potrebna: "Mož je pošteno hotel dobro, ni domišljjav, je voditelj karantanske stranke in pripravljen, da se nam popolnoma priključi."⁹⁵ Razen tega je bil prepričan, da je koristen vsak pospešek slovenskega dela ("In slovenicis calcare non frenis opus esse"⁹⁶). "Intelligenzblatt zur Klagenfurter Zeitung" je 25. marca 1832 objavil oglas, da je pravkar izšel "Etymologikon der slowenischen Mundart in Inner-Österreich".⁹⁷ 28. marca je izšel obširnejši oglas. Verjetno je avtor daljšega besedila Jarnik sam, kajti v njem zagovarja, zakaj se je odločil za etimološki pristop v razvrščanju besednega gradiva v slovarju, in navaja pomen, ki ga je pripisoval etimologiziranju pri oblikovanju jezika: "Jedro vsakega jezika leži v njegovi etimologiji; temeljito raziskovanje besed je ključ do jezikovnega bogastva, ker raziskuje izvor besed, in jih spremlja do korenov in izhodiščnih besed in iz njih izvaja njihov pomen in uči posrečeno ustvarjati nove, potrebne besede in že ustvarjene pravilno razumeti." Med drugim je poudaril, da je tudi sam, kjer je to bilo potrebno - in ker je to nujno pri vseh jezikih, ki se šele oblikujejo - tvoril nove besede "v skladu z duhom jezika".⁹⁸ Čop je moral dobiti kmalu v roke svež izvod Etymologikona, ker je že 27. marca napisal prvo splošno kritiko o njem in jo poslal Prešernu v Celovec. Ob prvem prelistavanju se je Čop hkrati veselil in jezil: "Bralcu, ki mu je kaj do raziskovanja slovanskega jezika, je v veselje, da tukaj najde marsikatero pristno slovansko besedo prvič zabeleženo in od marsikatero pravilno naveden koren, ki ga do zdaj nismo poznali (za nas Kranjce je še zlasti zanimivo, da upošteva koroške različice) itd. Knjiga se sploh dobro bere; žal pa slovar ni predvsem namenjen temu, da bi ga brali; če pa iščemo kako besedo, nas pri tem slovarju mine vsako potrpljenje – bolj kakor pri kateremkoli drugem, ki ga poznam. /.../ Ne glede na take pomanjkljivosti je knjiga zelo dragocena, uporabna pa je očitno le za poznavalce ali vsaj za ljubitelje slavistike, medtem ko tisti ljudje, ki (po predgovoru) povprašujejo

⁹⁰ Prešeren, Zbrano delo II, 172 in 328.

⁹¹ Prešeren, Zbrano delo II, 172.

⁹² Urban Jarnik, Versuch eines Etymologikons der Slowenischen Mundart in Inner-Österreich (Klagenfurt 1832).

⁹³ Prešeren, Zbrano delo II, 171 in 327.

⁹⁴ Prešeren, Zbrano delo II, 172.

⁹⁵ Prešeren, Zbrano delo II, 172. Prevod: Slodnjak (ur.), Prešeren. Pesnitve in pisma, 221.

⁹⁶ Prešeren, Zbrano delo II, 328 ("V slovenskih zadevah ni potrebna brzda, ampak ostroga").

⁹⁷ Intelligenzblatt zur Klagenfurter Zeitung, 25. März 1832, št. 25, 294.

⁹⁸ Intelligenzblatt zur Klagenfurter Zeitung, 28. März 1832, št. 26, 313.

po Gutschmannovem slovarju, z Jarnikovim delom zagotovo ne bodo vedeli kaj početi."⁹⁹ Prešeren se je s Čopovo oceno strinjal, saj je v odgovoru zapisal: "Tvoje mnenje o Jarniku bi utegnilo najti, kolikor je neugodno, mnogo, kolikor pa je ugodno, morda manj pristašev. Njegov način etimologiziranja žalostno dokazuje, da se vsak greh lahko podeduje. Sicer pa zasluži prizanašanje in prepričan sem, da mu bo pravičen ocenjevalec prizanesel. Da bi delo splošno koristilo, bi se ga moral lotiti šele kak filološki Virgilius, da bi iz te množice smeti izločil zlata zrna."¹⁰⁰ Prek Slomška se je Prešeren v Celovcu seznanil z Murkovo slovensko slovnico in prvim delom njegovega slovensko-nemškega slovarja.¹⁰¹ O Murkovem delu je imel podobno mnenje kot o Jarnikovem slovarju. "Slovar se zdi zelo bogat z besedami. Kritik pa bi utegnil najti med tolikim zlatom vendarle veliko žlindre. Neslovenske besede na primer zaznamuje s +; kdor pa bi imel vse besede brez križa za slovenske, bi moral biti slep rodoljub."¹⁰²

Da je bil Prešernov pogled na slovenstvo ob njegovem prihodu na Koroško pretežno sredinski, hote ali nehote prihaja do izraza tudi v označitvi Jarnika. Čopu je pisal, da se Jarnik, "vodja karantanske stranke" ("Führer der karantanischen Partei"), "hoče popolnoma priključiti" kranjskemu krogu kulturnih delavcev. Čopu kot ocenjevalcu je predlagal, naj bo kolikor mogoče prizanesljiv do Jarnikovega slovarja. S tem je prvič dokumentiran dolgo (do danes?) veljaven vzorec odnosa osrednjega slovenskega prostora do slovenskega kulturnega ustvarjanja na Koroškem. Tudi Štajerca Murka ocenjuje močno s sredinskega zornega kota. Po drugi strani pa vemo, da se je pozneje (1837/38) – v zvezi z razpravami o skupnem južnoslovanskem jeziku – odločno branil, da bi njega imenovali kranjskega separatista.¹⁰³ Prešeren se je opredelil za slovensko opcijo (z dodatkom, da naj bo težišče na Kranjskem), proti ilirizmu, proti skupnemu južnoslovanskemu ali celo vseslovanskemu jeziku. Preprosto rečeno, ni verjel v tak razvoj. Osrednja Prešernova samoopredelitev se glasi takole: "Tendenco naših pesmi ("carmina") in druge literarne delavnosti ni nič drugega, kot kultivirati naš materin jezik. Če imate vi drugačen cilj, ga boste težko dosegli. Združitev vseh Slovanov v en knjižni jezik bo najbrž ostala pobožna želja. /.../ Vendar je tudi napačno prizadevanje boljše kot apatija do vsega domovinskega."¹⁰⁴ Lahko domnevamo, da je ta samoopredelitev veljala tudi v celovškem obdobju, le da se je pod vplivom koroških srečanj omilila osredotočenost na Kranjsko.

Leta 1832 Prešeren ni bil zadnjič na Koroškem (kot verjetno niti ne prvič). Brata Jurija (*1805), duhovnika, in neporočeni sestri Uršo (*1809) in Lenko (*1811), ki sta dolga leta živeli pri Juriju, je obiskal poleti 1846. Šel je na grob svoje matere Marije, ki je umrla 25. aprila 1842 v Šentrupertu pri Beljaku (St. Ruprecht am Moos) in je bila tam tudi pokopana.¹⁰⁵ Na Koroško je prišel v družbi svojega delodajalca, ljubljanskega

⁹⁹ Anton Slodnjak, Janko Kos, Pisma Matija Čopa, Prva knjiga (=Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede, Korespondence pomembnih Slovencev 6/I, Ljubljana 1986) 222 sl.

¹⁰⁰ Slodnjak (ur.), Prešeren, Pesnitve in pisma, 229.

¹⁰¹ Anton Johann Murko, Theoretisch-praktische Slowenische Sprachlehre für Deutsche nach den Volkssprecharten der Slowenen in Steiermark, Kärnten, Krain und Ungarns westlichen Distrikten. Nebst einem Anhang der zum Sprechen nothwendigsten Wörter, einer Auswahl deutsch-slowenischer Gespräche für das gesellschaftliche Leben, und kurzer slowenischer Aufsätze zum Übersetzen ins Deutsche (Grätz 1832).

Anton Jancz Murko. Slovensko-Nemški in Nemško-Slovenski ročni besednik. Kakor se slovenščina govori na Štajerskim, Koroškim, Krajnskimi in v' zahodnih straneh na Vogerskim (V' Gradci 1833).

¹⁰² Slodnjak (ur.), Prešeren, Pesnitve in pisma, 221.

¹⁰³ Prešeren, Zbrano delo II, 195 sl., 197, predvsem pa 198 sl.

¹⁰⁴ Prešeren, Zbrano delo II, 197.

¹⁰⁵ Črtomir Zorec, Po Prešernovih stopinjah na Koroškem. V: Slovenski vestnik 20/1965, št. 50-52.

odvetnika Blaža Crobatha¹⁰⁶ (bilo je to kratko pred Prešernovo preselitvijo v Kranj). Brat Jurij, ki je bil župnik v Šentrupertu do leta 1856, je umrl leta 1868 kot župnik v Ovčji vasi v Kanalski dolini.

Sodeč po arhivskih virih tesnih vezi s koroškimi slovenskimi kulturnimi ustvarjalci Prešeren po letu 1832 ni ohranil oziroma gojil. Kratko bivanje na Koroškem pa mu je le spravilo v evidenco sosednjo deželo in slovenski kulturni utrip v njej. Nanj se je odzival kritično, vendar so ohranjeni le kratki epigrami "Ahaceljnovim pesmam"¹⁰⁷ in Slomšku.¹⁰⁸ Verjetno pa je teh nekaj mesecev bistveno prispevalo k ublažitvi centralističnega pogleda na slovenski standardni jezik in k razvoju vseslovenske zavesti.

Prešernov značaj

Prešernova celovška pisma odkrivajo nekaj pesnikovih značajskih potez. Kaže se nam kot razgledan, hitro dojemljiv, hudomušen, prijazen, prizanesljiv človek, kritičen do svojega pesniškega dela,¹⁰⁹ vendar hkrati dovteten za pohvalo. Lepo je brati, kako se je razveselil priznanja, ki mu ga je izkazal Murko z objavo nekaterih pesmi: "O slovnici lahko samo zapišem, da sta izšla na koncu med maloštevilnimi vajami za branje moje Slovo od mladosti in Povodni mož z opombo, ki bi morala biti pogodi kakemu Goetheju, si esset Slovenus. /.../ Ocenil Murka dobrohotno, multa fecit – puer (saj menda še šol ni končal), sudavit in, kar je zame poglavitno, me laudavit, t. j. navedel me je in pohvalil."¹¹⁰ Precej manj prizanesljiv je do dela drugih. Brez olepšavanja in kritično je označil pogoje, v katerih je opravljal Jarnik svoje znanstveno delo: "Mož je skoraj brez vseh pripomočkov", in zaključil, da "ima več talenta za poezijo kot za jezikoslovje".¹¹¹ Pravzaprav velik kompliment in priznanje šestnajst let starejšemu Korošču, ki je bil na področju literanega ustvarjanja samouk in brez mentorja. Ob tem si lahko postavimo vprašanje, ali je Jarnik Prešernu pokazal svoje pesniško delo. Ker Prešeren splošne ocene o kvaliteti pesniškega ustvarjanja ni pospremil s podatkom, da je videl zajeten rokopis Jarnikovih pesmi, menim, da tega ni storil. Razlikuje med kritiko, objavljeno v javnosti, in tisto, izpovedano na štiri oči, oziroma zapisano v zasebnih pismih. Ob tem je mogoče pripomniti, da dobrohotno in prizanesljivo javno kritiko predlaga človek, ki meni, da stoji nad ocenjenim. Prizanesljivost mu je sredstvo, ki služi določenemu cilju. Prešeren je cilj sam ubesedil: gre mu za "kultiviranje materinščine".¹¹² Malce posmehljivo (ali mogoče le ne) se izraža le, ko poroča o celovski prireditvi ob rojstnem dnevu njegovega veličanstva cesarja Franca I. Ob njej se mu je porodil sklep, da "golšava (pri nas na Koroškem bi rekli krofasta, op. T. D.) Koroška rojeva zveste podložnike".¹¹³

Utrinek iz predmarčne policijske države

V celovškem obdobju je Prešeren pokazal zanimanje za literarno senzacijo s političnim predznakom, namreč izid pesniške zbirke Antona Auersperga "Spaziergänge

¹⁰⁶SBL II, 558.

¹⁰⁷Prešeren, Zbrano delo I, 115.

¹⁰⁸Prešeren, Zbrano delo II, 68.

¹⁰⁹Prešeren, Zbrano delo II, 174.

¹¹⁰Slodnjak (ur.), Prešeren, Pesnitve in pisma, 221.

¹¹¹Prešeren, Zbrano delo II, 171 (prevod: Slodnjak, Prešeren, 221).

¹¹²Prešeren, Zbrano delo II, 197.

¹¹³Prešeren, Zbrano delo II, 174 sl. Prireditel v mestnem gledališču je bila 12. februarja 1832 (Klagenfurter Zeitung, 19. Hornung 1832, št. 15, 59).

eines Wiener Poeten" (1831). Zbirka je dvignila mnogo prahu, ker je bila naperjena proti Metternichovemu sistemu in je pod pesnikovim psevdonimom Anastasiusa Grüna izšla v inozemstvu, v Hamburgu. Javna prodaja zbirke je bila v Avstriji seveda nemogoča. Prešeren knjige v Celovcu ni mogel kupiti, zato jo je želel dobiti iz Ljubljane. V sicer nemško pisano pismo (7. marca 1832) Čopu je Prešeren vrnil slovenski stavek "Zelencovih sprehodov nisim dobil"¹¹⁴ (Zelenec je prevod psevdonima Grün, ki si ga je nadal bivši Prešernov učenec). Čop mu je hotel nemudoma ustreči. 20. marca 1832 je sporočil v Celovec: "Turjačan je pripravljen zate; toda ne spleča se s poštnim vozom pošiljati samega; saj ga ljudje tudi tam morajo imeti. Če ga pa vendarle potrebuješ, Ti ga bom poslal prihodnji torek s pošto."¹¹⁵ Prešeren mu je konec marca odgovoril z latinskim vrinkom, da naj "Turjačana ne pošilja" ("Turjač. ne mittas.").¹¹⁶ Živo ga je zanimalo, ali je njegov bivši gojenec v preiskovalnem zaporu zaradi suma zločina motenja javnega miru, kot se je govorilo v Celovcu. Ne Čop ne Prešeren ni zapisal pesnikovega pravega imena niti psevdonima. Oba sta se zatekla k nazivu gradu (Turjak), s katerega je izvirala rodbina Auerspergov, ker sta očitno hotela ukaniti morebitno pisemsko cenzuro, kar meče značilno luč na predmarčno obdobje.

Literarna snovanja

Ob pripravah na izpit, poleg zanimanja za slovensko (in verjetno tudi nemško) kulturno prizorišče na Koroškem, ob sodelovanju v mestnem družabnem življenju in spogledovanju z ženskami je Prešeren v Celovcu našel čas misliti na nadaljevanje lastnega umetniškega ustvarjanja. V Ljubljani sta Kastelic in Čop zaključevala tretjo številko "Kranjske Čbelice". V enem izmed Prešernovih pisem vidimo, da je imel pesnik kritičen odnos do svojega umetniškega ustvarjanja. "Prav mi je, da ste izločili Romanco od dohtarja, ker se ne spodobi, da bi pesnik mojih let postregel s takimi otročarijami. Sploh mi moje pesmice nič ne ugajajo, ko jih vidim natisnjene. S Sršeni sem se prenaglil, imajo pač komaj želo brenclja. Soldaška, Astrologam, Še miru in Strah bi moral napisati kak študent filozofije, da bi ga mogli opravičiti. Ko povežujem te pesmice s svojim sedanjim izpitom, začnem obupavati nad seboj in se sprašujem, če se bom sploh kdaj spametoval." Seveda lahko beremo to izpoved na različne načine. Distanciran, samoiro-ničen in hkrati sproščen odnos do samega sebe pa vendar veje iz vsake njegove besede.

V Celovcu je Prešeren razmišljal o tem, da bi se poskusil v novi literarni zvrsti. Pri Čopu se je pozanimal, katera verzna oblika bi bila najbolj primerna za "kranjsko romantično tragedijo",¹¹⁷ Kastelcu pa je sporočil, da je izdelal načrt za "kranjsko tragedijo": "Snov bo bogata z dejanjem in zapletljaji, a ne da bi jih povzročal intrigant, samo premalo tragična se bo morda zdela. Ljubezen bo poglobilna téma. Reminiscence na tragedije ali tudi povesti bo težko najti. Kakor hitro opravim izpit, se hočem lotiti izdelave."¹¹⁸ Slovenska literarna zgodovina do danes ugiba, kako resno se je Prešeren posvetil pisanju tragedije oziroma drame. Edino njegovo besedilo, ki nosi nekaj lastnosti drame, je "Krst pri Savici", katerega osrednji del je napisan v obliki dialogov, torej dramatsko. Ali mogoče gre za torzo dramskega besedila? Ali je Prešeren spremenil prvotni načrt in namesto drame napisal epsko pesnitev? Dokončnega odgovora ne moremo dobiti. Nekaj stičnih

¹¹⁴Prešeren, Zbrano delo II, 177.

¹¹⁵Slodnjak, Kos, Pisma Matija Čopa, 218.

¹¹⁶Prešeren, Zbrano delo II, 179.

¹¹⁷Prešeren, Zbrano delo II, 177.

¹¹⁸Prešeren, Zbrano delo II, 180.

točk, čeprav mogoče samo posrednih, pa med Prešernovim bivanjem na Koroškem in "Krstom pri Savici" vendarle obstaja. Prešeren je v opombi na koncu epa navedel Valvasorjevo "Slavo vojvodine Kranjske" kot vir, iz katerega je črpal zgodovinsko snov pokristjanjevanja Karantancev.¹¹⁹ V sedmi knjigi je Valvasor, sklicujoč se na Eneja Silvija Piccolominija, obdelal dogajanje, ki ga postavlja v glavnem v osmo stoletje. Prešeren je dokaj prosto prevzel ta okvir (in protagoniste Valjhuna, Kajtimarovega sina, Avrelija in Droha) in vanj postavil usodo svojih glavnih junakov Črtomira in Bogomile. Medtem ko pokristjanjevanje Slovencev (Karantancev) dotlej literarne obdelave v slovenščini še ni doživelo, je snov na Koroškem zbudila zanimanje že pred Prešernovim "Krstom pri Savici". Johann Georg Fellinger (1781–1816), literat iz kroga koroške revije "Carinthie" in prevajalec nekaterih Jarnikovih pesmi v nemščino, je napisal dramo "Inguo".¹²⁰ Prizore, povezane s protikrščanskim uporom v Karantaniji, je leta 1826 opisal koroški pesnik in pisatelj Johann Nepomuk Thaurer vitez Gallenstein (1779–1840), ki ga danes pozna javnost le še kot avtorja koroške deželne himne (besedilo je prvič izšlo leta 1822 v Carinthii). Gallensteinov opus je precej obsežen. Poleg številnih drugih del je napisal 22 zgodovinskih povesti, med drugim tudi nekaj takih, ki imajo za vsebino srednjeveško obdobje Karantanije.¹²¹ Zlasti povest "Magdalenenkapelle am Lurnfeld"¹²² (Kapelica svete Magdalene na Lurnskem polju), ki opisuje dogajanja okoli poganske vstaje v letu 772 in v katero je Gallenstein vpletel tudi nekaj koroških ljudskih povesti, v nekaterih delih tematsko in motivno spominja na vsebino Prešernovega "Krst pri Savici", čeprav se močno razlikuje od njega v končnem razpletu. Pri Gallensteinu oče Zoithmar, pogan in župan Požarnice, poveljnik poganskih upornikov, ki ga po izgubljeni bitki ujetega privedejo pred krščanskega karantanskega kneza Baldunga, ubije svojo hčerko Luitwindo, ki je sprejela krščansko vero in z njo ime Magdalena, se pa potem ves skrušen sam spreobrne. V posameznostih se Prešeren sicer ni zgledoval po Gallensteinu, mogoče pa je pri njem le dobil namig, da si izbere snov iz zgodnjega obdobja slovenske zgodovine. Prav verjetno je, da sta Prešeren in Gallenstein poznala dela drug drugega, med Prešernovim bivanjem v Celovcu pa so se najbrž križale njune poti.¹²³ Prešeren, ki se je na Koroškem družil s slovenskimi kulturnimi delavci, je verjetno imel stike tudi z nemškimi pisatelji in pisci sosednje dežele. V pismu Čopu omenja svoj obisk v celovškem gledališču, kjer so za praznik rojstnega dneva cesarja Franca I. uprizorili dramo "Adolph, Graf von Nassau, römisch-deutscher Kaiser" Čopovega poklicnega kolega Budika. Peter Alcantara Budik (1792–1858), od leta 1827 ravnatelj celovške licejske knjižnice, je avtor več razprav in dramskih besedil.¹²⁴

Se je Prešeren zgledoval pri Arndtu?

V drugem pismu, ki ga je Prešeren pisal Čopu iz Celovca, je uvodoma omenil nem-

¹¹⁹Prešeren, Zbrano delo II, 198.

¹²⁰Erich Nussbaumer, Geistiges Kärnten. Literatur- und Geistesgeschichte des Landes (Klagenfurt 1956) 337-340.

¹²¹Nussbaumer, Geistiges Kärnten. 327. Povesti "Das Opfer" (Žrtev), "Magdalenenkapelle am Lurnfeld", "Gundakar vom Gurktale". "Magyaren in Karantanien" imajo za izhodišče karantansko srednjeveško zgodovino.

¹²²Johann Ritter von Gallenstein, Die Magdalenen-Kapelle am Lurnfelde. Eine romantisch-historische Sage aus Kärntens grauer Vorzeit. V: Kärntnerische Zeitschrift, 5. Bändchen (Klagenfurt 1826) 1-35.

¹²³Gallenstein je bil ravnatelj registrature koroških deželnih stanov.

¹²⁴Nussbaumer, Geistiges Kärnten, 340-343.

škega pesnika Arndta.¹²⁵ Nanj se je – neupravičeno sicer – skliceval ob nemških pesniških besedilih, ki jih je leta 1833 objavil v "Illyrisches Blatt" pod skupnim naslovom "Literarische Scherze in August Wilhelm v. Schlegel's Manier".¹²⁶ Ernst Moritz Arndt (1769-1860) je bil vnet zagovornik združitve Nemcev v narodni državi in najbolj splošno znan politični publicist in pesnik o vojnah proti Napoleonu. Napisal je več agitacijskih pesmi, ki so po eni strani polne patetičnih pozivov na nemški narodni čut, po drugi strani pa napadalnega sovraštva do Francozov, nacionalizma in šovinizma s prviniami rasizma. Gojile so občutek nemške večvrednosti in vplivale na literaturo sovraštva, ki se je razbohotila v dvajsetem stoletju, predvsem v nacističnem obdobju. Nekaj pesmi je zgodaj doživelo uglasbitev in bilo prevzetih v razne patriotske pesmarice. Med drugim so Arndtove pesmi radi prepevali na prireditvah nemških študentskih organizacij. Arndt je leta 1820 zgubil delovno mesto profesorja novejše zgodovine na univerzi v Bonnu zaradi sklepov konference v Karlovih Varih in njim sledečih ukrepov proti nemškemu narodnemu gibanju (leta 1840 ga je rehabilitiral pruski kralj Friedrich Wilhelm IV.).

Paternu, ki je do potankosti analiziral ves Prešernov pesniški opus in izluščil več neposrednih pobud za nastanek njegove "Zdravljice", je opozoril na možnost, da so na vsebino pesmi vplivali najrazličnejši miselni vzorci sodobne evropske politike in literature.¹²⁷ Arndta med možnimi vzorniki ni omenil. Čeprav pripadata Prešeren in Arndt v marsikaterem pogledu različnim miselnim svetovom, so oblikovna in vsebinska stičišča med Prešernovo "Zdravljico" in Arndtovo pesmijo "Sind wir vereint zur guten Stunde" precej očitna. Arndtova pesem je nastala leta 1815 ("Bundeslied").¹²⁸ Prešernova "Zdravljica" in Arndtova "Zvezna pesem" imata podoben namen. Ustvarjeni in primerni sta za vzneseno recitiranje in petje v ritmu koračnice (obe sta zloženi v jambih). Podatek, da je ohranjenih nekaj obrabljenih Prešernovih rokopisov, potrjuje, da je pesnik nosil pesem s seboj, pač zato, da jo je ob ugodnih priložnostih recitiral.¹²⁹

Pesnika Arndt in Prešeren se obračata zaporedoma na različne skupine.¹³⁰ Pri Arndtu se ponavlja vprašanje oziroma poziv: "Wem soll der erste Dank erschallen?" (Komu naj zadoni prva zahvala?), "Wem soll der zweite Wunsch ertönen?" (Komu naj zadoni druga želja?), "Das dritte.../!" (V tretje), "Das vierte.../!" (V četrto), "Rückt dichter in der heil'gen Runde und klinget den letzten Jubelklang!" (Strnite se tesneje v sveto vrsto in zapojte zadnji zvok radosti). Tudi pri Prešernu je na uvodnem mestu vprašanje "Komu narpred veselo zdravljico, bratje! čmo zapet!" in nato naštevanje skupin, ki naj jim velja zdravica. Predvsem pa imata obe pesmi navdušujočo vsebino v smislu narodnega gibanja. K bogu kot najvišji instanci se uvodoma obračata oba pesnika. Vzorednost je velika zlasti med drugo kitico Arndta in tretjo Prešerna. Medtem ko se Arndt zahvaljuje bogu, ki "nas" je rešil iz dolgotrajne noči sramote, ker je z bliski razbil kljubovalnost sovražnikov, Prešeren boga prosi, da bi se nekaj podobnega zgodilo: "V sovražnike 'z oblakov rodu naj naš'ga treši grom!" Arndt tudi v tretji kitici želi pogubo vsem sramotilcem domovine, srečo pa tistim, ki z njo padejo in stojijo. Ali ne srečamo podobnega motiva v šesti Prešernovi kitici, ki se obrača na mladeniče ("Ljubezni domačije noben naj vam ne usmrti strup.")? Pri Arndtu je prisotna ideja svobode ("Die Freiheit heißet deutsche Freude,/ die

¹²⁵Prešeren, Zbrano delo II, 173.

¹²⁶Prešeren, Zbrano delo II, 300.

¹²⁷Boris Paternu, France Prešeren in njegovo pesniško delo II (Ljubljana 1977) 236-247.

¹²⁸Oskar Anwand (izd.), Arndts Gedichte (Berlin, Leipzig, s. a.) 170 sl.

¹²⁹Paternu, Prešeren II, 236.

¹³⁰Pri Prešernu: "Komu narpred veselo zdravljico, bratje! čmò zapét! /.../ Bog živi vas Slovenke /.../ Mladenčiči, zdaj se pije zdravljica vaša, vi naš up /.../."

Pri Arndtu: "Wem soll der erste (zweite, dritte, vierte) Dank erschallen?"

Freiheit führt den deutschen Reih'n,/ Für sie zu leben und zu sterben,/ Das flammt durch jede deutsche Brust." Domnevam, da je Prešeren Arndtovo pesem poznal in da jo je prikrojil slovenskim potrebam. Prešernov zorni kot se je moral zaradi drugačnih zgodovinskih pogojev, v katerih so živeli Slovenci, razlikovati od Arndtovega. Medtem ko je Prešeren ubesedil svoje ideje kot želje, ki naj bi se izpolnile v prihodnosti, se je Arndt deloma že zahvaljeval za storjeno in doseženo, čeprav tudi pri njem ne manjka pozivov k nadaljnjemu boju. V obeh besedilih je v središču narodna misel. Pri Prešernu beremo: "Otrok, kar ima Slava, vsi naj si v roke sežejo /.../!", pri Arndtu pa: "Es lebe alte deutsche Treue, es lebe deutscher Glaube hoch."

Obstajajo seveda tudi opazne razlike. Arndtova pesem ni zdravica, v njej ni govora o vinu in nazdravljanju. Njegova pesem je mešanica molitve, zaklinjanja in pozivov, ki so vsi v službi nemštva. V zaključni kitici poziva na boj proti prevaram tirana (Napoleona). Daljnji odmev pozivov na boj proti tiranom bi lahko slišali tudi v Prešernovih verzih sedme kitice, kjer si pesnik želi časa, "ko rojak prost bo vsak". In še ena paralela: Arndt želi, da nam noben hudič ne bi vzel odrešenja, in Prešeren tudi vplete v besedilo vraga, vendar v drugačni vlogi. Preveč paralel med pesmima, da bi mogli izključiti domnevo, da se je Prešeren zgledoval po Arndtu, čeprav je problematika vsebinskega vzornišтва gotovo širša, ker je bila marsikatera prvina "Zdravljice" sestavni del politične misli tedanjega časa, poleg tega pa so nekatere kitice oziroma variante pesmi pravzaprav med seboj v vsebinskem nasprotju.

Nekaj zaključkov:

V koledarju celovške Mohorjeve družbe za leto 2000 je izšel članek koroškega znanstvenika Wilhelma Bauma, ki nosi naslov "France Prešeren – slovenski pesnik v Avstriji."¹³¹ Ob naslovu mi je najprej zastal dih, po kratkem premisleku pa sem dejal, zakaj pa ne? Končno je Prešeren vse življenje (če izvzamemo kratko obdobje Ilirskih provinc) živel v Avstrijskem cesarstvu, večinoma v političnih in družbenih pogojih tako imenovanega Metternichovega sistema, torej totalitarne države po meri in v okvirih možnosti prve polovice 19. stoletja. Prešeren je izvrsten kritik in avtentična priča tega obdobja. Vendar za ta naslov ne najdemo zgolj zgodovinskih argumentov, temveč tudi dandanes veljavne, saj je Prešeren umetniško ubesedil marsikaj, kar je slejkoprej vredno upoštevanja. Da omenim samo, kako naj bi se oblikovali odnosi med narodi in kakšen odnos je imel do kulturne in jezikovne asimilacije.

In še ena koroška pripomba. V okviru celovške proslave ob slovenskem kulturnem prazniku leta 2000 je skupina dijakov slovenske gimnazije občinstvu predstavila recital, sestavljen iz Slomškovich besedil. Če upoštevamo Prešernov odnos do Slomškovega literarnega nazora, vsekakor presenetljiva točka na sporedu. Nekaj mesecev, preden je prišel v Celovec, je Prešeren objavil svojo "Novo pisarijo", kjer je trdo vzel v precep zagovornike utilitaristične slovenske književnosti. Njegovi verzi so drastični in pikri: "Poj rajši to, kar treba je pri hiši, / Za hleve treba, treba je na polji, / Poj to, kar kmet in meščan s pridam sliši." Vendar moramo upoštevati, da sta bili ciljni skupini Prešerna in Slomška precej različni. Prešeren je hotel dati izobražencem literaturo na ravni razvitega evropskega sveta, Slomšek je hotel opismeniti kmečko prebivalstvo in ga spraviti na neizhojeno pot izobraževanja ter ga obvarovati pred ponemčenjem. Resnici na ljubo

¹³¹ Wilhelm Baum, France Prešeren – slovenski pesnik v Avstriji. V: Koledar Mohorjeve družbe v Celovcu 2000 (Celovec, Ljubljana, Dunaj 1999) 34-39. Glej tudi: Wilhelm Baum (izd.), France Prešeren, Deutsche Dichtungen (=Buchreihe "Tangenten", Klagenfurt 1999).

moramo reči, da se je slovenski narod v 19. stoletju oblikoval kot neke vrste sinteza Prešernovega in Slomškovega koncepta.

Prešeren je živel v obdobju, ko se je začelo v družbenem življenju uveljavljati narodno gibanje, ki je do korenin spremenilo odnose med jezikovnimi in etničnimi skupinami v našem delu srednjeevropskega sveta. Bil je odličen predstavnik slovenskega emancipacijskega gibanja in njegov glasnik z dolgoročnim vplivom. Pravzaprav je za desetletja prehitel družbeni razvoj. Zagovarjal je enakopravnost narodov, velikih in malih, razvitih in manj razvitih. Želel si je, "de zbudil bi Slovenš'no celo, de bi vrnili k nam se časi sreče", kot je zapisal v Sonetnem vencu.¹³² V pesmih se je na mnogih mestih dotaknil odnosa med slovensko in nemško kulturo v tem prostoru, med slovenščino in nemščino. Gradil je novo slovensko narodno kulturo – in njegova ciljna skupina so bili izobraženci. Zavzemal se je za vsestranski kulturni razvoj Slovencev – po tedaj med evropskimi intelektualci veljavnih visokih merilih. Močno ga je motil malomarni odnos izobražencev slovenskega rodu do kulturne rasti lastnega naroda. Literarno je ustvarjal v obeh jezikih (ena petina pesmi je nemških, med njimi so tudi prevodi iz poljščine) in bil glasnik sodelovanja prek jezikovnih mej. Prešeren je dal Slovencem samozavest kulturnega naroda in do današnjih dni je naš največji pesnik in naš najvidnejši predstavnik v svetovni literaturi.

Prešernova celovška pisma odstirajo pogled na takratni utrip slovenskega kulturnega delovanja. Kažejo, da se je ves ogrel za projekt polnopravnega vstopa Slovencev v krog razvitih evropskih narodov. Izbral si je besedno umetnost in z ustvarjanjem na tem področju odločilno prispeval k uveljavitvi slovenščine. Nujen pa je bil tudi napredek na drugih ravneh pisne in ustne rabe slovenskega jezika. Med seboj so tekmovali različni koncepti, kar je imelo za posledico mnoge spore in nesporazume med nosilci slovenskega kulturnega življenja. Prešeren je spore in nesporazume sooblikoval s svojimi stališči, ki jih je izpovedoval v pesmih in pismih. Verjetno bi bilo upravičeno in umestno razširiti izpoved Prešernih verzov, ki sta se ohranila v ustnem izročilu in ju je baje želel imeti vklesana na svojem grobu, z verske na splošno raven. V verzih "Tukaj počiva Franc Prešeren, / nejeveren in vendar veren"¹³³ izpoveduje to zavzeto iskanje v stanju negotovosti – ne nazadnje na jezikovni in umetniški ravni.

ZUSAMMENFASSUNG

Wien und Kärnten in Prešerens Leben

France Prešeren (1800-1849) ist der bedeutendste slowenische Dichter. Er nahm entscheidenden Einfluss auf den slowenischen Nationsbildungsprozess. Einige wenige Jahre seines Lebens verbrachte Prešeren außerhalb seiner engeren Heimat Krain. Dazu gehören seine Studienzeit an der Wiener Universität (1821-1827) und ein Aufenthalt in Klagenfurt/Celovec (von Jänner bis Ende Mai 1832), wo er sich auf die Anwalts- und Richterprüfung vorbereitete. In Wien wurde Prešeren geistig und politisch geformt, in Klagenfurt erlitt er wegen des mäßigen Prüfungserfolgs einen Karriereknick.

Aus Prešerens Wiener Jahren gibt es kaum Selbstzeugnisse oder direkte Quellen, weshalb man bezüglich seiner künstlerischen und weltanschaulichen Entwicklung überwiegend auf indirekte Rückschlüsse angewiesen ist. Entscheidend ist, dass er sich vom

¹³²Prešeren, Zbrano delo I, 145.

¹³³Prešeren, Zbrano delo II, 79.

klerikalen Umfeld emanzipierte, in dem er zunächst eine Arbeitsstelle fand (er war Erzieher in der von F. A. Klinkowström geleiteten "Erziehungsanstalt für Knaben katholischer Religion"). Die slowenische Literaturgeschichtsforschung geht überwiegend davon aus, dass vor allem Friedrich Schlegel (1772-1829) einen großen Einfluss auf Prešeren ausgeübt hätte. Obzwar davon auszugehen ist, dass Prešeren den bei Klinkowström verkehrenden Schlegel sowohl als Person als auch als Theoretiker kannte, sprechen einige Indizien dafür, dass der junge Prešeren nicht vom Hauptideologen der Wiener Romantik geformt wurde. Schlegel war nämlich bei wichtigen zeitgenössischen Wiener Kulturschaffenden wegen seiner restaurativen Einstellung umstritten. Der nationalismuskritische Prager Philosoph Bernard Bolzano (1781-1848) wurde von der slowenischen Forschung als mögliche direkte oder indirekte Einflussgröße fast überhaupt nicht berücksichtigt, obwohl er beim emanzipatorischen Charakter der slowenischen Kulturbewegung des Vormärz viel eher in Betracht zu kommen scheint als Schlegel, der vor allem Vertreter des deutschen, gegen die französische Dominanz gerichteten Nationalismus und der antirevolutionären Ideologie war. Wichtig, wenngleich an der Grenze zum Traumatischen für Prešerens weitere dichterische Laufbahn war der Kontakt mit dem slowenischen Philologen und Zensor Bartholomäus Kopitar (1780-1844). Kaum vorhanden dürften Prešerens Beziehungen zur Wiener kulturellen, insbesondere literarischen Szene gewesen sein (einzige Ausnahme war sein Landsmann Anton Auerperg alias Anastasius Grün). Dabei hätte es eine Reihe von Kontaktmöglichkeiten mit Dichterkollegen derselben oder etwas älteren Generation geben können, etwa mit Franz Grillparzer (1791-1872), Nikolaus Lenau (1802-1850), Eduard von Bauernfeld (1802-1890) oder Ferdinand Raimund (1790-1836).

Das erste Halbjahr 1832 verbrachte Prešeren in Klagenfurt. Er pflegte Kontakt mit den dortigen Repräsentanten des aufkeimenden slowenischen kulturellen Lebens, insbesondere mit dem Dichter und Philologen Urban Jarnik (1784-1844) und dem aus der Steiermark gebürtigen Theologen und Literaten Anton Slomšek (1800-1862). Die sich dadurch intensivierende Zusammenarbeit zwischen dem kulturellen Zentrum Ljubljana/Laibach und den Subzentren in Kärnten und der Steiermark gab dem Vereinheitlichungsprozess der slowenischen Standardsprache wichtige Impulse. Prešerens Horizont des slowenischen Kultur- und Sprachraumes, zuvor auf Ljubljana und Krain ausgerichtet, weitete sich, was anhand eines Gedichtes gezeigt werden kann, das er in Klagenfurt verfasste (*Elegija svojim rojakom – Elegie an meine Landsleute*). Gerade die Nichtveröffentlichung dieses Gedichts offenbart Prešerens Entwicklung weg vom krainischen Landespatrotismus hin zu einer gesamtslowenischen Schau. Die Offenheit bzw. Labilität der nationalen Identität (Nebeneinander von Landespatrotismus, gesamtslowenischer Identität und pathetischem Panslawismus), ein Charakteristikum der slowenischen kulturellen Entwicklung zumindest des zweiten Drittels des 19. Jahrhunderts, ist in zahlreichen poetischen Werken Prešerens vorhanden.

An in Klagenfurt verfasste Briefe Prešerens anknüpfend wird im Artikel möglichen Anregungen zu zwei populären Werken Prešerens nachgegangen. Zum Versepos "Taufe an der Savica", das die Christianisierung der Karantanerlawen behandelt, könnte er in Kärnten, wo dieses Thema bereits vorher in deutscher Sprache behandelt worden war, inspiriert worden sein. In einem der Klagenfurter Briefe erwähnt Prešeren den Dichter der Befreiungskriege gegen Napoleon, Ernst Moritz Arndt (1769-1860). Parallelen zwischen Prešerens "Trinklied" (*Zdravljica*) und Arndts "Bundeslied" sind nicht ganz von der Hand zu weisen.

WALTER LUKAN

"LE ČEVLJE SODI NAJ KOPITAR!" - IN PENZELNOVEGA HORACIJA!

Verjetno ni šolarčka v Sloveniji, ki ne bi poznal Prešernovega soneta "Apel podobo na ogled postavi", ali vsaj zadnjega, v naslovu izpostavljenega stavka tega soneta, ki je veliko pripomogel k temu, da je nastal v slovenskem zgodovinskem spominu, tudi pri izobrazencih, stereotip: svetli Prešeren – temni Kopitar. Čeprav se znanstveniki v zadnjih letih precej trudijo, da bi se ta nepravilna slika popravila,¹ se v slovenskem javnem mnenju še ni kaj dosti spremenilo. Ironija zgodovine pa je, da je morda Kopitar celo sam nehoti in nevede nekaj prispeval k rojstvu tega Prešernovega soneta, v katerem ga pesnik neizprosno omeji na slovničarsko vedo in mu odreka pristojnost za presojanje poezije.

I.

Ker nas v pričujočem sestavku, in sicer iz primerjalnih ozirov, še posebej zanima Prešernov način poigranja z ljudsko stanovskim imenom "kopitar" v smislu slabšalnega naziva za poklic čevljarja, prenešeno na osebno ime "Kopitar", naj bo satirični sonet tukaj v celoti objavljen. Prešeren – to naj bo vnaprej povedano – namreč ni bil prvi, ki se je na podlagi zgodbe o znamenitem grškem slikarju Apelu (356-308 pr. n. št.) poigral s priimkom velikega slavista.

Apêl in čévljar²

(Po Plinijovi pravljici.)

Apêl podóbo na oglèd postávi,
Ker bòlj resnícó ljúbi kákor hválo,
Zad skrít vsevprék poslúša, kaj zijálo
Neúmno, káj umétni od nje právi.

¹ Prim. v tem oziru predvsem monografije: Jože Pogačnik, Jernej Kopitar (=Znameniti Slovenci, Ljubljana 1977); Jože Pogačnik, Bartholomäus Kopitar. Leben und Werk (= Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen 15, München 1978); Sergio Bonazza, Bartholomäus Kopitar, Italien und der Vatikan (= Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen 16, München 1980); ter zbornika: Bartholomäus (Jernej) Kopitar. Neue Studien und Materialien anlässlich seines 150. Todestages, izd. Walter Lukan (= Osthefte, Sonderband 11, Wien 1995); Kopitarjev zbornik. Mednarodni simpozij v Ljubljani, 29. junij do 1. julij 1994: Jernej Kopitar in njegova doba. Simpozij ob stopetdesetletnici njegove smrti, uredil Jože Toporišič (= Obdobja 15, Ljubljana 1996). [Toporišič, Kopitarjev zbornik]. V to vrsto prizadevanj spada tudi mnogo člankov Stanislausa Hafnerja ter lanskoletna razstava Kopitarjeve zasebne knjižnice v Ljubljani: Walter Lukan, Jernej Kopitar (1780-1844) in evropska znanost v zrcalu njegove zasebne knjižnice. Vodnik po razstavi / Bartholomäus Kopitar (1740-1844) und die europäische Wissenschaft im Spiegel seiner Privatbibliothek. Führer durch die Ausstellung (Ljubljana 2000).

² Poezije Dóktorja Francéta Prešérna (V Ljubljani 1847) 160. Naslov soneta je iz prve izdaje (1833). Prim. tudi Prešeren I: Pesnitve, pisma. Izdajo je priredil Francè Kidrič (Ljubljana 1936) 166.[= Kidrič, Prešeren I] ter standardno izdajo Prešernovega Zbranega dela I-II (Ljubljana 1965-1966) od Janka Kosa v zbirki Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev.

Pred njó s kopíti čévljarčik se ustávi;
Ker ogledúje smólec obuválo,
Jerménov méni, de imá premálo;
Kar on očíta, kój Apél poprávi.

Ko príde drúgi dán spet móž kopítini,
Namèst`, de bi šel dàlj po svóji póti,
Ker čévlji so pogódi, méč se lóti;

Zavrene ga obráznik imenítini,
In têbe z njím, kdor nápčen si očítar,
Rekóč: "Le čevlje sódi nàj Kopítar!" –

Nemški prevod je leta 1901 spesnil Fran Vidic³:

Apelles stellt sein Bild dem Volk zur Schau;
da ihm die Wahrheit lieb, statt Lob, das schale,
lauscht er, welch Urtheil ihm vom Künstler falle
und was ein Gaffer sich zu sagen traue.

Mit Leisten kommt ein Schusterlein, das schlaue;
Weil es betrifft das Schuhwerk in dem Falle,
zu wenig Riemen, meint es, dass er male;
und was er tadelt, macht Apell genaue.

Als wieder kam der Mann am nächsten Tage,
anstatt zu geh`n auf seinem Wege weiter,
bekriteln will die Waden er, der Streiter;

doch da verweist der Bildner ihn nicht zage
und die, die falsch zu tadeln sich erdreisten,
und ruft: "Der Schuster bleib` bei seinem Leisten!"

Prešernov sonet sloni na tekstu rimskega pisatelja Plinija Starejšega, ki ima v 35. knjigi svoje "Naturalis historia" pripovedko o Apelu, ki dopusti čevljarju, da sodi o čevljarskih rečeh na njegovi sliki, ne pa o čem drugem. Mesto pri Pliniju se glasi:

"[Apelles ...] perfecta opera proponebat in pergula transeuntibus atque, ipse post tabulam latens, vitia, quae notarentur, auscultabat, volgum diligentiores iudicem quam se praeferebat. feruntque reprehensum a sutore, quod in crepidis una pauciores intus fecisset ansas; eodem postero die superbo emendatione pristinae admonitionis cavillante circa crus, indignatum pro-spexisse denuntiantem, ne supra crepidam sutor iudicaret, quod et ipsum in proverbium abiit."⁴

"[Apel ...] je svoja dovršena dela razstavil v pergoli svoje hiše za mimoidoče in, za tablo skrit, čul napake, ki so se očitale, pri čemer je imel ljudstvo za skrbnejšega

³ Fr. Prešeren Poesien. In deutscher Übertragung gesammelt und herausgegeben von Dr. Fr. Vidic (Wien 1901) 153.

⁴ Prim. n. pr. C. Plinii Secundi, Naturalis Historiae libri XXXVII, liber XXXV, ed. R. König, G. Winkler (München 1978) 66-67.

sodnika kot samega sebe. In poroča se, kako je čevljar grajal, da je na notranji strani čevljev rinčico premalo vnesel; ko pa je ta, objesten po popravi prej omenjene napake, naslednji dan obnergaval nekaj na nogi, naj bi Apel, razsrjen nad tem, ven pogledal in dejal: le o čevljih sme čevljar soditi, kar je tudi postalo pregovor."

Prešeren se je torej precej vestno držal Plinijeve predloge. Pri Pliniju omenjeni pregovor, ki je nastal, se v latinščini glasi: "ne sutor sutra crepidam!" (čevljar naj ne gre više od sandala), in v nemškem prevodu: "Schuster bleib bei deinem Leisten!" (čevljar ostani pri svojem kopitu).⁵ Za novi in ustvarjalni slovenski "prevod" pa je poskrbel ravno Prešeren. Rek "Le čevlje sodi naj Kopitar!" je namreč prerasel polemiko med Prešernom in Kopitarjem, iz katere je nastal, se osamosvojil in prešel med popularne pregovore, zadevajoč človeka, ki sodi o stvareh, na katere se ne spozna. Za ta ponarodeli pregovor, tako točno konstatira literarni zgodovinar, "je moral dati Kopitar velik, celo prevelik del svojega sicer zaslužnega imena."⁶

Zgodovina nastanka Prešernovega Apela je dobro znana. Sega pa nazaj v čas, ko se je Prešeren prvič srečal s Kopitarjem. To je bilo v študijskem letu 1825/26, ko je mladi pesnik in jurist četrtega letnika dunajske univerze svoje pesniške prvence na prigovarjanje nekega sošolca dal v presojo takratrat že splošno priznanemu znanstveniku, jezikoslovcu. Kopitar je Prešernu nasvetoval, naj pesmi pusti nekaj let ležati, nato pa naj vzame pilo v roke. Upošteva je nasvet, je Prešeren potem tri pesmi opilil in jih pozneje objavil v Čbelici,⁷ druge pa kot nepopravljive vrgel v ogenj. Vse to izvemo od Prešerna samega, in sicer iz pisma, ki ga je naslovil 13. februarja 1832 na prijatelja Matijo Čopa.⁸

⁵ Razlaga prav tam, str. 212. K razlagi Plinijevega teksta z ozirom na Prešernov Apel glej še: Jože Kastelic, Umreti ni mogla stara Sibila. Prešeren in antika (Ljubljana 2000) 152-154 [Kastelic, Sibila]; Josip Puntar, Sonitus de formulario, v: Čas 13 (1919) 169-190.

⁶ France Prešeren, Pesmi in pisma. Izbral, uredil, spremno besedo, razlage in opombe napisal Boris Paternu (Ljubljana 2000) 243. Pritrditi je treba Paternu jevi dovršeni analizi Prešernove besedne igre. Naj bo zaradi tega tukaj v celoti citirana:

Ugledno osebno ime *Kopitar* je z etimološko besedno igro ponižal nazaj v neugledno ljudsko stanovsko ime "*kopitar*", v besedo, ki je bila celo slabšalni naziv za poklic čevljarja. Od tod pa je segel še nižje k izrazu "*smôlec*" (v rokopisni varianti tudi "*smôlar*", "*drétar*") in nazadnje v dvoumno označitev "*mož kopitni*" (v nasprotju s slikarjem, ki je "*obraznik imenitni*"). Poigral se je tudi z izrazom "*očitar*" (kritik), ki se je rimal z imenom *Kopitar*. Etimološko besedno igro je nenehno kombiniral z glasovno. Verjetno tudi zato, ker je imel pred seboj jezikoslovca, je te svoje jezikovne zmožnosti stopnjeval do najvišje mere. V sam vrh, se pravi v sklep soneta, je postavil sodbo, v katero se je nazadnje iztekla njegova besedna igra: "*Le čevlje sodi naj Kopitar!*"

Prim. tudi Boris Paternu, France Prešeren. Ein slowenischer Dichter 1800-1849 (= Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen XXIII, München 1993) 143. [Paternu, Prešeren]. Slovenska izdaja: France Prešeren, 1800-1849 (Ljubljana 1994).

⁷ Krajnska Zhběliza, Na svitlo dal M. Kasteliz, Ljubljana I(1830), II(1831), III(1832), IV(1834), V(1848). Od teh treh pesmicah je Prešeren prve dve (Povodni mož, Lenora) objavil v prvem, tretjo (Lažnivi pratikarji, pod spremenjenim naslovom Astrologam) pa šele v tretjem zvezku Čbelice.

⁸ Prešeren Čopu, 13. 2. 1832: "Ich bin ihm [Kopitar] zur Dankbarkeit verpflichtet. Audi rem: Als Jurist des 4. Jahres hatte ich eine Theke Carminum carn. meinen Freunden gezeigt, unter denen mich ein gewisser Trenz, der gegenwärtig irrsinnig ist, überredet hat, ich solle solche dem formul. [formularius = Kopitar] lesen lassen. Sie waren in metrischer und gramatischer Form beiläufig das, was etwa die Cantilenen des Levičnjek. Form. gab mir den guten Rat, ich soll sie ein paar Jahre liegen lassen und dann die Feile zur Hand nehmen. Quod consilium secutus omnia incendio tradidi exceptis: Povodnji mož, Lenora et Lažnivi pratikarji, wovon die ersten noch jetzt. was Reim und Metrum betrifft, documenta dant, quo sint tempore nata, licet limae non impatiens fuissem. Alle übrigen habe ich als unverbesserlich voriges Jahr verbrannt. Daher mag es kommen, daß Kopitar meine Carmina für schwächer hält, als sie es vielleicht sind." – Kidrič, Prešeren I, 279-280.

Prešeren je najbrž že ob tem osebnem stiku čutil, da Kopitar njegove pesmi posebno ne ceni. Morda mu je Kopitar ob tej priliki to dal tudi bolj ali manj jasno vedeti. Verjetno drug drugemu tudi nista bila bogve kako simpatična. Vsekakor pa je potem Prešeren od Čopa tudi izvedel o neugodnem mnenju Kopitarja glede njegovih pesmi v prvem zvezku Čbelice (1830).⁹ Zaradi tega je, kot piše Čopu v omenjenem pismu, hotel Kopitarju stopiti "malce na prste" in ga spet opozoriti nase.¹⁰ Zbral si je v ta namen znano antično zgodbico o Apelu in jo – verjetno še v drugi polovici leta 1830¹¹ – preli v satirični sonet, v katerem samozavestno dodeli Kopitarju vlogo čevljarja = rokodelca, medtem ko sam zavzame mesto Apela = umetnika. Prešeren je sonet namenil za tretji zvezek Čbelice (1832), vendar ga je Čop iz previdnosti zadržal in ga poslal najprej cenzorju Kopitarju, ki ga pa, kar ne preseneča, ni bil pripravljen sprejeti kot šalo. O tem piše Prešeren češkemu pesniku in jezikoslovcu Františku L. Čelakovskemu 14. marca 1833. Navaja v pismu tudi tekst soneta z razlago, da slovenski čevljarji svoja kopita sami izdelujejo in da je zaradi tega mogoče imenovati čevljarja tudi kopitar.¹² Prešeren je moral torej po odločitvi Čopa sonet umakniti iz Čbelice. Istočasno pa je z jedkimi besedami grajal prijatelja, naj se vendarle končno emancipira od Kopitarja. Namenil mu je distihon (v slovenskem prevodu):

"Podrsujoč z nogo, se poklanja Kopitarju Čop moj,
prdca od sebe ne da, preden ne piše v Beč."¹³

Za te ostre besede se je Prešeren Čopu malo pozneje, v pismu 7. marca, opravičeval, češ da se je s sonetom toliko trudil, da ga ni mogel drugače umakniti, kakor da je izbruhnul v besne besede, podobno kot junak Ahil iz Homerjeve Ilijade, ko je moral izročiti ljubico Brizeido kralju Agamemnomu.¹⁴

Trenutek za objavo Prešernovega Apela je napočil šele, ko se je razvnela črkarska pravda in ko sta se vanjo vključila tudi Kopitar in Čop. Takrat je sonet izšel v prilogi lista *Illyrisches Blatt* (27. julija 1833), in sicer v skupini Prešernovih satiričnih, proti Kopitarju naperjenih besedil z nemškim naslovom "Literärische Scherze in August

⁹ Prim. pismo Prešerna F. L. Čelakovskemu, 14. 3. 1833. Kidrič, Prešeren I, 290-291. Glej tudi Čopovo pismo Kopitarju, z dne 16. maja 1830, iz katerega so razvidne glavne poteze Kopitarjeve kritike Prešernovih pesmi. Anton Slodnjak, Janko Kos, Pisma Matija Čopa. Prva knjiga (= Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede, Korespondence pomembnih Slovencev 6/I, Ljubljana 1986) 171-173). [= Slodnjak/Kos, Pisma Čopa].

¹⁰ "Meine Absicht war, ihm ein bißchen auf die Zehen zu treten, um ihn auf mich wieder aufmerksam zu machen." Kidrič, Prešeren I, 280.

¹¹ Prim. Francè Kidrič, Prešeren 1800-1838. Življenje pesnika in pesmi (Ljubljana 1938) CCXLVI. [= Kidrič, Prešeren II].

¹² Prešeren Čelakovskemu, 14. 3. 1833: " De nas Kopitar morebiti še bolj, ko zaslužiimo zaničujc, vemo iz njegovih pisem Čopu pisanih. V rokopismih (Handschrift) zadnje bučelice je za tega voljo nasledijoči Sonet stal, v` katerimu sim ga hotel Plinjove pravljice od čevljarja, kateri per nas vselej tudi kopitarstvo oskerbljuje spomniti: [sledí tekst Apela]

Ker pa možovu ni dano šal (šala Scherz) čislati, (Čop mu je sonet poslal) sim ga nazaj uzal, de ne bo mogel vsih 'Slovanov patriarh' (tako imenovan od Šafařika) tožiti: 'nemo propheta in patria.'" Kidrič, Prešeren I, 292.

¹³ V nemškem originalu: "Viel kratzfüßelnder Bücklinge macht Freund Čop dem Kopitar,
laßt kein Fürzelein los, eh` er geschrieben nach Wien."

Prešeren Čopu, 13. 2. 1833. Kidrič, Prešeren I, 279. Slovenski prevod v: France Prešeren, Pesnitve in pisma, uredil Anton Slodnjak (= Knjižnica Kondor 25 in 35, Ljubljana 1962) 223.

¹⁴ "Sollte ich Dir in meinem letzten Schreiben zu wehe getan haben, so halte es dem Umstande zu Gutem, daß ich auf den Sonitus in Kop. sehr viel Mühe verwendet habe und solchen gleich einer geliebten Brisëis nicht, ohne in tobende Worte auszubrechen, fahren lassen konnte." Pismo Prešerna Čopu, 7. 3. 1833. Kidrič, Prešeren I, 282.

Wilhelm v. Schlegels Manier (Literarne šale po zgledu A. W. Schlegla) hkrati s Čopovim polemičnim odgovorom Kopitarju. Prešeren je Apela objavil potem še malce predelanega v Poezijah (1847), v razdelku "Zabavljivi sonetje".¹⁵ Med drugim je zapisano ime "kopitar" v objavi 1833 z malo začetnico, v Poezijah pa (kot tudi v omejenem pismu Čelakovskemu) z veliko.

Prešernov Apel je bil že ustrezno postavljen v širši kontekst slovenskega jezikovnega in kulturnega razvoja tega časa in bil po pravici označen kot "najbolj jasna in dokončna razmejitev s Kopitarjevim jezikovnem mišljenjem",¹⁶ saj je Prešeren Kopitarju to povedal s satiro, kar je Čop strokovno povedal Kopitarju v pismih in – vzporedno z objavo Apela – v polemiki v časopisu "Illyrisches Blatt".¹⁷ Ravno v pismenem odgovoru Čopa na Kopitarjevo kritiko Prešernovih prispevkov za prvi zvezek Čbelice (Lenora, Slovó od mladosti) je dobro zajeto jedro takratne jezikovno-kulturološke problematika. Čop oporeka Kopitarjevi koncepciji o funkciji slovenskega knjižnega jezika, knjižnega jezika, ki naj sloni, očiščen germanizmov, na temelju ljudskega jezika in bi bil zaenkrat tudi namenjen predvsem jezikovno nepokvarjenemu kmečkemu prebivalstvu. Pesniki in pisatelji pa bi se naj zgledovali po ljudskem pesništvu in pripovedništvu. Čop, ki seveda ni nasprotoval temu, kot tudi Prešeren ne, da naj bo živi ljudski jezik temelj knjižnemu jeziku, je opozoril Kopitarja, da je Čbelica namenjena omikanim, ne kmečkim bralcem, in da hoče obrniti pozornost izobražencev na deželni (slovenski) jezik in jih vneti za njegovo omiko. V tem oziru hvali ravno Prešernovo poezijo, medtem ko od Kopitarja priporočano posnemanje Srbov zavrne, češ da bi neposredno posnemaje slovenske ljudske poezije dovedlo kvečjem do afektacije.¹⁸ Kot vemo, je ostal Kopitar pri svoji zoženi koncepciji in pri presojanju Prešernovih pesmi v mejah purističnega pragmatizma, s tem da je iskal jezikovne napake in vsebinske spodrsaljaje. Zanimivo pa je, da je dve desetletji prej pri presojanju novogrške lirike izpod peresa Athanasia Christopoula¹⁹ izbral mnogo širša merila. Pritrdil je namreč Adamantiju Koraisu, takrat najbolj markantni osebnosti grškega kulturnega življenja, in poudaril, da sme novogrški jezik kot tudi vsak drugi jezik "pričakovati zakonodajo od dobrega pesnika, ne pa od slovničarja".²⁰ Ko bi le bil tako sprejel tudi Prešerna! Saj Kopitar ni bil amuzičen človek, kar pokažejo nenazadnje tudi njegovi grobi prevodi Karadžičevih srbskih narodnih pesmi.²¹

Različni pogledi na slovenski kjiževni jezik so gotovo igrali važno vlogo za nesrečni spopad med Prešernom in Kopitarjem; razloge za ta spor pa je treba iskati tudi v

¹⁵ Glej op. 2.

¹⁶ Boris Paternu, Kopitar – Prešeren, v: Toporišič, Kopitarjev zbornik 197-203, citat na str. 200.

¹⁷ Polemika je izšla tudi kot posebna brošura. Nouvo Discacciamento di lettere inutili, Das ist: Slowenischer ABC=Krieg. Eine Beilage zum Illyr. Blatt. (Vom Bibliothekar Zhóp.) Laibach. 1833.

¹⁸ Pismo Čopa Kopitarju, 16. 5. 1830. Slodnjak/Kos, Pisma Čopa I, 171-173. H Kopitarjevim, Čopovim in Prešernovim nazorom o poeziji prim še: Jožc Toporišič, Kopitar – Prešeren – Čop, v: Obdobje romantike v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi (= Obdobja 2, Ljubljana 1981) 389-408; Franc Bernik, Kopitarjev in Čopov nazor o poeziji, v: Slavistična revija 29 (1981) 1-4, 201-213; Fedora Ferluga-Petronio, Jernej Kopitar – Matija Čop, v: Toporišič, Kopitarjev zbornik 223-228; Boris Paternu, France Prešeren in njegovo pesniško delo (Ljubljana 1976).

¹⁹ Athanasios Christopoulos, Lyrika (En Biennē [Dunaj] 1811).

²⁰ Kopitarjeva ocena v: Wiener allgemeine Literaturzeitung 1813, str. 1232. Ponatis v: Barth, Kopitars kleinere Schriften sprachwissenschaftlichen, geschichtlichen, ethnografischen und rechtshistorischen Inhalts. Herausgegeben von Fr. Miklosich. Erster Theil (Wien 1857) 228-229. [Miklosich, Kopitars kleinere Schriften].

²¹ Prim. Jerneja Kopitarja spisov II. del. Srednja doba: doba sodelovanja v "Jahrbücher der Literatur" 1818-1834, izd. Rajko Nahtigal, I (Ljubljana 1944) 28-85. [Nahtigal, Kopitarjevi spisi II/1].

obojestranski osebni antipatije dveh povsem različnih značajev, ki dobi potem izraz v izredno ostrem tonu obračuna. Apel je v tem oziru še kar dostojna pesnitev, če jo primerjamo z drugimi Prešernovimi napadi na Kopitarja: n. pr. z nemškim sonetom "Ihr höret von der Zwerge argem Sinnen" (Saj veste, s čim so škratje se pečali), v katerem polemizira proti rdečelasemu škratu (cenzorju Kopitarju), ki ugrabi in zapre lepo deklico (slovensko literaturo),²² ali, še huje, s prav tako nemško spesnjenim obrekovanjem "Relata refero" (Povem, kaj sem zvedel), v katerem – čeprav ve da to ni res – javno sumniči Kopitarja, da ni avtor prve znanstvene slovnice slovenskega jezika,²³ češ da jo je samo podpisal, njen pravi avtor pa da je Žiga Zois.²⁴ Na drugi strani pa n. pr. Kopitar v spisu "Ein Wort über den Laibacher ABC-Streit" (Beseda o ljubljanskem abecednem prepiru) ironično govori o Čopovem "ljubčku" ("Liebling"), onemu "zelo spretnemu doktor-pesniku P." ("der vielgewandte Doctor-Dichter P."),²⁵ in v nekem pismu slavnemu nemškemu jezikoslovcu Jakobu Grimmu prezirljivo apostrofira Prešerna – ne da bi ga sploh imenoval – z besedami "ein von mir nicht genug gelobter Dichterling" (neki od mene ne dovolj pohvaljeni rimar).²⁶ Krono vsega pa predstavlja Kopitarjevo cenzurno poročilo o rokopisu četrtega zvezka Čbelice, kjer dunajski cenzor podeli Prešernovem pesništvu etiketo nemoralčnosti, da o grobih in žaljivih obrobnih pripombah na manuskriptu sploh ne govorimo.²⁷

II.

V zvezi z rekonstrukcijo Kopitarjeve zasebne knjižnice, ki je bila nato lansko leto (2000) razstavljena v Ljubljani,²⁸ se je pojavilo med mnogimi Kopitarju namenjenimi posvetili v knjigah tudi posvetilo, v katerem se avtor knjige, in sicer ravno tako kot Prešeren, v povezavi z zgodbico o Apelu poigra z primkom velikega slavista, z imenom Kopitar, le da je to bilo že dvanajst let prej. Ta avtor je bil saški filolog, geograf, polihistor in tudi eden najboljših nemških poznavalcev slovanskih kultur, Abraham Jakob Penzel (1749-1819).²⁹ Nadarjen, vendar nestanovitni mož je veliko časa prebival med Slovani in bil v letih 1795-98 tudi gimnazijski profesor v Ljubljani ter tam tudi Ko-

²² Pesem je nastala 1833, pa v tistem času ni prišla mimo domače cenzure. Kidrič, Prešeren I, 236. Slovenski prevod: France Prešeren, V tujem jeziku napisal sem knjigo. Prešernove nemške pesmi. Prevedel Kajetan Kovič (Ljubljana 1989) 45. [Kovič, Prešeren]. - Prim. tudi Peter Herrity, Kopitar in njegov krog v Prešernovih verznihih sestavkih, v: Toporišič, Kopitarjev zbornik 213-221.

²³ [Bartholomäus Kopitar], Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark (Laibach 1808 [izšla 1809]).

²⁴ Objavljeno skupaj z Apelom v Illyrisches Blatt 27. 7. 1833. Kidrič, Prešeren I, 237. Slovenski prevod: Kovič, Prešeren 39. Prim. tudi Niko Košir, France Prešeren (= Znameniti Slovenci, Ljubljana 1977) 72. Prešeren prevzame v tem sonetu poročilo keltske akademije v Parizu, v katerem pisec sluti, da je Zois avtor slovnice, ker verjetno ni pogledal na konec Kopitarjeve knjige, kjer je Kopitarjevo ime natisnjeno.

²⁵ Illyrisches Blatt, 6. 7. 1833, šte. 27, str. 107-112. Ponatis v: Jerneja Kopitarja spisov II. del, 2. knjiga, priredil Rajko Nahtigal (Ljubljana 1945) 321-339, citat na str. 323.

²⁶ Pismo Kopitarja Grimmju, z dne 21. 1. 1936. Max Vasmer, B. Kopitars Briefwechsel mit Jakob Grimm (= Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften 1937, Philosophisch-historische Klasse 7, Berlin 1938) 138-139, citat na str. 139. Prim. tudi Jože Glonar, Korespondenca med Kopitarjem in J. Grimmom, v: Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo XIX (Ljubljana 1938) 139.

²⁷ Prim. Paternu, Prešeren 149.

²⁸ Bibliografski podatek v opombi 1.

²⁹ Prim. R. Hoche, Penzel. Abraham Jakob, v: Allgemeine Deutsche Biographie 25 (Leipzig 1887) 363-364; Wilhelm Zeil, Slawistik in Deutschland. Forschungen und Informationen über die Sprachen, Literaturen und Volkskulturen slawischer Völker bis 1945 (= Bausteine zur slavischen Philologie und Kulturgeschichte, Reihe A: Slavistische Forschungen N. F. 9 (69), Köln/Weimar/Wien 1994) 92-93.

pitarjev učitelj – poučeval ga je v šestem razredu poetiko. V avtobiografiji pripoveduje Kopitar zgodnico o "zelo učenem, poštemem, vendar vsak večer ravno tako pijanem" učitelju Penzelnu, kako ga je kot učenec moral enkrat popravljati: šlo je za neko mesto v Eneidi. Penzel pa naj bi dobrodušno sprejel kritiko z besedami: "Imate čisto prav in zato vas vpišem v zlato knjigo. Tako naj bi dijaki sodelovali."³⁰ Nekdanji Kopitarjev učitelj je torej leta 1818 poslal nekdanjemu učencu in zdaj že priznanemu jezikoslovcu Kopitarju svojo ravnokar obelodanjeno knjižico: "Quintus Horatius Flaccus. Zueignungsgesang der ersten Sammlung seiner lyrischen Werke vorgesetzt. Prob` einer neuen kritischen Ausgabe aller römischen Lyriker (Helmstaedt: C. G. Fleckeisensche Buchhandlung 1818)"³¹ s sledečim rokopisnim posvetilom:

"Penzelius KOPITARIO S[alutens] D[icit]

Ego vero, amice, iuvenilibus annis *Kopyto* TIBI fui / nosti nimirum celeberrimum istud Petri Chelčiczki opus: *Kopyta o obrazu sselmij* / atque nactus *skyton* egrerium, *skytotomos* fui egrerius, et hypodema confeci de quo glorior et in quo ne Apellis quidem Criticus emendari aliquid velet: nunc vero mutatis temporibus rogo, ut praestes TE dignum nomine TUO fiasque *Kopyto* mihi, indicando, in aliquo commentario Vindobonensi literario omnia ea quae in periculo isto vel aperta falsa, vel saltim minus recte dicta arbitraberis. Vale ac me TIBI commendatissimum habe.

Ienae Kal. Octobribus MDCCCXVIII."

V slovenskem prevodu:

"Penzel KOPITARJU pozdrav

Jaz sem bil TEBI, prijatelj, v mladostnih letih *Kopito* (poznaš tisto nadvse znamenito delo Petra Chelčickega: *Kopyta o obrazu sselmij*) in ker sem našel izvrstno *usnje* sem bil izvrsten *čevljar* in izdelal sem *obuvalo*, s katerim se ponašam in pri katerem tudi kritik Apela ne bi hotel, da se kaj izboljša: zdaj pa, ko so se časi spremenili, TE prosim, da se izkažeš vrednega SVOJEGA imena in postaneš *Kopito* meni, s tem da pokažeš v nekem dunajskem literarnem komentarju vse, kar boš sodil, da je v tem [drznem] poskusu očitno napačno ali vsaj ne [čisto] prav rečeno. Pozdravljen in mi bodi TI kar najbolj naklonjen.

V Jeni, na oktobrske kalende 1818."

Penzel misli – v opozorilu v oklepaju – na zbirko teoloških traktatov, ki jih je napisal eden od najpomembnejših čeških mislecev 15. stoletja, namreč Petr Chelčický (umrl pred letom 1460),³² in ki je dobila skupen naslov "O šelmě a obrazu jejím" (O zveri [apokaliptična zver/ pošast: anikrist] in njeni podobi).³³ Dolgo časa se je mislilo, in še Dobrovský in Jungmann sta bila tega mnenja, da je bil Chelčický, duhovni oče "Českých bratov",³⁴ po poklicu najprej čevljar, saj so ga nasprotniki imenovali "Kopyta"³⁵ ali

³⁰ Miklosich, *Kopitars kleinere Schriften* 6-7.

³¹ NUK 18990.

³² Iz obsežne literature o Chelčickem, klasiku verskega mišljenja, prim. n. pr. Alois Míka, *Petr Chelčický* (Praha 1963).

³³ *Ottův slovník naučný* 12 (Praha 1897) 126-131. Chelčický je te traktate napisal okrog leta 1450, v času, ko je pričakoval konec sveta in ki se najbolje označi za njegov "apokaliptični intermeco". Prim. komentar k novi izdaji njegovega glavnega dela: Petr Chelčický, *Ze sítě víry* [Mreža vere], ed. Eduard Petřů (Praha 1990) 158.

³⁴ Církev českobratrská – Unitas Fratrorum Bohemorum.

tudi "doctor kopitorum", "doktor kopyt", njegove spise pa „libri copitorum“.³⁶ Tudi v češčini obstoji, v istem pomenu kot v slovenščini, povezava med poklicnimi nazivi čevljar in kopitar: švec – kopytář; in Apelov pregovor se glasi v tem jeziku: "Ševce, drž se svého kopyta". Na to imensko povezavo je hotel Penzel Kopitarja z navedbo Chelčickega opozoriti, na več verjetno ne. V diametralnem nasprotstvu k Prešernovem "kopitarju" pa ima "Kopyto" (kopito = čevljar = Kopitar = kritik) pri Penzelu pozitivno konotacijo, saj je čevljar/kopitar Penzel ("Kopyto") izoblikoval iz izvrstnega "usnja" (nadarjenega dijaka) priznanega strokovnjaka – Kopitarja, ki je seveda v stanju, da presodi Penzelovega Horacija, še več: za Penzelna bi pomenilo čast, če bi ta izredni kopitar (izvedenec, kritik) ocenil njegovo delo. Da bi Kopitar potem napisal recenzijo Penzelovega Horacija, o tem, ob robu povedano, ni kaj znanega.

Samo ob sebi se stavlja vprašanje, ali je Prešeren Penzelovo posvetilo poznal in tako posredno od Penzelna dobil idejo za poznejši satirični napad na Kopitarja, v katerem je izpoved Penzelovega posvetila na glavo postavljena, ali pravilneje: v katerem je od Penzelna na glavo postavljeni izrek Apela zopet na noge postavljen. Prav lahko bi bilo mogoče, da je Prešeren v dunajskem času Penzelovo posvetilo pri Kopitarju videl. Kopitarjeva bogata zasebna knjižnica, bogata tudi na področju rimskih in grških klasikov, ki so mu bili zelo pri srcu, je bila širše znana in za klasiko zaintresirani študent Prešeren bi si iz nje lahko kaj izposodil. Morda je Kopitar Prešerna celo opozoril na to novejšo izdajo Horacija, pesnika, ki ga je sam tako visoko cenil. – Ugibanja! Dejstvo je, da o Prešernovih stikih s Kopitarjem – množina je verjetno že pretiravanje – ni dosti znanega. Edini vir, ki nam je glede tega na razpolago, je zgoraj omenjeno Prešernovo pismo Čopu, z dne 13. februarja 1832, v katerem se pesnik spominja, kako je izročil Kopitarju svoj "zvezek kranjskih pesmi" v presojo. Omembe pa je vredno, da je ravno v tem pismu tudi govora o zadevnem sonetu proti "visokemu gromovniku".

III.

Morda pa je za nekoga, ki je bil kot Prešeren klasično izobražen,³⁷ ležala Plinijeva parabola kot nastavek za satirično pesem, naperjeno proti človeku/kritiku, ki sodi o stvareh, ki jih ne razume, takorekoč v zraku. V to smer ugibanja bi kazal "Sapožnik" (Čevljar) Aleksandra Puškina, ki prav tako uporablja zgodnico o Apelu kot ugovor zoper neprimerno literarno kritiko. Puškin je satirično pesem napisal leta 1829, objavljena pa je bila šele sedem let kasneje (1836).³⁸ Naj bo, za primerjavo s Prešernovo, tudi ona tukaj navedena:

³⁵ Joseph Dobrowsky. Geschichte der Böhmischen Sprache und älteren Literatur (Prag 1818) 229; Josef Jungmann, Historie literatury české (W Praze 1849) 39: "Chelčický, Petr. – Starší bratr český, řemesla sweho švec, a protož od nepřátel Kopyta nazwaný [...]."

³⁶ Gèza Gottas, Soziale und philosophische Ideen bei Peter Chelčický (Wien: dis. 1966) 8. O zasebnem življenju Chelčickega se malo ve. zato si znanost do danes ni na jasnem, kateri poklic je imel preden je postal filozof in teolog. Zelo verjetno pa je, da je bil laik.

³⁷ Prešeren je poznal Plinijevo zgodbo o Apelu gotovo že iz gimnazije - iz latinske hrestomatije za četrty razred. Kasteliz, Sibila 152.

³⁸ V 3. zvezku časnika "Sovremeni".

Сапожник³⁹

(причта)

Картину раз высматривал сапожник
 И в обуви ошибку указал;
 Взяв тотчас кисть, исправился художник.
 Вот, подбочась, сапожник продолжал:
 "Мне кажется, лицо немного криво...
 А эта грудь не слишком ли нага?..."
 Тут Апеллес прервал нетерпеливо:
 "Суди, дружок, не выше сапога!"

Есть у меня приятель на примете:
 Не ведаю, в каком бы он предмете
 Был знатоком, хоть строг он на словах;
 Но черт его несет судить о свете:
 Попробуй он судить о сапогах!

V prvi kitici se torej Puškin naslanja na Plinijevo zgodnico, le da se v njegovi verziji objestni čevljar po kritiki čevljev spodtakne v razliko k predlogi nad licem in preveč razgaljenimi prsi, preden ga Apel ustavi z opominom "Le o čevljih, prijateljček, lahko sodiš!". V drugi kitici si pa privoščič, ne da bi navedel njegovo ime, "prijatelja" Nikolaja I. Nadeždina (1804-1856), literarnega kritika, publicista in etnografa,⁴⁰ o katerem ne bi vedel povedati, na kaj se sploh spozna, ima pa strupen jezik. Hudič ga jaha, da si privaja sodbo o vsem mogočem. Naj poskusi najprej soditi o čevljih, ali drugače rečeno, če bi vsaj toliko znal, da bi lahko čevlje sodil. V rokopisu je dodal Puškin pesmici še zgovoren epigraf: "No vidio po vsemu, čto on seminarist".⁴¹ Nadeždin je namreč končal bogoslovje, od Puškina ne ravno cenjega ustanova za pridobitev dobre izobrazbe.

Drugače kot Prešeren Kopitarju, očita Puškin torej ostremu kritiku Nadeždinu, da se ima povsod za strokovnjaka, čeprav se niti na čevlje ne spozna, da torej niti rokodelskega (osnovnega) znanja nima. Prešeren pa ob priliki prve objave svojega soneta v "Illyrisches Blatt" (1833) v pojasnilu pod črto izrecno poudari, da Kopitarju kot slovničarju pušča vso veljavo in da se sonetna kritika "omejuje samo na njegovo estetsko sodbo".⁴²

Mimogrede povedano: Kopitar je bil tudi z Nadeždinom v stiku. Ruski vseznal je celo, sicer na prigovarjanje Kopitarja,⁴³ v okviru spisa "Die Mundarten der russischen Sprache" (Narečja ruskega jezika), objavljen v dunajskih "Jahrbücher der Literatur" (1841),⁴⁴ ocenil Kopitarjev polemičen spis "Hesychii glossographi discipulus".⁴⁵ Poskusil se je torej tudi kot ekspert na jezikoslovnem področju.

³⁹ A. S. Puškin, *Sobranie sočinenij*. Tom vtoroj: *Stihotvorenija 1825-1836 godov* (Moskva 1974) 211.

⁴⁰ Prim. komentar k pesmi v navedeni izdaji na str. 584.

⁴¹ Prav tam.

⁴² *Illyrisches Blatt*, 27. julija 1833, priloga. Opomba k izreku v zadnji vrstici Apela – "Le zhevlje sódi naj kopitar": "Um nicht mißverstanden zu werden, erklären wir, daß wir das Fach der Grammatik dem Herrn K. als seine "crepida" gelten lassen. Cuique suum. Wir beschränken daher diesen Ausspruch lediglich auf sein ästhetisches Urtheil."

⁴³ Nahtigal. *Kopitarjevi spisi* II/ 1, XVIII.

⁴⁴ Nepodpisan članek: *Die Mundarten der russischen Sprache*, v: *Jahrbücher der Literatur* 95 (1841) 180-240. NUK Ms 1444/VII.

Od navedenih "kopitarskih" čevljarjev, je vsekakor Prešernov najbližji Plinijevi predlogi. Poigranje s priimkom Kopitar si pa Prešeren deli s Penzelnom, ki ga je v tem oziru časovno prehitel in morda – vsaj ni izključeno – celo inspiriral.

ZUSAMMENFASSUNG

"Nur das Schuhwerk beurteile Kopitar!" – und Penzels Horaz!

Im Beitrag wird France Prešerens satirisches Sonett "Apelles und der Schuster", mit zwei weiteren Texten verglichen, die ebenfalls die alte, von Plinius dem Älteren überlieferte Anekdote über den griechischen Maler Apelles, der dem Schuster lediglich erlaubt, über Schusterdinge auf seinem Bild zu urteilen, als Ansatz haben. Der slowenische Dichter verwendete die Parabel, um dem Sprachwissenschaftler und Kritiker Jernej Kopitar durch ein suggestives Wortspiel mit den Berufsbezeichnungen "čevljar" (Schuster) und "kopitar" (Leistner, pejorativ für Schuster), das im Ausspruch "Le čevlje sodi naj Kopitar!" (Schuster bleib bei deinem Leisten) gipfelt, die Kompetenz zum Urteil über Poesie abzusprechen. In diesem Zusammenhang wird auf die Entdeckung hingewiesen, daß Prešeren nicht der erste war, der mit dem Zunamen des bedeutenden Slawisten spielte: der Polyhistor und ehemalige Gymnasiallehrer Kopitars, Abraham Jakob Penzel, tat dies zwölf Jahre früher, und zwar mit seiner handschriftlichen Widmung in seiner Horaz-Ausgabe, die er von Kopitar, dem kompetenten Leistner/Kritiker – also, anders als bei Prešeren, positiv konnotiert – rezensiert haben wollte. Prešeren könnte die Widmung sogar gekannt haben. Abschließend wird als Vergleichsbeispiel noch Alexander Puškins "Schuster" (Sapožnik) vorgestellt, in dem der russische Dichter mit seinem Apelles den übrigens auch mit Kopitar in Kontakt stehenden "Alleswisser" und scharfen Kritiker Nikolaj Nadeždin – ohne ihn beim Namen zu nennen – aufs Korn nimmt, indem er ihm rät, es zunächst mit der Beurteilung von Schuhwerk zu versuchen.

⁴⁵ Bartholomaeus Kopitar, Hesychii glossographi discipulus et epiglossistes russus in ipsa Constantinopoli sec. XII-XIII [...] (Vindobonae 1839).

OLGA JANŠA-ZORN

**VPRAŠANJE RAZKOSANJA KMETIJ V SLOVENSКИH DEŽELAH
V 19. STOLETJU S POSEBNIM OZIROM NA KRANJSKO****1. Uvod**

Vprašanje deljivosti kmetij se je na Kranjskem in tudi v drugih deželah postavljalo že v srednjem veku, bolj aktualno pa je postalo v začetku novega veka. Ponekod so zemljiški gospodje dovoljevali delitev hub na polovične, tretjinske in četrtinske, če so pri tem tudi sami imeli določeno korist.

Z razvojem zgodnjega kapitalizma je prihajalo do večje gospodarske diferenciacije na vasi. Kmetije se sicer v tem obdobju načelno še vedno ne bi smele deliti, kljub temu pa je bilo razkosanje dopuščeno, če ni bilo nevarnosti, da bi se s tem zmanjšale dajatve zemljiškemu gospodu.

Drobljenje kmetij je bilo bolj pogosto na ravninskih predelih ali blizu naselij z razvitimi neagrarnimi dejavnostmi. Bližina mest je prebivalcem z malo zemlje omogočala raznovrstne dodatne zasluge. Tudi v predelih z izrazito razvito živinorejo je bil kmet manj navezan na kmetijo, saj je bil tam bolj odvisen od skupne gmajne, ki pa je tudi v primeru razdelitve kmetije ostala nerazdeljena vsaj do druge polovice 18. stoletja.

Razvoj kajžarstva sega v srednji vek, zelo pa se je razvilo v 16. stoletju. V manjši meri so kajže nastale znotraj starih naselij (če je kmet odstopil otroku manjši del zemlje) ali na propadlih hubah. V glavnem pa so kajže zrasle na srenjskem svetu ob obstoječih naseljih na robu gruntarskega polja. Po obsegu in kvaliteti so kajže imele skromno zemljo. Zlasti na Dolenjskem pa je bilo značilno, da se je odvečno prebivalstvo usmerjalo v vinogradniške predele, kjer so jih vabila gorskopravna zemljišča.

Številnim kajžarjem je bilo obdelovanje zemlje stranska gospodarska panoga, kajti zaslužek so iskali predvsem v neagrarnih dejavnostih.¹

V času terezijansko-jožefinskih reform se je spremenil odnos do srenjske zemlje. Po patentu Marije Terezije iz leta 1768 naj bi pašnike razdelili med podložnike v obsegu, ki bi bil sorazmeren z njihovimi osnovnimi kmečkimi enotami brez upoštevanja kasneje pridobljenih parcel. Prejemniki naj bi jih v naslednjih dveh letih kultivirali v njive in travnike, kar pa je v praksi potekalo precej bolj počasi.² Iz te razdelitve pašnikov so bili izvzeti skalnati oz. peščeni kompleksi in planinski pašniki. Tudi del pašniških gmajn okrog naselij je ostal nerazdeljen in namenjen izključno za pašo ovac, deloma tudi konj.

Ob teh ukrepih so bili prizadeti prebivalci brez zemlje, ki so dotlej smeli pasti na skupnih pašnikih npr. po eno kravo ali nekaj prašičev. Tudi gruntarji nad to delitvijo niso bili vedno navdušeni, saj razdeljeni pašniki niso bili ograjeni, kot je bilo to v navadi pri njivah in travnikih.³

Delitve srenjske zemlje so bili deležni poleg gruntarjev, polgruntarjev in drugih manjših posestnikov tudi kajžarji. Ključ za pridobitev zemlje ni bil povsod enak, ponekod so jo delili, kot je bilo že omenjeno, glede na velikost zemljišča, drugod glede

¹ Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog 1., Ljubljana 1970, str. 167-173.

² Prav tam, str. 173.

³ Prav tam, str. 156-157.

na število živine, spet druge so upoštevali tudi število ljudi v gospodinjstvu. Kot je za kmete in kajzarje to bila po eni strani pomembna pridobitev, pa je zaradi pomanjkanja paše zlasti za marsikaterega kajzarja bil to tudi udarec.

S tem ko so doslej neobdelana zemljišča spreminjali v njive in travnike, se je površina obdelovalne zemlje na kmetiji povečala in tako se je povečala tudi možnost za delitev kmetij. Za novo nastale posestnike je bilo pomembno dejstvo, da so bili kmečki sinovi ob prevzemu kmetije rešeni služenja vojaške službe.⁴

V zvezi z delitvami kmetij, ki so bile v zakupnem razmerju, je treba poudariti, da je bil zemljiški gospod tisti, ki je odločal o tem, ali se bo kmetija delila, če ne, pa tudi o tem, kdo od dedičev bo dobil kmetijo.

Pri kupnih kmetijah je praviloma dedoval en dedič, drugi so dobili odpravščino v denarju, vendar je bila ta precej manjša, kot če bi dobili nepremičnine.⁵

Za podložniška zemljišča so na Kranjskem leta 1769 začeli uvajati zemljiške knjige, ki so jih vodila zemljiška gospostva oz. patrimonialna sodišča.

Vsekakor pa si je država v 18. stoletju v duhu fiziokratskih reform prizadevala ohraniti grunte in zagotoviti kmečko dedno nasledstvo. Delitev kmetij je bila v praksi omejena le na redke primere, ki bi povečali rentabilnost gospodarstva. Gospodarski razlogi so govorili za ohranitev primerno velikih kmetij, demografski pa za drobitev posesti. Potrebe vojaških naborov so glede na dejstvo, da so bili kmečki gospodarji oproščeni vojaške službe, prevesile tehtnico bolj na stran delitve kmetij.⁶

Sredi 18. stoletja je torej, če je že prišlo do delitve kmetije, bil za to potreben pristanek zemljiškega gospoda, kresije in tudi podložnika. Sicer pa na sploh teh delitev ni bilo veliko in določene razlike so obstajale tudi med posameznimi deželami.

2. Delitev kmetij od časa Ilirskih provinc do konca 60. let 19. stoletja

Na Kranjskem in Goriškem je bilo npr. z odlokom dvorne pisarne leta 1807 prepovedano (do nove ureditve davčnega sistema) razkosavanje kmetij brez pristanka zemljiških gospodov, kresije in deželne vlade. Če pa je že prihajalo do delitev, je bilo treba paziti, da ta ne bi šla na škodo vojne moči in gledati je bilo treba tudi, da bi nove enote zemljiškega kompleksa zadoščale za vzdrževanje in izplačevanje davkov.

V obdobju francoske zasedbe je bil na ozemlju Ilirskih provinc (1809-1813) uveljavljen *Côte Civil*, ki kakih omejitev glede razpolaganja s kmečko zemljo ne pozna več, saj je naslonjen na rimsko dedno pravo,⁷ po katerem imajo vsi dediči enake pravice pri dedovanju, vsak lahko zahteva svoj delež v naravi, če pa to ni izvedljivo, ima pravico do sodne dražbe zapuščine.⁸

V sicer kratkem obdobju francoske zasedbe je torej že prihajalo do svobodne delitve kmetij.

Po restavraciji avstrijska vlada na ozemlju, ki je bilo v Ilirskih provincah, ni vzpostavila starega stanja, temveč je pustila v veljavi francosko zakonodajo, ki je dopuščala delitev kmetij, uveljavljeno pa je bilo določilo, da mora to potrditi tudi zemljiški gospod.

Tako stanje je na Kranjskem trajalo do zemljiške odveze 1848. Ko pa je z zemljiško

⁴ Prav tam, str. 174.

⁵ Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog II., Ljubljana, 1980, str. 443, 457.

⁶ Prav tam, str. 458.

⁷ J. Vošnjak (ur.): Poročilo o kmetijski enketi dne 17. in 18. aprila 1884 v Ljubljani. Ljubljana 1884, str. 18.

⁸ Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog II., Ljubljana 1980, str. 460.

odvezo odpadlo potrebno dovoljenje za razdelitev kmetij s strani zemljiškega gospoda, do nekih novih predpisov na tem delu slovenskega ozemlja ni prišlo in delitev je bila dejansko svobodna.

Naredba justičnega ministrstva z dne 17. 7. 1850 je razglasila, da veljavni predpisi ostajajo do uvedbe novega zakona. Tako je svobodna delitev kmetij veljala še naprej na Goriškem, v beljaškem okrožju, v Istri, Trstu in na Kranjskem.⁹

Na Kranjskem je bil proces delitve kmetij najbolj izrazit na Notranjskem in Dolenjskem.

O tem vprašanju in sploh o krizi v kmetijstvu so precej razpravljali v strokovnih društvih (Kranjska kmetijska družba, Juridično društvo za Kranjsko) in pisali v tedanjem časopisju.

Novice so v razmišljanjih o razmerah na slovenskem podeželju med drugim opozarjale tudi na potrebo razdelitve srenjske zemlje in srenjskih pašnikov, s čimer bi se povečala količina obdelovalne zemlje, svarile pred pustošenjem gozdov in pred vseplošnim obubožanjem na podeželju. Tudi odprava ženitnih omejitev je povzročila glasen ugovor. Bleiweis je npr. odločno zagovarjal pravico občin, da izdajajo ženitna dovoljenja in omejujejo ženitve, če bodoča zakonca nimata potrebnega premoženja za vzdrževanje družine.¹⁰

Peter Hicinger, dekan v Postojni, je v Novicah leta 1860 pod naslovom Kmetovanje na Notranjskem in kako bi se dalo na boljše obrniti¹¹ objavil članek, v katerem je omenil več vzrokov za nastali položaj na Notranjskem ter svetoval, kako naj bi kmetje ukrepali, da bi se rešili iz nastalih težav. Slabe razmere v kmetijstvu na Notranjskem je opravičeval z dejstvom, da je tu zemlja slabša kot na Gorenjskem in Dolenjskem, vendar je menil, da je rešitev predvsem v naprednejšem poljedelstvu. Pravi sicer, da so na Vrhniki, Logatcu, Planini boljše razmere, čeprav kmetje večkrat mešajo kulture kot so koruza, krompir in fižol, bolje je tudi okrog Loža in Cerknice ter v Vipavski dolini, precej slabo pa je na Pivki, kjer bi po njegovem bilo treba dvigniti predvsem živinorejo, potem bi bilo mogoče zemljo bolje gnojiti in posledica bi bil večji pridelek. Prav tako za to območje priporoča izboljšanje sadjarstva, pri tem bi mogle več storiti zlasti šole. Nenazadnje priporoča, naj se Pivčani lotijo kakega rokodelstva.

Vzpodbujen zaradi Hicingerjevega pisanja, se je oglasil neki B., ki je v več nadaljevanjih pod naslovom Kmetovanje na Pivki prikazal svoj precej kritičen pogled na nastali položaj in opisal še nekatere druge vzroke, ki naj bi povzročili žalostno stanje kmetijstva na Pivškem. Pisec je, kot sam pravi, doma s Pivke¹² in zato razmere precej dobro pozna. Kot prvi vzrok propada kmetijstva je navedel "predrobno razkosanje posestev", ob tem je opozoril na dejstvo, da starši dvema, trem ali celo štirim sinovom poskušajo zapustiti vsakemu lastni dom, tako so se na kupu zidale kočice ob koči in nastala je vas Koče. Tu je skupaj 16 kmetij, vendar imata le dve po pol grunta, vse ostale so manjše, celega grunta v vasi ni več. Vendar naj bi bil tukaj položaj še znosen, marsikje naj bi bilo precej slabše. V 16 vaseh slavinske fare omenja pisec le še štiri cele kmetije, vse ostalo je razkosano; posamezniki imajo majhne kose zemlje in še ti ne ležijo skupaj, ampak so raztreseni, tako da kmetje izgubijo veliko časa, da jih obdelajo tudi zaradi velike medsebojne oddaljenosti. Zaradi majhnosti parcel je oranje zelo otežkočeno. Mar-

⁹ Prav tam, str. 464.

¹⁰ P. Vodopivec: Gospodarski in socialni nazori Bleiweisovega kroga. – Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, 7. zv., Bleiweisov zbornik. Ljubljana 1983, str. 33-35.

¹¹ Novice 1860, str. 154-155.

¹² Pod pojmov Pivka je mišljeno širše območje južno od Postojne, to kar je danes Pivška kotlina.

sikje je lastništvo parcel spolovinarsko, tu pa se pokažejo razlike med dobrim in slabim gospodarjem, kar vodi potem v nesoglasja in spore. Avtor poudarja, da zemlja na Pivki ni posebno dobra, ni je mogoče primerjati npr. z gorenjsko zemljo. Posebno težavo vidi v tem, da tu niso razdelili skupnih pašnikov. Zato predlaga razdelitev pašnikov in komsacijo, da bi kmet imel svoje parcele čimbolj skupaj. Zanimiv je med drugim predlog, naj bi župniki storili kaj več za boljšo izobrazbo kmetov, v nadaljevanju pa avtor predlaga, naj se ustanovijo 5 do 6 članske komisije za posamezne vasi, ki bi ob podpori župnika in koga z graščine pravično razdelili pašnike. Avtor je kar precej kritičen do svojih rojakov, jezi se nad slabim gospodarjenjem nasploh, omenja, da kmetje na Pivki mislijo, da se jim ne spodobi ukvarjati z obrtjo in celo priprava orodja za vsakdanjo rabo, ki ga mora imeti vsak gospodar, se jim zdi odveč in to orodje raje za drag denar kupujejo. Takole pravi: "Toliko izgledov imajo, da na Pivki najlože živi, kdor se ne peča samo s svojo premajhno kmetijo, temuč poleg nje s kakim prekupovanjem, kupčevanjem itd., po kateri poti se v malo letih iz priproste pivške kočice celo v teržaško palačo preseliti da."¹³ Pravi pa tudi, da če že ne bi šlo s trgovanjem, naj bi se oprijeli kakega rokodelstva, tako pa na Pivki še vedno velja, da naj kmet samo kmetuje, čevljar naj pa čevljari. Za vzgled jim avtor postavlja Ribničane in meni, da bi tudi Pivčani lahko izdelovali predmete iz lesa ali pa kovali srpe in sekire. Še bolj kritičen je potem, ko navaja, da je Pivčane sram nesti prodajat celo tisto, kar so pridelali na polju, kvečjemu bi voz sena ali krompirja peljali v Trst, če bi ga imeli. "Najgotovejša dota, katero mladi Pivčanček prejme in odrasel uživa, je ta-le: spomladi, poleti in jeseni poveršno poljsko delo, pozimi pa za ognjem sedeti..., kolovrat se redkokdaj sliši..., spomladi jih nekoliko spet oživi, pa ni orodja, živeža ni, zdaj dirjajo okrog, iskaje ta kolesa, uni krampe, tretji otike ali spolovinarja orača; nemara več kot k adventni zornici jih roma v farovž denarja na posodo prosit." Pisec se zgraža ob dejstvu, da ne spoznajo, da bi lahko ves denar, ki so ga ob žetvi plačali Vipavcem in Kraševcem, imeli v svojih žepih. Tako pa je na Pivki navada, da se vrši košnja, žetev in mlačev vse naenkrat, zato najamejo Dolanke, Vipavce in Vipavke ter Kraševce za razna dela, oče pa se sprehaja med njimi kot kak grajski valpet, medtem ko mati vse dni kuha in peče, namesto da bi bilo delo bolje razporejeno in opravljeno postopno z manj delovne sile. Ob tako kritičnem pisanju je celo sam avtor članka zapisal, da Novice tega pisanja ne bodo objavile, toda urednik Bleiweis je v opombi pod črto zapisal: "Da vidite pomoto, ako mislite, da Novicam niso všeč Vaši spisi, Vas pri tej priči lepo prosimo, berž ko morete mož beseda biti z vsemi obljubljenimi spisi."¹⁴

B. se je ponovno oglasil čez približno tri mesece s prispevki z enakim naslovom Kmetovanje na Pivki, kjer je najprej podrobneje spregovoril o problemu razdelitve pašnikov in o živinoreji. Menil je, da so pašniki velik zaklad, stanje pašnikov na Pivki pa naj bi bilo žalostno. Omenja, da prihajajo sem Tolminci za črednike (paša se pričinja ob sv. Juriju, 24. aprila). Črednik pa se navadno kmalu zameri vaščanom, ker slabo skrbi za živino, tako da mora potem nekaj vaških otrok pustiti šolo in pomagati čredniku. Velik problem v zvezi z živino je pomanjkanje vode v poletni vročini, zaradi česar živina zelo trpi in je tudi mleka vedno manj. Prebivalci sicer vsako leto obljublajo, kako bodo rešili težave z vodo, vendar vse ostane le pri obljubah.

Po tem uvodu o slabem stanju živinoreje preide pisec na konkretne predloge o razdelitvi pašnikov in njihovi spremembi v njive in travnike, kar bi kmetom omogočilo

¹³ Tu je avtor morda mislil na tri rojake, rojene v Slavini, in sicer Janeza Kalistra, ki se je ukvarjal s prevozništvom, pri čemer je obogatel in postal trgovec v Trstu. Njegov nečak Franc Kalister je bil veletrgovec v Trstu, sorodnik Josip Gorup pa prav tako.

¹⁴ Novice, 1860, str. 186-187. Kdo je pisec članka nisem mogla ugotoviti.

pridelavo sena, ki bi ga morda celo lahko prodali, predvsem pa uporabili za krmo živini v hlevu. Del razdeljenih pašnikov naj bi zasadili z drevjem, tu bi dobivali steljo, nekaj bi prihranili, ker črednika ne bi bilo treba plačati, otroci pa bi redno hodili v šolo. V nadaljevanju še predlaga, naj bi konje prodali (prevozništva je tako ali tako vedno manj), krave naj bi redili v hlevih, tudi volov malim in srednjim kmetom ni treba, potrebni so le večjim kmetom. Pomembno je, da bi kmet okrog dve tretjini (ali vsaj polovico) pridobljene gmajne očistil kamenja in brinja ter zgradil zid, za ograjo pa bi imel sadni vrt, polje in travnik ter gojil deteljo. Ostali del bi lahko pogozdil.¹⁵ Če bi kmet imel lasten gozd, bi bil preskrbljen s kurjavo, namesto da "celi dan po senožeški Lozi cimbre pobira ali pa v strahu in trepetu krade".

Avtor ošvrkne tudi kmete na Pivki, češ da so ovčerejo zanemarili, zlasti v letih, ko se je gradila železnica. Sedaj ko je železnica zgrajena in je prevozništvo zelo upadlo, naj bi spet bolj gojili ovce, ki da se v Trstu dobro prodajajo, poleg tega dajejo volno dvakrat letno, mleko, gnoj itd.¹⁶

Poseben prispevek je B. posvetil poljedelstvu in ponovno naglasil, da je vzrok revščine preveliko razkosanje kmetij, poudaril potrebo po komasaciji, vendar dvomi, da bi tukajšnji prebivalci to z veseljem sprejeli, ker se bojijo, da bi dobili slabši kos zemlje.

Glede velikosti kmetij pravi, da je celih kmetij na opisanem območju malo, več je polovičnih, maselčarjev¹⁷ in polmaselčarjev. Omenja, da gredo male kmetije večkrat na boben. Čeprav pivška zemlja ni zelo rodovitna, je po njegovem glavni vzrok slabega stanja v zaostalosti, v prevladovanju pastirstva, namesto poljedelstva, v nekaterih slabih navadah, kot je npr. ta, da repo in korenje prezgodaj poberejo, saj bi bila lahko vsaj še en mesec na polju in bi pridobila na teži. Tu pa tako hitijo s pospravljanjem pridelkov zato, da spustijo živino na njive, kjer se pase, vendar naredi tudi precej škode, ker zemljo preveč stepta.¹⁸

Med nasveti, ki jih je avtor še priporočal kmetom, velja omeniti zlasti nasvete glede gnojenja, nasvete o sadjereji (pridelavo jabolk, hrušk in sliv), priporoča sajenje murv za gojenje sviloprejke itd.¹⁹

Poleg Novic in v okviru Kranjske kmetijske družbe so o vprašanju razkosa kmetij na Kranjskem razpravljali tudi v drugih okoljih. Ko je 1861 začelo delovati Juridično društvo v Ljubljani, ki je že 1862 združevalo prek 100 članov, pretežno juristov s Kranjske, deloma tudi s Štajerske, Koroške, Goriške, posamezniki so bili še z Dunaja in Zagreba, so v okviru društvenih mesečnih sestankov, še zlasti v letu 1861 in 1862 veliko razpravljali o vprašanju razkosa kmetij. V tem okviru je bila razprava na višji strokovni ravni, saj so se mnogi člani društva kot advokati, sodniki, notarji v praksi neposredno srečevali s to problematiko. Precej predavanj na to temo je bilo objavljenih v društvenem glasilu *Verhandlungen und Mittheilungen der juristischen Gesellschaft in Laibach*.²⁰

Med pisci tovrstnih razprav izstopajo zlasti Etbin Henrik Costa, njegov oče Henrik Costa, Wilhelm Fritsch in Anton Schöppl.

¹⁵ Novice 1860, str. 325-327.

¹⁶ Novice 1860, str. 335-336.

¹⁷ Maselčar je lastnik četrtnice kmetije.

¹⁸ Novice 1860, str. 357-358.

¹⁹ Novice 1860, str. 366, 381-382.

²⁰ Olga Janša-Zorn: Prispevek k zgodovini delovanja Juridičnega društva v Ljubljani (1861-1868). Vilfanov zbornik, Pravo – zgodovina – narod, Ljubljana 1999, str. 497-509.

Prvi je o tej temi predaval E. H. Costa²¹ že novembra in decembra 1861. Najprej je v predavanju Razkosanje in posledice kmečkega dedovanja²² opozoril na dve gledanji na to problematiko in sicer a) konservativno, ki ima za potrebno "die Menschen ...am Gängelbände zu führen" in b) liberalno, ki nasprotno poudarja najsvobodnejše gibanje v vseh smereh, popolno avtonomijo in torej tudi ne nasprotuje prepovedi razkosa nja kmetij. Kakor se pokaže v nadaljevanju, je Costa zagovarjal prepoved razkosa nja kmetij. V nadaljevanju je opozoril na patente iz 18. stoletja, ki so prepovedovali razkosa nje kmetij, spregovoril je o organizacijskem statutu (cesarskem dekretu) Ilirskih provinc, izdanem v Parizu 15. aprila 1811, ki je na Kranjskem, v beljaškem okrožju, Istri, civilni Hrvaški, Dalmaciji in Dubrovniku razveljavil prej obstoječe zakone in uvedel upravljanje po francoski zakonodaji. Po vrnitvi avstrijskih oblasti so bili spet uveljavljeni avstrijski zakoni, izjema pa je bila uredba o kmetijah in dedovanju.

Čeprav so bila določila začasna, pa pravi Costa, da še vedno niso bila razveljavljena in obstoje še sedaj. Po njegovem mnenju je nujno, da se razkosa nje kmetij, "ta prvi in najmočnejši vzrok obubožanja kmetov ustavi". Costa našteva še razne druge uredbe in na koncu tega dolgega predavanja spet prepričuje poslušalce, da v nasprotju z ostalimi slovensko-nemškimi deželami na Kranjskem ne obstaja nobena omejitev razkosa nja, kar ni dobro.

Tudi v predavanju Drobci za presojo o vprašanju razkosa nja²³ je Costa obtožil številne delitve kmetij kot veliko socialno in gospodarsko zlo. Primerjal je razmere na Kranjskem z razmerami na Würtemberškem (kjer je bilo veliko razkosa nja in bede, kjer pa se razmere izboljšujejo zaradi uspešnega razvoja industrije) ter z razmerami v Prusiji in Franciji. V Prusiji je bilo prav tako veliko razprav glede vprašanja razkosa nja kmetij, je pa značilno, da so poslanci kmečkega stanu v združenem deželnem zboru 1847 vsi glasovali proti prejšnjemu omejevanju razkosa nja. Francija tudi trpi zaradi pritlikavih kmetij (Zwergwirtschaften), kmečki srednji sloj naj bi se tu proletariziral od revolucije dalje.

Kar se Kranjske tiče Costa meni, da zlasti bližina Ljubljane, kjer je več industrije (papirna, oljna) pospešuje razkosa nje kmetij. Podaja tudi statistične podatke za okraj Ljubljana-okolica, kjer je leta 1852 bilo 79 razkosa nj, vendar pravi, da je treba razlikovati med a) pravim razkosa njem, b) delitvijo kmetij na dva dela in c) ločitvijo posameznih parcel od dediščine (verjetno misli na prodajo zemljišč zaradi prezadolženosti ali zaradi izplačila dedičem). Daleč največ je teh zadnjih, kar 58, ostala dva primera sta po številu precej izenačena. Glede velikosti kmetije se sklicuje na razpravo W. Fritscha, ki omenja, da cela kmetija na Kranjskem meri 13,9 oralov, kar je približno 8 ha.

Svoje poglede na razkosa nje E. Costa strne v ugotovitev, da se pravo razkosa nje redkeje dogaja, da pa gre v mnogih primerih za ločitve posameznih parcel od kmetije. Svoje trditve podkrepí še z ugotovitvami, ki jih je na eni od sej Juridičnega društva predstavil ljubljanski notar dr. B. Suppanz, ki je za leto 1860 in 1861 vodil evidenco glede delitev kmetij v svojem uradu in ki navaja za 1860. leto 15 delnih delitev in nobene delitve celotne kmetije, za leto 1861 pa 30 delnih delitev in 4 delitve celotne kmetije. Novo nastale parcele je kupilo v obeh letih 166 kmetov in 11 nekmetov.²⁴

²¹ E. H. Costa je bil v letih 1861-1867 prvi tajnik Juridičnega društva in urednik društvenega glasila, sicer pa pravnik in zelo dejaven tudi v drugih društvih (Kranjska kmetijska družba, Historično društvo za Kranjsko, načelnik Južnega Sokola, kasneje predsednik Slovenske Matice itd.).

²² E. H. Costa: Die Grundzerstückelung und die Bauernerbfolge in Krain. - Verhandlungen und Mittheilungen der juristischen Gesellschaft in Laibach (odslej Verhandlungen...) I., 1861, H. I, str. 6-24.

²³ E. H. Costa: Fragmente zur Würdigung der Frage über die Grundzerstückung. - Verhandlungen...I., 1862, št. 4, 5, 6, str. 186-198.

²⁴ Prav tam, str. 195-197.

Podobne nazore glede razkosa kmetij je zastopal tudi Henrik Costa,²⁵ ki je v svojem predavanju omenil, da je notranje ministrstvo 21. 2. 1850 poslalo kranjskemu deželnemu predsedniku dopis, v katerem naglaša interes vlade, da se deželo obvaruje pred veliko razcepljenostjo kmetij, ker je to največji vzrok obubožanja. Costa opozarja tudi na ekonomske posledice razkosa in kot primer navaja, da je Avstrija doživela v letu 1861 pecejšen vzpon v izvozu žita, nasprotno pa je v Franciji, kjer je dovoljeno razkosa kmetij, veliko pomanjkanje žita. Ne le Francija, tudi dežele ob Renu, celo Anglija, Belgija in Italija se zanimajo za avstrijsko žito, pri čemer pomembno vlogo igrata železnica in izvoz preko tržaškega pristanišča. S tem skuša poudariti, da je tam, kjer ni razkosa kmetij, pridelek večji. O Kranjski pravi, sklicujoč se na "Tafeln zur Statistik des Steuerwesens im österr. Kaiserstaate" za leto 1858, da obsega 1,653.991 oralov produktivne zemlje, ki je razdeljena med 120.394 posestnikov, kar bi po izračunu zneslo 13,9 oralov (okrog 8 ha) na posamezno posestvo, v resnici pa je povprečje 4,08 oralov, kar pomeni 2 ha 60 arov. Do teh števil pridemo, ker imamo na eni strani veleposest na drugi pa veliko razdrobljenih kmetij.

Izvedemo tudi, da je minister za kmetijstvo in rudarstvo sklical 1849 posvet zastopnikov Kmetijskih družb iz vseh dežel na Dunaju, skupaj je bilo 52 udeležencev, od tega tudi pet s Kranjske (Bleiweis, Orel, Terpinc, Ullrich in Volk), kjer so med drugim sklenili, da naj bo glede razkosa v vsaki deželi ohranjeno obstoječe stanje, ker je tako zakonsko določeno.²⁶

V naslednjem prispevku je H. Costa nastopil zlasti proti stališču A. Schöpla, ki je trdil, da svobodna delitev kmetij privede k temu, da dobijo posest tisti, ki so sposobni zemljo obdelovati, zato naj bi bile po Schöpplovem mnenju posledice razkosa koristne. Nasprotno pa Costa trdi, da to ne more veljati za zelo pritlikave kmetije (Zwergwirtschaften), kajti lastniki teh so reveži, ki v slabih letinah ne morejo preživeti sebe in svoje družine in ki tudi sicer svojih izdatkov ne morejo plačevati, zidajo pa bedne kajže, kjer živijo v veliki revščini s svojo naraščajočo družino. Po njegovem so tako Zwergwirtschaften enako kot latifundije neprimerne, Costa sam bi najbolj priporočal srednje kmetije. Vendar tudi Costa pozna izjeme in kot primer navaja ljubljanski predmestji Krakovo in Trnovo, kjer je razvito "vrtno gospodarstvo", kjer pridne žene ribičev in čolnarjev z neumorno spretnostjo dosegajo uspehe.

Podobno kot že prej omenjeni pisec B. v Novicah, tudi Costa opozarja na dejstvo, da zelo majhni kmetje redko delajo pri kaki neagrarni dejavnosti ali gredo na dnino k veleposestniku, saj imajo na svojem, ob pomanjkanju živine in pluga, veliko ročnega dela z lopato, kar pa je huda izguba časa. Take majhne kmetije pridejo velikokrat na dražbo, lastniki pa na beraško palico in postanejo breme občine s svojo družino vred.²⁷

Zelo obsežna predavanja o isti problematiki je v okviru Juridičnega društva imel Wilhelm Fritsch.²⁸ V prvem prispevku o razkosa kmetij na Kranjskem²⁹ je podal

²⁵ H. Costa je bil višji carinski ravnatelj, član mnogih društev (o njem glej prispevek O. Janša-Zorn v Grafenauerjevem zborniku, Ljubljana 1996, str. 573-586.

²⁶ H. Costa: Die Grundzerstückungsfrage vom national-öconomischen Standpunkte aus betrachtet. – Verhandlungen...I., 1862, H. 4, 5, 6, str. 142-146.

²⁷ H. Costa: Vortrag über die Grundzerstückung. – Verhandlungen...I., 1862, H. 4, 5, 6, str. 225-238.

²⁸ Wilhelm Fritsch Ritter v., c. k. rudniški komisar v Ljubljani, je kot član Juridičnega društva veliko pisal o različni gospodarski problematiki. V glasilu tega društva Verhandlungen... je objavil med drugim članke: Über die Neubesteuerung des österr. Bergbaues im Allgemeinen. – Verhandlungen...I., 1861, H. 7-8, str. 247-264; Die Montan-Industrie Krains und die Neubesteuerung des österr. Bergbaues. – Verhandlungen...I., 1861, H. 7-8, str. 264-295.

²⁹ W. Fritsch: Ueber die Grundzerstückung in Krain nach dem Standpunkte der Empirie. – Ver-

historični oris različnih kategorij posesti od dominikalne do kmečke (znotraj te omenja kmetije vseh velikosti, poleg tega še svobodnjaške in gorske kmetije), cerkvene, meščanske. Omenja tudi dopisovanje notranjega ministra in kranjskega deželnega namestnika v zvezi z razkosanjem kmetij. Notranji minister je 25. 3. 1853 ukazal kranjskemu namestniku, naj poroča:

katere zakonske odredbe o razkosanju kmetij so na Kranjskem obstajale pred letom 1848,

kaj se je po zemljiški odvezi storilo, da se ohranijo te odredbe,

ali se kaže potreba novih zakonskih uredb, da se ohrani večja in manjša zemljiška posest.

V zvezi s tem Fritsch omenja stališča desetih okrajnih glavarjev Kranjske z dne 11. 11. 1856, ki so predlagali najmanjšo površino, ki naj bi ostala po delitvi, upoštevajoč tudi okoliščine, kje kmetija leži (npr. v bližini mest, v ravninskem predelu z dobro zemljo ali v gorskih odmaknjenih predelih brez cestne povezave). Vsekakor bi se morali po njihovem mnenju ozirati na takšno velikost kmetije, da lahko preživi 5-člansko družino.

V letu 1860 so znova spraševali za mnenje okrajne oblasti in od teh se jih je 26 izreklo proti razkosanju posesti, izjema so bile le okrajne oblasti v Ilirski Bistrici, Vipavi, Kamniku in Tržiču, ki so menile, naj ostane v veljavi prosto razpolaganje z zemljišči.³⁰

Fritsch pravi, da je potem vlada za mnenje o razkosanju kmetij vprašala³¹ še Kranjsko kmetijsko družbo. Ta je na sestanku 20. 11. 1860 o tem imela živahno diskusijo in prišlo je celo do glasovanja, kjer se je večina izrekla proti razkosanju.

Kot pove Fritsch, je zato tudi Juridično društvo v Ljubljani čutilo potrebo, da o tem vprašanju razpravlja. Sam je v predavanju navajal predvsem tri razloge proti razkosanju in sicer političnega, kmetijskega in moralnega, ki jih je tudi podrobneje razložil. V precej obsežnem tekstu je postregel s številnimi statističnimi podatki in primerjal Kranjsko s sosednjimi deželami. Na sploh je na podlagi teh podatkov ugotavljal, da je razkosanje prav na Kranjskem največje in še vedno napreduje. Kot primer navaja podatke ljubljanskega davčnega katastra, po katerem je tu bilo letno 800-1000 novih razkosanj, in primer okrajnega urada Rateče, kjer je od 1. 7. 1850 do januarja 1853 bilo kar 45 razkosanj kmetij, čeprav gre za majhno krajevno območje. Omenja tudi, da je še najmanj razkosanj v okrajih Vipava in Kamnik. Dalje navaja, da k razkosanju pripomore tudi klima in geografska lega, saj je velik del Kranjske "gorata, hribovita dežela". Nenavadno je po njegovem dejstvo, da obsega cela kmetija na Dolenjskem manj zemlje, kakor četrte hube na Gorenjskem. Tudi po njegovem mnenju gre pri razkosanju kmetij ali za delitev celotnega kompleksa ali za ločitev posameznih parcel od celote. Ugotavlja, da se na majhnih parcelah pogosto gradijo hiše in tako nastajajo naselbine, kjer živi podeželski proletariat. Vzrok za razkosanje pa ni vedno dedovanje, ampak pogosto tudi lahkomyiselnost, zapravljivost ter odvisnost lastnikov zemljišč od upnikov.

V zvezi s problematiko velikega drobljenja kmetij na Kranjskem je Fritsch poudarjal, da ima Kranjska boljše pogoje za živinorejo, ker je tu veliko travnikov, kot za poljedelstvo. Vendar pa je pridelek živinske krme prav tako odvisen od razkosanja kmetij, kajti kjer je razkosanja preveč, tudi živinoreja ne more uspevati. Po drugi strani, piše Fritsch, pa ponekod gojijo več živine, kot je morejo vzrediti. In nenazadnje še opozarja, da čezmerno razkosanje gozdov predstavlja oviro za razvoj železarstva, ki je

handlungen...I., 1862, H. 4, 5, 6, str. 119-142.

³⁰ Prav tam, str. 124-126. Fritscheve podatke iz omenjene razprave je povzel tudi Josip Vošnjak v prispevku Socialni problem in kmetski stan, Letopis MS, 1885, str. 33-34.

³¹ Dokument št. 14397 z dne 8. 11. 1860.

močno odvisno od gozdnega bogastva (pridobivanje oglja).

V zvezi z moralnim ozirom glede delitve kmetij navaja, da če bo posest preveč razdrobljena, bodo tudi mejni spori številnejši, revščina bo še večja, povečevala se bo neizobraženost ljudi, zmanjšal se bo šolski obisk in poslabšalo se bo materialno stanje šolskih organov. Že sedaj je marsikje na Kranjskem velika revščina, ponekod poznajo kruh le po imenu. Zaradi revščine bo prihajalo do kraje, gozdne škode ipd. Torej je prevelika deljivost kmetij tudi člen v verigi socialnega zla, ki je (ali še bo) prizadelo prebivalstvo.

Glede dejstva, da so nekateri razpravljalci v okviru Juridičnega društva bili proti omejitvam razkosanja kmetij zaradi "omejevanja osebne svobode", je Fritsch mnenja, da ti v slepi pravni zavisti za neomejeno osebno svobodo ne priznavajo odličnega pregovora: "Summum ius, summa iniuria."³² Sicer pa se mu je zdelo pomembno razsvetljevanje ljudi s pomočjo šol, kmetijskih družb in občinskih organov. Tudi razvoj industrije je važen, da Kranjska ne bi bila le dežela usmerjena v pridobivanje surovin.³³

Fritsch se je kasneje oglasil še enkrat s predavanjem na isto tematiko.³⁴ V njem je zavrnil nasprotnike, zlasti dr. Schöppla in v podkrepitev svoje teze podal celo natančen prikaz fizikalnega stanja tal na Kranjskem (razlikuje 7 kategorij prsti in 5 različnih klimatskih območij). Sicer pa meni, da bi se Kranjci morali truditi, da bi povečali pridelek v žitu (Koroška npr. pridelala na osebo 7 mernikov, Kranjska pa slabih 6), da ne bi bili odvisni od uvoza iz sosednjih dežel. Potem ponovi že znano tezo, naj bi Kranjska podobno kot Švica, Tirolska in Koroška bolj razvijala živinorejo, kajti njeno sedanje stanje je bolno (izjema so nekateri deli Gorenjske, npr. Bohinjska dolina). Predvsem obsoja dejstvo, da glavno mesto dežele, Ljubljana, uvaža živino iz drugih dežel, namesto, da bi se oskrbovala z domačim mesom.

Sklicujoč se na podatke Kranjske kmetijske družbe omenja, da se število živine (tako goveje kot tudi drobnice in konj) na Kranjskem v zadnjih desetletjih zmanjšuje in predlaga več zaščitnih ukrepov. V deželah, kjer ni razkosanja kmetij, je stanje živinoreje boljše.

Po podatkih Czoernigove statistike³⁵ gojijo na Kranjskem na 10.000 prebivalcev 413 konj, na Koroškem 667 in na Štajerskem 512. Goveje živine je na Kranjskem na 10.000 prebivalcev 3175, na Koroškem 4663, na Štajerskem 3687. Zanimiv je tudi podatek, da je v letih 1830-1846 število goveje živine na Kranjskem upadlo za 2,5%, medtem ko je na Koroškem naraslo za 26,9%, na Štajerskem pa prav tako naraslo za 13,4%. Izmed 17 avstrijskih dežel (brez ogrskega dela) je Kranjska glede prirastka goveje živine na zadnjem mestu. Medtem ko pride na enega prebivalca Koroške letno 46,8 funtov³⁶ mesa, na prebivalca Štajerske 36,3 funte, pa odpade na prebivalca Kranjske le 30,4 funtov mesa. Tudi ovčereja je na Kranjskem upadla, na Koroškem in Štajerskem pa narasla.

Enako neugodni so tudi rezultati glede pridelka žita, saj Štajerska in Koroška pokrivata večji del potreb po žitu z lastnim pridelkom, Kranjska pa ga uvaža.³⁷

Te podatke Fritsch podkrepil še z omembo pisma ministerialnega svetnika dr. Pabsta Kranjski kmetijski družbi (15. 4. 1855), kjer ta navaja, da pride na Kranjskem na 100

³² Najvišje pravo je lahko največja krivica.

³³ W. Fritsch: Ueber die..., kot v op. 29, str. 139-142.

³⁴ W. Fritsch: Noch ein polemisches Wort der Empirie über die Grundzerstückung in Krain. - Verhandlungen...I., 1862, H. 4, 5, 6, str. 198-225.

³⁵ C. Czoernig: Statistisches Handbüchlein für die österreichische Monarchie. Wien 1861, 2. izd., str. 54-55.

³⁶ Funt kot utežna mera je v avstrijskem prostoru bila 560,06 g.

³⁷ W. Fritsch: Noch ein polemisches..., kot v op. 34, str. 207-208.

prebivalcev le 37 glav govedi, medtem ko v drugih alpskih deželah Avstrije od 50 do 100. Kot vzrok takega stanja navaja Pabst poleg slabe krme in slabega gnojenja tudi razkosanje kmetij.

Fritsch pa se sklicuje tudi na mnenje Vincenca Fererija Kluna, ki v znanem delu *Industrielle Briefe aus Krain* (1856) naglašja kot glavno oviro za uspešen razvoj poljedelstva na Kranjskem preveliko razdrobljenost kmetij, iz česar izhaja stiska malih posestnikov. Fritsch citira tudi statistika Haina, ki pravi, da bi bilo treba za splošni interes podpirati združevanje posesti ne pa razkosanje, in ekonomista dr. Hlubeka, ki je že 1853 nasprotoval razkosanju kmetij in je med drugim zapisal: "Kein Vogel zerstört sein eigenes Nest, keine Bauernfamilie zerstrümmert ihren Besitzstand". Omenja tudi Fridricha Lista, nemškega gospodarstvenika, politika in teoretika narodnogospodarske šole, ki je leta 1842 v eni svojih razprav v zvezi z zakonodajo o prepovedi razkosanja kmetij opozoril na posledice, ki jih trpijo pritlikave kmetije predvsem zaradi nepretrganega izseljevanja.³⁸

Nato Fritsch zavrača trditve nasprotnikov, da je pri svobodni delitvi kmetij pozitivno, da pride kmetija iz rok indolentnega lastnika v roke solidnega gospodarja. Ta trditev se mu zdi nesprejemljiva, ker so možnosti glede dobrih in slabih gospodarjev različne. Nasprotniki tudi trdijo, da si nihče ne gradi hiše, da bi v njej gladoval, vendar pa, tako trdi Fritsch, se prav to pogosto dogaja.

Fritsch razlaga, zakaj je bilo Napoleonu veliko do tega, da je dovolil razkosanje kmetij. S tem je namreč nastalo več družin in dana je bila možnost za večje število vojakov. Po Blanquiju navaja, kako veliko je razkosanje v Franciji, ki naj bi imela kar 10 milijonov posestnikov; posest je razdeljena v več kot 123 milijonov parcel, na enega posestnika pride v povprečju 6 oralov (3,5 ha) zemlje.

Fritsch se tudi ne strinja z nasprotniki, ki odobravajo obstoj malih kmetij zlasti blizu industrijskih središč, čeprav meni, da je dobro, da se obrtni (industrijski) delavci ukvarjajo z obdelovanjem svojega majhnega kosa zemlje, vendar opozarja, da žal včasih ni uspešna niti obrt niti poljedelstvo. Od neagrarnih dejavnosti izpostavlja zlasti gorenjsko železarstvo, ki da ima pretežno stalne delavce, medtem ko je železarstvo na Dolenjskem (Gradac, Dvor) vezano na tujo delovno silo, ki ni nagnjena k obdelovanju zemlje. Odobrava ustanavljanje hipotekarnih bank, sicer pa glede davčnih dolgov naglašja, da so ti neprimerno višji na Kranjskem kot v drugih avstrijskih deželah. Glede razdelitve zemlje na parcele primerja predvsem Kranjsko in Štajersko in ugotavlja, da je na Štajerskem na kvadratno miljo samo 6.443 parcel, na Kranjskem pa 10.279, kar je nedvomno posledica delitve kmetij.

Za konec svoji obsežni razpravi je dodal še misel, naj bi Kranjska posnemala saško-weimarsko vlado, ki je pred kratkim v svoji zbornici predlagala omejitev razkosanja kmetij, in zaključil z mislijo, naj bo blaginja države najvišji zakon.³⁹

Fritsch, ki je glede na delovanje v Juridičnem društvu verjetno pripadal vrsti nemških uradnikov na Kranjskem, se je torej postavil na stališče, ki ga je zagovarjala Kranjska kmetijska družba, čeprav je kdaj pa kdaj tudi pri njem opaziti vpliv liberalnih gospodarskih idej, kot jih zasledimo npr. pri V. F. Klunu.

Člani Juridičnega društva v Ljubljani so razen nekaterih izjem podpirali omejitev razkosanja kmetij. Predavanja E. H. Coste in W. Fritscha je društvo posredovalo tudi kranjskemu deželnemu zboru.

Največji nasprotnik omejevanja svobodne delitve kmetij je bil v okviru Juridičnega

³⁸ Prav tam, str. 211-212.

³⁹ Prav tam, str. 220-225.

društva dr. Anton Schöppl, tedaj deželni svetnik v Ljubljani, podpredsednik Juridičnega društva in član nekaterih drugih društev. Pred tem je bil strokovnjak pri deželni komisiji za izvajanje zemljiške odveze. V njej je bil najprej tajnik, avgusta 1850 je postal redni član komisije v svojstvu predstavnika komorne prokuratora, novembra 1851 je prevzel mesto podpredsednika te komisije.⁴⁰ Ker je zelo aktivno sodeloval pri izvedbi zemljiške odveze, je vsekakor dobro poznal posestne razmere na Kranjskem. Njegova stališča glede delitve kmetij so značilno liberalna, pri tem je imel podporo predvsem v krogih kranjskega nemškega meščanstva.⁴¹ Ohranjeno je njegovo daljše poročilo o izvajanju zemljiške odveze. Iz tega so zanimivi tudi naslednji podatki glede velikosti tistih posestev na Kranjskem, ki so bila vključena v zemljiško odvezo.

Kmetije na Kranjskem, ki so bile vključene v zemljiško odvezo:

Velikost	število	%
cele (in večje) kmetije	8.367	7,04
¾ kmetije	1.236	1,04
½ kmetije	15.671	13,20
3/8 kmetije	987	0,83
1/3 kmetije	7.752	6,53
¼ kmetije	9.905	8,34
1/6 kmetije	2.378	2,00
1/8 kmetije	2.811	2,36
manjše kot 1/8 kmetije	69.606	58,63 ⁴²

Ta statistika jasno kaže, da je na Kranjskem prevladovala mala posest.

V okviru Juridičnega društva je Schöppl polemiziral zlasti z E. H. Costo, z njegovim očetom H. Costo in seveda z W. Fritschem. V daljši razpravi⁴³ je priznal, da so nasprotniki v svojih prispevkih upravičeno opozorili na marsikatero slabost kranjskega gospodarstva, vendar pa je menil, da prevečkrat vidijo vzroke za slabo stanje gospodarstva izključno v razkosanju kmetij, nasprotno pa sam meni, da je vzrokov več. Nasprotnike je tudi spomnil, da je že francoska oblast dovolila delitev kmetij med dediče, pa tudi deželnogospodarski kongres 1849 v avstrijski monarhiji se je izrekel za delitev v tistih deželah, kjer je to že bilo v veljavi. Na sploh trdi, da ni mogoče omejiti pravice dedovanja grunta med več dedičev, kajti to bi bilo omejevanje osebne svobode. Nikakor se ne strinja s trditvijo nasprotnikov, da razkosanje vodi v "obubožanje deželnega prebivalstva, k

⁴⁰ A. Krošl: Zemljiška odveza na Kranjskem. Ljubljana 1941, str. 17, 39.

⁴¹ Dr. A. Schöppl je ob priliki svoje kandidature za kranjski deželni zbor (izvoljen 1861 v mestni kuriji) na vprašanje, kakšno je njegovo stališče v jezikovnem vprašanju po poročilu Klagenfurter Zeitung (27. 3. 1861) odgovoril, da je "za omiko kranjskega jezika", ne pa tudi že za uvedbo slovenščine v urade, "ker je takšna, kakršna se zdaj piše, tako pomešana s hrvatskimi in srbskimi besedami, da jo kmet še manj razume kakor nemščino. Naglaša, da če primerjamo uradne razglase iz časa cesarice Marije Terezije z današnjimi (v slovenskih prevodih), vidimo veliko razliko. V onih je prava kranjščina (Stimmen aus Innerösterreich 1861, str. 30-31). Po poročilu v proslovanskem dunajskem časniku Ost und West (1861, št. 11) je Schöppl vendarle dejal, naj se slovenščina najprej v ljudskih in tudi v višjih šolah goji tako, da jo bodo učenci po šolanju prav tako znali govoriti in pisati kakor nemščino; šele tedaj bi se lahko uvedla v urade (citirano po Kermavnerjevih opombah k drugi knjigi Ivana Prijatelja, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, 1848-1895. Ljubljana 1956, str. 464).

⁴² A. Krošl, n. d., str. 76.

⁴³ A. Schöppl: Gegen das Verbot der Grundzerstückung, Verhandlungen...I, 1862, H. 4, 5, 6, str. 164-186.

beraškemu gospodarstvu in k povečanju števila proletariata". Po njegovem je stanje v praksi drugačno, kajti kmetje sami naj ne bi želeli prevelikega razkosanja zemlje, ampak si nasprotno želijo obseg zemlje povečati. Če pa že prihaja do obubožanja, piše, da to večkrat prizadene velike posestnike, ki jim dohodki od posestva ne krijejo izdatkov, medtem ko majhni posestniki z dodatnim zaslužkom celo kaj prihranijo. Poudarja, da se na Kranjskem mnogo kajzarjev ukvarja z raznimi obrtmi, medtem ko so večji kmetje zadolženi (predvsem zato, ker ne morejo izplačati dedičev, op. avtorice). Res pa je, da ob slabih letinah zelo majhne kmetije bolj trpijo, vendar to še ne pomeni, da je delitev kmetij glavni vzrok obubožanja. Glede delavskega stanu meni, da je na Kranjskem njegovo število sorazmerno majhno in je treba ob večjih delih najemati tujo delovno silo. Kar pa se delavskih plač tiče, celo trdi, da naj bi bile te v primerjavi z drugimi deželami ugodne, le v dveh deželah naj bi bile višje kot na Kranjskem. Ugotavlja, da je razkosanje pogostejše tam, kjer je v bližini možnost dodatnega zaslužka, npr. v raznih obrtnih dejavnostih kot so krošnjarenje, lončarstvo, lesna obrt, sitarstvo, železarstvo, ali pa, če so blizu mesta, kjer ti mali kmetje lahko najdejo dodatni zaslužek. Vlada torej naj ne bi imela vzroka prepovedati razkosanje, kajti pritlikavi posestniki bodo že kako preživeli, če ne z zemljo pa z delom v obrti. Na Kranjskem je malo delavskega sloja, ki bi bil popolnoma brez imetja (gre za šestdeseta leta 19. stoletja), zato lažje preživi, predvsem pa ima streho nad glavo. Iz ekonomskega razloga naj bi delitev zemlje ne bila škodljiva, ampak celo koristna, kajti mnoge naredi bolj prizadevne, vrednost zemlje se večja in s tem tudi nacionalni dohodek. Schöppl zelo optimistično napoveduje, da bo svobodna delitev zemlje ob naraščajočem prebivalstvu in razcvetu industrije deželo spremenila v en sam vrt. Če pa bo prišlo do omejitve razkosanja kmetij, se lahko zgodi, da bo posest ostala v rokah indolentnih in lahkomišelnih lastnikov in morda neobdelana.

Pomislek, da zaradi delitve kmetij živinoreja propada, se zdi Schöpplu nesprejemljiv, oz. pravi, da se to morda dogaja v redkih primerih, ko je večja kmetija zaradi prezdolženosti prisiljena živino prodati. Na drugi strani je znano, da kajzarji gojijo celo preveč živine. Vendar avtor priznava, da je v letih 1850-1858 živinoreja res upadla, se pa od leta 1859 dalje stanje izboljšuje, kar naj bi potrjevalo domnevo, da z razkosanjem nima nobene zveze.

Po Schöpplu bi svobodna delitev zemlje tudi omogočila arondacijo, kar bi bilo zelo koristno. Če bi primerjali agrarne razmere na Koroškem in Štajerskem, kjer delitev kmetij doslej ni bila možna, z razmerami na Kranjskem, po njegovem mnenju ni bistvene razlike. Nikakor pa po njegovem mnenju ne drži, da bi bila Kranjska na robu propada, kjer številni proletariat strada, ostali dve deželi pa naj bi imeli cvetoče poljedelstvo.

Trdi pa, da se razkosanje deloma dogaja tudi tam, kjer je prepovedano, "saj je to podobno, kot če bi mislili, da se knjige, ki so prepovedane, ne berejo, ali da otroci ne bodo rojeni, če starši niso dobili dovoljenja za poroko. Kolikor močnejša je namreč prepoved, toliko bolj se iščejo nekakšni izhodi."

Strinja pa se z mislijo, da ni mogoče razkosanja potem, ko je že bilo izvedeno, razveljaviti. Ne sprejema pa trditve, da je na Kranjskem tako veliko število parcel nastalo zaradi razkosanja kmetij, Schöppl namreč trdi, da je število parcel odvisno od terena in kulturnih vrst, ki jih kmetje gojijo. V goratih predelih naj bi bile parcele manjše kot v ravninskem delu. Navaja pa še druge vzroke, npr., da je večje število parcel posledica razdelitve občinskih pašnikov, in dejstva, da so mnoga zemljiška gospostva svoje servitute razrešila s prostovoljno razdelitvijo gozdov, na Dolenjskem pa so nekatera gospostva razdelila del dominikalne zemlje med podložnike z nalogo, da se na

njej kultivirajo vinogradi, pri gradnji cest in železnice so bili nekateri deli posesti razlaščeni in nastale so nove parcele. Prav tako je izvedba zemljiške odveze po Schöpplovem mnenju povzročila nastanek novih parcel.

Nenazadnje še opozarja, da se zdi število posestnikov po katastru v resnici večje, sam meni, da so bolj zanesljive statistične tabele, ki so bile po zemljiški odvezi natančno izdelane in kjer je tudi označena velikost gruntov. Dalje še pove, da če je kje na Kranjskem treba obžalovati preveliko razkosanje, je to Dolenjska (vinogradniške in gorske kmetije), ta posest gre tudi zelo hitro iz rok v roke, tako da je lastnik komaj znan. V končni fazi, kljub odločnemu zagovarjanju delitve kmetij, Schöppl priznava, da ima ta delitev tudi marsikatero napako.⁴⁴

V svojem naslednjem predavanju o isti problematiki⁴⁵ je dr. Schöppl ponovil in še bolj podkrepil nekatere svoje teze, med drugim, da razkosa na Kranjskem ni mogoče jemati kot vzrok zmanjšane pridelka žita ali zmanjšanja števila živine. Zlasti glede živinoreje, ki je v letih 1850-1858 res nazadovala, je menil, da je bila to posledica dogajanja leta 1848, ko je zaradi zemljiške odveze prišlo do velikih sprememb. Veleposestniki naj bi se čutili oropane delovne sile, zato je njihovo kmetijstvo za dlje časa ohromelo. Nasprotno so nekdanji podložniki, ki so nekaj časa upali na brezplačno odpravo podložniškega razmerja, ko se to ni zgodilo, prav tako zašli v težave. Tako sta bili obe strani razočarani. V času po zemljiški odvezi so bile še slabe letine, epidemije, lakote, prišlo je do dviga cen krme za živino ipd., kar je vse vplivalo na krizo v živinoreji. Cene živine so kljub težavam ostale visoke, kajti ogrska živina, ki je prej obvladovala trg, je bila po Schöpplovem mnenju zaradi državljanske vojne (1848/49) zelo prizadeta. Zato naj bi kranjski posestniki v stiski začeli živino prodajati, pa tudi v kasnejših letih je marsikdo zaradi visokih cen živine, ki so jo ponudili Italijani, živino prodal.⁴⁶

Svoje nestrinjanje izrazi s trditvijo, da mala posest sili prebivalce k dodatni zaposlitvi. Po njegovem namreč zgodovinski razvoj kaže, da je dodatna zaposlitev bila pridobitev, ki so jo poljedelci imeli že prej in da je torej razkosa posledica dodatne zaposlitve in ne obratno.

Prav tako ne sprejema trditve o prenaseljenosti kot posledici razvoja zadnjih 50 let, saj dokazuje, da ob določenih priložnostih celo primanjkuje delovne sile in prihajajo tuji delavci na Kranjsko. Torej prepoved razkosa kmetij ne more služiti kot regulacija prebivalstva, kot bi nekateri radi dokazali.⁴⁷

Mala posest je po Schöpplovem prepričanju nujna, ker tako industrija kot veleposest ne smeta izgubiti potrebne delovne sile, obenem je tudi zaželeno stabilnost delavskega razreda.

Za konec še enkrat naglasi, da je pravica do dedovanja osnovna človekova pravica.

V okviru Juridичnega društva je predaval tudi Avgust Dimitz in sicer o agrarnih razmerah na Kranjskem v toku zgodovinskega razvoja.⁴⁸ Naglasil je, da so po njegovem dominikalne gosposke najbolj podpirale razkosa kmetij, ker so s tem dobile več podložnikov, tudi več tlake in desetine, poleg tega pa še "mastne lavdemije".

Po letu 1862 Juridичno društvo v svojem krogu ni več načenjalo tega vprašanja, tudi

⁴⁴ Prav tam, str. 164-186.

⁴⁵ A. Schöppl: Schlußbemerkungen "gegen das Verbot der Grundzerstückung". Verhandlungen...I., 1862, H. 4, 5, 6, str. 228-238.

⁴⁶ Prav tam, str. 230-231.

⁴⁷ Prav tam, str. 232.

⁴⁸ A. Dimitz: Die agrarische Verhältnisse Krains in ihrer historischen Entwicklung. – Verhandlungen...I., 1862, H. 4, 5, 6, str. 146-164.

Novice se s to problematiko ne ukvarjajo intenzivneje vse do sprejetja nove zakonodaje 1868.

3. Od izenačenja zakonodaje leta 1868 do konca 19. stoletja

Kljub številnim polemikam v različnih krogih in kljub precejšnjemu nasprotovanju delitvi kmetij na Kranjskem je bil 27. junija 1868 sprejet zakon⁴⁹, ki je odpravil prejšnje zakone in uredbe in v 11 avstrijskih deželah (razen Tirolske)⁵⁰ uvedel novo zakonodajo glede dednega nasledstva kmetij. Vsaka dežela je dobila glede tega še svojo lastno zakonodajo, Štajerska npr. z uredbo z dne 26. sept. 1868, št. 17, Koroška pa 11. nov. 1868, št. 29, medtem ko so Kranjska, Primorska in Dalmacija v bistvu tako zakonodajo imele še iz časa Ilirskih provinc. Tako je novi zakon glede dedovanja kmetij večino avstrijskih dežel, kjer je doslej veljalo, da kmetijo deduje najstarejši sin, če tega ni, pa najstarejša hči (dedič pa mora druge dediče izplačati), med seboj izenačil. Novi zakon je predpisal:

- člen 1: V členu 761 občega državlanskega zakonika omenjene uredbe, ki zadevajo dedovanje kmečke posesti, so neveljavne. Čez tri mesece po razglasitvi tega zakona ni več omejitve glede razkosanja kmetij;

- člen 2: Dediščine, ki jo je dedič že dobil pred razglasitvijo novega zakona, ta zakon ne zadeva;

- člen 3: Ministroma za pravosodje in notranje zadeve je poverjena izpeljava tega zakona.⁵¹

Nova zakonodaja je veljala od 27. sept. 1868 tudi za Kranjsko, odpravljen je bil deželni zakon št. 560 z dne 15. marca 1850.

Glavna sprememba, ki je odslej veljala za vse dežele in je sledila iz občega državlanskega zakonika (člen 727 in 732), je torej bila v tem, da se je kmetija, če je lastnik umrl po 27. sept. 1868 in ni naredil oporoke, razdelila med dediče v enakih delih.

Zanimiv komentar k temu zakonu je v Novicah objavil dr. Janez Bučar, ki je kmetom svetoval, kako naj ravnajo v primerih dedovanja. Takole piše:

"Povelje, da se ima kmetija deliti otrokom po enacih delih, pomeni to, da vsak otrok ima dobiti nekoliko kmetije, kos hiše, kos vrta, kos njive, kos nograda, kos senožeti, kos pašnika itd., nekaj denarja, tirjav itd. To pomeni, da se bodo pri nas kmetije še bolj na drobna posestva pripravile, kakor so, žalibog, že zdaj,... koščki se bodo eden za drugim prodajali, kupovala bode gospoda... Slovenska domovina je močna, dokler ima močnega kmeta. Vi tedaj, pošteni slovenski gospodarji! Pripomagajte, da dežela pod zlo ne pride, - odvrčajte nesrečo s tem, da vsak brez odklanjanja precej napravi svoj testament, v katerem svoji kmetiji stavi prihodnjega gospodarja."⁵²

Dr. Bučar, ki je kot advokat imel precej izkušenj prav s kmečkimi dedovalnimi zadevami, je še povedal, da je zelo pomembno, kako je testament narejen, saj se je v praksi dogajalo, da je bil velikokrat ovržen zaradi nepravilnosti, zato bi bilo po njegovem najbolje narediti oporoko po nasvetu človeka, ki se na to spozna. Poleg oporoke je po njegovem še ena možnost, da ne pride do razdelitve kmetije in sicer "izročilno pismo, ki ga živi oče da ali sinu ali hčeri, ali zetu ali komu drugemu". V takem primeru

⁴⁹ Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaisethum Oesterreich, 1868, št. 79 (27. junij 1868), str. 235.

⁵⁰ Te dežele so bile: Bukovina, Moravska, Štajerska, Gornja Avstrija, Spodnja Avstrija, Predarlška, Šlezija, Salzburška, Galicija, Koroška in Češka (Novice 1884, str. 165-166).

⁵¹ Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich, 1868 (27. 7. 1868), št. 79, str. 235.

⁵² J. Bučar: O novem redu dedovanja med kmeti. Novice 1868, str. 391.

mladi gospodar prevzame kmetijo, skrbeti pa mora za starše, izplačati brate in sestre ter dolgove, kar je bilo tudi veliko breme.

Potem Bučar opiše, kako je pri Hrvatih, ne da bi hotel vsiljevati enak način, vendar v premislek. Na Hrvaškem se namreč sinovi ženijo v očetovi hiši in tu tudi ostanejo, žene jim prinašajo doto. Slednjič oče naredi oporoko in ponavadi zapusti najstarejšemu sinu celotno premoženje, tako kmetija ostane skupaj.

In kaj svetuje Bučar, če kmet umre brez oporoke? Priporoča, naj bi se dediči sporazumeli, da kmetijo dobi en dedič, drugim pa naj se izplačajo primerni deleži v denarju. Če takega sporazuma ni mogoče doseči, bo razdelitev kmetije neizogibna.⁵³

Razmere, ki so bile prej značilne za Kranjsko, so se s sprejemom novega zakona polagoma začele kazati tudi na Koroškem in Štajerskem. Če glavni dedič ni mogel izplačati drugih dedičev, je najel posojilo ali pa del parcel odprodal.

Zaradi splošne krize v kmetijstvu, se je država že leta 1881 spet začela ukvarjati z mislijo na novi zakon glede dedovanja. Ob tem so Novice opozorile, da so v praksi uveljavljeni trije načini dedovanja, od katerih pa nobeden ni dober, namreč:

1. neomejena razdelitev na enake dele vodi k razkosanju in nastajanju pritlikavega gospodarstva, kjer družine ne morejo preživeti;

2. če dediči postanejo solastniki kmetije, položaj tudi ni dober, ker pride prej ali slej do prodaje lastninskih delov;

3. prodaja kmetije na dražbi pa je najslabša možnost.⁵⁴

Novice povzemajo poročilo kranjskega deželnega predsednika Andreja Winklerja poljedelskemu ministru na Dunaju z dne 4. marca 1882, kjer deželni predsednik opozarja, da svobodna delitev kmetij po njegovem ni glavni vzrok nazadovanja kmečkega blagostanja na Kranjskem, ampak so vzroki še drugje. Omenja, da je Kranjska v primerjavi z drugimi deželami manj rodovitna, zato si kmetje iščejo postranskega zaslužka. Ko se je gradila južna železnica, je bilo tega zaslužka kar precej, po njeni zgraditvi pa je prevozništvu močno upadlo. Železnica je prizadela kmeta še zaradi uvoza tujih kmetijskih pridelkov, zaradi česar je domača proizvodnja trpela. Po pisanju deželnega predsednika Kranjska sedaj izvažajo še les in živino, priznava pa, da se je položaj kmeta poslabšal tudi zaradi prevelikega drobljenja kmetij.⁵⁵ V svojem pismu je še opozoril, da ni dobro, če mora prejemnik kmetije ostale dediče izplačati, kajti s tem svojo posest zelo obremeni z dolgovi. Zaradi dediščine prihaja mnogokrat do pravdanja in marsikdaj se vse konča s prodajo kmetije. Žal pa kupci niso kmetje, ampak oderuhi, ki se na zemljo ne spoznajo in jo po kosih prodajo.⁵⁶ Po predsednikovem mišljenju bi bilo treba svobodno razpolaganje z zemljo omejiti, če že ne odpraviti. Svetuje, naj bi nove uredbe veljale za vse podedovane kmetije in nasprotuje uvajanju t. i. "Höferolle" - posebne knjige za vpis kmetije z omejeno pravico razpolaganja. Meni namreč, da če bi bilo vpisovanje le prostovoljno, se to ne bi obneslo, ker je kranjski kmet nezaupljiv do vpisovanja takih kmetij, oz. bi se čutil preveč vezanega. Podobno kot Kranjska kmetijska družba je tudi deželni predsednik menil, da bi bilo najbolje, če se vsa "na eni strani posestne pole v novi zemljiški knjigi vpisana zemljišča smatrajo kot ena kmetijska domačija". In če naj bi nova zakonodaja na Kranjskem uspela, bi morale za prejemnike takih kmečkih domov veljati olajšave.⁵⁷

⁵³ Prav tam, Novice 1868, str. 400.

⁵⁴ Novice 1884, str. 245.

⁵⁵ Novice, 1884, str. 261.

⁵⁶ Novice 1884, str. 286.

⁵⁷ Novice 1884, str. 293.

Ker so iz vseh dežel srednje Evrope vedno pogosteje prihajale pritožbe o slabem položaju kmetov, je vlada štela kot svojo dolžnost zadevo raziskati in tudi nekaj ukreniti. Na seji 25. januarja 1881 je kot odgovor na interpelacijo grofa Hohenwarta in še nekaterih pojasnila, kje so po njenem vzroki za slabo stanje v kmetijstvu. Med drugim je bil omenjen tudi zakon o dednem nasledstvu iz leta 1868. Vlada je nato pripravila osnutek novega zakona o dednem pravu in ga dala v razpravo, predvsem je želela, da bi deželni zbori o njem povedali svoje mnenje.⁵⁸ Tako je kranjski deželni zbor na seji 13. oktobra 1883 sklenil, naj deželni odbor:

- razišče vzroke propadanja kmečkega stanu in poda statistične podatke o zadolženosti kmetij, dražbah, višini obresti;
- skliče naj posvet⁵⁹ zastopnikov deželnega zbora, Kranjske kmetijske družbe, deželne vlade in drugih zainteresiranih;
- na podlagi dobljenih podatkov naj pove svoje mnenje o rešitvi problemov.

Deželni odbor je potem, da bi dobil natančnejše podatke, razposlal vsem župnijam, okrajnim sodnijam in glavarstvom poseben vprašalnik. Odgovori so pokazali, da so kmečki dolgovi narasli,⁶⁰ težave so v živinoreji, gozdovi se uničujejo, davki so visoki, ponekod je prej cvetoča obrt propadla, železnica je vzela kruh mnogim prevoznikom. Svoje so prispevale še slabe letine, predvsem pa možnost razkosa kmetij na Kranjskem že od Ilirskih provinc dalje.⁶¹

17. in 18. aprila 1884 je bil v Ljubljani posvet, na katerem so sodelovali: deželni glavar grof Thurn-Valsassina, deželni predsednik baron A. Winkler, vladni svetovalec A. Wurzbach pl. Tannenberg, mnogi deželni poslanci: dr. K. Bleiweis, E. Dev, dr. H. Dolenc, P. Grasselli (tudi ljubljanski župan), J. Kersnik, K. Klun, M. Lavrenčič, dr. A. Mosche, P. Pakiž, dr. F. Papež, W. Pfeifer, dr. J. Poklukar, L. Robič, K. Rudež, dr. M. Samec, dr. J. Sterbenec, L. Svetec, J. Schneid-Treuenfeld, F. Šuklje), deželni odborniki (K. Dežman, O. Detela, J. Murnik, dr. J. Vošnjak). Kranjsko kmetijsko družbo so zastopali predsednik baron K. Wurzbach-Tannenberg, podpredsednik J. Seunig, tajnik G. Pirc, prisotni so bili še nekateri okrajni glavarji (npr. A. Globočnik), župani in veleposestniki.⁶²

Glavna obravnavana vprašanja na posvetu so bila: dedno pravo, kmečki domovi, hipotekarni dolgovi na kmečkih posestvih, skrb za dvig kmetijstva, pospeševanje domače industrije, preganjanje žganjepivstva. Za posamezna vprašanja so bili določeni poročevalci in sicer Luka Svetec za vprašanja dednega prava, Josip Vošnjak za kmečke domove in hipotekarne dolgove, Oton Detela za dvig kmetijstva, Janez Murnik za vprašanja domače obrti in M. Samec za problem žganjepivstva.

Tu se bomo omejili le na vprašanja, ki zadevajo drobljenje kmetij. Med najbolj prizadevnimi razpravljalci o tej tematiki so bili J. Vošnjak, L. Svetec, I. Namorš (župan iz Velike Doline), O. Detela, J. Poklukar.

Če na kratko povzamemo stališča omenjenih razpravjalcev, vidimo, da so se ta stališča včasih med seboj razlikovala, vendar so vsi želeli doseči izboljšanje kmetovega položaja.

Vošnjak je opozarjal, da vse pomanjkljivosti izhajajo iz napačne zakonodaje. Posle-

⁵⁸ Novice, 1884, str. 126.

⁵⁹ Viri uporabljajo izraz anketa oz. enketa.

⁶⁰ O kmečkih dolgovih glej: Ž. Lazarevič: Kmečki dolgovi na Slovenskem. Socialno-ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848-1948. Ljubljana 1994, 171 str.

⁶¹ J. Vošnjak (ur.): Poročilo o kmetijski enketi dne 17. in 18. aprila 1884 v Ljubljani. Ljubljana 1884, str. 7.

⁶² Prav tam, str. 4-5.

dica te je ne le preveliko razkosanje zemlje, ampak tudi čezmerno sekanje gozdov, čezmerna prodaja živine, posledično pomanjkanje gnoja in manj pridelkov. Zaradi naraščanja dolgov kmet nima veselja do dela, vdaja se pijači (predvsem je bilo razširjeno zelo škodljivo pitje krompirjevega žganja oz. špirita, na kar je opozarjal že Schöppl v začetku 60. let), raznim igram in razuzdanosti.⁶³ Vošnjak pravi, da se agrarnega vprašanja ne da rešiti z neznatnimi spremembami, ampak je treba izvesti temeljito prenovu zakonodaje. Eden od pomembnih predlogov, ki je žel odobravanje, vendar tudi nekaj nasprotovanj, je bil predlog, naj se na Kranjskem ustanovijo t. i. "kmečki domovi", ki se ne bi smeli deliti, prodajali pa bi se lahko le kot celota. Po členu 16 novega vladnega načrta bi bilo mogoče ustanoviti take kmetije. Zlasti Vošnjak se je zelo zavzemal za takšno rešitev ter sam podrobneje raložil, kako naj bi se zadeva izvedla. Na drugi strani je L. Svetec izražal pomisleke, češ da so ljudje na Kranjskem že 70 let navajeni, da se posest prosto deli, zato jim bo težko to pravico odvzeti. Svetec je menil, da kmet mnogokrat proda del zemlje, da bi rešil kmetijo, če pa to v bodoče ne bo mogoče, se lahko zgodi, da bo kmetija propadla. Tudi Namorš je trdil, da bi bila to prevelika omejitev za kmeta, če s svojo zemljo ne bi več mogel svobodno razpolagati, če ne bi mogel dobiti posojila (te vrste kmetije se ne bi smele zadolževati). Če pa zaradi tega ne bi mogel plačevati davkov, bi kmetija prav tako propadla. Pomisleke so imeli še nekateri drugi npr. O. Detela, ki je nasprotoval ideji, da bi bilo vpisovanje "kmečkih domov" obvezno, kajti s tem bi lastnik omejil pravice tudi svojim potomcem. Predlagal je, naj bi bilo vpisovanje "kmečkih domov" prostovoljno. V nadaljnji razpravi je Vošnjak pojasnil, da bi bil kot "kmečki dom" vezan le del zemlje, z ostalim delom pa bi kmetje še naprej prosto razpolagali. Pozitivna plat take zakonodaje bi bila predvsem v tem, da bi se ohranile srednje in večje kmetije, pri malih kmetijah pa se storjena napaka ne da več odpraviti. Vošnjak se sklicuje na podobno reševanje razmer v Nemčiji in navede tudi ameriški zakon o homestead. Po njegovem mnenju je to edini način, da se prepreči to, kar se je dogajalo zadnja leta npr. na Krškem polju, kjer je bilo na tisoče parcel prepuščenih sodedičem ali prodanih in je v kratkem nastalo 720 majhnih koč z malo ali nič zemlje.⁶⁴ Pri glasovanju se je od 42 udeležencev 27 izreklo za ustanavljanje "kmečkih domov".

Potem pa je vprašanje, ali naj bo vpisovanje kmetij med "kmečke domove" obvezno, sprožilo največ razprav. Vošnjak je menil, da bi to moralo biti obvezno, nad tem bi bedele občine, čemur je ponovno nasprotoval Namorš, češ da bi tako občine imele pravico diktirati, kaj je "kmečki dom", s tem pa se neha vsa svoboda kmeta. Odločnost Namorša in Detele je pripomogla k temu, da je bil sprejet predlog o prostovoljnem vpisovanju "kmečkih domov".⁶⁵

Različna so bila tudi mnenja o tem, kaj je tisti osnovni inventar (*fundus instructus*), ki naj bi ga imela taka kmetija. Posamezniki so naštevali razna poljedelska orodja (plug, brano itd.), število živine, vendar je potem obveljalo mnenje, naj ta merila določijo strokovnjaki.

Precej časa so na posvetu namenili problematiki kmečkih dolgov z ozirom na bodoče "kmečke domove". Vošnjak je opozarjal, da v poljedelskih državah, kot sta Rusija in ZDA, ne poznajo hipotekarnih dolgov na kmečko posest, zato je svetoval, naj bi se na "kmečki dom" ne vknjižilo več dolga, kakor znaša dvanajstkratni čisti katastrski dohodek, kar je bilo tudi sprejeto.⁶⁶

⁶³ Prav tam, str. 8.

⁶⁴ Prav tam, str. 18-22.

⁶⁵ Prav tam, str. 22.

⁶⁶ Prav tam, str. 24.

Glede na to da je večina kmetij že bila precej zadolžena, je Vošnjak predlagal, da bi bilo smotrno ustanoviti deželno hipotekarno banko.⁶⁷ Informiral pa je tudi o stanju posojilnic, ki jih je tedaj bilo v slovenskih deželah že 18 (6 na Kranjskem, 10 na Štajerskem in 2 na Primorskem).

Ob vprašanju, kdaj se "kmečki dom" lahko proda in pod kakšnimi pogoji, je spet Vošnjak predlagal, da se ne sme prodati pod polovično ceno. Predkupno pravico pa imajo občine, kar je bilo sprejeto.

Govorili so tudi o izboljšanju razmer v kmetijstvu, o boljšem obdelovanju zemlje, tam pa, kjer se to še ni zgodilo, naj železni plug zamenja lesenega, ker je z železnim predvsem mogoče globlje oranje. Treba bi bilo izboljšati razmere pri pridelovanju krme in žita, dvigniti živinorejo, bolj skrbeti za pouk kmetijstva na šolah, ustanoviti vinarne in sadjarske šole itd.⁶⁸ Ponovno se je govorilo o razdelitvi pašnikov in o tem, da naj bi deželni zbor izdal uredbo proti pijančevanju na Kranjskem.

Kljub temu da je kazalo, da bo vendarle prišlo do delne omejitve razkosanja kmetij z organizacijo "kmečkih domov", pa se to ni zgodilo. Šele čez pet let je vlada predlog zakona, o katerem so razpravljali na omenjenem posvetu, z majhnimi spremembami razglasila za "zakon o uvedbi posebnih predpisov o dedovanju kmetij srednje velikosti".⁶⁹

Novi zakon, ki je bil razglašen 1. aprila 1889, veljati pa je začel 20. aprila istega leta, je bil zelo splošen. Načelno je sicer dopuščal (člen 16) možnost omejitve razkosanja srednjih kmetij, vendar je odločanje o tem prepuščal podrobnejšim določbam deželne zakonodaje.

Sicer pa zakon pravi, da lastnik srednje kmetije, ki spada pod novo zakonodajo, ni omejen v razpolaganju z njo ali z njenim posameznim delom. Določila tega zakona veljajo po zakonitem dedovanju po testamentu ali po pogodbenem dedovanju, če je zapustnik določil kot dediča eno osebo izmed oseb, ki jih kot dediče priznava splošni državljanski zakonik (člen 3).

Če celotno premoženje pripada več osebam, sme kmetija s pritiklinami preiti na eno osebo. Kaj se pojmuje kot pritiklina določa splošni državljanski zakonik (člen 4). Pri razdelitvi dediščine dobi kmetijo prejemnik, ki do višine neobremenjene vrednosti kmetije postane dolžnik zapuščine (člen 6). Vrednost kmetije določijo dediči z dogovorom, če do tega ne pride, lahko prejemnik zahteva od sodišča, da to določijo strokovnjaki in odobri občina. Deželna zakonodaja sme določiti, da namesto sodnijske cenitve stopi v veljavo cenitev na podlagi mnogokratnika čistega katastrskega dohodka (člen 7). Razdelitev med sodediči se vedno izvrši pred sodiščem (člen 8). Prejemnik je dolžan najkasneje v treh letih od dneva pravnomočnosti odločbe o prisojeni dediščini, sodediče izplačati. Če bi kmetija medtem prišla v roke tretje osebe, so sodediči upravičeni takoj zahtevati izplačilo (člen 9). Vrednost, za katero dedič prevzame kmetijo v skladu z določili tega zakona, mora biti osnova za izračun pristojbin za premoženjski prenos, ki morajo biti plačane državi (člen 12). Zakon tudi določa, kako ravnati v primeru mladoletnosti dedičev, ko kmetijo vodijo starši le-teh in kako je v primeru, če si je kateri od dedičev izbral drug poklic in ne živi na kmetiji (člen 13). V primeru, če k zapuščini spada več kmetij in nastopa več zakonitih dedičev, bo deželna zakonodaja določila vrstni red prevzemnikov (člen 15). Najvažnejši je bil gotovo 16. člen, ki govori o tem, da kadar deželna zakonodaja za srednje velike kmetije določa omejitve svobodne deljivosti ali

⁶⁷ Prav tam, str. 30.

⁶⁸ Novice, str. 174-175 (Tretja seja enquete o kmetskih razmerah na Kranjskem).

⁶⁹ Reichsgesetzblatt für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. XXIII. Stück, ausgegeben und versendet am 20. April 1889. Wien 1889, str. 197-199.

postavlja pravila, je lastnik pri razpolaganju z njo omejen v skladu z deželno zakonodajo. Pomemben je tudi 17. člen, ki postavlja pogoj, da postane ta zakon veljaven istočasno v vseh deželah z vsemi tistimi uredbami, ki jih je sprejela zakonodaja posameznih dežel.

Edina dežela, ki je kasneje sprejela potrebno zakonodajo, je bila Koroška, leta 1903. Drugod pa delitev kmetij ni bila zaustavljena. Res se je zgodilo to, kar so posamezniki pisali že v začetku šestdesetih let, namreč, da je postajal agrarni proletariat vedno številnejši.

Drobljenje kmetij pa sedaj ni bila le posebnost Kranjske in Primorske, ampak tudi Štajerske. Dejstvo, da so se na Gorenjskem nekoliko bolj ohranjale večje in srednje kmetije, podobno kot na Koroškem, je verjetno treba pripisati tradiciji. Na Kranjskem sta bili najbolj razkosani Dolenjska in Notranjska, zunaj Kranjske pa še Goriška in Istra. Drobitve kmetij in zadolženost kmetov so privedli do mnogih eksekucijskih prodaj kmetij. Na Kranjskem je bilo v letih 1868 do 1893 na prisilnih dražbah prodanih kar 13% kmetij.⁷⁰

Poseben je bil položaj v Prekmurju, kjer so se kmetije delile že od leta 1700 dalje. Ogrsko pravo je namreč sprejelo načelo rimskega prava o delitvi zapuščine med dediče po enakih delih, dopuščalo pa je tudi odtujitev posameznih parcel, tako se je tu zemlja prav tako močno drobila.⁷¹

Statistični podatki kažejo, da je v slovenskih deželah (brez Beneške Slovenije in Prekmurja) prevladovala mala posest. Leta 1902 je bilo male posesti do 2 ha zemlje kar 39% (od tega so imele pritlikave kmetije do 1 ha 24%, do 2 ha pa še nadaljnjih 15%). K mali posesti upravičeno štejemo še kmetije od 2-5 ha, ki jih je bilo 19%, tako dobimo skupno 58% male posesti. Istočasno je odpadlo na srednje kmetije (5-10 ha) 17% kmetij, na velike kmetije (10-20 ha) še 15%, ostalo je odpadlo na veliko posest.

Posledice splošnega slabega stanja na podeželju so znane, zaradi njih pride ob koncu 19. stoletja do preseljevanja ne le v mesta in novo ustanovljena industrijska središča doma, ampak tudi v razne evropske države in v Ameriko, zlasti v ZDA.

Za drugo polovico 19. stoletja je značilno neprestano naraščanje mestnega prebivalstva in upadanje odstotka kmečkega prebivalstva, kar je bila navsezadnje tudi posledica drobitve kmetij na eni in naraščanja industrializacije na drugi strani. Leta 1857 je bilo na ozemlju današnje Slovenije še 83% kmečkega prebivalstva, leta 1880 še 81%, 1890 76%, 1900 73% in 1910 le še 67% kmečkega prebivalstva.⁷²

ZUSAMMENFASSUNG

Die Frage der Zerstückelung der Bauerngüter in den slowenischen Ländern im 19. Jahrhundert mit besonderer Berücksichtigung Krains

Der Zerstückelung von Bauernhöfen begegnet man in den slowenischen Gebieten schon seit dem Mittelalter, jedoch nicht sehr häufig, da bei den Kaufrechtsgütern das Anerbenrecht galt; die weichenden Erben erhielten eine größere oder kleinere Abfertigung. Bei den Miethuben bestimmte der Grundherr, ob das Bauerngut geteilt

⁷⁰ Ž. Lazarevič, Kmečki dolgovi.... kot op. 60. str. 19.

⁷¹ Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog II., Ljubljana 1980, str. 469.

⁷² F. Gestrin – V. Melik: Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918. Ljubljana 1966, str. 244.

wurde. Im 18. Jahrhundert war für die Teilung nicht nur die Zustimmung des Grundherrn notwendig, sondern auch die des Kreisamtes und des Untertanen selbst. In der Zeit der Illyrischen Provinzen (1809–1813) war für die Frage der Güterteilung die französische Gesetzgebung maßgebend, nach der alle Erben gleiche Rechte im Erbfall hatten. Nach der Restauration der österreichischen Herrschaft blieb diese Gesetzgebung in jenen Teilen der slowenischen Gebiete in Geltung, die davor zu den Illyrischen Provinzen gehört hatten (Krain, Villacher Kreis, Görz, Istrien und Triest). Bis 1848 mußte jedoch der Grundherr den Teilungen zustimmen, danach war die Teilung freigestellt.

In der Abhandlung werden zwei Standpunkte im Hinblick auf diese Frage diskutiert, die sich in Krain entwickelt haben. Gegen die Freiteilbarkeit der Bauerngüter bezogen die "Novice" von Bleiweis und die Mehrzahl der Mitglieder der krainischen Landwirtschaftsgesellschaft Stellung, ebenso der überwiegende Teil des juristischen Vereines in Laibach (darüber schrieben E. H. Costa, H. Costa und W. Fritsch). Für die Freiteilbarkeit waren einige Herren aus dem juristischen Verein, vor allem A. Schöppl, sowie die eher liberal orientierten höheren deutschen Beamten in Krain. Aus den publizierten Stellungnahmen der beiden Seiten kann man auf die damaligen Verhältnisse in der Landwirtschaft schließen. In Krain kam es zu einer erheblichen Zerstückelung der Bauerngüter, besonders in Unter- und Innerkrain. Es wurden daher Vorschläge zur Änderung der Gesetzgebung gemacht, um eine weitere Aufsplitterung einzudämmen. Die Gegner behaupteten jedoch, daß die Zwergwirtschaften notwendig seien, da auf diese Weise Arbeitskräfte für Industrie und Großgrundbesitz bereitgestellt würden.

Am 27. Juli 1868 glich ein neues Gesetz das bäuerliche Erbrecht in elf österreichischen Ländern (mit Ausnahme Tirols) an jenen Zustand an, der in Krain, Görz, Istrien, Triest, Dalmatien und im Villacher Kreis schon bisher gegolten hatte. Auf dem ganzen slowenischen Siedlungsgebiet war jetzt im Erbfall eine Aufteilung in gleiche Teile notwendig, falls es kein Testament, das anderes verfügt hätte, oder keinen Übergabevertrag gab.

Da sich in den folgenden Jahren die Situation verschlechterte, bereitete die Regierung einen neuen Gesetzesentwurf vor. Über diesen wurde bei einer Beratung in Laibach am 17. und 18. April 1884 diskutiert, an der die Abgeordneten zum Krainer Landtag, die Landesausschüsse, die Vertreter der Krainer Landwirtschaftsgesellschaft, einige Bürgermeister, Bezirkshauptleute und Großgrundbesitzer teilnahmen. Man forderte die Einführung der sog. "bäuerlichen Heimstätte", eine Art von geschützten Bauernhöfen mittlerer Größe, die nicht geteilt werden dürften. Dabei tauchten zahlreiche Fragen auf, z. B. ob die Eintragung als bäuerliche Heimstätte freiwillig oder verpflichtend sein sollte. Es überwog die Meinung, daß die Eintragung freiwillig erfolgen müsse. Erst mit 1. April 1889 wurde das Gesetz "betreffend die Einführung besonderer Erbteilungsvorschriften für landwirtschaftliche Besitzungen mittlerer Größe" verlautbart, nach welchem es keine Einschränkung bei der Erbteilung geben sollte, doch eröffnete Art. 16 die Möglichkeit einer Einschränkung der Teilbarkeit, wenn die Landesgesetzgebung dies vorsehen sollte. Das einzige Land, das Bestimmungen über Einschränkungen in diesem Sinne verabschiedete, war Kärnten im Jahre 1903.

Die zahlreichen Teilungen der bäuerlichen Güter lösten gegen Ende des 19. Jahrhunderts große Bevölkerungsbewegungen in Richtung der Städte und der Industriezentren aus. Sie waren auch mit ein Grund für die Auswanderung in andere europäische Staaten und nach Amerika.

JIŘÍ KOŘALKA

SLOWENISCHE BRIEFPARTNER DES TSCHECHISCHEN HISTORIKERS UND POLITIKERS FRANTIŠEK PALACKÝ

Der in Ostmähren geborene und in der tschechischen bürgerlichen Gesellschaft als "Vater der Nation" anerkannte Historiker und politische Denker František Palacký (1798-1876) unterschied sich bei seiner Ankunft in Prag im April 1823 von der überwiegenden Mehrheit der damaligen tschechischer Patrioten in mehreren Richtungen. Konfessionell war er ein liberal und rationell denkender Protestant, während die tschechische Gesellschaft der ersten Jahrzehnte des 19. Jahrhunderts fast ausschließlich katholisch war. Die breite Grundbildung, die er sich in Oberungarn (der heutigen Slowakei) erwarb, war im Vergleich zum damaligen österreichischen Schulsystem weitaus stärker von neuen Gedanken aus den protestantischen Ländern Deutschlands und Westeuropas beeinflusst. Im Unterschied zur sehr bescheidenen Lebensweise der meisten tschechischen Patrioten bewegte sich Palacký einige Jahre lang im Umfeld der Mittel- und Kleinadels, was ihm auch den Zutritt zu aristokratischen Kreisen in Böhmen und in deren reiche Familienarchive erleichterte. Als Redakteur einer deutschen und einer tschechischen Zeitschrift des Vaterländischen Museums in Böhmen, später als böhmisch-ständischer Historiograph, veröffentlichte er einen wesentlichen Teil seiner Werke zunächst deutsch. Darüber hinaus heiratete er im September 1827 eine in deutscher Sprache erzogene, katholische Prager Advokatentochter, was ihm einige tschechische Patrioten verübelten und zugleich mißgönnten.¹

In den ersten drei Jahrgängen der tschechischen Museumszeitschrift äußerte sich Palacký wiederholt zu breiteren europäischen Zusammenhängen des Aufstiegs der neuzeitlichen tschechischen Sprache und Literatur. In seinem mit 1. Oktober 1827 datierten "Wort an die Patrioten"² führte er als eine der wichtigsten Anregungen für seine Tätigkeit die Tatsache an, daß nationale Gefühle in fast ganz Europa ermutigt werden und alle Völker die Herausbildung ihrer Nationalität eifrig erstreben. Palacký hielt es für notwendig, für die nationale Ehre der Böhmen einzutreten und forderte seine Zeitgenossen auf, sich ihrer Vorfahren, die in einigen Zeitperioden ihre Nachbarn hoch überragt hätten, würdig zu erweisen. Von den vorhergehenden Generationen hätten die zeitgenössischen Böhmen die nationale Geschichte, Sprache und Literatur als den größten Schatz geerbt, dessen Erhaltung und Ausbildung am meisten zur Entfaltung der Nationalität beitrage. Die nationalen Zeitschriften als "Pfleger der Bildung" schienen Palacký das geeignetste Mittel dafür zu sein.

Von hohem Belang waren Palackýs Überlegungen vom April 1828 über die Bedeutung der internationalen Verständigung unter den europäischen Nationen in der

¹ Dazu jetzt ausführlich Jiří KOŘALKA, *František Palacký (1798-1876). Životopis* [Biographie], Praha 1998, S. 69, 106-107, 118-119.

² František PALACKÝ, Slovo k vlastencům od redaktora [Ein Wort an die Patrioten vom Redakteur], *Časopis Společnosti Vlastenského museum v Čechách*, Jg. 1 (1827), Bd. 4, S. 145-152; neu gedruckt in: František PALACKÝ, *Radhost. Sbíрка spisův drobných z oboru řeči a literatury české, krásovědy, historie a politiky* [Radegast. Eine Sammlung kleiner Schriften aus dem Gebiet der tschechischen Sprache und Literatur, Ästhetik, Geschichte und Politik], Bd. 1, Praha 1871, S. 145-152.

Zeit nach dem Ende der napoleonischen Kriege.³ Es schien ihm, als ob jedes Volk in Europa erst in jüngster Zeit erneut zum Bewußtsein seiner besonderen Nationalität auferwacht wäre. Im Unterschied zum philanthropischen Kosmopolitismus, der sich von Frankreich aus in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts in andere Länder anzubreiten und überall das Gefühl der Nationalität zu ersticken begann, fühle sich nun der Bewohner Frankreichs als Franzose, und auch die Deutschen seien auf der Suche nach ihren nationalen Besonderheiten im Verhältnis zu romanischen und slawischen Stämmen. Von den kleineren Völkern führte Palacký das Beispiel der Niederländer, Dänen, Schweden, Polen und Magyaren an, die sich anstrebten, ihre eigene nationale Existenz, ihre Interessen und ihre nationale Ehre. Besonders habe sich die den übrigen Völkern und ihren Literaturen gewidmete Aufmerksamkeit erhöht. Noch am Anfang des 19. Jahrhunderts hätten sich – so Palacký – Engländer, Franzosen, Italiener und Deutsche nur ausnahmsweise für die Literaturen ihrer östlichen Nachbarn interessiert. Das habe sich infolge der Kriege mit Frankreich geändert, als Feldzüge großer Armeen in fremde Länder zahlreichen Menschen ermöglicht hätten, den Charakter, die Gedankenwelt und die Vorzüge anderer Nationen kennenzulernen. Eine noch größere Bedeutung maß Palacký bereits im dritten Dezennium des 19. Jahrhunderts der schnellen Verbreitung von Nachrichten aus aller Welt bei, womit verschiedene Völker und deren Denken einander näherrückten. Palacký war geradezu bezaubert davon, daß die an einem Ende Europas ausgesprochenen Worte in wenigen Tagen auch am anderen Ende des Kontinents erschallten und damit die Gefühle und Gedanken anderer Völker zu beeinflussen vermochten.

Obgleich Palacký nicht zu den unkritischen Slawophilen gehörte, die vom Machtzuwachs Rußlands nach dem Ende der napoleonischen Kriege beeindruckt waren und von Rußland eine bessere Zukunft des Slawentums erwarteten, zeigte er als Redakteur der beiden Prager Museumszeitschriften für das gesellschaftliche und kulturelle Leben einzelner slawischer Völker großer Interesse. Palacký selbst veröffentlichte in der tschechischen Museumszeitschrift zwei grundlegende Analysen über die Zustände in den multiethnischen Königreichen Ungarn⁴ und Polen,⁵ in denen er den verschiedenen ethnisch-sprachlichen Gruppen besondere Aufmerksamkeit widmete. Bereits in seinem Ungarn betreffenden Aufsatz erwähnte er die slowenische Minderheit in den ungarischen Komitaten Somogy, Zala und Eisenburg (Vas), deren Angehörige als Wenden (irrtümlich als Vandalen) bezeichnet werden, aber "mit den Kärntner und Krainer Slawen eigentlich ein und dasselbe Volk" bilden würden.⁶

Für die deutschsprachigen Prager Museumsjahrbücher, die er in den Jahren 1830-1831 anstatt der ursprünglichen Monatsschrift redigierte, schrieb Palacký eine allgemeine Übersicht über die Slawen in Europa, die er wesentlich als eine scharfe Kritik der ungenauen, manchmal geradezu verzerrten Angaben der deutschen Geographen über einzelne slawische Völker verstanden wissen wollte.⁷ "Es ist unangenehm

³ *Časopis Společnosti Vlastenského museum v Čechách*, Jg. 2 (1828), Bd. 2, S. 131-133; neu gedruckt in: PALACKÝ, *Radhost*, Bd. 1, S. 25-27.

⁴ František PALACKÝ, O národech uherských, zvláště o Slovanech [Über die Völker in Ungarn, besonders über die Slawen], in: *Časopis Společnosti Vlastenského museum v Čechách*, Jg. 3 (1829), S. 11-38.

⁵ František PALACKÝ, O národech polských [Über die Völker in Polen], in: *Časopis Společnosti Vlastenského museum v Čechách*, Jg. 4 (1830), S. 69-89.

⁶ PALACKÝ, O národech uherských, S. 30.

⁷ Franz PALACKÝ, Die slawischen Volksstämme in Europa, in: *Jahrbücher des böhmischen Museums für Natur- und Länderkunde, Geschichte, Kunst und Literatur*, Jg. 1 (1830), Bd. 1, S. 79-95.

und peinlich zu sehen, wie sich gewisse Irrtümer, die einmal ihren Weg zum großen Publikum genommen haben, tausendmal wiederholen...". Palacký veranschaulichte dies am Beispiel der "Slowencen", wie er damals die Slowenen nannte, die in einem Falle zusammen als eine Volksgruppe mit den polnischen Kaschuben eingereiht, ein anderes Mal aber wieder von den slawischen "Vandalen" in Ungarn getrennt würden. Nach Palackýs eigener Charakteristik hätten die "Slowencen oder Winden in Krain, Unter-Steiermark und Unter-Kärnten, ferner in den ungrischen Comitaten Szala und Eisenburg (die sogenannten Vandalen)" zusammen etwa eine Million Menschen betragen. Palacký erwähnt, daß die ältesten Denkmäler ihrer Literatur aus einem Münchener Kodex aus dem 10. Jahrhundert stammen und ordnet dann, die Entfaltung der slowenischen Nationalliteratur richtig in die zweite Hälfte des 16. Jahrhunderts ein, mit der kritisch-ironischen Anmerkung, daß "die Menge der in neuerer Zeit geschriebenen Grammatiken und Schriftsysteme [...] auffallend mit der geringen Anzahl ihrer auch für die Nachwelt gezeugten poetischen und prosaischen Produkte" kontrastiere.⁸

Vom 13. April bis zum 15. Mai 1832 arbeitete Palacký in Wien, wo er Quellen zur Geschichte Böhmens im Staatsarchiv und in der k. k. Hofbibliothek erforschte. Bei dieser Gelegenheit machte er die Bekanntschaft seines slowenischen Altersgenossen Matija Čop (1797-1835), der als Bibliothekar am Laibacher Lyzeum angestellt war und als Organisator der jungen slowenischen Schriftstellergeneration wirkte. Es ist möglich, daß Jernej Kopitar die ersten Kontakte zwischen Matija Čop, dem Historiker Palacký und dem Dichter František Ladislav Čelakovský vermittelt hat,⁹ aber zuletzt waren die guten Beziehungen Čops zu den Protestanten Palacký und Pavel Josef Šafařík/Šafárik Kopitar zuwider.¹⁰ Čelakovský bestellte in Laibach zehn Exemplare des literarischen Almanachs *Kranjska Čbelica* [Krainger Bienchen] und war angenehm überrascht, daß er darin mehr fand, als er erwartet hatte. Die Liebesgedichte von France Prešeren fesselten und ergötzen ihn und seine Freunde derart, daß er fünf davon ins Tschechische umdichtete.

In dem von Palacký redigierten *Časopis Českého museum* [Zeitschrift des Böhmisches Museums] veröffentlichte dann Čelakovský seine gelungenen Übersetzungen im Rahmen einer überwiegend positiven Besprechung der drei Bändchen des Laibacher Almanachs.¹¹ Er lobte vor allem France Prešeren als einen gebildeten Dichter und Meister der slowenischen Sprache, dessen Verse sich über die bisherige Literatur "unserer lieben in Krain, Kärnten und der Steiermark wohnenden Slawen" hoch emporhoben hätten. Dagegen verurteilte Čelakovský die nutzlosen grammatikalischen Kämpfe, vornehmlich alle Versuche um die Einführung neuer Buchstaben, und empfahl den Slowenen, ihr Alphabet nach dem Vorbild der Tschechen und Polen einzurichten. Matija Čop und seine Freunde waren über die aus Prag kommende Unterstützung ihrer Bemühungen hocheifrig, war sie doch gegen konservative Strömungen unter den Slowenen gerichtet, und sie kündigten ihre Absicht an, eine deutsche Übersetzung der tschechischen Rezension abzdrukken.

⁸ *Ebenda*, S. 94-95.

⁹ Vgl. Václav ŽÁČEK u. a., *Češi a Jihoslovani v minulosti. Od nejstarších dob do roku 1918* [Tschechen und Südslawen in der Vergangenheit. Von den ältesten Zeiten bis zum Jahre 1918], Praha 1975, S. 250-251.

¹⁰ Karel PAUL, *Pavel Josef Šafařík*, Praha 1961, S. 95.

¹¹ František Ladislav ČELAKOVSKÝ, *Krajinská literatura* [Die Krainger Literatur], in: *Časopis Českého museum*, Jg. 6 (1832), S. 443-454.

1833, Januar 14. Matija Čop erinnert František Palacký an die Begegnung in Wien und bittet um Hilfe bei der Vorbereitung einer genauen Übersetzung der im *Časopis Českého museum* veröffentlichten Rezension Čelakovskýs, weil die alten tschechischen Sprachwörterbücher für das Verständnis der neutschechischen Sprache unzureichend seien.¹²

Laibach, 14. Jänner 1833.

Verehrter Herr und – ich glaube es sagen zu dürfen – *Freund!*

Ihr freundschaftliches Benehmen gegen mich bey meiner letzten Anwesenheit in Wien ermuthigt mich, Sie mit einer Bitte zu belästigen, deren Gewährung ich um so eher hoffen darf, da der Gegenstand derselben Ihnen nicht ganz fremd ist.

Herr v[on] Čelakowský hat die Herren Preshérn und Kastelitz durch die Zusendung der in Ihrer Zeitschrift erschienenen Anzeige der *Krajnska Zhbeliza* auf das Angenehmste überrascht. Wir lasen diese so wohlwollende Beurtheilung mit dem größten Interesse – nicht nur wegen des *Lobes*, dessen sie diese Unternehmung würdigt, sondern selbst wegen des *Tadels*, den sie hin und wieder enthält, welcher uns nicht minder willkommen ist; denn er ist größtentheils Wasser auf unsere Mühle. (Ich spreche per "uns", nicht als wäre ich ein Mitarbeiter an der *Zhbeliza* – die unbedeutenden, mit Z. unterzeichneten Gedichte sind von einem gewissen *Ziegler* – sondern nur, weil ich an dem Erfolge meiner Freunde Antheil nehme.)

Es ist daher sehr natürlich, daß wir diese Recension auch *unserm* Publikum bekannt zu machen wünschen, was am füglichsten durch das sogenannte "Illyrische Blatt", eine Beylage der Laibacher Zeitung, geschehen kann, in welchem Blatte ohnehin die *Zhbeliza* noch gar nicht angezeigt worden ist. Es handelt sich also um eine genaue und richtige deutsche Übersetzung Ihres Artikels. Wir haben denselben wohl *beyläufig* verstanden, nahmentlich *ich* mit Hülfe des Polnischen; indessen wollten wir doch, um sicher zu seyn, auch einige geborne Böhmen über Einzelnes fragen, die uns indessen wenig Auskunft zu geben wußten. Einer derselben hat eine schriftliche Übersetzung des ganzen Artikels versucht; ich habe dieselbe, da in derselben mehrere offenbare Unrichtigkeiten vorkamen, etwas durchcorrigiert; aber Manches blieb mir dunkel oder zweifelhaft, da Eure Wörterbücher: Reschelius,¹³ D. Ad. z Weleslawjna,¹⁴ Wussin,¹⁵ Tomsa¹⁶ etc. einen gleich im Stich lassen.

Wir sind daher so frey, Ihnen hiemit eine Abschrift dieser von einem Böhmen verfertigten und von mir etwas verbesserten (oder verschlechterten) Übersetzung einzusenden, mit der Bitte, dieselbe durchsehen, die darin vorkommenden Lücken ausfüllen und nahmentlich die roth angestrichenen Stellen, wenn es nöthig seyn sollte, berichtigen zu wollen. Vielleicht würde H[err] v[on] Čelakowsky selbst so gut seyn, diese Mühe zu

¹² Literární archiv Památníku národního písemnictví [Literarisches Archiv der Gedenkstätte des tschechischen Schrifttums, im weiteren LA PNP] Prag, Nachlaß František Palacký, Matija Čop an Palacký.

¹³ Der katholische Priester Tomáš Rešel-Reschelius (um 1520-1562), veröffentlichte ein *Dictionarium latino-bohemium* und *Dictionarium bohemico-latinum* im Jahre 1560.

¹⁴ In den Wörterbüchern von Daniel Adam z Veleslavína (1546-1599), *Nomenclatur quadrilinguis* und *Silva quadrilinguis*, Pragae 1598, bildete Tschechisch die Grundlage.

¹⁵ Der Prager Buchhändler Kašpar Vusín bearbeitete das *Dictionarium von dreien Sprachen* (Deutsch, Latein, Böhmisch) um das Jahr 1706.

¹⁶ František Jan Tomsa (1753-1814) gab sein *Vollständiges Wörterbuch der böhmisch-deutsch-lateinischer Sprache* im Jahre 1791 mit einem Vorwort von Josef Dobrovský heraus.

übernehmen, das es ihm zunächst daran liegen dürfte, daß seine Arbeit den deutschen Lesern nicht zu sehr entstellt vorgelegt werde. Die verbesserte Übersetzung wünschen wir so bald als möglich mit der Briefpost zurückzuerhalten. (Es versteht sich von selbst, daß das Briefporto der H[err] Kasteliz hier zahlt, da er dabey zunächst interessiert ist. Nur ein Recepisse bitten wir der Sicherheit wegen dort zu nehmen.) Der Artikel wird dann sogleich (wahrscheinlich mit einigen Postillen von mir begleitet) im "Ill[yrischen] Blatt" erscheinen.

Die Herren Preshern und Kasteliz lassen sich einstweilen durch mich bey H[err]n v[on] Čelakowský – den Sie wohl häufig sehen – für das Gesendete verbindlichst bedanken. Preshern wird nächstens selbst schreiben.

Da H[err] v[on] Čelakowský den Dr Preshern auf die böhmische Übersetzung von Bürger's Leonore aufmerksam macht,¹⁷ so ersucht mich H[err] Kasteliz, der sich eben mit einer Bearbeitung von Schiller's "Glocke" beschäftigt, zu fragen, ob eine *gute* böhmische Übersetzung derselben vorhanden ist. Wäre dieses der Fall, so würden Sie uns sehr verbinden, wenn sie dieselbe, sie mag einzeln oder sonst in irgend einem Bande erschienen seyn, (gegen unverzügliche Vergütung der Kosten) mit dem Postwege unter seiner Adresse (Michael Kasteliz, Scriptor der k.k. Lycealbibliothek) hieher einsenden möchten, falls Ihnen dieß nicht zu viel Ungelegenheit machen würde.

Ich bitte sowohl wegen dieses eiligen und unförmlichen Gekritzels als wegen meines Anliegens tausendmahl um Vergebung, und verharre mit ausgezeichnete Hochachtung Ihr ergebenster Mathias Zhóp, Lycealbibliothekar.

Ich würde Sie bitten, mich H[err]n v[on] Hanka zu empfehlen, aber ich darf es kaum wagen, da ich ein längst erhaltenes Schreiben von ihm nicht beantwortet.

František Palacký beantwortete den Brief von Matija Čop den damaligen Umständen entsprechend fast postwendend, bereits am 26. Januar 1833, und begrüßte die darin erwähnten Bestrebungen der jungen slowenischen Schriftsteller, weil sie seiner Ansicht entsprachen, daß die Gebildeten aus allen slawischen Völkern der Monarchie möglichst viel voneinander wissen sollten.¹⁸ In Prag wurde die aus Laibach gesandte Übersetzung redigiert, so daß Matija Čop binnen weniger Wochen an Čelakowský berichten konnte, daß sie im *Illyrischen Blatt* erschienen sei und bei den Befürwortern der neuern Krainer Buchstaben ein großes Mißvergnügen verursacht habe.¹⁹ Zwei Monate später veröffentlichte die von Palacký redigierte tschechische Museumszeitschrift einen ausführlichen Bericht von Pavel Josef Šafařík unter dem Titel *Literatura vindických Slovenův od roku 1820* [Die Literatur der windischen Slawen²⁰ seit dem Jahre 1820],²¹ in den Šafařík 38 Kurzbiographien slowenischer Schriftsteller, darunter auch jene von Miha Kastelic, France Prešeren und Matija Čop aufnahm. Der Almanach *Kranjska Čbelica* geriet nach dem Erscheinen des vierten Bändchens unter den vereinigten Druck

¹⁷ František Ladislav Čelakowský an France Prešeren 24. 12. 1832; František BÍLÝ (Hg.), *Korrespondence a zápisky Františka Ladislava Čelakovského* [Briefwechsel und Aufzeichnungen von F. L. Čelakowský], Bd. 2, Praha 1910, S. 286-287.

¹⁸ ŽÁČEK u.a., *Češi a Jihoslované*, S. 252.

¹⁹ Matija Čop an F. L. Čelakowský 13. 8. 1833; BÍLÝ (Hg.), *Korrespondence a zápisky*, Bd. 2, S. 295-297.

²⁰ Die Begriffe *Sloveni*, *slovenský* benutzte Šafařík in diesem Aufsatz im Sinne der heutigen Termini *Slované*, *slovanský*, das heißt *Slawen*, *slawisch*.

²¹ Pavel Josef ŠAFAŘÍK, *Přehled literatury illyrských Slovenův* [Übersicht der neuesten Literatur der illyrischen Slawen], in: *Časopis Českého museum*, Jg. 7 (1833), S. 164-181; es war der vierte Teil seiner großangelegten Abhandlung über die südslawischen Literaturen.

der konservativen Widersacher und der Zensur, sodaß die Möglichkeit einer Herausgabe der slowenischen Volkspoesie in Prag erwogen wurde. Beim Besuch Matija Čop in Prag 1834 kam auch die Gründung einer slowenischen Zeitschrift in Laibach zur Sprache.²²

Die vielgelesene Prager Kulturzeitschrift *Květy* [Blüten], deren Redaktion František Palacký oft besuchte,²³ berichtete im Juni 1844 über die Zeitschrift *Kmetijske in rokodelske novice*, die Janez Bleiweis (1808-1881) im Juli 1843 in Laibach herauszugeben begann.²⁴ Der Name Bleiweis, er gehörte einer der führenden Persönlichkeiten des slowenischen gesellschaftlichen Lebens in Krain,²⁵ war in Prag im Frühjahr 1848 gut bekannt. Daher wurde "Redakteur Jan Bleiweis" auf Vorschlag des später führenden tschechischen Politikers František Ladislav Rieger auch zum Prager Slawenkongreß eingeladen.²⁶ Er nahm aber dann nicht daran teil, obwohl seine Zeitung am 17. Mai 1848 die Einberufung dieses Kongresses voll unterstützt.²⁷ Die von Bleiweis vertretene gemäßigte Richtung der slowenischen Bewegung stand den Ansichten Palackýs über die tschechische und österreichische Politik des Jahres 1848 sehr nahe.

František Palacký betrat im Juli 1848 den konstituierenden österreichischen Reichstag in Wien als der allgemein anerkannte politische Führer der Tschechen, dem zwei Monate vorher ein Ministerposten in der österreichischen Regierung angeboten worden war.²⁸ In allen seinen bedeutsamen Auftritten in der Revolutionsperiode zog Palacký nicht nur die erwünschte Autonomie der historischen Kronländer, sondern vor allem eine weitreichende Durchsetzung des ethnisch-nationalen Prinzips und die Gleichberechtigung aller Nationalitäten und Konfessionen der Habsburgermonarchie in Erwägung. In seinen Betrachtungen machte er darauf aufmerksam, daß sich die Emanzipation der Nationalitäten in der nächsten Zukunft kolossal ausweiten werde. Die Gesamtmonarchie sollte daher die Gleichberechtigung der Nationalitäten nicht nur aussprechen, sondern in der Praxis durchführen. Anderenfalls wäre die österreichische Vielvölkermonarchie der Gefahr ihres Zerfalls ausgesetzt. "Wir müssen Österreich so konstruieren, daß die Völker gern in Österreich existieren, das sei die uns leitende Idee", erklärte Palacký im Verfassungsausschuß des österreichischen Reichstags.²⁹ Solche Gedanken waren zweifellos ganz im Sinne slowenischer Politiker und ermutigten Janez Bleiweis, einen Brief an Palacký zu richten.

²² F. L. Čelakovský erinnerte Matija Čop am 10. 3. 1835 an dieses Gespräch; *ebenda*, S. 610-611.

²³ Palacký soll Initiator des Zeitschriftentitels *Květy* [Die Blüten] anstatt des ursprünglichen *Jindy a nyní* [Damals und jetzt] gewesen sein, weil die Beiträge junger Autoren ihm wie "lauter Blüten am Pfropf unserer Literatur" vorkamen. Vgl. KOŘALKA, *František Palacký*, S. 158.

²⁴ *Květy*, Nr. 69 vom 8. 6. 1844; vgl. ŽÁČEK u.a., *Češi a Jihoslované*, S. 273-274.

²⁵ Unser Jubilar Vasilij Melik wies darauf hin, daß Janez Bleiweis – ähnlich wie František Palacký bei den Tschechen – den Beinamen "Vater des slowenischen Volkes" erhielt. Vasilij MELIK, Zur Entwicklung der slowenischen Nation, in: Hans LEMBERG, Karel LITSCH, Richard Georg PLASCHKA und György RÁNKI (Hgg.), *Bildungsgeschichte, Bevölkerungsgeschichte, Gesellschaftsgeschichte in den böhmischen Ländern und in Europa. Festschrift für Jan Havránek zum 60. Geburtstag*, Wien-München 1988 (= Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts 14), S. 137.

²⁶ Václav ŽÁČEK (Hg.), *Slovanský sjezd 1848. Sbirka dokumentů* [Der Slawenkongreß 1848. Eine Dokumentensammlung], Praha 1958, S. 44.

²⁷ *Ebenda*, S. 158.

²⁸ Vgl. Jiří KOŘALKA, Palacký und Österreich als Vielvölkerstaat, in: *Österreichische Osthefte*, Jg. 28 (1986), S. 22-37.

²⁹ Anton SPRINGER (Hg.), *Protokolle des Verfassungsausschusses in Österreichischen Reichstage 1848-1849*, Leipzig 1885, S. 26.

1848 September 29, Laibach. Janez Bleiweis bittet František Palacký, auf dem Wiener Reichstag die slowenische Petition zur Gründung einer Universität in Laibach zu unterstützen und bringt seine Hochschätzung für Palackýs Bemühungen um die Gleichberechtigung der Nationalitäten im Kaisertum Österreich zum Ausdruck.³⁰

Euer Wohlgeboren!

Persönlich unbekannt, doch aufgemuntert durch die Mittheilung unseres Reichstags-Deputirten Dr Kavčič, daß auch Sie die Petition Krains wegen einer Slovenisch-deutschen Universitaet in *Laibach* in Ihren mächtigen Schutz nehmen wollen, erlaube ich mir diese Zeilen an Euer Wohlgeboren nothgedrungen zu richten, da es hier so eben verlautet, daß das Ministerium des Unterrichts unter Bedauern die Errichtung einer Universitaet in Laibach wegen finanzieller Unzulänglichkeit *nicht* genehmigt habe.

Neulich lasen wir in der Zeitung, daß im Petitionsausschusse des *Reichstags* die Universitaetsfrage in Laibach vorgemerkt sey – und nun hat das Ministerium schon für sich entschieden, ohne noch den Grundsatz festgestellt zu haben: ob die Universitaeten auf *Staats- oder Provinzialkosten* errichtet werden.

Werden sie, wie es in dem "Entwurfe des Unterrichts-Ministeriums" heißt, *vorherrschend* auf Staatskosten errichtet, warum soll das große slovenische Gebieth von Krain, Steyermark, Kärnthen, Istrien und Görz nicht auch das gleiche Recht haben, wie andere Provinzen? Soll unsere slavische Nationalitaet noch immerfort unter dem frühern Drucke seufzen? Soll ihr immer noch keine geistige Menschenwerdung zu Theil werden?

O ja, wenn es nach dem Kopfe einzelner, ihre Nationalitaet ganz verläugnender Bureaukraten und Aristokraten gehen könnte – dann soll das *ganz* slavische Krain bald ganz deutsch werden, damit das *Volk* noch immer wegen der egoistischen Tendenzen Einiger zu seinen Rechten nicht gelange! Wir wollen nicht Beseitigung des deutschen Unterrichtes in der Stadt, allein *die nationale Sprache stehe oben an*, und neben ihr gehe die deutsche, die wir jetzt noch um so weniger entbehren können, bis unsere Landessprache, lange geknechtet und unterdrückt, emancipirt werden kann.

Meine Bitte geht daher dahin, daß im Vereine mit unseren slovenischen Deputirten Euer Wohlgeboren die Universitaetsfrage in Laibach mit jener Liebe und jenem Nachdrucke behandeln wollten und unterstützen, die Sie so sehr immer und immer ausgezeichnet haben in dem Kampfe für die Gleichberechtigung der Nationalitäten. Die beim Ministerium erliegenden Einlagen in dieser Beziehung werden Euer Wohlgeboren die erforderliche nähere Einsicht in diese Angelegenheit verschaffen, wodurch einzig und allein das Aufleben der slovenischen Nationalitaet bedingt ist. Dr Kavčič und Ambrož werden Ihnen mit Vergnügen auch weitere Mittheilungen machen.

Entschuldigen, daß ich Ihnen zur Last falle – allein die Sache ist von großer Wichtigkeit und ich wünschte meinem Vaterlande alle Männer zu gewinnen, denen das Volkswohl am Herzen ist.

Mit ausgezeichnete Hochachtung

Euer Wohlgeboren ergebenster Diener

Prof. Dr. Bleiweis, Redacteur der *Novice*.

Laibach den 29. Sept. 1848.

Sr. Wohlgeboren P. T. Herrn Reichstags-Deputierten Dr Palacký in *Wien*.

³⁰ LA PNP Prag, Nachlaß František Palacký, Janez Bleiweis an Palacký.

Nach der Wiederaufnahme des konstitutionellen Lebens im Kaisertum Österreich in den Jahren 1860-1861 wurde František Palacký immer mehr als Patriarch der tschechischen Nationalbewegung und Schöpfer des nationalen Geschichtsbildes anerkannt und gefeiert, aber er übergab bereits die tatsächliche Führung der tschechischen Politik seinem Schwiegersohn František Ladislav Rieger. Alle Briefe, die zu dieser Zeit an Palacký geschickt wurden und slowenische Angelegenheiten betrafen, rechneten bereits mit dieser Ausnahmestellung Palackýs und brachten die Ehererbietung ihm gegenüber klar zum Ausdruck. In Krain, Steiermark und Kärnten kam es bereits bei den ersten Landtagswahlen 1861 und bei allen späteren Wahlen zu scharfen Auseinandersetzungen zwischen der slowenischen und der deutschliberalen Partei.³¹ Als ein Kenner und aufrichtiger Freund der Slowenen wirkte damals Jan Václav Lego (1833-1906), der in den Jahren 1857-1860 in Krain in einem Bezirksamt und in der Präsidialkanzlei der Laibacher Statthalterei, später noch in Triest amtierte und sich mit Janez Bleiweis, Fran Levstik, Fran Cegnar und anderen slowenischen Patrioten anfreundete.³²

*1863 Juli 4, Wien. Jan Václav Lego würdigt den Aufstieg der slowenischen Nationalbewegung, besonders die Verdienste von Janez Bleiweis, und fordert František Palacký auf, der slowenischen Feier zum zwanzigjährigen Jubiläum der öffentlichen Tätigkeit von Bleiweis ein Grußtelegramm zu senden.*³³

Vaše Slovútnosti!

Lublaňská "Čitalnica" uspořádá zítra dne 5. července po osmé hodině večer slavnou besedu ku počtě D^{ra} Jana Bleiweisa, při níž mu stříbrné psací náčiní se zlatým pérem odevzdáno bude na důkaz lásky a uznalosti, kterou si dvacetiletým působením co redaktor Novic ve všem národu Slovinském vydobyl.

Kdo pozoruje vývin a postup národního uvědomění a takovéhož vzdělání na Slovinsku, nemůže jinak uznati, nežli že byly Bleiweisovy Novice do nedávna jediným a budou ještě mnohá léta hlavním budidlem tamního národního života, a uvážíme-li z jedné strany skrovný počet národa Slovinského, z druhé strany pak číslo osmnácti set, v němž Novice vycházejí, snadno pochopíme onen čilý národní ruch, který tam všemi třídami, na mnoze až na stupni pravé nadšenosti, tak mocně hýbe. Bylť jsem po několik let sám očitým svědkem tohoto ovoce Bleiweisovy neúnavné činnosti, a seznáv směr a stupeň národního ruchu i jiných slovanských větví, neostýchám se tvrditi, že jak co do vzdělanosti jádra národa, tak i co do čistě slovanského uvědomění a smýšlení Slovinců po Čechu první místo mezi Slovany zaujímá – i dovoluji si v tomto pádu odvolati se k úsudku p. prof. Hattaly, který se minulého podzimku na cestě své do Dubrovníka na Slovinsku stavěl.

Připomínám-li dále onu zvláštní úctu a pozornost, kterou Bleiweis českému národu a jeho zájmům jak svým listem, tak i soukromě věnuje, a všechny podniky českého národa na poli národním neustále svým rodákům za vzor staví, myslím, že se nedopouštím chyby, když pozornost Vaší Slovútnosti k důležitosti oné svrchu dotknuté slavnosti

³¹ Dem Jubilar Vasilij Melik verdankt die internationale Geschichtswissenschaft die ausführliche Darstellung und Analyse dieser Auseinandersetzungen. Vgl. zuletzt Vasilij MELIK, *Wahlen im alten Österreich. Am Beispiel der Kronländer mit slowenischsprachiger Bevölkerung*, Wien-Köln-Weimar 1997 (= Anton Gindely Reihe zur Geschichte der Donaumonarchie und Mitteleuropas 3), S. 219-291.

³² *Ottův slovník naučný*, Bd. 15, Praha 1900, S. 796; ŽÁČEK u. a., *Češi a Jihoslované*, S. 408.

³³ LA PNP Prag, Nachlaß Palacký, Jan Václav Lego an Palacký.

obracuji. Smím-li tedy nyní, a sice jen v největší prospěch vzájemnosti Slovanské nějakou prosbu k Vaší Slovůtnosti vznésti, byla by ta, kdybyste co nejpřednější Čech D^{ru} Bleiweisovi, nejpřednějšímu Slovinci, při této vhodné příležitosti svou pozornost – snad cestou telegrafickou – na jevo dáti se neobtěžoval, i mohu hned ujištění připojiti, že toto příležitostné osvědčení bratrské lásky slovanské všeobecné jásání a nadšení po všem národě vzbudí, a lásku onu v něm ještě více sesílí a upevní.

Konečně si dovoluji připomenouti, že Dr Bleiweis z tiskového soudu svého snad už za nedlouho cestu do žaláře nastoupí, a že tato slavnost přispívati bude jak udržení jeho autority u oné třídy, která v politických věcech náležitě dospělosti ještě nemá, tak i vůbec ještě v dalším rozšíření národního uvědomění.

Slavnost tuto ohlásil "Naprej" v posledním čísle, totiž v č. 52.

Račte přijmouti ubezpečení o nekonečné úctě, s kterouž zůstává Vaší Slovůtnosti nejoddanější služebník Jan Václav Lego, akcesista při námořském ministerstvu.

Ve Vídni dne 4. července 1863.

Deutsche Übersetzung:

Euer Wohlgeboren!

Die Laibacher "Čitalnica" veranstaltet morgen, den 5. Juni, nach acht Uhr abends eine Festversammlung zu Ehren von Dr. Janez Bleiweis, wobei ihm ein silbernes Schreibzeug mit goldener Feder überreicht werden wird, als Beweis der Liebe und der Anerkennung, die er sich im gesamten slowenischen Volk während seines zwanzig-jährigen Wirkens als Redakteur der Novice erworben hat.

Wer die Entwicklung und das Zunehmen des nationalen Bewußtseins und der nationalen Bildung in Slowenien beobachtet, kann nicht anders als anerkennen, daß die Novice von Bleiweis bis unlängst der einzige Erwecker des dortigen nationalen Lebens waren und noch viele Jahre dessen wichtigster Erwecker bleiben werden. Wenn wir einerseits die bescheidene Anzahl des slowenischen Volkes, andererseits aber die Auflage von achzehnhundert Exemplaren betrachten, in der die Novice herausgegeben werden, so verstehen wir leicht das rege nationale Leben, welches dort alle Klassen, oft bis zum Grade der wirklichen Begeisterung, so mächtig bewegt. Ich war einige Jahre lang selbst Augenzeuge dieser Früchte von Bleiweis' unermüdlischer Tätigkeit, und nachdem ich die Richtung und den Grad des nationalen Lebens auch anderer slawischen Zweige kennengelernt hatte, scheue ich mich nicht zu behaupten, daß der Slowene nach dem Tschechen den ersten Platz unter den Slawen einnimmt, was sowohl die Bildung des nationalen Kernes als auch das rein slawische Bewußtsein und Denken betrifft. Ich erlaube mir, mich in diesem Falle auf das Urteil des Herrn Professors Hattala³⁴ zu berufen, der sich im vergangenen Herbst auf dem Weg nach Dubrovnik in Slowenien aufhielt.

Wenn ich weiter die besondere Verehrung und Aufmerksamkeit erwähne, die Bleiweis dem tschechischen Volk und seinen Interessen sowohl in seiner Zeitung, als auch privat widmet, und alle Bestrebungen des tschechischen Volkes auf nationalem Gebiet ständig seinen Landsleuten als Muster vor Augen hält, glaube ich, daß ich keinen Fehler begehe, wenn ich die Aufmerksamkeit Euer Wohlgeboren auf die Wichtigkeit der oben angeführten Feier lenke. Darf ich nun deshalb, und zwar nur zum größten Vorteil der slawischen Wechselseitigkeit, Euer Wohlgeboren die Bitte vortragen, ob Sie als der bedeutendste Tscheche Dr. Bleiweis als dem bedeutendsten Slowenen bei dieser passen-

³⁴ Martin Hattala (1821-1903), Professor der slawischen Philologie an der Universität Prag.

den Gelegenheit, vielleicht auf telegraphischem Wege, Ihre Anerkennung ausdrücken wollten. Ich kann gleich die Versicherung beifügen, daß dieser gebührende Ausdruck brüderlicher slawischer Liebe Jubel und allgemeine Begeisterung im ganzen Volk erwecken und diese Liebe in ihm noch mehr verstärken und festigen wird.

Schließlich erlaube ich mir anzuführen, daß Dr. Bleiweis wegen seines Pressegerichtsverfahrens vielleicht schon bald den Weg in den Kerker antreten wird, und daß diese Feier sehr zur Feistigung seiner Autorität bei jener Klasse beitragen wird, die noch nicht die nötige Reife in politischen Angelegenheiten hat, wie auch überhaupt zur weiteren Verbreitung des Nationalbewußtseins.

Diese Feier hat "Naprej" in der letzten Ausgabe, nämlich in Nr. 52, angekündigt.

Nehmen Sie die Versicherung unendlicher Verehrung entgegen, in welcher Euer Wohlgeboren ergebenster Diener verbleibt,

Jan Václav Lego, Akzessist beim Marineministerium.

Wien, den 4. Juli 1863.

Unmittelbar nach dem österreichisch-ungarischen Ausgleich von 1867 fanden in den tschechischsprachigen Gebieten Böhmens, Mährens und Österreichisch-Schlesiens dutzende Volksversammlungen unter freiem Himmel statt, die in bewußter Anknüpfung an die Tradition der Hussitenrevolution des 15. Jahrhunderts *tábory* genannt wurden.³⁵ Da sich die Tschechen und die Slowenen in mancher Hinsicht in einer ähnlicher Lage gegenüber der drohenden "zweifachen Zentralisation"³⁶ befanden, wurden die in der Untersteiermark, im Küstenland, in Krain und in anderen slowenischen Gebieten organisierten Protestversammlungen ebenfalls als *tabori* bezeichnet.³⁷

1869 Mai 9, Laibach. Janez Bleiweis sendet einen Gruß an František Palacký im Zusammenhang mit einer nach dem Vorbild der tschechischen tabory einberufenen slowenischen Volksversammlung unter freiem Himmel am 17. Mai 1869.

Slavni Gospod!

Kakor iz doloženega poziva vidite, napravimo 17. dne t. m. v središču Slovenije Tabor.

Počestujeme se Vam, slavni Gospod! osobito národno to svečanost naznaniti, da blagovolite isti den v duhu se spominjati bratov Svojich na Slovenskem.

Prejmite izraz iskrenega spoštovanja!

V Ljubljani 9. maja 1869.

Dr. Jan. Bleiweis

³⁵ Vgl. Jaroslav PURŠ, *Tábory v českých zemích v letech 1868-1871* [Volksversammlungen in den böhmischen Ländern 1868-1871], in: *Československý časopis historický*, Jg. 6 (1958), S. 234-266, 446-470, 661-690. Diese Bezeichnung schlug der später führende tschechische Historiker und Universitätsprofessor Jaroslav Goll vor.

³⁶ Eine treffende Charakteristik des österreichisch-ungarischen Dualismus bei František PALACKÝ, *Österreichs Staatsidee*, Prag 1866, S. 50 (Übersetzung der tschechisch geschriebenen *Idea státu rakouského* von 1865).

³⁷ Vgl. die Studie ales Jubilars Melik: *Tabori 1868-1871*, in: *Taborsko gibanje na Slovenskem*, Ljubljana-Ljutomer 1981, S. 11-21.

Die beiden letzten slowenischen Briefe, die sich im Palacký-Nachlaß befinden, wurden wenige Wochen vor dem Tode Palackýs anläßlich einer auf den 23. April 1876 nach Prag einberufenen Festversammlung zum Abschluß des Lebenswerkes des großen tschechischen Geschichtsschreibers abgesandt. Eine Einladung zu dieser Prager Feier, die der Herausgabe des letzten Bandes der tschechischen Fassung der *Dějiny národu českého v Čechách i v Moravě* [Geschichte des böhmischen Volkes in Böhmen und Mähren] von František Palacký gewidmet war erhielt unter anderen auch die Führungspersönlichkeit der slowenischen Abgeordneten im steirischen Landtag, Mihael Hermann (1822-1883), in Graz.

1876 April 14, Graz. Mihael Hermann sendet an den Verband tschechischer Landtagsabgeordneten (Český klub) in Prag einen Gruß- und Entschuldigungsbrief zur Palacký-Feier.³⁸

Veleslavno društvo "Česki klub"!

Slavno politiško društvo Česki klub mi je skazalo visoko čast in me je uljudno povabilo k slavnostni gostiji, ktera se bode 23. t. m. obhajala k proslavljenji velikega rodoljuba in historiografa Dr Franciška Palackya.

Predrago in dokaj milo bi bilo sicer za me onemu velikemu rodoljubu skazati svoje osebno česčenje, ali zarad mnogih razlogov mi ni mogoče ustreči čestitemu povabilu.

Naj blagovoli slavni Česki klub sprejeti mojo preiskreno zahvalo in zagotovilo odličnega spoštovanja.

V Gradcu 14. aprila 1876.
M. Herman

Palackýs jahrzehntelanger Verehrer und Freund Janez Bleiweis gehörte zu den Hauptorganisatoren einer ähnlichen Feier in der slowenischen *Narodna čitalnica* in Laibach, an der auch die in Krain tätigen Tschechen mitwirkten.

1876 April 29, Laibach. Janez Bleiweis berichtet an František Palacký über die Feier zu seinen Ehren und übersendet ihm ein Exemplar der Zeitschrift Novice mit einem Bericht über diese Feier.³⁹

Slavni gospod Doktor!

Da vidite, kako navdušeno in presrčno smo Slovenci v središči svoje domovine slavili Vaše neizmerne zasluge za narod slovanski, počastujem se Vam slavni gospod doktor poslati zadnji list našega po Slovenskem najbolj razširjenega časnika "Novice",⁴⁰ v katerem se nahaja popis svečanosti 22. dne t. m. Vam na čast v narodni naši čitalnici napravljeni.

Sprejmite blagovoljno mali ta spominek od Vašega najiskrenejšega častitelja

Dr. Jan. Bleiweis.

V Ljubljani dne 29. aprila 1876.

³⁸ LA PNP Prag, Nachlaß Palacký, Mihael Hermann an Palacký.

³⁹ LA PNP Prag, Nachlaß Palacký, Janez Bleiweis an Palacký.

⁴⁰ *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, Jg. 34, Nr. 17 vom 26. 4. 1876.

In der Festrede hob Janez Bleiweis hervor, daß in der Person Palackýs nicht ein Slawe gegen die Ungarn und die Deutschen, sondern ein Mann der allgemeinen Wissenschaft und Bildung gefeiert werde, dessen monumentales Werk kein Historiker übersehen könne, der eine europäische Geschichte zu schreiben beabsichtige.⁴¹ Es war eine würdige Krönung der langen Verbundenheit zwischen František Palacký und den slowenischen Patrioten.

POVZETEK

Dopisovanje češkega zgodovinarja in politika Františka Palackega s slovenskimi partnerji

Zgodovinar čeških stanov František Palacký, – za češko meščanstvo velja za "očeta naroda" – je med leti 1827–1829 večkrat izpostavil svoje mnenje o razvoju češkega jezika in literature v novem veku, vpetega v splošni evropski kontekst. Domneval je, da se je vsak narod v Evropi šele po koncu napoleonskih vojn začel zavedati svoje lastne narodnosti. Od manjših narodov navaja Palacký primer Nizozemcev, Dancev, Švedov, Poljakov in Madžarov, ki so se trudili spoznavati sami sebe – glede na lastno existenco, svoje interese in nacionalno čast. Čeprav Palacký ni sodil med nekritične slavofile, pa je kot urednik Praškega muzejskega časopisa gojil veliko zanimanje za družbeno in kulturno življenje drugih slovanskih narodov.

Med svojim študijskim bivanjem na Dunaju od aprila do maja 1832 je Palacký spoznal slovenskega sodobnika Matijo Čopa, ki je bil neke vrste organizator mlade slovenske pisateljske generacije. V časopisu *Časopis Českého museum*, ki ga je urejal Palacký, je pesnik František Ladislav Čelakovský objavil pretežno pozitivno oceno treh snopičev ljubljanskega almanaha *Krajnska čebelica*. Hvalil je zlasti Franceta Prešerna kot izobraženega pesnika in mojstra slovenskega jezika, odklanjal pa je nekoristne slovnične boje, zlasti vse poskuse uvajanja novih črk. Matija Čop in njegovi prijatelji so bili priznanja iz Prage zelo veseli. V pismu z dne 14. januarja 1833, v Ljubljani, spominja Matija Čop Palackega na njuno srečanje na Dunaju in ga prosi za pomoč pri pripravi natančnega prevoda recenzije Čelakovskega. Palacký je že 26. januarja 1833 odgovoril na Čopovo pismo in pozdravil omenjena prizadevanja slovenskih pesnikov in pisateljev, saj je tudi sam želel, da bi intelektualci slovanskih dežel čim več vedeli drug o drugem. V Pragi so iz Ljubljane poslan prevod pregledali in Matija Čop je nekaj tednov nato lahko sporočil Čelakovskemu, da je recenzija že izšla v časopisu *Illyrisches Blatt* in da je med pripadniki nove kranjske pisave povzročila veliko razburjenje. Dva meseca pozneje je Časopis češkega muzeja objavil poročilo Pavla Josefa Šafařika o literaturi "slovenskih Slovanov" od dvajsetih let dalje – s 38 kratkimi življenjepisi slovenskih pesnikov in pisateljev, med njimi tudi Mihe Kastelica, Franceta Prešerna in Matije Čopa.

Ime Janeza Bleiweisa je bilo v Pragi že pred letom 1848 dobro poznano. Veljal je za eno od vodilnih osebnosti slovenskega družbenega življenja na Kranjskem. Na predlog pozneje vodilnega češkega politika Františka Ladislava Riegerja je dobil vabilo na Slovanski kongres v Prago. Bleiweisova zmerna linija slovenskega gibanja je bila na-

⁴¹ "In prav v ta program spada nocojšna svečanost naša: čestitati namreč hočemu možu, ki je po 40 letnem trudu dovršil knjigo monumentalne vrednosti, knjigo, ki jo čisla tudi Nemeč in Francoz – knjigo, katere prezreti ne more noben zgodovinpisec, ki se loti pisanja *Evropejske zgodovine*."

zorom Palackega o češki in avstrijski politiki leta 1848 zelo blizu, saj se je Placký zavzemal za uveljavitev etnično-nacionalnega principa in za enakopravnost vseh narodnosti in veroizpovedi v habsburški monarhiji. Bleiweis je 29. septembra 1848 prosil Palackega, naj v Dunajskem državnem zboru podpiše peticijo za ustanovitev univerze v Ljubljani

Iz pisem Palackemu, ki so jih po letu 1860 nanj naslovili Slovenci, je razvidno, da je imel Palacký med Čehi izjemen položaj in da so ga tudi Slovenci nagovarjali z izrednim spoštovanjem. Zelo značilno je bilo pismo češkega prijatelja Slovencev Jana Václava Lega z dne 4. julija 1863 ob dvajseti obletnici Bleiweisovega javnega dela. Po avstro-ogrski nagodbi je poslal Bleiweis Palackemu 9. maja 1869 pozdravno pismo ob slovenskem ljudskem zborovanju – taboru, ki so ga organizirali po češkem vzoru. Zadnji dve, na Palackega naslovljeni pismi v njegovi zapuščini sta datirani nekaj tednov pred njegovo smrtjo: Mihael Hermann in Janez Bleiweis sta ju poslala ob sklicanju slavnostnega zborovanja 23. aprila 1876 v Pragi, ko so proslavili zaključek življenskega dela tega velikega češkega zgodovinarja. Slavje v Narodni čitalnici v Ljubljani, ki so ga priredili v čast Palackemu, je okronalo dolgotrajno sodelovanje med Palackim in slovenskimi narodnimi delavci.

STANE GRANDA

Slovenci in propaganda proti frankfurtskim volitvam

Vasilij Melik je v slovenskem zgodovinoisju sinonim za raziskovanje zgodovine volitev. Te oznake si ni pridobil šele s svojo disertacijo, ampak že z eno svojih prvih in še danes verjetno najdaljših temeljnih razprav Frankfurtske volitve 1848 na Slovenskem. Objavljena je bila v Zgodovinskem časopisu letnik 1948-1949, št. 2-3. Obsega 65 strani in dva dvostranska zemljevida. Čeprav se ni mogla izogniti značilnostim in omejitvam časa (železna zavesa), v katerem je nastala, je še danes temeljna in nepresežena tudi v mednarodnem merilu.

Raziskovanje propagande proti frankfurtskim volitvam je mogoče tu razumeti zgolj kot dopolnjevanje Melikove znamenite razprave v omejenem obsegu. V ospredju namreč niso volitve, ampak tretja točka slovenskega narodnega programa, ki je le-te zavračala. Protifrankfurtska nastrojenost je bila trajna značilnost slovenske politike in ni prenehala po volitvah. Opazimo jo ob podpisovanju peticije za Združeno Slovenijo, ob poročilih o delu parlamenta in zlasti v jeseni ob sprejemanju nekaterih sklepov v Frankfurtu, ko dajejo pobudo za odpoklic poslancev, spomladi 1849, ko si Avstrijsko cesarstvo znova prizadeva za primat v Nemški zvezi in ukaže poslancem, da zasedejo svoja mesta v parlamentu, namesto tistih, ki so odstopili, pa so morali voliti nove poslance. Vsekakor pa je protifrankfurtska propaganda dosegla višek v času pred volitvami, in kasnejše dogajanje ni prineslo bistveno novih vsebinskih momentov. Nasprotno, pokazalo se je, da so bile slovenske trditve v marsičem upravičene. Slovenci so pričakovali, da bodo za svojo zvestobo Avstriji in Habsburžanom nagrajani. Zgodilo pa se je tisto, česar skoraj nihče ni pričakoval. Andrej Einspieler je bil menda prvi, ki je ugotovil: "Kar so drugi dobili za kazen, so Slovenci dobili za nagrado." Slovenska prizadevanja za Združeno Slovenijo v okviru cesarstva so bila označena za separatistična in nasprotna monarhiji.

Ob revoluciji 1848, ki so jo v naših deželah mnogi takoj dojeli ne zgolj kot socialno-politično, ampak tudi kot narodno-afirmativno dejanje, je moralo biti vsakemu razglednejšemu človeku jasno, da bo slej ali prej prišlo do konfliktov narodnih interesov. Ideja nemške združitve je bil že od samega začetka eden od takih konfliktov. S tem je bil v njenih nederjih že od samega začetka vgrajen nemško-slovanski spor, saj naj bi Združena Nemčija vključevala vse dežele nekdanjega nemškega cesarstva. To so ugotovili že na zasedanju predparlamenta v Frankfurtu, ko so v volilnih pravilih zamenjali izraz "vsak Nemeč" z "vsak državljan",¹ predvsem pa z vabilom Františku Palackemu.

Kot je razvidno iz znamenitega Majarjevega članka **Slava Bogu v višavah in na zemlji mir ljudem dobrega serca!**,² se je tega prvi javno zavedel prav on in ugotavljal, da morata med "Slaveni, Nemci Italijani in Vogri" vladati strpnost in enakopravnost, da ima vsak pravico živeti v "svoji deželi kakor mu je drago in ljubo". Nemci, Italijani in Madžari morajo dopustiti Slovanom lastno pot in glede tega nimajo kaj popuščati. To omogoča Slovincem, da bodo živeli "po slovensko". Očitno se je zavedal, da to načelo ni samoumevno, saj pravi, da morajo to pravico Slovani zahtevati "z vso močjo". Vsak Slovec naj zato stalno govori in trdi, da med željami in cilji avstrijskih narodov ni nasprotij.

¹ Vasilij Melik, Frankfurtske volitve 1848 na Slovenskem. ZČ 2-3, 1948-1949, str. 75.

² Novice, 29. 3. 1848.

Prve zametke prihodnjih konfliktov je mogoče videti tudi v diskusiji o barvi trakov, ki naj bi jih nosile narodne straže. Marsikje, predvsem pa v narodno mešanih področjih, so dajali prednost avstrijskim barvam pred nemškimi. Nekaj takega se je moralo dogajati tudi v Ljubljani.³ Namestnik ljubljanskega župana je poudarjal belo in rdečo barvo, ki je avstrijska. Verjetno pa so si nekateri želeli pripeti kokarde ali trakove "nemške" barve. Da bi kdo v tistem trenutku pomislil na slovenske, je manj verjetno.

Nemško združitevno navdušenje je naglo naraslo ob sklicu nemškega predparlamenta in ob koncu posvetovanja Odbora petdesetih prve dni aprila, ko so bila v grobem določena volilna pravila. Jasno je postalo, da se nemški načrti začenjajo uresničevati, hkrati pa je to pomenilo za nasprotnike te politične akcije, da morajo tudi oni začeti s konkretnim delom. Izjemno pomembno mesto v razvoju protifrankfurtske agitacije pri Slovencih ima znamenito pismo dunajskih Slovencev **Mili bratje Slovenci!**, ki sta ga napisala in podpisala "v imenu Slovencev na Dunaju" študenta prava na dunajski univerzi Martin Semrajc in Anton Globočnik.⁴ V Ljubljano je prispelo pred 5. aprilom, ko so bile Novice, ki so izšle 5. aprila že natiskane, 12. aprila pa je bilo objavljeno. V bistvu gre že za drugo pismo dunajskih študentov v Ljubljano, saj je bilo prvo namenjeno kranjskim stanovom in jih je nagovarjalo k oblikovanju slovenskih zahtev dunajski vladi.⁵ V pismu je že direktno rečeno: "Varujmo se dalje, da nas ne bodo zopet nemški državni vezi (deutscher Bund) prtisnili." Nemcem očitajo, da si lastijo vsa dobra dela in žrtve Slovanov za Avstrijo, denimo vojskovanje avstrijskih vojakov slovanskega porekla v Italiji. Nato nadaljuje: "Ozrimo se na Nemško politiko, ktera se zmiraj bolj očitno pokaže. Prusovski kralj je Pozno iz svoje oblasti spustil, de se bodo Poljci sami Rusam branili, Nemci pa za njih herbtam stali. Nemci vedo, de je velik del Avstrije Slovanski, pa ga hočejo k nemški državni vezi potegniti, de bi hrabri vojščaki slovanski še dalje za nemško slavo se bojevali." Gornje pismo je izjemno pomembno, ker dokazuje, da so Slovenci samostojno, ne pod vplivom Palackega, zavrnilo vključitev Slovencev v Nemško zvezo. Argumenta sta dokaj enostavna. Prvi je z današnjega stališča manj močan, saj očita Nemcem prilaščanje tujih junaških dejanj, pravzaprav zlorabo Slovanov za lastne nacionalne in politične potrebe. Drugi argument izhaja iz prvega in Nemce neposredno dolži, da si prizadevajo, da bi se slovanski vojaki še naprej borili in krvaveli za njihove koristi. Glede na to, da so bili takrat slovanski in slovanski vojaki že v Italiji, je bil tak argument seveda zelo učinkovit: sedaj v Italiji se borite za Avstrijo, če boste v Nemški zvezi, se boste morali boriti še zanjo.

Seveda pa je bil to le eden izmed pogledov na nemško-slovenske odnose. Na Kranjskem so bili razmeroma številni tisti, ki se jim niso zdeli problematični, predvsem pa ne do te mere, da bi ogrožali Slovence. Zlasti so tako mislili "Kranjci", ljudje z močno deželno zavestjo. Med temi je bila tudi velika večina zlasti starejšega kranjskega plemstva, ki sta jim bila nemška in slovenska kultura, nemški in slovenski jezik, sestavni del njihove kranjske identitete. Vedno in v vseh časih pa obstajajo tudi pošteni in ugledni ljudje, ki vse sodijo po sebi, so naivni, predvsem pa nimajo izostrenega političnega čuta za družbena vprašanja. Takih je bilo takrat med Slovenci veliko, kar glede na predmarčne razmere tudi ni nenavadno. Tako je J. O. (Jožef Orel?), ki je bil v delegaciji kranjskih stanov v začetku aprila na Dunaju, v članku Poslušajte, kaj se zdaj na Dunaju godi zapisal: "Ljubezen, ne pa oblast bode zanaprej zveza Slovencev z Nemci."⁶

³ Ljubljanska mestna gosposka. Novice, 29. 3. 1848.

⁴ Novice, 12. 4. 1848.

⁵ Iz Ljubljane. Novice, 5. 4. 1848.

⁶ Novice, 19. 4. 1848.

Zapleti z volitvami so se začeli stopnjevati, ko je postalo jasno, da dunajski dvor znova mika nemška krona in da načrtuje, kako bi postala Avstrija vodilna članica Nemške zveze. S tem je ves konflikt dobil nove dimenzije. Protifrankfurtska stališča so bila poslej v nasprotju z interesi vlade. To je bilo za ljudi, ki so ji bili vajeni povsem slediti, oziroma, ki so ji zaradi službe in osebnega prepričanja morali slediti velik problem. Temeljnih pridobitev revolucije, to so svoboda mišljenja, združevanja, govora, niso razumeli, da morejo in smejo tudi oni sami o državnih in političnih vprašanjih oblikovati lastna stališča in si v demokratičnem boju prizadevati za njihovo uveljavitev in prevlado, kar mora na koncu upoštevati tudi vlada.

15. aprila so bila poslana gubernijem že navodila glede volitev. V Ljubljani so oblasti sklicale poseben posvetovalni odbor, katerega člana sta bila tudi škof Anton Alojzij Wolf in urednik Novic dr. Janez Bleiweis.⁷ Med njegovimi najbolj zagnanimi člani naj omenimo Friedricha viteza Kreizberga, gubernalnega svetnika, izjemno ambicioznega človeka, ki je bil pripravljen vse storiti za svoj vzpon na družbeni lestvici. Sklic tega neformalnega organa, sestavljenega iz nekaterih najuglednejših Kranjcev je pomenil, da volitve na Kranjskem bodo. Friedrich vitez Kreizberg ni mogel potrpeti in čakati na razvoj dogodkov. Že 18. aprila je izdal samostojni lepak **An achtbaren Wähler im Herzogthume Krain**,⁸ v katerem se je ponujal rojakom kot resen kandidat. Skliceval se je na svoje kranjsko poreklo, na dolgoletno službovanje v deželi, zaradi česar naj bi njene probleme dobro poznal. Še posebej se je čutil poklicanega ponuditi se postojnskim volilcem, ker je bil tam rojen.

Dr. Janez Bleiweis, od katerega so zaradi urednikovanja dotlej edinega slovenskega časopisa mnogo pričakovali, je bil v zelo neprijetnem položaju. Radikalizem mu je bil tuj, občutek za krivice pa ne. Če že ne poprej, pa je kot član kranjske delegacije ob obisku v prestolnici v razgovoru z dunajskimi Slovenci spoznal vso zapletenost razmer. Osebnostno se je lahko prepričal, da mnogi med njimi niso pripravljeni brezpogojno slediti politiki vlade. Razmere so bile zanj zelo zapletene, saj na njegovem položaju radikalizacija političnih stališč ni bila možna.

V Ljubljani in na Kranjskem so že od samega začetka revolucije, podobno kot drugod v Avstrijskem cesarstvu, obstajale različne struje. Maloštevilna je bila struja, sestavljena iz pripadnikov plemstva, konzervativnega meščanstva in verjetno starejše duhovščine, ta je revolucijo povsem zavračala in je bila v tistih pomladanskih tednih bolj tiho. Med pristaši revolucije moramo najprej omeniti kmečko radikalno strujo, h kateri bi po mestih šteli tudi nekatere obrtnike in zlasti njihove delavce, "slovensko" strujo, ki so jo sestavljali predvsem dijaki, študentje, nekateri svetni izobraženci, med njimi tudi državni uradniki in dokaj številni duhovniki, "meščansko" strujo, ki so jo sestavljali predvsem izobraženi meščani, trgovci in drugi podjetniki in "birokratsko" strujo, ki je sledila politiki vlade. Slovenstva ni nobena od njih mogla ignorirati, je pa nanj rada pozabila. Seveda je to zgolj shema, ki v številnih podrobnostih ne drži, ker ne zajema ljudi, ki se niso istovetili z nobeno od naštetih opcij. Vsekakor pa sta zadnji dve struji navijali za volitve v Frankfurtski parlament, vendar do 20. aprila še nista povsem prevladali.

19. aprila so Novice objavile Oglas, v katerem je bilo objavljeno, da bo začel prihodnji mesec zasedati v Frankfurtu "veliki državni zbor", kamor morajo izvoliti 26. aprila tudi Kranjci svojih sedem poslancev. Podrobnosti bodo naknadno objavljene v posebnem listu. Oglas je izjemno suhoparen in brez komentarja ali kakršnegakoli dru-

⁷ Melik, Frankfurtske volitve, str. 77.

⁸ Original v zbirki lepakov iz leta 1848/49 v knjižnici Narodnega muzeja v Ljubljani.

gega stališča. Urednik dr. Janez Bleiweis se je očitno znašel v precejšnji stiski, če že ne v pravem precepu v razmerah, ki so vladale doma v Ljubljani, in onimi, ki jih je spoznal na Dunaju. Očitno ni dojel, da je treba železo kovati dokler je vroče. Motila ga je precejšnja razlika v stališčih, nezaupanje v globino in trajnost političnih sprememb na Dunaju, predvsem pa nestrpnost: "Mirno pripravljanje, pa ne silno neprevdarjeno tišanje, nam je prva potreba." Očitno je bilo takšno početje njegovemu temperamentu, pa tudi življenjskim izkušnjam, dokaj tuje. Poudaril je nujnost enotnosti med vsemi avstrijskimi narodi in zvestobo vladarju in državi. Potrebe vladarja in države naj bi očitno bile tiste, ki bodo narekovale stališča in politiko avstrijskih narodov. Zato je lahko zaključil: "Dragi Slovenci! nikar ne mislite, de bi nam zdej mogel kdo našo narodnost vzeti, ako po bratovsko Nemcam roko podamo. Nemci že dobro vedo, de jim Slovani nismo več podložni in de jim tudi nočemo podložni biti; ustava nas je osvobodila. Oni bojo našo narodnost spoštovali in nam je ne bodo kratili, kakor mi njih ne kratimo. Tako si zamoremo dragi bratje eniga Cesarstva, eniga Cesarja biti, ki nam je vsim mil oče." Vprašanje, na katerega ne znamo odgovoriti, je, koliko je to Bleiweisovo pisanje plod lastnega razmišljanja, koliko pa plod okolja, ki ga je moral upoštevati. Novice so bile namreč last Kranjske kmetijske družbe, ne njegove. Vsekakor pa se povsem jasno kaže velika razlika med stališči v Ljubljani in onimi, ki so prevladovala med politično aktivnimi Slovenci v Celovcu, Gradcu in na Dunaju. Prav v tistih dneh po 16. aprilu so namreč začela nastajati slovenska politična društva, katerih dejavnost je bila v protifrankfurtski propagandi izjemnega pomena.

Če je čutiti pri Novicah nekakšno zadrego v zvezi z frankfurtskimi volitvami, pa so se odločnejši zagovorniki oglašali v *Laibacher Zeitung*.⁹ Ti so na eni strani zanikali nemško nevarnost, na drugi pa kaže njihovo pisanje nezaupanje v avstrijsko državo, da bi bila zmožna uresničiti demokratične cilje, ki si jih je zastavila revolucija. Zato najdemo med zagovorniki volitev tudi take odločne in razmeroma radikalne Slovence, kot sta bila pravnik dr. Janez Ahačič in dr. Karel Lavrič. Kot silno pomemben moment, zakaj morajo Slovenci voliti, pa je bil tudi gospodarski pomen Trsta. Vsem je bilo popolnoma logično, da bo del Nemške zveze, ker prihodnja Nemčija brez njega ne bo mogla.

Zaradi lepakov, ki sta jih na Kranjsko pošiljali Dunajska in Graška Slovenija, vsa upanja na spremembo politične klime v deželi in zlasti njeni prestolnici še niso bila zgubljena. V predmarčnem času naši predniki namreč niso bili povsem brez narodne zavesti. To so oblasti vedele. 20. aprila so namreč poslali okrožjem dopis, naj volilcev na voliščih, kjer bodo prevladale panslavistične demonstracije, ne silijo k volitvam.¹⁰ Ustanovitev Slovenskega društva v Ljubljani 25. aprila, v katerem so bili tudi posamezniki, ki so se "okužili" pri dunajskih Slovencih bi lahko bila v tedanjih razmerah prelomna. Tega so se nekateri bali in so začetke društva spremljali s posmehom. Čeprav je bil njegova osrednja osebnost študent Janez Bučar izjemno delaven in neustrašen, društvo žal ni uspelo pritegniti tistih vplivnih in uglednih mož, ki so krojili javno mnenje v Ljubljani.

26. aprila je v Ljubljano prišel iz Frankfurta ugleden Kranjec grof Anton Aleksander Auersperg - Anastazij Grün. Mož ki je slovenske kulturne, politične in gospodarske razmere dobro poznal, je v veliki meri izkoristil svoj nesporni ugled in vodilni položaj v takratni družbi v prid vsenemški ideji oziroma frankfurtskim volitvam. Kot pripadnik najuglednejše kranjske plemiške rodbine je bil velika avtoriteta v kranjskih deželnih

⁹ Josip Apih, *Slovenci in 1848*. leto. Ljubljana, 1888, str. 95-96; Melik, *Frankfurtske volitve*, str. 120.

¹⁰ V. Melik, *Frankfurtske volitve*, str. 83-84.

stanovih, še zlasti ker je uspešno izpeljal akcijo za znižanje zemljarine. Kot človeku liberalnega prepričanja so mu radi prisluhnili tudi v meščanskih liberalnih krogih. Slovence je vsekakor že smatral za narod in je bil v tem pogledu, pozabiti ne gre tudi njegovih kulturnih dejavnosti, dobro sprejet tudi pri njih. V takratni ljubljanski družbi si je takoj po prihodu "s krepko besedo dokazati prizadjal, de bi bilo napčno in nevarno, ako bi zdej iz Slovenskiga (!!! op. S. G) ne poslali poslancov v Frankfort, ker to še nikoga ne sili, pri zavezi ostati, temuč vsak narod ima in si lahko zaderži pravico odstopti, kakor hitro so mu zavezne postave nevarne in škodljive zdijo." V nadaljevanju poročila o njegovi vrnitvi na Kranjsko so na kratko povzeli njegovo odprto pismo Mojim slovenskim bratom, ki ga je poslal Dunajski Sloveniji in ga bomo v nadaljevanju podrobneje analizirali. Kot opombo k povzetku je uredništvo časopisa pod črto objavilo seznam kandidatov za poslance Frankfurtskega parlamenta, ki so ga sestavili v Ljubljani v nekakšnem ad hoc volilnem odboru, ki so ga Novice poimenovali Ljubljanski zbor. Seznam velja navesti v celoti. "Ljubljanski zbor naslednje može v abecednim redu za poslance v Frankfurt priporoči: Ambroža Mihaela, komisarja v Smledniku; grofa Antona Aleksandra Aversperga (Anastazja Grüna); gosp. Baumgartnerja Janeza, kupca, gosp. Dr. Burgerja Matija, gosp. Dr. Krobata Blažeta; gosp. Dr. Dolenca Matijata (zdej na Dunaji); gosp. Haana Henrika, gosp. grof Hohenvartha Andreja, gosp. Dr. Hradeckita Viktorja, gosp. Dr. Kaučiča Matevža, gosp. prof. Klemana Janeza; gosp. Lašana Antona, v Belaku; gosp. Lukmana Lamberta, kupca; gosp. Vilhelma Maka v Kerškim mestu, gosp. Dr. Melcerja Rajmunda; gosp. Mihleisna Janeza, kupca; gosp. Philippa Leopolda, v Terstu; gosp. Raaba Karlna, v Ljubljani, Njih ekcelencijo gosp. dr. Šrotta Vincenca, zdej na Dunaji; gosp. Sevnika Jožefa, grajšaka; gosp. Dr. Supančiča Franc, v Novim mestu; gosp. dr. Ulepiča Korlana; gosp. Matija Vertovca, fajmoštra v Šent-Vidu nad Vipavo. - Ne ve se, ali so vsi imenovani gospodje to poslanstvo prevzeti hotli; več družih, tukaj neimenovanih, je že odpovedalo, ker jim okoljšine ne pripuste, za dalj časa od doma iti." Gornji seznam je izredno dragocen, saj kaže na vso politično zmedo, ki je vladala v Ljubljani. Očitno so pri njegovem sestavljanju sodelovali tudi ljudje, ki so se tudi politično opredelili za Slovence. Med njimi so politični radikali kot je na primer dr. Crobath ali konzervativci kot krški Mack, zavedni Slovenci kot dr. Matija Dolenc ali že odtujeni Laschan, ljudje, ki so bili blizu kmetom, kakršen je bil Mihael Ambrož in pripadnik liberalnega meščanstva dr. Matevž Kavčič. Povsem prepričani smo lahko, da nekateri nikoli ne bi dovolili, da so na tem seznamu. V zapisu je zelo opazno tudi slovenjenje imen in primkov kandidatov za Frankfurtski parlament, kar pa verjetno bolj kaže na takratne razmere v Ljubljani in določen vzpon slovenstva kot na taktiziranje.

Auerspergovo prepričanje je bilo gotovo iskreno in je izhajalo iz preveč idealiziranega pogleda na revolucijo. Nekaj takega bi verjetno takrat našli še pri marsikomu, mogoče tudi pri Ambrožu, ki mu odločne narodne zavesti ni odrekati. Grof je precej cenjeval demokratičnost njenih nosilcev v Nemčiji. Nenazadnje to dokazuje tudi dejstvo, da je Anton Aleksander grof Auersperg nekatere dokumente o odnosu Slovencev do Frankfurta poslal tamkajšnjemu pripravljalnemu odboru vsenemškega parlamenta, "de bo nemški zbor zvedil, kako de ima ravnati, de se ne bo Slovanam ne nar manjši krivica zgodila."¹¹ Vsekakor je bil pri svojih prizadevanjih v Ljubljani uspešen in je začasno prepričal tudi nekatere nedvomno zavedne Slovence, na kar kaže tudi rezultat frankfurtskih volitev v Ljubljani.

¹¹ Mojim slovenskim bratom. Novice 3. 5. 1848. Glej tudi opombo pod črto.

Vsekakor pa grofov glas do kmečke radikalne struje ni segel, saj se je ta oblikovala po drugačnih načelih in tudi drugi ljudje so bili njeni mnenjski voditelji. Nenezadnje je bil Anastazij Grün pri reševanju svojega gospodarsko precej zavoženega gospostva zelo krut, kar je odmevalo daleč naokoli.

Medtem ko je grof Anton Aleksander Auersperg po Ljubljani agitiral za volitve v Frankfurt, so politično daljnovidnejši Slovenci v Celovcu, Gradcu in na Dunaju dokončno obupali nad slovensko narodno zavestjo Ljubljčanov in se odločili, da bodo delovali s pomočjo političnih društev in časopisja. Ista številka Novic je namreč poročala tudi o ustanovitvi slovenskih društev na Dunaju in v Ljubljani, napovedala izdelavo slovenske peticije, ki jo bodo Slovenci podpisovali in poslali cesarju, ter bližnji začetek izhajanja "politiških in duhovskih Novic". Kot posebna priloga iste številke Novic je bil priložen tudi lepak Slovenskega društva v Ljubljani,¹² ki najavlja začetek svojega delovanja. "Slovenski zbor", kakor se je še takrat imenoval, si je zadal za cilj "organiško razsnovanje in povzdignjenje slovenske narodnosti pod krila avstrijskega cesarstva..." Nemškega parlamenta in bližnjih volitev ne omenja, vsekakor pa vidi prihodnost Slovencev znotraj avstrijskega cesarstva, "ker smo iz serca prepričani, da dobro osnovano Slovenstvo avstrijskemu cesarstvu le večji moč in terdnost dati zamore". Zavrnitev ideje Združene Nemčije, ki bi obsegala tudi slovenske dežele, je vzbudilo "natolcevanje" in obrekovanje, katerega vzrok vidijo ustanovniki Slovenskega društva v napačnem razumevanju njihovega namena. Seveda, pa to ni bil, saj je takratna Ljubljana očitno podlegla Auerspergerjevemu prepričevanju. Ni bilo pomote, bila je politična odločitev. Vsekakor pa v njej ne smemo videti kakšnega kulturnega protislovenstva, kajti na drugi strani so takrat v Ljubljani ulice "zraven dozdanjih nemških dobile tudi nadpise v slovenskem jeziku."¹³

Razmere, nastale ob volitvah v Frankfurtski parlament, niso bile tako enostavne, saj so bili zelo močni tako glasovi za kot proti njim. Veliko je bilo odvisno od lokalnih razmer, kjer so se predvolilni boji dejansko odvijali, saj vloge tiska v tem času ne gre precenjevati. Gotovo je bila pomembnejša osebna propaganda. O njej imamo dragoceno poročilo z Bleda. Frankfurtsko propagando v zgornji Savski dolini je širil radovljiški okrajni komisar Euzebij Rizzi, brat znamenitega Korošca Vinzenza. Velikega simpatizerja, če že ne neposrednega sodelavca, je našel v gozdarju Hieronimu Ulrichu, zaposlenem na blejskem posestvu briksenških škofov. Proti njima je slovenska stališča zagovarjal "ljudski tribun", za katerimi se mogoče skriva radovljiški duhovnik Lovro Pintar ali, kar je bolj verjetno, kakšen študent. Na dan pravolitev je prišel "ljudski tribun" na volišče, volilne pravice tam ni imel, in nagovarjal ljudi proti volitvam. Nemce bi morali po njegovem prepričanju zbrcati iz dežele, kot so to storili Lahi. Propagiral je tudi slovansko vzajemnost. Sodeč po nekaterih stavkih, ki mu jih pripisujejo, bi lahko poznal lepak dunajske Slovenije Poziv slovenskim bratom. Na koncu naj bi pravolilce pozval, da naj volilne može, če se bo v Frankfurtu za Slovence izteklo neugodno, zadavijo. Ker so bili tam navzoči pristaši volitev zaradi njegovega govorjenja prizadeti, jih je dodatno užalil z nespodobno gesto.¹⁴ Ne gre podcenjevati stališč dvora in vlade, ki sta bila volitvam naklonjena. To je pomenilo, da so jih podpirale tudi podrejene oblasti. Te so še posebno pritiskale na duhovščino, ki je morala kmete na volitve pripravljati celo s prižnice.

¹² Slovenski zbor. Posebna priloga. Novice 3. 6. 1848.

¹³ Slovenske reči. Novice, 10. 6. 1848.

¹⁴ Stane Granda, Radovljica v letu 1848. Radovljiški zbornik 1995, Radovljica, 1995, str. 148.

Politična stališča do frankfurtskega parlamenta, ki sta jih zastopala dr. Janez Bleiweis in Novice, so gotovo odmevale tudi med Slovenci, zlasti na Kranjskem, ne bi pa smeli njihovega pomena povelečevati. Na politično razpoloženje naših ljudi, zlasti inteligence, uradnikov in duhovnikov, so poleg vladnih in škofijskih okrožnic vplivali še številni drugi, zlasti dunajski, graški in tržaški časopisi. Tudi pomena zagrebškega časopisja ni zanemariti. Nemogoče pa je izmeriti vpliv osebnih stikov, zlasti s sorodniki in znanci, kot tudi vpliv številnih potnikov skozi naše dežele, ki so bili med glavnimi razširjevalci novic.

Oblasti na Kranjskem so 20. aprila izdale tudi poseben dvostranski slovenski lepak¹⁵ **Poduk, kako se ravnati za veliki zbor v Frankfurtu Majnskim.**¹⁶ Ker lepak našteva tudi število poslancev za Koroško, je bil verjetno razposlan tudi onstran Karavank. V njem niso samo tehnična navodila za volitve, teh glede možnosti za odklonitev volitev in oblikovanja protesta sploh ni, ampak je v njem tudi nekaj stavkov, ki jih je bilo mogoče razumeti kot propagando, če že ne vsaj posredni ukaz, da ljudje morajo voliti. Vsekakor pa so volitve v njem predstavljene kot vladni interes.

Posebno vrsto propagande za frankfurtske volitve predstavlja znameniti lepak **Krajnc Kranjcam.** Datiran je s 24. aprilom. Njegovo avtorstvo, podpisan je namreč "Odkritoserčni Krajnc", so že takrat pripisovali Henriku Costi.. Zanimivo pa je vseeno dejstvo, da je na izvod, ki je v dunajski državni knjižnici, s svinčnikom nekdo napisal že zgoraj omenjenega viteza Kreizberga. To so nekateri domnevali že tudi leta 1848, vendar je mož to zanimal. Domnevam, da je bil naročnik, stari, že tako dovolj nepriljubljeni Costa, ki nad političnimi spremembami ni bil navdušen, pa izvajalec. Lepak podpira zahtevo, da morajo uradniki znati slovensko, vendar zaradi gospodarskih potreb Kranjske in izobraževanja tudi nemško. Nemškega jezika se morajo zato učiti tudi v mestnih šolah. Njegovim argumentom na načelni ravni glede potrebnosti zanja nemškega jezika ni mogoče nasprotovati, vendar pove dovolj stavek: "Zatorej moramo tudi s ptujimi narodi posebno z Nemci v prijaznosti živeti, ki so nas¹⁷ pred več sto leti kristijansko vero učili, in nas omikali, od katerih še zdaj veliko dobrega se naučiti zamoremo." Volitve zagovarja, ker bi si s pomočjo parlamenta cesar lahko povrnil nemško krono. Posebno naj bi "Krajnce" sililo k volitvam dejstvo, da bi lahko v nasprotnem primeru zgubili Trst, ki "derži" z "Austrijani in Nemci". Tudi on straši z Rusi in še bolj Hrvati: "Pred zavezo z Nemci so vas svarili, in sicer, kakor časopisi pravijo, de bi mi Hrovatje ali Rusi ne ratali. Pred nekaj leti smo že s Horvati združeni bili, pa noben dober Krajnc take zaveze si ne bo nazaj vošil, dobro se spomnimo, kako majhno ceno so takrat naše vina, naše žita, naša živina in drugi deželni pridelki imeli, ker se je tako blago iz hrovaške dežele prosto upeljati smelo. Tudi bi zaveza s Slovenci na Štajarskim in Koroškim in z Hrovati, kar morebiti ti žele, narediti znala, de bi se naše deželno poglavarstvo v Zagreb, v Varaždin ali Bog ve kam preneslo. Kakšna škoda bi bilo to za Ljubljano in za deželo! kdo bi po tem naše poljske pridelke, ki jih zdaj na terjih v Ljubljani prav dobro prodamo, kupil, kjer bi se imenovano mesto velik majn imelo. Rusovske oblasti se moramo pa še bolj bati, kjer bi nas siliti znali, našo vero zatajiti. Od Rusov in Hrovatov nočemo nič hudiga misliti, od Nemcev pa mi zvunaj njih jezika, se tudi njih navade učimo. Mi se torej nočemo od naših nemških bratov ločiti.

¹⁵ Obstajala je tudi njegova nemška verzija.

¹⁶ Lepak je ohranjen v številnih primerkih v različnih ljubljanskih zbirkah.

¹⁷ Lepak je tiskan v gajici, tu pa se je prikradel s v bohoričici, kar je mogoče razumeti tudi kot namerno opozorilo, da gre za človeka stare usmeritve.

Mi hočemo sicer tudi z našimi sosedi Slovenci in Hrovati prijatli biti, pa Krajnci ostati, naši veri in našimu Cesarju zvesti, z našimi nemškimi bratami pa edini ostati, kakor smo že več let bili, pa bomo Krajnci našo narodnost nar lepši pokazali." Kot vidimo, je besedilo lepaka zelo prefinjeno sestavljeno, saj je bolj kot profrankfurtsko, usmerjeno protislovensko. Avtor natančno ve, da je ilirizem bolj popularen na Koroškem in Štajerskem, natančno ve, da so mnogi slovenski ilirci obiskovali gimnazijo v Varaždinu in da imajo zveze z Zagrebom. Poleg gospodarskih nevarnosti opozarja tudi na verske, za kar so imeli naši ljudje veliko posluha. Zvestoba veri in cesarju sta bili za Slovence veliki vrednoti.

Isti lepak so oblasti po uradni poti pošiljale po deželi tudi ob podpisovanju peticije za Združeno Slovenijo.

Še predno je bila polemika glede Nemške zveze in pošiljanja poslancev v Frankfurt končana, so bile tako pravolitve kot volitve že izvršene. Novice jim niso namenjale velike pozornosti. Njihovo poročilo o njih je korektno, vendar silno splošno: "Volitev poslancev za Frankfort je - kar nam je znano - sicer v vsih volitnih okolicah Kranjskiga in Štajarskiga dokončana, tode nekteri za volitelje izvoljeni možje niso hotli poslancev voliti, ampak v več krajih so komisarju z besedo ali po pismu na znanje dali, de zvesti podložni svojimu cesarju ne potrebujejo poslancev k nemški zavezi". Mogoče je malo pretirano, toda ni se mogoče znebiti vtisa, da je bil Bleiweis na nek način vesel takega rezultata, predvsem pa je upal, da bo konec prepira, ki je povzročil tako politično napetost med Slovenci. Glede na izid volitev na Kranjskem in Štajerskem bi bilo poročilo lahko povsem drugačno, vsekakor pa nam jasno pove, da kranjsko podeželje ni sledilo Ljubljani. Pri iskanju vzrokov za tak izid narodne zavesti ne gre povsem zavreči, upoštevati pa je treba tudi razpoloženje kmetov, ki niso bili le zvesti svojemu cesarju, ampak so imeli že dovolj vojne v Italiji. Zato je bilo opozarjanje na možnost, da se bodo morali, če bodo v Nemški zvezi, boriti še za interese nemške države, kar je slovenska protifrankfurtska propaganda posebno poudarjala, nedvomno zelo učinkovit protifrankfurtski argument. Dogodki ob volitvah poslanca v Kranju so zelo zgovorni. Šmartinski kaplan Luka Stanovnik je namreč zbrane volilne može prepričal, da pomeni izvolitev poslanca pristanek na možnost priključitve Kranjske k nemški državni zvezi, ki bo imela dva cesarja in obema bo treba služiti. Vsaj delne pozitivne odmeve protifrankfurtske propagande je najti tudi v Kamniku in Novem mestu, ne pa na Mirni, kjer je prevladalo antifevdalno razpoloženje.¹⁸

Uredništvu Novic moramo priznati, da ob polemiki glede frankfurtskih volitev ni bilo v lahki situaciji, saj je nekatere (vplivne) bralce motila že skromna odprtost za politiko. Uredništvo je moralo svojim kritikom (in lastniku), ki so mu očitali "kako je to, de smo že v več listih kmetijske in rokodelske reči popolnoma zanemarili - in opomnili so nas, de bi po izgledu družih kmetijskih in rokodelskih Novic, ki se tudi zdej za politiko clo nič ne menijo" obljubiti, "de politika nikdar ni bila njih poklic" in da bodo "vse politiške reči" perпустиili politiškim Novicam,¹⁹ ktere se bojo kmalo začele".²⁰ Bleiweis je tu klonil le toliko, da je odgovoril svojim kritikom, še naprej pa je ravnal v skladu s svojim prepričanjem, ki je bilo slovensko. Že v naslednji številki Novic je objavil pesem Lovra Tomana Edinost, v kateri lahko preberemo:

¹⁸ Podrobneje glej Melik, Frankfurtske volitve, str. 103 ss.

¹⁹ Mišljena je Slovenija.

²⁰ Odgovor vredništva Novic častitim slovenskim dopisnikom. Novice, 10. 6. 1848.

"Slovenci predragi! Zdaj hitro na noge,
 Odrešimo ptujnosti hude nadloge -
 Slovenijo drago, nam cenjeno mati,
 de krasna začne se iz spanja vzdigvati,
 Svobodniga Duha, edin'ga serca.
 De narodnost naša,
 Beseda de naša,
 U naši deželi le terdno velja."

Dejansko je v tem času prišlo v Bleiweisovem prepričanju do končnega preloma z velikonemškimi načrti, ki so vključevali tudi slovensko ozemlje. To dokazuje tudi objava članka Jovana Vesela Koseskega *Moje misli*,²¹ ki ga je uredništvo dobilo 8. maja. Čeprav naj bi urednika Novic k objavi članka napeljalo predvsem spoznanje, da je to doslej o spornem frankfurtskem vprašanju "najbolj krepko in kratko pisan" članek, gre očitno tudi za urednikov dokončni prelom z dotedanjim političnim odnosom do Frankfurta. To nam potrjuje na svoj način tudi pripis k natisu vabila za Slovanski kongres v Pragi.²² V njem zagovarja neokrnjeno Avstrijsko cesarstvo in zvestobo vladarju. Obračunava tudi s tistimi, ki so obsojali takratna slovenska politična stališča: "gerd lažnjivec in nesramen obrekovavec je, ki od ločenja, od Rusovske zaveze in kaj enaciga govori, s čim avstrijski Slovani nimajo nič opraviti" V bistvu ponavlja tudi misel iz znamenitega Majarjevega članka *Slava Bogu v višavah*...²³: "da Nemci svoje pravice, Slovani pa tudi svoje pravice zadobe, in ne de bi en narod družiga zateral", le da jih je Korošec veliko lepše povedal. Ne glede na vse politične premike v takratni Ljubljani, pa nam "politični spregled" dr. Janeza Bleiweisa samo potrjuje zamudništvo takratne slovenske prestolnice, kajti frankfurtske volitve so bile že zdavnaj mimo.

Obetavni politični razvoj v Ljubljani pa so znova zavrli dogodki na Dunaju sredi maja, ki so dokaj zmanjšali odmevnost majskega obiska dunajske Slovenije v Ljubljani. Cesar je 17. maja iz prestolnice pobegnil. Med zmernimi in konzervativnimi politikami je kot najvišje načelo prevladala ljubezen do cesarja, ki predpostavlja tudi zahtevo pa kar največji enotnosti državljanov, kar je praktično pomenilo, da je treba slovenske politične cilje postaviti v drugi plan. "Zdej ni čas enostranske ločitve in samosvojnih razpertij med Nemci in Slovenci - zakaj naše Cesarstvo je v silni nevarnosti, ako bi nas mili Cesar zapustili. Bratovska edinost med Slovenci in Nemci... varnost in mir".²⁴

V članku *Moje misli* naj bi, po zatrjevanju urednika dr. Janeza Bleiweisa pesnik prvič razodel tudi svoje ime in priimek. Da je to storil ravno na političnem področju, ima gotovo svoj pomen. Igor Grdina, ki Koseskega označuje za pesnika revolucije, ugotavlja: "Vesel je na slovensko nacionalno idejo prisegal kot nihče pred njim."²⁵ Veselov članek se začneja z znamenitim stavkom: "Mi nimamo v Majnskimi Frankfortu ničesar opraviti." Znameniti pesnik ugotavlja, da so državljani dobili ustavo, da cesar zagotavlja jezikovne in narodnostne pravice. Ker Frankfurtski parlament ne more obsega podeljenih pravic, ki si jih Slovenci tudi po stoletnih prizadevanjih verjetno ne bi mogli priboriti, ne zvečati ne zmanjšati, je ta zanje brez pomena. Iz nadaljevanja zvemo, da je Koseskega o vsem prepričal znameniti odgovor Palackega, po katerem so imeli v

²¹ Novice, 17. 5. 1848.

²² Povabilo Slovanam. Novice, 17. 5. 1848.

²³ Novice, 29. 3. 1848.

²⁴ Potrebne besede. Novice, 24. 5. 1848

²⁵ Igor Grdina. *Od rodoljuba z dežele do meščana*. Ljubljana, 1999, str. 74.

odnosu do nemške krone obveznosti le češki, moravski in šlezijski "vladavci" osebno, ne pa tudi ozemlja oziroma ljudje, ki jih naseljujejo. V prihodnji združeni Nemčiji vidi "nevarnosti in zatiranje". Ne verjame tudi zagotovilo frankfurtskih parlamentarcev, "de se slavjanske narodnosti v naših zemljah ne bodo dotikali". Sumljivo mu je, da ne povedo, koga vidijo v prihodnosti na čelu Združene Nemčije, da govorijo le o nemški državi, zastavi, brodojvu, armadi, narodnosti. Dvomi tudi, da se bodo Slovenci kdaj pripravljene boriti za nemške interese proti Francozom in Dancem, "znabiti tudi našim bratom, ki ne bodo v nemški zavezi". Na koncu navede še gospodarske argumente proti vstopu v Nemško zvezo. Verjame, da bo carinska meja z ogrskimi deželami ukinjena. Narobe svet se mu zdi tudi možnost, da bi v primeru vključitve v nemško državo, ta Slovence s svojimi carinami ločila od ilirskih, čeških, moravskih in poljskih bratov. Skratka, zanj so načrti frankfurtskega parlamenta ne le povsem nepotrebni, ampak tudi škodljivi.

Primorski Slovenci in Frankfurt

S predstavitvijo stališč Ivana Vesela Koseskega smo nekoliko nehote zašli v raziskovanje odnosa tržaških Slovencev oziroma Avstrijskega primorja²⁶ v širšem smislu do frankfurtskih volitev oziroma Nemške zveze. Na podlagi gornjega članka lahko sklepamo, da je tudi v tržaških slovenskih krogih sprva obstajala določena nejasnost glede Frankfurta. K razjasnitvi stališč pa ni pripomogla toliko slovenska politika Dunajske in Graške Slovenije, ampak pismo Palackeega. Očitno so bile zveze z obema pomembnima slovenskima političnima centroma še razmeroma slabe, čeprav je verjetno, da sta se dejanski vodja Graške Slovenije dr. Jožef Muršec in "Janez Cerer, uradnik velke colnije v Trstu", ki je takrat veliko pisal v Novice, tudi osebno poznala. Iz "slavjanskega čustvovanja" Koseskega, ki v citiranem članku deli mnenje z graško Slovenijo o nujnosti odprave carinske meje z Ogrsko, je mogoče čutiti tudi napoved ustanovitve tamkajšnjega Slavjanskega društva.

O razmerah v Trstu v zvezi z volitvami v Frankfurtski parlament je doslej strokovna pozornost raziskovalcev te tržaške problematike veljala predvsem nemško-italijanskim odnosom, ki so bili v ospredju. Vsaj na načelni ravni so bili dotlej vodilni tržaški nemški krogi bistveno bolj naklonjeni Italijanom, med njih so se vključevali tudi najuglednejši tržaški Judje, kot Slovincem. Smatrali so jih za gosposki narod. Le redki so se zavedali, da je to zelo kratkovidno. Italijansko nacionalno gibanje, ki je imelo številne pristaše tudi v najpomembnejšem avstrijskem pristanišču, je videlo Trst kot italijansko mest, pristaši Združene Nemčije pa si brez tega jadranskega mesta niso mogli predstavljati pomorske prihodnosti bodoče velike Nemčije, pri čemer so mislili verjetno predvsem na njen avstrijski del. V Trstu je dejansko prišlo do nemško-italijanskega konflikta. Razgledanejši tržaški meščani so bili pri tem v precejšnjem precepu, saj so vedeli, da je gospodarski razcvet tega sevenojadranskega mesta usodno povezan z bližnjim slovenskim in daljnim nemškim zaledjem. Avstrijske in nemške interese je v Trstu javno zastopal predvsem tržaški Lloyd s svojo poslovno in publicistično dejavnostjo, zlasti s svojim časopisom. Ta Italijanom ni bil nenaklonjen, vendar pa je dajal jasno vedeti, kdo naj bi bil gospodar, kdo pa gost v mestu. Takrat so mu prišli prav tudi tržaški Slovenci. V enem aprilskih člankov²⁷ je ugotavljal, da je

²⁶ La Venezia Giulia e la Dalmazia nella rivoluzione nazionale del 1848-1849. Trst 1-3, 1949.

²⁷ Triest und Deutschland. Journal des Oesterreichischen Lloyd, 6. 4. 1848.

Avstrija naredila iz Trsta veliko mesto, zaradi nje bi lahko postalo znova nepomembno. Kar 90% takratnega prebivalstva, bilo naj bi ga okoli 80.000, naj bi se v mesto naselilo po razglasitvi Trsta za svobodno pristanišče v času Karla VI. Trst je po mnenju časnika mednarodno mesto, leži pa znotraj dežele, ki je slovanska. Trst mora zaradi samohranitve biti avstrijski.

Samo Pahor v doslej še vedno najboljšem slovenskem članku²⁸ o Trstu v letu 1848/49 navaja, naj bi bilo v njem v letih neposredno pred revolucijo okoli tretjina, v neposredni okolici pa preko 80% Slovencev. Tudi med uglednejšimi prebivalci, predvsem med duhovščino, pa tudi uradništvom, je bilo kar nekaj Slovencev. Najpomembnejši je bil škof Jernej Legat in nekateri člani stolnega kapitlja. Čeprav doslej kakšnih posebnih vesti o politični dejavnosti tamkajšnjih Slovencev do volitev v Frankfurtski parlament nimamo, pa to ne pomeni, da je bilo vse mirno. Med volilnimi možmi je bilo kar nekaj Slovencev.

Neki zapleti z volitvami v Frankfurtski parlament pa so morali biti tudi v tržaški okolici, saj 5. maja, ko so objavili seznam volilnih mož za tržaško okolico, volilnih mož za Prosek, Sežano in Dolino še niso mogli navesti.²⁹ O narodni zavesti dela Sežancev, ti so sicer sodili k Goriški, so pa bili ob frankfurtskih volitvah priključeni tržaškemu volilnemu okraju, oziroma širše okolice Trsta nam govori tudi znamenita, čeprav malo mlajša zgodba iz leta 1848 o gostilničarju Mahorčiču. Ta je italijanskim poslancem za Dunajski parlament, ki so se ustavili v njegovi gostilni, govoril o slovenski polastitvi Trsta in izrinjenju Italijanov v morje.

Marca 1849 so morali imeti v Trstu ponovne volitve za Frankfurtski parlament, ker je dotedanji poslanec odstopil. Očitno so sklicali volilne može še iz prejšnjega leta, ki pa zaradi italijanskega in slovenskega nasprotovanja tem volitvam niso hoteli voliti.

O politični dejavnosti slovenskih Istranov v protifrankfurtski agitaciji, še ni veliko znanega. Povsem mirno očitno ni bilo. Tržaški guverner je o volitvah, ki naj bi povsod potekale v redu, poročal nadrejenim: "Sollo nel distretto di Castelnuovo del Circolo istriano, formato di soli comuni slavi, gli elettori delle adunanze "primarie" si rifiutarono di nominare gli elettori, e precisamente, come essi stessi s'espressero, per attaccamento al loro imperatore Ferdinando, per il quale essi vogliono di buon grado sacrificare la vita, mentre non riconoscono nè una necessità nè un vantaggio nel fatto che l'Austria si unisca alla Lega germanica."³⁰ Kot vidimo, so imeli v Podgradu težave pri pravolitvah, ko so pravolilci navajali pomisleke, ki jih poznamo iz slovenske protifrankfurtske propagande. Njene neposredne pobudnike gre iskati v tamkajšnjih uradnikih, med katerimi je bilo nekaj slovenskemu gibanju zelo naklonjenih mož, in duhovniki. Težje je povedati, ali so nanje neposredno vplivali iz Ljubljane ali Dunaja. Zdi se, da so bili stiki s cesarsko prestolnico oziroma njenimi Slovenci tedaj in žal tudi kasneje prešibki.³¹ Vprašanje je tudi, ali smemo majhno udeležbo volilnih mož na volitvah v II. volilnem okraju Avstrijskega Primorja, ki ga je tvorila nekdanja avstrijska Istra brez Doline, pripisati zgolj političnemu razpoloženju ali tudi siceršnjemu nezaupanju prebivalstva do političnih novosti.

²⁸ Samo Pahor, Tržaški Slovenci v letih 1848-49 in Slavjanski rodoljub. Slavjanski rodoljub, faksimile, Trst, 1971.

²⁹ N. 110/P. Avviso. Trieste, il 5 Maggio 1848.

³⁰ Ettore Chersi, Trieste e il parlamento di Francoforte. La Venezia giulia e la Dalmazia nella rivoluzione nazionale del 1848-1949. Trieste 1949, str. 559.

³¹ Stane Granda; Narodne razmere v vzhodni Istri v letu 1848/49. Annales 18/99, str. 327-346.

1848. leta je bilo vse slovensko ozemlje pod močnim vtisom vojne v Italiji. Tja je moralo odkorakati tudi veliko slovenskih fantov in mož. Skozi slovenske vasi so se premikale avstrijske vojaške enote. Toliko bolj so bile izjemne razmere v mestih ob etnični meji, kjer so lahko celo brez daljnogledov opazovali boje z upornimi Italijani. Tako so, denimo, Goričani z mestne in okoliških vzpetin opazovali obleganje Palmanove.³² Italijansko narodno gibanje je imelo pristaše zlasti v Trstu, manj pa v Gorici, vendar so morali biti zaradi vojnih razmer bolj pritajeni. Tudi goriški Slovenci so bili pod pritiskom časa, saj je bilo treba volitve izvesti, predno so volilci lahko dojemeli vse njihove dimenzije. O kakšnih velikih prepirih glede frankfurtskih volitev ni neposrednih vesti. Kljub vsemu pa nasprotovanja njim ni mogoče izključiti ne pri italijanski ne pri slovenski strani. Za Gorico, tam je živel dr. Jožef Kozler, Petrov brat, je v tem pogledu simptomatična ustanovitev Slavjanskega bravnega (čitavnega) društva. Datum njegove domnevne ustanovitve je 15. april. To je malo verjetno. Ne zato, ker bi bilo potemtakem najstarejše med sorodnimi slovenskimi društvi, ampak zato, ker razmere kljub temu še niso bile zrele za njegov nastanek. Domnevam, da se je bilo društvo ustanovljeno mesec kasneje. K temu nas napeljuje sklicevanje statuta na ustavo, ki je bila sprejeta šele 25. aprila. Vsekakor pa nekatere misli njegovega političnega programa kažejo protifrankfurtske osti. Najbolj jasno je to razvidno iz poudarjanja namena društva "terdna ohrana samostalnosti avstrijskiga vesolniga cesarstva, zvesta nepremakljiva vdanost cesarju in domovini."³³

Na Tržaškem in Goriškem je revolucija 1848/49 potekala ves čas v senci bližine vojaškega konflikta. Glede na precejšen intelektualni potencial tamkajšnjih Slovencev ni izključeno, da bodo dala nova raziskovanja tudi kakšne presenetljivejše rezultate.

Protifrankfurtska propaganda med koroškimi Slovenci

V senci Trsta naj bi se odločala tudi usoda Slovencev na Koroškem. Znameniti Vincenz Rizzi, občudovalec našega Prešerna in poznavalec slovenskih kulturnih razmer, je namreč ugotavljal, da Slovenci nimajo realne perspektive, ker živijo na ozemlju, ki Nemčijo povezuje s Trstom brez katerega, ker je edino južno pristanišče, ta nima prihodnosti.³⁴ Ta znamenita izjava je sicer v povezavi s slovenskim zavračanjem vključitve naših dežel v Nemško zvezo, ne pa neposredno z volitvami, saj je bila objavljena v začetku julija.

Boj za in proti vključitvi Slovencev v Nemško zvezo je bil najbolj krut in najmanj enakopraven na Koroškem. Že v uvodnih stavkih smo zapisali, da je bil Matija Majar prvi, ki je opozoril na bližnje konflikte med Slovenci in Nemci. Zdi se, da se je tudi mnogo pred drugimi zavedal, da bodo ti izredno ostri, in zato predlagal, naj Slovenci ves čas poudarjajo, da med željami in cilji avstrijskih narodov ni nasprotij in da se morajo za svoje politične cilje zavzemati z vso močjo. Ni slučaj, da je ravno koroški Slovenec Matija Majar-Ziljski postal prvi politični preganjanec v revolucionarnem letu 1848 in to prav v zadnji fazi boja okoli frankfurtskih volitev.

Šibkost slovenske politike 1848. leta na Koroškem je bila v tem, da ni imela enakih možnosti kot drugod na Slovenskem. Tako kot koroški tudi štajerski Slovenci niso imeli svojega časopisa, vendar so bili v Gradcu neprimerneje tolerantnejši, saj so pustili, da

³² Branko Marušič, Prispevek k poznavanju leta 1848 na Goriškem. *Annales* 18/99, str. 347-360.

³³ Ravno tam, str. 350.

³⁴ Josip Apih, *Slovenci in 1848. leto*, str. 96.

sta obe nasprotujoči si strani izražali svoja stališča. Slovencem na Koroškem je škodilo tudi tamkajšnje protikranjsko razpoloženje, ki ga je bilo mogoče hitro obrniti tudi v protislovensko smer. Koroška je bila v politično-upravnem pogledu namreč podrejena Ljubljani, kar so mnogi "pravi Korošci" razumeli kot veliko krivico za njihovo starodavno in ponosno deželo. Takšne nazore je mogoče čutiti tudi pri nekaterih, ki so se javno deklarirali za Slovence.

V Celovcu se je vse skupaj začelo veliko mirneje kot v Ljubljani. "Pri nas je tako, da v Celovcu, kar stoji, še nikoli ni bilo takega veselja. Na novim velikim tergu stoje ljudje, gospoda, šolska mladost, kmetje duhovniki i.t.d. včeraj ves dan - danes od ranega pa spet celi dan. Učenci in tudi drugi ljudje imajo od četrta do nedele praznik. Jaz zares od včeraj Celovca skoro ne poznam več. Danes smo ustanovili narodno stražo, h kateri je silno veliko mestnjanov pristopilo. Žlahtniki vsi so se zapisali med proste vojake. Vse kar hlače nosi, ima bele kokarde - v veselo znamenje da so nas preblagi Oče Ferdinand oslobodili Meternichove stiske. Danes je Celovec razsvitljen."³⁵ Razmere med četrtkom 16. in nedeljo 19. marca, kot jih je videl opisovalec Matija Majar - Ziljski, pa niso trajale dolgo. Zlasti podeželje je vse bolj začelo spominjati na Kranjsko in marsikdo, ki je imel stare zamere s kmeti, ni mirno spal. Nenazadnje nam posredno o tem govori že stavek: "Žlahtniki vsi so se zapisali med proste vojake." Poleg Celovca je bil zelo pomemben Beljak, ki je koroško prestolnico v radikalnosti celo nekoliko presegal.

Koroško meščanstvo so nove politične razmere zelo pritegnile. Hoteli so biti aktivni državljani in so se vključevali v politično življenje. Prvotno navdušenje za revolucijo se je zelo hitro povežalo tudi z navdušenjem za Združeno Nemčijo, kar je mnogim pomenilo eno in isto. Mnogim, zlasti državnim uslužbencem, se je bilo zelo težko orientirati. Svoje osebne poglede so bili vajeni podrežati državnim. Seveda so bili tudi med njimi številni, ki so si želeli političnih sprememb, predvsem pa so želeli plavati s tokom. Poleg slovenskih duhovnikov in semeniščnikov krške in lavantinske škofije je bilo na Koroškem kar nekaj svetnih izobražencev slovenskega rodu in tudi slovenske narodne zavesti. Na prvem mestu bi omenili člane Notranjeavstrijskega-primorskega apelacijskega in višjega kriminalnega sodišča (K.K. innerösterreichisch - küstenländisches Appellations - und Criminal-Obergericht) v Celovcu, kot so bili na primer Franc Avsec (Außez), Jožef Rak (Rack), Prešernov prijatelj Anton Čop (Tschop), poleg njih je še vrsta uslužbencev s povsem nedvoumnimi slovenskimi priimki. Slovence najdemo tudi na visokih položajih in kot navadne uradnike na obeh koroških kresijah in po okrajnih gosposkah. Med advokati je bil gotovo Slovenec Matija Rulic (Rulitz). Vsekakor je določena kadrovska osnova za slovensko politiko na Koroškem obstajala, vendar je bila njena narodna zavest pod vsemi pričakovanji ali pa dokaj zmedena. Tipičen primer takega človeka je Janez Matevž Preželj (Preschl), okrajni komisar in sodnik iz Zgornje Bele (Obervellach), ki se je navduševal nad nemško trobojnico.³⁶ Mnogi ljudje so bili kot prišleki na Koroško preveč pod vtisom svojega nedomačinskega statusa in so se trudili biti bolj koroški kot Korošci. Tak je bil na primer Anton Zupančič, dekan stolnega kapitlja, stolni kanonik in infulirani štrasburški prošt. Nekaj podobnega bi lahko bil tudi Janez Rabič, dekan v spodnjem Rožu in župnik v Kaplji. Naj na tem mestu dodamo, da so iz tistega časa znani prepiri v celovškem semenišču, ki so "odnesli" spirituala Pikla, bili disciplinarnega, ne pa nacionalnega značaja.

³⁵ Matija Majar, Slava Bogu v višavah in na zemlji mir ljudem dobrega serca! Novice 29. 3. 1848. Opomba pod črto.

³⁶ Josip Apih, Slovenci in 1848. leto, str. 72.

Narodna zavest je bila najvišja v duhovniških krogih. Vsem na čelu sta stala Matija Majar in Andrej Einspieler. Bila sta eden najpopolnejših političnih duetov v vsej slovenski zgodovini, četudi ne brez napak. Kot je znano, je bil Matija Majar prvi, ki je javno postavil zahtevo po Združeni Sloveniji, prvi oblikoval ustrezno peticijo, pa tudi prvi, ki je zavrnil slovensko vključitev v veliko Nemčijo. Njegovi argumenti niso bili narodno-nestrpni, ampak zgolj racionalni. Človek, ki se je tako nekritično ogrel za revolucijo, je ravno v tem pogledu pokazal izjemno politično treznost, kar sicer ni bila njegova odlika.

Osrednja osebnost protifrankfurtskega boja na Koroškem je bil Matija Majar Ziljski. Sprva je deloval predvsem preko Novic in verjetno tudi z osebnimi pismi. Kmalu je uvidel, da je to premalo. Zato je sestavil **peticijo** in lepak **Kaj Slovenci terjamo?**³⁷

Matija Majar je že v svojem znamenitem članku Slava Bogu na višavah, ki je bil objavljen v Novicah 29. marca, zastavil temeljne misli tako glede Združene Slovenije kot odnosa do Nemške zveze in se s tem posredno zavzel tudi proti frankfurtskim volitvam. Nekako v istih dneh, ko je bil ta članek, napisan sicer 17. marca, objavljen, je sestavil tudi peticijo v osmih točkah. Njenega slovenskega besedila ne poznamo, pač pa le nemško in hrvaško varianto. Čeprav je znano, da jo je razposlal po slovenskem ozemlju, ni doslej znan noben njen originalni primerek, verjetno pa se je ohranil del podpisov, ki so jih kasneje pridodali peticiji Dunajske Slovenije. V hrvaški skrajšani varianti, ki je bila objavljena v Gajevih Novine dalmat.-horvatsko-slavonske 11. aprila, dopis iz Majarjevega celovškega kroga je datiran točno sedem dni poprej, je v 8. točki zapisano: "Pri tako zvanom "deutschen Bund" nečemo biti." Popolni prevod originala je bil objavljen v istem časopisu 22. aprila: "Kot nemačkoga saveza nečemo da budemo. Mi čemo kao³⁸ i do sada uvek biti verni, neporušivo verni podložnici vašega veličanstva, krepko priverženi ustavnoj vladi, mi čemo vse narode austrijske monarhije smatrati kao našu bratju i s njima čversto svezani biti; nu s ostalimi vladami Nemačke nečemo da sklopimo savez, jer bi to našem narodu, narodnosti i jeziku samo štetu nanelo."

Vasilij Melik je odkril, da je bil naslednji Majarjev lepak Kaj Slovenci terjamo natisnjen 5. aprila v Ljubljani. Medtem ko je bila peticija namenjena vladarju, je bil ta slovenskemu ljudstvu. V bistvu je to obsežnejše besedilo teoretična, predvsem pa preprosta utemeljitev njegove peticije. Takšno prakso, peticijo in obsežno utemeljitev kot dva samostojna komplementarna lepaka, je kasneje posnemala tudi dunajska Slovenija pri svoji peticiji. Čeprav se lepak Kaj Slovenci terjamo od peticije razlikuje, v njem je na primer le 6 točk, je tudi tu zadnja glede prihodnjih povezav z Nemčijo nedvoumna, saj jih popolnoma odklanja. Pri obeh dokumentih sta poleg vsebine izjemno pomembna tudi datuma verjetnega nastanka oziroma tiskanja. Povsem nedvoumno je, da sta nastala pred znamenitim odgovorom Palackega nemškemu predparlamentu. Zato so vsi tovrstni očitki, da je slovensko protifrankfurtsko propagando vzpodbudil znameniti in ugledni Čeh, neutemeljeni.

V zvezi z Majarjevo dejavnostjo moramo odgovoriti še na vprašanje njenega odmeva, zlasti na Koroškem. Običajno se v zvezi s tem citira znameniti Slomškovi pismi svojima duhovnima sobratoma, prijateljema in sodelavcema. Celjeskemu opatu Vodušku je pisal 6. aprila: "Der Klagenfurter Slawist Matija Mayer fängt auch den Verstand zu verliehren, und macht Petitionen ganz eigener Art, wozu er Unterschriften

³⁷ Vasilij Melik, Die nationale Programme des Matija Majar - Ziljski. Matija Majar - Ziljski. Celovec - Ljubljana, 1995, str. 93-106.

³⁸ V originalu tiskovna napaka: kano.

sammelt."³⁹ Slomšek je, kot je že znano, pri tej politični akciji in tudi sicer v politiki, sodelovanje svoji duhovščini odsvetoval. Drugo pismo je bilo poslano Mihaelu Stojanu, dekanu v Braslovčah. 19. aprila⁴⁰ je zapisal: "Das übertriebene Treiben des überspannten Mayers erregt hier in Kärnten allgemeine Indignation; es nimmt von uns Niemand Antheil an dieser Agitation. Wir wollen Ostr. Slowenen bleiben, ohne zum deutschen Bund - noch zum Kroathenthum zu gehören. Unsere Petitionen wollen wir zu einer gelegenen Zeit machen." V podrobnosti glede vzrokov za takšna škofova stališča, v obeh citatih so že nakazani, se tu ne moremo spuščati. Vsekakor pa si velja zapomniti, da Slomšek ni popolnoma proti Majarjevi peticiji, le prezgodnja se mu zdi.

Ozadje in posledice "allgemeine Indignation" poznamo že nekaj časa,⁴¹ saj vemo, da je bil Majar zaradi nje iz Celovca prestavljen v faro Žabnice. Že Apih⁴² je na podlagi člankov v Klagenfurter Zeitung poročal o slovenskim zahtevam nasprotnih glasovih, pri čemer velja bolj kot doslej poudariti, da sta bila med pisci tako Scheliessnig kot Preželj deklarirana Slovenca. V podrobnostih in konkretnostih pa je "odmev" Majarjevega dela osvetlil še Wilhem Baum. Celovški škof Lidmansky je moral Majarja zaradi nasprotovanja vplivnih posameznikov njegovi dejavnosti opozoriti že 4. aprila. Majar je bil preveč zagret Slovenec in preveč prepričan v pravilnost svojega delovanja, da bi se za to zmenil. 25. aprila sta se k škofu zoper Matijo Majarja prišla pritožiti dva ugledna Korošca advokata, Andreas Koller in Matija Rulitz. Zadnji se je prišteval k Slovencem. Lidmansky, ki nacionalnim in političnim razmeram na Koroškem ni bil povsem dorasel, je zaradi Majarjevega neupoštevanja prvega opomina moral ostreje ukrepati. 27. aprila je ukazal njegovo premestitev na Sv. Višarje in dva dni kasneje je stolni kapitelj dobil nalogo, da mora celovški kaplan svojo novo službo prevzeti brez odlašanja in čakanja na naslednika. Kot je znano, se je Majar odpravil 3. maja na pot. Dva dni kasneje je v Beljaku ob volitvah poslancev v parlament še prepričeval tam navzoče ziljske kmete, naj ne volijo poslanca v Frankfurt, ker bodo morali poslej vzdrževati dva cesarja.⁴³

Odmev protifrankfurtske agitacije na Koroškem zasledimo tudi v delovanju Andreja Einspielerja. Ob tem velja ponovno poudariti, da je njegova narodna in politična zavest gotovo starejša od znamenitega Murščevega članka, ki mu nekateri pripisujejo ključno vlogo pri odločitvi za njegovo politično angažiranje. Einspieler se je na dan pravolitev podal v Rož ter "povsod budil rojake in svaril jih pred Frankobrodom". Zelo pomembna je podrobnost, da naj bi v zvezi z njegovim agitacijskim potovanjem po deželi krožila celo svarilna pisma, ki jih je razpošiljal železnokapeljski dekan. Tudi ta je bil verjetno Slovenec. Po povratku v Celovec je škof Lidmansky tudi Einspielerja poklical na zagovor, vendar si je ta z "možatim" odgovorom pridobil mir.⁴⁴

Zgolj dva primera o odmevnosti protifrankfurtske slovenske agitacije na Koroškem dovoljujeta sklep, da ta le ni bila tako skromna. Reakcije so namreč nerazumljivo ostre. Odmev in razburjenje sta morala biti bistveno širša, kar nam posredno sporoča tudi Slomšek. Odsotnost svetnih izobražencev, državnih uslužbencev in tudi večjega števila

³⁹ Kovačič dr. Fran: Slomščekova pisma. Arhiv za zgodovino in narodopisje I, Maribor 1930-1932, str. 104-105.

⁴⁰ Ravno tam, str. 74. Pravilno datacijo pisma je postavil Vasilij Melik, saj je v objavi naveden 19/3.

⁴¹ Janko Pleterski, Narodna in politična zavest na Koroškem. Ljubljana, 1965. Glej zlasti str. 22 ss.

⁴² Jos. Apih, Slovenci in 1848. leto, str. 96.

⁴³ Wilhelm Baum, Kärnten im Zeitalter von Aufklärung und Vormärz. Matija Majar-Ziljski und sein geistiges Umfeld (1789-1848). Matija Majar - Ziljski, str. 39.

⁴⁴ Stane Granda, Andrej Einspieler in revolucionarno leto 1848/49. Einspielerjev simpozij v Rimu. Celje 1997, str. 151.

duhovnikov pri protifrankfurtski agitaciji daje misliti, da je bilo tu velikonemško navdušenje izjemno nekritično. V primerjavi z Kranjsko pogrešamo namreč tudi neslovenske napsrotnike velikonemške agitacije. Ali so preko Frankfurtskega parlamenta mislili znova priti do "samostojnosti" Koroške, ki je bila državno-upravno pod Kranjsko? Ali so se pristaši volitev, med njimi so bili graščaki, državni uradniki, podjetniki in vsi tisti, ki morajo biti vedno zraven (po tem sta si Kranjska in Koroška še danes neverjetno sorodni), bali, da se bosta povezala nacionalni in socialni moment? Popolnejši odgovor bodo lahko dale samo nadaljnje mikroštudije, za kar je, kot vse kaže, na Koroškem še vedno veliko možnosti.

Protifrankfurtska agitacija med slovenskimi Štajerci

Bistveno drugačne, čeprav ne enotne, so bile razmere na Slovenskem Štajerskem. Tamkajšnje narodno gibanje se je lahko naslonilo na že razmeroma močno narodno zavest, ki je bila prisotna tudi med širšimi sloji prebivalstva na podeželju. Nesporno politično središče tega gibanja je bil Gradec. Močan odmev je našlo protifrankfurtsko gibanje tudi v Celju in Ptujju, medtem ko je bil Maribor po političnem pomenu leta 1848 še precej v ozadju. Zaradi položaja, ki ga je imel lavantinski škof Anton Martin Slomšek, bil je takratni najvidnejši štajerski Slovenec, so bila izjemno pomembna tudi njegova stališča, ki jih je izražal predvsem v svojih pismih duhovnikom. Med njimi je bil najpomembnejši njegov celjski naslednik opat Matija Vodušek.

Gradec kot glavno deželno mesto, sedež univerze in škofije je bil za štajerske Slovence izjemno pomemben. Tam se je šolala večina najodličnejših rojakov, tam je dobilo razmeroma odlične službe kar nekaj izobražencev svetnega in cerkvenega stanu. Gradec so štajerski Slovenci čutili kot svoje, ne kot tuje mesto. Dijaki, študentje in v Gradcu zaposleni Slovenci so tako sestavljali razmeroma močno slovensko skupnost, katere osrednja osebnost je bil dr. Jožef Muršec, profesor verouka na graški realki, pisec slovenske slovnice ter razpečevalac slovenskih in slovanskih knjig. Prav s slednjo dejavnostjo je ustvaril v predmarčni dobi mrežo medsebojno povezanih oseb, kar je bilo za delovanje v revolucionarnem letu 1848/49 ključnega pomena.

Graški Slovenci so v letu 1848 razvili izjemno politično dejavnost, in to zelo hitro. Živahno delovanje je moralo steči takoj po sprejetji vesti o revoluciji na Dunaju, saj so te naletele v graških, zlasti akademskih krogih na buren odmev. V študentsko legijo tamkajšnje narodne garde so vstopili tudi številni slovenski dijaki in študentje. Čeprav vseh podrobnosti ne poznamo, pa lahko z veliko gotovostjo domnevamo, da jih je sprva večina podprla revolucijo, da pa je že v aprilu začelo prihajati do razkola, saj Slovenci z nemškimi sorojaki niso bili pripravljeni deliti navdušenja nad nemškimi načrti. 16. aprila je bilo ustanovljeno Ustavno politično društvo Slovenija, "prvo ustavno društvo marčne Štajerske in celo cesarstva", katerega osnovni namen je bilo dvigovanje slovenske samozavesti. Tistega dne naj bi sprejeli tudi osnutek peticije, katere 4. točka se glasi: "Kot Slovani nočemo pripadati nemški, na nemški nacionalnosti temelječi zvezi, hočemo pa se z neomajno zvestobo trdno držati po šele formirajočem se načinu v državi dosedaj enakopravnih dežel, ustavne vlade in vse narode velikega cesarstva upoštevati in spoštovati kot brate." Kot je razvidno iz besedila, so brezkompromisno zavrnila vsenemško idejo. Že naslednji dan po ustanovitvi društva pa je v Grätzer Zeitung začel izhajati znameniti Murščev članek **Theilweise Beleuchtung der drückenden Sprach- und damit verknüpfen Lebensverhältnisse der Slovenen in Steiermark, Krain, Kärnthen, Istrien, im Triestiner und Görzer Gebiete**, ki ni samo "prvo pomembno

slovensko žurnalistično delo", ampak tudi prvi politični elaborat v takratnem pomarčnem Gratzter Zeitungu. V njem so izredno obširno in podrobno analizirane kulturne in politične razmere med Slovenci. Prav dejstvo, da je uredništvo tak obširen, nemštvu nasproten članek sprejelo, sledila so mu namreč še tri obsežna nadaljevanja, kaže na takratne razmere v Gradcu, ko je revolucionarno navdušenje še prevladovalo nad narodno nestrpnostjo.

Murščev članek, nanaša se na vse Slovence, izhaja iz naravne pravice vsakega naroda do razvoja kulture na podlagi njegovega jezika. Slednje ne zagotavlja samo njegovega obstoja, ampak je tudi vzvod njegovega intelektualnega razvoja. Muršec obsežno, temeljito in neverjetno ostro, tako teoretično kot z navajanjem dejstev analizira položaj slovenskega jezika v preteklosti in sedanjosti in obtoži "nemški pricip" za krivca razmer, v katerih se nahajajo Slovenci. Njegov zaključek je jasen: "Sistem zgodovinskega prava je mrtev!" Združena Nemčija, ki izhaja iz zgodovinskega prava, je nesmiselna. Slovenci zato in zaradi zgodovinskih izkušenj nimajo v njej kaj iskati. Ta izjemno analitičen članek je bil namenjen tako slovenskim kot nemškim sodeželanom, saj so bili med njimi tudi taki, ki so bili Slovencem, zlasti njihovi kulturi, naklonjeni. Jasno in argumentirano jim je bilo razloženo, zakaj morajo Slovenci reagirati, tako kot reagirajo. Vzrok njihovega ravnanja ni v sovraštvu do kogarkoli, ampak zgolj v prizadevanjih za uresničevanje po naravi prirojene pravice do lastnega kulturnega razvoja. Slovenci hočejo biti enaki drugim evropskim narodom. Vsekakor moramo v članku videti enega izmed vrhov slovenskega intelektualnega boja proti frankfurtskim volitvam.

Murščev članek, zlasti pa objava peticije, mnogih v Gradcu in širše na Štajerskem nista navdala z veseljem. Očitani so jima, da izražata egoistična strankarska prizadevanja. To je v konkretnem primeru pomenilo očitane slabitve revolucionarnih prizadevanj, če že ne kar nasprotovanje revoluciji. V imenu graških Slovencev in Slovanov je kot zasebnik na številne očitke odgovoril Josip Dragoni Křenovsky s člankom **Die Slovenen in Inner Oesterreich**.⁴⁵ V njem je pozival nemške sodržavljane, naj bodo poštene, saj Slovenci ne želijo nič drugega kot Nemci sami. Tudi on izhaja iz naravnega prava, po katerem ima vsak individuum, tudi narod, pravico ohraniti se in se razviti. Očitke avstrijskim Slovanom o nezvestobi zavrača. Avstrijskim Nemcem očita, da hočejo državo zapustiti, ko jih ta najbolj potrebuje.

Spori zaradi slovenskih narodnih in političnih pogledov in načrtov so segli zelo na široko. Vanjo je bila vključena tudi duhovščina. Slovenske duhovnike po vseh slovenskih deželah so njihovi škofi na zahtevo oblasti pozvali, naj se ne vpletajo v nacionalna prizadevanja Slovencev, medtem ko nasprotnih pozivov praktično ni.⁴⁶ Dejstvo je, da škofi tega poziva niso razumeli kot ukaz, ampak priporočilo. Zaradi njegovega neupoštevanja, Majarjev primer je specifičen, niso nikogar doletele cerkvene kazni.

Slovincem na Štajerskem, osrednji graški časopis Gratzter Zeitung je bil zelo popularen in so ga brali tudi na Kranjskem, je graška Slovenija verjetno v drugi polovici aprila razposlala lepak "**Aufruf an das Volk der Slovenen**". Dobila ga je od dunajske Slovenije. Je nedatiran. Besedila je razmeroma malo, zgolj na eni strani in je izrazito jasno in nedvoumno. Namenjeno je najširšim krogom slovenskega prebivalstva. Izhaja iz trditve, da nemški načrti ogrožajo avstrijskega vladarja, državo in Slovence. Slovenci

⁴⁵ Gratzter Zeitung, 28. 4. 1848.

⁴⁶ Primerjaj Offene Antwort auf das offene Schreiben an die deutsche und slovenische Geistlichkeit in der Grazer Zeitung Nr. 70, von F.W. Nedatirana priloga Gratzter Zeitung.

so zato dolžni biti proti tem volitvam. Nemci svojih obljub ne držijo, zato njihovim obljubam ne smejo nasesti. Protest proti volitvam morajo tudi pismeno protokolirati pri oblasteh. Lepak končujejo vzkliki državi, cesarju ter Slovencem in vsem ostalim avstrijskim bratom. Muršec piše v svoji rokopisni zgodovini društva Slovenije, da so ga razposlali v več tisoč izvodih po Štajerski, Kranjski in Koroški. To razpošiljanje naj bi sploh bila prva konkretna množična politična akcija Graške Slovenije.

Tik pred volitvami je graška Slovenija objavila še posebno prilogo h Grätzer Zeitungu "**Zur Beherzigung**". V njej so natisnili znameniti odgovor Palackega Odboru petdesetih v Frankfurtu, v katerem kot Slovan zavrača volitve in vključitev Češke v Združeno Nemčijo. Češka je bila z nemškim cesarstvom povezana le z vladarjem, ne pa tudi s stanovi in drugimi organi ter ostalimi prebivalci. Zato, trdi Palacky, tudi ne pride v poštev, da bi v Nemško zvezo vključili češke dežele. Naslednji članek v zvezi s frankfurtskimi volitvami, je razmišljanje barona Buschmanna, ki je namenjeno "vsem pravim Avstrijcem v frankfurtski zadevi", je poziv tistim, ki so sicer za združitev avstrijskih dežel z Nemčijo, vendar v obliki zveze držav, v nekakšno konfederacijo, ne pa zvezno državo, ki bi oblast avstrijskega cesarja okrnila, njene avstrijske Slovane pa zato od nove državne tvorbe odvrnila. Tretji članek je izjava avstrijske vlade glede Frankfurta. Ta poudarja, da se Avstrija svojim posebnim interesom ne bo mogla nikoli odpovedati, čeprav je z vsem srcem za združitev z Nemčijo. V bistvu tudi ona podpira zvezo držav. Ta obsežna, dvostranska priloga časopisa, ki pa so jo verjetno razširjali tudi posebej, je vsebinsko in glede ciljne publike heterogena, saj je dejansko namenjena vsem tistim, ki še niso prepričani: ne le Slovencem, tudi Nemcem.

Poleg publicistične dejavnosti in razširjanja lepakov, je graška Slovenija delovala še po osebah, zlasti dijakih in študentih, ki so v drugi polovici aprila odhajali na velikončne počitnice. Ker se ljudje v takih dneh veliko več družijo kot sicer, željni pa so bili tudi novic iz velikega mesta, si lahko predstavljamo uspešnost tovrstnega dela.⁴⁷ Seveda pa tudi zagovorniki volitev niso sedeli križem rok. Tudi oni so izdali lepake za volitve. Podpirali so jih tudi mnogi državni uradniki in graščaki. O tem imamo dragoceno pričevanje malonedeljskega župnika dr. Lovra Vogrina. V pismu dr. Jožefu Muršču piše: "Z druge strani pa me je Tvoj list z žalostjo napunil, ker sem v tistem štel, da nemški emiseri po slovenskem hodijo, no našo ljudstvo mešajo, ino moja žalost je tolko vekša bivala, kader sem v kratkem slišal, ki so tiste osebe, katere si meni oglasil, resnično okoli hodile, no Slovence z vsjo siloj k nemški zvezi nagovarjale. Pa glej lubeznivi prijatelj, stranom tota okolšina, stranom pa, ki so tudi grajšine zvekšima to namero imele, Slovence z Nemci zediniti, je med ludstvom dvomba nastala, jeli bi ta zaveza, ker Nemci njo tako silno želijo, nebila k njegovi pogibeli."⁴⁸ Kot vidimo, je bil politični boj za in proti frankfurtskim volitvam izjemno hud. Graška Slovenija je celo vedela, kateri agitatorji hodijo med Slovenci po deželi in delujejo proti njej. Vogrin tudi potrjuje, da so se ob volitvah zelo angažirali tudi nekateri graščaki. Taki primeri so morali biti precej pogosti tudi na Koroškem in Kranjskem, zlasti na Dolenjskem.

Vsekakor so na Slovenskem Štajerskem volitve v Frankfurtski parlament ljudi zelo in na široko razburkale. Jožef Muršec je bil prepričan, da je bil potek in izid volitev na Štajerskem, ko so pravolitve marsikje zavrnili, na volitvah na Ptujju pa na predpisani

⁴⁷ Podrobneje o Graški Sloveniji glej v Stane Granda, Graška Slovenija v letu 1848/49. Zgodovinski časopis 18, 1974, str. 45-84.

⁴⁸ Lovro Vogrin Muršču 12. 5. 1848. Dr. Fran Ilešič, Korespondenca dr. Josipa Muršca. Zbornik SM VII, 1905, str. 64.

način tudi volitev poslanca, rezultat dejavnosti graške Slovenije.⁴⁹ Vsekakor je s protifrankfurtskimi aktivnostmi graških Slovencev tesno povezan tudi boj glede barv zastave akademske legije, kjer Slovenci niso bili pripravljeni popustiti.⁵⁰

O uspešnosti delovanja Graške Slovenije na Celjskem imamo ohranjeno nadvse zanimivo pričevanje z nasprotne strani. Tako je Dr. Pongratz iz Celja objavil zanimiv slovenski lepak **Zakaj pa bomo poslanike (Deputirte) v mesto Frankfurt poslali?**⁵¹ Je nedatiran in je možno, da je bil napisan že po volitvah. Lepak je rameroma kratek in v analitičnem pogledu nepomemben, saj v diskusijo ne prinaša novih argumentov. Izhaja iz naslednje uvodne ugotovitve: "Žalost nas obhaja, ko slišimo de v nekterih krajih moži se branijo poslanike zvoliti, in v Frankfurt poslati, zato k nevejo kaj za opravek imajo." V nadaljevanju našteva vse dežele, ki so spadale v Nemško zvezo in Avstrijsko cesarstvo. Pove, da je bila stara navada, da so se preko poslancev deželnih knezov oziroma posameznih vladarjev sestajale članice Nemške zveze, da pa bo odslej drugače, ker bodo le-te subjekt pogajanj o medsebojnih odnosih: "...zakaj dežele bolj vejo, na katere može se je zanesti." Že iz tega stavka je razvidno, da mož, ki je sicer imel akademski naslov, ni razumel bistva sporov. Subjekt politike po takratnem slovenskem razumevanju niso bile dežele, ampak narodi. Zanimivo pri Pongratzevem pisanju pa je, da je v bistvu nasedel na slovensko socialno vsebino antifrankfurtske propagande: "V Frankfurtu ne bode govor od tlake, kazna, desetine in drugih gosposkih davkov, ktere reči bodo sdej preč. Za to in druge reči vam bo v kratkim rečeno na Dunej može poslati." Ker je bilo vprašanje fevdalizma osrednje vprašanje slovenskih kmetov in s tem večine prebivalstva, je pomen volitev znižal. Njegov argument za volitve je silno šibek. Dejansko potrjuje slovenska opozorila, da je bistvo nove države obrambna zveza, vprašanje odnosov med nemškimi deželami, tako tistimi, ki so članice Nemške zveze, kot onimi, ki niso bile: "V Frankfurt bo pogovor, kako bi se mi z drugim nemškim deželam (!),⁵² ktere niso našiga Cesarja, terdnejši zvezali, de bi se lajši ptujim sovražnikam braniti mogli; zakaj skuz nemški zvez bomo močnejši." Vsekakor pomeni po Pongratzu Nemška zveza novo obrambno breme. Zaključek njegovega lepaka je medel, v zadnjem stavku pa hinavski. Sejanje dvoma in širjenje suma v politične nasprotnike je najbolj uspešna antipropropaganda, saj ne sloni na racionalnih, ampak psihičnih momentih. Nihče namreč noče biti izigran: "Ne branite se tedaj može v Frankfurt poslati. Ne bojte se, de bi nam našiga preljubiga Cesarja al naše nove pravice vzeli. Dokler imemo v žilah še kej tekoče kervi, hočemo zvesti biti našimu svetlimu Cesarju Ferdinandu I. Kdor dergač govori, al to reč ne zastopi, al vas zmešati hoče,"

Razmere na Štajerskem in še posebej v Celju lahko razmeroma dobro spremljamo tudi preko časopisa Cillier Wochenblatt, Zeitschrift zur Belehrung und Vetreitung des Bürger- und Bauernstandes. Moto tega prviga celjskiga tednika, izhajati je začel 1. aprila 1848, je bil, luč, pravo, resnica. Tiskal in zalagal ga je celjski tiskar J. B. Jeretin, urejala pa sta ga profesor Vincenz Prasch in J. E. Ganser. Časopis ni samo tipičen otrok dobe, ampak tudi trenutka. Že v programu časopisa na naslovni strani prve številke beremo, da izhaja iz prepričanja, da je nemška država že dejstvo. Kot prvo nalogo časnika namreč postavlja "Wahrung der deutsche Nationalität". Pod zadnjo besedo seveda

⁴⁹ V arhivu Jugoslavenske akademije znanosti in umetnosti obstaja tudi "ilirski" izvod Murščeve zgodovine graške Slovenije: "Razširna zgodovina ustavne političke družbe Slovenija u Gradcu. Sig. II. b. 118, f 1 v.

⁵⁰ Glej S. Granda, Graška Slovenija v letu 1848/49, str. 68-60.

⁵¹ NUK, Rokopisni oddelek, Auerspergova zapuščina, mapa 3.

⁵² Zopet zgolj dežele.

ne misli narodnosti, ampak državljanstva. V vseh deželah Nemške zveze naj bi bili navdušeni nad demokratičnimi pridobitvami in velikimi upanji, ki jih prinaša bodoči parlament: "und zum ersten Mahle wurde sich auch der Wende bewusst, das er zu den großen deutschen Familie im politischen Sinne gehöre" Na podlagi teh besed seveda ne moremo označiti časopisa kot nemškutarskega, ampak kvečjemu kot nekritično revolucionarnega. Izraz Wende mu pomeni Slovana in nima slabšalnega prizvoka. Besede Slovenec v prvi številki časopisa ni. Tudi naslednje aprilske dni je bilo Celje še polno revolucionarne euforije. Celjski časnik je dokaj podrobno poročal o razobešenju nemške zastave na cerkvi sv. Štefana na Dunaju. Ponovitev tega dogodka na graškem Schloßbergu ni bila deležna kaj več kot omembe. Bolj zanimiv pa je razširjen sestanek celjskega mestnega odbora 7. aprila. Med tiste, ki so ga številčno okrepili, sta sodila tudi urednik časopisa Prash in Vincenc Gurnik ter še nekatere druge znane osebnosti. Presenetljiva sta drugi in tretji sklep zasedanja tega celjskega mestnega organa. Prizadeval naj bi si namreč, da bo "die Aufforderung erlassen werde, zum deutschen Parlamente nach Frankfurt Deputirte nach Maßgabe der Bevölkerung der Provinz zu senden" in nagovarjal druge deželnoknežja mesta in trge, da se temu sklepu brezpogojno pridružijo. Vprašanje, ki se tu zastavlja, ni v vsebini sklepa, ampak zakaj so ga morali sprejeti. Ali so njegovi člani že ugotovili, da vsi meščani in sodeželani nad vključitvijo v Nemško zvezo niso navdušeni? Vsekakor je po dveh številkah časopisa že mogoče ugotoviti, da njegova urednika ne le nista imela zvez s slovenskim narodnim gibanjem, ampak ga tudi nista pobljže poznala.

Do 15. aprila, ko je izšla tretja številka celjskega tednika, njegovo uredništvo še ni uspelo registrirati slovenskih pogledov na vprašanje Nemške zveze. Čutiti pa je rahlo ohladitev nemškega navdušenja. Poročilo o končanju zasedanja Frankfurtskega parlamenta je stvarno in brez vsakih političnih parol. Zgolj pove, da se bo v začetku maja sestal v Frankfurtu nemški parlament, da bo poslanec izvoljen na približno 50.000 prebivalcev in da bo Štajerska zastopana z najmanj 17 poslanci.

V naslednjih dneh so se zaradi pravolitev in volitev v Frankfurtski parlament morale politične razmere razjasniti. Revolucionarno navdušenje se je moralo soočiti z realnostjo. Taktika, ki jo je do takrat ubiralo vodstvo časopisa, da problema ni, če ga ne obravnaváš, se je izkazala za zgrešeno. Navodilom za volitve je sledilo prvo razočaranje, saj je na Štajersko odpadlo 16 poslancev. Začeli so se pojavljati tudi kandidati. Dr. Friedrich Pongratz, 29-letni pravnik, ki je bil aktiven tudi v dunajskih pravniških krogih, sicer pa doma iz Zbelova, je poleg naštevanja svojih vrlin tudi obljubil, da se bo, če bo izvoljen, zavzemal za trdno varstvo slovanskih jezikov in interesov. Njegov proglas je bil datiran Slovenska Bistrica, 19. april 1848. Le dan mlajši oglas je podpisal znameniti Titus Mareck. Obljubljal je, da ne bo gledal ne na levo ne na desno, ampak bo korakal le naprej, zasledujoč pravo in zakon. V parlamentu bo zastopal splošne interese, pa tudi poseben interes volilcev, ki se jim ponuja, namreč obstoj in spoštovanje vsake nacionalnosti. Dve veliki napaki ima ta volilni proglas. Za Slovence nedvomno ve, niso mu neznana njihova prizadevanja, vendar jih ne zmore poimenovati z njihovim imenom. Prav tako jih tudi posredno ponižuje. Trdi, da bo zasledoval koristi vseh, ki so za pravo in svobodo, pa tudi posebne nacionalne interese volilcev. Vsekakor tu posredno z omenjanjem posebnih nacionalnih interesov ponavlja očitek avstrijskim Slovanom, da proti splošnim svobodoljubnim poudarjajo svoje posebne interese. Uredništvo, ki je bilo Marecku idejno verjetno precej blizu, je tako njega kot Pongratza najtopleje priporočilo. Še več, v Marecku je videlo celo posredovalca med interesi obeh narodov. S tem je vsaj posredno priznalo tudi slovenske interese. Seveda je bilo uredništvo prepričano, da je v

sporih nepristransko. Kot dokaz temu je objavilo dva dopisa, ki zastopata nasprotujoče si interese. Prvega, **Nekaj besed našim slovenskim bratom**, je podpisal neki V. S...k v imenu vseh Slovencev na Dunaju. V prvem delu izraža razočaranje in ogorčenje, ker so v več slovenskih krajih in tudi v Ljubljani, "naravnemu središču slovenstva", razobesili nemško zastavo. S takimi samoponiževalnimi dejanji naj bi Slovenci delali nacionalni in politični samomor. V drugem delu članka predlaga pravilno pot. Ker je to besedilo z ozirom na datum pisanja, 17. april, to je dan po ustanovitvi graške Slovenije in tri dni pred ustanovitvijo enakega društva na Dunaju, silno pomembno, ga zaradi možne nepreciznosti prevoda velja prepisati v originalni obliki. "Auf also, auf, theure Landsleute! laßt uns unsere lange getretene National-Ehre wieder herstellen, laßt uns eine selb-stständige Nation werden! Vereinigen wir Slovenen uns zu Einem großen Bunde! führen wir in allen unseren Schulen und in allen Amtern unsere Muttersprache ein; laßen wir uns nicht dem deutschen Bunde einverleiben, dieß wäre unser Todesstoß!" Kot vidimo, imamo pred seboj doslej najstarejšo obliko slovenske peticije v znamenitih treh točkah. To hkrati pomeni, da je pisec sodil v najožji dunajski slovenski krog. V nadaljevanju obljublja pisec Nemcem vselej sodelovanje, ne pa vključitve v njihovo državo. Rojake poziva, naj namesto nemške, nosijo avstrijsko-slovenske barve, saj enako lepo sodijo na prsi kot nemške in zaključuje: "Also nochmals: nationale Selbstständigkeit! österreichische Gesinnung! keine Einverleibung in den deutschen Bund!" Kot vidimo, je slovenski program že zelo trdno oblikovan. Verjetno bi kazalo v prihodnosti raziskati, kaj pravzaprav pomeni "selbstständige Nation", "nationale Selbstständigkeit". Tu ni govora o slovenski kronovini, ampak, "Bunde". Ali sta obstajala na Dunaju dva pogleda na slovensko prihodnost: trši, ki je zagovarjal "Bund" in mehkejši, ki je zagovarjal "Königreich" in na koncu zmagal?

Drugi dopis, **Ali bodo Slovenci poslali poslanca v nemški parlament**, je približno trikrat obsežnejši. Napisal ga je dr. Foregger, ena izmed vidnejših osebnosti takratnega političnega dogajanja na Štajerskem. Ugotavlja, da je sklic nemškega parlamenta prestrašil Slovence na Štajerskem in Kranjskem, ker so se zbal za usodo svoje narodnosti in jezika. Slavisti in germanisti naj bi si stali nepomirljivo nasproti. Po avtorjevem mnenju je vse to odveč, Slovani naj bi imeli pravico do uvedbe slovenskega jezika v šole, sodišča in urade, uradniki bi morali znati oba jezika. Slovani morajo podati Nemcem roko kot svobodni sodržavljeni. V Frankfurtu jim bosta narodnost in jezik zagotovljena, vključitev v Nemško zvezo bo zgolj politična. Po njegovem mnenju se Kranjska in slovenski del Štajerske ne moreta osamosvojiti, ker sta prešibka. Priključiti se morata Hrvaški ali pa Nemški zvezi. Prvo bi bilo kulturno nazadovanje, pa tudi neodgovorno, ker prihodnost Hrvaške zaradi madžarsko-hrvaških odnosov ni bila jasna. Privlačnost Hrvaške naj bi zmanjšala tudi nova avstrijska ustava. Priključitev k Nemčiji skupaj z drugimi nemško-avstrijskimi deželami pa ob varstvu narodnosti in jezika zagotavlja trajno in srečno prihodnost. Zato je treba poslati v Frankfurt poslance in prispevati tako k varovanju svojega jezika in narodnosti. Ne sovraštvo, ampak bratsvo med Germani in Slovani naj zapustijo svojim potomcem. Ta izjemno simpatičen zagovor frankfurtskih volitev je svojevrsna politična mojstrovina, saj izpušča vse tisto, kar so zahtevali Slovenci: lastno deželo, lastni parlament, jezikovne pravice so zgolj ena od zahtev. Foregger molči o koroških, goriških in tržaških Slovencih, molči o Sloveniji, ignorira slovenske izkušnje v dotedanji Avstriji in slovenske protifrankfurtske argumente. Zanj je nemška združitev enostavno potreba časa in konec. Drugi se ji morajo podrediti ali pa propasti. Tretje poti ni. Avstroslavistični koncepti se mu ne zdijo vredni niti komentarja. Zadnja aprilaska številka, izšla je 27., je bila posvečena

ustavi, ki je bila izdana 25. aprila. V zvezi s Frankfurtom so razložena le volilna pravila. Iz njih razberemo, da je pravililna enota "politični davčni okraj", volilni odbor pa so sestavljali okrajni komisar, tamkajšnji župniki in predstojniki davčnih občin. Pravolitve so bile 26. aprila, volitve pa so bile sprva predvidene za 29. april, vendar so jih kasneje predstavili na 3. maj. Objavljeni so tudi podatki o pravolitvah v Celju, imena volilnih mož in kandidatov za poslanca. O pravolitvah zvemo nekoliko več v prvi majske številki, ki je izšla dan po volitvah poslancev. Po večjem delu celjskega okrožja je po mnenju časopisa prihajalo do "obžalovanja vrednih dogodkov". Župniki naj bi na eni strani ne bili dorasli nalogi, na drugi strani pa naj bi bili silno dovezetni za glasove "one znane strani, ki je z lepaki nagovarjala k zavrnitvi pravolitev". Konkretnije opiše dogodke le v Laškem,⁵³ kjer je bilo zelo razburljivo.⁵⁴ Tu naj bi župnik spraševal kmete, ali so za slovenskega ali nemškega cesarja? Pomešal naj bi se med kmete in jim govoril o svoji desetini, potem naj bi jim predstavil željo Slovencev, da rešijo svojo narodnost tako, da se ločijo od cesarske hiše, k Nemški zvezi ne pristopijo, ustanovijo pa lastno vlado. Končno naj bi jih vprašal, ali hočejo ostati pod dosedanjim vladarjem ali pa se priključijo "Slovenenbunde". Na tem mestu se velja spomniti stavka iz Voduškovega pisma Muršcu z dne 29. aprila: "Nam za zdaj obstojnost Austrijske države veliko više velja ko Slovensko, če ovo obstoji, bo tudi toto živelo."⁵⁵ Kmetje naj bi bili modrejši kot izobraženi in naj bi odgovarjali: "Wir waren gut kaiserlich und wollen gut kaiserlich bleiben." Čeprav je gornje poročilo verjetno vsaj malo tendenciozno, celjski tednik je bil namreč najbolj antiklerikalen med časopisi, ki so izhajali pri nas 1848. leta, pa ga ne gre zanemariti. V njem je namreč vrsta misli in stavkov, ki jih sicer poznamo iz silno težko razumljivih "hrvaških peticij". Zdi se, da je dejansko prišlo do neke zmede znotraj pristašev graške in dunajske Slovenije. Nekaterne temeljne ideje Združene Slovenije jim niso bile povsem jasne in so nastopali nekoliko kontroveržno. Nenazdnje moramo tudi upoštevati, da duhovščina v teh mesecih med kmeti ni bila najbolj priljubljena, vsekakor pa manj na Celjskem kot v slovenskem delu sekovske škofije. Tudi uradniki, ki so morali sodelovati na volitvah in so jih zagovarjali, jo niso najbolje odnesli. Kmetje so od njih hoteli zvedeti predvsem o usodi fevdalnih obveznosti, ne pa prejemati volilno-politična navodila. Rezultat volitev glede na slovensko protifrankfurtsko propagando v celjskem okrožju verjetno prav zato ni bil toliko ugoden kot v mariborski kresiji. Zanimivo je tudi dejstvo, da Cillier Wochenblatt Slovencev po njih več ne ignorira, saj trdi, da je enakopravnost Nemcev in Slovencev najtrdnejše zagotovilo čvrstega (innigen) pobratenja. Ta številka prvega celjskega tednika prinaša tudi nemški prevod zgolj slovenskega lepaka, ki ga je med svoje slovenske sodeželane poslal dr. Pongratz. O njem smo obširneje govorili v zvezi z odmevom delovanja Graške Slovenije.

Seveda pa imamo tudi drugačna poročila o pravolitvah. V pravililni enoti Jurklošter so volilci izjavili, da pričakujejo dobro samo od avstrijske vlade, v povezavi z Nemčijo pa vidijo uničenje slovanske narodnosti. Zato iz njihovega davčnega okraja ne bo odšel noben volilni mož v Sevnico, ki je bila sedež volilnega okraja. Hkrati so določili tudi

⁵³ Kraj je naveden zgolj oznako T-, vendar ni nobenega dvoma, da je to Tüffer-Laško.

⁵⁴ Med drugim naj bi prišlo celo do pretepa, saj naj bi župnik s palico udaril mladeniča, ki so ga kmetje prosili, naj nadzira delo pri zapisniku.

⁵⁵ Dr. Fran Ilešič, Korespondenca dr. Jos. Muršca. Zbornik SM 6, 1904, str. 160. Pismo je datirano 29. brezna, to je marca. Očitno je to zopet ena tipičnih napak tistega časa, ko so se pogosto zmotili za mesec dni. Pismo je bilo napisano dejansko 29. aprila.

deputacijo, ki naj bi šla na Dunaj izrazit vdanost cesarju.⁵⁶

O odmevnosti in uspešnosti delovanja kroga okoli prvega celjskega tednika v Celju imamo na razpolago že takratno slovensko oceno. Matija Vodusek je 29. aprila 1848⁵⁷ pisal Muršcu glede uspeha slovenski protifrankfurtskih prizadevanj. "Tudi po Celskimu krogu mu vstavljajo roge naprot, in se mu vstavljajo, ker njegov namen ne umijo; V Celju pak so nas čisto poderli, prevrešali ino premagali". Podobno kot v mestu ob Savinji je bilo tudi v drugih mestih znotraj slovenskega etničnega ozemlja. Tokrat so meščani prevladali nad okoličani. Ob volitvah v dunajski parlament je bilo v večini primerov ravno obratno.

Omenili smo že, da je Cillier Wochenblatt v revolucionarnem navdušenju v prvih številkah ignoriral Slovence kot sodeželane, zlasti pa njihove politične načrte. Uredništvo je potrebovalo razmeroma veliko časa, da je sprevidelo, da je ta pot zgrešena. Namesto nasprotovanja Slovencem je bilo treba vzpostaviti sodelovanje. Zato so ustanovili Društvo za posredovanje med slovansko in nemško narodnostjo. Izraza Slovenci zopet niso zmogli uporabiti. Predsednik je postal dr. Foregger.

Dokaj samostojen nastop glede Frankfurtskega parlamenta, zlasti pa odnosa med Nemško zvezo in Avstrijskim cesarstvom, si je privoščil celjski okrožni komisar Adolf von Pichler. Povod zanj je bilo pismo dr. Gottharda barona Buschmanna Aufruf an alle wahren Oestreicher in der Frankfurter Sache, ki je bilo objavljeno v Wiener Zeitung 20. aprila, in poziv avstrijske vlade 21. aprila, objavila ga je tudi graška Slovenija, ki si je tudi za vnaprej pridržala notranjo samostojnost tistega dela njene države, ki naj bi sodil v novo nemško državo. Po mnenju dunajske vlade naj bi bilo tam za veljavo zakonov, ki jih bo sprejemal Frankfurtski parlament, potrebno tudi njeno soglasje. 21. Aprila je Pichler v Celju izdal poseben lepak **Aufruf an alle Bürger Oestreichs**.⁵⁸ Pisec je zhajal iz trezne analize razmer, saj je ugotavljal, da ima država zaradi svoje večnarodne sestave specifičen položaj, ki ne dopušča zvezne države, ampak le zvezo držav. Ugotavljal je, da bodo Madžari ob vključitvi nemških dežel Avstrije v Nemško zvezo ubrali svojo pot in dodal: "selbst die zum Theile slavischen Provinzen Oestreichs, die gegenwärtig zum deutschen Bunde gehören, als Böhmen, Mähren, Krain, ein besonderer Theil von Steriermark und Kärnthen würden in diesem Aufgehen Oestreichs in Deutschland eine Bedrohung ihrer Nationalität sehen, und laut und täglich lauter erheben sich so viele Stimmen aus diesen Provinzen dagegen." Ta lepak je za nas posebno dragocen, in sicer ne zato, ker dopušča njegov pisec celo možnost državljanske vojne, ampak ker nam govori o razpoloženju slovenskega prebivalstva, še pred izidom poglobitnih tekstov Dunajske Slovenije. Naša društva narodne zavesti niso šele ustvarjala (omenja tudi Koroško!), ampak so jo krepila in usmerjala.

Podobno kot v celjski kresiji se je dogajalo tudi v mariborski. Verjetno so bili narodni boji tam še hujši. Tu je imel dr. Muršec dejansko veliko prijateljev in sodelavcev. Žal nimamo na razpolago dovolj virov, ker arhiv mariborske kresije za 1848 leto ni znan, časopisa pa Mariborčani niso zmogli. Glavnino dela je tu opravila duhovščina, in to zelo uspešno. O delovanju graške Slovenije proti frankfurtskim volitvam preko njenih članov ali pristašev imamo več splošnih poročil. Vodstvo mariborskega okrožja je 26. aprila pisalo sekavskemu ordinariatu v Gradcu, da duhovščina z nekim lepakom in s prižnice nagovarja Slovence proti volitvam. Konkretno so navedli kaplana Antona

⁵⁶ Wochenschau. Cillier Wochenblatt, 11. 5. 1848.

⁵⁷ Dr. Fran Ilešič, Korespondenca dr. Jos. Muršca. Zbornik SM 6, 1904, str. 159-160.

⁵⁸ Gradec, Štajerski deželni arhiv, Zbirka 1848/49, fasc. 1/7.

Krefta iz gornje Radgone.⁵⁹

Tako kot v Celju so tudi v Mariboru kasneje ustanovili podobno posredovalno društvo med Slovani in Nemci. Podrobnosti o prepirih v mestu ne poznamo, razen onega glede barv zastave mariborske narodne straže.⁶⁰ Žal je bilo društvo enako "uspešno" in enako kratkega daha kot celjsko.

Lavantinski škof Anton Martin Slomšek si zasluži posebno obravnavo. Ne zgolj zato, ker je bil takrat po svojem cerkvenem položaju najuglednejši narodno povsem nedvoumno opredeljeni Slovenec, ampak tudi zato, ker je lahko zelo vplival na delovanje njemu podrejene duhovščine, predvsem v celjskem okrožju. Zaradi boljšega in predvsem netendencioznega razumevanja njegovih stališč iz revolucionarnega leta 1848/49, ki so bila v preteklih desetletjih politikantsko izrabljena tudi s strani zgodovinarjev, naj poudarimo, da je bil kot škof odgovoren tako za verski kot ekonomski položaj svoje škofije in njenih fara. V začetku revolucije so ga silno pretresli in celo prestrašili napadi na duhovščino, zlasti v Gradcu. V trenutnih razmerah se je težko znašel. Predvsem mu ni bilo jasno, kako bo v spremenjenih razmerah z ekonomskim položajem fara in duhovščine. Seveda kot duhovnik in še posebno škof ni mogel odobravati revolucionarnega nasilja. Vse te zadrege izraža tudi njegovo znamenito pastirsko pismo Svetla resnica v zmešani svet, ki je ponekod kmete tako razjezilo, da ga v cerkvah niso pustili prebrati do konca.

Slomšek je eno svojih prvih stališč do nemških političnih načrtov zapisal v že tolikokrat citiranem pismu prijatelju Mihaelu Stojanu 19. aprila 1848.⁶¹ V njem je na eni strani obsodil "das übertriebene Treiben des überspannten Mayrs", hkrati pa v bistvu vsaj delno posredno podprl njegovo stališče, ko je zapisal: "Wir wolen Oest. Slowenen bleiben, ohne zum deutschen Bund - noch zum Kroathenthum zu gehören."⁶² Slomšek se ni strinjal s politično aktivnostjo duhovnikov, ki so ob frankfurtskih volitvah marsikje zašli v konflikte s kmeti. Zagovarjal je "pass. Haltung". Tako je za znamenitega Lovra Hašnika, ki ga je označil za koristnega moža, če ga vodi dobri duh,⁶³ zapisal, da bo njegovo prerivanje s kmeti ob frankfurtskih volitvah pri sv. Jurju pod Taborom zanj dobro zdravilo.⁶⁴ Čeprav so bila njegova stališča do slovenskega kulturnega razvoja in s tem do frankfurtskega vprašanja razmeroma jasna, jih ni bil pripravljen javno izpostavljati. Če bi hoteli biti obzirni, bi rekli, da se je taktično, ne načelno umikal. To jasno kaže tudi njegovo pismo celjskemu opatu Matiji Vodušku 2. maja. Ta se je na pravolitvah za Frankfurtski parlament dokaj izpostavil. O dogodkih poroča tudi Celska kronika Ignaca Orožna. Ker je primer zelo ilustrativen, ga bomo dobesedno citirali: "26. aprila na velikonočno sredo, je bila na Jarmenčah volitev poslancev za frankobrodski parlament. Le malo jih je bilo, ki so si prizadevali sbranemu ljudstvu dokazovati, kako nevarno ino nespamentno je za austriance, poročnike pošiljati v frankobrodski parlament. Zoper te se je vzdignilo mnogo mestlanov, ki so modrovali od velike sreče, ki nam bode iz Frankobroda došla, da, nekega dijaka, ki je iz Dunaja sem k volitvi došel, ino je tudi za frankobrodski parlament ves vnet bil, so neki mestlani na svoje roke vzdignili, od koder si je prizadeval dopovedati, kako bode vse razpadlo, ako se ne bode

⁵⁹ Štajerski deželni arhiv, Präs. 1337/1848.

⁶⁰ Josip Mal, Zgodovina slovenskega naroda, Celje 1934, str. 692.

⁶¹ Pomotoma datirano 19. 3. 1848.

⁶² Slomškovo pismo Mihaelu Stojanu 19. 4. 1848. Arhiv za zgodovino in narodopisje. Knjiga I, Maribor, 1930-1932, str. 74.

⁶³ Ravno tam, str. 73.

⁶⁴ Slomšek Mihaelu Stojanu 10. 5. 1848. Arhiv za zgodovino in narodopisje, str. 41.

za Frankobrod volilo; onim pa, ki pred volitvoj svarili, so bili neki mestlani ta dan mačjo musiko namenili, kojo je pa velitel narodne straže zabranil."⁶⁵ Ignac Orožen, takratni celjski kaplan, ni povedal, da je do "mačje muzike" dejansko prišlo, čeprav verjetno v zmanjšanem obsegu, in da je bila naperjena predvsem zoper njegovega prepostavljenega župnika oziroma opata Matijo Voduška. Slomšek je hitro zvedel za dogodke, ne pa podrobnosti. Na podlagi prejetih poročil je imel vtis, da je njegov prijatelj in naslednik "ein Gegner der ganzen Frankfurter Verhandlung" in da ga bodo razglasili "Deutschthümler als einen Landesverräther". Vodušek je skušal delovati preko študentov in kmetov. Glede na to, da je bil celjski prvi duhovnik njegov resnično intimni prijatelj, saj sta se tikala, mu je tudi zelo odkrito sporočil svoje mnenje: "Es ist weder Zeit noch Ort mein pol. Glaubenskenntniß hier nieder zu legen; meinen Wunsch darf ich aber nicht unterdrücken, daß meine Seelsorger keine pol. Agitatoren machen - wünsche ich; keine Inconsequenzen begehen."⁶⁶ Zadnji stavek, po mojem mnenju je beseda Inconsequenz napačno zapisana ali prepisana, mišljene so konsekvence, lepo označuje stališče takratnih škofov. Nad političnim angažiranjem duhovnikov niso bili navdušeni, želeli so, naj bodo nevtralni, tisti, ki so se odločali za drugačno pot, pa zaradi tega niso trpeli posledic. Podobne primere bi lahko navedli tudi iz ljubljanske škofije. Če duhovnikov seveda ni kdo uradno tožil in so škofje morali ukrepati, kot se je to zgodilo z Matijo Majarjem. Sekovski duhovniki so imeli to "srečo", da je njihov škof Roman Sebastijan Zängerle dober mesec dni po revoluciji umrl. Graška škofija je bila tako "brez glave", njen stolni kapitelj pa razdvojen tako zaradi nasledstva kot tudi vpletanja nekaterih njegovih članov, na primer stolnega prošta, v politiko na nemški strani.

Težave s svojimi farani je imel ob frankfurtskih volitvah tudi laški župnik in Slomškov "mein guter" Žuža.

Lavantinskemu škofu ni njegova bolj deklarirana kot dejanska nevtralnost nič pomagala. Zgodilo se je, kar je bilo pričakovati. Duhovniki, in to celo najbližji Slomškovi sodelavci, so do vratu zabredli v politiko. Naenkrat je, tudi po pisanju dunajskega časopisja, veljal Slomšek na slovenskem Štajerskem za vojvodo Slovanov, Vodušek in Žuža pa naj bi bila njegova prva pomočnika. Tudi Slomšek, ki je dotlej že ogromno naredil za kulturni in narodni preporod Slovencev, se v nedogled ni mogel pretvarjati, da ne vidi nacionalnih preprirov in celo bojev. Kljub dejstvu, da je imel v lastni škofiji tudi nemške vernike in duhovnike, mu je zavrelo in je zapisal: "Tako se ne da višej v miri živeti; svete vojske prijeti se mormo. Ali se bomo Nemcov alj Slovincov deržali? Le Slovincov, kar je prav. Nemci nam žugajo materno kerv popiti, nas pa tudi ob sveto vero pripraviti."⁶⁷ Žal je to spoznanje prišlo nekoliko prepozno, saj sega v začetek junija.

Dunajski Slovenci in njihov prevzem vodenja protifrankfurtske propagande

Poleg Gradca je bil v protifrankfurtski propagandi najodločnejši "slovenski" Dunaj, nedvomno slovensko intelektualno in revolucionarno središče v letu 1848. Tamkajšnji Slovenci so se družili med seboj in z ostalimi Slovani že pred revolucijo in te neformalne ali polformalne zveze so se z revolucijo začele še krepiti. Nedvomno so na to vplivali tudi odzivi drugih avstrijskih narodov. Bili so v samem središču dogajanja in imeli najboljši pregled nad celotnim dogajanjem v cesarstvu. Neposredne informacije in

⁶⁵ Ignac Orožen, Celska kronika. Celje, 1854 (ponatis 1997), str. 205-206.

⁶⁶ Slomšek Matiji Vodušku 2. 5. 1848. Arhiv za zgodovino in narodopisje, str. 102.

⁶⁷ Slomšek Vodušku 2. 6. 1848. Arhiv za zgodovino in narodopisje, str. 108.

neposredno opazovanje dejavnosti avstrijskih narodov, zlasti slovanskih, so jim naravnost narekemale smer, vsebino in hitrost narodno-politične dejavnosti.

Dunajski Slovenci se v nasprotju z graškimi niso mogli nasloniti na "organizacijo", kot jo je ustvaril na Štajerskem dr. Jožef Muršec z razširjanjem slovenskih knjig. Bili so tudi dlje od neposrednega slovenskega zaledja. Zato so morali delovati na drugačen način: s članki preko časopisov, s pozivi oblastem in samostojnimi tiskanimi lepaki. Izjemno pomembni so bili tudi osebni stiki. To se je še posebno pokazalo, tudi v negativni luči, ko je prišla v cesarsko prestolnico v začetku aprila 1848. leta delegacija kranjskih deželnih stanov. V njej je bil tudi dr. Janez Bleiweis. Spoznanje o njihovi nesposobnosti, da dojamajo globino političnih sprememb, zlasti pa nezmožnosti, da svojo kranjsko zavest zamenjajo s slovensko in se postavijo na čelo narodnega gibanja, je določilo nadaljne delovanje dunajskih Slovencev. O najpomembnejših člankih smo že govorili, ko smo predstavili pisanje Novic. Med pozivi oblastem imamo v mislih predvsem **Adreso 44 dunajskih Slovencev kranjskim deželnim stanovom**, ki so jo sprejeli na sestanku 29. marca na Dunaju.⁶⁸ V njej ni besede proti Frankfurtu, ker to tisti moment še ni bilo toliko aktualno, so pa misli, ki nedvomno zavračajo vse, kar bi škodilo kulturnemu razvoju Slovencev. Stanovi morajo izhajati iz dejstva, "da je naš narod slovenski narod, da njega zatore ne morejo osrečiti vcepljena mu tuja, nego samo razvita in čvrsta, pristna, a žal zanemarjena svojstva." Pisci ne govorijo o nemški, ampak avstrijski domovini. "Venec" avstrijskih kronovin, se je po mnenju dunajskih Slovencev zbudil v novo slavno življenje. "Odkar se je zbudila narodna zavest, morajo raznarodujoče težnje ostati brez nade ugodnega uspeha; one so tudi sramotne za njene pospešitelje in grozovite za narod, ki so si ga izbrale za žrtev in ga hočejo primorati, da bi se pomešal s tujimi, nenaravnimi življi; tak narod zarad tega ne more doseči one stopinje razvoja, do ktere mu nadarjenost njegova daje pravico vspeti se; narodu vzeti narodnost, to se pravi oropati ga domovine, kajti ostaviti mu je pristno, po previdnosti mu odkazano domovino, tista pa mu je tuja, ki se mu sili, in mu ostane tuja." Vsekakor je s temi stavki zavrnjena vsaka misel o vključitvi Slovencev v Združeno Nemčijo.

"Zadnji opomin" pred prelomom z dotedanjo prakso pisanja posameznikov iz kroga dunajskih Slovencev v Novice in nagovarjanja kranjski deželni stanov pa je pomenil dvojezični in dvostranski lepak **Slavjanski poročniki (poslanci) na Dunaju svojim bratom Slovincam na Krajskim, Primorskim, Stajerskim in Koroškim** oziroma **Die slavischen Deputationen in Wien an ihre Brüder die Slovenen in Krain, Küstenland, Steiermark und Kärnten**.⁶⁹ Izdan je bil 5. aprila. Apih trdi, da ga je napisal Anton Globočnik.⁷⁰ Nastal je ob obisku delegacije kranjskih deželni stanov na Dunaju, ko so dunajski Slovenci pričakovali, da se bodo postavili na čelo slovenskega narodnega gibanja. Takrat so bile na Dunaju tudi druge slovanske deputacije in dunajski Slovenci so jih očitno prosili za javno posredovanje. Upali so, da bodo "združeni avstrijski Slovani" prepričali Kranjce. V lepaku člani hrvaške in češke deputacije, Poljaki so svoje podpise umaknili, pozivajo Slovence "od slavjanskih bregov Avstrije do bistre Drave in Mure", naj presežejo dotedanjo meddeželno razdrobljenost in zahtevajo Slovenijo. Z njim so dunajski Slovenci dosegli svojevrstno mednarodno "pri-

⁶⁸ Adreso povzemam po Josip Apih, *Slovenci in 1848. leto*, str. 77-79.

⁶⁹ NUK. Auerspergova zapuščina. Lepak je tudi v Murščevi zapuščini. Nemška varianta govori o 500 hrvaških poslancih, slovenska o 400. Podobne težave opazimo tudi pri Muršču. V svoji nemški rokopisni zgodovini Graške Slovenije pravi, da je Poziv slovenskim bratom razposlal v več tisoč, v "ilirski verziji pa v več sto.

⁷⁰ Josip Apih, *Slovenci in 1848. leto*, str. 84.

znanje" slovenskih političnih zahtev. Širša slovanska podpora, ki jo predstavljajo podpisi predstavnikov slovanskih delegacij, ki so bile takrat na Dunaju, namreč pomeni, da so te del splošnih slovanskih, ne pa zgolj slovenske zahteve. Lepak ima bolj posredno kot neposredno zvezo s prizadevanji proti frankfurtskim volitvam. Zahteva po Sloveniji, ki jo lepak zahteva, je seveda že v nasprotju s pogledi tistih, ki so se zavzemali za vključitev dežel s slovenskim prebivalstvom v Nemško zvezo. Vsebina lepaka je pisana v močnem slovanskem in še posebno južnoslovanskem duhu. Slovence poziva k sodelovanju z ostalimi Slovani, zlasti Hrvati, Čehi in Poljaki. Glede na podpisnike drugačna vsebina skoraj ni možna.

Povsem konkretnejši in odločno protifrankfurtski pa so bili dunajski Slovenci na ustanovnem sestanku dunajske Slovenije 20. aprila, ko so sprejeli lepak **Slovenski zbor v Beču (na Dunaju)**. Ta lepak že vsebuje znamenite tri točke slovenskega narodnega programa, katerega tretja se glasi: "Da bode naša Slovenija obstojni del Avstrijskiga ne nemškiga cesarstva. Mi nočemo, da bi bila naša dežela pri nemškem zboru namestovana, le tiste postave nas bodo vezale, ktere nam bode Cesar z našimi poročniki dal". Ta točka je napisana na dnu zgornje polovice lepaka, besedilo, ki sledi, pa je njeno utemeljevanje:

"Naš Cesar nam je vstavo dovolil. Nič se ne more brez dovoljenja naših poročnikov in Cesarja storiti. Nemci nas hočejo, brez da bi nas vprašali, v svojo oblast vpestiti.

Zakaj pa Nemci našiga cesarstva tako silijo, se z drugimi Nemci tako zjediniti, da bi imeli enega poglavarja, en zbor?

Nemci tako le pravijo: Veliki del prebivavcov Avstrijskiga cesarstva je slavjanski. Ako zdaj ne storimo, da se ne samo mi, ampak tudi ti Slavjani nemškemu zboru podvržemo, bode Avstrijsko cesarstvo kmalo Slavjansko; ako se pa vse nemškemu zboru podveržemo, nas bode Nemcov zedinjenih, veliko več kakor Slavjanov, in zopet jih bodemo zatirali.

Zakaj drugi Nemci zunaj Avstrijskiga cesarstva tako silijo, vse Avstrijske dežele pod svojo oblast dobiti?

1. kdor nemške Novice bere, mu je znano, de se jih iz Nemškiga vsako leto veliko v Ameriko preseli, ker v nemških deželah je že toljko ljudi, da jih ne morejo več rediti. Zdavnej že so bile nemške vošila, take nemške naseljevavce namesto v Ameriko v dežele preko Donave poslati, da bi

2. njih oblast po takimu naselovanju do črniga morja razširiti in Terst, kteriga imenujejo glavo nemšine, vgotovili. To vgotovljenje, mislijo, jim ne bode odšlo, če bodo vse Avstrijske dežele od nemškiga zbora v Frankfurtu postavile dobivale. Nemci bodo našo Slovenjo naselili, in naše mile brate Slovence zaterli. Ker obraniti se našim poročnikom ne bilo mogoče; koga bi tako majhno število, kakor bode njih, proti toljkim, kakor bode Nemcov, zamoglo?

3. zopet bi nam bilo prepovedano v milih glasih našiga ljubiga jezika peti, - zopet bi mogli v šolah slovenski mladenči z nemšino čas zgubovati - dokler bi Slovincov ne končali alj v Nemce ne spreobrnil; zopet bi slovenski kmetji po neznanih postavah sojeni in kaznovani, zopet bi mogli pisma podkriževati, kterih bi ne razumeli, in si pravde na vrat nakopavati i.t.d.

4. Naš Cesar bi mogel biti nemškemu cesarju, nemškemu zboru podveržen. Kaj bi bilo z njegovo sovrenite, kaj z njegovo močjo? On bi ne imel svoje vojske, on ne bi mogel postav dajati, ampak iz Frankfurta bi mu bile nasiljene. Čimu je tega potreba? Alj ni Avstrijsko cesarstvo za-se zadosti močno? Slavjani v temu ne dvomijo; alj Nemci jih hočejo v nemški jarm vpresti. Hočejo zdaj cesarja postaviti nemške edinosti in

nemške moči; pa zdaj iz Rastadta Pavarsk vojšake preganjajo. Nemci pravijo, da se mora Avstrija na njih operati, da bode zamogla obstati, in glejte! naš cesar zdaj vojšake Nemcam k pomoči pošilja. Čujte! Nemci so toljko vpili od nemške edinosti in nemške moči! - Dani Šlezvig-Holštajnerje v vojski pobivajo, alj Nemca jim ni bilo k pomoči! Kakošno pomoč bi imeli še le mi Slavjani od njih pričakovati, ako svojim nemškim bratam na Šlezvig-Holštajnskimu le z upitjem pomagajo; kadar pa čas pride za delati, druge narode k delu kličejo? Na Dunaju se bere v novicah in po ulicah nabito: pojte Ogrri, pojte Avstrijani! Holštajncam pomagat! O neizreklive neumnost tistih, kateri pravijo, Avstrijski Cesar mora od Nemcov rešitve iskat!!!

Mi pa rečemo: Avstrijski Cesar nej v svojih deželah rešitve iše, in zmiraj jo bode našel, mi nismo obupali. Nemči hočejo že zdaj od nas pomoč, kaj pa ko bi jim Rus ali Francoz na vrat prišel? - zgodba kaže, kako so jo Nemci pod Napoleonam vozili, in kdo jih rešil? Nikdar ne bodo Avstrijani takimu ljudstvu podložni; ako pa nemško ljudstvo edinosti hoče, kakor pravi iz ljubezni do svojih rojakov, naj se našimu Cesarju podverže. Ako se Rusov in Francozov Nemci bojijo, naj z nami, kakor z svobodnim narodom, naj sklenejo, de bodemo eden drugimu proti vsakimu sovražniku pomagali; alj njih podložni ne bodemo nikdar. Alj Nemci na Laškim pomagajo? Alj Nemci, kateri Slovincov še po imenu ne poznajo, bolj vedo, kaj nam je potrebno in koristno, kakor mi, da bi šli v Frankfurt postav iskat?

Na noge, Slovinci, zdaj je čas našimu narodu cenjeno velavnost zadobiti; podpirajmo eden drugiga; zjedinjena moč bode vsimu se serčno vbrnila. Podpirajte nas, vsi in vse za Slovenjo; mi sami tako težke naloge ne moremo izpeljati. Prosimo pomoči!"

Obsežen citat lepaka, Slovenski zbor v Beču (na Dunaju), ki je bil gotovo namenjen preprostim ljudem, nam razkriva vsebino in taktiko slovenske protifrankfurtske propagande. Kot razvidimo iz besedila, ne izhaja toliko iz slovenske samozavesti kot iz avstrijskega patriotizma in prirojene previdnosti do vsega novega, zlasti tistega, kar prinaša nove obveznosti. Te so jim dunajski Slovinci predstavili tako v krvi kot v denarju. Nemci niso predstavljeni kot dedni sovražniki, ampak zopni, nekorektni sosedje, ki bi se radi na račun Slovencev okoristili. Prikazani so kot nezanesljivi in na račun drugih živeči ljudje. Takih ljudi zdrava kmečka pamet ne mara in sestavljalci besedila so se tega zelo zavedali. Posebno moramo biti pozorni na poudarjanje vloge in pomena avstrijskega cesarja. Kot je znano iz zgodovine, so mu naši ljudje vselej zaupali, preveč in prenaivno, predstavljal jim je nekoga, pri katerem bodo na koncu svojih pravičnih prizadevanj našli poštenje in tudi svojo osebno čast. V letu 1848 to potrjujejo številne deputacije, ki so jih kmetje poslali na Dunaj. Zdi se, da odmeve tega lepaka dunajske Slovenije, vsebina ni bila vselej pravilno razumljena, najdemo v ravnanju številnih naših kmetov tako pri pravolitvah in volitvah v dunajski parlament kot v tako imenovanih "hrvaških peticijah".

Temu lepaku je v naslednjih dneh ali pa celo hkrati z njim, vsekakor je to bilo pred 26. aprilom, sledil po obsegu skromnejši, vendar v vsebinskem pogledu tudi izjemno pomemben lepak **Aufruf an das Volk der Slovenen**.⁷¹ Nekateri stavki kažejo vsebinsko in dobesedno sorodnost s prejšnjim. Vsekakor je slednji namenjen tistim, ki so bili sposobni sami brati in razumeti, torej ne tistim, ki potrebujejo razlago in utemeljevanje. Z njim so hoteli pisci vplivati na tiste posameznike za katere so mislili, da bodo lahko najbolj vplivali na naše ljudi ob volitvah v Frankfurtski parlament oziroma na tiste, za katere so mislili, da bodo na volitvah sami sodelovali. Takratne politične

⁷¹ Josip Apih, Slovinci in 1848. leto, str. 94-95 ga v prevodu v celoti navaja.

razmere so prikazane kot usodne za cesarstvo, monarha in narod, saj naj bi bilo vse to ogroženo. Nemčija naj bi pod masko pobratenja hotela zasaditi Avstriji smrtni udarec. Slovenci in Slovani hočejo in morajo Avstrijo ohraniti. Zato je bilo poudarjeno, da je potrebno ob volitvah "jede Wahl von Volksvetrettern für Frankfurt abzulehnen, gegen die von Behörden zu diesem Zwecke an Euch ergehende Aufforderung zu protestiren und auf die ämtliche Protokollirung des Protestes zu dringen". Kot je bilo že omenjeno, je bil lepak v velikem številu razposlan po deželah s slovenskim prebivalstvom, pri čemer je bila posebno aktivna graška Slovenija. O odmevih obeh lepakov, ki jih je tudi Graška Slovenija razpošiljala po podeželju na slovenskem Štajerskem, zlasti v mari-borskem okrožju, imamo dragoceno pričevanje v že delno citiranem pismu dr. Lovra Vogrina dr. Jožefu Muršcu: "Med tem pa so že od Slovenskega zbora iz Beča prišle pisme, katere so toto pogibel očitno dokazivale ino poslanike v Frankobrod zvoliti odsvetavale. Kedar pa se je to razglasilo, si je lustvo za svojo narodnost tako pozdinalo, ki je vsakiga gospoda, kater je nebil domorodec, htelo pregnati, ino neki gospodi, lubeznivi prijatel, so zdaj k Slovencom prvergli, kateri so perle proti njim govorili ino delali, zakaj ovači bi nje iz Slovenje pregnali, ino neke graišine, kak Negovska no Dornoska nam župnikom že zdaj v Slovenskem jeziku dopisavajo, druge pa bojo njihov zgled že v kratkem slediti začele." Kot vidimo, je s protifrankfurtsko agitacijo še kako povezana tudi rast narodne zavesti.

Dunajska Slovenija je dala tiskati še en, vsebinsko enak lepak, vendar naslovljenega na Ljubljance "Aufruf an die treuen Bürger Laibachs". To dokazuje, kako so dunajski Slovenci že gledali na Ljubljano kot na osrednje slovensko mesto in kljub razočaranjem še vedno upali, da bo prevzela vlogo, ki ji je bila očitno določena.

Navodilo, da je treba volitve ne le odkloniti, ampak pismen protest vnesti v volilni protokol, ki smo ga zgoraj navedli dobesedno v nemškem jeziku, je vzpodbudil grofa Antona Aleksandra Auersperga (Anastazija Grüna) k hitri reakciji. Očitno je uvidel, da je prav ta poduk nevarnejši kot zgolj politično prepričevanje. 26. aprila je v Ljubljani objavil osemstransko brošurico malega formata **An meine slovenische Brüder!** kot "Ein Antwort zur Verständigung gelegentlich des vom Vereine "Slovenja" in Wien ergangenen Aufrufes". Tiskal jo je Jožef Blaznik. Njen začetek je zelo pomirljiv, saj imenuje dunajsko slovensko društvo kot patriotsko. Ljudem želi ponuditi samo drugo gledanje na isti problem, da bi se lažje odločili. V nadaljnjem besedilu je avtor veliko bolj neposreden. Za trditev, da hočejo Nemci "kot eden najplemenitejših narodov Evrope" zasaditi smrtni udarec Avstriji, zahteva javno objavo dokazov. Trdi, da volilni proglas za volitve v Frankfurtski parlament ne govori zgolj o Nemcih, ampak o pripadnikih države, kar naj bi bila garancija za enakopravnost vseh narodov. Poudarja pomen svobode, ki naj bi bila najboljša garancija za narodnost, vključitev v Nemško zvezo naj bi bila vključitev v zvezo, ki temelji na vzajemnosti in bratstvu, enakopravnosti, humaniteti in svobodi. Zavrača očitke glede Schleswig-Holsteina. Nemci naj bi v zgodovini, zlasti v bojih proti Turkom, vselej pokazali nesebičnost. Pripisuje jim tudi zasluge za padeč starega družbenega sistema. Auersperg je prepričan, da so zahteve dunajskega društva naj Slovenci ne volijo in protestirajo, v nasprotju z voljo avstrijske države, ki želi biti zastopana v Frankfurtu. Ločitev od Nemčije bi bila ločitev Slovencev od Avstrije. Sprašuje jih, ali so sposobni in dovolj enotni, da bi vzdrževali lastno slovensko upravo. Izbira lastne poti naj bi jih vodila v roke Rusije. Po grofovem mnenju naj bi si slovenski poslanci v ustavodajnem parlamentu v političnem boju pri oblikovanju ustave prizadevali doseči varstvo svojih narodnih pravic. Tam se bo odločalo o obliki bodoče države in Slovenci naj ne bi smeli z odsotnostjo oslabiti avstrijskih

interesov. Če slučajno v Frankfurtu ne bi uspeli, tedaj šele smejo protestirati in to protokolirati in izstopiti. Avstrija mora vstopiti v Nemško zvezo v vsej svoji moči in sijaju. Slovenci naj se trdno držijo Avstrije in v Frankfurt pošljejo najbolj svobodomiselnih, samostojnih, domoljubnih in prosvetljenih možev. Na koncu vzklika Slovincem, cesarju in ustavni Avstriji in zaključuje s pozivom k tesni (innigen) zvezi Avstrije z enotno Nemčijo. Auerspergov poziv slovenskim bratom ni protislovenski. Kot iskrenemu pristašu revolucije mu moramo verjeti, da je iskreno mislil, kar je tu govoril. Temeljna napaka v njegovem razmišljanju pa je, da se je premalo poglobil v vseslovensko gledanje na problem. Očitno o razvoju slovenskega narodnega gibanja ni veliko vedel. Slovincem je Nemška zveza bila tuja in je niso čutili kot Avstrijo, ki so jo imeli za svojo. Vsekakor pa ni poznal občutkov, ki so jih slovenski in slovanski študentje na Dunaju (in v Gradcu) imeli ob druženju s tamkajšnjimi Nemci. Slovenske takratne grenkobe, občutkov zapostavljanja in prezira, nemške večvrednosti dejansko v krajih s slovensko večino ni čutili in je viri ne potrjujejo. Bistveno drugače pa je moralo biti v obeh omenjenih prestolnicah in ponekod na Koroškem.

Dunajska Slovenija je odgovorila s podobno brošuro 30. aprila, ki tudi po zunanosti spominja na Grünovo.. Vsekakor imamo opraviti z izjemno hitrim reagiranjem, če upoštevamo, da je komaj štiri dni poprej izšla v Ljubljani Auerspergova. Naslov je **"Offenes Sendschreiben des Vereines "Slovenja" in Wien an Herrn A. Grafen v. Auersperg (Anastasius Grün)**. Apih, ki se je še osebno pogovarjal z nekaterimi Slovenci, ki so vodili takratno slovensko politiko, trdi, da jo je napisal dr. Matija Dolenc.⁷² Dunajski Slovenci uvodoma ugotavljajo, da imajo z grofom Auerspergom glede veličine in moči Avstrije enake poglede, razlikujejo pa se glede poti do teh ciljev: on jo išče izven, oni pa v njej. Dunajska Slovenija je za tesne gospodarske in kulturne zveze z Nemčijo, politična veličina in moč Avstrije pa zahtevata njeno samostojnost. Zato Slovenci kot dobri Avstrijci ne morejo pristati, da pošljejo poslanca v Frankfurt, ker bo tam parlament na podlagi sklepov večine odločal o obliki prihodnje države. Za Slovence je sprejemljiva edino zveza držav (Staatenbund), ne pa zvezna država (Bundesstaat). Avstrijski poslanci zaradi preglasovanja ne bodo mogli na zasedanjih frankfurtskega parlamenta uveljaviti lastnih interesov. Več kot dve tretjini nemških poslancev bo slabi tretjini avstrijskih lahko vsililo nemške gospodarske, politične in vojaške interese. Tako bi morali z avstrijskimi vojaki in sredstvi braniti nemške meje proti Francozom in Rusom, Nemci bi lahko zatrli Trst v korist Hamburga. Tudi če bi bili tokrat poslanci večine naklonjeni avstrijskim pogledom, ni nikakršnih garancij, da ne bodo tega v prihodnosti spremenili. Z uresničitvijo zvezne države bi bila Avstrija postavljena na raven njenega okrožja, njen cesar pa na raven političnega komisarja. Predparlament v Frankfurtu je po mnenju Dunajske Slovenije z odnosom do upornih Italijanov in predlogom, da bi Avstrija odstopila Galicijo prihodnji poljski državi, dokazal, da ji njene integritete ni mar.

Javni odgovor grofu Auerspergu oponaša, da ta vidi jamstva za humanost in svobodo le v Nemčiji in ne upošteva, da je Avstrija izvedla revolucijo brez nemške pomoči. Njen naraven razvoj je možen le znotraj lastnih okvirov. Torej bi vključitev v Nemčijo škodila razvoju humanosti in svobode. Prav zato, ker glede prihodnosti ni nikakršnih zagotovil, je potrebno že v kali zatreti vsako možnost, ki bi položaj Avstrije poslabšala. Avstrijski poslanci ne smejo priti v Frankfurški parlament, ker bodo s s vojim prihodom priznali njegove kompetence. Zato je treba protestirati tudi že ob samih volitvah. S

⁷² Ravno tam, str. 99.

tem je dobil grof Auersperg pojasnilo za sporni citat, ki ga je napeljal k pisanju. Odprto pismo Dunajske Slovenije Auerspergu v nadaljevanju dokazuje, da so za slavo in moč ter veličino Avstrije veliko storili tudi njeni nenemški državljani. Grofa so pozvali, naj konkretno pove, kateri neavstrijski Nemci so se v zgodovini žrtvovali zanjo. Če se torej dežela Avstrija želi priključiti Nemčiji, to ne še ne pomeni, da ji morajo drugi slediti. Dunajski Slovenci so bili torej pogojno tudi za Avstrijo brez Nemcev.

Na koncu brošure je pojasnjeno, da si Slovenci želijo ne glede na preteklost ustvariti samostojno slovensko-nacionalno upravo (eine selbstständige slovenisch-nationale Verwaltung). To lahko uresničijo le v okviru dosedanje državne zveze, zato o njenih zadevah nemški parlament ne sme odločati niti z besedico. Slovenci se ne bojijo Rusov, ker se jih bodo lahko z drugimi avstrijskimi narodo obranili. Prepričani pa so, da bosta z veliko, močno in neodvisno Avstrijo želeli živeti v miru in prijateljstvu tako Nemčija kot Rusija.

Tehten, nežaljiv, vendar odločen odgovor grofu Auerspergu, ki je v vsej Avstriji užival velik ugled in bil zaradi tega tudi član frankfurtskega predparlamenta, je bil v dotedanji zgodovini nekaj posebnega. Pripadnik najstarejše kranjske plemiške družine, ki je uživala izjemen ugled tudi v monarhiji, je namreč sprejel dunajski slovenski krog za enakopravnega sogovornika. To seveda ni isto, kot, da bi bili sprejet za reprezentanta Slovencev, toda narod, ki ga ni bilo dotlej ne v zgodovini, ne v geografiji, ne v upravi, kot pravi pogosto Vasilij Melik, je postal subjekt politične diskusije na dotlej najvišjem nivoju, odkar je živel pod Habsburžani.

Grof Anton Alexander Auersperg (Anastazij Grün) je bil preveč povezan s takratnim političnim dogajanjem, da ne bi reagiral. Trdil je, da mora kot Kranjec odgovoriti, posebno pa še kot človek, ki se zaveda usodnosti preprirov med avstrijskimi Slovani in Nemci. Zato je napisal kar 10 strani obsežen odgovor **Antwort auf das Offene Sendschreiben des Vereines "Slovenja" in Wien**. Brošura, malo obsežnejša kot njegova prva je datirana z Gradec, 6. maj.

Presenetljiv je njegov uvod. V njem Auersperg namreč trdi, da je ideja Slovenije kot na novo oblikovane države (neuzuschaffenden Reiches mit selbstständiger ebenfalls neu zu gestaltender politischer Abgrenzung) prvič uporabljena v znamenitem pozivu 500 slovanskih poslancev bratom na Kranjskem, Primorskem, Štajerskem in Koroškem. Dunajsko slovensko društvo naj bi torej ti obudili k življenju, proti Frankfurtu pa so se obrnili, ko je Palacky dal negativni odgovor odboru petdesetih frankfurtskega predparlamenta. Iz tega je razvidno, da Bleiweisovih Novic v tem času ni spremljal, še manj pa podrobneje poznal slovenske politične razmere. V tistih tednih njegova "domovina" ni bila niti Avstrija, ampak kar "združena Nemčija". Auersperg citira oba poziva, tako Slovincem kot Ljubljančanom, ki ju je izdala Dunajska Slovenija. Čeprav naj bi po njegovem prepričanju Dunajska Slovenija nastala iz nedomačih pobud in naj bi se trudila za uresničitev ciljev, ki so jih Slovincem določili drugi, gre torej za določeno deklasiranje političnega nasprotnika in znižanje nivoja politične kulture, jim priznava, da je politična polemika z njimi legitimna: tako kot je njegova glavna naloga ljudi pridobiti za volitve, je njihova Slovence od njih odvrniti.

Auersperg ugotavlja, da je ob izidu njegovega drugega polemičnega spisa glede frankfurtskih volitev že vse odločeno. Za svoje prvo pisanje Dunajski Sloveniji pravi, da je naletelo na pozitiven odziv med njegovimi rojaki. Predmet razprave zokrat niso torej več volitve, ampak zelo pomembna vprašanja, o katerih mora pojasniti svoja stališča.

Strinja se z očitkom, da išče rešitev izven Avstrije. To dela zato, ker Avstrija

razpada. Išče njeno rešitev, ne veličino. Pri tej misli, mu lahko priznamo izjemno daljnovidnost. Anastazij Grün je prepričan, da bodo Madžari odšli po svoje in da Avstrija tudi Lombardije in Galicije ne bo mogla obdržati. Rešitev zanjo je torej le v močni povezavi z Nemčijo. Odločitev glede zvezne države ali zveze držav prepušča ustavodajnemu parlamentu v Frankfurtu. Bližje mu je zvezna država, toda zanj je pomembnejše, da bo prihodnja Nemška zveza slonela na volji ljudstva. Prepričan je, da bodo dežele (!) v njej lahko zaščitile svoje posebnosti in svojo kulturo. Slovence tu obravnava Auersperg čisto folklorno.

Prihod poslancev na zasedanje ustavodajnega parlamenta po njegovem mnenju še ne pomeni priznavanja njegovih sklepov, ampak zgolj izrabo možnosti sodelovanja pri razpravah in oblikovanju sklepov. Te bodo na koncu kot celoto sprejeli ali odklonili in ve se, kakšne so potem posledice. Žal konkretnije ne pove, kdo je v tem primeru subjekt odločanja: poslanci ali dežele. Vsekakor alovenskega argumenta o nevarnosti preglasovanja s tem ni zavrnil.

Zavrača tudi očitke glede podrejenosti avstrijskega parlamenta in cesarja v načrtovani Nemški zvezi. Mimogrede Dunajski Sloveniji še pritakne, da se boji ukazov iz Frankfurta, ne pa Prage ali Zagreba, kar pomeni v končni inštanci St. Petersburga. Avstrijski vladar se je že z izdajo avstrijske ustave omejil in tako bo moral ravnati tudi glede zvezne nemške ustave. Razmeroma simpatično je brati Auerspergove misli glede Lombardije in Galicije, ki ju ne vidi trajno v nemški zvezi. Ne more skriti simpatij za narodno gibanje Italijanov in Poljakov. Revolucija v Avstriji je po njegovem prepričanju del širše evropske in tako imajo za avstrijsko zasluge tudi drugi narodi.

Auersperg zavrača nevarnost germanizacije Slovencev, ker tega sodobna Nemčija ne dela s silo, ampak s kulturo. Takemu kulturnemu boju se po njegovem ni mogoče izogniti. Dunajski Sloveniji očita, da našteva le slabe posledice združitve z Nemčijo, pozablja pa na prednosti. Duštvo dunajskih Slovencev po njegovem menju ne sme enačiti nemških in slovanskih interesov avstrijskih državljanov. Z ločitvijo od nemškega dela avstrijske monarhije se po njegovem menju avstrijski Slovani izpostavljajo lastnemu koncu, saj naj bi ne imeli ničesar skupnega. Oslabljeni in razdrobljeni bi bili lahek plen za vsakogar. Odgovarja jim še na nekatere zgodovinske očitke in dokazuje, kaj vse so storili Nemci v obrambi avstrijskih Slovanov od Avarov do Napoleona. Razlaga jim, da se boji Rusov kot prijateljev in rešiteljev Avstrije. Avstrijski Slovani jim zato ne smejo dajati povoda, kar je lahko ločitev od Nemčije. Auersperg upa, da si bodo v prihodnosti segli v roko, ker si oboji prizadevajo za dobro domovine. Zase je prepričan, da bi bilo za Kranjsko najbolje, če se priključi Nemčiji.

Anastaziju Grünu ne moremo očitati nerazgledanosti. Vrsta njegovih argumentov je takih, ki bi jih verjetno takoj podpisali tudi mnogi člani Dunajske Slovenije. Bistvena razlika je prazprav v tem, da so avstrijski Slovani prepričani, da prav zato Avstrijsko cesarstvo mora obstati, on pa misli, da se mora vključiti v Nemčijo.

Auerspergov obsežen odgovor je bistveno drugačne vrste, kot je bilo njegovo prvo pisanje Dunajski Sloveniji. Besede slovenski narod ne zapiše, pač pa slovensko ljudstvo. Pogosto mu uhaja v ospredje zgolj Kranjska kot njegova domovina. Prav na tem področju je bistvo spora in vrsta vprašanj na katera Dunajski Sloveniji ni odgovoril. Kljub vsemu pa njegove polemike in zlasti stališč ne gre ocenjevati negativno, ampak predvsem kor različnost mnenj in ocen. Mnoge so se kasneje izkazale za točne. Mogoče bi k njim lahko prišteli tudi naslednjo: "Auch ich glaube an eine große schöne Zukunft des slavischen Namens, und ich begleite das slovenische Volk auf seinem Bildungsgange mit dem wärmsten Herzensantheile. Möge Slovenia noch eine Weile an dem

Arme ihrer ältern Schwester Austria wandeln, dieser Leitung darf sie sich nicht schämen, sie ist zwar keine Minderbegabte, aber doch die Jüngere. Wenn sie einst die Tage ihrer vollständigen Reise erreicht hat, dann wird auch die Trennung natürlich und darum minder schmerzhaft seyn."

Dunajska Slovenija polemike z uglednim članom kranjskega plemstva in velikim iskrenim zagovornikom avstrijske vključitve v Nemško zvezo ni nadaljevala. V prvih dneh maja je dala namreč že tiskati znamenito slovensko peticijo v treh točkah in njeno razmeroma obsežno utemeljitev Kaj bomo Slovenci Cesarja prosili? S tem je nadaljevala prizadevanja za Združeno Slovenijo in se borila proti vključitvi v Nemško zvezo.

Med zelo odločne protifrankfurtske pozive z Dunaja v dneh preprirov okoli frankfurtskih volitev sodi tudi sedemstranska brošurica malega formata **Der Ruf eines Slovenen in Wien an seine Brüder an der Sava, Drava, Soča und der Adria**, ki jo je napisal Jurij (Georg) Jenko. Natisnjena je bilo verjetno na Dunaju. Kraj in datum tiska nista navedena. Brošuro so širili kot prilogo Novic. Besedilo je polno zanosa, pa tudi brezkompromisno ostro do političnih in narodnih nasprotnikov. V bistvu je svojevrsten teoretični izraz tistega dela slovenskih pripadnikov revolucije, ki so brezkompromisno zahtevali, da živijo Slovenci v Sloveniji po slovensko. To je konkretno pomenilo: uradovati po slovensko. Kdor tega ne zna, naj naše kraje zapusti. Nekaj sorodnosti z besedili Matije Majarja vsekakor obstaja. Dejansko so kasneje taki nazori prestrašili nekatere slovenskega jezika slabo vešče prišleke in domačine, ki so se zbal, da bodo zaradi tega zgubili službe, in so se začeli obračati od Slovencev, čeprav so jim bili sprva zelo naklonjeni in so celo podpisovali slovenske zahteve. Temu primeren je tudi jezik in slog pisanja. Poleg analize slovenskih razmer, zlasti jezikovnih in nacionalnih, velja poudariti predvsem njegov poziv Slovincem ob Savi, Dravi, Soči, "Adriji", naj se prebudijo, povežejo in enotni vzamejo usodo v svoje roke. Poudarja pomen slovenskega jezika. Toži nad Ljubljano, kjer je pogumna patriotskega duha polna skupina pod hudim pritiskom prišlekov. Ne podpira misli na maščevanje za njihovo dosedanje početje, ne smejo pa dopustiti njegovega nadaljevanja. Proti Slovincem hočejo ti prišleki naščuvati javnost. Po njihovem mnenju naj bi bili Slovenci iznajdba "lačnih literatov". Jenko jih opozarja, naj se zavedajo, da so Slovenci za svoja načela in visoke cilje pripravljeni tudi veliko pretrpeti. Slovence poziva, naj bodo pripravljeni na očitke, da so skrajneži. Frankfurtsko idejo, nekateri jo podpirajo predvsem zaradi želja po poslanski dieti, in garancije Slovincem zavrača povsem brez rokavic. Prišlekom očita, da hočejo Slovence germanizirati. Slovenski Dunajčan opozarja rojake, da zopet dvigajo glave pristaši starega režima, ki besede Slovan ni dovolil in ki je videl v pogovoru češkega in slovenskega delavca na železnici že panslavizem. Jenko poudarja, da sebe in somišljenike prišteva k panslavistom, ker zagovarjajo tesnejšo povezavo avstrijskih Slovanov, da bi lažje zavarovali svojo narodnost in avstrijski prestol, če bi bil ta s katerekoli strani ogrožen. Ne morejo biti enaki cilji za Slovence izdajalski, za Nemce pa odlika. Pisec poudarja, da je za Avstrijo usodnejši pangermanizem kot pa panslavizem avstrijskih Slovanov. Slovenski cilji so jasni in zakoniti. Slovenci naj si ne dajo vzeti poguma, trdni in neomajni naj bodo kot skala. "Plemenito je naše prizadevanje, hudič podlega nebesom".

Sklepne ugotovitve

Propaganda proti frankfurtskim volitvam je bilo prvo politično dejanje, ki je Slovence povežalo kot narod preko deželnih meja. Res je marsikje šepala, marsikje je niso

razumeli, marsikje pa je tudi ni bilo, so pa zato njene posledice prišle kasneje do izraza. Potekala je v svojevrstnih razmerah. Zdi se, da je njena učinkovitost bila manjša od pričakovane zato, ker je bilo toliko Slovencev nepismenih. Zato je bila njena uspešnost zelo veliko odvisna od tistih lokalnih mnenjskih voditeljev, ki so znali brati in ljudem razlagati. Njim so namenjeni predvsem pojasnjevalni lepaki.

Logično je bilo pričakovanje, da bo z njo začela in jo vodila Ljubljana kot središče slovenstva. Dejansko pa je bil prvi celovški kaplan Matija Majarar - Ziljski, sledila sta mu Dunaj in Gradec oziroma Slovenska Štajerska, nato se je zbudila Ljubljana in njej so sledili v večji meri tudi drugi. Prvi uspehi so se marsikje pokazali že na pravolitvah, čeprav ne gre podcenjevati dejstva, da je šlo Slovincem na roko tudi kmečko nezaupanje v politične novotarije. Prav tako moramo vedeti, da je kmete v prvi vrsti zanimala odprava fevdalizma, da je bila ta zanje osrednje politično vprašanje. Slovenska propaganda je to izrabljala, saj je bilo dejansko že takrat jasno, da bo o tem odločal dunajski parlament. Tako po njej Frankfurtski parlament ni bil le nevaren za nadaljni obstoj Avstrijskega cesarstva in vladarjevega prestola, ampak v smislu nujne in pričakovane odprave fevdalizma nepomemben. Še več! Grozil je povečati obveznosti državljanov. Ponekod so k "slovenskim uspehom" nemalo prispevali tisti zagovorniki ideje nemške združitve in nujnosti volitev, ki so bili pred revolucijo nenaklonjeni kmetom. Za poslance v Frankfurtski parlament so bili kmečki volilni možje pripravljani izvoliti nekmete, ker so jim pripisovali manjši pomen in se jim je vse skupaj zdelo manj usodno za njihovo prihodnost. Za dunajskega pa so sklenili vzeti stvari v svoje roke. Slovenska politika je imela zaradi agrarnega vprašanja ob obeh volitvah skoraj enake težave. Obakrat je bilo kmete težko pridobiti. Zato je še vsak pozitiven rezultat toliko več vreden.

Ob volitvah v Frankfurtski parlament je slovenska protifrankfurtska propaganda dosegla oprijemljive uspehe v Kranju in na Ptujju (ali je bilo v teh volilnih okrajih znanje branja največje?), brez vpliva ni bila tudi pri mnogih drugih volilcih. Pri volitvah v Novem mestu je povsem jasno, da so kmetje slišali za neka odklonilna stališča glede volitev v Frankfurtski parlament, vendar niso natančno vedeli, kaj morajo storiti. Poglavitni uspeh protifrankfurtske propagande pri Slovincih ni v preprečitvi izvolitve poslancev v parlament, ampak predvsem v opozorilu, da stopajo Slovenci na oder zgodovine kot politični subjekt, ki želi sam odločati o svoji usodi na glede na to, kaj menijo o tem sosedje ali vladar.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Slowenen und die Propaganda gegen die Wahlen in das Frankfurter Parlament

Die slowenische Politik nahm im Revolutionsjahr 1848/49 eine Frankfurt-feindliche Haltung ein. Diese äußerte sich in ihrem Verhältnis zu den Wahlen in das Frankfurter Parlament, in der Beurteilung seiner Arbeit und seiner Beschlüsse, in der Meinung über die Neu- und Ergänzungswahlen von Abgeordneten u. ä. mehr. Diese Politik war nicht deutschfeindlich in sprachlicher oder kultureller Hinsicht, sondern nur in politischer. Ihren Gegnern warf sie vor, daß sie sich in entscheidenden Momenten vom österreichischen Kaisertum abwandten und nicht an eine Demokratisierung des Staates glaubten. Weiters warf man ihnen vor, sie wollten das Kaisertum in einen Kreis des

Deutschen Bundes umwandeln und den Kaiser in den Rang eines Statthalters herabsetzen. Die Abgeordneten könnten vom deutschen Parlament – trotz der momentan versprochenen Garantien zur Wahrung der nationalen Rechte nicht erwarten –, daß ihre Vorschläge angenommen würden, da die Gesamtzahl der österreichischen Abgeordneten weniger als ein Drittel betrage. Die Slowenen befürworteten eine konstitutionelle, demokratische und reformierte österreichische Monarchie, die – aus einem Bund feudaler Länder - ein Nationenbund der zur Monarchie gehörenden Nationen werden sollte. Slowenien sollte eine solche nationale Einheit bilden.

Wurde die Agitation gegen das Frankfurter Parlament als Polemik ausgesprochen intellektuell und rechtlich fundiert geführt, so mußte sie für propagandistische Zwecke für das einfache Volk eher demagogisch ausfallen. Die häufigsten Vorwürfe lauteten, daß die Befürworter des Deutschen Reiches den Fortbestand des österreichischen Kaisertums und seines Herrschers bedrohten, daß sie diesen in schweren Zeiten, als seine Soldaten mit den aufständischen Italienern kämpften, im Stich gelassen hätten, daß im Rahmen des Deutschen Reiches für zwei Kaiser zu sorgen wäre, zwei Armeen erhalten werden müßten, und man für deutsche Interessen gegen Franzosen und Russen kämpfen müßte. Die Deutschen hätten sich gegenüber Österreich im bisherigen Verlauf der Geschichte immer als Egoisten und unverlässliche Nachbarn erwiesen, Österreich rettete hingegen die Deutschen und Europa vor den Gefahren aus dem Südosten. Mehrmals stand zu lesen, daß die Slowenen im Deutschen Reich keine Perspektiven für ihre eigene kulturelle und nationale Entwicklung hätten, daß noch weiter in nichtslowenischer Sprache amtiert werden würde und daß sie auf Übersetzungen angewiesen sein würden. Das slowenische Siedlungsgebiet sei in Gefahr, da sich die deutsche Ansiedlung statt nach Amerika in den Südosten Europas richten werde. Eine wichtige Propagandaparole gegen die Wahlen in das Frankfurter Parlament lautete: dieses Parlament werde sich sicher nicht für die Aufhebung der Robot oder des Feudalismus einsetzen - ein Argument, das für die slowenischen Bauern, also für die Mehrheit der slowenischen Bevölkerung, von entscheidender Bedeutung war.

Die Propaganda gegen das Frankfurter Parlament war inhaltlich nicht antideutsch. Die Slowenen billigten den nichtösterreichischen Deutschen das Recht auf Vereinigung zu. Auch ihren deutschen Landsleuten wollten sie den Abgang in den neuen Staat nicht verwehren. In diesem Fall wäre Österreich eben slawisch. Die Slowenen wünschten sich ein Österreich im bisherigen Rahmen, als parlamentarische, Monarchie mit der habsburgischen Dynastie an der Spitze. Mit dem Deutschen Reich könne diese einen Staatenbund eingehen, dürfe aber nicht als Bundesstaat in ihm untergehen.

Die Propaganda gegen das Frankfurter Parlament fand ihren Ausdruck in persönlichen Briefen und Kontakten, in Zeitungsartikeln (Novice, Laibacher Zeitung, Klagenfurter Zeitung, Grazer Zeitung) und in Flugblättern. Den Anfang machte der Klagenfurter Domkaplan Matija Majar-Ziljski, dem sich später die Vereine der Grazer und Wiener Slowenen anschlossen. Besonders aktiv war die Wiener *Slovenija*, die sich auch in eine umfangreiche Polemik mit dem Grafen Anton Alexander Auersperg – Anastasius Grün einließ. Laibach spielte in diesem Zusammenhang nicht jene Rolle, die sich die Slowenen in den anderen Ländern, vor allem aber in Wien (Miklošič, Kozler, Dolenc, Globočnik, Deschmann) und Graz (Muršec, Krajnc) erhofften. Die chronologische Überprüfung der Frankfurt-feindlichen Propaganda zeigt zweifelsfrei, daß sie vor der berühmten Antwort Palackys an den Ausschuß der Fünfzig am 11. April 1848 entstanden ist, daß sie nicht unter dem Einfluß anderer Slawen oder konservativer Regimefreunde zustande gekommen ist und daher autochthon war.

Die Wahlen in das Frankfurter Parlament untersuchte Vasilij Melik im Zgodovinski časopis 2–3, 1948–1949. In zwei Wahlbezirken (Ptuj, Kranj [Pettau, Krainburg]) wurden die Wahlen abgelehnt. Mancherorts scheiterten die Wahlen, vor allem die Urwahlen. Das Wahlergebnis kann nicht nur mit der Frankfurt-feindlichen Agitation erklärt werden; viele Gründe waren dafür maßgebend: die slowenische Propaganda, die antifeudale Stimmung bei den Wählern sowie die Skepsis und Abneigung gegen politische Neuerungen.

Das Wesen des Erfolges der Frankfurt-feindlichen Propaganda ist nicht im Wahlergebnis zu erblicken, sondern im Erfolg der politischen Aktion, die die Slowenen über die Landesgrenzen hinweg zusammenführte und der Obrigkeit vor Augen führte, daß die Slowenen als eine Nation, als politisches Subjekt in die politische Realität Österreichs eingetreten waren.

GORAZD STARIHA

NOVOIZVOLJENI ŽUPANI IN NJIHOVE TEŽAVE OB ZAČETKU
OBČINSKE SAMOUPRAVE

"Začasna srenjska postava" - se je imenovala nova samoupravna pridobitev, ki se je ponašala z datumom 17. 3. 1849. To je pomenilo začetek uvajanja svobodnih občin z voljenimi občinskimi odbori in sveti. Mnenja ob uvedbi občinske samouprave so bila zelo deljena in dostikrat so nasprotovala temu namenu. Tako je bil gubernijski svetnik, vitez Kreizberg, proti temu, da bi občinski zastop volili, saj bi tako *"najbolj miroljubni in najboljše ljudi izostali, kričarji in spletkarji pa bili (iz)voljeni za občinske predstojnike."*¹

Zelo zanimiva so tudi poročila kranjskih okrožnih glavarjev, ki so jih le-ti napisali na zahtevo guvernerja Welserheimba po izidu zakona s pomladi 1849.

Postojnski okrožni glavar Jožef Košakar je glede mnenja prebivalstva ob uvajanju občin in občinskih dolžnosti zapisal: *"Na sedanji kulturni stopnji ima kmet le tvorni dobiček pred očmi. Največji mogoči dobiček ob najmanjši dejavnosti mu je vodilo za njegovo mnenje."*²

V poročilu novomeškega okrožnega glavarja Antona pl. Laufensteina pa stoji: *"Take organizacije ljudstvo niti ne želi, ker samo uvidi, da nima niti umstvene sposobnosti niti sredstev za bremena, združena z občinsko upravo... Kmetsko ljudstvo v okrožju se peča večinoma s poljedelstvom in vinogradništvom ter brez socialne izobrazbe ne pozna drugih interesov kakor osebni gmotni interes. Nasprotno je vsaki novotariji, čije tvorne koristi se še ne morejo pregledati, in se torej sploh ne ali le z nejevoljo loti dejavnosti za višje namene, ki je neredko združena z žrtvami."*

V nadaljevanju je dodal: *"Vsekakor pa je neizogibno, da vlada zaenkrat odvzame občinam preneseni delokrog in ga upravlja tako dolgo po uradnikih, da se sedanje razmere spremene in se z napredovanjem splošne ljudske omike ustvarijo predpogoji za uspešno organizacijo svobodne občinske uprave."*³

Tudi izjava svetnika Jožefa viteza Scheuchenstuela za Slovence ni ravno pohvalna: *"Neglede na neredke izjeme je ljudstvo vobče surovo, vdano vinu in pretepaštvu; razumu je bolj razvit kakor srce. Avtoriteto spoštuje Kranjec le toliko, kolikor je z dostojanstvom združena notranja vrednost človeka. Domačinu bo le težko dovolil oblast nad seboj in se bo ob enakih razmerah podredil prej tujcu nego domačinu. Dejstvo pa je, da je dober uradnik pri nas še vedno spoštovan, njegova pisarna je polna ljudstva, ki ga sprašuje za svet tudi v zasebnih zadevah."*⁴

Svetniki in glavarji so bili v glavnem mnenja, da ljudstvo še ni bilo zrelo za občinsko samoupravo. To je strnil guverner Welserheimb v poročilu ministru Stadionu, ki je na njegova izvajanja razdraženo odgovoril, da *"so se trditve, da je ljudstvo surovo, nezaupno napram novostim, pokazale, splošno postavljeno, kot fraze. Izkušnja uči, da so to vedno gesla udobne povprečnosti, ki skuša s tem olepšati svojo lastno majhno sposobnost."*⁵

¹ Polec Janko. Uvedba občin na Kranjskem l. 1849/50, Zgodovinski časopis (ZČ) letnik VI-VII, 1952-53, str. 692.

² Prav tam, str. 701.

³ Prav tam, str. 701-702. To možnost je dajal tudi § 126 občinskega zakona.

⁴ Prav tam, str. 703.

⁵ Prav tam, str. 705.

Kakorkoli že, 17. 3. 1849 je vlada izdala občinski zakon, katerega duhovni oče je bil notranji minister grof Stadion. Zakon je dajal občinam pravico odločanja o stvareh, ki so zadevale občinske koristi, poleg tega naravnega delokroga pa so občine opravljale tudi nekatere dolžnosti, ki jim jih je naložila država. Župani so bili voljeni, in sicer so občani najprej volili občinski odbor, ki je nato iz svoje srede izvolil občinski svet oz. zastop.

Občinske odbornike so lahko volili občani in izmed občinskih pripadnikov⁶ krajevni dušebrižniki, državni uradniki, častniki, nameščenci s častniškim činom, osebe z akademsko stopnjo in javni učitelji (§ 28 občinskega zakona).

Mladoletni in tisti pod skrbstvom so lahko volili le po svojih zastopnikih, žene po svojih možeh, vdove, ločenke in neporočene ženske pa po pooblaščenih (§ 30).

Po pooblaščenih so lahko volili tudi a) člani občine, če so bili v javnem interesu odsotni iz občine in b) posestniki, ki so bili sicer pripadniki ene občine, vendar so imeli v drugi občini za upravljanje svojega posestva nastavljenega upravitelja ali najemnika, ki je v tem primeru kot pooblaščenec uresničeval njihovo aktivno volilno pravico (§ 31).

Če je bilo več imetnikov ene posesti ali podjetniška družba z več člani, ki je plačevala davek, so ti v obeh primerih imeli le en glas kot celota (§ 33).

Tako so bili torej določeni volilci z aktivno volilno pravico, glede pasivne volilne pravice pa niso mogli biti izvoljeni:

1. naštetih v § 30;
2. aktivne vojaške osebe;
3. občinski uradniki in sluge;
4. osebe, ki so bile v ubožni oskrbi, služinčad, dninarji;
5. osebe, ki niso imele avstrijskega državljanstva.

Izvoljeni niso smeli biti:

1. zamudni občinski plačniki;
2. osebe, katerim je bilo poverjeno občinsko premoženje ali so bili zadolženi za kakšno občinsko ustanovo, pa še niso predložili obračuna;
3. osebe, katerih premoženje je bilo v stečajju, in tiste, za katere se je po stečajni obravnavi (preiskavi) izkazalo, da niso brez krivde;
4. tisti, ki so bili spoznani za krive nečastnega dejanja (§ 35).

Glasovanje je bilo ustno in javno, ustne izjave so se zapisovale v volilni zapisnik. Za izvoljene odbornike in namestnike so se smatrali tisti, ki so dobili relativno večino volilnih glasov (§ 52, § 54). Funkcija odbornikov in namestnikov je bila neplačana (§ 63).

Po končanih volitvah občinskega odbora je slednji iz svoje sredine z absolutno večino glasov izvolil občinski zastop, ki je bil sestavljen iz župana in najmanj dveh svetnikov (§ 58).

Člani občinskega zastopa niso smeli biti med seboj v sorodu ali svaštvu do drugega kolena (§ 59).

Po pravilno izpeljani izvolitvi občinskega zastopa ga je najstarejši odbornik ob zbranem občinskem odboru zaprisegel, zaprisežno listino pa so predložili okrajnim oblastem (§ 61).

⁶ § 7 občinskega zakona je med vsemi, ki so živeli v občini razlikoval: 1. Občane (*Gemeindeglieder*) in 2. tujce. Člani občine so se delili na: a) občinske sodruge, deležnike (*Gemeindebürger*) in b) domačine (*Gemindeangehörige*). Občinski sodrugi, deležniki so bili: a) tisti, ki so imeli v občini hišo oz. posest in tisti, ki so od obrti ali zaslužka (s sedežem v občini) plačevali določen letni neposredni davek ali b) tisti, ki jih je občina formalno priznala za občane (§ 8). Domačini so bili tisti, ki so bili po rojstvu ali sprejemu v občinsko zvezo pristojni v občino (§ 11). K domačinom so spadali tudi državni uradniki, častniki, nameščenci s častniškim činom, duhovni in javni učitelji (vsi ti so bili pripadniki občine v kateri so bili nameščeni); § 14.

Župan in občinski svetniki so morali domovati v občini (§ 62).

Praviloma je moral vsak, kdor je bil izvoljen za odbornika ali namestnika, za svetnika ali za kakšno drugo brezplačno občinsko dolžnost, to dolžnost (in čast) tudi sprejeti. Pravico do zavrnitve izvolitve so imeli le:

- a) vojaške osebe, ki niso bile več v aktivni službi;
- b) duhovniki in državni uradniki;
- c) osebe stare prek 60 let;

d) osebe, ki so bile v prejšnjem volilnem obdobju izvoljene za župana ali svetnike, so lahko izvolitev odklonile za naslednje volilno obdobje;

e) osebe, ki so bile tri zaporedna volilna obdobja aktivne kot odborniki ali namestniki, so lahko izvolitev odklonile le za naslednje volilno obdobje (§ 64).

Kdor izvolitve in dolžnosti ne bi sprejel (ob upoštevanju naštetih izjem), je bil lahko kaznovan z denarno kaznijo do 100 goldinarjev konvencijske veljave (§ 65).

Občinski odbor in zastop sta bila voljena za tri leta, pred iztekom mandata pa je moralo županstvo (zastop) razpisati nove volitve (§ 66).

Izvoljeni župan je zastopal občino tako v moralnem, kot tudi v upravnih in civil-nopravnih zadevah (§ 108). Moral je izvrševati sklepe občinskega odbora (razen če bi bili ti v nasprotju z zakonom), skrbeti za poslovanje z občinskim premoženjem, odboru predlagati obračun in proračun občine.

Župan je imenoval občinske uradnike in sluge, ki so mu bili podrejeni in disciplinsko odgovorni. Med najpomembnejše županove skrbi so spadale skrbi za javno čistočo, zdravje, za uboge, za ceste, požarno varnost, tržni red, spodobnost, gradbene zadeve, nadzor nad posli, nadalje nadzor nad občinskimi mejami in skrb za varnost oseb in premoženja. Moral je skrbeti za preganjanje cestnega oz. uličnega beračenja in za odgon beračev, ki niso bili pristojni v njegovo občino. Njegova je bila tudi odgovornost za vzdrževanje notranjega miru in javne varnosti (§ 108 - § 121).

Prekrške glede naštetih dejavnosti je župan lahko kaznoval z globo do deset goldinarjev konvencijske veljave (§ 122). V primeru, da prekrškar ni bil zmožen plačila globe, se je le-ta lahko spremenila v do en teden trajajoče "občini koristno delo" (§ 124).

Pravico nadzora nad celotnim poslovanjem občinskega zastopa, kot tudi do nadzora nad upravami občinskih ustanov, pa je imel občinski odbor (komisijski nadzor); § 90.

Za primer konstituiranja nove občinske uprave omenimo občino Kranj, kjer so 2. 8. 1850 na prvih občinskih volitvah izbrali odbornike, ti pa so naslednji dan izvolili župana in tri svetovalce.⁷ Čez dva dni je okrajni glavar Pauker potrdil ustanovitev mestne občine Kranj in izvolitev župana Konrada Lokarja ter občinskih svetnikov Franca Mayrja, Jakoba Jalna in dr. Hradezkyja. Obenem jih je pozval, da začno delovati kot zahteva zakon in predpisi.⁸ Osmelega avgusta je bilo nato prvo zasedanje občinskega odbora, na katerem se je zbralo dvanajst odbornikov in trije svetniki pod predsedstvom župana Lokarja.⁹ Najprej so se pogovarjali o izvolitvi blagajnika in soključarja, vendar so posebne volitve za ti dve mesti in še za pisarja (tajnika) izpeljali šele 22. 10. 1850. V drugi točki so nastavili dva občinska stražnika in župan ju je še posebej opozoril na strog nadzor sumljivih tujcev oz. potujočih, kot tudi na odpravljanje tujih beračev iz

⁷ Josip Žontar, Zgodovina mesta Kranja, Muzejsko društvo za Slovenijo v Ljubljani, 1939, str. 313.

⁸ Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko Kranj (ZAL), fond: Občina Kranj (KRA-2), arhivska enota (a. c.): 306.

⁹ ZAL, KRA-2, a. c. 307.

mesta. Zapisali so tudi, da je njuna dolžnost, da župana vsak čas poslušno ubogata (§ 118 občinskega zakona!). Nadalje so določili kvartirmojstra, dva mesogleda in upravnika občinske bolnišnice. Zelo pomembna je bila tudi zadolžitev enega od svetnikov za nadzor nad občinskimi potmi, jarki in mostovi ter drugega za vodnjake, vodovodne napeljave in gasilsko opremo oz. potrebščine.¹⁰ Občinski svet (župan in svetniki) se je kasneje največ ukvarjal s prošnjami za obrtna dovoljenja, za poročna soglasja in sprejemi v občinsko zvezo.

Dolžnosti in skrbi pa so imeli župani tudi z obveznostmi, ki jih je nanje prenesla država.

Najprej je bil župan seveda dolžan izpolnjevati ukaze oblasti, skrbeti je moral za pobiranje in odvajanje neposrednih davkov, sodelovati pri nabornih zadevah, skrbeti za vojaško nastanjanje in pripreganje, na svojem ozemlju je moral loviti hudodelce in dezertarje, naznanjevati osumljene nečednih dejanj in obveščati okrajne oblasti o dogodkih, ki bi bili lahko pomembni za državno oblast (§ 127 - § 133). Še posebno so morali župani bedeti nad tujci, jih popisovati in preverjati, izdajati so morali domovinske liste občanom in potrdila o bivanju tujcem; nazadnje pa so morali bedeti še nad merami in utežmi (§ 134 - § 137).

Pri tako širokem delokrogu in poslovanju se je pojavljalo precej problemov in razhajanj v mnenjih. Najprej si poglejmo nemajhen problem, ki ga je predstavljal jezik.

Vladne naredbe so bile seveda nemške in v več primerih so župani od svojih nadrejenih okrajnih oblasti zahtevali, da z njimi poslujejo v slovenščini, saj si niso mogli poleg obilice zastojarskega dela plačevati še tajnika, da bi jim prevajal nemške dopise in sestavljal odgovore.¹¹ Po drugi strani pa je med ljudstvom nekaj veljal le tisti, ki je znal nemško. Bleiweis je v Novicah ugotavljal, da so ljudje pri volitvah župana gledali le na to, da je ta znal nemško pisati, ker so mislili, da je zaradi tega pametnejši od njih.¹² Tako so se tudi nemščine nevedči župani lotevali nemškega pisanja in dostikrat izumili prav grozljive umotvore. O tem so precej pisale Novice in ugotavljale, da iz vseh krajev dopisujejo, kako se župani trudijo pisati v nemščini (dopisnik iz Kopra je vedel poročati o enakem primeru v italijanščini)¹³ in kako so njihove nemočne pisarije predmet posmehovanja. Za primer, ki izpričuje, kako ljudje ne znajo ne nemško, ne slovensko, Novice navajajo neko povabilo z Dolenjske:

"Sr. Hochwollgeboren, dem Hernn, Hernn u. S. w Bessisser das Hrscht N.

Richtar und Burgarmaister, erklärt, De v četrtek, tuje ta 6. tejga Mejscja prideta v Kralevez za meje vgenit in Melnike postavit Jest mislim ob anih devetih al desetih bomo že tam.

*O. am 3. Marz 1851, Gehorsamster Fr. G."*¹⁴

Kako so se ljudje odzivali na nemške uredbe, nam je ohranil naslednji zapis:

"Od strani vestnih slovenskih županov Celjskiga okrajniga poglavarstva so se že

¹⁰ Po § 140 občinskega zakona je župan lahko za vsa področja svojega delovanja na svojo odgovornost zadolžil občinske svetnike.

¹¹ Našle so se tudi izjeme. Novice kmetijskih, obrtnijskih in narodskih stvari (Novice) so 19. 2. 1851 zapisale: *"Südslavische Zeitung piše, de v neki županii na meji Koroškiga, Kranjskiga in Štajerskiga je neka natarca (kelnarca) župan, odbor in spisavka zapisnikov - vse ob enim. Ker namreč v tisti županii razun g. fajmoštra noben drug brati in pisati ne zna, kakor natarca, ki je v službi pri županu, mora ona vse pisarije opravljati. Lepa reč je to, in živo znamnje, kako nam šol manjka."*

¹² Novice, 29. 1. 1851.

¹³ Novice, 18. 6. 1851.

¹⁴ Novice, 16. 4. 1851.

dolgo pravične pritožbe slišale, de v nekterih kerčmah večkrat noč in dan pokoja ni. In kaj je okrajno poglavarstvo storilo? V čisto slovenske županije, kjer 2–3 ure dalječ nobeniga človeka ni, ki bi le nekoliko nemško znal, je policijski red samo v nemškem jeziku razposlalo! Že se pijanci s temi velikimi polami v gostivnicah norčujejo, in pravijo: To ni cesarsko, ker ni slovensko; torej storimo kar hočemo, ker nič ne vemo, kaj de na totih velikih polah stoji. Župan naj kvanta kar hoče: saj tudi ne ve kaj na totih velikih polah zapisaniga stoji. – Marsikateriga vestniga župana silna žalost tlači; pa vendar si ne more nič pomagati."¹⁵

Neukost in preprostost nekaterih županov pa so Novice predstavile takole:

"Iz Notranjskiga

Pred nekimi dnevi pride k županu na V. neki človek, srenjak tiste županije, in ga prosi, de bi mu za popotovanje v ptuje kraje in druge kronovine domovinski list naredil. Župan mu na to odgovori: Prijatelj, jaz scer pisati ne znam, pa bova že naredila, de bo prov! Župan vzame potem za en pavc debel klinc, naredi robaš, ter ga na več krajih počez zareže, ga potem podolgama na dvoje prekolje, in en del preklaniga klinca shrani, drugiga pa prosivcu izroči, rekoč: Vzemi ta klinc in ga dobro zhrani, kadar boš spet domu prišel, ga pernesi meni ali pa mojimu nasledniku pokazat. Če se bo tebi izročeni klinc v zarezah in v vsim tistimu primeril, kteriga sim shrnil, boš ti zopet za domačina spoznan, če se pa klinca eden drugimu primerila ne bota, ti pa pomagati ne bom mogel. Prosivec vzame klinc in se ž njim na pot poda; tode ker si s klincom popotovanje pomagati ni mogel, jo je bil kmalo domu pritiral."¹⁶

Dopisnik je zagotovil, da "to ni nikaka godčevska pravlica", ampak čista resnica, da "v celi srenji na V., ktera okoli 380 srenjanov šteje, zvnaj gospoda duhovniga nobeden pisati ne zna."

Te "županske zanimivosti" so zapisali na začetku petdesetih let, potem so novice take vrste prenehale, tako da je dobrodušna anekdota iz leta 1855 že izjema:

"Zjutraj kovač, popoldne župan

Neka soseska si je svojega kovača, poštenega in pametnega moža, za župana izvolila. Pri vsi svoji pridnosti pa vendar ni mogel dvojnega dela zmagati kakor je mislil in želel. Ko je imel kot župan v sejo iti, so mu prišli konji za podkovat, - in kadar je ravno naj bolje pri kakem vozu kolesa ravnal, mu prineso domovinsk list podpisat. Tako je šlo vsaki dan, da je že bil županištva sit do gerla. Da bi tedaj svoje opravilo v red djal, pribije na hišne duri tablo s sledečim napisom: "J.J., župan, dopoldne za živino, popoldne za ljudi."¹⁷

Ob koncu desetletja so Novice objavile še "razne liste iz zapuščine nekega srenjskega župana, drugim za poduk in kratek čas, nabral Borovčan:

*1.) An den N. N. zu **

Den selben wirt himit auf getragen das von Bezirks Hauptmannschaft ist auftrag kommen das sollen sie Eine Magd binnen acht tåg Fermallen, oder wirt sie weiter ekspedirt.

Ich kann nichts mer helfen, weil mich das gesetzliche auftrage fordern

N.N. Bürgermeister

2.) Herzgeliebtes Bez. Hauptmannschaft!

Unser Pfarer wil N.N. nicht keurathen, ich bite ihm eine Nasen zu machen.

Hier folgt eine Kratscha.

¹⁵ Novice, 16. 10. 1850.

¹⁶ Novice, 29. 1. 1851.

¹⁷ Novice, 10. 3. 1855.

3.) *An den Herrn N.N. erster Roth in **

Sie werden ersucht und wird ihnen bekanntgemacht das sie den 20. August als Rath gewählt sind so werden sie vorgeladen den 19. Oktober vor Mittag um 9 Uhr vorleslich Höramt zu erscheinen, zu berichten wie das neue Gemeinde Ordnung auf gesetzt werden wirt."¹⁸

Če so bili vsi ti, v Novicah objavljeni primeri le bolj nekakšni tragikomični ocvirki, pa si je oblast dala več opraviti s pismom župana iz Selc, Pavla Šmida, ki ga je ta naslovil na kranjskega okrajnega glavarja:¹⁹

*"Ljubi naš Časti in Hvale vredni
Gospod okrajni Poglavar!*

Ker Oni vsako reč prov previdjo, koko deb blo bol prov, tok imam tud jest žele ene besede z Njimi govarit, in imam upanje de bodo moje žele spovnil. De bodo Oni kar te moje opravila zadene, men na kransko šrifto pisali. Pervi oržoh je ker se ljudje per-tožjo, de u oštariji nočjo imet šlibarja zato, ker morjo preveč zapit. Drugi oržoh je pa ta, de jest za ose te opravke in cernige, nimam en let 60 Goldinarjev dost. De pa jest doma takiga šlibarja na morem imet, de bi nemšk pisat znov zato, ker ima pemajin Lon, po Kransko pa doma naredeva. Debi se to zgodlo žele Gospodje, in tudi drugi ljudje, in jest tud to želim debi se po Kransko pisal, de bom saj vedu za koga se podpišem. Če pa to ni mogoče debi se zgodlo, tok Jeh pa lepo prosim, nej pa namest mene enga drugiga postavjo. Sdej Jeh pa lepo pozravim in ostanem Njeh

ponižni služabnik

Paul Shmid

Shupan

Selca ta 5ga Malga Serpana 1851 Matija Šmid" (verjetno sin, ki je pismo tudi napisal, oče pa se je samo podpisal - op. pis.).

Glavar Pauker je vprašal ljubljansko namestništvo, ali bi bilo tej, prvič na tak način pisno izraženi želji, ustreči. Pri tem je pripomnil, da so mu take želje, prošnje že nekajkrat ustno izrazili. On da je tudi samo ustno odgovoril, in sicer jih je zavrnil z utemeljitvijo, da tako dolgo, dokler ne dobi ukaza z višjega mesta, da zamenja nemški jezik za slovenskega, mora v pisnih stikih z občinami uporabljati nemščino, ki je jezik oblasti in tega da se morajo ravno tako držati, kot so se prej pod tujim robstvom morali v uradnem poslovanju držati francoščine.

Selškemu županu pa bi težko pisno odgovoril oz. ga zavrnil, toliko manj, ker je v časopisju prebral, da naj bi v sosednjem kamniškem okraju in v enem južnoštajerskem uvedli slovensko korespondenco.²⁰ On da sicer ni nikak nasprotnik slovenščine, vsekakor pa da je mnenja, da se morajo vsa okrajna glavarstva enako obnašati – da vsi ostanejo pri nemščini, ali pa vsi dopisujejo v slovenščini. Naj mu torej pomagajo odgovoriti županu iz Selc.²¹

Na to prošnjo kranjskega glavarja Paukerja, naj mu pomagajo iz zadrege, je namestnik Chorinsky vprašal kamniškega okrajnega glavarja, kako je z njegovim dopisovanjem in kako je on opravil z zahtevo po slovenskem uradovanju.²²

¹⁸ Novice, 16. 2. 1859.

¹⁹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), Fond: Deželno predsedstvo za Kranjsko, splošni spisi (AS-16), del. št. 944/1851 (5. 7. 1851).

²⁰ To vest so objavile Novice 4. 6. 1851, in sicer, da so iz celjskega okrajnega glavarstva začeli dobivati uradne razglase v slovenščini, prav tako so vedeli povedati tudi v Trzinu (kamniški okraj).

²¹ ARS, AS-16, del. št. 944/1851 (9. 7. 1851).

²² ARS, AS-16, del. št. 944/1851 (10. 7. 1851).

Kamniški glavar je odgovoril, da posluje v slovenščini z župani, ki sploh ne znajo nemško, znajo pa brati in pisati slovensko. Izmed 73 občin v okraju je torej takih s slovensko korespondenco 34. Na tak način da poslujejo nemoteno že od zaživetja novih občin dalje.²³

Poleg selškega župana gre tu omeniti tudi župana iz Male Nedelje, Tomaža Spindlerja, ki je jeseni leta 1850 v neki zapuščinski razpravi pri ljutomerskem sodišču zahteval slovenske cenilce in slovensko obravnavanje. Dejal je, da drugačnih spisov ne bo sprejel, ker da je Slovenec prav tako kakor Italijan ali Oger upravičen, da se mu dajo sodni izpiski v maternem jeziku.²⁴

Kljub tem primerom pa ne moremo reči, da se oblasti niso zavedale pomena posameznih narodnih jezikov, saj je bil nenazadnje njihov interes, da je ljudstvo razumelo njihove ukaze. Na Kranjskem so po marčni ustavi leta 1849 oblasti najprej snubile Bleiweisove Novice, da bi postale tudi uradni list v slovenščini, vendar pa je 18. 1. 1850 minister Bach pisal namestniku Chorinskyu, da pogajanja z urednikom Novic dr. Bleiweisom glede uredništva uradnega lista v slovenskem jeziku niso pripeljala do zelenega cilja, zato da se je obrnil na Chorinskya in ga pooblastil, da nemudoma stori potrebno za osnovanje uradnega lista v slovenščini.

V nekem prejšnjem poročilu, je pisal Bach, so mu priporočili prevajalca Malavašiča, za katerega pa se je bal, da če bi bil urednik lista, da ne bi mogli dobiti potrebnega števila sodelavcev in tudi ne odjemalcev, bralcev med slovenskim prebivalstvom. Za vodstvo izdajateljskega podjetja da bi bil primeren pri slovenskem občinstvu priljubljeni katoliški duhovnik Pintar, vzgojitelj v hiši grofa Thurna v Radovljici. Če ne bi imeli pomislekov glede njegove politične zanesljivosti, naj mu proti primernemu honorarju, seveda ob neposrednem vplivu namestništva na vodstvo lista, takoj zaupajo uredništvo. Če pa bi bili glede Pintarja zadržki, potem naj Chorinsky izbere drugega, primernejšega kandidata.

Chorinsky je Bachu odgovoril, da mu je za Pintarja škof Wolf rekel, da je sicer zelo sposoben človek, vendar pa tudi prenapet, pregoreč in glede stanovitnosti manj zanesljiv. Škof da je seveda preudaren, razsoden človek in njegovi sodbi glede njegovih duhovnikov mu gre zaupati, torej Chorinsky Pintarja ne more z mirno vestjo izbrati za urednika.

Po več poizvedbah in odgovorih se je Chorinsky nazadnje odločil za šentviškega župnika, Blaža Potočnika, ki so mu ga opisali kot izobraženega, v popolnosti jezikovno podkovanega in politično primernega, kar je potrdil tudi škof. Potočnik je kot pogoj za prevzem uredništva zahteval 800 gld letno in da bi tiskal uradni časopis v slovenščini Jožef Blaznik.

Višino honorarja, 800 gld (Chorinsky mu je ponudil 600 gld), je Potočnik utemeljil s težavnostjo uredniške naloge, saj bo moral dobiti prevajalca, dopisnike in sodelavce. Pa tudi sla bo rabil, za stike z založnikom, saj je sam od Ljubljane oddaljen eno uro. Da bi tisk in založbo dali Blazniku, pa je pojasnil s tem, da popolnoma zaupa Blaznikovi tiskarni tiskanje v slovenščini, se zanesse na njegove delavce, da bodo pravilno tiskali, saj zaradi omenjene oddaljenosti od Ljubljane ne bo mogel sam opravljati korektur.

Chorinsky je pristal na Potočnikove pogoje in sklenil z njim oris pogodbe, tako da je bil urednik za slovenski uradni list zagotovljen. Za tisk in založništvo pa se je šel pogajati k Blazniku, ne glede na visoko priporočilo Kleinmayerja (minister Bach je v

²³ ARS, AS-16, del. št. 998 (18. 7. 1851).

²⁴ Josip Mal, *Zgodovina slovenskega naroda* (Mal. Zgodovina...), Mohorjeva družba, Celje 1993, str. 801.

gornjem pismu za tiskarja označil kot primerne Kleimayerja, ki je že tiskal Laibacher Zeitung, torej uradni list v nemščini). Po eni strani zato, ker je bil to Potočnikov pogoj in po drugi, ker je bila Blaznikova tiskarna najbolj opremljena za tiskanje v slovenščini, imela je mnoge stike s podeželani in vpliv nanje, tako da so lahko pričakovali širjenje lista tudi med kmeti. Blaznik je iz lastnega nagiba tudi zagotovil, da bo v primeru, da se mu zaupa tisk in založba uradnega časnika v slovenščini, opustil tiskanje opozicijskega časnika Slovenija.

Tudi z Blaznikom je Chorinsky sklenil oris pogodbe, ki naj bi trajala od 1. 3. do 31. 12. 1850. Časopis naj bi torej začel izhajati 1. 3. 1850, pod imenom Ljubljanske Novine. Bach se je strinjal, da je urednik uradnega lista v slovenščini župnik Blaž Potočnik. Glede na dane razmere se je strinjal tudi z izbiro Blaznika za tiskarja.

Po preteku prvega četrletja izhajanja uradnega časnika v slovenščini, Ljubljanskega časnika (ime so torej spremenili), se je 30. 7. 1850 Chorinskyju zdelo, da je čas, da Bachu poroča o njegovem delovanju, učinkovanju.

Po njegovem mnenju so prvi uspehi in rezultati ustrezali pričakovanjem. Povzdiga lista in podjetja do točke, stopnje, ki bi v popolnosti izpolnilo pričakovanja vlade, pa da nikakor ni bilo pričakovati v bližnji prihodnosti.

Uradni slovenski časopis je imel v prvem četrletju svojega izhajanja 322 naročnikov, od tega 188 na Kranjskem, 88 na Štajerskem in Koroškem, 41 v Trstu in Istri in 13 v ostalih kronovinah - takšne množičnosti Chorinsky na začetku ni pričakoval. Če bi ta množičnost naročnikov temeljila med ljudstvom, bi lahko obetala najboljše pričakovanja. Vendar pa temu ni bilo tako. Velika večina naročnikov je pripadala duhovskemu stanu, oz. tistim izobražencem, ki so bili ogreti za interese slovenske narodnosti, na katere niso mogli vplivati z uradnim listom v slovenščini in za katere poseben organ v slovenskem jeziku, pri vseh obstoječih uradnih časnikih v nemščini (ki so jo izobraženci seveda obvladali), ni bil nujno potreben.

Torej je imela ta, za začetek presenetljiva množičnost naročnikov, pomen samo v toliko, kolikor bi računali na posreden vpliv naročnikov na ljudstvo, in sicer prek duhovnikov. Seveda pa je za trdno sodbo preteklo še premalo časa.

Nadalje se je zdela cena letne naročnine (6 gld) za kmete nekoliko visoka, za tuje naročnike pa je bilo treba prišteti še stroške pošiljanja. Cena naj bi bila kar pomemben dejavnik pri naročanju na časopis, in to toliko bolj, ker so bili kmetje že naročeni oz. navajeni na starejše Novice, ki so po jeziku in vsebini ter naročnini 2 gld na tednji kulturni stopnji zadovoljevale njihove duhovne potrebe in so se jim nadaljnji izdatki za časopise zdeli negospodarni.

Predvsem pa je bila ovira politična nezrelost "deželnega ljudstva" oz. kmetov. Chorinsky je menil, da bi bilo to treba graditi zlagoma in da bodo prav občine, delovanje občin, ljudstvo naredilo bolj samostojno, svobodne občine da morajo zaživeti. Brez tega prebujenja da bodo vsi poskusi vplivanja, delovanja, neuspešni.²⁵

Vendar pa je imel časnik vedno manj naročnikov in po enem letu je tiskar Blaznik odpovedal pogodbo za založbo in tisk, ker je imel izgubo. Karl Melzer, ki je nasledil Potočnika, pa se je odpovedal uredništvu. Tako je Bach odločil, naj s koncem leta 1851 Ljubljanski časnik neha izhajati.²⁶ Z uradnim listom v slovenščini tako ni bilo nič in

²⁵ ARS. AS-16, del. št. 27/1850 (18. 1., 8. 2. 1850); 13. 3. 1850; št. 273/1850 (30. 7. 1850).

²⁶ Vlado Valenčič. Slovenščina v uradni publicistiki od srede 18. do srede 19. stoletja. ZČ XXXI. 1977, št. 3. Valenčič, str. 329-360.

Ljubljanski časnik je bil velikega pomena tudi za razvoj slovenske literature, ker je zadnjo stran določil za t. i. "lepoznanski list", kjer je svoje prispevke objavljal zlasti Trdina, pa tudi Cegnar, Valjavec,

uradne zadeve je v nemščini priobčevala Laibacher Zeitung.

S problemom pomanjkanja pismenih in vsaj za silo sposobnih županov so se ubadali tudi drugod po cesarstvu. V želji po izbiri najboljšega oz. najmenitnejšega po ljudski pameti so tako na Štajerskem volili za župane tudi graščake (seveda ne samo na Štajerskem) in v nekaterih občinah so bili med svetovalci tudi duhovniki. V nekem okraju pa so gorjanci za odbornika izvolili kar cesarja.²⁷

Podobni problemi so se pojavljali tudi na Hrvaškem, kjer so v pomanjkanju pismenih in vsaj za silo sposobnih ljudi za župane volili fevdalce.²⁸ Na občinskih volitvah leta 1850 je bila vrsta zemljiških gospodov izvoljena v občinske odbore tudi na Češkem.²⁹

Če je kmečkim občinam primanjkovalo županskih kandidatov, pa to ni veljalo za mesta. Kdo bo župan v večjih oz. v glavnih deželnih mestih, ni bilo vseeno niti vladi. Zato lahko zasledimo v ljubljanski predsedstveni registraturi spis, v katerem je "po zaupni poti" minister Bach prosil namestnika Chorinskya, da naj si pri volitvah za ljubljanskega župana prizadeva, da bo izvoljen mož, ki mu vlada lahko zaupa. Priporočal je dr. Burgerja ali Antona Samasha. Zlasti da bi se lahko oprli na dr. Burgerja.³⁰ In dr. Matija Burger je res postal župan.

Jezikovni problemi za večino županov niso bili najpomembnejši, pač pa so se morali vsi spopadati z večno praznimi občinskimi blagajnami. Revne pa niso bile samo občinske blagajne, ampak tudi številni občani brez imovine, ki so, po številnih spisih sodeč, predstavljali županom zelo velik in večni problem. Občine so se revežev in njihovih stroškov otepale na vse načine.

Nadalje je bil za celo monarhijo značilen strah pred porokami revežev in občinska zastopstva so zavračala njihove prošnje za poročna soglasja, na drugi strani pa so jih izdajali sinovom premožnih kmetov še pred dopolnjenim osemnajstim letom, da so se ti lahko izognili vojaščini.

Omenjeni strah pred porokami revežev je pustil precej zapisanih sledov tudi na Kranjskem. Čeprav je splošno ženitno svobodo podložnikom prinesel dvorni dekret že leta 1765 in je Marija Terezija ukinila obstoječe ženitne omejitve podložnikov, je bila praksa precej zapletena in to še zdaleč ni pomenilo, da so se lahko vsi ljudje poročali brez vseh ovir.³¹

Navratil, Levstik (Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848-1895, DZS 1955, str. 180, 187).

²⁷ Janko Orožen, Zgodovina Celja in okolice, II.del (1849-1941), Celje 1974, str. 255, 256.

²⁸ Mirjana Gross, Počeci moderne Hrvatske (Gross, Počeci...), Globus Zagreb 1985, str. 93.

²⁹ Stölzl Christoph, Die Ära Bach in Böhmen, Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, 1971, str. 39.

³⁰ ARS, AS 17, spis z dne 7. 3. 1851.

³¹ Glede svobode ženitve, ženitnih dovoljenj in zglasnic so bili na Kranjskem župani in ljubljanski magistrat precej "ostri", pravzaprav so delovali nezakonito. O tem piše Vlado Valenčič v članku z naslovom O ženitni svobodi in njenih omejitvah od fevdalizma do liberalizma, objavljenem v ZČ 22, št. 3-4, 1968, str. 249-250. Povzetek dela članka, ki govori o ženitnih zglasnicah po občinskem zakonu se glasi:

"Provizorični občinski zakon od 17. marca 1849 ni imel sicer nobene posebne določbe o ženitnih dovoljenjih ali zglasnicah, toda 'Začasna srenjska postava za Ljubljano' od 9. junija 1850 je med nalogami magistrata v prenesenem področju v členu 116 navajala izdajanje ali odklanjanje ženitnih dovoljenj na podlagi zakonskih predpisov. To določbo, ki je v tej formulaciji najbrž po naključju prišla v ljubljanski občinski zakon, izdan od dunajske vlade, je magistrat tolmačil zelo ekstenzivno. Popolnoma je prezrl omembo zakonitih predpisov, na katerih mora sloneti podeljevanje ženitnih dovoljenj in katerih na Kranjskem ni bilo, ter jih je začel odklanjati ženitnim kandidatom, največkrat rokodelskim pomočnikom, poslom in dninarjem, ki po njegovem mnenju niso imeli dovolj možnosti za vzdrževanje družine. Ženitne zglasnice, ki jih je moral na zahtevo izdati vsakemu prosilcu, so zamenjala ženitna

Mišljenje vaških premožnejšev je npr. jasno povzel članek z naslovom "*Župani glejte kaj delate*", ki je v Novicah svaril pred kajžarji, kajžarstvom. V njem avtor piše, da si "*močen hlapec, ki je kaj prihranil, ali vojak, ki pride domov, hitro postavi hišico,*" te da rastejo kot gobe po dežju, odkar so osnovane nove občine, "*si poišče žensko, ukani premalo pazljivo deželnsko gosposko in dobi ženitno dovoljenje ter zakoplje oba v revščino.*"

Iz kajžarstva po njegovem izvira "*pomanjkanje poslov*", saj kajžarji raje hodijo za težake, dninarje, kot da bi bili hlapci in dekile, ker tako več zaslužijo, nobeden jih ne krega, ob nedeljah so sami svoji gospodarji, nadalje "*tatvine na polju, v hostah in vinogradih*", saj kajžarji ne morejo sami dovolj pridelati, ker nimajo dovolj svoje zemlje oz. premajhen najet košček. Prevelika in nepremišljena dobrot županov, ki vsakomur dajo ženitno dovoljenje, podpira tudi "*razuzdanost*", množi se "*siromaštvo*" ter otroci, za katere se slabo skrbi.

Pisec zaključuje, da naj bo "*to rečeno od tistih le, kateri zunej hiše nič nimajo in tudi nobenega rokodelstva ne znajo, zlasti če niso domače srenje, in če je hišarjev že preveč v soseski.*"

Zato rečem še enkrat: župani, kadar privoljenje za napravo novih hiš in za ženitev dajete, kadar ptujce v sosesko sprejemljete, pomislite, da ste prisegli za hasen in prid srenje skerbeti."³²

Značilna za to vprašanje je tudi razprava, ki se je godila na občinski seji v Vodicach 3. 5. 1850. Na dnevnem redu so obravnavali prošnjo tesarskega rokodelca (30), da bi se poročil z dekle (22). On je imel samo zdrave, pridne roke, ona pa je "našparala" 120 gld.

Prvi odbornik je dejal: "*Komaj so dobile županije pravico v ženitnih zadevah kaj govoriti in določiti, pa že hočejo po stari struni brenkati, kakor poprej, ko se je vsak hlapčon smel ženiti. Naj bo delavec še tako dober, če mu roke odrečejo, bo pa županii na rame padel, -naj bo nevesta še tako varčna, če ne bo mož nič zaslužil, ne bo imela nič varovati. Tistih 120 gld. bo šlo kmalu rakam žvižgat, ako pridejo 3 ali 4 ferkolini v hišo, česar je pričakovati, ker sta oba še mlada in terdna. Kaj pa bo potem, ako moža kakošna nesreča zadene? Ali nimamo še dosti gostačev, ki nam po polju in po borštih po sadežih in lesu segajo. Ako se zdaj ne bomo ustavljali, ko imamo pravico zato, nam ni pomagati, - jez sim in bom vselej zoper take ženitve.*"

dovoljenja, katera je izdajal po svoji presoji. V primerih, ko so se zavrjnjeni ženitni kandidati pritožili zoper odločbe magistrata, je deželna vlada pritožiteljem povečini ugodila, toda tudi zavrjnjeni rekurzi niso bili le izjeme... Okrajni uradi naj bi ženitna dovoljenja izdajali po zaslišanjih občinskih predstojnikov. Toda ta določba je govorila le o izdajanju ženitnih dovoljenj, ki so bila po veljavnih predpisih tedaj potrebna in jih ni na novo uvajala, kakor so to pozneje marsikdaj tolmačili. 'Novice' so v začetku leta 1849 prinesle pod naslovom 'Županom in soseskam sploh v preudarek' vest, da je bilo v neki župniji blizu Ljubljane 13 parov, katerim so soseskine moške dovolili, da se poročijo, naenkrat oklicanih. Tej vesti je sledilo svarilo, da bodo morale občine preživljati družine, ako se ne bodo mogle same. Bil je to jasen poziv za omejevanje porok vaškega proletariata. Leto nato je priobčil Ambrož v 'Novicah' članek 'Potreba novih srenjskih naprav'. Zavzemal se je, da bi se izdajanje ženitnih dovoljenj preneslo od okrajnih uradov (kantonskih poglavarstev) na občine (srenje). Okrajni uradi so morali dati dovoljenje vsakomur, tako so se ženili tudi hlapci, ki so z družinami padli v breme občin, ko niso mogli več delati. Zato bi bilo prav, da o ženitnih dovoljenjih odločajo občine. Dasi ni bilo zakonite osnove, so občine in okrajni uradi od leta 1850 dajali ali odklanjali ženitna dovoljenja, dokler ni centralna vlada leta 1863 te prakse odpravila, od tedaj so na Kranjskem izdajali zoper ženitne zglasnice po predpisih gubernijske naredbe iz leta 1832..."

³² Novice, 7., 11. 5. 1853.

Drugi odbornik ga je zavrnil, da so ljudje pač različni, vsi reveži da niso enaki. Tudi bogatini pridejo na beraško palico in marsikdo se povzpne v boljši stan. Pa tudi – *"če bi le bogatini pravico imeli, se ženiti, kje pa se bojo vojaki jemali?"*

Po glasovanju je občinski svet poroko dovolil.³³

Iz Kranja je znan primer slepega lončarskega pomočnika, ki se je na vsak način hotel poročiti z "razuzdanko", ki je imela že dva nezakonska otroka. Občina se je temu seveda silovito upirala, vendar je po vsem pritoževanju in pisarjenju ministrstvo pritožbo občine zavrnilo.³⁴ Župan je v svoji pritožbi na ministrstvo glede odločitve deželne vlade, ki je zavrnila prvo pritožbo občine, med drugim zapisal tudi, da bi bilo dovoljenje take poroke s strani nadrejenih oblasti prehud udarec občinski avtonomiji, če naj ta ne bi obstajala le na papirju.³⁵

Spor slepega ženina z občino je dobil sodni epilog sredi šestdesetih let, ko so občine že ponovno zaživele.

Z denarjem so bile povezane tudi težave ob plačevanju zemljiškoodveznih dajatev. Prvi zemljiškoodvezni patent je bil izdan dne 7. 9. 1848, drugi, zmernejši, dne 4. 3. 1849. Zakonodajalec je razdvojil zemljiškoodvezne operacije v ožjem smislu od zemljiškoodveznih operacij v širšem smislu. Z zemljiškoodveznimi operacijami v ožjem smislu so odpravili tlako in dvolastništvo zemlje z vsemi privilegiji oziroma dajatvami, ki so izvirale iz tega razmerja. Pod zemljiško odvezo v širšem smislu pa razumemo servitutne operacije, katerih izvedba je pomenila veliko večje tehnične težave in so jih izvedli po zemljiškoodveznih operacijah v ožjem smislu.³⁶

Zemljiška odveza seveda ni potekala brez odškodnine za plemstvo in tudi davke je bilo treba plačevati še naprej. Pri tem pa je prihajalo do glavnih nesporazumov, saj so kmetje v mnogih primerih mislili, da je odprava tlačanstva "brezplačna" in da tudi davkov ne bo treba več plačevati.

Pa ni bilo tako. In ker se oblast ni bila pripravljena zlepa odpovedati svoji odškodnini, jo je hotela izterjati s silo. Naslednji primer je iz Horjula, kjer so se kmetje uprli prisilni izterjatvi zemljiškoodveznih dolgov. Enaindvajsetega maja 1851 je horjulski župan pisal davčnemu uradu, da naj bi po visoki naredbi v vasi izvršili prisilno izterjavo, vendar pa da so vaše ženske župana in eksekutorja tako hudo zmerjale, vpile nanju in se jima upirale, da sta bili njuni življenji v nevarnosti, tako da je župan eksekutorja raje odslovil, češ da mu bodo že prišli na pomoč žandarji ali vojska. Župan je odkrito pisal, da noče imeti nič več z eksekucijo in da naj pošljejo kar vojsko.

Vrhniški davčni urad je obvestil okrajno glavarstvo in ga pozval k ukrepanju. Komisar Lašan, ki so ga poslali na kraj dogodka, je poročal, da so oba moža res zmerjali z lumpoma, ravbarjema, vendar ne vsi Horjulci, ampak 1 moški in 5 žensk. Lašan je prebivalce posvaril, da jim bodo zaplenili tudi pohištvo, če ne bodo plačali svojih dolgov. Vendar pa se kmetje še niso podali in tako se je oblast res odločila za rubež.

Minister Bach je namestniku Chorinskyju pisal, da iz poročil vidi, da je horjulski zemljiškoodvezni upor zaenkrat osamljen, vendar pa da take napačne blodnje, do katerih lahko pride iz neznanja ali zlonamerno, lahko resno otežkočijo zemljiškoodvezno zadevo, če se razširijo in postanejo ustaljen način ravnanja. Zato je Chorinskyju

³³ Novice, 21. 5. 1851.

³⁴ Gorazd Stariha, Zgodbe o Kranjčanih kot jih je pisalo življenje v prejšnjem stoletju, v: Kranjski zbornik 1995, str. 109-111.

³⁵ ZAL, KRA-2, a. e. 638.

³⁶ Marijan Britovšek, Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem, Slovenska matica 1964, str. 263.

naročal, da ukrene vse, da bodo zmotne blodnje bivših tlačanov odpravljene in naj z vso strogostjo postopa proti vsem, ki širijo lažne govorice ali zakonom nasprotno poglede.

Bach ni dvomil, da bo Chorinskyju uspelo zatreti zlo v kali, pri tem naj se opira na politične organe, na zanesljive dušebrižnike in na župane. Zlasti na zadnji dve, ustrezno podučeni "kategoriji", naj se obračajo podložniki za pojasnila glede zemljiškoodveznih zadev.

Če pa bi se posamezni župani ali dušebrižniki spozabili in bi delovali v nasprotju s pričakovani oblasti, naj jim da Chorinsky za tako zlorabo položaja čutiti vso strogost zakona.³⁷ Županom, predvsem vaškim, verjetno res ni bilo lahko pri izterjavi zemljiškoodveznih dolgov, pa tudi rednih davkov, ko so na eni strani oblasti od njih zahtevale "kar je cesarjevega", obenem pa naj bi zastopali sovaščane, ki so se na vse načine otepali takšnih in drugačnih dajatev. Seveda bi se o tem še dalo modrovati in tudi primerov na to temo je veliko, ampak poglejmo si še kakšno drugo župansko obveznost. Na primer naborniško.

Kot že omenjeno, je občinski zakon od županov zahteval tudi sodelovanje pri naboru. Nabornike so na njihovi verjetno prvi uradni poti spremljali župani. Primer iz Celja se nam je ohranil kot zapis o sporu, ki je nastal med civilnimi in vojaškimi oblastmi.

Za spor izvemo iz pisma, ki ga je celjski okrajni glavar pisal graškemu deželnemu namestniku Strassoldu. V njem piše, da je z "visokega mesta" dobil pošto, češ da se je več županov pritožilo, da naj bi jih pri naboru naborni častnik, stotnik Matanič, žaljivo odstranil iz nabornega urada.

Glavar je na pritožbe odgovarjal, da naj bi častnik tistega dne, 6. 3. 1854, po deveti uri, ko se je v nabornem uradu zbralo že več županov, prišel k njemu in mu dejal, da naj župane odstrani iz urada, ker da ti po nabornem predpisu iz leta 1848 niso člani naborne komisije. Glavar naj bi odvrnil, da je organizacija političnih oblasti sedaj drugačna. Prej naj bi za dovedbo nabornikov skrbeli okrajni komisarji, zdaj pa naj bi to delali župani, in da samo ti lahko posameznim nabornikom razložijo razglase in rešijo zaplete.

Matanič naj bi na to pripomnil (glavar je poudaril "pripomnil", in nič več), da župani lahko počakajo pred nabornim uradom, ki je bil v kasarni in ne na okrajnem uradu, ali pa naj gredo v sobo, kjer so se slačili naborniki. Na to da mu je glavar dejal, da ne more od županov pričakovati, da bodo ves dan stali na dvorišču kasarne, kot tudi ne, da se bodo pustili zapreti skupaj z rekruti v nabito polno slačilnico.

Po izmenjavi besed, ki naj bi trajala nekaj časa, da je stotnik Matanič slednjič nehal vztrajati, da naj se župani odstranijo iz urada. Vendar pa da so tisti župani, ki so bili navzoči že od začetka, medtem že zapustili urad, ne da bi čakali na izid pogovora, in ne da bi glavar med pogovorom s stotnikom to opazil, pohiteli k advokatu dr. Foreggerju, ki naj bi jim napisal pritožbo, nato pa odšli domov.

Kmalu zatem naj bi prišli v naborni urad še drugi župani, ki prej niso bili navzoči, kasneje pa da so se vrnilo tudi tisti, ki so podpisali pritožbo in da nobenemu ni stotnik Matanič branil prisotnosti.

Navedba, da naj bi stotnik Matanič spodil župane iz nabornega urada, da je torej povsem neresnična, kot tudi, da je prepir potekal v navzočnosti vojaških obveznikov, ker naj bi bili ti v povsem ločenem sosednjem prostoru.³⁸ Okrajni glavar je v poročilu

³⁷ ARS. AS-16, del. št. 764/1851; 910/1851; 930/1851; 978/1851; 1000/1851; 1110/1851, 1153/1851; 1213/1851; 1277/1851.

³⁸ Štajerski deželni arhiv v Gradcu - Steiermärkisches Landesarchiv Graz - (Št. dež. arh.), fond: Gubernial Präsidium (Gub. Präs.), del. št. 535/1854 (9. 3. 1854).

seveda hotel omiliti svoj spor s stotnikom, ki pa verjetno ni bil tako malenkosten, če oba predstavnika oblasti še tega nista opazila, kdaj jo je zdrava kmečka pamet ucvrla iz nabornega urada po pomoč k pijavki drugačne sorte - advokatu.

V istem času kot nove občine in novi župani je "ugledala luč sveta" tudi žandarmerija³⁹ in županom je zakon narekoval da z njo sodelujejo pri izpolnjevanju svojih dolžnosti iz prenesenega delokroga. To pa večinoma ni bilo niti prijetno niti lahko. Prav nasprotno. Priljubljeni žandarji niso bili nikjer, stalno so bili v sporih z ljudmi, s krajevnimi oblastmi, z uradništvom in s Cerkvijo.

Zaradi svojega primitivnega in bahavega obnašanja, zlorabe pooblastil, slabega ravnanja s prebivalstvom in ovajanja, so žandarji izzivali ogorčen odpor, ki se je lahko končal tudi z ubojem. Takoj so si prišli navzkriž tudi s političnimi oblastmi. Kot rod vojske, so se smatrali za ustanovo nad politično oblastjo, s katero se njihovi poveljniki niso posvetovali in so mnogokrat postopali v nasprotju z odločitvami le-te.⁴⁰ V naslednji zgodbi⁴¹ bo govor o nasilju žandarjev nad ljudstvom, v njej pa ima eno od glavnih vlog tudi župan.

Enaindvajsetega julija leta 1851 je glavar okrajnega urada Ljubljana okolica, Klančnik, predsedstvo obvestil, da so žandarji 13. oz. 14. 7. fanta Primoža Pečnikarja tako pretepli, da je 18. 7. v bolnici v Ljubljani za posledicami umrl.

O dogodku so z županom iz Podgorice, Johanom Dolničarjem, na okrajnem uradu napisali tudi zapisnik:

Bilo je okrog ene ure ponoči, ko se je župan predramil in se šel olajšat na prag pred hišo, kar je iz sosednje vasi Pšata zaslišal zelo "glasno razpravljanje." To ga je zaskrbelo in žena mu je rekla, da bi temu kričanju lahko naredila konec žandarja, ki sta spala pri županu na seniku. Župan ju je torej prebudil in odpravili so se v sosednjo vas. Ko so prispeli, je bilo razgrajanja že konec, v krčmi Jakoba Janežiča pa so našli kmeta Jakoba Gregorca in vulgo Bošaja, oba z ženama. Izrekli so prepoved nadaljnega točenja (pozna ura) in odpatruljirali še v vas Dragomelj. Tam je bilo vse v redu in podali so se nazaj k županu v Podgorico.

Pri županu, ki je bil tudi krčmar, sta žandarja spila še vsak po polič (0,7 l) piva in se odpravila spat nazaj na senik. Še preden pa sta zaspala, sta na obisk k županu prikolovratila birta Primož Pečnikar in Andrej Snoj iz Šentjakoba in eden od žandarjev jima je takoj prepovedal vstop k županu. Slednji je zaslišal prepir pred hišo in se je zavzel za kolega, ki sta ga obiskala z namenom, da bi pri njem spila po maseljc (0,35 l) piva, ki ga sama nista točila. Župan je žandarja prepričeval in mu priporočal željo obeh birtov toliko bolj, ker se je že začel delati dan in ne bi bilo nič hudega, če bi postregel dvema dostojnima možema (in morda tudi sam nagnil maseljc - op. pis.). Vendar pa njegovo prigovarjanje ni pomagalo, krčmarja sta postala nejevoljna in Pečnikar je pripomnil, da je bil on vendar tudi soldat in da tudi nekaj ve o redu ("*... wisse daher auch von Ordnung zu sprechen*").

Župan se je vrnil v hišo, v tem pa se je s poda spustil še drugi žandar in s sabljo

³⁹ Žandarmerija je bila ustanovljena z ministrskim odlokom z dne 18. 1. 1850 za vse kronovine avstrijskega cesarstva kot vojaško organizirano telo. Bila je sestavni del vojske, podrejena vojaškemu sodstvu. Žandarji so imeli pooblastila glede vojaških in civilnih oseb, ustne ukaze pa so prejeli samo od svojih nadrejenih iz regimenta, ne od civilnih ali drugih vojaških oblasti. Generalni inšpektor žandarmerije je bil Johann Kempen, ki je 25. 4. 1852 postal še šef Vrhovne policijske oblasti in je imel tako večjo moč kot notranji minister Bach (Gross, Počeci..., str. 22; Novice 12. 5. 1852).

⁴⁰ Gross, Počeci..., str. 120.

⁴¹ ARS, AS-16, del. št. 1181/1851 (21. 7., 16. 8. 1851).

udaril Pečnikarja, ki se je spustil v beg, žandarja pa za njim. Na polju sta ga dohitela in ga tako zdelala, da je čez štiri dni v bolnišnici umrl.

Takoj ko sta žandarja pretepla Pečnikarja, je prišel Snoj k županu in mu dejal, da leži Pečnikar na polju in stoka. S Snojem sta ga pobrala in ga nesla v županovo hišo. Prizadevala sta si, da bi Pečnikarju ustavila krvavitve, medtem pa sta se vrnila žandarja in od župana zahtevala vprego, da bi ranjenca prepeljala v Ljubljano. Ker se je vsa vlečna živina iz vasi nahajala na občinskem pašniku, župan tej prošnji ni mogel takoj ustreči in je dejal žandarjema, da bo že on poskrbel, da bo ranjenec v nekaj urah odpravljen v Ljubljano v bolnico. V zapisniku je dejal, da tudi če bi lahko takoj priskrbel vprego, tega ne bi storil, ker bi v Šentjakobu zagotovo prišlo do velikega izgreda, če bi Pečnikarja spremljala žandarja, ki sta ga pobila.

Žandarja sta takoj odšla, župan pa je poskrbel za prevoz v Ljubljano.

Izjava žandarjev je bila drugačna od županove. Dejala sta, da naj bi kmalu zatem, ko sta se podala k počitku, prišlo pred županovo hišo dvanajst kmečkih fantov z muziko, ki naj bi jih župan spustil v hišo.

Župan je to zanikal, priznal pa je, da so bili razen obeh krčmarjev navzoči še "približno" trije fantje, o kaki muziki da ni bilo govora, prav tako da ni nikogar spustil v hišo. Fantje so se na županov in žandarjev ukaz odstranili še prej, preden je Pečnikar pred hišo dobil prvi udarec s sabljo.

Nadalje je župan kot povsem izmišljene zanikal trditve žandarjev, da sta, ko naj bi se razgrajajoči kmečki fantje nahajali v njegovi krčmi, stopila v županovo sobo in mu ukazala, da ne sme več točiti vina, ker je ura že več kot dve, župan pa da je na to odvrnil, da mu v njegovi hiši ne bo nihče ukazoval.

Tudi ni slišal, da bi Pečnikar žandarja imenoval za smrkavca in da naj bi zagrabil enega od njiju in ga skušal vreči po tleh.

Nadalje je župan je zanikal, da bi na Pečnikarjevo vpitje na pomoč prihiteli fantje s kamni in koli, kot tudi, da naj bi župan preprečil odvedbo aretiranega Pečnikarja s tem, da je klical po vasi, naj vaščani ubijejo žandarja. Zato naj bi se tudi zbralo kakih 40 kmetov, ki so žandarja spustili šele, ko je na čelo kmetov stopil župan.

Ko je ranjeni Pečnikar ležal pri županu, da je k njemu res prišlo več vaščanov, vendar ne da bi napadli žandarje, ker bi jih skliceval župan, ampak iz radovednosti.

Na koncu zaslišanja župan ni imel druge pripombe kot to, da je bil že dan, ko so vaščani v potešitev svoje radovednosti prišli pred županovo hišo.

Šestnajstega avgusta so iz urada ministra Bacha, kateremu so poslali zadevo v vednost, vrnil spise, v pričakovanju, da ga seznanijo še z rezultati sodne obravnave glede proti žandarmeriji zagrešene nezakonnosti.⁴²

Zadevo so torej obravnavali kot napad na žandarje.

Manj tragičen je bil drugi primer žandarsko županskega spora. V njem je 26. oktobra leta 1852 župan Jesenic, Franc Gril, prijavil okrajnemu glavarstvu v Radovljici poveljnika žandarjev, Mihaela Kuhla, da ga je le-ta 24. 10. ob 10 uri dopoldan aretiral v njegovi pisarni in ga zaprl v arest žandarske kasarne. Zapletlo naj bi se pri plačilu kuhinjske posode za žandarske potrebe in žandar je zaradi domnevne žalitve zaprl župana za en dan. Župan se je seveda ves užaljen pritožil na okrajno glavarstvo in obenem zaprosil, da to pritožbo posredujejo naprej na ministrstvo na Dunaj, kar so očitno tudi storili, saj so z notranjega ministrstva 11. 3. 1853 odgovorili, da naj namestništvo v Ljubljani zadevo reši, če je še ni.

⁴² ARS, AS-16, del. št. 1181/1851 (21. 7., 16. 8. 1851).

Sedemnajstega marca 1853 so z namestništva o dunajskem odgovoru obvestili poveljnika kranjskih žandarjev v Ljubljani. Namestnik Chorinsky je žandarjem v pismu dal čutiti, da ga na Dunaju podpirajo, da so mu namreč naročili, da naj morebitne še nerešene zadeve iz pritožbe reši do konca (žandarja Kuhla so očitno kaznovali, oz. vsaj uvedli preiskavo, že takoj ob pritožbi). O rezultatih uradne obravnave naj torej žandarski polkovnik obvesti Chorinskyja.⁴³

Žandarske nadloge so spadale v krog prenesenih dolžnosti, skrb za red, mir in nrvnost pa je bila bolj notranjega značaja in je več težav povzročala v mestnih občinah. Na mestni nočni mir so včasih precej vplivali obrtni pomočniki, ki so imeli premalo denarja in samostojnosti za družinsko življenje, dovolj pa za razne nočne podvige, ki so jih omenjale tudi oblastne okrožnice. V eni takih, naslovljenih na obrtnike leta 1851, je kranjski župan ugotavljal, da je že več let, kar se je med pomočniki razpasla navada "plavih ponedeljkov", to pa da zato, ker brezdelni postopajo po mestu, se nacejajo po gostilnah in pijani povzročajo izgrede.

Po njegovem ta razvada ni vodila samo v moralno sprijenost, ampak je kvarno vplivala tudi na finančni položaj pomočnikov in izgubo mojstrov s takimi pomočniki. Pomočnike da bi morali mojstri trdo prijeti, da bi se to stanje uredilo, drugače da bo župan prekrške te vrste brez milosti kaznoval s petimi goldinarji. Če bi obrtniki pri opominjanju naleteli na odpor, pa naj pomočnike prijavijo županstvu. Župan je mojstre ponovno opomnil, da se morajo potne bukvice pomočnikov hraniti v mestni pisarni in da je treba ob sprejetju novih pomočnikov le-tem zabičati, da se v mestu ne bo trpelo nobenega plavega ponedeljkovanja.⁴⁴

Župani so se ravno vživeli v svoje funkcije, nekateri še preveč,⁴⁵ ko je bila s patentom z dne 31. 12. 1851 razveljavljena tudi občinska samouprava. S tem je bil njen razvoj v petdesetih letih zavrt. Od tedaj dalje je morala župane potrditi vlada (ali pa jih je postavila kar sama), občinske sklepe so morale potrditi državne oblasti, odpravljene so bile javne razprave na občinskih sejah. Občinski zastopi, sestavljeni iz predstavnikov najpremožnejših slojev in deloma imenovani od oblasti, so zasedali za zaprtimi vrati in izgubljali zaupanje ljudstva in njihovo komaj prebujeno zanimanje za občinske zadeve. Občinski predstojniki (župani) so bili tako prej izpostave politične oblasti, kot pa zastopniki ljudstva.

Delovanje občinskih organov je onemogočalo tudi pokroviteljstvo uradnikov. Doba samouprave v letih 1850-1851 je bila prekratka, da bi bili iz mestnih svetov odstranili uradniški kader, nameščen še v obdobju pred revolucijo. Ta je tedaj začel ponovno predstavljati glavno oporo vladnemu vplivu v občinah.

V petdesetih letih je oblast tudi stalno širila preneseni delokrog politične uprave na občine (in občinske stroške). Z vsako novo preneseno vlogo je rasla odvisnost občine od oblasti in poslabševala njen gospodarski položaj. Občine so morale za opravljanje dodatnega dela nastavljeni nove uslužbenke, poleg tega pa so bile vedno znova pritegnjene k novim neproduktivnim nalogam, kot npr. k vpisovanju državnega posojila.⁴⁶

⁴³ ARS, AS-16, del. št. 1042/1853 (26. 10. 1852, 17. 3. 1853).

⁴⁴ ZAL, KRA-2, a. e. 327 (22. 7. 1851).

⁴⁵ Ponekod so si župani v preveliki vnemi prisvajali tudi sodno oblast (Mal, Zgodovina..., str. 937-939).

⁴⁶ Prispevanje državnega posojila se je pričakovalo in zahtevalo od občin npr. v času krimske vojne. Večji zneski so se pričakovali od mestnih občin, ki nad tem niso bile navdušene in so same predlagale precej manjše zneske, kot jih je od njih pričakovala država. V Celju je npr. župan najprej pisal okrožnemu glavarju v Maribor, da se njegova občina lahko udeleži razpisancga državnega posojila samo z 2000 gld. Okrožni glavar je izrazil nezadovoljstvo glede celjskega predloga in je "primernost" ocenil na 10.000 goldinarjev. Občinski odbor je na naslednji seji, namenjeni državnemu posojilu, ubral nekako srednjo

Pod takimi pogoji samostojno upravljanje s premoženjem ni moglo voditi k pozitivnim rezultatom. Prav nasprotno – po mnenju (nekaterih) sodobnikov je bila občinska uprava v petdesetih letih bolj potratna od one v predmarčnem obdobju. Poleg tega so z ukinitvijo fevdalne odvisnosti mnoga mesta izgubila dohodke od svojih posesti, z ločitvijo sodstva od uprave pa so bila ob izkupiček od vplačanih sodnih taks.

Na gospodarjenje občin je negativno vplivala tudi popolna odsotnost nadzora občinskih organov s strani ljudstva. Posebno na deželi so stremeli premožni kmetje, ki so bili seveda na čelu občin, za tem, da so sporna vprašanja o uporabi občinske (srenjske) zemlje reševali nepovratno v svojo korist. Ravno v tem času se je izvedla največja privatizacija skupne občinske posesti.⁴⁷

Občinske zadeve je pozneje urejeval cesarski patent z dne 24. aprila 1859 in pa državni zakon iz leta 1862. Iz tega časa sta zanimivi nasprotujoči si izjavi graškega namestnika, ki je leta 1858 v svojem poročilu o ljudskem zadržanju zapisal, da so zelo pogoste želje, da bi občinske zadeve čimprej organizirali, na drugi strani pa je čez dve leti dodal svojemu poročilu tudi ugotovitev mariborskega okrožnega glavarja Ritschla, da razprave, da bi začel veljati občinski zakon, povečini na ljudi niso naredile nobenega vtisa. Ljudje da se samo bojijo, da bodo občinski stroški še večji.⁴⁸

Ob razglasitvi oktobrske diplome je notranji minister Schmerling namestnikom z okrožnico ukazal zbrati mnenja oz. odzive na razglasitev ustave. Namestniki so okrožnico posredovali okrajnim glavarjem in ti so poročali o razpoloženju ljudstva na to temo. Seveda so bila to bolj mnenja posameznih okrajnih glavarjev, če so se sploh kaj bolj potrudili z odgovori, večina je namreč odgovarjala s standardno floskulo, da je vse v redu in mirno ter se veseli cesarskih ukazov. Take vrste glavar vsekakor ni bil Ogrinc iz Loža, ki je v poročilih o razpoloženju ljudstva vedno govoril brez dlake na jeziku. Tokrat je sporočil na namestništvo, da je bila objava ustave sprejeta povsem brezbrizno. Le v toliko da je povzročila skrbi, da bo s tem občinam naloženo še več prenesenih opravkov in stroškov in da bodo s tem občanom ponovno odtegnjene njihove pravice, ker se zaradi tega ne bodo opravljala dela in opravila, nujna za občino, občane.⁴⁹

pot in enoglasno sklenil, da bo mestna občina prispevala za državno posojilo 5000 gld (Zgodovinski arhiv Celje, fond: Mestna občina Celje 1850-1918, AŠ 1. zapisnika z dne 16. 7. in 30. 7. 1854).

⁴⁷ Jiří Klabouch, *Die Gemeindegeldverwaltung in Österreich 1848-1918*, R. Oldenburg. München-Wien 1968, str. 49-50.

⁴⁸ Št. dež. arhiv. Statth. Präs., del. št. 5-462/1854 (31. 3. 1858, 1. 1. 1860).

⁴⁹ ARS, AS-16, del. št. 2633/1860 (30. 10. 1860).

ZUSAMMENFASSUNG

Die neugewählten Bürgermeister und ihre Schwierigkeiten mit der Einführung der Gemeindeselbstverwaltung

Die Einführung der Gemeindeselbstverwaltung löste bei vielen hohen Verwaltungsbeamten Zweifel über die Sinnhaftigkeit dieser Reform aus. Sie meinten, daß das Volk im allgemeinen noch zu rückständig und zu unreif für eine solche Neuerung sei. Vor allem zweifelten sie an der Funktionsfähigkeit der Gemeinden in Bezug auf den ihnen übertragenen Wirkungsbereich. Aller Skepsis zum Trotz wurde das Provisorische Gemeindegesetz erlassen und legte unter anderem fest, wer wahlberechtigt war, wer zum Mitglied des Gemeindeausschusses, zum Gemeinderat oder zum Bürgermeister gewählt werden konnte, bzw. wie der natürliche und übertragene Wirkungsbereich des Bürgermeisters aussah.

Mit der Einführung der Gemeindeselbstverwaltung (1849) wurden neue Bürgermeister gewählt. Das provisorische Gemeindegesetz übertrug den Bürgermeistern bzw. der Gemeindeverwaltung zahlreiche Pflichten im "natürlichen" ebenso wie im "übertragenen" Wirkungsbereich.

Wer in Österreich, vor allem bei der eigener Bevölkerung etwas gelten wollte, mußte Deutschkenntnisse haben. Daher glaubten manche Bürgermeister, daß ihr Ansehen noch gesteigert werden könne, wenn sie die deutsche Sprache beherrschten und in der Sprache der "Herrschaft" auch manche Schriftsätze verfaßten. Diesen Schriftsätzen gilt heute mehr Aufmerksamkeit, als den zahlreichen grammatikalisch und stilistisch perfekten Akten in deutscher Sprache. Einige national bereits "erwachte" (und widerspenstige) Bürgermeister verlangten offen von der Obrigkeit, daß mit ihnen in slowenischer Sprache verkehrt werde.

Andererseits hatten aber auch die Behörden großes Interesse, daß die Leute ihre Erlässe verstünden; daher erschien das Amtsblatt *Ljubljanski časnik* [Laibacher Blatt] auch in slowenischer Sprache, mußte jedoch wegen der zu geringen Zahl an Abonnenten das Erscheinen nach gut achtzehn Monaten einstellen (Ende des Jahres 1851).

Für die meisten Bürgermeister stellte aber nicht die Sprache das Hauptproblem dar, sondern die leere Gemeindekasse. Die Gemeinden und ihre Bürgermeister, die nach der neuen Gemeindeordnung verpflichtet waren, für Bettler und Arme in der eigenen Gemeinde zu sorgen, wollten Bettler aus anderen Gemeinden grundsätzlich nicht aufnehmen – ihre schlechten Gemeindestraßen konnten sie ja auch nicht woandershin schicken. Von den Gemeinden gefürchtet waren Ehen von armen und besitzlosen Personen, die mit ihren Familien unter Umständen eine Gefahr für die Gemeindekasse bedeuten konnten.

Finanziell bedingt waren auch die Schwierigkeiten bei der Zahlung der Grundentlastungsentschädigungen, weil die Bauern nicht selten überzeugt waren, daß sie keine Steuern mehr zu leisten hätten, erst recht nicht Zahlungen für die Grundentlastung. Die Behörden konnten aber auf ihre Einnahmen nicht verzichten, daher kam es nicht selten zu Zwangseintreibungen der Steuern und der Grundentlastungsschulden. Die Bürgermeister waren in einer schwierigen Situation, da sie mit den Behörden zusammenarbeiten mußten, andererseits waren sie aber gewählte Vertreter der Bauern und lebten in deren Mitte. Unannehmlichkeiten bereiteten den Bürgermeistern aber nicht nur finanzielle Angelegenheiten. Sie mußten beispielsweise die

jungen Männer zur Stellung begleiten, wo es häufig zu Verwicklungen mit militärischen und zivilen Behörden kam. Zuvor wurden sie noch von den Bezirksbehörden getadelt, weil es in ihrem Dörfern so viele Stellungsflüchtlinge gab. Eine Plage besonderer Art waren die Gendarmen, mit denen die Bürgermeister bei der Herstellung von Ruhe und Ordnung und der Bekämpfung der Kriminalität kooperieren mußten. Das war wegen des Hochmutes und Stolzes der Gendarmen nicht immer einfach.

In den fünfziger Jahren wurde der übertragene Wirkungsbereich der politischen Verwaltung auf die Gemeinden - auf deren Kosten - immer mehr ausgeweitet. Mit jeder neuen Aufgabe vergrößerte sich die Abhängigkeit der Gemeinde von den übergeordneten Behörden und verschlechterte sich ihre wirtschaftliche Situation. Die Gemeinden mußten – um die zusätzliche Arbeit leisten zu können – neue Bedienstete anstellen. Außerdem wurden sie zu neuen unproduktiven Aufgaben herangezogen, wie z. B. zur Registrierung der Zeichner der großen Nationalanleihe (1854).

JOŽE ŽONTAR

UVEDBA OKRAJNE UPRAVE NA KRANJSKEM LETA 1849

Marčna revolucija leta 1848 je sprožila med drugim tudi preoblikovanje celotnega sodnega in političnega ustroja avstrijske države.¹ Najprej je minister za notranje zadeve grof Franc Stadion v uredbi z dne 7. decembra tega leta poudaril, da je eden prvih in najvažnejših pogojev močne izvršilne oblasti v svobodni ustavni državi skladno delovanje političnih upravnih organov, brez razlike, ali delujejo na višji ali nižji stopnji. To skladnost pa je možno doseči le, če se vsak posamezni uradnik točno in vestno ravna po usmeritvi, ki jo daje celotni politični upravi centralna oblast, to je ministri. Zato je moral "vsak uradnik v službi in izven službe tako govoriti in ravnati, da o njegovem odkritosrčnem delovanju v vladinem smislu in duhu sploh ne bo mogoče podvomiti."²

V začetku naslednjega leta so bili določeni obrisi nove politične ureditve, tako da je 8. februarja v tej zadevi minister za notranje zadeve že poslal navodilo tudi deželnemu šefu, guvernerju Ilirije Leopoldu grofu Welsersheimbu. Grof Stadion mu je sporočil, da je pravosodni minister poslal v vse dežele komisarje, da bi opravili na kraju samem preddela za reorganizacijo celotnega sodstva in posebej za določitev bodoče pravosodne razdelitve. Nujno je potrebno, da se istočasno in skladno z deli omenjenih komisij začno tudi preddela za administrativno razdelitev in za vpeljavo občinske organizacije. Deželni šef naj bi nemudoma oblikoval komite iz uradnikov, ki so izkušeni v političnem uradnem poslovanju in jim je poznan duh novih inštitucij, ki jih je treba udejaniti, ter se v deželi dobro spoznajo, in s tem sosvetom naj bi se takoj začela preddela. Da bi bil deželni šef seznanjen z načeli, po katerih je imel minister namen izvesti politično administrativno razdelitev dežele, organizacijo upravnih oblasti in občin, mu je poslal odgovarjajoče število provizoričnega občinskega zakona ter nekaj primerkov načrtovane organizacije političnih upravnih oblasti. Oba dokumenta sta bila sicer šele osnutka in ju niso smeli upoštevati kot dokončna. Čeprav bosta ravno pri detajlni izvedbi doživela razne spremembe, vendar naj bi zadoščala, da se deželni vodja seznanji z glavnimi načeli, po katerih se je treba ravnati.

Kot izhodišče nove organizacije oblasti je grof Stadion postavil občino. Kjer je bila katastrska izmera že končana, - tak primer je bil tudi na Kranjskem - naj katastrske občine določijo kot krajevne občine. Le na ta način mogoče doseči, da ima vsaka občina sklenjeno ozemlje, kar je bilo za ureditev zemljiških knjig na osnovi nove občinske organizacije neizogibno. Oblikovanje občin na tej osnovi je bilo na vsak način potrebno tudi zaradi predpisovanja davkov. Kjer pa katastrska izmera še ni bila končana, so se morali držati načela, da se prizna dejansko obstoječa krajevna občina kot taka, pri čemer naj okoliščine, ki so služile kot vodilo pri katastrski izmeri občin, namreč sklenjenost ozemlja, kar se da upoštevajo.

Občine naj bi se na osnovi svojih naravnih okoliščin in medsebojnih razmerij

¹ Carl v. Czocring, Österreichs Neugestaltung 1848-1857, Wien 1857. - Adolf Ficker, Die Veränderungen in der Gliederung der politischen Behörden des österreichischen Kaiserstaates und der ihnen zugewiesenen Verwaltungsgebiete während der Jahre 1848-1855, v: Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik 4/1855. - 100 Jahre Bezirkshauptmannschaften in Österreich, Wien 1970.

² Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich 1849, zbirka predpisov iz časa 2. 12. 1848 - 31. 10. 1849, št. 13.

zduževale v župe (Gau). Zato je bila nadaljnja naloga komiteja, da pripravi na osnovi krajevnih prilik načrt razmejnitve žup, tako na karti kot v obliki preglednice. Pri tem sta morali biti približno izkazani površina in prebivalstvo vsake župe ter katero večje naselje na ozemlju župe naj se določi kot njen glavni kraj. Po besedilu občinskega zakona ter glede na pojem in bistvo razdelitve na župe, naj bi za to izbrali tisto naselje, v katerem so se interesi v župi ležečih občin takorekoč združevali. To naj bi bilo bodisi mestece ali trg, lahko tudi sedež bivšega gosposkega urada. Pri tem so morali, razumljivo, upoštevati oddaljenost posameznih naselij ter krajevne razmere, ki jih s splošnimi določbami ni bilo mogoče označiti. Poznavanje prebivalstva župe je bilo potrebno, ker naj bi to služilo kot osnova za izračun števila odposlancev, ki bi tvorili okrožni zastop.³

V nadaljevanju so morali razmejiti politične okraje. V interesu državne uprave in potrebne skladnosti pri delovanju administrativnih oblasti in sodišč je bilo potrebno, - tako grof Stadion - da se meje obojih okrajev pokrivajo. Čeprav bodo morali imeti po naravi stvari politični okraji na splošno večji obseg kot sodni, so morali kot pravilo upoštevati, da se posamezni sodni okraji nikoli ne smejo deliti med več političnih okrajev ter obratno, da bi moral zato en politični okraj po pravilu obsegati dva ali več sodnih okrajev. Velikost posameznih političnih okrajev se na splošno ni dala natančno enotno določiti, vendar je moglo kot pravilo veljati, da mora vsak okraj obsegati približno 50.000 prebivalcev, z izjemo tistih predelov, kjer so manj številno prebivalstvo in večje terenske ovire zahtevale manjše okraje.

Deželnemu šefu so naročili, naj takoj stopil v stik s komisarji pravosodnega ministrstva ter naj sploh v soglasju z njimi deluje. Grof Stadion pa se je obrnil med drugim na pravosodno ministrstvo, da posreduje potrebne akte, posebno že gotove elaborate, da bi kar se da hitro dosegli sporazum med deželnim šefom in omenjeno komisijo. Glede na pomen omenjenih del, zlasti še ker je potreboval minister predloge najkasneje do 15. marca tekočega leta, je bil deželni šef naprošen, naj se jim posveti z vso vnemo in nemudoma. Najprej je moral zaslišati predstojnike okrožij ter od njih zahtevati vsa predдела v duhu teh naročil.⁴

V osnutku organizacije političnih upravnih oblasti, ki je bil priložen pismu ministra, je bilo največ govora o novih okrajnih oblasteh. Te bi obstajale iz okrajnega glavarja, najmanj dveh namestnikov (adjunktov), okrajnega zdravnika, potrebnega tehničnega osebja in najmanj enega uradnega sluga. V odsotnosti bi okrajnega glavarja nadomeščal najstarejši namestnik. Če bi bilo treba zaradi geografskih ali političnih razmer postaviti izpostavo (reprezentanta) okrajne oblasti, bi moral kak namestnik okrajnega glavarja v zadevnem kraju dobiti občasnno ali trajno svoj uradni sedež, ne da bi nastopila v njegovi odvisnosti od okrajne oblasti kaka sprememba. Uradnike bodo imenovala, začasno ali trajno upokojevala in odpuščala pristojna ministrstva. Njihova dolžnost je bila, da službene odredbe in naročila okrajnega glavarja vestno izpolnjujejo, še posebej pa so bili okrajni namestniki obvezani, da rešujejo zadeve na način, kot jih okrajni glavar označi, ker je bil on edini za to odgovoren. To pa je pomenilo, da bo temeljila nova politična uprava na monokratskem sistemu. Za opravljanje manipulacijskih zadev pa bi prejimali okrajni uradi letni pavšal. V nadaljevanju je bilo podrobno govora o nalogah okrajnih oblasti, še posebej o odnosu do občin. Okrajni glavar naj bi imel popoln nadzor

³ O organizaciji občin prim. Janko Polec. Uvedba občin na Kranjskem l. 1849/1850, v: Zgodovinski časopis 6-7/1952-1953, str. 686-728 (za "Gau" je uporabil izraz okoliš). - O istočasni organizaciji sodišč prim. Sergij Vilfan. Organizacija sodišč leta 1849 in narodnostne meje (zlasti na Štajerskem in Koroškem), v: Zgodovinski časopis 42/1988, str. 169-172.

⁴ ARS 16, Deželno predsedstvo za Kranjsko 1849, št. 410.

nad krajevnimi občinami in župami, ne le da bi moral župane in predstojnike žup kakor tudi njihove odbore poučevati in jih opozarjati na interese občin, temveč na njihovo delovanje tudi stalno paziti. Pri okrajnih občinah pa bi okrajni glavar kar vodil delo njihovih odborov.

Kot naslednji višji politični upravni organ je bila predvidena okrožna vlada, ki bi bila sestavljena iz okrožnega predsednika, najmanj dveh svetnikov, iz potrebnega tehničnega osebja, vratarja in uradnega sluge. Okrožni predsednik bi bil podrejen guvernerju province.⁵

Marca 1849 je grof Stadion urgiral pri deželnem šefu grofu Welsersheimbu, da bi operat o bodoči politični razdelitvi dežele kolikor mogoče hitro poslali. Posvetovanja s komisarji, ki jih je poslalo pravosodno ministrstvo, ter dela, ki bi jih morali nato dokončati, naj bi kolikor mogoče pospešili ter operate, četudi bi bili končani le za posamezna okrožja, nemudoma poslali na Dunaj.⁶

Pri novi politični razdelitvi pa je bilo treba misliti tudi na osebje. Zato je grof Stadion marca 1849 pisal deželnemu guvernerju grofu Welsersheimbu, da bi bilo zaželeno ob napredovanju preddel za razdelitev posameznih kronovin, spoznati tudi kompetentne osebe za mesta predstojnikov ter namestnikov (adjunktov) političnih okrajev. Ni še mogel z gotovostjo objaviti števila novih službenih mest in z njimi povezanih dohodkov. Verjel pa je, da se bo našlo pri načelu, ki ga upošteva ministrstvo, da morajo biti dohodki vsakega uradnika v sorazmerju z zahtevami, ki se predenj stavljajo, že sedaj zadostno število povsem sposobnih prosilcev. Zato naj deželni guverner zasedbo teh mest, ki bo sledila v bližnji prihodnosti, javno objavi. Prosilci so morali pri okrožnih uradih vložiti zahteve z dokazili o potrebnih lastnostih za zaproseno mesto. Razpis je bil nato objavljen v časopisu Laibacher Zeitung (27. marca). V istem mesecu je notranji minister zahteval tudi imena uradnikov na Kranjskem, ki bi bili primerni za sekretarje in konceptne uradnike.⁷

Ko pa je novi provizorični minister za notranje zadeve Aleksander Bach - od aprila grof Stadion zaradi bolezni ni mogel več opravljati svojega dela - meseca maja zahteval podatke o kvalifikacijah konceptnih uradnikov političnih oblasti na Kranjskem, mu je deželni guverner, zaskrbljen zaradi njihove prihodnosti, poslal v premislek svoja zapažanja o tem. Ugotavljal je, da se bodo kategorije političnih uradnikov, službene zahteve, ki se bodo postavljale pred nje ter ekonomska načela bistveno drugače izoblikovala kot nekoč, število političnih uradnikov, vključno z manipulacijskimi uradniki, se bo občutno zmanjšalo. Mnoge konceptne uradnike, ki so v svoji dotedanji službi in po dotedanjem sistemu popolnoma ustrezali in bi svoje službeno mesto lahko še dolgo časa zadovoljivo zasedali, ali celo lahko računali na napredovanje ter utemeljeno upali, da bodo po pretečenih službenih letih s polno plačo odšli v pokoj, čaka, da bodo zaradi novega administrativnega položaja, brez svoje krivde, prestavljeni v službeno kategorijo z nižjimi prejemki ali v boren upokojenski stan. Uradniki, ki so se izobrazili zgolj za svoj poklic in v njem preživeli več ali manj večji del svojega delovanja, bodo, posebno če so starejši, težko ali pa sploh ne bodo dobili drugega zaslužka, ker se službe ali zaposlitve, za katere bi bili primerni, ne pojavljajo ravno pogosto. Posebno prizadeti bosta dve kategoriji uslužbencev, namreč pripravniki in manipulacijsko osebje. Med prvimi so bili mnogi, ki so služili z vso prizadevnostjo, mnogi z odliko, deset in več let, deloma brezplačno, deloma za majhno podporo. Le nekaterim, in sicer manjšini, bo

⁵ ARS 16. Deželno predsedstvo za Kranjsko 1849, št. 410.

⁶ ARS 16. Deželno predsedstvo za Kranjsko 1849, št. 625.

⁷ ARS 16. Deželno predsedstvo za Kranjsko 1849, št. 715, 740. - Laibacher Zeitung 1849, št. 37 (27. 3.).

mogoče zagotoviti službo, ostalim pa bodo šla službena leta povsem v izgubo, vzelo se jim bo zanesljivo upanje na preskrbljeno bodočnost. Nič manj, v mnogih ozirih pa še slabše kot konceptnim uradnikom, kaže manipulacijskim uradnikom, ki se jim pri sistemu pisarniškega pavšala ponuja skrajno majhno upanje na stabilno s pokojnino povezano nastavitvev. Deželni guverner pa je opozoril tudi na posledice za državno politiko, ki bi jih imela odpustitev ali neugodno ravnanje s tako številnimi uslužbenci. Nastala bo vojska brezposelnih, revnih nezadovoljnežev, vrsta preudarnega izobraženege proletariata, ki lahko nudi volilcem ter prevratniški stranki marsikatero dobrodošlo ter nevarno orodje za nepošteno namene. Minister Bach je v odgovoru deželnemu guvernerju glede bodočega zavarovanja eksistence uradnikov lahko dal le v splošnem pomirjujoče zagotovilo, da se bodo pri reorganizaciji politične administracije ozirali na uradnike, ki jim ne bi mogli zaradi starosti, duševne opešanosti ali drugih vzrokov, ki niso bili posledica slabega dela, zagotoviti službe. Skrb, da ne bi preveč občutno okrnili eksistence posameznih, za nadaljnjo službo sploh neprimernih ali manj primernih uradnikov, pa ga ne bi smela odvracati od vestnega opisa uradnikov, katerih dotedanje delovanje je bilo zadovoljivo.⁸

Po dveh mesecih, 8. aprila 1849, je bil pri deželnem predsedstvu pripravljen predlog za notranjega ministra o novi politični razdelitvi Kranjske. V njem so navedli, da je bil že na podlagi uredbe z dne 20. oktobra 1848 za Kranjsko določeni pravosodni organizacijski komisar deželni sodni svetnik Jožef pl. Scheuchenstuel naprošen, da sporoči okrožnim uradom svoje predloge glede bodoče pravosodne razdelitve, ti pa so bili pozvani, da na njeni podlagi sporočijo svoje predloge glede ureditve najnižjih političnih organov. Ta poziv je bil v navodilu z dne 8. februarja 1849 obnovljen. Okrožni uradi so potem, ko jim je pravosodni komisar poslal zadevni elaborat, na njega navezali svoja poročila, upoštevajoč krajevne in župne občine, kakor tudi politične okraje. Pravosodni komisar je predlagal razdelitev Kranjske na 35 posamičnih in 4 kolegijska sodišča. Pri tem je upošteval dotedane okraje z izjemo, da je v novomeškem okrožju okraj Krupa razdelil med dve posamični sodišči, namesto okrajev v Mirni in Višnji Gori pa predlagal okraja v Šmartnem pri Litiji in v Šmarjah. Nadalje je v vseh treh okrožjih več posamičnih sodišč na podlagi prestavitve občin iz enega dotedanjega političnega okraja v drugega, ne glede na dotedanje okrožne meje, bolje povezal. Okrožni uradi niti deželni šef k temu niso imeli pripomb.

Predlog pravosodnega komisarja je izgledal takole:

Kolegijsko sodišče	Posamična sodišča	Prebivalcev
Kranj	Kranjska Gora	7.109
	Radovljica	19.765
	Tržič	6.404
	Kranj	24.983
	Škofja Loka	24.356
Ljubljana	Smlednik	6.219
	Kamnik	19.732
	Brdo (pri Podpeči)	13.268
	Zalog (pri Moravčah)	12.456
	Šmartno (pri Litiji)	9.609

⁸ Biographisches Lexicon des Kaiserthums Oesterreich, 37, Wien 1878, str. 12-13. - ARS 16, Deželno predsedstvo za Kranjsko 1849, št. 1363, 1449.

	Stična	8.452
	Šmarje	12.629
	Ljubljana okolica	20.109
	Ljubljana mesto	19.515
	Velike Lašče	10.737
	Ribnica	13.787
	Vrhnika	16.775
Postojna	Planina	14.693
	Idrija	15.979
	Lož	9.519
	Postojna	10.649
	Ilirska Bistrica	11.493
	Senožeče	7.959
	Vipava	12.750
Novo mesto	Trebnje	10.321
	Mokronog	13.136
	Radeče	10.169
	Krško	15.636
	Kostanjevica	11.568
	Novo mesto	23.842
	Žužemberk	12.336
	Kočevje	20.242
	Poljane	7.195
	Črnomelj	15.627
	Metlika	12.304

Glede na to, da je bil kataster na Kranjskem že v celoti gotov in katastrske občine kot krajevne občine določene, so okrožni uradi predlagali območja sodnih okrajev kot župne občine. Medtem pa je izšel provizorični občinski zakon (17. marca), ki župnih občin ni več predvideval, nakar razdelitev na župe ni prihajala več v poštev. Nadalje so predlagali, da bi Kranjsko razdelili na 10 političnih okrajev z 10 okrajnimi glavarji in 32 namestniki, od katerih bi jih bilo več na trajnih izpostavah. To pa deloma zaradi geografskih razmer, predvsem pa zato, ker bo pri nezadostni stopnji intelektualnega in političnega razvoja večine prebivalstva, posebno na kmetih, ena najtežjih nalog nižjih administrativnih organov, da delujejo v novih razmerah z nadzorom, vodenjem in nasvetom. Predlagani politični okraji so obsegali po več sodnih okrajev, pri čemer so zagotovili, da so povsod meje obeh sovpadale. Glede mej kolegijskih sodišč pa se tega niso vseskozi držali, po mnenju pl. Scheuchenstuela, pa tudi niso mogli držati. Menili so, da to najbrž niti ni bil ministrov namen. Predlagana upravna razdelitev je izgledala takole:⁹

Okrožje	Okrajni urad	Posamična sodišča	Št. preb.
Postojna	Postojna	Vipava, Senožeče, Ilirska Bistrica, Postojna	42.852
	Logatec ali Planina	Lož, Planina, Vrhnika, Idrija	56.466
Novo mesto	Kočevje	Kočevje, Poljane, Črnomelj, Metlika	55.368

⁹ ARS 16, Deželno predsedstvo za Kranjsko 1849, št. 1917.

	Višnja gora	Ribnica, Velike Lašče, Šmarje, Stična, Šmartno (pri Litiji)	55.212
	Mirna	Trebnje, Mokronog, Radeče, Krško	49.262
	Novo mesto	Kostanjevica, Novo mesto, Žužemberk	47.746
Ljubljana	Radovljica	Kranjska gora, Radovljica	26.874
	Kranj	Tržič, Kranj, Škofja Loka	55.743
	Kamnik	Smlednik, Kamnik, Brdo (pri Podpeči), Zalog (pri Moravčah)	51.615
	Ljubljana	Ljubljana mesto, Ljubljana okolica	39.624

Za presojo okrožnouradnih predlogov je deželni guverner grof Welsersheimb v duhu navodil z dne 8. februarja tekočega leta oblikoval komite in k temu pritegnil tudi pravosodnega komisarja. Ker je provizorični občinski zakon opustil župne občine, se je moral komite omejiti le na preverjanje predlaganih okrajnih uradov, števila namestnikov in izpostav glede na načela, ki jih je določil minister. Poučeni z izkušnjami glede izpostav, ki so bile v deželi že potrebne zaradi del pri gradnji železnice - je bil komite mnenja, da te - zaradi običajno obstoječih ribarij med njimi in njim predpostavljenimi uradi, - v glavnem bolj zavirajo kot pospešujejo javno službo. Zato so predlagali, da ne bi nobenega namestnika postavili na trajno izpostavo. V primerih, ko bi bila izpostava potrebna, bi pri okrajnem uradu število namestnikov primerno pomnožili ter jih obdržali v popolni odvisnosti od okrajnega glavarja, ki je bil edini odgovoren za delo urada. Njemu pa bi omogočili, da bi lahko vedno, ko bi se pokazala potreba, namestnika, ki bi ga imel za najbolj primerne, občasno poslal na izpostavo. S tem predlogom se je strinjal tudi deželni guverner.

Z načrtom postojnskega okrožnega urada za dva okrajna urada, v Postojni in Logatcu ali Planini, sta soglašala tako komite kot deželni guverner. Oba pa sta menila, da bi morali kot uradni sedež izbrati Logatec, ker je ta na začetku pomembne ceste, ki jo nameravajo speljati skozi Hrušico in zato v političnem oziru pomembnejši od Planine, kjer je predlagan sedež za posamično sodišče. Zaradi splošnega mnenja bi predlagana izpostava v Idriji odpadla in zato bi za okrajni urad Logatec predvideli tri namestnike, medtem ko bi za okrajni urad v Postojni zadoščala dva.

K predlogu novomeškega okrožnega urada so imeli precej pripomb. Zaradi geografskih razmer so nastopili pomisleki glede okrajnega urada Kočevje. Namesto tega bi iz sodnih okrajev Kočevje, Ribnica in Velike Lašče oblikovali politični okraj z uradnim sedežem v Ribnici, z dvema namestnikoma in 44.765 prebivalci. Bil bi zelo dobro povezan, ker so ti trije sodni okraji ležali skupaj v hriboviti dolini, Ribnica pa je bila približno v njeni sredini. Z izgubo obeh sodnih okrajev Velike Lašče in Ribnica, kot uradni sedež Višnja Gora ne bi bila več primerna, ker ne bi bila v sredini okraja in je bilo treba najti rešitev v povezavi s sodnimi okraji ljubljanskega okrožja. Za sodne okraje Metlika, Črnomelj in Poljane pa so predlagali okrajni urad s sedežem v Črnomlju in dvema namestnikoma. Glede okrajnega urada Novo mesto so se ugovori nanašali na to, da je preveč raztegnjen, ker se razprostira od mej okraja Ribnica do hrvaških meja pri Zagrebu. Zato naj bi zamenjali sodni okraj Kostanjevica s sodnim okrajem Trebnje iz predlaganega političnega okraja Mirna. Politični okraj z uradnim sedežem v Novem mestu ter dvema namestnikoma bi tako imel še vedno 20.499 prebivalcev. Mirna zaradi te zamenjave ne bi bila primerna kot uradni sedež okraja, ampak bi ga morali prenesti v Krško. Za to ni govorila le geografska lega, ker je ležalo Krško bolj v središču tako oblikovanega političnega okraja, marveč tudi zaradi političnih razmer, ker je bilo Krško

najpomembnejši kraj za skladiščenje ob reki Savi, ker je bila projektirana poštna cesta od železniške postaje Zidani most prek Radeč in Krškega na Hrvaško, pa tudi sicer ne bi obstajala ob vsej važni cesti, potekajoči vzdolž reke Save, nobena politična nadzorna oblast. Okraj bi moral, zaradi občasne izpostave v Mokronogu, šteti tri namestnike.

Ljubljanski okrožni urad je predlagal ustanovitev štirih političnih okrajnih uradov. Po mnenju komiteja kranjski okraj ne bi bil glede števila prebivalstva v skladu s pravilom, ki ga je postavil minister. Zopetna dodelitev sodnega okraja Tržič Radovljici je bila videti primernejša, ker so ta okraj od tod že upravljali, dokler je tam obstajala privatna okrajna gosposka. V ostalem pa bi mogli, kadar bi bilo treba, od dveh namestnikov, dodeljenih okrajnemu uradu Radovljica, enega občasno poslati na izpostavo v Tržič. Tako bi vendar štel okraj Radovljica 33.278 prebivalcev, okraj Kranj pa bi še vedno obdržal 49.339 prebivalcev. Pri njem bi nastavili, zaradi občasne izpostave v Škofji Loki, tri namestnike. Glede političnega okraja Kamnik je okrožni urad pripomnil, da leži Kamnik ob koncu okraja, kar pa ni ugodno. Zaradi pomanjkanja kakega drugega večjega kraja pa ni preostalo drugega, kot da se ta kraj izbere kot uradni sedež. Ko bo stekla železnica iz Celja, bo mogoče sodni okraj Zalog (pri Moravčah) dodeliti ljubljanskemu političnemu okraju, nakar bi Kamnik ležal v sredini političnega okraja, ki bi štel 39.219 prebivalcev in imel dva namestnika.

Po predlogih okrožnih uradov v Ljubljani kot Novem mestu bi ostala vsa železniška proga od Ljubljane do Radeč brez vsake neposredne politične nadzorne oblasti, kar bi toliko bolj zaslužilo, da se popravi. Že pri ureditvi deželnoknežjih okrajnih komisariatov so mislili, namesto okraja Mirna, na postavitve okrajnega komisariata v tej okolici, namreč v Šmartnem pri Litiji, kar je bilo na Dunaju tudi odobreno. Ko se je nadalje med gradnjo železnice pokazalo, da tukaj manjka politična oblast, so si pomagali s provizoričnima političnima izpostavamama v Šmartnem in v Zagorju. Zaradi prometa po železnici, ko bi ta začela obratovati, in zaradi posebnega pomena, ki bi ga s tem dobilo tamošnje območje, je pravosodni komisar predlagal novo posamično sodišče v Šmartnem pri Litiji. Pomanjkanje politične oblasti pa bi rešili z boljšo ureditvijo političnih okrajev. Združili bi sodna okraja Šmartno in Stična iz novomeškega okrožja s sodnim okrajem Zalog iz ljubljanskega okrožja v politični okraj z uradnim sedežem v Šmartnem pri Litiji, z dvema namestnikoma ter 30.517 prebivalci. Menili so, da nastanitev urada ne bo predstavljala nobene posebne ovire, če ne v samem Šmartnem ali Litiji, sicer pa v okoliških gradovih Grmačah, Selu pri Šmartnem ali Črnem Potoku. Res je reka Sava ločevala sodni okraj Zalog (pri Moravčah) od obeh ostalih in prek nje tedaj ni bilo nobenega mostu. Toda v bližini Šmartnega je prečkala Savo železnica in na drugem bregu, približno nasproti Šmartnega, so postavili železniško postajo. Takoj ko bi železnica stekla, kar naj bi se po dotedanjih poizvedbah zanesljivo zgodilo v prihodnjih mesecih septembru ali oktobru, bi bila tako vzpostavljena tudi neprekinjena komunikacija med okrajema Zalog in Šmartno. Če pa naj bi začeli delovati politični okrajni uradi še pred odprtjem železnice, pa ne bo treba nič drugega, kot sodni okraj Zalog v političnem oziru, dokler bodo trajale te razmere, izjemoma upravljati s pomočjo trajne izpostave z namestnikom. Sodnega okraja Zalog pa tudi ne bi bilo mogoče dodeliti okrajnemu uradu Ljubljana zaradi vmes ležečega sodnega okraja Brdo.

Ustanovitev političnega okraja v Šmartnem pa bi tudi omogočila, da dodelijo predlagani novi sodni okraj Šmarje, kamor bi spadalo 12 občin bivšega političnega okraja Ig, okrajnemu uradu Ljubljana. To naj bi storili že zaradi bližine Ljubljane, še bolj pa zato, ker naj bi bili prebivalci teh 12 občin od nekdanj med najbolj upornimi prebivalci okrožja in zaradi tega potrebujejo strožji politični nadzor. Ta pa se ne bi mogel izvajati, če bi os-

tal sodni okraj Šmarje dodeljen v političnem oziru okrajnemu uradu Višnja Gora, ki bi bil odvisen od okrožnega urada Novo mesto. Okrajni urad Ljubljana bi na ta način obstajal iz sodnih okrajev Šmarje, Ljubljana okolica ter Ljubljana mesto z 52.253 prebivalci ter bi imel najmanj tri, če ne glede na potrebe glavnega mesta Ljubljane, štiri namestnike.

Skupno bi tako imela kronovina Kranjska 11 okrajnih uradov z okrajnimi glavarji in 26 namestniki. Priložili so tudi karto, ki je izkazovala meje posameznih katastrskih občin, predlaganih posamičnih sodišč, političnih okrajnih glavarstev ter kolegijskih sodišč.¹⁰

Na koncu je deželni guverner opozoril še na pripombo ljubljanskega okrožnega urada, za kar so dale povod predvidene župne občine. Bil je mnenja, ker so tukajšnje občine z malo izjemami brez premoženja, da bi morali uporabiti § 4 provizoričnega občinskega zakona in kot pravilo obdržati dotedanje glavne občine ali bivše francoske merije. Čeprav pripomba ni bila neutemeljena, pa je deželni šef menil, da ne sodi k tokratni obravnavi. Prav tako ni želel presojati okrožnouradnega predloga glede plač okrajnoglavarstev uradnikov, ker da ni za to niti višjega poziva niti kake druge podlage.¹¹

S predlagano upravno razdelitvijo pa na Dunaju niso bili zadovoljni, ker že razdelitev sodnih območij ni ustrezala. Pravosodni minister Aleksander Bach je 18. junija poslal pismo deželnemu guvernerju grofu Welsersheimbu, v katerem ga je obvestil, da so na pravosodnem ministrstvu - pritegnili pa so tudi izvedence za Kranjsko - pripravili za to kronovino novo sodno razdelitev, s čimer je bila določena tudi njena politična razdelitev. Za Kranjsko sta bili določeni dve deželni sodišči, eno v Ljubljani, drugo v Novem mestu. Pri razdelitvi okrajnih sodišč so upoštevali tudi razdelitev na kantone, ki je obstajala pod francosko vlado in je bila večinoma pogojena z lokalnimi razmerami. Območja predlaganih kolegijskih sodišč (po novem: okrajnih sodišč prvega razreda, oziroma okrajnih kolegijskih kazenskih sodišč o prestopkih) pa so bila preobsežna in so zato njihovo število povečali od 4 na 10 (ljubljsko ter novomeško okrajno sodišče je bilo združeno s tamošnjim deželnim sodiščem):

<i>Okrajna sodišča I. razreda, istočasno okrajna kolegijska kazenska sodišča o prestopkih</i>	<i>Okrajna sodišča</i>
---	------------------------

Območje deželnega sodišča v Ljubljani:

Ljubljana	Ljubljana mesto, Ljubljana okolica, Vrhnika, Kamnik, Brdo (pri Podpeči), Zalog (pri Moravčah) (104.183 prebivalcev)
Kranj	Kranj, Tržič, Škofja Loka (60.999 prebivalcev)
Radovljica	Radovljica, Kranjska gora (26.859 prebivalcev)
Postojna	Postojna, Planina, Senožeče, Lož, Ilirska Bistrica (55.421 prebivalcev)
Vipava	Vipava, Idrija (28.280 prebivalcev)

Območje deželnega sodišča Novo mesto:

Novo mesto	Novo mesto, Kostanjevica, Krško (51.046 prebivalcev)
Trebnje	Trebnje, Stična, Žužemberk, Mokronog, Šmartno (pri Litiji), Novi dvor (pri Radečah) (68.462 prebivalcev)
Kočevje	Kočevje, Ribnica, Velike Lašče (44.766 prebivalcev)
Črnomelj	Črnomelj, Metlika (35.190 prebivalcev)

¹⁰ ARS 16, Deželno predsedstvo za Kranjsko 1849, št. 1416.

¹¹ ARS 16, Deželno predsedstvo za Kranjsko 1849, št. 783, 784.

Izpostave okrajnih uradov so bile predvidene le v Trnovem (pri Ilirski Bistrici), Idriji, Krškem in Radečah.

Politična razdelitev je morala sovpadati s sodno, tako da so se politični okraji praviloma krili z območji okrajnih kazenskih sodišč o prestopkih, kar pri prejšnji razdelitvi niso upoštevali. Glede števila političnih okrajev se je nova razdelitev samo nekoliko razlikovala od predlagane (obveljalo je 10 okrajev), toda območja političnih okrajev so postala precej drugačna, pri čemer Logatec, Ribnica, Krško ter Šmartno pri Litiji niso več prišli v poštev kot sedeži političnih okrajev. Lahko pa je območje okrajnega kazenskega sodišča obsegalo več političnih okrajev. Na Češkem je bilo to skoraj pravilo, na Kranjskem pa je bil tak primer le pri Ljubljani, kjer so zaradi velikega števila prebivalstva ljubljansko kazensko sodno območje razdelili na dva politična okraja, v Ljubljani za sodne okraje Ljubljana mesto, Ljubljana okolica in Vrhnika (58.727 prebivalcev) ter v Kamniku za sodne okraje Kamnik, Brdo (pri Podpeči) in Zalog (pri Moravčah; 45.456 prebivalcev). Minister Bach je še pripomnil, da je treba šteti to razdelitev kot dokončno, kar pa ne izključuje možnosti naknadnih popravkov, če bi se pokazala potreba glede razmejitve okrajev kot predstavitev uradnih sedežev.¹² Naknadno je dobil deželni guverner še seznam personalnega staleža ter predračun stroškov namestništva in okrajnih glavarstev na Kranjskem. Namestnik bi imel 5.000 gld. letne plače ter 2.000 gld. funkcijskega dodatka, namestniški svetnik 3.000 gld., okrožna svetnika pa po 2.000 oziroma 1.800 gld. plače. Predvideli so 4 okrajne glavarje prvega razreda (s plačo 2.000 gld.) ter 6 drugega razreda (s plačo 1.800 gld.), 10 okrajnih komisarjev (ne imenujejo se več namestniki) prvega razreda (s plačo 1.000 gld.) in 15 komisarjev drugega razreda (s plačo 800 gld.), 10 sekretarjev (s plačo 500 gld.) ter 10 uradnih slug (s plačo 300 gld.). Z izjemo komisarjev (ne imenujejo se več namestniki) drugega razreda bi bil torej povsod po en uradnik posamezne kategorije. Letni pisarniški pavšali so znašali pri polovici okrajnih glavarstev 1.000, pri ostali polovici pa 800 gld. Kot potne pavšale so predvideli 1.000, 900 oziroma 800 gld. Pri odmeri plač, kot pri določanju položaja funkcionarjev, so si prizadevali, da bi spravili v določeno razmerje službene kategorije novih oblasti s kategorijami tedaj obstoječih administrativnih oblasti kakor tudi med seboj. Stroški za celotno državno upravo na Kranjskem so bili tako predvideni na 92.100 gld. letno.¹³

Časopis Laibacher Zeitung je že ob koncu junija iz zanesljivih krogov posredoval bralcem novico o novi upravni politični razdelitvi na Kranjskem, nakar so tudi Novice 4. julija prinesle vest o tem, na katere politične in sodne okraje (za okraj so uporabile izraz kanton) bo kranjska dežela v prihodnje razdeljena. Poudarile so, da bo nova ustavna ureditev spremenila poleg njihovih opravil tudi uradne sedeže.¹⁴

Skoraj istočasno (14. junija) je Franc Jožef podpisal cesarski sklep, s katerim je odobril osnove nove sodne ureditve,¹⁵ 26. junija pa cesarski sklep, s katerim je odobril osnove za organizacijo političnih upravnih oblasti.¹⁶ Ob tem so Novice izrazile željo, da bi "Bog dal, da bi se povsod taki kronovinini in kresijski pa tudi kantonski glavarji izvolili, ki bojo ne le vikšimu vladarstvu, temuč tudi ljudstvu po volji, s katerim bojo

¹² ARS 16, Deželno predsedstvo za Kranjsko 1849, št. 1416, 1917.

¹³ ARS 16, Deželno predsedstvo za Kranjsko 1849, št. 1917. - Laibacher Zeitung 1849, št. 118 (2. 10). - Amtsblatt zur Laibacher Zeitung 1849, št. 119 (4. 10.).

¹⁴ Laibacher Zeitung 1849, št. 77 (28. 6.). - Novice kmetijskih, rokodelskih in narodnih reči 1849, št. 27 (4. 7.).

¹⁵ Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich 1849, št. 278.

¹⁶ Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich 1849, št. 295.

opraviti imeli." Za okraj so uporabile izraz "kanton".¹⁷

Osnove za organizacijo političnih upravnih oblasti so bile v primerjavi z osnutkom iz meseca februarja, razumljivo mnogo bolj dodelane. V prvem delu so prinesle določbe o položaju in delokrogu političnih organov. Na čelu uprave posameznih kronovin so stali, skladno z določili oktroirane ustave z dne 4. marca 1849, namestniki (Statthalter), ne več guvernerji ter jih je imenoval cesar. Njim podrejeni okrožni predsedniki so vodili upravo okrožij. V kronovinah, ki jih niso razdelili na okrožja, je bil namestnik obenem okrožni predsednik.

Okraje, ki so tvorili v administrativnem pogledu najnižjo politično enoto, so upravljali okrajni glavarji, ki so bili neposredno podrejeni okrožnemu predsedniku. Okrajni glavarji so morali skrbeti za politično poslovanje na nižji stopnji ter prevzeti za obseg svojega okraja delokrog dotodanjih političnih gosposk in okrožnega urada. Ta je bil prilagojen na podlagi državne ustave in občinskega zakona, v zvezi z odpravo in reguliranjem podložniškega in zemljiško-posesnega razmerja ter na podlagi drugih novih zakonov. Pritožbe proti odločbam okrajnega glavarja so šle na okrožnega predsednika.

Za pomoč pri poslovanju so dodelili namestniku in okrožnemu predsedniku namestniške oziroma okrožne svetnike, okrajnemu glavarju okrajne komisarje ter ostalo potrebno uradniško in pomožno osebje. Namestništvom, ki so obenem opravljala administrativno funkcijo okrožnega predsednika, so dodelili še okrožne svetnike. Osnove niso več vsebovale določb o uradnikih. Predvideli so, da bo določila glede načinov in pogojev njihovega sprejemanja v državno službo, razporejanja in napredovanja, odpusta ali upokojitve ter disciplinske zadeve urejala službena pragmatika. Politična administracija je sodila v področje ministrstva za notranje zadeve.

Na splošno je med naloge političnih organov spadala - v obsegu uradnega območja - skrb za objavljanje in izvajanje zakonov ter za vzdrževanje in vzpostavitev varnosti, javnega reda in miru. V okviru meja, določenih s predpisi, pa je obsegalo področje njihovega delovanja zlasti vodenje evidence prebivalstva, ugotavljanje in sestavljanje statističnih podatkov, sodelovanje pri dopolnjevanju, preskrbi in nastanitvi vojaštva, pripravo, nadzor nad rojstnimi, poročnimi in mrliškimi knjigami, zadeve v zvezi s potnimi listi, domovinsko pravico in tujci, uporabo žandarmerije ali nadomestnega stražnega oddelka, nadalje obrtne in trgovske zadeve, zdravstvene, občinske, cerkvene in šolske zadeve ter zadeve ustanov, vrhovni nadzor nad dobrodelnimi in humanitarnimi ustanovami in nad vsemi javnimi institucijami, skrb za nedotakljivost in vzdrževanje evidence o državnih in deželnih mejah ter za vzdrževanje deželnih in vodnih poti, zadeve deželne kulture, nadzor nad tiskom in društvu ter privilegijske zadeve, nadalje sodelovanje pri razlastitvah, sporih o vodnih pravicah in gradnjah, pri sestavi seznama porotnikov ter pri organizaciji in uporabi meščanske straže, sestavi predračunov za politično administracijo, za gradnje cest in vodne gradnje ter za državne ustanove uradnega območja. V skladu z davčnim in pristojbinskim zakonom so imeli politični organi tudi naloge pri odmeri in prisilnem pobiranju direktnih davkov ter odpisu posameznih davčnih zneskov. Enako so morali sodelovati s pristojbinskimi organi pri njihovih uradnih zadevah. Osnove niso več vsebovale določb o nalogah političnih oblasti v zvezi z deželnimi, okrožnimi, okrajnimi in občinskimi zastopi, ker naj bi to urejale deželne ustave, deželni volilni redi ter občinski zakon.¹⁸

V utemeljitvi osnov za organizacijo političnih upravnih oblasti je Aleksander Bach najprej obrazložil potrebe in namen reform, ki so bile v teku. Ločitev in medsebojna

¹⁷ Novice 1849, št. 28 (11. 7.).

¹⁸ Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich 1849, št. 295.

neodvisnost pravosodja ter uprave sta bili neizogibno potrebni tako za preglednost in samostojnost sodstva, kot za urejen potek administracije. Načelo je bilo izraženo v državni ustavi, nova sodna ureditev je to tudi dosledno upoštevala. Njeno udejanjenje pa je imelo za posledico nujnost temeljite reforme ostalih vej javne službe. Razen tega je s preoblikovanjem državnega življenja postal dotedanji upravni sistem neskladen. Tako so bili v večini kronovin skoraj povsod nižjim sodiščem zaupani tudi politični in kameralni posli ter nasprotno, na politične oblasti - še celo na višjih instancah - so bile poleg njihovih administrativnih, prenešene obenem sodne funkcije. Če se naj vse sodne oblasti in gosposke ukinejo in na novo uredijo in se naj organom sodstva odvzamejo vse v bodoče tuje zadeve, je bilo treba med drugim poskrbeti za nadaljnje vodenje teh zadev, sicer bo administracija zastala, na način, ki bi ogrozil javni red in varnost ter bi bil škodljiv za državni proračun.

Nujni reorganizaciji političnih oblasti se je pridružila še možnost, da bi preoblikovali upravno organizacijo tako, da bi omogočala upravljanje političnih zadev na mnogo preprostejši in krajši način kot do tedaj, brez nepotrebnih pisarij, prelaganja reševanja od urada do urada in z znatno manj osebja. Možnost enostavnejše organizacije ni bila utemeljena le z izločitvijo vsega sodnega delovanja, marveč predvsem z reformami, ki so jih vpeljali zakoni glede zemljiške posesti ter podložniških razmerij kot glede občin. Patenta o zemljiški odvezi z dne 7. septembra 1848 ter 4. marca 1849 sta razbremenila sleherno politično oblast velike množine uradovanj, ki so izviralala iz podložniškega razmerja, kakor tudi uradovanj, ki so se nanašala na dajatve in storitve, ki so bile odpravljene ali jih je bilo mogoče odkupiti. Občinski zakon z dne 17. marca 1849 ni le prinesel političnim oblastem ogromno olajšanje, s tem da jim je kot osnovno pravico priznal avtonomijo v njihovih notranjih zadevah. Vlada je tudi vse dele izvršilne oblasti, ki so bili z življenjem komun neločljivo in naravno povezani, prenesla na občinske organe in s tem uredila poglavitno nižjo administracijo na način, ki je odgovarjal ustavni državni obliki.

Potrebo in smotrnost preoblikovanja političnih uradov je minister Bach utemeljeval tudi s tem, da je treba zagotoviti odločno in učinkovito ravnanje po zakonu in izvajanje zakonov, kar je bilo pri novih političnih razmerah še toliko pomembnejše.

Nova ureditev političnih oblasti se je držala dvojnega načela: da obstoji za vse zadeve, ki so dopuščale kakršenkoli pritožbeni postopek ali so potrebovale višje odločitve, trojno stopnjevanje političnih inštantc in da, vsaki predstaviški korporaciji višji od občine, stoji ob strani vedno tudi vladni organ. Tako naj bi poleg legislativnega državnega zbora obstajalo odgovorno ministrstvo kot nosilec izvršilne oblasti, v posameznih kronovinah pa naj bi ob okrajnem odboru, okrožnem zastopu in deželnem zboru, stal ob strani tudi vladni organ v osebi okrajnega glavarja, okrožnega predsednika in namestnika. Glede manjših kronovin pa je minister Bach poudaril, da ne bodo razdeljene na okrožja in se bo deželna občina (to je deželni zbor) neposredno oblikoval iz okrajnih občin. Kot v predstaviškem, bo odpadel tudi v upravnem sistemu vmesni člen, zaradi česar bo moral poleg deželnega zbora delujoči namestnik, v takih deželah obenem v administrativnem oziru opravljati tudi posle okrožnega predsednika z neposredno podreditvijo pod ministrstvo.

Osebjem, ki bo v pomoč namestnikom, okrožnim predsednikom in okrajnim glavarjem, bo dodeljeno po najstrožje odmerjenih potrebah. Za pisarniško poslovanje so smeli pri vsaki oblasti sistemizirati le enega stalnega uradnika, ki bo določen za vodstvo teh del. O predpisih glede uradnikov pa je minister Bach poudaril, da morajo biti tako uravnani, da bo uradnik spodobno plačan ter zavarovan pred samovoljo predpostavljenih.

Prizadevnemu in zaslužnemu uradniku mora biti obljubljeni odgovarjajoče priznanje, malomarnemu in tistemu, ki zanemarja dolžnosti, pa strogo ravnanje. S tem so bila postavljena načela glede položaja uradnikov, ki so veljala vse do konca monarhije in ki so omogočala zanesljivo delovanje državnega aparata.

Delokrog organov politične administracije je bilo po mnenju ministra Bacha mogoče zaenkrat določiti le v splošnih obrisih, ne da bi zašli v neskončno in vendar nezadostno kazuistiko in ne da bi hoteli prehiteti bodoče reforme na ostalih področjih uprave. Ni bilo mogoče, da bi vse posle izvajanja, sodelovanja, nadziranja in vplivanja, ki so bili političnim oblastem dodeljeni, drugače označili kot na podlagi približnega naštevanja in z opozorilom na pristojnost dotedanjih političnih uradov ter na zakone in predpise, ki so tedaj urejali politično poslovanje. Minister za notranje zadeve pa bo moral tako delovati, da bo potek administracije kolikor mogoče poenostavljen, obravnava zadev skrajšana in se bo izvajala manj na podlagi pisnih naročil in poročil, mnogo bolj pa z neposrednim vplivanjem na ljudstvo, na podlagi osebnega poučevanja in nadziranja ter na podlagi primernega ukrepanja za vzdrževanje miru in reda in za ravnanje po zakonih na kraju samem.

Izdatka, ki ga bo terjala politična uprava po prikazani ureditvi, še ni bilo mogoče izraziti s točnimi številkami. Minister je v prizadevanju, da bo kolikor mogoče varčna, izrazil upanje, da izdatki za nove politične oblasti, izdatkov za dotedanjo politično administracijo verjetno sploh ne bodo presegli ali pa vsaj ne pomembno. Ob tem pa bodo morali biti postavljeni nižji deželno-knežji organi v mnogo večjem številu kot prej, ko je bilo opravljanje političnih poslov v veliki meri prepuščeno magistratom in dominiem.¹⁹

26. julija 1849, to je že dober mesec po izidu cesarskega sklepa, je bila nova organizacija sodišč v kronovinah Koroški in Kranjski tudi uradno objavljena,²⁰ 13. avgusta 1849 pa tudi omenjena nova organizacija političnih upravnih oblasti kronovine Kranjske, ki je vsebovala razdelitev kronovine na politične okraje in njihove uradne sedeže, v drugem delu pa stalež osebja, ki je bil potreben za zasedbo teh upravnih oblasti, kot zanje potrebne plače in uradne pavšale.²¹ Z vsem tem so bile deželne oblasti, kot smo videli, že prej seznanjene.

Minister Bach je ob cesarskem sklepu o organizaciji političnih upravnih oblasti v češki kronovini (31. julija 1849), ki je izšel kot prvi, podal prikaz vzrokov in ozirov, ki so ga na splošno vodili pri njihovi izdelavi. Poudaril je, da so se morali pri razdelitvi kronovin na manjša politična upravna ozemlja ozirati tako na predstavniki položaj in dejavnost okrajev in okrožij, kot na zahteve administrativne službe. Krajevne občine kot temeljni kamen celotne državne organizacije, niso smeli imeti za slučajen skupek posameznikov, marveč za svobodno združbo na nekem ozemlju naseljenih družin in njihove trajne zveze, ki je imela osnovo v skupnosti deloma lokalnih, deloma višjih interesov. Enak način pojmovanja naj bi veljal tudi pri občinah višjih kategorij, namreč pri okrajni in okrožni občini, ki sta se uvrščali med krajevno in deželno občino.

Tako naj bi se okraj in okrožje oblikovala tam, kjer je obstajala na podlagi geografskega položaja, zgodovinskega razvoja, civilizacije in jezika, socialnih, proizvodnih in kulturnih razmer, podjetništva in prometa trajna skupnost interesov, ki so bili tako široki, da se zastopniki posameznih krajevnih občin o njih ne bi mogli več posvetovati in nanje paziti, vendar pa se niso dali identificirati s splošnimi interesi vse kronovine.

¹⁹ Laibacher Zeitung 1849, št. 107 (6. 9.).

²⁰ Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich 1849, št. 340.

²¹ Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich 1849, št. 375.

Okrajji so morali biti po pravilu že obsežnejši, ker bodo imeli življenja zmožno predstavništvo le, če bo več občin povezanih po interesih, ki potrebujejo zastopstvo višjega političnega telesa. Kronovine, ki zaradi svojega majhnega obsega ali posebnih razmer svojega prebivalstva, niso obsegale dveh ali več ozemeljskih delov, ki bi se razlikovali po interesih - tako minister Bach - ne bodo razdeljene na okrožja. Sicer bi nastal na podlagi njihovega zastopstva v predstavniškem organu ne le odvečen, temveč tudi močnejši člen, ki bi moral paziti ali skrbeti za iste interese in zadeve, tako kot okrajni odbor ali deželni zbor. Politična uprava ter predstavniški organi pa naj bi bili med seboj tako povezani, da jih je bilo potrebno skladno urediti.

Vlada se je s tem, da je postavila občine kot avtonomne organe, odpovedala pokroviteljskemu vmešavanju v njihove notranje zadeve in vsemu, kar bi bilo v škodo dobrobiti in svobodi civilne vlade ter se odrekla podrobnemu upravljanju na spodnji sferi državnega življenja. Celotno pri delokrogu, ki naj bo prenešen na občine, bi morala država ukrepati le v obliki kontrole in nasveta. Država pa naj bi omogočila tako ponovno ureditev in olajšanje teh poslov, da jih bodo zmogli občinski organi opravljati brez posebne težave, brez strokovne predizobrazbe in brez porabe časa in truda, ki bi oviral njihov siceršnji poklic.

V zvezi z drugim delom organizacijskih osnutkov, ki so vsebovali personalni stalež ter stroške, pa je minister pripomnil, da manjka izkustveno merilo o obsegu poslov, da bi lahko točno določili število funkcionarjev posamezne nove politične oblasti. Šele praktična dejavnost teh oblasti bo pokazala, ali bo tu in tam treba osebje pomnožiti, ali pa ga bo mogoče delno skrčiti. Ko bodo občinsko ustavo bolj in bolj razumeli in jo začeli izvajati, bo mogoče izročiti občinam marsikatero, sedaj še političnim oblastem dodeljene posle.

Pri določanju položaja ter plač osebja je ministra na splošno vodilo prepričanje, da je za javne službe bistveno, da bodo nastavljeni poslušni uslužbenci, četudi jih bo manj po številu, toda z boljšo plačo kot do tedaj. Minister je pripisoval velik pomen tudi skrbi za uradniški naraščaj. V vsaki kronovini naj bi politične oblasti glede na svoje potrebe sprejele primerno število konceptnih praktikantov. Zagotoviti bi jim morali zmerne prejemke (adjutum), ki bi omogočali njihovo materialno eksistenco. Do tedaj so morali namreč pripravniki vzeti v zakup večletno brezplačno opravljanje državne službe.

Pisarniški pavšal posameznih političnih oblasti ter najemnine za uradne lokale je bilo mogoče le približno oceniti. Dokončen izračun pa naj bi bil mogoč, ko bo obseg teh potreb ugotovljen na podlagi izkustva in se bo dalo presoditi, ali so zadostne razpoložljive erarialne zgradbe ali prostori, ki bi jih ponudili privatniki in občine. Tudi potne pavšale je bilo mogoče le približno oceniti. Minister je še pripomnil, da so tozadrevni prejemki predvideni za vso oblast in ne le za njenega šefa. K temu so prišli še izredni izdatki, nastali zaradi začasne nastavitve uradnikov pisarniške stroke, ki so postali z novo organizacijo politične uprave odveč. V redne in izredne proračune kronovin pa ni bilo mogoče vnesti izdatkov za gradnje, adaptacije in ureditve uradnih prostorov, kot tudi ne za uvajanje novih oblasti, ker za to v tako kratkem času ni bilo mogoče zbrati potrebnih izračunov.²²

Ker je bila organizacija političnih oblasti neposredno vezana na organizacijo sodišč, je treba spregovoriti o uredbi glede konkretne organizacije sodišč na Kranjskem z dne 26. julija. Ta je ugotavljala, da je obsegala kronovina 173,2 kvadratnih milj (1 kvadratna milja = 57,546 km²), da je štela 474.525 prebivalcev ter da je sodila v kategorijo

²² Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich 1849, št. 352; ARS 16, Deželno predsedstvo za Kranjsko 1849, št. 1917.

goratih dežel. Zadnje naj bi povzročalo glede sodne razdelitve velike težave, če naj bi bila smiselna, skladna s potrebami in ne predraga. Pred tedanjo reformo je obstajalo 18 deželnoknežjih okrajnih uradov, ki so opravljali pravosodno ter politično poslovanje, v preostalih 20 okrajih so te posle izvajali dominiji jure delegationis.

V primerjavi s predlogom okrajne razdelitve pl. Scheuchenstuela so izvedli nekatere združitve odvečnih okrajnih sodišč (Smlednik, Šmarje in Poljane), sedež okrajnega sodišča Radeče pa prenesli v Novi dvor pri Radečah. Območja okrajnih kolegijskih sodišč so morali na novo sestaviti, pri čemer se niso dosti ozirali na predlog političnih okrajev, ki so ga dobili iz Ljubljane. Glavni razlogi, ki so jih pri tem upoštevali, naj bi bili kakovost zemljišč, potek reke Save, ki je pri višjem vodostaju pogosto ni bilo mogoče premostiti, različne deželne meje ter promet, ki bo deloma zaradi predvidene železnice preusmerjen, a je bil pomemben zaradi soseščine Italije, Trsta in avstrijske morske obale, kakor tudi številčnost in interesi prebivalstva.

Odlok, s katerim je bila razglašena organizacija političnih upravnih oblasti (z dne 23. avgusta), je ugotavljal, da spada Kranjska med kronovine, pri katerih ni zaradi teritorialnega obsega, niti števila prebivalstva, niti različnosti njenih interesov, potrebna delitev na okrožja. Deželnemu namestniku s sedežem v Ljubljani je bila zato zaupana istočasno v administrativnem pogledu uradna dejavnost okrožnega predsednika.²³

Prvi korak za uvedbo nove politične organizacije je bila postavitev deželne komisije, ki je morala poskrbeti za njeno konkretno izvedbo. Za predsednika je bil, ob uradni objavi novih političnih upravnih oblasti kronovine Kranjske, imenovan deželni guverner grof Welsersheimb, za člane pa je na njegov predlog minister Bach 10. septembra imenoval dvornega svetnika grofa Andreja Hohenwarta ter gubernijska svetnika Dominika Brandstetterja in viteza Friderika Kreizberga, od pravosodne organizacijske komisije pa je bil prideljen deželni svetnik pl. Scheuchenstuel. Od članov se je zahtevalo natančno poznavanje tukajšnjega osebja in deželnih razmer, temeljito poznavanje administrativnega poslovanja ter uživanje zaupanja v javnosti. V svojem predlogu je grof Welsersheimb poudaril, da prva dva v celoti izpolnjujeta zahtevane lastnosti, glede viteza Kreizberga pa je bila utemeljitev daljša. Poudaril je, da je izvrsten, delaven, v organizacijski stroki izkušen sodelavec, ki natančno pozna deželne in administrativne razmere. Od ponovne zasedbe dežele, z izjemo nekaj let, ki jih je prebil pri tedanji dvorni pisarni, je bil stalno v Iliriji in sicer po večini na Kranjskem in kot Kranjec po rodu jezik popolnoma obvlada.²⁴ K posvetovanjem o predlogih in ukrepih večje važnosti je predsednik lahko pritegnil tudi strokovnjake in zaupnike, kot tudi izkušene uradnike drugih službenih kategorij. Naloge komisije so bile določene v inštrukciji z dne 27. junija tekočega leta,²⁵ morala pa je, ker se je delo obeh komisij močno prepletalo, stalno sodelovati s sodno uvedbeno komisijo. Tej prideljene tehnične in računске uradnike je smela uporabiti tudi politična komisija za presojo in nadzor pri gradnjah, pri oceni predračunov stroškov in drugih zadevah, ki so se nanašale na računsko stroko. Ostalo pomožno osebje je izbral njen predsednik izmed uslužbencev deželnega ali okrožnega urada na sedežu komisije. Sicer pa je morala politična deželna komisija delovati samostojno in neodvisno od ostalih političnih deželnih oblasti, okrožni uradi

²³ Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich 1849, št. 340. - Sergij Vilfan, Organizacija sodišč leta 1949 in narodnostne meje (zlasti na Štajerskem in Koroškem), v Zgodovinski časopis 42/1988, str. 180-182.

²⁴ O Frideriku vitezu Kreizbergu prim.: Janko Polcc, Uvedba občin na Kranjskem 1. 1849/1850, v: Zgodovinski časopis 6-7/1952-1953, str. 690.

²⁵ Objavljeni v Wiener Zeitung 1849, št. 158 (5. 7.).

ter politične gosposke so morale izvajati njene naloge.²⁶

Že pred tem je dal 6. septembra deželni guverner v časopisu Laibacher Zeitung objaviti osnovne predpise, ki so se nanašali na novo politično organizacijo,²⁷ 27. septembra pa je imela komisija za vpeljavo politične organizacije v kronovini Kranjski svojo prvo sejo.²⁸ Kot prednostne naloge je minister Bach ob njenem imenovanju v pismu z dne 10. septembra označil razpis službenih mest (z izjemo namestnika in namestniških svetnikov) ter dostavo predlogov za njihovo zasedbo, zatem pripravo in izdelavo detajlnih predpisov o pripravljalnih delih za uradno predajo in vpeljavo novih političnih organov za začetek njihovega delovanja, kakor tudi o začasnih ukrepih glede zadev, ki niso bile v bodoče več v njihovi pristojnosti. Minister je nadalje označil kot prav tako nujno nalogo komisije, da zagotovi potrebne prostore za nove urade.

Glede dveh zadev pa je minister še posebej želel, da jih komisija takoj obravnava in poda svoje mnenje. Razdelitev in razmejitev okrajev in okrožij ter določitev njihovih uradnih sedežev je bila na splošno dokončna, niso pa bile izključene, zaradi posebnih razmer in ozirov, izjemoma manjše spremembe, bodisi na podlagi zahtev prebivalstva ali pa na podlagi ugotovitev same komisije. Pri tem so morali imeti pred očmi, poleg resničnih potreb javne službe, tudi finančno stran.

Druga zadeva, ki jo je minister priporočil, da jo komisija presodi, se je nanašala na stalež osebja novih oblasti. Kar je bilo o tem v organizacijskem osnutku vsebovano, je predstavljalo približen izračun, ki je bil določen glede na nujno poenostavitev in prihranek stroškov v administraciji, kakor tudi glede na to, da je odpadla zelo pomembna množina dotedanjih zadev zaradi izločitve vseh sodnih zadev, zaradi prenehanja podložniške zaveze in izvajanja kuratel nad občinami in korporacijami, ter zaradi izločitve skoraj vseh davčnih in katastrskih poslov iz delokroga političnih uradov. Poudaril je, da natančneje tega ni bilo mogoče določiti, a da bo v prehodnem obdobju potreba verjetno večja. Merilo za število dejansko potrebnih delovnih moči naj bi dala primerjava dotedanjega obsega poslov z bodočim, ob upoštevanju, da bo politična uprava, za katero je do tedaj skrbelo malo državnih oblasti, v bodoče v okrajnih glavarstvih enakomerno porazdeljena prek vse dežele. Razen tega bo treba odločno izvesti poenostavitev poslovanja ter odpraviti nepotrebno prenašanje reševanja zadev od urada do urada ter nepotrebne pisarije. Pri tem komisije sploh ne bi smeli voditi postranski razlogi, kako bi čimveč razpoložljivih uradnikov zaposlili, temveč edino službeni interes ter nujnost varčevanja, ki so ga narekemale finančne razmere. Komisija je morala čimprej predložiti tudi seznam dotedanjega pisarniškega osebja, iz katerega bo razvidno, kako ga mislijo porazdeliti in dodeliti, da bi lahko točneje ugotovili potrebe glede pisarniških pavšalov. Da bi olajšali njihov položaj, so jih namreč lahko za prehodno obdobje, glede na njihovo uporabnost, dodelili posameznim oblastem, s tem da so obdržali dotedanjo plačo.²⁹

V časopisu Laibacher Zeitung je politična deželna komisija 2. (in ponovno 4.) oktobra objavila razpis za zasedbo mest pri političnih upravnih oblasteh na Kranjskem (z izjemo namestnika in namestniškega svetnika). Kot pogoj za zasedbo službenega mesta so na splošno veljali, kolikor ni bilo to povezano zgolj s pisarniško-manipulacijskimi posli, končani juridično-politični študiji ter dokaz odgovarjajoče prakse v politični

²⁶ Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich 1849, št. 375. - ARS 16. Deželno predsedstvo za Kranjsko 1849, št. 1917. 2072. - Laibacher Zeitung 1849, št. 107 (6. 9.).

²⁷ Laibacher Zeitung 1849, št. 107 (6. 9.).

²⁸ ARS 41, Politična deželna organizacijska komisija za Kranjsko, spisi 1-150, 20. 9. 1849.

²⁹ ARS 16, Deželno predsedstvo za Kranjsko 1849, št. 2072; ARS 41, Politična deželna organizacijska komisija za Kranjsko, spisi 1-150, 20. 9. 1849.

službi. Posameznim kandidatom je bilo prepuščeno - tako po besedilu razpisa - da predložijo dokaze o svojem jezikovnem znanju. Izjemoma ni bilo treba pri prvi zasedbi mest novih političnih oblasti predložiti dokazila o pravnih študijah kandidatom, ki so do tedaj samostojno dalj časa opravljali in vodili v popolno zadovoljstvo politične posle kakega ne povsem nepomembnega okraja. Prošnjo so morali vložiti tudi kandidati, ki so se že javili na predhodni razpis, da jih upoštevajo pri novi politični organizaciji.³⁰

Novice so se že 19. septembra, ob razpisu sodne komisije za koroško in kranjsko kronovino v časopisu *Klagenfurter Zeitung*, ki je poleg drugega zahteval za zasedbo službenih mest le izkaz jezikovnega znanja, pridružile pozivu Slovenije, da "se ima slovenski jezik tudi v kancelije vpeljati" in da morajo "komisije za nove sodniške in politične uradnike terjati zdej od vsaciga, ki za službo na Slovenskim prosi, da gotovo skaže in spriča, da zna popolnoma slovenski jezik, to je jezik tistiga naroda, s katerim bo imel z besedo in s pisanjem opraviti."³¹ Ko je izšel razpis kranjske politične komisije v časopisu *Laibacher Zeitung*, so Novice ponovno ugotavljale, "da je močno Krajnce v serce zbolelo, ko so enaki razpisek tudi kranjske politične vstanovitve komisije brali, v katerim se bere, de naj tisti, ki žele na Kranjskim službo zadobiti, sebi lastne jezikovednosti razložē... Zakaj se kratko pa razločno ne reče: de se slovenskiga jezika popolnoma znanost natanjko spričati mora? ... in prošniki bi bili spoznali, de je za cesarskiga vradnika na Slovenskim zdej resnica, slovenski jezik popolnoma znati."³²

3. oktobra je minister Aleksander Bach pozval deželne šefe, da je treba pospešiti organizacijska dela: vedno bolj se kaže potreba, da se upravne reforme s papirja, prenesejo v resnično življenje ter da se preoblikuje državni organizem iz neizogibno izjemnega in prehodnega stanja v urejeno izvajanje javne službe. Marsikje so prejšnji organi administracije, posebno na nižjih nivojih, izgubili nekdanjo avtoriteto, tako zaradi spremenjenih razmer, zaradi prenehanja patrimonialnega gospostva in deloma zato, ker so prizadete osebe zaradi negotovosti lastne eksistence pustile, da grede zadeve svojo pot. Uvedba novih institucij, uresničenje načela enakosti pred zakonom, konstituiranje svobodnih občin in postavitve njihovih organov in zastopnikov ter aktiviranje reform, ki so skoraj v vseh vejah državnega življenja postale potrebne in so jih marsikje že začeli izvajati, toliko časa ne bo možna, dokler ne bodo postavljeni taki organi, ki stojijo neposredno v stiku s prebivalstvom, posebno še na področjih javne službe. Minister je poudaril, da možnost predhodne izboljšave ali dopolnitve organizacije ne odtehta škode, ki bi nastala kot posledica daljšega prestavljanja začetka delovanja novih oblasti, toliko manj, ker bodo njene morebitne pomanjkljivosti z gotovostjo očitne šele potem, ko bo nova organizacija presajena v praktično življenje. Potem bo še vedno obstajala možnost, da se izvedejo izpopolnitve, za kar ni merodajna nobena teorija, temveč le izkušnja.

Minister Bach je naročil, da mu najkasneje do 1. novembra tekočega leta pošljejo predloge za zasedbo sistemiziranih službenih mest pri novih političnih oblasteh ter nadaljnje predloge za dodelitev in zaposlitev posameznikov, ki ne bodo predlagani za sistemizirana mesta, so pa že do tedaj bili v državni službi. Organizacijska preddela pa naj tako pospešijo, da bodo lahko 1. januarja 1850 nove politične oblasti začele delovati. Ministru naj vsake pol meseca poročajo o napredku del.³³

6. oktobra je imela komisija za uvedbo političnih organov v kronovini Kranjski 2.

³⁰ ARS 41, Politična deželna organizacijska komisija za Kranjsko, spisi 1-150, 27. 9. 1849. - *Laibacher Zeitung* 1849, št. 118 (2. 10.); T.- *Amtsblatt zur Laibacher Zeitung* 1849, št. 119 (4. 10.).

³¹ Novice 1849, št. 38 (19. 9.).

³² Novice 1849, št. 42 (17. 10.).

³³ ARS 41, Politična deželna organizacijska komisija za Kranjsko, spisi 1-150, št. 12.

sejo, na kateri so predvsem govorili o ministrovem pismu. Predsedujoči deželni guverner grof Welsersheimb je postavil vprašanja, ali je možno, smotno in pametno s 1. januarjem 1850 postaviti nove politične oblasti in ali je pričakovati, da bodo tudi sodišča postavljena v istem času, potem ko je do tedaj veljalo načelo, da mora politična organizacija zaživeti istočasno s sodno. Pl. Scheuchenstuel je pojasnil, da je bil njegov provotno predlagani sistem glede sodne organizacije drugačen kot ta, ki ga je nato določil ministrov kabinet. Slednji je privedel do združevanja sodnih oblasti in političnih uradov v istem kraju, čemur se je sam hotel izogniti. Sedaj se ravna po ministerialnem sistemu, katerega izvedba pa povzroča pri povezovanju organov stiske ter težave zaradi pomanjkanja možnosti za primerne nastanitve uradov na podeželju. K temu je prišel še neugoden letni čas, v katerem so tudi manjše adaptacije težko izvedljive. Zaradi vseh teh ovir je menil, da bi mogla sodišča na Kranjskem začeti z delom v najboljšem primeru šele v maju 1850, morda še kasneje.

Grof Hohenwart je menil, če bi vprašanje pisarn za okrajna glavarstva imeli le za vprašanje sekundarnega pomena, bi bilo mogoče politične urade do novega leta postaviti. Toda upa, da ne bo prišlo do tega, da bi okrajnim glavarjem dali v roko nek pavšal in jih pustili iskati pisarne, ko bi morali že uradovati. Izgleda, da istočasna postavitev političnih in sodnih uradov ni več glavni pogoj. Toda tukajšnje podeželske oblasti so mešane, tako da bodo pri razpustitvi sedanjih okrajnih komisariatov sodni in davčni uradi obviseli v zraku. Ministrstvu bi morali tudi predstaviti, da tukaj, kjer so podeželske oblasti deželnoknežje, taka nuja za vpeljavo nove organizacije ne obstoji kot v deželah s patrimonialnim sodstvom. Razen tega je grof Hohenwart še menil, da bo imelo zmanjšanje števila političnih uradnikov, kot se bo zgodilo z novo organizacijo, v tem trenutku zelo slabe posledice, ker občine še niso organizirane, za organiziranje pa potrebujejo mnogo pomoči političnih uradnikov. Z mnenjem grofa Hohenwarta se je strinjal tudi gubernijski svetnik Brandstetter.

Vitez Kreizberg je menil, da bi morali v predlaganem poročilu še posebej opozoriti na nepravilno predpostavko ministrstva, kot da bi bila na Kranjskem politična reorganizacija izredno nujna ter se sklicevati na več poslanih poročil o stanju v deželi, zlasti še na tisto iz januarja tekočega leta ministru grofu Stadionu o stanju javne varnosti, delovanju političnih oblasti, mnenju ljudstva itd. Že tedaj niso mogli najti vzrokov, toliko manj pa sedaj pri izboljšanjem stanju, da bi bila odprava obstoječih političnih upravnih oblasti nujna. Ne glede na to pa bi bilo treba nadaljevati s postavitvijo političnih uradov, kot je z novim letom 1850 sedaj ukazano, čeprav so težave s policijsko upravo, ker še ni žandarmerije, in z oblikovanjem občin, ki jih v najboljšem primeru pred koncem februarja ni mogoče organizirati in ne bi mogle začeti delovati. Brez žandarmerije pa ne bi imele politične oblasti, potem ko bi bile skrčene na okrajna glavarstva, prav nobene prisile (brachium) ter bi postalo stanje javne varnosti slabše v primerjavi s sedanjim, ko ga okrajne gosposke za silo vzdržujejo, te gosposke pa se ravno želi prenačljeno odpraviti.

Kreizberg je v nadaljevanju opozoril, da razpis za zasedbo mest pri političnih uradih na Kranjskem ne vsebuje zahtevka, da morajo kandidati dokazati znanje kranjskega (prvotno je bilo napisano slovenskega) jezika, temveč le poziv, da izkažejo jezikovno znanje nasploh. Javnemu mnenju o tem, ki pa ni ugodno, je treba prisluhniti, o tem smo obvezani na podlagi odredb kabineta. Če je bil v starem režimu vedno izrecno postavljen kot pogoj za nastavitev na Kranjskem - tako Kreizberg - da je moral kandidat dokazati znanje ljudskega jezika, bi morali ta pogoj še bolj poudarjeno zahtevati v novem režimu. Zato je predlagal dopolnitev razpisa natečaja v tem smislu, da bo znanje kranjskega jezika izrecno določeno kot pogoj za nastavitev.

Grof Hohenwart je bil proti predlogu gubernijskega svetnika Kreizberga, ker da zahteva, da kandidati za službena mesta izkažejo jezikovno znanje, vsebuje že v sebi dokazovanje deželnega jezika in na Kranjskem pride najprej v poštev prav ta jezik. Tudi ostali člani komisije niso podprli Kreizberga, nakar je grof Welsersheimb odločil, da se razpis ne dopolni. Sicer pa je predsedujoči zaključil sejo z ugotovitvijo, da je postavitvev političnih uradov z novim letom 1850 še vedno možna, ni pa v kronovini Kranjski smotrna in ni pametna. Zato bodo sicer začeli s potrebnimi deli za izvedbo ministrove volje, bodo pa tudi ministrstvu za notranje zadeve predstavili na seji izrečene pomisleke. Končno so med člane komisije porazdelili naloge, ki so bile določene v instrukciji za deželne komisije za uvedbo politične organizacije.³⁴

Sredi oktobra je poslal deželni guverner okrožnim uradom navodilo o pripravah za uradno predajo poslov, tako pri njih, kot pri okrajnih komisariatih ter okrajnih gosposkah. Predajo poslov so morali tako pripraviti in izvesti, da bo mogla vsaka nova oblast njej dodeljene uradne posle takoj in neprekinjeno opravljati. Vse tekoče zadeve so morali po možnosti rešiti do dneva predaje, ki bo v drugi polovici meseca decembra. Tako naj bi predali novim oblastem le neizogibne zaostanke. Ostale predpriprave so se nanašale na spise ter gospodarjenje z denarjem in s tem povezane račune in blagajne. Tako so morali okrajni komisariati ter okrajne gosposke izdvojiti vse spise v zadevah, ki v bodoče niso bile več v pristojnosti političnih oblasti, torej vse spise, ki so zadevali davke in kataster, pristojbine, težke policijske prestopke in zemljiško knjigo. Davčne in katastralne akte so morali izročiti posameznim davčnim uradom, spise v zvezi s pristojbinami kameralnim, spise nanašajoče se na težke policijske prestopke, kazenske uvodne preiskave ter sploh vsakršne kazenske zadeve ter zemljiško knjigo, pa pravosodnim oblastem. Preostali spisi so bili dveh kategorij, glede na to, ali so bili to tekoči ali pa starejši spisi, določeni za hrambo v arhivih. Pri prvih je šlo za spise, ki so se nanašali na še trajajoče, torej nerešene in nekončane postopke; te so morali predati novim pristojnim okrajnim glavarstvom, skupaj s seznamom. Starejši spisi so morali začasno, do nadaljnjih navodil, ostati pri okrožnih uradih ter okrajnih komisariatih in okrajnih gosposkah. Gospodarjenje z denarjem se je nanašalo na različne blagajne. Okrajne gosposke so vodile poleg sodnih sirotinskih in depozitnih blagajn, politične depozitne, davčne in okrajne blagajne, okrajne gosposke, ki so bile istočasno komisariati za pripravo tudi tozadevne blagajne, vsi okrajni komisariati pa rentne blagajne. Za predajo niso morali pripraviti le blagajniških knjig, iz katerih bi bili razvidni gotovinski ostanki z morebitno glavnico, obveznicami itd., marveč tudi izvlečke, ki bi izkazovali neporavnane aktive in pasive. Izročanje sodnih sirotinskih in depozitnih blagajn je urejala instrukcija sodne uvedbene komisije. Glede politične depozitne blagajne je deželni guverner naročil, da pospešeno realizirajo aktive in pasive, ostalo pa popišejo in izročijo okrajnim glavarstvom v nadaljnje poslovanje. Za davčne blagajne so bila predvidena posebna navodila gubernija. Pri okrajnih blagajnah so si morali prizadevati za realizacijo aktive in pasive, blagajniški preostanek pa izročiti novo konstituiranim občinam. Preostanke rentnih blagajn so morali odvesti blagajni za kameralne izdatke. Preostanke blagajn za pripravo je moral prevzeti okrožni urad, da bi jih odvedel blagajni za kameralne izdatke.³⁵ Z zaključkom poslovanja so imeli torej kar dosti dela.

Zadnjega oktobra je politična organizacijska komisija natisnila dvojezično deželno

³⁴ ARS 41. Politična deželna organizacijska komisija za Kranjsko, spisi 1-150, št. 13. - Prim. Janez Kranjc, Slovenščina kot uradni jezik (zgodovinski vidiki), v: Zbornik znanstvenih razprav Pravne fakultete 58/1998, str. 172-173.

³⁵ ARS 41. Politična deželna organizacijska komisija za Kranjsko, spisi 1-150, št. 19.

razdelitev Kranjske na sodne okraje, okrajna glavarstva in davčne okraje ter objavila občinam pravico reklamacije. V roku osmih dni so namreč smele sporočiti zahteve za spremembo mej okrajev, da bi na ta način prišle v drug sodni okraj ali okrajno glavarstvo. Za besedo "Bezirk" so v razglasu prvič uporabili v slovenščini izraz okraj, tako "okrajni sod" in "okrajno poglavarstvo", medtem ko so Novice še vedno uporabljale izraz kanton.³⁶

Tik pred nastavitvijo uradnikov je vladar na predlog ministra za notranje zadeve 8. decembra imenoval nižjeavstrijskega deželnega šefa Gustava grofa Chorinskyja za namestnika na Kranjskem, 12. decembra pa dvornega svetnika pri ljubljanskem guberniju Andreja grofa Hohenwartha za namestniškega svetnika.³⁷ Naslednjega dne je podpisal minister za notranje zadeve Aleksander Bach uredbo, na podlagi katere so bili vsi konceptni uradniki pri gubernijih, deželnih vladah, okrožnih uradih ter prvih deželnoknežjih političnih instancah stavljeni na razpolago. Bilo jih je mogoče razporediti povsod v državni službi, ne glede na kronovino. Obdržali pa so s svojo dotedanjo službeno stopnjo povezano sistemizirano plačo, kakor tudi osebne doklade, ki so jih prejeli. Tudi so se jim službena leta brez prekinitve štela dalje. To stanje je prenehalo, če je dobil uradnik sistemizirano službeno mesto pri novih oblasteh, če je bil začasno upokojen, ko po enem letu ni dobil takega mesta, ali če je bil trajno upokojen.

Na enak način so bili stavljeni na razpolago tudi s plačo nastavljeni manipulacijski uradniki pri deželnoknežjih oblasteh. Če ne bi dobili sistemiziranega mesta, ali pa ne bi bili po predpisih trajno upokojeni, bi jih uporabili pri posameznih novih oblasteh, s tem da bi prejeli primeren znesek iz pisarniškega pavšala, ki je bil posameznim oblastem odmerjen.

Tudi pisarniške praktikante, ki so najmanj tri leta z uspehom opravljali delo, naj bi deželna komisija upoštevala primerno in jih začasno dodelila kakemu političnemu uradu. Po možnosti naj bi prejeli primeren znesek iz pisarniškega pavšala.

Vsi uradniki v državnih uradih so bili razvrščeni v kategorije: prvo so predstavljali okrožni predsedniki ter namestniški svetniki, drugo okrožni svetniki in okrajni glavarji, tretjo konceptni uradniki pri namestništvih, pri okrožnih vladah ter okrajni komisarji.³⁸

V svojem komentarju je časopis Laibacher Zeitung poudaril, da se bo na ta način dosegla večja gibljivost uradnikov, vlada pa bo mogla brez kakih ozirov, uporabiti kapacitete po svojem najboljšem preudarku. Odločila pa se je za sistem stalno nastavljenih uradnikov. Birokracija je postala tako poleg vojske pravi integracijski faktor habsburške monarhije.³⁹

Sredi decembra je minister za notranje zadeve imenoval uradnike pri novih političnih upravnih oblasteh na Kranjskem. Imenovanje sekretarjev, kakor tudi vseh poslov pri okrajnih glavarstvih pa je bilo prepuščeno deželnemu šefu, pri čemer se je moral predvsem ozirati na posle, ki so že bili zaposleni pri oblasteh, katerih dejavnost je prenehala. Sistemiziranih mest konceptnih namestnikov (adjunktov) pa notranji minister trenutno še ni zasedel, ker ni bil prepričan, da so predlagali dovolj sposobne osebe. Po treh me-

³⁶ ARS 41. Politična deželna organizacijska komisija za Kranjsko, spisi 1-150, št. 116. - Glede naziva okraj: Janko Polec. "Župan" in "občina" v novejšem slovenskem izrazoslovju, v: Zgodovinski časopis 5/1951, str. 231-232.

³⁷ Laibacher Zeitung 1849, št. 152 (20. 12.).

³⁸ Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich 1849, št. 47.- Amtsblatt zur Laibacher Zeitung 1849, št. 153 (22. 12.).

³⁹ Laibacher Zeitung 1849, št. 151 (18. 12.). - Ernst Bruckmüller, Habsburški absolutizem in narod dvornih svetnikov, v: Zgodovinski časopis 38/1984, str. 44.

secih je pričakoval ponoven predlog za zasedbo teh mest. Končno je naročil še poročilo o dotedanjih uradnikih, ki niso dobili zaposlitve pri novih oblasteh, ter za kakšne posle bi jih mogli uporabiti, oziroma katere bi trajno upokojili.

Kdo so postali okrajni glavarji? Okrajni glavar v Postojni je postal bivši ljubljanski okrožni glavar Ludvik baron Mac-Neven, sicer pa so postali to dotedanji gubernijski sekretarji in nekateri okrožni komisarji, od katerih so imeli trije plemiški naslov (Jožef pl. Schiwizhofen v Kočevju, Viktor baron Schmidburg v Vipavi, Karl pl. Pavitsch v Kamniku). Za okrajne komisarje so bili imenovani ostali dotedanji okrožni komisarji, gubernijski konceptni uradniki (nekaj teh je bilo še pripravnikov), dotedanji okrajni komisarji in okrajni aktuarji ter predstojnik mitnice. Iz drugih dežel so prišli Jožef pl. Schiwitzhofen, ki je bil do tedaj v Gorici okrožni komisar (za okrajnega glavarja v Kočevje), Hugo grof Thurn, ki je bil nadštevilčni okrožni komisar prav tako na območju primorskega gubernija (za okrajnega komisarja v Trebnje), Hyacinth grof Thurn, ki je bil nadštevilčni okrožni komisar v Celovcu (za okrajnega komisarja v Kranj) ter Viljem Jettmar, ki je bil okrožni komisar v Galiciji (za okrajnega komisarja v Kočevje). Nova organizacija je pomenila veliko spremembo v uradniški strukturi, ne kaže pa, da bi se s tem zmanjšala birokracija.⁴⁰

20. decembra je prejel guverner grof Welsersheimb od notranjega ministrstva telegrafsko sporočilo, da morajo nove oblasti brez izjeme s 1. januarjem 1850 začeti z delom, uradne instrukcije za okrajne glavarje pa da bodo v kratkem objavljene. Glede uradne predaje naj uredi kot bi bilo primerno in skrbi za to, da ne bo pri opravljanju nalog nastopila nobena bistvena motnja.

Deželni guverner je moral pohiteti s pošiljanjem namestitvenih dekretov novoimenovanim uradnikom. Najprej so se morali okrajni glavarji javiti v uradu deželnega šefa zaradi prisega. Najkasneje zadnjega decembra pa so morali vsi uradniki in posli dospeti v kraj, kjer je bil sedež okrajnega glavarstva, kamor so bili dodeljeni, da bi naslednjega dne prisegli (za to so prejeli posebne obrazce) pred okrajnim glavarjem ter začeli z delom.⁴¹ Obenem je to pomenilo, da so po stotih letih delovanja okrožni uradi na Kranjskem, ki so bili glavna opora tedanje oblasti, prenehali delovati.

Konec decembra je politična organizacijska komisija za kronovino Kranjsko objavila dvojezični razglas o začetku delovanja novih političnih oblasti, opozorila pa na to, da dotedanja okrajna sodišča in okrajni davčni uradi zaenkrat še nadaljujejo delo. Ker pa bodoča sodna razdelitev, na kateri je temeljila tudi bodoča politična razdelitev dežele, še ni bila dokončana - številne občine so vložile reklamacije - so se območja okrajnih glavarstev zaenkrat ravnala po obstoječi sodni razdelitvi. Tako so obsegali:

Okrajno glavarstvo	Še obstoječi sodni okraji
Ljubljana	Mesto Ljubljana, Ljubljana okolica, Vrhnika
Kamnik	Mekinje, Brdo (pri Podpeči), Zalog (pri Moravčah)
Kranj	Kranj, Škofja Loka, Tržič, Smednik
Radovljica	Radovljica, Kranjska Gora

⁴⁰ ARS 16, Deželno predsedstvo za Kranjsko 1849, št. 3037. - Laibacher Zeitung 1849, št. 152 (20. 12.). - Eva Holz, Okrajna glavarstva in okrajni glavarji na Notranjskem v drugi polovici 19. stoletja (Teritorialne spremembe in upravna ureditev), v: Notranjski listi (Cerknica) 3, 1986, str. 85-98. - ista, Državni uradniki na Dolenjskem in v Beli krajini. v: Dolenjski zbornik 1990, str. 143-162. - Jožef pl. Schiwitzhofen, kasneje namestniški svetnik v Ljubljani je bil oče Ludvika, avtorja dela: Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain, Görz 1905: Slovenski biografski leksikon III, str. 219.

⁴¹ ARS 16, Deželno predsedstvo za Kranjsko 1849, št. 3037.

Postojna	Postojna, Planina, Senožče, Snežnik, Ilirska Bistrica
Vipava	Vipava, Idrija
Novo mesto	Novo mesto, Kostanjevica, Krško
Trebnje	Trebnje, Mirna, Stična, Višnja Gora, Žužemberk, Mokronog, Boštanj
Kočevje	Kočevje, Ribnica, Turjak
Črnomelj	Krupa, Poljane

Razglas uporablja za "Bezirk" izraz okraj, v oklepaju kanton. Glede delokroga novih političnih oblasti pa je opozarjal na spremembo, da so kazenske uvedne preiskave in sodstvo v težkih policijskih prestopkih v prvi in drugi stopnji odslej prenešeni na sodne organe.⁴²

Reklamacije občin, ki so dospele v zvezi z razglasom politične organizacijske komisije za Kranjsko z dne 31. oktobra 1849, so v naslednjih mesecih rešili, nakar je namestništvo 8. marca 1850 objavilo dokončno razdelitev Kranjske na deželna sodišča, okrajna glavarstva, kazenska okrajna sodišča, okrajna sodišča, davčne urade, katastrske občine in naselja. Spremembe (nekaj jih je bilo še kasneje) so se nanašale na dodelitev posameznih občin. Razmejitev okrajnih glavarstev in davčnih okrajev so stopile takoj v veljavo, medtem ko je glede sodstva še nadalje veljala dotedanja ureditev in sicer do začetka delovanja novih sodišč, kar se je nato zgodilo 1. julija 1850, potem ko je nekaj dni pred tem cesar objavil zakon o organizaciji sodišč.⁴³ Naknadno je bila na podlagi provizoričnega občinskega reda z dne 9. junija 1850 Ljubljana izvzeta iz okrajne ureditve.⁴⁴

ZUSAMMENFASSUNG

Die Einführung der Bezirksverwaltung in Krain im Jahre 1849

Die Märzrevolution des Jahres 1848 bewirkte unter anderem auch die totale Neustrukturierung des österreichischen Staates in den Bereichen Justiz und politische Verwaltung. Zuerst wurde die Reorganisation der Gerichtsbarkeit in Angriff genommen. Im Februar 1849 wurden die Chefs der Länder mit der Aufgabe betraut, ein Komitee zu bilden, in dem Vorschläge zur politisch-administrativen Aufteilung des Landes gemacht werden sollten – in der politischen Amtstätigkeit erfahrene und über das jeweilige Land gut informierte Beamten sollten dabei zugezogen werden. Als Unterlage sollten die beiden Entwürfe über das provisorische Gemeindegesetz sowie über die Organisation der politischen Verwaltungsbehörden dienen. Nach dem Willen des Innenministers Graf Stadion sollten die Gemeinden die Basis der neuen Behördenorganisation bilden. Diese wiederum vereinigten sich in Gauen, weiters in Bezirken, Kreisen und in Kronländern. Im Entwurf zur Organisation der politischen Verwaltungsbehörden wurde den neuen politischen Bezirken viel Aufmerksamkeit gewidmet, ebenso

⁴² Landesgesetz- und Regierungs-Blatt für das Kronland Krain 1849, št. 26. - Laibacher Zeitung 1849, št. 155 (27. 12.).

⁴³ Landesgesetz- und Regierungs-Blatt für das Kronland Krain 1850, št. 92, 134. - Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich 1850, št. 234, 258.

⁴⁴ Landesgesetz- und Regierungsblatt für das Kronland Krain 1850, št. 276. - Marko Kambič, Pravni in praktični vidiki ljubljanske občinske avtonomije od marčne revolucije do propada monarhije, v: Zbornik znanstvenik razprav Pravne fakultete 55/1995, str. 155.

den Fragen des Personals und der Aufgaben dieser Behörde. Als nächsthöhere politische Verwaltungseinrichtung wurde die Kreisregierung vorgesehen.

Der Vorschlag des Komitees über die neue politische Verwaltungseinteilung Krains wurde im April 1849 fertiggestellt, die Meinung der Kreisämter wurde dabei aber nur wenig berücksichtigt. Es wurden 11 politische Bezirke vorgeschlagen, an deren Spitze sollten Bezirkshauptleute stehen. Mit diesem Vorschlag gab man sich in Wien jedoch nicht zufrieden, da die Gerichtseinteilung, auf der die politischen Bezirke basieren sollten, nicht angemessen war. Die Zahl der politischen Bezirke wurde auf 10 reduziert.

Der kaiserliche Erlaß vom 26. Juni 1849 schuf die Basis für die politische Verwaltungsorganisation, die im Vergleich zum Entwurf vom Februar viel genauer ausgearbeitet wurde. Die Bezirke bildeten im administrativen Sinne die unterste politische Einheit. Der neue Innenminister Bach erklärte die Notwendigkeit und die Zweckmäßigkeit der Verwaltungsreorganisation. Ihr Ziel war, durch die Trennung von Verwaltung und Justiz, durch die Abschaffung der Grundherrschaft und der Untertanenverhältnisse sowie durch die Schaffung der neuen Gemeinden die Verwaltung von politischen Belangen zu vereinfachen; weiters sollte ein wirkungsvolles und gesetzmäßiges Handeln garantiert werden. Die Neustrukturierung der politischen Behörden verfolgte zwei Prinzipien: bei allen Belangen, in denen Berufungsverfahren möglich bzw. eine höhere Entscheidungsinstanz nötig war, sollte es drei Stufen von politischen Instanzen geben. Jeder repräsentativen, über der Gemeinde stehenden Korporation sollte immer auch ein Regierungsorgan zur Seite gestellt werden. Das Funktionieren der politischen Verwaltungsorgane basierte auf einem monokratischen System.

Am 13. August 1849 regelte der Kaiser die Reorganisation der Behörden der politischen Verwaltung des Kronlandes Krain. Festgelegt wurde die Aufteilung auf politische Bezirke und ihre Amtssitze, im zweiten Teil wurde der Status des Amtspersonals behandelt. Es wurde weiters bestimmt, daß im Hinblick auf die geographische Ausdehnung und die Bevölkerungszahl die Aufteilung in Kreise in Krain nicht notwendig sei und daß ihre Aufgaben der Statthalterei übertragen werden sollten.

Der erste Schritt der neuen politischen Organisation war die Errichtung der für die Durchführung zuständige Landeskommision. Auf der Kommissionssitzung machte Ritter von Kreizberg im Zusammenhang der Stellenausschreibung für die politischen Ämter in Krain aufmerksam, daß es dabei keine Forderung nach Beherrschung der krainischen (slowenischen) Sprache für die Kandidaten gab, was im alten Regime immer die Bedingung für eine Anstellung in Krain gewesen war. Ende Oktober gab die politische Organisationskommission eine zweisprachige Landeseinteilung Krains in Gerichtsbezirke, Bezirkshauptmannschaften und Steuerbezirke in Druck und bestimmte die Einspruchsfrist für die Gemeinden. Für das Wort "Bezirk" gebrauchte man zum ersten Mal den slowenischen Begriff "okraj", "okrajni sod" und "okrajno poglavarstvo," während die Zeitschrift "Novice" für "Bezirk" noch immer den Ausdruck "kanton" verwendete. Die neuen Behörden hatten am 1. Januar 1850 mit der Arbeit zu beginnen. Weil die Reklamationen der Gemeinden im Hinblick auf die zukünftige Verwaltungseinteilung noch nicht berücksichtigt wurden, orientierten sich die Gebiete der Bezirkshauptmannschaften vorübergehend an der bestehenden Gerichtseinteilung. Schon am 8. März 1850 konnte die Statthalterei die endgültige Landeseinteilung Krains veröffentlichen. Im nachhinein wurde Laibach, auf Grundlage der provisorischen Gemeindeordnung vom 9. Juni 1850, als Landeshauptstadt aus der Bezirksorganistaion ausgenommen.

JAN HAVRÁNEK

GIMNAZIJE V ČEŠKIH DEŽELAH 19. STOLETJA IN NJIHOVA VLOGA PRI VZGOJI ČEŠKE INTELIGENCE

Že več kot dve stoletji predstavljajo gimnazije v srednji Evropi šolo, skozi katero je šla večina tistih, ki so potem absolvirali univerzitetni študij. Zato so bile in vse dotlej so osnova za vzgojo in izobraževanje bodoče inteligence. Gimnazije imajo še starejše korenine in so veliko pomenile v zgodovini evropskega šolstva.

Pred sto leti je označil njihov pomen v osnovni češki enciklopediji, v Ottovem znanstvenem slovarju, František Drtina, profesor za filozofijo in pedagogiko na češki univerzi: "Od začetka 16. stoletja se je inštitut, ki je podajal popoln tečaj latinščine in grščine, imenoval gimnazija; če pa je vseboval tudi osnove univerzitetnega študija, je slovel kot *gymnasium illustre* oziroma *academicum*. V zunanjih okvirih je v mnogočem ohranjen način prejšnjih samostanskih šol. Dijaki so stanovali ločeno v celicah, nosili enak kroj, delali in jedli skupaj, med kaznimi je tu omeniti metlo, zapor, post; med učnimi predmeti pa sta bili latinščina in grščina, izmed avtorjev so bili obravnavani Ciceron, Vergil, Terenc, Izokrat, Ksenofanes, Plutarh, Hesiod in Theognis." Melancthonov učni načrt iz leta 1528 je zgodaj postal splošno veljaven. Poznati klasične jezike in tudi hebrejščino, jezike biblije - to je bilo predpogoj za spoznanje prave božje besede, nesprevrnjene, po kakršni je klicala reformacija. Tudi jezuiti so dojeli, da je ta pet- oziroma šestletna šola lahko optimalna oblika izobraženosti za duhovno službo. Res je, že na prelomu 17. stoletja se (z Drtinovimi besedami) "v skladu z značajem dobe nenadno v večji meri uvajata matematika in fizika, čeprav se jima je prebijati s precejšnjo nejevoljo pri odločilnih činiteljih; razen tega trpi ta študij od pomanjkanja sposobnih učiteljev".¹ Te je bilo nujno iskati med laičnimi strokovnjaki. Zlom v tej smeri je prinesel hallski Pedagogij, ki ga je ustanovil Hermann Franck in ta je v svojem poudarku odprl pot, ki je vodila k realkam in realnim gimnazijam.

Vse do preloma 18. stoletja je gimnazija, orientirana predvsem v dobro osvojitvev latinščine, jezika katoliške cerkve, imela v deželah pod žezlom Habsburžanov položaj ene in edine šole, ki je pripravljala na visokošolski študij. Njeni diplomanti so predstavljali večji del inteligence. To se je pokazalo pri oblikovanju tega socialnega sloja v čeških deželah. Leta 1781 je bilo med odraslimi moškimi na Češkem 10.255 duhovnikov in 5697 uradnikov in dostojanstvenikov (0.82% in 0.45% vseh moških, starejših od 18 let). Leta 1800 je tu živelo 6715 duhovnikov in 6294 uradnikov (0.54% in 0.50%), leta 1815 je število posvetnih izobražencev že izrazito preseglo število duhovnikov - posvetnih je bilo 14 251 (1.19%), duhovnikov že samo 6327 (0.53%). Te številke se nič kaj dosti niso spremenile do leta 1850, vendar pa glede na številčno rast populacije v deželi je delež obeh kategorij v okviru celotnega odraslega moškega prebivalstva padel za 30 odstotkov.²

O premiku zanimanja študentov, ki so šli skozi gimnazije ter skozi dve- ali triletni študij filozofskih smeri, o nadaljnjih uveljavitvah v življenju pričajo podatki o številu študentov bogoslovja na praški univerzi na eni strani ter študentov posvetnih fakultet, prava in medicine, na drugi. Leta 1784 je bilo tu vpisanih 584 bogoslovcev, 174

¹ Ottův slovník naučný, zv. 10, str. 651-653.

² Česká statistika, 1978/13, Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754-1918. díl 1. 1754-1865, str. 61-63.

pravnikov in 73 medicincev, na deset bogoslovcev so torej prišli samo štirje študenti posvetnih fakultet. Njihovo število je bilo leta 1789 skoraj enako, toda na teologiji je bilo vpisanih takrat že samo 164 študentov, tako da je na deset bogoslovcev prišlo takrat 15 študentov prava in medicine. Takšno razmerje je trajalo naslednja štiri desetletja, vendar pa je v štiridesetih letih 19. stoletja nastala nagla sprememba. V šolskem letu 1850/51 je bilo na univerzo vpisanih 186 bogoslovcev, 765 pravnikov in 328 medicincev.³

Kakšen delež so pri tem razvoju imele gimnazije? V primerjavi z veliko spremembo, ki so jo elementarnemu šolstvu prinesle reforme Marije Terezije in Jožefa II., je bila reforma gimnazij v letu 1775 manj izrazita. Langov učni načrt šestrazrednih gimnazij iz leta 1808, veljaven vse do Bonitz-Exnerjeve reforme v letu 1849, je puščal latinščini 49% ur, grščini 6% in verouku 12%, tako da je za vse preostale predmete ostalo samo 33% pouka. V tem času so odšle naprej tudi že devetrazredne gimnazije v Prusiji, kjer so leta 1825 oba klasična jezika in verouk imeli 54%, v študijski red pa je bila tja uvrščena tudi filozofska propedeutika, izvržena iz njega spet po porazu revolucije leta 1849. Takrat se je na avstrijskih, od leta 1849 že osemrazrednih, gimnazijah število ur, posvečenih latinščini, grščini in verouku, ustalilo na 49% pouka in se skoraj ni več spreminjalo vse do leta 1908. Sprememba je bila bolj v tem, da so gimnazije polagoma izgubljale svoj monopol v izobraževanju mladih mož za visokošolski študij. Poleg njih so to najprej dosegle realke (Realschulen). Mnoge izmed prvih šol s tem imenom so imele značaj strokovnih šol; realka, ki je bila ustanovljena leta 1829 v Rakovniku, je bila poklicna šola kmetijsko-gozdarske smeri, realka v Libercu iz leta 1837 pa trgovska in obrtna šola. Stanovska realka v Pragi je bila seveda vse od svoje ustanovitve leta 1833 usmerjena v izobraževanje mladeničev za študij na Visoki tehniški šoli. Leta 1849 se je najprej zdelo, da bodo vse realke, takrat šestletne, postale predvsem šole, ki pripravljajo za študij tehnike, vendar pa je v prihodnjih dvajsetih letih v njih prevladala orientacija na prakso. Zgodilo se je tako zato, ker so se absolventi dobro uveljavili v industriji in v gradbeništvu, kjer so podjetniki cenili resnično znanje in spretnost bolj kot spričevalo z visokih šol. Šele po letu 1869, ko so bile realke podaljšane na sedem let in bile zaključene z maturo, je šolanje za študij na Visoki tehniški šoli spet prevladalo.

Na začetku 20. stoletja, v času ko je na gimnazije prihajalo vse več fantov in postopoma tudi deklet, je slišati močne glasove, da je pouk dveh mrtvih jezikov za večino bodočih izobražencev odvečna obremenitev. Šole, ki se ustanavljajo v hitro rastočih predmestjih Prage in v novih industrijskih mestih, so že poimenovane realne gimnazije, moderni jezik pa, najpogosteje francoščina, nadomešča grščino in za naravoslovne predmete je najti več ur v njihovem urniku.

Gimnazije so bile neizogibna predstopnja visokošolskega študija. Najstarejši podatki o številu gimnazijcev v čeških deželah, ki ga posredujejo državne statistike, govorijo o tem, da je leta 1816 bilo na 38 šestrazrednih gimnazijah v čeških deželah vpisanih 7600 fantov, kar je bilo 0.62 odstotka vseh oseb ustrezne starosti. Delež gimnazijcev med generacijo se v naslednjih petdesetih letih ni preveč spremenil in na osemrazrednih gimnazijah in sedemrazrednih realkah je študiralo leta 1860 0.73% generacije. Naslednje polstoletje pa je prineslo spremembo. V letu 1900 je šlo skozi gimnazije v čeških deželah 1.64% mladih ljudi. V prvih desetih letih 20. stoletja je raslo število gimnazijcev približno štiri odstotke na leto; v letu 1910, ko je bilo na 191 gimnazijah in realkah v čeških deželah vpisanih 54.000 študentov, pa je doseglo 2.04% iz generacije. Pri naglem naraščanju njihovega števila od začetka 20. stoletja je prinesel svoj delež

³ Dějiny Univerzity Karlovy zv. 3 (1802-1918), Red Jan Havránek, str. 27-28, 357-359.

tudi razvoj dekliškega študija. Poleg gimnazijcev je bila tu, čeprav takrat še manj številna, skupina tistih, ki so se v starosti od 15-19 let po končanih meščanskih šolah še dalje izobraževali na trgovskih akademijah, na obrtnih ali kmetijskih šolah. Leta 1910 je bilo ob popisu prebivalstva 3.46% vseh poklicno aktivnih oseb uvrščenih med "uradnike". Takrat je bila med "belimi ovratniki" graduiranih visokošolcev, maturantov in absolventov strokovnih šol verjetno le polovica.

Na Češkem sta živeli vse do druge svetovne vojne ena zraven druge dve etnični skupini, Čehi in Nemci. V češkem delu države je živelo leta 1900 66% Čehov in 34% Nemcev, na Moravskem je bil delež češko govorečih prebivalcev 71%, nemško pa je govorilo 29% Moravcev. Zapletene narodnostne razmere so bile v Šleziji, tj. v tistem njenem delu, ki je ostal v 19. stoletju pod vladno Habsburžanov. Tam je živelo 45% Nemcev, 33% Poljakov in 22% Čehov. Te relacije so bile bolj ali manj stabilne za leta 1781-1938. Na podeželskih področjih je bil upoštevan jezik, v katerem se je učilo na osnovnih šolah, določen po etničnem značaju kraja. Bolj zapleten je bil položaj v mestih, kjer je tudi tam, kjer so Čehi med prebivalstvom prevladovali, kot npr. v Pragi, Plznu ali pa v Čeških Budějovicah v elementarnem šolstvu vse do leta 1861 prevladovala nemščina. Na Moravskem - v Brnu, Olomoucu in drugih mestih - so pogosto hodili v nemške osnovne šole tudi češki otroci in šele deželni zakon "Lex Perek", sprejet v okviru moravskega pakta leta 1906, je zahteval, da naj bodo v šole sprejeti samo otroci, ki obvladajo njihov jezik.

Učni jezik na gimnazijah je bila do reform Jožefa II. latinščina, na tradicionalnih jezuitskih oziroma piarističnih gimnazijah pa so bili dijaki vanjo uvrščeni na osnovi svoje materinščine, češčine in nemščine. Od leta 1784 je nemščina postala učni jezik na praški univerzi, latinščina pa je podaljševala svoje življenje v nekaterih predmetih na teološki in medicinski fakulteti.⁴ Tretja izmed osmih zahtev peticije, naslovljena na vladarja, ki so jo dne 15. marca 1848 sprejeli v veliki avli praškega Karolina univerzitetni študenti in jo skupaj z njimi podpisali tudi člani akademskega senata, se je glasila: "Da bi bilo vsakemu omogočeno, da se do popolnosti izobrazijo v obeh deželnih jezikih, in to v vseh poučevanih predmetih". Na kabinetnem listu je bilo vsem zahtevam akademskega kroga ugodeno. Ena izmed posledic v enakopravnosti češčine in nemščine je bila tudi enakopravnost obeh jezikov na gimnazijah, na katerih je bila dana možnost tudi češkemu dijaku, da se izobražuje v svojem rodnem jeziku. V revolucionarnem letu 1848 je češčina postala učni jezik na desetih gimnazijah na Češkem. Na prvem mestu med njimi je bila Akademska gimnazija v Pragi, nameščena v univerzitetni stavbi Klementina. Kljub temu je ta revolucionarna pridobitev naletela po porazu revolucije na odpor uradov. Že od leta 1853 se je na praški Akademski gimnaziji poučevalo le v nemščini, od leta 1856 pa se je tudi na ostalih gimnazijah po Češkem uporabljala češčina samo pri dveh učnih predmetih, pri češčini in verouku.⁵ Seveda pa so si od obnovljene ustavnosti leta 1861 Čehi prizadevali za počesčenje gimnazij povsod tam, kjer je bila češčina materinščina večini dijakov. V češkem delu države so dosegli v tem pogledu popoln uspeh z zakonom iz dneva 18. januarja 1866, ko je češčina postala učni jezik vseh predmetov na gimnazijah v čeških mestih. Nemški jezik pa je tu moral biti obvezen učni predmet v vseh osmih razredih prav tako, kot je češčina morala biti obvezen predmet na vseh nemških gimnazijah na Češkem. Ta deželni zakon je bil z nemške strani zavržen in označen kot "Sprachenzwanggesetz". Zato pa je bila v Decembrsko ustavo iz leta 1867 vnesena odločba, da dijaki v šolah ne morejo biti prisiljeni

⁴ Dějiny Univerzity Karlovy, 3, str. 20.

⁵ Československá vlastivěda, díl 10. Osvěta. Praha 1931, str. 139-141.

k temu, da bi se morali učiti jezika, ki se ga nočejo učiti. Zato je bila od leta 1868 nemščina na čeških gimnazijah na Češkem neobvezen jezik, enako kot češčina na nemških gimnazijah. V čeških gimnazijah je nemščino absolviralo okoli 97% dijakov, praviloma vsi z izjemo nekaj posameznikov, ki so od doma znali nemščino tako dobro, da bi bil šolski pouk zanje odveč. Na nemških gimnazijah pa se je fakultativna češčina realizirala samo v mestih z jezikovno mešano populacijo, in tudi tam, kot npr. v Pragi, so od devetdesetih let nacionalisti agitirali pod geslom, da se nemški študent ne bo učil češčine. To se je končalo šele v letu 1918, ko je nemščina postala prvi obvezni jezik v vseh osmih razredih češkoslovaških gimnazij in podobno tudi češčina oziroma slovaščina na gimnazijah z nemškim učnim jezikom.

Leta 1848 je bilo na Češkem deset gimnazij, ki so začele poučevati v češčini. Med njimi so ile največje po številu dijakov Akademska gimnazija v Pragi, gimnazija v Hradcu Králové in na tretjem mestu gimnazija v Jičnu, kjer je študiralo 294 fantov. Jičínsko gimnazijo je leta 1624 ustanovil Albrecht iz Valdštejna v središču svojega dominija, imenovanega Véodství Frýdlantské in je pripeljal sem jezuite. Ta gimnazija se je dobro zavedala svoje davne tradicije in je veliko pozornosti posvečala svoji zgodovini. V letu 1999 je priredila konferenco ob 375. obletnici svoje ustanovitve: "Preteklost, sodobnost in prihodnost gimnazijskega izobraževanja".⁶ Prav na osnovi gradiva o tej gimnaziji, zlasti njenih dobro ohranjenih Letnih poročil, sem skušal rekonstruirati nekatera splošno veljavna spoznanja pri nastanku češke inteligence, ki je imela nenadomestljivo vlogo pri oblikovanju novodobnega češkega naroda in njegove države. Upošteval sem tudi podatke o drugih čeških gimnazijah, in sicer gimnazij v Pragi, Písku, Crudimu in Plznu.

Pri ustanavljanju mreže gimnazij in realk v čeških deželah druge polovice 19. stoletja - leta 1851 jih je bilo tu 31, leta 1881 121 in leta 1910 191 - so si pridobile velike zasluge mestne samouprave, ki so šole ustanovljale, materialno opremljale in finansirale tako dolgo, dokler jim ni uspelo predati jih v upravljanje državi. Obstoje gimnazije je meščanom prinašal gmotne koristi - v mestih so živeli in zapravljali študenti in profesorji - glavna njihova motivacija pri ustanavljanju šol in pri gradnji reprezentativnih stavb pa je sledila prestižu njihovega mesta.

Med študenti so bili tudi njihovi sinovi, vendar so ti bili v manjšini, več pa je bilo takih dijakov, ki so prihajali od drugod, iz sosednjih mest in mestec ter iz podeželskih krajev. Letna poročila gimnazij ne vsebujejo informacij o poklicu staršev njihovih dijakov. To informacijo pa nam lahko nadomestijo rezultati študij o socialnem izvoru visokošolcev, absolventov gimnazij. Poleg sinov iz premožnih meščanskih družin, za katere še ni bil v drugi polovici 19. stoletja študij na gimnazijah vprašanje družbenega prestiža, pač pa bolj zagotovitev za tiste, ki se v podedovani obrtni dejavnosti niso uveljavili, tu so bili v izraziti meri zastopani fantje iz uradniških in učiteljskih družin. Na prelomu 19. stoletja je bilo čedalje več tudi sinov iz družin uslužbencev, po letu 1900 pa niti otroci iz delavskih družin niso bili v gimnazijskih razredih izjema. V eni smeri so se češke gimnazije precej razlikovale od drugih. Od začetka 19. stoletja je tu študiralo nemajhno število kmečkih sinov. Veliko zanimanje so za izobraževanje na teh šolah kazali v drugi polovici 19. stoletja fantje iz židovskih družin, ki so bili najprej usmerjeni le na nemške gimnazije, vendar od 80-ih let so mnogi med njimi, zlasti iz južnih in vzhodnih predelov Češke in nazadnje tudi iz Prage prihajali tudi na češke šole. Prav tako kot je prevladoval delež evangeličanskih družin med prebivalstvom, se je

⁶ Minulost, současnost a budoucnost gymnaziijního vzdělávání. In: 7. Českého ráje a Podkrkonoší. Supplementum 5. Ed. Robert R. Novotný, Semily 2000, 255 str.

to odrazilo tudi v številu evangeličanov med študenti. V zadnjih dveh predvojnih desetletjih so na gimnazije prihajala tudi dekleta, najprej na privatno gimnazijo "Minnerva", malo pred vojno pa že tudi na fantovske gimnazije. V prvi generaciji so med njimi prevladovale hčere iz družin intelektualne in premožne špice v češki družbi.

Če spremljamo nadaljnje življenjske usode absolventov gimnazij iz čeških mest, ugotavljamo, da so se v šestdesetih in sedemdesetih letih mnogi izmed njih - za razliko od absolventov s praških gimnazij - preorientirali na bogoslovni študij, niso pa ga vsi dokončali. Od osemdesetih let se je največ maturantov odločilo za študij prava, ob prelomu stoletja je počasi raslo zanimanje tudi za medicino. Med petino maturantov, ki so odhajali na filozofsko fakulteto, je bilo vse več interesentov za študij tujih jezikov in naravoslovnih znanosti v škodo tistih, ki so hoteli učiti latinščino in grščino. Bojazni, da se po več let, celo desetletij ne bodo mogli uveljaviti na gimnazijah - te bojazni so okoli leta 1910 polnile študentske časopise in koledarje - so se po letu 1918 hitro razblinile. Samo kakšna četrtnina maturantov je navajala, da nočejo več dalje študirati in da se zaposlijo na uradniška mesta, za katera je bila matura zadovoljiva kvalifikacija.

Pomen jičinske gimnazije je v času druge polovice 19. stoletja postopoma padal. Mesto, v katerem je gimnazija prebivala, je raslo precej počasi in ne tako zelo daleč so nastajale še druge srednje šole, tako da se je krog, iz katerega so prihajali v Jičín dijaki, začel postopoma zmanjševati. Rezultat tega je bilo, da je v letu 1898, ko je bilo na Češkem 35 čeških gimnazij (poleg njih 14 realk) in 12 čeških gimnazij je delovalo na Moravskem, ena pa v Šleziji, že 27 izmed njih imelo več dijakov kot Jičín, ki jih je v tem letu zabeležil samo 254, manj kot petdeset let prej. V jičinskih letnih poročilih najdemo podatke o tem, kam so tedanji maturanti hoteli iti okoli leta 1900. Te lahko primerjamo s podatki o tem, kako je gimnazijsko izobraževanje vplivalo na socialni vzpon v češki družbi in na graditev njenih intelektualnih elit v 19. stoletju.

Študij ali profesija, na katero so se abiturienti jičinske gimnazije orientirali na osnovi svoje izjave pri maturi. (iz Letnega poročila gimnazije po ustreznih letih)

	Leta 1897, 98, 99		Leta 1900, 02, 06	
	Število	v %	Število	v %
Bogoslovje	12	18	4	6
Pravo	22	33	26	38
Medicina	14	21	10	14
Filozofija	14	21	21	30
Kmetijstvo	2	3	1	1
Poštna storitev	1	1	1	1
Železnična stor.	2	3	-	-

Izbiranje je bilo pod vplivom dejstva, da je v Jičínu obstajala hkrati še realka, študenti katere so bili orientirani na visoko tehniško šolo ali na poklice, kjer so se s svojo matematično izobrazbo in znanjem risanja mogli dobro uveljaviti.

Bežno primerjanje podatkov o rojstnem kraju študentov jičinske gimnazije iz tridesetih in petdesetih let 19. stoletja in iz začetka 20. stoletja kaže, da so na tej šoli fantje iz vasi sestavljali približno polovico vseh študentov, medtem ko je bilo jičinskih rojakov samo šestina. Letna poročila gimnazij pri vsakem dijaku od začetka navajajo, kje se je rodil, vendar šele v 20. stoletju je iz njih včasih razbrati, ali so njihovi starši stanovali v mestu, kjer je bil sedež šole. Z analizo seznamov dijakov, natisnjenih vedno

v letnih poročilih, je mogoče priti do rezultatov, kakršne prinašajo naslednje tabele, ki govore o okolju, v katerem so študenti odraščali.

Rojstni kraj študentov jičinske gimnazije (šestrazredne) v letu 1837/38 (Iz seznamov, objavljenih v letnem poročilu za šolsko leto 1902/03, str. 47-51).

Razred	Jičín	Mesta ali mesteca	Vasi	Skupaj
1. gramatični	7	15	17	39
2. gramatični	4	6	18	28
3. gramatični	4	7	10	21
4. gramatični	3	6	11	20
1. humanistični	3	3	10	16
2. humanistični	1	9	7	17
Skupaj	22	46	73	141

Leta 1837, ko je učni jezik bila tu kot povsod po Češkem nemščina, so 16% tukajšnjih dijakov sestavljali jičinski rojaki, 32% jih je izšlo iz mest in mestec ter iz precej oddaljene okolice, in sicer tudi z nemškega jezikovnega področja severovzhodne Češke, 52% pa jih je bilo iz vasi širše jičinske okolice. Študenti so bili, razen 4 Izraelcev, večinoma katoliške vere.

Razred	Jičín	Mesta ali mesteca	Vasi	Skupaj
I.	9	20	39	60
II.	10	10	15	35
III.	8	10	20	38
IV.	7	11	23	41
V.	4	12	19	35
VI.	5	9	9	23
VII.	1	11	17	29
VIII.	2	9	10	21
Skupaj	46	92	152	290

Rojakov iz Jičina je bilo v tem letu, ko se je v Jičínu poučevalo večinoma v nemščini, delno pa tudi v češčini, 16% študentov, iz mest in mestec je prišlo študirat 32% dijakov in iz vasi 52%. V poročilu za leto 1851 je tudi podatek o narodnosti študentov: 254 (88%) je bilo Čehov, 8 (3%) Nemcev in 28 (9%) je bilo navedeno kot "utrakvistov". Leto pozneje je bila ta skupina v letnem poročilu označena kot "Nemci, ki znajo češko". Izraelcev je bilo 6, od evangeličanov nobenega. Dva študenta sta bila navedena kot privatista, kasneje v petdesetih letih je število privatistov naraslo na pet ali šest, velikokrat so to bili dijaki s plemiškim predikatom.

Rojstni kraj študentov jičinske gimnazije v letu 1901/02 (Iz seznamov, objavljenih v letnem poročilu za leto 1901/02)

Razred	Jičín	Mesta ali mesteca	Vas	Skupaj
I.A	5	8	18	31
I.B	4	8	20	32
II.A.	5	7	15	27
II.B	2	7	18	27
III.A	4	8	15	27
III.B	6	5	16	27
IV.	8	18	16	42
V.	6	10	18	34
VI.	2	8	15	25
VII.	3	5	18	26
VIII.	4	5	14	23
Skupaj	49	89	183	321

Jičínskíh rojakov je v tej, po 35 letih povsem češki gimnaziji, bilo 15%, iz mest in mestec je prišlo 32% in iz vasi 53% dijakov, tako da se njihova sestava po mestu izvora v sedemdesetih letih sploh ni spremenila. V letu 1901 nam je znano tudi stanovanje staršev, ki so pri 116 študentih živeli v Jičínu in v predmestjih, 205 pa jih je stanovalo drugje. Vsi študenti so se izrekli za češčino kot za svoj jezik. Razen enega evangeličana (reformiranega) in treh Židov so bili še vedno vsi študenti katoličani.

Pri delu s seznamí dijakov se je pokazalo, da je jičínska gimnazija imela, z izjemo petdesetih let 19. stoletja, razmeroma malo privatistov, le-ti so bili večinoma vpisani na praških gimnazijah, izmed čeških največ na Akademski v Pragi. Dijaki gimnazije v Jičínu, podobno kot z drugih čeških gimnazij, so se rodili zvečine v mestih, ki niso bila preveč oddaljena od Jičína, pri čemer se je radius šole postopoma zmanjševal. Zlom je prineslo zadnje desetletje pred prvo setovno vojno, ko so gimnazije ali realke bile ustanovljene še v štirih ne preveč oddaljenih mestih. Mreža čeških gimnazij v notranjosti Češke je bila leta 1914 že popolnoma zgrajena in Češkoslovaška republika je gimnazije ustanavljala največ na Slovaškem, pa tudi tam, kjer so v nemško poseljenih obmejnih območjih živele številne češke manjšine.

Posledice tega razvoja, skupaj z demografskimi dejavniki - za časa vojne se je rodilo le zelo malo otrok - so se pojavile po letu 1918 v padajočem številu jičínskíh gimnazijskih študentov, ki je doseglo svoje dno na koncu šolskega leta 1929/30, ko jih je tu študiralo že samo 152. V obdobju med vojnama je vsakodnevna vožnja v šolo prevladovala nad številom stanujočih podeželskih fantov v najemniških sobah. Poročilo za leto 1931/32 navaja, da je v Jičínu pri starših stanovalo 96 dijakov, pri odgovornih nadzornikih 38, prihajalo peš 15, dnevno pa se jih je vozilo, skoraj večinoma z vlakom, 61, tj. 30%. V 19. stoletju dnevna vožnja v šolo ni bila mogoča in tako so bile študentske najemniške sobe za mnoga jičínska gospodinjstva vir prihodkov in poceni prehrane.

Podatki o rojstnem kraju študentov z jičínske gimnazije se v celoti ujemajo s podatki drugih čeških gimnazij, čeprav je bil polovični delež rojakov z vasi precej visok in je odražal premožnost kmetov s tukajšnjega okraja. Vendar pa rezultati, ugotovljeni na tej gimnaziji, niso v nasprotju s podatki, zaenkrat najbolj obdelanimi, s podatki o socialnem izvoru visokošolcev, ki so bili pridobljeni z analizo katalogov s praške češke univerze. Na kratko jih posredujeta dve naslednji tabeli.

Socialni izvor študentov češke univerze v letih 1890 in 1913 (Podatki v odstotkih o študentih fakultet in celotne univerze, ki so navedli poklic očeta oziroma varuha)⁷*

Leto 1890

Poklic očeta:	Fakulteta			Univerza	
	teologija	pravo	medicina	filozofija	v celoti
veleposestnik	1	2	3	1	2
meščan	11	20	23	11	20
svoboden poklic	1	7	4	5	5
uradnik učitelj	21	34	29	36	31
obrtnik	17	12	11	19	12
kmet	43	22	29	22	27
delavec	6	3	1	6	3
Seštevek	100	100	100	100	100

Leto 1913

Poklic očeta:	Fakulteta			Univerza	
	teologija	pravo	medicina	filozofija	v celoti
veleposestnik	0	2	1	1	2
meščan	7	15	18	15	13
svoboden poklic	1	7	6	3	5
uradnik, učitelj	34	45	44	45	45
obrtnik	20	6	7	11	9
kmet	26	18	18	19	19
delavec	12	5	4	6	5
Seštevek	100	100	100	100	100

* Študentom, ki so bili polnoletni, tj. starejši od 24 let, ni bilo potrebno navajati ime in poklic očeta oziroma varuha. Pri teološki fakulteti, ki je bila v letu 1890 še skupna, se je upoštevalo samo študente češke narodnosti.

Pri primerjanju obeh prejšnjih tabel se pokaže, da je bil delež iz družin aristokratov in veleposestnikov na češki univerzi komaj dvoidstoten. Tisti, ki so kot poklic svojega očeta navedli meščan, imetnik realij, tovarnar in trgovec, so predstavljali leta 1890 petino med študenti, 1913 pa že samo 15%. Medtem ko se je njihov delež na študiju prava in medicine zmanjšal za četrtnino, je narastel v enaki meri na filozofiji, kjer so 1913 že študirala mnoga dekleta iz teh družin. Tudi zastopanost otrok iz obrtniških družin je upadla iz 12% na 9%. Iz 27% na 19% se je zmanjšal tudi delež otrok iz kmečkih družin, vendar pa ena petina zastopanih kmečkih sinov je spadala v letu 1913 k najvišjim na lestvici v Evropi, 27% pa je bilo leta 1890 že kar izjema. Delež otrok od

⁷ Jan Havránek, Gymnázia, reálky a výchova elit. Acta polytechnica, 4 (VI.2), Praha 1990, str. 83

advokatov in zdravnikov, ki so prevladovali v kategoriji svobodnih poklicev, se ni spremenil in s 5 odstotki je bil visok zlasti glede na to, da je tej kategoriji pripadal največ en odstotek prebivalstva.

Za polovico je padel med leti 1890 in 1913 delež otrok iz družin uradnikov in učiteljev ter dosegel 45% med univerzitetnimi študenti. To govori o prizadevanju srednjega sloja, tipičnega za razvijajočo se industrijsko družbo, zagotoviti otrokom dostop do zaposlitve staršev oziroma do poklicev z višjo kvalifikacijo, prestižem in boljšim dohodkom. Po dovolj nagli začetni rasti češke inteligence v drugi polovici 19. stoletja se je ta sloj na začetku 20. stoletja stabiliziral ter v nemajhni meri dopolnjeval svoje vrste s svojimi lastnimi otroki.

Iz tri je na pet odstotkov zraslo število študentov, ki so navedli "delavec" kot poklic svojega očeta. Tudi to število je bilo za ta čas razmeroma visoko.

Socialna struktura čeških visokošolcev kaže, da je gosta mreža čeških gimnazij, kjer šolnina ni bila visoka in so je bili nepremožni, zlasti pri odličnem spričevalu, lahko oproščeni, odpirala vrata k širšim slojem prebivalstva. Vloga čeških gimnazij v podeželskih mestih, takšnih, kakršno je bilo mesto Jičín, je bila velika pri demokratizaciji izobrazbe v drugi polovici 19. stoletja in tudi kasneje.

Ne samo to, gimnazije so postale središča kulturnega življenja v teh mestih. Spomnimo se samo na njihove imenitne profesorske in dijaške knjižnice, med katerimi je spadala jičínska knjižnica k vodilnim - že leta 1850 je imela 3538 zvezkov, 1906 je imela tukajšnja profesorska knjižnica 7725, dijaška pa 4183 zvezkov.⁸ Letna poročila gimnazij so vedno prinašala znanstveno študijo, ki jo je napisal kateri od njihovih profesorjev. Zlasti pred nastankom češke univerze so imele te češke študije nemajhen pomen v tem, ker so izkazovale zrelost češke strokovne terminologije in znanstveno zmožnost čeških gimnazijskih profesorjev. Že v dosledno dvojezičnem jičínskem gimnazijskem "Programu" iz leta 1851 najdemo obširno in z ilustracijami dopolnjeno študijo o veliki zatemnitvi sonca z dne 28. junija 1851, ki naj bi v tem mestu približno v devetdesetih odstotkih zakrivala sončni kolobar; avtor besedila je bil Anton Fähnrich. Bilo je napisano v nemščini, skupaj z njim pa je bil v Letnem poročilu natisnjen članek Josefa Uhlířa "O prednostih in napakah češke proze naših dni", ki je bil v pomoč dijakom gimnazije - in ne samo njim - pri orientiranju v hitro razvijajoči se češki literaturi.

Svoje kulturno poslanstvo so mogle gimnazije izpolnjevati zahvaljujoč temu, ker so v njihovih vrstah delovali kot profesorji znanstveniki, pisatelji, umetniki in v glavnem izrazite pedagoške osebnosti, ki so razumevale svoj poklic kot poslanstvo in bile prav zaradi tega deležne resnosti in spoštovanja v svojem kraju in v celotnem narodnem občestvu.

⁸ Výroční zpráva c.k. gymnasia v Jičíně za školní rok 1905/06, str. 25.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Gymnasien in den böhmischen Ländern im 19. Jahrhundert und ihre Rolle bei der Herausbildung der tschechischen Intelligenz

Die Sozialstruktur der tschechischen Hochschüler zeigt, daß das dichte Netz von tschechischen Gymnasien, in denen das Schulgeld nicht hoch und auch für die nicht vermögenden Gruppierungen, besonders bei ausgezeichnetem Erfolg, leicht zu leisten war, die Tür für eine ziemlich breite Schicht der Bevölkerung öffnete. Die Rolle des tschechischen Gymnasiums in einer Landstadt wie beispielsweise Jičín war für die Demokratisierung der Bildung in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts und auch später höchst bedeutend.

Die Gymnasien entwickelten sich aber auch zu Zentren des kulturellen Lebens in diesen Städten. Man braucht da nur an ihre bedeutenden Professoren- und Schülerbibliotheken zu erinnern. Unter diesen zählte die von Jičín zu den führenden – schon 1850 zählte sie 3538 Bände, 1906 umfaßte die Professorenbibliothek 7725, die Schülerbibliothek immerhin 4183 Bände. Die Jahresberichte enthielten immer wissenschaftliche Studien, die von einigen Professoren verfaßt wurden. Besonders bei der Gründung der tschechischen Universität hatten diese tschechischen Studien eine nicht geringe Bedeutung, da sie die Reife der wissenschaftlichen Terminologie und die wissenschaftlichen Fähigkeiten der Professoren aufzeigten. Im konsequent zweisprachig geschriebenen "Programm" aus dem Jahre 1851 ist eine ausführliche, mit Illustrationen versehene Studie über die Sonnenfinsternis vom 28. Juni 1851 in dieser Stadt, wo die Sonne zu neunzig Prozent verdeckt war, zu finden; verfaßt wurde sie von Anton Fähnrich in deutscher Sprache. In der gleichen Nummer des Jahresberichtes erschien auch der Artikel von Josef Uhlir über die tschechische zeitgenössische Prosa, die den Schülern – aber nicht nur ihnen – als Orientierungshilfe in der sich rasch entwickelnden tschechischen Literatur diente.

Die Gymnasien konnten mit ihren Professoren, die selbst als Wissenschaftler, Schriftsteller und Künstler tätig und meistens große Pädagogen waren, die ihren Bildungsauftrag mit Idealismus ausführten und deshalb sehr geschätzt wurden, ihren Kulturauftrag gut erfüllen.

DUŠAN KOVÁČ

AUSSENPOLITISCHE PLÄNE UND VORSTELLUNGEN DER SLOWAKEN IN DER ÄRA DES DUALISMUS

Der britische Generalkonsul in Budapest, Francis William Stronge, äußerte in seinem Bericht an den britischen Ambassador in Wien im März 1905 die Ansicht, daß es in der Welt nur wenige Länder wie Ungarn gäbe, wo die Außenpolitik so wenig diskutiert, und wo man sie so wenig verstehen würde. "Der typische Hungaricus" - so schrieb Stronge - "ist besessen von der Innenpolitik und ist indifferent gegenüber der internationalen Stellung der Monarchie. Das für die Armee oder die Außenpolitik verwendete Geld wird als für Österreich, bzw. für die Dynastie hinausgeworfenes Geld betrachtet."¹

Der britische Generalkonsul hatte seinen Sitz in Budapest, er kannte und verfolgte die Presse und das politische Geschehen in der Hauptstadt Ungarns. Angesichts dieser Tatsache ist seine Feststellung glaubhaft und verständlich. Die britischen Diplomaten hatten aber nur geringe Kenntnisse über die Politik der nichtmagyarischen Nationalitäten und verfolgten ihre Presse überhaupt nicht. Wäre Konsul Stronge in der Lage gewesen, zum Beispiel die slowakische Presse jener Zeit zu lesen, wäre er sicher überrascht gewesen, wieviel Raum man darin der Außenpolitik widmete und welche ausführliche und oft auch kompetente Kommentare diese Presse ihren Lesern bot.

Diese Erscheinung ist sicher beachtenswert. Woher kam bei den Slowaken dieses Interesse an dem außenpolitischen Geschehen, ein Interesse, das laut Francis Stronge "für Ungarn untypisch" war? Dabei hatten die Slowaken nicht den geringsten Einfluß auf die außenpolitische Orientierung der Monarchie. Die Außenpolitik war und blieb auch in Österreich-Ungarn die Domäne des Hofes und des mit ihm verbundenen Hochadels. Nach dem Ausgleich änderte sich nur eines: Es begannen sich in der Außenpolitik sehr vehement die magyarischen Politiker durchzusetzen. Die Vertreter der Slowaken gelangten nicht einmal zu einer niederen diplomatischen Karriere. Eine gewisse parlamentarische Kontrolle der Außenpolitik sollten die Delegationen darstellen. Während sich in den österreichischen Delegationen, hauptsächlich nach den allgemeinen Wahlen von 1907, Tschechen und Slowenen profilieren konnten, besaßen die Slowaken nie eine Vertretung in den ungarischen Delegationen.² Dennoch und vielleicht gerade deshalb ist das slowakische Interesse an der Außenpolitik unter den ungarischen politischen Bedingungen so außergewöhnlich.

Die Erklärung für diese Erscheinung liegt jedoch in der ungarischen Innenpolitik. Die slowakischen politischen Vertreter formulierten schon Mitte des 19. Jahrhunderts das slowakische politische Programm. Dieses Programm bestand, kurz zusammengefaßt, in der Forderung nach slowakischer Autonomie im Rahmen Ungarns³ und erhielt seine

¹ Public Record Office, London, (PRO) Foreign Office (FO) 7-1367, Generalkonsul in Budapest F.W. Stronge an den Botschafter in Wien, März 1905.

² Siehe die Dokumente im Bestand: Delegationen des Österreichischen Reichsrates und Ungarischen Landtages, Österreichischen Staatsarchiv (ÖSTA), Haus-Hof-und Staatsarchiv Wien (HHSTA).

³ Das slowakische politische Programm, von Ludovít Štúr formuliert, war in seiner Zeitung *Slovenskije národníje novini* (seit 1845), und dann als Manifest mit dem Namen *Žiadosti slovenského národa* während der Revolution 1848 publiziert worden. Siehe František Bokes: *Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu* (Dokumente zur slowakischen Nationalbewegung), Bd. 1, Bratislava 1962.

konkrete Form während der Revolution 1848; im Kampf gegen die Kossuth-Anhänger wurde die Realisierung der slowakischen Autonomie kurzfristig sogar außerhalb Ungarns angestrebt. 1861 wurde dieses politische Programm durch das slowakische Memorandum bestätigt.⁴ Bei den Auseinandersetzungen innerhalb der slowakischen Politik ging es nicht so sehr um dieses Programm als vielmehr um die Taktik und das Vorgehen, wie dieses Ziel erreicht werden sollte. Nach dem Ausgleich gewannen die magyarischen Politiker praktisch die uneingeschränkte Macht in Ungarn. Der Herrscher in Wien war plötzlich viel zu weit weg. Man gelangte nur über Budapest zu ihm. Und die magyarische Politik machte kein Hehl daraus, daß sie nicht bereit war, über die slowakische Autonomie oder über irgendeine Dezentralisierung Ungarns auch nur zu diskutieren. Die slowakische Politik stand vor der Aufgabe, die Quadratur des Kreises zu lösen. Sie versuchte dies auf verschiedene Art und Weise zu bewerkstelligen. Immer mehr kristallisierte sich jedoch als einzig mögliche Lösung die Umwandlung der slowakischen Frage in eine internationale, europäische Frage heraus, und eine Änderung der Stellung der Slowaken erwartete man sich am ehesten noch von neuen Entwicklungen in der europäischen Politik. Das war aber reine Theorie, vor allem nach der Unterzeichnung des Zweibundvertrages 1879, als sich der mitteleuropäische Raum immer mehr in sich selbst zu verschließen begann.⁵ Das außerordentliche Interesse der slowakischen Politiker und der slowakischen Presse an dem internationalen Geschehen war jedoch eine logische Folge dieser Situation.

Es ist aber in diesem Zusammenhang auf ältere Traditionen hinzuweisen. Das slowakische politische Programm begann sich in einer Atmosphäre herauszubilden, die durch den Durchzug zunächst der napoleonischen und dann der russischen Truppen durch Mitteleuropa entstand. Das Eingreifen des russischen Zaren in die Revolution 1848/49 in der Habsburger Monarchie konnte als weiterer historischer Präzedenzfall angesehen werden. Große Aufmerksamkeit lenkten der Krimkrieg und die außenpolitischen Mißerfolge der Habsburger Monarchie auf sich, die von einer gewissen Entspannung in der Innenpolitik begleitet waren. Eine logische Folge davon war, daß sich die Slowaken während des Preußisch-Österreichischen Krieges auf die Seite der Monarchie stellten. "Und wie sollen wir Slawen für die deutsche Idee in den Kampf ziehen?" - fragte die Zeitung *Pešťbudínské vedomosti*. "Die Deutschen ziehen in den Kampf für die deutschen Interessen - wir Slawen in Österreich haben keine solche Interessen, die uns in den Kampf treiben würden. Wir wollen für österreichische Interessen kämpfen, da wir darin auch unser eigenes Wohl sehen."⁶ Dies war nicht nur eine selbstverständliche Loyalitätsbekundung gegenüber dem Herrscher und dem Staat. Die slowakischen Interessen wurden von den *Pešťbudínské vedomosti* so formuliert: "Wir fordern von den Magyaren die gleichen Rechte im Land, wie sie die Deutschen im Staat haben, wenn wir schon mit ihnen gemeinsam in den Reihen der Kämpfer stehen."⁷ Die Slowaken äußerten sich sehr kritisch zum magyarischen Verrat, konkret vor allem, als der magyarische General Klapka zusammen mit den Preußen in das Trenčiner Komitat einfiel. Was aber war das Ergebnis? Nach der Niederlage suchte der Herrscher mit den illoyalen und rebellischen Magyaren einen Ausgleich, die loyalen Slowaken hingegen erlebten in der dualistischen Monarchie die schwerste Zeit in ihrem nationalen

⁴ F. Bokes: op. cit.

⁵ Vgl. Helmut Rumppler, Jan Paul Niederkorn (Hrsg.): *Der "Zweibund" 1879. Das deutsch - österreichisch - ungarische Bündnis und die europäische Diplomatie*, Wien 1996.

⁶ *Pešťbudínske vedomosti* (PV), 22. 5. 1866.

⁷ PV, 18. 5. 1866.

Emanzipationskampf. Ein Grund mehr, das Augenmerk und die Hoffnungen auf das außenpolitische Geschehen zu richten.

Seit der Mitte der siebziger Jahre richteten die Slowaken ihre Aufmerksamkeit vor allem auf das Geschehen auf dem Balkan. Schon der Aufstand in Bosnien-Herzegowina hatte unter den Slowaken einen ungewöhnlichen Widerhall hervorgerufen. Sie organisierten Hilfssammlungen für die Aufständischen und es meldeten sich Freiwillige, die bereit waren, den Aufständischen zu Hilfe zu eilen. Der Sieg der antitürkischen Koalition wurde mit großer Genugtuung aufgenommen. Der Historiker Pavel Križko schrieb in den *Národné noviny* (Nationalzeitung): "Als im Südosten ein neuer Tag begann, freuten wir uns, wie vielleicht nirgendwo in der slawischen Welt. Wir freuten uns, daß die Ketten der Leibeigenschaft vom Körper unserer leiblichen Brüder gefallen waren, daß die Feuer der Freiheit die Welt erwärmen und auch uns die Zähne nicht mehr klappern werden."⁸ Nicht nur Sympathie für die Balkanvölker, sondern gleichzeitig auch die Unterstützung für das russische Eingreifen in diesem Raum wurde damit zum Ausdruck gebracht. In der slowakischen Politik, vor allem bei den um die Zeitung *Národné noviny* in Turčiansky Sv. Martin gescharten Politikern, beginnt sich die Konstruktion von einer parallelen Entwicklung auf dem Balkan und in Mitteleuropa zu verfestigen, nämlich die Vorstellung von einem Aufstand der Slawen gegen die Unterdrückung, der durch den russischen Machteinfluß und einen russischen militärischen Eingriff zum Erfolg geführt werden könnte. Dichterischer Ausdruck dieser politischen Idee ist der Gedichtband von Svätozár Hurban Vajanský, den der Autor treffend *Tatry a more* (Die Tatra und das Meer) nannte.⁹

Nach einer kurzen Euphorie kam allerdings die Ernüchterung in Form des Berliner Kongresses. Alles, was die Südslawen zusammen mit Rußland erreicht hatten, wurde schließlich von den europäischen Großmächten unter dem Vorsitz des "großen Maklers", Otto von Bismarck, gründlich korrigiert. Zielscheibe der slowakischen Kritik war außer Bismarck vor allem Großbritannien, dessen Unterstützung für die besiegte Türkei am offensichtlichsten war. Mit dem Berliner Kongreß erhielten die slowakischen außenpolitischen Erwägungen eine neue Dimension: Europa. Es zeigte sich, daß Rußland allein nicht in der Lage war, die politischen Ziele seiner Schützlinge zu sichern. Rußland blieb zwar der Hauptansatzpunkt der slowakischen außenpolitischen Orientierung, gleichzeitig jedoch richtete sich die Aufmerksamkeit der Slowaken in größerem Maße auf die Entwicklung der europäischen Machtkoalitionen.

Es überrascht daher nicht, daß die Unterzeichnung des Zweibundvertrages, der zwar "geheim" war, von dem aber alle wußten, bei den slowakischen Politikern auf kein Verständnis stieß. Schon kurz nach der Unterzeichnung des Vertrages schrieb man über ihn auch in der slowakischen Presse, wobei das Bündnis Österreich-Ungarns mit Deutschland als reines Instrument der deutschen imperialistischen Politik angesehen wurde, als Schritt zur Vorbereitung eines Krieges gegen Frankreich und Rußland. Die *Národné noviny* verwiesen auch auf die Ungleichheit des Bündnisses, indem sie den Zweibund mit der Allianz eines Löwen mit Kater verglichen, "wenngleich mit einem sattgefressenen und gelehrigen, einem aber eben nur mit einem Kater."¹⁰

Die nachfolgende Entwicklung zeigte, daß die Befürchtungen der Slowaken hinsichtlich des Zweibundes berechtigt waren. Der Zweibund zog nicht nur Österreich-

⁸ *Národné noviny* (NN), 5. 3. 1878.

⁹ Das Buch *Tatry a more* wurde 1880 veröffentlicht.

¹⁰ Vgl. Mikuláš Písch: *Trojspolok a Dohoda v slovenskej buržoáznej politike (1879 až 1907)*, in: *Historický časopis* 23, 1975, 4, S. 533-542.

Ungarn in das deutsche Koalitionsspiel hinein, sondern bedeutete auch eine Stärkung des deutschen Einflusses auf die inneren Verhältnisse in der dualistischen Monarchie. Überraschenderweise äußerte sich dies gerade in ihrem ungarischen Teil stärker. Die deutsche Unterstützung für den magyarischen Zentralismus war ganz offensichtlich. Nur mit dieser Unterstützung im Rücken konnten die herrschenden Spitzen in Ungarn nicht nur ihre zentralistischen, sondern auch ihre Assimilationspläne verwirklichen, deren Opfer die nichtmagyarischen Völker werden sollten.¹¹

Die Reaktion auf den Zweibund war zunächst das russisch-französische Geheimabkommen von 1892. So wie über andere Geheimdokumente, wurde auch über diesen Vertrag viel in der Presse, auch in der slowakischen, geschrieben. Die russisch-französische Koalition war zweifellos jene Gruppierung, auf die sich auch die slowakische Politik auszurichten begann. Parallel dazu begannen die Versuche, die französische Öffentlichkeit, vor allem die Bildungswelt, über die Stellung der Slowaken in Ungarn zu informieren. Viele dieser Bemühungen wurden über die tschechische frankophile Gesellschaft vermittelt. Die französischen Slawisten, vor allem die Gruppe um die Zeitschrift *Revue des deux Mondes*, spielten hier die Rolle von Wegbereitern, auch wenn die Ergebnisse sehr bescheiden waren und die französische Gesellschaft im gesamten gesehen kaum etwas über die Situation in Ungarn wußte. Im Bezug zu Frankreich durchlief die slowakische Politik einen großen Bogen: von der Ablehnung des Bonapartismus Napoleons III. über die Akzeptierung des republikanischen Frankreich bis zu den auf die russisch-französische Koalition gesetzten Hoffnungen.

Die Zeitung *Národné noviny* sah die Situation sehr zugespitzt und lebte in der Erwartung eines militärischen Konflikts zwischen Frankreich und Deutschland. In ihren Augen war Ende des Jahrhunderts jeder in Europa entweder ein Franzose oder ein Deutscher. Sie sagte es war nicht wortwörtlich, dennoch war klar jedem, daß der Kreis um die *Národné noviny* eindeutig für die Franzosen Partei ergriff.

Diese Neuorientierung der slowakischen Politik kann man als einen wichtigen Meilenstein im Kontext der slowakischen historischen Entwicklung ansehen. Bekanntlich waren ja die slowakische Kultur und Bildung bis zu diesem Zeitpunkt sehr eng mit den deutschen Universitäten und mit der deutschen Bildung verbunden. Es waren nicht nur Herder und Hegel, sondern die deutschen Universitäten im allgemeinen, auf denen die slowakische Intelligenz ihre Ausbildung erhielt. Die Abkehr von dieser Ausrichtung begründete der Hauptideologe der slowakischen Bewegung dieser Zeit, Hurban Vajanský, mit den Worten: "Alles, was uns der deutsche Geist versprach, alles, wodurch er für andere Völker wertvoll war, löste sich in Schall und Rauch auf, und übrig blieb das die Augen schmerzende Blitzen der Bajonette, es blieb das schreckliche Prinzip, daß die materielle Stärke als einzige Recht hat und alle Ideen vor der Idee der deutschen Gefräßigkeit weichen müssen. Alle Völker spüren die Last der deutschen Übermacht und einst werden sie sich, getrieben vom Gefühl der Selbsterhaltung, in einem Lager gegen die deutsche geistlose Maschine wiederfinden."¹²

Der Widerstand gegen die deutsche Politik bedeutete gleichzeitig auch die Abkehr von einer alten Tradition der slowakischen Politik: der Erwartung von Hilfe seitens der Krone. Dualismus und Zweibund zerstörten auch die letzten Reste der Hoffnungen, die in den Herrscher und in die österreichische Politik gesetzt wurden. Die slowakische Politik begann in Richtung der sich abzeichnenden Entente zu galoppieren.

In diesem Zusammenhang ist die Entwicklung interessant, die die slowakische

¹¹ Vgl. Dušan Kováč: *Od Dvojspolku k politike anšlusu*, Bratislava 1979.

¹² M. Písch, op. cit., S. 536.

Politik in bezug auf Großbritannien durchlief. Schon seit dem Krimkrieg war Großbritannien für die Slowaken ein typisch imperialistisches Land, dessen Imperialismus auf dem materialistischen Prinzip beruhte, auf der Eroberung weiterer Gebiete, Kolonien und auf dem unehrenhaften Handel. Es ist interessant, die slowakische Presse während der Burenkriege zu verfolgen. Die Slowaken standen eindeutig auf der Seite der Buren. Vor allem die *Národné noviny* brachten scharfe und sarkastische, gegen Großbritannien gerichtete Kommentare: "Wir sahen den rücksichtslosen Kampf des Kapitalismus, dem nichts auf der Welt heilig ist, der keine internationalen Ordnungen und Verträge kennt, wenn sie seine Pläne durchkreuzen. Einziges Ziel ist die Ausbeutung zum eigenen Nutzen, wo es nur geht."¹³

Die Annäherung Frankreichs und Großbritanniens nach Faschoda bewirkte Verlegenheit im slowakischen politischen Lager, es war dies zunächst kein Bündnis nach "slowakischen Vorstellungen". Allmählich begegnen wir aber in der slowakischen Presse Kommentaren von der Art: "Die Freunde unserer Freunde sind auch unsere Freunde." Und nach der Unterzeichnung des Bündnisvertrags zwischen Rußland und Großbritannien kam es auch in der slowakischen Presse zu einer grundsätzlichen Meinungsänderung. Die Angriffe hörten auf, es tauchten mitunter auch schon Sympathieäußerungen auf.

Auf die Änderung der slowakischen Haltungen hatte zweifellos auch die Tätigkeit von Robert W. Seton-Watson (Pseudonym: Scotus Vaitor) Einfluß, der für die Slowaken als Historiker und Journalist außerordentlich wertvoll war. Gerade durch ihn gelang es den Slowaken in der Zeit vor dem Ersten Weltkrieg in das Bewußtsein der europäischen Öffentlichkeit, aber auch der europäischen Politik zu gelangen. Auch wenn man diesen Einfluß nicht überschätzen sollte, weisen doch Dokumente im britischen Foreign Office auf eine gewisse Haltungsänderung hin. Während man die Ereignisse in Černová 1907 in London noch keines Kommentars würdig hielt, nahm das Foreign Office 1910, als der britische Konsul in Budapest, Esme Howard, sich abfällig über die Artikel von Scotus Viator äußerte, der den Verlauf der ungarischen Wahlen kommentiert hatte, den Bericht des Konsuls mit großen Vorbehalten entgegen und stellte sich auf die Seite Seton-Watsons, den es als sehr seriösen und informierten Autor bezeichnete.¹⁴ Das war natürlich nur eine kleine Akzentuierung, keine wesentliche Wende in der britischen Politik, aber hier konnte dann die neue Entwicklung in den Jahren des Ersten Weltkrieges ansetzen. Und für die "kleinen slowakischen Verhältnisse" war auch eine so kleine Änderung von Bedeutung.¹⁵

In dieser Ausrichtung der slowakischen Außenpolitik vor dem Ersten Weltkrieg auf die Entente gibt es jedoch eine Ausnahme. Das war die Politik des jungen Politikers und Journalisten Milan Hodža. Im Unterschied zur Martiner Zeitung *Národné noviny*, die einen Ausweg in den europäischen Kombinationen und Koalitionen suchte, setzte Hodža auf eine Politik der inneren Reform Österreich-Ungarns. Diese Orientierung Hodžas ergab sich aus der Zusammenarbeit mit dem Thronfolger Franz Ferdinand im sogenannten Belvederekreis.

Das erhalten gebliebene Material der "Belvedere-Werkstatt"¹⁶ zeigt, daß für den

¹³ NN, 12. 1. 1900.

¹⁴ PRO, FO 371-827 (1910), 27-33. In den "minutes" ist eine relativ scharfe und "undiplomatische" Kritik an dem Budapester Konsul Howard zu finden.

¹⁵ Vgl. R.W. Seton-Watson and His Relations with the Czechs and Slovaks, Documents 1906-1951, Praha-Bratislava 1995.

¹⁶ Vgl. ÖSTA, HHSTA, Nachlaß Franz Ferdinand, Thronwechsel.

Thronfolger die Innenpolitik dominierend war. Geplant war, vereinfacht gesagt, die Stärkung der Stellung der Dynastie und des Hofes durch die Abschaffung des Dualismus und die Föderalisierung des Reiches. Die außenpolitischen Aspekte dieser Konzeption bleiben eher im Hintergrund, dennoch existierten sie. In erster Linie ging es um das Verhältnis zu Deutschland. Die recht komplizierte Beziehung Franz Ferdinands zum deutschen Kaiser, die von außerordentlich herzlich bis feindselig oszillierte, war aber dabei offenbar nicht von wesentlicher Bedeutung. Nach außen hin konnte Franz Ferdinand natürlich nicht anders als korrekt gegenüber dem Verbündeten der Monarchie aufzutreten. Dennoch konnten seine Reformpläne nicht verwirklicht werden, ohne den deutschen Einfluß im Staat zumindest einzuschränken. Und die Liquidation des Dualismus hätte mit größter Wahrscheinlichkeit einen bewaffneten Konflikt mit den Magyaren bedeutet. In diesem Ringen wäre gewiß der russische Zar ein zuverlässigerer potentieller Verbündeter gewesen als Deutschland. Das Spiel mit der russischen Karte war also weder Franz Ferdinand, noch dem Slowaken Hodža fremd.¹⁷

Daher trat nach außen hin in der slowakischen politischen Publizistik kein ernsterer Widerspruch zwischen der sogenannten Martiner Orientierung und jener von Hodža auf. Hodžas Verlagerung des Schwerpunktes der Politik vom Ausland und von den Ententeländern weg nach Wien konnte noch keine Bestätigung der Zweibundorientierung sein. Vor dem Krieg äußerte sich dieser Unterschied nur als Meinungsdivergenz in einigen Fragen, am markantesten in der Haltung zum zweiten Balkankrieg.

Während der erste Balkankrieg von den Slowaken als weiterer Akt der Befreiung der Balkanvölker aus der türkischen Unterdrückung begrüßt wurde, rief der zweite Balkankrieg beträchtliche Verlegenheit hervor. *Národné noviny* und die sozialistische *Robotnícke noviny* (Arbeiterzeitung) traten dabei anfangs übereinstimmend für die Notwendigkeit einer Mäßigung und Kompromißbereitschaft ein. Der Konflikt zwischen den bislang verbündeten slawischen Völkern - Serben und Bulgaren - überraschte die slowakische Politik offenbar. Die *Národné noviny* forderte die Vermittlung Rußlands, damit durch seinen Einfluß diesem Unglück in der slawischen Welt ein Ende bereitet werde. Die slowakische Presse nahm gleichzeitig eine sehr kritische Haltung zur Politik Österreich-Ungarns ein, das beschuldigt wurde, der Hauptstifter Bulgariens gegen Serbien zu sein. *Národné noviny* gelang es, sich nach anfänglichem Zögern dennoch zu orientieren und sie stellten sich in diesem Krieg schließlich auf die Seite Serbiens.

Auch Milan Hodža hielt in seinem Wochenblatt *Slovenský týždenník* den Krieg im Prinzip für unglücklich und brudermörderisch, lehnte jedoch die russische Arbitrage ab und stellte sich, im Einklang mit der offiziellen Politik Österreich-Ungarns, auf die Seite Bulgariens.

Die unterschiedlichen Haltungen beruhten zwar nur auf unterschiedlichen Anschauungen, sie schufen jedoch zwischen Hodža und der Zeitung *Národné noviny* eine tiefe Kluft. In der slowakischen Politik wirkte ständig der Imperativ des gemeinsamen Ringens um das nationale Programm. Durch das Attentat von Sarajevo endete die Belvedere-Episode der slowakischen Politik. Die slowakischen Anhänger der Belvedere-Politik legten einen Kranz auf das Grab des Thronfolgers mit weiß-blau-roter Schleife und der Aufschrift: "Der großen Hoffnung, der erwarteten starken Schirmherrschaft, die tiefbetäubten Slowaken."

Dann kam der Krieg. Die politischen Gruppen einigten sich und die slowakische

¹⁷ Vgl. Dušan Kováč: Milan Hodža. Vom Belvederekreis zum Föderationgedanken im Zweiten Weltkrieg, in: *Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhundert*, Hrsg. von Richard G. Plaschka, Horst Haselsteiner, Arnold Suppan, Anna M. Drabek u. Brigitta Zaar, Wien 1995, S. 165–170.

Politik fand sich auf der Seite der Entente wieder. Milan Hodža gehörte zu den aktivsten Politikern, die für die Gründung der Tschecho-Slowakei arbeiteten. Die Entwicklung hatte somit jenen Recht gegeben, die behauptet hatten, daß die slowakische Frage nur im Rahmen des europäischen Kräftespiels und im Rahmen der europäischen Politik gelöst werden könne.

POVZETEK

Zunanjepolitični načrti in predstave Slovakov v času dualizma

Pričujoča študija je analiza slovaških zunanjepolitičnih načrtov v luči slovaškega političnega tiska. V ospredju slovaške politike je stal program slovaške avtonomije znotraj ogrske državne polovice. Ker pa se načrt zaradi dualizma in zaradi zveze med Avstro-Ogrsko in Nemčijo [Dvozveza 1879] ni uresničil, je slovaška politična in kulturna elita odtlej upala na rešitev slovaškega vprašanja v zvezi s spremembami v mednarodni evropski politiki. Slovaki so pri tem najbolj računali na pomoč Rusije. Z njeno pomočjo bi slovaški zunanjepolitični načrti prišli v stik z antanto. V slovaškem taboru pa je hotel Milan Hodža uveljaviti drugačen koncept in sodelovati s prestolonaslednikom Francem Ferdinandom. Dvosmernost slovaške politike pa je prišla do izraza le v zvezi z drugo balkansko vojno.

ANTONI CETNAROWICZ

DIE SLOWENISCHE NATIONALBEWEGUNG IN DEN AUGEN DER GALIZISCHEN PRESSE IN DEN ERSTEN JAHREN DES DUALISMUS (1867-1870)

Die Niederlage im Krieg gegen Preußen und die wachsende innerstaatliche Krise, die u.a. durch die Unzufriedenheit der einzelnen nationalen Gruppen mit der schwankenden Wiener Regierungspolitik verursacht wurde, führten an der Jahreswende 1866/67 zu einer Verstärkung der Tendenzen hin zu einer dualistischen Ordnung der Habsburger Monarchie. Die Slowenen hatten mit dem Kabinett R. Belcredi Hoffnungen auf die Erfüllung ihrer nationalen Forderungen verbunden und fühlten sich bitter ge- und enttäuscht. Denn die Wende hin zu einer dualistischen Lösung barg nach Ansicht vieler slowenischer Politiker die Gefahr in sich, die Slawen würden der gemeinsamen Hegemonie der Deutschen und Ungarn unterworfen werden. Diese Bedrohungsangst mobilisierte die slowenische Nationalbewegung in erheblichem Ausmaß. Die auf Anfang Januar 1867 ausgeschriebenen Landtagswahlen und die diesen vorausgehende Wahl-agitation gaben den Slowenen Gelegenheit, ihre diesbezügliche Haltung offen zu demonstrieren. Sie hofften auf ein solidarisches Auftreten von polnischer und tschechischer Seite im Kampf um die Verteidigung föderalistischer Grundsätze.¹

Auch in Galizien geriet die Politik durch die neue Situation in Bewegung. Dies fand ihren Ausdruck sowohl während der Beratungen des Landtags, der im Dezember 1866 seine berühmte Adresse an den Kaiser verabschiedete ("Bei Dir, Allergnädigster Herr, stehen wir [...]") als auch in zahlreichen z.T. polemischen Stimmen in der Krakauer und Lemberger Presse.

In der allgemeinen Diskussion über die zukünftige Gestalt der Gesamtmonarchie stellte die Frage der Beziehungen der Polen zu den (übrigen) Slawen eines der Haupt-themen dar. Für ein föderatives Staatsmodell und für eine Zusammenarbeit mit den Slawen sprachen sich die Krakauer Konservativen und ihr Presseorgan "Czas" ("Die Zeit") aus, ebenso eine Gruppe junger Politiker um die Zeitschrift "Przegląd Polski" ("Polnische Rundschau"), die die gleichen Meinungen verbreitete. In Lemberg wurden ähnliche Ansichten vom demokratischen Lager und seinen zwei wichtigsten Presseorganen vertreten, der starken "Gazeta Narodowa" ("Nationalzeitung") und der gerade zu dieser Zeit gegründeten Tageszeitung "Dziennik Lwowski" ("Lemberger Tagesblatt"). Dagegen wandte sich die Gruppe der sogenannt. Utilitaristen, die im Landtag von Fl. Ziemiałkowski angeführt wurde. Sie vertrat einen "autonomistisch-galizischen" Standpunkt und warf den Slawen Panlawismus vor. In einigen Äußerungen wurde geradezu die nationale Eigenständigkeit der kleinen slawischen Nationen in Frage gestellt, wozu auch die Slowenen gezählt wurden.² J. Szujski antwortete Ziemiałkowski

¹ F. Zwitter, Vzroki in posledice avstrijsko-ogrskega sporazuma, in: Zgodovinski časopis XXII/ 1968, S. 19-21; A. Cetnarowicz, Slowenski ruch narodowy i jego stosunek do spraw polskich (1848-1879), Kraków 1990, S. 81 und 96f.

² M. Tanty, Opinia polska wobec zagadnienia solidarnosci slowianskiej w monarchii habsburskiej w latach szescdziesiatych XIX w., in: Z polskich studiów slawistycznych, t. 1, ser. 3, Warszawa 1968, S. 151f.; W. Felczak, Przy tobie, Najjasniejszy Panie ... W sprawie adresu sejmu galicyjskiego z 1866 roku, in: Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego CCVI, Prace Historyczne z. 26, Kraków 1969, S. 23-25; A. Cetnarowicz, Die Polen und die Slowenen in der Habsburgermonarchie. Ein Blick auf die

in einem offenen Brief im "Przegląd Polski" und warnte vor einer drohenden Suprematie der Deutschen und Ungarn mit der Feststellung: "Der ungarisch-österreichische Dualismus, der uns zu Cisleithanien schlägt, machte sie [= die Slawen - AC] zu unseren natürlichen Verbündeten in der Frage einer föderativen Verfassung der Monarchie". Dabei wies er noch auf einen weiteren Aspekt hin: "Je weiter wir uns von diesen Slawen entfernen werden, um so näher werden sie an Rußland heranrücken."³ In diese Richtung argumentierte auch der Autor des Artikels "Polacy i Slowianie w Austrii" ("Die Polen und die Slawen in Österreich") im "Dziennik Lwowski": Er wies darauf hin, daß die Haltung zur slawischen Idee und vor allem das Verhältnis zu Rußland bisher eine Trennungslinie zwischen den Polen und den übrigen österreichischen Slawen dargestellt habe, unterstrich jedoch gleichwohl die Annäherung, die seit dem Fall des zentralistischen Regimes Schmerlings zwischen ihnen stattgefunden habe, und erinnerte daran, daß "wir uns seit dem Beginn der neuen Ära als erste für eine Verbindung mit den Tschechen und Slowenen ausgesprochen haben".⁴

Die Dynamisierung des politischen Lebens unter den Slowenen und vor allem die Erfolge der Nationalbewegung bei den Wahlen zu den Landtagen von Krain, Görz und der Steiermark führten dazu, daß die nationalen Bestrebungen dieser kleinen slawischen Nation in der galizischen Presse immer größeres Interesse fanden. Bei den Wahlen im Januar 1867 trat das slowenische nationale Lager zum ersten Mal als organisierte politische Kraft auf. Wahlkomitees in Krain und in der Steiermark präsentierten in Aufrufen an die Wähler ihr Programm und ihre Kandidaten. Der "Czas" berichtete mit Anerkennung über die Aktivitäten des Wahlkomitees in Krain, das, wie man schrieb, "von allen Komitees die Situation seines Landes am treffendsten begriff", und druckte Fragmente des Aufrufs vom 11. Januar 1867 ab. Das Ziel, das man sich gesetzt habe, sei klar formuliert, man müsse um jeden Preis im neuen Landtag die Mehrheit gewinnen, denn nur ein solches Ergebnis biete die Möglichkeit, die nationalen Rechte zu verteidigen. Man wies darauf hin, daß man solche Kandidaten aufstellen und wählen müsse, "die von einer wahren Liebe zu ihrem Volk ergriffen sind und dies auch aktiv unter Beweis stellen [...]". Im Programm verlange man eine liberale und "für alle Völker gerechte Konstitution" und die Einführung der slowenischen Sprache als Schul- und Amtssprache.⁵

Die Wahlen brachten den Slowenen einen großen Erfolg. Den überzeugendsten Sieg errangen sie in Krain, wo sie zum ersten Mal die Mehrheit im Landtag gewannen. Erfolge konnten sie aber auch in der Steiermark, wo sie die Zahl der Mandate von zwei auf acht steigern konnten, und in Görz verbuchen. Die "Gazeta Narodowa" brachte eine kurze Nachricht über den Sieg der slowenischen Kandidaten in den ländlichen Wahlkreisen von Krain und die Niederlage der Deutschen.⁶ Der "Czas" dagegen widmete den Wahlen in der Steiermark mehr Platz. Das Organ der Krakauer Konservativen berichtete darüber, wie konsterniert man im Lager der Verfassungspartei darauf reagiere, daß die Slowenen ihren Kandidaten in Marburg durchgesetzt hätten, und wie man versuche, in diesem Zusammenhang die Rechtmäßigkeit der Wahl in Frage zu

wechselseitigen Beziehungen der beiden Nationen in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, in: Studia Austro-Polonica 5, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego MCXCV, Prace Historyczne z. 121, Kraków 1996, S. 236f.

³ Przegląd Polski, R. II, 1867, S.327.

⁴ Dziennik Lwowski vom 10. I. 1867.

⁵ Czas vom 17. I. 1867; vgl. V. Melik, Volitive na Slovenskem 1861-1918, Ljubljana 1965, S. 209f.; Ders., Slovenska politika ob začetku dualizma, in: Zgodovinski časopis XXII/ 1968, S. 31f.

⁶ Gazeta Narodowa vom 30. I. 1867.

stellen. Der "Czas" analysierte dann das Programm der neugewählten slowenischen Abgeordneten, das sich, wie man schrieb, "kein Jota vom Programm Galiziens unterscheidet, was für die Repräsentanten unseres Landes im außerordentlichen Reichsrat eine große Zuversicht bedeuten sollte". Die Zeitung zitierte jene Teile des Programms, in denen von der Notwendigkeit "einer einvernehmlichen Verständigung" nicht nur mit den Ungarn, sondern auch "aller Völker Österreichs untereinander" die Rede war, in denen der Dualismus kritisiert wurde und in denen schließlich die Absicht ausgedrückt wurde, Abgeordnete in den Reichsrat zu entsenden.⁷

Nachdem die Wahlen zum Reichsrat ausgeschrieben worden waren, wurde seine Beschickung zum Schlüsselfrage für die Konstituierung des neuen Systems und für die künftige Kräfteverteilung. Dieses Problem wurde auf der Konferenz der Föderalisten aus den slawischen Ländern am 15. Februar 1867 in Wien ausgiebig diskutiert. Nach Ansicht der "Gazeta Narodowa" sollten die Polen ihre Delegierten nur dann in den Reichsrat schicken, wenn dies auch die Tschechen, Slowenen und Tiroler tun würden. Darüber hinaus solle man "alle Mittel einsetzen, die Föderalisten aus Böhmen, Mähren, Krain und Tirol dazu zu bewegen, den Reichsrat zu beschicken, um dort eine föderalistische Partei zu bilden, die die Chance hätte, die Mehrheit zu gewinnen". Der "Dziennik Lwowski" unterstrich Gewicht und Bedeutung einer Annäherung und Verständigung aller österreichischen Slawen, was schließlich in der Art Früchte tragen solle, als man dadurch die Stimmenmehrheit im Reichsrat gewinnen werde.⁸ In Wien einigte man sich allgemein über die Notwendigkeit, Delegationen in den Reichsrat zu entsenden, aber unter bestimmten Bedingungen. Die letzte Entscheidung jedoch sollten die Landtage fällen.

Die galizische Presse berichtete nicht nur detailliert über den Verlauf der stürmischen Beratungen des Lemberger Landtags, sondern verfolgte auch aufmerksam die Beratungen des böhmischen, mährischen und Krainer Landtags. Der "Czas" kommentierte die Debatte über die Anträge der Landtagskommissionen in Lemberg, Laibach, Brünn und Innsbruck mit kurzen Analysen der Entwürfe der verschiedenen Adressen an den Kaiser, die von den genannten Kommissionen angenommen worden waren. Obwohl eine gewisse Ähnlichkeit in der Vorgangsweise wahrgenommen wurde, wurde doch der Kommission des galizischen Landtags vorgeworfen, ihr Adressentwurf enthalte nicht einen klar definierten "Standpunkt des Landtags und des Landes zu den stattgefundenen politischen Veränderungen". Es fehle darin die ausdrückliche Forderung nach der Autonomie der Kronländer und ihrer Landtage, die sich in den Entwürfen der Kommissionen des mährischen, Krainer und Tiroler Landtags befände. Schließlich rief der "Czas" dazu auf: "[...] klar und deutlich vor dem Thron seine Wünsche und Forderungen zum Ausdruck zu bringen und seine Befürchtungen auszusprechen [...] So sind die Mährer, Krainer und Tiroler vorgegangen".⁹

An anderen Stelle weist der "Czas" in Berichten über die Beratungen des Landtags in Laibach darauf hin, daß der Kommissionsentwurf vorsehe, die Adresse an den Kaiser zweisprachig, also auf slowenisch und deutsch vorzulegen.¹⁰ Die Redaktion unterließ es auch nicht, auf die Besonderheit hinzuweisen, daß der Krainer Landtag als Mitglieder des Landesausschusses und deren Stellvertreter ausschließlich Vertreter der "nationalen

⁷ Czas vom 26. 1. 1867.

⁸ Gazeta Narodowa vom 16. 2. und 17. 2. 1867 (Beilage); Dziennik Lwowski vom 17. 2. und 18. 2. 1867 (Beilage) und vom 24. 2. 1867 (Beilage).

⁹ Czas vom 3. 3. 1867.

¹⁰ Ibidem.

Partei" benannte.¹¹ Die "Gazeta Narodowa" dagegen berichtete vom Verlauf der stürmischen Landtagssitzung in Laibach am 20. Februar 1867, auf der eine Reihe von Abgeordnetenmandaten verifiziert wurde. Als während eines heftigen Wortwechsels zwischen dem Abgeordneten Dežman, der zur Gruppe der sogenannten "Nemškutarji" gehörte, und einem der Führer der Nationalbewegung, Toman, die Zuhörer auf der Galerie letzteren stürmisch unterstützten, drohte der Vorsitzende, den Saal räumen zu lassen, denn, wie er sich ausdrückte, "ich dulde hier nicht einen polnischen Sejm". Diese Worte entfachten einen wahren Proteststurm unter den Abgeordneten. Da der Vorsitzende des Lärms nicht Herr werden konnte, unterbrach er die Sitzung und gab nach der Pause die Erklärung ab, daß er diese Bezeichnung in Hinsicht auf die Galerie verwendet habe, die, wie die Zeitung hinzufügte, keine Möglichkeit hatte, dem Vorsitzenden darauf zu antworten. Das ungenaue Sitzungsprotokoll, so meinte die "Gazeta Narodowa", erlaube es nicht, mit Sicherheit festzustellen: "Fühlte sich der Landtag durch den Vergleich mit dem polnischen Sejm beleidigt, oder wollte er [die Ehre des] letzteren verteidigen."¹²

Die Vorbehalte, die die Landtage von Krain, Böhmen und Mähren formulierten, und die Bedingungen, an die sie die Entsendung ihrer Delegationen in den Reichsrat knüpften, bildeten dann die Ursache dafür, daß sie aufgelöst wurden. Der galizische Landtag erschrak vor dieser Drohung und lehnte auf seiner Sitzung vom 2. März 1867 den zuvor eingebrachten Adressentwurf ab. Gleichzeitig beschloß er, seine Delegation in den Reichsrat zu entsenden. Die Lemberger Presse sowie das gesamte föderalistische Lager beurteilten diesen Schritt sehr kritisch. Die "Gazeta Narodowa" versuchte, die Hintergründe dieser Entscheidung auszuleuchten, und unterstrich, daß die Adresse des Lemberger Landtags nicht solche Bedingungen wie die Adressen aus Mähren und aus Krain enthielten und daher auch nicht die Gefahr der Auflösung drohe. Mit dieser Entscheidung, so die "Gazeta Narodowa", habe der galizische Landtag "das schwankende Februarsystem stabilisiert" und die Waagschale zugunsten der Zentralisten geneigt.¹³ Eine gemäßigte Beurteilung aus der Feder von St. Kozmian erschien im "Przegląd Polski". Man habe nicht das Recht, "ein endgültiges Urteil" zu fällen, das überlasse man "der Geschichte und der Zukunft". Nach der Meinung des "Przegląd Polski" "ist Galizien am 2. März unbestrittenermaßen auf dem Weg des Föderalismus ausgerutscht, hat ihn aber keinesfalls verlassen".¹⁴

Die Kritik und die Verurteilung der Tschechen und Slowenen seitens der Wiener Presse und deren gleichzeitiges Lob für die vom galizischen Landtag eingenommene Haltung sollte nach Ansicht der "Gazeta Narodowa" bei den Polen auf der einen Seite ein Gefühl der Beschämung und des Ärgers hervorrufen, auf der anderen Seite aber Sympathie und Solidarität mit den übrigen Slawen.¹⁵

Die Neuwahlen zum Krainer Landtag im März 1867 brachten, trotz des Drucks der Bürokratie, den Slowenen die Mehrheit. Diese Nachricht meldete die "Gazeta

¹¹ Czas vom 28.2. 1867.

¹² Gazeta Narodowa vom 26. 2. 1867.

¹³ Gazeta Narodowa vom 3. 3. 1867.

¹⁴ Przegląd Polski, R. II, 1867, S. 158.

¹⁵ "Schamröte muß in ein polnisches Antlitz steigen, wenn unter diesen antislawischen Schreien man liebedienerische und honigsüße Worte für die Polen findet. Wir zögen es dann doch vor, wenn man auch uns in gleicher Weise mit Schmutz bewürfe wie die anderen Slawen. Auch in dem gleichgültigsten Polen wird dann Zorn wach, und auch wenn er vorher niemals über slawische Gemeinsamkeiten nachgedacht hat, muß er doch mit Sympathie auf Seiten der Slawen stehen [...]." (Aus: Gazeta Narodowa vom 14. 3. 1867.)

Narodowa" unter Berufung auf Telegramme aus Laibach.¹⁶

Der Erfolg bei den Wahlen zu den Landtagen führte in der Konsequenz zu einer Vergrößerung der slowenischen Vertretung im Wiener Reichsrat. Anstatt über drei, verfügten die Slowenen jetzt über acht Mandate. Nach einigem Zögern entschlossen sich die Slowenen dazu, im Gegensatz zu den Tschechen, den Reichsrat zu beschicken. Dort bildeten sie zusammen mit dem Abgeordneten aus Dalamtien, S. Ljubiša, eine eigene engere Fraktion und eine größere zusammen mit den Tirolern.¹⁷

Die polnischen Abgeordneten, auf der rechten Seite im Reichsrat sitzend, bildeten zusammen mit den Slowenen und Tirolern eine Art Koalition. In einer Darstellung des politischen Kräfteverhältnisses im Reichsrat sprach L. Powidaj im "Przeglad Polski" vom "natürlichen und zweckdienlichen freundschaftlichen Verhältnis zu den Autonomisten (Tirolern, Krainern, Istriern)". An anderer Stelle verteidigte er die Slowenen gegen den Vorwurf, sie seien Panslawisten, und führte aus, daß, auch wenn ihr [End-]Ziel die Föderation sei, sie doch "sehen, daß sie heute nicht zu verwirklichen ist, und ähnlich wie wir gewisse autonome Rechte verlangen". Nach Powidajs Ansicht bemühten sich die slowenischen Abgeordneten sehr um ein Bündnis mit den Polen und seien sogar bereit, dafür Opfer zu bringen, aber, so warnte er, man darf sie nicht allzuoft auf die Probe stellen.¹⁸ Es ging dabei um die aufsehenerregende Adress-Debatte vom 5. März 1867, als die Polen als Gegenleistung für von der Regierung zugesagte Zugeständnisse für die Adresse stimmten. Die slowenischen Abgeordneten, die während der gesamten Debatte mit den Auftritten von Toman und Svetec tapfer die Grundsätze des Föderalismus verteidigt hatten, schlossen sich aus Solidarität zu den Polen deren Haltung an.¹⁹

Nach Ansicht des "Dziennik Lwowski" und der "Gazeta Narodowa" lag es im polnischen Interesse, das Bündnis mit den Slowenen und Tirolern aufrechtzuerhalten, denn unter dem Strich brachte dies eine beachtliche Stimmenzahl und schuf die Möglichkeit (unter der Voraussetzung, daß nicht alle deutschen Abgeordneten gemeinsam stimmen werden), viele nützliche Beschlüsse durchzusetzen, auch Verfassungsänderungen.²⁰ In seinem Artikel "O zadaniu konstytucyjnym Austrii" ("Über die konstitutionelle Aufgabe Österreichs") schrieb L. Wodzicki quasi im Namen des föderalistischen Lagers mit Anerkennung über den Kampf der Slowenen für die Verteidigung ihrer nationalen Rechte, gleichzeitig aber auch über das politische Geschick ihrer Vertreter im Reichsrat.²¹

Wenn von der Solidarität der slowenischen mit den polnischen Abgeordneten bei der

¹⁶ Gazeta Narodowa vom 30. 3. 1867.

¹⁷ V. Melik, Slovenska politika (siehe Anm. 5), S. 33; A. Cetnarowicz, Slovenci in politika poljskih poslancev v Državnem zboru v letih 1867-1868, in: Zgodovinski časopis XLVI/ 1992, S. 33f.

¹⁸ "Die Tiroler und Slowenen sind die natürlichen und heute die einzig möglichen Verbündeten der polnischen Delegation, und sie pflegen dieses Bündnis so sehr, daß sie [= die Slowenen und Tiroler], als jene [= die polnische Delegation] sich dafür entschied, für die Adresse zu stimmen, ebenfalls trotz allergrößtem innerem Widerwillen und obwohl sie sich damit der größten Empörung ihrer Wähler aussetzten, dafür stimmten, nur damit ihr Verhalten aussah, wie eine mit den Polen gemeinsame Aktion. Es ist natürlich, daß sie von einer derartigen Gemeinsamkeit Abstand nehmen würden, wenn man allzu oft ein ähnliches Opfer von ihnen verlagen würde." (Aus: Przeglad Polski R. II, 1867, S. 169.)

¹⁹ Gazeta Narodowa vom 5., 6. und 8. 6. 1867; Dziennik Lwowski vom 5. und 6. 6. 1867; A. Cetnarowicz, Slowenski ruch (siehe Anm. 1), S. 83 und 99.

²⁰ Dziennik Lwowski vom 28. 5. 1867; Gazeta Narodowa vom 15. 6. 1867.

²¹ "Eine zahlenmäßig kleines Volk, von der Flut der Deutschen ringsherum überschwemmt, konnte nicht nur seine nationale Selbständigkeit verteidigen, sondern darüber hinaus mit Beharrlichkeit und gleichzeitig Mäßigung ihrer Repräsentanten bei ihren Verbündeten Ansehen und bei ihren Gegnern Respekt gewinnen." (Przeglad Polski, R. II, 1867, S. 449.)

Adress-Abstimmung die Rede ist, dann ist nicht zu vergessen, daß die Slowenen die Hoffnung hegten, ihre Entscheidung werde sich in der Folge in Konzessionen seitens der Regierung niederschlagen, ähnlich wie es bei den Polen geschehen war. In der Tat empfing Beust am 28. Juni 1867 die slowenischen Abgeordneten, die ihm Forderungen vor allem bezüglich der Berücksichtigung der slowenischen Sprache in Schule und Verwaltung unterbreiteten. Von dieser wichtigen Begebenheit berichtete der "Czas" unter Berufung auf seinen Laibacher Korrespondenten. Man erinnerte daran, daß es dabei um Forderungen gehe, die schon seit 1861 bekannt und bis jetzt nicht erfüllt worden seien.²²

Von dem Augenblick an, als die slowenische Delegation eine opportunistische Haltung einnahm, kam es häufig zu einer Zusammenarbeit im Rahmen dieser informellen Koalition. Polen und Slowenen unterstützten sich in wichtigen Debatten und Abstimmungen, u.a. auch bei solchen über Verfassungsänderungen, Bürgerrechte und Kompetenzen des Reichsrats. Mit Aufmerksamkeit verfolgten der "Przegląd Polski" und der "Dziennik Lwowski", wie ein erbitterter Kampf zwischen der polnisch-slowenisch-Tiroler Koalition auf der einen und Giskra, dem Präsidenten des Abgeordnetenhauses und Führer der deutschen Partei auf der anderen Seite entstand. Es ging um die Abänderung des § 13 der Februar-Verfassung. Dieser Kampf endete mit einem Sieg der genannten Koalition. Der "Dziennik Lwowski" beurteilte den Ausgang dieses Streits treffend mit den Worten: "Die Bedeutung dieses Ereignisses ist darin zu sehen, daß in Zukunft, d. h. wenn es um die Veränderung des Februar-Verfassung und um den [Gesetzes-]Entwurf über die Delegationen geht, die Entscheidung in den Händen der Polen zusammen mit den Slowenen und Tirolern, die zusammen über ein Drittel der Stimmen verfügen, liegt."²³ Über ein weiteres Beispiel polnisch-slowenischer Zusammenarbeit berichtete der "Czas" anlässlich der Debatte über den Antrag der Finanzkommission bezüglich der Bildung einer Regierung für Cisleithanien. Der kommentierende Journalist nahm dabei Toman in Schutz, den der Präsident des Abgeordnetenhauses nach einem sachlichen Auftritt "nicht ganz zulässig" zur Ordnung rief, weil er sich "in seiner Ausdrucksweise nicht zu mäßigen gewußt habe".²⁴

Die Aufmerksamkeit der Redaktion des "Czas" erregte der offene Brief von Vinko F. Klun in der "Grazer Tagespost". Darin ging es ganz allgemein um die Grundlagen einer künftigen Verständigung zwischen Slawen und Deutschen in Cisleithanien. Klun war der Ansicht, daß man sich als Grundlage einer solchen Verständigung auf freiheitliche Prinzipien stützen solle. Nur unter dieser Voraussetzung werde man im Resultat zu "einer völligen Gleichberechtigung aller Nationalitäten und dem Recht aller Nationen auf Selbstverwaltung" kommen. Kluns Ausführungen endeten in dem Postulat, im Reichsrat eine Fraktion zu bilden, "deren Losung der Ausgleich zwischen Deutschen und Slawen wäre". Der "Czas" unterließ es dabei jedoch, die Person Kluns näher vorzustellen: Vinko Ferreri Klun war bis dahin ein bekannter Politiker der slowenischen Nationalbewegung in Krain gewesen; jetzt aber näherte er sich der Ideologie des deutschen Bürgertums; gerade zu dieser Zeit wechselte er in das Lager der deutschen Liberalen und vergrößerte so die Gruppe der "Nemškutarji".²⁵

²² Czas vom 6. 7. 1867.

²³ Dziennik Lwowski vom 1. 7. 1867 (Beilage); Przegląd Polski R. II, 1867, S. 172f.

²⁴ Czas vom 21. 7. 1867; vgl. Gazeta Narodowa vom 23. 7. 1867.

²⁵ Czas vom 13. 8. 1867; siehe auch A. Cetnarowicz, Slowency i Niemcy w XIX w. Z dziejów trudnego współzycia, in: Symbioza kultur słowiańskich i niesłowiańskich w Europie Środkowej, Kraków 1996, S. 115.

Im Verfassungsausschuß traten Zybkiewicz und Toman gemeinsam mit der Forderung nach größeren Garantien für die Respektierung nationaler Rechte auf. Ein wenig bekanntes Detail förderte dabei der "Dziennik Lwowski" zu Tage: Toman war die Aufgabe zugefallen, den Antrag zu stellen, Juden das Recht zum Landerwerb vorläufig nicht zu gewähren, ein Antrag, der allerdings in der Abstimmung abgelehnt wurde.²⁶

Mit der Zeit wurde allerdings deutlich, daß es Meinungsverschiedenheiten zwischen den Partnern gab, und dies in grundsätzlichen Fragen, so z.B. bezüglich der Landesautonomie und der Kompetenz des Reichsrats. Toman forderte, daß der Reichsrat das Gesetz über die Nationalitäten beschließen solle, und nicht die Landtage, wie es die Polen wollten. Der "Czas" verstand die Motivation Tomans für sein Auftreten recht gut: Es war ja klar, daß die von den Deutschen dominierten Landtage Kärntens und der Steiermark nicht beabsichtigten, die nationalen Forderungen der Slowenen zu berücksichtigen. "Deshalb möchte Toman gern, daß der Reichsrat die Slowenen in seine Obhut nimmt". Die Zeitung nahm ihm allerdings übel, daß er aus diesem Grund "dazu bereit ist, den Grundsatz der Autonomie aufzugeben".²⁷

Die polnisch-slowenisch-Tiroler Koalition würde nach Ansicht der "Gazeta Narodowa" beim Streit, der zwischen der Regierung und der Linken über Verfassung und Konkordat entstand, das Zünglein an der Waage spielen können. "Wenn es in der Verfassungsfrage zu einer Verständigung zwischen den Polen, den Slowenen und den Vertretern des Großgrundbesitzes kommen würde [...], dann müßte das polnische Programm bezüglich der Verbreiterung der Autonomie die Grundlage dieser Verständigung darstellen [...]". Deshalb rief die "Gazeta Narodowa" die polnischen Abgeordneten auf, energisch das Autonomie-Programm zu vertreten, sollte es aber abgelehnt werden, den Reichsrat zu verlassen. Man glaubte, daß "die Slowenen zweifellos den Polen folgen werden".²⁸

Die Wahlen und die nachfolgenden Landtagsberatungen sowie die Auftritte slowenischer Abgeordneter im Reichsrat boten die häufigsten Anlässe, in der galizischen Presse kurze Informationen über das nationale Leben der Slowenen unterzubringen. Andere Berichte tauchten außerordentlich selten auf. Dazu gehört beispielsweise die Nachricht über die Verordnung des Ministers für Kultus und Unterricht vom 6. Juli 1867 über die Unterrichtssprache in den Volksschulen in Krain.²⁹

In der zweiten Hälfte der 1860er Jahre läßt sich unter den Slowenen ein Anwachsen prorussischer Sympathien und Stimmungen beobachten. Das betraf vor allem die sich damals neu formierende liberale Strömung der slowenischen Nationalbewegung, die sog. "Jungslowenen". Diese Tendenzen gingen damit einher, daß der Glaube an die Möglichkeit, Österreich könne das slowenische Problem lösen, schwand und man gleichzeitig vom dualistischen System immer enttäuschter war. Eine unmittelbare Antwort auf den Dualismus stellte die Teilnahme österreichischer Slawen an der ethnographischen Ausstellung in Moskau im Mai 1867 dar; sie konnte als eine Art politischer Demonstration angesehen werden. Zwar war die slowenische Beteiligung am Moskauer Kongreß im Vergleich mit anderen Slawen sehr bescheiden, nichtsdestoweniger übte dies alles Einfluß darauf aus, prorussische Stimmungen in einem Teil der slowenischen Intelligenz zu verstärken.

²⁶ Dziennik Lwowski vom 20. und 24. 9. 1867.

²⁷ Czas vom 27. 9. 1867; siehe auch A. Cetnarowicz (siehe Anm. 2), Die Polen und die Slowenen, S. 238.

²⁸ Gazeta Narodowa vom 27. 9. und 5. 10. 1867 (Beilage).

²⁹ Czas vom 8. 8. 1867.

Der Slawenkongreß in Moskau wurde von der Mehrheit der polnischen politischen Kreise, von der polnischen Öffentlichkeit und von der Emigration scharf kritisiert und verurteilt. Das schuf genügend Gelegenheiten, unterschiedliche Reflektionen anzustellen über die Politik der österreichischen Regierung sowie über die Perspektiven der künftigen Beziehungen und der Zusammenarbeit mit den österreichischen Slawen.³⁰ Der "Czas" brachte Beispiele, wie die Slowenen (den Tschechen folgend) prorussische Sympathien zum Ausdruck brachten, und kritisierte gleichzeitig die Regierung, daß sie untätig sei und ein derartiges Verhalten toleriere.³¹ Der "Dziennik Lwowski" schrieb von der "moskophilen Ansteckung", die sich durch tschechische Agitation auch bei den Laibacher Slowenen ausgebreitet habe, fügte aber hinzu, daß dies allerdings Widerspruch bei vielen bedeutenden Persönlichkeiten hervorrufe. Das von der Zeitung angeführte Beispiel war allerdings nicht unbedingt das beste. Man berief sich nämlich auf V. Klun, der in einem Brief an die Wähler "im Namen fortschrittlicher Grundsätze und gegen die russischen Sympathien auftrat". Dafür habe er Vertrauensadressen erhalten. Der Redaktion war offensichtlich nicht bekannt, daß Klun zu dieser Zeit aufgehört hatte, einen dezidiert slowenischen Standpunkt zu vertreten.³²

In ihrem Artikel "Mylne rachuby centralistów i dualistów" ("Trügerische Berechnungen der Zentralisten und Dualisten") beschrieb die "Gazeta Narodowa" die Hoffnungen und Bemühungen der Regierung und der Zentralisten, die Polen in dem Augenblick für sich zu gewinnen, als die österreichischen Slawen ihre Wallfahrt nach Moskau unternahmen. Die Zeitung versicherte dabei, daß die Polen ihre Grundsätze nicht aufgeben und dem Föderalismus treu bleiben würden, obwohl die Haltung der Slawen sie tief verletzt habe.³³

Im Verständnis des "Dziennik Lwowski" trug jedoch die kritische Einstellung gegenüber dem Vorgehen der österreichischen Slawen das Gepräge einer konstruktiven Kritik und enthielt eine wichtige Lehre für die Zukunft. Im Artikel "Polityka slowianska" ("Slawische Politik") hieß es: "Unsere Aufgabe als Polen darf es also nicht sein, die Slawen weiter in die Richtung zu treiben, sich mit Rußland zu vereinigen, wir müssen sie im Gegenteil zu uns herüberziehen und dazu anregen, sich mit uns als ihren Stammesbrüdern zu vereinigen. Also nicht sie zu irritieren, sondern zu vermitteln gilt es."³⁴

Die wachsende Aktivität und die Radikalisierung der slowenischen Nationalbewegung im Frühjahr 1868 bewirkten, daß slowenischen Angelegenheiten in der galizischen Presse immer mehr Raum eingeräumt wurde. Schon traditionell zogen die Beratungen der Landtage von Krain, der Steiermark und Görz Aufmerksamkeit auf sich, wo die Slowenen einen unnachgiebigen Kampf für die Verteidigung föderalistischer

³⁰ M. Tanty, *Panslawizm, carat, Polacy. Zjazd slowianski w Moskwie 1867*, Warszawa 1970, S. 172f.; A. Cetnarowicz, *Die polnisch-slowenischen Beziehungen aus der Sicht der slawischen Idee*, in: *Die slawische Idee*, ed. A. Moritsch, Bratislava 1993, S. 66f.

³¹ *Czas* vom 7. 8. 1867.

³² *Dziennik Lwowski* vom 29. 11. 1867.

³³ "Die Wiener Organe irren allerdings gewaltig, wenn sie glauben, daß die Verdammung der slawischen Wanderer nach Moskau durch die Polen, die Verdammung ihrer moskowitzischen Sympathien gleichzeitig bedeute, daß die Polen sich von föderalen Prinzipien lossagen würden [...] Tschechen, Kroaten, Slowenen können eine Politik des Zorns betreiben, eine Politik der kindlichen Rache und moskowitzische Sympathien zur Schau stellen, die Polen aber werden einen solchen Weg nicht beschreiten, werden sich nicht aus Ärger über Tschechen und Kroaten von ihren Grundsätzen lossagen [...] Sie werden das Föderationsprinzip [weiterhin] vertreten." (Aus: *Gazeta Narodowa* vom 7. 5. 1867.)

³⁴ *Dziennik Lwowski* vom 18. 6. 1867.

Grundsätze und ihrer nationalen Rechte führten. Der "Czas" berichtete mit Genugtuung über den Auftritt Tomans im Krainer Landtag, der entscheidend dazu beitrug, daß der Landtag den Antrag des deutschen Abgeordneten Kromer, der darauf hinauslief, den Landtagen das "Erörterungs"-Recht über den Entwurf einer Änderung der Landeswahlordnung wegzunehmen, ablehnte.³⁵ Der "Dziennik Lwowski" hingegen zitierte aus Artikeln der Wiener Presse, in denen voller Unzufriedenheit die schwierige Situation der deutschen Minderheit im Krainer Landtag thematisiert wurde. Die deutschen Zeitungen empöre am allermeisten die Tatsache, daß die slowenischen Abgeordneten "wie um die deutsche Minderheit zu ärgern [...] im Landtag größtenteils slowenisch sprechen".³⁶

Aus den Berichten über die stürmischen Landtagsdebatten schälte sich immer häufiger die Hauptforderung der Slowenen heraus, nämlich die Losung eines Vereinigten Sloweniens. Einen ausführlicheren Bericht brachte der "Dziennik Lwowski" über die Debatte, die sich an dem Entwurf der deutschen Mehrheit im Landtag der Steiermark über eine Adresse an die Regierung entzündete. Er druckte Teile aus der leidenschaftlichen Rede ab, die Herman im Namen der slowenischen Minderheit hielt. Herman warf den deutschen Zentralisten Germanisierung vor und daß sie den Slowenen die ihnen zustehenden Rechte vorenthielten. "Das alles", so zitiert der "Dziennik Lwowski" die Worte Hermans, "kann man nur verhindern, wenn sich die Slowenen von den Deutschen trennen und sich zu einer nationalen und politischen Individualität zusammenschließen [...]".³⁷ An anderer Stelle entwickelte dieselbe Zeitung schon eine eigenen Meinung in dieser Angelegenheit. Die Erfüllung des berechtigten Strebens der Slowenen nach Vereinigung sei nicht nur als Akt der Gerechtigkeit zu verstehen, es ergäben sich auch praktische Vorteile und Ersparnisse für die Staatskasse, da die übermäßige Anzahl von Statthaltereien reduziert werden könnte.³⁸

Der nationale Kampf der Slowenen auf der Ebene der Landtage verlief in unterschiedlichen Formen, worüber die galizische Presse ebenfalls berichtete. Die slowenische Mehrheit im Krainer Landtag verlangte beispielsweise eine Änderung des Gemeindestatus der Stadt Laibach. Dabei ging es darum, Mitglieder des Stadtrats, die den Sitzungen fernbleiben, mit einer Geldstrafe oder mit Mandatsverlust zu bestrafen. Der Antrag zielte auf die deutschen Stadtratsmitglieder ab, die an den Beratungen "aus Opposition" gegen den Bürgermeister, den Slowenen H. Costa, nicht teilnahmen.³⁹ Der "Czas" berichtete auch davon, daß die slowenischen Abgeordneten den Sitzungssaal des Landtags in Triest verlassen hatten, begleitet von einem Protestschreiben, in dem erklärt werde, "daß die Mehrheit der italienischen Landtagsabgeordneten die Slawen majorisiere und auf ihre berechtigten Wünsche nicht eingehe". Das von diesem Landtag vorbereitete Gesetz über die Ausweitung des städtischen Territoriums von Triest wurde von der Zeitung als ein "zentralistischer Schritt" bezeichnet. Dieser Beschluß ziele ganz

³⁵ Czas vom 30. 8. 1868.

³⁶ Dziennik Lwowski vom 3. 9. 1868; vgl. Czas vom 11. 9. 1868.

³⁷ Dziennik Lwowski vom 13. 9. 1868; vgl. Czas vom 13. 9. 1868.

³⁸ "Das Zerreißen der südlichen Slowenen dadurch, daß man sie den unterschiedlichsten Statthaltereien zugeteilt hat, stellt eine derart schreiende Ungerechtigkeit dar, daß dem endlich ein Ende gesetzt werden muß. Anstelle so vieler völlig entbehrlcher Statthaltereien, die nur die Vorräte des Staatsschatzes verschlingen, reicht es, aus Krain, dem Küstenland, dem südlichen Teil der Steiermark und Kärntens das frühere Königreich Illyrien wiederherzustellen und eine zweite Statthalterei in Graz zu schaffen, um allen Bedürfnissen Genüge zu tun." (Aus: Dziennik Lwowski vom 4. 9. 1868.)

³⁹ Czas vom 20. 9. 1868.

klar gegen die vorwiegend von Slowenen bewohnten ländlichen Bezirke.⁴⁰

Viel Aufmerksamkeit zogen die Auseinandersetzungen in den Landtagen von Krain und der Steiermark über die Einführung des Slowenischen als Unterrichtssprache in Volksschulen und als Verwaltungssprache auf sich.⁴¹ Der "Dziennik Lwowski" berichtete unter Berufung auf die in Triest erscheinende Zeitschrift "Slovenski Primorec" von der Entscheidung des Stadtrats, Professoren ausschließlich deshalb zu entlassen, weil sie Slowenen seien, und versah die Meldung mit der ironischen Bemerkung: "Keine Frage - in der Tat ein edler Grund".⁴² Mit ähnlicher Ironie wurde in derselben Zeitung die Weigerung der Regierung kommentiert, ein Gesetz des Landtags in Laibach, in dem es um die Aufteilung von Weideland ging, "zur kaiserlichen Bestätigung" vorzulegen, weil das Gesetz nur in slowenischer Sprache beschlossen worden sei. Das Regierungsreskript verlange, das Gesetz auch in deutscher Sprache zu beschließen. Der "Dziennik Lwowski" stellte in diesem Zusammenhang die Frage: "Wenn es zum Beispiel umgekehrt passiert wäre, hätte dann etwa der Herr Minister ebenfalls gezögert, das Gesetz zur Bestätigung vorzulegen?"⁴³

Dank ihrer Mehrheit im Krainer Landtag konnten die Slowenen dort entsprechende Beschlüsse, die die Entwicklung ihrer Sprache und Nationalkultur betrafen, durchbringen. Der "Gazeta Narodowa" entging nicht die kleine, aber nicht unwesentliche Begebenheit, daß der Landtag auf Antrag Tomans einen Entschluß über die finanzielle Absicherung hinsichtlich der Entwicklung eines slowenischen Theaters in Laibach faßte.⁴⁴

Ein Indiz für die Radikalisierung der slowenischen Nationalbewegung seit 1868 stellte die Organisierung von Volksversammlungen, von sogenannten "tabori" dar. Der "Dziennik Lwowski" schilderte ausführlich die Vorbereitungen zu einer der ersten in einer ganzen Reihe solcher Versammlungen, nämlich den "Tabor" in Šempas bei Görz am 18. Oktober 1868. Sie führte alle Punkte des gedruckten Programms an, dessen Buchstaben in den slowenischen Nationalfarben wiedergegeben seien und das mit den Worten "Es lebe Slowenien" beginne.⁴⁵

Auf der Woge der allgemeinen politischen Dynamik, die Galizien erfaßte, verabschiedete der Landtag im September 1868 die berühmte Resolution, in der die Autonomie des Landes gefordert wurde. Die bald im Reichsrat einsetzende Auseinandersetzung darüber stellte die Zusammenarbeit der Polen mit dem föderalistischen Lager ganz erheblich auf die Probe. Die Resolution fand auch unter den Slowenen beträchtliches Echo. Anfangs glaubten die Slowenen, daß die Polen nicht nur für Galizien, sondern auch für die übrigen Kronländer Autonomie fordern würden. Bald konnten sie sich jedoch davon überzeugen, daß die Politik des Polnischen Klubs darauf hinauslief, nur für Galizien einen Sonderstatus zu erreichen, ohne auf die Haltung und die Forderungen der übrigen Nationen und Länder Rücksicht zu nehmen.⁴⁶ Bevor es jedoch soweit war, zeigten sich die polnischen und slowenischen Abgeordneten in den parlamentarischen Auseinandersetzungen solidarisch.

⁴⁰ Czas vom 8. 9. 1868.

⁴¹ Gazeta Narodowa vom 6., 8. und 22. 9. 1868 sowie vom 4. 10. 1868 (Beilage); Czas vom 8. 9. 1868.

⁴² Dziennik Lwowski vom 3. 10. 1868.

⁴³ Dziennik Lwowski vom 26. 9. 1868; vgl. Gazeta Narodowa vom 27. 9. 1868.

⁴⁴ Gazeta Narodowa vom 24. 9. 1868.

⁴⁵ Dziennik Lwowski vom 17. 10. 1868; siehe auch Tabor pri Šempasu 18. oktobra 1868, Gorica 1868; B. Marušič, Primorski tabori (1868-1871), in: Goriški letnik, 1974, S. 51-67.

⁴⁶ A. Cetnarowicz, Slowenski ruch (siehe Anm. 1), S. 103-110; Ders., Slovenci in vprašanje gališke avtonomije v letih 1868-1873, in: Zgodovinski časopis XLVIII/ 1994, S. 519-535.

Während der Sitzungsperiode des Reichsrats im Herbst 1868 kam es zu einer weiteren Kraftprobe zwischen dem zentralistischen und dem föderalistischen Lager. Gegenstand der scharfen Auseinandersetzungen war das Gesetz über den Ausnahmezustand. Die Polen und die Slowenen sprachen sich gegen den Regierungsentwurf aus. Die "Gazeta Narodowa", die dem Problem viel Platz einräumte, schenkte dem Auftritt des slowenischen Abgeordneten Svetec ihre besondere Aufmerksamkeit. Er kritisierte das Vorgehen der Regierung als sehr tendenziös. Die Zeitung unterstrich, wie treffend dieses Urteil sei, und zitierte den Redner mit den Worten: "Was haben wir davon, daß sich das Ministerium liberal nennt. In der Theorie mag es vielleicht liberal sein [...], in seiner Praxis aber ist es überhaupt nicht liberal". Svetec habe sodann das Vorgehen der Justiz in Presseangelegenheiten unter Anführung konkreter Beispiele einer scharfen Kritik unterzogen. Die Gerichte, so Svetec, würden Veröffentlichungen der deutschen Presse dulden, die voll sind von Herablassung, Lügen und Hohn über die slawischen Nationalitäten, dagegen würden harte Urteile gegen slowenische Redakteure und Journalisten wegen ihrer polemischen Artikel gefällt werden.⁴⁷

Gleichzeitig mit der Organisierung der "tabori" entschlossen sich die "Jungslowenen", den Kampf um ein Vereinigtes Slowenien auf der legislativen Ebene zu beginnen, indem sie ihr Anliegen in die Landtage brachten. Als erste begannen im September 1869 die slowenischen Abgeordneten Herman und Vošnjak in der Steiermark mit einer derartigen Initiative, wobei sie eine Unterschriftensammlung unter entsprechende Petitionen organisierten. Auf einer Konferenz in Laibach beschlossen slowenische Abgeordnete aus Krain, der Steiermark und Görz, in die Landtagsberatungen in Form von Resolutionen oder Interpellationen das Postulat einer politischen Vereinigung der Slowenen einzubringen. Über diesen Beschluß berichtete die "Gazeta Narodowa" unter Berufung auf die Wiener Presse. Dabei wurde auch das wenig bekannte Detail erwähnt, daß sogar Überlegungen angestellt wurden, ein Slowenien im ungarischen Teil der Monarchie zu bilden. Diese Idee sei fallen gelassen worden, wie man schrieb, weil man sich darüber unter den Slowenen selbst nicht habe einigen können und von ungarischer Seite die Aufnahme diesbezüglicher Gespräche verweigert worden sei.⁴⁸

Im Oktober 1869 brachte Herman eine Interpellation im steirischen Landtag ein, die in sehr entschiedener Form die Forderung nach einem Vereinigten Slowenien stellte. Als der slowenische Abgeordnete zur Unterstützung dieser Forderung eine Petition der Gemeinden vorlegte, ließ die deutsche Mehrheit nicht zu, daß diese Angelegenheit auf die Tagesordnung gesetzt werde. Die Meldung über dieses Ereignis kommentierte die "Gazeta Narodowa" mit der Voraussage, daß ein derartiges Vorgehen der Deutschen "die Slowenen zu einem entschiedenen Kampf zwingen werde".⁴⁹ Der "Czas" brachte den Inhalt der Antwort des Regierungskommissars auf die Interpellation Hermans, die besage, daß sich die Regierung in der Frage der Einführung des Slowenischen als Schul- und Amtssprache bemühen werde, "den Rechten der Slowenen Genüge zu tun", daß sie hingegen die Schaffung eines Slowenien nicht zu unterstützen gedenke, ja sich scharf dagegen ausspreche.⁵⁰

Auch im Landtag von Görz kam es zu einer Interpellation, in der die Bildung eines eigenen Kronlands Slowenien gefordert wurde. Sie blieb erfolglos, denn sie wurde, wie

⁴⁷ Gazeta Narodowa vom 5., 6. und 7. 11. 1868; vgl. Czas vom 1. und 8. 11. 1868.

⁴⁸ Gazeta Narodowa vom 13. 9. 1869.

⁴⁹ Gazeta Narodowa vom 7. 10. 1869.

⁵⁰ Czas vom 15. 10. 1869.

der "Czas" meldete, nur von zwei der sieben slowenischen Abgeordneten unterschrieben.⁵¹

Im Licht späterer Meinungsverschiedenheiten und der Kritik, die die Politik des Polnischen Klubs, für Galizien allein einen autonomen Status anzustreben, unter den slowenischen Abgeordneten im Reichsrat und in der slowenischen Presse hervorrufen sollte, gilt zu beachten, daß der polnische Standpunkt keineswegs eindeutig war. Der "Czas" erwartete zuerst, daß es im Krainer Landtag und auch in Tirol zu ähnlichen Resolutionen wie im galizischen Landtag kommen werde. Die juristische Grundlage hierfür sollte der § 19 der Landesordnung darstellen, aufgrund dessen es möglich sei, Anträge zur Abänderung der Verfassung zu stellen, damit diese den "Verhältnissen und Bedürfnissen" der einzelnen Länder entspreche.

In der Tat arbeitete der Krainer Landtag einen Resolutionsentwurf aus, in den zwar die Forderung nach einem Vereinigten Slowenien nicht aufgenommen wurde, in dem aber von Autonomie die Rede war. Bevor es jedoch zu einer Debatte und einer Abstimmung kommen konnte, ordnete die Regierung am 22. Oktober 1869 das Ende der Sitzungsperiode an. Der "Czas" gab seiner Verwunderung darüber Ausdruck und bezeichnete die Entscheidung der Regierung als "einen plötzlichen Schritt, der eher ein Zeichen von Schwäche als von Stärke ist". Das Organ der Krakauer Konservativen war davon überzeugt, daß nach der Eröffnung des Reichsrats "sowohl die Slowenen als auch die Tiroler von sich aus Resolutionen vorlegen werden".⁵²

Der Umstand, daß die polnische Delegation im Reichsrat nicht dazu bereit war, die Slowenen und Tiroler im Geiste der in der galizischen Resolution enthaltenen Forderungen zu unterstützen, mußte in der Konsequenz zu einer negativen Einstellung der slowenischen Abgeordneten gegenüber den polnischen Forderungen führen. Die polnischen Abgeordneten befanden sich in der Tat in einer schwierigen Situation. Die "Gazeta Narodowa" meinte in ihrem Artikel "Rezolucja a wybory bezposrednie" ("Die Resolution und direkte Wahlen"), die polnische Delegation befinde sich zwischen Scylla und Charybdis. Die Haltung der deutschen Abgeordneten sei bekannt; sie hätten erklärt, daß "sie wie ein Mann gegen die Anträge des galizischen Landtags stimmen werden, wenn die Polen eine Ausweitung der Autonomie im Geiste der galizischen Resolution auch auf andere Länder Cisleithaniens fordern sollten". In ihren Überlegungen, welche Haltung der Polnische Klub im Reichsrat einnehmen solle, kam die "Gazeta Narodowa" zu dem Schluß: "Solange die Landtage von Krain und Tirol nicht mit eigenen Resolutionen über die Ausweitung ihrer Kompetenzen aufgetreten seien, "sehen wir keinen Grund, weswegen unsere Delegation für sie einspringen und diese Forderung in ihrem Namen stellen soll."⁵³ In der Korrespondenz aus Wien wurde in der gleichen Nummer der "Gazeta Narodowa" die Ankündigung der slowenischen Abgeordneten, im Reichsrat gegen die galizische Resolution stimmen, als Racheakt dafür bezeichnet, daß die polnische Delegation die Forderung, die Kompetenzen aller Landtage zu erweitern, übergangen habe.

Der ausführlichste Artikel über die Slowenen findet sich zu dieser Zeit in der kurz zuvor gegründeten und gemäßigten und ein föderalistisches Programm vertretenden Zeitung "Kraj" ("Das Land"). In einer kurzen seit kurzem in Krakau historisch-demographischen Skizze wird eine Reihe von Tugenden hervorgehoben, die die Slowenen besäßen: unter anderem Fleiß und Sparsamkeit. Mit großer Wertschätzung Wird von

⁵¹ Czas vom 3. 11. 1869.

⁵² Czas vom 26. 10. und 3. 11. 1869; vgl. Gazeta Narodowa vom 30. 10. 1869.

⁵³ Gazeta Narodowa vom 21. 2. 1869.

den Pionieren der nationalen Wiedergeburt gesprochen, mit dem Hinweis, die Behörden hätten sich zwei Wege ausgedacht, um diese Bewegung zu unterdrücken: die Bürokratie und die Germanisierung. Der Autor der Artikels solidarisierte sich voll mit dem Programm eines Vereinigten Slowenien, wobei er die Bemerkung hinzufügte: "Das, was in Krain passiert, ist nur eine Episode im großen Kampf gegen den Germanismus, der zwischen der Ostsee und der Adria geführt wird."⁵⁴ Der "Kraj" sprach sich offen für eine Verständigung mit den Slowenen und den Tschechen aus. Zwar halte man es für richtig, die Zugeständnisse zu akzeptieren, die Galizien von der Regierung angeboten worden seien, aber gleichzeitig wird deutlich erklärt, daß "[...] wir nicht völlig unsere polnische Haltung gegenüber den Slawen aufgeben können, nicht mit Hand anlegen dürfen an ihrer Unterdrückung und nicht verkennen sollten, daß die Stabilität der Rechte, die wir in Galizien errungen haben, abhängig ist von der Durchsetzung und Stabilität dieser Rechte in anderen slawischen Ländern und Gebieten Österreichs".⁵⁵ Man solle in diesem Zusammenhang, so meinte die Zeitung, "sowohl aufgrund unseres Standpunkts in der österreichischen Verfassungsfrage als auch aufgrund unseres Standpunkt, Polen, Mähren, Schlesien und die Slowenen gewissermaßen unter unseren Schutz nehmen [...]; wir müssen in diesen Ländern Einfluß gewinnen, ihnen die Hand geben und sie moralisch heben [...] sowie mit ihnen zusammen in Wien eine starke slawische Fraktion bilden".⁵⁶ Der "Kraj" kritisierte scharf die Politik der Gruppe der "Mamelucken". Denn diese seien dazu bereit, für den Preis der mit den Deutschen, das ist mit der Regierung, abgeschlossenen Vereinbarung die Interessen der übrigen Slawen in Österreich zu opfern. Der "Kraj" wies auf die Kurzsichtigkeit und die sich daraus ergebenden verhängnisvollen Folgen einer solchen Politik hin. "Wenn wir es im April 1870 den Deutschen erleichtern, die anderen slawischen Stämme in Österreich zu unterdrücken, dann wäre die Folge davon doch nur, daß die Deutschen, nachdem sie mit den Slowenen, Tschechen, Mähnern und Schlesiern fertig geworden und die für sie heute bedrohliche Opposition der Slawen losgeworden wären, freier aufatmen könnten, um sich dann erst so richtig uns vornehmen zu können."⁵⁷

Der Kampf der Slowenen um sprachliche Gleichberechtigung fesselte unverändert die Aufmerksamkeit der galizischen Presse. Während der Sitzungsperiode des Krainer Landtags im Herbst 1868 war es zwischen der deutschen und der slowenischen Partei zu einer scharfen Kontroverse über die Frage gekommen, in welcher Sprache die Sitzungsprotokolle abgefaßt sein sollten. Die deutschen Abgeordneten hatten verlangt, daß der Anordnung der Regierung Genüge getan werden müsse und die Protokolle sowohl in slowenischer wie auch in deutscher Sprache zu führen seien. Die Slowenen, die im Landtag die Mehrheit besaßen, widersetzten sich dem. Die "Gazeta Narodowa" gab den Slowenen recht und verband ihr Lob für deren Haltung gleichzeitig mit einer scharfen Verurteilung der deutschen Presse ("Tagespost"), die gedroht hatte, daß im Falle, daß den Wünschen der Regierung nicht nachgekommen werde, der Landtag aufgelöst werden. Auch kritisierte man die Erklärung des Abgeordneten Kromer, der betonte, man müsse sich unbedingt den Aufforderungen der Regierung unterwerfen. Der Kommentar der Zeitung dazu: "Die Regierung will also eine Vergewaltigung der Landesautonomie mit physischer Gewalt durchsetzen. Das ist also die Neue Ära."⁵⁸

⁵⁴ Kraj vom 8. 6. 1869.

⁵⁵ Kraj vom 28. 9. 1869.

⁵⁶ Kraj vom 3. 12. 1869.

⁵⁷ Kraj vom 14. 4. 1870.

⁵⁸ Gazeta Narodowa vom 30. 9. und 5. 10. 1869.

Auch der "Kraj" berichtete über diese stürmische Debatte im Krainer Landtag. Auf das Argument in der deutschen Presse, die slowenische Sprache sei noch zu ungenügend entwickelt, um in ihr parlamentarische Arbeit durchführen zu können, antwortete er ironisch: "Die deutschen Zeitungen behaupten dies übrigens für alle slawischen Sprachen, als ob die Vorsehung für den Parlamentarismus ausschließlich die deutsche Sprache geschaffen hätte."⁵⁹ Der "Dziennik Polski" ("Polnisches Tageblatt") neigte dazu, den plötzlichen Abbruch der Beratungen des Krainer Landtags am 22. Oktober 1869 durch Regierungsbeschluß der Tatsache zuzuschreiben, daß am selben Tag ein Gesetz über die Einführung des Slowenischen als Amts- und Gerichtssprache verabschiedet worden sei, und zwar gegen die erklärte Auffassung des Regierungskommissars, der meinte, daß diese Fragen in die Kompetenz der exekutiven Gewalt fallen.⁶⁰

Im Januar 1870 beschäftigte sich die galizische Presse aufmerksam mit der Adress-Debatte im Reichsrat, in der sich die polnischen und slowenischen Abgeordneten gegen den Antrag der die Regierung unterstützenden Mehrheit aussprachen. Die Rede Tomans kommentierte der "Czas" mit der Bemerkung, daß sich darin "viele zutreffende Ideen" befunden hätten; man teile auch seine kritische Beurteilung der Regierung, warf dem Redner allerdings gleichzeitig eine übermäßige Weitschweifigkeit vor, die, wie man hinzufügte, "nur dem Inhalt geschadet hätte".⁶¹

Auszüge aus Tomans Rede brachte auch die "Gazeta Narodowa". Neben kritischen Äußerungen über die Regierungspolitik und über die parlamentarische Mehrheit wies die Redaktion auf die von dem slowenischen Abgeordneten formulierten Forderungen nach Landesautonomie und Gleichberechtigung für die von der Hegemonisierung durch die Deutschen bedrohten Nationen hin, denn nur eine zufriedenstellende Lösung dieser Probleme werde die Existenz der Monarchie überhaupt sichern können.⁶² Aus einer anderen Position heraus, nämlich als Verteidiger der Regierung, sprach im Reichsrat V. Klun, den der "Czas", diesmal zutreffend, als einen "Abtrünnigen" bezeichnete, der seine Nationalität verleugne.⁶³

Im Streit zwischen den Anhängern des Föderalismus und den Vertretern der regierungsfreundlichen Verfassungspartei während der Adress-Debatte wurde seitens letzterer argumentiert, der Föderalismus führe zum Zerfall der Monarchie. Bei dieser Gelegenheit warf man den österreichischen Slawen Panslawismus vor. Gegen diese Anklagen trat u.a. Svetec auf, dessen Rede der "Kraj" fast vollständig abdruckte. Svetec betonte, die österreichischen Slawen würden einzig danach streben, ihre Eigenart und ihren Nationalcharakter zu erhalten; in erster Linie sei dies die Sorge um die Sprache. Er warnte die Deutschen, daß erst der mangelnde Respekt vor diesen Rechten dazu führen könnte, daß die österreichischen Slawen zu Panslawisten würden.⁶⁴

Großes Interesse in der galizischen Presse weckte das politische Programm der Slowenen im Zusammenhang mit dem Versuch des neuen Regierungschefs Alfred Potocki, mit den Polen, Tschechen und Slowenen zu einer Einigung zu kommen, um sie dazu zu bewegen, wieder in den Reichsrat zurückzukehren (aus dem sie am 31. März 1870 ausgezogen waren). Weitgehend auf die Berichte der Wiener Presse gestützt,

⁵⁹ Kraj vom 22. 9. 1869, ebenfalls vom 26. 9. und 7. 10. 1869.

⁶⁰ Dziennik Polski vom 25. 10. 1869.

⁶¹ Czas vom 21. 1. 1870.

⁶² Gazeta Narodowa vom 21. und 22. 1. 1870.

⁶³ Czas vom 26. 1. 1870.

⁶⁴ Kraj vom 23. 1. 1870.

wurde über die wichtigsten Punkte des slowenischen Programms informiert. Die "Gazeta Narodowa" und der "Kraj" schrieben, die Slowenen sollten weniger davon reden, eine alle Slowenen vereinigende administrative Einheit zu schaffen, und sich lieber damit begnügen, ein gemeinsames slowenisches Gericht sowie eine slowenische Universität ins Leben zu rufen. Bedingung für dieses slowenische Zugeständnis sollte jedoch die Wiederherstellung des Huldigungsaktes in Kärnten, in Krain und in der Steiermark sein, denn nur durch den in diesem Akt enthaltenen Eid des Monarchen, der die "Rechte der Länder" bestätige, hätten die Slowenen eine Garantie der Landesautonomie und der Gleichberechtigung.⁶⁵

Die galizischen Zeitungen berichteten detailliert noch darüber, daß Toman Potocki das Memorandum überreichte, das die Forderungen der Slowenen aus der Steiermark, aus Krain und aus Kärnten enthielt. Auch die Gerüchte über die Eventualität einer Aufnahme Tomans in das Kabinett Potockis als Handelsminister wurden kommentiert.⁶⁶

Die Verweigerung der kaiserlichen Bestätigung (auf Empfehlung der Regierung) für den Beschluß des Krainer Landtags über die Einführung des Slowenischen als Amtssprache sei dazu angetan, so meinte die "Gazeta Narodowa", die Aufmerksamkeit der Polen zu wecken und gebiete "Mißtrauen in höchstem Maße gegenüber der Regierung Potocki". Die Zeitung wies dabei auf eine gewisse Analogie zwischen der Situation der Slowenen in Krain und jener der Polen im Teschener Schlesien hin. Es stellte sich nämlich die Frage, welche Antwort Potocki auf die Petition einer Vielzahl von Gemeinden im Teschener Gebiet, in der die Gleichberechtigung der polnischen Sprache in Verwaltung und Justiz verlangt wurde, erteilen werde. "Wird Herr Potocki auch seinen Landsleuten in Österreichisch-Schlesien das gleiche antworten wie den Slowenen in Krain?", fragte die Zeitung, "oder wird er den Mut haben, auch dort abzulehnen, und zwar unausgesprochen deshalb, weil die Landessprache den bürokratischen Philologen in Wien noch ungeeignet für administrative und gerichtliche Angelegenheiten zu sein scheint?"⁶⁷ Der "Czas" seinerseits kommentierte die Verweigerung der kaiserlichen Bestätigung für den Beschluß des Krainer Landtags, in dem es um die Einführung des Slowenischen als Unterrichtssprache in allen öffentlichen Schulen ging, mit der Bemerkung, die Regierung habe in diesem Beschluß wohl "eine Diskriminierung des deutschen Elements in Krain" gesehen.⁶⁸

Die "tabori", die 1870 mit großem Elan auf dem gesamten slowenischen Gebiet veranstaltet wurden, riefen in der polnischen Öffentlichkeit ein verständliches Interesse hervor. Die galizische Presse berichtete über "slowenische Meetings" oder "Volksversammlungen" in Tolmin (Görz), Cerknica und Vipava (Krain) sowie Feistritz bei Bleiburg/Bistrice pri Pliberku (Kärnten). Betont wurde dabei die massenhafte Beteiligung der Slowenen an diesen Versammlungen und genannt wurden auch die politischen Hauptprogrammunkte, vor allem der wichtigste Punkt: die Bildung eines Vereinigten Slowenien.⁶⁹

Mit Aufmerksamkeit verfolgte man auch weiterhin den Kampf der Slowenen auf der Landtageebene. Die "Gazeta Narodowa" berichtete von der Absicht der slowenischen Abgeordneten in der Steiermark, die Mandate für den Reichrat nicht anzunehmen, und

⁶⁵ Gazeta Narodowa vom 23. 4. 1870; Kraj vom 22. 4. 1870.

⁶⁶ Gazeta Narodowa vom 5. und 14. 5. 1870; Kraj vom 5. und 14. 5. 1870.

⁶⁷ Gazeta Narodowa vom 18. 5. 1870.

⁶⁸ Czas vom 28. 5. 1870.

⁶⁹ Gazeta Narodowa vom 5. 5., 14. und 18. 8. 1870; Kraj vom 4. 6. 1870.

daß man auch die Abgeordneten aus Krain zu dem gleichen Schritt bewegen wollte. Der "Kraj" seinerseits berichtete über die neuerliche Verabschiedung eines Gesetzes durch den Krainer Landtag über die slowenische Sprache in Schule und Verwaltung, über die Initiative für die Errichtung einer Juridischen Akademie in Laibach sowie für die Änderung der Wahlordnung im Lande; und man beginne, sich mit einer Änderung der Adresse zu beschäftigen, "die sich auf die nationalen Rechte stützt und die Vereinigung der Länder mit slowenischer Bevölkerung in ein Land verlangt".⁷⁰

Den Tod von Lovro Toman im August 1870 bezeichnete die "Gazeta Narodowa" als einen großen Verlust für die Slowenen. In einer kurzen biographischen Notiz wurden seine Verdienste als Politiker gewürdigt, aber es wurde nicht vergessen, auf seine poetischen Versuche hinzuweisen. Der Schlußsatz des Nachrufs: "Die Polen hatten in ihm einen Freund".⁷¹

Es läßt sich der Schluß ziehen, daß die galizische Presse, und zwar sowohl die konservative als auch die demokratische, die wichtigsten Ereignisse des politischen Lebens der Slowenen und ihres nationalen Kampfes, als dieser seinen Höhepunkt erreichte, mit Aufmerksamkeit verfolgte und davon berichtete. Dieses Interesse war nicht nur dadurch verursacht, daß Polen und Slowenen im Reichsrat seinen Ausdruck fand Übereinstimmung erzielten in vielen Verfassungsfragen, was wiederum in der parlamentarischen Zusammenarbeit, sondern auch durch die gemeinsame slawischen Idee, wiewohl diese bei den Polen zu dieser Zeit bereits mehr und mehr an Einfluß verlor.

POVZETEK

Slovensko narodno gibanje v zrcalu gališkega tiska v prvih letih dualizma (1867–1870)

Na prelomnici let 1866/67 pojavljajoče tendence dualistične ureditve avstrijske države so precej popestrile politično življenje avstrijskih Slovanov. Ena najpomembnejših diskusijskih tem v raznih galiških političnih krogih je bila razmerje do drugih Slovanov. Konservativni krogi v Krakovu in njihov tisk (Czas in Przegląd Polski) so se zavzemali za sodelovanje s Slovani in za federativno ureditev, prav tako tudi tabor demokratov v Lvovu in njihova glavna časopisa Gazeta Narodowa in Dziennik Lwowski. Proti so bili t. im. "utilitaristi", ki jih je v deželnem zboru vodil Florian Ziemiakowski. Ta skupina je zastopala "avtonomistično-gališko" stališče in je drugim Slovanom očitala panslavizem.

Razmah političnega življenja pri Slovencih in njihov uspeh pri deželnih volitvah januarja 1867 so sprožili čedalje večje zanimanje gališkega tiska za slovensko narodno gibanje. Tako Czas kot tudi Gazeta Narodowa nista izrazila v svojih poročilih o volilnem boju svoje priznanje slovenskemu volilnemu komiteju. Pri tem sta opozorila na podobnosti političnega programa novoizvoljenih slovenskih poslancev z zahtevami in programom gališkega deželnega zbora. V državnem zboru je poljska delegacija skupaj s slovensko in s tirolskimi poslanci predstavljala neke vrste koalicio, občasno pa so bili pripravljeni Slovenci iz solidarnosti s Poljaki zavzeti oportunistično stališče do vlade

⁷⁰ Gazeta Narodowa 15. 7. 1870; 2. 9. 1870.

⁷¹ Gazeta Narodowa 19. 8. 1870.

(tako pri glasovanju 5. 3. 1867 po t. im. adresni debati). Po menju Dziennika Lwowskega in Gazete Narodnow je bila povezava s Slovenci tudi v poljskem interesu, saj je bilo tako število glasov znatno večje in s tem tudi možnost s pomočjo glasovanj doseči dobrodošle odločitve. L. Wodzicki se je pohvalno izrazil o boju Slovencev za branjenje narodnih pravic in tudi o politični spretnosti njihovih predstavnikov v državnem zboru.

Naraščanje proruskih simpatij in vzdušja pri Slovencih, ki je prišlo na dan zlasti med slovanskim kongresom v Moskvi maja 1867, so skoraj vsi politični krogi v Galiciji zelo kritično komentirali. V Dzienniku Lwowskem je bila kritika konstruktivna. Gola obsodba bi avstrijske Slovane po mnenju časopisa še hitreje porinila v roke Rusiji, vse je treba storiti proti temu in jih pridobiti zase.

Okrepljena dejavnost in radikalizacija slovenskega narodnega gibanja spomladi 1868 je pri gališkem tisku sprožila veliko zanimanje, Slovencem so posvečali čedalje več pozornosti. Vneto so spremljali diskusije v kranjskem, štajerskem in goriškem deželnem zboru, kjer so Slovenci zagovarjali svoja federalistična načela in narodne pravice. V poročilih o teh diskusijah se vedno znova pojavlja zahteva Slovencev o Zedinjeni Sloveniji. Dziennik Lwowski je to zahtevo podpiral, njeno uresničitev je imel za pravično stvar in je videl pri tem tudi praktično prednost za državne finance, saj bi si s tem država prihranila precejšnje število namestništev.

Gališki tisk pa je pozorno spremljal tudi boje v kranjskem in štajerskem deželnem zboru v zvezi z uvajanjem slovenščine kot učnega jezika v šoli in v upravi. Z veliko vnemo na vsem slovanskem območju organizirano taborsko gibanje je poljsko javnost zelo zanimalo. Gališki tisk je obširno poročal o posameznih taborih in obravnaval tudi postavljene politične zahteve, zlasti idejo o Zedinjeni Sloveniji.

Gališki tisk se je zanimal za pomembnejša politična dogajanja pri Slovencih ne le zato, ker so imeli Slovenci in Poljaki v mnogih ustavnih vprašanjih podobne nazore, temveč tudi zaradi slovanske ideje, čeprav je ta takrat med Poljaki izgubljala pomen.

VIKTOR VRBNAJK

PRVI SLOVENSKI TABOR V LJUTOMERU PO NEKATERIH DOKUMENTIH

Naše znanje o taborskem gibanju na Slovenskem (1868-1871) je skoraj polno stoletje slonelo predvsem na poročilih v tedanjih slovenskih časnikih. Ti so o uspehih tega gibanja navdušujoče pretiravali, nemški listi pa nasprotno marsikaj zamolčali ali namerano podcenjevali. Obletniški članki o posameznih taborih, zlasti za sedemdesetletnico 1938 in 1939, so nastajali po večini na osnovi časopisnih poročil. K tiskanim virom moremo prišteti tudi Vošnjakovo brošuro o slovenskih taborih in njegove *Spo- mine* ter knjižico, ki je izšla kmalu po shodu "pod milim nebom".¹

Tudi strokovne obravnave, ki so se kakorkoli dotikale obdobja slovenskih taborov, so vsaj od Lončarja dalje, pa preko Prijatelja, do Mala in Baša, črpale vsebino za ta čas iz istih tiskov.² Samostojno in hkrati zelo poglobljeno se je vsaj ljutomerskega tabora malo pred drugo svetovno vojno lotil dr. Fran Ilešič. Mož, ki je bil vajej podrobnega pozitivističnega dela, je najprej zbral obsežno gradivo za študijo o malonedeljski (bučkovski) bèsedi,³ prirejeni 1867 v spomin Antona Krempla, pisca *Dogodivšín Štajerske zemle* (Gradec, 1845). Vojna, potem pa 1942 smrt, je Ilešiča prehitela, da je mogel zbrati samo dokaj obsežno predmetno slovstvo o prvem slovenskem taboru v Ljutomeru in izpisati posamezne podatke iz raznih koledarjev in lističev, ki so bili v lasti družine Ivana Dragotina Huberja (1816-1896), aktivnega udeleženca narodnega gibanja v Ljutomeru in okolici. Iz njegovih beležk, ki so se pa baje porazgubile med drugo svetovno vojno, si je Ilešič izpisal med drugim tudi podatek: "*Seja zarad veselice ljutom. Čitavnice na javnem prostoru; t(e)r se dade na pogovor zarad I Slov. tabora u mojem Hrastovščaku*". Po doslej znanem gradivu bi bila to prva omemba (pripisana je k čitalniški seji 4. maja 1868) o ljutomerskem shodu "pod milim nebom", ki so mu pritaknili ime *tabor* (ne vélika bèseda) in katerega so tudi že povsem natančno *krajevno* omejili na Huberjev log, poraščen s hrasti ("Hrastovščak").

Ko je pisec tega članka začel pred dobrimi štiridesetimi leti izpisovati slovenske časnike za obravnavo narodnopolitičnega razvoja pokrajine med Muro in Dravo v razdobju 1848-1918, je po naključju prišel do Ilešičevih izpisov o Ljutomeru v času prvega slovenskega tabora. Na osnovi svojega do tedaj zbranega gradiva in Ilešičevih zapisov je tako nastal ob devetdesetletnici tega tabora 1958 daljši članek, ki je izhajal v pomurskem (krajevnem) tedniku.⁴ V dokaj razširjeni in predelani obliki je delo izšlo za

¹ *Slovenski tabori*. Za prosto slovensko ljudstvo spisal dr. Jože Vošnjak. Izdalo in založilo slovensko politično društvo v Mariboru. Maribor 1869; ISTI: *Spomini*. Drugi zvezek. V Ljubljani 1906, 3 in dalje, 22-35; *Tabor pri Šempasu* 18. oktobra 1868, V Gorici 1868. (Anastatični ponatis z dodatnimi razpravami). Nova Gorica 1968.

² D. LONČAR, Dr. Janez Bleiweis in njegova doba, v : *Bleiweisov zbornik*. V Lj. 1909, 203, 206, 231; ISTI, v: *Politično življenje Slovencev*. V Lj. 1921, 37, passim; I. PRIJATELJ, *Slovenska kulturno-politična in slovstvena zgodovina 1848-1895*, Tretja knjiga, Lj. 1958, 96, passim (s političnozgodovinskimi opombami D. Kermavnerja); J. MAL, *Zgodovina slovenskega naroda*, Celje 1993 (reprint), 1009-1012; F. BAŠ, K zgodovini narodnega življenja na Spodnjem Štajerskem, v: *Časopis za zgodovino in narodopisje* (dalje: ČZN) 25(1931) 1-2, 23-88.

³ F. ILEŠIČ, Narodna "bèseda" pri Mali Nedelji l. 1867, v : ČZN 33(1938) 3-4, 165-181.

⁴ Z. VRBNAJK: 90-letnica I. slovenskega tabora, v : *Pomurski vestnik*, 22. maj - 26. junij 1958, št. 20-23,

stoletnico prvega slovenskega tabora v Ljutomeru 1968 v zborniku in posebnem odtisu.⁵

Hkrati pa je v tem in naslednjih dveh letih nastalo več razprav o taborskem gibanju na Slovenskem, ki zdaleč presegajo priložnostno obletniški značaj. Tako na primer obsega delo V. Melika celotno slovensko ozemlje, posebej pa Koroško in Žalec,⁶ spis B. Marušiča pokriva primorske tabore,⁷ J. Kramarja pa prvi tabor v Istri.⁸ V posebnih brošurah so bili prikazani tudi nekateri drugi slovenski tabori (Šempas, Sevnica, Vižmarje, Sežana).⁹

Ko je pisec tega članka pripravljajal na pomlad 1968 svoj taborski tekst za citirani zbornik, predsedstveni akti državnega namestništva v Gradcu niso bili "dostopni" v Deželnem arhivu v Gradcu, pač pa so mu bili na voljo šele v jeseni istega leta, da jih je lahko uporabil za predavanje na krajevnozgodovinskem simpoziju v Ljutomeru, prirejenem v začetku oktobra 1968 v počastitev prvega slovenskega tabora.

Del gradiva, o katerem je poročal na simpoziju, pa kakor rečeno, sprva ni bil "dostopen", je leto pozneje objavil Balduin Saria v graškem zgodovinskem glasilu.¹⁰ Ker celotno gradivo nekoliko dopolnjuje sliko o ljutomerskih narodnopolitičnih razmerah v času ustanavljanja narodne čitalnice, priprav na prvi slovenski tabor in govori o vedenju ljutomerskih Nemcev do nacionalnega gibanja slovenskih sotržanov, bo v nadaljevanju sledila kratka obravnava teh dokumentov. To gradivo nas skorajda lahko prepriča, da je bil ljutomerski okrajni predstojnik Anton Globočnik, katerega podpis ima Saria za nečitljivega ("Unterschrift unleserlich"),¹¹ Slovencem naklonjen, bil je med prednaročniki Razlagovega Slovenskega pravnika (1862), se v vsej svoji ljutomerski dobi (1854-1870) kazal "Slovencem pravičnega",¹² da pa je bil uradnik, ki ni mogel mimo zakona. Kakor je Globočnik leta 1867 gledal, da malonedeljski častilci Kremplovega spomina ne bi prestopili "političnih" meja, tako je leta 1868 pri ljutomerskem taboru strogo pazil, da prireditelji z resolucijami (v ljutomerski je manjkala npr. Zedinjena Slovenija) in z govori ne bi zahajali na politično polje. Globočnik je skušal vzdrževati v okraju nekakšno politično ravnotežje, ki so ga pa nemško nacionalni, ekstremni ljutomerski tržani podirali vsaj že od revolucionarnega leta 1848, ko so se znesli nad dr. Matijo Prelogom, krajevnim zdravnikom in rodoljubom.¹³

Ljutomerski Nemci in nemško usmerjeni tržani so svoje slovenske sokrajane ovirali

25.- Krajše ugodno poročilo o članku, ki ga je na iniciativo prof. dr. Vasilija Melika napisal zdaj že rajni dr. Tone Zorn za osrednje slovensko zgodovinsko glasilo (ZČ 14/1960, 275), je bilo spodbudno. Pisec tega članka je nato, od 1968 dalje, večkrat sodeloval z referati pri reviziji slovenske politične zgodovine od 1860 do konca avstro-ogrske monarhije. V ciklus predavanj ga je vključil prav dr. V. Melik, ki je t.i. "revizijo" tudi vodil.

5 V. VRBNJAK, Prvi slovenski tabor v Ljutomeru, v: *Svet med Muro in Dravo*, Maribor 1968, 382-473 (in separat z lastno paginacijo: 1-94).

6 V. MELIK, Slovenski tabori, v: *Kronika* 16(1968)2, 65-76 (prim. tudi istega avtorja: Doba taborov na Slovenskem, v: *Tabor v Šempasu 18. oktobra 1868*. Anastatični ponatis. Nova Gorica 19968, dodatek); *ISTI*, Tabori na Koroškem, v: *Vestnik koroških partizanov* 3(1970) 1-2, 20-25 (prav tako v: *Koroška in koroški Slovenci*, Maribor 1971, 159-167); *ISTI*: 110 let žalskega tabora, v: *Savinjski zbornik* 4 (1978), str. 10-15.

7 B. MARUŠIČ, Primorski tabori (1868-1871), v: *Goriški letnik* 1974, 51-67.

8 J. KRAMAR, *Prvi tabor v Istri*, Koper 1970.

9 *Taborsko gibanje na Slovenskem* (z glavnimi podatki o posameznih taborih dr. V. Rajšpa, str. 27-45), Ljubljana-Ljutomer, 1981, 55.

10 B. SARIA, Die ersten slowenischen Tabore zu Luttenberg und Sachsenfeld im Jahre 1868, v: *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 60(1969), 85-105 (glej zlasti str. 94-97).

11 B. SARIA, n.d., 94-95.

12 F. KOVAČIČ, *Ljutomer. Zgodovina trga in sreza*, V Mariboru 1926, 28.

13 K. VERSTOVŠEK, Dr. Matija Prelog, v: *Dom in svet* 1907 (ponatis str. 14-15).

v narodno prebudnem in političnem delovanju, kolikor so le mogli. Večkratne spodbude rodoljubnega Božidarja Raiča ali Ivana Kukovca,¹⁴ da bi si "*Ljutomer, rodišče slavnega Miklošiča*", vendarle že skoraj ustanovil čitalnico, so nekaj let ostajale glas vpijočega v puščavi. Vsestransko narodno delujoči Kukovec, ki si je z leti pridobil vidne zasluge za gospodarski razvoj ljutomerskega političnega okraja, tudi okrajnega zastopa, je za nadomestilo še neustanovljene čitalnice predhodno osnoval v maju 1867 poluradno pevsko društvo. Po delovanju je bilo njegovo društvo blizu čitalnicam, saj ni gojilo samo domače pesmi, pač pa je že 18. avgusta 1867 "postavilo" na oder tudi Linhartovo Županovo Micko. V posebnem, navdušujočem razpoloženju se je zapisalo nekemu noviškemu dopisniku iz Ljutomera, da se polaga v trgu nov kamen za "*čvrsto zidanje Slovincu srečnejše enakopravne prihodnosti*".¹⁵

Kmalu po tej prireditvi, ki je menda "navdušila vse navzoče", tudi trške Nemce, so ljutomerski pevci nastopili pri malonedeljski bèsedi, ki je, kakor rečeno, 15. septembra 1867 počastila Kremplov spomin. Ta prireditev, ki pred izidom novega zakona o društvih in zborovanjih (15. nov. 1867), ni mogla biti kaj več ko samo proslavitev zgodovinske osebnosti, je v ljutomerski okolici pripravljala teren za ustanovitev čitalnice in za prvo množično politično zborovanje "pod milim nebom" na koncu šestdesetih let 19. stoletja.

Po izidu društvenega zakona 1867 so ljutomerski Slovenci pogumneje pristopili k snovanju čitalnice, ker so se odslej lahko vsaj formalno sklicevali na pravkar sprejeti zakon. V pripravljalnem odboru snujoče se čitalnice so bili: dr. Anton Klemenčič, župnik, Ivan D. Huber, knjigovez in hišni posestnik, Ivan Vučina, sodar in hišni posestnik, dr. Jakob Ploj, odvetnik, dr. Valentin Zarnik, odvetniški koncipient, Gabrijel Postružnik, učitelj, Ivan Kukovec, odvetniški koncipient in posestnik ter Matija Zemljčič, posestnik. Ta odbor, ki pa ne nastopa v vseh virih z istimi osebami, je 10. decembra 1867 (sklicujoč se na društveni zakon) naznanil okrajnemu uradu ("Bezirksamt") v Ljutomeru, da želi ustanoviti čitalnico in da naj citirani organ preskrbi dovoljenje (potrditev) pri državnem namestništvu v Gradcu. Ko je ustanovni odbor nato (28. dec. 1867) poslal na urgenco namestništva v Gradec še pet izvodov društvenih pravil v slovenskem in nemškem jeziku,¹⁶ formalno ni bilo več zadržkov, da se društvo ne bi moglo ustanoviti. Po teh pravilih v čitalnici ni bilo mesta za politično razpravljanje. Okrajni predstojnik Globočnik je sporočil v imenu okrajnega urada ljutomerskega 11. januarja 1868 državnemu namestništvu, da so vsi pogoji za ustanovitev čitalnice ("National-Leseverein") izpolnjeni in da se društvo kot "zakonito primerno" lahko dovoli.¹⁷ Društvo, ki je nastajalo "po novem društvenem zakonu", bi naj začelo delovati kmalu zatem, že v sredi januarja 1868, vendar se ta napoved *Novic*¹⁸ ni uresničila. Pobudniki društva so nekoliko sami zavlačevali z ustanovnim občnim zborom, ker so bila krajevna nasprotovanja, ter čakali na ugodnejši čas. Na Vodnikov dan, 2. februarja 1868, so čitalnico po večkratnih spodbudah in mnogih zapletih končno vendarle odprli. V ljutomerski čitalnici, ki je nato prirejala izlete s programi (petje, predavanja) po Murskem polju in v širšem Podravju, je potekala večina priprav na prvi slovenski tabor v Ljutomeru.

¹⁴ V. VRBNJAK, n.d. (separat), 45-47.

¹⁵ *Novice* 25 (1867), str. 298.

¹⁶ Ko se je 1869 snovalo v Mariboru Politično društvo, je namestništvo tudi zahtevalo nemški prevod pravil, pa dr. M. Prelog se je pritožil na ministrstvo in s pritožbo uspel (gl. K. Verstovšek, n.d., 9).

¹⁷ Sporočilo okrajnega urada Ljutomer drž. namestništvu v Gradcu 11. I. 1868. (Hrani Deželni arhiv v Gradcu).

¹⁸ *Novice* 25 (1867), str. 430.

Dne 4. julija 1868 je okrajni predstojnik Globočnik datiral prošnjo s prilogami¹⁹ in jo adresiral na namestništvo v Gradcu, da bi to ustreglo želji nekaterih prebivalcev ljutomerskega okraja, med njimi tamkajšnjemu odvetniku Jakobu Ploju, in dovolilo zborovanje "pod milim nebom" ("*einen Versammlung unter freiem Himmel*") na travniku Dragotina Huberja, in sicer v nedeljo 9. avgusta 1868. Namen shoda po Globočnikovi spremni prošnji je bil, da bi se "z javnim zborovanjem dosegla dejanska izvedba narodne enakopravnosti na temelju člena 19 državnega zakona". Globočnik upa, da bo oblast prošnji ugodila, posebej še, če se upošteva namen zborovanja in če je zagotovljeno, da se ne bo rušil javni red ("*... die öffentliche Ordnung nicht gestört werde*"). Globočnik, ki je ugodno rešitev prošnje priporočal še na koncu svojega spremnega pisma, se je tudi ponudil, kar je bilo glede na njegovo funkcijo samo po sebi razumljivo, da bo o poteku zborovanja naslovu še poročal.²⁰ Na Plojevo prošnjo²¹ je prejel okrajni predstojnik Globočnik kratek odgovor državnega namestništva z dne 10. julija 1868, ki pravi, da je bila prošnja "vzeta na znanje" in da je zborovanje dovoljeno v smislu zakona z dne 15. novembra 1867, in to na ozemlju okrajnega predstojništva, le da je treba zborovanje še časovno točno opredeliti.²²

Uradni Ljutomer, ki ga je imel Franc Hrašovec, društveni delavec iz Berkovec v Ščavniški dolini, začetnik celjske narodnozavedne rodbine Hrašovcev, še leta 1854 za "znamenit teržec, v katerem in okrog kterege slovenski narod biva" in po šolah (v okraju) mnogo "pridnih učencikov (tj. učiteljev) in marljivih katehetov" deluje,²³ je uradno dovolitev tabora sprejel z nezadovoljstvom. Teden dni po sporočilu namestništva, ki je taborovanje dovolilo, je sedem občinskih odbornikov (Fr. Högelsberger, A. Rossitsch, J. Ziegler, Fr. Erjawetz, J. Steyer, F. Michelitsch in A. Michelitsch), to na čelu z županom Franzem Steyerjem, protestiralo proti oblastno dovoljenem taboru. Dne 17. julija 1868 je poslalo na namestništvo v Gradec svoje "utemeljene" pomisleke proti "*ljudskemu zborovanju v Ljutomeru*" ("*Volksversammlung bei Luttenberg*") s prošnjo za pomoč. Ko se je po Ljutomeru raznesla novica, da je "tukajšnje društvo Čitalnica" ("*hiesigen Verein 'Čitalnica'*") prejelo obvestilo o dovolitvi tabora, se je zdelo ljutomerskim tržanom potrebno na novico reagirati. Čutili so dolžnost, kakor so zapisali, da se proti takšnemu zborovanju javno izrečejo. Z navidezno širokosrčnostjo, češ da nimajo namena Slovencev ovirati ne pri narodnem čustvovanju ne v njihovi skrbi za svoj jezik, so k temu takoj pristavili "meje pravičnosti". Dovolitev tabora so imeli za povzdigovanje ene narodnosti nad drugo, s čimer bi se naj kršile zakonite pravice trga Ljutomera, kjer "*obstaja močan nemški duh in jezik*" ("*deutsche Gesittung und Sprache herrscht*"). Javnega mnenja po mišljenju podpisnikov protesta ne morejo ustvarjati besede enega slovenskega prenapetneža ("*... eines slowenischen Exaltierten*"), ki ima povrhu še nemško izobrazbo, v svojih govorih pa nastopa proti "nemškutarjem". Tako bi se naj dr. Ploj, na katerega so pri tem mislili ljutomerski tržani, orientiral šele v "*zadnjih mesecih pri veliki udeležbi tukajšnje čitalnice pri Mali Nedelji in v Središču (ob Dravi) na zborovanjih, kjer so se slišali burni klici: živio!*" Vendar se s tem, po sodbi ljutomerskih občinskih mož, še ni izrazilo mnenje "zavednih" Slovencev, niti stališče kmečkega prebivalstva.

¹⁹ Te je namestništvo na izrecno Globočnikovo prošnjo vrnilo ljutomerskemu okrajnemu predstojništvu.

²⁰ B. SARIA, n.d., 94.

²¹ Po Vošnjaku (Spomini II, Lj. 1906, 24) je stal na čelu ljutomerskega taborskega odbora dr. Ploj, "najbolj delavna moč pa je bil njegov koncipient dr. Valentin Zarnik", poleg teh dveh so bili v odboru še župnik dr. Klemenčič, posestnik Kukovec in trgovec Zemljič. Te tri imenuje Gorše (gl. M. Gorše, Doktor Valentin Zarnik, Lj. 1940, 87).

²² B. SARIA, n.d., 95.

²³ *Novice* 12 (1854), str.7.

Ljutomerski tržani so hoteli, nadaljuje njihov protestni tekst, in zaradi "ohranitve 'narodnega' miru (*"benöthigen den nationalen Frieden harren"*) so bili prisiljeni ", v interesu "sloge" pa pričakovali, da jim pomaga višja oblast. Pri tem so se sklicevali na ustavo, češ da ta velja za vse narodnosti Avstrije v enakem obsegu. Strah pred skalitvijo narodnostnega "miru", kakršnega so si zamišljali Ljutomerski nemški tržani, je bil velik. *"Mi želimo skupaj bratovsko živeti ("brüderlich zusammen leben"), ne iščemo nobenih posebnih pravic za Nemce ali nemško misleče. Nočemo pa še nadalje trpeti, da bi se 'panslovenci' ('Panslowenen') redili, nasprotne stranke pri vsaki priložnosti blatili po časnikih, ki jih pa tako berejo predvsem njihovi pripadniki"*. Na takšen in podoben način so Ljutomerski Nemci utemeljevali enakopravnost narodov v monarhiji. Upravičene trditve Slovencev zanje niso "vox populi", ampak nezaslišne laži, ki so jih razširjali tako imenovani *"narodni govorniki"*, izvirajoči deloma iz klera. Izmed pripadnikov tega stanu so podpisniki protesta zoper tabor posebej imenovali Ljutomerskega župnika dr. Klemenčiča, ki bi naj kot ravnatelj ljudske (župnijske) šole in nižje (enorazredne) realke ravnal pri obravnavi obeh deželnih jezikov v škodo nemščine. Trdili so, da je Klemenčič poskušal s tem, da sta realko (*"industrijsko šolo"*) obiskovala samo še dva učenca, onemogočiti. Trn v peti bi mu naj bil učno-vzgojni proces samo v nemškem jeziku. Za to zaslužnega so imeli učitelja Josefa Motza, ki se je, napadeni v slovenskem časniku,²⁴ na jesen 1867 preselil v Maribor.²⁵

Tudi navidezno neurejene razmere v Ljutomerskem šolstvu, ki sta si ga glede učnega jezika razlagali obe narodnostno nasprotujoči si strani vsaka po svoje, so bile sredstvo, s katerim so Ljutomerski Nemci poskušali zmanjševati smiselnost dovolitve ljudskega zborovanja v Ljutomeru. Zanje je bilo že vsako poročanje slovenskih časnikov tendenciozno in je dišalo po politiki. *"Oblast bi bila naivna, če bi mislila, da na takšnem zboru ne bo političnih govorov"*. Nanje je bilo tembolj računati, ker *"se na zborovanje napoveduje nek vladni poslanec"* (*"Regierungsabgeordneter"*).²⁶ Na protest Ljutomerskih Nemcev je namestništvo odgovorilo (20. jul. 1868), da želi o stanju na šolah ukrepati šele po zbranih podatkih, medtem ko prijavljenega zborovanja ni prepovedalo, ampak naročilo okrajnemu uradu, da poskrbi v smislu čl.12 zakona o zborovanjih za komisarja (vladnega zastopnika).

Ljutomerski tabor sodi v čas, ko je Avstrija sprejela novo ustavo. Zanj so se najbolj ogrevali nemški liberalci (*"ustavoverci"*), ki so bili bolj nemško-nacionalni radikalci kot *"kulturni"* liberalci. Tudi Ljutomerski Nemci in *"nemškutarji"* so šli v večjem številu za njimi in za njihovim ljubljanskim organom (*Laibacher Tagblatt*). Ljutomerskim Nemcem je šlo vse, kar je bilo slovenskega, strašno na živce, si je zapisal Huber v času, ko je prirejala čitalnica uspešne, odmevne bèsede v Podravje oziroma, ko se je že pripravljala na tabor. Huber se je plastično izrazil o *"naših slobodnjakih"* (*"ustavoverci"*), in to celo v verzificirani obliki: *"Kaj se Vam zdi možaki narodnjaki! // Kako se obnašajo naši slobod(n)jaki?"* Ko Huber nadaljuje, pravi, da gre redkokdaj *"u pisarnico"* (tj.: v občinski urad); to samo tedaj, *"kadar se kaže kaka silna potreba"*. Ko je bil Huber tako ob neki priložnosti pri županu Josefu Kornpichlu, se je ta strašno jezil na Ljutomersko učiteljstvo, rekoč: *"Die Herrn Lehrer sollen lieber auf ihre Sachen [menda: sorgen], nicht aber besuchen diese Čitavnica; wo sie dan(!) den andern Tag nicht fähig ihren Ver-*

²⁴ *Slovenski narod* 1(1868) 10, 23. IV., 3-4; Prezid. akti drž. namestništva v Gradcu. (Hrani Dež. arhiv v Gradcu).

²⁵ F. KOVAČIČ, n.d., 112.

²⁶ Na Ljutomerskem taboru so bili aktivno navzoči kar trije deželnozborni poslanci, in sicer: M. Prelog, J. Razlag in J. Vošnjak.

pflichtungen [dodati verjetno:] nachzukommen". Ta beležka je nastala pred 23. septembrom 1868, ko je župan Kornpichl umrl.²⁷

Dne 31. julija 1868 je državno namestništvo odgovorilo Globočniku na spremno pismo za dovolitev tabora z dne 4. julija istega leta. Namestništvo mu je naročilo, da mora biti kot vladni zastopnik pri shodu navzoč, da mora skrbeti za to, da se ne bi zgodilo kaj v nasprotju z zakonom. "*Če splošni sklepi (resolucije) ne bi ustrezali, lahko s svoje strani ugovarjate, vendar strogo v okviru zakona*". V kolikor zborovalci ne bi upoštevali navodil vladnega svetnika, ima ta pravico zborovanje razpustiti, osebe, ki bi "*povzročile*" prepoved nadaljnjega zborovanja, mora zaslišati v smislu zakona in jih privedi v nadaljnjo uradno obravnavo. Namestništvo je naročilo, da naj gleda zlasti na sprejete peticije in adrese, naslovljene na vlado, ali na pretirano pritoževanje govornikov, ki bi lahko vodilo do resolucij in novih sklepov. O vsem dogajanju mora sestaviti zapisnik s podrobnim poročilom.²⁸ Globočnik je bil stari in preizkušeni uradnik, pa se je namestništvu še vedno zdelo potrebno, da ga je opozorilo na "dolžnosti".

Čeravno so imeli ljutomerski nemški tržani, na čelu z občinskim predstojništvom, zagotovilo za obvladovanje reda in zakonitosti pri taboru, jim to še ni zadostovalo. Po njihovem mnenju je proti ljutomerskemu ljudskemu shodu govoril že članek, ki so ga objavile oblasti ("die Behörde") 25. julija 1868 (v št. 169) graškega lista *Tagespost*. V članku je govora o nameravanem ljudskem zborovanju 9. avgusta 1868 na nekem travniku pri Ljutomeru ("*auf einer Wiese bei Luttenberg*"), kjer bi se naj razpravljalo o praktični uvedbi narodne enakopravnosti ("*über die Durchführung der nationalen Gleichberechtigung*") na osnovi člena 19 državnega temeljnega zakona. Nezačuden je, da jim namestništvo ni ustreglo, so se z dopisom z dne 2. avgusta 1868 obrnili še na okrajni urad v Ljutomeru, da bi tudi tej domači oblasti ponovno izrazili pomisleke proti ljudskemu zborovanju. V oči je tržane bodlo že nekakšno slovensko sklicevanje na pravice, zgubljene pred tisoč leti, na bivanje Slovencev v nesvobodni državi. Za pojmovanje svobode po slovensko pa so ljutomerski tržani navedli nek neznaten incident v noči med 24. in 25. julijem 1868, ko so ljutomerski voditelji "*narodne stranke priredili tudi okrajnemu uradu dobro znani škandal, ki je le uvodna igra za dogodke, do katerih lahko pride 9. avgusta*".²⁹ Pri tem "škandalu" pa je šlo le za manjšo počastitev dr. Ploja. Na večer pred Jakobovim (24. julija) so se zbrali pevci ljutomerske čitalnice, katere predsednik je bil Ploj, da bi proslavili njegov god. Globočnik, ki je kot "varuh reda in miru" poročal 4. avg. 1868 o dogodku na namestništvo, pravi, da so se pevci zadržali z dr. Plojem kakšno uro in pol čez polnoč. Poročevalec ne dvomi, da se je na srečanju "*veliko politiziralo*". Ko se je pri slovesu znašla družba na ulici, seveda v "razgretem stanju", bi naj slavljenec glasno vpil, da bi ga slišali tržani: "*Stojimo na slovanskih tleh! Ljutomer je slovanski kraj in nemškutarji ("Deutschthümler") naj rečejo, kar hočejo, mi se bomo razširili ("wir werden die Uiberhand gewinnen")*". Po Globočnikovem mnenju ta dogodek, ki je zanj le politično strankarski, kvečjemu je to kalenje nočnega miru, ne more služiti nasprotni stranki kot zadostni vzrok za pregon, "*ker ni dana nobena osnova, ki bi namigovala na protizakonitost. Ni prav nobenega vzroka, da se dano dovoljenje (za prireditev tabora) prekličje. Zborovanje nima na čustva nasprotne stranke usmerjenega namena*". Kar mora občina storiti v takem primeru (po Globočnikovi sodbi), je, da upošteva zakonite pravice tretje osebe, nikakor pa jih ne sme modificirati. Pomisleke, ki jih je imelo ljutomersko občinsko pred-

²⁷ Pisna zapuščina Frana Ilešiča v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani.

²⁸ Državno namestništvo okrajnemu predstojništvu v Ljutomeru 31. jul. 1868. (Hrani Dež. arhiv v Gradcu).

²⁹ K prezid. aktu 35/2. VIII. 1868 drž. namestništva v Gradcu. (Hrani Dež. arhiv v Gradcu).

stojništvo glede reda in miru na dan tabora, je Globočnik odločno odklanjal, ker se je povsem zanesel na zagotovljeno lojalnost prirediteljev zborovanja. Ljutomerski nemški tržani so se na vse pretege trudili dokazati, kako občina pri tako velikem ljudskem zborovanju ne bi zmogla vzdržati javnega reda spričo pomanjkanja policijskih moči. "Zato se mora takšno zborovanje že iz tega vzroka odpovedati".³⁰ Globočnik pa je glede na zagotovila taborskih organizatorjev za varnost preskrbel le okvirno, "da ne bo izgredev izven zborovalnega mesta". V pomoč domačemu orožništvu je zato poklical žandarje iz sosednjih okrajev Gornja Radgona in Ormož.

Podobno kot so zgoraj imenovani ljutomerski občinski odborniki, ki so poslali svoje pomisleke glede tabora na graško namestništvo, sta se sredstva, da za preprečitev tabora uporabita šolske razmere v Ljutomeru, še posebej oprijela tudi F. Steyer in občinski svetnik F. Högelsberger, ki sta se obrnila na okrajni urad. Moža je zanimalo, po kakšnih predpisih bi lahko ravnatelj dr. Klemenčič onemogočil nadaljnji obstanek ljutomerske glavne šole in nižje realke. Občinski zastop je, da bi zaščitil trško nemštvo, poslal okrajnemu uradu celo *promemorijo* že omenjenega učitelja Motza, ki je sam popisal dogodek pri semestralni skušnji v Ljutomeru 1868. Z njo je skušal postaviti dr. Klemenčiča na laž, kar zadeva stanje jezikovnega pouka na ljutomerskih šolah. Nemcem se je zdelo, da se je nemščina v četrtem razredu premalo gojila, da učenci niso pokazali nobenega znanja. Krivili so za to dr. Klemenčiča in tudi sam učitelj Johann Bauer, ki je prišel 1863 v Ljutomer s Češkega,³¹ se je izgovarjal, da je glede pouka dobival navodila od ravnatelja Klemenčiča. Nesporazumi med nemškimi tržani in Klemenčičem so bili tudi idejno in politično zaznamovani. Poleg ostalih avstrijskih "ustavovercev" so se tudi naši zavzeto prizadevali, da bi se odpravila konkordatska šola. Občinska moža, ki sta se obrnila na ljutomerski okrajni urad, sta posebej poudarila, da si bo "moral Ljutomer sam pomagati. Če bo ostalo vse po starem, bosta industrijska šola (reakla) in farna glavna šola gotovo ukinjeni. Lastno (novo) glavno šolo bodo tudi starši iz 17 vasi, ki so se izrekli za skrbno nego nemškega jezika, podprli in z veseljem pošiljali svoje otroke k pouku".³²

Državno namestništvo v Gradcu se je, kakor rečeno, z obljubo, dano 20. julija 1868, zavezalo, da bo zavzelo do ljutomerskih šolskih razmer svoje stališče šele, ko bo zbralo za to podatke. Po službeni dolžnosti, vendar z polnim razumevanjem problematike, je namestništvo informiral z daljšim poročilom z dne 4. avgusta 1868 okrajni predstojnik Globočnik. Ta se je v želji, da si pridobi objektivno sliko o stanju v ljutomerskem šolstvu, pregledal učni program in urnik ter učiteljstvo v učno-vzgojnem procesu tudi nadziral. Na osnovi zbranega se je prepričal, da je Motzova promemorija "gotov substrat" šolnika, katerega resnica o obravnavi deželnih jezikov v ljutomerskem šolstvu je zanj dvomljiva. Globočnik sam je bil mnenja, da za pritožbo glede zapostavljanja nemščine na šoli ni bilo stvarne podlage. K temu je dodal, da so učitelji tako po programu kakor glede na urnik smiselno dosegli "višje učne zahteve". Splošno razglašeni odlični, vzorni učitelj ("Musterlehrer") Gabrijel Postružnik je baje Globočniku večkrat zatrjeval, da je z metodo, katere se je oprijel 1858, dosegel tudi odlične uspehe. Bistvo vsega je bilo, da se pouk v slovenskih deželah prične v materinščini učencev, da se prek pouka v tem jeziku postopno prehaja na nemščino do paritetnega jezikovnega pouka v tretjem razredu. Učitelj naj računa tudi na povprečno nadarjene učence in zahteve naj ne bodo prevelike. Glede napadenega ravnatelja ljutomerskega šolstva, župnika dr. Kle-

³⁰ Gl. opombo 29.

³¹ F. KOVAČIČ, n.d., 108.

³² Gl. opombo 29.

menčiča, pa je Globočnik zapisal, da so mu vsi učitelji na šoli zagotavljali, da mož sploh ni imel nobenih posebnih zahtev pri prednosti slovenskega ali nemškega jezika. Globočniku se dozdeva, da spor okrog ljutomerske šole izvira iz različnega gledanja, kaj ljutomerska glavna šola je. Sam je to različnost takole utemeljeval: če bi se naj prvi trije razredi šteli za ljudsko šolo ("Volksschule"), torej za učni zavod, s katerega učenci niso namenjeni za nadaljnji študij, tedaj šola potrebam zadošča; če se šola pa smatra kot pripravljalni zavod, torej za nadaljnje izobraževanje, tedaj si je v četrtem razredu treba pridobiti dodatna znanja.

Napad na dr. Klemenčiča je po Globočnikovi sodbi izviral iz strankarskih nasprotij. Po njegovem mnenju je bil Klemenčič za šolo zelo zavzet mož, "kar bi lahko potrdil nekdanji župan Kornpichl, pa tudi mnogi drugi, ki so doživeli nastanek glavne šole v Ljutomeru". Zanj bi naj imel največ zaslug prav dr. Klemenčič, ki je vsestransko podpiral revne učence, da so se lahko vpisali v šolo. Globočnik je o Klemenčiču zatrjeval, češ da lahko izda potrdilo, "*da ga njegove nacionalno politične 'ekstravaganze'...*" ("nationalpolitischen Extrawaganzen") ne ovirajo pri pravilnem presojanju in uresničevanju praktičnih potreb. Učitelju Motzu, ki mu je bil pa dr. Klemenčič v spotiko, Globočnik ni dal vere, ker bi naj vse njegove "spletke" izvirale iz povsem jasnih političnih nagibov. K temu je Globočnik pristavil, da nameravajo njegovi nasprotniki, narodnjaki, nastopiti 9. avgusta na ljudskem zborovanju, zoper katerega "nimam nobenih pomislekov, ker nima protizakonitega namena, ki bi bil izražen v programu ali v predloženem vabilu". Pravico obravnava "pod milim nebom" ima vsakdo, če ravna po zakonu, medtem ko so bile v vabilu na tabor omenjene "tisočletne pravice" za Globočnika le nedolžna fraza, češ da o povrnitvi teh pravic ne bo govora. "Razpravljalo se bo le na osnovi trenutnih ustavnih pravic, na katere se sklicujejo zborovalci v svojih razglasih. Gre tu za zelo pomembne stare pravice, ki so bile zanemarjene".³³

Globočnik je naročilo državnega namestništva, da mu mora poročati o poteku ljutomerskega tabora, kmalu uresničil. Že dan po shodu, ki je kljub zapletljajem bil 9. avgusta 1868, je Globočnik sestavil kratek zapis. Dokaj suhoparno je poročal, da je bilo zborovanje "*včeraj na Huberjevem travniku pri Ljutomeru*", da je bilo navzočih okoli 6000 oseb³⁴ obeh spolov in da je zborovanju predsedoval deželnozborski poslanec dr. Jakob Razlag iz Brežic. Poročevalec je zatem naštel vseh šest resolucij, vendar pa ne v istem zaporedju kot jih najdemo pri Vošnjaku,³⁵ ampak tako, kakor se je o njih razpravljalo. O govornikih, ki so utemeljevali posamezne točke, pravi Globočnik, da so obstajali v celoti na "zakoniti podlagi" ("sind sämtlich auf gesetzlichem Boden geblieben") in izrecno poudarjali, da temelji uresničenje ljudske volje na ustavnosti. Samo "žurnalist" dr. Zarnik in "znani kaplan" Raič sta zašla nekoliko v pretiravanje ("in Uiberschwinglichkeiten ergingen").³⁶ Ljudstvo je bilo (po Globočnikovi sodobi), kakor po navadi, med zborovanjem primerne vedenja. Na začetku je zapelo "narodno himno" (pač: cesarsko pesem), na koncu pa se je poslovilo z nazdravljanjem cesarju z živio klici.

Globočnikovo poročilo je državno namestništvo nato razposlalo v prepisih še na

³³ Prezid. akt (Ad 35/4. VIII. 1868) drž. namestništva v Gradcu. Globočnikovo poročilo. (Hrani Dež. arhiv v Gradcu).

³⁴ Število udeležencev: 7000 (Slov. narod 11. avg.), 6000 (Novice 12. avg.).

³⁵ J. VOŠNJAK (Spomini II, V Lj. 1906. 26) ima 5. točko programa ("zedinjeno Slovensko") na mestu 4. (gospodarsko). O zapovrstju resolucij prim. :*Taborsko gibanje na Slovenskem*, Ljubljana-Ljutomer, 1981, 27; V. VRBNJAK, n.d. (separat), 82-85.

³⁶ Prim. B. SARIA, n.d., 96-97.- Tudi pri objavi tega dokumenta Saria Globočnikovega podpisa ni razrešil.

notranje ministrstvo, na ministrstvo za deželno brambo in državno varnost ter ministrstvu za uk in bogočastje. O tej informaciji ministrstev so po 13. avgustu 1868 obvestili tudi okrajnega predstojnika Globočnika.

Pretrës teh nekaj dokumentov, ki so bili na voljo, oziroma bili deloma tudi objavljeni,³⁷ nedvomno kaže, da Ljutomerski nemški tržani pri oviranju slovenskega narodnopolitičnega napredka svojih sokrajanov niso držali rok križem. To nas ponovno sili k razmišljanju o Vošnjakovi trditvi, češ da se je taborski odbor (menda v njegovem imenu dr. Ploj) brzojavno obrnil na ministra Giskro in ta bi naj glede tabora odgovoril: "*Wird bewilligt*". (Se dovoljuje.) Kaj je dejansko na stvari, dokumenti doslej še niso zanesljivo odgovorili. Če upoštevamo pa Globočnikovo zadržanje³⁸ do nacionalno nestrpnih Ljutomerskih nemških tržanov, hkrati pa njihove pritiske na razne upravno-politične organe, tedaj zares moremo pritrditi domnevi Vasilija Melika, da okrajni predstojnik "*ni vedel, ali naj tabor dovoli ali ne in je vprašal na Dunaj*". Po sporočilu ob Giskrovi smrti, ki ga je prinesel *Slovenski narod* 4. junija 1879, dr. Melik povzema, da je Giskra Globočniku "*kratko odtelegrafiral, naj precej dovoli: 'unbedingt bewilligen'*"³⁹ (brezpogojno dovoliti)". Morda bo kdaj, ob kakšni novi najdbi dokumentov, povsem pojasnjena (neresnična) "zgodba o brzojavki Giskri in njegovem brzojavnem odgovoru"⁴⁰ prirediteljem prvega slovenskega tabora v Ljutomeru.

ZUSAMMENFASSUNG

Beiträge zur Erforschung der ersten slowenischen Volksversammlung – "Tabor" – in Ljutomer/Luttenberg

Unser Wissen über die Tabor-Bewegung (1868-1871) beruhte anfänglich vor allem auf Zeitungsberichten. Aber auch einige Erinnerungsnotizen von Teilnehmern an dieser Bewegung (z. B. von Josip Vošnjak) oder einige umfangreichere Biographien der Tabori-Redner (z. B. über V. Zarnik) geben darüber Auskunft.

Wissenschaftliche Darstellungen der slowenischen national-politischen Geschichte von D. Lončar, I. Prijatelj bis J. Mal u. a., griffen dieses Problem mehrmals auf. Für alle ist bezeichnend, daß auch sie ihre Kenntnis von dieser Bewegung vor allem aus den gedruckten Quellen geschöpft haben. Allmählich spielten zunehmend die archivalischen Quellen eine gewichtigere Rolle, etwa beim Literaturhistoriker Fran Ilešič und auch bei Franjo Baš und anderen Nachkriegshistorikern, die diese Bewegung entweder vom gesamtslowenischen Standpunkt her (V. Melik) oder aus der Sicht der Länder (B. Marušič, J. Kramar, T. Zorn, V. Vrbnjak) erforschten.

Die archivalischen Quellen zum Thema "Tabori" sind spärlich. Die Registraturen der politischen Verwaltung wurden bei jeder Veränderung des politischen System gesäubert. Das durch Zufall erhaltene Material ist am ehesten in größeren Fonds zu finden

³⁷ Gl. opombo 10.

³⁸ Čeprav je bil Globočnik kot okrajni predstojnik lojalen do pripadnikov "različnih" Ljutomerski narodnosti, je kljub temu mogel dobiti grajo iz Gradca ("eine ebenso dicke als lange Nase aus Graz einstecken musste"; gl. Triglav 1869, št. 30) in po obnovi okrajnih glavarstev (tudi v letu 1868) ni bil imenovan za glavarja, ampak je to mesto zasedel F. Haas.

³⁹ Ta izraz ima tudi M. Gorše, n. d., 87.

⁴⁰ Gl. Melikove opombe k ponatisu Vošnjakovi Spominov (Lj. 1982), 683-684.

(z. B. jenem der Statthalterei in Graz). Der vorliegende Beitrag behandelt einige, den ersten slowenischen "Tabor" in Ljutomer betreffende Dokumente, die unter anderem schriftlichen Quellenmaterial gefunden wurden. Die erhaltenen Dokumente zeigen, daß die Einberufung des ersten slowenischen "Tabor" nicht von staatlicher Seite behindert wurde, sondern von den lokalen Orts- und den Landesbehörden. Ein Teil der Dokumente über die Verhältnisse vor der Einberufung des "Tabor" in Ljutomer wurde 1969 von Balduin Saria veröffentlicht, ein Teil ist Gegenstand dieses Artikels. Die gängige Version Vošnjaks wurde von Vasilij Melik in einer Anmerkung zur zweiten Ausgabe der Erinnerungen von Josip Vošnjak bereits im Jahre 1982 in Frage gestellt.

JANEZ ŠUMRADA

ŠTUDIJSKA LETA PAVLA TURNERJA *

Po zaključenih osmih gimnazijskih razredih – sedmega je, kot je znano, zaradi sporov z mariborskim katehetom Čučkom v šolskem letu 1863/64 opravil na Reki, kjer je bil njegov profesor tudi Janez Trdina¹ - je bodoči mecen in publicist Pavel Turner (1842-1924) konec julija in v začetku avgusta 1865 maturiral v Mariboru.² Nato se je jeseni napolnil študirat na Dunaj, kjer je na filozofski fakulteti v zimskem semestru 1865/66 vpisal klasično filologijo. Pri tem študiju je formalno vztrajal kar šest semestrov, do vključno poletnega v akademskem letu 1867/68, ne da bi se bil pojavljal na predavanjih – izpite so tedaj opravljali ob koncu študija - inskripcije in frekvence pa mu je prizadevno pobiral prijatelj in nekdanji mariborski sošolec Josip Sernec.³ "Študent" Turner je bil v resnici od jeseni 1865 do spomladi 1869 v Veliki Britaniji, sprva kot sodelavec neke kreditne agencije v vzhodnoangleškem pristaniškem mestu Hull (danes Kingston-upon-Hull), zatem domači učitelj v družini Biedermannovih, bogatih judovskih bankirjev in borznikov iz londonskega Cityja.⁴ Daljše bivanje v Veliki Britaniji je bilo pomembno za njegovo nadaljnjo življenjsko pot: v marsičem je odločilno vplivalo na izoblikovanje izrazite liberalne svobodomiselnosti,⁵ rafiniranega

* Razprava je bistveno razširjeno besedilo referata z naslovom "Turnerjev študij v Strasbourgu in Parizu" (*Simpozij o delu in življenju dr. Pavla Turnerja, Maribor-Fram, 17.-19. junija 1999*). Nastala je na pobudo in z denarno podporo rektorja Univerze v Mariboru g. prof. dr. Ludvika TOPLAKA, za kar mu tudi na tem mestu izrekam svojo zahvalo. Z literaturo o zgodovini strasbourške univerze in z organizacijo dela v Archives Départementales du Bas-Rhin ter v Bibliothèque Nationale in Universitaire v Strasbourgu (Francija) sta mi kolegialno pomagala prorektorica za mednarodne odnose Univerze Robert Schuman iz Strasbourga prof. dr. Danièle ALEXANDRE in dekan tamkajšnje pravne fakultete prof. dr. Norbert OLSZAK. Obema iskrena hvala.

¹ Prim. "gimnazijalni svedočbi" za sedmi razred, ki ju je 22. 3. in 27. 8. 1864 izdala gimnazija na Reki, v Turnerjevi zapuščini v Pokrajinskem arhivu Maribor, škatla VII, (poslej navajam: PAM, Turner, z zaporedno številko arhivske škatle, po potrebi tudi s številko dokumenta). - O svojem delu na reški gimnaziji in tamkajšnjih razmerah, političnem preganjanju in šikaniranju, kar je časovno deloma sovpadalo s Turnerjevim šolanjem na Reki, govori Janez TRDINA dovolj podrobno v znanem spisu "Moje življenje" (najnovejša izdaja v zbirki Slovenska klasika, Ljubljana, DZS 1998, str. 390-409).

² Maturitetno spričevalo je bilo izdano v Mariboru 4. 8. 1865, gl. PAM, Turner, škatla VII, št. 2203-2204.

³ Potrdilo filozofske fakultete dunajske univerze z dne 30. 5. 1870, PAM, Turner, škatla VII, št. 2201-2202; gl. tudi članek Frana PETRETA o Pavlu Turnerju v Slovenskem biografskem leksikonu (odslej: SBL) IV, Ljubljana, SAZU 1980-1991, str. 249-253. – V svojem pismu iz Hulla dne 2. 10. 1865 je Turner prosil Serneca, naj ga vpiše na univerzo, gl. excerpt Ivana Prijatelja v ms. 973 VIII/B v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani (navajam: NUK).

⁴ Iz ohranjene zapuščine izhaja, da je z Biedermannovimi dolgo ohranil stike. Prim. dve nemški pismi Charlotte Biedermann Turnerju, Dunaj 16. 12. 1907 in Dunaj 7.2.1908, PAM, Turner, škatla IX, št. 3073-3074.

⁵ Zdi se, da se je po obdobju verskih dvomov Turner prav v angleškem obdobju – vsaj tako se da razumeti iz njegovega avtobiografskega besedila "Spomini iz mojega življenja" (ms. 639 v NUK; poslej citiram: Spomini) – dokončno oblikoval kot "freethinker, človek svobodnega mišljenja" (prav tam, str. 51). Prim. npr. njegovo mnenje o Sv. pismu, ki ga je v tej dobi podrobno proučeval, da bi se mogel enakopravno udeleževati pogovorov o veri z Angleži, predvsem z različnimi metodističnimi ločinami: "Natančneje poznanje Biblije me vendar ni prepričalo o njeni svetosti, temoč mi je le potrdilo mnenje, katero sem že imel poprej o nji, tako glede novega kakor starega testamenta; nabral sem pa mnogo orožja proti fanatično navdušenim bibličanom, ki se enako mohamedancem zgražajo nad človekom, kateri

kozmpolitizma ter družbenih, gospodarskih in moralnih nazorov, ki so se Turnerju do neke mere sooblikovali v stikih s finančno, intelektualno in politično smetano tedanje londonske družbe.⁶

Ko je leta 1869 Turnerjev znanec Nemeč dr. Schmitz, nekdanji vzgojitelj otrok kraljice Viktorije in princa Alberta Koburškega,⁷ v Isleworthu pri Londonu odprl prestižni mednarodni kolidž, kamor sta se vpisala Biedermannova otroka, se je njegovo londonsko vzgojiteljsko poslanstvo končalo in težkega srca – povsem je bil že navajen "angleških razmer in priljubljenega mi angleškega življenja"⁸ - se je vrnil na Dunaj. "Svoj

dvomi ali ne veruje, da bi v njihovih svetih knjigah bila samo neovrgljiva božja beseda, božje razodetje – neka večna resnica" (prav tam, str. 53; mnenje o Jezusu na str. 67-68). V pismu Josipu Serneču, London okr. 12. 10. 1865 (ekscerpt Ivana Prijatelja v NUK, ms. 973 VIII/B) pravi sicer zase, da je "rationalist", da ne verjamem ne v Biblijo ne v Krista." - Svoje poglede na Turnerjev svetovni nazor je Fran KOVAČIČ strnil takole: "Njegovo svetovno naziranje je bila nekaka zmes angleškega deizma in agnosticizma s pristavkom idej starega liberalizma, ki je baš ob njegovem vstopu v široki svet preživljal svojo zlato dobo", Časopis za zgodovino in narodopisje (odslej: ČZN) 20/1925, str. 107. – V londonskem obdobju je bil, vsaj v zasebni korespondenci, Turner tudi odkrito kritičen do političnih in splošnih kulturnih razmer v domovini: "Prokleta tiranstvo! V Avstriji vlada vojaško barbarstvo in popovska bedastoča, ki tlačí duh in telo" (Prijatelj ekscerpt iz Turnerjevega pisma Josipu Serneču, London 27. 10. 1865, NUK, ms. 973 VIII/B).

6 Poleg Biedermann, v čigar hiši je bil predstavljen vodilnemu britanskemu konservativnemu politiku tiste dobe, Benjaminu Disraeliju, je treba prištevati med tiste, ki so v Turnerjevi angleški dobi močno vplivali na njegov intelektualni razvoj, vsaj še konservativnega poslanca in predsednika mogočne Alliance Israélite sira Mosesa Montefiorija. Ta mu je med ostalim omogočal prisostvovati debatam spodnjega doma parlamenta. Spominja se tudi "pobožnega in premožnega" bratranca najvidnejšega britanskega liberalnega politika Williama Ewarta Gladstona, ki je v svoji hiši v londonskem Bayswaterju blizu Biedermannovih prirejal debatne večere; Turner se jih je udeleževal in (najbrž bolj od daleč) kdaj občudoval tudi samega velikega politika. Osebo je poznal še filozofa in političnega ekonomista Johna Stuarta Milla ter pisatelja Charlesa Dickens, katerega je imel prav posebej v čisljih (Spomini, str. 60–76, koder je Turner formuliral tudi svoje mnenje o Judih).

7 Zanimive Schmitzove indiskretnosti o Viktorijinih in Albertovih otrocih, zlasti o valižanskem princu in bodočem britanskem kralju Edvardu VII. gl. v Spominih, str. 79-82.

8 Prim. Turnerjeve izjave o Angležih, Spomini str. 49-54, 56-58, 82-83. - Britanci imajo pomembno vlogo tudi v njegovem poznejšem življenju, čemur je botrovalo prijateljstvo z anglofilsko damo iz ruske visoke družbe Olgo Novikovo roj. Kirjajevo, ki se je začelo v drugi polovici sedemdesetih let v Marianskih Laznah, kamor sta Turner in njegov gojenec grof Leopold Edelsheim-Gyulai tedaj redno zahajala. Posredovala je pri navezavi Turnerjevih stikov s pomembnim oxfordskim profesorjem zgodovine Edwardom Augustusom Freemanom (1823-1892; o njegovem pomenu za razvoj zgodovinopisja prim. M. DE SANCTIS, Freeman and European History, Farnborough, GB, Norton 1990) in njegovim zetom, časnkarjem in pozneje slavnim arheologom Arthurjem Johnom Evansom (1851-1941; Evansove stike z južnoslovanskimi deželami obravnava članek v Enciklopediji Jugoslavije. Izdaja v slovenskem jeziku 4, Zagreb, JLZ Miroslav Krleža 1989, str. 83-84, kjer bi pa moralo biti omenjeno vsaj njegovo znano publicistično delo: Through Bosnia and the Herzegovina on Foot during the Insurrection, August and September 1875, with an Historical Review of Bosnia and a Glimpse at the Croats, Slavonians and the Ancient Republic of Ragusa, London, Longmans, Green and Co. 1876). V povezavi z naštetimi osebami je treba iskati vzrok, zakaj je Turner objavljial v londonskem časopisu Echo (francoska besedila člankov v Echo 1. 10. 1878 in 2. 5. 1879 gl. v PAM, Turner, škatla IV, med drugim št. 1507-1551). Četudi zatrjuje, da je korespondenco s Freemanom in Evansom "uničil ob nevarnosti, ki mi je pretila v Budapesti od strani ogerske vlade" (Spomini, str. 128), sta se v njegovi zapuščini ohranili dve Freemanovi pismi, datirani Oxford 15. 11. 1885 in s.l. 23. 12. 1885 (PAM, Turner, škatla VII, št. 1912-1913). Iz pisma angleškega učenjaka W.R.W. Stephensa, ki je med zbiranjem gradiva za svojo knjigo o Freemanu 4. 11. 1892 pisal Turnerju iz Midhursta v angleški grofiji Sussex, pa celo izhaja, da je tedaj razpolagal še z več Freemanovimi pismi, saj jih je Stephensu za njegove potrebe poslal kar – pet (prav tam, št. 1908-1909). Če bo hotela поблиže osvetliti zanimivo vprašanje odnosov med Pavlom Turnerjem in omenjenimi predstavniki britanske intelektualne elite, bo morala historiografija pritegniti k obravnavi

cilj, da postanem v Avstriji gimnazijski učitelj, sem vedno imel pred očmi, odpravil sem se torej na Dunaj, da končam tam potrebne studije in napravim dotične izpite".⁹

Med bivanjem v Veliki Britaniji je vsaj nekaj časa intenzivno študiral grške in rimske klasične avtorje.¹⁰ V obeh klasičnih jezikih je gotovo poučeval tudi Biedermannova sinova, po vrnitvi na Dunaj pa se je začel "pripravljati k izpitom za gimnazijsko profesuro", kajti mudilo se je: "Moj blagi prejšnji ravnatelj Adolf Lang (ravnatelj mariborske gimnazije, op. J. Š.) bi me bil sprejel za suplenta pričetkom šolskega leta 1869-70".¹¹

Ker je bil cesar Franc Jožef I. ob svojem obisku v Zagrebu leta 1869 privolil v ustanovitev "jugoslovanske"¹² univerze s tremi fakultetami, naj bi po mnenju Frana Petreta na Turnerjevo odločitev – sam jo je imel za svoj "drugi preobrat" - da se bo preusmeril v študij prava in "narodnega gospodarstva" ter se zatem potegoval za docenturo na novi zagrebški univerzi, vplival Janez Bleiweis.¹³ Vendar sam Turner pripoveduje v Spominih, da so mu tako svetovali "dobri znanci, posebno Hrvati", v tej zvezi pa naševa džakovskega škofa Josipa Jurja Strossmayerja, prvega predsednika JAZU in zgodovinarja Franja Račkega ter Slovenca Franja Miklošiča in Davorina Trstenjaka.¹⁴ Kdorkoli že ima zasluge za takšno odločitev, gotovo je upošteval, da je imel Turner tedaj že izkušnje z gospodarskimi temami, saj je v angleškem obdobju objavljajl nekatere tozadevne spise v Bleiweisovih Novicah in Razlagovem Pravniku.¹⁵

V poletnem semestru študijskega leta 1868/69 se je Turner torej vpisal na dunajsko pravno-politično fakulteto in v prvem semestru poslušal predavanja iz Justinijanovih Pandekt (profesor R. Thering), pravne filozofije, ki jo je podajal znameniti avstrijski pravnik in ekonomist baron Lorenz von Stein, nemške državne in pravne zgodovine (G. Phillips) ter rimskega družinskega prava (T. Pachmann), ob naštetem pa še predmet Kavzalni primeri iz zakonskega prava (Pachmann). V drugem, zimskem semestru akademskega leta 1869/70, je imel vpisane naslednje predmete: zgodovino in institucije rimskega prava (Arndts), rimsko obligacijsko pravo (Thering), cerkveno pravo (Phillips) ter nemško državno in pravno zgodovino (H. Siegel), v tretjem (letnem) semestru cerkveno pravo (Phillips), rimsko dedno pravo (Pachmann) ter vaje (practicum) iz Pandekt (Thering). V študijskem letu 1870/71 so bili v (četrtm) zimskem semestru na seznamu predavanj naslednji predmeti: narodno gospodarstvo (v. Stein), pravo evropskih ljudstev (Europäisches Völkerrecht, L. Neumann), avstrijsko privatno (I. Unger) in kazensko pravo (I. Glaser), čemur so v (petem) poletnem semestru sledili: avstrijsko obligacijsko

poleg zgoraj naštetih vsaj še naslednja dela: Edward Augustus FREEMAN, *The Ottoman Power in Europe, its Nature, its Growth and its Decline*, London, Macmillan 1877; isti, *Sketches from the Subject and Neighbour Lands of Venice*, London, Macmillan 1881; William Richard Wood STEPHENS, *The Life and Letters of Edward A. Freeman 1-2*, London, Macmillan 1895; Olga NOVIKOFF, *Russian Memories by Madame Olga Novikoff "O.K."*, with an Introduction by Stephen Graham, London, H. Jenkins 1917.

⁹ Spomini, str. 82. – Iz pisma Josipu Sernecu izhaja, naj bi se Turner vrnil na Dunaj 5. aprila 1869 (NUK, ms. 973 VIII/B, izpis Ivana Prijatelja).

¹⁰ Prav tam, str. 50.

¹¹ Prav tam, str. 84.

¹² Izraz je Turnerjev, kot v op. 11.

¹³ SBL IV, str. 249.

¹⁴ Kot v op. 11; Fran KOVAČIČ omenja v nekrologu Turnerju, ČZN 20/1925, str. 107, da so ga pregovorili k takšni odločitvi "razni odlični Hrvati": Franjo BAŠ, Dr. Pavel Turner, ČZN 30/1935, str. 48, poudarja, da so bile v tem oziru pomembne prijateljske zveze Davorina Trstenjaka s škofom Strossmayerjem.

¹⁵ Prim. popis Turnerjevih gospodarskih člankov v SBL IV, str. 251.

pravo (Unger), dedno pravo po avstrijskem državljanem zakoniku (P. Harum), avstrijsko kazensko pravo (Glaser) ter finance (Finanzwissenschaft, v. Stein). In končno, v letu 1871/72 je poslušal še: avstrijsko civilno procesno pravo (oba semestra, M. Heyssler), trgovsko in menjalno pravo (Heyssler) in upravni nauk (Verwaltungslehre, v. Stein), zatem pa še "Verfahren ausser Streitsachen" (A. Menger), statistiko avstrijskega cesarstva (Neumann) in avstrijsko ustavno in upravno pravo (W. Lustkandl). Skupaj je na dunajski pravno-politični fakulteti Turner študiral sedem semestrov.¹⁶

Na dunajskem iusu je nanj napravil najmočnejši vtis elegantni in gosposki v. Stein, "duhoviti hegelijanec, ki pa je ostal s svojo logiko na trdni realni podlagi. Poslušati tega učenjaka mi je bil pravi duševni užitek". Z znamenitim profesorjem sta se поблиže spoznala in bila v odličnih, "menda bi smel reči osebno prijateljskih" odnosih. Kljub temu meni Turner, da je Stein "vendar bil le nemški profesor, preveč theoretik, premalo praktik".¹⁷ Desetletja kasneje, leta 1908, ko je "na mnogotero prigovarjanje prijateljev, posebno še preljubega mi blagega starega prijatelja dr. Jože Vošnjaka",¹⁸ začel pisati spomine, je z veseljem omenjal še strokovnjaka za rimsko pravo Theringa, kriminalista Glaserja in poznavalca civilnega prava Ungerja. "Manj so mi ugajali Schäffle (ta v indeksu sicer ne nastopa, op. J. Š.), ki je v svojih predavanjih kaj rad proti Steinu zabavljaj, Siegel, ki je svojo Deutsche Reichs- und Rechtsgeschichte predaval kakor kakšen "pridigar" kaplan na kmetih, a Neumann čital je svojo skripta od dvanajste do ene ure o statistiki tako nezanimivo, da smo poleg dremali poslušalci in tudi on sam". "Lepobesedno" filozofijo profesorja Roberta Zimmermanna je Turner primerjal s "krasnimi, v zraku letečimi milnimi penami" in se zgražal zaradi "pobalinskega vedenja mladih slušateljev ... proslavljenega pandektista Arndtsa", saj zavoljo njihovega divjanja sploh ni bilo mogoče slediti profesorjevim predavanjem.¹⁹

Za prvi državni izpit iz prava se je Turner pripravil v enem letu in ga 26. julija 1870 pred komisijo, kateri je predsedoval profesor Neumann, tudi pozitivno opravil.²⁰ Potem pa se mu je začel študij vleči, saj je leta 1871 sprejel mesto domačega učitelja v družini grofa Vinzenza Nemesa, zeta predsednika dunajske borze barona Wodianerja. V tej službi je Turner "spoznaval zanikerni kult zlatega teleta" in zato zanemarjal študij, kar ga je "storilo zelo nesrečnega in konečno tako obupnega, da me je navdajala misel končat takšno nečimerno življenje". Rešitev je bila na dlani: povsem se je bilo treba posvetiti študiju, in to daleč stran od Dunaja, zato je z moralno oporo in finančno pomočjo prijatelja Frana Firbasa odšel študirat v Straßburg. "V Straßburgu je zaslovela nova nemška univerza in odločil sem se obiskat to almo mater".²¹

Zgodovina univerze v mestu Straßburg/Strasbourg, kamor se je, kakor izpričuje ohranjeno latinsko inskripcijsko potrdilo, Pavel Turner vpisal 9. junija 1873,²² ni ne lahka in ne enostavna, saj se v njej zrcali nemško-francoska borba za Porenje in prevlado v Evropi med 17. in 20. stoletjem. Začetki straßburških visokih šol sicer segajo v leto 1538, ko so v mestu osnovali protestantsko gimnazijo, le-ta pa je kmalu prerastla v "privilegirano akademijo", ki jo je 1566. formalno ustanovil Maksimilijan II. Zlasti je

¹⁶ Indeks z dunajske pravno-politične fakultete je ohranjen v PAM, Turner, škatla VII, št. 2156-2168.

¹⁷ Spomini, str. 85.

¹⁸ Prav tam, str. 1.

¹⁹ Prav tam, str. 84-86.

²⁰ Potrdilo z dne 26. 7. 1870 gl. v PAM, Turner, škatla VII, št. 2207; da je izpit deloma potekal anekdotično, Spomini, str. 89-90.

²¹ Spomini, str. 92. – O tem, kako naj bi v času, ko je služboval v hiši grofa Nemesa, skoraj postal vzgojitelj španskega infanta, poznejšega kralja Alfonza XII., gl. Spomine, str. 91-92.

²² PAM, Turner, škatla VII, št. 2109.

širo po Evropi slovela njena teološka fakulteta; utemeljil jo je sam Jean Calvin, za njim pa vodili pomembni protestantski teologi kot npr. Martin Bucer, Wolfgang Capito in Ljubljčan Janez Taufferer (1584-1617), ki je doktoriral 1614. prav v Straßburgu in nato ostal tam profesor, dekan filozofske ter nazadnje tudi teološke fakultete.²³ V okviru straßburške akademije sta se že v 16. stoletju razvili filozofska in medicinska fakulteta ter juridični kolegij. Cesar Ferdinand II. je leta 1621 straßburško privilegirano akademijo povzdignil v popolno univerzo s teološko, filozofsko, pravno in medicinsko fakulteto. Sredi 17. stoletja je postala Francija evropski hegemon in se načrtno širila proti vzhodu na račun v tridesetletni vojni opustošenega in razdrobljenega Nemškega cesarstva. Da bi oblikoval francoske "naravne meje" na Renu, je Ludvik XIV. v sedemdesetih letih postopoma osvajal še zadnje dele Lotaringije/Lorene, leta 1681 pa anektiral Alzacijo s Straßburgom, na kar je morala Nemčija pristati v mirovnem sporazumu v Rijswijku (1697). Francoski kralj je v celoti potrdil dotedanje privilegije in statute straßburške univerze (1681), ki je pa še dolgo ostala prevladujoče nemška. V 18. stoletju je v širših evropskih okvirih posebej slovela tamkajšnja pravna fakulteta, saj je kot prva v Franciji sprejela v svoj predmetnik naravno pravo; na njej so v drugi polovici stoletja študirale tako pomembne osebnosti kot Talleyrand, Metternich in Goethe. Skupaj z ostalimi francoskimi univerzami je bila med revolucijo leta 1793 ukinjena tudi strasbourgška in zatem obnovljena 1802 kot skupnost visokih šol, na kateri je delovala tudi *École de droit*. Leta 1808 je bila obnovljena popolna univerza s *Faculté de droit*, ki je obstajala do francosko-pruske vojne 1870/71, ko se je preselila v lorenski Nancy.²⁴ Nova nemška univerza, ustanovljena maja 1872 – po letu 1877 se je uradno imenovala Kaiser-Wilhelms-Universität Straßburg – je bila paradni konj zmagovite združene Nemčije in izvajalec ideologije ponovne (bolj politične kot kulturne in jezikovne) germanizacije sicer pretežno nemško govorečih Alzačanov in Lorencev, ki so se v veliki večini po skoraj dvestoletnem življenju v okviru Francije in francoski revoluciji imeli za pripadnike francoske nacije in so novo nemško državo v glavnem sprejeli z odporom. Izjemni položaj straßburške nemške univerze se je odražal v njenem državnem statusu, saj so bile ostale univerze v Nemčiji odvisne od posameznih dežel. Oblasti so imenovale v Straßburg vrhunske profesorje, univerza pa je dobivala širokogrudne državne dotacije, kar se je kazalo tako pri kvaliteti predavanj kot v odličnih pogojih za študij.²⁵

²³ O Janezu Tauffererju gl. SBL IV, str. 20-21.

²⁴ Za zgodovino nemško-francoskih odnosov, posebej v Porenju, prim. novo izdajo temeljnega dela Lucien FEBVRE, *Le Rhin. Histoire, mythes et réalités*, Paris, Perrin 1997, z obsežno bibliografijo novejših francoskih, nemških in mednarodnih publikacij, ki je delo Petra SCHÖTTLERJA. - O zgodovini univerze v Strasbourgu prim. Anton SCHINDLING, *Humanistische Hochschule und freie Reichsstadt. Gymnasium und Akademie in Straßburg 1538-1621*, Wiesbaden, Franz Steiner 1977 (z bogato bibliografijo); Marc LIENHARD éd., *La Faculté de Théologie Protestante de Strasbourg hier et aujourd'hui (1538-1988)*, Strasbourg, Oberlin 1988; Matthieu ARNOLD, *La Faculté de Théologie Protestante de l'Université de Strasbourg de 1919 à 1945*, Strasbourg 1990; *L'Université de Strasbourg XIIIe-XXe siècle. La ville – la région – l'Europe*, Strasbourg 1988 (razstavní katalog); Herwig SCHÄFER, *Juristische Lehre und Forschung an der Reichsuniversität Straßburg 1941-1944*, Tübingen, Mohr Siebeck 1998 (z izčrпно predzgodovino in obsežno bibliografijo).

²⁵ John F. CRAIG, *Scholarship and Nationbuilding. The Universities of Strasbourg and Alsatian Society, 1870-1939*, Chicago-London, The University of Chicago Press, 1984, od koder izhaja, da je po zmagi v prvi svetovni vojni Francija pravzaprav prevzela dotedanjo nemško univerzitetno politiko v Strasbourgu, kar pojasnjuje, zakaj so bili leta 1919 za tamkajšnje profesorje imenovani tako pomembni humanisti kot Marc Bloch, Lucien Febvre in Antoine Meillet, o čemer sem pisal v drugi zvezi (gl. Janez ŠUMRADA, *Prenovitelj zgodovinopisja – Marc Bloch, spremna beseda v delu Marc BLOCH, Apologija zgodovine ali zgodovinarjev poklic*, Ljubljana, *Studia humanitatis* 1996, zlasti str. 166).

Glede na povedano se Turner pač ni zmotil, ko se je napotil študirat v Straßburg! Nikakor pa ni bil prvi Slovenec, ki si je tamkaj pridobil univerzitetno diplomu ali celo magisterij in doktorat. Poleg Tauffererja je v poldrugem stoletju od ustanovitve popolne univerze do njene ukinitve med francosko revolucijo (1621-1793) na štirih straßburških fakultetah študiralo kar 45 študentov iz Štajerske, Koroške in Kranjske, med njimi tudi marsikakšen Slovenec (študenti iz drugih slovenskih zgodovinskih dežel se v matrikah ne omenjajo).²⁶

V poletnem semestru 1872/73 – predavanja je dejansko poslušal šele od junija 1873 naprej, ko je bil imatrikuliran – je Turner vpisal kot "privatna predavanja" (Privat-Vorlesungen) naslednje predmete: narodno gospodarstvo z narodnogospodarskim in statističnim seminarjem (Schmoller), finance (Geffcken) in nemško državno in deželno pravo (Laband), med "brezplačnimi predavanji" (Gratis-Vorlesungen) pa najdemo angleško ustavno zgodovino (Geffcken) in predmet "O sodobnih družbenih teorijah in delavskem vprašanju" (Über die sozialen Theorien der Gegenwart und die Arbeiterfrage, Schmoller). V zimskem polletju akademskega leta 1873/74 je vpisal Turner med privatnimi predavanji nemško zasebno pravo s praktikumom (Laband), trgovsko, menjalno in pomorsko pravo (Laband) ter narodno gospodarstvo s seminarjem (Schmoller), od brezplačnih predavanj pa predmet "Pruska ustavna in upravna zgodovina", ki ga je predaval prof. Schmoller.²⁷

Na straßburški univerzi se je "prav lepo udomačil in prav dobro počutil", je pa intenzivno študiral²⁸ in je bilo zato njegovo življenje "sila naporno".²⁹ Užival je naklonjenost profesorjev Labanda (imel ga je za "naj bistrejšo glavo juridične fakultete"), Schmollerja in Geffckena, ki je bil tedaj dekan pravne fakultete. Kot svoj študijski cilj si je postavil "kolikor je mogoče dobro se pripraviti, dovršiti brž izpite za doktorat, potem se podati še v Pariz in tam se seznaniti z glasovitimi učenjaki na polju narodnega gospodarstva". Ker je pričakoval namestitev na "slovanskem vseučilišču" v Zagrebu, je izbral za naslov svoje doktorske disertacije "*Eine vergleichende Darstellung des germanischen und slawischen Familienrechtes*" in imel velike težave pri zbiranju virov o slovanskem pravu, saj je bilo raziskovanje slovanske pravne zgodovine še v povojih. Disertacija je bila "v naglici spisana, fakulteti izročena in odobrena", zatem pa je dobil še dve "domači razpravi" (pač v smislu avstrijsko-nemškega Hausarbeit) o spornih vprašanjih iz rimskega in germanskega prava. Sledili so ustni izpiti "in slučaj je hotel, da sem jaz bil prvi kandidat, ki je dosegel **juridični doktorat na strasburški nemški univerzi: 22. decembra 1873**"; poudarek J. Š.).³⁰

²⁶ Podatke, ki bi jih bilo vredno podrobneje objaviti v posebnem članku, povzemam po Gustav C. KNOD, *Die alten Matrikeln der Universität Straßburg 1621-1793*, I-III, Straßburg, Karl J. Trübner, 1897-1902.

²⁷ Prim. "prijavno knjigo" (Anmeldungs-Buch), ki jo je 6. 6. 1873 izdala univerza v Straßburgu, PAM, Turner, škatla VII, št. 2192-2194.

²⁸ Gl. Turnerjevo izkaznico za straßburško "akademsko čitalnico" (Akademisches Lesezimmer), veljavno v zimskem semestru 1873/74, PAM, Turner, škatla VII, št. 1709.

²⁹ Kljub vsej zaposlenosti s študijem je Turner vendarle dobro dojel bistvo alzaško-lorenskega vprašanja, ki ga je strnil v Spominih na str. 94-96.

³⁰ Spomini, str. 92-94. - Iz doktorske diplome, ki jo je dal natisniti doktorand na svoje stroške in je v PAM nepodpisana ohranjena v več primerkih, kot izvornik pa velja le izvod, opremljen z univerzitetnim vodnim žigom in podpisom dekana pravne fakultete Friedricha Heinricha Geffckena (PAM, Turner, škatla VII, št. 1672), bi vendarle izhajalo, da je predložena doktorska disertacija nosila naslov "*Slawisches Familienrecht*". Vsekakor je Turner pod tem naslovom 1874. objavil publikacijo (gl. spodaj op. 33), za katero je kasneje trdil, da obsega le del predloženega doktorskega dela (Spomini, str. 94). Izvirne rokopisne disertacije v Bibliothèque Nationale et Universitaire v Strasbourgju kljub pomoči bibliotekarjev gg. Martineza in Brandenbergerja – obema velja zahvala tudi na tem mestu – nisem uspel

Turner se je bil torej v Spominih povsem jasno izrazil: nikakor ni trdil, da je "končal študije ... kot prvi doktor nemške strassbourške univerze", kar se je napačno zapisalo Franju Bašu, ali celo, da je "bil dec(embra) 1873 prom(oviran) kot prvi doktor te uni(verze)", kot je menil Fran Petre.³¹ Turnerjevo verzijo v celoti potrjuje seznam doktorskih disertacij na straßburški univerzi med leti 1872 in 1891,³² na katerem zavzema po kronološkem vrstnem redu **enainštirideseto mesto**. Vsi doktorandi od 1872 naprej, ki so promovirali pred njim, so bili teologi, filozofi in medicinci, Turner pa je bil v resnici promoviran kot prvi doktor obojega prava po ustanovitvi nemške univerze 1872.

Z letnico 1874 je izdal pod imenom znanega straßburškega knjigotržca in založnika Karla Trübnerja disertacijo z naslovom "*Slawisches Familienrecht. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der juristischen Doctorwürde an der Universität Straßburg von Paul Turner, Straßburg, Karl J. Trübner, London, Trübner & Co., 1874*".³³ Doktorsko delo je Turner posvetil "svojemu ljubemu prijatelju in rešitelju življenja" (Meinem lieben Freund und Lebensretter) Franu Firbasu, sestavlja pa jo 24 krajših poglavij oz. paragrafov. Splošnim pripombam sledita oddelka o slovanski hišni skupnosti-zadrugi in pravnih razmerjih v njej, zatem pa o razširitvi hišne skupnosti, o županijah (Shupanien) ter postanku in usodi slovanskih držav. V nadaljevanju razpravlja avtor o plemstvu in sužnosti pri Slovanih, posebni družini (Sonderfamilie), zakonski zvezi in jutrnji, doti, ženinih pravicah, pravnem poslovanju med zakoncema, pravnih razmerjih med starši in otroki, družini kot premoženjski skupnosti, dedovanju, pravicah vdovcev, vdov in najbližjih dedičev, predkupni pravici, oporoki in poravnavanju dolgov. Prav na koncu je objavljen seznam uporabljenih virov in literature. Publikacijo v obsegu 4 ¼ pole oz. 64 strani v velikosti oktave je v 500 izvodih za ceno 295 tedanjih nemških mark, ki jih je seveda poravnal novi *doctor iuris*, natisnila straßburška univerzitetna tiskarna Johann Heinrich Eduard Heitz.³⁴

odkriti. Glede na vsebino tiskane disertacije (prim. besedilo in op. 33 spodaj) je mogoče ugotoviti, da je Turnerjev nedatirani rokopis "*Grundzüge des ehelichen Güterrechts der Germanen und Slawen*" (ms. 107 v Univerzitetni knjižnici Maribor), čeprav nosi drugačen naslov, tesno soroden s straßburški pravni fakulteti predloženim besedilom disertacije. O tem pričajo tista poglavja iz rkp. "Grundzüge", ki so v strnjeni in včasih predelani obliki prevzeta v tiskano disertacijo: "Grundzüge" sicer obsegajo 42 paragrafov oz. oddelkov, natisnjeno doktorsko delo pa le 24.

³¹ Franjo BAŠ, Dr. Pavel Turner, ČZN 30/1935, str. 48; Fran PETRE v SBL IV, str. 250. – V Turnerjevem nekrologu, ki ga je objavil v ČZN 20/1925, str. 106-107, je bil Fran KOVAČIČ v tej zvezi še povsem točen: "Opustil je tedaj študij klasične filologije ter se vpisal na juridični fakulteti od Nemcev ustanovljene univerze v Strassburgu. **Po njegovem lastnem zatrdilu je bil on prvi doktor, promoviran na tej fakulteti**" (J. Š.).

³² Archives Départementales du Bas-Rhin Strasbourg, sign. AL 103, État des thèses et de leurs auteurs. Généralités sur Promotions- und Habilitationswesen (1872-1919), paquet 265, dossier 1222, Nachweisung der im Jahre 1872 bis 1891 bei der Universität Straßburg herausgekommenen Dissertationen und sonstigen Gelegenheitschriften, No. 41, Paul Turner, Inaugural-Dissertation zur Erlangung der juristischen Doktorwürde an der Universität Straßburg. Opomba: Beilage zu IV 10 No. 34; 2 Hefte zu VII 2 II4 1 (v fondu ni nikakršnih prilog).

³³ Primerek tiskane disertacije je v Bibliothèque Nationale et Universitaire v Strasbourg s signaturo F 150767, pariška Bibliothèque Nationale de France pa razpolaga s knjigo in dvema kopijama, mikrofilmsko in na mikrofiših (signature 8-F-29135; MFICHE 8-F-29135, S96/1064). - Izvod s sign. 13059, ki ga hrani Univerzitetna knjižnica Maribor, za konzultacijo ni dostopen, zaradi prijaznega prizadevanja mag. Vlaste Stavbarjeve – zanj naj se ji ponovno zahvalim tudi na tem mestu – pa sem si prek medbibliotečne izposoje ogledal še knjigo iz Österreichische Nationalbibliothek z Dunaja, sign. 449314-B.

³⁴ Račun tiskarne Heitz, Straßburg 13. 2. 1874 v PAM, Turner, škatla VII. - V zvezi s prodajo tiskane inavguralne disertacije prim. Trübnerjeve dopise, Straßburg 1. 9. 1875, 3. 9. 1875, 15. 9. 1875 in 26. 10. 1882, PAM, Turner, škatla VII, št. 2175; škatla IV, št. 1374-1376.

Kot najbrž vsakomur, mu je pomenil doktorat veliko življenjsko prelomnico, saj je v fragmentu dnevnika iz tega časa na svoj rojstni dan zapisal: "V Strassburgu 21. januarja 1874. Prošlo mi je leto menda naj večega pomena za moje življenje; nisem več upal tega dne dočakati, pred enim letom tudi nisem mislil več na življenje, temveč le na samovoljno smrt. Nerazumljiva usoda, ti si zmero(m) inace naklonila, ti si mi proti volji življenje ohranila, a za kakšen cilj in konec. Kde bodem ob leto ta večer, na katerem bi se rojstnega dneva spominjal, ali bode veselejši, ali v domovini ali v daljnem tujem svetu? Hvala tebi, vsemočna usoda! Vodi me še vnaprej k bolji in bolji poti, da postanem vreden ud človečanstva, njemu v prid in korist, za kar edino življenje posvetiti želim!"³⁵

Po doseženem doktoratu se je 1874. Turner odpravil v Pariz, v žepu pa je imel priporočila svojega strašburškega profesorja dr. Schmollerja "za francoske učenjake in autoritete na polju narodnega gospodarstva: M. Block, J. Garnier, M. Chevalier".³⁶ Kdo so bili ti možje? Najznamenitejši med njimi je vsekakor Michel Chevalier (1806-1879), ki je bil po poklicu rudarski inženir in v mladosti krajši čas zaprt kot pristaš utopičnega socialista Saint-Simona, zatem pa si je s svojimi gospodarskimi ekspertizami, izdelanimi po naročilu francoske vlade, pridobil takšen ugled, da je bil po vrsti imenovan za državnega svetnika, člana državnega trgovinskega sveta, profesorja politične ekonomije na prestižnem Collège de France (od 1840) in člana Inštituta (1850). Kasneje je bil tudi poslanec in senator, glavni organizator pariške Svetovne razstave 1855 ter soavtor trgovinskega sporazuma med Veliko Britanijo in Francijo (1860). Ob bogati znanstveni in publicistični dejavnosti je bil Chevalier 1869-1870 tudi predsednik Mednarodne lige za mir. Clément-Joseph Garnier (1813-1881), ekonomist, publicist in urednik strokovnega časopisa *Journal des Économistes*, avtor številnih narodnogospodarskih del, je bil član Académie des sciences morales et politiques in senator. Kariero je začel kot tajnik liberalnega gospodarskega teoretika Adolpha Blanquija, zatem pa je bil profesor matematike in politične ekonomije na École de Commerce. Soustanovil je Société d'Économie Politique de Paris in bil njen stalni tajnik ter predsednik. Najmlajši, Maurice Block (1816- ?) je bil kot avtor več publikacij o upravnih, gospodarskih in statističnih vprašanjih za svoje zasluge, ki si jih je pridobil tudi z dolgoletno službo v uradu za splošno statistiko ministrstva za kmetijstvo in trgovino, leta 1880 imenovan za člana Inštituta.³⁷ Turner se je zlasti zblížal z Blockom, obiskoval ga je na domu in z njim veliko debatiral, kasneje pa napisal spremno besedo h Kukovčevemu prevodu in priredbi Blockovega Uvoda v narodno gospodarstvo.³⁸

V Parizu je Turner trdo delal in študiral: čez dan je obiskoval predavanja na pravni in medicinski fakulteti Sorbonne ter v Collège de France, zgodaj zjutraj praktične naravoslovne in gospodarske tečaje v Jardin des Plantes, zvečer pa obrtna predavanja v Conservatoire des Arts et Métiers. Občasno se je udeleževal različnih znanstvenih in političnih shodov ter hodil poslušat zanimivejše razprave na sodiščih, obenem pa spoznaval velemesto in ljudi v njem. Ugajal mu je svetovljanski značaj francoske prestolnice, kjer se je seznanil z mnogimi zanimivimi in pomembnimi ljudmi.³⁹ Hvalil

³⁵ Univerzitetna knjižnica Maribor, ms. 71/1, str. 1-2.

³⁶ Spomini, str. 97.

³⁷ *La Grande Encyclopédie. Inventaire raisonné des sciences, des lettres et des arts*, Paris, H. Lamirault et Cie, s.d., Tôme VI, str. 1143 (M. Block); Tôme X, str. 1145-1146 (M. Chevalier); Tôme XVIII, str. 544 (C.-J. Garnier).

³⁸ Spomini, str. 99-100; SBL, IV, str. 251.

³⁹ V Parizu je Turner npr. spoznal ruskega profesorja Kirpičnikova, orientalista in prevajalca poljskega rodu Aleksandra Chodzka, ki je bil med 1858 in 1884 Mickiewiczov naslednik na stolici za slovanski jezik in literaturo (sic) v Collège de France (o njem *La Grande Encyclopédie*, kot v op. 37, Tôme XI, str.

je številne možnosti za izobraževanje, saj je na "vseh fakultetah svoboden pristop k predavanjem, nudi se brezplačen nauk v vseh strokah in oblikah: treba je le se zanj brigati in ga sprejemati". Dopadlo mu je tudi, da so bile študentske sobe v Parizu dobre in bistveno cenejše kot na Dunaju, precej natančno pa se je razpisal tudi o "divjih zakonih" pariških študentov s tamkajšnjimi dekleti. Pri tem je le "pozabil" zapisati, da je tudi nekaj mlajših slovenskih pariških študentov, bodočih znanih javnih delavcev, na prelomu iz 19. v 20. stoletje in še kasneje na tak način v Parizu spoznavalo svoje bodoče žene in se z njimi vračalo v domovino.

Turner je na žalost septembra 1874. prejel šokantno novico: "Nisem dobil docenture v Zagrebu". Vest ga je tako potrla, "da bi si bil naj rajši končal življenje, ko bi ne imel – dolgov". V Parizu je namreč živel v glavnem s sredstvi, ki mu jih je posojal prijatelj Fran Firbas in prav zavest, da je treba izposojeni denar vrniti, ga je spodbudila, da se je vrnil v domovino in začel iskati primerne zaposlitve.⁴⁰

RÉSUMÉ

Les années d'études universitaires de Pavel Turner

Pavel Turner passa son baccalauréat en 1865 et s'inscrivit à la philologie classique de l'Université de Vienne (1865-1868), sans avoir pourtant suivi de cours ni passé aucun examen, car en réalité il viva, de l'automne 1865 au printemps 1869, en Grande-Bretagne, tout d'abord à Kingston-upon-Hull et ensuite à Londres. De retour à Vienne en avril 1869, il poursuivit ses études, jusqu'en 1873, à la Faculté de Droit, afin d'obtenir les qualifications requises pour le poste de maître de conférences en économie nationale à la nouvelle Université de Zagreb que lui promirent quelques éminents Croates. En juin 1873, il se fit immatriculer à la Reichsuniversität (plus tard Kaiser-Wilhelms-Universität) Straßburg, nouvellement établie à Strasbourg par les occupants allemands, où il fut reçu, en décembre 1873, Docteur d'État en Droit avec la thèse intitulée "*Eine vergleichende Darstellung des germanischen und slawischen Familienrechtes*" (partiellement publiée sous le titre "*Slawisches Familienrecht*", Straßburg, K. Trübner, 1874). Tout juste après la soutenance de sa thèse, Turner partit pour Paris, afin d'y poursuivre, jusqu'en septembre 1874, ses études avec quelques importants économistes français, tels M. Chevalier, C.-J. Garnier et M. Block.

199), njegovega poznejšega naslednika na tej katedri in prvega resnično pomembnega francoskega slavista Louisa Légerja, škotskega bančnega strokovnjaka in ekonomista Henryja Dunninga MacLeoda ...

⁴⁰ Spomini, str. 97-102.

VINCENC RAJŠP

**'NOVI ŠKOF MORA USMERITI DELOVANJE DUHOVŠČINE
NA NJENO PRVOTNO PODROČJE'.
IMENOVANJE J. ZL. POGAČARJA
ZA LJUBLJANSKEGA ŠKOFA LETA 1875¹**

Leta 1871 je ljubljanski škof Jernej Vidmar nepreklicno ponudil svoj odstop. Štiri leta pozneje ga je nasledil škof Janez Zlatoust Pogačar, ki je bil že od leta 1870 naprej osrednja duhovniška osebnost, s katero so se v zvezi s prevzemanjem cerkvenih služb v škofiji ukvarjale državne oblasti. Iskanje ustreznega kandidata za stolnega prošta je daleč presegló običajna tovrstna prizadevanja. Vlada je namreč hotela imeti veliko večji vpliv, kot bi ga sicer pričakovali za tako mesto, in Pogačar je mesto prošta le s težavo dosegel. Mesto ljubljanskega škofa je bilo seveda neprimerno pomembnejše, zato se občutljivosti oblasti glede kandidata ne gre čuditi. V dogodkih pred imenovanjem Pogačarja za škofa so se odrazila do skrajnosti zaostrena nasprotja med oblastjo na eni strani in nosilci političnih zahtev na Kranjskem in v ljubljanski škofiji na drugi. Odnos oblasti do duhovščine glede na njeno politično udejstvovanje in naloge škofa v tej zvezi pa prav tako kot besednjak, ki se je v tem času izoblikoval, daleč presega jo čas imenovanja Pogačarja za ljubljanskega škofa.

Delovanje ljubljanskega škof Vidmarja in njegov odstop spadata v obdobje, ko sta se na Kranjskem borili za politično prevlado dve stranki, slovenska in nemška. Nemški tabor se je opredeljeval kot ustavoveren, liberalen in protiklerikalen. Razen v letih 1870/71 je imel na svoji strani tudi vlado. Slovenski tabor pa je nastopal kot narodna stranka,² ki pa s svojimi zahtevami tudi pri federalističnih vladah v letih 1870/71 ni žela uspeha. Za čas iskanja novega škofa so značilni politični in svetovnonazorski razcep znotraj slovenskega tabora, liberalno-klerikalna trenja (1872-1875), ki so svoj vrhunec dosegla ravno v letih 1873/74, in nemškoliberalna vlada, ki je izvajala hud pritisk na Slovence in skušala na različne načine oslabiti slovensko gibanje.³ Nesoglasja med Slovenci niso bila deležna posebne pozornosti vlade. Ne Pogačarjevo mladoslovenstvo ne njegova liberalna usmerjenost pri kranjskih deželnih predsednikih pa tudi pri ministru nista vzbujali posebne vtisa. Zanje sta na Kranjskem še naprej obstajala dva tabora, opozicijski slovenski in vladni ustavoverni. Tudi Pogačar je lahko izbiral le med tema dvema. Tako pri deželnih kot pri državnih oblastnikih je ustvaril vtis, da se je približal ustavovernemu taboru.

Josip Debevec je v Slovenskem biografskem leksikonu zapisal, da se je škof Vidmar novembra 1872 (pravilno 1871) odpovedal svoji službi in da je bila odpoved sprejeta v Rimu in na Dunaju šele leta 1875 (pravilno 1873), v oklepaju pa je dodal, da "so vmes

¹ Spisi o imenovanju so v Avstrijskem državnem arhivu na Dunaju (Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Präsidium des k.k. Ministeriums für Cultus und Unterricht (AVA, CUM), No. 297, leto 1875 ter Haus-, Hof- und Staatsarchivu.

² Vasilij Melik, Nekaj značilnosti razvoja na Kranjskem 1867-1871. Zgodovinski časopis, 23, 1969, str. 65.

³ Vasilij Melik, Razcep med mladoslovinci in staroslovinci. Zgodovinski časopis, 26, 1972, str. 97, 98.

morale biti hude intrige".⁴ O teh "intrigah" nam zgovorno priča gradivo o odstopu ljubljanskega škofa Vidmarja, iskanju njegovega naslednika ter o imenovanju Janeza Zlatousta Pogačarja leta 1875. Ker omogoča gradivo zelo informativen vpogled v takratne narodne in cerkvenopolitične razmere, se mi zdi primerno za zbornik spoštovanega profesorja dr. Vasilija Melika.

Pravico do imenovanja ljubljanskih škofov je imel cesar. To pravico je cesar ohranil neokrnjeno tudi po sklenjenem konkordatu med državo in Svetim sedežem leta 1855. Škofje Kavčič, Gruber, Wolf in Vidmar so bili imenovani brez vzbujanja pozornosti javnosti. V sedemdesetih letih pa so se zadeve temeljito spremenile, saj so imenovanja presegala osebno cesarjevo odločitev in so že v samem postopku imenovanja odmevala tudi v časopisju oz. v javnosti.

Po smrti ljubljanskega škofa Wolfa so potekali postopki za imenovanje naslednika dokaj mirno in neopaženo, čeprav že takrat lahko zasledimo težave pri iskanju kandidata. Za najprimernejšega je sicer veljal Jernej Vidmar, takrat študijski prefekt v Avguštineju na Dunaju, vendar nad imenovanjem ni bil navdušen niti sam pa tudi vsi vprašani škofje niso bili prepričani, da si imenovanja želi in da ga bo sploh sprejel. Leta 1859 so bili za mnenje o kandidatih za ljubljanskega škofa vprašani goriški nadškof ter škofje goriške cerkvene pokrajine iz Trsta, Poreča in Krka.

Goriški nadškof Andrej Gollmayer je posebej poudaril, da je za ljubljanskega škofa neobhodno znanje slovenščine. Na prvo mesto je postavil dvornega kaplana in rektorja Avguštineja na Dunaju dr. Jerneja Vidmarja, na drugem mestu pa je z veliko simpatijo imenoval stolnega prošta v Ljubljani Antona Kosa, ker je bil med duhovniki zelo priljubljen, ker je dobro poznal razmere v ljubljanski škofiji in ker ga je že škof Wolf predlagal za pomožnega škofa.

Tržaški škof Jernej Legat je prav tako imenoval Vidmarja in Kosa, vendar je dvomil, da bosta imenovanje sprejela. Za Vidmarja je menil, da ne bo zlahka pripravljen zamenjati dotedanjega, predvsem znanosti predanega življenja za razgibano delo škofa. Za Kosa škof Legat ni bil navdušen, menil je, da si bo težko pridobil avtoriteto med duhovniki, s katerimi je bil zelo neposreden, pa tudi Kosova teološka izobrazba se mu ni zdela času primerna. Kot primernega je predlagal frančiškana patra Franca Volčiča, ki je bil takrat generalni definator frančiškanskega reda v Rimu. Doma je bil iz Škofje Loke in je dobro poznal redovno in svetno duhovščino ljubljanske škofije. Poreško-puljski škof Jurij Dobrila in škof s Krka sta predlagala Jerneja Vidmarja in Antona Kosa.

Na osnovi poročil škofov je sestavil poročilo in mnenje kranjski deželni predsednik Gustav Chorinsky. Tako kot goriški nadškof je tudi on poudaril, da je znanje slovenščine (Kenntnis des slowenischen Idioms) za ljubljanskega škofa neobhodni pogoj. Sicer pa ni bil posebno vnet za predloge škofov. Veliko ljubša kot imenovanje katerega od predlaganih kandidatov bi mu bila prestavitev goriškega nadškofa Gollmayerja ali tržaškega škofa Legata v Ljubljano. V prvem primeru je predpostavljal, da bo v Ljubljano prestavljen tudi nadškofijski sedež, za kar se je zelo zavzemal. Kot drugo rešitev je predlagal prestavitev tržaškega škofa Legata, in sicer zaradi njegovega ugleda, temeljite teološke izobrazbe in dobrega znanja slovenščine. Jerneja Vidmarja in Antona Kosa je obravnaval šele na tretjem oz. četrtem mestu.

Prestavitev goriškega nadškofa in selitev nadškofijskega sedeža v Ljubljano ter prestavitev tržaškega škofa je minister v predlogu cesarju odločno odklonil. Kot naj-

⁴ Slovenski biografski leksikon, Pogačar, str. 406.

primernejšega kandidata je predstavil Jerneja Vidmarja, ki ga je cesar Franc Jožef 5. novembra 1859 tudi imenoval za ljubljanskega škofa.⁵

Pri imenovanju Jerneja Vidmarja za ljubljanskega škofa še ni bilo čutiti nasprotij med kranjsko duhovščino in oblastmi, čeprav se je pri deželnem predsedniku že zelo jasno kazala tendenca, da bi bil primernejši kandidat od zunaj kot kdo iz domače, ljubljanske škofije.

V šestdesetih letih so se razmere močno spremenile. Duhovniki ljubljanske škofije so se pričeli vključevati v politično življenje, najbolj vidna pa je bila njihova dejavnost ob volitvah. Napetosti so se pokazale že v letih 1869-1870, ko so izbirali ljubljanskega stolnega prošta. Po smrti stolnega prošta Antona Kosa leta 1868 je ljubljanski škof Vidmar leta 1869 odprl postopek za imenovanje novega. Prijavila sta se dva kandidata: stolni dekan dr. Janez (Johann) Pogačar in kanonik Jurij Zavašnik (Georg Savaschnigg). Za imenovanje je bilo potrebno tudi soglasje cesarja. Takratni kranjski deželni predsednik Conrad, ki je vodil postopek, s kandidatom ni bil zadovoljen in je sporazumno z ministrom Hasnerjem pritegnil še infuliranega prošta Antona Jarca. Škof Vidmar nad tem ni pokazal pretiranega navdušenja, predloga pa ni naravnost zavrnil. Dvomil je, da sta službi prošta in deželnega šolskega nadzornika združljivi, kot drugi razlog pa je navedel svojo namero, da odstopi in da vidi v Jarcu naslednika. Od obeh prvotnih kandidatov je minister Tschabuschnigg označil kot primernejšega Zavašnika, ker je bil po zagotovilih deželnega predsednika strogo lojalen in prijazen do vlade. Za Janeza Pogačarja je iz škofovega poročila povzel, da izpolnjuje vse običajne zahteve, da ima pred Zavašnikom to prednost, da je starejši in da je doktor teologije, glede očitkov političnega udejstvovanja pa je povzel, da Pogačar ni politično dejaven, njegov podpis volilnega programa pri zadnjih volitvah pa da ocenjuje kot prekršek le nasprotna stranka.

Poročilo kranjskega deželnega predsednika Sigmunda Conrada Eybeswalda se je v prvem delu povsem ujemalo s škofovim: da je Pogačar temeljito teološko izobražen, da je moralno vzoren, zaslužen na področju šolstva in da je eden najuglednejših duhovnikov v deželi. Popolnoma pa se je razlikovalo v drugem delu, namreč glede političnega vedenja. Pogačarjevo sodelovanje pri pripravi volilnega programa 'z nacionalnimi in federalističnimi zahtevami' leta 1867 je označil za nekorektnost, ki ji je treba pripisati toliko večji pomen zaradi tega, ker se je volitev na narodni strani udeležila vsa kranjska duhovščina s pokojnim stolnim proštom Kosom na čelu. Vendar je Conrad menil, da bi se samemu Pogačarju še dalo pogledati skozi prste, ker je sodelovanje obžaloval in se v slovenskem narodnem taboru ni več udeještoval.

Minister cesarju ni priporočil podpore Zavašniku, ker je imenovanju nasprotoval škof Vidmar, zaradi podpisa volilnega programa pa je odsvetoval tudi imenovanje Pogačarja kljub njegovemu kasnejšemu obžalovanju, da se je 'pustil usmeriti na pot, na katero bi duhovnik ne smel nikoli stopiti'. Za Kranjsko, kjer ima duhovščina dominantno vlogo, je bilo po mnenju ministra to še toliko pomembnejše. Vidmarjevo mnenje, da mesto stolnega prošta za škofijo ni tako pomembno, da bi bili pri imenovanju odločilni očitki Pogačarju, po ministrovem mnenju ni sprejemljivo, ker da je stolni kapitel ravno pokojni prošt Kos 'naelektril' v slovenski smeri. Zato je predlagal, da postane stolni prošt deželni šolski inšpektor in infulirani prošt Anton Jarc, ki da je 'edina garancija, da bo prošt nadstrankarski'. Njegovo imenovanje bi bilo tudi v skladu s pričakovanji vlade, da prošt ne bo sodeloval pri političnem in narodnem strankarskem delu in da bo od tega odvrčal tudi ostalo duhovščino. Cesar je svoj pristanek k imenovanju

⁵ Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettskanzlei, Vortrag No. 3751, 1859.

Jarca podpisal 3. maja 1870. Ker se je predlogu odločno uprl ljubljanski škof Vidmar, je cesar naknadno privolil, da postane stolni prošt Janez Zlatoust Pogačar.⁶

V letih 1870-71 so se močno zaostri razmerja med državnimi oblastmi in slovensko duhovščino na Kranjskem. Ker se škof Vidmar ni čutil zmožnega, da uveljavi želje vlade, je 1. marca 1871 v pismu ministru za bogočastje in uk (für Cultus und Unterricht) sporočil, da mu razmere, v katerih se kot ljubljanski škof nahaja, nalagajo, da to dolžnost nepreklicno odloži. Kot razlog navaja, da v okoliščinah, ki ne spadajo v njegov delokrog, ne more izvrševati cerkvenih in političnih predpisov na način, da bi lahko z mirno vestjo še naprej opravljal to službo. Nadaljeval je, da se je te službe branil, ko pa je imenovanje prišlo, je videl v tem božjo voljo, vendar je kmalu uvidel, da se uresničujejo prvotne slutnje, zaradi česar je že večkrat ponudil svoj odstop. Zdaj zanj prosi dokončno in se odpoveduje kakršnim koli zahtevam, tudi škofovskim dohodkom.⁷

Deželni predsednik Conrad je v poročilu ministru Jirečku 21. marca 1871 zapisal,⁸ da škof Vidmar že eno leto vztraja pri misli, da odstopi kot ljubljanski škof. S to prošnjo se je že obrnil tudi na Sveti sedež, ki ga je napotil, naj se dogovori z vlado. Kot glavni razlog navaja nesporazum med škofom in takratnim ministrom Hasnerjem.⁹ O odstopu govori tudi duhovnikom, kar zmanjšuje njegov ugled. Pohvalil ga je sicer kot v vseh ozirih zelo krepostnega, vendar je menil, da je odmaknjen od realnega življenja in da ni zmožen sprejemati potrebnih odločitev. V dobro mu je štel, da je bil med tistimi, ki so v Rimu nasprotovali dogmi o papeževi nezmotljivosti, da je bil glede šolskih zakonov na strani države in da se dobro zaveda razmer v škofiji, vendar mu zameri, da samo toži nad pomanjkanjem discipline ter nad 'napačno usmerjenostjo in nacionalnimi izpadi škofijske duhovščine', sam pa ne stori ničesar, kar bi bila njegova dolžnost, da bi se razmere spremenile. Zato je ministru predlagal, naj cesarju svetuje, da ponujeni odstop sprejme.¹⁰

Sledil je "Vortrag" cesarju. Minister se je naslonil na Conradovo poročilo, po katerem je škof že leta 1868 izrazil željo po odstopu, ker ni hotel uresničiti ministrove zahteve, da odpokliče veroučitelja Antona Brodnika na gimnaziji v Kranju. Dalje so bili naštetni vsi razlogi, ki jih je zapisal deželni predsednik Conrad. Minister je predlagal, da se odstop sprejme, ko bo prišlo dovoljenje iz Rima. To je 16. aprila 1871 odobril tudi cesar.¹¹

Šele 3. januarja 1873, torej čez dve leti, je pismo apostolskega nuncija Falcinellija cesarju naznanilo, da sveti oče sprejema Vidmarjev odstop.¹² S tem je bila odprta pot za iskanje novega škofa. Okoliščine so bile še posebej občutljive, ker se nasprotja med slovensko duhovščino na Kranjskem in vlado v ničemer niso zmanjšala. Volilna reforma, ki je uvedla direktne volitve na osnovi volilnega sistema kurij in tako zagotovila Nemcem v državnem zboru dvotretjinsko večino, jih je še dodatno zaostrovala. Ljubljanski časnik "Laibacher Tagblatt" je 15. februarja 1873 pisal, da slovenska duhovščina od vasi do vasi išče podporo peticiji proti volilni reformi.

⁶ Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettskanzlei, Vortrag No. 1715, 1870.

⁷ AVA, CUM, No. 161, 1871.

⁸ AVA, CUM, No. 202, 1871.

⁹ Navaja 7. april 1868.

¹⁰ AVA, CUM, No. 202, 1871.

¹¹ AVA, CUM, No. 161, 1871.

¹² Edith Saurer, Die politische Aspekte, str. 55. Sporočilo ministra Stremayra cesarju 9. 1. 1873, AVA, CUM, No. 377, 1873.

Na izjavo kranjskega deželnega predsednika grofa Auersperga, da naj novi škof kranjski duhovščini prepreči sodelovanje pri državnoborskih volitvah, je odgovarjal Vaterland, da se bo duhovščina sicer pokorila škofu, vendar da se tudi dovolj dobro zaveda, da sme imeti svobodno politično prepričanje.¹³

Minister je glede novega ljubljanskega škofa prosil za predloge škofove goriške cerkvene province. Ker ni bil prepričan, da bodo našli primerne, je zaprosil za predloge še krškega (Celovec) in lavantinskega (Maribor) škofa. Vsi škofje so se ujeli v sodbi, da so razmere v ljubljanski škofiji težke in da novega škofa ne čaka lahko delo.

Goriški nadškof Gollmayer je menil, da mora bodoči ljubljanski škof poleg lastnosti, ki jih pričakujeta Cerkev in država, dobro obvladovati deželni jezik, torej slovenščino. Prednost pri izbiri bi po njegovem mnenju moral imeti kandidati iz ljubljanske škofije. V tem smislu je predlagal na prvem mestu Janeza Zlatousta Pogačarja. Slednji je res star že 62 let, vendar je najboljšega zdravja ter duhovno in nravstveno neoporečen. Ker je bil tudi filozofsko in teološko zelo izobražen, bi po Gollmayerjevem mnenju škofovsko službo odlično opravljal. Na drugo mesto je uvrstil Antona Jarca, na tretje pa Henrika Paukerja, za katerega je dodal, da je imel katehetska predavanja pri uršulinkah v nemškem jeziku.¹⁴

Tudi tržaški škof Legat je dajal prednost kandidatu iz ljubljanske škofije, ker da je 'v ljubljanski škofiji dovolj zelo izobraženih in za škofa sposobnih duhovnikov'. Ti najboljše poznajo razmere in so tudi najbolj vešč deželnega jezika. Ker mora škof uživati zaupanje duhovnikov in vernikov, bi bilo po njegovem mnenju potrebno pred imenovanjem ugotoviti mnenje podrejene duhovščine in vernikov, saj brez obojestanskega spoštovanja, ljubezni in komunikacije škofovo delo ne more biti učinkovito. V političnem oziru bi tudi po njegovem moral biti škof nad strankami in v dobrih odnosih z vlado. Na prvem mestu je predlagal Janeza Zlatousta Pogačarja. Podrobneje ga ni predstavil, ker je menil, da je dobro znan tako vladi kot svetemu očetu, saj je bil pred kratkim imenovan za stolnega prošta. Na drugem mestu je imenoval dr. Antona Jarca. Predlagal pa je tudi Janeza Hrasta iz goriške nadškofije ter Janeza Glavino iz tržaške škofije.¹⁵

Poreško-puljski škof Dobrila je imenoval na prvem mestu dr. Antona Jarca. Označil ga je kot izobraženega, pobožnega in umirjenega ter navedel, da si zelo prizadeva tudi za napredek splošne blaginje. Po njegovem je docela primeren 'za tako težko škofijo v tako kritičnih časih'. Sicer pa je kot možne kandidate imenoval še Leona Vončino, Janeza Zlatousta Pogačarja in Janeza Kulovica, študijskega direktorja v Avguštinu na Dunaju. Če si novi škof 'v teh izredno težkih časih' ne bo pridobil spoštovanja, ljubezni in zaupanja duhovnikov in vernikov tudi z izrednimi sposobnostmi, znanjem in močno voljo, svoje naloge po mnenju Dobrile ne bo mogel opravljati z želenim uspehom. Zaključil je, da sta si prvotno duhovščina in ljudstvo sama volila škofove, kar se je v kasnejših časih spremenilo, vendar še vedno velja, da bo imenovanje v prid Cerkvi in državi le, če bodo upoštewane želje tistih, za katere je škof postavljen.¹⁶

Škof Vitezić z otoka Krka je na prvem mestu predlagal Janeza Pogačarja, na drugem pa Paukerja ter dodal, da je primeren le Pogačar.¹⁷

¹³ Das Vaterland, 1. 5. 1873.

¹⁴ AVA, CUM, No. 297, 1875; 6. februar 1873.

¹⁵ AVA, CUM, No. 297, 1875; 4. februarja 1873.

¹⁶ AVA, CUM, No. 297, 1875; 10. februarja 1873.

¹⁷ AVA, CUM, No. 297, 1875; 5. februar 1873.

Lavantinski škof Stepišnik je o razmerah v ljubljanski škofiji menil, da so podobne kot v lavatinski. V njej prebivata dva naroda, nemški in daleč številnejši slovenski, v čemer vidi glavno težavo dušnopastirskega dela. Škof bi ne smel pripadati nobeni stran-ki, ker mora biti vsem vse. Škof, ki bi bil tuje narodnosti in ne bi znal slovensko, bi naloge ne mogel opravljati in tudi njegov položaj na Kranjskem bi ne bil zavidanja vreden. V ljubljanski škofiji je videl primerne kandidata v Janezu Pogačarju, od zunanjih pa Janeza Della Bona iz Salzburga, rojenega v Gorici, kolikor bi znal dovolj dobro slovensko. Zaključil je. 'Dobro znanje slovenščine, si dovoljujem pripomniti, je za ljubljanskega škofa bistvena nujnost'. Iz svoje škofije pa ni želel imenovati nikogar, to bi storil le na izrecno ministrovno željo.¹⁸

Krški škof Wiery iz Celovca je napisal poročilo 22. januarja 1873. Predlagal je tri osebnosti, ki jih je dobro poznal in so pripadale trem različnim škofijam. Na prvem mestu je bil Janez Zlatoust Pogačar. Glede teološke izobrazbe, prizadevnosti v dušnem patirstvu, ljubezni do škofije in ožje domovine ter poznavanju razmer v škofiji ga je postavil pred vse druge. Po škofovem mnenju je bil na Kranjskem priljubljen, 'kolikor dopuščajo napetosti, ali ga vsaj spoštujejo, nikoli pa se ni manifestiral kot ultranacionalist'. Vendar mu popolnega zaupanja ni izrekel, saj je zapisal, da je izrazit sangvinik, ki z najboljšimi nameni veliko stvari začne, potem mu pa zmanjka moči, tako da le malo začelih stvari pripelje do konca. Na drugem mestu je imenoval dr. Valentina Müllerja iz svoje škofije. Zanj je poudaril, da je sicer izvrsten duhovnik, vendar ga na Kranjsko veže le tanka nit, da je kot prošt strasburškega kapitlja tudi "parochus primarius" v Vipavi. V karakteristiki poudarja, da je dobro izobražen v teoloških in realnih znanostih, da pridiga izvrstno slovensko, v slovenskem nacionalnem oziru pa da ni izstopal niti ni bil v nobenem društvu. Vendar je dvomil, da bo v škofiji, ki je ne pozna, lahko uspešno opravljal škofovsko službo. Vso podporo pa je izrazil nadžupniku v Konjicah Jožefu Rozmanu (Josef Rosmann). Poudaril je njegovo dotedanje delo na področju šolstva pa tudi pri izobraževanju duhovnikov ter da je ljubitelj slovenskega jezika, istočasno pa zelo dobro podkovan tudi v nemški literaturi.

Štajerski deželni predsednik, ki je bil pred tem deželni predsednik na Koroškem, je 'ob veliki težavi najti primerno osebnost za ljubljanski škofovski sedež' najbolj priporočil dr. Valentina Müllerja tako zaradi njegovega dotedanjega državljanskega vedenja (staatsbürgerliche Haltung) kot zaradi tega, ker izvira iz slovenskega dela Koroške, vendar ne spada med nacionalne prenapeteže niti ne sodi k narodni stranki. Konjiškega dekana in častnega kanonika Rozmana je odsvetoval, ker da je močno zabredel v nacionalni tabor in ga ni mogoče označiti kot vladi naklonjenega, čeprav je na deželnoknežji fari.¹⁹

Na osnovi predlogov škofov in štajerskega deželnega predsednika je 26. februarja 1873 napisal poročilo in mnenje glede kandidata za ljubljanskega škofa kranjski deželni predsednik Auersperg.

Zdelo se mu je potrebno, da podrobneje predstavi razmere v ljubljanski škofiji od smrti škofa Wolfa naprej: Jernej Vidmar je leta 1860 prevzel v vseh ozirih zelo urejeno škofijo. Škof Wolf je z dolgoletnimi izkušnjami in jasnimi cilji obvladoval dogodke ter izvrstno vodil škofijo v cerkvenem in upravnem oziru, podrejeno duhovščino pa z razumevanjem, ob čemer je energično preprečeval vsakršno udejstvovanje duhovnikov na političnem področju.

¹⁸ AVA, CUM, No. 297, 1875, 22. 1. 1873.

¹⁹ AVA, CUM, No. 297, 1875, Graz, 9. 2. 1873.

Škof Vidmar, ki si škofovske službe ni želel, se ob novih, resnih dogodkih ni znašel, zajela sta ga malodušje in neaktivnost (Thatlosigkeit). Njegovo omahovanje v političnem oziru je bilo opazno že ob zasedanju deželnega zbora leta 1861. Ko je bila izrečena še namera, celo s prižnice, da resignira, je bil pri duhovnikih njegov ugled popolnoma omajan. Narodno gibanje je dobivalo na Kranjskem vedno širše dimenzije in narodni strankarski voditelji so imeli v duhovščini voljnega in močnega zaveznika. Pritegnili so jo s tem, da so ji dopustili sodelovati pri agitaciji in ji dodeljevali pomembno politično vlogo. Auersperg je poudaril, da je kranjska duhovščina razen nekaj izjem v taboru opozicije in odločen (eifrig) nasprotnik ustave (iz leta 1867). Ob takih obžalovanja vrednih pojavih je ostajal škof popolnoma pasiven, dopisov vlade glede političnega 'rovarjenja' duhovščine ni upošteval, zato so ostajala brez učinka.

Čim bolj je rasel politični vpliv duhovščine, tem bolj je upadal ugled škofa, z njim pa tudi tudi disciplina duhovščine.

Duhovniški naraščaj prihaja pretežno iz kmečkega prebivalstva, ki je, kot je znano, na Kranjskem na zelo nizki stopnji izobrazbe. Mladi ljudje, ki pridejo v semenišče, so še potrebni vzgoje, ne pa le znanstvenega izobraževanja. Iz semenišča prihajajo nevezgajeni duhovniki. Zato čaka prihodnjega škofa težko delo.

Njegove najpomembnejše naloge bodo:

vzpostavitev discipline, ki je pri duhovniki popolnoma izginila,
omejitev delovanja duhovščine na cerkveno področje,
ustrezna izobrazba klerikov.

Od novega škofa je zahteval, da mora imeti izvrstne duhovne sposobnosti, značajsko energijo, pravo izobrazbo in preizkušeno državljansko držo.

Po Auerspergovem mnenju v Ljubljanski škofiji ni nikogar, ki bi izpolnjeval vse te zahteve, zato je predlagal, da v interesu škofije in države pride novi škof iz druge škofije. Le takšen duhovnik bi bil nevtralen, ne bi imel osebnih ozirov in bi ne bil vezan na nikakršne strankarske ozire, medtem ko je vsak domači duhovnik bodisi v osebnih odnosih z duhovščino ali pa zavzema ekskluzivno politično mesto.

Nato je Auersperg predstavil vseh 10 kandidatov, ki so jih škofje priporočili. Kot prvega stolnega prošta Janeza Pogačarja, rojenega 22. januarja 1811 v Vrbi na Kranjskem, doktorja teologije, znanstveno zelo izobraženega duhovnika, eminentno duhovno nadarjenega, s potrebno energijo, prijetnega vedenja, nadpovprečnega in zelo zaslužnega na področju šolstva in pouka. Vsi škofje so ga izvrstno uvrstili, vendar ga sam ne more priporočiti iz političnih ozirov, ker je Pogačar pristaš (slovenske) narodne stranke. Po resignaciji škofa Vidmarja je sicer naredil politični preobrat oziroma se približal ustavoverni stranki, kar je odmevalo tudi v javnosti, vendar je po Auerspergovem menju storil to prej iz preračunljivosti kot iz prepričanja. Poudaril je še Wieryjevo mnenje, da veliko stvari začne z navdušenjem, vendar ostane potem na pol poti. Dvomi tudi, da bi bilo imenovanje Pogačarja v interesu škofije in države, ker bi ne bilo sprejeto z odobravanjem niti pri duhovščini niti pri vernikih.

Na drugem mestu obravnava dr. Jarca. Tudi njega odločno odklanja, ker da nima potrebne energije in se bo nagibal enkrat na eno, drugič na drugo stran. Kot primer je navedel njegovo delo v deželnem šolskem svetu, češ da ni imel toliko poguma, da bi zastopal principe vlade nasproti narodni večini niti takrat, ko se je lahko zanesel na podporo vlade, zato ne pričakuje, da bo imel pogum nastopiti proti 'nedisciplirani' duhovščini ljubljanske škofije in jo usmeriti v ustrezne meje.

Pauker je bil sicer deležen vseh pohval ker ni sodeloval pri 'političnem rovarjenju', vendar je tudi pri njem pogršal potrebne energije in odločnosti. Prošta iz Salzburga

Della Bona je odklonil, ker mu je manjkala 'bistvena zahteva, ki je potrebna ljubljanskemu škofu, namreč znanje slovenskega jezika'.

S simpatijo je bil predstavljen Valentin Müller, rojen na Koroškem, rektor bogoslovja in malega semenišča, član deželnega šolskega sveta, teološko izobražen in vzoren duhovnik. Dobro obvladuje slovenski jezik (podčrtano v originalu), v katerem izvrstno pridiga. Politično se ni nikdar udeleževal. V nobenem primeru se ne nagiblje k ekstremni strani niti pri cerkvenih niti pri političnih vprašanjih. Kar je še posebno veliko štel, je bilo to, da je bilo 'Müllerjevo stremljenje usmerjeno k temu, da cesarjevo vlado podpira po najboljši vednosti in vesti, kjer je pa zaradi svojega duhovniškega karakterja ne more podpirati, ne zaide v ostro opozicijo'. Odklonil je tudi vse ostale kandidate. Kot edino primerno osebo za ljubljanskega škofa je predlagal dr. Valentina Müllerja.

12. aprila 1873 je bil cesarju predložen obširen predlog (Vortrag) s kandidati za novega ljubljanskega škofa. V predlogu je bilo zapisano, da je bil Vidmarjev odstop sprejet z obžalovanjem in s priznanjem njegovih zaslug za razsodno vodenje škofije, kljub temu da je bilo v predlogu domala v celoti povzeto poročilo deželnega predsednika na Kranjskem Auersperga o nerazveseljivih razmerah v ljubljanski škofiji, za katere bi naj bil v največji meri kriv ravno škof Vidmar. O duhovščini ljubljanske škofije je tudi cesar izvedel, da je nedisciplinirana, da je 'vdan zaveznik narodnih strankarskih voditeljev in je demoralizirana že do te mere, da je razen redkih izjem vsa v taboru opozicije in vnet nasprotnik ustave in njenih institucij' ter da so mladi duhovniki slabo vzgojeni. Kot glavne naloge novega škofa so navedene: vzpostavitev discipline, omejitev delovanja duhovščine samo na cerkveno področje in prenova vzgoje duhovnikov. Kandidat sam pa se mora odlikovati z močno energijo, izobrazbo in preverjeno državljansko držo. Samo po sebi je umevno, da mora znati slovensko. Izmed desetih kandidatov so ostali v ožjem izboru Janez Pogačar, Anton Jarc in Valentin Müller.

Minister je o Pogačarju poročal, da velja za pristaša (slovenske) narodne stranke, njegov politični preobrat oz. približevanje ustavovorni stranki po odločitvi škofa Vidmarja, da odstopi, pa da je bil storjen prej iz preračunljivosti kot iz resničnega prepričanja. Pogačarju je nekoliko škodilo tudi poročilo krškega škofa Wieryja, da je izrazil sangvinik, ki z najboljšimi nameni veliko stvari začne, potem pa mu zmanjka moči in le malo stvari pripelje do konca. Zato je minister izrazil dvom, da mu bo uspelo urediti razmere v škofiji, prav tako je dvomil, da bo Pogačar kot ljubljanski škof zanesljiv prijatelj vlade. Zaradi vseh teh pomislekov ga ni predlagal za imenovanje. Odsvetoval je tudi imenovanje Jarca, ker da se prav tako nagiba k narodni stranki in ne bo imel dovolj poguma, da bi 'nastopil proti nedisciplinirani duhovščini'.

Med kandidati, ki niso spadali v ljubljansko škofijo, je bil edini primeren dr. Valentin Müller: vzoren duhovnik, zelo izobražen, odlično obvlada slovenščino in le od njega je mogoče pričakovati za Cerkev in državo zadovoljivo vodenje škofije.²⁰

Na osnovi obširnega predloga je cesar 12. aprila 1873 imenoval za ljubljanskega škofa dr. Valentina Müllerja. Novico o imenovanju je Müllerju sporočil celovski škof Wiery. V pismu 2. maja mu je Müller odgovoril, da pod nobenim pogojem ne more sprejeti imenovanja. Kot razloge navaja starost (sedeminpetdeset let), antagonizem med deželama, ki je 'javna skrivnost', in da se, čeprav je rojen Slovenec, ne more sprijazniti s tendencami najmočnejše stranke na Kranjskem, ki ima številne člane tudi med duhovniki.²¹ V predlogu cesarju je minister zapisal, da Valentin Müller imenovanje od-

²⁰ AVA, CUM, No. 377, 1873.

²¹ AVA, CUM, No. 473, 1873.

klanja, ker se iz zdravstvenih razlogov ne čuti sposobnega opravljati katere koli škofije, predvsem pa ne ljubljanske, kjer se bo bodoči škof moral spoprijeti z različnimi težavami. Müllerjevo odločitev je vzel cesar na znanje 12. maja.²²

S tem je bilo ponovno vse pri starem. Škof Vidmar je še naprej 'nezadovoljivo' upravljal škofijo in nadaljevalo se je iskanje novega primerne kandidata.

V dogajanje se je neposredno vključil Pogačar sam. 15. avgusta 1873 je pisal ministru o razmerah v škofiji in možnih rešitvah. Kot je iz pisma razvidno, je pisal ministru o razmerah v škofiji že novembra 1872. Po njegovem prepričanju se razmere od takrat niso izboljšale, temveč le še poslabšale. Verouk v šolah ni urejen, odpor duhovščine do šole se nadaljuje, termin "glaubenslose (brezverska)" (orig.) šola se v časopisju pojavlja še naprej. Poklicni kolegi se na sejah šolskega sveta obnašajo tako, da se sam njihovega nerazumnega ravnanja sramuje. Duhovščina govori s prižnic, v društvih in časopisju o nevarnostih za vero in Cerkev ter se spušča v politiko in volilno agitacijo, da bi se na ta način borila proti domnevemu sovražniku. Zaradi takega neumnega početja (thörischen Treibens) izginja spoštovanje do duhovščine. Za te duhovnike meni, da sicer res želijo braniti vero pred nevarnostjo, k čemur so tudi poklicani, vendar sami že dolgo nimajo nobene vere, temveč nosijo le njeno masko. 'V dno duše se sramujem te slepote svojih sobratov.' Dogaja se namreč, da voditelje, ki so 'resnično krščanskega prepričanja in tudi izvrstno izobraženi, strankarski časopisi (npr. Bleiweisove Novice) označujejo kot brezverce /als glaubenslos (brezverec) orig./'. Kot primer je navedel dr. Razlaga, ki je kandidiral za državnozbornskega poslanca v postojnskem okraju, njegov protikandidat pa je bil grof Hohenwart, za katerega je 'pod Costa-Bleiweisovo taktirko delala tudi duhovščina'. Pogačar poudarja, da mu bo zelo žal, če bo Razlag propadel, ker bi imela vlada pri njem in pri Svetcu v državnem zboru močno zaslombo, ter nadaljeval, da mu je žal, ker mu še ni mogoče podpreti volitev v Razlagovo korist. Če bi dal konsens 'na svojem sedanjem mestu', bi bil v nevarnosti, da bi ga Bleiweisove Novice takoj z mastnim tiskom označile, da je "brezverec" (v orig.), kot predstojnik škofije pa bi imel drugačen položaj, saj bi duhovščina do stališča škofa ne mogla biti brezbrizna. Tudi do škofa Vidmarja ni bil niti malo prizanesljiv. Očital mu je, da mu je bilo le do tega, da si pridobi naklonjenost duhovščine. Na birni v Kropi naj bi na primer izjavil, da želi imeti vlada le takega škofa, ki bo dosegel, da se bodo iztekle volitve po njeni želji. Vidmarju je očital, da ni poskrbel za dobro vzgojo duhovnikov. 'Ko je bilo leta 1867 prazno mesto direktorja (Direktorstelle) bogoslovnega semenišča, je bilo jasno, da bo imenoval nesposobnega podeželskega dekana Kramerja'. Za pozitivne pobude škof ni bil dovzeten. Pogačar pa je še posebno obžaloval, da so bili 'izvrstni mladi ljudje izpostavljeni vplivom fanatične Danice'.

Svoje pismo zaključuje, da je s temi nekaj primeri želel pokazati, kako nujno potrebuje škofija pastirja, če naj se zaustavi propadanje. 'Zdaj ni nikogar, ki bi lahko avtoritativno rekel besedo v tej zmedi'.

Svoje nazore glede izhoda iz krize pa je strnil v dve točki:

dobro znanstveno izobrazbo in moralno vzgojo bogoslovcev in
odvrnitev dušnopastirske duhovščine od politike in napotitev k njenemu glavnemu, visokemu poklicu.

Pogačar se je ponudil, da kot škof to sam v kratkem času izpelje. Predstavil se je takole: 'Ali imam dovolj moči za izvršitev te naloge? Za to čutim v sebi moč. Če me Bog pusti pri dosedanjem zdravju, me boste videli pri delu kot štiridesetletnika. K temu

²² AVA, CUM, No. 473, Vortrag, 12. 5. 1873.

me žene ljubezen do Cerkve, do mojega poklica in do domovine. Prosim, da mi izkažete zaupanje in jaz Vam ga bom z dejanji hvaležno povrnil, ničesar ne bom ostal dolžan. Sam bi se ne silil naprej, če bi videl koga drugega, ki bil zmožen in voljan to storiti'.²³

V drugem ohranjenem pismu, ki je brez naslovnika, je Pogačar 20. avgusta zapisal, da se je opogumil in pisal ministru ter ga prosil, da mu izkaže zaupanje, ker se sam čuti sposobnega narediti konec neurejenim razmeram v ljubljanski škofiji. Zato se mu zdi potrebno dvoje, spoznanje zla (der Erkenntnis des Übels) in volja (Wille podčrtal Pogačar) to odpraviti. Zase je prepričan, da ima oboje, spoznanje in voljo v večji meri kot kdor koli drug. Tudi v tem pismu je ponovil svoje mnenje o razmerah v škofiji, o duhovnikih ljubljanske škofije ter o škofu Vidmarju. Tako bi naj zadeve prišle že tako daleč, da se mnogi klavrnosti (Elend) sploh več ne zavedajo in zato tudi ne iščejo izhoda. Ko namreč kričijo (schreien), da je vera v nevarnosti, mislijo, da jo ogroža 'liberalna vlada', zaradi česar agitirajo na volitvah, da bi se končale za vlado na Dunaju čim bolj neugodno. Ne pride jim pa do zavesti, da je vera ogrožena zaradi njih samih. Isto misli in govori tudi škof Vidmar, nato pa se izgovarja, da ne more ničesar storiti, ker ga ne podpira vlada.

V času škofa Wolfa je vladala pokorščina in nerednosti (Misstand) ni bilo. Škof Vidmar pa ni znal dati smernic nazorom in mnenjem, ker je bil tudi sam brez vsakega nazora (Ansicht). Če je pokazal jasne nazore kateri od duhovnikov, je bil ljubosumen. Zato tudi ni čudno, če je duhovščina postala žoga (Spielball) v rokah Coste in Bleiweisa. Tem rokam bo duhovščina iztrgana (entrissen) šele, ko bo nastopila cerkvena avtoriteta. In če bi bil imenovan on sam, bi bilo delo duhovščine takoj na drugem polju, ne na političnem, kar bi se odrazilo že na naslednjih volitvah. Kot primer navaja Radoslava Razlaga, ki so ga nekateri predlagali za kandidata v notranjskem okraju. Pogačar poudarja, da Razlag ne pripada niti slovenski niti nemški stranki, temveč le stranki napredka na pozitivni podlagi, je zelo izobražen mož in najboljši govornik v deželnem zboru. Proti njemu sta Bleiweis in Costa organizirala tudi duhovščino, ki je agitirala v prid grofa Hohenwarta. Tega bi duhovščina ne mogla početi, če bi bila 'z besedo od zgoraj' pravočasno zaustavljena pri političnem delovanju in usmerjena k svojemu pravemu poklicu. Na koncu je Pogačar še zagotovil, da, v kolikor bo njegov predlog sprejet, 'ekscelenca tega ne bo obžalovala'.

Šele 5. novembra 1873 je kranjski deželni predsednik Auersperg odgovarjal ministru na pismo 15. maja, s katerim je bil obveščen, da Müller ne sprejema škofovske službe v Ljubljani. Po mnenju Auersperga nihče od kandidatov, ki so jih škofje že imenovali, ni primeren za ljubljanskega škofa. Zdi se, da ga je minister opozoril na Glavino, ki ga je predlagal tržaški škof. Auersperg ga je odločno odklonil, češ da spada v klerikalnem smislu med skrajneže.

Ponovno se je obširneje razpisal o Pogačarju, katerega pismo mu je minister posredoval. Piše, da se je po odstopu Vidmarja Pogačar popolnoma obrnil k ustavovni stranki, čeprav ni še pokazal poguma, da bi svoj "Gesinnungswechsel" javno pokazal. Ni mu mogoče odreči priznanja, da je pregovoril številne duhovnike v državnem zboru, da so pri osnovnošolskem zakonu glasovali za vladni predlog. V dobro mu šteje tudi to, da je pri zadnjih državnozbornih volitvah podpiral prej ustavoverne kot narodne kandidate. Vendar ima pomisleke glede Pogačarja zaradi njegove večkratne spremembe prepričanja. 'Potem ko bo dosegel svoj cilj, bo takoj prestopil v nasprotni tabor in postal nevaren nasprotnik ustave in vlade'. V skladu s poročilom leto poprej tudi zdaj

²³ AVA, CUM, No. 297, 1875, Laibach, 15. 8. 1873.

poudarja, da imenovanje Pogačarja za ljubljanskega škofa ni v interesu niti države niti vlade, zato njegovega imenovanja ne more podpreti.

Zaradi takega stališča kranjskega deželnega predsednika se je minister še enkrat obrnil na lavantinskega škofa Stepišnika, tokrat da imenuje kandidate iz svoje škofije. Odgovoril je 12. novembra 1873. Na prvem mestu je predlagal dekana v Konjicah Rozmana, na drugem je predstavil Franca Kosarja, ki bi bil po njegovem mnenju za ljubljansko škofijo zelo primeren, ker bi ga z odobravanjem sprejela kranjska duhovščina prav tako pa tudi narodnjaki - laiki. S to sodbo pa, nadaljuje, se zaveda, da je dregnil na področje, ki tudi vlado zelo zanima. Franca Kosarja je označil kot duhovnika, ki čuti vso toplino do naroda, kateremu po rojstvu pripada, pri tem pa ga ne vodijo nikakršne politične strasti. Četudi je bil včasih oster do tistih, ki nasprotujejo (slovenskim) narodnim zadevam - kot jih razume Kosar, ne dvomi, da bo kot škof deloval umirjeno. Zato ga priporoča. Med kandidati je bil tudi Matija Pak, katerega pa ni priporočil.

15. januarja 1874 je kranjski deželni predsednik Auersperg glede imenovanja ljubljanskega škofa ponovno pisal ministru. Ker od škofov goriške cerkvene province ni pričakoval novih predlogov, minister pa ga je opozoril na dr. Antona Jarca, je še enkrat predstavil osebnosti, ki so bile že imenovane. Omembe vredna sta bila po njegovem mnenju le Pogačar in Jarc.

Za Pogačarja je ponovno poudaril, da ne vidi nikakršne ovire za imenovanje z vidika duhovne in moralne primernosti in bi ga tudi najtopleje priporočil, če ne bi upošteval državnih ozirov, zaradi teh pa ga nikakor ne more podpreti. Iz prepričanja, da lahko žalostne razmere v ljubljanski škofiji, to je nedisciplinirano duhovščino, obvladuje le železna roka, Auersperg poudarja, da Jarc to ni in da zato dvomi, da se bo z njegovim imenovanjem kar koli spremenilo. Auersperg ne priporoča nobenega.

O iskanju škofa za ljubljansko škofijo je poročal minister Stremayr cesarju v "Vortragu" marca 1874. Omenil je Pogačarjevo pismo, v katerem mu je orisal žalostne razmere v ljubljanski škofiji in se sam predstavil kot tisti, ki ima voljo in sposobnost, da te razmere v najkrajšem času uredi v dobro Cerkve in države. To Pogačarjevo pismo je po zaupni poti posredoval tudi deželnemu predsedniku. Vendar ta ni v ničemer omilil svojega nasprotovanja imenovanju Pogačarja. Ker zanj tudi kandidata lavantinskega škofa, Rozman in Kosar nista sprejemljiva in ker se je Auersperg izrekel tudi proti imenovanju Jarca, ki tudi po ministrovih privatnih informacijah ni primeren, je cesarju v Vortragu lahko izrazil le obžalovanje, da še ni bilo mogoče najti primerne osebnosti, vendar so po njegovem cerkveni in državni interesi manj ogroženi, če se z imenovanjem počaka, kot če se imenuje človek, ki razmeram ne bo kos. Cesar je poročilo vzel na znanje.

Dokončno se je imenovanje škofa premaknilo z mrtve točke po smrti kranjskega deželnega predsednika Auersperga. 24. februarja 1875 je napisal poročilo novi kranjski deželni predsednik Widmann. Piše o kočljivih razmerah v ljubljanski škofiji, potem ko je odstopil škof Vidmar. Po njegovem se čuti Vidmar do imenovanja novega škofa le kot upravitelj, zato pri duhovščini vedno bolj izginja disciplina: duhovščina se ukvarja s 'političnim rovarjenjem' v narodnem smislu in celo duhovniki iz najožje škofove bližine sodelujejo pri vodenju narodno-klerikalnih organizacij v deželi. Čeprav škof tega ne odobrava, nima dovolj moči, da bi se uprl žalostnim razmeram.

Dalje piše negativno o teološkem študiju v Ljubljani, češ da je duhovščina na veliko nižji stopnji izobraženosti kot drugod v državi.

Nezadovoljstvo izraža nad časopisom "Slovenec", ki da ga tudi Vidmar ne odobrava, kljub temu da pri njem sodelujejo njegovi najožji sodelavci. Navedeni časopis podpira

tudi duhovščina in prav podeželski duhovniki so glavni dopisniki. In prav ta list nasprotuje (entgegen wirkt) cerkveno-politični zakonodaji (kirchenpolitischer Gesetzgebung), vnaša večstransko "Begriffsverwirrung" pri presojanju zakonskih principov ter širi agitacijo in "Versetzungen" klera proti brezverski vladi.

Dopisi deželnega predsedstva škofu glede personalnih in cerkvenopolitičnih zadev so takoj prepoznavni v člankih v "Slovenu", kjer so tendenciozno uporabljani, iz "Slovenca" pa jih nato prevzemajo drugi časniki. Ko je na to opozoril škofa, mu je ta odgovoril, da je to tudi že sam opazil, vendar se to ne da preprečiti.

Dalje očita škofu, da ne sodeluje pri izvajanju zakonov, sprejetih 7. maja 1874: škof ni izdelal nobenih predlogov, ki jih je zahtevalo ministrstvo, z izgovorom, da gre za interimske razmere. Škof je odklonil celo sodelovanje pri delitvi državnih subvencij kleru za leto 1875. Z vsem tem želi pokazati na nevzdržne razmere v škofiji. Imenovanje novega škofa je neobhodno potrebno. Sedanje razmere so v škodo vladi in škofiji.

Kolikor bi se ne našel mož iz druge škofije, ki bi bil primeren, popolnoma politično zanesljiv in bi dobro poznal deželne razmere in jezik, priporoča Janeza Krizostoma Pogačarja. Vsestransko ga hvali, dobro pozna razmere, ima energijo za delo, je daleč najbolj izobražen duhovnik v škofiji, potuje in spoznava razmere drugod, pozna jezike itd. Vse to mu je priznaval tudi pokojni deželni predsednik grof Auersperg. Odklanjal ga je le zaradi tega, ker "früher als ein eifriger Anhänger der nationalen Sache bekannt war" in domneval, da se je po resignaciji Vidmarja sicer odrekel nacionalni stranki (lossagte) ter približal vladi, da pa bo, ko bo dosegel želeno, zaradi 'častiželnega značaja' in 'spremembe nazora' ponovno zamenjal tabor. Wiedmann poudarja, da ne želi postavljati pod vprašaj Auerspergovega prepričanja, da je Pogačarjevo menjavo političnih taborov mogoče razlagati tudi z njegovo častiželnostjo in da je možnost dosega škofijske službe k temu doprinesla svoje. Vendar je prepričan, da si je Pogačar s svojim pred leti narejenim prestopom odnose z narodno-klerikalno stranko popolnoma pokvaril. V teh letih je bil Pogačar ob volitvah in v deželnem šolskem svetu v odkritem nasprotju z narodno stranko in njenimi nazori, na strani vlade, na strani ustavnih, šolskih in cerkvenopolitičnih zakonov in svojih mnenj ni skrival. Če ni dosegel ničesar na ordinariatu, potem zaradi tega, ker ga škof Vidmar ni upošteval.

Po Widmannovem zatrjevanju se je Pogačar z njim večkrat pogovarjal o 'anarhičnih' razmerah v škofiji, o pomanjkanju avtoritete, nediscipliniranosti duhovščine, o pomanjkljivi vzgoji duhovnikov ter se pritoževal nad stališči duhovnikov do vlade in zakonodaje. Zagovarjal je dobre odnose z vlado ter dobre odnose med Cerkvijo in državo - vse kot svoje globoko prepričanje.

Da bi po vsem tem prestopil nazaj vslovenski tabor, Widmann ni pričakoval. Po njegovem prepričanju Pogačar ni bil priljubljen pri škofu Vidmarju, ne pri kapitlju niti pri podeželski duhovščini, ki da se je bala, da bo odpravil 'anarhične' razmere, če bo imenovan.

Sam ga priporoča, predlaga pa tudi, da bi ga minister "unter einem passendem Vorwande" poklical na Dunaju in se v ustnem pogovoru sam prepričal o Pogačarjevih stališčih.

V "Vortragu" cesarju je bilo navedeno, da po tistem, ko Müller leta 1873 ni sprejel imenovanja za ljubljanskega škofa, ni bilo mogoče najti primerne osebnosti. Zato je sedanji deželni predsednik Widmann ponovno opozoril na Janeza Pogačarja, ki so ga bili že svojčas na prvem mestu imenovali vsi razen poreško-puljskega škofa, ta ga je imenoval šele na tretjem mestu. Proti imenovanju je bil deželni predsednik Auersperg, ker je menil, da je Pogačar prestopil v vladni tabor iz preračunljivosti in da se bo ob

priložnosti vrnil k narodni stranki. Widmann in minister Stremayr nista tega mnenja, ker menita, da Pogačar še enega obrata ne bo tvegala (nicht wagen darf). 'Ker tačas ni nobene druge osebnosti, ki bi naredila konec nezavidljivim razmeram v škofiji', je minister Stremayr predlagal Janeza Zlatousta Pogačarja. In cesar ga je 30. maja 1875²⁴ imenoval za ljubljanskega škofa.

ZUSAMMENFASSUNG

'Der neue Bischof muß die Tätigkeit der Geistlichkeit auf ihre ursprünglichen Aufgaben hinlenken.'

Die Nominierung des Johannes Chrysostomus Pogačar zum Laibacher Bischof 1875

Dieser Beitrag behandelt die Suche nach einem Laibacher Bischof in den Jahren 1871 bis 1875 nach der Resignation des Bischof Bartholomäus Vidmar (Widmer) bis zur Nominierung seines Nachfolgers Janez Zlatoust (Johannes Chrysostomus) Pogačar auf der Grundlage der im Österreichischen Staatsarchiv – Allgemeines Verwaltungsarchiv erhaltenen Quellen. Bei der Nominierung kamen die aufs äußerste zugespitzten Gegensätze zwischen den Landesstellen in Laibach bzw. der Wiener Regierung einerseits und der Geistlichkeit der Laibacher Diözese andererseits zum Ausdruck. Die Tätigkeit des Laibacher Bischofs Vidmar (Widmer) fiel in eine Zeit, als in Krain zwei Parteien, die slowenische und die deutsche, um die Vorherrschaft kämpften. Das deutsche Lager gab sich verfassungstreu, liberal und antiklerikal. Außer in den Jahren 1870–1871 stand auch die Regierung auf seiner Seite. Das slowenische Lager trat als nationale Partei auf, die aber mit ihren Forderungen auch bei den föderalistischen Regierungen von 1870–1871 keinen Erfolg verbuchen konnte. Auch J. Chr. Pogačar konnte nur zwischen diesen beiden Lagern wählen. Sowohl bei den Landes- als auch bei den staatlichen Behörden vermittelte er nach der Resignation Widmers den Eindruck, als ob er sich dem verfassungstreuen Lager angenähert hätte, während die Geistlichkeit der Diözese als eine der Stützen der slowenischen Nationalpartei galt. Die Hauptaufgabe des Laibacher Bischofs bestand nach Meinung der (deutsch-liberal-zentralistischen) Bürokratie darin, das politische Engagement der Geistlichkeit für die slowenische Partei zu unterbinden und ihre Tätigkeit auf das engere kirchliche Gebiet zu beschränken.

²⁴ Haus-, Hof und Staatsarchiv, Kabinettskanzlei, 1875, No. 2054.

ERNST BRUCKMÜLLER

HOHENWART UND DIE SLOWENEN. ANMERKUNGEN ZU EINER POLITISCHEN BEZIEHUNG

In einem grundlegenden Beitrag hat der Jubilar im Jahre 1975 das Verhältnis der slowenischen Politik zum politischen System des Grafen Karl Hohenwart beschrieben.¹ Wie stets einfach und klar, in seiner Argumentation logisch und vom Material her nachvollziehbar, analysierte Melik die Situation etwa folgendermaßen: Die Taaffe unterstützende Rechte war keineswegs durchgehend "konservativ". Der "Eiserne Ring" war ein Bündnis von drei parlamentarischen Klubs, des Polenklubs, der Altschechen und des Hohenwart-Klubs. Von diesen waren zwei primär national definiert, der dritte, eben der Hohenwart-Klub, aber war selbst eine Koalition von alpenländisch-deutschen Katholisch-Konservativen und den (meisten) restlichen Slawen. Die recht unterschiedlichen Ziele sowohl des Eisernen Ringes im allgemeinen wie des Hohenwart-Klubs im besonderen - hie das Ziel nationaler Gleichberechtigung, da das Ziel einer Wiederbetonung der Stellung der katholischen Kirche in der Gesellschaft - ließen sich nur auf den gemeinsamen Nenner einer größeren Selbständigkeit der einzelnen Länder bringen, oder, wie es das Programm des 1891 so genannten "Clubs der Konservativen" ausdrückte, man trete für die "Ausgestaltung des öffentlichen Rechtes auf christlicher Grundlage" ein, sowie für die "Gleichberechtigung der Nationalitäten und die historische Eigenberechtigung und Integrität der Königreiche und Länder unter voller Aufrechterhaltung des die einzelnen Teile des Reiches vereinigenden realen Verbandes".² Die (alt-)slowenische Partei, als deren Kandidat Hohenwart ins Parlament gekommen war, hat nicht zufällig in dieser Phase zentrale bisherige Programmpunkte, vor allem den des "Vereinigten Slowenien", beiseite gelassen, um auf eher pragmatischem Wege zu gewissen Vorteilen für die slowenische Nation zu gelangen - man hatte es ja am Schicksal der tschechischen Fundamentalartikel von 1871 gesehen, was geschah, wenn man zuviel wollte. Dieser Weg brachte den Slowenen zwar keinen großen Durchbruch, aber vor allem in Krain zahlreiche Positionsverbesserungen und war zweifellos mitbeteiligt an der jedenfalls feststellbaren Konsolidierung der nationalen Situation und der kulturellen Ausdrucksmöglichkeiten der Slowenen zwischen 1879 und 1893: In dieser Zeit stieg die Zahl der bibliographischen Einheiten in slowenischer Sprache von etwa 100 (1879) auf das dreifache im Jahre 1893.

Fast durch ein Vierteljahrhundert vertrat Hohenwart slowenische Wähler im Reichsrat, wenngleich er wohl niemals ein "slowenischer" Abgeordneter im engeren Sinne war. Seine Reden im Parlament galten (räumlich) weiteren, den ganzen Staat betreffenden Problemen. Er war Chef einer großen Partei und österreichischer Staatsmann, nicht slowenischer Politiker. Nichtsdestoweniger hatte er großen Einfluß

¹ Vasilij Melik, Slovenska politika v Taaffejevi dobi (Zgodovinski časopis XXIX, 1975, 109-118). In etwas erweiterter Fassung in Zgodovina Slovencev, Cankarjeva založba, Ljubljana 1979, 510-517.

² Statuten des Club der Konservativen, im Nachlaß Hohenwart, Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv (künftig AVA), Familienarchiv Hohenwart; Karton 13 a, Mappe "Verschiedenes aus der Abgeordneten-Tätigkeit 1878-1898". Dieser gedruckten Fassung mit 77 Unterschriften ging eine handschriftliche voraus, die von etwas weniger Abgeordneten unterzeichnet war.

auf die slowenische Politik. In seinem Aufruf an die Wähler des Großgrundbesitzes in Krain von 1879 hatte er die konservative politische Aufgabe des Großgrundbesitzes als verbindendes Element zwischen Bürgertum und Bauerntum, zwischen Beharrung und Fortschritt gesehen (und kritisiert, daß der Großgrundbesitz diesbezüglich zuwenig geleistet hatte). Dieser Hohenwart'sche Konservatismus sei - so Melik - nicht als klerikaler Konservatismus mißzuverstehen. Hohenwart stand über den klerikal-liberalen slowenischen Reibereien.³

Mit der Zeit wuchs die Unzufriedenheit mit Hohenwart, dennoch dauerte es lange (bis 1893/97), bis sich die slowenischen Abgeordneten von ihm emanzipierten.

Soweit Melik, stark gekürzt. Die folgenden Zeilen versuchen, diese Einschätzungen auf der Basis des wenigen Materials, das zum Verhältnis Hohenwarts zu den Slowenen (und umgekehrt) im Nachlaß Hohenwart vorhanden ist, zu überprüfen. Der Nachlaß des Grafen Karl Hohenwart wurde von Gräfin Franziska Hohenwart gemeinsam mit dem gesamten Familienarchiv dem Wiener Haus- Hof- und Staatsarchiv übergeben und befindet sich jetzt im Bestand "Familienarchive" des Österreichischen Staatsarchivs - Allgemeines Verwaltungsarchiv. Was auf den ehemaligen Ministerpräsidenten Bezug hat, wurde größtenteils von ihm selbst geordnet und als bezifferte Beilagen einer von ihm nach 1881 verfaßten Autobiographie in zwei Schachteln aufbewahrt. Dazu kamen später Gratulationsschreiben zum siebzigsten Geburtstag (1893) und Kondolenzschreiben zu seinem Ableben (1899).⁴ Hohenwart hat - als Beilagen für sein autobiographischen Aufzeichnungen - im wesentlichen nur jene Schriftstücke in seinen Nachlaß aufgenommen, die für seine Biographie, seine Beamten- und Politikerkarriere von Bedeutung schienen.⁵

Slowenische Bezüge sind natürlich schon durch die Herkunft und die Verankerung in den Krainer Ständen, aber auch durch die Beamtenkarriere Hohenwarts in reicher Fülle gegeben. Aus altem Krainer Adel stammend, erbte der in Wien am 12. Februar 1824 geborene Karl Siegmund Graf Hohenwart von seinem Onkel Franz 1844 die Krainer Herrschaften Raunach/Ravne, Ruckenstein/Rekštanj (bei Krško/Gurkfeld) und Erlachhof/ Dafür mußte er auf die seinen Eltern gehörende Herrschaft Gerlachstein/Kolovec zugunsten seiner Geschwister verzichten. Nach dem Studium an der thesesianischen Akademie in Wien heiratete er am 18. August 1846 Aloisia Freiin von Weingarten, die Tochter des Gouverneurs von Illyrien. Die Trauung erfolgte in der Kapelle des Schlosses Görtschach/Goričane bei Ljubljana, getraut wurde das junge Paar vom Laibacher Fürstbischof Anton Aloisius Wolf. Im selben Jahr erhielt er eine überzählige unbesoldete Beamtenstelle. Seit 1845 war er Konzeptspraktikant im Illyrischen Gubernium in Laibach, nun wurde er dem Laibacher Kreisamt zur Dienstleistung zugewiesen. Schon 1845 war Hohenwart - dank seiner Abstammung und seines landtäflichen Grundbesitzes - als "Herr und Landmann in Krain und der Windischen Mark" auf dem Landtag erschienen und hier "introduziert" worden. 1848 nahm er am 6. April 1848 an jener Sitzung des Krainer Landtages teil, die den verstärkten ständischen Ausschuß zur Ausarbeitung einer provisorischen Einrichtung

³ Melik, Slovenska politika, 116.

⁴ Vgl. Anm. 2.

⁵ Dieses Material - AVA, FA Hohenwart, Karton 12 und 13 a - ist die Grundlage für die bis zur Gegenwart merkwürdigerweise einzige größere Biographie des Politikers, die maschinschriftliche Wiener Dissertation von Emilie Schenk-Sudhof, Karl Graf Hohenwart (Wien 1952). Schenk-Sudhof hing auf die slowenischen Belange so gut wie gar nicht ein.

der Landesvertretung, der Grundlastenablösung und eines Gemeindegesetzes beauftragte. Auch an diesem verstärkten ständischen Ausschuß war Hohenwart beteiligt. Am 13. Juni wurden - nach den Vorschlägen dieses Ausschusses - Vertreter für den neuen Landtag gewählt, Hohenwart befand sich unter den Gewählten. Freilich löste sich der Landtag nach der ersten Sitzung wieder auf. Ab September wurden Kommissionen zur Ausmittlung der Entschädigung für die aufgehobenen Feudallasten gebildet, Hohenwart war wieder dabei. Im Dezember 1848 reiste er als Mitglied einer ständischen Deputation nach Olmütz und Prag, um dem neuen Kaiser Franz Joseph die Loyalität des Landes Krain zu versichern. Am 1. März 1849 wurde er anstelle des zurückgetretenen Anton Grafen Auersperg ("Anastasius Grün") in das Frankfurter Parlament gewählt - was freilich keine Bedeutung mehr erlangte. 1849 wurde er Mitglied der Landes-Organisations-Kommission unter Vorsitz des Gouverneurs Welsersheimb, im Herbst dieses Jahres als Vertreter der "Berechtigten" (der ehemaligen Grundherren) in die Grundentlastungskommission für den Adelsberger Kreis gewählt. 1850 wurde Hohenwart Bezirkskommissär an der Bezirkshauptmannschaft Ljubljana, blieb für die Dauer der Tätigkeit der Grundentlastungskommission allerdings von der Dienstleistung enthoben. Mit der Einrichtung des Grundentlastungsfonds für Krain wurde er Vertreter der Berechtigten in der Grundentlastungs-Fondsdirektion in Laibach. 1854 zum Statthaltereisekretär bei der Krainer Landesregierung ernannt, erhielt er 1855 die Einberufung als Ministerialsekretär im Innenministerium. 1856 bekam er mit der Position eines Statthaltereirates und Komitatsvorstands in Fiume/Rijeka seine erste leitende Position. 1859 als Kreisvorsteher nach Trient versetzt, wurde er mit 16. Oktober 1860 zum Landeshauptmann von Krain ernannt - eine Position, die gegenüber der Triester Statthalterei kompetenzmäßig nicht wirklich gut abgegrenzt erschien. - Schon 1858 hatte er übrigens seine Unterkrainger Güter Ruckenstein und Erlachhof, die hoch belastet und offenbar wenig ertragreich waren, um 100.000 Gulden CM an Ludwig Freiherrn von Valois veräußert.

1861 erhielt er bei den ersten Landtagswahlen im innerkrainischen Wahlbezirk, in dem auch sein Schloß Raunach/Ravne⁶ lag, einige Stimmen.⁷ Noch im selben Jahr (März) wurde die Landeshauptmannschaft aufgehoben, Hohenwart in die Disponibilität versetzt. Schon 1862 kam er wieder nach Trient (als exponiertes Organ des Statthalters von Tirol und Vorarlberg), wo es ihm gelang, eine Verschwörung zugunsten Italiens aufzudecken. Im Jänner 1867 wurde er als Landespräsident von Kärnten Chef der staatlichen Verwaltung dieses Landes, jedoch schon nach relativ kurzer Amtszeit im Juli 1868 als Statthalter von Oberösterreich nach Linz versetzt. Hier wurde er vom Großgrundbesitz auch in den Landtag gewählt.⁸

Und hier erreichte ihn im März 1870 der Auftrag des Kaisers, seine Ansichten über Fragen der inneren Verwaltung zu Papier zu bringen und dem Kaiser zu überreichen. Man hielt ihn bei Hof offenkundig bereits für ministrabel. Verhandlungen mit Beust,

⁶ Vošnjak hat es in seinen Erinnerungen falsch benannt, es kann also nicht sehr prominent gewesen sein. Es lag (oder liegt noch immer) unweit des Bahnhofs von St. Peter am Karst/Pivka.

⁷ Ob er offiziell kandidierte, ist nicht bekannt. Von 121 Wahlmänner-Stimmen erhielt Hohenwart gerade sechs, vgl. Vasilij Melik, Wahlen im alten Österreich am Beispiel der Kronländer mit slowenischsprachiger Bevölkerung, Wien 1997, 375 (slowenische Originalausgabe: Voilivte na Slovenskem 1861-1918, Ljubljana 1965).

⁸ Ich folge hier den autobiographischen Aufzeichnungen im Nachlaß, die auch von Schenk-Sudhoff benützt wurden - im großen und ganzen korrekt, freilich nicht ganz (AVA, FA Hohenwart, Karton 13 a, Mappe "Verfassungs-Änderung 1870-1871. Eigenhändige Aufzeichnungen Carl Gf. Hohenwart").

Potocki und Taaffe über die Bildung einer neuen Regierung scheiterten jedoch. Im April 1870 wurde Hohenwart mit Albert Schäffle bekannt, dessen Ansichten und unkonventionelles Temperament ihm offenbar konvenierten - der protestantische Schwabe Schäffle und der österreichische Hochbürokrat Hohenwart fanden rasch eine gute Gesprächs- und Vertrauensbasis. Das wurde die Grundlage für das Kabinett Hohenwart-Schäffle, das im Februar 1871 eingesetzt wurde und dann bis Oktober 1871 vergeblich versuchte, das böhmische Problem zu lösen.⁹

Am 1. Mai 1871 sprachen die slowenischen Abgeordneten der Steiermark bei dem neuen Ministerpräsidenten vor. In der Erinnerung an diesen Anlaß charakterisiert Josip Vošnjak den damaligen Premier: Graf Hohenwart sei von mittlerer Statur gewesen, schlank, mit einem intelligenten, glattrasierten Gesicht, allerdings mit einem dichten rötlichen Schnurrbart. Seine Stimme sei angenehm, in seinem ganzen Verhalten sei er stets ein wahrer Staatsmann gewesen. Mäßig im Essen und Trinken habe er sich bis ins hohe Alter seine Gesundheit erhalten. Von 1873 bis 1885 habe er sich in seinem Äußeren so gut wie nicht geändert. Er habe im Reichsrat nur selten gesprochen, aber stets gut überlegt, nach einem Konzept, das er vorher erstellt habe. Nur ein einziges Mal habe er, Vošnjak, Hohenwart aufgeregt gesehen, im Jahre 1880, als er den früheren Minister Herbst beschuldigte, an allen Schwierigkeiten in Österreich schuld zu sein.¹⁰

Nach dem Scheitern seiner Regierung - an der Intransigenz der tschechischen Führer ebenso wie am Widerstand Andrässys und Beusts wie der Deutschliberalen - zog sich Hohenwart zunächst vom politischen Leben zurück und wurde auch als Beamter in den Stand der "Disponibilität" versetzt. Obwohl Franz Joseph zunächst Hohenwarts Rücktritt etwas verbittert aufnahm, soll er schon wenig später gewünscht haben, Hohenwart möge die konservative Partei organisieren und ihre Führung übernehmen.¹¹ Hohenwart zeigte sich von der mangelnden Flexibilität der aristokratischen alttschechischen Führung ebenso enttäuscht wie von der mangelnden Standfestigkeit Franz Josephs.¹²

Erst im Herbst 1873 kehrte Hohenwart auf die politische Bühne zurück. Er wurde bei den ersten direkten Wahlen zum Abgeordnetenhaus des Reichsrates im Landgemeinden-Wahlbezirk Radmannsdorf /Radovljica (etc.) gewählt. Die Darstellung dieser Wahl erfolgte recht unterschiedlich, je nach dem Berichtstatter. Hohenwart selbst versichert, er sei im innerkrainischen Landgemeinden-Wahlbezirk kandidiert worden, ohne sich darum zu bemühen.¹³ Vošnjak wiederum schreibt, sowohl Tschechen

⁹ Leider enden mit dem Rücktritt auch die autobiographischen Aufzeichnungen, obgleich die nummerierten Beilagen noch weiterlaufen. - Zu den Fundamentalartikeln und zur Regierung Hohenwart-Schäffle existiert eine breite Literatur, s. z. B. Christian Scharf, Ausgleichspolitik und Pressekampf in der Ä Hohenwart: Die Fundamentalartikel von 1871 und der deutsch-tschechische Konflikt in Böhmen, München 1996.

¹⁰ Josip Vošnjak, Spomini, hg. v. Vasilij Melik, Ljubljana 1982, 359.

¹¹ Albert Schäffle beschreibt dies folgendermaßen: "Noch bevor drei Monate seit unserer Entlassung um gewesen waren, war mir von einer dem Kaiser sehr nahestehenden Seite mitgeteilt worden, daß letzterer seine nunmehrige Lage schwer empfinde und seinen lebhaften Wunsch kundgegeben habe, Graf Hohenwart möge die konservative Partei organisieren und deren Führung übernehmen. Das schrieb ich dem Freunde unter dem 30. Dezember aus Wien 1871 nach Gmunden..." Hohenwart bestätigte Schäffle, von anderer Seite dasselbe gehört zu haben, allein, er könne jetzt nichts tun, die Zerfahrenheit der konservativen Partei übersteige alle Befürchtungen. Albert Schäffle, Aus meinem Leben, 2, Berlin 1905, 78 f.

¹² Entsprechende Belege bei Schäffle, im 2. Band, 78 ff.

¹³ So die Darstellung bei Schenk-Sudhof, 91, nach den autobiographischen Aufzeichnungen (nicht mehr überprüfbar).

wie Polen wie die deutschen Konservativen hätten 1873 die Wahl Hohenwarts gewünscht, dieser habe sich aber an Dr. Bleiweis,¹⁴ den Führer der Altslowenen, gewandt und der sei "mit Freuden" bereit gewesen, ihm einen sicheren Wahlbezirk zu widmen. Die "Novice", Bleiweis' Organ, hätten also Hohenwart als Kandidat für den innerkrainischen Landgemeinden-Wahlbezirk forciert, während die (liberalen) Jungslowenen Dr. Razlag kandidierten. Razlag war 1871 durch drei Monate von Hohenwart ernannter Landeshauptmann von Krain gewesen, hatte aber mit der versteckten Opposition der Nationalpartei zu kämpfen gehabt. Razlag war jedenfalls im Lande bekannt - und siegte über Hohenwart.¹⁵ Vošnjak stellt aber die Sache so dar, als hätte Bleiweis erst nach der Niederlage Hohenwarts in Innerkrain die Oberkrainer Karte ausgespielt. Das kann aber dann nicht stimmen, wenn in beiden Wahlbezirken am selben Tag gewählt wurde, was - nach Melik - der Fall war.¹⁶ Jedenfalls war es eine schwere Schlappe für Hohenwart und Bleiweis, der aber nicht resignierte, sondern, wie er nach dem Wahlsieg schließlich voller Stolz an Hohenwart meldete, rechtzeitig umdisponiert und Dr. Poklukar bewogen hatte, die Kandidatur für den Oberkrainer Landgemeinden-Wahlkreis zurückzuziehen.¹⁷ Nach Hohenwarts Worten hatte man die Kandidatur in Innerkrain fallen lassen und forcierte jene in Oberkrain. So wurde Karl Graf Hohenwart Abgeordneter des oberkrainischen Wahlbezirkes in der Landgemeindenkurie.¹⁸ Hier wurde er auch 1879 und 1891 gewählt, während er 1885 das Mandat der Stadt (und Handelskammer) Laibach/Ljubljana erhielt.¹⁹

In diesem Zusammenhang sollte eine Adresse gewürdigt werden, die E. H. Costa²⁰ schon am 30. Jänner 1872 an Hohenwart übermittelt hatte. Die Adresse selbst ist zwar nicht erhalten, wohl aber der Begleitbrief Costas.²¹ In diesem Brief betont Costa, neben Bleiweis und Toman einer der wichtigsten Führer der Altslowenen, daß diese Adresse deshalb so wertvoll sei, da sie nicht von den politischen Führern "provocirt" worden wäre, sondern so richtig aus dem Volk stamme - ein Herr Cerny, Generalagent der Prager Versicherungsgesellschaft "Slavija", habe den Text entworfen, ihn kalligraphiert und dann auch die Einleitung für die Unterschriftensammlung getroffen! Tausende

¹⁴ Dr. Janez Bleiweis, Edler von Trsteniki (1808-1881), herausragende Persönlichkeit der slowenischen Nationsbildung im Vormärz, Neoabsolutismus und im frühen Konstitutionalismus. Einziger slowenischer Führer, dem der Titel "Vater der Nation" oder "pater patriae" zugesprochen wurde. Vgl. Peter Vodopivec, O 'duševnem profilu' in nazorih Janeza Bleiweisa (Dr. Janez Bleiweis in njegov čas, Ausstellungskatalog, ed. Majda Žontar u. - Beba Jenčič, Kranj 1996, 23-31), 27.

¹⁵ Josip Vošnjak, Moji Spomini, izbral in uredil Vasilij Melik, Ljubljana 1982, 360 f. vgl. ferner V. Melik, Wahlen im alten Österreich, am Beispiel der Kronländer mit slowenischsprachiger Bevölkerung, Wien 1997, 382 (Razlag erhielt 102, Hohenwart 57 Wahlmännerstimmen).

¹⁶ Melik, Wahlen, 382.

¹⁷ Vgl. Brief von Bleiweis an Hohenwart im Anhang (1).

¹⁸ Das klingt zwar alles logisch, ist es aber nicht, denn nach Melik, Wahlen, 382 f., dürften die Wahlen am selben 16. Oktober 1873 abgehalten worden sein - wie konnte man am selben Tag noch umdisponieren? Die Darstellung bei Schenk-Sudhof läßt aus "Razlag" einen von der Regierung unterstützten "Prazak" werden - das stimmt zwar mit keinen Politikernamen der damaligen slowenischen Szene, aber wenigstens mit der Polemik von Bleiweis überein, der gegen Hohenwarts Kandidatur eine miese Koalition von Bürokraten, Deutschümlern und Liberalen am Werke sieht. Vgl. auch den im Anhang (1) abgedruckten Brief von Bleiweis an Hohenwart.

¹⁹ Melik, Wahlen, 383 und 363.

²⁰ Etbin Henrik Costa (1832-1875), mit Janez Bleiweis und Lovro Toman die "Dreieinigkeit" der altslowenischen Führung. Ein hervorragender biographischer und bibliographischer Überblick bei Olga Janša-Zorn, Historično društvo za Kranjsko, Ljubljana 1996, 168-179.

²¹ AVA, FA Hohenwart, Karton 12, Mappe "Ehrenmitgliedschaften etc.".

Unterschriften aus 161 Gemeinden aller slovenischen Landesteile zeigten die überaus hohe Wertschätzung, der sich Hohenwart hier erfreue. Und Costa betont: "In Würdigung dieser Umstände gewinnen die zahlreichen Unterschriften erst ihren ganzen Werth, da sie das Resultat der Bemühungen eines einfachen Privatmannes sind, und den vollsten Beweis geben, welch hohes Vertrauen unsere Nation in Eure Excellenz setzt und wie dankbar sie Ihnen, hochgeborener Herr Graf, dafür ist, daß die unter Euer Excellenz Praesidium vereinigt gewesenen Staatsmänner zum ersten Male an dieser Stelle den Weg zu betreten wagten, der einzig und allein Österreich zu retten, groß und glücklich zu machen vermag..."

Hohenwart skizzierte auf der Rückseite von Costas Brief seine Antwort. Er bedankt sich gebührend, verweist auf seine persönlichen Beziehungen zu Krain und bestätigt den "hohen Wert" der Kundgebung durch die Art ihres Zustandekommens. Er fordert Costa dann auf, als Vermittler seines Dankes wirken zu wollen, und schließt mit einem kunstvollen Satz, der vor allem deshalb interessant ist, weil aus ihm nicht die geringste Resignation zu spüren ist, sondern die volle "Zuversicht", daß schon in nächster Zukunft die "abermalige und gründliche Enttäuschung über den Wert der auf dem Zwangswege der Centralisation" allenfalls erreichbaren "Scheinerfolge" die Bedeutung der Gleichberechtigung der "eigenberechtigten Teile" Österreichs für dessen positive Weiterentwicklung zeigen werde. Noch etwas fällt auf: Costa sprach von den "slovenischen Landesteilen", aus denen die Unterschriften gekommen seien, Hohenwart dankt für die "spontane Art und Weise, in welcher sich Tausende aus allen Schichten der Gesellschaft" an der Kundgebung beteiligten.

Immerhin verweist das Datum der Adresse, die Antwort Hohenwarts und die Tatsache, daß dieser sie für würdig befand, in seinem Nachlaß aufbewahrt zu werden, darauf, daß sie wohl eine gewisse Bedeutung hatte. Vielleicht ist sie eines der fehlenden Glieder in der Entwicklung der Hohenwart'schen Reichsrats-Kandidatur zwischen seinem Rücktritt als Ministerpräsident und dem Sommer/Herbst 1873? Wir wissen es nicht. Die (selbst nicht mehr vorhandene) Adresse und der Begleitbrief Costas bezeugen aber jedenfalls, daß es in Krain eine Affinität zu Hohenwarts Politik gab, und ihre Existenz besagt ferner zumindest soviel, daß Hohenwart selbst diese Episode für seine politische Entwicklung nicht für bedeutungslos hielt.

In diesem Zusammenhang ebenfalls erwähnenswert ist eine Adresse aus Bohinj/Wochein, vom Spätherbst 1871. In ihr wird betont, daß Bohinj nahe der Grenze zu Italien liege und daher ein für ganz Österreich wichtiger Ort sei, bewohnt von 5000 slovenischen Patrioten, die stets gerne dem Kaiser Steuern gezahlt und Soldaten gestellt hätten. Diese setzten ihre ganze Hoffnung für eine glückliche Zukunft in Hohenwart und sehnten den Tag herbei, an dem dieser neuerdings die Mühen der Regierung auf sich nehmen würde (usw.).²² Auch dieser Text, den wir im Anhang im vollen Wortlaut bringen (Anhang 2), mochte Hohenwart darin bestärken, daß er eine allfällige Karriere als Abgeordneter am besten auf der Basis dieser slovenischen Loyalitätsbekundungen aufbauen könne!

Seit dem Herbst 1873 war er also Abgeordneter der Oberkrainer Landgemeindenkurie.

Hohenwart sammelte im Parlament nach seiner Wahl seinen ersten Klub. Zu dieser "Rechtspartei" gehörten 23 deutsche Klerikale, Hohenwart, Graf Barbo, der "deutsche" Altslowene Herman und der Friulaner Valussi. Die Altslowenen gehörten dem Klub an,

²² AVA, FA Hohenwart, Karton 12, Mappe "Ehrenmitgliedschaften etc.".

nicht aber die Jungslowenen, die erst 1874 eintraten.²³ Rasch machte sich Hohenwart auch als Parlamentarier einen Namen, dank seiner hervorragenden rhetorischen Fähigkeiten, die er aber sehr bewußt nur sparsam einsetzte.²⁴ Nach einer ersten Rede für die Rechte der Kirche 1874 wurde er auch vom Klerus²⁵ und den katholischen Laienorganisationen als Hoffnungsträger wahrgenommen. Hohenwart wuchs zur einer trotz der numerischen Schwäche seiner Partei ernstzunehmenden und ernst genommenen parlamentarische Größe. Bald mußte er in zahlreichen Ausschüssen und in den Delegationen zusätzliche Aufgaben übernehmen. Was man zunächst bei einem altösterreichischen Beamten *und* Konservativen nicht annehmen würde - er war durchaus bewußter Parlamentarier und hat auch die Rechte des Hauses bewußt (gegen das Reichsgericht) verteidigt.²⁶

Als sich 1879 das Blatt wendete und Hohenwart vom Führer einer verhältnismäßig kleinen Minorität durch den Eintritt der Tschechen in den Reichsrat zum Führer einer großen Fraktion und zur Hauptfigur der Koalition des "Eisernen Ringes" wurde, hat man das bei den Slowenen durchaus goutiert. Im Herbst 1879, als Hohenwart die Adresse des Abgeordnetenhauses als Antwort auf die Thronrede formuliert hatte, übermittelte ihm Bleiweis eine große Adresse seines Oberkrainer Wahlbezirkes. In seinem Begleitschreiben verwies der inzwischen schon betagte "Vater" der slowenischen Nation auf den "Drang des Herzens" der "wackeren Oberkrainer", aber auch darauf, man sehe es dem Schriftstück an, daß es oftmals in die Hand genommen worden sei und die Unterzeichner viel eher mit Pflug und Egge als mit der Feder umzugehen wüßten.²⁷ - Wir geben die Adresse im vollen Wortlaut im Anhang (3) wieder.

Inwieferne sich Hohenwart konkret für lokale und regionale Belange einsetzte, ist schwer nachzuvollziehen, denn solche Interventionen erfolgten häufig auf Ausschußebene (Budgetausschuß des Abgeordnetenhauses) bzw. im Kontakt mit den Ministern bzw. Ministerien. So enthält der Nachlaß einen Brief des slowenischen Abgeordneten Franz Povše, Gutsbesitzer in Lustthal/Dol und Direktor der slowenischen Ackerbauschule in Görz, in welchem dieser dem Grafen mitteilt, die Gemeinde Lustthal/Dol in Krain habe ihm, Hohenwart, das Ehrenbürgerrecht verliehen, weil er sich im Budgetausschuß des Reichsrates für Mittel für Uferschutzbauten entlang der Save gerade im Bereich von Lustthal/Dol und Förttschach/Beričevno eingesetzt habe.²⁸ Ehrenbürgerschaften waren ein damals nicht seltener Ausdruck von Dank für eine gewisse politische Tätigkeit - die meisten Ehrenbürgerschaften hatte Hohenwart freilich in Böhmen erlangt, als Folge seiner Ministerpräsidentenschaft 1871.²⁹ In Krain war er - mindestens - Ehrenbürger von Rudolfswert/Novo mesto, Laibach/Ljubljana und

²³ Lothar Höbelt, Parteien und Fraktionen im cisleithanischen Reichsrat (Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Bd. VIII, Verfassung und Parlamentarismus, Teilbd. 1, Verfassungsrecht, Verfassungswirklichkeit, zentrale Repräsentativkörperschaften, hg. H. Rumpler/ P. Urbanitsch, Wien 2000, 895-1006), 919, Anm. 49.

²⁴ Schäffle Bd. 2, 84 und 110 f.

²⁵ Brief der Bischöfe, AVA, Hohenwart, Karton 12, Mappe "Ehrenmitgliedschaften etc." vom Frühjahr 1874.

²⁶ Schenk-Sudhoff, 131 ff.

²⁷ Die Adresse selbst in AVA, Hohenwart, Karton 12, Ehrenmitgliedschaften etc., der Begleitbrief in Karton 13a, Mappe "Verschiedenes". In der Tat ist das Papier an den Falten vom vielfachen Öffnen und Schließen mehrfach gebrochen.

²⁸ AVA, Hohenwart, Karton 12, Mappe "Ehrenmitglieder etc.".

²⁹ Ebd.

Lustthal/Dol. Nach den stenographischen Protokollen hat sich Hohenwart auch für die rasche Durchführung von staatlich finanzierten Arbeiten nach den Naturkatastrophen der frühen achtziger Jahre eingesetzt, und zwar hauptsächlich im Küstenland.³⁰

Josip Vošnjak bestätigt in seinen Erinnerungen, daß Hohenwart immer wieder von den Slowenen gewählt wurde, weil er als Hauptstütze der Regierung Taaffe und als Führer des sogenannten "Eisernen Ringes" galt, der Tschechen, Polen, Slowenen und konservative Deutsche umfaßte. Er sei den Slowenen gewogen gewesen und habe stets ihre Interpellationen und Anträge unterstützt - unter der Regierung Auersperg - Lasser (1873-1879) zwar erfolglos; doch habe er auch unter Taaffe nicht viel erreichen können, da Taaffe zwar gerne alles versprochen, diese Versprechen aber nur in der äußersten Verlegenheit erfüllt habe. Das größte Verdienst Hohenwarts um die slowenische Sache sah Vošnjak in seiner konsequenten Haltung im Falle der slowenischen Parallelklassen im Untergymnasium von Cilli/Celje. Hohenwart habe selbst seinen Bruder (Michael Vošnjak) dazu ermahnt, nur ja fest zu bleiben. Diese Entschlossenheit Hohenwarts habe am meisten dazu beigetragen, daß die Regierung ihr Versprechen erfüllt habe. Abschließend konnte sich Vošnjak einen kleinen ironischen Seitenhieb doch nicht verkneifen: Daß Hohenwart Taaffe wegen dessen Wahlrechtsvorlage gestürzt habe, zeuge von wenig Dankbarkeit, denn immerhin habe Taaffe dem Kaiser Hohenwart als Präsident des Obersten Rechnungshofes vorgeschlagen, und diese "Sinekure" habe diesem mit einem Gehalt von 20.000 Gulden jährlich ein gutes Auskommen bis zu seinem Tode garantiert.³¹

Erheblich ausführlicher als Vošnjak hat sich Franjo Šuklje mit Hohenwart befaßt. In seinen Memoiren³² beschrieb der zu Beginn seiner Laufbahn als eher liberal geltende Šuklje, der später zu einer Zentralfigur der slowenischen Katholisch-Konservativen wurde, das Abgeordnetenhaus des Reichsrates von 1885 und hob dabei die rhetorische und intellektuelle Brillanz der deutschen Linken hervor, denen die Rechte diesbezüglich nur wenig entgegensetzen konnte. Aber was ihr an Beredsamkeit und Bildung gefehlt habe, sei durch eiserne Disziplin und durch das staatsmännische Verantwortungsbewußtsein der Führung ausgeglichen worden. An der Spitze der Rechten sei Hohenwart gestanden, ihm zur Seite der Tscheche Rieger, der Pole Kazimir Grocholski und der deutsche Klerikale Alois Prinz Liechtenstein (damit sind auch die vier Klubs der Rechten in diesen Jahren kurz beschrieben).

Hohenwart war, als Šuklje ihn kennenlernte, schon über sechzig. Er beschreibt ihn von großer, schlanker Statur, leicht gebeugt, mit länglichem Gesicht, dichten, leicht gewellten Haaren, mit geistvollen Augen, kurz der "Typ des feinen Aristokraten von bester Rasse". Hohenwart sei ein unvergleichlicher Redner gewesen, meint Šuklje. Wenn der "Fundamentalgraf" das Wort ergriff, versammelte sich das ganze Haus um ihn, es herrschte eine ganz ungewöhnliche Stille, unterbrochen nur von den wütenden Zwischenrufen der Linken, wenn er deren Versäumnisse mit scharfem Sarkasmus tadelte.³³ Er habe stets frei gesprochen, ohne jedes Hilfsmittel und niemals banal.

³⁰ Stenographische Protokolle des Abgeordnetenhauses, IX. Session, S. 280 und 295.

³¹ Vošnjak, Spomini, 361 f.

³² Dem Autor liegt die Originalausgabe (Iz mojih spominov I. - III. del, Ljubljana 1929) vor, doch hat Vasilij Melik auch diese Memoiren eines wichtigen slowenischen Politikers neu herausgegeben (Ljubljana 1988 und 1995).

³³ Franjo Šuklje, Iz mojih spominov I, Ljubljana 1929, 132 ff.

Bei den Slowenen - fährt Šuklje fort - habe man ihm angekreidet, daß nichts Slowenisches in ihm gewesen sei und daß er sich für die Schwierigkeiten jener Nation, die ihm von 1873 bis 1897 sein Mandat verschafft habe, zuwenig eingesetzt habe. Demgegenüber betonte Šuklje, daß Hohenwart sich immer und mit all seinen Einflußmöglichkeiten für alle slowenischen Forderungen eingesetzt hatte, so schnell es eben möglich war. Obgleich "Deutscher", sei ihm das Recht über alles gegangen, er habe stets für die volle Gleichberechtigung aller österreichischen Nationen gekämpft.³⁴ Šuklje hatte vor, diese günstige Beurteilung der Tätigkeit Hohenwarts für die Slowenen auch aus seiner Korrespondenz zu belegen, wozu es aber wohl nicht (mehr) gekommen ist.³⁵

"In den Jahren 1879/80", schreibt Vasilij Melik, "kamen weitere vier Deutsche als slowenische Kandidaten ins Parlament."³⁶ Es handelt sich - neben Hohenwart - um Schneid, Margheri, Gödel und Windisch-Grätz. Aber war Hohenwart ein "Deutscher" -? Seine deutschliberalen Kritiker bezweifelten dies. Er war auch kein Slowene - wenn auch "Slovenski narod" 1871 behauptete, er könne Slowenisch. Aber diese Kenntnis, meinte Vošnjak sarkastisch, habe wohl nur in einigen Phrasen bestanden, die er während seiner - seltenen - Besuche für seine Bediensteten auf seinem krainischen Schloß (Raunach/Ravne in Innerkrain) benötigte.³⁷ Wie immer sich das Verhalten haben mag - jedenfalls schrieben Costa, Povše und Bleiweis Hohenwart auf Deutsch, wogegen die ihm überreichten Adressen in slowenischer Sprache verfaßt waren. Wenn schon dies gegen die Auffassung spräche, die Zeitgenossen hätten Hohenwart nur als "Deutschen" aufgefaßt, so müßten noch mehr die zahlreichen Huldigungsadressen und Ehrenbürgerschaftsverleihungen sowie die Glückwünsche vor allem zum siebzigsten Geburtstag zu denken geben, von denen überaus viele auf Tschechisch, einige wenige auf Polnisch und eine ganze Reihe auch in slowenischer Sprache verfaßt wurden:³⁸ Als Führer der Rechten war Hohenwart eben der politische Vertreter der Slawen, was darin seinen Ausdruck fand, daß er auch in slawischen Sprachen angesprochen wurde. Wahrscheinlich ist es überhaupt anachronistisch, an Hohenwart die Frage "Deutscher oder Slowene?" zu stellen, die für einen hohen österreichischen Beamten, der noch aus dem Vormärz kam, eben so gar nicht zu stellen war. Jedenfalls war er Österreicher, auch Krainer, als solcher in gewissem Maße auch beider Landessprachen mächtig, und slowenischen Wünschen gegenüber durchaus aufgeschlossen.

Eine vollständige Neubewertung der Rolle Hohenwarts in Bezug auf die slowenischen Belange und in Bezug auf die altösterreichische Politik gegenüber den Slowenen ist auf Grund dieser wenigen Quellenzeugnisse wohl nicht möglich - vielleicht könnte die Auffindung der Korrespondenz Šuklje - Hohenwart, die freilich mit großer Wahrscheinlichkeit vernichtet wurde, daran etwas ändern.

³⁴ Šuklje, Iz mojih spominov I, 134.

³⁵ Šuklje war beim Erscheinen seiner Memoiren gerade 80 Jahre alt, er starb 1935. Seinen Nachlaß hat der verehrte Jubilar bereits gesucht - wie es scheint, ohne Erfolg (man spricht davon, es sei einmal irgendwo ein Dachboden ausgeräumt und vieles weggeworfen worden usw.). Damit fehlen uns freilich die von Šuklje selbst als zentral für die positive Würdigung Hohenwarts genannten direkten Belege!

³⁶ Melik, Slovenska politika, 115.

³⁷ Vošnjak, Spomini, 358.

³⁸ In slowenischer Sprache dankte und gratulierte Hohenwart zum siebzigsten Geburtstag am 12. Februar 1893 das "Katoliško politično društvo", unterzeichnet von Ludvik Ravnikar, podpredsednik (AVA, Hohenwart, Karton 12, Mappe "Briefe"). Der Verein war am 26. Januar 1890 gegründet worden (Janko Pleterski, Dr. Ivan Šušteršič 1863-1925. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma, Ljubljana 1998, 6). - Das Exekutivkomitée des slowenischen Katholikentages gratulierte hingegen in deutscher Sprache (AVA, ebd.).

Immerhin wird man ein unikal anmutendes Verhältnis konstatieren können: Hier die slowenisch-nationale Politik, deren zentraler Traum das "Vereinigte Slowenien" (innerhalb der Habsburgermonarchie, natürlich) war. Und da der "Staatsmann", der parlamentarische Führer der Rechten, von 1879 bis 1893 (und in gewissem Maße bis 1895) auch der Führer einer Regierungspartei bzw. der Regierungskoalition insgesamt. Offenkundig waren die Slowenen stolz darauf, daß dieser Mann von den Slowenen kandidiert und gewählt wurde. Für die meist bäuerlichen Wähler in Oberkrain dürfte es zudem selbstverständlich gewesen sein, daß ein solcher Herr, noch dazu ein "hochgeborener Graf" (wie die gebührende Anrede lautete) nicht dazu da war, ihre kleinen lokalen Wünsche und Probleme weiterzuleiten - nein, sie waren dazu da, ihm ihre Ergebenheit und Dankbarkeit auszudrücken, daß er überhaupt für dieses mühsame und schwierige parlamentarische Amt zur Verfügung stand! So irgendwie klingt es auch aus den wenigen erhaltenen Adressen und Dankschreiben, die er von seinen Wählern (und ähnlichen slowenischen Kreisen) erhielt. Es ist ein von konstitutionellen und demokratischen Grundzügen noch weitgehend unberührtes Verhältnis - eher das eines Patrons zu einer Klientel, als das eines von seinen Wählern abhängigen Abgeordneten zu seiner Wählerschaft!

Dennoch - je mehr sich demokratische Denkweisen und Vorstellungen durchsetzten, desto mehr erschien auch der slowenischen Elite und den slowenischen Wählern dieses Verhältnis problematisch. Sukzessive bildete sich die Vorstellung aus, daß ein Abgeordneter mit seinen Wählern in einen gewissen Kontakt treten müsse: Fran Erjavec schreibt, da Hohenwart niemals auch nur den geringsten Kontakt mit seinen Wählern gehabt habe, und sich deshalb auch nicht für ihre Beschwerden und Wünsche interessiert habe, hätten sich die slowenischen katholisch-konservativen Führer langsam von ihm abgewandt. Der "Slovenski narod" habe daher in der 2. Hälfte der 1880er Jahre Hohenwarts mangelndes Engagement für die slowenischen Forderungen kritisiert und von den slowenischen Abgeordneten gefordert, aus seinem Klub auszutreten und eine neuerliche Kandidatur Hohenwarts in Krain zu verhindern (doch hätten Klun³⁹ und seine Anhänger bis zuletzt zu ihm gehalten).

Daneben wuchs die demokratische Selbstorganisation, jetzt auch der katholischen Kernschichten, bei den Slowenen - vor allem durch die Gründung des Katholischen politischen Vereins 1890. Sie war die Voraussetzung für die Gründung einer eigenen katholischen Volkspartei bei den Slowenen, die durchaus als Zeichen der Emanzipation von gewissen traditionellen Führungsgruppen zu werten ist, ebenso wie sie die endgültige parteimäßige Trennung zwischen Liberalen und Konservativen signalisiert, die man wenigstens im Reichsrat durch den geschlossenen Beitritt aller gewählten Slowenen zum Hohenwartklub noch verhindern wollte.⁴⁰ Nicht zufällig spielte sich auch bei den deutschösterreichischen Katholiken eine parallele Entwicklung ab, die zur Gründung der (deutsch-)katholischen Volkspartei 1895 führte.⁴¹ Das war auch eine der Ursachen für den völligen Zerfall des alten Hohenwart-Klubs. Daneben war die

³⁹ Karel Klun, 1841-1896, Msgr., Führer der Altslowenen, 1. Präsident des Katholischen Politischen Vereins.

⁴⁰ Fran Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*, Ljubljana 1928.

⁴¹ Die jüngste ausführlichere Beschäftigung mit den Konservativen bei Lothar Höbelt, *Die Konservativen Alt-Österreichs 1848 bis 1918: Parteien und Politik*. In: Robert Rill / Ulrich E. Zellenberg, Hg., *Konservatismus in Österreich. Strömungen, Ideen, Personen und Vereinigungen von den Anfängen bis heute*, Graz-Stuttgart 1999, 109 bis 151.

wachsende sprach-nationale Differenzierung und Festigung mit dem Fanal der "Post Cilli" der auslösende Faktor für das Ende der Ära Hohenwart. Als Hohenwart 1897 seine Karriere als Abgeordneter beendete, war das zwar durch sein hohes Alter begründet, entsprach aber auch der politischen Entwicklung. Im Nachlaß befindet sich das Konzept eines Abschiedsschreibens an seine Wähler.⁴² Noch im selben Jahre ins Herrenhaus berufen, starb der betagte Staatsmann im Jahre 1899. Die Kondolenzschreiben aus diesem Jahr lassen noch einmal seine große Zeit und seine Verdienste aufleuchten. Aber die Zeit der Hohenwarte war vorüber.

Anhang (1)

Brief von Bleiweis an Hohenwart vom 18. 10. 1873

Euere Excellenz!

In zwei Telegrammen vom 16. D. M. habe ich die Ehre gehabt, Euerer Excellenz den glänzenden Sieg in den Landgemeinden Oberkrains zu berichten: 200 gegen 36! - Das ist wohl fast einstimmig, da die 36 Stimmen für Apfaltern keine eigentlichen Volkstimmen waren.

Unbeschreiblicher Jubel daher bei allen, welche wahre slovenische Patrioten sind und es mit Österreich ehrlich meinen; furchtbare Wut aber bei der Bureaukratie und den Deutschthümlern, aber auch bei Anhängern des politisch abgewirtschafteten, zweideutigen Razlag!

Euere Excellenz werden es wohl begreiflich finden, welches Glück wir darin finden, daß Krain den Mann als seinen Vertreter hat, unter welchem die Morgenröte einer besseren Zeit für alle Völker und alle Länder in Österreich aufzugehen anfangt - leider aber bald erlosch!

Möge sie unter Führung Euer Excellenz bald wieder erscheinen!

Nun aber muß ich berichten, wie es kam, daß Euere Excellenz in Oberkrain gewählt wurden.

Als ich und meine Freunde von unseren Vertrauensmännern Nachrichten erhielten, daß die ganze Bureaukratie mit allen ihren Mitteln der Pression auf das Landvolk sich mit den nemškutarji und den Jungslowenen zur Agitation gegen die Wahl Euer Excellenz zusammengethan haben, ersuchte ich Dr. Poklukar zurückzutreten und den Posten Oberkrains Euer Excellenz abzutreten. Dr. Poklukar, die große Tragweite dieses Arguments wohl fühlend, war auf der Stelle dazu bereit; sogleich gingen Briefe an unsere Vertrauensmänner aufs Land - und ohne daß Jemand etwas ahnte, - war in 2 Tagen alles in Ordnung: Euer Excellenz Wahl mit Begeisterung ergriffen. Wie ein Mann gingen unsere wackeren Oberkrainer ins Treffen und die große Nummer 200 wurde gezogen und mit ihr - der Haupttreffer.

Obstipuerent omnes intentique ora tenebant unsere Gegner - "ein Staatsstreich ohne Gleichen!" riefen die Bureaukraten und ihr deutscher und slovenischer Anhang.

Wollen nunmehr Euer Excellenz diesen Bericht zur gefälligen Kenntnis nehmen und die Versicherung genehmigen, daß unsere Partei es für das größte Glück, Euer Excel-

⁴² Darin bedankt sich Hohenwart für das Vertrauen, das man ihm durch 24 Jahre geschenkt habe usw. AVA, FA Hohenwart, 13 a, Mappe "Carl Graf Hohenwart, Verschiedenes aus der Abgeordnetentätigkeit 1878-1898 usw."

lenz, an welchem die Anticentralisten Österreichs und speciell auch die slovenische Nation die besten Hoffnungen knüpft, als ihren Vertreter zu besitzen.

Mit dem Ausdruck der vorzüglichsten Verehrung
zeichnet sich
Euer Excellenz ergebenster Diener Dr. J. Bleiweis
Laibach 18./10. 73.

Anhang (2)

Wocheiner Adresse vom 20. November 1871 an Karl Graf Hohenwart

Vaša prevzvišenost!
Visokorodni gospod grof!

Bohinj na Kranjskem je na meji italijanski za vso Avstrijo važen kraj, kjer je blizo 5.000 zdravih, delalnih, domoljubnih slovenskih prebivalcev, ki premilostljivemu cesarju radi odrajtavajo vojakov in davke.

Sedanje politične negotovosti vendar begajo naš sosedni mir in delajo nezadovoljnost.

Z veseljem je ves Bohinj pričakoval od vašega ministerstva pomoč za srečno in slavno Avstrijo.

Vi žlahtni gospod grof ste in ostanete nam vedno naše zaupanje v dobro prihodnost.

Blagovoljno imejte v dobrem spominku Bohunj, kateri Vam tudi v prihodnje v brambo zvesti ostaja in željno pričakuje časa, da slavno ministerstvo Hohenwartovo zopet pogumno nadaljuje težavno vladarsko delo v blagor cele Avstrije, v čast presvitlega cesarstva.

Slava Vam!
Z visokim spoštovanjem
Vaše Prevzvišenosti
V Bohinju dne 20. Novembra 1871
vdani častitelju

(folgen 45 Unterschriften von Pfarrern, Bürgermeistern, Kaplänen, Gemeindeausschüssen, Grundbesitzern, Wirtschaftsbesitzern usw., auch ein Händler, ein Soldat, drei Ortsschulräte usw).

Anhang (3)

Undatierte Adresse von Wählern und Wahlmännern des Oberkrainer Landwahlbezirkes (Herbst 1879)

Visokorodni, premilostni, gospod grof!

Odkar, ekscelenca visokorodni gospod grof zastopate v državnem zboru naš volilni okraj delovali ste neumorno za njegov blagor. -

Pospeševali ste s svojim mogočnim vplivom korist države in kranjske dežele in opetovano zagovarjali na najvišjem mestu s svojo velmožno besedo opravičene zahteve slovenskega naroda. - Pa tudi neposredno se ima zahvaliti naš volilni okraj, Vam visokorodni gospod grof za mnoge pridobljene uspehe in to tem bolj, čim težje jih je bilo dobiti pod prejšnjo vlado. -

Popolnoma tudi znamo ceniti državniško modrost, ki je v odločilnem trenutku premetrila opasni položaj, - in nesebično v pravem pomenu konservativno dejanje, ki je varovalo državno korist proti razdevajočim strankam in pripomoglo sestavo sedanje vlade. -

Ker trdno upamo, da tako plemenito dejanje ne more imeti slabih posledic niti za naša verska načela, niti za naše narodne težnje, zato se ne pridružujemo nepremišleni sodbi nekaternikov, ki nimajo, ali pa iz strankarskih ozirov nočejo imeti razuma za tiho, smotrêno delovanje treznega državnika, ki marveč merijo uspehe po vrišču in hrupu brezplôdne dnevne politike.

Zato obsojamo izjavo, katero je podpisala neznatna manjšina volilcev našega okraja vsled prizadevanja nekaterih rovarjev; zato nam je živa potreba, da izrečemo Vam, visokorodni gospod grof, svojemu državnemu poslancu, najiskrenejšo zahvalo, ker navzlic visoki starosti vstrajate na svojem mestu, kot krepak branik konservativnih načel in narodne enakopravnosti; zato Vam izjavljamo nemejeno zaupanje in želimo, da bi Vas Bog ohranil še dolgo let v korist našemu volilnemu okraju, ktereга tudi še poslej blagovolite vspešno zastopati. -

Sprejmite, visokorodni gospod grof, od svojih volilcev izraz globoke vdanosti in najodličnejšega spoštovanja.

Iz bleške občine:

(Folgen 221 Unterschriften aus der Gemeinde Bled, dann aus den Gemeinden der Umgebung, vielfach Pfarrer und Bürgermeister, auch Gemeindeausschüsse und - räte, Wahlmänner, Grundbesitzer usw.).

POVZETEK

Hohenwart in Slovenci.

Nekaj besed o njegovih političnih stikih

Karl Sigismund Graf Hohenwart je bil kot vodilna osebnost konservativne stranke v avstrijskem državnem zboru med leti 1873 in 1897 večkrat izvoljen v slovenskih volilnih okrajih: 1873 in 1879 ter ponovno 1891 v Gorenjskem kmečkem volilnem okraju, 1885 pa v Ljubljanskem mestnem volilnem okraju. Začetki njegove kariere še niso povsem raziskani. Dve pismi iz Hohenwartove zapuščine – pismo E. H. Coste 30. januarja 1872 in poslanica iz Bohinja v pozni jeseni 1871 – pričajo o političnih kontaktih med Hohenwartom in Slovenci (in to ne zgolj s političnimi elitami) že precej

časa pred volitvami leta 1873. Razmerje med Hohenwartom in njegovimi slovenskimi volilci pa je ostalo še dolgo časa do neke mere patriarhalno, o čemer pričajo ne le pismo Janeza Bleiweisa z dne 18. 10. 1873, temveč tudi poslanica njegovega volilnega okraja jeseni 1879: na eni strani že po svojem družinskem izvoru odličnejši, slavni vodja desnice (in s tem vseh Slovanov) cele Avstrije, na drugi strani pa njegovi volilci in zvesti privrženci. Vprašanje, ali je Hohenwart dejansko – kot trdi Šuklje – veliko več storil za Slovence, kot je do zdaj znano, mora ostati odprto, ker so Hohenwartova pisma Šukljetu izgubljena.

BRANKO ŠUŠTAR

**VERSKA ŠOLA IN LIBERALNI DUH UČITELJEV.
Z "UČITELJSKIM TOVARIŠEM" O LIBERALNI IN KATOLIŠKI
USMERITVI SLOVENSKEGA UČITELJSTVA
KONEC 19. STOLETJA**

Moderna avstrijska šolska zakonodaja s konca 60. let in začetka 70. let 19. stoletja je spremenila konkordatno šolo s cerkvenim šolskim nadzorstvom v "novo šolo" v liberalnem smislu državnega šolstva, ki ni bila tako "brezverska šola" kakor so jo razglašali nasprotniki, čeprav je Cerkev odvzela precej dotedanjih pravic do šole. Tudi v "novi šoli" je ostal verouk kot učni predmet in duhovniki v šolskih svetih, cerkveno nadzorstvo verouka, za namen ljudske šole pa je nova šolska zakonodaja določila nравоversko vzgojo ter uvedla le laično nadzorstvo poučevanja ostalih predmetov, razširila vsebino pouka in šolsko obveznost na osem let, s štiriletnimi učiteljski izboljšala izobrazbo učiteljev in načelno uredila njihove plače in pravico do pokojnine, podrobnosti pa so bile v pristojnosti deželne zakonodaje in zato po posameznih kronovinah različne.¹ Čeprav je novi šolski sistem spodbudil razvoj šolstva in učiteljstva, so se na katoliški strani pojavljali predlogi po spremembah za uveljavitev katoliške vzgoje, na liberalni pa boj za ohranitev "nove šole" v neodvisnosti od Cerkve. Bolj kakor simpatije slovenskega liberalnega tabora do nove šolske zakonodaje so se spreminjala stališča *Slovenskega naroda* in liberalnih politikov, kot ugotavlja prof. V. Melik, ki "so se precej spreminjala, zdaj zaradi narodne sloge in klerikalnega pritiska, zdaj zaradi liberalnih teženj in zaradi liberalno klerikalnih trenj."² Takim spremembam lahko sledimo tudi konec 19. stoletja. Z *Učiteljskim tovarišem* v 90. letih 19. stoletja lahko spremljamo glasilo ljudsko-šolskega učiteljstva od naklonjenosti liberalnim stališčem do kdaj bolj jasne liberalne usmeritve v času izrazitih katoliško-liberalnih nasprotij, ki jih je prekinil čas bolj slogaškega sporazumevanja in nato sklenila kar pridružitve vseslovenske organizacije učiteljstva Narodno-napredni stranki (1899). To je privedlo tudi na katoliški strani do oblikovanja učiteljskega društva (Slomškova zveza 1900-1926) in glasila (*Slovenski učitelj* 1899-1944).

Učiteljski tovariš je pod uredništvom Andreja Praprotnika pričel izhajati v Ljubljani 1861 kot *Učiteljski tovarš*³ in je tudi v 90. letih 19. stoletja, ki so pomenila na Slovenskem nov prelom in je tudi politično življenje dobivalo drugačno podobo,⁴ sprva še ohranjal vzdušje slogaštva. V začetku leta 1892 je *Učiteljski tovariš*, tedaj že glasilo

¹ Vasilij Melik, Slovenci in "nova šola", v: Osnovna šola na Slovenskem 1869-1969 (uredili V. Schmidt, V. Melik, F. Ostanek), Ljubljana: Slovenski šolski muzej 1970, str. 9-63.

² Melik, n.d., str. 57. Osemdeseta leta 19. stol. je predstavil V. Schmidt: idejni boj ob nastajanju Zveze slovenskih učiteljskih društev, v: Sodobna pedagogika (18) 1967, str. 277-350.

³ List je 1861-1872 in 1882-1889 urejeval A. Praprotnik, 1873-1881 Matej Močnik, Jakob Dimnik pa 1894-1903. - Več o listu France Ostanek: *Učiteljski tovariš*. Kratek pregled razvoja od 1861 do 1941, v: Sodobna pedagogika 1961, št. 5-6, str. 131-142 in Tatjana Hojan, Kaj bereta slovenski učitelj in učenec. Pedagoški in mladinski listi na Slovenskem v 20. stoletju, Slovenski šolski muzej: razstveni katalog 69, Ljubljana 1999, str. 16-18. - Ime lista, ki je v naslovu konec 19. stoletja zapisano kot *Učiteljski Tovarš* je v tekstu navedeno z *Učiteljski tovariš* in kdaj tudi krajše s *Tovarš*, v opombah pa z *UT*.

⁴ Ferdo Gestrin - Vasilij Melik, Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do leta 1918, Ljubljana 1966, str. 231, 245.

Slovenskega učiteljskega društva v Ljubljani in od 1890 do 1893 v uredništvu nadučitelja in okrajnega šolskega nadzornika Andreja Žumra, še pisal, da je narodni učitelj "*varuh najdragocenejših zakladov naroda – vere in narodnosti*".⁵ Ob 25-letnici nove šolske zakonodaje iz leta 1869 je že pod novim urednikom učiteljem Jakobom Dimnikom v uvodniku zatrdil, da na "*Slovenskem brezverske šole v smislu židovskega liberalizma sploh ni*" in noben slovenski učitelj ne nasprotuje versko-nravni vzgoji mladine.⁶ Tudi v prvem uvodniku leta 1895 je *Učiteljski tovariš* upal, da ga bodo podpirali "*učiteljstvo, slovenska duhovščina in sploh vrli rodoljubi*".⁷

Kljub temu pa je bil list v volilnem letu 1895 usmerjen tudi v politično aktivnost učiteljstva (z volilno pravico stalno nameščenega učiteljstva), saj je v članku "*Le naprej!*" zagovarjal svobodo in uspeh šole ter prepričanje, da je potrebno podpreti narodne kandidate, ki so naklonjeni šoli in učiteljstvu, ne glede na pripadnost narodni ali konservativni stranki.⁸ O volilni pravici učiteljstva so pisali v reviji, posebej pa je o tem poročal nadučitelj iz Šenčurja pri Kranju Luka Jelenc⁹ na VII. občnem zboru Zaveze slovenskih učiteljskih društev v Novem mestu 4. in 5. 9. 1895, ko so sprejeli resolucijo za uveljavitev te pravice.¹⁰ Na tem zborovanju je postal Jelenc tudi predsednik Zaveze, urednik *Učiteljskega tovariša* Jakob Dimnik¹¹ pa eden od dveh odbornikov za Kranjsko v vodstvu učiteljske organizacije, ki je povezovala okrajna učiteljska društva slovenskih dežel.¹² *Učiteljski tovariš* je bil v letu 1895 občutljivo do nove šolske zakonodaje, ki se je še tedaj branila očitkov brezverskosti, a ker jo je sankcioniral katoliški vladar, ta ne more biti slaba in kdor jo ima za brezversko celo greši nad "*katoliško zavednostjo našega svetlega vladarja*".¹³ List je 35. letnik končal s spodbudo učiteljem, da v "*nekakem novem, razburjenem času*" spoznajo zahteve sodobnosti in iščejo družbe pri sotrudnikih in prijateljih, ne pa nasprotnikih ljudske šole.¹⁴

Za šolski program stranke

Rubrika *Vestnik* je v letu 1896 v *Učiteljskem tovarišu* navajala kakšno notico iz tujega tiska, ki kaže šolske pomanjkljivosti na Portugalskem (velika nepismenost) kjer ima "*šola cerkev v oblasti*" in na zglede kot npr. šolski program nemške ljudske stranke na Češkem, ki je bila za popolno svobodo političnega mišljenja učiteljstva. Uredništvo je to komentiralo: "*Tovariši, obrnimo se tudi mi do naše narodne stranke, da nam sestavi 'šolski program'*" in spodbujalo "*Le naprej!*", dogovore o tem pa je načrtovalo za

⁵ Postojinski, Slovensko učiteljstvo o novem letu", v: UT 1892, str. 2.

⁶ Petindvajsetletnica novih šolskih postav (Domovina), v: UT 1894, 180.

⁷ V novo leto, v: UT 1895, str. 2-3.

⁸ Le naprej!, v: UT 1895, 24.

⁹ Luka Jelenc (1857-1942), organizator učiteljstva, politik, učiteljeval v Šenčurju, od 1899 v Ljubljani na I. deški ljudski šoli, kjer je bil 1919-1924 ravnatelj. 1895-1920 predsednik Zaveze.

¹⁰ Občni zbor "Zaveze slov. učiteljskih društev", v: UT 1895, str. 403-407; P., Ima-li stalni učitelj volilno pravico, v: UT 1895, str. 301-302; Volilna pravica stalnih učiteljev, v: UT 1895, str. 398-399. Spet je postalo vprašanje aktualno pred državnozbornskimi volitvami. Tedaj so objavili primer z Brezovice, ko je stalno nameščenemu učitelju uspelo doseči vpis v volilni imenik. Prim. Volilna pravica stalnih učiteljev, v: UT 1897, str. 51-52.

¹¹ Jakob Dimnik (1856-1924), organizator šolstva in publicist, od 1891 učitelj v Ljubljani, od 1902-24 nadučitelj na I. mestni deški ljudski šoli (Ledina), urednik UT 1894-1903. (SBL I., str. 136-137).

¹² Zaveza slovenskih učiteljskih društev, v: UT 1895, str. 335.

¹³ Katoliški duhovnik o novi šoli, v: UT 1895, str. 374 in 414. (v Šiflingu v Lavantski dolini).

¹⁴ Vabilo na naročbo, v: UT 1895, str. 417-419. Podobno je pisal prvi uvodnik leta 1896. Svoji o svojem, v: UT 1896, št. 1-3.

prihodnjo skupščino Zaveze.¹⁵ Sredi leta 1896 so se spraševali, zakaj nekateri "takó trdo govore" o šoli in menili, da šoli in učiteljstvu "kvarljive novice" izvirajo iz krajev kjer prebivajo ljudje različnih veroizpovedi, ne pa pri nas. Seveda pa tudi tu ni manjkala stalno navzoča misel o nujnem izboljšanju učiteljskih plač.¹⁶

To je bila ena od osrednjih tem učiteljskega gibanja, saj so bile plače skromne, a na Štajerskem vseeno boljše kot v drugih slovenskih deželah. Zato je list prinesel tudi vesti o pozivu učiteljev na Goriškem maja 1896, da dosežejo primeren položaj ne več kot "hlapci, ampak zavezniki one stranke, ki nam zagotovi tako eksistenco, ki nam postavno in po vsej pravici tiče." Učiteljstvo je opozarjalo vodstvo narodne stranke naj predstavi v svojem šolskem programu "kako in koliko namerava podpirati šolo in učiteljstvo", saj so vsaj nekateri želeli delovati v liberalnem duhu skladno s štajerskim in kranjskim učiteljstvom.¹⁷ V predstavitvi tega dopisovanja v listu *Edinost* je *Učiteljski tovariš* navdušeno zapisal: "Tak (šolski) program bomo tirjali tudi kranjski učitelji od vodstva naše narodne stranke."¹⁸ O tem so se lahko pogovorili kar 14. 7. 1896 na slavnostnem večeru, ki ga je priredilo Slovensko učiteljsko društvo v Ljubljani v čast županu in predsedniku mestnega šolskega sveta Ivanu Hribarju, enemu od prvakov narodno-napredne stranke. Ob polnoštevilni udeležbi so ugotavljali, da slovensko učiteljstvo na žalost med narodom še nima toliko prijateljev, kolikor bi jih glede na pomen šole zaslužilo, "a toliko tesneje se pa oklene tistih, ki mu stoje ob strani."¹⁹

Posebej je med goriškim in kranjskim učiteljstvom odmevalo zelo obiskano zborovanje štajerskih učiteljev, ki ga je sklical učitelj in poznejši socialdemokratski poslanec A. Hórvatek v Gradcu 26. 5. 1896 o izboljšanju ekonomskega položaja. Po navedbi v *Učiteljskem tovarišu* o tem zborovanju niso poročali dnevnikarji na Kranjskem. "Če se pa kje pri nas zlasata mož liberallec in mož klerikalec, ni dolgim člankom o takem znamenitem političkem prikazu niti konca niti kraja." Shod je ugotavljal, da se učitelji pridružijo eni ali drugi stranki "priviligiranih stanov", ki pa zanj ne store ničesar.²⁰ Socialdemokratska usmeritev našega učiteljstva konec 19. stoletja je ostajala le epizoda.²¹ Učitelji so se spomladi 1896 zavedli, da se je začelo med njimi "nekakšno živahnješe gibanje", da so postali dejavnik, ne pa orodje: "Z onim smo, kdor je z nami ...", so se pa ob boju, ki se je vnel med slovenskim narodom, zavzemali za složnost.²²

Tudi *Slovenski narod* je bil (v 158. številki leta 1896) kritičen do uspehov ljudske šole in *Tovariš* zaskrbljen, saj so s takim pisanjem zoper šolo in učiteljstvo ščuvali ljudstvo, "ki že itak ni posebno naklonjeno ljudski šoli".²³ Do pisanja *Tovariša* je bil pozoren posebej *Slovenec*, ki je ugovarjal članku o napakah psihološkega strahovanja otrok s peklom. *Tovariš* se je branil s poudarjanjem Jezusove vzgoje v ljubezni in od *Slovenca* želel, da jih podpre pri izboljšanju plač.²⁴ Kot so avstrijski nemški časopisi pisali o članih okrajnih učiteljskih društev kot o liberalcih in brezvercih, tako – je po-

¹⁵ Na Portugalskem; Šolski program nemške ljudske stranke na Češkem, v: UT 1896, str. 213.

¹⁶ A. Kecejl, Učitelj in narod, v: UT 1896, str. 249-256.

¹⁷ Z Goriškega. (Resna beseda učiteljstvu na Goriškem), v: UT 1897, str. 107-109.

¹⁸ Učiteljstvo na Goriškem, pozor!, v: UT 1896, str. 273-275.

¹⁹ Slovensko učiteljsko društvo, v: UT 1896, str. 278.

²⁰ Učiteljstvo na Goriškem, pozor, v: UT 1896, str. 273 in Beseda o naši reorganizaciji III, v: UT 1896, str. 285-288.

²¹ Vlado Schmidt, Socialdemokratska epizoda med slovenskimi učitelji, v: Sodobna pedagogika 1968, str. 308-328.

²² Dan vstajenja, UT 1896, str. 129-131.

²³ Obsojena ljudska šola, v: UT 1896, str. 305.

²⁴ "Slovenec" in mistične stroke, v: UT 1896, str. 325-326.

ročal *Tovariš* oktobra 1896 – se tudi pri nas "prav pridno zabavlja čez šolo, nje učiteljstvo, učiteljska društva in učiteljske liste po časopisih, na javnih shodih in tudi na leci". Kot odgovor hujskanju je list predlagal vestno delo, da bo tudi naš kmet spoznal, da "vse ni nič res" kar se piše proti novi šoli.²⁵

"Zadnji vihar fin de siècle"

Tovariš je zabeležil tudi obravnavo šolskega vprašanja na IV. avstrijskem katoliškem shodu prve dni septembra 1896. "Nova šola se je obsojala, kolikor se je le dalo." Shod je zahteval konfesionalne ljudske šole s cerkvenim sonadzorstvom, pri srednjih šolah pa so bili za verouk kot obvezen maturitetni predmet. Komentar v *Tovarišu* je zatrjeval, da ni dvoma o tem, da so slovenske ljudske šole verske in da so slovenski učitelji dobri katoličani. Verska šola jim je pomenila: naj katoliške otroke poučuje katoliški učitelj, naj se moli pred in po pouku in "ves pouk bodi prešinjen z duhom naše sv. vere". Učiteljstvo pa si ni želelo nazaj več tiste žalostne dobe, ko je bil ljudskošolski učitelj navaden mežnar in se je upiralo načrtom, da bi jim vzeli vodstvo in nadzorstvo šol, pri tem pa so se nadejali, da jih bodo "napredno misleče stranke v boju za ljudsko šolo gotovo podpirale", da odbijejo tudi ta zadnji vihar fin de siècle.²⁶

Res so prav viharno sprejeli 21. 10. 1896 članek v *Slovincu* z naslovom "Pons asinorum", saj so ga učitelji razumeli kot žaljenje njihovega stanu, češ "kaj se silite naprej vi, revni učiteljski, bedaki, osli i.t.d." V njem so videli oblastiteljnost Slovencev in ošabnost njegove stranke, ki si je prizadevala za vpliv na ljudsko šolo in učitelje. Niso pa k tej stranki prištevali vse duhovščine, med katerimi jih je bilo veliko naklonjenih šolnikom. Katoliška narodna stranka, ki je sicer izrecno niso imenovali, jim ni privoščila ničesar ("ona je pod sedanjim vodstvom za nas mrtva stranka"). Kdor od učiteljstva pa bi še simpatiziral z njo - "ta je izdajica slovenskega učiteljstva". Posebej so bili pri *Tovarišu* ogorčeni nad denunciantstvom, da ima na kmetih Slovenski narod "svoje najzvestejše pristaše in dopisnike, liberalna stranka svoje zaupne može in često krepke agitatorje" prav med učiteljstvom. Do priznanja jasnega dejstva je moralo miniti še nekaj let. "Slovenčeva konfuzna izvajanja" je nato 24. 10. 1896 "krepko zavrnil" Slovenski narod, kot so to ponatisnili in komentirali v *Učiteljskem tovarišu* 1. 11. 1896.²⁷ Je pa prišel *Tovarišu* tudi dopis "z dežele" z mnenjem, da je bil odgovor Slovincu "prerahló" napisan, saj je "brezobzirno treba stopiti takim prijateljem na nogo", "da se zrak sčisti" in se ve na koga se lahko zanese.²⁸

Sicer je Slovenec 4. 11. 1896 želel ublažiti "psovke, s katerimi je žalil vse slovensko učiteljstvo", kot je pisal *Tovariš*. List je zagotovil, da piše na podlagi katoliških načel (ne pa "Slovenčevih"), saj so pri Slovincu hkrati vabili slovenske učitelje, naj bi se združili na podlagi katoliških načel in ustanovili svoj list.²⁹ Članku v Slovincu so sledile izjave v podporo pisanju *Učiteljskega Tovariša*. Na poziv Zaveze so - kot so poročali na IX. skupščini v Celju 4. in 5. 8. 1897 - "skoraj vsa" učiteljska društva poslala zoper "most za osle" "krepke" izjave s katerimi so Slovincu "blagohotno prepustila porabo dotičnega mostu."³⁰ Res sledimo od novembra 1897 naprej izjavam sedmih

²⁵ Ja, dann ist ja does alles net wahr, v: UT 1896, str. 358.

²⁶ Četrti avstrijski katoliški shod, v: UT 1896, str. 358.

²⁷ "Pons asinorum", v: UT 1896, str. 361-364.

²⁸ Z dežele, v: UT 1896, str. 390-391.

²⁹ Da se razumimo, v: UT 1896, str. 394.

³⁰ UT 1897, str. 335.

kranjskih učiteljskih društev.³¹ Čeprav so se slišali glasovi, naj ne prenašajo kranjskega prepira na Štajersko, je poslalo izjave tudi šest štajerskih društev in dve s Primorske.³²

Izjavam je sledil v *Učiteljskem tovarišu* decembra 1896 članek "*Naš sovražnik. I.*", ki se je začel: "*Šoli in učiteljstvu najnevarnejši sovražnik je klerikalizem*", to je miselnost, da je potrebno vso družbeno ureditev postaviti "*pod oblast in poveljstvo duhovnikov.*" Zatrjeval je, da je zahteva po verski šoli le navidezna, v resnici gre za "*klerikalno šolo.*" In učitelji so nameravali rešiti življenjsko vprašanje (ne)podrejenosti tako, "*da ugonobimo klerikalce.*" Z njimi ni veljalo sklepati miru – kakor osat ne rodi sadu, "*tako tudi klerikalci ne morejo gojiti ljubezni za izomiko mladine in naroda; oni so rastlina, katero je treba posekati ter vreči v ogenj, da postane mrtev pepel.*" S člankom so nadaljevali še v zadnji številki leta 1896 in pozivali k boju za novo šolo pod "*praporom prosvete in omike.*"³³

Že zaradi prvega članka *Naš sovražnik I.* je *Tovarišev* urednik Jakob Dimnik, učitelj na II. deški ljudski šoli v Ljubljani, doživljal nasprotovanja, zato so obljubljali nadaljevanje tudi drugemu. Objavili naj bi še vire, s katerimi bi pokazali, da je bilo takega mnenja vse avstrijsko učiteljstvo, ki se je po drugih kronovinah že dlje časa bojevalo, slovenski učitelji pa so šele "*zadnji 'pricapljali' za njimi.*" Pri tem so navedli, da so "*marsikako dobro jedro in marsikak nauk glede šole in učiteljstva*" priredili po listu *Deutsch-österreichische Lehrer-Zeitung*, ki je "*klerikalcem silno preseda(l).*"³⁴ Objava takih člankov, ki so "*brez dvoma odličnega političnega značaja*" (zlasti *Naš sovražnik II*, 16. 12. 1896) je spodbudila deželnega predsednika Kranjske Viktorja barona Heina, da je tik pred koncem leta zaradi prekoračitve področja delovanja Slovenskemu učiteljskemu društvu zagrozil z razpustitvijo.³⁵

In je pomagalo. Uvodnik noveletne številke leta 1897 je bil kratek, stvaren in spravljiv. Šele pol leta zatem je *Tovariš* z natisom šolske proračunske razprave v deželnem zboru spregovoril o teh dogodkih. Za učiteljstvo se je zavzel dr. Tavčar in menil, da je bila grožnja deželnega predsednika Heina nezakonita. List bi lahko preganjali kvečjemu po tiskovnih zakonih, ne pa po društvenem zakonu, saj so se s šolsko politiko ukvarjali tudi listi v drugih kronovinah, tudi nemški šolski list na Kranjskem (*Laibacher Schulzeitung*), a ni nemško učiteljsko društvo doživelo takšnega nasprotovanja. Tavčar je podpiral učiteljsko obrambo svoje šole proti "*konfesionalni šoli*" in prosil deželnega predsednika "*naj v prihodnje več milosti izkazuje našemu učiteljstvu in ne zahteva od njega, da bi v celi masi popolnoma klerikalno postalo.*" Z deželnim predsednikom sta razpravljala o pravnem mnenju odgovornosti urednika (J. Dimnik) ali lastnika in založnika (Slovensko učiteljsko društvo) za pisanje lista. Tudi poslanec Višnikar, poročevalec o financiranju ljudskega šolstva v deželnem zboru, je bil razumevajoč do ostrega pisanja učiteljev, ki so bili izzvani s sramotilnim in zaničevalnim člankom "*Pons asinorum*", zato je bil morda tudi njihov odgovor nekoliko preoster.³⁶ Proti Heinovem ravnanju je menda na zadnji seji poslanske zbornice na Dunaju 1897 vložil interpelacijo ministrskemu predsedniku tudi državni poslanec dr. Andrej Ferjančič.³⁷

³¹ Izjava, v: UT 1896, str. 377 in 397-398, 417-418.

³² UT 1897, str. 335; Izjava, v: UT 1896: str. 377 in 397-398, 417-418; in UT 1897, str. 12, 46; Z Goriškega, v: UT 1897, str. 59-60.

³³ Naš sovražnik I, v: UT 1896, str. 399-400 in Naš sovražnik II, str. 420-423.

³⁴ Deutsch-österreichische Lehrer-Zeitung, v: UT 1896, str. 431.

³⁵ Dekret Štev. 8722/pr. z dne 30. 12. 1896, v: UT 1897, str. 229.

³⁶ Stenografični zapisnik o proračunski razpravi normalno-šolskega zaklada v kranjskem deželnem zboru, v: UT 1897, št. 14 in 15.

³⁷ To navaja članek Pro domo V., v: UT 1899, str. 247.

Hkrati z dopisi, ki so omenjali katoliško-liberalna nasprotja pri nas in po drugih avstrijskih deželah, pa je *Tovariš* prinašal tudi vesti z veroučnega področja, ko je najtopleje priporočal knjigo kateheze, ki jo je napisal tolminski dekan J. Kragelj.³⁸ Ob tem je uredništvo *Tovariša* branilo častne izjeme med duhovniki, ki so podpirali učiteljstvo.³⁹ Saj je kdaj spodbuda zoper malodušnost učiteljev zaradi njihovega gmotnega položaja na veselje uredništva prihajala tudi iz duhovniških vrst in poudarjala svetost njihovega poklica in notranje zadovoljstvo s klicem: "*Pogumno naprej! Genij Slomškov, duh Praprotnikov živi v tebi!*"⁴⁰

Odločna liberalna usmeritev učiteljskega glasila je bila po godu *Slovenskemu narodu* - listu, ki ga je učiteljstvo lahko dobivalo po znižani ceni 12 gld letno, ljubljanski učitelji pa še ceneje (10 gld)⁴¹ - in *Tovariš* je konec leta 1896 ponatisnil njegov polemičen dopis s *Slovincem*. Poudarjali so, da so učitelji s samozavestjo in stanovskim ponosom spoznali svoje pravice in so se zaradi nerešenih materialnih vprašanj odvrnili od katoliške stranke. Učitelji niso bili zoper versko šolo, temveč le zoper duhovniško sonadzorstvo.⁴² In res daje pisanje učiteljskega lista vtis, da bi ob večjem razumevanju za rešitev skromnega materialnega položaja učiteljstva, bilo to manj liberalno, saj so podporo zvišanju plač silno radi sprejeli tudi s socialdemokratske strani. Ob novici v začetku leta 1897, da bo vodja šolskega referata spodnjeavstrijskega deželnega odbora imel nalogo "*pregnati liberalni duh iz učiteljev*", so v uredništvu pripomnili, da se ne da tega duha pregnati s silo. "*Zboljšajte nam plače, pa bo mir*".⁴³

Slomškova podoba, liberalno geslo

Učiteljski tovariš je v 37. letniku (1897) še zadnjič nosil v glavi Slomškovo podobo, ki je bila značilna za naslovnico lista od 1891, od jeseni 1896 naprej pa je imel pod naslovom izpisano še geslo dunajskega liberalnega pedagoga F. Dittesa "*Ne nazaj, ne navzdol, ampak naprej in navzgor*". List je v prvi številki 1897 umirjeno zaokrožil svoj program: za zakonito zajamčene pravice učiteljstva, za novo šolo in izboljšanje gmotnega položaja učiteljstva ter tudi za versko šolo. Ta jim je pomenila: "*katoliški učitelj poučuj katoliške otroke, pouk se pričenjaj in končaj z molitvijo ter bodi prešinjen z duhom naše sv. vere*", ne pa duhovniškega nadzorstva in gospostva nad učiteljstvom.⁴⁴

Tudi proračunska razprava v dunajskem državnem zboru, ki jo je prinašal *Tovariš*, se je dotikala vprašanj nove šole in očitkov katoliške strani, da je ta šola brezverska ali veri nasprotna.⁴⁵ Vse pa se je vrtelo okoli plač in po sklepu glavne skupščine Zaveze v Opatiji 20. 8. 1896 je ljudsko-šolsko učiteljstvo na Kranjskem vložilo deželnemu zboru prošnjo za izboljšanje gmotnega položaja.⁴⁶ Posebej je bil *Tovariš* občutljiv, da so slugam (t. j. hišnikom) "*izboljšali plače 'liberalni' mestni očetje, učitelju so pa določili tako sramotno nizko plačo 'neliberalni' deželni očetje. – Znamenje časa!*"⁴⁷ A vendar ni

³⁸ Kateheze, v: UT 1896, str. 411.

³⁹ Z dežele, v: UT 1896, str. 390-391.

⁴⁰ Nekaj tolažilnih in spodbudnih mislij učitelju-trpinu, v: UT 1896, str. 281-285.

⁴¹ UT 1898, str. 8.

⁴² Od nekod, (Sl.N.), v: UT 1896, str. 427-429.

⁴³ Dolenjeavstrijski deželni zbor, v: UT 1897, str. 14.

⁴⁴ Ob novem letu, v: UT 1897, str. 1.

⁴⁵ Proračunska razprava o ljudskem šolstvu v državnem zboru, v: UT 1897, št. 3-5.

⁴⁶ (Luka Jelenc), Prošnja kranjskega ljudsko-šolskega učiteljstva za zboljšanje gmotnega položaja, v: UT 1897, str. 33-35.

⁴⁷ Šolski sluge in učitelji, v: UT 1897, str. 46.

bila le ena stranka naklonjena izboljšanju učiteljskih plač. Prošnja na kranjski deželni zbor je bila uspešna in 25. 2. 1897 so dovolili posebne doklade do regulacije plač učiteljstva, za izboljšanje plač pa so se potegovali poslanci obeh slovenskih strank, nemške stranke in tudi deželni predsednik.⁴⁸ Še več – podobne prošnje so reševali skoraj vsi deželni zbori, a *"deloma se je učiteljskim željam takoj ugodilo le pri nas na kranjskem, popolnoma pa nikjer."*⁴⁹

Izdavatelj in odgovorni urednik:

JAKOB DIMNIK,

učitelj na II. mestni šoli v Ljubljani.

Št. 19. Ljubljana, I. vinotoka 1897. XXXVII. leto.

Vsebina: Štefan Primožič: O uredbi učiteljskih plač na Kranjskem. — Odkritje Tomšičeve spominske plošče. — Samopomoč. — Vestnik. — Uradni razpisi učiteljskih služeb. — Listnica uredništva. — Listek upravnikov.

Geslo: „Ne nazaj, ne navzdol, ampak naprej in navzgor“.

Pred državnozbornskimi volitvami leta 1897 je bila politična usmeritev Slovenskega učiteljskega društva in njenega glasila *Učiteljski tovariš* čisto jasna. Sredi februarja 1897 je *Tovariš* pozval vsakega *"zavednega in naprednega učitelja"* naj v korist novi šoli (t. j. tedanji šolski zakonodaji) in učiteljskemu stanu podpira *"le svobodomiselnih kandidate in svobodomiselnih in naprednih strank"*.⁵⁰ Tudi ko je dopisnik z Goriškega tolmačil, da je socializem učiteljstva (o simpatijah učiteljstva do socialne demokracije so pisali *"vsi klerikalni listi, katerih namen je s takimi denuncijacijami očrniti učiteljstvo na merodajnih mestih"* kot beremo v uredniški pripombi) le prizadevanje za izboljšanje njihovega socialnega (gmotnega) vprašanja in zapisal, da sta narodna in konservativna stranka enako zanemarjali upravičene zahteve učiteljstva, je uredništvo ugovarjalo v pripombi. Na Kranjskem *"so posamezne stranke in deželni poslanci že prišli do prepričanja, da se učiteljstvu mora pomagati"* in to so upali tudi za Goriško.⁵¹

⁴⁸ Zboljšanje plač, v: UT 1897, str. 77-78.

⁴⁹ Pogled na državne zборе, v: UT 1897, str. 144.

⁵⁰ Pred državnozbornskimi volitvami, v: UT 1897, str. 62.

⁵¹ Z Goriškega. (Naš socializem), v: UT 1897, str. 75-77.

In kako so pospremili razplet volitev državnozbornih poslancev? "*Mesta in trgi na Kranjskem so poslali na Dunaj odločne pristaše nove šole, kmetske občine pa udane pristaše stare "verske šole!"*"⁵² Posebej pa je *Tovariš* predstavil (po pisanju *Schlesisches Schulblatt*) novi državni zbor s šolskega stališča in ugotavljal, da tisti, ki bi radi "*šolo poklerikalizirali*" nimajo večine, a brez boja za šolo tudi poslej ne bo. Slovenski in hrvaški poslanci so bili člani Slovanske narodne zveze, ki je bila "*po večini klerikalna; zanesljivi pristaši nove šole*" pa so bili le poslanci mestnih skupin.⁵³ Od političnih vesti je *Tovariša* najbolj zaposloval Ebenhočov šolski predlog v državnem zboru, po katerem bi ljudsko šolstvo sodilo v pristojnost deželnih zborov, s čimer bi ga izročili "*najhujšim nasprotnikom prosvete, klerikalcem, v roke*".⁵⁴

Za Slovence je bil predlog nesprejemljiv, saj so imeli od slovenskih dežel večino le na Kranjskem, zato je bilo zoper ta predlog - "*dokler nimamo združene Slovenije*" - tudi vodstvo učiteljske Zaveze.⁵⁵ To je posebej predstavil tajnik Zaveze Dragotin Česnik na glavni skupščini Zaveze v Celju 5. 8. 1897 in utemeljil soglasno sprejeto resolucijo, ki je zavračala predlog poslancev nemške katoliško-ljudske stranke. V petih točkah so se zavzeli za šolsko zakonodajo iz 1869 in podpirali njene spremembe "*v naprednem duhu*", bili za versko šolo kot je že bila ("*Ves pouk naj je prešinjen, kakor do zdaj, z nauki sv. vere*"), za vzajemno in složno delovanje učiteljstva in duhovščine na področju ljudskega šolstva in izobrazbe, zato pa odločno proti cerkvenemu in vsakemu nadzorstvu, ki ga ne izvajajo pedagogi-strokovnjaki in posebej za odpor proti predlogu poslancev Ebenhoch, Dipauli in tovarišev ali kakem podobnem predlogu.⁵⁶ Kljub polemiki z goriškim poslancem dr. H. Tumo je *Tovariš* objavil njegovo pohvalo za javno delovanje učiteljstva, v kateri je zapisal: "*V gmotnem oziru zanemarjeno, preganja se, če je svojih misli. In do teh, pravih ali nepravih, moralo je priti.*"⁵⁷

Posebej so bili učitelji veseli sodelovanja župnika v Teharjih pri Celju J. M. Kržišnika na skupščini Zaveze, ki je o shodu nato pisal v *Slovincu* (dopis so mu objavili na izrecno željo in ne brez pomislekov uredništva) in menil, da je za nerazumevanje med duhovščino in učiteljstvom - na Štajerskem so se itak dobro razumeli - kriv nesporazum. Slovensko učiteljstvo, ki je "*v teoriji verno katoliško*", je tam soglasno sprejelo "*prekrasne*" resolucije o skupnem delovanju z duhovniki, o verskem katoliškem stališču in o tem, "*da bodi ves pouk prešinjen z verskim duhom.*" Tega je bil poročevalec vesel, saj je vedel kako drugače govore in sklepajo učitelji npr. na Dunaju in si je želel, da ostanejo naši "*na tej zdravej podlagi.*" Sicer je vedel, da tu in tam kak učitelj v vsem ne izpolnjuje verskih dolžnosti (kar je žalostno, a ne že dokaz zoper njegovo vernost) in kakšen tudi zoper kakega duhovnika "*kaj pozabavlja*" (in se vprašal ali ne delajo tega tudi drugi verniki). Še bolj širok je bil: "*Če kdo deluje zoper katoliškega kandidata za svobodnjáškega, je to pač znamenje, da ne douméva sedanjega časa, njegovih zmít in potreb, a ne značilo, da ne bi imel vere v srci.*" Ker se v teoriji duhovniki in učitelji drže v glavnem istih načel, "*v šoli pa itak nikoli nič ne učé zoper vero*", je župnik Kržišnik svetoval za večjo npravnost mladih skupno delo s starši.⁵⁸

⁵² Naši državni poslanci, v: UT 1897, str. 111.

⁵³ Novi deželni zbor, v: UT 1897, str. 133-125.

⁵⁴ Ebenhočov šolski predlog, v: UT 1897, str. 169-170.

⁵⁵ Poziv članom "Zaveze", v: UT 1897, str. 182.

⁵⁶ Dragotin Česnik, O Ebenhočovem šolskem predlogu, v: UT 1897, str. 266-274.

⁵⁷ IV. Dr. Tuma pred svojimi volilci, v: UT 1897, str. 374.

⁵⁸ IX. skupščina Zaveze, v: UT 1897, str. 365-366.

Med "slogo s preč. duhovščino" in "klerikalnim hujskanjem"

Prav o verski šoli in slogi med učiteljstvom in duhovščino so 14. 7. 1897 govorili na okrajni učiteljski konferenci v Breznici, kjer je učiteljstvo burno pritrjevalo izjavi radovljiškega okrajnega šolskega nadzornika Andreja Žumra, da se pri njih mladina poučuje "v verskem duhu na podlagi naših šolskih zakonov". Za slogo obeh stanov se je v napitnici po srečanju zavzel še domači župnik T. Potočnik. Tudi uredništvo je pritrnilo, da je vse učiteljstvo pohlevno in miroljubno in "za slogo s preč. duhovščino", saj so jim že slovenske matere vcepile spoštovanje do duhovniškega stanu. Če ni sloge, so menili, je povsod kriv duhovnik, saj je bilo posebej med mlajšimi veliko načelnih nasprotnikov šole in učiteljstva.

Jasne podpore slovenskega učiteljstva narodno-napredni stranki na Kranjskem ni motila niti izvolitev predstavnika nemške stranke v deželni šolski svet in *Tovariš* je domačim nasprotnikom nove šole javno in odkrito zapisal, da je slovenskemu učiteljstvu "prav po volji", da je namesto kakšnega nasprotnika nove šole izvoljen "napredni, svobodomiseln ter novi šoli in učiteljstvu naklonjeni dr. Schaffer".⁵⁹

Posebej občutljivi so bili učitelji tudi do literarnih podob učitelja v Mohorjevem koledarju ("*In tisti šestinasti šomašter zmirom tiči doli v malinu in jé in pije zastonj*").⁶⁰ Zanimivo sliko gospodarskih povezav v Zavezi in Slovenskem učiteljskem društvu organiziranem učiteljstvu kaže seznam 17 gospodarskih firm in društev objavljenih pod naslovom "*Gospodarski program slovenskega učiteljstva*", ki je spodbujal po zgledu čeških in dunajskih učiteljev nakup pri tistih, ki so nekaj dobička namenili učiteljskim organizacijam. Tako so spodbujali sodelovanje z Banko Slavija, knjigarno Kleinmayr & Bamberg, Narodno tiskarno, Tiskarno Milič, trgovcem s papirjem in zvezki Jos. Petričem, nekaterimi trgovinami (za obleke, manufakturnim blagom, špecerijskim blagom, krojačem) in društvu (Narodna šola, Samopomoč, Vdovsko društvo učiteljev, Učiteljski konvikt, ustanova za učiteljske sirote),⁶¹ in tudi pozneje so vabili naj učitelji podpirajo "*le take tvrdke, ki tudi nas podpirajo*".⁶²

Pod naslovom "*Z Gorenjskega. (Klerikalno hujskanje)*" je 1. 11. 1897 pisal *Tovariš* o katoliškem političnem shodu v Britofu pri Predosljah pri Kranju, kjer so predstavili tisti del Česnikovega govora na zborovanju Zaveze o Ebenhochovem šolskem predlogu, v katerem je pojasnjeval, kdo je zahteval tako nazadnjaško spremembo šole. Povedali so: "*Glejte, vi plačujete učitelje, oni vas pa imenujejo bebaste ovce*" in volilcem razkrili, da je tako govoril nadučitelj v Predosljah Dragotin Česnik, kar je sprožilo nasprotovanje učiteljstvu.⁶³ Ko so v *Tovarišu* hvalili razumevanje štajerske duhovščine, so njihove kranjske kolege, ki so pred nekaj leti še bili takih misli, tedaj grajali, da jih

⁵⁹ Vedno ista pesem, v: UT 1897, str. 113.

⁶⁰ Resen opomin odboru družbe sv. Mohorja, v: UT 1896, str. 413 in Iz "Zaveze slovenskih učiteljskih društev", v: UT 1897, str. 118-119; UT, str. 336.

⁶¹ Gospodarski program, v: UT 1897, str. 320-322.

⁶² Samopomoč, v: UT 1897, str. 378 in 394.

⁶³ Z Gorenjskega. (Klerikalno hujskanje), v: UT 1897, str. 358. Šlo je za odlomek Česnikovega govora na skupščini Zaveze v Celju objavljenem v št. 16-17 *Tovariša*: "*Gospoda Ebenhochove stranke se kaj rada sklicuje na priprosti narod, češ, da le-ta želi spremembe šolskega zakona. A to ljudstvo ni merodajno! Kajti to je le oni del naroda, kateremu pravimo nerazsodna masa, katero se lahko preparira, za kar se hoče, ki drvi slepo za svojimi voditelji, kakor drvi čreda bebastih ovac za ovnomvodnikom - četudi v pogubo. Merodajen in kompetenten je v tem pogledu oni del naroda, ki teži za napredkom, za izobrazbo, z jedno besedo, katerega zovemo zavedni narod. To ljudstvo pa ne želi izpremembe šolskega zakona po Ebenhochovem receptu.*" (UT 1897, str. 273).

pode od sebe s kritiko *"na našo versko šolo in na nas verske učitelje!"*⁶⁴ Še enkrat je o tem pisal *Tovariš* in na vprašanje kanonika dr. Andreja Kalana, kaj so vzgojili *"po blaženih načelih nove šole"* in odgovoru, ki ga je ta poiskal v pisanju *Tovariša* *"nerazsodno maso, bebaste ovce"*, zapisal drugega, ki je dovolj zanimiv: *"Gospoda slavna, cele generacije ste vzgajali po blaženih načelih stare šole in kaj ste nam vzgojili? - Liberalizem!"*⁶⁵ Je pa *Tovariš* potarnal čez Slovence: *"Kedar se pokaže prilika, udariti po novi šoli ali pa po 'liberalnih' učiteljih, 'Slovenec' nima nataknjenih rokavic ter ni prav nič izbirčen v izrazih."*⁶⁶

Učitelji so se zavedali tudi razcepljenosti, *"a do zadnjih časov"*, so menili konec leta 1897, *"molčali smo dokaj tiho"* in tajnik Slovenskega učiteljskega društva Gangl je na XXIX. občnem zboru pozval, naj se razjasni, kateri učitelji v učiteljski organizaciji so enih misli.⁶⁷ *Učiteljski tovariš* se je pod uredništvom Praprotnika, ki so mu vsi priznavali velike zasluge za slovensko šolstvo, *"odlikoval še naprej z ono neodločnostjo"*, ki ni bila primerna učiteljskemu stanovskemu listu. Vzrok za to je bila odvisnost lista od duhovščine, česar se je zavedal nekdanji urednik Praprotnik in ta zavest je ležala še naprej kot mora nad učiteljstvom. Ko pa sta dva članka letnika 1897 razpršila meglo, ki je oviralo njihovo delovanje – kot je na XXIX. občnem zboru Slovenskega učiteljskega društva v Ljubljani povedal njegov predsednik nadučitelj Janko Likar – in je *"vsa č. duhovščina – z malimi častnimi izjemami"* list odpovedala, pa ta ni prenehal izhajati, temveč *"prikupil se je slovenskemu učiteljstvu"* in imeli so več naročnikov kot dotlej.⁶⁸

"Vstalo nam je sonce po dolgi, dolgi noči!"⁶⁹

V prvi številki leta 1898, ko je namesto dvakrat začel *Učiteljski tovariš* izhajati trikrat mesečno in to v večjem formatu in z novo glavo (tokrat brez Slomškove podobe), je v uvodniku sourednik E. Gangl spregovoril o rastoči samozavesti in zavedanju poklica, ki jim je vnel srca v boju za boljši materialni položaj. V prepričanju, da zmagojo le v znamenju samozavesti, svobode in vsestranskega napredka je uvodnik naslovil z *"In hoc signo vinces!"* (V tem znamenju boš zmagal).⁷⁰ Povsem novo smer je zagovarjal uvodnik *"V imenu sprave!"*, v katerem se je zavzel P. Leska (Dragotin Česnik) najprej za medsebojno spoštovanje (*"To pa smo v zadnjih brezobzirnih bojih docela izgubili drug do drugega"*), nato za strpnost (*"Odjenjajmo vsak nekoliko"*) in spravo za napredek naroda, ki je tako maloštevilen, da so *"klerikalizem, brezverstvo, liberalizem in socijalizem"* za Slovence le import, ki ni narodu v korist.⁷¹ Kaže, da so se umirila nasprotja v pričakovanju ureditve plač, pri čemer so učitelji upali na podporo vseh treh strank v deželnem zboru.

Po kratki notici *"Povišane plače"* (UT 1. 3. 1898) je *Tovariš* na naslovnici naslednje številke prinesel dva članka: prvi je nosil naslov *"Zahvala"*, drugi pa *"Zmaga!"* in se je pričel: *"Hvala Bogu – zmagali smo!"*⁷² Prizadevanja za dvig učiteljskih plač so na Kranjskem uspela, ko so na 16. seji deželnega zbora 26. 2. 1898 poslanci soglasno

⁶⁴ UT 1897, str. 367.

⁶⁵ P. Leska, Z Gorenjskega, v: UT 1897, str. 372-373.

⁶⁶ "Slovenec" pred porotniki, v: UT 1897, str. 303.

⁶⁷ E. Gangl, O naši stanovski organizaciji, v: UT 1898, str. 17-19.

⁶⁸ J. Likar, XXIX. Občni zbor "Slovenskega učiteljskega društva v Ljubljani", v: UT 1898, str. 19-21.

⁶⁹ Pozdravljena, naša bodočnost!, v: UT 1898, str. 65.

⁷⁰ (E. Gangl), In hoc signo vinces!, v: UT 1898, str. 1-2.

⁷¹ P. Leska (Dragotin Česnik), v: UT 1898, str. 9-10.

⁷² UT 1898, str. 57.

sprejeli povišanje plač.⁷³ Tako so učiteljske plače, ki so bile določene 1873 in nekoliko izboljšane 1890, znova uredili. V proračunski razpravi je Ivan Hribar povedal, da je bila nekaj časa edino narodna stranka zagovornica učiteljev, sedaj pa "*vse stranke tekmujejo v prijaznosti do šolstva in učiteljev*" za kar gre zasluga učiteljem, ki so si znali pridobiti naklonjenost strank. Poslanec katoliške stranke A. Kalan pa je opozoril, da je o ljudskih šolah "*vladalo lepo soglasje že lani. Vsi liberalni in klerikalni poslanci smo priznavali, da je vsak delavec vreden svojega plačila.*" Ker se pri šoli računa s prihodnostjo, je menil, da ne smejo biti trdosrčni. Upal je, da bo učiteljstvo zadovoljno in bo z navdušenjem opravljalo svojo dolžnost vzgoje in omike.⁷⁴ Za plače učiteljstva in šolstvo nasploh je kranjski deželni zbor namenil leta 1898 skoraj 400.000 gld, leta 1899 pa so se stroški bližali vsoti pol milijona ter so znašali 32% deželnih dohodkov.⁷⁵

Odbor kranjskega Slovenskega učiteljskega društva se je za soglasno podporo zahvalil deželnemu predsedniku Viktorju baronu Heinu (osebno se mu je zahvalilo tričlansko odposlanstvo učiteljstva 10. marca) in predstavnikom katoliške narodne stranke (Fr. Povše), nemške stranke (dr. A. Schaffer) in narodne stranke (dr. I. Tavčar), ki so v imenu svojih strank na seji podprli izboljšanje učiteljskih plač. Posebej so bili hvaležni tudi poslancu I. Hribarju, ki se je zavzel za ljubljansko učiteljstvo in poročevalcu Fr. Višnikarju.⁷⁶

V velikih stiskah je živelo tudi skromno plačano učiteljstvo na Primorskem, ki je po izboljšanju učiteljskih plač na Kranjskem "*prav živahno*" tja vlagalo prošnje,⁷⁷ kakor so bile tudi za kranjske učitelje mikavne boljše plačane službe na Štajerskem, kjer pa so jih nameravali še izboljšati.⁷⁸ Ob novem letu 1899 je *Tovariš* zapisal, da je slovensko učiteljstvo hvaležno narodnonapredni stranki, da je v svojem glasilu podprla učiteljska prizadevanja na Primorskem,⁷⁹ saj so se tam po višini plače (okoli 1 gld na dan) učitelji lahko primerjali s hlapci in učiteljice z deklami.⁸⁰

1898 - "Odjenjajmo vsak nekoliko"⁸¹

V času, ko so se liberalno-katoliška nasprotja na Kranjskem nekoliko umirila, je *Tovariš* objavil marca 1898 vest o imenovanju dr. Antona B. Jegliča za ljubljanskega knezoškofa.⁸² Novega škofa je *Učiteljsko tovariš* pozdravil z obsežnim uvodnikom junija 1898, prinesel pa je tudi kratko poročilo o odhodu prejšnjega škofa dr. Jakoba Missia⁸³ za nadškofa v Gorico in obširnejši zapis o veličastnem sprejemu škofa Jegliča 20. 5. 1898. Župan Hribar je tedaj pozdravil škofa Jegliča v prepričanju, da bo deloval "*v znamenju prizanesljivosti*" in branil pravice slovenskega naroda proti vsakomur.⁸⁴ Uvodnik z naslovom "*Anton Bonaventura*" in Slomškovo mislijo "*Šola je božji dar*" je zapisal marsikaj takega, kar je lahko razveselilo katoliško misleče, po drugi strani pa

⁷³ Poročilo finančnega odscka, v: UT 1898, str. 58-60.

⁷⁴ Iz proračunske razprave, v: UT 1898, str. 63.

⁷⁵ Iz deželnega zbora kranjskega, v: UT 1899, str. 123.

⁷⁶ Zahvala, v: UT 1898, str. 57; Pismo zahvalo, str. 64; Deputacija našega društva, str. 70.

⁷⁷ Z Goriškega, v: UT 1898, str. 86.

⁷⁸ Učiteljske plače na Štajerskem, v: UT 1898, str. 239.

⁷⁹ Ob novem letu, v: UT 1899, str. 1.

⁸⁰ Učiteljsko gmotno stanje na Goriškem, v: UT 1898, str. 258-261; Z Goriškega, UT 1898, str. 278-279.

⁸¹ UT 1898, str. 9-10.

⁸² UT 1898, str. 54. O njegovem delovanju prim. Jegličev simpozij v Rimu, Celje 1991.

⁸³ Za oznako njegovega delovanja prim. Missiev simpozij v Rimu, Celje 1988.

⁸⁴ Sprejem knezoškofa dr. Antona Jegliča; Odhod knezonadškofa dr. Jakoba Missie, v: UT 1898, str. 128.

začudilo take, ki so jim bila bližja razmišljanja, kot jih je v zagovor novi šoli prinašal list v prejšnjem letniku.

Kaj so lahko brali učitelji?: *"Noben drugi stan ni z duhovščino v tesnejši zvezi nego učiteljski stan, in nobena druga stvar ni tesneje spojena s cerkvijo nego šola."* In seveda zagotavljanje, da je versko-nravna vzgoja mladine (pouk *"prešinjen z duhom naše sv. vere"*) to, kar dela slovensko učiteljstvo iz prepričanja. Kot sodobne pa so navedli besede Andreja Praprotnika izpred treh desetletij *"Šola se združuje v vsem in povsod s pravim cerkvenim duhom"*, a pri tem so se zavedali napredka ljudskega šolstva, ko to ni več *"v vsem in vsakem"* podrejeno cerkvenemu nadzorstvu, Cerkev in šola pa so imeli za samostojni, povezani pa v duhu. Učiteljstvo je želelo tedaj, ko je postal *"prijatelj slovenskega učiteljstva"* ljubljanski škof, preseči politične viharje dveh strastno nasprotujočih si političnih taborov, saj ni bilo redko, da sta si stala nasproti *"edina dva izobraženca, ki bi morala delati skupno za blaginjo ljudstva - učitelj in duhovnik."* Zato so spet zapisali misel izpred poldruga leta, da so vneti za sodelovanje z duhovščino, ki ne hrepeni po nadzorstvu in gospostvu nad njimi.⁸⁵

Drugi del uvodnika pa je podrobno predstavil obisk pri škofu. Novemu slovanskemu in slovenskemu škofu Antonu B. Jegliču se je že 25. maja 1898 poklonila delegacija kranjskega Slovenskega učiteljskega društva (društveni predsednik Juraj Režek in urednika društvenega glasila Učiteljski tovariš Jakob Dimnik in Engelbert Gangl, ki je bil tudi društveni tajnik). Iz zapisa se čuti tako zavzemanje za šolsko zakonodajo 1869 kot za sodelovanje šole s Cerkvijo in vzgojo v verskem duhu, kakor tudi skupno zavzemanje za slovenstvo. Jeglič je kot nekdanji učitelj na učiteljišču v Sarajevu imel tudi pedagoške izkušnje in interes, posebej pa je ob predstavitvi delovanja Zaveze slovenskih učiteljskih društev vzkliknil: *"To je združena Slovenija!"* Delegacija je bila več kot zadovoljna z obiskom pri škofu,⁸⁶ ki se je pokazal velikega prijatelja slovenskega učiteljstva in veledušnega podpornika njegovih podjetij, kot je konec leta 1898 poročal društveni tajnik.⁸⁷

Kot pozornost do novega škofa lahko razumemo tudi ponatis sicer nedvomno zanimive črtice *"Prva pot v ljubljanske šole in prvi dan v njih"*, ki jo je v Letopisu Slovenske matice objavil leta 1870 škof Jeglič kot bogoslovec, v dveh nadaljevanjih pa prinesel Učiteljski tovariš julija 1898 z Levčevo pohvalo pisanja, ki spominja na Jurčiča in Erjavca.⁸⁸

Da takšno umirjeno pričakovanje ponovnega sodelovanja Cerkve in šole ni bilo osamljeno, pričajo tudi vesti o okrajni učiteljski konferenci v Gorjah, ko so 13. 4. 1898 zagovarjali edinost *"tudi z g. kateheti"* in poslali pozdrav škofu, *"ker nas podpira in vsled tega podpiramo ga tudi mi."* V napitnici so primerjali vlogo očeta in matere pri vzgoji z državo in Cerkvijo: *"če eden od staršev odpade, se pozna pri vzgoji"*, zato je potrebna edinost, *"da je v šolah in med narodom vzgoja popolna."*⁸⁹ Na slavnosti 10. 8. 1898 ob odkritju spominske plošče Mateju Močniku, šolniku, pisatelju in od 1873 uredniku Učiteljskega tovariša - bil je *"zelo pobožen in odličen narodnjak"* - je v Zalogu pri Cerkljah na Gorenjskem E. Gangl v navdušenih besedah nazdravil prijateljem slovenskega učiteljstva *"bodisi posvetnega ali duhovskega stanu"*, ljubljanski župan Hribar

⁸⁵ Anton Bonaventura, v: UT 1898, str. 120-123.

⁸⁶ UT, 1898, str. 123.

⁸⁷ XXX. občni zbor, v: UT 1899, str. 28.

⁸⁸ UT 1898, str. 145-149 in 153-157. Ocena je podpisana z L. - Prim. F. Petrič, Missia in Jeglič, v: Missiev simpozij v Rimu, Celje 1988, str. 163.

⁸⁹ J. Korošec, Iz radovljiškega okraja, v: UT 1898, str. 175.

je "napil vzajemnemu delovanju slovenskega učiteljstva s čestito duhovščino v prid slovenskega naroda", domači župnik Poč pa je nazdravil slovenskemu učiteljstvu.⁹⁰ Ko je popoldansko prijateljsko srečanje v Mošnjah po zborovanju radovljiškega okrajnega učiteljskega društva 2. 6. 1898 "počastil" s svojo navzočnostjo mošenjski župnik Iv. Berlic, je omenil, "da so se razmere predrugačile" in bodo spet lahko skupno delovali za izobrazbo, v dušni in telesni napredek naroda. Sicer pa je bil tako on kot "starejša duhovščina za slogo, ker le sloga med našima stanovoma rodi pravi sad izobrazbe."⁹¹ Tudi slavnostni banket v Narodnem domu po okrajni učiteljski konferenci ljubljanskega ljudskošolskega učiteljstva 4. 7. 1898 je kazal takšnega duha.⁹²

Tako je bilo kar razumljivo, da se je škof Jeglič 2. 8. 1898 udeležil tudi slavnostnega X. zborovanja Zaveze v Ljubljani ob cesarjevi 50-letnici vladanja, kar je nato Zaveza "mogla z zlatimi črkami zapisati v svojo kroniko" kot so to navdušenje nadučitelja Jelenca v natisnjem slavnostnem govoru poudarili v razprtem tisku. Škof Jeglič, "kateremu so se priredile srčne ovacije", je tam pohvalil stanovsko povezovanje učiteljstva, uvrstitev maše v program ("sv. opravila se je udeležil tudi knezoškof ljubljanski") in z govorom o povezanosti in slogi učiteljstva, veri kot podlagi slovenskega naroda in blagoslovom za mile učitelje po zapisu v Učiteljskem tovarišu "iz-zval uprav frenetično odobravanje. Med slovenskim učiteljstvom je stal drugi Slomšek!"⁹³ Čeprav je do odločilnega preobrata v odnosu med Jegličem in liberalci prišlo v drugi polovici avgusta 1898 ob zborovanju slovenskih visokošolcev,⁹⁴ je jeseni 1898 poslal škof Jeglič 50 gld v podporo napotrebnejšemu šolskemu društvu, kar so namenili Cesarja Franca Jožefa I. jubilejni ustanovi za učiteljske sirote na Kranjskem in izrekli najprisrčnejšo zahvalo "za ta veliki dar in za druge simpatije, katere izkazuje Nj. Prejasnost slovenskemu učiteljstvu ob vsaki priliki."⁹⁵

Vendar med učiteljstvom takšna prijaznost do škofa ni bila deležna vsestranske podpore, vsaj na Štajerskem ne. V enem od spodnještajerskih društev so o tem razpravljali, drugo pa je poslalo 13. 11. 1898 Zavezi dopis. V tem so odločno obsodili poklonitev direktorija Zaveze ljubljanskemu knezoškofu Jegliču v imenu slovenskega učiteljstva - v čemer so videli "brezmiselno" izročitev slovenskega učiteljstva in šole "klerikalizmu in reakciji" - in zahtevali, da se direktorij opraviči. Tajnik Zaveze Dragotin Češnik je na to ostro odgovoril v prvi številki *Učiteljskega tovariša* leta 1899. Branil je Zavezo, ki je dotlej pozdravila že marsikaterega škofa (a brez takšne interpelacije), Jegliča pa so pozdravile tudi osebe in združenja iz uradnih in vojaških krogov, ne da bi se pri tem "poklerikalile". Ob tem pa se je Zaveza že na IX. zborovanju soglasno izrekla "za složno delovanje z duhovščino v prospeh slov. naroda", škof pa se je že večkrat dejansko pokazal kot odkritosrčen prijatelj učiteljstva.⁹⁶

Direktorij Zaveze je objavil pojasnilo 10. 12. 1898 v *Popotniku*,⁹⁷ ki je izhajal kot pedagoški list na Štajerskem od 1880 in bil od prvega zborovanja Zaveze 1889 njeno glasilo. Na svojem zborovanju 6. 1. 1899 je razpravljalo o škofu in Zavezi tudi Sev-

⁹⁰ Močnikova slavnost, v: UT 1898, str. 195.

⁹¹ Jos. Korošec, Z Gorenjskega, v: UT 1898, str. 140-141.

⁹² Iz Ljubljane, v: UT 1898, str. 166-167.

⁹³ UT 1898, str. 196, 198.

⁹⁴ J. Perovšek, Pogledi slovenskega liberalizma na poslanstvo in delo knezoškofa Antona Bonaventure Jegliča, v: Jegličev simpozij v Rimu, Celje 1991, str. 359.

⁹⁵ Jakob Dimnik, Zahvala, 26. 11. 1898, v: UT 1898, str. 264.

⁹⁶ D. Č., Iz Zaveze slovenskih učiteljskih društev, v: UT 1899, str. 6-7.

⁹⁷ T. Hojan, A. Perkič, A. Vovko: Bibliografsko kazalo, *Popotnik – Sodobna pedagogika 1880-1980*, Ljubljana 1983.

niško-brežiško učiteljsko društvo. Obširno je o tem poročal nadučitelj Janko Knapič (Sv. Anton v Leskovcu) in predlagal izstop društva iz učiteljske Zaveze. Po *"dalšej živahnej debati"* so sklenili, da prej pošljejo članek v Zavezino glasilo,⁹⁸ ki ga je urednik Nerat objavil po načelu *"vsakemu svoje"*. Društveni odbor je menil, da so učiteljske razmere v vsej Avstriji enake, da so se češke in nemške učiteljske zveze odločno uprle Ebenhochovemu predlogu in da je stavek z IX. skupščine Zaveze o složnem in vzajemnem delovanju učiteljstva z duhovščino, nejasen. Čudili so se, da upa Zaveza *"priprositi učiteljstvu svobodo, šoli samostalnost, srečo narodu in to vse le v 'složnem' delovanju z duhovščino"* in o tem dvomili. Bili pa so prepričani o učiteljskih težnjah po neodvisnosti in samostojnosti, saj *"pedagogika ne sme postati dekla različnim političnim strankam in konfesijonelnim strankam, temveč je veda in mora imeti prosto pot."*⁹⁹

Od jasne besede v Gorici do dnevov boja

Ko so se v *Tovarišu* spomnili tridesetletnice novega šolskega zakona z dne 14. 5. 1869 in se veselili napredka nove šole, ki *"pomeni emancipacijo prostega ljudstva od gospodujočih slojev"*, so po *Slovenskem narodu* zapisali: *"Sovražniki njeni jo dolže, da ni verska; nečejo pa vedeti, da to ni njen edini namen"*.¹⁰⁰ Hkrati pa je ista številka prinesla zapis o knjigi kateheta in gimnazijskega profesorja dr. Ivana Svetine z naslovom Jezus Kristus pravi Bog, s katero je bila tematika, ki so jo v višjih razredih srednjih šol poučevali v nemščini, odtlej na voljo tudi v slovenščini.¹⁰¹

Do preobrata v pisanju učiteljskega lista je prišlo spomladi 1899, potem ko je politični liberalni tabor že konec 1898 in v začetku naslednjega leta nastopil proti Jegličevemu načrtu katoliškega zavoda s slovensko gimnazijo.¹⁰² *Tovariš* je pod znanim naslovom *"Pons asinorum"* prinesel 1. 6. 1899 vesti o liberalni in katoliški usmeritvi učiteljstva v Avstriji. Povzel je pisanje krščansko socialnega *Slovenskega lista* o 1600 liberalnih in 800 krščanskih učiteljih na Dunaju, na Tirolskem je bila le osmina liberalcev, ostali pa so bili v katoliškem društvu. *"Organizira se avstrijska katoliška zveza učiteljev, ki ima že 3500 članov. Med nemškimi učitelji liberalnost pojema, med slovenskimi pa je še veliko dima."* Seveda je bilo učiteljstvo nejevoljno z označbo učiteljstva z *"gospodo, ki je vedno lačna"* v krščansko socialnem glasilu in *Tovariš* je takoj navrgel kako se *"v sveti deželi Tirolski in v krščanskem Dunaju"* ravna z učiteljstvom, saj so ugotavljali, da v prvi *"za vzdržavanje poštnega konja žrtvujejo dvakrat toliko kakor pa za pijonirja narodne prosvete."*¹⁰³

Bolj oster pa je bil v *Slovenskem listu* komentar nameravane preureditve *Učiteljskega tovariša* v šolsko-političen, Popotnika pa v pedagoški časopis z letom 1900, s čimer da hočejo učitelji *"pognati liberalni nož v slovensko meso"*. *Tovariš* je 10. 6. 1899 pod naslovom *"Mi vstajamo, in vas je strah!"* ugovarjal, da se bo ta *"liberalni nož ... pognal le v neužitno meso, da nam ne okuži nove šole in novodobnega učiteljstva!"*¹⁰⁴ Tudi naslednja številka *Tovariša* je predstavila nekaj posmehljivih zapisov o uredniku

⁹⁸ Od Save, v: Popotnik 1899, str. 28-29. Knapič je bil na tem zborovanju izvoljen za predsednika Sevnško-brežiškega učiteljskega društva.

⁹⁹ Iz "Sevnško-brežiškega učit. društva", v: Popotnik 1899, str. 46-47.

¹⁰⁰ Znamenito slavje, v: UT 1899, str. 120-121.

¹⁰¹ UT, 1. 6. 1898, str. 126.

¹⁰² J. Perovšek, n. d., str. 360.

¹⁰³ Pons asinorum, v: UT 1899, 16.

¹⁰⁴ Mi vstajamo, in vas je strah!, v: UT 99, 135.

Dimniku in o nečastnih dejanjih "*mladih naprednih učiteljev*" objavljenih 10. 6. v *Slovenskem listu*, "*temu gnusnemu, učiteljstvu in novi šoli najbolj sovražnemu slovenskemu listu*".¹⁰⁵ Do krščanskih socialistov so bili kritični že prej: "*Klerikalci in krščanski socialisti. Prvi hočejo imeti učitelja za mežnarja, drugi pa mežnarja za učitelja*".¹⁰⁶

Zaradi pisanja *Slovenskega lista* se je *Tovariš* 1. 7. 1899 lotil duhovnika in zgodovinarja Antona Koblarja, "*ki bi danes najrajši vtopil vsakega naprednega učitelja v žlici vode*", še pred tremi leti pa je mislil drugače. Tedaj se je zanimal "*za tiste 'liberalne' učitelje*", ki so ga nato motili, čeprav je temu "liberalizmu" sam kumoval. Na VIII. skupščini Zaveze v Opatiji, je namreč poudarjal zasluge učiteljstva za narodno prebujo in se 22. 10. 1896 v pismu z Dunaja pohujševal nad Slovincem, ki je tedaj objavil "*ostudni napad na slovensko učiteljstvo. Pons asinorum!*" Ko je *Tovariš* uporabljal izraz napredni učitelj, je hkrati postavljaj izraz "*liberalni*" v narekovaj, jasno pa so zapisali, da se "*slovenski učitelji branimo z vsemi silami nekdanje mežnarske dobe*".¹⁰⁷ Člankov o šolstvu v *Slovenskem listu* je bilo več in po pisanju *Tovariša* so v njih napadali učiteljstvo.

S povabilom "*V Gorico!*" je *Tovariš* spodbujal na XI. skupščino Zaveze septembra 1899 v Gorico in vabil, da si učiteljstvo pridobiva "*prijateljev, ki imajo moč in sredstva, da nam pomorejo*", t. j. deželnih in državnih poslancev. Saj ni pravi rodoljub kdor ni prijatelj slovenskega učiteljstva! Niso pa hoteli naravnost zapisati kakšnega imena v tej vrsti šolskih in učiteljskih prijateljev ("*Vsak izmed nas ve, koga mislimo*"), ki naj se jih učiteljstvo v hvaležnosti "*z vsako žilo*" oklepa. Menili so, da učitelj, ki kot da spet hrepeneče čaka minulih časov odvisnosti od mogočnih gospodov, ne sodi v njihove vrste "*in boljše bi bilo, da ga ni med nami*".¹⁰⁸ Ko pa je v isti številki, skrito v Vestniku med manjšimi vestmi, klicalo vabilo direktorija Zaveze "*slovensko in istrsko-hrvaško učiteljstvo, vsi na krov!*", so omenjali tudi napade na "*naše vedno lepše napredujoče narodno šolstvo ter na svobodomiselno učiteljstvo*".¹⁰⁹ Vedno bolj so poimenovali stvari jasno in s pravim imenom. V dopisu v *Tovarišu* o občnem zboru Učiteljskega društva za postojnski okraj avgusta 1899, so se pohvalili, da je vse gibanje, napitnice in vzklikanje po zborovanju kazalo kako se čuti učiteljstvo samostojno in "*je brez izjeme v taboru narodne stranke, kar velja zabeležiti ...*".¹¹⁰

Konec leta 1898 je združevala Zaveza 32 okrajnih učiteljskih društev s skupaj 1600 učitelji in učiteljicami: na Štajerskem 15 društev (s 404 člani), Primorskem 7 (259) in Kranjskem 20 (nad 500).¹¹¹ Po zborovanju Zaveze 10. in 11. 9. 1899 - "*učiteljskega parlamenta*" kot so radi ponosno zapisali, so si bili na jasnem, da so stanovska zavest o pomenu dela in zahteve po zasluženem plačilu znak učiteljstva "*napredne misli*".

¹⁰⁵UT 1899, str. 143 omenja tri zadeve: nek primer zlorabe učenke (Učitelj-skrunitelj Št. Hipolit), petdnevni zapor za učitelja Jakoba Žebreta iz Starega trga pri Ložu, ki je "*nečastno govoril o duhovniku g. Petru Hauptmanu*" in omenja J. Dimnika.

¹⁰⁶UT 1897, str. 112.

¹⁰⁷Et meminisse juvat. Pons asinorum, v: UT 1899, str. 151; Pro domo V., v: UT 1899, str. 247. Prim. tudi: Slovenski List, v: UT 1899, str. 171. Notica omenja napade na nadučitelja Rojino v Šmartnem pod Šmarno goro in na učitelja Fr. Černigoja.

¹⁰⁷Pro domo V., v: UT 1899, str. 247.

¹⁰⁸V Gorico!, v: UT 1899, str. 174.

¹⁰⁹Slovenskemu in istrsko - hrvaškemu učiteljstvu!, v: UT 1899, str. 187.

¹¹⁰H. Sapiens, Iz postojnskega okraja, v: UT 1899, str. 194.

¹¹¹UT, 1899, str. 2. Na Kranjskem je imelo 10 učiteljskih društev sicer 939 članov, a zaradi dvojnega članstva (poleg okrajnega so bili člani še Pedagogijskega društva v Krškem in kot naročniki UT tudi Slovenskega učiteljskega društva v Ljubljani) je prava številka nekaj nad 500.

Odločno so tudi zapisali, da se "*zavedno učiteljstvo*" ne le nagiba k stranki, ampak se čuti tudi del stranke, ki jih podpira. In to je bila Narodna - napredna stranka, ki je sprejela v svoj program tudi program učiteljstva v Zavezi.¹¹² Jasno politično usmeritev Zaveze sta pomenili tudi izvolitvi voditeljev te stranke Ivana Hribarja in dr. Ivana Tavčarja zaradi zaslug za slovensko učiteljstvo in šolstvo za častna člana, s čemer so javno izrekli zahvalo in odlikovali "*ono stranko*", ki jo vodita. Učiteljstvo je tako ocenilo, da bodo z delovanjem liberalnih poslancev dosegli boljšo bodočnost. Predlog upravnega odbora je predstavil predsednik Luka Jelenc in 104 zbrani člani delegacije Zaveze so nova častna člana sprejeli "*enoglasno in navdušeno*", na skupščini Zaveze pa je bilo sporočilo o tem "*z oduševljenjem vzeto na znanje*".¹¹³

Pot do razcepa med učiteljstvom in jasne liberalne usmeritve učiteljske organizacije je pomenila tudi objava ostre kritike v *Slovenskem narodu* zaradi udeležbe tridesetih učiteljev na duhovnih vajah, kamor jih je povabil škof Jeglič. *Slovenski narod* je imel te učitelje za duševne reveže in urednik *Tovariša* Jakob Dimnik se je moral braniti očitkov, da je on avtor tistega članka. Zato je, sicer ogorčen zaradi laži in obrekovanj *Slovenca*, "*pod častno besedo*" izjavil (in dal razprto tiskati v svojem listu 10. 10. 1899), da ni pisal "*proti duhovnim vajam in proti onim gg. tovarišem, ki so se udeležili duhovnih vaj*".¹¹⁴

In prišli so "*dnevi boja*". Časopisje je bilo polno člankov o učiteljstvu. Menili so, da "*klerikalizem napenja vse žile, da bi ubil svobodomiselno in napredno slovensko učiteljstvo*", zato je bilo v očeh *Tovariša* pisanje *Slovenca*, *Domoljuba* in *Slovenskega lista* takšno, da je želelo vzeti liberalnemu učitelju ugled, z njim vpliv ter avtoriteto in tako osiromašiti njihovo delovanje. *Tovariš* je spet ponatisnil iz svojih starejših števil tiste odlomke, ki so poudarjali načela sprejemljiva tudi za katoliško stran: npr. tiste o pouku v duhu vere ter o versko-nravni vzgoji iz prepričanja. Posebej so poudarili, kaj so zapisali, ko je prišel v Ljubljano škof Jeglič, saj so njegovo pastirsko pismo, ki so ga brali po cerkvah 15. 10. 1899 in ga je "*poslušala tudi naša nedolžna šolska mladina*", razumeli kot obsodbo. Njegove besede so bile "*jasne kot dan opoldne*", kot so zapisali v *Tovarišu*. Škof je staršem sporočal, da bodo njihove otroke prav vzgojili le učitelji, ki krščansko žive, tisti pa, "*ki se Boga ne boje, ki krščanskih svojih dolžnosti ne izpolnjujejo, ampak Bogu in cerkvi nasprotne časnike berejo, pa morebiti tudi med vami razširjajo ter sebe in Vas ostrupljujejo, taki učitelji niso sposobni*," da vaše otroke vzgoje v krščanskem duhu. Prvi so bili po razlagi *Učiteljskega tovariša* samo tisti učitelji, ki so se udeležili duhovnih vaj, drugi pa "*to smo mi, ki nismo bili pri duhovnih vajah!*" Na koncu so še zapisali svoje prepričanje o pomenu takšne ljudske šole in o vztrajanju pri svojem delu za narodovo blaginjo, čeprav so pričakovali, da bodo nasprotniki "*zopet izvajali iz vsega krive sklepe, da smo vrgli Boga iz srca, da ga hočemo vreči tudi iz šole!*"¹¹⁵ Iz pregovora, da kogar bogovi sovražijo, ga naredo za učitelja, so izpeljali v *Dnevih boja II.* misel, da duhovniki, "*ki so glave in stebri takozvane katoliške-narodne, v resnici pa čiste klerikalne stranke*", sovražijo sodobno neodvisno učiteljstvo, saj "*slapo ne ubira stopinj za njimi*". In za vzrok temu nasprotovanju so poleg zavezanosti ideji svobode in napredka navajali prav to: "*Nismo več njihovi! Tistih svetih naukov smo, ki bi jih morali oznanjevati, naukov božjih, naukov*

¹¹²Po zborovanju našega parlamenta, v: UT 1899, str. 197-198.

¹¹³XI. skupščina Zaveze, v: UT 1899, str. 207-208. O Hribarjevem odnosu do šolstva prim. Homo sum ... Ivan Hribar in njegova Ljubljana, Zbornik ob razstavi Mestnega muzeja Ljubljana, Ljubljana 1997.

¹¹⁴(Jakob Dimnik), Pro domo (Odgovor Slovincu), v: UT 1899, str. 213.

¹¹⁵Dnevi boja I., v: UT 1899, str. 221.

ljubezni, resnice in pravice, naukov poštenja in značajnosti, a njihovi nismo več!"¹¹⁶

Nov list in novo društvo

Tovariš je že konec leta 1896, v času bolj intenzivnega idejnega boja navajal, da so pri *Slovincu* vabili slovenske učitelje, naj bi se združili na podlagi katoliških načel in ustanovili svoj list.¹¹⁷ A po povišanju učiteljskih plač in s tem večje naklonjenosti vseh treh deželnozborskih strank do učiteljstva, je prišlo do večjega iskanja sloge, v začetku Jegličevega škofovanja v Ljubljani pa celo do nove pomirjujoče usmeritve. Do konca leta 1899 je od tega ostalo zelo malo. *Učiteljski tovariš* je novembra 1899 objavil vest, da so hoteli nasprotniki naprednega učiteljstva nekatere "zvabiti na svojo stran" in jih pridobiti za nastajajoče društvo in list, ki so ga nameravali izdajati z novim letom. Kaže, da so pričakovali Katoliškega učitelja in Katoliško učiteljsko društvo.¹¹⁸ Na ločitev drugače mislečega učiteljstva od liberalne učiteljske Zaveze sta opozarjala še pred začetkom oktobra 1899 *Slovenski list* in *Slovenec*. Ta je ugotavljal, da so bili učitelji že dlje časa razdvojeni v načelih in idejah, zato naj bo "razkol tudi očiten! Pojdimo narazen in organizujmo se!".¹¹⁹ Krščanska učiteljska društva in krščanske šolske liste v Avstriji je omenjal *Učiteljski tovariš* že sredi februarja 1897 (in je bil mnenja, da utegnejo le nekateri neznačajnejši zatajiti svoje kolege),¹²⁰ o tem pa je pisal tudi *Domoljub*.¹²¹

Čeprav pri *Tovarišu* niso bili prav tolerantni do drugače mislečega učiteljstva, so dali "svobodo njim, ki nameravajo izdati svoj stan", vendar so ob tej napovedi čutili vsaj malo nelagodja, a so se nadejali, da imajo vnete zaščitnike v narodno-napredni stranki. "Mož, ki je res mož, se ne bo dal zavesti, in možata učiteljica se tudi ne bo udala zapeljivim klerikalnim glasovom." Opozarjali so svoje somišljenike na zvestobo prepričanju in priporočali prijaznost do častite duhovščine in gospodov veroučiteljev, ki jim gre čast že zaradi "častitega duhovskega stanu."¹²² Pri *Učiteljskem tovarišu* so bili ponosni na liberalno zmago pri volitvah v odbor kranjske kmetijske družbe, ki so jo "pomagali izvojevati učitelji" in je pokazala, na kateri strani je slovenski kmet, kot so samozavestno zapisali.

Mesec dni kasneje so ponatisnili tudi članek iz *Domoljuba* 5. 10. 1899 pod naslovom "Slovenski učitelji, odločite se!", katerega pisanje in vsebina "bo ostala s črnimi pismeni zapisana v zgodovino slovenskega učiteljstva." *Domoljub* je najprej posvaril starše naj ne dajo tiste številke v roke otrokom, da bi se ne pohujšali ob resnici o svojih učiteljih, ki so se podali v liberalni tabor, ki je "krščanskemu ljudstvu sovražen", zlasti pa kmečkemu stanu. Nato so predstavili nestrpno pisanje *Slovenskega naroda* ob duhovnih vajah tridesetih učiteljev in naklonjenost učiteljstva do brezverske socialne demokracije. *Domoljub* je poudarjeno naglašal, da je dolžnost naših učiteljev, "da so ljudski učitelji, katoliški učitelji, kmetu prijazni učitelji", staršem pa svetoval naj v občinskem svetu ali krajevnem šolskem svetu varujejo katoliško vero in podpirajo

¹¹⁶Dnevi boja II., v: UT 1899, str. 229-230.

¹¹⁷Da se razumimo, v: UT 1896, str. 394.

¹¹⁸Pro domo III, v: UT 1899, str. 231; Pro domo IV., str. 241.

¹¹⁹Navedeno v: Slovenski učitelji, odločite se (*Domoljub*, 5. 10. 1899, št. 19), v: UT 1899, str. 240 in Avstrijski učitelji, (*Domoljub* 17.8.1899, št. 16), v: UT 1899 str. 247-248.

¹²⁰Lov na učitelje, v: UT 1897, str. 62.

¹²¹Navedeno v: Slovenski učitelji, odločite se (*Domoljub*, 5. 10. 1899, št. 19), v: UT 1899, str. 240 in Avstrijski učitelji, (*Domoljub* 17. 8. 1899, št. 16), v: UT 1899 str. 247-248.

¹²²Pro domo III, v: UT 1899, str. 231; Pro domo IV., str. 241.

učitelje, "ki so verni, značajni katoličani, drugih se izogibajte!". Učitelje pa je pozival naj se odločijo ali bodo od ljudstva ločeni "liberalni hlapci" in sovražniki ljudstva ali pa naj bodo ljudski učitelji in odvržejo "hlapčevske sponе liberalne in socialnodemokratske stranke". Ker si je lahko komentar "k temu ostudnemu članku, ki ga je pisal ostuden klerikalec v imenu stranke" napravil vsak sam, je *Tovarišu* zadoščala takšna predstavitev in članka ni podrobneje komentiral.¹²³

SLOVENSKI UČITELJ.

Glasilo
krščansko mislečih

učiteljev
in vzgojiteljev.

VERI, VZGOJI, PODOBU.

Letnik I.
V Ljubljani 22. decembra 1900.
Št. 1.

Konec leta 1899 je začel izhajati v Ljubljani v uredništvu dobrepolskega učitelja Frana Jakliča kot glasilo krščansko mislečih učiteljev in pedagogov *Slovenski učitelj*¹²⁴ s Slomškovo podobo na naslovnici, kakršno je nedolgo pred tem še nosil *Učiteljski tovariš*. Ob 2. katoliškem shodu v Ljubljani pa so 10. 9. 1900 ustanovili društvo "Slomškova zveza". To je združilo pedagoge, ki so poudarjali pri vzgoji katoliška načela.¹²⁵ Začetke izhajanja lista in delovanja društva so spremljali silno neprijazni komentarji z liberalne strani, ki je dotlej obvladovala slovensko učiteljsko organizacijo in tudi zatem bila med učitelji številčnejša. Tako je bilo slovensko učiteljstvo za dobre četrto stoletja idejno razdeljeno v dve stanovski organizaciji.

¹²³ Slovenski učitelji, odločite se (Domoljub, 5. 10. 1899, št. 19), v: UT 1899, str. 238-240.

¹²⁴ Slovenski učitelj, 22. decembra 1900 (!) leto I., št. 1. - prav: 1899.

¹²⁵ Shod, v: Slovenski učitelj, 1900, str. 278-282.

ZUSAMMENFASSUNG

Konfessionelle Schule und liberale Gesinnung der Lehrer. Die liberale und die katholische Ausrichtung der slowenischen Lehrerschaft Ende des 19. Jahrhunderts, ermittelt auf Grundlage des Blattes "Učiteljski tovariš"

Nachdem die Lehrerschaft der slowenischen Volksschulen die liberale Schulgesetzgebung von 1869 und damit die *"neue Schule"* mit verbessertem Unterrichtsinhalt und Gehaltserhöhungen für Lehrer unterstützt hatte, begann sie sich liberal zu orientieren und nahm gegen die von katholischer Seite vertretenen Veränderungen des Schulsystems in Richtung einer konfessionellen Schule Stellung. Das Blatt *"Učiteljski tovariš"* [Des Lehrers Begleiter] (1861-1941), zwischen 1892 und 1899 Organ des *"Slovensko učiteljsko društvo"* [Slowenischer Lehrerverein] in Laibach und damit der gesamten Lehrerschaft in Krain, bekannte sich zur gesetzlich bestimmten sittlich-religiösen Erziehung als Aufgabe des Volksschulunterrichtes, trat für eine gemeinsame, jedoch gleichberechtigte Tätigkeit der Priester- und der Lehrerschaft im schulischen Bereich auf und befürwortete in den Zeiten der politischen Eintracht sogar die konfessionelle Schule. Die Lehrerschaft um den *"Učiteljski tovariš"* verstand darunter: die katholischen Kinder sollen von katholischen Lehrern unterrichtet werden, vor dem Unterrichtsbeginn und am Ende sollte ein Gebet gesprochen werden und "der gesamte Unterricht sollte vom Geiste unserer heiligen Religion durchdrungen sein". So sah in Krain auch "die neue Schule" aus. Eine größere Abhängigkeit der Schule und der Lehrerschaft von der Kirche oder von den katholisch ausgerichteten Parteien lehnten die Lehrer jedoch als inakzeptablen Klerikalismus ab.

Mit dem Bewußtsein der Bedeutung des Lehrerstandes wuchs auch der Wunsch nach Unabhängigkeit. Der entscheidende Punkt, an welchem sich die Lehrer von der katholischen politischen Ausrichtung immer mehr zu trennen begannen, lag in den Bemühungen der Lehrer um eine Regelung ihrer nach wie vor bescheidenen Einkommenssituation in den einzelnen Ländern (diesen Eindruck erwecken zumindest die Artikel im *"Učiteljski tovariš"*). Unterstützung fanden sie nämlich bei der nationalfortschrittlichen (liberalen) Partei, die den meisten Lehrern ohnehin ideologisch näher stand. Auf dem Land, wo die liberale Ausrichtung weniger verbreitet war, bildete sich statt der kollegialen Gemeinsamkeit von Priestern und Lehrern häufig eine Gegnerschaft zwischen dem Träger des politischen Katholizismus und der Stütze der liberalen Partei.

Die Schreibweise des *"Učiteljski tovariš"* war in den neunziger Jahren vorsichtig, jedoch eher der liberalen Gesinnung gewogen, obwohl das Blatt bis Ende 1897 auf der Titelseite das Bild des slowenischen katholischen Pädagogen A. M. Slomšek beibehalten hat. Im Herbst 1896 wurde das Titelblatt mit dem liberalen pädagogischen Slogan *"Nicht nach rückwärts, nicht nach unten, sondern nach vorne und hinauf"* ergänzt. Das Blatt verfolgte mit Wohlwollen die liberale Schreibweise der deutschen pädagogischen Zeitschriften in Österreich und grollte den katholischen Bemühungen für eine Schulreform, die sie als Rückkehr zu einem überlebten Schulsystem erachteten. Nach dem IV. Österreichischen Katholikentag kann Ende 1896 und im Jahre 1897 in den Artikeln schon jene leidenschaftliche Atmosphäre der katholisch-liberalen Gegensätze festgestellt werden, die sich im Zeitungswesen in den Jahren danach durchsetzen sollte. Der *"Učiteljski tovariš"* vertrat entschieden die liberalen Positionen und befürwortete die "Neue Schule", die frei von kirchlichen Einflüssen sein sollte. Zeitweise

betonte er aber auch die Bedeutung der Eintracht zwischen der Priester- und Lehrerschaft in der Arbeit für die slowenische Schule.

In Erwartung einer Regelung über die Lehrergehälter im Krainer Landtag (wo sich die Lehrer um Unterstützung aller drei Parteien bemühten) beruhigten sich im Jahre 1898 die Gegensätze ein bißchen; beim Antritt des neuen Laibacher Bischofs A. B. Jeglič im Mai 1898 stand Krain im Zeichen der katholisch-liberalen Eintracht. Der Bischof wurde auch auf der Laibacher Versammlung des *"Bundes der slowenischen Lehrervereine"* [*"Zaveza slovenskih učiteljskih društev"*], in dem die slowenischen Bezirkslehrervereine von Krain, Steiermark und Küstenland vereinigt waren, begeistert begrüßt. Schon ein Jahr danach sprach sich diese Standesorganisation der Lehrer bei ihrer Versammlung in Görz nicht nur für eine liberale Ausrichtung aus, sondern erklärte sich sogar als Teil der National-fortschrittlichen Partei. Die katholische Seite begann ein eigenes Organ herauszugeben, den *"Slovenski učitelj"* [*"Der slowenische Lehrer"*] (Ende 1899) und anlässlich des 2. Slowenischen Katholikentages in Laibach (1900) wurde der Verein *"Slomškova zveza"* [*"Der Slomšek Bund"*] gegründet. In diesem Verein sammelten sich jene Pädagogen, die bei der Erziehung katholische Prinzipien befürworteten. Sie blieben jedoch vor allem auf Krain beschränkt und stellten den zahlenmäßig kleineren Teil der Lehrerschaft dar. Länger als ein Vierteljahrhundert blieb die slowenische Lehrerschaft ideologisch auf zwei Standesorganisationen aufgeteilt.

KRISTINA ŠAMPERL PURG

ORIS NACIONALNE PODOBE TEHNIŠKE INTELIGENCE V AVSTROOGRSKI MONARHIJI OB PRELOMU STOLETJA NA PRIMERU JANEZA PUHA

Kdo si, Janez Puh?¹

Da bi lažje odgovorili na to vprašanje, si oglejmo njegovo življenjsko pot. Raziskovali smo jo v obširni avstrijski, pa tudi slovenski literaturi in v arhivskih virih. Dragoceni prispevek pomenijo podatki zbiralcev, old timerjev in ustne informacije daljnih sorodnikov in znancev.

Gre za človeka mnogoterih identitet, ki so jih oblikovale fizična, intelektualna in emocionalna vpetost v Avstroogrsko monarhijo, v življenjski prostor številnih narodov in narodnosti. Bil je večplastna osebnost v smislu obrtnika, inovatorja, menažerja, športnika - tekmovalca, trgovca, vzgojitelja, društvenega delavca, tehnika in tovarnarja, bil je človek, ki se je uspel dvigniti po družbeni lestvici, in postal gospod. Živel je kot meščan, a ostal Juršičan - sin Slovenskih goric.

Podoba okolja, v katerem je živel Janez Puh

Juršinci

Juršinci² se prvič omenjajo leta 1409, cerkev sv. Lovrenca pa leta 1322. V času Janeza Puha so spadali pod Okrajno glavarstvo Ptuj, enako pod sodni okraj in pod davčni urad Ptuj, od leta 1918 pod okraj Ptuj, od leta 1957 pod občino Ptuj, od leta 1994 pa so samostojna občina. Cerkveno so bili Juršinci podružnica ptujske prafare, in sicer cerkve sv. Ožbalta, vendar pod patronatom ptujske nadžupnije sv. Jurija. Tudi okrajni šolski svet je imel sedež na Ptuj. Taka organiziranost je prinesla številne povezave med Juršinci in Ptujem ter obratno. Področje fare Juršinci je skozi zgodovino dalo lepo število izobražencev. Prvega v literaturi omenjenega učitelja - Peter filius Nicolai de Qualatinz prope Pettau - domačina srečamo že leta 1466 v Župnijski kroniki. Spoznanje, da je izobrazba ena od najpomembnejših poti do veljave, je pripomoglo, da so domačini skozi stoletja poskušali omogočiti izobrazbo svojim otrokom tako v bližnjem Ptuj, Mariboru, Varaždinu, mnogim pa tudi v Gradcu. Slednji je pomenil naravno izobraževalno pot za dijake iz slovenske Štajerske. Zraven domačih, ki so stroške izobraževanja krili s prodajo dobrih vin (do prihoda trsne uši in po sanaciji škode), pridelkov in živine so pomagali s štipendijami duhovniki domačini. Področje Slovenskih goric je bilo in je še morda tudi zaradi svoje naravne slikovitosti izziv tistim posameznikom, ki jih je narava obdarila s kančkom več brijtnosti. Tu so se rodili in z mlekom pili ustvarjalni nemir ter občutili dediščino prednikov kot vrednoto. Sem pa so

¹ Kdo si, Janez Puh, Johann Puch? Zgodovinski arhiv Ptuj, 1997, 12 str., veliki format, katalog predstavitve projekta o Janezu Puhu, povzetek v nemščini in angleščini, zasnovala in uredila Kristina Šamperl Purg, oblikoval Jaka Marinič.

² Kristina Šamperl Purg, Juršinci - tam je nekaj v zraku, Katalog razstave, Janez Puh - človek, ki je svet obrnil na glavo, Ptuj, 1999, str. 37-44.

prihajali tudi od drugod in s seboj prinašali drugačna znanja in spoznanja ter jih posredovali v novem okolju. Zanimivo je, da so izrazito slovensko orientirano kulturno in narodno področje v Juršincih in okolici, imeli v rokah duhovniki. Tako tisti, ki so prihajali od drugod kot tudi domačini. Spomnimo se duhovnika in zgodovinarja Simona Povodna, Antona Krempla, pisca znane zgodovinske čitanke Dogodivščine Štajerske zemle v slovenskem jeziku, izdane leta 1845 v Gradcu, duhovnika, pesnika in prvega arhivskega delavca Antona Aškerca, duhovnika, šolskega nadzornika in dobrega gospodarja Jakoba Meška. Med domačini pa najdemo tudi posameznike, ki niso šli po poti izobraževanja za duhovnike. Tehnike se je lotil Janez Puh, kmečki sin, ključavničarski vajenec in poznejši izumitelj, naravoslovja Franc Matjašič iz Sakušaka, Puhov sovaščan in sodobnik, sicer vinarski nadzornik za Štajersko, prava pa jurist in narodni buditelj Janko Koser. Pogojno bi lahko že iz teh primerov zaključili, da so bili domačini glede izbire izobraževanja bolj usmerjeni k praksi.

Oblaček (Sakušak), Juršinci

Janez Puh se je rodil 27. junija leta 1862 v Oblačku³ (danes je to del Sakušaka) pri Juršincih malemu kmetu Francu Puhu, ki se je iz Zagorcev priženil k Neži, rojeni Cizerl. Kot mnogim drugim otrokom je tudi njemu zibel tekla pod toplo slamnato streho ob krušni peči, kjer je mama pekla kruh in gibanice, kuhala mleko, žgance, zelje in včasih pripravljala meso, kolikor ga ni skrila med zaseko v tünki. Štiri leta starejši brat Martin je bil njegov varuh, ker so vinograd, polje in živina zahtevali skoraj ves mamin čas. Na sestro Marijo in najmlajšega Franca pa je popazil tudi Janez. Njihova hiša je stala na vrhu hriba, zato se je pred njim odpiral svet, kamorkoli je pogledal. Velikokrat se je postavil na roke in ga opazoval z glavo, obrnjeno navzdol. Tako je z njihovega brega videl širjave v drugačni dimenziji. Trgal je hlače po domačih slivah in na pletenem plotu, skupaj s starši je hodil v farno cerkev sv. Lovrenca ter poslušal nauke častitih gospodov Jakoba Meška⁴ in kaplana Johana Stiperja. Slednji ga je ob krstu zapisal v rojstno matično knjigo z nemško obliko imena in priimka. V enorazrednici,⁵ ki je bila v mežnariji, so se gnetli vsi za šolo sposobni otroci. Zanimivo je bilo, da je bilo v razredu več deklic kot dečkov. Občasno je bilo v šoli kar prijetno, in sicer takrat, ko je veliko otrok moralo ostati doma zaradi kmečkega dela. Tudi pri Puhovih ni bilo drugače. Oče je namreč pogosto odhajal od doma. Bil je oskrbnik mlina na Dravi pri Borlu,⁶ pa tudi sicer je rad potoval. Janez je moral pasti živino, pomagati v vinogradu in tudi pri mlatvi je moral biti zraven. Tudi delo pri tujih ljudeh je spoznal. Zrasel je v srednje velikega mladeniča navihanih oči in dozorel za uk.

Rotman

Rotman je vas poleg Juršincev. Sem se je Janez Puh podal v uk. Le kdo ga je navdušil, da je po končani enorazredni osnovni šoli šel k mojstru Kranerju.⁷ Ta ga je v

³ Rojstna matična knjiga fare sv. Lovrenca za čas od 1836 do 1864, str. 250, original Škofijski arhiv Maribor.

⁴ Chronica parochia St. Laurentii in colibus slovenicis dec. Petov. 1867 do 1927, original Župnijski urad sv. Lovrenca, Juršinci, str. 74-83.

⁵ Šolska kronika za čas od 1806 do 1932, str. 5, original Osnovna šola Juršinci.

⁶ Anton Klasinc, Od želarja do tovarnarja, *Tednik (Ptujski)*, 15. februar 1963, str. 5.

⁷ Glej opombo 4, str. 179.

letih 1874 do 1877 uvedel v skrivnosti ključavničarskega poklica. 21. februarja 1877⁸ mu je izdal spričevalo o končani triletni učni dobi. Spričevalo je bilo izdano na Ptuj. Zanimivo je, da je Ptuj prav leta 1877 dobil obrtno nadaljevalno šolo za potrebe obrtnikov,⁹ in sicer za kovače, kotlarje, ključavničarje, mehanike za kolesa, mizarje, šivilje in krojače. Verjetno Janez Puh tovrstnega šolanja ni bil deležen.

Ptuj

Po odsluženi vojaščini se je vrnil v domače kraje, vendar le za določen čas. Ustavil se je tudi na Ptuj - v mestu, ki je poskušalo loviti korak z drugimi evropskimi mesti. Bilo je sicer ambiciozno, vendar ekonomsko ne dovolj močno in nacionalno politično neodvisno, da bi lahko absorbiralo prebivalstvo, ki se je iz ekonomskih razlogov selilo bodisi v sosednji Gradec bodisi čez lužo. Prirastek prebivalstva je bil okoli 7,6%,¹⁰ kar je npr. v primerjavi z Gradcem, kjer se je v istem času povečalo število prebivalstva za več kot tretjino, premalo. Nemški in nemčurski mojstri so v glavnem zaposlovali enako usmerjene vajence in pomočnike. Oboji so se otepali nenemške konkurence in s tem ožili krog priseljenih.

Prevladujoči nemški jezik je bil prav tako ovira za priseljence s podeželja. Prav tako so bile predolge pravne poti, prišleki pa tudi niso imeli dovolj kapitala, da bi lahko začeli na novo. Ekonomska nemoč je bila ena od pomembnih razlogov, ki so odvrnili Puha, da ni ostal doma, temveč se je po odsluženi vojaščini vrnil v Gradec, kjer je, čeprav prišlek, naletel tako na šikaniranje kot na podporo.

Radgona

Po končani učni dobi v Rotmanu in po prejemu spričevalu na Ptuj se je napotil za pomočnika v Radgona. Leta 1877/78 je delal kot vajenec pri mojstru Geršaku, kjer je končal učno dobo. Pri njem se je odlično počutil. Radgona je v tem času štela 270¹¹ prebivalcev s slovenskim občevalnim jezikom na desnem bregu in 2255 na levem bregu. Leta 1890 pa se je ta slika bistveno spremenila. Število prebivalstva, se je povečalo, in sicer za 151 prebivalcev oz. za okoli 7%. Temeljito pa se je v 10 letih spremenila jezikovna podoba v škodo slovenskemu občevalnemu jeziku. Petina prebivalcev pa se glede občevalnega jezika ni znala opredeliti.

Ker si je Janez Puh moral po takratni zakonodaji pridobiti verifikacijo svoje usposobljenosti tudi v tujini, je potoval prek Dunaja v Nemčijo, kjer so opravili neke vrste preizkus njegovega doma pridobljenega znanja. Poln vtisov iz srednje Evrope se je z vlakom vrnil na Ptuj, nato pa peš, kot že tolikokrat, v 12 km oddaljene Juršince in še pet kilometrov do Oblačka. Doma ga je čakal poziv za vojsko.

⁸ Hans Seper, 100 Jahre Steyr-Daimler-Puch A. G. 1864-1964, Wien 1964, str. 40.

⁹ Cimerman, Matjašič, Terbuc, Zgodovinski pregled obrtnega izobraževanja v 120 letih in 30 let ustvarjanja v poklicni in tehniški strojni šoli, Zbornik. 120 let obrtnega izobraževanja na Ptuj, Ptuj, 1997, str. 6.

¹⁰ Dr. Ljubica Šuligoj, Nemška trdnjava na slovenskem Štajerskem, zbornik Septembrski dogodki 1908, Ptuj, 1998, str. 17.

¹¹ Mag. Ivan Rihtarič, Janczkovo potovanje od doma do vele mesta, Katalog razstave Janez Puh, človek, ki je svet obrnil na glavo, Ptuj, 1999, str. 47, 48.

Gradec

17. maja 1882¹² je bil poklican v Gradec, in sicer k težki artileriji 6. regimenta. Že 26. novembra istega leta je postal zaradi znanja in spretnosti prvi ključavničar v polku. V vojski je srečal nove ljudi in si pridobil prijatelje. 1885. je zaključil triletno obvezno služenje vojske in se vrnil domov. Iskal je sebi primerno delo, vendar ga ni našel ne na Ptuj, ne v Mariboru in ne v Radgoni. Od očeta si je sposodil 5 goldinarjev in se vrnil v Gradec. Deželno glavno mesto Gradec¹³ je v tistem času imelo že skoraj 100.000 prebivalcev, številna podjetja, šole, kulturne ustanove, skratka postajalo je velemesto, tako materialno kot duhovno. Presenetil ga je v dobrem smislu, ker so se mu odpirale neizmerne možnosti za delo, v slabem pa, ker je bil omejen kot prišlek. V mestu ni imel ne stanovanja, ne delavnice, ne obrtnega dovoljenja. Velik problem so predstavljali tudi graški obrtniki, ki niso prav nič ljubeznivo gledali na uspešne konkurente. Vendar je Puhu uspelo najti somišljenike,¹⁴ ki so mu najprej stali ob strani z nasveti in nato tudi z denarjem. Morda so njegove iskrive oči in visoko čelo dokazovali, da so več kot le lepotnega značaja.

Leta 1889 je Janezu Puhu uspelo dobiti obrtno dovoljenje.¹⁵ Zaradi spora z mojstrom Alblom je začel iskati lastno pot. Najprej se je odpravil na ogled razstave koles v Leipzig. Po vrnitvi je osnoval lastno obratovalnico¹⁶ za izdelavo, popravila in prodajo koles. Samozavestno jo je imenoval tovarna koles. V njej je že leta 1889 izdelal prvo znano nizko kolo, ki je danes v lasti družine Edegger¹⁷ iz Gradca.

Ko je proizvodnja koles Styria dosegla svoj vrhunec, je Puh podjetje leta 1897 zapustil, čeprav ga je sam ustanovil in čeprav je zaradi izkušenj in nadarjenosti v letih od 1891 do 1897 pridobil številne patente na področju proizvodnje koles.¹⁸

Puh je za pionirji moderne motorologije kasnil le dve leti. Leta 1898¹⁹ je namreč izdelal svojo inačico dvovaljnega bokserskega motorja. Verjetno gre za tovrstni prvi poznani motor na svetu. Ob 100-letnici te zamisli smo rojaki izdali monografijo Janez Puh - Johan Puch - človek, izumitelj, tovarnar, vizionar.²⁰

Leta 1899²¹ je Janez Puh skupaj s kolesarskim tovarnarjem Wernerjem v južnem delu Gradca zgradil ogromno tovarno. Z obnovo in dograditvijo starega mlina ter z organizacijo delniške družbe "Johann Puch I. Steiermärkische Fahrrad - Fabriks - A.G."

¹² Glej opombo št. 8, str. 40.

¹³ Dr. Elke Hammer, Mesto v obdobju sprememb - politični, gospodarski, socialni in kulturni odnosi v Gradcu na prelomu stoletja, Monografija Janez Puh- človek izumitelj, tovarnar, vizionar, Ptuj, 1998, str. 55 do 60.

¹⁴ Mag. Hilde Harrer, Ljudje, ki so Janezu Puhu pri uresničevanju njegovih zamisli stali ob strani, referat ob odprtju razstave o Janezu Puhu v Gornji Radgoni, 14. 4. 2000.

¹⁵ Dr. fil. Gerhard Marauschek, Puhovi zgodnji začetki v Gradcu, Katalog Janez Puh, človek, ki je svet obrnil na glavo, Ptuj, 1999, str. 60.

¹⁶ Hilde Harrer, Pregled tipov koles in avtomobilov okoli leta 1900, Monografija Janez Puh, Johann Puch človek, izumitelj, tovarnar, vizionar, Ptuj, 1998, str. 132.

¹⁷ Glej opombo 16, str. 133.

¹⁸ Dr. Sandi Sitar, Puhovi patenti, Monografija o Janezu Puhu, str. 123.

¹⁹ Glej opombo 18, str. 127.

²⁰ Monografija Janez Puh, Johann Puch, človek, izumitelj, tovarnar, vizionar, Ptuj, 1998, 240 strani. 7 uvodnih prispevkov, 26 strokovnih člankov, 200 fotografij, veliki format, povzetki v nemščini in angleščini. Zasnovala in uredila Kristina Šamperl Purg, oblikovala Maša Okršlar.

²¹ Ing. Albert Struna, Janez Puh, Johann Puch, avstrijski industrialec slovenskega rodu, Ljubljana, 1963, publikacija Tehniškega muzeja Slovenije, št. 11, str. 11, 12.

je položil temelje za industrijsko proizvodnjo koles v tedanji Avstriji. O gradbenih posegih, o pridobivanju potrebne gradbene in druge dokumentacije in o Puhovih težavah pri Mestnem gradbenem odboru in Mestnem svetu govori v treh zajetnih fasciklih ohranjeno arhivsko gradivo v Mestnem arhivu Gradec/Stadtarchiv Graz, Avstrija.²²

Leta 1899 je Puh začel izdelavati motocikle.²³ Leta 1906²⁴ je nenehno izpopolnjevanje motociklov prineslo Puhu velik uspeh. Takrat je njegov dirkač Nikodem na zahtevnem mednarodnem tekmovanju za Internacionalni pokal dosegel najvidnejši uspeh. 250 km dolgo progo je prevozil s povprečno hitrostjo 77 km na uro.

Svoj prvi bencinski motor je Puh skonstruiral v tako imenovani bokser izvedbi. To pomeni, da sta bila valja postavljena drug proti drugemu. Verjetno gre za tovrstni prvi poznani motor na svetu. Na področju proizvodnje motorjev in motornih vozil je v letih 1900 do 1914 pridobil oziroma prejel 13 patentov.²⁵ Najvrednejši je iz leta 1909,²⁶ in sicer štirivaljni bokser motor, patent št. 48877. Zamisel Puhovega štirivaljnega bokser motorja je bila tako genialna, da so jo uporabili konstruktorji svetovno znanega volkwagrovega hrošča.

Zaradi koles, motorjev in avtomobilov, izdelanih v njegovi tovarni, so Avstrijo spoznali ne le po Evropi, temveč tudi v Aziji in Ameriki. Junija 1914, ko je na vrata že trkala 1. svetovna vojna, se je Janez Puh odpravil na konjske dirke v Zagreb. Šofer ga je peljal tudi na domačijo, kjer so mu mati spekli gibanico, vaški otročaji pa so dobili graške bonbone. Veliki izumitelj rezultatov dirke ni dočakal. Pretrujeni motor v njegovih prsih je zastal.

Tovarna dela dalje. Danes jo poznamo kot tovarno Steyr-Daimler-Puch of MAGNA.

Na večih lokacijah v Gradcu zaposluje okrog 5200²⁷ delavcev. Puhova ustvarjalnost na Slovenskem se odseva v tovarni Tomos Koper.²⁸ Dolga leta je uspešno polnila domači in tudi tuji trg s priljubljenimi motornimi kolesi.

Nacionalna podoba monarhije

Janez Puh je osebnost, ki je plod iz enonacionalnega kmečkega doma prinešenih navad, znanj in sposobnosti, obogatenih in dograjenih v velemestu mnogonacionalne države z že oblikovanim gospodarskim in kulturnim prostorom.

V takratni Evropi narodov z okoli 400 milijoni prebivalcev²⁹ je odpadlo na avstro-ogrsko monarhijo okoli 47 milijonov.

Od 138 milijonov Slovanov v Evropi, jih je v Avstro-Ogrski živel 22.710.000;

Od 69 milijonov Nemcev jih je živel v Evropi 11.600.000, poleg njih pa še 8.500.000 Madžarov, 3.030.000 Romunov, 820.000 Italijanov od 33.5 milijonov živečih v Evropi in 500.000 drugih narodnosti. Znotraj 22 milijonov Slovanov je bilo 8 milijonov Čehov, 5,2 milijona Hrvatov in Srbov, 4,2 milijona Poljakov, 3.9 milijona Rusi-

²² Stadtarchiv Graz, Bauakt Graz IV., fascikli št. 11.612/3/1855, 29.417/3/1880, 73.351/3/1895.

²³ Glej opombo št. 16, str. 139.

²⁴ Friedrich F. Ehn, Das große Puch - Buch, Die Zweiräder von 1890-1987, Graz 1993, str. 28.

²⁵ Glej opombo 18, str. 123.

²⁶ Glej opombo 18, str. 120.

²⁷ 100 Jahre Steyr-Daimler-Puch Graz, Graz, 1999, vodja projekta in odgovoren za vsebino - Herfried Teschl, 192 strani, nemška in angleška verzija, številne barvne fotografije, vključeni naši kraji, ljudje in arhivi.

²⁸ Boris Brovinsky, Tomos, slovenska blagovna znamka, ki je zrasla na Puhovih temeljih, Monografija str. 165 do 172.

²⁹ Mohorjev koledar, 1906, str. 156-159.

nov in 1.320.000 Slovencev. In znotraj te zadnje etnične skupine se je rodil Juršinčan, Slovenjegoričan, Prlek, Janez Puh.

Uradne statistike mnogonacionalne države niso spraševale po nacionalni različnosti prebivalstva, temveč po tem, kar je država naredila skupnega za vse. To je bil denar, vojska, uprava, šole, sodišča in seveda jezik, "ki je predvsem v očeh Nemcev in Italijanov odločilen znak"³⁰ - identifikacijski faktor skupaj z zahtevanim enotnim kulturnim in gospodarskim prostorom.

Nekateri so ga videli kot del Nemčije - Velikonemške ideje so opazne pri ptujskem županu Orniku, v občinski upravi in časopisju. Prav gospodarski tokovi, prometne poti in tudi velika propaganda so utrjevali teorijo o enotni monarhiji, poudarjali so nadmoč Nemcev in tudi nemčurjev na našem področju, saj so menili, da brez njih³¹ ni možen ne gospodarski in ne kulturni razvoj. Npr. na Spodnjem Štajerskem je bila slovenščina zasebni jezik državljanov monarhije, izraz Slovenec pa se je uporabljal zelo redko.

Drugim nehistoričnim narodom v monarhiji se ni godilo nič bolje. Uradni jezik za vse etnične skupine je bil isti, in sicer jezik etnične skupine Nemcev.

Uradna statistika je ob uradnih štetjih prebivalstva spraševala po občevalnem in ne po maternem jeziku. V vsej monarhiji je bil nemški. Vsakdo, ki se je hotel in zmozel dvigniti na družbeni lestvici, je to moral storiti najprej pri jeziku. Drugi evropski narodi in tudi izseljenci v Ameriko, (ki) so ta preskok morali opraviti najprej na ekonomskem področju.

To je bil čas množičnega izseljevanja iz Evrope v Ameriko.³² Za spodnjo Štajersko so bolj značilne notranje migracije, ki so opredeljene³³ kot izseljevanje. V sedanjem slovenskem prostoru je to čas neke vrste politične mlačnosti in zatišja glede na dogodke leta 1848, je čas verske prenove.³⁴ To je tudi čas oblikovanja nacionalne identitete (tabori, čitalnice, boj za slovenski jezik, za slovenske paralelke na celjski gimnaziji in v drugih šolah,³⁵ uporaba slovenskega jezika za pisanje matic). Na tem področju delovanja Janeza Puha ni zaslediti.

Jezikovna podoba monarhije

Kdaj se je Janez Puh srečal z nemščino, bi težko natančno opredelili. Verjetno že po končani slovenski osnovni šoli³⁶ pri ključavničarskem mojstru Kranerju ali v Radgoni, prav gotovo pa pri vojaki, ki jih je služil v Gradcu.

Janez Puh je odraščal v enonacionalnem okolju domače slovenske vasi Sakušak, ki v tem času ni imela niti enega drugače (neslovensko) govorečega prebivalca.³⁷ V Slovenskih goricah je nacionalna zavednost očitna,³⁸ uporaba slovenskega jezika pa skoraj

³⁰ Dr. Fran Zwitter, *Nationale Probleme und Gesellschaftliche Struktur in der Habsburgermonarchie*, Österreichische Osthefte, 19. letnik, 3. zvezek, Wien, 1977, str. 149.

³¹ Kristina Šamperl Purg, *Septembrski dogodki v luči časopisa Štajerc in nekaj izhodišč za opredelitev leta 1908 kot prelomnega v slovenski zgodovini*, zbornik, Zgodovinsko društvo Ptuj, 1998, str. 73.

³² Marjan Drnovšek, *Usodna privlačnost Amerike*, Ljubljana, 1998.

³³ Dr. Matjaž Klemenčič, *Slovenska izseljeniška zgodovina kot del slovenske nacionalne zgodovine*, Zgodovinski časopis, 1998, str. 175-193.

³⁴ Franc Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*, Lj., 1928.

³⁵ Gestrin Melik, *Slovenska zgodovina 1792-1918*, Ljubljana, 1966.

³⁶ Glej opombo št. 4, str. 178, originalno oštevilčenje, str. 141a sekundarno.

³⁷ *Special-Orts-Repertorium von Steiermark - Specialni repertorij krajev na Štajerskem*, Wien, 1893, str. 281.

³⁸ Glej opombo 4 - *Kronika fare sv. Lovrenca odseva pozitivno zavest piscev kronike, dogodkov in ljudi, ki jih opisuje*.

izključna. Izučil se je v okolju, polnem nacionalnih in gospodarskih ter družbenih nasprotij, če vzamemo za osnovo Ptuj.³⁹ V primerjavi s slovensko okolico je bil nemško orientiran tako po jeziku, podobi kot po velikonemški politiki občinske uprave, časopisov in gospodarskih ter kulturnih tokov.⁴⁰

Podobna slika je bila v Mariboru in v Celju.⁴¹

Za uresničevanje svojih idej na področju tehnike in za kruh se je Janez Puh boril v Gradcu, v mestu, ki je bilo zrcalna podoba monarhije. Prav v tem času je dobivalo obrise mesta z več kot 100.000 prebivalci in s tem značaj velemesta.⁴² Kljub temu da je bil državljan iste države kot prebivalci Gradca, tam vendarle ni bil enakovredno obravnavan. V začetku svoje zaposlitvene poti je doživljal nasprotovanja zaradi uspešnosti,⁴³ in ker je jemal kruha drugim, domačim obrtnikom, pozneje pa tudi zaradi nenemškega izvora, saj ga Gradec dolgo ni sprejel za svojega.⁴⁴ Čeprav se je v tem času za stalno naselil v Gradcu, se je moral v štirih letih od 2. 10. 1885 do 2. 10. 1889 kar sedemkrat seliti, dokler ni pristal med 31. podnajemniki v hiši g. Karla Reinitzhuberja, Strauchergasse 18.

Iz vpisnika ljudskih štetij za leto 1890,⁴⁵ ki ga hrani Mestni arhiv v Gradcu, je razvidna vsa pestrost priseljencev, njihovih poklicev in krajev, iz katerih so prihajali. Oglejmo si to podobo:

Zap. št. Ulica - STRAUCHERGASSE 18 ZA LETO 1890

- 10283 Acker Peter
 4 Neger Alois - 1855, Gradec, vrtnar, 1877, pri vojakih
 5 Puch Johann
 6 Puch Martin, strojnik
 7 Werner Anton, 1869, ključavničarski pomočnik iz Rakitniz
 8 Reinitzhuber Carl, lastnik, 1813, Gradec
 9 Knebl Carl, sedlarski pomočnik, 1814, (Ungarn) Madžarska
 10290 Pitscherko Josef, mizarski pomočnik, roj. 1858 v Spuhlji
 1 Sommer Theresia, služkinja 1832, Madžarka, Kriefenstein
 2 Hrusa Rupert, kleparski pomočnik, 1859, Leoben
 3 Lackner Josef, sedlar, roj. 1850, Gradec
 4 Schlaunich Jacob, pismonoša, 1847 Villesse, Gradisca, Italija
 5 Leitner Arthur, Brandführer (?), 1846, Gradec, Celje
 6 Swidacek Josefa, šivilja, 1821, Gradec

³⁹ Kristina Šamperl, Problematika nemčurstva in ponemčevanja na prelomu stoletja, Zbornik - Skozi viharje v lepšo prihodnost, Ptuj, 1981, str. 11-28.

⁴⁰ Kristina Šamperl Purg, Odnosi med Mestno občino Ptuj in proštijško cerkvijo v letih 1880 do 1918, zbornik, Ptujška proštijška cerkev sv. Jurija, Ptuj, 1997, str. 153-158.

⁴¹ Dr. Janez Cvirn, Trdnjavski trikotnik, Maribor, 1997.

⁴² Dr. Elke Hammer, Mesto v obdobju sprememb - politični, gospodarski, socialni in kulturni odnosi v Gradcu na prelomu stoletja, Monografija Janez Puh - človek izumitelj, tovarnar, vizionar, Ptuj, 1998, str. 55-60.

⁴³ Hans Seper, 100 Jahre Steyr-Daimler-Puch A. G., 1864-1964, Wien, 1964, str. 40-58.

⁴⁴ Dr. G. Marauschek, Puhovi zgodnji začetki v Gradcu, Katalog razstave - Janez Puh, človek, ki je svet obrnil na glavo, Ptuj, 1999, str. 61.

⁴⁵ Volkszählungsprotokoll - 1890, IV. Bezirk, II. Band, Mestni arhiv Gradec/Stastarchiv Graz Hvala za pomoč direktorju dr. Gerhardu Marauschku.

- 7 Gogg Maria, gospodinja 1815, Gradec
- 8 Michalewič Josef, krojaški pomočnik, 1856, Pelein- Koroška
- 9 Iwanuscha Blasius 1858, St. Nikolai, Brebrovnik, Ptuj
- 10300 Mohorič Maria, krojaška pomoč. 1871, Orešje, Mestni Vrh, Ptuj
 - 1 Mohorič Ernest, pleskarski pomoč. 1870, Mestni Vrh, Ptuj
 - 2 Held Josef, krojaški p. 1853, Gradec
 - 3 Schlebinger Maria, pastorka od Helda. 1881, Gradec, Radgona
 - 4 Hirt Maria, služkinja, 1851, Vildon, Maribor
 - 5 Klinger Franz, pivovarski pomočnik, 1860, Gradec
 - 6 Samuda Sebastian, trgov. sluga 1863, Rosenberg, Stanetinci, Ljutomer
 - 7 Puckl Aloisia, gospodinja 1864, Fram, Maribor
 - 8 Mandl Robert, krojaški pomoč. 1849, Gradec
 - 9 Mendall Wilhelmine, natararica 1872, Dunaj
- 10310 Puschnig Maria, šivilja, Šlezija, 1841, Gradec
 - 1 Kursch Wilhelmina, šivilja 1814, Breslau Šlezija
 - 2 Mauningh Josefa, služkinja 1831, Gradec
 - 3 Eichholzer Josef, št. 20

Strauchergasse 18 je postala dom Janeza Puha. To je bila cesta v graškem predmestju, ki je cerkveno spadala pod faro Maria Hilf. Na tej hišni številki je Janez Puh ostal do smrti. Tu se je leta 1889⁴⁶ poročil s stanodajalčevo hčerjo Marijo, (kot) po šegi srednjeveških obrtnikov, ko so se pomočniki poročali s hčerkami mojstrov ali njihovimi vdovami in si tako pridobili pravico dihati mestni zrak oz. postati meščani. Janeza Puha pa Gradec s tem aktom ni sprejel za meščana, temveč se je to zgodilo šele leta 1912.

Kot je bil Gradec zrcalo monarhije, tako je bila Strauchergasse zrcalo etnične in gospodarske podobe Gradca, mesta, ki je vztrajno oblikovalo zraven zunanje podobe velemesta tudi svoj čar.⁴⁷

Kdo si torej Janez Puh?

V 2. polovici 20. stoletja je bilo v širšem ptujskem prostoru to vprašanje zastavljeno kar nekajkrat. Prvi večji odziv pa je doživelo leta 1992. Takrat smo Janezu Puhu končno na rojstni hiši postavili spominsko ploščo. Istega leta je bila po njem imenovana ulica v Ljubljani in leta 1997 tudi na Ptuju. Izpeljava postopka poimenovanja ulice je bila hkrati začetek širšega projekta Zgodovinskega arhiva na Ptuju in avtorice Kristine Šamperl Purg. Odgovor se počasi oblikuje, in sicer prek Monografije o Janezu Puhu,⁴⁸ prek filma bratov Radmilovič O biciklih Janeza Puha, prek razstavnega kataloga⁴⁹ in preko svojevrstno postavljenih in dobro obiskanih razstav.⁵⁰ Nekoliko dopolnjena razstava je

⁴⁶ P. Martin Vidovič, Janez Puh v matičnih knjigah župnije Graz-Mariahilf, Monografija str. 63.

⁴⁷ Glej opombo 13, str. 60.

⁴⁸ Glej opombo 20.

⁴⁹ Katalog razstave. Janez Puh. Johann Puch. človek, ki je svet obrnil na glavo. Ptuj, 1999. 130 strani, veliki format, 134 fotografij, seznam okoli 300 eksponatov, 14 avtorskih prispevkov, povzetki v nemščini in angleščini, urednica Kristina Šamperl Purg, oblikovalka Maša Okršlar.

⁵⁰ Razstava z naslovom Janez Puh, Johann Puch, človek, ki je svet obrnil na glavo, Ptuj, 25. september do 25. november 1999, Trgovsko poslovni center domino Ptuj, 300 eksponatov, trijezični podnapisi, katalog, plakat, zloženka, avtorica razstave Kristina Šamperl Purg, oblikovalec Danilo Muršec.

bila prenešana in paralelno postavljena v Potrni/ Laafeldu,⁵¹ eni od petih slovenskih vasi v radgonskem trikotu onstran Mure, ki so jih priključili nemškimi volilnim okrajem leta 1907, in v Gornji Radgoni v starem Špitalu, v mestu, ki je 1921. nastalo iz Radgone tostran Mure. Simbolično je bila postavljena na obeh bregovih Mure. V Puhovem času je bilo mesto Radgona v eni državi v AO monarhiji. Danes sta to dve mesti, v dveh državah.⁵² V Avstriji smo poudarili podobo Janeza Puha kot Slovenjegoričana, ki je na svet prinesel brihtnost, se izučil v domačem okolju in nato odšel v Gradec, v Radgoni pa smo dali večji poudarek Puhu kot obrtniku in tovarnarju. Odziv gostov, pokroviteljstvo in način odprtja so na obeh straneh meje pokazali, da je bil in bo ostal izvirna, ustvarjalna in samosvoja, večplastna in mnogotera osebnost takratne in današnje Evrope, zanimiva tudi za tretje tisočletje.⁵³ Povabilo naših sosedov, da bi razstava stala tudi pri njih, je dokaz, da je tema iz naše polpretekle zgodovine zanimiva tudi za širše področje in kot taka osnova za mednarodno sodelovanje. V pripravi je še tretji del projekta, in sicer mednarodni simpozij septembra leta 2001.⁵⁴ K osvetlitvi osebnosti Janeza Puha so veliko prispevali prispevki v časopisih, revijah, radiu, TV, na srečanjih starodobnikov, na predavanjih. Ustanovljeni so bili klubi z njegovim imenom in sicer v Ljutomeru leta 1995, v Juršincih pa leta 2000. Predvsem pa je vedenje o njem dopolnilo brskanje po naših in tujih arhivih.

Odgovor na v naslovu zastavljeno vprašanje, nas zavezuje, da je potrebno spoznavati pomembne Slovence. Dobiti morajo mesto, ki jim gre, v enciklopedijah in predvsem v šolskih učbenikih. V današnji Avstriji, posledično v Evropi in na žalost tudi v Sloveniji je prevladovalo gledanje, da je bil Janez Puh Nemeč ali Avstrijec. Eden od Puhovih biografov dr. Pferschy,⁵⁵ ki je o njem pisal že leta 1965, je ob simpoziju Modinci⁵⁶ na Ptujju zadržano podvomil o njegovi nacionalni pripadnosti v smislu Prleka in Slovenca, kajti Janez Puh je zanj Avstrijec in ne Slovenec, čeprav med narodi, ki jih našteva statistika za leto 1900,⁵⁷ Avstrijec kot naroda ni.

⁵¹ Dr. Vasilij Melik, *Volitve na Slovenskem*, Ljubljana, 1965, str. 105.

⁵² Razstava je potovala v Avstrijo na povabilo Kulturnega društva, člen 7 za Avstrijsko Štajersko, ki je pri razširitvi razstave tudi aktivno sodelovalo.

⁵³ Obe polovici razstave sta bili odprti isti dan. Pokrovitelja razstave na avstrijski strani sta bila deželna glavarka Štajerske Waltraud Klasnic in namestnik deželnega glavarja ddr. Peter Schachner-Blazizek, v Gornji Radgoni pa župan Miha Vodenik. Odzvali so se naslednji gostje: konzul republike Slovenije trg.mag.dr. Kurt Oktabetz, direktor Štajerskega deželnega arhiva v Gradcu dr. Walter Brunner, predstavnik tovarne Steyr-Daimler-Puch of Magna g. Teschl, Michael Petrowitsch, tajnik Kulturnega društva člen 7. starodobniki društva rojaka Janeza Puha iz Juršinc in daljna sorodnica iz Ptujja. Razstavo sta odprla župan občine Gornja Radgona Miha Vodenik in direktor Zgodovinskega arhiva Ptuj Ivan Lovrenčiča referata sta pripravili Kristina Šamperl Purg in mag. Hilde Harrer iz Gradca. Citraži iz Celja in Gradca pa so s koncertom potrdili pomen tovrstnih raziskav in razstav.

⁵⁴ Nosilci projekta so bili: Univerza Maribor, Fakulteta za strojništvo in Zgodovinski arhiv Ptuj v sodelovanju s Puhovim institutom, Znanstveno raziskovalnim centrom Bistra Ptuj, Inštitutom za vzhodno in jugovzhodno Evropo, Ministrstvom za znanost in tehnologijo in drugi.

⁵⁵ Dr. Gerhard Pferschy, *Johann Puch, ein Pionier des Fahrzeugbaues*, Zeitschrift des Historisches Vereines für Steiermark, Sonderband 9, Graz, 1965, str. 58-62.

⁵⁶ Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci, Ptuj, 30. 6. do 3. 7. 1998, Utrjevanje in sprememba etničnih struktur v panonskem prostoru od 1790 do prve svetovne vojne.

⁵⁷ Glej opombo 29, str. 156-159.

Kdo je torej Janez Puh?

V Sloveniji so nekateri trdili, da je bil Nemeč, drugi, da je bil Avstrijec, in to predvsem zaradi načina pisanja priimka, bivanja v Gradcu in tudi zaradi očitnega nesoodelovanja s slovenskimi narodnjaki ali slednji niso pokazali zanimanja za tiste Slovence, ki so se namesto z nacionalnimi problemi ukvarjali predvsem s tehničnimi. Po drugi vojni pa je Puh dobil oznako kapitalista in bilo je bolje, da je veljal za Avstrijca kot za Slovenca.

Kar se tiče zapisovanja nemške oblike njegovega imena in priimka, to ni bila v tistem času nobena negativna izjema (Franz Mikloschitsch, Josef Stefan, ...). Glede bivanja v Gradcu pa je bil le eden od 30.000 Slovencev, ki so v tem mestu našli svoj dom.

Po doslej znanih podatkih⁵⁸ je večino časa preživel v tovarni ali na dirkah s kolesi, motocikli, avtomobili, konji, pri dresuri psov in kot predsednik graškega konjeniškega kluba. Veliko moči in časa pa mu je vzela papirnata vojna zaradi sporov z Mestno občino graško. Bil je torej najprej tehnik, nato lojalen državljani monarhije, soliden graški meščan, velik ljubitelj živali, posebno pa je bil naklonjen ostarelim in svojim domačim. V Gradec je povabil brata Martina in ga zaposlil v svoji tovarni, nečaka Franca Negra je štipendiral, mamo Nežo je seznanil z Gradcem in najmlajšemu bratu Francu je omogočil operacijo v Gradcu, ki pa je ni preživel. Iz testamenta, ki ga je zaradi slabega zdravja napisal že leta 1892,⁵⁹ je razvidno, da je imel v Zagorcih, v očetovi rojstni vasi, nepremičnino. To je zapisal bratu Martinu, ki je v tem času že bil v Gradcu.⁶⁰ Torej je bil Puh vezan na domače kraje tudi z zemljo. Sovaščane je po nedeljski maši rad počastil s pijačo, kar je bilo takrat navada. Sposoben je bil komunicirati tako s konkurenti iz širne Evrope, s cesarskim dvorom, z delavci v tovarni, kot s sovaščani.

Zaključek

Janez Puh je bil torej na eni strani podoba in rezultat domače vasi, bližnjega Ptuja, Gradca, monarhije in Evrope, na drugi strani pa se je uspel s svojim znanjem, uspehi in z odnosi do ljudi dvigniti nad domače zdrahe in izpeljati začrtano pot na področju tehnike.

Janez Puh, v svetu bolj znan kot Johann Puch, je torej Juršinčan, Prlek, Slovenec po nacionalni identiteti, Avstrijec po državni pripadnosti, Evropejec zaradi kozmopolitske osebnosti, meščan velemesta, gospod v očeh domačinov, a v osnovi vaščan, sicer pa zrela, odgovorna in družbeno aktivna osebnost, uspešen trgovec in menedžer, izviren, samosvoji in inovativen.

Kljub večnacionalni državi ali pa prav zaradi nje je znal ostati Slovenec, biti lojalen avstrijski državljani in ustvarjati kot Evropejec. Znal je ohraniti svojo identiteto⁶¹

V svojem času je v praksi ustvaril odlična izhodišča za sožitje in sobivanje narodov Evrope brez meja za danes. Bil je torej vizionar ne samo na tehničnem, temveč tudi na družbenem področju. Bil je sposoben delati v takratni Evropi narodov, kjer je kljub težavam pri svojem prodoru na konkurenčni trg uspešno prodiral naprej. Uporabljal je

⁵⁸ Podatki so posneti po posameznih prispevkih v Monografiji o Janezu Puhu, glej opombo 16.

⁵⁹ Zapuščinski spisi, Štajerski deželni arhiv v Gradcu/Steiermärkisches Landesarchiv Graz, BG Graz, I A VIII-449/1914.

⁶⁰ Original - Meldebücher der chem. k. k. Polizeidirektion Graz 1876-1891 Pu, str., Mestni arhiv Gradec/Stadtarchiv Graz, Magistratdirektion, glej tudi opombo št. 40.

⁶¹ Michael Petrowitsch, osnutek vabila za razstavo v Potrni in Gornji Radgoni - multipla identiteta.

znanje drugih in to znanje tudi nadgrajeval,⁶² ustvarjal tehnične izboljšave in patente; nekateri bodo preživeli tudi komaj začetno stoletje.⁶³

Janez Puh se je povzpel po družbeni lestevici zaradi lastne sposobnosti, zaradi lastnega prestopa domačijskega praga se je zapisal svetu oz. vsemu človeštvu.⁶⁴ Ne glede na vse našteto pa ni pozabil hoditi bos po travi,⁶⁵ kot je hodil doma v Sakušaku, ko je pasel živino, ni pozabil maternega jezika in ne svojih domačih.

Bil je torej evropsko usmerjen avstrijski državljan slovenskega rodu, izumitelj na tehničnem področju in tudi vizionar Evrope brez meja.

ZUSAMMENFASSUNG

Das nationale Profil technischer Intellektueller in der österreichisch-ungarischen Monarchie um die Jahrhundertwende am Beispiel von Johann Puch [Janez Puh]

Zu Lebzeiten Johann Puchs (* Sakušak bei Juršinci, 1862, + Zagreb 1914) lebten Deutsche, Tschechen, Polen, Rumänen, Kroaten, Ungarn, Italiener, Serben, Ukrainer, Slowenen und andere in der Habsburgermonarchie. In diesem Schmelztiegel der Nationen und Nationalitäten fand sich auch Johann (Janez) Puch wieder, als es ihm endlich gelang, sich in Graz endgültig niederzulassen. Das Erlernen der deutschen Sprache war Bedingung für seinen sozialen Aufstieg. Es steht nicht genau fest, wann Puch den ersten Kontakt mit der deutschen Sprache in seinem Heimatort hatte, sicher jedoch beim Militär in Graz. Mit den Schwierigkeiten dieser Sprache konfrontiert wurde er im Jahre 1889 bei den Ämtern der Stadtgemeinde Graz, als er beim Bauamt um die Gewerbebewilligung ansuchte. In diesem Jahr heiratete er die Tochter seines Quartiergebers und produzierte sein erstes bekanntes Rad. Im Jahre 1899 ließ er seine Fabrik ins Handelsregister eintragen. In diesen zehn Jahren meldete er 17 Patente auf dem Gebiet der Radproduktion an und im nächsten Jahrzehnt noch 13 auf dem Gebiet der Motorradproduktion. Im Jahr 1909 wurde sein bedeutendstes und kostbarstes Patent patentiert: der Vierzylinder-Boxer-Motor. Mit jedem neuen Erzeugnis fuhr er nach Hause nach Sakušak.

Im Hinblick auf gewisse Polemiken, welcher Nationalität Johann Puch (Janez Puh) angehört habe und zu welchem Staat er sich bekannte, ist festzuhalten:

Puch konnte trotz oder gerade wegen des multinationalen Staates, in dem er lebte, Slowene und loyaler österreichischer Staatsbürger bleiben und zugleich als Europäer wirken. Er wußte seine Identität zu bewahren. Er konnte auf diese Weise zu seinen Lebzeiten ausgezeichnete Ausgangspunkte für das Zusammenleben und Zusammenwirken von Nationen in einem Europa ohne Grenzen schaffen. Nicht nur auf dem technischen, sondern auch auf dem Gebiet der Gesellschaft war er also Visionär. Den sozialen Aufstieg schaffte er durch eigene Kraft, mit seinem Schritt in die Welt nützte

⁶² Glej opombo št. 18, str. 119 do 127.

⁶³ Hilde Harrer, Ideje in ime Janeza Puha v nadaljevanju izdelave koles, glej opombo 49, str. 101-105.

⁶⁴ Dr. France Bernik, iz avtoriziranega nagovora ob predstavitvi Monografije o Janezu Puhu na ptujskem gradu, 18. decembra 1998.

⁶⁵ Jožica Breclj, Nekaj besed o zasebnem in družinskem življenju mojega starega strica Janeza Puha, Monografija, str. 41 do 43.

er dieser bzw. der ganzen Menschheit. Trotzdem vergaß er nicht, wie man barfuß durch die Wiese geht, wie er es in seinem Geburtsort in Sakušak getan hatte, als er das Vieh weidete; er vergaß seine Muttersprache ebensowenig wie seine Angehörigen.

Er war also ein europäisch denkender österreichischer Staatsbürger slowenischer Herkunft, Erfinder auf dem Gebiet der Technik, aber auch Visionär für ein Europa ohne Grenzen.

MARTA VERGINELLA

JUDOVSKI TROTI IN SLOVENSKE ČEBELICE

V drugi polovici 19. stoletja je habsburško monarhijo zajel antisemitski val, ki je dosegel vrhunec leta 1895 z izvolitvijo Karla Luegerja, razvpitega antisemita, za dunajskega župana. Kakšna je bila njegova moč v slovenskih deželah? Kaj je na Slovenskem kljub pičli judovski navzočnosti prispevalo k antisemitskemu razpoloženju? Se je slovenski antisemitizem tako kot drugje v katoliških in kmečkih družbah hranil z nikoli povsem zamrlim protijudovstvom davnega porekla? Sta bili protijudovska tradicija na področju teološke dogmatike in politična različica antisemitizma prisotni v vseh okoljih slovenske družbe ne glede na izobrazbo in politično pripadnost? Ju je fizična bližina Judov stopnjevala ali šibila?

Na ta in še druga vprašanja, ki jih odpira raziskovanje slovenskega odnosa do judovske prisotnosti in "judovskega vprašanja" v 19. stoletju nasploh, sta doslej v slovenskem zgodovinopisju najbolj poglobljeno poskušala odgovoriti Vlado Valenčič in Marko Štepec.¹ Prvi je preučil judovsko prisotnost na Kranjskem, drugi pa se je posvetil in se še posveča preučevanju slovenskega političnega antisemitizma, zlasti tistega, ki se je v drugi polovici 19. stoletja pojavljal na Kranjskem in Štajerskem. V doslej zajetem zgodovinopisnem vidnem polju ostaja neraziskan odnos, ki ga je do Judov imelo slovensko prebivalstvo na Primorskem, še zlasti v Trstu in Gorici, kjer sta v 18. in 19. stoletju tamkajšnji judovski skupnosti postali srž gospodarskega, finančnega in trgovskega življenja.²

V pričujočem besedilu se bom ukvarjala z držo, ki jo je do Judov in do judovskega vprašanja zavzelo politično in intelektualno vodstvo tržaških Slovencev. S to namero sem vzela v pretres slovenski tisk, ki je v drugi polovici 19. stoletja in v začetku 20. stoletja izhajal v Trstu. Posebno pozornost sem posvetila časopisu *Edinost*, glasilu istoimenskega političnega društva, ki je od leta 1874 zastopalo politične interese tržaških Slovencev, od osemdesetih pa je prevzelo politično zastopstvo širšega primorskega prostora.

Pri vsakem viru vemo, da sta pomembna njegov izvor in njegova namenskost, zato bi v našem primeru omenila predvsem narodnotvorni učinek časnika. V pisanju tržaške *Edinosti* se kažejo pogledi nastajajoče tržaške slovenske meščanske sredine in stremljenja vrhnje plasti okoliškega kmečkega prebivalstva. Vpliv časopisa je segal daleč po Primorski, vse do Notranjske in če je bil časopis po eni strani rezultat snovanja ozkega uredniškega kroga, je po drugi strani del njegove vsebine oblikovala široka mreža dopisnikov, ki se je razprostirala od tržaških mestnih četrti tja do najbolj odročnih primorskih krajev. Skratka, ob naslavljalcih moramo upoštevati, kot pripominja Benedict Anderson pojasnjujoč vlogo, ki so jo komunikacijske prakse imele pri izoblikovanju nacionalnih skupnosti, tudi naslovljence.³ Medij, ki ga bomo analizirali, je pre-

¹ V. Valenčič, *Židje v preteklosti Ljubljane*, Park, Ljubljana 1992; M. Štepec, *Slovenski antisemitizem 1861-1895*, Filozofska fakulteta, Ljubljana 1994, tipkopis.

² Več o goriški in tržaški skupnosti v aktih simpozija, ki se je odvijal v Gorici 13. junija 1983. Glej: P. C. Ioly Zorattini (ur.) *Gli Ebrei a Gorizia e a Trieste tra "ancien régime" ed emancipazione*, Udine 1984. O zgodovini tržaške judovske skupnosti in njenem deležu pri razvoju tržaškega emporija še posebej: L. C. Dubin, *The port Jews of Habsburg Trieste*, Standford University Press, Standford 1999.

³ B. Anderson, *Zamišljene skupnosti. O izvoru in širjenju nacionalizma*, Studia humanitatis, Ljubljana 1998, str. 47-57.

vajal zahteve vzpenjajoče se politične in družbene elite, ni pa se mogel v zrcalni "refleksiji" medsebojne identifikacije povsem ograditi od široko zastopanega javnega mnenja.⁴ Prav v tem mnenju, sodeč tudi po prepričljivih dokazih iz avtobiografskega gradiva znanih in manj znanih primorskih mož, je bila na Primorskem ukoreninjena protijudovska zamera.

Opazimo jo pri tržaškemu piscu Josipu Godini, ki je leta 1870 v zgodovinskem orisu Trsta priobčil strnjen opis tržaške judovske skupnosti in slovenskega bralca seznanil s "pervotnim narodnim značajem" Judov. Dosledno s starorežimskimi protijudovskimi stereotipi je cerkvi in cesarju pokoren Svetoivančan opozoril na judovsko vrojeno pohlepno po dobičku, ki da pripravi Jude na rabo kateregakoli pripomočka za dosego materialnih ciljev in je vzvod skorajda naravne nagnjenosti k izkoriščanju slabosti drugih narodov sebi v prid. Res pa je, da Godina v Trstu živečih Judov ni predstavljal kot velikih sovražnikov krščanstva in nasprotnikov slovenskega življa. Bržčas zato, ker je bil od mladih nog vaje judovske, najprej uzakonjene, potem pa od mnogih prosto-voljno izbrane segregacije v tržaškem getu. Kako bi sicer med vrsticami izpovedal celo občudovanje skupnosti, ki je znala varčno upravljati z denarjem in je bila solidarna s svojimi najšibkejšimi člani?⁵

V Godinovem pisanju, tako kot v slovenskem tisku, ki je sredi sedemdesetih let izhajal v Trstu, še ne opazimo odločnega odklanjanja judovstva in tiste odkrite anti-semitske osti, ki je medtem že osvojila kranjske in štajerske liste.⁶ Zaznati je mogoče verski antagonizem, ki pa ni, nenazadnje tudi zaradi zvestobe cesarski hiši in njenim patentom, bil mišljen kot sovraštvo do v Trstu živečih nekatoliških verskih skupnosti, tudi judovske ne.

V Trstu je judovska navzočnost že na začetku 18. stoletja, kar nekaj desetletij pred tolerančnim patentom iz leta 1781, postala pomemben gospodarski dejavnik tržaškega emporija⁷ in kot tako jo je, če izvzamemo občasna, vsekakor pa družbeno marginalna trenja, razumela večina tržaškega prebivalstva, tudi slovensko govorečega. Res pa je tudi, da je uvedba svobode veroizpovedi v marcu leta 1848 in povečana navzočnost pripadnikov judovske skupnosti v posameznih segmentih tržaške družbe, zlasti v šolstvu in v tisku, sprožila najprej glasno nelagodje v tržaških cerkvenih vrstah, ki se je po judovski emancipaciji leta 1867 sprevrglo v odločen odpor.

Na prehodu iz šestdesetih v sedemdeseta leta so čuvaji cerkvenega primata v javnosti obravnavali Jude kot glavne pobudnike modernizacije in hkrati kot glavne krivce družbene laizacije, ki je cerkvi odrekala starorežimsko prvenstvo. V vlogi velikega sovražnika katoliškega Trsta so Judje nastopali zlasti na straneh L'Ancore, glasila Tržaškega katoliškega društva, ki je z veliko zagnanostjo obudilo tradicionalno protijudovsko želo; obtoževalo je Jude bogomorilstva, obrednega umora, Talmud pa predstavljalo kot glavni

⁴ J. Vogrinc, *Zamišljene skupnosti danes*, v: B. Anderson, *Zamišljene ...*, cit., str. 191-192.

⁵ Jožef Godina - Verdelski, *Opis in zgodovina Tersta in njegove okolice*, Trst 1870, str. 70-71. Josip Godina je bil rojen leta 1808 v tržaškem predmestju. na Verdeli. Leta 1837 je doštudiral pravo v Gradcu, nato se je zaposlil kot praktikant pri finančnem uradu v Trstu. pozneje je služboval v Dalmaciji. Kot višji finančni komisar se je upokojil leta 1875 v Trstu. Bil je dopisnik Novic, urednik Ilirskega Primorjana. Več o njegovem delu in življenju v geslu Godina Josip Verdelski (*Primorski bibliografski leksikon*, Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1974-1981, 1. knjiga, str. 435-436).

⁶ M. Štepec, *Slovenski antisemitizem...*, cit.

⁷ T. Catalan, *La Comunità ebraica di Trieste nell'impero asburgico. Dalla fine del Settecento allo scoppio della I guerra mondiale*, v: *Shalom Trieste. Gli itinerari dell'ebraismo*, Comune di Trieste, Trst 1998, str. 13-14.

vir protikrščanskega gneva. Ti nikoli povsem obrabljeni krščanski protijudovski *leit-motivi* so po dosedanjih študijah našli plodna tla med revnejšimi plastmi prebivalstva. Kljub temu da so bili Slovenci med le-temi močno zastopani, bo treba še ugotoviti, kolikšen je bil delež slovensko govorečih tepežkarjev pri čedalje pogostejšem motenju judovskih obredov, pri zasmehovanju in kamenjanju judovskih pogrebnikov v drugi polovici 19. stoletja⁸ in kakšno vlogo je v zakulisju nestrpnih dejanj odigrala slovenska duhovščina. Ne gre namreč pozabiti, da so od sredine 19. stoletja do konca prve svetovne vojne z izjemo nemško govorečega škofa Nagla in Hrvata Dobrile tržaško škofijo imeli v zakupu slovenski škofje in da je bil večji del tržaške višje duhovščine slovenske narodnosti.⁹

Novi val protijudovskega razpoloženja je izobraženi del slovenskega življa v Trstu preplaval ob koncu sedemdesetih let, ko so se tudi laiki, voditelji slovenskega nacionalnega preporoda v Trstu, prepričali o škodljivosti judovstva in o njegovi neskladnosti s slovenskimi nacionalnimi interesi.¹⁰ Preobrat je bil sočasen tako z zaostritvijo političnega boja med slovenskim in italijanskim predstavništvom na krajevni ravni, kot z nastopom organiziranega protisemitskega gibanja v Nemčiji in v mejah same Avstro-Ogrske. V Nemčiji je Wilhelm Marr ustanovil Antisemitsko ligo leta 1879, medtem ko je bila avstrijska Antisemitska zveza (Antisemiten Bund) ustanovljena šele deset let kasneje. Vendar so v habsburški monarhiji že pozna sedemdeseta z objavo razprave *Der Talmud Jude* Augusta Rohlinga in antisemitsko agitacijo madžarskega politika Victorja von Istoczya pripravila ugodna tla politično organiziranemu antisemitizmu osemdesetih let.¹¹

Prvo antisemitsko kampanjo je tržaška Edinost izvedla ob vstopu v osemdeseta leta pod taktirko urednika Antona Šlunderja, ki jo je razvijal na treh ravneh: prva je zadevala dogajanja širom po Evropi, drugo so sestavljala poročila iz avstrijskih dežel, tretjo pa domače, tržaške novice. Prvi dve ravni sta bralce vpeli v izdelan okvir povezav, ponujali sta vzore, ki so upravičevali porast protisemitskega gibanja v Avstriji in delili opomine. V drobnih novicah, ki jih je Edinost povzemala po avstrijskem, predvsem pa slovanskem tisku, je mrgolelo pokvarjenih in nezanesljivih Judov, ki so se znali kot odlični prilozovalci, že davno navajeni izigravanja bodisi oblastnikov bodisi revnih, prikupiti najboljšemu gospodarju tako v Rusiji kot na Dunaju. Zgodba o Judu, ki je v času rusko-turškega spopada preskrboval rusko vojsko z živežem in je poskušal rusko vlado ogoljufati za 22 milijonov rubljev, je bila le ena od mnogih. V njej omenjena fantastična vsota pa je še bolj poglobila prepričanje o upravičenosti protisemitske agitacije in neogibnosti podpore, ki so je bili širom po Evropi deležni preganjanci Judov¹²:

⁸ T. Catalan, *La comunità ebraica di Trieste (1781-1914)*, Lint, Trst, str. 252; Glej tudi: G. Miccoli, Santa sede, questione ebraica, v: *Storia d'Italia. Gli Ebrei in Italia*, Einaudi, Turin 1997, 2. knjiga, str. 1380-1394).

⁹ G. Valdevit, *Chiesa e lotte nazionali: il caso di Trieste (1850-1919)*, Aries, Udine 1979, str. 29-36.

¹⁰ O tem, kako se militatni nacionalizem obnavlja in hrani z antisemitizmom glej T. W. Adorno, *Contro l'antisemitismo*, Manifesto libri, Rim 1994 (Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1972), str. 37.

¹¹ Prav tam, str. 251-256; L. Poliakov, *Storia dell'antisemitismo IV*, La nuova Italia, Firenze 1990 (Histoire de l'antisémitisme. L'Europe suicidaire, 1870-1933) 27-30; B. F. Pauley, *Eine Geschichte des österreichischen Antisemitismus*, Kremayr & Scheriau, Dunaj 1993, str. 84-85; R.S. Wistrich, *The Jews of Vienna in the age of Franz Joseph*, Oxford University Press, Oxford 1990, str. 208-215.

¹² "Kako judje denar na kupe grablje", Edinost, 5. januarja 1881; "Razne stvari", Edinost, 7. aprila 1880.

"Judje, za katere so se vlade še zadnja leta toliko brigale, da so z vojno pretile, ako se je komu kaj zgodilo, delajo zdajh uže preglavico raznim državam i narodom; na Ruskem ptuje jude izganjajo, na Nemškem obupno roké vijo, ker se jih ne morejo odkrižati, na Madjarskem se je osnovalo društvo zoper nje, v Maroki so jih zadnji čas nekoliko pomorili. Jud je šiba božja, on moli je zlato tele, srca nema; kamor pride, povsod seje popačenost mej ljudstvo, da ga lažje odira i prej ne neha da ga odere do nage kosti. Taka dela se bodo še grozno maščevala."¹³

Ena od osi, okrog katere se je v začetku osemdesetih let strnil antisemitski diskurz tržaške Edinosti, je bila protislovanska naravnost politično vplivnih judovskih krogov v Avstriji. Politično nasprotovanje, ki so ga židovski dunajski časopisi izkazovali ministrstvom, "ki Slovanom v Avstriji boljšo bodočnost obeta ...", je bilo za Edinost zadosten dokaz o judovski zlonamernosti in pokvarjenosti. Končni cilj vsakodnevnega psovanja Slovanov, zasmehovanja slovanske neomike in napovedovanje zlih slovanskih načrtov "židovskih listov" je bilo uničenje Slovanov. A to sovražno hotenje judovskih krogov je po Edinosti nosilo v sebi "obupno oporoko gadjej svojeje zalegi".¹⁴

Pristnost judovske protislovanske gonje je sicer postavljala pod vprašaj temeljna neiskrenost judovskega rodu, saj je med sodelavci Edinosti obveljalo prepričanje, da Jud lahko že jutri zanika to, kar danes trdi.¹⁵ S sumničavostjo so zato spremljali judovsko prehajanje v slovanske vrste in ga obravnavali kot pripravljenost na služenje boljšemu gospodarju: "Jud je bistrumen človek, on vidi, da Slovan gre na dan, zato pristopa k njemu, ker si obeča več koristi in dobička od njega, nego od Nemca".¹⁶ Ob pravkar povedanem pa ne smemo spregledati še enega pomembnega dejavnika. V pismoukih narodoljubih, ki so podpirali nacionalno ozaveščenost slovenskega prebivalstva in ki so svojo politično legitimacijo oprli na boj za uveljavitev slovenskih nacionalnih pravic tržaških Slovencev, je ljudstvo, ki se je odreklo lastnemu narodnemu telesu, da se je kot "pijavka zarilo v drugo", sprožalo globoko neodobravanje.¹⁷ Dajalo je slab zgled vsem tistim, ki so se borili za narodni obstanek in so kljubovali asimilaciji. Pomadžarjenje Judov, ki da so bili pripravljeni prevzeti madžarščino celo v verskih obredih in družinskih pogovorih, je po merilih Edinosti bil slab zgled in potrdilo več o temeljni sprijenosti judovskega roda.¹⁸

Tržaške razmere so kajpak tako prepričanje utrjevale z meseca v mesec. V Trstu so Judje ne glede na njihov izvor v veliki večini prevzemali italijanski jezik in italijansko kulturo, del njihovih vplivnih pripadnikov je krepil italijanske liberalno nacionalne vrste, mlajša generacija je celo vstopala v iredentistične vrste in se zavzemala za priključitev Trsta k Italiji. Spomladi leta 1880 je Edinost zapisala, da so se z iredentarstvom pečali le nekateri Židi in postopači "mej tem ko se večina trgovcev - in ti so prvi faktor v Trstu - še meni ne za to izdajsko ruvanje, kajti predobro vedo trgovci, da ima Trst le v zvezi z Avstrijo lepo prihodnjest."¹⁹ Od podjetniškega jedra tržaške judovske skupnosti je slovensko politično jedro še pričakovalo, da bo omejilo prestop

¹³ "Judje", Edinost, 15. septembra 1880.

¹⁴ "Kali nesmrtni slave zarod žene!", Edinost, 23. marcija 1878.

¹⁵ "Divije napadanje naših nasprotnikov", Edinost, 13. septembra 1879.

¹⁶ "Politični pregled", Edinost, 2. februarja 1881.

¹⁷ Ljudstvo, ki je ohranjalo svojo tradicijo in vezi, ne da bi imelo lastno državo, je bilo nesprejemljivo za vsa tista ljudstva oziroma narode, ki so so si prizadevali pridobiti svojo državo (S. Petrucciani, *Prefazione*, v: T. W. Adorno, *Contro l'antisemitismo*, cit., str. 13).

¹⁸ "Madjari in judje", Edinost, 30. marcija 1881.

¹⁹ "V Trstu, dne 14. marcija", Edinost, 17. marcija 1880.

židovske laične inteligence v iredentistične vrste. Znano je bilo, da so medtem glavarji verske skupnosti zaradi vse pogostejšega odmika od vere in s pomnožitvijo formalnih izstopov iz judovske srenje izgubili nadzor zlasti nad srednjim slojem njihovih ljudi. Politično delovanje v liberalnonacionalnih krogih in soudeležba v radikalnejših iredentističnih krogih pripadnikov judovskega porekla sta po Edinosti neogibno poglabljala razhajanje med židovstvom in slovanstvom. Vzpon slovanstva je bil vse bolj razumljen kot zlom židovstva, zmaga židovstva pa kot propad slovenstva in slovanstva nasploh. Šlo je za brezkompromisen boj, ponižni in poštenu Slovenci so tudi v Trstu poklicani, da se zoperstavijo pokvarjenemu in brezčutnemu Judu, oderuhu, ki je oviral razvoj slovenske trgovine in preprečeval uveljavitev slovenščine v javnosti.²⁰

V daljšem članku *Židovstvo v Trstu*, ki ga je Edinost objavila 25. julija 1883, so povzeti pogledi, ki v osemdesetih letih prevevajo slovensko protisemitsko kampanjo v Trstu. Oglejmo si ga!

V uvodu pisec ugotavlja upravičenost pregona Judov iz Rusije in širjenje protijudovskega odpora pri "kultiviranih Nemcih". Navajajoč Rohlinga omenja, da je židovska morala škodljiva družbi ne samo zaradi verskega pogleda, temveč tudi zaradi socialnega: "(...) ker židom gre za to, da gojim (kristjan) postane sužen in, kakor pišejo učenjaki, posreči se jim to tem lažje, ker niso v zadregi za sredstva, kako doseči ta cilj. (...) Nočemo, da se nam očita, da dražimo ljudstvo na žide ter da delamo proti verskej toleranci; pri vsem tem pa nočemo in ne smemo molčati k vedenju in postopanju židov v socialnem pogledu. Pustimo torej versko stališče; ker mnogi, posebno tržaški židje, so gledé verskih zadev indiferentni in iz njih vrst se posebno tukaj najbolj rekrutirajo takozvani "liberi pensatori" ali brezverneži; a da bi žid, ko je slekel Mojzesovo vero, slekel tudi brezmejno samopridnost, drznost itd., o tem je pač tako redko slišati, kakor o belih vranah, in to je tisto, kar mi povdarjamo in grajamo."

Pisec identificira tako novo, po njegovem socialno, po našem politično raven nasprotnika, ki ga označujejo stari predsodki. Tradicionalne judovske dejavnosti, trgovina, finance, barantanje so za našega pisca potrdilo sprijenosti in dokaz moralno nepremagljive razdalje, ki ločuje judovske trote od ponižnih in delavnih slovenskih čebel. Žid, naj bo veren ali neveren, je po naravi nagnjen, da se oklene moči, v Nemčiji Nemca, na Madžarskem Madžara, na Hrvaškem Hrvat, v Srbiji Srba. V Trstu in Gorici so se Judje zaradi sle po denarju in koristi pridružili "Lahonom", da bi razširili svoj vpliv v bankah, finančnih družbah in v javni upravi. Vendar je njihov vse večji vpliv začel buriti duhove, ki si še ne upajo odločno nasprotovati judovskemu uveljavljanju. Zato si je avtor štel v posebno čast, da je tiskarna Huala, kjer se je tiskala Edinost, priskočila na pomoč listu *La Staffetta*,²¹ ki so ga zaradi antisemitske nastrojenosti in

²⁰ "O potrebi dobrih slovenskih obrtnikov in trgovcev", *Edinost*, 28. januarja 1880. Potrebo slovenskega bančnega zavoda je Edinost utemeljevala z naslednjim razmišljanjem: "Kaj moremo mi Slovani v Trstu, in drugod, dokler smo v gmotnih zadevah tako močno odvisni od krščenih in nekrščenih židov! V Trstu ima na priliko vsak žid, ki začne s par tisoči kako kupčijo, kredit uže pri prvih bankah; a na človek more imeti še tolik kapital, in biti še tako pošten, in vendar ne velja toliko pri možeh od inteligencije in kapitala, kakor velja protežiran in zvit čifut ("Dopisi", *Edinost*, 31. avgusta 1881)." Edinost je tudi poročala o veliki nejevolji, "ki je nastala, ko je naš spoštovani Dr. Bizjak vložil slovensko tožbo na pomorsko trgovsko sodišče! Kar svet stoji niso imeli sodniki pomorske trgovinske sodnije še nobenega slovanskega spisa v roki. V Izraelu je vse po konci, kakor da bi bil potres, hudujejo se nad vražjimi Slovenci, ironično zbadljive psovke v lokalnih časnikih. A vse to je za nas dobro, vse to pripomore k slovanskemu razvitku v Trstu ("V Trstu", *Edinost*, 15. decembra 1880)."

²¹ List "*La Staffetta*" se je v tržaškem tisku odlikoval z žolčno protisemitsko gonjo. Izhajal je od leta 1881 do 1883 (S. Monti Orel, *I giornali triestini dal 1863 al 1902*, Lint, Trst 1976, str. 321-322).

vplivnosti judovskih krogov druge tržaške tiskarne zavrnila. Bržčas pa je ob koncu članka tudi sam avtor nehote podlegel judovski vplivnosti in s pietetno noto zavaroval svoj antisemitski pamflet pred cenzuro. Dobrohotno je pripomnil, da so "židje prav tako ljudje, kakor mi, da je treba pobijati le njihove cilje, a daleč od nas naj bode boj surove sile. Upirajmo se temveč neopravičenemu uplivu s postavnimi sredstvi in z uma svitlim mečem."²²

Protisemitska polemika se je sicer na straneh Edinosti zaostriža že leta 1882, ko je časopis prevzel Josip Milanič, še posebej ob spomladanskih volitvah v tržaški mestni in deželni zbor in poleti istega leta, ko je bila ob praznovanjih 500 obletnice avstrijske prisotnosti v Trstu podtaknjena bomba. Protijudovskim izgreodom so sledile protislovenske obtožbe Judom naklonjenega tabora, tem pa napadi na zlaganost liberalno-nacionalnega kroga, ki je Slovence obtoževal protijudovstva. Obrambna strategija časopisja se je glasila nekako takole: Slovenci niso prijatelji Judov, vendar obsojajo vsako hujskanje proti njim, "kajti tudi jud je - *človek*..."²³ Predobri kristjani so, da bi se odvrnili od postav in se maščevali nad svojimi nasprotniki.²⁴

Ob večkratnem zanikanju protijudovske nastrojenosti in sočasnem objavljanju sicer redkih reklam judovskih trgovcev je Edinost še vnaprej objavljala apele, ki so okoliško prebivalstvo svarili pred pokvarjenimi židovskimi oderuhi in kramarji. Na straneh kronike tržaške Edinosti so Judje ostajali nepopoljšljivi grešniki, lakomneži in klečeplazniki, ki so se udinjali zlatemu teletu, grabili denar in s svojimi denarnimi zavodi uničevali ljudsko blagostanje. Tudi redki primeri pokatoličenja judovskih someščanov, ki jih je Edinost vestno beležila, niso spreminjali temeljne drže političnega vodstva tržaških Slovencev.²⁵ Judje so bili krivi, da se je v mejah habsburške monarhije širil liberalizem, "tisti črv, ki nam razjeda blagosti, spodkopava javno moralo, hladi ljubezen do človeštva",²⁶ in da je naraščalo nezadovoljstvo evropskih množic. Pretirani materializem, ki ga je vsilil židovski kapital, pa je po Edinosti legitimiral protisemitsko polemiko.²⁷

Pravzaprav tudi evropska dogajanja z afero Dreyfus na čelu in vse pomembnejša judovska navzočnost v slovanskih političnih taborih, nenazadnje tudi v hrvaškem, niso omajali antisemitskega prepričanja uredništva in zunanjih sodelavcev Edinosti. Res pa je, da Karl Lueger s svojim antisemitskim gibanjem v njihovi sredi ni požel tolikšnega navdušenja, kot ga je na Kranjskem in v tržaških katoliških vrstah. Z nastopom slovenskega krščanskosocialnega gibanja je slovenski antisemitski diskurz na Tržaškem doživel vrh. Novi politični akter je na prelomu stoletja glavno nevarnost za sam obstoj slovenskega naroda videl v prodiranju in krepitvi "nemško judovskega liberalnega kapitala", ki sta spodkopavala zakoreninjenost slovenskega človeka. Slovensko liberalno meščanstvo je bilo obtoženo kompromisarstva in narodnega izdajstva.²⁸

Na Tržaškem je bolj krščansko socialno orientirani Novi list očital tržaškim in goriškim liberalcem antisemitsko mlačnost in prikrito simpatijo do židovskih krogov. Pozival je k včlanitvi v tržaško Protisemitsko zvezo in v odprt boj z "židovskimi pi-

²² "Židovstvo v Trstu", Edinost, 25. julija 1883.

²³ "Domače stvari", Edinost, 29. aprila 1882.

²⁴ "Dopisi. Tržaško vprašanje", Edinost, 6. maja 1882.

²⁵ "Pozor okoličani!", Edinost, 14. julija 1888; "Pokatoličanje judov", Edinost, 22. aprila 1882.

²⁶ "Na delo!", Edinost, 12. septembra 1880.

²⁷ "Socijalizem, strah Evropi", Edinost, 31. marcija 1883.

²⁸ Antisemitsko nastrojenost krekovstva analizira S. Žižek v knjigi: *Jezik, ideologija, Slovenci*, Delavska enotnost Ljubljana 1987, str. 41-46.

javkami" in "prekletim krivonosim zarodom": "Sto in sto slučajev židovske krvoločnosti, ki se dan za dnevom dogajajo v našem mestu, kriči k Vsevečnemu za maščevanje. Židom se ne smili krščanska kri, njim se ne smili nedolžnost naših žensk, njim ni za obstanek naš, kakor krvoloki se veselijo naše nesreče, katero pospešujejo na vseh koncih in krajih. Tega mora biti enkrat konec! Proti temu zlu se moramo postaviti v bran vsi brez razlike narodnosti(...). (...) Zato bodi naša dolžnost da ustopimo nemudoma v antisemitsko zvezo ter začnemo krepko akcijo zoper židovsko delo na tržaških tleh!"²⁹

Čeprav ne vemo, kolikšen uspeh je požel pričujoči apel, bi iz doslej zbranega gradiva lahko sklepali, da je protijudovska krščanskosocialna raztogotenost sprožila postopno omiljenje protisemitske polemike v vrstah liberalnega političnega tabora. Nove pobudnike in smeri širjenja slovenskega političnega protisemitskega razpoloženja na začetku stoletja bo treba še preučiti, tako kot bo treba dognati, kakšno vlogo so pri njegovem podžiganju med tržaškimi Slovenci odigrali izobraženci, duhovniki, učitelji in uradniki, ki so se iz notranjeslovenskih dežel priselili na Primorsko, kolikšna pa je bila teža avtohtonega antisemitizma. Od poglobitve v izvire slovenske nestrpnosti do Judov lahko pričakujemo nadrobnejše poznavanje pokrajinskih dinamik in specifik, ki pa bržčas ne bo bistveno spremenilo slike, v kateri je antisemitski diskurz postal pomemben del narodnotvorne politične govorice.

RIASSUNTO

Dei fuchi ebraici e delle api slovene

Il fenomeno dell'antisemitismo sloveno è stato finora studiato da V. Valenčič e M. Štuhec nell'area della Carniola, caratterizzata dalla presenza di una sparuta comunità ebraica. Poco approfondito rimane invece l'atteggiamento sloveno nei confronti della questione ebraica nel Litorale, soprattutto a Trieste, dove la popolazione slovena viveva accanto a una comunità ebraica, demograficamente ed economicamente importante. Per indagare i temi tipici delle campagne antisemite si è preso in esame la stampa slovena pubblicata a Trieste tra gli anni Settanta e gli inizi del Novecento, in particolare il giornale *Edinost*. Organo dell'omonima società politica era letto in un vasto territorio che interessava oltre al vicino entroterra triestino anche l'Isontino e l'Istria. Nella stampa slovena degli anni Sessanta e fino alla fine degli anni Settanta erano ben rari gli accenni alla questione ebraica e gli ebrei, coerentemente con i pregiudizi antiebraici, venivano presentati come persone che si dedicavano ad attività riprovevoli. Con tutt'altri toni si inauguro invece la campagna antisemita alla fine degli anni Settanta. Gli ebrei venivano sempre più spesso presentati nelle cronache dell'*Edinost* come individui privi di radici, giunti al successo con spietatezza e inganno, che impedivano in seno alla rappresentanza cittadina l'ascesa politica, economica e culturale della popolazione slovena, cristiana e autoctona. La popolazione slovena si vedeva quindi privare dei diritti nazio-

²⁹ "Vsi v antisemitsko zvezo", *Novi list*, 2. marca 1901.

nali da coloro che cospiravano contro la monarchia e sostenevano l'irredentismo. La vittoria dell'ebraismo veniva spesso presentata come la sconfitta dello slavismo, viceversa, la vittoria dello slavismo veniva sbandierata invece come la fine dell'ebraismo. Con la diversificazione politica avvenuta nel campo sloveno agli inizi del Novecento e l'ascesa di una borghesia più laica, saranno soprattutto le frange cristianosociali a divenire l'alfieri del antisemitismo più virulento.

JANEZ CVIRN

DEŽELNOZBORSKA VOLILNA REFORMA NA KRANJSKEM 1883

Pisana koalicija, ki je podpirala Taaffejevo vlado (1879-1893), je na začetku premogla le minimalno večino nad nemško liberalno (nacionalno) opozicijo in je bila zlasti pri sprejemu zakonov, ki so zahtevali dvotretjinsko večino, nenehno v nevarnosti, da s svojimi predlogi ne bo prodrla. Zaradi nevarnosti, da bi nemška opozicija vrgla vlado in spet oblikovala vlado levice, je moral grof Taaffe že od samega začetka razmišljati, kako bi razširil svojo parlamentarno bazo. Ena izmed možnosti za okrepitev koalicije v parlamentu je bila razširitev volilne pravice na tiste skupine prebivalstva, ki so bile blizu konservativcem in vladi.¹

Od decembra 1880, ko so v državnem zboru poslanci Kronawetter, Schönerer, Fürnkranz in Steudel predlagali uvedbo splošne volilne pravice za vse avstrijske polnoletne moške državljane,² je v državni zbor prišlo več predlogov spremembe državnozborskega volilnega sistema, toda vladna večina se je na koncu odločila za predlog tirolskega konservativnega poslanca Lienbacherja, ki je predvideval razširitev volilne pravice z znižanjem pogojnega davčnega cenzusa na 5 gld.³ Ministrski predsednik grof Taaffe je ob sprejemu volilne reforme v poslanski zbornici (22. marca 1882) takšno odločitev utemeljil z besedami: "Glede razširjenja volilne pravice na pet goldinarske može, moram ponoviti to, kar sem rekel v volilnem odseku, da vlada razširjenje volilne pravice pozdravlja z veseljem; da bi se volilna pravica uže zdaj bolj razširila, kakor to zahteva predlog Kronawetterov, temu se vlada vsaj za zdaj protivi."⁴ Potem, ko je 24. maja 1882 volilno reformo sprejela tudi gosposka zbornica, in je 4. oktobra 1882 zakon dobil cesarsko sankcijo,⁵ so v posameznih deželnih zborih začeli usklajevati deželnozborske volilne rede z novim državnim volilnim zakonom. Tako se je leta 1883 sprememb deželnozborskega volilnega reda z dne 26. februarja 1861⁶ (dopolnjenega z zakonom z dne 10. januarja 1867)⁷ lotil tudi kranjski deželni zbor, ki je po šestletni vladavini nemške liberalne stranke po junijskih volitvah 1883 spet dobil slovensko večino.⁸

¹ William A. Jenks, *Austria Under the Iron Ring 1879-1893*, Charlottesville 1965, str. 106.

² Ibidem.

³ Jenks, str. 107-108, 110, 112; Lienbacherjev predlog o znižanju davčnega cenzusa na 5 gld so dopolnili s predlogom poslanca Ottokarja Zeithammerja, ki je predvideval razdelitev veleposestniške kurije na Češkem v fidejkomisni in nefidejkomisni del.

⁴ Slovenski narod, 24. 3. 1882.

⁵ RGBI 1882/Nr. 142; Slovenski narod, 12. 10. 1882, je zakon komentiral z besedami: "Kot najveselejši dogodek v suhoparneji notranji avstrijskeji politiki zabeležiti nam je Najvišje potrdilo tako težko pričakovane volilne reforme. Vsled volilne reforme, oziroma po predlogu poslanca Lienbacherja, pripuščajajo se na volišče tisti krogi, kateri dosedaj niso bili deležni najvažnejše ustavne pravice, akoravno k državnim potrebščinam donašajo predpisane jim davke – volilno pravico ima sedaj vsak, kdor plačuje 5 goldinarjev neposrednega davka in ima vse lastnosti, katerih treba po volilnem redu za državni zbor. S tem preustrojem volilnega reda pomnožilo bode se število volilcev, nikakor pa ne poslancev."

⁶ RGBI 1861/Nr. 20, Beilage II, h.

⁷ LGBI 1867/št. 4.

⁸ Potem, ko je bil 11. maja 1883 kranjski deželni zbor razpuščen, so bile v prvi polovici junija nove deželnozborske volitve (9. junija v kmečki kuriji, 12. junija v mestni kuriji in kuriji trgovsko-obrtnih zbornic, 15. junija pa v veleposestniški kuriji), na katerih je zmagala slovenska stranka.

Za in proti

Kmalu po nadaljevanju že konec junija 1883 začete, a zaradi cesarjevega obiska prekinjene sesije,⁹ je poslanec Murnik v imenu kranjskega deželnega odbora (25. septembra 1883) podal poročilo "zadevajoč nekatere preuredbe deželnega volilnega reda",¹⁰ in deželnemu zboru predlagal, naj potrdi predloženi načrt sprememb deželnega volilnega reda.¹¹ Predlog deželnega odbora je predvideval spremembo več členov starega deželnozbornskega volilnega reda s 26. februarja 1861 (člen 1 predloga zakona), popravki pa so bili v vsebinskem smislu na las podobni kot pri (že julija 1883 sprejeti) deželnozbornski volilni reformi na Štajerskem. Ob razširitvi volilne pravice na vse, ki plačujejo vsaj 5 gld davkov, je novi predlog predvideval olajšanje volitev v mestni kuriji. Člen 4 je namreč določal: "Vsak v volilski razred mest in trgov uvrščeni kraj je ob enem volilni kraj. V mestnih volilnih okrajih, ki so sestavljeni iz več krajev, je glavni volilni kraj tisti kraj, ki je v §. 3. prvi imenovan."¹²

Toda poročilo deželnega odbora ni zadovoljilo vseh poslancev, zato je poslanec Svetec predlagal, naj se poročilo "izroči posebnemu odseku 7 udov", ki naj ga temeljito preuči in predlaga ustrezne dopolnitve.¹³ Ker je večina podprla Svetčev predlog,¹⁴ so v isti seji poslanci izvolili sedemčlanski odsek za volilno reformo. Izvoljeni so bili poslanci Svetec, dr. Vošnjak, Klun, Murnik, dr. Poklukar in dr. pl. Schrey (vsi 32 glasov) ter Luckmann (31 glasov).¹⁵ Takoj po izvolitvi se je odsek konstituiral: za načelnika so izvolili poslanca Murnika in za njegovega namestnika dr. Schreya.¹⁶

Odbor za volilno reformo je svoje poročilo izdelal že konec septembra 1883.¹⁷ V poročilu, ki so ga razdelili poslancem, se je odsek v glavnem strinjal s predlogom deželnega odbora, dodal pa je tudi nekaj manjših sprememb. "Odseku se je popolnoma pravično in primerno zdelo, da se, kakor za državni, tako tudi za deželni zbor podeli volilna pravica vsem, ki plačujejo najmanj po pet goldinarjev ces. direktnega letnega davka, ker bi res skoraj čudno bilo, ko bi za važnejše državne volitve bila volilna pravica širja, kakor za menj važne deželne volitve. – Pritrditi je moral odsek tudi predlogu, da naj volilci, ki so uvrščeni v volilski razred mest in trgov, volijo vsaki v svojem kraju. Tako je tudi pri volitvah za državni zbor, ter je očitno, da se tako tem volilcem, ki jih je obilno število, ker direktno volijo, volitev izdatno polajša, ter mnogo časa in stroškov prihrani. – Prenaredba §. 16 se pa odseku ni zdela potrebna in je tedaj

⁹ Novoizvoljeni deželni zbor se je sešel na prvo kratko zasedanje že 25. junija 1883, na svoji drugi seji 26. junija 1883 pa je izvolil nov deželni odbor, v katerem so imeli večino Slovenci. Zaradi cesarjevega bivanja v Ljubljani ob 600-letnici habsburške oblasti nad Kranjsko je deželni zbor prenehal z zasedanjem do jeseni. Dne 11. julija 1883 se je sestal na 3. seji, na kateri je soglasno sprejel vdanostno adreso cesarju; adreso v nemškem in slovenskem jeziku so poslanci izročili cesarju 12. julija 1883.

¹⁰ Stenografični zapisnik pete seje deželnega zbora kranjskega v Ljubljani, dne 25. septembra 1883; priloga 22: Poročilo deželnega odbora, zadevajoč nekatere preuredbe deželnega volilnega reda z dne 21. 9. 1883.

¹¹ Stenografični zapisnik pete seje deželnega zbora kranjskega v Ljubljani, dne 25. septembra 1883; Poročilo deželnega odbora, zadevajoč nekatere preuredbe deželnega volilnega reda z dne 21. 9. 1883.

¹² Ibidem.

¹³ Stenografični zapisnik pete seje deželnega zbora kranjskega v Ljubljani, dne 25. septembra 1883.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibidem; Dežman je dobil le 1 glas.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Priloga 29: Poročilo odseka o predlogu deželnega odbora za preuredbo deželnega volilnega reda, 29. 9. 1883.

tudi ni sprejel. – Ostale preuredbe, ki jih predlaga deželni odbor, pa so ali take, ki so potrebne vsled spredaj omenjenih preuredb, ali pa so posnete popolnoma po volilnem redu za državni zbor, da se popravijo neke nedostatnosti deželnega volilnega reda, zlasti zastran reklamacij, ker zastran teh za volilski razred mest in trgov in za volitev volilnih mož na deželi ni bilo v deželnem volilnem redu nobenih določil, ter se je vsled tega največ po analogiji občinskega volilnega reda, sploh pa povsod jako različno postopalo."¹⁸

Slovenska deželnozborska večina je sprva razmišljala o takšni volilni reformi, ki bi enkrat za vselej onemogočila nemško večino v deželnem zboru. Temeljni pogoj, da bi "se lahko sklenila silno potrebna reforma volilnega reda za deželni zbor",¹⁹ je videla v zavrnitvi spornih nemških mandatov (Dežmanovega, Schreyevega in Maurerjevega) v veleposestniški kuriji. Toda zaradi nasprotovanja deželnega predsednika Winklerja, ki je slovensko deželnozborsko večino upravičeno svaril, da "vlada ne bo potrdila volilnega reda, ki bi se sklenil preko velikega posestva",²⁰ so slovenski poslanci morali popustiti. Upoštevajoč politiko deželnega predsednika Winklerja (oz. vladno politiko "sporazuma in sprave") in v želji po čimprejšnjem sprejemu deželnozborske volilne reforme, je slovenska večina verificirala celo vprašljive nemške mandate v veleposestniški kuriji, ki jih je sprva nameravala ovreči.²¹ Po poročilu v Slovenskem narodu (3. oktobra 1883) naj bi se namreč slovenski poslanci odločili za potrditev spornih mandatov "proti temu, da nemški poslanci glasujejo za... preureditev volilnega reda."²² Toda tudi potem, ko je slovenska večina deželnega zbora po ostrih polemikah 6. oktobra 1883 končno potrdila veljavnost volitev v veleposestniški kuriji,²³ nemška stran ni popustila in je zahtevala še dodatne spremembe predloga novega deželnozborskega volilnega reda.

Slovenski narod je popuščanje nemški stranki s sklicevanjem na volilno reformo ostro komentiral: "Popuščanje narodne stranke proti stranki, ki v naši, čisto slovenski deželi nima pravice do obstanka, se mora maščevati. Utegnilo bi se ugovarjati, da bi bila volilna reforma pokopana, ako bi bila narodna stranka ostala pri prvotnem poročilu glede verifikacije spornih treh mandatov. Javna tajnost pa je bila, da se je nemška stranka odločno izjavila proti nameravani preuredbi deželnega volilnega reda in da so se nato začela pogajanja. Končno se je skrpal pravi nestvor: ženske, ki so doslej nekoliko odločevale zmago, so izgubile volilno pravico; volitve naj bi bile tajne; trgi kakor Cerknica, Vipava, Mengeš, Sodražica se niso vzeli v skupino mest; glasovnice naj bi v bodoče izdajali okrajni glavarji, a ne župani. Uspehi so negativni."²⁴ Toda odbor za volilno reformo je, pač v želji, da ne pade celotna reforma – za njen sprejem je bila potrebna dvotretjinska večina –, bil prisiljen svoj prvotni predlog še nekoliko dopolniti.²⁵ Pomembne so bile zlasti spremembe člena 10 deželnozborskega volilnega reda, s katero so volilno pravico v mestni in kmečki kuriji dobili le "svojepravni avstrijski

¹⁸ Priloga 29: Poročilo odseka o predlogu deželnega odbora za preuredbo deželnega volilnega reda, 29. 9. 1883.

¹⁹ Josip Vošnjak, Spomini, Ljubljana 1982, str. 469.

²⁰ Ibidem.

²¹ Prim. Dušan Kermavner, Slovenska politika v letih 1879 do 1895. Političnozgodovinske opombe k peti knjigi Ivana Prijatelja Slovenske kulturnopolitične in slovstvene zgodovine 1848-1895, Ljubljana 1966, str. 150-151.

²² Prim. tudi Kermavner, str. 152.

²³ Ibidem.

²⁴ Slovenski narod, 8. 10. 1883.

²⁵ Priloga 41: Dodatek k poročilu odseka za volilno reformo, priloga 29, 11. 10. 1883.

državljanji moškega spola, ki so 24 let dopolnili", člena 11, ki je v veleposestniški kuriji dajal volilno pravico tistim, ki plačajo najmanj 100 gld realnega davka, v katerem je najmanj 4/5 zemljiškega davka, člena 16, ki je določal, da lahko ženske v veleposestniški kuriji volijo le po pooblaščenih in natančno definiranih, kakšna naj bodo veljavna volilna pooblastila, ter člena 28, po katerem naj bi v mestni kuriji volivcem izdajali volilne izkaznice okrajni glavarji, v mestih z lastnim statutom pa župani.²⁶

Poročilo odbora je prišlo na dnevni red na dvanajsti seji deželnega zbora 16. oktobra 1883.²⁷ Potem ko je poročevalec odseka Svetec deželnemu zboru predlagal, naj sprejme "popravljeni" načrt zakona, se je začela generalna debata o spremembah, ki je bila nad vse živahna.

Prvi je zoper predlog nastopil poslanec nemške opozicije Luckmann, ki je že v uvodu poudaril, da ne vidi nujne potrebe, da bi deželni zbor prek noči spreminjal deželnozborski volilni red. Glavni razlog za spremembo deželnozborskega volilnega reda (spremenjen državnozborski volilni red, ki je razširil volilno pravico za državni zbor na "petakarje"), se mu ni zdel zadosten. Po njegovem mnenju namreč sprememba državnozborskega volilnega reda ni zadosten razlog za spremembo deželnozborskega volilnega reda. "...man muß doch in Betracht ziehen, daß das Recht, in den Reichsrath zu wählen, mehr ein politisches Recht sei, indem im Reichsrathe die Steuern an Gut und Blut votirt werden, während im Landtage nur die Steuern an Gut votirt werden."²⁸ Po Luckmannovem mnenju naj bi bilo za deželni zbor "zastopstvo interesov" primernejše kot za državni zbor, še zlasti če se upošteva davke. Poleg tega pa po njegovem mnenju ne bi smeli pozabiti, da bi razširitev posameznih volilnih okrajev pomenila omejitve volilne pravice prejšnjih volilcev. "Wenn man eine bedeutende Anzahl neuer Wähler heranzieht, ohne die Zahl der Abgeordneten zu vermehren, so ist es naheliegend, daß das Wahlrecht der bisherigen Wähler bedeutend beschränkt wird. Wenn bisher in einem Wahlbezirke beispielsweise 200 Wähler waren und nun würden 400 bis 500 neue Wähler hinzukommen, so wird dadurch das Wahlrecht der bisherigen 200 Wähler gewiß eingeschränkt, und es ist zu besorgen, daß die höheren Steuerzahler überstimmt werden."²⁹ Luckmann je menil, da bi pred sprejetjem novega zakona moral deželni odbor poslancem postreči s statističnimi podatki o tem, koliko novih volivcev bo prinesel nov zakon, koliko davkov so plačali prejšnji volivci in koliko jih novi. Takšna informacija naj bi bila nujna, da bi se lahko poslanci pravilno odločili. Zato je Luckmann na koncu predlagal, naj deželni zbor najprej pripravi zahtevano statistično gradivo in sklepanje o predlogu novega deželnozborskega volilnega reda odloži na naslednjo sesijo.³⁰

Luckmannovem predlogu je odločno nasprotoval poslanec vitez Schneid, ki si je že od samega začetka na moč prizadeval za reformo. Po Schneidovem mnenju deželni zbor ne bi več smel krniti političnih pravic velikemu delu "naših sodržavljanov". "Das Princip der Minderung des Wahlcensus ist in den entwickeltesten Staaten heute souverän geworden."³¹ Zato je že v uvodu predlagal, naj deželni zbor sprejme predlog novega zakona, čeprav je na koncu vseeno orisal nekaj temeljnih načel, ki da so vodile večino odbora za volilno reformo pri pripravi predloga. Schneid je odločno zavrnil stališče, po

²⁶ Ibidem.

²⁷ Stenografični zapisnik dvanajste seje deželnega zbora kranjskega v Ljubljani, dne 16. oktobra 1883.

²⁸ Stenografični zapisnik dvanajste seje deželnega zbora kranjskega v Ljubljani, dne 16. oktobra 1883.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ibidem.

³¹ Ibidem.

katerem naj bi slovenska stranka, ki je po šestih letih spet prišla na oblast, želela volilno reformo izkoristiti le za utrditev svojega položaja. Nasproti temu očitku je poudaril, da je "večina" poskušala oblikovati takšen predlog volilne reforme, ki naj bi na eni strani upošteval zahteve svobode, na drugi pa tudi potrebe volivcev. Odbor za volilno reformo je sprejel zahtevo manjšine po tajnem glasovanju (z glasovnicami) v mestni kuriji kot tudi zahtevo po izključitvi volilne pravice žensk v mestni in kmečki kuriji, čeprav se z obema ni povsem strinjal. Toda obe zahtevi manjšine je sprejel zato, ker je želel oblikovati takšno volilno reformo, ki bo "einen Ruhepunkt in dem politischen Zanke herbeiführt und uns das Feld zur fruchtbaren Arbeit frei machen."³² V nadaljevanju je Schneid apeliral na poslance opozicije, naj glasujejo za reformo, saj naj bi bil njen sprejem pogoj za umiritev političnih razmer v deželi: "Meine Herren! Das Zustandekommen der Wahlreform ist untrennbar von der Beruhigung des Landes; sie zu verzögern oder zu verringern, würde eine Fortsetzung jenes unglückseligen Kampfes bedeuten, unter dem die Entwicklung des geistigen und materiellen Fortschrittes unseres Volkes nur zu lange gelliten hat."³³ Po njegovem mnenju bi morali za reformo, ki so jo v podobni obliki sprejeli že v drugih deželnih zborih (z nemško liberalno večino), glasovati tudi poslanci "desnice", saj volilni zakon ne bi smel biti sprejeti le "z močjo ene stranke."³⁴

Za Schneidom, ki so ga na "levici" glasno hvalili, je za govorniški oder stopil poslanec Šuklje, ki si je izprosil besedo v generalni debati le zato, "da bi nekoliko ugovarjal častitemu gospodu predgovorniku od desne strani" (Luckmannu) ter pojasnil svoje stališče in stališče nekaterih svojih političnih prijateljev na "levici".³⁵ Šuklje je v uvodu povedal, da se sam in njegovi tovariši s predlogom odbora za volilno reformo ne strinjajo povsem, da pa bodo za predlog vseeno glasovali. Razlog njihovega nestrinjanja naj bi ležal v dejstvu, da "sega" deželni volilni red za Kranjsko "nazaj v Schmerlingovo dobo, in vse one pomanjkljivosti, katere se po pravici očitajo Schmerlingovej sistemi, nenaravnost in zvita umetnost, veljajo v polnej meri tudi o našem zakonu. Ne bojim se ugovorov, ako trdim, da v vsih parlamentarnih evropskih državah ni nikjer bolj neliberalnega in bolj nazadnjaškega volilnega zakona nego je Schmerlingov".³⁶ Po navdušenih "bravo klicih" slovenskih poslancev je Šuklje nadaljeval: "Kar se pa tiče našega volilnega zakona na Kranjskem, je mojster volilne geometrije prekosil celo samega sebe in le izredno krepkej naravi in probujenej zavednosti našega naroda moramo zahvaliti, da je navzlic krivičnemu volilnemu redu naš kranjski deželni zbor bil veči del v soglasji z našim javnim mnenjem. Gospoda moja! Ta volilni red, kakor obstoji danes, je krivičen, in ako se prizadevamo odstraniti to krivico, ne storimo tega morebiti iz strankarskega interesa, ampak to zahteva od nas ozir na naš narod, in zarad tega ne moremo čakati in ne moremo dovoliti, da bi se to delo dalje odlašalo, kakor to želi g. poslanec Luckmann."³⁷ Med najbolj "nazadnjaškimi" določili obstoječega deželnozbornskega volilnega reda je Šuklje navedel indirektno volilno pravico v kmečki kuriji,³⁸ dejstvo, da

32 Ibidem.

33 Ibidem.

34 Ibidem.

35 Ibidem.

36 Ibidem.

37 Ibidem.

38 Ibidem: "Vsled teh določeb se jemlje kmetskim občinam direktna volilna pravica in se prvotnim volilcem postavljajo kot varuhi volilni možje. Mi imamo na Kranjskem, hvala Bogu, še dovolj inteligentnih in dovolj premožnih kmetskih posestnikov, kateri so v vsakem oziru politično zreli: ali kaj jim koristi njihova inteligentnost, kaj jim koristi visoka davčna svota, katero plačujejo! Oni so prosti volilci na kmetih, in ako se slučajno ne izvolijo za volilne možje, nimajo niti glasu v političnem življenju."

voli vrsta trgov (Cerknica, Vipava, Kropa, Kamna gorica, Železniki) v kmečki in ne v mestni kuriji, krivična nesorazmerja med številom volilcev (oz. davkov) v posameznih volilnih okrajih mestne kurije³⁹ in preveliko veleposestniško kurijo. Pri argumentaciji neupravičenosti moči veleposestniške kurije na Kranjskem je Šuklje pokazal vso svojo politično spretnost, povrh pa tudi dokazal, da je odličen zgodovinar. Ko je v uvodu najprej priznal pomen aristokracije za razvoj vsakega naroda⁴⁰ in v potrditev svoje trditve navedel "važne naloge ...plemstva" na Češkem in Ogrskem, je v analizi razmer na Kranjskem z "zgodovinskimi dejstvi" učinkovito ovrgel trditve, češ da kranjsko plemstvo "zastopa zgodovinske tradicije naše domovine" in "reprezentuje stalnost našega posestva". "Jaz se nečem spuščati na drobno v ta zanimivi tema, ali omeniti vendar moram, da sem primerjal v zadnji dobi volilni imenik našega veleposestva z imenikom kranjskega plemstva, katerega priobčuje Valvazor v svoji deveti knjigi. Moram reči, da je ta rezultat bil zame frapanten. Od treh kneževih rodbin, katere so imele posestva na Kranjskem pred 200 leti, najdemo pač še 2, Turjaško in rodbino Porcia v sedanjem veleposestvu, in od 18 grofovskih rodbin na Kranjskem iz Valvazorjeve dobe jih je vendar še 5. Ali od 42 rodbin baronskega stanu na Kranjskem pozna današnji volilni imenik le še 3, od 58 viteških le še dva, in od 87 navadnih plemenitašev, katere navaja Valvazor v svojej knjigi, eksistira dan danes med našimi veleposestniki le še 1 rodovina – Höffernova. – Gospoda moja! Na podlagi tega kolosalnega prevrata tekom komaj 200 let je jasno dokazano, da pogrešamo v našem veleposestvu tisto stalnost posesti in vsled tega tisto ohranjanje zgodovinskih tradicij, katero bi vtemeljilo izredno prednost te skupine. Gospoda moja! Ta privilegij velikega posestva na Kranjskem je nevtemeljen, in prej ali pozneje bo prišel čas, da se bo tudi v naši deželnej zbornici razpravljalo vprašanje, ali je njegov sedanji zastop vmesten in duhu časa primeren ali ne".⁴¹ Toda na koncu je Šuklje vseeno povedal, da bo s tovariši glasoval za predloženi predlog in zavrnil zahtevo poslanca Luckmanna po odgoditvi sklepanja. Ob tem je ilustriral "različen" odnos nemških liberalcev do volilne reforme v posameznih deželnih zborih: "Na Štajerskem in Koroškem so sprejeli deželni zbori, namreč ondotni liberalci, somišljeniki naše manjine, neko reformo, katera je povsem podobna našemu predlogu; oni niso ugovarjali temu in niso še zahtevali statističnega gradiva. Pri nas delajo težave, na Moravskem pa, kjer 500.000 Nemcev in židov še zmiraj gospoduje 1½ milijona Slovanov, tam nečejo voditelji liberalne stranke nič slišati o svobodnih načelih, tam so strogo konservativni, tam branijo načelo interesnega zastopa do skrajne posledice. Povsod kjer imajo Nemci večino, tam so svobodomiselnji; ako so pa v manjini, ako količkaj pravičen volilni red daje naravnej slovanskej večini duška, tam se ne čuje ničesar o nemškej naprednosti, tam se čuje le stari refrain iz nemških ust: 'Ja Bauer, das ist was anderes.'⁴²

³⁹ Ibidem; pri argumentaciji svoje trditve je Šuklje med drugim navedel naslednji primer: "Tako ima, kakor je znano, glavno mesto Ljubljana dva poslanca, ima pa po zadnjem ljudskem številjenji 26 284 prebivalcev. Primerite s tem številom najmanjši volilni okraj Kočevje-Ribnico s 2335 dušami, ki ima zase 1 poslanca. Lahko rečem, da je glas 1 Kočevjarja ali Ribničana v političnem življenji tavno toliko tehten, kakor glas 6 prebivalcev glavnega mesta." (...)

⁴⁰ Ibidem: "Moram reči, da se nekako težko spuščam v ta razgovor, ker jaz, moja gospoda, sem zgodovinar in kot takemu mi je znana zgodovinska resnica, za katero ne morem biti slep, in ta resnica me uči, da je imovita, krepka, v velikih tradicijah odgojena aristokracija velike, eminentne vrednosti za razvoj vsakega naroda. Navzlic vsem modernim doktrinam vendar ne morem popolnoma ovreči trditve 2 slavnih francoskih pisateljev, Toigueville-a in Hippolita Taine-a, katera odločno trdita, da je 'aristokrat' rojen vodja in odgojitelj svojemu narodu."

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem.

Po kratkem besednem dvoboju med poslancem Luckmannom in Šukljetom⁴³ je nastopil poslanec dr. Schrey, ki je ponovil Luckmannove zahteve glede statističnega gradiva in odgoditve sklepanja o predlogu, obžaloval, da predlog predvideva tajno glasovanje le v veleposestniški in mestni, ne pa tudi v kmečki kuriji, potem pa zavrnil stališče poslanca Schneida, češ da bo volilna reforma prinesla več miru v politične razmere na Kranjskem: "Wenn der verehrte Herr Abg. Ritter v. Schneid meint, daß diese Wahlreform eine Art Ruhepunkt in den politischen Kämpfen der Parteien gewährt, so möchte ich sehen gerne darin mit ihm übereinstimmen; allein dem steht, wenn ich die Zukunft vor Augen habe, der Nachtheil entgegen, daß ein Kampf nicht einfacher wird, wenn mehrere Kämpfende auf den Kampfplatz berufen werden, und ich bin vollkommen überzeugt, daß nach dieser Wahlreform sowohl die Agitation als die ganze Wahlbewegung noch lebhafter wird als bisher."⁴⁴

Generalno debato je sklenil poslanec Josip Vošnjak, ki je najprej poudaril, da so vse spremembe, ki presegajo predlog deželnega odbora (podelitev volilne pravice "petakarjem" in olajšanje izrabe volilne pravice v mestni kuriji), prišle v predlog odbora za volilno reformo na zahtevo "desnice". "Mi smo želeli, da mesta in trgi doma volijo in smo se o tem z manjino dogovorili. Manjina je pritrdila a zahtevala, naj vzamemo v postavo tudi tajno volitev, potem spet, da ženske ne smejo voliti. Mi smo vse dovolili in jaz se čudim, da ravno ta stranka, zavolj katere smo vse to spremenili, zdaj oponira in pravi, da se noče spuščati v razpravo postave."⁴⁵ Čeprav je Vošnjak predlog volilne reforme na splošno ocenil kot korak naprej v primerjavi s starim volilnim redom, je vseeno opozoril na številne krivice, ki jih vsebuje. Podobno kot Šukljetu se mu je zdelo nesprejemljivo, da "okoli 100 volilcev" v veleposestniški kuriji pošilja v deželni zbor 10 poslancev: "Mi, ki smo iz naroda zrastle in od naroda izvoljeni, ne moremo z lahkim srcem tako veliko predpravico dati enemu stanu v deželi, ki nikakor ne zasluži take predpravice, ker se nikdar ni dosti brigal za blagor našega ljudstva. Žalibog, mi smo do zdaj zmiraj se morali prepričati, da skupina veleposestnikov, kadar je šlo za naše narodne pravice, je vedno stala v vrstah naših nasprotnikov."⁴⁶ Krivično pa se mu je zdelo tudi to, da "se toliko važnih trgov ne bo uvrstilo v skupino mest in trgov".⁴⁷ Toda Vošnjak je na koncu vseeno poudaril, da vidi v predlogu "več dobrega, nego slabega" in bo zaradi tega glasoval zanj.⁴⁸

Po končani generalni debati je besedo dobil še poročevalec odbora za volilno reformo poslanec Luka Svetec, ki je poslancem svetoval, naj glasujejo za predlog. Ob tem je poudaril: "Ko smo dobili načrt, moram reči, da jaz in mnogi moji tovariši smo zatrli marsikako gorečo željo, da bi se volilni red tudi v marsičem drugem preuredil in smo v tem načrtu sprejeli marsikaj, kar se meni dozdeva dvomljive vrednosti. Sprejeli smo pa to le iz ozira na desnico te slavne zbornice, le zato, da smo vstregli njenim željam in zlasti iz tega ozira, da omogočimo sklep te volilne reforme po obeh strankah, z obeh zadovolj-

⁴³ Luckmann je Šukljetu odvrnil, češ da v njegovem govoru ni bilo nič takšnega, da bi mu lahko očital "nezvestobo" liberalnim načelom. Ibidem.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ibidem; v zvezi s trgi jc Vošnjak poudaril: "Ena taka prošnja že leži v slavnem zboru in sicer prošnja Cerkniškega trga. Cerknica je največji trg na Notranjskem, a nasprotna stranka noče privoliti, da bi trgi, ki do zdaj niso v mestni skupini, se uvrstili v to skupino, akoravno po svojej starosti in po znesku davka imajo do tega popolno pravico."

⁴⁸ Ibidem.

stvom. Tedaj samo zavolj tega smo marsikaj sprejeli, kar bi drugače ne bili sprejeli. Zato še posebej prosim gospodo na unej (desni – rechten) strani, da bi zdaj te volilne reforme ne zadrževali, in moj predlog je, da se slavna zbornica spusti v specijalno debato."⁴⁹

Po Svetčevem govoru so poslanci res začeli specialno debato in hitro glasovali za spremembo členov 4 in 8 deželnozborskega volilnega reda. Pri členu 10 pa se je k besedi oglasil poslanec dr. Zarnik, ki je predlagal njegovo dopolnitev; z njo naj bi imele ženske volilno pravico ne le v veleposestniški, ampak tudi v mestni kuriji.⁵⁰ Toda po intervenciji deželnega predsednika barona Winklerja, ki je poudaril, da kljub tovrstni praksi v nekaterih deželah tudi po prejšnjem deželnozborskem volilnem redu ženske (z izjemo veleposestniške kurije) niso imele volilne pravice, so poslanci Zarnikov amandma k členu 10 zavrnil.⁵¹

Čeprav je prišlo do različnih stališč še pri nekaterih drugih členih predlagane volilne reforme, so poslanci na 13. seji 17. oktobra 1833 glasovali za predlog odbora za volilno reformo.⁵² Na štirinajsti seji 19. oktobra 1883 so v tretjem branju volilno reformo sprejeli s potrebno dvotretjinsko večino (s 25 proti 8 glasov).⁵³ Cesar je reformo deželnozborskega volilnega reda na Kranjskem sprejel 29. maja 1884,⁵⁴ prve volitve po novem sistemu pa so bile leta 1889.

Vprašanje ženske volilne pravice

V polemikah okoli volilne reforme so poslanci v deželnem zboru odprli "problematično" vprašanje ženske volilne pravice. Značilno je, da nihče izmed poslancev, ki so zahtevali izključitev ženske volilne pravice (vključno z deželnim predsednikom Winklerjem), ni zagovarjal ekstremnih stališč v stilu poslanca Brestela, ki je v kromeriškem parlamentu dejal: "Če bi k volitvam pripustili ženske, ker so udeležene pri državnih bremenih, bi lahko iz enakih razlogov pripustili tudi otroke in norce".⁵⁵ Toda na drugi strani tudi med zagovorniki ženske volilne pravice ni bilo nikogar, ki bi žensko volilno pravico zagovarjal iz načelnih razlogov ali se vsaj približal stališču, kakršnega je med podobno debato v štajerskem deželnem zboru izrazil rektor graške univerze Bidermann: "Was das Wahlrecht der Frauen anbelangt, so will ich mich durchaus nicht zum Anwalte desselben aufwerfen; aber ich kann doch nicht unterlassen, auszusprechen, was schon vor mehr als 30 Jahren einer meiner Fachcollegen in Leipzig darüber bemerkt hat, welcher sagte: 'Es werden von jeher der Gründe gar viele angeführt, warum man den Frauen nicht wohl ein politisches Wahlrecht einräumen könne; aber es wird wohl der Hauptgrund der sein, daß bisher die Männer es sind, welche die betreffenden Gesetze machen.'"⁵⁶

Tako eni kot drugi so se sklicevali le na staro deželnozborsko volilno zakonodajo, ki pa je dopuščala različne interpretacije. Nasprotniki ženske volilne pravice (v mestni in

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Ibidem.

⁵² Stenografični zapisnik trinajste seje deželnega zbora kranjskega v Ljubljani dne 17. oktobra l. 1883.

⁵³ Stenografični zapisnik štirinajste seje deželnega zbora kranjskega v Ljubljani dne 19. oktobra l. 1883.

⁵⁴ Slovenec, 14. 6. 1884.

⁵⁵ Anton Springer, Protokolle des Verfassungsausschusses im österreichischen Reichstage 1848-1849, Leipzig 1885, str. 187; citirano po Leopold Kammerhofer(ur.), Studien zum Deutschliberalismus in Zisleithanien 1873-1879, Wien 1992, str. 51.

⁵⁶ Prim. Sten. Prot. über die 18. Sitzung des steierm. Landtages am 13. Juli 1883.

kmečki kuriji) so se sklicevali na določilo deželnozborskega volilnega reda, po katerem naj bi se "praviloma" volilo "samo osebno" (izjema je veljala le v veleposestniški kuriji, kjer so lahko volilni upravičenci glasovali tudi po pooblaščenjih).⁵⁷ Zagovorniki ženske volilne pravice pa so se sklicevali na tiste člene deželnozborskega volilnega reda, ki so zaradi navezanosti deželnozborske na občinsko volilno pravico (le-to je imel vsak, ki je bil v občini obdavčen, torej tudi ženske, ki pa osebno niso smele voliti) dopuščali interpretacijo, po kateri naj bi imele ženske volilno pravico tudi v mestni in kmečki kuriji.⁵⁸ Slednji so ob tem opozarjali še na obstoječo prakso, ki je bila v resnici na moč različna. Poleg veleposestniške kurije, kjer so ženske praviloma volile po pooblaščenjih, v nekaterih primerih pa tudi osebno,⁵⁹ so pri nekaterih volitvah in v nekaterih krajih ženske v resnici volile tudi v mestni in celo kmečki kuriji. Tudi tu v glavnem po pooblaščenjih, včasih pa celo osebno. (Tako so npr. na drugih splošnih deželnozborskih volitvah januarja 1867 v Trziču osebno volile tri žene).⁶⁰

Že Šuklje je "obžaloval" zahtevo manjšine, zaradi katere naj ženske ne bi imele volilne pravice v mestni kuriji, čeprav se mu je zdelo, da "je to le naravna posledica § 4. občinskega reda in tudi vtemeljeno v postavi".⁶¹ Vošnjaku se je zdelo krivično, da "po volji manjine ženske ne bodo imele volilne pravice".⁶² Zarnik, ki je poudaril, da ga žali, ker so "ženske v mestih in trgih izključene iz volilne pravice", pa je pri utemeljevanju svojega amandmaja k členu 10 svoj pogled na žensko volilno pravico argumentiral takole: "Ako imajo ženske pravico voliti v velikem posestvu in ako vladi to ni zoperno, bo gotovo tudi državi koristno, ako ženske v mestih in trgih volijo. To, kar je že od 1861. l. v naši volilni postavi neki 'usus, lex lata', naj ostane". In je dodal: "Mi nimamo pri tem družega razpravljati nego to, ali bodo te premembe volilne postave koristne za naš slovenski narod ali ne; za nas ima taka volilna reforma le toliko časa nekoliko vrednosti, dokler je vlada nevtralna; ko pa bo le količkaj neprilike za vlado, bo pa ta reforma nam le na škodo. Ni mogoče, da bi se vlada pri volitvah nevtralno držala. Kam predlog g. poslanca Luckmanna meri, mi je dobro znano in jaz mu odkritosrčno rečem, da mi hočemo volilno reformo imeti za tiste čase, ko bo nam od slavne vlade Kraška burja brila. Tacih časov je bilo že velikokrat, in ravno v tistih časih so se ženske s svojo volilno pravico, ki so jo imele po Schmerlingovi postavi, prav dobro izkazale. One so se v tacih slučajih zmiraj pokazale značajne in so pogumno stopile v vrsto tiste stranke, za katero so bile zavzete. One se niso dale od svojega prepričanja odstraniti tako lahko, kakor je bilo to pri nekaterih možkih l. 1877."⁶³ Toda v specialni debati so

⁵⁷ "Unbestritten und unangefochten war das Wahlrecht der Frauen in der Kurie des Großgrundbesitzes. Persönlich konnten die Frauen dieses Wahlercht aber nur in Niederösterreich, in allen anderen Ländern mußten die Frauen das aktive Wahlrecht durch ihre Ehemänner oder durch Bevollmächtigte ausüben." Prim. Karl Ucakar, *Demokratie und Wahlrecht. Zur Entwicklung von politischer Partizipation und staatlicher Legitimationspolitik (=Österreichische Texte zur Gesellschaftskritik 24)* Wien 1985, str. 127; citirano po: Leopold Kammerhofer (ur.), *Studien zum Deutschliberalismus in Zisleithanien 1873-1879*, Wien 1992, str. 52.

⁵⁸ Prim. Vasilij Melik, *Začetki ženske volilne pravice*, v: Čarnijev zbornik (1931-1996), ur. Alojz Cindrič, Ljubljana 1998, str. 254.

⁵⁹ Pred deželnozborskimi volitvami leta 1883 je Slovenec npr. poudarjal: "Tudi ženske posestnice smejo voliti osebno, zato naj vse pridejo, ki le morejo, da ne bo manj osebnih volilcev, kakor pooblastil, kakor se je bilo že enkrat primerilo." Slovenec, 31. 5. 1883.

⁶⁰ Melik, *Začetki ženske volilne pravice*, str. 254.

⁶¹ Stenografični zapisnik dvanajste seje deželnega zbora kranjskega v Ljubljani, dne 16. oktobra 1883.

⁶² Ibidem.

⁶³ Ibidem.

prevladala stališča deželnega predsednika Winklerja, ki je bil prepričan, da – kljub različni praksi⁶⁴ – ženske v mestni in kmečki kuriji niso imele volilne pravice. "Po tem takem je meni jasno, da dozdej ženske volilne pravice razun v velikem posestvu sploh niso imele. Vlada, katera je zdaj opazila, da se je v tem oziru v raznih krajih različno postopalo, da so v nekaterih okrajih ženske volile, v drugih pa ne, bode imela v prihodnje dolžnost, temu v okom priti, namreč siliti na to, da se bo v vseh okrajih enako postopalo in ravnalo. Vlada mora skrbeti, da se v vseh okrajih volitev zvršuje enako, in ker ženske volijo po pooblaščenih za deželni zbor v velikem posestvu, so prav za prav izključene od volilne pravice v drugih volilskih razredih."⁶⁵

Deželnozborna volilna reforma na Kranjskem je pri delu slovenskih politikov naletela na glasno neodobravanje prav zaradi tega, ker je prekinila prakso, po kateri so ženske volile tudi zunaj veleposestniške kurije.⁶⁶ Toda resnici na ljubo je treba dodati, da kritikom reforme, ki so se sklicevali na sramotno "izločitev" žensk, v resnici sploh ni šlo za žensko volilno pravico. Podobno kot pri verifikaciji spornih mandatov Dežmana, Schreya in Maurerja je bila kritika volilne reforme posledica nelagodja, v katerem so se znašli zaradi zahtev po popustljivi politiki do Nemcev in brezpogojni podpori deželnemu predsedniku Winklerju oz. Taaffejevi vladi. Zato je vitez Schneid v pismu Vošnjaku pisanje Slovenskega naroda, ki je 29. oktobra 1883 sprejeto volilno reformo kritiziral predvsem s sklicevanjem na "ukinitev" ženske volilne pravice v mestni in kmečki kuriji, upravičeno označil za navadno hipokrizijo.⁶⁷

ZUSAMMENFASSUNG

Die Landtagswahlreform in Krain 1883

Nachdem das Parlament die Reichsratswahlreform von 1882, mit der das Wahlrecht auf die "Fünfguldenmänner" ausgeweitet wurde, beschlossen hatte, begann man in den einzelnen Landtagen das Landtagswahlrecht an das neue Reichsratswahlrecht anzupassen. 1883 nahm auch der Krainer Landtag diese Arbeit in Angriff. Nach sechsjähriger Herrschaft der deutschliberalen ("verfassungstreuen") Partei konnte im Landtag - nach den Wahlen in Juni - erneut eine slowenische Mehrheit hergestellt werden. Die slowenische Partei versuchte mit der Wahlreform die Macht der deutschen Partei (in der Kurie des Großgrundbesitzes) in Krain endgültig zu brechen. Aus Rücksicht auf den Landespräsidenten Baron Andreas Winkler und auf die Regierung des Grafen Eduard Taaffe mußte sie jedoch von diesem Vorhaben Abstand nehmen. Die im Krainer Landtag angenommene Reform der Landtagswahlordnung (17. Januar 1883) hat - im

⁶⁴ Ibidem; baron Winkler je v zvezi s tem poudaril, "da so se v nekaterih volilnih okrajih ženske dopuščale k volitvam, v drugih pa ne. Moram tudi opaziti, da, kolikor je meni znano, v sosednjih deželah, n. pr. v Goriški, ženske volilne pravice niso izvrševale."

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Podobno so storili tudi na Koroškem. Na Štajerskem pa ta zahteva zaradi nasprotovanja manjšine (slovenskih poslancev in nemških katoliških konservativcev) ni bila sprejeta in je prišlo do izločitve ženske volilne pravice šele pri reformi leta 1904.

⁶⁷ ARS, Josip Vošnjak, pismo viteza Schneida dr. Josipu Vošnjaku z dne 30. 10. 1883; pismo je v izvlečku objavil Dragotin Lončar, Iz literarne in politične korespondence dr. Josipa Vošnjaka, v: Naši zapiski, 1912, str. 26.

Einklang mit der Reichsratswahlreform 1882 - das Wahlrecht auf die "Fünfguldenmänner" mit der Bestimmung ausgeweitet, daß jeder in der Wählerklasse der Städte und Märkte eingeordnete Ort gleichzeitig auch ein Wahlort sei; weiters erleichterte sie die Wahlen in die Städtekurie und präziserte die Vollmachtbestimmungen für die Wahl und die Wahlausweise. Die slowenische Mehrheit im Landtag stimmte auch der Ergänzung zur alten Landtagswahlordnung zu, nach der nur "die eigenberechtigten österreichischen männlichen Staatsbürger, die das 24. Lebensjahr vollendet hatten" in den Kurien der Landgemeinden- und der Städte wahlberechtigt seien. Gegen den "Ausschluß" von Frauen protestierten vor allem einige slowenischen Abgeordnete entschieden. Dabei beriefen sie sich auf die bisherige Praxis, nach der einige Frauen da und dort auch in der Städte- und sogar in der Landgemeindenkurie (nicht aber in der Großgrundbesitzerkurie) wahlberechtigt gewesen seien. In Wahrheit ging es aber den Kritikern der Landtagswahlreform, die auf den "schändlichen" Ausschluß der Frauen hingewiesen hatten, gar nicht so sehr um das Frauenwahlrecht: Die Kritik an der Reform war die Folge des bei den Slowenen verbreiteten Unmutes darüber, daß die Mehrheit gegenüber den Forderungen der Deutschen zu nachgiebig gewesen sei, da jene auf Grund der politischen Verhältnisse den (slowenischen) Landespräsidenten Winkler bzw. die Regierung Taaffe bedingungslos unterstützen mußte.

FRANCE KRESAL

**STANOVSKÉ ORGANIZACIJE OD UKINITVE CEHOV
DO PRVE SVETOVNE VOJNE**

Po uvedbi obrtne svobode leta 1860 se je na načelih gospodarskega in političnega liberalizma podjetniška ustvarjalnost sprostila. Namesto prejšnjega cehovsko zaprtega načina proizvodnje je nastopila podjetniška svoboda, ki je omogočila vsestranski gospodarski razvoj na kapitalistični osnovi. Po uveljavitvi obrtnega zakona maja 1860 se je obrt delila na svobodno, rokodelsko in koncesionirano. Vsa obrt, ki ni bila proglašena za rokodelsko ali koncesionirano, je bila svobodna. Tovarniška podjetja in trgovina so se šteli za svobodne obrti, razen če so izvajali delo, za katero se je zahtevala koncesija (npr. proizvodnja streliva, trgovina s knjigami ipd.). Svobodno obrt je lahko izvajal vsak, ki je to dejavnost prijavil obrtni oblasti (okrajno glavarstvo oziroma magistrat v mestih z lastnim statutom, politična deželna oblast, trgovinsko ministrstvo). Za koncesionirano obrt (tisk, prevoz ljudi, gradbeništvo, orožje in strelivo, strupi in zdravila, hrana in pijače, gostinstvo, plinovodi in parni kotli) je bilo treba pridobiti ustrezno koncesijo (dovoljenje) od obrtnih oblasti. Rokodelsko obrt je lahko imel samo tisti, ki se je izkazal z ustreznim spričevalom o strokovni usposobljenosti za izvajanje določene obrti. Naredba trgovinskega ministra z dne 17. septembra 1883 je poimensko določala 47 vrst rokodelskih obrti. Izraz *obrt* je imel širši pomen, kot ga razumemo danes. Pomenil je vsakršno pridobitno dejavnost, ki je bila samostojna, trajna in dobičkanosna. Pod obrtni red (zakon) iz leta 1859 niso sodile naslednje gospodarske dejavnosti: kmetijstvo in gozdarstvo; rudarstvo in metalurgija; kreditni posli, banke, hranilnice in posojilnice, zavarovalnice; železniška, ladjarska in pomorska podjetja; tako imenovani svobodni poklici (notarji, odvetniki, inženirji, arhitekti, zdravniki, zdravilišča, lekarne, književno in umetniško delovanje, založniška dejavnost, zasebne šole); domača obrt; državna podjetja in monopoli. Za te gospodarske dejavnosti so veljali drugi ali posebni zakoni (npr. gozdni zakon, rudarski zakon, zakon o tisku).

V okviru svobodne in koncesionirane obrti se je neomejeno razvijala industrija in tovarniški način proizvodnje v velikem obsegu (nad 20 delavcev v enotnem prostoru z uporabo strojev in delitvijo dela), rokodelska obrt pa je bila omejena na manjši obseg. Razlika med rokodelskim in tovarniškim obratom je bila torej v velikosti in organizaciji proizvodnje. Obrtnik (rokodelec) je ob sodelovanju manjšega števila delavcev (pomočnikov) sam organiziral, vodil in izvajal vso gospodarsko dejavnost ter sam tudi za vse odgovarjal, zato je moral biti ustrezno strokovno usposobljen in pred pridobitvijo obrtne pravice to tudi izkazati z veljavnim spričevalom. Podjetniku tega ni bilo treba, ker je imel zaposlene ustrezne strokovnjake: delovodje, mojstre, obratne inženirje, poslovodje z ustreznimi spričevali, ki so organizirali, vodili in izvajali proizvodnjo ter odgovarjali na osnovi *delovnega reda*, ki ga je podjetnik moral predložiti v potrditev pristojni obrtni oblasti. Delovni red je urejal varnost proizvodnje, delovne pogoje, sistemizacijo in seznam zaposlenih. Druga razlika med obrtnikom (rokodelcem) in podjetnikom je izhajala iz določb Trgovinskega zakona iz leta 1862, ki je določal obliko gospodarskih družb in način poslovanja. Za manjšo obrt ni bilo možno ustanoviti gospodarske družbe in na tak način združevati kapitala. Obrtniki so vodili svojo obrt in gospodarili z njo skupaj in enotno z vsem svojim premoženjem. Podjetniki so se organizirali v gos-

podarske družbe, oblikovali podjetniški kapital, se združevali, kapitalsko povezovali in ločevali osebno premoženje od premoženja podjetja, ki so ga vodili na osnovi predpisanih poslovnih knjig.

Vendar učinki popolne obrtne (proizvodne) svobode niso bili vedno samo pozitivni in hitro so se začele kazati potrebe po večji regulaciji podjetniškega poslovanja. Podjetniško svobodo je regulirala državna in obrtna oblast in jo tudi omejevala z različno zaščitno zakonodajo, tako gospodarsko kot delavsko ter posegala vanjo z večjimi intervencijskimi ukrepi, z določanjem različnih obveznosti; deloma so si jo omejevali tudi podjetniki sami iz vzajemnih interesov in skupnih koristi. Gospodarska konkurenca industrijsko izdelanega blaga je uničevala obrtniški način proizvodnje, prosta trgovina velikega obsega in neomejeni denarno tržni odnosi so uničevali male obrtnike, trgovce in kmete. Zahteve po *državni zaščiti* pred tujo konkurenco in po *državni pomoči* ob gospodarski krizi leta 1873 in po njej so vodile v razvoj gospodarskega protekcionalizma, kar je bilo v nasprotju s podjetniško svobodo. Podjetniško svobodo so urejala tudi obvezna pravila organizacije *podjetniških družb* in njihovega poslovanja, ki jih je določal trgovinski zakon iz leta 1862 z vsemi poznejšimi reformami. Poseben zakon o *trgovsko-obrtnih zbornicah* je obvezoval k združevanju vse gospodarske subjekte s področja trgovine, obrti in industrije. Namesto cehovske organizacije predindustrijske dobe so se razvile zbornice za zaščito vzajemnih stanovskih interesov, za sodelovanje z državnimi oblastmi in za pospeševanje gospodarstva. Za zaščito obrtnikov in malih trgovcev, ki se niso združevali v podjetniške družbe, je novela obrtnega reda iz leta 1883 vpeljala obvezne *obrtiške zadrug*e (trgovske gremije, zadrug, bratovščine), ki naj bi združevale posamezne obrtnike in trgovce, jih povezoval v skupnem konkurenčnem boju proti veliki industriji, vzgajale duha vzajemnosti, ustanovljale in podpirale obrtne in trgovske šole, bolniške blagajne in tako pomagale obrtništvu do boljših razmer. Ta oblika stanovskega združevanja se je bolj razvila šele po prvi svetovni vojni. Čezmerno *izkoriščanje delavstva* je povzročalo njihovo revščino in socialne probleme velikega dela prebivalstva. Delo je bilo plačano z mezdo na osnovi pogodbene svobode. Plačano je bilo slabo in premalo za zagotavljanje celostne življenjske eksistence tudi v primeru bolezni, nezgode, invalidnosti, starosti in smrti ter zlasti ob brezposelnosti. Pogodbena svoboda na delojemalski strani je bila le navidezna. Delavec brez premoženja je namreč moral skleniti delovno razmerje za ohranitev svoje eksistence in preživljanje družine. Socialni problemi in revščina so se kopičili v industrijskih mestih, revirjih in okoli posameznih tovarn, zato je bilo treba podjetniško svobodo omejiti z delavsko zaščitno zakonodajo, kar je bilo prvič storjeno v letih 1883 do 1895, pozneje se je delavska zaščita dopolnjevala in širila. Razvilo se je delovno pravo, ustanovljali so delavska podporna in izobraževalna društva, delavske stranke in sindikate, *delavska zbornica* za zaščito stanovskih interesov delavcev in nameščencev pa se je razvila šele po prvi svetovni vojni. *Kmetijska zbornica* kot stanovsko zastopstvo za zaščito in pospeševanje kmetijstva je bila ustanovljena šele leta 1937.

1. Stanovske zbornice

Za zaščito stanovskih interesov so bile splošne in posebne zbornice. Do prve svetovne vojne so bile zbornice samo na delodajalski strani in sicer splošne trgovsko obrtne zbornice ter nekaj specialnih zbornic posameznih dejavnosti ali poklicev (npr. inženirske, lekarniške). Vse gospodarske subjekte s področja trgovine, obrti in industrije je obvezoval k stanovskemu združevanju novelirani avstrijski obrtni red iz leta 1859,

pred tem pa še poseben začasen zakon iz leta 1850 in ukaz trgovinskega ministrstva o ustanavljanju trgovinskih in obrtnih zbornic, ki so določali prisilne združbe trgovinskih in obrtnih podjetij. Spone stare cehovske organizacije so popokale, obrtni zakon iz leta 1859 jih je dokončno odpravil. Namesto toge cehovske organizacije predindustrijske dobe so se razvile trgovsko obrtne zbornice za zaščito stanovskih interesov, za zastopanje pred oblastmi in za pospeševanje gospodarstva.

Na delojemalski strani take zbornice do prve svetovne vojne ni bilo, čeprav so bile pobude za ustanovitev delavskih zbornic številne. Že leta 1872 so avstrijska delavska društva zahtevala ustanovitev delavskih zbornic, ki naj bi imele posebna pooblastila pri reševanju nekaterih delavskih zadev in vpliv na socialno zakonodajo podobno, kot so ga imele trgovsko obrtne zbornice na gospodarskem področju. Te zahteve je podprlo tudi Delavsko izobraževalno društvo v Ljubljani na svojem shodu 28. februarja 1872. Tudi v državnem zboru so razpravljali o delavskih zbornicah in skupina poslancev je konec osemdesetih let izdelala zakonski osnutek o njihovi uvedbi, a ni bila uspešna. Sredi devetdesetih let je tudi Janez Evangelist Krek, ustanovitelj krščanskosocialnih delavskih društev na Slovenskem, v parlamentarni razpravi podprl ustanovitev delavskih zbornic. Utemeljeval je, da bi morale imeti pravico dokončno sklepati o zakonih za svoj stan in jih predlagati državnemu zboru v potrditev. Delavske zbornice naj bi imele zakonodajno pobudo za urejanje delovnega časa, minimalnih mezd, socialnega zavarovanja, higien-sko-tehničnih pogojev v delavnicah in za urejanje drugih delavskih zadev; ustanovljale naj bi tudi ustanove in podjetja v korist delavstvu ter pomagale pri reševanju delavske stanovanjske problematike. Ustanovljene so bile nekatere specialne stanovske zbornice (inženirske, lekarniške), delavske zbornice pa niso bile ustanovljene. Leta 1901 je bil ustanovljen le delavsko - statistični urad, ki mu je vlada pošiljala v razpravo zakonske osnutke o delavskih zadevah pred sprejetjem v državnem zboru. Leta 1917 so delavske strokovne organizacije obnovile svoje zahteve za ustanovitev delavskih zbornic, a do njih je prišlo šele po prvi svetovni vojni.¹

1.1. Trgovske in obrtne zbornice

Trgovske in obrtne zbornice so bile ustanovljene za spodbujanje hitrejšega gospodar-skega razvoja in za ustrezno zastopnost trgovine in obrti v deželnih zborih; ustanovljene so bile na podlagi ukaza trgovinskega ministrstva z dne 15. decembra 1848² ter začasnega zakona o ustanavljanju trgovinskih in obrtnih zbornic z dne 26. marca 1850.³ Imele so po 10 do 30 članov; volili so jih vsi pripadniki trgovskega in obrtnega stanu, ki so izvrševali kakršnokoli trgovinsko, obrtno, industrijsko ali rudarsko dejavnost v zborničnem okraju in so plačevali določeno višino pridobninskega davka. Zbornični okraji so obsegali cele dežele ali samo dele dežel. Volilno pravico so imeli samostojni lastniki in javni družbeniki trgovinskih in obrtnih obratov ter načelniki, ravnatelji ali direktorji, ki so vodili trgovinska ali industrijska delniška podjetja. Volilni upravičenci niso imeli enake volilne pravice; bili so razdeljeni v 3 kategorije po višini plačanega davka. V vsaki kategoriji so volili po enako število članov, čeprav je bilo število volilcev v nižjih kategorijah mnogo večje, oziroma veliko število manjših trgovcev in obrtnikov je

¹ Miroslav Stiplovšek et al., *Delavske zbornice, kolektivne pogodbe in soupravljanje*. Ljubljana 1991, str. 6-7.

² RGBI. 27/1849.

³ RGBI. 122/1850.

volilo enako število članov zbornice kot majhno število največjih trgovskih, industrijskih ali rudarskih podjetnikov. Volitve v zbornice so bile javne. Zbornice so se financirale z lastnimi sredstvi, predvsem s posebno davčno doklado pridobninskega davka. O višini zbornične doklade so odločale zbornice same vsaka zase glede na potrebe in davčni potencial svojih volilnih upravičencev po predhodnem soglasju trgovinskega ministrstva. Največkrat je obvezna zbornična doklada znašala 1% do 5% pridobninskega davka. Zakon o trgovsko obrtnih zbornicah z dne 29. junija 1868⁴ je natančneje določal organizacijo in pristojnosti zbornic. Združevanje v zbornicah je bilo obvezno za vse gospodarske subjekte s področja trgovine, obrti in industrije, čeprav po zakonu iz leta 1868 industrija v njej še ni imela svojega odseka. Zbornice so bile organizirane v dva odseka: trgovskega in obrtnega; industrijska in rudarska podjetja so sodila pod obrtni odsek.⁵

Zbornice so bile tudi sestavni del takratnega kurialnega volilnega sistema. Volile so po 2 do 3 poslance v deželne zbornice, večje zbornice tudi po enega poslanca v državni zbor. Trgovska in obrtna zbornica za Kranjsko je volila po 2 poslance v deželni zbor, skupaj z ljubljansko mestno kurijo tudi po enega poslanca v državni zbor. Prvič je v deželni zbor volila leta 1861 ter za poslanca izvolila svojega prvega predsednika Lamberta C. Luckmanna in podjetnika barona Mihaela Zoisa. Do leta 1913, ko je Zbornica zadnjič volila svoje predstavnike v deželni zbor, je bilo izvoljenih 20 njenih deželnozbornskih poslancev na rednih volitvah in 9 na nadomestnih. Nekaj poslancev, ki jih je izvolila Zbornica, ni bilo v funkciji ves mandat, nekaj jih je bilo v deželni zbor izvoljenih večkrat. Razen nekaj izjem je Zbornica volila v deželni zbor svoje najvplivnejše redne člane, predsednike in generalne tajnike ter veletrgovce, podjetnike in gospodarske politike. Zbornico in njene interese so v deželnem zboru od leta 1861 do 1918 zastopali naslednji poslanci: Lambert C. Luckmann in Mihael Zois, Janez Horak in Vincenc Seunig ter Jožef Debavc, dr. Lovro Toman in dr. Vincenc Klun, Valentin Supan, Aleksander Dreo in dr. Adolf Schaffer, Janez Murnik in Jožef Kušar ter Gustav Thurn, Anton Klein in Franc Souvan ter dr. Karol Bleweis, Janko Kersnik in Ivan Perdan, Filip Supančič in dr. Danilo Majaron, dr. Franc Novak, dr. Vladimir Ravnihar in Milan Šuklje.⁶

1.1.1. Trgovska in obrtna zbornica za Kranjsko v Ljubljani

Trgovska in obrtna zbornica za Kranjsko v Ljubljani je bila ustanovljena leta 1851 in je bila sestavni del avstrijskih zbornic za izvrševanje splošnih zborničnih nalog. Pri izpolnjevanju nalog svojega zborničnega okrožja in zastopanju gospodarskih interesov dežele Kranjske je sodelovala z vsemi avstrijskimi zbornicami, prek trgovinskega ministrstva pa tudi s tujimi. Izpolnjevala je naloge spremljanja in spodbujanja gospodarskega razvoja svojega zborničnega področja s pospeševanjem trgovine, obrti in industrije, s koordinacijo povezovanja gospodarskih podjetij in njihovim vključevanjem v celotno avstrijsko gospodarstvo, pa tudi v evropske in svetovne gospodarske tokove. Pomembno vlogo in pobudo je imela zbornica ob načrtovanju in izgradnji lokalnega in tranzitnega železniškega omrežja. Pomembno delo je opravila na področju organiziranja trgovskega in obrtnega šolstva, pri ustanavljanju stanovskih obrtnih zadrug, novih trgovskih in industrijskih podjetij ter pri predstavitvi gospodarskih dosežkov Kranjske s področja trgovine in obrti na svetovnih razstavah in sejmih v Parizu (1855, 1865, 1887,

⁴ RGBl. 85/1868.

⁵ Spremembe in dopolnitve zakona o trgovsko obrtnih zbornicah z dne 29. junija 1901, RGBl. 103/1901.

⁶ Vasilij Melik, Volitve na Slovenskem 1861-1918, Ljubljana 1965, str. 50-51 in str. 342-343.

1900), Londonu (1862,1865), na Dunaju (1872, 1873) in v Trstu (1882).⁷

Prve volitve v Trgovsko in obrtno zbornico za Kranjsko v Ljubljani so bile 19. in 30. decembra 1850. Zbornica je imela 15 članov in se je konstituirala 12. januarja 1851.⁸ Poslovala je na ozemlju dežele Kranjske in je bila edina, ki je obsegala samo slovensko ozemlje in bila po narodni prebui tudi v slovenskih rokah; slovenski del Štajerske je sodil pod Graz, Koroške pod Celovec, Goriške pod Gorico, v Trstu je bila zbornica za tržaško ozemlje, slovenski del Istre je sodil pod Rovinj in jih je ves čas obvladovala nemška oziroma italijanska večina.⁹

1.1.2. Volitve v zbornico

Trgovska in obrtna zbornica za Kranjsko je imela okrog 9.000 volilnih upravičencev in to število je zelo počasi naraščalo z letno stopnjo 1,4%, v obrtnem odseku je občasno tudi stagniralo ali nazadovalo. Četrtnina volilnih upravičencev Zbornice je bila iz vrst trgovcev, tričetrtine iz vrst obrti, industrije in rudarstva. Plačevali so okrog 2 milijona K pridobninskega davka letno; več kot polovico so ga plačevale večje podjetniške družbe. Po številu so prevladovali manjši trgovci in obrtniki; teh je bilo v trgovinskem odseku 70%, v obrtnem odseku pa 85%. Zbornični proračun je v prvih letih poslovanja znašal okrog 10.000 K, leta 1904 že 76.806 K dohodkov in 45.766 K izdatkov. Zbornična doklada je v osemdesetih letih znašala 1%, leta 1904 že 5%. Samo od Južne železnice je za petletno obdobje 1888 do 1893 izterjala 23.000 K zbornične doklade.

Trgovska in obrtna zbornica za Kranjsko je imela v začetku 15 članov; 8 jih je bilo v trgovskem, 7 v obrtnem odseku. Po zakonu o trgovsko obrtnih zbornicah iz leta 1868 se je okreplil obrtni odsek in skupno število članov Zbornice se je povečalo na 17. Po zadnji reorganizaciji zbornic iz leta 1901 se je število članov Zbornice zvišalo na 24; po 2 člana so volili najpremožnejši iz trgovskega in obrtnega odseka, ki so plačevali nad 450 K pridobninskega davka letno; teh je bilo leta 1902 68 v trgovskem in 88 v obrtnem odseku. Po 4 člane so volili v 2. in 3. kategoriji trgovskega odseka, kjer so plačevali po 30 do 350 K, oziroma po 5 do 30 K pridobninskega davka letno; teh trgovcev je bilo 626, oziroma 1.495. Po 5 članov so volili v 2. in 3. kategoriji obrtnega odseka, kjer so plačevali po 30 do 450 K oziroma po 5 do 30 K davka letno; takih podjetnikov in obrtnikov je bilo 1.173 oziroma 5.594. Obrtnemu odseku so dodali še 4. kategorijo, kamor so sodila montanistična podjetja; teh je bilo samo 15, volila so pa po 2 člana Zbornice. Volilna udeležba je bila višja pri premožnejših volilcih, kjer je znašala okrog 75%, pri manjših trgovcih in obrtnikih je znašala samo okrog 40%.¹⁰

Prvih 15 let je Zbornico vodil Lambert C. Luckmann in njeni člani so bili iz vrst liberalno usmerjene gospodarske elite predvsem nemškega meščanstva na Kranjskem. Potem je bila politična in narodnostna sestava Zbornice podobna kot je bila v deželnem zboru. V letih 1866 do 1874 je bila Zbornica v slovenskih rokah, do leta 1883 je v njej zopet prevladovala nemška večina, odtlej je bila Zbornica ves čas v slovenskih rokah. Po oblikovanju slovenskih političnih strank liberalnega in katoliškega tabora sta obe

⁷ Vodnik po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije. II. knjiga. Ljubljana 1999, str. 253.

⁸ Vodnik po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije. II. knjiga. Ljubljana 1999, str. 253.

⁹ Vasilij Melik, Volitve na Slovenskem 1861-1918, Ljubljana 1965, str. 50-51 Trgovsko - obrtne zbornice.

¹⁰ Slovenski trgovski vestnik. Glasilo slovenskega trgovskega društva Merkur. Letnik III. št. 4, Ljubljana, 15. aprila 1906, str. 45-46.

kandidirali svoje člane v Zbornico. Pri volitvah leta 1902 je močno prevladoval liberalni tabor, do leta 1906 se je število glasov izenačilo, predvsem na račun povečanja katoliških glasov med najmanjšimi obrtniki in trgovci. Število nemških glasov je bilo konstantno in je obsegalo okrog 5%, ves čas pa so imeli absolutno večino v 1. in 4. kategoriji obrtnega odseka (industrija, montanistika).¹¹

1.1.3. Zbornični svetniki

Zbornični svetniki in predsedniki so bili najpomembnejši gospodarstveniki, tajniki pa tudi gospodarski teoretiki. Omenimo samo nekatere. Prvi predsednik Trgovske in obrtne zbornice za Kranjsko je bil Lambert Carl Luckmann, ljubljanski veletrgovec, član trgovske reprezentance in poznejšega trgovskega gremija, vsestranski podjetnik in gospodarstvenik svojega časa, ustanovitelj Kranjske industrijske družbe in član vodstva številnih trgovskih, denarnih in industrijskih podjetij, ki je s svojim vodenjem močno zaznamoval vlogo in pomen Zbornice prvih 15 let.¹² Sledil mu je Valentin C. Supan, ki je Zbornici predsedoval v letih 1866 do 1874, ko je njeno vodstvo prišlo v slovenske roke.¹³ Tudi on je bil iz vrst ljubljanske trgovine in že nekaj let prej zbornični svetnik, bil je tudi ljubljanski mestni svetnik in deželnozborski poslanec.¹⁴ Prvi tajnik Zbornice je bil Vinko Fereri Klun, poznejši docent, dvorni svetnik v trgovinskem ministrstvu, deželnozborski poslanec in gospodarski teoretik. Sledila sta mu dr. Viktor Murnik in dr. Fran Windischer.¹⁵ Karl Luckmann je prišel v Zbornico v obdobju nemške večine v njej leta 1878 in bil svetnik do svoje smrti leta 1906;¹⁶ ves čas je nasprotoval razvoju slovenskega trgovskega in obrtnega šolstva, uvajanju slovenskega jezika v njem in v Zbornici je nasprotoval vsakemu podpiranju slovenskih društev in organizacij; motila ga je vsaka stvar, ki je izražala slovensko narodno zavest, kar je v zborničnih razpravah stalno in odkrito izkazoval. Slovenski zbornični svetniki so pomembno sodelovali pri ustvarjanju slovenske gospodarske politike na Kranjskem pa tudi pri utrjevanju slovenske narodne zavesti. Soustanovitelja ljubljanske čitalnice Valentin C. Supan in Franc Souvan sta bila zbornična svetnika že v letih 1858 do 1874.¹⁷ Franc Souvan mlajši je bil zbornični svetnik od 1894 do 1901, leta 1889 je predstavljal Zbornico v deželnem zboru, potem je to mesto prepustil dr. Karlu Bleiweisu.¹⁸ Jožef Kušar je predstavljal Zbornico v kranjskem deželnem zboru večkrat. Prvič ga je Trgovska in obrtna zbornica izvolila za deželnozborskega poslanca na 5. rednih volitvah leta 1883, a

¹¹ Ibidem.

¹² Dr. Rudolf Andrejka, Trgovska zgodovina Schellenburgove ulice v Ljubljani. Trgovski tovariš, Ljubljana, 1937, XXXIV, št. 1-2, str. 36-38.

¹³ Peter Vodopivec, O socialnih in gospodarskih nazorih nemškega meščanstva na Kranjskem od konca 60. do začetka 80. let 19. stoletja. Prispevki za novejšo zgodovino, Ljubljana, 1987, XXVII, št. 1-2, str. 15.

¹⁴ Vasilij Melik, Volitve na Slovenskem 1861-1918, Ljubljana, 1965, str. 342.

¹⁵ Peter Vodopivec, O socialnih in gospodarskih nazorih nemškega meščanstva na Kranjskem od konca 60. do začetka 80. let 19. stoletja. Prispevki za novejšo zgodovino, Ljubljana, 1987, XXVII, št. 1-2, str. 16-17.

¹⁶ Dr. Rudolf Andrejka, Trgovska zgodovina Schellenburgove ulice v Ljubljani. Trgovski tovariš, Ljubljana, 1937, XXXIV, št. 1-2, str. 39-40.

¹⁷ Dr. Rudolf Andrejka, Znameniti slovenski trgovci. Trgovski tovariš, Ljubljana, 1936, XXXIII, št. 8-9, str. 135-138.

¹⁸ Dr. Rudolf Andrejka, Trgovska zgodovina Schellenburgove ulice v Ljubljani. Trgovski tovariš, Ljubljana, 1936, XXXIII, št. 8-9, str. 138.

je moral takoj odstopiti in namesto njega je Zbornica izvolila grofa Gustava Thurna, ki je bil poslanec do svoje smrti leta 1888. Medtem je v vodstvu Zbornice spet prevladala slovenska večina in Jožef Kušar je bil leta 1885 izvoljen za predsednika Trgovske in obrtne zbornice za Kranjsko. Na nadomestnih volitvah je bil izvoljen tudi za deželnozborskega poslanca v letih 1888 in 1889; ponovno je bil izvoljen za poslanca januarja 1900 in je Zbornico zastopal v deželnem zboru vse do svoje smrti leta 1902. Od leta 1902 do 1911 je bil predsednik Zbornice lesni veletrgovec in tovarnar z Vrhnike Josip Lenarčič, ki je bil za zborničnega svetnika izvoljen že leta 1896.¹⁹ Ivan Knez, ljubljanski veletrgovec, lastnik valjčnega mlina na Beričevem in Opekarne na Brdu pri Ljubljani, je bil zadnji predsednik kranjske deželne zbornice od leta 1911 dalje in nato še prvi predsednik slovenske zbornice vse do svoje smrti leta 1926. Za zborničnega svetnika je bil izvoljen že leta 1884. Od leta 1905 je bil načelnik ljubljanskega gremija trgovcev, od leta 1919 pa podpredsednik Zveze industrijcev. Leta 1910 je bil izvoljen za deželnega poslanca in ljubljanskega mestnega svetnika. Od leta 1893 je bil predsednik Kmetijske posojilnice in v letih 1907 do 1920 predsednik Zveze slovenskih zadrug. Bil je soustanovitelj Ljubljanske kreditne banke in v letih 1908 do 1915 podpredsednik upravnega sveta Ljubljanske kreditne in Jadranske banke. Od leta 1896 je bil zaupniški cenzor Avstroogrške narodne banke.²⁰

Ob ustanovitvi je bila Trgovska in obrtna zbornica za Kranjsko v hiši svojega prvega predsednika Luckmanna na mestu sedanje Glavne pošte. To Luckmannovo hišo je odkupila pošta in so jo leta 1894 podrli. Zbornica se je preselila v najete prostore palače na križišču Beethovnovne in Tomšičeve (takratne Knafljeve) ulice, ki sta jo leta 1882 zgradila Franz in Katarina pl. Gariboldi.²¹ Ta hiša je prišla leta 1912 v Zbornično last in v letih 1925-26 so jo notranje preuredili po načrtih Plečnikove šole v reprezentančni dom najuglednejše predstavnice gospodarskega združenja, kjer je Zbornica delovala do svojega konca po drugi svetovni vojni. Sedaj je v tej stavbi Ustavno sodišče.²²

2. Obrtne zadruge in trgovski gremiji

Obrtne zadruge in trgovski gremiji so bila obvezna gospodarska združenja za razvijanje stanovske zavesti med člani in pripadniki, za razvijanje skupnih humanitarnih koristi z ustanavljanjem bolniških in podpornih blagajn, za pospeševanje skupnih gospodarskih koristi in za zaščito stanovskih interesov. Člani obrtnih zadrug so postali vsi lastniki obrtov avtomatično ob pridobitvi obrtne pravice, oziroma ob ustanovitvi zadruge, pripadniki pa vsi njihovi pomočniki in pomožni delavci. Člani zadruge oziroma zveze so morali plačevati razmeroma visoko članarino. Novela obrtnega reda z dne 15. marca 1883 je uzakonila obvezno združevanje obrtnikov in malih trgovcev v obrtne zadruge in gremije.²³ Za tovarniške obrate ta obveza ni veljala. Poimenovanje teh organizacij z zadrugo ni bilo najbolj ustrezno, ker so v tem času že ustanavljali gospodarske zadruge in zadrugne hranilnice. V tem primeru pa je šlo za stanovsko

¹⁹ Slovenski trgovski vestnik, Ljubljana, 1906, III, št. 4, str. 45-46, 48-49 Udeležba pri volitvah v trgovsko in obrtniško zbornico.

²⁰ Trgovski list, Ljubljana, 1926, IX, št. 2, str. 1 Ivan Knez.

²¹ Dr. Rudolf Andrejka, Trgovska zgodovina Schellenburgove ulice v Ljubljani. Trgovski tovariš, Ljubljana, 1937, XXXIV, št. 1-2, str. 34.

²² Damjan Prelovšek, Plečnikova palača, dom ustavnega sodišča. Ljubljana 1998, str. 10-12.

²³ RGBl. 39/1883.

združevanje kapitalsko šibkih a številnih gospodarskih subjektov v zaostrenih tržnih razmerah gospodarskega liberalizma. V konkurenci z vedno večjim kapitalom so bili podjetniki v okviru gospodarskih družb (javne in tajne družbe, komanditne družbe, delniške družbe, družbe z omejenim jamstvom) ustrezno organizirani, obrtniki pa ne. Cehovske organizacije s svojimi pristojnostmi ni bilo več, drugih oblik gospodarskega in stanovskega združevanja pa obrtniki niso razvili. Trgovsko obrtne zbornice so se razvijale v drugo smer, čeprav so prevzele del pristojnosti cehovskih organizacij. Spodbujale so splošen gospodarski razvoj, niso pa skrbele za zaščito obrtniškega stanu. Cehovska organizacija je izgubljala svojo vlogo še pred uvedbo obrtne svobode. Ko je bila leta 1851 ustanovljena Trgovska in obrtna zbornica za Kranjsko v Ljubljani, je bil za prvega predsednika izvoljen ljubljanski veletrgovec Carl Luckmann, ki je dotlej vodil trgovski gremij. Z izgubljanjem cehovskih pravic so zamirale tudi obrtniške organizacije. Slabe posledice neorganiziranosti so občutili predvsem obrtniki in mali trgovci. Dvajset let po uveljavitvi obrtne svobode in 30 let po ustanovitvi trgovskih in obrtnih zbornic so prišle zahteve po obveznem združevanju obrtnikov in trgovcev v obrtne zadruge in trgovske gremije. Te zahteve je uzakonila novela obrtnega reda iz leta 1883, ki pa niso bile uspešne iz več razlogov. Ni bilo povsem jasno razmerje med zbornico in bodočimi zadrugami; obveznosti bolniških blagajn v okviru zadrug so presegale ekonomske zmožnosti članov; veliko je bilo nasprotovanje pravicam, ki bi jih imeli pomočniki v enotnih zadrugah; velika je bila nepripravljenost vzajemnega finansiranja skupnih prodajalnic, skladišč in strojnih naprav; tudi narodnostna nasprotja, ki so se izrabljala v trgovske konkurenčne namene, so zavirala ustanavljanje skupnih zadrug. Tudi visoke članarine in pristojbine so bile ovira.

2.1. Obrtne zadruge

Obrtne zadruge so morale ustanavljati obrtne oblasti povsod, kjer so bili ustrezni pogoji, o čemer so izrekale svoje mnenje trgovsko obrtne zbornice. Pri organizaciji obrtnih zadrug naj bi se opirali na cehovske tradicije. Kjer so še obstajale take organizacije, naj bi jih preuredili v obrtne zadruge na osnovi novih pravil. Tudi poimenovanje teh organizacij je bilo lahko staro. Najpogosteje se je to zgodilo pri trgovskih; če so bili v obrtni zadrugi združeni trgovci, je bil to gremij; obrtniška bratovščina ali ceh za poimenovanje zadruge obrtnikov je bil bolj redek pojav. Okrajna glavarstva in mestni magistrati so torej odločali, ali se bo v mestu ali okraju obrtna zadruga ustanovila ali ne. Če je bila obrtna zadruga ustanovljena, so bili njeni člani obvezno vsi trgovci ali obrtniki na vsem območju, za katero je bila zadruga ustanovljena. Praviloma so se v zadruge povezovali obrtniki iste stroke, lahko pa so bile tudi mešane. Za tovarniške obrate včlanjevanje v zadruge ni bilo obvezno. Člani zadruge so bili obrtni lastniki, njihovi delavci in pomočniki pa pripadniki zadruge.²⁴

Namen zadruge je bil gojiti duha skupnosti, ohranjati in razvijati stanovsko zavest med zadružnimi člani in pripadniki, razvijati skupne humanitarne koristi svojih članov in pripadnikov z ustanavljanjem bolniških in podpornih blagajn, pospeševati gospodarske koristi članov z ustanavljanjem skupnih založnih blagajn, surovinskih skladišč in prodajalnic ter skupno uporabo večjih strojnih naprav; skrbeti za dobro razmerje med obrtnimi lastniki in njihovimi pomočniki, skrbeti za posredovanje dela pomočnikom in

²⁴ Anton Kralj, *Obrtni red*. Zbirka in razlaga najvažnejših obrtnih zakonov, ukazov in razzsodb upravnega sodišča, Ljubljana 1903, str. 166-169.

ustanavljati ter vzdrževati zadružna prenočišča zanje; skrbeti za vajence in strokovno šolstvo; ustanavljati razsodniške odbore za reševanje sporov iz delovnega in mezdnega razmerja med člani zadruga in njihovimi pomožnimi delavci. Ustanavljanje skupnih poslovnih podjetij ter podpornih in bolniških blagajn za mojstre je bilo prostovoljno in o tem so odločali člani s tričetrtinsko večino glasov. Bolniške blagajne za pomočnike in pomožne delavce pa so zadruga morale ustanoviti. Bolniške blagajne so v primeru bolezni izplačevale denarne podpore do 13 tednov, stroške bivanja v javni bolnišnici pa za 4 tedne. Denarna podpora (bolnišnina) je znašala polovico plače za moške, za ženske pa samo tretjino plače. Prispevke za vzdrževanje bolniške blagajne sta plačevala obrtnik in pomočnik vsak po eno polovico; prispevek pomočnika ni smel presegati 3% plače. Ko je bilo obvezno bolniško zavarovanje uvedeno z zakonom 30. marca 1888, zadružne bolniške blagajne niso smele biti manj ugodne. Ker so imeli zavarovanci po zakonu o bolniškem zavarovanju večje pravice, se zadružne bolniške blagajne niso uveljavile.²⁵

Obrtne zadruga so bile dvodomno organizirane. Imele so zadružni zbor in pomočniški zbor. Zadružni zbor so sestavljali vsi člani (obrniki) in 2 do 6 zastopnikov pomočniškega zbora; zastopniki pomočniškega zbora so imeli samo posvetovalno pravico. Zadrugo je vodilo zadružno načelstvo, ki sta ga sestavljala načelnik in zadružni odbor; v njem so bili tudi zastopniki pomočnikov. Pomočniški zbor so sestavljali vsi pomočniki in 2 do 6 predstavnikov obrtnikov s posvetovalnim glasom. Pomočniški zbor je bil pristojen za pogajanja v korist pomočnikov in volil je člane razsodniškega odbora ter odposlance za občni zbor bolniške blagajne. Stroške delovanja pomočniškega zbora je morala zagotavljati zadruga iz svojih sredstev.²⁶

Obrtne zadruga dolgo niso začele. Do leta 1890 je bilo na Slovenskem ustanovljenih samo 21 obrtnih zadrug. Ker tudi drugod ni bilo bolje, je bila z ukazom trgovskega ministra leta 1899 ustanovljena institucija *zadružnih instruktorjev* za razvoj obrtnih zadrug. Slovenske dežele so sodile pod okoliš zadružnega instruktora v Gradcu; leta 1906 je vlada oblikovala nov okoliš zadružnega instruktora za Primorsko in Kranjsko s sedežem v Trstu.²⁷ Tudi po tej reorganizaciji ni bilo večjih uspehov. Slovenski trgovski vestnik, glasilo trgovskega društva Merkur, se je v številnih člankih pritoževal nad tako politiko. Zahteval je tudi ustanovitev nove trgovsko obrtne zbornice za Spodnjo Štajersko, kar je imelo v svojem programu Slovensko trgovsko društvo v Celju. Spodnještajerska trgovsko obrtna zbornica v Celju ni bila ustanovljena, trgovsko propagandno geslo "svoji k svojim" pa za razvoj obrtnih zadrug tudi ni bilo uspešno. Zadnja novela obrtnega zakona o obrtnih zadrugah iz leta 1907 in akcije Trgovske in obrtne zbornice za Kranjsko, ki je leta 1910 prirejala informacijske tečaje bodočim zadružnim funkcionarjem, so rodile uspehe šele po prvi svetovni vojni.²⁸ Določbe avstrijskega obrtnega zakona glede obrtnih zadrug so v Sloveniji veljale tudi v okviru Jugoslavije do leta 1931, ko je bil uveljavljen nov jugoslovanski zakon o obrtih.

²⁵ Ibidem, str. 170-175.

²⁶ Ibidem, str. 175-191.

²⁷ Slovenski trgovski vestnik. Ljubljana, 1906, III., št. 6, Imenovanje zadružnega instruktora za Kranjsko in Primorsko.

²⁸ Trgovski list. Časopis za trgovino, industrijo in obrt, Ljubljana, 1925, VIII., št. 103, Prireditve zadružnih informacijskih tečajev v Ljubljani in Mariboru.

2.2. Rudarske zadruge

Rudarske zadruge so bile stanovske organizacije rudarjev. Ustanovljene so bile po zakonu o rudarskih zadrugah z dne 14. avgusta 1896.²⁹ To je bilo zastopstvo rudniških lastnikov in rudarjev v skupni obvezni organizaciji, ki se je ohranilo do druge svetovne vojne.³⁰ V rudarskih obratih zato tudi niso volili delavskih zaupnikov, pač pa so to vlogo prevzeli delegati skupščine druge skupine rudarskih zadrug. Namen rudarskih zadrug je bil: gojiti skupnostnega in rudarskega duha, varovati stanovsko čast ter pospeševati skupne interese, posebno z občekoristnimi ustanovami (zavetišča, šole, konzumi ipd.). Zadruge naj bi pospeševale tudi strokovno in moralno vzgojo mladostnih delavcev; posredovale delo; posredovale v individualnih in kolektivnih sporih med delodajalci in delojemalci in te spore tudi reševale. Poročati so morale rudarskim oblastem o svojem delu in o stanju na svojem področju, dajati mnenja in pojasnila ter predlagati rudarskim oblastem vse, kar je zadevalo združno področje. Rudarske zadruge so bile skupne organizacije rudniških lastnikov in rudarjev, torej delodajalcev in delojemalcev; bile so obvezne organizacije. Rudniški lastnik je postal član zadruga, na področju katere je imel ali pridobil rudnik in je bil član vseh zadrug, kjer je imel rudnike. Delavec je postal član zadruga, ko je stopil v službo pri takem obratu. Rudarska zadruga je bila sestavljena iz dveh ločenih skupin. *Prva skupina* je obsegala vse rudniške lastnike rudarske oblasti, za katero je bila zadruga ustanovljena, *druga skupina* pa je obsegala vse delavce, ki so bili zaposleni v rudnikih tega okoliša. Vsaka skupina je imela svojo skupščino. Skupščino prve skupine so sestavljali vsi rudniški lastniki. Vsak obrat je imel en glas. Skupščino druge skupine rudarskih zadrug so sestavljali delegati delavcev, ki so jih volile obratne posadke na vsakih 100 delavcev enega. Aktivno volilno pravico v drugi skupini so imeli samo delavci, ki so bili stari 21 let in so bili vsaj že eno leto zaposleni v istem obratu, pasivno volilno pravico pa so imeli nad 24 let stari in nad 3 leta zaposleni pri istem podjetju. Mandat je trajal 3 leta. Odbora obeh skupščin sta sestavljala veliki odbor zadruga; ta odbor je opravljal tudi posle posredovalnega urada. Pred ta urad so sodili samo kolektivni spori in kolektivni interesi. Načelstvo zadruga so sestavljali: predsednika obeh skupin, po en zastopnik vsakega odbora in predsednik načelstva, ki so ga soglasno izvolili člani načelstva, sicer pa ga je imenovalo rudarsko glavarstvo. Načelstvo je opravljal posle razsodništva v kolektivnih sporih. Rudarske zadruge so poslovale pod nadzorstvom rudarskih oblasti.³¹

²⁹ RGBl. 156/1896.

³⁰ Sl. N št. 62/1931; Ur. list št. 503/ 1931.

³¹ Dr. Stojan Bajič, *Delovno pravo (splošni del)*, Ljubljana 1936, str. 123-126.

SUMMARY

Profession Organisations from the Cessation of the Craft-Guild to World War I

For the protection of profession interests common and special chambers, co-operatives, trade committees and miner's co-operatives existed. Membership in all chambers and co-operatives was obligatory. The Chamber of Commerce, Trade and Industry in Ljubljana (Zbornica za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani) was an obligatory economic association for the protection of profession interests, for representation before the authorities, and for the advancement of commerce, trade and industry. It was founded in 1851 as The Commerce and Trade Chamber for Carniola (Trgovska in obrtna zbornica za Kranjsko). The National Government for Slovenia (Narodna vlada za Slovenijo) expanded on November 14th 1918 the competence of the Chamber, which was renamed into The Chamber of Commerce and Trade in Ljubljana (Trgovska in obrtna zbornica v Ljubljani), to the whole Slovene territory. On June 30th 1925 the Chamber was renamed into The Chamber of Commerce, Trade and Industry in Ljubljana (Zbornica za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani). The Commerce and Trade Chamber for Carniola in Ljubljana was founded on the basis of the ordinance of The Ministry of Commerce dated December 15th 1848, and on the basis of a provisional law on founding commerce and trade chambers dated March 26th 1850, and was constituted on January 12th 1851. It represented the interests of commerce and trade, and from 1861 on elected, by twos, delegates into the provincial assembly. The Chamber was in office on the territory of the province of Carniola; the Slovene part of Styria belonged under Graz, the Slovene part of Carinthia under Klagenfurt, the Goriško region under Gorizia, the Littoral under Trieste, and the Slovene part of Istria under Rovinj. The law on commerce and trade chambers from 1868 precisely defined the organisation and competencies of the chambers. Uniting in chambers was obligatory for all economic subjects from the fields of commerce, trade and industry.

Trade and miner's co-operatives and trade committees were obligatory economic associations for the progress of class consciousness among the members and followers, for promoting of groups of economic benefits, and for the protection of class interests. All owners of plants automatically became members of the co-operatives when acquiring the trade right. All their assistants and auxiliary workers were followers of the co-operatives. The chambers were founded by districts or by businesses. Prevailing in number were mixed co-operatives, which united all craftsmen in a district. More important and more active were the co-operatives founded by professions. The trade co-operatives were united in The Association of Trade Co-operatives (Zveza obrtnih zadrug), while the commerce committees were in The Association of Commerce Committees and Co-operatives (Zveza trgovskih gremijev in zadrug). The authorities were to establish trade co-operatives where the conditions were given. The commerce and trade chambers were to give opinion. The purpose of the co-operatives was to cultivate the spirit of the community, to preserve and evolve the class consciousness among the co-operative's members and followers, to establish sickness and support funds, and promote economic benefits of members of co-operatives. The co-operatives were to attend to good relations between the owners of trades and their assistants, to mediate work to the assistants, take care of the apprentices, of training, and to establish arbitrary committees for solving disagreements between the members of the co-operative and their assistant workers, deriving from the labour and wages conditions. The trade co-

operatives were organised in a two-chamber system: the co-operative chamber and the assistant's chamber. The co-operative chamber consisted of all members (tradesmen) and of 2 to 6 representatives of the assistant's chamber. The assistant's chamber consisted of all the assistants and of 2 to 6 representatives of tradesmen with a consultative voice. The assistant's chamber was in competence for negotiations for the benefit of assistants, and elected members of the arbitrary committee and delegates for the assembly of the sickness fund. The miner's co-operatives were organised into two groups: the first was consisted of the owners while the second group united all the employed workers. The commerce co-operatives were introduced with the novelty of the trade order in 1883, and the miner's co-operatives in 1896.

ANDREJ PANČUR

DOLOČITEV RELACIJE KOT GLAVNI PROBLEM AVSTROGRSKE VALUTNE REFORME LETA 1892

V sedemdesetih letih 19. stoletja se je začela klasična doba zlatega denarnega standarda, ki je nato trajala vse do prve svetovne vojne. Pred tem je imela čisto zlato valuto le Velika Britanija, nato pa so ji sledile Nemčija, Nizozemska, skandinavske države in države latinske denarne unije (Francija, Belgija, Švica, Italija). V naslednjih desetletjih so tem državam zaradi gospodarskih in prestižnih razlogov sledile še druge.¹

Avstrija je imela v tem času srebrno valuto. Bolj pravilno, v državi je bil v uporabi papirnati denar, katerega vrednost je temeljila na srebru. Vendar je bil vse do leta 1878 papirnati goldinar vreden manj kot njegova srebrna podlaga, čeprav je bil kot plačilno sredstvo v državi vreden prav toliko, kolikor je znašala njegova imenska vrednost. Država je namreč, da bi preprečila čezmerno padanje vrednosti papirnatega denarja, za ta denar uvedla prisilni tečaj. Zaradi prisilnega tečaja je bil ta denar vsakdo dolžan sprejeti po njegovi imenski vrednosti. Nihče ni smel zahtevati za bankovec več ali manj, kakor je bilo to zakonsko določeno. S tem se je država odpovedala svoji obveznosti, da papirnati denar, ki ga je izdala, na zahtevo imetnika tega denarja zamenja za toliko srebra, kolikor naj bi bil bankovec zakonsko vreden. Vrednost papirnatega denarja je bila tako dejansko precenjena. Država pa seveda tega prisilnega tečaja ni mogla uveljaviti tudi v tujini. Zato je moral vsakdo, kdor je hotel zamenjati papirnati goldinar za zlati ali srebrni tuji denar, pri menjavi z nadplačilom poravnati to razliko med tečajno in imensko vrednostjo papirnatega denarja. In ta zaračunana razlika se imenuje ažija.

Glavni cilj vseh avstrijskih valutnih reform je bila ponovna uvedba plačevanja v srebrni gotovini, s čimer bi izginila tudi moteča ažija. Vendar so vse reforme spodletele zaradi vojn (1859 in 1866), ki so spodbudile državno zadolževanje in tiskanje novega denarja.² V sedemdesetih letih pa je začela cena srebra zaradi povečanega pridobivanja³ in manjšega povpraševanja⁴ dramatično padati. Zato je bil ob koncu leta 1878 papirnati goldinar kar naenkrat vreden prav toliko kot njegova srebrna podlaga, že naslednje leto pa celo več.⁵

¹ Born, Karl Erich: Geld und Banken im 19. und 20. Jahrhundert, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1977, str. 10-13; Pančur, Andrej: Uvedba valute na zlato podlagi leta 1892 v Avstro-Ogrski, Anthropos, 1999, št. 4-6, str. 336-39.

² März, Eduard in Solcher, Karl: Währung und Banken in Cisleithanien. - Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Die wirtschaftliche Entwicklung, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1973, str. 324-329.

³ Vilar, Pierre: Zlato i novac u povijesti 1450-1920, Nolit, Beograd, 1990, str. 431-432.

⁴ Vedno več držav je namreč prešlo na zlato valuto, zaradi česar niso več kupovale srebra in so svoje zaloge srebra tudi prodajale. Szczepanowski, Stanislav: Bericht des Valutaausschusses über die Gesetzentwürfe, betreffend die Regelung der Valuta und die Convertirung einiger Kategorien der Staatsschuld. - Beilagen zu den stenographischen Protokollen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, 1892, št. 419, str. 2. Tudi velika uvoznica srebra - Indija, je zelo zmanjšala nakupe. Tremel, Ferdinand: Wirtschafts- und sozialgeschichte Österreichs, Franz Deuticke, Wien, 1969, str. 335.

⁵ März, Eduard: Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I. Am Beispiel der k.k. priv. österreichischen Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe, Europa Verlag, Wien-Frankfurt-Zürich, 1968, str. 258; Kamitz, Reinhard: Die österreichische Geld- und Währungspolitik von 1848 bis

Čeprav je bil srebrni goldinar dejansko vreden manj kot papirnati, sta imela v notranjem plačilnem prometu povsem enako vrednost. Zato so manj vredni srebrniki začeli iz denarnega prometa izpodrivati vrednejši papirnati denar. Ljudje so kupovali srebro in ga dali v državni kovnici prekovati v srebrnike. Vlada se je zato odločila, da preneha kovati srebrnike za zasebnike. S tem so avstroogrsko papirnato valuto praktično odrezali od njene srebrne zakonske podlage.⁶

Ko so cene srebra z leti rapidno padale, se je vse bolj uveljavljalo mnenje, da se bo razmerje med dragima kovinama še naprej spreminjalo v škodo srebru. "To torej zopet ni nič, in Avstriji pač ne bo drugega kazalo, kakor za zlato veljavo se odločiti in - zlat denar vpeljati."⁷ Vendar, ko je leta 1879 srebrna ažija povsem izginila in je nastopila srebrna disażija, problemov z ažijo s tem še ni bilo konec. Takrat je veliko držav že imelo valute z zlato podlago. Število teh držav je z leti naraščalo. Tudi cena zlata je ostajala stabilna oziroma je v primerjavi s padajočimi cenami srebra primerno naraščala. Zato je namesto problema srebrne ažije nastopil problem zlate ažije. Ker je cena srebra padala in zlata naraščala, je bilo treba pri menjavi goldinarjev v zlati denar plačati zlato ažijo. Od leta 1879 dalje je tako obstajala le zlata ažija.

Glavni namen valutne reforme vlade Eduarda Taaffeja leta 1892 je bil prav odstranitev večno spremenljive zlate ažije. Kakor hitro je bilo sklenjeno, da se bo to doseglo z vpeljavo zlate krone, se je pojavilo vprašanje, kakšno naj bo razmerje pri menjavi starega in novega denarja, koliko novega denarja se bo torej dobilo za starega. To, na prvi pogled povsem tehnično vprašanje je postalo najbolj sporen problem celotne valutne reforme. "Določitev relacije med staro in novo denarno enoto je v resnici os, okolu katere se suče vsa vravnava valute."⁸

V igri so bile namreč velike vsote. "To je točka, ki bode vsakega, reveža kakor bogatina, v živo zadela, in to po njegovem premoženju."⁹ Pri tem problemu so med seboj trčili interesi dolžnikov in upnikov. Ni bilo vseeno, koliko zlata bo vseboval novi denar, s katerim se bodo vračali dolgovi, "saj bi to bila silna krivica dolžnikom, ki so dobili malo vredni denar v posojilo, sedaj pa bi morali plačati dolg in obresti v težkem zlatem goldinarju."¹⁰ Dolžniki so zato na splošno zagovarjali lahko krono, se pravi valutno enoto, ki bo temeljila na sorazmerno majhni količini zlata. Tako so se zavzemali za nižje vrednotenje papirnatega goldinarja v primerjavi z zlatom in s tem za višjo ažijo in relacijo. V nasprotju z njimi so upniki navijali za težko krono in s tem za nižjo ažijo in relacijo. Zato so seveda odklanjali denarno reformo, "ki bi jo bilo težko razlikovati od davščine na premoženje."¹¹

Problem dolgov je že dolgo pred konkretnimi pogajanji o valutni reformi stopil v razprave o morebitni reformi valute. Eden glavnih argumentov proti zlati podlagi je izhajal iz velike zadolženosti Avstro-Ogrske v tujini, za katero je bilo treba plačevati velike obresti. "Proti taki presnovi smo že naveli več pomislekov, in vzlasti z ozirom na avstrijske državne dolgove treba je pri tem vprašanji velike previdnosti, zakaj pri zlati denarni podlagi narasle bi tudi obresti za državni dolg."¹² Vrednosti dolgov in obresti

1948. - Hundert Jahre österreichischer Wirtschaftsentwicklung 1848-1948, Springer Verlag, Wien, 1949, str. 145.

6 Szczepanowski, Stanislav: Bericht des Valutaausschusse über die Gesetzentwürfe, o.c., str. 2-3.

7 Vravnava denarja, Slovenec, št. 47, 27. februar 1892.

8 Uravnava valute, Slovenec, št. 68, 24. marec 1892.

9 Vravnava denarja, Slovenec, št. 47, 27. februar 1892.

10 -č.: Vravnava valute, Slovenec, št. 139, 21. junij 1892.

11 März, Eduard: Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I., o.c., str. 259.

12 Preosnova valute in kapitalisti, Slovenec, št. 277, 2. december 1890.

državnega dolga so se nanašale na srebro ali papirnati denar. Vrednost srebra je takrat bolj ali manj padala. Glavni upniki so bili iz držav z zlato podlago. Zato so bile s padanjem cene srebra njihove terjatve realno vedno manj vredne. Avstro-Ogrski dolgovi so se s tem zmanjševali. Zato "bi bil nezmisel to za nes tako ugodno stanje samovoljno zapustiti."¹³ Kolikor časa je obstajalo upanje, da bo cena srebra še naprej padala, toliko časa so se dolgovi zmanjševali. Padanje cene srebra torej ni koristilo tujim upnikom. "Čim manj je vredno srebro, tem manj torej dobé židovski bogatini obresti."¹⁴ Zato so bili zelo zainteresirani za valutno reformo, s katero bi Avstro-Ogrska vpeljala trdno valuto, katere vrednost se ne bi zmanjševala, temveč po možnosti še povečevala. Takšna valuta pa je bila takrat le zlata.

Temu so se seveda dolžniki, različni bolj ali manj populistični borci proti državni zadolženosti in "izkoriščevalskemu" tujemu kapitalu odločno upirali. Z vpeljavo zlate valute bi se povečala zadolženost države, "prav za prav bi pa bili na škodi davkoplačevalci, ker morajo donašati za poplačevanje obresti od državnih dolgov."¹⁵ V nasprotju s tem so bili seveda z ohranitvijo srebrne valute na izgubi upniki. Vendar, "da bi pa trpeli izgubo naši nemški upniki, ki imajo jedino le pravico do srebra, to pač naj nas nič ne briga, saj so že dosti dolgo časa potegovali od nas debele obresti."¹⁶ Vsaka država mora namreč gledati predvsem na svoje koristi. Če je za Anglijo, ki je največja svetovna upnica, koristno obdržati zlato valuto, je za zadolženo Avstro-Ogrsko zlata valuta pogubna. Z vpeljavo zlate valute bi se morali tudi stari dolgovi plačevati z več vrednim zlatom.

Zato je Vaso Petričič razvil povsem svojevrstno valutno ureditev. On je proti srebrni, zlati in celo bimetalistični valuti. Ker je zlato "stanovitejše v vrednosti in ker ima v manjši množini več vrednosti, nego srebro",¹⁷ je zlata valuta primerna za države upnice. Nasprotno pa je srebro, katerega cena pada, dobrodošlo za zadolžene države. Takšna je tudi Avstro-Ogrska.¹⁸ Tudi dvojna valuta je neprimerna, kajti v takšnih državah "poslužuje se dolžnik zmeraj tiste kovine, ki je ravno cenejša; dražjo kovino pa izvažajo kovinski špekulantje"¹⁹ v tujino in jo tam zamenjujejo za cenejšo.

Za Petričiča je najprimernejša valutna reforma, pri kateri "bi se odločili za paralelno valuto, ker bi nam srebrna valuta omogočila dosedanje pogoje produkcije, nasprotno pa zlata valuta le polagoma znižala cene na normalno stopinjo." Inflacijska srebrna valuta je ugodna za dolžnike. Ta valuta bi se uporabljala za poravnavo vseh starih dolgov. "Ker pa ima tudi zlata valuta v zmislu sklenitve novih posojil dosta za se,"²⁰ bi bila ta valuta "veljavna za vse državne in zasobne pogodbe, sklenjene po dnevu zakonite veljavnosti valutne proustrojitve."²¹

S padanjem ažije in naraščanjem vrednosti goldinarja leta 1890 se je situacija povsem spremenila. Če je ažija v letih 1885 do 1888 znašala približno 25%, je do

¹³ Petričič, Vaso: K valutnemu vprašanju, Slovenski narod, št. 252, 31. oktober 1889.

¹⁴ Slovenec, št. 69, 26. marec 1892.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Petričič, Vaso: K valutnemu vprašanju, Slovenski narod, št. 287, 12. december 1889.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Najstabilnejša valuta bi bila iz spojine 50% zlata in 50% srebra. "Tako bi bila denarna vrednost za dolgo časa določena, kajti ako bi srebro v ceni palo, bilo bi zlato toli več vredno in narobe." Vendar zaradi zadolženosti Avstro-Ogrske ta sedaj ne bi bila primerna. Petričič, Vaso: K valutnemu vprašanju, Slovenski narod, št. 288, 13. december 1889.

¹⁹ Petričič, Vaso: K valutnemu vprašanju, Slovenski narod, št. 287, 12. december 1889.

²⁰ Petričič, Vaso: K valutnemu vprašanju, Slovenski narod, št. 253, 2. november 1889.

²¹ Petričič, Vaso: K valutnemu vprašanju, Slovenski narod, št. 288, 13. december 1889.

polovice leta 1890 že počasi padla na okoli 20%. Nato je začela padati še hitreje. Začasno je tako septembra istega leta znašala 11,35%.²² Padanje ažiije je bilo posledica že od leta 1874 dalje trajajoče pozitivne trgovinske bilance,²³ zaradi katere so tuji uvozniki na deviznih trgih bolj povpraševali po avstroogrski valuti in so domači uvozniki manj povpraševali po tujih valutah. Zato se je cena domače valute višala. Hkrati pa je začela vse bolj očitno delovati restriktivna denarna politika, ki je strogo omejevala količino bankovcev v obtoku. "Zaradi ustavitve kovanja srebrnikov za privatnike, določitve kontingenta bankovcev in konstantnega obtoka državnega papirnatega denarja ni bilo mogoče povsem zadostiti povpraševanju po denarju, ki se je večalo zaradi naraščajočega družbenega produkta."²⁴

Ljudje so ugotovili, da "vedno več plačamo upnikom na obrestih, čim bolj raste naša valuta ali vrednota denarja. In kar velja o državnih upnikih, to velja tudi o zasebnih."²⁵ Zato je bila vpeljava zlate valute sedaj v interesu prav tistih ljudi, ki so ji prej nasprotovali.²⁶ Javno mnenje se je povsem spremenilo v prid zlatu.²⁷ Nenehno nihanje ažiije naj bi tako zaviralno vplivalo na posojila. Tujec upnik se je bal naraščanja ažiije, domači dolжник njenega padanja. "Vedna menjava ažiije je kriva tudi, da znašajo pri nas obresti od najetih kapitalov veliko več, kakor v inozemstvu."²⁸ Za znižanje obrestne mere je nujno treba v državo privabiti tuji kapital. Ta bo prišel le, če "vpeljemo tudi v naši državi zlato denarno vrednoto. In prav dotični vladni predlog meri na to."²⁹

Zagovornikom vpeljave zlate valute je šel tedanji proračun zelo na roke. Z letom 1886 je vladi v tolikšni meri uspelo sanirati proračun, da je izginil prejšnji kronični deficit. Ta sanacija državnega proračuna je razen redkih izjem nato trajala vse do prve svetovne vojne.³⁰ Leta 1890 je vlada celo pričakovala proračunski presežek.³¹ Ker je bilo za izpeljavo valutne reforme potrebnega veliko državnega denarja, je bilo s tem ustvarjeno potrebno zaupanje v uspešnost te reforme. Po drugi strani pa je sanacija proračuna leta 1890 povzročila padanje zlate ažiije, "kajti vrednost bankovcev je bila odvisna od reda v državnih financah."³²

Kakor hitro so ljudje spoznali, da je nujno treba vpeljati zlato podlago, se je razprava s problema dolgov prenesla na problem "pravične" relacije. Nekateri dolžniki so celo

²² Szczepanowski, Stanislaw: Bericht des Valutaausschusse über die Gesetzentwürfe, o.c., str. 7.

²³ Tessner, Magnus: Der Außenhandel Österreich-Ungarns von 1867 bis 1913, Müller Botermann Verlag, Köln, 1989, str. 34.

²⁴ März, Eduard in Socher, Karl: Währung und Banken in Cisleithanien, o.c., str. 351.

²⁵ Novi denar, Slovenec, št. 124, I. junij 1892.

²⁶ Seveda prav vsi niso tako mislili. Tudi med Slovenci so se našli različni populistični ekonomski šarlatani, ki so v zlatu a priori videli veliko nevarnost. "Zlate veljave si torej ne moremo želeti. Priznamo sicer, da bi se s časom pomnožila delavska zmožnost našega prebivalstva, ali plačilna zmožnost države, davkoplačevalcev in zasebnih dolžnikov bi se ne zvišala, ker bi vsled zlate valute narasli dolgovi in obresti." Uravnava valute, Slovenec, št. 70, 28. marec 1892.

²⁷ "Es ist noch gar nicht solange her dass Jeder, der von einer Ordnung des österreichisch-ungarischen Geldwesen [...] sprach, als unverbesserlicher Phantast angesehen wurde, als ein Mensch, den Niemand ernst nehmen könne. Wer aber etwa gar die Einführung der Goldwährung in Oesterreich allen Ernst verlängern hätte, den würde wohl in Gefahr gewesen sein, in irgend einen Narrenthumer gespert zu werden. Heute nun liegt die Sache ganz anders." Die Valuta-Enquete, Marburger Zeitung, št. 22, 17. marec 1892.

²⁸ -é.: Vrnava valute, Slovenec, št. 126, 3. junij 1892.

²⁹ -é.: Vrnava valute, Slovenec, št. 134, 14. junij 1892.

³⁰ Matis, Herbert: Die Habsburgermonarchie. - Grundriss der österreichischen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte von 1848 bis zur Gegenwart, ÖBV-Klett-Cotta, Dunaj, 1989, str. 33.

³¹ Szczepanowski, Stanislaw: Bericht des Valutaausschusse über die Gesetzentwürfe, o.c., str. 7.

³² Ibidem, str. 335.

zahtevali, da vlada prekliče prepoved kovanja srebrnikov za zasebnike iz leta 1879. "Ko bi se dala prostost kovanju srebrnega denarja, doseglo bi se, da bi naša papirnata vrednota prišla do vrednote srebra."³³ Papirnati goldinar bi bil tako razvrednoten na svojo srebrno podlago, zaradi česar bi lahko dolžniki vračali dolgove z manj vrednim denarjem. Najskrajnejši predlog je prišel s strani ogrske vlade, ki je predlagala visoko relacijo z 25% ažijo, kar je odgovarjalo vrednosti dveh zlatih frankov. V nasprotju z dolžniki (in tudi država je bila velik dolžnik) so nekateri upniki hoteli čim nižjo ažijo. Njihov ideal je bila enakovrednost papirnatega goldinarja z zlatim goldinarjem, ki ga je Avstro-Ogrska kovala od sklenitve pogodbe z latinsko denarno unijo. Ta zlati goldinar se je uporabljal le v trgovini s tujino in je bil vreden 2,5 zlatega franka. Ta predlog je bil povsem oddaljen od realnosti zadnjega desetletja.

Z določitvijo relacije niso bila na kocko postavljena le upniško dolžniška razmerja. Vpeljava težkega goldinarja bi tako koristila še ljudem s stalnimi dohodki, torej uradnikom in delavcem. Lahek goldinar pa bi koristil predvsem izvoznemu gospodarstvu. Z njihove strani je prišla pobuda za valutno reformo. Glavni povod za začetek pogajanj o denarni reformi je bilo neprestano nihanje ažije leta 1890. Po pravilu je znašalo nihanje ažije v enem letu 2 do 3%, leta 1888 skoraj 7% in leta 1890 že celo čez 7%.³⁴ Vendar se ni povečalo le nihanje ažije. Kot smo videli, je v drugi polovici leta 1890 ažija sunkovito padla. Vendar to nenadno izboljšanje vrednosti goldinarja za marsikoga v Avstro-Ogrski ni bilo razveseljivo. Še manj je bilo za njih razveseljivo nenehno nihanje ažije. S tem so bili zlasti prizadeti interesi izvoznega gospodarstva, med njimi v prvi vrsti veliki ogrski kmetijski proizvajalci. Zato je tudi prvotni impulz za ureditev denarnih razmer prišel z Ogrske.

Ogrski motivi so bili prav preprosti. Padec ažije in s tem izboljšanje denarja na mednarodnem deviznem trgu notranjega trga ne prizadene prav nič. Cene, izražene v goldinarjih, ostanejo iste. Drugače pa je s cenami izvoznih artiklov. Njihova cena v tuji valuti ostane ista, vendar si pri menjavi tuje valute v domačo (njena vrednost v primerjavi s tujo narašča) na izgubi. Če je npr. bila vrednost izvoznega pridelka pri 25% ažiji 10 goldinarjev, se je s padcem ažije na 12,75% njegova vrednost zmanjšala na 9 goldinarjev. "Kmet je dobil zato za svoj pridelek okrog celih 10 procentov manj in z denarjem, katerega vrednost je manj naraščala, je moral v glavnem poravnati iste izdatke kot prej."³⁵ Enake izgube je imela tudi izvozna industrija. Zato bi bilo za proizvajalce, ki so odvisni od izvoza, še toliko slabše, če bi ažija popolnoma izginila. "To bi pomenilo polom naših kmetijskih posestev! S tem bi pa trpelo tudi obrtništvo in trgovina, kajti"³⁶ kmet je glavni potrošnik. S krizo kmetijstva bi zato nastopila tudi splošna gospodarska kriza.

Padanje ažije naj bi torej negativno vplivalo na izvoz. "Zanimivo je, da so takrat mnogokrat narobe ocenili pomen in učinkovanje ažije. Zelo razširjeno je bilo mnenje, da obstoj ažije sam po sebi učinkuje pospeševalno na izvoz in zaviralno na uvoz. Dejansko pa je takšno delovanje ažije mogoče pričakovati le pri nastanku oziroma nadaljnjem naraščanju iste."³⁷ Vendar takšen vpliv ažije na zunanjo trgovino ni bil povsem nepoznan. Že leta 1876 so npr. na kongresu avstrijskih ekonomistov povsem jasno ugotovili,

³³ -č.: Nov denar, Slovenec, št. 116, 21. maj 1892.

³⁴ Spitzmüller, Alexander: Die österreichisch-ungarische Währungsreform, Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung, Wilhelm Braumüller, Wien-Leipzig, 1902, str. 345.

³⁵ Szczepanowski, Stanislaw: Bericht des Valutaausschusses über die Gesetzentwürfe, o.c., str. 7.

³⁶ -č.: Vravnavna valute, Slovenec, št. 128, 7. junij 1892.

³⁷ Kamitz, Reinhard: Die österreichische Geld- und Währungspolitik von 1848 bis 1948, o.c., str. 129.

"da zaščitite za domačo proizvodnjo nasploh ni mogoče iskati v obstoju ažije in da ona le začasno pride do veljave v tistih časih, ko disažija narašča, medtem ko obratno v dneh padajoče srebrne ažije proizvodnja ne postane zaščitena, temveč je neposredno oškodovana."³⁸ Na daljši rok škodljive posledice ažije daleč presegajo pozitivne. Če imajo določene izvozno naravnane gospodarske veje dobiček od naraščanja ažije, se situacija dramatično spremeni, ko začne ažija padati. "Doslej so se morale pojaviti krizne posledice, ki so prizadele ravno tiste kroge, ki so prej imeli korist od naraščanja ažije."³⁹

Na zunanjo trgovino je ažija negativno vplivala tudi s svojim nenehnim nihanjem, "ki je oteževala izračun izvoza in uvoza in je tudi ovirala promet kapitala."⁴⁰ Zato je bil eden glavnih namenov valutne reforme prav odprava tega nenehnega nihanja ažije, "ker naš gospodarski organizem, ko se je danes prilagajal nizkim menjalnim tečajem, jutri že lahko stoji pred korenito spremenjeno situacijo, h kateri se več ne prilegajo naše mezde in naše domače cene blaga."⁴¹ Pri izvozu v države z zlato podlago (ki so bile glavne trgovinske partnerice Avstro-Ogrske) se je lahko vrednost goldinarja v primerjavi s tujim denarjem dramatično spremenila le v nekaj dneh. "Prav zaradi tega pa, ker nikdar ne more za trdno računati, koliko bo skupil za svoje blago, ker ne vé, ali bo ažija med tem poskočila ali padla, mora žitni trgovec na širši podlagi računati, ko določuje ceno, po kateri skupuje žito od manjših poljedelcev, všteva tudi morebitno zgubo vsled spremenjene ažije in zato kmetovalcem ceneje plačuje žito."⁴²

Padanje ažije je seveda ugodno za uvoz in s tem za uvoznike in vse tiste, katerih proizvodnja je odvisna od uvoza.⁴³ Vendar naj bi bilo tudi za te to dolgoročno slabo. Ker se je avstroogrška carina plačevala v zlatu, se je z nižanjem ažije nižala tudi carina na uvoz tujih izdelkov.⁴⁴ S pocenitvijo uvoza se povečuje tuja konkurenca na domačem tržišču, kar negativno vpliva na domačo proizvodnjo. Tudi domači potrošniki s padanjem ažije ne pridobijo veliko, ker z naraščanjem gospodarske krize v državi veliko več izgubijo. Tudi zato naj bi se vlada odločila za vpeljavo zlate valute. S tem naj bi dosegla, da bo vrednost domačega in tujega denarja na vedno enaki ravni. Ažije ne bo več in s tem tudi ne nevarnosti za njeno nihanje.

Vendar se s takšnim zdravilom niso vsi strinjali. "Če je naša trgovska bilanca aktivna, lahko ostanemo pri srebrni veljavi, če pa je pasivna, potem bode zlato ravno tako živo, kakor srebro."⁴⁵ Celo konec leta 1890, ko je ažija padla na zares nizko raven, so se pojavili pomisleki, da bi vpeljava zlate valute lahko rešila zunanjo trgovino. Pri izvozu

³⁸ Die Wiederherstellung der Metallwährung und die Volkswirtschaft, Marburger Zeitung, št. 25, 1. marec 1876.

³⁹ Kamitz, Reinhard: Die österreichische Geld- und Währungspolitik von 1848 bis 1948, o.c., str. 147.

⁴⁰ März, Eduard in Socher, Karl: Währung und Banken in Cisleithanien, o.c., str. 325.

⁴¹ Die Herstellung der Barzahlungen, Marburger Zeitung, št. 84, 19. oktober 1890.

⁴² -é.: Vravnavna valute, Slovenec, št. 126, 3. junij 1892.

⁴³ Zanimiv je primer Italije, ki je leta 1883 prešla na zlato podlago. Ker se je s tem dvignil tečaj domače valute, se je uvoz pocenil. To je še bolj znižalo nizke cene konkurcentnih ameriških in azijskih kmetijskih pridelkov. V nasprotju s kmetijstvom pa je ugodnejši uvoz surovin (železove rude in premoga) spodbudil razmah težke industrije. Clark, Martin: Modern Italy 1871-1995, Longman, London-New York, 1996, str. 19, 26, 94.

⁴⁴ Obratno pa je bilo leta 1876, ko se je Avstro-Ogrska dogovorila z Nemčijo, da se nemške carine plačujejo v zlatu in avstroogrške v srebru. Zaradi takratnega padanja cene srebra in s tem srebrne ažije je bila s tem seveda na boljšem Nemčija. S padanjem srebrne ažije se je namreč manjšala avstroogrška carina in z večanjem zlate večala nemška. "Unsere Ausfuhr nach Deutschland wird jetzt dadurch erschwert, daß wir bei der Ausfuhr nach Deutschland den Zoll in Gold entrichtet müssen." In Silber oder Gold, Marburger Zeitung, št. 100, 23. avgust 1876.

⁴⁵ Uravnava valute, Slovenec, št. 70, 28. marec 1892.

bi kmet "dobival za svoje blago 12 odstotkov manj, kakor do sedaj; davki pa sevéda bi se morali plačevati v zlatu, torej več, kakor do sedaj."⁴⁶ Ta pisec je torej zlato valuto zavrnil le zato, ker je v svoji nevednosti pričakoval, da z vpeljavo zlate valute ne bo izginila le ažija, temveč da se bo novi denar vpeljal šele po popolni odpravi ažije. Vendar se je vlada z določitvijo relacije hotela izogniti prav temu.

Najresnejši ugovor proti takojšnji vpeljavi zlate valute je s slovenskega ozemlja prišel od strani ljubljanskega trgovca Vasa Petričiča. Sredi druge polovice osemdesetih let je članek Antona Pflęskoerela v Praškem strokovnem časopisu "Oesterreichischer Kaufmann" sprožil močno debato. "O tem predmetu unela se je žurnalistična razprava v naši domovini." Pflęskoerel je poročal o ugodnih posledicah padca tečaja rublja po letu 1887 za zunanjo trgovino Rusije. Zaradi konkurenčno nizkih cen domačih izvoznih artiklov se je povečal izvoz; uvoz cenovno nekonkurenčnega tujega blaga se je zmanjšal, s čimer se je povečala domača industrijska proizvodnja; tuji industrijalci so zaradi nekonkurenčnosti svojih izdelkov pričeli postavljati tovarne v Rusiji, kar je spet vplivalo na rast ruske industrije. Zaradi teh ugodnih razmer je tečaj rublja začel spet naraščati. Zato je Pflęskoerel "priporočal avstrijskim trgovcem, naj z vsemi sredstvi teže po tem, da se tudi kurz avstrijskega papirnatega goldinarja zniža v svoji vrednosti."⁴⁷ S tem člankom je torej Pflęskoerel povsem nekritično zagovarjal takrat precej razširjeno mnenje o ugodnih posledicah ažije za izvoz.

Z njim se sevéda niso vsi strinjali. Veliko jih je menilo, da je poslabšanje denarja dolgoročno v škodo gospodarstvu, čeprav se lahko začasno s tem poveča izvoz. Proti tem in drugim argumentom za ali proti razvrednotenju denarja je Petričič odločno nastopil v vrsti člankov K valutni reformi, za katere se je zanimal tudi bodoči finančni minister Plener.⁴⁸ Z razvrednotenjem je na škodi uvoznik in porabnik tujih izdelkov. Prav tako skoraj preneha uvoz novosti iz tujine. Umetno razvrednotenje denarja je škodljivo za celotno državno gospodarstvo. Kot kaže avstrijska zgodovina, so se v takšnih primerih ljudje hoteli čim prej znebiti svojega denarja in "so naši sodržavljeni izgubili prave pojme o denarji, [...] da so takorekoč večji zapravljevci postali [...] Zapravljevost je stopila na dnevni red javnega prometa; namesto ščedljivosti, prvega etičnega pogoja zdravega gospodarstva in nravsvene odgoje in uporabljavanja naših produktivnih močij."⁴⁹

Petričičev strah pred preveliko porabo in premajhnim varčevanjem je bil povsem upravičen. Tako so se ljudje v času velike inflacije leta 1811 hoteli čim prej znebiti svojega vsak dan manj vrednega denarja. Zato so nakupovali nepremičnine in potrošnje blago, kar je cene tega blaga gnalo še višje. Začaran krog hiperinflacije je bil sklenjen. "Vsakdo, ki je tedaj tako hitro postal premožen ali je razpolagal z obilno količino denarja, se je zagnal v divjo potrošniško mrzlico. Začel se je pravi lov na hiše in gospodarstva. Nabavljalo se je novo pohištvo in samoumevno se je oblačilo po najnovejši modi."⁵⁰

"Ako zrelo premislimo stvar, vendar se ne daje tajiti, da se more zagotoviti povzdiga narodne blaginje le z urejeno in proti vsem premenam stanovito valuto." Če je veliko domačega denarja v tujini, potem je padanje njegove vrednosti koristno, saj je denar, ki prihaja nazaj v državo, veliko cenejši kot takrat, ko je odšel iz države. Če pa je v tujini

⁴⁶ Preosnova valute in kapitalisti, Slovenec, št. 277, 2. december 1890.

⁴⁷ Petričič, Vaso: Izvoz in valuta, Slovenski narod, št. 159, 13. julij 1889.

⁴⁸ Slovenski biografski leksikon II, Ljubljana, 1933-52, str. 326.

⁴⁹ Petričič, Vaso: Izvoz in valuta, Slovenski narod, št. 170, 26. julij 1889.

⁵⁰ Rumpfer, Helmut: Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipationen und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie - Österreichische Geschichte 1804-1914, Verlag Carl Ueberreuter, Dunaj, 1997, str. 121.

malo domačega denarja, je to za državo s padajočo vrednostjo denarja škodljivo, kajti v tujini se s tem lahko manj kupi. "Težiti je torej treba po tem, da ima naša valuta kolikor možno visok kurz, in po tem, da naš izvoz kolikor možno prospeva. Oboje se daje čisto dobro spojiti, ne da bi nam bilo potreba, mogoče še celo umetno, skrbeti za to, da pade kurz naše valute."⁵¹

V nasprotju z umetnim nižanjem denarnega tečaja je njegovo naravno padanje v vsakem primeru koristno za izvoz in s tem za domačo proizvodnjo. Padanje denarnega tečaja za Petričiča ni nekaj samo po sebi slabega. S povečevanjem izvoza prihaja domači denar nazaj v državo, zaradi česar se njegova vrednost počasi zvišuje. Vendar je to naravno padanje denarnega tečaja le odraz slabih gospodarskih razmer v državi. Zato je treba predvsem izboljšati konkurenčnost domače produkcije na tujih trgih. Z izvoznimi presežki nato narašča tudi domači kapital. Izvoz je in bo "jedino sredstvo, da se popravijo finančni odnošaji in okrepi zmožnost donašati višje svote v davčne blagajnice."⁵² Država bi zato morala na vse načine pospeševati izvoz. Dokler je tečaj avstrijskega denarja nizek, se bo z nakupi tujcev vračal v državo. "V tem slučaju torej imamo dobiček od obstoječega zla."⁵³ S produktivnimi naložbami tega denarja bi se nato pospeševala industrijska in kmetijska proizvodnja in izvoz "naših mnogih še premalo razvitih in v inozemstvu dovolj znanih prirodnih in obrtnih proizvodov."⁵⁴ S tem se izvoz ne bi zmanjšal tudi takrat, ko bi se tečaj denarja povsem popravil, ko bi bila vrednost denarja v mednarodnem prometu visoka.

Pri tem se Petričič zaveda, da bi takšen gospodarski načrt pomenil "za zdaj odlagati preustrojstvo na ugodnejši čas."⁵⁵ To njegovo misel so nato prevzeli tudi drugi, kajti "velika svetovna trgovina je odvisna od vseh drugih faktorjev, kakor je denarna veljava."⁵⁶ Zato je bil tudi poslanec Milevski v državnemu zboru proti takojšnji vpeljavi zlate podlage, kajti "telo se mora pravilneje, naravneje zdraviti, razvoj mora biti organski, potem more stati krepko na svojih nogah. V tem oziru pa je za nas najpotrebnejši mir in stalni in zdravi razvoj naše trgovine."⁵⁷ Ta njegova misel je tako precej podobna svarilu Petričiča pred takojšnjo "umetno" vpeljavo zlate valute.

Petričičevim pomislekom se niso mogli izogniti niti vladni zakonski predlogi. Čeprav "so vse velike spremembe v kmetijskih razmerah zadnjih 20 let pojasnevali z valutnimi spremembami in so v novih valutnih zakonodajah tudi iskali zdravilo za tako dolgo trajajočo kmetijsko krizo",⁵⁸ so takšna pojasnila le majhen del dejanskega stanja. Denarna reforma ni sredstvo za odpravo vseh težav kmetijstva, temveč le njihovega dela.

Pri določitvi relacije so se križali mnogi interesi. Zaradi različne gospodarske strukture avstrijske in ogrske polovice monarhije sta tudi finančna ministra obeh polovic monarhije zagovarjala različni relaciji. "Avstrijski in ogerski finančni minister se dolgo nista mogla zjediniti, kakšen bodi novi denar."⁵⁹ Ogrska je zagovarjala lahko krono in Avstrija je nasprotno zagovarjala težko krono. "Obveljala je želja ogerskega ministra, kar bode na posebno korist ogerskim agrarcem."⁶⁰ V avstrijskemu delu monarhije se je

51 Petričič, Vaso: Izvoz in valuta, Slovenski narod, št. 170, 26. julij 1889.

52 Petričič, Vaso: Izvoz in valuta. Slovenski narod, št. 177, 3. avgust 1889.

53 Petričič, Vaso: Izvoz in valuta, Slovenski narod, št. 191, 21. avgust 1889.

54 Petričič, Vaso: K valutnemu vprašanju, Slovenski narod, št. 237, 14. oktober 1889.

55 Petričič, Vaso: K valutnemu vprašanju, Slovenski narod, št. 278, 2. december 1889.

56 Slovenec, št. 69, 26. marec 1892.

57 Uravnavava valute, Slovenec, št. 68, 24. marec 1892.

58 Szczepanowski, Stanislaw: Bericht des Valutausschusse über die Gesetzentwürfe, o.c., str. 26.

59 Slovenski narod, št. 95, 27. april 1892.

60 Ibidem.

torej ustvaril vtis, da se je relacija sprejela v smislu lahkega denarja, kar naj bi povsem odgovarjalo ogrskim zahtevam.⁶¹

To ni povsem ustrezalo resnici. Določena relacija ni bila vdaja pred ogrskimi zahtevami. V resnici je bil sprejet kompromis ogrske vlade. Z njim se relacija dolgoročno ni spremenila. Za izračun relacije so namreč uporabili srednjo vrednost denarnega tečaja v obdobju od leta 1879 (prepoved kovanja srebrnikov za zasebnike) do 1891. V tem času je imel papirnati goldinar povprečno 19,032% ažije. Goldinar naj bi bil tako vreden 0,84 zlate krone ali 2,1 zlatega franka in je vseboval 0,609 grama zlata. Z določitvijo takšne relacije se je predvsem hotelo ohraniti dotedanji razvoj vrednosti denarja. Preprečiti se je hotelo padanje ažije in s tem stabilizirati valuto. Glede na leto določitve relacije je bil sprejet nekako lažji denar, kajti leta 1891 je bila ažija povprečno 16%. Vendar je že naslednje leto, ko se je obravnaval zakonski predlog, dnevni kurz skoraj povsem odgovarjal določeni relaciji. "Pri tem so bili soudeleženi umetni vplivi, katere so pripravili glede na že prej poznano določitev relacijske paritete in nadalje v povezavi z vladnimi nakupi zlata."⁶²

Zaradi nekoliko lažjega goldinarja je bilo ljudi treba prepričati, da določena relacija ne bo nikomur v škodo. "Nikdar pa ne bi hotel, - tako pravi finančni minister, - podati roko svojo za razne spekulacije, ampak pravica mora za vse enako veljati, toliko za upnike, kolikor za dolžnike."⁶³ Srednja vrednost je potrebna že zato, ker bi pri lahkem denarju proizvajalci res prodajali po višjih cenah, vendar bi morali tudi kupovati po višjih cenah. Tudi dolžniki bi tisto, kar bi pridobili z vračanjem dolgov, izgubili z višjimi cenami. Pri težkem denarju pa bi ljudje s stalnimi dohodki bili le takrat na dobičku, če se z nižanjem cen ne bi znižale tudi njihove plače.⁶⁴ Vlada je zagovarjala stališče, da sprejeta relacija ustreza vrednosti, ko je bila sklenjena večina dolgov. Dolžniki tako ne bodo na izgubi. Hkrati se tudi upniki ne morejo pritoževati nad nekoliko višjo ažijo, saj sedaj dolgove dobivajo povrnjene v srebru, katerega cena hitro pada. Nekoliko višja relacija bo pripomogla do uspešne izvedbe valutne reforme. "Ravno s tem, da je relacija nekoliko višja kot tečaj zadnjih let, je mogoče z gotovostjo pričakovati, da dokler bodo vladale sedanje ugodne razmere, bo s svobodno trgovsko dejavnostjo zlato pritekalo v Avstrijo."⁶⁵ S tem bo v državo prišlo dovolj zlata. Sprejeta relacija "je osobito za naše pridelovalce, poljedelce in obrtnike velike važnosti, ker s tem se naši produkciji za bodočnost zagotovi korist sedanje njej koristne ažije. S tem pa, da se sedanja ažija zagotovi, pa ne bode nastopile nobene premembe ni v razmerju med upnikom in dolžnikom, ni med pridelovalcem in konsumentom, ni v cenah živil sploh. Zabranjena bo le nevarnost, kakoršne bi zadela naše pridelovalce, ko bi ažija padla ali celó zginila, s tem pa tudi zabranjena vedna menjava ažije."⁶⁶

Vsa ta vladna zagotovila seveda niso utišala ugovorov. Spet sta se pojavili dve povsem nasprotni si stališči. Eni so tako poudarjali, da je relacija previsoka, drugi, da je prenizka. Celó tisti, ki so vladni predlog brezpogojno podpirali, z relacijo niso bili povsem zadovoljni. Fran Šuklje je bil tako v valutnem odseku sicer zadovoljen z določeno relacijo, "če tudi bi višjo želel".⁶⁷

61 März, Eduard: Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I., o.c., str. 260.

62 Spitzmüller, Alexander: Die österreichisch-ungarische Währungsreform, o.c., str. 354.

63 -é.: Nov denar, Slovenec, št. 116, 21. maj 1892.

64 Spitzmüller, Alexander: Die österreichisch-ungarische Währungsreform, o.c., str. 353.

65 Szczebanowski, Stanislaw: Bericht des Valutaausschusses über die Gesetzentwürfe, o.c., str. 14.

66 -é.: Vravnavna valute, Slovenec, št. 129, 8. junij 1892.

67 Slovenec, št. 126, 3. junij 1892.

Združena nemška levica je podpirala nižjo relacijo.⁶⁸ Poudarjali so, da je vsaka določitev relacije umetna, zato želijo, da bi bila izbrana takšna relacija, ki bi ustrezala trenutnim razmeram na deviznem trgu. Ta pravičnejša relacija bi bila precej nižja. Do ostrih razprav je prišlo že v valutnem odseku, kjer je italijanski tržaški poslanec Stalitz-Valrasino celo predlagal le 16 ½% ažijo. Vendar s svojim skrajnim predlogom ni uspel, saj njegovega predloga ni podprl nihče.⁶⁹ Za nižjo relacijo se je izjasnil tudi državnemu zboru. Vendar je zaradi naslednjega razloga navsezadnje le podprl valutno reformo: "Pomanjkljive komunikacije in negotovi tečajji sta dve veliki rakavi rani, za kateri tržaški trgovski odnosi od nekdaj bolehajo."⁷⁰ Čeprav je bil s strani slovenskih časopisov ta predlog po višji relaciji deležen velikih kritik, je bilo v tržaškem poslovnem svetu povsem drugače. Stalitz je tako tudi sestavil peticijo deputacije tržaške borze o nižji relaciji. Tudi trgovska in obrtna zbornica v Trstu je podpirala nižjo relacijo.⁷¹ V Trstu je nizko relacijo podprla celo slovenska Edinost. "Da bi naš denar bil gotov in povsod spoštovan, moral bi po pravici" goldinar veljati 2,5 franka, če ne "kreditor bode izgubil a dolžnik pridobil."⁷² V valutnem odseku tudi niso uspeli drugi (milejši) predlogi o nižji relaciji. Prav tako s svojim predlogom o 20,5% ažiji ni uspel prodreti poljski poslanec Abrahamovič. Njegov predlog je podprlo le 11 poslancev (4 Poljaki, 3 mladočehi in 4 konservativci).⁷³

Tako je bil rešen najtežavnejši gospodarski problem celotne valutne reforme - določitev relacije in sprejem te relacije v parlamentu s strani večine strank. Toda do sprejetja celotne valutne reforme je bila še dolga in težavna pot, polna strankarsko političnih zapletov.⁷⁴ 11. avgusta 1892 je bila nato reforma končno uzakonjena.⁷⁵

ZUSAMMENFASSUNG

Die Bestimmung der Relation von Silbergulden und Goldkrone als Hauptproblem der österreichisch-ungarischen Währungsreform von 1892

Seit dem Verfall des Silberpreises ab den siebziger Jahren des 19. Jahrhunderts und mit dem Verbot der Silberprägung für private Rechnung im Jahre 1879 wurde der österreichisch-ungarische Gulden praktisch zum Papiergeld, der nicht mehr an die gesetzlich vorgeschriebene Silbermenge gebunden war. Deshalb mußte beim Wechsel

⁶⁸ Njen voditelj Ernst Plener se je celo med razpravo v državnemu zboru zavzemal za nižjo relacijo, čeprav je Združena nemška levica takrat odločno podpirala valutno reformo. Glej: Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, 154. Sitzung, 13. julij 1892, str. 7110-7112.

⁶⁹ -é.: Vrnava valute, Slovenec, št. 139, 21. junij 1892.

⁷⁰ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, 156. Sitzung, 15. julij 1892, str. 7246.

⁷¹ Kamitz, Reinhard: Die österreichische Geld- und Währungspolitik von 1848 bis 1948, o.c., str. 153.

⁷² L-n.: Ob uravnanju vrednote (valuta), Edinost, št. 37, 7. maj 1892.

⁷³ -é.: Vrnava valute, Slovenec, št. 139, 21. junij 1892.

⁷⁴ Več o tem glej: Pančur, Andrej: Vpliv političnih in nacionalnih bojov na gospodarske reforme (Primer avstroogrške valutne reforme leta 1892 in vloga Slovencev), Prispevki za novejšo zgodovino, 1999, št. 2, str. 39-50.

⁷⁵ Kolmer, Gustav: Parlament und Verfassung in Österreich, 5. Del: 1891-1895, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz, 1978, str. 212-214.

vom Gulden in eine Goldwährung ein Goldagio entrichtet werden. Der Hauptzweck der Währungsreform des Jahres 1892 war die Beseitigung des ständig schwankenden Goldagios. Sobald die Einführung der Goldkrone feststand, stellte sich die Frage, wie sich das Verhältnis beim Umtausch des alten gegen das neue Geld gestalten sollte. Diese auf den ersten Blick rein technische Frage wurde zum größten Problem der ganzen Währungsreform.

Es ging nämlich um große Beträge. Die Interessen der Schuldner und der Gläubiger prallten dabei aufeinander. Es war nicht gleichgültig, wie hoch der Goldanteil am neuen Geld, mit dem Schulden zurückgezahlt werden, sein sollte. Die Schuldner befürworteten deshalb eine "leichte" Krone - das heißt eine Währungseinheit mit einer verhältnismäßig kleinen Goldmenge als Basis. Sie setzten sich daher für einen niedrigeren Wert des Papiergeldens im Verhältnis zum Gold ein, und damit für ein höheres Agio und ein besseres Wechselverhältnis. Ihre Schulden würden sie demnach mit devalviertem Geld zurückzahlen. Im Gegensatz dazu befürworteten die Gläubiger eine "schwerere" Krone und somit ein niederes Agio und ein weniger günstiges Wechselverhältnis. Die Rückzahlungen ihrer Kredite würde mit wertvollerem Geld erfolgen.

Die Einführung des "schweren" Guldens würde außerdem auch Personen mit regelmäßigem Einkommen zugute kommen, das heißt den Beamten und Arbeitern, der "leichte" hingegen vor allem der Exportwirtschaft. Damals war in den Wirtschaftskreisen die Meinung, daß der niedrige Wert des heimischen Geldes den Export begünstigt, sehr verbreitet. Ein hohes Agio sollte für die Wirtschaftsentwicklung Vorteile bringen. In der zweiten Hälfte der achtziger Jahre entzündete sich in Osterreich eine heftige Diskussion über die Richtigkeit dieser Überlegungen. In diese Diskussion griff auch der Laibacher Händler Vaso Petrii ein. Er vertrat die Meinung, daß die natürlich herbeigeführte Geldentwertung dem Export zwar nütze, doch seien solche Schwankungen des Wahrungskurses nur ein Abbild schlechter Wirtschaftsverhältnisse im Staat. Ein langfristiges Wachstum der (Export-)Wirtschaft könne nur mit umfassenden Wirtschaftsreformen erreicht werden, keineswegs aber durch die künstlich herbeigeführte Senkung des Wahrungswertes.

Bis 1890 kam den Exporteuren und den Schuldnern das hohe Agio zugute. Wegen der positiven Handelsbilanz und der restriktiven Finanzpolitik fiel das Agio zunehmend. Für die Exporteure ungünstig war aber die ständige Schwankung des Agio. Deshalb lag die Einführung der Goldwährung und somit die Abschaffung des Agio jetzt im Interesse der Exporteure und der Schuldner, die sie früher bekämpft hatten. Die Initiative für die Einführung der Goldwährung kam aus Ungarn, vor allem von den großen Exporteuren von Landwirtschaftsprodukten. Die Interessen der osterreichischen und der ungarischen Reichshälfte waren wegen der unterschiedlichen Wirtschaftsstruktur nicht identisch. Ungarn befürwortete die "leichte" Krone, Osterreich hingegen die "schwere". Nach schwierigen Verhandlungen wurde ein Kompromißvorschlag der ungarischen Regierung angenommen. Für die Berechnung des Verhältnisses wurde der Mittelwert des Wahrungskurses von 1879 bis 1891 berücksichtigt. In dieser Zeit betrug das Agio des Papiergeldes durchschnittlich 19,032%. Der Wert des Papiergulden sollte demnach 0,84 einer Goldkrone oder 2,1 des Goldfranken betragen und dem Wert von 0,609 Gramm Gold entsprechen. Im Hinblick auf das Jahr der Festlegung des Verhältnisses wurde ein etwas "leichteres" Geld genommen, da das Agio im Jahr 1891 durchschnittlich bei 16% lag. Deshalb mußte die osterreichische Regierung die Offentlichkeit überzeugen, daß das festgesetzte Verhältnis niemanden schädigen würde. Die Überzeugungsarbeit war langwierig und mühsam und hing von Partei-, Gesellschafts- oder Privatinteressen ab.

Einige Gegner der Währungsreform betonten, das Verhältnis sei zu hoch, andere wiederum, es sei zu niedrig. Der Reichsrat konnte schlußendlich dem Gesetzesentwurf der Regierung zustimmen. Am 11. August 1892 trat die Währungsreform, mit der die Krone auf Goldbasis eingeführt wurde, endlich in Kraft.

HELMUT RUMPLER

**IM VORFELD DES ALLGEMEINEN WAHLRECHTS.
DIE WAHLREFORMDEBATTEN IM CISLEITHANISCHEN
REICHSRAT 1891-1893**

Als Graf Eduard Taaffe am 10. Oktober 1893 dem Wiener Reichsrat ein Reformgesetz vorlegte, das den schon 1882 von 7 fl. auf 5 fl. reduzierten Steuerzensus als Voraussetzung für die Zulassung zur Wahl aufzuheben beabsichtigte, wurde das allgemein als ein Schock empfunden. Man ahnte allgemein, daß eine Verwirklichung des Gesetzes die Wende vom Privilegienparlamentarismus zur Massendemokratie bedeutet hätte. Am größten war die Aufregung im Parlament selbst. Die Sitzung mußte "unter Unruhe geschlossen werden".¹ Der Öffentlichkeit bemächtigte sich "eine in der konstitutionellen Ära ohne Beispiel dastehende Erregung".² Auf ganz unterschiedlichen Seiten der politischen Fronten war man sich bewußt, daß es sich um das wichtigste Gesetzesvorhaben seit dem Ausgleich von 1867 handelte. Es ist allerdings leicht zu erkennen, daß es bei dieser Erregung gar nicht um die staatspolitisch selbstverständlich brisante Frage der Wahlrechtsreform ging, sondern um die sich bietende Möglichkeit, die schon so lange dauernde, nun aber in ihren Grundlagen brüchig gewordene "Ära Taaffe" zu beenden. In der Hektik ging auch unter, daß schon seit 1891 im Reichsrat eine Wahlreformdebatte geführt worden war. Als nun Taaffe, beunruhigt durch die Zeichen der Verschärfung des politischen und sozialen Kampfes, gedrängt von den Vorschlägen und Urgezen der Parlamentsfraktionen, nicht zuletzt aber auch seiner eigenen Überzeugung folgend, mit seinem Projekt hervortrat, waren sich alle in der Ablehnung sehr rasch einig, sowohl die Gegner einer Reform als auch deren Verfechter, zuletzt auch der Kaiser, der ursprünglich den Plan seiner Regierung überraschend schnell akzeptiert hatte.

Die Fixierung des Interesses auf das Problem Taaffe und den Taaffeschen Reformvorschlag wurde auch von der wissenschaftlichen Literatur übernommen. Sowohl zeitgenössische Kommentare³ als auch die Mehrzahl jener wissenschaftlichen Darstellungen, die sich ausdrücklich und eingehend mit der Geschichte der Wahlreform befassen, widmen sich fast ausschließlich dem Taaffeschen Gesetzentwurf ohne Berücksichtigung von dessen parlamentarischer Vorgeschichte,⁴ dies gegen den Befund jener publizistischen Quellen und Vorstudien, die ihnen neben der schwierigen und

¹ Ernst Plener, *Erinnerungen* Bd. III (Stuttgart-Leipzig 1921) 86.

² Alexander Spitzmüller, Emil Steinbach. In: *Neue österreichische Biographie* II (Wien u.a. 1925) 48-62, hier 54.

³ Max Menger, *Die Wahlreformvorlage des Ministeriums Taaffe* (Wien 1893); Josef Ulbrich, *Das Wahlrecht*. In: *Juristische Vierteljahresschrift* 1894; Albert Schäffle, *Volksvertretungsprobleme aus Anlaß der österreichischen Wahlreform*. In: *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft* 1894.

⁴ William A. Jenks, *The austrian electoral reform of 1907* (New York 1950); Peter Schöffner, *Der Wahlrechtskampf der österreichischen Sozialdemokratie 1888/89-1897* (Studien zur modernen Geschichte 34, Stuttgart 1986); Werner Kretschmer, *Die Ausbildung des Wahlrechts in Cisleithanien. Die geschichtlichen, rechtlichen und politischen Fundamente des österreichischen Wahlrechts* (rechtswissenschaftl. Diss. Graz 1990). Eine Ausnahme bildet Karl Ucakar, *Demokratie und Wahlrecht in Österreich. Zur Entwicklung von politischer Partizipation und staatlicher Legitimationspolitik* (Wien 1985).

daher meistens selektiven Auswertung der Reichsratsprotokolle als Vorlage dienten⁵ Das Hauptinteresse gilt dabei den Motiven, die Taaffe veranlaßt haben könnten, mit seinem Vorschlag hervorzutreten, und den Zielen, die er damit verfolgt haben mag.

Gegenüber allen auf Taaffe und seine taktisch-politischen Zielsetzungen konzentrierten Interpretationen ist näher zu untersuchen, welche Alternativen existierten, wie ernsthaft und grundsätzlich sie konzipiert waren, und wieweit umgekehrt Taaffe und sein Ministerteam über die tagespolitische Zwangslage hinaus ein Konzept für einen einerseits evolutionär-reformerischen, andererseits grundlegenden Wandel des politischen Systems im Sinne einer Demokratisierung des Parlamentes vorlegten oder vorzulegen beabsichtigten. Es handelt sich dabei zwar nur um ein Detail der berühmterbüchtigten Reformgeschichte des sogenannten "Staats- und Reichsproblems", aber zweifelsohne um eines wichtiges. Wenn nämlich, was ziemlich unbestritten ist, das allgemeine Wahlrecht von 1907 zu spät kam, um den Zusammenhalt des Staates vom Parlament her zu sichern, dann war der Taaffesche Vorschlag, der, anders als das Nachfolgeprojekt Badenis von 1895 mit der Einführung einer fünften Kurie, in die Richtung des allgemeinen, gleichen Wahlrechtes wies, so etwas wie eine letzte Chance, durch eine Wahlordnungs- und Geschäftsordnungsreform wenigstens das Parlament zu sanieren, und zwar noch vor der Eskalation der großen innen- und außenpolitischen Krisen im Vorfeld von 1914. Aus welchen Gründen auch immer die Regierung Taaffe im Oktober 1893 mit ihrem Reformvorschlag ins Parlament ging, im Gesamtzusammenhang der Parteienkrise, des Verlustes der Grundlagen für eine Mehrheitsbildung im Reichsrat bedeutete deren Scheitern die entscheidende Wende vom "Fortwursteln" zur Unregierbarkeit. Die Situation im Parlament war zwar schon extrem schwierig, aber die Möglichkeiten einer parlamentarischen Lösung der sich abzeichnenden Krise waren nicht erschöpft. Das Ansinnen eines Regierens ohne Parlament wies der Ministerpräsident von sich.⁶ Daher war die Frage der Wahlreform für die Regierung ein existentielles Anliegen. Die Parteien folgten, mit Ausnahme der noch nicht im Parlament vertretenen Sozialdemokraten, lediglich den Zwängen der Konkurrenz mit den aufsteigenden Massenbewegungen und der ihre Mehrheitsposition gefährdenden Taktik der Regierung.

Die traditionellen, vom bestehenden Wahlrecht begünstigten Großparteien hatten die gesellschaftliche Wende von 1873 und den politischen Systemwechsel von 1879 von der Herrschaft der deutschzentralistischen Liberalen zur Herrschaft des slawisch-föderalistischen und konservativen "eisernen Ringes" erstaunlich gut verkraftet. Die Frage einer Wahlreform wurde daher zwar zuerst von der Regierung aufgegriffen. Graf Taaffe war dazu mehr oder weniger gezwungen. Er hatte den Tschechen versprochen, die vom Verfassungstreuen Großgrundbesitz im böhmischen Landtag gesicherte deutschliberale Mehrheit durch eine "kleine Wahlreform" zu brechen. Aber als Flucht

⁵ Dies sind im wesentlichen: Leo Wittmayr, Unser Reichsratswahlrecht und die Taaffesche Wahlvorlage (Wien 1901); Gustav Strakosch-Graßmann, Das allgemeine Wahlrecht in Österreich seit 1848 (Wien 1906); Gustav Kolmer, Parlament und Verfassung in Österreich V 1891-1895 (Wien/Leipzig 1909) und Matthias Weiß, Die Ausbreitung des allgemeinen und gleichen, parlamentarischen Wahlrechtes in der westlichen Reichshälfte der Habsburgermonarchie (phil. Diss. Heidelberg 1965); nur Schöffler, Der Wahlrechtskampf, verwertet ausführlich die wenigen, aber aussagekräftigen Aktenstücke aus der Kabinettskanzlei, dem Außenministerium und dem Ministerium des Innern.

⁶ Zu den verschiedenen Aspekten der Krise am Ende der Ära Taaffe vgl. Helmut Rumpler, Parlament und Regierung Cisleithaniens 1867-1914. In: Die Habsburgermonarchie 1848-1918 VII: Verfassung und Parlamentarismus, 1. Teilband: Verfassungsrecht, Verfassungswirklichkeit, zentrale Repräsentativkörperschaften, hg. Helmut Rumpler/Peter Urbanitsch (Wien 2000) 667-894, hier 785-831.

vor einer Regierungsinitiative und in Konkurrenz zu ihr exponierten sich der Deutschradikale Ferdinand Kronawetter, der Klerikale Georg Lienbacher und der Jungtscheche Antonín Zeithammer für jene Wahlgesetznovelle vom 4. Oktober 1882, die den schon vom Ministerium Hohenwart-Schäffle 1871 von 10 fl. auf 7 fl. veränderten Steuerzensus nun auf 5 fl. herabsetzte.⁷ Allerdings brachte das neue Wahlrecht, das neue Wählerschichten zuließ, aber sie noch nicht parteipolitisch zu mobilisieren vermochte, noch keine Änderung in der Aufteilung der Wähler auf die großen Parteilager. Die Mehrheitsverhältnisse im Reichsrat blieben relativ unverändert. Die Wahlen von 1885 aufgrund des neuen Wahlrechtes brachten zwar den ersten großen Umbruch in der sozialen Zusammensetzung des Parlaments, mit den "5-Gulden-Männern" zogen die ersten Vertreter des unteren Mittelstandes aus dem Kreis der kleinen Gewerbetreibenden, der Bauern und der niederen Beamtschaft ins Parlament ein. Aber trotz einer Vermehrung der Wählerschaft in den Städten um 34%, in den Landgemeinden um 26% änderte sich das Kräfteverhältnis zwischen den Großparteien kaum. Auch die Wahlen von 1891 brachten "keine bedeutenden Verschiebungen der Machtverhältnisse", wie Prinz Alois Liechtenstein für das Ergebnis im Abgeordnetenhaus konstatieren zu können glaubte: "Die Rechte ist durch den Auszug der Wahlen nicht geschwächt und die Linke ist nicht stärker geworden, beide bedürfen, um eine Majorität zu bilden, der Ergänzung durch die polnische Delegation, welche sie nur erlangen kann unter stillschweigendem Verzicht auf die Verwirklichung ihrer liebsten Programmpunkte. Jungtschechen und Deutschnationale aber, welche das vorläufig unerreichbare lebhaft und mit einem gewissen Nachdruck anstreben, liefern durch ihren kontradiktatorischen Gegensatz einer jeden Regierung den höchst willkommenen Vorwand, alles beim alten zu lassen."⁸

Tab. 1: Parteien und Klubs im cisleithanischen Reichsrat 1885-1897

	1885	1891	1897
Deutschösterreichischer Klub	84	---	---
Deutscher Klub	28	---	---
Deutschliberale (Vereinigte Linke)	---	109	---
Deutsche Fortschrittspartei	---	---	47
Schönerianer	5	---	---
Deutsch-Volkliche	---	17	---
Deutsche Volkspartei	---	---	42
Alldeutsche	---	---	5
Zentrumsklub	19	---	---
Klub des liberalen Zentrums	11	---	---
Böhmisch feudaler Großgrundbesitz	---	18	---
Verfassungstreuer Großgrundbesitz	---	---	30
Mittelparteien	---	8	---
Deutsch-Klerikale	---	29	43

⁷ Vgl. ebd., 780-785.

⁸ In der Sitzung des Abgeordnetenhauses vom 17. 6. 1891, Zit. Kolmer, Parlament und Verfassung V, 10.

Christlichsoziale	---	14	30
Sozialdemokraten	---	---	14
Alttschechen	---	12	16
Jungtschechen	---	37	63
Polenklub	56	58	59
Polnische Volkspartei	--	---	3
Polnische Christlichsoziale	---	---	6
Ruthenen	4	8	11
Trentinoklub	7	---	---
Liberal-Nationale Italiener	---	11	---
National-Klerikale Italiener	---	4	---
Club Italiano	---	---	19
Slowenen	---	16	---
Kroaten	---	7	---
Serben	---	1	---
Südslawischer Klub	---	---	29
Rumänen	---	4	6

Quelle: Ucakar, Demokratie und Wahlrecht (1985) nach Kolmer, Parlament und Verfassung IV - VI (1907-1910); die z. T. zu korrigierenden Detailergebnisse für 1897 bei (Rumpler/Urbanitsch), Die Habsurgermonarchie VII/1 (2000) 883 ff.

Aber der Prozeß der Diversifizierung der großen Parteilager hatte eingesetzt: Die Jungtschechen überflügelten die Alttschechen, von der Deutschliberalen Vereinigten Linken löste sich die Deutschnationale Vereinigung unter Julius Derschatta von Standhart, Alfred Knotz und Otto Steinwender und der Deutschnationale Verband Georg von Schönerers, von diesem wieder die Partei der Vereinigten Christen unter Robert Pattai und Ernst Vergani; auch der konservative Zentrums-Klub zerfiel durch den Austritt der klerikalen Südslawen und Italiener und die Gründung neuer konservativer, deutschnational orientierter Bauernparteien; die Deutsch-Klerikalen traten unter Führung von Liechtenstein und Lienbacher aus dem Hohenwart-Klub aus; nur der Polenklub behauptete sich als Einheit unter der Führung von Finanzminister Julian Ritter von Dunajewski, des Sprechers der Regierung und inoffiziellen Koordinators der rechten Regierungskoalition des "eisernen Ringes". Der klerikal-konservative Abgeordnete Lienbacher aus Salzburg hatte recht, wenn er bei einer katholischen Vereinsversammlung verkündete: "Die Majorität ist nicht mehr homogen".⁹ Die Regierung kam zwar durch diese Entwicklung in nicht geringe Verlegenheiten. Sie mußte mehr denn je den Tschechen, Slowenen und Polen Konzessionen machen, um sie in der Koalition zu halten. Darüber war Taaffe nicht sehr glücklich, weil er sich ja auch mit dem Gedanken trug, die oppositionelle deutschliberale Minorität eventuell doch noch für eine Mitarbeit an der Regierung und für den nationalen Ausgleich in Böhmen zu gewinnen. Aber der Ministerpräsident kam

⁹ Zit. ebd. III, 497.

dadurch noch nicht in größere Schwierigkeiten, er hatte noch viele Möglichkeiten zur Bildung von jeweiligen "Arbeitsmajoritäten", und immer wieder gelang eine "Sammlungspolitik" über die engeren Parteigrenzen hinweg, mit der die Staatsnotwendigkeiten sichergestellt werden konnten.¹⁰

Mehr Grund zur Beunruhigung als die Regierung hatten die dahin führenden Groß- und Altparteien. Ihnen drohte ein Verlust von Stimmen und Mandaten an die neuen, national- und sozialpolitisch radikaleren Jungparteien. Die Wahlwerbung begann, sich auf die 5-Gulden-Männer zu konzentrieren. Die wichtigsten Materien im Parlament wurden zum Anlaß genommen, um Wahlreden zu halten. Beispielsweise hatten sich für die Beschlußfassung des Budgets für 1886 300 Abgeordnete in die Rednerliste eintragen lassen.¹¹ Aber die meisten von ihnen haben Parteireden gehalten, so daß Präsident Smolka ununterbrochen den Ordnungsruf "Zur Sache" erteilen mußte. Zwar gehörten erst ein Sechstel aller Abgeordneten den neuen, auf die breitere Masse der Bevölkerung vor allem des Mittelstandes orientierten Parteien an, aber in der Städte- und Landgemeindegalerie waren es bereits ein Drittel. Diese Parteien der Zukunft, wie sie sich selbst sahen und wie sie von den Konkurrenten eingeschätzt wurden, die Jungtschechen, die Christlichsozialen, die Deutschradikalen und Deutschnationalen, nahmen die Herausforderung des Polenklubs, des Hohenwartklubs und der deutschliberalen Vereinigten Linken an. Die Jungtschechen wollten das volle Erbe der Altschechen antreten, die Christlichsozialen traten als Konkurrenten der Konservativen zum Sturm auf den niederösterreichischen Landtag und den Wiener Gemeinderat an, die Deutschradikalen und Deutschnationalen kämpften um die Mandate der Deutschliberalen. Als sich die Sozialdemokraten am Parteitag von Hainfeld an der Jahreswende 1888/89 zu einer einheitlichen Organisation zusammenschlossen, erwuchs aber den neuen Mittelstandsparteien eine mächtige Konkurrenz. Es tauchten im Wahlleben tatsächlich die Massen auf, "jetzt begann in der Wahlagitation der Kampf um den kleinen Mann".¹² In dieser Situation war die Forderung nach dem allgemeinen, gleichen Wahlrecht, so schien es vor allem den Jungparteien und weniger der Regierung, das geeignetste Mittel, um neue Wähler zu gewinnen. Deshalb waren sie es, die sofort nach den Wahlen von 1891 im Reichsrat die Debatte um die Wahlrechtsreform eröffneten. Weil es ihnen dabei mehr um Konkurrenz und Agitation ging, waren ihre Forderungen im Hinblick auf eine Realisierung sehr wenig durchdacht. Sie wollten sich einfach nur dem Wahlvolk für die künftigen Wahlen als Träger des Fortschritts präsentieren und einer zu erwartenden Initiative der Regierung zuvorkommen.

Die größte Gefahr im Sinne einer Veränderung des politischen Systems wurde nämlich von allen Parteien in der Regierung gesehen. Ohne es in den Parlamentsdebatten offen auszusprechen, verfolgten alle in panischer Angst die von ihnen erwarteten Reformpläne des Ministeriums. Man unterstellte Taaffe ein taktisches Spiel, mit dem er sich neue Mehrheiten im Abgeordnetenhaus schaffen konnte, um zumindest durch eine Zersplitterung der Parteilager mehr Handlungsfreiheit zu schaffen. Die Initiativen der Parteien in Sachen Wahlrecht hatten daher nicht viel mehr Sinn, als diese Reformpläne zu verhindern. Deshalb bildete sich keine gemeinsame Front des

¹⁰ Vgl. Lothar Höbelt, Parteien und Fraktionen im Cisleithanischen Reichsrat. In: (Rumpler/Urbanitsch), Habsburgermonarchie VII/1, 895-1006, hier 928-947.

¹¹ Budgetdebatte vom 19. 3. 1886 bis 14. 4. 1886.

¹² Vasilij Melik, Wahlen im alten Österreich am Beispiel der Kronländer mit slowenischsprachiger Bevölkerung (Anton Gindely-Reihe zur Geschichte der Donaumonarchie und Mitteleuropas 3, Wien / Köln / Weimar 1997) 221.

Parlaments zugunsten der Wahlrechtserweiterung. Umgekehrt drängte sich für die Regierung die Wahlreform als Ausweg aus der offensichtlichen Regierungskrise auf. Denn die Parlamentskoalition des "Eisernen Ringes" aus Föderalisten, Slawen und Konservativen hielt zwar noch. Aber sie war aus verschiedenen Gründen unsicher geworden, vor allem, weil die Regierung eben bei den Wahlen von 1891 die Alttschechen als "verlässlichste Stütze" des "eisernen Ringes" verloren hatte. Taaffe begann auch sofort von sich aus mit der Suche nach einer "großen Koalition". Der Polenklub aus dem bisherigen Regierungslager war einer Zusammenarbeit mit der deutschen Vereinigten Linken als der stärksten Gruppe der Opposition nicht abgeneigt. Auch die deutschen Liberalen unter der Führung von Ernst Plener waren im Gegenzug für ein Entgegenkommen der Regierung in Böhmen zu einer Kooperation bereit. Nur die Klerikal-Konservativen mit ihrem Kern im Hohenwart-Klub waren für eine solche Koalition nicht zu gewinnen. In einem Punkt bildeten diese Parteien, die sich zu einer Regierungskoalition nicht zusammenfinden wollten, aber bereits eine informelle Mehrheit gegen die Regierung Taaffe: Sie waren entschiedene Gegner einer Wahlreform. Gegen sie sammelte sich nun in einer informellen Koalition das Lager jener "Jungparteien", die eine solche Reform forderten. Weil sie aber rein zahlenmäßig für eine Mehrheitsbildung nicht in Frage kamen und aus grundsätzlichen ideologischen Gründen zu einer offenen Zusammenarbeit mit der Regierung nicht bereit waren, boten sie von sich aus der Regierung nicht einmal die Möglichkeit, sie als Druckmittel gegen die reformunwilligen "Altparteien" einzusetzen. Obwohl es also im Abgeordnetenhaus von 1891-1893 ziemlich regelmäßig zu Wahlreforminitiativen und Diskussionen kam, stand hinter ihnen kein fester und geschlossener Wille, eine solche Reform auch wirklich zu erreichen. Die Wahlreformfrage war lediglich funktional ein Mittel des Kampfes der Parteien um neue Wählerschichten und gegen die Regierung.

Sofort nach den Wahlen vom 27. Februar bis 21. März 1891, der Konstituierung der Parteien, der Eröffnung der neuen Legislaturperiode am 9. April, der Thronrede vom 11. April, der tschechischen Rechtsverwahrung vom 30. April und der ergebnislosen Adressdebatte, die diesmal schon in den Ausschußvorverhandlungen hängenblieb, setzten die Diskussionen über eine Veränderung des Wahlrechtes ein. 41 Anträge sind in der Folge dem zuständigen Parlamentsausschuß zugewiesen worden.¹³ Der Großteil der Anträge widmete sich Detailfragen: Der Neufestlegung von Wahlbezirken, der Veränderung der Mandatszuteilung an die Länder bzw. an die verschiedenen Kurien, der Erhöhung der Mandatszahlen für die Großstädte, der Einrechnung der Steuerzuschläge in den 5-Gulden-Zensus - die Auslegung des Wahlgesetzes vom 4. Oktober 1882 war diesbezüglich umstritten und wurde in den Kronländern unterschiedlich gehandhabt. Nur 12 von den Anträgen forderten eine Liberalisierung des Wahlrechtes, allerdings nur 2 das "allgemeine, direkte und gleiche Wahlrecht" (Pernerstorfer, 8. Oktober 1891; Slavík, 16. März 1893). Die Initiatoren der Anträge waren nicht geschlossene Parteien, sondern überparteiliche Gruppierungen. Nicht einmal die deutsche Vereinigte Linke (Antrag Plener, 24. April 1891) trat als geschlossene Gruppe auf. Die deutschen Radikaldemokraten der äußersten Linken (Antrag Fürnkranz, 24. April 1891) vereinigten sich auch bei der Antragstellung mit den Christlichsozialen, umgekehrt beteiligten sich Abgeordnete aus dem radikalen Lager am Antrag der Christlichsozialen (Antrag Geßmann, 24. April 1891). Auch an der Aktion der Jungtschechen (Antrag

¹³ Nach dem Verzeichnis der Wahlreformanträge im Index zu den Stenographischen Protokollen des Österreichischen Reichsrates und zu den Beilagen derselben für die XI. Session vom 9. April 1891 bis 26. Juni 1896 (Wien 1896) 835-838.

Tilšer, 24. April 1891) beteiligten sich andere tschechische Parteien, aber nicht alle Jungtschechen. Im Kern handelte es sich bei den Exponenten der Reform um jene überparteiliche Koalition zwischen Jungtschechen, deutschen Demokraten und Christlichsozialen, wie sie sich schon bei der Wahlreform von 1882 mit Zeithammer, Kronawetter und Lienbacher gebildet hatte. Die Sozialdemokraten waren im Reichsrat noch nicht vertreten, aber Engelbert Pernerstorfer von den Deutschliberalen vertrat schon ihre Positionen.

Keiner der Exponenten machte eine Aussage über die Motive der Wahlrechtsreform. Da alle Antragsteller, wenn auch von unterschiedlichen Positionen, aus dem Lager der Gegner der Regierung kamen – Deutschliberale, Jungtschechen, Deutschdemokraten und Christlichsoziale –, war das erste Ziel, einfach einer Initiative der Regierung zuzukommen. Aus welchen Motiven aber auch immer diese Initiativen entstanden, wie wenig revolutionär und auch wie wenig realitätsbezogen sie waren, sie bildeten nicht bloß eine Episode der Parlamentsgeschichte, sondern doch den ersten Schritt zum allgemeinen, gleichen Wahlrecht, zumindest liefern sie Material für die Beantwortung der Frage, was von den Parteien als Beitrag zu einer Demokratisierung zu erwarten war. Es war in Wirklichkeit nicht allzu viel.

Tab. 2: Die Wahlrechtserweiterungsanträge im Reichsrat 1891-1893

<p>20. 4. 1891 František Tilšer und Genossen (in der Reihe der Unterzeichnung: Trojan, Adámek, Masaryk, Wohánka, Blažek, Sokol, Němec, Veselý, Kramář, Doležal, Engel, Brzorád, Mixa, Sil, Purghart, Kaunic, Kaizl, Eim, Herold, Teklý, Tilšer, Dvořak, Kaftan, Krumbholz, Pacák, Formánek) (Prot. AH., Beilagen XI, Nr. 43)</p> <p><i>"die Regierung wird aufgefordert, einen Gesetzesentwurf vorzulegen", wonach die Wahl in den Landgemeinden "direct ohne Vornahme der Wahl von Wahlmännern vorzunehmen sei".</i></p>
<p>20. 4. 1891 Ernst von Plener und Genossen (Mauthner, Tausche, Siegmund, Wrabetz, Brenner, Hirsch, Habermann, Kopp, Popper, Vielguth, Wildauer, Meißler, Heilsberg, Pichler, Sueß, Edlbacher, Eltz, Zedtwitz, Stürgkh, Bendel, Kielmannsegg, Marchet, Sommaruga, Hübner, Josef Kirschner, Polak, Jaques, Bohaty, Gomperz, Schaup, Keil, Proskowetz, Weeber, Hackelberg, Ruß, Kuenburg, Dumreicher, Schar Schmid, Kübeck, Steinwender, Richter, Prade, Plener, Herbst, Ludwig, Pernerstorfer, Bareuther, Derschatta, Kokoschinegg, Kraus, Promber, Morré, Hielle, Hütter) (Prot. AH., Beilagen XI, Nr. 44)</p> <p><i>Neufassung zahlreicher Paragraphen der Reichsrathswahlordnungen von 1873 und 1882: Aufhebung des Pluralwahlrechtes insbesondere für den Großgrundbesitz; auch für Triest österreichische Staatsbürgerschaft Voraussetzung; in den Städten Steuerzensus 5 fl., in den Landgemeinden 2 fl.; Wahl für die Landgemeinden schriftlich in Böhmen, Österreich unter der Enns, Österreich ob der Enns, Salzburg, Steiermark, Kärnten, Mähren, Schlesien, Tirol, Vorarlberg, mündlich in Galizien mit Krakau, Dalmatien, Istrien, Görz, und Gradisca, Krain, Bukowina.</i></p>
<p>24. 4. 1891 Heinrich Fürnkranz und Genossen (Posch, Prade, Kokoschinegg, Lueger, Polzhofer, Schneider, Troll, Dötz, Geßmann, Schlesinger, Kaiser, Fuß, Jax, Derschatta, Fürnkranz, Rigler, Steinwender, Richter, Muth, Garnhaft) (Prot. AH., XI, Nr. 70)</p> <p><i>"unmittelbare Wahl" für Landgemeinden; für Städte und Landgemeinden Wahlrecht für alle Männer, die irgendeine Steuer zahlten und über 30 Jahre alt waren.</i></p>

<p>24. 4. 1891 Albert Geßmann, Gottfried Jax, Walter Ritter von Troll und Genossen (Fürnkranz, Lueger, Kaiser, Hofann-Wellenhof, Schlesinger, Dötz, Schieder, Polzhofer, Richter, Garnhaft, Liechtenstein, Muth, Schneider, Lienbacher, Geßmann, Jax, Troll, Fuß, Pattai, Rigler) (Sten. Prot. AH., Beilagen XI, Nr. 72)</p> <p><i>in der Wählerklasse der Landgemeinden "direct ohne Vornahme der Wahl von Wahlmännern" für "alle volljährigen männlichen Staatsbürger, die eine direkte Steuer zahlten"; in den Landgemeinden jede politische Gemeinde Wahlort.</i></p>
<p>25. Mai 1891 Ernst von Plener, Wilhelm Exner, Karl Wrabetz und Genossen (Edlbacher, Tausche, Chlumecky, Lubich, Haase, Nitsche, Beer, Sommaruga, Keil, Hofmann Vincenz, Kirschner Franz, Stöhr, Hielle, Pernerstorfer, Schauer, Spaun, Kyrle, Popper, Bohaty, Kirschner Josef, Jaques, Wildauer, Heinemann, Habermann, Meißler, Hütter, Vielguth, Russ, Elbl, Ghon, Plener Ernst, Exner, Wrabetz, Heilsberg, Mauthner, Roser, Groß, Theumer, Swoboda (Beilagen XI, Nr. 138)</p> <p><i>Errichtung von Arbeiterkammern und deren Vertretung im Reichsrat.</i></p>
<p>8. Oktober 1891 Engelbert Pernerstorfer (Prot. AH., Beilagen XI, Nr. 251)</p> <p><i>"Änderung der Verfassung durch Bildung einer auf Grund des allgemeinen, directen und gleichen Wahlrechtes zu schaffenden Volksvertretung an Stelle des gegenwärtigen auf Steuerzensus und Privilegien beruhenden Abgeordnetenhauses"</i></p>
<p>16. März 1893 Jan Slavík (Tušek, Doležal, Hájek, Špindler, Grégr, Pacák, Purghart, Veselý, Eim, Kaftan, Tilšer, Wohanka, Herold, Lang Ignaz, Sláma, Žil, Krumbholz, Schwarz, Lang Čestimír, Teklý, Masaryk, Kaunic, Adámek, Svozil, Slavík, Sokol, Dvořák, Brzorád, Engel, Kaizl, Formánek, Seichert, Kramář, Blažek, Vašaty, Dyk (Prot. AH., Beilagen XI, Nr. 682)</p> <p><i>allgemeines Stimmrecht für alle eigenberechtigten österreichischen Staatsbürger nach vollendetem 24. Lebensjahr.</i></p>
<p>13. Oktober 1893 Joseph Maria Baernreither und Genossen (Menger, Tausche, Kopp, Haase, Plener Ernst, Kuenburg, Tersch, Fournier, Russ, Schaup, Hackelberg, Bauer, Kübeck, Eltz, Siegmund, Suttner, Stöhr, Stürgkh, Proskowetz, Demel Wladimir, Fux, Suez, Heilsberg, Popper, Götz, Jaksch, Wildauer, Klucki, Doblhoff Rudolf, Oppenheimer, Doblhoff-Dier Heinrich, Groß, Richter Stefan, Hütter, Hallwich, Promber, Beeß, Aresin-Fatton, Scharschmid, Miskolczy, Swoboda, Pergelt, Baernreither, Auspitz, Wagner, Habicher, Heinemann, Rainer, Böns, Ghon, Nischelwitzer, Kirschner, Peschka, Rottmayr, Moro, Roser (Prot. AH., Beilagen XI, Nr. 730)</p> <p><i>"Ergänzung der Reichsvertretung durch 20 neue Abgeordnete der Wählerklasse der Arbeiter" die seit mindestens einem halben Jahr versicherungspflichtige Krankenkassenmitglieder waren.</i></p>
<p>(23.) Oktober 1893 Lienbacher und Genossen (Schider) (Beilagen XI., Nr. 783)</p> <p><i>Erhöhung der Mandate von 353 auf 383 mit Verteilung auf die Länder mit mindestens je einem und höchstens 3; fünfte Kurie als Allgemeine Wählerklasse mit Wahlrecht nach Antrag Taaffe-Steinbach.</i></p>

Quelle: Stenographische Protokolle Abgeordnetenhaus XI, Beilagen (Einzelnachweise in der Liste der Anträge)

Die erste Debatte über die vier am 24. April 1891 eingebrachten Anträge Tilšer (Jungtschechen), Plener (Deutschliberale), Fürnkranz (Deutschradikale) und Geßmann

(Christlichsoziale) fand vom 28. April bis 6. Mai statt.¹⁴ Sie endete mit der Einsetzung eines Wahlreformausschusses am 25. Mai 1891. Die Hauptforderung aller Antragsteller war die direkte und geheime Wahl für die Landgemeinden. Die Heftigkeit der Debatte ist nur mit der Alibifunktion dieser Forderung zu erklären. Denn nur in Mähren, Oberösterreich, Schlesien, Kärnten, der Steiermark und in Vorarlberg wurde noch mündlich gewählt, sonst schon überall schriftlich und geheim. In allen Ländern war aber die Wahlbeteiligung gerade in den Landgemeinden extrem niedrig. Schon 1879 hatten sich nur 32% der Urwähler an den Wahlen der Wahlmänner beteiligt; auch 1885 waren es nur 31%.¹⁵ Deutschradikale und Christlichsoziale erklärten das Desinteresse mit der Überzeugung der breiten Wählerschichten, daß durch die Wahlmänner der Wählerwille in vielen Fällen ins Gegenteil verkehrt wurde. Die Jungtschechen exponierten sich voll, die Deutschliberalen nur halben Herzens – beide mußten im Grunde genommen darüber froh sein, daß sich auch nach der Senkung des Zensus das Prinzip der Honoratiorenwahl bei der Auswahl der Wahlmänner weiter behauptet hatte und damit die Exklusivität der bürgerlichen Führung gesichert war. Beide waren aber brennend daran interessiert, ein noch nicht ausgeschöpftes Wählerreservoir für sich zu gewinnen und es nicht den konservativen oder den demokratischen Konkurrenten zu überlassen. Trotzdem waren sich in der Frage der Einführung der Direktwahl Deutschliberale, Jungtschechen, Deutschradikale und Christlichsoziale einig. Das gilt auch für die Frage der Vermehrung der Wahlorte. Zumindest jene Gemeinden mit einem Bezirksgericht und jene mit mehr als 1000 Wählern sollten als Wahlorte eingerichtet werden. Dieser Forderung schlossen sich auch die Konservativen an, weil sie merkten, daß ihnen die noch zum Konservativismus neigenden unteren Wählerschichten verloren zu gehen drohten.

Weiter gingen in dieser ersten Diskussionsrunde nur die Deutschradikalen und Christlichsozialen. Sie forderten nicht nur, daß jeder Ort der Landgemeinden als Wahlort einzurichten sei, sondern darüber hinaus das Wahlrecht für "alle männlichen Staatsbürger, die irgendeine Steuer zahlten und über 30 Jahre alt waren"; in den Städten und Landgemeinden sollte "jedermann, welcher eine direkte Steuer zu entrichten hat", wahlberechtigt sein (Antrag Fürnkranz), zumindest sollten alle Steuerzuschläge in den bestehenden 5-Gulden-Zensus eingerechnet werden (Antrag Geßmann).¹⁶ Alle in dieser Debatte exponierten Parteien wollten einfach die noch nicht aktivierten Wähler für sich gewinnen. Grundsätzliche Fragen einer Neuordnung des Wahlsystems wurden kaum angesprochen. Eines der wichtigeren Defizite war die zu geringe Zahl und ungleichmäßige Verteilung der Mandate. Deren Zahl und Aufteilung beruhte noch auf der Volkszählung von 1869 mit 20,200.000 Einwohnern; nach der Volkszählung von 1890 hätte sich nach den gleichen Verteilungsprinzipien eine Erhöhung der Mandate von 353 auf 416 ergeben. Nur die Tschechen sprachen diese Problematik der "Wahlgeometrie" an und verwiesen auf Mähren, wo von den 36 Abgeordneten nur 11 den slawischen Parteien zukamen, obwohl zwei Drittel der Bevölkerung tschechisch waren. Auch grundsätzliche Vorschläge zur Änderung der Wahlkreiseinteilung wurden nicht gestellt.

¹⁴ Stenographische Protokolle der Sitzungen des Abgeordnetenhauses des österreichischen Reichsrates XI. Session, 8. Sitzung, 28. 4. 1891, S. 244–257 (Redner Tilßer, Plener, Fürnkranz, Gessmann), (9. Sitzung, 1. 5. 1891) 279–284 (Krauss), (10. Sitzung, 6. 5. 1891) 299–307 (Ebenhoch, Kaiser, Fandlerlk). Die Bände sind jeweils für die gesamte Session nach Sitzungen und Seiten durchnummeriert; daher genügt als Quellenangabe die Sessions- und Seitenangabe für die Protokollbände, die Nummer für die getrennten Beilagenbände.

¹⁵ Ebenhoch vom klerikalen Zentrum in der Sitzung vom 6. 5. 1891, Sten. Prot. AH. XI, 300.

¹⁶ Nach der Eröffnungsdebatte am 28. April, ebd. 244–257.

Nur die Regierung legte einige diesbezügliche Anträge vor, die auf eine klarere nationale Trennung in Böhmen hinausliefen, damit einem Grundpostulat der Deutschen folgend. Die Tschechen waren darüber eher unglücklich, weil sie auf die Chance der Eroberung der gemischten Wahlkreise für ihre Kandidaten für die Zukunft setzten.

Mit dem Schluß der Debatte am 6. Mai 1891 haben die vier Antragsteller einen 24gliedrigen Ausschuß vorgeschlagen. Ebenhoch verlangte 36 Mitglieder, aber sein Antrag wurde mit 62 gegen 55 Stimmen abgelehnt. Am 25. Mai erfolgte die Ausschußwahl, Dr. Eduard Herbst von den Deutschliberalen wurde zum Obmann gewählt, der Jungtscheche Dr. Josef Fanderlík zu seinem Stellvertreter. Mehr noch als im Plenum formierte sich in diesem Verfassungsreformausschuß eine Mehrheit gegen die Reform. Als Herbst am 21. Juni 1892 zurücktrat – er starb am 25. Juni –, folgte ihm Bohuslav Freiherr von Widmann als Vorsitzender. Der überzeugte "Verfassungstreue" Eduard Herbst war nicht verlegen, taktische Winkelzüge zu finden, um die Behandlung der Anträge zu verzögern. Als Argument für die offensichtliche Untätigkeit des Ausschusses wurde genannt, daß man auf Vorschläge der Regierung warte.

Tab. 3: Mitglieder des Wahlrechtsausschusses 1891

Dr. Eduard Herbst, 21. 6. 1892 Dr. Victor Wilhelm Russ, 29. 11. 1892 Josef Bendel Dr. Heinrich Jaques Josef Kirschner Dr. Ernst Edler von Plener, 25. 11. 1893 Dr. Max Menger Karl Moritz Graf Zedtwitz Bohuslav Freiherr von Widmann Vinzenz Hofmann Dr. August Weeber
Dr. Edvard Brzorád Dr. Tomás G. Masaryk, 17. 10. 1893 Dr. Jan Slavík Dr. Josef Fanderlík
VictorRitter von Kraus Eudoxius Freiherr von Hormuzaki, 2. 6. 1892 Franz Graf Coronini Carl Prinz Schwarzenberg
Dr. Johann Schorn Dr. Leopold Gregorec Johann Lupul
Graf Karl Hohenwart Karl Klun
Ritter von Jedrzejowicz Graf Johann Stadnicki Stanislaus Klucki Wladimir Ritter von Gniewosz Ritter von Tyszkowski

Obmann Dr. Eduard Herbst, 21. 6. 1892 Bohuslav Freiherr von Widmann
 Stellvertreter Dr. Josef Fandlerlk

Quelle: Nach der Liste Sten. Prot. XI, 473, Veränderungen Index XI, 835 f. Mitglieder 25. 5. 1891 und Nachwahlen bis November 1893, nach Parteigruppen geordnet; am 5. 12. 1893 erfolgte eine Erweiterung um 12 Mitglieder.

Angesichts der Tatsache, daß der Ausschuß bis dahin nicht einmal noch zusammengetreten war, beantragte Pernerstorfer in der Sitzung am 8. Oktober 1891 die Einsetzung eines neuen Ausschusses, der sich mit der "Änderung der Verfassung durch Bildung einer aufgrund des allgemeinen, direkten und gleichen Wahlrechtes zu schaffenden Volksvertretung anstelle des auf dem Steuerzensus und Wahlprivilegien beruhenden Abgeordnetenhauses erstatten sollte".¹⁷ Diese Kampfansage beantworteten die Mehrheitsparteien erst recht mit der Blockierung der Ausschubarbeit. Als der Abgeordnete Tilšer von den Jungtschechen am 16. Oktober 1891 eine Sechswochenfrist für den Ausschußbericht forderte, lehnte die Mehrheit des Hauses diese Fristsetzung ab. Der Ausschuß, der dann am 17. Oktober doch tagte, beschloß, eine Stellungnahme der Regierung zu erwirken. Fast selbstverständlich wurde auch der Antrag des Abgeordneten Julian Romanczuk abgeschmettert, der für die unberücksichtigt gebliebenen Ruthenen eine angemessene Vertretung verlangte; den Rumänen war nämlich mit 200.000 Stimmberechtigten sehr wohl ein Vertreter zugestanden worden, den Ruthenen mit 3,100.000 jedoch nicht. Daraufhin stellte der Ausschuß seine ohnehin noch gar nicht begonnene Arbeit ein. Weder die Urgenz des Jungtschechen Edvard Brzorád in den Sitzungen vom 5. Dezember 1891 und 2. Feber 1892, noch diejenige des Christlichsozialen Albert Geßmann anlässlich der ersten Lesung der Personalsteuerreform am 29. April 1892 hatten Erfolg. Im November 1892 wurde dann doch eine Vierwochenfrist für einen Bericht beschlossen.¹⁸ Der Ausschuß verweigerte aber weiterhin die Arbeit. Erst im Zusammenhang und unter dem Druck der Budgetdebatte nach Wiedereröffnung des Reichsrates am 10. November 1892 entschloß sich der Ausschuß zu einem Beratungsbeginn. Er konnte aber zunächst nicht tätig werden, weil diesmal die Beschlußfähigkeit nicht zustande gebracht werden konnte. Als sich Otto Steinwender am 31. Jänner 1893 mit einer Erinnerung an den Fristsetzungsbeschluß meldete, konnte er feststellen, daß der Ausschuß, nachdem das Parlament nach den "ungebürlich ausgedehnten Weihnachtsferien" wieder zusammengetreten war, nur eine Sitzung abgehalten hatte. Der Nachfolger Herbsts als Vorsitzender, Bohuslav Widmann, erklärte dies mit dem Beschluß des Ausschusses, die Sitzungen solange zu verschieben, bis in der Plenumsdebatte zum Budget das Kapitel "Ministerium des Inneren" erledigt sei. Aber er kündigte auch gleich an, daß das nichts bringen würde, weil sich Taaffe geweigert hatte, vor dem Ausschuss eine Erklärung über die Regierungspläne abzugeben, er bestand darauf, sich eine "gewisse Reserve aufzuerlegen", "als die Frage der Wahlreform, beziehungsweise der Einführung der directen Wahlen in den Landgemeinden incidenter in einem gewissen Zusammenhange mit den in der Öffentlichkeit besprochenen und allen Herren bekannten Programmverhandlungen stehe".¹⁹

Der Stillstand der Diskussion während des Jahres 1892 hatte neben dem Widerstand des Reformausschusses auch sachliche Gründe: Im Dezember 1891 wurde zum

¹⁷ Sten. Prot. AH. XI/ Beilagen 251.

¹⁸ Antrag Kaiser in der Sitzung vom 8. 11. 1892, Sten. Prot. AH. XI, 7615.

¹⁹ Ebd. 8921 f.

erstermal in der Ära Taaffe das Budget für das Folgejahr noch rechtzeitig verabschiedet und sanktioniert. Das war möglich, weil sich die Deutschliberalen dem Finanzminister Emil Steinbach zur Verfügung stellten und mit einer Ausnahme zur Geschäftsordnung gegen Jungtschechen und Deutschnationale für eine verkürzte Budgetbehandlung votierten. Auch für 1892 gelang es, mit einer Einnahmensteigerung von 140% bei einer Ausgabensteigerung von lediglich 110% einen Sanierungskurs zu steuern. Auch die von einer Kommission unter dem Vorsitz des Sektionschefs Eugen Böhm Ritter von Bawerk seit 1890 vorbereitete Währungsreform beschäftigte die Parteien, ebenso wie die von Steinbach in Angriff genommene Reform der Erwerbsteuer, der Einkommensteuer und der Grundsteuer. Letztendlich war es aber so, daß die Parteien kein besonderes Interesse an der Wahlrechtsfrage hatten. Weder fürchteten sich die Mehrheitsparteien, noch sahen die Reformparteien angesichts dringlicherer Tagesanliegen einen ausreichenden Grund für schärfere Aktionen.

Erst als sich abzuzeichnen begann, daß die Regierung, weil sie die Grundlagen für ihre Koalition verlor, die Initiative ergreifen würde, erfolgte eine neue Welle von Anträgen. Daß dabei wieder die Jungtschechen die ersten und aktivsten waren, hatte als hauptsächlichste Ursache die immer deutlicher werdenden Bemühungen Taaffes, mit den Deutschliberalen unter Plener zu einem Einvernehmen zu gelangen. Die Konzessionen an die Deutschen in Form von Bezirksteilungen in Böhmen im Sinne der Trennung der nationalen Siedlungsgebiete (Weckelsdorf) waren für die Tschechen ein Alarmsignal. In diesem Zusammenhang stand der Antrag des Abgeordneten Jan Slavík in der Sitzung vom 17. März 1893. Jetzt wurde das Ziel des allgemeinen und gleichen Wahlrechtes offen und radikal angesprochen. Aber der Antrag wurde "geschäftsmäßig" behandelt, das heißt, er verschwand im Ausschuß, und auch die antragstellenden Jungtschechen waren offenbar an einer schnellen und ernsthaften Diskussion nicht brennend interessiert. Slavíks Antrag bewirkte jedenfalls keineswegs, daß die Diskussion über eine grundsätzliche Reform des Wahlrechtes eröffnet wurde. Dazu bedurfte es erst der Initiative der Regierung am 10. Oktober 1893.²⁰ Im Grunde beabsichtigten die Jungtschechen zunächst nur, die Regierung in der böhmischen Frage in ihrem Sinne weiterzutreiben und von einer Zusammenarbeit mit den Deutschliberalen abzubringen. Der radikale Flügel der Jungtschechen sagte offener, als es im Antrag zum Ausdruck gebracht war, worum es ihnen eigentlich mit ihrer Forderung ging, nämlich um die Aufhebung der Kurien, insbesondere derjenigen des Großgrundbesitzes. Dort waren mit einer Verschärfung der nationalen Argumentation Mandate zu holen, ebenso wie im gewerblichen und bäuerlichen Mittelstand und unter Umständen auch bei den Arbeitern. Es war also ein Kampf nach rechts und links, gegen den Großgrundbesitz und gegen die Arbeiterbewegung. Eine Minorität unter den Tschechen wollte diesem Vorstoß nicht folgen, sie wurde aber in den seit 2. März 1893 im Klub geführten Vorberatungen überstimmt.²¹ Diese Minderheit wies darauf hin, daß das allgemeine, gleiche Wahlrecht im Endergebnis eine Aufwertung des "fremden" Zentralparlamentes und eine Aushöhlung des Staatsrechtspostulates und der Rechte des böhmischen Landtages bringen würde.²² Und weil man sich nicht sicher sein konnte, ob die Aufhebung

²⁰ Die Vorstellung und Diskussion des Antrages Slavík erfolgte erst im Rahmen der ersten Lesung der Regierungsvorlage, gemeinsam mit den Anträgen Pernerstorfer, Plener und Baernreither in den Sitzungen vom 23. – 28. 10. 1893; mit der Entlassung Taaffes unter demselben Datum war dann diese Diskussion zu Ende.

²¹ Kolmer, *Parlament und Verfassung* V, 338.

²² Vgl. Otto Urban, *Die tschechische Gesellschaft 1848-1918* (Anton Gindely Reihe zur Geschichte der

der Kurien tatsächlich im Zentralparlament einen Vorteil für die Tschechen brächte, enthielt der Antrag auch als zweite Stoßrichtung die Forderung nach der Neufestsetzung der Mandatszahlen mit 92 Tschechen, 63 Polen, 52 Ruthenen, 12 Serben und Kroaten, 21 Slowenen, 11 Italienern und 4 Rumänen; 240 Slawen sollten 245 Deutsche gegenüberstehen. Masaryk hat in der Debatte dann wieder das ursprüngliche und zentrale Motiv der Wahlrechtsvorschläge der Reformparteien in den Vordergrund gestellt: "Wir glauben nicht, daß durch das allgemeine Wahlrecht augenblicklich alle Forderungen des böhmischen Volkes und der übrigen Völker erfüllt werden, allein wir sehen in ihm die einzige gerechte Basis für den politischen Wettbewerb und insbesondere für die politische Nöthigung, daß nicht nur die Volksparteien, sondern auch die anderen Parteien in Oesterreich zu arbeiten anfangen".²³

Unter den von Masaryk apostrophierten "Volksparteien" kam der Sozialdemokratie gerade in Böhmen ein besonderer Stellenwert zu. Die Prager Sozialdemokraten hatten am 10. Feber 1893 gemeinsam mit den Fortschrittlern aus dem Lager der Jungtschechen eine Petition mit der Forderung nach dem allgemeinen Stimmrecht an den Reichsrat gerichtet. Es war beabsichtigt, diese Petition für die Bevölkerung zur Unterzeichnung aufzulegen.²⁴ Für die österreichische Sozialdemokratie im allgemeinen war die Wahlreform noch nicht das zentrale Thema ihrer außerparlamentarischen Agitation. Am Einigungsparteitag von Hainfeld 1888/89 hatte sich die österreichische Sozialdemokratie in der "Resolution über die politischen Rechte" auf die "Umgestaltung der heutigen wirtschaftlichen Ordnung" festgelegt. Die Forderung nach dem allgemeinen, gleichen Wahlrecht wurde nur funktional im Hinblick auf dieses Ziel der Änderung der Wirtschaftsordnung gestellt: "Ohne sich über den Wert des Parlamentarismus, einer Form der modernen Klassenherrschaft, irgendwie zu täuschen, wird sie [die Sozialdemokratie] das allgemeine, gleiche und direkte Wahlrecht für alle Vertretungskörper mit Diätenbezug anstreben, als eines der wichtigsten Mittel der Agitation und der Organisation."²⁵ Die erste große Massendemonstration im Rahmen der Maifeiern von 1891 stand noch im Zeichen des Kampfes um den Achtstundentag. An den Wahlen von 1891 beteiligten sich die Sozialdemokraten nur mit Zählkandidaten bei den Deutschradikalen, und dies ohne Erfolg. Nach den Gewinnen der Christlichsozialen bei eben diesen Wahlen mit 14 Mandaten schwenkten auch die Sozialdemokraten auf die Agitation für das Wahlrecht um, und in den Massenversammlungen nach den Maifeiern von 1893 erreichte diese Agitation einen ersten Höhepunkt. Nach der aus der Polizeistatistik übernommenen offiziellen Bilanz fanden vom 1. Mai bis 15. September 1893 438 Wahlrechtsversammlungen statt, 81 waren verboten, 10 aufgelöst worden.²⁶ Seit der Großveranstaltung in der Volkshalle des Wiener Rathauses am 9. Juli 1893 wurde die Agitation unter Bezugnahme auf die erfolgreichen belgischen Wahlrechtskämpfe fast ganz auf die Wahlrechtsfrage konzentriert: "Man holt das Recht sich von der Gasse, das hat uns Belgien gezeigt, solange missachtet man die Masse, als sie nicht auf die Straße steigt."²⁷ Aber so wie für die Jungtschechen war auch für die Sozialdemokraten das allgemeine, gleiche Wahlrecht kein politischer Grundwert, sondern ein

Donaumonarchie und Mitteleuropas 2, Wien/Köln/Weimar 1994) 610–614.

²³ Masaryk in der Sitzung 20. 3. 1893, Sten. Prot. AH. XI, 10781 f.

²⁴ Vgl. Jan Havránek, *Boj za všeobecné, přímé a rovné hlasovací právo roku 1893* [Der Kampf um das allgemeine, direkte und gleiche Stimmrecht im Jahre 1893] (Praha 1964) mit Text der umfangreichen Petition.

²⁵ Zit. Ucakar, *Demokratie und Wahlrecht* 232.

²⁶ Schöffler, *Wahlrechtskampf* 209.

²⁷ Zit. Ucakar, *Demokratie und Wahlrecht* 238.

Mittel für die Aktivierung der Arbeiterschaft, und nach dem Muster der anderen Parteien ein Kampfslogan gegen die Konkurrenten, gegen die Christlichsozialen, die demokratischen Nationalen bei den Deutschen, Tschechen und Polen, aber auch gegen bürgerliche Liberale.

Auch für die Regierung scheint die von den Sozialdemokraten verkörperte "Gefahr von der Straße" der erste Anlaß für ihre Initiative gewesen sein, die tieferen Ursachen waren aber allgemeiner Art. Schon in seinem ersten Vortrag an den Kaiser vom 25. September und im Ministerrat argumentierte Taaffe mit den Ereignissen in Belgien, der Reichstagswahl in Deutschland, dem internationalen sozialistischen Arbeiterkongreß in Zürich und mit den Demonstrationen der österreichischen Arbeiterschaft. Auch in der kurzen Begründung bei der Vorlage im Reichsrat am 23. Oktober 1893 verwies er auf "jene großen und schweren Gefahren, welche der bürgerlichen Gesellschaft und damit der gesamten staatlichen Ordnung seitens bisher politisch rechtloser Volkselemente drohen".²⁸ Allerdings erfolgten die ersten Schritte und die Entscheidungen innerhalb der Regierung relativ unabhängig von den Arbeiterdemonstrationen, und aus der Chronologie der Entscheidungen ergibt sich ziemlich klar, daß "der Entschluß nicht als Ergebnis eines eventuell durch die Massenstreikdrohung ausgeübten Drucks verstanden werden" kann.²⁹ Der an der formalen Spitze der Taaffeschen Begründung stehende Hinweis auf die Gefahren seitens der Arbeiterbewegung ist eher als eine Warnung beziehungsweise Drohung gegenüber dem Kaiser und vor allem gegenüber dem widerpenstigen Abgeordnetenhaus zu deuten. In beide Richtungen scheint Taaffe vorerst Erfolg gehabt zu haben. Der Kaiser war schnell gewonnen. Im Reichsrat entwickelte sich ein Wettrennen, dessen zentrales Motiv sowohl die Angst vor der Straße als auch die Angst vor der Regierung war.

Der Reformvorschlag Taaffe-Steinbach öffnete die Kurie der Städte und der Landgemeinden für alle männlichen Wähler, unabhängig von jeder Art von Steuerleistung, allerdings beschränkt durch staatsbürgerliche Zensuselemente wie Wehrpflicht, Grundschulbildung, Seßhaftigkeit und Beschäftigung. In der legislativen Form einer Ergänzung des Gesetzes vom 4. Oktober 1882 sollte das Wahlrecht ausgeweitet werden zuerst auf alle männlichen Staatsbürger, die "vor dem Feind gestanden sind, bzw. zum Tragen der Kriegsmedaille berechtigt sind oder das Zertifikat für ausgediente Unteroffiziere erworben haben" (§ 9, 1); weiters für jene "die in der Lage sind, sowohl den erforderlichen Bildungsnachweis" im Sinne "des Lesens und Schreibens in einer der landesüblichen Sprachen", und zwar mit der Mindestnote "genügend" (§ 9, 1b) als auch "den Nachweis über die rechtzeitig oder ordnungsgemäß erfüllte Stellungspflicht" (§ 9, 1c) zu erbringen; weitere Bedingung war, daß der Wähler 6 Monate vor der Wahl in der Wahlgemeinde wohnhaft war oder eine landesfürstliche Steuer zahlte bzw. ein Arbeits- oder Dienstbotenbuch besaß.

War das ein echtes Angebot an die Vertreter des allgemeinen Wahlrechtes, abgeschwächt durch beruhigende Zusagen an die Slawen und Konservativen? Denn die Reform schien für die slawische Parlamentsmehrheit günstig, und sie ließ die Kurie des Großgrundbesitzes unangetastet. Offen erkennbar schien, daß es sich um einen Angriff auf die bevorzugte Stellung der Liberalen handelte, denen in den Städten und Landgemeinden durch neue Wählerschichten die traditionelle mittelständische Klientel verloren zu gehen drohte. Aber gleichzeitig wurde auch den Konservativen vor allem auf

²⁸ Taaffe in der Sitzung vom 23. 10. 1893, Prot. AH XI, 11328; die Ankündigung des Gesetzes bereits in der Sitzung am 10. 10. 1893, ebd. 11115.

²⁹ Schöffers, Wahlrechtskampf 219.

dem Land das Wasser abgegraben. Hat sich Taaffe gegen die oppositionellen National-liberalen und gegen die Verbündeten, aber reformunwilligen Konservativen mit den Minderheitenparteien, deren Aufstieg abzusehen war, gegen das traditionelle politische Establishment verbunden, dessen Herrschaft er für abgelaufen hielt? Und warum blieb dieser kühne Schritt in die Zukunft ohne Folgen? Weil er nicht konsequent in eine Richtung führte, sondern doch nur wieder ein Kompromiß war, oder weil Taaffe am Ende vom Kaiser fallengelassen wurde? Diese Fragen sind nicht auf der Basis eindeutiger Quellenbelege, sondern nur über deren umwegige Interpretation zu beantworten.

Sicher ist, daß die Regierungsinitiative sehr gründlich vorbereitet war. Schon in einem Ministerrat am 18. August 1893 hat Taaffe seinen Plan vorgelegt, am 21. August wurde er diskutiert und ein Ministerkomitee eingesetzt mit Dr. Emil Steinbach (Finanzen), Friedrich Graf Schönborn (Justiz), Paul Gautsch Freiherr von Frankenthurn (Cultus und Unterricht) und Philipp Ritter von Zaleski (Minister ohne Portefeuille) als Mitgliedern. Nach Besprechung im Ministerrat vom 12. bis 15. September verfaßte der Sektionsschef des Innenministeriums August Plappart Freiherr von Leenhart den Entwurf des Gesetzes, der am 25. September vom Ministerrat unter dem Vorsitz des Kaisers verabschiedet wurde.³⁰ Aus diesen Dokumenten ist relativ genau die Kräftekonstellation innerhalb der Regierung erkennbar. Mit Ausnahme von Ackerbauminister Julius Graf Falkenhayn sprachen sich alle Minister für eine sofortige Initiative in der Wahlrechtsfrage aus. Auch Schönborn, der Bedenken hatte, stimmte dafür. Landesverteidigungsminister Zeno Graf Welsersheimb sprach sich ganz entschieden für die Aufhebung aller materiellen Zensusbestimmungen aus. Taaffe ging es vordringlich um die Frage der Wahrung der Verfassungsmäßigkeit der Reform, d.h. um die Ermöglichung einer Votierung im Reichsrat. Unausgesprochen liefen fast alle seine Argumente darauf hinaus, den Kaiser, von dem ein Widerstand zu erwarten war und der sich auf Taaffe als den Hüter des "monarchischen Prinzips" bisher verlassen hatte, für eine Reform zu gewinnen, die den Konstitutionalismus zwar nicht in Frage stellte, aber die Position des Parlamentes wesentlich stärkte und für die politische Öffentlichkeit erkennbar in die Richtung des allgemeinen, gleichen Wahlrechtes wies. Daß es letztlich der Kaiser war, der Taaffe trotz anfänglicher Zustimmung fallen ließ, und daß er dabei aus außenpolitischen Gründen und mit dem Blick auf Ungarn von Außenminister Gustav Graf Kálnoky bestärkt, wenn nicht sogar bestimmt wurde, ist ein starkes Indiz dafür, daß Taaffe und Steinbach ihren Vorschlag sehr ernst im Sinne einer Systemreform verstanden haben. Das schließt nicht aus, daß sie einen letzten Versuch zur Rettung ihrer Regierung machten. Viel näherliegend im Hinblick auf den Stil der Taaffeschen Regierungspraxis erscheint das Argument, ganz allgemein eine Neugestaltung der Parteienverhältnisse anzustreben, um eine parlamentarische Mehrheit für die Verabschiedung des Budgets und die großen bevorstehenden Aufgaben des Ausgleichs mit Ungarn und der Heeresreform zu sichern. Dieses Ziel einer

³⁰ Dieser Ablauf ist gut dokumentiert, obwohl die auf die Wahlreform bezüglichen Dokumente aus den Nachlässen von Taaffe und Steinbach verloren gegangen sind und die Ministerratsprotokolle 1927 beim Justizpalastbrand vernichtet wurden. Im Bestand Politisches Archiv des Außenministeriums befinden sich unter den Dokumenten des gemeinsamen Außenministers Kálnoky zum Sturz Taaffes der Vortrag Taaffes an den Kaiser vom 25. 9. 1893, zwei ergänzende Vorträge mit Dokumenten, ein Akt des Innenministeriums zur Entstehung des Entwurfs, das Protokoll der Ministerratsitzung zur Demission Taaffes. Auszüge aus den Ministerratsprotokollen enthält Brügel, Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie IV (Wien 1925) 198–209 – er hat die Ministerratsprotokolle noch vor der Vernichtung benutzen können. Genaue Quellennachweise bei Schöffler, Wahlrechtskampf 218 f.

grundlegenden "Änderung der Parteienverhältnisse" nannte Taaffe als Ziel seiner Reform ebenfalls im Vortrag an den Kaiser. Allerdings bezeichnete es Taaffe, über die tagestaktische Argumentation hinausweisend, als "Gebot politischer Klugheit, wenn nicht der Notwendigkeit", ähnlich wie in den meisten anderen Ländern einer möglichst großen Zahl von Staatsbürgern das Wahlrecht zu geben. Eine "Pluralisierung der Parteienkonstellation" als Ausweg aus der Krise hatte Taaffe sicher ins Auge gefaßt. Man kann noch einen Schritt weitergehen und dies als eine "Zersplitterung" des Parlaments "in kleine, fluktuierende Gruppen und damit dessen relative Entmachtung zugunsten einer Vermehrung der monarchischen Gewalt und einer Vergrößerung des Spielraumes der Regierung" deuten.³¹ Dies als Entwertung des Parlamentes zu deuten und damit die Wahlreform als "geplante Demokratisierung aus zu wesentlichen Teilen an die demokratischen Motiven" zu definieren,³² erscheint allerdings als überzogen. Denn das Argument, daß sich die Regierung im neuen Parteienchaos die Arbeiterschaft und überhaupt die Volksmassen als "kontrollierbar und leicht regierbar vorstellte" entbehrt jeder Logik, wo man sich doch gleichzeitig vor diesen Massen fürchtete. Auch die Hoffnung, daß die Sozialdemokratie sich dem Internationalismus verpflichtet fühlte und daß damit die nationalen Fragen zugunsten wirtschaftlicher und sozialpolitischer Gegensätze in den Vordergrund rücken würden, steht im Widerspruch zur politischen Haltung Taaffes, der die Sozialdemokraten als "Staatsfeinde" verfolgen ließ. Warum Taaffe tatsächlich das Argument verwendete, daß das ganze Vorhaben dazu diene, "die Macht der Krone zu stärken und sie vom Absolutismus des Parlaments und der Parteien zu befreien", ist ganz einfach zu erklären: Taaffe mußte zu allererst Kaiser Franz Joseph gewinnen, dessen Zustimmung die erste Voraussetzung für die Ermöglichung einer Regierungsaktion bildete. Der Kaiser stimmte, beeindruckt von den Argumenten seines Ministerpräsidenten, auch tatsächlich gleich zu, allerdings mit der Einschränkung "bis an die Grenze des Möglichen".³³ Auch der Hinweis Taaffes, daß über den Wehrdienst-, Bildungs-, Aufenthalts- und Beschäftigungszensus jene Personen, die bisher aus dem Wahlrecht ausgeschlossen waren, berücksichtigt würden, welche "meist konservative Elemente repräsentieren",³⁴ war taktisch auf die Einwände im Ministerrat berechnet und entsprach keineswegs der wirklichen Einschätzung Taaffes. Denn es war klar, daß aufgrund der Sozialstruktur sowohl im Arbeiter- als auch im Bauernmilieu die Mehrzahl der nun zur Wahl zugelassenen Unterschichten nicht konservativ war. Jene Erklärung, die der Taaffeschen Initiative nur taktische Ziele unterstellt, im Sinne einer "Beruhigung der Wahlrechtsbewegung der Arbeiter, Niederhaltung des Liberalismus, Schwächung und Zersplitterung des Parlaments, Stärkung der Position von Kaiser und Regierung, Möglichkeit einer autoritär durchgeführten Sozialgesetzgebung auf wirtschaftlichem Gebiet"³⁵ und die Definition dieser Taktik als "cäsaristisch" stammt aus der zeitgenössischen Parteiargumentation von Viktor Adler und Karl Kautsky unter Verweis auf die Bismarcksche Parallele.³⁶ Der Vorwurf des "Cäsarismus" kam übrigens nicht nur von der Sozialdemokratie. Viel schärfer hat Gundaker Graf Wurmbrand namens des Verfassungstreuen Großgrundbesitzes diesen Vorwurf gegen Taaffe vor-

³¹ Ebd. 223.

³² Ebd.

³³ Ministerrat vom 25. 9. 1893, Zit. Brügel, Österreichische Sozialdemokratie IV, 207 f.

³⁴ Ministerrat 25. 9. 1893, ebd.

³⁵ Schöffler, Wahlrechtskampf 225.

³⁶ Vgl. Viktor Adlers Aufsätze, Reden und Briefe. Der Kampf um das Wahlrecht. Reden und Aufsätze 10, hg. Gustav Polatschek (Wien 1929).

getragen, "als Liberaler, um die konservativen Prinzipien zu verteidigen"³⁷: "Wenn diese Verfassungsänderung in der Form, wie sie die Regierung einbrachte, auch nicht der Zweidrittelmehrheit bedarf, so ist sie doch nur als verrückter Staatsstreich zu behandeln. Dieser Staatsstreich bezweckt, eine zentralisierte mächtige Regierung gegenüber einem zersplitterten Parlament zu schaffen und die Nationalitätenfrage, damit aber auch die autonome Verwaltung einzudämmen."³⁸

Dieser Interpretation steht aber doch die einfachere und naheliegendere Erklärung gegenüber, daß Taaffe wie auch andere Politiker der Mitte wie Chlumetzky, Baernreither und Gautsch von der Notwendigkeit einer Demokratisierung überzeugt waren. Taaffe folgte dieser Überzeugung, mag sein nicht aus eigenem Antrieb, sondern auf Drängen des Sozialreformers Steinbach, "als er nicht mehr damit rechnen konnte, im Reichsrat noch eine, wenn auch schwankende Mehrheit für seine Politik zu finden".³⁹ Mit dem erweiterten Wahlrecht konnte er hoffen, im Parlament doch wieder zu irgendwelchen Mehrheiten zu gelangen.

Als stärkster Beweis für die Ernsthaftigkeit der Absichten Taaffes ist der Umstand zu bewerten, daß ihn der Kaiser, der zunächst seinen Vorschlag akzeptiert hatte, in dem Augenblick fallen ließ, als sich eine das System erhaltende Alternative zu bieten schien. Dabei hätte Taaffe gerade die Unterstützung des Monarchen gebraucht, um gegen die Mehrheitsparteien etwas zu erreichen. Ganz sicher beabsichtigte Taaffe, gegen die linke Opposition der Deutschliberalen ebenso wie gegen die sich abzeichnende Widerpenstigkeit der Konservativen, der Polen und der Tschechen eine Koalition mit den neuen Kräften der Massenparteien zu suchen. Mit Recht warf man Taaffe vor, "mit den Massen zu kokettieren und sich deren Terrorismus zunutze zu machen".⁴⁰ Der Weg, den Taaffe in den Parlamentsverhandlungen zu gehen suchte, glich allerdings einem Balanceakt. Er mußte die verfassungsrechtlichen Grenzen einer Verfassungsänderung mit der notwendigen qualifizierten Mehrheit wahren, er wollte die Opposition der Mehrheitsparteien brechen, sie aber gleichzeitig für eine weitere Zusammenarbeit gewinnen durch die Drohung, eventuell auch auf sie zu verzichten. In die andere Richtung deutete er gegenüber den Reformparteien ein Entgegenkommen an, um ihrer Agitation den Wind aus den Segeln zu nehmen. Die Chancen, eine Mehrheit für seine Reform zu gewinnen, waren nicht gering. Für die bereits eingeleiteten Zugeständnissen in Böhmen waren die deutschen Liberalen durchaus bereit, mitzugehen, aus dem einfachen Grund, den Auflösungsprozeß des liberalen Lagers durch Abspaltung von demokratischen Splittergruppen zu stoppen. Verrechnet hat sich Taaffe mit der Hoffnung, durch die Beibehaltung der privilegierten Stellung des Großgrundbesitzes auch die Polen und den Hohenwart-Klub zu gewinnen. Daß dies mißlang, war nicht nur für die Regierung eine Überraschung. Nur die Unterstützung seitens der Polen und der Konservativen ermöglichte den Deutschliberalen die Ablehnung der Reform. Schon am 19. Oktober 1893 verkündeten die Deutschliberalen, die Polen und die Konservativen ihre ablehnende Stellungnahme, und zwar gemeinsam. Chlumetzky stellte am selben Tag als Protest gegen die Regierung sein Amt als Parlamentspräsident zur Verfügung. Aber der Kaiser bekannte sich zunächst noch einmal klar zu Taaffe. Die Partie schien noch offen zu sein, als die Parlamentsdebatte einsetzte.

Vom 23. bis 28. Oktober 1893 wurde die erste Lesung des Regierungsantrages

³⁷ Sitzung vom 25. 10. 1893. Sten. Prot. AH. XI, 11419.

³⁸ Ebd. 11423 f.

³⁹ Kretschmer, Ausbildung des Wahlrechts 289.

⁴⁰ Kolmer, Parlament und Verfassung V, 342.

durchgeführt, gemeinsam mit der ersten Lesung der Anträge von Plener (25. Mai 1891), Pernerstorfer (8. Oktober 1891), Slavík (16. März 1893) und Baernreither (13. Oktober 1893).⁴¹ Hohenwart, Plener und Jaworski lehnten sowohl den Vorschlag der Regierung als auch die Forderung nach dem allgemeinen Wahlrecht der Reformparteien ab. Baernreither erneuerte namens der Liberalen den Antrag auf Einführung einer Wählerklasse der versicherungspflichtigen Arbeiter; ausgestattet mit 20 Mandaten sollten sie zu den 353 Mitgliedern des Abgeordnetenhauses hinzukommen; allerdings war ihr Wahlrecht an eine Krankenkassenpflicht gebunden, was den Ausschluß aller land- und forstwirtschaftlichen Arbeiter bedeutete, die nicht Mitglieder von Krankenkassen waren, ebenso der Bergarbeiter und aller sonstigen Arbeiter, die unter 5 fl. direkte Steuer zahlten. Die Tschechen beharrten auf der Aufhebung der Kurien, wissend, daß die dafür notwendige Zweidrittelmehrheit nicht auf gesetzlichem Wege zu erreichen war. Nur die Christlichsozialen durch Prinz Liechtenstein erklärten ihre Zustimmung zum Vorschlag Taaffes, falls das auch von ihnen vertretene allgemeine Wahlrecht keine Mehrheit im Abgeordnetenhaus finden sollte; sie entwickelten bei dieser Gelegenheit ihre Vorstellung von einer berufsgenossenschaftlichen Gliederung Österreichs anstelle der Kronlandsorganisation. Grundsätzlich anerkannten auch Pernerstorfer und Kronawetter von den Demokraten die gute Absicht der Regierung. Die Sozialdemokraten entschieden sich auf Großversammlungen in Wien und Wiener Neustadt für den Antrag Slavík. Gleichzeitig anerkannten ihre Führer offiziell den Regierungsvorschlag als "fortschrittliche Tat", "unter allen Halbheiten die beste". Viktor Adler sprach von einem "riesigen Fortschritt". Auch international wurde anerkannt, daß die Wahlrechtsreform "angesichts der österreichischen Verhältnisse eine ungeheure Konzession" darstellte.⁴² Zuletzt stellte der Klerikale Lienbacher einen Antrag auf Einrichtung einer fünften Kurie als Wählerklasse mit einem allgemeinen Wahlrecht anstelle der Öffnung der Städte- und Landgemeinden, wie es der Regierungsentwurf vorsah.⁴³ Das allenthalben Erstaunen erregende Ereignis war der "Verrat" Hohensworts, der sich trotz seiner bisherigen radikalen Gegnerschaft gegen die Liberalen gegen den Regierungsentwurf aussprach und sich in der Debatte den Argumenten Pleners anschloß. Damit war noch einmal an die Adresse des Kaisers ein Signal gegeben, daß die Konservativen und Liberalen um den Preis der Aufgabe des Wahlrechtsprojektes zu einer Zusammenarbeit bereit waren, und alles hätte beim Alten bleiben können. Sie wußten, daß das der Kaiser hören wollte, und sie haben sich hinsichtlich der Wirkung ihres Versprechens nicht verspekuliert

Im Grunde ging es den Parteien aber nur vordergründig um die Frage der Wahlreform, vielmehr um die allgemeine Opposition gegen die Regierung. Die Wahlreformfrage bot die Möglichkeit zu deren Sturz. Um dieses Ziel zu fördern, wurden alle Gesetzesvorlagen der Regierung blockiert – zunächst die Verlängerung des Ausnahmezustandes für Prag, aber auch und vor allem das Budget und die Landwehrvorlage, deren Aufnahme in die Tagesordnung abgelehnt wurde. Als Taaffe am 24. Oktober 1893 zum Kaiser nach Budapest reiste, um seine Demission zu überreichen, war eigentlich seine Entlassung schon entschieden. Ausschlaggebend für den Kaiser

⁴¹ Sten. Prot. AH. XI, 11321-11525; Debattenredner: Taaffe, Pernerstorfer, Slavík, Plener, Baernreither, Jaworski (23. 10. 1893); Kronawetter, Hohenwart, Lienbacher, Stadnicki, Schlesinger, Denel (24. 10. 1893); Kramář, Wurnbrand, Fanderlik, Prade (25. 10. 1893); Pattai, Peschka, Kaizl, Kiepek, Romanczuk, Bauer (27. 10. 1893); Gessmann, Max Menger, Biankini, Klucki (28. 10. 1893).

⁴² Zit. mit Belegen Schöffler, Wahlrechtskampf 215 und 217.

⁴³ Sten. Prot. AH XI, 11387 ff., und Beilagen XI, 783.

war die Absage Hohenwarts an die Regierung. Der Ausstieg des konservativen Klubs, der 14 Jahre lang Taaffe unterstützt hatte, war das entscheidene Moment, und die Frage der Wahlreform war für Hohenwart der Hauptgrund, die Regierung im Stich zu lassen. Plener griff diese "Andeutung" auf und begann Verhandlungen mit dem Ziel des Sturzes der Regierung Taaffe. Aber das waren nur Signale an den Kaiser, die dieser annehmen konnte oder auch nicht. Auf seine Haltung kam es an, ob Taaffe die Altparteien doch in seine Koalition und damit in die Wahlrechtsreform zwingen konnte. Dafür waren die Chancen noch immer in Takt. Noch am 24. Oktober erhielt Taaffe aufgrund seines Vortrages vom 22. Oktober die Ermächtigung des Kaisers zur Parlamentsauflösung, ohne dafür ein Datum festzulegen.⁴⁴ Die damit in Aussicht gestellten Neuwahlen mußten vor allem die Deutschliberalen, aber nicht nur sie fürchten. Damit verfügte Taaffe über ein starkes Druckmittel, das sogar noch Raum für einen Kompromiß ließ. Taaffe deutete einen solchen an, indem er bei der ersten Lesung des Regierungsantrages statt der Öffnung der Städte- und Landgemeidekurie durch das allgemeine Wahlrecht eine fünfte Kurie zur Debatte stellte.⁴⁵ Taaffe verhandelte in diesem Sinne noch am 25. und 26. Oktober mit den drei Parteien.

Da schaltete sich aber Außenminister Graf Kálnoky ein. Er unterrichtete den Kaiser über die Parteienverhandlungen, vor allem über die Wendung Hohenwarts und über dessen ausdrücklichen Wunsch, daß dem Kaiser mitgeteilt werde, "daß der alten Regierung nichts, der neuen hingegen alles im Parlament bewilligt werden würde".⁴⁶ Selbstverständlich warnte er vor einer Parlamentsauflösung, von der die Konservativen noch mehr zu fürchten hatten als die Deutschliberalen. Kálnoky hatte sich schon am 5. Oktober empört gegen Taaffe gewendet. Jetzt empfahl er entschieden die Entlassung. Aber dabei handelte es sich nur um eine Hofintrige, die durch die Haltung der Liberalen, eigentlich aber durch Hohenwart möglich geworden war. Letztere haben die Regierung gestürzt, und sie haben dies getan, nur weil sie das Wahlrecht fürchteten. Am 28. Oktober 1893 entschied der Ministerrat über das Ende der Ära Taaffe.⁴⁷ Gleichzeitig wurde die für den kommenden Tag vorgesehene Parlamentsauflösung zurückgenommen. Taaffes letzter Versuch, die Mehrheitsparteien durch die Drohung mit Neuwahlen zu bezwingen, war gescheitert. Der Kaiser ließ sich von den Parteiführern am 30. Oktober 1893 die Votierung des Prager Ausnahmezustandes, einer strategischen Bahnlinie, des Landwehrgesetzes, des Rekrutenkontingentes und des Budgetprovisoriums schriftlich garantieren, nicht aber eine Zustimmung zur Wahlreform. Gleichzeitig erklärte er aber doch noch, im Prinzip den Vorschlägen Taaffes zuzustimmen. Daß er damals schon an eine Berufung von Badeni als dem zukünftigen "starken Mann" dachte, ist kein Argument für die Absicht des Kaisers, die Reformpolitik Taaffes fortzusetzen. Denn die dann von Badeni verwirklichte fünfte Kurie mit allgemeinem Wahlrecht war genau das Ausweichen vor einer grundsätzlicheren Reform, die Taaffe geplant hatte.

Es besteht kaum ein Zweifel darüber, daß der Vorschlag der Regierung Taaffe weiterführender in Richtung der Entwicklung zum allgemeinen Wahlrecht war, als alles,

⁴⁴ Vorträge Taaffes vom 22. und 25.10.1893. kaiserliche Entschliebung und Patent HHStA., Kabinettsarchiv, KZ. 4.591 und 4.640/1893, und AVA, Ministerium des Innern, Präs. 34/2, 1023, 3466. 3502, 3533 ex 1893; ausgewertet, aber stark vermengt in der Argumentation Schöffner, Wahlrechtskampf 238 f.

⁴⁵ 23. 10. 1893, Sten. Prot. AH XI/237, 11328.

⁴⁶ Kálnoky an den Kaiser, 27. 10. 1893, HHStA, PA I, Karton 469, Geheimakten Liasse XXIII/12.

⁴⁷ Das Protokoll wurde in der Kabinettskanzlei, HHStA, KZ 12, MRZ 54, 10/1893, hinterlegt, so daß es vom Brand von 1927 verschont blieb.

was die Parteien trotz ihres plakativen Bekenntnisses zum allgemeinen Wahlrecht an praktisch durchsetzbaren Vorschlägen zu bieten hatten. Bei einer Gesamtliste von 1,77 Mill. Wählern bei den letzten Wahlen von 1891 hätte die Taaffesche Reform die Wählerzahl auf 2,22 Mill. erhöht. Statt 15% wären 34% der männlichen Bevölkerung wahlberechtigt gewesen.⁴⁸ Andere Schätzungen sprechen sogar von 3,5 Mill. neuen Wählern und einer Wahlbeteiligung von 42%. Aber es ist auch zu bedenken, was gegen Taaffes Ausgleichs-, Kompromiß- und Auflösungspolitik schon von besorgten Zeitgenossen vorgebracht wurde. Seine Wahlreform orientierte sich am Prinzip der Gleichheit aller Staatsbürger unter Absehung von ihrer gesellschaftlichen und ökonomischen Position und Leistung. Nur die Stellung des Großgrundbesitzes blieb unangetastet, was aber wohl eine Bedingung des Kaisers war. Österreich hätte mit der Taaffeschen Reform den Schritt getan, das liberale Bürgertum zu entmachten, sich aber damit auch der Möglichkeit beraubt, eine staatstragende bürgerliche Schicht zu erhalten oder zu formieren. Der "Adelsstaat" als staatsstützendes Prinzip in Kombination mit dem "Volksstaat" durch ein allgemeines Wahlrecht in den bürgerlich-ländlichen Kurien war eine demokratiepolitisch faszinierende, staatspolitisch aber wenig fruchtbare Alternative, obwohl in Großbritannien und Deutschland genau diese Kombination praktiziert wurde. Wenn die Reform Taaffes als Schlag gegen die liberal-bürgerlichen nationalen Parteien gedacht war, dann war sie eine Fehlspekulation. Die nächsten Wahlen im Jahre 1897, als die liberalen Parteien mit Hilfe der neuen fünften Kurie des allgemeinen Wahlrechtes geschlagen werden sollten, brachten zwar den großen Umschwung zugunsten der neuen Massenparteien. Es zeigte sich aber, daß das in allen nationalen Lagern auch gleichbedeutend war mit einem Sieg der radikalen Massendemagogen, die noch radikaler agierten als ihre bürgerlichen Vorgänger.

POVZETEK

Priprave na splošno volilno pravico. Državnozbornske razprave o volilni reformi 1891–1893

Avtor posveča veliko pozornost doslej malo poznanim reformnim predlogom za volilno pravico, ki so bili avstrijskemu parlamentu predloženi v časovnem obdobju med volitvami 1891 in Taaffejevimi predlogom volilne reforme. V tem času je bilo predloženih 41 predlogov, ki so zadevali zlasti detajlna vprašanja. Samo 12 jih je zahtevalo liberalizacijo volilne pravice, le dva pa splošno, direktno in enako volilno pravico (najvažnejši predlogi so prikazani v tabeli 2). Državnozbornski volilnopравни odbor, v katerem so imeli liberalci večino, pa je kazal malo zanimanja za demokratizacijo volilnega prava in ni storil ničesar (tabela 3). Šele 1893 se je zanimanje zato vprašanje okrepilo in 10. oktobra je Taaffe poslanecem predstavil svoj, od finančnega ministra Steinbacha temeljito pripravljen in dalekosežen predlog. Ker pa je bil ta – zlasti s strani Hohenwartove desnice – zavržen, je Taaffe 28. 10. 1893 odstopil.

⁴⁸ Kolmer, *Parlament und Verfassung V*, 345.

MIRJANA GROSS

SLOVENSKE POLITIČKE STRUJE I HRVATSKO DRŽAVNO PRAVO DEVEDESETIH GODINA 19. STOLJEĆA

Od 1859/60. hrvatsko je državno pravo bitan sastavni dio zahtjeva, težnji i programa hrvatskih političkih struja. Varijante hrvatske nacionalno integracijske ideologije i političkih opredjeljenja temeljile su se na tradiciji ranosrednjovjekovne hrvatske države i municipalne feudalne autonomije u povijesnoj Ugarskoj. Za jugoslavističke struje (Narodnu stranku a kasnije Neodvisnu narodnu stranku) to je opravdanje za zahtjev široke autonomije Trojedne kraljevine s elementima državnosti, tj. najprije ujedinjenje civilne i vojne Hrvatske i Slavonije s Dalmacijom. (Vojna krajina sjedinjena je sa civilnom Hrvatskom i Slavonijom tek 1881.) Kasnije se u područje hrvatske državnosti uključuju Istra te Bosna i Hercegovina. Slovenske zemlje okupile bi se oko ujedinjene Hrvatske kao jedinice unutar federalne Habsburške monarhije, što bi bila etapa u stvaranju buduće južnoslavenske federativne državne zajednice. U varijanti Stranke prava (do početka devedesetih godina) Hrvatska je samostalna država koja se nezakonito nalazi u okviru Habsburške monarhije a, uz izvjesna odstupanja, ta nacionalno integracijska ideologija propovijeda da su svi južni Slaveni (osim Bugara) Hrvati.

Opravdanje državnoga prava kraljevine Hrvatske temeljilo se prije svega na činjenici da je hrvatski staleški sabor 1527. izabrao Ferdinanda I Habsburga i njegove nasljednike za hrvatske kraljeve. U svojoj zavjernici kralj se obavezao da će čuvati sva dosadašnja prava hrvatskih staleža i redova. Sabor ga je upozorio da ni jedan vladar nije silom zavladao Hrvatskom jer se plemstvo, nakon smrti posljednjega hrvatskoga kralja Zvonimira, slobodne volje pridružilo ugarskoj kruni, a zatim Ferdinandu. Sve su hrvatske političke struje interpretirale ovaj događaj kao "ugovor" izabranoga kralja i hrvatskoga naroda.

Hrvatskom pragmatičkom sankcijom 1712. staleški je sabor priznao nasljedno pravo ženske loze Habsburgovaca a isticao je da se nije pokorio ugarskom kraljevstvu nego jedino kralju kojega priznaje dok bude austrijski gospodar. Staleški je sabor prihvatio samo onu žensku lozu "od preuzvišene krvi austrijske, koja će imati ne samo Austriju nego i pokrajine Štajersku, Korušku i Kranjsku". Taj je uvjet bio potreban hrvatskome plemstvu jer su kranjski i štajerski staleži sudjelovali u financiranju Vojne krajine. Mađutim, hrvatske nacionalne ideologije uglavnom su se pozivale na ovu izjavu kao dokaz da se slovenske zemlje nalaze na području hrvatskoga državnoga prava.¹

Habsburgovci nisu nikada potvrdili hrvatsku pragmatičku sankciju kao izraz cjelokupnosti Trojedne kraljevine i njene povijesne državnosti, nego naprotiv njoj suprotstavljenu kasniju ugarsku pragmatičku sankciju iz 1723. prema kojoj je Hrvatska integralan dio zemalja krune sv. Stjepana.²

¹ Mirjana Gross: Povijest pravaške ideologije, Zagreb 1973, 48-51. Sada i: Izvorno pravaštvo, Ideologija, agitacija, pokret; Zagreb 2000.

² Ugarska pragmatička sankcija bila je temelj Austro-ugarskoj i Hrvatsko-ugarskoj nagodbi. Ova posljednja nastala je kompromisom Franje Josipa i mađarskoga plemstva, a interpretirana je kao koncesija, tj. dopuštenje pokrajinske autonomije određenom integralnom dijelu jedinstvene mađarske države, naime Hrvatskoj i Slavoniji. Hrvatske političke struje suprotstavile su se različitim zahtjevima u smislu autonomije s elementima državnosti ili starčevićanskom željom za samostalnom hrvatskom državom. Mirjana Gross-Agneza Szabo: Prema hrvatskome građanskom društvu, Zagreb 1993.

Poznati su razmjerno intenzivni dodiri slovenskih političkih prvaka i hrvatske Narodne stranke šezdesetih godina. Narodna stranka je samo u početku polagala pravo na dio slovenskoga teritorija u ime hrvatskoga državnoga prava. Na temelju ilirističke baštine zastupala je načelo jedinstvenoga (hrvatskoga) književnog jezika, (toga se odrekla 1870.) a uvijek je priznavala Slovincima posebno nacionalno ime i individualnost.³ To je zacijelo u skladu s uvjerenjem predstavnika jugoslavističke ideologije o nužnosti više središta političkoga i kulturnoga okupljanja Južnih Slavena prije sjedinjenja u zajedničku federalnu državu. Zato su mogli prihvatiti "Sjedinjenu Sloveniju" koja bi se povezala s Trojednom kraljevinom u političku jedinicu federalne Habsburške monarhije.

Iako su se pripadnici Narodne stranke često pozivali na hrvatsko državno pravo, čini se da ono nije bilo bitno za opredjeljenje slovenskih prvaka i za slovensko-hrvatske susrete. Tek krajem šezdesetih godina postavilo se veliko pitanje: Što hrvatsko državno pravo znači slovenskom narodu? Je li bi zajednička skupina ujedinjene Slovenije i ujedinjene Hrvatske na temelju hrvatskoga državnoga prava u federalnoj Habsburškoj monarhiji uzrokovala gubitak slovenske nacionalne individualnosti ili ne? Ante Starčević i Eugen Kvaternik su do kraja šezdesetih godina govorili i pisali kao pojedinci pa slovenski prvaci možda nisu ozbiljno shvatili njihove tvrdnje da su Slovinci pripadnici hrvatskoga naroda. Tek od 1867. kad im je ban Levin Rauch omogućio izdavanje novina u kojima su napadali Narodnu stranku, tada progonjenu od režima, njihovim su se pisanjem pozabavile i slovenske novine.⁴

Poslije Kvaternikove pogibije u neuspjelom ustanku protiv Habsburške monarhije 1871. njegove teze o "planinskim Hrvatima" dalje su živjele kod omladine. Prve iskre pravaške ideologije izvan banske Hrvatske pojavile su se u Istri, no Starčevićovo učenje tamo nije prihvaćeno u cjelini. Negacija postojanja slovenske nacije nije bila moguća zbog potrebe zajedničke obrane Slovenaca i Hrvata od pritiska talijanskoga građanstva. Istarski pravaši nisu propovijedali niti Starčevićev nauk da Hrvatska mora ostvariti svoje pravo kao samostalna država izvan Monarhije. Zato je bila moguća kasnija sustavna suradnja istarskoga slovenskoga i hrvatskoga nacionalnog pokreta u kojem su s hrvatske strane dominirali pravaši.

Poznato je da je Jugoslavenska konferencija u Ljubljani u prosincu 1870. bila izraz uvjerenja da se Južni Slaveni nakon pobjede Pruske nad Francuskom moraju okupiti kako ih sudbonosni događaji pri federalizaciji Monarhije ili pri njenu slomu ne bi zatekli nespремne. No konferencija nije sastavila program nego je samo naglasila zajedničke interese Južnih Slavena Monarhije i onih "preko granice" s kojim su "jedan narod". Međutim prije i nakon te konferencije *Slovenski narod* je pokazao veliku sumnjičavost prema Narodnoj stranci.⁵ Odlučno je odbijao hrvatsko državno pravo u interpretaciji Stranke prava. Osudio je prisvajanje Slovenaca kao "planinskih Hrvata".

³ Jaroslav Šidak-M. Gross-I. Karaman-D. Šepić: Povijest hrvatskog naroda, Zagreb 1968, 37; Petar Korunić: Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici. Hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848-1870, Zagreb 1986.

⁴ Starčević i Kvaternik te pravaški pokret isticali su (do programa 1894.) nužnost uključenja slovenskih zemalja u hrvatsku državu bez odobrenja tamošnjih "planinskih Hrvata". (U jednoj od svojih predstavi 1861. Starčević je iznimno zahtijevao dio nekadašnje velike Hrvatske, naime zemlje između Soče i Njemačke, ali uz privolu stanovništva.) Važan sastavni dio Kvaternikove ideologije bilo je uvjeravanje da su Slovinci na području hrvatskoga državnoga prava "planinski Hrvati". Opširno o tome u Gross: Izvorno pravaštvo.

⁵ Korunić: Jugoslavenska ideologija, 351-357.

Razumije se da i pravaško opredjeljenje za samostalnu hrvatsku državu izvan okvira Monarhije nije odgovalo slovenskim strujama. *Slovenski narod* osuđivao je žestoke napade Starčevića i Kvaternika protiv opozicijske Narodne stranke, a zapravo u korist Rauchova režima. Pogotovo nakon Kvaternikove Rakovičke bune i njegove pogibije 1871. slovenska je strana optuživala "starčevićance" zbog namjere nasilnoga pohrvaćenja Slovenaca i Srba.⁶

Nakon revizije Hrvatsko-ugarske nagodbe (1873.) ban Ivan Mažuranić je zajedno s Narodnom strankom nastojao provoditi moderne reforme kao uvjet kasnijim povoljnijim prilikama za ostvarenje široke državne autonomije. No u bitnim pitanjima morao je popustiti udruženim snagama mađarskoga ministra predsjednika Kálmána Tisze i Franje Josipa. Zato se pojavila opozicija i u samoj Narodnoj stranci, a ogorčenje teškim gospodarskim uvjetima koje je ključalo u svim društvenim slojevima, dalo je povod nastanku pravaškoga "veleizdajničkog" pokreta koji se temeljio na Starčeviću načelu samostalne hrvatske države.

Nakon nemira 1883. u nekim gradovima i na selu Franjo Josip je na Tiszin prijedlog imenovao kraljevskoga povjerenika. Tom prilikom i kasnije mađarska vlada i parlament odrekli su predstavnicima hrvatske autonomije svako pravo da bdiju nad njihovom provedbom nagodbe. Poricali su ugovorni karakter državnopravnih odnosa između Ugarske i Hrvatske, koja je samo dio krune sv. Stjepana, i držali da opstanak hrvatske autonomije ovisi o njihovoj dobroj volji. Takav je sustav trebao učvrstiti novi ban Károly Khuen Héderváry.

Zato je novo osnovana Neodvisna narodna stranka objavila 1884. novi program uz izjavu da su se mađarska vlada i parlament odrekli nagodbe i da zato Hrvati na temelju svoga državnoga prava moraju zahtijevati preinaku odnosa s Ugarskom, tj. novi ugovor koji bi stvorio hrvatsku državnu autonomiju kao uporište Monarhije i njenih interesa na istoku. To je temelj za zajednički program Stranke prava i Neodvisne narodne stranke 1894. a zapravo i za kasnija promišljanja o mogućem ujedinjenju hrvatskih i slovenskih zemalja. No na izborima 1887. Khuen je porazio opoziciju, Neodvisna narodna stranka više nije mogla insistirati na svome programu dok se pravaški pokret, utemeljen na Starčevićovoj negaciji političke akcije kao nemorala, počeo pomalo pretvarati u oportunističku političku stranku. Nastali su dakle uvjeti za jačanje uvjerenja u nužnost slovensko-hrvatske političke veze.

Nije slučaj da su za Taaffeova režima upravo mladi slovenski radikali Ivan Hribar i dr. Ivan Tavčar pokazali najveće zanimanje za hrvatske političke struje, što se odrazilo u *Slovenskome narodu* i u *Slovanu*. Svaki pa i skroman otpor slovenskoj suradnji s njemačkim političkim strujama pogodio je okretu prema zbliženju, kulturnoj suradnji pa i razmišljanju o budućem državnom združenju s Hrvatskom. Tavčarova i Hribarova radikalna struja protivila se politici moljakanja mrvica od Taaffeova režima, htjela je biti sveslovenska a ne samo kranjska. Jedino predstavnici svih slovenskih zemalja mogli bi odlučiti o karakteru zbliženja s Hrvatima.⁷ U Hribarovu, a donekle i u Tavčarevu slučaju, prvi put je riječ o sustavnom interesu za moguće političko sjedinjenje a ne samo o povremenim susretima povodom svečanosti.

Iz Hribarovih "Spomina" znamo kako je on krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina uspostavio vezu s najuglednijim predstavnicima Narodne stranke (kas-

⁶ Petko Luković: Slovenci i rakovička buna 1871. godine, *Jugoslavenski historijski časopis*, 1-4, 1981.

⁷ Vidi podatke o Hribarovu i Tavčarovu djelovanju kod Ivana Prijatelja: *Slovenska kulturno-politična in slovstvena zgodovina 1848-1895*, peta knjiga, Ljubljana 1966.

nije Neodvisne narodne stranke), da ga je najviše oduševio književnik August Šenoa i dakako biskup Strossmayer.⁸ Iz korespondencije sa Strossmayerom u drugoj polovici osamdesetih godina vidi se da je Hribar više puta bio u Đakovu, da je slao biskupu list *Slovan* i da mu se obraćao radi novčane potpore slovenskim institucijama i pojedincima.⁹

Svoj politički program Hribar je priopćio Strossmayeru u vezi s molbom da materijalno pomogne gradnju Sokolskoga doma u Ljubljani. Kaže da je biskup "svojimi kraljevskim darovi", tj. i Slovencima a ne samo Hrvatima, učinio toliko da se s njime ne može mjeriti niti jedan rodoljub. Svoju molbu opravdava tvrdnjom da se u "Sokolu" okuplja sva mlada slovenska inteligencija koju Hribar želi odgojiti u slavenskome duhu. Priprema se i tečaj hrvatskoga jezika. Zato će Sokolska zgrada biti utjeha "usried pustare, koju sačinjava nadvlada njemačke literature i -naravski - i njemačkog duha u bijeloj Ljubljani". Mlada slovenska inteligencija zastupati će njegove i Tavčareve ideje te one nekih drugih slovenskih rodoljuba. "Ova ideja je i program naš; a ovaj program je političko sjedinjenje s Hrvatskom". Hribar je uvjeren da Strossmayer neće reći da je ovo "utopija" jer drži da se ta ideja može "oživotvoriti". Austrija se naime sjetila svojih narodâ, pa i Hrvata i Slovenaca, samo kada je bila u opasnosti. Tako će raditi i ubuduće. "To će biti najprikladnija zgoda, da zatražimo naše sjedinjenje i za ovu akciju pripravljamo mi mladju slovensku inteligenciju." Hribar moli Boga da Strossmayer ostane živ "dok ne nastane uzkrnsni dan za Slavenstvo".¹⁰

Sjedinjenje Slovenaca i Hrvata Hribar je želio pripremiti osnivanjem jedne banke u Ljubljani uz pomoć francuskoga kapitala, pri čemu bi posredovao Strossmayer.¹¹ Obavještavao je Strossmayera o bitnim pitanjima slovenske politike kao što je osnivanje Jugoslavenskoga kluba na Carevinskom vijeću a požalio mu se i na "katolički kozmopolitizam" mlađega slovenskoga svećenstva uz pomoć biskupâ i na "rabijatno" pisanje Antuna Mahničâ.¹² Hribar i Tavčar su bili nazočni Šenoinu pogrebu u prosincu 1881. ali je Tavčar već 1882. na proslavi hrvatskoga pjevačkoga društva "Kolo" u Zagrebu izjavio da je slovenska zemlja "samo kos zemlje hrvatske",¹³ priklonio se dakle pravaškoj ideologiji. Na proslavi polaganja kamena temeljca za Starčevićev dom 1894. izjavio je da je on prije dvadesetak godina bio neko vrijeme u Zagrebu gdje je proučavao Starčevićeve spise i prihvatio tezu da su Slovenci "planinski Hrvati". Zato su ga po povratku u Ljubljanu htjeli kamenovati.¹⁴ Tavčar je doduše sudjelovao na proslavi

⁸ Ivan Hribar: *Moji spomini I del od 1853. do 1910. leta*, Ljubljana 1928, 209-227.

⁹ U povodu pripremanog hodočašća Hrvata na čelu sa Strossmayerom u Velehrad "na grob svetoga svojega blagovjestnika" Metodija, Hribar je predlagao zajedničko hodočašće Hrvata i Slovenaca, no ono je bilo zabranjeno kao "panslavistička" manifestacija. Arhiv HAZU, Strossmayerova ostavština, Hribar-Strossmayeru 20. IV 1885. Hribar je u *Slovenskom narodu* branio Strossmayera od napadâ a u svojim pismima slavio ga je kao "najsajnijeg predstavnika" ideja koje zastupa i on "u ovo doba našeg poniženja i potištenja". Hribar-Strossmayeru 3. I 1889.

¹⁰ Hribar-Strossmayeru 15. I 1889. i 30. III 1891.

¹¹ Naime Strossmayer je imao vezu s jednim francuskim ministrom pa su ga Hribar i riječki veleposjednik Josip Gorup molili da podupre rad "za boljak slovenskoga i u obće slavenskoga naroda na jugu" kako bi se otresao "tudjinskog tutorstva". "Narodna banka jugoslavenska" mogla bi, prema Hribaru, uspješno konkurirati bečkim, tršćanskim i budapeštanskim Židovima u čije se džepove slijeva dobit iz Bosne i Hercegovine. Doista je došlo do pregovora s francuskim kapitalistima, no oni su željeli pre veliku dobit jer su, prema Hribarovoj pretpostavci, bili povezani s židovskim krugovima. Hribar-Strossmayeru 30. IX 1889; 18. II 1890; 25. II 1891; 30. V 1891.

¹² Hribar-Strossmayeru 30. III i 18. IV 1891.

¹³ Prijatelj, *Zgodovina*, 140.

¹⁴ Hrvatska 26. VI 1894.

četrdesetgodišnjice Strossmayerova biskupovanja u Đakovu, gdje je svojim svečanim govorom izazvao "pravi furore", kako kaže Hribar u "Spominima", međutim u suprotnosti s tim držanjem izjasnio se nešto kasnije za Stranku prava.

Ljeti 1890. upriličen je izlet pripadnika Stranke prava i Neodvisne narodne stranke iz banske Hrvatske u Dalmaciju u povodu otkrivanja Kačićeva spomenika u Makarskoj. Putovanje po dalmatinskim gradovima pretvorilo se u veliko slavlje jedinstva razdvojenih Hrvata, a pomoglo je širenju pravaštva u Dalmaciji. Pod dojmom izleta pojavila se nada da će se sastanak slovenskih i istarskih hrvatskih zastupnika u Ljubljani 2. listopada 1890. izjasniti za sjedinjenje slovenskih i hrvatskih zemalja. To je očekivanje bilo moguće zbog nekih slovenskih izjava, a *Hrvatska*, glavni organ Stranke prava, već je prije upozoravao na pisanje Franca Podgornika u *Slovanskom svetu*. On se naime zalagao za sjedinjenje slovenskih i hrvatskih zemalja, pozivajući se pri tom na hrvatsku pragmatičku sankciju iz 1712. i držao je da Hrvati imaju pravo na slovenske zemlje, odnosno da su Slovenci sudionici hrvatskoga državnoga prava.¹⁵

Uredništvo *Hrvatske* očekivalo je od spomenutog ljubljanskog sastanka slične zaključke. Predpostavljalo je zacijelo da će se istarski hrvatski zastupnik pravaš Vjekoslav Spinčić, a možda i Tavčar, založiti u tom smislu. List je isticao da su Slovenci samo ogranak hrvatskoga naroda, tj. kajkavskih Hrvata, i da je zato nužno njihovo sjedinjenje s Hrvatskom na temelju hrvatskoga državnoga prava. U sjedinjenoj Hrvatskoj biti će mjesta za sve sinove hrvatskoga naroda a osobito za one najslabije. *Hrvatska* proglašava protivnike takvoga sjedinjenja izdajicama svoga naroda i cijeloga slavenstva. Pri tom ponavlja da je Kvaternik dokazao kako su Slovenci "planinski Hrvati".¹⁶ I organ Neodvisne narodne stranke *Obzor* poziva zastupnike dalmatinskoga, kranjskoga, štajerskoga, goričkog i istarskog sabora da se na svom sastanku izjasne za sjedinjenje s Hrvatskom na temelju hrvatskoga državnoga prava. Međutim, *Obzor* se nada da će i Srbi u Dalmaciji pristati na ujedinjenu i samostalnu Hrvatsku i štoviše drži da bi ona bila zaštita njihova imena.¹⁷ Te su se neopravdane nade možda pojavile i zato jer su na taj sastanak pozvani gosti iz banske Hrvatske. Kako je pisao *Slovenski narod* sjedinjenje slovenskih zemalja s Hrvatskom bilo bi korisno kada bi se ujedinile jugoslavenske pokrajine Cis- i Translajtanije te Bosne i Hercegovine. No zbog te "lijepje ideje" zasada ne treba napustiti zahtjev ravnopravnosti narodâ te Ujedinjene Slovenije. Ostalo će naime doći samo po sebi jer krv nije voda i Sutla nije smetnja.¹⁸

Slovenski narod prikazao je taj sastanak zastupnika svih slovenskih pokrajina kao prvi korak prema sustavnoj zajedničkoj djelatnosti za ujedinjenje rascjepkanoga slovenskoga naroda, a prisutnost hrvatskih zastupnika istarskoga sabora vidio je kao izraz sloge slovenskoga i hrvatskoga naroda.¹⁹ Na dnevni red sastanka nije se dakle postavilo pitanje političkoga sjedinjenja slovenskih i hrvatskih zemalja, no ipak se pokazalo "da ideja našega jedinstva" (podcrtao *Obzor*) živi i da se vidi svakom prilikom. Rezolucija izjavljuje da slovenski i hrvatsko-istarski državni i zemaljski zastupnici nepokolebljivo stoje "na temelju svojih narodnih i državnih prava" i nastojati će otkloniti krivice koje trpi slovenski i hrvatski narod.

¹⁵ *Hrvatska* 25. I 1890. List dakako nije spomenuo Podgornikovu želju da Starčevićev državnopravni program dobije sadržaj koji bi mogli prihvatiti i Srbi. Dragutin Lončar, Politično življenje Slovencev, Ljubljana 1921, 57-58.

¹⁶ *Hrvatska* 11. IX i 24. IX 1890.

¹⁷ *Obzor* 23. IX 1890.

¹⁸ *Hrvatska* 3. X 1890; Prijatelj, Zgodovina 112.

¹⁹ *Obzor* 7. X 1890.

Prema *Slovenskom narodu* riječ je o skromnim zahtjevima pa se čini da su neki Slovenci požalili što se zastupnici nisu postavili "na šire idealnije stanovište".²⁰ Zato je nastalo razočaranje, pogotovo u pravaša. No pitanje slovensko-hrvatske suradnje ipak se razmatralo ali izvan službenih sjednica, kako izvještava *Obzorov* dopisnik, vjerojatno Hribar. On je, u duhu pisanja *Slovenskoga naroda*, istaknuo da će iza zahtjeva za sjedinjenjem Slovenaca u jednu upravnu skupinu "naravnim putem" slijediti drugi korak, naime "naše sjedinjenje s Hrvatskom".

U vezi s tim "drugim korakom" govorilo se uoči sastanka i na svečanoj večeri. Hrvatski gosti bili su dr. Dinko Vitezić, istarski Hrvat i nekadašnji zastupnik, dr. Ivan Zahar, zastupnik Hrvatskoga sabora i predstavnik Neodvisne narodne stranke te Fran Folnegović, zastupnik i predstavnik Stranke prava. Zahar je rekao da se Hrvati i Slovenci moraju smatrati jednim narodom, a o ideji jedinstva govorili su Spinčić, Folnegović, dr. Danilo Majaron i dr. Ivan Tavčar. Folnegović je bio pobornik pretvaranja Stranke prava u oportunističku stranku i protivnik Starčevićeve težnje za samostalnom hrvatskom državom. On je tom prilikom rekao da je solidaran rad svih slovenskih zastupnika i jedinstvo Hrvatske i Slovenije predstraža gigantske borbe Slavena protiv Nijemaca. Poželio je suradnju svih austro-ugarskih Slavena i odbio optužbe o njihovoj neloyalnosti jer su oni prolili najviše krvi za dinastiju. Tavčar je izjavio da su Slaveni spašavali dinastiju na bojnopolju i da ne smiju više biti ponizni kao dosada. Tvrdio je da je sjedinjenje Hrvatske i Slovenije "u interesu države same".²¹ Ljubljanski skup samo je privremeno spojio obje slovenske političke struje. Zato su kasnije liberali, odnosno pobornici političkoga katolicizma svaki za sebe odlučivali o svojim odnosima s hrvatskim političkim strujama.

U prosincu 1890. Stranci prava priključio se dr. Josip Frank i ubrzo preuzeo njeno vodstvo. Pod Starčevićevom firmom ubrzano je nastavio već prije započetu potpunu preobrazbu njegova učenja o samostalnoj hrvatskoj državi prema rješenju hrvatskoga pitanja "u okviru" Monarhije. U svom prvom saborskom govoru nakon ulaska u Stranku, on zahtijeva ujedinjenje Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Istre, "hrvatskih krajeva" Štajerske, Koruške i Kranjske te Bosne i Hercegovine u federativnoj Monarhiji.²²

No uskoro javile su se nove nade. Gospodarsku izložbu u Zagrebu ljeti 1891. posjetili su uz goste iz Dalmacije i Istre i Slovenci te Mladočesi, pa se obnovilo razmatranje mogućega zblizenja Slovenaca i Hrvata. Preduvjet zato bilo bi pomirenje i povezivanje zavađenih struja Neodvisne narodne stranke i Stranke prava.²³ Najugledniji slovenski gosti na izložbi bili su Hribar i dr. Karol Bleiweiss te predstavnici "Sokola". Oni su izrazili želju za zajedničku budućnost Hrvata i Slovenaca, što je podržao i mladočeški organ *Narodni Listy*. Zato se uredništvo *Hrvatske* nadalo da će nestati granice, da će Zagreb postati kulturno središte Južnih Slavena, a tvrdilo je štoviše da se Slovenci više ne protive nazivu "planinski Hrvati".²⁴ Vjerojatno je da su se te izjave temeljile i na dodirima vodstva Stranke prava s Tavčarom. Dok je Hribar u svom stanu

²⁰ *Obzor* 8. X 1890.

²¹ *Obzor* 9. X 1890.

²² *Hrvatska* 13. XII 1890.

²³ Frano Supilo je predložio sastanak slovenskih i hrvatskih stranaka radi dogovora o programu sjedinjenja hrvatskih zemalja i jednakosti s ostalim narodima Monarhije bez povrede hrvatskoga državnoga prava. Pri tom nije računao sa Srbima i zagovarao je slogu Hrvata na "čisto" hrvatskom pravcu. *Hrvatska* 21. IV 1891.

²⁴ *Hrvatska* 9. IX i 11. IX 1891.

imao Strossmayerovu sliku, Tavčar je, prema Hribarovu svjedočanstvu, demonstrativno izvjesio Starčevićevu sliku.²⁵

Prije svega dr. Ante Trumbić izrazio je na banketu u povodu izložbe pravašku želju za jedinstvom Hrvata i Slovenaca na temelju hrvatskoga državnoga prava. Na sastanku predstavnika Stranke prava banske Hrvatske, Dalmacije i Istre raspravljalo se i o suradnji sa Slovencima ali se privremeno odustalo od realizacije te misli. Istovremeno je dr. Ante Starčević dao intervju uredniku *Neue Freie Presse*. Zamislio je ujedinjenu Hrvatsku koja bi obuhvatila "današnju" Hrvatsku, Istru, Dalmaciju, predjele gdje žive Slovenci te Bosnu i Hercegovinu. Izjavio je da je slovenski jezik hrvatsko narječje i dokazivao je da slovenske zemlje pripadaju Hrvatskoj. "To nisu fikcije nego historijska fakta."²⁶

Dr. Josip Frank i Fran Folnegović nastojali su dati Stranci prava karakter konzervativne umjerene i dinastične stranke, koja bi se založila za proširenje hrvatske autonomije "u okviru" Monarhije. No rezolucija pravaške skupštine na Rijeci 1892. pokazala je drugačije usmjerenje. Ona se odlučno izjasnila u antidualističkom smislu, nije spominjala zajedničke poslove s ostalim zemljama Monarhije, nije zauzela protusrpski stav, a disala je slavenskim duhom. Pozdravila je Mladočehe kao načelne saveznike Hrvata. Rezolucija obvezuje Stranku prava da pomaže "braću" izvan današnje Banovine da se brane od njemačke i talijanske bujice i da na taj način pomogne sjedinjenje. Uz Dalmaciju riječ je o rodoljubima Istre, Kranjske, Gorice, Štajerske i Koruške te Bosne i Hercegovine. Rezolucija kaže da se "podpuna obrana narodnosti i napredak gospodarstveni može postići jedino ujedinjenjem celokupne kraljevine Hrvatske (tj. i slovenskih zemalja M. G.) gdje bi narod uz vladara imao samoodluku o svojih najživotnijih pitanjih".²⁷

Pri otvaranju nove saborske periode 1892-97. Stranka prava je predložila Frankovu dualističku adresu, različitu od izbornog programa iz Rijeke, a slovensko se pitanje nije problematiziralo.²⁸

Dugogodišnja borba Stranke prava i Neodvisne narodne stranke izgubila je Frankovom adresom načelne temelje. Stranka prava je naime prihvatila postojeći državno-pravni temelj, uz nastojanje da se nagodba revidira, pa je stupila "na polje realne politike", tj. napustila je Starčevićevu negaciju političke prakse zbog nezakonitoga položaja Hrvatske u Habsburškoj monarhiji. Stranka prava je dakle objavila svoj konzervativni duh koji se poklopio s tendencijama Neodvisne narodne stranke. Uoči nove godine 1893. *Obzor* i *Hrvatska* objavili su sjedinjenje opozicije, uz radost javnosti u banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji te pljesak Istrana i Slovenaca. Istaknuto je pri tom da su obje stranke liberalne i da žele postići za Hrvatsku "velike slobodoumne stečevine prosvete Europe".²⁹ Bio je to dakle idealan trenutak za Hribarov pokušaj da se hrvatska i slovenska opozicija složi u zajedničkoj akciji.

U svim raspravama između slovenskih i hrvatskih predstavnika o suradnji i zbliženju javljalo se pitanje hrvatskoga državnoga prava. Hribar kaže u "Spominima" da se protivio "proroku" Starčeviću zbog njegova neprijateljstva prema Srbima i da je mislio da

²⁵ Hribar, Spomini, 213.

²⁶ Hrvatska 26. IX 1891.

²⁷ Kvarner 10. V i Hrvatska 14. V 1892.

²⁸ Na izborima za novu saborsku periodu 1892-97. Stranka prava dobila je samo osam mandata, a obzoraška struja nije uopće izašla na izbore zbog Khuenova udara protiv hrvatskoga kapitala u Zagrebu.

²⁹ Hrvatska i Obzor 31. XII 1892; Hrvatska 2. I 1893.

se time mogu koristiti samo neprijatelji Slavena.³⁰ Držao je da nerazumni dio naroda a pogotovo omladina slijedi Starčevića zbog njegova stava o hrvatskome državnome pravu. Nije odobravao niti hrvatsko niti češko državno pravo jer su Slovenci imali samo prirodno i narodno pravo i bio je uvjeren da je riječ o ostatku prošlosti. Imao je na umu da pozivanje na hrvatsko državno pravo nije spriječilo Mađare da gaze i prava hrvatskoga naroda zajamčena nagodbom i da je ono zato samo "olepševalni izvesek". Zato je cijenio realni rad Starčevićevih protivnika, najobrazovanijih i najrazboritijih pripadnika opozicije, svojih znanaca i prijatelja u Neodvisnoj narodnoj stranci. (Pišući "Spomine" zacijelo je zaboravio da su se i oni pozivali na hrvatsko državno pravo.)

Uvjeren da bi Fran Folnegović mogao preuzeti vodstvo Stranke prava iz ruku dr. Josipa Franka, Hribar je želio združenje nezavisnjaka i starčevićanaca kao uvjet za suradnju Slovenaca i Hrvata u početku na gospodarskom i kulturnom polju. Nije htio upustiti se u politički sporazum jer ga je smatrao mogućim tek u daljoj budućnosti kada će se zgrada utemeljena na mađarskom državnom pravu nužno srušiti. Dao je inicijativu takvoj suradnji kada je ujesen 1893. otputovao u Đakovo Strossmayeru koji se oduševio njegovim naumom a zatim se obratio dr. Franji Račkome. Ovaj je želio da se istakne Hribarova inicijativa kako pravaši ne bi postali nepovjerljivi. Složio se i Folnegović pa je Hribar uskoro dobio obavijest da opozicija "uvažuje o tesnom sodelovanju obih struj."³¹

Pisao je Račkome da će u nedalekoj budućnosti možda biti nužne važne odluke za koje se hrvatska i slovenska politika mora pripremiti. "Taj veliki cilj mora biti naše ujedinjenje." Naglasio je da se većina inteligencije s time slaže ali da se mora pridobiti narod i da bi se zato hrvatski i slovenski "rodoljubi" trebali dogovoriti o značaju takvoga nastojanja. Hribar dakle u ime "neklih sumišljenika" predlaže Račkome sastanak krajem prosinca 1893. u Zagrebu, a sudjelovali bi predstavnici svih slovenskih zemalja i političkih stranaka, osim vladinih. Odbor hrvatske ujedinjene oporbe pristao je na taj sastanak, a Rački je želio da on bude "povjerljiv i bez spoljne buke" te da okupi "muževu" utjecajnu u njihovu zavičaju.³²

Hribar je zatim obavijestio Račkoga da se odbor "Slovenskoga društva" dogovorio o sastanku u Zagrebu. Zamolio je promjenu datuma zbog obaveze svećenikâ koji će pri tom sudjelovati. Želio je da se s hrvatske strane pozovu najpouzdanije osobe a među njima i zastupnici iz Dalmacije. To bi naime bilo važno zbog suradnje Slovenaca i Hrvata u Carevinskom vijeću. Hribar je predložio ovaj dnevni red: "1. Mogu-li Hrvati i Slovenci tježiti za zajednicom? Jesu-li okolnosti takove, da je ova zajednica izvediva i bila bi li na korist objema narodom? 2. Mogu-li Slovenci oslanjati se na hrvatsko državno pravo ili samo na prirodno svoje narodno pravo? 3. Kako se ima pripravljati hrvatski i slovenski narod da prione uz ideju ujedinjenja?" Za drugi referat predlaže Spinčića koji dobro poznaje pitanje državnoga prava ali sumnja u njegovu objektivnost, zacijelo zato jer pripada Stranci prava. Treći referat preuzeo bi sam Hribar. Tom pismu on je priložio spisak slovenskih narodnih zastupnika koje treba pozvati.³³

³⁰ Uz ostalo Hribar kaže da je Starčevićev program "sve i svuda Hrvatima" izazvao odgovor "sve i svuda Srbima". (Spomini, 213.) Međutim, Starčević je prvi put proglasio sve Južne Slavene Hrvatima 1852. reagirajući na Kradžićevo "sve i svuda Srbima".

³¹ Hribar zapravo kaže u "Spominima" da je on dao inicijativu za združenje nezavisnjaka i pravaša. No oni su se proglasili "sjedinenom opozicijom" u novoj godini 1893. Očigledno je međutim da je Hribar godinu dana kasnije dao inicijativu za pregovore hrvatske i slovenske opozicije.

³² Arhiv HAZU, Ostavština Račkoga, Hribar-Račkome 20. XI 1893. Rački-Hribaru 27. XI 1893. Spomini 215-6.

³³ Naknadno sastavljeni spisak slovenskih sudionika u "Spominima" (218) nije istovjetan s originalom

Rački se složio s Hribarovim prijedlozima ali još nije želio odrediti datum sastanka zbog obaveza dalmatinskih zastupnika. U vezi s time prvak dalmatinske Narodne hrvatske stranke dr. Miho Klaić izrazio je svoje uvjerenje "da prvi uvjet i prvi korak zbliženju između Slovenaca i Hrvata ima sliediti na književnom polju, i to tim da Slovenci prihvate hrvatski jezik kao svoj književni".³⁴ Kao zastupnik Carevinskoga vijeća Klaić je dobro poznao Slovence (s nekima od njih upravo je izašao iz Hohenwartova kluba). S obzirom na to da se Narodna stranka u banskoj Hrvatskoj već 1870. odrekla nametanja hrvatskoga književnoga jezika Slovincima, začuđuje da je on imao isto mišljenje kao pravaši. No valja odmah spomenuti da se u kasnijim slovensko-hrvatskim kontaktima izbjegavalo pitanje jezika.

Rački je umro 13. veljače 1894, pa se spomenuti dogovor nastavio tek u ožujku. Hribar je predložio sastanak upravo u vrijeme kada je odbor ujedinjene opozicije pokušao sastaviti zajednički program. Sukobi tom prigodom ostavili su traga i u "Spominima" u pismu Dinka Politea koji je Hribaru poslao svoje prijedloge i one pravaša (Franka) te Račkoga u vezi s odnosom slovenskih zemalja prema budućoj ujedinjenoj Hrvatskoj. Frankov je nacrt na temelju hrvatskoga državnog i prirodnog prava zahtijevao uključenje slovenskih zemalja, Politeov je prijedlog, također na temelju državnoga i prirodnoga prava, predvidio priključenje Hrvatskoj Kranjske i slovenskih krajeva Koruške i Štajerske ali "njihovom privolom i uz štovanje slovenskoga imena i drugih slovenskih osebina". Hribaru se najbolje svidio nacrt Račkoga, vjerojatno zato što ne spominje hrvatsko državno pravo ali kaže da će poći u susret rodoljubima Istre, Kranjske i slovenskih krajeva Koruške i Štajerske "koji budu tražili naslona na teritorijumu hrvatskome, ako se njihovo pučanstvo bude zato izjavilo".³⁵

Na molbu dr. Milana Amruša, Hribar ga je obavijestio o svom prijedlogu Račkome. Kako nije imao prijepis svoga pisma od 20. studenoga 1893. on je malo drugačije i opširnije formulirao svoje prijedloge. Sada se točka o hrvatskome državnom pravu nalazi na prvome mjestu:

"1. Mogu li Slovenci na temelju hrvatskoga državnoga prava tježiti za sjedinjenjem s Hrvatskom? Ako ne, bi-li se dao naći drugi koji način za opravdanje ovakove rješitbe? 2. Bi-li združenje slovenskih zemalja sa Hrvatskom bilo po Slovence probitačno s narodno i narodnogospodarskog stanovišta? 3. Kako bi se imalo raditi da se Hrvati i Slovenci sve bolje upoznaju te da prione jedan uz drugoga što većom ljubavlju?" Zatim Hribar preporuča oprez u vezi s prvom točkom jer su neki od Slovenaca, koje treba pozvati, protivnici sjedinjenja s Hrvatskom i mora ih se na lijepi način pridobiti "za ovu veliku ideju bližnje budućnosti". Nada se da će sjedinjenje hrvatske opozicije povoljno utjecati na otklanjanje razdora među slovenskim političkim strujama ako im se prikaže "u celom svojem veličju".³⁶

U pismu Šimi Mazzuri Hribar ističe da treba pripremati put sjedinjenju iako će ga možda doživjeti tek kasnije pokoljenje. Ponovno izražava nadu da će sjedinjenje hrvatske opozicije potaknuti okupljanje narodnih stranaka i u Sloveniji a pri tom se

priloženim pismu Račkome od 20. XI 1893. Postoji još jedan spisak u Hribarovu pismu dr. Milanu Amrušu 16. III 1894. Nacionalna i sveučilišna knjižnica Zagreb, Ostavština Mazzura.

³⁴ Arhiv HAZU. Ostavština Rački, Klaić-Račkome 8. XII 1893. Za tijek pregovaranja predstavnika hrvatske opozicije vidi: Šime Mazzura-Marijan Derenčin: Program oporbenih stranaka, Zagreb 1894.

³⁵ Spomini 219, 222-3.

³⁶ Ostavština Mazzura, Hribar-Milanu Amrušu 16. III 1894.

poziva na "izmirenje" biskupa Strossmayera i Ante Starčevića koje je "slovenski svijet" dočekaao s oduševljenjem.³⁷

Hribar je u "Spominima" objavio neke nacрте prve točke programa "sjedinjene" opozicije ali nije uopće spomenuo definitivnu redakciju odobrenu i od Neodvisne narodne stranke i od Stranke prava, a upravo je ona bila bitna za kasnije slovensko-hrvatske odnose, i prihvatila ga je Sveslovenska ljudska stranka 1912. Tim je programom Stranka prava odustala od Starčevićeva zahtjeva za samostalnom hrvatskom državom, usvojila je "okvir" Monarhije i rješavanje hrvatskoga pitanja političkom konstrukcijom između dualizma i trijalizma. Prema Mazzurinoj izjavi predstavnici Stranke prava su odustali od "šovinističkog" zahtjeva da se Kranjska, Koruška i Štajerska, teritorij na kojem ne živi hrvatski narod, uključi u program kao sastavni dio Hrvatske. Neodvisna narodna stranka koja se dotada bavila samo Trojednom kraljevinom, prihvatila je program koji obuhvaća Istru, slovenske zemlje te Bosnu i Hercegovinu. Prva točka programa dakle glasi: "Hrvatska sjedinjena opozicija, stojeći na temelju državnoga prava i narodnoga načela, raditi će svim zakonitim sredstvima, da se narod hrvatski, koji stanuje u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, na Rijeci s kotarom i u Medjumurju, Bosni i Hercegovini i Istri sjedini u jedno samostalno državno tielo, u okviru habzburške monarhije, te će podupirati svom snagom i nastojanje braće Slovenaca, da se i slovenske zemlje ovomu državnomu tielu prikupe."³⁸ Program dakle ostavlja otvorena vrata za različite interpretacije položaja Slovenaca u hrvatskome "državnom tielu".

Odmah zatim "sjedinjena" se opozicija raspala. Starčević je potpisao program koji je sušta suprotnost njegovu učenju da Hrvatska ne može imati nikakve zajedničke poslove s drugim zemljama unutar Habsburške monarhije. No vodstvo Stranke prava povelu je snažnu propagandu protiv Neodvisne narodne stranke i tvrdilo je da zastupa "čisto" Starčevićevo načelo.³⁹ Hribarov poticaj za sastanak predstavnika hrvatske opozicije i slovenskih stranaka na taj je način propao.

Hribar je o svemu obavještavao Tavčara. On je već u lipnju 1893. sudjelovao na proslavi otkrića Gundulićeva spomenika u Dubrovniku koja je bila važna manifestacija obiju hrvatskih opozicija. Prema *Hrvatskoj* Tavčar je u Dubrovniku izjavio da će Slovenci ostvariti svoju težnju za samostalnošću s programom Stranke prava pa list komentira da se on izjasnio za "čisto hrvatstvo" na temelju hrvatskoga državnoga prava. Frano Supilo proglasio je tu izjavu najvažnijim događajem Gundulićeve proslave.⁴⁰

Klub Stranke prava odobrio je 6. lipnja 1894. novi, tobože "čisti" Starčevićev program, a službeno ga je prihvatila skupština stranke prigodom polaganja kamena temeljca za Starčevićev dom 26. lipnja 1894. Vodstvo je poslalo poziv i Hribaru i Tavčaru. Hribar je obavijestio Tavčara da se neće odazvati zacijelo zato što je bilo očigledno da će se Skupština držati krajnje neprijateljski prema Neodvisnoj narodnoj stranci. No Tavčara to izgleda nije smetalo pa je bez Hribarova znanja prihvatio poziv.

Sudjelovanje pravaša iz cijele buduće ujedinjene Hrvatske, tj. banske Hrvatske, Dalmacije, Istre, Slovenije te Bosne i Hercegovine, na toj svečanosti izazvalo je euforiju a sudeći po ovacijama, čini se da je zapravo glavni junak bio Tavčar.⁴¹ Izjavio

³⁷ Isto, Hribar Mazzuri 18. III 1894.

³⁸ Gross: Izvorno pravaštvo, 781.

³⁹ Starčević je samo u trećoj točki o skupnim poslovima Monarhije zamijenio pojam "pragmatična sankcija" (tj. ugarska 1723.) s pojmom "hrvatska pragmatična sankcija" (1712).

⁴⁰ Hrvatska 12. VII 1893.

⁴¹ U kamen temeljac Starčevićeva doma stavljena je darovnica potpisana od svih zastupnika Stranke prava, te dalmatinskog zastupnika Jurja Biankinija, Istrana Vjekoslava Spinčića i Matka Laginje te Ivana Tavčara.

je naime da nije osamljen jer u Sloveniji ima više onih koji žele sjedinjenje s Hrvatskom, da je došao u Zagreb na svoju zemlju, da će "Narodni dom" koji će se otvoriti u Ljubljani biti hrvatska tvrđava. On se već prije dvadeset godina smatrao "planinskim Hrvatom" a ta se misao sada širi pa se i *Slovenski narod* izjasnio za zajednički program. Slovenci vide spas samo u državnoj zajednici s Hrvatima jer će se inače utopiti u njemačkom moru i u talijanskoj pustoši. Mala razlika u jeziku Tavčaru pri tom nije važna. Kada Slovenci nemaju svojih riječi upotrebljavaju hrvatske. Ujedinjena i slobodna Hrvatska za Slovence je najbolje utočište "sa tom Hrvatskom kao planinski Hrvati, u smislu Starčevićeva programa, oni hoće podpuno stopljenje."⁴²

Svoje žaljenje zbog razbijanja ujedinjene opozicije Hribar je izrazio člankom u *Obzoru*. Amruš ga je zamolio da posreduje za ponovno sjedinjenje hrvatskih stranaka a Šime Mazzura radovao se što je odbio poziv "na pravaške komedije" uz ostalo i zbog poštovanja što ga prema njemu osjeća biskup Strossmayer.⁴³

Mazzura se nadao da je Tavčar otišao iz Zagreba razočaran. To se vjerojatno dogodilo nešto kasnije. Naime, Stranka prava nije stvorila čvrstu organizaciju u zemljama buduće ujedinjene Hrvatske nego se naprotiv raspala i postojeća Stranka prava u banskoj Hrvatskoj. Uz pomoć teško bolesnoga Starčevića, Frank je ujesen 1895. izazvao raskol. Međutim, Hribar nema pravo kada kaže da Tavčarovo sudjelovanje na pravaškoj skupštini nije imalo posljedica jer da se ni jedna slovenska stranka nije mogla zagrijati za hrvatsko državno pravo. Uradili su to naime predstavnici Katoličke narodne stranke četiri godina kasnije, samo što se oni nisu proglasili "planinskim Hrvatima". U svakom slučaju Hribar i Tavčar više nisu davali inicijative za hrvatsko-slovensku suradnju. Hribar je 1896. postao ljubljanski župan, a obojica su prihvatila umjerenu taktiku i suradnju s Nijemcima.

Dobro je poznato sve veće zaoštavanje odnosa između slovenskih liberala i pobornika političkoga katolicizma pogotovo 1892. nakon prvoga katoličkoga kongresa u Ljubljani koji u svojim zaključcima nije spomenuo slovensko-hrvatske odnose. Međutim, izrazita kriza dualizma pokazala se pogotovo 1897. u njemačko-češkim sukobima u vezi s jezičnim odredbama za Češku i Moravsku ministra predsjednika Badenija i s njegovim padom, te s gospodarskom nagodbom između Austrije i Ugarske koja je izazvala golema previranja. Nakon prvoga izbora za Carevinsko vijeće po novome zakonu na temelju općega prava glasa po kurijama (1897.), zajednička organizacija slovenskih zastupnika i njemačkih konzervativaca u Hohenwartovu klubu nije se više mogla održati. Nužna je bila uža suradnja slovenskih i hrvatskih zastupnika. Zato je nakon tih izbora nastala "Slovenska kršćansko-narodna zveza" sa zastupnicima konzervativnih Slovenaca, onima Narodne hrvatske stranke i Stranke prava iz Dalmacije i Istre te s nekoliko Rusina i jednim Čehom. Na sveslovenski i istarsko-hrvatski skup pozvani su i zastupnici opozicije iz banske Hrvatske ali su se oni oglasili samo pozdravnim telegramima. U rezoluciji toga skupa bitan je zahtjev za kulturnom autonomijom za svaku narodnost⁴⁴ Nema dakle izjave o slovensko-hrvatskom zbliženju, odnosno

⁴² Hrvatska 28. VI 1894. *Hrvatska* je objavila članak *Slovenskog naroda* "Slovinci Hrvatom" od 25. VI i proglasila list pravaškim organom. Trebalo bi objasniti zašto je baš Tavčar postao "planinski Hrvat" iako je prema Prijateljevoj procjeni bio "najizrazitiji slovenski nacionalist", dok je *Slovenski narod* pisao da slovenska narodnost mora biti fanatična i apsolutna. (Prijatelj 310) Kako to da se Tavčar, kao istaknuti slovenski književnik, mogao proglasiti "planinskim Hrvatom" iako je to predpostavljalo prihvaćanja hrvatskoga književnog jezika?

⁴³ Spomini 224-6.

⁴⁴ Janko Pleterski: Die Badenikrise und die Slowenen, u: Die Donaumonarchie und die südslawische Frage von 1848 bis 1918, Redaktion: Anna M. Drabek, Horst Haselsteiner, Walter Lukan und Arnold

političkom ujedinjenju. Međutim, to je pitanje predstavnicima Katoličke narodne stranke postalo aktuelno zbog pojave političkoga katolicizma i u banskoj Hrvatskoj.

Nakon raskola Stranke prava žestoko su se sukobljavale Frankova "čista" Stranka prava i Matica Stranke prava (domovinaši, prema listu *Hrvatska domovina*). Ova posljednja je stvorila s Neodvisnom narodnom strankom izbornu koaliciju koja je na izborima za Hrvatski sabor 1897. postigla 26 mandata, dok su "čisti" dobili samo dva. U ogorčenoj izornoj propagandi Koalirana se opozicija prvi put poslužila elementima političkoga katolicizma. Tvrdila je da ban Khuen i njegova stranka namjeravaju prema naputku mađarske Liberalne stranke i u Hrvatskoj uvesti zakone o civilnom braku i međukonfesionalnim odnosima i tako ugroziti katoličku vjeru. U Hrvatskom saboru ta se koalicija predstavila programom iz 1894. kojemu je dala trijalističko tumačenje. Ta bi preobrazba ojačala Monarhiju jer bi ujedinjena Hrvatska bila most za miroljubiv put Monarhije prema Balkanu pri širenju zapadne kulture i kršćanskoga morala. Uz opće pravo glasa, koalicija je u svoj program uvrstila i određene mjere za zaštitu maloga seljačkog posjeda i zauzela se za poboljšanje položaja trgovaca, obrtnika pa i radnika.⁴⁵

Prema tome i u Katoličkoj narodnoj stranci i u koaliranoj opoziciji sazreli su uvjeti za ponovno iskazivanje "jedinstva". O nužno potrebnoj političkoj vezi Slovenaca i Hrvata, na temelju katolicizma i demokracije u interesu juga Monarhije i Balkana, pisao je i Janez Ev. Krek u *Slovencu*. Krek je i na radničkim skupovima agitirao za političko sjedinjenje Hrvata i Slovenaca.⁴⁶

Prva se prilika manifestacije slovensko-hrvatskoga zблиženja pružila kada su organizatori glavne godišnje skupštine Stranke prava (domovinaša) 1898. pozvali i slovenske goste.⁴⁷ Frank je tada htio rascjepiti i dotada jedinstvenu Stranku prava u Dalmaciji. Tamošnji pravaški prvaci bili su još "neutralni" prema raskolu u banskoj Hrvatskoj pa se nisu odazvali pozivu na tu skupštinu. (Došao je samo Frano Supilo). Prisutnost Slovenaca imala je dakle i zbog Dalmacije izvanredno značenje. (Franku je uskoro ipak uspjelo osnovati i u Dalmaciji "čistu" Stranku prava.) Osim toga "domovinaši" su se morali braniti od frankovačkih optužbi da je njihova koalicija s *Obzorovom* strujom izdaja Stranke prava. No oni su nastojali istaknuti svoje "nepatvoreno" pravaštvo i tvrdnjom da je zajednički program s Neodvisnom narodnom strankom iz 1894. suviše oportunističan, a pozivali su se na program Riječke skupštine 1892. koja nije spominjala "okvir" Monarhije ali je također uključila slovenske zemlje u buduću Hrvatsku. U tim je okolnostima izjava trojice prvaka Narodne katoličke stranke na skupštini predstavljala trijumf domovinaškoga pravaštva.

Hrvatska domovina je osuđivala frankovačku bučnu "idolatriju" Ante Starčevića na štetu korisnoga praktičnoga rada na polju narodne politike. Stranka prava je doduše dobro surađivala s Neodvisnom narodnom strankom, bez obzira na njenu jugoslavističku tradiciju, ali je i dalje isticala da su Srbi u Hrvatskoj "zabludjeli sinovi hrvatski" i najgorčiji protivnici hrvatskoga državnoga prava. Uostalom, tko kaže da nema

Suppan. Wien 1978; Boris Radosavljević: Katoliška narodna stranka in Hrvati v letih 1897-1903, Zgodovinski časopis 3/1994, 336-8.

⁴⁵ Rene Lovrenčić: Geneza politike "novoga kursa", Zagreb 1972; Mario Strecha: Katoličko hrvatstvo, Počeci političkog katolicizma u banskoj Hrvatskoj (1897.-1904.), Zagreb 1997; Gross: Povijest pravaške ideologije 315-6.

⁴⁶ Radosavljević, 339.

⁴⁷ Osim predstavnika Katoličke narodne stranke pozvan je i Tavčar a vjerojatno i drugi liberali. Tavčar je odgovorio telegramom da zbog svojih obaveza ne može doći ali da unaprijed odobrava zaključke skupštine. Hrvatska 27. X 1898.

hrvatskoga državnoga prava, taj ujedno tvrdi da nema Hrvatske.⁴⁸

Skupština Stranke prava počela je 12. listopada 1898. na Trsatu kraj Sušaka gla-golskom misom u znaku vjere i hrvatskoga rodoljublja. "Hrvatska braća" iz Istre i Slo-venije su, prema *Hrvatskoj domovini*, tom prilikom bili svjedoci postignutoga dušev-noga jedinstva hrvatskoga naroda. Zajedno sa "slovenskom braćom" list je osuđivao politiku Monarhije na jugu koja nastoji izazvati hrvatsko-slovenski spor. *Hrvatska domovina* je željela "jedinstvo hrvatstva i hrvatske države" i okupljanje svih hrvatskih zemalja u jednu državnu cjelinu na temelju državnopravnoga i narodnoga načela.⁴⁹ Očigledno list daje do znanja da su i Slovenci Hrvati. Od oko 300 prisutnih bilo je oko 70 župnika i kapelana, od kojih su neki bitno utjecali na značaj skupštine. Međutim, s hrvatske strane se nisu pojavile izjave u smislu propagande Katoličke narodne stranke protiv liberala.

Izbor kranjskoga zastupnika kanonika Andreja Kalana za drugog predsjednika skup-štine (uz prvoga predsjednika Gjuru Rukavinu i trećega predsjednika Vjekoslava Spinčića) pratilo je oduševljeno klicanje: "Živila braća Slovenci!" U svom govoru Kalan je požalio što se Slovenci i Hrvati nisu složili već prije 30 godina i spriječili zajedničkoga neprijatelja da među njima podigne granice, koje bratska ljubav sada mora srušiti. Istaknuo je da "narod slovenski", a posebno Katolička narodna stranka, prati zbivanja u Hrvatskoj i poštuje izbornu borbu 1897. i njene žrtve. Kalan ističe da Kato-lička narodna stranka ima velike simpatije za Stranku prava te da podupire njeno koa-liranje s Neodvisnom narodnom strankom. Drži da Stranka prava služi velikim idejama: kršćanstvu, političkoj ideji državnoga prava i ideji gospodarske organizacije naroda. To zahtijevaju i Slovenci na temelju svoga historijskog i prirodnoga prava. Kalan prepo-ruča širenje ideje Stranke prava na sreću "slovensko-hrvatskoga" naroda, združenoga na temelju hrvatskoga državnoga prava. Prema *Obzoru*, koji prevodi Kalanovu izjavu iz *Slovenca*, on je želio "da se na jugu Austrije osnuje krepka organizacija jugoslavenskih naroda, koja bi bila neustrašiv branič države i prava jugoslavenskih naroda." Razumije se da u *Hrvatskoj domovini* ne možemo naći pojam "jugoslavenski" jer Stranka prava ne priznaje postojanje srpskoga naroda na području hrvatskoga državnoga prava (uklju-čujući i Bosnu i Hercegovinu) i drži da su i Slovenci dio hrvatskoga naroda iako to ne ističe jer ne zna kako će reagirati Slovenci.⁵⁰

Janez Ev. Krek složio se s Kalanom "da se moramo Slovenci združiti s Hrvati na temelju hrvaškoga državnoga prava". Opravdava tu želju događajima u Carevinskom vijeću, nastojanjem slovenskih i hrvatskih zastupnika, pogotovo onih iz Stranke prava, da isposluju neophodna prava za slavenske narode na jugu. Podijeljeni Hrvati i Slovenci su pre slabi da u Beču nešto postignu i zato žele združenje "na temelju velike ideje, katero zastopa stranka prava, stojeć na stališću hrvaškoga državnoga prava". Krek drži da je takvo slovensko opredjeljenje sudbonosan korak i truditi će se da ta ideja prodre u cijeli slovenski narod "ker ima ta ideja tudi za nas Slovence trdno zgodovinsko pod-logo". Kao zastupnik "delavskih stanov", Krek je tu misao zastupao na radničkim sku-povima i naišao na odobravanje.⁵¹

⁴⁸ *Hrvatska domovina* 5. X i 12. X 1898.

⁴⁹ Isto 13. X 1898.

⁵⁰ Isto 15. i 18. X, *Obzor* 15. X 1898; Radosavljević, 341; Pleterski 70-71.

⁵¹ Janez Ev. Krek: *Izbrani spisi*, sv. IV, Uredil Ivan Dolenc, Celje 1933, 116-7 (iz *Slovenca*); *Hrvatska domovina* 18. X, *Obzor* 15. X 1898. U zdravici na banketu Krek je rekao da su Slovenci osim Slovaka jedini sačuvali zajedničko ime svih Slavena i da ono "ulazi takodjer pod hrvatsko". Je li bi onda Slovenci trebali prihvatiti hrvatsko ime? *Hrvatska domovina* 26. X 1898.

Dr. Janko Brejc izjavio je da su slovenski zastupnici Carevinskog vijeća doduše primili nacrt adrese većine u federativnu smislu, ali da znaju da se u Austriji ne mogu nadati autonomiji. Oni dosada nisu javno govorili o združenju Slovenaca i Hrvata, no sada, kada stari austrijski centralizam slabi, moraju otvoreno izjaviti kuda vodi njihov put. Slovence dakle može spasiti samo združenje s Hrvatima na temelju hrvatskoga državnoga prava.⁵²

Skupština je prihvatila državnopravno tumačenje koje je ponudio župnik Ivan Nep. Jemeršić. Ističući da Stranka prava zastupa načelo cjelokupnosti, potpune ravnopravnosti, nezavisnosti i "državne slobode kraljevine Hrvatske" koja mora biti "suverena (ravnopravna)" u Ugarskoj i u Austriji, tj. mora se ustrojiti kao treća državna jedinica Monarhije. Tvrdi da se Stranka prava drži Kvaternikova i Starčevićeva načela, što nije teočno jer su oni željeli samostalnu državu a Starčević se izjasnio kao odlučan protivnik trijalizma. No ipak, u njihovo ime, pravaši osuđuju one koji siju razdor u stranci, cjepaju "sveto i jedino spasonosno ime hrvatsko i jezik hrvatski" i ne dopuštaju da se hrvatski narod pravoslavne ili grčko-istočne vjere otuđuje od svoje hrvatske domovine "nametnutim imenom i jezikom srbskim". Sva imena osim hrvatskoga, narinuta od vlastodržaca "kao srbsko, bosansko i druga", imaju jedinu zadaću uništiti hrvatski narod. Očigledno Jemeršić ne želi reći što je sa Slovencima. Moraju li i oni napustiti slovensko ime i jezik?

Skupština je dakako primila prijedlog dr. Ivana Ružića da se poradi na ujedinjenju i oslobođenju Hrvatske narodnom i gospodarskom borbom, da se zato moraju okupiti svi svjesni Hrvati i Slovenci i da uzvišenoj ideji toga jedinstva treba podrediti posebne interese i nazore. U svakom slučaju svi su se slagali da su izjave Slovenaca vrhunac skupštine. Vjekoslav Spinčić je istaknuo da su pravaši i dosada željeli sjedinjenje s braćom Slovencima ali u njih nisu naišli na odziv. Pozdravlja zato svečanu izjavu u ime najveće slovenske stranke da pristaje uz program Stranke prava i nada se da će se shvatiti da Hrvatska mora svima biti domovina.⁵³

Možda komentar Frana Supila izražava mišljenje većine pravaša (domovinaša). Kaže da Krekov usklik "i ja sam pravaš kao vi" znači da milijun i pol "srodnog plemena... prima hrvatsko ime" i program Stranke prava, te da u ime hrvatskoga državnoga prava i naravnoga prava navješta rat protivnicima. No kao liberal, Supilo se ne zaustavlja na izjavi predstavnika Katoličke narodne stranke. Ne zaboravlja da se u tom smislu već prije izjasnila stranka oko *Slovenskog naroda*. Zato je uvjeren da su zastupnici svih hrvatskih i slovenskih saborâ Austrije te Carevinskoga vijeća proniknuti jednom državnim idejom: samostalnosti Hrvatske pod Habsburškom dinastijom sa središtem u Zagrebu.⁵⁴

Značenje izjava na Trsatu podcrtao je *Slovenec*, tada pod Kalanovim uredništvom. List želi slovenskoj javnosti objasniti pojam hrvatsko državno pravo od kojega Slovenci očekuje oslobođenje. Pri tom prihvaća hrvatska opravdanja i interpretacije da je hrvatska kraljevina slobodna, samosvojna i "popolnoma autonomna država" a pripadaju

⁵² Isto.

⁵³ Isto 18. i 26. X 1898. Uz "Lijepu našu" pjevala se i pjesma: "Naprej zastave slave".

⁵⁴ Isto 27. X 1898. Slovenski liberali koji prihvaćaju hrvatsko državno pravo jesu prema Supilu dr. Andrej Ferjančić, Fran Šuklje te Hribar i Tavčar. No sa sigurnošću to se može reći samo za Tavčara. S obzirom na svoju usku vezu sa istarskim zastupnicima Carevinskoga vijeća Vjekoslavom Spinčićem i dr. Matkom Laginjom, Ferjančić je očigledno bio pobornik slovensko-hrvatske suradnje. O Šuklje-u u tom pogledu nemam podataka no mislim da u pobornike za slovensko-hrvatsko zbliženje među liberalima valja uvrstiti i dr. Danila Majarona.

joj i zemlje u kojima stanuju Slovenci. Te tvrdnje dokazuje zasebnim izborom Ferdinanda I i njegovih nasljednika za hrvatske kraljeve (1527) te pragmatičnom sankcijom od 9. III 1712. kojom je Hrvatski sabor priznao pravo na prijestolje ženskoj lozi Habsburgovaca. "Ta samostalni sklep ki ga je Karol slovesno potrdil, dokazuje popolno nezavisnost hrvaške kraljevine." Međutim, Habsburgovci nisu potvrdili hrvatsku pragmatičku sankciju iz 1712. nego ugarsku iz 1723. prema kojoj su hrvatske zemlje integralni dio Ugarske i ona je temelj austro-ugarske i hrvatsko-ugarske nagodbe. *Slovenec* prihvaća i hrvatske tvrdnje da su slovenske zemlje nekada pripadale Hrvatskoj i da to zato mora biti tako i u budućnosti. No slovensko-hrvatska suradnja ne bi obuhvatila sve slovenske političke struje. *Slovenec* naime drži da je borba protiv liberalizma, koji znači smrt narodnoga života, "neizogibna dolžnost". Ozdravljenje od te "rak rane" osigurati će na katoličkom temelju velike ideje političke veze s Hrvatima. Slovenci bi se tako okrijepili kao što su se nekada u starom "ilirstvu" pojavili "možje, ki so jeli potem vzgajati nas". Za razliku od događaja 1848. i 1867. koje su dočekali nespremni, Slovenci će se pod zvijezdom vodiljom izjava na Trsatu pripremiti za buduća iznenađenja.⁵⁵

Slovenski narod je u svom komentaru pravaške skupštine na Trsatu uskliknuo: "Kdo bi bil mislil, da dobi dr. Tavčar kdaj tako zadoščenje iz ust kanonika Kalana!" Mišljenje "da je naša rešitev samo v združenju s Hrvati u samostojni hrvatski državi, vstvarjeni na podlozi hrvaškega državnoga prava" Tavčar je zastupao prije više godina pa je Kalanova izjava neočekivana zadovoljština onima koji su se prije njega zalagali za tu ideju. List žali što je Stranka prava svoj program "tako zelo poklerikalila" i boji se da bi "kranjska klerikalna stranka" mogla zlorabiti Hrvate, a posebno Stranku prava, a to bi štetilo zajedničkim ciljevima. *Slovenski narod* je dakle načelno podupirao ideju sjedinjenja Slovenaca i Hrvata na temelju hrvatskoga državnoga prava.⁵⁶

I *Obzor*, organ koalicijskog partnera Stranke prava, pisao je da potpora *Slovenca* izjavama za hrvatsko državno pravo raduje "svako hrvatsko srce". Ističe da se već prije protivio "Iliriji", tj. okupljanju samo slovenskih i hrvatskih zemalja Austrije, i predlagao "samostalnu državnu skupinu" sa središtem u Zagrebu i da je hrvatsko državno pravo njegova tradicija. Međutim, kaže *Obzor*, prije su Slovenci željeli samo moralno i kulturno jedinstvo, a sada prihvaćaju i političko. Hrvati nisu u tome insistirali jer nisu htjeli dirnuti u osjetljivost Slovenaca da ne bi izgledalo kako im se žele nametnuti. Poziva se na predstavnike "ilirskoga pokreta" i njihova nastavljača Strossmayera koji je osnovao prosvjetne zavode "kao ognjište i rasadište jedinstva". U *Slovencu* progovara cijela jedna stranka, kaže *Obzor*, ali je uvjeren da se tome neće protiviti ni Hribar ni Tavčar. Zato misli da će se svi Slovenci i Hrvati zalagati za "jedinstvo čitavoga naroda i njegove slobode" i biti na čistu da je spas "u državnom jedinstvu oko hrvatske matice". Na taj način obranilo bi se od Nijemaca i "ostalo južno Slavenstvo". No do stvaranja uvjeta za političko jedinstvo, treba raditi za kulturno jedinstvo. Međutim, u drugom članku *Obzor* govori o budućoj "samostalnoj državnoj skupini" a to nije isto što i uključenje slovenskih zemalja u jedinstvenu hrvatsku državu.⁵⁷

⁵⁵ Hrvatska domovina 17. X 1898 objavila je članak na slovenskom a *Obzor* 17. X preveo ga je na hrvatski; Radosavljević 342.

⁵⁶ Hrvatska domovina 19. X 1898. Režimska *Agramer Zeitung* pozvala se na spomenuti članak *Slovenskoga naroda* i proglasila izjave slovenskih predstavnika na Trsatu isključivo klerikalnim manevrom. No uredništvo *Slovenskoga naroda* je doduše dvojilo o iskrenosti predstavnika Katoličke narodne stranke ali je odobrilo sadržaj njihovih izjava ističući da već odavno zastupa slovensko-hrvatsko političko sjedinjenje. *Obzor* 20. X, Hrvatska domovina 25. X 1898.

⁵⁷ *Obzor* 18. i 20. X 1898. List ističe svoju vlastitu državnopravnu tradiciju (onu Narodne stranke) prije

Slovinci su prihvatili hrvatsko državno pravo ali nisu se upustili u objašnjenje što ono zapravo znači. Dok u *Hrvatskoj domovini* ima nagovještaja da se Slovenci smatraju Hrvatima, na pravaškoj se skupštini niti jedan govornik nije izjasnio u tom smislu. No možda je to pravaški organ prešutio? Samo je frankovačko *Hrvatsko pravo* psovalo "sušačke komedije" i pisalo da je jednom domovinaškom prvaku uspjelo dovesti one zastupnike "planinskih Hrvata" koji su uvijek bili protivnici hrvatskoga državnog prava a vjerni austrijskoj politici. Domovinaši su propustili upriličiti sudjelovanje onih "planinskih Hrvata" koji su se kao Tavčar odlučno izjasnili za sjedinjenje s Hrvatskom u duhu Starčevićeva nauka. *Hrvatsko pravo* je dolazak "planinskih Hrvata" nazvalo manevrom "domovinaških baba" kako bi se onemogućio frankovački prodor u Dalmaciju. Potpora Slovenaca neprijateljskoj domovinaškoj stranci za Franka je bila velik udarac, pa je list držao da "planinska braća" nisu iskrena jer su počastila skupštinu domovinaša koji su izdali učenje Ante Starčevića.⁵⁸

Svečane izjave na Trsatu trebalo je provesti u praksi možda u smislu nekadašnjega Hribarova prijedloga o sastanku istaknutih slovenskih i hrvatskih političara ili bar onih Katoličke narodne stranke te koalicije Stranke prava i Neodvisne narodne stranke. Kako je to Hribar uvidio, bilo je nužno sporazumjeti se o tome što hrvatsko državno pravo znači za Slovence i kako pripremati to sjedinjenje. Je li bi se našao način sjedinjenja u kojem bi slovenski narod mogao u potpunosti zadržati svoju individualnost i kulturna potignuća, ili bi se morao odreći svoje kulturne i političke tradicije i pretvoriti u "planinske Hrvate"? Kako bi onda u prvom i drugom slučaju izgledalo unutrašnje uređenje te hrvatske države kao treće državopravne jedinice u Habsburškoj monarhiji? Je li bi ona imala južnoslavenski ili samo hrvatski karakter?⁵⁹ Umjesto razmatranja toga pitanja slijedile su samo izjave o nužnosti što uže veze Slovenaca i Hrvata.⁶⁰

Katoličkoj narodnoj stranci bila je važna ideja slovensko-hrvatske "vzajemnosti" jer je koalicija Stranke prava i Neodvisne narodne stranke dijelom prihvatila "kršćansko-socijalnu zastavu". Naime uz socijaldemokratsku i frankovačku radničku organizaciju pojavila se 1896. "domovinaška" grupa u kršćansko-socijalnom duhu, pa je u siječnju 1897. u Sisku počeo izlaziti *Hrvatski radnički glas* (kasnije *Glas naroda*) koji je, pod utjecajem jednoga od "domovinaških" prvaka dr. Grge Tuškana, zastupao antisemitizam. Već 1898. Stjepan Zagorac nastojao je učvrstiti i proširiti kršćansko-socijalnu organizaciju pa je zato posjetio Sloveniju da se upozna s Krekovom Kršćansko-socijalnom savezom. Razumije se da je slovenska strana podupirala tu organizaciju protiv socijaldemokrata i frankovaca. Na radničkoj proslavi Slovenske kršćansko-socijalne sveze 1899. bila su i "hrvatska braća" iz Siska a s jedne druge radničke proslave poslan je telegram *Hrvatskoj domovini* i *Obzoru*.⁶¹ Ljeti 1899. Krek je vodio svoje radnike i radnice u Karlovac, a u Zagrebu je održao govor na hrvatskom jeziku i ponovno poželio da se "praktično" provede sjedinjenje Slovenaca i Hrvata putem "demokratske" ideje.⁶²

svoga: dio adrese Hrvatskoga sabora 1861 koji je sastavio Rački. raspravu kraljevinskoga odbora 1866. te autore kao što su Ivan Kukuljević i Tadija Smičiklas (pisac pregleda hrvatske povijesti).

⁵⁸ *Hrvatsko pravo* 14, 15, 18, 19, 21. X 1898.

⁵⁹ Prema podacima Pleterskoga (71) čini se da se konzervativno-klerikalna slovenska struja nije bavila pitanjem hrvatskoga državnoga prava koje je poistovjetila s državnosti južnih Slavena Austro-Ugarske.

⁶⁰ U tom smislu prašinu je podigao zaključak Kranjskoga zemaljskoga sabora o učenju hrvatskoga jezika na ljubljanskoj realci. Radosavljević 343-5.

⁶¹ Isto 345.

⁶² Krek: Izbrani spisi 179-180.

Glavna godišnja skupština Stranke prava (domovinaša) održala se 1899 bez predstavnika Katoličke narodne stranke koji su otkazali svoj dolazak zbog zasjedanja Carevinskoga vijeća i opće skupštine kmetijske družbe.⁶³ U svom pismu toj skupštini Krek ističe da je "za vedno" vjeran idejama koje Stranka prava zastupa. Drži da je bitno pitanje za Hrvate i Slovence hoće li u Monarhiji prevladati apstraktni centralizam sa svojim barbarskim razlikovanjem "med nad-in podnarodi". Uvjeren je da se najprije mora rješavati to "temeljno državno politično vprašanje" koje seže od sjevera do juga Monarhije, s ove i s one strane Sutle, a tek se zatim političko djelovanje može temeljiti "po socialnih načelih".⁶⁴

Mislim da hrvatsko državno pravo slijedećih godina nije predmet interesa slovenskoga tiska. Preostaju uvjeravanja o nužnosti slovensko-hrvatske uzajamnosti te izrazi simpatije i potpore Hrvatima pogotovo u vezi s Narodnim pokretom 1903. Pitanje političkoga sjedinjenja s Hrvatima na temelju hrvatskoga državnoga prava ponovno se pojavilo tek u predratno vrijeme u sasvim novim uvjetima a pod utjecajem kruga oko prijestolonasljednika Franza Ferdinanda. Hrvatski državopravni trijalizam bio je doduše u suprotnosti s velikoaustrijskim programom "federativnog oblikovanja centralističkoga sistema s nacionalnom primjesom". Međutim velikoaustrijski su krugovi držali da je svepravaška organizacija, nastala 1911. povezivanjem grupa u banskoj Hrvatskoj, Dalmaciji, Istri i Bosni i Hercegovini, važan oslon budućem vladaru, a pogotovo su odobravali vezu sa Vseslovenskom ljudskom strankom. Tako je u jesen 1912. proglašena zajednička slovensko-hrvatska organizacija. Pri tom su Slovenci prihvatili program iz 1894. No u ozračju apsolutističkoga režima u Hrvatskoj i predratnog previranja u Monarhiji suradnja nije bila funkcionalna.⁶⁵

POVZETEK

Slovenske politične struje in hrvaško državno pravo v devetdesetih letih 19. stoletja

Avtorica se ukvarja z etapo hrvaško-slovenskih odnosov v devetdesetih letih 19. stoletja, ko je bilo na dnevnem redu vprašanje zedinjenja slovenskih dežel s Hrvaško na osnovi hrvaškega državnega prava. Opozarja na neuspeli poskus I. Hribarja (1893/94), da bi se o tem razpravljalo na sestanku takrat združene hrvaške opozicije in predstavnikov slovenskih opozicijskih struj, in na stališče I. Tavčarja, ki sprejema sestavni del ideologije Stranke prava, da so Slovenci "alpski Hrvati" (1894). Avtorica piše nato o prvih opredelitvah za državno pravo s strani predstavnikov Katoliške narodne stranke na glavni skupščini Stranke prava (domovinašev) leta 1898, ki so ji bila od 1897, kot večinoma tudi njeni koalicijski partnerici Neodvisni narodni stranki, blizu stališča slovenske katoliške konzervativne struje. Stranki prava (domovinašem) je torej

⁶³ Zbog izjave za hrvatsko državno pravo redarstvo je navodno spriječilo dolazak nekih Slovenaca, ali je stiglo mnogo telegrama. Radosavljević 346.

⁶⁴ Krek: Izbrani spisi 180.

⁶⁵ Rezolucija na svoj način ističe odanost Monarhiji kao velikoj sili. Sam Franz Ferdinand podupirao je sjedinjenje Hrvata i "austrijskih Južnih Slavena" na temelju programa Stranke prava pod vodstvom "vrlo lojalnog" dra Ivana Šusteršiča. M. Gross: Hrvatska politika velikoaustrijskoga kruga oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda, Časopis za suvremenu povijest II, 1970, 9-74.

hrvaško državno pravo pomenilo vključevanje Slovencev (in tudi Srbov) v hrvaški narod, vendar obojim v času omenjene skupščine ni želelo ničesar vsiljevati. Prvaki Katoliške narodne stranke pa se izogibajo obravnavanju vprašanja, kaj hrvaško državno pravo pomeni za Slovence. Bi se moral slovenski narod ob združitvi s Hrvaško na podlagi hrvaškega državnega prava odreči svoji individualnosti in kulturni tradiciji ali ne? Bi bila torej tretja enota Habsburške monarhije enotna hrvaška država ali skupina slovanskih dežel na njenem jugu?

MATIJA ŽARGI

POTRES V LJUBLJANI 1895 IN USODA AUERSPERGOVEGA KNEŽJEGA DVORCA

Grofje in knezi Auerspergi so bili stoletja ena najpomembnejših plemiških družin na Kranjskem. V 17. stoletju si jih bomo zapomnili predvsem po njihovem kulturnem in političnem delovanju. V tem času sta bila najpomembnejša deželni glavar grof Wolf Engelbrecht (1610–1673) in njegov brat knez Weikhard Auersperg (1619–1677). Izobraženi Wolf Engelbrecht je med drugim zaslužen za gradnjo znamenitega Knežjega dvorca v Ljubljani.

O njegovi zgodovini so pisali zlasti Janez Vajkard Valvasor,¹ Peter Radics,² Ivan Vrhovec,³ France Stele,⁴ Rudolf Mole,⁵ Branko Reisp,⁶ Nace Šumi⁷ in Ivan Stopar.⁸ Od naštetih avtorjev sta edino Valvasor in Radics uporabljala knjižnico in arhiv knezov Auerspergov, ki je danes shranjen v Haus- Hof und Staatsarchivu na Dunaju v fondu Auersperg VII, Laibach, A/14/1-5. O potresni škodi in o rušenju dvorca pa v fondu Auersperg II, Zentrale, C/53. Poleg tega je za obravnavano temo pomemben fond C. kr. spomeniški urad na Dunaju, ki je shranjen v Arhivu Slovenije, AS 1100, fasc. 9.

Temeljni kamen so položili 20. aprila 1660. O tem priča ploščica iz pozlačene mendeninaste pločevine, najdena leta 1937 pri kopanju temeljev za Narodno in univerzitetno knjižnico. Na njej je graviran napis, ki govori, da je deželni glavar grof Wolf Engelbrecht Auersperg v božjem imenu začel z gradnjo.⁹ Vendar je na podlagi preučevanja Auerspergovega arhiva mogoče trditi, da začetki gradnje segajo že v leto 1642, ko je Wolf Engelbrecht začel graditi novo stanovanjsko stavbo z mostovžem, ki je bila zgrajena v drugi polovici leta 1842, kot je razvidno iz obračuna ljubljanskega gradbenega mojstra Abondia Donina.¹⁰ Abondio Donino je leta 1629 na istem mestu, to je za mestnim obzidjem nasproti lontovža, že zgradil stanovanjsko stavbo za Wolfovega očeta Dietricha Auersperga, ki pa jo je leta 1842 skoraj porušil in zgradil novo.¹¹ To letnico začetka gradnje dvorca so navajali tudi različni starejši avtorji, kot sta na primer Radics in Vrhovec. Radics, ki je pregledoval Auerspergov arhiv in tudi na novo katalogiziral knjižnico, pravilno ugotavlja, da je Wolf Engelbrecht leta 1642 zgradil zadnje

¹ Johann Weikhard Valvasor, *Die Ehre des Herzogthums Krain*, IX. Theil, str. 671.

² Peter Radics, *Ernstes und heiteres aus einer Cavalierbibliothek des 17. Jahrhunderts*, *Bilder Oesterreichischer Vergangenheit und Gegenwart*, Leipzig s. a., str. 26 sl.

³ Ivan Vrhovec, *Die wohlöbl. Hauptstadt Laibach*, Laibach 1886, str. 14, 141 sl.

⁴ France Stele, *Valvasorjeva Ljubljana*, *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo IX*, Ljubljana 1928, str. 13 sl., 24 sl.

⁵ Rudolf Mole, *K zgodovini Knežjega dvorca v Ljubljani*, *Kronika IV/1*, Ljubljana 1937, str. 48 sl.

⁶ Branko Reisp, *O nekdanji knjižnici knezov Auerspergov (Turjaških) v Ljubljani*, *Zgodovinski časopis 43/1*, Ljubljana 1989, str. 48 sl.

⁷ Nace Šumi, *Arhitektura XVII. stoletja na Slovenskem*, Ljubljana 1969, 116 sl., 150.

⁸ Ivan Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji*, *Gorenjska IV*, Ljubljana – Grad in dvorci, Ljubljana 1999, str. 120 sl.

⁹ Glej opombo 5!

¹⁰ HHSta, Auersperg VII, A/14/1.

¹¹ Ibidem.

krilo in tako postavil osnovo za veličasten dvorec.¹² Omenjena ploščica s temeljnega kamna dokazuje letnico začetka razširitve dvorca z velikim pročeljem in dvema arkadnima kriloma, ko je celota dobila izgled, kakršnega poznamo iz različnih upodobitev in popotresnih fotografij.

Na podlagi računov prodane opeke Rudolf Marolt dokazuje, da naj bi bil dvorec najverjetneje zgrajen in tudi opremljen leta 1662.¹³

Dvorec je bil največja profana arhitektura tedanje Ljubljane. V tlorisu pravokotna dvonadstropna stavba je imela na dvoriščni strani tri arkadna krila. Četrto krilo, zgrajeno leta 1642, je bilo oprto na srednjeveško obzidje pri vicedomskih vratih. Monumentalno pročelje dvorca na Gosposki ulici je bilo poudarjeno z nadzidkom v osi in opremljeno z balkoni v sredini in na krilih. Notranjost je premogla dvainpetdeset sob in več dvoran. Iluzionistično stensko in stropno poslikavo v slavnostni dvorani pripisujejo Almanachu. Dvorec je imel bogato notranjo opremo, galerijo slik, zbirko raritet in kuriozitet, bogato knjižnico, ki je obsegala 3257 del in arhiv. Na terasi ob današnji Vegovi ulici je bil ograjen vtr s pomarančevci in limonovci.¹⁴ K dvorcu so sodili tudi znameniti Auerspergovi vrtovi, ki jih je Wolf Engelbrecht začel urejati po letu 1639, ko je odkupil zemljišče.¹⁵

Deželni glavar Wolf Engelbrecht Auersperg je bil izobražen mož. Študiral je pri jezuitih deloma v Ljubljani, deloma v Gradcu. Nato je odšel na potovanje. V Benetkah, Padovi in v Bologni se je navdušil predvsem za italijansko umetnost in znanost. Tako je Knežji dvorec postal pomembno središče kulturnega utripa v tedanji Ljubljani. Knjižnico so uporabljali takratni izobraženci, kot sta bila Janez Ludvik Schönleben, ki jo je prvič leta 1655 in drugič leta 1663 tudi katalogiziral, in Janez Vajkard Valvasor. V Auerspergovih vrtovih in pozneje v slavnostni dvorani novozgrajenega dvorca so prirejali tudi gledališke igre. Leta 1660 so v "Ballhausu" na čast obiska cesarja Leopoda I. uprizorili italijansko komedijo Rudolfo I. Pius, Pacificus, Victoriosus.¹⁶

Po smrti Wolfa Engelbrechta leta 1673 je njegov brat münsterberški in frankensteinski knez Weikhard Auersperg (po njem se Knežji dvorec tudi imenuje) podedoval vso posest. Po njegovi smrti leta 1677 v Žužemberku je dvorec izgubil svoje prvotno kulturno poslanstvo, ker so dediči knežje linije zapustili Kranjsko. Leta 1705 so v njem uprizorili zadnjo gledališko predstavo.¹⁷ Pozneje so Auerspergi imeli poleg knjižnice in arhiva v njem še osrednjo pisarno za Kranjsko in skladišče izdelkov svoje železarne na Dvoru. Druge prostore so oddajali.

Za Ljubljano tako pomembno stavbo je, kot tudi mnogo drugih, 14. aprila 1895 zamajal potres. Dan po potresu je knez Karl Auersperg v Vlašim na Češkem, kjer je živel, prejel brzojavko, v kateri mu je oskrbnik Knežjega dvorca sporočil, da je katastrofalen potres stavbo hudo poškodoval. Direktor osrednjeAuerspergove pisarne v Vlašimu Leopold Hufnagl je kneza prosil za navodila, kaj storiti, če je škoda res tako velika, da je dvorec v celoti ali deloma neuporaben. Predlagal mu je, da bi bilo v tem primeru misliti na prodajo, čeprav čas temu ni bil naklonjen.¹⁸

¹² Glej opombo 2, str. 27.

¹³ Glej opombo 1, str. 49.

¹⁴ Valvasor, Ehre XI, str. 671.

¹⁵ HHSta, Auersperg A/14/4 in C/40/1.

¹⁶ Peter Radics, Der verirrt Soldat, Agram, 1845, str. X, XV.

¹⁷ Stanko Škerlj, Italijanske predstave v Ljubljani od XVII. do XVIII. stoletja, Kronika I/3, Ljubljana 1934, str. 181 sl.

¹⁸ HHSta, Auersperg II, C/53.

V tem času je bil dopisnik in konservator za Kranjsko pri dunajski Centralni komisiji za umetnostne in zgodovinske spomenike prelat Janez Flis. Flis (1841–1919) je bogoslovcem predaval zgodovino cerkvene umetnosti. Kot učbenik je spisal knjigo Stavbinski slogi (1895), ki je prvi pregled zgodovine arhitekturnih slogov in tako postavil tudi temelj slovenski arhitekturni terminologiji. Drugo knjigo Umetnost v bogočastni službi (1909), v kateri obravnava zgodovino cerkvene opreme, je prav tako namenil bogoslovcem in duhovnikom. Vseskozi je s strokovnimi nasveti sodeloval tudi pri popravilih in obnovah cerkva.

Flis je o nastali potresni škodi na umetnostnih spomenikih, med drugim tudi na Knežjem dvorcu, v katerem je tudi slavnostna dvorana s freskami, Centralni komisiji poročal 2. junija 1895. V nadaljevanju poročila je komisijo obvestil, da obstaja resna nevarnost, da bo dal knez Auersperg двореc porušiti. Zato je Flis že prej ukrepal, da bi freske prerasali ali fotografirali.

Glede na Flisovo poročilo je komisija ugotovila, da si bo v tem primeru morala zelo prizadevati, da bi našla ustrežne rešitve, čeprav je proti takim lastnikom brez moči.¹⁹ V tem času namreč še ni bilo zakona, ki bi urejal spomeniško varstvo. Zato je komisija lahko dajala le neobvezne nasvete, ki so jih lastniki spomenika lahko upoštevali ali pa ne.

Konservator Flis je Centralni komisiji naslednjič poročal šele 27. decembra 1895. Zapisal je, da se ni tako dolgo oglasil, ker se do takrat mestni svet še ni odločil, katere spomeniške stavbe bo zaradi novega regulacijskega načrta treba žrtvovati. Doslej so bile že porušene nekatere stavbe, kot je pisal Flis, ki niso imele nobene umetnostno-zgodovinske vrednosti. Za primer je navedel dve stavbi iz Špitalske (Stritarjeve) ulice. Podrti mestni špital naj bi imel za Ljubljano določeno zgodovinsko vrednost, umetnostne pa nobene. Večja je bila izguba Schreyerjeve hiše številka 9, ki je imela na pročelju maskarone in doprsne podobe v visokem reliefu in je bila kot taka značilna za ljubljanski barok.

V nadaljevanju je poročal, da o tem, kaj se bo zgodilo s poškodovanim Knežjim dvorcem, ni izvedel nič novega. Nato ga je še takole opisal: "Ta velika zgradba je iz časa, ko je visoko plemstvo zapuščalo gradove in si v Ljubljani gradilo palače in zasebne hiše, ki so po svoji arhitekturi izstopale v primerjavi z drugimi meščanskimi stavbami. Med najveličastnejše je sodila leta 1642 (tudi Flis navaja to letnico) zgrajena palača na Gosposki ulici. Zgradil jo je umetnostno izobraženi Wolf Engelbrecht pl. Auersperg. Dvonadstropna stavba s pravokotnimi okni je na zunanjsčini brez vsakega okrasja, le osrednji nadzidek in trije, na konzole oprti balkoni iz kovanega železa delijo pročelje. Imeniten izgled ima veliko dvorišče s tremi arkadnimi krili. Oboki v prvem nadstropju počivajo na navzgor zoženih stebrih, v pritličju pa na stebrih s pravokotnimi kapiteli. Za enostavnim pročeljem brez arhitekturnega okrasa je prekrasna notranjščina. V veliki slavnostni dvorani, kjer je zdaj registratura, so deloma poškodovane stenske slikarije. Na straneh so naslikane stebriščne dvorane s pogledom na pokrajino. Na frizu so različni mitološki prizori. Najbolje je ohranjen Hefajst nad kaminom. Danes hodimo mimo tega poslopja, ne da bi vedeli, kakšna krasota se skriva v notranjščini, kjer je stotine in stotine povabljenih gostov napolnjevalo slavnostno dvorano, v kateri so gojenci jezuitskega kolegija uprizarjali gledališke igre."²⁰

¹⁹ AS, C. kr. državni spomeniški urad, 1100, fasc. 9, 2265/95, št. 1109.

²⁰ AS, C. kr. državni spomeniški urad, 1100, fasc. 9.

To Flisovo poročilo je bilo leta 1896 objavljeno v *Mittheilungen der Central – Comission*.²¹

O tem poročilu je Centralna komisija razpravljala in načeloma zelo obžalovala predvideno rušenje tako pomembne stavbe iz druge polovice sedemnajstega stoletja, kar so označili kot veliko izgubo za avstrijske umetnostne spomenike. Zato so se z lastnikom knezom Karlom Auerspergom dogovarjali o morebitnem konserviranju, oziroma, če poslopja vseeno ne bo mogoče ohraniti, o fotografiranju celote. O tem so ga 12. februarja 1896 tudi pisno obvestili. Auersperg jim je čez deset dni odgovoril. Pisal jim je, da dvorca žal ne bo mogoče rešiti, saj so ga potres in popotresni sunki tako poškodovali, da tla proti Gosposki ulici nimajo več potrebne nosilnosti. Tudi pročelje in strop v dvorani s slikarijami da sta zelo poškodovana. Zato bo najprej treba odstraniti drugo nadstropje. Brez njega bi stavba postala nekakšen torzo. V kolikor pa bi ga na novo pozidali, bi morali zgraditi tudi novo pročelje. Zato da se je odločil za rušitev. Obvezal se je, da bo pred tem poskrbel, da bodo fotografirali zunanost in notranost dvorca in tako ohranili spomin nanj.²²

Medtem je Auersperg za zastopnika svojih interesov v Ljubljani imenoval ljubljanskega advokata dr. Antona pl. Schoeppla. Schoeppl je kneza 3. februarja 1896 v obširnem dopisu seznanil z regulacijskim načrtom in o načinu prodaje dvorca ter predlagal licitacijo in izbiro najboljšega ponudnika. Menil je, da bi to bila lahko mestna občina, ki se je ravno v tem času prizadevala za gradnjo in ureditev javnih zavodov, kot so šole, bolnišnice, vojašnice idr. Posebej je poudaril, da nov regulacijski načrt predvideva širitev Gosposke in Knežje ulice in da bodo zato morali porušiti del dvorca. Schoeppl je menil, da bi s širitvijo Knežje ulice nastala boljša prometna povezava s pomembno novo Tržaško cesto. Zato je knezu predlagal, naj na mestu Knežjega dvorca zgradi novo stavbo, v kateri bi lahko imel poslovne prostore.²³

Auersperg je nato 11. februarja 1896 obiskal Ljubljano, kjer si je ogledal dvorec in oskrbnika zadolžil, da mora odstraniti vse tri balkone na pročelju, kamnite podboje srednjega balkona, marmorni kamin in marmorne podboje v veliki dvorani, železna vrata nekdanjega najemniškega stanovanja na prehodu na vrt, delilno mrežo in okenske mreže na hodniku ob vrtu, štirinajst kosov najboljših kamnitih stebrov v drugem nadstropju in oljne slike izpred velike dvorane. Oskrbnik se del še ni lotil, ker še niso bile izdelane fotografije, ki jih je Auersperg naročil pri ljubljanskem fotografu Helferju. Odstranil je le oljne slike, jih zavil in zaklenil v sobo v prvem nadstropju.

V dvorcu so se v devetnajstem stoletju grelj z litoželeznimi pečmi, ki so jih nedvomno izdelali v sloviti Auerspergovi železarni na Dvoru. Oskrbnik je namreč poročal, da je kneza ob njegovem obisku v Ljubljani opozoril na poškodbe na stavbi in na več litoželeznih peči različnih velikosti, na njihovo slabo ohranjenost ter na njihove zastarele nedopadljive oblike. Zato mu je knez naročil, naj jih odstrani in proda. Tako so odstranili dvaindvajset peči v skupni teži okoli tisočpetsto kilogramov in jih prenesli v prostore desno od glavnega vhoda, ki so od 1. marca 1896 ostali prazni. O njihovi prodaji po dva goldinarja in pol za kilogram se je oskrbnik dogovarjal z ljubljanskim trgovcem z železnino Ernstom Hammerschmidtom in tovarnarjem Gustavom Tönniesom.²⁴

²¹ *Mittheilungen der k. k. Central Comission*, Wien 1896, str. 117.

²² Glej opombo 20.

²³ Glej opombo 10.

²⁴ *Ibidem*.

Knežji dvorec je zanimal tudi deželnega predsednika Viktorja Heina. Hein je namreč 8. maja 1896 na Centralno komisijo naslovil zabeležko, v kateri ji je sporočil, da je pri Auerspergovem advokatu Schoepplu izvedel, da je že vse pripravljeno za prodajo. Menil je, da za tako poškodovano stavbo ne bo mogoče najti kupca. Zato jo bo treba porušiti. Tako je zapisal Hein, je usoda dvorca zapečaten in ne preostane nič drugega kot fotografiranje celote. Komisiji je za trideset goldinarjev ponudil šest fotografij, ki jih je izdelal fotograf Helfer.²⁵ Te fotografije danes hrani INDOC center Uprave za kulturno dediščino v Ljubljani.

Komisija je Heinovo ponudbo odklonila, ker da jim je Auersperg obljubil, da jim bo podaril petnajst fotografskih posnetkov zunanosti in nekaterih prostorov. Fotografije jim je v resnici poslal 9. avgusta. V spremnem dopisu je opozoril, da je iz posnetkov razvidno, v kako žalostnem stanju je poslopje in da ga bo zato nujno treba porušiti. V nadaljevanju je zapisal, da so na prvi fotografiji vidne poškodbe pročelja, na fotografijah šest, sedem, osem in devet pa razpoke v notranjščini, ki potekajo v vseh smereh. Na koncu jim je še sporočil, da so že začeli z rušenjem in da so knjižnico preselili v grad Lösensteinleien. Nekatero dragocenejšo dele opreme, kot so marmorni kamin in portal iz slavnostne dvorane, kamniti in železni deli balkonov s pročelja in peč iz knjižnice so odstranili in deponirali, da jih bodo lahko postavili na drugem mestu.²⁶

Centralna komisija se je 20. avgusta in še enkrat 6. novembra Auerspergu za poslane fotografije, iz katerih je razvidno, da dvorca v resnici ni mogoče rešiti, pristrčno zahvalila in obenem izrazila obžalovanje, da je dežela Kranjska izgubila enega najpomembnejših spomenikov.²⁷

Zanimivo vprašanje, ki se ob tem zastavlja, je, zakaj se je komisija zadovoljila s fotografijami poslikave v slavnostni dvorani in da se ni bolj potrudila, da bi jih sneli? Zakaj je tudi Janez Flis v prvem poročilu predlagal, da bi jih prerisali ali fotografirali in ne sneli? Uslužbenec Centralne komisije Zelfer je namreč 21. aprila 1896 pisal Auerspergu in priporočil kustosa galerije slik v Akademiji upodablajočih umetnosti na Dunaju Gerischa, ki da je večš snemanja slikarij na lesenem stropu in da mu lahko v tej zvezi da najboljše nasvete. Priporočilo je utemeljil s tem, da je Gerisch že upešno rešil Herrleinove stropne freske v slogu Ludvika XVI iz leta 1779 v stavbi Kranjske hranilnice v Ljubljani.²⁸ Žal je ostalo le pri tem priporočilu.

Ko je bil Knežji dvorec dokončno podrt, je ostalo prazno zemljišče, ki ga Auersperg ni mogel ali ni hotel prodati. Leta 1902 mu je Kranjska stavbna družba poslala ponudbo z načrti za gradnjo najemniške stanovanjske hiše,²⁹ vendar se zanjo ni odločil, ker verjetno tudi ni imel zadostnega kapitala. Zemljišče je še vedno ostalo njegova last, čeprav je bilo zanj kar nekaj zanimanja. Ravnatelj Deželnega muzeja in korespondent za Kranjsko Josip Mantuani je 24. septembra 1910 poslal Centralni komisiji na Dunaj zaupno pismo, da je deželni odbor na tem zemljišču nameraval zgraditi novo palačo deželnih stanov, vendar so zato, ker se Auersperg še ni dokončno odločil, kaj bo z njim, načrte opustili.³⁰

²⁵ AS, C. kr. državni spomeniški urad, št. 1753 Präs.

²⁶ Ibidem, št. 1212 Präs.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Glej opombo 10! Poročilo snemanju Herrleinovih stropnih fresk v poslopju Kranjske hranilnice je bilo objavljeno v Mittheilungen der Central – Commission, Wien 1896, str. 115.

²⁹ Glej opombo 10.

³⁰ Glej opombo 20.

Zemljišče je tako ostalo prazno in je bilo po prvi svetovni vojni "gmajna, po kateri so frkolinčki zbijali žogo". Jeseni leta 1936 so 2000 kvadratnih metrov velik prostor obdali z visoko leseno ograjo in začeli graditi Narodno in univerzitetno knjižnico. Pri kopanju temeljev zanjo jih je oviralo trdno zidovje kletnih prostorov nekdanjega Knežjega dvorca in emonskega zidu.³¹

Kaj nas še danes spominja na Auerspergov Knežji dvorec? Narodni muzej Slovenije hrani ploščico iz temeljnega kamna in majoliko iz 16. stoletja. Marmorni kamin iz slavnostne dvorane so Auerspergi vgradili v svoj grad Goldegg v Nižji Avstriji. Vodnjak iz Auerspergovih vrtov je deloma na zaključku Novega trga, spodnja kotanja je na vodnjaku na Krekovem trgu, zgornji del pa je vkomponiran v Neptunov vodnjak pri SAZU-ju.³² Pri urejanju dvorišča lapidarija na malem vzhodnem dvorišču Križank je Plečnik uporabil stebričke z arkadnega hodnika knežjega dvorca.³³ Knjižnico je princ Karl Adolf Auersperg leta 1951 preselil z gradu Lösensteinleithen v Montevideo. Leta 1954 so večino knjig prodali Kongresni knjižnici v Washingtonu. Do naslednje znane prodaje je prišlo leta 1982, ko so na avkciji pri Sotheby's v Londonu prodali nekaj sto tiskanih knjig, ki so tako prišle v zasebne roke.³⁴ Znano je le, da je na tej avkciji osem knjig odkupila British Library v Londonu.³⁵ Družinski arhiv, ki je tako pomeben za slovensko zgodovino, je kot rečeno, shranjen v Haus- Hof und Staatsarchivu na Dunaju. Sicer pa o opremi in izgledu dvorca pričajo že omenjene upodobitve iz druge polovice 17. stoletja in popotresne fotografije.

³¹ Katarina Kobilica, Andrej Studen, Volja do dela je bogastvo, Ljubljana 1999, str. 115.

³² Silvester Kopriva, Ljubljana skozi čas, Ljubljana 1989, str. 123, 125; Gojko Zupan, Ulično pohištvo, razstavní katalog, Arhitekturni muzej, Ljubljana 2000, str. 104.

³³ Kopriva, str. 93.

³⁴ Lisa Fagin Davis, Wolfgang Engelbert pl. Auersperg, bibliofil 17. stoletja, Zbornik za umetnostno zgodovino, n. v., XXXV, Ljubljana 1999 str. 193 sl.

³⁵ Martin Bircher, The "splendid Library" of te Counts of Auersperg in Ljubljana, v: The German Book 1450–1750, London 1995, str. 285 sl.

ZUSAMMENFASSUNG

Das Erdbeben des Jahres 1895 in Laibach und das Schicksal des Fürstenhofes der Auersperger

Die Grafen und Fürsten Auersperg waren durch Jahrhunderte eine der bedeutendsten Adelsfamilien in Krain. Im 17. Jahrhundert traten sie durch ihr kulturelles und politisches Wirken besonders in den Vordergrund. Die bedeutendste Rolle spielten in dieser Zeit der Landeshauptmann Wolf Engelbrecht (1610-1673) und sein Bruder Fürst Weikhard von Auersperg (1619-1667). Der gebildete Wolf Engelbrecht von Auersperg veranlaßte unter anderem den Bau des berühmten Fürstenhofes, des bedeutendsten Profangebäudes der damaligen Stadt Laibach. Mit den Bauarbeiten wurde am 20. April 1660 begonnen. Das Palais war ein rechteckiger zweigeschoßiger Bau, der mit einer monumentaler Fassade ausgestattet war. Drei Flügel des Hofes waren mit Arkaden versehen. Im Inneren befanden sich zweiundfünfzig Zimmer und einige Säle. Die illusionistische Wand- und Deckenmalerei wird dem Almanach zugeschrieben. Der Hof hatte eine kostbare Ausstattung, eine Gemädegalerie, eine Sammlung von Raritäten und Kuriositäten, eine reichhaltige Bibliothek mit 3257 Werken und ein Archiv. Zum Palais gehörten auch die berühmten Auersperg-Gärten. Dieses für Laibach so bedeutende Gebäude wurde - ebenso wie viele andere Bauten - durch das Erdbeben vom 14. April 1895 stark beschädigt und man überlegte seine Demolierung. Gegen solche Pläne sprach sich vor allem Prälat Janez Flis (1841-1919) aus, der damalige Korrespondent und Konservator für Krain bei der k. k. Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale. Flis berichtete der Kommission über den entstandenen Schaden und setzte sich gegen den Abbruch des Gebäudes ein. Sein Urteil untermauerte er mit der Beschreibung der Architektur und der Innenausstattung des Fürstenhofes und stellte vor allem die zum Teil beschädigten Malereien im Festsaal, in welchem die Schüler des Jesuitengymnasiums ihre Theateraufführungen veranstalteten, in den Vordergrund. Für den Fall, daß es zur Demolierung kommen sollte, schlug er vor, die Fresken zu kopieren oder zu fotografieren.

Der damalige Besitzer des Fürstenhofes, Fürst Karl Auersperg, entschied sich jedoch für den Abbruch. Die Zentralkommission bedauerte diesen Entschluß außerordentlich, konnte jedoch nichts unternehmen, da es damals noch kein Gesetz für den Denkmalschutz gab. Daher konnte die Kommission nur unverbindliche Empfehlungen aussprechen. Auersperg beauftragte den Laibacher Photographen Helfer, die Außen- und die Innenausstattung zu dokumentieren; am 9. August 1896 sandte er fünfzehn Photos an die Zentralkommission nach Wien. Im Begleitschreiben wies er auf den traurigen Bauzustand hin und betonte, daß die Demolierung des Gebäudes unumgänglich sei. Ferner teilte er mit, daß mit dem Abbruch bereits begonnen und daß die Bibliothek in das Schloß der Familie nach Losensteinleithen verlagert wurde. Einige wertvollere Teile der Einrichtung - etwa der Kamin aus Marmor, das Portal des Festsaales, die Balkenteile der Außenfassade aus Stein und Eisen und der Ofen aus der Bibliothek - wurden abgetragen und aufgehoben, um sie anderswo wieder zu verwenden.

Nach der Demolierung des Fürstenhofes blieb ein leeres Gelände, das Auersperg nicht verkaufen konnte (oder wollte). Erst im Herbst des Jahres 1936 wurde an dieser Stelle mit dem Bau der National- und Universitätsbibliothek nach Plänen von Josef Plečnik begonnen. An den Fürstenhof erinnern heute nur noch eine kleine Platte aus

dem Grundstein und eine Fayance aus dem 16. Jahrhundert, die im Nationalmuseum Sloweniens aufbewahrt werden, und einige kleine Säulen des Arkadenhofes, die Plečnik bei der Einrichtung des Lapidariums im kleinen östlichen Hof des von ihm umgebauten Deutschordenhauses ("Križanke") verwendete.

SALVATOR ŽITKO

NACIONALNI IN POLITIČNI ANTAGONIZMI V ISTRI V ČASU ZASEDANJA ISTRSKEGA DEŽELNEGA ZBORA V KOPRU (1899-1910)

UVOD

S februarским patentom leta 1861 in nekaterimi spremembami v letu 1867 je Avstrija dobila upravno strukturo, ki jo je obdržala do konca monarhije. Že v razpravah o reformi sistema leta 1860, posebno o ustavni reformi, so bila posebej naglašena vprašanja temeljnih pravic državljanov pa tudi samouprave, se pravi krepitve dežel-pokrajin z oblikovanjem njihovih novih teritorialnih obsegov. Na osnovi te ureditve je Istra s Kvarnerskimi otoki postala avtonomna pokrajina, imenovana mejna grofija Istra (Mar-graviato d'Istria) s posebnim deželnim zborom v Poreču, medtem ko je v upravnem pogledu (kot del Avstrijskega primorja, ki sta mu pripadala tudi Trst in Goriška) ostala podrejena c.k. namestništvu v Trstu.

Upravo nad celotno Istro so iz Pazina prenesli v Poreč, ki je do konca monarhije ostal sedež deželnega odbora (Giunta provinciale), deželni zbor (Dieta provinciale) pa je bil tja zadnjikrat sklican leta 1897. Vzrok so bili z nacionalnimi spori povezani nemiri in grobi napadi na slovenske in hrvaške poslance. Po letu 1897 je bil deželni zbor dvakrat sklican v Pulj, vendar predlog, ki ga je imela avstrijska vlada, da bi se v deželnem redu določil Pulj za glavni sedež zbora, ni bil uresničen. Tako se je leta 1899 in v prvem desetletju našega stoletja deželni zbor večinoma sestajal v Kopru. To menjavanje sedeža deželnega zbora je bila ena od posebnosti istrske dežele.¹

Z deželnozborskim volilnim redom (Regolamento elettorale per la Dieta provinciale per il Litorale) in deželnim redom (Regolamento provinciale) je bilo določeno, da istrski deželni zbor tvori 30 poslancev, kar je bilo glede na število prebivalstva veliko.² Od teh je bilo 27 poslancev voljenih, po funkciji pa so bili v deželnem zboru tudi 3 virilisti in sicer: tržaško-koprski, poreško-puljski in krški škof. Ob tolikšnem številu virilistov (10%) pa je imela Istra med vsemi deželami monarhije najnižji delež veleposestniških poslancev (5 ali 16,7%). Zastopnikov mest je bilo 8, trgovsko-obrtne zbornice 2 in zastopnikov kmečkih oziroma zunanjih občin 12 (40%). S spremembo deželnega reda, 20. maja 1870, se je število poslancev v deželnem zboru dvignilo na 33.³

Glavna značilnost volilnega sistema je bila v tem, da je v sebi združeval ostanke fevdalnih stanov z določenimi koncesijami kmečkemu prebivalstvu. Liberalna prenova

¹ V. Melik, Istrski deželni zbor, v: Sistemi oblasti in oblasti institucij, teorija in praksa držav cvropskega Sredozemlja v novem veku s posebnim ozirom na jadransko območje. Acta histriae, VII. Koper. Zgodovinsko društvo za južno Primorsko-Koper, 1999, 635.

² Ob štetju prebivalstva l. 1880 so v Istri našeli 43.004 Slovencev, 121.732 Hrvatov in 114.291 Italijanov, vendar je bilo to že prvo štetje po "občevalnem jeziku". V desetletju 1880-1890 je prebivalstvo v vseh istrskih okrajih naraščalo, tako da je bilo ob štetju 1890 44.418 Slovencev (v koprskem okraju 27.343), 140.713 Hrvatov in 118.037 Italijanov (Rutar, 1896,68; Perselli, 1993, 12).

³ Tri nova poslanska mesta so bila dodeljena mestnemu volilnemu razredu; favoriziranje mestne kurije proti kmečki je bila splošna poteza avstrijskega volilnega sistema. Posebnost Istre je bila, da so volili v mestni kuriji prebivalci mestnih davčnih občin, ne pa mestnega ozemlja v ožjem smislu, zato je zajemala mestna kurija znatno večji delež prebivalstva kot v sosednjih deželah; v Istri 31% (Melik, 1999, 636).

in spoštovanje aristokratske tradicije sta tako v polni meri odgovarjala ustavnemu modelu države, ki ga je promovirala centralistična dunajska politika.⁴

Politični sistem zastopstva interesov in razredov je predvideval delitev volilnega telesa v štiri kurije na osnovi cenzusa. V kurijah veleposesti, trgovsko-obrtne zbornice in mest so bile volitve neposredne, za kmečko kurijo pa je bilo predvideno posredno glasovanje. To je pomenilo, da so v volilnih okrajih na vsakih 500 prebivalcev izvolili po enega volilnega zaupnika (elettori eletti ali fiduciari), ki so se zbrali na sedežih volilnih okrajev in izvolili predvideno število poslancev.⁵

Čeprav so Slovenci in Hrvati v Istri predstavljali približno dve tretjini celotnega prebivalstva, si na osnovi takega volilnega sistema niso mogli zagotoviti večine v deželnem zboru, saj je namesto nacionalne pripadnosti odločala politična in ekonomska teža posameznih volilnih teles, pogojena s progresivnim davčnim sistemom.⁶ Ker so deželni redi povsod favorizirali veleposestvo in meščanstvo, ki je bilo v Istri skoraj v celoti italijanske narodnosti, sta bila sestava deželnega zbora in nacionalna pripadnost v hudem nasprotju. Od 30 voljenih poslancev v letih 1870-1908 jih je imela italijanska stran po letu 1889 kar 21, hrvaško-slovenska pa le 9, torej samo 30%, v deželnem odboru pa samo enega zastopnika.⁷

Kar se tiče razpravnega jezika v istrskem deželnem zboru in v pokrajinski upravi, je bila enakopravnost z italijanskim praktično nemogoča. Nastopi hrvaških in slovenskih poslancev v lastnem jeziku so po letu 1883 povzročali viharne proteste in grožnje italijanske poslanske večine, zato je bilo ravno vprašanje jezika in istrske avtonomne uprave eden od vzrokov pogostih kriz deželnega zbora.⁸ Dve leti pred selitvijo istrskega deželnega zbora v Koper, torej leta 1897, so v Istri prvokrat potekale tudi državno-zborske volitve v peti oziroma splošni kuriji. Prve štiri kurije so štejele 22.356 volilcev, medtem ko jih je bilo v splošni kuriji 81.879. Formiranje pete kurije ni prineslo uspehov hrvaško-slovenskemu taboru, saj je v splošni kuriji sedaj volila cela Istra z mesti vred, kar je nagnilo tehtnico močno na italijansko stran.⁹ Dejstvo, da so v splošni kuriji volili tudi volilci prvih štirih kurij, je kazalo na to, da je bila v avstrijskem volilnem sistemu tudi peta kurija ustanovljena zato, da bi zastopala določen interes in sicer številčnega, obenem pa naj bi tako organiziran volilni oziroma predstaviški sistem še naprej varoval interese višjih, se pravi italijanskih družbenih slojev.¹⁰

⁴ P. Ziller, *Sistema elettorale e rappresentanza politica in Istria nel periodo costituzionale asburgico*. Atti del Centro di Ricerche Storiche – Rovigno, 24, Trst-Rovinj, 1994, 534.

⁵ V. Melik, *Volitve na Slovenskem 1861-1918*, Ljubljana 1965, 158; S. Vilhar, *Slovensko učiteljske v Kopru 1875-1909*, Koper 1976, 14.

⁶ P. Ziller, *istotam*, s. 540.

⁷ V. Melik, *Istrski deželni zbor*, Acta Histriae VII, Koper 1999, 636.

⁸ F. Zwitter, *Razvoj prebivalstva in sprememba odnosa med posameznimi narodi. Uprava in politično življenje. Vprašanje jezika*. V: *Zahodno sosedstvo. Slovenski zgodovinarji v slovensko-italijanskih razmerjih do konca prve svetovne vojne*. Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRS SAZU, Ljubljana, 1996, 167; B. Milanović, *Hrvatski narodni preporod u Istri, II (1883-1947)*, Pazin 1973, 87.

⁹ V. Melik, *Volitve na Slovenskem*, s. 157; B. Gombač, *Slovenska politika v Trstu ob koncu 19. stoletja*. Zgodovinski časopis (ZČ), 31 1-2, Ljubljana 1977, s. 55.

¹⁰ P. Ziller, *istotam*, s. 544.

RAZVOJ IN ZNAČILNOSTI POLITIČNEGA ŽIVLJENJA ISTRSKIH SLOVENCEV IN HRVATOV V DRUGI POLOVICI 19. STOLETJA

Uvedba ustavnega življenja, predvsem pa uveljavitev februarskega patenta leta 1861, sta postavljali nove temelje političnemu življenju istrskih Slovencev in Hrvatov. Narodnostno prebujanje je služilo predvsem zato, da bi doseglo svoje cilje, ki jih je dopuščal ustavni sistem. V prvi vrsti je bila za doseg teh ciljev pomembna nova deželna uprava z deželnim zborom kot nosilcem deželne avtonomije, pa tisk, čitalnice, taborsko gibanje in seveda razvoj šolstva.¹¹

Odločilnega pomena za dvig narodne zavesti in sistematično politično delo med tržaškimi in istrskimi Slovenci je bila ustanovitev političnega društva "Edinost" v Trstu leta 1874. Z dolinskim taborom leta 1878 je društvo razširilo svojo politično dejavnost tudi na Istro, s tem pa so nastali ugodnejši pogoji za tesnejše politično sodelovanje istrskih Slovencev in Hrvatov.

Z letom 1883 se je v političnem življenju hrvaškega dela Istre marsikaj spremenilo. Po smrti puljsko-poreškega škofa Juraja Dobrile ter urednika "Naše sloge" Mate Baštiana je na politično prizorišče stopila mlajša generacija pravaško usmerjenih politikov, med katerimi so bili v ospredju Matko Laginja, Vjekoslav Spinčić in Matko Mandić.¹² Morda je ravno Mandićev prihod v Trst in njegova aktivna vključitev v tržaško politično življenje za obdobje osemdesetih in devetdesetih let 19. stoletja najznačilnejša pa tudi najpomembnejša, zlasti v smislu slovensko-hrvaškega političnega sodelovanja. Mandić je namreč v večji meri kot Laginja in Spinčić začel v praksi uresničevati nacionalne politične in druge idejne koncepte Rački-Strossmayerjevega južno-slovanstva v njegovi hrvaški varianti. To toliko bolj, ker je Dinko Vitezić, edini zastopnik Istre in Kvarnerskih otokov v dunajskem državnem zboru in edini preostali vodja Dobrilove generacije takoj podprl mlajšo generacijo hrvaških politikov. Obenem je bil še naprej mnenja, da so italijansko nacionalno-liberalni krogi premočni, da bi se lahko šibke slovensko-hrvaške politične sile cepile še na narodnostnem področju.¹³

Generacija istrskih hrvaških politikov, ki je stopila v ospredje v osemdesetih in devetdesetih letih, je bila torej v glavnem pravaško usmerjena, vendar pa s specifičnimi potezami: sodelovala je s Slovenci v istrskem deželnem zboru, v državnem zboru na Dunaju pa tudi pri političnem delu v Trstu. V glavnem ta generacija tudi ni sprejemala ekskluzivno hrvaškega stališča pravašev iz banovine, bila je za sodelovanje vseh Slovanov habsburške monarhije, posebno še južnih Slovanov, priznavala je Slovence kot narod in jim ni vsiljevala "planinskega hrvatstva". Državno pravo je dopolnjevala z načeli naravnega prava in ljudske volje, v čemer je videla temelj za združitev Istre in slovenskih dežel s Hrvatsko. Podobno kot Slovence je to hrvaško istrsko generacijo vodil občutek ogroženosti pred Italijo k temu, da je cenila pomen habsburškega državnega okvira kot branika hrvaških in slovenskih dežel pred iredentizmom.¹⁴

V razvoju slovenskega programa zблиževanja s Hrvati ima svoje mesto tudi shod slovenskih in istrsko-hrvaških poslancev 2. oktobra 1890 v Ljubljani. Na njem so se

¹¹ B. Marušič, Doneski k politični zgodovini goriških Slovencev v razdobju 1870-1875. Zgodovinski časopis (ZČ), 25, 3-4, Ljubljana 1971, 217.

¹² Podrobneje v delu M. Strčić-P. Strčić, Hrvatski istarski trolist, Laginja, Mandić, Spinčić, Rijeka, 1966; P. Strčić, Počeci pravaštva u Istri i na Kvarnerskim otocima, Istra, XVI, 1-2, Pula 1978, 123-132; M. Gross, Povijest pravaške ideologije, Zagreb 1972, 253-281.

¹³ P. Strčić, Dinko Vitezić. Istarski mozaik. II, 4-5. Pula 1964, 376.

¹⁴ J. Pleterski, Jugoslovska misel pri Slovencih v dobi Taaffejeve vlade (1879-1893), Zgodovinski časopis (ZČ) 29, 3-4, Ljubljana 1975, 270.

sestali samo predstavniki istrskih Hrvatov in predstavniki slovenskih pokrajin v Avstriji: Koroške, Štajerske, Kranjske, Goriške in Trsta, niso pa sestanku prisostvovali predstavniki Dalmacije. Med desetimi istrskimi predstavniki je bilo devet poslancev istrskega deželnega zbora in Dinko Vitezić, poslanec v dunajskem državnem zboru. V resoluciji, ki so jo sprejeli po polemični diskusiji, so slovenski in istrsko-hrvaški deželno in državnozbornski poslanci izjavili, da "bodo v državnem in istrskem deželnem zboru skupno delovali ter uporabljali vse svoje moči s ciljem, da se odstranijo krivice, ki se gode slovenskemu in hrvaškemu narodu".¹⁵

Pobuda za zблиževanje s Hrvati je kljub poskusom slovenske klerikalne stranke, v kateri je na I. slovenskem katoliškem shodu konec avgusta 1892 aktivno sodeloval tudi Josip Kompare, dekan in župnik iz Ospa,¹⁶ ostala docela v rokah liberalcev, ki so hoteli to okoliščino izkoristiti za krepitev svojih ogroženih političnih pozicij. V okviru te pobude je prišlo konec leta 1893 do sklica konference hrvaških in slovenskih politikov; šlo je za ponovitev liberalne zamisli iz let 1886/87, da bi s pobudo na narodno-političnem področju obnovili slogo in ponovno zagotovili vodilno mesto liberalni stranki. Toda na Hrvaškem kot na Slovenskem so se stvari razvijale proti pričakovanju liberalcev, obenem pa se je tudi v sami Istri s trenji v vodstvu "Edinosti", zlasti pa s formiranjem "Političnega društva za Hrvate in Slovence v Istri" (1902), začela krhati nekdanja enotnost in solidarnost, ki se je desetletja manifestirala v istrskem deželnem zboru in hrvaško-slovenskem poslanskem klubu.¹⁷

V času, ko so oblasti zasedanja istrskega deželnega zbora premestile v Koper (1899), oziroma do izteka osmega obdobja deželnega zbora (1902), se znotraj slovanskega političnega tabora v Istri nakazujejo vidnejša razhajanja. Medtem je z druge strani italijansko nacionalno gibanje pod vodstvom liberalne stranke, ki si je l. 1884 osnovala svoje društvo "Società politica istriana", pod vplivom časopisja in številne periodike ter nasičena z miti in ideali različnih vrst, vključevalo vedno širše mase italijanskega prebivalstva. Pri tem je treba upoštevati, da iredentizem tega časa ni bil toliko rezultat spontanega in avtonomnega razvoja nacionalne ideje, kolikor instrument vodilnih liberalnih krogov, ki te ideje niso postavljali v tolikšni meri proti dunajskemu birokratskemu centralizmu, kolikor proti avtohtonemu slovanskemu življu.¹⁸ Nacionalno gibanje Slovanov so italijanski liberalni krogi pripisovali "tujemu kleru" oziroma kot krivca nacionalnih konfliktov označevali Taaffejevo vlado, ki naj bi bila po njihovem neposredni začetnik in izzivalec nacionalne borbe v Istri, čeprav vemo, da je ta borba dosegla vrhunec šele po padcu Taaffejeve vlade leta 1893.¹⁹

Z avreolo branika italijanskih nacionalnih interesov proti slovanskemu nacionalnemu gibanju, ki so ga v tem obdobju obtoževali panslavizma oziroma trializma, z borbo za italijanske šole, vrtce in združenja, ki so se bojevala proti slovanskim in nemških

¹⁵ V. Bratulić, Hrvatski zastupnici u Istarskom saboru i Carevinskom vijeću devetdesetih godina XIX. stoljeća i suradnja južnoslovenskih naroda, *Jadranski zbornik*, III. Rijeka-Pula, 1958, 148.

¹⁶ Josip Kompare (1858-1925), istrski deželnozbornski poslanec v letih 1895-1907. Predlagal je, da bi v resolucijo vnesli slovensko-hrvaško vzajemnost; njegov predlog sta podprla tudi Janez E. Krek in Komljanec, ki sta se že zelo zgodaj pridružila zagovornikom zveze s Hrvati. Predlogom Kompareta-Komljanca-Kreka sta se odločno uprla A. Mahnič in I. Šušterčič (Pleterski, 1975, 271).

¹⁷ B. Milanović, Hrvatski narodni preporod u Istri, II, Pazin 1973, 87; F. Barbalić, Narodna borba u Istri od 1870. do 1915. godine, Zagreb 1952, 63.

¹⁸ E. Maserati, Simbolismo e rituale nell'iredentismo adriatico. Dal Litorale Adriatico alla Venezia Giulia. V: *Civiltà del Risorgimento*, 41. Verona, 1991, 127.

¹⁹ B. Lukić, Neka mišljenja u italijanskoj građanskoj historiografiji o karakteru, nacionalnog pokreta u Istri. V: *Jadranski zbornik*, I. Rijeka-Pula, 1956, 159.

združenjem, italijanski liberalno-nacionalni stranki v Istri ni bilo težko pridobiti mase privrženecv v svoje okrilje ter doseči velike zmage pri državnoborskih volitvah leta 1897 ter ustvariti "mita" iredentizma že v tretji četrtini prejšnjega stoletja.²⁰

ZASEDANJA ISTRSKEGA DEŽELNEGA ZBORA V KOPRU, DEŽELNOZBORSKA VOLILNA REFORMA (1908) IN POSKUS SPRAVE MED ITALIJANSKIM IN SLOVENSKO-HRVAŠKIM POLITIČNIM TABOROM

Po hudih nemirih in nasilju nad slovensko-hrvaškimi poslanci v Poreču januarja 1898 so s cesarskim odlokom zasedanja deželnega zbora premestili v Pulj, saj vlada ni mogla več dopuščati, da italijanska poslanska večina skupaj z deželnim odborom še naprej onemogoča delovanje poslanske manjšine, obenem pa je verjetno v Pulju želela zbrati čimveč pokrajinskih ustanov.²¹

Toda nemiri in grožnje so se ob vprašanju jezikovne enakopravnosti nadaljevali tudi v Pulju, zato hrvaških in slovenskih zastopnikov ni bilo v deželni zbor vse do 19. februarja 1898, ko je na 11. seji vladni zastopnik prebral odlok, s katerim je bil ukinjen sklep poslanske večine, da je italijanski jezik edini razpravni jezik v deželnem zboru. Hrvaški in slovenski poslanci so odslej sodelovali na sejah zbora 23., 25. in 26. februarja 1898.²²

Toda vzporedno s tem je dunajska vlada ponovno popustila pod pritiski italijanske liberalne stranke, ki ni hotela, da bi zasedanja še nadalje potekala v Pulju, ni pa več pristala, da bi se deželni zbor vrnil v Poreč, temveč se je odločila za Koper kot začasni sedež deželnega zbora, v Poreču pa je še nadalje deloval deželni odbor.

Koper, kot nekdanje upravno, gospodarsko in kulturno središče beneške Istre, je istrskim Italijanom ostal v spominu kot "istrske Atene" pa tudi kot eno najvidnejših oporišč italijanske nacionalne ideje iz sredine 19. stoletja. Od šestdesetih let 19. stoletja je mesto postalo sedež okrajnega glavarstva, okrajnega sodišča in okrajne finančne direkcije ter drugih uradov in ustanov. Kadri v njih so večinoma pripadali italijanskemu prebivalstvu, deloma tudi nemškemu, najmanj pa slovenskemu in hrvaškemu. Nedvomno je bilo odločujoče, da je bila večina inteligence italijanske narodnosti in da je aktivno delovala v političnih, gospodarskih, prosvetnih, zdravstvenih in društvenih organizacijah, na podeželju pa inteligence takšnih poklicev ni bilo.²³ Tu so v obdobju 1880-1910 prevladovali župniki, kaplani in učitelji slovenskega in hrvaškega govornega jezika, postopno pa so se pričeli pojavljati po letu 1870 tudi v občinskih upravah po težkih borbah in izbojevanih zmagah na občinskih volitvah v Dekanih, Pomjanu, Buzetu, Dolini in drugih krajih.²⁴

Kljub zaprtosti in šovinističnemu razpoloženju, ki je vladalo med italijanskim prebivalstvom, so v Koper postopno le prodirale tudi slovenske ustanove. Ena najpomembnejših je bila prav gotovo trojezično učiteljsišče, ki je tu delovalo od leta 1875-1909,²⁵

²⁰ D. De Castro, *La questione di Trieste. L'azione politica e diplomatica italiana dal 1943 al 1954*, I, Trieste 1981, 41.

²¹ B. Milanović, *Hrvatski narodni preporod u Istri*, II, Pazin 1973, 121.

²² F. Barbalić, *Narodna borba u Istri od 1870 do 1915. godine*, Zagreb 1952, 80; B. Milanović, *istotam*, 124.

²³ I. Beuc, *Istarske studije. Osnovni nacionalni problemi istarskih Hrvata i Slovenaca u drugoj polovini XIX. i početkom XX. stoljeća*, Zagreb 1975, 142.

²⁴ F. Barbalić, *istotam*, s. 150.

²⁵ Koprsko učiteljsišče je že kmalu po nastanku postalo tarča napadov poslanske večine v istrskem deželnem zboru; interpelacije za njegovo premestitev so dajali tudi slov. poslanci; pod pritiski deželnih in

od leta 1878 so imeli Slovenci svojo "Čitalnico", leta 1884 pa se ji je pridružila še "Hranilnica in posojilnica". Prihajanje slovenskih in hrvaških poslancev na zasedanja deželnega zbora po letu 1899 je močno razgibalo koprške Slovence, zlasti učiteljišnike in maloštevilno inteligenco slovenske in hrvaške narodnosti.²⁶

Prvič so se poslanci na zasedanju v Kopru zbrali 15. aprila 1899 in sicer v nekdanjem samostanu sv. Klare. Ker so bila vsa zasedanja javna, so morali samostansko dvoranico preurediti tako, da je bilo v njej prostora za poslance in manjše število gostov.

Kljub temu da sta cesarski odredbi 14. septembra 1895 in 17. februarja 1898 kot razpravna jezika v istrskem deželnem zboru poleg italijanskega odredili tudi slovenski in hrvaški jezik, je že na prvih zasedanjih ob nastopih slovensko-hrvaških poslancev prišlo do burnih reakcij in nemirov, ki so končno privedli do tega, da je poslanska manjšina po sestanku v Trstu izjavila, da se ne bo več udeleževala sej deželnega zbora, dokler bo slovenskim in hrvaškim poslancem pretila nevarnost in bodo izpostavljeni žaljivkam in nasilju.²⁷

Na letni skupščini "Eдинosti" v Trstu so z velikim navdušenjem odobrili odhod hrvaških in slovenskih poslancev ter jim svetovali, da se ne vračajo v deželni zbor, dokler jim ne bo zagotovljena pravica do uporabe lastnega jezika.²⁸

Z abstinenco je poslanska manjšina nadaljevala tudi na začetku 5. zasedanja deželnega zbora leta 1900. Vlada je končno sprevidela, da bi bilo delovanje istrskega deželnega zbora brez zastopnikov večinskega naroda velika politična napaka in preočitni dokaz nezakonitosti. Začela je pritiskati na italijanske zastopnike, da bi se končno sporazumeli s poslansko manjšino glede jezika. Po dolgih in mučnih pogajanjih v prostorih trgovske zbornice v Trstu so poslanci manjšine pristali na to, da se predsednik deželnega zbora (v tem času je bil na tem položaju še vedno Matteo Campitelli) ob otvoritvi zasedanj poslužuje samo svojega jezika, zahtevali pa so, da se hrvaško-slovenskim poslancem prizna pravica do lastnega jezika v razpravah, zapisnikih in interpelacijah, pa tudi takrat ko jim jih preberejo v deželnem zboru.²⁹

Italijanskim poslancem so se zahteve poslanske manjšine zdele pretirane, obenem pa je prišlo do polemike med "Našo Slogo" in listom "L'Istria", ki je zapisal, da Slovincem in Hrvatom sicer ne gre zanikati pravice do uporabe lastnega jezika, vendar bi ti želeli tudi politično enakopravnost, kar bi sčasoma lahko privedlo do njihove prevlade, zato naj se zgledujejo na prakso v dunajskem državnem zboru, kjer se pač uporablja nemški jezik. "Naša Sloga" je odgovorila, da se je treba primerjati predvsem z deželnimi zbori, kjer se uporabljata dva jezika, npr. na Goriškem, Češkem, v Dalmaciji itd.³⁰

Ponovno se je ob tem postavilo v ospredje vprašanje sedeža deželnega zbora. Ministrski predsednik Körber je na Dunaj znova poklical Campitellija, Spinčića in Laginjo, da bi našli "modus vivendi" za delovanje deželnega zbora. Slovensko-hrvaški poslanci so po sestanku v Opatiji 7. julija 1900 končno popustili in se vrnili v deželni zbor, ki je zasedanja nadaljeval v Kopru. Toda tudi tokrat je vlada prelomila svojo obljubo, da bo spoštovala enakopravnost jezikov; po odhodu slovensko-hrvaških poslan-

državnozbornih poslancev je vlada l. 1906 preselila hrvaški oddelek v Kastav, slovenskega pa l. 1909 v Gorico, italijanski oddelek je ostal v Kopru (Vilhar, 1976, 60-67).

26 S. Vilhar, Slovensko učiteljišče v Kopru 1875-1909, Koper 1976, 56.

27 B. Milanović, Hrvatski-narodni preporodi u Istri, II, Pazin 1973, 125.

28 J. Kramar, Narodna prebuja istrskih Slovencev, Koper-Trst, 1991, 133.

29 B. Milanović, istotam, s. 126; F. Barbarić, istotam, s. 88.

30 Naša Sloga, 6, 24. IV. 1900.

cev se je le ob prisotnosti poslanske večine 21. avgusta 1900 zaključilo 5. zasedanje deželnega zbora³¹.

Tudi 6. zasedanje se je leta 1901 nadaljevalo v znamenju starih sporov, italijan-skemu nacionalizmu in iredentizmu pa je dala novega poleta še ponovna zmaga na državnozborskih volitvah 3.-14. januarja 1901.³²

Na sejah deželnega zbora julija in avgusta 1901 so se ob nastopih Spinčiča, Laginje in D. Trinajstića, ki so govorili v lastnem jeziku, razvneli stari spori in nemiri, tako v dvorani kot na galeriji. Italijanski poslanci so vztrajali na tem, da se sedež deželnega zbora ponovno prenese v Pulj. Ta predlog so podprli zlasti socialdemokrati, zanj pa se je ogrevala tudi hrvatska stranka.³³ Zasedanja 8. obdobja istrskega deželnega zbora so se zaključila 21. septembra 1901, ne da bi oba politična tabora dosegla kakršenkoli napredek oziroma kompromis.

27. oktobra 1901 je ob 25-letnici svojega delovanja politično društvo "Edinost" v Barkovljah pripravilo občni zbor društva, ki so se ga udeležili tudi vsi vodilni hrvaški politiki: Matko Mandić, Vjekoslav Spinčić in Mate Trinajstić. Kot na prejšnjih občnih zborih društva je tudi tokrat obširno govoril V. Spinčić, ki je grajal politično upravo v Avstrijskem primorju, občni zbor pa je zaključil M. Mandić z izjavo proti avstrijski politiki.³⁴ Do spomladi leta 1902 je imela "Edinost" še nekaj zborovanj, ki so bila posvečena predvsem šolskim vprašanjem, 7. maja 1902 pa je bilo v Pazinu že ustanovljeno "Politično društvo za Hrvate in Slovence v Istri",³⁵ s katerim sta se območje in vpliv "Edinosti" v Istri precej zmanjšala.

Istrski Hrvati so se torej po desetletjih skupnega in vzajemnega dela odločili, da si osnujejo svoje lastno društvo z utemeljitvijo, da politično društvo "Edinost" ne more iz Trsta uspešno voditi političnega delovanja v Istri, kjer so razmere in mentaliteta ljudi precej drugačne kot na Tržaškem. Med poglavitne razloge hrvaške odcepitve lahko uvrstimo predvsem:

- neuspeh na državnozborskih volitvah januarja 1901;
- prevladujoč vpliv, ki so ga imeli liberalci v Trstu, tržaški okolici in severni Istri in prevelika zavzetost političnega društva "Edinost" za "Zedinjeno Slovenijo".³⁶

V takem vzdušju se je pričelo 9. obdobje zasedanj istrskega deželnega zbora, ki je trajalo od leta 1902 do 1908. Med novoizvoljenimi poslanci srečamo bolj ali manj znana imena hrvaških poslancev: Vjekoslav Spinčić, Matko Mandić, Matko Laginja, Mate in Dinko Trinajstić, Šime Kvirin-Kozulić, Ante Andrijić in Andrija Stanger. Med slovenskimi poslanci je bil le Josip Kompare, ki je bil izvoljen v kuriji zunanjih občin v volilnem okraju Koper-Buzet-Piran.³⁷

³¹ Naša Sloga, 17. VII. 1900.

³² V peti kuriji je italijanski kandidat F. Bennati premagal Laginjo, v zahodni Istri pa L. Rizzi Mandića; v vzhodni Istri je bil izvoljen Spinčić. V kuriji mest in obrtno-trgovske zbornice je bil izbran M. Bartoli, veleposesti pa B. Polesini (Barbalić, 1952, 92).

³³ B. Milanović, istotam, s. 131.

³⁴ Edinost, 27. X. 1901.

³⁵ Za predsednika društva je bil izvoljen V. Spinčić, ki je to funkcijo opravljal do l. 1908; za njim je društvo vodil M. Mandić. Društveno glasilo je postala "Naša Sloga", ki je že julija 1899 začela izhajati v Pulju. Sprva je društvo delovalo predvsem na območju hrvaške Istre, postopno pa se je razširilo tudi na slov. Istro, kjer pa ni uživalo prave podpore; društvo je zamrlo med I. svet. vojno. Podrobneje v B. Marušič, Politično društvo za Hrvate in Slovence v Istri, Slovenska kronika XX. stol., Ljubljana 1995, 35; F. Barbalić, Narodna borba u Istri, Zagreb 1952, 85.

³⁶ B. Milanović, istotam, 425; J. Kramar, Narodna prebujanja istrskih Slovencev, Koper 1991, 135.

³⁷ F. Barbalić, istotam, 95.

Otvoritveno zasedanje deželnega zbora je bilo v Kopru 21. junija 1902, pred drugim zasedanjem pa so se sestali Campitelli, Bartoli, Spinčič in Laginja, da bi dosegli sporazum, saj je Campitelli kot predsednik deželnega zbora dobil vladna navodila, da mora slovanskim poslancem omogočiti nastope v njihovem jeziku, preprečiti nemire na galeriji ter zavzeti pomirljivo stališče do slovenskih in hrvaških poslancev.

Campitelli in Bartoli sta obljubila, da bosta v deželnozborske odbore imenovala po enega ali dva slovensko-hrvaška zastopnika, poslanska manjšina pa naj bi pristala, da se bo v odborih, zatem pa o istih vprašanih tudi v deželnem zboru razpravljalo le v italijanskem jeziku. Spinčič in Laginja sta pristala le na to, da se lahko v odborih govori italijansko, nikakor pa ne v deželnem zboru, zato do sporazuma tudi tokrat ni prišlo.³⁸

Že na zasedanju 3. julija 1902 je M. Laginja predlagal spremembo deželnozborskega in občinskega volilnega reda, ponovno pa na zasedanju deželnega zbora konec novembra, ko je spregovoril o reformi deželnega statuta in prenosu deželnega zbora v Pulj.³⁹

To se je dejansko zgodilo ob koncu leta 1902, saj so bila zasedanja v Kopru kljub italijanskim zagotovitvam, da bodo bolj strpni do poslanske manjšine, ponovno prežeta s protislovanskim duhom in sovražnostjo, ki je pogosto prerasla v grožnje in nasilje nad hrvaškimi in slovenskimi poslanci.

Do nekaterih vidnejših sprememb je prišlo šele na 4. zasedanju deželnega zbora, ki je septembra 1904 ponovno potekalo v Kopru. S preselitvijo v dvorano gledališča, kjer je bilo dovolj prostora tudi za novinarje in občinstvo, so nastali boljši pogoji za poslance kot tudi za delo deželnega zbora, prvokrat pa je bil izbran tudi hrvaški stenograf in so bili v posamezne odbore imenovani tudi hrvaško-slovenski zastopniki.⁴⁰

Oktober 1904 je vlada za novega c. k. namestnika v Trstu imenovala grofa Konrada Hohenlohea – Schillingsfürsta, ki je s prizadevanji za izboljšanje političnega in gospodarskega položaja istrskim Slovencem in Hrvatom vlival nekoliko več upanja kot njegov predhodnik Göss.⁴¹

Kljub temu je italijanski liberalni tabor nadaljeval s staro prakso: česar ni mogel doseči v deželnem zboru, je dosegel v deželnem odboru in sicer na podlagi deželnega statuta, ki mu je dajal neomejene pravice, zato je po 9. zasedanju poslanska manjšina znova zapustila deželni zbor v katerem je ostala le poslanska večina, z letom 1905 pa so se zasedanja prekinila za celi dve leti. C. k. namestnik je poslancem namreč sporočil, da ne more sklicati deželnega zbora, dokler ne pride do dokončnega sporazuma glede razpravnega jezika. Italijanski liberalni tabor je kljub Hohenloheovim poskusom in pritiskom, da bi dosegel pomiritev med obema političnima tabora, trmasto vztrajal pri svojem.⁴²

Pogajanja so se leta 1906 nadaljevala pri ministrskem predsedniku Becku na Dunaju, do sporazuma pa je končno prišlo 10. septembra 1907, ko je poslanska večina pristala na to, da bo predstavnik vlade odgovarjal na slovenske in hrvaške interpelacije najprej v italijanščini, nato pa tudi v jeziku manjšine.⁴³

Do zasuka v taktiki italijanskega liberalnega tabora pa je v bistvu prišlo zaradi hudega poraza, ki ga je liberalna stranka doživela na državnozborskih volitvah 14. maja

³⁸ Naša Sloga, 1. VII. 1902.

³⁹ J. Kramar, Marczige. Trdnjava slovenstva v Istri 1861-1930, Koper 1982, 62.

⁴⁰ B. Milanović, istotam, s. 140.

⁴¹ B. Benussi, L'Istria nei suoi due milleni di storia, Trieste 1924, 585.

⁴² Naša Sloga, 5., 12. X. 1905; F. Barbalić, istotam, s. 104.

⁴³ J. Kramar, istotam, 64.

1907.⁴⁴ S splošno in enako volilno pravico je končno prišla do veljave številčna premoč istrskih Slovencev in Hrvatov, po drugi strani pa se je pričela diferenciacija znotraj italijanskega političnega tabora: krščanski socialisti so liberalni stranki vzeli dragocene glasove v Kopru, Izoli, Piranu in Rovinju, socialdemokrati pa v Miljah in Pulju.⁴⁵

Volilni poraz je prisilil italijanske liberalno-nacionalne poslance, da so postali nekoliko ponižnejši tudi v istrskem deželnem zboru. Razgovori med predstavniki obeh poslanskih klubov pri c. k. namestniku v Trstu so le privedli do tega, da je vlada po več kot dveh letih sklicala deželni zbor; otvoritvena seja je bila 19. septembra 1907 v Kopru. Že na 2. zasedanju, 21. septembra, je ob drugih tekočih zadevah V. Spinčić načel vprašanje deželnozborske volilne reforme, ki je postala osrednja tema nadaljnjih zasedanj deželnega zbora.⁴⁶

Neposredni razgovori o novi volilni reformi so se na pobudo ministrskega predsednika Becka januarja 1908 začeli na Dunaju, zaključili pa so se 24./25. februarja pri c. k. namestništvu v Trstu. Italijansko stran so zastopali Rizzi, Bubba, Chersich in Sbisa, hrvatsko pa Laginja in D. Trinajstić. Največ težav je bilo okrog volilnih okrajev, saj je bilo treba upoštevati osnovno načelo delitve istrskih občin po narodnosti. Po dvo-dnevnem dogovarjanju je vladni dopisni urad izdal službeno noto, v kateri je bilo rečeno, da je bil dosežen popoln sporazum o reformi volilnega reda, ki naj bi ga predložili v sprejem deželnemu zboru.⁴⁷

Predlog zakona o spremembi deželnega reda in o novem deželnozborskem volilnem redu je vključeval tudi dogovor o deželnem odboru, zlasti o njegovi sestavi in načinu glasovanja. Sicer pa sta se obe strani dogovorili, da bodo italijanskim strankam pripadali zastopniki veleposesti, trgovsko-obrtne zbornice, mest, zunanjih oziroma kmečkih občin in zastopniki splošne kurije, t. j. skupaj 25 zastopnikov, hrvatsko-slovenski narodni stranki pa zastopniki mest in trgov, zunanjih oziroma kmečkih občin in zastopniki splošne kurije, t. j. skupaj 19 zastopnikov. Ta stranka je lahko računala še na glasove virilistov.⁴⁸

Novi volilni red je moral potrditi še deželni zbor, zato so s cesarskim odlokom sklicali poslance na 16. zasedanje, ki se je odvijalo v Kopru 21. marca 1908.⁴⁹ Sklepčnost so si zagotovili tudi z navzočnostjo virilistov, ki celih 18 let niso prihajali na zasedanja deželnega zbora. Škofje Flapp, Mahnič in Nagel so se tokrat udeležili seje deželnega zbora tudi na prošnjo vlade, ki je želela, da bi bila volilna reforma sprejeta s čim večjim številom glasov.⁵⁰

V novem volilnem redu se je število poslancev v celoti povečalo od 33 na 47; kurija veleposestnikov je zadržala 5 zastopnikov, kurija trgovsko-obrtne zbornice 2, pač pa se je število zastopnikov v kuriji mest in trgov povečalo od 11 na 14 in v kuriji zunanjih oziroma kmečkih občin od 12 na 15. Novost volilnega sistema je predstavljala uvedba

⁴⁴ Istra je po novem volila 6 zastopnikov, 3 so imeli Italiji, 3 pa Hrvati in Slovenci. Po podatkih "Naše Sloge" je v I. volilnem okraju zmagal kandidat kršč. social. Spadaro, v II. volilnem okraju kandidat liberal. stranke Bartoli, v III. volilnem okraju z majhno večino Rizzi, v IV. volilnem okraju je že v prvem krogu zmagal M. Mandić, v V. volilnem okraju M. Laginja in v VI. volilnem okraju V. Spinčić. Podrobnejši podatki v: F. Barbić, *Narodna borba u Istri*, Zagreb 1952, 110-115; B. Benussi, *L'Istria nei suoi due millenni di storia*, Trieste 1924, 589.

⁴⁵ B. Benussi, *istotam*, s. 591-592; F. Barbalić, *istotam*, s. 109.

⁴⁶ *Atti della Dieta provinciale dell'Istria*, II. Parenzo 1908, *Protocollo della II. seduta*, 21. IX. 1907.

⁴⁷ B. Milanović, *istotam*, s. 145; F. Barbalić, *istotam*, s. 119.

⁴⁸ V. Bratulić, *istotam*, s. 126.

⁴⁹ *Atti*, *protocollo della II. seduta*, 1908, 181-182, 183.

⁵⁰ B. Milanović, *istotam*, s. 145; F. Barbalić, *istotam*, s. 119.

splošne kurije, v kateri so po splošni volilni pravici volili 8 zastopnikov in sicer 4 slovensko-hrvaške in 4 italijanske.⁵¹ Po kompromisnem sporazumu je bila tudi ta kurija razdeljena na 7 volilnih okrajev: Buje, Pazin, Volosko, Koper, Piran, Buzet in Pulj. Tudi tu, tako kot v ostalih kurijah, so Italijani ohranili prednost, saj so jim na 131.146 prebivalcev pripadali 4 zastopniki, Hrvatom in Slovencem pa na 204.146 enako število.⁵²

Italijanskim buržoaznim strankam je tudi tokrat uspelo ob podpori vlade in c. k. namestnika v Trstu obdržati, čeprav nekoliko okrnjen, kurialni volilni sistem, s katerim so obdržali premoč v deželnem zboru. Toda kljub privilegiranemu položaju glede števila zastopnikov v kurijah veleposesti, trgovsko-obrtne zbornice in mest, italijanski liberalni tabor ni mogel biti več prepričan v svojo premoč v deželnem zboru. Novonastali položaj je tako privedel do nasprotij znotraj samega liberalnega tabora, do kolebanja njegovih struktur v času vse hujših zaostrovanj razrednih nasprotij in zloma liberalističnih in pozitivističnih tendenc, na katerih je slonela meščanska razredna ideologija. Od tod razredna nestrpnost in nacionalni šovinizem kot zadnje sredstvo, da se rešijo dominantne pozicije in oblasti, ki jih je dodobra ogrozila že reforma volilnega sistema oziroma uvedba splošne in enake volilne pravice leta 1907, sedaj pa še deželnozborska volilna reforma 1908.⁵³

Po volilni reformi, ki je postavila novo razmerje sil v deželnem zboru (57% : 43% ali 25 : 19) in deželnem odboru (3 : 2), je c. k. namestništvo na temelju novega zakona z dne 17. maja 1908 razpisalo nove deželnozborske volitve.⁵⁴ Toda že med predvolilno kampanjo so se pokazale nekatere razlike, zlasti na Koprskem, kjer so Slovenci kandidirali drugega kandidata, kot ga je predložilo "Politično društvo za Hrvate in Slovence v Istri", razlike pa so se poglobljale tudi ob vprašanju sporazuma z Italijani. Glavna nasprotnika sporazuma, skupaj z "Našo Slogo", sta bila poslanca Spinčić in Mandić, ki sta poudarjala, da je število hrvaško-slovenskih poslancev v deželnem zboru prenizko, da ni jasnega dogovora o enakopravnosti jezikov in da nimata načelnega zaupanja v italijanske politike.⁵⁵

Na volitvah v deželni zbor oktobra in novembra 1908 sta bila med Slovenci izvoljena v splošni kuriji Josip Pangerc, župan in posestnik iz Doline pri Trstu, v kuriji zunanjih občin pa Josip Valentič, nadučitelj pri Sv. Antonu, Josip Kompare pa ni več kandidiral, saj je že jeseni 1907 odšel v Ameriko zaradi verskega delovanja med ameriškimi Slovenci.⁵⁶ Med hrvaškimi kandidati so bili izvoljeni F. Flego, V. Spinčić, M. Mandić, Đ. Červar, I. Sancin, S. Červar, I. Zuccon, L. Kirac, A. Andrijić, Š. Kvirin-Kozulić, M. Laginja in A. Zidarić. V italijanskem taboru si je liberalno-nacionalna stranka ponovno opomogla, nazadovali so krščanski socialisti, socialdemokratska stranka pa je dobila dva poslance (Ritossa in Zorzenon).⁵⁷

Istrski deželni zbor je bil v Kopru ponovno sklican 22. julija 1909, kjer so izvolili dva sekretarja in sprejeli poročilo o deželnozborskih volitvah, na seji 31. julija pa so

⁵¹ Volilni red v Atti della Dieta provinciale dell'Istria, II, Parenzo 1908 /Regolamento elettorale per la Dieta provinciale del Margraviato d'Istria/, priloga A, 86

⁵² V. Bratulić, *istotam*, s. 130; B. Benussi, *Pola nelle sue istituzioni municipali dal 1797 al 1918*, AMSI, 35, Parenzo 1923, 186.

⁵³ V. Melik, *Demokratizacija volilnega sistema (1907) in njeni učinki*. *Zgodovinski časopis (ZČ)*, 2, Ljubljana 1979, 225; Bratulić, *istotam*, s. 127.

⁵⁴ Atti, protocollo della II. seduta, 1909, 4-8.

⁵⁵ V. Bratulić, *istotam*, s. 130; F. Barbalić, *istotam*, s. 127.

⁵⁶ *Naša Sloga*, 3., 24., 31. X. 1907.

⁵⁷ F. Barbalić, *istotam*, s. 126.

izvolili in konstituirali deželni odbor.⁵⁸ V imenu italijanske oziroma hrvaško-slovenske stranke sta Bennati in Spinčić deželnemu zboru predlagala, da deželni odbor pod predstvom L. Rizzija čimprej izdela zakonski predlog o delitvi občin po narodnosti in o ureditvi ostalih področij narodnega življenja v Istri. Sprejet je bil tudi Spinčićev predlog o podaljšanju mandata občinskih zastopstev za 6 let in predlog o olajšanju bede v Istri.⁵⁹

Mesec dni kasneje je cesar potrdil odlok o šestletnem podaljšanju občinskih volitev, čene bi prej prišlo do delitve občin po narodnosti. Tako so si Italijani za nadaljnjih 6 let zagotovili oblast v tistih občinah, za katere so se bali, da jih bodo izgubili ob novih volitvah. Edino za povsem italijanske oziroma povsem hrvaške ali pa slovenske občine je ostalo določeno, da se nove volitve izvedejo 3 leta po zadnjih volitvah, če bi tako zahtevalo prebivalstvo.⁶⁰

Na septembrskih zasedanjih leta 1909 je deželni zbor nadaljeval z volitvami v razne odbore in komisije. Vanje so bili izvoljeni za revizorje in člane finančnega, šolskega, politično-gospodarskega in poljedelskega odbora tudi poslanci manjšine; slovenska poslanca J. Pangerc in J. Valentič sta bila izvoljena v finančni in politično-gospodarski odbor.⁶¹

Formiran je bil tudi 10-članski kompromisni odbor (Commissione al compromesso), ki mu je predsedoval predsednik zbora in deželni glavar L. Rizzi, med člani pa je bilo 5 italijanskih in 5 hrvaških poslancev, sejam odbora pa so lahko prisostvovali tudi člani deželnega odbora.⁶² Odbor naj bi razpravljal o vseh perečih vprašanjih za narodno pomiritev in dosego sporazuma med Italijani in Slovani v Istri.

Odloženo je bilo 5. zasedanje deželnega zbora, ker so kompromisnemu in deželnemu odboru poverili pripravo gradiva za rešitev naslednjih spornih vprašanj:

jezikovna enakopravnost v deželnem zboru, deželnem odboru, deželnih zavodih in ustanovah, delitev istrskih občin po narodnosti in nova zaokrožitev okrajnih občin in priprava deželnega proračuna na novi in pravični podlagi.⁶³

Že na prvi seji 9. oktobra 1909 se kompromisni odbor ni mogel dogovoriti o prvih dveh vprašanjih: jezikovni enakopravnosti oziroma delitvi istrskih občin po narodnosti, saj so hrvaški člani odbora hoteli, da se najprej reši prvo vprašanje, Italijani pa so priganjali k čimprejšnji delitvi občin po narodnosti. V rokah so namreč hoteli obdržati še naprej mnoge hrvaške oziroma slovenske občine, kot npr. Pomjan.⁶⁴

Ostalo je pri dogovoru, da se zasedanje deželnega zbora za leto 1909 zaključi, deželni odbor pa naj pripravi gradivo in izhodišča za rešitev spornih vprašanj, ki naj bi jih kompromisni odbor preučil in nato predložil deželnemu zboru v obravnavo in sprejem.

⁵⁸ Atti, protocollo della I. seduta, 1909, 1-3.

⁵⁹ Atti, protocollo della II. seduta, 1909, 4-8.

⁶⁰ B. Milanović, *istotam*, s. 150.

⁶¹ F. Barbalić, *istotam*, s. 139.

⁶² Atti, protocollo della IV. seduta, 1910, 15.

⁶³ J. Kramar, *Marezige. Trdnjava slovenstva v Istri 1861-1930*, Koper 1982, 71.

⁶⁴ Slovensko občino Pomjan so italijanski nacionalisti že konec 19. stol. razglasili za povsem italijansko. Delitev občin v Istri je prišla na dnevni red deželnega zbora konec l. 1897 in sicer v zvezi z delitvijo občine Pomjan v dve krajevni občini; zakon o ustanovitvi dveh novih občin (Pomjan in Marezige) je dežel. zbor sprejel 9. febr. 1898. Predsednik kluba hrvaških in slov. poslancev V. Spinčić je v spomenici 15. marca 1898 pojasnil, da imajo delitve občin, med njimi tudi delitev pomjanske občine, čisto strankarsko politično osnovo in namen. Italijanski nacionalisti so trdno vztrajali pri politiki poitalijančevanja istrskih slovanskih občin tudi v naslednjih letih, le da so spremenili taktiko in zahtevali delitev občin po narodnosti (Kramar, 1991, 102).

Toda kompromisni odbor niti na seji 21. marca 1910, niti na obeh kasnejših sejah, 6. in 26. maja ni prišel do rešitve odprtih vprašanj. Razpravljal je v glavnem o deželnem proračunu in delitvi občin, vendar so zlasti ob tem vprašanju hrvaški člani energično zavračali pretenzije Italijanov, da bi še naprej gospodarili nad skoraj vsemi občinami srednje in zahodne Istre. Odbor ravno tako ni dosegel sporazuma o enakopravnosti jezikov v deželnem zboru, deželnih zavodih in ustanovah.⁶⁵

Napetost in nestrpnost med Italijani in slovanskim nacionalnim taborom je še dodatno podžigala polemika med "Našo Slogo" in listom "L'Indipendente", razumljivo pa je, da je hotela italijanska liberalna stranka, ki je imela v deželnem odboru premoč, negotovo stanje zavleči čim dlje.⁶⁶

V takem vzdušju so se 5. oktobra 1910 v koprskem gledališču začela zasedanja deželnega zbora, vendar brez dogovora s poslansko manjšino, saj je dan pred sklicem hrvaško-slovenski poslanski klub v Trstu ugotovil, da so se možnosti za sporazum z Italijani, ki so kršili zakone v deželnem odboru, močno poslabšale.⁶⁷ Kljub temu so se hrvaško-slovenski poslanci polnoštevilno udeležili otvoritvenega zasedanja, ki pa se je proti poslovniku in običaju nadaljevalo, čeprav je predsednik zbora V. Spinčiću, predsedniku hrvaško-slovenskega poslanskega kluba obljubil, da bo zasedanje zaključeno takoj, ko bodo poslancem prebrana obvestila. Poslanska manjšina je tako iz protesta zapustila dvorano, predsednik zbora pa je nekoliko kasneje zaključil otvoritveno sejo.⁶⁸

Na drugem zasedanju, 10. oktobra 1910, so se spori nadaljevali, na tretjem zasedanju dan kasneje pa je poslanska manjšina izjavila, da ne more več sodelovati v deželnem zboru, dokler kompromisni odbor vsaj začasno ne reši njihovih jezikovnih zahtev. Izjavo sta v imenu hrvaško-slovenskega kluba podpisala V. Spinčić, predsednik in J. Poščić, tajnik kluba, objavljena pa je bila v uvodniku "Naše Sloge".⁶⁹

Zasedanje 18. oktobra 1910 se je sprevrglo v pravi spopad med obema poslanskima skupinama, olje na ogenj pa je prilil italijanski predlog, da se iz deželne blagajne izplača 50.000 kron za pokritje stroškov "Prve pokrajinske razstave v Kopru" (Prima Esposizione provinciale istriana), ki je bila odprta 1. maja 1910 in katere glavni namen je bil, po besedah hrvaških poslancev, prikazati italijanstvo Istre.

Ker italijanski predlog, ki je bil v nasprotju s pravilnikom, ni bil vpisan v dnevni red zasedanja, sta proti predlogu protestirala Spinčić in Zuccon, predsednik deželnega zbora Rizzi pa jima je vzel besedo in se kljub protestu hrvaških poslancev odločil za glasovanje. To je revoltiralo hrvaško-slovenske poslance do te mere, da so se spravili nad predsedstvo, vmešali so se italijanski poslanci in gledalci na galeriji. Prišlo je do fizičnega spopada in splošnega pretepa, tako da sta predsednik zbora in vladni poverjenik zapustila dvorano. Ko so se strasti polegile, se je vladni poverjenik vrnil v dvorano ter v imenu vlade razglasil, da je deželnozborsko zasedanje zaključeno.⁷⁰

O dogodkih v deželnem zboru se je z ene in druge strani razpisalo časopisje, o razlogih za prekinitve njegovega delovanja pa je c. k. namestnik vladi poslal dvoje poročil; v poročilu ministrskemu predsedniku je navedel, da imajo Italijani v rokah upravo in hočejo za vsako ceno obdržati gospodstvo nad deželo, čeprav so številčno šibkejši od Slovencev in Hrvatov. V poročilu notranjemu ministru pa navaja, da je

⁶⁵ J. Kramar, *istotam*, s. 71.

⁶⁶ *Naša Sloga*, 15. IX. 1910.

⁶⁷ F. Barbalić, *istotam*, s. 143.

⁶⁸ B. Milanović, *istotam*, s. 152.

⁶⁹ *Naša Sloga*, 13. X. 1910.

⁷⁰ Atti, protocollo della VII seduta, 17. X. 1910, Parenzo 1911, 47-54; F. Barbalić, *istotam*, 145/46.

postal deželni zbor nesposoben za delo zaradi zaostrenih nasprotij med italijanskimi in slovensko-hrvaškimi poslanci, ki so se postavili na stališče, da se bodo vrnili v deželni zbor šele, ko bosta deželni glavar in poslanska večina priznala enakopravnost obeh jezikov. Ta zahteva se je zdela c. k. namestniku več kot upravičena, saj je razmerje med italijanskimi in slovensko-hrvaškimi poslanci, kot je poudaril 26:18, čeprav je večina prebivalstva slovanska.⁷¹

Dogodki v istrskem deželnem zboru so deloma sovpadali tudi z avstrijskim ljudskim štetjem leta 1910; šlo je za zadnje štetje po kriteriju občevalnega jezika. Italijanski nacionalistični listi so zagovarjali stališče, ki je bilo v popolnem nasprotju s stališči petersburškega kongresa (1872), češ da ni treba, da bi se v občevalnem jeziku izražala narodnost ali materin jezik.⁷² Politično društvo "Edinost" je zato na javnem zborovanju 9. oktobra 1910 v Trstu sprejelo resolucijo, v kateri je protestiralo proti temu, da je vlada odredila namesto popisovanja po narodnosti, popisovanje po občevalnem jeziku ter pozvalo slovenske državnozbornske poslance, naj dosežejo primerno dopolnitev zakona o ljudskem štetju, zato da se v bodoče prepreči samovoljno postopanje vlade.⁷³

V mejni grofiji Istri je bilo po tem štetju razmerje med Slovenci in Hrvati (193.841) proti Italijanom (145.803), oziroma 54,50% proti 39,2%. Italijani so torej na temelju občevalnega jezika v štetjih druge polovice 19. stoletja napredovali za celih 12,89%, Slovenci in Hrvati pa nazadovali za celih 18,49%, objektivnejši strokovnjaki pa so presojali, da je bilo leta 1910 v Istri po narodnosti 2/3 Slovencev in Hrvatov ter 1/3 Italijanov, torej prvih 245.733 in drugih 84.911.⁷⁴

Pod vtisom jesenskih zasedanj istrskega deželnega zbora in popisa prebivalstva so se 20. novembra 1910 v Livadah sestali tudi predstavniki istrskih Hrvatov. Ob koncu zasedanja so sprejeli resolucijo, v kateri so izrazili odločno stališče, da z Italijani ne bodo sklepali kompromisov, dokler z njimi ne pride najprej do trdnega sporazuma. Zaradi groženj in fizičnega nasilja nad poslanci manjšine naj se deželni zbor ponovno prenese v Pulj, odklanja pa se tudi popis prebivalstva na temelju "občevalnega jezika". Podobni sestanki so sledili še v Žminju, Čepiću, Gračišću, Pazinu, Pulju in drugih istrskih mestih.⁷⁵

⁷¹ J. Kramar, *istotam*, s. 72.

⁷² Od l. 1880-1910 je bilo pri avstrijskih štetjih v veljavi merilo "občevalnega jezika" (Umgangssprache). Štetja prebivalstva po tem kriteriju, ki so bila brez dvoma v korist zgodovinskih narodov, je v Avstriji uvedel Taaffejev režim; njihovi rezultati so bili edini uradni podatki o jeziku prebivalstva in so imeli pomembno vlogo pri vprašanjih jezika v šolah in upravi (Grafenauer, 1993, 13; Perselli, 1993, 12). Z izrazom "občevalni jezik" so mislili na materin jezik že na mednarodnem kongresu statistikov v St. Petersburgu (Rusija) l. 1872, kjer so skovali izraz "langue parlée". Proti predlogu, da bi se pri ljudskem štetju zbirali podatki o narodnosti, je bila večina kongresistov, češ da bi se v narodno enotnih državah, kot npr. Francija, Anglija, Italija itd., narodnost v etničnem smislu zamenjala z državno pripadnostjo, t. j. z narodnostjo v političnem smislu. To bi lahko privedlo do zatiranja etničnih manjšin, zato je kongres priporočil, naj se pri vprašanju etnične pripadnosti vzame za podlago materin ali "govorjeni jezik". Kongres je hotel s tem sklepom obvarovati manjšinske narode pred nasiljem večinskih narodov. V Avstro-Ogrski, ki je sprejela sklepe kongresa, so rabo izraza "govorjeni jezik", ki so ga prevedli v "občevalni jezik" (Umgangssprache, lingua d'uso), privilegirani narodi izrabljali v škodo drugih narodov; tako Nemci proti Čehom in Slovakom. Poljaki proti Malorusom, Madžari proti nemadžaskim narodom, Italijani proti Slovincem in Hrvatom itd. (Roglič, 1946; Zwitter, 1962, 164-219).

⁷³ L. Čermelj, *O ljudskem štetju v Trstu leta 1910*. V: *Anali Jadranskog instituta*, II, Zagreb 1958, s. 11.

⁷⁴ J. Roglič, *Le recensement de 1910-ses méthodes et son application dans la Marche Julienne*, Institut adriatique Sušak, 1946; C. Schiffer, *La questione etnica ai confini orientali d'Istria*, Trieste 1990; A. Vivante, *Irredentismo adriatico*. Contributo alla discussione sui rapporti austroitaliani, Firenze 1912.

⁷⁵ *Naša Sloga*, 10. XI., 8. XII. 1910.

Italijansko-slovanski spor se je v prvih mesecih leta 1911 še poglobil, hkrati pa je zaradi nezakonitih postopkov istrske deželne vlade izzval spor med deželno in državno vlado (Milanović, 1973, 156). Avstrijske državne oblasti so morale znova posredovati; pri notranjem ministru grofu Wickenburgu je 6. in 7. aprila 1911 prišlo do razgovorov med italijanskimi in hrvaškimi predstavniki, ki so končno sklenili sporazum o odobritvi proračuna istrskim občinam, o gradnji oziroma odprtju okoli 60 osnovnih šol v obdobju petih let, o državni dotaciji Družbi sv. Cirila in Metoda za vzdrževanje njenih šol v skladu s predloženim proračunom in o odobritvi davka na pivo, ki bi deželi prinesel okoli 300.000 kron.⁷⁶

Sporazum sta odobrila oba poslanska kluba, o njem je bil 12. aprila 1911 obveščen tudi c. k. namestnik v Trstu.

Že 12. aprila 1911 je prišlo do seje deželnega odbora v Poreču, na kateri so odobrili proračune hrvaško-slovenskih in italijanskih občin in posojilo občini Pulj. S tem pa seveda niso bila rešena vsa sporna vprašanja, temveč le najnujnejša, ki naj bi predstavljala le prvi korak k splošnemu sporazumu med obema političnima taboroma.

Toda zaostrena nasprotja med Italijani in istrskimi Slovani so se nadaljevala tudi v letu 1912; k temu so pripomogle tudi državnozborske volitve junija 1911, ki so italijanskemu liberalnonacionalnemu taboru povrnile nekaj moči in ugleda.⁷⁷

Tudi po sestanku pri c. k. namestniku 17. februarja 1913 in po predlogu za kompromis so poslanci hrvaško-slovenskega kluba izjavili, da je edina možna in realna podlaga za sporazum enakopravnost Italijanov in Slovanov, vse dotlej pa je brezizgledno vsako nadaljnje razpravljanje o jezikovni enakopravnosti kakor tudi sklicevanje deželnega zbora, ki je bil s cesarskim patentom formalno razpuščen 29. januarja 1914.⁷⁸

ZAKLJUČEK

Kratkotrajni kompromis deželnozborske volilne reforme leta 1908, ki je sicer zagotovil širšo politično veljavo slovanskega življa, ni rešil problema enakega zastopstva nacionalnih komponent v Istri. Avstrijski kurialni sistem političnega zastopstva, ki se je v deželnih zborih obdržal vse do padca monarhije, s svojo kompleksnostjo in statičnostjo v Istri ni uspel zadržati pritiska italijanske nacionalne ideologije. Avstrijska politika je obenem kljub teoretičnim predpisom in zakonom o enakopravnosti jezikov v ustavi nekako do konca 19. stoletja ohranjala privilegije, ki so jih uživali Italijani zaradi socialnega sestava, tradicionalnega prevladovanja italijanskega jezika v šolah in uradih ter zaradi nedemokratskega sestava političnih predstavništev. Omahljiva vztrajnost pri izpolnjevanju zakonskih določil glede jezikovne enakopravnosti je bila vzrok, da avstrijskim oblastem, zlasti c. k. namestništvu v Trstu, pa tudi notranjemu ministrstvu ni uspelo prisiliti italijanske poslanske večine, da bi v deželnem zboru priznala jezikovno enakopravnost. Ob vsem tem so se različni ideološki modeli glede sožitja etnij, ki naj bi bili alternativa radikalnemu nacionalizmu liberalnih krogov, na istrski politični sceni pojavljali zelo počasi. Nove politične sile kot npr. socialdemokrati in krščanski socialisti, ki so deloma sledili modelom nacionalnega sožitja, so se pojavljale šele od zadnjega desetletja 19. stoletja, vendar so ostajale v manjšini vse do padca monarhije.

⁷⁶ F. Barbalić, *istotam*, s. 149.

⁷⁷ F. Barbalić, *istotam*, s. 151-152.

⁷⁸ F. Barbalić, *istotam*, s. 166.

Istrska deželnozborska reforma se v okviru cesarstva torej ni uvrstila v skupino uspešnih sporazumov, kot npr. moravski in bukovinski, ker žal zaradi navedenih razlogov ni dala pričakovanih rezultatov. Kljub temu so bila vladna prizadevanja kot neke vrste institucionalni poskus za zaščito etnij edina konkretna dediščina cesarstva za rešitev vprašanja nacionalnega sožitja v Istri.

VIRI IN LITERATURA

- Atti della Dieta provinciale dell'Istria, II, Parenzo 1908/Protocollo della II. seduta, 21. IX. 1907, 7.
- Atti, protocollo della XVI seduta, 21. III. 1908, 181-183.
- Atti, protocollo della II seduta, 31. VII. 1909, 4-8.
- Atti, protocollo della I seduta, 22. VII. 1909, 1-3.
- Atti, protocollo della IV seduta, 17. IX. 1910, 15.
- Atti, protocollo della VII seduta, 17. X. 1910, 27/Resoconto stenografico della VII seduta, Parenzo 1911, 47-54.
- Barbalić, F. (1952): Narodna borba u Istri od 1870. do 1915. godine JAZU. Zagreb.
- Benussi, B. (1924): L'Istria nei suoi due millenni di storia. Trieste.
- Benussi, B. (1923): Pola nelle sue istituzioni municipali dal 1797 al 1918. AMSI. 35. Parenzo, 186.
- Beuc, I. (1975): Istarske studije. Osnovni nacionalni problemi istarskih Hrvata i Slovenaca u drugoj polovini XIX i početkom XX stoljeća. Zagreb, 142-155.
- Bratulić, V. (1958): Hrvatski zastupnici u Istarskom saboru i Carevinskom vijeću devetdesetih godina XIX. stoljeća i suradnja južnoslovenskih naroda. Jadranski zbornik. III. Rijeka-Pula, 148.
- Čermelj, L. (1958): O ljudskom štetju v Trstu leta 1910. V: Anali Jadranskog instituta. II. Zagreb, 11.
- De Castro, D. (1981): La questione di Trieste. L'azione politica e diplomatica italiana dal 1943 al 1954. I. Trieste, 23-41 Edinost, 27. X. 1901.
- Gombač, B. (1977): Slovenska politika v Trstu ob koncu 19. stoletja. Zgodovinski časopis (ZČ). 31.1-2. Ljubljana, 55.
- Grafenauer, B. (1993): Miti o "Istri" in resnica istrskega polotoka, Acta Histriae, I. Zgodovinsko društvo za južno Primorsko. Koper-Milje, 13.
- Gross, M. (1972): Povijest pravaške ideologije, Zagreb, 253-281.
- Kramar, J. (1982): Marezige. Trdnjava slovenstva v Istri 1861-1930. Založba Lipa, Koper.
- Kramar, J. (1991): Narodna prebujna istrskih Slovencev. Založba Lipa – Založništvo tržaškega tiska. Koper-Trst, 116-153.
- Lukić, B. (1956): Neka mišljenja u italijanskoj građanskoj historiografiji o karakteru nacionalnog pokreta u Istri. V: Jadranski zbornik. I. Rijeka-Pula, 157-163.
- Marušič, B. (1971): Doneski k politični zgodovini goriških Slovencev v razdobju 1870-1875. Zgodovinski časopis (ZČ), 25. 3-4. Ljubljana, 217.
- Marušič, B. (1995): Politično društvo za Hrvate in Slovence v Istri. V: Slovenska kronika XX. stoletja. Ljubljana, 35.
- Maserati, E. (1991): Simbolismo e rituale nell'irredentismo adriatico. Dal Litorale Adriatico alla Venezia Giulia. V: Civiltà del Risorgimento, 41. Verona, 125.
- Melik, V. (1965): Volitve na Slovenskem 1861-1918. Ljubljana, 157-158.

- Melik, V. (1979): Demokratizacija volilnega sistema (1907) in njeni učinki. Zgodovinski časopis (ZČ). 2. Ljubljana, 225.
- Melik, V. (1999): Istrski deželni zbor. V: Sistemi oblasti in oblasti institucij, teorija in praksa držav evropskega Sredozemlja v novem veku s posebnim ozirom na jadransko območje. Acta Histriae, VII. Koper. Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Koper, 633-638.
- Milanović, B. (1973): Hrvatski narodni preporod u Istri, II (1883-1947). Istarsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda. Pazin, 87-163.
- Naša Sloga (1. VII. 1902; 5., 12. X. 1905; 3., 24., 31. X. 1907; 15. IX. 1910; 13. X. 1910; 10. XI., 8. XII. 1910).
- Perselli, G. (1993): I Censimenti della popolazione dell'Istria, con Fiume e Trieste, e di alcune città della Dalmazia tra il 1850 e il 1936. Atti del Centro di Ricerche Storiche – Rovigno. Etnia, IV. Trst-Rovinj, 12-23.
- Pleterski, J. (1975): Jugoslovska misel pri Slovencih v dobi Taaffejeve vlade (1879-1893), Zgodovinski časopis (ZČ), 29, 3-4, Ljubljana, 270.
- Roglić, J. (1946): Le recensement de 1910 – ses méthodes et son application dans la Marche Julienne, Institut adriatique Sušak.
- Rutar, S. (1896): Samosvoje mesto Trst in mejna grofija Istra. I. Ljubljana, 57-59.
- Strčić, P. (1964): Dinko Vitezić. Istarski mozaik. II, 4-5, Pula, 376-380.
- Strčić, M. – Strčić, P. (1966): Hrvatski istarski trolist. Laginja, Mandić, Spinčić. Rijeka.
- Strčić, P. (1978): Počeci pravaštva u Istri i na Kvarnerskim otocima. Istra, XVI, 1-2, Pula, 123-132.
- Schiffner, C. (1990): La questione etnica ai confini orientali d'Istria. Trieste.
- Vilhar, S. (1976): Slovensko učiteljsiše v Kopru 1875-1909. Založba Lipa. Koper, 14-19.
- Vivante, A. (1912): Irredentismo adriatico. Contributo alla discussione sui rapporti austroitaliani. Firenze, 162.
- Ziller, P. (1994): Sistema elettorale e rappresentanza politica in Istria nel periodo costituzionale asburgico. Atti del Centro di Ricerche Storiche-Rovigno, 24. Trst-Rovinj, 533-550.
- Zwitter, F. (1962): Nacionalni problemi v Habsburški monarhiji. Ljubljana, 219.
- Zwitter, F. (1996): Razvoj prebivalstva in sprememba odnosa med posameznimi narodi. Uprava in politično življenje. Vprašanje jezika. V: Zahodno sosedstvo. Slovenski zgodovinarji o slovensko-italijanskih razmerjih do konca prve svetovne vojne. Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRS SAZU. Ljubljana, 139-148.

RIASSUNTO

I contrasti nazionali e politici in Istria durante l'attività della Dieta provinciale a Capodistria (1899-1910)

Con l'introduzione della vita parlamentare (1861) e con il nuovo ordinamento amministrativo l'Istria con le isole di Quarnaro diventò provincia autonoma ed otteneva la Dieta provinciale con la sede a Parenzo. I deputati della Dieta istriana erano 30 tra cui tre "voci virili"; con l'anno 1870 il numero aumentò per tre deputati eletti. Tra i 30 eletti deputati nel periodo 1870-1908 21 appartenevano al gruppo italiano, altri 9 rappresentavano gli Sloveni e i Croati d'Istria. I deputati che rappresentavano il grande possesso fondiario erano 5, le città e le borgate erano rappresentate da 8, Camera di commercio da 2 ed i comuni rurali da 12 deputati. Nonostante la supremazia numerica il sistema censitario e corporativo basato sui criteri politici ed economici, non permetteva agli Slavi d'Istria di raggiungere una maggioranza nella Dieta provinciale.

La questione dell'eguaglianza nazionale e la quella dell'amministrazione autonoma istriana erano tra i problemi principali disputati tra la maggioranza e la minoranza della Dieta istriana. Anche l'introduzione della quinta curia (1897) non cambia la posizione degli Sloveni e dei Croati.

Negli anni Ottanta nella vita politica degli Sloveni e di Croati d'Istria avevano un ruolo importantissime le società politico culturali, soprattutto la società politica triestina Edinost (1874), che organizzando un grande raduno – tabor a Dolina (San Dorligo della Valle) nel 1878 estendeva la sua attività anche sul territorio istriano. Negli anni Ottanta comincia a far parte della vita politica una nuova generazione di politici croati istriani, p.e. Matko Laginja, Vjekoslav Spinčić e Matko Mandić. La permanenza di Mandić a Trieste e i suoi contatti con i politici sloveni del luogo era molto importante per la collaborazione croato-slovena fino ai primi anni del nuovo secolo, quando il fallimento nelle elezioni provocava una rottura e la fondazione d'un nuovo partito Politično društvo za Hrvate in Slovence v Istri (1902); con ciò l'Edinost perde il suo ruolo che aveva nell'Istria.

Dopo gli scontri e violenze contro i deputati croati e sloveni a Parenzo (1898), la sede della Dieta provinciale viene trasferita a Pola, e nel 1899 a Capodistria, dove svolge le sue attività - ad eccezione d'un intervallo nel periodo 1902-1904 - fino l'anno 1910.

Anche a Capodistria la questione dell'eguaglianza nazionale (linguistica) rimaneva la questione di base e causava i contrasti fra li deputati italiani e slavi. Nonostante i tentativi del luogotenente principe Konrad Hohenlohe di migliorare le posizioni politiche ed economiche degli Slavi d'Istria, fino al anno 1907 non era possibile raggiungere un compromesso tra i due gruppi etnici. Coll'entrata in vigore del suffragio universale il gruppo liberalnazionale italiano ottiene l'insuccesso e viene così dimostrata la supremazia numerica degli Slavi. Contemporaneamente i nuovi partiti i socialisti e cristiano sociali aumentavano la differenziazione tra gli Italiani di Istria.

A cura del governo austriaco e della luogotenenza di Trieste viene messa in discussione una nuova legge elettorale per l' Istria che prevedeva un nuovo numero dei deputati (47), un nuovo rapporto (25:19) e la quinta curia con 8 deputati (4 Italiani e 4 Slavi). Il numero degli eletti del grande possesso rimane invariato, per la Camera di commercio erano previsti 2 deputati. Viene aumentato però il numero dei deputati eletti nella curia delle città e borgate (dal 11 al 14) ed il numero eletto negli altri comuni (dal

12 al 15). Gli italiani poterono conservare la maggioranza nella Dieta. Le nuove sessioni della Dieta non portarono alla soluzione le questioni di base, cioè l'eguaglianza della lingua slovena e croata, l'ordinamento dei comuni secondo la nazionalità, il bilancio preventivo e la fondazione delle nuove scuole elementari.

Questi problemi vengono poi discussi nel comitato di compromesso (1909), che nelle sue sedute non potè risolvere il problema linguistico e la ripartizione dei comuni sui criteri di nazionalità. Gli Italiani volevano mantenere il potere anche nei comuni sloveni e croati. Tutto questo causò la sospensione della Dieta e nella seduta del 18 ottobre 1910 il rappresentante del governo chiudeva la sessione, l'ultima della Dieta istriana. La riforma elettorale del 1908 non risolse le questioni nazionali in Istria. Il sistema elettorale austriaco non potè resistere alla pressione dell'ideologia liberalnazionale italiana e alle tendenze irredentistiche. La politica del governo austriaco nonostante le proclamazioni costituzionali consente agli Italiani, tradizionalmente egemoni, di conservare le posizioni di superiorità.

IGOR GRDINA

"...KAR ČUDIL SEM SE, KAJ ŠE ZMORE TA STRELA!" (BENJAMIN IPAVEC IN OPERA)

V vrsti pregledov slovenske glasbene zgodovine se kot ena osrednjih skladateljskih osebnosti romantične dobe omenja Benjamin Ipavec (Šentjur, 24. XII. 1829–Gradec, 20. XII. 1908).¹ Toliko bolj je zato presenetljiva odsotnost temeljitejših analitičnih problematizacij in sintetičnih tematizacij njegovega življenja in dela. Razen poljudne – kar malce feljtonistično-popularizatorske – študije Janka Barleta (1869–1941) *Ipavci. Prilog k zgodovini slovenske pesmi*, ki je izhajala v ljubljanskem Domu in svetu leta 1909,² in serije toplih spominskih zapisov Antona Schwaba (1868–1938) z naslovom *Ipavci in jaz*, natisnjene v 3. in 4. letniku revije Zbori (1927 in 1928), ne v slovenščini ne v kakem drugem jeziku ni mogoče zaslediti kakšne podrobnejše obravnave podvigov tega "slovenskega Schuberta"³ oziroma muzikalnega Prešerna.⁴ Samo ducat časnikarskih člankov, nekaj priložnostnih tekstov ob različnih obletnicah ter sramotno kratki biografski gesli v *Slovenskem biografskem leksikonu*⁵ in *Enciklopediji Slovenije*⁶ pripovedujejo prihodnje rojenim zgodbo nekega medicini, umetnosti in narodu posvečenega življenja izpred stoletja. Groba vrlega moža na graškem šentlenarškem pokopališču, ki je nosil preprosti, a ponosni nemški napis: "Dr. Benjamin Ipavic, emer. Primararzt, geboren am 24. 12. 1829, gestorben am 20. 12. 1908,"⁷ že dolgo ni več mogoče najti: prerasel ga je mah pozabe.

Čeprav se Ipavec ni mogel pohvaliti s formalno glasbeno izobrazbo, je bilo njegovo kompozicijsko znanje po preselitvi v Gradec vredno vsega spoštovanja. Ni bil privrženec improviziranega pristopa k pisanju not in pavz; samorastniško geslo: "Nur fest!" nanj očitno ni napravilo posebnega vtisa. Prav nasprotno: odločno je zagovarjal pomen stroge ustvarjalske discipline in poznavalstva v umetnosti. Na slavnostnem večeru, ki so ga v čast njegove sedemdesetletnice 8. decembra 1899 priredili graški Slovenci, je npr. dejal: "Zgodaj že sem se bavil s harmonijo. Pri dr. Viljemu Mayerju sem se učil kontrapunkta in instrumentacije. In ti stvari priporočam vsakemu pevcu. Melodija je srce, polifonija duša muzike. Harmonija, melodija in kontrapunkt – to je neobhodno potrebno za vsakega pravega muzika."⁸ Iz ust nekoga, ki je v svet glasbene umetnosti

¹ Prim. D. Cvetko, *Zgodovina glasbene umetnosti na Slovenskem III*, Ljubljana 1960, 292; isti, *Slovenska glasba v evropskem prostoru*, Ljubljana 1991, 326.

² Študija je izšla tudi kot samostojna brošura z naslovom *Ipavci. Prilog k zgodovini slovenske pesmi*. Spisal Janko Barle, Ljubljana 1909.

³ To oznako je najbrž prvi zapisal Gojmir Gregor Krek v osmrtnici za Benjaminom Ipavcem v *Novih akordih*; prim. A. Schwab, *Ipavci in jaz*, *Zbori IV*, 1928, *Glasbeno-knjževna priloga*, 10.

⁴ A. Schwab je npr. sodil: "Lepoti Prešernove poezije /.../ odgovarjajo lepe melodije Benjaminove. /.../ In čim smo imenovali Jurija Fleišmana /.../ našega Vodnika, smelo zovemo skupino bratov Ipavcev našega glasbenega Prešerna." Prim. A. Schwab, n. d., 4.

⁵ Ipavic Benjamin, *Slovenski biografski leksikon*, 1. knjiga, Ljubljana 1925–1932, 363, 364. Avtor gesla je J. Barle.

⁶ Ipavec, Benjamin, *Enciklopedija Slovenije*, 4. knjiga, Ljubljana 1990, 175. Avtor gesla je D. Pokorn.

⁷ A. Schwab, n. d., 12.

⁸ Dr. Benjamin Ipavic, skladatelj slovenski. *Življenjepisna črtica. Ob sedemdesetletnici njegovega rojstva* napisal M. P., *Dom in svet* 1900, 277.

vstopil kot diletant in se je v njem vse življenje gibal le kot amater, zveni takšno poudarjanje čisto "obrtne" plati skladateljske veččine kar malce presenetljivo.

V Gradcu, kamor se je Ipavec preselil po promociji za doktorja "vesoljne medicine" na dunajski univerzi februarja 1858,⁹ je bil njegov mentor Wilhelm Mayer (1831–1898) gotovo najuglednejši glasbeni pedagog. V mesto ob Muri je ta praški Nemec, ki se je v javnosti pojavljal pod francosko zvenečim psevdonimom W. A. Rémy, prišel leta 1862. Nemudoma je postal umetniški direktor Štajerskega glasbenega združenja. Poskušal je razviti svoj talent, vendar pa si s svojimi 5 simfonijami, samospevi, zbori in koncertno opero *Waldfräulein* ni uspel pridobiti kakšnega večjega skladateljskega ugleda. Kot ustvarjalec je ostal mojster lokalnega pomena. Zato pa se je uveljavil kot glasbeni teoretik in imel vrsto znamenitih učencev – npr. Ferruccia Busonija (1866–1924), Felixa Weingartnerja (1863–1942), Wilhelma Kienzla (1857–1941), Emila Nikolausa von Rezníč(e)ka (1860–1945) in Srečka Albinija (1869–1933). Imenitni dosežki teh skladateljev in dirigentov v različnih žanrih – od opere prek klavirskega koncerta do operete – so poskrbeli za to, da tudi spomin na Mayerja ni popolnoma zbledel. Ipavec je od naštetih najbrž dobro poznal Wilhelma Kienzla, ki je bil sin graškega župana in štajerskega deželnozborskega poslanca enakega imena.¹⁰ To je mogoče sklepati iz Kienzlovega obiskovanja Šentjurja in iz njegovih stikov z Benjaminovimi nečakinjami Fanny, Marijo in Amalijo Čampa, ki so skupaj z Marianne Gallowitsch sestavljale znameniti Prvi avstrijski damski kvartet.¹¹ Stiki med rodbino Ipavec in skladateljem recepcijsko najuspešnejše nemške opere *Evangelnik* so izpričani tudi v začetku 20. st.: ko je bil Josip Ipavec (1873–1921) sredi marca 1904 promoviran za "doktorja vsega zdravilstva", mu je med prvimi čestital prav Kienzl.¹² Josip, ki je med svojim študijem na graški univerzi nekaj časa stanoval pri stricu Benjaminu – v hiši na Karl-Ludwig-Ringu 4 –, je na uglednega nemškega kolega očitno napravil velik vtis. Nacionalna nestrpnost pred 1. svetovno vojno zagotovo še ni uspela podreti vseh mostov med Slovani in Germani, čeprav je šovinistična rja že dodobra načela njihove temelje.

Pietetno spisan nekrolog, ki ga je po Benjaminovi smrti – in sicer že 21. decembra 1908 – objavil graški časnik *Tagespost*, dokazuje, da je bil naš skladatelj ne samo med rodoljubnimi rojaki, ampak tudi v svetovljanski štajerski prestolnici znan kot izvrsten pianist in "Tondichter", zapovrh pa še kot velik "Menschenfreund".¹³ Fragmentarno ohranjena Ipavčeva korespondenca govori o uglednih častilcih njegove muze: nad njegovo "polko française" šegavega naslova *Heitere Prognosen*, ki je bila napisana za graški zdravniški ples leta 1887, se je denimo močno navdušil priznani nemškoavstrijski literat Robert Hamerling (1830–1889).¹⁴ Temu "vitezu peresa" je zelo ugajala tudi Benjaminova *Anina četvorka (Annen-Quadrille)* za klavirski trio.¹⁵ Prav tako je vsaj zanimiv – če ne tudi pomenljiv – podatek, da se je ob klavirskem partu velike Ipavčeve kantate *Kdo je mar?* (na besedilo "mojstra pevca" Jovana Vesela Koseskega, 1798–1884) pri vajah za njeno krstno izvedbo v mariborski čitalnici leta 1864 potil "ženijalen

⁹ J. Barle, *Ipavci*, 26.

¹⁰ W. Kienzl (1827–1902) st. je bil graški župan v letih 1873–1885, štajerski deželnozborski poslanec pa 1878–1896.

¹¹ Prim. J. Barle, n. d., 14–18; I. Grdina, *Od rodoljuba z dežele do meščana*, Ljubljana 1999, 180, 181.

¹² Prim. I. Grdina, n. d., 228.

¹³ Slovenski prevod članka je objavil A. Schwab v: A. Schwab, n. d., 12.

¹⁴ Prim. Ipavčevo korespondenco v prepisu Frana Mohoriča, ki jo hrani Glasbena zbirka ljubljanske NUK, str. II (pismo z datumom 9. marec 1887). Za posredovanje tega dokumenta dolgujem veliko zahvalo Borutu Loparniku.

¹⁵ Prav tam. Hamerlingovo pismo, ki govori o Anini četvorki, je bilo datirano s 30. januarjem 1886.

glasbenik" Ernst (von) Schuch (1846–1914), ki je kariero sklenil kot direktor saške dvorne opere v Dresdnu.¹⁶ Mož torej ni bil samo "porodničar" pri mojstrovinah Richarda Straussa (1864–1949) – dirigentsko je pripravil premiere oper *Feuersnot*, *Saloma*, *Elektra* in *Kavalir z rožo* –, temveč je pomagal na svet tudi eni največjih zborovskih uspešnic slovenskega 19. stoletja!

Nasploh se zdi, da je bil Ipavec v dokaj tesnih zvezah z graškim krogom Wilhelma Kienzla ml.: kipar Hans Brandstetter (1854–1925), ki je sodil vanj,¹⁷ se je najbrž prav po njegovem posredovanju oglašil v Šentjurju in sredi idiličnih južnoštajerskih gričev iskal navdih za svojo *Gozdno lilijo*.¹⁸ 4. septembra 1887 se je Benjaminovi nečakinji Karolini (1867–1957) vpisal (oziroma točneje: precej štorasto vrisal) v spominsko knjigo.¹⁹ Drugega Kienzlovega prijatelja, univerzitetnega profesorja klasične filologije in poznavskega ljubitelja glasbe Maxa Theodorja von Karajana (1833–1914),²⁰ je Benjamin po vsej verjetnosti poznal še iz svojih študentskih let na Dunaju, saj je bil na medicinski fakulteti sošolec njegovega brata Ludwiga (rojen 6. marca 1835).²¹ *Spomini* Josipa Vošnjaka (1834–1911) dopuščajo celo domnevo o kakšnem intenzivnejšem znanstvu našega skladatelja in Maxa Theodorja von Karajana: mladoslovenski prvak namreč poroča o svojih tesnih stikih tako z bratoma Benjaminom in Gustavom (1831–1908) Ipavcem kakor z družino Karajan,²² ki je bila v prestolnici ob "lepi modri Donavi" zelo ugledna. Maxov oče Theodor Georg (1810–1873), ki se je lahko ponašal celo z viteškim naslovom, namreč ni bil kdor koli, temveč predsednik avstrijske akademije znanosti (slovel je kot prvi germanist habsburške monarhije) in zmerno liberalen politik v "pomladi narodov" leta 1848. Poleg tega je bil še zagnan spiritist.²³ Na drugi strani seveda ne gre spregledovati "adutov" šentjurskih bratov: ker sta bila sinova premožnega podeželskega ranocelca, sta si lahko na Dunaju najela sobo s klavirjem in postala središče vesele študentske družine...²⁴

Tudi estetski nazori Benjaminu Ipavcu zaslužijo pozornost. Skladatelj je najbolje poznal dogajanja v srednjeevropskem (zlasti nemškem) kulturnem oziroma glasbenem prostoru. Samouku Antonu Schwabu, čigar neformalni mentor je bil, je nekoč "položil na srce" tole: "Svetujem Vas, da si preskrbite Mendelssohnove pesmi za mešani zbor ali kvartet; to je najlepše, kar jaz poznam na tem polju. Bog Vas živi, vi napredujete, bode že šlo: Nur nicht zu viel künsteln; eine schöne Melodie erfinden ist viel schwerer, als den komplizirtesten Satz zu machen."²⁵ V pismu Leošu Janáčku (1854–1928) z dne 22. januarja 1895 Ipavec svoje opere *Teharski plemiči* prav nič slučajno ne navezuje na tradicijo Alberta Lortzinga (1801–1851),²⁶ medtem ko v slovanskem svetu daje prvenstvo češki glasbi. Glede na ugled, ki so ga ne le v Srednji Evropi uživali Bedřich

¹⁶ J. Sernec, *Spomini*, Ljubljana 1927, 11.

¹⁷ Prim. I. Samlicki-Hagen, *Die Lehr- und Wanderjahre Wilhelm Kienzls (1874–1897)*, tipkopijsna disertacija na dunajski univerzi (1979), 449.

¹⁸ J. Kartin, *Pomen Ipavcev in Šentjurja za slovensko kulturno zgodovino* (tipkopijski iz leta 1960), hranil Jože Ipavec, kopija pri avtorju.

¹⁹ *Spominska knjiga Karoline Ipavec*, hranil Jože Ipavec, kopija pri avtorju.

²⁰ I. Samlicki-Hagen, n. d., 472.

²¹ Prim. protokol rigorozov na dunajski medicinski fakulteti; arhiv dunajske univerze.

²² J. Vošnjak, *Spomini*, Ljubljana 1982, 37, 38 in 41.

²³ J. Vošnjak, n. d., 41. Prim. tudi A. Mayer, *Theodor Georg R. v. Karajan (nekrolog)*, separaten odtis iz *Blättern des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich*, 1873.

²⁴ J. Vošnjak, n. d., 38, 39.

²⁵ E. Goršič, *Dr. Anton Schwab 1868–1938. Slovenski skladatelj*, Celje 1998, 24.

²⁶ Pismo se hrani v Janáčkovem arhivu v Brnu (A 5385; Inv. č. 9686). Kopijo mi je prijazno posredoval Primož Kuret, za kar se mu na tem mestu prisrčno zahvaljujem.

Smetana (1824–1884), Antonín Dvořák (1841–1904) in Zdeněk Fibich (1850–1900), je takšna sodba povsem razumljiva. Frédéric Chopin (1809 ali 1810–1849) je bil že dolgo mrtev, Rusi so bili daleč in z izjemo Petra I. Čajkovskega (1840–1893) ne preveč "poslušljivi", Hrvati pa razen Ivana pl. Zajca (1832–1914) niso imeli internacionalno uspešnega skladatelja. Na večer življenja, ko je svojo ustvarjalsko pozornost namenil predvsem samospevu, je Ipavec za svoj zgled štel Huga Wolfa (1860–1903).²⁷ Nobenega dvoma ni, da ga je fasciniralo Wolfovo tesno povezovanje glasbenega in tekstnega izraza, se pravi čim bolj popolno korespondiranje besede in tona (oziroma besedne in glasbene fraze), medtem ko v sami kompozicijski tehniki ni mogoče opaziti kakšnega posebnega Benjaminovega entuziazma nad "novonemškimi" inovacijami. Kljub temu pa je naš skladatelj ob svojih poslednjih delih z vso pravico izrekel samozavesten stavek: "Pišem, da bodo Slovenci vedeli, da je pisal to mož, ki je svojo stvar razumel."²⁸ Tudi njegovi občasni "stilni izleti" v "neaktualni" čas – mislim predvsem na naravnost klasično prosojnost *Serenade za orkester na lok* iz leta 1898²⁹ in na elegantno igrivost samospeva *Na poljani* (z datumom 14. avgust 1908)³⁰ – so izvedeni z inteligenco in okusom. Tu pač ne gre za manifestacijo amaterske naivnosti ali diletantske nevednosti o umetnostnih iskanjih v obdobju *fin de siècle* in *la belle époque*, temveč za samozavesten ustvarjalski poklon lastni "nesodobnosti" in opozorilo, da mladostni ideali/idoli – Mozart (1756–1791) in Beethoven (1770–1827)³¹ – nikoli niso bili zavrženi. V diru časa vse pač ne utone! Inovacija ni absolutna zapoved umetnosti; konservativnost ne pomeni nujno okostenelosti ali rigidnosti... Mar ni vsestransko razgledani esteta – "slovenski Apolon" – Josip Stritar (1836–1923) kljub priznavanju Wagnerjeve veličine in pomembnosti njegovih koncepcij dvomil, ali je bayreuthski mojster odrešitelj glasbe?³² (Mnenjska harmonija med Stritarjem in Ipavcem, o kateri je svojčas pisal Fran Mohorič,³³ zagotovo ni bila slučajna!)

Iz ohranjenega gradiva je mogoče sklepati, da je Ipavec med slovenskimi sodobniki najbolj cenil Davorina Jenka (1835–1914), Frana Gerbiča (1840–1917) in krog okoli Gojmirja Gregorja Kreka (1875–1942). Prvemu se je poklonil s klavirsko fantazijo na temo njegovega *Napreja*, drugemu je posvetil samospev *Nezakonska mati*, tretjemu pa je bil v veliko duševno oporo pri izdajanju Novih akordov. Krek je v imenu "prihajajoče" generacije domačih skladateljev ob Benjaminovi smrti celo zapisal: "Srčna potreba /.../ nam je, da se v globoki hvaležnosti spominjamo posebne naklonjenosti, s katero je pozdravil večno mladi, zmirom učeči se in še v zadnjih letih čudovito napredujoči skladatelj svoj čas mlado naše podjetje /tj. Nove akorde/ in srčne simpatije, s katero ga je spremljal od zibeli do sedaj, žrtvujoč rade volje dragocene prispevke svoje in opetovano vzpodbujajoč urednika k nadaljevanju trnjevega posla njegovega. V posebno čast nam je bilo njegovo redno sodelovanje in večkrat izraženo priznanje naših teženj. Kot stari, izkušeni glasbenik potrjeval je v nas mlajših prepričanje, da smo na pravi poti, to je na poti napredovanja. Temu duševnemu vplivu njegovemu se imajo

²⁷ A. Schwab, n. d., 10.

²⁸ A. Schwab, prav tam.

²⁹ A. Rijavec, Slovenska glasbena dela, Ljubljana 1979, 92, 93.

³⁰ A. Schwab, n. d., 10.

³¹ J. Vošnjak piše (n. d., 38), da sta ga Benjamin in Gustav Ipavec v študentskih letih na Dunaju seznanjala z Beethovno in Mozartovo glasbo. vendar so njemu bili bolj všeč Lannerjevi in Straußovi valčki. Simptomatična je tudi Gustavova izjava Janku Barletu (J. Barle. n. d., 27) o Beethovnu: "Saj se pri njem tudi lahko reče: tako mora biti, ni mogoče kako drugače!"

³² Prim. J. Stritar, Izbrano delo, Ljubljana 1969, 255, 256.

³³ F. Mohorič. Iz zapuščine Benjaminu Ipavca. Nova doba, 18. 11. 1929, 2.

'Novi akordi' v prvi vrsti zahvaljevati, da še izhajajo navzlic raznostranskemu, skoraj nerazumljivemu nasprotovanju in zatajevanju."³⁴ Poleg nečaka Josipa in Kreka, ki je mladost preživel v štajerskem glavnem mestu, je Benjamin od najbolj profiliranih mlajših ustvarjalcev Novih akordov zagotovo osebno poznal še Antona Lajovca (1878–1960). Ta se je nekoč oglasil v njegovem graškem stanovanju in o obisku pisal Otonu Župančiču tele navdušene vrstice: "V Gradcu sem šel obiskat dr. Benamina Ipavca. Sem Ti že kedaj pravil o njem? To Ti je že starina! 76 let. Pa kaka svežost, telesno in duševno! Sprejel me je zelo ljubo in me peljal razkazat najprej svoj stan, potem pa sva sedla h klavirju. Pokazal mi je vse svoje stvari od zadnjega časa. In kar čudil sem se, kaj še zmore ta strela. Zdaj dela po večini samo pesmi, ali za zbor ali pa za solo s klavirjem in nekatere izmed teh so kakor on starinske, milobne in mirne. Druge zopet pa, da sem kar gledal. Zlasti ena! Tako nežna, fina. S tako lepo široko melodijo! Bog Te živi, starina!! Silil sem ga: izdajte jih. Schw. /= Schwentner/ jih bo gotovo rad založil in ravno za en zvezek bi jih bilo. Ja, pa on pravi: veste, to ni več zame, bi bilo prehitro konec mojega izdavanja. Tako pa gre vse lepo po redu; kadar dobim od Novih akordov korekturo kake svoje stvari, ji vedno za nazaj grede pridenem eno novo /kompozicijo – / tisto, ki je na vrsti. (Veš, te zadnje stvari ima vse prečedno spisane in skrbno s številkami zaznamovane, po vrsti, kakor so nastale.) Potem pa sva se pomenkovala o naših muzikaličnih razmerah in čez vse mere ga je veselilo, da Novi ak./= akordi/ tako prosperirajo."³⁵ Lajovcu se je Benjamin očitno zdel kot nekakšen patriarh iz dobrih starih časov.³⁶

Poleg glasbene umetnosti je Ipavec dobro poznal tudi slovensko literaturo. Njegov izbor besedil za uglasbitev dokazuje pretanjen lirični okus; v zadnjih letih svojega življenja je s praktično nezgrešljivim instinktom postavljajal note pod verze najbolj profiliranih in senzibilnih impresionistično-simbolističnih pesnikov Ljubljanskega zvona (bili so približno pol stoletja mlajši od njega!): Otona Župančiča (1878–1949), Josipa Murna Aleksandrova (1879–1901), Cvetka Golarja (1879–1965), Alojza Gradnika (1882–1967) in Vojeslava Moleta (1886–1973). Leposlovna "secesija" za Ipavca očitno ni bila terra incognita. Blizu pa so mu bili tudi klasiki slovenskega Parnasa: Valentin Vodnik (1758–1819), Jovan Vesel Koseski, France Prešeren (1800–1849), Simon Jenko (1835–1869), Josip Stritar, Simon Gregorčič (1844–1906), Janko Kersnik (1852–1897) in Anton Aškerc (1856–1912). Od tujih literatov se mu je zdel sorodna duša nesrečni Rus Mihail Jurjevič Lermontov (1814–1841), čigar pesmi *Jadro* in *Ven v mrak in vihar* je prav tako uglasbil (v nemškem prevodu).³⁷

Benjamin Ipavec se je kot ambiciozen in slovenskemu narodnemu gibanju povsem predan muzik kmalu srečal z vprašanjem glasbenega gledališča. V 19. st. opera ni predstavljala le ustvarjalnega izziva – bila je najkompleksnejša in najspektakularnejša artistska forma, kar si jo je bilo mogoče zamisliti (ne pozabimo: film se je rodil šele v dobi *fin de siècle*, njegova tehnika – npr. zvok, barve – pa se je pomembneje izpopolnila ob koncu dvajsetih in v začetku tridesetih let 20. st.) –, temveč je veljala za svojevrsten kriterij dozorelosti in zmogljivosti tako posameznega ustvarjalca kot nacionalne kulture. Pomenila je skladateljsko "kraljevsko pot" in hkrati recepcijski umetni raj, v katerega je

³⁴ A. Schwab, n. d., 10.

³⁵ Prim. faksimile odlomka Lajovčevega pisma Otonu Župančiču iz leta 1905 v: D. Cvetko, Anton Lajovic, Ljubljana 1987. 137 (prvi del odlomka) in 115 (nadaljevanje).

³⁶ Prim. tudi A. Schwab, n. d., 11, 12.

³⁷ M. J. Lermontov, Izbrano delo, Ljubljana 1975, 451, 452. Druga od omenjenih pesmi je bila Lermontovu le pripisana, najbrž pa v resnici ni njegova.

bilo mogoče emigrirati skoraj sleherni večer. Z Wagnerjevo reformo se je iz kostumiranega koncerta preobrazila celo v svojevrsten psevdosakralen obred (ekskluzivistično prikazovanje "slavnostne posvečujoče odrske igre" *Parsifal* v Bayreuthu). Brez opere si pred I. svetovno vojno preprosto ni bilo mogoče zamisliti civiliziranega naroda. Njena lahkokrila "sestrična" opereta sicer ni bila na tako dobrem glasu, vendar je bila neogibno potrebna za polnjenje gledaliških blagajn. Rdeče številke so bile pri vrtočglavih izdatkih za opero namreč kaj pogost pojav in teaterski ljudje si iz zagat niso znali pomagati drugače kot s satirično-zabavlaškim amalgamom petja, govorjenja in plesa...

Zlasti pri srednje- in vzhodnoevropskih narodih, ki so si od konca 18. st. na vso moč prizadevali za svojo kulturno, politično in/ali gospodarsko emancipacijo, je bila opera v čisljih. V Rusiji je glasbeno gledališče postalo kratko malo državna zadeva: Katarina II. Velika (1729–1796) je npr. sama pisala librete, njen vnuk, imperator Nikolaj I. (1796–1855), pa je dosegel, da sta Mihail Ivanovič Glinka (1804–1857) in baron Jegorij Rosen svojega *Ivana Susanina* prekrstila v *Življenje za carja*. Emblematično "državotvorni" naslov je samo poudarjal pomen dela in mu tako rekoč vnaprej zagotavljal uspeh pri domačem občinstvu. Glinkova partitura je bila med rusko elito doživljana kot nekaka himna v štirih dejanjih (z epilogom)!³⁸ *Hunyadi László* Ferenc Erkel (1810–1893), *Porin* Vatroslava Lisinskega (1819–1854), *Zajčev Nikola Šubić Zrinjski* ali Smetanovi *Brandenburžani na Češkem* so v okviru možnosti sledili isti paradigmi.³⁹ Seveda pa ne Hrvati, ne Madžari, ne Čehi niso mogli računati na tolikšno podporo oblasti oziroma javnosti kot ruski ustvarjalci.

Na Slovenskem so bile razmere za razmah domače opere manj ugodne kakor pri večini drugih narodov habsburške monarhije. V elitni glasbeni reprodukciji so po letu 1848 imeli glavno besedo ljudje, ki so se prištevali h "germanskem" kulturnemu krogu. Častitljiva Filharmonična družba v Ljubljani je bila ob koncu 19. in v začetku 20. st. ne samo nemškonalna, temveč tudi izrazito protislovenska institucija. Med 1. svetovno vojno se je npr. z deželnim odborom v Ljubljani zapletla v izzivalno simbolno pravdo o kranjski zastavi: trdila je, da so njene prave barve zlata (rumena), modra in rdeča, ne pa bela, modra in rdeča.⁴⁰ Njena provokacija je bila preveč celo za vrhove cesarsko-kraljevih oblasti na Dunaju, ki so nazadnje s stisnjenimi zobmi – a vendarle! – pritrdile stališču kranjskega deželnega glavarja Ivana Šušteršiča (1863–1925).⁴¹ Takšno zaničevanje oziroma omalovaževanje slovenskega narodnega znamenja se je Filharmonični družbi po letu 1918 hudo maščevalo, saj jo je Deželna vlada SHS v Ljubljani postavila pod državni nadzor in s tem zakoličila pot do njene pripojitve h "koncernu" Glasbena matica (19. julija 1921).⁴²

Poleg "zunanjih" zaprek je slovenska opera morala premagati tudi "notranje" ovire: narodno elito alpsko-jadranskega prostora je v 19. st. predstavljala razmeroma tenka plast inteligence, ki pa ni imela zmerom dovolj širokega obzorja. Tako ni posebej presenetljivo, da je eden najimenitnejših "domorodnih" prvoborcev Valentin Zarnik (1837–1888) zahtevo za Zedinjeno Slovenijo povezal z – odporom do opere in baleta!!! Zagnani rodoljub, ki je bil znan po strupeni zgovornosti, je volilcem trebanjskega okraja

³⁸ A. Arblaster, *Viva la Libertà!*, London-New York 1992, 195.

³⁹ Prim. poglavje *Russia, Czechoslovakia and a Footnote on England (Nationalism II)* v: A. Arblaster, n. d., 193–224.

⁴⁰ Prim. Dnevnik Evgena Lampeta, zapisek pod datumom 29. avgust 1916, hrani Nadškofijski arhiv v Ljubljani.

⁴¹ I. Grdina, Nekaj opazk o Šušteršičevi politiki pred in med prvo svetovno vojno, *Zgodovinski časopis* LIII, 1999, 356.

⁴² Prim. P. Kuret, *Glasbena Ljubljana 1899–1919*, Ljubljana 1985, 202–214.

24. maja 1869 med drugim razkladal tole: "Hočem vam jaz tu denes korist zedinjene Slovenije z enega stališča razložiti, in to z denarnega in davkarskega. Vi vsi volilci dobro veste in čutite, kako ste z davki preobloženi, ker ima naša kranjska dežela to prednost, da v razmerji s svojo veličino med tiste dežele našega cesarstva spada, ktere največ davka plačujejo. O tem se je že njega dni jako britko tožil gosp. grof Anton Auersperg v kranjskem deželnem zboru, kateri sicer ni ravno prevelik prijatelj slovenskega naroda. Kaj nam pomagajo vse pravice tega sveta, verske in narodne, ako smo reveži in siromaki?! (Res je!) /.../ /P/ovem vam, da je najimenitnejša in najvažnejša za nas Slovence /zahteva za zedinjeno Slovenijo/, kajti dozdeva se mi, da ne bomo nikdar na zeleno drevo splezali, dokler bomo tako ostali, kakor smo dozdej: Kranjci za se, Štajarci za se, Korošci za se itd., ker je vsak za se premaloštevilen in preslab. Toliko časa bodo zmirom drugi možje na Dunaji, med kterimi se mala kopica naših poslancev zgubi, o naših dohodkih in izdatkih odločevali! Da vam le med mnogimi drugimi en sam izgled tacega odločevanja tu navedem, povem vam, da se je na Dunaji dovolilo iz skupnih dohodkov vseh dežel 7 milijonov za izdelanje novega dvorskega operinega gledišča, ktero je neki krasno poslopje. Bral sem vam to novico ni davno tega v izvrstnih časopisih 'Zukunft' in 'Politiki' /.../, kteri so se z ostrimi besedami zoper tako početje izrazili. Ker ste vi večidel možje kmečkega stanu in še morebiti niste bili nikdar v nobenem gledišči (ali teatru), moram vam poprej prav po domače razložiti, kaj je to dunajsko operino gledišče? To vam je tako gledišče, kjer se en večer popeva, drugi večer pa pleše, pri kterem plesu se /.../ skoraj na pol nage ženske gledalcem razkazujejo; prvo se imenuje 'opera', drugo pa 'ballet'. To je lepa, prijetna in ugodna reč, kteremu se ravno dopada, in to je v prvi vrsti za Dunajčane, kteri imajo od tega vžitek in veselje; torej naj tudi oni sami za taka gledišča skrbe, ako jih že hočejo imeti; kaj to druge dežele, posebno pa vas briga?! Izmed vas gotovo ne bo šel nikdar nihče na Dunaj v to gledišče ples teh bab gledat! (Nikdar nihče!)"⁴³

Takšna demagogija je v primitivnem okolju seveda hitro dosegla svoj namen. Zaripli posestniki in kramarski mešetarji so ji "unisono" pritrjevali: svoj teater so imeli v vaški gostilni ali kakšnem podobnem "žarišču kulture". Neposredno pred I. svetovno vojno je po podobnih strunah kot spodobno liberalni Zarnik brenkala tudi katoliška (Vse)Slovenska ljudska stranka, saj je hotela za vsako ceno zaviti vrat ljubljanskemu Deželnemu gledališču, ki je bilo paradni konj domačega naprednjaštva (njegov prvak Ivan Tavčar, 1851–1923, je bil v letih 1886–1902 predsednik Dramatičnega društva). "Ljubljeneč naroda" Janez Evangelist Krek (1865–1917) se je nekoč celo domislil krilatice, da "gledališča /.../ po svojem postanku nimajo kulturnega pomena", njegovi zagnani prištaši pa so oznanjali, da so vobče nepotrebna, ker ne pripomorejo k večnemu zveličanju!⁴⁴ Narodna politika je na Slovenskem le redko imela posluš za kulturo, čeprav se je pravzaprav rodila iz nje...

Kljub tako nevzpodbudnemu duhovnemu "podnebjju" so se domači ustvarjalci že v šestdesetih letih začeli ukvarjati z mislijo, da bi ustvarili narodno opero. Zgledi "bratskih" slovanskih narodov – zlasti Čehov, Hrvatov in Rusov – so bili zapeljivi: silili so k razmisleku in vabili k posnemanju. V Bleiweisovih Novicah je bilo mogoče 21. marca 1866 celo prebrati tole kratko notico: "/S/lavni naš dr. Benj. Ipavec sklada veliko spevoigro (opero) v 3 djanjih. Besede te igre so original; predmet njen je vzet iz staroslovenske zgodovine po mični Vicko Draganovi povesti, ki so jo pod naslovom 'Sveta vira' (heiliges Schwurgericht) 'Novice' prinesle l. 1857. Ako se dva tako cenjena

⁴³ Slovenski narod, 8. 7. 1869, 2.

⁴⁴ I. Grdina, Od rodoljuba z dežele do meščana, 281.

rodoljuba zložita v delo, kakor sta se zložila v tej spevoigri, da je eden besede spisal, eden sklada muziko, nadjati se moremo izvrstnega ploda 'slovenskega uma.' Radujmo se!"⁴⁵

Gotovo je triumfalna uprizoritev operete *Tičnik* v ljubljanski čitalnici 4. februarja 1866⁴⁶ Ipavca močno vzpodbudila k nadaljnemu snovanju. Kranjski rodoljubi so bili nad njegovim odrskim prvencem tako vžičeni, da so takoj po krstni izvedbi, ki ji je prisostvoval tudi "Njih ekscelencija gospod deželni poglavar baron /Eduard/ Bach s prečastito svojo rodovino", skladatelju v Gradec poslali telegram s čestitko.⁴⁷ Brzjavka je imela francosko besedilo!⁴⁸ Nemškoavstrijska telegrafska zveza očitno ni hotela sprejemati in posredovati slovenskih tekstov, v nemščini pa "domorodci" niso želeli dajati duška svojemu veselju! Sodba občinstva in kritike je bila enoglasna; "dvorana se je /na premieri/ zibala" od ploskanja,⁴⁹ Novice pa so v zanosu zapisale: "'Tičnik', kteremu besede je vrli mladi pisatelj slovenski /Bogoslav/ Rogački /to je bil psevdonim Mihaela Lendovška, 1844–1920/ po Kotzebue-ovem 'Käfig' svobodno osnoval, je v muzikalnem oziru delo tako izvrstno, da bi bila pregreha nad umetnostjo domačo, ako ne bi obširneje govorili o njem. Ako Offenbach izdela kako še manj dobro opereto, vsi nemški časniki so polni hvale; ali bomo mi molčali, ko se je polje domače umetnosti poslavlilo s takim delom? Ali bomo molčali, ko vidimo, da umetnost slovenska nastopa čedalje obširneje kroge, da je od pesmi prestopila na spevoigro? Ipavčev 'Tičnik' je izvrstno delo, večidel izvorno v smislu in pravega slovanskega značaja, prilega se pa tudi vsak napev situaciji svoji."⁵⁰ Strokovnjak, ki je na orumenelih straneh Bleiweisovega "organa" ocenjeval prvo domačo opereto, je po nadrobnejšem pretresu vseh njenih glasbenih števil izrazil željo, da bi skladatelj "kmali zopet zložil kako spevoigro in si izbral zato kak naroden predmet."⁵¹ *Sveta vira* bi vsekakor bila izpolnitev njegovih pričakovanj – vendar žal nikoli ni bila napisana!

Ipavec se je svojega prvega opernega načrta lotil v sodelovanju z "najpoštenejšim rodoljubom" in morebiti najliberalnejšim slovenskim katolikom Davorinom Trstenjakom (1817–1890), ki je svoja literarna dela večkrat podpisoval s psevdonimom Vicko Dragan.⁵² Josip Vošnjak je vzornega duhovniškega narodnjaka opisal takole: "Nad mojo pisalno mizo visi podoba Davorina in njegove rjave oči gledajo resno, skoro osorno pred se. V življenju je navadno rahel smehljaj mu krožil okoli ustnic. Visoko čelo sicer okrogle glave je zaznamenovalo globokega mislitelja, krepki nos in okrogli krepki podbradek odločen značaj. Davorin je bil visoke rasti, močnega telesa in v starejših letih dobro rejen. Bil je prototip panonskega Slovence, ki so večinoma visoke rasti in imajo bolj razvite podočne kosti, v tem ko smo mi korotanski Slovenci bolj čokaste postave. /.../ Davorin je bil izredno nadarjen in ko bi se bil posvetil vednostim, bi zavzemal v zgodovinski stroki nedvomno tako odlično mesto kakor Miklošič v jezikoslovni. Večkrat se mi je pritožil, da ni z Miklošičem vred šel na Dunaj. Tako so ga pa stanovske /tj. duhovniške/ dolžnosti, ki jih je vestno izpolnjeval, gospodarske skrbi za izročena mu velika posestva in pomanjkanje knjig zadrževale, da ni mogel s takim uspehom delati na slovstvenem polju, kakor bi lahko po svojih duševnih zmožnostih.

⁴⁵ Novice, 21. 3. 1866, 100.

⁴⁶ Prim. Novice, 31. 1. 1866, 41, 42; 7. 2. 1866, 51; 28. 2. 1866, 71, 72.

⁴⁷ Novice, 7. 2. 1866, 51. Eduard baron Bach je bil brat zloglasnega notranjega ministra Alexandra Bacha.

⁴⁸ Ipavčeva korespondenca v prepisu F. Mohoriča. 5.

⁴⁹ Novice, 7. 2. 1866, 51.

⁵⁰ Novice, 28. 2. 1866, 71.

⁵¹ Novice, 28. 2. 1866, 72.

⁵² Za "najpoštenejšega rodoljuba" je Trstenjaka označil Josip Vošnjak; prim. J. Vošnjak, n. d., 132.

Bil je vsestransko izobražen in poznal leposlovno literaturo svetovnih narodov, da je bilo prijetno in poučno se ž njim o tem meniti. /.../ V politiki /.../ je imel bister pogled in vselej sodil s hladnim razumom, nas mlajše bodreč k poštenemu delovanju in svareč, ako smo v političnih borbah izgubili mirno kri in preostro začeli postopati.⁵³

Trstenjak se je kot literat ukvarjal z dramatiko, liriko in pripovedništvom, kot učejak-samouk – mitolog, zgodovinar in etimolog – pa je vneto dokazoval avtohtonost Slovencev v vzhodnoalpsko-severnojadranskem prostoru. Na večer življenja je svoje "znanstvene" zablode pojasnil v pogovoru z Matijem Murkom (1861–1951); med drugim mu je potožil: "Vi imate Miklošičeve in druge jezikoslovne knjige, kaj pa smo imeli mi, ko smo začeli?"⁵⁴ A navkljub svojim mnogim stranpotem je Trstenjak v naši kulturni zgodovini zapustil opazno in pozitivno sled: bil je denimo prvi človek mario-borske Zore (1872) in celovškega Kresa (1881) ter pobudnik slovenskega pisateljskega društva (1872). Med njegovimi korespondenti je gotovo najznamenitejši in najuglednejši nemški jezikoslovec in narodopisec Jacob Grimm (1785–1863).⁵⁵

V začetku ustavne dobe je bil Trstenjak osrednja kulturno-politična osebnost štajerskih "domorodcev" in je kot tak leta 1864 tudi napisal novoletno poslanico Novic, v kateri je poudaril potrebo "edinosti in složnosti" Slovencev, kajti: "Od Mure do Adrije, od Dobrača do Uskokov smo jedni po kolenu in jeziku/..."⁵⁶ Hkrati je opozarjal na potrebnost samozavesti, narodnega ponosa, političnega izobraževanja ter predvsem nesebičnega žrtvovanja duševnih sil in materialnih sredstev za skupnost.⁵⁷ Čeprav ga je silovito rodoljubno zanesenjaštvo dodobra prevzelo, ni nikoli postal popolnoma nekritičen do domačih razmer: staroslovenskim konservativistom je npr. bridko očital egoizem, mladoslovenskim liberalcem pa cinizem.⁵⁸ Nekoč je celo svareče dvignil prst in našim političnim ljudem zaklical: "... z narodom se ne igrjamo, posebno ne s tako ubogim, malim, kakor je slovenski."⁵⁹

V času, ko je Ipavec začel misliti na opero, je bil Trstenjak župnik v Šentjurju. V starodavni trg nad voglajnsko dolino je prišel leta 1861, leta 1868 pa je bil prestavljen v sosednjo faro sv. Martina na Ponikvi. Takoj po vselitvi v šentjursko župnišče je mož navezal tesne stike z lokalnim zdravnikom, Benjaminovim bratom Gustavom. Oba "domorodca" sta hitro našla skupen jezik: že v začetku leta 1862 (12. januarja) sta "poromala" v Ljubljano k uredniku Novic Janezu Bleiweisu! Trstenjak je tedaj "očetu naroda" izročil darilo štajerskih Slovencev – srebrno majoliko. Seveda je ob tej priložnosti imel tudi imeniten govor, ki je kranjskega prvaka ganil do solz.⁶⁰ Slovensko gibanje je prav tisti čas preraščalo iz zasebnih (prijateljskih, poklicnih) družb v socialno mrežo, ki se je polagoma institucionalizirala v obliki najrazličnejših združenj, društev in čitalnic. Gustav Ipavec je Trstenjaka npr. povezal s svojim starejšim bratom Benjaminom v Gradcu in s študijskim kolegom Josipom Vošnjakom v Slovenski Bistrici.⁶¹

⁵³ J. Vošnjak, n. d., 127, 128.

⁵⁴ B. Grafenauer, O Pavlu Diakonu in začetkih zgodovine Slovencev v novi domovini, v: Pavel Diakon, Zgodovina Langobardov, Maribor 1988, 354.

⁵⁵ Bleiweisove Novice so v prvi številki svojega 17. letnika v nemškem izvorniku in slovenskem prevodu objavile Grimmovo pismo Davorinu Trstenjaku (Novice, 5. 1. 1859, 7) z dne 29. decembra 1858.

⁵⁶ D. Trstenjak, Kolednica za novo leto, Novice 6. 1. 1864, 1.

⁵⁷ Prav tam.

⁵⁸ J. Vošnjak, n. d., 130.

⁵⁹ J. Vošnjak, n. d., 131.

⁶⁰ J. Vošnjak, n. d., 104; Novice, 15. 1. 1862, 23; 22. 1. 1862, 29, 30.

⁶¹ Vošnjak poroča v svojih Spominih, da v začetku leta 1862 Trstenjaka še ni osebno poznal, vendar ga je ta vseeno povabil v delegacijo štajerskih Slovencev, ki se je odpravljala k Bleiweisu. Šentjurski župnik

Zdravniki, časniki, advokati in notarji so v začetku šestdesetih let brez prehudih pred-sodkov poda(ja)li roko duhovnikom, oboji pa so poskušali intenzivirati svoj vsakodnevni stik s "prostim narodom"... Množica je tako dobila izobrazene voditelje-glas-nike, ki poslej niso bili več videti kot generali brez vojske. Nemci in nemškutarji so namreč zatrjevali, da ima "narodno zavest /.../ le mala pešica slovenskih prenapetežev/./"⁶²

Načrtovana Ipavec-Trstenjakova opera *Sveta vira (Sveta porota)*⁶³ bi posegala v staroslovanske čase, v dobo zgodnosrednjeveških spopadov med pogani in kristjani. Njeno zgodbo je mogoče povzeti nekako takole:

Tetka, zala hčerka bogatega kmeta Bonata iz Hraščanje, je izginila od doma. Očetu – fanatičnemu Perunovemu verniku – se dozdeva, da bi utegnila pobegniti h kristjanom v Korotanu, saj se je ob nedavnem obisku misijonarjev in njihovih "ovčic" zagledala v nekega mladeniča. K sebi pokliče služabnika Rajka in mu naroči poiskati nesrečno dekle. Fant obljubi, da bo izpolnil ukaz; ko pomoli k staroslovanskemu bogu bliska, odide na pot. Do večera pride do Kačjega gradu. K počitku leže kar pod košato hrastovo drevo, saj osovraženi kristjanov noče prositi za prenočišče. Po vnovični molitvi k Perunu utrujen zaspi. Razbesni se nevihta. Ponoči k hrastu prihitita ribič Marko in njegova žena Jela, ker ju ogroža narasla Drava. Rajko se zbudi, Marko pa razlaga, da ga je doletela nesreča, ker je zapustil staro vero; pripoveduje tudi, kako se je pred časom neka mladenka v Hočah pokristjanila in se potem poročila s plemičem Jurkom, čigar stric je mašnik. Bonatov odposlanec zasluti, da gre za Tetko. Ob svitu Rajko daruje Jutrobo, Marko pa ga prepelje čez Dravo.

Na svojem novem domu v vasi Bohova si je Tetka, ki je dobila krščansko ime Barbara, pravkar opomogla od hude bolezni. Jurko ji pravi, naj zaradi šibkosti še ne gre v cerkev, čeprav je praznik sv. Janeza Krstnika. Obljubi ji, da bo on pomolil za oba. Ko odide, Barbara podoživlja strašne sanje: ponoči se ji je zdelo, da je videla besnega očeta, ki z mečem maha nad njeno glavo! Tedaj plane k njej Rajko, jo zgrabi in odvede v Markov čoln.

Barbarin prihod v Hraščanjo je klavrn: stari Bonat je jezen, ker se je hčerka vrnila oskrunjena od svojega krščanskega zapeljivca. Pod lipo potem celo noč moli k vsemogočnemu Perunu in "ljuti" Ježibabi, Barbara pa v svoji sobi h krščanskemu Bogu.

Naslednje jutro se srenja v Hraščanji pripravlja na sodbo. Prijaše knez Čakovski, ki ga spremlja njegov svetovalec, stari modrijan Mikej. Potem ko plemeniti prišlek vaše veljake seznanj z žalostnimi dogodki v Bonatovi hiši in jih opomni, da staroslovanski bogovi terjajo odpadnično smrt, izroči zadevo njihovi presoji. Večina se odloči za najostrejšo kazen; v žaro zato vržejo črne koščene kocke. Mikej, ki nosi veličastno mitro, razglasi izid glasovanja ter poda knezu sodno palico. Tedaj stražarji privedejo Barbaro. Knez prelomi palico nad njo in s tem razglasi, da je obsojena na smrt. Mikej oznani, da bo kazen izvršena naslednjega dne. Barbaro zapro v ječo.

Še preden se zdani, rabelj pripravi grmado. V belo oblečene žene pospremijo Barbaro na zadnji poti. S svojim petjem poskušajo prepričati podzemeljskega boga Zeluna, naj jo sprejme v svoje kraljestvo. Ko je dekle že na morišču, se od daleč zasliši rezki glas trobente in žvenket mečev. Jurko je namreč izvedel, kaj se je zgodilo in je prišel s četico vojakov ženi na pomoč. Neustrašnemu junaku uspe osvoboditi jetnico: z levico

se je tedaj obrnil nanj s posebnim pismom, v katerem je omenjal tudi (Gustava) Ipavca. Prim. J. Vošnjak, n. d., 104, 105.

⁶² Novice, 15. 1. 1862, 23.

⁶³ Trstenjak je posebej opozoril, da sveta vira pomeni sveta porota. Prim. Novice, 23. 12. 1857, 407.

dvigne dekline v svoje sedlo, s sabljo v desnici pa si utira pot skozi vrste bojovnih starovercev. Toda srečno združena zakonca tik pred zmagovitim razpletom bitke doleti zla usoda: Barbaro zadene puščica, Jurka pa v istem hipu prebode sulica! Krščanski vojščaki so obkoljeni, ujeti in odvedeni v sužnost. Zmagovalci pokopljejo trupla pobitih. Toda kmalu tudi v Hraščanji triumfira Kristusova vera, nad Jurkovim in Barbarinim grobom pa domačini sezidajo cerkev.⁶⁴

Trstenjakova štoria se zdi kot naročena za romantično opero v velikem stilu; v njej se najdejo bojne trume, živopisni (folkloristično obarvani) veljaki in sodniki, bliskanje mečev, molitve, spektakularna prizora sodbe in usmrtitve, divjanje elementov, fatalna ljubezen, divje sovraštvo med bližnjimi sorodniki, fanatična vera v staroslovanske bogove na eni in v Kristusa na drugi strani... – skatka vse, česar si odrski skladatelj lahko želi! Od klasičnih opernih situacij morebiti manjkata samo priložnost za napitnico in klasični ljubezenski trikotnik (ampak Rajka bi se dalo hitro preobraziti v Tetkinoga skrivnega oboževalca!). "Najpoštenejši rodoljub", ki se je v svojih spisih skliceval tudi na "poeta laureata" Francesca Petrarco (1304–1374) in novelističnega velemejstra Giovannijsa Boccaccia (1313–1375), je dobro vedel, kako se reči streže: pri njem ni tipično slovenske nebuloznosti in pasivnosti literarnih likov, ki ne vedo, kaj bi sami s sabo in s svetom, ki jih obdaja. *Sveta vira* je zasnovana kot napet staroslovanski western v najboljši johnwaynejevski maniri; njeno dramaturgijo je mogoče povzeti v preprost stavek: Akcija, akcija in še enkrat akcija! Brez dvoma se takšnega sižeja ne bi sramovala niti tovarna sanj v Hollywoodu! Iz njega bi se dal z lahkoto pričarati imeniten libreto v 3 dejanjih oziroma 6 slikah. Prizorišča bi se izmenjavala takole: Hraščanja, hrast pod Kačjim gradom, Bohova in spet Hraščanja (večerni prihod Rajka in Barbare ter nočna molitev starega Bonata in hčerke-kristjanke; dan sodbe; dan pogubitve). Žal ne vemo, kje se je zadeva zataknila. Ipavec bi vsekakor bil sposoben uglasbiti takšno delo: na široko razpletena kantata *Kdo je mar?* in lahkotna opereta *Tičnik* sta dokazali, da obvlada različne "registre" oziroma občutja, pa tudi večje forme (ne samo "kratkosapnih" zborov in samospevov). Gotovo mu je še primanjkovalo znanja iz orkestracije, toda bil je navdušen in voljan delati. Instrumentacija mu pozneje – kakor dokazuje partitura *Teharskih plemičev* – ni delala težav: njegov mentor Mayer je bil resda marsikdaj precej "disperziran" (mestoma celo do kaotičnosti nesistematičen) učitelj, toda zmerom velik glasbeni "Fachmann". Benjamin pa je skozi vse življenje nenehno ustvarjalno rasel, kar ne pri slovenskih ne pri tujih umetnikih ni ravno pogost pojav. Če upoštevamo dejstvo, da se nikoli ni mogel profesionalno posvetiti umetnosti – realistično je ugotavljal, da bi se v tem primeru moral odpraviti na tuje (morda v Rusijo),⁶⁵ tega pa kot zaprisežen slovenski narodnjak ni maral storiti –, je njegov razvoj vreden še toliko večjega občudovanja... Prej bi bilo mogoče domnevati, da so nepremostljive težave nastopile pri Trstenjaku: zasnoval je imeniten "scenarij", toda na libretistični in sploh dramatiški "mikroravni" ni imel pravih izkušenj (njegovo mladostno tragedijo *Nevesta z otoka Cypros*, ki je nastala leta 1838, je npr. zaplenila cenzura!⁶⁶). Morda je pri pisanju preprosto prišel do točke, ko ni znal naprej – in *Sveta vira* je ostala za vse večne čase mrtvorojeno dete.

Zato pa je bila toliko bolj bleščeča realizacija drugega Ipavčevega opernega projekta. Med rodoljubi se je duhovna klima v primerjavi s šestdesetimi leti precej spremenila:

⁶⁴ Prim. Vicko Dragan, *Sveta vira*, Novice, 16. 12. 1857, 398; 19. 12. 1857, 402; 23. 12. 1857, 407; 30. 12. 1857, 412, 413.

⁶⁵ A. Schwab, n. d., 11.

⁶⁶ F. Koblar, *Slovenska dramatika I*, Ljubljana 1972, 37.

namesto nekdanjega zmrdovanja nad opero je zdaj ta bila razumljena kot neogibno potrebno spričevalo narodove kultiviranosti in izraz (meščanske) modernizacije njegove strukture.⁶⁷ Poleg tega je ob koncu osemdesetih let 19. st. postajalo vprašanje slovenske glasbene scene iz dneva v dan bolj aktualno še zaradi nekega drugega razloga: staro ljubljansko Deželno (nekdanje Stanovsko) gledališče, v katerem so imeli glavno besedo pripadniki nemškega kulturnega kroga (v njem je taktirko v sezoni 1881/82 vihtel tudi poznejši veliki operni šef Gustav Mahler, 1860–1911), je leta 1887 pogorelo. Jasno je bilo, da v veličastni stavbi, ki je kot nekaka nadomestna gradnja v začetku devetdesetih let zrasla na obrobju francjožefovske Ljubljane, nič več ne bo tako, kot je bilo nekoč. Slovenci bodo v njej imeli vsaj enakopraven položaj z Nemci (in ponemčenci). Saj njihovi parlamentarci v dunajskem državnem zboru niso čisto zaman igrali vloge najzvestejših Taaffejevih "Pappenheimovcev"! Konservativno-federalistična usmeritev cesarske vlade v osemdesetih letih Slovencem namreč ni več stregla po življenju (kakor poprejšnji kabineti z nemškoliberalno-centralističnim predznakom). V novih razmerah bo vsekakor treba pokazati tudi kakšno domačo opero. Toda katero? Resda so slovenski skladatelji tu in tam spisali kakšno odru namenjeno partituro, toda to so bili "legionarji", ki so si – kakor dobrotnik nepoboljšljivo bohemskega Vincenza Bellinija (1801–1835) Franc Pollini (1762–1846) ali "virtuoz s komolcem" Jurij Mihevc (1805–1882) – služili kruh na tujem. V velikem svetu so bolj ali manj izgubili stik z "rodno grudo"; v domovini njihova imena niso bila dosti več kot dim. Poleg tega je 19. stoletje hrepenelo po stilnem aktualizmu: uprizorjene opere (z izjemo del klasicistično-zgodnjero-mantičnega "železnega repertoarja") so morale biti v soglasju z duhom časa... Rodoljubi se kratko malo niso mogli izogniti sklepu: med obstoječimi glasbenoscenskimi deli slovenskih mojstrov ni niti enega, ki bi ustrezalo potrebam trenutka. Narodnjaške komponiste je potemtakem čakala težka, a hvaležna naloga – ustvariti slovensko romantično opero! Prvi se je je lotil prav Benjamin Ipavec. Ob koncu osemdesetih let je bil na višku ustvarjalnih moči: v Gradcu si je malo prej ustvaril več kot solidno reputacijo skladatelja mične plesne glasbe, med rojaki pa je že dolgo časa slovel kot mojster zbo-rovskega stavka. Bil je seveda tudi primarij v otroški bolnišnici sv. Ane;⁶⁸ nekaj časa (1881) je opravljal celo funkcijo predsednika častitljivega Društva štajerskih zdravnikov.⁶⁹

Za libretista si je mojster Ipavec izbral uglednega ljubljanskega pesnika, pisatelja in prevajalca Antona Funtka (1862–1932), v čigar domu je bila glasba spoštovana in občudovana umetnost. Njegov sin Leo (1885–1965) si je v kranjski metropoli pridobil sloves čudežnega otroka, saj je že z dvanajstimi leti uspešno koncertiral kot violinist. Prvo skupno delo Benjamina Ipavca in Antona Funtka je bila slavnostna kantata *Vodniku*, ki je nastala v počastitev prvaka domačega Parnasa leta 1889. Moža sta se očitno dobro ujela in že naslednjega leta je Dramatično društvo izdalo knjižico z naslovom *Teharski plemiči. Spevoigra v treh dejanjih. Spisal Anton Funtek. Uglasbil dr. Benjamin Ipavec.*

Termin spevoigra je v 19. st. Slovencem pomenil toliko kot opera: Ipavčeva partitura, ki je bila dokončana spomladi 1891, namreč nosi podnaslov "lirična opera v treh

⁶⁷ V prvih letih po profesionalizaciji slovenske opere v Ljubljani (1892) je njeno kulturnoreprezentativno vlogo še posebej poudarjalo hlastno uprizorjanje del Richarda Wagnerja, ki so v podeželskih gledališčih vse do izbruha 1. svetovne vojne veljala za zadnji krik glasbenodramatske modernosti.

⁶⁸ J. Barle, n. d., 30.

⁶⁹ A. Schwab, n. d., 12.

dejanjih".⁷⁰ S to (v Srednji Evropi ne ravno pogosto oziroma kar neobičajno) oznako je skladatelj poskušal kolikor mogoče natančno opisati svoje delo, ki poleg uverture in glasbenih točk vsebuje tudi dialoške prizore. Leošu Janáčku je Ipavec v pismu z dne 22. januarja 1895 nadrobneje razložil žanrsko opredelitev svoje partiture; brnskemu mojstu je tedaj zatrdil, da imajo *Teharski plemiči* "viel zu viel Musik", da bi bili Singspiel, za opereto pa jim manjka frivolnosti in muzikalne pikanterije. Zato je delo najbolje imeti za "Spieloper" v smislu najfinejšega okusa in genialnega peresa Alberta Lortzinga (1801–1851).⁷¹ Seveda je nemški zgodnjeromantični skladatelj Ipavcu lahko bil vzor samo pri formi – kot slogovna zvezda vodnica pa ni več prihajal v poštev.

Osnovo zgodbe *Teharskih plemičev*, ki se zapleta in odpleta v 15. st., v času poslednjega celjskega grofa Urha (Ulrika II.), predstavlja psevdozgodovinska narodna pripovedka štajerskih Slovencev. V 19. st. sta jo Ferdo Kočevar Žavčanin (1833–1878) in Anton Aškerc uspešno uvedla v naš literarni prostor: prvi je po njenih motivih napisal recepcijsko neverjetno uspešno povest *Mlinarjev Janez, slovenski junak, ali vplemenjenje Teharčanov* (1859), drugi pa znamenito *Celjsko romanco* (1884 oziroma 1885; prvotni naslov je bil *Zadnja večerja*). Oba sta odkrito priznavala svoj dolg do ljudskega izročila; Kočevar je npr. v predgovoru k *Mlinarjevemu Janezu* zapisal: "... sam se same gole narodne pripovedke držati moral,"⁷² Aškerc pa je uredniku Ljubljanskega zvona Franu Levcu (1846–1916) 24. oktobra 1884 razodel: "'Zadnja večerja' živi še dandanes med narodom, in iz tega vira zajel sem jo i jaz, čeprav je nekdo (Kočevar?) spisal že povest o tem – čital je nikdar nisem./."⁷³

Štorija o poplemenitju Teharčanov je v Funtkovi obdelavi takale:

Prvo dejanje: Marjetica, hčerka sivolasega teharskega župana Pengarja, se moži; njen srčni as – oziroma srečni izbranec – je neustrašni in postavni Mlinarjev Ivan. Fantovski zbor veselo prepeva o brezprimerni lepoti domačih deklet. Župan blagoslovi mladi par, takoj zatem pa se na prizorišču pojavi skrivnostni romar, ki prosi prenočišča. Gostoljubni vaščani ga seveda sprejmejo medse; povabijo ga tudi k bogato obloženi svatovski mizi. Toda Ivanov prijatelj Valentin opazi, da prišlek pod spokorniško haljo skriva nož. To ga navda s črnimi slutnjami. Tudi Marjetica se ob tujcu, ki sumljivo oprezuje na vse strani, počuti nelagodno. Zaljubljeni Ivan jo skuša pomiriti, Valentin pa ukaže, da vsi prisotni odvržejo orožje. Ker romar tega ne stori, ga pri priči razkrinka. Mračni možak potem pove, da je ogleduh grofa Celjskega, ki se je namenil uveljaviti "pravico prve noči" in si privoščiti nekaj sladko-prešernih uric pri brhki tlačanki Marjetici... Mogočni fevdalec bo prišel točno opolnoči, v romarja preoblečeni služabnik pa naj bi mu pokazal pot do nevestine hiše. Ženske se razbeže, fantje in možje pa se visokorodnemu gospodu sklenejo postaviti po robu; tako želijo (o)braniti svoje človeško dostojanstvo.

Drugo dejanje: Pod razsvetljenim Marjetičinim oknom ponoči stražita zaskrbljena Ivan in Valentin. Premišljujeta o prihajajočih preizkušnjah. Iz hiše se zasliši molitev prestrašenih žensk (duet Marjetice in Jerice). Grof Urh, ki ga spremljata dva bojazljiva biriča, se pojavi točno ob napovedani uri. Ivan hoče nemudoma obračunati z njim, toda Valentin ga zadrži. Pohotni fevdalec se začudi, ker nikjer ne uzre "romarja", ki bi ga odvedel k vaški krasotici. Po krajšem obotavljanju se domisli kot presta zvitega načrta:

⁷⁰ B. Ipavec. *Teharski plemiči*. Partitura. NUK, Glasbena zbirka. Tudi Novice so leta 1866, kakor smo videli, termin opera prevedle z izrazom spevoigra. Prim. op. 45.

⁷¹ Prim. pismo, navedeno v op. 26.

⁷² A. Aškerc. *Zbrano delo I*, Ljubljana 1946, 346.

⁷³ A. Aškerc, prav tam.

Marjetico, "rožo vseh deklet", bo počastil s prelestno serenado in jo z močjo svoje umetnosti prisilil, da se mu pokaže... Tako bo tudi izvedel za njeno bivališče. Nemudoma začne brenkati na plunko in prepevati. Ko utihne, se nobeno okno ne odpre, k njemu pa planejo teharski fantje in možje. Ivan grofu na prsi nastavi nož in ga razoroži. Velikaš, ki ostane sam – biriča namreč ob nastopu bojovitih Teharčanov pobegneta –, se najprej posmehuje preprostim podeželanom. Posebej hudo se roga županu Pengarju, ki vsiljivca prekolne. Kmalu pa Celjan ugotovi, da z vzvišenostjo in grožnjami ne bo opravil nič; Teharčanom, ki ga nameravajo zapreti v klet in ob svitu vsemu svetu oznaniti, da je bil prijat med poniglavim zalezovanjem njihovih deklet, začne obljubljeni zlato in vsakovrstno bogastvo v zameno za svojo izpustitev. Toda ponosni vaščani takšno kupčijo zavrnejo. Urh, ki mu voda že pošteno teče v grlo, se potem domisli boljšega aranžmaja: če mu bo vrnjena svoboda, bo prebivalce Teharij povzdignil v plemiški stan. To zaslužijo zaradi zavrnitve odkupnine v denarju. Ivan in drugi kljub dvomom v grofovo dobronamernost ponudbo sprejmejo. Celjan se poslovil, še prej pa prvič in zadnjič seže v roko Marjetici, ki mu je sklalila mir srca.

Tretje dejanje: Naslednji dan je praznik teharske zavetnice sv. Ane; neprespani vaščani se zberejo okoli lipe, kjer dajejo duška svojemu veselju. Nekateri še zmerom niso prepričani, da bo grof izpolnil obljubo. Toda rog naznani njegov prihod. Starešine odidejo v šotor k posvetu in na Celjanov ukaz izvolijo moža, ki bo načeloval bodočim plemičem. Seveda je izbran Marjetičin ženin Ivan. Mogočni fevdalec ga nato povzdigne v viteza in oznani zbranim:

*"Po milosti sem svoji sklenil,
Urh, celjski grof in ortenburški,
Zagorski knez, hrvaški ban,
Slavonski ban in dalmatinski,
Da vas povzdignem v plemski stan!
Od zvezd, ki se na modrem polji
Ponosno v grbu mi bleste,
Za grb vam dajem zvezdi dve,
A pismo to, po moji volji
Napisano, tako vam de:
Za plemiče jednakorodne
Priznavam vas od tega dne,
Priznavam za vse dni prihodnje!"⁷⁴*

Pengar v imenu Teharčanov sprejme listino o poplemenitenu, praznovanje pa se sklene z napitnico domovini.

Slikovit prikaz družbenega vzpona Slovencev v srednjem veku je nadvse prijal rodoljubnemu meščanstvu našega 19. stoletja. Nikomur se ni zdelo posebej pomembno, da je bila snov pravzaprav legendarna, kajti Teharčani so bili po vsej verjetnosti staroslovenski svobodnjaki oziroma praplemiči. O svojem statusu dolgo časa niso imeli nikakršnih listin, ko pa so se v 16. st. najrazličnejši privilegiji na veliko preverjali (sleherno svobodnjaštvo na podeželju je v fevdalni dobi pač veljalo za privilegij!), so bili dovolj premeteni, da so ponaredili ustrezen dokument. Leta 1537 je bila izdana (pristna) listina, ki je potrjevala določbe tega falsifikata.⁷⁵ Starodavni svobodnjaki brez

⁷⁴ A. Funtek, Teharski plemiči, Ljubljana 1890, 52.

⁷⁵ Prim. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog II, Ljubljana 1980, 59, 60. O svojem svobodnjaškem statusu Teharčani niso imeli listin preprosto zato, ker so bili potomci veljakov in imenitnikov še nepismene (staroslovenske oziroma predfrankovske) družbe.

zapisanih dokazil o svojem statusu so nameč najkasneje v začetku novega veka izginili – potopili so se v podložniškem "morju". Ljudska domišljija si je pozneje po svoje razlagala poseben položaj Teharčanov; ker so grofje Celjski sloveli kot brezmejno izprijeni – o tem je vedel marsikaj povedati že prvi slovenski pisatelj Primož Trubar (1508–1586)⁷⁶ –, si kajpak ni bilo posebej težko izmisliti duhovite pripovedke o razlogu za poplemenitenje vaščanov v okolici "male Troje" ob Savinji...

Anton Funtek se je izkazal za veččega libretista: v svoj tekst je vključil tipične operne situacije, kot so blagoslov, molitev, prisega, serenada (podoknica), kletev, napitnica, ljubezenski duet in "množični" finale. Glavne osebe imajo dovolj časa in prostora za solistične nastope, še večji dosežek pa je morebiti to, da zbor ni samo zvočna kulisa, ampak njegovo pojavljanje na odru izhaja iz zgodbeno-dramaturške logike. Za Ipavca, ki je bil mojster komponiranja za različne vokalne sestave, je bilo to zelo pomembno. Res pa je, da v *Teharskih plemičih* ni večjih ansambelskih prizorov – toda kdo bi ustvarjalcema naše prve "narodne" opere mogel zameriti vsako malenkost.

Skladatelj je bil na svojo partituro brez dvoma zelo ponosen, saj jo je posvetil svoji življenjski sopotnici – ženi Ani.⁷⁷ Vseeno pa si ni delal utvar o širši pomembnosti dela; Leošu Janáčku je leta 1895 sicer pisal o časti, ki mu jo izkazujejo Čehi z uprizoritvijo njegove opere, toda hkrati je tudi izrazil pričakovanje, da je kulturno prebujeni slovenski bratje na Moravskem ne bodo presojali preveč rigorozno.⁷⁸ Preprosto povedano: mojster Ipavec je vedel za svojo realno vrednost; bil je simpatično skromen značaj. Kljub triumfom doma in na tujem mu je bilo sleherno bahanje tuje.

Ipavec je komponiranje *Teharskih plemičev* (za klavir in glasove) končal 9. avgusta 1890.⁷⁹ Spomladi naslednjega leta je bila nared tudi orkestracija.⁸⁰ Skladatelj je poskušal pred prazvedbo praktično preizkusiti svoje delo: navsezadnje ni šlo ne za majhno ne za vsakdanjo "stvar"... Za kraj neuradnega krsta partiture je izbral svoj rodni Šentjur. V hiši Gustava Ipavca – v njenem zlatem salonu, kjer je stal družinski klavir – se je nekega zgodnjejesenskega dne v letu 1891 zbrala peščica izbrancev, ki so bili priča rojstvu slovenske opere. Eden od udeležencev tega zgodovinskega dogodka, dr. F. R., je o njem nemudoma poročal v Slovenskem narodu: "To je krasna obitelj, ti Ipavci! Vse poje, vse svira. Morebiti pa ne živi v nobenem slovenskem srci toliko ljubezni do slovenske glasbe, kakor v našem dru. Benjaminu Ipavcu. Mož je že mnogo let v tujem nemškem mestu zelo cenjen zdravnik. Usoda mu ni baš nemila in z vsakdanjega življenja skrbmi se nema boriti. V tacih razmerah postane mnogi nasladen epikurejec. Naš Benjamin je ostal neizprosni idealist. V svojem prostem času zaglobi se v glasbena dela vseh narodov. Ali tujstvo se ga ne prime. Nepremagljivo moč ima do njega vedno slovenska narodna pesem, ona pesem, pred katero utihnejo tudi najbolj zagrizeni naši nasprotniki. Ta pesem preveva tudi temelj najnovejšega njegovega dela. Ko bode v beli Ljubljani odprli novo gledališče, obrniti bode morali vso pozornost na razvoj slovenske dramatike, da ne bode več, kakor nekdanj, stala kot tepena pasterka v kotu. Lepšega pa menda dolgo ne bode slišali, kakor so Ipavčevi 'Teharski plemiči'. Skladatelj podal nam je že marsikatero lepo skladbo, ali na tej je delal z neko neopisno, idealno ljubeznijo. Skladatelj je sedaj s tem delom gotov in pisatelj teh vrst imel je

⁷⁶ Prim. I. Grdina. Kako se je ohranjal spomin na nesmrtno podvige pokneženih grofov Celjskih, v: I. Grdina, P. Štih, Spomini Helene Kottanner, Ljubljana 1999, 98.

⁷⁷ B. Ipavec, Teharski plemiči. Partitura.

⁷⁸ Prim. pismo, ki se omenja v op. 26.

⁷⁹ B. Ipavec, Teharski plemiči. Klavirski izvleček. NUK, Glasbena zbirka.

⁸⁰ B. Ipavec, Teharski plemiči, Partitura.

izredno srečo, da je, vsprejet v ljubeznjivi krog Ipavčeve obitelji, čul premiero te prelepe slovenske spevoigre. Ta prva predstava bila je namenjena kot poskus izključno domačemu krogu. V ta namen pridobil si je gosp. skladatelj slavne tri pevke gospice Čampa, ki so pred dvema letoma v družbi s četrto pevko prepotovale celo Evropo kot prvi /avstrijski/ damski kvartet. Mej te je razdelil uloge po potrebnem transponiranju ter važneje dele prevzel sam s svojim bratom. Imeli smo pred seboj celo osobje. In kakovo petje je to!"⁸¹

Prav lahko si je predstavljati prvo izvedbo *Teharskih plemičev*: skladatelj je sedel za klavir in odigral uverturo, ki je pravzaprav "venček" najmarkantnejših melodij iz opere. Nato so pristopili njegov brat in tri nečakinje: z združenimi močmi so izvedli eno glasbeno točko za drugo pred radovednimi poslušalci, ki so na koncu gotovo zaploskali. Kajti dr. F. R. (je bil to štajerski deželnozborski poslanec in namestnik graškega deželnega glavarja v letih 1887–1890 dr. Fran Radej?⁸²) navdušeno poroča: "Pisatelj ni veščak, ali če se ne moti, poiskala si bode ta spevoigra v kratkem pot v vse slovenske izobražene hiše. Nekaj čudno milo-domačega preveva celo delo. Posamezne arije, osobito pa dueta mej Marjetico in Jerico in zборе bodemo radi čuli tudi na slovenskih koncertih in domačih klavirjih. In to bode menda pravi pot, po katerem se bode naš narod razvnel za slovenski oder. Ni namen teh vrstic kritikovati. Sposobnejši možje storili bodo to pozneje. Opozoriti sem hotel samo že sedaj na lepo to delo in vrlega skladatelja, ki nam lahko še mnogo lepega poda... Zunaj je bilo hladno. V naših srcih pa se je tako gorko topilo. Obhajala so nas čustva, kakor tedaj, kadar zremo ob lepem poletnem večeru v srečno slovensko vas, vidimo kretanje naših brhkkih deklet, čujemo pevanje slovenskih mladeničev, okolu nas veje sreča preteklih dni... Tako bode tudi vam. Vivat opus sequens!"⁸³

Podoba popolne idile! Slovenski "buržoaji" 19. stoletja so se kar raznežili ob pogledu na in v pokrajine svojega otroštva... Slej ko prej so bili "rodoljubi z dežele": v rosnih letih so kot nadarjeni mladeniči odšli od doma v mestne gimnazije in na dunajsko ali graško univerzo, potem pa so se kot zdravniki/advokati/notarji/podjetniki/časnikarji/zavarovalničarji ipd. uveljavili v trških gnezdih ter zaživeli v skladu s svojimi (priučenimi) predstavami o življenjskem slogu družbene elite. Postali so prvaki društev in politični voditelji – kot taki so bili tako rekoč intabulirani na županske stole in na sedeže v državnem/deželnem zboru –, vendar so se kot predstavniki t. i. "nezgodovinskega" ljudstva znašli v shizofreni situaciji: njihova materialna in pogosto tudi duhovna kultura je bila na las podobna bivanjskim realijam in imaginariju nemških meščanov, od katerih so se po vsej sili hoteli razlikovati. Toda z Nemci želijo biti samo enakopravni, nočejo pa jim biti enaki: mar niso zastopniki slovenskega naroda, ki je samosvoja etnično-kulturno-politična entiteta?! Hm...!!! – – Pa saj so tu k sreči še spomini na otroštvo!!! Ah, ta čudoviti niz podob, ki beži s kalejdoskopsko (po I. svetovni vojni bi že rekli: s filmsko) naglico! Se bi morebiti dalo identificirati z njimi? Seveda! Samo nekoliko domišljije je treba imeti in logiko prilagajanja preobrniti v logiko vztrajanja. Pred očmi tistega, ki mu to uspe, nenadoma izgine nenehno spreminjajoča se prostorsko-časovna stvarnost... Svet prekrije zlato-srebrn pajčolan preživetega, obvladanega, dokonč(a)nega. Pod tem (skorajda osladno patiniranim) zastorom ni več nobenih tujcev (beri: Nemcev), v razmerju do katerih bi se bilo treba eman-

⁸¹ Dr. F. R., Večer pri Teharskih plemičih, Slovenski narod, 30. 9. 1891, 1.

⁸² Vsekakor je pisec moral biti dobro seznanjen z graškimi razmerami, saj je omenjal Ipavčevo uspešnost v štajerski metropoli. Na Ljubljanačane se je značilno obračal v 2. osebi množine.

⁸³ Prav tam.

cipirati na vsakodnevnem narodnostnem plebiscitu. Prav tako ni nobenih aristokratov, ki bi jim bilo treba dokazovati, da plemenitost izvira iz duha oziroma duše in ne iz orumenelih pergamentov. Seveda tudi ni nobenih hohštaplerskih špekulantov, ki se drenjajo na semnju človeške ničevosti in brez sramu kupčujejo z mislimi, besedami in dejanji... Da, da, lep je ta daljnji oziroma oddaljeni svet, če ga gledaš s srcem in ne z očmi! Izseljenci, berači in pijanci, ki so del slovenske podeželske realnosti, pač ne vzbujajo nobenega entuziazma – ampak te je mogoče odmisлити, se pravi potlačiti in zatreti v zavesti, kajti spomini so stvar volje/hotenja in izbire (zato pa pozabljenju človek ne more niti malo diktirati!). Nekje le mora biti ideal(iteta) oziroma "zaželeno dežela". Josip Vošnjak zagotovo ni govoril samo v svojem imenu, ampak je bil glas generacije, ko je oznanjal: "... človek mora imeti kak ideal, četudi ve, da ga ne doseže."⁸⁴ Iluzija? Utvara? Izmišljija? Imaginarij? V bistvu je vseeno: živeti je treba – in brez sanj resničnosti preprosto ni. Resnice ni brez dejavnosti tistega, ki jo hoče. Še več: tudi samih dejstev ni brez akcije tistega, ki se ukvarja z njimi.

Teharski plemiči so gotovo dovolj inteligentno artikulirali slovenski narodnjaški imaginarij. To je dokazovala že njihova velika recepcijska odmevnost na premieri. Tudi graški nemškonacionalni tisk je leta 1892 priznaval, da je krstna izvedba Ipavčevega dela v Ljubljani dosegla "einen wirklich glänzenden Erfolg."⁸⁵ Le hudo provincialna celjska Deutsche Wacht je tedaj prevzetno vihala nos in zaničljivo zabavljala čez prvo slovensko opero, ki tematizira peripetije nekakšnih "Edelbauern von Tüchern".⁸⁶

Pričakovanja pred krstno uprizoritvijo *Teharskih plemičev* so bila velika; gledališki entuziast Anton Trstenjak (1853–1917) je dan pred njihovo premiero v Slovenskem narodu zapisal: "Ko se je /.../ pred dvema letoma razširila vest, da dr. Benjamin Ipavec zлага novo opero, obradostila je ta vest ne samo glasbene kroge naše, nego tudi vsakega Slovenca, zakaj že dolgo ni se pojavil pri nas kak dramatičnoglasben umotvor slovenski, in je torej naravno, da smo željno pričakovali, da nam kdo ustvari kaj novega, kaj izvirnega na našem glasbenem polju. Nadejali smo se, da nam novo deželno gledališče obodri tega ali onega glasbenika v novo delovanje. In res, tako se je zgodilo. Ko se je začelo resno misliti na zgradbo novega deželnega gledališča v Ljubljani, jel je tudi mož, ki ne živi v naši sredi, baviti se z mislijo, kako ustvariti kaj izvirnega slovenskega za novo deželno gledališče. Dr. Benjamin Ipavec, znani skladatelj 'Tičnika', s katerim je otvoril slovensko opereto, poiskal si je libretista in ko ga je našel v osobi našega vrlega pesnika Antona Funtka, začelo se je dopisovanje. Skladatelju samemu, doma iz Šent Jurija ob južni železnici na Štajarskem, treba je bilo ogledati se le malo okrog sebe, in prikazalo se mu je v sinji daljavi starodavno zidovje celjskega gradu in ne daleč od njega zgodovinsko znamenita vas Teharje. Na teh tleh je mnogo gradiva, tu počivajo stari spomini, tu je zakopan star slovenski zaklad, ki ga je treba le vzdigniti, tu je nekaj, kar je dajalo nekdanj ponos starodavnim Teharčanom. V prijazno vas Teharje zahajal je rad Celjski grof Urh, da bi si utrgal na vrtu Teharskega župana Pengarja najlepšo rožo vseh rož, njega hčer, zalo Marjetico. Vaški fantje ujamejo grofa in on /.../ oplemenitil je Teharčane. Ta motiv izbral si je skladatelj, razpravljal ga je libretist, ki je sam bil na lici mesta tega zgodovinskega dejanja. Skladatelj in libretist bila sta ves čas v ozki zvezi; skoro sta dokončala delo, in tako je nastala lirčna opera v treh dejanjih: 'Teharski

⁸⁴ J. Vošnjak, n. d., 182.

⁸⁵ Prim. povzetek ocene Teharskih plemičev iz časnika Grazer Tagblatt z dne 13. 12. 1892 v Südsteirische Post, 17. 12. 1892, 4. Tudi Tagespost je poudarila velik uspeh Benjaminove opere.

⁸⁶ Prim. povzetek ocene Teharskih plemičev iz časnika Deutsche Wacht v Südsteirische Post, 17. 12. 1892, 4.

plemiči".⁸⁷ Poročevalec je nadalje ugotavljal: "Dr. Benjamin Ipavca lirična opera 'Teharski plemiči' je sedmo dramatično glasbeno delo v Slovincih. In s tem je mnogo rečeno. V prvi vrsti vidimo, kako malo se je do danes storilo na našem dramatično glasbenem polju, in komur so znane glasbene razmere naše, ne bode se temu čudil. Pač čudo bi bilo, ako bi bilo drugače."⁸⁸ Trstenjak je potem naštel vsa domača glasbenoscenska dela, ki so mu bila znana; na njegovem seznamu so se znašle sledeče operete oziroma spevoigre: *Belin* Jakoba Frančiška Zupana (1734–1810),⁸⁹ *Jamska Ivanka* Miroslava Vilharja (1818–1871),⁹⁰ *Tičnik* Benjamin Ipavca, *Gorenjski slavček* Antona Foersterja (1837–1926), *Čarovnica* Antona Stöckla (1850–1902) in *Vračara ili Baba Hrka* Davorina Jenka. Vrli zaljubljenec v teatrsko umetnost je na koncu seveda tudi primerno poudaril epohalni pomen *Teharskih plemičev*: "Danes imamo krasno novo deželno gledališče in imamo tudi druge pogoje, ki so potrebni za nego opere. Da je temu res tako, pokazala bode jutrišnja predstava prve slovenske opere /.../, s katero se bode predstavil gosp. dr. Benjamin Ipavec našemu občinstvu kot velezaslužen skladatelj slovenski. V tem trenutku prave slovenske slave pozdravljamo srčno skladatelja in pozdravljamo prvo slovensko opero!"⁹¹

Ko se je Benjamin Ipavec 8. decembra 1892 pripeljal v Ljubljano, so ga najbrž navdajali nekoliko mešani občutki. Gotovo mu ni bilo vseeno, da njegova soproga opere, ki ji jo je posvetil, zaradi bolezni ne bo nikoli videla.⁹² Veliko vprašanje je tudi, kako je sprejemal pozornost "javnega očesa in ušesa": tisk je namreč sledil praktično slehernemu njegovemu koraku. Slovenski narod je npr. 9. decembra poročal, da je skladatelj "prišel /.../ včeraj iz Gradca ob 1/4 na 2 popoldne in se je koj udeležil prve orkestrove skušnje svoje opere 'Teharski plemiči' v deželnem gledališču."⁹³ Lahko si predstavljamo kranjske teatrske ljudi in veljake, ki so ga – gospoda primarija in narodnega umetnika – v praznjih oblekah pričakali na kolodvoru in ga potem s kočijo odpeljali v Talijin hram (zvečer pa v hotel Pri slonu⁹⁴). Glede svoje glasbe je Ipavec mogel biti miren: vedel je, kako (naj) zveni, toda kratek čas, ki je bil namenjen vajam z orkestrom, ni vlival pretiranega optimizma. Ampak za dirigentskim pultom bo stal Fran Gerbič, ki bo kot prekaljen praktik že znal postaviti stvari na svoje mesto... Režijsko vodstvo uprizoritve je bilo zaupano imenitnemu baritonistu Josipu Nolliju (1841–1902), ki se je po dolgih letih prepevanja na velikih evropskih odrih od St. Peterburga in Moskve na vzhodu do Madrida, Rima in Milana na zahodu vrnil v domovino. Ipavec je v njem gotovo takoj začutil sorodno dušo: oba sta bila že v šestdesetih letih vneta "domorodca"-prvoborca. Tedaj to ni bila konjunkturna opredelitev; nasprotno: človeku je utegnila nakopati kup šikan, sitnosti ali vsaj neprijaznosti. Nollu se je v tistem času zelo izpostavil: bil je celo eden od osrednjih govornikov na veličastnem vižmarskem taboru leta 1869. Ko so potem v dobi centralistično-liberalnega kurza vlade Auersperg-Lasser v Ljubljani politično prevladali Nemci in renegati, je začasno odšel na tuje. Ob njegovi smrti je Anton Aškec zapisal: "Josip Nollu je bil po svojem očetu italijanske krvi, kar se je kazalo tudi na njegovem temperamentu; sicer pa je bil čist značaj, dobra

⁸⁷ Slovenski narod, 9. 12. 1882, 1.

⁸⁸ Slovenski narod, 9. 12. 1892, 1.

⁸⁹ Termin opereta je ob koncu 18. st. označeval kratko opero.

⁹⁰ Za Jamsko Ivanka bi morebiti bila najprimernejša oznaka "igra s petjem".

⁹¹ Slovenski narod, 9. 12. 1892, 2.

⁹² Prim. A. Schwab. n. d., 11: "S svojo ženo je /Benjamin Ipavec/ živel v idealnem razmerju, dasi mu ni mogla streči bogvekaj. Bila je namreč bolna tako, da 20 let ni zapustila stanovanja."

⁹³ Slovenski narod, 9. 12. 1892, 3.

⁹⁴ Slovenski narod, 9. 12. 1892, 4.

duša, iskren slovenski rodoljub, ki se ni sramoval idealov svoje mladosti."⁹⁵

Slovenski narod je dan pred premiero najavil zasedbo vlog: Grofa bo pel sam Nolli (bariton), župana Pengarja Marcel Fedyczkowsky (bas), Marjetico Lujiza Daneševa (sopran), Ivana Josip Pavšek (tenor), Jerico Milka Gerbičeva (alt), Romarja (ogleduha) pa Fran Perdan (bas). Za upodobitev samo govorečih odrskih likov so bili angažirani: Fran Trnovski, Anton Verovšek, Anton Tekalčev, Josip Rus, Ivan Orožen in Anton Savski. Poleg njih se bo na odru drenjalo še okoli 80 zboristov, v orkestrski jami pa bodo sedeli in "svirali" godbeniki 17. pešpolka barona Kühna. Za kulise sta poskrbela dvorna scenska slikarja Kautsky (oče znanega marksističnega ideologa Karla Kautskega) in Rottonara.⁹⁶

Krstna uprizoritev *Teharskih plemičev* je bila natančno 499. predstava Dramatičnega društva in 22. predstava slovenskega poklicnega teatra.⁹⁷ Tistega dne se je na koledarjih bleščal datum 10. december 1892. Bila je sobota. Ko so se dame v izbranih toaletah in gospodje v cilindrih po sedmi uri zvečer zbirali v foyerju kranjskega Deželnega gledališča, ozračje najbrž ni bilo tako slovesno kot nekaj tednov prej, ko se je (29. septembra 1892) prvič dvignila zavesa v novem ljubljanskem hramu boginje Talije, toda radovednost občinstva zagotovo ni bila nič manjša. Med obiskovalci je vzbujal posebno pozornost novi deželni predsednik Viktor baron Hein,⁹⁸ ki je na položaju zastopnika osrednje (dunajske) vlade na Kranjskem prav v tistih dneh zamenjal zmerno narodnjaškega Andreja barona Winklerja (1825–1916). Prežeče "oči kritike" so zastopali glasbeni veščaki iz Gradca in zakrknjeni nemški nacionalisti iz Celja – pa seveda tudi domače moči.

Do pol osmih je publika, ki je kar razgrabila vstopnice,⁹⁹ zasedla svoja mesta. Luči so pogasile in potihnil je klepet... Prišel je kapelnik Gerbič, dvignil taktirko in predstava se je začela. Že po prvem dejanju je bilo toliko navdušenega ploskanja, da se je moral mojster Ipavec pokazati občinstvu, predstavniki Dramatičnega društva pa so mu v roke nemudoma potisnili lovorjev venec s trakovi v slovenskih barvah.¹⁰⁰ Najbolj so ugajali krepki zborovski nastopi, ki so poživljali celoto. Drugo dejanje je s svojimi čudovitimi melodijami – poslušalci so si najbolj zapomnili uvodno Ivanovo arijo, molitev Marjetice in Jerice ter grofovo podoknico – samo še stopnjevalo razpoloženje. Edini človek, ki se ni raznežil ob prisrčni Ipavčevi glasbi, je bil čemerni kritik *Deutsche Wacht*. Tako ali tako je prišel v teater samo zato, da bi "sesul" partituro in izvedbo. Slovenci po njegovem mnenju itak ne morejo ustvariti nič pametnega: samo slepijo se lahko s trivialnimi zgodbicami o nekakšnem svojem kmečkem plemstvu. Mar sploh vedo, čemu vzklikajo? Nekaj ne ravno izvornim napevom, ki – no ja, to je že treba priznati – gredo hitro v uho!¹⁰¹ Kič ob banalnosti – in nič drugega!!! Ni treba imeti veliko fantazije, da si človek ustvari ustrezno predstavo o občutkih aristokratsko vzvišenega tevtonskega "kulturonosca" sredi viharnega navdušenja, ki je izbruhnilo potem, ko je okoli desetih v ljubljanskem deželnem gledališču padlo zagrinjalo po tretjem dejanju. Grozno!!! Kot da bi bili kje v Italiji! Pevci so ob burnem pritrdjevanju publike dvignili skladatelja na rame ter ga ponesli na oder... (Rodoljubni umetnik se je

⁹⁵ A. Aškerc, Zbrano delo VII, Ljubljana 1993, 783.

⁹⁶ Slovenski narod, 9. 12. 1892, 4.

⁹⁷ Prav tam.

⁹⁸ Südsteirische Post, 17. 12. 1892, 4.

⁹⁹ Slovenski narod, 12. 12. 1892, 2: "Gledališče je bilo /pri premieri Teharskih plemičev/, kakor ob sebi umevno, razprodano."

¹⁰⁰ Südsteirische Post, 17. 12. 1892, 4.

¹⁰¹ Prav tam.

izvajalcem svoje operne partiture zahvalil z impresivnim darilom: namenil jim je kar 1000 goldinarjev.¹⁰² Gledališki avtorji so v tistem času praviloma prispevali določeno vsoto za igralce oziroma pevce, saj so ti v podeželskih svetiščih boginje Talije živeli precej bedno. V Ljubljani se je ta običaj ohranil še v čas po 1. svetovni vojni.) Tisti večer najbrž marsikdo ni mogel zaspati: razburjenje je bilo preveliko (a razlogi zanj so bili različni)...

Slovenski narod je v ponedeljek, 12. decembra, objavil kratko notico o velikem uspehu opere, naslednji dan pa je natisnil še temeljitejšo kritiko. Pisec jo je začel z vzklikom: "Mi vstajamo!" Nadaljeval je z ugotovitvijo: "Kamorkoli obrnemo pogled, povsod vidimo veselo ustajenje in krepko, na narodni podlogi osnovano napredovanje. Vse naše javno življenje in delovanje prešinja narodna zavest. Znanost in leposlovje sta že zdavna prekoračila ozko mejo diletantizma in postala karakteristični izraz mišljenja in značaja naroda slovenskega, zajedno pa se popela do visokosti, katera jima zagotavlja stalno vrednost in stalno mesto v zgodovini duševnega našega življenja. Tudi v glasbi napredujemo in v soboto slavili smo spomina vredni dan, ko se je na slovenskem odru predstavljala izvirna, v narodnem duhu zložena slovenska opera, ki je prav zaradi svojega čistega slovenskega značaja uznesla in navdušila mnogobrojno občinstvo. Mi vstajamo!" Po tem bombastičnem uvodu je ocenjevalec pohvalil libretista Funtka, ki je skladatelju ponudil dovolj priložnosti, da razvije svojo ustvarjalno domišljijo, o sami partituri pa je zapisal: "Ako hočemo na kratko označiti posebnost in karakteristiko Ipavčeve glasbe v */Teharskih plemičih/*, moramo posebno naglasiti nastopno: Moč Ipavčeve glasbe je v melodiji. Tehniko velike operene oblike, muzikalno-umetniško izpeljavo motivov in temat in njih razvijanje v istinito velike operne ensemblesicer pogrešamo v njegovem delu, katero pa navzlic temu pozdravljamo s prav odkritosrčnim veseljem. V dobi, ko glasbena produkcija sploh ni posebno plodovita, moramo tim višje ceniti prizadevanje za stvar navdušenih mož. Delo Ipavčevo znači lep korak, ki ga je storila domača dramatična umetnost naprej, in ostane gotovo trajen biser slovenskega gledališča. Predstava je bila */.../* v obče izborna."¹⁰³ Prav vsi nastopajoči so dobili odlično ali prav dobro oceno – zlasti Nolli, Fedyczkowsky, Gerbič, Gerbičeva in Daneševa (bi bilo sploh mogoče drugače, saj Nolli ni bil le teaterski faktotum, temveč tudi izdajatelj in odgovorni urednik *Naroda*?!), le kostumi kmečkih fantov so bili "povsem nedostatni".¹⁰⁴

Grazer Tagblatt je prav tako pohvalil Ipavčevo partituro; o njej je zapisal lakonično sodbo: "Die Musik ist reizend." Priznanje kritika iz štajerske metropole pa si je prislužila tudi sama uprizoritev: "Die Ausstattung darf prachtvoll genannt werden."¹⁰⁵ Nasploh je bila izvedba po njegovi sodbi pripravljena skrbno. Lavdacija v *Narodu* torej le ni bila zgolj posledica rodoljubnega navdušenja. Pozneje sta o *Teharskih plemičih* marsikaj lepega menila še Leoš Janáček, ki jim je s svojo interno oceno tlakoval pot na brnski oder,¹⁰⁶ in neizprosno kritični Anton Lajovic. Le-ta si je pri Schwabu ogledal partituro in bil očaran nad obilico lepih melodij, vendar pa je sodil, da bi bilo treba Ipavčevo opero za vnovično uprizoritev nekoliko predelati, saj je nastala v času, ko je

¹⁰² A. Schwab, n. d., 11.

¹⁰³ Slovenski narod, 13. 12. 1892, 2,3.

¹⁰⁴ Slovenski narod, 13. 12. 1892, 3.

¹⁰⁵ Südsteirische Post, 17. 12. 1892, 4.

¹⁰⁶ V pismu z dne 22. januarja 1895 (glej op. 26) Ipavec pravi, da je od basista Fedyczkowskega izvedel, kako ugodno je Janáček ocenil njegovo opero. Moravskemu mojstru se zato zahvaljuje s temi besedami: "Sie können sich denken, dass ein günstiges Urtheil von so berufene Seite den Componisten grosse Freude macht."

slovenski glasbeni oder zaradi omejene poustvarjalne zmogljivosti domačih umetnikov obvladoval klic po enostavnosti.¹⁰⁷

Vseeno je mojster Ipavec v Ljubljani doživel tudi bridko razočaranje: ob triumfu mu nobeden od slovenskih skladateljskih kolegov ni hotel stisniti roke. Očitno je vse po vrsti mučila najbolj kranjska od vseh človeških lastnosti oziroma slabosti – zavist. "Da, da, umetnost je lepa, a umetniki so svinje," je drugače vedno obzirni graški *primarij* pozneje antologijsko trdo pokomentiral takšno (ne)ravnanje domačih glasbenikov. Toda za to neprijaznost ga je več kot odškodovala navdušena publika: s podobnim uspehom se najbrž vse do 1. svetovne vojne ni mogel pohvaliti noben njegov rojak.

Tudi štiri reprize *Teharskih plemičev* (v sezonah 1892/93 in 1893/94) so bile dobro obiskane. Med njimi je bila gotovo najmenitnejša tista v nedeljo 22. januarja 1893, ko se je v ljubljansko gledališče s posebnim ("gledališkim") vlakom pripeljalo več kot 400 najuglednejših štajerskih Slovencev. Narodnjaki so sklenili organizirati manifestacijo v največjem stilu. Slovenski narod je poročal: "V Celji že napolnilo je gledališki vlak, okrašen s trobojnicami in s Celjskim in Teharskim grbom, nad 300 odličnih slovenskih rodoljubov in rodoljubkinj iz Celja, Vranskega, Braslovč, Mozirja, Šoštanja, Vojnika, Šmarja itd. Tu pridružili so se jim tudi nekateri udeležniki iz Maribora itd., dočim je večina podravske gostov prišla v Ljubljano že s popoldanskim poštnim vlakom. V Laškem trgu in na Zidanem mostu vstopilo je zopet lepo število udeležnikov in že v Trbovljah in Hrastniku pozdravljalo je v obilnem številu zbrano občinstvo vlak z gromovitimi Živio-klici."¹⁰⁸

Kranjci so štajerske goste prvič uradno pozdravili v Zagorju, nato pa še v Litiji. V Ljubljani jih je ob pol petih popoldne¹⁰⁹ na kolodvoru pričakala pihalna godba z zastopstvom vseh narodnih društev. Njihove delegacije so prej korakale skozi mesto s svojimi lično izvezenimi prapori. V imenu ljubljanske čitalnice in drugih gostiteljev je imel pozdravni govor sin "očeta naroda" Karel Bleiweis pl. Trsteniški (1834–1909). Za dobrodošlico se je zahvalil mariborski stolni vikar Anton Medved (1862–1925), ki je širom domovine slovel kot eden najudarnejših rodoljubnih oratorjev. V slavnostno okrašenem gledališču, ki je bilo zasedeno do zadnjega kotička, je bil strogo spoštovan hierarhični red: v ložo deželnega glavarja so moške, ki so skrbeli za protokol, posadili kranjskega deželnega odbornika Franca Papeža (1838–1929), štajerskega deželnozbornskega poslanca Josipa Serneca (1844–1925) in skladateljevega zastopnika, šentjurskega župana Gustava Ipavca. V ložo deželnega odbora sta bila popeljana štajerski državnozbornski poslanec Miha Vošnjak (1837–1920) z družino in steber celjskega narodnjaštva, hiperaktivni advokat Ivan Dečko (1859–1908).¹¹⁰ Med publiko je bil tudi predstavnik koroških Slovencev Vekoslav Legat (1852–1908); tako je bila narodna enotnost še bolj poudarjena.¹¹¹ Po uverturi je igravec Ignacij Borštnik (1858–1919) recitiral priložnostni *Prolog*, ki ga je spesnil Fran Gestrin (1865–1893). Sama predstava je kajpak odlično uspela, za posebno presenečenje pa so poskrbele ljubljanske dame, ki so štajerske rojake po drugem dejanju zasule s cvetjem.¹¹² "Dramaturgija" narodnih slavij je tedaj pač že bila izdelana do najmanjših podrobnosti: v skorajda ritualnih dejanjih sta morali priti do izraza tako "moška" energičnost kot šarmantna "ženska" gracioznost... (Slo-

¹⁰⁷A. Schwab, n. d., 11.

¹⁰⁸Slovenski narod, 23. 1. 1893, 1.

¹⁰⁹Südsteirische Post, 25. 1. 1893, 4.

¹¹⁰Prav tam.

¹¹¹Slovenski narod, 23. 1. 1893, 2.

¹¹²Prav tam.

venski narod je že 21. januarja 1893 objavil navodilo za sprejem potnikov "gledališkega" vlaka: "Gromovito naj se razlega jutri po beli Ljubljani tisočeren klic: Dobro došli mili bratje! Živeli!"¹¹³)

Po predstavi je nastala velika zadrega, saj deželno glavno mesto Ljubljana ni premoglo niti enega dovolj velikega lokala za sprejem vseh gostov! *Narod* je naslednjega dne zgroženo ugotavljal: "Žalostno, a resnično in mi upamo le, da bo odbor 'Narodnega doma' izvajal iz sinočišnje izkušnje potrebne in neizogibne posledice. Splošno menje Ljubljanskih narodnih krogov in gostov bilo je pač to, da se zgradba 'Narodnega doma' ne sme in ne more več odlašati, ker je vsak odlog le na kvar narodnemu ugledu Ljubljane. Naj se zida, kjer koli si bodi, a zidati se mora!"¹¹⁴ Kranjska metropola dejansko ni premogla niti "infrastrukture", ki bi bila potrebna za to, da bi zaživela kot spodobno vsenarodno središče! Sramotno se je razgalila kot "dolga vas", v kateri kraljuje improvizacija... Zato so se štajerski gostje morali raziti po različnih gostiščih. Veljaki so se zbrali v vrtnem salonu pri Maliču. Natararji so prinesli kozarce z rujnim vincem in spet se je zaslišala zanesena beseda neugnanih govornikov! Kranjski deželnozborski poslanec in predsednik Dramatičnega društva Ivan Tavčar je "naglašal, da so se sicer prepovedali vsi politični govori, a da političnih govorov treba ni tam, kjer bijejo nasproti slovenska srca."¹¹⁵ Jezične konjičke so potem pognali v dir še glavni organizator "gledališkega" vlaka Josip Sernek, kranjski deželnozborski poslanec Ivan Hribar (1851–1941), Ivan Dečko, Fran Rosina (1863–1924), Vekoslav Legat, Anton Medved in mnogi drugi, toda žal se je že bližal čas odhoda... Ko so se Štajerci med hlastnim objemanjem in stiskanjem rok odpravili na železniško postajo, so doživeli novo presenečenje: zimsko noč so razsvetljevali številni lampijoni, *sokoli* pa so gostom izkazali čast s špalirjem. Pol ure pred polnočjo je vlak z narodnjaki odsopihal v noč: na pot so ga pospremili navdušeni bratoljubni vzkliki.

Skladatelj se je o silovitem uspehu svojega dela na slavnostni predstavi 22. januarja 1893 lahko nadrobno poučil iz časnikarskih poročil, Kranjci pa ga tedaj niso videli (je sploh še kdaj prišel mednje po decembru 1892?). Nevoščljivi ljubljanski samozaverovanci in kričavi politični prvaki, ki so sleherni priložnost izkoristili za svojo promocijo, ga niso mogli zanimati: bil je pač dobro vzgojen apolitičen človek stare šole.¹¹⁶ Logika delitev, od katere je srednjeevropska politična scena živela od nekdaj, mu je bila tuja. Vsekakor pa je "romanje" štajerskih Slovencev v ljubljansko opero januarja 1893 doseglo svoj namen: melodije iz *Teharskih plemičev* so se "prijele". Veliko popularnost je uživala podoknica grofa Urha, "ki si jo slišal prepevati prva leta po nastanku opere lahko vsaki dan."¹¹⁷ Karel Hoffmeister (1868–?) jo je leta 1893 priredil za klavir, v popreproščeni obliki pa je – kot zborovska pesem – na Štajerskem ponarodela. Molitev iz 2. dejanja je našla pot v *Slovensko pesmarico*, ki jo je pri Mohorjevi družbi izdal muzikalični "triglavski župnik" Jakob Aljaž (1845–1927), medtem ko je Ivanovo arijo objavil Fran Gerbič v 2. letniku *Glasbene zore*.¹¹⁸ Potemtakem lahko rečemo, da je prvi slovenski "gledališki" vlak opravil tudi veliko kulturno misijo in ni bil samo bleščeča domislica na vse strani transparentno manifestirajočega se narodnjaštva.

Vendar pa je usoda Ipavcu namenila milost, da je *Teharske plemiče* videl še enkrat –

¹¹³ Slovenski narod, 21. 1. 1893, 3.

¹¹⁴ Slovenski narod, 23. 1. 1893, 2.

¹¹⁵ Prav tam.

¹¹⁶ Dr. Benjamin Ipavic, skladatelj slovenski, 277.

¹¹⁷ A. Schwab, n. d., 10.

¹¹⁸ J. Barle, n. d., 39, 40.

in za nameček celo v novi inscenaciji! Leta 1895 se je udeležil češke premiere svojega *CHEF D'OEUVRE* v Brnu. Za to izvedbo je bil najbolj zaslužen basist Marcel Fedyczkowski,¹¹⁹ ki je medtem zapustil ljubljansko gledališče in se preselil v moravsko glavno mesto. Da je delo po glasbeni plati dovolj kvalitetno, je zajamčil Leoš Janáček, ki je bil navdušen podpornik slovanske kulturno-politične vzajemnosti. Češki tisk je slovensko opero sprejel z naklonjenostjo. Brnski časnik *Lidové noviny* je 13. februarja 1895 občinstvo seznanil z načrti za uprizoritev; pohvalil je zlasti melodioznost Ipavčeve partiture in zatrdil, da je brez "všech moderních násilností". Avtor poročila je vedel povedati, da so si *Teharšti šlechtici* med Slovenci pridobili podoben status kot Smetanova *Prodaná nevěsta* med Čehi: v sleherni sezoni se izvedejo po nekajkrat...¹²⁰

Kdaj natanko je bila predstava *Teharskih plemičev* v Brnu, (še) ni bilo mogoče ugotoviti. Datum 5. oktober 1895, ki ga navaja Schwab,¹²¹ je zagotovo napačen, saj je praški glasbeni list *Dalibor* že 11. maja omenjenega leta poročal o češki praizvedbi Ipavčeve opere. Časopis (oziroma vestnik) je tedaj zapisal nekaj besed o pristrčnem sprejemu skladatelja s strani brnskega Gledališkega društva in občinstva, potem pa je posebej izpostavil nacionalnoafirmativno vlogo njegovega dela. Avtor članka je povsem točno ugotovil, da *Teharskih plemičev* ni mogoče presojati po kriterijih, ki so se uveljavili pri ocenjevanju (tedaj) modernih oper, vendar pa veliko melodično bogastvo partiture vsekakor priteguje pozornost. Prikaz zgod in nezdod slovenskoštajerske kmečke "aristokracije" gre primerjati s češkimi glasbenoscenskimi deli pred Smetanovim nastopom.¹²² Mojster Ipavec teh besed gotovo ni razumel v negativnem smislu, saj je v svojem pismu Janáčku že v začetku leta 1895 pravzaprav povedal isto. V osebnih stikih s češkimi umetniki je mogel razjasniti še to ali ono podrobnost. Utrjena glasbenogledališka tradicija severnih slovanskih "bratov" in njihov umetniški profesionalizem sta nanj morala napraviti velik vtis. Najbrž se je tedaj srečal tudi z Leošem Janáčkom. Sprejem *Teharskih plemičev* pri brnskem občinstvu mu je vsekakor ostal v lepšem spominu kot ljubljanski triumf 10. decembra 1892...¹²³

Anton Schwab je v svojih pričevanjih ohranil podobo Benjamina Ipavca po vrnitvi iz moravske prestolnice: "Ko sem prišel kmalu potem k njemu, mi je pokazal ogromni lovorjev venec s češkimi trobojnicami, katerega so mu hvaležni poslušalci naklonili; nisva govorila nič, a obema so stopile solze v oči – – – Ko se ozrem po njegovem salonu, vidim veliko število najkrasneje cvetočih acalej in sredi med njimi svetel črn-zlikan klavir, pred njim Ipavca z lovorjevim vencem v roki. In priletelo je nebroj ptičkov, Ipavčevih stalnih gostov, skozi odprto okno iz mestnega parka v sobo, najlepših mojih spominov eden – kot v raju. Prišla je še gospa dr. Ipavčeva in bilo nas je troje srečnih ljudi – – –"¹²⁴ Toda čas idealnih rodoljubov se je tedaj že iztekal: njihove slike v spominskih albumih in njihove oltarje je začel prekrivati prah pozabe. Nova doba je imela drugačen miselni in besedni slovar ter drugačen referenčni okvir: v ospredje je postavljala zahtevo po svetovljanstvu in "sinhronizaciji" slovenskega sveta z Zahodno Evropo...

¹¹⁹To je mogoče sklepati iz Ipavčevega pisma Janáčku z dne 22. januarja 1895 in iz zapisa v časniku *Lidové noviny* 13. 2. 1895 (*Divadelní novinka*, str. 5).

¹²⁰*Lidové noviny*, 13. 2. 1895, 5.

¹²¹A. Schwab, n. d., 11.

¹²²*Dalibor*. Hudební listy XVII, št. 24, 11. 5. 1895, 182. Češka praizvedba *Teharskih plemičev* je bila pred 5. 5. 1895, saj je s tem dnem datirano poročilo o koncu brnske gledališke sezone v *Daliborju*.

¹²³A. Schwab, n. d., 11.

¹²⁴Prav tam.

SUMMARY

**"... I was amazed at what that ingenious man was capable of!"
(Benjamin Ipavec and the Opera)**

Benjamin Ipavec (1829-1908) the author of the first Slovene opera, is one of the central personalities of the Slovene cultural and particularly music history of the 19th century. In 1866 he wrote the first Slovene operetta, which was in the same year performed with great success by the Ljubljana Reading Society. Favourable reviews have encouraged the composer to start considering upon composing an opera: in the same year the central Slovene newspaper *Novice* (News), published in Ljubljana, issued an information that Ipavec was composing an opera *Sveta vira* (Holy Jury) on the text of the reputable writer, mythologist, historian and priest Davorin Trstenjak (1817-1891) who corresponded with many European learned men (among them with Jacob Grimm). The contents would be about the Early Middle Ages battles between the Christians and pagans on Slovene territory. But the plan was never realised. Lack of Trstenjak's drama experience probably decisively contributed to that fact. In addition there were at that time among Slovenes neither the conditions suitable nor there was an appropriate spiritual atmosphere for the development of the opera. The liberal politician Valentin Zarnik (1837-1888) for example explained in 1869 to the peasant electors at an electoral gathering what opera was: "This is such a theatre, where one evening there is singing and the next there is dancing in which the audience can see half-naked women dancers; the first is called opera and the other ballet." Zarnik asserted that such entertainment was meant exclusively for the citizenry, while the Slovenes as a peasant nation had nothing to do with such something as the opera.

At the occasion of opening of the new Provincial Theatre in Ljubljana in 1892 (the old one in which the Germans had the final say, was burnt down in 1887) the first Slovene opera performed was Ipavec's. The poet, writer and translator Anton Funtek (1862-1932) wrote the libretto on the basis of a Slovene Styrian folk story. The theme was pseudo-historical and it described the ennoblement of the inhabitants of the village Teharje near Celje, which was supposedly realised in the 15th century, during the reign of the last count of Celje, Ulrik II. The structure of the Slovene nation has in the meantime modernised; thus the first performance of the opera on December 10th 1892 was a prime cultural-political event. The Slovene newspapers have been attentively following the making of the opera, which was composed in 1890 and orchestrated in 1891. Even the German national print in Graz approved of the first performance in 1892. More distinguished was the performance of the *Teharski plemiči* (The Teharje Noblemen) on January 22nd 1893, when 400 Styrian Slovenes came to Ljubljana by a special theatre train. The political leaders used the cultural event to manifest the Slovene national unity.

The opera *Teharski plemiči* was in 1895 performed in the Czech theatre in Brno; Leoš Janáček gave at that occasion a favourable review (internal) on the melodic richness of Ipavec's score and thus opened the opera the way to the Czech stage.

ANGELO ARA

ITALIJANI IN SLOVENCİ V AVSTRIJSKEM PRIMORJU (1880-1918)*

Problematika italijansko-slovenskih odnosov na območju jadranskega prostora izvira, kot je to že odlično pokazal v italijanski historiografiji Ernesto Sestan,¹ iz krize romanske identitete, kakršna se je pojavila v trenutku, ko se je na tem prehodnem območju iz ostankov romanske kulture razvilo italijanstvo. Ta pojav spremlja prodor slovanskega in "vrinjanje" germanskega življa, četudi je slednji, iz razlogov, ki jih tu ne gre poglobljati, ostal demografsko obrobnegega pomena.

Naša naloga je, da raziskujemo poslednjo fazo večstoletne zgodovine italijansko-slovenskih odnosov, v času od osemdesetih let prejšnjega stoletja pa do konca prve svetovne vojne. Gre za obdobje, v katerem je že močno čutili krizo habsburške monarhije znotraj vseobsegajočega procesa globokih družbenih in gospodarskih sprememb, ki zajamejo tudi dežele ob Jadranu. Narodnostno mešana monarhija bi lahko predstavljala za našo, pa tudi za druge jezikovno mešane regije, idealen politično-institucionalen okvir, vendar pa ni bila v stanju razviti takšnega političnega sistema, ki bi dejansko zrcalil večnacionalnost družbe. Zgodovinsko in družbeno pogojevana stvarnost zavira razvoj v smeri polne in pristne enakopravnosti med narodi. Na podlagi volilnih razredov (kurij) in na podlagi določenega zneska plačanih direktnih davkov temelječ volilni sistem omogoča močnejšim narodom in tradicionalno homogenim družbenim skupinam dolgotrajno ohranjanje položaja nadvlade. Leta 1867 je z avstrijsko-ogrskim kompromisom vzpostavljen politično institucionalen okvir, ki pa ne more služiti kot zadovoljivo sredstvo za posredovanje v sporih med tistimi narodnostnimi skupinami, ki branijo svoj *Besitzstand* in drugimi, ki poskušajo spremeniti zanje neugodna družbena razmerja.² Edini viden napredek z ustavnopravnega vidika se kaže na volilnem področju, kjer prihaja do postopnega odpravljanja pogojev cenzusa za pridobitev volilne pravice, vse do volitev leta 1907, ko je uzakonjena splošna volilna pravica.³

* Poročilo, kasneje na več mestih popravljeno, je bilo predstavljeno na sestanku kulturnozgodovinske italijansko-slovenske komisije na Otočcu februarja 1994.

1 ERNESTO SESTAN, *Venezia Giulia. Lineamenti di una storia etnica e culturale*, Udine 1997² (prva izdaja knjige je iz leta 1947), str. 13-46. O problemih avtor ponovno spregovori bolj na široko v *Stato e nazione nell' Alto Medioevo. Ricerche sulle origini nazionali in Francia, Italia, Germania*, Napoli 1994² (prva izdaja 1951).

2 Knjige, ki na najbolj motiviran in sistematičen način obravnavajo boj narodov znotraj dualističnega sistema: LOUIS EISENMANN, *Le compromis austro-hongrois de 1867. Étude sur le dualisme*, Paris 1904; OSCAR JASZI, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*, Chicago 1971⁵ (prva izdaja 1929); FRAN ZWITTER-JAROSLAV ŠIDAK-VASO BOGDANOV, *Les problèmes nationaux dans la monarchie des Habsbourg*, Beograd 1960; *Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie*, Budapest 1961; ROBERT A. KANN, *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches im Jahre 1918*, 1-2, Graz-Köln 1964; *Die nationale Frage in der österreichisch-ungarischen Monarchie, 1900-1918*, Budapest 1966; *Der österreichisch-ungarische Ausgleich (1867)*, Bratislava 1971; GERALD STOURZH, *Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs 1848-1918*, Wien 1985.

3 WILLIAMS A. JENKS, *The Austrian Electoral Reform of 1907*, New York 1950. Odmeve te reforme v *Kronländer*, kjer je prisotna slovenska populacija, torej tudi na Primorskem, analizira VASILIJ MELIK,

Toda učinek te sicer izjemno pomembne volilne reforme je v dobršni meri okrnjen zaradi sistema, ki privilegira hegemonistične narode, zlasti pa zato, ker ne zadeva lokalnih volitev, torej tistih, ki neposredno najbolj vplivajo na razmerje moči med narodi, živečimi v posameznih *Kronländer*.⁴ Odnosi na jezikovnem področju so zadovoljivo rešeni na podlagi 19. člena temeljnega zakona o splošnih pravicah občanov z dne 21. decembra 1867. Toda primerjava z drugimi večnacionalnimi državami in tudi z Madžarsko kaže, da tudi uresničevanje ustavnega določila ni samodejno, saj se mora pogosto srečevati z ovirami, ki jih postavljajo lokalne oblasti in ki jih zakonodajne odredbe, izrečene na višjih sodiščih, zlasti cesarskih in upravnih, le delno odpravljajo.⁵

Večnacionalna država predstavlja torej okvir, znotraj katerega pride v drugi polovici 19. stoletja do rasti posameznih *Volksgruppen*, ki so v prejšnjih stoletjih živele v podrejenem položaju, istočasno pa se množi število narodnostnih sporov. Izbruhnilo je tisto, kar je Karel Renner označil za boj posameznih narodov za državno oblast. Še bolj pa je morda občutiti nasprotja znotraj obrobnih *Kronländer*, v katerih prebivajo Italijani in južni Slovani, Slovenci in Hrvati, ki živijo v Trstu, v Goriško-Gradiščanski ter v Istri. Z nastopom osemdesetih let 19. stoletja uvrščamo odnose med Italijani in Slovenci v Trstu in v goriški pokrajini, ter odnose med Italijani, Slovenci in Hrvati v Istri (ko je govor o Istri, je težko ločevati Slovence in Hrvate glede na enake politične in nacionalne cilje obojih⁶) v okvir splošnega prebujanja narodov, živečih znotraj meja habsburške monarhije, kar na preveč preprost in nesprejemljiv način poimenuje tradicionalno zgodovinske kot preporod narodov brez zgodovine. Ob gospodarskem in demografskem razvoju mest ter zlasti edinega velikega urbanega središča Julijske regije, Trsta, pridobi problem migracije slovenskega življa s podeželja v mesto nove vsebine in razsežnosti, četudi ga je prvič zaznati že v prvi polovici 18. stoletja, ko je bilo mesto razglašeno za svobodno pristanišče.

V predhodnih desetletjih se ta pojav sprevrže v asimilacijo primestnega prebivalstva z italijanskim mestnim življem.⁷ Ob pomanjkanju intelektualnega in poklicnega sloja so slovenski priseljenci obsojeni na izgubo svoje identitete: vzpon na družbeni lestvici in pridobivanje premoženja pogojuje zlitje z dominantnim narodom. Z nastankom zrele slovenske narodnostne in jezikovne zavesti, ki ju spremlja vidno naraščanje migracije,

Wahlen im alten Österreich: am Beispiel der Kronländer mit slovenischsprachiger Bevölkerung, Wien - Köln - Weimar 1997.

4 Glede volilnega sistema za državne in lokalne volitve oblast vztraja pri sistemu, ki zagovarja pogoj številčnosti, temelječ na *Interessenvertretung* in na kurijah, saj naj bi bil lokalni glas administrativne in ne politične narave, in je torej rezerviran le upravičencem-posestnikom. Edina reforma, izvedena pred 1914, vendar ne v vseh *Kronländer*, uvaja peto kurijo na bazi splošne volilne pravice, po modelu zakona o volitvah za *Reichsrat* leta 1896.

O problemu reform lokalnih volitev v obalni provinci Istri glej ANGELO ARA, *Le trattative per un compromesso nazionale in Istria (1900-1914)* v: ANGELO ARA, *Ricerche sugli austro-italiani e l'ultima Austria*, Roma 1974, str. 247-328. Splošnejše o temi KARL GOTTFRIED HUGELMANN, *Das Nationalitätenrecht nach der Verfassung von 1867; der Kampf um ihre Geltung, Auslegung und Fortbildung*, v: *Das Nationalitätenrecht des alten Österreichs*, Wien-Leipzig 1934, str. 79-286.

5 O problemu prilagoditve pravice nacionalnosti v zakonskih določilih in o vlogi zakonskih organov pri tem urejanju, glej STOURZH, *Die Gleichberechtigung ...*

6 Ta zveza je dokaj vidna v istarski politični zgodovini v prvih petnajstih letih 20. stoletja, glej ponovno ARA, *Le trattative ...*

7 Zgodovinska razprava o problemu je na sintetičen način povzeta v KANN, *Das-Nationalitätenproblem*, 1, *Das Reich und die Völker*, str. 50-56. Koncept zgodovinskih narodov in narodov brez zgodovine je na kritičen način analiziran v ZWITTER-ŠIDAK-BOGDANOV, *Les problèmes nationaux ...* str. 19-20; bolj aktualno v tej smeri pa je delo STOURZH, *Die Gleichberechtigung ...* str. 4-7.

prične asimilacija počasi upadati, vse dokler popolnoma ne preneha.⁸ Izrazitejša slovenska prisotnost v samem mestnem tkivu v dobršni meri vpliva na opredelitev fizionomije Trsta, saj Slovenci ne pretrgajo vezi s svojim matičnim ozemljem, marveč ostanejo z njim v neposrednem stiku tako, da leži mesto na severovzhodu v pretežno slovanskem okrožju. Če primerjamo Trst z drugim sorodnim primerom na ozemlju habsburškega cesarstva, z Dunajem, ugotovimo, da se položaj obeh mest močno razlikuje. Na Dunaju, na primer, češki emigranti v času okoli *Jahrhundertwende* ohranjajo svojo jezikovno in narodno identiteto, a ostajajo ločeni od svojega matičnega ozemlja. Podobne tržaški so migracije s podeželja v mesta na Goriškem in v Istri, četudi se ti deželi razlikujeta od Trsta zaradi počasnejšega gospodarskega razvoja. V primeru Gorice pa se kažejo še po močnejše poudarjenem večnacionalnem značaju mesta, katerega zgodovinski razvoj je opredeljevalo sobivanje treh jezikovnih skupin, in je bilo tako bolj pripravljeno, da je lahko omogočalo sožitje različnih izkušenj.⁹

Pojav in zaključek asimilacije pustita globoke posledice, ki jih je čutiti v kasnejših nacionalnih in političnih odnosih v Trstu ter v avstrijskem Primorju. Slovenska stran opozarja na zgodovinski proces, ki je v obdobju kulturne in gospodarske šibkosti slovanskega življa osiromašil njegovo prisotnost ob Jadranu. Dr. Josip Vilfan je na seji tržaškega mestnega sveta učinkovito podprl taka občutja, ko je govoril o socialnem pritisku, ki je "prisilil", da so v Trst priseljeni Mrachi, Cosulichini in Rascovichini, postali Italijani.¹⁰ Dobršen del italijanskega življa vzdolž Jadrana ima potemtakem, sledeč taki razlagi, umetno ustvarjeno podobo.

Italijanska stran pa se ogreva za načelo narodnostne pripadnosti na temelju svobodne opredelitve posameznika: pripadnost določenemu narodu ni odvisna od rojstva ali izvora, marveč gre za vprašanje prepričanja, zavesti in čustvene opredelitve. Skratka, pojav asimilacije nikakor ne more vplivati na tolmačenje ključnega vprašanja odnosov med narodi na tem območju. Iz teh tako različnih stališč izhaja v osnovi popolnoma drugačno vrednotenje zgodovinskih procesov v Julijski krajini v 19. stoletju. Kljub prenehanju asimilacije se prenekateri italijanski krogi še vedno ne zavedajo nove stvarnosti in vztrajajo v prepričanju, da je mogoče spontano in miroljubno stapljanje med Slovenci in Italijani. Nesporni podatki o številčnem porastu slovanskega prebivalstva na območju mesta Trsta sprožijo razpravo o naravi migracijskega pojava, razpravo, ki postane še posebej vroča v prvih petnajstih letih 20. stoletja, pred izbruhom prve svetovne vojne.¹¹ V italijanskih krogih prevladuje prepričanje, da je slovanska imigracija umeten pojav, ki ga vzpodbuja vladna politika z namenom, da bi se ustavil in obrzdal razvoj italijanstva v

⁸ O pojavu imigracije in o njenih karakteristikah je spregovoril ANGELO VIVANTE, *Irredentismo adriatico*, Firenze 1954³ (prva izdaja Firenze 1912, s podnaslovom *Contributo alla discussione sui rapporti austro-italiani*), str. 136-140 in 248-249. Glej tudi CARLO SCHIFFRER, *Le origini dell'irredentismo triestino (1813-1860)*, Udine 1978² (prva izdaja Udine 1937, str. 44-46); SESTAN, *Venezia Giulia ...* str. 81-93; bolj aktualno MARINA CATTARUZZA, *Italiani e sloveni a Trieste: la formazione dell'identità nazionale*, v: MARINA CATTARUZZA, *Trieste nell'Ottocento. Le trasformazioni di una società civile*, Udine 1995, str. 125-129.

⁹ ZWITTER-ŠIDAK-BOGDANOV, *Les problèmes nationaux ...* str. 22-23, 95-97, 104-105, 122-123; AGELO ARA in CLAUDIO MAGRIS, *Trieste. Un'identità di frontiera*, Torino 1987², str. 25-30. O slovenski kulturi glej BRANKO MARUŠIČ, *La cultura degli sloveni del Litorale-nell'Ottocento*, v: *La cultura slovena nel Litorale*, Gorizia 1988, str. 9-30; Jože Pirjevec, *Introduzione alla storia culturale e politica slovena a Trieste nel '900*, Trieste[1983]. O tretji kulturni prisotnosti v jadranskem mestu, glej SILVANA DE LUGNANI, *La cultura tedesca a Trieste dalla fine del 1700 al tramonto dell'impero asburgico*, Trieste 1986.

¹⁰ *Verbali del Consiglio comunale di Trieste*, 1913, I, Trieste 1914, str. 63.

¹¹ ARA-MAGRIS, *Trieste ...* str. 53-53.

Trstu. Vlada zato podpira slovenski del prebivalstva, zlasti z zaposlovanjem le tega v javnih službah. Italijanski argumenti so nedvomno polemičnega značaja in podcenjujejo razvojne potrebe mesta, četudi je nesporen interes cesarstva, da bi ojačalo južno-slovansko narodnostno sestavino kot bolj lojalno in naklonjeno centralni vladavini od italijanske, zlasti še upošteva politični in gospodarski pomen, ki ga je jadranski prostor imel za monarhijo. Le-to je jasno razvidno iz dokumenta, ki ga je januarja 1906 objavil tržaški *Statthalter*, knez Konrad Hohenlohe v njem med drugim pravi: "daß die Slovenen in Triest ein für den Gesamtstaat wichtiges und wertvolles Element sind, wird kein Kenner des Verhältnisse bestreiten wollen, und vermöge ihre relative großen Zahl und Expansionskraft verdienen sie gewiß umsomehr Beachtung als ein Erfolg der ihnen gewährten Unterstützung gewiß nicht ausbleiben würde."¹² Italijanski pomisleki torej res temeljijo na realnih osnovah, četudi polemično poenostavljanje še zdaleč ne zrcali vse kompleksnosti problema. Zaposleni v javnih službah na narodnostno mešanih območjih so nujno morali obvladati jezike, kar pa je bila redkost v italijanskih krogih. Razen tega ne moremo omejevati prodora slovenske delovne sile izključno na specifično področje javnih služb, saj so bili Slovenci zaposleni tako v industrijski proizvodnji kot v uslužnostnih dejavnostih. Scipio Slataper je izčrpno in sugestivno, četudi z rahlo pretirano literarno vznesenostjo, predstavil vzroke, zaradi katerih so slovenski delavci iskali zaposlitev v Trstu, kjer so jih italijanski delodajalci v glavnem radi sprejemali. Slataper je ob tem utemeljeno upošteval tudi tretji, cesarski in avstrijsko-nemški dejavnik, ki je življenjskega pomena za tržaško gospodarstvo, čeprav demografsko zanemarljiv.¹³

Slovenska imigracija v Trst je skratka naletela na odobravanje politične oblasti, saj je šlo v prvi vrsti za pojav ekonomske narave, ki ga je še vzpodbujala razvojna privlačnost mesta. Strah pred obkoljenostjo, kakršen se je porodil znotraj tržaških italijanskih krogov, je mogoče razumeti, če vemo, da je ob zemljepisnem in duhovnem zblizovanju mesta z njegovim slovanskim zaledjem - kar je bilo posledica sprememb mentalitete in razvoja komunikacij in o čemer govori ameriški zgodovinar James C. Davis v svoji knjigi *Rise from Want*¹⁴ - prišlo do oddaljevanja Trsta od dela njegovega furlanskega in italijanskega zaledja. Dogodki leta 1866 so namreč ločili Trst od bogatega beneškega in furlanskega demografskega prostora. Poleg tega živi v Trstu znaten odstotek Italijanov, ki izvirajo iz neapeljskega oziroma italijanskega kraljestva, torej tujcev, ki niso državljani Avstrije in zaradi tega nimajo možnosti vpliva in ne morejo sodelovati pri mestnih političnih odločitvah.

Značaj italijanskih in južnoslovanskih naselij vzdolž jadranske obale predstavlja še dodatno problemsko vprašanje v že sicer zapletenem odnosu med narodnostnimi skupinami: urbanemu tkivu, ki je pretežno italijansko, se zoperstavi ruralna stvarnost. Ta je zlasti na Koprskem in v okolici Pirana jezikovno mešana z močno vkoreninjeno slovansko prisotnostjo (na severu Slovenci, na jugu Hrvati). To je vzrok za stalne socialne pa tudi narodnostne napetosti med mestno in kmečko družbo ter za porajanje zahtev, da bi vsaka stran zase obvladovala razmere celotnega območja, kar opravičujeta s strnjeno

¹² Citat je vzet iz poročila, poslanega Notranjemu ministrstvu, dne 17. januar 1906, poslal ga je knez Konrad Hohenlohe, ohranjen je v Verwaltungsarchiv, Dunaj, Ministerrats-Präsidium, fasc. 1164/1907.

¹³ SCIPIO SLATAPER, *Scritti politici*, Roma 1925, str. 28 in 96-97. Problem narave imigracije proti Trstu se je na široko obravnaval v že omenjeni razpravi v tržaškem občinskem svetu januarja 1913. Glej: ANGELO ARA, *Un dibattito al Consiglio comunale di Trieste nel gennaio 1913*, v: ARA, *Ricerche sugli austro-italiani ...* str. 141-171. Glej spet ARA-MAGRIS, Trieste ... str. 48.

¹⁴ JAMES C. DAVIS, *Rise from Want. A Peasant Family in the Machine Age*, Philadelphia 1986.

prisotnostjo narodnostnih skupin v njegovih posameznih delih. Te zahteve so med drugim plod različnih političnih opredelitev ene in druge strani. Italijansko javno mnenje se zaveda svojega obrobnege položaja znotraj habsburške države in si poskuša zagotoviti italijansko vplivno območje, ki bi bilo dovolj obsežno in vitalno, da bi mu zagotavljalo uresničevanje narodnostno zaščitne politike. Slovenska stran se zanaša na pomembnost v Avstriji živeče slovanske skupnosti ter poudarja neločljivo povezanost obale in urbanih centrov z ozemlji v zaledju. Tako pojmovanje zaledja se pri obeh straneh razlikuje: Slovenci in Hrvati poudarjajo predvsem pomen ozemelj, ki so v neposredni geografski bližini Trsta, italijansko meščansko prebivalstvo pa se ozira po bolj oddaljenem *Hinterlandu*, ki sega vse do osrednjih avstrijskih dežel, od koder se napaja gospodarski in finančni razcvet mesta. To seveda ni italijansko zaledje in taka razlaga zapostavlja prispevek neposrednega mestnega zaledja. Razprava o identiteti Trsta in obalnih območij je prežeta z vnesenostjo in doseže stopnjo skrajnega zaostrovanja predvsem iz psiholoških in čustvenih vzrokov, ki v veliki meri vplivajo na dejansko stanje: Italijani so prepričani, da sta ogrožena zgodovinsko-kulturna tradicija in socialno ravnovesje, ki ju enačita s samim obstojem Benečije in Julijske krajine kot bistveni sestavini njihove kulture. Slovenci pa si prizadevajo zrušiti utrjeno družbeno zgradbo in oblast, ki po njihovem prepričanju ne ustreza več demografski, kulturni in socialni stvarnosti in je zato preživeta. Italijanska liberalna nacionalno politična večina se zato vse pogosteje postavlja v bran pred naraščajočim slovenskim vplivom, ki bi lahko privedel do balkanizacije obale in razkroja njene družbe.¹⁵

Splošen občutek izoliranosti in posledično psihoza obleganega mesta se občasno kaže v skrajnem nacionalizmu, kakršnega pozna Ruggero Timeus.¹⁶ Slovanska stran pa s poudarjanjem številčne večine Slovencev in Hrvatov v zaledju postavlja pod vprašaj pretežno italijanski značaj mestnih središč. Glede na to, da je ob nastopu dvajsetega stoletja v Trstu živelo več Slovencev kot v Ljubljani, se to jadransko пристanišče obravnava kot center slovenskega naroda, torej kot slovensko mesto. Po tem prepričanju so mestna središča nekak privesek in pripadajo povečini slovanskemu okolišu, ki jih obkroža. Kompleksen problem odnosov med mestom in podeželjem se vzdolž jadranske obale kaže z različno narodnostno podobo mesta in podeželja. Toda medtem ko se v ostalih predelih habsburške monarhije ta nasprotja zgodovinsko rešijo tako, da okolica nadvlada mesto, da otoke osvoji morje, kot govori Oskar Jászsi,¹⁷ pa se v Julijski krajini tudi potem, ko se izčrpa asimilaciji morja, obraten proces ohrani v mestih italijanska večina. Tako dvovalentnost rešita slovenska in hrvaška stran s poudarjanjem pripadnosti mest podeželju, ker naj bi mesta spreminjala svojo istovetnost med zgodovinskim razvojem, medtem ko naj bi podeželje ohranilo neokrnjeno in nepokvarjeno izvirno podobo ozemlja.

V poslednjem obdobju avstrijskega cesarstva dajejo obalna območja politično razdvojeno sliko vzdušja nerazumevanja, ki ločuje narodnostne skupine, živeče na istem ozemlju. Ta napetost se je rešila skoraj vedno v poskusu, da bi se opredelila istovetnost, ki izključuje sorodnost, ki daje prednost različnosti in ki ne temelji na nekem skupnem

¹⁵ SESTAN, *Venezia Giulia*, cit., str. 101-103. Pojem "slavizzazione" se pojavi pri socialistu Edmondu Puecherju, v *Verbali ...* 1913, I, str. 81.

¹⁶ RUGGERO TIMEUS (RUGGERO FAURO), *Scritti politici*, Trieste 1929. Aktualnejša študija o Timeusu je DIEGO REDIVO, *Ruggero Timeus. La via imperialista dell'irredentismo triestino*, Trieste 1995. Glej tudi ARA-MAGRIS, *Trieste ...* str. 62-64. Razmišljanja o zanosnem nacionalnem čustvu in o psihozi obleganega mesta dobimo v SESTAN, *Venezia Giulia ...*, str. 102-103. Glej tudi ELIO APIH, s soavtorji Gulio Sapelli in Elvio Guagnini, *Trieste*, Bari-Roma 1988, str. 86-89.

¹⁷ JÁSZI, *The Dissolution...* str. 252.

izvoru, v nekem enotnem geografskem in človeškem prostoru, marveč na pripadnosti dvema določenima jezikovno-kulturnima skupinama. Posredovalni glasovi kot na primer tržaškega socialista Edmonda Puecherja,¹⁸ ki roti Italijane in Slovence, naj postavijo v ospredje predvsem vezi, ki jih družijo in ne vztrajajo pri solidarnosti z Italijani v italijanskem kraljestvu ali pa s Slovani onkraj Krasa, ostane brez pravega odmeva v tržaškem okolju.

Politični boj, ki poteka vzdolž obale v obdobju *Finis Austriae*, ni usmerjen proti habsburški monarhiji, marveč se osredotoča predvsem na nasprotja med posameznimi tu živečimi narodnostnimi skupinami. Politično življenje pred padcem Avstrije in po njem se, podobno kot v pretežnem delu Srednje Evrope, tudi tu razvija v smeri nacionalnega in ne ideološkega pluralizma.¹⁹ Kljub istim ideološkim osnovam se posamezne politične sile bolj ali manj izrazito ločujejo po nacionalni pripadnosti.

Razkol je sicer močnejši med liberalno meščanskimi strankami, vendar se kažejo razlike tudi med krščansko socialnimi strujami, ki delujejo zlasti v Istri in na Goriškem, kljub skupni katoliški opredelitvi in lojalnosti do Habsburžanov. V prvem primeru smo priče ostrim in neposrednim navzkrižjem med strankami nasprotnih si nacionalnih ideologij, v drugem pa se stranke razvijajo vzporedno, torej ločeno. Celo v socialistični stranki, ki je po definiciji internacionalistična, so trenja in napetosti, kot je dokazal Elio Apih.²⁰ Solidarnosti in sožitju med proletariatom obeh narodnosti, kakršna sta razširjena predvsem v delavskih četrtih Trsta, se zoperstavljajo različne strategije strankarskih vodstev. Niti velik uspeh na volitvah v Trstu²¹ leta 1907 ne uspe zagotoviti trdnejših vezi.

Politična in nacionalna napetost vzdolž jadranske obale očitno ni enotna in se razlikuje glede na značilnosti posameznih območij. Vrhunec doseže na Tržaškem, kjer so v teku hitre demografske in gospodarske spremembe, medtem ko je vzdušje na Goriškem ter v samem mestu Gorica bolj sproščeno. Zaradi dolgoletne tradicije trojezičnega mesta, Habsburžanom naklonjene katoliške politične opredelitve, odsotnosti nacionalističnih vplivov, močne zakoreninjenosti cerkve v obeh narodnostnih skupinah, počasnejšega procesa gospodarske preobrazbe in manj napetih odnosov med mestom in podeželjem, so trenja med posameznimi tu živečimi narodi manj zaostrena kot v Trstu.²² Odnos med Gorico in Trstom spominja na odnos med Moravsko in Češko

¹⁸ *Verbali ...* 1913, I, str. 81.

¹⁹ ARA-MAGRIS, *Trieste ...* str. 121.

²⁰ APIH, *Trieste...* str. 94-95. Glej tudi ELIO APIH, *Il socialismo italiano in Austria. Saggi*, Udine 1991; MARINA CATARUZZA, *Il socialismo italiano in Austria: alcune riflessioni*, v: *Trieste nell'Ottocento ...* str. 167-211 in MARINA CATARUZZA *Socialismo adriatico. La socialdemocrazia di lingua italiana nei territori costieri della Monarchia asburgica: 1888-1915*, Manduria-Bari-Roma 1998. O slovenskem socialističnem gibanju glej HENRIK TUMA, *Dalla mia vita. Ricordi, pensieri e confessioni*, Trieste 1994, posebnost str. 337-360 (italijanski prevod *Iz mojega življenja*, Ljubljana 1937) in tudi PIRJEVEC, *Introduzione ...* str. 9-12.

²¹ ARDUINO AGNELLI, *Socialismo triestino, Austria e Italia*, v: *Il movimento operaio e socialista in Italia e in Germania dal 1870 al 1920*, Bologna 1978, str. 248-249.

²² O stanju v Gorici glej SERGIO TAVANO, *Gorizia*, Udine 1991 (s posebnim ozirom na kulturne razmere) in BRANKO MARUŠIČ, *Nova Gorica*, Kranj, 1988, str. 43-48. Posebnosti o goriškem zgodovinskem razvoju so sintetizirane v knjigi SESTAN, *Venezia Giulia ...* str. 75-77 in 90-92. Oris, ki temelji na avtobiografskih izkušnjah, je podan v TUMA, *Dalla mia vita ...*; tudi *L'attività del partito cattolico popolare friulano negli ultimi venticinque anni (1894-1918)*, Gorizia 1990² (prva izdaja Dunaj 1919) in *I cattolici isontini nel XX. secolo. I, Dalla fine dell'Ottocento al 1918*, Gorizia 1981. O nemški kulturi v mestu glej *Görz 1500-1915. Ein vergessener Kapitel altösterreichischer Dichtung*, Klagenfurt 1995.

znotraj češko-nemškega nacionalnega konflikta ter potrjuje trditev, da se zaostrovanja med narodi pojavijo predvsem tam, kjer so v teku burni procesi gospodarske rasti in pospešene urbanizacije.²³

Znotraj nacionalnega pluralizma, ki se sprevrže v politični boj, gre iskati tudi vzroke, zaradi katerih pridobijo nasprotja na jezikovnem in šolskem področju okoli *Jahrhundertwende* tolikšen pomen.

Problematika izvajanja ustavnih določil je močno vznemirljiva, saj gre pri tem za napeto razmerje med narodnostnimi skupinami.²⁴ Kot primer omenimo italijansko nasprotovanje uvajanju dvojezičnih napisov v Piranu (Almerigo Appolonio²⁵ dokazuje, da lahko resen pristop k izdelavi raziskave na lokalni ravni v veliki meri prispeva k bolj umirjeni in zrelejši obravnavi ter poznavanju posameznih dogodkov) ter ustanovitvi slovenske šole v Trstu,²⁶ ker naj bi le-ta, po mnenju italijanske strani, spremenila nacionalni *Besitzstand* mesta.

V takem z nasprotji prežetem vzdušju je v italijanskih krogih zaznati tudi nekatere pozive k dialogu. Ob socialističnih pobudah, med katerimi ne smemo pozabiti na prodorno in izvirno delo Angela Vivanteja,²⁷ ter tistih s katoliškim predznakom, ki prihajajo z Goriške,²⁸ velja omeniti zlasti prizadevanja skupine literarne in kulturne struje, ki je nastala pri florentinskem glasilu *La Voce*, in se je v Trstu zbirala okrog pisatelja Scipia Slataperja.²⁹ Obalne dežele in še posebej Trst bi se po prepričanju te skupine morale uveljaviti predvsem kot stičišče različnih stvarnosti, kot nekakšen talilni lonec in posrednik med tremi kulturami. Kljub bolj intelektualnemu, razumskemu kot realnemu dožemanju slovanskega sveta (izmenjava kulture v italijansko-slovanskih odnosih vzdolž Jadrana je ostala enosmerna, ker je italijansko okolje, razen redkih izjem, ostalo zaprto za slovanske jezike in kulture) gre skupini teh intelektualcev zgodovinska zasluga, da so identiteto Trsta in obalnih območij v njeni najpristnejši obliki opredelili kot plod prispevkov različnih narodnosti in procesa sinteze. Četudi je v globoko občutenem in na trenutke zanosnem Slataperjevem delu še vedno zaznati italijansko-slovenske težavnostne izbire, jih vsaj do izbruha prve svetovne vojne dojema kot spravo in ne kot konflikt.

Na predvečer zgodovinskega preobrata 1914 je v Julijski Benečiji sicer slišati številne glasove, ki pozivajo k dialogu in sodelovanju, zavedajoč se posebnosti in različnosti območij, ki sta jih zgodovina in geografija opredelili kot most in križišče med različnimi kulturami in jeziki. Pogrešamo pa tisto, kar le redko najdemo vzdolž meja, to je občutek pripadnosti skupni identiteti, ki dozori ob spoznanju pripadnosti posameznim kulturnim identitetam, k istemu geografskemu in človeškemu okolju. Lo-

²³ O "mährischen Ausgleich" in o drugih nacionalnih kompromisih, ki se zgledujejo po njem, še posebej glej STOURZH, *Die Gleichberechtigung*, cit., str. 213-240; z ozirom na tehnično-pravne aspekte moravskega kompromisa, glej tudi starejšo knjigo ALFRED FISCHER, *Die mährischen Ausgleichsgesetze*, Brünn, 1910. Glej tudi opazke, ki so nastale pri analizi istrskega primera v ARA, *Le trattative* ... str. 325-328.

²⁴ STOURZH, *Die Gleichberechtigung* ... in za istrski mikrokozmos ponovno ARA, *Le trattative* ...

²⁵ ALMERIGO APOLLONIO, *Autunno istriano. La "rivolta" di Pirano del 1894 e i dilemmi dell'irredentismo*, Trieste 1992.

²⁶ ARA-MAGRIS, *Trieste* ... str. 65.

²⁷ ANGELO VIVANTE, *Irredentismo adriatico. Contributio alla discussione sui rapporti austro-italiani*, Firenze 1912. Glej ELIO APIH, *La genesi di irredentismo adriatico*, v: APIH, *Il socialismo italiano* ... str. 101-165 (gre za ponatis spremne besede k že citirani tretji izdaji knjige *Irredentismo adriatico*).

²⁸ *L'attività del partito cattolico ...; I cattolici isontini* ... O drugačnem orisu cerkve v Trstu glej GIAM-PAOLO VALDEVIT, *Chiesa e lotte nazionali. Il caso di Trieste (1850-1919)*, Udine 1979.

²⁹ APIH, *Trieste* ... str. 96-99; ARA-MAGRIS, *Trieste* ... str. 61-63.

jalnost do posameznih *Kulturnationen* in *Mutternationen* je ne le močnejša, marveč celo protislovna v razmerju do drugih ljudi različnih narodnosti, s katerimi delijo isti življenjski prostor.

Prisotnost habsburške države, ki jo Slovenci malodane soglasno sprejmejo - pa tudi Italijani so ji zlasti med obema vojnama bolj naklonjeni, kot se to običajno prizna - ni dovolj močan dejavnik, ki bi zblížal tu živeče Italijane in Slovence.

Obstoj skupne politične kulture liberalne, krščansko-socialne in socialistične usmeritve ni zadoščal za dialog in skupno reševanje mednacionalnih odnosov, posameznih *Kronländer*, družbe in države. Na Italijane, ki se lahko ozirajo po svoji nacionalni državi, ima vez z njihovo *Kulturnation* močnejši vpliv, kakor je to zaznati pri Slovencih, ki so razdrobljeni med številne *Kronländer* znotraj avstrijske polovice habsburške monarhije. Po balkanskih vojnah se sicer res pojavijo prve ideje o nacionalni združitvi južnih Slovanov (jugoslovanska ideja),³⁰ vendar njihove sredobežne moči ni mogoče primerjati z italijanskim iredentizmom. Pa tudi če odmislimo najskrajnejše elemente znotraj obeh narodnostnih skupin, so bili Slovenci in Italijani ob Jadranu na predvečer prve svetovne vojne ločeni zaradi močnih narodnostnih nasprotij, toda še bolj ločeni zaradi nevidnih in nepremagljivih ovir nerazumevanja in odtujenosti. Duhovne meje so bolj kot politične in naravne, po letu 1918, v spremenjenih političnih in ozemeljskih razmerah, ustvarila nasprotja, še bolj vidna, napeta in ostra. Te meje, ki so ločevale narodnostne skupnosti, so bile še bolj opazne, ker so se v Julijski krajini zaradi italijanske gospodarske in družbene hegemonije pridružila narodnodostnim tudi socialna nasprotja.³¹ Tako so se križali narodnostni in socialni vidiki in se umestili v slovensko-italijanska nasprotja. Socialni konflikti, tipični za tisti čas in za tudi prehodno obdobje gospodarskih odnosov, so se krepili zaradi take dvojnosti, sporazumevanje je bilo tu veliko težje kot drugod. Vodstvom posameznih političnih strank uspeva s sklicevanjem na nacionalno idejo pritegniti tudi sloje, ki jih socialni vzroki sporov v ničemer ne zadevajo. Pričakovati je, da bo oblikovanje slovenske buržoazije ter goste mreže slovenskih gospodarskih in finančnih ustanov³² pripomoglo k večji solidarnosti med sloji, ki jih družijo enaki interesi, vendar se zgodi ravno nasprotno: italijansko buržoazijo to dogajanje še bolj vznemirja, kar privede do še hujših nasprotovanj.

Samo tisti del proletariata, ki je znotraj socialistične stranke, se izogne, čeprav ne popolnoma, prevladi nacionalne problematike nad socialno.

Izbruh prve svetovne vojne spremeni zgoraj prikazani okvir in postavi v ospredje probleme politično ozemeljske narave, povezane z iredentizmom oziroma iredentizmi, ki so na območju Julijske krajine. S podpisom Londonskega sporazuma ter z vstopom

³⁰ Pomembno pričevanje takratnega vplivanja na mentaliteto ljudi, posebno med balkanskimi vojnami, z jugoslovansko idejo, zlasti na slovensko politično strujo v Trstu, je primer Josipa Vilfana med že omenjeno razpravo v tržaškem občinskem odboru januarja 1913. Vilfan z navdušenjem zagovarja "čudežne zmage", plod slovanske nacionalne ideje, ter s ponosom poudari, da je materialni in moralni prispevek Slovencev Trstu v ljudeh prebudil nacionalno zavest (*Verbali ...* 1913, I, str. 45-46).

³¹ SESTAN, *Venezia Giulia ...* str. X, obnovi zaključek problema. Odnos med nacionalnim vprašanjem in avstro-marksistično miselnostjo je analiziran v najpomembnejšem delu ARDUINA AGNELLIJA, *Questione nazionale e socialismo. Contributo allo studio del pensiero di K. Renner e O. Bauer*, Bologna 1969. Tudi ta tema je obravnavana v zgoraj že omenjeni tržaški razpravi januarja 1913, med katero se je Josip Vilfan postavil po robu internacionalističnemu zagovarjanju Edmonda Puecherja. Vilfan trdi: "Ne moremo se sprijazniti s tem, da nam nek tržaški socialistični govornik pravi, da je nacionalno vprašanje že stvar preteklosti ..." (*Verbali ...* 1913, I, str. 45).

³² MILICA KACIN WOHINZ - JOŽE PIRJEVEC, *Storia degli sloveni in Italia 1866-1998*, Venezia 1998, str. 18.

Italije v vojno se politika Rima in liberalno nacionalnih iredentističnih sil dokončno opredeli za priključitev Julijske krajine k Italiji.³³ Edino vidnejšo pobudo za vzpostavitev dialoga z drugimi narodnostnimi komponentami vzdolž obale predstavlja misija Carla Gallija v Trstu, v prvih mesecih leta 1915;³⁴ manj pomemben za lokalne razmere je sicer znaten italijanski prispevek h kongresu zatiranih narodov Avstro-Ogrske, ki je bil v Rimu spomladi leta 1918.³⁵ Poslanstvo Carla Gallija je bilo, da preveri slovensko in hrvaško stališče do bodoče italijanske Julijske krajine. Kljub številnim aretacijam predstavnikov slovenskega političnega in kulturnega življenja, do katerih pride po izbruhu vojne, je med vojno lojalnost Slovencev do Habsburžanov zelo velika, kar gre nedvomno pripisati tudi odzivu na italijanske zahteve po Julijski krajini. Protiavstrijske pobude so v prvi vrsti dediščina stare hrvaško-srbske naveze, ki se je oblikovala leta 1905 in deluje v emigraciji.³⁶ Slovenski in italijanski katoliški parlamentarci se v dunajskem *Reichsratu* pridružijo procesu *Delenda Austria*, ko je razpad monarhije že začel in nepovraten.³⁷ Podobno držo ima večina italijanskih katoliških poslancev, med katerimi je Conci, glasnik nacionalne teze, medtem ko Goričana Bugatto in Faidutti do zadnjega zagovarjata idejo habsburške večnacionalne države.³⁸

Italijanski krogi Julijske krajine oblikujejo svoje mnenje o Slovencih tudi na podlagi stališč, ki so jih le-ti zavzeli tudi med vojno.³⁹

Z zaključkom vojne se pojavi problem novega ozemeljskega ravnovesja v regiji, kakršnega je italijanska vlada že poskušala vzpostaviti spomladi leta 1915. Povojne probleme bomo seveda obravnavali na prihodnjih srečanjih, vendar je po našem mnenju treba že sedaj opozoriti na nekatere vidike, ki bodo še pred prihodom fašizma na oblast dodatno zapletli in otežili mednacionalne odnose v Julijski krajini.

Nad univerzalističnimi in demokratičnimi ideali, v katere so mnogi verjeli pred koncem vojne, prevlada politika moči. Italijanske ozemeljske zahteve segajo vse do alpskega razvodja in zajemajo okrožja Idrije, Tolmina in Postojne, v katerih prebiva strnjeno slovensko prebivalstvo, ki nima ničesar opraviti z italijansko-slovenskimi odnosi in ki so mu italijanske težnje popolnoma tuje.⁴⁰ Pereč problem iskanja za vse strani sprejemljivih meja na etnično mešanih območjih je dodatno otežen z nepopustljivim vztrajanjem pri določitih Londonskega sporazuma. Italijansko nepopustljivost spremlja enako intenzivno slovensko oziroma takrat že jugoslovansko vztrajanje pri meji zahodno od Soče. Ta odločenost je politično manj razumljiva, ko pomislimo na razmere tistega časa, na ravnovesja sil in na položaje, ki jih je zasedla italijanska vojska. Med

³³ ARA-MAGRIS, *Trieste ...* str. 102-103.

³⁴ CARLO GALLI, *Diarii e lettere. Tripoli 1911 Trieste 1918*, Firenze 1951, str. 239-251.

³⁵ WOLF GIUSTI; *Il congresso di Roma delle nazionalità (1918)*, v: *La Comunità Internazionale*, 1946, str. 373-381; ANGELO TAMBORRA, *L'idea di nazionalità e la guerra 1914-1918*, v: *Atti del XLI Congresso di Storia del Risorgimento italiano*, Roma 1965, str. 227-233; LEO VALIANI, *La dissoluzione dell'Austria-Ungheria*, Milano 1985², str. 361-364; ZBYNEK A. ZEMAN, *Der Zusammenbruch des-Habsburgerreiches, 1914-1918*, Wien 1963, str. 201-202.

³⁶ Vrh srbsko-hrvaškega zблиžanja v času vojne je krfski dogovor, o katerem glej VALIANI, *La dissoluzione ...* str. 294-296; BENIAMINO SALVI, *Il movimento nazionale e politico degli sloveni e dei croati. Dall'Illuminismo alla creazione dello Stato Jugoslavo (1918)*, Trieste 1971, str. 214-216.

³⁷ SALVI, *Il movimento nazionale ...* str. 233-236; VALIANI, *La dissoluzione ...* str. 376-378 in 382-383.

³⁸ *L'attività del partito cattolico popolare friulano ...* str. 133-134.

³⁹ ANGELO ARA, *Una fonte austriaca per la storia triestina fra le due guerre mondiali*, v ANGELO ARA, *Fra Austria e Italia. Dalle Cinque Giornate alla questione altoatesina*, Udine 1987, str. 243.

⁴⁰ KACIN WOHINZ-PIRJEVEC, *Storia degli sloveni...* str. 30-31; SESTAN, *Venezia Giulia ...* str. 107-108.

vojno je v krogih hrvaške emigracije zaznati zmernejši pristop, ki se nagiba h kompromisu z Italijo,⁴¹ vendar se kasneje umakne pred nepopustljivostjo, ki se zdi edini način za pridobitev slovenske podpore pri uresničevanju jugoslovanske ideje in preprečevanju srbske hegemonije nad Hrvati. Pri vsestranskem vrednotenju mirovne konference je treba upoštevati ta dvojna skrajna stališča. Kar pa zadeva slovenska stališča, je treba še dodati, da so bila stremljenja toliko bolj nerealna, ker niso upoštevala velikih žrtev, ki jih je Italija utrpela v vojni proti Avstro-Ogrski, v vojni, ki je olajšala pot k jugoslovanskemu zedinjenju, k čemur so težili leta 1918, vsaj uradno, vsi južni Slovani.⁴² Slovensko razočaranje nad izidom konference, nacionalistična predstava okrnjene zmage (*vittoria mutilata*) ter nasilje nacionalistov in fašistov, pa še negotov odnos vlade do manjšin pripomorejo k zaostrovanju napetosti v Julijski Benečiji že pred letom 1922.⁴³

Z razpadom monarhije v številnih državah, ki nastanejo na njenem ozemlju, postanejo meje malodane svete: sonarodnjaki, ki ostanejo onkraj državnih meja, se čutijo nacionalno in kulturno ogroženi.

Probleme narodnostno mešanih območij bi bilo mogoče pravično reševati le s preseganjem takega dojemanjem meddržavnih meja. Toda dogodki po prvi in drugi svetovni vojni pričajo, žal, o resnosti in dramatičnosti položaja, v katerem so se znašle ob skrajno zaostrenem politično nacionalnem vzdušju narodnostne skupnosti, ki so živele zunaj meja svoje *Kulturnation*.

RIASSUNTO

Italiani e Sloveni nel Litorale austriaco, 1880-1918

Intorno al 1880 viene a cessare quasi completamente il fenomeno dell'assimilazione della popolazione slovena immigrata dal retroterra nei centri cittadini giuliani e in particolare a Trieste. Si apre così una fase più tesa nel rapporto italo-sloveno nella città capoluogo e in tutta la regione adriatica. Il saggio analizza in modo sintetico il dibattito sull'immigrazione, la contesa sulla fisionomia storica e nazionale dei centri urbani, il contrasto sul rapporto città-campagna e le tensioni culturali, politiche e nazionali. Le due distinte identità nazionali diventano così sempre più forti e la contrapposizione tra i due gruppi nazionali e la radicalizzazione delle loro posizioni si fanno così più marcate, mentre diminuisce, nonostante importanti tentativi di mediazione e di sintesi, sia sotto il profilo culturale sia sotto quello politico, il senso di appartenenza ad un medesimo territorio e ad una stessa comunità al di là delle differenze nazionali e linguistiche. In questa situazione si inserisce poi, come ulteriore elemento di contrasto, la prima guerra mondiale, alle cui conseguenze sono dedicate le ultime pagine dell'articolo.

⁴¹ VALIANI, *La dissoluzione...* str. 159 in 165-166.

⁴² Od razglasitve slovenske nacionalne države govori uradna slovenska teza o predvsem taktičnemu pristopu k ideji jugoslovanske države zaradi nasprotovanja italijanskim pritiskom. To idejo dobimo v JOŽE PIRJEVEC, *Serbi, croati, sloveni. Storia di tre nazioni*, Bologna 1995, str. 147.

⁴³ APIH, *Trieste ...* str. 111-118; ARA-MAGRIS, *Trieste...* str. 117-118; KACIN WOHINZ - PIRJEVEC, *Storia degli sloveni ...* str. 32-33.

ZVONKO BERGANT

POLITIČNI PORTRET IVANA TAVČARJA V LETIH 1894–1918

1. Uvod

Ivan Tavčar (1851–1923), eden vodilnih slovenskih liberalnih politikov v zadnjih desetletjih avstroogrške monarhije in prvih letih Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, je začel javno delovati v osemdesetih letih 19. stoletja. Njegovo politično delovanje je bilo nato vse do njegove smrti omejeno predvsem na ljubljanski občinski svet (vanj je prišel leta 1884, od leta 1909 je bil podžupan, za ljubljanskega župana je bil izvoljen na seji občinskega sveta 18. decembra 1911, od cesarja pa potrjen 15. januarja 1912) in na kranjski deželni zbor (vanj je bil prvič izvoljen leta 1889, od leta 1895 je bil vrsto let tudi deželni odbornik), v letih 1901–1907 pa je bil tudi državnozbornski poslanec, in sicer za mesto Ljubljana ter za ljubljansko trgovsko in obrtno zbornico. Čeprav je bil Tavčar eden tedanjih osrednjih kranjskih liberalnih politikov – in celo predsednik liberalnega Slovenskega društva ter je bil izvoljen v izvršilni odbor in odbor zaupnih mož novoustanovljene stranke – pa na ustanovnem shodu kranjske Narodne stranke 29. in 30. novembra 1894 ne najdemo med govorniki. Morda lahko razlog temu najdemo v dejstvu, da je veljal za radikalnega politika, omenjeni shod pa je poskušal ohraniti stanje sprave med liberalnimi Kranjci in Slovenci vseh svetovnih nazorov iz ostalih slovenskih dežel. Brez dvoma pa je v letih obstoja liberalne Narodne stranke za Kranjsko, ki se je kasneje imenovala Narodno-napredna stranka, t. v letih 1894–1918, tej dajal oziroma določal njeno idejno in politično usmeritev. In katere so bile glavne značilnosti njegovega političnega nazora?

2. Antiklerikalizem oziroma boj proti duhovščini

Na shodu v Krškem 4. februarja 1899 je Tavčar pred svojimi volilci izjavil: "Vsikdar bodem ponižen pa odločen služabnik ene misli, ki mi preprega dušo in srce. To je služabnik hočem ostati liberalne misli, ki ima dandanes v Slovencih le malo odkritosrčnih zastopnikov, ki pa je narodu slovenskemu tako potrebna, kakor so potrebna zdravila bolniku! Kakor skala mi stoji prepričanje, da je Slovenec brez svobodoljublja mrtev, da nima prihodnosti, in da je zgubljen, in naj postane deležen vseh blagoslovov naše duhovščine! Slobodoljublje in ljubezen slovenske narodnosti na jedni strani, na drugi strani pa ljubezen do avstrijske države, ki Slovincem daje jedino garancijo do obstanka, v tem se kaže moj program!"¹

Ko smo poskušali iz njegovih govorov in člankov razbrati, v čem se izražajo njegovo svobodoljubje, svobodomiselnost oziroma liberalno prepričanje, smo prišli do ugotovitve, da je bil glavna karakteristika njegovega svobodomiselnega svetovnega nazora antiklerikalizem, prepleten s kulturnobojno usmerjenostjo. Tega ne nazadnje tudi sam ni zanikal; nasprotno, ko je v *Slovenskem Narodu* polemiziral s Franom Šukljetom, je Tavčar zapisal o svojih antiklerikalnih nazorih: "Prepričanje se je vkoreninilo v meni, da sta klerikalizem in tista pohlepna duhovščina, koje imamo obilo, v današnjih dneh najhujša sovražnika in največja nevarnost slovenskemu narodu. V tem oziru ne poznam

¹ *Slovenski Narod*, št. 29, 6. februar 1899.

nikake sentimentalitete: dokler živim, dokler migam z zadnjim prstom, bodem nasprotoval ti duhovščini, ki s svojimi kreaturami družega ne dela, nego da žre, žre in žre na telesu slovenskega naroda. In če ostanem pri tem sam in osamljen kakor drevesce na skali, nič ne de. Principiis obsta!"² Podobno je tudi na shodu ob državnozbornskih volitvah v Ljubljani 26. decembra 1900 o svojem političnem programu dejal: "Ne vsled lastnih zaslug, pač pa vsled nasprotstva političnih svojih sovražnikov smem brez pretiranosti izreči, da je že samo moje ime nekak program. (Živahno odobravanje in ploskanje). In če me izvolite svojim državnim poslancem, izvolite z mojim imenom tudi program, ki je združen s tem imenom! Jedro imena kakor programa pa je neizprosno nasprotstvo tistemu, kar se imenuje 'klerikalizem'".³ Večino svojega govora je namenil "klerikalni" nevarnosti; del govora o tej je sklenil z mislijo: "Zategadelj je danes bolj nego kdaj vkoreninjeno moje prepričanje, da je nas vseh dolžnost, ne da bi žrtvovali bistvenih načel slovenske politike, delati na to, da se v boju proti klerikalizmu kolikor mogoče mej nami združijo vsi napredni in liberalni elementi – tu niti socialnih demokratov ne izvzemam –, ker je položaj brez pretiranosti tak, da velja za ubogi slovenski narod bolj nego za katerikoli narod Gambetov izrek: klerikalizem je sovražnik!"⁴

Enega temeljnih razlogov za njegov oster nastop proti Katoliški cerkvi oziroma duhovščini je treba videti v spremenjenih razmerah v družbi. Če je bil do srede 19. stoletja slovenski človek tradicionalno povezan z duhovščino na vseh ravneh, tako je ta usmerjala tudi njegovo politično ravnanje, pa se je to po letu 1848 spremenilo. Laično izobraženstvo, ki se je navzelo tedaj modernih liberalnih idej, jih je z univerz in iz dežel, kjer se je šolalo, prinašalo tudi v slovenske dežele in jih hotelo uveljaviti v družbenem oziroma političnem življenju, pri tem pa trčilo ob duhovščino, ki je bila "navajena" imeti odločilno vlogo tudi na tem področju narodovega življenja in ki je poskušala ohranjati konservativna tradicionalna načela, ki so narod dotedaj usmerjala. Tako se je na eni strani znašla duhovščina s svojimi idejno-političnimi koncepti, ki so se oklepali konservatizma, na drugi pa laiki, ki so v narodu poskušali uveljaviti načela političnega liberalizma.⁵ To vprašanje, ki je sprva obstajalo v nasprotju med mlado- in staroslovinci (in ki je vedno znova iskalo rešitev v navidezni idejni slogi), se je postopoma zaostri; nastopo Antona Mahničarja v javnosti in še posebej Prvi slovenski katoliški shodu (1892) pa sta dokončno "razkrinkala" že tako in tako obstoječo idejno-politično diferenciacijo. Nastali sta dve politični usmeritvi (in kmalu tudi stranki): katoliška (v kateri je imela vodilno vlogo duhovščina) in liberalna (ki so jo vodili laiki), vsaka izmed njiju je hotela dobiti vodstvo narodove oziroma deželne politike, in to v skladu z načeli politične doktrine, ki je bila temelj njenemu delovanju. Tavčar kot tipičen predstavnik druge strani je seveda zavračal vodilno vlogo duhovščine v javnem oziroma političnem življenju, le-to področje narodovega življenja naj bi bilo stvar laične inteligence. Značilna v tem oziru je njegova izjava na shodu volilcev v Novem mestu 11. avgusta 1901: "Smo se tudi mi Slovenci iz zgodovine naučili, da je le posvetna inteligenca naravna in poklicana voditeljica političnih usod vsakega naroda. Ta posvetna inteligenca je torej naravna in poklicana voditeljica političnih usod slovenskega naroda; dokler ji to vodstvo ne bode zajamčeno, dokler na tem polju v ospredje hiteča duhov-

² *Slovenski Narod*, št. 193, 22. avgust 1903.

³ *Slovenski Narod*, št. 296, 27. december 1900.

⁴ Prav tam.

⁵ Treba je dodati, da najdemo v vodstvu KNS seveda tudi laike. Podobno velja, da je imela tudi NNS zagovornike med duhovščino. A splošno gledano gre za razmerje (nasprotje) med duhovščino, ki je imela pri vodenju katoliške politike odločilno vlogo, in laično inteligenco.

ščina ne bode potisnjena v ozadje, toliko časa ne bode miru, toliko časa tudi ni vgotovljena bodočnost našega malega naroda."⁶ Duhovniki bi se morali po njegovem mnenju posvetiti svoji službi v tistih mejah, znotraj katerih bi se moralo njihovo delovanje gibati. "Te meje pa je postavil Kristus sam, ko je bosonog, žejen in lačen hodil po svetu okrog, ter če se je volil kje kak tribun ali kak drugi javni funkcionar, ni silil v take volitve," je dejal Tavčar in poudaril, "če bi slučajno zopet prišel na svet, tudi ne bi silil v deželnozborske kranjske volitve!"⁷

Ko je pred deželnozborskimi volitvami 18. julija 1901 na shodu zaupnih mož NNS v Ljubljani poročal o uspešnem delovanju kranjskega deželnega zbora, je jasno poudaril, kaj je temu zadnjemu dalo temeljni pečat (in kar je bilo tudi eden pomembnih razlogov za koalicijo, ki je nastala leta 1894 med nemško-avstrijskimi veleposestniki in kranjskimi liberalci): "Zadnji deželni zbor je bil težka veriga tistemu slaboglasnemu kranjskemu produktu, kojemu pravimo 'duhovnik-politik'".⁸ In kakšno podobo duhovnikapolitika si je Tavčar ustvaril? "Dragi prijatelji, duhovnik politik je sicer zase prav izvrsten gospodar, ali slab gospodar je za svojega bližnjega, in ako se mu posreči, dobiti v roke celi narod, je tudi narodu najslabši gospodar, kar si jih misliti moremo. Molze ga, kakor molze kmetič zadnjo svojo kravico, hoče imeti zadnjo kapljo mleka, če ne drugače pa s tem, da zlorablja vero in svete njene predpise v pohlepne namene svojega žepa!"⁹ In kot izhodišče volilnega in političnega boja stranke je zato postavil boj proti duhovniku-politiku oziroma političnemu delovanju duhovščine.

Treba je poudariti, da Tavčar načeloma duhovščini ni odrekal pravice, da se ta politično udejstvuje. Tako je v govoru na Črnem vrhu nad Idrijo 12. oktobra 1902 izrecno omenil, da duhovniku tako kot vsakemu drugemu davkoplačevalcu priznava njegove politične pravice, da ta sme v mejah, ki jih imajo državljani, te pravice tudi uresničevati. Nesprejemljivo pa mu je bilo dejstvo, da je ta pri političnem delovanju, recimo za volilno agitacijo, zlorabljala vero, verske skrivnosti, zakramente, prižnico in celo izpostavljanje Rešnjega telesa.¹⁰ Treba je priznati, da se je pogosto zgodilo, da je duhovščina oziroma Cerkev svojo avtoriteto, ki jo je imela na verskem oziroma dogmatičnem področju – in katere ji liberalci (tako tudi Tavčar) niso odrekli – prenašala na politično raven. Zloraba omenjenih t. i. nadnaravnih sredstev je bila gotovo neupravičena, saj tako liberalna politična usmeritev (in stranka) ni imela (tudi zaradi tradicionalne pripadnosti slovenskega človeka katoliški veri) enakih možnosti kot katoliška, le-ta se je s tem posluževala sredstev, ki s političnim življenjem niso imela nobene povezave. Tu namreč ni šlo več za to, ali nekdo zastopa tudi v javnem življenju katoliška načela, ampak za prvine, ki so povezane z zakramentalnim življenjem posameznika in Cerkve. O zlorabah duhovniške službe v politične namene je Tavčar govoril tudi pri državnozborski razpravi o zvišanju duhovniških plač 15. junija 1905: tako naj bi se za politično agitacijo uporabljalo (zlorabljal) spovednico in prižnico; naj bi se na prižnicah in v pridigah uporabljalo za blatenje političnih nasprotnikov izrazje, katerega raba niti v vsakdanjem življenju ni spodobna, kaj šele torej v cerkvi (pri tem se je na prižnici pogosto "pridigalo" celo o osebnih zadevah liberalnih politikov); da se je odrekalo odvezo pri spo-

⁶ *Slovenski Narod*, št. 184, 13. avgust 1901.

⁷ Prav tam.

⁸ *Slovenski Narod*, št. 164, 20. julij 1901.

⁹ Prav tam.

¹⁰ Prim. *Slovenski Narod*, št. 236, 14. oktober 1902. Med drugim je dejal: "Božja zapoved velja: Ne imenuj nemarno božjega imena! Pri nas je pa ni volitve, da bi se vsled nje dan za dnevom po nemarnem ne imenovalo božjega imena!"

vedi naročnikom *Slovenskega Naroda*; tisti, ki so bili na smrtni postelji, pa so morali pred dvema pričama priseči, da se v primeru ozdravitve nanj ne bodo več naročili idr.. Zaradi takšnih zlorab je Tavčar v svojem govoru izrecno dejal: "Če je najti svobodomiselnost politično stranko, ki glasuje za ta zakon, more glasovati le pod pogojem, da tudi nam dajo duhovniki koncesijo, namreč koncesijo takozvanega 'kancelparagrafa'!"¹¹

V njegovih govorih in člankih torej najdemo ideje, ki tvorijo bistvo antiklerikalizma: da je duhovniško delovanje omejeno na versko-duhovno področje, medtem ko pristojnosti vodenja socialnega in političnega življenja pripada svetni inteligenci; zaničanje tega, da bi liberalci pomenili nevarnost za vero, ampak – nasprotno – so ti pravi katoličani;¹² omenjal je zlorabo prižnice, spovednice in zakramentov v politične (torej neverske) namene.

3. Kulturni boj

Če antiklerikalizem pomeni nasprotovanje oziroma boj proti vplivu Cerkve in duhovščine na političnem področju, pa je druga značilnost liberalnega svetovnega nazora nasprotovanje izobraževanju, vzgoji, znanstvenemu raziskovanju, umetnosti, vsem oblikam kulturnega udejstvovanja, tako kot jih je razumela in izvajala Katoliška cerkev; to nasprotovanje običajno označujemo z izrazom kulturni boj. Klasičen primer tega pri Tavčarju je njegovo nasprotovanje ustanovitvi katoliške gimnazije. Potem ko je ljubljanski knezoškof Anton Bonaventura Jeglič v pastirskem listu 1898 pozval k njihovi ustanovitvi,¹³ je januarja 1899 Tavčar v vrsti člankov z naslovom *Proti katoliškemu konviktu*¹⁴ predstavil nepotrebnost in tudi neutemeljenost ustanovitve takšnih zavodov.

Glavni del kritike zavodov – s kulturnobojnega vidika – je bil seveda namenjen katoliškemu načinu in razumevanju izobraževanja in znanosti. In kakšna naj bi po Tavčarjevem mnenju bila vzgoja oziroma izobrazba katoličanov in duhovščine? Katolicizem naj bi bil v znanstvenem oziru zaostal, duhovniki slabo izobraženi, saj naj bi za stvarno in praktično znanost ne imeli nobenega smisla, še zlasti ne za nova spoznanja laičkih znanstvenikov. Takšno naj bi bilo zlasti izobraževanje v semeniščih (pa tudi na katoliških univerzah), kjer so bogoslovci zaprti in ločeni od sveta, kar ima tudi določen cilj: škof ima namreč pri vodstvu škofije manj težav z neizobraženimi in pobožnimi duhovniki, kot bi jih imel s takšnimi, ki so učeni in samozavestni. Tako je Tavčar zapisal: "Če je že teoretična, filozofična in teologična naobrazba, dasi morilna in težavna dovolj, vendar nezadostna, ker jednostranska in suženjska, je svetovna in realistična naobrazba pod vsako kritiko."¹⁵ Prav tako je zapisal, da bi, če bi bil zavod namenjen le vzgoji duhovščine, ne nastopil proti njemu, saj je povsem stvar Cerkve, če

¹¹ *Slovenski Narod*, št. 141, 21. junij 1905. Podobno je te zlorabe omenjal tudi v govoru pri državno-zborski razpravi o kongregacijah 22. novembra 1901; prim. *Slovenski Narod*, št. 272, 26. november 1901.

¹² Ker je katoliška stran poudarjala nevarnost za vero, ki preži od liberalne stranke, ter brezverskost slednje, so morali liberalci vedno znova zanikovati takšna stališča. Prim. Tavčarjev govor na volilnem shodu v Št. Rupertu 18. novembra 1900; v: *Slovenski Narod*, št. 266, 19. november 1900.

¹³ Prim. *Ljubljanski škofijski list*, št. VI, 1898, 101-102.

¹⁴ Prim. *Slovenski Narod*, št. 3, 4. januar 1899; št. 5, 7. januar 1899; št. 7, 10. januar 1899; št. 9, 12. januar 1899; št. 11, 14. januar 1899. Prim. tudi J. Perovšek, *Pogledi slovenskega liberalizma na poslanstvo in delo knezoškofa Antona Bonaventura Jegliča*, v: *Jegličev simpozij v Rimu*, Slovenska teološka akademija v Rimu/Mohorjeva družba, Celje 1991, 359-364.

¹⁵ *Slovenski Narod*, št. 7, 10. januar 1899.

ta želi vzgajati svoje duhovnike enostransko, "nasprotovati pa moramo namenu, tudi posvetno inteligenco odgojevati po tem kopitu".¹⁶ Enostransko vzgojeno slovenska inteligenca naj bi namreč ne bila zmožna izpolnjevati svoje naloge, "bila bi vsled jednostranske cerkvene odgoje napram drugorodni inteligenci inferijorna".¹⁷

Šolsko vprašanje (oziroma šolstvo na Kranjskem) je Tavčar izpostavil tudi pri proračunski razpravi v državnem zboru 20. marca 1902. Po njegovem mnenju naj bi bila KNS zastopnica nazadnjaških nazorov, še zlasti, ko je šlo za moderno (srednjo) šolo, NNS pa boriteljica za uveljavitev oziroma ohranitev naprednih in modernih idej na vseh področjih življenja ter je zaradi "klerikalnega" pritiska v stalni nevarnosti. Tako je o drži katoliških narodnjakov do šolstva dejal, da so ti nahujskali ljudstvo še posebej zoper srednje šole: "Tem državnim zavodom se očita, da so gojišča brezverstva, da se v teh mladina pokvari ter izneveri od očetov podedovani veri. Povsod pri nas odmeva pesem, da škofje proklinjajo sedanjo šolo, da vodijo sedanje šole prostozidarji ter da ista zasleduje edini namen, pri mladini iztrebiti vero s koreninami vred."¹⁸ In v čem je bila torej naloga liberalcev? "Mi pa, ki zastopamo v ljudstvu stališče prosvete, se nočemo nikdar umakniti pred tem pretvaranjem in obrekovanjem šole, mi hočemo nalašč vsakemu škofu in kardinalu javno priznati, da zadostuje današnja šola, najsi se že imenuje ljudska ali srednja šola, tudi z ozirom na takozvano nravno-versko vzgojo popolnoma vsaki pošteni in pravični zahtevi. Nikdar ne bomo dopustili, da zdrknejo naše srednje šole do simplih bogoslovnih pripravnic in da se potisnejo v izgajališča nezdravega svetohlinstva."¹⁹ Ker naj bi moral tudi slovenski narod biti zmožen vstopiti na narodno in politično prizorišče, kjer pa med narodi vladata boj in konkurenca, je treba, da ta prejme moderno, napredno, razsvetljeno vzgojo; zato je Tavčar zatrdil: "Vsled tega ne pripustimo, da bi naše srednje šole tako globoko padle, da ne bi ničesar drugega vzgojevale, kakor potuhnjenice in klečeplaznike, ki bi se ravnokar omenjenega konkurenčnega boja z nobenim drugim sredstvom ne mogli udeleževati kakor z molitvenikom".²⁰

4. Konservativnost na socialnem področju

Tedaj aktualno socialno vprašanje je bilo po našem mnenju za liberalce velika priložnost, da bi vzpostavili most med slovenskim narodom in liberalizmom. Tu so imeli (in zamudili) priložnost, da bi se približali (in s tem liberalizem kot politično-gospodarski nauk) tudi preprostem slovenskemu človeku. Povsem jasno je, da je bila prav "liberalna" Schulze-Delitzscheva doktrina združništva tista, s katero se je le-to pri nas začelo uveljavljati, toda ta je bila omejena le na premožnejši del prebivalstva, za revne kmete, obrtnike, trgovce in delavce pa je bila neprimerna. Zaradi tega je katoliško-narodna stranka začela ustanavljati zadruge in konsumna društva na temelju Raif-

¹⁶ *Slovenski Narod*, št. 9, 12. januar 1899.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ *Slovenski Narod*, št. 72, 29. marec 1902. V govoru pri razpravi o kongregacijah 22. novembra 1901 je opozarjal na nevarnost prihoda tujih redovnikov (na primer teh iz Francije), ki so bili izgnani, ker so nasprotovali modernim idejam (zlasti tem, ki zadevajo področje moderne države), saj bi tudi v Avstriji lahko njihovo vzgojno delo pripeljalo do sovraštva zoper moderno šolo, kulturo in izobrazbo, v zadnji stopnji pa tudi do države (tudi zaradi njihove "brezdomovinskosti"). Skratka, v njegovem govoru najdemo vse argumente, ki so bili tedaj sestavni del proticerkvenega in kulturnobojnega političnega "repertoarja" pri vseh evropskih svobodomiselnih strujah in strankah. Prim. *Slovenski Narod*, št. 272, 26. november 1901.

¹⁹ *Slovenski Narod*, št. 72, 29. marec 1902.

²⁰ Prav tam.

feisnove doktrine, ki je omogočila vstop v zadruga in društva tudi revnejšim ljudem, ki so bili pomoči teh zagotovo tudi najbolj potrebni. A katoliška konsumna društva so liberalcem pomenila nekakšen trn v peti, saj so ta konkurirala s samostojnimi trgovci (in obrtniki), ki so bili večinoma pristaši liberalne stranke; odtod tudi napadi na konsumna društva z liberalne strani.

Nekakšen vrhunec liberalnega nastopa proti katoliškim konsumnim društvom pomeni Tavčarjev govor v kranjskem deželnem zboru 5. aprila 1899. Tu je najprej poudaril pomen tega, da kmet in meščan živita med seboj v soglasju, saj imata oba ravno toliko, kolikor za preživetje potrebujeta. Zato narodno-naprednim poslancem nikoli ni prišlo na misel, da bi poskušali spreti med seboj ta dva stanova. A tega soglasja med kmečkim in meščanskim stanom ni več, "ker se je dandanes takoimenovana katoliška stranka polastila gospodarske organizacije, koje prvi namen je ta, našega kmeta izolirati, ter ga postaviti v ostro nasprotje z našim meščanstvom, in pred vsem s tisto posvetno inteligenco, ki je bila glavna moč vsakega naroda, in je tudi glavna moč slovenskega naroda".²¹ Kar zadeva kranjsko katoliško zadružniško organizacijo, je poudaril Tavčar, da je ta zgolj kopija nemške, ter opozoril na razkorak, ki obstaja med sistemom na Nemškem in tem, kar poskuša uveljaviti v slovenskem (kranjskem) prostoru KNS. Hkrati je tudi pokazal na poslovne in moralne napake zadružniškega sistema na Kranjskem.

Na shodu v Trebnjem 25. novembra 1900 je spregovoril o katoliškem zadružništvu, čigar temeljni namen naj bi bil naslednji: "Kako se je dr. Šusteršičeva gospodarska organizacija izgotovila, to veste. Kjer je bil kak trgovec, ki si je v potu svojega obraza za se in svoje otroke kruh služil, pa se je gospodom v kaplaniji zameril, da so mu obesili na vrat tako imenovano konsumno društvo. Če je bil kje kak mesar, ki ni bil vseh gospodom, pa so lopnili s konzumnim društvom po njem, in gostilničar, ki se je v farovžu zameril, dobil je čisto gotovo konsumno društvo na svoje rame!"²² Temeljni razlog ustanavljanja katoliških zadrug torej ni bil v pomoči socialno šibkemu kmetu in ostalim stanovom, ampak političnega značaja. KNS naj bi prek njih, kot so vedno znova poudarjali liberalci, poskušala uničiti tiste posestnike, trgovce, obrtnike in gostilničarje, ki so bili bolj svobodomiselnih nazorov, pravzaprav uničiti njihov politični vpliv. Nedvomno je bil to tudi eden izmed razlogov ustanavljanja zadrug in društev, tega ne smemo zanikati, a zagotovo ne glavni. Prvotnega pomena je bilo zagotovo izboljšanje socialnega položaja kmečkega prebivalstva, ne velja prezreti zlasti poskusa "osvoboditi" le tega od ujetosti v "sistem" dolgov in s tem odvisnosti od premožnejših posestnikov, ki so bili večinoma res liberalnih nazorov. A hkrati ne smemo pozabimo, kot je v omenjenem govoru pravilno poudaril Tavčar, tudi na osebne zamere med naštetimi stanovi in vaškim župnikom oziroma kaplanom, ki so bile včasih tudi (če ne ravno temeljni, pa dodatni) razlog za ustanovitev konsumnega društva. Ne glede na morebitni politični namen katoliškega zadružništva je treba poudariti, da si je prav z njim v veliki meri katoliška stran pridobila politični kapital, ki ji je v kasnejših letih prinesel politično vodstvo slovenskega naroda. Nasprotno pa je, kot smo omenili, liberalna stran tu imela priložnost, da bi ukoreninila liberalizem kot sistem v narod, a ji zaradi njene konservativnosti v smislu ohranitve gospodarskih prednosti – in sicer z zagovarjanjem Schulze-Delitzschevega sistema zadružništva – premožnejših posestnikov in pripadnikov naroda, ki so pomenili njeno volilno bazo ter s tem njeno politično moč, to ni uspelo. Še več, postavila se je proti kmetom in delavcem ter ostro napadla ustanove, ki jih je v pomoč tem ustanovila katoliška stran.

²¹ *Slovenski Narod*, št. 77, 5. april 1899.

²² *Slovenski Narod*, št. 272, 26. november 1900.

5. Meščanski elitizem in "protiljudskost"

Iz govorov, ki jih je imel na raznih političnih (zlasti volilnih) shodih, lahko razberemo, da je Tavčar hotel biti in tudi bil zastopnik imovitejših slojev. Sam se je prek poroke s Franjo Košenini in s pomočjo svoje politične kariere povzpел med ugledne predstavnike tedanjega premožnega slovenskega meščanstva. Zato je tudi jasno, da je pri vprašanjih, kot sta bila bolj demokratična volilna zakonodaja ter razmerje med delodajalcem in delavstvom, zastopal stališče sloja, ki mu je pripadal in čigar interese je v političnem življenju tudi zastopal. Treba pa je dodati, da to ni pomenilo, da morda v njegovem mišljenju ne najdemo demokratičnih nazorov. Nasprotno, teoretično jih je tudi sam zagovarjal, toda bil je proti njihovemu praktičnemu uveljavljanju, s čimer se pa seveda zastavlja pristnost njegovega "demokratičnega" čutenja. Vprašljivo se nam zdi namreč to, ali je nekdo res lahko le v besedah in mislih demokrat, v konkretnem življenju pa iz praktičnih razlogov nasprotuje demokratizaciji. Pri vsem seveda ne smemo prezreti Tavčarjeve proticerkvene drže, bolj antiklerikalizma, zaradi česar je vse prizadevanje KNS za demokratizacijo političnega življenja povezoval z nevarnostjo t. i. klerikalne diktature, ki naj bi za dosego svojih ciljev izrabila revnejši del slovenskega naroda.

Njegova stanovska pripadnost je razvidna tudi iz člankov, ki jih je *Slovenski Narod* objavil ob stavki v Kranjski industrijalni družbi na Javorniku in v Savi pomladi 1904. Čeprav so ti nepodpisani, je po našem mnenju na temelju uporabljenega izrazja in sloga njihov avtor zagotovo Tavčar. Tu je nasproti težnjam posameznikov v NNS, ki se vedno postavljajo na stran delavstva, ki upravičujejo kakršno koli njegovo ravnanje (tudi stavke) ter poskušajo takšna stališča uveljaviti kot edina pravilna, poudaril: "Enkrat za vselej bodi povedano, da mi nismo kako delavsko glasilo, pač pa hočemo biti glasilo tistih slojev, ki tvorijo dandanes narodno-napredno stranko. Ti sloji prebivajo v mestih, ali so pa navadno boljši posestniki na deželi. Dasiravno marsikaterega v naših vrstah mrzlica stresa, če čuje besedo 'kapitalist', je vendar istina, da se v naši stranki nahajajo po večini elementi, ki imajo v roki nekaj tiste ponižne posesti, kolikor jo je še v Slovincih, nekaj tistega neznatnega kapitala, kar ga je še med nami."²³

Tavčar je torej v socialnem oziru zastopal izrazito meščansko (celo kapitalistično) in strankarsko stališče. To po našem mnenju ni nič negativnega, saj je javno oziroma politično življenje vedno bilo polje, kjer so se soočali in si nasprotovali različni interesi. Tavčar je kot pripadnik meščanskega stanu in vodja liberalne stranke branil interese svojega stanu in politične usmeritve, ki ju je zastopal. Zato je tudi lahko zapisal: "Naše stališče je bilo in bode, da smo do skrajne meje pravični do delavcev, kadar ti kaj pravičnega zahtevajo. S svojo ljubeznijo pa stojimo vsikdar na strani tistih obrtniških, podjetniških in tudi poljedelskih slojev, ki so od nekdanj tvorili našo stranko, ki so še dandanes glavna moč ti stranki, katera od te moči živi in obstaja."²⁴ Težava pri (pretiranem) strankarstvu pa nastopi, ko se vse, kar organizira nasprotna politična opcija, pripisuje zgolj stankarskim koristim, kot da bi ta ne hotela zares ničesar storiti v korist slojev prebivalstva, ki jih je zastopala, oziroma kot da bi ji bili res edino vodilo vedno le njeni strankarski interesi. Tako je Tavčar o stavgah, ki jih je organiziralo oziroma vodilo katoliško delavstvo (v konkretnem primeru gre za stavko na Javorniku), zapisal: "Naši klerikalci pa izkoriščajo štrajke zgolj v svoje politične namene, kar je vsekako

²³ *Slovenski Narod*, št. 101, 4. maj 1904.

²⁴ Prav tam.

špecifikum kranjske kronovine."²⁵ Edini namen katere koli stavke katoliških delavcev (oziroma KNS) naj bi bil, kot se je slikovito izrazil Tavčar, ta, da bi delavec "postal citrona, katero naj do zadnje kaplje ožme duhovniška roka".²⁶ Pri tem je poudaril, da je stranka najprej za dosego svojega položaja izrabila kmeta, in sicer z izrabo verskih sredstev in poudarjanjem nevarnosti, ki naj bi jo za vero pomenila svobomiselna struja. Ker pa naj bi ta agitacijska sredstva med delavci ne imela nikakršnega odziva, si je zanje izmislila novo sredstvo, tj. stavke.

Zaradi položaja, ki ga je imela ta nemška družba oziroma njen kapital na Kranjskem (tu je bila ta največje podjetje), po Tavčarjevem mnenju stavka ni bila nikakršna prava rešitev. Tavčar je zastopal stališče, da naj med tovarno in Slovenci zaradi vpliva njenega kapitala vlada "prijazno razmerje".²⁷ Kljub narodnemu radikalizmu, ki ga je v svojem programu naglašala NNS, naj bi ji torej stališče, ki ga je liberalna stranka zavzela do te družbe, ki je bila pospeševalnica germanizacije v tem koncu Kranjske, "narekovala pravičnost", kot je zapisal Tavčar, ter še poudaril, da je prepričan, da so si liberalci s tem "za delavce in narodno stvar pridobili resnično zaslugo".²⁸ Po našem mnenju je Tavčar pravilno naglasil politično moč kapitala, vendar, kot smo že omenili, so na njegovo stališče o tem vprašanju po našem mnenju odločilno vplivali predvsem interesi stanu, ki mu je pripadal in ga zastopal, ter dejstvo, da je stavko organiziralo katoliško delavstvo, verjetno pa tudi zveza, ki je v kranjskem deželnem zboru vezala slovenske liberalce in avstrijsko-nemške veleposestnike. Tudi zaradi nje je moral zavzeti do stavke milejše stališče, kot bi ga moral zavzeti nekdo, ki se je imel in ki je tudi veljal za radikalnega v narodnem vprašanju ter ki je bil vodja stranke, ki je postavila boj za narodne pravice za središče svojega političnega delovanja.

Pri tem je treba dodati, da je bilo njegovo zastopanje meščanskih interesov tesno povezano z njegovim antiklerikalnim nazorom. To je jasno razvidno iz njegovih govorov v deželnem in državnem zboru pa tudi na različnih shodih. Takole je izpostavil pomen meščanstva za narodovo sedanost in prihodnost na shodu ob deželnozbornih volitvah v Novem mestu 11. avgusta 1901: "So naša mesta in trgi s svojo inteligenco podobna okostnjaku, ki daje moč in čvrstost telesu našega malega naroda."²⁹ Seveda vedno najdemo poudarke, da je meščanstvo kot izobraženi del naroda tisto, ki se zaveda "klerikalne" nevarnosti, medtem ko kmečki stan zaradi svoje neizobraženosti (in s tem zaslepljenosti) te ni zmožen spoznati. V tem oziru je značilna izjava na shodu v Kostanjevici septembra 1901: "Naše meščanstvo ne tišči očij skupaj, kakor jih tišči gorenjski kmet; naš meščan čuti se v posesti zdravih možganov, in dobro ve, da ni samo zategadelj na svetu, da bi mladi duhovniki, ki o življenju in njega težavah ničesar ne vedo, za njega rabili piškave, kaplanske svoje možgane."³⁰

Tavčar je sicer katoliško stran pogosto obtoževal, da je, na primer z zadružništvom,³¹ poskušala napraviti prepad med kmečkim in meščanskih delom naroda, a

²⁵ *Slovenski Narod*, št. 102, 5. maj 1904.

²⁶ Prav tam.

²⁷ Prim. *Slovenski Narod*, št. 103, 6. maj 1904.

²⁸ Prav tam.

²⁹ *Slovenski Narod*, št. 184, 13. avgust 1901.

³⁰ *Slovenski Narod*, št. 205, 7. september 1901.

³¹ Prim. Tavčarjev govor proti konsumnim društvom v deželnem zboru 5. aprila 1899, v: *Slovenski Narod*, št. 77, 5. april 1899. Po drugi strani pa je ob državnozbornih volitvah poudarjal na shodu liberalnih kandidatov v kmečki kuriji v Št. Rupertu 18. novembra 1900, da je cilj liberalne politike vzpostaviti soglasje med kmečkim in mestnim delom prebivalstva: "Kar mi po mestih želimo, je to, da se povsod spozna velikanska vrednost kmeta v zdravi državi. Narodna stranka vé ceniti pomen kmetskega stanu, in

hkrati je sam v svojih govorih postavljaj ta stanova na dva nasprotna si pola. Izredno potenciran primer njegove (meščanske) stanovske pristanskosti in hkrati pravi "protiljudski" izbruh – tj. proti kmečkemu prebivalstvu, ki je predstavljalo večino slovenskega naroda in pomenilo volilno bazo KNS – pomeni njegov govor v času deželnozborskih volitev na shodu v Črnomlju 14. septembra 1901. Za ponazoritev pomena meščanstva in nesposobnosti kmečkega prebivalstva si je izbral zanimivo prisposodbo. Čas turških vpadov naj bi bil povsem enak temu, v katerem je živel Tavčar, le oblegovalca naj bi bila različna: prej je bil to Turek, zdaj pa "klerikalec". Če je bilo meščanstvo zmožno upreti se turškemu pritisku, naj bi bilo zdaj enako možno zaustaviti "klerikalno" nevarnost, ki mu grozi od duhovščine (ter od kmetov, ki so pod njenim vplivom), ali kot je dejal Tavčar: "In obupati bi morali nad prihodnostjo slovenskega naroda, ako bi krepko in zdravo naše meščanstvo ne imelo več toliko moči v sebi, da ne bi s krvavo glavo odposlalo te nečedne druhal nazaj v farovške hleve in farovške svinjake, iz kojih so na dan prihrumeli!"³² Tavčar je torej preprosti del svojega naroda, ker je imel ta več zaupanja v KNS kot v NNS, označil za "nečedno druhal", ki je prišla iz "farovških hlevov in farovških svinjakov". Prihodnost slovenstva naj bi torej ležala v mestnem prebivalstvu oziroma svetni inteligenci (in sicer tisti, ki je zbrana v okviru NNS): "Ta mesta so sedaj jedini up slovenske inteligence, v njihovo sredo zateklo se je naše razumništvo, in kakor so nekdej pred Turkom častno branila deželo, tako častno sedaj branijo tiste dušne zaklade, ki se morajo ohraniti pred klerikalnim barbarstvom."³³

In če je v času državno- in deželnozborskih volitev poudarjal duševno zaostalost kmečkega prebivalstva ter da so meščanski interesi tisti, ki jih namerava v prvi vrsti zastopati, je bil ob drugih priložnostih – na primer pri "protiobstrukcijskih" shodih – poudarek različen. "Kar nas je naprednjakov v deželnem odboru, smo vsikdar z veseljem glasovali za korist našega ljudstva, ker smo bili od nekdej odkritosrčni prijatelji našemu kmetu in vsikdar tudi boljši prijatelji našemu kmetu, kot je dr. Šusteršič",³⁴ je tako dejal na shodu 3. avgusta 1902 v Srednji vasi v Poljanski dolini. Da je stranka delovala v prid kmečkemu stanu, je "dokazoval" tudi 8. septembra istega leta na shodu v Žireh: "Dve tretjini vseh deželnih dohodkov plačujejo mesta, veliko posestvo in industrijalna podvzetja; samo eno tretjino plačajo kmetski posestniki in obrtniki. Dosedanja deželnozborska večina pa je te dohodke porabljala tako, da je tri četrtinke žrtvovala kmetu in njega koristim, in le eno četrtino meščanu in njega interesom! Zakaj je delala tako? Zategadelj, ker je delovala vsikdar v svesti, da je kmet zares prvi steber naši deželi, in zategadelj, ker je bila od nekdej prava in resnična prijateljica kmečkega stanu!"³⁵ Tu velja tudi omeniti, v čem je videl temeljno razliko "pristopa" liberalne in katoliške stranke do preprostega ljudstva. Pomoč kmetu, da bi ta dosegel višjo izobrazbeno, kulturno in duhovno raven, s tem pa samostojnost v mišljenju in delovanju ter se tako "osvobodil" od vpliva duhovščine (in posledično postal naklonjen liberalni stranki

zategadelj je v deželnem zboru za kmeta že veliko storila. /.../ Pred vsem pa hočemo, da bi meščan in kmet v najlepši slogi živela, eden potrebuje drugega." Dolgoročno pa naj bi imela liberalna politika še en cilj: "Dalje želimo, da se naš kmet že vendar enkrat postavi na svoje lastne noge, in da preneha igrati tistega otročeta, ki se ne upa koraka naprej storiti, če ne čuti, da ga zadej za kamižolo ne držé gospod fajmošter. /.../ Naš kmetski stan naj se organizuje sam iz svoje srede, ustanovi naj se kmetska stranka za celo deželo, ki od naše stranke niti odvisna ne bodi; dasi bi štela narodna napredna stranka v ponos, živeti v prijateljstvu z novo tako stranko!" V: *Slovenski Narod*, št. 266, 19. november 1900.

³² *Slovenski Narod*, št. 212, 16. september 1901.

³³ Prav tam.

³⁴ *Slovenski Narod*, št. 177, 4. avgust 1902.

³⁵ *Slovenski Narod*, št. 207, 10. september 1902.

in njeni politiki) naj bi bila torej temeljna naloga liberalcev, ko je šlo za njihovo razmerje do kmečkega dela slovenskega naroda.³⁶

Tavčarjev meščanski elitizem je bil očiten tudi pri razumevanju razmerja med liberalno stranko in socialno demokracijo. Na shodu 17. marca 1907 so liberalci odločali o kandidatu za ljubljanskega poslanca v državnem zboru; to so bile prve državno-zborske volitve na temelju splošne in enake voline pravice. Hkrati pa je na istem shodu za kandidata za ljubljanski mestni svet v III. razredu NNS predlagala socialnega demokrata Etbina Kristana, kar je Karel Triller, ki je bil tedaj vidni član NNS, utemeljil z razlogom, da je izvrševalni odbor stranke od socialnih demokratov dobil zagotovilo, da bodo ti zato v primeru ožjih državnozbornih volitev podprli kandidate NNS. Na to se je s člankom *Kristanova kandidatura* oglasil v *Slovenskem Narodu* Tavčar: "Odkrito povemo, da smo se malo čudili, ko smo čuli o ti kandidaturi. Čudili z ozirom na preteklost naše stranke in na njen značaj, kateri ji prepoveduje, tudi iz dalje koketirati s tistimi za človeško družbo nevarnimi načeli, katere zastopa g. Kristan!"³⁷ Hkrati je zapisal, da je včasih morda potrebno pri določeni ožji volitvi sodelovanje s to stranko, a povsem jasno poudaril, na kaj morajo liberalci pri tem paziti: "Nekaj pa je, kar moramo naglasiti: pri takih slučajih moramo varovati decorum svoje stranke! Nikdar ne smemo pozabiti, da smo v svojem jedru meščanska, ali – da govorimo brez ovinkov – buržoazijska stranka. In kot taki nam je absolutno nemogoče, da bi se kdaj metali za socialno-demokratsko stranko."³⁸

Na takšna Tavčarjeva stališča se je odzval izvrševalni odbor NNS, ki je na svoji seji 3. aprila 1907 sprejel resolucijo, v kateri je nasprotoval temu, da bi bila NNS buržoazna stranka, saj naj bi bila ta trditev povsem v nasprotju s strankinim programom, ki poleg narodnosti kot njen temelj postavlja ravno demokratičnost. Zato je tudi odklonil vsako enačenje idejnih in programskih temeljev stranke z omenjenim člankom v *Slovenskem Narodu*. Le-ta (oziroma Tavčar) je o tem zapisal: "V tem članku (*Kristanova kandidatura*, op. Z. B.) izraženo je bilo osebno mnenje pisateljevo, katerega tudi zgorajšnji resoluciji nista omajali. Istotako je dr. Tavčar mnenja, da je tudi meščanska stranka v polni meri lahko demokratična, vendar pa opušča vsako daljno polemiko, katera bi nikomur ne koristila."³⁹

Tudi potem, ko je bila leta 1908 sprejeta volilna reforma za kranjski deželni zbor in je vodstvo tega prevzela SLS ter se je NNS znašla v opoziciji, so Tavčarjeva temeljna stališča o vlogi meščanstva, o njegovem razmerju do ostalih stanov in o vlogi, ki jo ima to v narodu, ostala nespremenjena. Kot ljubljanski deželni poslanec se je še posebej čutil dolžnega braniti pozicije (ljubljankega) meščanstva.⁴⁰

³⁶ Prim. *Slovenski Narod*, št. 259, 11. november 1902.

³⁷ *Slovenski Narod*, št. 69, 26. marec 1907.

³⁸ Prav tam.

³⁹ *Slovenski Narod*, št. 77, 5. april 1907.

⁴⁰ O pristranski politiki SLS (in krivicah, ki jih je bilo pri tem deležno ljubljansko meščanstvo) je Tavčar govoril na shodih: v Logatcu 24. oktobra 1909, v: *Slovenski narod*, št. 246, 26. oktober 1909; v Ljubljani 6. novembra 1910, v: *Slovenski Narod*, št. 385, 8. november 1910; v Ljubljani 6. januarja 1911, v: *Slovenski Narod*, št. 5, 7. januar 1911; v Ljubljani 15. januarja 1911, v: *Slovenski Narod*, št. 13, 17. januar 1911; v Ljubljani 29. januarja 1911, kjer je dejal: "Vse delovanje klerikalne stranke je namenjeno na to, kako spraviti Ljubljano na beraško palico.", v: *Slovenski Narod*, št. 24, 30. januar 1911; v Ljubljani (v Trnovem) 9. aprila 1911, v: *Slovenski Narod*, št. 82, 10. april 1911; v Ljubljani 17. aprila 1911, v: *Slovenski Narod*, št. 88, 18. april 1911; v Ljubljani (na Barju) 16. aprila 1911, v: *Slovenski Narod*, št. 89, 19. april 1911; v Ljubljani 11. maja 1911, v: *Slovenski Narod*, št. 110, 12. maj 1911; v Ljubljani 12. julija 1911, v: *Slovenski Narod*, št. 159, 13. julij 1911; v Ljubljani 29. oktobra 1911, v: *Slovenski Narod*, št. 250, 30. oktober 1911; v Ljubljani 10. marca 1912, v: *Slovenski Narod*, št. 58, 11. marec 1912.

V razpravi se ne bomo podrobneje ustavili pri vprašanju splošne in enake volilne pravice, proti kateri se je Tavčar v državnem zboru izrekel. Omenimo naj le, da je to njegovo ravnanje razumljivo na podlagi elementov njegovega svetovnega in političnega nazora. Nasprotovanje politiki SLS, ki je imela na deželni ravni odločilno vlogo in ki bi jo (in jo dejansko tudi je) volilna zakonodaja na takšnem temelju le okrepila; nezaupanje v preprosto ljudstvo oziroma celo nekakšen strah pred njim, saj je bilo v preveliki odvisnosti od duhovščine in zato nezmožno samostojnega političnega odločanja in ravnanja (kot je Tavčar pogosto naglaševal); varovanje interesov volilcev liberalne stranke ter njene politične moči, ki bi bili (in tudi so bili) z volilno reformo močno oslabljeni – so bili Tavčarju zadostni razlogi za glasovanje proti takšni reformi. Treba pa je dodati, da je bil odločilni dejavnik pri sprejemanju nove volilne zakonodaje pozicija, ki bi jo ta določeni stranki prinesla. Ker je bilo stanje na Kranjskem takšno, da je ta omogočala vodstvo v deželi SLS, NNS pa izgubo njenega dotedanjšega položaja, je bilo logično, da je prva stranka to podprla, druga (in z njo tudi Tavčar) pa zavrnila. Ravnanje strank je bilo pač povsem pragmatično. V obratnem razmerju sil bi se verjetno lahko zgodilo nasprotno. O tem pričuje tudi dejstvo, da je bila v devetdesetih letih 19. stoletja volilni reformi NNS naklonjena, KNS (oziroma SLS) pa ne.

Ustanovitveni shod Jugoslovanske demokratske stranke v Ljubljani 29. in 30. junija 1918 je pomenil novo stopnjo v političnem življenju slovenskega liberalizma, saj je prišlo do ustanovitve vseslovenske liberalne stranke. V *Pozdravu Jugoslovanski demokratski stranki* je Tavčar posvaril pred idealiziranjem nove stranke, saj vseh pričakovanj ne izpolnjuje nobena stranka, niti v Angliji ne; prav tako naj bi tudi sprememba imena ne pomenila tudi hipne spremenitve vseh ostalih pogojev in okoliščin delovanja. Poudaril je, da bodo kljub demokratičnim temeljem obstale razlike med položajem, pomenom in veljavo posameznih ljudi v stranki in državi, da torej ni pričakovati izenačenja vseh oziroma nekakšne "uravnilovke". Kapital naj bi še vnaprej igral pomembno vlogo, stranka pa si bo prizadevala, da ga bo zastavila v korist naroda, še zlasti pa delavskega sloja.⁴¹ Tudi v okviru vseslovenske liberalne stranke in v novih političnih okoliščinah so Tavčarjeva stališča v osnovi ostala nespremenjena, le nasprotovanje "klerikalizmu" je nadomestilo nasprotovanje boljševističnemu komunizmu.

SUMMARY

A Political Portrait of Ivan Tavčar in the Years 1894-1918

Ivan Tavčar (1851-1923), one of the Slovene leading liberal politicians in the last decades of the Austro-Hungarian Monarchy and among the first in the starting years of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, began with his public activity in the eighties of the 19th century. During the years of existence of the liberal National Party for Carniola (Narodna stranka za Kranjsko), which later re-named itself into The National Progressive Party (Narodno-napredna stranka – 1894-1918), Ivan Tavčar was the person who determined the ideological and political orientation of the mentioned party.

The main characteristic of Ivan Tavčar's liberal conception of the world was anti-clericalism interlaced with a struggle for culture orientation. Namely, in his speeches and articles we can find ideas that form the nucleus of the ideology of anti-clericalism:

⁴¹ Prim. *Slovenski Narod*, št. 144, 27. junij 1918.

that clerical activity should be limited to the religious-spiritual sphere, while the competence of leading the social and political life belongs to the secular intelligence; denial of the statement that the liberals could present a danger for religion, but – on the contrary – they are true Catholics; Tavčar mentioned abuse of the pulpit, of the confessional box and of the so-called supernatural means for political (thus non-religious) purposes.

From the point of view of struggle for culture Tavčar was critical towards the Catholic manner and comprehension of education and science, as to his opinion Catholicism remained behind in scientific regard, the priests and Catholic laymen had no taste for objective and practical science, and particularly none for new scientific cognition. Thus education in theological seminaries (and as well at Catholic universities) was presumably inadequate, partial and inappropriate.

In social and class regard Tavčar wished to be and actually was a representative of the wealthier class. Through marriage with Franja Košenini and with the help of his political career Tavčar became a respectable representative of the then wealthy Slovene middle class. It is thus evident that in questions such as a more democratic electoral legislation, or the relation between the employers and the working class, Tavčar would represent the viewpoint of the class he belonged to and of which interests he represented in political life as well.

BRANKO GOROPEVŠEK

ŠTAJERSKA DEŽELNOZBORSKA VOLILNA REFORMA 1909*

Ni se še dobro polegel prah od nadomestnih deželnozborskih volitev za izpraznjeno mesto dr. Dečka,¹ že se je v štajerskih političnih krogih razvnela debata o spremembi volilnega reda za štajerski deželni zbor, tako pri Nemcih kot pri Slovencih. Zadnja sprememba deželnozborskega volilnega reda, ki je bila sprejeta 11. aprila 1904, ni zadovoljila nikogar. S takratno spremembo deželnega reda so uvedli splošno kurijo in s tem zvišali število poslancev s 63 na 71. Od tega so Slovenci pridobili dve poslanski mesti. Poleg te spremembe sta pomenila novost tudi absolutni davčni cenzus v mestni in kmečki kuriji, ki je poslej znašal 10 kron, in uvedba direktnih volitev v kmečkem volilnem razredu.²

Štiri leta kasneje so bile gospodarske, demografske in politične razmere že precej spremenjene, predvsem pa je bil sprejet nov državnozborski volilni red in izpeljane volitve v državni zbor (1907). Zato so političnim strankam narekovale aktivnejšo politiko tudi pri demokratizaciji deželnozborskega volilnega reda, pri čemer je vsaka od strank imela svoje račune.

GIBANJE ZA VOLILNO REFORMO MED ŠTAJERSKIMI SLOVENCMI

Štajerski liberalci, ki so na januarskih volitvah s porazom ponovno doživeli hladen tuš, so s politično aktivnostjo pohiteli in 23. februarja pripravili dvanajst javnih shodov širom Štajerske, kjer so glavno točko dnevnega reda posvetili spremembam (zahtevam) deželnozborskega volilnega reda.³ Dobro obiskani shodi, ki so se zaradi zimskih razmer odvijali v zaprtih prostorih, so v en glas sprejeli že vnaprej pripravljeno "*resolucijo o deželnozborski volilni reformi*", s katero so od slovenskih deželnozborskih poslancev, teh Narodna stranka v Gradcu ni imela, zahtevali, da se borijo za "*splošno in enako volilno pravico kot edino pravo načelo, po katerem se sedanji volilni red za Štajersko spremeni dejanskim razmeram primerno*".⁴ To je po mnenju Narodne stranke pomenilo, da bi morale prihodnje volitve biti neposredne, v vsakem volilnem okraju pa naj bi izvolili samo enega poslanca.⁵ Virilistom bi naj odvzeli privilegij neposrednega član-

* Prispevek je del še neobjavljenega magistrskega dela Slovenci na Štajerskem 1907-14, ki sem ga pod mentorstvom akademika prof. dr. Vasilija Melika uspešno zagovarjal 16. maja 2000.

¹ Dr. Ivan Dečko je zaradi opravilne nezmožnosti, ki je bila posledica hude bolezni, jeseni 1907 izgubil poslanski mandat kmečke kurije celjskega volilnega okraja, ki si ga je priboril na deželnozborskih volitvah leta 1902. Nadomestne volitve za izpraznjen mandat so potekale 23. januarja 1908. Zmagal je kandidat Slovenske kmečke zveze Terglav in s tem mandatom si je konservativna stranka še dodatno okrepila položaj v štajerski deželni zbornici.

² Citirano po: Vasilij Melik, Volitve na Slovenskem, Slovenska matica, Ljubljana 1965, str. 131, 158 in 312-313.

³ Narodni list, 20. 2. 1908. Shodi so se odvijali v Slovenj Gradcu, Trbovljah, Žalcu, Sv. Juriju ob juž. žel. (danes Šentjur pri Celju), Župelevcih pri Brežicah, Št. Petru pod Sv. gorami (danes Bistrica ob Sotli), Šmarju pri Jelšah, Vuhredu, Sv. Križu pri Mariboru, Buččočovcih, Središču od Dravi in Sv. Marjeti niže Ptuja (danes Gorišnica).

⁴ Narodni list, 27. 2. 1908.

⁵ V nekaterih volilnih okrajih so zaradi velikosti okrajcev in številčnosti volili tudi po dva poslanca. Takšen je bil na Spodnjem Štajerskem tudi slovenski "celjski" volilni okraj, in sicer v kmečki kuriji,

stva v deželnem zboru, prav tako zastopnikom obrtnih zbornic, ki so bili voljeni posredno, za število teh poslanskih mest pa bi pomnožili zastopstvo mest in trgov ter kmečkih občin. Zahtevali so tudi spremembe v veleposestniški kuriji, kjer bi davčni cenzus zmanjšali na 120 kron direktnega davka. Če pri tem ne bi uspeli, potem bi se zadovoljili tudi s štirimi spodnještajerskimi "geografičnimi volilnimi okrožji za veleposestvo". Odločno pa so nastopili "zoper majoriziranje Spodnje Štajerske vsled določitve, da vsi veleposestniki iz cele dežele izvršujejo volilno pravico le v eni volilni skupini".⁶ Resolucija štajerskih liberalcev je zahtevala novosti tudi v mestni kuriji, in sicer dva (nova) slovenska mandata, "da se v prihodnje onemogoči majoriziranje slovenskih ali vsaj po večini prebivalstva slovenskih trgov od strani ponemčenih mest in trgov",⁷ v kmečki kuriji pa enakost volilnih okrajev po vsej Štajerski, pri čemer so imeli v mislih predvsem delitev preobsežnega celjskega volilnega okraja.⁸ Spremeniti so želeli tudi način volitev v splošni kuriji, kjer bi poslej imeli volilno pravico samo tisti, ki je v drugih kurijah nimajo.⁹ Obsežno resolucijo so zaključili še s pozivom, da se v deželnem odboru, tj. deželni vladi, "Slovincem zagotovi po zakonu 2 mesti".¹⁰

Čeprav resolucija Narodne stranke ni bila naperjena proti nikomur, še najmanj pa proti interesom Slovenske kmečke zveze, je v mariborskem taboru naletela na močan odziv in hud odpor. Še v istem tednu so v Slovenskem gospodarju tej temi posvetili obširen uvodnik, kjer so na precej vzvišen način in z veliko mere arogance želeli liberalcem (do)povedati, da "odločilno besedo imajo v tem oziru govoriti le Slov. kmečka zveza in naši deželni poslanci", ki pa še "sedaj ne bodo javno pokazali svojih kart, ker bi jih videli tudi Nemci, pred katerimi jih je treba skrivati".¹¹ Liberalce so označili za "neumne", ker se niso držali enake taktike in ob tem javnosti naznanili, "da je še Narodna stranka sama potrebna temeljitega pouka o volilni reformi" ter "da njih inteligenca ne presega politične izobraženosti, ki jo dobi vsak izobraženec naših (t.j. Kmečke zveze, op. B. G.) socialnih kurzov".¹² V nadaljevanju članka lahko razberemo okvirno vsebino zahtev kmečke zveze, s katerim bodo njihovi poslanci nastopali v debatah o deželnozborski volilni reformi v graškem deželnem zboru. Želja po splošni in enaki volilni pravici za deželni zbor se jim je zdela dobra in edina primerna, vendar v tem trenutku še nerealna, kajti vlada je še vedno želela ohraniti "predpravece veleposestva" oz. "sebi poslušno veleposestniško kurijo". Po mnenju Slovenske kmečke zveze je bilo v danem trenutku še vedno računati z veleposestniško kurijo, "toda zahtevati pa nam je vendar obenem, da se ta skupina modernizira, da pridejo v to skupino vsi veleposestniki

kamor so bili uvrščeni sodni okraji Celje, Vransko, Gornji Grad, Šmarje pri Jelšah, Laško in Konjice, seveda brez mesta Celja in trgov Žalec, Vojnik, Gornji Grad, Ljubno, Mozirje in Laško (ti so bili uvrščeni v mestne volilne kurije).

⁶ Narodni list, 27. 2. 1908.

⁷ Volilni red iz leta 1861 je uvrstil v mestno kurijo vseh sedem spodnještajerskih mest in samo štirinajst (od skupno triintridesetih) trgov. Ti so bili razdeljeni v štiri volilne okraje mestne kurije, od katerih nobeden ni predstavljal slovenske večine, čeprav je bilo vanje vključenih kar lepo število slovenskih trgov. Prim.: Melik, n.d., str. 383-386.

⁸ Celjski volilni okraj kmečke kurije je z več kot 114.000 prebivalci (1900) in 11.000 volilci (1902) predstavljal največji volilni okraj na Štajerskem in je bil skoraj šestkrat večji od najmanjšega v isti kuriji liezenskega, oziroma tri in polkrat večji od najmanjšega slovenskega slovenjgraškega. Prim.: Melik, str. 87.

⁹ Za splošno kurijo je veljalo pravilo, da so smeli voliti tudi vsi tisti, ki so bili volilni upravičenci že v drugih skupinah oz. kurijah.

¹⁰ Narodni list, 27. 2. 1908.

¹¹ Slovenski gospodar, 27. 2. 1908.

¹² Slovenski gospodar, 27. 2. 1908.

in ne samo oni, ki so v deželni deski. /.../ tudi od tega ne smemo odstopiti, da se narodni manjšini slovenskih veleposestnikov postavno zajamči razmerno število zastopnikov."¹³ Če primerjamo obe zahtevi, tako celjsko kot mariborsko, vidimo, da so si njihova stališča glede veleposestva precej podobna. Razlika med obema političnima strankama je bila le v tem, da so v Celju zastavili svoja stališča precej bolj radikalno, kar jim ob dejstvu, da niso imeli svojih poslancev v deželnem zboru, to politično ni moglo škodovati. Močno pa so se njihova stališča razhajala glede sprememb v ostalih kurijah, pri čemer so si bili enotni le v tem, da se mora število slovenskih poslancev v štajerskem deželnem zboru povečati. Razlike v stališčih so se pojavile v tistem trenutku, ko se je zastavilo vprašanje, kako, kje in za kolikšno ceno povečati število slovenskih mandatov. V Mariboru so zagovarjali, nasprotno od liberalcev, v kmečki kuriji ohranitev dotedanjih volilnih okrajev, pri čemer bi v vsakem okraju volili po dva poslanca. Tudi za slovenske volivce v trgih in mestih so zahtevali "postavno zajamčeno zastopstvo", čeprav o številu mandatov niso govorili.¹⁴ Seveda bi lahko bilo po mnenju kmečke zveze povečanje slovenskih mandatov mogoče samo s koncesijo ohranitve veleposestniške kurije tudi v bodoče.

Na prvi pogled povsem nedolžna stališča Slovenske kmečke zveze so imela izrazito protiliberalno konotacijo. Ohranitev volilnih okrajev v prejšnjem obsegu, v katerih bi volili po dva poslanca, je bila voda na mlin Slovenski kmečki zvezi, kajti vsi kmečki okraji, z izjemo t.i. celjskega, so bili tradicionalno njihovi. Ob dejstvu, da je bil "liberalni" celjski kmečki volilni okraj doslej zaradi svoje izjemne velikosti (glej op. 7) edini na Spodnjem Štajerskem, v katerem so volili po dva deželnozborska poslanca, bi z volilno reformo po želji kmečke zveze le-ta pridobila kar nekaj dodatnih mandatov.¹⁵ Ali kot so zapisali v Slovenskem gospodarju: "Samo volilna reforma, na tej podlagi izpeljana, bi pri sedanjih razmerah dala Slovincem vsaj nekoliko primerno zastopstvo v deželni zbornici."¹⁶

Skoraj neverjetno se sliši, pa vendar je res, da se je z odgovorom kmečke zveze "prvi krog" dogajanj v zvezi z napovedano deželnozborsko volilno reformo med štajerskimi Slovenci zaključil. Glede na očitano "velikansko ubožnost na pametnih misli" in "duševni revščini naših liberalcev"¹⁷ bi iz Celja pričakovali vsaj odgovor. Vendar tega ni bilo, kakor tudi ne nadaljevanja debate o vsebini volilne reforme. Le mesec dni kasneje, ko so štajerski liberalci na novih devetih shodih, kjer so bile v ospredju druge teme (zahteve po slovenskih uradnikih, ureditev jezikovnega vprašanja, položaju Narodne stranke...),¹⁸ ponovno potrjevali že pred mesecem sprejeto resolucijo o deželnozborski volilni reformi,¹⁹ se je še enkrat oglasil Slovenski gospodar. Nastop Narodne stranke je ponovno označil za pre nagljen in nepremišljen, ki je gotovo "škodoval slovenski stvarni",²⁰ njen načrt volilne reforme pa, da je identičen nemškemu in socialdemokratskemu, z dodatkom nekaterih narodnih zahtev. V Mariboru so bili tudi mnenja, da Narodna stranka s svojim načrtom vnaša med Slovence dodaten razdor, češ da je njihova poglavitna želja med sabo spreti stanove: "Narodna stranka se igra z ognjem! Ne ločite v

¹³ Prav tam.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ V sedmih volilnih okrajih kmečke kurije bi si na ta način zagotovili najmanj 12 mandatov ali vsaj pet več kot doslej.

¹⁶ Slovenski gospodar, 27. 2. 1908.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Narodni list, 26. 3. 1908.

¹⁹ Prav tam.

²⁰ Slovenski gospodar, 26. 3. 1908.

*politiki delavca od kmeta, ne hujskajte stanov! Politična enakopravnost je vodilno geslo za volilne reforme, ne pa politično razredovanje!"*²¹

Ponovno se je vprašanje o deželnozbornski volilni reformi razmahnilo v poletnih mesecih, ko so štajerski liberalci zborovali na glavnem zboru zaupnikov stranke 28. junija v celjskem Narodnem domu. To je bil po treh mesecih, ko so zborovanja *"visoko vzvalovala politično življenje štajerskih Slovencev"*, prvi zbor zaupnikov štajerskih liberalcev, ki se je sestal, *"da usovrši to delo in da določi one najmanjše zahteve glede reforme, ki jih naši poslanci morajo, bodi z dobra ali s huda, izvojevati"*.²² V javnost so namreč prišle informacije o zahtevah nemške večine v zvezi z volilno reformo in Narodna stranka se je nanje odzvala kot prva. Glavni poročevalec je bil dr. Anton Božič, ki je zbranim predstavil vsebino nemškega načrta. Dva dodatna virilista (rektor graške Visoke tehnične šole in rektor Visoke rudarske šole v Leobnu), ki bi se pridružila trem starim virilistom (rektorju graške univerze ter graškemu in mariborskemu škofu), 6 zastopnikov trgovske in obrtne zbornice, 12 poslancev veleposestva, 23 mandatov v mestni kuriji (štirje dodatni), 17 mandatov v kmečki kuriji (dva dodatna), 10 poslancev v spošni kuriji (štirje dodatni), so bile zahteve nemške večine, ki jih Slovenci, jasno, niso mogli sprejeti. Če bi obveljal nemški predlog, bi v 83-članskem štajerskem deželnem zboru Nemci imeli 73 poslancev, Slovenci pa bi ostali pri dosedanjih desetih (osem zastopnikov kmečke kurije in dva voljena v splošni kuriji) in bi bili tako *"politično mrtvi"*.²³ Že to razmerje poslancev je bilo v primerjavi s številčnim stanjem na Štajerskem porušeno, nič drugače pa ni bilo razmerje, gledano samo večinsko slovensko Spodnjo Štajersko, kjer je 40.000 Nemcev imelo 6 zastopnikov, 500.000 Slovencev (12-krat več) pa le 10.²⁴

Omenjene štajerske razmere je dr. Božič komentiral z besedami: *"Živi pa v grob ne gremo in predno si damo dati vrv okoli vratu, bo treba hudega boja. Ne bi zaslužili več imena narod, če bi kaj takega pripustili"*, v nadaljevanju pa je predstavil stališče Narodne stranke: *"Staviti imamo minimum svojih zahtev, in to je: vsaj enega poslanca za slov. trge in mesta, v splošni skupini najmanj štiri, v kmečkih občinah najmanj deset. Za ta minimum se moramo boriti in pod nobenim pogojem odstopiti."*²⁵

Stališča Narodne stranke, izrečena na zboru 28. junija v Celju, so komentirali tudi v Mariboru, ki pa do svojih političnih nasprotnikov, kot je to že bilo v navadi, niso bili nič kaj prizanesljivi. Štajerskim liberalcem so očitali, da še vedno nimajo jasnih pojmov o vsebini volilne reforme, in kar je še huje, da se je stranka *"popolnoma postavila na podlago, ki jo zavzema nemška večina"*, dodala je samo nekaj svojih malenkostnih popravkov. Očitali so jim tudi, da so *"pustili pasti slovenske zahteve glede veleposestva in obrtnih zbornic"* in za Slovensko kmečko zvezo nesprejemljivo zahtevo po odpravi virilnih glasov škofom. Kaj so si mislili o političnem delovanju štajerskih liberalcev, pa so nazorno povedali v zaključnem komentarju: *"Tako delajo kratkovidni ljudje, ne pa opozicija, ki hoče za svoj odpor imeti tudi zaslombe v ljudstvu. /.../ Bodite na celi črti narodni in demokratični, s polovičarstvom pa ne bodele dosegli nobenih uspehov! Narodna politika Narodne stranke nam more samo škodovati."*²⁶

²¹ Prav tam.

²² Narodni list, 2. 7. 1908.

²³ Narodni dnevnik, 2. 7. 1908.

²⁴ Prav tam.

²⁵ Prav tam.

²⁶ Slovenski gospodar, 9. 7. 1908.

Če primerjamo stališča obeh štajerskih strank v zvezi z deželnozborsko volilno reformo, lahko ugotovimo, da se je njihova vsebina v mnogočem razlikovala. Slovenska kmečka zveza, ki je že z aktualnim volilnim redom imela zagotovljenih večino mandatov v volilnih okrajih kmečke in tudi splošne kurije, bi svoje število s podvojitvijo mandatov v kmečkih volilnih okrajih svoje posestno stanje le še bolj utrdila in na ta način, če ne že povsem izločila, pa vsaj marginalizirala vpliv liberalne Narodne stranke. V tem kontekstu lahko tudi razumemo njihov precej vzvišen odnos nasproti štajerskim liberalcem v času (ne preveč razburljivega) gibanja za nov štajerski deželni volilni red. Ali povedano drugače, kmečka zveza je imela že na štartu tako veliko prednost, da je ni mogla izničiti nobena takratna volilna geometrija.

JESENSKO ZASEDANJE ŠTAJERSKEGA DEŽELNEGA ZBORA PRINESE SPREMEMBE VOLILNEGA REDA

V času vroče politične jeseni leta 1908, ki so jo na Slovenskem zaznamovale burne demonstracije, so štajerski deželnozborski poslanci v tem sestavu še zadnjič sedli skupaj in se pogajali o deželni volilni reformi. Deželni zbor je začel s svojim delom samo dva dni po krvavih dogodkih na Ptuj, tj. 15. septembra, in vesti o pretepih gotovo niso doprinesle k dobremu vzdušju med Slovenci in Nemci, v že tako vseskozi politično in nacionalno naelektrenem in pregretem deželnem zboru. Sprva so na Spodnjo Štajersko prihajale alarmantne novice o tem, da bo pri volilni reformi prevladal predlog nemške večine. O tem je poročal predvsem Narodni list, medtem ko Slovenski gospodar o rezultatih pogajanj ni pisal. Predlog vladne (nemške) večine je predvideval pomnožitev mandatov od 71 na 86. Še vedno so zahtevali dva dodatna virilista, veleposestniška kurija z 12 mandati in trgovsko-obrtna zbornica s 6 mandati pa bi ostali enaki. V skupini mest in trgov so predvidevali sedem dodatnih mandatov (doslej 19), od teh bi Spodnja Štajerska dobila dva nova, nemškega (drugi mandat za Maribor) in (zanimivo!) slovenskega. Kmečka kurija bi po tem predlogu povečala število mandatov na 27 (sedaj 23); od teh so jih Spodnji Štajerski namenili devet, pri čemer bi se celjski volilni okraj razdelil v dve skupini: sodni okraji Celje-Vransko-Laško-Gornji Grad bi predstavljali volilni okraj z dvema mandatoma, okraja Konjice-Šmarje pa kot drugi volilni okraj z enim mandatom. Splošna kurija bi se po predlogu vladne večine povečala za dva mandata (sedaj 8), od teh bi trije pripadli Spodnji Štajerski. Zanimivost predloga je bila v tem, da je predvideval ločitev mestnih in podeželskih naselij, kar pomeni, da bi v dveh okrajih volili izključno volivci podeželskih krajev, v tretjem pa volivci mest in večjih (pomembnejših) industrijskih naselij. Novost predloga je bila tudi zahteva, da bi v splošnih kurijah volili samo tisti volivci, ki v drugih kurijah volilne pravice ne bi imeli.²⁷

Skoraj mesec trajajoča debata o spremembi štajerskega deželnozborskega volilnega reda med poslanci je dobila svoj epilog 9. oktobra 1908, ko je politični odsek štajerskega deželnega sveta končal pogajanja med posameznimi predstavniki strank in pripravil načrt "*nove volilne postave za Štajersko*".²⁸ To so nato poslali še v sprejem poslancem deželnega zbora. Poslanci so o sprejetju novega volilnega reda odločali 15. oktobra. Načrt jim je predstavil c.kr. namestnik Clary, ki je v svojem uvodnem govoru še posebej poudaril, da je "*novi volilni red plod kompromisa med strankami*". Sledila je debata o vsebini in izkazalo se je, da nobena od strank z njo ni bila zadovoljna. Nemške

²⁷ Narodni list, 24. 9. 1908.

²⁸ Narodni list, 15. 12. 1908.

katoliške stranke niso bile zadovoljne zaradi prevelikega števila mandatov v skupini mest in trgov in neprimerne razdelitve kmečkih volilnih okrajev, prav tako ne nemški "bauerbundovci", vendar so hkrati vsi poudarjali, da bodo načrt spremembe volilnega reda "v interesu stvari" vseeno podprli. Bolj odločna sta bila poslanca socialdemokratov Resel in dr. Schacherl. Člen volilnega reda, ki je govoril o tem, da bodo imeli volilno pravico le tisti, ki vsaj eno leto prebivajo v dotični občini, sta razglasila za "*nedemokratično odločbo*".²⁹ Nasprotovanje omejenemu členu s strani socialdemokratov je povsem razumljivo, saj je bil naperjen prav proti delavcem, ki so bili zaradi narave dela podvrženi precejšnji mobilnosti, medtem ko ostalih slojev ta člen ni prizadel v tolikšni meri. Načelnost in odločnost socialdemokratov se je pokazala tudi ob glasovanju, saj so za volilno reformo "*po kratki debati*" glasovali vsi, z izjemo obeh prej omenjenih poslancev socialdemokracije.³⁰ Splošna veljavnost spremenjenega volilnega reda je tako čakala samo še cesarjevo potrditev. To se je zgodilo 19. februarja 1909. S tem dnem je novi štajerski deželnozborski volilni red stopil v veljavo.

VSEBINA VOLILNE REFORME

In kakšna je bila vsebina novega deželnega volilnega reda? Štajerski deželni zbor se je povečal za šestnajst poslancev (9 v mestni, 5 v kmečki in 2 splošni kuriji) in je sedaj štel 87 članov. Sestavljali so ga:

- 1.) trije virilni glasovi (sekovski in lavantinski knezoškof ter rektor graške univerze);
- 2.) 84 voljenih poslancev (pred tem 71 poslancev);
 - a.) 12 poslancev veleposestva (enako kot pred tem);
 - b.) 6 poslancev trgovsko obrtnih zbornic (enako kot pred tem);
 - c.) 28 poslancev mest in trgov (pred tem 19 poslancev);
 - d.) 28 poslancev kmečkih občin (pred tem 23 poslancev);
 - e.) 10 poslancev splošnega volilnega razreda (pred tem 8 poslancev).

Za sklepčnost deželnega zbora je bila potrebna navzočnost vsaj 44 poslancev, za veljavnost sklepov pa je zadostovala relativna večina. V primeru, da je predlog prejel enako število glasov za in proti, ni bil sprejet.³¹

Ker je štajerski volilni red tudi po letu 1909 ohranil kurialni sistem, so bili volilni okraji številni, njihova transparentnost pa dokaj zapletena. V skupini veleposestnikov, kjer so volili 12 poslancev, je bil za celotno Štajersko določen samo volilni okraj Gradec, v skupini trgovske in obrtne zbornice pa so v Gradcu in Leobnu volili po tri poslance. Od teh so bili vsi mandati nemški.³²

V skupini mest in trgov so volili 28 poslancev. Največ v volilnem okraju Gradec (šest), po dva so volili v volilnem okraju Bruck na Muri, Leobnu, Mariboru in Celju. Slednja sta obsegala območje Spodnje Štajerske, vendar sta oba volilna okraja veljala za nemška. Medtem ko je mariborski volilni okraj obsegal samo mesto Maribor, so bili: v celjski volilni okraj poleg Brežic, Laškega, Vojnika, Vitanja vključeni tudi trgi s slovensko večino: Sevnica, Šoštanj in Velenje. Po enega deželnozborskega poslanca so volili še v enajstih volilnih okrajih Zgornje in Srednje Štajerske ter treh okrajih Spodnje Štajerske, in sicer:

²⁹ Narodni list, 22. 10. 1908.

³⁰ Prav tam.

³¹ Narodni list, 11. 3. 1909.

³² Slovenski gospodar, 22. 10. 1908.

- v volilnem okraju Slovenj Gradec, kamor so bili uvrščeni še mesto Slovenska Bistrica in trgi Marenberg (danes Radlje ob Dravi), Muta, Vuzenica, Konjice in Lovrenc na Pohorju (nemški volilni okraj);

- v volilnem okraju Ptuj, kjer so poleg mesta Ormož uvrstili še trge: Ljutomer, Rogatec, Sv. Lenart v Slovenskih Goricah ter občini Breg pri Ptuj in Rogaška Slatina (nemški volilni okraj);

- v "slovenskem volilnem okraju", ki so ga sestavljali trgi Mozirje, Gornji Grad, Ljubno, Žalec, Št. Jurij ob juž. žel., Središče, Vransko, Braslovče, Kozje, Šmarje, Veržej, Rajhenburg (danes Brestanica) in občina Studenci pri Mariboru.³³

Slovenski volilni okraj v skupini mest in trgov je tokrat nastopil prvič. Sestavili so ga s preoblikovanjem mestnih volilnih okrajev na Spodnjem Štajerskem, tako da so izvzeli večino "slovenskih" trgov, ki so poslej sestavljali samostojen volilni okraj.³⁴ Ob tem je zanimivo tudi dejstvo, da so v mestnih volilnih okrajih lahko volila izključno mesta oz. trgi, nemestna oz. netrška naselja, čeprav sestavni deli iste občine, pa so volila v volilnih okrajih kmečke kurije.³⁵

V skupini kmečkih občin so volili prav tako 28 deželnozborskih poslancev, od tega v 13 "nemških" volilnih okrajih 17 poslancev ter v 7 "slovenskih" volilnih okrajih 10 poslancev. Slovenske volilne okraje kmečkih občin so tvorili naslednji sodni okraji (brez mest, trgov ter krajevnih občin, ki so volili v skupini mest in trgov):

- Celje, Vransko, Gornji Grad in Laško - dva mandata;
- Slovenj Gradec, Marenberg in Šoštanj – en mandat;
- Maribor, Sv. Lenart (Lenart v Slovenskih Goricah), Gornja Radgona, Ljutomer - dva mandata;
- Ptuj, Ormož - dva mandata;
- Šmarje, Rogatec – en mandat;
- Brežice, Kozje, Sevnica – en mandat;
- Konjice, Slovenska Bistrica – en mandat;³⁶

Nov volilni red se je od starega v skupini kmečkih občin razlikoval po številu volilnih okrajev. Na Spodnjem Štajerskem jih je z delitvijo (velikega) celjskega in s preoblikovanjem nekaterih drugih "kmečkih" okrajev bilo po novem sedem (prej šest), v njih pa so volili skupaj 10 poslancev (prej 8).³⁷

V splošni skupini so v 10 volilnih okrajih volili prav tolikšno število poslancev, od tega v nemškem delu dežele 7 in v slovenskem delu 3 poslance (dva mandata sta bila zagotovljena Slovencem). Volilni okraji so bili sestavljeni takole:

- mesta Maribor, Celje, Brežice, Slovenj Gradec, Slovenska Bistrica, Ptuj in Ormož, trgi Sevnica, Laško, Vojnik, Vitanje, Šoštanj, Velenje, Marenberg, Muta Vuzenica, Konjice, Sv. Lovrenc nad Mariborom, Ljutomer, Rogatec Sv. Lenart, Mozirje, Gornji Grad, Ljubno, Žalec, Sv. Jurij ob juž. žel., Središče, Vransko, Braslovče, Kozje, Šmarje pri Jelšah, Veržej in Rajhenburg. ter občine Breg pri Ptuj, Zdravilišče Rogaška Slatina in Studenci pri Mariboru – en mandat;

- sodni okraji Ljutomer, Gornja Radgona, Slovenska Bistrica, Sv. Lenart, Maribor, Konjice, Ormož, Ptuj, Rogatec (brez mest, trgov in občin Ljutomer, Veržej, Gornja Radgona, Slovenska Bistrica, Sv. Lenart, Maribor, Sv. Lovrenc nad Mariborom, Ko-

³³ Narodni list, 11. 3. 1909.

³⁴ Sestavo volilnih okrajev v skupini mest in trgov pred reformo leta 1909 glej: Melik, n.d., str. 383-386.

³⁵ Melik, n.d., 63-64.

³⁶ Narodni list, 11. 3. 1909.

³⁷ Več o tem glej: Melik, n.d., str. 388-393.

njice, Vitanje, Središče, Ptuj, Rogatec, Studenci pri Mariboru, Breg pri Ptuj in Zdravilišče Rogaška Slatina) – en mandat;

- sodni okraji Celje, Marenberg, Slovenj Gradec, Šmarje, Šoštanj, Vransko, Gornji Grad, Laško, Kozje, Sevnica, Brežice (brez mest, trgov in občin Celje, Brežice, Slovenj Gradec, Vojnik, Žalec, Sv. Jurij ob. juž. žel., Marenberg, Muta, Vuzenica, Šmarje, Šoštanj, Velenje, Vransko, Braslovče, Gornji Grad, Mozirje, Ljubno, Laško, Kozje, Sevnica in Rajhenburg) – en mandat;³⁸

Značilnost tokratne volilne reforme v splošni kuriji je tudi poudarjeno razlikovanje med urbanimi in podeželskimi naselji. Medtem ko volilna reforma leta 1904 v splošni kuriji še ni ločevala med mestom in podeželjem in so volivci volili v skupnih okrajih, pa so z reformo leta 1909 splošno kurijo razdelili na mestne in kmečke volilne okraje. Delitev je bila dokaj enostavna; tisti kraji, ki so volili v mestni skupini, so bili dodeljeni tudi mestnim okrajem splošne kurije, kraji, ki so volili v kmečki skupini, pa so sestavljali svoje volilne okraje v splošni kuriji. Seveda pa tovrstna (raz)delitev ne bi bila nič posebnega, če bi bili volilni okraji po številu volivcev enaki. Tako pa se je izkazalo, da so bili volivci v mestnih okrajih splošne kurije v privilegiranem položaju, saj je enako število volivcev v mestih volilo dvakrat več poslancev kot v kmečkih okrajih splošne kurije.³⁹ Še večje razlike med mestom in vasjo oziroma volilna privilegiranost prvega pa se pokažejo ob primerjavi volilnih okrajev obeh kurij, tako mestne kot kmečke. Tu je bilo razmerje celo ena proti tri v korist mest in trgov.⁴⁰

Relativna zapletenost štajerskega deželnega volilnega reda je pogojevala tudi različnost (neenakost) volilne pravice, ki je imela skupno le to, da se je v vseh skupinah izvajala direktno. V veleposestniški kuriji so volili le tisti posestniki zemljišč, ki so bili vpisani v deželno desko in plačali najmanj 200 kron deželnih (realnih) davkov, na dan razpisa volitev pa imeli avstrijsko državljanstvo in bili stari najmanj 24 let.⁴¹ V mestni in kmečki kuriji so lahko volili vsi avstrijski državljani, ki so bili na dan razpisa volitev stari 24 let in so že vsaj eno leto plačevali 10 kron deželnega neposrednega davka, pri čemer se je dohodninski davek vračunal samo polovico in še to samo v primeru, da je bil že pred razpisom volitev tudi plačan. V omenjenih skupinah so lahko v dotični občini, kjer *"izvršujejo službo"*, volili tudi duhovniki (tudi vojaški), vsi državni in deželni uradniki, vojaški uradniki in častniki, odvetniki, notarji in ostale osebe z akademsko izobrazbo ter javni učitelji. Lastniki in solastniki podjetij so lahko v mestni in kmečki kuriji volili le v primeru, če so zadostili zgoraj omenjenim kriterijem, tj. državljanstvu, starosti in davčnim zahtevam.⁴² Tudi v splošni kuriji so volili poslance neposredno, vendar samo tisti volivci, ki niso zadostili kriterijem za volilno pravico v nobeni od zgoraj naštetih skupin. Da pa so si zagotovili volilno pravico, so morali poleg dveh splošnih pogojev, tj. avstrijskega državljanstva in starosti vsaj 24 let, biti materialno neodvisni in na dan razpisa volitev vsaj eno leto živeti v dotični občini.⁴³

Volilni red je predpisoval tudi, kako sme vsak posameznik voliti. Vsak volilni upravičenec je smel voliti le v enem volilnem okraju in eni volilni skupini. Če je imel

³⁸ Narodni list, 11. 3. 1909; Slovenski gospodar, 22. 10. 1908.

³⁹ Melik navaja razmerje enega poslanca na 84.338 prebivalcev v mestnih okrajih splošne kurije, v kmečkih pa poslanec na 162.662 prebivalcev. Prim.: Melik, n.d., str. 60.

⁴⁰ Zanimiv je podatek, ki ga navaja Melik. Ta govori, da je v mestni kuriji prišlo na enega poslanca povprečno 12.048 prebivalcev, v kmečki kuriji pa na enega poslanca povprečno 34.856 prebivalcev. Prim.: Melik, n.d., str. 60.

⁴¹ Narodni list, 25. 3. 1909.

⁴² Prav tam.

⁴³ Narodni list, 25. 3. 1909.

kateri od volivcev po zgornjih določenih volilno pravico v več občinah, je volil le v tisti, kjer je imel stalno bivališče, in če tega ni imel v nobeni od navedenih ali pa v več občinah, je volil tam, kjer je imel predpisan večji deželni neposredni davek. Voliti je moral vsak osebno, izjema so bili le upravičenci v skupini veleposestva, ki so lahko volili tudi prek pooblaščenec. Samo na ta način pa so lahko svojo volilno pravico izkoristile tudi ženske v skupini veleposestva (v ostalih skupinah ženske niso imele volilne pravice, op. B. G.), seveda le v primeru, če so bile lastnice posesti. Pooblaščenec pa ni mogel biti vsak. Moral je biti volilni upravičenec v skupini veleposestva, z obveznim pooblastilom, ki ga je moral oddati pred oddajo glasovnice volilni komisiji, pa je lahko volil le še v imenu enega volilnega upravičenca.⁴⁴

Če je bila ena poglobitnih značilnost štajerskega deželnozborskega volilnega reda neenakost volilne pravice, pa je bilo pri postavljanju kandidatov povsem drugače. Vsaj teoretično je lahko bil za poslanca v štajerski deželni zbor izvoljen vsak avstrijski državljani, ki je dopolnil 30 let, ki je imel v eni od štirih volilnih skupin volilno pravico in ki je užival "v polni meri državljanske pravice".⁴⁵ Seveda so bile tudi tu omejitve, ki pa niso bile odvisne od stanu in imovitosti kandidata, čeprav se slednjemu povsem ni bilo mogoče izogniti. Biti izvoljen in tudi voliti niso smeli vsi tisti, ki so bili pod kakršnim koli skrbništvom, ki so uživali "ubožno preskrbo" iz javnih ali občinskih sredstev v letu neposredno pred volitvami, pri čemer pa niso štele "podpore iz bolniških blagajn, podpore za nezgode in invalidnost, oproščenje od šolnine, obdaritev z učnimi sredstvi, stipendijami ali podporami po nezgodah". Prav tako niso smele voliti in biti voljene osebe, ki so s svojim imetjem zapadle v konkurz, in to vse dotlej, dokler je tekel postopek likvidacije. Enaka prepoved je doletela tudi osebe, ki so bile kaznovane zaradi hudodelstva, tatvin, poneverjanja, goljufije ali pa so bili "samo" soudeleženi pri teh nezakonitih poslih. Prepovedi za ta dejanja pa so bile različno dolge. Pri hudodelstvu (veleizdajah, sokrivdi pri veleizdaji, motenju javnega reda in miru, puntu, nasilništvu, uboju, težkih telesnih poškodbah, dvoboju, udeležbi pri dvoboju, dajanju potuhe pri hudodelstvu ...) je trajala prepoved ves čas prestajanja kazni in še tri leta po njej. Pri hujših kaznivih dejanjih, če je bila oseba obsojena na več kot pet let zapor, je prepoved trajala še deset let po prestani kazni.⁴⁶ Voliti in za poslanske mandate se prav tako niso smeli potegovati aktivni vojaški častniki, kurati, gažisti brez plačilnih razredov, orožništvo in uradniki v oboroženih silah.⁴⁷

Poleg deželnega zbora se je v štajerskem deželnem redu že vseskozi kot upravni in izvršni organ predstavljal deželni odbor, ki so ga sestavljali deželni glavar in sedem iz deželnega zbora voljenih odbornikov:

- dva odbornika so izvolili poslanci vseh volilnih skupin iz svoje sredine (73 nemških proti 14 slovenskim);

- dva odbornika so volili vsi poslanci trgovsko-obrtnih zbornic in mestne kurije ter štirje poslanci iz splošne kurije (36 nemških proti 2 slovenskima)

- dva odbornika so volili vsi poslanci kmečke kurije in šest poslancev splošne kurije (22 nemških proti 12 slovenskim);

- enega odbornika so volili poslanci veleposestva (samo nemški glasovi),

Volitve deželnih odbornikov so potekale po večinskem sistemu, pri čemer je bil izvoljen tisti poslanec, ki je prejel več kot polovico glasov. V primeru, da nobeden ni

⁴⁴ Prav tam.

⁴⁵ Prav tam.

⁴⁶ Narodni list, 25. 3. 1909.

⁴⁷ Prav tam.

dobil večine, je bila potrebna ožja volitev. Če tudi potem ni prišlo do odločitve, je o odbornikih odločal žreb.

ODMEV NA DEŽELNOZBORSKO VOLILNO REFORMO MED ŠTAJERSKIMI SLOVENCMI

Sprejetje novega volilnega reda med slovenskimi strankami, ni odmevalo tako močno, kot bi lahko pričakovali. Narodna stranka, ki v deželnem zboru ni imela svojih zastopnikov, z volilno reformo, podobno kot ostale stranke, ni bila zadovoljna, čeprav *"se je v splošnem obraz štajerskega deželnega zbora vendar vsaj nekoliko izpremenil"*. Razdelitev poslanskih mest med Slovence in Nemce so poimenovali na kratko; *"kričeče krivično"*, saj so Slovenci namesto pripadajočih 29 mandatov, dobili *"z mariborskim knezoškofofom vred, če bi ta bil zmiraj Slovenec, le 14, torej dvakrat premalo."* Nekoliko bolj zadovoljni so bili s številom poslancev v kmečki skupini in splošni kuriji. Povsem drugače pa so se odzvali na delitev mandatov v ostalih volilnih skupinah. Nestrinjanje so tudi ostro pokomentirali: *"Tem hujša je pa krivica, ki nas zadene v mestih in veleposestvu. V veleposestvu dobe Nemci 12 poslancev, Slovenci nič. V mestih in trgih in trgovskih zbornicah dobe Nemci 33 poslancev, Slovenci pa – 1! V veleposestvu in v mestnih skupinah smo torej Slovenci nesramno prikrajšani."*⁴⁸ Še bolj *"skrajno krivična"* se jim zdela razdelitev mandatov na Spodnjem Štajerskem, kjer se je po seštetju vseh mandatov nakazalo bodoče razmerje v deželnem zboru: 13 slovenskih poslancev oz. 14 z mariborskim škofofom proti 10 nemškim.⁴⁹ To pomeni, da je imela desetina prebivalstva na Spodnjem Štajerskem (Nemci) le nekaj manj poslancev kot ostalih devet desetih (slovenskega) prebivalstva. Štajerski liberalci so volilno reformo sprejemali z neodobravanjem tudi zaradi dejstva, ker je bilo več tradicionalno liberalnih slovenskih trgov, npr. Sevnica, Šoštanj, Velenje in Ljutomer, priključenih v "nemške" volilne okraje. *"Kaj tacega ne najdemo v nobeni drugi avstrijski deželi"*, so pokomentirali omejeno dejstvo.⁵⁰

Odzvali so se tudi na izjavo (edinega) slovenskega deželnega odbornika Robiča, da so slovenski poslanci podprli načrt volilne reforme *"z ozirom na nekatere za Slovencev ugodne izpremembe"*. Povečanje števila zastopnikov v kmečki kuriji za dva mandata in oblikovanje edinega slovenskega mandata v skupini mest in trgov, pri čemer so morali *"požreti tudi po veliki večini ponemčene Studence pri Mariboru"*, se jim je zdelo bistveno premalo. Svoj komentar so zaključili z besedami: *"To so torej one ugodne spremembe! Nočemo napadati slovenskega zastopstva v deželnem zboru zaradi glasovanja za volilni red. Ali so dovolj naredili in ali res niso mogli več doseči, naj odgovarjajo svoji vesti. Narodna stranka jemlje novi volilni red le s protestom v vednost in ga označuje kot kričečo krivico nad štajerskimi Slovenci."*⁵¹

Odkrito nezadovoljstvo pa so pokazali tudi v Mariboru, čeprav so v deželnozbornskih klopih v Gradcu sedeli štirje njihovi pristaši (Robič, Roškar, dr. Jankovič in Terglav). Zato ne čudi, da slovenskim poslancem niso pripisovali nikakršne krivde, *"ker jim samim ni bilo mogoče priboriti drugega volilnega zakona"*. Smelo so gledali v pri-

⁴⁸ Narodni list, 22. 10. 1908.

⁴⁹ Približno 40.000 Nemcev na Spodnjem Štajerskem je bilo razdeljenih v štiri mestne volilne okraje, kjer so volili šest poslancev, enega poslanca so imeli zagotovljenega v splošni kuriji (socialdemkratski) in najmanj po enega v ostalih dveh kurijah, veleposestvu in obrtno-trgovski zbornici.

⁵⁰ Prav tam.

⁵¹ Prav tam.

hodnje, kajti prepričani so bili, *"da v novem deželnem zboru ne bodo več osamljeni"* v boju za koristi kmečkega stanu. Prepričani so tudi bili, da je volilna reforma za kmečki stan pogubna, ker *"ustvarja med kmečkim ljudstvom dva tabora, tabor imovitejših in tabor manj imovitih in kmečkih delavcev"*, kar lahko povzroči *"nasprotstvo v kmečkih vrstah"* in to ravno v času, ko bi se moral kmečki stan *"bojevati složno za svoj obstanek"*.⁵²

In kaj je bilo tisto, čemur so v Slovenski kmečki zvezi najbolj nasprotovali v novem štajerskem deželnozborskem volilnem redu? Nesprejemljiv se jim je zdel davčni cenzus v kmečki skupini, ki je še vedno znašal 10 kron direktno plačanih davkov. Spraševali so se, *"ali ima kmet, ki plačuje deset kron davka, res več pravice do sodelovanja v politiki kakor isti, ki plačuje samo devet ali še manj kron?"* Na Spodnjem Štajerskem, kjer je bilo veliko število malih kmetij in v Slovenskih Goricah ter Halozah tudi viničarij, ki letno tolikšnega davka niso plačevali, je Slovenska kmečka zveza po tej poti (hipotetično) izgubljala veliko število glasov, kajti mandati v splošni kuriji, kjer so ti "mali" volivci lahko volili, jim niso bili že vnaprej zagotovljeni. Spraševali so se, zakaj ni bilo mogoče v tem oziru izenačiti volilne postave z državnozborsko, kjer *"voli vse kmečko prebivalstvo skupaj, bolj ali manj imoviti kmet, gospodar in uslužbenc, vinogradnik in viničar"*.⁵³ In še predno je novi volilni red sploh začel veljati, so svojim pristašem že obljubljali boj za novo volilno reformo: *"Novi deželni zbor mora torej spremeniti volilni red ter odstraniti vse one odločbe, ki merijo na to, da se začne boj v kmečkem prebivalstvu, boj manj imovitega kmeta proti imovitemu, boj delojemalca do delodajalca. To je ena točka pravega kmečkega programa za prihodnji deželni zbor, in naše mnenje je, da je ena izmed zelo važnih."*⁵⁴

Če povzamemo: ugotovimo lahko, da z novim deželnozborskim volilnim redom ni bil zadovoljen nihče, ne nemška večina ne slovenska manjšina. Kasnejši predvolilni boj in volitve v deželni zbor 1909 pa so pokazale, da je deželnozborska volilna reforma močno posegla v razmerje sil med obema slovenskima strankama na Štajerskem. Na eni strani je omogočila popolno prevlado Slovenske kmečke zveze, ki si je s priborjenimi dvanajstimi "slovenskimi" mandati povsem utrdila pozicije in oblast med Slovenci na Štajerskem, liberalno Narodno stranko pa, ki ji je bil zagotovljen zgolj simbolični slovenski mandat v skupini mest in trgov, spravila v povsem podrejen položaj. Tkšno (novo) razmerje sil se je nato ohranilo vse do razpada monarhije, čeprav je v isti sapi potrebno poudariti, da je tako na deželnozborskih volitvah kot tudi dve leti kasneje na državnozborskih volitvah (1911) kandidate Narodne stranke še vedno volila skoraj tretjina vseh slovenskih volilcev.

⁵² Slovenski gospodar, 28. I. 1909.

⁵³ Prav tam.

⁵⁴ Prav tam.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Landtagswahlreform 1909 in der Steiermark

Nach dem Inkrafttreten der Reichsratswahlreform im Jahre 1907 begann auch in der Steiermark der politische Kampf für eine Änderung der Landtagswahlordnung. Bei den steirischen Slowenen beeilten sich in dieser Hinsicht als erste die Liberalen (*Narodna stranka* [Nationale Partei]), die schon im Februar 1908 bei zahlreichen Versammlungen die Einführung des allgemeinen und gleichen Wahlrechts forderten, weiters befürworteten sie das Prinzip, daß in jedem Wahlbezirk (Landgemeindenkurie) ein Abgeordneter gewählt werde; die Vorrechte der Virilisten und der Vertreter von Gewerbe- und Handelskammer sollten hingegen abgeschafft, die Vertretung der Städte und Märkte verstärkt (zwei Mandate sollten slowenisch besetzt werden) und der Zensus für die Großgrundbesitzerkurie gesenkt werden. Die Ideen der steirischen Liberalen wurden von der katholischen *Slovenska kmečka zveza* [Slowenischer Bauernbund] glatt zurückgewiesen. Diese befürwortete zwar die Vergrößerung der slowenischen Mandatszahl, verlangte aber auch, daß die Landgemeinden-Wahlbezirke im bisherigem Umfang erhalten und je zwei Abgeordnete pro Wahlbezirk gewählt würden.

Die Frage der Landtagswahlreform wurde in den Sommermonaten 1908 akut, als die politischen Führer der Slowenen über die Vorstellungen der deutschen Mehrheit in dieser Frage sukzessive in Kenntnis gesetzt wurden. Die Deutschen planten zwei zusätzliche Virilstimmen (für den Rektor der Grazer Technischen Hochschule und für den Rektor der Montanhochschule in Leoben), vier zusätzliche Mandate in der Städtekurie, zwei weitere Mandate in der Landgemeindenkurie und vier zusätzliche Abgeordnete in der allgemeinen Kurie. Die Vergrößerung der Mandatszahl hätte ausschließlich deutschen Interessen gedient und das ohnehin ungleiche Verhältnis zwischen Slowenen und Deutschen weiter destabilisiert. Gegen den deutschen Vorschlag sprachen sich beide slowenischen politischen Parteien aus, wobei sie sich aber inhaltlich nicht einig waren.

In der heißen Phase des politischen Herbstes von 1908, als in den slowenischen Ländern turbulente Demonstrationen stattfanden, setzten sich die steirischen Landtagsabgeordneten zum letzten Mal in dieser Zusammensetzung zusammen, um über die Landtagswahlreform zu verhandeln. Zunächst drangen in die Untersteiermark alarmierende Meldungen, daß sich bei der Wahlreform der für die Slowenen ungünstige Vorschlag der deutschen Mehrheit durchsetzen werde. Die fast einen Monat dauernde Debatte über die Änderung der steirischen Landtagswahlordnung endete am 9. Oktober 1908, als die politische Abteilung des steirischen Landesausschusses seine Verhandlungen mit einzelnen Parteienvertretern abschloß und den Vorschlag für die neue Wahlordnung erstellte. Die Abgeordneten stimmten am 15. Oktober über das neue Landtagswahlrecht, mit dem eigentlich niemand zufrieden war, ab. Vier Tage später erhielt das Gesetz mit der Unterschrift des Kaisers seine Gültigkeit.

Der steirische Landtag wurde mit der Reform der Wahlordnung um sechzehn Abgeordnete erweitert (9 in der Städte-, 5 in der Landgemeinden- und 2 in der allgemeinen Kurie) und zählte nun 87 Mitglieder. Die Zusammensetzung des Landtages sah folgendermaßen aus: drei Virilstimmen (die Fürstbischöfe von Seckau und Lavant sowie der Rektor der Grazer Universität) und 84 gewählte Abgeordnete (früher 71), davon 12 Abgeordnete des Großgrundbesitzes (die Zahl blieb unverändert), 6 Abgeordnete der Handels- und Gewerbekammern (auch unverändert), 28 Abgeordnete der Städte und

Märkte (zuvor 19), 28 Abgeordnete der Landgemeinden (zuvor 23) und 10 Abgeordnete der allgemeinen Wählerklasse (früher 8 Abgeordnete).

Da die steirische Wahlordnung auch nach 1909 das Kurialsystem beibehielt, blieb die Zahl der Wahlbezirke groß, ihre Transparenz jedoch ziemlich bescheiden. In der Gruppe des Großgrundbesitzes war für das ganze Land Steiermark nur ein Wahlbezirk vorgesehen, nämlich der Wahlbezirk Graz; in der Gruppe der Handels- und Gewerbekammern wählte man in Graz und Leoben je drei Abgeordnete. Alle Mandate waren deutsch besetzt.

In der Gruppe der Städte und Märkte wurden 28 Abgeordnete gewählt, erstmals auch im neu geschaffenen slowenischen Wahlbezirk. Auch in der Gruppe der Landgemeinden wurden 28 Landtagsabgeordnete gewählt, davon in den 13 deutschen Wahlbezirken 17, in den sieben slowenischen 10 Abgeordnete. In der allgemeinen Kurie wurden in 10 Wahlbezirken ebenso viele Abgeordnete gewählt, davon im deutschen Landesteil 7 und im slowenischen Teil 3 Abgeordnete (zwei Mandate wurden den Slowenen zugesichert). Für diese Wahlreform charakteristisch ist auch die unterschiedliche Gewichtung der urbanen und der ländlichen Gebieten in der allgemeinen Kurie: die gleiche Anzahl von Wählern bestellt in den städtischen Siedlungen doppelt so viele Mandatare wie in den ländlichen Gebieten. Noch größere Unterschiede zwischen Stadt und Land treten beim Vergleich der städtischen und ländlichen Wahlbezirke auf. Hier war das Verhältnis sogar eins zu drei zugunsten der Städte und Märkte.

Die Slowenen konnten mit dem neuen Wahlrecht nicht zufrieden sein. Anstatt 29 Mandaten (wie es dem Bevölkerungsanteil der Slowenen entsprochen hätte) erhielten sie zusammen mit einem Virilisten (dem Bischof von Marburg) nur 14. Zum besonderen Mißvergnügen der Slowenen hatte man den untersteirischen Deutschen 10 Mandate zugesprochen. Das bedeutete, daß ein Zehntel der Bevölkerung der Untersteiermark (eben die Deutschen) kaum weniger Abgeordnete wählen konnte als die übrigen neun Zehntel, die untersteirischen Slowenen.

PETRA SVOLJŠAK

O POKLICNI IN STAROSTNI STRUKTURI PADLIH AVSTROOGRSKIH VOJAKOV V PRVI SVETOVNI VOJNI

"Ko sem se ozrl po bojnih tovariših, se mi je zdelo, da se, sam zver, nahajam med divjimi zvermi, še vedno žejnimi krvi, dasi se jim iz gobcev kadi preobilo zaužite krvi bogatega plena. V očeh vsakogar sem bral, da ne misli na smrt, marveč samo na to, da bi se prelilo čim več sovražnikove krvi. In ta strašni prizor je trajal dolgo, dolgo, celo večnost. Če se sedaj spomnim na to borbo, zatrepetam, kakor je zatrepetalo srce ubogih staršev, ko so nenadoma zvedeli, da jim je padel edini sin, njihova edina nada za stara leta."¹

Vsakdo, ki bi se poskušal v ocenjevanju žrtev neke vojne, ne le da naleti na zapleten večpomenski pojem izgub ali žrtev,² temveč se sooči tudi s tem, kako pristopiti k problematiki, ki izzove globoko čustvovanje, obžalovanje... ali zgolj preštevanje.

Namen pričujočega prispevka je predstaviti enega izmed poskusov oštevilčenja vojaških žrtev prve svetovne vojne. Leta 1919 je na Dunaju namreč izšla dvodelna statistika Wilhelma Winklerja o padlih vojaki avstroogrške monarhije, ki jo je avtor izdelal za potrebe avstrijskega vojnega ministrstva.³ Statistika obsega nacionalno in znotraj te tudi starostno strukturo ter poklicno sestavo padlih avstroogrskih vojakov med 1. svetovno vojno.⁴ Poklicna statistika izvira iz poročila Vojnega statističnega urada (Kriegstatistischen Bureau) nekdanjega vojnega ministrstva. Vojni statistični urad je namreč poizvedoval o poklicih umrlih avstroogrskih vojakov na prošnjo službe za poklicno svetovanje in posredovanje dela vojnim vdovam pri uradu za vračanje vojne škode. Urad je oblikoval podatke na podlagi matičnih dokumentov mrtvih. Tako je Wilhelm Winkler lahko sestavil material o poklicih avstroogrskih vojakov, ki so umrli v prvih treh letih vojne. Avtor statistike priznava pomanjkljivosti rezultatov raziskave, saj ni bila časovno zaokrožena in zato ni zajela vseh umrlih in pogrešanih vojakov. Zato je v raziskavi upošteval skupno 463.646 mrtvih vojakov. Predvideval je tudi, da bo število mrtvih do konca vojnega obdobja tri- ali štiri- krat višje. Poleg tega naj bi pomanjkljivosti izhajale tudi iz nestrokovne obdelave podatkov o poklicih v matičnih dokumentih, ki jih je posredoval vojni statistični urad. Winkler je opozoril, da vrsta poklica in položaj v njem nista natančno ločena, zato je bilo težko izpolniti osnovno načelo za izdelavo poklicne statistike, po katerem naj bi bili ti kategoriji ločeni. Tako je naveden položaj v poklicu od najnižjega do najvišjega, ni pa zapisana vrsta poklica, npr. tovarnar, uradnik, delavec. V drugem primeru pa so naštetih poklici brez navedbe položaja v njem, npr. pek (mojster ali pomočnik). V mnogih navedbah, kar 40.527, je odškodninski urad zapisal, da ni podatkov o poklicu. Navkljub pomanjkljivostim, na katere je

¹ Svetovna vojska, l. 1915, seš. 16/17, str. 144.

² O problematiki žrtev vojne glej Janez Pečar, Žrtev vojne - viktimologija vojne. V: Revija za kriminalistiko in kriminologijo 43/1992, št. 3, 240-252; Petra Svolfjšak, Poizkus ocene vojaških in civilnih izgub (žrtev) med 1. svetovno vojno. V: Množične smrti na Slovenskem, Ljubljana 1999, str. 225. (odslej P. Svolfjšak, Poizkus ocene).

³ Die Totenverluste der öst.-ung. Monarchie nach Nationalitäten. Die Altersgliederung der Toten. Ausblicke in die Zukunft (odslej W. Winkler, Die Totenverluste) in Berufsstatistik der Kriegstoten der öst.-ung. Monarchie. Wien 1919. (odslej, W. Winkler, Berufsstatistik).

⁴ O nacionalni strukturi glej P. Svolfjšak, Poizkus ocene, str. 225-240.

opozoril Winkler in izhajajo tudi iz načina dela odškodninskega urada, pa je bil avtor prepričan, da je bilo z razpoložljivimi podatki že mogoče začrtati obrise poklicne strukture padlih avstroogrskih vojakov med prvo svetovno vojno.

W. Winkler je statistiko sestavil z uporabnostnim namenom, obenem pa razložil nekatere morebitne nesporazume. Seštevkcu poklicev po ozemeljskih enotah je vojni statistični urad sledil s pomočjo pristojnih organov v posameznih vojaških telesih. Statistika obravnava žrtve prvih dveh let bojevanja. Pri tem je potrebno upoštevati dejstvo, da so se v prvih dveh letih bojevanja enote precej pomešale, kar pa po mnenju avtorja ni odločilno vplivalo na poklicno razdelitev po domovinski pripadnosti. Ozemeljske enote ustrezajo času nastanka števil v vojnem statističnem uradu. Razdelitev poklicev je bila oblikovana na podlagi sheme pri štetju prebivalstva leta 1910 in vsebuje 11 skupin:⁵

- I. kmetijstvo in gozdarstvo,
- II. rudarstvo in metalurgija,
- III. industrija in obrt
- IV. trgovina,
- V. denarni, kreditni zavodi in zavarovalnice,
- VI. promet,
- VII. uslužbenci in delavci v industriji brez podrobnosti,
- VIII. javne službe,
- IX. svobodni poklici,
- X. pripravniki in osebe brez poklica
- XI. osebe brez navedbe vrste poklica.

Znotraj industrije in obrti je naštetih 12 podskupin:

- I. kamen in zemlja,
- II. kovinska industrija,
- III. strojna industrija,
- IV. kemična industrija,
- V. gradbeništvo,
- VI. poligrafična obrt,
- VII. tekstilna industrija,
- VIII. papirna in usnjarska industrija,
- IX. lesna in predelovalna industrija,
- X. prehrabena industrija,
- XI. oblačilna industrija in čiščenje
- XII. osebe brez navedbe skupine in vrste poklica.

Žrtve je avtor razdelil po poklicni in deželni pripadnosti. Opozoril je tudi, da je pri oznaki "uradnik" v vseh vrstah poklicev verjetno število žrtev premajhno, kar velja tudi za vse vrste poklicev z oznako "delavec". V predstavitvi Winklerjeve statistike je prikazana poklicna sestava padlih vojakov iz Koroške, Štajerske, Kranjske in Avstrijskega Primorja, torej iz dežel, katerih prebivalci so v večji ali manjši meri govorili slovenski jezik.⁶

I. Kmetijstvo in gozdarstvo

Med 25 padlimi veleposestniki iz celotne monarhije ni bilo predstavnikov Štajerske, Koroške, Kranjske in Avstrijskega Primorja.

⁵ W. Winkler, *Berufsstatistik*, str. 12-20.

⁶ O problematiki jezikovne pripadnosti glej P. Svöljšak, *Poizkus ocene*, str. 228-229.

POKLIC	Štajerska	Koroška	Kranjska	Avstrijsko Primorje	Skupaj AO
zemlj. posestnik in kmet	1540	915	1733	1288	177729
zemlj. uradnik	3				62
delavec	3411	1345	252	105	24630
vinogradnik	55		2	1	326
vrtnar	43	20	11	5	1619
pastir	1	1		3	682
gozdar	42	13	5	2	608
lesar	117	161	51	16	1126
ribič	1		6	5	239

II. Rudarstvo in metalurgija

Med uradniki v rudarstvu v prvih dveh letih vojne ni bilo zabeleženih padlih in umrlih iz dežel, kjer so v večjem ali manjšem deležu živeli slovensko govoreči prebivalci. Med rudarskimi delavci jih je padlo 543 iz Štajerske, 155 iz Koroške, 221 delavcev iz Kranjske, 43 iz Avstrijskega Primorja, vojna pa je zahtevala skupno 6512 padlih avstroogrskih rudarskih delavcev.

III. Industrija in obrt

III.1. Kamen in zemlja

POKLIC	Štajerska	Koroška	Kranjska	Avstrijsko Primorje	Skupaj AO
kamnosek	37	5	13	42	1157
opekar	9		1		528
lončar	16	9	15	1	408
steklobrusač	16	2	2		727

III.2. Kovinska industrija

POKLIC	Štajerska	Koroška	Kranjska	Avstrijsko Primorje	Skupaj AO
livar	11	1	1	1	206
kovinar	83	32	15	28	2646
kovač	161	87	50	58	4548
ključavničar	169	78	46	21	6888
klepar	31	12	5	8	1091
pasar	6	1	3		239
zlatar	10	4	2	1	304

III.3. Strojna industrija

POKLIC	Štajerska	Koroška	Kranjska	Avstrijsko Primorje	Skupaj AO
kolar	45	35	20	8	1544
puškar	1	4			47
električar	4	4	2	3	243
urar	11	4	2	3	271
orodjar	5	2	1	1	281
optik					16

III.4. Kemična industrija

V prvih dveh letih vojne so padli 3 štajerski lekarnarji, 5 jih je bilo s Koroškega in eden iz Primorja; med ostalima poklicema (izdelovalec mila in uradnik v kemični industriji), ni bilo padlih iz upoštevanih dežel.

III.5. Gradbeništvo

POKLIC	Štajerska	Koroška	Kranjska	Avstrijsko Primorje	Skupaj AO
zidar	334	114	104	127	12298
krovec	6	2	3		472
tesar	201	79	46	15	3572
pečar			1		66
dimnikar	20	8	8	2	261
steklar	29	11	5	2	1063
pleskar	74	20	15	27	2346
štukater	4				72
inštalater	1				95
tlakar	1				52
arhitekt, zid. mojster	3	1	1	1	58
zid. osebje	23	3	3	2	322
geometer, katastrski uradnik	1		1		20

III.6. Poligrafična obrt

POKLIC	Štajerska	Koroška	Kranjska	Avstrijsko Primorje	Skupaj AO
tiskar	26	16	10	7	1016
litograf	3		1		46
graver	1				122
fotograf	24	1	3	1	200

III.7. Tekstilna industrija

POKLIC	Štajerska	Koroška	Kranjska	Avstrijsko Primorje	Skupaj AO
prelec	1				47
tkalec	8	7	5	5	2378
vrvar	3	6		1	148
vezilec	2		3		259
povezovalec	1				8
tapetnik	16	5	1	3	401

III.8. Papirna in usnjarska industrija

POKLIC	Štajerska	Koroška	Kranjska	Avstrijsko Primorje	Skupaj AO
knjigovez	14	2	3	2	479
strojar	25	1	10	2	329
jermenar, sedlar, torbar	38	17	11	2	791
krtačar	10	1	2		121

III. 9. Lesna in predelovalna industrija

POKLIC	Štajerska	Koroška	Kranjska	Avstrijsko Primorje	Skupaj AO
uradnik	1				3
žagar	18	8	12	3	150
mizar	282	147	116	73	8292
sodar	46	10	10	7	995
pletar	3		2		214
glavnikar			2		34
strugar	10	6	8	3	700

III.10. Prehrambena industrija

POKLIC	Štajerska	Koroška	Kranjska	Avstrijsko Primorje	Skupaj AO
mlinar	98	16	29	12	1921
pek	103	27	26	17	3528
slašičar	27	4	1	6	453
mesar	131	52	30	15	4828
molzec	10				191
pivovar	19	16	2		488

III.11. Oblačilna industrija

POKLIC	Štajerska	Koroška	Kranjska	Avstrijsko Primorje	Skupaj AO
krojač	141	68	67	20	6148
krznar	3	3			448
klobučar	8		3		208
čevljar	367	150	281	167	11380
rokavičar	1		1	1	89
dežnikar		2			24
frizer	28	10	7	8	1922

III.12. Brez navedbe poklicne skupine in vrste poklica

POKLIC	Štajerska	Koroška	Kranjska	Avstrijsko Primorje	Skupaj AO
inženir	2	2		1	142
tehnični in tovar. uradnik	7	1	5		355
tov. delavec	439	85	69	24	5613

IV. Trgovina

POKLIC	Štajerska	Koroška	Kranjska	Avstrijsko Primorje	Skupaj AO
drogerist	1			2	106
trgovec	345	164	115	103	13087
trg. nameščeneec	2				31
hotelir, gostilničar	19	9	1	7	619
natakar	63	17	13	13	2368
kuhar	8	2	5	4	314

V. Denarni in kreditni zavodi, zavarovalnice

Med uslužbenci omenjenih zavodov je padlo 9 uradnikov iz Štajerske, 14 iz Koroške, 11 jih je bilo iz Kranjske in 6 z Avstrijskega Primorja, skupno pa so dotlej padli 603 uradniki iz te poklicne skupine.

VI. Promet

POKLIC	Štajerska	Koroška	Kranjska	Avstrijsko Primorje	Skupaj AO
žel. uradnik	5	3	1		91
žel. uslužbenec	46	25	18	5	1306
špediter	3				142
skladiščnik	2	1	5	2	86
poštni uradnik	12	9	9	5	455
poštar	11	4	6	1	125
voznik	8	4	2	4	246
kočijaž	128	47	36	35	6828
kopitar	3		1		171
mornar	14	18	3	83	463
gorski vodnik	1			1	51

VII. Uslužbenci in delavci v industriji in obrti brez podrobne navedbe

POKLIC	Štajerska	Koroška	Kranjska	Avstrijsko Primorje	Skupaj AO
zasebni uradniki	7	1			204
knjigovodja, prokurist, dopisnik	3		2		155
kurjač, strojnik	28	8	10	13	869

VIII. Javne službe

POKLIC	Štajerska	Koroška	Kranjska	Avstrijsko Primorje	Skupaj AO
poklicni častnik	102	29	38	41	3423
poklicni podčast.	15	2	5	6	218
voj.duhovnik	1				9
voj. zdravnik	6				38
drž. uradnik	11	6	10	4	479
drugi uradnik	2	1			46
policist	5				114
učitelj	63	43	20	23	2383
profesor	7	2	3	2	180

IX. Svobodni poklici

POKLIC	Štajerska	Koroška	Kranjska	Avstrijsko Primorje	Skupaj AO
zdravnik	12	1	1	2	105
zobotehnik	1				57
bolničar	16	3	2	3	189
veterinar	1				43
advokat, notar	4	1	3		212
kipar	2	2	2	2	244
časninar	1		1	1	69
glasbenik	31	6	10	4	1765
igralec	1				41
umetnik	14		5		181
pravnik	7	5	1	5	300

X. Pripravniki, brezposelni

V skupini, ki obsega študente, hišne lastnike in privatnike, je med skupno 7242 padlimi študenti avtor naštel 228 padlih študentov s Štajerskega, 92 iz Koroškega, 121 iz Kranjske in 55 iz Avstrijskega Primorja. Od 80 padlih hišnih lastnikov jih je bilo 14 iz Koroške, 4 iz Kranjske in 2 iz Avstrijskega Primorja.

XI. Brez navedbe vrste poklica

POKLIC	Štajerska	Koroška	Kranjska	Avstrijsko Primorje	Skupaj AO
uradnik	49	22	14	5	2024
pisar	10	3			258
delavec	2103	343	307	228	25012
dninar	227	98	78	98	37090
različni poklici	373	22	11	27	2421
brez navedbe	334	227	1002	269	40527

Pri povečevanju ali zmanjševanju vsote mrtvih v določenem poklicu je avtor vzporedil in primerjal različne vzroke, ki so vplivali na prikazane številke. Upošteval je predvsem telesne sposobnosti pripadnikov določenih poklicev in njihovo nepogrešljivost za gospodarstvo zaledja in notranjosti. Pri obeh dejavnikih je potrebno upoštevati tudi psihološke motive. Od telesne sposobnosti, ki jo je zahteval ali ustvarjal določen poklic, je bila odvisna tudi vojaška sposobnost in življenjska ogroženost pripadnikov nekega poklica, temu "zgedu" pa je sledila tudi večja ali manjša uporabnost za služenje na fronti ter močnejša samozavest v boju. Boljša telesna pripravljenost je vplivala na zniževanje števila padlih, ki je bilo odvisno tudi od pogostnosti uporabe v zaledju in notranjosti. Kot ugotavlja avtor, je frontno gibanje izviralo iz dejanske potrebe zaledja in notranjosti po delovni sili oziroma po določenih poklicih, obenem pa poudarja, da je bila večina "uporabljenih" bojno nesposobnih. Na statistično številko je vplivalo tudi dejstvo, da v prvih dveh letih vojne poraba ljudi še ni dosegla mejnih zmogljivosti.

Vprašanje dejavnikov, ki so vplivali na število padlih v določenih poklicnih skupinah je zatorej zapleteno. Osrednje vprašanje je, v katerih poklicnih skupinah je vojna pustila največje vrzeli. V avstrijskem delu monarhije je bilo po štetju prebivalstva 3.402.637 samostojnih poklicev, skupaj z zakupniki, padlih naj bi bilo 65.883 ali 19 oseb na 1000 pripadnikov te poklicne plasti. Med 489.322 uslužbenci jih je padlo 14.465, kar je pomenilo 29,6%, od 3.789.395 delavcev in dninarjev pa jih je padlo 135.223 ali 35,6 na 1000. V povprečju je torej padlo 28 vojakov iz omenjenih poklicnih plasti na 1000.⁷ Številke so torej zgovorne; delež delavcev in dninarjev med padlimi avstrijskimi vojaki je bil največji, vsekakor pa je bilo njihovo število največje tudi ob mobilizaciji in popolnjevanju vrzeli, ki so nastale v v enotah avstroogrške vojske.

Winkler je v statistiki obdelal tako padle kot invalide in njihov delež v posameznem poklicu. Število in deleži invalidov v poklicnih skupinah se nanašajo na statistiko invalidov z dne 31. decembra 1918, ki so jo oblikovali v državnem uradu za socialno skrbstvo. Na podlagi virov, ki so mu služili pri oblikovanju statistike, je avtor ugotovil skladnost med številom mrtvih in njihovim deležem v posameznem poklicu, za odstopanja pa je opozoril na morebitne napake v samem viru. Poleg tega pa se številke nanašajo na različna časovna obdobja; izgube v mrtvih na prvi dve leti vojne, število invalidov pa na prvih 39 mesecev vojne pri čemer je potrebno upoštevati tudi časovni zamik med časom, ko je bil vojak ranjen in izdajo potrdila o invalidnosti. Izračuni tudi niso izčrpali vseh možnosti, saj niso zajeli pogrešanih, povratnikov iz vojnega ujetništva, ipd. Državni urad za socialno skrbstvo je namreč podal kar zaokroženo številko 300.000 invalidov za celotno Avstrijo. Prav tako je bilo že omenjeno, da naj bi bile številke umrlih tri- ali celo štirikrat višje, ko naj bi bile izčrpane vse možnosti in bi bilo upoštevano celotno obdobje vojne. Razmerje med invalidi in mrtvimi je po navedenih podatkih in naštetih primanjkljajih 3:2, upoštevajoč vse dejavnike pa naj bi bilo 3:1.

Razmerje med padlimi in invalidi po posameznih poklicih je avtor razporedil po absolutnih številkah in po deležu v aktivnem moškem prebivalstvu.⁸

POKLIC	mrtvi	invalidi	delež na 1000 zaposlenih	
			mrtvi	invalidi
I. Kmetijstvo in gozdarstvo				
kmet, kmetijski delavec	74664	59.786	28,6	22,9
vrtnar	1107	806	47,4	34,5
gozdarski uradnik	443	?	44,7	?
II. Rudarstvo in industrija				
rudarski in met. delavec	5240	3691	30,8	21,7
kamnosek	915	800	45	39,4
kovač	2858	1887	36,2	23,9
ključavničar	4862	3191	57,1	37,4
zlatarski delavec	242	177	36,3	26,5
kolar	883	672	34,6	26,3
urar	197	202	22,3	22,8

⁷ Idem, str. 5.

⁸ Idem, str. 6-7.

orodjar	274	183	42,6	28,4
zidar	8701	5892	50,9	34,5
tesar, krovec	3267	2627	41,6	33,5
pečar, dimnikar	242	?	34,2	?
pleskar, sobopleskar, štukater	1729	1353	50,2	39,3
tiskar, litograf	842	?	32,9	?
fotograf	145	113	32,9	25,7
tapetnik	257	250	32,7	31,8
knjigovezec	362	245	30,8	20,9
jermenar, sedlar, torbar	657	?	34,1	?
krtačar	90	61	24,9	16,9
mizar	5382	4062	42,5	32
sodar	693	486	37,2	26,1
mlinar	1086	864	33,9	27
pek, slaščičar	3357	2513	49,1	36,8
mesar	3579	2649	61,3	45,4
krojač	4042	3018	34,7	25,9
čevljar	7341	4934	44,1	29,7
frizer, lasuljar	1013	837	42	34,7

III. Trgovina in promet

špediter	26	?	10,4	?
hotelir, gostilničar	452	?	7,4	?
natakar, kuhar	1986	1718	41,5	35,9
poštni, telegrafski uradnik	229	?	5,9	?
železniški uradnik	67	?	2,6	?
zaposleni na železnici	871	?	4,8	?

IV. Javne službe in svobodni poklici

poklicni častnik	1936	?	119,8	?
poklicni vojaški duhovnik	8	?	45	?
poklicni vojaški zdravnik	26	?	25	?
poklicni vojaški uradnik	18	?	5,3	?
civilni zdravnik	79	?	10,2	?
bolniški strežnik	112	?	25,2	?
učitelj, profesor	1742	972	29,7	16,7
umetnik	885	?	44,6	?
novinar	13	?	4,1	?

Najbolj je opazna razlika med samostojnimi poklici in tistimi, ki so bili pri njih zaposleni. Avtor opozarja, da je razmeroma veliko padlih med obrtniki, tako morajo torej biti vsote mrtvih med podjetniki v industriji, obrti in prometu ter med svobodnimi poklici toliko nižje.

Najvišji deleži padlih na 1000 zaposlenih so torej naslednji:

- I. poklicni oficirji 119,8
- II. mesarji 61,3
- III. ključavničarji 57,1
- IV. zidarji 50,9
- V. sobopleskarji 50,2
- VI. peki in slaščičarji 49,1
- VII. vrtnarji 47,4
- VIII. poklicni vojaški duhovniki 45
- IX. kamnoseki 45
- X. gozdarski uradniki 44,7
- XI. slikarji, kiparji 44,6

Visok delež padlih častnikov govori o obsegu pritegnitve tega poklicnega sloja, kar je pričakovan rezultat. Medtem, ko so bili ostali poklici delno mobilizirani in je bil njihov delež z razrešitvami še zmanjšan, pa so bili poklicni častniki zaradi svojega položaja popolno mobilizirani. Obenem avtor opozarja tudi na razliko znotraj častniške skupine, to je med poklicnimi in rezervnimi častniki, saj je bil delež le-teh višji, ker so civilni poklici predstavljali prevladujoč delež v moštvu. Čeravno torej ni primerjal deleža padlih častnikov z ostalimi civilnimi poklici, pa je Winkler opozoril, da gre za zanimiv in poseben primer, saj je v prvih dveh letih vojne kar osmina častnikov izgubila življenje. To naj bi dokazovalo, da so avstrijski oficirski korpusi, po pričakovanju, odlično izpolnili svojo dolžnost. Zanimiv je tudi položaj vojaških kuratov, katerih števila padlih sicer ni mogoče oceniti kot visokega, kar tudi ustreza položaju njihovega poklica, kljub temu pa ne smemo zanemariti njihove vloge in požrtvovalnosti, ki so jo izkazali na bojiščih prve svetovne vojne.

Winkler opozarja na prenizko število invalidov med poklicnimi vojaki, ki pa naj bi služilo za podlago pri oblikovanju zakona o invalidih oziroma je bilo povezano s pravicami svojcev umrlih vojakov in naj bi ga oblikoval državni urad za socialno skrbstvo. Številke vsekakor niso bile dokončne, tudi za zaključeno in upoštevano 39-mesečno obdobje ne, saj niso bili upoštevani vojaki iz vojaških območij Innsbruck in Krakov. Zatorej se je v celotno statistično sliko prikradla pomota, ki jo je avtor obžaloval, saj so bili "v igri" tako moralni kot gmotni interesi celotne poklicne skupine.

Med civilnimi poklici moremo ugotoviti, da so na vrhu lestvice padlih in invalidov mesarji, sledijo jim poklici, ki so zahtevali večjo telesno pripravljenost: ključavničarji, zidarji, sobopleskarji, peki, vrtnarji, kamnoseki in gozdarji. Za "telesno močnejše" poklice, katerih delež je morda nižji od pričakovanega, npr. kovači, rudarski in metalurški delavci, pa moremo ugotoviti, da je bila njihova delovna sila in zatorej prisotnost potrebna v zaledju in notranjosti. Ravno nasproten vzrok pa je, čeravno v manjši meri, botroval razmeroma visokemu deležu padlih svobodnih umetnikov. Na podoben način moremo z nepogrešljivostjo za zaledje in notranjost ter telesno šibkostjo utemeljiti deleže drugih poklicev med padlimi avstroogorskimi vojaki. Na vrhu lestvice, z najmanjšimi deleži, so podjetniki (lastniki tiskarn, hotelirji, gostilničarji in špediterji), nadalje za promet potrebni poklici (železniško, poštno in telegrafsko osebje), za njimi pa pisatelji, časniki, civilni zdravniki, bolničarji, profesorji in drugi. Med obrtniki so zastopani šibkejši poklici (urarji, krtačarji, knjigovezi, tiskarji, fotografi).

Winkler je tako začrtal smernice, v katerih naj bi bilo tudi poznavanje nedokončnih in časovno neuskkljenih števil vendarle v skupnem interesu ugotavljanja poklicne strukture padlih avstroogrskih vojakov. Vsekakor je mogoče že na podlagi tako približnih rezultatov ugotoviti veliko škodo, ki jo je utrpelo, zelo ozko in neosebno gledano, gospodarstvo države med vojno in zagotovo čutilo posledice tudi po njej.

Poleg števila mrtvih vojakov, njihove deželne in poklicne pripadnosti ter njihovega pomena za vojaški ustroj in gospodarstvo države, je za življenje države in razvoj njenega prebivalstva pomembna starostna struktura padlih avstroogrskih vojakov. Zato je W. Winkler pripravil vzorčno statistiko, ki je temeljila na 120.000 padlih, ki so bili zapisani v seznamih izgub in so predstavljali temelj za statistično obdelavo padlih avstroogrskih vojakov med prvo svetovno vojno.⁹ Pri starostni sestavi je potrebno upoštevati, da se je starostna struktura avstroogrške vojske med vojno spreminjala. Zato je vzorec razdeljen v 8 skupin in zajema obdobje do 31. decembra 1917. Poleg tega je potrebno upoštevati tudi dejstvo, da je bil padli vojak na seznam izgub vpisan šele dva do tri mesece po smrti, zato bi bilo tudi mogoče križanje podatkov iz posameznih skupin. Avtor je skupine razdelil po naslednjih seznamih izgub:

- I. 1. avgust 1914 do 4. januar 1915 (št. 1 - št. 92)
- II. 1. marec 1915 do 19. maj 1915 (št. 134 - št. 181)
- III. 1. september 1915 do 21. oktober 1915 (št. 254 - št. 297)
- IV. 1. februar 1916 do 29. april 1916 (št. 368 - št. 414)
- V. 12. avgust 1916 do 19. oktober 1916 (št. 451 - št. 479)
- VI. 1. februar 1917 do 6. april 1917 (št. 519 - št. 549)
- VII. 1. september 1917 do 3. november 1917 (št. 609 - št. 624)
- VIII. 9. marec 1918 do 19. april 1918 (št. 658 - št. 668)

Tako izbran vzorec je bil po Winklerjevi presoji primeren za začetno grobih obrisov starostne strukture padlih avstroogrskih vojakov. Prav tako je mogoče ugotavljati lastnosti, tako celote kot njenih posameznikov. Že del celote, v našem primeru desetina, postavlja jasno v ospredje značilnosti, ko je absolutna številka dovolj visoka, da zabiše naključja ali posamezne primere in ko so zakonitosti oblikovanja celotne mase dovolj enoznačne in enostavne.

Tabele tako vključujejo vpoklicane letnike vojakov od leta 1852 do leta 1900, osem skupin seznamov izgub ter povprečje padlih iz vsakega letnika. Že v začetku velja omeniti, da se številke strmo dvigajo za mlajše letnike, pri starejših pa padajo. Vendar pa to velja za povprečja, medtem ko je višina števila padlih odvisna od obdobja vojne, to je od zapisa v seznamu izgub. Boji ob začetku vojne so terjali največ padlih med letniki 1890 do 1892 (l. 1890-953, l. 1891-970, l. 1892 - 850 mrtvih na 10.000). Izgube mlajših letnikov so v tem obdobju vojne še neznatne. V naslednjem obravnavanem obdobju spomladi leta 1915 pa je že opaziti spremembe, letnike 1893, 1894 in 1895 so namreč začeli množično pošiljati na fronto in odtod tudi visoke izgube med njimi (l. 1893-927, l. 1894-1156, l. 1895-1011). Ta skupina letnikov predstavlja z visokim številom padlih posebnost tako glede na sosednje letnike (l. 1896 - 68, l. 1892-777) kot tudi na delež v obravnavanem obdobju, ker je število padlih iz teh letnikov kar tretjina skupnih padlih v obravnavanem obdobju. Letnik 1894 je s 1156 na 10.000 padlih spomladi leta 1915 tik pod vrhom razpredelnice v celotnem obdobju, ki ga zajema

⁹ W. Winkler, Die Totenverluste, str. 47-58.

raziskava W. Winklerja. Poletje 1915 je v statistično sliko prineslo spremembe; na bojišče je popeljalo letnik 1896 (986 na 10.000 padlih) in deloma 1897, starejši letniki so bili manj obremenjeni in so se deloma že vrnili s fronte. Tudi v 4. skupini seznamov izgub je največji delež padlih iz letnika 1896 z 829 padlimi, sledi mu letnik 1897 z 907 padlimi, medtem ko ostali letniki "krepko" zaostajajo. V naslednji skupini je slika podobna, še vedno so bile največje izgube med l. 1896 (829), kar je obveljalo tudi poleti 1916, ko je ta letnik izgubil kar 1165 vojakov na 10.000 padlih, naslednji letnik 1897 pa "le" 892. Starejši letniki, od okoli l. 1870 navzdol so utrpeli bistveno manj izgub, saj je bila njihova zastopanost na bojišču vedno manjša. V spomladanskih mesecih leta 1917 je še vedno največ izgub "pripadlo" letnikoma 1896 (986) in 1895 (831), jeseni 1917 pa se je lestvica začela pomikati proti mlajšim letnikom, saj je iz letnika 1897 padlo 932 vojakov, iz doslej najbolj prizadetega letnika 797, letnik 1898 pa je žrtvoval že 806 vojakov na 10.000. V zadnji skupini je prišlo do velikega dviga deleža padlih vojakov iz letnika 1899; še jeseni 1917 jih je padlo 51, spomladi 1918 pa že 446, še vedno pa so prednjačili za leto ali dve stareši, l. 1898 je izgubil 730 mož, iz l. 1897 je padlo 756 vojakov, 673 pa jih je padlo iz l. 1896. Kot je opozoril Winkler, pa naj bi se celotna slika spremenila, ko naj bi bilo zajeto celotno vojno obdobje, saj bi tedaj najmlajša letnika 1899 in 1900 žrtvovala veliko število svojih vojakov.

Za ilustracijo in primerjavo je avtor pripravil povprečje deleža padlih vojakov iz posameznih letnikov. Od letnikov 1852 do 1860 naj povprečno ne bi padlo nič vojakov, po eden naj bi bili iz letnikov 1861, naprej se številke po nekaj deset dvigajo do najvišjih, in sicer letniki med 1894 in 1896, to je 658 na 10.000 padlih iz l. 1894, 715 iz l. 1895 in 708 iz l. 1896.

Za ugotavljanje števila izgub je zanimivo in potrebno navedene deleže pretvoriti tudi v absolutne številke. Do konca decembra je izkaz izgub z dne 31. marca 1918 Vojnega statističnega urada, ki zajema stanje do 31. decembra 1917 naštel 334.169 padlih na bojišču in 284.132 umrlih v bolnišnicah, skupno 618.301 mrtvih avstroogrskih vojakov. V ta okvir sodi tudi 873.989 pogrešanih, med katerimi je bila po vsej verjetnosti večina mrtvih, vendar prijave njihove smrti zaradi vojnih dogodkov niso pravočasno prispеле na urad. Delež mrtvih in ujetih med številom pogrešanih sicer v času nastajanja statistike ni bil znan, vendar je avtor predvideval, da je bil visok. Zato se je odločil, po njegovem mnenju prenizko, dve tretjini pogrešanih pripisati mrtvim, kar je pomenilo skupno 1.200.000 mrtvih do konca decembra 1917. Avstrijski del monarhije naj bi do tega datuma žrtvoval 649.889 ali 54,16% vojakov, mrtvih ogrskih vojakov naj bi bilo 516.095 ali 43,01%, iz Bosne in Hercegovine pa naj bi bilo 34.016. (2,83%) mrtvih pripadnikov avstroogrške vojske.

Winkler je poizkusil deleže posameznih letnikov, pretvorjene v absolutne številke, razporediti po treh sestavnih delih monarhije. Zato se je naslonil na že omenjene izračune ter na starostno strukturo prebivalstva po popisu leta 1910, oziroma na izračune o gibanju prebivalstva med štetjima prebivalstva 1900 in 1910. V statistiki je upošteval moške med do 31. decembra 1917 dopolnjenim 17. in 52. letom starosti, oziroma do tega dne za orožje sposobne moške. V avstrijskem delu monarhije je v tem starostnem obdobju živelo 6.950.613 moških, 5.101.475 jih je bilo na Ogrskem, v Bosni in Hercegovini pa 462.069. Po Winklerjevem izračunu naj bi, upoštevajoč letnike od 1865 do 1900, do konca leta 1917 iz avstrijskega dela monarhije umrlo 649.369 vojakov, iz Ogrske naj bi jih bilo 515.681, ter 33.990 iz Bosne in Hercegovine. Tako naj bi dotlej padlo 9,58% ali 1.200.000 za orožje sposobnih moških. Naslednji Winklerjev izračun pove, da je padlo 95,8 vojakov na 1000 moških, in sicer 93,4 iz Avstrije, 101,1

iz Ogrske in 73,6 iz Bosne in Hercegovine, najbolj prizadet pa je bil v vseh delih monarhije letnik 1895 s povprečjem 192,1. V ogrskem delu monarhije so največji krvni davek plačali letniki 1895, 1896, 1894, 1897 z 205,5, 204,1, 195,5 in 182,2 mrtvimi na 1000 za orožje sposobnih moških; v Avstriji je ta "čast" pripadla letnikoma 1895 (186%) in 1896 (184,8%), v Bosni in Hercegovini pa letnikoma 1895 (141,4%) in 1894 (132%). Več kot desetino moških pripadnikov so na Ogrskem izgubili letniki med 1882 in 1897, v Avstriji od 1883 do 1897 in v Bosni in Hercegovini od 1887 do 1897.¹⁰

S padcem števila prebivalstva, ki ga je prikazal in izračunal avtor statistike, ne upoštevajoč prištevek v letu 1918, niso bile izčrpane vse vojne izgube. Mednje bi zagotovo morali šteti civilne žrtve vojne, saj je bila umrljivost prav zaradi vojnih razmer višja kot v miru, poleg tega pa je, po Winklerjevi oceni, rodnost padla kar za 50%. Zato je kvantitativne vojne izgube razdelil v štiri skupine:

- I. izgube za orožje sposobnih moških zaradi vojne (umrli v boju, za ranami ali boleznimi);
- II. izgube v celotnem prebivalstvu zaradi večje smrtnosti;
- III. padec števila rojstev med vojno (posledica odsotnosti moških zaradi vpoklica);
- IV. padec števila rojstev po vojni (zaradi smrti moških v najbolj plodni starosti).

Najbolj izrazita in tudi najlažje določljiva je bila prva skupina, saj gre za neposredne žrtve vojne. Zagotovo je to izbor iz najboljših in za prihodnost države najbolj pogrešljivi del prebivalstva, tako zaradi izgube delovne moči za gospodarstvo kot nasploh za prihodnji razvoj države. Kot posledico prvega je Winkler še posebno izpostavil zaposlovanje žensk, pa tudi "presežek" v njihovem številu, prisilno samskost in izgubo materinstva. Vprašanje, ki si ga je postavil, je, ali bi bilo mogoče moške izgube tudi nadoknaditi. Morebiti bi bila rešitev v povečanem številu rojstev, toda Winkler je obenem že opozoril, da je bilo več kot polovico novorojenčkov deklic, katerih le polovica je preživela do reproduktivnega starostnega obdobja.

Čeravno je bilo v času raziskave mogoče številčno opremiti le prvo skupino izgub, pa Winkler ni zanemarjal tudi ostalih. Večjo smrtnost so med vojno povzročali številni dejavniki: pomanjkanje in lakota, širjenje nalezljivih in drugih bolezni ter slabše higienske razmere. Prizadeli so vse starostne skupine, avtor posebno izpostavlja dojenčke, saj je prišlo zaradi upadanja števila rojstev med vojno tudi do nazadovanja umrljivosti dojenčkov (po absolutnih številkah!). Po statistiki centralne državne komisije, oblikovane za obdobje 1914-1917, je bilo v večjih mestih monarhije leta 1914 živorojenih 85.819 otrok (sem sodijo deloma tudi še otroci iz leta 1913), l. 1915 jih je bilo 63.873, naslednje leto le še 49.356 in v zadnjem obravnavanem letu 48.184. V prvem letu starosti jih je v letu 1914 rojenih umrlo 12.737, letnikov 1915 je v prvem letu umrlo 10.400, za naslednje leto so našteali 7826 umrlih, in 7443 otrok, ki so bili rojeni leta 1917 ni dočakalo prvega rojstnega dne.¹¹ Rojstva otrok zatorej niso mogla sama nadomestiti vsakovrstnih izgub. Poudariti je tudi potrebno, da ni mogoče potegniti ostre ločnice med stopnjo smrtnosti med vojno in neposredno po vojni, kajti posledice v zdravstvenem stanju prebivalstva so le težko določljive, nezanemarljivo je tudi število umrlih invalidov ali jetičnih bolnikov.

¹⁰ Idem, Tabelle IV, str. 57.

¹¹ Idem, str. 61.

Padca števila rojstev zaradi odsotnosti mož ne moremo številčno meriti, saj gre le za predpostavljen proces, vendar pa je zagotovo vplival na prihodnost. To moremo trditi tudi za padec natalitete zaradi smrti moških v najbolj plodnih letih, torej v času, ko naj bi nastopili očetovstvo. Po nekaterih ocenah naj bi Avstroogrška utrpela 2,9 milijona rojstev manj že med vojno, po njej pa naj bi bila ta številka še višja.¹² Omenjene štiri skupine izgub in njihov vpliv na razvoj prebivalstva se vsekakor prepletajo in je težko potegniti ločnico med njimi, še posebno pri ugotavljanju padca natalitete med in po vojni. Na splošno moremo trditi, da se je zdravstveno stanje prebivalstva monarhije, kar velja za tudi za večino udeleženk prve svetovne vojne, med vojno slabšalo in so bile posledice težkih življenjskih razmer daljnosežne.

Statistika Wilhelma Winklerja predstavlja koristno in uporabno podlago za izdelavo različnih pregledov o padlih vojakih habsburške monarhije. S pritegnitvijo različnih virov, od matičnih polkovnih knjig, seznamov izgub, t.i. fonetičnih kartic, objav v časnikih in drugih raznovrstnih virov bi bilo mogoče približno oceniti kdo in kdaj je padel "*Za Boga, domovino in cesarja*".

ZUSAMMENFASSUNG

Über die Alters- und Berufsstruktur der gefallenen Soldaten der österreichisch-ungarischen Monarchie im Ersten Weltkrieg

Als Grundlage für diesen Beitrag dienten die Statistiken von Wilhelm Winkler, "Die Totenverluste der öst.-ung. Monarchie nach Nationalitäten. Die Altersgliederung der Toten. Ausblicke in die Zukunft" und die "Berufsstatistik der Kriegstoten der öst.-ung. Monarchie", die 1919 in Wien erschienen sind. Die Statistik setzt sich mit der nationalen Struktur und mit der Alters- und Berufsstruktur – auch nach nationalen Gruppen - der gefallenen österr.- ungarischen Soldaten während des Ersten Weltkrieges auseinander. Die Berufsstatistik umfaßt die Zeit der ersten beiden Kriegsjahre; sie wurde erstellt auf Grundlage der Berichte des Kriegsstatistischen Bureaus, das seine Daten mit Hilfe persönlicher Dokumente der gefallenen Soldaten zusammenstellte. Der Autor behandelte 436.646 verstorbene österr.-ungarische Soldaten und teilte sie in 11 Berufsgruppen auf. Winkler reihte die Opfer nach Berufen und Landeszugehörigkeit ein. Im Beitrag wurde die Berufsstruktur der Gefallenen, die aus den mehr oder weniger überwiegend slowenisch sprechenden Ländern stammten, erforscht. Winkler errechnete auch die Anteile der einzelnen Berufe im Verhältnis zu den Aktiven. Er berücksichtigte und verglich außerdem die Zahl und den Anteil von Invaliden in den ersten 39 Kriegsmonaten. Am größten war die Zahl der gefallenen Arbeiter (unterschiedlicher Branchen) und Tagelöhner, in der Gesamtmonarchie war hingegen die Zahl der gefallenen Berufsoffiziere am höchsten. Auf die Zahl der Gefallenen diverser Berufsgruppen wirkten sich zahlreiche Faktoren aus, Winkler stellt vor allem die körperliche Tüchtigkeit aber auch den unterschiedlichen Bedarf an Kräften innerhalb der militärischen Organisation und im Hinterland in den Vordergrund. Neben der Zahl der toten Soldaten, ihrer Landes- und Berufszugehörigkeit sowie ihrer Bedeutung für die militärischen und wirtschaftlichen Zwecke des Staates ist auch die Altersstruktur der

¹² Samuel Dumas and K.O. Vedel- Petersen, *Losses of Life caused by War*. Oxford: At the Clarendon Press. Humphrey Milford, 1923.

gefallenen Soldaten für das Funktionieren des Staates und seiner Bevölkerungsentwicklung von Bedeutung. Die Altersstatistik basierte auf 120.000 gefallenen Soldaten, die in den Verlustlisten bis zum 31. Dezember 1917 in acht Gruppen angeführt wurden. In der Zählung berücksichtigt wurden die einberufenen Jahrgänge von 1852 bis 1900. Im österreichischen Teil der Monarchie entrichteten die Jahrgänge 1895 und 1896 den höchsten Blutzoll, in der ungarischen Reichshälfte fiel diese "Ehre" den Jahrgängen 1894 bis 1897, in Bosnien und Herzegowina hingegen 1894 und 1895 zu. Die Statistiken Winklers stellen eine brauchbare Basis für die Erstellung diverser Zahlenüberblicke über die gefallenen Soldaten der österr.-ung. Monarchie und die Auswirkungen dieser Verluste auf das Leben und die Entwicklung der Nachfolgestaaten dar.

ANDREAS MORITSCH

NEKAJ LISTOV IZ KARTOTEKE MICHELANGELA BARONA ZOISA

Ime rodovine Zois izgovarjajo Slovenci s spoštovanjem. V šoli so zvedeli, da se je neki Michelangelo Zois okoli leta 1700 preselil iz Bergamaškega na Kranjsko, kjer je s trgovino železa obogatel. Njegova sinova Žiga in Karel Zois sta zaslovela kot naravoslovca. Veliki humanist Žiga Zois pa ima neprecenljive zasluge za slovenstvo, kajti bil je mecen, okrog katerega se je zbral znameniti krog narodnih buditeljev, kot so bili Valentin Vodnik ali Anton Tomaž Linhart. Jernej Kopitar pa je bil Zoisov sekretar, knjižničar in varuh mineraloške zbirke. Knjižnica Žige Zoisa je danes jedro NUK, njegovo mineraloško zbirko pa občudujemo v narodnem muzeju v Ljubljani. Tako piše Ernest Faninger po pravici: "Rodovina Zois je bila ena najuglednejših in najbogatejših v nekdanji vojvodini Kranjski."¹

Ker na tem svetu nič ni trajno in nič brezmadežno in ker tudi najbogatejše in najuglednejše rodbine prej ali slej obubožajo in se v njih pojavijo člani, ki kvarijo ugled, tudi Zoisovi niso izjema. Kartoteka, o kateri bo govor, ni zbral Michelangelo (prav: Michael Angelo) Zois von Edelstein, ki je bil "praoče vseh nekoč na Slovenskem živečih Zoisov",² temveč njegov vnuk v peti generaciji. V Gothaisches Genealogisches Taschenbuch der Feiherrlichen Häuser iz leta 1915 najdemo našega Zoisa pod Michel Angelo, rojen 18. junija 1874, K.K. Landesreg.-Sokr. in Krain und Lt.der Res. des Inf.-Rgts Nr. 78. Otroštvo in mlada leta je preživel na gradu Brdo pri Kranju in v Ljubljani, šole je obiskoval med drugim v Gradcu in se poskušal kot pisatelj. Objavil je romane v stilu časa, na primer "Der Vollmensch. Ein Rennfahrerroman" (1902) posvečen "svojim ljubim tovarišem graške Trainierschule" in "Des Freiherrn von Münchhausen neueste Friedens- und Kriegsabenteuer" (1917). Med prvo svetovno vojno je izdajal in redigiral v Celovcu izhajajočo Karnisch-Julische Kriegszeitung.

Na začetku prve svetovne vojne je služil nadporočnik Michelangelo baron Zois kot cenzor na Kranjskem in Koroškem. 23. marca leta 1916 je poslal šef generalnega štaba 10. armade "odprti ukaz", da mora po ukazu c.kr. povelja jugozapadne fronte od 13. marca "začeti potrebne poizvedbe o slovenski iredenti v območju armade."³ S tem se je začelo obširno poročanje poizvedovalca oziroma vohuna K(undschafts)-oficirja Michelangela Zoisa. Poročila so naslovljena "An das k.u.k. 10te Armeekommando zu Handen S. Exzellenz Feldmarschall K. Scotti in Feldpost 606". Še preden mu je bilo ukazano zbirati podatke o "slovenski iredenti", je poslal Zois iz Kranja 19. 3. 1916 Scottiju poročilo z naslovom "Slovenen in Kärnten" (Slovenci na Koroškem).⁴ Iz tega poročila je jasno razvidno stališče Michelangela Zoisa do koroških Slovencev in do Slovencev nasploh. Uvodoma sicer prizna, da vprašanja Koroških Slovencev žal ne pozna tako dobro kot bi rad. Jasno pa vidi, da poteka proces germanizacije nenehoma, čeprav počasi. To razbere iz številik pri ljudskih štetjih. Zanesljive pa te številke niso, ker je

¹ Ernest Faninger, Izvor rodovine Zois in njeni najpomembnejši predstavniki na Slovenskem. V: Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike. Slovenska Matica, Ljubljana.

² Prav tam.

³ ÖSTA, KA; NFA, Karton 129, K. Nr. 547.

⁴ ÖSTA, KA, NFA, Karton 138, Berichte pag. 173-176.

kriterij štetja občevalni jezik in se Slovenci, živeči v nemških krajih, lahko izjavijo za Nemce. Kot dejavnike germanizacije našteva: v prvi vrsti dvojezična (germischtsprachige) šola, proti kateri ravno zaradi tega nastopajo slovenski voditelji, četudi brezuspešno. Prebivalstvo, ki je previdno, namreč ve, da v deželi, v kateri igra turizem tako važno vlogo, znanje samo enega od dveh deželnih jezikov iz čisto praktičnih razlogov ne zadostuje. Turizem je tudi povzročil, da so številna posestva prešla v nemške roke. "Tako prekoraka nemštvo čez naravno jezikovno mejo na Dravi proti Karavankam, ki jih bo - upajmo - prekoračilo."⁵ Težave za uspešnejšo germanizacijo vidi Zois v tem, da je na Koroškem premalo nemških duhovnikov. "Duša upora" proti nemštvu so namreč slovenski duhovniki, med katerimi se najdejo tudi Poljaki in Čehi. Kot primer slovenizatorja imensko navede župnika Ražuna v Št. Jakobu v Rožu. Tudi s strani advokatov grozi "upor". Primer je "Brejc, ein Importartikel aus Krain". Ali se Slovenci tudi v šolah in uradih uveljavljajo, Zois v svojem prvem poročilu še ne ve povedati, ima pa iz lastnih opazovanj vtis, da jih na teh področjih s precejšnjim uspehom preganjajo. Franca Grafenauerja, voditelja koroških Slovencev, ima za "poslovnega Slovenca" (Geschäftsslovene). Zoisov rezime v svojem prvem poročilu o koroških Slovencih: "Menim, če bo vlada kolikor tolikor energična, v 30 letih na Koroškem ne bo več nobenega slovenskega vprašanja, ker bodo Slovenci germanizirani. Seveda vlada ne sme spregledati, kako se ustanavljajo društva, slovenski finančni zavodi in podobno, kajti sicer je na Koroškem pričakovati isto kot je že na Kranjskem. Izrecno opozarjam na to, kar vem na podlagi svojega delovanja pri cenzuri v Celovcu, namreč, da se Slovanstvo zelo goji na Plešivcu (Tanzenberg) in pri Gospe Sveti (Maria Saal). Na PLEŠIVCU se vzgaja mlado duhovništvo, pri GOSPE SVETI pa obstaja inštitut (uršulinke?), čigar dijakinje so, sodeč po korespondenci, v velikem številu Slovenke." Kot važni slovenski ustanovi na Koroškem navede Zois v svojem poročilu še Družbo sv. Mohorja in časopis Mir.

Kmalu po navedenem poročilu o koroških Slovencih iz Kranja pošilja nadporočnik Michelangelo baron Zois poročila s Koroškega.⁶ Od srede aprila do srede junija obvešča Scottija deloma iz Beljaka, deloma iz Ljubljane. Nato pa sledijo do začetka novembra pisma iz Sinče vasi (Kühnsdorf). Tako Beljak kot Sinča vas sta železniški križišči, v katerih so bili postajni načelniki tudi vojaški poročevalci. Vrh tega pa je bila Sinča vas v smislu "slovenske iredente" zanimiva zaradi slovenske blagovne zadrage, katero je vodil Valentin Podgorc. Iz Beljaka je Zois seznanjal Scottija o "Narodnih razmerah v Rožu", o slovenizaciji v Ukvah v Kanalski dolini, o "slovenskih uradnikih in učiteljih", obširno o Mohorjevi družbi, znova o "Slovcih na Koroškem" in večkrat o koroški slovenski duhovščini. Iz Sinče vasi sledijo poročila o slovenskem časopisju, slovenski propagandi, večkrat o uporabi slovenskega jezika v matrikah, slovenizaciji osebnih in krajevnih imen in znova o "hujskaškem" in "protidržavnem" delovanju posameznih slovenskih duhovnikov.

Pri svojem vohunskem delu je imel nadporočnik Michelangelo baron Zois razne informante. Pogovarjal se je osebno z osumljenimi osebami, konsultiral župane in "osebe na visokem položaju". Večkrat omenja kot informanta tudi Martina Wutteja. Bral je časopise od nemškonacionalnih Freie Stimmen do slovenskega Mira in tudi bolj ali manj seriozno znanstveno literaturo. Tako omenja kot vir polemične brošure "Das Wilajet Kärnten" in "Die Wahrheit über Kärnten". Na razpolago je imel dokumente pri sodiščih, okrajnih glavarstvih, deželni vladi in pri cerkvenih uradih. Tako se v poročilu

⁵ Prav tam, str. 173.

⁶ Disertacija o tem vprašanju je v pripravi pri avtorju na celovški univerzi.

o slovenski duhovščini najdeta obširni pritožbi Nemške zveze duhovnikov (Deutscher Priesterbund) in (nemške) duhovščine Glinjske doline proti vladajočemu položaju "panslavističnih" in "srbofilnih" slovenskih duhovnikov v deželi.

Nadporočnik Michelangelo baron Zois ni bil izučen zgodovinar, kljub temu pa je znal delati sistematično. Uredil si je alfabetično kartoteko, ki je ohranjena v arhivu v posebni kuverti.⁷ V tej je na DIN A6-formatu v rokopisu s svinčnikom zbranih 119 listov z gesli: večinoma osebni priimki, ki označujejo v veliki večini slovenske duhovnike na Koroškem. Sledi nekaj primerkov iz Zoisove kartoteke s skrajšanim besedilom. Informanti so navedeni v oklepajih:

APIH: Profesor za nemščino in zgodovino na celovškem učiteljišču. Bil je eden najpomembnejših slovenskih voditeljev, odgovoren je za približno 20 slovensko-nacionalnih učiteljev. Umril 1913.

BOSCHITZ: Župnik v Štanjelu (St. Daniel), ob svoji premestitvi v Štanjel je hotel ugrabiti dve deklici iz Mežice. Odvzeti sta mu bili v Črni. (Glantschnig).

ČEH, Wenzel: Župnik v Galiciji, ni izobesil 18. 8. 15 [rojstni dan cesarja Franca Jožefa] zastave.

BREJC, Dr., Advokat, hujskač najhujše oblike ... poskuša vpeljati slovenski jezik pri sodiščih. Je junija 1913 v Narodnem domu v Velikovcu imel govor o F.F. [Franc Ferdinand - prestolonaslednik] kot sovražniku Slovencev.

DOHOVC, Joh.: Župnik v Črni pri Prevaljah, trd Slovenec, leta 1914 je v telefonskih pogovorih želel Nemcem poraze (Glantschnig). Kot kaplan v Velikovcu je nastopal javno pri slovenskih zborovanjih ... je sam aranžiral slovenske prireditve (Nagele). Je nemškim otrokom delil slovenske katekizme.

EBNER, Joh.: Župnik v Vovbrah, prijatelj nekega zaradi posilstva kaznovanega individuuma, velik Slovenec. Ko je nadučitelj velel peti ljudsko himno (Kaiserhymne) v nemškem jeziku in se je Helldorf [Baron] zato zahvalil, je Ebner zahvalo odklonil, ker to ni bila njegova iniciativa. Se je razburjal, ker so "An meine Völker" [cesarsko označilo] razobesili na obnovljeno steno pokopališča.

FALLE: Župan v Lipi, tovariš Hribernika, bil kaznovan, ker je gostil Ruse [vojne ujetnike].

GLANTSCHNIG, Johann: Dijak učiteljišča v Mariboru, dela propagando za srbohrvaško nacionalno-revolucionarno mladinsko organizacijo.

GERM: Župnik v Železni Kapli, ponarejevalec matrik (Matrikenfälscher), dober možakar, nori (spinnt). (Župan Železne Kaple).

GLOBASNICA: Občina. Ženske imajo prijateljske odnose do Rusov, krajevni napis dvojezičen šele po borbi.

GRASCHER: Učitelj v Škocijanu. Sumljiv, ker ima tudi italijanske karte italijansko-koroškega bojišča. Bajе izdeluje reliefne karte (Moldovany).

HORNBÖCK: je bil kaplan v Pliberku, zdaj župnik v Mežici. Tožil je gospo Rom v Pliberku, da ga je obtoževala, naj bi vojake pozval, naj ne streljajo na Srbe ... Kot kaplan je zbiral za srbski rdeči križ.

HORVAT, Lorenz: Nadučitelj v Globasnici, Slovenec, prej v Tablji (Pontafel) in Čačah (Saak), hujskaško delaven, kar dober in inteligen ten vtis. Se da pridobiti, ker rabi vojsko zaradi sina. Hčerka nastavljena pri okrajnem glavarstvu v Velikovcu, kjer neprijetno zbuja pozornost in bo odpuščena. Bajе močno slovenska, piše n.pr. v prepuštnicah vsa imena slovensko.

JEKELJ: Slovenski učitelj v Apačah ... je čebelarstvo postavil v službo slovenstva.

⁷ ÖSTA, KA, NFA, Karton 138, Mapped: Südslavische Bewegung.

KLAGENFURT/CELOVEC: V gimnaziji veljata dva slovenska profesorja kot nacionalna posest. Borba gre trenutno za tretje profesorsko mesto.

KLAGENFURT/CELOVEC: Podružnica Ljubljanske kreditne banke je sredstvo slovenizacije.

LIMPEL: Župnik v Kapli, glavni hujskač (Wutte).

MATHIAS MAIER: Duhovnik, rojen 1809, iz Ziljske doline, se izselil v Rusijo, postal pravoslavni, stalno v stikih z domovino, bil pomemben.

MARIANUM: Ustanova v Celovcu, ki silno slovenizira (Wutte, ki je bil sam tam). Glej Trunk.

NAGELE ali NAGEL: Župnik v Selah, je 8. 7. izobesil avstrijsko, koroško in dve slovenski zastavi... iz nacionalnih razlogov ni hotel krstiti učiteljevega otroka (Wutte).

NOVAK: Vodja zadruga v Sinči vasi. Se razburjal, ko je poštni mojster razobesil nemško zastavo.

PISKERNIK v Beli (Vellach): Družina, prvotno nemška. Zdaj slovenska. Brata župan in občinski sekretar. Sestra Angela bila pri Brejcu v službi (župan v Železni Kapli).

PISKERNIK, Angela: Dr. phil. (slavistika) približno 28-30 let stara, velika Slovenka, kriči Slava, Nazdar in podobno. Bila do pomladi 16 pri dr. Brejcu zaposlena kot vzgojiteljica (župan v Železni Kapli).

PODGORC: Monsignore v Celovcu, njegova špecialiteta je gojitev slovenskega zadružništva. Mož denarja. Obtožbi goljufije v procesu proti Polese-Kayser se je izognil samo zaradi zastaranja. Šef kmetijske zadruga v Sinči vasi, h kateri sam prižene stranke (Nagele). Ogoljufal neko duhovno ustanovo v Trstu (Mirbach oz. Lemisch).

RAŽUN, Karl: Poslovodja hotela Komposch (Gregorhof), ki je slovansko pribežališče (župan Železne Kaple).

RANDL: Prošt v Dobrli vasi, star gospod. Slovenec, pri njem sem videl češke koledarje. Zaradi starosti (čez 70 let) ni nevaren, a je moral biti neprijeten gospod.

PREMROV: 1915 Župnik v Mežici, zdaj?, je 18. 8. (rojstni dan Franca Jožefa) 1915 ko je hotel učitelj zapeti Gott erhalte (ljudska himna) v nemščini to prepovedal (Nagele).

ROBAR, Franc: c.kr. okrajni sekretar v Velikovcu, strašanski Slovenec tudi v uradu, sedi v Narodnem domu, občuje s slovenskimi duhovniki, poročen, brez otrok, neprijubljen, bo prišel v Wolfsberg (Nagele, Jessernig).

RUTAR, Josef: Posestnik, gostilničar in lesni trgovec v Žitari vasi. Je porogljivo vprašal železničarja Drobniča, koliko Turkov je v Galiciji (Drobniv). Zagovarja Grafenauerja.

SCHMID-ZABIEROW: Deželni predsednik (Landespräsident) Koroške. Kot prvi poskušal protežirati Slovence. So mu odvadili. Mrtev.

SINGER: Župnik v Logi vasi, slovenski, zelo vpliven in fanatičen. Ostane v ozadju, hujska druge k dejanju, glej Svaton.

SMODEJ: Duhovnik, redakter Mira, treba ga je poloviti (heben), ker je velik hujskač.

STARC Joh.: Župnik v Slovenjem Plajberku, 1912 kaplan v Borovljah, kjer je hotel dajati nemškemu otroku slovenski verouk ... Imel težave, ker je predložil slovenske račune (sodišče Borovlje).

TREIBER: Župnik v Št. Rupertu pri Velikovcu, vodja (Führer), je tam ustanovil slovensko šolo, zelo sposoben duhovnik, ne dovoli niti ene same nemške pridige v svoji župniji; vse cerkvene funkcije slovenske, slavizira imena (Razpotnik namesto Raspotnigg itd.) (Nagele).

TRUNK: Župnik v Peravi pri Beljaku, kot študent nemškonacionalen, po enem letu Marianuma Slovenec.

VINTAR: Župnik v Šmihelu pri Pliberku. Kranjc iz Straže pri Novem mestu. Slovenec. Poznam ga osebno - pameten človek, nevaren. Pričakuje kmalu po vojni spet nacionalne borbe in meni, da so Slovenci na Koroškem brezpravni (rechtlos).

WERNIG: Fabrikant pušk v Borovljah. Edini veliki slovenski podjetnik na Koroškem. Njegovi kranjski kompanjoni so ga pa temeljito obrali, tako da ima samo še ime.

WOLLAUTSCHNIG: Župnik v Rudi, strašanski Slovenec, je zbiral za Ciril-Methodovo društvo (Nagele). Stari osel (osebni vtis).

ŽAK: Župnik na Rebrci, je 18. 8. 15 prepovedal petje ljudske himne (Kaiserlied) v nemškem jeziku. Bajе bila precejšnja afera (Nagele).

Iz kartoteke nadporočnika Michelangela barona Zoisa je dobro razvidno, koga in česa se je bala avstrijska c.kr. vojska, predvsem pa koroški Nemci. Vojna je te strahove še stopnjevala. Slovani in z njimi Slovenci so bili nasprotniki nemštva na poti k svetovni velesili. Že od Herderja naprej so Nemci gojili grozeči fantom panslavizma. Po porazu avstrijske vojske na Balkanu in v Galiciji je propaganda razširjala panslavistične strahove kar epidemično. Kot kranjski Nемеc pa je bil naš Michelangelo Zois posebno dostopen za slovanske grožnje. Korenine slovanstva na Koroškem je kar hitro našel v slovenskem duhovništvu.

Poročanje nadporočnika Michelangela barona Zoisa ni ostalo brez posledic. Na podlagi informacij Zoisa je Feldmarschalleutnant Scotti napisal poročilo, naslovljeno na povelje Jugozahodne fronte.⁸ Več o teh posledicah pa izvemo iz poročila komisije, ki je bila sestavljena po interpelacijah poslancev Južnoslovanskega kluba v XXII. zasedanju državnega zbora.⁹

Kot poročevalnega oficirja 10. armade v Beljaku je dr. Anton Korošec obtožil Zoisa sodelovanja pri preganjanju koroških Slovencev. Na njegovo pobudo naj bi poveljstvo 10. armade nastopalo proti slovenski gospodarski zadrugi v Sinči vasi in njenemu vodji msg. Valentinu Podgorcu. S tem naj bi ogrožalo obstoj čisto nepolitične zadruge. Zois naj bi povzročil tudi premestitev okrajnega sekretarja Robarja in upokojitev stražmojstra žandarmarije Ledererja, katerih "edini zločin" po interpelaciji je bil v tem, da sta bila Slovenca, sta slovensko govorila, in se nista obnašala do Slovencev kot da bi bili veleizdajalci in "nista zbirala v čisto slovenskem in že zaradi tega sumljivem okraju trofeje v obliki aretiranih duhovnikov." Največje pritožbe proti postopanju barona Zoisa so prihajale z Gorenjske in iz Ljubljane, in sam deželni glavar Kranjske se je videl primoranega odločno protestirati pri vojaški upravi proti raziskovalnim metodam tega oficirja-poizvedovalca.

Po obtožbi v interpelaciji državnozbornskega poslanca dr. Korošca s 7. julija 1917, str. 1622 in 1636, je komisija zaslišala precejšnje število ljudi, med njimi tudi obtoženca. V protokolu zaslišanja¹⁰ beremo: "...Mnogostranski, iz stare kranjske patricijske družne izhajajoči oficir splošno taji preganjanje Koroških Slovencev in svojo udeležbo pri tem. Kar zadeva slovenske gospodarske zadruge v Sinči vasi, in kako je on prišel do pregleda poslovanja le te, je dobesedno odgovoril: 'kar se tiče moje dejavnosti kot poizvedovalni oziroma poročevalni oficir je bilo moje splošno naročilo, da se informiram o razpoloženju prebivalstva kot tudi o tistih stvareh, ki bi lahko bile pomembne, da poleg tega v izpolnjevanju ukazov komande južahodne fronte posebno pozornost posvetim južnoslovanski iredenti, zbiram material o le-tej in o tem stalno od primera do primera poročam.

⁸ ÖSTA, KA, NFA, Karton 138, Mappede Berichte, pag. 258-324.

⁹ ÖSTA, KA, KM Präs. Fasz. 18-20/1, Zl. 1572.

¹⁰ ÖSTA, KA, KM Präs. Fasz. 18-20/1, pag. 71-78.

V ta namen sem poleg dejavnosti obveščevalnega oficirja prepotoval skoraj celo Koroško, Kranjsko in del južne Štajerske, zbiral v prvi vrsti material uradnih mest in le-tega obdeloval. Pri tej dejavnosti sem lahko ugotovil [...] da so bili slovenski deli monarhije prepredeni z celo mrežo organizacij, ki so služile raznim namenom, vse pa so imele svoj sedež v LJUBLJANI in so stale ali pod vplivom ali pod vodstvom dr. Šusteršič-a [sic!] ali dr. Krek-a.

[...] Vodilna vloga, ki [...] pripada združništvu v vseh ozirih, me je dovedla do tega, posvetiti le-temu posebno pozornost [...]. Kmalu sem lahko ugotovil, da je združništvo na jugu monarhije imelo tak razvoj, o kakršnem pobudniki zakona o pridobitnih in gospodarskih zadrugah bržkone nikakor niso sanjali. Razvile so se [zadruge] tod in onstran od gospodarskih k zelo pomembnim političnim faktorjem [...]

K temu je dodati pri slovenskih zadrugah način poslovanja, ki se z ozirom na visoke vloge in pri velikem številu zadrug neomejenega jamstva pri vsej objektivnosti lahko označi samo kot izredno dvomljiv. Ena zadruga je zadolžena pri drugi, lahkomišlno se odobrava kredite tudi mladoletnim, menične kredite (Wechselkredite) oficirjem (glavna posojilnica v LJUBLJANI), posojila se dajejo na posesti daleč preko njihove vrednosti, denar se daje v politične namene, delajo se napačne bilance, spušča se v posle, ki so v nasprotju s statuti, tako da je potrebno celotno južno-slovansko združništvo vsaj okoli sredine leta 1916 označiti kot povsem koruptno.

[...] Ker se mi je od nekdaj zdelo neprimerno, izrekati samo splošne trditve, sem izbral dve povsem poljubni slovenski zadrugi, ki sem jih podrobneje proučil. Ena je bila poprej pod vodstvom deželnega glavarja dr. ŠUSTERŠIC-a stoječa ljudska posojilnica [v originalu: Giudska posjilnica] v LJUBLJANI, druga skladiščna zadruga v SINČI VASI. Pri obeh je prišlo do zelo fatalnih reči; prvi sem dokazal, lahko bi se reklo, sleparsko poslovanje, pri drugi sem ugotovil ponarajene bilance, status cridare i.t.d. [...]

Lahko bi bil podvrgel tudi katerokoli drugo zadrugo takšni preiskavi, izid bi bil isti. Ker pa mi je slučajno material o SINČI VASI in LJUBLJANI takorekoč prišel v hišo, sem pač uporabil le-tega. Naj omenim, da monsinjora Valentin-a Podgorc-a osebno ne poznam.'

Od komisije zaslišani monsinjore Podgorc potrdi pravilnost navedb interpelacije, toda se ne počuti oškodovanega.

2.) Pri premestitvi okrajnega sekretarja ROBAR-ja iz VELIKOVCA, upokojitvi žandarmerijskega mojstra Lederer-ja, ter domnevni upokojitvi žandarmerijskega mojstra Trapp -a trdi Zois, da ni bil udeležen. [...]

3.) Glede domnevnega protesta kranjskega deželnega glavarja, proti preiskovalnim metodam tega poizvedovalnega oficirja je Zois dobesedno izjavil:

'O pritožbah proti meni, ki so se razširile v LJUBLJANI in na Gorenjskem, mi ni nič znano, prav tako nič o protestu deželnega glavarja dr. ŠUSTERŠIC-a. Tudi si ne morem predstavljati, da bi bil lahko dal povod za to, ker sem na Kranjskem vedno ravnal skrajno pazljivo in sem informacije dobil skoraj samo s pomočjo meni znanih javnih mest, nato od strankarskih tovarišev dr. ŠUSTERŠIC-a samega, ki bržkone niso sami povedali, kaj so z menoj govorili, ter sem deloval na Gorenjskem sploh samo dva do tri mesece - na začetku leta 1916.'

Nacionalne enostranskosti komisija pri nadporočniku baronu Zois-u ni mogla ugotoviti, tudi po vsem ni zaznavno. Ali je Zois pri svojih informacijah in poizvedovanjih kot poizvedovalni oficir šel predaleč in prestopil svoja pooblastila, tega komisija ne more oceniti.

Njegovi takratni predstojniki, armadni komandant general pehote Scotti, ter takratni

armadni šef generalštaba generalni major von Spitzmüller izstavijo Zoisu najboljše spričevalo ter zanikajo njegovo nacionalno enostranskost.

Bivši Oberquartiermeister 10. armade, generalštabni polkovnik Holy, ki je z nadporočnikom Zoisom službeno in privatno veliko občeval, je izjavil sledeče: 'Nadporočnik Zois, zelo inteligenten, zelo energičen gospod, je bil, kot se je zdelo, izredno seznanjen s koroškimi razmerami, je imel kot izgleda vrsto dejstev s strani slovenskega prebivalstva za neposredno škodljive za mir dežele. Zaradi tega svojega prepričanja je posamezne razmere slovenske strankarske smeri na Koroškem mogoče ostreje ocenil kot so objektivno bile, v tem smislu informiral svoje predstojnike in tako vplival na njihove ukrepe.'

Že nekaj mesecev po razsodbi komisije o dejavnosti nadporočnika Michelangela barona Zoisa je dr. Anton Korošec cesarju Karlu I. na ponudbo preureditve Avstrije v zvezno državo njenih narodov odgovoril: "Vaše veličanstvo, prepozno je!" Preveč takih "nacionalno neenostranskih" Zoisov je imela stara Avstrija, da bi mogla preživeti kot mnogonacionalna država.

Domov na Kranjsko se Michelangelo Zois verjetno ni več upal, če je kaj takega sploh nameraval. Ostal je na Koroškem, saj je imel tu kot "izreden poznavalec koroških razmer" še naprej svoje delovno področje. Koroška deželna vlada ga je kot "begunca" prevzela v svojo službo.¹¹ S svojim plemenitim kolegom kranjskim grofom Barbo sta prevajala za deželno vlado sumljiva besedila iz slovenščine v nemščino. Bila sta priljubljena družabnika v celovških nemških meščanskih krogih. Še danes se spominjajo starejši ljudje impozantne postavo Michelangela barona Zoisa, ki je bil visoke rasti, s polno brado in očali in vedno v športni obleki.¹² Živel je v Vetrinju, odkoder je bila doma njegova stara mama, Berta pl. Moro. Umrli je 17. decembra leta 1945, evakuiran v neki vili v Škofičah pri Vrbskem jezeru.

ZUSAMMENFASSUNG

Einige Karteikarten aus der Kartothek des Oberleutnants Michelangelo Baron Zois

Der Name Zois wird von den Slovenen hoch verehrt, war doch die Familie Zois eine der angesehensten und reichsten in Krain und war doch Sigismund (Žiga) Baron Zois der große Mäzen der slovenischen nationalen Erwecker. Doch nicht von jenem Michelangelo Baron Zois von Edelstein ist hier die Rede, der im 17. Jahrhundert als Stammvater aller Krainer Zoise aus dem Bergamaskischen kommend sich in Krain dem Eisenhandel widmete und dabei reich wurde, sondern von einem seiner gleichnamigen Nachkommen, der der Familie mehr Schande als Ehre bringen sollte. Im Gotha Genealogisches Taschenbuch der Freiherrlichen Häuser aus dem Jahr 1915 findet sich dieser als Michel Angelo, geboren am 18. Juni 1874, K.k. Landesreg.-Skr. in Krain und Lt. der Res. des Inf.-Rgts Nr. 78. Wie auch andere Offiziere seiner Zeit versuchte er schriftstellernd in der Gesellschaft aufzufallen. Sehr im Stile der Zeit schrieb er Romane mit Titeln wie "Der Vollmensch", "Ein Rennfahrerroman" oder "Münchhausens neueste Kriegsabenteuer", in denen er autobiographisierend seiner Heldenphantasie freien Lauf geben konnte, um gefahrlos zu erleben, was er in der Wirklichkeit ohnehin scheute.

¹¹ ÖSTA, AdR, BKA Inneres, Karton 17, Mappe Flüchtlingsverzeichnis, Verz. Nr. 61.

¹² Anton Kreuzer, Kärntner. Biographische Skizzen. 15. - 20. Jahrhundert. (Klagenfurt 1998) 147 f.

Oberleutnant der Reserve Michelangelo Baron Zois gab sich im Weltkrieg mit der Rolle eines K(undschafts)-Offiziers, sprich Spions, im Hinterland zufrieden. Vorerst fand er Verwendung bei der Zensur in Kärnten und Krain, wo er unter anderem die Post der slovenischen Klosterschülerinnen einer Maria Saaler Klosterschule auf Verdächtiges prüfte. Dann aber erreichte ihn am 23. März 1916 der Befehl des Oberkommandos der Südwestfront mit dem Auftrag, die "slovenische Irredenta" zu beobachten und über sie zu berichten. Der zum Deutschen gewordene, des Slovenischen kundige Laibacher Adelige aus Krain tat dies nun vor allem in Kärnten. Bei verschiedensten Ämtern und Informanten – unter ihnen war auch der Landesarchivar Martin Wutte – holte er Erkundigungen ein und verfaßte Berichte an den Oberkommandierenden der 10. Armee, General der Infanterie Exzellenz Feldmarschall Scotti. Verwendet wurden diese Berichte vor allem gegen die slovenischen Geistlichen in Kärnten, die Zois allesamt des Verrates am Vaterland beschuldigte. Neben seinen umfangreichen Berichten ist auch eine von Zois angelegte Kartei erhalten, aus der im vorliegenden Beitrag einige ausgewählte Kostproben geboten werden.

Nach dem Krieg wagte Michelangelo Baron Zois nicht mehr die Rückkehr in seine Krainer Heimat. Als Flüchtling und "besonderer Kenner der Kärntner Verhältnisse" wurde er von der Kärntner Landesregierung in Dienst genommen. Für diese übersetzte er gemeinsam mit einem anderen Krainer Aristokraten, dem Grafen Barbo, verdächtige slovenische Texte zur weiteren Verwendung.

IRENA GANTAR GODINA

SLOVENSKI INTELEKTUALCI V SLOVANSKIH DEŽELAH DO 1918

Med zgodnje primere migracije iz slovenskih dežel ali v slovenske dežele štejemo migracije iz verskih razlogov, za katere sta značilna predvsem dva velika valova: begunci pred Turki in izseljevanje protestantov, zlasti plemstva ob koncu 16. in v začetku 17. stoletja. Oboji so rodno deželo zapuščali, da bi se izognili muslimanizaciji in rekatolizaciji. Le-ta je na Slovenskem trajala vse od 1582 do 1628, ko so se izselile še zadnje plemiške družine, predvsem v Nemčijo. Proces migracij pa je pozneje potekal tudi v obratni smeri, ko so se na Slovenskem naseljevali katoliki iz protestantskih dežel.

Najodločilnejši razlogi za izseljevanje Slovencev, ki je bilo najbolj množično ob koncu 19. stoletja in v začetku 20. stoletja, pa so bili ekonomski. Takrat se je največ Slovencev izselilo v ZDA.¹

Prav tako so bili ekonomski razlogi najmočnejši tudi v 60. letih 20. stoletja, ko je veliko Slovencev odhajalo na delo v Zahodno Evropo in Skandinavijo.²

O političnih razlogih za izseljevanje Slovencev smemo govoriti šele po 1. svetovni vojni, ko so bile zarisane nove državne meje. Tudi za ta čas sta značilna dva migracijska valova. Veliko nemškega uradništva je zapustilo novo državo Jugoslavijo, nekaj slovenske inteligence pa je zapustilo avstrijske dežele. Daleč največji obseg izseljevanja Slovencev pa je bil v letih 1919 in 1920, ko je Italija dobila slovensko Primorje, zlasti po nastopu fašizma po letu 1921. Grobo poitalijančevanje Slovencev je bil razlog, da jih je veliko prebegnilo ali v tedanjo Jugoslavijo, zlasti na SV Slovenije, ali v Južno in Severno Ameriko, nekaj pa tudi v Avstralijo.³

Zaradi političnih razlogov so se Slovenci izseljevali tudi po letu 1945. Takrat se jih je precej izselilo v Južno Ameriko, predvsem v Argentino.⁴ Po letu 1948, po sporu Tito-Stalin, pa se je nekaj Slovencev izselilo tudi v tedanjo Sovjetsko zvezo.

Podoba migracijskih gibanj pa bi bila nepopolna, če mednje ne bi šteli tudi začasnega - študijskega ali poklicnega - izseljevanja, tako posvetne kot svetne inteligence, profesorjev, študentov, umetnikov,⁵ misijonarjev, pa tudi obrtnikov ipd. Zagotovo lahko kot prvega znanega intelektualca štejemo Hermannusa de Carinthia iz 12. stoletja, ki je deloval na univerzah v Franciji in Španiji in prevajal iz arabščine. Študentje iz slovenskih dežel so študirali po raznih evropskih deželah, veliko v Italiji, v 19. stoletju pa večinoma na Dunaju in v Gradcu.⁶ Toda slovenski izobraženci niso odhajali samo na

¹ Marjan Drnovšek, *Pot slovenskih izseljencev na tuje*, Mladika, Ljubljana 1991; isti, *Usodna privlačnost Amerike*, Nova Revija, Ljubljana 1998.

² Marina Lukšič-Hacin, *Ko tujina postane dom*, ZRS, Ljubljana 1995; ista, *Multikulturalizem*, Založba ZRC SAZU, Ljubljana 1999.

³ Zvone Žigon, *Otroci dveh domovin*, Založba ZRC SAZU, Ljubljana 1998.

⁴ Breda Čebulj-Sajko, *Med srečo in svobodo*, Samozaložba, Ljubljana 1992; ista, *Razpotja izseljencev - Razdvojena identiteta avstralskih Slovencev*, Založba ZRC SAZU, Ljubljana 2000.

⁵ Med najbolj znanimi slovenskimi umetniki, ki so v tem času delovali na Češkem, je prav gotovo Jakob Gallus, ki je na Češko prišel po letu 1574. Deloval je predvsem v Olomoucu in Pragi, kjer je izšla tudi večina njegovega glasbenega opusa, pa tudi v Znojmu, Kormeriu, Bratislavi in drugod.

⁶ Vasilij Melik, Peter Vodopivec, *Slovenski izobraženci in avstrijske visoke šole 1848-1918*, Zgodovinski časopis, Let. 40, 1986, št. 3, str. 269-282; Alojz Cindrič, *Matrike kot vir za preučevanje slovenskega*

sever ali zahod, na študij so odhajali tudi v razne slovanske dežele.

Med prvimi so bili študentje-jezuiti, ki so obiskovali jezuitski kolegij v Olomoucu, zlasti v letih 1576 do 1616. V tem obdobju je bilo vpisanih približno 30 študentov. Nekaj jih je študiralo tudi na jezuitskem kolegiju v Pragi, nekaj pa tudi na Karlovi univerzi v Pragi. Po letu 1597, ko so ustanovili jezuitski kolegij v Ljubljani in kasneje še v Gorici, Trstu in Mariboru, slovenski študentje niso več odhajali na Češko.

Nekaj slovenskih študentov je v letih od 1608 dalje študiralo tudi na Bratislavskem evangeličanskem liceju: od 67 šolajočih se je bilo 8 Slovencev, predvsem iz Prekmurja. Med temi je bil tudi David Novak, avtor prve znane slovenske posvetne pesmi iz Prekmurja, "Versus Vandalici", ki jo je objavil leta 1774.⁷

V obdobju od 1638-1777 je bilo nekaj Slovencev vpisanih tudi na univerzi v Trnavi, ob koncu 18. stoletja pa je približno 35 Slovencev iz Prekmurja obiskovalo tudi evangeličanski licej v Šopronu, med katerimi sta med drugimi študirala tudi cerkveni pisatelj Mihal Barla (1778-1824)⁸ in nabožni pisatelj Jurij Cipot.

Na bratislavski akademiji je od 1809 kot lektor in kanonik deloval tudi slovenski jezuit Anton Ambschel, kjer je leta 1821 tudi umrl.⁹

Kot poseben fenomen naj omenim slovenske izobražence, ki so odhajali v Rusijo, to je v drugo državo, sicer med Slovane, toda zunaj meja Avstrije. Ukinitve jezuitskega reda leta 1773 ruska država ni upoštevala, jezuiti so tam ostali, tako da so se lahko tja zatekli tudi nekateri slovenski jezuiti. Med njimi je bil tudi Gabrijel Gruber, hidrotehnik in arhitekt. Zaradi nesporazumov doma in z oblastjo se je leta 1786 umaknil v Rusijo, kjer je vstopil v jezuitski kolegij v Polocku. Leta 1800 je v Petrogradu postal rektor jezuitskega kolegija, po sporu s carjem Pavlom je bil vse do 1802 v nemilosti, z nastopom carja Aleksandra I. pa je začel ponovno delovati. Postal je general ruske jezuitske province in pri papežu dosegel priznanje jezuitskega reda v Rusiji. Umrl je v požaru jezuitskega kolegija leta 1805.¹⁰

Več slovenskih izobražencev je v Rusiji delovalo po letu 1866, ko je v državi primanjkovalo predvsem profesorjev klasičnih jezikov. Zato je oblast objavljala pozive in vabila profesorje iz Avstrije in ponujala tudi dobre denarne nagrade.

Iskra Čurkina navaja, da so take pozive nekateri slovanski časopisi objavili že leta 1866. Leta 1871 sta pismo s podobno vsebino, ki ga je napisal Fran Celestin, objavila Slovenski Narod in dunajski Zukunft. Iz razrednih dnevnikov Slovanskega učiteljskega inštituta v Peterburgu, ki je deloval od 1866 do 1882, lahko razberemo, da je bilo med 213 štipendisti 14 Slovencev.¹¹ Med temi je bilo največ jezikoslovcev.

Precej tistih, ki so se odločili za delo v Rusiji, je tam tudi ostalo. Poučevali so na ruskih gimnazijah širom po državi. Ne moremo sicer reči, ali so vsi Slovenci, ki so poučevali na ruskih šolah, nameravali tam ostati za vedno ali pa le začasno, so pa nekateri, kot npr. Davorin Hostnik ali Franc Štifter, postali ruski državljani in tudi prestopili v

izobraženstva med leti 1585 in 1715 (Gradec-Dunaj-Siena), Gestrinov Zbornik, Založba ZRC, Ljubljana 1999, str. 501-516.

⁷ Zapuščina F. Šebjaniča, Mariborska univerzitetna knjižnica, Maribor.

⁸ Barla je prevajal verska besedila iz madžarščine v slovenščino.

⁹ Anton Ambschel (1749-1825), fizik in matematik, je moral leta 1785 odstopiti z mesta rektorja ljubljanskega jezuitskega liceja zaradi neprimernega ravnanja s profesorjem logike in metafizike, prof. Nowakom.

¹⁰ Ivan Grafenauer, *Gruber Gabrijel*, SBL, zv. 2, Zadružna gospodarska banka, Ljubljana 1926, str. 268-269; Iskra Čurkina, *Jezuit Gabrijel Gruber v Rusiji*, Arhivi 4, Ljubljana 1981, str. 106-108.

¹¹ Iskra Čurkina, *Rusko-slovenski kulturni stiki*, Slovenska Matica, Ljubljana, str. 176.

pravoslavno vero. Nekaj pa se jih je vrnilo domov, na primer Fran Celestin, ki je leta 1872 zagrenjen zapustil Rusijo.

Slovenci v Rusijo niso odhajali le zaradi dobrih finančnih možnosti, ki so se jim tam ponujale z zaposlitvijo, marveč tudi zaradi tradicionalnih simpatij do največje slovanske države. Po uvedbi dualizma in zlasti po združitvi Nemčije leta 1870 je postala ideja panslavizma med Slovenci eden pglavitnih elementov izražanja slovanske pripadnosti. Veliko slovenskih izobražencev je v iskanju zaščitnika pojmovalo rusofilstvo sprva kot zaščito pred germanizacijo in italijanskim nacionalizmom. Verjeli so, da se je edino Rusija sposobna postaviti po robu pangermanizmu, in da lahko edina pomaga drugim slovanskim narodom pri zaščiti kulturnih, gospodarskih in političnih interesov.

Medtem ko je bila slovenska emigracija v 19. stoletju prisiljena iskati delo zunaj meja matične države, pa so slovenski študenti sicer ostali v državi, toda vse do leta 1919 so morali študirati na neslovenskih univerzah, največ v nemškem jeziku in v nemškem okolju. Do leta 1895 je večina slovenskega dijaštva odhajala na študij na Dunaj in v Gradec. Slovenski izobraženci so bili vse od 1848 sicer zelo dejavni v prizadevanjih za ustanovitev slovenske univerze v Ljubljani, nekateri tudi v Trstu, vendar ni kazalo, da bi se ta želja utegnila kaj kmalu uresničiti.

Z rastjo nacionalnih bojev so se med slovenskimi izobraženci, zlasti po 1897, okrepile težnje po obiskovanju univerz v slovanskih deželah. Mnogi so bili prepričani, da bi bilo obiskovanje slovanskih univerz (v začetku so govorili predvsem o češki), v veliko pomoč pri ohranjanju slovenske in slovanske identitete slovenskega izobraženca.

Politična razcepljenost Slovencev na dva tabora - liberalni in katoliški - je vplivala tudi na izbiro slovanske univerze. Zlasti liberalno izobraženstvo se je zavzemalo za Prago kot študijsko središče Slovencev, saj so v njej videli trdnjavo svobodomiselnosti. Pomemben razlog za študij na češki univerzi v Pragi, ki je bila ustanovljena leta 1882, je bil tudi predavatelj Tomaš G. Masaryk. Eden prvih Slovencev, ki je leta 1895 opustil študij v Gradcu in se leta 1897 prepisal na češko univerzo, kjer je poslušal predavanja T. G. Masaryka in F. Drtine, je bil Ivan Žmavc.¹² Že naslednje leto se je - zaradi neznanja češkega jezika - prepisal na nemško univerzo v Pragi, kjer je leta 1898 doktoriral iz filozofije in naravoslovja. Istege leta se je zaposlil v univerzitetni knjižnici Klementinum, kjer je delal vse do upokojitve leta 1934, čeprav je bil leta 1919 imenovan za rednega profesorja politične ekonomije na ljubljanski univerzi. Žmavc je ostal v Pragi vse do svoje smrti 22. 11. 1956.

Na češki univerzi v Pragi je v času od 1882 do 1916 doktoriralo 85 slovenskih študentov, med katerimi je bilo 78 pravnikov, trije iz medicine, filozofski doktorat so opravili štirje, medtem ko iz teologije ni doktoriral nihče.¹³ Na Češkem je ostalo precej slovenskih izobražencev, na primer Jožef Krajnc, pravnik, Oton Berkopec, slavist,¹⁴ Matija Murko, literarni zgodovinar in etnolog. Naj posebej omenim Jožefa Vuga, publicista, ki je študiral v Pragi in od leta 1918 do 1943 poučeval jezike na trgovski akademiji v Čeških Budjeovicah. Od 1943 do osvoboditve je bil interniran, po osvoboditvi pa se je vrnil v Česke Budjeovice, kjer bil leta 1946 upokojen. Zaradi bolezni se je preselil v Prago, od koder pa so ga leta 1950 na silo preselili v Všenore, kjer je leta 1952 tudi umrl.

¹² Irena Gantar Godina, *Ivan Žmavc - prispevek k njegovemu življenjepisu*, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, let. XXV, 1985, št. 1-2, str. 39-43.

¹³ Irena Gantar Godina, *Slovenski doktorji v Pragi*, Zgodovinski časopis, 1990, št. 3, str. 451-455.

¹⁴ Jaroslav Panek, dr. Oton Berkopec, *Življenje in delo, Bibliografija za leto 1926-1975*, Novo mesto, 1976; isti, *Oton Berkopec (6. 12. 1906 - 15. 9. 1988)*, Slavica 58, 1989, str. 217-219.

Z dijaškimi in študentskimi vprašanji se je precej ukvarjalo tudi katoliško izobraženstvo, med katerim je bilo nekaj odločnih nasprotnikov sodelovanja slovenskih dijakov s češkimi. Anton Mahnič je v svojih prispevkih kritiziral predvsem slovenske in češke liberalce in hkrati nasprotoval odhajanju slovenskega dijaštva na študij v Prago. V Pragi je videl predvsem veliko nevarnosti za katoliškega dijaka in študenta, saj naj bi ga češka liberalnost in premalo katoliške gorečnosti pokvarila.¹⁵ Mahnič je dokazoval predvsem škodljivost mladočeškega liberalizma in Slovincem poskušal dopovedati, da so mladočehi zanje nevarni zlasti zato, ker so prevzeli in naprej propagirali Husov duh, ki da je "protikatoliški, brez in protiverski, več ali manj revolucionaren, socijalističen...". Z mladočehi je primerjal mladoslovence in v obojih videl predvsem "sovražnike slovanstva", kajti to sovraštvo pokažejo tedaj, kadar "zahteva rodoljubje ob enem I versko izpoved...".¹⁶ Mahnič sicer ni nastopal proti stikom s Čehi, toda edini stiki Slovincem in Čehov, ki jih je priznaval in pozdravljal, naj bi bili stiki katoliških Slovincem in katoliških Čehov, kajti "katoliških Slovincem pobratimstvo s katoliškimi Čehi bi bil sploh eden mojih najvišjih narodno-politiških vzorov v Avstriji".¹⁷ Velik trn v peti mu je bil češki kulturnik in publicist Jan Lego,¹⁸ kateremu je očital predvsem zavajanje slovenskih dijakov in študentov s tem, da jih je vabil na študij v Prago, kjer naj bi se, po Mahničevem mnenju, navzeli liberalnega, brezbožnega duha. Kot dokaz je objavil pismo, ki ga je leta 1885 Lego pisal nekemu slovenskemu dijaku, v katerem ga je poskušal odvrniti od študija bogoslovja in ga povabil na študij v Prago.¹⁹

Čeprav Mahničevega ekstremnega nasprotovanja povezavam z liberalnimi Čehi ni mogoče poplošiti na vse slovenske katoliške izobražence, pa so kljub vsemu tudi ti nasprotovali obiskovanju praške univerze, čeprav so se zavedali negativnih vplivov Dunaja in Gradca; takrat namreč še ni bilo povezave z univerzami v slovanskih katoliško močnejših deželah, kot je bila Galicija, ki je imela sicer močni univerzi v Krakovu in Lvovu.²⁰ Med drugim so bili vzroki ne le skepsa liberalcev pa tudi katolikov do Poljakov, zlasti zaradi njihovega odnosa in politike do drugih slovanskih narodov v Avstriji. Dolgo je prevladovalo mnenje, da Poljaki nimajo posebnega smisla za slovansko vzajemnost.

Na sestanku čeških in poljskih državnih poslancev 12. in 13. decembra 1897 v Krakovu²¹ so sprejeli resolucijo o med slovanskem sodelovanju, ki je pričala o pripravljenosti Poljakov tesneje sodelovati z drugimi slovanskimi narodi; za to se je najbolj zavzemal poljski poslanec Mihael Danielak. Na Slovenskem so ta, t.i. poljski preobrat navdušeno pozdravili tako liberalni kot katoliški krogi. Ko pa je leta 1900 v Krakovu začela izhajati mesečna revija *Swiat Słowianski*, ki jo je urejal zgodovinar

¹⁵ Anton Mahnič, *Slovinci, pazimo s kom se bratimo*, Rimski katolik, 1889.

¹⁶ Nav. d., str. 496.

¹⁷ Nav. d., str. 386.

¹⁸ Irena Gantar Godina, *Jan Lego - Verkunder der Slawischen Gegenseitigkeit*, Zbornik "Intelektualci v diaspori/Intellectuals in Diaspora", ur./ed. Irena Gantar Godina, Založba ZRC-SAZU, Ljubljana 1999, str. 237-242.

¹⁹ Anton Mahnič, *Slovinci, pazimo s kom se bratimo*, Rimski katolik, 1889, str. 488.

²⁰ Med prvimi Slovinci, ki je deloval v Galiciji je bil Martin Kuralt, ki je od 1785 do 1809 služboval v univerzitetni knjižnici v Lvovu. V letih od 1822 do 1827 je Matija Čop poučeval na gimnaziji v Lvovu, bil tudi suplent na Filozofski fakulteti; poučeval je tudi na obeh oddelkih filozofije in to latinščino in filologijo, in prav tako na katedri za splošno in avstrijsko zgodovino in historične pomožne vede. Kot je znano, ga je za delo v Lvovu navdušil gališki guverner Hauer. Eden redkih Slovincem med študenti v Lvovu je bil študent prava Franc Perko, ki je bil vpisan v letih 1824-25.

²¹ Sestanek so organizirali češki in poljski državni poslanci, predvsem člani Mladočeške stranke, 20 poljskih politikov in trije člani SKNZ.

Feliks Koneczny, kustos Jagielonske biblioteke, ki se je jasno zavzemala za slovansko vzajemnost, je bilo to za Slovence dodatna spodbuda za navezovanje tesnejših stikov. Svoje je prispeval tudi prevod pisma Mariana Zdziechovskega listu *Slovanský Přehled* leta 1899, ki ga je leta 1902 v Katoliškem obzorniku objavil Franc Grivec.²²

Mnenje o poljski zavezanosti in pripadnosti slovanstvu in slovanski vzajemnosti se je v tem času radikalno spremenilo in šele tedaj so katoliški krogi kot protiutež češki univerzi v Pragi začeli nagovarjati slovenske dijake k študiju na poljski univerzi v Krakovu in pogojno tudi Lvovu.

Eden prvih, ki se je odzval pozivu katoliških krogov k študiju na poljski univerzi, je bil Leopold Lenard.²³ Kot duhovnik je leta 1902 začel študirati teologijo v Innsbrucku, potem pa ga je škof Jeglič poslal v Lvov. Tu je v letih 1903 in 1904 študiral filozofijo. V zimskem semestru 1906 se je vpisal na filozofsko fakulteto v Krakovu,²⁴ kjer je obiskoval slavistične seminarje, medtem ko se mu poskus, da bi se vpisal na varšavsko univerzo leta 1907 ni posrečil, ker so carsko univerzo zaradi šolske stavke zaprli za pet let. Študij je moral tako končati na Dunaju.

Lenardov poglobitveni interes je bil predvsem slovanska ideja in med slovansko sodelovanje s posebnim poudarkom na tesnejših stikih Slovencev s Poljaki. Poljakom je pripisoval največ državotvornosti in najvišjo raven kulturnega razvoja med slovanskimi narodi, zato je tudi podpiral in sprejel program skupine Slovanskega kluba (Klub Słowiański) v Krakovu. Klub je ustanovila skupina izobražencev z namenom širiti slovansko idejo med Poljaki, izvajati t.i. drobno delo med ljudmi ipd. Leta 1912 so ustanovili tudi Towarzystwo slowianskie, ki je ustanavljalo čitalnice, knjižnice, organiziralo poljudna predavanja, tečaje slovanskih jezikov ipd. Lenard je v okviru tega društva vodil tečaje slovenskega jezika.

Po vrnitvi v Ljubljano je dopisoval v razne katoliške revije, med drugim tudi v katoliško dijaško revijo *Zora*, večinoma prispevke, v katerih je pozival slovenske dijake, naj študirajo v Galiciji, kajti po njegovem mnenju je bila slovenska inteligenca ta čas še vedno preveč pod vplivom nemške kulture. V študiju na češki univerzi v Pragi je sicer videl tudi pozitivno plat, saj je to pomenilo, da so se slovenski študentje izognili pritisku nemške kulture, vendar je dajal prednost Krakovu. Med drugim tudi zato, ker je "Krakov čisto slovansko mesto. Nemška kultura vpliva tu tudi posredno jako malo. Na drugi strani se pa čutijo tu globoki in stari vplivi drugih svetovnih kultur: Francoske, Angleške, Laške. Čuti se tudi bližina ruska in rusinska..." Prepričan je bil, da bi vpliv slovanskih poljskih tradicij "gotovo dobro deloval na razvoj duha in mišljenja našega dijaka. Krakov je najbolj slovansko mesto, kajti tu segajo tradicije v bajeslovne, prazgodovinske čase... Krakov je središče političnih misli. Tu ne bo Slovenec našel nobene stranke, s katero bi se lahko strinjal, ne bo slišal nobenih političnih in narodnih fraz, katerih so navajeni drugje...Teorije političnega, verskega in gospodarskega konzervativizma, profesorskega liberalizma, socializma in nacionalizma so tu razvite z vso jasnostjo in doslednostjo..."²⁵ Krakov je bil zanj središče slovanstva, čeprav ne "toliko v besedah, kot v programih". Za Poljake je menil, da imajo gotovo "med vsemi Slovani največ takta in olike", kar bi pozitivno vplivalo tudi na slovenske dijake. In nenažadanje, v Krakovu je videl mesto znanosti in umetnosti, kjer je dobro razvito visoko in

²² Franc Grivec, *Slovanska ideja in Poljaki*, Katoliški obzornik, št. 6.

²³ Irena Gantar Godina, *Dr. Leopold Lenard*, Zgodovinski časopis, št. 3, 1992, str. 395-400.

²⁴ Barbara Oczkova, *Lenardov "Rozwoj gramatyki Slowenskiej"*, Zbornik Obdobje simbolizma v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi IV, II.del, Ljubljana.

²⁵ L. Lenard, *Naše gorje*, *Zora* 1907-08, št. 4, str. 53-54.

srednje šolstvo, pa tudi Poljaki sami naj bi po njegovem dobro sprejeli slovenske dijake.²⁶ Na Lenardove pozive so odgovorili uredniki časopisa *Swiat Słowianski*, ki so Slovincem zagotovili, da lahko pričakujejo "najboljšega sprejema".²⁷

Povsem neodvisno od katoliškega zavzemanja za študij na Jagielonski univerzi v Krakovu je predavanja na njej obiskoval - kot eden prvih slovenskih študentov - Vojislav Mole. V študijskem letu 1906/07 je vpisal predmeta iz zgodovine poljskega slovstva in slavistične lingvistike, čeprav je, kot je zapisal, nameraval nadaljevati študij romanistike. Za odhod v Krakov sta ga navušila poljska študenta Roman Pollak in M. Grzechowicz, ki ju je srečal na izletu po Jadranu. Mole je v Krakovu ostal eno študijsko leto, se dodobra seznanil s študijskimi razmerami in študij nadaljeval v Rimu in na Dunaju, kjer je leta 1912 doktoriral. Od leta 1926 je na univerzi v Krakovu predaval zgodovino umetnosti jugoslovanskih narodov vse do napada Nemčije na Poljsko leta 1939, ko se je vrnil v Ljubljano. Ponovno je prišel v Krakov leta 1946 in na Jagielonski univerzi predaval vse do leta 1966, ko je odšel v ZDA.

Diskusije o dilemi sodelovanja Slovencev s Čehi ali Poljaki - ne le dijaštva - so bile bolj aktualne in intenzivnejše po letu 1908, v času novoslovanskega gibanja. O tem so razpravljali tako v liberalnih kot v katoliških krogih. Tako eni kot drugi so poudarjali dobre in slabe plati češke oz. poljske politike in dobrega oz. slabega vpliva njihovih univerz. Med dijaštvom in študenti so bile seveda najbolj odmevne tiste polemike, ki so izhajale v dijaških časopisih - v Omladini, glasilu liberalnega oz. neodvisnega narodno-radikalnega dijaštva, in v Zori, glasilu narodno-katoliškega dijaštva. Obema pa je bil skupen odpor do nemške narodnostne politike, germanizacije in italijanskega nacionalizma.

V letih 1908-1909 je dopisnik dijaškega katoliško-narodnega glasila Zora Josip Stuller poskušal navdušiti slovenske dijake za študij na Jagielonski univerzi v Krakovu. Bistveno razliko med Prago in Krakovom je videl predvsem v tem, da "nosi ime Praga s seboj tudi 'svobodomiselnost', Krakov pa 'konservativnost'". Konservativnost zato, ker so se prav člani Slovanskega kluba najbolj odločno postavili na stališče slovanske solidarnosti nasproti protislovansko usmerjenim politikom in kulturnikom in delovali za slovansko vzajemnost.

Na drugi strani pa je Stuller dijake opozarjal, da je krakovska univerza primernejša za premožnejše,²⁸ nasprotoval pa je obiskovanju Lvovske univerze. Trdil je, da je Lvov ne le predaleč, marveč tudi nevaren zaradi kritičnega političnega položaja kot posledice poljsko-rusinskega spora.

Med katoliškimi študenti pa je bilo tudi veliko takih, ki so študirali na Dunaju in obenem propagirali študij na poljskih univerzah. Med temi sta bila zelo aktivna France Stele in Andrej Veble, ki sta se nad Galicijo navdušila med služenjem vojaškega roka v Lvovu. Svoje pozive dijakom sta objavljala v Zori. France Stele je objavil celo poziv slovenskim študentom, naj kot prostovoljci služijo vojaški rok v Galiciji. Naštel je vrsto razlogov, zakaj prav tja: ne le da so Poljaki "najzanimivejši slovanski narod", so tudi "izrecno katoliški narod" in "izrecen reprezentant Slovanstva". In ne le to, Stele je zatrjeval, da je Galicija dežela, ki ima "med poljskimi deželami največjo svobodo in je razvila za ta narod najugodnejše razmere...". Omenil je tudi Lvov in poljsko-rusinske spore, kar vse je "za Slovane zelo zanimivo".²⁹ Ni znano, ali je imel njegov poziv kakšne odmeve.

²⁶ Nav. d.

²⁷ Listek - *Swiat Slowianski*, Zora, zv. V, 1907-08, str. 79.

²⁸ Josip Stuller, *Krakov in - slovensko dijaštvo*, Zora 1908-1909, zv. 9-10, str. 180.

²⁹ France Stele, *Kam k prostovoljcem?*, Zora 1907-1908, zv. IX, str. 143.

Nekaj več stikov s poljskimi študenti so imeli slovenski študentje šele po letu 1908, ko je Omladina objavila prispevek poljskega študenta Boczkowskega o novoslovanstvu. Leta 1909 je bil napovedan prvi obisk poljskih akademikov v Ljubljani. 23. septembra 1909 so Ljubljano obiskali člani Akademskega dramatičnega društva iz Krakova. Katoliški Slovenec je Slovence, zlasti dijaštvo, že mesec dni prej pozval, naj pripravijo "kar najlepši sprejem v Ljubljani, saj bo to prvi izlet Poljakov **sploh** v Ljubljani...".³⁰

Leta 1910 so v Ljubljani ustanovili Društvo prijateljev poljskega naroda, že naslednje leto pa v Krakovu Društvo prijateljev Jugoslovanov. Iniciator za ustanovitev društva je bil Stanislav Jasinski, predsednik krščansko socialne zveze v Krakovu, med člani pa so bili tudi prof. Marjan Zdziechowski, Feliks Koneczny in drugi. Ob tej priložnosti je v Krakov pripotoval deželni glavar Fran Šuklje z devetimi člani deputacije. Med drugim so razpravljali tudi o študiju slovenskih dijakov v Krakovu, predvsem zato, kot je poudaril eden od deputantov, Evgen Lampe, ker so Slovencem Poljaki najbližji. Fran Šuklje pa je poudaril, da bi to pomenilo ne le emancipacijo slovenskih dijakov od Dunaja in Gradca, marveč bi umetniki na poljski akademiji lahko "ustvarili res domačo umetnost". Razmišljali so tudi o ustanovitvi slovenskih stolic na krakovski univerzi, dokler Slovenci ne bi dobili svoje univerze.³¹ Stele je v poročilu poudaril, da do tega časa "naša agitacija ni rodila zadovoljnega sadu", da je morda zdaj čas ponovno premisliti o tem vprašanju. Ni pa se opredelil do ustanavljanja stolic, saj je menil, da bi bilo kljub vsemu v Krakovu premalo študentov, da bi bilo to izvedljivo.

Tudi s strani poljskih študentov je prispel na uredništvo Omladine "Poziv do Slovencev!",³² v katerem je zveza akademskih društev poljske mladine Ogniva povabila Slovence, naj študirajo na univerzi v Krakovu. Kmalu zatem se je v Zori ponovno oglasil Leopold Lenard z opozorilom dijakom na ugodne študijske razmere v Krakovu, čeprav dražje kot na Dunaju ali v Gradcu. Predvsem se je zavzel za obiskovanje medicinske in agronomske fakultete, trgovske akademije in akademije lepih umetnosti. Pozval je tudi dekleta, naj se odločijo za višjo zasebno dekliško šolo Baraneum.³³

Na vprašanje, zakaj se slovenski študentje niso v večjem številu odzivali na pozive starejših kolegov, naj študirajo na poljskih univerzah, zlasti v Krakovu ali Lvovu, je možnih več odgovorov. Pomemben razlog je bila gotovo geografska razdalja, ki je manj premožne študente zagotovo odvrčala od načrta. Prav tako na poljskih univerzah ni bilo možnosti za ustanovitev slovenskih študentskih društev, ki so v drugih univerzitetnih mestih pomagala študentom pri iskanju stanovanj, organizirala finančno pomoč, ipd. Jezikovna bariera ni bila tako pomembna, pomembnejše je bilo dejstvo, da je bil vpliv liberalnega dijaštva veliko močnejši, saj je imela med slovenskimi študenti Omladina precej več bralcev kot katoliška Zora. Precejšnja ovira je bila tudi sama poljska politika, o kateri so slovenski časopisi vedno podrobno in kritično poročali, med drugim tudi Podgornikov Slovanski svet. Fran Podgornik je imel na slovenske dijake in študente precejšen vpliv. Bil je izjemno skeptičen do slovensko-poljskega sodelovanja, saj Poljakom ni zaupal zaradi njihove, kot je poudarjal, protiruske in protirusinske politike. Njegove misli so imele veliko privržencev med študenti, medtem ko jih politiki niso upoštevali.

Posledica takega odnosa Slovencev do Poljakov je bila, da so imeli katoliški krogi kljub širokim propagandnim akcijam malo uspeha, saj je v Galiciji študiralo zanemar-

³⁰ *K izletu poljskih akademikov v Ljubljano*, Slovenec, št. 193, 25. avgust 1909.

³¹ *Towarzystwo Przyjaciół Słowian połudnowych*, Zora 1911-1912, zv. 6, str. 116.

³² Omladina, 1909-1910, str. 9.

³³ *V Krakov*, Zora 1911-1912, zv. 8, str. 161.

ljivo število slovenskih študentov. V primerjavi s Prago, kjer so se slovenski študentje za študij odločali precej množično, so se za študij na poljskih univerzah odločali bolj kot posamezniki, individualno, in se tudi zato težje prilagodili tamkajšnjim razmeram. Tako je v Pragi in drugih čeških mestih ostalo in delovalo precej slovenskih izobražencev, medtem ko je, kolikor je znano, v Krakovu ostal - po letu 1926 - le Vojeslav Mole. Po drugi svetovni vojni pa je ostalo na Poljskem večje število slovenskih umetnikov.

Ne glede na večinoma težke razmere, v kakršnih so morali študirati slovenski študentje zunaj svoje ožje domovine - študij v tujem jeziku, pomanjkanje finančnih sredstev, v nekaterih okoljih tudi srečevanje z nacionalno nestrpnostjo in šovinizmom - so mnogi postali priznani znanstveniki, kulturniki in politiki. Nekateri so po končanem študiju delovali doma, drugi zunaj meja ožje domovine ali celo v tujih državah. Tisti, ki so se vrnil domov, so v slovensko kulturno, gospodarsko, znanstveno in politično okolje vnesli veliko novih, svežih idej od drugod, širše poznavanje razmer v avstrijskih in drugih deželah, znanje tujih ipd. Na drugi strani pa so ti, t.i. začasni izseljenci-izobraženci v času študija veliko prispevali k temu, da so tudi drugi narodi spoznavali slovenske dosežke v kulturi, umetnosti, znanosti, pa tudi slovenske politične razmere. Lahko bi rekli, da je bil to eden njihovih poglobitvenih dosežkov, pa tudi bistvena razlika predvsem v primerjavi s slovensko ekonomsko in verjetno v manjši meri s politično emigracijo.

SUMMARY

Slovene Intellectuals in Slavic Lands up to 1918

Early cases of migration from or into Slovene lands comprise migrations based on religious grounds: refugees in flight from Turkish absolutism; the exile of the Protestants and nobility in particular. Those leaving at the end of the sixteenth and in the early seventeenth century needed to depart to escape re-Catholicisation, which was rampant from the years 1582 to 1628, when the last aristocratic families went abroad. Their destination was mostly Germany. The impact of the inflow of Catholics, fleeing from Protestant countries, needs to be taken into account as well.

Crucial reasons for Slovene emigration, most massive at the end of the nineteenth century and in the twenties of the twentieth century, were largely economic. During that period most Slovenes migrated to the USA, Canada and some Western European countries /Germany, Belgium/. Again, economics was the strongest incentive to migrate in the sixties, when a large number of Slovenes sought employment in Western Europe and Scandinavia.

Political grounds for migration arose only after World War I with the new state border. Many of the German bureaucrats left Yugoslavia, and a proportion of Slovene intellectuals abandoned Carinthia. In 1919 and 1920 saw an unprecedented outflow of Slovenes from western and coastal regions, yielded by treaty to Italy. The inforcement of fascism and brutal italianisation has led many Slovenes into exile to the then Yugoslavia, especially into south-eastern territories of Slovenia, to South and North America, and partly to Australia.

Political reasons incited emigration after the year 1945 as well, when numerous Slovenes left their homeland - particularly to South America.

Migrations were also comprised of temporary or permanent displacements of intellectuals, may it be students, professors, missionaries or artists. Scholars from Slovene lands studied in various European countries, largely in Italy, and particularly in Vienna and Graz in nineteenth century. By the year 1897, due to the strains of national antagonisms, there was a growing tendency to attend universities in Slavic countries. The Czech University in Prague, established in 1882, was the most highly regarded, and attended mostly by liberal students.

The interests and tendencies of Slovene Catholic community were to direct Slovene students to the less liberal environments, i.e., Galicia, to Krakow and Lvov universities. Results were poor, despite vast propaganda, since only an insignificant number of Slovene students studied at these two Polish universities.

The migration of Slovene intellectuals to Russia in the 1860s is also briefly mentioned. There they employed as high school professors and their motives cannot be compared to those of Slovene students.

ANDREJ VOVKO

DELOVANJE DEUTSCHER SCHULVEREINA NA KRANJSKEM V LUČI PISANJA SLOVENSKEGA BRANIK

Obdobje slovenske zgodovine v zadnjih desetletjih pred I. svetovno vojno so v veliki meri zaznamovali zaostreni narodnostni boji. V njih so poleg drugih zelo vidno vlogo odigrala razna zasebna narodno-obrambna oziroma narodno-napadalna društva. Med nemškimi napadalnimi nacionalističnimi organizacijami, ki so proti koncu Avstro-Ogrske delovale na slovenskih tleh, ima zaradi svojega pomena nedvomno posebno mesto šolsko društvo Deutscher Schulverein, med slovenskimi pa zasebno narodno-obrambno društvo Družba sv. Cirila in Metoda (CMD), ki je nastala kot slovenski odgovor na omenjeni Schulverein ter njegovo italijansko različico Pro Patrio oziroma kasneje Lego Nazionale.¹ Z raziskovanjem delovanja Deutscher Schulverein se je ukvarjalo predvsem nekaj avstrijskih zgodovinarjev, v najnovjšem času zlasti Werner Drobesch,² medtem ko Schulverein zelo potrebne monografske obravnave v slovenskem zgodovinopisju še ni doživel. Pričujoči prispevek to slednje seveda ni, noče in ne more biti. Pomeni le prikaz, kako so na delovanje Deutscher Schulvereina na Kranjskem v letih od 1908 do 1914 gledali njegovi nasprotniki, slovenski narodno-obrambni delavci liberalne in narodno radikalne usmeritve, zbrani okrog mesečnika Slovenski Branik. (S.B.). Zgoraj postavljeni mejni letnici objavljenega prispevka se seveda ujemata z obdobjem izhajanja omenjene publikacije.

1. Delovanje Deutscher Schulverein na slovenskem ozemlju do I. svetovne vojne

Naj najprej na kratko predstavimo oba "nasprotna igralca", prednost pa dajmo starejšemu med njima. Nemška zasebna šolska organizacija Deutscher Schulverein je bila ustanovljena 13. maja 1880 na Dunaju. Njena pravila, ki jih je sestavil dunajski Deutscher Klub, je avstrijska vlada potrdila 8. junija 1880. Konec istega meseca so natisnili poseben proglas, v katerem so naglašali, da *"tisoči in tisoči otrok nemških staršev rastejo na naših jezikovnih mejah in predelih z mešanim prebivalstvom brez nemške šole in so tako za nemški narod izgubljeni"*. To naj bi se po besedah tega proglasa dogajalo na Češkem, Moravskem, Tirolskem in Kranjskem, ti pripadniki nemških manjšin pa naj bi bili brez pomoči svojih rojakov prisiljeni opustiti brezupen boj in dopustiti, da bi njihovi otroci pozabili svoj materin jezik ter postali Slovani ali Italijani. *"Zato imamo Nemci ne glede na strankarsko pripadnost dolžnost, da pomagamo ne samo z nevrednim tarnanjem ali brezuspešnimi protesti, ampak z zavzetim delom."*³

Da so bili takratni slovenski politiki pozorni na pojav novega nasprotnika, pričajo spomini dr. Josipa Vošnjaka. Ko so predložili pravila Schulvereina v potrditev dunajski vladi, jih je dobil v roke tudi slovenski državni poslanec vitez Schneid in po dogovoru z

¹ Prispevek posvečam osemdesetletnici nestorja slovenskih zgodovinarjev, velikega poznavalca naše zgodovine in svojega dragega univerzitetnega učitelja akademika prof. dr. Vasilija Melika, ki se ga drznem imenovati prijatelj, s hvaležno zahvalo za vso njegovo pomoč pri mojem zgodovinopisnem delu. Posebej se mu zahvaljujem, ker sem se na njegov prijazen nasvet leta 1978 lotil zgodovinskega proučevanja Družbe sv. Cirila in Metoda.

² Werner Drobesch, Der Deutscher Schulverein. Njegova ideologija, notranja struktura in delovanje s posebnim ozirom na Slovenijo.- Zgodovinski časopis, Ljubljana, 46/1992, št. 2, str. 187-196.

³ Učiteljski tovariš, Ljubljana 1905, št. 23, str. 181.

dr. Vošnjakom je šel k predsedniku te vlade grofu Edwardu Taaffeju ter mu poskušal dokazati, "koliko nemira med narodi bo zakrivilo to društvo, da je to v prvi vrsti politično društvo in bi kot tako ne smelo ustanavljati podružnic, da naj ga torej vlada nikar ne potrjuje". Grof Taaffe pa je izjavil, naj Schulvereinovci kar nabirajo denar, "bo že kak denarničar vse odnesel in jo popihal". Dr. Vošnjak ugotavlja, da se to ni zgodilo, saj je imelo društvo dovolj strogo kontrolo, Slovenci pa so kmalu začutili njegovo "pogubonosno delo".⁴

Ustanovni shod društva Deutscher Schulverein je bil 2. julija 1880 in ob njem je imelo omenjeno društvo že 3.000 članov, od katerih je vsak plačal goldinar članarine.⁵ V začetku leta 1881 je štel Schulverein že 22.000 članov in zbral 110.000 kron. Prvo iz široke mreže svojih podružnic je ustanovil 2. aprila 1881 v Plznu na Češkem, istega leta pa še 251 drugih. Leta 1905 je imel 850 podružnic s 77.000 člani. V prvih 25 letih svojega delovanja je zbral Schulverein 10,316.000 kron, izdal 9,784.335 kron, ustanovil 40 šol, vzdrževal ali podpiral pa jih je 844.⁶ Leta 1913 je imel Schulverein okoli 2600 podružnic (krajevnih skupin) v 102 okrajnih zvezah, z 200.000 člani ter skoraj milijon in pol kron dohodkov. Vzdrževal je 37 šol in 88 otroških vrtcev, podpiral pa še več kot 277 šol in 106 otroških vrtcev.⁷

Posebno dejavnost, povezano z Deutscher Schulverein je sprožil nemški pesnik Peter Rosegger, ki je leta 1909 v Gradcu pozval Nemce, naj zbirajo prispevke, tako imenovane "kamne", za ustanovitev šol na narodnostno mešanih ozemljih. Prispevki so znašali po 2.000 kron, kar je bil za tiste čase kaj lep denar, vplačali pa naj bi jih šele tedaj, ko bi se v petih letih javilo vsaj tisoč Nemcev, ki bi bili to pripravljene storiti. V dobrih treh letih je bilo zbranih že tri milijone kron, največji del tega zneska pa so namenili gradnji nemških šol na slovenskem ozemlju.⁸

Poleg čeških dežel so bile prav slovenske osnovni cilj delovanja Schulvereina. Po ustaljeni taktiki je ta z denarjem, ki so ga zbrale njegove podružnice iz širokega zaledja, začel graditi mrežo svojih šolskih ustanov, vrtcev in osnovnih šol ter poslopij zanje. V te zavode je poleg resnično nemških otrok, ki pa jih praviloma ni bilo zadosti, da bi opravičili lastne zasebne šole zanje, začel z zvijačo in najrazličnejšim nasiljem, zlasti nad politično in ekonomsko od Nemcev odvisnimi nenemškimi starši pridobivati njihove otroke v svoje zavode. Ko je bilo delovanje takega zavoda že dovolj utečeno, so si predstavniki Schulvereina začeli prizadevati, da bi njegovo vzdrževanje čimprej prevzele javne oblasti in bi tako privarčevana schulvereinska sredstva uporabili za odpiranje novih schulvereinskih šolskih postojank. Svoj namen "obrambe nemštva" je poskušal Schulverein doseči tudi s plačevanjem nagrad učiteljem, ki so se izkazali pri poučevanju nemščine, "velikodušno" pa je nudil tudi finančne podpore javnim šolam pri gradnji šolskih poslopij, seveda s pogojem, da bo pouk v novi šoli v nemškem jeziku.

Glavni Schulvereinov udar na slovensko ozemlje je prihajal iz dveh smeri: iz Gradca proti Mariboru in po Dravski dolini na Spodnje Štajersko in iz Celovca čez Jesenice na Kranjsko.⁹ Tokrat se bomo posvetili delovanju Schulvereina na Kranjskem, kjer je deloval pod lastnim imenom ali pod imenom različnih "firm", tako n. pr. "šolskega kuratorija"

⁴ Slovenski Branik (dalje S.B.), III/1910, št. 7, str. 174.

⁵ Tone Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945.- (Dalje: Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika) Založba Obzorja, Maribor 1968, str. 6-7.

⁶ Učiteljski tovariš, Ljubljana 1905, št. 23, str. 181.

⁷ S.B. VII/1914, št. 7, str. 182-183.

⁸ S.B. IV/1911, št. 11, str. 279.

⁹ Koledar (Vestnik) šolske družbe sv. Cirila in Metoda (Dalje Koledar (Vestnik)) za leto 1927, str. 100.

v Spodnji Šiški. Schuleverein je deloval prek mreže svojih podružnic ter s svojimi ali od njega podpiranimi osnovnimi šolami ter otroškimi vrtci. Njegove šolske ustanove so nastale na Kranjskem v nekaterih industrijskih večjih mestih in predmestjih (Tržič, Spodnja Šiška, Ljubljana, Domžale, Sava pri Jesenicah), zlasti pa na obrobju kočevskega narodnostnega otoka v Lazah, Vrčicah, Rodinah, Mavrlenu, Ovčjaku, Svetlem Potoku, Verdrengu, Škrilju, Grčaricah, otroški vrtci pa v Ljubljani, Kočevju in Zagorju.¹⁰

Zgolj kot zanimivo ilustracijo tedanjih Slovincem v habsburških deželah pretežno nenaklonjenih šolskih razmer omenimo, da kakih posebnih akcij Schulvereina ne zasledimo na Koroškem. Izjema je bila le velika naglica, v kateri so postavili schulvereinsko šolo v Vodičji vasi kot odgovor na načrtovano in od oblasti nikoli dovoljeno šolo slovenske CMD v tem kraju. Ponemčevanje so na Koroškem pač povsem v zadovoljivi meri opravljale javne utrakvistične osnovne šole, kjer so, kot je znano, slovenščino uporabljali zgolj zato, da so slovenske učence hitreje naučili nemščine. Svoje napore je Schulverein usmeril predvsem na Spodnje Štajersko, zlasti na okolico Maribora in Marenberga (današnjih Radelj). O reakcijah Slovenskega Branika na to delovanje sem objavil prispevek v Časopisu za zgodovino in narodopisje.¹¹ Svoji prvi šoli je nemško društvo ustanovilo leta 1882 v Pekrah pri Mariboru in v Sevnici, s šolo na Sladkem vrhu v Slovenskih goricah pa je hotelo po lastnem zatrjevanju postaviti "*zaporo proti slovenskemu prodiranju na sever*".¹² Posebne pozornosti je bil deležen tudi Šentilj, kjer je Schulverein leta 1889 kupil posestvo in na njem ustanovil lastno osnovno šolo, ki pa jo je leta 1901 v svojo oskrbo kot javno šolo prevzela štajerska deželna uprava. V "boj za Šentilj" se je vključilo tudi drugo osrednje nemško napadalno nacionalistično društvo, leta 1889 ustanovljena Südmark, ki je skrbelo predvsem za kupovanje slovenske zemljiške posesti in naseljevanje nemških kolonistov na njej.¹³ Omenimo še, da je bil po koncu I. svetovne vojne v novi jugoslovanski državi Schulverein skupaj z drugimi podobnimi nemškimi organizacijami razpuščen, njegovo imetje pa zaplenjeno.

2. O Slovenskem Braniku

Predstavimo zdaj precej bolj na kratko še Slovenski Branik. Svoje rojstvo ta mesečnik s podnaslovom Vestnik naših pokrajin dolguje slovenskemu odgovoru na delovanje Deutscher Shulvereina in podobne italijanske napadalne šolske organizacije Lege Nazionale - šolski narodno-obrambni zasebni organizaciji Družbi sv. Cirila in Metoda, ustanovljeni leta 1885 v Ljubljani. Poleg njenih publikacij, predvsem njenega Vestnika in kasneje Koledarja (Vestnika) je začel njeno delovanje med Slovenci popularizirati leta 1908 ustanovljeni že omenjeni Slovenski Branik. Uradno ni bil njeno glasilo, pač pa naj bi ga izdajal poseben konzorcij. V njem so bili ljudje, ki so bili hkrati člani Družbe sv. Mohorja, če že ne v samem njenem vodstvu. V času mednarodnih in slovenskih strankarskih bojev je bilo očitno bolj udobno, da je Slovenski Branik dajal videz samostojnosti, posebno še zaradi svoje izrazite ostrine, s katero je obračunaval s svojimi političnimi in idejnimi nasprotniki bodisi slovenske ali drugih narodnosti. Te ostrine si Družba sv. Cirila in Metoda kljub jasni ločitvi duhov leta 1907 in popolni prevladi liberalnih in narodno-radikalnih članov v njej pač ni mogla privoščiti, ker se je tudi potem poskušala bolj ali manj

¹⁰ Koledar (Vestnik) ... za 1924, str. 71-72.

¹¹ Andrej Vovko, Delovanje Deutscher Schulvereina na Slovenskem Štajerskem v luči pisanja Slovenskega Branika, Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70/35/1999, št. 3, str. 431-452.

¹² Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika..., str. 6-9.

¹³ Prav tam, str. 70-72.

uspešno predstavljati kot nestrankarska in vseslovenska.¹⁴ Naj tukaj namenim nekaj besed še dejavnosti Družbe sv. Cirila in Metoda na Kranjskem. Težišče delovanja CMD je bilo sicer v drugih, narodnostno bolj ogroženih slovenskih pokrajinah, na Kranjskem pa je ustanovila svoje otroške vrtce v Trziču (1900), na Jesenicah (1903) ter dva na Savi pri Jesenicah (1903, 1905), s finančnimi podporami, zlasti s sredstvi za gradnjo šolskih poslopij, ki so bila sicer breme matičnih občin, pa je pomagala slovenskim osnovnim šolam na obrobju nemškega kočevskega narodnostnega otoka (Rodine, Čeplje. Talčji vrh, Rožni dol, Draga). Na Kranjskem je delovala tudi vrsta moških in ženskih podružnic CMD, ki je finančno podpirala dejavnost Družbe. Leta 1886 jih je bilo 30, njihovo število pa se je stalno povečevalo, tako da jih je bilo leta 1900 63, leta 1913 pa največ – 107.¹⁵

Slovenski Branik je tudi zaradi te svoje ostrine izhajal le šest let in ga je avstrijska cenzura zatrla takoj po začetku I. svetovne vojne. Njegova zadnja številka je izšla avgusta 1914. Prve tri letnike je uredil odvetnik dr. Gregor Žerjav, ki je bil nekaj časa tajnik Družbe sv. Cirila in Metoda, druge tri pa pobudnik te Družbe duhovnik in zgodovinar Ivan Vrhovnik skupaj s potovalnim učiteljem - nameščencem Družbe Antejem Begom. Popkovina Slovenskega Branika z Družbo sv. Cirila in Metoda je bila torej zelo očitna.

Vsebina Slovenskega Branika je kljub njegovemu kratkemu življenju zelo pisana in je dragocen vir za vrsto zgodovinskih raziskav iz časa njegovega izhajanja. Daleč največjo težo je namenil Družbi sv. Cirila in Metoda, ki jo je "popredalčkal" v vrsto posebnih rubrik: Iz vodstva, Podružnice, Družbeni zavodi, Naši malčki - za Družbo sv. Cirila in Metoda, Ameriški Slovenci - za družbo sv. Cirila in Metoda. Ko je bila tudi iz ljudi okoli Slovenskega Branika leta 1910 v Ljubljani ustanovljena narodno-obrambna organizacija Branibor, odgovor na napadalno nemško gospodarsko organizacijo Südmark v skromnih slovenskih razmerah, je Slovenski Branik tudi njej posvetil precej pozornosti, podobno pa tudi obrambnim organizacijam drugih slovenskih narodov. Razumljivo so bile posebne pozornosti na straneh Slovenskega Branika deležne že omenjene konkurenčne nemške in italijanske organizacije. V stalnih rubrikah Iz narodnega bojišča in Kaj delajo naši nasprotniki so sodelavci Slovenskega Branika zelo pozorno sledili vsem nasprotnikovim potezam, jih več ali manj sproti razkrivali in opozarjali Slovence nanje. Pri tem so uporabljali tako publikacije omenjenih nasprotnih organizacij kot domače in tuje časopise ter druge vire informacij, delno tudi zaupne vsebine. V njihovem delovanju že najdemo zametke tega, kar danes imenujemo "raziskovalno novinarstvo". Z biografsko bibliografskega vidika moramo ob tem žal opozoriti, da velika večina člankov v Slovenskem Braniku ni podpisana, če že je, pa je običajno s kraticami ali psevdonimi.¹⁶

3. O delovanju Schulvereina na Kranjskem

Prispevki v S.B. so poročanje o delovanju Schulvereina na Kranjskem pretežno povzemali iz poročil te organizacije. Tako so navedli, da so nemške šole na Kranjskem iz Schulvereinovega jubilejnega sklada v letu 1908 prejele 21.300 K.¹⁷ Slovenski Branik je ob tem večkrat jasno opozoril na dejavnost Kranjske hranilnice, ki *"vsako leto kar usipa tisočake za nemške šole in nemška društva na Kranjskem"*, med njimi v veliki

¹⁴ O delovanju Družbe sv. Cirila in Metoda: Andrej Vovko, Mal položi dar... Portret slovenske narodno-obrambne šolske organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda 1885-1918, - Slovenska Matica, Ljubljana, 1994, 237 str.

¹⁵ Prav tam, str. 150, 151, 172, 175.

¹⁶ O usmeritvi S.B.: Naš čolnič otmimo!- S.B. I/1908, št. 1, str. 1-2. Na pot.- S.B. I/1908, št. 1, str. 2-3.

¹⁷ Schulvereinova podružnica v Ljubljani, S.B. I/1908, št. 6, str. 117.

meri za Schulverein. Brez te dejavnosti bi *"nemška zel...že zdavna usahnila tu, ko bi ne bilo tega zavoda"*, zato naj bo važen del slovenskega delovanja usmerjen v to, da *"noben slovenski novič ne zajde več v nemške predale kranjske hranilnice"*.¹⁸

Ko S.B. pojasnjuje, zakaj je Schulverein doslej za nemško šolstvo na Kranjskem in Primorskem izdajal sorazmerno majhne vsote, ugotavlja, da je namesto njega denar dajala na razpolago za nemške schulvereinske šole in učitelje Kranjska hranilnica, zdaj pa ko v letu 1909 *"od tedna do tedna cepajo milijoni iz stare "šporkase"*, so postali nervozni, kot da bi se ne čutili več varne. *"Nadejamo se, da skoro usahne vir, ki je toliko let vzdrževal naše potujčevalnice."*¹⁹ Leta 1910 je navedena bilanca tridesetletnega delovanja Schulvereina na Kranjskem. Vzdrževal je šole v Ljubljani, Maverlenu, Lazah, podpiral pa šole v Domžalah, Šiški in skoraj vse na Kočevskem, otroške vrtce v Trziču, Zagorju, Ljubljani, Kočevju in na Jesenicah ter z mesečnimi podporami 17 učiteljev na Kranjskem in nemški Studentenheim v Kočevju.²⁰ Sredi leta 1911 je Schulverein namenil 450.000 K za utrjevanje nemštva v obmejnih krajih, za gradnjo in razširjanje lastnih šol je namenil 110.000 K, od tega polovico za šoli v Rodinah in Vrčicah.²¹ Konec leta 1911 je Schulverein na svojem letnem 31. zborovanju podal bilanco svojega dela, iz katere je razbrati, da je v tekočem letu namenil Kranjski 74.000 K, iz česar je med drugim na Kočevskem zgradil 4 nove šole.²²

Slovenski Branik je pogosto opozarjal, da se nemški Schulverein na Kranjskem skriva pod imenom "ljubljanski šolski kuratorij". Prek te organizacije in neposredno je v letu 1912 vzdrževal razen mnogih šol na Kočevskem in šole v Domžalah še zasebno žensko učiteljišče, zasebno trgovsko šolo za deklince, osemrazredno dekliško osnovno šolo in nemški otroški vrtec v Ljubljani, štirirazredno osnovno šolo na Savi pri Jesenicah, ter otroški vrtec v istem kraju, štirirazredno osnovno šolo v Spodnji Šiški in dvorazredno osnovno šolo v Trziču. V teh šolah in vrtcih je bilo v omenjenem letu 700 otrok, vseh stroškov zanje pa 68.000 K.²³

S.B. je sredi leta 1913 namenil pregleden članek delovanju Schulvereina na Kranjskem. Pri tem se je v veliki meri naslonil na poročilo o 33. redni Schulvereinovi skupščini tega leta na Dunaju. Schulvereinovo delovanje na Kranjskem je obsegalo štiri-razrednico v Ljubljani, dvorazrednico na Vrčicah ter enorazrednice na Maverlenu, Lazih in Rodinah in otroška vrtca v Trziču in Zagorju. V Domžalah in Spodnji Šiški je Schulverein podpiral tamkajšnji zasebni nemški šoli, njegovo podporo pa je dobivala *"že precej časa"* javna osnovna šola na Štalcerjih. Učna sredstva in učila je pošiljal šolam v Kočevju, na Travi, v Zagorju, Ovčjaku, Spodnjem Zdihovem in Verdrengu, le-ta tudi za šolsko opremo. Obrtni pouk je podpiral v Kočevju, otroške vrtce pa na Jesenicah, v Kočevju, Ljubljani, v Šalki vasi. Šolska poslopja je zgradil v Lazih, na Rodinah, v Verdrengu in na Vrčicah. Z dokladami, častnimi darili in bolniškimi podporami je podpiral 22 učiteljev s Kranjske, strokovno šolo v Kočevju in gospodinjstvo šolo v Ljubljani. Svoja poslopja in zemljišča je imel v Kočevju, v Jasnem Potoku, na Maverlenu, v Grčaricah, na Lazih, v Rodinah, v Šalki vasi, Ovčjaku, v Štalah v Spodnji Šiški, Spodnjem Zdihovem, v Verdrengu in na Vrčicah. S.B. se ni zadovoljil samo s predstavitvijo Schulvereinove dejavnosti, ki je že potekala, pozornost je posvečal tudi pred-

¹⁸ Nemško šolstvo, S.B. I/1908, št. 5, str. 75.

¹⁹ Primeroma majhne vsote, S.B. II/1909, št. 1, str. 20-21.

²⁰ Kako ruje proti nam nemški Schulverein, S.B. III/1910, št. 1, str. 27-28.

²¹ 450.000 K, S.B. IV/1911, št. 5, str. 130.

²² Delovanje nemškega Schulvereina, S.B. IV/1911, št. 11, str. 279.

²³ Nemški Schulverein na Kranjskem, S.B. V/1912, št. 9, str. 121.

logom za nadaljnji razvoj dejavnosti te organizacije. Tako opozarja, da je na omenjeni 33. skupščini schulvereinska moška ljubljanska podružnica predlagala, naj Schulverein sprejme v svojo upravo nemško šolo v Šiški, ki jo je sedaj vodil že omenjeni ljubljanski šolski kuratorij, v Srednji Travi pri Dragi naj bi ustanovili šolo, ki bi omogočala nemški pouk po 50 šolarjem iz Trave in Drage. Šoli v Domžalah naj postavijo lastno šolsko poslopje, na Kočevskem pa naj ustanovijo šole v Štalah za 40 nemških otrok, ki so všolani v Črmošnjice, v Dolenji Brigi pa za 40 nemških otrok, zdaj všolanih v Moravec. Predlagali so tudi ustanovitev nemške šole v Novem mestu, češ da je tam nemška manjšina, ki se bo okrepila s priselitvijo nemških železničarjev, ki jih bo pripeljala nova belokranjska proga. Ko navaja izrečeno misel, da se v to šolo utegne pridobiti veliko število nekdanjih Nemcev, se S.B. pošali, kako "*blaga*" je namera Schulvereina, da bi iz grobov priklicali pokojne nemškutarje. Dalje navaja S.B. tudi predloge, da bi v Šiški ustanovili nemški otroški vrtec, nemški osnovni šoli pa v Krškem in Vidmu na Štajerskem, ker je v Krškem edina nemška meščanska šola na Kranjskem, ni pa nobene nemške osnovne šole v bližini. Članek zaključuje S.B. z opozorilom, da so načrti Schulvereina, da bi polagoma po vseh mestih in trgih ustanovil nemške šole, "saj je nemških uradnikov in železničarjev vedno več". Ob zaključku članka je prostor za obvezno Branikovo "moralo" oziroma "brco". Tokrat se pisec odloči za brco slovenski ljudski stranki, ki jo prikaže kot stranko, ki ima oblast v deželi, ki pa "*je zavrgla narodnost in je čisto nič ne vznemirja, kaj počenja nemški Schulverein.*"²⁴

V drugi polovici leta 1913 S.B. spet piše o nemškem šolstvu na Kranjskem, ki da "*se razvija tako, da se Nemci po časopisih radujejo*". Spet opozori na šolski kuratorij, ki pod okriljem Schulvereina in "*kranjske šparkase*" vzdržuje nemško učiteljišče, žensko trgovsko šolo, osemrazredno nemško dekliško osnovno šolo v Ljubljani, štiri razredno osnovno šolo v Spodnji Šiški, ter osnovni šoli na Jesenicah in v Trziču. Navede, da je nemško žensko učiteljišče v letu 1913 zapustilo 29 gojenk, ker pa jih na kočevskih šolah ne potrebujejo niti tretjino, "*se bodo vtihotapile na slovenske šole, saj deželni šolski svet je v svoji veličini Nemcem zelo prijazen*". Navaja še, da je dekliško trgovsko šolo izdelalo 18 deklet in da ima osemrazredna nemška dekliška ljudska šola le 109 učenk, toliko kot jih ima marsikatera enorazrednica na deželi. Na razred in na učno moč tako pride le 13 učenk, od teh 109 pa naj bi jih bilo 6 slovenskih in 8 drugih slovanskih. Na jeseniški nemški osnovni šoli je v letu 1913 nekoliko več, to je 205 učencev in učenk.²⁵

4. Schulverein in Gorenjska

S.B. se je leta 1908 zelo razpisal o "nemški nevarnosti" na Gorenjskem.²⁶ Ton članka, podpisanega s psevdonimom "J. Klepec", je po eni strani zelo borbena protinemški, po drugi pa prav do podrobnosti "strateško-taktično" analitičen. Zaključek članka je napisan v kot poziv na preseganje slovenskih strankarskih nasprotij za složno delo vseh Slovencev ne glede na strankarsko pripadnost "*proti našemu najhujšemu sovražniku*", s čimer naj bi pokazali "*privandranemu tujcu Nemcu*", da hoče biti Slovenec "*na svoji zemlji svoj gospod*".²⁷ Članek bi bilo zelo mikavno navajati v podrobnosti, vendar bi se pri tem oddaljili od zastavljene teme prispevka. Zgolj za ilustracijo navedimo, kako oblikuje avtor vodilne misli in kako obravnava občino Fužine. Tako avtor v uvodu navaja, da se je nemštvo na

²⁴ Ponemčevanje Kranjske se nadaljuje, S.B. VI/1913, št. 8, str. 183-184.

²⁵ Nemško šolstvo na Kranjskem, S.B. VI/1913, št. 10, str. 226.

²⁶ J. Klepec, Nemška nevarnost na Gorenjskem, S.B. I/1908, št. 4, str. 57-62. (Dalje J. Klepec...).

²⁷ Prav tam, str. 61-62.

Gorenjskem tako okrepilo, da je postalo Slovincem skrajno nevarno, pri čemer je imela svoj odločilni vpliv nova alpska železnica, odprta leta 1906, pa tudi tujski promet, ki se je v kratkem času več kot podvojil. Že pred otvoritvijo nove železnice je imelo po avtorjevem mnenju nemštvo na Gorenjskem trdne postojanke, ki jih je znalo postopoma gospodarsko utrditi, po drugi strani pa naj domačini ne bi znali izrabiti ugodne prilike, da vzdignejo "zaklade, ki so ležali nedotaknjeni v zemlji". Tujec, ki je obiskoval naše kraje, je hitro spoznal "prirodno lepoto in bogastvo in uvidel okornost našega domačina in njegovo gospodarsko neokretnost, porabil je ugoden čas in se okoristil na račun domačina Slovenca, ki je mesto gospodarja zamenjal z mestom hlapca, tlačana". Ko so se Slovenci zavedli tega, se je tujec že tako globoko zajedel v njegovo meso, da ga ni bilo več mogoče pregnati z njegovih postojank, nova železnica pa je odprla na široko pot nemškemu kapitalu in nemški podjetnosti na Gorenjskem, nemštvo napreduje korak za korakom in danes "moremo z vso resnobo govoriti o nemški nevarnosti na Gorenjskem".

Za občino Fužine avtor članka navaja, da so Slovenci napredovali v letih 1880-90 za 43 "duš" oziroma za 4,96%, v letih 1890-1900 pa nazadovali za 41 "duš" oz 5,03%. Kot vzroke ponemčevanja navaja dejavnost dvorazredne ljudske šole, ki da je popolnoma nemška, podružnic Schulvereina, Südmarke in Turnvereina ter nemške tovarne železnine. Zaključuje pesimistično, da je "v narodnostnem oziru občina Fužine že izgubljena, onih Slovencev, ki jih še ni doseglo ponemčenje pa ne smemo prepustiti njihovi usodi, sicer bodo v dvajsetih letih popolnoma izginili".²⁸ Fužine S.B. ponovno omeni v začetku leta 1913, ko navede podatek, da ima tamkajšnja podružnica Schulvereina 66 članov, podružnica Südmarke pa 52 in dostavi, da skupnega števila 118 nista v prejšnjem letu zmogli obe podružnici CMD v Radovljici.²⁹ Tu se je pisec prispevka nekoliko uštel in stanje vseeno ni bilo tako črno za CMD. Po podatkih iz Koledarja CMD je bilo leta 1912 (in 1913) v moški radovljiški podružnici CMD 89 članov, v ženski pa 46 članic, res pa jih je bilo leta 1911 70+47, to je 117.³⁰ Za leto 1914 je navedeno, da tamkajšnja šola, ki je popolnoma nemška, podpira Schulverein z 10.000 K.³¹

V nadaljevanju svojega članka "J. Klepec" analizira stanje in prepisuje obrambno strategijo za Radeče, Mojstrano in Dovje, Jesenice in Tržič. Navaja, da imajo Nemci na Jesenicah podružnico Schulvereina in da le-ta na Savi vzdržuje otroški vrtec, naslednje leto 1909, "pa se najbrže že otvori schulvereinska šola", za zidavo katere je dala Kranjska hranilnica v letu 1907 20.000 K, v letu 1908 pa 15.000 K. Dobro uspevajoča podružnica Schulvereina deluje tudi v Tržiču ter vzdržuje otroški vrtec, v letu 1909 pa naj bi Schulverein tržiški Nemci, ki jim ponemčevanje v javnih šolah ne poteka dovolj hitro, ustanovili schulvereinsko osnovno šolo.³²

"J. Klepec" je ob tem naredil napako in prezrl dejstvo, da so schulvereinsko šolo na Jesenicah ustanovili že leta 1903. Slovenski Branik, ki so ga očitno opozorili "s terena", je v naslednji številki objavil ustrezeni dopolnilni popravek s poudarkom, da je nemška nevarnost na Gorenjskem očitno še hujša, "nego nam jo je predočil uvodnik 4. številke". V njem navajajo, da je dala tej šoli prostore na voljo Kranjska obrtna družba, skupaj s Kranjsko hranilnico pa tudi finančno pomoč. Posloplje s telovadnico in zgoraj omejenim otroškim vrtcem stoji na Savi, od leta 1906 pa deluje v njem nemška štiri-

²⁸ Prav tam, str. 58.

²⁹ V Fužinah na Gorenjskem, S.B. VI/1913, št. 2, str. 43.

³⁰ Andrej Vovko, Tabele podružnic Družbe vv. Cirila in Metoda 1885-1918, Priloga k doktorskemu delu, Ljubljana 1992, str. 133-135, Tipkopis (Dalje A. Vovko, Tabele...).

³¹ I.V. + A.B. Fužine na Gorenjskem, S.B. VII/1914, št. 4, str. 96.

³² J. Klepec, str. 59.

razrednica, v kateri naj bi bilo 25% slovenskih otrok, vzgoja pa tako nemško nacionalistična, da ponemčujejo celo priimke slovenskih otrok: iz Čopa nastane Tschopp, iz Robiča Robitsch. Šolsko telovadnico uporablja tudi nemški Turnverein.³³

K schulvereinski šoli na Savi pri Jesenicah se pisec (pisci?) S.B. v letu 1908 še nekajkrat vrnejo. Tako navaja(jo), da je v to šolo vpisanih 50 otrok in slikovito obsojajo neskončno slepoto nekaterih slovenskih staršev, češ *"koklja čuva svoja piščeta... slovenski oče, slovenska mati pa svoje dete prostovoljno izročata našemu najhujšemu sovragu"*, tudi tedaj, ko se je razkril v vsem svojem bistvu. Na koncu je jasna "morala" članka: *"Slovenski starši, ako imate le še iskrico ljubezni do svojega rodu, ne pustite svojih otrok v nemški pohujševalni šoli!"*.³⁴ V dokaz, za kakšne jeseniške "Nemce" gre, navaja S.B. poimensko nekatere tamkajšnje podpornike Schulvereina. Emil Klien je tako za Schulverein zbral 35 K, darovali pa so naslednji "Nemci": Peter Cesar, Anton Levičnik, Maks Mencinger, Miha Pačnik, Gastav(?) Rajoky, Egon Tvrdy idr.³⁵

Na Gorenjskem je S.B. posvetil nekaj pozornosti tudi Trziču. Tako je nova schulvereinska šola, ki se leta 1913 *"mogočno šopiri sredi slovenskega Trziča na Gorenjskem"*, po mnenju pisca prispevka najboljši dokaz, da Schulverein sicer tolikokrat razglaša, da rešuje samo nemške otroke. V Trziču in njegovi okolici naj bi jih bilo komaj toliko, da bi napolnili en razred, "ali je bilo treba zidati za to peščico tako poslopje?". Obširna, prostrana stavba postavlja Schulverein na laž, *"zato je takšna njegova nova šola, da bodo lovili vanjo slovenske otroke"*. Med 82 učenci, piše dalje v prispevku, *"utegne biti"* v šoli 50 slovenskih, ker se nekateri starši *"slepo zaljubijo v vse, kar diši po nemštvu"*, in svoje otroke pošiljajo prostovoljno v nemško šolo, drugi, *"ubogi delavci"* pa so pod pritiskom nemškega tovarnarja *"izvršili usodni vpis"*. Razlog za to nemško okrepljeno osnovnošolsko dejavnost naj bi bil, da hočejo Nemci po polomu na volitvah ponemčiti slovenske otroke, da bi bil Trzič zopet njihov. Zaključna morala članka je bila: *"Slovinci, združeni vsi na branik!"*³⁶

Kranj je bil v povezavi s Schulvereinom v S.B. omenjen samo z notico, da ima v gorenjski metropoli to nemško društvo podpornika v osebi nekega Hansa Finka. Pedagoški nauk notice je bil: *"Vemo da en ščinkovec ne naredi poletja, torej tudi Fink ne ponemči Kranja, ipak opozarjamo kranjske narodnjake, naj bi nekoliko večjo pozornost posvetili naši družbi sv. C.in M"*.³⁷ Podobno so bile le ene notice v S.B. deležne Domžale kljub že omenjenemu delovanju nemške šole v tem kraju. V vesti je navedeno, da so Nemci v Domžalah sicer v veliki manjšini, kljub temu pa imajo kar dve podružnici Schulvereina, od prve polovice leta 1911 ob moški še žensko, ki je prvi dan svojega delovanja zbrala 304 K, moška pa 50 K. Notico zaključuje "pedagoška pobožna želja": *"Naj bi to izzivanje zbudilo naši podružnici v Domžalah in Dobu k marljivemu delu"*.³⁸ Izražena želja se je delno uresničila pri CMD podružnici za Domžale in okolico, ustanovljeni v letu 1908, ki je v letu 1911 zbrala 38 K 58 v, nato pa po "spanju" v letu 1912 v letu 1914 400 in v letu 1918 200 K,³⁹ manj pa pri njeni "sestri" za Dob- občino in okolico, ustanovljeni 1909, ki je leta 1911 zbrala 51 K 65 v prispevkov, v letu 1913 45 K 70 v, v letu 1914, ko je zbrala 9 K 97 v, pa je očitno prenehala delovati.⁴⁰

³³ Nemška nevarnost na Gorenjskem, S.B. I/1908, št. 5, str. 92.

³⁴ Petdeset slovenskih otrok, S.B. I/1908, št. 9, str. 180.

³⁵ Jeseniški "Nemci", S.B. II/1909, št. 12, str. 317.

³⁶ Nova schulvereinska šola, S.B. VI/1913, št. 10, str. 252-253.

³⁷ Nemštvo v Kranju, S.B. II/1909, št. 12, str. 317.

³⁸ Domžalskim Slovencem v spodbudo, S.B. IV/1911, št. 5, str. 125.

³⁹ A. Vovko, Tabele..., str. 40.

⁴⁰ A. Vovko, Tabele..., str. 36.

5. Delovanje Schulvereina v Ljubljani in bližnji okolici

Nekoliko več pozornosti je S.B. namenil delovanju Schulvereina v Ljubljani in v Šiški, ki je bila v teh časih še samostojna, od Ljubljane fizično in upravno ločena naselbina. Za "izgovor" so si pri Slovenskem Braniku najprej vzeli občni zbor moške schulvereinske podružnice v Ljubljani 27. maja 1908, ki je takrat imela članov 383, za 18 več kot prejšnje leto, dohodkov pa 1732 K 60 v. Načelnik podružnice je bil A. Dzimski.⁴¹ Ko so navedli, da je štela ženska podružnica Schulvereina v Ljubljani leta 1909 nad 400 članic, so vzporedno opozorili, da v prejšnjem letu toliko članstva skupaj niso premogle vse tri ljubljanske ženske podružnice Družbe sv. Cirila in Metoda skupaj, ob čemer za šentklavško-frančiškansko oz. mestno žensko podružnico število članic sploh ni bilo znano. Glede na razmerje Slovencev in Nemcev v Ljubljani bi moralo biti vsaj 3600 članic CMD. Morala: *"Rodoljubne slovenske dame naj bi ne trpele madeža, da jih nemškutarice nadkriljujejo v obrambnem delu."*⁴² Navedbe so točne, saj so v letu 1908 omenjene ljubljanske podružnice premogle šempeterska 152, šentjakobsko-trnovska 217, skupaj 369 članic (za šentklavško frančiškansko v Koledarju CMD res ni podatka), v letu 1909 pa šentjakobsko-trnovska 213, šempeterska 154 in šentklavško-frančiškanska (mestna) 38 to je skupaj 405 članic.⁴³ Podobno primerjalno novico je S.B. objavil za leto 1911, ko je ženska podružnica Schulvereina v Ljubljani konec leta 1911 štela 433 članic, povzeto po Laibacher Zeitungu z dne 27. aprila 1912, vse tri ženske podružnice CMD v Ljubljani pa naj bi imele 409 članic: mestna 130, šentjakobska 144, šempeterska 135, ob čemer pa naj bi bilo v Ljubljani osemkrat več Slovencev kot Nemcev, *"Kakor se vidi iz gorenjih števil, se Nemci bolj zanimajo za svoja napadalna društva, kakor Slovenci za svoje obrambno"*.⁴⁴ Številke, ki jih S.B. navaja za članstvo ljubljanskih ženskih podružnic CMD so precej nižje od tistih, ki so navedene v ustreznem Družbinem koledarju. Tam navedene številke znašajo za leto 1911 za šentklavško-frančiškansko (mestno podružnico) 180, za šentjakobsko-trnovsko 248 in za šempetersko 172 članic, torej okroglih 600,⁴⁵ kar pa je seveda še zelo daleč od Branikovih "zaukazanih" 3200.

Tudi pri delovanju Schulvereina v Šiški S.B. posebno bodejo v oči številke članov podružnice in učencev na šoli omenjene organizacije. Tako navaja 145 članov schulvereinske podružnice z načelnikom dr. Josipom Staudacherjem za leto 1908 in 57 učencem tamkajšnje schulvereinske osnovne šole. Poročanje o podpori "občnega nemškega Schulverina" iz nemškega Reicha izrabi za ilustracijo teze, kaj vse si Nemci v habsburški monarhiji lahko privoščijo glede prejemanja podpore iz tujine, Slovenci oz. drugi Slovani pa ne: *"Kdaj učakamo mi Slovani, da se osnuje v Petrogradu vseslovansko šolsko društvo in podpre s svojimi rublji naše slovenske šole? Seveda poreko potem naši 'jerobi': Quod licet Jovi, non licet bovi."*⁴⁶

Dejstvo, da je Schulvereinova šola v Šiški prejela od železniškega ministrstva 500 K podpore, in da nemški ministri tekmujejo med sabo, kdo bo krepkeje podpiral nemštvo in kar je z njim v zvezi na Slovenskem, S.B. zaključil s trditvijo, da nas ob tem Slovence zgolj pitajo z *"zadovoljivimi obljubami"*.⁴⁷

⁴¹ "Schulvereinova" podružnica v Ljubljani, S.B. I/1908, št. 6, str. 117.

⁴² V vzpodbudo ljubljanskim podružnicam, S.B. II/1909, št. 7, str. 162.

⁴³ A. Vovko, Tabele., str. 93, 95, 97.

⁴⁴ Slovenke!, S.B. V/1912, št. 6, str. 137.

⁴⁵ A. Vovko, Tabele..., str. 93, 95, 97.

⁴⁶ "Schulvereinova" podružnica v Šiški, S.B. I/1908, št. 6, str. 117.

⁴⁷ Schulvereinska nemška šola v Šiški, S.B. II/1909, št. 1, str. 21.

Ob poročilu z naslednjega občnega zbora šišenske podružnice Schulvereina 12. junija 1909 ob navajanju načelnika dr. Jožefa Staudacherja, in tajnika R. V. Ohma, preberemo še nekaj podatkov o Schulvereinovi šoli. Ustanovljena je bila v šolskem letu 1906/07, osnovana s prvim razredom za dečke in deklice. V letu 1909 je bilo v njej okrog 100 učencev, na jesen naj bi odprli četrti razred. Doslej je bila šola v najetih prostorih, načrtujejo pa gradnjo lastnega šolskega poslopja. Stroškov je bilo za tekoče šolsko leto 1908/09 7451 K 63 v, proračun za naslednje je 9400 K. Kot posebne pospeševalce te šole navaja poročilo ljubljanski šolski kuratorij Kranjsko hranilnico, načelnico ženske schulvereinske podružnice Terezijo Maurer in načelnico Südmarkine podružnice Karolina Kreuter-Galle. Med letom pobita okna šole je na svoje stroške dala popraviti vdova Ribičeva. Udarni komentar članka je ugotovitev, da se nemštvo *"čezdalje bolj zajeda v zibelko našega slovenstva, v rojstni kraj Valentina Vodnika."* Kraju hočejo celo spremeniti ime v nemški Šenav. *"Odločnega protidejstva-seveda v strogo postavnih mejah-pričakujemo od ondotnih narodnih činiteljev, zlasti od naših Ciril-Methodovih podružnic."*⁴⁸ Te podružnice so bile tri, moška in ženska za (Spodnjo) Šiško, prva ustanovljena že v letu 1886, druga leta 1909 in med najbolj delavnimi, in mešana za Zgornjo Šiško, ustanovljena leta 1910, ki je bila zelo nedelavna.⁴⁹ Proti koncu leta 1911 je število učencev naraslo na 150 učencev v štirih razredih, *"Nemci" v Šiški pa se tako gibljejo, da se bo treba tamkajšnjim Slovencem zelo potruditi, da jih Nemci v narodnem oziru ne prekose. Schulvereinska podružnica ima 145 članov.*⁵⁰ Ob navajanju, da je Schulvereinova (?) *"würtenberška deželna zveza"* v prvi polovici leta 1913 darovala 177K 30 za Schulvereinovo šolo v Šiški pri Ljubljani, se v S.B. ponovno vrnejo k temi, da pač nemško šolstvo v Avstriji lahko nemoteno podpirajo Nemci iz Reicha, Slovenci pa bi bili za kaj podobnega od kake tuje slovanske države razglašeni za veleizdajalce. *"Kaj bi se zgodilo z nami, ako bi kako društvo iz kraljevine srbske poslalo, denarni dar n. pr. za slovensko šolo v Studencih poleg Maribora? Križali bi nas."*⁵¹

V letu 1909 se B.B. dotakne tudi Most pri Ljubljani, kjer ob ljudskem štetju 31. decembra 1900 ni bilo *"v vasi"* nobenega Nemca. Schulverein naj bi tu načrtoval svojo šolo, pri čemer naj bi računal z nezadovoljstvom Moščanov z novo šolo sredi ljubljanskega polja, namenjeno njim ter Posavcem. Pisec notice predlaga, naj bi *"tisto odročno stavbo"* prodali in zgradili šoli v Tomačevem in v Mostah. Ker je občina ubožna, zato bo za gradnjo šolskega poslopja potrebna denarna pomoč, ki naj jo zagotovijo *"imoviti rodoljubi"*, ki naj darujejo po svojih močeh za slovensko moščansko šolo, *"ki izpodnese – ako Bog da- nemške predrzne sklepe"*.⁵² Omenjena *"odročna stavba"* je bila osnovna šola v Jaršah na Šmartinski cesti, sezidana leta 1906. Moščani so leta 1914 brez Schulvereina prišli do lastne šole z novo šolsko stavbo.⁵³

6. O Schulvereinovem delovanju na Kočevskem

Glavno torišče Schulvereina je bilo na Kranjskem na območju kočevskega narodnostnega otoka, zato je povsem razumljivo, da se večina objavljenih prispevkov v S.B. o delovanju Schulvereina na Kranjskem nanaša prav na to področje. Piscic notic so bili po

⁴⁸ Ponemčevanje Šiške napreduje. S.B. II/1909, št. 7, str. 178.

⁴⁹ A. Vovko, Tabele..., str. 156-159.

⁵⁰ Schulvereinska šola v Šiški, S.B. IV/1911, št. 8, str. 204.

⁵¹ Veleizdajalci!, S.B. VI/1913, št. 6, str. 145-146.

⁵² V Mostah tik Ljubljane, S.B. II/1909, št. 6, str. 148.

⁵³ Register ljubljanskih osnovnih šol, Dokumentacijska zbirka, Slovenski šolski muzej, Ljubljana.

vsej priliki tudi geografsko blizu dogajanju na Kočevskem in zato sproti in dobro poučeni tako o Schulvereinovih načrtih, kot tudi o njegovem delovanju. Vse to poročanje in "krepko" komentiranje ima svoj zelo jasno izražen namen: spodbujanje Slovencev na budnost in nasprotno delovanje.

Tako S.B. leta 1908 opozarja, da namerava, *"kakor se čuje, Schulverein ustanoviti osnovno šolo"* na Lazah pri Dolenjskih Toplicah. Pojasni, da imajo Laze 21 hiš, da spadajo v občino Črmošnjice, da poleg Slovencev biva v njej tudi nekaj Kočevarjev, njihovi otroci pa hodijo v črmošnjiško šolo. Opozori, da bodo, če bo ustanovljena nemška šola v Lazah, nabrali *"zanjo slovenskih otrok ne le iz vasi, nego tudi iz bližnjih čisto slovenskih Uršnih sel in nemški kočevski otok se zopet razširi za nekaj kilometrov"*.⁵⁴ Gre za dolenske, ne belokranjske Črmošnjice.⁵⁵

Podoben namen ima obširnejše poročilo o občini Mozelj na Kočevskem, ki da je prava domena *"ultragermanskega"* župana Jonkeja, katerega *"kraljestvo sega prav do Kolpe"*. Ob Kolpi je več slovenskih žag in mlinov, nad Kolpo pa pet vasi, ki so še danes zvečine slovenske: Zdihovo, Škrilj, Muha vas, Turkova Draga in Ograja, zadnja pa spada k občini Novi Lazi. Vasi so med seboj oddaljene po dobre četrt ure. Na Jonkejevo prizadevanje je Schulverein sezidal dve enorazredni šoli v Škrilju in Muha vasi, obiskujejo jih skoraj sami slovenski otroci iz žag in teh vasi, o čemer pričajo priimki Tanko, Janežič. Ko se dele otrokom božična darila ali ko pride Schulvereinov nadzornik *"ni hajlovanju ne konca ne kraja, in tako se polagoma vceplja mladini nemštvo"*. Tri četrt ure vzhodno od Škrilja v Verdrengu imajo tudi za štiri vasice svojo Schulvereinovo šolo. Na cerkvenem področju deluje beneficiatura na Zdihovem. Kot navaja pisec, se v cerkvi širi nemštvo, pridige so samo nemške, slovensko preberejo le evangelij, ljudstvo samo pa si zelo želi slovenskih pridig. Zaključek prispevka ima značilni poudarek: *"In ta kranjska dežela se tako ponaša pred Slovenci na periferiji s svojim slovenstvom, dočim se v njenem krilu v šoli in v cerkvi predrzno širi nemštvo"*.⁵⁶

Podobno podrobno je predstavljeno stanje v Dragi, kjer slovenski deželni razred uči *"neki Tscherne"*, ki uči tudi Schulvereinov razred. Šlo je za učitelja Josipa Tscherneta.⁵⁷ *"Umevno je torej, da mu je slovenski razred trn v peti"*. Kar kaže tudi dejansko, kot pravijo, naj bi učitelj vedno ščuval svoje nemške učence na slovenske, tako da ti niso nikoli varni. *"S solzami v očeh pripovedujejo to slovenske matere in vprašujejo, kje je pravica na Kranjskem."* To počenjanje nemčurskega učitelja in sijaj na bogatih "božičnicah" naj bi vplivalo na slovenske starše, da vpisujejo svoje otroke vedno bolj v nemški razred. *"Če bo šlo tako dalje, bo v kratkem slovenski razred prazen"*. Iste razmere naj bi bile v Travi, kjer nemški deželni razred uči neki Lackner, njegova žena pa poučuje na slovenskem razredu, ki je skoraj prazen. Šlo je za nadučitelja Ivana Lacknerja in njegovo ženo Julijo Lakner-Jonke.⁵⁸ *"K sreči ni daleč v Čabar in Slovenci pošiljajo svoje otroke rajši na hrvaško stran"*. Podobne učitelje naj bi deželni svet namestil tudi na slovenski šoli v Novem in Starem kotu. V Novem kotu poučuje nemčur Kretschitsch, ki je bil nekdanj dacar.⁵⁹ Šlo je za pomožnega učitelja Ivana Krečiča, ki je v seznamu učiteljev iz tega časa naveden s slovensko obliko

⁵⁴ V Lazih blizu Novega mesta, S.B. II/908, št. 1, str. 14.

⁵⁵ Roman Savnik (ur.), Krajevni leksikon Slovenije, II. knjiga, DZS, Ljubljana 1971, str. 480, 507.

⁵⁶ Občina Mozelj na Kočevskem, S.B. I/1908, št. 3, str. 53.

⁵⁷ Luka Jelenc, Ročni zapisnik z imenikom ljudskih šol in učiteljskega osebja na Kranjskem, Južnem Štajerskem in Primorskem in z osebnim statusom kranjskega ljudskega učiteljstva za šolsko leto 1908-1909, str. 63, (Dalje Ročni zapisnik za 1908-1909).

⁵⁸ Prav tam, str. 65.

⁵⁹ Slovenski deželni razred v Dragi, S.B. I/1908, št. 3, str. 53-54.

priimka.⁶⁰ K šoli v Dragi se S.B. povrne leta 1914, ko opozori na novo schulvereinsko šolo v tem kraju. Posebno ga je "zbodla" naglica, s katero je Schulverein zgradil nemško šolo: *"Dovoljenje je šlo seveda hitro in gladko"*, kar naj bi bilo običajno pri kranjskem našem deželnem odboru in deželnem šolskem svetu. V primerjavo Branik navaja, kako koroške in štajerske oblasti že leta ne dovolijo CMD graditi slovenskih šol.⁶¹

S.B. je sredi leta 1908 poročal, da je sklenil Schulverein sezidati nemški šoli v Štalah in Lazih v črmošnjički občini (gre za Črmošnjice v Beli krajini oz. pri Semiču), ki naj bi utrdili nemštvo ob novi belokranjski železnici, ki bo tekla tam mimo.⁶² V Lazih bo postavil Schulverein novo šolsko poslopje, ker je dosedanjega kupil slovenski trgovec Fran Hace, *"Toliko denarja ima Schulverein, dasi je v Lazih le par koč."*⁶³ Omenjeni Hace si je s tem dejanjem nakopal gnev nemških prenapetežev. O dogajanju v noči med 18. in 19. avgustom 1909 je poročal S.B. kot o "grozних sadovih nemške kulture". Napadalcji so uničili Hacetovo spalnico in trgovino s kamenjem in drogovi ter izbili 35 oken z okviri vred. V roko ranjeni Hace je v smrtni nevarnosti bežal na podstreho s sekiro in čakal, *"kdaj prodrejo zločinci v njegovo skrivališče. Tako se godi Slovincem. To je dogodek, ki bi se ga sramovala celo Turčija"*.⁶⁴

Primer Spodnjega Loga na Kočevskem naj bi po mnenju S.B. pokazal, kako se Nemci držijo znanega gesla "svoji k svojim". V članku je navedeno, da je Schulverein za popravilo šolskega poslopja v tem kraju namenil 5600 K, *"ki pa naj se spet vrnejo v nemški žep"*. V razpisu je bilo določeno, da imajo prednost pri pridobitvi dela nemški stavbeniki, ki zaposlujejo le domače nemške delavce in naročajo vse stavbno gradivo od nemških podjetij. Pisec vesti se sprašuje: *"Kaj bi rekla vlada, ako bi kak slovenski šolski svet na podoben način razpisoval stavbna dela?"*⁶⁵

V S.B. so pozornost namenili tudi 25. obletnici schulvereinske šole na Maverlenu (S.B. piše Maverlu) pri Črnomlju, ki so jo proslavljali hkrati s cesarjevo 60-letnico. Tistega 26. julija je bilo po S.B. v šoli in krčmi veliko hajlanja, ki pa so mu odgovarjali slovenski mladeniči s prepevanjem slovenskih pesmi zlasti Hej Slovani. Sad schulvereinske šole naj bi se že poznal, saj se tisti, ki so hodili v to šolo, sramujejo *"govoriti tako, kakor jih je učila njihova slovenska mati"*, iz strupa, ki se ga navzame otrok v takih šolah, pa se tako rado izcimi narodno izdajstvo. Uradno zaključno geslo članka je zato: *"Slovenski starši, ne dajte se preslepiti da bi pošiljali svojo deco v schulvereinske šole."*⁶⁶

Šoli na Maverlenu je precej pozornosti posvečeno tudi v daljšem dopisu avtorja "B." iz črnomaljskega okraja. Mogoče gre za potovalnega učitelja CMD in enega glavnih piscev v S.B. Anteja Bega. Pisec naglaša, da prodiranje kočevskih Nemcev pospešujejo agitatorji, nemški učitelji, ki jih skoraj brez izjeme podpira Schulverein, na čelu pa jim je okrajni šolski nadzornik Peerz (včasih zapišan tudi kot Perz). Šlo je za okrajnega šolskega nadzornika za nemške šole v šolskem okraju Kočevje, sicer tudi profesorja na ljubljanskem učiteljskišču in člana "c.kr. izpraševalne komisije za ljudske in meščanske šole s slovenskim in nemškim učnim jezikom" Rudolfa Peerza.⁶⁷ Tudi po njegovi zaslugi naj bi se po mnenju avtorja članka pred pragom Črnomlja šopirili dve schulvereinski šoli. V teh krajih še pred desetletji naj ne bi bilo nobenega pravega Kočevarja, zadnje čase le-

⁶⁰ Ročni zapisnik za 1908-1909, str. 64.

⁶¹ Nova šulferajnska šola na Kranjskem, S.B. VII/1914, št. 3, str. 79.

⁶² Za "ohranitev" kočevskega jezikovnega otoka, S.B. I/1908, št. 6, str. 117.

⁶³ Kaj delajo Kočevarji? S.B. II/1909, št. 7, str. 172.

⁶⁴ Grozne sadove..., S.B. II/1909, št. 9, str. 232.

⁶⁵ Komu oddajo dela Nemci? S.B. II/1909, št. 8, str. 202.

⁶⁶ 25-letnica schulvereinske šole na Mavrlu, S.B. I/1908, št. 8, str. 158.

⁶⁷ Ročni zapisnik za 1908-1909, str. 54-55, 63.

ti pa se vedno bolj naseljujejo v vinorodnih Rodinah. Schulvereinova šola na Maverlenu sicer deluje že skoraj 30 let, a naj do zadnjih let ne bi preveč škodovala, ker so "vsled neke obveznosti" poučevali tudi slovenščino, prejšnji učitelj pa je bil "še precej strpljiv in treznomisleč mož", novi nameščeni učitelj neki Porubski pa je "bolj agitator kot vzgojitelj". V imeniku učiteljev je ta zadnji naveden kot Viktor Porubsky,⁶⁸ njegov predhodnik, ki naj bi si zaslužil Branikove simpatije, pa je bil Peter Krauland.⁶⁹

Avtor se precej podobno posveti tudi vprašanju Schulvereinove šole v Rodinah. Ko naj bi Schulverein izvedel, da bodo v Rodinah v občini Talčji vrh ustanovili slovensko šolo, je takoj prosil neko vdovo Satler v Kočevju, da je prepustila Nemcem svojo zidanico, kjer je čez noč, brez komisijskega ogleda in brez naznanila šolskim oblastem Schulverein odprl ekskurendno (t.j. podružnično) šolo. Okrajni šolski svet je na to "samovoljnost" ukazal šolo zapreti, ker zasebna društva nimajo pravice ustanavljati takih ekskurendnih šol. Deželni šolski svet je odločbo potrdil, nemški agitatorji pa so se pritožili na ministrstvo in šolske oblasti so dovolile Schulverein, da šolo odpre do rešitve priziva. Ob tem pisec naglašja, da poslopje ni varno pred ognjem in je iz zdravstvenega vidika povsem neprimerno za šolo, saj nima niti stranišč. Za šolo tudi da ni potrebnega števila učencev, saj je šoloobveznih otrok le šest, od teh pa dve deklici ne marata obiskovati nemške šole. Vpisanih je sicer do dvajset otrok, razen teh šestih pa so premladi (4 do 5 letni), ali pa so stari nad 14 let. Med vsemi je le ena deklica, ki zna le nemško, večina ostalih vpisanih pa ne zna niti nemškega očenaša, "so pač otroci nemških podkupljencev". Treba je slovenske šole je dejstvo, da je vpisanih nad 70 otrok, od katerih večina obiskuje slovenske šole v Črnomlju ali Petrovem selu, ker so rodinsko šolo odprli šele med šolskim letom. Potrebno, da se prizadeti kraji čimprej zedinijo za gradnjo šolskega poslopja, še preden začno graditi železnico. Schulverein naj bi računal prav na to in imel svojo šolo vnaprej pripravljeno. Slovencem v Črnomlju pisec svetuje podvojeno čuječnost proti kočevarski dejavnosti, občinski zastopi in posamezniki pa naj podprejo tiste rodoljubne može v okraju, "ki z nedosežno požrtvovalnostjo delujejo za obrambo slovenskih svetinj".⁷⁰ V zvezi s tem je S.B. kasneje poročal, da je kranjski šolski svet sicer še enkrat nastopil proti dejavnosti Schulvereina, ki se za to ni zmenil in je na jezikovnih mejah na Kočevskem "ustanavljal eno svojo zasebno šolo za drugo brez oblastnega dovoljenja", pri čemer sta ga podpirala že omenjeni okrajni šolski inšpektor Rudolf Peerz in "Belar". Le-ta ni nihče drug kot znani profesor na ljubljanski realki in seizmolog dr. Albin Belar,⁷¹ ki je postal z letom 1908 deželni šolski nadzornik za nemške osnovne in meščanske šole in za nemške srednje šole.⁷² Oba naj bi bila sokriva, da so schulvereinovci popolnoma nezakonito ustanavljali celo podružnične šole, ki so jih vodili ljudje, "ki nimajo ne stanovske usposobljenosti ne moralne vrednosti". Avtor članka v zaključku poudari, da je ob vsem tem nemško časopisje še tako predrzno, da "seveda kriči o zatiranju Nemcev".⁷³

Notice v Braniku je bilo deležno tudi zborovanje podružnice Schulvereina v Koprivniku na Kočevskem 9. avgusta 1908. Navedeno je, da ima podružnica 66 članov in da naj bi naslednje leto ustanovili tudi žensko podružnico. Za ocvirek je navedeno, da je bilo zborovanje v Rožičevi gostilni. Omenjeni priimek so v poročilo v časniku Deutsche

⁶⁸ Prav tam, str. 60.

⁶⁹ Ročni zapisnik za 1906-1907, str. 55.

⁷⁰ Iz črnomeljskega okraja, S.B. II/1909, št. 5, str. 109-110.

⁷¹ Glej, gesli Belar Albin, Slovenski biografski leksikon, I. zvezek, Ljubljana 1925, str. 29, Aleksandra Kornhauser, Janez Lapajne, Belar Albin, Enciklopedija Slovenije, I. zvezek, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1987, str. 217.

⁷² Ročni zapisnik za 1910-1911, str. 59.

⁷³ Kranjski deželni šolski svet, S.B. III/1910, št. 5, str. 137.

Stimmen na začetku pisali Roschitz, na koncu pa Roschizsch. V S.B. se ponorčujejo iz tega in se "čudijo", kako da ga niso napisali Rohschütz.⁷⁴

Precej večje pozornosti so bile v S.B. deležne Vrčice. Sredi leta 1909 je S.B. opozarjal na bližnjo jesensko ustanovitev nemške schulvereinske šole v tem kraju, za katerega sicer opozarja da to niso Rečice, sam pa kraj navaja kot Brčice. V semiškem okraju naj bi v ta namen v družbi Schulvereinovih odposlancev "*misijonaril*" okrajni šolski nadzornik Peerz, za katerega smo videli, da je bil skupaj z dr. Belarjem priljubljena Branikova tarča. V članku je pojasnjeno, da so Vrčice kraj v metliškem sodnem okraju, nad Kotom, tik ob kočevski meji. Prebivalstvo v njih je že mešano in govori oba jezika. V novo najeto oz. kupljeno šolsko poslopje naj bi všolali kraje Blatnik (Bussbach), Brezje, Sele in Gaber. Prva dva naj bi bila nemška, druga dva pa popolnoma slovenska. Doslej so bili všolani v Semiču, kamor imajo 3,5 km. Pisec opozarja, da bi bilo treba misliti, "*kako bi se vsaj otroci čisto slovenskih krajev ohranili slovenski šoli v Semiču. Žrelu Schulvereina jih ne smemo prepustiti*".⁷⁵ Kmalu zatem je v istem letu S.B. ponovno opozoril, da je Schulverein že ustanovil nemško šolo za skoraj popolnoma slovenska naselja okoli Vrčic in odtegnil otroke slovenski šoli v Semiču. Zaradi tega naj bi bili v nevarnosti tudi kraji okoli Kota (Kumpmatel), da dobe ponemčevalnico.⁷⁶ S.B. se povrne k tej šoli z napadom na kranjski deželni šolski svet, v katerem je po njihovem pisanju deželni šolski nadzornik Belar svečano obljubljal, da v šolo v Vrčicah ne bodo sprejeli nobenega slovenskega otroka. Deželni svet naj bi mu verjel in naj bi se ne prepričal, kako Belar izpolnjuje obljubo. V podkrepitev svoje trditve S.B. navaja imena in priimke slovenskih otrok, ki obiskujejo nemško šolo v Vrčicah: Marija Krakar iz Vrčic, Frančiška in Marija Krakar ter Marija in Neža Krakar iz Sel, Ana Stariha iz Sadinje vasi, Alojz Krapš, Marija Kočevar, Neža in Jakob Jakša iz Kota, Marija Žunič iz Vrha in Mart. Movern iz Vavpče vasi. Udarni zaključek prispevka v S.B. je bil, da bi morali brez slovenskih otrok nemško ponemčevalnico v Vrčicah zapreti, za vse nemško delovanje pa naj bi bila kriva "*vsemogočna Vseslovenska ljudska stranka, ki ne dopušča nobene kritike*".⁷⁷ K temu vprašanju se S.B. še večkrat povrne, najprej v začetku leta 1911, ko se ponovno loti zagotovil nadzornika Belarja in jih postavlja na laž s trditvijo, da je v šoli v Vrčicah nad 2/3 slovenskih otrok, da je namen šole, da "*privabi in izneveri*" slovenske otroke iz "*bližnjega Kota, pa tudi iz Semiča samega*." "Na pomoč" S.B. pokliče tudi časopis Slovenec, za katerega običajno nima posebno prijaznih besed. Tako prevzame Slovenčev podatek, da v tej šoli slovenski kaplan iz Semiča v nemščini poučuje verouk slovenske otroke, ki nemško sploh ne znajo. Zaključuje z mislijo, da moramo biti zaradi takšnih dejavnosti Slovenci "*povsod podlaga tujčevi peti*".⁷⁸ V drugi polovici leta se S.B. spet povrne k šoli v Vrčicah, o kateri govori sicer kot o šoli v "Brežicah" pri Semiču in ponovi, da je v njej le nekaj pristnih kočevskih otrok. Ker pa je Schulverein kljub temu ustanovil to šolo, je jasno, da bodo v njo lovili večinoma slovenske otroke iz semiške občine. Slovenska večina v kranjskem deželnem šolskem svetu naj bi verjela ponovno omenjeni izjavi nadzornika Belarja, da v nemško šolo ne bodo sprejemali slovenskih otrok. Nemška šola se je že razširila v dvorazrednico, ki jo obiskuje nad 80 otrok, S.B. pa poziva deželni šolski svet, da naj "*po nepristranskem odposlancu na licu mesta ugotovi*", koliko otrok izmed 80 je res nemških. Za pedagoški zaključek zapiše: "*Nič slepomišiti in ljubimkovati*

⁷⁴ Podružnica "Schulvereina" v Koprivniku, S.B. I/1908, št. 8, str. 158.

⁷⁵ Nova nemška šola v črnomeljskem okraju, S.B. II/1909, št. 8, str. 203.

⁷⁶ Nova nemška nevarnost na Kočevskem, S.B. III/1910, št. 10, str. 281.

⁷⁷ Na naslov kranjskega deželne šolskega sveta, S.B. III/1910, št. 12, str. 330.

⁷⁸ Kdo pomaga pri nas Nemcem?, S.B. IV/1911, št. 4, str. 99.

z Nemci!"⁷⁹ V začetku leta 1912 navaja S.B. trditev, da schulvereinske šole na kočevski meji sploh ne bi mogle obstajati brez slovenskih otrok, v podkrepitev tega pa navaja, da so na schulvereinski šoli v Rodinah učenci Fr. Smrekar, Ivana, Angela in Marija Gorše, Marija in Roza Šuštaršič, v podobni šoli na Mavrlenu Iv. Vindoš, Mar. Plavc, Jožefa Banovec, Iv. Šikonja in Jos. Mavrin, v schulvereinski dvorazrednici v Vrčicah pa naj bi bilo "le par" kočevskih otrok, vsi drugi pa da so Slovenci iz Semiča in Kota.⁸⁰

V kratke vrstice so v S.B. strnili še delavnost Schulvereina v nekaterih manjših krajih na Kočevskem. V Verdrengu, kjer je bilo po zadnjem ljudskem štetju le 96 Nemcev, so poleg že dobro uspevajoče podružnice Südmarke na prelomu iz leta 1911 v 1912 ustanovili tudi podružnico Schulvereina, h kateri je takoj prestopilo 30 članov, "torej je vsak tretji prebivalec član obeh bojnih društev."⁸¹ Tudi Črmošnjice "uboga kočevska občina ..., ki ima mnogo dolga na svoji šoli", je v letu 1912 Schulvereinu namenila kar 100 K podpore.⁸² V Štalah, majhni vas blizu Črmošnjic, kjer je zgolj 10 hiš, so leta 1912 v schulvereinski nabiralnik nabrali 13 K, Schulvereinu, kar je S.B. postavil "za vzgled slovenskim vaščanom, da bi z enako ali večjo vnemo polnili nabiralnike CMD".⁸³ Tudi v Polomu so konec 1912 ustanovili podružnico Schulvereina, tako da po mnenju S.B. "na Kočevskem že ni menda vasi, kjer ne bi gnezdil Schulverein".⁸⁴

Slovenski Branik je v začetku leta ponovno 1914 opozarjal na novo belokranjsko železnico Novo mesto - Črnomelj – Metlika- Karlovec. Nemški Volksrat naj bi bil že na delu, da tja spravi čimveč nemških uradnikov in služabnikov, ob progi pa že čakajo tri Roseggerjeve ponemčevalnice (Laze, Vrčice, Rodine), za četrto točko pa naj bi Nemci določili Kot pri Semiču. Zaključil je z retoričnim vprašanjem: "Ali jim bodo merodajni činitelji v deželi res vse dovolili?"⁸⁵

7. Sklep

Kot smo že poudarili in lahko razberemo tudi iz pričujočega prispevka, so različne slovenske narodno-obrambne organizacije pozorno spremljale delovanje nemških napadalnih konkurentov in poskušale po svojih praviloma skromnejših možnostih nanj tudi odgovarjati. Iz poročanja in komentiranja v Slovenskem Braniku lahko vsaj deloma razberemo, čemu od delovanja nemške strani je slovenska stran posvečala več in čemu manj pozornosti. Ob tem moramo seveda upoštevati, da sta obe strani druga pred drugo pogosto skrivali svoje karte. Vsekakor tudi iz teh objavljenih delčkov lahko razberemo izredni organizacijski in drugi napor in ogromna finančna sredstva, ki jih je nemška stran prek Schulvereina in svojih drugih bojnih organizacij vlagala v naše kraje. Te napore so ta društva formalno sicer prikazovala in opravičevala kot obrambo nemštva in prizadevanja za ohranjanje materinega jezika nemškim otrokom, v resnici pa nam že tu zbrani skopi podatki kažejo, da je šlo v slovenskih krajih, kjer je bilo treba resnične Nemce iskati "z lučjo ob belem dnevu", očitno za nekaj povsem drugega – za ponemčevanje slovenskih otrok. Po svojevrstnem zasuku zgodovine je tako vse tisto materialno, kar je Deutscher Schulverein gradil za Nemce, prišlo v naših krajih v roke

⁷⁹ Nekaj za kranjski deželni šolski svet, S.B. IV/1911, št. 11, str. 274.

⁸⁰ Slovenski otroci so še vedno v schulvereinskih šolah, S.B. V/1912, št. 4, str. 87.

⁸¹ Kočevarji naj nam bodo zgled!, S.B. V/1912, št. 1, str. 20.

⁸² Za zgled slovenskim občinam, S.B. V/1912, št. 2, str. 42.

⁸³ Kočevska darežljivost, S.B. V/1912, št. 11, str. 281.

⁸⁴ Polom na Kočevskem, S.B. V/1912, št. 12, str. 308.

⁸⁵ Pozor na belokranjsko železnico!, S.B. VII/1914, št. 2, str. 54.

Slovincem, proti katerim je bilo dejansko naperjeno. Služilo jim je potem več ali manj časa in jim mogoče kje služi še danes, če ga doslej niso uničili zob časa, tuja okupacija in domača državljanska vojna ter revolucija.

Kot sem že omenil v uvodu, pričujoči pregled ni in ne more biti zgodovina delovanja Deutscher Schulvereina na Kranjskem, čeprav po vsej priliki vsebuje nekaj koristnega gradiva zanjo. Je predvsem svojevrsten mozaik izsekov iz nje, za katere so se na podlagi svojih strokovnih, političnih in nazorskih meril odločili uredniki in pisci prispevkov v Slovenskem Braniku. Kot lahko razberemo, jim v veliki meri ni šlo predvsem za objavljanje stvarnih podatkov, ampak za njihovo komentiranje in pedagoško izkoriščanje za potrjevanje, uveljavljanje in širjenje lastnih političnih in nazorskih izhodišč. V duhu političnih in nazorskih delitev zadnjega obdobja habsburške monarhije niso v duhu svojega časa zelo "močnobesedno" obračunavali samo z "zunanjimi" nemškimi nasprotniki, ampak so ob tem hkrati pogosto močno udrihali tudi po "notranjih" političnih oz. ideoloških nasprotnikih - pristaših slovenske ljudske stranke. Te njihove presoje, kaj in na kakšen način objaviti ter komentirati, nam poleg stvarnih podatkov nudijo tudi dragocen pogled v način mišljenja in presojanja naših pradedov.

SUMMARY

The Activity of the "Schulverein" in Carniola in the Years 1908-1914 in the Light of Writing of the Slovene Branik

On Slovene territory, mainly in Styria, Carniola and in a smaller extent elsewhere, there was up to 1918 beside other German organisations the school society Deutscher Schulverein, which raised its own nursery and primary schools, founded its own branches. The formal reason for founding it was preservation of the mother tongue of the bordering German population and the actual purpose was to a great extent Germanization of the Slovene population, even within the Slovene ethnic territory. The Slovene monthly Slovenski Branik, which was published in Ljubljana in the years 1908-1914, attentively observed the activity of the Schulverein. The contribution presents in short the complete activity of the Deutscher Schulverein, and in the light of reporting of the Slovenski Branik its activity in Carniola. Subsequent are reports collected in Slovenski Branik on the activity of the Schulverein by individual places, arranged from north to south, and responses to those reports. Reporting and commenting of the Slovenski Branik on the activities of the Deutsche Schulverein comprises the activity in Gorenjska (Upper Carniola), particularly in Fužine, Jesenice, Tržič, Kranj and in Domžale; the Ljubljana region (Ljubljana, Spodnja Šiška, Moste), and the Kočevje region, particularly its skirts (Lazi, Vrčice, Rodine, Maverlen, Trava, Draga, Mozelj and elsewhere). The present survey is not and cannot be a history of the activity of the Deutsche Schulverein in Carniola, although it comprises some useful data for it. It is above all a unique mosaic of fragments of that activity that were chosen from the contributions in Slovenski Branik by editors and writers on the basis of their professional, political and ideology criteria. More than the events themselves they had before their eyes the comments on those events and the "pedagogical" abuse for supporting of their above mentioned orientations. Their selection with the belonging comments offers us beside actual data a precious insight into the manner of thought and judgement of our forefathers.

JURIJ PEROVŠEK

IDEJNI, DRUŽBENI IN NARODNOPOLITIČNI NAZORI IVANA TAVČARJA PO USTANOVITVI JUGOSLOVANSKE DEMOKRATSKE STRANKE LETA 1918

O dr. Ivanu Tavčarju, ki je bil ob Ivanu Hribarju, dr. Ivanu Šušteršiču, dr. Janezu Evangelistu Kreku, dr. Antonu Korošču in ljubljanskem knezoškofu dr. Antonu Bonaventuri Jegliču ena od ključnih osebnosti slovenske politike v zadnjih desetletjih habsburške monarhije, bi morda pomislili, da se je v zadnjih letih svojega življenja manj zanimal za politiko in aktualna idejna, družbena in politična vprašanja tedanjega časa. Vendar pri ideološko in politično tako temperamentnem možu, kot je bil I. Tavčar, ni bilo tako. V svojem sedeminšestdesetem letu je postal načelnik vseslovenske liberalne stranke - Jugoslovanske demokratske stranke (JDS), v katero so se 29. in 30. junija 1918 združile liberalna Narodna napredna stranka s Kranjske, Narodna stranka s Štajerske in druge liberalne politične organizacije s Štajerske, Koroške in Primorske. S tem je bil voditelj druge najmočnejše politične organizacije na Slovenskem. Načelnik JDS je ostal do 26. oktobra 1919, ko je njegovo mesto prevzel dr. Vekoslav Kukovec.¹ Od 31. oktobra 1918 do 20. januarja 1919 je bil tudi poverjenik za prehrano v prvi slovenski nacionalni vladi - Narodni vladi SHS v Ljubljani.² Osemindvajsetega novembra 1920 je še postal eden od treh poslancev JDS, ki so bili izvoljeni v Ustavodajno skupščino Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS). Poslanski mandat je zaradi bolezni odložil 12. januarja 1921. V Ustavodajni skupščini ga je zamenjal prof. Josip Reiser.³ I. Tavčar je bil do občinskih volitev 26. aprila 1921 tudi ljubljanski župan. Župan je postal 18. decembra 1911.⁴ Ko je zapustil županski položaj, se zaradi slabega zdravstvenega stanja ni več politično udeleževal. Svoj zadnji politični članek *Na slepem tiru* je objavil v *Slovenskem narodu* 13. marca 1921.⁵ Naslov članka bi bil lahko simboličen, če I. Tavčar v času od izvolitve za načelnika JDS do pomladi 1921 ne bi bil vseskozi prisoten v slovenskem političnem življenju. Objavil je precej obsežnih člankov, v katerih je še naprej razvijal svoje družbene in idejnopolitične nazore. V dobrih dveh letih in pol je v *Slovenskem narodu* izšlo skoraj osemdeset člankov, ki jih je napisal bodisi sam, bodisi so

¹ Slovenski narod, leto LI, št. 146, 1. 7. 1918, Ustanovni zbor JDS (navajam: SN); Radikal, leto II, št. 14, 15. 7. 1922, Demokratska stranka v Sloveniji.

² Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani, letnik I, št. 1, 4. 11. 1918, /., Državljan!; št. 48, 8. 2. 1919. - Navajam: UL NV SHS.

³ Stenografske beleške ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, I. Beograd 1921, 2. redni sestanek, 12. 1. 1921, str. 5; 4. r. s., 15. 1. 1921, str. 10.

⁴ Po ljubljanskih občinskih volitvah, ki so bile 23. 4. 1911, je ljubljanski občinski svet I. Tavčarja izvolil za župana 18. 12. 1911. Cesar je njegovo izvolitev potrdil 15. 1. 1912, I. Tavčar pa je bil uradno postavljen za ljubljanskega župana 20. 1. 1912. - SN, leto XLIV, št. 290, 18. 12. 1911, Prva seja občinskega sveta; leto XLV, št. 16, 20. 1. 1912, Slovenska instalacija ljubljanskega župana dr. Ivana Tavčarja.

⁵ SN, leto LIV, št. 59, 13. 3. 1921, dr. Ivan Tavčar, Na slepem tiru. - I. Tavčar je zadnjič javno nastopil 11. 8. 1921, ko mu je kraljevi pokrajinski namestnik za Slovenijo Ivan Hribar izročil red sv. Save II. stopnje, s katerim ga je 31. 1. 1921 odlikoval regent Aleksander Karadorđević. I. Tavčar je imel po izročitvi odlikovanja kratek zahvalni govor (SN, leto LIV, št. 179, 12. 8. 1921, Najvišje odlikovanje dr. Ivana Tavčarja).

bili v njih objavljeni njegovi politični govori. Čas po njegovem odhodu s položaja ljubljanskega župana se tako ni iztekel na "slepi tir", pač pa se veže na Tavčarjev življenjski zaton, ki ga je končala smrt 19. februarja 1923 v Ljubljani. Obdobje od konca junija 1918 do marca 1921, ki se mu bomo posvetili v pričujoči razpravi, tako razkriva Tavčarjevo nepretrgano sooblikovanje tedanje slovenske politične misli in je vsekakor primerljivo z njegovim dotedanjim javnim in političnim delovanjem.

I. Tavčar svojih temeljnih idejnih, družbenih in političnih nazorov po letu 1918 ni spreminjal. Nova v njegovi družbeni in politični misli pa sta bila izrazito odklanjanje boljševizma in komunistov ter poudarjeno zagovarjanje jugoslovanskega unitarističnega in centralističnega narodnopolitičnega programa. Tavčarjevo odklanjanje boljševizma, ki je po letu 1918 potisnilo v ozadje njegov dotedanji idejni in politični boj proti katoliški strani, je izhajalo iz njegovega ekskluzivnega meščanskega družbenega in političnega stališča. I. Tavčar je nanj še enkrat opozoril ob ustanovitvi Jugoslovanske demokratske stranke, ko je presojal vprašanje družbenega in političnega položaja posameznih družbenih slojev. Pri tem se je opiral na misel, da "tudi v državah, v katerih se je demokracija najbolj razvila, obstajajo razlike, in nikjer ne opažamo, da bi posamezne osebe imele enako ceno, enak pomen in enako veljavo".⁶ Na ustanovnem zboru JDS je sicer izjavil, da demokrati ne bodo "delali razlik med stanovi" in da je kmet, obrtnik, trgovec, uradnik, "vsak ud našega naroda (...) dobrodošel v naši politični organizaciji".⁷ Toda nekaj dni kasneje je v *Slovenskem narodu* zagovarjal v prid meščanstva oblikovani družbeni in politični program. Izhajal je iz imena nove liberalne stranke in opozoril, da že naziv "demokratska" zavezuje JDS "za popolno enakost vseh slojev našega naroda". To naj bi JDS preprečevalo priznavati kakršno koli nadvlado aristokracije, kakor "tudi ne moremo pripoznati načela, da bi v političnem življenju imela duhovščina kot stan tako nadvlado. Istotako", je nadaljeval, "ne moremo pripoznati, da bi imel nadvlado kmečki stan, ker demokratična stranka, ki seveda podpira težnje kmečkega stanu, ne more biti izključno samo agrarična stranka". Dodal je, da tudi trgovski ali uradniški stan ne moreta po mestih prevladovati ter opominjal, da "končno je tudi izključeno, da bi delavstvo, ki v nobeni kulturni državi ne tvori večine prebivalstva, imelo nadvlado nad vsemi drugimi stanovi". Zato JDS "ne priznava nikaki manjšini nadvlade nad večino", ker bi drugače stranka "klavrno poginila, kakor so poginili boljševiki na Ruskem!" Tavčarjev družbeni in politični ideal je bil doseči harmonijo "v imenu celokupnosti, tako da se bo življenje naroda lahko primerjalo velikemu stroju, ki dela za celokupnost, pri katerem pa ima vsako kolo in tudi vsako kolesce odkazano svojo posebno nalogo, tako da stroj obstane, če vzameš iz njega kolo ali pa tudi najmanjše kolesce. In *ta harmonija v političnem in gospodarskem življenju*", je poudaril I. Tavčar, "*mora biti prvi ideal, pa tudi prvi cilj naše Jugoslovanske demokratske stranke.*"⁸

Tavčarjevo temeljno stališče je bilo, da se v družbi ne sme spremeniti že uveljavljeno razmerje politične moči. To je pomenilo, da mora tudi meščanstvo ohraniti svoj družbeni položaj in politično moč. Tako bi bile zagotovljene urejene družbene razmere in demokratično politično življenje.⁹ I. Tavčar je podpiral le "uresničenje potrebnih in

⁶ SN, leto LI, št. 144, 27. 6. 1918, dr. Ivan Tavčar. Pozdrav Jugoslovanski demokratski stranki.

⁷ SN, leto LI, št. 146, 1. 7. 1918, Ustanovna skupščina.

⁸ SN, leto LI, št. 152, 8. 7. 1918, dež. posl. dr. Ivan Tavčar, Nekoliko pripomb h gospodarskemu programu JDS.

⁹ Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva. Nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana 1996, str. 22-23. - Navajam: Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva.

pametnih socialnih reform" in je zavračal težnje, "da naj se postavi družabni red na glavo". Le-to bi pomenilo, "da naj postane kar čez noč gospodar brezpraven hlapec, a hlapec vsegamogočen gospodar".¹⁰ V nasprotju s tem je zagovarjal "socialne reforme, iz katerih naj se rodi soglasje med delodajalci in delavci in ljubezen med vsemi stanovi".¹¹ Pristajal je celo, "da ima delavstvo delež pri upravi kakega podjetja in tudi delež pri dobičku".¹² Poudaril pa je, da socialne reforme "nikdar ne smejo iti tako daleč, da bi gospodarsko uničile delodajalca, tako da bi se ustvarila nova delavska aristokracija, obenem pa ustvaril tudi nov buržuazijski proletarijat".¹³

I. Tavčar je odločno zagovarjal podjetniški družbeni sloj, to je, "da ne sme biti delodajalec uničen samo zato, da se uvede diktatura proletarijata".¹⁴ Zato je dosledno branil tudi načelo zasebne lastnine.¹⁵ Pri tem se je pokazalo njegovo dosledno protikomunistično stališče. Ocenjeval je, da se je po svetovni vojni človeška družba razcepila v dva dela, "pravzaprav v dve stranki. En del misli, da ne bo prej rešitve, dokler ne dobi delavstvo diktature v svoje roke, dokler se ne odpravi zasebna last in dokler ne bo vse, kar je na svetu, lastnina vseh. Ta del človeštva je prepričan, da se mora vpeljati *komunizem*, tako da posamezna oseba pravzaprav ničesar ne bo imela, da pa bo vzlic temu vsak dan sedela pred polno skledo. Kako se bo dalo vse to napraviti, mi ni jasno," je poudaril na shodu JDS 18. januarja 1920 v Ljubljani, "ker končno, če bo hotela komunistična družba živeti, moral ji bo Bog pošiljati vsak dan mane iz nebes, drugače ne bode imela kaj jesti. *Razdeliti to, kar je sedaj narodnega premoženja, ter ga vreči v komunistični lonec, to bi se dalo že doseči, ali slednjič bi v ta lonec segalo preveč rok in prav hitro bo prazen in ostal bo prazen, ker ne bo vsemogočne roke, ki bi ga znova napolnila! Zatorej ni čuda,*" je nadaljeval, "da se je postavil drugi del človeške družbe na stališče, da zasebna last mora ostati nekaj svetega, nekaj nedotakljivega, ker brez nje ni mogoče misliti na kak gospodarski napredek." Ta naj bi slonel na srednjih stanovih - kmetih, trgovcih in obrtnikih -, ki jih mora država gospodarsko zaščititi, da se bo lahko zavarovala pred političnim naletom komunizma. Pred njim bi se morali zavarovati tudi sami srednji stanovi, ki so bili po Tavčarjevem mnenju "preponižni". Opominjal je, "da smo vsi tisti, ki se zbiramo okrog zasebne lastnine, da smo vsi tisti, ki na noben način nočemo postati komunisti, bojazljivi kot zajci! Mi se tresemo pred štrajki, mi se skrivamo in skrijemo pred vsako psovko iz socialno-demokratskih vrst, in če bo šlo tako naprej, *bodo iz našega obnašanja sklepali, da sami mislimo, da smo res nepotrebni na svetu!*" Zato je I. Tavčar nasproti komunističnemu razrednemu boju zagovarjal naslednje stališče: "Delavstvo je organizirano in se bo še bolj organiziralo, hoteč vse zase imeti, hoteč odpraviti zasebno lastnino in vse zase reklamirati. Jaz mu ne kratim pravice do take organizacije, zahtevam pa, da se tudi srednjim stanovom prisodi enaka svobodna pravica, da organizirajo svoj odpor proti temu, da se jim s silo ne izpraznijo žepi in da se jim ne zapali streha nad glavo." Zato "več poguma! Zahtevajmo svoje pravice!" Zanje se bosta soočili dve politični strani: "Ena, ki bo iskala gesla v besedah: Proč z lastnino! Gori s komunizmom! - druga pa, ki se ne bo sramovala, kakor

¹⁰ SN, leto LIII, št. 269, 24. 11. 1920, Volilni shod JDS na Barju.

¹¹ SN, leto LIII, št. 88, 18. 4. 1920, dr. Ivan Tavčar, Komunizem?

¹² SN, leto LIII, št. 17, 22. 1. 1920, Za zdravo valuto.

¹³ SN, leto LIII, št. 255, 7. 11. 1920, Z zbora demokratske stranke.

¹⁴ SN, leto LIII, št. 268, 23. 11. 1920, Dr. Ivan Tavčar o delu za državo in o strankah.

¹⁵ SN, leto LI, št. 152, 8. 7. 1918, dr. Ivan Tavčar, Nekoliko pripomb h gospodarskemu programu JDS; leto LII, št. 207, 5. 9. 1919, dr. Ivan Tavčar, Pogajanja v Beogradu.

se danes dostikrat sramuje izjaviti, da je zasebna last zvezda vodnica njenega gospodarskega in političnega življenja!"¹⁶

Zasebno podjetništvo in lastnina sta bila za I. Tavčarja temeljni pogoj zdravega gospodarskega in družbenega razvoja. V to je bil globoko prepričan, kajti poudaril je, da "nekaj *svetega* (podčrtal J. P.) egoizma mora biti v gospodarskem življenju: ta goni stroj naprej, in kakšno bi bilo delo, če bi človek ne vedel, čemu da dela, ali pa če bi se zavedal, da dela samo za tiste, ki hočejo ostati lenuhi, ki pa pri tem hočejo ravno tako dobro živeti, kakor tisti, ki delajo."¹⁷ I. Tavčar je bil tudi prepričan, da "nikdar ne bo mogoče doseči, da bi ne bilo ne revnih, ne bogatih, da bi pa vzlic temu bili vsi siti, in to še tedaj, če kaj delajo, ali pa postopajo. Nikdar ne bomo doživeli časov, da bi vsi, kar jih bo na zemlji, bili enako olikani, imeli enake potrebe in enake želje. In nikdar tudi ne bomo doživeli," je zatrdil, "da bi iz človeštva popolnoma izginil egoizem. (...) V tem egoizmu je tičal dosednji gospodarski napredek, in on bo studenec prihodnjih napredkov! Če ne, se bo pa vse zgrudilo v smrtno letargijo in posamniki bodo samo mrtvi deli stroja. Življenje ne bo imelo za nas nobene vrednosti, nobene slasti, če bo tisti, ki dela, doživel ravno tako usodo, kakor oni, ki se mu ne bo ljubilo delati!"¹⁸

I. Tavčar je torej menil, da je komunistični družbeni nauk, ki sta ga oblikovala Karl Marx in Friedrich Engels, zgrešen. "Celi sistem, katerega zastopata ta dva učenjaka," je zapisal, je "s stališča vede velika zmeta". Njuni zmoti sledijo tudi slovenski komunisti, katerih "glavna bolečina je, razlastiti posedujoči razred in odpraviti meščansko državo. Da se to doseže, hočejo imeti revolucijo čez noč, in sicer po ruskem vzorcu." Boljševistična revolucija pa je za I. Tavčarja pomenila kri "mož, žensk in otrok, ki so bili vsi zverinsko umorjeni in zaklani",¹⁹ da se je uresničil Leninov "krvavi gospodarski socializem!"²⁰ Leninova socializacija je uničila "vsako, tudi najmanjšo svobodo" in "zadavila pravico do življenja".²¹ Zato sta bila za I. Tavčarja "krvoločni in roparski Ljeninov boljševizem"²² in komunizem "program največje nekulture, največje nesvobode in tiranstva, kakor ga ni izvrševal niti nekdanji ruski car".²³ I. Tavčar, ki je v zvezi z boljševizmom in komunizmom uporabljal tudi besede "morilni boljševizem" in program "rdeče krvi", govoril o "krvavi" oziroma "krvoločni komunistični stranki" ter kaotičnem in anarhističnem komunizmu, ki je nasprotnik urejene države in njen pogrebec²⁴ - se "rdeče nevarnosti" ni bal.²⁵ Na boj z njo je bil politično pripravljen, saj je že leta 1919, to je še pred ustanovitvijo komunistične stranke na Slovenskem, zapisal, da "v prihodnjih desetih letih, če izvzamemo socialno-demokratsko stranko, ki je za razredni boj in diktaturo manjšine, med drugimi slovenskimi strankami ne bo posebnega

¹⁶ SN, leto LIII, št. 17, 22. 1. 1920, Za zdravo valuto.

¹⁷ SN, leto LIII, št. 255, 7. 11. 1920, Z zbora demokratske stranke.

¹⁸ SN, leto LIII, št. 69, 25. 3. 1920, dr. Ivan Tavčar, Komunizem in naša mladina.

¹⁹ Prav tam.

²⁰ SN, leto LI, št. 307, 28. 12. 1918, dr. Ivan Tavčar, Prehrana in valuta, III.

²¹ SN, leto LIII, št. 255, 7. 11. 1920, Z zbora demokratske stranke.

²² SN, leto LIII, št. 208, 12. 9. 1920, dr. Ivan Tavčar, Benešev kontrakt.

²³ SN, leto LIII, št. 88, 18. 4. 1920, dr. Ivan Tavčar, Komunizem?

²⁴ SN, leto LIII, št. 69, 25. 3. 1920, dr. Ivan Tavčar, Komunizem in naša mladina; št. 88, 18. 4. 1920, dr. Ivan Tavčar, Komunizem?; št. 143, 26. 6. 1920, dr. Ivan Tavčar, Bodi konec besnenju!; št. 268, 23. 11. 1920, Dr. Ivan Tavčar o delu za državo in o strankah; leto LIV, št. 18, 23. 1. 1921, dr. Ivan Tavčar, V Beogradu, II; št. 29, 6. 2. 1921, dr. Ivan Tavčar, V Beogradu, IV; št. 59, 13. 3. 1921, dr. Ivan Tavčar, Na slepem tiru.

²⁵ SN, leto LII, št. 74, 28. 3. 1919, dr. Ivan Tavčar, Nekaj pripomb.

političnega boja. Kar bo razločevalo stranko od stranke, bodo nazori o obliki države in njene vlade".²⁶ Takemu političnemu boju ni nasprotoval, odločno pa je bil proti temu, "da bi smela na svetu divjati kaka sekta, češ, da je moritev njen privilegij, nje pa da se nihče ne sme dotakniti, ker je drugače reakcionarec. Ta modrost nam ne pojde nikdar v glavo", je pribijal. "V kultivirani državi moritev ne sme biti dopustna nikomur, torej tudi delavcu ne. Pobijanja in ropanja Nikola Pašić (tedanji predsednik jugoslovanske vlade - op. J. P.) ne bo dopuščal niti komunistom, niti komu drugemu."²⁷

I. Tavčar je proti boljševizmu oziroma komunizmu,²⁸ ki ju je imel za pojav, ki so ga ustvarili "v Rusiji izpitani Jud Trockij in tovariši",²⁹ zagovarjal ostro bojno stališče. Menil je sicer, da je povsem izključeno, "da bi se kraljevina SHS v teku enega dne preustrojila v sovjetsko republiko".³⁰ Predvsem pa je bil prepričan, da se "s komunizmom (...) na Slovenskem ne bo prišlo daleč! Prvič je dosti premalo teh komunistov, in drugič se bo posedujoči razred že vendar enkrat zbudil iz svojega spanja ter bo napravil protiorganizacijo, braneč na eni strani svoje življenje, na drugi strani pa red in pravico, brez katerih dveh je država nemogoča. Od vesoljnega potopa ni bilo in do sodnega dne ne bo države," je zagotavljal, "v kateri bi imeli eni pravico drugim rezati vratove, ti pa dolžnost, onim dopuščati, da se jim kakor piščetom v kuhinji režejo vratovi. In recimo," je nadaljeval, "da bi se dobil kak slovenski Trockij, ali tudi potem vprašanje proletariata ne bo spravljeno s sveta. Če se razlasti posedujoči razred, bodo ti, ki pripadajo temu razredu, v kolikor jih ne bodo pobili, poklali in z različnimi mukami spravili ob življenje, postali proletarijat, ki bo začel ruvati proti slovenski sovjetski republici!"³¹ I. Tavčar torej ni videl zgodovinske možnosti za obstanek komunizma. Zato je tudi ostro obsodil znano železničarsko in splošno stavko od 15. do 24. aprila 1920, ki je bila "pravzaprav v resnici le politična stavka", s ciljem "ustanoviti sovjetsko republiko v Jugoslaviji". V stavki je videl le eno dobro stran, in sicer, da je "v trenutku, ko se je izkazalo, da je stavka politična stavka, sprevidel (...) vsak, da v boju med železnico in državo ne sme in ne more propasti država".³² Kot je znano je v tem boju zmagala država 24. aprila 1920. Tega dne so stavko strli orožniki, ki so na Zaloški cesti v Ljubljani streljali na zbrane demonstrante. Pod njihovimi streli je padlo 13 žrtev, okoli 30 delavcev pa je bilo ranjenih.³³ Toda I. Tavčar je že ob vključitvi prve komunistične organizacije v Sloveniji, Delavske socialistične stranke za Slovenijo, v Socialistično delavsko stranko Jugoslavije (komunistov) 11. aprila 1920 v Ljubljani o komunistih oblikoval naslednje načelno stališče: "Lahko palite hiše, lahko jemljete po hišah, lahko

²⁶ SN, leto LII, št. 127, 31. 5. 1919, dr. Ivan Tavčar, Za kulturo in človekoljubje.

²⁷ SN, leto LIV, št. 6, 9. 1. 1921, dr. Ivan Tavčar, Proti korupciji.

²⁸ I. Tavčar je boljševizem in komunizem izenačeval in je oba pojma uporabljal v isti vsebinski zvezi. - Glej SN, leto LIV, št. 6, 9. 1. 1921, dr. Ivan Tavčar, Proti korupciji.

²⁹ SN, leto LIII, št. 1, 1. 1. 1920, dr. Ivan Tavčar, Ob novem letu. - Tavčarjevo protisemitsko stališče, ki se je kazalo v njegovem odnosu do komunizma, je razkrivala tudi uporaba pojma "židovsko-ruski boljševizem". Pisal pa je tudi o ruskem nacionalizmu, ki ga "imata v svojih pesteh Žida Trockij in Joffe in ž njima nebroj drugih semitskih odpadkov!" (SN, leto LIII, št. 208, 12. 9. 1920, dr. Ivan Tavčar, Benešev kontrakt). O njegovem protisemitskem stališču glej tudi SN, leto LIII, št. 127, 8. 6. 1920, dr. Ivan Tavčar, Kako naj je bolje potem?!; leto LIV, št. 55, 9. 3. 1921, dr. Ivan Tavčar, Trboveljska družba sili v Beograd.

³⁰ SN, leto LIII, št. 88, 18. 4. 1920, dr. Ivan Tavčar, Komunizem?

³¹ SN, leto LIII, št. 69, 25. 3. 1920, dr. Ivan Tavčar, Komunizem in naša mladina.

³² SN, leto LIII, št. 94, 25. 4. 1920, dr. Ivan Tavčar, Neverjetnosti.

³³ Miroslav Stiplovšek: Železničarska in splošna stavka. V: Slovenska kronika XX. stoletja, knjiga 1, 1900-1941. Ljubljana 1995, str. 241.

morite po hišah - vse to bo trajalo kratek čas, potem pa se vam bo tako godilo, kakor se godi komunistom na Ogrskem (mišljen je bil zlom Madžarske sovjetske republike 1. 8. 1919 - op. J. P.), kjer je celi komunizem poginil na vislicah!"³⁴

Glede na take skrajne besede je razumljivo, da je I. Tavčar zavračal vse socialno-gospodarske programe, ki so zagovarjali korenitejšo družbeno preobrazbo. Tako je pred volitvami v Ustavodajno skupščino, 28. novembra 1920, ostro napadel tedanjega krščanskega socialnogospodarskega ideologa in enega od voditeljev krščansko socialnega delavstva v Slovenski ljudski stranki dr. Andreja Gosarja. Nanj je bil pozoren že leta 1919. Tedaj je A. Gosar v *Slovenecu* objavil več člankov, v katerih je razmišljal o vprašanju agrarne reforme. Za tedanji čas je oblikoval radikalno stališče, saj ni zahteval le razlastitve in razdelitve zgolj fevdalnih in kapitalističnih veleposestev, ampak tudi velikih kmetij, ki jih gospodar ni mogel obdelovati sam s svojo družino. Razlaščno zemljo naj bi razdelili na posestva, ki bi jih lahko srednje velika družina (5 do 6 članska) obdelala sama, brez najete delovne sile. Taka posestva naj bi bila zakonsko zaščitena, da ne bi postala žrtev zadolževanja, rubeža in odprodaje. V ta namen naj bi oblikovali institucijo za zaščito kmečkega stanu, temelječo na eksistenčnem minimumu. A. Gosar je to je imenoval "stalni dom". "Stalni dom" mu je pomenil sredstvo proti propadanju kmečkega stanu, hkrati pa omejevanje možnosti bogatitve na račun kmeta.³⁵

I. Tavčar je Gosarjevi zamisli o oblikovanju kmečkih posestev, ki jih lahko obdeluje srednje velika družina, nasprotoval. Menil je, da je vsaj na Kranjskem premalo zemlje, ki bi jo lahko tako razdelili. Po končani razdelitvi bi namreč ostalo še mnogo malih ljudi, ki ne bi dobili ničesar, zato bi se le še povečal kmečki proletariat. Vanj bi prehajali tudi otroci, ki na posestvu ne bi ostali, ko bi ga po gospodarju prevzel prvi sin. I. Tavčar je še opozoril, da bi bila posestva, ki bi jih obdelovala srednja družina, gospodarsko neučinkovita in bi rojevala revščino. Prepričan je bil, da na takem posestvu ne bi bilo mogoče pridelati več kot potrebuje pet do šest ljudi za življenje. Za plačilo davkov, nabavo obleke in drugih potrebščin pa naj ne bi imeli več potrebnih sredstev. Priznaval je, da bi lahko še veliko pisali o Gosarjevih zamislih, vendar nadaljnje razprave o njih ni podpiral. Sodil je, da "morda le ni prekoročno, če se o agrarni reformi preveč piše. (...) Lahko se vrže beseda med današnji razburjeni svet," je opozoril, "katera pade kakor iskra na slamo, težko pa bo pozneje odstraniti vsa nastala pogorišča!"³⁶

I. Tavčar je pri obravnavanju Gosarjevih zamisli še opozoril, da se morajo "člankarji (A. Gosar - op. J. P.), ki pišejo v liste", torej tisti, ki javno razglašajo svoje poglede na pereča družbena vprašanja, "podvreči gotovi odgovornosti".³⁷ Priložnost, da se je lahko ravnal po tem opozorilu, je imel naslednje leto. A. Gosar se je namreč na zboru zaupnikov Slovenske ljudske stranke 25. oktobra 1920 v Ljubljani, skladno z novim programom SLS, oblikovanim spomladi 1920, zavzel za "socialno pravični družabni red".³⁸ Zahteval je najpopolnejšo socialno politiko in uvedbo popolnega zdravstvenega

³⁴ SN, leto LIII, št. 88, 18. 4. 1920, dr. Ivan Tavčar, Komunizem?

³⁵ Zdenko Čepič: Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji (1945-1948). Maribor 1995, str. 36-37. - Navajam: Čepič, Agrarna reforma.

³⁶ SN, leto LII, št. 106, 7. 5. 1919, dr. Ivan Tavčar, O agrarni reformi. - V navedenem članku je I. Tavčar A. Gosarju tudi očital, da Gosar ne omenja ali naj bi se izplačevala odškodnina za razlaščena posestva. Konec junija 1919 je A. Gosar pisal tudi o tem. Izrekel se je za njeno izplačevanje, zavzel pa se je za nizko odškodnino, takšno, da bi jo vsak ob skrbnem gospodarjenju na dodeljeni zemlji lahko odplačeval. (Čepič, Agrarna reforma, str. 37-38).

³⁷ SN, leto LII, št. 106, 7. 5. 1919, dr. Ivan Tavčar, O agrarni reformi.

³⁸ Slovenec, leto XLVIII, št. 245, 26. 10. 1920, Velika manifestacija Slovenske Ljudske Stranke. - Novi program Slovenske ljudske stranke, ki ga je SLS oblikovala po nastanku Kraljevine SHS, je sprejel zbor

zavarovanja za vse fizične in umske delavce. Nadalje se je - ob priznavanju zasebne lastnine - zavzel za določitev maksimalne višine dopustnega premoženja, progresivno obdavčitev dohodkov iz premoženja in določitev neobdavčljivega eksistenčnega minimuma. Zagovarjal je tudi socializacijo, to je podružbljanje podjetij splošnega družbenega pomena. Porabnikom ter delavcem in uslužbencem v podjetjih naj bi se omogočil ustrezen vpliv na vodstvo in upravo podjetij. Zahteval je tudi izvedbo agrarne reforme po načelu, naj zemljo dobi tisti, ki jo obdeluje. Zahteval je še, da se onemogoči špekuliranje s stavbnimi zemljišči. Zato naj bi imele avtonomne upravne enote - mesta in občine - pravico, da bi lahko pod primernimi pogoji razlastile pomembna stavbna zemljišča.³⁹

A. Gosar je svoje socialnogospodarske nazore predstavil, ko je kot poslanski kandidat SLS pojasnjeval njen program za volitve v Ustavodajno skupščino. S tem so imeli njegovi pogledi tudi konkreten politični pomen. Zlasti še zato, ker je bilo v letih neposredno po prvi svetovni vojni vprašanje družbene preobrazbe poudarjeno prisotno v političnem življenju. To je zelo dobro razumel tudi I. Tavčar. Na volilnem shodu Jugoslovanske demokratske stranke 5. novembra 1920 v Ljubljani je silovito napadel Gosarjeve "socialistične teorije" in branil gospodarski ter socialni položaj meščanstva. Zbodlo ga je predvsem Gosarjevo zavzemanje za socializacijo proizvodnje in določitev maksimalne premoženjske meje. "Če zahteva dr. Gosar socijalizacijo produkcije," je nagovoril zbrane ljubljanske demokratske volilce, "potem zahteva, da naj se hišnim posestnikom brezplačno odvzamejo njihove hiše, mesarjem njihove mesnice, trgovcem njihove trgovine in tovarnarjem njihove tovarne. Povsod boste, prijatelji, odstavljeni in na vaše mesto bodo stopili Gosarjevi gospodarski sovjeti. Ti sovjeti, dragi Ljubljančani, bodo vaši hišni lastniki, vaši trgovci in tudi vaši tovarnarji. (...) Vi, ljubljanski hišni gospodarji (...), vi, ljubljanski mesarji, obrtniki, trgovci in tovarnarji, kakor tudi vi, slovenski kmetje, se boste pa popolnoma posušili, da boste kot lačne, tanke žive niti lazili okrog in da boste predstavljali nov izstradani proletarijat, kakor ga svet še ni videl!" Odklanjal je tudi Gosarjevo zahtevo po maksimiranju premoženja. O njej je govoril kot o "katoliškem socijalizmu". A. Gosar naj bi hotel "svet preustrojiti s tem, da naj se potom postav določi, koliko premoženja sme imeti vsak posamni človek. Če prekorači maksimalno svoto, potem se mu mora tisto, za kolikor je maksimum prekoračil, s silo odvzeti!" Gosarjeve socialnogospodarske zamisli so po I. Tavčarju brile "norce (...) z našo industrijo, našo trgovino in našo obrtjo!" Bile pa so tudi "*katoliško boljševištvu*". Ta se je zdel I. Tavčarju v določeni meri nevaren. Opozarjal je, če bo "z geslom: "'Vera je v nevarnosti' stopila Gosarjeva stranka (SLS - op. J. P.) s svojo socijalizacijo in z drugimi svojimi socijalnimi utopijami med kmete, potem se bo mali človek na deželi dal prepričati, da je Kristus, ki zahteva socijalizacijo zemlje, socijalizacijo hišnih posestnikov in visoko obdavčenje zemljiške rente. Nekaj nevarnosti je tukaj," je poudaril, "da nastane katoliški boljševizem na deželi". Veliko "nevarnost dr. Gosarjevih socijalnih reform" pa je videl tudi v tem, da se "dajo tudi enostransko izvesti, tako da bo tepen samo 'liberalec', klerikalec pa bo od veselja skakal od tal". Zahteval je, da se morajo tej nevarnosti "naši srednji sloji" z največjim pogumom postaviti v bran. Za volitve v Ustavodajno skupščino pa jim je veljal njegov opomin: "Mislim, dragi Ljubljančani, da si kaj takega ne morete želeti in da je docela izključeno,

strankinih zaupnikov 6. in 7. 4. 1920 v Ljubljani. Program glej v Jurij Perovšek: Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918-1929). Ljubljana 1998, dok. št. 16, str. 71-74. (Navajam: Perovšek, Programi pol. strank).

³⁹ Slovenec, leto XLVIII, št. 245, 26. 10. 1920, Velika manifestacija Slovenske Ljudske Stranke.

da bi vi sami, bodisi da ste hišni posestniki, trgovci ali industrijalci, postali tako slepi, da bi podpirali dr. Gosarja s svojo glasovnico pri tej mesariji!"⁴⁰

I. Tavčarju so torej bili trn v peti tako komunisti, kot tudi - kot jih je imenoval - "katoliški komunisti".⁴¹ Krščanskosocialni reformni program, ki so ga zagovarjali "katoliški komunisti", pa je bil - z delno izjemo nacionalnega vprašanja - edina točka, ko je I. Tavčar še napadal katoliško stran. Po prvi svetovni vojni je svojo kulturobojno držo skorajda opustil. Menil je, da ni več potrebe voditi "politični boj s tisto neusmiljenostjo, kakor smo ga vodili svojčas".⁴² Tako stališče je utemeljeval s svojo politično preteklostjo, ko je skoraj četrto stoletja stal na čelu vojske, ki se je z "brezprimernim samozatajevanjem in s plemenitega cilja vredno požrtvovalnostjo" bojevala proti 'klerikalni stranki' ter "proti mračnjaštvu in duševnemu robstvu".⁴³ Leta 1920 pa je na vero, njen družbeni pomen in politično delovanje cerkvenih predstavnikov gledal drugače. Opozarjal je, da nima božji nauk nobene koristi, če se "s prižnice priporočajo kandidati kake stranke, ter bi Kristus, če bi danes hodil med nami, iz svojih templjev izgnal politične branjevce ravnotako, kakor je izgnal svojčas navadne branjevce". Zato je bil prepričan, "da agitacija v cerkvi ni glavna stvar. *Glavna stvar je agitacija duhovščine zunaj cerkve*: mlad in vnet kaplan, ki bo ponoči in podnevi lazil od hiše do hiše, bo dosegel večje uspehe, nego pridiga, in naj bo ta še tako agitatorična. Te agitacije se pa duhovščini ne more prepovedati, ker je vsak volivec opravičen, da agitira, kolikor more." Zato je v takih primerih svetoval moder in umirjen politični odziv. Pametni politiki bi morali upoštevati, "naj so še taki radikalci, izrek velikega državnika: Nobena država se brez vere in svobode ne more vladati. Ta državnik je bil grof Cavour," je nadaljeval, "ki je bil s klerikalizmom kvečjemu toliko v sorodstvu, kakor sta bila z menoj Adam in Eva, ko sta hodila še po paradizu."⁴⁴

Poleg idejnopolitičnih vprašanj pa je I. Tavčar v jugoslovanski državi obravnaval tudi konkretne probleme tedanjega gospodarskega razvoja. Kot dober poznavalec finančne problematike⁴⁵ je večkrat pisal ali govoril o znani povojni menjavi avstrijskih kron za dinarje v razmerju 4 krome za 1 dinar. O tej menjavi je leta 1919 in v začetku leta 1920 potekala velika razprava v gospodarskih krogih in v vseh dejavnih državne gospodarske politike.⁴⁶ Razmerje 4 : 1 je ob svoji ustanovitvi 31. januarja 1920 določila

⁴⁰ SN, leto LIII, št. 255, 7. 11. 1920, Z zbora demokratske stranke.

⁴¹ SN, leto LIII, št. 143, 26. 6. 1920, dr. Ivan Tavčar, Bodi konec besnenju!; leto LIV, št. 6, 9. 1. 1921, dr. Ivan Tavčar, Proti korupciji.

⁴² SN, leto LIII, št. 151, 6. 7. 1920, dr. Ivan Tavčar, Ne vlivajmo olja v plamen!

⁴³ SN, leto LIII, št. 279, 5. 12. 1920, dr. Ivan Tavčar, Ljubljanskim demokratskim volilcem!

⁴⁴ SN, leto LIII, št. 151, 6. 7. 1920, dr. Ivan Tavčar, Ne vlivajmo olja v plamen! - V navedku omenjeni grof Camillo Benso de Cavour (1810-1861) je bil italijanski državnik in predstavnik liberalne aristokratsko-meščanske politične usmeritve.

⁴⁵ I. Tavčar je bil soustanovitelj Mestne hranilnice ljubljanske leta 1889, nato je bil od leta 1900 član upravnega sveta Ljubljanske kreditne banke in v letih 1916-1923 njegov predsednik. Po oblikovanju Kraljevine SHS je bil od leta 1919 član upravnega odbora Hrvaške trgovinske banke in od leta 1921 še upravnega odbora Hrvaško-slavonske zemaljske hipotekarne banke v Zagrebu. Bil je tudi član upravnega odbora Narodne banke v Beogradu. Dejaven je bil še na drugih gospodarskih področjih. V letih 1888-1923 je bil predsednik upravnega odbora Narodne tiskarne v Ljubljani, od leta 1920 pa je bil član upravnih odborov Združenih papirnic Vevče-Goričane-Medvode, tovarne za kemijsko industrijo Zorka (Zagreb-Subotica) in drugih gospodarskih ustanov.

⁴⁶ O tem Jože Šorn: Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919-1924. Ljubljana 1997, str. 125-128 (navajam: Šorn, Slovensko gospodarstvo). Glej tudi Momčilo Zečević: Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917-1921. Od majniške deklaracije do vidovdanske ustave. Maribor 1977, str. 230-232. - Navajam: Zečević, SLS in jug. zedinjenje.

Narodna banka Kraljevine SHS, potrdila pa sta ga tudi vlada in Začasno narodno predstavništvo.⁴⁷ Razmerje je "šlo v škodo kronskega območja",⁴⁸ kar so poudarjali tudi na Slovenskem. Lastniki kron niso bili zadovoljni, ker so menili, da je vrednost krone nasproti dinarju večja.⁴⁹ Tako je mislil tudi I. Tavčar. Ko so se decembra 1919 začeli širiti glasovi, da bo menjava izvedena v razmerju 4 : 1, je pohitel z opozorilom, da bi omenjeno razmerje za Slovence pomenilo "nekak inferno, v katerem nas bodo silili v kotle, tako da od nas ne bo drugega ostalo, kakor nekoliko prekuhanih kosti na dnu teh kotlov!" To bi bilo delo srbskih finančnikov, ki se jih je bal, "ker so njihove trde glave znane po celem jugu in tudi njihovo dosedanje delo je nam prinašalo sadove, grenkejša od pelina!" I. Tavčar ni verjel, da bi po zamenjavi kron za dinarje 1 dinar imel enako vrednost kot 4 nekdanje krone. Ugovoru, da bo dinar državni denar, ki bo dosti bolje fundiran kot dotedanja krona, ni verjel. To pa zato, ker ni verjel "v dobro fundacijo srbskega bančnega dinarja". Zahteval je, naj se zamenjava kron za dinarje izvede enakopravno, v razmerju 1 : 1.⁵⁰ Enako vrednost krone nasproti dinarju je utemeljeval s slovenskim narodnim bogastvom. "Za to krono tiči naše premoženje, tiče naši gozdovi," je poudarjal, "predvsem (pa) tiči tudi energija slovenskega naroda, katera je na trgovskem, na obrtniškem in na kmetiškem polju velika in katera bo postala mogočna tudi na polju naše industrije!" Menjava v razmerju 4 : 1 pa bi uničila slovensko industrijo, varčevalcem v slovenskih hranilnicah odvzela tri četrtine prihrankov in Slovencem vsilila valuto, "katera bi se nam zadržila okrog vratu kakor obešencu vrv". Zato je zahteval, "da se reši vprašanje valute po pameti in po pravici!"⁵¹ Ker je bilo rešeno z upostavitvijo razmerja 4 : 1, ni tega nikoli pozabil.⁵²

Prav tako dosleden je bil I. Tavčar tudi pri ključnem problemu nove jugoslovanske države - vprašanju notranje ureditve jugoslovanske skupnosti in oblike vladavine v njej. Z obravnavanjem tega vprašanja so bili tesno povezani tudi njegovi pogledi na nacionalni problem. I. Tavčar je izhajal iz unitarističnega in centralističnega narodnega programa Jugoslovanske demokratske stranke in je že pred oblikovanjem Kraljevine SHS odločno podpiral zamisel centralistične, monarhistične in narodno unitaristične jugoslovanske države.⁵³ Ko je oktobra 1918 - še v času Avstro-Ogrske monarhije - med vidnim pripadnikom SLS in zagovornikom avtonomističnega koncepta Franom pl. Šukljatom in liberalci potekala znana polemika o ureditvi bodoče jugoslovanske države, je I. Tavčar nepopustljivo poudarjal svoje unitaristične in centralistične poglede. Nikakor si ni mogel predstavljati, da bi lahko v jugoslovanski državi "nastala posebna slovenska, posebna hrvaška in posebna srbska skupina". Prav tako si ni mogel

⁴⁷ Šorn, Slovensko gospodarstvo, str. 127. - Začasno narodno predstavništvo je bilo prvo zakonodajno telo novo ustanovljene jugoslovanske države, t. i. predparlament. Oblikovano je bilo zato, da v vmesnem obdobju od ustanovitve Kraljevine SHS do sklica Ustavodajne skupščine po hitrem postopku sprejema zakone, nujne za državo, nadzoruje delo vlade, da bi bilo načelo parlamentarne odgovornosti uveljavljeno še pred sklicem konstituyente, predvsem pa, da pripravi volilni zakon za volitve v Ustavodajno skupščino. ZNP je delovalo od 1. 3. 1919, ko ga je sklicala vlada do 28. 10. 1920, ko je bilo z ukazom regenta Aleksandra Karađorđevića razpuščeno.

⁴⁸ Žarko Lazarević: Na južnih obzorjih. Gospodarska izkušnja Slovencev v prvi jugoslovanski državi. Nova revija, letnik XIV, april - maj 1995, št. 156-157, str. 195.

⁴⁹ Šorn, Slovensko gospodarstvo, str. 127.

⁵⁰ SN, leto LII, št. 245, 17. 12. 1919, dr. Ivan Tavčar, K valutni uredbi.

⁵¹ SN, leto LIII, št. 17, 22. 1. 1920, Za zdravo valuto.

⁵² SN, leto LIV, št. 17, 22. 1. 1921, dr. Ivan Tavčar, V Beogradu, I.

⁵³ O unitarističnem in centralističnem programu JDS in vzrokih, zakaj so ga slovenski liberalci podpirali glej Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 29-40.

predstavljati, "da bi ta država obsegala zedinjeno Slovenijo samo zase in ločeno od zedinjene Hrvatske ali zedinjene Srbije". Bodoča Jugoslavija naj bi bila "izklesana iz enega samega kamna". Zato bi morala biti njena ustava usklajena z enotnim državnim značajem. Enako naj bi veljalo tudi za državno upravo, ki se bo morala "istotako povsod urediti po *enotnih* principih, ki bodo odgovarjali *ujedinjeni enotni državi*". I. Tavčar je poudaril tudi unitaristično nacionalno stališče. Po njem naj bi bili Slovenci, Hrvati in Srbi zgolj "plemena" enotnega jugoslovanskega naroda. Opozoril je, da se mora jugoslovanska država "takoj spočetka postaviti na temelj, da prebiva v njej en sam narod. Teorije, da v teh pokrajinah živi več narodov, na noben način ne pustimo veljati," je pribil. Pri tem je kot ugleden slovenski književnik zastopal presenetljivo stališče: "Če pa se nova država pri ustavi in upravi opre na princip enotnosti in če bi vsled tega vpliv vseh naših narečij ne bil popolnoma enak, bomo kaj takega že prenesli, če smo v resnici pravi Jugoslovani".⁵⁴

I. Tavčar je pri unitarističnem, centralističnem in nato tudi monarhističnem načelu brezpogojno vztrajal tudi po razpadu Avstro-Ogrske monarhije. Kljub temu pa je v času obstoja Države Slovencev, Hrvatov in Srbov (Država SHS) novembra 1918⁵⁵ podal oziroma podprl nekaj predlogov, ki so bili v "svobodni in samostojni Jugoslaviji" kot je imenoval Državo SHS,⁵⁶ v prid slovenskemu narodno emancipacijskemu stališču. Tako je na njegov predlog slovenska Narodna vlada 1. novembra 1918 sprejela sklep, da Narodnemu Vijeću v Zagrebu, najvišjemu organu oblasti v Državi SHS, izreka "svoje popolno zaupanje v prepričanju, da zavzema Narodno vjeće napram naši vladi isto stališče, kakor ga zavzema nasproti narodni hrvatsko-slavonski vladi".⁵⁷ Naslednji dan, 2. novembra 1918, je Narodna vlada na njegov predlog sklenila, da se izvrši "slovesna prisega" slovenskih vojakov.⁵⁸ Izvršena je bila 6. novembra 1918, ko je prisegel "kader 17. pešpolka za Narodno vl."⁵⁹ I. Tavčar je 9. novembra 1918 tudi podprl zamisel, naj

⁵⁴ SN, leto LI, št. 241, 17. 10. 1918, dr. Ivan Tavčar, In necessariis unitas! - O Šukljetošem avtonomističnem konceptu in polemičnem odzivu liberalcev nanj oktobra 1918 glej Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 45-65.

⁵⁵ Država SHS je bila samostojna državna skupnost, ki so jo hasbsburški Jugoslovani oblikovali po odcepitvi od Avstro-Ogrske monarhije 29. 10. 1918. Ob svoji ustanovitvi je obsegala Slovenijo brez Prekmurja (Primorsko so v drugi polovici novembra zasedli Italijani), Hrvaško brez Medžimurja (Dalmacijo in Istro so v novembru 1918 prav tako zasedli Italijani) ter Bosno in Hercegovino. Država SHS je obstajala do 1. 12. 1918, ko se je s Kraljevino Srbijo združila v Kraljevino SHS. V Državi SHS so Slovenci prvič samostojno odločali o svojem političnem, gospodarskem, kulturnem, narodnem in državnem življenju. Nosilec tedanje slovenske nacionalne suverenosti je bila Narodna vlada SHS v Ljubljani (Narodna vlada), ki je imela 12 upravnih oddelkov, t. i. poverjeništev: poverjenišтво za notranje zadeve, za prehrano, za uk in bogočastje, za pravosodje, za socialno skrbstvo, za finance, za promet, za industrijo in trgovino, za javna dela in obrt, za poljedelstvo, za narodno obrambo in za zdravstvo. V Narodni vladi so bili predstavniki vseh tedanjih slovenskih političnih strank. SLS je imela v njej 6 predstavnikov, JDS 5, Jugoslovanska socialnodemokratska stranka pa 1. Poleg 12 poverjeništev je Narodna vlada imela tudi svojega predsednika, člana SLS Josipa viteza Pogačnika. - O slovenski samostojnosti v Državi SHS glej podrobneje Jurij Perovšek: Slovenska osamosvojitve v letu 1918. Ljubljana 1998, 191 str. - Navajam: Perovšek, Slovenska osamosvojitve 1918.

⁵⁶ UL NV SHS, letnik I, št. 3, 8. 11. 1918, Poziv kmetovalcem.

⁵⁷ Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918-1921, 1. del: od 1. nov. 1918 do 26. feb. 1919. Za objavo pripravil Peter Ribnikar. Ljubljana 1998. Zapisnik seje Narodne vlade v Ljubljani, z dne 1. novembra 1918, str. 54. - Navajam: Sejni zapisniki, I.

⁵⁸ Sejni zapisniki, I. Zapisnik seje Narodne vlade SHS v Ljubljani, dne 2. novembra 1918, str. 59.

⁵⁹ Prav tam. Zapisnik seje Narodne vlade SHS v Ljubljani, z dne 6. novembra 1918, str. 78.

se oblikuje slovenski parlament.⁶⁰ Ta zamisel pa tedaj ni prodrla.⁶¹ "Edino avtoriteto, ki je bila v deželi",⁶² je še nadalje predstavljala Narodna vlada. Zanimivo pa je, da je I. Tavčar kot poverjenik Narodne vlade za prehrano kljub mnenju predstavnika generalnega štaba vojske Države SHS, "da je iz vojaškega stališča mogoče zasesti Celovec, težave pa nastanejo za prehrano", na seji vlade 30. novembra 1918 zasedbi Celovca nasprotoval. Izjavil je, "da ni v stanu prevzeti še aprovizacije Celovca". Zato je predlagal, naj "vojaštvo zasede samo še Grabštajn pri Celovcu in Celovec sam le ogroža". Ker je na isti seji komisar Narodne vlade za Koroško Franc Smodej izjavil, da je v Celovcu dosti živil in "da morajo Korošci tudi imeti Celovec kot središče uprave", je vlada sklenila, naj se F. Smodej napoti "v Maribor in eventualno še v Zagreb in naj zasigura prehrano Celovca neodvisno od Ljubljane. (...) Če se mu to posreči, se ukaže generalu Maistru zasesti Celovec, ker ima po lastni izjavi dovolj moči na razpolago."⁶³ General Rudolf Maister je v začetku decembra 1918 nadaljeval zasedbo krajev ob slovenski severni etnični meji, Celovca pa ni poizkušal zasesti.

Svojo zavezanost unitarizmu, centralizmu in monarhizmu je I. Tavčar leta 1918 posebej dokazal v dogajanjih, povezanih z oblikovanjem jugoslovanske države. Najprej je že ob državni odcepitvi Slovencev od habsburške monarhije 29. oktobra 1918 poudaril, da so "Jugoslovani (...) en sam narod".⁶⁴ Ko pa so na seji Narodne vlade 21. novembra 1918 obravnavali vprašanje združitve Države SHS in Kraljevine Srbije v skupno jugoslovansko državo in razpravljali o njeni ureditvi, se je I. Tavčar zavzel za čim prejšnjo združitev s Srbijo in oblikovanje skupne vlade, parlamenta in regentstva v novi državni skupnosti.⁶⁵ Na osnovi unitarističnega in monarhističnega načela je nato tudi bila izvršena jugoslovanska združitev 1. decembra 1918.⁶⁶

Po oblikovanju Kraljevine SHS je I. Tavčar posvetil vso svojo ustvarjalno moč politični uveljavitvi jugoslovanskega narodnega unitarizma, državnega centralizma in karadorđevićevskega monarhizma. V *Slovenskem narodu* so se od decembra 1918 do volitev v Ustavodajno skupščino novembra 1920 vrstili številni članki, v katerih se je goreče zavzemal za unitarizem, centralizem in monarhizem. Zelo jasno je podpiral stališče, da obstaja v Kraljevini SHS "en sam narod", ki ima po načelu "en narod - ena država (...) eno samo dušo". Zagotavljal je, da v jugoslovanski državi "ne bo ne Slovencev, ne Hrvatov, ne Srbov", ker bo obstajala le "iz vrst čvrstih (...) Jugoslovancev".⁶⁷ Odločno je zagovarjal tudi enotno in nerazdružljivo centralistično jugoslovansko državo pod vodstvom srbske kraljevske dinastije Karadorđevićev.⁶⁸ Po njegovem prepričanju

⁶⁰ Perovšek, Slovenska osamosvojitev 1918, str. 153.

⁶¹ Prav tam, str. 147-157.

⁶² SN, leto LII, št. 39, 15. 2. 1919, dr. Ivan Tavčar, Brez zamere.

⁶³ Sejni zapisniki, I. Zapisnik 26. seje Narodne vlade SHS v Ljubljani, dne 30. novembra 1918, str. 148.

⁶⁴ SN, leto LI, št. 254, 30. 10. 1918, Manifestacijski sprevid v Ljubljani.

⁶⁵ Sejni zapisniki, I. Zapisnik 20. seje Narodne vlade SHS v Ljubljani, z dne 21. novembra 1918, str. 124. - Taka stališča je zagovarjal I. Tavčar tudi v članku *Republika?*, ki ga je *Slovenski narod* objavil 23. 11. 1918 (SN, leto LI, št. 278, 23. 11. 1918, -r. (dr. Ivan Tavčar), Republika?).

⁶⁶ O tedanjih pogledih slovenske politike na jugoslovansko državno združitev in ureditev bodoče jugoslovanske države ter o političnem dogajanju povezanem z združitvijo 1. 12. 1918 glej podrobneje Perovšek, Slovenska osamosvojitev 1918, str. 132-147; isti, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 97-99.

⁶⁷ SN, leto LII, št. 239, 10. 12. 1919, dr. Ivan Tavčar, Obletnica svobodne Jugoslavije. Glej tudi SN, leto LII, št. 19, 23. 1. 1919, dr. Ivan Tavčar, Prehrana.

⁶⁸ SN, leto LI, št. 297, 14. 12. 1918, Slavnostna seja občinskega sveta ljubljanskega, št. 305, 24. 12. 1918, dr. Ivan Tavčar, Prehrana in valuta, I; leto LII, št. 39, 15. 2. 1919, dr. Ivan Tavčar, Brez zamere, št. 127, 31. 5. 1919, dr. Ivan Tavčar, Za kulturo in človekoljublje, št. 157, 7. 7. 1919, Zborovanje zaupnikov

so namreč imeli Srbi in njihova dinastija največ zaslug za nastanek Kraljevine SHS.⁶⁹ To "upravičuje tako dinastijo, kakor junaški srbski narod, da sta postavljena na čelo Jugoslaviji".⁷⁰ I. Tavčar je pozdravljal tako politično vlogo Srbov in karadorđevićvske dinastije. Kot politik, ki je zagovarjal "monarhijo proti republiki, kakor tudi centralizem proti separatizmu (avtonomizmu - op. J. P.)",⁷¹ je bil namreč prepričan, da mora "srbski duh (...) nas vse prešinjati, če hočemo, da ne razpade Jugoslavija v različne kote in kotiche, ki bo vlekel vsak na svojo stran". Potem bi "kmalu imeli državno telo, na katerem bi vsak ud deloval proti drugemu udu".⁷²

Tavčarjevo priklonitev 'srbskemu duhu' je najbolje pokazalo njegovo zavračanje republike. Srbsko razumevanje jugoslovanske države je namreč upoštevalo le unitarizem in centralizem, o monarhizmu in dinastiji Karadorđevićev pa razprave sploh ni dopuščalo.⁷³ Tega ni dopuščal tudi I. Tavčar, ki je maja 1920 opozarjal, "da smo monarhistična država, da imamo svojo dinastijo, za katero moramo Bogu hvalo dajati. Samo premislimo, kam bi bili zajahali, da smo živeli v republiki! Svoje življenje zastavim," je zagotavljal, "da bi danes, po preteku poldruega leta, republika še ne imela svojega predsednika. Vsaka frakcija v žalostnem narodnem predstavnštvu, silila bi kako svojo osebo na mesto predsednika. Večine pa bi vzlic vsem konferencam ne bilo (...). Veseli smo svoje dinastije", je poudaril.⁷⁴ Zato je bila zanj na volitvah v Ustavodajno skupščino najpomembnejša opredelitev za monarhijo. Volilcem je svetoval, naj "odklonijo vsakega kandidata, ki bi jim godel o republiki, in v blaznico naj ga pošljejo, ne pa v konstituanto. Koliko zla je republikanska misel rodila pri naših bratih Hrvatih, kjer je to misel sprožil prismojen človek (predsednik Hrvaške republikanske seljačke stranke Stjepan Radić - op. J. P.), kojega so oddali za dve leti v ječo, mesto da so ga za vse življenje nastanili v Stenjevcu (bolnišnica za duševno bolne v okolici Zagreba - op. J. P.)! Republikanskih šal ne uganjajmo," je opozarjal, "ker danes niti Bog ne vé, kaj naj bi počeli z republiko v Makedoniji, ali med hrvatskimi seljaki, ali med slovenskimi kmeti!"⁷⁵

I. Tavčar ni dopuščal tudi nobenega dvoma v centralistično državno ureditev. To je pokazala njegova odločna zavrnitev znane Avtonomistične izjave slovenskih kulturnih delavcev februarja 1921. Tedaj se je 43 vidnih slovenskih univerzitetnih profesorjev,

JDS, št. 239, 10. 12. 1919, dr. Ivan Tavčar, Obletnica svobodne Jugoslavije; leto LIII, št. 1, 1. 1. 1920, dr. Ivan Tavčar, Ob novem letu, št. 17, 22. 1. 1920, Za zdravo valuto, št. 110, 16. 5. 1920, dr. Ivan Tavčar, Naše zakonodajstvo, št. 214, 19. 9. 1920, dr. Ivan Tavčar, Kako ustavo potrebujemo?, št. 220, 26. 9. 1920, dr. Ivan Tavčar, Odgovor, št. 248, 29. 10. 1920, dr. Ivan Tavčar, Volilni manifest SLS, št. 255, 7. 11. 1920, Z zbora demokratske stranke, št. 259, 12. 11. 1920, dr. Ivan Tavčar, Prvi odgovor, št. 268, 23. 11. 1920, Dr. Ivan Tavčar o delu za državo in o strankah, št. 269, 24. 11. 1920, Volilni shod JDS na Barju.

⁶⁹ SN, leto LI, št. 297, 14. 12. 1918, Slavnostna seja občinskega sveta ljubljanskega; leto LII, št. 157, 7. 7. 1919, Zborovanje zaupnikov JDS.

⁷⁰ SN, leto LIII, št. 110, 16. 5. 1920, dr. Ivan Tavčar, Naše zakonodajstvo.

⁷¹ SN, leto LII, št. 127, 31. 5. 1919, dr. Ivan Tavčar, Za kulturo in človekoljublje.

⁷² SN, leto LII, št. 157, 7. 7. 1919, Zborovanje zaupnikov JDS.

⁷³ Prim. Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 99-102.

⁷⁴ SN, leto LIII, št. 110, 16. 5. 1920, dr. Ivan Tavčar, Naše zakonodajstvo.

⁷⁵ SN, leto LIII, št. 214, 19. 9. 1920, dr. Ivan Tavčar, Kako ustavo potrebujemo? - Pripominjam, da voditelj HRSS S. Radić v zaporu ni preživel dveh let, kot je zapisal I. Tavčar, pač pa 11 mesecev. S. Radić je bil aretiran na zahtevo notranjega ministra Svetozarja Pribičevića, ker je naslovil na francosko vojaško misijo apel, v katerem je oporekal pravno veljavnost akta o jugoslovanski združitvi 1. 12. 1918. V zaporu je bil od 25. 3. 1919 do 27. 2. 1920.

literatov, igralcev, likovnikov, glasbenikov in drugih predstavnikov slovenskega humanističnega izobraženstva javno uprlo centralističnim in unitarističnim zamislim o notranji ureditvi Kraljevine SHS. Zavzeli so se za *"avtonomijo slovenskega, že itak dovolj razkosanega ozemlja in sicer v takem obsegu, ki bi ne slabil moči države, ampak jo krepil, dajajoč razmah individualnim silam edinic"*.⁷⁶ I. Tavčar je njihovo zahtevo odklonil kot "plod truda gotovih strank, ki gore za avtonomijo, morda tudi za federalizem, ali še celo za zvezo treh držav, in je torej izjava predvsem sad naporov klerikalne in socialno-demokratske stranke". Zahtevo po slovenski avtonomiji je imel "za prazen fantom, ki se sploh ne da uresničiti". Ker so jo podpisali ugledni kulturni in znanstveni delavci, jo je pobijal s primeri iz kulturnega in znanstvenega življenja. Menil je, da bi v avtonomistično urejeni državi avtonomne enote svoje prihodke obdržale zase, ne pa za financiranje skupne države. Zato bi morale tudi same finančno skrbeti za svoje kulturne potrebe. Tega pa ne bi zmogle. I. Tavčar je dvomil, da bi "malo slovensko pleme, če je zase avtonomna edinica, moglo vzdrževati univerzo in tehniko, konservatorij in še druge take zavode, predvsem tudi gledališče v takem obsegu v kakršnem se nahaja danes. Vse to smo dobili," je opozarjal, "ker nam je priskočila država na pomoč, recimo kar naravnost, ker nam je prišel na pomoč srbski narod." Zato ni verjel v avtonomijo Slovenije, pač pa v centralistično državo. Brez nje se lahko "kar poslovimo od univerze in tehnike ter vseh drugih kulturnih naprav, katerih bi nam posamezne edinice ne privoščile, država bi nam jih pa ne mogla dati, ker bi ji edinice jemale vse dohodke".⁷⁷ Proti avtonomiji Slovenije pa je bil tudi zato, ker se je zanjo zavzemala katoliška Slovenska ljudska stranka. V avtonomni Sloveniji bi namreč vsak "poverjenik (tedaj še obstoječe Deželne vlade za Slovenijo - op. J. P.), morda tudi vsak klerikalni župan, gotovo pa vsak dekan in župnik (...) smel dvigati prapor upora, če se mu bo dozdevalo, da mu kak 'nasilnež' z ministrskega sedeža (v Beogradu - op. J. P.) dela krivico. To bo lepa avtonomija! Ne bomo imeli nikake državnice, - kar bomo imeli, bo podobno velikemu vrabčjemu gnezdu, skupaj znešenemu brez vsakega reda in sistema. (...) Tako si mi ne moremo predstavljati avtonomije," je poudaril, "ker bi taka avtonomija onemogočila vsako vladanje in bi Jugoslavijo postavila na nivo srednje- in južnoameriških republik."⁷⁸

Kljub odklanjanju teženj po avtonomiji Slovenije pa I. Tavčar pred volitvami v Ustavodajno skupščino ni več zagovarjal absolutnega centralizma. V tem smislu je celo priznal, da je oktobra 1918 storil krivico F. Šukljetu, ko je pisal proti njegovim avtonomističnim zamislim. Absolutni centralizem "nima danes življenjske moči v sebi, in tega so krivi nemalo Srbi sami", je ocenil septembra 1920. Srbski uradniki, ki so prišli v Slovenijo, "so se vsi odlikovali z izvanredno trmoglavostjo ter se obnašali tako, kakor bi se v Ljubljani dalo administrirati čisto po istih načelih, kot se vodi uprava recimo v Prištini, kjer se z uradnim denarjem kvarta in pijančuje do noči".⁷⁹ I. Tavčar se je zavzel za zmerno upravno decentralizacijo, ko bi pokrajinski upravni organi izvajali posle državne uprave pod vodstvom osrednje državne oblasti.⁸⁰ To seveda ni pomenilo zanižanja centralizma, saj je poudaril, da je treba zagotoviti, "da se država sama s pomočjo

⁷⁶ Naši zapiski, leto XIII, št. 2, 1921, str. 25-26.

⁷⁷ SN, leto LIV, št. 47, 27. 2. 1921, dr. Ivan Tavčar, Kulturni delavci in avtonomija.

⁷⁸ SN, leto LIII, št. 220, 26. 9. 1920, dr. Ivan Tavčar, Odgovor.

⁷⁹ SN, leto LIII, št. 214, 19. 9. 1920, dr. Ivan Tavčar, Kako ustavo potrebujemo?

⁸⁰ Prav tam; SN, leto LIV, št. 47, 27. 2. 1921, dr. Ivan Tavčar, Kulturni delavci in avtonomija.

ustave ne bo dala na kose raztrgati".⁸¹ Zahteval je torej centralistično ustavo, "da bo pri takih pripetljajih - ko bi se bunila ljubljanska vlada - imel ministerski predsednik samo eno pot: brzojaviti generalu Dokiću (Đura Dokić, poveljnik dravske divizijske oblasti v Ljubljani - op. J. P.), da vrže puntarja v Ljubljanski vladni palači v ječo in železje".⁸²

Za I. Tavčarja je bila torej poleg unitarizma, centralizma in monarhizma jamstvo enotne jugoslovanske države tudi močna in disciplinirana vojska. Imel jo je za "*predpogoj močni državi*", za njeno pest, ki "*bo morala biti železna*". Predvsem zaradi zunanjih sovražnikov, med njimi posebej Italije, kot tudi zaradi notranjepolitičnih razmer oziroma elementov, "*ki mislijo, da so vselej, kadar se dolgočasijo pod božjim nebom, upravičeni organizirati kako malo revolto!*"⁸³ Tega se sicer ni bal, ker je bila njegov ideal "plemenita srbska vojska". Ta je po oblikovanju nove države pomagala, "da se je mogel med nami obvarovati red in da nismo doživeli krvavih izgredov, kakor jih je n. pr. doživela naša madžarska sosedna (mišljen je čas od 21. 3. do 1. 8. 1919, ko je bila na Madžarskem upostavljena Madžarska sovjetska republika - op. J. P.)".⁸⁴ Toda kljub pohvalam jugoslovanski vojski in v tem pogledu "slavnemu srbskemu imenu"⁸⁵ je pred volitvami v Ustavodajno skupščino posebej poudaril: Armada bo morala, "kakor vsaka druga panoga državne uprave, stati pod kontrolo parlamentarnega nadzorstva. Armada ne bo smela tvoriti, kakor se sedaj časih pripeti, samostojno državico v državi. Tudi ne bo smela biti monopol za eno samo pleme (Srbe - op. J. P.), tako da bodo po sprejetju ustave morale v hipu odpasti tiste sramotne, kulturi in vsaki ljubezni do skupne domovine naravnost v obraz bijoče razmere, kakor jih doživljamo dandanes, ko se slovenski častniki iz služb podé in preganjajo kakor brezpravne pare. Tudi za armado zahtevamo popolno enakopravnost, in ustava mora Slovencem omogočiti, da postanejo enakopravni člani naše vojske, da se jim godi kakor vsakemu drugemu državljanu, tako da končno postane Slovenec makari še celo general Dravske divizije!"⁸⁶

Táko izrazito politično stališče, ki je zadevalo notranjepolitične odnose v Kraljevini SHS, je I. Tavčar izrekel dobrega pol leta pred sprejemom unitaristične in centralistične Vidovdanske ustave 28. junija 1921. Vidovdanska ustava, ki je uzakonila jugoslovanski narodni unitarizem, državni centralizem in vladarsko oblast srbske dinastije Karađorđevićev,⁸⁷ je uveljavila vsa temeljna politična in državnopravna načela, na katerih naj bi bila po Tavčarjevem mnenju zgrajena jugoslovanska država. V tem smislu je nazore, ki so oblikovali Tavčarjev jugoslovanski narodnopolitični program, potrdila jugoslovanska državnapolitična stvarnost. Ta je potrdila tudi njegovo izrazito protikomunistično stališče, ki ga je zagovarjal kot prepričan meščanski politik. Z Obznano, ki jo je sprejela vlada Kraljevine SHS 29. decembra 1920 in Zakonom o zaščiti javne varnosti in reda v državi, ki ga je sprejela Zakonodajna skupščina Kraljevine SHS 2. avgusta 1921, je namreč bila še za časa njegovega življenja v Kraljevini SHS prepovedana vsa komunistična dejavnost, Komunistična stranka Jugoslavije pa potisnjena v ilegalo.⁸⁸ I. Tav-

⁸¹ SN, leto LIV, št. 47, 27. 2. 1921, dr. Ivan Tavčar, Kulturni delavci in avtonomija.

⁸² SN, leto LIII, št. 214, 19. 9. 1920, dr. Ivan Tavčar, Kako ustavo potrebujemo?

⁸³ SN, leto LIII, št. 255, 7. 11. 1920, Z zbora demokratske stranke.

⁸⁴ SN, leto LII, št. 239, 10. 12. 1919, dr. Ivan Tavčar, Obletnica svobodne Jugoslavije.

⁸⁵ SN, leto LIII, št. 208, 12. 9. 1920, dr. Ivan Tavčar, Benešev kontrakt.

⁸⁶ SN, leto LIII, št. 255, 7. 11. 1920, Z zbora demokratske stranke.

⁸⁷ O tem glej Jurij Perovšek: Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave. Prispevki za novejšo zgodovino, letnik XXXIII, 1993, št. 1-2, str. 17-26.

⁸⁸ Glej Viri za zgodovino Komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919-1921. Ljubljana 1980, dok. št. I, 104, str. 220-222; Uradni list Pokrajinske uprave za Slovenijo, letnik III, št. 95, 11. 8. 1921, 249., Zakon kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev o zaščiti javne varnosti in reda v državi.

čar je torej po ustanovitvi Jugoslovanske demokratske stranke konec junija 1918 in nato oblikovanju Kraljevine SHS 1. decembra 1918, kljub poznejšim življenjskim letom, dokazal dober občutek za svojo politično opcijo. Čeprav je bil skoraj slepo privržen novi državi,⁸⁹ pa je včasih opozoril tudi na njene napake: neugodno valutno menjavo avstrijskih kron za dinarje v razmerju 4 : 1, uvajanje pretrdega centralističnega sistema ter srbske nadvlade in zapostavljanja slovenskih oficirjev v jugoslovanski vojski. V zadnjih letih svojega politično publicističnega udejstvovanja je bil sposoben tudi kritičnega političnega samopremisleka. Znatno je omilil kulturobojno stališče proti katoliški strani in priznal, da je v polemiki o vprašanju notranje ureditve jugoslovanske države oktobra 1918 pokazal premalo razumevanja za Šukljetova avtonomistična stališča. V zadnjih mesecih obstoja Avstro-Ogrske monarhije je tudi priznal, da je bila njegova "huda (...) pregreha", da je "iz politične ozkosrčnosti nastopal svojčas proti splošni in enaki volilni pravici".⁹⁰ Po oblikovanju jugoslovanske države je tudi javno nasprotoval nestrpnemu in nespravljevemu odnosu do Nemcev na Slovenskem.⁹¹

Kljub občutku za politično realnost, ki ga je pokazal z zagovarjanjem jugoslovanskega unitarističnega, centralističnega in monarhističnega narodnodržavnega programa ter nekaterim kritičnim (tudi samokritičnim) oziroma omiljenim političnim stališčem, ki jih je zapisal po oblikovanju Kraljevine SHS, pa je I. Tavčar tudi v tem obdobju svojega življenja in dela ostal konservativen politik. Ujet v liberalno doktrino unitarističnega in centralističnega jugoslovanstva tudi ni več razumel avtentičnih slovenskih narodnih interesov. Te je tedaj z avtonomističnimi narodnopolitičnimi zahtevami že izrazilo več različnih političnih subjektov, med njimi tudi najmočnejša slovenska politična stranka - Slovenska ljudska stranka.⁹² Unitaristično jugoslovanstvo je I. Tavčarja in meščansko liberalno politiko oddaljilo od širokih plasti slovenskega naroda.⁹³ Prav tako ga je oddaljilo tudi njegovo elitistično meščansko družbeno in politično stališče. Tega je branil z na trenutke precej surovim zavračanjem novega idejnega in državnopolitičnega pojava v tedanji Evropi - ruskega boljševizma oziroma komunizma. Seveda so komunisti zavračali tudi drugi politični dejavniki. Toda I. Tavčar je s svojim protiko-

⁸⁹ Tavčarjevo politično vodilo, ki ga je poudarjeno zaklical na prvem zboru Jugoslovanske demokratske stranke v Kraljevini SHS, 6. 7. 1919 v Ljubljani, je bilo: "*Neomahljivi služabniki hočemo biti novi državi!*" - SN, leto LII, št. 157, 7. 7. 1919, Zborovanje zaupnikov JDS.

⁹⁰ SN, leto LI, št. 161, 18. 7. 1918, dr. Ivan Tavčar, Da smo si na jasnem!

⁹¹ SN, leto LII, št. 127, 31. 5. 1919, dr. Ivan Tavčar, Za kulturo in človekoljublje; leto LIV, št. 59, 13. 3. 1921, dr. Ivan Tavčar, Na slepem tiru.

⁹² Glej Fran Erjavec: Avtonomistična izjava slov. kulturnih delavcev leta 1921. (Iz spominov). Zgodovinski zbornik, Buenos Aires 1958, str. 14, 17-30; Janko Prunk: Zveza delovnega ljudstva v Ljubljani za občinske volitve decembra 1922. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, letnik XI-XII, 1971-1972, str. 226-227; Zečević, SLS in jug. zedinjenje, str. 220-228, 251, 281, 289, 309-312, 334-338, 341, 345, 353, 362-365, 368, 370-374, 383-391, 399-400; Jurij Perovšek: Lončarjevi narodni in idejno-politični pogledi v času med svetovnima vojnama. Glasnik Slovenske matice, letnik XVIII, 1994, št. 1-2, str. 42-45; isti: Slovenski avtonomizem socialistične smeri v letu 1923. Prispevki za novejšo zgodovino, letnik XXXIV, 1994, št. 2, str. 169-171, 173; isti, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 119-123, 178-180, 184, 206-213; isti, Programi pol. strank, dok. št. 16, str. 71, dok. št. 18, str. 77-80, dok. št. 19, str. 81, dok. št. 36, str. 150, dok. št. 37, str. 151, dok. št. 38, str. 153, dok. št. 39, str. 154, dok. št. 40, str. 156, 158, 162; Igor Grdina: Kratka zgodovina Slovenske zemljoradniške in Slovenske republikanske stranke Antona Novačana. Zgodovinski časopis, letnik XLIII, št. 1, str. 85-86, 88; Miroslav Stiplošek: Slovenski parlamentarizem 1927-1929. Avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma. Ljubljana 2000, str. 26-39, 42-46, 48.

⁹³ Prim. Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 274-276.

munističnim stališčem izstopal v tedanji slovenski politiki. Tako ostrih besed kot mu jih je namenil, tedaj o komunizmu ni izrekala niti njegova kasnejša najhujša sovražnica - Slovenska ljudska stranka.⁹⁴ Obenem z zavračanjem boljše vizma je I. Tavčar izražal tudi svoje protisemitsko stališče.

Svojih konservativnih družbenih in političnih pogledov pa I. Tavčar ni branil le s protikomunizmom. Utemeljeval jih je s socialnim programom, ki je zapiral vrata družbeni in gospodarski emancipaciji širših družbenih slojev, predvsem kmetov in delavcev. To je pokazal njegov silovit odpor družbenoreformnemu krščanskosocialnemu programu, ki ga je že v letih 1919-1920 zagovarjal A. Gosar.⁹⁵ Tako je bil I. Tavčar tudi po prvi svetovni vojni tak, kot je bil pred njo - konservativni politik meščanske elitistične družbene in politične države. Zato lahko ob sklepu zanj uporabimo oznako, s katero je leta 1919 ustanovljena liberalno usmerjena Narodno socialistična stranka (NSS),⁹⁶ marca 1922 opredelila bistvo predvojnega in tedanjega slovenskega meščanskega liberalizma. Narodni socialisti, v glavnem socialno šibkejši nekdanji pripadniki JDS - I. Tavčar jih je imenoval "komuniste", NSS pa je bila zanj "vodonosca za klerikalno na eni, za komunistično stranko pa na drugi strani"⁹⁷ -, so v svojem glasilu *Nova pravda* slovenski liberalizem ocenili takole: "Liberalizem je v prvi vrsti pojem gospodarskega sistema, je temelj sodobnega kapitalističnega družabnega reda. Naši liberalci so pobrali iz celokupnega liberalizma eno najbrezpomembnejšo pointo (točko - op. J. P.), takozvano farško gonjo. Na tem suhem konjičku so jahali v predvojni dobi ter živeli v domišljiji, da so napreden element, ki nam je kultura, narod in bogve, kaj še vse. Iz celega liberalizma je nastala karikatura, da bi se bogu smilila. Drugače pa so bili pravi bratci klerikalizma, reakcionarni do mozga. Bog ne daj samo omeniti gospodarske ali socialne reforme. Delavec je zato na svetu, da dela gospodu in še prav hvaležen naj bo, da ga gospodar sploh 'redi'. Sami pač so hoteli sedeti za pogrnjeno mizo in s polnim trebuhom dajati ljudstvu dobre nasvete, potrpljenja in drugih čednosti. Tako je izgledala naprednost predvojne dobe", je poudarjala *Nova pravda*, "in ni čuda, da najdemo ravno to naprednost do pičice enako tudi danes".⁹⁸ In značilen ter viden predstavnik take meščanske 'naprednosti' oziroma liberalizma je bil tudi dolgoletni slovenski liberalni prvak I. Tavčar.

⁹⁴ Prim. Jurij Perovšek: Idejni, socialnogospodarski in narodnopolitični nazori slovenskega meščanstva v času med svetovnima vojnama (1918-1941). Zgodovinski časopis, letnik LI, 1997, št. 4, str. 541. - Navajam: Perovšek, Nazori slov. meščanstva 1918-1941.

⁹⁵ O krščanskosocialnemu programu, ki so ga v dvajsetih letih zagovarjali v SLS glej Perovšek, Nazori slov. meščanstva 1918-1941, str. 548-549.

⁹⁶ O ustanovitvi in tedanjih programsko političnih stališčih NSS glej Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 116-118, 120-123, 178-180, 207-213.

⁹⁷ SN, leto LIII, št. 268, 23. 11. 1920, Dr. Ivan Tavčar o delu za državo in o strankah.

⁹⁸ *Nova pravda*, leto III, št. 9, 4. 3. 1922, Koncentracija naprednih strank.

SUMMARY

Ideological, Social and National-Political Principles of Ivan Tavčar after the Foundation of The Yugoslav Democratic Party (Jugoslovanska demokratska stranka) in 1918

The liberal Dr. Ivan Tavčar (1851-1923) who was one of the most prominent Slovene politicians in the last decades of the Habsburg's, remained active in the Slovene political life despite his age even after the foundation of the new Slovene liberal party named The Yugoslav Democratic Party (JDS – Jugoslovanska demokratska stranka) in June 1918, and after the forming of The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev) on December 1st 1918. From June 29th 1918 to October 26th 1919 Dr. Tavčar was the head of The Yugoslav Democratic Party. In between he was from October 31st 1918 to January 20th 1919 commissioner for nutrition in the then National Government of Serbs, Croats and Slovenes (Narodna vlada SHS). On November 28th 1920 Dr. Tavčar was elected into The Constituent Assembly of The Kingdom of Slovenes, Croats and Serbs, but because of ill-health deposited his delegate mandate on January 12th 1921. Until the communal elections on April 26th 1921 he was mayor of the centre of Slovene politics – the town of Ljubljana. He was elected mayor on December 18th 1911.

Ivan Tavčar did not change his essential ideological, social and political principles after 1918. New in his social and political thought were expressive refusal of bolshevism and communism (after 1918 that refusal pushed into the background his up to then ideological and political struggle against the Catholic side) and a stressed advocating for the Yugoslav unitaristic, centralist and monarchist national-state programme. Otherwise Ivan Tavčar persisted after 1918 with his exclusive bourgeois social and political viewpoint, which did not allow a social-economic emancipation of other social classes, peasants and workers in particular. Tavčar defended his bourgeois social and political viewpoints before the revolutionary communism as well as before the social-reforming programme of the well-known Christian-social ideologist Dr. Andrej Gosar. Social and political elitism withdrew Ivan Tavčar from the wide social strata of the Slovene nation. His unreserved support to the Yugoslav national unitarism and centralism of the state also contributed to the withdrawal. Tavčar stressed his support in the time, when in Slovenia demands for an autonomous Slovenia within the Yugoslav state occurred. Ivan Tavčar remained after 1918 what he had been before then: a social and political exclusionist who had no understanding for the fundamental social and in the Yugoslav state as well for the national needs of the Slovene nation.

JASNA FISCHER

GOSPODARSKA POLITIKA SLOVENSКИH VLAD IN VPRAŠANJE SLOVENSКИH MEJ V LETIH 1918–1919

Včasih se zgodi, da se več pomembnih, celo usodnih dogodkov zgosti v zelo kratko časovno obdobje. Tak primer se je zgodil v jeseni 1920, v kratkem zaporedju dveh mesecev, oktobra in novembra, z izvedbo plebiscita v coni A na Koroškem, ki je z glasovanjem tudi koroških Slovencev dokončno določil našo mejo na severu in s podpisom rapalske mirovne pogodbe, ki je določila za nekaj desetletij slovensko mejo na zahodu. S tem je bilo končano dveletno obdobje prvega slovenskega boja za meje. Letos smo se spominjali 80-letnice obeh dogodkov, zato se mi zdi primerno na kratko orisati tudi gospodarska in ne samo politična prizadevanja naših prednikov, podprta tudi z vojaškimi akcijami, da uresničijo načrt Zedinjene Slovenije in združijo vse Slovence v eni državi.

Študij o obdobju po prevratu ob koncu prve svetovne vojne je precej v našem zgodovinospisju. Dobro so analizirana in obdelana vsa dogajanja, politična in vojaška, v zvezi z določanjem severne meje na Slovenskem Koroškem in zahodne meje na Primorskem.¹ Prav tako imamo nekaj študij o gospodarskih dogajanjih v teh letih. Pomembno je, da so objavljeni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani ter deželnih vlad za Slovenijo v prvem letu po končani vojni,² ki nam omogočajo podrobnejši vpogled tudi v prizadevanja najvišjega organa oblasti pri nas pri obnovi gospodarskega življenja. V strokovni literaturi so tako obdelana najpomembnejša vprašanja gospodarskega razvoja takoj po končani vojni, kot so oblikovanje slovenskega gospodarskega programa, postavljanje temeljev za ta razvoj v samostojni državi, nacionalizacija avstrijskega državnega kapitala, prevzem in upravljanje avstrijskega erarja na Slovenskem, uvedba vladnega skrbstva nad premoženjem tujih državljanov, vsi ukrepi v finančnem poslovanju, vključno s pripravami za valutno reformo, vse dejavnosti za nemoten mirnodobni začetek delovanja gospodarstva ter urejanje vprašanja preskrbe in prehrane civilnega in vojaškega prebivalstva.³

¹ Navajam le najbolj ozek, a pomemben izbor literature. Najbolj strmjn pregled dogodkov gotovo podajata dva članka v Enciklopediji Slovenije v geslih Koroški plebiscit, ES, 5. zv.: Kari-Krei, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1991, str. 289-290 in geslo Rapalska mirovna pogodba, ES, 10. zv.: Pt - Savn, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996, str. 82-83. Precej več podatkov pa najdemo v publikaciji Koroški zbornik, Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1946 v članku Boga Grafenauerja Vprašanje jugoslovansko-avstrijske meje na mirovni konferenci leta 1919, str. 383-420 in Ivana Tomšiča Plebiscit na Koroškem s pravne strani, str. 421-492 ter knjigi Jurija Perovška Slovenska osamosvojitve v letu 1918. Študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov, Ljubljana: Modrijan, 1998 (dalje navajam Perovšek, Osamosvojitve).

² Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in deželnih vlad za Slovenijo 1918-1921, 1. del: od 1. nov. 1918 do 26. feb. 1919, Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998; 2. del: od 28. feb. 1919 do 5. nov. 1919, Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1999 (dalje navajam Sejni zapisniki I ali II).

³ Jože Šorn, Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919-1924, Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997 (dalje navajam Šorn, Gospodarstvo v poprevratnih letih); Perovšek, Osamosvojitve, str. 107-126; Zdenko Čepič, Narodnogospodarske zamisli pri Slovencih v času odločitve za prvo narodno državo. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 24, 1984, št. 1-2, str. 101-122; Žarko Lazarević, Obrat proti jugu (ukrepanje ob vstopanju v jugoslovanski gospodarski prostor. V: Prevrti in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju 1918-1945-1991 (Ekonomska knjižnica). Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996, str. 95-106.

Industrializacija slovenskih dežel v drugi polovici 19. stoletja je bila tesno povezana z izgradnjo osnovnega, nato regionalnega in lokalnega železniškega omrežja, ki s svojo prostorsko porazdelitvijo in časovnim ritmom gradnje nista bila najbolj ugodna za naše dežele. Zato njena geografska razprostrtnost ni bila enakomerna. Večja je bila koncentracija posameznih obratov ob železniških progah, ob znanem industrijskem ipsilonu, med Mariborom in Trstom ter Ljubljano in Jesenicami. Tako so nastajala nova industrijska središča v Mariboru, Celju s širšo okolico, v industrijsko – rudarskem bazenu ob Savi med Zagorjem, Trbovljami in Hrastniku, v Ljubljani in Trstu. Drugi krak je segal na Gorenjsko do Jesenic.⁴ Kljub temu za Slovenijo dokaj neugodnemu razvoju industrializacije je ob koncu prve svetovne vojne precej pomembnih industrijskih obratov delovalo na zahodnem in severnem obrobju slovenskega nacionalnega ozemlja. Pomembno dejstvo je tudi bilo, da je prva svetovna vojna uničila ali ustavila obratovanje velikega števila industrijskih in večjih obrtnih podjetij. Delo je moralo ustaviti približno 10% vseh podjetij, obseg proizvodnje je zmanjšalo 46% obratov, enaka ali večja proizvodnja je bila v tretjini podjetij. Svojo proizvodnjo je namensko v vojaško preusmerilo 5% obratov. Med njimi so bila tudi podjetja v rudarstvu in železarstvu.⁵ In prav nekaj takšnih industrijskih obratov je delovalo na Primorskem in slovenskemu del Koroške, tistem delu slovenskega ozemlja, kjer je bilo treba še določiti nove meje.

Dva dni preden je predstavnik vrhovnega poveljstva avstro ogrske vojske 3. novembra 1918 v Padovi podpisal premirje z antantnimi državami in tako končal vojno tudi na ozemlju Avstro-Ogrske, je prvič zasedala Narodna vlada Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani (Narodna vlada), ki jo je na predlog predsedstva Narodnega sveta v Ljubljani imenoval 31. oktobra 1918 Narodni svet Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu. Narodna vlada Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani je bila najvišji oblastni organ v Sloveniji z vsemi pooblastili za delovanje na političnem, gospodarskem, socialnem, kulturnem in prosvetnem področju.

Prva skrb novoustanovljene Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani je bila poleg obnovitve prometnih povezav in preskrbe prebivalstva, civilnega in vojaškega, obnova gospodarske dejavnosti kot pomembnega dela gospodarske in ne samo politične osamosvojitve. Priprave so bile opravljene že v okviru Narodnega sveta z odsekom za gospodarsko koncentracijo oziroma gospodarskim odsekom od avgusta 1918 dalje z oblikovanjem programskih temeljev gospodarske samoodločbe, ki so določili delovno področje gospodarskega odseka.⁶

Preden orišem dejavnost Narodne vlade, naj navedem najpomembnejše industrijske obrate. Usodo nekaterih v prvem poprevarnem letu bom upoštevala v tem svojem kratkem pregledu. Na Primorskem sta bili največji industrijski podjetji plavži pri Škednju, v lasti delniške družbe Kranjska industrijska družba ter rudnik živega srebra v Idriji, v lasti avstrijskega erarja. V slovenskem delu Koroške ter Dravski dolini do Maribora so obratovali jeklarni Bela peč kot akcijska družba in Ravne v lasti grofa Georga Thurna, delniška rudarska družba z železarno na Muti, rudnik svinca z obrati v Železni Kapli, Mežici in Črni v lasti delniške družbe Pliberška rudarska zveza (Bleiberger Bergwerks-

⁴ Jože Šorn, Karakteristični premiki v industrializaciji slovenskega prostora 1973-1929, Osijek: Simpozij Mogensdorf, 1978, str. 121-122; Jasna Fischer, Slovenska gospodarska bilanca ob vstopu v prvo Jugoslavijo. V: Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju 1918-1945-1999, (Ekonomski knjižnica). Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996, str. 17-20.

⁵ Podatki so izračunani na podlagi Popisa starejših industrij iz leta 1919, Arhiv Republike Slovenije, Fond Zbornica za trgovino, obrt in industrijo, fasc. 311/3.

⁶ Perovšek, Osamosvojitve, str. 107-111.

Union)⁷ in premogovnik Leše, v lasti grofov Henckel von Donnersmark. V izgradnji pa je bila velika hidroelektrarna na Dravi Fala, tisti čas največja hidroelektrarna v Srednji Evropi, ki jo je leta 1913 začela graditi delniška družba Štajerska elektriška družba iz Gradca z močnima deležema švicarskega in tudi francoskega kapitala. Družba je nadaljevala gradnjo na zahtevo avstrijskega vojnega ministrstva za preskrbo novega vojnega obrata tovarne dušika in karbida v Rušah tudi med vojno in elektrarna je maja 1918 že obratovala.

Po odpravi militarizacije podjetij, ki jo je Narodna vlada izvedla že 1. novembra 1918, da je sploh lahko omogočila začetek normalnega obratovanja, je začela urejati lastniška razmera v podjetjih s prevzemanjem v svojo last, upravo ali vsaj v nadzor podjetja v lasti avstrijskega državnega in posebej tudi erarnega kot vladarjevega premoženja. Ni pa se razen papirnice Goričane lotila urejanja vprašanja drugega premoženja v industriji, ki je bilo v lasti tujega zasebnega kapitala.⁸

Odločitev, da dam kratek pregled gospodarske politike slovenskih vlad v prvih dveh letih po prevratu le po sejnih zapisnikih Narodne in deželnih vlad za Slovenijo, ne pritegnem pa kot pomembnega gradiva tudi gradiva vseh njenih poverjeništev, zadolženih za gospodarske zadeve, je bila zavestna. Generalna politična linija je bolj razvidna iz gradiva vlad, ki so na svojih sejah odločale o najpomembnejših zadevah, s podrobnostmi, ki včasih sliko tudi zameglijo, so se ukvarjali organi na nižjih oblastnih ravneh. Pri pazljivem branju sejnih zapisnikov Narodne in deželnih vlad lahko hitro ugotovimo različen pristop pri uveljavljanju slovenskih gospodarskih politik po posameznih geografskih področjih. Na sejah vlade se niso ukvarjali z gospodarskimi problemi na Primorskem, čeprav je bila v programu gospodarskega odseka med reševanjem vitalnih vprašanj še načrtovana gospodarska obnova Primorske.⁹ To je razumljivo, saj so italijanske čete že hitro po podpisu premirja v Padovi v začetku novembra 1918 začele zasedati tisti del slovenskega ozemlja, ki so ga Italiji določili s tajnimi določili londonskega pakta leta 1915. Zato je Narodna vlada odklonila zahtevo, da bi prevzela nadaljevanje gradnje železnice Logatec – Črni vrh z utemeljitvijo, da se je železnica gradila "izključno le iz vojaških ozirov, da nima praktičnega pomena v primeri s stroški, in da se nahaja sedaj na podlagi pogojev za premirje, ki so se sklenili brez našega sodelovanja in v našo škodo, v območju italijanske armade".¹⁰ Vse zadeve pri urejanju transporta blaga prek slovenskega ozemlja in izvoza naših izdelkov, predvsem pa lesa, je Narodna vlada reševala v strogem spoštovanju principa reciprocitete. V zapisniku seje narodne vlade 30. novembra 1918 pa je že zabeležen sklep, "da se obratnih sredstev v one industrijske kraje ne pošlje, katere so zasedli Italijani. Tudi izvoz lesa v zasedeno ozemlje se ne dovoli."¹¹ Zato je tudi razumljivo le kratek čas ostal v veljavi sklep o prevzetju v upravo in uporabo erarnega rudnika živega srebra v Idriji.¹²

Povsem drugačen je bil položaj v severnih območjih slovenskega ozemlja. Tu se vlada ni odrekla državnemu intervencionizmu, pogosto je posredovala z ne majhnimi

⁷ V strokovni literaturi se pojavljajo različna imena za to družbo: z izvirnim nemškim imenom pa tudi kot Pliberška, Bleiberška in Plajberška rudarska zveza ali unija. Gospodarski zgodovinarji nismo dogovorili za enotno označevanje te delniške družbe. Predlagam najbolj pogosto uporabljano ime Pliberška rudarska zveza.

⁸ Perovšek, *Osamosvojitve*, str. 112-113.

⁹ Prav tam, str. 108.

¹⁰ Sejni zapisniki I, str. 94.

¹¹ Prav tam, str. 152.

¹² Perovšek, *Osamosvojitve*, str. 113.

sredstvi in je očitno tudi tako dokazovala, da bitka za severno mejo ni izgubljena. Vse gospodarske dejavnosti Narodne in deželne vlade so potekale v senci pogajanj z Avstrijo za določitev razmejitvene črte med obema novima državama na Koroškem in pogostih vojaških, resda le lokalnih, spopadov.

Prvo prošnjo za posojilo Pliberški rudarski zvezi v Celovcu je obravnavala še Narodna vlada v začetku meseca januarja 1919. Zaradi prekinitve prometa s Celovcem družba ni mogla prodajati svinca iz mežiškega rudnika, zato je zaprosila za posojilo v višini 230.000 kron mesečno, ki jih je potrebovala za nemoteno in redno obratovanje rudnika. Vlada je posojilo odobrila pod pogojem, da družba na lastne stroške zastavljeni svinec vozi na varen kraj, vlada pa ji je svinec obračunala po polovični ceni. Že naslednji mesec je družba prosila za povišanje posojila na 300.000 kron, deželna vlada je prošnji ugodila, spet je za vsako posojeno krono zahtevala pokritje s kilogramom svinca, obenem je z zastavo svinca zaračunala tudi 5,5% obresti od posojenega kapitala, poverjeništvu za trgovino in industrijo pa je dovolila prodajo 200 ton tega svinca v Italijo "proti kompenzaciji ali proti plačilu v ententni valuti".¹³ S težavami v rudniku Mežica so se deželne vlade ukvarjale še nekajkrat. Tako so najprej v začetku aprila 1919 ponovno odobrili posojilo izplačljivo v dveh obrokih po 150.000 kron s 5,5% obrestmi, obenem pa je vlada opozorila poverjeništvu za javna dela – iz njegovega demobilizacijskega sklada je tudi vzela sredstva za tokratno posojilo – "na velike množine svinca, ki leže v Mežici in bi se dale proti kompenzacijam ponuditi inozemstvu v nakup". Proti koncu aprila je rudnik Mežica dobil še enkrat posojilo v višini 450.000 kron po enakimi pogoji kot prejšnja posojila, vlada pa je ponovno naročila poverjeništvu za javna dela, da "pridelan svinec spravi na varen kraj, najbolje v Celje".¹⁴ V začetku maja je deželna vlada za izplačilo tekočih delavskih plač družbi ponovno posodila 150.000 kron.¹⁵ Že konec aprila pa je vlada razpravljala o predlogu poverjeništvu za javna dela, da se lastnici rudnika v Mežici dovoli izvoz svinca in oddaja svinčene rude v Celje in omogočijo vodstvu rudnika poslovni stiki z osrednjo upravo družbe v Celovcu. Obenem je poverjeništvu predlagalo, da družbo povabijo, naj pošlje pooblaščen zastopnike k deželni vladi v Ljubljano, da se bodo o predlogih posvetovali ter dogovorili, kako bo družba povrnila dolg v znesku 1.280.000 kron skupaj z obrestmi ter o nameri deželne vlade, da preneha zalagati z denarjem rudnik v Mežici.¹⁶

Poleg rudnika svinca v Mežici so se slovenske vlade precej pogosto ukvarjale s problemi tudi v dveh drugih velikih industrijskih obratih v Mežiški in Dravski dolini, v premogovniku Leše in elektrarni Fala. Vse kaže, da je zaradi nerešenih težav, ki jih je povzročila stavka rudarjev v Trbovljah sredi decembra 1918 in jih je vlada na kratko odpravila z ugotovitvijo poverjenika iz socialno demokratičnih vrst Antona Kristana, češ "da imajo nemiri svoj glavni vzrok v hujskanju gotovih ljudi, ki so najeti od nemškega rudniškega vodstva, ki hoče delati Nar. vladi težkoče",¹⁷ deželna vlada ob ponovitvi groženj s stavko v februarju mesecu 1919 na priporočilo Kristana, ki je ponovil sicer svoje mnenje, da "skuša ravnateljstvo premogovne družbe v Trbovljah netiti nezadovoljnost med delavci s tem, da zavlačuje opravičene zahteve delavstva", sprejela

¹³ Sejni zapisniki I, str. 252, 351-352. V sejnem zapisniku z dne 10. februarja 1919 je po pomoti navedeno, da je prvo posojilo odobrila deželna vlada na svoji 47. redni seji. V resnici je to storila še Narodna vlada na svoji 43. seji dne 9. januarja 1919.

¹⁴ Sejni zapisniki II, str. 134 in 159.

¹⁵ Prav tam, str. 186.

¹⁶ Prav tam, str. 166.

¹⁷ Sejni zapisniki I, str. 195.

sklep, da pošlje na pogajanja tudi predstavnika poverjeništev za javna dela in socialno skrb.¹⁸ Le v luči teh dogodkov lahko razumemo način reševanja problemov ob grožnjah s stavkami v premogovniku Leše prav tako spomladi 1919. Na seji 21. marca 1919, ko je deželna vlada sprejela sklep, da se ugotovi vsem delavskim zahtevam v rudniku Trbovlje, razen eni in se obvezala, da bo o njej razpravljala na naslednji seji,¹⁹ je dobila tudi poročilo o uspešnih pogajanjih z leškimi rudarji na Prevaljah. Obvestilo ji je poslal njen pooblaščenec in priporočil, "da se vsem zahtevam delavstva lahko vstreže, ako se cena premoga zviša na 12 K 50 v, ali pa ako se dovoli vladna podpora za rudnik". Vlada se v primeru rudnika Leše ni odločila za model, ki ga je nekajkrat uporabila v primeru rudnika svinca v Mežici, ampak je raje dovolila predlagano zvišanje cene premoga.²⁰ O ceni premoga iz rudnika Leše je vlada ponovno razpravljala še enkrat mesec dni kasneje in tokrat dovolila precejšnje povišanje cene, z 12 kron in 40 vinarjev kar na 21 kron in 35 vinarjev z utemeljitvijo, da je ravnateljstvo premogovnika v Lešah zvišalo plače svojim delavcem in uslužbencem. Odklonila pa je predlog rudniškega ravnateljstva, da bi država rudnik kupila.²¹

Problem elektrarne Fala, ki je začela obratovati poskusno v maju 1918, je bil bolj zapleten in kočljiv, tega so se zavedali tudi v deželni vladi. V družbo je bil namreč investiran tudi kapital švicarskega bančnega koncerna pod vodstvom Schweizerischer Bankverein iz Basla v obliki posojila graški družbi ter denar francoske banke Sarasin&Dreifuss, zaradi česar naj bi se za reševanje odprtih vprašanj zanimal tudi francoski minister za javna dela. Štajerska elektriška družba iz Gradca, lastnica falske hidroelektrarne, je deželno vlado marca 1919 zaprosila za nostrifikacijo podjetja. Hkrati je družba zaprosila za dovoljenje za izvoz električne energije v Avstrijo. Podpredsednik vlade dr. Gregor Žerjav je ob tej priliki, ko je članom vlade poročilo dal v "informacijo in razmišljanje", predlagal, da bo treba odjemalce falske energije iskati tudi proti jugu, v Savsko dolino, kjer so bili možni odjemalci Trboveljska premogokopna družba, papirnica Radeče, predilnica v Litiji, papirnica v Vevčah in mestna občina ljubljanska. Zato je bila v predlogu zastopnikov elektrarne predvidena tudi možnost, da se elektrarna odcepi od Štajerske elektriške družbe in ustanovi samostojno podjetje s sedežem v Ljubljani ali Mariboru. Novoustanovljena družba bi imela 20,000.000 kron ustanovitvenega kapitala, od tega bi bilo domačega, slovenskega 40 do 50%. Po predvidevanjih bi ga prispevale "mestna občina ljubljanska, kranjske in štajerske občine in privatni kapital, če si ne bi mogli pridobiti še države za 'mešano podjetje'". Vlada je potrdila namero, da bi se v tem primeru podjetje nostrificiralo. Prošnjo je predala v reševanje poverjeništvu za javna dela, ki je za podrobnejše zbiranje podatkov vključno z zbiranjem morebitnih odjemalcev energije v Savski dolini zaprosilo inženirja Dušana Serneca, direktorja Kranjskih deželnih elektrarn.²² Ponovno je problem Fale prišel na dnevni red seje deželne vlade 8. avgusta 1919, končni odgovor družbi v Gradec, ki je zaradi dolgega čakanja postajala nestrpna, pa je vlada sprejela 10. septembra 1919. Serneceve poizvedbe so bile zelo obsežne in so trajale več tednov, rezultat je bil njegovo kar 41 strani dolgo poročilo. Serneču je bilo naročeno, da "se na licu mesta

¹⁸ Prav tam, str. 402.

¹⁹ Sejni zapisniki II. str. 63 in 66. Zahteva, ki jo je vlada preložila in nato rešila na naslednji seji je bila zahteva delavcev po izplačilu t. i. nastopnega enkratnega nabavnega zneska, ki so ga dobili vsi delavci, njihove žene in otroci.

²⁰ Prav tam, str. 63-64.

²¹ Prav tam, str. 160.

²² Prav tam, str. 148.

natančno informira o vseh tehničnih in gospodarskih razmerah, zlasti dožene mogoči delokrog elektrarne, konsumente električnega toka in množino konsuma in da napravi splošni in rentabilitetni račun". Medtem ko je Serneč pripravljala poročilo, so predstavniki družbe prišli tudi v Ljubljano poizvedovat, kaj je z dovoljenjem za izvoz in takrat so jim sporočili, da je trdna namera vlade, da se elektrika porabi doma, o izvozu pa so previdno menili, da ga bodo dovolili le v primeru in pod jasnimi pogoji, če elektrike ne bi mogli v celoti porabiti sami doma. Vlada je bila avgusta obveščena, da bo morala izbirati med dvema projektoma, t.i. ljubljanskim in falskim. Po prvem bi delovno območje elektrarne z izgradnjo novih daljnovodov raztegnili na zelo široko območje celotne Štajerske, dela Gorenjske do Kranja in Škofje Loke ter prek Zidanega mosta do Zagreba, po drugem pa bi bilo to območje omejeno na področje Štajerske med Falom, Mariborom, Slovensko Bistrico, Konjicami, Celjem, Polzelo, Šoštanjem in Velenjem ter prek Celja in Štor do Zidanega mosta in Trbovelj, torej v obsegu prvega razmišljanja o vključevanju elektrarne v slovenski prostor južno od nje. Oba projekta sta imela dobre in slabe strani. Prvi je bil bistveno dražji, potreben investicijski kapital kar za 30.000.000 kron višji, višji bi bili tudi obratovalni stroški, upoštevati je bilo treba tudi stroške kapitala, distribucija energije pa bi se začela precej pozneje zaradi potrebne izgradnje novih daljnovodov. Razprava o obeh alternativah je bila dolga, zapletel jo je še poverjenik za uk in bogočastje dr. Karel Verstovšek s pomislekom, ali je vlada sploh kompetentna za odločanje o koristih države in bodočih porabnikov električne energije ter trdil, da je t.i. falski predlog "sestavljen z namenom s tujim kapitalom oškodovati državo SHS. Dvomi, da bi bilo pravilno iti kapitalistični družbi na roko, da na enkrat vse pokrije, ker je vsled vojske izgubila ... da se bomo popolnoma zaslužili."

Ugovor, da bo vlada nekompetentno sklepala pogodbo, je bil zavržen, češ da gre samo za oblikovanje mnenja deželne vlade, ki ga je lastnica elektrarne Fale želela dobiti, pogodbo bodo sklepali v Beogradu. Razprava se je končala s sklepom, da bodo o vprašanju ponovno razpravljali na eni prihodnjih vladnih sej, kljub opozorilu, da je "zavlačevanje precej nevarno, ker stoji za družbo Loucher – ki je član sveta za obnovo svetovnega gospodarstva in desna roka Clemenceaua".²³ Dogovorjena vladna razprava se je nadaljevala septembra, ko je bil za vlado pripravljen predlog odgovora Štajerski elektriški družbi, kako urediti vprašanje falske elektrarne z opozorilo, da bo morala družba sama predložiti "svoj ekspeze v ti zadevi centralni vladi v Belgradu". Poverjenik za uk in bogočastje je ponovil svoje opozorilo, "da je falska elektrarna, ker je last štajerske elektricitetne družbe, inozemsko podjetje, ki hoče izsiliti zase koncesije v prid Nemški Avstriji. Proti družbi torej lahko nastopamo kakor proti drugim inozemskim podjetjem s prisilnimi sredstvi in je dana celo možnost, da se podjetje sekvestrira." Glede na to da je vlada dejansko sklepala le o dovoljenju in pogojih za izvoz elektrike in ob opozorilih, da "ne smemo odbijati švicarskega kapitala, zlasti, ker se bo falska naprava morala še izpolniti, tedaj bomo dotične stroje morali dobiti iz inozemstva in bomo rabili sodelovanja Švicarjev", je vlada z glasovanjem odobrila izvoz elektrike z dostavkom, da je ta izvoz ekvivalent za z bodočo mirovno pogodbo predviden izvoz premoga iz Jugoslavije v Avstrijo.²⁴ Pogajanja o ureditvi položaja Fale so se vlekla še skoraj vse leto 1920, niso bila enostavna, šlo je vendarle za multilateralna jugoslovansko – švicarsko – avstrijska pogajanja, ki so se končala z ustanovitvijo mešane delniške družbe s polovico kapitala iz Kraljevine SHS.²⁵

²³ Prav tam, str. 328-332.

²⁴ Prav tam, str. 352.

²⁵ Glej več o tem Jože Šorn, *Gospodarstvo v poprevratnih letih*, str. 218-221.

Nekoliko drugače so se stvari razpletale in razpletle v Mežiški dolini. V prvih mesecih leta 1919 je intenzivno potekalo delo in oblikovanje stališč slovenske deželne vlade o razmejitveni črti oziroma meji med novima državama Avstrijo in Kraljevino SHS, ki naj bi jih uveljavili na mirovni konferenci v Parizu, ki se je začela sredi januarja 1919. Mirovna konferenca je obravnavala pet zelo različnih predlogov razmejitvenih črt, od najbolj ugodnega jugoslovanskega in francoskega do najmanj ugodnega italijanskega, angleški in ameriški sta bila nekje vmes. V vsem času pa so potekali oboroženi incidenti, ker nobena stran ni spoštovala premirja, ki so ga dogovorili sredi januarja 1919 po hudih bojih pri Podkloštru, Borovljah in Področci. Konec aprila pa je slovenska stran začela slabo pripravljeno ofenzivo, bila še isti dan potisnjena na svoje izhodiščne položaje, avstrijske čete so prekoračile Dravo, prišle do Karavank in na vzhodu zasedle Mežiško dolino. Na protiofenzivo se je slovenska stran dobro pripravila s povečano mobilizacijo in ob podpori srbskih polkov je v zadnjih dneh maja in prvih dneh junija zasedla vso slovensko Koroško vključno s Celovcem in Gospo Sveto.²⁶

Po vojaškem zavzetju Mežiške doline je tamkajšnje industrijske obrate obiskal po nalogu poverjenika za javna dela predstojnik osrednjega urada montanističnih obratov Mohor Pirnat. Sejni zapisnik deželne vlade, ki povzema njegovo poročilo, je zgovoren: "Rudarski nadsvetnik inž. Pirnat je obiskal po prepoditvi Nemcev dne 3. t.m. koroške rudnike v Možici, Žerjavu, Črni, Prevaljah in Lešah. Povsodi po deželi je dognal ogromne škode, ki so jih napravile nemške tolpe. Pri rudnikih 'Bleiberger Bergwerks Union' so Nemci skrčili delavcem dnevne plače za 4 K. Odpeljali so iz Žerjava 400.000 ton iz Možice pa 103 vagonov ameriškega svinca. Uradništvo je večinoma zapustilo službena mesta pred dohodom našega vojaštva. V svrhu nadaljevanja obratovanja je nadsvetnik takoj izvršil nekatere namestitve in dal potrebna naročila. V premogovniku Prevalje – Leše, ki je v lasti grofov Henckel von Donnersmark je še v zalogi premoga 32 vagonov. Dnevno se proizvaja 6 do 7 vagonov. Uradništvo je tudi večji del ušlo. Obrat vsled tega ni ustavljen. Dosedanjemu vodji inž. Staneku je izročil posle ravnateljstva. Jeklarni v Ravneh, ki je v lasti grofa Thurna, je v svrhu vzdrževanja obrata, ker je pobegnilo 16 uradnikov in so 3 aretirani, oddal začasno ravnatelju fužin v Štorjah, Antonu Hruschki, kateri bode vsak teden dva do tri dni prihajal nadzorovat in dajat navodila." Na podlagi Pirnatovega podrobnega poročila je nato deželna vlada sklenila, "da se rudniki "Bleiberger Bergwerks Union" v Možici in Črni, topilnico v Žerjavu, premogovnik grofov Henckel von Donnersmark v Lešah, jeklarna grofa Thurna v Ravneh sekvestrirajo in se obrati prevzamejo na račun države. Osrednji urad montanističnih obratov naj poskrbi po analogiji prejšnjih slučajev, da se imenuje sekvester. Naprosi se poverjeništvo za trgovino in obrt, da izvede sekvestracijo. Potrdi se Josipa Havelko kot začasnega jamskega obratovodjo rudnika v Možici. Valentina Jurmana se potrdi kot začasnega topilniškega mojstra ter vodjo topilnice in zbiralnice v Žerjavu. Rudarski nadsvetnik Josip Kopač se potrdi kot začasni vrhovni vodja podjetja Bleiberger Bergwerks Union v Možici in Črni. Višje strokovno nadzorništvo topilnice v Žerjavu se izroči začasno rudarskemu nadsvetniku inž. Karlu Löwlu iz celjske cinkarne. Začasno vodstvo jeklarne v Ravneh in prokuro se podeli ravnatelju fužin v Štorjah Antonu Hruschki. Inž. Emil Stanek se imenuje zašasnim ravnateljem premogokopa v Lešah in se mu podeli prokura. Strokovnjak v železniški in topilniški stroki Fran Beguš se sprejme kot tehniški uradnik v jeklarni v Ravneh v službo. Predloge predstojnika

²⁶ Bogo Grafenauer, Vprašanje jugoslovansko-avstrijske meje na mirovni konferenci leta 1919. V: Koroški zbornik, Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1946, str. 404.

montanističnega urada in te sklepe izvrši poverjeništvu za javna dela.²⁷ Poseg deželne vlade v gospodarske razmere v Mežiški dolini je bil hiter, odločen in učinkovit.

Razvoj po podpisu mirovne pogodbe v Saint-Germainu oktobra 1919 med antanto in Avstrijo je znan, zato samo še na kratko o usodi obratov po koroškem plebiscitu. Rudnike svinca v Mežici so z nakupom dela delnic Pliberške rudarske zveze dobili v delno last angleški podjetniki in tam ostali vse obdobje prve Jugoslavije kot solastniki nove delniške družbe Central European Mines Limited. Lastnina srbskih vojnih zaveznikov Angležev je bila nedotakljiva.²⁸ Sekvester in s tem državno nadzorstvo jeklarne na Ravnah je trajal le do julija 1919, ko je bila odločba deželne vlade o njegovi uvedbi razveljavljena, imenovan pa je bil državni nadzornik v jeklarni. Grof Thurn je po koroškem plebiscitu na podlagi domovinske pravice v Železni Kapli zahteval jugoslovansko državljanstvo, ga dobil, državno nadzorstvo nad obratom je bilo junija 1922 ukinjeno in tovarna vpisana v trgovski register kot firma "Jurija grofa Thurnskega jeklarna na Ravnah".²⁹ Rudnik Leše, ki je bil v tem času že zelo izčrpan, je po ukinitvi sekvestra prevzel v upravo kot zaupnik grofov Hencklov bivši jamomerec, sicer avstrijski državljan in neuspešno poskušal rudnik, ki je postajal vedno bolj narentabilen, prodati, nato pa je ustanovil Ilirsko rudarsko družbo z omejeno obvezo z večinskim lastništvom grofov, sam je imel v njej eno šestino delnic. Družba je ves čas slabo poslovala in po neuspešnem stečaju v letu 1935 so jo prevzeli rudarji, ki so dokončali likvidacijo obrata.³⁰

ZUSAMMENFASSUNG

Die Wirtschaftspolitik der slowenischen Regierungen und der Kampf um die Grenzen in den Jahren 1918–1919

Im Beitrag wird die Tätigkeit der Regierungen in Laibach 1918/19 (Narodna vlada SHS v Ljubljani, Deželna vlada) – als nach dem Ende des Ersten Weltkrieges auf den Ruinen der Habsburger Monarchie neue Staaten entstanden und Grenzen zwischen ihnen gezogen werden mußten – schematisch dargestellt. Die zukünftige Grenze im Westen und im Norden warf für die slowenischen Länder die meisten ungelösten Fragen auf. Vor dem Zerfall der Monarchie befanden sich dort einige sehr bedeutende Industriebetriebe (Bergbau und Eisenverhüttung). Deshalb waren neben der politischen und militärischen Tätigkeit auch Wirtschaftsmaßnahmen für die Festigung der neuen Staatlichkeit und Selbständigkeit von Bedeutung. Die Aktivitäten der Regierung konzentrierten sich vor allem auf Hilfeleistungen für die Industriebetriebe im Mieß- und Drautal. Schon Ende November 1918 beschloß die Nationalregierung, den Betrieben in jenen Landesteilen, die nach dem geheimen Londoner Vertrag von der italienischen Armee besetzt worden waren, keine Hilfe zukommen zu lassen. Die Landesregierung half oft mit Darlehen aus, um den Betrieb des Bleibergwerkes in Mežica zu gewährleisten und nahm an den Tarifverhandlungen für die Arbeiter im Kohlebergwerk Leše teil. Im Juni 1919 führte sie das Sequester und die Staatsverwaltung im Bergwerk Mežica, im Stahlwerk in Ravne und im Bergwerk Leše ein. Die Landesregierung begann mit Verhandlungen über Eigentum und Betrieb des Elektrizitätswerkes Fala an der Drau.

²⁷ Sejni zapisniki II, str. 245.

²⁸ Šorn, *Gospodarstvo v poprevratnih letih*, str. 216-218.

²⁹ Ivan Mohorič, *Industrializacija Mežiške doline*. Maribor: Založba Obzorja, 1954, str. 27-29.

³⁰ Prav tam, str. 214-218.

MILICA KACIN WOHINZ

FILIPPO TURATI O ŽENSKI VOLILNI (NE)PRAVICI

V Italiji je 2. septembra 1919 stopilo v veljavo enotno besedilo volilnega zakona - Legge elettorale politica. Vključevalo je člene iz zakona št. 821 z dne 26. junija 1913, ki so ostali v veljavi, in zakonskega odloka št. 1985 z dne 16. decembra 1918 ter zakon št. 1401 s 15. avgusta 1919, ki je uvedel proporcionalni volilni sistem (D'Hondt) namesto večinskega z enoimenskimi okraji. Po aneksiji Julijske krajine in Tridentinske Benečije je bil razširjen tudi na te novopriključene dežele. Iz moje razprave Parlamentarne volitve in politične razmere v Julijski krajini 1921-1924, ki jo je za objavo recenziral jubilent prof. Vasilij Melik, je tedanji urednik Prispèvkov za zgodovino delavskega gibanja¹ (F. S.) črtal nekaj strani o volilni reformi leta 1919 v Italiji. Gre za razpravo o splošni volilni pravici, ki jo je v poslanski zbornici v Rimu zagovarjal voditelj socialistične poslanske skupine Filippo Turati. Filippo Turati (Canzo 1877 - Pariz 1932), politik, znanstvenik in poet, je bil od 1896 poslanec Italijanske socialistične stranke v italijanskem parlamentu. Po prvi svetovni vojni je vodil reformistično strujo v ISS, 1922. je izstopil iz stranke in ustanovil **Unitarno socialistično stranko**. Od 1926. leta, leta defenestracije nefašističnih poslancev in uvedbe fašističnega totalitarizma, do smrti 1932. leta je bil v emigraciji v Parizu, kjer je skupaj s prepovedanimi italijanskimi demokratičnimi strankami ustanovil **Antifašistično koncentracijo**, ki je med drugim sklepala sporazume tudi s primorsko slovensko emigracijo v Jugoslaviji. Turati je od leta 1891 urejal revijo **Critica sociale**. Prizadeval si je ustvariti zavezništvo med delavskim gibanjem in demokrati, ki so se zavzemali za človekove svoboščine s ciljem spojiti humanitarne tendence najbolj naprednega dela meščanstva z delavskim gibanjem. V zvezi z znamenito, v italijanski zgodovini visoko cenjeno osebnostjo, se mi zdi primerno omeniti kontroverzno oceno našega zgodovinopisja. V članku "Protislovja izvirnosti" je dr. Janko Jeri takole označil Turatija: "Ta lucidni mislec v dvajsetih letih sedanjega stoletja /je/ štel demokratično načrtovanje kot edini izhod iz splošne krize po prvi svetovni vojni".² O, da ne bi, kajti znani kritik slovenskega zgodovinopisja France Klopčič je to "nagrajevanje s pridevnikom '**luciden**' razglasil za zmotno, češ da je Turatija celo Lenin obtožil "pravega pravcatega socialnega izdajstva" zaradi reformizma, zato: "Le odkod avtorju /J. J. op. av./ ta oznaka **lucidnosti za reformista?** (povd. avt.). Reformističnim socialistom se v naši publicistiki sploh dobro godi. Pisci jim blagohotno oproščajo najtežje napake v polpreteklosti."³ Le kaj bi Klopčič zapisal v zvezi s tu pričujočim zapisom sedaj ko je tudi KPJ reformirana?

Soustanoviteljica in sourednica revije Critica sociale je bila njegova življenska sopotnica Anna Mihajlovna Kuliscioff (Moskva 1857 - Milano 1925), ruska revolucionarka v emigraciji, aktivna političarka in socialna delavka v italijanskem socialističnem gibanju, večkrat zaprta in preganjana. V tematiki, ki jo bomo tu obravnavali, je očiten njen vpliv.

Volilno tematiko sem izbrala kot poklon jubilantu, saj je bila prvi predmet njegovega znanstvenega preučevanja. Izbrala pa sem jo tudi zato, ker je v novi državi Sloveniji

¹ Prispèvki za zgodovino delavskega gibanja, V, 1965, št. 1-2, str. 3-160.

² Naši razgledi, št. 4 (291), 2. febr. 1964.

³ F. Klopčič, Kritično o slovenskem zgodovinopisju, DZS, Ljubljana 1977, str. 134-135.

prav ta trenutek posebej aktualna, saj vprašanje volilnega sistema že dolgo dviga temperaturo dveh političnih polov v parlamentu in zunaj njega, temperaturo pa dviga tudi drug aspekt moje obravnave: ženske pravice, ali (ne)pravice (ne)poročenih žensk.⁴

Italijansko socialistično stranko, ki se je vedno zavzemala za splošno in enako volilno pravico so leta 1909 v parlamentu podprli glede tega vprašanja republikanci in krščanski demokrati. Z zakonom 25. maja 1912 je bila razširjena na vse moške stare nad 30 let, tako so socialisti naslednje leto dobili v 508 članski poslanski zbornici (kolikor je bilo volilnih okrajev) 97 mest, zmagali so torej v 97 volilnih okrajih, ali 37 več kot leta 1909. Z enotnim besedilom volilnega zakona sprejetega 16. decembra 1918 je bila volilna pravica razširjena na vse državljane stare 21 in več let, to je na vse polnoletne **moške** in izjemoma na tiste mladoletne, ki so bili med vojno mobilizirani in so služili v vojski. Tako se je število volilnih upravičencev v Italiji dvignilo z 8,443.205 na 10,239.326, ali s 23,2% na 27,3% prebivalstva. Socialistična stranka je na volitvah 16. novembra 1919, zahvaljujoč proporcionalnemu sistemu, dobila 1,834.792 glasov ali 32,2% in je bila s 156 mandati najmočnejša v parlamentu, dodatnih 12 mest so imeli reformisti, neodvisni socialisti in bloki levice. Druga najmočnejša je bila ljudska stranka - Partito popolare italiano - s 100 mandati, medtem ko jih je fašistična bojovniška stranka imela le 20.⁵

Volilna reforma leta 1919 je bila namenjena uvedbi proporcionalnega volilnega sistema namesto dotedanjega večinskega. Parlamentu sta bila predložena dva osnutka volilnega zakona, vladni in skupine socialističnih poslancev. Razprave so bile dolgotrajne in burne, vrhunec so dosegle sredi leta 1919.

Turati je imel obsežna govora, sam ju je označil "kilometrski", v poslanski zbornici 26. julija in 4. septembra 1919, ki ju je po stenografskem zapisu v treh nadaljevanjih objavila *Critica sociale*.⁶ V prvem govoru, ki objavljen nosi naslov "La proporzionale e i partiti", je obravnaval vse vidike reforme, njeno pomembnost, nasprotnike reprezentančnega sistema, "nezrelost ambienta", vprašanje zaostale južne Italije, krivdo za zamude, nove možnosti za vlado, bodočnost strank, koalicije, medpokrajinske antagonizme, razredna predstavništva, svobodo volilca, preferenčne glasove in še kaj. Bistveno se mu je zdelo vprašanje programov strank. Ker bo na programih slonel volilni boj, je naglašal, naj se tiste stranke, predvsem liberalna, ki je imela najmanj možnosti, potrudijo, da jih pripravijo. Glavno bitko pa je osredotočil na volilno pravico za "izključene" in "nezaščitene" kategorije, kot so vojaki, državni uradniki, mornarji, analfabeti predvsem pa: "Glas ženskam, izključenim iz volilnega in izvoljenega telesa". "Vrednost reforme ni v reformi sami, temveč zunaj nje, v novih pogojih, ki jih reforma ustvarja in omogoča." Glede analfabetov je poudaril, da če nekdo ne zna brati in pisati, še ni rečeno, da ne razume strankarskih programov, da ne razlikuje stranke od stranke, kakor trde nasprotniki reforme. Analfabetizem ni idiotizem, nepismeni človek je normalno razvit in inteligenten in ker je v Italiji število nepismenih ogromno, pomeni njihova izključitev iz volilnega telesa izključitev celega družbenega sloja iz političnega življenja. "Reforme se razvijajo počasi: tega se ni treba niti veseliti, niti bati. To velja tudi glede ženske volilne pravice, ki ni nič drugegega kot aplikacija, najširša, propor-

⁴ Še druga anekdota iz zgodovine slovenskega zgodovinopisja: Ko je kolega Dušan Nečak raziskoval volitve na Koroškem (doktorska disertacija 1978), je najin mentor in prijatelj prof. Vasilij Melik ob kozarčku ustanovil društvo za proučevanje volilne problematike, ki ima očitno še vedno le tri člane.

⁵ Prim. M. Kacin Wohinz, *Parlamentarne volitve*, str. 7-16.

⁶ *Critica sociale*, *Rivista quindicennale del socialismo*, Milano, XXIX, št. 15, 1. - 15. avgusta 1919, str. 189-201; št. 16, 16. - 31. avgusta 1919, str. 210-215, št. 18, 16. - 30. september 1919, str. 243-250.

cionalnega sistema. Ali ne bi bila proporcionala, ki bi izključila polovico - po vojni pa celo več kot polovico - prebivalcev neke dežele navadna šala?" Tako je začel poglavje "Il voto alle donne". Tistim, ki so ugovarjali, da bi bila ženska volilna pravica brez učinka, saj bi bili njihovi glasovi le duplikat glasov, ki jih bodo oddali njihovi možje ali njihovi ljubimci, je zabrusil: "Že res, da vse nimajo mož, pa žal, tudi ne ljubimcev /.../. Tiste srečnice, ki imajo taščo, bodo najbrž glasovale prav nasprotno od nje /.../ (Smeh)." Morda se bo to prvič res dogajalo, nadaljuje Turati, postopoma pa se bodo ženske emancipirale in postale pomemben dejavnik v javnem življenju. "Razumeti bo treba, da poleg strankarskega in razrednega glasu obstaja tudi glas spola. Celo v samem delavskem razredu /.../ obstaja latentni ekonomski spor med spoloma." Delavci bodo spoznali, da bo ženska, če je ne bodo sprejeli v svoje organizacije, postala njihov "najbolj intimni in najnevarnejši stavkokaz". Ženske bodo postopoma prispevale našemu boju povsem svojski delež. "Jaz zelo verujem v žensko: verujem v žensko ... ker verujem v človeka! (Komentarji. Smeh)."⁷ Nato je Turati dokazoval, da kratek čas za sestavo volilnih imenikov vseh dotlej izključenih ne more biti izgovor; če ne bodo vključeni v zakonsko besedilo, naj komisija pripravi dodatni predlog, še preden se bo razšla ta XV. legislatura. S tem v zvezi je omenil primer "odrešenih ozemelj", to sta bili, tedaj še pod zasedbeno upravo, Julijska in Tridentinska Benečija, za kateri je poslanec Riccio zahteval, da že 1919. volita v italijanski parlament. "Če je torej možnost za to prebivalstvo, ne vidim razloga, zakaj to ni možno za tiste bolj resnične in večje "ne-odrešenke - irredente", ki so naše ženske."⁸ Deželi sta volili šele po aneksiji, na političnih volitvah maja 1921. Sicer pa je Turati v tem govoru povedal stvari v korist proporcionalne ali univerzalne volilne pravice, ki bi jih še danes naši strankarski razpravljalci lahko koristno uporabili: "Končno, vsaka stranka, tudi najbolj čista, je vedno nekakšna koalicija. Brez koalicije ni mogoče ničesar doseči: še otroka ni mogoče narediti brez koalicije (Ha! Ha! Smeh) /.../. Jaz svetujem vmesnim strankam isto stvar: poročite se, za božjo voljo! Ne postanite neplodne zarjavele device."⁹ In še: "En člen manjka v ustavi Kraljevine /.../. Člen, ki bi določal, da mora v primeru velike in generalne volilne reforme o njej odločiti telo, ki je drugačno od poslanske zbornice v razhajanju; ali pa, kar bi bilo enako, da odhajajoči poslanci ne bodo smeli biti izvoljeni vsaj v eno naslednje zakonodajno obdobje. Videli bi, kako hitro bi bilo vse drugače! /.../ Ni lahko biti hkrati sodnik in toženec. Ni lahko biti odkrit, ko gre za osebne koristi."¹⁰

Glavni nasprotnovec Turatijevim argumentom glede ženske volilne pravice je bil očitno Monti-Guarnieri, kar zvemo iz replike dne 4. septembra, ko mu je Turati med drugim očital, da njegovo stališče do žensk "domi mansit, lanam fecit" že 2000 let ne velja več in medtem ko je Monti - Guarnieri "tako dolgo dremal, je ženska postala možki (Komentarji. - Smeh!), postala je državljan, ki danes dela z nami in za nas, ki trpi z nami in za nas, ki se bori skoraj na vseh področjih z nami in za nas; morda (rekel sem morda...) smo na poti k novi obliki starega matriarhata ... novega ekonomskega matriarhata, ki bo nujno dobil lasten značaj in političen odsev."¹¹ Tistim, ki so sicer podprli Turatija, a so volilno pravico omejevali na davkoplachevalke stare nad 30 let, je odgovarjal, da če bi bil bolj boljševik kot v resnici je, bi zagovarjal prav nasprotno, in sicer naj imajo volilno pravico delavke, ženske, ki morajo vzdrževati same sebe in svoje

⁷ Critica sociale, cit., str. 198-199.

⁸ Isto, str. 199.

⁹ Isto, str. 200.

¹⁰ Isto, str. 210.

¹¹ Isto, str. 244.

družine in če bi že morali govoriti o tem, kdo naj bo izključen iz volilnega telesa, potem bi zahteval, naj bodo tiste ženske, ki žive od rente, tiste, ki ne delajo, ki jih vzdržujejo drugi, predvsem pa milijonarke.

Strah, da bi konkurirale moškimi na kandidatnih listah in morda zasedle poslanske klopi, se je zdel Turatiju popolnoma odveč. Skoraj v tolažbo "ogroženim" je navedel, da je bila izmed 15 milijonov ameriških volilk ena sama izvoljena v konfederalni senat, na zadnjih volitvah v Angliji tudi samo ena in še ta volitev je bila razveljavljena; celo na Finskem, ki je v tem gibanju močno prednjačila, je bilo zelo malo žensk izvoljenih, samo v Nemčiji je bil pri zadnjih volitvah "globlje predrto okop, pa ne toliko, da bi hudo ogrožal moški monopol".¹²

Potem se je zapletlo pri vprašanju pasivne volilne pravice, ki jo predlog komisije za volilno reformo v prvem členu, ki govori o razširitvi volilne pravice na ženske, ni posebej predvidel. Turati je svojo zahtevo naslonil na angleški primer, ko je bilo zakonu, sprejetem 6. februarja 1918, šele nekaj mesecev pozneje dodano določilo o pravici žensk do izvolitve; na Nizozemskem pa so ženske dobile najprej pasivno pravico in so bile izvoljene, še preden so imele tudi aktivno volilno pravico, o kateri je bil tedaj, poleti 1919, zakonski predlog šele v senatu. Tako je Turati zahteval dopolnitev predloga o volilni pravici - "elettorado" - s pravico biti izvoljena - "elegibilità".¹³

Najdlje pa se je Turati v repliki in amandmajih zadržal pri vprašanju volilne pravice za prostitutke. Vlada Francesca Saveria Nittija je namreč k 1. členu predloga zahtevala dopolnilni odstavek: "Iz volilnega telesa so izključene osebe, o katerih je govor v čl. 15 in 16 Uredbe potrjene s strani Ministrstva za notranje zadeve 27. oktobra 1891, št. 605, kot izvršitev čl. 139 Zakona o javni varnosti z dne 30. junija 1889, št. 6144 (enotno besedilo)." Kaj so uzakonjali ti člani iz konca devetnajstega stoletja, nam pove sam Turati v govoru, ki v objavljenem stenografskem zapisniku (Difesa di Filippo Turati alla Camera dei Deputati, 4 settembre 1919), dolgem 16 časopisnih stolpcev, nosi naslov "Il voto alla donna e le salariate dell' amore". Uredništvo revije Critica sociale je ta zadnja poglavja takole naslovlilo: "Izključitev žensk s svobodnim življenjem. Sramežljiva opolzkost. Prostitucija in kapitalistični režim. 'Non tacebo!'. Prostitucija telesa pa tudi vesti. Nameščenci in ... svobodne ženske. Tajni sezname. Visoka in nizka prostitucija. Moški monopol. Vlačuge po sodni odločbi. Register 'izključenih volilk'. 'Nezaščiteni med nezaščitenimi. Moška podlost! Spoštujete žensko!'"

Turati je s tematiko začel takole: "Končno prehajam na svoj amandma ... škandalozno!" V ilustracijo njegovega izrednega govorniškega talenta, stila, duhovitosti, moči argumentov in elegantnosti napadov in obtožb lastnega spola kaže navesti nekatere najbolj zgovorne in sočne misli: "Onorevoli kolegi, ta odstavek, zares izsesan iz mozga, žali zakon, žali žensko za katero ga pišemo, žali nas moške, ki ga bomo morali izglasovati. O tem bolečem predmetu ne bom duhovičil, ne bom posnemal kolego Rosada /... kajti/ 'po Kristusu' ne bom duhovičil o Magdalenah. Ta materia je preveč prepojena s solzami in krvjo, da bi bila predmet lahkotnega izražanja moške cinične brutalnosti. Onorevole Nitti, ta odstavek, ki ni mogel nastati ne v vaši glavi ne v vašem srcu /.../, ki vam ni prav nič podoben /.../, predstavlja juridično herezijo, ki nas pelje nazaj v čase, doktrine in prejudice, ki so k sreči že nekaj vekov preseženi."¹⁴ Tudi na hodnikih zbornice je Turati poslušal take pripombe: "Le kaj briga nacija ali vlado vprašanje, ali bo med desetimi ali enajstimi milijoni novih volilk tudi nekaj stotin ali

¹² Isto, str. 246.

¹³ Isto, str. 264.

¹⁴ Isto, str. 246 in sl.

tisočev tistih, katerih seksualno obnašanje izgleda nekorektno? In zakaj ta čuden in nesramen kriterij uvajamo za ženske, če pa nihče ni nikoli pomislil, da bi ga uvedli za moške?" In spet se je obrnil na Monti - Guarnierija, saj v tem primeru ne bo šlo za "gospe" pač pa "izključno za ... one druge! /.../ Te ženske, in samo te ženske, potem ko smo jih v življenju že tako ponižali in mučili za naše egoistične užitke, potem ko smo jih spremenili v pasivno orodje naše moške pohote, bomo mi kaznovali tudi legalno, prav ob priložnosti sprejemanja zakona, ki priznava ženskam civilno enakost!" Reforma naj bi uzakonila razredno enakopravnost, splošno volilno pravico, pa kaže, da bo le to dobila "aristokracija korupcije" namesto nekakšna demokracija. Nato je s Campanello vzkliknil "non tacebo!", saj bo to najbrž njegov zadnji govor v zbornici in bi ga vest pekla, če bi molčal in "politično umrl". Potem je omenil, da je v zaporu spoznal in tolažil te nesrečnice, ki predstavljajo enega od najbolj drastičnih fenomenov kapitalističnega družbenega reda. Socializem bo moral uvesti "svobodno združitev", namesto zakona, na temelju ekonomske neodvisnosti spolov. "Tri četrtine samskih mož obiskuje tiste ženske ali tiste gospe: naj imajo vsaj toliko poštenega poguma, da ne bodo obrekovali sami sebe."

Glede tega vprašanja je obtožil družbeni red in poudaril, da je kriterij morale s pravnega vidika spremenljiv, predvsem pa da "moralnost, seksualno obnašanje, nista bila nikoli razlog za odvzem volilne pravice". Obstaja vseh vrst prostitucija, je nadaljeval, "visoka in nizka, visoka je neprimerno bolj zaničevanja vredna kot druga, ker je manj upravičena s potrebami; predvsem pa obstaja očitna in ilegalna prostitucija in ta zadnja je tisočkrat bolj nevarna z moralnega in sanitarnega vidika /.../ Se bomo morali izpostaviti dejstvu, da bodo naše žene, naše sestre, naše hčerke na voliščih prišle v stik z ljudmi z našminkanimi očmi in ustnicami? In, kajpada, že začenjate izražati grozo! Dovolite mi, da se veselo nasmehnem. Ali morda ta bližina, ti stiki ne nastajajo vsak dan v trgovinah, v kavarnah, v gledališčih? In zakaj naj bi bilo šminkanje tako škandalozno samo, kadar gre za ženske? In zakaj ne izključimo iz volilnega in izvoljenega telesa moških, ki se vidno šminkajo in nosijo lasulje? /.../ Še hujša pa je stopnja neenakopravnosti med spoloma, kadar preprečujemo glasovanje in izvolitev tistega, ki daje in ne tistega, ki jemlje." Ogorčeno je ugovarjal predlogu dodatnega odstavka k prvi točki tudi zato, ker je zahteval registracijo prostitutk, saj bi bilo treba njihova imena izključiti iz volilnih imenikov, izključitev pa je isto kot objava seznamov. In po kakšnih kriterijih bodo prišle na seznam izključenih? Potrebne bodo javne sodne preiskave, možnosti izrabe, tudi politične, pričevanja, možnosti pritožbe itd. itd. Še hujše pa je dejstvo, da bodo ti sezname začasno prostitucijo razglasili za permanentno. "Vi boste torej morali ukazati poseben register za 'izključene volilke', kakor obstaja register emigrantov, toda brž ko se oni vrnejo, je dovolj, da se zglase na volilni sekciji in že smejo voliti." Enako velja za vojake in mornarje, toda brž ko so demobilizirani, že imajo volilno pravico. "Samo za ženske osumljene, da so 'živele', to ne bo možno? Ali pa bomo razpravljali od primera do primera v volilnih enotah, v osrednjem volilnem uradu ali celo v volilnem svetu in v zbornici?" Najnižjim oddelkom policije, "ne Vam on. Nitti", bo dana oblast ali bolje arbitražna za moralno in politično diskvalifikacijo posamezne ženske. "Naj bo to Italija, kakršno sanjate? /.../ Socializem bo tudi to bedo ukinit, kakor vse druge. Medtem se naučimo vsaj spoštovati te nesrečne /.../ plačanke ljubezni kot plačane za delo. Iz zakona, ki hoče biti demokratičen, zbrisite torej to packo, umaknite to smet ... Poskusite biti obenem pravični, usmiljeni, humani, moderni! (Ploskanje na skrajni levici)." Izčrpnost Turatijeve argumentacije je bila tolikšna, da ko je predsednik zbornice dal besedo naslednjemu

socialističnemu poslancu Claudiu Trevesu, je le-ta odgovoril: "Rinunzio".¹⁵

Turati je še enkrat govoril o volilni problematiki in ženski volilni pravici na kongresu Italijanske socialistične stranke 7. oktobra 1919 v Bologni, tedaj ko je v to stranko vstopila slovensko - hrvaška socialistična stranka iz Julijske krajine. Oporekal je komunistični struji, maksimalistom, ki so zagovarjali revolucijo, ker po njegovem ni diktatura proletariata osnovni pogoj za prevzem oblasti, temveč pravica delovnih množic, da se postopoma povzpnejo na vodilna mesta v državi. Če bi bila volilna pravica resnično splošna, bi v Italiji število volilcev naraslo na 22 do 23 milijonov, med njimi bi bilo samo 2 do 3 milijone buržoaznega sloja. Buržoazija torej kot manjšina ne bi mogla odločati o sestavu državnega vodstva. Splošna volilna pravica je najučinkovitejše orožje delavskega razreda.¹⁶

Njegov zadnji govor pred razpustom zbornice 28. septembra 1919 pa je bil namenjen kritiki italijanske zunanje politike zaradi tajnega londonskega pakta, zahtev po Dalmaciji in Reki, ki jo je prav tedaj za Italijo zasedel pesnik Gabriele D'Annunzio.¹⁷

Turatijev napor, da bi umaknili dolpolnilni odstavek, ki ga je predlagala vlada k predlogu člena o ženski volilni pravici, je bil zaman. "Odveč je dodati, da je Zbornica naslednji dan z veliko večino potrdila odstavek, kakršen je bil predložen, potem ko je predsednik ministrskega sveta izjavil, da bodo tajni sezname na razpolago komisijam."¹⁸ Toda tudi člen o razširitvi volilne pravice na ženske ni bil sprejet. Niso je dobile. Niso je dobile tudi v naslednji volilni reformi, ki jo je uvedla fašistična vlada poleti 1923, "reforma Acerbo", ko je dotedanji sistem proporcionalnega zastopstva zamenjala z mešanim, tako da stranki, ki dobi v vsej državi najmanj 1/4 glasov, pripada 3/4 poslanskih mest, preostala tretjina mandatov pa se razdeli proporcionalno ostalim strankam. Po tem sistemu je tudi "Slovanska lista" dosegla le še dva poslanska mandata v rimskem parlamentu namesto petih, kolikor jih je dobila leta 1921 po proporcionalnem D'Hondtovem sistemu. Večinska je bila, seveda, lahko le fašistična lista.¹⁹

Volilno pravico na ženske v Italiji je raztegnilo šele zakonsko določilo št. 23 1. februarja 1945. K volitvam so bile pripuščene ženske, ki so ustrezale pogojem za volilne upravičence, predvidenim v čl. 1 in 2 volilnega zakona z dne 2. septembra 1919, št. 1495. Poleg tistega, kar so določale veljavne norme, so bile izključene od pravice do glasovanja ženske, navedene v 354. členu uredbe za izvrševanje enotnega besedila zakona o javni varnosti, sprejetega 6. maja 1940, št. 635. Volilna pravica je bila razširjena še na druge dotlej izključene kategorije (vojaki, emigranti, hospitaliziranci ubožnic, obsojenci zaradi beračenja itd.), tako je v Italiji število volilnih upravičencev naraslo na 28 milijonov ali 61,30% prebivalstva.²⁰

¹⁵ Isto, str. 250.

¹⁶ Isto, XXX, št. 17, 1. - 15. september 1920, str. 265-266.

¹⁷ Critica sociale, XXIX, št. 19, 1. - 15. oktober 1919, str. 255-261. "Alla Camera che muore e al paese che sorge! L'ultimo discorso del Gruppo Socialista alla Camera dei Deputati."

¹⁸ Isto, št. 18, str. 250.

¹⁹ O volitvah in poslancih slovenske in hrvaške manjšine v Italiji v dvajsetih letih glej, poleg že omenjenih Parlamentarnih volitev, še štiri edicije krožka Virgil Šček (1994); E. Pelikan, Engelbert Besednjak (1996); isti, Josip Vilfan, (1997); M. Kacin Wohinz, Lavrenčič, Podgornik, Stanger v parlamentu (1998).

²⁰ C. Rinaldi, I deputati del Friuli - Venezia giulia a Montecitorio dal 1919 alla Costituente, Regione Autonoma Friuli - Venezia Giulia, Trieste 1983, vol. I, str. 63-64.

ZUSAMMENFASSUNG

Filippo Turati über das Frauenwahl(un)recht (F. T. sul "voto alle donne")

Mit der italienischen Wahlreform von 1919 wurde das bisherige Mehrheitswahlrecht durch das Proportionalwahlrecht ersetzt. Der von den sozialistischen Abgeordneten der Abgeordnetenkammer vorgelegte Entwurf wurde vom Führer jener Gruppe, dem reformistisch orientierten Filippo Turati, verteidigt. Seine Aufmerksamkeit galt neben dem System der proportionalen Vertretung dem "Schutz der Schutzlosen", also jenen, die nicht in den Wählerverzeichnissen berücksichtigt wurden (Beamte, Armeeangehörige, Matrosen, Analphabeten), vor allem aber den Frauen, die gut die Hälfte der Bevölkerung ausmachten. Mit dem allgemeinen Wahlrecht wären in Italien nach dem 1. Weltkrieg statt 10 Millionen (27% der Bevölkerung) 22–23 Millionen wahlberechtigt gewesen, was der Arbeiterbewegung zum Vorteil gereicht hätte. In der Argumentation für die Ausweitung des Wahlrechtes auf die Frauen widmete Turati "dem Recht, gewählt zu werden", das im ersten Artikel des Gesetzentwurfes nicht vorgesehen war, besondere Aufmerksamkeit. Nach dem von der Regierung diesem Artikel beigelegten Annex sollten außerdem Prostituierte nicht in das Wählerverzeichnis aufgenommen werden. Er protestierte dagegen, daß nur die Frauen für ein rechtlich unbeweisbares moralisches und sexuelles Verhalten, nicht aber auch die Männer bestraft würden ("jene, die geben, nicht aber auch jene, die nehmen"). Diese Frauen stellten – so Turati – eigentlich die am meisten diskriminierte Kategorie von Menschen dar. Für das allgemeine Wahlrecht setzte er sich auch auf dem PSI-Kongress in Bologna im Oktober 1919 ein, wobei er dieses Recht dem maximalistischen Ziel der Diktatur des Proletariats gegenüberstellte. Seine Reden im Parlament am 24. Juli und am 4. September 1919 (und die Rede in Bologna) veröffentlichte - nach den stenographischen Protokollen - die Revue "Critica sociale". Diese Zeitschrift hatte er selber - gemeinsam mit seiner Lebensgefährtin, der russischen Revolutionärin Anna Mihajlovna Kuliscioff - 1891 in Milano mit dem Ziel gegründet, die humanitären Tendenzen des fortschrittlichsten demokratischen Bürgertums mit der Arbeiterbewegung zu vereinigen. Die Bemühungen Turatis im Parlament waren vergeblich, denn nach dem 1. Weltkrieg erhielten in Italien nur die Männer über 21 Jahre das Wahlrecht, auf die Frauen wurde das Wahlrecht erst mit dem Gesetzesdekret vom 1. Februar 1945 ausgedehnt.

PETER ŠVORC

**SLOWAKEN UND RUTHENEN NACH DEM ZERFALL
ÖSTERREICH-UNGARNS IN DEN JAHREN 1918-1920.
DIE NEUE REALITÄT UND IHRE WIDERSPIEGELUNG
IN DEN GEGENSEITIGEN BEZIEHUNGEN**

Der Erste Weltkrieg bedeutete einen rasanten und radikalen Eingriff in die Schicksale europäischer Länder, Völker sowie einzelner Menschen. Neben tragischen Folgen brachte er jedoch auch eine neue Hoffnung. Diese bestand für viele Völker und ethnische Gruppen in der Möglichkeit, über ihr Schicksal selbst zu entscheiden und die bestehenden Verhältnisse zu verändern. Zu diesen Völkern zählten auch die Slowaken und Ruthenen,¹ die sich in einer anderen Situation befanden als ihre größeren mitteleuropäischen slawischen Nachbarn, etwa die Tschechen und Polen.

Die der Welt und Europa beinahe unbekanntem Ethnien befanden sich in einer vergleichbaren Lage und konnten einen eigenen Staat nur theoretisch anstreben. Aus der Sicht der praktischen Politik und der globalen europäischen Entwicklung bestand für sie zu Beginn des 20. Jahrhunderts keine Chance, selbständige Staaten zu gründen, auch nicht nach so einem Kataklysmas wie dem Ersten Weltkrieg. Ihre mit einer Veränderung der staatsrechtlichen Stellung verbundenen Überlegungen konnten sich deswegen nur auf der Ebene der Forderungen bewegen, eine Autonomie im Rahmen Ungarns bzw. später im Rahmen eines anderen Staatsverbandes zu errichten. Die Forderung, einen eigenen selbständigen Staat zu gründen, ist zwar zu Beginn des 20. Jahrhunderts von den amerikanischen Slowaken erhoben worden,² im Rahmen der gesamtslowakischen Bemühungen hatte diese Aktion jedoch nur einen episodischen Charakter.

Bei den ungarischen Ruthenen und Ukrainern und auch bei ihren amerikanischen Emigranten können bis zum Ausbruch des Ersten Weltkrieges keine Bemühungen um die Gründung eines selbständigen Staates konstatiert werden. Solche tauchen erst in den letzten Kriegsjahren in den USA auf, nachdem hier eine Organisation der amerikanischen Ruthenen, die *Nationale Verteidigung* (Národná obrana), entstanden ist. An ihrer Spitze stand Nikolaj Pačuta, Redakteur der gleichnamigen Zeitschrift sowie des *Amerikanisch-russinischen Nachrichtenblattes* (Amerikánsko-rusínsky viestník), der darum bemüht war, die jungen ruthenischen, in der Vereinigung *Sojedinenje* organisierten Sokolisten zu fördern. Der hauptsächlich in New York tätige Pačuta bemühte sich besonders um eine Zusammenarbeit mit den Slowaken und den Tschechen.

In Newark begann sich ein Zentrum zu formieren, dessen Aktivitäten darauf abzielten, aus Ostgalizien und dem Gebiet der ungarischen Ruthenen sowie der

¹ Das zeitgenössische ethnische Bewußtsein sowie die gegenwärtige ethnische Identifikation der auf dem Gebiet der nordöstlichen Slowakei und des heutigen Karpatorußland lebenden Bevölkerung respektierend, werden im vorliegenden Beitrag die Benennungen 'Ruthene' und 'Ukrainer' auseinandergehalten. Der Begriff 'Ruthene' ist v. a. in der Fachliteratur üblich, die Angehörigen der Ethnie nennen sich selbst 'Russinen' (slow. *rusíni*), diese Benennung wird auch im offiziellen Verkehr verwendet.

² Näheres dazu in: ŠVORC Peter: Slováci v Amerike a vývin myšlienky česko-slovenskej štátnosti (Die Slowaken in Amerika und die Genese der Idee der tschecho-slowakischen Staatlichkeit). In: Sborník k dějinám 19. a 20. století č. 13. Historický ústav ČAV. Praha 1993. S. 115-129.

Ruthenen der Bukowina einen südrussischen Staat zu bilden. Darüber hinaus gab es auch Bestrebungen in Richtung der Gründung einer unabhängigen Ukraine.³

Eine realere Möglichkeit, eine der Varianten ihrer staatsrechtlichen Aktivitäten zu verwirklichen, bekamen die Ruthenen aber erst gegen Kriegsende. Die Initiative ging vom Amerikanischen Nationalrat der Ungarn-Ruthenen aus, der ein Memorandum zur Lösung der staatsrechtlichen Frage der ungarischen Ruthenen verabschiedete.

Dr. Hryhorij Žatkovič unterbreitete das Dokument am 21. Oktober 1918 dem amerikanischen Präsidenten Woodrow Wilson. Es enthielt die Forderung nach Gründung eines selbständigen, Ungaro-Ruthenien (Uhrorusínia) genannten Staatsgebildes.⁴ Wie jedoch dem Memorandum zu entnehmen ist, waren die amerikanischen Ruthenen selbst nicht ganz von der Möglichkeit der Gründung eines selbständigen Ungaro-Ruthenien überzeugt. Im Memorandum wurde die Forderung zwar als erste, nicht aber als einzige Lösung der ruthenischen Frage angeführt. Ihr folgten zwei weitere Alternativen: "die Vereinigung mit den Brüdern in Galizien und in der Bukowina" zu einem Ganzen, bzw. eine Autonomie für die Ruthenen Ungarns, zu jener Zeit noch im Rahmen der ungarischen Grenzen gedacht.⁵

Im Unterschied zu den ungarischen Ruthenen waren die Slowaken viel weiter. Ihre staatsbildenden Überlegungen nahmen vor allem dank des ausländischen Widerstandes sowie der engen Zusammenarbeit mit den Tschechen bereits konkrete Gestalt an. Die Slowaken strebten nicht einen selbständigen slowakischen Staat an, sondern einen tschechoslowakischen, in dem sie den Tschechen gleichgestellt sein wollten. Ähnlich wie die Tschechen, zogen auch die Slowaken – nachdem sie sich die Idee eines gemeinsamen Staates zu eigen gemacht hatten – keinen weiteren staatsbildenden Partner in Erwägung, also weder die Deutschen in den tschechischen Ländern, noch die Magyaren in der Slowakei, die man beide nur als nationale Minderheiten betrachtete.

Die Überlegungen über einen neuen Staat gehen natürlich stets mit der Abgrenzung seines Gebietes Hand in Hand. Ein Bild des künftigen tschechoslowakischen Staates zeichnete im März 1915 Tomáš Garrigue Masaryk, der bei der Festlegung der Grenzen zwei Prinzipien für entscheidend hielt: das historische und das ethnographische Prinzip. Das historische Prinzip, das er im Falle der tschechischen Länder anwandte, wurde von der Pariser Friedenskonferenz fast in vollem Umfang akzeptiert, wobei man auch die wirtschaftlichen, für das Funktionieren eines Staates unumgänglichen Forderungen berücksichtigte.

Komplizierter war es mit dem Gebiet der Slowakei bzw. dem slowakischen Teil des tschecho-slowakischen Staates. Als Professor Masaryk im März 1915 die Grenzen der künftigen Tschechoslowakei bestimmte, folgte er hinsichtlich der Slowakei relativ konsequent dem ethnographischen Prinzip, kombiniert mit dem Prinzip der historisch-administrativen Abgrenzung Oberungarns. Dies betraf in erster Linie die südliche und

³ GETTING, Milan: Americkí Slováci a vývin československej myšlienky (Amerikanische Slowaken und die Genese der tschechoslowakischen Idee). Pittsburgh 1933, S. 91 f.

⁴ Vojenský historický archív (VHA, Historisches Militärarchiv) Praha, Fond P. R., k. N. 1, 1918-1920, R. 245: Memorandum from the American National Council of Uhro-Rusins, to his Excellency Woodrow Wilson, president of the United States of America; ŽATKOVIČ, Grigorij I.: Exposé Dr. G. I. Žatkoviča, býveho gubernatora Podkarpatskoj Rusi o Podkarpatskoj Rusi (Exposé Dr. G. I. Žatkovič, des ehemaligen Gubernators Karpatorußlands, über Karpatorußland). Homestead 1921, S. 3. Vgl. auch ŠVORC, Peter: Zakliata krajina. Podkarpatská Rus 1918-1946 (Das verzauberte Land. Karpatorußland 1918-1946). Prešov 1996, S. 26ff.

⁵ ŽATKOVIČ, Grigorij I., a. a. O.

östliche Grenze der Slowakei. Der Norden und Westen stellte kein größeres Problem dar, denn die slowakisch-polnische und die tschecho-slowakische Grenze waren klar durch den Gebirgszug der Karpaten bzw. die historische österreichisch-ungarische Grenze bestimmt. Die Entwicklung im Jahre 1919, nach dem Zerfall der Monarchie und der Entstehung der Nachfolgestaaten, hat dann allerdings gezeigt, daß die Nordgrenze doch nicht so unproblematisch war, wie sie Masaryk während des Ersten Weltkrieges erschien. Sie war aber keinesfalls so umstritten wie jene im Süden.

Für die Slowaken selbst stellte die Festlegung der slowakisch-ungarischen Grenze die wichtigste und schwerwiegendste Aufgabe dar, die durch ihre Bedeutung die territorialen Probleme sowohl im Norden als auch im Osten des slowakischen Gebietes in den Schatten stellte.

Die Bemühungen der Slowaken um die Abgrenzung ihres Gebietes und die Ruthenen

Janko Francisci veröffentlichte am 4. April 1861 im Blatt *Pešťbudínske vedomosti* (Pest-Budaer Meldungen) den Artikel *Severoslovania v Uhrách, t. j. Slováci a Rusíni a krajinský snem uhorský* (Die Nordslawen in Ungarn, d. h. die Slowaken und Ruthenen und der ungarische Landtag), in dem er für die im Titel genannten Ethnien eine gemeinsame Lösung ihrer nationalen Frage im Rahmen Großungarns forderte.⁶ Mit seinem Aufsatz wollte Francisci nicht nur im ungarischen Landtag, sondern auch in der slowakischen und ruthenischen Öffentlichkeit eine Diskussion über die verfassungsmäßigen Lösungsmöglichkeiten für die beidern Ethnien hervorrufen. Sein Aufsatz ging dem Memorandum von Martin (1861) voraus, das die Gründung der Oberungarischen slowakischen Region (*Hornouhorské slovenské Okolie*) forderte und auch die ethnographischen Grenzen des von Slowaken bewohnten Gebietes absteckte. Die Verfechter der Oberungarischen slowakischen Region rechneten noch nicht mit selbständigen administrativen und öffentlichrechtlichen Kompetenzen, es ging ihnen vielmehr um die Bestimmung des Gebietes, auf dem das Slowakische als Amts- und Unterrichtssprache verwendet werden sollte. Bei dieser Abgrenzung stand die südliche Grenze des slowakischen Gebietes im Mittelpunkt. Die Ostgrenze wurde nicht besonders hervorgehoben, obwohl es sich auch hier um eine ethnisch gemischte Region handelte, in diesem Falle ging es aber um das slowakisch-ruthenische Element. Da die Slowaken im Rahmen Ungarns eine den Ruthenen vergleichbare Position hatten, waren sie bemüht, die potentiellen Konflikt- oder zumindest widersprüchlichen Punkte im slowakisch-ruthenischen Zusammenleben und in den gegenseitigen Beziehungen der Ethnien nicht anzurühren. Demzufolge gab es auch keine eingehenden und konkreten Überlegungen über eine slowakisch-ruthenische territoriale Grenze. Wichtig für beide Ethnien war die südliche slowakisch-ungarische bzw. ruthenisch-ungarische Grenze. In ihrem Memorandum von Martin verlangten die Slowaken die gleichen Rechte auch für die Ruthenen, Rumänen, Serben und Kroaten.

Nach dem Mißerfolg der Memorandum-Aktion und nach dem österreichisch-ungarischen Ausgleich des Jahres 1867 wurde die Frage der inneren staatsrechtlichen Umgestaltung Ungarns in den slowakischen Diskussionen für lange Zeit aufs Nebengleis geschoben. Auch die Frage der Abgrenzung des slowakischen und ruthenischen Gebietes und somit auch die potentielle slowakisch-ruthenische Grenze, gerieten in den

⁶ Dejiny Slovenska III (Geschichte der Slowakei III). Bratislava 1992, S. 304 f.

Hintergrund. Dies bedeutete jedoch nicht, daß das Interesse der Slowaken nach Absteckung des von ihnen bewohnten Gebietes, verloren ging.

Abgesehen von den älteren Arbeiten Šafárik's *Dejiny slovanského jazyka a literatúry všetkých nárečí*⁷ aus dem Jahre 1825 und *Slovanský národopis*⁸ aus dem Jahre 1842, in denen die geographischen Grenzen der slowakischen Ethnie beschrieben waren, befaßte sich erst wieder zu Beginn des 20. Jahrhunderts ein Sprachwissenschaftler mit der territorialen Ausbreitung der Slowaken: Samuel Czambel. Er beschrieb ausführlich auch jene Regionen, in denen die Slowaken mit anderen Nationalitäten – darunter auch mit ungarischen Ruthenen – zusammen lebten. Die Ergebnisse seiner Forschungen veröffentlichte Czambel in seiner Arbeit *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov*.⁹ Speziell mit den Ruthenen im Osten des slowakischen Sprachgebietes befaßte er sich in seinem Aufsatz *Uhorskí Rusi*,¹⁰ einer relativ ausführlichen Topographie der slowakischen und ruthenischen Besiedlung in den einzelnen ostslowakischen Regionen und Gemeinden.

Einen anderen Charakter hatten die 1900-1901 durchgeführten Erhebungen von Emil Stodola, deren Ergebnisse in *Slovenské pohľady*¹¹ abgedruckt wurden. Sie waren eine Reaktion auf die amtliche, 1900 in Ungarn durchgeführte Volkszählung sowie auf den begeisterten Widerhall, den die darin ausgewiesenen steigenden Zahlen der magyarischen Bevölkerung in der magyarischen Öffentlichkeit bewirkten. Emil Stodola konzentrierte sich darauf, den Zuwachs der slowakischen und magyarischen Bevölkerung in den einzelnen Komitaten zu vergleichen. Er zweifelte die Ergebnisse der magyarischen Volkszählung an, die seiner Meinung auf Kosten der Slowaken, aber auch Ruthenen bzw. anderer nichtmagyarischen Nationalitäten manipuliert worden seien. Seine Erfahrungen und Kenntnisse konnte Stodola im Jahre 1918 nutzen: Im März dieses Jahres wandte sich Vavro Šrobár an ihn, mit dem Auftrag, aufgrund der erhobenen statistischen Angaben Unterlagen vorzubereiten, auf die man sich im Falle der Ausrufung des neuen Staates stützen könne, und die bei der Absteckung der slowakischen Grenzen des tschechoslowakischen Staates herangezogen werden könnten.¹² Die Ergebnisse dieser Arbeit wurden in der Schrift *Slovenské menšiny na maďarsko-slovenskom rozhraní*¹³ veröffentlicht. Auch in diesem Falle war für Stodola – wie für die Slowaken überhaupt – die südliche Grenze die wichtigere.

In Richtung Osten wurde das Gebiet der Slowakei in seinen historischen Zusammenhängen verstanden: Die östliche Grenze hat man mehr oder weniger mit der

⁷ ŠAFÁRIK, Pavol Jozef: *Dejiny slovanského jazyka a literatúry všetkých nárečí* (Geschichte der slawischen Sprache und Literatur sämtlicher Mundarten). Reprint. Košice 1992, S. 221-237.

⁸ ŠAFÁRIK, Pavol Jozef: *Slovanský národopis* (Slawische Ethnographie). Reprint. Košice 1995, S. 75ff.

⁹ CZAMBEL, Samuel: *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov*, I. *Východoslovenské nárečie* (Die slowakische Sprache und ihre Position in der Familie der slawischen Sprachen, I. Die ostslowakische Mundart). Martin 1906.

¹⁰ CZAMBEL, Samuel: *Uhorskí Rusi* (Ungarische Russen). In: *Slovenské pohľady*, Heft 9, Jg. 26/1906, S. 542-555.

¹¹ STODOLA, Emil: *Príspevok ku štatistike Slovenska* (Ein Beitrag zur Statistik der Slowakei). In: *Slovenské pohľady*, Nr. 7, Jg. XXII/1902, S. 395-456; Nr. 8, Jg. XXII/1902, S. 533-542; STODOLA, Emil: *Príspevok k agrárnej štatistike Slovenska* (Ein Beitrag zur Agrarstatistik der Slowakei). In: *Slovenské pohľady*, Nr. 2, Jg. XXIII/1903, S. 101-109; Nr. 3, Jg. XXIII/1903, S. 196-205.

¹² STODOLA, Emil: *Prelom. Spomienky, úvahy, štúdie* (Der Umbruch. Erinnerungen, Überlegungen, Studien). Praha 1933, S. 137.

¹³ STODOLA, Emil: *Slovenské menšiny na maďarsko-slovenskom rozhraní* (Slowakische Minderheiten an der magyarisch-slowakischen Scheide). Praha 1918.

Ostgrenze des Komitats Semlein/Zemplín sowie mit der slowakisch-ruthenischen ethnischen Scheide identifiziert, die ungefähr in der Mitte des Komitats Ung/Už verlief. Dieses Komitat war laut *Lexikon der Orte Ungarns* aus dem Jahre 1773 nur in seinem östlichen Teil von Ruthenen besiedelt, während im westlichen Slowaken und Magyaren lebten. Die slowakisch-magyarische Sprachgrenze bildete der Fluß Uh.¹⁴ Auch wenn sich die nationale Zusammensetzung des Komitats in den darauffolgenden 150 Jahren zum Teil veränderte, kam es zu keinen bedeutenden ethnischen Verschiebungen, es sei denn, man läßt den Zuwachs jener Bevölkerung außer Acht, die sich Ende des 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts zum Nachteil sowohl der Slowaken als auch der Ruthenen zum Magyarentum bekannte.

Den Slowaken erschien die Ostgrenze ihres Gebietes weder Ende des 19. noch zu Beginn des 20. Jahrhunderts als problematisch. Bei ihrer Festlegung ging man vom historisch-administrativen Prinzip aus. Aufgrund dessen wurden die Komitate Zips und Scharisch eindeutig für slowakisch gehalten. Bei Semlein wurde die slowakisch-magyarische ethnische Zusammensetzung akzeptiert, aus administrativer Sicht rechnete man jedoch das Gebiet des Komitats mit Ausnahme seines südlichen Teiles zum slowakischen Bereich. Das Komitat Ung wurde als ethnisch gemischt (slowakisch-ruthenisch-magyarisch) angesehen, aus administrativer Sicht hätte man seine eventuelle, auf nationalem Prinzip basierende Teilung akzeptiert.

Die Ruthenen und das Problem der Abgrenzung ihres Gebietes

Die Lage der ungarischen Ruthenen war in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts noch weitaus schlimmer als jene der Slowaken. Ihre nationalpolitischen Überlegungen fanden Ausdruck in den Forderungen von Adolf Dobrjansky aus dem Jahre 1849 bzw. 1861. Er verlagte die Gründung einer karpato-ruthenischen Woiewodschaft, bestehend aus den Komitaten, in denen die ruthenische Bevölkerung die Mehrheit stellte, weiters die Gründung eines ruthenischen Landtages, das Recht auf freie Bischofswahl, die Anerkennung Užhorods als ruthenischer Metropole, ein Bischofsamt auch für die Marmarosch mit dem Sitz in Chust, eine höhere, der Bevölkerungszahl entsprechende Berücksichtigung der Ruthenen in den Ämtern sowie die Anerkennung des Ruthenen als selbständige politische Nation.¹⁵

Mit ihren Ansprüchen erging es den ungarischen Ruthenen 1861 ähnlich wie den Slowaken. Im Rahmen Großungarns entstand weder die slowakische Region (Okolie) noch die karpato-ruthenische Woiewodschaft. In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts konnte es also in den slowakisch-ruthenischen Beziehungen zu keiner Kollision hinsichtlich der Abgrenzung von Verwaltungsgebieten kommen.

Die Frage der ruthenischen bzw. der ruthenisch-ukrainischen (kleinrussischen) Siedlungsgebiets blieb jedoch nicht unbeachtet. In der zweiten Hälfte des 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts beschäftigten sich mehrere Forscher, die zumeist nicht ungarisch-ruthenischer Herkunft waren, mit diesem Problem. 1857 erschien das breit angelegte Werk Karl Freiherrn von Czoernigs *Ethnographie der Oesterreichischen*

¹⁴ Vgl. z. B. Užská stolica (Komitat Ung). In: KOVÁČ, Dušan et al.: *Kronika Slovenska, I. Od najstaršich čias do konca 19. storočia* (Chronik der Slowakei, I. Von den Anfängen bis zum Ende des 19. Jahrhunderts). Bratislava 1998, S. 601.

¹⁵ DOBRJANSKY, Adolf R. von: Rede des ungarischen Landtagsabgeordneten Adolf Ritter von Dobrjansky in der Adreß-Angelegenheit. Wien 1861, S. 108ff.

Monarchie. Der führende österreichische Statistiker beschrieb in drei Bänden die von den einzelnen Nationalitäten besiedelten Gebiete der Monarchie und führte auch, nach Regionen aufgeschlüsselt, ihre zahlenmäßige Stärke an.¹⁶ 1862 gab Hermann Ignaz Bidermann seine Arbeit *Die ungarischen Ruthenen* heraus,¹⁷ die sich ausführlich mit den Siedlungsgebieten der Ethnie befaßte. Es folgten weitere Arbeiten: so der Aufsatz *Zamietky po uhorskej Rusi* von Petrov,¹⁸ die Schrift *Uhorska Rus* von Kupčanko,¹⁹ die Abhandlung über die slowakisch-kleinrussische Sprachgrenze in der Region Užhorod von Broch,²⁰ die Arbeit über die Ruthenen der Eparchie Eperjes/Prešov von Hnatiuk²¹ u. a. m. In diesen Werken wurde neben Sprache, Eigenart und Bräuchen auch das Siedlungsgebiet der Ruthenen in Ungarn erfaßt.

1916 erschien in Wien das Buch des ukrainischen Geographen Štefan Rudnyckyj *Ukraina – Land und Volk*.²² In jener Zeit nahmen die Bestrebungen der Ukrainer Galiziens zu, im Rahmen der österreichisch-ungarischen Monarchie aus dem Gebiet Ostgaliziens und der Bukowina ein Kronland zu bilden. In radikaleren Kreisen erwog man auch die Gründung einer selbständigen Ukraine.²³ In seiner Arbeit definierte Rudnyckyj das von den Kleinrussen (Ukrainern) bewohnte Gebiet. Das Gebiet der Karpaten gehöre demnach zum natürlichen Territorium der Ukraine, es beginne am Fluß Popper/Poprad in der Ostslowakei und reiche bis zum Fluß Oslawa auf polnischem Gebiet.²⁴ Das von den Ukrainern besiedelte Gebiet Ungarns umfaßte nach Rudnyckyj eine Fläche von etwa 14.000 km², die die künftige Ukraine beanspruchen könnte.

Die slowakisch-ruthenische Grenze als Problem der slowakisch-ruthenischen Beziehungen

Die ungarischen Ruthenen beanspruchten für sich das Territorium der Komitate Marmarosch, Ugotsch, Bereg und Ung sowie das Gebiet der nordöstlichen Slowakei (die nördlichen Teile der Komitate Semlein, Scharisch und Zips bis zum Fluß Popper). Ein so definiertes Gebiet legte Anton Beskid, der Vorsitzende des im November 1918 gegründeten Karpatorussischen Nationalrates (Karpatoruská národná rada), bei den Verhandlungen der Pariser Friedenskonferenz im Februar 1919 vor. Auch der Prešover Karpatorussische Nationalrat hat damals einige Varianten der staatsrechtlichen Stellung

¹⁶ CZOERNIG, Karl Freiherr von: Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie. Wien 1857.

¹⁷ BIDERMAN, Hermann Ignaz: Die ungarischen Ruthenen. Innsbruck 1862.

¹⁸ PETROV, A. I.: Zamietky po uhorskej Rusi (Anmerkungen über das ungarische Russland). In: Žurnal min. nar. prosvity, 1892.

¹⁹ KUPČANKO, Hrihorij: Uhorska Rus (Ungaro-Russien). Wien 1897.

²⁰ BROCH, Olaf: Studien von der slawisch-kleinrussischen Sprachgrenze. Kristiania 1897.

²¹ HNATIUK, Vladimir: Rusini priaševskoji eparchii i ich hovori (Die Ruthenen der Eparchie Eperjes und ihre Sprache). In: Zapiski Naukovoho tovaristva imeni Ševčenka. Lviv 1900.

²² RUDNYCKYJ, Stephan: Ukraina – Land und Volk. Eine gemeinsame Landeskunde. Wien 1916.

²³ Mehr dazu in: ŠVORC, Peter: Štátotvorné predstavy a snahy stredoeurópskych národov a realita po skončení prvej svetovej vojny (1918-1919) (Staatsbildungsvorstellungen und -bestrebungen mitteleuropäischer Völker und die Realität nach dem Ende des Ersten Weltkrieges). In: Peter ŠVORC – Lubica HARBUĽOVÁ (Hrsg.): Stredoeurópske národy na križovatkách novodobých dejín 1848-1918 (Mitteleuropäische Völker auf den Kreuzungen der neuzeitlichen Geschichte). Prešov 1999; GOL-CZEWSKI, Frank (Hrsg.): Geschichte der Ukraine. Göttingen 1993; KAPPELER, Andreas: Kleine Geschichte der Ukraine. München 1994; POLONSKA-VASYLENKO, Natalija: Geschichte der Ukraine. Von den Anfängen bis 1923. München 1988.

²⁴ RUDNYCKYJ, Stephan, a. a. O., S. 345.

des von Ruthenen bewohnten Gebietes diskutiert. Eine davon war die Variante Slowako-Russien (*Slovenská Rus*),²⁵ die im engeren Kreise höchstwahrscheinlich noch zu einer Zeit erörtert wurde, als die Frage der Eingliederung des heutigen Karpatorußlands noch offen war. Der im Auftrag des Karpatorussischen Nationalrates vorbereiteten Landkarte ist zu entnehmen, daß man unter der Bezeichnung Slowako-Russien das Gebiet der nordöstlichen Slowakei verstand.

Auch unter den proungarisch orientierten Ruthenen erwog man eine Autonomie im Rahmen Großungarns bzw. des späteren Ungarn. Dieses autonome Gebiet sollte Russisches Land (*Ruská Krajina*) heißen. Im Unterschied zu Überlegungen des Karpatorussischen Nationalrates wollte man aber diesem Gebiet neben dem heutigen Karpatorußland auch die Komitate Semlein, Scharisch, Zips und Oberneuburg/Abov anschließen.²⁶ Das "Russisches Land" wurde am 21. Dezember 1918 per Gesetz Nr. X vom ungarischen Parlament beschlossen, sein Gebietsumfang jedoch nicht definiert. Das Parlament war sich der Gefahr eines solchen Schrittes im Hinblick auf die Slowaken, um die Budapest damals noch kämpfte, wohl bewußt. Die Westgrenze des "Russischen Landes" wollten die ungarischen Politiker der Károlyi-Regierung bis zum Abschluß der Friedenskonferenz, die über breitere europäische verwaltungsrechtliche Fragen entscheiden sollte, offen lassen.²⁷

Einen radikalen Anspruch hinsichtlich der Festlegung der westlichen Grenze Ungaro-Russiniens (*Uhrorusínia*) – so sollte das neu zu gründende Staatsgebilde laut Vorschlag der amerikanischen Ruthenen heißen – erhob der Amerikanische Nationalrat der Ungarn-Ruthenen. Dessen Vorstellungen und Forderungen vertrat in Paris Hryhorij Žatkovič. Auf der von ihm vorgelegten Landkarte schloß Ungaro-Russinien vorbehaltlos das gesamte Gebiet der Ostslowakei ein.

Schließlich entschied der Amerikanische Nationalrat der Ungarn-Ruthenen am 12. November 1918, nachdem sämtliche Argumente erörtert und die Stellungnahmen Masaryks und Wilsons zu seinen Positionen eingeholt worden waren, daß das "ruthenische Gebiet" dem tschechoslowakischen Staat angeschlossen werden solle. Auf die Frage, welche Grenzen Russinien als autonomer Bestandteil der Tschechoslowakei haben werde, soll Masaryk geantwortet haben: "Die Grenze wird so festgelegt, daß die Ruthenen zufriedengestellt sein werden".²⁸

Die amerikanischen Ruthenen verhandelten demnach über die Eingliederung Russiniens in die Tschechoslowakei, konkret in die Slowakei, nicht mit den amerikanischen Slowaken bzw. mit deren repräsentativen Organisation, der Slowakischen Liga in Amerika (*Slovenská Liga v Amerike*). Man maß eben dem vor allem durch Masaryk repräsentierten tschechischen Widerstand mehr Gewicht und eine größere Bedeutung zu. Darüber hinaus wurde das angestrebte Staatsgebilde oft schlechthin als ein

²⁵ LAŽO, Juraj: *Ruskomu narodu na Slovensku* (Dem russischen Volk in der Slowakei). *Vyšnyij Svidnik na Slovensku* 1924, S. 13.

²⁶ VINNAI, Győző: *A ruszinok helyzete az első világháború után (1918-1922). Két forrás a Hodinka-hagyatékából* (Die Lage der Ruthenen nach dem Ersten Weltkrieg (1918-1922). Zwei Quellen aus dem Nachlaß von Hodinka). In: Hodinka Antal. *Emlékkönyv. Tanulmányok Hodinka Antal tiszteletére. Nyíregyháza* 1933, S. 236.

²⁷ Näheres dazu in ŠVORC, Peter: *Zakliata krajina. Podkarpatská Rus 1918-1946* (vgl. Anm. 4), S. 19ff.; STERČO, Peter: *Karpato-ukrajinska deržava* (Karpato-ukrainischer Staat). Toronto 1965, S. 225 f.; ZAWADOWSKI, Zygmunt: *Ruś Podkarpatska i jej stanowisko prawno-polityczne* (Karpatorußland und seine rechtlich-politische Stellung). Warszawa 1931, S. 31 ff.

²⁸ ŽATKOVIČ, Grigorij I., a. a. O., S. 5.

tschechischer Staat dargestellt. Für die Vorgangweise der amerikanischen Ruthenen gibt es aber zweifelsohne noch eine andere Erklärung: Ihre Vertreter waren sich der Tatsache bewußt, daß sie bei den Verhandlungen mit der slowakischen amerikanischen Repräsentation kaum eine Chance gehabt hätten, sich mit ihren Gebietsansprüchen gegenüber der Slowakei durchzusetzen. Eine Art Lackmuspapier in den slowakisch-ruthenischen Beziehungen stellte auch das gespannte Verhältnis zwischen den slowakischen und ruthenischen Griechisch-Katholischen in den USA dar, was auch Tomáš Garrigue Masaryk nicht entging.²⁹ Als erfahrener Politiker wußte er, daß sich in diesen Spannungen die einheimischen Verhältnisse widerspiegeln. Die aus der Ostslowakei stammenden Unierten slowakischer Nationalität, im täglichen Umgang 'Rusnaken' genannt, lehnten die ethnische Identifizierung mit den griechisch-katholischen Ruthenen ('Rusnaken') ab. Außerdem konnten die amerikanischen Ruthenen nicht übersehen, daß die Slowaken in Amerika bei all ihren antiungarischen und anti-tschechoslowakischen Aktivitäten immer wieder die Tatsache betonten, daß "die Slowaken das gesamte Nordungarn bewohnen",³⁰ womit sie indirekt ihr Gebiet definierten. Die Ruthenen wußten also, daß man bei der Festlegung der gemeinsamen slowakisch-ruthenischen Grenze erzwungenermaßen in Konflikt geraten werde.

Dies waren die Gründe, warum Žatkovič auch nach seiner Ankunft in Paris über die Autonomie Russiniens (Karpatorußlands) und über dessen Territorium ausschließlich mit tschechischen Politikern verhandelte, die in Paris durch Edvard Beneš und Karel Kramář vertreten waren. Die Pariser Verhandlungen sollten zuerst einmal die Frage klären, zu welchem Staat Karpatorußland künftig gehören soll – zur Tschechoslowakei, zu Ungarn, Polen oder Rumänien.³¹ Wenn die Alliierten zugunsten der Tschechoslowakei entschieden, so erfolgte dieser Beschluß nicht zuletzt auch dank der Zustimmung der politischen Repräsentanten der amerikanischen und ungarischen Ruthenen. Nach der Eingliederung Karpatorußlands in die ČSR wurde die Frage der slowakisch-ruthenischen Grenze zur inneren Angelegenheit der Tschechoslowakei. Wie jedoch das der 13. Sitzung der Friedenskonferenz (sie fand am 17. Mai 1919 statt) von Beneš vorgelegte Memorandum über die rechtliche Stellung der Ruthenen verrät, war Karpatorußland territorial nur als "das Gebiet der Ruthenen südlich der Karpaten"³² definiert. Als Edvard Beneš im Mai 1919 Žatkovič darauf aufmerksam machte, daß die Ansprüche der Ruthenen auf die Ostslowakei bei den Slowaken auf Widerstand stoßen würden, reagierte Žatkovič gereizt: Er verhandle ja nicht mit den Slowaken, sondern mit der tschechoslowakischen Regierung.³³

Alle drei russischen Nationalräte (in Prešov, Užhorod und Chust) sowie der durch ihren Zusammenschluß im Mai 1919 entstandene Zentrale Russische Nationalrat waren bestrebt, das Gebiet, auf dem die ruthenische Bevölkerung lebte, im neugegründeten Staat kompakt zu erhalten. Durch den Vorschlag der internationalen Territorialkommission, die östliche Grenze der Slowakei entlang der Ostgrenze des Komitats Ung zu führen, fühlten sie sich deshalb hintergangen. Selbst die tschechoslowakische Delegation empfahl auf Veranlassung ihrer slowakischen Vertreter dem Höchsten Rat,

²⁹ MASARYK, Tomáš G.: Světová revoluce. Za války a ve válce (Die Weltrevolution. Während des Krieges und im Krieg). Praha 1925, S. 302 f.

³⁰ GETTING, Milan, a. a. O., S. 91.

³¹ KOLÁŘ, František: Podkarpatská Rus na pařížské mírové konferenci (Karpatorußland auf der Pariser Friedenskonferenz). In: Česko-slovenská historická ročenka 1997. Brno 1997, S. 65.

³² Ebenda, S. 67.

³³ ŽATKOVIČ, Grigorij I., a. a. O., S. 17.

die Landesgrenze weiter nach Westen zu verschieben, bis zum Fluß Uh, so daß Užhorod ein Bestandteil Karpatorußlands bleiben würde. Der Höchste Rat, dem die Gebietsforderungen der Ruthenen bekannt waren,³⁴ verabschiedete dann diese Änderung am 12. Juni 1919.³⁵ Auch diese Entscheidung wollten aber die Ruthenen nicht akzeptieren. Sie legten in Prag mehrere scharfe Proteste ein und appellierten an den Präsidenten Masaryk sowie an die tschechoslowakische Regierung, man solle doch die ruthenische Bevölkerung nicht in zwei administrative Einheiten zerreißen, sondern ihr die Chance geben, ihre inneren Angelegenheiten mit eigenen Kräften zu regeln.

Das slowakische Herangehen an das Problem Ostgrenze des Landes war nicht so radikal wie das ruthenische. Dies war durch mehrere Faktoren bedingt. Einmal war da die traditionelle Auffassung, die ostslowakischen Komitate seinen slowakische Regionen, wenngleich mit einer größeren oder geringeren Zahl von Bewohnern, die anderen Nationalitäten angehörten. In der Zeit der Entstehung der Tschechoslowakei, als die Frage der Zugehörigkeit Ungaro-Russiens (Karpatorußlands) noch offen stand, waren die Vorstellungen der Slowaken über ihre Ostgrenze relativ klar. Bedenken und Unsicherheit herrschten lediglich im Zusammenhang mit der Festlegung der südlichen, slowakisch-ungarischen Grenze. Es stand für sie außer Zweifel, daß die Komitate Zips, Scharisch und Semlein der ČSR zufallen sollten. Die Besetzung Užhorods und des Komitats Ung durch das tschechoslowakische Heer sowie die Ernennung von Ladislav Moyš zum Gespan dieses Komitats signalisierten, wie weit in den Osten die slowakischen Gebietsansprüche reichten. Die slowakische Seite akzeptierte die ethnisch-historische Grenze, wobei sie bereit war, im Komitat Ung in Richtung Westen zurückzuweichen und Užhorod Karpatorußland zu überlassen, auch wenn die ruthenische Bevölkerung laut statistischen Angaben in der Stadt keine Mehrheit hatte. 1910 lebten hier sogar doppelt so viele Slowaken wie Ruthenen und eine analoge Zusammensetzung ist auch noch für 1921 zu verzeichnen.³⁶

Für die Politiker und die führenden Repräsentanten der Slowakei stellte die slowakisch-ruthenische Landesgrenze im ersten Halbjahr 1919 kein Problem dar, zumal das Land in dieser Zeit einer viel größeren Gefahr ausgesetzt war: dem Einfall der magyarischen Bolschewiken, die das slowakische Gebiet besetzten, und dann wurde auch noch die Slowakische Räterepublik in Prešov ausgerufen. Ein weiteres Problem, das die slowakische politische Szene beschäftigte, war die Frage der slowakischen Autonomie. Sowohl ihre Verfechter als auch ihre Widersacher richteten ihren Blick nach Prag. Da jedoch die Frage der Autonomie 1919 nur politischen Charakter hatte,

³⁴ Ebenda, S. 8. Nach Žatkovič kannte die amerikanische Delegation die Forderungen der Ruthenen; er selbst soll sie im Februar 1919 dem Obersten Edward House, dem Leiter der amerikanischen Friedenskommission, dargelegt haben. Die französische Friedenskommission soll von den ruthenischen Ansprüchen durch André Tardieu erfahren haben, mit dem Žatkovič nach seiner Ankunft in Paris im Februar 1919 ebenfalls Gespräche geführt hatte.

³⁵ HOUDEK, Fedor: Mierová konferencia v Paříži (Die Friedenskonferenz in Paris). Průdy, 14, 1930, Nr. 9, S. 612.

³⁶ Vgl. Magyar Statisztikai Közlemények, Ú. S. (Ungarische statistische Mitteilungen). Budapest 1910, S. 42. Nach den hier angeführten Angaben lebten 1910 in Užhorod 1.218 Slowaken, 643 Ruthenen, 1.150 Deutsche, 13.586 Magyaren und 322 Angehörige anderer Nationalitäten, insgesamt 16.919 Einwohner. 1921 zählte die Stadt nach der tschechoslowakischen Volkszählung 20.601 Einwohner, davon waren 5.064 Slowaken und Tschechen, 2.807 Ruthenen, Russen und Ukrainer, 433 Deutsche, 7.712 Magyaren, 3.743 Juden und 773 Angehörige anderer Nationalitäten. Vgl. Statistická příručka Republiky Československé II. (Statistisches Handbuch der Tschechoslowakischen Republik II.). Praha 1925, S. 396.

wurde auch im Lager der Autonomisten die territoriale Abgrenzung der Slowakei nicht erörtert. Die Slowakei hat man sich in etwa in ihrer heutigen Gestalt vorgestellt.

Darüber hinaus verstanden die Slowaken – das bevollmächtigte Ministerium für die Verwaltung der Slowakei (Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska) eingeschlossen – die ruthenischen Aktivitäten keinesfalls als Bestrebungen, die die territoriale Kompaktheit des slowakischen Gebietes, wie sie es verstanden, real gefährden könnten. Eine solche Schlußfolgerung ergibt sich auch aus der Tatsache, daß Vavro Šrobár über die Ansprüche der Ruthenen auf das Gebiet des Zipser Komitates um Alt-Lublau/Stará Ľubovňa, auf den nördlichen Teil der Komitate Scharisch und Semlein sowie auf den Ostteil der Komitates Ung Bescheid wußte. Sie waren in der Proklamation Hryhorij Žatkovič' vom 10. März 1919 enthalten, die Šrobár als bevollmächtigtem Minister für die Verwaltung der Slowakei vom Verfasser selbst überreicht worden war.³⁷ Trotz dieses Umstandes gab Šrobár keine grundsätzlichen Erklärungen ab und traf keine Maßnahmen, um die ruthenischen Ansprüche auf das Gebiet der nordöstlichen Slowakei als Bestandteil Karpatorußlands zu legalisieren oder aber zu widerlegen. Dies bestätigt auch das Schreiben von Ivan Markovič an Vavro Šrobár vom 5. Juli 1919. Markovič schrieb aus Prag: "Im Zusammenhang mit den Ruthenen mache ich im Auftrag von Dr. Stašek auf die Unumgänglichkeit der Klärung der Grenzen des ruthenischen Gebietes aufmerksam. Es ist notwendig, aufgrund des Vorschlags des ruthenischen Rates sowie der Meinungen von Prof. Dvorský und Herrn Chotek möglichst bald unseren Vorschlag zu dieser Sache vorzubereiten."³⁸

Die slowakische Stellungnahme hinsichtlich des auch von Ruthenen bewohnten Gebietes der nordöstlichen Slowakei lautete: Dieses Gebiet gehöre der Slowakei. Der ruthenischen Bevölkerung dieses Gebiets wurden aber ihre nationalen, bürgerlichen, kulturellen und sprachlichen Rechte im vollen Umfang eingeräumt. Schließlich zeigten auch die Ergebnisse der Volkszählung 1921, daß die von den Ruthenen beanspruchten slowakischen Komitate, und zwar trotz mehrerer Unstimmigkeiten und trotz Einwänden, gegen den Verlauf sowie die Art und Weise der Stimmzählung,³⁹ tatsächlich mehrheitlich slowakisch waren.⁴⁰

³⁷ Proklamacija prezidenta Rusinii Georgija Žatkoviča vid 10. berezňa 1919 r. (Proklamation des Präsidenten Russiniens Georgij Žatkovič vom 10. März 1919). In: Nevidomi dokumenty z archivu T. G. Masaryka. Vybral a zostavil M. Mušinka (Unbekannte Dokumente aus dem Archiv T. G. Masaryks. Ausgewählt und für den Druck vorbereitet von M. Mušinka). In: Naukovyj zbirnik 21. Prešov 1998, S. 144 f.

³⁸ Slovenský národný archív (SNA, Slowakisches Nationalarchiv) Bratislava, Fond Ivan Markovič, Karton Nr. 1, Der Brief von I. Markovič an V. Šrobár, Praha 5. 7. 1919.

³⁹ Vgl. LAŽO, Juraj, a. a. O., S. 3. Laut Juraj Lažo ist die Zahl ruthenischer Gemeinden in der Ostslowakei laut Volkszählung von 295 Gemeinden im Jahre 1910 auf 148 im Jahre 1919 gesunken. Damit sei auch die Zahl der ruthenischen Bevölkerung gefallen. Die gesunkene Zahl der Gemeinden begründet Lažo damit, daß man bei der Volkszählung auf die Ruthenen Druck ausgeübt habe, damit sie sich zur slowakischen Nationalität bekennen.

⁴⁰ Die Ergebnisse der Volkszählung waren für die ruthenische Seite eine Enttäuschung. Bekannten sich 1890 im Zipser Komitat 57% der Bevölkerung zur slowakischen und 10,8% zur ruthenischen Nation, so war das Verhältnis 1921 bereits 64,88% Slowaken zu nur 6,07% Ruthenen. Im Komitat Scharisch lautete 1890 das Verhältnis 66,9% Slowaken zu 20,8% Ruthenen, 1921 74,03% zu 16,61%. In Semlein bekannten sich 1890 35,9% als Slowaken und 10,4% als Ruthenen, 1921 waren es 61,88% Slowaken und 22,85% Ruthenen. Die Angaben nach: Magyar statisztikai évkönyv I. (Ungarisches statistisches Jahrbuch I), Budapest 1893 und Statistická příručka Republiky Československé II. (Statistisches Handbuch der Tschechoslowakischen Republik II.), Praha 1925, S. 377 f.

Die administrative Grenze zwischen der Slowakei und Karpatorußland wurde von der Pariser Friedenskonferenz im Jahre 1919 festgelegt. Den Dokumenten ist jedoch zu entnehmen, daß die Frage der Ostgrenze der Tschechoslowakei, demzufolge auch der Slowakei, in Paris bereits in den letzten Monaten des Jahres 1918 eingehend besprochen wurde. Schon am 19. Dezember 1918 teilte der französische Premierminister Georges B. Clemenceau dem Oberbefehlshaber der Ostarmeen, Franchet d' Espery, den Verlauf der geplanten Grenze des neuen mitteleuropäischen Staates mit.⁴¹

Die tschechoslowakische Diplomatie konnte 1919, nach der Entscheidung über den Anschluß Karpatorußlands an die ČSR, die Kritik, daß sie die Grenzen zugunsten der Slowakei festgelegt habe, zurückweisen und die Verantwortung dafür auf das internationale Forum übertragen. Laut Anordnung der Territorialkommission, die offiziell erstmals im ersten Generalstatut (II. Kapitel, Buchstabe a) vom 7. November 1919 veröffentlicht wurde, "verläuft die Demarkationslinie zwischen Slowaken und Ruthenen direkt von der Stadt Čop zum Nordteil der Stadt Užhorod, und zwar so, daß die Eisenbahn der Slowakei und Užhorod Karpatorußland zufällt, und von dort entlang des Flusses Uh zu den Karpaten; das ganze Gebiet östlich dieser Linie wird zu autonomem ruthenischem Gebiet erklärt."⁴²

Dieser Entscheidung war unter dem Buchstaben "c" die Empfehlung der tschechoslowakischen Regierung angefügt, wonach sich die Repräsentanten der beider Völker über eine eventuelle Eingliederung des westlich dieser Linie liegenden kompakten ruthenischen Gebietes nach Karpatorußland selbst einigen sollten. Diese Empfehlung war als Entgegenkommen der Regierung gegenüber den Gebietsansprüchen der Ruthenen gedacht. Es war eine Art Antwort auf die vorangegangenen Aktivitäten und Proteste des Zentralen Russischen Nationalrates in Užhorod, der in seinem Protokoll vom 12. September 1919 festhielt, daß die Grenze zwischen Karpatorußland und der Slowakei zur wichtigsten Frage geworden, die es zu lösen gilt.⁴³

In den darauf folgenden Monaten des Jahres 1919 und auch 1920 wurden die Bemühungen der ruthenischen Politik, das Gebiet der nordöstlichen Slowakei zu gewinnen und die slowakisch-ruthenische Grenze in Richtung Westen zu verschieben, fortgesetzt. Im Januar 1920 unterbreitete Žatkovič dem Präsidenten Masaryk die *Deklaration des Zentralen Russischen Nationalrates in Užhorod*, in der die Ruthenen vorbehaltlos die Autonomie verlangten. Im Punkt 12 forderten sie "die sofortige und definitive Lösung der Frage der ruthenisch-slowakischen Grenze", und zwar entsprechend der Deklaration von Dr. Žatkovič vom 12. August 1919, die dem Präsidenten der Republik präsentiert wurde.⁴⁴ Außerdem sollten – der Abmachung

⁴¹ Näheres dazu in FERENČUHOVÁ, Bohumila: Velmocenský diktát alebo vedecký problém? Rokovania o hraniciach Československa v prvej fáze mierovej konferencie v Paríži roku 1919 (Diktat der Großmächte oder ein wissenschaftliches Problem? Die Verhandlungen über die Grenzen der Tschechoslowakei in der ersten Phase der Pariser Friedenskonferenz 1919). In: Peter ŠVORC – Lubica HARBULOVIČ (Hrsg.): Stredoeurópske národy na križovatkách novodobých dejín 1848-1918 (s. Anm. 23), S. 236-251 (240 ff.).

⁴² Slovník veřejného práva československého. Svazek III (Wörterbuch des tschechoslowakischen öffentlichen Rechts, Band III). Brno 1934, S. 114.

⁴³ VHA Praha, Fond P. R. KNI 1918-1920, R. 245. Vytiag iz protokola, zapisanogo na zasadanii Central'noj Ruskoj Narodnoj Rady v Užhorodi 12. septembra 1919 goda (Auszug aus dem Protokoll, das auf der Sitzung des Zentralen Russischen Nationalrates in Užhorod am 12. September 1919 verfaßt wurde).

⁴⁴ VHA Praha, Fond ČSNR 64/I/14. Deklarace usnesená v sezení Centrální Ruské Národní Rady v Užhorodě dne 18. ledna 1920 za účelem odevzdání presidentu Čs. republiky T. G. Masarykovi v Praze (Die auf der Sitzung des Zentralen Russischen Nationalrates in Užhorod am 18. Januar 1920

zwischen Masaryk und Žatkovič vom 26. Oktober 1918 in Philadelphia entsprechend – aus den Komitaten Zips, Scharisch und Semlein keine Abgeordneten ins Parlament gewählt werden, solange die Grenzen nicht geregelt und die Autonomierechte Karpatorußlands auch für dieses Gebiet nicht anerkannt worden sind.

Die ruthenischen Aktivitäten führten in der tschechoslowakischen Nationalversammlung zur Gründung von drei Kommissionen: einer Territorial –, einer Verfassungs – und einer administrativen Kommission. Von diesen hat aber nur die erstgenannte für kurze Zeit ihre Tätigkeit aufgenommen. Der slowakische Abgeordnete Igor Hrušovský berichtete auf ihrer Sitzung, daß die slowakisch-ruthenische Grenze im Klub der slowakischen Abgeordneten verhandelt worden ist. Nach der Lagenanalyse sollen die Abgeordneten vorgeschlagen haben, das Gebiet zwischen den Flüssen Uh und Cirkva im Komitat Ung sowie einen kleinen Teil des nordöstlichen Semlein Karpatorußland abzutreten.⁴⁵ Mit diesem Vorschlag waren die Ruthenen freilich nicht einverstanden, und Žatkovič erwog sogar seine Resignation.

Alle Regierungen der ČSR waren sich dessen bewußt, daß die genaue Festlegung der slowakisch-ruthenischen Grenze ein kompliziertes Problem darstellt und daß man dabei in administrativer Hinsicht wenig sensibel vorgegangen sei. Auch aus diesem Grunde wurden ethnographische, linguistische und historische Untersuchungen unterstützt, die Antworten auf manch offene Frage bringen sollten. Dieses Vorhaben erwies sich jedoch als äußerst schwierig und der tschechische Ethnograph Dr. Jan Húsek faßte in seinem Buch das Ergebnis langjähriger und komplizierter Forschungen, resignierend zusammen: "Eines der schwierigsten Probleme der slawischen Völkerkunde ist ohne Zweifel die objektive wissenschaftlich-kritische Festlegung der slowakisch-russischen Grenze. [...] Die Nationalitätengrenze in so einer Region, unter solchen Menschen und Umständen zu bestimmen, ist fürwahr keine einfache Sache, und unserer Meinung nach wird sie stets fraglich bleiben, denn diese Grenze ist kein toter Gegenstand, sondern ein lebendiger Organismus, der infolge der Entwicklung Veränderungen unterliegt."⁴⁶

Die administrativ-territoriale Ordnung der Tschechoslowakei, die man aufgrund des Gesetzes über die Komitatsverwaltung (Gesetz Nr. 126/1920 der Gesetzessammlung) zu realisieren begann, trug jedoch dazu bei, daß das bestehende territoriale Provisorium konserviert wurde. Das XX. Komitat – Košice/Kaschau – schloß u. a. auch jenes Gebiet der Komitate Ung und Semlein ein, das nicht der Verwaltung Karpatorußlands übergeben worden ist. Einer ersten Variante zufolge sollten sogar die Verwaltungszentren der Kreise Berezná und Perečín dem Kaschauer Komitat zufallen. Nach verschiedenen Korrekturen wurden dann aber beide Kreisstädte – Velké Berezné und Perečín – Karpatorußland zugesprochen, ebenso der gesamte Kreis Perečín. Der Kreis Berezná gehörte jedoch, mit Ausnahme der Kreisstadt, zum Kaschauer Komitat, war also ein Bestandteil der Slowakei. Der Kreis Užhorod blieb zur Gänze in Karpatorußland.

Die Grenze zwischen Karpatorußland und der Slowakei war aber nur eine in einem ganzen Komplex von Fragen, die die karpatorussischen Politiker lösen wollten. Das dominante Problem stellten die Autonomie Karpatorußlands sowie dessen politische

verabschiedete Deklaration, die dem Präsidenten der tschechoslowakischen Republik, T. G. Masaryk in Prag, zu unterbreiten ist).

⁴⁵ ŽATKOVIČ, Grigorij I., a. a. O., S. 31.

⁴⁶ HÚSEK, Jan: *Národopisná hranice mezi Slováký a Karpatorusy* (Die ethnographische Grenze zwischen Slowaken und Karpatorussen). Bratislava 1925, S. 5 u. 10.

und administrativ-rechtliche Verwaltung dar. Erst in diesem Zusammenhang war die Frage der Grenzen und der genauen Absteckung des autonomen Gebietes relevant. Daß dabei die diesbezüglichen Ansprüche der Ruthenen mit jenen der Slowaken kollidierten, war unumgänglich. Noch stärker gerieten sie jedoch mit den zentralistischen Vorstellungen Prags in Konflikt, das ganz pragmatisch zuerst die Tschechoslowakei stabilisieren wollte und gegen etwaige Zentrifugalkräfte auftrat, die im Stande gewesen wäre das Gleichgewicht zu stören und die neu entstandene Republik zu destabilisieren.

Die Frage der östlichen Landesgrenze der Slowakei blieb letzten Endes in der Tschechoslowakei der Zwischenkriegszeit offen – jedenfalls aus der Sicht der Ruthenen, während sie die Slowaken mehr oder weniger als gelöst betrachteten.

In den slowakisch-ruthenischen Beziehungen riefen die neuen Chancen und neuen Verhältnisse Spannungen hervor, die in latenter Form während der gesamten Zwischenkriegszeit andauerten. Diese Spannungen arteten jedoch nicht in einen Konflikt aus und stellten keineswegs ein derartiges Problem dar, das die slowakisch-ruthenischen Beziehungen schwerwiegend und schicksalhaft bedrohen hätte können.

POVZETEK

Slovaki in Rusini po razpadu Avstroogrske med 1918 in 1920. Nova situacija in vpliv na njihove medsebojne odnose

Konec prve svetovne vojne je pospešil razpad habsburške monarhije. Mali slovanski narodi habsburške monarhije so tedaj dobili možnost, da sami uredijo svoj državno-pravni položaj. To je zadevalo tudi Slovake in Rusine. Do razpada monarhije je bil odnos med obema narodoma zaznamovan z vzajemnim sodelovanjem, podporo in razumevanjem, kar je bila posledica njihovega razmeroma neugodnega položaja znotraj Ogrske. Po vojni pa so se dobri odnosi poslabšali in v novi situaciji so prišle na dan do takrat le potencialne konfliktne točke slovaško-rusinske koeksistence. Spori so izbruhnili, ko je bilo treba določiti ozemlje obeh narodnosti znotraj novo nastale države (Češkoslovaške republike). Sporni so bili predeli vzhodne Slovaške, kjer so živeli prebivalci obeh narodnosti.

Po razpadu monarhije so si zlasti Rusini zelo prizadevali, da bi sporno ozemlje pridobili zase. Izhajali so iz dejstva, da so bili Slovaki s svojimi teritorialnimi zahtevami v okviru ČSR na boljšem in da so s pomočjo Prage dobili tudi z rusinskim prebivalstvom poseljeno območje. Slovaška stran pa je imela to ozemlje za tradicionalno slovaško. Rusinska stran – najbolj radikalni predstavniki so celo zahtevali priključitev celotne vzhodne Slovaške h Karpatorusiji – pa je bila mnenja, da je sporno območje njen teritorij.

Mirovna konferenca v Parizu je leta 1919 potrdila deželne meje med avtonomno Karpatorusijo in Slovaško (podobne današnjim mejam med Ukrajino in Slovaško). Za rusinsko stran pa je bila ta rešitev nesprejemljiva, sprožila je nejevoljo in proteste, ki so bili naperjeni proti Pragi in drugim državam. Slovaki so vzeli zahteve Rusinov in zlasti njihovih skrajnih politikov na znanje. Situacije pa niso hoteli še bolj zaostrovati in dotlej pozitivni odnosi med Slovaki in Rusini zato niso bistveno trpeli.

Leta 1921 na območju ČSR izvedeno štetje prebivalstva je pokazalo, da je bilo sporno ozemlje etnično pretežno slovaško (66,93% prebivalstva), delež rusinskega prebivalstva je znašal komaj 15,17%. Na vzhodnem Slovaškem so torej poleg historičnega principa v prid Slovaški uporabili tudi etnografski princip (na severovzhodnem delu Slovaške). V obdobju med obema vojnama se je s tem stanjem slednjič sprijaznila tudi večina na tem območju živečih Rusinov, tako da v slovaško-rusinskih odnosih tudi v novih pogojih ni prišlo do radikalnih sprememb.

DARKO FRIŠ

MARIBORSKI ODBOR ORJUNE IN DOGODKI LETA 1923

Težki in burni časi ob nastanku Kraljevine SHS niso omogočali majhnih akcij, uspelo je lahko samo gibanje hitrega delovanja, energije in borbenosti - tako je vzroke za nastanek Orjune predstavil njen ideolog Niko Bartulović. Težak položaj so zaradi italijanske okupacije še najbolj občutili v Dalmaciji, zato so v Splitu 23. marca 1921 ustanovili Jugoslovansko napredno mladinsko organizacijo, ki se je maja 1922 preimenovala v Organizacijo jugoslovenskih nacionalista¹ z okrajšavo Or-ju-na (Orjuna).² S spremembo imena je organizacija izgubila mladinsko obeležje in težila k članstvu različne starosti.³ Delovala je pod vplivom Pribičevićeve Demokratske stranke in bila ustanovljena z nalogo braniti ogrožene kraje pred italijanskimi aspiracijami. Vladajoče centralistične in unitaristične sile pa so jo kmalu zlorabile in jo spremenile v teroristično organizacijo v boju proti močnim opozicijskim strankam: Hrvaški republikanski seljački stranki, Slovenski ljudski stranki in Jugoslovanski muslimanski organizaciji, v manjši meri pa tudi proti razbitemu in nezakonitemu delavskemu gibanju in njegovim organizacijam.⁴

"Centralni upravni odbor" Orjune je deloval v Splitu, oblastne odbore ali glavne podružnice pa je imela v vseh pomembnejših središčih v Kraljevini: Ljubljani, Zagrebu, Novem Sadu, Subotici, Beogradu, Splitu, Sarajevu, Skopju in Cetinju.⁵ Po celotni Kraljevini so v krajih, kjer je delovalo najmanj dvajset organiziranih članov, ustanavljali t.i. mestne odbore.⁶

Zanimivo sliko kaže socialna struktura Orjune. V nasprotju z javno razširjenim mnenjem, da je glavnino organizacije predstavljal lumpenproletariat, so vodilne strukture sestavljali večinoma intelektualci - književniki, novinarji, zdravniki, odvetniki, višji uradniki, člani pa so prihajali iz vrst uradnikov, obrtnikov, trgovcev, študentov, dijakov... Po nekaterih podatkih naj bi članstvo v celi državi dosegalo število 100.000 somišljenikov, ki so delovali v okoli 200 organizacijah, medtem ko drugi podatki go-

¹ O Orjuni glej: Statut in program organizacije jugoslovanskih nacionalista, Ljubljana 1923; Niko Bartulović, *Od Revolucionarne Omladine do Orjune*, Split 1925; Branislav Gligoričević, *Organizacija jugoslovanskih nacionalista (ORJUNA)*, Istorija XX. veka, Beograd 1963, str. 315-393; Metod Mikuž, *oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji*, Ljubljana 1965, str. 223, 276-277, 288, 290-294, 303-304, 317, 427; Branislav Gligoričević, *Profašistička organizacija "Orjuna" i revolucionarni radnički pokret Jugoslavije*, v: *Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921-1924*, Ljubljana 1975, str. 123-134; Momčilo Zečević, *Na zgodovinski prelomnici. Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918-1929*, str. 116-118; I. knjiga, Maribor 1986; Jelka Melik, *Orjunaši na sodišču*, Kronika 1989, str. 247-253; *Enciklopedija Slovenije* 8, Ljubljana 1994, str. 157-158; Jurij Perovšek, *Orjuna*, Slovenska kronika XX. stoletja, Ljubljana 1995, str. 279-280; Isti, *Liberalizem in vprašanje Slovenstva*, Ljubljana 1996, str. 255-258; Isti, *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918-1929)*, Ljubljana 1998, str. 49-51.

² Statut in program organizacije jugoslovanskih nacionalistov, Ljubljana 1923, str. 3; Niko Bartulović, *Od Revolucionarne Omladine do Orjune*, Split 1925 (dalje Bartulović, *Od Revolucionarne Omladine do Orjune*), str. 80 in 94.

³ Branislav Gligoričević, *Organizacija jugoslovanskih nacionalista (ORJUNA)*, Istorija XX. veka, Beograd 1963 (dalje Gligoričević, *ORJUNA*), str. 337.

⁴ Momčilo Zečević, *Na zgodovinski prelomnici. Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918-1929*, I. knjiga, Maribor 1986, str. 116.

⁵ *Kdo smo in kaj hočemo*, Orjuna, Ljubljana (dalje Orjuna) 1. januarja 1923, str. 1.

⁶ Statut in program organizacije jugoslovanskih nacionalistov, Ljubljana 1923, § 4, str. 4 in § 23, str. 18.

vorijo o številu 2.000 resnično aktivnih članov, združenih v 68 organizacijah. Za ves čas njenega delovanja pa je bilo najbrž tudi zaradi odstopanja od v statutu sprejetih idej in načel značilno hitro upadanje članstva.⁷

Vzroke za ustanovitev in prednostne naloge delovanja Orjune v jugoslovanskem političnem prostoru najdemo v prvi številki tednika Orjuna, glasila ljubljanskega oblastnega odbora, ki je začel izhajati 1. januarja 1923. V članku "Kdo smo in kaj hočemo" so bralcem predstavili temeljne cilje svojega delovanja, med njimi v prvi vrsti "*integralno ujedinjeni Jugoslovanski narod*" in ureditev državnih meja od Črnega morja do Jadrana, od Radgone in Celovca do Skadra in Soluna. V svoji predstavitvi so zapisali, da hočejo srečne državljane, ki bodo poznali svoje pravice, pa tudi dolžnosti. Zagovarjali so spoštovanje zakonodaje in napovedali boj proti korupciji. "*Kakor Kristus tempelj, hočemo očistiti sveto zgradbo naše domovine, pridobljene s toliko krvjo, od onih, kateri jo z brezmejnimi zločinstvom uničujejo*". Napovedali so boj proti vsakemu iredentizmu in dajali prednost "Jugoslovanom" in šele nato tujcem. Kot eno izmed svojih dolžnosti so navedli tudi pomoč Jugoslovanom, ki so po prvi svetovni vojni ostali zunaj matične domovine, kar pa ne sme ostati le na ravni petja "*Morja Adrijanskega in Tam čez izaro pri narodnih veseljah. Pripravljali, organizirali in čvrstili bomo zaslužnjene brate za Velik dan osvobojenja*". Po besedah pisca članka so Orjuno ustanovili zaradi nesposobnosti "merodajnih faktorjev", ki v štirih letih po "formalni osvoboditvi" niso naredili ničesar za dosego omenjenih ciljev.⁸ Sila demagoške besede, ki pa so tudi na Slovenskem padle na plodna tla.

V resnici so se ideje Orjune v Slovenijo širile nekoliko počasneje kot v druge dele Kraljevine, ugodne razmere za njeno delovanje v Sloveniji so se pojavile zaradi nezadovoljstva množic z izgubo Primorja in rezultatom koroškega plebiscita. Prvi začasni odbor Orjune je nastal v Ljubljani 7. aprila 1922, vendar je kmalu prenehal z delovanjem,⁹ zato za formalni začetek gibanja štejemo 9. januar 1923,¹⁰ ko je pokrajinski namestnik Ivan Hribar potrdil statut oblastnega odbora Orjune za Slovenijo v Ljubljani.¹¹ Organizacija je bila osnovana pod pokroviteljstvom slovenskih jugoslovansko orientiranih političnih strank, še zlasti Jugoslovanske demokratske stranke (dalje JDS), ki je z borbeno organizacijo skušala uničiti gospodarske konkurente Nemce, zmanjšati vpliv Slovenske ljudske stranke (dalje SLS) in zlomiti delavsko gibanje.

Oblastni odbor Orjune za Slovenijo v Ljubljani je energično in brezobzirno vodil inž. Marko Kranjec,¹² ki je bil znan po tem, da je svoje kritike utišal z: "Jezik za zobe!" Kranjec je bil član centralnega upravnega odbora in vrhovni komandant akcijskih oddelkov Orjune. Čeprav se mu je oblastni stolček večkrat majal, je ostal na čelu Orjune v Sloveniji vse do leta 1929, ko je bilo gibanje dokončno razpuščeno.¹³

⁷ Gligorijević, ORJUNA, str. 337.

⁸ Kdo smo in kaj hočemo, Orjuna, 1. januarja 1923, str. 1.

⁹ Bartulović, Od Revolucionarne Omladine do Orjune, str. 98.

¹⁰ Statut oblastnega odbora za Slovenijo v Ljubljani je bil potrjen na ministrstvu za notranje zadeve v Beogradu 28. novembra 1922.

¹¹ Statut in program organizacije jugoslovanskih nacionalistov, Ljubljana 1923, § 4, str. 4 in § 23, str. 30.

¹² Marko Kranjec se je rodil 12. novembra 1885 v Ilirski Bistrici. Na Dunaju je leta 1914 diplomiral iz kemije in kot avstrijski vojak septembra 1917 prešel na italijansko stran. Po vojni je delal kot kemik, od 1922 na carinarnici v Ljubljani. Med letoma 1923-1929 je vodil oblastni odbor Orjune v Ljubljani, kasneje pa ni več aktivno politično deloval. Leta 1929 je bil premeščen v Skopje, 1944 bil interniran v Bolgarijo, po vojni pa ostal v Makedoniji. Umrli je 10. oktobra 1973 v Ljubljani.

Enciklopedija Slovenije, zvezek 5, Ljubljana 1991, str. 388.

¹³ Gligorijević, ORJUNA, str. 335, 339.

Leta 1923 je vodstvo Orjune ukinilo zagrebški oblastni odbor in ga priključilo ljubljanskemu. Oblastni odbor Orjune za Slovenijo v Ljubljani je bil po številu članov in akcijah najmočnejši v Kraljevini. Jugoslovanska buržoazija je Orjuni v Sloveniji zapala vlogo predhodnice v osvobajanju okupiranih krajev Slovenije izpod Italije in Avstrije; to je Orjuna uresničevala s stalnim izzivanjem na italijanski meji in teroriziranjem nemškega prebivalstva s propagandnimi in še v večji meri z bojnimi akcijami. Od samega začetka je gibanje Orjune naletelo na močno reakcijo katoliškega tabora. V napadih proti Orjuni sta prednjačila časnika Slovenec in Straža, pojavljale pa so se celo vesti, da so v katoliškem taboru skupaj z Nemci pripravljali bojno organizacijo za boj proti Orjuni.¹⁴

Obstajajo dokazi, da je Orjuno financirala državna oblast iz svojih skrivnih fondov (najvišji predstavniki Orjune so bili v začetku leta 1922 na avdienci pri kralju in pri najvišjih predstavnikih vlade, kjer so jim obljubili moralno in materialno pomoč¹⁵), poleg tega pa so finančna sredstva dobivali od zasebnikov, združenj, ponekod celo od privatnih bankirjev in industrialcev. Denar je pritekal tudi od jugoslovanskih izseljencev, simpatizerjev Orjune iz Južne Amerike.¹⁶ V spominih Janoša Golca,¹⁷ dolgoletnega urednika Slovenskega gospodarja in Straže, lahko preberemo, da je delovanje Orjune v Sloveniji financirala JDS iz kapitala, ki ga je pridobila iz nacionaliziranih podjetij, bank in denarnih zavodov, njen največji podpornik pa naj bi bil podjetnik Avguštin Praprotnik.¹⁸

Člani Orjune so bili odlično organizirani, kot znak članstva so nosili osmerokotne značke z državno trobojnico in monogramom O.J.N,¹⁹ ob državnih slovesnostih pa so oblekli orjunske uniforme, ki jih je leta 1923 odobrilo notranje ministrstvo: kapo z državno kokardo, plavo srajco, sive hlače in pas, čez ramo pa pas za orožje.²⁰

Prve organizirane teroristične akcije orjunašev so bile uperjene proti nemški skupnosti.²¹ Februarja 1923 so se oboroženi pripadniki Orjune v Celju spopadli z Nemci po lovskem plesu v hotelu Union,²² marca istega leta je prišlo do spopadov med orjunaši in Nemci v Slovenski Bistrici, maja pa so priredili velike demonstracije proti Nemcem na Ptuju.²³ Delovanje Orjune v Mariboru in dogodki, ki so leta 1923 razburkali mesto, pa so tema tega prispevka.

Priprave za ustanovitev Orjune v štajerski prestolnici so se pričele že konec leta 1922.²⁴ 18. januarja 1923 pa je osrednja vlada v Beogradu na priporočilo pokrajinskega namestnika Ivana Hribarja potrdila pravila mariborskega mestnega odbora.²⁵ Še pred ustanovno skupščino je v Narodnem domu v prostorih Jugoslovanskih akademikov začelo delovati tajništvo mestnega odbora. Pripravljalni odbor je zato v časniku Tabor

¹⁴ Prav tam, str. 349-350.

¹⁵ Branislav Gligorijević, Profašistička organizacija "Orjuna" i revolucionarni pokret Jugoslavije, V: Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921-1924, Ljubljana 1975, str. 124.

¹⁶ Gligorijević, ORJUNA, str. 340.

¹⁷ Slovenski bibliografski leksikon, Ljubljana 1925-1932, str. 227-228.

¹⁸ Škofijski arhiv Maribor (dalje ŠAM), Spomini Janoša Golca, zvezek VII.

¹⁹ Bartulović, Od Revolucionarne Omladine do Orjune, str. 85.

²⁰ "Uniformiranje Orjune", Orjuna, 4. marca 1923, str. 4; Dnevne novice Orjunci v uniformi, Straža Maribor (dalje Straža), 12. svečana 1923, str. 2.

²¹ Bartulović, Od Revolucionarne Omladine do Orjune, str. 101; Gligorijević, ORJUNA, str. 331.

²² Iz Celja. Orjunaški izgredi v Celju, Straža, 5. svečana 1923, str. 3. ŠAM, Spomini Janoša Golca, zvezek VII.

²³ Iz Ptuja. Izgredi v Ptuju, Straža, 24. maja 1923, str. 3. Gligorijević, ORJUNA, str. 331.

²⁴ Štajerske novice. Orjunaši v Mariboru, Slovenec Ljubljana (dalje Slovenec), 29. decembra 1922.

²⁵ Štajerske novice. Orjuna na Hribarjevo priporočilo potrjena, Slovenec, 19. januarja 1923, str. 2.

pozval somišljenike, da se včlanijo v organizacijo, saj so imeli glasovalno pravico na ustanovni skupščini samo že registrirani člani. Pri tem so opozarjali na 6. člen statuta Orjune, ki je določal, da lahko postane član le vsak "*pravi rastni Jugoslovan ali Jugoslovanka*" ob jamstvu dveh članov organizacije.²⁶ Ustanovni občni zbor mestnega odbora Orjune v Mariboru je potekal 28. januarja 1923 v veliki dvorani Narodnega doma. Na zboru je predsednik pripravljalnega odbora Radivoj Rehar predstavil program in naloge Orjune, v imenu ljubljanske centrale pa je udeležence pozdravil inž. Marko Kranjec. Na občnem zboru so različni govorniki opisali Orjuno kot nepolitično organizacijo, katere naloga je "*borba za državno moč v vsakem oziru in nastopi zato proti vsaki organizaciji, ki ni državotvorna.*" Predsednik mariborskega odbora Orjune je postal Radivoj Rehar, glavni urednik časnika Tabor (in ne upravnik istega časnika Slavko Reja, kot so napačno zapisali v časniku Staža²⁷), podpredsednik dr. Jakob Štefančič, uradnik pri okrožnem agrarnem uradu, za načelnike odborov pa so bili izvoljeni advokata dr. Makso Šnuderl in dr. Igo Janc, dr. Krištof Cazafura, uradnik pri kemični preizkuševalnici, Alojz Doležal, knjigovodja v Mariborski tiskarni, inž. Albert Vedernjak, referent pri okrožnem agrarnem uradu, ter Joško Marčan in Janko Zorko, ki so bili povečini v Maribor priseljeni Primorci.²⁸ Raziskovalci Orjuninega delovanja so ugotavljali, da je organizacija delovala ob podpori najvišjih državnih oblasti, zato tudi ni presenetljivo, da so udeleženci zborovanja kralju Aleksandru poslali pozdravno brzojavko.²⁹

Ustanovitev mestnega odbora Orjune v Mariboru je bila za organizacijo strateško izrednega pomena, saj so bile za 18. marca napovedane volitve v Narodno skupščino. Poleg tega je v mestu po prevratu ostala velika nemška narodnostna skupnost, ki je imela večino kapitala v svojih rokah. Udeleženci ustanovnega občnega zbora so videli možnost za napredek "*Jugoslovanov*" v Mariboru v krepitvi narodnega gospodarstva, s čimer bi se "*poleg splošnega zadovoljstva povzdignila tudi nacionalna zavest ter državni čut ob meji ter kultura.*" Člani novoustanovljenega mestnega odseka Orjune so si kot osnovni cilj svojega delovanja deklarativno zadali dvig narodnogospodarske moči na idejni ravni, pri čemer ne bodo, kakor so jim očitali nasprotniki, "*pobijali nemških trgovin, ampak samo hodili mimo, ker bo preje učinkovalo kot razbijanje.*"³⁰ Očitki političnih nasprotnikov so imeli močno osnovo, saj se je Orjuna v boju proti njim v resnici posluževala vseh oblik nasilja, kar je bilo predvideno celo v statutu organizacije: "*Namen organizacije je s pomočjo vseh moralnih, intelektualnih, po potrebi pa tudi fizičnih moči (podčrtal D.F.) svojih članov stati na braniku vseh političnih, kulturnih in gospodarskih uspehov, ki jih je jugoslovanski narod dosegel z zedinjenjem.*"³¹

Na osnovi poznavanja temeljnih načel delovanja in njihovih udarnih akcij lahko rečemo, da je bila Orjuna bojna in teroristična organizacija Jugoslovanske demokratske stranke / Samostojne demokratske stranke. Njeno vodstvo je skrbelo za disciplino svojih članov, vzgajali so jih v borbenem duhu, ki je mejil že na fanatizem. Za izvajanje terorja so bili zadolženi akcijski oddelki (akcijske čete) Orjune, elitne enote organizacije, katerih delovanja pa Statut ni določal. Organizirane so bile kot vojaške organizacije,

²⁶ Statut in program organizacije jugoslovanskih nacionalistov, Ljubljana 1923, str. 5; Mariborske vesti, Pripravljalni odbor Orjune v Mariboru, Tabor Maribor (dalje Tabor), 20. januarja 1923, str. 3.

²⁷ Iz Maribora. Predsednik mariborske "Orjune", Straža, 19. januarja 1923, str. 3.

²⁸ ŠAM, Franc Hrastelj, Zgodovina Tiskarne sv. Cirila, str. 34.

²⁹ Ustanovitev Orjune v Mariboru, Jutro Ljubljana (dalje Jutro), 30. januarja 1923, str. 2.

³⁰ Prav tam.

³¹ Statut in program organizacije jugoslovanskih nacionalistov, Ljubljana 1923, § 2, točka 1, str. 3.

njihovi člani pa so imeli vaje z orožjem kot v vojski. Orožje so dobivali posredno od Narodne obrambe ali neposredno od vojaških oblasti. Vanje so vključevali vajence, trgovske pomočnike, uslužbence...³²

Po svoji disciplini in organizaciji so v Orjuni še posebej izstopali akcijski oddelki v Sloveniji, ki so bili vzor oddelkom drugih oblasti. Podatke o članih in organiziranju akcijskega odbora mariborskega mestnega odbora Orjune so izvrtali v časniku Straža.³³ Njegov predsednik - komandant je bil že omenjeni inž. Albert Vedernjak, njegov namestnik Johan Škerjanitz (Ivan Škerjanc), nadzornik južnih železnic, in tajnik Mile Sertič, uradnik južnih železnic. Akcijski odbor se je delil na tri pododbore: stalno akcijskega, poizvedovalnega in letečega. Posamezni pododbori so bili razdeljeni na desetine, več desetini pa je sestavljalo čete, ki so se združevale v bataljone. Desetnik letečega oddelka je bil Vladimir Štoka, pisar odvetnika dr. Irgoliča, že obsojen zaradi cerkvenega ropa, po odhodu k vojakom pa ga je nasledil Anton Hlebš, uslužbenec pri Balkanu. Naloga akcijskega odbora je bila izdelava načrta napadov. Pred akcijo je akcijski odbor izdal povelje desetniku, ki je sklical svojo desetino in jo vodil v napad. Posamezni člani desetini navadno do zadnjega niso vedeli, kdaj bo napad in kdo bo napaden. Akcijski oddelki so bili natančno organizirani, *"tako kot najbolj nevarne tolovajske bande strahovitega slovenskega tolovaja Čeruge"*, so zapisali v časniku Straža.³⁴

Že kmalu po ustanovnem občnem zboru mestnega odbora Orjune se je pokazalo, da njeno delovanje v Mariboru ne bo ostalo omejeno samo na boj za "rasno čisto jugoslovansko mesto", temveč se bo v še večji meri usmerilo k boju proti "klerikalcem", kot so pristaše SLS imenovali politični nasprotniki.

Izredno ostro nasprotovanje katoliškega tabora vsakršnemu delovanju Orjune v Mariboru je bilo moč zaslutiti že v začetku leta 1923, torej še pred formalno ustanovitvijo mestnega odbora. V mariborskem konzervativnem časniku Straža, ki se je deklariral za list SLS, so začeli objavljati opozorila proti ustanavljanju Orjune, *"ker sicer se bo ta razpasla in bo postala nevarna vsakemu mirnemu Slovencu, ki ne bo trobil v policajdemokratski rog"*. V teh prispevkih so, kot je v svojih spominih zapisal Janoš Golec, svarili oblasti pred nasiljem orjunašev in želeli preprečiti balkanizacijo razmer na slovenskem Štajerskem.³⁵

Po pisanju Straže konec januarja 1923 naj bi bilo vseh članov Orjune v Kraljevini SHS že okoli 200.000, kar je bilo seveda močno pretirano, dokazuje pa strahove v katoliškem taboru, če *"bodo ti Mussoliniji prevzeli vso oblast nad državo"*. Opozorilni članek so simbolično naslovili *"Kaj bo, kaj bo, če se Brdavs ne ukroti!"*, v njem pa se prepletata sarkastična vizija prihodnosti, ko orjunaš, obsojen za ropanje cerkva, po prevzemu oblasti v državi postane minister za vero, in bojazen pred skrajnim radikalizmom, ki bi ga uvedli morebitni novi oblastniki.³⁶

V Straži pa niso samo opozarjali na nevarnost Orjune, temveč so tudi sami izredno ostro nastopali proti orjunašem in celo odkrito grozili s silo, kot lahko preberemo sredi januarja 1923: *"Mi pa pravimo, da bodo še mariborski orjuni dobili take batine po svojih rogovilih, da bodo cvilili"*.³⁷ Po organiziranju mestnega odbora so bili članki,

³² Gligorijević, ORJUNA, str. 337, 339.

³³ Delovanje akcijskega oddelka mestnega oddelka Orjune v Mariboru je razvidno tudi v spisih sodnega procesa 23. in 24. novembra 1923 proti napadalcem tiskarne sv. Cirila. Glej: Pokrajinski arhiv Maribor (dalje PAM), Okrožno sodišče 1998-1941, AŠ 116, Obtožnica, 31. maja 1923.

³⁴ Iz Maribora. Razbojniški generalštab ali akcijski oddelek Orjune, Straža, 4. junija 1923, str. 3.

³⁵ ŠAM, Spomini Janoša Golca, zvezek VII.

³⁶ Kaj bo, kaj bo, če se Brdavs ne bo ukroti!, Straža, 29. januarja 1923, str. 3 in 4.

³⁷ Iz Maribora. Predsednik mariborske "Orjune", Straža, 19. januarja 1923, str. 3.

uperjeni proti Orjuni, vedno pogostejši. V njih so orjunaše zmerjali s fašisti, mariborskimi Mussoliniji, jugofašistično navlako in podobnimi zmerljivkami. Objavljali so imena in priimke njenih voditeljev in pridali kakšno pikantnost iz njihovega življenja. Pri tem so jim pomagali v Orjuni kar sami, saj so v svojo organizacijo vključevali tudi člane s kriminalno preteklostjo, kot že omenjenega Vladimir Štoka, desetnika letečega odreda, ki so mu dali v Straži vzdevek "Kirchenräuber", saj je bil obsojen zaradi ropanja cerkva. Tudi z zasmehovanjem posameznih orjunašev niso skoparili, tako so o knjigovodji Mariborske tiskarne Doležalu zapisali: "*Ta možicl je sprehodil ter se lepo preredil skozi razne faze, da je danes rdečeličen in debel našel med fašiste.*" Zaničljivo so ocenili, da gre pri akcijah orjunašev le za zmerjanje natakarijev, če so z gosti govorili nemško, za poulične izgrede, izzivanja v gostinskih lokalih in atentate na uredništva opozicijskih časnikov.³⁸ S takšnim pisanjem so si pri Straži "*nakopali smrtno sovraštvo Orjune*",³⁹ to pa je botrovalo enemu najbolj razvpitih dogodkov v mestu ob Dravi leta 1923, ki je odmeval po celi Sloveniji in tudi širše.

V noči od 10. na 11. februar 1923 je oborožena skupina vdrla skozi vhod na Vojašniški ulici na dvorišče Tiskarne sv. Cirila, kjer so tiskali oba konzervativna časnika Stražo in Slovenskega gospodarja. Z revolverji so ustrahovali hišnika in mu zagrozili s smrtjo, če bi poskušal poklicati na pomoč. Medtem ko je oborožena skupina napadalcev stražila hišnika, je druga skupina vdrla v tiskarno, kjer so s papirjem ovili žarnice, nato pa poškodovali štiri tiskarske stroje tako, da so s kladivi polomili razne dele strojev, druge dele zopet vbočili, nekatere pa odtrgali in zmetali stran. Nekatere dele strojev so popolnoma uničili in razrezali gonilne jermene na vseh štirih strojih, uničili so tudi že natiskane izdelke. Po opravljenem razbijaškem delu so napadalci pobegnili, hišnik pa je dogodek prijavil policiji.⁴⁰

Napadalci so z uničenjem tiskarskih strojev skušali preprečiti tiskanje Straže, kar pa jim ni v celoti uspelo, saj je časnik kljub napadu na tiskarno izšel že naslednji dan. Na prvi strani so objavili članek "*Napad demokratske 'Orjune' na tiskarno sv. Cirila v Mariboru*", v katerem so opisali celoten napad in s prstom pokazali na domnevne storilce. V uredništvu so zvedeli, da so se orjunaši zvečer pred napadom udeležili pustne zabave, ki so jo v Narodnem domu organizirali Sokoli, in se tam opili. Nato so se odpravili z dvema avtomobiloma v Radvanje, da bi preprečili zabavo mariborskim Nemcem, ki so pustovali v gostilni Anderl. Ko so videli, da je Nemcev preveč in da bi se spopad zanje slabo končal, so se vrnili v mesto in izvršili napad na Tiskarno sv. Cirila.⁴¹

Potek napada je kazal, da je bila akcija naprej načrtovana in dobro organizirana. Prve ocene o storjeni škodi so se gibale okoli 200.000 din, sodni izvedenci pa so ocenili škodo na 39.164 din. Ta pa je bila tudi po mnenju sodišča dejansko veliko večja, ker je morala tiskarna za različna strojna dela najeti delavce, jim plačevati nadure, kljub vsemu pa niso uspeli izdajati svojih časnikov v tako veliki nakladi kot pred napadom.⁴²

Mestna policija je bila pri iskanju storilcev zelo učinkovita, saj je kmalu po napadu aretirala člane Orjune⁴³ Kinkelo, stavca pri Mariborski tiskarni, carinskega posrednika

³⁸ Iz Maribora. Med mariborskimi Mussoliniji. Straža, 26. januarja 1923, str. 3; Iz Maribora. Pohod Orjunašev, Straža, 29. januarja 1923, str. 3; Iz Maribora. Kaj bo, kaj bo, če se Brdavs ne bo ukrotill, Straža, 29. januarja 1923, str. 3 in 4.

³⁹ ŠAM, Spomini Janoša Golca, zvezek VII.

⁴⁰ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, AŠ 116, Obtožnica, 25. maja 1923.

⁴¹ Napad demokratske "Orjune" na tiskarno sv. Cirila v Mariboru, Straža, 12. februarja 1923, str. 1.

⁴² PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, AŠ 116, Obtožnica, 25. maja 1923.

⁴³ Napadi Orjune na tiskarne in uredništva nasprotnikov so bili pogosta oblika boja. Avgusta 1922 so razrušili redakcijo madžarskega časnika Hirlap v Subotici in nemškega časnika Deutscher Vollsblatt,

Boleta in znamenitega "Kirchenräuberja" Štoka. V Straži so zapisali, da so z napadom na Tiskarno sv. Cirila mariborski orjunaši popolnoma razkrili nenačelno, razbijaško naravo svojega delovanja: "*V očigledno tatinskem napadu na tiskarno pribijemo, da so vdrli in poškodovali tiskarno organizirani pristaši Orjune, ki hinavsko simulira, da se bori za plemenite cilje in za nacionalistične ideje. No vlom v tujo hišo, grožnja s samokresi, poškodovanje tuje lastnine pač ni plemenito in tudi ne nacionalno delo.*" Orjuna naj bi bila po mnenju pisca članka samo orodje v rokah voditeljev JDS, "*ki bi se radi na najbolj ostuden način roparskega nasilja obdržali na političnem površju*", za to trditev pa naj bi bilo več kot dovolj dokazov v pisanju liberalnih časnikov ljubljanskega Jutra in mariborskega Tabora. V članku so še opozorili, da vodi nasilje Orjune katoliški tabor v samoobrambo in uporabo podobnih sredstev, "*kar pa znači dejanski polom pravnega reda in stanja.*"⁴⁴

Na obtožbe časnika Straža je vodstvo mariborske Orjune odgovorilo z izjavo, ki so jo objavili v časnikih Tabor, Jutro in Orjuna in v njej zanikali kakršnokoli povezavo Orjune z napadalci na tiskarno. Zaradi tega so protestirali proti postopkom mariborske policije, ki je pričela s preganjanjem in aretacijami njenih članov. Od policije so zahtevali, da aretirance takoj zaslišijo, preverijo njihove alibije in jih izpustijo na svobodo. Protest so poslali tudi na notranje ministrstvo v Beograd in o dogodkih obvestili oblastni odbor in direktorij.⁴⁵ Svojo vpletenost v napad na Tiskarno sv. Cirila je zanikalo tudi ravnateljstvo Mariborske tiskarne.⁴⁶

V JDS, ki so ji v katoliškem taboru očitali najtesnejšo povezavo z Orjuno, so napad na Tiskarno sv. Cirila v svojem časniku Tabor celo obsodili. Kljub temu pa so krivca za napad videli v "*nesramnem pisanju in hujskaštvu*" časnikov Straža in Slovenski gospodar, ki naj bi bila že "*od osvoboditve najhujša zastrupljevalca naše javnosti, tako v političnem kakor tudi v moralnem oziru*". Straži so očitali celo veleizdajalstvo zaradi škode, ki jo je naredila s svojim pisanjem pri formiranju države, blatenje vrednot jugoslovanstva, poleg tega pa naj bi se pri časniku posluževali najnesramnejših metod proti državi, njenemu narodu in poštenim posameznikom. Čeprav so se deklarativno izrekli proti napadu, so uredništvu Straže svetovali, naj vzamejo napad za poduk, da "*se bo v bodoče posluževala tudi sama onih metod politične borbe, ki ne morejo nikdar in nikjer vzbuditi reakcije. S tem ne bi koristila le sebi, ampak tudi naši splošni narodni in državni stvari tu ob severni meji.*"⁴⁷

Tri dni po napadu na tiskarno je časnik Staža objavil protest SLS, v katerem so kot največja stranka v Sloveniji od oblasti zahtevali, da se Orjuna v Mariboru razpusti, da se policija, katere predstavniki so člani Orjune, zamenja z orožništvom, in zagrozili z ustanavljanjem Ljudske straže. Njihove zahteve so se glasile:

"1. Da se preiskava proti napadalcem tiskarne sv. Cirila izvrši z vso energijo in da se krivci kaznujejo z vso strogostjo zakona.

2. Da se Orjuna, ki svoj program udejejuje s kršenjem javnega miru in pravnega reda v državi in s tem izpodkopava vsako avtoriteto državne oblasti, z vsemi sredstvi zatire in vsak enak pojav, ki ga zasleduje Orjuna, že v kali zaduši.

februarja 1923 pa so vrgli bombo v uredništvo nemškega časnika Cillier Zeitung v Celju.

ŠAM, Spomini Janoša Golca, zvezek VII; Gligorijević, ORJUNA, str. 329, 331.

⁴⁴ Napad demokratske "Orjune" na tiskarno sv. Cirila v Mariboru, Straža, 12. februarja 1923, str. 1.

⁴⁵ Mariborske vesti. Orjuna in napad na Cirilovo tiskarno, Tabor, Jutro, 13. februarja 1923, str. 3; Napad na Cirilovo tiskarno v Mariboru. Izjava mariborske Orjune, 13. februarja 1923, str. 2.

⁴⁶ Mariborske vesti. Izjava, Tabor, 13. februarja 1923, str. 3.

⁴⁷ Mariborske vesti. K napadu na Cirilovo tiskarno, Tabor, 13. februarja 1923, str. 3.

3. *Da se varnostna služba v mestu Mariboru odvzame dosedanji varnostni straži, koje uredniki in moštvo deloma pripada Orjuni in katera se tudi sicer politično udelejuje na način, da ne nudi prebivalstva mesta Maribora potrebnega zaupanja do organov, ki bi naj vršili najvažnejšo nalogo države t.j. vzdrževanje miru in reda in zaščito osebne svobode in privatne lastnine.*

4. *Varnostno službo v mestu naj prevzame orožništvo, kateremu je vsled njegove vojaške discipline zabranjeno aktivno se udeleževati pri eni ali drugi politični stranki, ali pa biti član kake politične organizacije".*

Protest so poslali Pokrajinski upravi v Ljubljano, Ministrskemu svetu in ministru za notranje zadeve v Beogradu.⁴⁸

Reakcija Orjune na protest SLS je bila silovita. 16. februarja 1923 so sklicali v Narodnem domu veliko protestno zborovanje, kjer bi izrazili ogorčenje nad zahtevami SLS. Na zborovanje so vabili z velikimi rdečimi plakati, ki so jih razobesili po mestu in delili v trgovinah in gostilnah. Povabljeni so bili vsi jugoslovansko usmerjeni Mariborčani ne glede na strankarsko pripadnost, veroizpoved in stan. Za člane Orjune je bila udeležba obvezna z grožnjo izključitve, v svoji ofenzivi pa so pričeli tudi z izredno agresivnim pridobivanjem novih članov in članic.⁴⁹

Na sklic protestnega zborovanja Orjune so v SLS takoj pripravili protiukrepe in sklicali velik ljudski shod na Glavnem trgu. Mestne oblasti so se zbale neredov in prepovedale oba shoda.

Ko je policija dala vodstvu stranke jamstvo, da ne bo nobenega zborovanja in da sta osebna svoboda in lastnina Mariborčanov ne glede na strankarsko pripadnost varni, so v SLS sklicali predvolilno zborovanje 21. februarja v Gambriusovi dvorani,⁵⁰ Orjunaši pa so 16. februarja 1923 sklicali le sestanek organizacije.⁵¹

Kljub temu pa vse ni šlo brez zapletov. Na policijskem komisariatu so zastopnikoma SLS poslancu Narodne skupščine Franju Žebotu⁵² in Ivanu Vesenjaku obljubili, da bo policija orjunašem preprečila lepljenje plakatov, pa tega niso storili. Vodstvo SLS je zato zagrozilo, da bodo kljub prepovedi organizirali shod svojih pristašev na Glavnem trgu. Grožnja je zalegla in policija je pričela snemati lepake Orjune in lepiti nove z razglasom o prepovedi zborovanj.⁵³

V Orjuni so poskušali na vse načine doseči izpustitev svojih članov, osumljenih napada na tiskarno. Pritiskali so na mariborsko sodišče in posredovali na ministrstvih v Beogradu, pri čemer se je še posebej angažiral odvetnik, nekdanji predsednik JDS, narodni poslanec in minister dr. Vekoslav Kukovec.⁵⁴⁻⁵⁵ Poleg tega so poskušali izkoristiti zahtevo SLS po razpustitvi mestne policije in jo pridobiti na svojo stran. Pri tem so uporabljali znane demagoške prijeme in jim obljubljali izboljšanje "*bednega gmotnega položaja, ne pa preganjanja. Stražniki niso člani Orjune, Orjuna pa se bo borila vseeno zanje do zadnje kapljice krvi, kakor se bo borila za vse lačne in po krivici*

⁴⁸ Protest SLS proti divjaškemu napadu demokratske Orjune, Straža, 14. februarja 1923, str. 1; Zločince pod ključ, Slovenec, 15. februarja 1923, str. 1.

⁴⁹ Mariborske vesti. Orjuna je izdala sledeče lepake, Tabor, 16. februarja 1923, str. 3.

⁵⁰ Iz Maribora. Hujskanje Orjune v Mariboru, Straža, 16. svečna 1923, str. 3; Domače vesti, Prepovedana manifestacija v Mariboru, Jutro, 18. februarja 1923, str. 3.

⁵¹ Manifestacija jugoslovanskih nacijonalistov, Tabor, 18. februarja 1923, str. 2.

⁵² Slovenski bibliografski leksikon, Ljubljana 1991, str. 936-937.

⁵³ Potuha Orjuni, Slovenec, 17. februarja 1923, str. 1.

⁵⁴ Slovenski bibliografski leksikon, prva knjiga, Ljubljana 1925-1932, str. 581; Enciklopedija Slovenije 6, Ljubljana 1992, str. 66.

⁵⁵ Ob izgredih demokratske Orjune, Policijske preiskave, Straža, 16. svečna 1923, str. 2.

preganjane."⁵⁶ Pri pridobivanju naklonjenosti mariborske policije so računali tudi na veliko število priseljenih Primorcev, ki so bili zaposleni v njenih vrstah.⁵⁷

V SLS pa so skušali taktično ublažiti svoje zahteve glede ukinitve mestne policije. Policijskemu nadsvetniku dr. Kerševanu so polaskali, da si je zelo prizadeval izslediti storilce in s tem ohraniti dober glas policije.⁵⁸ Vso krivdo za neuspešnost policije so zvalili na policijskega nadkomisarja dr. Strnada, ki so mu kot članu vodstva Orjune očitali pristranskost, saj naj bi v preiskavi "*zatisnil kar na štiri oči*". Po teh obtožbah je Strnad izstopil iz Orjune, v SLS pa so ostro zahtevali njegovo premestitev, saj vanj zaradi "*pajdašenja z razbijalci*" niso imeli nikakršnega zaupanja. Ker so bili zahteve in pritiski Ljudske stranke dovolj močni, so dosegli, da so oblasti Strnada prestavile v Mursko Soboto.⁵⁹

Položaj v Mariboru je bil kljub prepovedi obeh zborovanj izredno napet. Ker je v mestu delovalo le 71 policajev in ker je bila nevarnost izgrediv izredno velika, so mestne oblasti poklicale na pomoč orožnike iz Zagreba in Ljubljane.⁶⁰ Kljub postrenim ukrepom policije v Ljudski stranki niso popolnoma verjeli njihovim zagotovilom o varnosti v mestu. Zato so sklenili za svojo varnost poskrbeti sami z organiziranjem tako imenovane Ljudske straže. Po pisanju časnika *Straža* naj bi se v Ljudsko stražo sredi februarja 1923 vključilo že 284 moških, večinoma železničarjev, kočijažev, tovarniških delavcev in mesarskih pomočnikov.⁶¹ V naslednjih dnevih pa naj bi se število članov še povečevalo, dan kasneje je Slovenec poročal že o 380 članih Ljudske straže.⁶² Konzervativni časniki so objavljali tudi skrivnostna navodila članom Ljudske straže: "*Ljudska straža sporoča, da je danes zvečer ob določeni uri sestanek /.../ v graškem predmestju v določenem lokalju.*"⁶³ Poročali pa so tudi o njenem nočnem delovanju, ko naj bi posamezne čete opravljale službo po vseh mestnih okrajih.⁶⁴ Po zagotovilih časnikov je moštvo delovalo po posebnem statutu in dajalo pristašem SLS jamstvo za osebno svobodo in zaščito.⁶⁵

Obvestila o delovanju Ljudske straže pa so okrepila tudi dejavnost Orjune. Njeni borbeni oddelki, ki so bili organizirani v desetine, so skušali po mestu izslediti "*sovražnika*", vendar razen nekaj Orlov, ki so stražili Tiskarno sv. Cirila, enot Ljudske straže niso izsledili.⁶⁶ Kljub temu je grožnja SLS z organiziranjem Ljudske straže v vrstah Orjunašev še naprej vzbujala nelagodje. V časniku *Orjuna* so te enote poimenovali "*klerikalne bojne organizacije*", njihovo morebitno organiziranje pa razumeli kot bojno napoved. "*In zdaj gospoda klerikalci, bo borba enakih proti enakimi. Napovedali ste nam boj, mi ga pa sprejemamo in stopamo v ta boj z izjavo, da med nami ni pomiritve. Vašo organizacijo bomo strli, jo moramo streti z vsemi sredstvi, ker obe druga poleg druge ne moreta obstajati*", so zapisali svoje grožnje v časniku *Orjuna*.⁶⁷ Razmere v Mariboru so tako dobivale dramatične razsežnosti. Po mestu so se začele širiti govornice,

⁵⁶ Mariborske vesti. Orjuna za naše stražnike, Tabor, 16. februarja 1923, str. 3.

⁵⁷ Ob izgrediv demokratske Orjune, dr. Sternad nemogoč v Mariboru, *Straža*, 16. svečana 1923, str. 2.

⁵⁸ Ob izgrediv demokratske Orjune, Policijske preiskave, *Straža*, 16. svečana 1923, str. 2.

⁵⁹ Ob izgrediv demokratske Orjune, dr. Sternad nemogoč v Mariboru, *Straža*, 16. svečana 1923, str. 2.

⁶⁰ Iz Maribora. Orožništvo iz Ljubljane in Zagreba, *Straža*, 16. svečana 1923, str. 3.

⁶¹ Iz Maribora. Ljudska straža, *Straža*, 16. svečana 1923, str. 3.

⁶² Ljudska straža, Slovenec, 17. februarja 1923, str. 2.

⁶³ Iz Maribora. Ljudska straža, *Straža*, 16. svečana 1923, str. 3.

⁶⁴ Iz Maribora. Nocojšnja noč je bila v Mariboru mirna, *Straža*, 16. svečana 1923, str. 3.

⁶⁵ Ljudska straža, Slovenec, 17. februarja 1923, str. 2.

⁶⁶ Situacija v Mariboru, *Orjuna*, 25. februarja 1923, str. 2.

⁶⁷ Aleš Potočnik, Klerikalne bojne organizacije, *Orjuna*, 23. februarja 1923, str. 1.

da tudi socialisti razmišljajo o formiranju delavskih bataljonov.⁶⁸

Delovanje Ljudske straže pa je bilo v resnici izmišljeno, saj take enote v Mariboru niso nikoli delovale. V spominih urednika Janoša Golca lahko preberemo, da so si v SLS delovanje Ljudske straže izmislili in skušali orjunaše prestrašiti z objavami, da so po njihovem vzorcu tudi v katoliškem taboru organizirali bojne enote in *"da razpolaga Žebot s silo, katera bi v kakem resnem spopadu ne bila štedila z orjunaškim življenjem"*.⁶⁹

15. februarja 1923 je v mestu prišlo še do enega incidenta. Pred kavarno Central je poslanec Narodne skupščine in vodja SLS v Mariboru Franjo Žebot pljunil v obraz dr. Avgustu Reismanu, dopisniku časnikov Jutra in Tabora in članu Orjune. O dogodku je Žebot poročal kar sam v časniku Straža in navedel za vzrok svojega dejanja lažnivo pisanje Reismana⁷⁰ o napadu na Tiskarno sv. Cirila v Jutru.⁷¹ O incidentu so pisali tudi v časniku Jutro in označili dogodek kot barbarsko dejanje "pobesnelega" Žebota, ki se je skrival za poslansko imuniteto.⁷² Omenjeni incident vsekakor ni pozitivno vplival na pomiritev strasti v Mariboru, ker pa so bili voditelji SLS in uredniki Straže ter Slovenskega gospodarja nenehno tarča anonimnih pisnih groženj orjunašev,⁷³ so bili upravičeno razdraženi in stalno pod pritiskom. Franju Žebotu, ki so mu na ulici popustili živci, so grozili *"demokratsko-samostojni Orjunci, da ga bodo ubili. Pošiljajo mu grozilna pisma z mrtvaško glavo. Niti njegovi družini, ženi in šestero majhnim otrokom ne prizanašajo. Na dom pošiljajo glasnike, da Žebot ne bo prišel živ domov, da mu bodo uničili hišo itd."*⁷⁴

Ker so oblasti Orjuni protestni shod prepovedale, so 16. februarja 1923 sklicali sestanek svojih članov, ki so po pisanju časnika Tabor dodobra napolnili veliko dvorano Narodnega doma. Voditelji mariborske Orjune so na sestanku ponovno obsodili pisanje Straže in zahtevali od oblasti, da prepove delovanje Ljudske straže, *"kajti to bi bila docela strankarska tolovajska banda, brez onih visokih nacionalnih, kulturnih, socialnih in etničnih ciljev, ki jih zasleduje mogočna Orjuna."* Obsodili so izgrede poslanca Žebota in govorili o surovem boju "klerikalcev" proti "nacionalistom", ponovno pa so poudarili velike, predvsem gospodarske, naloge, ki jih je imela Orjuna.⁷⁵ Udeleženci sestanka so sprejeli resolucijo in v njej ostro protestirali proti prepovedi javnega zborovanja, proti pisanju Straže, proti organiziranju Ljudske straže in proti zahtevam SLS po razpustitvi mariborske policije. Nato so se udeleženci mirno razšli ob petju "Hej Slovani" in vzklikih kralju,⁷⁶ mestne oblasti pa so si oddahnile.

V SLS so želeli čim hitreje izslediti vse storilce, zato so razpisali nagrado 1000 dinarjev za vsako koristno informacijo o napadu na tiskarno.⁷⁷ Poteza je bila zelo

⁶⁸ Situacija v Mariboru, Orjuna, 25. februarja 1923, str. 2.

⁶⁹ ŠAM, Spomini Janoša Golca, zvezek VII.

⁷⁰ Glej: Preiskava v Mariboru, Jutro, 13. 2. 1923, str. 1.

⁷¹ Iz Maribora. Zakaj sem opljuval dr. Reismana, Straža, 16. svečana 1923, str. 3; Odločen nastop proti Orjuni, Slovenec, 16. februarja 1923, str. 3.

⁷² Domače vesti, Napad poslanca Žebota na našega korespondenta, Jutro, 18. februarja 1923, str. 3.

⁷³ Npr.: PAM, Okrožno sodišče 1898-1941, AŠ 102. Dopis vodje kraljevega policijskega komisarijata Kerševana Državnemu pravdnilstvu v Mariboru, Maribor 22. maja 1923, s priloženim anonimnim grozilnim pismom.

⁷⁴ Samostojna voditelja med orjunci, Slovenski gospodar, 22. februarja 1923, str. 1.

⁷⁵ Manifestacija jugoslovanskih nacionalistov, Tabor, 18. februarja 1923, str. 2; Odločna obsodba klerikalnega divjaštva v Mariboru, Jutro, 20. februarja 1923, str. 2.

⁷⁶ Situacija v Mariboru, Orjuna, 25. februarja 1923, str. 2.

⁷⁷ Razpis nagrade, Straža, 14. februarja 1923, str. 3; Domače vesti, preiskava radi napada na Cirilovo tiskarno, Jutro, 15. februarja 1923, str. 3.

uspešna - obljubljeni nagrada je premamila praktikanta v telefonski centrali Gruma, ki je prijavil napadalce. Na policijo je prišlo tudi anonimno pismo, v katerem so bile podrobno opisane vse priprave in izvedba napada.⁷⁸ Na podlagi teh dokazov je mariborska policija 18. februarja 1923, teden dni po napadu na Tiskarno sv. Cirila, aretirala še drugo skupino osumljenih članov Orjune:

inž. Alberta Vedernjaka, referenta pri okrožnem agrarnem uradu,
Ivana Škorjanca, železniškega nadzornika,
Lojzeta Strašnika, uslužbenca Mariborske tiskarne,
Petra Jurkoviča, stavca pri Mariborski tiskarni,
Antona Jurkoviča, zasebnega uradnika,
Jura Jurkoviča, trgovca,
Zmagoslava (Viktorja) Hrena, železniškega uradnika,
Mileta Sertiča, železniškega uradnika,
Emila Kobala, zasebnega uradnika,
Josipa Stiplovška, zasebnega uradnika, in
Adolfa Ogrizka, črkoslikarja.

V Celju pa so aretirali trgovskega pomočnika Jakoba Pavičiča in ga privedli v Maribor.⁷⁹

V SLS so sprejeli aretacije članov "policaj-demokratske Orjune", kot so imenovali orjunaše, z velikim navdušenjem. Spomnili so vodstvo Orjune na lažne izjave, v katerih so zanikali vsakršno vpletenost svojih članov v napad na tiskarno, in kot že ničkolikokrat poudarili povezavo Orjune in JDS.⁸⁰

Kot običajno so v Orjuni tudi to pot zanikali vsakršno povezavo z JDS in poudarjali, da so bili med aretiranimi člani različni strank in le eden ali dva demokrata.⁸¹ Pri poudarjanju svojega nadstrankarstva pa niso bili posebej prepričljivi, saj so jih razkrinkali v časniku Slovenec, ko so objavili, da bodo aretirane brezplačno branili advokati iz kroga JDS.⁸²

Orjuna je takoj po aretaciji sklicala protestno zborovanje in sklepe zbora na lepkih razobesila po mestu.⁸³ Vsem aretiranim so priskrbeli zagovornike in poskrbeli za njihove družine. Kot ob prvi aretaciji so tudi to pot skušali vplivati na delovanje sodišča, zahtevali so izločitev preiskovanega sodnika Emila Kramarja,⁸⁴ ki so mu očitali prohabsburško usmerjenost. V Orjuni so očitali pristranskost tudi pokrajinskemu namestniku Ivanu Hribarju, saj je zahteval od državnih uslužbencev izstop iz Orjune, proti Orjuni pa naj bi se zarotila tudi policija s šikaniranjem njihovih članov. V časnikih Orjuna, Tabor in Jutro so se prikazovali kot nedolžne žrtve "klerikalne" zarote, vso šikaniranje pa naj bi organizacijo samo krepilo: "*Nobena sila, nobeno nasilje nas ne more ustaviti na poti na katero smo stopili! Naš cilj je jasen in dosegli ga bomo! In tedaj - tedaj bo marsikaj drugače...*",⁸⁵ so v znanem militantnem duhu pisali v časniku Orjuna.

V časniku Orjuna so preiskovalni postopek poimenovali "Justični škandal v Mari-

⁷⁸ Justični škandal v Mariboru, Orjuna, 11. marca 1923, str. 12.

⁷⁹ Iz Maribora. Druga večja aretacija članov policaj-demokratske Orjune, Straža, 19. svečana 1923, str. 3; Enajst Orjuncev aretiranih, Slovenec, 20. februarja 1923, str. 1.

⁸⁰ Iz Maribora. Druga večja aretacija članov policaj-demokratske Orjune, Straža, 19. svečana 1923, str. 3; Enajst Orjuncev aretiranih, Slovenec, 20. februarja 1923, str. 1.

⁸¹ Situacija v Mariboru, Orjuna, 25. februarja 1923, str. 2.

⁸² Sodišča, institucija centralistov, Slovenec, 24. februarja 1923, str. 2.

⁸³ Prav tam.

⁸⁴ Glej: Sram in stud. Habzburški sodnik v Mariboru, Orjuna, 4. februarja 1923, str. 7.

⁸⁵ Situacija v Mariboru, Orjuna, 25. februarja 1923, str. 2.

boru". Po njihovem pisanju je prišel takoj po napadu na tiskarno na mariborsko policijo ukaz iz pokrajinskega namestništva, da je potrebno krivce poiskati v vrstah mariborske Orjune. Policija je nato skupaj s "klerikalci" izvedla prvo aretacijo, s pomočjo anonimnega pisma in lažne ovadbe pa še drugo. Avtorstvo anonimnega pisma so pripisali "klerikalcem", ovaduha Gruma pa označili za goljufa in ponarejevalca s kriminalno preteklostjo in zato kot popolnoma nezanesljivega.⁸⁶ Odvetniki Orjunašev, med njimi sta bila še zlasti prizadevna dr. Kukovec in dr. Boštjančič, so si na vsak način prizadevali doseči izpustitev aretiranih, zato so večkrat posredovali pri predsedniku mariborskega okrožnega sodišča Toplaku⁸⁷ in državnem tožilcu. V začetku marca 1923 je sodišče izpustilo Lojzeta Strašnika,⁸⁸ 18. marca pa še trinajst aretiranih. Po pisanju časnika Orjuna so izpuščenim orjunašem priredili veličasten sprejem. Pred zaporom so jih pričakala dekleta s cvetjem, množica članov in del akcijske čete z državno zastavo, vsi skupaj pa so se nato odpravili na pohod po mestnih ulicah, kjer naj bi jih pozdravljale množice Mariborčanov. Sprevod se je končal na Grajskem trgu, kjer je izpuščene tovariše pozdravil eden voditeljev mariborskega odbora Orjune dr. Reisman.⁸⁹

Orjuna je na Štajerskem z izpustitvijo osumljenih orjunašev dobila nov zagon. Glavni trn v peti jim je bil še naprej poslanec Franjo Žebot, ki so ga na vsak način poskušali utišati. Pošiljali so mu grozilna pisma, ki pa niso pomagala, zato so se ga lotili še fizično. 5. aprila 1923 ga je s palico napadel gradbeni tehnik Viljem Bauer in ga poškodoval po glavi. Po napadu je napadalec zbežal, vendar so ga meščani ujeli, pri čemer se je upiral z nožem. Ujeti napadalec je zanikal povezanost z Orjuno, v SLS pa so bili kljub temu prepričani, da so za napadom stali njihovi "smrtni sovražniki" orjunaši.⁹⁰

Ker oblasti tudi to pot niso ukrepale, so opogumljeni člani Orjune že 7. aprila 1923 ponovno vznemirili javnost. Na ta dan je Orjuna kljub prepovedi organizirala ustanovni shod v Slovenski Bistrici, na katerem se je zbralo nad 200 članov akcijskih oddelkov. Po občnem zboru so izzivali in pretepali ljudi, razbijali šipe, streljali z revolverji in vrgli celo ročno granato, ki je ranila šest oseb. Skoraj tri tedne kasneje so se v časniku Straža še vedno spraševali, zakaj za nasilje še ni odgovarjal nihče od storilcev, čeprav so bili znani.⁹¹

Zaradi pasivnosti in tihega odobravanja oblasti so orjunaši postajali vedno bolj smeli. Tako so 20. aprila 1923 ponovno poskušali obračunati z narodnim poslancem in občinskim svetnikom Franjom Žebotom, tokrat kar na seji mariborskega občinskega sveta. Okoli 20 orjunašev je zasedlo prostore na galeriji in ob prihodu napadlo Žebota. Avgust Reisman ga je poskušal udariti s pasjim bičem, vendar se je napadeni uspel umakniti in je Reismana udaril s palico. Svetniki SLS so zahtevali od župana, da izprazni galerijo, kar pa je ta zavrnil, češ da se je incident pripetil pred začetkom seje. Šele po posredovanju svetnikov nekaterih drugih strank, ki so zahtevali tajno sejo, so galerijo izpraznili.⁹²

⁸⁶ Justični škandal v Mariboru, Orjuna, 11. marca 1923, str. 12.

⁸⁷ Iz Maribora. Na naslov g. predsednika mariborskega okrožnega sodišča, Straža, 28. februarja 1923, str. 3.

⁸⁸ Štajerske novice. Zadeva atentatorjev na Cirilovo tiskarno, Straža, 4. marca 1923, str. 3.

⁸⁹ Triumfalni sprejem naših zaprtih tovarišev v Mariboru, Orjuna, 25. marca 1923, str. 2.

⁹⁰ Štajerske novice. Napad na poslanca Žebota, Slovenec, 5. aprila 1923, str. 3; Štajerske novice. Glede napada na poslanca Žebota, Slovenec, 8. aprila 1923, str. 3 in 4.

⁹¹ Štajerske novice, Preiskava glede razbojniškega napada na Slov. Bistrico, Slovenec, 13. aprila 1923, str. 3; Ponovni protest SLS proti nasilstvom Orjune, Straža, 23. aprila 1928, str. 1.

⁹² Štajerske novice. Škandalozni nastop Orjune v mariborskem obč. svetu, Slovenec, 21. aprila 1923, str. 4; Ponovni protest SLS proti nasilstvom Orjune, Straža, 23. aprila 1928, str. 1.

Ker orjunašem ni uspelo obračunati z Žebotom, so naslednji dan na ulici napadli urednika Slovenskega gospodarja 70-odstotnega invalida Janoša Golca. Na Jurčičevi ulici, v bližini Mariborske tiskarne, ga je napadel uslužbenec tiskarne in član Orjune Slavko Reja in ga tako silovito udarjal po glavi, da mu je poškodoval bobnič in obraz. Reji se je hipoma pridružila še organizirana skupina 30-40 orjunašev in pričela udrihati in pljuvati po Golcu. Ker se je napadeni lahko branil samo s protezo, ki jo je imel namesto roke, se je začel umikati proti Gosposki ulici. Ko so se približali prostorom Mariborske tiskarne, je k napadalcem pristopil še predsednik mariborskega odbora Orjune in urednik Tabora Radivoj Rehar ter se z nasiljem pridružil ostalim pretepačem. Napadalci so prenehali s pretepanjem Golca šele po posredovanju mimoidočih nemških žensk, Golec pa se je ves krvav zatekel na policijski komisariat, kjer so mu nudili zdravniško pomoč.⁹³ Policija je še isti dan izvedla preiskavo, v kateri so priče potrdile izjave Golca o poteku napada. Orjunaša Reja in Rehar sta poskušala izpodbiti Golčeve obtožbe, ker pa so se izjave napadenega in prič ujemale, zdravniški izvedenec pa je potrdil težko telesno poškodbo, je policijski komisariat osumljena ovadila na tožilstvo.⁹⁴

Ob ponovnih nasilnih dogodkih so v SLS državno oblast javno obtožili, da dajejo Orjuni potuho in ne ukrepajo proti njenim napadom, kar je napadalce samo še podžigalo k novim nasilnim dejanjem in terorističnim akcijam. Pasivno obnašanje oblasti je člane SLS do skrajnosti vznemirilo, zato so zahtevali, "da se /.../ navedeni slučaji takoj natančno raziščejo in krivci v najkrajšem času kaznujejo z vso strogostjo zakona. Da državna oblast stori vse, kar je v njeni moči, da se slični napadi ne bodo več pojavljali in da bode državljanom v resnici zajamčena popolna varnost osebe in imovine."⁹⁵

Pokrajinska uprava za Slovenijo ob novem valu nasilja Orjune ni mogla več dolgo igrati pasivne vloge. Po nasilnih akcijah, ki so dosegle višek z napadom na ptujske Nemce, so 29. maja 1923 razpustili mariborski in ptujski odbor Orjune.⁹⁶ Časnik Straža je objavil vest na prvi strani in dogodek komentiral: "Tolovajstva mariborske in ptujske Orjune so dosegla višek in sedaj je storjen prvi korak proti Orjuni, kateremu pa so sledil drugi - ostrejši, da se iztrebi in zatre organizacija, ki je že skoraj mesce dan in noč ogrožala osebno varnost in lastnino jugoslovanskih državljanov, ki niso in nočejo biti policajdemokratje."⁹⁷

V časniku Orjuna so na prepoved delovanja mestnih odborov burno odreagirali. Za zaroto so krivili "klerikalce", mariborske Nemce in policijo. Zagotavljali so, da njihove revolucionarne misli ne more preprečiti nobena prepoved, saj jugoslovanske nacionalne miselnosti ni mogoče zatreti. V znanem populističnem duhu so poveličevali svoje giba-

⁹³ Štajerske novice. Napad "Orjune" na vojnega invalida, Slovenec, 22. aprila 1923, str. 4; Iz "kulturnega" vrta mariborske Orjune, Straža, 23. aprila 1923, str. 2.

⁹⁴ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, AŠ 102, Zapisnik zaslišanja Janoša Golca, 21. aprila 1923; Zasližba priče Helene Johan, 21. aprila 1923; Zasližba priče Antona Polšeta, 21. aprila 1923; Zdravniško spričevalo dr. Zorjana, 21. aprila 1923; Zasližba obdolženca Radivoja Reharja, 28. maja 1923; Zasližba obdolženega Slavka Reje, 28. maja 1923.

⁹⁵ Ponovni protest SLS proti nasilstvom Orjune, Straža, 23. aprila 1928, str. 1; Protest SLS proti nasilstvom "Orjune", Slovenec, 24. aprila 1923, str. 2.

⁹⁶ Gligorijević piše, da je Ministrstvo za notranje zadeve preklicalo odločitev Pokrajinske uprave za Slovenijo in jo razpustilo. Vodstvu Orjune v Ljubljani se je opravičil sam minister in ocenil postopek pokrajinske vlade za veliko taktično napako.

Gligorijević, ORJUNA, str. 331.

⁹⁷ Dnevne novice. Razpust mariborske in ptujske Orjune, Straža, 30. maja 1923, str. 1; Razpust mariborske in ptujske Orjune, Slovenec, 31. maja 1923, str. 2.

nje in ideologijo in kot običajno grozili: "*Toda naša misel bo nekoč, ko se niti nadejali ne boste, zrevoltirala ta suženjski narod in tedaj boste vi ki sedite danes na njegovih ramenih, majhni in ponižani poljubili s svojimi vampirskimi usti trdno prašno zemljo. Gorje vam takrat, ko pride ta dan nas in našega naroda*".⁹⁸ V začetku junija 1923 pa je Orjuna doživela še en hud udarec; državno tožilstvo je po dolgem zavlačevanju le vložilo obtožnico proti orjunašem zaradi napada na Tiskarno sv. Cirila.⁹⁹

Po prepovedi delovanja mariborskega odbora Orjune in vložitvi omenjene obtožnice je nasilno delovanje organizacije prenehalo, čeprav so se v časniku Straža občasno še pojavljale vesti o njenih manjših akcijah. Tako so junija grozili veletrgovcu Šoštariču, ki je zaposlil nekega Nemca,¹⁰⁰ in avgusta pred frančiškansko cerkvijo medičarju prerezali platno na stojnici.¹⁰¹ Orjuna je v Mariboru še naprej životarila v ilegali, vendar je prepoved delovanja dosegla svoj namen, saj terorističnih akcij takšnega obsega in silovitosti ni bilo več.

Prvi sodni proces proti mariborskim orjunašem je potekal na Okrožnem sodišču v Mariboru 15. oktobra 1923, ko so sodili predsedniku Radivoju Reharju, uredniku časnika Tabor, in Slavku Reji, upravniku in novinarju časnika Tabor, za napad na Janoša Golca. Sodišče je oba obtoženca spoznalo za kriva; prvoobtoženi Slavko Reja je bil zaradi težke telesne poškodbe obsojen na tri mesece ječe, s soobtoženim Radivojem Reharjem sta morala plačati sodne stroške, Golcu 800 din za stroške zdravljenja in 3000 din za prestane bolečine; drugoobtoženi Radivoj Rehar je bil zaradi prestopka proti telesni varnosti obsojen na 14 dni zapore, poostrenga z dvema trdima ležiščema in eno temnico. Poleg sodnih stroškov je moral Golcu plačati 500 din za prestane bolečine in 100 din za uničena očala. Reja je sodišče kot olajševalno okoliščino upoštevalo priznanje in razburjenje zaradi napadov nanj v časniku Straža, pri Reharju pa delno priznanje in razburjenost, ker je oškodovani pred napadom nanj vpil. Obema obsojenima pa je štel kot oteževalno okoliščino, da sta se lotila vojnega invalida, ki se je zaradi svoje hibe še težje branil.¹⁰² Ko je postala sodba pravnomočna, sta bila obsojena poklicana na odsluženje kazni, vendar se je zgodil zanimiv preobrat. Kakor piše v spominih Janoš Golec, ga je Reja prišel ponižno prosit, da bi mu podpisal prošnjo za pomilostitev kralju, ker bi zaradi trimesečne zaporne kazni izgubil zaposlitev v tiskarni in bi njegova družina trpela pomanjkanje. Golec se ga je usmilil in Reja je bil kasneje pomiloščen. Predsednik mariborskega odbora Orjune Rehar pa je moral odslužiti kazen.¹⁰³ Tožilstvo je Reharja ovadilo tudi kot predsednika upravnega odbora mariborske Orjune zaradi lepljenja in razširjanja letakov s pozivi na poboj članov SLS in organiziranje neprijavljenih sestankov različnih odsekov Orjune. Sodišče je obtoženca oprostilo obeh obtožb, ker naj ne bi vsebovale znakov kaznivega dejanja,¹⁰⁴ vendar so sodni procesi zanj pomenili konec kariere v Orjuni; novembra 1923 so ga iz nje celo izključili.¹⁰⁵

⁹⁸ Po ukinjenju delovanja mariborske Orjune, Orjuna, 10. junija 1923, str. 1.

⁹⁹ Iz Maribora. Razbijalci Cirilove tiskarne, Straža, 4. junija 1923, str. 3; Štajerske novice. Obtožnica, Slovenec, 5. junija 1923, str. 3.

¹⁰⁰ Iz Maribora. Še vedno na tajnem delu, Straža, 27. junija 1923, str. 3.

¹⁰¹ Iz Maribora. Orjunaški pristaši na delu, Straža, 17. oktobra 1923, str. 3.

¹⁰² PAM, Okrožno sodišče 1898-1941, AŠ 102, V imenu Njegovega Veličanstva kralja!, 15. oktobra 1923; Štajerske novice, Obsojena napadalca, Slovenec, 18. oktobra 1923, str. 3.

¹⁰³ ŠAM, Spomini Janoša Golca, VII. zvezek Iz Maribora; Reklama za dr. Šnuderla, Straža 26. novembra 1923, str. 3, Štajerske novice. mariborska Orjuna, 30. novembra 1923, str. 3..

¹⁰⁴ PAM, Okrožno sodišče 1898-1941, AŠ 102, V imenu Njegovega Veličanstva kralja!, 15. oktobra 1923.

¹⁰⁵ Iz Maribora. Reklama za dr. Šnuderla, Straža 26. novembra 1923, str. 3, Štajerske novice. Mariborska Orjuna, 30. novembra 1923, str. 3.

V začetku novembra 1923 so pristaši Orjune v Mariboru začeli ponovno dvigati glave. Zaradi prepovedi delovanja v mestu so skušali pridobiti soglasje oblasti za ustanovitev samostojnega odbora na Studencih pri Mariboru.¹⁰⁶ Časnik Straža je od oblasti zahteval prepoved ustanovnega občnega zbora: "*Orjunska družba tatov, razbojnikov, pretepačev in nemoralnih izvržkov ne spada v predmestje, ker je bila izbacnjena iz mesta,*" je pojasnila SLS svoje zahteve v časniku Straža.¹⁰⁷

Napad na Tiskarno sv. Cirila je dobil sodni epilog 23. in 24. novembra 1923, ko je na Okrožnem sodišču v Mariboru potekalo sojenje proti članom Orjune. Obtožnica za izvršitev napada je bila podana proti 19 osebam, vendar se Janko Terzič, Josip Stiplošek in Jakob Pavičič sojenja niso udeležili, Vladimir Štoka pa je bil pri vojakih, zato so tem sodili kasneje.¹⁰⁸ Na zatožni klopi so sedeli: Ivan Škerjanc, Emil Kobal, Zmagoslav Hren, bratje Peter, Anton in Juro Jurkovič, Stanko Bole, Rudolf Ogrizek, brata Anton in Ivan Hlebš, Ivo Sušnik, Adolf Bregant, Mile Sertič, Filip Ganter in Andrej Vuga. Njihovi zagovorniki so bili "napredni" advokati Kukovec, Rosina, Šnuderl, Slokar, Boštjančič, Müller in Lipold.¹⁰⁹ Preiskava je pokazala, da so se za napad dogovorili in zanj napravili natančen načrt 6. februarja 1923 na sestanku akcijskega oddelka mariborskega odbora Orjune v Narodnem domu. Sestanka, ki ga je vodil inž. Albert Verdernjak, se je udeležilo okoli 20 oseb. Naročeno jim je bilo, da prinesejo v petek, 9. februarja, orodje in vrvi v klet Narodnega doma, kar si je Štoka napisal na listek, ki so ga pri njem našli med preiskavo. Vsem udeležencem je bilo naročeno, da se v soboto, 10. februarja, maskirani udeležijo pustne zabave, ki jo je organiziral Sokol, kjer jim bodo ob polnoči sporočili kraj in podrobnosti napada. Za natančni načrt in cilj napada so vedeli samo v vodstvu akcijskega oddelka. Za datum napada so izbrali noč iz 10. na 11. februar, ko je imel prireditve tudi Männergesantverein (nemško moško pevsko društvo) v Götzovi dvorani in je bilo pričakovati, da bo policija pozornost posvečala tej prireditvi, preostali del mesta pa bo manj zastražen. Obtoženci so se zbrali na pustni zabavi, od tam pa so bili poslani na določena mesta. Ena skupina je bila poslana v kavarno Rotovž in je tam čakala na nadaljnja navodila. Ob enih je Verdernjak zbral v Narodnem domu desetnike in jih s člani akcijskega oddelka napolnil na Glavni trg, od tam pa na Vodnikov trg, kjer so dobili navodila za napad. Napadalci so bili razdeljeni na tri oddelke - stalnega akcijskega, poizvedovalnega in letečega. Poizvedovalna skupina je imela nalogo stražiti pred policijo in jo zvabiti stran, če bi obstajala kakšna nevarnost z njihove strani. Da bi odvrnili pozornost policije od kraja napada, so na Glavnem trgu izzvali prepir s skupino Nemcev. V preiskovalnem postopku so osumljeni tajili in spreminjali izjave, nekaj pa jih je krivdo priznalo. Zaslišana je bila tudi cela vrsta prič, ki so dajale obtoženim alibi, vendar so bili preiskovalci ob pomoči materialnih dokazov prepričani v krivdo osumljenih.¹¹⁰ Obtoženi so v razpravi zanikali izjave, dane v preiskavi, češ da so bile izsiljene, in skušali ponovno dokazati svoj alibi. Zaslišali so tudi celo vrsto prič, ki so dokazovali nedolžnost obtoženih. Tako se je sojenje presenetljivo začelo obračati v njihov prid. Prelomni dogodek sodnega procesa je bila zavrnitev pričanja kronske priče, nekdanjega orjunaša Gruma, kar je izzvalo veliko senzacijo. "*Na ta način je bila ta nevarna priča ubita,*" so zmagoslavno zapisali v

¹⁰⁶Domače vesti, Jutro, 3. novembra 1923, str. 3.

¹⁰⁷Iz Maribora. Še nimajo dovolj, Straža, 5. novembra 1923, str. 3.

¹⁰⁸PAM, Okrožno sodišče 1898-1941, AŠ 102, Glavna razprava, 20. februarja 1924.

¹⁰⁹Orjunaši - vlomilci obsojeni, Slovenec, 25. novembra 1923, str. 1; Napadalci na Cirilovo tiskarno pred sodišče, Straža, 26. novembra 1923, str. 3.

¹¹⁰PAM, okrožno sodišče Maribor 1898-1941, AŠ 116, Obtožnica, 25. maja 1923.

časniku Orjuna. Odvetniki so nato dosegli, da na sojenju niso upoštevali njegove izjave iz preiskovalnega postopka, zaradi česar večini obtoženih ni bilo mogoče dokazati krivde.¹¹¹ Državni tožilec je kljub preobratu predlagal kazen, branilci pa so na podlagi prič, ki so zatrjevale, da so bili obtoženi v času napada na pusti zabavi v Narodnem domu, predlagali oprostitev. Za Ivana Hlebša, ki so mu sodili še za tatvino, in Alberta Verdenjaka, pri katerem so našli večje število neprijavljenega orožja, pa so predlagali najnižjo kazen.¹¹² Obsojenih je bilo šest članov Orjune, ki so v preiskovalnem postopku priznali krivdo: Janko Tevšič je bil obsojen na šest mesecev, Stanko Bole, Adolf Ogrizek in Anton Hlebš na tri in Ivan Sušnik na dva meseca ječe, poostrene s postom in trdim ležiščem dvakrat na teden in eno temnico na dva tedna. Ivan Hlebš je bil obsojen zaradi tatvine in napada na tiskarno na šest mesecev ječe, Albert Vedernjak pa za posest orožja na 100 din kazni. Obtoženi so morali plačati škodo tiskarni v višini 39.315,50 dinarjev in sodne stroške, drugi obtoženci pa so bili oproščeni.¹¹³ V posmeh neverjetnemu zaključku tožbe so se odvetniki orjunašev na sodbo pritožili "*zaradi drakonične osodbe*".¹¹⁴

Zaključni proces je bil krona dogodkov, ki so zaznamovali volilno leto 1923 v Mariboru. Zgodba, ki se je začela januarja, dva meseca pred volitvami v Narodno skupščino, ko so v Mariboru ustanovili mestni odbor Orjune, je dobila svoj epilog. Ustanovni člani mariborske Orjune so bili večinoma iz vrst JDS, zagovornice nacionalnega unitarizma in jugoslovanskega državnega centralizma. Zato so bile vse pomembnejše akcije Orjune, borbenega dela JDS, v mestu ob Dravi že takoj po ustanovitvi usmerjene proti glavni politični nasprotnici SLS, ki si je prizadevala za revizijo ustave in njeno preureditev na avtonomistični podlagi. Ker je bila večina akcij Orjune v Mariboru v prvi polovici leta 1923 usmerjena proti "osovraženim klerikalcem", je bilo njeno nacionalistično delovanje proti gospodarsko najmočnejši nemški skupnosti v Sloveniji skoraj neopazno. Predvolilni politični boji so potekali večinoma v časnikih med "liberalnim" Taborom in "klerikalno" Stražo. Tabor sicer ni bil uradno glasilo Orjune, vendar so bile povezave med časnikom in nacionalisti več kot očitne, saj sta bila glavni urednik in upravnik časnika vodilna člana organizacije. Zato ne preseneča, da je bila prva odmevna akcija Orjune v mestu ravno proti Tiskarni sv. Cirila, kjer sta se tiskala oba konzervativna časnika Straža in Slovenski gospodar. Atentat je bil naprej načrtovan in izredno dobro organiziran. Tudi čas napada (pustna sobota) je bil dobro premišljen, saj je v mestu potekalo več pustnih zabav, zato je bila pozornost policije dosti manjša, napadalci, ki so se maskirani udeležili ene izmed njih, pa so svoje preobleke odlično izkoristili za alibi, saj jih na zabavi po ponoči ni nihče pogrešal. Načrt celotnega napada na tiskarno kaže, da so hoteli do najmanjše podrobnosti zakriti sledi, ki bi kazale na njih kot akterje. Načrtovalci pri napadu na tiskarno namerno niso predvideli eksplozivnih sredstev, kot so jih uporabljali Orjunaši pri podobnih akcijah, temveč so se odločili za mehansko uničenje tiskarskih strojev, zato so bili med napadalci tudi delavci Mariborske tiskarne, ki so se na stroje dobro spoznali.

Tako SLS kot Orjuna so policiji, preiskovalcem in sodni oblasti očitali pristranskost.

¹¹¹ Sodba v mariborskem orjunaškem procesu, Tabor, 25. novembra 1923, str. 1; Orjunaški proces v Mariboru, 8. decembra 1923, str. 1.

¹¹² Orjunaši - vlomilci obsojeni, Slovenec, 25. novembra 1923, str. 1; Napadalci na Cirilovo tiskarno pred sodišče, Straža, 26. novembra 1923, str. 3.

¹¹³ PAM, okrožno sodišče Maribor 1898-1941, AŠ 116, V imenu njegovega Veličanstva kralja!, 23. novembra 1923.

¹¹⁴ Napadalci na Cirilovo tiskarno pred sodišče, Straža, 26. novembra 1923, str. 3.

Za mestno policijo lahko rečemo, da je bila zaradi odkritih simpatij nekaterih njenih članov do Orjune v odkrivanju in preprečevanju njenega nasilja pogosto pasivna. Podobno lahko ugotovimo za sodno oblast, ki je Orjunašem praviloma izrekala nižje kazni, ki jih je nato pravosodno ministrstvo v Beogradu še omililo ali razveljavilo, kar dokazuje povezanost Orjune z vrhovnimi oblastmi. Nasilne akcije Orjune in njen boj proti avtonomistični SLS pa v Mariboru niso naletele na širše odobravanje, kar so pokazali volivci na marčevskih volitvah 1923, ko je SLS močno premagal JDS.¹¹⁵

Leta 1924 je Orjuna obnovila delovanje v Mariboru, saj so septembra organizirali novi oblastni odbor, ki je združeval štajerske, prekmurske in medžimurske organizacije,¹¹⁶ vendar njihove akcije niso nikoli več dosegle takšnih dramatičnih vrhuncev in odmevnosti kot v letu 1923.

SUMMARY

The Maribor Committee of Orjuna and Events in 1923

On March 21st the Yugoslav Advanced Youth Organization was established in Split, which was in May 1922 renamed into the Organization of Yugoslav Nationalists (Organizacija jugoslovenskih nacionalista - *Orjuna*). It was active under the influence of the Democratic Party and was founded due to the need to defend the endangered areas against the Italian aspirations. However, the ruling centralist and unitary forces were soon to abuse it and change it into a terrorist organization in the fight against the parties in the opposition. The 'Central Administrative Committee' of the *Orjuna* was active in Split, but its authoritative committees and the main branches were in every larger city of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Its goals were an '*integrally unified Yugoslav nation*', and state borders reaching from the Black Sea to the Adriatic, from Radgona to Klagenfurt, from Skadar to Salonica. The Slovene branch started its activities as the authoritative committee for Ljubljana in the beginning of 1923, while the Maribor town committee of the *Orjuna* was founded on January 18th 1923. The leadership consisted mainly of liberal journalists and lawyers. *Orjuna* was known as a fighting and terrorist organization; terrorist missions were executed by its action department (action unit). Already from the very beginning did the *Orjuna* in Maribor stumble against strong resistance from the side of the Slovene People's Party, and in the attacks against it the newspaper *Straža* was one of the strongest. For this reason the activities of the Maribor *Orjuna* were directed particularly towards the Slovene People's Party and less towards the Maribor Germans. The most renowned action of the *Orjuna* in Maribor in 1923 was the February attack on the St. Cyril printing press, where the conservative newspapers *Straža* and *Slovenski Gospodar* were being printed. After the attack, the Slovene People's Party threatened to form combat units of the Ljudska *Straža* to fight against the *Orjuna*. This did not happen due to the efficient action of the authorities against the nationalists. The city law enforcement feared the possibility of riots in Maribor and thus traced the attackers, most of whom were due to lack of evidence acquitted in the November trial. Further larger actions of the *Orjuna* in Maribor were directed toward the national delegate and leader of the Slovene People's Party Franjo Žebot and the editor of *Straža* Janoš Golec. The latter was brutally attacked

¹¹⁵Npr.: "Vesclje v Mariboru", *Straža*, 21. marca 1923, str. 1.

¹¹⁶Gligorijević, ORJUNA, str. 349.

in the city centre by members of the *Orjuna*. Radivoj Rehar, the president of the Maribor town committee, participated in this attack and was thus charged in a trial at court. In the light of the new wave of *Orjuna's* violence, and after all *Orjuna's* actions which reached their peak in the assault on the Ptuj Germans on 29 May 1923, the provincial administration for Slovenia dissolved the Maribor and Ptuj committees. This prohibition resulted in the violent activities of the Maribor committee of the *Orjuna* to eventually cease, even though some minor actions occasionally did occur. In 1924 the *Orjuna* in Maribor resumed its activities, and in September they organized a new authoritative committee which comprised the Styrian organizations and those from Prekmurje and Medžimurje.

MIROSLAV STIPLOVŠEK

ZAČETEK DELOVANJA BANSKEGA SVETA DRAVSKE BANOVINE LETA 1931

Po ukinitvi Vidovdanske ustave in zakonodaje o samoupravah z uvedbo šestojanuarske diktature kralja Aleksandra leta 1929 so temelje nove državne ureditve Kraljevine Jugoslavije v tridesetih letih določali zlasti Zakon o nazivu države in razdelitvi kraljevine na upravna območja in Zakon o banski upravi iz jeseni 1929¹ ter septembrska oziroma oktroirana ustava iz leta 1931.² Združitev večine ljubljanske in mariborske oblasti v Dravski banovini, ki je tako z izjemo Bele krajine obsegala ves jugoslovanski del slovenskega ozemlja, je bila v Sloveniji sprejeta z zadovoljstvom. Razočaranje pa je povzročila ukinitve še zadnjih ostankov oblastnih samouprav ter spojitve vseh pristojnosti občne uprave in dotedanje oblastne samouprave v osebi bana kot najvišjega državnega funkcionarja in političnega predstavnika vlade v banovini. Z zakonodajo o banovinah in njihovih kraljevskih banskih upravah je bila glede na posebnosti posameznih predelov države uvedena nujna upravna decentralizacija, ki pa je bila izvedena le po administrativni poti, ne pa tudi z vpeljavo samouprav na banovinski ravni.³ Uveljavitev le administrativne decentralizacije, v njej so bani svoje pristojnosti izvajali "pod vrhovnim nadzorstvom in po navodilih" resornih ministrov, je vrnila prizadevanja za samoupravo oziroma avtonomijo, ki sta jih v Sloveniji v letih 1927-1929 uspešno udeleževali samoupravi ljubljanske in mariborske oblasti, na začetek.⁴

Birokratski sistem odločanja bana je bil le skromno omiljen z nekaterimi posvečevalnimi organi, med katerimi je širše predstavniško telo predstavljal le banski svet. Preko njega so banski svetniki, ki jih je imenoval minister za notranje zadeve, kot predstavniki posameznih srezov oziroma okrajev in večjih mest, lahko opravljali svetovanje banu pri oblikovanju vsakoletnega banovinskega proračuna za financiranje zlasti tistih ekonomsko-socialnih in kulturno-prosvetnih dejavnosti in ustanov, za katere so konec dvajsetih let skrbele oblastne samouprave. Prepovedana Slovenska ljudska stranka (SLS) je v banskem svetu kljub skrajno omejenim zakonskim pristojnostim že

¹ Uradni list (UL) dravske banovine, št. 104, 19. 10. 1929 in UL kraljevske banske uprave dravske banovine, št. 1, 20. 11. 1929.

² Službeni list (SL) kraljevske banske uprave dravske banovine, št. 53, 10. 9. 1931.

³ Dr. Henrik Steska, Ban in samouprava, Jutro, št. 239, 12. 10. 1929. Prim. še H. Steska, Organizacija državne uprave, Ljubljana 1937, 42-43.

⁴ Podrobneje glej monografijo M. Stiplovška, Slovenski parlamentarizem 1927-1929. Avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udeležanje parlamentarizma, Ljubljana 2000. V tem delu je tudi primerjava značilnosti delovanja slovenskih oblastnih skupščin in banskega sveta Dravske banovine. To problematiko je avtor obdelal tudi v razpravi Avtonomistična prizadevanja v skupščinah ljubljanske in mariborske oblasti (1927-1928) in banskem svetu Dravske banovine, Slovenci in država, Ljubljana 1995, 185-195. Vladimir Kološa je v publikaciji Banski svet Dravske banovine 1931-1941, Ljubljana 1980 objavil uvodno študijo in inventar gradiva v Arhivu Republike Slovenije (ARS). Opozorimo naj tudi na diplomsko nalogo Mitje Bravharja, Banski svet Dravske banovine 1931-1933 iz leta 1998 v knjižnici oddelka za zgodovino. S pravnega vidika so vlogo banskega sveta osvetlili Sergij Vilfan v Pravni zgodovini Slovencev, Ljubljana 1961, 1996; Lovro Bogataj v članku Uprava dravske banovine v Krajevem leksikonu dravske banovine, Ljubljana 1937, in Dragotin Trstenjak v članku Uprava v Sloveniji v Spominskem zborniku Slovenije, Ljubljana 1939.

ob začetku videla tisti organ, preko katerega bo mogoče "praktično" uveljavljati težnje prebivalstva. Med novostmi nove državne ureditve je zato Slovenec posebej poudaril pomen banskih svetov, ki "naj bi bili ona institucija, ki bi tvorila vez med ljudstvom in bansko upravo..." Po njegovi oceni se je zakonodajalec za njihovo uvedbo odločil na temelju izkušenj bivših oblasti oziroma njihovih samouprav, ki "so izhajale iz ljudstva in so bile zato tudi v živem stiku z ljudstvom." Zato so ljudje tiste samouprave, ki so "delovale dobro", šteli za svoje; kar so z dajatvami prispevali zanje, so se zavedali, da jih plačujejo "le za sebe". Sedaj morajo banski sveti poskrbeti, da bo banska uprava izvedela "za vse potrebe in upravičene želje prebivalstva". Zato jim je zakonodajalec dal "važno besedo" pri sestavi banovinskega proračuna. Ob tem je poudaril: "V sedanjih posebnih razmerah seveda ni mogel dati zakonodajalec banskim svetom tudi že odločilno moč," če pa bodo soglasno priporočili z utemeljitvijo "kakšno stvar, potem se pač ni bati, da ne bi banska uprava teh predlogov v polni meri upoštevala." To pa bo odvisno od sposobnosti banskih svetnikov, ki bodo morali pri svojem delovanju upoštevati "le obče interese" in "biti tudi čisto neodvisni možje". Uživati bodo morali spoštovanje ljudi. Zaradi izvajanja poglobitnih nalog pri gospodarskem napredku "naroda in države" bodo morali biti banski sveti sestavljeni iz predstavnikov vseh slojev. Banski svetniki pa bodo imeli tudi nalogo "preprečiti vsak birokratizem" in prispevati, "da dobimo pravo ljudsko upravo."⁵ Iz Slovenčevega komentarja se vidi, da so v katoliškem taboru banske svete šteli za svojevrstno nadaljevanje tradicije oblastnih skupščin. Uspešnost njihovega delovanja so pogojevali z ustrežno sestavo, ki je bila odvisna od banovega predloga in imenovanja ministra za notranje zadeve. Katoliško glasilo je pokazalo razumevanje za njihove skromne pristojnosti (glede na posebne politične razmere), izrazilo pa je tudi optimistično pričakovanje, da bo banska uprava upoštevala utemeljene predloge banskih svetov.

Sestava banskih svetov je bila zakonsko določena marca 1930. V njih so morali biti s po enim predstavnikom zastopani vsi srezi, mesta z najmanj 3000 prebivalci pa so imela prav tako pravico do enega predstavnika. Število predstavnikov se je potem povečevalo glede na številčno stanje prebivalstva v njih in mesta z nad 50.000 prebivalci so imela pravico do štirih banskih svetnikov.⁶

V skladu z zakonskimi pooblastili je minister za notranje zadeve in predsednik vlade Petar Živković 3. junija 1930 izdal Pravilnik o organizaciji in delu banskih svetov,⁷ s katerim je podrobno opredelil njihovo zgolj posvetovalno funkcijo. Poglavitna naloga banskih svetov je bila dajanje pripomb in mnenj k banovemu predlogu banovinskega proračuna na področju gospodarsko-socialnih in prosvetno-kulturnih dejavnosti in ustanov. Svetniki naj bi predlog proračuna obravnavali z vidika potreb srezov in mest, ki so jih zastopali, lahko pa so razpravljali tudi o zadevah, pomembnih za vse območje banovine. Toda o proračunu niso smeli sklepati. Ban je predloge svetnikov glede ukrepov za napredek kmetijstva, delovanja različnih kmetijskih in živinorejskih ustanov, kmetijskega šolstva, upravljanja nedržavnih gozdov, vzdrževanja in ustanavljanja banovinskih zdravstvenih in socialnih ustanov in služb, vzdrževanja in gradenj cestnega in železniškega omrežja ter drugih objektov, posebej šolskih poslopij, hidrotehničnih

⁵ Slovenec, št. 266, 21. 11. 1929, Banski sveti.

⁶ UL kraljevske banske uprave dravske banovine, št. 45, 31. 3. 1930. Z novim zakonom je bilo spremenjeno določilo Zakona o banski upravi z dne 7. 11. 1929, po katerem bi imela Dravska banovina le 20 banskih svetnikov.

⁷ SL kraljevske banske uprave dravske banovine, št. 19, 20. 8. 1930; Pravilnik je tudi v fondu banskega sveta Dravske banovine (BS), fasc. 3 v ARS.

del, razvoja strokovnega šolstva za potrebe obrti in trgovine ter podpiranja delovanja telesnovzgojne organizacije Sokola, kulturno-prosvetnih in humanitarnih društev, lahko upošteval, vendar ni bilo nujno. Pri končnem oblikovanju banovinskega proračuna, ki je bil nato odvisen še od potrditve ministra za finance, je bila odločilna banova presoja o nujnosti predlogov svetnikov in o finančni zmogljivosti banovine. Banski svetniki so lahko pravico do dajanja mnenj in pripomb izrabili le na sejah banskega sveta, sicer pa se niso smeli vmešavati v delovanje banske uprave. Prav tako niso smeli vplivati na njene odločitve. Prepovedano jim je bilo tudi posredovanje pri njej. Banski svet se je na redno zasedanje sestajal le enkrat letno ob proračunski razpravi. Zasedanje je smelo trajati največ 15 dni, člani banskega sveta pa so se ga morali obvezno udeleževati. Ban je po pooblastilu ministra za notranje zadeve lahko za reševanje posebnih, zlasti finančno-premoženjskih zadev skliceval svet tudi na kratka izredna zasedanja. Seje banskega sveta je vodil ban, ki je smel omejiti pravico banskih svetnikov do razprave. Ti so morali biti imenovani izmed državljanov, "ki morejo s svojim svetom najbolje služiti interesom banovine."

Minister za notranje zadeve je na predlog bana ing. Dušana Serneca imenoval prvi banški svet Dravske banovine 3. julija 1930.⁸ Tega je sestavljalo 40 svetnikov, od teh 24 predstavnikov srezov in 16 zastopnikov mest.⁹ Prvi banški svet je bil sestavljen strankarsko pluralno glede na pripadnost njegovih članov pred prepovedjo delovanja političnih strank. Največ svetnikov je bilo iz vrst bivše Slovenske ljudske stranke in Samostojne demokratske stranke (SDS), sicer pa so bili med njimi privrženci vseh treh tradicionalnih političnih taborov.¹⁰ Značilnost njegove sestave je bilo tudi imenovanje kar 17 banskih svetnikov, ki so hkrati opravljali tudi funkcije županov. Dobra četrtina banskih svetnikov je bila tudi nekdanjih poslancev ljubljanske in mariborske oblastne skupščine, večina iz vrst SLS.¹¹

Prvič je ta organ začel zasedati 20. januarja 1931 z nalogo, da obravnava banovinski proračun za leto 1931/32.¹² Pred njegovo prvo sejo je ministrski predsednik Živković še s posebno okrožnico omejil posvetovalne pristojnosti banskega sveta. Svetnikom je prepovedal celo predhodno načelno razpravo o proračunu in dovolil le obravnavo posameznih proračunskih postavk, pri čemer je poudaril, da ob tem ne sme priti do nikarkršnega glasovanja ali preglasovanja. Bani naj predloge svetnikov po lastni presoji

⁸ SL kraljevske banske uprave dravske banovine, št. 15, 30. 7. 1930.

⁹ Glede na vključitev Bele krajine v Savsko banovino, je bil črnomeljski srez zastopan v njenem banškem svetu, v banški svet Dravske banovine pa je bil imenovan tudi zastopnik čabarskega sreza. Ljubljana je imela v njem 4 zastopnike, Maribor 3, s po enim predstavnikom pa so bila zastopana mesta Celje, Ptuj, Murska Sobota, Kranj, Jesenice, Tržič, Kočevje, Novo mesto in Krško.

¹⁰ Za člana prvega banskega sveta sta bila imenovana tudi dva pomembna strankarska funkcionarja, dr. Fran Kulovec (SLS) in dr. Albert Kramer (SDS), iz socialističnih vrst pa Rudolf Golouh. Svetnik je postal tudi avtonomist Albin Prepeluh, ki se je s svojo stranko leta 1926 vključil v novoustanovljeno Slovensko kmetstvo stranko. Med predstavniki gospodarskih krogov naj omenimo dr. Maksa Obersnela, generalnega tajnika Kranjske industrijske družbe na Jesenicah in Josipa Benka, industrijalca v Murski Soboti. Pripomnimo pa naj, da nato oba bivša ministra Kulovec in Kramer nista opravljala funkcije banskega svetnika.

¹¹ Dekrete o imenovanju je banškim svetnikom izročil ban ing. Sernec julija 1930 (Slovenec, št. 15, 20. 1. 1931, Banški svet).

¹² Sklic banskega sveta je novi ban Dravske banovine dr. Drago Marušič objavil v SL kraljevske banske uprave dravske banovine, št. 3, 13. 1. 1931. Dr. Marušiča, odvetnika in člana vrhovnega zakonodajnega sveta, je kralj imenoval za bana 7. decembra 1930 (SL kraljevske banske uprave dravske banovine, št. 43, 12. 12. 1930). Medtem ko je bil prvi ban ing. Sernec pred razpustom političnih strank funkcionar SLS, je dr. Marušič nekaj časa opravljal nalogo tajnika Samostojne (Slovenske) kmetijske stranke.

upoštevajo ali zavrnejo. Ob sklepu je poudaril, da mora vse delo v banskem svetu "ostati kot notranja administrativna zadeva", pri čemer naj bani presoajajo, ali je treba z njim seznaniti prek časopisja tudi širši krog.¹³

Pred začetkom zasedanja je o vlogi in aktualnih nalogah banskega sveta pisal tudi Slovenec. Ugotovil je: "Jasno je, da banskih svetnikov po vsej zamisli ne moremo in ne smemo istovetiti z zastopniki volilcev v smislu prejšnjih navad in razmer." Pri opravljanju svoje svetovalne funkcije morajo poskrbeti, da se bodo v banskem svetu "odražale vse žive in pereče želje in zahteve prebivalstva oblastem v navodilo in oporo pri poslovanju in upravljanju." Nato je poudaril: "S svojimi tehtnimi izkušnjami, ki jim jih je dalo življenje, bodo mogli dragoceno sodelovati pri novem ban(ovin)skem proračunu in pri urejanju našega gospodarskega življenja. To pričakuje od njih dežela s svojim prebivalstvom, katero je srž naroda in države. Gospodarsko delo usmeriti v cilju živih in bridkih ljudskih potreb - to bodi te dni Vaša glavna in edina naloga gospodje banski svetniki ! Zavedajte se starega reka: Primum vivere dein philosophari! - Ljudem najprvo kruha, potem pridejo modrosti! Zato pa naj bo ban(ovin)ski proračun posvečen v teh težkih dneh edino le težnji, našim ljudem, ki danes v tisočih dobesedno stradajo kruha, olajšati njihov položaj in življenski obstanek. Danes morajo v ozadje vse druge težnje. Ljudstvo rešiti gospodarskega propada - bodi prvo in edino vodilo tudi v proračunu." Ob tem je še pripomnil, da je predlagani proračun "izključno delo uradništva. Ni bil sestavljen pod vidikom resničnega življenja naših kmečkih in delavskih slojev." Ta "izdelek" sicer pridnega uradniškega aparata ima hibo, ker ta vidi pred seboj le šefa, zeleno mizo in fiskalne številke. S sklicem banskega sveta pa je banu "dana prilika", da udejani njegov dober program s pomočjo svetovalcev.¹⁴

Prvo zasedanje banskega sveta Dravske banovine je potekalo v sejni dvorani Zbornice za trgovino, obrt in industrijo od 20. do 29. januarja, problematiko banovinskega proračuna za leto 1931/32¹⁵ so po uvodnih ekspozicijah vodilnih uradnikov kraljevske banske uprave, banski svetniki obravnavali na osmih sejah. Po ugotovitvi sklepčnosti¹⁶ je imel uvodni ekspozicije ban dr. Marušič. V njem je razčlenil pomembne politične in gospodarske razmere v državi po "modrem" in "rodoljubnem" kraljevem aktu 6. januarja 1929 kot tudi pogloblitve značilnosti novega banovinskega proračuna v prizadevanjih za izboljšanje ekonomsko-socialnih in prosvetno-kulturnih razmer v Dravski banovini, pri čemer je posebej poudaril prepričanje, da bo imelo sodelovanje banskih svetnikov glede uresničevanja tega cilja "uspešne posledice". S "složnim sodelovanjem" predstavnikov državnih oblasti in "celega naroda" bo mogoče ugotoviti "smernice za delo na splošni povzdigi narodnega gospodarstva in narodne prosvete, za katero moramo vložiti svoje moči vsi brez razlike." To bo tudi prispevek h kraljevim prizadevanjem, da se "edinstvena država Jugoslavija gospodarsko in kulturno razvije." Svojo odločno privrženost jugoslovanski narodni enotnosti je dr. Marušič poudaril tudi z ugotovitvijo, naj bodo kulturne tradicije "močna komponenta pri zgradbi jugoslovanske kulture". Kritiziral je vse, ki z apatijo in skepticizmom zavirajo "narodno obno-

¹³ Ban Dravske banovine je to okrožnico dobil 18. 1. 1931, sestavljena pa je bila že 18. 10. 1930. Ohranjena je v fasc. 1, fond BS v ARS. Podrobneje o gradivu glej n.d. Vladimirja Kološe.

¹⁴ Slovenec, št. 15, 20. 1. 1931.

¹⁵ Banovinski proračun je tako kot državni proračun veljal od 1. aprila tekočega leta do 31. marca naslednjega leta, medtem ko so oblastne proračunc konec dvajsetih let sprejemali za tekoče leto.

¹⁶ Odsotnost na 1. seji je opravičil le dr. Kramer, ki je za naslednjo sejo poslal odstopno izjavo. Navzoči so bili tudi pomočnik bana dr. Otmar Pirkmajer, vsi načelniki oddelkov in samostojnih odsekov kraljevske banske uprave, ban pa je za opravljanje tajniških oziroma delovodskih nalog imenoval banskega svetnika dr. Miroslava Senekoviča.

vo" in "državni preporod". Ocenil je, da so posledice januarskega kraljevega manifesta, novih poti in metod, ki so bile z njim inavgurirane, "jasno blagodejne". Končal je razdore in prepire, ki so terjali veliko narodne energije in "se že po večini občin dravske banovine opaža složno sodelovanje, brez ozira na prejšnje delitve, edino pravilno po gospodarskih in nacionalnih vidikih." Ljudje verujejo v "absolutno objektivnost državne uprave, kateri je pri njenih poslih edini cilj dobro naroda, in katere ne kalijo več nekdanji nezdravi izrastki parlamentarizma..." Nov način reševanja državnih zadev je po njegovem zmotnem mnenju vplival tudi na dejstvo, da se gospodarska kriza v Jugoslaviji ne pojavlja "v taki ostroti" kot v drugih državah. Škodljive posledice svetovne gospodarske krize, ki se nujno kažejo tudi v jugoslovanski državi, bo mogoče omiliti le z gospodarskim delom na treh pomembnih temeljih: "delo, varčnost in gospodarnost". To so bila tudi tri izhodišča za oblikovanje novega banovinskega proračuna.

Ban je nato seznanil svetnike z dvema področjema svojega delovanja. Za finančno kritje poslov občne uprave, ki so preneseni v njegovo pristojnost, skrbi državni proračun.¹⁷ V okviru drugega, samostojnega oziroma banovinskega področja, pa mu zakon nalaga, da s posebnim proračunom skrbi za zagotovitev gmotne osnove "za gospodarske, humanitarne, zdravstvene, socialne, prometne in kulturne koristi banovine in njenega prebivalstva, kolikor se nanašajo na naloge, ki presežajo po svojem pomenu obseg in potrebe poedinih občin ter obsežajo večje dele banovine, nimajo pa važnosti za vso državo." Za razvijanje teh dejavnosti sme v okviru potrjenega proračuna ustanavljati in podpirati različne zavode, podjetja in ustanove. Iz banovinskega proračuna se morajo kriti izdatki za vse dejavnosti, ki so jih banovinam določili posebni zakoni (npr. glede vzdrževanja banovinskih prometnih naprav, zdravstvenih in skrbstvenih ustanov in služb, zgradb za srednje šolstvo itd), za zaposlene v vseh ustanovah, ki so jih banovine prevzele od ljubljanske in mariborske oblastne samouprave, ter za pospeševanje razvoja gospodarsko-socialnih in kulturno-prosvetnih dejavnosti, ki koristijo prebivalstvu banovine.¹⁸

Za izvajanje tega "obsežnega delokroga" je potrebnih veliko finančnih sredstev, ki jih mora pridobiti banovina večinoma sama. Glede na "sedanje splošno težko gospodarsko stanje in depresijo v pridobitnih krogih" je imel pri sestavi proračuna poglobitveno nalogo, "da najdem pravo mero, koliko morem zahtevati prispevkov od prebivalstva, da se pri tem ne ovira ali pa celo oškoduje narodno gospodarstvo in gospodarstvo posameznika" in na drugi strani med "najvišjo mero izdatkov, pod katero se le-ti ne smejo reducirati na škodo splošnosti." Takšne razmere so mu narekovale, da je omejil "potrebe na najnujnejše", ob tem pa je banske svetnike opozoril, da z enim proračunom oziroma v enem letu ni mogoče rešiti vseh perečih zadev in je moral financiranje nekaterih manj nujnih preložiti na "ugodnejši čas. Kot najnujnejše potrebe smatram one, ki služijo ublažitvi sedanje gospodarske krize in one izdatke, ki so v stanu dvigniti gospodarsko moč najširših slojev prebivalstva t.j. predvsem kmetskega ljudstva." Ob upoštevanju "kar največje gospodarnosti" torej ni bilo mogoče izločiti izdatkov, "ki so koristni in potrebni, da zaustavijo nadaljno gospodarsko nazadovanje in dvignejo splošno blagostanje." Krizne razmere tudi ne dovoljujejo kritja naložb iz rednih proračunskih dohodkov in je zato mogoče izredne potrebe reševati le z najemanjem dolgoročnih posojil.

Ban je v utemeljitvi splošnih značilnosti izdatkov banovinskega proračuna poudaril, da je za izvajanje banovinskih nalog, predvsem za uspešno opravljanje strokovne

¹⁷ Ban je moral za potrebe banske uprave poslati predlog potrebnih državnih proračunskih sredstev finančnemu ministrstvu.

¹⁸ Ta določila je ban povzel iz Zakona o banki upravi, člen 29 (UL kraljevske banske uprave dravske banovine, št. 1, 20. 11. 1929)

pospeševalne službe treba znatno povečati število uslužbencev. Med gospodarskimi panogami se bo s proračunskimi sredstvi neposredno skrbelo za napredek kmetijstva, z gradnjo in vzdrževanjem cestnega omrežja ter s pospeševanjem elektrifikacije pa se bodo izboljšali tudi pogoji za neagrarno gospodarstvo, za vse pa je pomemben tudi prispevek banovine k izboljšanju gmotne osnove za razvoj strokovnega šolstva. Največ izdatkov je namenjenih za uspešno funkcioniranje zdravstva in socialnega skrbstva. Z delnim prevzemom gmotne skrbi za siromašne in z izdatno finančno pomočjo za šolske gradnje želi banovina razbremeniti občine, pri čemer je ugotovil, da so zaradi naložb ponekod visoke občinske davčne doklade. S posebnimi proračuni za banovinska podjetja in ustanove, ločenimi od splošnega banovinskega proračuna, pa želi banovina doseči njihovo čim bolj racionalno in rentabilno poslovanje.

Vršilec dolžnosti načelnika finančnega oddelka dr. Filip Orel je nato banske svetnike seznanil s konkretnimi številkami o obsegu predlaganega uravnoveženega banovinskega proračuna za leto 1931/32, ki je znašal 119,964.015 din, in o razdelitvi sredstev za posamezne temeljne dejavnosti. Pojasnil je nominalno znižanje novega proračuna v primerjavi s tistim za leto 1930/31 kot posledico njegove drugačne tehnične sestave. Tekoči proračun je vseboval tudi vse stroške za vzdrževanje banovinskih cest, za novo proračunsko leto pa bo ban predlagal oblikovanje posebnega cestnega fonda, ki naj bi prevzel večino nalog pri vzdrževanju pomembnega cestnega omrežja v banovini. Če bi upoštevali združena sredstva proračuna in cestnega fonda bi bil novi proračun celo za nekaj odstotkov višji od lanskoletnega.¹⁹ Sicer pa je za zdravstvo in socialno skrbstvo namenjena okoli četrtnina izdatkov, za kmetijstvo in tehnična oziroma gradbena dela po 17-18%, po dobra desetina za centralni urad in za prosveto, za pospeševanje trgovine, obrti in industrije le slaba dvajsetina, z ostalimi sredstvi pa naj bi odplačevali zlasti anuitete dolgov bivših oblastnih samouprav in krili različne druge izdatke. Dr. Orel je ocenil, da so realno planirani tudi dohodki, pri čemer so zaradi preobremenjenosti davkoplačevalcev nekoliko znižali avtonomne doklade, določili pa nekatere nove davščine za uporabnike cest.²⁰ Oba ekspezeja in podrobno proračunsko gradivo so bili osnova za razpravo banskega sveta.

Potem ko je ban odprl podrobno razpravo o banovinskem proračunu, načelna je bila prepovedana, so svetniki najprej dajali svoje predloge in pripombe glede sredstev za osrednji urad. Večina razpravljalcev je kritizirala velik obseg predvidenih novih nastavitvev banskih uslužbencev,²¹ ki naj bi v okviru kraljevske banske uprave skrbeli za izvajanje banovinskih nalog. Po pojasnilih, da bodo zaposlili zlasti strokovno osebje v kmetijskem in tehničnem oziroma gradbenem oddelku, so banski svetniki sprejeli "odobruje na znanje" I. poglavje banovinskega proračuna.

Precej bolj temeljita je bila celodnevna razprava o problematiki kmetijstva (II. poglavje), v kateri sta sodelovali dve tretjini banskih svetnikov. V njej so osvetlili pereče

¹⁹ Minister za finance je po oceni predloga bana ing. Serneca potrdil proračun izdatkov in dohodkov Dravske banovine za leto 1930/31 v višini 136.062.286 din, dohodke banovinskih podjetij in ustanov pa v obsegu 31.126.603 din in izdatke v višini 29.342.739 din (UL kraljevske banske uprave dravske banovine, št. 44, 29. 3. 1930). Če k predlogu banovinskega proračuna za leto 1931/32 dodamo še predvidena posebna sredstva za cestni fond, bi bil v primerjavi s tekočim proračunom višji za okoli 4,5%.

²⁰ Ekspezeja dr. Marušiča in dr. Orla sta v Stenografskem zapisniku 1. seje banskega sveta Dravske banovine (BS) 20. 1. 1931 v fasc. 1, fond 77 v ARS. V tem fasciklu so tudi predlogi banovinskega proračuna ter proračunov banovinskih ustanov za leto 1931/32. Ker so vsi stenografski in uradni zapisniki I. zasedanja z vsemi prilogami v navedenem fasciklu v nadaljnem navajam le podatke o posameznih sejah.

²¹ Ban je predlagal povečanje od 238 na 332 službenih mest. To razširitev banskega aparata je pomočnik bana dr. Pirkmajer utemeljeval tudi s podatkom, da prihaja dnevno v urad okoli 1500 dopisov.

probleme vseh agrarnih panog tako na banovinski ravni kot tudi v okoljih, ki so jih zastopali v banskem svetu, ter se zavzemali za povečanje nekaterih postavk. Ob tem so obravnavali tudi ustreznost proračunskih dotacij za delovanje banovinskih posestev, semenogojnih postaj, drevesnic, trsnic in vseh drugih ustanov, ki so imele nalogo prispevati k napredku kmetijstva in živinoreje, ter pri nekaterih opozarjali na pomanjkljivosti v njihovem delovanju in gospodarjenju. Banski svetniki so posebno pozornost posvetili strokovnemu izobraževanju in zahtevali, da ostane delovanje kmetijskih nadaljevalnih šol ter obseg kmetijskih tečajev in občasnih predavanj neokrnjen, kar so jim predstavniki kraljevske banske uprave tudi zagotovili. Obširno so razpravljali tudi o velikem pomenu zadružništva in kmetijskih organizacij ter opozarjali na potrebo po dotiranju posameznih zadrug in društev. Ban je poudaril, da bo banovina finančno podprla zadružništvo in posvetila posebno pozornost produktivnim zadrugam. Ob sklepu razprave je izjavil, da se banska uprava "zaveda nalog, ki jih ima napram malemu kmetu in to nalogo vrši ravno potom podpiranja zadružništva, ki tvorijo ravno skup malih kmetov in tvorijo nekako sredino med kapitalizmom in kolektivizmom." Sicer pa so banski svetniki v razpravi opozarjali zlasti na krizo v vinogradništvu in hmeljarstvu ter zahtevali ustrezno financiranje nekaterih akcij za izboljšanje poljedelstva in živinoreje. Predstavniki banske uprave so tudi zagotovili, da bodo pospešili delovanje novo ustanovljenih sreskih kmetijskih odborov, ki naj bi opravljali pomembne naloge pri reševanju problematike agrarnega gospodarstva na medobčinski ravni.²² Za napredek kmetijstva je bilo pomembno tudi izvajanje agrarnih operacij, za kar so bila določena posebna sredstva (VII. poglavje). Banski svetniki so podprli zložbe zemljišč in urejanje pašnikov, ob tem opozorili tudi na njihovo povezanost z agrarno reformo, ter navedli nekaj konkretnih primerov nujnih agrarnih operacij.²³

Razprave o kmetijski problematiki so potekale podobno konstruktivno kot v nekdanjih skupščinah ljubljanske in mariborske oblasti, seveda brez možnosti sprejemanja sklepov. Določeno podobnost pa je pokazala tudi obravnava postavk za prosveto in kulturo (III. poglavje), v kateri so se tudi po prepovedi strankarstva pokazali različni pogledi katoliškega in liberalnega tabora na nekatere prosvetno-kulturne zadeve, čeprav v novih razmerah diktature ne v tako izraziti obliki kot konec dvajsetih let. To se vidi že iz nastopa prvega razpravljalca Martina Steblovnika, privrženca SLS, ki se je po pohvali znatni podpori banovine za gradnjo šolskih zgradb in pomislekih zaradi previsokih dotacij za nekatere umetniške ustanove, osredotočil na kritiko učiteljstva in sokolstva. Poudaril je, da velika bremena občin za stanarine in kurjavo za učiteljstvo povzročajo veliko nezadovoljstvo, ki "postane lahko tudi komunizem" in da so "pridni učitelji... redke izjeme". Izjemno kritičen pa je bil do postavk za sokolstvo in nacionalno kulturo, pri čemer se je zavedal, "da je treba v teh zadevah zelo previdno govoriti, toda banski svet je edini forum, pred katerim moremo govoriti, kadar gre za narodno premoženje." Menil je, da se Sokol Kraljevine Jugoslavije na podeželju ne bo razširil, izrazil pa je tudi nezadovoljstvo zaradi neustreznosti nekaterih njegovih funkcionarjev. Končno je predlagal, naj se večina sredstev navedenih postavk (900.000 din) porabi za napredek kmetijstva. Nekdanji oblastni poslanec SLS Hinko Lebinger je te ugotovitve podprl in posebej ugotovil, da so se med sokoli in orli že po vojni vodili neuspešni razgovori za združitev in da se po sprejetju zakona o Sokolu Kraljevine Jugoslavije ta prehod ni mogel "popolnoma gladko izvršiti".²⁴ Poudaril je, da je "tudi orlovstvo izvrševalo velik

²² Stenografski in uradni zapisnik 2. seje BS 21. 1. 1931.

²³ Stenografski in uradni zapisnik 7. seje BS 28. 1. 1931.

²⁴ O oblikovanju Sokola kraljevine Jugoslavije in razpustu orlovskih organizacij, ki niso pristale na

in važen del vzgoje. V marsikaterem oziru lahko rečem, da je bilo delo orlovstva še težje, ker je imelo opravka z okornimi kmečkimi fanti, medtem ko je Sokol udomačen v industrijskih centrih in mestih. Mislim, da je treba dati novim članom možnost, da se udeležujejo tudi na upravi", skratka da tudi orli, ki bi se vključili v sokolsko organizcijo, dobijo možnost doseči upravne funkcije. Razpravo je še zaostril župnik Jakob Ramovš, ki je poudaril, da so vsi "za nacionalni princip in vzvišene ideje" kralja, toda v sokolskem delovanju se mora poudarjati tudi "verske momente", kot neustrezno pa je označil tudi prirejanje sokolskih prireditev v času verskih obredov. Iz teh razprav se je kazala prizadetost zaradi ukinitve delovanja orlovske organizacije ob oblikovanju Sokola Kraljevine Jugoslavije, ostre kritike na račun učiteljstva pa so temeljile na liberalni usmeritvi njegove večine.

Takšne razprave so sprožile odločne ugovore tako privržencev liberalnega tabora med banskimi svetniki²⁵ kot tudi funkcionarjev banske uprave. Zagovorniki državnega Sokola so ugotavljali njegovo novo pomembno vlogo, ki jo je obširno pojasnjeval ban dr. Marušič. Poudaril je, "da ima Sokol predvsem nalogo nacionalno, etično in telesno vzgajati ne samo mladino, temveč cel naš narod." Zato "ne sme imeti nobenih političnih ali drugih tendenc..." in mora služiti interesu vsega naroda. Sokol je dolžan razširiti svoje organizacije kot vez med različnimi sloji in se mora "udomačiti" tudi na podeželju. Ob tem je treba jasno ugotoviti, da "je sokolstvo nacionalna, ne pa verska organizacija", in da je versko vzgojo dolžna opravljati duhovščina. Poudaril je tudi, "da bomo vse osti, tudi stare ostanke liberalizma... odstranili iz Sokolstva" ter zagotovil ukrepanje proti vsem oblikam kršenja verskih čustev.

Glede učiteljstva je več razpravljalcev ugotavljalo, "da so predvsem posledica prejšnjih razmer, ko je bilo učiteljsko vprašanje politikum in je bilo učiteljstvo razdeljeno v politične tabore" in da manjka obojestranskega zaupanja, ki se niti po 6. januarju 1929 "še ni upostavilo" (dr. Ivan Sajovic). Načelnik prosvetnega oddelka dr. Dragotin Lončar se je s takšnimi ocenami strinjal in priznal, da je učiteljstvo demoralizirano "po prejšnjem strankarskem duhu", kar vpliva tudi na njegovo disciplino in obseg njegovega zunajšolskega dela. Toda hkrati je poudaril, da je "gotovo velik del učiteljstva dober in ambiciozen." Za vrsto pripomb glede šolske problematike (npr. stroški občin za učiteljstvo, njegove nastavitve in preместitve, zaposlovanje poročenih učiteljic, uvedba fakultativnega pouka nemščine, obstoj in ustanavljanje srednjih šol itn) pa je ugotovil, da je njeno reševanje v skladu z željami in potrebami banovine vezano na državno zakonodajo in odločitve ministrstva za prosveto. Dr. Lončar je zavrnil tudi nekatere kritike na odmero sredstev za podpore umetniških in znanstvenih ustanov in društev ter poudaril: "Reklo bi se, da nosim vodo v Savo, ako bi hotel govoriti o potrebi in pomenu znanosti in umetnosti za slovensko družbo." V tem smislu je izzvenela tudi razprava pomočnika bana dr. Pirkmajerja, ki je sestavo proračuna zagovarjal takole: "Slovenci radi podčrtavamo našo kulturno samobitnost. Ta... je svota duševnih dobrin, katero je banska uprava dolžna čuvati. Iz tega vidika je sestavljen tudi proračun za prosveto."

Številni razpravljalci so ugotavljali, da so obremenitve občin, ki jim jih nalaga zakon

vključitev v novo vsedržavno organizacijo glej podrobneje monografijo Anke Vidovič Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom. Pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij društev in gibanj v liberalno unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929-1941 v jugoslovanskem delu Slovenije*, Ljubljana 1994, 4-9. 37.

²⁵ O pomenu Sokola in nujnosti, da se njegove organizacije razširijo tudi na podeželje ter o potrebi, da dobi še višjo banovinsko dotacijo so razpravljali zlasti dr. Maks Obersnel, dr. Ivan Sajovic in dr. Ljudevit Pivko.

o osnovnih šolah, prevelike, izplačevati so morale tudi nagrade katehetom, in se zavzeli, da bi takšne obveznosti prevzela država ali banovina. Soglasno podporo je dobilo prizadevanje banske uprave, da prek banovinskega proračuna in posebnega šolskega fonda izdatno podpre gradnjo šol, pri čemer je večina razpravljalcev predlagala podpore za zgradbe v svojih okoljih. Tudi zaradi nacionalnih razlogov je bila utemeljena posebna podpora šolstvu v Prekmurju. Svetniki so podprli še prizadevanja banske uprave, da se izpopolnita zavoda za prizadeto mladino in deško vzgajališče. Predstavniki banske uprave so vztrajali pri ustreznosti vseh postavk za pospeševanje kulturno-prosvetne dejavnosti v banovini, posebej pa so si prizadevali, da bi razprava o njih potekala brez novemu režimu neljubih izrazov starih političnih nasprotij.²⁶ V tem pogledu je posredoval tudi ban in dal svetnikom za zgled potek razprave o kmetijski problematiki.²⁷

Nadaljevanje prvega zasedanja je nato spet potekalo brez politično-strankarskih razsežnosti, predvsem z vidika, da bi financirali gospodarske in socialne dejavnosti, ki bi prispevale k blažitvi vedno hujše krize in k napredku banovine. Razprava o proračunu tehničnega-gradbenega oddelka, v kateri je sodelovalo več kot tri četrtine svetnikov, je potekala v največji meri v skladu z njihovo poglavitno nalogo, da posredujejo banu potrebe svojih okrajev in mest. Predloge za različne cestne gradnje in hidrotehnična dela so posebej utemeljevali z vidika, da bo z njim omiljena brezposelnost. Iz njihovih razprav se je kazalo pričakovanje, da se bo z ustanovitvijo cestnega fonda izboljšalo tudi stanje v cestnem omrežju. Predlagali so tudi več prekvalifikacij zlasti okrajnih cest v banovinske. Tako bi banovina tudi finančno razbremenila okrajne cestne odbore, ki naj bi dobili tudi večje pristojnosti in prevzeli v upravljanje tudi nekaj pomembnejših občinskih cest. Svetniki so dobili zagotovilo, da bo banovina prevzela več gmotnih obveznosti na gradbenem področju kot doslej.²⁸

Ob pohvalah, da je banska uprava s proračunom pokazala razumevanje za socialno skrbstvo, so razpravljalci ugotavljali, da so zaradi zelo zaostrene ekonomsko-socialne krize sredstva prenizka, da bi z njimi zadovoljivo omilili vse hujše stiske zlasti naraščajočega števila brezposelnih delavcev in siromašnega prebivalstva na podeželju. Z analizami vzrokov in posledic gospodarske krize ter s predlogi za njeno omilitev so v razpravi tehtno sodelovali zlasti Rudolf Golouh in Albin Prepeluh v imenu delojemalcev ter dr. Maks Obersnel kot predstavnik podjetnikov. Razpravljalci so poudarili, da morata v gospodarske tokove poseči s svojimi ukrepi država in banovina, tudi pri urejanju odnosov med podjetniki in delavci, da ne bodo ti nosili vseh bremen krize, da je problematiko brezposelnosti treba reševati z javnimi deli, da je treba izboljšati delovanje izseljeniškega urada in da je treba zlasti v delavskih središčih, posebej so bili kot socialno kritični izpostavljeni trboveljski revirji, posredovati nemudoma s konkretnimi akcijami (oblikovanjem bednostnega fonda, javnimi prehranjevalnicami, šolskimi kuhinjami, reševanjem stanovanjske stiske itn). Številni razpravljalci pa so opozarjali, da mora banovina v večji meri razbremeniti občine v skrbi za siromašno kmečko prebivalstvo, zlasti pri gradnji ubožnic.²⁹ V sklop socialne problematike sodi tudi posebna obravnava krize bratovskih skladnic, ki so izvajale bolniško, nezgodno in

²⁶ V tem pogledu so se zaostritev razprav v pogojih diktature ustrašili tudi razpravljalci iz katoliškega tabora in Steblovnik je npr. ob njihovem koncu izjavil, da se je morda napačno izrazil. Tako je učiteljstvu očital le, da se premalo posveča problematiki kmetijstva, strinjal pa se je tudi z dotacijo Sokolu, če bo izpolnjeval svoje temeljne naloge "za dobro versko in moralno vzgojo naroda."

²⁷ Stenografski in uradni zapisnik 3. seje BS 22. 1. 1931.

²⁸ Stenografski in uradni zapisnik 4. seje BS 23. 1. 1931; uvodna obrazložitev o gradbeni dejavnosti je bila podana že na koncu 3. seje.

²⁹ Prav tam.

starostno zavarovanje rudarskih in metalurških delavcev. Ker je bilo premogovništvo že dalj časa v hudi krizi, ob racionalizaciji v rudnikih pa je bilo tudi veliko predčasnih upokojitev, se je ta ustanova zaradi zmanjšanih dohodkov znašla pred katastrofo. Banski svetniki so podprli predlog, da banovina vsaj za dobo gospodarske recesije z letno dotacijo pomaga reševati ta pereč socialnopolitični problem.³⁰

Svetniki so nato podprli prizadevanja banovine za razširitev bolnic, izrazili zadovoljstvo, da je ob oblikovanju medobčinske zdravstvene službe oziroma zdravstvenih občin prevzela stroške za njihovo delovanje, prav tako pa tudi plačevanje zdravljenja siromašnih bolnikov v bolnicah. Njihove posebne pohvale je bila deležna tudi banovinska skrb za asanacije oziroma preventivno higieno. Več svetnikov pa je tudi opozarjalo na nujne naložbe in dotacije v zdravstvene zavode v svojih okrajih. Iz razprav in obrazložitvev uradnikov banske uprave se je videlo, da je najvišja postavka banovinskega proračuna skrbno pretehtana in da banovina ustvarja dobro gmotno osnovo za delovanje zdravstva.³¹

Čeprav so bila za neposredni razvoj obrti, trgovine, industrije in turizma predlagana le skromna sredstva, so problematiki neagrarnega gospodarstva svetniki posvetili celodnevno šesto sejo. Razpravljalci so poudarjali zlasti pomen skrbi za šolanje obrtnega in trgovskega naraščaja na strokovnih nadaljevalnih šolah in Srednji tehnični šoli, tudi zato, da se usposobi domača kvalificirana sila. Zato so podprli tudi postavko za podpore socialno šibkim vajencem in gradnjo domov zanje. Opozarjali so na pereče probleme v nekaterih industrijskih in obrtnih panogah ter v trgovski dejavnosti. Posebej so se zavzeli za podporo zavodom za pospeševanje obrti, za nujno izboljšanje gmotnega položaja kmečkega prebivalstva pa so terjali gmotno pomoč za razvoj različnih domačih obrti. Ban je ugotovil, da so vsi razpravljalci "brez ozira na interesno zastopstvo" poudarjali, da so predlagane postavke prenizke, kar dokazuje, da se zavedajo medsebojne povezanosti vseh gospodarskih panog in potrebe po medsebojni solidarnosti. Glede na razpoložljiva sredstva je s predlogom postavk banska uprava hotela "vsaj nakazati" svojo programsko usmeritev v prizadevanjih za razvoj obrti, trgovine in industrije. Svetniki so posebno pozornost posvetili problematiki razvoja turizma. Podprli so prizadevanja za šolanje gostinskih delavcev, posebej pa težnjo, da se pomembna slovenska zdravilišča in letovišča čim bolj usposobijo za pritegnitev gostov iz tujine. Podrobno so razpravljali o proračunih banovinskih zdravilišč Rogaška Slatina in Dobrna ter se strinjali z naložbami za njuno posodobitev.³²

V sklepnih razpravah o izdatkih banovinskega proračuna so banški svetniki posvetili največ pozornosti elektrifikaciji Dravske banovine in predlagali številne naložbe v svojih okrajih. Dobili so banovo zagotovilo, da si bo prizadeval sredstva zanj povečati ter tako pospešiti izvedbo elektrifikacijskega načrta Kranjskih deželnih elektrarn ter pomagati tudi nadaljnji elektrifikaciji Štajerske. Pozorno so obravnavali tudi poslovanje dveh banovinskih denarnih zavodov Kranjske hranilnice v Ljubljani in Hranilnice Dravske banovine v Mariboru ter predlagali, da pri kreditih za občinske in banovinske potrebe znižata obrestne mere.

Banski svetniki so si v razpravi o proračunskih dohodkih s številnimi predlogi prizadevali spremeniti oziroma olajšati davčna bremena, zlasti za socialno šibkejše. Protestirali so proti uvedbi kuluka, tj. osebnega dela na cestah, ki je bil uveden za vso državo, za Slovenijo pa je pomenil obnovitev že dalj časa opuščene oblike delovne dolžnosti. Ban je zagotovil, da si bo to obremenitev prizadeval čim bolj omiliti,

³⁰ Stenografski in uradni zapisnik 7. seje BS 28. 1. 1931.

³¹ Stenografski in uradni zapisnik 5. seje BS 24. 1. 1931.

³² Stenografski in uradni zapisnik 6. seje BS 27. 1. 1931.

proračun pa je predvideval tudi dohodek od možnega denarnega odkupa kuluka. Kot nerealne je zavrnil predloge, da bi zmanjšali nekatere davščine z dosego višje državne dotacije. Tako kot pri izdatkih so tudi pri dohodkih funkcionarji banske uprave vztrajali pri predlaganih postavkah.³³

Na zadnji seji so banski svetniki podprli še več predlogov banske uprave, ki so bili povezani z izvajanjem proračuna.³⁴ Ban je svetnikom tudi omogočil, da so na seji posredovali svoje samostojne predloge. To možnost pa so izkoristili le v skromni meri.³⁵

Pomen prvega zasedanja banskega sveta so ovrednotili trije govorniki. Hranilnični ravnatelj, svetnik Franjo Orehek, ki je na eni strani pohvalil svoje kolege, da so razpravljali o banovinskem proračunu "stvarno in izčrpno" ter "v najdostojnejši obliki", kar jim je "v čast kot zastopnikom Slovencev", na drugi strani pa se je zahvalil banu in njegovemu pomočniku ter načelnikom oddelkov, da so dajali na razna vprašanja "točna pojasnila". Takšen potek sej naj bi bil tudi zgled za delovanje občinskih odborov. Na bana je naslovil besede: "Slišali ste razne težnje, pritožbe in prošnje in mislim, da jih boste, v kolikor je to mogoče, tudi upoštevali. Slišali pa ste tudi pohvalo in so se Vam za marsikatero postavko v proračunu zastopniki raznih srezov in mest zahvaljevali". Iz uvodnega banovega programatičnega govora je zlasti poudaril pomen njegovega poziva za utrjevanje jugoslovanske državne in nacionalne miselnosti ter poudaril: "Gospoda moja! - Ko bomo imeli tako na znotraj urejeno državo - Jugoslavijo, in ko se bode zavedal vsak, predvsem, da je Jugoslovan in zopet le Jugoslovan, potem se gremo lahko zopet stranke: narodne socialiste, socijaldemokrate, krščanske socialce, klerikalce, liberalce itd. Dokler se pa ta preporod ne izvrši, dotlej za stranke v naši državi ne sme biti prostora, ker bi bile le v škodo države in ovirale bi njen razvoj na znotraj in zunaj. Pristaši bivših političnih strank morajo za nekaj časa sleči svojo strankarsko obleko in obleči jednotno pristno jugoslovansko obleko, - saj to je le malenkostna žrtev. Dobrobit celokupne države prednjači dobrobitu posamezne politične stranke."

Sledil je obsežen govor dr. Marušiča, ki je poudaril, da so bile vse razprave "na višku" in s tem je tudi "banski svet dokazal upravičenost svojega obstoja." Ugotovil je, da je banovinski proračun "v celoti našel odobrenje" banskega sveta in da zadošča "vsem vitalnim potrebam" za dvig gospodarskega in kulturnega življenja v banovini, vse naložbe pa "imajo tudi velik socialni pomen v sedanji ekonomski krizi", ker ustvarjajo možnost dela za brezposelne. Ob tem je dodal, da so bile vse postavke proračuna "sprejete, ne rečem, da z veseljem, ampak z mirno resignacijo." Ponovno je zagotovil, da si bo prizadeval nekatere obremenitve omiliti, banske svetnike pa prosil, naj ljudi poučijo "o koristnosti" predlaganega proračuna. Ob sklepu je tudi poudaril, naj bo zasedanje banskega sveta "svetal zgled, kako naj se gospodarsko dela, kako naj delamo vsi brez ozira na prejšnjo strankarsko pripadnost. Gospodje, slekli smo svojo staro strankarsko obleko in smo oblekli novo jugoslovansko."

Ob končni zahvali banu in banski upravi za dosedanje uspešno delo je Josip Benko poudaril, da banski svetniki "ugotavljamo zgodovinsko dejstvo, da smo zastopniki našega naroda bivše Kranjske, Štajerske, Prekmurja in sreza čabarskega prvič združeni

³³ Stenografski in uradni zapisnik 7. seje BS 28. I. 1931.

³⁴ Podprli so ustanovitev banovinskega tehničnega zavoda za izboljšanje izvajanje gradbenih nalog, nakup zdravilišča Dolenjske Toplice, v katerem naj bi obmogočili uporabo in zdravljenje tudi revnejšim slojem, prenos treh osrednjih ljubljanskih bolnic v državno upravo s ciljem, da bi se razbremenil banovinski proračun, s področja kmetijstva posebno akcijo za obvezno škropljenje sadnega drevja itn.

³⁵ V obliki samostojnih predlogov so bile dane pobude banski upravi, da posreduje pri osrednji vladi za izplačilo zakonito določenih vojnih odškodnin ter za carinske olajšave pri uvozu kmetijskih strojev in izvozu vina.

zborovali." Popolno soglasje o bodočem proračunu in nov način gledanja na vsa vprašanja je "tudi dokaz, da stopamo krepko po poti popolne konsolidacije naših razmer in, da bomo z dobro voljo dosegli še lepše uspehe pri delu za vsestranski napredek države in banovine." Za proračun je tudi poudaril, da je "temelj minimalnega programa potrebnega dela v izvrševanju banovinskega delokroga" in da se mora udeležiti v prizadevanjih za izboljšanje hudih gospodarskih težav v banovini. Posebno hvaležnost je izrazil kralju "za modri ukrep, s katerim so bile ustanovljene banovine, ker vidi v banovinah najprimernejše upravne enote, ki morejo s pravilnim združenjem državnih in lokalnih interesov uspešno vršiti posle decentralizacije države, ki ji želimo največjega razvoja", to misel pa so banski svetniki burno pozdravili.³⁶

Zasedanje banskega sveta so spremljali tudi politični časniki, podrobneje zlasti Slovenec in Jutro. Zaradi njihovega neustreznega poročanja je posredoval Albin Prepeluh, ki jim je očital nestrokovnost in neenakomerno poročanje o posameznih zadevah, pa tudi dejstvo, da so nekateri časniki "poročila po prejšnjih strankarskih vidikih prikrojili, ali pa jih sploh niso priobčili. Tako se je zgodilo, da se celo govori g. podbana konfiscirajo." Zato je prosil bana, da posreduje. Dr. Marušič mu je odgovoril, da po vladni odločitvi sejam banskega sveta ne smejo prisostvovati časnikarji in da oblikuje poročila za časopisje le državna agencija Avala, ki pa niso službena. Časniki lahko ta poročila prevzemajo v celoti ali delno. Vse to pa vpliva, da dobivajo bralci o delovanju banskega sveta "drugačen vtis, ne kakor bi se moral." Ob tem je poudaril, da je ne le on, temveč tudi vsa javnost z delovanjem banskega sveta "popolnoma zadovoljna". Žal pa nima možnosti, da bi na poročanje časopisja vplival.³⁷

Pričakovanja banske uprave in sveta, da bo izvajanje vsaj minimalnega programa banovinskega delokroga potekalo v skladu z obravnavanim predlogom proračuna, so se kmalu izjalovila. Izkazalo se je, da glede možnosti pridobivanja dohodkov banovinskega proračuna niso dovolj upoštevali razsežnosti gospodarske krize, za neutemeljeno pa se je pokazalo tudi pričakovanje, da bo osrednja vlada tudi v prihodnje podpirala iz državnega proračuna nekatere banovinske dejavnosti v dotedanjem obsegu. Pri potrjevanju banovinskega proračuna Dravske banovine za leto 1931/32 je minister za finance v skladu z vladnimi prizadevanji, da se razbremeni financiranja banovinskih potreb, zmanjšal državno dotacijo v primerjavi s tekočim proračunom na skoraj tretjino, prav tako pa ni dovolil oblikovanja cestnega fonda, s katerim je banska uprava hotela razbremeniti banovinski proračun in prek njega dejansko povečati sredstva za vzdrževanje in gradnjo cest. Kot so načrtovali, bi skupni proračun narastel na okoli 142,2 milijonov din,³⁸ minister pa je potrdil banovinski proračun le v višini 116,224.055 din, iz katerega je morala banovina v celoti kriti svoje obveznosti tudi za vsa cestna dela. To je pomenilo znižanje predvidenih izdatkov kar za okoli 18%, v primerjavi s tekočim proračunom pa za dobro petino, pri čemer je najbolj okrnil sredstva za tehnični in prosvetni oddelek oziroma dejansko za naložbe.³⁹

³⁶ Stenografski zapisnik 8. seje BS 29. 1. 1931.

³⁷ Stenografski in uradni zapisnik 6. seje BS 27. 1. 1931; omenimo naj, da je nekaj poročil o delovanju banskega sveta objavil Slovenski narod, v zelo skromnem obsegu ga je spremljal Kmetški list, medtem ko je socialistična Delavska politika objavila le dve kratki notici o "sosvetu Dravske banovine". Ker novinarji niso smeli prisostvovati sejam, so bila poročila o njih objavljena s časovnim zamikom. Verjetno so se zaradi navedene razprave časniki odrekli sklepnemu komentiranju poteka prvega zasedanja.

³⁸ Predlog banovinskega proračuna je znašal 119,964.015 din, proračun cestnega fonda pa 27,350.000 din, zanj pa je bila v proračunu predvidena dotacija 5,090.000 din (gradivo za 1. zasedanje BS v fasc. 1).

³⁹ Proračun izdatkov in dohodkov Dravske banovine za leto 1931/32 (SL kraljevske banske uprave dravske banovine št. 23, 1. 4. 1931).

Minister za finance je posebej potrdil tudi samostojne proračune banovinskih podjetij, zavodov in ustanov v višini okoli 56 milijonov din. V banovini je samostojno delovalo 19 šol in zavodov s področja kmetijstva, po trije zavodi s področja prosvete in socialnega skrbstva, 10 bolnic in hiralnic ter tri banovinska podjetja, ki so sama ustvarila okoli 35,5 milijonov din dohodkov, od teh samo zdravilišča Rogaška Slatina skoraj 16 milijonov, večino pa je moral dotirati banovinski proračun in sicer v višini okoli 20,5 milijonov din.⁴⁰ Če torej seštejemo odobrene proračunske dohodke in lastne dohodke banovinskih podjetij, zavodov in ustanov, potem je Dravska banovina za izvajanje programa t.i. banovinskega delokroga razpolagala s 159,9 milijonov din.

Kasnejša analiza dejansko izvršenih izdatkov in doseženih dohodkov kaže še bolj kritično stanje. Zaradi nezmožnosti plačevanja davčnih obvezancev v kriznih razmerah so bili odobreni dohodki realizirani le v višini okoli 77%.⁴¹ Primerjava dejanskih izdatkov za posamezne dejavnosti v primerjavi s prvotnim predlogom, s katerim je soglašal banski svet, pa kaže še poraznejšo podobo. Temeljne dejavnosti so bile realizirane le od dveh petin (prosveta) do največ 70% (zdravstvo in socialno skrbstvo).⁴²

Tako je bilo s proračunskimi sredstvi mogoče blažiti le nekatere hude socialne posledice krize in poskrbeti za nujne izdatke, propadla pa so prizadevanja, da bi s financiranjem gradbenih del vplivali na zmanjšanje brezposelnosti. Realizacija banovinskega proračuna za leto 1931/32 je bila pomembna zlasti v tem pogledu, da so ban, banska uprava in svet realneje načrtovali in obravnavali možne dohodke bodočih proračunov ter prilagajali porabo blažitvi socialnih posledic krize. V pogojih zaostrovanja krize in vladne omejevalne proračunske politike, je prvo zasedanje banskega sveta Dravske banovine pokazalo predvsem podobo razmer, potreb in iskanja poti za blažitev ekonomsko-socialne krize, velike večine predlogov in pripomb banskih svetnikov pa ni bilo mogoče udejaniti.

Če primerjamo banovinski proračun za leto 1931/32 skupaj s samostojnimi proračuni banovinskih institucij z zadnjima oblastnima proračunoma ljubljanske in mariborske oblasti, v letu 1929 so njuni dejanski dohodki znašali 148,9 milijonov din,⁴³ in oceno realiziranih dohodkov obravnavanega banovinskega proračuna, potem lahko ugotovimo delno poslabšanje financiranja posameznih dejavnosti. Pri načrtovanju izdatkov za posamezne zadeve in ustanove banovinskega značaja sta se ban in njegova uprava v pretežni meri opirala na zadnja oblastna proračuna, z eno bistveno razliko, ki tudi delno otežuje primerjave, da sta v prizadevanjih za večjo gospodarnost sestavila samostojne proračune za banovinska podjetja in ustanove. Medtem ko je za zadnja oblastna proračuna značilno, da ju je minister za finance potrdil skoraj v povsem takšni obliki, kot sta ju sprejeli slovenski oblastni skupščini, pa je za banovinski proračun za leto 1931/32 značilno njegovo precejšnje zmanjšanje že pri potrjevanju, še močneje pa je na njegov obseg vplival zmanjšani priliv dohodkov zaradi posledic gospodarske krize.

⁴⁰ Proračun izdatkov in dohodkov banovinskih podjetij, zavodov in ustanov za leto 1931/32 (SL kraljevske banske uprave št. 23, l. 4. 1931).

⁴¹ Pregled izvršenih izdatkov in doseženih dohodkov po občem banovinskem proračunu za leto 1931/32, priloga k proračunu za leto 1936/37 za 7. redno zasedanje februarja 1936 v fasc. 10. Od davkov, taks in doklad je bila realizacija 80%, državna, že itak skromna dotacija, še leta 1930/31 je znašala skoraj 31 milijonov din, v novem proračunu pa je bila znižana na okoli 12 milijonov din, pa še ta je bila realizirana le dobrih 40%.

⁴² Kmetijske dejavnosti so dobile le nekaj nad polovico predvidenih sredstev, gradbena dejavnost pa okoli 60%.

⁴³ Vladimir Murko, Državne in samoupravne finance v dravski banovini v l. 1918-1938, Spominski zbornik Slovenije, cit. izd., 480.

Bistvena pa je razlika med vlogo banskega sveta in oblastnih skupščin pri sprejemanju proračunov za potrebe jugoslovanskega dela Slovenije. Medtem ko sta oblastni skupščini po dvofazni obravnavi predloga proračuna, torej po načelni in podrobni obravnavi, lahko o njem sklepali, v skladu z uredbodajnimi pristojnostmi pa tudi sprejemali uredbe o davščinah, pa so imeli banski svetniki le v podrobni razpravi pravico dajati predloge in pripombe, ki so bile pri končnem proračunu za bana neobvezne in le svetovalnega značaja. Pomembna razlika je bila tudi v tem, da sta za oblastni skupščini pripravljala predloge proračunov izvoljena oblastna odbora skupaj s samoupravnimi uradi, oblikovanje banovinskega proračuna pa je bila pristojnost bana in njegovih uradov. Tudi teža predlogov izvoljenih oblastnih poslancev je bila večja od stališč imenovanih banskih svetnikov. Ob tem naj za prvi banski svet poudarimo značilnost, da je bila glede na nekdanjo strankarsko pripadnost njegova sestava pluralna, kar je prišlo do izraza v politično obarvanih razpravah o sokolstvu in učiteljstvu. Toda teh razhajanj je bilo kmalu konec, kajti po odhodu nekdanjega funkcionarja SLS ing. Dušana Serneca iz vlade je minister za notranje zadeve jeseni 1931 razrešil funkcije banskega svetnika predvsem pripadnike nekdanje SLS ter jih nadomestil zlasti s privrženci nekdanje Samostojne demokratske stranke in Slovenske kmetske stranke.⁴⁴ Njuna predstavnik sta po kraljevi izdaji oktroirane-septembrske ustave leta 1931 - ta je določala tudi oblikovanje izvoljenih banovinskih svetov in banovinskih odborov po vzoru oblastnih samouprav, kar pa je ostalo neuresničeno vsa trideseta leta -⁴⁵ začela sodelovati v novi vladi Petra Živkovića. Banski svet Dravske banovine je bil nato sestavljen zlasti iz privržencev režimske stranke, do leta 1935 iz Jugoslovanske nacionalne stranke, v drugi polovici tridesetih let pa so imeli v njem absolutno večino privrženci Jugoslovanske radikalne zajednice oziroma nekdanje SLS. To dejstvo je vplivalo na harmoničen potek njegovega delovanja, pri čemer pa naj poudarimo, da so, podobno kot na sejah oblastnih skupščin, razprave o temeljnih problemih zlasti ekonomsko-socialnega razvoja Slovenije potekale tudi na prvem zasedanju banskega sveta Dravske banovine na visoki stopnji soglasja.

Tako kot za prvo je še tudi za vsa nadaljnja zasedanja banskega sveta do srede tridesetih let značilno zlasti reševanje problematike socialno-ekonomske krize. Za drugo obdobje v njegovem delovanju v drugi polovici tridesetih let pa je značilno, da so se v njem krepila avtonomistična prizadevanja in da si je povečeval dejanske pristojnosti, brez zakonske osnove, glede na izboljšanje gospodarskih razmer pa je lahko uspešno reševal svoje naloge za napredek Slovenije.

⁴⁴ SL kraljevske banske uprave banske banovine, št. 72, 5. 12. 1931; minister za notranje zadeve je razrešil 14 banskih svetnikov, med njimi tudi vse kritične razpravljalce o sokolstvu na prvem zasedanju banskega sveta.

⁴⁵ Marko Natlačen, Banovinske samouprave v okviru ustave od 3. septembra 1931, Spominski zbornik Slovenije, cit. izd, 129-134.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Beginn der Tätigkeit des Banschaftsrates [Banski svet] bei der Draubanschaft [Dravska banovina] im Jahre 1931

Die beiden vom König Alexander im Herbst 1929 erlassenen Gesetze über die Bildung von Banschaften und deren Verwaltung stellten einen bedeutsamen Meilenstein in der staatlichen Organisation des Königreiches Jugoslawien dar. In Slowenien wurde die Verschmelzung der beiden davor größten Verwaltungseinheiten - der Laibacher und der Marburger "oblasti" - in der Draubanschaft mit Zufriedenheit aufgenommen. Enttäuschung kam jedoch auf, als auch die letzten Reste der Selbstverwaltung der "oblasti" abgeschafft wurden und alle Kompetenzen der allgemeinen Verwaltung und der Selbstverwaltung der "oblast" in die Hände einer einzigen Person gelegt wurden - in die des Banus als des höchsten Funktionärs des Staates in der Banschaft. Die Kompetenzen des Banus wurden durch Instruktionen und ministerielle Kontrollen abgegrenzt. Die bürokratischen Entscheidungsbefugnisse des Banus wurden nur durch den Banschaftsrat geschmälert, der allerdings nur eine Beratungsfunktion bei der Annahme des alljährlichen Budgets für die Finanzierung von Tätigkeiten und Institutionen in den Bereichen Wirtschaft, Soziales, Kultur und Bildung hatte, für die bis Ende der zwanziger Jahre die Selbstverwaltungen der "oblasti" zuständig gewesen waren. Die gewählten Versammlungen der "oblasti" konnten jedoch über den Finanzplan für die Entwicklung des agrarischen und des nichtagrarischen Sektors, für die öffentlichen Arbeiten, für das Gesundheitswesen und die soziale Sicherheit sowie für Verbesserungen der finanziellen Grundlage für Kultur und Schulwesen entscheiden, während die Banschaftsräte dem Banus die Finanzierung der benötigten Mittel für Bezirke und Städte, die sie repräsentierten, nur vorschlugen und über die Lösung der allgemeinen akuten Probleme in der Banschaft diskutieren durften. Der Banus war jedoch nicht gezwungen, ihren Ratschlägen bei der Erstellung des endgültigen Banschaftsbudget zu folgen - das betonte ausdrücklich der Regierungspräsident in den Instruktionen über die Tätigkeit des Banschaftsrates.

Der erste Banschaftsrat der Draubanschaft - der Innenminister nominierte dafür 40 Räte - erfüllte diese Aufgabe in der Session vom 20. bis zum 29. Januar 1931. Dabei erklärten der Banus Dr. Drago Marušič, der die Sitzung leitete, und die höchsten Beamten der Banschaftsverwaltung ausführlich den Budgetentwurf für die Jahre 1931/32, mit dem die Mittel für die Tätigkeiten und Institutionen, die per Gesetz den Banschaften überantwortet wurden, bereit gestellt und vor allem die Folgen der damaligen großen Wirtschaftskrise gemildert werden sollten. Nach acht Sitzungen und zahlreichen Debatten stimmten die Banschaftsräte diesem Vorhaben zu. Bei der Diskussion über die Mittel zur Finanzierung des Sokol im Königreich Jugoslawien und des Schulwesens kamen trotz des Verbotes von Parteien verschiedene Ansichten der Räte - entsprechend ihrer Herkunft aus dem katholischen bzw. dem liberalen Lager - zum Vorschein.

Anlässlich der Bestätigung des Finanzplanes für die Draubanschaft sowie des Haushaltsplanes für Institutionen und Unternehmen in der Banschaft kürzte dann der Finanzminister den Vorschlag des Banus Dr. Marušič um fast ein Fünftel. Die Draubanschaft sollte bei der Finanzierung ihres Wirkungskreises im Jahre 1931/32 mit etwa 160 Millionen Dinar auskommen. Wegen der Wirtschaftskrise blieb der Zufluß von Einnahmen hinter den Erwartungen zurück. Nur drei Viertel der geplanten Mittel

konnten eingenommen werden. Die geplanten Ausgaben für einzelne Aufgaben zeigen im Vergleich mit dem ursprünglichen - vom Banschaftsrat angenommenen - Budgetplan ein noch drastischeres Bild. Die Hauptbereiche konnten nur zu zwei Fünftel (Bildung) bis maximal 70% (Gesundheit und soziale Sicherheit) realisiert, der Agrar- und Baubereich mußten mit nur der Hälfte der geplanten Mittel auskommen. Mit dermaßen gekürzten Mitteln konnten nur einige schlimme soziale Folgen der Krise gemildert und dringliche Ausgaben finanziert werden. Die Bemühungen, mit der Finanzierung von Bauvorhaben die Arbeitslosigkeit zu verringern, waren jedoch zum Scheitern verurteilt. Die erste Versammlung des Banschaftsrates konnte demnach - sie fiel in die Zeit der sich verstärkenden Wirtschaftskrise - vor allem die Verhältnisse und Bedürfnisse aufzeigen sowie nach Auswegen aus der wirtschaftlichen und sozialen Krise suchen, die meisten Anregungen und Bemerkungen von Banschaftsräten konnten jedoch nicht in die Tat umgesetzt werden.

Noch bis in die Mitte der dreißiger Jahre mußten der Banus, die Banschaftsverwaltung und der Banschaftsrat die Ein- und Ausgaben der jeweiligen Banschaftsbudgets den Folgen der großen Wirtschafts- und Sozialkrise anpassen. Ersten nach der Besserung der Wirtschaftsverhältnisse zwischen 1936-1941 konnte der Banschaftsrat seinen Aufgaben für die Entwicklung Sloweniens erfolgreich nachkommen. Jetzt verstärkten sich auch die autonomistischen Bestrebungen im Gremium; in der Praxis konnte der Banschaftsrat seine Befugnisse ausweiten.

ANKA VIDOVIČ-MIKLAVČIČ

ZVEZA SLOVENSКИH OBRТNIКOV IN PRIZADEVANJE ZA USTANOVITEV OBRТNE ZBORNICE

Ustanovitev nove organizacije obrtnikov 1937

V času čiste diktature (1929-1931) in režima Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS) je oblast razpustila veliko katoliških organizacij in društev. Toda z vstopom Slovenske ljudske stranke (SLS) v Stojadinovićevo vlado junija 1935 in v vsedrjavno stranko Jugoslovansko radikalno zajednico (JRZ) so se zlasti v katoliškem taboru bodisi obnavljala, oživljala ali na novo ustanavljala številna prosvetno-kulturna, mladinska, delavska, kmečka in obrtniška društva in organizacije. Tokrat bomo posvetili nekaj pozornosti obrtnikom. Ti so bili v tridesetih letih poleg številnih obrtnih združenj, društev itd. organizirani, glede na svetovnonazorsko in politično pripadnost, v treh krovnih obrtno-stanovskih organizacijah. Najstarejša je bila Zveza obrtnih društev z glasilom *Obrtni vestnik* (1914-1941). Ta zveza je v obravnavanem času zajemala obrtnike, ki so bili bolj ali manj naklonjeni Jugoslovanski nacionalni stranki (JNS). Sledilo je Društvo jugoslovanskih obrtnikov z glasilom *Obrtnik* (1932-1941). Društvo se je v tem času razglašalo za nadstrankarsko organizacijo, v kateri so delovali tudi katoliško usmerjeni obrtniki. V času vladavine JRZ se je na novo ustanovila še Zveza slovenskih obrtnikov z glasilom *Slovenski obrtnik* (1937-1941). Nekaj njenega vodstva in članstva je izhajalo iz omenjenega Društva jugoslovanskih obrtnikov, ki so bili tudi strankarski pripadniki slovenskega dela JRZ -prejšnje SLS. Sicer pa so člani Zveze slovenskih obrtnikov podpirali politiko vsedrjavne JRZ.

Razprtije med obrtniki v Društvu jugoslovanskih obrtnikov in še posebej v Zbornici za Trgovino, obrt in industrijo (TOI), zlasti še v obrtnem odseku, so privedle do zamisli o ustanovitvi nove stanovsko-obrtne organizacije. Zamisel se je porodila še v času priprav na volitve v Zbornico za TOI novembra 1936, v zimskih in pomladnih mesecih 1937 pa je začel delovati akcijski odbor za ustanovitev omenjenega društva. Kot je zapisal *Slovenski obrtnik*, je med petmesečnim delovanjem uspel ustanoviti v nekaterih večjih ali manjših mestih in trgih krajevna, sprva imenovana Društva obrtnikov, kasneje Društva slovenskih obrtnikov.¹ Dne 6. junija 1937 je potekal v Ljubljani ustanovni občni zbor Zveze slovenskih obrtnikov. Udeležili so se ga zastopniki iz 19 že obstoječih Društev obrtnikov, prisotni pa so bili tudi zastopniki iz 14 pripravljanih odborov s potrjenimi pravili. Poleg teh so bili navzoči še zastopniki nekaterih drugih obrtnih društev, med njimi Društvo rokodelskih mojstrov v Ljubljani.² Zborovanje je vodil predsednik akcijskega odbora, podpredsednik Zbornice za TOI in predsednik obrtnega odseka Zbornice za TOI Ivan Ogrin, o delu tega odbora pa je poročal Karel Kavka, zbornični svetnik in član akcijskega odbora. Udeležence je seznanil z organizacijskim delom in navedel, da že deluje 19 Društev obrtnikov, medtem ko je 17 društev že dobilo

¹ *Slovenski obrtnik*, I, 23. decembra 1937, št. 9, na ustanovnem občnem zboru Društva obrtnikov v Trzinu 8. decembra 1937 so med drugim predlagali spremembo 1. in 2. člena pravil. Sprejme naj se novo ime "Društvo slovenskih obrtnikov", društvo mora biti tudi včlanjeno v krovno Zvezo slovenskih obrtnikov. Te predloge je Zveza slovenskih obrtnikov sprejela.

² *Slovenski obrtnik*, 15. junija 1937, št. 2.

odobrena pravila, niso pa še imeli ustanovnega občnega zbora. Nastajajoča organizacijska mreža je poskušala zajeti vse pokrajine v Dravski banovini. Tajniško poročilo je prebral Pavel Kresal, v katerem je navedel, da je imel akcijski odbor 15 sej in 3 širše sestanke, sprejetih in prav tako odposlanih je bilo 300 dopisov, društvom so poslali tudi 650 okrožnic. Z blagajniškim poročilom je navzoče seznanil Ivan Vrhovec. Po sprejetju pravil so za predsednika Zveze slovenskih obrtnikov soglasno izvolili stavbenika in tesarskega mojstra Karla Kavko. Ožji odbor Zveze slovenskih obrtnikov pa so sestavljali Ivan Ogrin, Ivan Šimenc, Ivan Vrhovec, Robert Mikor, Pavel Kresal, vsi iz Ljubljane, Jurij Pollak (tudi Polak) iz Kranja, Fran Pelko iz Novega mesta, Franc Grom iz Logatca, Andrej Čufar z Jesenic, medtem ko dveh odbornikov za mesti Celje in Maribor še niso izvolili. V širši odbor pa so bili izvoljeni vsi predsedniki včlanjenih društev.³

Predsednik K. Kavka je v programskem govoru poudaril, da bo delo potekalo na krščanskih temeljih in za slovenstvo, prizadevali si bodo tudi, da bi o slovenskem gospodarstvu odločali Slovenci. Zveza slovenskih obrtnikov si je zastavila predvsem naslednje naloge: Prizadevali si bodo, da bo čimprej zgrajen obrtni dom v Ljubljani, kjer bi imele obrtne organizacije svoje prostore. V ta namen so izvolili odbor s predsednikom Ivanom Ogrinom, ki naj bi izvedel vse predpriprave za gradnjo obrtnega doma. Predvsem pa so si zastavili nalogo izboljšati delo obrtnega odseka v Zbornici za TOI, ki si bo moral pridobiti avtonomijo in s tem večje zaupanje slovenskih obrtnikov. Obenem pa bodo morali odločneje nastopati proti obstoječi manjšini v obrtnem odseku, ki zavira ta prizadevanja.⁴ Mišljena je bila predvsem skupina okrog Josipa Rebeke, predsednika Zveze obrtnih društev. Na ustanovnem občnem zboru so še posebej burno razpravljali o značaju t.i. "prisilnih" Okrožnih odborov obrtnih združenj, ki jih je upravljal Zbornica za TOI.⁵ Ti so bili ustanovljeni v okviru novega obrtnega zakona leta 1931 in s sprejetjem odloka 1932. Okrožni odbori obrtnih združenj so namreč v Dravski banovini nasledili nekdanje Zveze obrtnih združenj, ki pa so bile v letu 1932 likvidirane. Rebekova Zveza obrtnih društev je Okrožne odbore obrtnih združenj podpirala, medtem ko je del obrtnikov nasprotoval "od zgoraj" imenovanemu vodstvu, ki ga je postavilo tedanje vodstvo Zbornice za TOI. Zveza slovenskih obrtnikov je zahtevala, da bi bilo, kot je zapisal Slovenski obrtnik, vodstvo Okrožnih odborov obrtnih združenj demokratično izvoljeno, se pravi, da si obrtniki sami iz svoje srede izvolijo resnično sposobne ljudi. Ker je bilo v omenjenih Okrožnih odborih obrtnih združenj članstvo prisiljeno, obvezno, delo ni potekalo zadovoljivo, vrstile so se številne pritožbe in slednjič je prevladovala misel, da so neučinkoviti in neprotrebn.⁶

Na prvi seji Zveze slovenskih obrtnikov, ki je potekala 17. oktobra 1937 v njenih prostorih na Kolodvorski 25 v Ljubljani, je organizacija že zajemala, kot je poročal njen tajnik Pavel Kresal, 42 društev, v mnogih krajih pa so se pripravljali na ustanovne občne zборе. Glasilo Zveze slovenskih obrtnikov -Slovenski obrtnik je mesečno izhajal že v 7 300 izvodih.⁷ Predsednik obrtnega odseka Zbornice za TOI Ivan Ogrin pa je navzoče delegate seznanil s svojim potovanjem po Evropi, kjer je obiskal med drugim Nemčijo, Češkoslovaško in Madžarsko in opisal vzorno urejene obrtne organizacije in njihov razvoj. Pri tem je izrazil željo, da bi obrtne organizacije tudi v Sloveniji delovale

³ Ibidem.

⁴ Ibidem.

⁵ Slovenski obrtnik, 15. junija 1937, št. 2; primerjaj tudi France Kresal, Obrtna zbornica Slovenije. Enciklopedija Slovenije. Ljubljana, Mladinska knjiga, 1994, zv. 8, Nos-Pli, str.77.

⁶ Slovenski obrtnik, 15. junija 1937, št. 2.

⁷ Slovenski obrtnik, 1. novembra 1937, št. 7.

po nemških ali češkoslovaških vzorih. Po razpravi o perečih nalogah Zveze slovenskih obrtnikov so delegati sprejeli naslednje: Obstaja kričeča potreba po ureditvi obrtnih združenj, strokovnega šolstva, davčnega zastopstva, vajenskega vprašanja, javnih licitacij, po zatrtju šušmarstva, ureditvi vprašanja delovnega časa, zapiranja in odpiranja obrtnih delavnic in preureditvi obrtnega zakona. Predvsem pa so odločno zahtevali zagotovitev avtonomnega delovanja obrtnega odseka.⁸ Podpredsednik Zveze slovenskih obrtnikov Ivan Šimenc je razložil položaj obrtnikov v Zbornici za TOI in še posebej govoril o slabih odnosih v obrtnem odseku. Pozival je, naj vsi na seji navzoči zbornični svetniki TOI, zastavijo vse sile "za izvedbo popolnega avtonomnega odseka, kakor tudi Zavoda za pospeševanje obrti". Delegat iz Trbovelj Koren pa je predlagal naj sestavijo resolucijo in z njo naj zastopniki vseh važnejših obrtnih strok v Dravski banovini seznanijo bana dr. Marka Natlačena.⁹

Sodeč po podatkih v Slovenskem obrtniku so se društva precej živahno razvijala in na tretjem občnem zboru 10. septembra 1939 je tajnik Pavel Kresal poročal, da deluje 64 društev, 15 jih pripravlja svojo ustanovitev in v 30 krajih imajo svoje zaupnike. V pretečenem letu so odposlali 480 dopisov in nad 400 okrožnic, sprejeli pa 581 dopisov. V blagajniškem poročilu Roberta Mihorja je bilo navedeno, da je imela Zveza slovenskih obrtnikov 359.000 din prometa. K tako visokemu prometu, je v poročilu pojasnjeval Mihor, so pripomogli izleti, tako na svetovno obrtno razstavo v Berlin, na obrtno razstavo v Beograd in poklonitev na grobu kralja Aleksandra na Oplencu. Na omenjenem občnem zboru so delegati ponovno izvolili člane starega vodstva s predsednikom K. Kavko.¹⁰

Vodstvu Zveze slovenskih obrtnikov kot tudi njenemu članstvu so bili posebej trn v peti že omenjeni Okrožni odbori obrtnih združenj in kaj kmalu se je začelo delovanje za njihovo razpustitev.¹¹ Tako so sklicali 13. junija 1937 skupščino Okrožnih odborov obrtniških združenj v Ljubljani in v Novem mestu, kjer so izrekli svojo voljo. Tako kot v Ljubljani so tudi v Novem mestu delegati izrazili nezaupanje in glasovali za razpustitev.¹² Poslej so se začeli resneje ukvarjati z vprašanjem likvidacije obstoječih Okrožnih odborov obrtnih združenj v Dravski banovini.¹³

Zveza obrtnih društev za Dravsko banovino (tako se je začela imenovati po uvedbi banovin oktobra 1929), ki je imela v času vladavine JNS nekatere privilegije, je odkrito odklonila novo Zvezo slovenskih obrtnikov. Očitala ji je, da so njihovi agitatorji razdirali Društvo jugoslovanskih obrtnikov in da je bila njena ustanovitev "diktirana od vladne politične stranke in njenih mogotcev", pa tudi, da kaže namesto strokovni vse bolj "politični značaj".¹⁴ Zveza obrtnih društev tudi ni bila naklonjena prizadevanju za avtonomijo obrtnega odseka, v katerem so se lomila kopja tako liberalno-unitarnih kot katoliško usmerjenih obrtnikov.¹⁵

⁸ Slovenski obrtnik, 1. novembra 1937, št. 7.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Slovenski obrtnik, 30. oktobra 1939, št. 9-10.

¹¹ Slovenski obrtnik 15. junija 1937, št. 2, Vprašanje okrožnih odborov obrtnih združenj.

¹² Ibidem.

¹³ Primerjaj Slovenski obrtnik, 15. junija 1937, št. 2; Slovenski obrtnik, 1. september 1937, št. 5; Slovenski obrtnik, 1. oktobra 1937, št. 6.

¹⁴ Primerjaj Obrtni vestnik, 15. februarja 1939, št. 4, Josip Rebek, K izmirjenju.

¹⁵ Obrtni vestnik 15. maja 1937, št. 10, V znamenju časa.

Dejavnost Zveze slovenskih obrtnikov

Poleg živahnega društvenega delovanja v posameznih krajih je Zveza slovenskih obrtnikov priredila nekaj obrtnih taborov. Prvi večji je bil 8. septembra 1937 na Gorenjskem na Sv. Joštu nad Kranjem. Tabor je prerasel v veliko manifestacijo, na kateri so slovenski obrtniki javno zahtevali svoje pravice.¹⁶ Sledila sta tabora oktobra istega leta v Slovenski Bistrici¹⁷ in avgusta 1938 v Šentvidu nad Ljubljano.¹⁸ Večja obrtniška zborovanja pa so bila aprila 1938 na Bledu,¹⁹ maja 1939 na Ptuju in v Križah pri Trziču.²⁰

Člani Zveze Slovenskih obrtnikov so skrbeli tudi za predstavitev svoje strokovno-obrtne dejavnosti. Odmevni razstavi sta bili leta 1937 v Litiji²¹ in leta 1938 v Rogaški Slatini.²² Zlasti pa so se odlikovale obrtne razstave v Šentvidu nad Ljubljano. Že 1. avgusta 1937 so priredili v Šentvidu pod okriljem Zveze slovenskih obrtnikov obrtno razstavo, katere pokroviteljstvo je prevzel dr. Marko Natlačen, tedanji ban Dravske banovine. Po vrsti je bila to že četrta razstava v Šentvidu, prve tri so potekale še pod okriljem Zveze obrtnih društev. Na omenjeni razstavi so bile zastopane različne obrtne panoge. Največ pozornosti je požela mizarska obrt, ki je imela v Šentvidu že dolgo tradicijo in bila je ena najbolj znanih in cenjenih v Sloveniji. Že od 1934 so se namreč vrstile obrtne razstave v Šentvidu in iz leta v leto so izdelki postajali boljši, kar jim je priznala strokovna in siceršnja javnost.²³ Ideja o razstavah je vznikla v času gospodarske depresije in če so šentviški obrtniki razstavljali na Ljubljanskem velesejmu, so se hkrati samozavestno spraševali, zakaj ne bi predstavili svojih izdelkov tudi v domačem Šentvidu.²⁴ Vse, posebej zadnje, so bile zelo odmevne in šentviški obrtniki, zlasti mizarji, so uspeli prodati svoje razstavljene dobre izdelke, hkrati pa so dobili nova naročila, s čimer so si gmotno precej opomogli. Od leta 1937 je razstave prirejala Zveza slovenskih obrtnikov, vselej pod pokroviteljstvom dr. M. Natlačena.²⁵ Razstavo v letu 1937, ki je trajala od 1. do 22. avgusta, je obiskalo nad 6 000 ljudi, med njimi ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman in minister dr. Miha Krek.²⁶ Naslednje leto pa so si ogledali razstavo poleg banovinskih prvakov slovenskega dela JRZ tudi tedanji notranji minister dr. Anton Korosec, minister brez portfelja dr. Miha Krek, minister za socialno politiko Dragiša Cvetković in še nekaj politikov vsedržavne JRZ.²⁷ Kljub neugodnim socialno-gospodarskim razmeram, ki jih je krojila druga svetovna vojna, so šentviški obrtniki priredili sedmo tradicionalno razstavo 28. julija 1940, zaključena pa je bila sredi avgusta istega leta. Kot je poročal Slovenski obrtnik je bila ena najuspešnejših, obiskalo jo je okrog 11 000 ljudi, večina razstavljenih predmetov je bila prodana. S to razstavo so "zasloveli po vsej Jugoslaviji" in /.../ "sklenjene kupčije so dale obrtnikom novega poguma in elana".²⁸

¹⁶ Slovenski obrtnik 1. septembra 1937, št. 5.

¹⁷ Slovenski obrtnik, 1. oktobra 1937, št. 6; Slovenski obrtnik, 1. novembra 1937, št. 7.

¹⁸ Slovenski obrtnik 15. septembra 1938, št. 9.

¹⁹ Slovenski obrtnik, 15. maja 1938, št. 5.

²⁰ Slovenski obrtnik, 15. junija 1939, št. 6.

²¹ Slovenski obrtnik, 1. novembra 1937, št. 7.

²² Slovenski obrtnik, 15. avgusta 1938, št. 7-8.

²³ Primerjaj Obrtni vestnik, 13. julija 1934, št. 13, Uspehi obrtništva in stanovske zavednosti.

²⁴ Primerjaj Slovenski obrtnik 20. julija 1940, št. 6.

²⁵ Slovenski obrtnik, 1. avgusta 1937, št. 4; ibidem, 1. septembra 1937, št. 5.

²⁶ Slovenski obrtnik, 1. september 1937, št. 5.

²⁷ Slovenski obrtnik, 15. septembra 1938, št. 9.

²⁸ Slovenski obrtnik, 20. avgusta 1940, št. 6.

Ustanovitev Obrtne zbornice 1941

Vprašnji avtonomije obrtnega odseka in Zavoda za pospeševanje obrtništva sta bili med najbolj aktualnimi, ki sta zadevali Zvezo slovenskih obrtnikov. Ob tem naj še dodamo, da so bile tudi zahteve med obrtniki po samostojni zbornici že nekaj let žive, toda neuresničene. V znamenju boja za Obrtno zbornico naj samo omenimo, da je po neuspešnem glasovanju in sklepu obrtnega odseka minister za trgovino, obrt in industrijo 9. junija 1933 odločil, naj ostane odsek v sklopu Zbornice za TOI v Ljubljani.²⁹

Prej omenjeni vprašnji so čestokrat obravnavali na sejah in občnih zborih zveze. Nekakšno mejo predstavlja občni zbor Zveze slovenskih obrtnikov, ki je potekal 21. avgusta 1938 v Ljudskem domu v Šentvidu, isti dan je bil še obrtni tabor, katerega se je udeležilo več članov vodstva Zbornice za TOI, med njimi tudi predsednik Ivan Jelačin. V svojem govoru je spravljivo govoril, naj obrtniki vendarle delujejo v Zbornici solidarnije in razumevajoče. Četudi obrtniki predstavljajo večino, po besedah Jelačina, plačujejo prav obrtniki najmanj zborničnih taks. Jelačin, ki je dobro poznal razprtije obrtnikov, jih je znova pozival k skupnemu delu v okviru Zbornice za TOI. Nasprotno pa je predsednik Zveze slovenskih obrtnikov Karel Kavka utemeljeval potrebo po samostojni organiziranosti obrtnega stanu v okviru Zveze slovenskih obrtnikov, ki naj bi se odločno bojevala za uresničitev perečih zahtev vseh obrtnikov, med njimi še posebej zahtevo po uveljavitvi avtonomije obrtnega odseka. Pri tem naj zapišemo, da je Kavka tedaj še poudarjal, da slovenski obrtniki ne želijo samostojne obrtne zbornice, temveč "popolnoma samostojen obrtni odsek v okviru zbornice", kar je mišljeno v sklopu Zbornice za TOI.³⁰ Podpredsednik omenjene zveze Ivan Šimenc je najprej orisal "neznosne razmere", ki vladajo v Zbornici za TOI in poudaril veliko nezadovoljstvo slovenskih obrtnikov. Ti, je govoril Šimenc, ne želijo prejemati nobene miloščine, temveč pridobiti samo to, kar jim pripada. Zlasti so se obrtniki čutili odrinjene s strani industrijcev in trgovcev. Tudi Šimenc se je zavzemal za čimprejšnjo ustanovitev avtonomnega obrtnega odseka. S tem, je poudaril, bodo slovenski obrtniki dobili večji vpliv na poslovanje vse Zbornice. V sprejeti resoluciji, ki jo je predlagal K. Kavka, so sicer pristajali, da mora biti skupni predstavnik našega gospodarstva le Zbornica za TOI. Toda hkrati so zahtevali, da morajo na področju obrtništva odločati obrtniki sami in to v avtonomnem obrtnem odseku. S tega vidika zahteva slovensko obrtništvo spremembo poslovnika in pravilnika Zbornice za TOI v Ljubljani v smislu predlogov obrtnega odseka z dne 1. julija 1938.³¹

V resoluciji so zahtevali tudi združitev dotlej ločeno delujočih zavodov, in sicer "Urada za pospeševanje obrti kraljeve banske uprave v Ljubljani", in "Zavoda za pospeševanje obrti Zbornice za TOI". Svojo zahtevo po združitvi so utemeljevali s tem, da imata oba zavoda enake cilje, njuna dejavnost pa je precej razpršena in neučinkovita. Zato naj bi bilo vodstvo v prihodnje sestavljeno iz zastopnikov Zbornice za TOI (avtonomnega obrtnega odseka), banske uprave, mestnega poglavarstva in vseh korporacij, ki naj bi zavod finansirale. Glede tega naj se zgleduje po podobnih ustanovah v jugoslovanski državi in tudi zunaj nje.³²

Vprašanje samostojnosti obrtnega odseka so po omenjenem taboru obravnavali pogostokrat v okviru sej obstoječega obrtnega odseka in tudi v okviru sej Zbornice za

²⁹ Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije. Ljubljana 1939, str. 154-155, poglavje: Stanovska uprava. Zbornica za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani.

³⁰ Slovenski obrtnik, 15. septembra 1938, št. 9.

³¹ Slovenski obrtnik, 15. septembra 1938, št. 9.

³² Ibidem.

TOI. K. Kavka je npr. 7. septembra 1938 na seji obrtnega odseka predlagal, naj do začetka novembra istega leta pravni strokovnjaki pripravijo vse pravne predpise za izvedbo avtonomije omenjenega odseka, ki naj bi jih obravnaval plenum Zbornice za TOI.³³ Toda na drugi plenarni seji Zbornice za TOI, ki je bila 16. novembra 1938, ni prišlo do sporazumnega dogovora, četudi so bili, kot zatrjuje Slovenski obrtnik, na voljo vsi predlogi in načrt izvedbe. K. Kavka je v razpravi na plenumu sicer pohvalil delo Zbornice, vendar je hkrati tudi poudaril, da slovenski obrtniki že dve leti moledujejo za večjo samostojnost svojega odseka, toda, kot kaže, je vse zaman. Očitno je bilo, da je vodstvo Zbornice in manjšina v obrtnem odseku (skupina Josipa Rebeka oziroma Zveze obrtnih društev) vprašnje avtonomije znova namerno zavlačevala.³⁴

Zato so na širši seji Zveze slovenskih obrtnikov 3. februarja 1939 odločno sklenili, da če se na prvi plenarni seji Zbornice za TOI ne reši omenjeno vprašanje, "naj se preide od vprašanja avtonomije k odločni zahtevi po samostojni obrtni zbornici".³⁵ Kot vidimo, je tudi Zveza slovenskih obrtnikov začela oživljati misel in hotenje po samostojni zbornici, za katero si je od izida novega obrtnega zakona 1931 prizadevalo krovno Društvo jugoslovanskih obrtnikov in njegove številne krajevne podružnice. Toda omenjeno društvo in njegove podružnice so bile pred volitvami v Zbornico TOI novembra 1936 "zaradi protizakonitega delovanja" celo razpuščene in šele 1939 so znova začele delovati.³⁶ V svojem prizadevanju je tako kot Društvo jugoslovanskih obrtnikov tudi Zveza slovenskih obrtnikov naletela na hude ovire, še posebej s strani zborničnega vodstva kot tudi s strani trgovcev, gostincev in industrijcev.³⁷

Tudi na plenarni seji Zbornice za TOI 23. februarja 1939, na kateri je o vprašanju avtonomije obrtnega odseka poročal predsednik Ivan Jelačin, niso našli skupnega jezika. Prisotni so se bolj ogrevali za takšno rešitev, kot jo je predlagal medodsekovni odbor. Medodsekovni odbor je bil namreč ustanovljen z nalogo, da dokončno izdela vse predloge, ki zadevajo osamosvojitve obrtnega odseka. Očitno pa na tej plenarni seji predlogi omenjenega odbora niso bili sprejemljivi za vodstvo Zveze slovenskih obrtnikov.³⁸ Navkljub temu je dal I. Jelačin predlog medodsekovnega odbora o avtonomiji obrtnega odseka na glasovanje, izid je bil 43 glasov za in 4 proti. Proti so glasovali zbornični svetniki, ki so bili hkrati člani Zveze slovenskih obrtnikov, saj jih predvidena polovična rešitev ni zadovoljila. Zato je predsednik obrtnega odseka Ivan Ogrin zapustil plenum z besedami "To ni zadnja inštanca."³⁹

Po tej plenarni seji so v letu 1939 sledili odločni koraki za dosego Obrtne zbornice. Glasilo Slovenski obrtnik je poslej posvetil kar nekaj prispevkov vprašanju, kdo razdira obrtniško skupnost in zavira uresničevanje njihovih zahtev. Pri tem so obtoževali ravnanje skupine in zlasti predsednika nasprotne organizacije Zveze obrtnih društev in tendenčno pisanje Obrtnega vestnika, s katerim je Slovenski obrtnik večkrat polemiziral.⁴⁰ Če sta vodstvo Zveze obrtnih društev in Obrtni vestnik v prejšnjih letih sicer

³³ Ibidem.

³⁴ Slovenski obrtnik, 1. decembra 1938, št. 11, Plenarna seja Zbornice za TOI.

³⁵ Slovenski obrtnik, 15. februarja 1939, št. 1-2.

³⁶ Obrtnik, 7. aprila 1939, št. 4.

³⁷ Primerjaj Obrtnik, 1. septembra 1939, št. 7; Obrtnik, 6. septembra 1940, št. 3; Obrtnik, 3. februarja 1941, št. 1.

³⁸ Primerjaj Obrtni vestnik, 15. april 1939, št. 8, Avtonomija obrtnega odseka Zbornice za TOI v Ljubljani.

³⁹ Slovenski obrtnik, 8. aprila 1939, št. 4, Plenarna seja Zbornice za TOI in dvomljiv sporazum.

⁴⁰ Primerjaj Slovenski obrtnik, 15. maja 1939, št. 5, Kdo razdira; ibidem, 15. maja 1939, št. 5, Avtonomija ali Obrtna zbornica?

občasno pozitivno pisala o uresničitvi bodisi avtonomije obrtnega odseka bodisi o ustanovitvi Obrtne zbornice, je Obrtni vestnik od septembra 1939 dalje pisal o tem odklonilno. Svoje stališče so utemeljevali z mislijo, da v teh vse bolj negotovih časih ni "koristno razdvajati gospodarske ustanove", zato naj "pade vsa odgovornost na one, ki to razdvojenost podpirajo in celo netijo."⁴¹

Seveda se je vodstvo Zveze slovenskih obrtnikov kot glavni pobudnik zdaj že zahtevane Obrtne zbornice še predobro zavedalo, da ima pred seboj še številne ovire. Toda vztrajalo je in si pridobivalo somišljenike. Celo več, da bi si vodstvo zagotovilo množično podporo v bazi, se je obrnilo na svoja krajevna Društva slovenskih obrtnikov in obrtna združenja. Akcija je stekla tako npr. na zborovanju vseh združenj celjskega okrožja 18. maja 1939 v Celju, istega dne na zboru obrtnikov v Križah pri Trziču, kjer so v resoluciji zahtevali samostojno zbornico.⁴² Slovenski obrtnik je objavljaj seznam številnih krajevnih društev in obrtnih združenj, ki so izražala podporo ustanovitvi samostojne Obrtne zbornice. Poleg tega pa sta predsednik obrtnega odseka Ivan Ogrin in predsednik Zveze slovenskih obrtnikov Karel Kavka skupaj z deputacijo predložila že 21. maja 1939 banu dr. M. Natlačenu sklep obrtnega odseka, da si bo izbojeval samostojno zbornico. Hkrati je bila banu predložena vloga Zveze slovenskih obrtnikov, ves potek prizadevanj in pa seznam imen vseh združenj in društev, ki se potegujejo za samostojno Obrtno zbornico.⁴³

Ker še vedno ni prišlo do zelene rešitve, je odposlanstvo pod vodstvom K. Kavke 21. novembra 1939 znova prišlo k banu dr. Natlačenu. Prosilo ga je, naj posreduje pri državnih oblasteh za čimprejšno ustanovitev samostojne Obrtne zbornice. Natlačen je obljubil vso pomoč in izjavil, da bo v bližnji prihodnosti to vprašanje rešeno.⁴⁴

Res je na obisku v Beogradu, kot je kasneje poročal Slovenski obrtnik, Natlačen pritiskal na ustrezne vladne kroge in poprosil celo tedanjega predsednika vlade Dragišo Cvetkovića.⁴⁵ Še v letu 1939 je vodstvo Zveze slovenskih obrtnikov pričakovalo skorajšnje rešitev, toda dogodki okrog sporazuma Cvetković-Maček, ustanovitev banovine Hrvaške (pa tudi vse glasnejše zahteve po ustanovitvi banovine Slovenije, zlasti v bazi) so vprašanje Obrtne zbornice v Dravski banovini začasno potisnili na stranski tir.

Poleg tega je tudi v samem vodstvu Zbornice za TOI prihajalo poleti 1940 do novih zapletov. Veliko negodovanje je namreč sprožila med nekaterimi svetniki nedelavnost obrtnega odseka, saj predsednik Ivan Ogrin, bržkone iz protesta, eno leto ni skliceval sej. Dolžili so ga tudi samovoljnosti pri začetni nezakoniti reorganizaciji obrtnih združenj, nad čemer so se pritoževali navzoči svetniki na seji obrtnega odseka Zbornice za TOI 7. junija 1940. Vse to je pripeljalo do tega, da je bila Ogrinu izglasovana nezaupnica.⁴⁶ Zato so namesto Ogrina na plenarni seji Zbornice za TOI naslednji dan, 8. junija istega leta, izvolili novega predsednika, dotedanjega podpredsednika obrtnega odseka Miloša Hohnjeca iz Celja. Toda na seji se je vnel spor okrog izvolitve novega predsednika, katerega izvolitev so svetniki, člani Zveze slovenskih obrtnikov, odločno odklonili. Svoje stališče so utemeljevali s tem, da je Ogrin še vedno zakonit predsednik in da je bil nezakonito sprejet "soglasni sklep" pri "izvolitvi" spornega predsednika. Pri

⁴¹ Obrtni vestnik, 1. septembra 1939, št. 16-17.

⁴² Slovenski obrtnik, 15. junija 1939, št. 6.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Slovenski obrtnik 23. decembra 1939, št. 11-12.

⁴⁵ Slovenski obrtnik, 1. februarja 1941, št. 2.

⁴⁶ Obrtni vestnik, 6. julija 1940, št. 12-13, Seja obrtnega odseka Zbornice za TOI; Obrtni vestnik, 20. decembra 1939, št. 23-24, Brezdelje obrtnega odseka Zbornice za TOI; Obrtni vestnik, 6. septembra 1940, št. 14-15, Razpust Zbornice za TOI v Ljubljani.

sprejemu sklepa je namreč odločal tudi predsednik Ivan Jelačin, nasprotna stran, privrženci I. Ogrina, pa je sklep ocenila kot ničn, ker da ni bila dana priložnost za glasovanje "proti". Vse to je slednjič privedlo, da je bila po posredovanju banske uprave in na podlagi odloka z dne 8. avgusta 1940 ministra za trgovino in industrijo dr. Ivana Andresa (Hrvatska seljačka stranka) razpuščena Zbornica za TOI v Ljubljani. Obenem je bil imenovan komisar Avgust Tosti, dotedanji glavni ravnatelj Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo.⁴⁷ Ta je imel po zbornični uredbi nalogo voditi tekoče posle in v treh mesecih od imenovanja komisarja naj bi se izvedle volitve za vso Zbornico.⁴⁸

To "nevzdržno stanje v zbornici", kot je ocenil Slovenski obrtnik, je prekinil ministrski svet, ko je z dne 18. januarja 1941 na predlog ministra I. Andresa izdal uredbo o ustanovitvi Obrtne zbornice in o spremembi in dopolnitvi uredbe o trgovinskih, industrijskih in obrtnih zbornicah, ki je bila objavljena za vso državo 28. januarja 1941.⁴⁹ Na podlagi te uredbe je minister I. Andres na predlog bana M. Natlačena imenoval za Zbornico za trgovino in industrijo in pa Obrtno zbornico v Ljubljani začasno vodstvo in sicer predsednika, podpredsednika in svetnike zborničnih svetov. Naloga začasnih svetov je bila, da izdajo nove statute zbornice in vse, kar je potrebno za likvidacijo materialnih in osebnih odnosov dosedanje Zbornice za Trgovino, obrt in industrijo in pa da postavijo vse tisto, kar bo ob preureditvi sodilo v njihovo pristojnost.⁵⁰

Konec januarja istega leta se je odposlanstvo članov Zveze slovenskih obrtnikov zahvalilo banu Natlačenu za njegovo pomoč in naklonjenost.⁵¹ Hkrati pa je Slovenski obrtnik zapisal, da "Zveza slovenskih obrtnikov prevzema v novih razmerah, ki so v veliki meri njeno delo, levji delež vsega bodočega napora za ustvaritev onega, za kar je Obrtna zbornica ustanovljena".⁵²

Na osnovi že omenjene uredbe so bili imenovani v predsedstvo samostojne Obrtne zbornice in svetnike začasnega sveta naslednji: Za predsednika je bil imenovan Karel Kavka, stavbenik in tesarski mojster, za podpredsednika Rudolf Žitnik, kleparski mojster, oba iz Ljubljane. Za svetnike pa so bili imenovani Peter Sadravec, mlinar in žagar v Ormožu, Peter Čamernik, ključavničarski mojster v Cerkljah pri Kranju, Franc Virbnik, krojaški mojster iz Šoštanja, Jurij Verbič, čevljarski mojster iz Novega mesta, Ivan Vrhovec, krojaški mojster iz Šentvida nad Ljubljano, Ivan Sojčič, kiparski mojster v Mariboru, Alojzij Vimer, tesarski mojster v Ptuj, Miha Zalokar, dimnikarski mojster iz Radovljice, Anton Lečnik, urarski mojster v Celju, Janez Vrečar, mizarski mojster v Domžalah, Josip Ruech (tudi Rueh), kleparski mojster v Brežicah, inž. Boleslav Likar, izdelovalec centralnih kurjav in vodovodov v Ljubljani, Josip Rebek, ključavničarski mojster v Ljubljani, Miroslav Urbas, izdelovalec klobas v Ljubljani, Josip Ambrožič, krtačarski mojster v Ljubljani, Miha Vahtar, knjigoveški mojster v Mariboru, Karel Vidmar, pekovski mojster v Ljubljani.⁵³

⁴⁷ Slovenski obrtnik, 20. avgusta 1940, št. 7-8, O nezaupnici podpredsedniku Zbornice za TOI; Obrtnik, 6. septembra 1940, št. 3, Obrtnikom obrtna zbornica; Slovenec, 9. avgusta 1940, št. 181, Zbornica za TOI v Ljubljani razpuščena.

⁴⁸ Obrtni vestnik, 6. septembra 1940, št. 14-15.

⁴⁹ Službene novine kraljevine Jugoslavije z dne 28. januarja 1941, št. 20; Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine 1. februarja 1941, 10 kos, str. 82, Uredba o ustanovitvi obrtne zbornice v Ljubljani ter spremembi in dopolnitvi uredbe o trgovinskih, industrijskih in obrtnih zbornicah.

⁵⁰ Slovenski obrtnik, 1. februarja 1941, št. 2.

⁵¹ Slovenski obrtnik, 1. februarja 1941, št. 2, Deputacija članov Zveze slovenskih obrtnikov pri. g. banu.

⁵² Slovenski obrtnik, 1. februarja 1941, št. 2, Obrtni zbornici v pozdrav.

⁵³ Slovenec, 27. februarja 1941, št. 48 a, Imenovanje novega predsedstva in svetovalcev Trgovsko-industrijske in Obrtne zbornice v Ljubljani; Slovenski obrtnik, 1. marca 1941, št. 4, Začasna uprava

Naj še zapišemo, da je bilo imenovano tudi novo predsedstvo in svetniki začasnih svetov zdaj preurejene Trgovinsko-industrijske zbornice, v okviru te zbornice so ostali v njeni sestavi gostinski obrati. Za predsednika Trgovinsko-industrijske zbornice je bil postavljen Karel Čeč, nekdanji ravnatelj največjega grafičnega podjetja v Sloveniji, Jugoslovanske tiskarne, v tem času pa predsednik upravnega odbora "Saturnus" d. d. za industrijo pločevinastih izdelkov v Ljubljani⁵⁴ in podpredsednik industrijskega odseka Zbornice za TOI. Predsednik industrijskega odseka je postal Rihard Skubec, trgovinskega Albin Smerkolj, gostinskega Ciril Majcen.⁵⁵ Obenem pa so bili imenovani tudi svetniki za industrijski, trgovinski in gostinski odsek.⁵⁶

Slovenski obrtnik je ob tem dogodku zapisal, da "z vsem zaupanjem gledamo v vodstvo nove Trgovinsko-industrijske zbornice, glede na razhod in likvidacijo odnosajev med njo in novo Obrtno zbornico".⁵⁷

Ustanovljena Obrtna zbornica v Ljubljani, ki se je pridružila že delujočim obrtnim zbornicam v državi, je pozdravil predvsem slovenski katoliški tisk, iz Beograda pa glasilo obrtnikov "Zanatlija" in iz Zagreba "Obrtnički vjesnik".⁵⁸ Navdušeno je sprejelo tudi vodstvo 1939 oživljenega Društva jugoslovanski obrtnik.⁵⁹ List Obrtnik je z zadoščenjem zapisal, da desetletni boj za samostojno zbornico ni bil zaman.⁶⁰ V imenovanem vodstvu Obrtne zbornice in v njenem začasnem svetu so bili, kot smo ugotovili, iz vrst katoliške Zveze slovenskih obrtnikov, in iz liberalne Zveze obrtnih društev. Med njimi pa ni Ivana Ogrina, nekdanjega podpredsednika Zbornice za TOI in predsednika obrtnega odseka.⁶¹ Josip Rebek je v Obrtnem vestniku spravljivo pisal in pozival k medsebojni solidarnosti obrtnikov iz vseh treh krovnih obrtnostanovskih organizacij. Predvsem pa naj vsaka stran obvladuje svoje strankarsko-politične strasti in naj svoje moči žrtvuje za gospodarske koristi vsega obrtništva.⁶²

Komaj ustanovljena Obrtna zbornica z začasnim vodstvom pa seveda ni polno zaživela, bližnji aprilski zlom 1941 je prekrizal marsikatero načrtovane akcije. Pod italijansko okupacijo v t. i. Ljubljanski pokrajini pa so obrtna združenja vključili v organizacijo fašističnega korporativističnega sistema- v Pokrajinsko zvezo delodajalcev, ki je bila ustanovljena 15. novembra 1941.⁶³

Obrtne zbornice v Ljubljani; Jutro, 27. februarja 1941, št. 49, Imenovanje zborničnih svetov Trgovinsko-industrijske in Obrtne zbornice.

⁵⁴ Slovenec, 27. februarja 1941, št. 48 a.

⁵⁵ Jutro, 27. februarja 1941, št. 49; Domoljub, 5. marca 1941, št. 10; Gostinski odsek se je na novo ustanovil konec leta 1934 z desetimi člani. Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije. Ljubljana 1939, str. 155, poglavje: Stanovska uprava. Zbornica za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani.

⁵⁶ Slovenec, 27. februarja 1941, št. 48 a; Domoljub, 5. marca 1941, št. 10.

⁵⁷ Slovenski obrtnik, 1. marca 1941, št. 4.

⁵⁸ Slovenski obrtnik, 15. marca 1941, št. 5, Obrtna zbornica. (Kako misli o njej naša javnost).

⁵⁹ Obrtnik, 7. aprila 1939, št. 4.

⁶⁰ Obrtnik, 3. februarja 1941, št. 1, Po desetletni borbi dobimo samostojno obrtno zbornico v Ljubljani. Sicer pa se je prizadevanje za samostojno obrtno zbornico odvijalo že od leta 1928 dalje, več o tem Obrtnik, 3. februarja 1941, št. 1, Borba za obrtniško samostojnost 1928-1941.

⁶¹ Primerjaj Jutro, 27. februarja 1941, št. 49; Slovenec, 27. februarja 1941, št. 48 a.

⁶² Obrtni vestnik, 1. marca 1941, št. 5-6, Josip Rebek, Obrtna zbornica.

⁶³ Primerjaj Tone Ferenc, Fašisti brez krinke. Dokumenti 1941-1942, Maribor 1987, str. 71, 72, str. 156, opomba 7.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Bund slowenischer Gewerbetreibender und die Bemühungen um die Gründung einer Gewerbekammer

Neben den beiden bestehenden gewerblich-ständischen Dachorganisationen – dem *Bund der Gewerbevereine* mit seinem Organ *Obrtni vestnik* [Gewerbenachrichten] (1914-1941) und dem *Verein jugoslawischer Gewerbetreibender* mit der Zeitschrift *Obrtnik* [Der Gewerbetreibende] (1932-1941), dessen Tätigkeit jedoch in den Jahren 1936 bis 1939 durch die Obrigkeit eingestellt war – wurde am 6. Juni 1937 der *Verband slowenischer Gewerbetreibender* mit seinem Organ *Slovenski obrtnik* [Der slowenische Gewerbetreibende] (1937-1941) gegründet. Die letztgenannte Organisation umfaßte die katholischen, die Politik des slowenischen Zweiges der JRZ unterstützenden Handwerker. neuen Filialen des Verbandes wurden in zahlreichen Orten des Draubanates gegründet und schon 1937 erreichte die Auflage des *Slovenski obrtnik* 7300 Stück. Neben Gewerbetagen und Versammlungen, auf denen die Mitglieder mit den Hauptaufgaben des Verbandes in Kenntnis gesetzt wurden, organisierte man auch Gewerbeausstellungen für die Öffentlichkeit, wo die Erzeugnisse der im Verband organisierten Gewerbetreibender präsentiert wurden. Besonders großes Interesse genossen die traditionellen Ausstellungen in Šentvid bei Laibach, wo sich vor allem das Tischlergewerbe präsentierte. Einige Mitglieder des Verbandes waren auch in der Führung der Gewerbesektion der Kammer für Handel, Gewerbe und Industrie vertreten und setzten sich sehr für die Autonomie der Gewerbesektion ein. Die immer komplizierter werdenden Verhältnisse sowohl in der Gewerbesektion als auch in der Kammer für Handel, Gewerbe und Industrie führten dazu, daß die Kammer auf Grundlage eines Ministererlasses von Dr. Ivan Andres vom 8. August 1940 aufgelöst und August Tosti zum Kommissär ernannt wurde. Nach Intervention der Banschäftsverwaltung und des Banus Dr. Marko Natlačén wurde mit Erlass des Ministers für Handel und Industrie Dr. Ivan Andres vom 18. Januar 1941 (veröffentlicht am 28. Januar 1941) die Gewerbekammer in Laibach gegründet. Gleichzeitig wurde auf Grundlage der Änderung und Ergänzung über die Handel-, Industrie- und Gewerbekammer auch die jetzt umbenannte Kammer für Handel und Industrie neu organisiert. Minister Dr. Ivan Andres ernannte auch die provisorische Führung der Gewerbekammer; Karel Kavka wurde Präsident der Gewerbekammer und Karel Čeč Präsident der Kammer für Handel und Industrie. Die gerade erst ins Leben gerufene Kammer konnte einige Wochen vor dem Überfall der Achsenmächte auf Jugoslawien im April 1941 ihre Arbeit nicht mehr richtig aufnehmen. Unter den neuen Verhältnissen während der italienischen Okkupation im Rahmen der s. g. Provincia di Lubiana wurden die Gewerbevereinigungen in den am 15. November 1941 gegründeten Landesbund der Arbeitgeber [Pokrajinska zveza delodajalcev], d. h. in die Organisation des faschistischen Korporationensystems, eingebunden.

JELKA MELIK

HRIBAR IN ŠUKLJE PRED SODIŠČEM

Ob koncu dvajsetih in v začetku tridesetih let dvajsetega stoletja so izšli spomini dveh velikih slovenskih politikov: prvi del spominov Frana Šukljeta z naslovom "Iz mojih spominov" je izšel leta 1926, leta 1929 še drugi in tretji del. Leta 1928 so izšli "Moji spomini" Ivana Hribarja v dveh delih, tretji je izšel leta 1932 in četrti leta 1933. Hribar je svoje prve spomine objavil zaradi Šukljetovih, kot je v predgovoru pojasnil sam: "Ko sem leta 1912 in 1913 iznarekoval svoje spomine, imel sem trden namen prepušiti rokopis svoji rodbini, da ga izda po moji smrti... Da sem se proti takratnemu svojemu namenu odločil svoje spomine izdati že sedaj, pripisati je okolnosti, da je lani nek drugi slovenski politik izdal knjigo svojih...".¹ Prav tako je tretji del njegovih spominov izšel deloma zaradi Frana Šukljeta oziroma tretjega zvezka njegovih spominov. V uvodu je utemeljeval, da se "ta pisatelj - menda v skrbeh, da njegova luč ne bi svetila pod mernikom - spušča v trditve, ki v interesu neskaljene resnice ne smejo ostati brez odgovora." Vendar politika nista obračunavala med seboj le v knjigah. V ozadju sta mnogo bolj skrito tekli tudi tiskovni pravdi pred deželnim sodiščem v Ljubljani, kjer je bil dvoboj še nekoliko ostrejši in manj dostojen. Širša javnost je o tem izvedela le iz drobne notice v obeh dnevnikih, Jutru in Slovincu, ki sta objavila njuno poravnavo.² Kaj sta očitala drug drugemu, kako dolgo in temeljito sta zaposlovala sodišče s svojim preprirom in kakšen je bil izid kazenskega postopka, nam razkrivata dva zajetna sodna spisa, ki ju hrani danes Arhiv Republike Slovenije.³

Prvi spis se začena s **tožbo** "radi pregreška klevete", ki jo je v začetku januarja 1927 vložil "Ivan Hribar, minister na razpoloženji v Ljubljani proti Franju Šukljetu, dvornem svetniku v pokoju in grajščaku na Kamnu pri Novem mestu." Tožnik, ki ga je zastopal dr. F. Tekavčič, odvetnik iz Ljubljane, je v njej navajal: "V začetku aprila meseca l. 1926 je bila v Ljubljani natisnjena in izdana knjiga z naslovom: 'Iz mojih spominov' I. del, spisal g. Franjo Šuklje. V tej knjigi je napisal njen avtor svoje takozvane memoare, ki so na eni strani polne lastne hvale, na drugi pa nečuvvenega omalovaževanja njegovih nekdanjih političnih nasprotnikov. Posebno grdo pa napada mene. Ne da bi se omejil na stvarno kritiko mojega več kot petdesetletnega narodnega dela, napada mojo osebno čast in poštenje ter me javno sramoti na tako nizkoten način da sem – dasi nerad – primoran iskati si zadoščenje pred sodiščem. Na strani 114 knjige v VI. poglavju pod naslovom 'Ljubljanski list' in sicer v tretjem odstavku je avtor zapisal sledeče: 'Iste nazore, isti radikalizem sta tačas zastopala Tavčar in Hribar, a vendar kolika razlika med tema nejednakima družabnikoma! Prvi vkljub svoji poljanski robotosti in kljub svoji viharni temperamentnosti vendar skozi in skozi ljubezniva prikazen, simpatičen celo zagrizenemu nasprotniku, pravi 'Naturbursche' v politiki, drugi odbijajoč, izzivajoče pust in dolgočasen, politični pedant najhujše vrste. Dalje Dr. Tavčar vzor nesebičnosti, nadvse požrtvovalen in neoporečen, kaj naj rečem o njegovem sodruhu? Skoraj ne bi hotel ugovarjati onim hudomušnim ocenjevalcem, kateri trdijo, da je Hribar pričel svojo karijero kot agent zavarovalne banke in da agenta tudi tedaj ni bil popolnoma

¹ Ivan Hribar, Moji spomini, I. del, Ljubljana 1983, str. 5, 6.

² Glej tudi Ivan Hribar, Moji spomini, I. del, Ljubljana 1983, str. 560.

³ AS 307, Deželno sodišče v Ljubljani, Pr 2/1927, Pr 34/1927.

slekel, ko je bil župan stolnega mesta in naše kraljevine minister in poslanik v zlati Pragi.' Iz navedenega besedila izhaja jasno pisateljev namen me v javnosti ponižati ter mi z navedbami neresničnih in sramotilnih obdolžitev škodovati na časti in dobrem imenu kakor tudi na družabnem ugledu in pridobitnem kreditu... Po svojem izkazanem zastopniku tožim g. Fr. Šukljeta kot pisca inkrimovanega spisa radi klevete v zmislu čl. 52 tisk. zak. ter predlagam da naj se proti obtožencu g. Fr. Šukljetu uvede kazensko postopanje v zmislu 9. poglavja zakona o tisku..."

Morda ne bo odveč nekaj kratkih pojasnil. V času in prostoru dogajanja naše zgodbe so med kaznivimi dejanji, ki so jih obravnavala in sodila redna kazenska sodišča, imeli tiskovni delikti posebno mesto. Tisk kot sredstvo, s katerim je mogoče zelo močno vplivati na javnost, je država posebej budno spremljala in urejala. Kazenski postopek, ki začne teči, ko je podan sum, da je bilo storjeno kaznivo dejanje in ima nalogo ugotoviti, ali je bilo tudi v resnici storjeno, določiti storilca in ga kaznovati, je bil za tiskovne zadeve nekoliko drugačen od splošnega kazenskega postopka. To je bilo vidno že na prvi pogled. Ko danes vzamemo v roke sodni spis tistega časa, opazimo, da so imele tako imenovane "tiskovne pravde" oznako Pr,⁴ ostale kazenske zadeve pa Vr.⁵ Tiskovne zadeve so imele prednost pred drugimi. Država je namreč želela pospešiti tiskovne pravde, zato so vsi roki v postopku kratki in prekluzivnega značaja.⁶ V tem času je že veljal za vso kraljevino enoten tiskovni zakon.⁷ Do tedaj je bila zakonodaja glede tiska v raznih predelih kraljevine SHS različna. Obstajalo je kar šest pravnih področij. Na Slovenskem je veljala avstrijska zakonodaja, in sicer Tiskovni zakon iz leta 1862⁸ z nekaterimi kasnejšimi novelami,⁹ ki je urejal materialne določbe, določal je torej kazniva dejanja in predpisoval zanje kazni in kazenskopravdni red iz leta 1873, ki je vseboval procesne določbe.¹⁰ Zaradi velikih praktičnih potreb je bil tiskovni zakon eden prvih enotnih zakonov s področja kazenskega prava v novi državi. Metod Dolenc je takole zapisal: "Tiskovne razmere so bile o času ustave zelo slabe. Žalitve s tiskom so bile na dnevnem redu, a do kaznovanja krivcev je prišlo po tedajšnjih zakonih, preostalih iz časa pred prevratom, zelo redko in še to le po dolgem času. Tudi niso kazni ustrezale značaju krivde. Morala v časnikih je padla tako nizko, da so vsi resni krogi želeli skorajšnjega izboljšanja tiskovnega prava."¹¹ Z novim zakonom so bili ukinjeni vsi posebni materialni tiskovni zakoni in predpisi, ki so veljali v raznih delih kraljevine, in prav tako so prenehale veljati vse tiste določbe splošnih kazenskih postopnikov, ki so bile z njim v nasprotju. Zakon je namreč vseboval tako materialne kazenske določbe, kot tudi določbe o kazenskem postopku za tiskovne pravde.¹² Zakon je bil narejen zelo hitro in je bil verjetno zato, po mnenju pravnih strokovnjakov, dokaj nesistematičen,

⁴ Pr je bila okrajšava za nemški izraz Presssachen, saj so sodišča do leta 1930 poslovala še po avstrijskih predpisih.

⁵ Vr je bila okrajšava za Verbrechen und Vergehen, hudodelstva in pregreški.

⁶ Metod Dolenc, Glavne poteze našega tiskovnega prava, Slovenski Pravnik XL/1926, str. 124.

⁷ Zakon o tisku z dne 6. avgusta 1925; Ur. l. št. 84/1922.

⁸ Tiskovni zakon z dne 17. decembra 1862; Drž. zak. št. 6/1863.

⁹ Novele: 15. oktober 1868, Drž. zak. št. 142/1868; 9. julij 1894, Drž. zak. št. 161/1894; 11. avgust 1914, Drž. zak. št. 215/1914.

¹⁰ Za postopek v tiskovnih kazenskih zadevah so veljala ista določila kot za druge kazenske zadeve in še dodatno določbe XXVII. poglavja, ki je nosilo naslov: "O kazenskem postopku v tiskovnih rečeh." in je obsegalo §§ 483-494.

¹¹ Metod Dolenc, Glavne poteze našega tiskovnega prava, Slovenski Pravnik XL/1926, str. 107.

¹² Več o tem glej Jelka Melik, Kazensko sodstvo na Slovenskem 1919-1929, str. 84-91.

nedodelan, nejasen in nerazumljiv.¹³ Težav ni odpravil. Razvrstil je kazniva dejanja v tri večje skupine: kazniva dejanja "zoper obče interese", kazniva dejanja "zoper čast" in kazniva dejanja "čisto tiskarskega značaja".¹⁴ Kleveta je spadala v drugo skupino¹⁵ in je bila storjena z objavo neresničnih, časti škodljivih dejstev. Spadala je med pregreške, kar pomeni, da je bila v sredi med najtežjimi kaznivimi dejanji - hudodelstvu in najlažjimi - prestopki. Kleveta ni slovenski izraz in je bila v slovenski prevod zakona prevzeta neprevedena iz srbohrvaščine. V slovenščini bi se to kaznivo dejanje moralo imenovati kriva obdolžitev.¹⁶ Za kleveto je bila zagrožena kazen zavora do treh let in denarna kazen do 20.000 dinarjev. Če pa je sodišče ugotovilo, "da je meril klevetnik s posebnim načrtom na to, da bi uničil dobro ime ali kredit oklevetane osebe", je lahko izreklo zapor od šestih mesecev do treh let in denarno kazen do 30.000 dinarjev. Prizadeta oseba je imela pravico zahtevati tudi odškodnino, ki ni smela biti manjša od denarne kazni. Tiskovni zakon je določal tudi postopanje sodišča pri tiskovnih zadevah.¹⁷ Za tiskovne zadeve so bila pristojna zborna sodišča prve stopnje. To so bila okrožna sodišča, v Ljubljani pa deželno sodišče, ker je vse do leta 1929 ohranilo svoje staro ime. Postopek se je uvedel s tožbo osebe, ki jo je kleveta prizadela (oklevetane osebe) pri krajevno pristojnem sodišču. Še istega dne se je morala ta tožba izročiti "preiskovalnemu sodniku v postopanje kot nujen predmet", ta pa jo je moral v štiriindvajsetih urah poslati toženi stranki. Odgovor na tožbo, v katerem je podal toženec "obrambo" in predloge za izvedbo dokazov, pa je moral toženec predložiti v osmih dneh.

Toženec je pravočasno poslal sodišču svoj **odgovor na tožbo**. Odgovor je obsegal štirinajst tipkanih strani. Menil je, da Hribarja ni žalil in da tudi ni imel takega namena: "Kdor je stal toliko časa in na tako vidnih mestih v javnem življenju in igral tako pomembne javne vloge kakor tožnik, si mora pač dopasti pustiti, da ga sobojevnik - pa bodisi iz njegovih lastnih vrst, ali pa iz vrst njegovih političnih protivnikov, tako oceni in njegovo osebnost tako nariše, kakor se je v teku dolge dobe in mnogoterih izkušenj ustalila v njegovih očeh. Javnost ima pravico do kritike oseb, ki v javnosti nastopajo. Kakor politiki sami ob razpravah o javnih zadevah pogosto niso preveč izbirčni ne v sredstvih, ne v besedah, tako tudi sami ne smejo kazati prevelike občutljivosti, kadar se o njih samih govori. Inkriminirani pasus se tako po obliki, kakor tudi po vsebini znači kot dopustna politična kritika, ki ne more biti in tudi ni za ocenjenca niti žaljiva, niti za ocenjevalca kaznjiva." Nato se je toženec spustil v obravnavo vsakega dela svojega besedila posebej: "Sosebno se ne more smatrati kot žaljivo, ako sem o tožniku izrazil mnenje, da je odbijajoč, izzivajoč pust in dolgočasen politični pedant najhujše vrste. S tem mu nisem očital nikakih nenravnih lastnosti in sploh ničesar, kar bi se nanašalo na njegovo npravstveno integriteto. Ali je kdo v svojem nastopanju prikupljivega ali pa odbijajočega vedenja, ali je šaljiv in dovtipen, ali pust in dolgočasen ter ali je strogo natančen in pedantičen, ali pa površen in vetrnjaški - to je etično in npravstveno docela irelevantno in ne more čast in ugled nikogar trpeti, ako ga v tem pogledu označujem tako ali tako. Tozadevna sodba je sploh subjektivna ocena, ki ni žaljiva, četudi bi kdo drug v tem oziru imel drugo sodbo. Istotako ni nikaka žaljitev, če sem o dr Tavčarju

¹³ Več o tem glej Metod Dolenc, Po prvih treh letih tiskovnega zakona, Slovenski Pravniki XLIII/1929, str. 53-67.

¹⁴ Zakon o tisku je vseboval predpise o tiskovnih deliktih in kaznih zanje v osmem poglavju v členih 43 do 72.

¹⁵ Člen 52 Zakona o tisku.

¹⁶ Metod Dolenc, Glavne poteze našega tiskovnega prava, Slovenski Pravniki XL/1926, str. 121.

¹⁷ Določbe o postopku je vseboval Zakon o tisku v devetem poglavju, in sicer v členih 73 do 93.

pisal, da je bil vzor nesebičnosti, nad vse požrtvovalen in neoporečen in potem pristavil, 'kaj pa naj rečem o njegovem sodruhu?' S tem nisem izrekel sploh nobene sodbe... temveč sem pustil to vprašanje odprto... Kar se pa končno tiče agenta je poudariti, da ni nikaka nečast pripadati temu v današnjih gospodarskih razmerah zelo razširjenemu stanu. Tožnik je bil, kakor je notorično, po svojem poklicu zastopnik banke 'Slavije' njen nameščenelec v Ljubljani, čigar naloga je bila, da zbira zavarovalne ponudbe za svoj zavod, njegov posel je bil torej posel zavarovalnega agenta, četudi je imel pozneje, ko se je delokrog "Slavije" v naših krajih razširil, naslov ravnatelja. Sploh pa se o agentu v širšem pomenu besede govori tudi tedaj, kadar kdo kaže nenavadno vnemo in agilnost za kako stvar in v prenesenem smislu besede celo kadar ne gre za posle materialne narave. V nobenem slučaju se s tem ne očitajo o dotičniku nikake zaničljive lastnosti, temveč se označuje s tem ali resnični poklic dotičnika ali pa njegova nenavadna vnetost, s katero se za kako stvar poteguje. Mnenja sem tedaj, da tožitelj ni imel nobenega povoda razburjati se nad mojo oceno njegove osebnosti če pa me že tira pred sodnika, potem se moram seveda braniti in nastopam v okviru domnevnih žalitev dokaz resnice."

Tiskovni zakon je določal, da se sme resničnost dejstev dokazovati vselej, kadar gre za kleveto in se dejstva, katerih objava je bila predmet kaznivega dejanja, niso nanašala na kralja in kraljevski dom, tuje državne poglavarje in narodno skupščino ali pa na rodbinsko življenje ali moralo članov v rodbini. Kadar je osumljenec oziroma toženec dokazal, da so dejstva, ki jih je objavil in naj bi po mnenju tožnika škodovala njegovi časti, resnična, ni storil kaznivega dejanja klevete. Neresničnost obdolžitve je bil torej normativni element klevete.

Šuklje je na desetih tipkanih straneh navajal številna dejstva, ki naj bi pokazala, da je Hribar res tak, kakor ga je opisal v svojem delu. Razdelil jih je na 22 točk in pod vsako navedel dokaze, predvsem so bile to priče, ki naj bi jih sodišče zaslišalo. Pod točko 1. je navajal splošno znana dejstva, da je bil tožnik zastopnik banke Slavije do leta 1914 in "da je te posle vršil ves čas z veliko žilavostjo in intenzivnostjo...", da je bil izredni poslanik in pooblaščen minister v Pragi od decembra 1918 do julija 1921, kasneje do konca marca 1923 je bil pokrajinski namestnik za Slovenijo ter od 1. septembra 1923 do konca 1924 član "komiteta za Južno železnico", ki je bil tedaj državni organ. V naslednji točki je postregel s podatki iz Hribarjevega osebnega življenja: "Tožnik je bil od svoje prve žene Milice, ki je bila Čehinja in mu je kot taka dobro služila kot priporočilo pri Čehih, ločen pa ni skrbel zanjo tako da je zadnja leta preživela v največji bedi in je morala tožnika kake trikrat tožiti radi alimentacije... Nazadnje je umrla v bolnici in bila kar na tistem pokopana, dasi bi bila kot bivša županja stolnega mesta Ljubljane zaslužila drugačno slovo. Bila je celo predčasno pokopana... Osem dni po pogrebu svoje prve žene se je tožnik v Dobrni poročil s svojo današnjo ženo, s katero je že mnoga leta poprej živel v civilnem zakonu." Pod točkami 3., 4., 5. in 6. je trdil in navajal dokaze, da je tožnik, ko je postal župan, poslal vseh hišnim posestnikom "od banke 'Slavije' poziv z njegovim podpisom, da naj se pri njej zavarujejo. Predvsem je dal tožnik vse mestne stavbe, ki so bile preje drugod zavarovane, pri banki 'Slaviji' zavarovati. Takrat se je začela zlata doba banke 'Slavije' v Ljubljani. Tožnik je bil dopoldan ravnatelj banke, popoldan pa župan na magistratu." V nadaljnjih točkah je bil na vrsti tožnik kot poslanik v Pragi. Tako beremo v 7. točki: "Ko je bil tožnik poslanik v Pragi se je na široko bavil s kupčijskimi posredovanji. Ko je prišel tedanji minister dr. Kramer v Prago so ga merodajni češki krogi od vseh strani rotili, da naj se napravi temu konec, rekoč, da tožnik ni nikak diplomat niti konzul, ampak navadni agent, da je z njim težko delati, ker samo na to gleda, kako bi kaj zaslužil; prosili so dr. Kramerja, naj se pošlje v

Prago moža, ki bo zastopnik Kraljevine ne pa trgovine." V naslednji točki izvemo, kako je tožnik priredil veliko "soarejo". Povabil je češke industrialce in jim predstavil Frana Vokača, "katerega je kot glavnega reprezentanta industrijskih krogov SHS predstavil in v zvezde koval; animiral je češke industrialce da naj se kar gu Vokaču zaupajo in v Jugoslaviji potom njega investirajo itd., kar so ti deloma res storili, potem pa žalostne izkušnje kakor pri igralnici na Bledu doživeli, kjer so velike milijone izgubili." V potrditev tega, da je bil Hribar agent, navaja še primer, da je Hribar kot poslanik v Pragi posredoval češki koks Strojnim livarnam. Koks je bil drag in livarne so poslale svojega predsednika M. Vidmarja v Prago, da bi navezal "direktne zveze z dobavitelji koksa... Tožnik je bil nad tem poskusom njegovo posredovanje eliminirati zelo razburjen in je imel g. Vidmar zaradi tega zelo oster rankonter z njim." Obdobje Hribarjevega delovanja v Pragi zaključuje toženec s trditvami, da se je zaradi "takega postopanja tožnika kot poslanika javno v Pragi govorilo, da je poslaništvo SHS postalo agentura..." ter da je bilo zunanje ministrstvo "prisiljeno, da je radi takega kupčijskega delovanja tožnika kot našega poslanika v Pragi odpoklicalo."

V točkah 14. do vključno 16. je opisal toženec več primerov delovanja Hribarja kot kraljevega oz. pokrajinskega namestnika v Ljubljani, kjer po njegovih besedah tudi "ni pustil kupčijskih poslov v miru." Tako je med drugim zapisal: "Zagrešil je najprej neokusno vprizorjeno akcijo za nakup Windischgrätzove vile na Bledu, katero je hotel z več ali manj prisiljeno kolekto pri industrijalcih... tudi Nemcih... kupiti in potem Kralju kot dar pokloniti. Ko je Kralj za način nabiralne akcije izvedel, je stvar seveda hipoma padla v vodo... V času ko je tožnik započel akcijo za nakup Windischgrätzove vile je skupaj z Fran Vokačom kupil vilo Heleno v neposrednji bližini bodoče kraljeve rezidence na Bledu... Na to je prinesel takratni Večerni list zlobno notico, da se tožitelj na konjunkturo dobro razume, da je zelo previden in da misli, da bodo če Kralj Windischgrätzovo vilo kupi, objekti v bližini iste v ceni silno poskočili, in da je tožnik zaradi tega vilo Heleno kupil. Nato je tožnik pozval Frana Vokača k sebi, ga opozoril na ta napad in mu predlagal, da naj se vila Helena v zemljiški knjigi prepíše samo na Vokačevo ime. Večernemu listu pa je tožnik poslal popravek. Ker pa potem nihče od dvora vile Helene ni hotel kupiti, se je pozneje to vilo obesilo Internacionalni hotelski družbi..." V točki 18. in 19. je spregovoril še o tožniku kot "članu državne uprave južnih železnic", kjer je tudi "z nenavadno vnemo nastopal za korist različnih tvrdk, tako da ga je nekoč član komiteta dr Kramer stavil na odgovor, češ, da to nasprotuje interesom države." Šuklje je navedel še več primerov in zaključil: "Da je karakterizacija tožitelja v inkriminiranem spisu, da je odbijajoč, izzivajoče pust in dolgočasen politični pedant, docela pravilna, ker odgovarja njegovemu načinu nastopanja in poslovanja, bodo potrdili možje, ki so s tožnikom imeli pogosto posla na političnem poprišču." Na koncu je še dodal, "da si je tožnik že sam poiskal zadoščenje, ko je v Narodnem dnevniku od 2., 3. in 5. julija 1926 štev. 144, 145 in 146 objavil pod naslovom 'Franju Šukljetu v spominsko knjigo' nad vse strupen odgovor, v katerem me je na vse drugačen in hujši način žalil... V smislu 64. tisk. zak. je nastala s tem zame oprasčujoča okolnost."

Poglejmo, kaj je določal 64. člen: "Če se je zgodilo pred uvredo po tisku izzivanje ali nezakonito postopanje ali če so se zgodile uvrede vzajemno, smatra sodišče takšno postopanje za olajšujočo ali oprasčujočo okolnost, kakor se pač snidejo prilike, ob katerih so bile učinjene."

5. februarja je sodišče prejelo "**Dokazne predloge tožeče stranke**" in to kar na 46 tipkanih straneh z namenom "stvar vsestransko pojasniti in predlagati izvedbo novih dokazov". Najprej je Hribar ugovarjal Šukljetovi trditvi, da je bil agent banke "Slavije":

"Leta 1876 sem se naselil v Ljubljani kot generalni zastopnik banke 'Slavije' v Pragi. Kot tak nisem bil nameščenec banke Slavije, ker nisem od banke prejemal nikake stalne plače... Moje delo že takoj s početka ni bilo akvizitorno, temveč organizatorno. Akvizitorni posel imeli so opravljati moji potovalci in pa podeželski zastopniki, katere sem pridobil v vseh večjih krajih." Popravil je tudi Šukljetove trditve glede "Komiteta Južne železnice", kjer je bil član od 1. 9. 1923 do 15. 4. 1924 in zopet od 1. 12. 1925 do konca 6. 1926: "Napačna je torej trditev, da je bil ta komite državni organ v tistem pomenu besede, kakor navaja toženec. Bil je le ad hoc sestavljena inštitucija, ki je mogla ministru svetovati, ne da bi bil on vezan njene svete uvaževati." Na šestih straneh se je Hribar razpisal o svoji prvi ženi. Zanical je trditev, da je bila Čehinja. Bila je Nemka iz Brna in je bila v čeških krogih popolnoma neznana, tako "v priporočilo pri Čehih ni mogla služiti ne z znanjem njihovega jezika, ki ga je le v narečju lomila in v katerem pravilno napisati niti par besed ni bila v stanju, ne s svojo izobrazbo ker je dovršila le tri razrede nemške osnovne šole in ni bila v stanju niti v svojem materinem jeziku najpreprostejšega stavka napisati brez ortografskih in slovničnih napak." Na naslednjih straneh je tožnik zelo podrobno opisal premoženjsko stanje svoje žene ob ločitvi, kjer "si je ona sama izgovorila 250 kron mesečnih alimentov. Ob enem sem jej takrat plačal njene dolgove v znesku 877.34 K in jej prepustil iz skupnega stanovanja sledeče nepremičnine: eno kompletno posteljo z opravo, eno nočno omarico, dve omari za obleko,... en kompletni zastor za okno, eno stekleno omaro z razno vsebino, vse preproge iz njene sobe, en šivalni stroj, eno šivalno mizico, dvanajst parov rjuh, dvanajst prevlek za blazine..." Opisal je svoje materialne razmere in popisal vse razprtije, ki sta jih imela kasneje glede zviševanja preživitve.

Zanical je tudi Šukljetove navedbe o združevanju funkcij župana in zastopnika Slavije: "Hišne posestnike ljubljanske je Banka večkrat vabila, naj se zavarujejo. Da bi bila na vlašči in le za to, ker sem jaz postal župan, razposlala vsem hišnim posestnikom ljubljanskim pozive naj se zavarujejo, je zlobna izmišljotina... Zlata doba banke Slavije v Ljubljani se ni začela šele takrat, ko sem jaz postal župan, temveč že veliko preje. Takrat namreč, ko je nje zastopstvo prišlo kot samostojno podjetje v moje roke... Izvolitev za župana pa centrale v Pragi ni nič kaj razveselila, ker je čisto pravilno sklepala, da se bodem le preveč posvečal županskim poslom in vsled tega jel zemarjati agende poklica, ki me je živel. In res je 'Slavija' vsled moje izvolitve za župana le škodo trpela... Da sem bil jaz s svojo eksistenco navezan na 'Slavijo', ni mogla biti zapreka. Saj bi bilo absurdno, ko bi se od trgovca, odvetnika ali beležnika, če postane župan, zahtevalo, da se odpove svojemu poklicu... Drzna je trditev, da sem bil dopoldne ravnatelj banke 'Slavije', popoldne pa župan na magistratu. Občno je bilo znano, da sem kot župan prednjačil mestnim uradnikom po točnosti in pridnosti. Često sem bil že ob petih, skoro vsak dan pa ob šestih zjutraj na magistratu in sem ostal ondi do osmih pri konceptnem delu, ki ga podnevi zaradi neprestanega prihajanja strank in mnogih posvetovanj z uradniki ali udeležbe pri sejah nisem mogel opravljati. Od osmih do devetih ali najkasneje do tričetrt na deset sem se mudil v svoji pisarni, ob desetih pa sem bil vedno zopet že na magistratu, od koder sem domov odhajal le prav redko od devetih navadno pa ob desetih ali še kasneje."

Na Šukljetovo pisanje o njegovem delovanju v Pragi je odgovoril: "Vse kar toženec tu navaja je grda kleveta... V Pragi sem kot poslanik vžival pri predsedniku Republike, pri vladi, pri kolegih iz diplomatskega zbora in v veliki češki družbi največje simpatije in splošno spoštovanje. S kupčijami se sploh nisem bavil... Da so se pred ustanovitvijo konzulata obračali do mene tudi razni trgovci za pojasnila radi zvez z Jugoslavijo, je

čisto naravno. Slabo bi bil razumel svojo dolžnost, ko bi jih bil jednostavno odklanjal. Saj sem že takrat vedel, da mora moje delovanje biti usmerjeno ne le k političnemu, temveč tudi k gospodarskemu zblizanju obeh narodov in držav... Nemogoče in zato tudi neresnično je, da bi bili dr. Kramarja merodajni češki krogi od vseh strani rotili, naj se napravi konec mojemu delovanju, češ, da nisem nikak diplomat niti konzul, ampak navaden agent, da je z menoj težko delati, ker samo na to gledam, kako bi kaj zaslužil. Res pa je in notorično, da so merodajni češki krogi bili z mano popolnoma zadovoljni in da si pri svojem delu kot poslanec razen svojih službenih dohodkov nisem ni pare zaslužil, pač pa poleg teh dohodkov, ki so bili v oni dobi prav skromni, iz svojih prihrankov samo za to, da državo dostojno reprezentiram, izdal preko 100.000." Razložil je tudi dogodek v zvezi s Franom Vokačem in "njemu na čast prirejeno soarejo". Na poslaništvu so bili večkrat večerni sprejemi, kjer je bilo tudi do tristo oseb iz vseh slojev praškega prebivalstva. Fran Vokač je bil na eni izmed njih povsem slučajno. Glede posredovanja pri dobavi koksa za Strojne livarne v Ljubljani pa se Hribar ni spominjal ničesar. Zanikal je, da bi se v Pragi javno govorilo, da je poslaništvo SHS postalo agentura in dodal: "Zgodilo se je nekoč, da je eden onih brezvestnih trgovcev, ki so pod napovedbo suhih sliv hoteli v Prago utihotapljati tobak, trpel prav veliko materialno škodo. Naščuval je nekega vseučiliščnika, da je jel širiti vest, da sem 100 volov, ki jih je jugoslovanska (!) poslala za Češkoslovaško, z velikim dobičkom v Nemčijo prodal. Mladeniča sem tožil. Ker je pa pred sodiščem jokaje obstal, da je bil po brezvestnežih k širjenju te vesti zapeljan in je skesano prosil odpuščanja, sem mu odpustil, da mu ne uničim bodočnosti." Vendar je ironično pripomnil: "V nekem oziru sem bil pa res agent. Nabral sem namreč za podporno zalogo naših dijakov s hojo od zavoda do zavoda in od tvrdke do tvrdke 830.000 Kč." Na štirih straneh je odgovarjal na Šukljetovo trditev, da ga je "ministrstvo Inostranih del iz Prage odpoklicalo." Navajal je razloge, ki jih je skoraj z enakimi besedami predstavil v drugem delu spominov v poglavju, ki nosi naslov: "Opazovanje razvoja dogodkov v domovini - Sklep vrniti se vanjo". V nadaljnjem besedilu je odgovoril na očitke, da je s trgovanjem nadaljeval tudi kot pokrajinski namestnik: "Za kupčijske posle mi je ob obilni uradni zaposlenosti pač nedostajalo časa, dasi bi bil zanje, v kolikor bi jih vršil s svojim zasebnim premoženjem - ravno tako upravičen kot vsak drug državljan... Windischgraetzovo vilo sem nameraval kupiti za to, da jo narod pokloni svojemu Kralju kot letno rezidenco. Želel sem, da se na ta način pred vsem svetom dokumentuje ona srčna vez, katera spaja z našim presvetlim Kraljem slovenski narod, ki je po krivdi nekaterih tudi tožencu dobro znanih hiperpatriotov iz avstrijske dobe, bil urbi et orbi razglašen za sovražnika Srbov. Temu z moralne strani važnemu momentu družil se je drugi, ki je imel poseben pomen z gmotne strani. Navezati namreč ljubljenegega vladarja na Slovenijo in posredno v tem povzdigniti tujski promet na Bledu in v celi Sloveniji."

Šuklje je poslal sodišču "**Protidokazni predlog**" kot odgovor na Hribarjev dokazni predlog. V njem je navajal za podkrepitev svojih trditev nove primere, ki kažejo Hribarja v grdi luči.

Preiskovalni sodnik je začel **zasliševati priče** 1. aprila 1927. Vsega skupaj je bilo zaslišanih več kot petdeset prič, od tega kar prek dvajset v Pragi, nekaj v Ljubljani, Radovljici, Mariboru, Velikih Laščah in celo v Davosu v Švici. Nekatero pričo je predlagala ena, druge druga stran in več jih je bilo, ki sta jih predlagali obe strani. Sodišče ni zaslišalo vseh. Omejilo se je predvsem na tiste, ki bi mogle povedati, ali se je Hribar res ukvarjal z raznimi kupčijami in je torej res bil "agent", kot ga je označil Šuklje. Predvsem so bile vprašane osebe, ki bi mogle osvetliti Hribarja kot poslanika v

Pragi in župana v Ljubljani. Ob branju zapisnikov zaslišanj opazimo, da so bile Šukljetove priče mnogo bolj zadržane, nekatere se ničesar niso spominjale, druge so sicer pričale proti Hribarju, a niso znale povedati razlogov za svoje prepričanje, nekaj jih je govorilo celo Hribarju v prid. Seveda so bili tudi taki, ki so bili zelo kritični do tožeče stranke. Tako na primer Milan Vidmar, tudi Emil Storza, tovarnar iz Prage, ki je potrdil, da je Hribar res povabil na sestanek češke "industrialce" in jim predstavil F. Vokača kot glavnega predstavnika trgovskih krogov v SHS. "S svojim priporočilom je povzročil, da so nekateri navzoči industrijalci - med njimi sem bil tudi jaz - ustanovili družbo 'Tekstilia' s sedežem v Ljubljani in izvolili Franceta Vokača za predsednika te družbe. Ta družba je slabo prosperirala, tako, da so vsi češkoslovaški industrijalci ... prodali vse akcije Francetu Vokaču za zelo nizko ceno. V igralnico na Bledu sem tudi investiral neki denar, a sem tudi izgubil - pripomnim, da je dobil koncesijo Franc Vokač." Prav tako Anton Novačan, odvetniški kandidat star 40 let, ki je izjavil: "Bil sem v Pragi kot ataše poslaništva naše države od 19. novembra 1919 pa do kraja januarja 1920. Kot diplomatski uradnik sem imel priliko videti svojega šefa g. Hribarja na delu kot poslanika. Splošno se je govorilo, da se peča kot poslanik z večjimi trgovskimi posredovalnimi akcijami, vendar pa ne morem navesti konkretnega slučaja. Da so merodajni češki krogi bili nezadovoljni z delovanjem in nastopanjem g. Hribarja vem po tem, kar mi je predsednik sedanje češke vlade g. Svehla kot takratni voditelj češke agrarne stranke povedal koncem leta 1920. Rekel je, da g. Hribar ne spada na to odlično mesto in rabil pri tem izraz, katerega ne morem ponoviti... Ni resnična trditev tožnika, da je moral mene radi nezadostne kvalifikacije za diplomatsko službo staviti Ministrstvu na razpolago. Res pa je, da sem bil premeščen iz Prage v Trst v istem rangu, to pa zaradi tega, ker je nastal med menoj in g. tožnikom spor zaradi njegove slabe kvalifikacije. Bil sem namreč mlad in nepreviden, ker sem g. tožnika včasih popravil kadar je rabil pogrešno francosko frazo. To ga je ujezilo in mi je bil zato nenaklonjen od prvega začetka do slovesa..." Nekaj prič sta predlagali obe strani in tudi med temi najdemo več takih, ki so bile bolj naklonjene Hribarju. Največ hvale in nestrinjanj s Šukljetom pa seveda najdemo med Hribarjevimi pričami. Vse priče so zanikale, da bi pošiljal Hribar pozive za zavarovanje pri banki 'Slaviji' in prav tako, da bi opravljal tožnik v Pragi privatne kupčije. Posebno veliko je zelo lepih prikazov Hribarjevega zavzetega dela. Oglejmo si še enega izmed primerov. Dr. Ivan Matko je izpovedal: "Za čas svojega bivanja v Pragi, ko je bil poslanik kraljevine SHS v Pragi Ivan Hribar, sem bil Hribarjev domači zdravnik. Ob istem času, sem bil skozi 2 meseca stalno na dvoru pri Masariku, ki je bil takrat težko bolan... Tako sem imel priliko priti v dotiko ... s češkimi najvišjimi krogi... tudi s tujimi krogi, zlasti tudi z inozemskimi diplomati... Znano mi je, da je Hribar večkrat prirejal soareje... Lahko pa zanikam, da bi se kdaj govorilo o poslaništvu SHS v Pragi kot o agenturi. Nasprotno jaz sem bil o dobrem slovesu jugoslovanskega poslaništva v Pragi naravnost očaran, ker je jugoslovansko poslaništvo imelo prvovrsten sloves, ne samo pri najvišjih čeških krogih, temveč tudi pri inozemskih. Nadalje je Hribar igral naravnost očarljivo vlogo v najvišjih čeških znanstvenih krogih in je bilo veselje poslušati, kako so o njem govorili razni profesorji... Znano pa mi je nadalje tudi, da so imeli jugoslovanski dijaki pri Hribarju največjo zaslombo..." Med zasliševanjem prič je sodišče nepretrgoma dobivalo tudi pisanja sprtih strank z novimi in novimi navedbami in odgovori nanje, in sicer petnajst strani dolge **dokazne predloge tožeče stranke** 15. 4. 1927, 13. 5. 1927 kratek **dokazni predlog toženca**, 13. 7. 1927 **dokazne predloge tožeče stranke s pojasnili**, 14. 9. 1927 **predlog tožitelja** in 3. 11. 1927 ponovno **dokazne predloge tožnika**.

Sodišče je, očitno prepričano, da obstajajo razlogi za kazenski postopek, 6. maja 1929 sklenilo, da se "osumljenec stavi pred sodišče". Tožeča stranka je bila s tem poklicana vložiti v treh dneh obtožnico, predlog, naj se zoper obdolženca zaradi kaznivega dejanja opravi glavna obravnava in izda sodba. Tiskovni zakon je namreč določal v svojem 84. členu: "Ko se zaslišijo obtoženec in priče, kjer jih je kaj bilo, in ko so zbrani dokazi postopanja, izroči preiskovalni sodnik spise sodišču, ki sklene v seji /senatu/ treh sodnikov, ali naj se osumljenec obtoži ali ne. Odločba, da se osumljenec obtoži, se takoj priobči obtožencu in izroči tožitelju, da izdela obtožnico, ki jo mora predložiti v treh dneh. Po tej obtožnici mora odrediti sodišče razpravo v petih dneh, če ni prič, ali v desetih dneh, če je kaj prič, ki jih je treba pozvati na razpravo."¹⁸

8. maja 1929 je Hribar **vložil obtožnico** ter predlagal, naj se po izvedeni glavni obravnavi toženec spozna za krivega pregreška klevete in kaznuje. Zahteval je tudi plačilo materialne odškodnine in objavo sodbe.

Med razlogi za obtožbo je napisal: "Obtoženec je nastopil dokaz resnice za svojo obdolžitev, ki se mu pa ni posrečil. Iz provedenih dokazov izhaja, da v svoji lastnosti kot župan stolnega mesta Ljubljane in potem kot naše kraljevine minister in poslanik v zlati Pragi nisem izvrševal nobenih agentskih poslov, bodisi zavarovalnega ali kupčijskega ali posredovalnega posla in da nisem nikdar ničesar storil, kar bi utegnilo vzbuditi domnevo, da sem agent ter da samo na to gledam, kako bi kaj zaslužil. Vse izpovedbe merodajnih prič soglašajo v sodbi, da sem bil najboljši in najzaslužnejši župan in da sem užival kot poslanik v Pragi splošno spoštovanje ter ugled in sicer ne le kot senor diplomatskega zbora, temveč tudi radi mojih osebnih lastnosti. Zoper mene izrečena kleveta je iznešena ne le lahkomišno, temveč z zlobnim namenom, da me v javnosti stori nemogočega in družabno ubije. Obtoženec, ki je moje javno, narodu in domovini posvečeno delo primerjal s poslovanjem navadnega zavarovalnega agenta, pa ne more dokazati niti ene činjenice, ki bi mogla škodovati moji časti, dobremu imenu ali družabnemu ugledu. Obtožba je torej utemeljena." Kot dokaze, ki naj se izvedejo na glavni obravnavi, pa je Hribar predlagal le, da se preberejo dokazi, ki so že bili na sodišču in ni zahteval osebnega prihoda prič. Šuklje pa je poslal "Nujni predlog za vabilo prič", v katerem je predlagal, da se na glavni razpravi zasliši priča dr. Anton Novačan, odvetnik v Celju.

Končno se je 11. junija 1929, leto in pol po uvedbi postopka začela **glavna obravnava**, osrednji del kazenskega postopka. Iz zapisnika sklepamo, da se je zadeva odvila in končala zelo hitro. Hribar je odstopil od obtožbe. Senat se je umaknil na posvetovanje in nato razglasil oprostilno sodbo.¹⁹

Stranki sta nato sklenili poravnavo. Najprej je podal izjavo Šuklje: "Izjavljam, da nisem nikoli dvomil o osebni nesebičnosti g. Ivana Hribarja. Svoje spomine sem pisal bona fide. Vkolikor je smatrala neinformirana javnost dotično vsebino moje knjige kot napad na osebo g. Ivana Hribarja pa obžaljujem, ker to ni bila tendenca moje knjige. Ugotavljam, da nisem v teku mojih poizvedb ničesar našel kar bi me opravičevalo sumničiti g. Ivana Hribarja nečastnih dejanj, osobito glede njegovega javnega delovanja v lastnosti kot župan stolnega mesta Ljubljana ali kot kraljevi poslanik in minister v Pragi. Izjavljam, da svoje obdolžitve lojalno preklicujem". Hribar pa je izjavil: "Z ozirom na gorenjo izjavo, s katero mi je dal g. dv. svetnik Fran Šuklje popolno zadoščenje, izjavljam tudi s svoje strani, da je bil namen moje obdolžitve v 'Narodnem dnevniku' edinole ta, da zavrnem njegove očitke kot neresnične. Če pa smatra g. dv. svetnik Fran

¹⁸ Metod Dolenc, Glavne poteze našega tiskovnega prava, Slovenski Pravniki XL/ 1926, str. 105-130.

¹⁹ V smislu § 259 Kazenskopravnega reda.

Šuklje dotični moj odgovor za očitek lažnjivost, ki ga pa nisem nameraval, izjavljam lojalno, da sem šel predaleč in da ga obžaljujem."

Tako hiter in nenaden razplet po dolgem in zamotanem postopku, kjer sta obe stranki tako zelo resno in zavzeto sodelovali, je presenetljiv. Morda bi lahko vzrok našli v dejstvu, da je pred istim sodiščem in celo pred istim senatom tekla še ena tiskovna pravda med Šukljatom in Hribarjem, kjer pa sta bili vlogi zamenjani. Šuklje je bil tožeča in Hribar tožena stranka.²⁰ Glavna razprava v tej zadevi je bila istega dne uro kasneje in se je zaključila na enak način in s popolnoma enako poravnavo.

Dve pravdi sta torej tekli sočasno. Dne 27. junija 1927, pol leta kasneje, je namreč "Deželno sodišče v Ljubljani" prejelo **tožbo** prav tako zaradi pregreška klevete, v kateri je Šuklje navajal: "Lansko leto sem izdal knjigo 'Iz mojih spominov', v kateri sem zbral svoje memoare iz dolge dobe svojega političnega udejstvovanja. V memoarih sem se seveda moral baviti z vsemi važnejšimi osebnostmi, ki so v tem času igrale kako pomembnejšo politično vlogo. Tako sem se moral dotakniti tudi osebe obtoženega Ivana Hribarja, kojega sliko sem se potrudil podati na najverodostojnejši način tako, kakoršnja se je odražala od dogodkov samih, či-jih priča tekom dolgih desetletij sem bil jaz sam. Splošna sodba o karakterizaciji, ki sem jo o Ivanu Hribarju podal, je bila ta, da je njegova slika povsem objektivna in da povsem odgovarja sliki, ki jo imajo o njem tudi drugi njegovi sovrstniki, ki so – bodisi v njegovih lastnih vrstah, bodisi v nasprotnem taboru – z njim opravka imeli. Bila je to politična kritika, kakršno si mora pač vsakdo dopasti pustiti, ki v politični areni nastopa, posebno še, če se to dogaja v tako prominentni meri kakor pri tožencu. Toženec je smatral za potrebno, na moje memoare, v kolikor se tičejo njega, javno odgovoriti i.s. najprej v podlistku Narodnega dnevnika, potem pa še v posebnem ponatisu tega podlistka. Kot šolan politik mu ne zamerim in ne morem zameriti, ako skuša podobo, ki sem jo jaz o njem podal, nekoliko v svoj prilog retuširati, ne morem pa molčati, če se dotika pri tem moje osebne časti, in to temmanj, ker je toženec s svojo tus. tožbo Pr VIII 2/27 dokazal, da sam cele stvari ne smatra kot politično kritiko, ki se po celem svetu smatra za dopustno, ako je sicer pisana v dostojnem tonu. Kakor že rečeno, je toženec pod svojim imenom objavil v Narodnem dnevniku od 2. julija 1925 šte. 144 podlistek pod naslovom 'Franju Šukljatu v spominsko knjigo', kjer... piše sledeče: 'Predvsem naj bode ugotovljeno, da je profesorju zgodovine – in to je bil Šuklje, dokler se ni preril v parlamentarno življenje in k boljše plačanim službam – resnica, ta hčerka božja, dokaj postranska stvar. Kjer misli, da se lahko izhaja brez nje, vrže jo meni nič – tebi nič iz svoje krošnje. Vsled tega nastali prazni prostor v tej krošnji izpolni enostavno z izmišljotino ali pa z nečem, kar je resnici ravno nasprotno. Kako se to v slovenščini zove, ve Šuklje prav dobro.' Ne more biti dvoma o tem, da me toženec tukaj obdolžuje lažnjivosti..."

Odgovor na tožbo je prejelo sodišče 9. julija 1927 na štirinajstih tipkanih straneh in dva dni kasneje še na dveh straneh. Toženec I. Hribar je v njem dejanje priznal in ga utemeljeval: "Pod obtožbo stavljene besede niso nič drugega, kot kritika njegovih političnih praktik. Splošno je znano, da se v političnih borbah mnogokdaj uporabljajo sredstva, ki se protivijo našim moralnim nazorom. Pogled v naše dnevno časopisje že pouči, da je resnica v njem najzapostavljenejša pastorka. Zavijanje in izkrivljanje so žalibog postala že takorekoč najnavadnejša sredstva. Vsako resnico, ki bi utegnila pri čitatelju zbuditi pravično presojanje političnega nasprotnika, se skuša iz našega novinarstva izključiti. O tožniku je znano, da se je začel že prav zgodaj pečati s politikom. Že v njegovih mladih letih se je kolportovala v takratni mlajši generaciji neka njegova

²⁰ Tudi odvetnika sta bila ista. Hribarja je zastopal Fr. Tekavčič, Šukljeta pa J. Brejc.

izjava, češ, da mora politik čez trupla svojih najboljših prijateljev korakati k uspehom. Če je to izjavo res kje izustil ne vem; verjelo se je pa splošno vanjo. Res je vse Šukljetovo javno nastopanje kazalo, da se je v slovenski javnosti pojavil mož, ki v politiki ne bo poznal skrupulov. Najbolji dokaz za to dajo one razprave, katere je kot profesor v Dunajskem Novem mestu priobčeval v 'Slovenskem narodu' o življenju papežev. Že takrat je bilo znano, da je v spisih, ki so mu služili za podlago marsikaj deloma pretiranega, deloma naravnost neresničnega in od sovražnikov katoliške cerkve s prozornimi nameni izmišljenega. Zgodovinarju bi torej morala biti dolžnost, da je previden in da se strogo izogiblje vsaki ne popolnoma dokazani trditvi. Profesor Šuklje pa te previdnosti ni imel. Porabil je v takratnem političnem boju proti porajajoči se katoliški stranki – takozvanim klerikalcem – mnogo tega, kar je našel v tendencioznih spisih, misleč menda, da bodo njegovi spisi uplivali na politično mišljenje slovenskega naroda v 'protiklerikalnem zmislu'... Tožnik je vedoma zapisal neresnico, da sem svojemu narodu več škodoval kot koristil. Žal mi je, da moram govoriti o stvareh, o katerih bi bil najraje molčal, toda tožnik me sili v to. Da o ostalem svojem javnem delovanju ne govorim, navajam samo sledeče pridobitve, katere se imata Ljubljana in Slovenski narod zahvaliti moji inicijativi in z večine tudi mojemu neutrudljivemu delu: Ljubljanski vodovod, Mestno hranilnico ljubljansko, Ljubljansko kreditno banko, Slovensko višjo dekliško šolo, Vrhniško železnico, Mestno elektrarno, Mestno cestno železnico, Ljubljanski Narodni dom, Srednjo obrtno šolo, katere bi ne bilo, da nisem začel zidati poslopje za njo, predno je nemškimi nacionalcem uspelo izposlovati preklic dekreta o ustanovitvi državne obrtne šole v Ljubljani. Dežela Kranjska bi bila vsled mojega inicijativnega predloga že od leta 1888 imela lahko Deželno hipotečno banko, da bi je ne bil Šuklje po dogovoru z nemškimi poslanci preprečil... Tožnik pripoveduje v svojih 'takoimenovanih spominih, da so slovenski parlamentarci, med katerimi je seveda bil tudi on, še pod staro Avstrijo dosegli od naučne uprave, da so bili nekateri nadarjeni Slovenci absolventi avstrijskih visokih šol, poslani z državnimi štipendijami v inozemstvo, da si na ondotnih univerzah dopolnijo svoje študije ter razširjajo svoje duševno obzorje. To je neresnica. Učni minister Hartel je namreč te štipendije obljubil meni, ki sem kot predsednik vseučiliškega odseka v Ljubljani pripeljal k njemu deputacijo tega odbora. To je bilo tako splošno znano, da so v dijaških krogih te štipendije zvali Hribarjeve štipendije. Jaz sem namreč v imenu vseučiliškega odbora mlade slovenske učenjake izpodbujal, da so se za štipendije oglašali in sem o njihovih prošnjah tudi poročal ministrstvu. Tožniku je to seveda prav dobro znano... Tožnik govori vedoma neresnico, ko mi v primerjavi z dr. Tavčarjem odreka nesebičnost in požrtvovalnost. Tožnik dobro ve, kakšno uničujoče mnenje je imel dr. Tavčar o njegovem značaju; ve pa tudi, da je mrtev in da ne bode mogel več v tem oziru pričevati. Za dokaz neresničnosti tožnikovih trditev navajam naslednja dejstva:... Kakor hitro sem prišel v tak položaj, da mi je to bilo mogoče, sem svojima starišema začel plačevati podporo... sem tudi čisto na svoje stroške vzdrževal svojega brata Frana... ves čas njegovih študij. Poleg tega sem podpiral tudi druge člane svoje rodbine, tako sestre Rezo, Miciko in Nežo, potem svoje nečake, katerih enega sem vzdrževal v študijah, dokler jih ni dovršil... odkar sem se preselil iz Prage v domovino, sem požrtvovalno vršil dolžnosti nasproti svojemu narodu z delom kakor tudi z materialnimi žrtvami. Saj je ni bilo važnejše narodne prireditve, katere nebi bil podprl, ne pomembnejšega društva, kateremu nebi bil naklonil denarnega prispevka... Nešteto je bilo narodnih priredb, katerih sem se udeleževal čisto ob svojem trošku..." V nadaljevanju je Hribar navajal številne primere in ponujal zanje dokaze, med njimi zaslišanje okoli trideset prič

iz Ljubljane in drugih krajev pa tudi tujine. Pisanje je zaključil s predlogom, da se postopanje ustavi.

19. julija 1927 so prispeli na Deželno sodišče v Ljubljani **"Protidokazi tožnika"**, kjer je Šuklje odgovoril na petih straneh: "Toženec mi očita lažnjivost; s tem je podan tudi okvir za dokaz resnice, ki ga mora toženec doprinesiti, če se hoče odgovornosti oprostiti. Ne zadostuje torej, če toženec dokaže, da sem kedaj kako objektivno neresnico zagrešil, ampak dokazati mora toženec, da sem vedoma trdil neresnico ali, kakor se on izraža, namenoma resnico iz svoje krošnje vrgel in tako nastali prazni prostor v tej krošnji enostavno z izmišljotino izpolnil... Ne spominjam se, da bi bil kot profesor v Dunajskem Novem mestu..v 'Slovenskem Narodu' priobčeval kake razprave o 'življenju papežev'... Vsekakor bi bila toženčeva dolžnost, da bi bil tozadevne svoje trditve konkretiziral... Da je toženec svojemu narodu več škodoval kot koristil, to je moja ocena toženčevega javnega delovanja v obče, moje mnenje o njem, pa tudi mnenje mnogih drugih, ki so s tožencem istodobno nastopali v politični areni. Nisem trdil, da toženec svojemu narodu ni nič koristil, ampak sem le trdil, da mu je več škodoval kot koristil. Odveč je dokazovanje toženca, zakaj se imata Ljubljana in slovenski narod njegovi inicijativi in njegovemu delu zahvaliti, neglede na to, da vsega kar tam navaja, ni niti zamislil, niti naredil sam. Vztrajam pri svoji kritiki tudi če bi v polnem obsegu pritrdil vsem zaslugam, ki jih toženec sebi pripisuje. Niso namreč samo materielne dobrine, ki pri oceni zaslug politika za njegov narod v poštev prihajajo, ampak tudi dobrine moralnega značaja. Največjo škodo je prizadejal toženec svojemu narodu, ker je on v veliki meri pripomogel k temu, da je strankarski boj došel do one srditosti in zdivjanosti, ki je še dandanes najhujša ovira napredka naroda..." Sledili so primeri, ki naj bi podprli zadnje trditve in seveda dokazi, predvsem zaslišanja prič. V nadaljevanju je tožnik odgovarjal na Hribarjevo trditev glede Tavčarja in njegovega mnenja o Šukljetu... "Glede te nadvse žaljive trditve bom predložil troje Tavčarjevih pisem... iz katerih se da baš obratno sklepati, kar toženec trdi. Sicer pa predlagam gospo Franjo dr. Tavčarjevo, katera bo mogla najbolj povedati, kako je sodil ranjki njen mož o mojem in o toženčevem značaju. Glede nesebičnosti in požrtvovalnosti toženca pa v svojih spominih sploh nisem izrekel nikake sodbe... Kvečjemu bi se moglo reči, da toženca nisem hotel postaviti v eno vrsto z dr. Tavčarjem, ker ga nisem hotel proglasiti za vzor nesebičnosti, požrtvovalnosti in neoporečnosti, kakor dr. Tavčarja. S tem pa nisem rekel, da tožencu manjkajo v tem oziru normalne lastnosti, zlasti ako se te lastnosti meri po dandanašnjem merilu. Če sem zapisal, da toženca v navedenih ozirih ne morem hvaliti kot vzornika a la Tavčar, bi bila to laž le tedaj, če bi toženec mogel dokazati, da je splošno ali pa vsaj specijelno meni znano, da je toženec glede nesebičnosti, požrtvovalnosti in neoporečnosti svojega sodruga Tavčarja vsaj dosegel, če ne celo prekosil. Tega dokaza pa toženec ne ponuja nikjer. Če je tudi do pičice resnično, kar navaja toženec glede podpiranja staršev (otroška dolžnost!) in drugih sorodnikov, neizkoriščanja raznih položajev preko obične mere, podpiranja raznih narodnih naprav (dolžnost vsakega narodnjaka), raznih potovanj na svoje stroške (kdo pa je drugim narodnjakom kaj plačal...) itd., bi to še dolgo ne opravičilo toženčeve trditve, da sem lagal, ko ga nisem hotel postaviti za vzornika nesebičnosti in požrtvovalnosti po zgledu dr. Tavčarja, čigar darežljivost ne samo v narodne namene je bila dejansko izredna in vzorna... Ker me toženec k temu s hvalisanjem svoje nesebičnosti in požrtvovalnosti izziva, mu moram zopet predočiti, kako je s svojo prvo ženo Milico ravnal..." Tako je Šuklje naštel še nekaj drobnih primerov in zaključil s predlogom, da se toženčevi dokazi zavrnejo.

Hribar je odgovoril na 27. straneh v **"pojasnilih in dokaznih predlogih"**, ki jih je

sodišče prejelo 11. avgusta in med drugim zapisal: "Neresnična je trditev, da sem jaz v veliki meri pripomogel k temu, da je strankarski boj došel do one srditosti in zdivjanosti, ki je še dandanes najhujša ovira napredka naroda. Šuklje ve dobro, da to ni res. Resnična so namreč sledeča dejstva: Strankarski boj, katerega Šuklje omenja, je začel s takoimenovanim mladoslovenskim gibanjem. Bilo bi odveč navajati, kako in zakaj je to gibanje nastalo in kakšne posledice je rodilo. Gotovo je le, da so začetniki tega gibanja prinesli ostrejši ton v slovensko časnikarstvo. Med onimi, ki so se pridružili borbenim Mladoslovcem, je bil morebiti najtemperamentnejši profesor Fran Šuklje. Slovensko časnikarstvo morebiti v obče ni prinašalo ne preje, ne kasneje tako strupenih spisov, kakor je bil Šukljetov spis o življenju papežev. Od takrat naprej začenja zastrupljanje našega javnega mnenja. Sedaj bi pa hotel to meni naprtiti. Res sem bil tudi jaz takrat pristaš mladoslovenskega gibanja. Nikdar pa nisem napisal ničesar, kar bi me moglo v tem zmislu obteževati. Imel sem pred očmi povzdigo zavesti našega naroda in pa njegovo gospodarsko osamosvojitve... Za gojenje domače politične smeri sem se odločil še le, ko se mi je dr. Tavčar ponudil za solastnika in sotrudnika ter se je izgovoril, da bode pisal politične članke. A Slovan ni nastopil z bojno strankarsko taktiko, katero očita zasebni tožitelj meni. Bojna strankarska taktika, ki je dala potem dr. Tavčarju prav hvaležen povod za duhovito proti taktiko, je pričela šele z izdajanjem Ljubljanskega lista, čigar plačani urednik je bil Šuklje... Šuklje ve dobro, da sem jaz vedno svaril pred tako-zvano 'farško gonjo' in da sem kot načelnik Narodno-napredne stranke ob vsaki priliki opozarjal, naj se pisava Slov. naroda ublaži. Dr. Tavčar je vselej ob takih prilikah zatrjeval, da Slov. Narodu nima stranka ukazovati, češ, da ni njen organ, temveč, da jo le prostovoljno podpira. In tako je pisava 'Slov. Naroda' bila takšna, kakršno je hotel imeti urednik Miroslav Malovrh, ki je na dr. Tavčarja imel demoniški vpliv ter ga je uporabil tudi zato, da je z njegovim privoljenjem uprizoril vso ono ostudno gonjo proti dr. Janezu Kreku. Vedoma piše torej neresnico, da sem pred več nego 40. leti uvedeno bojno strankarsko taktiko jaz zasledoval z največjo odločnostjo. Saj vendar Slov. Narod ni bil moj list... Če se je, kakor trdi, s Tavčarjem dalo govoriti in bi se bil z njim dal dobiti modus vivendi, zakaj ga ni Šuklje iskal in dobil?... Najboljši dokaz je tale dogodek: Pred nekimi volitvami – ne vem zagotovo, če deželnozborskimi ali državnoborskimi, sešla sva se s Šukljetom slučajno v kavarni 'Union'. Pogovor se je kmalu dotaknil divjega novinarskega pisanja predvolilne dobe. Pripomnil sem, da bo temu po volitvah treba vendar napraviti konec in izrazil sem mnenje, naj bi se v ta namen sestali delegati obeh strank v posvetovanje. 'Pa brez Tavčarja', pripomni hitro Šuklje. 'O ne, s Tavčarjem' odgovorim jaz. Kako je ta najin pogovor dalje potekal in kako se končal, je za stvar, za katero gre brezpomembno; Važne so le gornje besede, ki jasno pričajo, da je Šuklje dobro vedel, da jaz na pisanje 'Slov. Naroda' nisem imel nikakega vpliva. Značilno je to pa tudi radi tega, ker dokazuje, da je Šukljetu bilo do tega, da raztrga prijateljstvo med dr. Tavčarjem in med menoj. To namreč ni bil prvi poskus te vrste. Nekaj let preje me je namreč obiskal dr. Šušteršič o priliki pogajanj, ki so se na mojo inicijativo začela glede združitve obeh narodnih klubov deželnega zbora. Prišel je z insinucijo, naj se ločim od dr. Tavčarja in nastopim proti njemu, češ, da tako ogromna večina pristašev narodnonapredne stranke stoji za mano, poleg tega pa, da se on zaveže, da me bo njegova stranka neopaženo tako podpirala, da se dr. Tavčarju popolnoma izpodnesejo tla. Z indignacijo sem odklonil takošno zapeljevanje k feloniji..."

V prvi polovici avgusta so začela sodišča v Ljubljani, Kamniku, na Vrhniki, v Radovljici, Užicah pa tudi zunaj državnih meja, na Češkem in v Avstriji **zasliševati**

priče. Zaslišanja so tekla še daleč v naslednje leto, saj je bilo zaslišanih prek trideset prič. Prav tako sta tožnik in toženec pošiljala nove in nove vloge, v katerih sta vsak svoje trditve obširneje razlagala, navajala nove primere in predlagala nove dokaze. Tako je na sodišče prispel 3. septembra "**protispis tožnika**", 6. oktobra, 2. novembra in 19. decembra "**dokazni predlogi toženca**", 25. januarja leta 1928 "**dokončna izjava tožnika**" in 29. januarja ponovno "**dokazni predlogi toženca**".

Priče so v številnih primerih podale le skope in zadržane izjave, mnoge se niso več spominjale dogodkov. Žal iz zaslišanj ni povsem jasno, kakšna vprašanja jim je sodišče postavljalo. Zanimiva je bila izpoved Franje Tavčarjeve: "Jaz se spominjam, da je Ivan Hribar podpiral vse dobrodelne akcije in več ustanov, katere so bile v prid narodnemu gibanju odnosno razvitku narodne ideje, da je razne akcije sam zamislil, druge pa izdatno podpiral, kakor je bil takrat običaj vseh vodilnih mož. Moj mož je Hribarja do tlej, da se je izkazalo, da so neki članki, kateri so izšli v 'Edinosti' in so bili proti mojemu možu naperjeni, po izjavi Nagliča bili inspirirani po Ivanu Hribarju, cenil. Preje omenjeno dejstvo pa je značaj Ivana Hribarja v očeh mojega moža jako utemnil. O dvornem svetniku Šukljetu pa je bilo mnenje mojega moža, da je jako nadarjen, duhovit, a v svojih načelih ne-zanesljiv". Izčrpnješe je bilo tudi pričanje Danila Majarona: "Ko se je mladoslovensko gibanje razvijalo v 70-ih letih, sem bil kot gimnazijec še premlad, da bi ga neposredno opazoval. Njegova zgodovina pa kaže, da je bil tedanji prof. Šuklje med prvaki tega skrajno protiklerikalnega gibanja. Koncem 70-ih let je iz Dun. Novega mesta, kamor je bil iz Ljubljane radi političnega prepričanja in nastopanja premeščen, prihajal na Dunaj med nas visokošolce, ki smo ga radi njegove značajnosti, njegovih govorov in idej visoko spoštovali. Ivan Hribar nam je bil tedaj še malo znan. Mladoslovenska časnikarska borba je polagoma izgubila svojo ostrost. Prof. Šuklje pa je radi spora narodne stranke v deželnem zboru kranjskem nastopil l. 1884 z napol vladnim Ljubljanskim listom proti prejšnjim svojim pristašem, ki so stali kakor odločno narodna stranka pod vodstvom dr. Valentina Zarnika, dr. Ivana Tavčarja in Ivana Hribarja. Jaz sem imel tedaj utis, da je Ljubljanski list s svojimi osebnimi napadi zanesel strupen ton v slovensko časnikarstvo in je potem dr. Tavčar v "Slovanu" prav tako osebno in strupeno odgovarjal. Tega bi o Ivanu Hribarju ne mogel trditi, ker že njegov slog ni po tem. Josipu Stritarju je bilo kasneje žal, da je sodeloval v podlistku Ljubljanskega lista; rekel mi je sam, da Šukljetove rezke 'zasramovalne' polemike ne odobruje. Jaz sam sem bil pristaš odločno narodne stranke in sem tedaj pisal proti Ljubljanskemu listu v Slov. Narodu in Slovanu.

'Slov. Narod' je v resnici dr. Tavčar hotel sam voditi. Jaz sem glavno uredništvo 'Slov. Naroda' vnovič prevzel l. 1894., pa sem si izgovoril, da o smeri in tonu lista nima odločevati upravni odbor Narodne tiskarne (predsednik dr. Tavčar), marveč, če nastanejo v tem pogledu diference, je to predložiti v rešitev posebnemu odboru, v katerem so bili dr. A. Ferjančič, L. Svetec, dr. Tavčar in jaz. Začetkom l. 1897 je dr. Tavčar zahteval naj se članek priobči v Slov. Narodu vsled sklepa upravnega odbora. Ker je bilo to proti dogovoru z mano, sem odložil uredništvo in dr. Tavčar je objavil v listu, da bo on sam urednik. To tedanjemu vodstvu (narodne) stranke ni bilo všeč in se mi je zopet ponujalo uredništvo, toda ga nisem prevzel, ker se mi je zdelo, da se lahko vsak čas pojavi sličen nesporazum. Za vsebino lista se nadalje nisem brigal, vendar pa sem M. Malovrhu, ki je postal s časom dejanski urednik, poleg drugih tudi jaz odsvetoval, da bi list priobčeval afero Theiner - dr. Krek. Vendar se je to zgodilo in prav umljivo bi bilo potem, če je dr. Krek odklanjal sodelovanje z dr. Tavčarjem. Proti tedanjemu deželnemu predsedniku baronu Winklerju sta nastopala dr. Tavčar in Hribar kot radikalna

narodna politika in kot deželna poslanca od l. 1889 dalje, ker se je videlo, da popušča napram Nemcem in nemškemu jeziku. Na drugi strani je prof. Šuklje s svojimi ožjimi somišljeniki in z ljublj. listom branil stališče Winklerja. Radikalno nastopanje je gotovo poživilo narodno samozavest in borbenost. Sicer pa je imel predsednik Winkler po mojem mnenju najboljše namene, a je bil vezan na smer "višje" politike. Ta višja politika in konstelacija v parlamentu je odločila, da se je moral Winkler po več kot desetletnem službovanju na Kranjskem umakniti nasledniku baronu Heinu. Prof. Šuklje, tedaj državni poslanec, mi je pravil, da po izreku ministerskega predsednika in notranjega ministra bomo s Heinom kot izvrstnim upravnim uradnikom zadovoljni. O tem, da bi bila narodno-radikalna stranka (n.pr. I. Hribar) trudila se posebej za odstranitev barona Winklerja, bi moral jaz kolikor toliko vedeti. Ko so bile decembra 1895 izvršene nove volitve za deželni zbor in sem bil izvoljen tudi jaz poslancem od mesta Idrije, ni bilo iz kraja nobene zveze med našim klubom in nemškim veleposestvom. Šele začetkom zasedanja je prišla ta misel na dan. Propagirala sta jo s strani Nemcev baron Schwegel, a v slovenski stranki tovariš Janko Kersnik, ki se je izrecno skliceval na sporazum s svojim najožjim somišljenikom prof. Šukljetom. Naša stranka je dobila nekaj koncesij (na pr. zagotovitev podpore za Slov. gledališče) in tako je prišlo do pisanega dogovora. Prav istina je, da je tovariš Ivan Hribar dolgo okleval in da je tovariš Kersnik pri podpisu Hribarjevem rekel, da je Hribar podpisal s srčno krvjo. Kako je bilo vsled Šukljetovega prijateljstva z baronom Schweglom pri predlogu za ustanovitev Deželne hipotekarne banke, ne vem. Sicer pa je to prijateljstvo, kolikor je obstajalo, ugodno uplivalo na vele zaslužno železniško akcijo posl. Šukljeta.

Dr. Ivan Tavčar se je o prof. in poslancu Šukljetu gotove dobe tudi v zasebnih pogovorih zaničljivo izražal. Potem pa je zopet prišla doba, ko sta bila 'prijatelja'. Dr. Tavčar v tem pogledu ni bil trd, hitro je postal prijazen, če se mu je rekla dobra beseda. Ivan Hribar je drja. Tavčarja vedno vpošteval, bodisi da je dr. Tavčar to želel ali pa ne. Prišlo je seveda med njima tudi do spora, ki pa se je navadno likvidiral tako, da je Hribar ponudil spravno roko drju. Tavčarju. To se je pokazalo tudi l. 1901, ko je bil dr. Tavčar organiziral opozicijo občinskih svetnikov proti Iv. Hribarju kot kandidatu za zopetnega župana, pa to opozicijo opustil vsled nekega prijaznega mu Hribarjevega govora na banketu Ljubljanske kreditne banke..."

Tudi v tem primeru se je sodišče odločilo, "da se stavi imenovani osumljenec pred sodišče". Obtožnico je Šuklje vložil 13. maja 1929, glavna obravnava pa je bila, kot smo že omenili, 11. junija.

Je sodišče dokončno rešilo in končalo prepir, kakor si je želel in upal predvsem Hribar? V tretjem delu spominov pod naslovom "Še enkrat: Fran Šuklje" je objavil vsebino poravnave in pripisal: "Vsak človek bi pričakoval, da je ta 'poravnava' končna beseda dveh strank, ki sta si zaradi obrambe časti stali pred sodiščem nasproti. Smatral bi bil pa tudi kot nekaj samo po sebi umljivega, da Šuklje, ako bo svoje spomine nadaljeval, v prvi novi knjigi, ki jo pod tem naslovom izda, lojalno priobči besedilo te 'poravnave' ... Na čelu tega poglavja navedene besede iz Šukljetove, pol leta kasneje izdane tretje knjige njegovih spominov pa dokazujejo, da se Šuklje samo po sebi umevne dolžnosti ni zavedal, ali vsaj ne - spomnil. Dokazujejo pa še več. Da mu namreč njegova zbadljivostna žilica še ne da miru."²¹

²¹ Ivan Hribar, Moji spomini, Ljubljana 1983, str. 561.

ZUSAMMENFASSUNG

Hribar und Šuklje vor Gericht

Ende der zwanziger und am Beginn der dreißiger Jahre erschienen die Memoiren von zwei bedeutenden slowenischen Politikern, von Fran Šuklje und Ivan Hribar. Hinter den Kulissen liefen aber vor dem Landesgericht in Laibach - viel weniger spektakulär - auch zwei Presseverfahren, in denen die Auseinandersetzung zwischen den beiden Persönlichkeiten noch etwas schärfer und noch weniger fein geführt wurde. Die Informationen über die gegenseitigen Vorwürfe, über Dauer, Gründlichkeit und Ende des Verfahrens, enthalten zwei umfangreiche Gerichtsakten, die heute im Archiv der Republik Slowenien aufbewahrt werden. Die Strafprozesse zogen sich länger als zwei Jahre hin; verhört wurden mehr als achtzig Zeugen, viele auch im Ausland. Abgeschlossen wurden sie dann aber relativ rasch: mit einem Freispruch und einem Vergleich, der in den Zeitungen "*Jutro*" und "*Slovenec*" abgedruckt wurde.

MATJAŽ KLEMENČIČ

**PRISPEVEK K RAZISKOVANJU POLITIČNE PARTICIPACIJE
MED SLOVENSKIMI AMERIČANI V DVAJSETEM STOLETJU –
PRIMER SLOVENCEV V CLEVELANDU, LEADVILLU
IN ROCK SPRINGSU**

Uvod

Slovenski izseljenci so se v Združenih državah Amerike naselili v glavnem v strnjениh slovenskih naselbinah, kjer živijo marsikje še danes. Na začetku so se v to čezmorsko državo naseljevali posamezni pustolovci in misijonarji, večina pa se jih je izselila med letoma 1870 in 1924 – to je v obdobju, ki v ZDA sovpada z močnim razvojem industrije in rudarstva. Tako naj bi po podatkih ameriških ljudskih štetij, ki jih priznava tudi stroka, že leta 1910 živelo v ZDA okrog 180.000 slovenskih izseljencev in njihovih otrok (po materinem jeziku),¹ leta 1920 pa že okrog 228.000.² Za leto 1990 pa so ameriški statistiki na podlagi 5% vzorca izračunali, da naj bi v ZDA živelo prek 100.000 prebivalcev,³ ki so se prištevali k prebivalstvu slovenskega porekla. Glede na merilo narodnostnega porekla se zdi ta številka nekoliko nizka, zato so verjetnejše ocene tistih raziskovalcev, ki ocenjujejo število ljudi slovenskega porekla v ZDA na okrog 500.000, čeprav so v to število zajeti tudi tisti, ki imajo le četrtino ali celo le osmino slovenskega predništva.⁴

Največ slovenskih izseljencev se je naselilo na industrijsko razvitem severovzhodu Združenih držav (Pensilvanija, New York, okolica Bridgeporta v Connecticutu, severni del Zahodne Virginije) ter južno in zahodno od velikih jezer (Ohio, Michigan, Wisconsin, Illinois, Minnesota, Indiana). Precej Slovencev si je ustvarilo svoj dom tudi v rudarskih območjih Skalnega gorovja (Kolorado, Wyoming, Montana, Utah) ter na nekaterih območjih ob tihomorski obali (Washington ter širša okolica San Francisca in Los Angelesa v Kaliforniji). Slovenski izseljenci so se naseljevali tudi na ostalih območjih Združenih držav, kjer pa je šlo v glavnem za manjše slovenske naselbine ali pa za razpršeno poselitev (zlasti na agrarno razvitih območjih). Tako se nekaj krajev, kjer so se v preteklosti razvile slovenske naselbine, nahaja v misisipskem nižavju, na jugovzhodu ZDA pa je omembe vredna Samsula v vzhodni Floridi, ki so jo ustanovili slovenski farmarji.⁵

Slovenska naselbina predstavlja del nekega naselja z zgoščenim slovenskim poselitvenim jedrom, v katerem je obstajala vsaj ena od etničnih organizacijskih struk-

¹ 13th U. S. Census of Population 1910, Volume 2, Chapter 10, Mother Tongue of the Foreign White Stock. Washington D. C. 1913, str. 960-1052.

² 14th U. S. Census of Population 1920, Volume 2, Chapter 10, Mother Tongue of the Foreign White Stock. Washington D. C. 1923, str. 967-1007.

³ *Ancestry of the Population of the United States by State: Supplemental Report 1993. 1990 Census of Population.* Washington D. C. 1993.

⁴ Edward Gilles Gobetz: *Slovenian Heritage I.* Willoughby Hills 1980.

⁵ Matjaž Klemenčič: *Slovenes of Cleveland. The Creation of a New Nation and a New World Community Slovenia and the Slovenes of Cleveland, Ohio.* Novo mesto 1995, str. 48-81.

tur – društvo bratskih podpornih organizacij,⁶ slovenski narodni dom,⁷ slovenska ali mešana katoliška oziroma evangeličanska etnična župnija⁸ ali pa uredništvo slovenskega etničnega časopisa.⁹

Organiziranost slovenskih Američanov v njihovih naselbinah je predstavljala tudi osnovo za njihovo vključevanje v politiko. Omeniti je še treba, da je bila stopnja politične participacije slovenskih izseljencev v obravnavanih naselbinah (Cleveland, Leadville, Rock Springs) pogosto večja od številčne moči oziroma deleža pripadnikov slovenske skupnosti v mestu oziroma v okraju.

Slovenci so se vključevali v politiko na vseh ravneh (lokalni, okrajni, državni in zvezni ravni). Pri volitvah na lokalni ravni gre za volitve v organe mestnih občin, kakršni so bili mestni sveti ter župani. V organe okrajev /County/ so volili okrajne pooblaščenke, okrajne tajnike, okrajne blagajnike, okrajne pravne zastopnike, okrajne "šerife", okrajne inšpektorje, okrajne mrliške oglednike itd. Na ravni zveznih držav so volili člane državnih poslanskih zbornic in senatov, na zvezni ravni pa člane ameriškega kongresa /Senat in predstavniški dom/. Ob tem je treba tudi poudariti, da so na vseh omenjenih nivojih volili tudi sodnike.¹⁰

Prispevek osvetljuje volitve v slovenskih naselbinah v mestih Cleveland (Ohio), Rock Springs (Wyoming) in Leadville (Colorado). **Cleveland** predstavlja milijonsko mesto z največjo koncentracijo slovenskega prebivalstva v ZDA, zato je tam relativno lahko slediti prizadevanjem slovenskih Američanov, da bi na volitvah izvolili slovenske uradnike. Za preučevanje te problematike nam je kot glavni vir služilo slovensko etnično časopisje, ki je volitvam posvečalo veliko pozornost, hkrati pa tudi propagiralo izvolitev kandidatov slovenskega porekla.

V **Rock Springsu** in **Leadvillu**, ki predstavljata manjši slovenski naselbini, pa smo se oprli na rezultate volitev, ki so bili objavljeni v zapisnikih mestnih svetov ter na zapisnike volilnih izidov v okviru zveznih volitev.

VOLITVE NA LOKALNEM NIVOJU

Cleveland (Ohio)

Kot je bilo že omenjeno, predstavlja Cleveland mesto z največjo koncentracijo Slovencev v ZDA, kjer se je izoblikovalo več slovenskih naselbin. Najbolj znana je bila tista na St. Clair Avenue, pomembne pa so bile še naselbine v Newburghu, West Parku ter Collinwoodu. V Clevelandu so izhajali tudi številni slovenski časopisi, ki so že pred prvo svetovno vojno na eni strani poročali o volitvah in volilnih izidih, na drugi pa svetovali

⁶ Matjaž Klemenčič, "Fraternal Benefit Societies and the Slovene Immigrants in the United States". *Etnični fraternalizem v priseljenskih državah/Ethnic Fraternalism in Immigrant Countries*. Maribor 1996, str. 21-32.

⁷ Klemenčič. *Slovenes of Cleveland ...*, 219-224.

⁸ Darko Friš: *Ameriški Slovenci in katoliška Cerkev 1871-1924*. Celovec, Ljubljana, Dunaj 1995, 417 strani; Mihael Kuzmič, *Slovenski izseljenci iz Prekmurja v Bethlehemu, PA., ZDA, v letih 1893-1924*. Naselitev ter njihove zgodovinsko socialne, politične, literarne in verske dejavnosti. (Doktorska disertacija na Filozofski fakulteti) (Ljubljana, 2000), 331 strani.

⁹ Matjaž Klemenčič, "Slovenski izseljenski tisk". *Znanstvena revija, leto 3, št. 2*. Maribor 1991, str. 299-316.

¹⁰ Matjaž Klemenčič: *Jurij Trunk med Koroško in Združenimi državami Amerike ter zgodovina slovenskih naselbin v Leadvillu, Kolorado in San Franciscu, Kalifornija*. Celovec, Ljubljana, Dunaj 1999, str. 316-317.

tamkajšnjim Slovencem, koga naj volijo. Kasneje so ti časopisi postali glavni nosilci predvolilne propagande Američanov slovenskega porekla za voljene položaje na vseh ravneh.

Še posebej pa so se uredniki slovenskih etničnih časopisov začeli zanimati za volitve, ko je za mestnega svetnika leta 1913 in 1915 kandidiral dr. Frank Kern. Kandidiral je v 23. volilnem okraju (St. Clair) na listi socialistične stranke, vendar je obkrat dobil premalo (večinoma le slovenske) glasov za izvolitev.¹¹ Slovenski etnični časopisi so se vključili v predvolilno kampanjo za izvolitev Američanov slovenskega porekla tudi ob volitvah 1917, 1919 in 1921. Tako so leta 1917 podpirali kandidaturo Johna Juliča, voditelja največjega slovenskega podpornega društva v Clevelandu, društva "Sv. Vida" št. 25 Kranjsko slovenske katoliške jednote (KSKJ), ki pa ni bil izvoljen.¹² Vzrok za neuspeh Kerna in Juliča je treba predvsem pripisati dejstvu, da sta svojo volilno bazo iskala le v okviru slovenske skupnosti. Podobno se je godilo tudi Johnu L. Mihelichu,¹³ ko leta 1923 ni bil izvoljen za mestnega sodnika, leta 1924 pa v zakonodajno zbornico zvezne države Ohio. Šele leta 1925, ko je njegovo kandidaturo podprla tudi demokratska stranka in se je s tem njegova volilna baza močno razširila, je bil Mihelich kot prvi Slovenec izvoljen za člana mestnega sveta.¹⁴

Na Mihelichevo izvolitev je vplivala tudi sprememba volilnega sistema, saj so od leta 1925 dalje volitve potekale po proporcionalnem volilnem sistemu, izvoljen pa je bil tudi leta 1927 in leta 1929. Že tedaj so za mestne svetnike kandidirali tudi drugi člani slovenske skupnosti iz drugih slovenskih naselbin, vendar pa vse do leta 1931 – z izjemo že omenjenega Mihelicha – ni bil nihče izvoljen.¹⁵

Šele s ponovno uvedbo večinskega volilnega sistema so bili v mestni svet izvoljeni tudi drugi kandidati slovenskega porekla. Ob uvedbi večinskega volilnega sistema je prišlo tudi do nove razdelitve volilnih okrajev ("Wardov"). Tako je slovenska naselbina na St. Clairu postala del 23. volilnega okraja, Slovenci v Colinwoodu so živeli v 28. in 32. volilnem okraju, Slovenci na zahodnem delu Clevelanda pa so živeli v 4., 33. in 2. volilnem okraju.¹⁶ Do prvega velikega volilnega uspeha kandidatov slovenskega porekla je prišlo leta 1933, ko so bili v mestni svet izvoljeni kar trije slovenski Ame-

¹¹ "Delavci vsi k volitvam". *Clevelandska Amerika*, leto 5, št. 64. Cleveland, 9. avgusta 1912, str. 1.; "Mestne novice". *Clevelandska Amerika*, leto 8, št. 83. Cleveland, 15. oktobra 1915, str. 1.

¹² John Julič, "Slovenskim volilcem v Clevelandu, Ohio". *Glasiło K.S.K.J. leto 3, št. 43*. Joliet, 31. oktobra 1917.; "Natančni podatki o volitvah v Clevelandu". *Clevelandska Amerika*, leto 10, št. 131. Cleveland, 9. novembra 1917, str. 1.

¹³ **John L. Mihelich** je bil rojen 23. aprila 1891 v Gori pri Sodražici. Leta 1907 se je skupaj s svojo družino naselil v Clevelandu, kjer se je kot delavec zaposlil v Gundovi pivovarni. Znal je izrabiti vse prednosti ameriškega sistema izobraževanja ob delu in tako leta 1917 postal prvi slovenski pravnik v Clevelandu. V obdobju prve svetovne vojne se je devet mesecev boril na francoskih bojiščih. Bil je aktiven tudi v slovenskem kulturnem življenju. Klemenčič: *Slovenes of Cleveland ...*, 299.

¹⁴ "Politični shodi v Newburghu". *Ameriška domovina* (v nadaljevanju: *AD*), leto 26, št. 127. Cleveland, 31. oktobra 1923, str. 1.; "John L. Mihelich nominiran za councilmanskega kandidata v 3. distriktu". *AD*, leto 27, št. 108. Cleveland, 14. septembra 1925, str. 1.; "Michelich izvoljen!" *AD*, leto 27, št. 132. Cleveland, 9. novembra 1925, str. 1.; "John L. Mihelich izvoljen. Slovenci v Clevelandu smo izvojevali prvo in najpomembnejšo politično zmago v naši naselbini. Naš kandidat proglašen izvoljenim v soboto popoldne." *Enakopravnost*, leto 8, št. 264. Cleveland, 9. novembra 1925, str. 2.

¹⁵ "Politična šola". *AD*, leto 29, št. 132. Cleveland, 14. novembra 1927, št. 2.; "Michelich izvoljen sijajno, ostali Slovenci propadli". *AD*, leto 31, št. 172. Cleveland, 6. novembra 1929, str. 1.

¹⁶ "Važna sprememba pri volitvah za mestne svetnike". *AD*, leto 33, št. 255. Cleveland, 29. oktobra 1931, str. 1.

ričani,¹⁷ in od tedaj naprej so clevelandski Slovenci stalno prisotni v mestnem svetu. Na relativno uspešnost kandidatov slovenskega porekla je vplivalo zlasti sklepanje kompromisov ter volilnih koalicij z drugimi etničnimi skupnostmi oziroma njihovimi voditelji.

Tabela 1: Člani mestnega sveta slovenskega porekla v Clevelandu (Ohio) v obdobju 1925–1987

leto	člani mestnega sveta
1925	John L. Mihelich
1927	John L. Mihelich
1929	John L. Mihelich
1931	Julius Grossman*
1933	John P. Ripič, Leopold Kennick, Emil Crown* (Gvozdrenovič), Anton Vehovec
1935	George Travnikar, Michael Pucel, John M. Novak, Anton Vehovec, Emil Crown*
1937	George Travnikar, Michael Pucel, John M. Novak, Anton Vehovec
1939	Anton Vehovec, Max F. Traven, Michael Pucel, George Kovačič
1941	George Kovačič, Anton Vehovec
1943	Edward Kovačič, Michael Pucel, John J. Prince
1945	Edward Kovačič, Michael Pucel, John J. Prince
1947	Edward Kovačič, Anton Vehovec
1949	Edward Kovačič, John Fakult, Joseph Kovach
1951	Edward Kovačič, John Fakult, Joseph Kovach
1953	John Kovačič, Joseph Kovach, John Fakult
1955	John Kovačič, Joseph Kovač, John Fakult
1957	John Kovačič, Joseph Kovač, John Fakult
1959	John Kovačič, John Fakult, Edmund J. Turk
1961	Edmund J. Turk, John Fakult
1963	Edmund J. Turk, John D. Cimperman
1965	Edmund J. Turk, John D. Cimperman, Jack Benko
1967	Edmund J. Turk, John D. Cimperman, Jack Benko
1969	Edmund J. Turk, John D. Cimperman, Jack Benko
1971	Edmund J. Turk, John D. Cimperman, Prince
1973	David Trenton, Robert Novak
1975	David Trenton, Robert Novak
1977	David Trenton, Michael D. Polensek, John A. Milakovich*
1979	David Trenton, Michael D. Polensek, John A. Milakovich*
1981	Michael D. Polensek
1985	Michael D. Polensek, Gus Frangos
1987	Michael D. Polensek, Gus Frangos

* Kandidati neslovenskega porekla, ki pa so bili tesno povezani z življenjem slovenske skupnosti

VIR: Poročila časopisa *Ameriška domovina*.

¹⁷ "Pet Jugoslovanov izvoljenih v mestno zbornico". *AD, leto 37, št. 262*. Cleveland, 6. novembra 1935, str. 1.

Ko govorimo o volitvah članov mestnega sveta, je treba omeniti še izvolitev Johna A. Milakovicha (po poreklu Hrvat, vendar aktiven tudi v slovenskih organizacijah), ki je bil leta 1977 in 1979 izvoljen v slovenski naselbini na St. Clairu.¹⁸

Leta 1981 je prišlo do ponovnih sprememb volilnih okrajev, katerih število so zmanjšali od 33 na 21.¹⁹ Tako je slovenska naselbina na St. Clair Avenue postala del 13. okraja. Vendar pa te spremembe, kot je to razvidno iz gornje tabele, niso bistveno vplivale na izvolitev mestnih svetnikov slovenskega porekla. Omeniti pa velja le poraz Milakovicha v 13. okraju leta 1981, katerega je premagal Poljak Edmond Ziolek. Vzrok Milakovichevega poraza je bila kandidatura mlade slovenske Američanke Lynn Arko, ki je razdelila slovenske glasove.²⁰ Z letom 1981 je bilo tudi konec velikega uspeha Slovencev na nivoju lokalnih volitev.

Zanimiva je poklicna struktura mestnih svetnikov slovenskega porekla. V glavnem so bili podjetniki oziroma ljudje, ki izhajajo iz podjetniških družin. Izjemo predstavlja le Vehovec, ki je bil delavec. Vsi omenjeni so bili tudi aktivni člani tamkajšnjih slovenskih bratskih podpornih in kulturnih društev. Po izvolitvi so kot člani najrazličnejših odborov opravljali pomembne funkcije – še zlasti tisti člani mestnega sveta, ki so se ukvarjali s "kvaliteto življenja" v posameznih mestnih četrtih. Opravljali pa so tudi vodilne funkcije v mestnem svetu. Tako je bil Edmund J. Turk²¹ leta 1972 izvoljen za predsednika mestnega sveta. V svojem predstavitvenem govoru ob izvolitvi je omenjal prispevek mnogih Američanov slovenskega porekla k temu, da je postal tako član mestnega sveta kakor tudi njegov predsednik. Še posebej je zanimiva omemba lastnice (Mary Debevec) in urednika (Vinko Lipovec) časopisa Ameriška domovina ter Johna Sušnika, predsednika bratske podporne organizacije Ameriške dobrodelne zveze /American Mutual Life Association s sedežem v Clevelandu.²² Michael Polensek²³ pa je bil na začetku 90-ih let pomočnik voditelja demokratske večine v clevelandskem mestnem svetu.

Američani slovenskega porekla so bili uspešni tudi na županskih volitvah. Tako je bil leta 1941 na listi demokratske stranke izvoljen za župana Frank Lausche. Njegova izvolitev je bila rezultat tako njegovega osebnega političnega uspeha, kakor tudi rezultat političnega izobraževanja, ki se je začelo v slovenski četrti na St. Clairu ob prelomu iz 19. v 20. stoletje.²⁴ Lausche je bil ponovno izvoljen tudi leta 1943,²⁵ nato pa vse do leta

18 "Dennis J. Kucinich novi župan Clevelanda". *AD, leto 79, št. 168*. Cleveland, 10. novembra 1977, str. 1.; "George V. Voinovich je župan mesta Cleveland. Zmagal z veliko večino". *AD, leto 81, št. 125*. Cleveland, 7. novembra 1979, str. 1.

19 "Za Georga V. Voinovicha". *AD, leto 83, št. 100*. Cleveland, 25. Septembra 1981, str. 1.

20 "George V. Voinovich ponovno izvoljen. Milakovich je premagan". *AD, leto 83, št. 96*. Cleveland, 2. oktobra 1981, str. 1.

21 **Edmund J. Turk**, je bil rojen leta 1925 v Clevelandu. Leta 1954 je diplomiral na pravni fakulteti Cleveland-Marshall College of Law in bil od leta 1961 do 1973 član clevelandskega mestnega sveta (od 1972 do 1973 tudi predsednik mestnega sveta). Od drugih funkcij, ki jih je opravljal pa je treba omeniti zlasti predsedovanje Slovenian American Heritage Foundation.

Joseph Velikonja and Rado L. Lencek: *Who's Who of Slovene Descent in the United States*. New York, 1995, str. 121.

22 "Edmund J. Turk zaprisežen sinoči kot predsednik mestnega sveta". *AD, leto 74, št. 2*. Cleveland, 4. januarja 1972, str. 1.

23 **Michael Polensek** je diplomiral na višji šoli Cuyahoga. Poleg tega je bil član clevelandskega mestnega sveta je bil tudi predsednik "Nottingham Civic Club", podpredsednik društva št. 142 SNPJ ter član društev "sv. Jožefa" št. 169 KSKJ in št. 6 AMLA.

Velikonja and Lencek, *Who's Who of Slovene Descent ...*, 92.

24 "Lausche je župan". *AD, št. 44, št. 259*. Cleveland, 5. novembra 1941, str. 1.

25 "Lausche zopet izvoljen. Kovačič, Prince, Pucel, vsi Slovenci, poslani v mestno zbornico". *AD, leto 45, št. 259*. Cleveland, 3. novembra 1943, str. 1.

1977 v Clevelandu ni bilo več kandidatov za župana mesta, ki bi bili slovenskega ali slovanskega porekla.

Leta 1977 je kot neodvisni demokrat postal župan Clevelanda Dennis J. Kucinich, ki je bil hrvaškega porekla,²⁶ leta 1979 pa sta se za mesto župana potegovala kandidata slovanskega porekla: demokrat Dennis J. Kucinich in republikanec George V. Voinovich.²⁷ Ob Voinovichevi zmagi je zanimivo, da sta ga v predvolilnem boju podprla demokrata Lausche in Turk.²⁸ Po Voinovichu, ki je bil izvoljen tudi leta 1981,²⁹ se za mesto župana ni potegoval niče od članov tamkajšnje slovenske skupnosti.

Leadville (Kolorado)

Leadville predstavlja mesto z najvišjo slovensko naselbino na svetu (3109 m nad morjem), kjer je bil v vseh obdobjih v veljavi večinski volilni sistem. Že od svoje inkorporacije v 80-ih letih 19. stoletja in še danes je mesto razdeljeno v tri mestne četrti ("Warde"). Iz vsake so izvolili dva člana mestnega sveta (kandidati so morali stalno živeti v mestni četrti, v kateri so kandidirali), ki so nato imenovali ostale mestne uradnike. Tak volilni sistem je do današnjih dni doživel le minimalne spremembe, tako da župana, mestnega blagajnika in mestnega tajnika volijo vsi volilni upravičenci. Kandidati za mestni svet so morali oziroma morajo še danes za vložitev kandidature pridobiti na peticijo za izvolitev 25 podpisov registriranih volivcev iz mestne četrti, v kateri imajo stalno bivališče. Podobna procedura velja tudi za kandidate za župana, mestnega blagajnika in mestnega tajnika, le da morajo ti na peticijo za izvolitev zbrati 25 podpisov v okviru celotnega mesta. Do edine spremembe v volilnem sistemu je prišlo pri volitvah članov mestnega sveta, kjer od 90-ih let 20. stoletja izvolijo iz vsake mestne četrti le enega člana.³⁰

Pripadniki slovenske skupnosti so se v političnem življenju mesta začeli uveljavljati (v glavnem na listi demokratske stranke) že konec 19. stoletja.³¹ Od tedaj so bili bolj ali manj stalno udeleženi v odločanju o "usodi" mesta. Prvi Slovenec, ki mu je bila zaupana kakšna funkcija v mestni upravi – je bil E. V. Rode, ki je bil v letih 1900 in 1901 vodja mestnega protipožarnega oddelka.³² Prvi slovenski član mestnega sveta pa je v letih 1911 in 1912 postal podjetnik Stanis Oblasser.³³ Od leta 1913, ko je postal član mestnega sveta tudi gostinec Mitar Damjanovič (po poreklu Hrvat, vendar pa blagajnik

²⁶ "Dennis J. Kucinich novi župan Clevelanda". *AD, leto 79, št. 168*. Cleveland, 10. novembra 1977, str. 1.

²⁷ **George V. Voinovich** je bil rojen leta 1936 v Clevelandu. Po materi je slovenskega, po očetu pa srbskega porekla. Študiral na Ohio University in si pridobil doktorat pravnih znanosti. V letih 1979–1990 je bil župan Clevelanda, v letih 1991–1998 pa guverner Ohia. Leta 1998 je bil izvoljen tudi za zveznega senatorja iz države Ohio na listi republikanske stranke. Velikonja and Lencek, *Who's Who of Slovene Descent ...*, 129.

²⁸ "George V. Voinovich je župan mesta Cleveland. Zmagal z veliko večino". *AD, leto 81, št. 125*. Cleveland, 7. novembra 1979, str. 1.

²⁹ "George V. Voinovich ponovno izvoljen, več Slovencev zavrnjenih". *AD, leto 83, št. 112*. Cleveland, 6. novembra 1981, str. 1.

³⁰ Susan Corbett, "Many seats up for election – Mayor, council candidates needed". *The Herald Democrat, leto 113, št. 30*. Leadville, 18. julija 1991, str. 3.

³¹ Klemenčič, *Jurij Trunk med Koroško in Združenimi državami Amerike ...*, 316.

³² *Leadville City Directory 1900*. Denver 1912, str. str. 45.

³³ "The first meeting of officers elected to the City Council of the City of Leadville, at an election held in the City of Leadville on Sunday April 4, 1911". Record 14, City of Leadville, 17. aprila 1911, str. 120. City Hall Archive in Leadville (v nadaljevanju: CHAL).

lokalnega društva SNPJ),³⁴ so bili prebivalci slovenskega porekla, kot je to razvidno iz tabele, bolj ali manj stalno prisotni v mestni upravi.

Tabela 2: Funkcionarji slovenskega porekla v mestni upravi v obdobju 1899–1997

leto	člani mestnega sveta	drugi člani mestne uprave
1899		E. V. Rode
1911	Stanis Oblasser	
1913	Mitar Damjanovič*	
1915	Mitar Damjanovič	
1927		Matt Stalcar, John Jamnik
1929	Frank Germon	
		Matt Stalcar, Martin Skala
1935	Bert Maich, John W. Savoren	
1939	Bert Maich	Joseph Plutte, Rudolph Kochevar, Martin Skala
1941	Frank Strell	
1943	Frank Strell	
1945	Joe Drobnick, Adolph Kuss	
1947	Edward Popovich, Rudolph Damjanovich*	John Plutte, Steve Malin
1949	Frank Kastelic, George Francis	
1951	Emil Damjanovich*	
1953	Emil Damjanovich*	Edward Popovich, George Francis
1961	Adolph Kochevar	Joseph Plutte, Edward Popovich
1963	Adolph Kochevar, Hermann Hauser*	
1967	Joseph E. Plutte, Frank Stevens	
1969	Frank Stevens	Joseph E. Plutte
1971	Frank Stevens, Valter Metla, Bill Skala, Joe Ambrose	
1973		Eva Ann Sasek-Fenske
1975	Walter Mehle	
1977	Walter Mehle, Robert Mehle	
1979	Walter Mehle, Donald Fabian	
1981	Walter Mehle, Donald Fabian	Eva Ann Sasek-Fenske
1983	Walter Mehle, Donald Fabian, Robert J. Zaitz	
1985	Walter Mehle, Robert J. Zaitz, Rudy Malesich	
1987	Robert J. Zaitz	Rudy Malesich, Eva Ann Sasek-Fenske
1989	Robert J. Zaitz,	Eva Ann Sasek-Fenske
1991		Eva Ann Sasek-Fenske
1993		Eva Ann Sasek-Fenske
1995		Eva Ann Sasek-Fenske
1997	Robert J. Zaitz	Eva Ann Sasek-Fenske

* Kandidati neslovenskega porekla, ki pa so bili tesno povezani z življenjem slovenske skupnosti

VIR: Zapisniki sej mestnih svetov v Leadvillu, City Hall Archive in Leadville

³⁴ *Leadville City Directory 1913 ...*, 35-36.; "The first meeting of the officers of the City Council of the City of Leadville who according to an abstract of voting on files in the office of the City Clerk were elected to office at an election held Sunday April 1, 1913". Record 14, City of Leadville, 14. aprila 1913, str. 570. CHAL.

Med uslužbenci slovenskega porekla, ki so delovali v mestni upravi, je treba posebej omeniti Evo Ann Sasek-Fenske, ki je bila od leta 1973 pa vse do danes večkrat izvoljena za mestno tajnico oziroma mestno blagajnico.³⁵

Za leadvillske Slovence so bile še posebej pomembne volitve leta 1991, ko je bil izvoljen za župana Robert J. Zaitz³⁶ (vnuk najbogatejšega slovenskega podjetnika iz Leadvillea vseh časov, Franka st.), ki se je ukvarjal z gostinstvom in trgovino. Štiriletni mandat je nastopil januarja 1992 in služboval kot župan do leta 1996.³⁷

Rock Springs (Wyoming)

Rock Springs predstavlja rudarsko naselbino v zahodnem Wyomingu, kamor so se Slovenci naselili ob prelomu iz 19. v 20. stoletje. Tako kot v drugih mestih z relativno velikim številom slovenskih priseljencev so uspešno delovali na voljenih ter imenovanih funkcijah v mestni upravi.

Ugotovimo lahko, da Slovenci vse do obdobja po prvi svetovni vojni niso bili člani mestnega sveta. Kot prvi se v zapisnikih mestnega sveta pojavi Frank Plemel, ki je bil izvoljen za enoletni mandat leta 1919.³⁸ Po letu 1923 pa so se kandidati slovenskega porekla bolj ali manj stalno pojavljali tako na voljenih kakor tudi na imenovanih položajih v mestni upravi.

Tabela 3: Uslužbenci slovenskega porekla v mestni upravi v obdobju 1911–1995.

leto	člani mestnega sveta	Drugi člani mestne uprave
1919	Frank Plemel	Sam Radovich*, John Dolance, John Putz
1923	Matt Steffenson	Sam Radovich*, John Dolance
1925	Matt Steffenson	John Mrak, Pate Ugrin
1927	Matt Steffenson	
1929	Matt Steffenson	Valentin Marcina, John Dolance, John Veronda
1931	Matt Steffenson	
1933	Hudacko	
1935		John Pursich
1937	Frank Korfanta*	
1939	Matt Leskovec	John Veronda
1941	John Marushak, John Stevens	
1943	John Marushack	
1947	Ben T. Tavcher	
1949	Ben T. Tavcher	
1953	Steve Majhanovich*	
1955	Steve Majhanovich*	Edwin P. Magagna, Andy Angelovich*, John Zakovich, Joseph Porenta

³⁵ A regular meeting of the Leadville City Council, 2. decembra 1975. CHAL.; A regular meeting of the Leadville City Council, 21. decembra 1976. CHAL.; Special meeting of the Leadville City Council, 11. januarja 1982. CHAL.; A special meeting of the Leadville City Council, 4. februarja 1988. CHAL.; A regular meeting of the Leadville City Council, /.../ 1990. CHAL.; A regular meeting of the Leadville City Council, /.../ 1992. CHAL.; A regular meeting of the Leadville City Council, /.../ 1994. CHAL.; A regular meeting of the Leadville City Council, /.../ 1996. CHAL.; A regular meeting of the Leadville City Council, /.../ 1988. CHAL.

³⁶ "City Candidates, 1991". *The Herald Democrat*, leto 113, št. 44. Leadville, 24. oktobra 1991, str. 8-12.

³⁷ "Bob Zaitz is elected mayor". *The Herald Democrat*, leto 113, št. 46. Leadville, 7. novembra 1991, str. 1.

³⁸ Council Proceedings (prva knjiga), 17. novembra 1919, str. 249. Arhiv City Hall v Rock Springsu.

1957	Steve Majhanovich*	
1959	Steve Majhanovich*, Anton Pivik, Frank Freich	
1961	John Jerkovich*, John Pivik	
1963	Frank Ferlich, Anton Pivik, John Jerkovich*	Andy M. Angelovich*, Michael Petrovich*
1965	Frank Ferlich, John Jerkovich*	
1967	John Jerkovich*, Frank Ferlich	Andy M. Angelovich*, Frank Granich
1969	Frank Ferlich	
1971	Anton Pivik, Matt Leskovec	Peter Vase, Edwin Mehle, Dan Radakovich*, Steve Majhanovich*, John Kershnik
1973	Anton Pivik, Dan Radakovich*	
1975	John Radakovich*, John Kauchich	Mike Vase, Edwin Mehle, Lawrence Pivic, Steve Majhanovich*, John Kershnik
1977	John Kauchich	Mike Vase, Edwin Mehle, Lawrence Pivic, Steve Majhanovich*, John Kershnik
1979	John Oblock	Pate Koritnik, Steve Kovacich
1981	Emil Majhanovich*, John Oblock	Steve Kovacich, William Prpich*, Frank Prevedel, Rudy Magagna, Lawrence Pivic, Mike Vase, Arthur Taucher, John Kershnik
1983	John Oblock, Rudy Magagna,	
1985	John Oblock, Rudy Magagna,	
1987	John Oblock, Rudy Magagna,	
1989	Rudy Magagna, Paul Oblock, Mike Vase	
1991	Mike Vase	
1993	Rudy Magagna, Mike Vase	Bill Fabian, John Kershnik
1995	Mike Vase, Rudy Magagna, Paul Oblock	Bill Fabian, John P. Radosevich*
1997	Mike Vase	
1999	Mike Vase	

* Kandidati neslovenskega porekla, ki pa so bili tesno povezani z življenjem slovenske skupnosti

VIR: Zapisniki sej mestnih svetov v Rock Springsu, Arhiv City Hall v Rock Springsu.

Politični uspehi slovenske skupnosti v Rock Springsu so dosegli svoj vrh z izvolitvijo Paula Oblocka za župana mesta Rock Springs leta 1988. John Oblock je bil po poklicu učitelj, vendar že od takrat naprej opravlja to funkcijo poklicno.

VOLITVE NA OKRAJNEM NIVOJU

Cleveland (okraja Cuyahoga in Lake)

Zanimivo je, da Slovenci v okraju Cuyahoga, kjer leži mesto Cleveland, niso bili uspešni kot kandidati za okrajne pooblaščenca. Več uspeha so dosegli v sosednjem okraju Lake (vzhodno od mesta), kjer je Edward M. Zupančič od srede 80-ih let 20. stoletja dalje opravljal funkcijo nadzornika okrajnih financ.³⁹

³⁹ Klemenčič, *Slovenes of Cleveland ...*, 334-335.

Leadville (okraj Lake)

Člani slovenske skupnosti iz Leadvilla ter okolice so bili dejavni tudi v javnem življenju okraja Lake. Po dostopnih podatkih je bil leta 1910 kot prvi Slovenec izvoljen za okrajnega pooblaščenca Mihael Majerle (Michael Mayerle).⁴⁰ Do konca druge svetovne vojne nato ne razpolagamo s podatki o političnem udejstvovanju Slovencev v okraju Lake, veliko jasnejša pa je ta podoba v obdobju po drugi svetovni vojni, ko razpolagamo s poročili primarnih ter splošnih okrajnih volitev.

Po teh podatkih je bil na splošnih volitvah novembra 1948 na demokratski listi izvoljen za okrajnega pooblaščenca Adolph Kuss, ki je bil tudi pomemben funkcionar KSKJ.⁴¹ V naslednjih letih so se na različnih funkcijah v okrajni upravi pojavljali mnogi ljudje slovenskega porekla, ki so bili pred tem dejavni v političnem življenju mesta Leadville.

Tabela 3: Uslužbenci slovenskega porekla v upravi okraja Lake v obdobju 1948–1994

leto	okrajni pooblaščenca	drugi člani okrajne uprave
1948	Adolph Kuss	
1952	Adolph Kuss	
1954		Emil Damjanovich*, Elva Strell, Adela Kuss, Joseph Plutte
1956	Adolph Kuss	Emil Damjanovich*, Elva Strell, Adeline Kuss
1958		Emil Damjanovich*, Elva Strell, Joseph Stevens, John Faidiga ml., Adeline Kuss
1960		Steve J. Frankovich, Anton M. Zalar, Alda Polgar, John Faidiga ml., Adeline Kuss
1962		John Faidiga ml., Steve Frankovich, Elva Strell, Anton Zalar, Alda Polgar, Adeline Kuss
1964		Anton Zalar, Alda Polgar, John Faidiga ml.
1966		Edward Popovich
1972	Frank A. Hren	William M. Skala, Helen L. Skala
1974		William M. Skala, Helen L. Skala
1976		William M. Skala, Helen L. Skala
1978		William M. Skala, Helen L. Skala
1980		William M. Skala, Helen L. Skala
1986		Rudy F. Malesich
1994		Rudy F. Malesich

* Kandidati neslovenskega porekla, ki pa so bili tesno povezani z življenjem slovenske skupnosti.

VIR: Returns of General Election held in Lake County, Arhiv Lake County Court House v Leadvillu.

⁴⁰ *Leadville City Directory 1910*. Leadville 1912, str. 191.

⁴¹ Returns of General Election held in Lake County, 2. novembra 1948. Arhiv Lake County Court House v Leadvillu, Colorado (v nadaljevanju: Arhiv LCCH).

VOLITVE NA NIVOJU ZVEZNIH DRŽAV IN VSEAMERIŠKE VOLITVE

Slovenci v Clevelandu in volitve v državno zakonodajno zbornico zvezne države Ohio in v ameriški Kongres

Prva, ki sta kandidirala za člana zakonodajne zbornice zvezne države Ohio, sta bila Frank Lausche in John Mihelich. Oba sta postala kandidata demokratske stranke, vendar sta ju novembra 1924 na volitvah porazila republikanska kandidata.⁴² Neuspešno sta se leta 1930 končali tudi kandidaturi Williama Kennicka, ki je kandidiral za državnega senatorja, in Josepha C. Ogrina, ki je kandidiral za člana zakonodajne zbornice. Kennick je bil poražen že na primarnih volitvah, Ogrin, ki je sicer pridobil nominacijo demokratske stranke, pa je kasneje izgubil na splošnih volitvah.⁴³ Tudi leta 1932 sta Kennick in Ogrin zmagala le na primarnih volitvah, na splošnih volitvah pa ponovno nista bila izvoljena za senatorja zvezne države Ohio.⁴⁴ Uspešna je bila šele kandidatura Josepha Ogrina, ki je leta 1934 postal član zakonodajne zbornice zvezne države Ohio.⁴⁵ Leta 1936 je John Mihelich kandidiral za nominacijo demokratske stranke za člana predstavniškega doma, vendar pa mu nominacije stranke ni uspelo pridobiti. Na istih volitvah je bil Joseph Ogrin ponovno izvoljen za člana zakonodajne zbornice.⁴⁶ Novembra 1942 je bil na ta položaj izvoljen tudi Joseph Kovach, kar mu je uspelo tudi leta 1944.⁴⁷

Leta 1948 in leta 1950 so slovenski kandidati poizkušali postati kandidati demokratske stranke, vendar brezuspešno. Ob teh neuspešnih kandidaturah je leta 1950 slovenski ameriški časopis *Ameriška domovina* zapisal, da so za demokratsko stranko glasovi volivcev slovenskega porekla zelo pomembni, saj predstavljajo jeziček na tehtnici, vendar pa za to svojo lojalnost niso dobili ničesar. Kot je časopis nadaljeval, "... potrebujejo voditelji demokratske stranke Slovence le takrat, ko potrebujejo le njihove glasove, ko pa je volitev konec pa naj bi bilo vsega konec tudi za Slovence, ... kot v lepi pesmi o pomladi ..."⁴⁸

Leta 1952 so se med kandidati pojavili pripadniki druge in tretje generacije slovenskih priseljencev. Med štirimi kandidati je pridobil nominacijo demokratske stranke le Anthony Novak, ki je bil nato izvoljen tudi na splošnih volitvah. Na ta položaj je bil ponovno izvoljen še leta 1956.⁴⁹ Tudi leta 1958 so imeli clevelandski Slovenci svoje predstavnike v zakonodajni zbornici zvezne države Ohio - Anthony Novaka in Johna Kovačiča, ki sta ta položaj zasedala do leta 1960.⁵⁰ Po tem letu so se za ta položaj potegovali še drugi Slovenci, vendar pa nihče od njih ni bil izvoljen.⁵¹

⁴² "Kongresne volitve". *AD, leto 27, št. 124*. Cleveland, 24. oktobra 1924, str. 1.

⁴³ "Volitve 1930". *AD, leto 33, št. 262*. Cleveland, 5. novembra 1930, str. 1.

⁴⁴ "Boic sigurno izvoljen, toda Slovenec Kennick zgubil za državno zbornico". *AD, leto 38, št. 206*. Cleveland, 10. novembra 1932, str. 1.

⁴⁵ "Joseph S. Ogrin, prvi Slovenec v državni zbornici v državi Ohio". *AD, leto 34, št. 265*. Cleveland, 10. novembra 1932, str. 1.

⁴⁶ "Javni apel na Mr. Johna Mihelicha, da kandidira v 20. kongresnem okraju". *AD, leto 39, št. 206*. Cleveland, 31. Avgusta 1936, str. 1.; "Zmagovalni Roosevelt". *AD, leto 29, št. 261*. Cleveland, 4. novembra 1936, str. 1.

⁴⁷ "Republikanci so dosegli zmago". *AD, leto 45, št. 260*. Cleveland, 5. novembra 1942, str. 1.; "Roosevelt-Lausche izvoljena". *AD, leto 47, št. 260*. Cleveland, 8. novembra 1944, str. 1.

⁴⁸ Joško Penko, "Volimo po svoje". *AD, leto 52, št. 89*. Cleveland, 27. Aprila 1950, str. 2.

⁴⁹ "Demokrati upajo na zmago v jesenskih volitvah". *AD, leto 50, št. 90*. Cleveland, 7. maja 1952, str. 1.; "Izid primarnih volitev". *AD, leto 58, št. 93*. Cleveland, 10. maja 1956, str. 1.

⁵⁰ "Nixon vodi, toda še ni gotov zmage". *AD, leto 70, št. 215*. Cleveland, 6. novembra 1968, str. 1

⁵¹ Klemenčič, *Slovenes of Cleveland ...*, 331-334.

Clevelandski Slovenci so kandidirali tudi za **guvernerja** Ohia. Tako je bil leta 1944 na ta položaj izvoljen Frank Lausche,⁵² ki pa leta 1946 ni uspel ob poskusu ponovne izvolitve. Kasneje je bil na ta položaj izvoljen tudi v letih 1948, 1950, 1952 in 1954. Leta 1956 je bil izvoljen za senatorja Ohia v zveznem senatu. Ponovno je bil izvoljen še leta 1962 in funkcijo opravljal do izteka mandata leta 1968.⁵³

Zanimiva epizoda se je zgodila leta 1978, ko je veliko Slovencev prvič podprlo republikanskega kandidata Georga Voinovicha, ki je zmagal na volitvah za pomočnika guvernerja zvezne države Ohio. Na istih volitvah je William Kennick st. želel pridobiti demokrasko nominacijo za člana ameriškega kongresa in protestiral spričo dejstva, da so ravno takrat ponovno spremenili meje "kongresnih volilnih okrajev". V protestu je zapisal: "...Šlo je za umazan trik proti slovenskim ljudem, ki so jih na ta način opeharili za slovenskega kandidata. Izjavljam, da se ne bom pustil izriniti kot kandidat v 20. okraju samo zato, ker politiki stalno menjajo meje okrajev. Zelo dobro je znano, da v Clevelandu različne narodne skupine po pravilu volijo kandidate njihove lastne narodnosti ... Da bi napravili nekaj napredka v politiki, morajo Slovenci napraviti isto ..."⁵⁴ Zanimivo je, da je leta 1980 demokraska stranka podprla kandidaturo slovenskega Američana iz Clevelanda Dennisa Eckarta za člana ameriškega kongresa. Eckart, ki je bil tudi podpredsednik SNPJ, je bil izvoljen leta 1980 in potem ostal na tej funkciji do leta 1992, ko se je odločil zapustiti politično življenje.⁵⁵ Že 27. junija 1991 je Eckart opozoril Kongres Združenih držav na napad jugoslovanske armade na Slovenijo in od State Departmenta ter predsednika Združenih držav zahteval, naj podpreta demokracijo in gospodarske reforme v Sloveniji ter ukrepata zoper nasilje v tej republiki, ki "... je domovina njegovih staršev in dedov ...".⁵⁶

Slovenci v Leadvillu in volitve za funkcije na ravni države Kolorado in v ameriški kongres

Tudi nekateri pripadniki slovenske skupnosti iz Leadvilla ter okolice so kandidirali za upravne funkcije na nivoju zvezne države Kolorado in za zvezne funkcije (na volitvah za ameriški kongres). Na volitvah leta 1962 se je na primarnih volitvah za položaj "State Board of Education at Large" potegovala Eraine S. Bernick in bila z 896 glasovi tudi izvoljena.⁵⁷ Leta 1972 je bil izvoljen za člana "State Board of Education" Rudolph S. Malesich.⁵⁸

Za splošne volitve leta 1978 je značilno, da je na njih na listi demokraskе stranke kandidiral za člana ameriškega kongresa Ray Kogovsek iz Puebla, ki je v okraju Lake dobil 1.067 glasov, medtem ko sta jih njegova protikandidata prejela 868 (McCormick) oziroma 55 (neodvisni kandidat John Olehano).⁵⁹ Ray Kogovsek je zmagal tudi ob kandidaturi za člana ameriškega kongresa na splošnih volitvah leta 1980, ko je v okraju

⁵² "Lausche je zmagal, Stewart še ni gotov". *AD, leto 47, št. 110*. Cleveland, 10. maja 1944, str. 1.

⁵³ Klemenčič, *Slovenes of Cleveland ...*, 336-345.

⁵⁴ "Kennick seeks 20th congressional seat with Slovene background as plank". *AD, leto 80, št. 49*. Cleveland, 31. marca 1978.

⁵⁵ Klemenčič, *Slovenes of Cleveland ...*, 341-345.

⁵⁶ Dennis Eckart, Support democracy and market reform for all peoples. *Congressional Record, leto 137, št. 101*. Washington D. C., 27. junija 1991.

⁵⁷ Returns of Primary Election ..., 11. septembra 1962. Arhiv LCCH.

⁵⁸ Returns of General Election ... /.../ novembra 1962. Arhiv LCCH.

⁵⁹ Official Abstract of Votes Cast at a General Election held in Lake County, Colorado, 7. novembra 1978. Arhiv LCCH.

Lake prejel 451 glasov (od tega 20 glasov po pošti).⁶⁰ Zanimivo je, da so Raya Kogovska maja 1999 imenovali za častnega konzula Republike Slovenije v Koloradu.⁶¹

Po letu 1980 v dostopnem gradivu, razen Raya Kogovska, ki je bil član kongresa do leta 1986, ni več zaslediti kandidatov slovenskega porekla, ki bi kandidirali za funkcije na ravni zvezne države Kolorado ali celo na zvezni ravni.

VOLITVE ZA SODNIŠKE POLOŽAJE

Slovenci v ZDA, še zlasti v Clevelandu so se že razmeroma zgodaj začeli potegovati tudi za položaje mestnih sodnikov. Tako je za ta položaj že leta 1923 kandidiral John Mihelich, vendar pa kljub podpori nekaterih volivcev iz vrst drugih etničnih skupnosti v Clevelandu ni bil izvoljen. Prvi Slovenec na položaju mestnega sodnika je bil Frank Lausche leta 1932, ki ga je na to mesto začasno postavil takratni guverner Ohia, da bi nadomestil sodnika A. Daya, ki je postal sodnik višjega sodišča. Leta 1933 je Frank Lausche zmagal tudi na volitvah za mestnega sodnika in postal izvoljeni mestni sodnik. Leta 1936 je bil Lausche izvoljen na položaj sodnika višjega prizivnega (apelacijskega) sodišča. Potem ko je Lauschetu leta 1940 potekel mandat, Slovenci v Clevelandu vse do leta 1957 niso kandidirali za položaj mestnega sodnika.⁶² Leta 1957 pa je August Pryatel, sin znane podjetniške slovenske družine bil izvoljen z več kot 62.000 glasovi za mestnega sodnika. Zanimivo je, da se v 60-ih letih slovenski kandidati pojavljajo tudi zahodno od Clevelanda v okraju Lake, kjer je Fred V. Skok zmagal v boju za položaj okrožnega tožilca in kasneje postal tudi sodnik v omenjenem okraju. Leta 1964 je August Pryatel⁶³ postal kandidat demokratske stranke za položaj sodnika prizivnega sodišča in bil tudi izvoljen. Leta 1970 je ponovno postal sodnik prizivnega sodišča, nato pa kandidiral tudi za sodnika 8. distrikta zvezne države Ohio za prizive. Leta 1970 sicer ni bil izvoljen, vendar pa je ta položaj nato pridobil leta 1976, ko je kot edini kandidiral za ta položaj. To funkcijo je opravljal do leta 1988, ko se je upokojil. Edmund Turk, nekdanji predsednik clevelandskega mestnega sveta je leta 1984 postal sodnik mestnega sodišča, potem ko ga je imenoval guverner zvezne države Ohio.

Tudi v Leadvillu in Rock Springsu so se slovenski Američani potegovali za položaje sodnikov, vendar pa niso bili izvoljeni.

ZAKLJUČEK

Slovenski Američani so bili relativno uspešni v volilnih bojih za voljene funkcije in položaje na vseh ravneh političnega prizorišča v ZDA. Zanimivo je, da to ni bila značilnost drugih tamkajšnjih slovanskih priseljenskih skupnosti.⁶⁴ Morda lahko ta uspeh

⁶⁰ Official Abstract of Votes Cast at a General Election held in Lake County, Colorado. (4. novembra 1980). Arhiv LCCH.

⁶¹ "Slovenia stakes a claim in Colorado. Kogovsek named Honorary Consul in the Centennial State". *Prosveta/Enlightenment*, leto 91, št. 21. Imperial, PA, 26. maja 1999, str. 1.

⁶² Klemenčič, *Slovenes in Cleveland ...*, 320-322.

⁶³ **August Pryatel** je bil rojen leta 1913 v Clevelandu. Leta 1942 je postal odvetnik, potem ko je diplomiral na clevelandski pravni fakulteti. Preden je postal sodnik, je deloval kot pomočnik policijskega tožilca in pomočnik zavarovalniškega nadzornika za zvezno državo Ohio. Velikonja and Lencek, *Who's Who of Slovene Descent ...*, 96.

⁶⁴ Mark R. Levy and Michael S. Kramer: *The ethnic factor: How America's minorities decide elections*. New York: Simon and Schuster, 1973, str. 161.

razlagamo s tem, da so ameriški Slovenci in njihovi potomci prinesli iz domovine "umetnost sklepanja kompromisov v politiki", ki so se je "naučili" ob političnih bojih v Habsburški monarhiji.

SUMMARY

A Contribution to the Research on Political Participation among Slovene Americans in the 20th Century-The Case of Slovenes of Cleveland (OH), Leadville (CO) and Rock Springs (WY)

The article deals with the political participation of Americans of Slovene descent in Cleveland (OH); Leadville (CO) and Rock Springs (WY). As did these or their ancestors, the majority of Slovenes in the United States of America settled in Slovene settlements, where they live even today. The majority emigrated between 1870 and 1924; that is, during the period of extensive growth of industry and mining in the United States.

The political participation of Slovene Americans at the city, county, state and national levels is assessed through examination of original sources (minute books of city and county councils and returns from primary and general elections). Elections at the local level included city council and mayoral races. At the county level, elections for commissioners, secretaries, clerks, treasurers, sheriffs, coroners, etc., are included. At the state level they elected members of state assemblies and state senates. On the national level they were voting for members of the American Congress (Senate and House of Representatives). Also judges are elected officials and I looked at the results of all of these kinds of elections.

Slovene Americans were relatively successful in electoral battles. It is interesting to note that this was not the case with the other Slavic immigrant groups. The success may be explained by the fact that Slovene Americans of all generations brought from their homeland the art of compromise in politics, a skill learned in political battles their ancestors fought in the Habsburg Monarchy.

ŽARKO LAZAREVIĆ

**KREDITNI ZAVOD ZA TRGOVINO IN INDUSTRIJO
V LJUBLJANI DO DRUGE SVETOVNE VOJNE**

Kreditni zavod za trgovino in industrijo je bila v obdobju med vojnama velika banka, bila je ena največjih in najpomembnejših bank v slovenskem prostoru. Kot samostojna banka je nastala s "slovenizacijo" oziroma nacionalizacijo/nostrifikacijo ljubljanske podružnice velike in ugledne dunajske banke Österreichische Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe. V spremenjenih političnih razmerah in pod zakonsko prisilo se je podjetje, v današnjem modernem jeziku rečeno, odločilo za lastninsko preoblikovanje v jugoslovansko/slovensko podjetje. V postopku "nacionalizacije" se je spremenila lastniška struktura, večinski kapitalski delež in večino mest v upravnem odboru so zasedali slovenski gospodarstveniki. Med velikimi institucionalnimi delničarji je prevladovala Jadranska banka, ki je imela v lasti 30% delnic in je bila pobudnik ter izvajalec nacionalizacije Kreditnega zavoda. Drugače pa je v tej banki prevladovalo razpršeno lastništvo, saj je bilo kar 40% delnic razdeljeno med male investitorje, od katerih nobeden ni premogel večjega paketa delnic, da bi se po vplivu lahko kosal z Jadransko banko ali dunajsko Creditanstalt. Med temi delničarji sta imeli še največ delnic dve kreditni zadruzi, ki sta se v svojem poslovanju zelo približali bančni praksi. To sta bili Kmetska posojilnica ljubljanske okolice, ki je bila med drugim s pomembnim deležem v kasnejših letih soudeležena tudi pri Ljubljanski kreditni banki, in Ljudska posojilnica iz Ljubljane, ki je verjetno imela delež v Zadrugi gospodarski banki, kasneje pa je vodila tudi sanacijo Prometne banke iz Ljubljane. Tujemu lastniku, v spremenjenih razmerah samo še partnerju, je v novem slovenskem bančnem podjetju imenovanem (z iz nemščine prevedenim imenom) Kreditni zavod za trgovino in industrijo od julija 1920 - takrat je zavod začel poslovati kot jugoslovanska pravna oseba - preostal le še 30% delež.¹

Kljub nacionalizaciji pa je Kreditni zavod ponovno prešel v krepko večinsko lastništvo dunajske centrale. Kreditni zavod je pravzaprav tipičen primer, kako je bila "nacionalizacija" očitno kratke sape, saj ni dolgo časa dejansko učinkovala in zagotavljala slovenske prevlade. Kakor hitro je bila administrativna prisila odpravljena, so se začele zadeve v primeru Kreditnega zavoda vračati v ustaljene razmere. K temu je pripomogel tudi nesrečni splet okoliščin. V letu 1924 je namreč Jadranska banka zašla v hude likvidnostne težave. Da bi zadovoljila svoje upnike, je začela odprodajati svoje udeležbe. Tako se je Jadranska banka zatekla tudi k dunajski Creditanstalt in ji ponudila v odkup delnice Kreditnega zavoda in večinska paketa delnic v Pivovarni Union in ljubljanski Stavbni družbi. Dunajski bankirji so si vzeli nekaj časa za premislek in končno sprejeli ponudbo ter Jadransko banko izplačali. Delnice ljubljanskega Kreditnega zavoda so zadržali v svojem portfelju, medtem ko so prevlado v Pivovarni Union in Stavbni družbi prepustili ljubljanskim bančnikom. Kratek čas za Jadransko banko, ko so spoznali pogoje nakupa, je svoj delež Avstrijcem prodala še Kmetska posojilnica ljubljanske okolice. Creditanstalt je s temi operacijami pridobila krepak dvotretjinski delež. S povečanjem delniške glavnice v letu 1924, kar je banka storila na podlagi sklepov občnih zborov in dovoljenj pristojnega ministrstva, se razmerja niso spre-

¹ Avgust Tosti, Denarni zavodi v Sloveniji po prvi svetovni vojni. Ljubljana, 1990, str. 18, 20.

menila. Ob dvigu delniške glavnice s petih milijonov na 12,5 milijona dinarjev z emisijo 75.000 novih, dodatnih delnic po 100 dinarjev nominalne vrednosti, so nove delnice v enakem razmerju kot dotedaj prevzeli stari delničarji, do sprememb v lastniški strukturi tako ni prišlo.²

Do sprememb v posesti delnic pa je prihajalo v drugi polovici dvajsetih let, saj je Creditanstalt povečevala svoj delež, očitno na račun majhnih delničarjev. Ko je Creditanstalt zašla v težave in je leta 1931 ponudila naprodaj svoje delnice pri ljubljanskem Kreditnem zavodu za trgovino in industrijo, se je izkazalo, da je bilo kar 88% delniške glavnice v lasti dunajske centrale. Takrat je v lastniški strukturi prišlo do zadnje spremembe v času do druge svetovne vojne. Tudi Creditanstalt se je reševala likvidnostnih težav z dezinvestiranjem oziroma odprodajo svojega premoženja. Ker je bila Kreditni zavod velika in ugledna banka, ki je imela velik vpliv v slovenskem gospodarstvu, je stekla politična akcija, da bi ponovno pridobili slovensko prevlado v tej banki. Proces "denacionalizacije" Kreditnega zavoda v dvajsetih letih je namreč skupaj s podobnimi procesi v drugih podjetjih vzbujal v slovenski javnosti mešane občutke. Prevladovalo je obžalovanje, da pridobljena gospodarska moč in nadzor Slovencem v mnogih primerih polzita iz rok. Tovrstno razpoloženje nam razkrivajo mnogi zapisi. Navedemo naj le Rudolfa Marna, ki je to obžalovanje izrazil z naslednjimi besedami: "Lepe industrije in tudi banke bi prišle lahko v naše roke, toda gmotni interes posameznikov, pa tudi naših bank, je prevladal nacionalnega: prodajali so zopet veliko dražje nazaj, tuzemski upravni svetniki pa so samo kimali in niso vztrajali na nadaljnji nacionalizaciji".³

A v primeru Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo le ni bilo vse izgubljeno, povsem nepričakovano se je ponudila priložnost nadoknaditi zamujeno. Ponudila se je priložnost Kreditni zavod ponovno pripeljati povsem v slovensko last. Velika gospodarska kriza je zelo prizadela Creditanstalt, v postopku sanacije so sklenili odprodati določen del svojih podjetij, da bi tako poravnali upniške terjatve. Med podjetji, ki so bila uvrščena na prodajni seznam, se je znašla tudi ljubljanska banka Kreditni zavod za trgovino in industrijo. Po posredovanju ravnatelja Avgusta Tostija, ki si je na Dunaju zagotovil nekajdnevno opcijsko pravico do nakupa, so se začele aktivnosti za nakup banke. Pogoji, ki jih je postavila Creditanstalt, so bili neugodni, kot da ne bi bili prisiljeni v prodajo. Hkrati je Creditanstalt nenehno izpostavljala interes Wiener Bankverein, da bi prevzela ljubljansko banko. Tipično igranje na več kart. Na drugi strani pa je tudi Tosti nastopal brez mandata. Ljudi in kapitala, ki bi stali za njim, še ni bilo.

Zato je Tosti v akcijo pritegnil slovensko oblast. Ban Drago Marušič je zamisel sprejel z naklonjenostjo. S Tostijem sta se dogovorila, da delujeta dvotirno, vsak na svojem področju. Tako je Tosti zbiral interesente za nakup med bančniki in drugimi poslovnimi možmi. Ban Marušič pa je ukrenil potrebno, da sta v projekt privolili še Mestna hranilnica ljubljanska in Hranilnica dravske banovine. Obe hranilnici sta dobili posebno dovoljenje svojih ustanoviteljev – banovina in ljubljanska mestna občina – za udeležbo pri nakupu Kreditnega zavoda. Kasneje naj bi obe hranilnici, ker jima je bilo po statutu prepovedano nakupovanje delnic, prodali svojo udeležbo. Tosti, ki je bil tudi sam pripravljen vložiti svoje prihranke, je za nakup delnic Kreditnega zavoda navdušil investicijsko skupino Konzorcij Jutro in gručo uglednih posameznikov: Dinka Puca, ljubljanskega župana, Adolfa Ribnikarja, podbana, Otmarja Pirkmajerja, Andreja Šarabona, Frana Windischerja, Pavla Pestotnika. Kljub veliki volji pa združena finančna moč "Tostijeve" skupine

² Nav. delo, str. 23-24.

³ Rudolf Marn, Nacionalizacija in sekvestracija tujih podjetij. Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana, 1939, str. 369.

in obeh hranilnic še ni zadostovala, da bi lahko opravili nakup. Zato je ban Marušič prepričal še Zvezo slovenskih zadrug, da je pristopila k nakupu. A denarja še zmeraj ni bilo dovolj. V zadnjem trenutku pa je vendarle na prizorišče v spremstvu Avgusta Praprotnika stopil drugi Avgust, Westen namreč, in ponudil manjkajoča sredstva.

Posel je bil nato dokončno speljan v juliju leta 1931. Velike težave v zbiranju kupnine so bile posledica različnih vzrokov, saj delniška glavnic Kreditnega zavoda vendarle ni bila zelo visoka. Težave so nastopile zato, ker je bilo treba vsako delnico krepko preplačati, dvojno vsoto nominalne vrednosti delnic. Prevzeti pa je bilo treba tudi del delnic ljubljanske Pivovarne Union. Kupci Kreditnega zavoda pa niso plačali samo kupnine, temveč so morali nadomestiti tudi posojila, ki jih je Kreditni zavod najel v tujini s posredovanjem matične dunajske banke.

Vsekakor je bil to velik zalogaj v času izjemno pereče nelikvidnosti in splošnega pomanjkanja prostih sredstev v slovenskem prostoru. Vse to dogajanje je sovpadalo z zelo ostro finančno krizo v državi, ki je bila ena od etap velike gospodarske krize v predvojni Jugoslaviji.⁴ Te silno neugodne zunanje razmere so opazili in znali ustrezno vrednotiti že sodobniki, o čemer pričajo zapisi in utrinki v slovenskem časopisju ob prevzemanju Kreditnega zavoda, ki jih preveva odkrito zadovoljstvo.⁵ Strokovna javnost pa je ta dosežek znala ceniti še bolj in se je zavedala, da je bilo zgodnje poletje leta 1931 še najbolj primeren trenutek za prevzem Kreditnega zavoda, saj so poznejši dogodki – odprava konvertibilnosti dinarja, še večja zaostritev finančne krize zaradi paničnega dvigovanja vlog in s tem odtoka denarja iz denarnih zavodov – potrjevali ugotovitev, da bi bilo še težje zbrati potrebna sredstva za nameravani prevzem Kreditnega zavoda.⁶

Po juliju 1931. leta so bile delnice Kreditnega zavoda razporejene med dva velika delničarja, to je Hranilnico dravske banovine z 22% delnic ter Mestno hranilnico ljubljansko s petinskim deležem, in množico zasebnih delničarjev, ki so imeli skupno v lasti 58%. Banko so potem dejansko obvladovali mali delničarji prek svoje Gospodarske družbe, ki je v njihovem imenu nastopala v uravnavanju bančnega poslovanja. Spremembam v lastniški strukturi so nato samoumevno sledile še menjave v upravni strukturi, ko je bila tudi dejansko dosežena slovenska prevlada.⁷

Ne glede na spremembe v lastniški strukturi pa je Kreditni zavod ostajal v vsem času med obema vojnama ena največjih slovenskih bank. Pripadal je veliki trojici slovenskega predvojnega bančništva. Z Zadružno gospodarsko banko se je izmenjeval na drugem ali tretjem mestu, v odvisnosti od merila pač. Na prvem mestu pa je bila Ljubljanska kreditna banka. Ta razmerja se nam najbolj temeljito pokažejo, ko na široko razgrnemo slovensko bančno tržno strukturo v letih med obema vojnama, določneje na izbranih letih 1925, 1930 in 1935. Opazovanje te strukture na podlagi deleža posamezne banke v skupni bilančni vsoti slovenskih bank, v deležu posojil in deležu vlog nam ta razmerja suvereno opredeljuje. Tako je bil delež Kreditnega zavoda v združeni bilančni vsoti slovenskih bank vseskozi približno četrtino, vendar s tendenco naraščanja, zlasti v tridesetih letih (1925 - 23,5%, 1930 - 26,2, 1935 - 28,7%). Naraščanje tržnega deleža Kreditnega zavoda je šlo na račun drugih bank, nikakor pa ne na račun neposrednih tekmič Ljubljanske kreditne banke in Zadružne gospodarske banke.

⁴ Podrobneje glej Žarko Lazarevič, *Prebivalstvo, družba, gospodarstvo pri Slovencih v tridesetih letih. Slovenska trideseta leta*, Ljubljana, Slovenska matica, 1997, str. 33-42.

⁵ *Slovenec*, 9. 6. 1931, 5. 7. 1931; *Jutro*, 8. 6. 1931, 5. 7. 1931.

⁶ *Naša narodna privreda u 1932 god. u svetlosti bilansa naših vodečih akcionarskih društava. Narodno blagostanje*, Beograd 1932, str. 89.

⁷ Tosti, nav. delo, str. 33-35.

Ko v okviru tržne strukture izpostavimo bančni delež pri vlogah, vidimo, da razmerja ostajajo nespremenjena. Tudi tukaj se je Kreditni zavod uvrščal na rep velike slovenske bančne trojice. Delež vlog pri Kreditnem zavodu v skupni vsoti pri bankah deponiranih sredstev je bil nizek, povsem neprimerljiv s preostalim tržnim deležem. Kljub tendenci naraščanja (1925 - 6,6%, 1930 - 9,4%, 1935 - 14,8%) pa je bil tudi v popolnem nesorazmerju s tekmicama, z Zadružno gospodarsko in Ljubljansko kreditno banko. Prva je v svojih trezorjih v najbolj uspešnih letih hranila kar 40% vlog v slovenskih bankah, druga je bila malo skromnejša, vendar ji bilo še vedno zaupano prek 36% vlog. Razlike med Kreditnim zavodom in preostalima bankama so res velike, vendar povsem razumljive. Pričajo namreč o različni poslovni politiki in o različnih finančnih virih. Medtem ko sta se Zadružna gospodarska in Ljubljanska kreditna banka prevladujoče naslanjali na prebivalstvo, pa so bili nasprotno pri Kreditnem zavodu bolj vezani na poslovni svet, od koder so črpali večino sredstev. To strukturno značilnost bomo natančneje spoznali v nadaljevanju, ko se bomo posvetili analizi poslovanja na podlagi bilanc v izbranih letih.

Različno zajemanje finančnih virov pa ni spreminjalo podobe pri podeljevanju posojil. Delež Kreditnega zavoda se z izpostavljanjem tega vidika ponovno vrne v pričakovane in primerljive okvire. Kreditni zavod se sicer ni mogel kosati z Ljubljansko kreditno banko, vendar pa je bil povsem enakovreden tekmeč Zadružni gospodarski banki. Tudi pri posojilih je delež Kreditnega zavoda naraščal, saj se je v desetih letih, od srede dvajsetih pa do srede tridesetih let, skorajda podvojil (1925 - 16,5%, 1930 - 24,5%, 1935 - 29,6%).⁸ Nesorazmerje med vlogami in podeljenimi posojili je bilo v primeru Kreditnega zavoda izravnano z drugimi sredstvi, ki jih je banka pridobivala v tujini prek svoje dunajske centrale, zlasti pri amsterdamski Amstelbank. In ravno obseg teh sredstev, ki so znašala okoli 300 milijonov dinarjev,⁹ je pojasnjeval težave slovenskih kupcev pri zbiranju potrebnega denarja za prevzem Kreditnega zavoda.

Glede obsega dobička in njegovega deleža v skupni vsoti dobička slovenskih bank, se je Kreditni zavod uvrščal na visoko drugo mesto, takoj za Ljubljansko kreditno banko, vendar daleč pred Zadružno gospodarsko banko. V najboljših predkriznih letih so tako v tej banki ustvarili skorajda 30% dobička vseh slovenskih bank. To priča o veliki donosnosti Kreditnega zavoda. In res, ko se poglobimo v analizo uspešnosti poslovanja slovenskih bank na podlagi izbranih kriterijev donosa na kapital, čistih obresti, marže finančnega posredništva, donosa sredstev banke, učinkovite posojilne obrestne mere, nadalje učinkovite posojilne obrestne mere za tuja sredstva in končno stroškov, se nam kaže absolutna prevlada Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo nad vsemi slovenskimi bankami. Velika donosnost kapitala, ki je v letu 1930 znašala skorajda 13%, je bila ob sorazmerno nizki marži finančnega posredništva (1,8%) predvsem zaslug nizkih stroškov (1%), ki jih je imela banka. Vse to je pričalo o dobri organiziranosti in učinkovitosti dela v tej banki. Obe neposredni tekmiči Ljubljanska kreditna in Zadružba gospodarska banka sta v teh primerjavah znatno zaostajali za Kreditnim zavodom.¹⁰

Banka Kreditni zavod za trgovino in industrijo je sicer širila poslovanje po celi državi, vendar je bilo njeno poslovanje vendarle osredotočeno na Slovenijo, kar je vidno zlasti iz dolgoročnih naložb, kapitalskih udeležb. To je bilo razumljivo, saj je Credit-

⁸ Žarko Lazarevič - Jože Prinčič, Zgodovina slovenskega bančništva. Združenje bank Slovenije, Ljubljana, 2000, str. 71.

⁹ Naša narodna privreda u 1932 god. u svetlosti bilansa naših vodećih akcionarskih društava. Narodno blagostanje, Beograd 1932, str. 88-89.

¹⁰ Lazarevič - Prinčič, Zgodovina slovenskega bančništva. v, str. 74, 76.

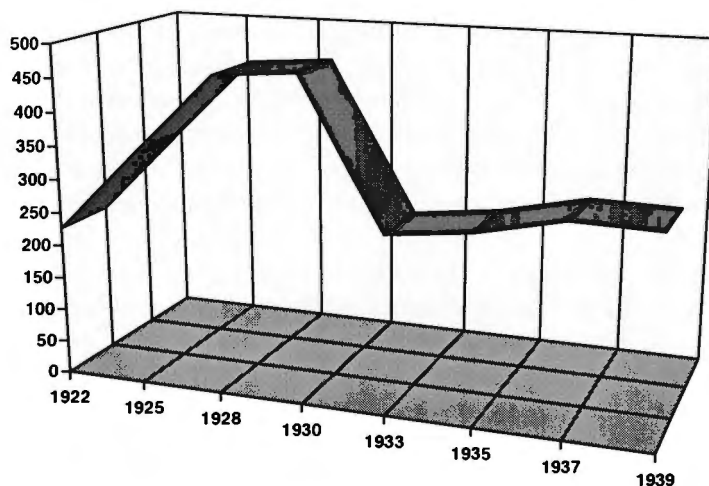
anstalt imela svoja bančna podjetja tudi v drugih jugoslovanskih predelih in je bila delitev dela oziroma rajonizacija razumljiva. Kreditni zavod je sicer imel nekaj kapitalskih udeležb v drugih jugoslovanskih predelih, v industrijskih podjetjih, banki in zavarovalnici, kar je bilo v soglasju z željami dunajske centrale. Kreditni zavod tudi ni imel podružnic in izpostav. Poslovanje je bilo koncentrirano v Ljubljani, kar je banki omogočala telekomunikacijska infrastruktura. Banka je namreč dejavno izkoriščala zmožnosti telefonskega omrežja. S komitenti zunaj Ljubljane pač ni bilo osebnega kontakta. Tudi po večkrat na dan so vzpostavljali telefonske zveze in urejali dolžniško-upniška razmerja ter naloge plačilnega prometa. Tovrstno poslovanje z uporabo prednosti modernih orodij je omogočalo banki običajne in posebne bančne dejavnosti ob zelo nizkih stroških v primerjavi s konkurenco, ki je morala vzdrževati obširno podružnično mrežo. Hkrati pa je treba poudariti, da je tako poslovanje Kreditnemu zavodu omogočala struktura komitentov. Kreditni zavod poslovanja s prebivalstvom ni postavljajl v prvo vrsto. Branili se ga sicer niso, ravno spodbujali pa tudi ne. Zanimali so jih predvsem gospodarski subjekti: industrijska in trgovska podjetja, samostojni obrtniki in podobni. Tem strankam je Kreditni zavod nudil široko paleto storitev: od hranjenja in upravljanja njihovih presežnih sredstev do raznovrstnih posojil v domači ali tuji valuti in vseh storitev plačilnega prometa znotraj ali zunaj države. Zaledje Kreditnega zavoda je bilo veliko, na voljo mu je bila namreč obširna mreža podružnic in afiliacij Creditanstalt v Jugoslaviji in tujini, prek katerih so potekale transakcije ob minimalnih stroških. Po letu 1931 se je zaledje Kreditnega zavoda, zlasti mednarodno, zmanjšalo, vendar to ni vplivalo na spremembo dela in kvaliteto ponudbe komitentom Kreditnega zavoda.

V letu 1940 je vodstvo Kreditnega zavoda deloma odstopilo od dotedanje prakse in ustanovilo prvo podružnico. Postavili so jo v Beograd, a ne z namenom, da bi širili svoje poslovanje med tamkajšnje podjetnike in prebivalstvo. Za kaj takega je bila podružnica preskromno zastavljena. Služila naj bi predvsem za navezovanje stikov oziroma za nenehen kontakt s centralnimi upravnimi organi (vlada, finančno ministrstvo, narodna banka), saj se je tudi ekonomska moč skozi sprejemanje takih ali drugačnih političnih in ekonomskih odločitev koncentrirala v centru države. Hkrati pa je Kreditni zavod prek te podružnice lahko nastopal tudi na beograjski borzi, ki je v tem času že vzpostavljala razmerja, veljavna za celo državo.¹¹

Po tem kratkem in površinskem pregledu razvoja Kreditnega zavoda v obdobju med obema vojnama je za celovito podobo te velike slovenske medvojne banke nujno pristopiti še k analizi poslovanja. Kajti ravno njeni poslovni uspehi so jo uvrščali med vodilne slovenske banke pred drugo svetovno vojno. Pred izpostavljanjem strukturnih bilančnih značilnosti in sprememb, kot uvod v analizo globljih premikov, si najprej oglejmo temeljne značilnosti medvojnega poslovanja na primeru bilančne vsote, ki nam kot sintetičen kazalec opredeljuje tendence v obsegu poslovanja. Vse to lahko razberemo iz naslednjega grafa.

¹¹ Tosti, nav. delo, str. 30.

Graf 1: Gibanje bilančne vsote Kreditnega zavoda v milijonih dinarjev v letih 1922-1939¹²

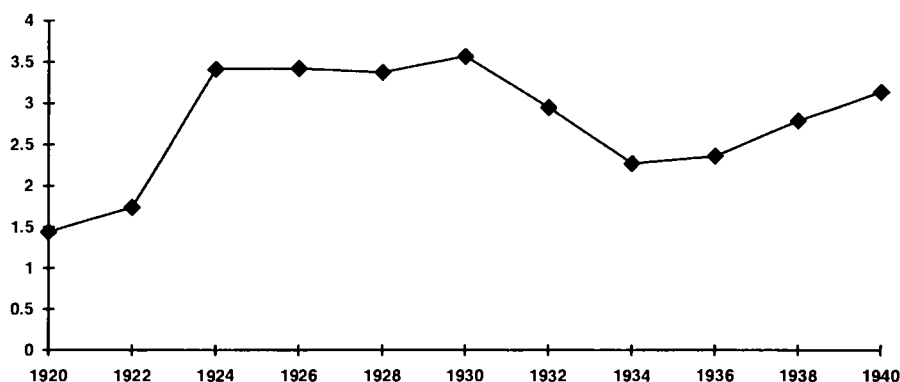

Grafična ponazoritev gibanja bilančne vsote pri Kreditnem zavodu za trgovino in industrijo je zgovorna, opredeljuje štiri etape v poslovanju te banke do druge svetovne vojne. Do sredine druge polovice dvajsetih let je bilo poslovanje v nenehnem vzpenjanju. Uprava je to obdobje v rednih letnih poročilih označevala kljub vljudnostni skromnosti v presežnikih. Temu obdobju je nato sledilo nekaj stabilnih let, ko je bilančna vsota mirovala, obseg poslov se ni povečeval. A ta leta so bila le zatišje pred viharjem, ki ga je prinesla velika gospodarska kriza z vsemi svojimi posledicami. Velik upad bilančne vsote v prvi polovici tridesetih je imel dve plati. Obe sta bili temni, za banko neugodni. Do upada bilančne vsote je prišlo zaradi nazadovanja v obsegu poslovanja, število kreditnih operacij se je zmanjšalo, dotok novih sredstev je presahnil. Hkrati se je povečal odliv sredstev iz banke, zmanjšala so se tuja sredstva, tako hranilne vloge kot tudi sredstva poslovnih subjektov. Ob tem se je znižala še raven izposojenih sredstev, ki jih je bilo treba nadomestiti ob "drugokratni slovenizaciji" Kreditnega zavoda. Četrty ciklus je zaznamoval pretežni del tridesetih let, ko sta se obseg in dinamika poslovanja najprej ustalila, nato pa začela prav počasi naraščati. Dolgoročna perspektiva pokaže, da Kreditnemu zavodu vse do druge svetovne vojne ni uspelo več obnoviti poslovanja, ki bi presežalo rezultate iz sredine dvajsetih let.

Bilančna vsota je opredeljevala tudi druge značilnosti poslovanja, nenazadnje je posredno govorila tudi o dobičku. Kot že vemo, je bila banka Kreditni zavod primerjalno ena najbolj dobičkonosnih, če že ni bila vedno in vselej najbolj dobičkonosna slovenska banka. Zato velja na tem mestu kot dodatno utemeljitev predstaviti še gibanje dobička, ki je bil najbolj merodajen element v presojanju uspešnosti bančnega poslovanja. S stališča množice majhnih delničarjev prav gotovo. Tudi na tem mestu bomo ponovno posegli po grafični upodobitvi, ki kaže neznatna odstopanja od krivulje bilančne vsote.

¹² Compass, Finanzielles Jahrbuch. Compassverlag, Wien. Letniki med leti 1922 in 1939.

Graf 2: Gibanje čistega dobička v milijonih dinarjev pri Kreditnem zavodu v letih 1920-1940¹³

Krivulja, ki se izrisuje pri tej opredelitvi, ima sicer v splošnem enake značilnosti kot tista pri bilančni vsoti. V podrobnostih pa ni identična, od predhodne se razlikuje v različni časovni dinamiki, ki posredno govorijo o uspehu poslovanja. Sočasno branje obeh grafikonov in primerjava njunih črt izpostavlja zgovorno dejstvo, da se je rast dobička ustalila veliko prej kot rast bilančne vsote, rekordne vsote dobička je banka dosegla že sredi dvajsetih let. Bilančna vsota je v letih 1924 do 1928 naraščala, dobiček pa se je ohranjal na približno enaki ravni. To je govorilo o dejanskem poslabšanju kakovosti bančnega poslovanja. V bistvu je v teh letih šlo za upadanje dobička, celo za dejansko nazadovanje. Za približno enako vsoto dobička je banka potrebovala vedno večji obrat sredstev. Tretji cikel se je tudi v primeru dobička začel s tridesetimi leti, vendar padec v primerjavi z bilančno vsoto le ni bil tako globok. Na najnižji točki je višina dobička dosegla najnižjo raven sredi tridesetih let, ko se je približala ravni izpred desetletja poprej. Potem je šlo le navzgor, pred vojno je Kreditni zavod že dosegal vsote dobička kakor v najboljših dvajsetih letih. Ta dosežek je bil toliko bolj vreden, ker je bil ustvarjen ob znatno znižani bilančni vsoti, približno za 40 odstotkov nižji. To je pričalo o veliki učinkovitosti poslovanja, ki je bila posledica racionalne organizacije, izrabe notranjih rezerv in temu sledečih nizkih stroškov. V tem oziru je bil Kreditni zavod vsekakor svetla izjema med slovenskimi bankami.

Uspeh je bil toliko večji, ker je bil dosežen brez kakršnekoli državne pomoči. Uprava kreditnega zavoda ni podlegla skušnjavi in se ni ozirala po državni pomoči. Tegobe velike gospodarske krize je banka uspešno prebrodila. Upad tujih sredstev vendarle ni bil tolikšen kot pri drugih slovenskih bankah, da bi bil potreben predah v obliki zamrznitve vlog, oziroma zakonske prekvalifikacije kratkoročnih v dolgoročne vloge. Odliv sredstev so pri Kreditnem zavodu kompenzirali z rezervami in individualno obravnavo komitentov, kar jim je omogočala njihova struktura. Poleg tega je treba poudariti, da je bila svojevrstna sanacija banke izvršena že s prevzemom v letu 1931. Novi slovenski lastniki so iz lastnih sredstev nadomestili tuje kredite, ki so prevladovali med bančnimi tujimi sredstvi.

Ta razmerja med tujimi in lastnimi sredstvi so razvidna iz naslednje tabele, ki v ospredje postavlja bilančno strukturo v letih 1925, 1930, 1935 in 1939. Vsaka od teh izbranih letnic označuje določen poslovni cikel, znotraj katerega so se spreminjala bilančna razmerja.

¹³ XXII. Letno poročilo Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo za leto 1941.

Tabela 1: Struktura aktive in pasive Kreditnega zavoda 1925-1939¹⁴

AKTIVA				
	1925	1930	1935	1939
	v procentih			
Blagajna	6,35	4,40	12,85	17,20
Vrednostni papirji	1,00	4,40	4,30	3,80
Blagajniški zapisi ministrstva za finance				8,30
Menice	12,45	14,60	14,85	16,60
Konzorcijski posli	4,75	3,60	3,25	3,30
Nepremičnine	0,35	0,30	0,05	0,40
Dolžniki	75,10	72,70	64,70	50,40
PASIVA				
Glavnica	3,60	2,60	4,45	4,10
Rezervni skladi	2,40	3,30	6,55	8,00
Vloge	9,55	17,60	18,30	20,90
Upniki	83,45	75,80	69,90	66,00
Dobiček	1,00	0,70	0,80	1,00

Bilančna struktura v posameznih letih kaže na premike med posameznimi postavkami, ki postanejo jasno razvidne šele na dolgi rok. Zato je umestna bolj detajlna primerjava razmer v letih 1925 in 1939, razlike se namreč postopoma v posameznih letih plastično izrisujejo in se dokončno izrišejo pred drugo svetovno vojno. V strukturi aktivnih postavk je bila sredi dvajsetih let absolutna prevlada posojil, menični posli so bili sicer pomembni, a ne tako kot kasneje. Banka je imela v blagajni sorazmerno malo gotovine. Petnajst let kasneje so bile razmere bistveno drugačne. Kreditiranje komitentov je absolutno in relativno upadlo v korist drugih postavk. Tako je zelo poskočila gotovina v blagajni, ki se je relativno skorajda potrojila, nominalno povišanje je bilo resda nekoliko manjše, a še zmeraj zelo visoko. Kreditni zavod pri tem ni bil nobena izjema. Tudi drugi denarnih zavodi, ne samo banke, temveč tudi hranilnice in kreditne zadruga, so povečevali obseg gotovine v blagajni. Vse skupaj je bila posledica zvišanih potreb po gotovini zaradi nezaupanja prebivalstva, ki je vlagalo denar v banke za sorazmerno kratke roke. Zaradi tega je tudi razumljiv pojav rubrike blagajniških zapisov ministrstva za finance. Šlo je za kratkoročne, v nekaj mesecih zapadle vrednostne papirje, ki jih je država začela izdajati v drugi polovici tridesetih let. Bilančna struktura v tridesetih letih se je torej zaradi krize precej spremenila. Banka je opuščala oziroma zniževala obseg kreditiranja gospodarskih subjektov in prebivalstva. V skrbi za ohranjanje visoke stopnje likvidnosti je del sredstev zadrževala v blagajni v obliki gotovine, oziroma ga je nalagala v kratkoročno donosne državne papirje.

Strukturni premiki na aktivni bilančni strani pa niso bili brez učinka na pasivni strani, saj sta obe neločljivo povezani. Zaradi kriznih razmer je Kreditni zavod ob dvigu blagajniških vsot in naložb v kratkoročne vrednostne papirje zviševal tudi svoje rezerve, ki so se povečale absolutno in relativno. Po Sloveniji in tudi zunaj nje je o Kreditnem zavodu šel glas, da je bančna uprava vodila za tedanji čas zelo konservativno politiko

¹⁴ Compass, Finanzielles Jahrbuch. Compassverlag, Wien. Letniki 1927, 1932, 1937 in 1941.

ter da je vedno ohranjala v primerjavi z drugimi bankami visoko raven rezervnih skladov. Rezerve so bolj ali manj redno krepko presegale glavnico, pred drugo svetovno vojno kar za dvakrat. Za trideseta leta je značilno, da se je Kreditni zavod v čedalje večji meri navezoval na poslovanje s prebivalstvom, delež vlog prebivalstva se je do druge svetovne vojne kar podvojil in dosegel v bilančni vsoti nekaj več kot petinski delež. To rast pa je spremljal upad sredstev iz poslovnega sveta. Tako je rubrika upniki, ki je zajemala tekoče račune in posojila pri drugih denarnih zavodih, izkazovala nenehno počasno zniževanje. Kljub temu pa je bil Kreditni zavod pred drugo svetovno vojno še vedno banka, ki je pretežno poslovala z gospodarskimi subjekti, čeprav je pomen prebivalstva oziroma fizičnih oseb v njenem poslovanju čedalje bolj naraščal.

Spreminjanje bančne poslovne politike, to je naložbene strategije in načina zajemanja finančnih virov, se je odrazilo tudi na strukturi dohodkov in izdatkov, kar prikazuje spodnja tabela.

Tabela 2: Račun izgube in dobička 1925-1935¹⁵

DOBIČEK				
	1925	1930	1935	1939
	v procentih			
Prenos	3,00	4,30	7,60	8,35
Obresti in provizije	84,40	86,70	63,10	60,50
Donos vrednostnih papirjev, deviz, valut in nepremičnin	12,60	9,00	29,30	31,15
IZGUBA				
Davki in prispevki	20,90	4,75	14,50	6,50
Upravni stroški	26,30	29,50	24,60	28,80
Plače	18,70	25,95	29,70	29,10
Odpisi	0,50	0,30	2,70	-
Dobiček	33,60	39,50	28,50	35,60

V okviru dohodkov oziroma dobička je več kot očitno, da so strukturni premiki v aktivih in pasivah posledično povzročili tudi tovrstne spremembe. Dohodki od obresti in bančnih poslov (provizij) so vse od srede dvajsetih let naprej upadali in dosegli najnižjo raven pred drugo svetovno vojno. Hkrati s tem se je letno povečeval prenos dobička in predvsem donos drugih sredstev, to je tistih, ki so bila naložena predvsem v kratkoročne državne vrednostne papirje. Obresti in bančni posli so bili pred drugo svetovno vojno še vedno absolutno prevladujoči viri bančnih dohodkov, vendar je bila ta prevlada že znatno omiljena, saj je donos drugih postavk že obsegal polovični delež osnovnega vira dohodkov.

Izdatki pa pripovedujejo nekoliko drugačno zgodbo. Iz podatkov je razvidno, da je bila banka dokaj nizko obdavčena. Vsota davkov je padla zlasti v drugi polovici dvajsetih let, ko so banke dosegle znižanje davkov, da bi zaradi tega lahko znižale obrestne mere. Stroški izkazujejo stabilno raven, ki se z leti ni bistveno spreminjala. Nekoliko več nihanja kažejo izdatki za plače zaposlenih, vendar to nihanje ni posledica le nominalnega povečevanja, temveč se odstotkovni deleži spreminjajo tudi zaradi nihanja

¹⁵ Nav. dela.

obsega poslovanja. Vsota za plače je bila namreč neprimerno bolj stabilna kakor to kažejo relativne primerjave.

SUMMARY

The Loan Institution for Commerce and Industry in Ljubljana up to World War II

The bank Kreditni zavod za trgovino in industrijo (The Loan Institution for Commerce and Industry) was in the time between the Two Wars a strong bank, one of the biggest and most important in Slovene space. It became an independent bank in 1920 with the "Slovenisation" and nationalisation/nostrification of the Ljubljana branch of the large and eminent Vienna bank, The Österreichische Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe. The central bank in Vienna then regained in a 20 years period the majority parcel of shares. In 1931, when the Creditanstalt found itself in difficulties, the bank sold its participation at the Kreditni zavod za trgovino in industrijo to the Slovene consortium. Regardless of the changes in the proprietorship structure the Kreditni zavod za trgovino in industrijo remained between the Two Wars one of the biggest Slovene banks. The Institution belonged to the great trinity of the Slovene pre-war banking. With the Zadružna gospodarska banka (Co-operative Economic Bank) it exchanged second and third place, depending on the criterion. The Ljubljanska kreditna banka (Credit Bank of Ljubljana) was supremely in the first place. The Kreditni zavod za trgovino in industrijo was the most profitable Slovene bank.

The large profitability of the capital, which in 1930 amounted up to nearly 13%, was at a proportionally low profit margin of the financial agency (1,8%), above all the merit of low costs (1%) that the bank had. All the mentioned witnessed of a good organisation and efficiency of work in that bank. The organisation of the bank was markedly centralist, it had no branches, all operations were carried out in Ljubljana. Such an organisation was enabled by the structure of commissioners and the use of modern telecommunication tools. The bank namely officiated mainly with subjects of business. They did not refuse officiating with the population but they did not encourage it. The bank officiated above all in Slovenia, which was understandable, as the Creditanstalt had its banking firms in other parts of Yugoslavia as well. Thus division of work into districts was comprehensible. That did not change even thirty years after the withdrawal of the Creditanstalt from the Loan Institution. The bank reduced the extent of crediting economic subjects and the population. In concern for preserving a high degree of solvency the bank held part of funds in the teller's department in the form of cash or invested it in short-term profitable government securities. In accordance the structure of the bank incomes and outlays modified.

MARJAN DRNOVŠEK

POTOVANJA K AMERIŠKIM SLOVENCEM

Uvod

Razmišljajoči posameznik, ki se odloči, da svoje vtise o novem okolju zapiše v obliki potopisa, dnevnika ali pisem in jih kasneje celo objavi, izraža v njih svoje osebne poglede, ki so odsev časa, njegove izobrazbe oziroma zanimanja za svet, nazorskega in ideološkega vrednotenja sveta in ne nazadnje širine njegovega duha. Potopisna oblika zapisa in relativna časovna omejitev opazovanja in doživljanja novega okolja vplivata tudi na njegove poglede. "Ko govorimo o tem, kako je posameznik projiciral sebe v neevropski svet, moramo torej upoštevati kombinacijo individualnih in skupinskih vrednot in norm. Njihovo prepletanje je npr. omenil Božidar Jakac, ko se je spominjal svojega predvojnega bivanja v Združenih državah Amerike: 'V Ameriki sem spoznal lasten obraz in to močnejše, kot bi ga mogel kje drugje. Tam sem spoznal, kje je moja pot. Ampak doživeti sem moral Orlovo kritiko, da sem slikal dolenjsko Ameriko ... Seveda sem mu odgovoril, da ... je vsa moja slikarija v Ameriki ali Afriki del občutka, ki ga imam kot Dolenjec in Slovenec v širšem smislu'..."¹

Zapisovanje vtisov s potovanj in njihova objava imata med Slovenci dolgo tradicijo, ki ji sledimo do današnjih dni.² Za naše razmišljanje o potovanjih k ameriškim Slovincem in pogledih nanje imam pred seboj štiri objavljena dela štirih popotnikov, ki jih je pot pripeljala tudi v Združene države Amerike, kjer so imeli stike s slovenskimi izseljenci, to je Jurija Trunka (1870-1973), Božidarja Jakca (1899-1989), dr. Boža Škerlja (1904-1961) in dr. Antona Melika (1890-1966). Omenjeni intelektualci so – med številnimi drugimi deli – objavili svoje popotne vtise o Združenih državah, ki so jih doživljali in vrednotili, kot tudi ameriške Slovence in njihove potomce, v treh različnih obdobjih (v času množičnega priseljevanja Slovencev, med obema svetovnima vojnoma v času velike gospodarske krize in v petdesetih letih dvajsetega stoletja), skozi različne poklicne oči (duhovnika, umetnika, in obeh znanstvenikov, to je Škerlja, prvega slovenskega profesionalnega antropologa, in Melika, geografa in zgodovinarja) in ne nazadnje prihajajočih iz različnih državnih in družbenih sredin (avstrijske, starojugoslovanske in komunistične Jugoslavije). Njihova širšemu krogu ljudi namenjena dela so objavili, in sicer Trunk v celovški reviji *Mir* 1909/10,³ ostali trije pa v knjižni obliki, Jakac leta 1932⁴, Škerlj leta 1955⁵ in Melik leto dni kasneje.⁶ Vsi zapisi so nastali kot

¹ Zmago Šmitek, *Klic daljnih svetov. Slovenci in neevropske kulture*, Ljubljana 1986, str. 320. Avtor se sklicuje na članek Janeza Zadnikarja, Božidar Jakac, *Teleks*, Ljubljana, 8. 2. 1980, str. 15.

² Zmago Šmitek, *Klic daljnih svetov*, Ljubljana 1986; isti, *Poti do obzorja. Antologija slovenskega potopisa z neevropsko tematiko*, Ljubljana 1988.

³ Jurij Trunk: Podlistek.- *Mir* (Celovec), **1909**: št. 40 (Iz popotne torbe. Osemnajst dni na morju), str. 229-230; št. 41, str. 235-236; št. 42 (V New-Yorku), str. 241-242; št. 43 (Nekaj zanimivosti iz New-Yorka), str. 247-248; št. 47 (Prvikrat na železnici), str. 271-272; št. 48, str. 277-278; **1910**: št. 1 (Skozi Pensilvanijo. V mestu železa), str. 1-2; št. 2 (Na zapad), str. 7-8; št. 3 (Na razstavo v Seattle), str. 13-14; št. 4 (Amerikanski pragozd. Pri slovenskih farmerjih), str. 19-20 in št. 5 (Nazaj), str. 25-26.

⁴ Božidar Jakac, *Odmevi rdeče zemlje. Po pismih iz Amerike priredil Miran Jarc*, knjigi I in II, Jugoslovanska knjigarna Ljubljana (Kosmos, zbirka poljudno znanstvenih in gospodarskih spisov, spominov, potopisov itd.), Ljubljana 1932.

posledica njihovega prvega obiska dežele onstran Atlantika. Trunkov prvi obisk ZDA je trajal slabe štiri mesece (1909), Jakčev več kot dve leti (od aprila 1929 do poletja 1931), Škerljev enajst mesecev (1952) in Melikov nekaj več kot dva meseca (1952). Vsi štirje so v ZDA odpotovali z ladjo, Trunk in Jakac iz Trsta, prvi na parniku *Martha Washington* (družbe Austro-Americana) in drugi na parniku *Vulcania* (družbe Cosulich iz Trsta), Škerlj in Melik pa z Reke – Trst je bil v tem času še del Svobodnega tržaškega ozemlja – na tovorni ladji *Slovenija*,⁷ prvi 28. januarja in drugi v začetku julija 1952. Samo kot zanimivost omenimo, da je Trunk preživel na palubi potniškega parnika osemnajst dni (izkrcal se je v New Yorku), Melik pa slabega pol stoletja kasneje – sicer na tovorni ladji – kar šestnajst dni; na ameriško kopno je stopil v Candemu, v bližini Filadelfije. In vsi štirje so posvetili kar nekaj pozornosti plovbi skozi Sredozemlje in prek Atlantika v ZDA, mnogo več, kot pa so posvetili opisu vrnitve v domovino.

Naključna sta bila Škerljev in Melikov obisk Združenih držav Amerike v istem letu (1952), obiska, ki sta se časovno deloma celo pokrivala, vendar v njunih potopisih ne zasledimo omenbe o morebitnih medsebojnih stikih v času potovanja. Antropologa na eni in geografa ter zgodovinarja na drugi strani so vodili drugačni strokovni interesi, skupno pa jima je bilo zanimanje za slovenske priseljence v ZDA. Glede te tematike moramo poudariti, da je imel Škerlj na razpolago mnogo več časa za stike z njimi kot Melik, hkrati pa nas ne preseneti Melikova obsežna pozornost ameriški Sloveniji (vzrok vidim v izseljenski tradiciji njegove družine), čeprav je imel za obiske med njimi na razpolago malo časa. V tem kontekstu je zanimiva primerjava njunih stikov z izseljenci in vprašanja, ki sta si jih zastavljala v tej zvezi. Škerljev obisk med izseljenci je odmeval tudi v slovensko-ameriškem tisku, Melikov pa še ni raziskan. Škerlj je bil tudi mnogo bolj naslonjen na Slovensko izseljensko matico kot Melik, kar se kaže tudi v tem, da v Rodni grudi in Slovenskem izseljenskem koledarju, publikacijah Slovenske izseljenske matice ne najdemo nobenega Melikovega prispevka, Škerljeva pa kar dva.⁸

Ali so vsi omenjeni popotniki pisali sprotne dnevniške zapise? Trunk nikjer izrecno ne zapiše, da bi delal sprotne zapise, čeprav točno navajanje datumov in številne podrobnosti s poti kažejo, da je moral tekoče ali vsaj na krajša obdobja zapisovati svoje vtise. V roki tudi ni imel fotografskega aparata, saj so v njegovi kasnejši knjigi *Amerika in Amerikanci* (1912) objavljene fotografije iz drugih virov.⁹ Jakac je vodil dnevnik ("zapisnik") in sproti zapisoval svoje "opazke", kot omenja, med drugim s poti z vlakom iz New Yorka v Cleveland.¹⁰ Poleg tega je na vsej poti tudi filmal, fotografiral in risal različne motive v svojo skicirko. "S filmskim aparatom sem lovil te begotne vtise...",¹¹ je zapisal v knjigi *Odmevi rdeče zemlje*, ki jo je, kot je razvidno iz podnaslova, priredil po Jakčevih pismih iz Amerike njegov prijatelj in pesnik Miran Jarc. Slikar je po lastnem izboru v njej objavil 189 črno-belih in dve barvni reprodukciji del, ki jih je ustvaril na svoji poti po ZDA. Antropolog Škerlj je med potjo pisal kar dva dnevnika,

⁵ Božo Škerlj, *Neznana Amerika* (1952), Mladinska knjiga, Ljubljana 1955.

⁶ Anton Melik, *Amerika in ameriška Slovenija*. Popotni zapiski. Državna založba Slovenije, Ljubljana 1956.

⁷ Po opisu A. Melika je imela prostor le za 12 potnikov (A. Melik, *Amerika...*, str. 6).

⁸ B. Škerlj, Iz enega kulturnega okolja v drugo, Slovenski izseljenski koledar 1959, str. 185-188 in John Jager znameniti arhitekt iz Minneapolisa, Minn., Slovenski izseljenski koledar 1960, str. 245-248.

⁹ Več o ilustracijah in fotografijah v njegovi knjigi glej: Marjan Drnovšek, Podoba Amerike na ilustracijah Ivana Vavpotiča, *Kronika*, 47. št. 1-2, Ljubljana 1998, str. 83-110.

¹⁰ Jakac I, str. 41, 87 in 169. Vpogled v originalno gradivo ob nastanku knjige mi gospa Tatjana Jakac zaradi njene bolezni ni mogla omogočiti, zato uporabljam knjigo kot osnovo za moja razmišljanja.

¹¹ Jakac I/41.

splošnega in strokovnega; iz zadnjega je v knjigi povzel tudi nekatere zanimivosti, npr. o ameriških staroselcih. V uvodu knjige je napovedal tudi objavo posebne študije o slovenski emigraciji,¹² čeprav se njeni problematiki ni izognil v obravnavanem delu *Neznana Amerika*.¹³ V rokah je imel tudi fotografski aparat in slikarski čopič, saj je v knjigi objavil tudi nekaj reprodukcij svojih slikarskih utrinkov. V zaključku knjige *Amerika in ameriška Slovenija*, ki ji je dal geograf Anton Melik pomenljiv podnaslov *Popotni zapiski*, avtor govori o fragmentarnosti svojih "popotnih zapisov", čeprav nam ne spregovori o načinu njihovega beleženja. Za vsa štiri dela velja, da so bila namenjena širšemu krogu ljudi. Odveč je verjetno poudariti, da gre v vseh primerih za zapisane osebne poglede, kar je Škerlj izrecno omenil v uvodu knjige: "Naposled še opozorilo: nobeno poročilo, kakršna je ta knjiga, ni povsem objektivno. Dnevnik je nedvomno še bolj izraz subjektivnih doživetij. Hotel pa bi poudariti, da sem skušal biti objektivni, kolikor sem mogel ... Dnevnik ni znanstvena študija in ta knjiga nikakor ni monografija o Ameriki."¹⁴ Zato je svoje zapise označil kot "doživetja", nekaka "potna poročila" (dnevnik in potopisno reportažo je označil za približen dokument določenega časa), neobremenjena z navajanjem strokovne literature. Neposrednost podajanja snovi in koristnost za bralca naj bi bili po Škerlju prednosti tovrstne literature. V stikih z ljudmi v ZDA ni, po njegovih besedah, tajil, da piše dnevnik in razmišlja o knjižni izdaji, vendar zapisov ni dal avtorizirati, kar bi bilo skoraj nemogoče glede na število izjav, ki si jih je zapisal in so objavljene v njegovi knjigi.

Tudi nameni odhoda so bili različni. Trunku je vzbudil zanimanje za obisk ZDA koroški rojak Alojzij Mlinar, kar ga je spodbudilo, da je segel po "spisih o Ameriki" in se začel učiti tudi angleški jezik. Tako je hitro dozorela odločitev, da jo obiše.¹⁵ "Čemu sem potoval?", se je spraševal Jakac na poti iz ZDA v domovino, ko je s krova Vulcanie zrl na newyorško пристanišče. Hotel je videti tujino, "... tisto najbolj jekleno in daljno tujino, da bi najčisteje začul pesem svoje duše v sozvočju s slovenskim življenjem ... In sem šel v svet tudi zato, da se do dna zavem resnice, da je poštena in prava samo organska rast ..."¹⁶ Študijsko izpopolnjevanje, ki mu ga je omogočila štipendija Rockefellerjeve ustanove, je bil glavni namen Škerljeve poti v ZDA. Poleg študija starostnih sprememb in spoznavanja novih raziskovalnih metod je imel pred očmi tudi raziskovanje staroselskih kultur jugozahodnega dela ZDA in hkrati študij slovenske emigracije ter Amerike kot take, zlasti v primerjavi z Evropo.¹⁷ Prvenstveni cilj Melikove poti v ZDA je bila udeležba na sedemnajstem mednarodnem geografskem kongresu v Washingtonu (8. - 15. avgusta 1952).¹⁸

Iz vsakega omenjenega dela spoznamo Trunkove, Jakčeve, Škerljeve in Melikove poglede na Združene države Amerike v času, ko so jih obiskali (vendar z mnogimi sprehodi v njeno zgodovino) in s primerjavami z evropskim in ožje slovenskim oziroma vsakokratnim državnim prostorom, v okviru katerega so živeli Slovenci. Vsi so se poglobili tudi v vprašanja slovenskih priseljencev v ZDA, ki so odraz osebnih pogledov in

¹² Obljubo je tudi uresničil. Glej: Božo Škerlj, Nekaj akulturacijskih pojavov pri Ameriških Slovencih, Slovenski Etnograf, X, Ljubljana 1957, str. 81-96.

¹³ V opombah k omenjeni razpravi iz leta 1957 citira tudi svoj "dnevnik", ki ga datira 1952-53, v oklepaju pa zapiše: "Rokopisni zapiski o srečanjih s Slovenci".

¹⁴ Škerlj, *Neznana Amerika*, str. 10.

¹⁵ Jurij Matej Trunk, *Spomini*, Celja 1950, str. 43.

¹⁶ Jakac, II/236.

¹⁷ Škerlj, *Neznana Amerika*, str. 8.

¹⁸ Dr. A. Melik se ga je udeležil kot sekretar Nacionalnega komiteta za geografijo; poleg njega so se ga udeležili iz Jugoslavije še dr. Svetozar Ilešić (Ljubljana), dr. Ž. Milojević (Beograd) in dr. J. Roglić (Zagreb).

časa, v katerem se je posamezni avtor gibal med njimi. Na svoj način se v njih zrcali tudi čas življenja Slovencev v domovini. Namen prispevka je povzeti nekatere poglede na Slovence in njihove potomce, to je na t. i. ameriške Slovence oziroma na Ameriško Slovenijo, kot v naslovu svoje knjige poudari Anton Melik. Zanimiva bi bila sociološka in antropološka študija o omenjenih popotnikih, njihovem doživljanju ameriškega sveta, načina in filozofije življenja ("american way of life"), narave, tehničnega napredka, umetnosti, kulturnih in sploh civilizacijskih norm ipd., ki so v vsakem od njih sprožali zanimive odzive. Združene države so nanje naredile bodisi pozitiven ali negativen vtis in vzbudile željo, da s pridobljenimi doživljaji in spoznanji seznanijo svoje rojake.

V nadaljevanju se omejujem na temeljne poglede omenjenih popotnikov na ameriške Slovence in njihove potomce. Vsi navajajo številne Slovence in njihove potomce, ki so jim pomagali v ZDA, vendar mi obseg sestavka ne omogoča navajanja osebnih stikov in izkušenj v tej zvezi, zato se omejujem le na splošne oziroma načelne poglede avtorjev na ameriške Slovence in odprta vprašanja v zvezi z njihovim življenjem in delom v novem okolju.

Iz popotne torbe Jurija Trunka

V letu prvega Trunkovega odhoda v ZDA (aprila 1909) se je po uradnih virih izselilo z območja dežele Kranjske kar 4404 oseb, ki so se vključile v evropski množični izseljenski val v Združene države, ki ga je zaustavil šele izbruh prve svetovne vojne. Po nepopolnih podatkih se je iz osrednje slovenske dežele od 1892 do 1913 izselilo skupaj 76.195 oseb, večina v ZDA.¹⁹ Ne vemo, koliko se jih je izselilo iz drugih s Slovenci poseljenih dežel, vemo pa, da so se v znatnem številu vključili v omenjeni slovenski izseljenski val.²⁰ Tudi Jurij Trunk, v tem času župnik pri sv. Križu v Beljaku, je bil uradno del tega vala, čeprav je bil neke vrste turist tistega časa, saj so vse takratne izseljenske statistike temeljile na številu izdanih potnih listov, ne pa na opredelitvi namena odhoda v tujino. Kakor koli že, v ZDA se je Trunk v glavnem srečeval s prvo generacijo slovenskih priseljencev, ki se je vedno bolj integrirala v ameriško družbo. V svojem potopisu namenja več pozornosti vsem možnim zanimivostim Amerike kot ameriškim Slovencem.²¹ Pozna se njegov pionirski stik z novim svetom, ko so ga bolj zanimale pokrajina in pridobitve ameriške civilizacije, kot pa položaj ameriških Slovencev. V pogovoru z gostitelji, zlasti duhovniki, je izvedel marsikaj o njih, kar mimogrede omeni v potopisu.²² V New Yorku je občudoval izobraženost izseljencev in njihovo društveno življenje mu je dalo misel: "Med milijoni velikega New-Yorka torej ni neznan naš mili rod."²³ Za večino newyorških Slovencev je zatrdil, da so našli dobre službe, medtem ko so novo prihajajoči težko dobili zaposlitev. Združene države na začetku 20. stoletja niso bile več tista obljubljena dežela nekaj desetletij nazaj, ki je potrebovala veliko nove delovne sile za dela na zemlji in v industriji. Cenena delovna sila iz vzhodne in južne Evrope je bila še vedno zaželena, vendar je država poznala že gospodarske krize in posledično brezposelnost, padanje mezd in nasičenost trga delovne

¹⁹ Marjan Drnovšek, Okrajna poročila o izseljevanju iz Kranjske v letih 1892-1913, Gestrinov zbornik, Ljubljana 1999, str. 413-432.

²⁰ Koroška je bila manj prisotna v slovenskem množičnem izseljenskem valu v ZDA.

²¹ Trunkov potopis s komentarjem je objavljen v delu: Marjan Drnovšek, Usodna privlačnost Amerike. Pričevanja izseljencev o prvih stikih z novim svetom, Zbirka korenine, Založba Nova revija, Ljubljana 1998.

²² Jurij Trunk, Prvikrat na železnici, Mir (Celovec), št. 47, 1909, str. 271.

²³ Isto.

sile. "Radi ljubega kruhka mora marsikateri opravljati službo, katere bi se bil doma branil. Vendar to ni sramota, ker v Ameriki je vsak poštenjak-gentleman, ako tudi opravlja službo nižje vrste. Mnogi, ki so danes milijonarji, so začeli pri pometanju cest...", je zapisal v potopisu.²⁴ Večkrat omenja tudi vztrajnost in uspešnost Slovencev, zlasti pionirjev na zemlji, npr. v zaledju washingtonskega Seattla, kjer je živel kar nekaj Slovencev, med njimi tudi Trunkovi ožji rojaki s Koroškega. V globlja razmišljanja o ameriških Slovencih se ni spuščal, kar je, verjetno, posledica njegovega prvega stika z njimi, relativne kratkosti bivanja med njimi, ali pa samo želja, da kot izkušen potopisec seznanil bralce celovškega Mira le z zanimivostmi dežele, ki jo je prevozil z vlakom od vzhoda do zahoda, to je od New Yorka do Seattla in nazaj.

V že omenjeni knjigi *Amerika in Amerikanci* (1912) je o Slovencih v ZDA več poglavij. To je bila nedvomno tudi posledica njegovih zaporednih treh novih obiskov ZDA (1909-11), pridobitve ustnih in pisnih poročil ameriških Slovencev, prebrane strokovne literature in ne nazadnje namena knjige, ki jo je posvetil tako Slovencem v domovini kot tudi v Združenih državah z željo, da bi oboji bolje spoznali severno-ameriški kontinent, brez namena vabiti ljudi, naj zapustijo domovino, kar so mu – namreč prikazovanje Amerike v svetli, vabeči, luči – očitali nekateri kritiki njegove knjige. V času, ko so Združene države mnogi označevali kot mačeho, Slovenijo pa kot mater, je Trunk vzel za moto svoje knjige misel misijonarja in ameriškega škofa Jakoba (Jamesa) Trobca "Slovenija je mati, Amerika naša nevesta".²⁵

Čeprav se v potopisu ne dotika vprašanja asimilacije Slovencev v Združenih državah, kot tudi ne ostalih perečih vprašanj, npr. ohranjanja vernosti, morale, spreminjanja nazorskih in političnih ravnanj ipd., pa se jim ne izogne v knjigi *Amerika in Amerikanci*. Ker so naslednji potopisci, ki jih obravnavam v tem prispevku, veliko pozornosti posvetili usihanju slovenstva v izseljenstvu, si pogledimo iz omenjene knjige poglavitne poglede, ki jih je zapisal v podpoglavju 'Amerikanizacija'.²⁶ Že pod njegovim naslovom citirani Prešernov verz "Z bridkostjo so srce mi napolnile skeleče misli", nam da misliti o neveselih avtorjevih pogledih, čeprav nas preseneti, da je v poglavju 'Slovenci v Ameriki' uvrstil omenjeno podpoglavje šele na četrto mesto, to je za verskimi razmerami, družinskimi oziroma družabnim življenjem in duhovnim napredkom Slovencev v ZDA, vključno z organiziranostjo in političnim delovanjem. Večino razmišljanj je povzel iz knjige Emily Greene Balch,²⁷ ki jo je leta 1910 izdala v angleščini (*Our Slavic Fellow Citizens*²⁸), dve leti kasneje pa je izšla tudi v nemškem prevodu.²⁹ Zato mnogokrat govori o Slovanih in le redko vnese v svoja povzemanja oziroma razmišljanja konkretne primere o Slovencih.

²⁴ Isto.

²⁵ Zadnje delo, ki se podrobno ukvarja tudi z nastajanjem knjige, je delo: Matjaž Klemenčič, Jurij Trunk med Koroško in Združenimi državami Amerike ter zgodovina slovenskih naselbin v Leadvillu, Kolorado, in v San Franciscu, Kalifornija, Mohorjeva družba Celovec-Ljubljana-Dunaj 1999, str. 75-135.

²⁶ Jurij Trunk, *Amerika in Amerikanci*, samozaložba, Tiskarna Družbe sv. Mohorja v Celovcu, Celovec 1912, str. 453-463.

²⁷ Emily Balch (1867-1961). Rojena je bila v Bostonu, študirala pa v ZDA, Parizu in Berlinu. Imela je velik posluš za socialna vprašanja; raziskovala je tudi življenje priseljencev v Chicagu, rezultate pa je objavila v omenjeni knjigi *Our Slavic Fellow Citizens*. Bila je pacifistka in aktivna v ženskem gibanju (npr. Women's International League for Peace and Freedom). Leta 1946 je dobila Nobelovo nagrado za mir. Nekatera njena pomembna dela so: *Refugees as Assets* (1939), *One Europe* (1947), *Toward Human Unity or Beyond Nationalism* (1952).

²⁸ Emily Greene Balch, *Our Slavic Fellow Citizens*, Charities Publication, New York 1910.

²⁹ Emily Greene Balch – Stephan v. Philippovich, *Slavische Einwanderung in den Vereinigten Staaten*, Leipzig und Wien 1912.

V svojih razglabljanjih avtor ni mogel zatajiti svojega koroškega porekla in si je takoj na začetku postavil vprašanje, ali ni amerikanizacija podobna germanizaciji? ("Morda ima tudi Amerika 'nove zverine', ki jih Bog ni ustvaril, torej 'amerikanisch gesinnte Slovenen', kakor ima stara domovina 'deutsch gesinnte Slovenen'?"³⁰) Sam je to primerjavo odločno odklonil. Za amerikanizacijo ugotavlja nenasilnost procesa, ki je potekal s pomočjo ameriške šole, izobraževanja odraslih, zahtev javnega življenja ipd. Zato Trunk poudari: "Vsak narod ohrani lahko svoje posebnosti in nihče ga ne sili, da se raznarodi, a vseh se prime skupna poteza 'amerikanizma' in na plan stopi – Amerikanec. Ta notranja, skrivnostna moč kuje ameriansko edinost kakor kovač razbeljeno železo."³¹ Sam meni, da se posamezni "narodi" ne bodo tako hitro pomešali med seboj, saj se zakonske zveze sklepajo večinoma znotraj etničnih skupnosti, vendar namigne, da bodo enkrat porušene tudi te meje. Za dotok novih priseljencev iz slovanskega sveta pravi, da ne bo kmalu usahnil. Strinjal pa se je z mnenjem Emily Balch, da je asimilacija na pohodu in da se bodo tudi slovanski narodi slej ko prej izgubili v ameriškem morju, čeprav pozneje kot mnogi drugi: "Slovane loči jezik, ohranili se bodo dalje časa, a za vedno nikdar!"³² Posnemanje drugih, prevzemanje angleščine in še kaj so bile prvine asimilacijskega postopka, ki je vodil k občutku pripadnosti v duhu zavedanja: "I am an American". Postati Američan je pomenilo tudi pogoj za uspeh v javnem življenju. Kot duhovnik je opozoril, da mnogi že takoj ob prihodu želijo "vreči čez krov" marsikatero dobro lastnost in navado, ki so jo prinesli s sabo, da bi prevzeli dvomljive ameriške. Očitno "amerikutarenje" (analogno nemškutarjenju) vidi Trunk v poameričanjenju imen in priimkov, še huje zanj pa je bil prevzem tujih imen in priimkov, pri čemer pravi: "Ali tudi naši Slovenci tako delajo, nisem mogel izvedeti; gotovo je pa, da je med Slovani dosti takih pokvek."³³ Kjer prišleki niso bili preveč razpršeni, so se morali zahvaliti svoji cerkvi, šoli, društvom, svojim zabavam, da niso izginili kot kaplja v morju, in celo "... narodna zavest bo v mnogih slučajih le rastla. Z zavestjo raste tudi narodni ponos; poleg angleščine se še rabi materini jezik, ki ga govori tudi deca."³⁴ Glede otrok povzema misel, da se hitro prilagodijo in kjer se igrajo z angleško govorečimi, se to pozna že v drugi generaciji. Vendar je še enkrat poudaril, da je kljub zavlačevanju proces asimilacije neusmiljen in konec koncev bo vsak moral postati "Amerikanec". Vendar to ni razlog za vdanost v usodo. Zlasti starši prve generacije naj bi poskrbeli, da njihov materin jezik ostane družinski jezik tudi v novem okolju. Zato naj bi se podpirale župnijske šole, ki so jih v času pisanja knjige imeli Slovenci le v sedmih naselbinah.³⁵ Narodnost se lahko ohrani skozi več generacij, če se deluje na njeni ohranitvi, je menil Trunk. Svoja razmišljanja zaključil s pozivom: "Tudi na koncu tega, prav malo veselega oddelka kličem: Ako le moreš, ostani doma. Če pa greš, se vsaj sam ne pogrezuj v tuje morje. V slučaju, da ti je postala Amerika ljuba nevesta in si srečen poleg nje kot ponosen, navdušen amerianski državlján, ne zabi ostati zvest sin svoje matere, slovenske domovine!"³⁶

³⁰ Trunk, *Amerika in Amerikanci*, str. 453.

³¹ Trunk, *Amerika in Amerikanci*, str. 457.

³² Trunk, *Amerika in Amerikanci*, str. 457.

³³ Trunk, *Amerika in Amerikanci*, str. 460.

³⁴ Trunk, *Amerika in Amerikanci*, str. 460.

³⁵ Do vključno leta 1911 so jih imeli enajst, in sicer v državah Illinois (Joliet *1895, La Salle *1903, Waukegan *1906, Chicago *1908), Colorado (Pueblo *1895), Ohio (Cleveland *1896, Newburgh, Clev. *1902, Lorain *1905), Kansas (Kansas City *1908), Pennsylvania (Steeltón *1909) in Indiana (Indianapolis *1911). Glej: Darko Friš, *Ameriški Slovenci in katoliška Cerkev 1871-1924*, Mohorjeva družba, Celovec-Ljubljana-Dunaj 1995, str. 205.

³⁶ Trunk, *Amerika in Amerikanci*, str. 463.

B. Jakac: "Vsepovsod v Ameriki doživljaš ... izumiranje našega naroda."³⁷

Božidar Jakac je prvič obiskal Združene države Amerike v času tik pred in med potekom velike svetovne gospodarske krize, ki se je simbolno začela v centru ameriškega kapitala, to je na znamenitem Wall Streetu v New Yorku. Umetniško delo in spoznavanje novega je bil glavni namen njegovega popotovanja po ZDA. Pot ga je vodila tudi med Slovence, ki so mu v mnogočem pomagali, ga seznanjali z novim okoljem in vključevali v različne priseljske situacije, npr. na kulturne prireditve, piknike, večerje v krogu družin, izlete ipd., ki so ga spodbudile k razmišljanjem o ameriških Slovencih, njihovem položaju in usodi. Jakčeva umetniška duša in tudi Jarčeva ekspresionistična priredba pisem dajeta omenjenim razmišljanjem svojo barvitost in čustveno nabitost. Čas, v katerem je Jakac živel med ameriški Slovenci, je bil tudi čas njihove velike kulturne ustvarjalnosti, oblikovanja razumniške elite in hkrati še vedno velike odmevnosti slovenske pisane, igrane in uglasbene besede med širšimi krogi Slovencev v Združenih državah. Hkrati pa je bil to tudi čas pozabljanja materinščine staršev v vrstah druge generacije, čas mnogih socialnih stisk delavskih slojev, negotovosti in ne nazadnje vedno bolj jasne gotovosti, da se stara domovina nepreklicno odmika, ostaja le lep spomin ob domotožnih spominih ob kozarčku vina ali mirnih, dela prostih večerih, ki jim je mnogokrat prisostvoval tudi Božidar Jakac.

Kmalu po prihodu se je zavedal razlik v podobi Amerike, ki jo je prinesel s seboj, od tiste, ki jo je doživljal na vsakem koraku. Spoznanje o napačni s seboj prineseni (temni) podobi Amerike, ki jo je prevzel oziroma mu je bila vsiljena od strani povratnikov, kot je sam poudaril, ni bilo samo njegovo spoznanje, ampak tudi mnogih drugih, ki so stopili na ameriška tla. In obratno. Mnogim, ki so pripotovali s svetlo podobo ameriškega sveta, je ta začela bledeti ob vsakodnevnih zaposlitvenih in življenjskih težavah. Za Jakca so bile Združene države mlada, a zelo zanimiva dežela, ki jo moraš kot vsak pojav opazovati brez predsodkov in, kot sam pravi, z ljubečim se vživljanjem vanjo. V isti sapi pa razpreda misli o njeni zahtevnosti do priseljencev, ki so se morali boriti za svoj obstoj, kar je zahtevalo od njih veliko moči in vztrajnosti pri delu v dimu, med žarečim železjem, oznojenimi in umazanimi delavskimi telesi, žerjavi, v peklenskem ropotu in tuljenju. "Človek je tu stroj. Če stroj nima dovolj olja, se ustavi in pokvari ... Človek je stroj. Toliko sme prislužiti, da lahko živi, in toliko sme živeti, da lahko dela. Delati pa se tu pravi dati vse iz sebe, vso moč do zadnjega diha ... Stroj in človek sta tu eno ... Res, čudna je ta dežela, ali – taka ni vsa Amerika, samo najbolj otipljiv, zunanji, recimo prvi znak te zemlje."³⁸ Odbijala so ga hladna, bučna velemesta in zlasti njeni delavski predeli. Ko je z vrha enega od clevelandskih nebotičnikov s pogledom zajel mestno panoramo, se mu je ob pogledu na jeklarne ob Cyahoga Riverju porodila misel: "To so tista črna izsesavajoča žrela, ki v njih tonejo tisoči slovenskih izseljencev ... Takšna je tedaj tista blažena dežela, ki so jo vso poveščano in z zlato zarjo pregrnjeno v duhu gledali tisočeri in tisočeri mladi kmečki fantje, odhajajoč z doma s popotnico sanjskih prividov ... Pa so stopili v obljubljeni deželo gostega, dušičnega zveplenega dima in težkih ogromnih železnih kolosov."³⁹

Pripadniki prve priseljske generacije so se vedno bolj zavedali, da se nikdar več ne bodo za stalno vrnili v "stari kraj". Marsikdo je Jakcu dopovedoval, da se nočejo vrniti domov, ker jih dom spominja na trpljenje, odpovedi in bedo; mnogi so poveščevali

³⁷ Jakac, I/180.

³⁸ Jakac, I/58-59.

³⁹ Jakac, I/55-56.

novo domovanje. Poskušal je razumeti njihovo ljubezen do nove domovine, ki jim je dajala kruh in boljše življenje. "Silno je zrasla mračna podoba. Vidim v večno trpljenje obsojenega slovenskega Ahasverja – izseljenca. Dvoje domovin mu odpeva, med obema se tre njegovo življenje, ki izseva v neznano kraljestvo prividov Lepe Vide. Prvič je z lopato zasekal v zemljo, v to novo ameriško grudo, razprostrto na vse štiri strani sveta, prvič se je sklonil nad vzvodom pri stroju, prvič je zavrtal sveder v asfaltni tlak, že se je zavedel, da ni več poti nazaj čez veliko morje. Prvi kruh, ki je hlastnila po njem utrujena roka, je bil že iz nove zemlje in po njem je vsrkaval priseljenec prvi sok iz tal, ki jih je imenoval tujino. Trpek in grenak je ta sok, ni v njem napoja za srce in srce prisluškuje zapuščeni pokrajini onkraj oceana, ki se v žalostnih sanjah osamelega razcveta v čudežen svet. Kruh pa je iz novega domovanja in kruh veže človeka z zemljo. Roka pa, ki je orala to zemljo, je sprejela vase dih novih ozar."⁴⁰ Le kdo bi se po mesecih, letih, desetletjih vrnil, saj trpljenje ukoreninja, kot je zapisal Jakac in s časovnim odmikom vedno bolj utrjuje povezanost priseljenca z novim okoljem. In če se vrne? V starem kraju ima občutek izkoreninjenosti in tujosti, rojaki ga ne prepoznajo, on pa ne njih, zato gre nazaj v Ameriko. Nakar Jakac zaključí: "O, vekovita, strašna pesem brezkončnega romarstva. Ime mu je – izseljenstvo".⁴¹

Presunjen ob petju mladih Američanov slovenskega rodu na prireditvi v Narodnem domu v Clevelandu je odkrival njihovo neveščje znanje slovenskega jezika in pogrezanje v "morje američanstva".⁴² Na vsakem koraku v ZDA je opazil razkorak med mladimi, ki so bili tu rojeni in starimi priseljenci, ki so bili z mislimi mnogokrat v stari domovini. Marsikdo bi se vrnil, vendar so ga v novi domovini rojeni otroci zadržali, otroci, ki so se navzeli ameriškega duha. Zato je Jakac zapisal: "V tem pa že kar slutim smrtno rano, zaradi katere boleha narodnost našega izseljenca v novem rodu. Ali je res, da se nam bo odtujila naša kri?"⁴³ Na račun mladih Američanov slovenskega rodu je imel kar veliko grobih pripomb glede njihovega priklanjanja ameriški kulturi in civilizaciji, ki jih je usmerjala stran od slovenstva. Napovedoval je, da čez deset do trideset let nihče med njimi ne bo več slovenskega jezika, postali bodo "stoodstotna Amerika". In še več. Poslušajoč njihove razgovore, smeh, šale, petje jim pripiše: "Prezirljivost in rahel podsmeh vase zaljubljenega civiliziranca, ki mu je ošabnost že davno ogradila neprodorni zid okrog srca. Posebno zdaj sem nehote začutil duha ledene tujine."⁴⁴ Proti koncu svojega bivanja v ZDA je v pogovorih s pesnikom Ivanom Zormanom veliko razpravljal o usodi nastajajočega novega rodu ameriških Slovencev. Nista se mogla otresti misli, da s tem rodом izumira slovenstvo, kajti s slovensko besedo bo izumrla tudi slovenska misel, in ves trud s številnimi narodnimi domovi bo zaman, če ne bo življenja v njih. Le za kanček bolj optimističen je postal proti koncu svojega obiska v ZDA, ko je na večernih tečajih predaval mladim potomcem o domovini njihovih staršev.⁴⁵

Jakčeve pesimistične poglede na delo ter življenje Slovencev v ZDA in njegovo usodo moramo povezati z njegovo navezanostjo na zemljo, Dolenjsko in domovino. Večkrat izpostavi v svoji knjigi razmerje med tehniko, umetnostjo in elementarno naravo, kjer tehnika v simbolu stroja pomeni nekaj slabega: "Človek postaja železo, stroj pa, ki ga je ustvaril človek, njegov gospodar, se pripravlja, da uniči svojega stvaritelja. Duh in srce si

⁴⁰ Jakac, I/68-69.

⁴¹ Isto.

⁴² Jakac, I/87.

⁴³ Jakac, I/91.

⁴⁴ Jakac, I/120.

⁴⁵ Jakac, II/221.

stojita v vedno večjem nasprotstvu – kdo in kako bo zmagal, od tega zavisi vsa naša bodoča zgodovina.⁴⁶ Na drugi strani označuje njegove ameriške filme skorajda očaranost nad civilizacijo, saj so med najbolj pogostimi prizori posnetki nebotičnikov in z avtomobili nabite ceste.⁴⁷ Ko pa Jakac primerja dolensko pokrajino z newyorškimi nebotičniki, zapiše: "O, koliko nasprotje med pojočo slovensko zemljo pa med temi železnimi, mrtvimi nestvori, ki se v njih izživlja groza najvišje civilizacije ... V kleščah jeklenih okostnjakov-nebotičnikov se zvija človek, iztrgan iz zemlje. Kako neki doživlja šele slovenski človek ta mrzli kovinski objem?"⁴⁸ Ali je bil to le njegov prvi vtis, ko je stopil na tla novega sveta? Odpor do velemestnih okolij izrazi tudi proti koncu svojih zapisov, na primer o mestu Washington: "O, Washington, mrzlo mesto, kraj, kjer sem do dna spoznal, kdo sem in kje mi je dom. Za človeka, kakršen sem jaz, ni prostora v tem okolju".⁴⁹ In kako naj bi bil ta prostor primeren za slovenske izseljence? Tudi v njegovem slikarskem delu najdemo nemalo podob mrzlih in hladnih industrijskih predelov, tovarn, pustih in praznih cest, železniških tirov, ki vodijo v neznano, na drugi strani pa čudovite motive iz ameriške narave, kar je ubesedil tudi v knjigi, na primer če omenimo samo njegov obisk Yellowstonskega narodnega parka. Po mnenju Franceta Stelèta je njegova pot v Ameriko pomenila največji prelom v njegovem življenju pred odhodom v partizane, čas njegovega slovesa od mladosti, čas njegove duševne dozorelosti, "... ker si je v borbi s kruto življenjsko resničnostjo končno izoblikoval zelo samosvoj svetovni nazor, prežet kar s klasičnim humanizmom."⁵⁰ Mnogi Jakčevi poznavalci ocenjujejo, da je imelo njegovo prvo potovanje⁵¹ med izseljence v Združene države Amerike velik narodno propagandni pomen, saj je bil konec koncev umetnik, ki je tudi v novem okolju doživel širši odmev, če omenimo samo nagrado za risbo in ilustracijo, ki jo je dobil na majniški razstavi ameriških umetnikov leta 1931 v Museum of Art v Clevelandu.

Branje njegovega potopisa nam je v velik užitek, saj vidimo Ameriko skozi oči slikarja in pesnika, Božidarja Jakca in Mirana Jarca, tako tudi slovenske priseljence in njihove potomce, ki so nam predstavljeni v plastično izrisani podobi. Čustvena nabitost misli, tudi v zvezi s slovenskimi priseljenci in zlasti njihovimi potomci, kaže na večplastnost izseljenskega vprašanja, kjer psihološka stran izseljenskega življenja ni zanemarljiva, zlasti pa pomembna tudi za razumevanje odnosov med njimi in domovino.

Škerljeva neznana Amerika

Človek in njegova prilagoditev novemu kulturnemu okolju (v strokovni literaturi označeno kot akulturacija) je tema znanstvenega zanimanja kulturne antropologije, ki je postala del raziskovalnega interesa dr. Boža Škerlja na začetku petdesetih let 20. stoletja. Ta interes se je še okreplil po njegovem obisku Združenih držav leta 1952. Škerljeva knjiga *Neznana Amerika* je izšla leta 1955, dve leti kasneje pa omenjena razprava v Slovenskem etnografu in kratka predstavitev te teme v Slovenskem izseljenskem koledarju za leto 1959.⁵²

⁴⁶ Jakac, I/19.

⁴⁷ Stojan Pelko, Odmev domačijske nostalgije, V kraljestvu filma. Fotozgodovina slovenskega filma. Filmografija 1905-1945, Ljubljana 1988, str. 18.

⁴⁸ Jakac, I/44.

⁴⁹ Jakac, II/206.

⁵⁰ France Stelè, Oris življenjske poti, Božidar Jakac, Državna založba Slovenije-Muzej II. zasedanja Avnoja, Ljubljana-Jajce 1968, str. 18.

⁵¹ Drugič je potoval v ZDA v letih 1958-59.

⁵² Božo Škerlj, Iz enega kulturnega okolja v drugo, Slovenski izseljenski koledar 1959, str. 185-188.

Temeljno vprašanje, ki si ga Škerlj postavi v knjigi ("Ali je sploh problem slovensko-ameriške emigracije? Namreč: ali obstaja ta problem za to emigracijo ali morda samo za nas doma? Gotovo je 'za nas' boleče izgubljati že drugo generacijo. Toda: ali občuti to kot boleče tudi naša emigracija? Kako?"⁵³), je hkrati razumska, brez čustvenega naboja postavljena dilema, na katero bi še danes težko dali ustrezen oziroma trden in za vse sprejemljiv odgovor. Škerlja je to vprašanje posebej pritegnilo: "Res – problem je mikaven in želel bi študirati problem naše emigracije."⁵⁴

Bistvo teoretične opredelitve akulturacije je preprosto razložil že v knjigi. Kaj je akulturacija? To je privzemanje tujih kulturnih prvin, aktivna (prostovoljna, hotena) ali pasivna (vsiljena) sprememba povezana s prehodom iz enega kulturnega območja v drugo, proces, ki ga vedno spremlja tudi sprememba vrednot.⁵⁵ Pritegnila ga je zlasti akulturacija ameriških Slovencev, z vsemi notranjimi nasprotji in posledicami tega procesa. Amerikanizacijo priseljencev v Združenih državah je uvrščal v krog aktivne, to je prostovoljne in hotene akulturacije. V tem kontekstu moramo razumeti njegov pomislek, ali je ta problem sploh boleč za slovensko-ameriško emigracijo in ali ni boleč samo za izvorno domovino? Izgubljanje druge generacije je nedvomno boleče "za nas", meni Škerlj, obenem pa zapiše: "Kar sem doslej spoznal naših ljudi, se mi nobeden ni zdel nesrečen, še manj razdvojen ... Ampak otroci, druga generacija, so Američani, za staro domovino nujno izgubljeni, tudi če se morda ne 'sramujejo' staršev in njihove domovine. Iz prve generacije si morda še kdo pomišlja, ali se ne bi vrnil, vsaj pogledat ... Iz druge? Stara domovina staršev mu je že oddaljena, neznana, zrasel je v drugem okolju. Ali je 'zanj' sploh še problem? Za 'nas' je, ne dvomim".⁵⁶ Prvo generacijo je označil za pol-Američane, drugo za prave Američane. Vzroke za njihovo amerikanizacijo je iskal v želji po uspehu, višjem standardu, vse v duhu misli: ubi bene, ibi patria; svoje pa so prispevali tudi okolje, javna šola, ameriška zavednost in njihova svojevrstna "nadutost" oziroma "vzvihenost". Povzdigovanje Amerike v duhu prepričanja "V Ameriki je vse najboljše",⁵⁷ je srečeval na vsakem koraku. Bile pa so tudi izjeme med Slovenci, kjer so spoštovali slovensko besedo in knjigo in hkrati novo domovino. Kot primer navaja razmišljanje mladega študenta prava, predstavnika druge generacije: "Nobene razdvojenosti ni v njem; le v nama [Škerlju in ženi, op. a.] je spet občutek grenkobe – izgubljen Slovenec? Slovenec? Da – on se popolnoma zaveda svojega slovenskega porekla. Zanj ni več problema vrnitve; ta problem vidimo bolj mi, ki spoznavamo svoje rojake tu v Ameriki. Toda – druga generacija pravzaprav niso več naši rojaki, to je edino realno gledanje na dejstva. Problem stare domovine, vrnitve, je živ samo v prvi generaciji..."⁵⁸ Tudi med prvo generacijo je srečeval veliko Slovencev, ki niso znali angleščine, na drugi strani pa vrsto njihovih izkoreninjenih vrstnikov, ki so popolnoma pozabili materin jezik ali so komaj kaj znali povedati v njem. Podobno je ugotavljal za drugo generacijo, saj so nekateri slovenski Američani bolj ali manj govorili slovensko, spoznal pa je tudi osebe, ki se niso zavedale ali se niso hotele zavedati, se celo sramovale svojega porekla. Vse to je Škerlja navajalo k misli, da mora temeljito preučiti omenjena vprašanja, tako s praktičnega kot teoretičnega vidika.

⁵³ Škerlj, *Neznana Amerika*, str. 31.

⁵⁴ Škerlj, *Neznana Amerika*, str. 33.

⁵⁵ Škerlj, *Neznana Amerika*, str. 199.

⁵⁶ Škerlj, *Neznana Amerika*, str. 31.

⁵⁷ Avtor mnogo piše o vrednotah oziroma simbolih, kjer je v ZDA na prvem mestu "dolar", vse v duhu misli, da toliko veljaš – kot imaš.

⁵⁸ Škerlj, *Neznana Amerika*, str. 38.

Zato je v svojih stikih z izseljenci posvetil veliko pozornost slovenskemu jeziku med izseljenci, jeziku, ki je imel že vrsto ameriških jezikovnih primesi. Na koncertu v Delavskem domu v Clevelandu je ob poslušanju slovenskega izražanja otroškega pevskega zbora in igralske skupine ugotavljal: "Toda pesem, melodija živi, čeprav so besede slabo izgovorjene. In kar je bilo nama dokaz, da tu slovenstvo umira, je našim izseljencem znamenje, da še živi. Ali res? Mislim, da je to – vsaj pri mnogih – le bolestna samoprevara. Vedo, da se utapljuje v tujem svetu, pa vendar – včasih vsaj – nočejo da bi bilo to res. Hočejo ostati 'slovenski' Amerikanci".⁵⁹ Otroci tretje generacije po njegovem mnenju tega problema niso poznali. Menil je, da je to dobro, zakaj naj bi se namreč ukvarjali s problemom, ki je zanje tuj? "Ne – tak problem narodnosti, kakor ga ima stara razrvana Evropa, za to generacijo ne obstaja, ne more obstajati. Utoplja se v amerikanizmu, v velikem talilniku ZDA."⁶⁰ Glede materinega jezika je postavil tezo, da nima takega pomena za afirmacijo narodne zavesti kakor, na primer, narodna noša, Jankovicheva polka, narodna pesem, kranjska klobasa in potica.⁶¹

Kot je že napovedal v svoji knjigi, je leta 1957 posebej objavil razpravo o akulturacijskih pojavih pri ameriških Slovencih.⁶² Svoj esej, kot ga je označil, je namenil teoretičnim in hkrati konkretnim vprašanjem obravnavane teme. Na področju konkretnega je posegel tudi v preteklost slovenskega priseljevanja v ZDA, kjer sta mu bili v pomoč tudi deli Slave Lipoglavšek Rakovec (1950) in Antona Melika (1956), skliceval pa se je tudi na svojo knjigo iz leta 1955. S sociološkega vidika je akulturacija eden od središčnih problemov socialne in kulturne antropologije in Škerljev obisk Združenih držav ter njegovo zanimanje za akulturacijo slovenskih izseljencev pomeni pomembno prelomnico tudi v odnosu do proučevanja slovenskega izseljenstva.⁶³ S to razpravo je Škerlj postavil tudi metodološke temelje za etnološko proučevanje migracijskih procesov, ki jih odlikuje raziskovalčev historični, komparativni in interdisciplinarni pristop.⁶⁴ Njegova tesna povezanost z etnološko stroko je bila močno prisotna tudi na organizacijskem področju in vplivna na njen razvoj v Jugoslaviji.⁶⁵ Študij akulturacijskih procesov in pojavov je bil, po Škerljevem mnenju, v njegovem času šele v zametkih. Postavil je celo trditev, da se do takrat še noben evropski narod ni lotil tega vprašanja. S tega vidika lahko označimo njegovo razpravo, in ne nazadnje tudi knjigo iz leta 1955, za začetek tovrstnih raziskav, vsaj na Slovenskem, čeprav tudi sam ne odreka Louisu Adamiču zastavitev mnogih vprašanj in tez v zvezi s temo amerikanizacije oziroma asimilacije različnih etničnih skupin v ZDA. Škerlj se je zavedal potrebe po večdisciplinarnem pristopu pri tovrstnem proučevanju, kjer bi morali, poleg antropologov, sodelovati tudi zgodovinarji, psihologi, lingvisti in drugi zainteresirani raziskovalci, hkrati pa je svetoval sistematično raziskovalno delo že med izseljenskimi družinami doma in kasneje v tujini. Zato je svoj esej imel za spodbudo za nadaljnje delo. Mimogrede omenimo, da prizadevanja za večdisci-

⁵⁹ Škerlj, *Neznana Amerika*, str. 45.

⁶⁰ Škerlj, *Neznana Amerika*, str. 46.

⁶¹ Škerlj, *Nekaj akulturacijskih...*, str. 89.

⁶² Božo Škerlj, *Nekaj akulturacijskih pojavov pri ameriških Slovencih*, Slovenski etnograf, X, Ljubljana 1957, str. 81-96.

⁶³ Marina Lukšič-Hacin, Dr. Božo Škerlj in slovenski izseljenci v Ameriki, *Dve domovini/Two Homelands*, 5, Ljubljana 1994, str. 115.

⁶⁴ Breda Čebulj Sajko, *Slovenska etnologija in izseljenstvo, Razvoj slovenske etnologije od Štreklja in Murka do sodobnih etnoloških prizadevanj* (ur. Rajko Muršič in Mojca Ramšak), Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva 23, Ljubljana 1995, str. 283.

⁶⁵ Duška Knežević Hočevar, *Ameriško obdobje slovenskega antropologa, Razgledi*, Ljubljana 15. 4. 1994, str. 28-29.

plinarni pristop in celo za ustanovitev raziskovalnega inštituta zasledimo v Ljubljani že v času pred razširitvijo druge svetovne vojne na slovenskih tleh. V mislih imam prizadevanja pravnika Ivana Tomšiča na Pravni fakulteti v Ljubljani.⁶⁶

Melikova ameriška Slovenija

Ko preberemo popotne zapiske dr. Antona Melika po ZDA, lahko pritrdimo širše znani misli, da tudi to delo na mnogih mestih odraža njegov pripovedni dar. Tako je že dr. Svetozar Ilešič označil poglavje 'Amerikanci se vračajo' iz omenjenega potopisa za enega najboljših tekstov, če ne celo najboljši tekst, kar jih je Melik napisal.⁶⁷ Omenjeno delo označuje za višek njegovega publicističnega pisanja v najboljšem pomenu besede tudi kasneje.⁶⁸ Pozna se tudi, da je bil Melik geograf in zgodovinar po stroki, z velikim občutkom tudi za druge stroke, npr. etnologijo, sociologijo, antropologijo in še katero. Na svoji kratki poti med ameriškimi Slovenci je uporabljal metodo opazovanja, kar je sam mnogokrat poudaril, in intervjuja oziroma pogovora na način, da intervjuvanec čim več pove o samem sebi, ne da bi mu spraševalec vsiljeval svoje poglede. Povezanost geografije in zgodovine se kaže tudi v obravnavanem delu, saj v njem bolj ali manj obširno piše tako o zgodovini ZDA in njenih zemljepisnih posebnostih kot tudi o slovenskih izseljencih. Zanimivo pa je, da njegovega prispevka oziroma razmišljanja k zgodovini slovenskega izseljenstva zgodovinarji posebej ne omenjajo.⁶⁹ Poznavalci njegovega dela uvrščajo knjigo *Amerika in ameriška Slovenija* med poljudnoznanstvena dela.⁷⁰ V Rodni grudi, glasilu Slovenske izseljenske matice, je Cvetko A. Kristan opozoril na Melikovo knjigo, potrdil zanimivost ter poučnost teksta in pohvalil avtorjevo svojevrstno in izvirno podajanje teme, hkrati pa omenil manjše število netočnosti in nedoslednosti, ne da bi le-te konkretiziral.⁷¹ Zgodovinar dr. Bogo Grafenauer pa je njegove publicistične tekste cenil zaradi zahtevnejšega in dognanega pristopa.⁷²

V letu obiska ZDA je Melik objavil tri članke – "Ameriška Slovenija",⁷³ "Na slovenski farmi v Ameriki"⁷⁴ in "V Clevelandu"⁷⁵ –, leto dni kasneje pa še "Amerikanci se vračajo",⁷⁶ ki ga je v enakem obsegu vključil v svojo knjigo, ki je izšla šele leta 1956.

Stric, več sestričen in bratrancev in končno oče Antona Melika so odšli v ZDA. Ni veliko manjkalo, da bi odšel z očetom tudi Anton. Očetova pisma so mu odkrivala svet onstran Atlantika, prvi zemljevid, ki ga je videl v življenju, mu je pokazal stric, prikazoval pa je železniške povezave v ZDA, neznane pa mu niso bile tudi številne zgodbe sovaščanov, ki so našli delo v ameriških rudnikih in tovarnah. Zaradi omejenega razpoložljivega časa se je Melik odločil, da obišče le Chicago in Cleveland. "Zanimanje

⁶⁶ Marjan Drnovšek, Pravniki Ivan Tomšič in znanstveno proučevanje izseljenskega vprašanja, Vilfanov zbornik, Ljubljana 1999, str. 589-602.

⁶⁷ Svetozar Ilešič, Ob sedemdesetletnici profesorja Antona Melika, Geografski vestnik, XXXII, Ljubljana 1960, str. 8.

⁶⁸ Svetozar Ilešič, Anton Melik, Letopis SAZU, 17, Ljubljana 1967, str. 42.

⁶⁹ Ignacij Voje, Anton Melik – zgodovinopisec in avtor zgodovinskih učbenikov, Geografski vestnik, LXII, Ljubljana 1990, str. 51-59; Bogo Grafenauer, Anton Melik (1. I. 1890 - 8. 6. 1966), Zgodovinski časopis, XXI, 1967, str. 248.

⁷⁰ Ivan Gams, Melik in njegov čas, Geografski vestnik, LXII, Ljubljana 1990, str. 23-24.

⁷¹ Cvetko A. Kristan, Knjige za izseljence in o izseljencih, Rodna gruda, IV, Ljubljana 1957, str. 39.

⁷² Bogo Grafenauer, Anton Melik (1. I. 1890 – 8. 6. 1966), Zgodovinski časopis, XXI, 1967, str. 248.

⁷³ A. Melik, Ameriška Slovenija, Novi svet, VII, Ljubljana 1952, str. 1082-1095.

⁷⁴ A. Melik, Na ameriški farmi v Ameriki, Tovariš, VIII, Ljubljana 1952, str. 1103-1104.

⁷⁵ A. Melik, V Clevelandu, Ljudska pravica, XIII, št. 52, Ljubljana, 31. 12. 1952.

⁷⁶ A. Melik, Amerikanci se vračajo, Naša sodobnost, Ljubljana 1953, str. 31-53.

slovenskega človeka za izseljenske probleme je nujno moralo ostati živo, tudi če ga niso vezale nanje osebne vezi...", je zapisal v svojih popotnih zapiskih, hkrati z obžalovanjem, da ni imel dovolj denarja in še poletna meseca julij in avgust nista bila primerna za obiske slovenskih skupnosti. Kljub temu je prišel, po lastnih besedah, do nekaterih rezultatov oziroma novih dognanj. (Mimogrede: zanimanje A. Melika za izseljenstvo se je pokazalo tudi v njegovi želji, da bi Slava Lipoglavšek–Rakovec dopolnila svojo raziskavo o geografskem pregledu slovenskega izseljenstva iz let 1939/40 tudi za povojni čas, ki je zaradi zamudnega dela in ponovnega iskanja podatkov raziskovalka ni upoštevala.⁷⁷)

Sam je stopil na trdna tla severnoameriškega kontinenta v Filadelfiji, kar je označil za izjemnost, saj so skoraj vsi prihajajoči stopili najprej na tla Ellis Islanda, preden so se lahko pomešali v množico na newyorških ulicah. Tako je v popotnih zapiskih najprej naredil hommage vsem slovenskim izseljencem: "Novi Jork je pomenil za naše izseljence tista vrata, skozi katera so dospeli v novi svet Amerike".⁷⁸ Ameriko je gledal z očmi geografa, vendar z velikim občutkom za njeno zgodovinsko ozadje, saj razmišlja celo o evropskem in njegovem lastnem predsodku o Ameriki kot deželi brez zgodovine. Ta stereotip je ovrgel, ko je iz dneva v dan spoznaval številne zgodovinske spomenike in ameriški ponos na njihovo kratko, vendar burno preteklost, pri čemer je opozoril tudi na nekritično ameriško samozavest in stremljenje po prevladi v svetu.⁷⁹

Tudi glede slovenskih priseljencev je rad posegel v preteklost, tako že v primeru newyorških Slovencev, ki so bili maloštevilni v času njegovega obiska in tudi v času množičnega priseljevanja v ZDA. Postavil si je vprašanje, zakaj se Slovenci niso naseljevali v velikih atlantskih pristaniščih in tako tudi v New Yorku? Poleg ekonomskih razlogov omenja možen razlog v neprijetni klimi, ki so jo imela pristaniška mesta na atlantski obali. Kakorkoli že, pravega odgovora ni našel: "Vendar pozornost vzbuja, da je bil v celem New York primeroma zelo malo privlačen za naše rojake."⁸⁰

Veliko je razmišljal o črnem vprašanju in s tem povezanimi rasnimi predsodki, kjer je izpostavil tako odnos Američanov anglosaške krvi do prišlekov iz vzhodne, srednje in južne Evrope na eni strani kot predsodke Slovencev do črncev, Italijanov in Poljakov: "Podoba je, da je takih sodnikov med ljudmi še kar obilo, med priseljenci in Amerikanci."⁸¹

Za njegovo občutenje Amerike je poveden utrinek s poti, ko se je vozil nedaleč od Clevelanda in skozi okno avtobusa oprezal za farmerskimi domačijami, da bi zapazil kak znak o prisotnosti Slovencev, saj je vedel, da je v okolici Clevelanda kar nekaj farmerjev slovenskega rodu. In opazil je njivo ajde: "In zares, ali je bila fantazija ali resničnost: zagledal sem njivo ajde, kar veliko njivo lepe svetlordeče ajde, prave resnične ajde. Ali jo je res posejal slovenski farmer? Nobene ajde nisem videl več na vsem potu, nikjer ne poprej ne kasneje."⁸² Ta utrinek mu je ostal v spominu, čeprav ni dobil potrditve, da je videno ajdo res zasejala slovenska roka.

Chicaga se je spominjal še iz otroških let, saj so iz njegove rojstne vasi in okolice mnogi delali v tem ameriškem mestu. Amerikanci-povratniki so burili domišljijo otrok in

⁷⁷ Slava Lipoglavšek–Rakovec, Slovenski izseljenci. Geografski pregled predvojnega stanja, Geografski vestnik XXII, Ljubljana 1950, str. 1.

⁷⁸ Melik, Amerika..., str. 35.

⁷⁹ Melik, Amerika..., str. 44-59.

⁸⁰ Melik, Amerika..., str. 103.

⁸¹ Melik, Amerika..., str. 118. Tega vprašanja se je dotaknil tudi Škerlj v svojem eseju iz leta 1957.

⁸² Melik, Amerika..., str. 170.

odraslih s povečevanjem tega mesta na eni strani in z razburljivimi zgodbami o njem kot mestu kriminala na drugi strani. Vendar je bil Chicago tudi eno pomembnejših središč slovenske prisotnosti, njihovega političnega, kulturnega, publicističnega in družabnega delovanja. Toda Melik si je postavil vprašanje: "...kako je sedaj z njimi?" Spoznal je naselje na South Lawndale Avenue, kjer so živeli mali, delovni ljudje, sestavljeno iz nizkih, enonadstropnih hiš z vrtovi in zelenicami, razmere, ki so bile daleč od delavskih kasarn v predmestju Dunaja, kar ga je ugodno presenetilo. S tem je bila načeta tudi njegova mladostna podoba o Chicagu. Seznanil se je s krogom okrog Prosvete in Mladinskega lista. Zlasti ga je presunil stik s predstavnikom druge generacije, ki je govoril slovensko in sanjal o rojstnem kraju staršev, ki ga ni poznal, kot tudi ne Slovenije. "Toda korenine tega slovenskega, predstava prave slovenske domovine, izvora vsega tega, kar se kot otoček drži sredi morja ameriškega sveta, slovenska domovina sama, ta je nekje neskončno daleč, je nekje zastrta zadaj za koprenami, za meglami morda, nekje v silno nedoločnem svetu starega kraja, rojstne domovine očetove. In sin teži nekam tja k temu daljnemu svetu, k neznani 'rojstni domovini'. Nekaj me je bolelo ob tem, nekaj me je težilo – hotel bi, da bi se to manjkajoče nadomestilo, da bi se raztrgane zveze med sinovi in vnuki ter domovino zopet obnovile. Ali gre to ali je to mogoče?"⁸³ Svetoval mu je, da obiše očetovo rojstno domovino. Omenjeni primer predstavnika druge generacije ni bil osamljen, zato vprašanje: "Kako ga bomo razvozlati, ta naš veliki problem? Če ni sploh že razvozlan? ... Ali je ta mladi svet še z domovino in je slovenska domovina še v njih?"⁸⁴ Ob tem se je spraševal tudi o usodi tretje, četrte in pete generacije,⁸⁵ ter o tem razpravljal s čikaškimi Slovenci, predstavniki prve generacije, ki so si z veliko mere samovzgoje, samoizobraževanja in z lastnimi silami ustvarili bogato založniško, društveno in kulturno-prosvetno dejavnost. To so bili tedaj ljudje stari od okrog 55 let dalje. Slabo znanje slovenskega jezika med mladimi je okrnilo omenjeno delo prve generacije. Če je bil Jakac med izseljenci, ko je bilo kulturno delovanje med njimi na višku, je bil Melik v času, ko je že znatno upadlo, "...da postane človeku res težko pri srcu."⁸⁶ Svet starih in mladih, slednjih v času Melikovega obiska starih od 20 do 50 let, sta bila dva svetova. Ameriška šola, dobro znanje angleškega jezika, mešane ženitve in še kaj so prispevali k njihovem večjemu vključevanju v ameriško družbo. Opazil je, da se pri ženitvah s pripadniki drugih etničnih skupin, rada upošteva skupna katoliška vera, zato je imelo veliko Slovencev za ženo – Litvanko.

"Druga generacija je tedaj zrasla že po ameriško, je že 'vzgojena' ameriško, govori najbolj pogosto in najbolje po angleško in se kratko malo že čuti Amerikance",⁸⁷ ugotavlja Melik, vendar dodaja, da "... ni rečeno, da je ta amerikanizem v antitezi s slovenščino in slovensko zavestjo; nasprotno, kar složno se kombinira z njo."⁸⁸ Kot primer navede življenjsko zgodbo Louisa Adamiča. Zavrača očitke, da so starši naredili premalo, da bi otroci znali slovenski jezik, saj je bilo, po njegovem mnenju, mestno ali industrijsko okolje močnejši faktor. Menil je, da amerikanizacijo najbolj pospešuje gospodarska razgibanost, ki ustvarja največ prometa in največ mešanja ljudi.⁸⁹ Zato se slovenščina mnogo bolj ohranja pri družinah, ki so razpršene, npr. pri gozdnih delavcih

⁸³ Melik, *Amerika...*, str. 200-201.

⁸⁴ Melik, *Amerika...*, str. 201.

⁸⁵ V prvo generacijo je vključeval v stari domovini rojene in tudi vse tiste, ki so tam preživeli mladost, nekako do starosti okrog 15 let. Glej: Melik, *Amerika...*, str. 252.

⁸⁶ Melik, *Amerika...*, str. 213.

⁸⁷ Asimilacijo, tj. izenačevanje oz. Melting pot: za vse Melik uporablja oznako amerikanizacija.

⁸⁸ Melik, *Amerika...*, str. 255.

⁸⁹ Melik, *Amerika...*, str. 256.

ali v majhnih naselbinah s številnim slovenskim prebivalstvom, npr. v Minnesoti. In konec koncev, amerikanizacija ni bila slovenska posebnost, ampak je ta proces potekal tudi v drugih narodnih skupnostih v ZDA. Z vsako naslednjo generaciji se amerikanizem bolj utrjuje in vedno manjše je znanje slovenskega jezika. Izjeme so, vendar ne smejo postati norma za celoto, kar pomeni Melikovo opozorilo na nevarnost posploševanja posameznih primerov na celoto. Zato so tudi slovenske organizacije v ZDA morale na široko odpreti vrata mladim, ki niso bili več večji slovenskega jezika. Tako ugotavlja, "da, Ameriške Slovenije v desetih, petnajstih letih ne bo več."⁹⁰ Ob tem se mu odpirajo vprašanja: kakšna naj bo preureditev slovenskih političnih, prosvetnih in kulturnih društev v organizacije amerikaniziranih Slovencev, vprašanje preureditve glasil za drugo, tretjo in naslednje generacije, informiranje te javnosti z dogajanjem v Sloveniji, Jugoslaviji, vprašanje povezav potomcev slovenskih izseljencev med seboj, vse s kakšnimi sredstvi in kakšnimi cilji? Melikova ugotovitev je bila: "Celotno naše izseljenstvo v Ameriki je na pragu velike, usodne krize".⁹¹

Poleg prej omenjenih tem se je Melik v svoji knjigi posvetil še nekaterim drugim, na primer vprašanjem povojnih političnih beguncev,⁹² uboju Louisa Adamiča,⁹³ geografskemu izvoru prve generacije,⁹⁴ življenjskemu standardu ameriških Slovencev v primerjavi z rojaki v domovini,⁹⁵ prilagajanju slovenskih priimkov in imen ameriški angleščini, vračanju izseljencev in drugim. Opozoril je tudi na slabo poznavanja ameriške Slovenije v tistem času. Močna je bila želja ameriških izseljencev, da bi dobili zgodovinski pregled priseljevanja in življenja v novem okolju. Marsikaj so zbrali že sami, delo bi se moralo nasloniti tako na ameriške vire kot na vire v domovini.⁹⁶ Melik jih je podprl še z mislijo: "In končno je res: če študiramo svojo zgodovino, če posvečamo toliko pažnje celo arheologiji naših krajev, zakaj ne bi enako važnost in pozornost posvetili tudi zgodovini izseljenstva, saj gre tu za nič manj ko skoro za šestino naroda."⁹⁷

Zaključek

Bolj ali manj so vsi štirje obravnavani avtorji veliko pozornost posvetili vprašanju stanja in ohranitve slovenske zavesti pri Slovencih v Združenih državah Amerike. Iz njihovih pogledov je razvidno napredovanje asimilacije, ki je bila z vsako naslednjo generacijo slovenskih potomcev močnejša, vedno šibkejše pa je bilo delovanje slovenskih izseljenskih društev, vedno manj je bilo slovenskih glasil v ZDA. Tega procesa ni mogoče ustaviti, možno ga je le upočasniti. In kakšno je današnje stanje? Ameriška Slovenija sicer ni izginila, je pa številčno in po moči vedno bolj šibka. Še vedno je pri njenem obravnavanju prisotnih preveč čustev, ki – povezana z nazorskimi, ideološkimi in osebnimi razprtijam na obeh straneh Atlantika – bolj škodijo kot koristijo njenemu obstanku. Še vedno je premalo pozornosti namenjene tistim potomcem Slovencev v ZDA, ki znajo le angleščino (in še kak drug svetovni jezik), in bi jim morali vzbuditi zanimanje za svoje korenine in ne nazadnje za obisk Slovenije. In več bi moralo biti

⁹⁰ Melik, Amerika..., str. 260.

⁹¹ Melik, Amerika..., str. 260.

⁹² Melik, Amerika..., str. 261.

⁹³ Tema je bila še vedno aktualna, saj so našli 4. septembra 1951 Adamiča ustreljenega na farmi v Mildorfu, v njegovi hiši pa je bil podtaknjen ogenj. Še danes ni razjasnjena njegova smrt.

⁹⁴ Melik, Amerika..., str. 224.

⁹⁵ Melik, Amerika..., str. 219-223.

⁹⁶ Melik, Amerika..., str. 208-209.

⁹⁷ Melik, Amerika..., str. 266.

intelektualcev, ki bi kot Jurij Trunk, Božidar Jakac, dr. Božo Škerlj in dr. Anton Melik, za več časa odšli mednje in posvetili del pozornosti tudi preteklosti in sedanjosti ameriške Slovenije, zlasti pa potomcem naših izseljencev. Hkrati pa bi bilo lepo, če bi se kdo, primerjalno z drugimi priseljenskimi narodi v ZDA, med njimi odločil za znanstveno proučevanje lastne preteklosti in sodobnosti. Saj konec koncev pregledne in z vseh zornih kotov osvetljene in poglobljene zgodovine ameriških Slovencev še vedno nimamo.

SUMMARY

Travellings to American Slovenes

Many Slovenes who visited The United States wrote notes about their travelling and experiencing the country, especially about their contacts with the American Slovenes. Many of those notes were published. The author of the contribution analysed four of them: *Iz popotne torbe* (1909/10) (Out of the Travelling Bag) by the priest Jurij Trunk (1870-1973), *Odmevi Rdeče zemlje* (1932) (Echoes of the Red Soil) by the painter Božidar Jakac (1899-1989), *Neznana Amerika* (1955) (The Unknown America) by the anthropologist Dr. Božo Škerlj, and *Amerika in Ameriška Slovenija* (1956) (America and the American Slovenia) by the geographer and historian Dr. Anton Melik (1890-1966). The biggest Slovene immigration wave to the U.S.A. was the one in the last decades before World War I and a few years after it. Between the two World Wars only individuals or smaller groups immigrated to the U.S.A. The same is valid for political refugees (displaced persons) after the year 1947. In the latter decades the immigrating are limited to rare individuals only, mainly from the educated strata (brain drain).

The above mentioned writers have dedicated themselves to the question of the circumstances and preservation of Slovene identity, particularly to the knowledge of Slovene language among Slovene immigrants and their descendants. In dealing with the mentioned issues they concluded that the processes of assimilation were from generation to generation more perceptible. Interesting are the comparisons of their viewpoints regarding the effects of the assimilation process. J. Trunk merely touched the question (that was the time of mass immigration of Slovenes to the United States), while the same question was in the forefront of interest of B. Jakac, Dr. B. Škerlj and Dr. A. Melik. The viewpoints of the artist B. Jakac upon the Slovenes in the U.S.A. were much more emotional than those of the two scientists, Dr. B. Škerlj and Dr. A. Melik. Particularly the stands of the latter two are for us important as they are a reflection of their professional orientations and at the same time they reveal the great amount of their theoretical knowledge. With the mentioned book and with his treatise (*Nekaj akulturacijskih pojavov pri Ameriških Slovencih* – Some Acculturation Phenomena with American Slovenes) in particular Dr. B. Škerlj has established the study of acculturation processes and phenomena with Slovenes.

The author concludes his contribution with a thought that there should be more intellectuals who should, like J. Trunk, B. Jakac, Dr. B. Škerlj and Dr. A. Melik, better for a longer than a short period, go amid the Slovene immigrants and their descendants in the U.S.A. and devote their attention to the past of the American Slovenia and to the descendants of our emigrants. It would at the same time be nice if one would, in comparison with other immigrant nations in the U.S.A., decide for a scientific research of the immigrant past and contemporaneity. At long last, we do not yet have a surveyed and from all viewpoints enlightened and thorough history of the American Slovenes.

FRANC ROZMAN

TURNERJEVI ŠTIPENDISTI

Dr. Pavel Turner (1842-1924) je bil eden največjih slovenskih svetovljanov in tudi eden pomembnih mecenov. Iz znatnega dela svojega premoženja, posestva na Krčevini pri Mariboru, je ustvaril po njem imenovano ustanovo za znanstveno izpopolnjevanje slovenskih izobražencev na evropskih univerzah.¹ Od 1929 do 1942 je to ustanovo koristilo 26 slovenskih intelektualcev, ki so potem igrali vidno vlogo v slovenskem znanstvenem, pa tudi kulturnem in nekateri v političnem življenju. Največ jih je ostalo na univerzi, kjer so bili ugledni univerzitetni profesorji, nekatere pa je splet življenjskih usod pripeljal čisto drugam, kot so si svoje življenje predstavljali in zastavljali.

Druga svetovna vojna in nov družbeni sistem sta pretrgala delovanje te ustanove in povzročila njen konec. Žal, slovenska družba in država nista obudili in oživili dejavnosti te nedvomno dragocene ustanove, morda tudi univerza ni storila vsega, kar bi lahko. Tudi Pavel Turner bi si zaradi svojega mnogoterega delovanja zaslužil večjo pozornost, njegovo delo še ni dovolj raziskano, njegovi spisi in korespondenca še čakajo na objavo in celovito ovrednotenje. Lani, 1999, je ob 75 letnici Turnerjeve smrti mariborska univerza priredila znanstveni simpozij o njegovem življenju in delu, pa tudi njegov doprski kip že stoji v parku pri novem poslopju rektorata.

Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani hrani dva fascikla spisov o podeljevanju Turnerjevih štipendij in na tej podlagi tudi temelji moj prispevek.²

Pavel Turner je v svoji oporoki 16. avgusta 1924 volil pretežni del svojega premoženja ustanovitvi študijske ustanove pri ljubljanski univerzi. Da bi dobili glavnico za ustanovo, je bilo treba prodati posestvo na Krčevini pri Mariboru in najprej je bila organizirana dražba, ki pa je bila neuspešna. Ker pa sta dr. Franc Glančnik iz Maribora in njegova sestra Terezija, poročena Reiser, ponudila enako vsoto, kot so izvršitelji oporoke pričakovali, je do prodaje 11. avgusta 1926 le prišlo in Glančnika sta za posest plačala 591.000 dinarjev. Med izvršitelji oporoke sta ljubljansko univerzo zastopala tedanji prorektor Karel Hinterlechner in Metod Dolenc. Naslednji korak k ustanovitvi štipendije je bil storjen 25. maja 1928, ko je univerzitetna uprava ljubljanske univerze, ki so jo takrat sestavljali rektor Rajko Nahtigal, dekan filozofske fakultete Karel Ozvald, dekan teološke France Grivec, pravne Aleksander Bilimovič, medicinske Alfred Šerko in tehniške fakultete Jaroslav Foerster, podpisala sprejemno listino ustanove. Veliki župan mariborske oblasti je 5. junija 1928 to sprejetje potrdil in odobril državno nadzorstvo nad ustanovo. V sprejemni listini piše, da so predstavniki univerzitetne uprave "ker vsebuje ta odredba pokojnega dr. Pavla Turnerja obče koristno zakonito

¹ Več o Pavlu Turnerju v SBL, IV, str. 249-253. Tudi o ostalih štipendistih za biografske podatke zaradi štednje s prostorom bralca navajam na leksikološke priročnike.

² Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani (odslej ZAMU) hrani dva fascikla gradiva o Turnerjevi ustanovi. Gradivo je razporejeno v fascikla IV-190 in 191 v kronološkem redu. Štipendiste za vsako leto je najti v mapi za vsako leto skupaj, zato posameznih listin ne citiram posebej, omenim le, da fascikel IV-190 vsebuje gradivo do vključno leta 1934, od 1935 pa do konca pa je v fasc. IV-191. Omeniti je treba, da so kandidati po končanem razpisu in podelitvi štipendij v razpisu zahtevane dokumente dobili vrnjene, le v redkih primerih so iz meni neznanih razlogov dokumenti ostali na univerzi. Ker je bila dokumentacija v glavnem vrnjena, za vse kandidate tudi ni bilo mogoče ugotoviti niti njihovih generalij.

dovoljeno in fizično izvršljivo ustanovo, ki je v navedenih vrednostnih papirjih krita, sprejeli podpisani predstavniki univerzitetne uprave, sklicujoč se na sklep te uprave z dne 17. junija 1927 v svojem in svojih uradnih naslednikov imenu, vse s to ustanovo nam naložene dolžnosti in izrečene pravice in se zavezujemo, da jih bomo vedno zvesto in vestno izpolnjevali ter skrbeli, da ostane ustanovna glavnicca za vedno ohranjena".³ Premožanje je bilo naloženo na dveh hranilnih knjižicah in je znašalo 1.276.920,41 din. Do konca februarja 1929 je z obrestmi kapital narasel na 1.315.970 din, pri čemer je bilo obresti že skoraj 75.000 din. Zdaj je bilo mogoče prvič razpisati štipendije, ki so smele biti podeljene samo iz obresti in tako so razpisali dve štipendiji po 36.000 din.⁴ Za referenta Turnerjeve štipendije je bil imenovan Rado Kušej, ki je postal stalni referent in je to ostal do svoje smrti 10. maja 1941.

Ustanovna listina je dovolj jasno in natačno opredeljevala dejavnost ustanove, ki se je uradno in s polnim imenom imenovala Dr. Pavel Turnerjeva študijska ustanova za izpopolnjevanje strokovne in svetovne izobrazbe absolviranih slovenskih juristov in filozofov (čl. 1). Smoter ustanove je bil, da kandidati nadaljujejo svoje strokovne študije in si obenem pridobijo vse one splošne in družabne izobrazbe, ki je znak omikanega in kulturnega človeka (čl. 4). Za podeljevanje podpor za eno leto se smejo uporabljati edino le dohodki ustanovne glavnice. Višina podpor se odmerja primerno smotrom ustanove in časovnim prilikam (čl. 6). Ustanovno imovino upravlja in podpore podeljuje in razdeljuje univerzitetna uprava (čl. 7). Ustanovna imovina mora biti naložena po predpisih, ki veljajo za nalaganje pupilarne imovine. Uprava naj gleda bolj nego na obilnost plodov na varnost glavnice substance in na ohranitev njene notranje vrednosti. Naložbe v denarnih zavodih in v hipotekah naj se po možnosti vrše proti valorizacijski klavzuli. Naložba v nepremičninah, zlasti hišah, ni izključena (čl. 8). Za podelitev podpor morejo tekmovati le taki gospodje slovenske narodnosti, ki so položili uspešno državne izpite ter zadobili doktorat na juridični ali filozofski fakulteti univerze v Ljubljani. Ni treba, da je kandidat državljan kraljevine SHS, zadostuje, da je slovenske narodnosti, da si iz druge države in se v teh primerih ne zahteva, da velja med dotično državo in našo državo vzajemnost. Tekmec za podporo iz ustanove mora izkazati, da ima inozemski jezik tujega mesta, v katerem se zaveže bivati v svrhu izpopolnitve svoje strokovne in svetovne izobrazbe, že toliko v oblasti, da bo mogel uspešno zasledovati smoter podpore. Obenem mora predložiti pismen načrt na kak najbolj koristen način namerava porabiti podporo. Pri enaki sposobnosti imajo vselej prednost prosilci rojeni na teritoriju bivše Spodnje Štajerske, ki pripada sedaj naši kraljevini. Sicer pa imej uprava v vidu tudi vzgojitev naraščaja novih moči za juridično in filozofsko fakulteto (čl. 10). Dokler trajajo sedanje prilike, naj se podeljujeta z dohodki ustanovne glavnice vsako leto po dve enako visoki podpori, ena absolviranemu juristu, druga absolviranemu filozofu. Pariteta obeh fakultet naj se strogo varuje, to pa ne izključuje, da se v primerih, ko se podpora kandidatu z ene fakultete ne more podeliti, podelita obe podpori za dotično leto dvema kandidatoma z druge fakultete. Vendar se mora gledati na to, da bo s podelitvami podpor v prihodnjih letih število podpiranih kandidatov z obeh fakultet zopet izenačeno. Ako bi bila ena izmed udeleženih fakultet ukinjena, pride pravica percepcije štipendij na drugo fakulteto za toliko časa, da se ukinjena fakulteta ne vzpostavi. Ako bi se ukinili obe fakulteti, preide pravica na sicer usposobljene absolvente Slovence pravnih in filozofskih fakultet na preostalih univerzah kraljevine SHS. Tudi v tem slučaju ostane uprava ustanove v rokah univerzitetne uprave ljubljanske univerze. Ako

³ ZAMU, fasc. IV-190, št. 1557/26.

⁴ ZAMU, fasc. IV-2072/29.

bi se ukinila vsa univerza, naj zadnja univerzitetna uprava določi kuratorij najmanj 5 uglednih oseb slovenske narodnosti (n. pr. visokih sodnih in upravnih funkcionarjev, bivših univerzitetnih profesorjev). Ta kuratorij naj določi za še poznejšo dobo način postavljanja kuratorija v duhu ustanovne listine (čl. 12). Reči je treba, da so bile določbe ustanovne listine vsa leta podeljevanja Turnerjevih štipendij zelo striktno izpolnjene in tudi za upravljanje z denarjem je bilo skrbno poskrbljeno.

Konec septembra 1929 je bil po različnih peripetijah s kamnoseki končno urejen tudi Turnerjev grob in mariborski kamnosek Karel Kociančič je postavil spomenik iz pohorskega granita, nagrobna plošča je bila iz sivkastomodrega marmorja, obrobni kamen in podstava pa iz umetnega kamna. Kip Turnerja je bil delo Franca Bernekerja. Vse skupaj z napisom, nasadi, fundamentom in postavitvijo je stalo 15.986 din, kar je plačal rektorat ljubljanske univerze.⁵

Turnerjeve štipendije so bile prvič razpisane 18. marca 1929, in sicer za šolsko leto 1929/30. Razpisni pogoji so bili trikrat objavljeni v Slovincu, Jutru in Slovenskem Gospodarju, razobešeni pa so bili na pravni in filozofski fakulteti. Višina štipendije je bila 36.000 din, izplačljiva v dveh delih, drugi obrok po oddaji poročila o opravljenem delu v prvem semestru. Na razpis se je javilo deset kandidatov, po pet pravnikov in filozofov. Kandidati pravne fakultete so bili Guido Pogačnik, ki je nameraval iti v London, da bi proučeval zunanjepolitične probleme, Josip Voršič,⁶ ki si je za študij trgovskega in meddržavnega prava izbral London in Berlin, Milan Senekovič, ki je nameraval v Oxford in Cambridge, Ivan Tomšič⁷ je bil že od oktobra 1928 v Parizu in je želel ostati še naslednje leto, Stojan Bajič pa bi tudi želel v Pariz na študij državnega in mednarodnega prava.

Kandidati s filozofske fakultete pa so bili Stanko Gogala,⁸ tedaj zaposlen na državnem ženskem učiteljišču v Ljubljani, ki se je želel usposablja v psihološki in pedagoški stroki, Anton Slodnjak, suplent trgovske akademije v Ljubljani, je hotel študirati francosko literarno zgodovino in si je izbral Pariz. Ivan Rakovec je nameraval v Zürichu študirati geologijo in paleontologijo v Strasbourgu, Vladimir Kralj⁹ bi tudi želel v Pariz, kjer bi študiral primerjalno literarno zgodovino, v Pariz pa je želel tudi Fran Zwitter, kjer bi se usposabljal v bizantologiji, drugi semester pa bi v Londonu študiral angleške historične vede. Med pravniki Tomšič ni predložil spričeval o državnih izpiti, sicer pa je štipendijo v Parizu že imel. Med ostalimi kandidati je imel najboljše ocene Stojan Bajič (vse rigoroze z odliko, državne izpite pretežno z odliko), vendar je bil izbran Josip Voršič, ki je vse rigoroze opravil le zadostno. Med filozofi je imel sicer najboljše ocene Fran Zwitter, vendar je štipendijo dobil Ivan Rakovec,¹⁰ ki je odšel na študij v München. Univerzitetna uprava je v začetku julija 1929 sporočila Ivanu Rakovcu, da je dobil štipendijo, ker se je univerzitetna uprava "osobito ozirala na predmet, ki ste ga izbrali, ker filozofska fakulteta mlade učne moči za geologijo in paleontologijo najbolj pogreša."

Že kar pri prvi podelitvi štipendij pa je prišlo do prvega spora. Izbrani kandidat-pravnik je 3. septembra 1929 univerzitetni upravi namreč sporočil, da štipendije ne more nastopiti 15. oktobra, ker je bil predčasno vpoklican na odsluženje vojaškega roka

⁵ ZAMU, fasc. IV-26. 9. 1929.

⁶ Josip Voršič (1903-1945), SBL, IV, str. 580.

⁷ Ivan Tomšič (1902-1976), SBL, IV, str. 130-131.

⁸ Stanko Gogala (1901-1987), ES, 3, 1989, str. 258-259.

⁹ Vladimir Kralj (1901-1969), ES, 5, 1991, str. 375-376.

¹⁰ Ivan Rakovec (1899-1988), SBL, IV, str. 908-911.

s 1. avgustom in je bil že redov-djak pri neborački četi 40. pešpolka dravske divizije. Univerzitetna uprava mu je 30. septembra 1929 dovolila preložitve štipeidije na čas, ko se bo vrnil iz vojske. O tem je bil obveščen Stojan Bajič in 22. septembra je pisal prorektorju in mu v pismu izrazil sum, "da je bila podelitev štipeidije gotova stvar že predno je univerza o tem sklepalala. Meni samemu ostane iz cele stvari nauk, ki mi je bil podeljen po čudnem naključju o priliki, ko je naša univerza prvič od svojega obstoja samostojno podeljevala ustanove, namreč ta, da mlad človek z odlično kvalifikacijo, a z ravno hrbtenico in odkritim svetovnim in političnim nazorom, ne odgovarja univerzitetnim interesom." Prorektor mu je že čez dva dni odgovoril in 24. septembra zapisal, "da so vsled pomanjkanja budžetnih sredstev za izobrazbo univerzitetnega profesorskega naraščaja pri podeljevanju naših štipeidij merodajni v prvi vrsti interesi in učne potrebe univerze in je zato seveda mogoče, da vsled tega v referatu ne pride vedno v prvi vrsti upoštevavanja kvalifikacija po spričevalih. S tem pa seveda nikakor ni rečeno, da bi momentana odklonitev prvovrstnega kompetenta pomenila kakršnokoli podcenjevanje ali neupravičenost prošnje." Bajič je štipeidijo dobil čez dve leti.

Leta 1930 je referent Turnerjeve štipeidije Rado Kušej predlagal univerzitetni upravi, da naj se štipeidija dvigne na 42.000 din, ker je 14. marca 1930 stanje ustanove znašalo že 1.386.384,70 din. Še pred razpisom štipeidij maja 1930 je prišlo do manjšega incidenta, ko je dekan fakultete Djordje Tasić na seji univerzitetne uprave spraševal, zakaj je Kušej postal stalni referent ustanove. To je prodekana Kušaja hudo razžalilo in 2. aprila 1930 je na mesto referenta ponudil odstop, ker je Tasićevo vprašanje imel "za izraz nezasluženega in krivičnega nezaupanja." Tasić je že naslednjega dne odpisal, da se je želel samo informirati o stvari, ki je ni poznal. Rektor Metod Dolenc je nato prosil Kušaja, naj vendar ne odstopi in Kušej je opravičilo sprejel.

Na razpis leta 1930 se je javilo pet pravnikov in štirje filozofi. Med filozofi sta spet kandidirala Stanko Gogala in Fran Zwitter.¹¹ Prvi se je na Dunaju želel seznaniti z avstrijsko šolsko reformo, poslušati predavanja v Berlinu pri prof. Sprangerju in obiskati tamkajšnji pedagoški inštitut. Fran Zwitter zdaj ni več nameraval v London, pač pa v Pariz, kjer bi študiral državne in družbene reforme ter socialne in politične ideologije v evropskem razvoju novega veka. Poleg njiju sta kandidirala še Ladislav Klinc, ki je bil na fiziološkem inštitutu medicinske fakultete asistent in je želel v London na specializacijo v biokemiji, in pa Vladimir Bartol, ki bi rad študiral zakon prilagoditve v psihičnem in organskem svetu na inštitutu za psihologiju v Parizu.

Med pravniki je Milan Šijanec tudi želel v Pariz, vendar ni predložil programa dela. V Pariz je nameraval tudi Vladimir Murko, kjer bi študiral narodno gospodarstvo in finance, ter odvetniški pripravnik Vladimir Grossmann, ki je mislil štipeidijo deliti na Pariz in Berlin, osredotočiti pa se je nameraval na mednarodno pravo. Štipeidijo je dobil Gorazd Kušej,¹² ki si je izbral Pariz in Bordeaux, kjer naj bi študiral državne in družbene spremembe ter socialne in politične ideologije v evropskem razvoju novega veka. Tik pred sejo univerzitetne uprave je dekan pravne fakultete, že omenjeni Tasić, predlagal za štipeidijo Kušaja, sina referenta Turnerjeve ustanove, ker da je najboljši študent, zna francosko in nemško, dobil je svetosavsko nagrado, ker ga je fakulteta soglasno predlagala in končno, ker je menil, da "valja pomagati sinove naših kolega kada oni to po svojim sposobnostima i vrednoči zaslužuju." Stojanu Bajiču bi po Tasićevem mnenju "trebalo angažovati mesto za iduču godinu, ako bi se još jedanput

¹¹ Fran Zwitter (1905-1988), SBL, IV, str. 908-911.

¹² Gorazd Kušej (1907-1985), ES, 6, 1992, str. 82.

javio", štipendijo pa bi sicer zaslužila tudi Grossmann, "koji pokazuje puno smisla za medjunarodno javno pravo i dr. Murko, koji se odlikuje naročito poznavanjem starih jezika i naklonošću za ekonomske i finansijske nauke." Med filozofi je štipendijo dobil Fran Zwitter.

Sredi oktobra 1930 je na predlog stalnega referenta Turnerjeva ustanova kupila Blairovo posojilo, in sicer 10.000 dolarjev po 7% obrestih in 10.000 dolarjev po 8% obrestih, ker je bilo to posojilo pupilarno varno, zaščiteno proti neugodni konverziji, obrestljivo in nazaj plačljivo v zlatih dolarjih, kot je nakup utemeljeval Kušej. Odslej so bile štipendije izplačevane le iz obresti tega posojila. Nakup delnic Blairovega posojila je stal 980.861,35 din. Stalni referent Kušej je nameraval kupiti še 10.000 dolarjev in obresti bi kmalu omogočile 3 štipendije, izmenično 2 pravnikoma in 1 filozofu. Vendar do nakupa ni prišlo, ker ostanek glavnice tedaj za to ni zadoščal, kasneje pa so se razmere spremenile.

V letu 1931 se je na razpis štipendij javilo pet pravnikov in le dva filozofa. Drugič je kandidiral Ladislav Klinc,¹³ in sicer z istim programom kot leto prej in to pot je štipendijo dobil. Drugi kandidat filozofov je bil romanist Anton Grad, ki je želel v Parizu študirati primerjalno romansko slovnico, v Bonnu pa eksperimentalno fonetiko. Posebej je bilo poudarjeno, da si sam ne more plačati nadaljnega študija, ker je popolna sirota. Težak socialni položaj prosilcev je v naslednjih letih še nekajkrat prišel do izraza.

Kandidatov pravnikov je bilo spet pet, med njimi prvič tudi ženska. To je bila Fini Ahazhizh, ki je nameravala študirati vse panoge mladinske kazenske zakonodaje. Prvič sta kandidirala tudi Fran Pichler, odvetniški pripravnik, ki je želel v Londonu in Parizu študirati mednarodno pravo in pravno filozofijo, zanimala pa ga je tudi mednarodna primerjalna pravna zgodovina. Diplomacijo je v Parizu želel študirati Miron Bleiweis Trsteniški. Drugič je kandidiral Vladimir Murko, ki je tedaj sicer imel štipendijo francoske vlade, nameraval jo je tudi še podaljšati, s Turnerjevo štipendijo pa je mislil iti v London. Ker naj bi bilo življenje v Londonu zelo drago, brez štipendije tja ne bi mogel iti. Že Voršič je v svojem poročilu navedel, da mu Turnerjeva štipendija v Londonu ne zadošča in da mora prav toliko, kot je štipendija, dati iz svojega žepa. Tudi Ruda Jurčec je v svojih spominih zapisal, da je London veljal za najdražje mesto, da pa Pariz ni dosti zaostajal.¹⁴ Vendar pa v gradivu sicer ni podatkov, ki bi pričali o tem, kako so kandidati s štipendijami shajali. Štipendijo je od pravnikov dobil Stojan Bajič,¹⁵ ki je kandidiral že tretjič in ki je bil tedaj sodnik v Metliki. Dekan pravne fakultete Janko Polec je obrazložil predlog fakultete, ker da je Bajič najstarejši prosilec, konkuriral je že tretjič in bil dvakrat odklonjen "iz razlogov, ki se ne tičejo njegove kvalifikacije. Po svoji nadarjenost, pridnosti in dosedanjem udejstvovanju je nedvomno najbolj kvalificiran. Izbral si je tudi stroko, za katero fakulteta nima naraščaja, ga pa nujno potrebuje."

Leta 1932 je prvič in edinkrat Turnerjevo štipendijo dobila ženska, dr. Alma Sodnik.¹⁶ Bila je tudi edina kandidatka filozofske fakultete. Sodnikova je s štipendijo želela "obiskovati filozofske vire v bibliotekah v Parizu, Baslu, Berlinu in Rimu." Med prav-

¹³ Ladislav Klinc (1902-1989), ES, 5, 1991, str. 101.

¹⁴ Očitno je Jurčec v svoje zelo zanimive spomine zabeležil tudi najbrž kavarniških pogovorov, ko v svojih spominih piše: "...Pitamic pa je odločil, da naj gre njegov izvoljenec s Turnerjevo štipendijo na Sorbonno. Rečeno mu je bilo, da bo štipendija veljala za dve leti, potem pa bo prinesel končano habilitacijsko delo in prevzel docenturo ... Raje ostanem v Parizu za kravjega pastirja, kot pa da bi šel za profesorja na ljubljansko univerzo". Ruda Jurčec, Skozi luči in sence, II, Buenos Aires 1966, str. 109.

¹⁵ Stojan Bajič (1901-1974), rojen kot Albert Gerstenmayer, PSBL, 18, 1992, str. 440-441.

¹⁶ Alma Sodnik (1896-1965), ES, 12, 1998, str. 137-138.

niki je štipendijo dobil Vladimir Murko,¹⁷ ki je kandidiral tretjič in je odšel v London in Berlin. Ponovno sta kandidirala tudi Fran Pichler in Miron Bleiweis Trsteniški, nov kandidat pa je bil Jože Pokorn,¹⁸ ki je nameraval v Londonu študirati narodno gospodarstvo in mednarodni blagovni, denarni in kreditni promet.

Leta 1933 se je prijavilo izenačeno število kandidatov, in sicer po trije filozofi in pravniki. Med filozofi je dobil štipendijo Anton Grad,¹⁹ ki je kandidiral drugič in je odšel v Pariz. Odklonjena sta bila Anton Ocvirk in Maks Wraber. Prvi je že dve leti študiral pri znamenitemu Paulu Hazardu in Paulu van Tieghemu ter je s Turnerjevo štipendijo nameraval dokončati knjigo *Idejno gibanje evropskih literatur ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja*. Wraber pa naj bi nadaljeval svoj geobotanični in fitosociološki študij v Zürichu in Montpellierju na mednarodnem mediteransko alpskem geobotaničnem inštitutu.

Med pravniki je štipendijo dobil Joža Vilfan,²⁰ ki je v Parizu želel študirati sociologijo in sociološko obdelavo domače pravne zgodovine. Svojo prošnjo je med drugim utemeljil s tem, da "svoji družabni izobrazbi postavljam dva posebna smotra. Prvi je, da si pridobim vstop v francosko družbo. V Rimu sem bil zbog svoje narodne pripadnosti izoliran od vsake družbe. Prepričan sem, da bi mi prav ta narodna pripadnost bila v Parizu v pomoč, računajoč pri tem zlasti na podporo onih, pri katerih si je pridobila naša manjšina pod Italijo take simpatije. Potem bi mi šlo še za to, da zaokrožim svojo izobrazbo s poznanjem francoske kulture in civilizacije. Poznam nekoliko laško in nemško. Če bi mi bila dana možnost, da spoznam še francosko, bi to bila zame ne samo nova pridobitev, marveč tudi stopnjevanje že prej pridobljenega. Hoteč dati svojemu narodu čimveč, bi šolan od treh evropskih kultur imel pravico stremeti za nazivom omikanega in kulturnega človeka." Poznejši ugledni politik in diplomat je prav v času štipendije v Parizu postal tudi član KPJ. Jože Pokorn je drugič zaman kandidiral in potem ni več poskusil. Prvič je kandidiral Stojan Pretnar in kasneje uspel šele s četrto kandidaturo. Študirati je želel v Parizu, in sicer primerjalno civilno pravo, v Leipzigu pa splošno nemško civilno pravo.

Med kandidati filozofske fakultete je bil izbor pravzaprav lahek, ker je Maks Wraber doktorski izpit šele prijavil, disertacija Antona Ocvirka pa je bila še v tisku in je bil že prenotiran za naslednje leto.

Kandidati za razpis v letu 1934 za to prenotacijo seveda niso vedeli in s filozofske fakultete se je javilo kar šest kandidatov. Štipendijo je seveda dobil Anton Ocvirk,²¹ ki se je v prošnji skliceval tudi na svoj spodnještajerski rod, ker je bil njegov oče doma z Vranskega in je bil kandidat sam še tam pristojen. Med filozofi je spet kandidirala ženska, Silva Trdina,²² ki je bila tedaj zaposlena na gimnaziji v Mariboru in je nameravala na študij primerjalne književnosti v Pariz. Tja je želel tudi Svetozar Ilešič, ker je bila tam, kot je zapisal v vlogi, trenutno najnaprednejša geografska šola. Cilj Marija Foersterja je bil berlinski Kemični zavod cesarja Viljema. Ponovno je kandidiral tudi Maks Wraber. Oskar Reya²³ je bil že docent za meteorologijo in si je za cilj izbral pariški meteorološki urad in inštitut za fiziko.

¹⁷ Vladimir Murko (1906-1986), ES, 7, 1993, str. 240.

¹⁸ Jože Pokorn (1904-1972), ES, 9, 1995, str. 56.

¹⁹ Anton Grad (1907-1983), ES, 3, 1989, str. 349.

²⁰ Joža Vilfan (1908-1987), SBL, IV, 1982, str. 469-470.

²¹ Anton Ocvirk (1907-1980), ES, 8, 1994, str. 80-81.

²² Silva Trdina (1905-1991), SBL, IV, 1980, str. 169-170.

²³ Oskar Reya (1900-1980), ES, 10, 1996, str. 189.

Kandidata pravne fakultete sta bila le dva: Ciril Kržišnik in Dolfe Vogeltnik, oba enako stara, prvi je imel boljše uspehe pri izpitih, drugi pa je bil nekaj mesecev prej promoviran. Kržišnik je bil iz revne družine, mati je bila vdova, bil je brez osebnega premoženja. Ob času kandidiranja je bil hlapec pri bratu. Tako je bil zapisal v dodatnem poročilu o svojem socialnem stanju, ki sta ga morala še dodatno napisati kandidata, ker se pravna fakulteta ni mogla odločiti za preferenco, saj sta bila oba kandidata sicer povsem ustrezna. V dodatnem poročilu je Kržišnik priznaval, "da je Vogeltnik okretnejši od hribovca, ki sem vse počitnice od gimnazije do danes doma delal kmečko delo in sem zato bolj neroden pri omikanih ljudeh."

Kržišnik je nameraval v Pariz na študij bizantinskega prava, ki naj bi mu bil podlaga za študij pravne zgodovine južnih Slovanov, študiral pa bi tudi pomožne pravno-zgodovinske vede. Vogeltnik je bil socialno v nekoliko boljšem položaju, bil pa je pripravnik brez plače na sodišču. Tudi on je želel v Pariz na študij narodnega gospodarstva in statistike. Pravna fakulteta je izbrala Kržišnika.²⁴ V temeljnem poročilu, ki je bilo po pravilu vedno bolj obširno kot poročilo filozofske, je bilo med drugim zapisano: "Oba prosilca sta vredna. Dasi pravila Turnerjeve ustanove ne zahtevajo, da se štipendist posveti pripravljanju za akademsko kariero, nego predvsem, da pridobi široko izobrazbo in uporabnost za kretanje v svetu, moramo v danih prilikah pri izbiri prosilcev vendar misliti tudi na to, da nam primanjkuje akademskega naraščaja. Oba prosilca bi ustrezala tudi ti zahtevi, koliko se da soditi po njihovih dosedanjih študijih. Potreben nam je naraščaj za obe stroki narodnopravno zgodovino in narodno bogastvo, zlasti pa statistiko in sociologijo, za katera predmeta je bil natečaj razpisan, pa se mesto ni moglo oddati, ker ni bilo prosilca usposobljenega za sociologijo. Potrebnejši bi bil trenutno brez dvoma sociolog in statistik, potreben pa utegne postati tudi nacionalni ekonom in pravni zgodovinar, ordinarija teh stolic sta oba že znatno prekoračila 50 življenjsko leto. Ker pa je fakultetni svet sklenil, da se prazno mesto razpiše za pravno filozofijo in za enciklopedijo prava, se mesto za sociologijo in statistiko v doglednem času ne bi moglo zasesti. Poleg tega se zdi, z ozirom na svoje gmotne razmere Kržišnik potrebnejši in on ima tudi nekaj boljše študijske uspehe."

Kržišniku je čez nekaj mesecev univerza dovolila, da je odšel namesto v Pariz v München, kamor ga je povabil tamkajšnji znameniti bizantolog Franz Dölger, ki ga je Kržišnik spoznal tistega leta na mednarodnem bizantološkem kongresu v Sofiji.

Kržišnik pa je dobil tudi nekaj nižjo štipendijo, in sicer 40.000 dinarjev, ker je prišlo do nejasnosti, kako bo v bodoče z izplačevanjem kuponov Blairovega posojila in je zato univerzitetna uprava sredi marca 1934 najprej sklenila razpisati le eno štipendijo. Stalni referent Rado Kušej je celo predlagal, da za šolsko leto 1934/35 sploh ne bi razpisali štipendij. Sredi aprila 1934 sta bili nato le razpisani dve štipendiji, vendar za 2000 dinarjev nižji.

Na razpis za leto 1935 sta se javila le dva pravnika Stojan Pretnar in Dolfe Vogeltnik ter pet filozofov Mirko Hribar, Maks Wraber, Svetozar Ilešič, Oskar Reya, Ljudmila Dolar-Mantuani. Dekan Rajko Nahtigal je v začetku junija 1935 obvestil univerzitetno upravo, da je fakultetni svet predlagal Maksa Wrabra,²⁵ ki je prosil že tretjič in Oskarja Reya, ki je prosil drugič. Vsak naj bi dobil pol štipendije, sicer pa naj bi imel prednost Wraber, ki je bil tedaj suplent v Bjelovarju. Med odklonjenimi je Dolar-Mantuanijeva, asistentka volonterka na mineraloškopetrografskem inštitutu v Ljubljani, nameravala v

²⁴ Ciril Kržišnik (1909-1999), ES, 6, 1992, str. 61.

²⁵ Maks Wraber (1905-1972), SBL, IV, 1986, str. 721-722.

Manchester in Zürich, Mirko Hribar²⁶ je hotel poglobljati spoznavno teorijo v Parizu, Ilesič pa je že drugič želel v Pariz. Sredi julija 1935 je univerzitetna uprava sklenila, da prvič dobita štipendijo dva filozofa Wraber in Reya. Sklenjeno je bilo tudi, da se to nesorazmerje do pravnikov izravna v naslednjih štirih letih. Na to je reagiral stalni referent in rektorju Maksu Samcu 20. julija 1935 vrnil spise in mu svetoval, naj odloke o podelitvi sestavi kar dekan filozofske fakultete ali univerzitetni sekretar, "ker mi ni znano, kakšni razlogi so bili za univerzitetno upravo odločilni, da je v očitnem nasprotju z razpisom uvaževalo prošnji dveh filozofov in ni upoštevalo nobenega jurista." Že 2. avgusta je univerzitetna uprava sporočila Oskarju Reyi, da je na seji 1. avgusta "reasumirala svoj sklep, ker po točki 3. ustanovne listine imajo pravico do ustanove le taki gospodje, ki so uspešno položili državne izpite ter zadobili doktorat na univerzi v Ljubljani. Vi ste opravili diplomski izpit na filozofski fakulteti v Beogradu, doktorat filozofije pa v Zagrebu." Štipendija je bila namesto Reyi podeljena pravniku Vogelniku. Reya je sicer pojasnil, da ni sam kriv in je promoviral v Zagrebu zato, ker je bil njegov mentor Artur Gavazzi tedaj profesor v Zagrebu, ob prijavi disertacije pa še profesor v Ljubljani. Po Gavazzijevem odhodu v Zagreb v Ljubljani ni bilo nikogar, pri katerem bi mogel opravljati rigoroz iz meteorologije in geofizike. Disertacija pa je obravnavala Letni tok temperature v Sloveniji in je mogla biti narejena le v Ljubljani. Vendar to utemeljevanje ni zadostovalo in Reya se je moral posloviti od štipendije. Zataknilo pa se je tudi pri Wrabru, ker v Bjelovarju ni dobil dopusta in je štipendijo potem nastopil šele v letnem semestru, ko mu je ministrstvo dopust le dalo. Spet pa se je znižala štipendija in to na 36.000 dinarjev.

Precej več kandidatov je bilo leta 1936 in to kar sedem pravnikov in štirje filozofi. Že tretjič je zamen kandidiral Stojan Pretnar. Tržičan Ivan Humar je nameraval v London na študij narodnega gospodarstva, isto področje je želel v Leipzigu študirati France Zupan, ki bi za en semester pogledal še na študij novinarstva v Parizu. Vladimir Šuklje se je želel specializirati iz zavarovalniškega prava v Pragi in Leipzigu, Emil Čeferin pa iz državlanskega prava v Berlinu, Münchnu in Leipzigu. Med novimi kandidati je bil tudi Vito Kraigher,²⁷ ki bi šel v Berlin, Leipzig in Prago na študij civilnega prava evropskih držav. Omenil je, da ima v rokopisu študijo o prvotni zemljiški ureditvi pri Slovencih pred prihodom Nemcev. Drugič se je med pravniki pojavila ženska, in sicer Kamila Wildmann, ki je želela v Berlinu in Parizu študirati trgovsko, menični in zavarovalniško pravo.

Med kandidati filozofske fakultete je tretjič kandidiral Svetozar Ilesič²⁸ in štipendijo dobil. Izpadli pa so Vinko Brumen, ki je hotel specializirati pedagogiko v Nemčiji in Angliji, drugič pa sta kandidirali Silva Trdina in Ljudmila Dolar-Mantuani. Fakultetni svet Filozofske fakultete je pod vodstvom dekana Milka Kosa na seji 26. junija 1936 ugotovil, da v skladu z ustanovno listino ženske ne morejo kandidirati. Temu sklepu se je pridružila tudi univerzitetna uprava in 10. julija sklenila, da se štipendija v smislu ustanovne listine sme podeljevati samo moškimi prosilcem slovenske narodnosti. Zakaj je do tega stališča prišlo šele 1936, saj so ženske kandidirale že prej, Alma Sodnik pa jo je celo dobila, iz zapisnikov ni jasno. Štipendijo pravnikov je dobil Emil Čeferin.²⁹

Stalni referent Turnerjeve ustanove Rado Kušej je 1936 prvič dobil plačilo, enkratno remuneracijo v znesku 10.000 din. Sklenjeno je bilo tudi, da za dobro opravljeno delo v

²⁶ Mirko Hribar (1902-1999), ES, 4, 1990, str. 52.

²⁷ Vito Kraigher (1911-1945), ES, 5, 1991, str. 360.

²⁸ Svetozar Ilesič (1907-1985), ES, 4, 1990, str. 105.

²⁹ Emil Čeferin (1912-1997), ES, 2, 1988, str. 108.

bodoče dobi po 500 dinarjev mesečno, to je bila vsota, kakršna je bila določena za vodje seminarja. Finančno stanje se je nekoliko popravilo in štipendija se je za naslednje leto spet lahko dvignila na 38.000 din.

Za šolsko leto 1937/38 je filozofska fakulteta imela enega samega kandidata in to je bil Vinko Brumen,³⁰ ki je kandidiral drugič in je nameraval svoje znanje dopolnjevati v Jeni, Münchnu, Berlinu in v Angliji. Štipendijo je dobil. Pravniki so bili štirje. Kar trije so želeli v Pariz, in sicer Boris Tušek na specializacijo v civilnem in trgovskem pravu, Ciril Žebot³¹ v narodnem gospodarstvu, Rudolf Trofenik pa v kazenskem pravu. Trofenik je za en semester mislil tudi v Berlin. Spet se je javil Ivan Humar, ki je želel v London. Štipendijo je dobil Trofenik.³²

Nekaj več kandidatov je bilo leta 1938, in sicer dva filozofa in štirje pravniki. Med filozofoma je bil izbran Cene Logar,³³ ki je bil tedaj v Pragi, s štipendijo pa je odšel nato v Bern na študij filozofije jezika in pa v Cambridge. Prvič se je prijavil Fran Petre,³⁴ ki je v Londonu in Parizu želel proučevati starejšo slovstveno zgodovino Slovencev. Od štirih pravnikov je štipendijo dobil Boris Tušek, ki se je prijavil drugič. Drugič je bil odklonjen Ciril Žebot, ki je bil tedaj v Rimu, že preje pa je študiral v Milanu in Parizu in morda je bil to vzrok, da štipendije ni dobil. Prvič sta kandidirala Konstantin Konvalinka, ki je mislil poglobljati svoje znanje iz trgovskega prava v Parizu in Münchnu ter Božidar Kobe,³⁵ ki se je hotel posvetiti trgovskemu in meničnemu pravu v Zürichu in Parizu.

Za leto 1939 je štipendija ostala pri 38.000 dinarjih. Redni dohodki, to se pravi obresti, so znašali med 85 in 86.000 dinarji, glavnica pa je narasla na 1.395.411 din. V tem letu je univerza iz ustanove odobrila tudi 1500 din za postavitve Turnerjevega doprsnega kipa v mariborskem muzeju, ki ga je postavilo Muzejsko društvo Maribor, izdelal pa ga je kipar Ivan Sojč. Rado Kušej se je upravičeno pritoževal, da bi bilo denarja še več, če ne bi država kupone Blairovega posojila plačevala po 43 din za dolar, medtem ko je bil uradni kurz 55, za efektivno pa celo 80 din.

Med filozofi je štipendijo dobil Vendelin (Lino) Legiša,³⁶ ki se je prijavil prvič in mu je dekan France Kidrič dal prednost pred Franom Petretom, ki je kandidiral drugič in je zdaj zapisal, da namerava v Parizu pisati monografijo o Kopitarju. Legiša je bil tedaj profesor na realki v Celju, odšel pa je v Pariz na študij "estetike in stilnih strani literarnega ustvarjanja".

Med pravniki je ponovno kandidiral Božidar Kobe, ki je štipendijo zdaj dobil in odšel na študij v Pariz, Piso in Grenoble. Štipendije pa nista dobila Donatela Capuder, ki se je želela usposabljanje za mladinsko kazensko pravo in pa Marijan Dermastia,³⁷ ki je želel v Parizu poglobljati svoja vedenja v kazenskem pravu.

Izbruhnili je druga svetovna vojna in se približevala tudi Jugoslaviji, številni evropski univerzitetni centri so bili že zajeti v vojni vihri. Tako za šolsko leto 1940/41 Turnerjeve štipendije prvič niso bile podeljene. Do razpisa je sicer prišlo, štipendija naj bi

³⁰ Vinko Brumen (1909-1993), PSBL, 1, 1976, str. 144-145.

³¹ Ciril Žebot (1914-1989), SBL, IV, 1991, str. 935-936.

³² Rudolf Trofenik (1911-1991), SBL, III, 1980, str. 184-185.

³³ Cene Logar (1913-1995), ES, 6, 1992, str. 310.

³⁴ Fran Petre (1906-1978), ES, 8, 1994, str. 326.

³⁵ Božidar Kobe (1913-1951), Kot informbirojevec je bil odstranjen s Pravne fakultete, kjer je bil docent, obsojen in je 28.4.1951 umrl na Golem otoku. V ZAMU ni njegove personalne mape, izbrisan je bil iz seznama predavanj in v slovenski leksiki ni o njem nobenega članka.

³⁶ Lino Legiša (1908-1980), ES, 6, 1992, str. 128.

³⁷ Marijan Dermastia (1911-1971), ES, 2, 1988, str. 237.

še naprej znašala 38.000 dinarjev. Na razpis so se javili trije filozofi in štirje pravniki. Od filozofov je Stane Mikuž³⁸ želel v Parizu študirati francosko baročno umetnost in francosko moderno, Bratko Kreft francosko dramatiko, Wraber pa tako ni prišel v poštev, ker je štipendijo Turnerjeve ustanove že imel. Med pravniki je Peter Pavlič želel iti v Pariz, Ivan Humar že tretjič v London, tja pa sta nameravala tudi Edvard Valenčič in Danilo Požar.³⁹ Univerzitetna uprava je na seji 3. julija 1940 na predlog dekana pravne fakultete Viktorja Korošca s tremi proti dvema glasovoma sklenila, da se bosta Turnerjevi štipendiji zaradi nejasnega meddržavnega položaja podelili začetkom septembra 1940. Vendar se to ni zgodilo in štipendiji prvič nista bili podeljeni.

Še zadnjič so bile Turnerjeve štipendije podeljene za šolsko leto 1941/42. Že konec januarja 1941 je univerzitetna uprava ugotovila, da je na voljo 85.880 din za štipendije, saj za preteklo leto denar ni bil izkoriščen. V začetku marca 1941 je rektorat opozoril univerzitetno upravo, da je treba čimprej načelno skleniti, ali se za bodoče šolsko leto štipendije razpišejo ali ne, ker se "lani zaradi brezupnih izgledov za uspešen študij v Franciji in Angliji, na kojih znanstvena žarišča je ustanovnik v prvi vrsti mislil, štipendij ni podelilo. "Ako naj se razpišejo, naj se sklepa tudi o tem, ali naj se podelita dve ali štiri. Likvidnih denarnih sredstev bo pripravljenih za štiri štipendiate". Z januarjem 1941 je Rada Kušaja, ki je kmalu nato umrl, zaradi bolezni zamenjal Andrej Gosar.

Štipendije so bile razpisane in rektor Milko Kos je 28. maja 1941 dobil sedem vlog filozofov. To so bili Tine Logar,⁴⁰ Franc Kos,⁴¹ Fran Petre, Maks Wraber, Bratko Kreft,⁴² Dragotin Cvetko⁴³ in Ivan Vidav.⁴⁴ S pravne fakultete je prišlo kar deset interesentov: Peter Pavlič, Ivan Humar, Ciril Žakelj, Stojan Pretnar, France Hočevar,⁴⁵ Janez Milčinski,⁴⁶ Maks Virnik, Danilo Požar, Hani Ahazhizh in Jože Mihelak. Ženske očitno niso vedele za sklep univerzitetne uprave iz 1936, da do štipendij niso upravičene, ker očitno v javnem razpisu to ni bilo jasno povedano, čeprav je sklep uprave zahteval, da to mora biti jasno razvidno.

Med kandidati filozofske fakultete je kustos etnografskega muzeja v Ljubljani Franc Kos želel v Rim, Bratko Kreft je zdaj nameraval v Rimu študirati *commedio dell'arte*, Goldonija in Alfierija, po možnosti bi šel tudi v Švico ali v Francijo. Ivan Vidav je želel v Rim na študij matematike, Wraber v Rim, Napoli in Firence. Tine Logar je mislil nadaljevati študij fonetike v Rimu, Fran Petre pa tudi v Rimu. Med pravniki se je za štipendijo spet potegoval Stojan Pretnar, ki si je želel v Rim ali Milano na študij civilistike, Peter Pavlič v Bonn ali München na študij državlanskega prava. Ivan Humar je prosil že tretjič in zdaj mislil na gospodarsko pravo v Milanu, Jože Mihelač na ekonomsko komercialno fakulteto v Bologni. Ciril Žakelj je izbral Piso, Perugia in Milano kot univerze za trgovsko pravo. France Hočevar je imel alternativo bodisi Milano ali Berlin, povsod pa študij narodnega gospodarstva. Makso Virnik je tudi mislil v Italijo, na študij civilnega prava, Danilo Požar pa je Pariz zamenjal z Vidmom in

³⁸ Stane Mikuž (1913-1985), ES, 7, 1993, str. 140. V prijavi za štipendijo je Stane Mikuž napisal, da je rezervni podporočnik mitralješke obvezniške čete 1. bataljona 45. pešpolka, tedaj uradniški pripravnik 8. skupine pri Narodnem muzeju v Ljubljani.

³⁹ Danilo Požar (1914), ES, 9, 1995, str. 211.

⁴⁰ Tine Logar (1916), ES, 6, 1992, str. 311.

⁴¹ Franc Kos (1912-1966), ES, 8, 1994, str. 309.

⁴² Bratko Kreft (1905-1996), ES, 5, 1991, str. 414-415.

⁴³ Dragotin Cvetko (1911-1993), ES, 2, 1988, str. 87-88.

⁴⁴ Ivan Vidav (1918), SBL, IV, 1982, str. 435-436.

⁴⁵ France Hočevar (1913-1992), ES, 4, 1990, str. 35-36.

⁴⁶ Janez Milčinski (1913-1993), ES, 7, 1993, str. 142-143.

Rimom, kjer bi študiral vire za pravno zgodovino Istre in Dalmacije. V Italijo bi šla tudi Hani Ahazhizh na študij trgovskega prava in Janez Milčinski na sodno medicino.

Že po okupaciji je 16. junija 1941 fakultetni svet filozofske fakultete priporočil Bratka Krefta in Ivana Vidava. Petre je bil zavržen, ker je že imel dve leti češko štipendijo in eno leto francosko, Wraber pa je Turnerjevo štipendijo že dobil. S tem se je strinjala tudi univerzitetna uprava, ki je na svoji seji 10. julija 1941 dodelila štipendijo Kreftu in Vidavu, ki je s tem postal najmlajši štipendist v vsem času dodeljevanja štipendij Pavla Turnerja. Štipendiji sta dobila še dva pravnik Peter Pavlič in končno tudi Stojan Pretnar. Pri pravnikih je prišlo do zapleta in glasovanje je bilo neodločeno 3:3, vendar je za oba kandidata glasoval rektor, pri tem pa je bil njegov glas odločilen. Daljša debata se je razvila zato, ker so nekateri člani univerzitetne uprave menili, da je treba upoštevati prošnjo "Janeza Milčinskega, asistenta na medicinski fakulteti, ki se hoče posvetiti sodni medicini, o kateri se predava na medicinski fakulteti, dasiravno ta kandidat po izpitnih pogojih zaostaja za drugimi."

V začetku junija 1941 je Anton Gosar kot referent poročal, da "so razpoložljiva sredstva v višini 99.189 din. Vloga pri Mestni hranilnici ljubljanski je vezana in odpovedana za 15. september 1941. Izplačilo bo odvisno od vsakokratne oblastvene ureditve izplačevanja hranilnih vlog. Gotovina v obveznicah Blairovega posojila ne bo sedaj nič nesla. Glede tega bo treba počakati nove ureditve jugoslovanskih državnih posojil po sklepu vojske". Zato je svetoval le dve štipendiji, pa še to s pridržkom, da se bosta izplačevali, kolikor bo po vsakokratni ureditvi mogoče razpoložljivi denar dvigniti. V nejasnem političnem in gospodarskem položaju se je univerzitetna uprava očitno odločila, da podeli več štipendij in razdeli čimveč denarja, da ne bi propadel in Mestna hranilnica ljubljanska je 25. oktobra 1941 sporočila, da bo nakazovala za štiri štipendiste po 8.000 lir na mesec po saldu 35.651 din do izčrpanja.

Od oktobra 1941 je stalni referent dobil za svoje delo po 190 lir na mesec, večkrat z zamudo, štipendisti pa so dobivali po 2.000. Od štipendistov se je Pretnar že decembra predčasno vrnil nazaj v Ljubljano.

Po koncu vojne je Antona Gosarja zamenjal Rudi Sajovic in 23. marca 1947 je na zboru rektorja in dekanov Sajovic poročal, da je na hranilni knjižici po konverziji in revalorizaciji ostalo še 37.155 lir. Vloga je vezana na polletno odpoved. Na drugi knjižici je saldo 4.215 din. "Dokler o usodi vrednostnih papirjev ne bo odločeno, ni mogoče točno povedati kolikšna so aktiva. Po ustanovni listini se smejo za štipendije in upravne stroške uporabljati samo donosi. Ti so danes samo v obrestih obeh vlog v Mestni hranilnici. Zato naj po mojem mnenju odpade vsako sklepanje o tem, kaj naj se ukrene z glavnico naloženo na obeh knjižicah." Ker se tudi grob Pavla Turnerja od leta 1940 ni več oskrboval, so 1. avgusta 1947 plačali mariborskemu pogrebniemu zavodu 450 dinarjev za podaljšanje posestne pravice za rodbinski grob Turnerja za čas do 27. septembra 1964. Končno je 19. maja 1951 direkcija trezorja Narodne banke sporočila, da so detaširali obveznice 3% konvertiranega dolga v znesku 97.000 dinarjev, 24. maja 1951 je bilo čisto izplačilo 16.490 dinarjev vloženo na knjižico in končni saldo na knjižici je znašal 65.548 din. Kaj se je zgodilo s tem zneskom nekdanj velikega premoženja, iz gradiva ni razvidno.

Turnerjeve ustanove je bilo konec. Od 26 dobitnikov štipendij jih je kasneje kar 12 postalo članov SAZU, le dva nista pustila vidnejše sledi v našem znanstvenem ali strokovnem spominu. Med štipendisti pa vsaj Voršiča, Wrabla, Ocvirka, Ilešiča, Krefta, Brumna, Murka in Trofenika lahko štejemo za Turnerjeve ožje rojake in je bila torej tudi v tem smislu oporočnikova volja spoštovana.

SUMMARY

Turner's Scholarship-Holders

The author describes the origin of the scholarship foundation of Dr. Pavel Turner (1842-1924), a Slovene publicist and patron who bequeathed a major part of his property to the scholarship fund of young graduate lawyers and philosophers who were thus given an opportunity for further qualifications at different European universities and other scientific institutions, and a relatively comfortable life due to the amount of the scholarship. The scholarship was first granted in 1929 and for the last time in 1941, while in 1940 it was not granted. Each year one philosopher and one lawyer were given the scholarship, in the last year two philosophers and two lawyers. Altogether there were 26 scholars in thirteen years out of 65 candidates. Many applied for it several times. The majority of the scholars later became university professors, 12 of them became members of The Slovene Academy of Sciences and Arts. The scholarship was after World War II not renewed.

BOJAN GODEŠA

NEW YORK TIMES O NAČRTIH ZA SAMOSTOJNO SLOVENSKO DRŽAVO MED DRUGO SVETOVNO VOJNO

Slovenci oziroma Slovenija se razmeroma redko pojavljamo na prvih straneh tujih časnikov in v medijih. Največkrat gre za izjemne dogodke (zadnji tak je bil osamosvojitvena vojna leta 1991), med katere je gotovo sodila tudi druga svetovna vojna. V tem, za Slovence izjemno težkem obdobju, je bilo v tujini objavljenih razmeroma dosti vesti o Slovencih v najrazličnejših časnikih, revijah, publikacijah in nekoliko manj v posebnih knjigah. Kljub relativnemu porastu vesti iz Slovenije v tujini med drugo svetovno vojno pa so bile te vendarle redke v najodmevnejšem in najvplivnejšem (torej tudi najbolj branem) tujem tisku. Bilo je pa tudi nekaj izjem. Morda najbolj odmevna in znana (tudi zaradi poveljne popularizacije) je bila reportaža opremljena s fotografijami Johna Phillipsa, v ameriški reviji *Life* (tedanja naklada okoli osem milijonov izvodov) jeseni 1944 o partizanskem napadu na železniški most pri Litiji.¹ Med tovrstne omembe pa vsekakor sodi članek "Post-war borders in Europe were studied" (Poveljne meje v Evropi se preučujejo), ki govori tudi o slovenskih poveljnih načrtih in prvič v mednarodni javnosti omenja možnost samostojne slovenske države, objavljen 20. januarja 1943 v *New York Timesu*, v tedaj verjetno najpomembnejšem ameriškem dnevniku. Objavil ga je Cyrus Leo Sulzberger, eno izmed legendarnih peres in dolga leta zaščitnih znakov omenjenega časopisa, ki mu je ostal zvest (njegov stric je bil eden od lastnikov časnika) vse življenje. Njegova prek 40 let dolga novinarska pot, v kateri je objavil okoli deset tisoč člankov, ga je povzdignila med svetovne novinarske avtoritete. Poleg tega je napisal tudi 17 knjig, od katerih imamo njegovo "Druga svetovna vojna"² in leta 1977 objavljene spomine "Seven continents & Forty years (A Concentration of Memoirs)" prevedene tudi v slovenščino.³ Pred in med vojno je veliko časa preživel v vzhodni Evropi in na Balkanu, v Sovjetski zvezi in na Bližnjem vzhodu, tako da je bil velik poznavalec tega območja. Čeprav je v tem okolju (v Grčiji) spoznal tudi svojo bodočo ženo, je v njegovih prispevkih opazna nekakšna (zahodna) zadržanost, začinjena z zvrhano mero hudomušnosti.⁴ V Jugoslaviji se je nahajal ravno v času nemškega napada, pa tudi kasneje je iz Kaira poskušal priti v okupirano Jugoslavijo, vendar so mu to preprečili Britanci.⁵ O medvojnih razmerah v Jugoslaviji je poročal pogosto. V svojih

¹ John Phillips, *Zgodba o Jugoslaviji 1943-1983*. Jugoslovenska knjiga in DZS, Beograd-Ljubljana 1983.

² C. L. Sulzberger, *Druga svetovna vojna*. Mladinska knjiga, Ljubljana 1970.

³ C. L. Sulzberger, *Memoari*. 7 celin in 40 let. Izbrani memoari. Plava biblioteka, Delo-Globus, Zagreb 1980 (odslej Sulzberger, *Memoari*).

⁴ Sulzberger, *Memoari*, str. 23-24, kjer opisuje razmere pred drugo svetovno vojno v Jugoslaviji: "Jugoslavlani, to je Južni Slovani so ošabni (naravnost megalomanski), pesniki, pogumni, zviti, velikodušni, polni življenjske moči, neznansko ponosni na svoj dolgi in krvavi seznam bitk, ki so jih večinoma izgubili. Njihova domovina je bila dežela nasilja in dolgih spominov. Ko sem prišel v to živahno deželo takoj po Muenchnu, je v njej vladal regent, stric mladoletnega kralja, čigar oče je bil umorjen in čigar ded je sedel na prestol šele potem, ko so njegovi pristaši razsekali prejšnjega vladarja in vrgli njegovo truplo na smetišče. Ministrski predsednik skrajnje samozavesten diktator, velik, vljuden, brkat, ki je takrat neuspešno poskušal ustanoviti svojo lastno fašistično stranko - z zelenimi srajci, pozdravi in vsem drugim. Klical se je za voditelja, dokler ga ni na njegovo presenečenje odstranil princ Pavel."

⁵ O tem glej podrobneje Sulzbergerjeve spomine.

člankih se v prikazovanju spora Tito-Mihajlović, kot so ga poenostavljeno največkrat dojemali zahodni opazovalci, nikoli ni povsem enostransko opredelil. Posledica tega je bilo precej ambivalentno stališče obeh strani do njegovega pisanja⁶, ki pa ga je vsaka poskušala s pridom izkoristiti, če je bilo zanjo ugodno. Tako je kljub zameram s partizanske strani (npr. v zvezi z izginotjem britanskega oficirja Terenca Athertona spomladi 1942⁷) izšel ponatis štirih njegovih člankov iz decembra 1943 v posebni brošuri "Titovo jugoslovansko partizansko gibanje" z uvodno besedo Louisa Adamiča.⁸ Ti članki v tedaj najodmevnejšem ameriškem časniku (Vladimir Dedijer ga je celo poimenoval "glavni organ ameriškega tiska"⁹) so pomenili prelomnico v vrednotenju partizanskega gibanja v ameriškem javnem življenju,¹⁰ kar pa Sulzbergerja ni motilo, da ne bi kasneje objavil tudi pogovora z Dražo Mihailovićem.¹¹ Pisec uvodnih besed v slovenski izdaji Sulzbergerjevih spominov, ugledni diplomat Leo Mates, je takšno stališče pojasnil z vsakokratnim prilagajanjem pisanja New York Timesa trenutni ameriški politiki.¹² Morda ta ugotovitev ni povsem neutemeljena, vsekakor pa drži, da je za Sulzbergerja značilen profesionalno neoporečen način poročanja. Čeprav v Sloveniji tedaj ni bil, je tudi zaradi te svoje lastnosti kot dober poznavalec Jugoslavije, gotovo bil seznanjen, vsaj v temeljnih potezah, tudi s slovenskimi razmerami, kar kaže tudi pričujoči članek in nenazadnje tudi Snojeva ocena v pismu Izidorju Cankarju 20. januarja 1943: "Ta današnji članek je že tretji v tej seriji ter je ta isti časnikar, tudi v prvih dveh omenjal Slovenijo in to zelo dobro in pozitivno."¹³

Nasploh so bili različni članki v tujem tisku o slovenskih vprašanjih, ki jih je bilo kar nekaj, v slovenski znanstveni literaturi bolj ali manj prezrti. Izjema je morda le Boris Mlakar, ki nekatere od teh vsaj omenja npr. polemike glede zahodne meje z italijanskimi protifašističnimi emigranti (Carlo Sforza, Gaetano Salvemini, Luigi Sturzo) v istem časniku leta 1941 in 1943, in je tudi edini, ki je opozoril na pričujoči Sulzbergerjev članek.¹⁴ Še manj pa je seveda bil predmet pozornejše obdelave. Zato ga zaradi zanimivosti (prevedenega) navajam v celoti.

⁶ Npr. Sulzberger (str. 58) opisuje srečanje z jugoslovansko delegacijo v Moskvi aprila 1945: "Sinoči sem se udeležil sprejema pri Titu. (...) Tito me je predstavil Milovanu Đilasu, čemernemu Črnogorcu, ki si je pridobil Stalinovo naklonjenost s svojim partizanskim slovesom in sposobnostjo recitiranja pesmi. Đilas me je togo pogledal in rekel: 'A, vi ste tisti Američan, ki piše, da naš Tito pobija srbske kmete z ameriškimi puškami.' Pokazal mi je hrbet. Tito se je zasmel, me lopnil po rami in rekel: 'Nič se ne menite zanj.'"

⁷ Vladimir Dedijer, Dnevnik 1941-1944 (II. knjiga od 28. novembra 1942 do 10. februarja 1943). Rijeka 1981 (četrti izdaja), str. 87.

⁸ Tito's Yugoslav Partisan Movement. By C. L. Sulzberger. By Special Permission from The New York Times, December 21.-28. 1943. The United Committee of South-Slavic Americans, New York 1944.

⁹ Vladimir Dedijer, Dnevnik 1941-1944 (III. knjiga od 10. novembra 1943 do 7. novembra 1944). Rijeka 1981 (četrti izdaja), str. 57 (odslej Dedijer, Dnevnik (III)).

¹⁰ Dedijer, Dnevnik (III), str. 57-65. Sulzberger je npr. tudi prvi objavil Churchillovo izjavo, ki jo je dal po teheranski konferenci na tiskovni konferenci v Kairu, na kateri je britanski premier dejal, da partizani v Jugoslaviji zadržujejo več nemških divizij, kot jih je na italijanski fronti, pri tem pa je izrecno opozoril naj se te besede ne pojavijo v tisku (Dedijer, Dnevnik (III), str. 31).

¹¹ Dedijer, Dnevnik (III), str. 205.

¹² Sulzberger, Memoari. Predgovor k slovenski izdaji (Leo Mates), str. 8.

¹³ Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota II (bivši Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino) (odslej ARS II), Osebna zbirka Izidorja Cankarja (odslej Cankar), f. 6.

¹⁴ Boris Mlakar, Problem zahodne meje pri Slovencih 1941-1945 (protirevolucionarni tabor). Prispevki z mednarodne konference Pariška mirovna pogodba, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske k Sloveniji. Acta Histriae VI. Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper, Koper 1998, str. 313 in 315. Pripomniti velja le, da je navedeni članek izšel v New York Timesu in ne v londonskem Timesu kot je navedeno v gornjem prispevku.

"POVOJNE MEJE V EVROPI SE PROUČUJEJO

*Vzhodnoevropske begunske vlade kažejo na Moskvo za vodstvo v žgočih zahtevah
Dolžnost "Drang nach westen"*

Ruske zahteve naj bi preprečile ekspanzijo v tradicionalnih smereh

Medtem ko dan za dnem raste ugled sovjetske Rusije z novimi zmagami nad najmočnejšimi vojskami, kar jih je doslej videla Evropa, vzhodnoevropske begunske vlade naglo spoznavajo, da bodo njihove poveljne zveze bolj usmerjene proti vzhodu, proti Moskvi kot pa pred tem, vzdolž reke Donave proti zahodu. Kot posledica tega, potekajo njihove diskusije o morebitnih novih mirnodobnih mejah, vedno bolj vzdolž črt načrta "Drang nach Westen".

Rusija uradno razglša nezanimanje za sedanje sklepe o poveljnih mejah srednjeevropskih držav. Toda tukajšnji begunski zavezniški viri izražajo prepričanje, da bi Moskva, da bi se zaščitila pred prihodnjim napadom z zahoda, potegnila sledeče nove meje, kot minimum pa bi sledilo:

Finska Karelija naj bi bila nevtralizirana, sovjetska Rusija naj bi zasedla Petsamo in baltske države razen okrožja Volna, ki naj bi ga zadržala Poljska.

Omenjena stara Curzonova linija

Nove meje naj bi grobo sledile stari Curzonovi črti preko Poljske do Romunije, prevzela naj bi od Romunije severno Bukovino, Besarabijo in delto Donave, ter tako obdržala nadzor nad srednjeevropsko rečno arterijo; prav tako bi zasedla severno in srednjo Dobružo in večino bolgarske črnomske obale, vključno z Varno in morebiti z Burgasom.

Medtem ko Rusi ostro zanikajo, da bi sploh razmišljali o jasnih mejah in vztrajajo, da bi morali o takšnih zadevah razpravljati po vojni neposredno narodi vzhodne Evrope, ne pa njihovi predstavniki v emigraciji, pa se ti isti emigranti, zaradi strahu glede bodočih mej, ozirajo za kompenzacije proti zahodu.

Navkljub temu, pa emigrantske vlade spoznavajo, da bo težko zavriniti morebitne zahteve Moskve po omenjenih ozemljih po premirju, saj Rdeča Armada nosi glavno breme v boju proti silam osi in Sovjetska Rusija nima predvojnih sporazumnih obveznosti glede omenjenih področij, razen Bolgarije, kjer pa razmere niso nič kaj prijateljske.

Poljska bo zahtevala nadomestila za okrožji Vilna in Lvov, ki naj bi ju Rusija bila pripravljena prepustiti, tako kot tudi vzhodno Prusijo in Gdansk, vzhodno Prusijo do Odre in velik del Šlezije vzhodno od Wroclava.

V predstavah o teh morebitnih mejah, si Poljaki tudi prizadevajo za vpliv na federacijo Srednje Evrope na podlagi samostojne državnosti. Za doseg tega cilja, morajo doseči trajni sporazum s Čehi. Začasna podlaga za tak sporazum je bila že dosežena, toda nadaljnjega napredka ni bilo. Še vedno obstaja nesporazum s Čehi glede Tešina.

Čehi vztrajajo na predmüchenskih mejah kot potrebnim predpogojem in Poljaki, ki so dobili Tešin med razpadom praške vlade, bi ga radi zadržali.

Čehi dajejo prednost federaciji

Čehi se pozitivno nagibajo k misli o poveljni federativni ideji, toda želijo se pri-

ključiti h kakršnekoli bloku kot združena Čehoslovaška država in ne kot ločeni češka in slovaška državi.

Dr. Edvard Beneš, ki nosi naziv predsednika v glavnem na podlagi predmünchenskih dni, mora vztrajati na priznanju in ponovni vzpostavitvi prejšnjih mej. Vendar pa bi v primeru, da bi Sovjetska Rusija želela vključiti Podkarpatsko Rusijo (Rutenijo), je mogoče, da Čehi tega ne bi nepopustljivo zavrnil.

Toda Čehi si močno prizadevajo pridobiti nazaj vse prejšnje češkoslovaško ozemlje od Madžarske, še posebno slovaška okrožja okoli Košic.

Tiste tukajšnje Madžare, ki imajo kakršnekoli zveze v diplomatskih krogih, zelo skrbi, da bo njihova država celo bolj zmanjšana kot je bila po Trianonu, preden bi ji bilo dovoljeno igrati vlogo v federativni shemi. Madžari niso seznanjeni samo z idejami Čehov in Jugoslovanov o ponovni pridobitvi izgubljenih ozemelj, ampak tudi sklepajo, da si bi Romunija skrajno prizadevala pridobiti vrnitev severne Transilvanije, v primeru izgube njenih vzhodnih ozemelj na račun Rusije.

Nekateri Srbi bi želeli oblikovati blok s preostanki Bolgarije, da bi imeli ortodoksno cerkveno skupnost kot enoto. To bi samodejno potisnilo iz zveze rimskokatoliške Hrvate in verjetno tudi Slovence.

Tukajšnji Slovenci želijo obnovljeno Jugoslavijo, toda če bi bilo to nemogoče zaradi hrvaško - srbskega spora, se že dogovarjajo o načrtih za samostojno Slovenijo, ki bo popolnoma nevtralna in pod nadzorom velikih sil, ki bi bile nameščene v Trstu ter bi nadzorovale trgovske poti v Srednjo Evropo preko tistih, ki so južno od Hamburga.

V vsakem primeru želijo biti Slovenci ponovno popolnoma združeni pod enotno vlado ter dobiti nazaj celotni Štajersko in Kranjsko od Nemcev ter celotno Istro in tržaško pokrajino od Italijanov, kot tudi od leta 1941 ozemlja, ki so jih zasedle sile osi in so bila dodeljena Madžarski.¹⁵

Položaj Hrvatov bo težak, če Jugoslavija ne bo obnovljena, toda zelo vdano upajo, da bo to storjeno, da bi olajšalo pregrupiranje v kakršnokoli federalno shemo.

*Albanci, čeravno tukaj nimajo uradnega predstavništva, želijo pridobiti položaj v Makedoniji, kjer imajo močno manjšino, še posebno če bodo morali privoliti grškim zahtevam po severnem Epiru med Korintom in Argyrokastrom. Grki zahtevajo vrnitev njihovih traških in makedonskih ozemelj in si zelo prizadevajo pridobiti Dodekaneške otoke in Ciper.*¹⁶

V središču članka je seveda vprašanje, kakšna bo usoda povojne srednje in jugovzhodne Evrope in kakšno vlogo bo pri tem imela nastajajoča velesila Sovjetska zveza. Dobro obveščeni novinar Sulzberger, bil je v tudi v Sovjetski zvezi, je seveda pravilno zaslutil smer bodočega povojnega razvoja dogodkov, čeprav je bil pri tem še premalo radikalen.¹⁷ Problema sovjetskega vpliva v srednji Evropi so se zavedali tudi v protirevolucionarnem taboru pri nas, tako je npr. Slovenska ljudska stranka v pismu o narodnopolitičnih ciljih Slovencev, ki je obsegalo 15 točk in je bilo namenjeno slovenskim politikom v Londonu (dr. Mihi Kreku), spomladi 1943 že predvidevala vsaj v

¹⁵ Poudarke je zaradi večje preglednosti uvedel pisec teh vrstic.

¹⁶ Članek se nahaja v ARS II, Cankar, f. 6. Iz angleščine ga je prevedla dr. Petra Svoltjšak.

¹⁷ Sulzberger, Memoari, str. 48. Tako je 15. aprila 1942 napisal: "Glede na moč Sovjetske zveze po vojni sem prepričan, da zatrdno hoče dobiti nazaj baltske države, Besarabijo in del Poljske in vzpostaviti finsko mejo iz leta 1941. Prepričan sem, da si bo poskusila pridobiti in da si bo pridobila odločilen diplomatski vpliv (večjega, kot so ga imeli carji) v slovanskih državah na Balkanu."

dveh točkah tudi sovjetsko soglasje kot pogoj za razrešitev določenih vprašanj.¹⁸ Vendar pa za pričujoči prispevek to ni osrednji problem, kajti v središču zanimanja je vprašanje, kako in na kakšen način so v gornjem članku, zlasti v primerjavi z drugimi narodi, predstavljeni Slovenci.

V članku je največ pozornosti med narodi srednje in jugovzhodne Evrope namenjene poljskemu in češkoslovaškemu vprašanju, toda takoj sledijo po obsegu Slovenci s svojimi narodnopolitičnimi zahtevami. Zanimivo in pomenljivo je, da je v članku Slovincem namenjenega več prostora kot Srbom in Hrvatom, večjim in tedaj tudi mednarodno bolj uveljavljenim jugoslovanskim narodom. Seveda v članku ni najpomembnejše število vrstic, namenjeno posameznim narodom, pomembno je predvsem, kako so predstavljeni. Tako je npr. Franc Snoj v pismu Izidorju Cankarju zapisal: "Vtisi iz Londona. (...) Naš slovenski položaj je precej dober. Sedaj nas že poznajo, pričenjajo se zanimati za detajle. Od Jugoslovancov samo Slovenci vedo kaj hočejo, mi je dejal neki angleški minister."¹⁹ Primerjalno z drugimi narodi (ne le s Srbi in Hrvati, tudi npr. Madžari in drugimi) kažejo v članku predstavljene slovenske narodne težnje precej samozavesti in zrelosti, predvsem pa je jasno razvidno stališče, kaj Slovenci pričakujejo v povojni Evropi v narodnopolitičnem pogledu in to kljub ostremu notranjemu spopadu, saj se narodnopolitični cilji obeh nasprotujočih taborov načelno niso bistveno razlikovali.

V Sulzbergerjevem članku je prvič širši mednarodni javnosti predstavljena ideja o možnosti ustanovitve samostojne slovenske države, naslonjene na Trst. Korenine te zamisli, ki jih je zagovarjal predvsem Ehrlichov krog, so bile tedaj že precej stare, a je kot ideja, ki jo zastopa pomemben politični dejavnik (t. j. slovenski politiki v emigraciji) kot možno rešitev slovenskega vprašanja, prišla nekoliko bolj v ospredje šele po okupaciji in razkosanju Jugoslavije. Tedaj se je slovenskim politikom v emigraciji včasih dozdevalo, da predvsem zaradi globine hrvaško-srbskega spora po vojni ne bo mogoče obnoviti jugoslovanske države. Zato so slovenski politiki v emigraciji v medsebojnem dopisovanju že jeseni 1941 razmišljali tudi o možnosti oblikovanja samostojne slovenske države. Jeseni 1942, ko se je hrvaško-srbski spor še zaostрил, pa je Miha Krek, ki je bil tedaj v Londonu, z idejo samostojne slovenske države v zaledju Trsta prišel tudi v mednarodne diplomatske kroge in zavezniško javnost (o tem priča prav Sulzbergerjev članek) ter hkrati za mnenje o njej zaprosil tudi vodstvo Slovenske zaveze v domovini. Na obeh mestih je bila ideja zavrnjena z razlago, da je cilj tako Velike Britanije kot tudi Slovenske zaveze obnova jugoslovanske države. Zaradi tega Miha Krek spomladi 1943 te ideje, ki je bila že tako ali tako tedaj mišljena bolj kot izhod v sili in to v primeru nerazrešljivih nasprotij med Srbi in Hrvati pri obnovi Jugoslavije, tedaj ni več pretirano poudarjal. V tistem času, kot je razvidno tudi iz prej predstavljenega članka, zamisel o samostojni slovenski državi naslonjeni na Trst torej ni bila plod morebitne protijugoslovanske politike slovenskih politikov v emigraciji.²⁰ Z zavrnitvijo zamisli o samostojni slovenski državi spomladi 1943 pa ta ideja še ni zamrla. Ponovno je postala aktualna od jeseni 1944 naprej in se je pojavljala še v prvem povojnem obdobju, čeprav v nekoliko preoblikovani in dopolnjeni podobi, predvsem pa so bili razlogi za njeno oživitev drugačne narave kot med letoma 1941 in 1943.

¹⁸ Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota III (bivši arhiv Ministrstva za notranje zadeve). Zbirka dr. Albina Šmajda, a. e. 3294.

¹⁹ ARS II, Cankar, f. 6.

²⁰ Bojan Godeša, Slovenci in jugoslovanska skupnost v letih 1941 do 1945. Slovenci in Makedonci v Jugoslaviji. Ljubljana-Skopje 1999, str. 75-77.

SUMMARY

The New York Times on Plans for an Independent Slovene State during World War II

The treatise is about the article "Post-war borders in Europe were studied" published in the New York Times on January 20th 1943. The focus of the article, written by the journalist Cyrus Leo Sulzberger, a distinguished expert on international politics, is on the question of the fate of the after-war central and south-eastern Europe and on the role of the Soviet Union in it. Relatively a lot of space in the article is portioned out to Slovenes (immediately after the Poles and Czechs, but before the Serbs, Croats, Hungarians and other), where the Slovene after-war national-political aims were presented. Those goals were a United Slovenia and restoration of the Yugoslav state, and if that were because of the Serbia-Croatian conflict not possible, the article mentions that the Slovenes were in talks on plans for an independent Slovenia leaned on the hinterland of Trieste. That was the first observation of the possibility of foundation of an independent Slovene state made in the international public. The roots of that conception were at that time pretty old, but as an idea represented by an important political factor (Slovene politicians in emigration) and as a possible solution of the Slovene question it came more into the forefront only after the occupation and dismemberment of Yugoslavia. Then it at times seemed to the Slovene politicians in emigration that it would above all because of the depth of the conflict between Serbia and Croatia not be possible to restore the Yugoslav state. Thus the Slovene politicians in emigration considered already in autumn 1941 in their correspondences the possibility of forming an independent Slovene state. In autumn 1942, when the Serbia-Croatian conflict became strained, Miha Krek, the leader of Slovene politicians in emigration, who was at that time in London, revealed the idea of an independent Slovene state in the hinterland of Trieste to the international diplomatic circles and the allied public. At the same time Krek requested for opinion the leadership of the Slovene Alliance (Slovenska zaveza) in the homeland, who, in the same manner as the British diplomacy, rejected the idea with an explanation that their aim was restoration of Yugoslavia. Because of such course of events Miha Krek did in spring 1943 not exceedingly stress the mentioned idea, which was already then conceived as an emergency exit in the case of insoluble oppositions between Serbs and Croats in restoring the Yugoslav state. Thus the conception of an independent Slovene state leaned on Trieste was at that time not a product of eventual counter-Yugoslav policy of Slovene politicians in emigration. With the rejection of the conception of an independent Slovene state in spring 1943 the idea did not die away. Again it became actual from autumn 1944 on and appeared in the after-war years, although in a slightly re-shaped and supplemented form, and above all, the reasons for its revival were of different character than those from 1941 and 1943.

ZDENKO ČEPIČ

VOLITVE V LJUDSKO SKUPŠČINO FEDERATIVNE LJUDSKE REPUBLIKE JUGOSLAVIJE V LUČI VOLILNE ZAKONODAJE

Volitve zagotavljajo sodelovanje državljanov v političnem življenju preko izvolitve svojih političnih predstavnikov. Volitve so sredstvo, prek katerega lahko 'slehernik' sodeluje v političnem življenju in se tako posredno udeležuje pri oblasti v državi. Volitev predstavniških teles so poznali že v antičnih grških mestnih državah, npr. v Atenah, vendar je mogoče o volitvah, kakršne poznamo danes govoriti, od uvajanja večstrankarske demokracije v meščanskih državah. Prve volitve v modernem pomenu besede je prinesla Slovincem buržoazna revolucija leta 1848.¹

Volitve so način sodelovanja državljanov pri izvajanju oblasti. Temelj za volitve kot izraz posredne demokracije je volilni sistem, ki opredeljuje volilno pravico. Kakšna je ta, ali je splošna, enaka, oziroma po načinu volitev v predstavniški zakonodajni organ, to je, ali so neposredne in tajne, je opredeljena stopnja demokratičnosti politične ureditve posamezne države. Po volitvah oziroma po volilni zakonodaji je mogoče opredeljevati stopnjo demokratičnosti in spremembe v prvi jugoslovanski državi (1918-1945), pa tudi po drugi svetovni vojni v drugi Jugoslaviji (1945-1991). Druga, socialistična, avnojska Jugoslavija je nastala z revolucionarno zamenjavo oblasti v času druge svetovne vojne (na drugem zasedanju AVNOJ - Protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije konec novembra 1943) oziroma po vojni z volitvami v ustavodajno skupščino in z razglasitvijo nove državne ureditve. Vzpostavljen je bil politični sistem, v katerem je oblast imela ena in edina politična stranka, ki je najprej razvijala sistem t. i. ljudske demokracije in nato socialistične demokracije s poudarkom na samoupravljanju. Kljub enostrankarstvu pa so bile v vsem obdobju druge Jugoslavije redne volitve v organe oblasti, od najvišjega zakonodajnega do lokalnih organov oblasti.

V socialistični Jugoslaviji so bile volitve v različne predstavniške organe, od najnižjih organov oblasti, najprej imenovanih narodnoosvobodilni odbori oziroma po sprejemu ustave v začetku leta 1946 ljudski odbori, nato v občinske skupščine, v podjetjih v delavske svete in v delegacije samoupravnih interesnih skupnosti, pa vse od volitev v republiške skupščine do zvezne skupščine. V vrhovni jugoslovanski državni zakonodajni organ, Ljudsko skupščino FLRJ oziroma v Zvezno skupščino SFRJ, je bilo v vsem obdobju socialistične Jugoslavije enajst volitev. Hkrati z volitvami v zvezno skupščino pa so potekale tudi volitve v republiške in v pokrajinski skupščini, razen ob prvih zveznih volitvah novembra 1945 v jugoslovansko ustavodajno skupščino; v republiške ustavodajne skupščine so bile volitve kasneje, v Sloveniji oktobra 1946.

Ureditev socialistične Jugoslavije, večnacionalne države s federativnim ustrojem, so v vsem njenem obstoju opredeljevale tri ustave in ustavni zakon, ki je tudi imel značaj ustave. Po vsaki ustavi je bila zvezna skupščina vrhovni organ državne oblasti in ustave so določale tudi volilna načela za izvolitev v to zakonodajno telo. Z vsako ustavo se je spremenila sestava skupščine in s tem tudi volilna zakonodaja. Od razglasitve republike 29. novembra 1945 do sprejema druge jugoslovanske ustave 7. aprila 1963 je bilo uradno ime države Federativna ljudska republika Jugoslavija, s čimer je bila opredeljena njena ureditev in sistem oblasti. Po letu 1963 je bilo ime države Socialistična federativna republika Jugoslavija.

¹ Vasilij Melik: Volitve na Slovenskem 1861-1918. Ljubljana 1965, str. 5.

V obdobju Federativne ljudske republike Jugoslavije (1945-1963) je bila ustava spremenjena enkrat; leta 1953 je bil sprejet ustavni zakon, ki je imel v resnici moč ustave oziroma je bil ustava. Ustavni zakon je spremenil tudi sestavo skupščine, tako da so volitve vanjo potekale po drugačni zakonodaji. V tem času so bile štiri volitve v zvezno skupščino. Prve volitve po drugi svetovni vojni, zgodovinsko morda najbolj pomembne in v zgodoviniopisju tudi največkrat obdelovane, čeprav v resnici zelo omejeno, predvsem s poudarjanjem hib in nepravilnosti pri izvedbi, so bile v ustavodajno skupščino. Zaradi ustavnih sprememb so bila za te štiri volitve tudi različna zakonska volilna določila; potekale so po štirih volilnih zakonih, pri čemer so prve in druge volitve potekale po kombiniranem sistemu, večinskem in sorazmernem (proporcionalnem), tretje in četrte, te so bile po delni spremembi ustave, pa po večinskem. Bistveno različen je bil tudi način določanja kandidatov. Hkrati s temi volitvami pa so, razen v primeru volitev v ustavodajno skupščino, potekale tudi volitve v republiške oziroma pokrajinsko (Vojvodina) in oblastno (Kosovo in Metohija) skupščino.

Za vse volitve v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni je značilno (delno izjemo v formalnem smislu predstavljajo prve volitve, volitve v ustavodajno skupščino novembra 1945 in volitve leta 1950), da so nastopali le kandidati, ki so pripadali oblasti oziroma edini stranki ali družbeno-politični organizaciji, kot se je opredeljevala Komunistična partija oziroma Zveza komunistov. Šlo je za enostrankarske volitve, ki pa so sprva vsaj navzven, po zakonu, imele značaj klasičnih večstrankarskih volitev ali vsaj volitev več različnih kandidatnih list. Volitve po sprejetju ustave leta 1974 pa so bile t.i. delegatske volitve, ki pa niso imele mnogo skupnega s 'parlamentarnimi' volitvami. Delegatsko načelo se je v resnici pojavljalo že v volitvah leta 1953.

Vsa oblast v drugi Jugoslaviji je po opredelitvi prve ustave, sprejete v začetku leta 1946, izhajala iz ljudstva in je pripadala ljudstvu oziroma po kasnejših ustavnih opredelitvah je pripadala oblast delovnemu ljudstvu, kar jo je uvrščalo med države, zgrajene na demokratičnih načelih. Ustava je opredeljevala tudi volitve predstavniških organov državne oblasti; državljani so volili po splošni, enaki in neposredni volilni pravici s tajnim glasovanjem (Ustava FLRJ, 1946, 7. člen). Ta osnovna načela, značilna za demokratičnost volitev, so ostala v veljavi kljub spremembam v političnem sistemu oziroma v ustavni ureditvi države.

Prve volitve po drugi svetovni vojni na državni ravni so bile volitve v ustavodajno skupščino 11. novembra 1945. Zakonodajo za te volitve je sprejela Začasna ljudska skupščina, ki so jo sestavljali 'poslanci' Avnoja in poslanci Narodne skupščine Kraljevine Jugoslavije, izvoljeni decembra 1938, ki med vojno niso sodelovali z okupatorjem. Namen te skupščine, njen obstoj je temeljil na priporočilih z zavezniške konference 'velikih treh' na Jalti, je bil sprejeti predvsem zakone, potrebne za izvedbo volitev v ustavodajno skupščino in zakone, s katerimi so bile utrjene osnove sodstva in pravnega reda. Prvi zakonski akt, ki ga je sprejela Začasna ljudska skupščina že prvi dan zasedanja 10. avgusta 1945, je bil Zakon o volilnih imenikih.² Bil je eden najvažnejših glede pravic državljanov, sprejet pa je bil zato tako hitro, da je oblast lahko pregledala volilno telo. V tem zakonu je bila opredeljena volilna pravica. To so imeli vsi moški in ženske z dopolnjenimi 18. leti, medtem ko starostna omejitev ni veljala za vojake oziroma bivše borce narodnoosvobodilne vojske z argumentom, "če so lahko nosili puško, so dovolj zreli, da lahko glasu-

² Uradni list Demokratične federativne Jugoslavije, 59-558, 11. 8. 1945.

jejo in so izvoljeni."³ To je veljalo namreč za aktivno in pasivno volilno pravico. Glede na predvojno volilno zakonodajo so bile to novosti, ki so število volilcev bistveno povečale. Zakon pa je opredelil tudi tiste, ki volilne pravice niso imeli; niso je imeli nekdanji ministri v kraljevih vladah od 6. januarja 1929 do 5. februarja 1939 (vključno z ministri vlade Milana Stojadinovića), razen če so se odlikovali v boju proti okupatorjem, pripadniki vojaških formacij okupatorjev in njihovih sodelavcev, člani "Kulturbunda", italijanskih fašističnih organizacij in člani njihovih družin, aktivni funkcionarji ustaških, četniških, nedičevskih, ljotičevskih organizacij, tisti, ko so bili v politično-polijski službi okupatorjev in kvizlingov, tisti, ki so "prostovoljno iz lastne pobude" gospodarsko podpirali okupatorja, tisti, ki so bili od sodišč narodne časti obsojeni na izgubo narodne časti, in osebe pod skrbstvom. Zakon je tudi predvidel, da bodo federalne vlade za svojo republiko določile, kdo so pripadniki vojnih formacij okupatorjev in njihovih sodelavcev in kdo so aktivni funkcionarji, ki so sodelovali z okupatorjem.⁴ Volilne imenike so sestavljali na svojem območju organi oblasti, ki so prebivalce najbolj poznali.⁵ V volilnem imeniku je bilo poleg osebnih podatkov treba vpisati tudi podatek o pismenosti. Zakon je predvideval ažuriranje volilnih imenikov vsako leto, kajti volilni imeniki naj bi bili stalni, za vse naslednje volitve. Julija 1946 je bil zakon o volilnih imenikih nekoliko dopolnjen,⁶ aprila 1947 pa je bilo izdano navodilo glede navajanja republiškega državljanstva volilca v volilnem imeniku.⁷

Način volitev je opredelil Zakon o volitvah narodnih poslancev za Ustavotvorno skupščino (Zvezno skupščino in Skupščino narodov),⁸ sprejet 22. avgusta 1945 (dan pred tem je bil sprejet zakon o ustavodajni skupščini). Volitve je zakon označil kot svobodne, splošne, enake in neposredne s tajnim glasovanjem. Določeno je bilo, da bodo volitve potekale na nedeljo; volitve na ta dan so ostale v veljavi pri vseh nadaljnjih volitvah.

V Zvezno skupščino, enega od dveh zborov Ustavodajne skupščine (v ustavi je ta zbor dobil ime Zvezni svet), so volili vsi državljani Jugoslavije z volilno pravico v vsej državi po ključu en poslanec na vsakih 40.000 prebivalcev, v drugi zbor, Skupščino narodov (v ustavi je ta zbor dobil ime Svet narodov) pa so volili volilci po federalnih enotah in avtonomnih pokrajinah in sicer "ne glede na njeno velikost in na število prebivalcev" po 25 poslancev (v Vojvodini po 15, na Kosovu in Metohiji po 10). V ustavi je bilo to sicer spremenjeno tako, da je za Zvezni svet bil predviden en poslanec na 50.000 prebivalcev, za Svet narodov pa naj bi se v vsaki republici volilo po 30 poslancev, vendar je to Ljudska skupščina FLRJ tik pred svojo razpustitvijo januarja 1950 spremenila ponovno v razmerje en poslanec na 40.000 prebivalcev za volitve v

³ Treče zasedanje AVNOJ i zasedanje Privremene narodne skupštine, 7.-26. avgust 1945, Stenografske beleške, str. 131.

⁴ V Sloveniji je Narodna vlada Slovenije 18. 8. 1945 izdala tajni nalog, komu naj se v Sloveniji volilna pravica odvzame. Jera Vodušek Starič: *Prezem oblasti 1944-1946*. Ljubljana 1992, str. 343.

⁵ Volilna pravica je bila v Jugoslaviji odvzeta 194.158 osebam, to je 2,3% vseh volilcev; teh je bilo za volitve v ustavodajno skupščino 8.383.455. (Rajko Kuzmanović: *Privremena narodna skupština DFJ*. Beograd 1981, str. 78.) V jugoslovanskih republikah niso vpisovali v volilne imenike različno število oseb, v Sloveniji pa sprva niso vnesli v imenike ponekod tudi do 70% volilnih upravičencev, kar pa so kasneje popravili na zahtevo Ministrstva za konstituantno, ki je zahtevalo, da delež volilnih upravičencev, ki ne bodo dobili volilne pravice ne sme presegati 10%. V Sloveniji je sestavljanje volilnih imenikov vodila v glavnem Ozna namesto, da bi to, kot je bilo zapisano v zakonu, izvajali lokalni organi oblasti. (Vodušek Starič, n.d., str. 343-347.)

⁶ UL Federativne ljudske republike Jugoslavije, 58-405, 19. 7. 1946.

⁷ UL FLRJ, 27-201, 1. 4. 1947.

⁸ UL DFJ, 63-595, 24. 8. 1945.

Zvezni svet.⁹ Takšno razmerje je ostalo tudi v Zakonu o volitvah iz januarja 1950, po katerih se je volilo v Ljudsko skupščino FLRJ drugega sklica, medtem ko je zapisano v ustavi, da se voli Svet narodov v vsaki republiki po 30 poslancev, ostalo v veljavi.¹⁰ V Zvezno skupščino oziroma v Zvezni svet se je volilo v vsakem volilnem okraju, ta je bil za volitve v ustavodajno skupščino praviloma enak upravnemu, po enega poslanca. Veljalo je večinsko načelo. Kandidatni listi za Zvezno skupščino ustavodajne skupščine sta bili dve, zvezna in okrožna, za Skupščino narodov pa federalna lista. Vsaka lista je imela svojega nosilca. Okrožne liste so sestavljali okrajni kandidati in njihovi namestniki. Okrožne liste so bile lahko v okviru zvezne ali so bile samostojne. Zvezno listo je moralo prijaviti zvezni volilni komisiji s podpisi 100 volilcev, okrožne pa je moralo podpisati 150 državljanov z volilno pravico, od katerih jih je moralo biti vsaj 20 iz polovice volilnih okrajev okrožja. Podpisi predlagateljev liste so morali biti overovljeni na sodišču. Kandidatno listo so volilne komisije objavile in volilci so imeli pravico do ugovora, če jim kateri od kandidatov ni ugajal. Za vsako kandidatno listo je bila predvidena posebna volilna skrinjica.¹¹

Glasovanje na voliščih je bilo tajno. Vsak volilec je dal svoj glas v skrinjico, ki naj bi bila zaprta z dvema različnima ključema in prirejena tako, da se spuščanje kroglic vanjo ni videlo in ne slišalo. Volilo se je s kroglicami, za kar so se odločili zaradi velikega deleža nepismenega prebivalstva. Glasovalo se je tako: "Ko prejme volivec kroglico, jo položi v dlan desne roke ali v levo, če desne nima, nato roko zapre, pristopi s takó zaprto roko po vrsti k vsaki skrinjici in seže s takó zaprto roko v vsako skrinjico. Kroglico spusti v tisto skrinjico, ki pripada kandidatni listi oziroma kandidatu, kateremu namerava oddati svoj glas. Ko potegne volivec roko iz poslednje skrinjice, jo pred vsemi odpre, da more vsakdo videti, da v roki ni več kroglice. Ves čas, ko volivec glasuje, pazijo predsednik in člani volilnega odbora, da volivec ne premesti kroglice v drugo roko in da je ne odnese s seboj."¹² Ta način glasovanja s kroglicami je bil uporabljen tudi na drugih volitvah takrat v državi, pa tudi na zveznih volitvah marca 1950. Poseben člen zakona je prepovedoval dan pred volitvami, na dan volitev in dan po njih točenje alkoholnih pijač. Takšno določilo je vseboval tudi naslednji zvezni volilni zakon leta 1950, nato pa ne več. Vsaka lista je lahko imela na vsakem volišču svojega predstavnika. Po koncu glasovanja in po preštetju glasov (kroglic) je moral predsednik volilnega odbora javno pred volilnim poslopjem razglasiti, koliko je katera kandidatna lista dobila oziroma kandidat dobil glasov.

Volitve poslancev v Zvezno skupščino so bile zaradi predvidenih več kandidatnih list po večinskem in tudi po sorazmernem (proporcionalnem) načelu. Predviden je bil trofazen način dodeljevanja poslanskih mandatov. Najprej je bilo uporabljeno večinsko načelo; za poslanca je bil izvoljen kandidat tiste liste, ki je dobila v volilnem okraju relativno večino glasov. Če je bilo na takšni listi več kandidatov, je bil izvoljen tisti, ki je dobil

⁹ UL FLRJ, 5-38, 25. 1. 1950; Odlok LS FLRJ o razglasitvi zakona o spremembi števila prebivalcev, na katero se po 53. členu ustave FLRJ voli en poslanec Zveznega sveta LS FLRJ.

¹⁰ UL FLRJ, 6-54, 26. 1. 1950.

¹¹ Na volitvah v ustavodajno skupščino novembra 1945 so bile le skrinjice Ljudske fronte, medtem ko meščanska opozicija svojih list ni postavila in je volitve bojkotirala, tako da je bila za njihove glasove postavljena skrinjica brez liste, imenovana tudi črna skrinjica. To naj bi bila ideološka označba za t.i. črno reakcijo.

¹² Nepravilosti na volitvah, o katerih je znanih mnogo pričevanj posameznikov in je to zato postalo del zgodovine, so bile predvsem glede volilnih skrinjic in kroglic, ki so se (naj bi se) pretresale po voliščih iz skrinjice brez liste v skrinjico Ljudske fronte. Skrinjice so bile prirejene tako, da se je slišalo, v katero je volilec spustil kroglico, kar je veljalo zlasti za skrinjico brez liste.

najvišje število glasov. Če bi imeli dve listi oziroma dva kandidata enako število glasov, je bil predviden drugi krog volitev čez teden dni. Druga faza je predvidela določanje in dodeljevanje mandatov po sorazmernem načelu z izračunavanjem na podlagi oddanih glasov v okrožju in števila predvidenih poslancev oziroma količnikov, česar namen je bil dodeliti mandate tistim okrožnim listam, ki v volilnih okrajih niso dobile toliko poslancev, kolikor jim pripadajo po okrožnem količniku, to je glede na skupno število glasov vseh kandidatnih list deljeno s številom poslancev, voljenih v volilni enoti. Tretja faza pa je bilo dodeljevanje poslanskih mandatov na osnovi Zvezne liste; poslanski mandat je bil predviden za vsakega nosilca liste, če je dobil v vsej državi skupaj najmanj 200.000 glasov. Predvideno je bilo izračunavanje tudi po zveznem količniku. Za volilne izide za Skupščino narodov oziroma za federalne liste je bil predviden izračun za vsako listo.

Po izvedenih volitvah 11. novembra 1945 je komplicirano izračunavanje mandatov za kandidatne liste odpadlo, kajti na volitvah je nastopila le ena - lista Ljudske fronte z nosilcem Zvezne liste za Zvezno skupščino Josipom Brozom-Titom.¹³ Nosilec federalne liste v Sloveniji za Skupščino narodov je bil Josip Vidmar. Obe listi Ljudske fronte sta na teh sicer načrtovanih in zakonsko pripravljenih večstrankarskih volitvah dobili večino; za Zvezno skupščino je lista Ljudske fronte dobila v Jugoslaviji 90,48% glasov, 'skrinjica brez liste' pa 9,52%, v Sloveniji 83,25%, 'skrinjica brez liste' pa 16,75%, kar je bilo med vsemi republikami najvišji delež za t.i. črno skrinjico. Za Skupščino narodov pa je lista Ljudske fronte dobila 88,69% glasov, v Sloveniji 82,23%, 'skrinjica brez liste' pa 11,31%, v Sloveniji 17,77% (večji delež je 'skrinjica brez liste' dobila v Vojvodini).¹⁴ Ustavodajna skupščina, ta se je po sprejemu ustave spremenila v Ljudsko skupščino FLRJ, je štela 523 poslancev, v Zveznem svetu 348, v Svetu narodov 175. V Zvezni svet je bilo glede na število prebivalcev največ izvoljenih poslancev iz Srbije (141), iz Slovenije pa jih je bilo 29.¹⁵

Poslanci izvoljeni v Ustavodajno skupščino na volitvah 11. novembra 1945 so svoj mandat nadaljevali tudi v Ljudski skupščini FLRJ, kateri je mandat potekel po štirih letih, januarja 1950. Nove volitve v zvezno skupščino so bile 26. marca 1950. Volilna zakonodaja ni bila bistveno spremenjena od zakonodaje za volitve v ustavodajno skupščino. Volile so se kandidatne liste, teh je lahko bilo več, uvedena oziroma dopuščena je bila skrinjica brez liste.¹⁶ Zaradi politične enovitosti je bilo določeno, da so poslanci v Zvezni svet izvoljeni po večinskem načinu z absolutnim številom glasov, poslanci Sveta narodov pa po sorazmernem načinu z izračunavanjem določenih količnikov po D'Hontovem načinu. Če noben kandidat ne bi dobil absolutne večine, so bile predvidene ponovne volitve. Te so bile predvidene tudi v primeru, da bi dobila v enem volilnem okraju dva kandidata enako število glasov. Veljalo je načelo, da se v vsakem volilnem okraju izvoli en

¹³ Prijavljena je bila še ena zvezna kandidatna lista, lista "Radnog fronta", katere nosilec je bil književnik in nekdanji poslanec iz Beograda Dimitrije Hadži-Vasiljev. Kandidaturo te liste je zvezna volilna komisija zaradi neizpolnjevanja zakonskih pogojev (20. člen Zakona o volitvah, ki je določal, da mora prijavo podpisati 100 državljanov) odbila.

¹⁴ UL DFJ, 92-879, 880, 27. 11. 1945.

¹⁵ To je bilo enako število poslancev kot na zadnjih skupščinskih volitvah v Kraljevini Jugoslaviji decembra 1938, ko je lista JRZ (SLS) dobila vseh 29 poslancev v Dravski banovini. Merilo glede števila volilcev na poslanca je bilo namreč enako.

¹⁶ Kandidirana in izvoljena je bila le ena lista - lista Ljudske fronte, ki je dobila v Jugoslaviji 93,33% glasov za Zvezni svet, za Svet narodov 93,42%, skrinjica brez liste za Zvezni svet 6,77%, za Svet narodov pa 6,58%; V Sloveniji je lista Ljudske fronte (Osvobodilne fronte) dobila na volitvah za Zvezni svet 92,39%, za Svet narodov 92,61%, skrinjica brez liste pa 7,61% za Zvezni svet in 7,39% za Svet narodov. UL FLRJ, 26-222, 223, 8. 4. 1950.

poslanec. Volilnih okrajev je bilo 405, od tega v Sloveniji 35.¹⁷ Toliko je bilo tudi poslanskih mest za Zvezni svet. Predlaganje kandidature je ostalo enako; za Zvezni svet je za kandidata moralo dati svoje podpise najmanj 100, za Svet narodov pa najmanj 20 volilcev. Vsaka lista in vsak kandidat je lahko imel na vsakem volišču zaupnika.

Novost v volilnem zakonu iz leta 1950 je bila možnost odpoklica poslanca, kar je izhajalo iz določila, da so poslanci za svoje delo odgovorni volilcem. Odpoklic poslancev je urejal poseben zakon, ki ga je sprejela že novo izvoljena skupščina konec junija 1950.¹⁸ Odpoklic poslanca so lahko zahtevali njegovi volilci, poslanca Sveta narodov pa je lahko odpoklicala ljudska skupščina republike, v kateri je bil izvoljen. Za odpoklic poslanca je bila potrebna absolutna večina vpisanih volilcev volilnega okraja, kjer je bil poslanec izvoljen. Predlog za odpoklic poslanca Zveznega sveta je morala podati tretjina vseh vpisanih volilcev volilnega okraja, za poslanca Sveta narodov pa petina. Odpoklic poslanca naj bi se izvedel prek glasovanja na voliščih, poslanca Sveta narodov pa na seji republiške skupščine.

Naslednje volitve v Ljudsko skupščino FLRJ so bile še pred iztekom njenega štiri-letnega mandata, novembra 1953. Razlog je bil nova ureditev skupščine, kar je bila posledica ustavnih sprememb, izraženih z ustavnim zakonom, sprejetim januarja 1953.¹⁹ Ta je uzakonil tudi drugačno skupščinsko sestavo; uveden je bil Zvezni zbor in Zbor proizvajalcev. Zvezni zbor so volili državljani na podlagi splošne, enake in neposredne volilne pravice in sicer po pravilu en poslanec na 60.000 prebivalcev, ter poslanci republiškega zbora izmed sebe po 10 poslancev za Zbor narodov, ki je postal del Zveznega zbora. S tem je bilo zmanjšano zastopstvo posamezne republike v zvezni skupščini v primerjavi s prejšnjim Svetom narodov; namesto po trideset poslancev iz vsake republike jih je v zboru narodov bilo le po deset iz republik oziroma šest iz avtonomne pokrajine Vojvodine in štirje iz avtonomne oblasti Kosovo in Metohija. Ti poslanci niso bili več voljeni neposredno na volitvah, temveč so jih izvolili in delegirali v zvezno skupščino iz republiških skupščin.²⁰ To je pomenilo, da je bil Zvezni zbor sestavljen iz dveh vrst poslancev: izvoljenih na volitvah neposredno in delegiranih. Zbor proizvajalcev, uvedba tega je bila posledica uvajanja samoupravljanja v jugoslovanski politični sistem, pa so sestavljali poslanci, ki so jih izvolili tisti proizvajalci, ki so bili zaposleni v proizvodnji, prevozništvu in trgovini in to "v takšnem razmerju, kakor so gospodarska področja udeležena pri skupnem družbenem produktu FLRJ" (čl. 25). Pravilo je bilo, da so volili enega poslanca na 70.000 'proizvajalnih' prebivalcev. Izvoljeni poslanci so postali po določilu ustavnega zakona tudi odborniki okrajnega ali mestnega zbora oziroma zbora proizvajalcev ljudskega odbora, kjer so bili izvoljeni.²¹

Kljub sprejetemu Ustavnemu zakonu je zvezna skupščina v starem sestavu delovala še naprej, do razpustitve 10. septembra 1953.²² Dan pred tem je sprejela Zakon o pravicah in dolžnostih, o volitvah in odpoklicu zveznih ljudskih poslancev.²³ Volitve v novo skupščino so bile 22. novembra 1953, medtem ko so bile volitve v Zbor proizvajalcev več dni med delovnim tednom, od 22. do 24. novembra. Hkrati z volitvami v

¹⁷ UL FLRJ, 8-70, 2. 2. 1950.

¹⁸ UL FLRJ, 43-392, 5. 7. 1950.

¹⁹ UL FLRJ, 8-19, 14. 1. 1953.

²⁰ O vprašanju izraza federalizma v skupščinskem sistemu po ureditvi v ustavnem zakonu glej Mateja Režek: Jugoslovanski federalizem in ustavni zakon leta 1953. Prispevki za novejšo zgodovino, 1998, 1-2, str. 151-160.

²¹ UL FLRJ, 3-19, 14. 1. 1953.

²² UL FLRJ, 42-352, 21. 10. 1953.

²³ UL FLRJ, 35-293, 10. 9. 1953.

zvezno skupščino so bile tudi volitve v republiške skupščine oziroma v pokrajinsko (Vojvodina) in oblastno skupščino (Kosovo). Novoizvoljena Ljudska skupščina FLRJ na volitvah novembra 1953 je štela 554 poslancev, od tega Zvezni zbor 282 izvoljenih neposredno in 70 izvoljenih v republiških oziroma pokrajinski in oblastni skupščini, v Zboru proizvajalcev pa 202 (skupina industrije 135, skupina kmetijstvo 67); v Sloveniji je bilo v Zvezni zbor izvoljenih 24 poslancev, v Zbor proizvajalcev pa v skupini industrije, trgovine in obrti 18, v skupini kmetijstvo pa 4 poslanci.²⁴

Po zakonu je volitve v zvezno skupščino razpisal Zvezni izvršni svet kot izvršilni organ skupščine (po volilnem zakonu iz leta 1950 je volitve razpisal Prezidij Ljudske skupščine FLRJ kot del zakonodajnega organa). Nasploh je imel ZIS glede volitev velike pristojnosti; določal je število poslancev v posameznih republikah glede na število prebivalstva republike in v sporazumu z republiškimi izvršnimi sveti volilne okraje. V primeru, ko po postavljenem pravilu, na koliko volilcev pride en poslanec, ni bilo porazdeljeno celotno število poslancev, je zakon predvidel, da se za preostalo število poslancev ti porazdelijo tistim republikam po vrsti glede na velikost ostanka. Prav tako je ZIS določil skupno število poslancev, ki so se volili v Zbor proizvajalcev na podlagi pravila en poslanec na 70.000 "proizvajalnega prebivalstva". Namreč določiti je bilo treba število poslancev za vsako "proizvajalno skupino", da so bile sorazmerno zastopane vse v Zboru proizvajalcev glede na doseženi družbeni bruto produkt posamezne skupine.²⁵

Volitve v Zvezni zbor so bile po večinskem načelu; kandidat, ki je dobil v volilnem okraju največje število glasov, je bil izvoljen. Volili so se posamezni kandidati in ne več kandidatne liste. Predlaganje kandidatov je zakon predvidel prek zborov volilcev po volilnih enotah za volitve odbornikov v okrajne in mestne zборе, pa tudi v gospodarskih organizacijah. Zbor volilcev je lahko predlagal kandidata, če se ga je udeležila najmanj desetina volilcev z območja, vendar jih je moralo biti prisotnih vsaj 50; če je bilo v gospodarski organizaciji zaposlenih več kot 300 "proizvajalcev", so bili lahko zbori volilcev tudi po posameznih obratih. Vsak volilec je na zboru volilcev lahko predlagal svojega kandidata, nato pa je zbor volilcev o skupnem kandidatu glasoval; to je postal tisti, ki je dobil z javnim glasovanjem največje število glasov. Kandidata za poslanca pa so lahko predlagali tudi državljani in sicer s podpisi (overovljenimi) najmanj 200 volilcev volilnega okraja. To je veljalo tudi za poslanske kandidate za Zbor proizvajalcev.

Na teh volitvah so bile za glasovanje namesto kroglic uvedene glasovnice, na katerih so volilci obkrožali, koga volijo. Vsak kandidat je imel lahko na volišču svojega predstavnika, ki je sodeloval tudi pri štetju glasov. Volitve poslancev v Zbor proizvajalcev pa so bile posredne, prek "volilnega telesa", ki so ga v vsaki proizvodni skupini (industrija, trgovina, obrt in kmetijstvo) sestavljali tisti člani zborov proizvajalcev okrajnih in mestnih ljudskih odborov, izvoljeni v te na volitvah leta 1952 v posamezni proizvodni skupini. Vsak član volilnega telesa je imel toliko glasov, kolikor je v okraju sorazmerno pripadlo proizvajalcev tiste proizvodne skupine, v kateri je bil izvoljen za člana zbora proizvajalcev. Za poslanca Zbora proizvajalcev je bil izvoljen tisti kandidat, ki je dobil največ glasov. Volilni zakon iz leta 1953 je predvidel tudi možnost odpoklica poslanca in za to predpisal postopek, ki je bil enak kot za izvolitev prek zborov volilcev in glasovanja na voliščih.

Naslednje volitve v jugoslovansko zvezno skupščino (istočasno so bile volitve tudi v

²⁴ UL FLRJ, 50-420, 16. 12. 1953.

²⁵ UL FLRJ, 36-298, 13. 9. 1953. Razmerje med industrijsko, trgovinsko, obrtno skupino in kmetijsko skupino je bilo v doseženem DBP 3:1. Od 135 poslancev v industrijsko, trgovinski, obrtni skupini so v Sloveniji volili 18 poslancev, od 67 poslancev pa v kmetijski 4.

republiške skupščine) so bile 23. marca 1958. Spremembe in dopolnitve volilnega zakona iz leta 1953 je skupščina sprejela oktobra 1957, prečiščeno besedilo pa je sprejela decembra 1957.²⁶ Konec decembra 1957 se je skupščina, izvoljena novembra 1953, razpustila. Načela volitev so po spremembah in dopolnitvah ostala enaka, spremembe so bile bolj stilske (slogovne) zaradi nekaterih sprememb v upravno teritorialni ureditvi (odpravljena mesta kot upravno teritorialne enote) kot vsebinske. Med temi spremembami in dopolnitvami je bila najbolj vidna sprememba kandidatna postopka, ki je postal dolg in zapleten. Zborom volilcev se je pridružila še kandidatna konferenca. Na zboru volilcev, te je moral za območje administrativne občine sklicati predsednik občinskega ljudskega odbora, so volilci volili delegate za kandidatno konferenco, ki jo je v volilnem okraju sklicala okrajna volilna komisija. Kandidatna konferenca oziroma delegati zborov volilcev so volili kandidate (javno z dvigom rok); kandidat za kandidata je postal tisti, ki je dobil najmanj 40% glasov članov kandidatne konference. Možno je bilo izvoliti več kandidatov, imena teh pa je sporočila kandidatna konferenca okrajni volilni komisiji, ta pa predsednikom občinskih LO z območja volilnega okraja. Predsednik občinskega LO je ponovno sklical zbor volilcev na območju občine, na katerih so volilci določili z glasovanjem (z dvigom rok) kandidata (kandidate); na zboru je morala biti vsaj desetina volilcev z območja, za katerega je bil zbor sklican. Volilni zbor volilcev pa je lahko sam izvolil kandidata (kandidate), če se ni strinjal s kandidatom (kandidati) kandidatne konference. Tak postopek kandidiranja, prek kandidatnih konferenc je veljal tudi za kandidiranje v Zbor proizvajalcev.

Novost je bila tudi glede izvolitve poslanca. V primeru, da je kandidiral v volilnem okraju le en kandidat, je bil izvoljen, če je dobil večino glasov v volilni imenik vpisanih volilcev; če kandidat ni dobil te večine, je bilo volitve treba ponoviti. Ko pa je bilo več kandidatov, je bil izvoljen tisti, ki je dobil največ glasov.

V zvezno skupščino je bilo izvoljenih 588 poslancev, od tega v Zvezni zbor na neposreden način 301 poslanec (v Sloveniji glede na število volilcev oziroma na razdelitev volilnih okrajev 26), posredno pa je bilo v republiških zborih republiških skupščin v Zbor narodov izvoljenih 70 poslancev. V Zbor proizvajalcev je bilo izvoljenih 217 poslancev, 169 v skupino industrija, trgovina in obrt, 48 pa v skupino kmetijstvo; v Sloveniji je bilo izvoljenih v Zbor proizvajalcev 25 poslancev, 23 v skupino industrija, trgovina in obrt in 2 v skupino kmetijstvo.²⁷

Volitve leta 1958 so bile zadnje volitve v Ljudsko skupščino FLRJ, kajti leta 1963 je bila sprejeta nova jugoslovanska ustava, ki je spremenila tudi ime države, pa tudi sestav skupščine, ki je dobila uradni naziv Zvezna skupščina Socialistične federativne republike Jugoslavije in je bila petdomna.

V političnem sistemu, kjer je imela oblast le ena politična stranka, pa še ta se je konec leta 1952 na svojem kongresu odrekla 'komandni' vlogi v državi in si formalno prevzela vodilno idejno vlogo, so imele volitve v zakonodajni organ - v skupščino, zvezno in republiške (tudi pokrajinske) kljub vsej resnosti pri izvajanju volitev, od kandidiranja do voljenja na voliščih, bolj značaj potrjevanja obstoječe politične oblasti. Tako je bila pri volitvah najbolj pomembna določitev in nato izbira kandidatov za poslance, kajti 'program' vseh je bil enak. Kljub zakonski možnosti imeti več kandidatov so se volilci odločali le za enega. Pri volitvah samih pa je šlo bolj za tekmovanje med

²⁶ UL FLRJ, 51-632, 11. 12. 1957.

²⁷ UL FLRJ, 16-338, 339/23. 4. 1958.

volišči, kje bo večja udeležba in kje bodo volilci hitreje končali volitve. Volilna udeležba je bila na vseh volitvah zelo visoka, kar pa ni bil izraz zanimanja volilcev za volitve in za posredno 'udeležbo' pri odločanju. Volitve so bile pomembne za državno oblast; bile so 'legitimacija' demokratičnosti. Poročila zvezne volilne komisije o izvedenih volitvah v zvezno skupščino so se običajno končala z ugotovitvijo, kot je zapisala Zvezna volilna komisija za volitve leta 1958 v svojem poročilu o volitvah v Zvezni zbor Ljudske skupščine FLRJ, da je pregledala "volilne listine in ni ugotovila nepravilnosti, ki bi bile bistveno vplivale ali mogle bistveno vplivati na izid volitev".

SUMMARY

Elections into The People's Assembly of The Federal People's Republic of Yugoslavia (Ljudska skupščina ljudske Federativne republike Jugoslavije) in the Light of Electoral Legislation

For elections, being an expression of indirect electoral democracy, the foundation is the electoral system, which defines the electoral right. The right, general and equal, or through the manner of elections into the representative legislation body, direct and by ballot, reveals the defined degree of democracy of a political order of an individual state. In the socialist Yugoslavia elections proved a high degree of democracy regarding the mentioned criteria. In the whole period of existence of the socialist Yugoslavia (1945-1991) there were eleven elections into the supreme Yugoslav state legislative body, The People's Assembly of The Federal People's Republic of Yugoslavia (Ljudska skupščina FLRJ), and after the Constitution in 1963 into The Federal Assembly of The Socialist Federal Republic of Yugoslavia (Zvezna skupščina SFRJ). In the period from 1945 to 1963 when the state carried the name The Federal People's Republic of Yugoslavia (Federativna ljudska republika Jugoslavija) and its regulation was defined in the Constitution from 1946 and in the Constitutional Law from 1953, there were four elections into the federal assembly. For each elections the electoral law was different or the elections arranged differently.

The first elections after World War II on the state level were the elections into the Constituent Assembly on November 11th 1945. The legislation (The Act on Electoral Registers) for the mentioned elections was approved by The Temporary People's Assembly (Začasna ljudska skupščina) as the first legislative act on the first day of the session on August 8th 1945. That law was most important regarding the rights of citizens, and with it the electoral right was defined. All men and women that have completed 18 years of age were given the right to vote, while the age limit did not apply to soldiers and ex combatants of the national liberation army. The method of elections was defined by The Law of Electing National Delegates. The mentioned law defined elections as independent, general, equal and direct by ballot. It was determined elections should take place on Sundays, which remained valid for all the following elections. All citizens of Yugoslavia with a right to vote, polled following the key: one delegate for every 40.000 residents, into The Federal Assembly (Zvezna skupščina), one of the two chambers of The Constituent Assembly (Ustavodajna skupščina) (in the Constitution The Federal Council (Zvezna skupščina), and into the other chamber, The Assembly of Nationalities (Skupščina narodov) (in the Constitution The Council of Nationalities (Svet narodov), the electors polled by federal units (republics) and autonomous provinces regardless of their size and number of inhabitants, 25 delegates per unit or province (15 in Vojvodina,

10 in Kosovo and Metohija). The voting at polling stations was secret, by ballot, for which they decided because of a large part of illiterate population. Each elector gave their vote into a chest that was supposed to be prepared in such a manner that dropping the ballots in it should neither be seen nor heard. The balloting manner of voting was used at other elections in the state, as well on federal elections in March 1950. After that they passed over to elections with voting papers. Legally lists of candidates were adopted, but only the list of The People's Front (Ljudska fronta) attended the elections. The sharing of mandates was to be realised by the majority and proportional principle. That was valid for the elections in March 1950. For the 1950 elections the law allowed the possibility of recalling of a delegate.

The third elections into the People's Assembly of The Federal People's Republic of Yugoslavia (Ljudska skupščina FLRJ) were in November 1953, after the assembly had been newly composed by the Constitutional Law (adopted in January 1953); The Federal Chamber (Zvezni zbor) and The Chamber of Producers (Zbor proizvajalcev) were introduced. The Federal Chamber was elected by citizens on the basis of general, equal and direct right to vote (one delegate for every 60.000 residents), and by delegates of the Chamber of the Republic (Republiški zbor) from themselves 10 delegates for The Chamber of Nations (Zbor narodov) (part of The Federal Chamber (Zvezni zbor). Thus the "delegate" principle was introduced. The Chamber of Producers – introduction of the mentioned was a consequence of introducing the self-management into the Yugoslav political system – consisted of delegates elected by those producers that were employed in industry, transport and trade regarding the participation of a particular occupation in the common social product; one delegate was elected for each 70.000 "productive" residents. Elections into The Federal Chamber (Zvezni zbor) were carried out by the majority principle; the person who received the biggest number of votes was elected. Individual candidates, and no more lists of candidates, were being elected. The candidates were suggested at the assemblies of electors.

The last elections in The Federal People's Republic of Yugoslavia (Federativna ljudska republika Jugoslavija) (before the modification of the Constitution, which introduced the five chambers federal assembly and a new name for the state) were carried out in March 1958. The election principles remained the same except for minor changes being a consequence of changes in the administrative territorial regulation. A novelty in those elections was in regard to the candidacy procedure, which was complicated and long-drawn (introduction of nominating conferences and elections of delegates into them at assemblies of electors). There was a novelty considering the elections of a delegate; in case of candidacy of one delegate in an electoral district the delegate was elected if he was given the majority of votes into the electoral register of the enlisted delegates (if there was no majority, the elections were repeated); in the case of several candidates the one with the majority of votes would be elected.

Elections into the Yugoslav federal legislative body were all along one-party elections although at first party lists were anticipated. Despite the seriousness during carrying out the elections, from candidacies to voting at polling stations, the elections bore the character of confirming the existing political authority. Most important in the elections was thus the definition of candidates for delegates, as the "programme" of all of them was identical. The elections themselves were more a competition among the polling stations as to where the attendance would be bigger and where the electors would sooner conclude the elections. The elections were important for the state authority in the sense of giving it a "legitimisation" of democracy.

NEVENKA TROHA

SLOVENCİ NA VOLITVAH V ITALIJI MED LETI 1945-1954

Etnično mešano območje med rapalsko mejo in staro avstrijsko-italijansko mejo iz leta 1915 (Julijska krajina¹) sta že med vojno zahtevali tako Italija kot Jugoslavija. S tem, da je rapalsko mejo treba spremeniti, so se strinjale tudi zavezniške sile, zato je bila do sprejetja mirovne pogodbe med njimi in Italijo Julijska krajina razdeljena na dve coni, s katerima sta upravljali angloameriška Zavezniška vojaška uprava (ZVU) in Vojaška uprava Jugoslovanske armade (VUJA). Julijska krajina je tako imela poseben status in, čeprav je bila pravno še vedno del italijanske države, ni sodila v pristojnost Zavezniške vojaške uprave v Italiji, niti italijanske vlade za tisti del pooblastil, ki jih je ta dobila od ZVU. Zaradi tega izjemnega položaja v Julijski krajini 2. junija 1946 niso izvedli volitev v italijansko ustavodajno skupščino, niti institucionalnega referendumu, na katerem so se volilci odločali, ali bo nova demokratična Italija republika ali monarhija, in ki je bil izveden isti dan kot volitve.

Čeprav sta bili del ozemeljskih zahtev, ki jih je jugoslovanska vlada postavila na mirovnih pogajanjih, pa posebnega statusa zavezniški niso priznavali Beneški Sloveniji² (priklučeni Italiji že leta 1866) in Kanalski dolini (priklučeni leta 1919). To območje je sodilo v Videmsko pokrajino in v pristojnost ZVU v Italiji, a s to posebnostjo, da je tam ZVU ostala vse do mirovne pogodbe, medtem ko je drugod v Italiji italijanska vlada prevzela popoln nadzor že januarja 1946. Beneški in kanalski Slovenci so se tako 2. junija 1946 udeležili italijanskih volitev in referendumu.

Na junijskih parlamentarnih volitvah, prvih po fašizmu in vojni,³ je največ glasov dobila Krščansko demokratska stranka (Partito della democrazia cristiana, KDS), 35,2% ali okrog 8 milijonov glasov. Sledili sta ji Socialistična stranka Italije (Partito socialista italiano, SSI) z 20,7%⁴ in Komunistična stranka Italije (Partito comunista italiano, KPI) z 19%. Tri velike stranke so tako dobile okrog 75% glasov in 426 poslancev od 556 (KDS 207, SSI 115, KPI 104). Krščanskim demokratom je kar nekaj glasov odvzelo gibanje Uomo qualunque (UQ).⁵ Druge stranke so bile poražene, zlasti liberalna (Partito

¹ Julijska krajina ne obsega Kanalske doline, ki je bila priklučena Italiji s senžermensko mirovno pogodbo leta 1919.

² Nekateri avtorji s pojmom Beneška Slovenija označujejo le Nadiške doline in od nje ločijo Rezijo. Tu uporabljam terminologijo iz Pavel Stranj: Slovensko prebivalstvo Furlanije-Julijske krajine v družbeni in zgodovinski perspektivi, Slori, Trst 1999.

³ V Italiji so bile prve povojne volitve občinske volitve spomladi 1946. V Venetu in na Tridentinskem so krščanski demokrati premočno zmagali (na Tridentinskem so dobili 843 odbornikov, leve stranke le 260, v Venetu 6575, levica pa 3964), Federiko Šabo (Federico Chabod): Savremena Italija (1918-1948), Nolit, Beograd 1978, str. 157, 158.

⁴ Že pred volitvami je Socialistična stranka Italije doživljala krizo, ki je višek dosegla januarja 1947 z ustanovitvijo Saragatove Socialistične stranke italijanskih delavcev (Partito socialista dei lavoratori italiani, SSID, kasneje Demokratična socialistična stranka Italije, Partito socialista democratico italiano, DSSI), februarja 1948 z ustanovitvijo Lombardijeve Socialistične enotnosti (Unita socialista, SE), maja 1948 z odhodom Romitove frakcije (skupina avtonomistov). Glavni razlog za razcep je bila prevelika povezanost s komunisti. Iz Saragatove stranke se je decembra 1949 izločilo levo krilo in ustanovilo Unitarno socialistično stranko (Partito socialista unitario, USS), F. Chabod, Savremena Italija, cit., str. 164.

⁵ Izraz je v slovenščino težko prevedljiv in dobesedno pomeni sleherni človek. Ekonomska baza fašizma v Italiji je ostala po koncu vojne nedotaknjena, prav tako vojaški, policijski in administrativni aparat, saj

liberale italiano, LSI) in Stranka akcije (Partito d'Azione, SA), ki je dobila le 7 poslancev.⁶

Za razliko od Goriške in Tržaškega se je v Beneški Sloveniji slovenska nacionalna zavest le s težavo ohranjala, največ zaradi raznarodovanja, ki ga je vse od priključitve leta 1866, torej v času, ko se je ta zavest šele prebujala, izvajala italijanska država. Raznarodovalni pritiski na sicer lojalne italijanske državljane se po maju 1945 ne le niso zmanjšali, ampak se jim je pridružil tudi teror paravojaških skupin. Občasno, ob prihodu mednarodne razmejitvene komisije marca 1946 in pred volitvami junija 1946, so se pritiski še okrepili. V teh pogojih je bilo zato nemogoče delovanje slovenskih političnih skupin. Delovali so redki aktivisti projugoslovanskih organizacij, pa še ti so večinoma le občasno prihajali iz sosednje Cone A. Nekoliko boljši je bil položaj v Kanalski dolini.⁷

Glede na število volilcev in volilni sistem je bilo na parlamentarnih volitvah junija 1946 nemogoče, da bi bil izvoljen samostojen slovenski kandidat. Samostojna kandidatura bi tako imela bolj značaj plebiscita, ki pa je bil že vnaprej obsojen na neuspeh.⁸ V Beneški Sloveniji so krščanski demokrati zmagali bolj prepričljivo kot drugje v Italiji, saj so dobili skoraj 55%, medtem ko so manj uspeha imeli komunisti in socialisti. KDS je bila najmočnejša stranka tudi v Kanalski dolini, kjer pa je dobila le nekaj več glasov kot v državi (39,6%).

V tabeli so navedeni izidi volitev v slovenskih občinah Beneške Slovenije in za občino Čedad. Pri Kanalski dolini so navedene vse tri občine.⁹ Manjkajo podatki za občino Bardo v zahodni Benečiji, kjer je bilo leta 1951 2286 prebivalcev, od teh 1976 ali 86,4% Slovencev.¹⁰

Nedatirano poročilo o Kanalski dolini, ki upošteva le občini Trbiž in Naborjet, pa navaja, da je bilo 7. maja 1945 po podatkih anagrafskega urada tam 6653 vseh prebivalcev, med njimi 3973 Italijanov, 1916 Slovencev in 746 Nemcev. Poročevalec je mnenja, da je Slovencev dejansko več, saj naj bi bil marsikateri Slovenec vpisan kot Italijan. Volilnih upravičencev je bilo 4324 (Italijanov 2582, Slovencev 1246, Nemcev 496). Po podatkih gornje tabele je bila v občinah Trbiž in Naborjet volilna udeležba le 53,7%. Tudi omenjeno poročilo navaja, da je glasovalo le 50% volilcev, med njimi 80%

je epuracija zajela le manjši del krivcev. Temu so se pridružili delovanje Vatikana, profašistična mentaliteta velikega dela meščanstva, negativne posledice vojne in brezposelnost. To so bile osnove, iz katerih je zraslo gibanje Uomo qualunque, ki ga nekateri opredeljujejo kot neofašistično. Gibanje, ki je na italijanskih državnih volitvah junija 1946 imelo velik uspeh, je bilo že konec leta 1947 v upadanju. Del je prešel v krščansko demokracijo, del se je razdelil na več profašističnih in fašističnih skupin.

⁶ Julija 1946 je vlado z Alcidom De Gasperijem kot predsednikom osnovala koalicija krščanskih demokratov, socialistov, komunistov in republikancev. Januarja 1947 jo je zamenjala koalicija treh najmočnejših strank (KDS, SSI, KPI), v kateri pa so bili socialisti zaradi razcepa oslavljeni, marca 1947 pa je De Gasperi osnoval novo vlado brez komunistov in socialistov, F. Chabod, *Savremena Italija*, cit., str. 169, 170.

⁷ Več v NAZ: *Temna leta Benečije*, slovenska izdaja Cankarjeva založba, Ljubljana 1998; Nevenka Troha: *Komu Trst. Slovenci in Italijani med dvema državama*, Modrijan, Ljubljana 1999; Metka Gombač: *Beneška Slovenija 1945–1946*, *Zgodovinski časopis*, l. 46, 1992, št. 3, str. 509–517; Miran Komac: *Questi sloveni bisogna sterminarli: Usoda Beneške Slovenije?*, *Razprave in gradiva*, 1993, št. 28, str. 124–135.

⁸ NAZ, *Temna leta Benečije*, cit., str. 187, 188.

⁹ Arhiv Republike Slovenije (AS), enota za dislocirano arhivsko gradivo I (I), f. Boris Kraigher, šk. 2, podatki Anketne komisije pri PNOO o glasovanju na volitvah v italijansko ustavodajno skupščino, 24. junij 1946.

¹⁰ P. Stranj, *Slovensko prebivalstvo*, cit., str. 161.

italijanskih, a le 12% slovenskih in 8% nemških volilcev in to zaradi akcije za abstinenco, ki je potekala pred volitvami. Po teh podatkih je v Kanalski dolini KDS dobila 38%, SSI 35%, KPI 14%, ostale stranke 14%.¹¹

občina	volilci	volilo	KPI	SSI	UQ	KDS	ostale stranke
Rezija	1930	1667	61	328	53	960	93
Tipana	2075	1728	85	488	11	925	104
Špeter Slovenov	3686	3268	199	888	67	1785	172
Sv. Lenart	1541	1313	40	189	21	830	89
Sovodnje	1249	1010	73	182	3	582	80
Srednje	1132	955	1	21	1	809	36
Podbonesec	2296	2016	65	227	49	1465	73
Dreka	800	739	2	70	2	614	18
Grmek	1042	897	61	145	11	555	59
Praprotno	1349	1113	60	284	11	548	124
Čedad	7342	6456	1235	1680	179	2841	287
skupaj	26452	22915	2114	5172	457	12544	1144
Trbiž	3493	1874	113	587	126	755	140
Naborjet	803	434	55	177	18	160	22
Pontabelj	2246	1888	107	659	122	758	156
skupaj Kanalska dolina	6542	4196	275	1423	268	1673	318

Kot sem že omenila, je obenem z volitvami potekal institucionalni referendum. Večina italijanskih volilcev (54%) je glasovala za republiko,¹² v Beneški Sloveniji pa se je večina odločila za monarhijo, kar 58,5% tamkajšnjih volilcev. Tudi v tej tabeli manjkajo podatki za občino Bardo.¹³

Izidi referenduma:

občina	republika	monarhija
Rezija	694	804
Tipana	913	678
Špeter Slovenov	1576	1359
Sv. Lenart	326	885
Sovodnje	447	520
Srednje	68	819
Podbonesec	578	1327
Dreka	165	537
Grmek	399	434
Praprotno	464	572
skupaj	5630	7938

¹¹ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, Kanalska dolina, nedatirano.

¹² Za republiko je glasovalo 12.717.923 volilcev, za monarhijo pa 10.719.284, F. Chabod: Savremena Italija, cit., str. 166.

¹³ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, podatki Anketne komisije pri PNOO o glasovanju na volitvah v italijansko ustavodajno skupščino, 24. junij 1946.

Razloge za takšno odločitev najdemo v zapisu župnika Antonia Cuffola: "2. junij 1946. Kot povsod v Italiji so bile tudi v Benečiji danes volitve v ustavodajni zbor... Predhodno dobro obdelana množica je volila krščansko demokracijo. Zasluga za to gre v celoti duhovnikom, predvsem slovenskim, ki so se na vse pretege trudili in vložili veliko energije v dober izid volitev. Hkrati z volitvami je potekal tudi referendum za monarhijo ali republiko. Krščanska demokracija je zagovarjala republiko, pred nekaj dnevi pa so... domoljubi prejeli tajna navodila in... denar (tri milijone). V zadnjem trenutku so (skupaj s furlanskimi duhovniki) pustili, da se za ustavodajni zbor trudijo slovenski duhovniki, in začeli z zagrizeno propagando v korist monarhije, vredno tri milijone."¹⁴

V Kanalski dolini (skupaj s Pontabljem) je 2293 (59,6%) volilcev glasovalo za republiko, 1555 pa za monarhijo.¹⁵ V že omenjenem poročilu o Kanalski dolini, pa je navedeno, da je za monarhijo glasovalo 43% volilcev, za republiko pa 57% v občinah Trbiž in Naborjet.¹⁶

Z mirovno pogodbo med zavezniškimi silami in Italijo, sklenjeno 10. februarja 1947 in uveljavljeno 15. septembra isto leto, je v Italiji od območij, poseljenih s Slovenci, poleg Beneške Slovenije in Kanalske doline, ostala Gorica in zahodni del Goriške. Velik del Julijske krajine je bil priključen Jugoslaviji, Trst z okolico, Koprsko in Bujščina pa so bili v okviru posebne države Svobodnega tržaškega ozemlja (STO).

Novi ozemeljski razdelitvi so se prilagodile tudi politične stranke in organizacije. Med leti 1945 in 1947 so Slovenci na levici skupaj z italijanskimi komunisti in njihovi simpatizerji, pa tudi nekaterimi drugimi Italijani, ki jim je bila blizu jugoslovanska rešitev vprašanja Julijske krajine, v Julijski krajini delovali v okviru ljudskofrontne Slovensko-italijanske antifašistične unije (SIAU) in drugih množičnih organizacij ter Komunistične partije Julijske krajine (KPJK),¹⁷ ki je bila sicer del SIAU, dejansko pa usmerjevalec njene politike. V SIAU se je formalno vključila tudi OF, v praksi pa je na povsem slovenskih območjih še naprej delovala kot OF, na etnično mešanih pa kot SIAU. SIAU je bila ustanovljena kot enotna organizacija za obe coni Julijske krajine, a je v vsaki od njiju nastopala v povsem drugačni vlogi. Medtem ko je bila v Coni B (pod jugoslovansko vojaško upravo) skupaj s KPJK na oblasti, pa je bila v Coni A (pod zavezniško vojaško upravo) ena od političnih strank. Osnova programa tako KPJK kot SIAU je bila priključitev k Jugoslaviji, za katero so se Slovenci odločili na osnovi nacionalne, velik del njih pa tudi razredne opredelitve, italijanski levičarji pa so se za Jugoslavijo opredeljevali zaradi komunizma in ljudske oblasti.¹⁸

Na delu Julijske krajine, ki je po mirovni pogodbi ostal v Italiji, so se tamkajšnji slovenski (in italijanski) komunisti septembra 1947 ponovno vključili v KPI, v katero so bili že pred tem vključeni sicer redki komunisti v Benečiji in Kanalski dolini. Obenem je bila kot ljudskofrontna organizacija 10. avgusta 1947 ustanovljena Demokratična fronta goriških, beneških in kanalskih Slovencev (DFS), ki naj bi poleg komunistov zajela tudi druge Slovence na levici. V programu je poudarila, da se bo neizprosno bojevala proti vsem, ki poskušajo razbiti enotnost Slovencev, preprečevala vsak poskus

¹⁴ NAZ, Temna leta Benečije, cit., str. 187, 188.

¹⁵ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, podatki Anketne komisije pri PNOO o glasovanju na volitvah v italijansko ustavodajno skupščino, 24. junij 1946.

¹⁶ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, Kanalska dolina, nedatirano.

¹⁷ Samostojna Komunistična stranka Julijske krajine je bila ustanovljena 13. avgusta 1945 na osnovi sporazuma med KPJ in KPI.

¹⁸ Več v Nevenka Troha: Politika slovensko-italijanskega bratstva. Slovensko-italijanska antifašistična unija od osvoboditve do uveljavitve mirovne pogodbe, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 1998.

narodnostne kulturne odtujitve slovenske manjšine od narodov FLRJ in izhajala iz izročil NOB slovenskega naroda.¹⁹

Poudarek o boju proti vsem, ki "razbijajo" enotnost slovenskega naroda, je bil uperjen proti Slovincem, ki so nasprotovali OF in SIAU, a obenem tudi Italiji. Goriški katoliški krog se je zbiral okrog glasila Slovenski Primorec, ki je kot edini slovenski katoliški tednik od konca avgusta 1945 izhajal v Gorici. Tem so se pridružili nekateri, zlasti liberalno usmerjeni, ki so bili med vojno na osnovi svoje nacionalne opredelitve člani OF ali pa njeni simpatizerji (v njej so prepoznavali tisto silo, ki je bila sposobna izbojevati priključitev Primorske k Sloveniji in Jugoslaviji), a so se od OF (SIAU) odvrnili zaradi njene vse bolj razredne in izključujoče politike, ki je v vsakem, ki je ni povsem podpiral, že prepoznavala sovražnika. Tudi ti krogi so zahtevali priključitev k Jugoslaviji, a demokratični, "brez grobe komunistične dikature". Ko je postalo jasno, da bo Jugoslavija ostala komunistična, obenem pa je mirovna pogodba Gorico in del zaledja prisojala Italiji, pa so rešitev vprašanja Julijske krajine vse bolj videli v samostojni državi (razširjenem STO).²⁰ Te pobude so se ponovile tudi v letu 1948.²¹

Do sprejetja sklepov o novih mejah so sicer prihajale nekatere pobude za ustanovitev slovenske, novim jugoslovanskim oblastem nasprotne stranke, ki pa se niso javno manifestirale, saj je zahteva po novih, bolj pravičnih mejah, kljub vsem razlikam združevala velik del Slovencev.²² 17. januarja 1947 pa so v Gorici ustanovili Slovensko demokratsko zvezo za Goriško (SDZ), ki je združevala liberalno in katoliško smer. Osnovna točka programa, ki so ga nato objavili v prvi številki svojega glasila Demokracija, je bil boj za avtonomne pravice slovenske manjšine v Italiji. Program je vseboval tudi odločen protikomunizem, odklanjanje političnega monopola, opredelitev za zahodni demokratični pluralizem, obrambo etičnih in krščanskih vrednot.²³ Vrnitev Italije so goriški Slovenci tako pričakali razdeljeni na dva bloka, ki sta si med seboj ostro nasprotovala.

V Benečiji so tuintam delovali aktivisti DFS, tja so hodili tudi predstavniki SDZ. Zaradi že naštetih pritiskov in terorja pa strankarske organiziranosti, kakršna je bila na Goriškem, med tamkajšnjimi Slovenci ni bilo.

Prve volitve, izvedene po uveljavitvi mirovne pogodbe septembra 1947, so bile parlamentarne volitve 18. aprila 1948. Volitve so bile izvedene v vrhuncu hladne vojne, zato so jih zahodne sile, zlasti ZDA, pa tudi Vatikan, razumele kot spopad med zahodno demokracijo in komunizmom, ki ga je posebljala močna italijanska levica (komunisti in Nennijeve socialisti so nastopili v enotni Demokratični ljudski fronti, Fronte democratico popolare, DLF) in katere zmago je bilo treba preprečiti za vsako ceno. Volilna kampanja je bila zato zelo ostra in vódena, vsaj s strani krščanskih demokratov, na

¹⁹ Enciklopedija Slovenije, knj. 2, str. 224, Janko Jeri.

²⁰ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, poročilo OK KPJK za Goriško (J. Beltram) GO KPJK, 26. julij 1946; isto, 9. avgust 1946.

²¹ Tako je glasilo SDZ Demokracija 16. aprila 1948 zahtevalo STO "od Pule do Trbiža, z Gorico vred, tako da bi tekla železnica med Trstom in Avstrijo po lastnem tržaškem ozemlju."

²² Konec junija 1946 so v Gorici ustanovili stranko Slovenska narodna demokracija, ki pa je do sprejetja sklepov o novih mejah ostala v ilegali. Njen program je temeljil na zahtevi po Združeni Sloveniji, krščanskih načelih, zahodni demokraciji in napadanju komunizma, AS, enota za dislocirano arhivsko gradivo III (III), 600/8, Meščanske stranke na Primorskem, historiati, elaborat; N. Troha, Komu Trst, cit., str. 139-148.

²³ Demokracija, 25. april 1947; AS, III, 600/8, Meščanske stranke na Primorskem, historiati, elaborat; Nadia Maganja: Trieste 1945-1949. Nascita del movimento autonomo sloveno, Krožek Virgilij Šček, Trst 1994, str. 38; N. Troha, Komu Trst, cit., str. 139-148.

osnovi ločnice komunizem - antikomunizem. V propagandne namene je bilo izrabljeno tudi vprašanje Svobodnega tržaškega ozemlja, ki je zaradi neimenovanja guvernerja ostajalo razdeljeno med dve vojaški upravi. Tri zahodne sile so namreč v podporo KDS 20. marca 1948 objavile tristransko noto, s katero so celotno STO prisodile Italiji. Nota je bila brezpredmetna, saj mirovne pogodbe ni bilo mogoče spreminjati brez soglasja četrte velike sile, Sovjetske zveze. Na teh volitvah so krščanski demokrati premočno zmagali in si za dolgo vrsto let utrdili primat. Dobili so absolutno večino poslancev, 309 od 574, DLF le 183. V senatu so krščanski demokrati dobili 131 mest, DLF pa 72.²⁴

Na Goriškem sta slovenski organizaciji podprli italijanske stranke. Demokratična fronta Slovencev je nastopila skupaj z italijansko Demokratično ljudsko fronto. Predsednik DFS dr. Lambert Mermolja je bil vključen v kandidatno listo za poslansko zbornico, a ni bil izvoljen. SDZ je podprla KDS. Tudi za volitve v senat Slovenci niso nastopili s svojo listo, a tudi niso imeli svojega kandidata na drugi listi in so v veliki večini glasovali ali za DLF ali za KDS. V poslansko zbornico je bilo iz Goriške, Videmske in Belunske pokrajine izvoljenih devet krščanskih demokratov, trije kandidati DLF in dva Saragatova socialisti (DSSI). V senat pa so bili izvoljeni štirje krščanski demokrati, en predstavnik DLF in en Saragatov socialist.²⁵

V Goriški pokrajini so si stranke na volitvah v poslansko zbornico takole porazdelile glasove:²⁶

DLF	KDS	DSSI	RSI ²⁷	Nacionalni blok	MSI ²⁸
24.595	45.758	5.347	1.112	1.273	793

Podobno kot leta 1946 je v Beneški Sloveniji in Kanalski dolini zmagala Krščansko demokratska stranka. Podrobnejših podatkov o volilnih rezultatih nimam.

Na narodnostno mešanem območju tik ob železni zavesi, ki je delila takratni svet na dva ideološko nasprotna in neprodušno zaprta bloka,²⁹ so tudi občinske (in pokrajinske) upravne volitve imele predvsem politični pomen. Prve volitve v goriški občinski svet so bile le šest mesecev za parlamentarnimi, a so zaradi spora med KPJ in Informbirojem konec junija 1948 potekale v spremenjenih političnih okoliščinah. Za razliko od Cone A STO, kjer je velika večina italijanskih komunistov, pa tudi slovenskih članov KPSTO resolucijo Informbiroja podprla,³⁰ je na delu Goriške, ki je ostal v Italiji, več slovenskih komunistov ostalo zvestih KPJ, to pa je pomenilo tudi, da so bili izključeni iz KPI in so odtlej delovali le v DFS.

²⁴ V senatu je bilo poleg 237 voljenih senatorjev še 107 senatorjev "po zakonu", med njimi kar 31 komunistov, tako da je bilo dejansko razmerje sil med krščansko demokracijo in levico 149:114, F. Chabod, *Savremena Italija*, cit., str. 172.

²⁵ AS, f. RKSZDL, šk. 1148, elaborat Goriška in Beneška Slovenija, razvoj in delo DFS, SFS ter SKGZ (1947-marec 1957).

²⁶ AS, f. RKSZDL, šk. 1290, Občinske volitve v Gorici, nedatirano.

²⁷ RSI = Republikanska stranka Italije, Partito repubblicano italiano.

²⁸ MSI = Italijansko socialno gibanje, Movimento sociale italiano, neofašisti.

²⁹ Ločnica, ki je delila Evropo, je imela kljub občasnim zaporam demarkacijske črte, najbolj prepustno mejo na območju STO.

³⁰ Od okrog 4000 članov KPSTO v coni A jih je v projugoslovanski KPSTO ostalo le 500. Razcep je dodatno razkral slovenski živelj na Tržaškem, ki je bil nato več let razdeljen na tri med seboj sprte in celo sovražne si skupine. Več v Nevenka Troha: *Resolucija Informbiroja in Svobodno tržaško ozemlje*. (Stališča projugoslovanske KPSTO v prvem letu po objavi), *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1998, št. 1, str. 111-126.

Italijanske oblasti so v Goriški pokrajini z različnimi ukrepi poskušale zmanjšati volilni uspeh Slovencev. Tako je med drugim velik del Slovencev, ki so se tja preselili z območja, ki je bilo priključeno k Jugoslaviji, zaradi določil o opciji ostal brez italijanskega državljanstva, obenem pa so oblasti omogočile voliti tudi vojakom in policistom, ki so jih za to priliko poslale na dopust.³¹

Na volitvah v mestni svet v Gorici 31. oktobra 1948³² je DFS nastopila s samostojno listo z enajstimi kandidati, prav tako je s samostojno listo nastopila SDZ. Med obema je prišlo do ostrega predvolilnega boja. DFS, ki je edina uživala podporo slovenskih in jugoslovanskih oblasti, je bila označena za "Titovo agenturo", medtem ko je po oceni DFS SDZ = "beli" imela podporo "starih klerikalcev, cerkovníkov, nekaterih župnikov, Brumatove Marijine družbe, nekaterih zapeljancev, užaljencev, beguncev, skratka sodelavcev četnikov, ustašev, domobrancev, Nemcev itd."³³

Veliko Slovencev je volilo tudi KPI in KDS. Med 40 odborniki v občinskem svetu je bilo šest Slovencev (štirje z liste DFS, dva z liste SDZ), medtem ko v občinski odbor niso izvolili nobenega. Volilna udeležba je bila 85%. Glede na parlamentarne volitve aprila 1948 je največji upad glasov imela KDS (z 16.954 na 10.302).³⁴

Rezultati v občini Gorica:

KPI	KDS	DSSI	DFS	SDZ	RSI	Indipendentisti	Sveta Gorica	MSI
1.281	10.302	2.387	2.006	1.122	982	1.356	427	1.393
2	21	5	4	2	2	2	0	2

Naslednje so bile pokrajinske volitve, ki so bile v Goriški pokrajini izvedene 10. maja 1951. V teh letih se je počasi spreminjal položaj Jugoslavije, ki se je zaradi spora z vzhodnim blokom vse bolj povezovala z zahodnimi silami. Tudi zamejske organizacije, ki so jih podpirale jugoslovanske oblasti, so postajale možen sogovornik "druge" strani, v obojih pa je počasi zorelo spoznanje, da se le s skupnim nastopom lahko uspešno bojujejo za narodnostne pravice.

Tako je bil kljub vsem nesoglasjem in razlikam v pogledih leta 1951 že mogoč dogovor med DFS in SDZ. Pogovori so potekali aprila 1951 in se zaključili s sprejemom naslednjega sporazuma: "Volilni zakon je skrajno nedemokratičen, predvsem nasproti slovenski manjšini v Italiji, ki ni od pristojnih oblasti dobila nobenega zaokroženega volilnega okrožja, ki bi ji omogočalo izvolitev slovenskih svetovalcev v pokrajinski svet in ker so slovenski volilci razdeljeni na vseh 16 okrožij, prav gotovo z namenom, da se razpršijo slovenski glasovi in bi Slovenci ne dobili svojega zastopnika v pokrajinskem svetu. Radi tega se bodo kandidati DFS in SDZ povezali med seboj, kar se tiče štetja volilnih glasov za pokrajinske volitve, ki se bodo vršile 10. junija 1951." Izjava je bila podpisana 9. maja 1951. Obenem je bil imenovan odbor, ki bi reševal morebitne spore in v katerem sta bila Avgust Sfiligoj in Nežica Vižintin.³⁵

³¹ AS, f. RKSZDL, šk. 1148, elaborat Goriška in Beneška Slovenija, razvoj in delo DFS, SFS ter SKGZ (1947-marec 1957); isto, šk. 1290, Občinske volitve v Gorici, nedatirano

³² Volilni zakon je za občine z manj kot 30.000 prebivalcev predvideval večinski sistem, za večje (Gorica) pa korigiran proporcionalni sistem, po katerem je stranka relativne večine dobila 50% in 1 sedež, ostale sedeže pa so si po proporcionalnem sistemu razdelile ostale stranke.

³³ AS, f. RKSZDL, šk. 1290, Splošno stanje slovenske manjšine na Goriškem po juniju 1948, nedatirano.

³⁴ AS, f. RKSZDL, šk. 1148, elaborat Goriška in Beneška Slovenija, razvoj in delo DFS, SFS ter SKGZ (1947-marec 1957); isto, šk. 1290, Občinske volitve v Gorici, nedatirano.

³⁵ AS, f. RKSZDL, šk. 1290, dopis z naslovom Zaupno!, nedatiran, 1951; isto, šk. 1068, Poročilo o pripravah na pokrajinske in občinske volitve v Goriški in Videmski pokrajini (1951).

Zapletlo se je, ko so kandidatno listo predložili sodišču, ki jo je zavrnilo, saj v skladu z volilno zakonodajo povezava kandidatov v istem okrožju ni bila možna, ampak so se lahko povezali le kandidati iz različnih okrožij. Prepozno je bilo tudi že za postavitve skupnega kandidata v nekaterih okrožjih, ker so bile kandidature že predložene. Stranki sta zato sprejeli le predlog, da naj bi po volitvah sklenili sporazum o nenapadanju v svojih glasilih Demokracija, Katoliški glas in Soča. Poleg DFS in SDZ so kandidatne liste za pokrajinske volitve poskušali predložiti tudi slovenski člani KPI (t.i. inform-birojevcı), a jim večinoma ni uspelo zbrati podpisov za predložitev kandidatur.³⁶

Iz vsakega od 16 volilnih okrožij so v pokrajinski svet izvolili po enega svetovalca, ostalih 8 mest pa so razdelili med neizbranimi kandidati sorazmerno po številu glasov, ki so jih posamezne stranke dobile v vseh volilnih okrožjih. SDZ in DFS sta nastopili v devetih. Za izvolitev v pokrajinski svet je bilo treba zbrati vsaj 2000 glasov. DFS in SDZ sta dobili vsaka po en mandat (Vilijem Nanut, Rudolf Bratuž), dva Slovenca pa sta bila izbrana na listi KPI (Mira Erjavec, Franc Toroš).³⁷

Rezultati volitev za pokrajinski svet v Goriški pokrajini:

DFS	2775
SDZ	2477
KPI + SSI	21896
KDS	35725
DSSI	6561
MSI	6946

V novih občinah Števerjan, Sovodnje in razširjeni občini Doberdob so bile obenem s pokrajinskimi občinske volitve. V Števerjanu sta bili dve listi in sicer DFS ter SDZ, ki je tam nastopala z imenom Kmečko-delavska zveza (KDZ). V ostalih dveh je poleg njih nastopila tudi KPI. V občinah Krmin in Dolenje slovenski stranki nista postavili kandidatnih list. V skladu z volilnim zakonom, po katerem je v krajih z manj kot 10.000 prebivalci stranka, ki je dobila večino, dobila 4/5 odbornikov, je v Sovodnjah DFS dobila 12 odbornikov (386 glasov), KDZ 3 (355 glasov), v Števerjanu DFS 3 (228 glasov), KDZ 12 (274 glasov), v Doberdobu DFS 3 (239 glasov), KDZ 12 (256 glasov). KPI je v Sovodnjah dobila 133 glasov in v Doberdobu 98.³⁸

Videmska pokrajina je bila razdeljena na 24 volilnih okrožij. Slovenci v Beneški Sloveniji in Kanalski dolini so bili razdeljeni na 4 nacionalno mešana okrožja, zato je bilo nemogoče, da bi v katerem od njih uspeli. Za razliko od Goriške, kjer so ugotavljali, da pritiskov ni bilo, so bili Beneški Slovenci tudi ob teh volitvah izpostavljeni grožnjam in pritiskom tako oblasti kot političnih nasprotnikov. Terorju so bili izpostavljeni tudi aktivisti slovenskih organizacij, ki so jih ustavljali na cestah, jih legitimirali, zasliševali in terorizirali. Tako so v Srednjem karabinjerji ustavili Ivana Tedoldija, ga odpeljali v kasarno in ga pretepli.³⁹

³⁶ AS, f. RKSZDL, šk. 1290, dopis z naslovom Zaupno!, nedatiran, 1951; isto, šk. 1068, Poročilo o pripravah na pokrajinske in občinske volitve v Goriški in Videmski pokrajini (1951).

³⁷ AS, f. RKSZDL, šk. 1068, Poročilo o pripravah na pokrajinske in občinske volitve v Goriški in Videmski pokrajini (1951); šk. 1148, Goriška in Beneška Slovenija. Razvoj in delo DFS, SFS ter SKGZ (1947 - marec 1957).

³⁸ AS, f. RKSZDL; šk. 1148, Goriška in Beneška Slovenija. Razvoj in delo DFS, SFS ter SKGZ (1947 - marec 1957).

³⁹ AS, f. RKSZDL, šk. 1068, Poročilo o pripravah na pokrajinske in občinske volitve v Goriški in Videmski pokrajini (1951).

Svojo kandidatno listo so Slovenci postavili le v dveh volilnih okrožjih, Čenta in Špeter-Povoletto. Tam so bili izidi naslednji:

Stranka	Čenta	Špeter – Povoletto
Slovenska lista	782	309
Furlansko narodno gibanje	807	279
MSI	1530	397
SRL ⁴⁰	1818	1546
KPI + SSI	2538	2063
KDS	10591	10473
Paesi tuoi	0	1336

Za izvolitev pokrajinskega svetovalca je bilo v Videmski pokrajini treba zbrati 15.000 glasov. Izvoljen ni bil noben Slovenec.⁴¹ Slovenska lista je dobila naslednje število glasov: Špeter Slovenov 45, Dreka 2, Grmek 31, Podbonesec 27, Sv. Lenart 49, Sovodnje 28, Srednje 4, Bardo 264, Tipana 173, Tavorjana 15, Ahten 49, Fojda 37, Čenta 75, Neme 28, Magnano 34, Treppo 100, Sassacco 82, Tricesimo 26, Moimacco 4, Povoletto 18. Nepodpisani avtor poročila o volitvah ugotavlja, da pomenijo veliko presenečenje glasovi, ki sta jih zbrala kandidata Slovenske liste za pokrajinski svet Aleksander Molano in Josip Marinič v furlanskih občinah, kjer nobeno ljudsko štetje ne izkazuje Slovencev ali pa jih o nacionalni pripadnosti v krajih, ki ležijo v furlanski nižini, niso spraševali. Število glasov v teh furlanskih občinah za Slovensko listo je bilo celo večje kot število glasov v slovenskih občinah Benečije. Za pisca je bilo presenečenje veliko število glasov v povsem slovenskih občinah nadiške doline za združeno socialistično-republikansko listo (v Sv. Lenartu je dobila 438 glasov). Zmagala je sicer KDS, pisec meni, da zato, ker je prebivalstvo zelo pobožno, ker je zanjo agitirala vsa duhovščina in ker pač "zaostale in preplašene nadiške doline ne morejo drugače voliti kot za vladno stranko." Ker pa so volili SRL, je zadnji argument po njegovem že deloma odpadel in so ljudje volili bolj samostojno. Veliko glasov je dobilo tudi gibanje Paesi tuoi, ki se je sicer odreklo vsaki povezavi z nekdanjim trikolorističnim gibanjem, so pa v njem prevladovali zagrizeni zagovorniki italijanstva in je zanje agitiralo precej bivših trikoloristov. Hkrati pa tam ni imela nobenega uspeha MSI, a tudi ne blok SSI in KPI.⁴²

V Kanalski dolini in Reziji, ki sta sodili v volino okrožje Pontabelj, niso niti Slovenci niti Nemci postavili svoje liste.

Volilni rezultati:

KDS	2389
MSI	1004
KPI + SSI	798
SRL	663
Furlansko narodno gibanje	573

Tudi tam je zmagala KDS, za katero je verjetno volila tudi večina Slovencev. Glasovi, ki so jih dobili socialisti, so bili verjetno glasovi italijanskih delavcev v Rablju,

⁴⁰ SRL = Socialistična republikanska lista, koalicija DSSI in RSI.

⁴¹ AS, f. RKSZDL, šk. 1068, Poročilo o pripravah na pokrajinske in občinske volitve v Goriški in Videmski pokrajini (1951).

⁴² AS, f. RKSZDL, šk. 1148, Volitve v Beneški Sloveniji za občinske svete in pokrajinske svete Videmske pokrajine 10. junija 1951.

Beli peči in Pontablju, glasovi, ki jih je dobilo furlansko gibanje, pa so bili verjetno slovenski, nemški in glasovi priseljencev iz Furlanije.⁴³

Istočasno so potekale občinske volitve. Zanje so načrtovali, da bi slovenske liste vložili v devetih občinah, a jim je to uspelo le v štirih in sicer v občinah Tipana, Rezija, Bardo ter Grmek. Ljudje so bili sprva pripravljene sprejeti kandidature, a so se ji nato večinoma odpovedali, ker so se zbal posledic.⁴⁴ V vseh občinah Beneške Slovenije je bila po volitvah občinska uprava v rokah krščanskih demokratov, med njimi so bili tudi Slovenci. Tako je KDS prevzela tudi občino Rezija, ki je bila dotlej v rokah neodvisne gospodarske liste.⁴⁵

Občinske volitve za mesto Gorica, 14. decembra 1952, so bile izvedene po novem zakonu, po katerem je v občinah z nad 10.000 volilcev pripadalo stranki ali skupini povezanih kandidatnih list, ki je dobila relativno večino, dve tretjini mest v občinskem svetu, ostalim listam pa proporcionalno število mest glede na število dobljenih glasov. Po tem zakonu so bile istočasno, kot v nekaterih občinah v Italiji, 25. maja 1952, izvedene občinske volitve v Coni A Svobodnega tržaškega ozemlja.

V predvolilni kampanji so prevladovali napadi na FLRJ, saj so bila v teku pogajnja o usodi STO, glede katerega je bilo vse bolj gotovo, da bo razdeljeno več ali manj po obstoječi demarkacijski črti med Italijo in Jugoslavijo. Propagandne stalnice, ki so se pojavljale pravzaprav pri vseh volitvah v Gorici, so bile: preganjanje Italijanov v Coni B, nepravilna meja, deportacije v Gorici maja 1945. Le mesec pred volitvami je Gorico obiskal predsednik italijanske vlade Alcide De Gasperi, ki je slovenski manjšini sporočil, naj bo srečna, da živi v svobodni Italiji. Na teh volitvah je nastopila tudi samostojna lista istrskih Italijanov (Esuli San Marco).⁴⁶ Kljub temu so projugoslovanski viri ocenili, da kampanja ni bila tako ostra kot leta 1948. Slovenski stranki sta nastopili ločeno in tudi med njima je potekal oster predvolilni boj, ki je s strani SDZ temeljil zlasti na trditvah o preganjanju religije v Jugoslaviji.

Zmagala je KDS, ki je dobila 42% glasov, kar je po volilnem zakonu pomenilo 26 odbornikov od 40, torej kljub izgubi nekaj glasov kar 8 več kot na prejšnjih volitvah. DFS je dobila 1523 glasov (2 odbornika, Bogo Pavlin, Darko Šuligoj), SDZ pa prvič več kot DFS, 1542 (2 odbornika, Karlo Birska, Rudolf Bratuž). Ostale slovenske glasove (po ocenah jugoslovanske strani je bilo takrat v Gorici 25% Slovencev) so dobile italijanske stranke, zlasti glasove Slovencev, ki so bile poročene z Italijani. Precej Slovencev še vedno ni imelo rešenega vprašanja državljanstva, tako da niso mogli voliti, drugi se volitev niso udeležili, med njimi veliko gospodinjskih pomočnic ipd. Ostale stranke so dobile: KPI 1 odbornika, MSI 4, SSI 2, Goriška demokratska zveza 1, monarhisti 1, esuli 1. V občinski odbor ni bil izvoljen noben Slovenec.⁴⁷

Parlamentarne volitve 7. junija 1953 so bile šele pet let po prejšnjih in so potekale po novem volilnem zakonu, sprejetem 31. marca 1953. V skladu z njim je stranka ali lista posameznih strank, ki je v državi dobila 1 glas več kot polovico veljavnih glasov, dobila

⁴³ RKSZDL, šk. 1148, Volitve v Beneški Sloveniji za občinske svete in pokrajinske svete Videmske pokrajine 10. junija 1951.

⁴⁴ AS, f. RKSZDL, šk. 1068, Poročilo o pripravah na pokrajinske in občinske volitve v Goriški in Videmski pokrajini (1951).

⁴⁵ AS, f. RKSZDL, šk. 1148, Volitve v Beneški Sloveniji za občinske svete in pokrajinske svete Videmske pokrajine 10. junija 1951.

⁴⁶ V Gorico in okolico je po letu 1947 italijanska vlada naseljevala veliko istrskih Italijanov, ki so na osnovi določil mirovne pogodbe optirali za Italijo.

⁴⁷ AS, f. RKSZDL, šk. 1148, Goriška in Beneška Slovenija. Razvoj in delo DFS, SFS ter SKGZ (1947-marec 1957); isto, šk. 1148, Občinske volitve v Gorici leta 1952.

380 poslanskih mest od skupaj 589. Ostala poslanska mesta so si razdelile druge liste sorazmerno s številom glasov. Če bi Slovenci hoteli imeti svojega predstavnika v poslanski zbornici, bi za njegovo izvolitev morali zbrati 60.000 glasov, kar pa je precej več, kot je, po takratni oceni, bilo slovenskih volilcev v Videmski in Goriški pokrajini. Za razliko od Slovencev pa so Francozi v skladu z ustavnim določilom volili svojega predstavnika.⁴⁸

Jugoslovansko vodstvo je takrat že sprejelo usmeritev, ki je nato prevladala, naj se Slovenci vključujejo v italijanske stranke. Edvard Kardelj je poudarjal, da se mora jugoslovansko gibanje sicer zavzemati za pravice slovenske manjšine, vendar pa tega ne sme postaviti v središče, ampak mora tja postaviti boj proti kapitalizmu in rastočemu fašizmu. Da bi izpolnili to nalogo, pa morajo priti do "italijanskih mas" in zato oddvojiti socialistično razredno politiko od nacionalnih manjšinskih problemov. Da bi to dosegli, so morali prenesti boj v obstoječe stranke, konkretno v socialistične.⁴⁹ Te Kardeljeve direktive so v naslednjih letih pripeljale do korenite spremembe v organiziranosti slovenske manjšine v Italiji, saj se je levica vključila v italijanske stranke, medtem ko je desnica ostajala pri samostojni organiziranosti.

Tej usmeritvi pa leta 1953 ni sledila DFS, torej organizacija, ki je edina med manjšino delovala v tesni povezavi z jugoslovanskim vodstvom, in je tudi odklonila ponujen skupni nastop s predstavnikmi Neodvisne socialistične zveze (Unione socialista italiana, NSZ). Jugoslovanske oblasti so takšno njeno odločitev ostro kritizirale, češ da je nasedla ozkemu nacionalističnemu gledanju nekaterih članov izvršilnega odbora, kar naj bi bila politična napaka, ki je povzročila izoliranost Slovencev od italijanskih naprednih sil in diskreditirala DFS kot napredno politično organizacijo.

DFS je sprejela predlog SDZ o enotnem glasovanju Slovencev s t.i. belimi glasovnicami. Kljub temu sporazumu pa je katoliška skupina v SDZ tik pred volitvami izdala proglas, v katerem je pozvala slovenske volilce, naj glasujejo za KDS.

Rezultati volitev v Goriški pokrajini za tri najmočnejše stranke in t.i. bele glasovnice:

občina	bele glasovnice (DFS, SDZ)	KDS	KPI	SSI
Gorica	1558	13947	2369	1023
Sovodnje	440	307	188	105
Števerjan	252	161	64	15
Doberdob	234	275	238	56
ostali	764	?	?	?

DFS in SDZ (bele glasovnice) sta v primerjavi s pokrajinskimi volitvami leta 1951 izgubili okrog 2000 glasov. Kam so prešli ti glasovi, je razvidno iz rezultatov v slovenskih občinah Sovodnje, Števerjan in Doberdob. Velik del je glasoval za krščanske demokrate in se tako odzval pozivu nadškofa Ambrosia in katoliške skupine v SDZ, del simpatizerjev DFS je glasoval za KPI, ki je v občini Doberdob pridobila 190 glasov, v Števerjanu 80, v Sovodnjah 160 ter v slovenskih vaseh goriške občine v Štandrežu 180, v Pevmi 100 in deloma v Podgori 160 glasov.

Podobni so bili rezultati volitev v senat, kamor pa so lahko volili le volilci, starejši od 24 let. V volilnem okrožju Videm – Gorica – Belluno je bilo v poslansko zbornico

⁴⁸ AS, f. RKSZDL, šk. 1148, Goriška in Beneška Slovenija, Razvoj in delo DFS, SFS ter SKGZ (1947 - marec 1957).

⁴⁹ AS, f. RK SZDL, šk. 1303, zapisnik seje o problemih tržaškega gibanja, 4. julij 1952.

izvoljenih 9 krščanskih demokratov, po 2 socialistov in komunistov ter po en poslanec Saragatovi socialistov in neofašistov, v senat pa 4 krščanski demokrati ter po en socialist in komunist.⁵⁰

Usmeritvi, naj glasujejo z belimi glasovnicam, so sledili tudi v Benečiji, kjer je sicer KDS dobila več kot 62%. Kot je razvidno iz priložene tabele, je bilo v povsem slovenskih občinah belih glasovnic 1160, v etnično mešanih občinah pa 665. Niso pa belih glasovnic uporabili v Kanalski dolini, kjer je bila KDS sicer najmočnejša stranka, a 50% ni preseгла.

Rezultati parlamentarnih volitev 7. 6. 1953 za Beneško Slovenijo in Kanalsko dolino (po slovenskih in mešanih občinah) med strankami, za katere so glasovali tudi slovenski volilci⁵¹

slovenske občine	vpisanih	glasovalo	KPI	SSI	DSSI	LU ⁵²	bele in nev. gl.	KDS	MSI	MNS ⁵³
Bardo	1721	1237	66	85	176	20	134	597	80	61
Dreka	938	643	3	12	21	1	39	519	24	24
Grmek	1173	821	30	21	45	2	85	610	9	12
Podbonesec	2492	2026	43	41	54	7	147	1522	40	159
Rezija	2113	1789	117	93	83	7	189	965	123	193
Sovodnje	1335	947	15	15	120	-	88	645	24	35
Srednje	1352	994	65	33	24	2	92	664	21	89
Sv. Lenart	1605	1326	44	70	144	6	122	786	30	111
Špeter Sl.	2088	1795	132	154	144	30	129	941	108	113
Tipana	2040	1627	159	86	85	8	135	991	100	47
Skupaj	16857	13205	674	610	896	83	1160	8240	559	844

Etnično mešane občine

Ahten	2315	1896	145	398	108	80	94	963	48	39
Fojda	3212	2644	269	354	116	31	204	1714	75	36
Gorjani	1017	771	88	65	32	26	32	417	34	25
Neme	3081	2562	345	335	182	62	139	1182	137	107
Praprotno	1217	1115	47	89	73	8	56	623	53	92
Tavorjana	2184	1868	327	305	72	11	140	995	53	24
Skupaj	13026	10856	1221	1546	583	218	665	5894	401	323

Kanalska dolina

Trbiž			386	378	253	187		1549	692	285
Naborjet			71	80	115	18		448	114	32
Skupaj			457	458	368	205		1997	806	317

⁵⁰ AS, f. RKSZDL, šk. 1148, Goriška in Beneška Slovenija, Razvoj in delo DFS, SFS ter SKGZ (1947 - marec 1957).

⁵¹ AS, f. RKSZDL, šk. 1294.

⁵² LU = Ljudska unija, Unione popolare.

⁵³ MNS = Monarhistična narodna stranka, Partito nazionale monarchico.

Rezultati povojnih parlamentarnih, pokrajinskih in občinskih volitev v mestni občini Gorica 1948-1953⁵⁴

stranka	18. 4. 1948 politične v.	31. 10. 1948 občinske v.	10. 5. 1951 pokrajinske v.	14. 12. 1952 občinske v.	7. 6. 1953 politične v.
KDS	16954	10302	11512	9527	13374
MSI	529	1393	3851	3560	3507
SE ⁵⁵	1920	2387			
DSSI			2650	1919	1977
DLF	3932				
KPI + SSI		1281	1715	1494	
KPI					2369
SSI					1023
RSI	251	982			334
LSI					529
NMS	283		1007	1142	
NB ⁵⁶	707				
Neodvisni		1356		1289	
Nuova Gorizia		427			
Upokojenci			137		
Esuli San Marco				848	
AS ⁵⁷					245
DNZ ⁵⁸					72
DFS		1006	1570	1523	
SDZ		1122	1502	1542	

Slovenske občine
Doberdob

stranka	18. 4. 1948 politične v.	10. 6. 1951 upravne v.	7. 6. 1953 politične v.
DLF	397		
SDZ	165	256	
Italijanski nacionalni blok	4		
DFS	7	239	
KPI		98	238
Slovenske bele glasovnice			244
KDS			275
razne italijanske liste			120

⁵⁴ AS, f. RKSZDL, šk. 1091.

⁵⁵ SE = Socialistična enotnost, Unità socialista.

⁵⁶ NB = Narodni blok, Blocco nazionale.

⁵⁷ AS = Avtonomni socialisti, Socialisti autonomi.

⁵⁸ DNZ = Demokratično narodno zavezništvo, Alleanza democratica nazionale.

Sovodnje

Ljudska fronta	75%		
SDZ		355	
DFS		386	
KPI		133	188
Slovenske bele glasovnice			410
KDS			307
razne italijanske liste			210

Števerjan

DLF			
SDZ		274	
DFS		288	
KPI			64
Slovenske bele glasovnice			262
KDS			151
Razne italijanske liste			57

SUMMARY

Slovenes at Elections in Italy between the Years 1945-1954

The ethnically heterogeneous region between the Rapallo and the old Austria-Italian border from 1915 (Julian March –Julian March) was between the years 1945 and 1947 the subject of peace negotiations. Although the region was at that time still a part of the Italian state, it had a special status. Thus on June 2nd 1946 elections into the Italian constituent assembly were in the region not carried out, nor there was an institutional referendum, at which the electors were deciding between the republic and the monarchy, and which was carried out on the same day as the elections.

Although they were part of territorial demands of Yugoslavia, the allies did not acknowledge a special status to Veneto (Slavenia italiana) and to the Kanal Valley (Val Canale), where the elections were thus realised. Because of an increasing pressure on the Slovenes in those regions, because of the number of electors and due to the electoral system it was impossible that an independent Slovene candidate could be elected. The Christian democracy (DC - Partito della democrazia cristiana) won persuasively in Veneto with 55%, just so in the Kanal Valley, but with less votes, 39,6%. Different from the rest of Italy and the Kanal Valley where the majority decided for a republic, as many as 58,5% of electors in Veneto decided for a monarchy.

With the peace treaty between the allied forces and Italy, made on February 10th 1947, of the regions inhabited by Slovenes, beside Veneto and the Kanal Valley, the west part of the province of Gorizia with the main town remained in Italy. The political parties and organisations adapted to the new territorial partition. The Slovene (and Italian) communists of that region rejoined to The Communist Party of Italy (PCI – Partito comunista italiano). At the same time The Democratic Front of Slovenes of

Goriško, Veneto and the Kanal Valley (DFS –Demokratična fronta goriških, beneških in kanalskih Slovencev) was founded on August 1947 as a people's-Front organisation. On January 17th 1947 the liberals and Catholics founded The Slovene Democratic Alliance for Goriško (SDZ –Slovenska demokratska zveza za Goriško).

At the parliamentary elections on April 18th 1948, which were performed at the time of the culmination of the cold war, the Italian Christian democracy won predominantly and for many years consolidated its primacy. The two Slovene organisations in the province of Gorizia supported the Italian parties as it was impossible for a Slovene candidate to be elected, just so in Veneto and in the Kanal Valley.

In the nationally heterogeneous region close to the iron curtain the communal and provincial administrative elections were above all of political significance. The first elections into the Gorizia municipal council were carried out only six months after the parliamentary elections, but because of the conflict between The Communist Party of Yugoslavia (KPJ – Komunistična partija Jugoslavije) and the Cominform at the end of June 1948 they were performed in altered political circumstances. The DFS occurred at the elections into the municipal council in Gorizia on October 31st 1948 with an independent list, so did the SDZ, which caused between the two parties a rigid pre-election contest. Six Slovenes were elected, four from the list of DFS and two from the list of SDZ.

Because of the disagreement with the Eastern Block, Yugoslavia was increasingly making connections with the West. At the same time a cognition matured gradually in the bordering organisations, that only when united they could successfully fight for the national rights. Thus for the provincial elections in 1951 an agreement between the DFS and the SDZ was possible. The situation was complicated at the presentation of the list of candidates, which the court has refused as in accordance with the electoral law uniting of candidates within the same constituency was not possible. The DFS and the SDZ were given one mandate each in the provincial council; two Slovenes were chosen on the list of the PCI. In the province of Udine, where a special Slovene list was presented, no Slovene was elected.

The municipal elections for the town of Gorizia on December 14th 1952 were carried out by the new majority law. The Slovene parties, which performed separated because of a rigid pre-election contest between them, were given two committeemen each.

The parliamentary elections on June 7th 1953 were also carried out in accordance with the new majority system law. The Yugoslav leadership have by then already accepted an orientation that prevailed – that Slovenes should join the Italian parties. The DFS did not follow that direction in 1953 when they accepted the suggestion of the SDZ on unified voting of Slovenes with the so-called white ballots, as it was impossible that the Slovenes could elect their own representative. The DFS and the DSZ (white ballots) have in comparison with the provincial elections in 1951 lost approximately 2000 votes. The direction, to vote with white ballots, was practised also in Veneto.

AVGUŠTIN MALLE

**NEKATERI ASPEKTI OBNOVE SLOVENSKEGA ZADRUŽNIŠTVA
NA KOROŠKEM PO DRUGI SVETOVNI VOJNI**

Koroški Slovenci so v avstro-ogrski monarhiji ustanovili po zgledu Čehov in Slovencev na Spodnjem Štajerskem večje število kreditnih zadrug. Pri tem je posebno vlogo igrala Zveza slovenskih posojilnic v Celju, katere odborniki so dejavno pomagali pri ustanavljanju kreditnih zadrug na Koroškem. Še danes se ponašajo koroški Slovenci z najstarejšo še delujočo kreditno zadrugo v Avstriji, s Posojilnico v Šentjakobu v Rožu. Pionirsko delo so opravili tudi na področju mlekarskih zadrug in blagovnega združništva. Ti dve veji pa se nista mogli uveljaviti, konkurenca na blagovnem sektorju je bila preostra, saj slovensko blagovno združništvo nikoli ni moglo računati na podporo dežele, ki pa so je bile deležne nemške blagovne zadruge. Tiste, ki so delovale na področju južne Koroške, so lahko računale tudi na podporo Südmärke. To velja predvsem za blagovno zadrugo v Velikovcu, ki je bila neposreden mogočni tekmelec Gospodarske zadruge v Sinči vasi. To je tik pred velikovško ustanovil leta 1899 Valentin Podgorc. Pri velikovski blagovni zadrugi se je uveljavil Vinzenz Schumy, ki je tudi z njeno pomočjo znal širiti svoj politični vpliv med prebivalstvom velikovškega okraja. Slovensko združništvo na Koroškem je obsegalo leta 1914 vsega 41 kreditnih zadrug, tri mlekarnice, 7 živinorejskih zadrug, 1 konzumno zadrugo, 1 blagovno zadrugo in eno zavarovalno zadrugo proti ognju. V smislu združnega zakona bi te zadruge lahko ustanovile svojo samostojno zvezo. Vendar tega niso napravile. Sprva so bile članice celjske zveze, v letih 1909 in 1910 pa so zaporedoma pristopile k ljubljanski. Zadruge, ki so bile članice Centralne blagajne, združne zveze nemških krščanskih socialcev, pa so tik pred njenim polomom izstopile iz nje in prav tako pristopile k ljubljanski.

Zadruge so seveda predvsem skrbele za gospodarski podvig in stabilnost slovenskega srednjega kmeta, podpirale pa so tudi razne slovenske organizacije, bile lastnice kulturnih domov, pomagale maloštevilnim slovenskim požarnim brambam, podpirale nakupe slovenskih učbenikov za ubožne slovenske otroke in občasno podpirale tudi dijake in študente.¹

Po plebiscitu so morali koroški Slovenci postaviti svoje organizacije in društva na nove osnove. Že decembra 1920 zasledimo prva prizadevanja, da se obnovi slovensko združništvo. Odločilen korak so storili slovenski združniki 28. februarja 1921, ko so ustanovili Zvezo koroških zadrug kot svojo revizijsko zvezo in denarno centralo. Konec leta 1924 so bile vse slovenske zadruge na Koroškem članice te zveze. Seveda so odpadle tiste iz mežiške doline in ena slovenska iz Kanalske doline. Zveza ni mogla uveljaviti slovenščine kot uradnega jezika in slovenske posojilnice so morale po dolgih bojih opustiti dopisovanje uradom v slovenščini, mnoge so zaradi tega utpele tudi pomembno ekonomsko škodo, ker so bile kaznovane zaradi vztrajanja pri slovenskem dopisovanju. Zveza je bila leta 1928 sprejeta v Splošno zvezo kmetijskih zadrug v Avstriji na Dunaju in se s tem končno rešila revizij s strani dežele. V tem času je delovalo na Koroškem 36 kreditnih zadrug (Hranilnice in posojilnice), 1 blagovna zadruga, 4 živinorejske zadruge in 1 zadruga

¹ Jakob Sitter, Die Anfänge der slowenischen Genossenschaften in Südkärnten und deren heutige Struktur, Einordnung und Position in der österreichischen ländlichen Genossenschaftsorganisation unter besonderer Berücksichtigung der Warenorganisation. Diplomsko delo, Linz 1981.

ga, ki je imela v lasti majhno elektrarno. Vse skupaj pa so imele 4942 članov.² Razen tega sta bili članici Zveze koroških zadrug še ena zadruga servitutnih upravičencev in ena zavarovalnica proti ognju. Pri kreditnih zadrugah so bili člani praviloma le kreditojemalci, varčevalci pa le v izjemnih primerih, kar ni bil zadovoljiv položaj. V začetku leta 1938 je Zveza koroških zadrug štela 42 članic.

Namen posojilnic je bil: "Sprejemati denar (hranilne vloge) na obresti; dobivati si denarna sredstva s svojim zadrudnim kreditom, in dajati posojila."³ Nekatere kreditne zadruge so po plebiscitu razširile svoj delokrog, postale so "mešane zadruge", začele so delovati tudi na blagovnem sektorju. Zato so razširile tudi svoje statute.⁴ S strani oblasti so bile pod stalnim pritiskom, ki se je kazal predvsem v težnji po tem, da bi v deželi prišlo do enotne zadrudne zveze. Zveza Koroških zadrug in Politično in gospodarsko društvo za Slovence na Koroškem sta stalno poudarjala pomen samostojnosti, vendar izražala tudi pripravljenost za sodelovanje.

Zgodovinopisje je slovenskemu zadrudništvu na Koroškem posvetilo nekaj več pozornosti samo za obdobje po drugi svetovni vojni.⁵ V letih pred priključitvijo Avstrije Velikonemškemu rajhu so se nekatere zadruge borile z eksistenčnimi problemi. To so bile Hranilnica in posojilnica v Podravljah, Hranilnica in posojilnica v Pliberku, Hranilnica in posojilnica v Šmihelu pri Pliberku in Gospodarska zadruga v Sinči vasi. Probleme Hranilnice in posojilnice Šentlenart pri Sedmih studencih pa je zveza lahko razrešila. V težavah je bila v začetku tridesetih let tudi sama Zveza koroških zadrug.

Takoj po "anšlusu" so nacionalni socialisti zaostriili pritisk na slovensko zadrudništvo. Lokalni veljaki stranke so hoteli takoj prevzeti Hranilnici in posojilnici na Kostanjah in na Bistrici na Zilji ter blagovno zadrugo v Železni Kapli. 23. junija 1938 je Zveza koroških zadrug svoje članice pozvala, naj se ne dajo motiti zaradi nelegalnih posegov v svoje delo in le-to nadaljujejo kot narodne gospodarske organizacije. Franc Petek, ki je bil član nadzorstva, je potoval v Berlin, da bi rešil samostojnost slovenskega zadrudništva, kajti 22. julija 1938 je "Südmarka" kot zadrudna zveza za Štajersko in Koroško reklamirala slovensko zadrudništvo zase.

² Arnold Suppan, *Die österreichischen Volksgruppen. Tendenzen ihrer gesellschaftlichen Entwicklung im 20. Jahrhundert*. Wien 1983.

³ Landes- als Handelsgericht, *Genossenschaftsregister* (Deželno kot trgovsko sodišče, zadrudni register), Gen I/47-71.

⁴ *Ibd.*, Gen I-80/5.

⁵ Floro Lapuš, *Zadrudništvo - šola medsebojne pomoči*. V: *Koroški Koledar* (Kkol) 1950, 39-41; isti, *Slovensko zadrudništvo v gospodarski borbi koroških Slovencev*. V: *Kkol* 1948, 45-47; Avguštin Malle, *Pomen slovenskih hranilnic in posojilnic na Koroškem*. V: *100 let Posojilnice Dobrla vas*. Dobrla vas 1990, 13-41; isti: *Slovenske hranilnice in posojilnice na Zilji*. V: *100 let delovanja slovenskih posojilnic na Zilji 1892-1992*. Ob stoletnici delovanja posojilnice na Ziljski Bistrici in stoletnici ustanovitve posojilnice v Šentlenartu pri Sedmih studencih. Beljak/Villach 1992, 6-78; isti: *Pogled nazaj - Wir blicken zurück*. V: *Zveza - Bank*. Odprtje novega bančnega in zadrudnega poslojja 11. junija 1994. *Eröffnung des neuen Bank- und Genossenschaftsgebäudes* 11. Juni 1994. Celovec/Klagenfurt 1994 (brez paginacije); isti: *Kulturno in narodnopolitično delovanje v Borovljah*. *Kultur- und nationalpolitische Aktivitäten in Ferlach*. V: *Borovlje in Borovljani*. *Kultura skozi 125 let*. Ferlach und die Ferlacher. *Streifzug durch 125 Jahre Kultur*. Klagenfurt/Celovec 1995, 19-88; Jakob Sitter, *Die Anfänge*; Arnold Suppan, *Die österreichischen Volksgruppen*; Mirt Zwitter; *Kakšna je resnica?* V: *Slovenski vestnik* (SV) I/1946, št. 10, 3; isti: *Vloga in pomen kmečkega gospodarstva Slovenske Koroške*. V: *Kkol* 1948, 48-51; isti: *Naše zadrudništvo*. *Pot v gospodarsko svobodo*. V: *Kkol* 1949, 43-47; isti: *Razvoj pravnega položaja naših zadrug*. V: *Svoboda* I/1949, št. 1 in 2, 5-6, 13-17; isti: *Borba za povrnitev premoženja naših zadrug*. V: *Kkol* 1951, 36-39; isti: *30-letnica samostojnega zadrudnega središča za Slovensko Koroško*. V: *Kkol* 1952, 40-43; isti: *Ob štiridesetletnici Zveze slovenskih zadrug v Celovcu*. V: *Kkol* 1962, 46-49.

Takoj po napadu Velikonemškega rajha na Jugoslavijo so koroške nacionalno-socialistične oblasti ukinile slovensko združništvo. Nekateri vidnejši predstavniki, tako revizor Zveze koroških zadrug Tomo Kupper in predsednik Hranilnega in posojilnega društva v Celovcu Vinko Zwitter, so prišli v zapor. Na dan napada rajha na Jugoslavijo je v Ločah zborovalo Hranilno in posojilno društvo za občino Marija na Zilji (nemška rajfajznovka). Občnega zbora sta se udeležila tudi predstavnika rajfajznove zveze inž. Michael Grimschitz in Karl Geissner. Predsednik Franz Ulbing je opozoril na pomembnost dneva in pozval navzoče, da s trikratnim "Sieg heil" počastijo svojega führerja in pomembnost dneva. Leto potem je rajfajznovka zopet zborovala in odborniki so bili glede možnosti gospodarskega uspeha zelo skeptični. Ta pesimizem jim je poskušal razgnati direktor centralne blagajne Karl Geissner, ki je odbornike opozoril, da bo s spojitvijo s Hranilnico in posojilnico Marija na Zilji rajfajznovka prišla do močnega rezervnega sklada te slovenske zadruge, kar da ji bo olajšalo poslovanje in pokrilo izgube.⁶ Ta primer kaže, da so novi oblastniki računali na premoženje slovenskih zadrug in ga s spojitvami slovenskih zadrug z nemškimi odtujili pravnemu lastniku. Spojitvi Hranilnega in posojilnega društva v Celovcu se je nekaj časa zoperstavljal Valentin Podgorc. Dopisoval se je tozadevno s predsednikom celovške rajfajznovke⁷ in tudi z gestapom.⁸ Vsa njegova ponižna pisma niso nič pomagala. Društvo je bilo spojeno z nemško rajfajznovko in črtano iz združnega registra. Posestvo Hranilnega in posojilnega društva v Celovcu, ki je ležalo ob Vrbskem jezeru, so razdelili in teh objezerskih parcel so se potem po nizki ceni polastili funkcionarji nemške združne zveze oziroma celovške rajfajznovke in njihovi znanci. Kjer ni bilo nemške kreditne zadruge, obstajala pa je slovenska, so nacisti slovensko spremenili v nemško rajfajznovko. Vodilno vlogo je pri vseh postopkih igral Karl Geissner, personalna vprašanja je reševal v tesnem sodelovanju z znanim Aloisem Maier-Kaibitschem, ki je imel v rokah vse agende ponemčevanja, kot vrhovna zveza pa je nastopala Zveza südmarkinih kmetijskih zadrug - Raiffeisen s sedežem v Gradcu. Ta je imela svojo podružnico v Celovcu in sicer v hiši celovške Mohorjeve družbe. Formalno-pravno so dobile slovenske zadruge komisarične upravitelje z odlokom gestapa - državnopolijskega urada Celovec št. III 970/40 z dne 25. 11. 1941. Komisarični upravitelji so dobili vse pravice in si prisvajali tudi pravice, ki so sicer bile v pristojnosti le občnega zbora. Ti komisarični upravitelji so potem izpeljali spojitve, in sicer spet formalno-pravno na osnovi uredbe o spojitvi zadrug v gau-ih rajha v Ostmarki in v gau-ih rajha v Sudetih z dne 30. 6. 1939 (Zakonik za deželo Avstrijo št. 835/39). Na osnovi te uredbe je bilo spojenih 22 slovenskih zadrug z nemškimi, nakar so bile črtane tudi iz združnega registra. V nemške rajfajznovke je bilo spremenjenih 12 slovenskih zadrug. Na posebnih občnih zborih so zadruge dobile zanesljive nemške odbornike, slovenski naziv je izginil. Petih slovenskih zadrug se novi oblastniki niso lotili. Bile so to nepomembne zadruge, zlasti živinorejske, ki že nekaj časa niso bile aktivne. Štiri slovenske zadruge so ostale pod komisarično upravo vse do konca vojne, bile pa so namenjene za likvidacijo. Med zadnjimi je bila tudi Zveza koroških zadrug. Njen rezervni fond je Karl Geissner uporabljal za likvidacijo slovenskega združništva in po potrebi tudi za sanacijo posameznih, zdaj nemških zadrug.

Takoj po koncu druge svetovne vojne je provizorična koroška deželna vlada razpravljala o obnovi slovenskih organizacijskih struktur in o popravi Slovincem po nacistih

⁶ Landes- als Handelsgericht, Genossenschaftsregister, Gen 3-85/40.

⁷ Arhiv SZI, fond HP Celovec, Valentin Podgorc inž. Michaelu Grimschitzu dne 21. 5., 29. 5. in 10. 6. 1941.

⁸ Ibid., Valentin Pogorc 9. 5. 1941 An die Geheime Staatspolizei.

prizadejane škode.⁹ Deželni glavar Hans Piesch se je 25. maja 1945 pogovarjal z neko slovensko delegacijo in na seji vlade poročal, da v slovenskem taboru vlada precejšnja zmešnjava. Kdo so bili ti slovenski zastopniki, zapisnik ne poroča. Zahtevali so vsekakor obnovo slovenskega združništva in Piesch je lakonično menil, da proti temu ni kaj reči.¹⁰ Provizorično deželno vlado je na ukaz vojaške vlade zamenjal posvetovalni odbor in na drugi seji tega odbora je šef vojaške vlade glede slovenskega vprašanja povedal: "Posebno važnost polaga vojaška vlada na vprašanja slovenske manjšine in upa, da bo zastopnik Slovencev v tem odboru svoje predloge, ki se nanašajo na slovensko manjšino, predložil po gospodu Pieschu vojaški vladi. Vojaška vlada se zelo zaveda, da so se Slovincem dogodile precej velike krivice in mi bi pozdravili, ako bi v tem pogledu bili postavljeni kakšni predlogi."¹¹ Posvetovalni deželni odbor je 13. junija 1945 sklenil izjavo o slovenskem vprašanju, kjer je v drugi točki izjavil: "... da bodo slovenske kulturne in gospodarske zveze vsake vrste spet obnovljene, ..." ¹² Osvobodilna fronta za Slovensko Koroško pa je 27. junija 1945 naslovila na britansko vojaško vlado Spomenico slovenskega ljudstva na Koroškem, v kateri je zahtevala "takojšnjo obnovo gospodarskega življenja slovenskega ljudstva na Koroškem."¹³ Ker so Angleži zahtevali dodatne predloge, oziroma pojasnitev te zahteve, je Osvobodilna fronta 18. julija 1945 glede gospodarskih organizacij zahtevala, da vojaška vlada takoj dovoli dejavnost Zveze koroških zadrug, tej zvezi naj bi bile priključene vse zadruge slovenskega dela Koroške in zveza naj bi imela pravico revizije, odbor obnovljene zveze naj bi pripravil vse bilance in ugotovil škodo, ki jo je združništvu povzročil nacizem ter eventualno postavil zahtevo po popravilu škode.¹⁴ Predstavniki OF so tudi v naslednjih mesecih izkoristili priložnost in od vojaške vlade ponovno zahtevali obnovo slovenskega združništva ter popravilo nastale škode. V ospredju zanimanja v drugi polovici leta 1945 pa so bile državnozborske in deželnozborske volitve, ki so vprašanje združništva porinile v ozadje. Upoštevati moramo seveda tudi dejstvo, da so se slovenski pregnanci vračali iz taborišč po Nemčiji šele v drugi polovici meseca julija. Med temi je bila tudi vrsta združnih funkcionarjev. Treba je bilo najprej urediti vsakdanje potrebe. Kljub temu zapazimo že kar po končani vojni prizadevanja posameznih združnikov, da bi spet obnovili svoje kreditne zadruge, oziroma dobili v roke svoje nekdanje slovenske in sedaj ponemčene. Tak primer je bilo tudi Hranilno in posojilno društvo v Celovcu, čigar obnovo je zahteval Valentin Podgorc že prve dni osvoboditve.¹⁵ Podobna prizadevanja zasledimo še v nekaterih drugih krajih, kot na primer v Dobrli vasi, v Šentjakobu v Rožu in v Bistrici na Zilji. Po volitvah koroška deželna vlada sprva ni podvzela ničesar, kar bi dalo upanje, da resno misli na obnovo slovenskega združništva. Zato je februarja 1946 delegacija Osvobodilne fronte zahtevala od britanske vojaške vlade, da se resneje loti vprašanja.¹⁶ Konec februarja je neka delegacija pod vodstvom Valentina Podgorca predala deželnemu glavarju Hansu Pieschu zahtevo po obnovi slovenskega združništva in po popravilu zadrugam prizadejane škode. O zahtevi je raz-

⁹ Wilhelm Wadl, *Das Jahr 1945 in Kärnten. Ein Überblick*. Klagenfurt 1985, 84-87.

¹⁰ Kärntner Landesarchiv (KLA), Landesamtsdirektion (LAD) I, 10. Regierungssitzung am 26. Mai 1945.

¹¹ KLA, Lad I, 2. Sitzung des Konsultativen Landesausschusses am 8. Juni 1945.

¹² *Ibid.*, 3. Sitzung des Kons. Landesausschusses am 13. Juni 1945.

¹³ ARS, disl. I, fond CK ZKS, Poročila OBKOM KPS za Slovensko Koroško in poročila tov. Pavla Žaucerja.

¹⁴ Arhiv SZI, fond C, Osvobodilna fronta za Slovensko Koroško, fasc. VII (masovne organizacije), mapa I (Slovenska kmečka zveza).

¹⁵ Arhiv SZI, fond HP Celovec.

¹⁶ ARS disl. I, fond CK KPS, Poročila s Koroške 1946, POOF za Slovensko Koroško CK KPS dne 16. februarja 1946.

pravljala deželna vlada 6. marca 1946 ter načelno priznala njeno upravičenost. Poseben odbor naj bi v sodelovanju predstavnikov Deželne zveze kmetijskih zadrug razčistil premoženjsko-pravna vprašanja, kajti vse zadruge so bile njegove članice.¹⁷ V zadevo se je končno vključila vojaška vlada. Sejo deželne vlade 3. aprila 1946 je prekinil klic zastopnika vojaške vlade, ki je ponovno sprožil to vprašanje. To pa je bil in ostal v poteku sej deželne vlade tudi edini tovrsten poseg. Namestnik deželnega glavarja, Hans Ferlitsch, ki je bil pristojen za vprašanje, je povedal, da so se razgovori med Deželno zvezo kmetijskih zadrug in Zvezo koroških zadrug zataknili. Krivdo je zvalil na Slovence. Deželna vlada pa je tokrat sklenila, da se mora sestati njen pododbor in zadevo rešiti ob sodelovanju obeh zvez. Predvsem naj bi razčistili premoženjska vprašanja.¹⁸ Nemški zadružniki, oziroma zastopniki Deželne zveze kmetijskih zadrug so si zelo preprosto predstavljali razrešitev premoženjskih vprašanj. Slovenci naj bi ustanovili svoje zadruge, s tem pa bi se odrekli vsemu premoženju bivših slovenskih zadrug, ki je s spojitvami in s "ponemčenjem" prešlo v last nemških zadrug. Zastopali so tudi mnenje, da člani tako ali tako niso bili oškodovani, ker so vsi lahko postali člani nemških, oziroma so bili enostavno prevzeti.

Slovenski zadružniki so se zlasti hoteli čimprej znebiti komisaričnih upraviteljev, ki so bili imenovani s strani gestapa. Na seji 16. aprila 1946 je bilo v okviru imenovanega pododbora sklenjeno, da naj bi kreditne zadruge, ki so bile leta 1941 "ponemčene", takoj sklicale redne občne zборе, ki naj bi izvolili nove odbornike. Občnim zborom so predlagali, da naj bi njihove zadruge ponovno pristopile k Zvezi koroških zadrug. Ta pa je bila še sama formalnopravno pod komisarično upravo, čeprav seveda Karl Geissner ni več nastopal kot komisar. Po porazu nacizma je še nekaj mesecev "služil" Deželni zvezi kmetijskih zadrug in v zadevi slovenskih trdil, da so se vsi postopki spajanja in prevzemanja dogajali na popolnoma pravni podlagi in s tem bili legalni. Njegovih argumentov so se potem eksponenti te zveze pridno posluževali še vrsto let. Vsekakor je bil pravni položaj Zveze koroških zadrug in njenih bivših članic precej nejasen. Nemška Deželna zveza kmetijskih zadrug je izrazila pripravljenost, da odstopi tudi nekatere zadruge, ki so bile leta 1945 spojene z nemškimi.¹⁹ Konec maja 1946 sta prvič po drugi svetovni vojni zasedala upravni in nadzorni odbor (načelstvo in nadzorstvo) Zveze koroških zadrug. Odbora sta poudarila, da sta edina pravna zastopnika interesov slovenskega zadružništva na Koroškem. Naslovila sta pisma na koroško deželno vlado, na britansko vojaško vlado, na vse svojčas včlanjene zadruge in na javnost. Franc Petek je zborovalce seznanil s tem, da je deželni glavar Hans Piesch obljubil msgr. Valentinu Podgorcu obnovo slovenskega zadružništva v primeru, da izroči Zvezo koroških zadrug osebi, ki ne bo Petkovega gledanja.²⁰ Zveza koroških zadrug je menila, da bi zadostovalo, če bi deželna vlada odpoklicala Karla Geissnerja, ki so ga nacisti bili imenovali za komisaričnega upravitelja. Postavila se je tudi proti komisarjem, ki jih je imenovala deželna vlada in predsednik Lapuš je menil, da ne more biti komisar organizacije, čigar demokratično izvoljeni predsednik je. Nazadnje so zadružniki odrekli pravico Valentinu Podgorcu in Heinrichu Ostermannu, da bi zastopala Zvezo koroških zadrug.²¹ Ker se je nemška zadružna zveza še

¹⁷ Mirt Zwitter, Razvoj pravnega položaja. V: Svoboda I/1949, št. 2, 13; Arhiv SZI, fond C, Osvobodilna fronta za Slovensko Koroško, fasc. VII (masovne organizacije), mapa 1 (Slovenska zadruga); KLA, LAD II, 11. Sitzung der Kärntner Landesregierung am 6. März 1946.

¹⁸ KLA, LAD II, 14. Sitzung der Kärntner Landesregierung am 3. April 1946.

¹⁹ Arhiv SZI, fond HP Celovec, Zapisnik ob priložnosti razgovora dne 16. aprila 1946; Landes- als Handelsgericht, Gen 6-3/35.

²⁰ Zapisnik sej uprav. in nadzor(nega) odbora Zveze 20. 1. 1938 do 13. 12. 1956, 251-253.

²¹ Zapisnik občnih zborov Zveze slovenskih zadrug v Celovcu od 18. 7. 1946 do 3. 7. 1987, 4n.

naprej branila, da bi uredila razmerje s slovensko, se je zadnja septembra 1946 obrnila na civilno upravo, britanski element in v pismu orisala razvoj slovenskega združništva, ugotovila, da komisar Karl Geissner še vedno ni črtan iz združnega registra ter prosila civilno upravo, da v smislu odloka št. 1 britanske vojaške vlade končno uredi zadevo. Ta odlok je določal, da so neveljavni vsi zakoni in ukrepi nacionalnosocialističnega porekla, ki so pogojevali zapostavljanje državljanov zaradi rase, vere, nacionalne pripadnosti in svetovnega nazora. Nazadnje je zveza prosila, da civilna uprava vzpostavi pravno stanje, ki je veljalo pred "anšlusom".²² Septembra 1946 je na deželni vladi spet stekel pogovor o slovenskem združništvu. Rezultate pogovora je vlada razbodbala na tiskovni konferenci, ki je bila namenjena svetovni javnosti, kajti med tem so bile v osnovi znane ozemlske zahteve Jugoslavije. Deželna zveza kmetijskih zadrug in njen direktor Ludwig Betzler sta zastopala mnenje, da deželna vlada ne more posegati v avtonomno dejavnost zadrug. "Ponemčenje" nekaterih slovenskih zadrug in spojitve številnih drugih z nemškimi je Ludwig Betzler v smislu svojega nacističnega predhodnika označil kot običajen postopek v okviru združevanja na bančnem sektorju. Temu je spet odločno ugovarjal Valentin Podgorc, ki je menil, da s pomočjo gestapa nikjer niso "prostovoljno" spajali zadrug. V pismu deželni vladi je krepko ošvrknil prepojenost denarnega sektorja z nacisti, ki da so delali na tem, da vse podredijo krepitvi nemštva v deželi.²³ Šef Urada koroške deželne vlade, Karl Newole, je sredi decembra 1946 spet enkrat naznanil zvezni vladi na Dunaju, da koroška deželna vlada misli obnoviti slovensko združništvo.²⁴ Urad koroške deželne vlade je 27. januarja 1947 izdal odredbo št. 24.402/7/47, ki je ob sklicevanju na seje deželne vlade z dne 6. marca 1946 in 18. decembra 1946 določala, da se slovenske zadruge na Koroškem v osnovi spet ustanovijo in da so neveljavna imenovanja komisaričnih upraviteljev, ki jih je imenoval gestapo. Funkcijo naj bi spet prevzeli pred "anšlusom" delujoči upravni in nadzorni odbori.²⁵ Odredba pa je veljala le za tiste štiri zadruge, ki jih Karl Geissner še ni utegnil likvidirati. Poleg tega odredba ni bila pravnomočna, ker jo je izdal nepristojen urad. Kreditne zadruge v Pliberku, Šmihelu in Podravljah ter Zveza koroških zadrug so bile obnovljene šele z odredbo notranjega ministrstva z dne 9. oktobra 1948, št. 93.464-4/48.²⁶ Važnejša je bila odredba, ki jo je deželna vlada objavila 22. maja 1947, št. 41.858/7/47, s katero je hotela obnoviti svojčas spojene slovenske zadruge. V njej je naštel vse prizadete zadruge, opozorila na svoje sklepe meseca marca in decembra 1946 ter glede premoženjskih zadev odredila, da se morata tozadevno sporazumeti obe pristojni zvezi v ostalem pa naznanila, da bo v kratkem sprejet 7. povračilni zakon.²⁷ Deželno sodišče je dejansko izpeljalo odredbo in spremembe vneslo v združni register. Temu pa je nasprotovala Koroška združna zveza in v imenu 16 prizadetih članic vložila rekurz pri višjem sodišču v Gradcu. To je razsodilo, da je deželna vlada prekoračila svoj delokrog in deželno sodišče kot trgovsko je iz registra moralo spet izbrisati spremembe, ki jih je želela deželna vlada. S to razsodbo višjega sodišča spet niso mogli biti zadovoljni predstavniki slovenskega združništva, ki so proti razsodbi višjega sodišča s svoje strani vložili rekurz na vrhovno sodišče na Dunaju. Revizijski rekurz Zveze koroških zadrug je

²² Arhiv SZI, fond C, Osvobodilna fronta za Slovensko Koroško, fasc. VII (masovne organizacije), mapa 1 (Slovenska zadruga), Zveza koroških zadrug 5. 9. 1946 civilni upravi.

²³ *Ibid.*, Protokoll über die in den Räumen des Raiffeisenverbandes Kärnten am 14. 9. 1946 durchgeführte Besprechung.

²⁴ Österreichisches Staatsarchiv/Archiv der Republik (ÖStA/AdR), Bundesministerium für auswärtige Angelegenheiten (BMfA), II-pol/1947, Jugoslawien 9, GZl 105.002-pol/47, GeZl 105.002-pol/47.

²⁵ Arhiv SZI, fond HP Celovec.

²⁶ Landes- als Handelsgericht, Genossenschaftsregister, Gen. 6-3/39.

²⁷ Landes- als Handelsgericht, Genossenschaftsregister, Gen 1-56/62.

osporaval rzsodbo višjega sodišča v celoti in gradil predvsem na pravopolitičnih argumentih.²⁸ Pravni zastopnik slovenskih zadrug je orisal predvsem zgodovinski razvoj slovenskega zadružništva na Koroškem ter opisal način prevzemanja in spajanja slovenskih zadrug v letu 1941 in 1942, kar da se je vse dogajalo na podlagi ukaza gestapa. Nazadnje pa je menil, da bi bil po treh letih po porazu nacionalsocializma dokončno le že čas, da se popravi slovenskemu zadružništvu prizadeta krivica in da pride do poprave škode. Vrhovno sodišče je zavrnilo revizijski rekurz in se pridružilo rzsodbi višjega sodišča v Gradcu.²⁹ Deželna vlada je sedaj odločila, da v zadevi ni kompetentna in vso zadevo odstopila osrednjim instancam na Dunaju.

Z vprašanji obnove slovenskega zadružništva so se nato intenzivneje pričele ukvarjati zvezne oblasti. V prvi vrsti je to bilo Zvezno ministrstvo za zaščito premoženja in gospodarsko planiranje, Zvezno ministrstvo za notranje zadeve ter Zvezno ministrstvo za zunanje zadeve, ki je vso stvar ocenjevalo iz zornega kota jugoslovanskih ozemeljskih zahtev in pogajanj za pogodbo z Avstrijo. Pa tudi pri Zvezi koroških zadrug je prišlo do odločilne personalne spremembe. Zveza se je namreč odločila, da sprejme v svoj odbor dr. Mirta Zwittera kot pravnega konzulenta, od leta 1948 pa kot svojega stalnega sodelavca. Dodelila mu je nalogo, da pri oblasteh izbori obnovo slovenskih zadrug.³⁰ Pri tem delu je pravniku pomagal še revizor Zveze koroških zadrug Tomo Kupper, ki je imel potreben vpogled, saj je že dolgo pred "anšlusom" poklicno delal v vrstah slovenskih zadružnikov. Oba sodelavca zveze sta povečala svoje stike z dunajskimi ministrstvi. Ko so odborniki videli, da vsa njihova prizadevanja ne obrodijo sadov, se je Zveza koroških zadrug 27. novembra 1947 obrnila na Aliirani svet na Dunaju in v pismu zahtevala upoštevanje zakonov ter povračilo vsega uropanega premoženja. V začetku leta 1948 je prišlo do prvih konkretnih pogovorov med zastopniki slovenskega zadružništva in zastopniki raznih ministrstev na Dunaju. Uradniki so bili s situacijo na Koroškem bolj malo seznanjeni in so poskušali ustrezne informacije dobiti od raznih državnozborskih poslancev, med katere je štel tudi inž. Vinzenz Schumy. Ta je bil v tem času generalni pooblaščenec vsega avstrijskega zadružništva in je kot Korošec razpolagal s potrebnimi informacijami in znanjem. Korespondiral in sodeloval je že pred "anšlusom" z Valentinom Podgorcem in prelatom Rudolfom Blümlom. Schumy in Podgorc sta soglašala, da slovenskih zadrug ne kaže izročiti v roke komunistom, zbranim pod okriljem Osvobodilne fronte. Nista nasprotovala zavlačevanju obnove slovenskega zadružništva, proti koncu leta 1948 pa sta oba ugotovila, da so padle vse ovire, ki so dotedaj bile na poti obnovi zadružništva.

Med zastopniki Zveze koroških zadrug, ki so se na Dunaju trudili za obnovo na Koroškem, je bil tudi Mirt Zwitter. V diskusijo je bilo vključeno zunanje ministrstvo, ki je glede Zwittera vedelo povedati, da je le-ta eden najvidnejših zastopnikov Osvobodilne fronte, ki je že ponovno vzbudil pozornost zaradi svoje ostre protiavstrijske drže in protiavstrijskega hujskanja.³¹ Zunanji minister Karl Gruber je svojemu kolegu Kraulandu sporočil, da je za to, da se vsa zadeva potisne na dolgo klop.³² Ravnal se je torej po precej znani in izhojeni poti avstrijskih politikov.

Razprave o obnovi slovenskega zadružništva so potem stekle predvsem med ministrstvom za zaščito premoženja in gospodarsko planiranje in ministrstvom za notranje zadeve. Lahko bi ugotovili naslednje: sodelavci prvega so bili načelno naklonjeni obnovi in

²⁸ Landes- als Handelsgericht, Genossenschaftsregister, Gen 1-49/57.

²⁹ *Ibd.*, Gen 1-49/59.

³⁰ Zapisnik sej upravnega in nadzornega odbora Zveze 20. 1. 1938 do 13. 12. 1956, 254-256.

³¹ ÖStA/AdR, BMfaA II-pol/48, Jugoslawien 9, GZ 110.061-II-pol/48, GeZl 110.830-II-pol/49.

³² *Ibd.*

se pogosto čudili zavlačevanju s strani notranjega ministrstva. Tam pa so bili na delu drugi odločujoči. Ministrstvo je vodil sicer socialdemokrat Oskar Helmer, ki pa za želje in zahteve Slovencev očitno ni imel časa. Državni sekretar v notranjem ministrstvu Ferdinand Graf pa je bil odprt nasprotnik koroških Slovencev in se je kot tak izkazal že ob priložnosti raznih političnih nastopov in govorov na južnem Koroškem. Uradniki ministrstva za zaščito premoženja in gospodarsko planiranje so končno imeli dovolj vseh kompetenčnih razprav. Zavedali so se zunanjepolitične prisantnosti vprašanja, pri čemer so našli podporo tudi pri sodelavcih zunanjega ministrstva. Predlagali so, da se končno opustijo vsa sporna vprašanja in jih označijo kot domala izključno akademske narave ter dali pobudo, da se zadeva naglo reši.³³

Koroško vprašanje in s tem tudi vprašanje obnove slovenskega združništva pa je bilo predvsem zunanjepolitične narave. Le tako lahko razumemo telegram koroške deželne vlade z dne 7. junija 1948 ministrstvu za notranje zadeve. Deželna vlada je predlagala, da se obnova slovenskega združništva prepusti presoji zunanjepolitičnega položaja po avstrijskem zunanjem ministru Karlu Gruberju.

Odločitev o končni obnovi slovenskega združništva je padla konec leta 1948, na začetek leta 1949. Razni dejavniki so vplivali nanjo: s pritegnitvijo jurista je Zveza koroških zadrug močno okrepila svoja prizadevanja za stike z oblastmi in z javnostjo ter z združno centralo na Dunaju. Odločilno pa je bilo, da so bila pred vrati ponovno pogajanja za pogodbo z Avstrijo, za avstrijsko državno pogodbo. Boj za meje je bil praktično odločen, še odločilnejši je bil boj, ki se je za to združništvo vodil v ozadju. Tudi ta je bil pri kraju in Valentin Podgorc je moral priznati, da novi združni kadri niso slepi izvajalci komunističnih parol. Vinzenz Schumy je v pismu Valentinu Podgorcu menil, da je deželna vlada prekoračila svoje kompetence, ko je odredila, da so spojitve in prevzemi slovenskih zadrug bili razveljavljeni. Deželna zveza kmetijskih zadrug da je upravičeno protestirala in izbrala instančno pot. Združni ideji da je bilo s tem sicer teoretično ugodeno, slovenski združniki pa da so bili prizadeti. Napovedal je osebno iniciativo v parlamentu, s katero je nameraval pospešiti zakon o obnovi slovenskih zadrug na Koroškem ter zapisal: "Ob tej priložnosti Vam smem gotovo povedati, da sem v vsej stvari imel le eno skrb, da bi obnovljene kreditne zadruge lahko prešle v roke komunistov. To nam bi bilo nadvse neprijetno. Vedno bolj pa sem prepričan, da te nevarnosti ni več, odnosno da ne obstaja v prvotnem obsegu in da se zaradi tega akcija lahko štarta brez notranjih zadržkov."³⁴

Na 94. seji državnega zbora dne 10. decembra 1948 so poslanci Vinzenz Schumy, Hans Lager in tovariši vložili predlog zakona, ki bi omogočal naglo obnovo spojenih slovenskih zadrug. Iz informacij generalnega tajnika Splošne zveze za kmetijsko združništvo na Dunaju, Schürmannom, izhaja, da so pri redakciji iniciativnega predloga in pri pogovorih v tej zadevi sodelovali tudi zastopniki slovenskih združnikov. Vprašanja se je medtem polastila tudi beograjska "Borba", kar je na avstrijskem zunanjem ministrstvu zgleda najbolj zaleglo. List je 9. januarja 1949 objavil daljši prispevek pod naslovom "Cinizem avstrijske 'pravičnosti'", v katerem je obširno poročal o vseh spodletelih poskusih za reaktiviranje združništva in v katerem je izvor germanizacije koroških Slovencev videl predvsem v njihovi gospodarski situaciji. V tej zvezi je list govoril o ciničnem jeziku birokratov, orisal kompetenčno zmedo in poročal o odločitvi koroške deželne vlade, ki je prepustila odločitev o obnovi slovenskega združništva zunanjepolitični presoji avstrijskega zunanjega ministra. Šest povračilnih zakonov ni zadostovalo,

³³ Ibid., BMfaA - II-pol, GZ 82.248-4/48, BMF Vermögenssicherung und Wirtschaftsplanung am 27. 9. 1948 (Zl.28.209-1/48) an das BMfI.

³⁴ Arhiv SZI, fond HP Celovec, Vinzenz Schumy Valentinu Podgorcu 10. 11. 1948.

je poročala Borba, da bi bila Avstrija uredila vprašanje in sedaj obljublja ministrstvo še sedmega.³⁵ Zunanje ministrstvo je zahtevalo glede na zunanjepolitično relevantnost poročila Borbe informacije in pojasnila s strani ministrstva za notranje zadeve, ministrstva za finance in ministrstva za zaščito premoženja in gospodarsko planiranje. Zadnje je zunanje ministrstvo lahko naglo pomirilo in opozorilo na zakonski osnutek o obnovi slovenskih zadrug na Koroškem in zagotovilo, da ustreza vsem slovenskim zahtevam in da bo gotovo sprejet. V ospredju motivnega poročila so bile spojene zadruge: "Obstoječi zakon omogoča naglo vzpostavitev spojenih zadrug. Obnovljenim zadrugam, ki so s spojitvijo izgubile svoj pravni subjekt, daje aktivno legitimacijo za vložitev povračilnih zahtev. Kontinuiteta med svoječasno spojenimi in obnovljenimi zadrugami izhaja predvsem iz § 2 zakona. Dostikrat so svojčas spojene zadruge na osnovi vpisov v zadrugi register, ki so bili potem spet razveljavljeni, začele leta 1947 spet s svojim poslovanjem. Da se rehabilitira pravne posle, ki so bili pri tem sklenjeni, je v § 1 zapisano, da se kot datum pravnomočnosti sedanje postavne obnove upošteva dan vpisa v register iz leta 1947."³⁶

Ustavni odbor je osnutek zakona o obnovi slovenskih zadrug na Koroškem soglasno sprejel na svoji seji 8. februarja 1949.

Državni zbor Republike Avstrije je 9. februarja 1949 sprejel "Zvezni zakon o obnovi slovenskih zadrug na Koroškem". Bil je to dolga leta edini zakon, ki ga je avstrijski zakonodajalec sprejel v dobrobit slovenske manjšine na Koroškem. Dejansko pa je le v zelo nezadovoljivi meri omogočal popravilo krivic, ki jih je slovenskemu združništvu na Koroškem prizadejal ob izdatni podpori domačih nacistov nacizem. Tudi odločitev avstrijskih parlamentarcev moramo videti v političnem kontekstu. Za usodo slovenskega združništva se je zanimala že spet civilna uprava, britanski element. Pa tudi Osvobodilna fronta za Slovensko Koroško se je intenzivno zavzemala za obnovo združništva in vprašanje sprožila v Spomenici konferenci aliiranim silam v Londonu. Avstrija je bila v tistih dneh že lahko popolnoma prepričana, da je odločitev glede avstrijsko-jugoslovanske meje padla v smislu njenih predstav in je hotela odstraniti vse ovire in argumente, ki bi morebiti lahko še ogrožali ta njen položaj. Drugače je videl, zlasti pa slikal situacijo Vinzenz Schumy. Njegov govor v parlamentu je bil kljub vsem nasprotnim zagotovilom in trditvam namenjen predvsem avstrijski in mednarodni javnosti. Korespondenca z Valentinom Podgorcem to potrjuje. Kot poročevalec je Schumy v parlamentu menil: "Predloženi zakon ni namenjen pravni ureditvi nekega povračila, temveč primarno obnovi slovenskih zadrug, ki so svoj pravni subjekt zgubile v času nacionalnosocialistične strahovlade. Seveda ima ta obnova svojčas obstoječih zadrug namen, da da novim pravnim subjektom aktivno legitimacijo, da lahko terjajo potem vrnitev in vračilo realitet, ki so bile prej v njihovi lasti.

Za obnovo zadrug tečejo na Koroškem prizadevanja že od leta 1945; deželna vlada za Koroško je tedaj že s sklepom naznanila, da želi to obnovo. Seveda se je pri tem dogodil prekršek v tej obliki, da obnova v izbrani obliki ni bila v skladu z zakonom. Ni bilo možno, da bi se zadruge v združnem registru pojavile spet le na osnovi sklepa deželne vlade. Zakaj to pravim? Da bi izrazil, da so bila že takrat, od tistega trenutka naprej, prisotna prizadevanja, da se popravi krivica, ki je bila prizadejana koroškimi Slovencem, vendar je nismo storili mi. ...

Samo po sebi umljivo je, da je bil predlog formuliran v soglasju z zastopniki Slovencev na Koroškem kot so bili udeleženi pri izdelavi zakonskega teksta pristojni referenti pristojnih ministrstev. ...

³⁵ ÖStA/AdR, BMfaA - II-pol, Jugoslawien 9, GZ 80.369-pol/49.

³⁶ Ibid.

Rad bi torej prosil parlament, da predlogu da svoj pristanek, pri čemer le še pripominjam, da sklepanje sicer časovno sovпада s pogajanjmi za državno pogodbo, da torej obstaja gotova optika, kot da bi nas kdo silil, toda v resnici je bila upoštevana vsaka priložnost, da bi se ta problem bil rešil. Tudi brez pogajanj za državno pogodbo v Londonu bi samoumevno prišlo do tega, da bi to zadevo pripeljali do rešitve v tem trenutku. ..."37

Avstrijski delegaciji v Londonu je bilo takoj sporočeno, da je parlament sprejel predlagani zakon in da so pri njegovi formulaciji sodelovali zastopniki koroških Slovencev.

Zakon je vsem 22 svojčas spojenim zadrugam omogočal, da so se v teku dveh mesecev po njegovi objavi konstituirale. Odbornike Zveze slovenskih zadrug v Celovcu, tako se je od svojega jubilejnega občnega zbora dne 28. februarja 1949 naprej imenovala svoječasná Zveza koroški zadrug, je čakalo mnogo dela. Dveh zadrug v ziljski dolini ni bilo več mogoče obnoviti. Zadruge so ob strokovni pravni pomoči svoje revizijske zveze in denarne centrale že konec maja 1949 vložile vrsto povračilnih zahtev, da bi tako spet prišle v posest svojih nepremičnin in premičnin. Začelo se je novo obdobje dela slovenskih zadrug na Koroškem.

ZUSAMMENFASSUNG

Einige Aspekte der Wiederherstellung des slovenischen Genossenschaftsvesens in Kärnten nach dem Zweiten Weltkrieg

Die Kärntner Slowenen gründeten gegen Ende des neunzehnten und zu Beginn des zwanzigsten Jahrhunderts eine Reihe von Genossenschaften. Im Vordergrund standen Kreditgenossenschaften, die sogenannten Hranilnice in posojilnice (Spar- und Darlehenskassen). Diese Genossenschaften waren zunächst Mitglieder der Zveza slovenskih posojilnic v Celju (Verband der slowenischen Darlehenskassen in Cilli), einige waren bis 1909 Mitglieder der Zentralkasse in Klagenfurt, ab diesem Jahr wechselten fast alle zur Zadružna zveza v Ljubljani (Genossenschaftsverband in Laibach). Nach dem Ersten Weltkrieg gründeten die Kärntner Slowenen die Zveza koroških zadrug/Verband Kärntner Genossenschaften, die als Revisionsverband und zentrale Geldausgleichsstelle alle slowenischen Genossenschaften in Kärnten unter ihrer Führung vereinigen konnte. Vor dem "Anschluß" bestanden in Kärnten 42 slowenische Genossenschaften. Sofort nach dem "Anschluß" setzten verschärfte Repressionen ein, jedoch konnten der Verband und die Genossenschaften ihre Eigenständigkeit bis zum Überfall des Großdeutschen Reiches auf Jugoslawien behaupten. Alle slowenischen Genossenschaften wurden nach dem 6. April 1941 auf Anordnung der Gestapo unter kommissarische Verwaltung gestellt. Kommissarischer Verwalter des Verbandes Kärntner Genossenschaften und einer Reihe weiterer slowenischer Genossenschaften wurde der Direktor der Zentralkasse in Klagenfurt Karl Geissner. In der Folge wurden 22 slowenische Genossenschaften mit bestehenden Raiffeisenkassen verschmolzen, 12 slowenische Genossenschaften wurden in deutsche Kassen umgewandelt, 5 blieben anscheinend wegen ihrer geringen Bedeutung unangetastet, 3 Kreditkassen und der Verband selbst verblieben bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges unter kommissarischer Verwaltung und sollten der Liquidation zugeführt werden. Die Verschmelzungen und Übernahmen führte formal der Verband der süd-märkischen landwirtschaftlichen Genossenschaften-Raiffeisen in Graz unter der Leitung

³⁷ Stenographisches Protokoll, V. GGP, 103. Sitzung, 3013.

Karl Geissners durch. Die personellen Angelegenheiten wurden mit Alois Maier-Kaibitsch abgesprochen.

Nach dem Zweiten Weltkrieg bekundete die Kärntner Landesregierung mit Beschlüssen und Erklärungen wiederholt ihre Bereitschaft, das slowenische Genossenschaftswesen wiederherzustellen. Sie erließ auch entsprechende Bescheide, die aber vom Verband landwirtschaftlicher Genossenschaft mit Erfolg angefochten wurden. Die slowenischen Genossenschaftler verlangten sofort nach dem Ende des Weltkrieges und verstärkt ab Mai 1946 die Wiederherstellung des rechtlichen Zustandes vor dem "Anschluß". Auch die Befreiungsfront für Slowenisch-Kärnten forderte die Wiederherstellung des slowenischen Genossenschaftswesens und intervenierte diesbezüglich wiederholt bei der Zivilverwaltung, bei der britischen Besatzungsmacht und beim Alliierten Rat. Im Rahmen der Wiedererrichtung des slowenischen Genossenschaftswesens kam es zwischen den slowenischen Genossenschaften, der Landesregierung, der Bundesregierung und dem Raiffeisenverband Kärnten (bzw. dem Landesverband landwirtschaftlicher Genossenschaften) zu Kompetenzstreitigkeiten, die eine schnellere Wiedererrichtung hinauszögerten. Den politischen Hintergrund bildeten die Verhandlungen über den Österreichischen Staatsvertrag, mitentscheidend war unter den Vertretern der Mehrheit und auch für Valentin Podgorc, einen der hervorragendsten slowenischen Genossenschaftler, die Angst, die slowenischen Kassen könnten in kommunistische Hände kommen. Außenminister Karl Gruber meinte noch 1948, man könne die Lösung dieser Frage auf die lange Bank schieben. Als die Entscheidung hinsichtlich der österreichisch-jugoslawischen Grenze endgültig gefallen war, beschloß das Parlament am 9. Februar 1949 das Bundesgesetz über die Wiederherstellung von slowenischen Genossenschaften in Kärnten und ermöglichte so den wiedererrichteten Genossenschaften, Anträge nach den Rückstellungsgesetzen zu stellen.

BOŽO REPE

VOLITVE V SLOVENIJI PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

Uvod

V zgodovini slovenskega parlamentarizma do leta 1990 imamo tri obdobja, v katerih so prišli do izraza posamezni elementi parlamentarne demokracije, nikoli pa ni bilo celovite parlamentarne dejavnosti. Skladno s to ugotovitvijo lahko govorimo tudi o treh različnih ravneh: lokalni parlamentarni samoupravi v času avstro-ogrske in Kraljevine SHS torej med leti 1861 in 1918¹ ter med leti 1927 in 1929² (pri čemer so Slovenci – ne zgolj v navedenem obdobju - imeli svoje predstavnike tudi v avstrijskem državnem zboru oz. jugoslovanski skupščini; potem o federalnem (socialističnem) parlamentarizmu med leti 1945 in 1990 ki ima svoje korenine v vojnem času; in samostojnem državnem parlamentu od leta 1990 oz. 1991 dalje.

Po drugi svetovni vojni je bil v Jugoslaviji uveden t.i. sistem ljudske demokracije. Sistem je bil specifičen: razločeval se od klasičnih meščanskih demokracij, čeprav je - vsaj formalno - še ohranjal nekatere prvine klasične parlamentarne oblasti (strankarstvo je bilo v pravnem redu dovoljeno do leta 1965, dejansko pa so s strankami obračunali že v štiridesetih letih). V praksi je dejansko že šlo za mešanico partijskega monizma in večstrankarstva. Vzroki za nastanek sistema ljudske demokracije imajo tako zunanje-politične kot notranjepolitične razloge, temelji za novi sistem pa so bili postavljeni že med vojno.³ "Čeprav v vojnem času navadno ni volitve", kot ugotavlja dr. Tone Ferenc, pa je "vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja, da bi dokazovalo njegovo demokratičnost, prirejalo volitve, na katerih je uveljavljalo splošno in enako volilno pravico, tudi za ženske in vojake, razen za nasprotnike, v nekaterih primerih tudi tajnost glasovanja."⁴ Prve volitve so bile po odloku Izvršnega odbora Osvobodilne fronte izvedene na osvobojenem ozemlju Dolenjske in Notranjske spomladi in jeseni leta 1942, volilci pa so volili narodnoosvobodilne odbore in odposlance za Zbor odposlancev narodnoosvobodilnih odborov, ki pa potem (zaradi italijanske ofenzive) ni bil izveden. Jeseni 1943 so na delih slovenskega ozemlja (Dolenjska, Notranjska, Primorska, deloma Gorenjska) volili odposlance za Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju. Marca 1944 so po odlokih 1. zasedanja SNOS povsod (izjemi sta bili zaradi neugodnih razmer Koroška in Prekmurje) volili krajevne narodnoosvobodilne odbore (v celoti več kot 867).⁵

Politične in oblastne funkcije so najprej izvajali odbori OF, na osvobojenem ozemlju pa se je oblastna in politična funkcija ločila, tako da so upravljanje prevzeli voljeni narodnoosvobodilni odbori. Na vrhu se je vrhovni plenum OF poleti 1941 preimenoval v slovenski narodnoosvobodilni odbor (SNOO), ki so ga predstavljali predstavniki vseh

¹ Več o tem glej: Vasilij Melik: Volitve na Slovenskem 1861-1918, Slovenska matica, Ljubljana 1965.

² Več o tem glej: Miroslav Stiplovšek: Slovenski parlamentarizem 1927-1929, Znanstveni inštitut filozofske fakultete v Ljubljani, 2000.

³ Več o tem glej: Božo Repe: Sistem ljudske demokracije v Sloveniji in Jugoslaviji, Časopis za zgodovino in narodopisje letnik 69, št. 2. 1998.

⁴ Enciklopedija Slovenije, zvezek 14, geslo volitve.

⁵ Več o tem glej: Tone Ferenc: Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945, 1, 2, 3, Mladika (Borec) 1985, 1987 in 1991).

skupin, vključenih v OF. Njegovo vodstvo, 10 članski IO OF oz. predsedstvo SNOO je bilo oktobra 1943 potrjeno na zboru odposlancev slovenskega naroda v Kočevju. Tam je bil tudi izvoljen nov 120-članski odbor SNOO, ki je postal vrhovni predstaviški in zakonodajni organ slovenskega naroda v osvobodilnem boju. Za sam kočevski zbor je bilo predvideno, da "naj bi bil zbor demokratično izvoljenih predstavnikov prebivalstva in partizanske vojske, ki naj bi se sestel le enkrat, in to bolj z deklarativnim kot konstitutivnim namenom, ter izvolil organ, ki se bo izoblikoval v slovenski parlament, ter delegacijo za AVNOJ."⁶ Zbor se je izrekel za sožitje slovenskega naroda z drugimi jugoslovanskimi narodi v federativni Jugoslaviji Na svojem 1. zasedanju 19. februarja 1944 v Črnomlju se je SNOO preimenoval v Slovenski narodoosvobodilni svet (SNOS) in kot slovenski parlament deloval do svojega drugega zasedanja in razpustitve 9. in 10. septembra 1946 v Ljubljani. Do izvolitve ustavodajne skupščine Ljudske republike Slovenije 18. novembra 1946 je v njegovem imenu delovalo predsedstvo oz. kot so mu rekli, prezidij SNOS, ki je imel najprej osem in nato sedemnajst odsekov oz. ministrstev. Slovensko osvobodilno gibanje je obdržalo tako oblikovano sestavo oblasti in ni, tako kot drugod po Jugoslaviji, ustanovilo protifašističnega sveta. 5. maja 1945 je bila v Ajdovščini imenovana Narodna vlada Slovenije, ki jo je vodil sekretar CK KPS Boris Kidrič.

Tudi protipartizanska oz. protirevolucionarna stran je skušala vzpostaviti svoje predstaviške organe oblasti. Decembra 1944 so meščanski politiki ustanovili oziroma ponovno oživili Narodni odbor, ki naj bi ob koncu vojne predstavljal oblast na slovenskem ozemlju. Narodni odbor je januarja 1945 skušal delovati kot slovenska vlada, za slovensko vojsko pa oklical domobrnce in četnike. V posebni Narodni izjavi (ki so jo datirali z 29. oktobrom, dnevom nastanka Države SHS po 1. svetovni vojni) so zahtevali Zedinjeno Slovenijo v okviru federativne Jugoslavije pod dinastijo Karadjordjevičev. Narodni Odbor se je začel pripravljati za prevzem oblasti v Sloveniji, pripravil je elaborate o ustavni ureditvi, temeljih ekonomskega sistema ipd. Ustanovljeni so bili pokrajinski odbori. Narodna izjava pa je bila objavljena šele 4. maja 1945, tik pred koncem vojne. Dan prej je bila v dvorani Sokolskega društva na Taboru prva seja t.i. Slovenskega parlamenta, ki je oklical narodno državo Slovenijo kot del kraljevine Jugoslavije. Parlament je bil dejansko oživljena Slovenska zaveza (politična organizacija meščanskega tabora, ki je nastala spomladi leta 1942), večino članov je Narodni odbor imenoval kar sam, nekaj pa je bilo predvojnih poslancev. Na seji je bilo 39 od 45 vabljenih, med njimi tudi škof dr. Gregorij Rožman. Poskus vzpostavitve oblasti ni bil uspešen iz vrste zunanjepolitičnih (odprava dualizma oblasti) in notranjepolitičnih razlogov (partizanska premoč), vodstvo pa je ob koncu vojne zbežalo.

Volitve (1945-1990)

Prve povojne volitve nove ljudske oblasti na lokalni ravni v okrajne in okrožne narodoosvobodilne odbore, so bile v Sloveniji izvedene poleti (konec julija in v avgustu) 1945. Pomenile so neke vrste generalko za najpomembnejše volitve, to je volitve v ustavodajno skupščino Jugoslavije, ki so po vsej državi potekale 11. novembra. Predhodno je bil odpravljen dualizem oblasti med kraljevo begunsko vlado in NKOJ.

Na tretjem zasedanju AVNOJ od 7. do 26. avgusta 1945 v Beogradu (10. avgusta se je preimenoval v Začasno ljudsko skupščino) si je opozicija prizadevala, da bi spremenila volilni zakon, ki je šel na roko pripadnikom narodoosvobodilnega gibanja.

⁶ Slovenci skozi čas, Mihelač, Ljubljana 1999 str. 387.

Volilni zakon je prvič dajal volilno pravico ženskam (na osvobojenih ozemljih so volile že med vojno) in vojakom ter znižal starostno mejo volilnih upravičencev na 18 let (aktivnim udeležencem narodnoosvobodilnega boja pa dal volilno pravico, tudi če so bili mlajši). Obširno je opredeljeval tudi, kdo nima volilne pravice (osnovni kriterij je bila kolaboracija in sodelovanje v fašističnih in protipartizanskih organizacijah, deloma so bili zajeti tudi predvojni politiki). Ti kriteriji so se sprva razlagali zelo radikalno, tako, da je v začetni fazi prihajalo do visokega črtanja volilnih upravičencev. Volilne spiske so nato na zahtevo političnih vodstev popravljali, tako, da je na koncu odstotek črtanih v posameznih republikah znašal od manj kot pol do desetih odstotkov (kar naj bi bila zgornja meja) volilnih upravičencev. V celoti je ukrep po uradnih podatkih prizadejal 194.158 ljudi, to je približno 2,3% volilnih upravičencev, vendar podatki niso v celoti zanesljivi. V kontekst "čiščenja" volilne baze so šli namreč tudi številni procesi proti kolaboracionistom in nasprotnikom novega režima (vključno z najvišjimi voditelji), ki so jim na sodiščih med drugim odvzeli tudi državljanske pravice, večina vrnjenih pripadnikov kolaboracionističnih enot pa je bila usmrčena po izvensodni poti.

Opozicija je iz vrste razlogov volitve bojkotirala, tako da je na njih sodelovala s svojo listo le Ljudska fronta, ki je nastala iz ljudskih front posameznih federalnih enot in iz raznih množičnih organizacij, ustanovitveni kongres pa je imela avgusta 1945 v Beogradu. Nosilec liste Ljudske fronte je bil Josip Broz-Tito (v Sloveniji pa za zbor narodov Josip Vidmar). Komunistična partija se kot stranka ni registrirala (čeprav bi se po zakonu morala) in formalno na volitvah ni sodelovala. Dejansko so bili njeni predstavniki (vključno z najvišjimi voditelji) na listi Ljudske fronte. Program Ljudske fronte je bil sprejemljiv za široke sloje, poudarjal je ozemeljsko celovitost, nacionalno enakopravnost, bratstvo in enotnost, obnovo, izboljšanje delovnih in življenjskih pogojev, večjo socialno enakost. V programu ni bilo izrazitih revolucionarnih poudarkov, kakršne so nove oblasti že izvajale ali se na izvedbo potihem pripravljale. Pomemben vpliv na pretežno kmečke volilce pa je imela agrarna reforma, ki so jo začeli izvajati poleti 1945. Volilna propaganda je bila še posebej osredotočena na mladino in na ženske. Volitve so bile zaradi velike nepismenosti (pa tudi lažjega manipuliranja) izvedene z volilnimi kroglicami. Na volišču sta bili dve skrinjici: skrinjica Ljudske fronte in skrinjica brez liste (imenovana tudi črna skrinjica). Vsak volilec je v dlan stisnil volilno kroglico, potem pa jo je odvrnil v eno ali drugo skrinjico. Pri štetju je prihajalo do goljufij (presipavanja kroglic iz skrinjice brez liste v skrinjico Ljudske fronte, ponekod skrinjica brez liste ni bila oblazinjena, tako, da so člani volilnih komisij lahko slišali, kam je volilec vrnil kroglico, znani so primeri, da črne skrinjice sploh niso postavili). Jugoslavija je v času volitev imela (brez Cone B Julijske krajine) 13.934.038 prebivalstva, volilno pravico je imelo 8.383.435 volilcev, na volišča je prišlo 7.264.666 volilcev (86% udeležba). Ljudska fronta je po podatkih, objavljenih v Uradnem listu, dobila 6.725.047 ali 90,48% glasov za zvezni zbor (podatki, objavljeni v tisku navajajo nekaj višji odstotek, to je 92,55%). Skrinjica brez liste je dobila 838.239 glasov. Za zbor narodov je lista Ljudske fronte v povprečju dobila 88,69% glasov, skrinjica brez liste pa 11,31%. Najvišji odstotek glasov je Ljudska fronta za zvezni zbor dobila v Črni Gori, najnižjega v Sloveniji, kjer je 16,75% volilcev oddalo svoj glas za skrinjico brez liste. Pri glasovanju v zbor narodov je največ glasov v skrinjico brez liste prispevala Vojvodina (19,35%, čeprav tudi Slovenija s 17,7% ni veliko zaostajala. Slabi volilni rezultati za listo Ljudske fronte v Sloveniji so bili v nekaterih okrajih na Štajerskem ter na Dolenjskem (vendar ne pod 50%), poraz pa je doživela v Gornji Radgoni (ob 79% odstotni udeležbi 57,90% glasov za skrinjico brez liste za zvezni zbor in 57,70% za zbor

narodov in v Dolnji Lendavi (ob 76% udeležbi je črna skrinjica dobila 54% oz. 56% glasov).

Novoizvoljena Ljudska skupščina FLRJ je bila dvodomna. V zvezni zbor so volili vsi volilni upravičenci, po en predstavnik na 50.000 prebivalcev; v zbor narodov pa je prišlo po trideset predstavnikov iz posameznih republik, dvajset iz avtonomne pokrajine Vojvodine in petnajst iz Kosovsko-metohijske oblasti. Med 524 poslanci obeh domov so bili 404 člani komunistične partije. Podoben trend se je nadaljeval tudi na republiških volitvah, ki so sledile v letu 1946, saj je bilo od 1062 poslancev vseh republiških skupščin le 170 nekomunistov. Na vodilna politična mesta po volitvah je prišlo okrog 10% žensk.

Ne glede na specifičnost razmer in malverzacije na volitvah, so tuji diplomati ocenjevali, da Tito (kljub represivnemu načinu vladanja) uživa večinsko podporo. Rezultat volitev v mednarodnih krogih ni bil vprašljiv niti ni vplival na priznanje FLRJ oz. na navezavo diplomatskih odnosov, ki so jo zahodne države povezovala predvsem s prevzemom starih finančnih obveznosti s strani Jugoslavije. Britanski opazovalci so sicer v internih analizah volitve zaradi nepravilnosti, ki so jih opazili, pa tudi zaradi dolgoletnega pomanjkanja demokratične tradicije v Jugoslaviji in nizke izobrazbene stopnje prebivalstva v nekaterih delih, jemali z nezaupanjem, bile pa so tudi ocene, da so bile bolj kot prave volitve plebiscit za ali proti vladi.

Ustavodajna skupščina je 29. novembra 1945 sprejela deklaracijo o proglatitvi republike. Monarhija je bila tudi formalno ukinjena, kralju s celo dinastijo pa odvzete dotedanje pravice (kar so upoštevale tudi tuje države). Začasna vlada DFJ pod vodstvom Tita je 30. novembra 1945 dala ostavko, ki pa ni bila sprejeta. Vlada je nato delovala dalje kot vlada FLRJ. Januarja 1946 je bila brez enega samega glasu proti sprejeta nova jugoslovanska ustava.

V naslednjih mesecih so potekale volitve v republiške skupščine. Povsod se je uresničila kontinuiteta ljudske oblasti, nastale med vojno. V Sloveniji je volitve organiziral prezidij SNOS. Še pred tem je SNOS na svojem drugem zasedanju 9. in 10. septembra 1946 sprejel volilno zakonodajo in se nato razpustil. Volitve v 120 člansko ustavodajno skupščino so bile 27. oktobra 1946. Za večino mest (razen enajstih) sta se potegovala po dva kandidata. Nekateri najbolj vplivni funkcionarji so kandidirali v več volilnih enotah in nato obdržali en mandat, drugje pa so njihovo mesto dobili namestniki. Na volitvah je s svojo listo nastopila le Osvobodilna fronta, ki se je na prvem povojnem kongresu v Ljubljani 15. in 16. julija 1945 označila za "edinega političnega predstavnika za vso Slovenijo." Vodstvo OF je v času kongresa ocenjevalo, da je v njenih vrstah okrog 80% volilcev. Na volitvah je sodelovalo 743.401 volilcev, kandidatna lista OF je dobila 712.703 glasov (95,87%), skrinjica brez liste pa 4,13%. Vodstvo je poskrbelo, da tokrat ni bilo neprijetnih presenečenj tudi v tistih okrajih, kjer so imeli prej negativne oz. slabe rezultate.

Ustavodajna skupščina se je prvič sestala 18. 11. 1946, sredi decembra pa je v javno razpravo poslala osnutek ustave. Dopolnjen predlog ustave je bil skupščini predložen 14. januarja 1947, po tridnevni razpravi sprejet 16 januarja 1947.⁷

Med leti 1945 in 1990 v Sloveniji ni bilo klasičnega parlamentarnega življenja. Ustavne spremembe in z njimi povezane spremembe delovanja političnega sistema ter strukture skupščine, so bile v povojnih desetletjih sicer pogoste, vendar bistva enopartijskega sistema niso spreminjale. Temeljna značilnost povojnega skupščinskega razvoja je bil v tem, da se vedno bolj oddaljeval od klasičnega predstavnškega sistema

⁷ Uradni list FLRJ št. 92, 1945 in Uradni list LRS št. 10, 1946.

in vnašal vedno več elementov specifičnega korporativističnega samoupravnega sistema, kar se je med drugim odrazilo v uvajanju več zborov, ki naj bi zastopali interese posameznih poklicev oz. kategorij prebivalstva.

Vmesni sistem med klasično parlamentarno demokracijo in enostrankarskim sistemom se je odrazil še na volitvah 8. aprila leta 1950 (zvezne) in 27. marca 1951 (republiške). Volitve so potekale podobno kot prve povojne, to je z dvema skrinjicama : za Ljudsko fronto oz. v Sloveniji za OF, in za skrinjico brez liste, ni pa bilo več kroglic pač pa volilni lističi. Na zveznih volitvah je za trideset poslancev v Svet narodov Ljudske skupščine FLRJ od 840.461 volilcev v Sloveniji za kandidatno listo OF glasovalo 778.619 volilcev ali 94,27%, za skrinjico brez liste pa 61.842 volilcev ali 7,36%. Podobni rezultati so bili tudi za zvezni svet (20 poslancev). Na teh volitvah je v vsaki volilni enoti nastopal le po en kandidat.⁸

Od leta 1953 dalje med zveznimi in republiškiimi volitvami ni bilo več časovnega zamika, ampak so potekale v istem letu. Ni bilo tudi več potrebe po prikrivanju socialistične narave družbene ureditve (formalno se je sicer večstrankarski sistem ohranil do leta 1965, ko je bila na podlagi ustave iz leta 1963 spremenjena zakonodaja o strankah in društvih). Volitve so bile predčasne zaradi sprejema ustavnega zakona, ki je že vpeljal pojem socializem. Sistem je bil spremenjen tako, da sta na zvezni ravni obstajala zvezni zbor in zbor proizvajalcev. Prejšnji zbor narodov, ki naj bi zagotavljal državnost republik, je bil inkorporiran v zvezni zbor in se je sestajal le občasno. Zvezne volitve so potekale 22. novembra (v Sloveniji so izvolili 23 poslancev za zvezni zbor in 17 poslancev za zbor proizvajalcev. Novost na zvezni ravni je bila uvedba funkcije predsednika države, ki ga je izvolila zvezna skupščina. Predsednik države (od 1972 hkrati tudi predsednik kolektivnega predsedstva) je postal Josip Broz-Tito, ki je to ostal do konca življenja (z ustavo iz leta 1974 je bilo tudi določeno, da bo ostal predsednik do smrti). Na republiških volitvah 22. septembra 1953 je bilo izvoljenih 120 poslancev v republiškem zboru in 72 poslancev v zboru proizvajalcev.⁹ Za zbor proizvajalcev so v prvi skupini volili svoje predstavnike delavci in uslužbenci v industriji, trgovini in obrti, rudarstvu, gozdarstvu, gradbeništvu, prevozništvu, poštni in telefonski službi, trgovini, gostinstvu in komunalni. V drugi skupini so bili kmetje, člani kmetijskih zadrug in člani njihovih družin ter delavci in uslužbenci kmetijskih posestev.

Kriterij je bil delež posamezne proizvajalne skupine v skupnem družbenem proizvodstvu kot je bil določen v tekočem republiškem (za zvezne volitve zveznem) družbenem planu. Razmerje v letu 1953 je bilo 82,1% za industrijo (59 poslancev) in 17,9% za kmetijstvo (13 poslancev). Volilni sistem je določal, da je po en poslanec izvoljen na 12.000 prebivalcev. Kandidate so predlagale kandidacijske komisije, lahko pa tudi skupina državljanov (najmanj 100 volilcev). Rahlo sled pluralizma (predlog skupine volilcev) so zabeležili le v treh volilnih enotah od 122.

Volitve leta 1958 (23. marec za zvezni zbor, 26. in 27. marec za zvezni zbor proizvajalcev, 23., 25. in 28. marca za republiški zbor in zbor proizvajalcev v Sloveniji) so potekale po enakem principu kot leta 1958. Za zvezni zbor je bilo izvoljenih 25 poslancev, za zbor proizvajalcev iz Slovenije 22. v Sloveniji je republiški zbor imel 129 poslancev, zbor proizvajalcev pa 76 (od tega kmetijska skupina 9). Na zborih volilcev so zabeležili le po eno kandidaturo za oba republiška zbora. Mandat je bil tako republiški koz zvezni skupščini podaljšan zaradi sprejemanja nove ustave.¹⁰

⁸ Uradni list FLRJ št. 26, 1950 in Uradni list LRS št. 13, 1951.

⁹ Uradni list FLRJ št. 50, 1953 in Uradni list LRS št. 32, 1953.

¹⁰ Uradni list LRS št. 13, 1962 in Uradni list LRS št. 18, 1963.

Z volitvami leta 1963 (3. junij 1963 zvezne in 13. junij republiške v republiški zbor ter 3. junija v druge zборе) je bilo tako na zvezni kot republiški ravni uvedenih po pet zborov: zvezni (v Sloveniji republiški) zbor, gospodarski zbor, prosvetno-kulturni zbor, organizacijsko-politični zbor in socialno-zdravstveni zbor (število poslancev v posamezne zборе se je nato v posameznih obdobjih spreminjalo). Poslance v vse zборе so volili v občinskih skupščinah. Za republiški zbor (120 poslancev) se potem v občinskih skupščinah izvoljene kandidate volili še volilci na neposrednih volitvah.¹¹ Za republiški zbor je bil v vsaki volilni enoti le po en kandidat, medtem ko so za druge zборе v treh volilnih enotah (od 120) za prosvetno-kulturni in socialno-zdravstveni zbor zbori volilcev predlagali tudi svoje kandidate.

Na enak način so potekale volitve leta 1967 (9. aprila zvezne in 13. aprila republiške). Volitve leta 1967 in nato že čez dve leti 1969 (13. aprila zvezne in 23. aprila republiške) so bile med leti 1945 in 1990 najbolj demokratične volitve, čeprav so bili seveda vsi kandidati privrženci socialistične družbene ureditve. Odločitev za zgolj dveletni mandat je izhajala iz stališča, da naj bi to peljalo k večji demokratičnosti, vendar se praksa v skupščinskih volitvah ni obdržala (za nekatera izvršilna telesa pa je bil kasneje uveden dvoletni ali celo enoletni enoletni mandat, dolžina mandatov pa je ob koncu sedemdesetih let postala resni predmet sporov med Titom in predstavniki nekaterih republik ter Slovenijo, ki je zagovarjala stališče, da so "dežurni" mandati nefunkcionalni). V vseh volilnih enotah je bilo za vse zборе še enkrat toliko kandidatov kot razpisanih mest, nove so predlagali tudi na zborih volilcev, kjer je potekalo pravo predvolilno tekmovanje med kandidati. Veliko novih poslancev skupščine se je čutilo zavezanih predvsem volilcem in ne zvezi komunistov (katere člani so bili sicer vsi), zato je prišlo do hudega političnega konflikta med njimi in vladajočo strukturo. Ta konflikt se je najbolj ostro izrazil v t.i. aferi 25 poslancev, ko je skupina poslancev predlagala svojega kandidata za novoustanovljeno predsedstvo SFRJ.¹²

Zaradi sprejemanja ustavnih amandmajev in nato ustave (1974) so bili mandati skupščin podaljšani. Volitve so leta 1974 potekale po novem, delegatskem sistemu, ki je bil vrh samoupravnega korporativizma. Nov volilni sistem je izhajal iz prepričanja, da so se v "liberalističnih" časih volitve preveč približale klasičnemu (meščanskemu) parlamentarnemu sistemu. Glavno vlogo v novem sistemu in še posebej pri volitvah so imele občinske skupščine oz. njihovi zbori, ki so volili predstavnike za tri republiške zборе: zbor združenega dela, zbor občin in družbenopolitični zbor, na zvezni ravni pa za zvezni zbor, ki ga je morala potrditi tudi republiška skupščina, ta pa je izvolila tudi delegacijo za zbor republik in pokrajin. Poseben status so imele t.i. skupščine skupnosti občin, ki so obstajale v Ljubljani, Kopru, Mariboru in Ljubljani. Posamezne družbene skupine (kmetje in obrtniki, družbene dejavnosti, gospodarstvo) in krajevne skupnosti ter družbenopolitične organizacije so volile svoje delegacije v občinske skupščine, te pa potem naprej delegacije za republiško skupščino. Najpomembnejši je bil družbenopolitični zbor, v katerega je bilo na podlagi liste, ki jo je sprejela republiška kandidacijska konferenca, v občinskih zborih izvoljenih petdeset kandidatov. Delegatski sistem naj bi omogočil kar največjo politično angažiranost ljudi, dejansko pa je prikrival monopol zveze komunistov oz. ozke skupine vodilnih politikov, ki je na vseh ravneh v svojih rokah držala kadrovske niti. To se izraža tudi skozi rezultate volitev, saj so bili delegati običajno izvoljeni s 100% večino.

¹¹ Uradni list SRS št. 19, 1963.

¹² Več o tem: Božo Repe, "Liberalizem" v Sloveniji, Borec, Ljubljana 1992, str. 208-212 in Slovenci skozi čas, Mihelač, Ljubljana 1999, str. 467-468.

Po tem sistemu so potem potekale volitve tudi leta 1978, 1982 in 1986.¹³ Leta 1986 so bile zadnje volitve za zvezne organe, ker načrtovana sprememba ustave (zvezna ustava je bila z ustavnimi amandmaji sicer deloma spremenjena leta 1988) in na tej podlagi napovedane nove volitve zaradi politične in ekonomske krize ter nato razpada, države niso bile izvedene. Novost leta 1974 so bile tudi volitve republiških predsedstev. Člane so prav tako volile občinske skupščine, potrjevala pa jih je republiška skupščina. Kljub skrbnim kadrovskim filtrom je v drugi polovici osemdesetih let prav pri volitvah članov in predsednika predsedstva moč opaziti naraščajočo kritičnost in nezadovoljstvo s posameznimi politiki (leta 1986 je npr. proti dolgoletnemu predsedniku CK ZKS Francetu Popitu kot kandidatu za predsednika predsedstva SRS glasovalo 18,5% (vključeni so tudi odsotni) vseh delegatov, medtem ko je bilo proti drugim članom predsedstva le 2,2% delegatov. Prva izvolitev mimo načrtovanih kadrovskih kombinacij oblasti pa je bila leta 1989. Od prvotnih 75 kandidatov za člana zveznega predsedstva jih je kandidaturu sprejelo šest (predsednik gospodarske zbornice Marko Bulc, predsednik zveznega izvršnega sveta Dušan Šinigoj, univerzitetni profesor Gojko Stanič, direktor Instituta Jozef Stefan Tomaž Kalin, novinar Vinko Vasle in dr. Janez Drnovšek (ki ga je predlagala ZSMS). Predvolilna kampanja je že potekala po običajnih kriterijih s programi posamičnih kandidatov, televizijskimi soočaji, nastopi pred volilci itd. Na volitvah 2. aprila (prvič so bile organizirane neposredno) pa je s 57% glasov zmagal dr. Janez Drnovšek proti sicer favoriziranemu "uradnemu" kandidatu Marku Bulcu. Skupščina ga je za člana predsedstva uradno razglasila 14. aprila 1989.¹⁴

Volitve po letu 1990

Po burnih procesih v drugi polovici osemdesetih let je v začetku leta 1990 se je slovenski politični prostor oblikoval na novo.¹⁵ Nekdanje zveze so se preoblikovale v klasične politične stranke, prav tako pa nekdanje družbenopolitične organizacije.

Volilna kampanja za prve demokratične volitve po vojni je - kljub nezkušenosti s tovrstno dejavnostjo - potekala brez večjih incidentov.

Še v socialistični skupščini so bili leta 1989 sprejeti amandmaji k slovenski ustavi, ki so ponovno zagotavljali pravico do svobodnega političnega združevanja (zakon je bil sprejet 27. 12. 1989, stranko pa je lahko ustanovilo le dvajset polnoletnih državljanov) ter neposredne in tajne volitve (amandma IX in XXXVI) in do svobodnega in mirnega zborovanja (amandma XLV). Skupščina je s tem še pred spremembo političnega sistema omogočila vse pravne podlage za uvedbo parlamentarne demokracije (kar je bila posledica boja najprej neformalne in potem organizirane opozicije v drugi polovici osemdesetih let). O volilni zakonodaji je najprej razpravljala t.i. "okrogla miza" v okviru SZDL, čeprav ta ni uspela, pa so pogovori precej vplivali na sprejem volilne zakonodaje (ki je bila prav tako sprejeta 27. 12. 1989 in je veljala skoraj pet let oziroma za dvakratne volitve). Volitve 8. (prvi krog) in 22. (drugi krog) aprila 1990 so prinesle večino združeni opoziciji- DEMOS-u, ki so ga sestavljale SKD, SKZ, SDS, ZS, SDZS,

¹³ Poročila volilnih komisij v uradni listih SFRJ in SRS v navedenih letih.

¹⁴ Dr. Janez Drnovšek: Moja resnica, Mladinska knjiga 1996, str. 1-24.

¹⁵ Več o osemdesetih letih glej: Leopoldina Plut Pregelj, Aleš Gabrič and Božo Repe: The repluratization of Slovenia in the 1980s, University of Washington, Seattle, 2000, Božo Repe: Slovenci v osemdesetih letih, Delo sobotna priloga od 25. marca do 20. maja 2000, Božo Repe: Slovenci in federacija v času od Titove smrti do plebiscita o neodvisnosti Slovenije, Hisotria 4 (Mikužev zbornik), Oddelek za zgodovino FF v Ljubljani 1999, Božo Repe: Ustavna osamosvojitve Slovenije, Zbornik Slovenci in Makedonci v Jugoslaviji, Znanstveni inštitut FF v Ljubljani, Institut za nacionalna istorija Skopje, 1999.

SOPS). Vmes so potekale tudi volitve delegacij za zbor združenega dela. Skupščinski sistem je normativno temeljil še na ustavi iz leta 1974 in je bil le deloma "popravljen" s sprejetjem ustavnih amandmajev (delegati za zbor združenega dela so bili voljeni po večinskem, za zbor občin po dvokrožnem večinskem in za družbenopolitični zbor po proporcionalnem sistemu. Vsak od zborov je štel po 80 poslancev (skupaj 240). Za družbenopolitični zbor je bilo oblikovano 14 regionalnih volilnih enot in dve enoti za izvolitev delegatov narodnosti, za zbor občin 80 volilnih enot, za zbor združenega dela pa je bilo določenih 16 področij v 59 volilnih okoliših. Na volitvah jih je DEMOS skupaj dobil 126 glasov (večino v družbenopolitičnem zboru), od drugih strank pa kot posamična stranka največ Stranka demokratične prenove (bivša ZKS), to je 17,28% glasov. V skupščino je posamično prišlo deset strank: Slovenska demokratična zveza - Narodna demokratska stranka (ta se je nato razcepila in del poslancev se je priključil novoustanovljeni Demokratični stranki, ki je tudi formirala svoj poslanski klub), Socialdemokratska stranka Slovenije, Slovenska kmečka zveza - Ljudska stranka, Zeleni Slovenije, Liberalna stranka, Slovenski krščanski demokrati, Stranka demokratične prenove, Liberalno demokratska stranka Socialistična stranka Slovenije, poleg njih pa še predstavniki obeh manjšin in nekaj neodvisnih kandidatov. Na volitvah je sicer sodelovalo skupaj petnajst strank in skupin, lista neodvisnih in lista posamičnih kandidatov (skupaj torej sedemnajst).¹⁶

Neposredno je bilo izvoljeno predsedstvo republike: za predsednika Milan Kučan (v drugem krogu, ko se je pomeril z vodjo opozicije dr. Jožetom Pučnikom), za člane pa dr. Matjaž Kmecl, Ivan Oman, dr. Dušan Plut in Ciril Zlobec. Konsultativna seja nove skupščine je bila 5. maja 1990. Za predsednika je bil izvoljen dr. France Bučar, ki je kot predsednik parlamenta je v nastopnem govoru izjavil, da se je "s konstituiranjem te skupščine... končala državljanska vojna, ki nas je lomila in hromila skoraj celega pol stoletja."¹⁷ Julija sta to s simbolno slovesnostjo v Kočevskem Rogu, na kraju kjer so bili po vojni pobiti domobranci, spravo potrdili tudi država in katoliška cerkev. Vendar je bil stisk roke med predsednikom Kučanom in nadškofom Šuštarjem res zgolj simboličen, silovita nasprotja pa potisnjena v ozadje zgolj za nekaj – res pa za Slovence usodnih – mesecev v času osamosvajanja.

Predsednik republike je mandat za sestavo nove vlade zaupal predsedniku slovenskih krščanskih demokratov Lojzetu Peterletu, ker so krščanski demokrati znotraj Demosa dobili največ glasov in so po internem dogovoru med strankami do tega imeli pravico. Nova 27 članska vlada, v kateri je bilo tudi nekaj ministrov iz opozicijskih strank, je bila izvoljena brez večjega nasprotovanja.

Zamenjava oblasti je sicer potekala brez večjih pretresov, ne pa tudi brez iskric. Šlo je pač za enkratno, še nikoli preigrano situacijo in interpretacije o pristojnostih so bile različne. Ni pa bilo nepomembno tudi vprašanje prestiža.

Po uspešno izvedenem plebiscitu, ki je na koncu Slovenijo pripeljal do neodvisnosti, je 23. decembra 1991 skupščina sprejela novo ustavo, 30. decembra je razpadel Demos, 22. aprila 1992 pa je po dveh predhodnih neuspešnih poskusih padla vlada Lojzeta Peterleta, novo koalicijsko vlado pa je prevzel predsednik LDS Janez Drnovšek. Decembra 1992 so bile druge večstrankarske parlamentarne volitve in volitve za predsednika republike (že v prvem krogu je s 64% zmagal Milan Kučan). Pred tem so potekale polemične razprave o tem, ali naj bo volilni sistem večinski ali proporcionalen (sprejet je bil proporcionalni sistem z nekaj večinskimi korektivi, osmimi volilnimi

¹⁶ Uradni list Republike Slovenije št. 17, april 1990 str. 1000-1012.

¹⁷ France Bučar: Prehod čez rdeče morje, Mihelač, Ljubljana 1993.

enotami in znotraj vsake enajstimi volilnimi okraji). Na volitvah 6. decembra je sodelovalo 25 strankarskih list in 10 list nestranskih kandidatov, na predsedniških volitvah pa osem kandidatov.¹⁸ Po novi ustavi je bil parlament dvodomen (državni zbor z 90 poslanci in državni svet, ki ima 40 članov, je deloma voljen po elektorskem sistemu, predstavlja pa interese posameznih skupin državljanov in ima predvsem korektivno funkcijo). Državni zbor (90 članov) se je konsituiral 23. decembra 1992. Njegov prvi predsednik je bil dr. Herman Rigelnik, ki je odstopil leta 1994, zamenjal ga je Jožef Školč. V parlament je prišlo osem strank: LDS (22 sedežev ali 23,3%), SKD (15 sedežev ali 14,5%), ZL (14 sedežev ali 13,6%), SNS (12 sedežev ali 9,9%), SLS (10 sedežev ali 8,8%), DS (šest sedežev ali 5%), ZS (pet sedežev ali 3,7%), SDSS (štiri sedeže 3,3%) ter dva predstavnika narodnosti Marija Poszonec in Roberto Batelli. Predsednik vlade je postal dr. Drnovšek, nova koalicijska vlada (LDS, SKD in ZL, kasneje tudi SDS) pa je bila izvoljena šele po enem mesecu in pol.

Na tretjih volitvah novembra 1996, ki so potekale po nespremenjenem zakonu je nastopilo 22 strankarskih list in nekaj neodvisnih kandidatov. Največ sedežev le dobila LDS (25), sledile so LS (19), SDS (16), KD (10), ZDSD (9), DESUS (5), SNS (4) in poslanca manjšin (2). Koalicijsko vlado so sestavili LDS (predsednik vlade dr. Janez Drnovšek, predsednik parlamenta dr. Janez Podobnik), SLS in DESUS. Maja 2000 je vlada padla zaradi izstopa SLS iz koalicije, desne stranke (SLS in KD, ki sta se združili) ter SDS so uspeli dobiti večino v parlamentu, novo desno vlado pa je za nekaj mesecev prevzel dr. Andrej Bajuk. Volitve leta 2000 so potekale po deloma spremenjenem proporcionalnem sistemu z zvišanim 4% pragom za vstop v parlament in drugačno delitvijo preostanka glasov. Novi sistem je predlagala združena SLS plus SKD, potem, ko je prišlo do parlamentarne in ustavne krize, ker je bilo jasno, da večinski sistem ne bo dobil potrebne dvotretjinske večine (uvedbo večinskega sistema je na osnovi spornega referendumu, ki se ga je udeležilo manj kot 50% volilcev zahtevalo ustavno sodišče). Predlog za popravljen proporcionalni sistem je podprlo 70 od 90 oslancev. Koalicija SLS plus SKD z SDS je zaradi tega razpadla, SLS plus SKD pa je del članstva zapustil in ustanovil stranko Nova Slovenija. Na volitvah 15. oktobra je sodelovalo 16 političnih strank in 7 neodvisnih kandidatov. Premočno je zmagala LDS (34 poslancev); druga je bila SDS, ki je dobila 14 poslancev; ZLSD 11; SLS plus SKD združena stranka 9; Nova Slovenija 8; DeSUS in SNS 4; prav toliko tudi presenečenje volitev - nova parlamentarna stranka - Stranka mladih Slovenije. Dva sedeža sta po ustavi dobila poslanca italijanske in madžarske narodnosti, ki sta ostala ista.

SUMMARY

Elections in Slovenia after World War II

The author ascertains that three periods exist in the history of the Slovene parliamentarism from the second half of the 19th century to the year 1990, in which different elements of parliamentary democracy were expressive, but never has there been a complex parliamentary activity. In his article Repe deals with the third period, that is the elections after World War II; first with the time of the in-between system, between the classic parliamentary democracy and the one-party system, therefore with the time of the system of people's democracy (federal elections in the years 1945 and 1950, and

¹⁸ Slovenski almanah 94, str. 8.

the republic elections in 1946 and 1951); next he deals with the socialist self-management and self-governing socialist democracy (elections between the years 1953 and 1986). Repe concludes that the elections in 1967 and those in 1969 were within the period the most democratic elections, although all candidates were followers of the socialist regulation. Many of the new delegates of the assembly felt obliged above all to the electors and not to the league of the communists (of which members all the delegates were), which caused a severe conflict between the delegated and the governing structure. Subsequent were elections (from 1974 on) following the new, delegate system which was in fact self-managing-corporate. The electoral system was derived from a conviction that the elections during the "liberal" period came too close to the classic (bourgeois) parliamentary system. Communal assemblies and their councils had the key role in the new system, particularly at elections.

After turbulent processes in the second half of the eighties the Slovene political space reshaped in 1990, the political alliances that presented the origins of parties, reshaped into classical political parties, so did the former social-political organisations. The electoral campaign for the first democratic elections after the war was carried out – despite lack of experience in such activity – without major incidents; the same is valid for the swap of authority. The associated opposition – Demos – won the first democratic elections in April 1990, but in December 1991 disintegrated. With the attainment of independence and acceptance of the new Constitution at the end of the year 1991 the parliament became two-chamber (the National Assembly with 90 members, and the State Council with 40 members, which is chosen by the electoral system, and represents the interests of groups of citizens; its function is above all advisory and corrective).

In the concluding part of the article the author deals with the elections in the years 1992, 1996 and 2000. The elections in the year 2000 were carried out by a partly changed proportional system with an elevated – 4% - quota for entering the parliament, and with a different distribution of the remains of the votes.

HARALD HEPPNER

SLOWENISCHE GESCHICHTE IM SPIEGEL DER BRIEFMARKE

Es ist bekannt, daß als "Slowenische Geschichte" die Geschichte jenes slawischen Volkes bezeichnet wird, dessen Siedlungsgebiet am Südostrand der Alpen liegt, das über Jahrhunderte dem Einfluß deutscher und italienischer Provenienz ausgesetzt gewesen ist und das im europäischen Vergleich erst relativ spät die staatliche Souveränität erlangen konnte.

Es ist weiters bekannt, daß die Briefmarke eine späte Errungenschaft innerhalb des Verkehrs- und Transportwesens darstellt, da es in der Weltgeschichte die längste Zeit keine allgemein zugänglichen Posteinrichtungen gegeben hat, deren Dienste mittels Postwertzeichen zu beanspruchen waren.¹ Es ist außerdem bekannt, daß die Briefmarke nicht bloß die Funktion hat, die Bezahlung für den Transport eines Poststückes nachzuweisen, sondern auch ein Segment öffentlicher Kultur darstellt: Die Briefmarke unterliegt bestimmten Bild- bzw. Themenprogrammen, die widerspiegeln, was politisch bzw. national für notwendig bzw. wünschenswert erachtet wird. Ähnlich den Münzen und Geldscheinen ist somit auch die Briefmarke Träger national-kulturellen Willens, sei es des "Volkes", sei es der regierenden Kräfte. Es ist daher nicht uninteressant zu verfolgen, wie sich die slowenische Geschichte im Briefmarkenwesen widerspiegelt, d. h. festzustellen, inwieweit und wie die Slowenen angesichts unterschiedlicher rechtlich-politischer Rahmenbedingungen die Möglichkeit besaßen, ihrer eigenen Identität im Wege der Briefmarke Ausdruck zu verleihen. Dabei kommen zwei voneinander trennbare Gesichtspunkte zum Tragen: der eine betrifft die generelle Möglichkeit für "eigene" Briefmarken, der andere betrifft den Rückgriff auf "eigene" Inhalte.²

Dank einschlägiger Dokumentationen³ ist das Material leicht greifbar. Es erlaubt, eine Reihe von Schlüssen zu ziehen. Da sich die staatsrechtliche Lage für die Slowenen als wesentlichste Voraussetzung für das Briefmarkenwesen im Lauf des 20. Jahrhunderts mehrfach gravierend geändert hat, wird die Darstellung im folgenden am wechselnden politischen Status ausgerichtet. Auf die Bestandsaufnahme für jede Periode folgt die interpretierende Auswertung.

Wenn es für die Zeit der österreichisch-ungarischen Monarchie keine einzige Briefmarke gibt, die irgendein slowenisches Motiv zum Thema hat, liegt das nicht daran, daß man speziell dem Slowenentum ein "eigenes" Postwertzeichen verweigert hat, sondern darin, daß die Briefmarke in jener Periode den Einheitscharakter des Vielvölkerstaates zu betonen hatte.⁴ Von graphischen Abbildungen abgesehen, diente das Porträt des Monarchen (Franz Joseph, Karl) als Symbol für den politischen Gesamtorganismus. Der Vergleich mit anderen europäischen Ländern offenbart, daß in jener Zeit mit nationalen und historischen Inhalten versehene Motive oder Anlässe zur Herausgabe von Brief-

¹ 500 Jahre europäische Postverbindungen. Aus Österreichs Postgeschichte. Ein Kaleidoskop. Wien 1990, 52 (= 150 Jahre Briefmarke in der Welt, 140 Jahre Briefmarke in Österreich).

² Vgl. Die Geschichte der Republik [Österreich] im Spiegel der Briefmarke, hg. vom Österreichischen Gesellschafts- und Wirtschaftsmuseum. Wien 1993.

³ Michel. Europa-Katalog West, erscheint jährlich in zwei Bänden.

⁴ Ebenda unter "Österreich" (2. Teil).

marken generell noch nicht üblich waren.⁵

Auch wenn die Zugehörigkeit zum kurzlebigen Staat der Slowenen, Kroaten und Serben und dann zum Königreich der Karadjordjevići eine gänzlich neue Situation im Dasein der Slowenen dargestellt hat, war damit keine erhebliche Tendenzwende in Hinblick auf die Möglichkeit gegeben, nationale Sujets in die postalische Öffentlichkeit zu bringen; lediglich sechs Briefmarken innerhalb des Zeitraumes zwischen 1919 und 1941 waren slowenischen Themen gewidmet.⁶ Die erste mit dem Motiv des Ketten sprengers vom Frühjahr 1919 war eine Ausgabe der Post- und Telegraphendirektion in Ljubljana. Die zweite erschien am 2. September 1932 und bezog sich auf die Europameisterschaft im Rudern, deren Vierer-Wettbewerb in Bled abgehalten worden ist. Die nächste betraf die Sokol-Spiele in Ljubljana, deren Erstausgabe mit 28. Juni (Vidovdan!) 1933 datiert ist. Knapp ein Jahr später (15. Juni 1934) kam eine Briefmarke heraus, bei der ein Flugzeug über dem See von Bled abgebildet ist. Ähnliches gab es mit Datum 12. September 1937, diesmal ein Fliegerbild mit Ljubljana. Die letzte Briefmarke mit einem slowenischen Motiv vor dem Zusammenbruch des Königreiches Jugoslawien erschien am 1. Januar 1941 und betraf den Slowenischen "Kriegerverband"; sie ist den Opfern des Ersten Weltkrieges in der Drau-Banschaft gewidmet. In gewisser Weise in denselben Zusammenhang zu stellen ist auch noch eine Briefmarke vom 1. Dezember 1943, die von der Exilregierung in London herausgegeben worden ist und den slowenischen Dichter Valentin Vodnik zum Inhalt hat.

Aus dieser Aufstellung über die Zwischenkriegszeit ist zu ersehen, daß es innerhalb Jugoslawiens sehr wenige Briefmarkenausgaben gegeben hat, die sich auf dezidiert Slowenisches bezogen haben, und außerdem, daß diese nur zeitgenössische Themen betroffen haben. Ganz anders verhält es sich mit der Periode der slowenischen Geschichte im Rahmen des kommunistischen Jugoslawien, denn diese bescherte eine ungleich größere und breitere Palette von Briefmarken mit slowenischen Inhalten, was vor Augen führt, wie sehr neben zentralen (jugoslawischen) auch regionale (slowenische) Themen Berücksichtigung gefunden haben.

Die rund 90 auf slowenische Themen bezogenen Briefmarken kann man in drei Untergruppen teilen: Die eine Gruppe betrifft solche im betontem Konnex mit Themen der anderen fünf Teilrepubliken und stellt somit einen Teil des gesamtjugoslawischen Kanons dar; die andere Gruppe von Postwertzeichen bezieht sich eher zufällig auf Slowenien, weil es den momentanen Anlässen entsprach; zur dritten Gruppe zählen hingegen Motive bzw. Anlässe, die ausschließlichen Bezug zu Slowenien bzw. zur slowenischen Geschichte oder Zeitgeschichte aufweisen.

Es gehörte zum Ritual jugoslawischer Briefmarkeneditionen, immer wieder Serien aufzulegen, bei denen aus den sechs Republiken (Serbien, Kroatien, Slowenien, Bosnien-Herzegowina, Montenegro und Makedonien) je ein Bild zu einem Thema herausgebracht worden ist. Das konnten unterschiedliche Themen sein, die sich im Lauf der Jahre fallweise wiederholten. Eines jener Themen war die Welt der (historischen und zeitgenössischen) Kunst und Architektur, die bis in die siebziger Jahre zum Gegenstand von Briefmarkenmotiven gemacht worden ist und jeweils auch slowenische Beispiele eingeschlossen hat.⁷ Ein anderes Thema widmete sich ethnographischen

⁵ Ebenda, Teil 1 (A-L), und 2 (M-Z), passim.

⁶ Ebenda, Teil 1 (Jugoslawien).

⁷ 24. März 1956, 25. September 1958, 29. November 1963, 10. September 1965, 29. November 1965, 25. April 1966, 28. April 1966, 3. Oktober 1968, 29. November 1971, 28. November 1972, 20. Oktober 1973, 28. November 1975, 27. November 1976, 28. November 1978.

Sujets, die bis in die späten achtziger Jahre auftauchen.⁸ Hervorzuheben ist, daß die jugoslawische Bundesregierung – offenbar auch aus Gründen der Werbung – zwischen 1959 und 1984 mehrfach Briefmarken herausbringen hat lassen, die diverse Stätten des Tourismus präsentieren.⁹ Im Falle Sloweniens waren dies z.B. Bled, Ljubljana, Maribor usw. Freilich hat auch die zeitgenössische jugoslawische Politik ihre Spuren in den Briefmarkensujets hinterlassen. Der Gewinn Istriens für Jugoslawien infolge des Friedensvertrages mit Italien hat dazu geführt, daß am 16. September 1947 (Eingliederung) und am 6. September 1953 (10 Jahre Befreiung) Briefmarken ausgegeben worden sind. In ähnlicher Weise wurde am 16. April 1985 der zehnjährigen Wiederkehr des Vertrages von Osimo mit Italien (Triest-Frage) mit einer Briefmarke gedacht. In diese Richtung gehören – auffallend gering an der Zahl – diejenigen Jubiläen, die dem Bestand des jugoslawischen Staates als Ganzes gewidmet haben: am 29. November 1948 gab es eine Briefmarke anlässlich des fünfjährigen Bestehens der Volksrepublik, am 8. Mai 1965 eine zu "Zwanzig Jahre Befreiung", am 30. Januar 1974 eine Serie zum Thema "Revolutionäre Denkmäler", am 28. November 1980 eine zum Tag der Republik. Es ist klar, daß diese Gruppe von Briefmarken wegen ihrer inhaltlichen Bindung an Ganzstaatliches im relativ geringsten Ausmaß die Möglichkeit geboten haben, spezifisch slowenische Interessen der Selbstdarstellung zu verwirklichen; deren bildliche Wirkung lag somit im Hinweis auf die Zugehörigkeit Sloweniens zur Sozialistischen Föderativen Republik Jugoslawien.

Die zweite Gruppe von Briefmarken mit Bezug zu Slowenien spiegelt diverse zeitgenössische Ereignisse wider, die mehr oder weniger zufällig auf slowenischem Boden stattgefunden haben, aber als Hinweis auf die funktionale Bedeutung Sloweniens für das Staatsganze interpretierbar sind. Dazu gehörten sportliche,¹⁰ philatelistische¹¹ und künstlerische¹² Anlässe.

Die dritte Gruppe ist weitaus am reichhaltigsten und beweist, daß man den Slowenen zahlreiche Möglichkeiten eingeräumt hat, innerhalb des jugoslawischen Briefmarkenprogramms vom nationalen Standpunkt aus wichtig angesehene Motive und Anlässe zum Gegenstand von Postwertzeichen zu machen. Den verhältnismäßig geringsten Platz nehmen darin politische Sujets ein: Zu derartigen Themen sind lediglich drei Briefmarken erschienen (10 Jahre Nationaler Aufstand der Slowenen am 27. April 1951, 25 Jahre Befreiung Ljubljanas am 8. Mai 1970, 50 Jahre Slowenische Kommunistische Partei am 18. April 1987). Demgegenüber ist die Geschichte weitaus stärker zum Zug gekommen. Der größte Teil dieser Briefmarken betrifft die Jubiläen von Geburts- oder Todestagen berühmter Slowenen (France Prešeren, Primož Trubar, Jurij Vega, Simon Gregorčič, Anton T. Linhart, Ivan Cankar, Fran Miklošič, Fran Levstik, Tone Tomšič, Oton Župančič, Anton Janša, Boris Kidrič, Alojz Kraigher, Jakobus Gallus). Daneben finden sich jedoch auch institutionsgeschichtliche Motive, denen aus slowenischer Sicht

⁸ 24. September 1957, 28. November 1961, 5. August 1964, 25. Oktober 1977, 22. Mai 1986, 18. Oktober 1988.

⁹ 16. Februar 1959, 24. April 1962, 6. Juni 1963, 6. Juli 1965, 21. Juni bis November 1971, 20. März bis 20. Juni 1975, 9. Juli 1984.

¹⁰ Balkanspiele 5. September 1947, Skispringen in Planica 20. März 1949, Autorennen im Triglavgebiet 10. Oktober 1953, Turnweltmeisterschaft in Ljubljana 22. Oktober 1970, Skiflugweltmeisterschaft in Planica 21. März 1972, 50 Jahre Skispringen in Planica 25. März 1985, slowen. Medaillengewinn bei der alpinen Skiweltmeisterschaft 20. März 1987, Damenskirennen in Maribor 30. Januar 1988, slowen. Erstbesteigung des Lhotse 24. April 1991.

¹¹ Ausstellung in Ljubljana 29. Juli 1954.

¹² Internationale Graphikausstellung in Ljubljana 3. Juli 1955.

Würdigung entgegenzubringen war (z.B. am 29. September 1967 100 Jahre Slowenisches Nationaltheater, am 23. April 1969 100 Jahre Ptuj, am 9. Dezember desselben Jahres 50 Jahre Universität Ljubljana, am 15. Februar 1973 1000 Jahre Bischofsstadt Škofja Loka, am 21. X. 1974 200 Jahre Universitätsbibliothek Ljubljana usw. bis zur 500. Wiederkehr des Bestehens des Quecksilberbergwerks Idrija mit einer Briefmarke vom 22. Juni 1990). Zum Gedenken an Jubiläen von Personen und Institutionen kamen ab den siebziger Jahren noch das Gedenken an einzelne Ereignisse hinzu, auf die man auch über Postwertzeichen hingewiesen hat. Hierzu gehören z.B. der 500. Jahrestag des Beginns des slowenischen Bauernaufstandes am 29. Januar 1973, die 200. Wiederkehr der Erstbesteigung des Triglav am 26. August 1978 oder das 400-jährige Bestehen des Pferdegestüts Lipica am 25. Juni 1980. Das letzte Ereignis im kommunistischen Jugoslawien, das knapp vor dem Ausbruch der Sezessionskämpfe Gegenstand einer Briefmarke (1. Juni 1991) geworden ist, war die Eröffnung des Karawankentunnels.

Betrachtet man das Spektrum der jugoslawischen Briefmarke von den vierziger Jahren bis zum Anfang der neunziger Jahre hinsichtlich slowenischer Inhalte, zeigt sich eine große zeitliche und stoffliche Vielfalt: Zum einen weist die Briefmarke neben zeitgenössischen Fakten auf historische Sachverhalte hin, die fallweise sogar bis in vorslowenische Zeit (Antike) zurückreichen, zum anderen kommen Personen, Institutionen, Geschehnisse, Landeskunde und Kunst zum Tragen. Daraus läßt sich ableiten, daß es im Rahmen der SFRJ nicht nur etliche Chancen gegeben hat, national bedeutsam erscheinende Inhalte über die Briefmarkengestaltung "unter das Volk" zu bringen, sondern auch, daß von diesen Chancen reichlich Gebrauch gemacht worden ist. Die slowenische Geschichte ist in diesem Spektrum einbezogen, hauptsächlich in Form von personen- oder institutionsbezogenen Jubiläen. Angesichts dieses Ergebnisses stellt sich die Frage, inwieweit und was sich bei der thematischen "Topographie" der Briefmarke seit dem Bestehen des unabhängigen Slowenien geändert hat.

Es ist nicht verwunderlich, wenn seit 1991 das philatelistische Programm Sloweniens dominant slowenische Themen umfaßt, erstens deshalb, weil es nun keine gesamtstaatlichen Rücksichten oder Vorgaben mehr einzuhalten gilt, zweitens weil trotz der früheren Möglichkeiten noch immer ein gewisser Nachholbedarf vorhanden war. Weil die Briefmarke sowohl interne (slowenisches Publikum) als auch externe Adressaten (Ausland, insbesondere in Europa) besitzt, spiegeln die slowenischen Postwertzeichen seit 1991 zweierlei wieder: Zum einen handelt es sich darum, dem inländischen Käuferkreis "eigene" Motive in reichhaltigem Maße nahezubringen, zum anderen geht es jedoch auch darum, die Verbundenheit mit "Europa" (im Sinne von Europäische Union, Westen) hervorzukehren.

Wie schon in jugoslawischer Zeit - nun aber noch breiter - kommen historische Themen zum Zug. Dies sind gemäß einem allgemeinen philatelistischen Trend einmal Jubiläen von Personen, die für die slowenische National- und Kulturentwicklung Bedeutung erlangt haben (z.B. M. Kogoj, M. Langus, J. Čop, J. Jurčič, S. Grigorčič, St. Skravec, J. Kopitar usw.), ein anderes Mal Jubiläen von Institutionen (z. B. 75. Jahrestag der Gründung der Postdirektion "Nördlicher Teil des SHS-Staates" vom 19. März 1993, 300 Jahre Academia operosorum vom 29. Oktober 1993, 200 Jahre Philharmonische Gesellschaft vom 20. Oktober 1994 usw.). Angesichts der reichen bäuerlichen Tradition in Slowenien überrascht es nicht, daß dem kulturellen Erbe des Volkes auffällige Aufmerksamkeit geschenkt wird. Dies spiegelt sich in Briefmarken-

abfolgen zu den Themen "Kulturelles Erbe" (hauptsächlich Bauten)¹³ und "Brauchtum"¹⁴ wider. In Anlehnung an die jugoslawische Tradition der Landschaftsmotive (für den Tourismus) gibt es seit 1997 eine lose Abfolge von Berg-Bildern.¹⁵ Als Fortsetzung der Briefmarke mit politischem Inhalt erweisen sich z. B. die Ausgaben "Ein Jahr Unabhängigkeit" vom 25. Juni 1992, "Erster Jahrestag Slowenien in der UNO" vom 1. Juni 1993, "50 Jahre seit Ende des Zweiten Weltkrieges" vom 29. März 1995 usw. Neuartig, wenngleich nicht erstaunlich ist, daß seit 1991 erstmals kirchliche Themen auftauchen, so z.B. die Briefmarke anlässlich des 130. Todestages von Bischof A. M. Slomšek vom 29. Mai 1992 oder anlässlich des Besuchs von Papst Johannes Paul II. in Slowenien vom 18. April 1996.

Der andere Teil der Briefmarkenmotive läßt hingegen erkennen, daß – vor dem Hintergrund der Bemühungen Sloweniens, Mitglied der Europäischen Union zu werden – thematische Brücken zu "Europa" bzw. zur "großen Welt" gebaut werden, sei es mittels der Verwendung des Begriffes Europa im Titel, sei es durch die Symbolik der Motive. Wenn am 8. April 1992 eine Briefmarke zum 300. Geburtstag des aus Pirano stammenden Komponisten Giuseppe Tartini herauskam, ist das ein Verweis auf die Beziehungen zwischen dem heutigen Slowenien und der europäischen Musikkultur der Barockepoche. Ähnliches bringt eine Briefmarke vom 21. April desselben Jahres zum Ausdruck: So wenig spektakulär der 275. Todestag einer Person auch ist, gewinnt jene an Bedeutung, wenn sie, wie der slowenischstämmige Missionar Marko Anton Kappus, einst in Mexiko gewirkt hat. Der Umstand, daß mit 1. September 1994 eine Briefmarke aufgelegt worden ist, die sich auf den 1600. Jahrestag der Schlacht am Frigido (Vipava) bezieht, mag das gleichfalls suggerieren, daß "Slowenien" indirekt schon in der Antike "dabei war". Daß das moderne Slowenien auch am westlichen Lifestyle teilnimmt, symbolisiert hingegen eine Serie von drei Briefmarken mit slowenischen Comics, die am 25. März 1998 ediert worden sind. Ein anderes Beispiel der Verknüpfung Slo-

¹³ 22. März 1996, 21. Juni 1996, 20. März 1997, 30. Mai 1997, 8. August 1997, 23. Juni 1998, 12. November 1998, 5. Februar 1999.

¹⁴ 31. Januar 1996 (Faschingskostüme), 21. Januar 1997 (ebenso), 22. Januar 1998 (Faschingsbräuche), 25. März 1998 (Nationale Feste und Feiertage), 22. Januar 1999 (Faschingskostüme).

¹⁵ 21. Januar 1997 (Snežnik), 10. Juni 1998 (Boč), 23. März 1999 (Golica).

weniens mit der internationalen Bühne ist die Serie zu drei Stück anlässlich des 100. Geburtstages des slowenischen Olympioniken Leon Štukelj vom 12. November 1998.

Faßt man das über die Beziehung zwischen der Geschichte der Briefmarke und der Geschichte der Slowenen Gesagte zusammen, ergibt sich folgendes:

1. Erst ab der Mitte des 20. Jahrhunderts wird – wie in Europa generell – die Briefmarke in Slowenien als Medium nationaler Selbstdarstellung herangezogen. Insbesondere seit der auf "Europa" ausgerichteten Politik Sloweniens (wie auch der anderen sogenannten Reformstaaten) kommt dieses Mittel in deutlicher Weise zur Anwendung.

2. Dabei kommen vier Themenbereiche zum Zug: das Land, die Menschen, die Institutionen und die Ereignisse.

3. Betrachtet man die inhaltliche Palette aus zeitlichem Blickwinkel, tauchen in den Briefmarkenmotiven alle Epochen auf, vorwiegend jedoch die "nationale" Periode.

4. Gesellschaftlich und kulturell bleibt das "Programm" auf Slowenisches beschränkt, d.h. die vielen anderen zur Geschichte des slowenischen Raumes gehörenden Elemente, die mit dem binnenländischen historischen Deutsch- und Italienertum verbunden sind, kommen nicht zum Tragen. Dieser Umstand beweist, daß der Briefmarke nationalpolitisch kein geringer Stellenwert zuzumessen ist.

5. Je nachdem, wie die Aufnahme des Landes in die Europäische Union in Slowenien verarbeitet werden wird, wird sich das auch in der Welt der Briefmarke erneut widerspiegeln.

POVZETEK

Slovenska zgodovina v zrcalu pošne znamke

Pošna znamka služi v Sloveniji – tako kot drugod po Evropi – kot sredstvo narodne samoopredelitve šele od srede 20. stoletja dalje. Zlasti odkar se je slovenska politika (in politika drugih držav kandidatk za ES) usmerila proti "Evropi" je postala pošna znamka pogosto uporabljeno tovrstno sredstvo.

Na znamkah se pojavljajo štiri tematska področja: dežela, ljudje, ustanove in dogodki.

Če presojava vsebinsko paleto motivov s časovnega vidika, se pojavljajo kot motiv poštnih znamk vse dobe, najbolj pogosto pa "narodno" obdobje.

V družbenem in kulturnem pogledu je "program" osredotočen na vse, kar je slovenskega, se pravi, da se ne pojavljajo številni drugi, z zgodovino slovenskega prostora povezani eledeniti, npr. nemški oz. italijanski. Ta okoliščina dokazuje, da igra pošna znamka na narodnopolitičnem področju pomembno vlogo.

Na motivih znamk pa se bo v prihodnosti odražala tudi reakcija Slovenije na vključitev države v Evropsko skupnost.

DUŠAN NEČAK

**POGLED NA DELO STEFANA KARNERJA
"DIE DEUTSCHSPRACHIGE VOLKSGRUPPE IN SLOWENIEN
1939-1996 /GUTACHTEN IM AUFTRAG DES
BUNDESMINISTERIUMS FÜR AUSWÄRTIGE
ANGELEGENHEITEN, VÖLKERRECHTSBÜRO, GRAZ 1997**

V zadnjih mesecih leta 1997 je bila zaradi močno povečane pozornosti avstrijske in slovenske javnosti ter politike problematika tako imenovanih "Nemcev" na Slovenskem deležna posebne pozornosti in se z različno intenzivnostjo ohranja vse do danes. Odmevala je tudi v "Evropi", saj sosednja Avstrija reševanje zlasti premoženjske komponente tega vprašanja, ki temelji na tako imenovanih sklepih predsedstva AVNOJ z dne 21. 11. 1944, postavlja kot pogoj za vstop Slovenije v Evropsko zvezo. Vprašanje njihovega ustavnega varovanja, tesno povezano s problematiko vračanja po vojni odvzetega premoženja, je burilo duhove na obeh straneh meje že vsaj od leta 1992, ko se je avstrijska država uradno, v diplomatskem memorandumu slovenski vladi, postavila za zaščitnico "...v tolikšni meri, kot se nemško govoreča narodnostna skupina v Republiki Sloveniji konstituira...".¹ Mediji pa so se posebej intenzivno razpisali po 4. decembru 1997, ko je prof. dr. Stefan Karner z graške univerze v prostorih dunajskega zunanjega ministrstva na tiskovni konferenci predstavil "Gutachten im Auftrag des Bundesministeriums für auswärtige Angelegenheiten, Völkerrechtsbüro /Poročilo po nalogu zveznega ministrstva za zunanje zadeve, Mednarodnopravni urad", z naslovom "Die deutschsprachige Volksgruppe in Slowenien 1939-1996 /Nemškogovoreča narodnostna skupina v Sloveniji 1939-1996",² ki naj bi imela kar 700 strani znanstvenega besedila,³ in ko je podpisani s svojo skupino 23. decembra istega leta na tiskovni konferenci v prostorih vlade R Slovenije predstavil kratek povzetek rezultatov svoje znanstvene študije z naslovom "'Nemci' na Slovenskem 1941-1955".⁴ Povzetek je naročilo slovensko zunanje ministrstvo in je bilo v tipkopišni obliki predstavljeno dvojezično, v nemščini in slovenščini. Znanstvena študija z okoli 500 stranmi znanstvenega besedila pa je bila zaključena že skoraj mesec dni pred predstavitvijo Karnerjeve študije, 17. 11. 1999 in jo je vodja skupine tega dne predal slovenskemu veleposlaništvu na Dunaju.

V javnosti so začeli primerjati rezultate obeh izdelkov, enačiti obe deli in ju proglati za znanstveni študiji, ki sta ju naročili obe vladi.

Temeljni namen tega zapisa je informirati znanstveno javnost o tem, da obeh del, ne metodološko, ne vsebinsko, ne po namenu in ne po postopku nastanka ni mogoče

¹ "...in dem Maße, in dem sich die deutschsprachige Volksgruppe in der Republik Slowenien konstituiert..." Memorandum avstrijske vlade z dne 12. 6. 1992, str. 1.

² Dalje, Karner...

³ V resnici gre za 153 strani besedila, napisanega v večini na osnovi literature, 9 strani seznama virov in uporabljene literature, 30 strani različnih prilog, t.j. fotokopiranih razglednic, fotografij, časopisnih člankov, zemljevidov, grafikonov in arhivskih dokumentov, vse drugo pa so anketni listi izvedenega terenskega povpraševanja z redkimi dodatki spominskih pričevanj.

⁴ Na željo naročnika smo v povzetek uvrstili še povzetek razprave Mitje Ferenc, ki ni nastala v okviru, projekta, z naslovom "Nemci" na Slovenskem v popisih prebivalstva po drugi svetovni vojni. Ferencovo razpravo smo kasneje uvrstili tudi v objavo celotne slovenske študije.

enačiti, predvsem pa je bil namen opozoriti na nekatere značilnosti Karnerjevega dela.

Medtem sta obe študiji izšli v tiskani obliki. Slovensko je ob izdatni podpori slovenskega zunanjega ministrstva izdal Znanstveni inštitut Filozofske fakultete z naslovom: "Nemci" na Slovenskem 1941-1955, Zbornik, Izsledki projekta, Vodja projekta in urednik Dušan Nečak, Ljubljana 1998, 343 strani;⁵ Karnerjevo študijo pa celovška Mohorjeva družba z naslovom Die deutschsprachige Volksgruppe in Slowenien, Aspekte ihrer Entwicklung 1939-1997, Klagenfurt-Ljubljana-Wien 1998, 286 strani. Za prevod slovenske študije (denimo, v nemščino) ni bilo interesa, hkrati z objavo celotne slovenske študije pa je pri istem založniku izšel že omenjeni povzetek študije, v slovenskem in nemškem jeziku: "Die Deutschen" in Slowenien (1918-1955)- Kurzer Abriß / "Nemci" na Slovenskem (1918-1955) – Kratek oris, Ljubljana 1998.

Pričujoči pogled na Karnerjevo "Poročilo" je narejen po rokopisni avtorjevi študiji in ne po knjižni izdaji.⁶ Slovenska študija je namreč izšla skoraj popolnoma nespremenjena, Karnerjevo "Poročilo" pa v opazno spremenjeni obliki, predvsem brez (pra)gradiva izvedene terenske raziskave. Prav to gradivo pa je ne samo najpomembnejše originalno delo kolege Karnerja, iz njega je tudi mogoče jasneje razbrati današnje stanje med pripadniki t.i. "nemške narodne manjšine" na Slovenskem. Pričujoči članek pa vsebuje le najpomembnejša opozorila, saj bi podrobna kritika zahtevala domala toliko prostora kot original. Ozrl sem se zlasti na tiste poudarke, ki jih je prof. Karner sam oblikoval v povzetku svojega "Poročila" pripravljenem za javno predstavitev v Avstriji in v Sloveniji.⁷

O NASTAJANJU DEL

Zaradi dejstva, da je bila tematika usode "Nemcev" na Slovenskem po letu 1945 domala neobdelana in neke vrste "tabu tema", je podpisani konec leta 1992 na lastno iniciativo sprožil pri pristojnih slovenskih oblasteh običajni postopek za financiranje aplikativnega znanstveno-raziskovalnega projekta z naslovom "Nemci" na Slovenskem 1941-1955". Po enoletnem pripravljalnem predprojektu, ki je potekal v okvirih ljubljanskega Inštituta za narodnostna vprašanja, smo leta 1994 začeli z delom na znanstveno-raziskovalnem projektu "Nemci" na Slovenskem 1945-1955". Potekal je v okvirih Znanstvenega inštituta Filozofske fakultete, vodil sem ga podpisani, sodelovali pa so red. prof. dr. Tone Ferenc, izred. prof. dr. Božo Repe, izred. prof. dr. Janez Cvirn in višji znanstveni sodelavec dr. Jože Prinčič. Ker je bil projekt na Ministrstvu za znanost in tehnologijo uvrščen v skupino tako imenovanih aplikativnih projektov, ki potrebujejo sofinancerja, sem zato zaprosil za pomoč Ministrstvo za zunanje zadeve, ki bi ga vsebina projekta morala najbolj zanimati. Simbolična (20%) pomoč je bila sicer odobrena, vendar je financiranje projekta, ne brez težav in z zamudo, steklo šele konec

⁵ Dalje: Nečak...

⁶ Po izdelavi "Poročila" in izidu knjige je bilo oboje že deležno ostre kritike vsaj v avstrijski strokovni javnosti npr.: Wolfgang Gombocz: Die deutsche Minderheit in der Republik Slowenien, v Panonska ljetna knjiga, Pannonisches Jahrbuch, Pannon Évkönyv, Literas-Verlag Wien, 2000, str. 237-250. Avtor se je na to temo oglašal tudi drugod, npr. v nemškem prostoru v celostranskem članku v FAZ s tendencioznim naslovom "Repressionen, Säuberungen, Deportationen, Vertreibungen, Morde. /Die deutschsprachige Volksgruppe in Slowenien", kjer je zastopal še bolj sporna stališča kot v "Poročilu", a z njim ni bilo mogoče polemizirati, ker tega ni dovolilo uredništvo. Podobno kot ni bila upoštevana prošnja vodje slovenske skupine, da bi termin predstavitve Karnerjeve študije v Ljubljani (januarja 1999) bil postavljen tako, da bi se je mogel udeležiti.

⁷ Str. 1-2 "Povzetka", ki ga hrani avtor. Glej faksimile???

leta 1994.⁸

Že v začetku snovanja tega projekta je bilo eno pomembnih vodil raziskovalne skupine tesno sodelovanje z avstrijskimi kolegi zgodovinarji. Politika na obeh straneh meje si je to sodelovanje predstavljala drugače kot mi raziskovalci. Posebej avstrijska stran je želela oblikovati nekakšno komisijo strokovnjakov na bilateralni ravni.⁹ Sama je celo že imenovala strokovnjake vanjo. Skupino, ki sem jo vodil, so predstavniki avstrijskega zunanjega ministrstva imeli, tudi zaradi nesporazumov s slovensko stranjo, za slovenski del bilateralne komisije. Toda noben član raziskovalne skupine ni bil nikoli imenovan v kakršno koli uradno (med)državno komisijo, ki naj bi raziskovala problematiko "Nemcev" v Sloveniji.¹⁰ Vsaj za leti 1992 in 1993 je mogoče reči, da je bilo nemalo časa porabljenega za zavračanje tega zmotnega avstrijskega, pa tudi slovenskega, prepričanja. Nedvoumno smo to storili tudi na sestanku v avstrijskem zunanjem ministrstvu 21. junija 1993. Na ta sestanek smo na povabilo avstrijskega zunanjega ministrstva in na željo slovenskega zunanjega ministrstva odšli: red. prof. dr. Dušan Nečak kot vodja, in akademik red. prof. dr. Vasilij Melik ter red. prof. dr. Tone Ferenc kot člana. Pomembnejši od pojasnitve nesporazuma o (ne)obstoju bilateralne komisije se je zdel dogovor, da bo avstrijska strokovna stran na čelu z direktorjem Instituta für Ost und Südost Europaforschung, avtorjem več znanstvenih razprav na to temo in odličnim poznavalcem te tematike, prof. dr. Arnoldom Suppanom v letu 1994 začela z delom na projektu, ki bo nosil enak naslov kot slovenski – "Nemci" na Slovenskem 1941-1955". Na imenovanem sestanku so pisno izročili predlog za financiranje takega projekta. Žal se to sodelovanje ni uresničilo, saj avstrijski kolegi za delo na projektu niso dobili finančnih sredstev. Prav tako se ni uresničilo načrtovano sodelovanje na to temo z dunajsko univerzitetno ustanovo Institut für Zeitgeschichte. Tu sta pokazala veliko volje za sodelovanje prof. dr. Karl Stuhlpfarrer, mednarodno priznani raziskovalec narodno-manjšinske problematike in eden najboljših poznavalcev slovenske sodobne zgodovine v Avstriji, in takratni vodja inštituta prof. dr. Anton Staudinger. Zakaj avstrijska stran ni financirala te tematike, ni znano. Šele leta 1996 je avstrijska vlada za izdelavo "Poročila" o položaju in stanju "nemško govoreče narodnostne skupine" v Sloveniji pooblastila graškega zgodovinarja prof. dr. Stefana Karnerja. Ta si je slovensko-avstrijsko znanstveno sodelovanje predstavljal povsem drugače kot slovenska stran. Nekajkrat (po telefonu) je prišel v stik z nosilcem slovenske študije, ga celo obiskoval, vendar si je sodelovanje predstavljal le na osebni ravni, pa še to na ta način, da je od nosilca slovenske študije želel le gradivo, ki ga je zbrala slovenska skupina, oz. je želel priti do njenih vmesnih rezultatov.¹¹ Vodja slovenske skupine takega sodelovanja ni sprejel in je prof. Karnerju posredoval le separate nekaj svojih prvih že objavljenih člankov na to temo. Te je avtor avstrijskega "Poročila" v svoji študiji tudi uporabil – posebej članek "Nekaj osnovnih podatkov o usodi nemške narodnostne skupnosti v Sloveniji po letu 1945", v Zgodovinskem časopisu 47, 1993/3, str. 439-451-, ni se pa potrudil, da bi uporabil kasnejše njegove izdelke, tudi tiste ne, ki so izšli v nemškem jeziku in v avstrijsko/nemški strokovni literaturi.¹²

⁸ Več o tem glej: Nečak, str. 12-13.

⁹ Glej tudi Memorandum avstrijske vlade z dne 12. 6. 1992.

¹⁰ Take komisije ne pozna tudi pokojni Matjaž Jančar, ugleden slovenski diplomat, eden najboljših poznavalcev slovenske zunanje politike in avstrijske problematike, avtor knjige "Slovenska zunanje-politična razpotja" (Ljubljana 1996) in človek, ki je bil takrat na slovenskem zunanjem ministrstvu odgovoren tudi za to problematiko. Glej: poglavje "Staroavstrijci" v citirani knjigi, str. 115-118.

¹¹ Glej tudi: Karner..., str. 1, op. 1.

¹² Glej tudi: Karner..., str. 154-162; Janez Cvirn, Nemško (avstrijsko) in slovensko zgodovinopisje o

Temeljna razlika med "Poročilom" prof. Karnerja in znanstveno-raziskovalnim projektom slovenske skupine raziskovalcev "Nemci" na Slovenskem 1941-1955" se kaže torej že v procesu nastajanja obeh študij. Prvega je za politične potrebe naročila avstrijska vlada in ga namensko, t.j. mimo ustaljenega načina financiranja znanstveno-raziskovalnih projektov, tudi financirala. Drugega pa slovenska vlada ni naročila in je nastal na iniciativo nosilca. Od začetka pa vse do objave rezultatov je bil financiran tako kot vsak drug zadevni (aplikativni) raziskovalni projekt. Vsekakor pa je tudi drugi projekt lahko koristen za politiko.

O NAMENU

Slovenska raziskovalna skupina zgodovinarjev se je preiščeno odločila za obdelavo diahrono razsežnosti problematike "Nemcev" na Slovenskem po drugi svetovni vojni. Po temeljitem premisleku smo v središče našega zanimanja postavili čas druge svetovne vojne na Slovenskem in prvih deset let po vojni. V tem času se je namreč zgodilo tako rekoč vse, kar je pomembno za razumevanje položaja "Nemcev" na Slovenskem danes. Ker pa brez predzgodovine ni zgodovine, smo tako po obsegu kot tudi po globini raziskovanja posvetili veliko pozornosti dogajanjem v zvezi z naslovno problematiko vse od 19. stoletja – časa narodnostnih bojev – do leta 1941.

Projektno raziskovanje smo pretehtano zaključili z letnico 1955. Vsaj iz dveh razlogov. Prvi je zagotovo ta, da se je nekako sredi petdesetih let nehal proces obračunavanja z "Nemci" na Slovenskem na način, kot so ga predvideli ukrepi še iz časa vojne in so jih izvajali takoj po njej. Drugi razlog je metodološke narave in morda še pomembnejši kot prvi. Za raziskovanje današnjega položaja "Nemcev" na Slovenskem samo zgodovinarji zagotovo ne zadostujejo. Znanstveno utemeljeno, vsestransko osvetlitev **današnjega stanja** v zvezi z "Nemci" in njihovega položaja na Slovenskem lahko ob pomoči zgodovinarjev dajo le strokovnjaki s področja mednarodnega prava, demografije, prostorske geografije, sociolingvistike, zgodovine, proučevanja narodnostnih problemov (sociologije oz. politologije), ekonomije in najbrž še kateri.

Zato je bil projekt "Nemci" na Slovenskem 1941-1955" zasnovan kot zgodovinarski projekt. Tak je tudi ostal. Njegov osnovni namen je v prvi vrsti slovenskemu bralcu ponuditi kolikor mogoče popolno in plastično izrisano sliko o dogajanjih v zvezi z "Nemci" na Slovenskem takoj po vojni. Gre torej za poskus rekonstrukcije historičnega procesa, za poskus odprave "sive lise" v slovenskem zgodovinisju. Šele tik pred objavo rezultatov projekta smo v zbornik razprav zaradi aktualnosti in (dnevno)političnega napihovanja naslovne problematike uvrstili še študijo Mitje Ferenc o "Nemcih" v popisih prebivalstva po 2. svetovni vojni. Ta ni nastajala v okvirih projekta, vendar ga z vidika statistike dopolnjuje.

Slovenski projekt torej ni iskal nemške narodne manjšine ali utemeljeval zahteve za njeno varstvo. Slovenska raziskovalna skupina je od začetka namreč izhajala iz dejstva, da gre pri "Nemcih" na Slovenskem za "ostanke ostankov" nekdanje močne narodne manjšine in da vprašanje njihovega varstva ni znanstveno, temveč politično vprašanje.

Odgovor na vprašanje, ali na Slovenskem živijo ostanki bivše nemške narodne manjšine v Sloveniji, pa je bila temeljna namera "Poročila" prof. Karnerja. V uvodu študije je namreč jasno zapisal: "Predložena študija poskuša na osnovi spoznanj pred-

Nemcih na Slovenskem (1848-1941), Pregled najpomembnejše literature, v Nečak... str. 38-52 in Dušan Nečak "Nemci" na Slovenskem 1945-1955 v luči nemških in avstrijskih dokumentov, v Nečak... str. 188, op. 57.

vsem avstrijskih in slovenskih raziskav, kakor tudi na osnovi rezultatov terenske raziskave, izvedene za potrebe te študije, orisati zgodovino te narodnostne skupine po letu 1939, kakor tudi - po represiji, begu in pregonu, ki so ga izvedli državni jugoslovanski organi v letih 1944-1946 - odgovoriti na vprašanje, ali obstajajo ostanki nekoč velike nemško govoreče manjšine na ozemlju današnje Slovenije, ki jih je mogoče imeti za nemško govorečo narodnostno skupino."¹³

Iz zapisanega sledi, da so različni nameni in cilji ter z njimi pogojeni metodološki prijemi druga velika razlika med študijama. Tudi ta onemogoča neposredno primerjanje obeh ter ju zaradi tega ne moremo uvrščati na enako (znanstveno) raven. Gre namreč za razliko med besedilom, naročenim in izdelanim za izključno politične namene, ki naj služi za potrditev neke v naprej postavljene teze, in med besedilom, ki je nastalo kot rezultat znanstveno raziskovalnega dela, in je bilo predano (tudi politični) javnosti.

O METODOLOGIJI

Slovenska raziskovalna skupina zgodovinarjev se je naslovne problematike lotila v prvi vrsti "ad fontes". Največji del razprav znanstvenega projekta je napisan na osnovi dela na primarnih virih slovenskih, jugoslovanskih, avstrijskih in nemških arhivov – v Ljubljani, Mariboru, Celju, Beogradu, Dunaju, Gradcu, Bonnu, Koblenzu, Potsdamu in Berlinu. Pregledani sta bili tudi dokumentacija in arhiv Südost Instituta in Instituta für Zeitgeschichte v Münchnu.¹⁴ Tudi pri uporabi literature smo se naslanjali kolikor je bilo mogoče na tisto, ki ima primarno dokumentarno vrednost in na objavljene vire ter statistike. K sodelovanju smo pritegnili tudi uglednega nemškega strokovnjaka za "Volksdeutsche" vprašanja iz münchenskega Südost Instituta dr. Gerharda Seewanna in njegovo razpravo tudi v celoti objavili.¹⁵

"Poročilo" prof. Karnerja je nastajalo popolnoma drugače. Med 388 opombami v "Poročilu" se jih le nekaj malega (okoli 20) naslanja na citiranje primarnih virov. Bolj pogosto le v tistem delu, ki govori v dogajanjih v času vojne, kjer najdemo tudi nekaj citatov iz arhiva Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani. "Poročilo" je napisano predvsem na osnovi literature in objavljenih virov. Med uporabljeno literaturo zavzemajo vidno mesto dela slovenskih avtorjev, nastala tudi v času po osamosvojitvi Slovenije, med njimi tudi del objav vmesnih rezultatov vodje slovenske raziskave.

Povsem originalen del "Poročila" prof. Karnerja je samo tisti, ki zajema terensko raziskavo, t. j. anketiranje 118 respondentov. Delo je opravil ljubljanski sodelavec prof. Karnerja Hubert Galle, ob pomoči avstrijskega veleposlaništva v Sloveniji. Analiza gradiva, ki je bilo zbrano med terensko raziskavo, pa je opravljena na zelo skopih 4 (štirih) straneh.¹⁶

Tudi to dejstvo sodi med temeljne razlike med obema deloma, saj slovenska raziskava ni raziskovala sodobnega položaja "Nemcev" na Slovenskem, se ni ukvarjala z usodami posameznikov in zato tudi v njej ni terenskih raziskav.

¹³ Karner..., str. 4.

¹⁴ Nečak..., str. 15-21.

¹⁵ Gerhard Seewann, Der Vertreibungsprozess in und nach dem zweiten Weltkrieg aufgrund britischer Quellen/Proces izгона med drugo svetovno vojno in po njej na podlagi britanskih virov, v Nečak... str. 323-343.

¹⁶ Karner..., str. 134-137. V "Poročilu" nisem našel navedbe, ali je imel avtor dovoljenje pristojnih oblasti za tako zbiranje podatkov, oz. kdo mu ga je dal.

O VSEBINI

Iz navedenih razlogov je očitno, da je vsebinska primerjava obeh del komaj mogoča, čeprav po literaturi napisanemu historiografskemu delu "Poročila" prof. Karnerja ni mogoče očitati večjih pozitivističnih napak. Le take, kot je morebiti tista na strani 93, ko trdi, da domnevi drugi odlok predsedstva AVNOJ nosi datum 21. 1. 1943, pa tega neposredno ne dokaže. V historiografiji je namreč poznan datum 21. 1. 1944. Sicer pa je sledil zastavljenim ciljem in namenom naročnika in zato njegov izdelek ni klasični zgodovinarski znanstveno-raziskovalni projekt. Mogoče pa je polemizirati o uporabljeni metodologiji in predvsem o interpretaciji zgodovinskih dogajanj in dejstev. Še posebej, če se nagibaš k dvema največjima napakama, ki jih zgodovinar lahko stori, namreč, 1. zamenjavi vzrokov in posledic in 2. vrednotenju zgodovinskih dogodkov zunaj konteksta časa in kraja nastanka.

Terminologija oz. objekt raziskovanja

Uradna in neuradna (mediji) Avstrija se je od leta 1992 dalje postavila za "zaščitnico", kot je zapisano v Memorandumu avstrijske vlade iz leta 1992, "avstrijski oz. nemško govoreči narodnostni skupini" oz. tako imenovanim "Staroavstrijcem/Alt-österreicher", kot so jih radi imenovali vse do Karnerjevega "Poročila", ki spet uvaja termin "nemško govoreča narodnostna skupina" (deutschsprachige Volksgruppe). Avstrija se torej zavzema za ostanke tistih nemško govorečih ljudi, katerih predniki so imeli korenine v nekdanji Avstro-Ogrski. Zanje naj bi bila Avstrija država matičnega naroda, ki naj bi imela do njih tudi tako dolžnost, pod predpostavko, da se "objekti" varstva čutijo po etnični pripadnosti člani avstrijskega naroda in ne morebiti kot člani nemškega naroda. Gre torej za zavzemanje za ostanke nekdanjega avtohtonega nemško govorečega prebivalstva na Slovenskem, tistega, ki je živelo v kočevskem jezikovnem otoku, za t.i. spodnje štajerske Nemce, prekmurske in koroške ter ljubljanske Nemce. Torej za tiste, ki bi jim naj šlo takšno manjšinsko varstvo, kot ga imajo npr. koroški Slovenci. Te skupine slovenskih "Nemcev" smo v slovenski študiji, z delno izjemo kočevskih Nemcev, obravnavali tudi mi, ne glede na to, da se je narodna identiteta teh ljudi v času spreminjala in da so se še posebej od tridesetih letih naprej skoraj izključno izjavljali za Nemce.¹⁷ Tudi po vojni ne jugoslovanska in ne zavezniška oblast pri vprašanju t.i. "Volksdeutscherjev" nista razlikovali med Nemci in Staroavstrijci oz. Avstrijci. Tudi v tem segmentu je obstajalo le nemško vprašanje. O tem govorijo tako AVNOJ-ska odloka, kot Beneševi dekreti in XIII. člen podstamskega sporazuma. Res pa je, da so se "Nemci" iz Slovenije, ki so po vojni prišli v Avstrijo, poimenovali zelo različno. Opredeljevali so se kot "Kočevarji", "Spodnjištajerci", "Staroavstrijci" in celo kot "Volksösterreicherji".¹⁸ V prvi vrsti zato, da bi si olajšali položaj, saj so bili Nemci stigmatizirani z nacizmom, Avstrijci pa proglašeni za prvo žrtev nacizma.

Prof. Karner se je v svojem "Poročilu" odločil povsem drugače. Zapisal je: "Pod "nemško govoreča narodnostna skupina" bomo v nadaljevanju razumeli seštevke ljudi, ki so:

avtohtoni na ozemlju Slovenije, predvsem v mestih, kot potomci iz 19. stoletja izvirajočega meščanskega sloja prebivalcev, ter naseljenci na posameznih agrarnih področjih kot sta Apaška kotlina in Kočevska,

¹⁷ Nečak..., str. 14/15 in 188/189.

¹⁸ Ibid., str. 190-193.

pri popisu 1991 navedli nemščino kot materin jezik, prišli iz nemško govoreče dežele (predvsem iz Nemčije, Avstrije ali Švice) in so nemško govoreči."¹⁹

Na ta način je napravil temeljno metodološko in vsebinsko napako, ki postavlja pod vprašaj celotno njegovo "Poročilo". Ustvaril je terminološko in vsebinsko zmedo, zmešal je, kot radi pravimo, "hruške in jabolka". V isto vrsto je postavil, denimo, avtohtonega kočevskega Nemca, atletinjo, nekdanjo evropsko prvakinjo v skoku v višino, Britto Bilač, ki se je v Slovenijo poročila in preselila iz tedanje vzhodne Nemčije pred nekaj leti, ter tiste prebivalce Slovenije, katerih materin jezik je sicer nemščina, pa se etnično ne opredeljujejo kot Nemci ali Avstrijci. Kar nekaj takih je najti celo med respondenti Karnerjeve terenske raziskave. Druga in tretja kategorija torej zagotovo ne sodita v isti koš, čeprav je seveda mogoče špekulirati, da je lahko med drugokategorniki tudi kaj takšnih, ki bi lahko sodili v prvo kategorijo. Če pa se Avstrija postavlja za zaščitnico tudi priseljencem tipa Britta Bilač, bi bilo mogoče na način opravičevati tudi hipotetično avstrijsko odločitev, da postane zaščitnica nemški narodni manjšini v belgijskem Eupenu ali na Danskem. Manjšinsko varstvo za avtohtone in alohtone etnične skupine je drugače urejeno ne samo v Sloveniji, temveč tudi drugod po Evropi in svetu. Pri čemer se seveda ne spuščam v diskusijo, ali je tako prav. Vsekakor "predmet bilateralnega spora" niso nemško govoreči priseljenci, temveč avtohtoni "ostanki ostankov" nekdanje nemške narodne manjšine v Sloveniji, za katere Avstrija zahteva enako varstvo, kot ga imajo pripadniki avtohtone italijanske in madžarske narodne manjšine v Sloveniji. Prepričan sem, da je prof. Karnerju vse to dobro znano in se zato ne morem znebiti občutka, da se je za tako terminološko in vsebinsko zmedo odločil zato, da bi mogel prikazati kar največje število pripadnikov nemške narodne manjšine v Sloveniji.

Statistika (1991)

Na prej opisani nesprejemljivi način, t.j., da je združil kategorije "Avstrijec", "Nemec" in "nemški materin jezik", pri zadnjem štetju prebivalstva v Sloveniji leta 1991 je prof. Karner dobil "skupaj 1813 oseb, ki jih je bilo leta 1991 v Sloveniji mogoče imeti za nemško govoreče",²⁰ kar je razglasil kot "številčno moč nemško govoreče narodnostne skupine v Sloveniji."²¹ K tej številki je dodal še "približno 2000 pripadnikov nemško govoreče narodnostne skupine" iz številke 87.176 oseb tistih, ki se pri štetju leta 1991 niso narodnostno opredelili, posebej tistih, ki so se opredelili za "Štajerce" oz. "Kranjce", in je dobil številko "okoli 3800". Prof. Karner se seveda besedno zavaruje, ko govori o teh številkah. Jasno zapiše, da jih ni mogoče znanstveno dokazati, da tudi korelacija med naselitvenim prostorom nemško govoreče narodnostne skupine in naselitvenim prostorom nedeklariranih ni ravno prepričljiva, ter da je do njih prišel na "osnovi številnih, pogovorov v okvirih terenske raziskave", toda nedokazljiva in metodološko sporna, špekulativna številka je ostala za politično rabo.²² Ob tem pa dejstvom, da nobeno povojno štetje prebivalstva v kategorijah "Avstrijec" + "Nemec"²³ ne našteje več kot 2406 ljudi (leta 1948), da je med temi treba še posebej pri prvih dveh štetjih (1948, 1953) nujno upoštevati prisotnost civilnih delavcev-strokovnjakov iz

¹⁹ Karner..., str. 1, op. 1.

²⁰ Karner..., str. 131.

²¹ Karner..., kratek povzetek študije, ki ga je Karner pripravil za javnost... str. 1 (hrani avtor).

²² Karner..., str. 133.

²³ Kategorija "materini jezik" je bila upoštevana le pri štetjih 1953, 1981 in 1991.

Nemčije,²⁴ pri naslednjih pa priseljene družinske člane t.i. "Gastarbeiterjev", torej ljudi, ki nikakor ne sodijo med pripadnike "avtohtone narodne manjšine", ne posveča dovolj pozornosti. Za prof. Karnerja niso relevantne tudi navedbe prizadetih "Nemcev" samih ali nemških diplomatov v Jugoslaviji, ki v svojih delih, vse tja do leta 1992 ugotavljajo, da v Sloveniji/Jugoslaviji praktično ni več nemške narodne manjšine, oz., da "danes (1951 op. p) ni več nobenega strnjenelega naselja folksdojčerev..."²⁵ Tudi ne dejstvo, da je mogoče permanentno statistično zmanjševanje števila pripadnikov "nemško govoreče narodnostne skupine" pripisati tudi procesu iz začetka petdesetih let, ko so se "Nemci" iz Jugoslavije lahko izselili z dovoljenjem oblasti (Familienzusammenführung).²⁶ Skratka njegova statistična obdelava podatkov je močno pomanjkljiva.

Edine dokazljive številke za leto 1991 so zaenkrat le uradni statistični podatki, četudi smo lahko oz. celo moramo biti do njih kritični. Po teh podatkih se je za Avstrijce izjasnilo 199 oseb (0,010%), za Nemce 546 oseb (0,028%), oseb z nemškim materinim jezikom pa so našli 1543 (0,078%).²⁷ Vse ostalo so ugibanja in špekulacije, kot je tista, da je mogoče eno tretjino oseb (sic!) iz kategorij "Avstrijec" in "Nemec", označiti za avtohtone.²⁸ Načelno pa se je mogoče strinjati s poudarkom prof. Karnerja, ki locira več kot polovico "narodnostne skupine" v "šest večjih mest Slovenije".²⁹ Zanj ta podatek pomeni "kronski dokaz" za obstoj manjšine, kar za našo skupino nikoli ni bilo vprašljivo. Pogrešamo pa poudarke, torej kaj več kot samo navedbe, ki jih je tudi mogoče izluščiti iz uporabljenih statističnih virov in smo jih zapisali v naši študiji: da so absolutne številke in deleži teh ljudi v celotnem prebivalstvu v posameznih enotah in v Sloveniji zelo nizki ter da jih najdemo raztresene po vsej Sloveniji. V nobenem okraju (po podatkih štetja 1948, ko so jih našli največ) jih namreč niso našli več kot 0,65% vsega prebivalstva. Njihov odstotek od celotnega prebivalstva je bil komaj zaznaven – 0,17%. Nekaj manj kot 70% se jih je deklariralo za Nemce in le nekaj več kot 30% za Avstrijce. Le v okolici Maribora so našli več "Avstrijcev" kot "Nemcev". Tudi pri štetju 1991 se slika ni bistveno spremenila. Največja koncentracija nemško govorečega prebivalstva (vseh treh kategorij torej) je bila npr. v naselju Lendava 0,11%, v naselju Maribor 0,05%, v Ljubljani 0,03% in v naselju Kočevje 0,02%. Ob tem naj samo spomnim, da Avstrija za koroške Slovence še vedno pozna visok "potrebni odstotek" na teritorialno enoto, ki ga je treba doseči za uveljavljanje manjšinskih pravic. Veliko več nemško govorečih prebivalcev Slovenije se je tudi pri štetju 1991 izreklo za Nemce kot za Avstrijce. V nobeni relevantnih slovenskih občin ni število Avstrijcev večje od števila Nemcev. Še najbližje sta si števili na Ptuj (delež 0,04%), kjer so našli 25 Nemcev in 21 Avstrijcev. Meni ti podatki govorijo o narodnostni orientaciji nemško govorečih prebivalcev Slovenije.³⁰

Tudi tako sestavljeno statistično sliko o stanju "nemško govoreče narodnostne skupine v Sloveniji" pa postavljajo pod vprašaj podatki, ki jih je mogoče najti v uporabljenih statističnih virih, vendar jih prof. Karner ni dovolj upošteval. Gre za podatke o

²⁴ Nemški viri (ZRN) iz leta 1952 ocenjujejo, da je bilo v začetku leta 1950 takih delavcev v Jugoslaviji med 12 in 18 tisoč. Glej: Nečak..., str. 178/179

²⁵ Nečak..., str. 179-182 in 233.

²⁶ Citate iz te literature glej v: Nečak... str. 230-236.

²⁷ Mitja Ferenc, "Nemci" na Slovenskem v popisih prebivalstva po drugi svetovni vojni, v Nečak..., str. 296.

²⁸ Karner..., str. 127.

²⁹ Citirani povzetek "Poročila", str. 1 in Karner..., str. 125-134; Po naših podatkih okoli 67%, Nečak..., str. 184.

³⁰ Nečak..., str. 184-185.

krajih rojstva oseb obeh narodnosti ter njihovega priseljevanja iz tujine in drugih jugoslovanskih republik. Po zadnjem popisu 1991 je bilo namreč kar 54% oseb obeh narodnosti rojenih v tujini (60% Avstrijcev in polovica Nemcev). Pri osebah z nemškim materinim jezikom je delež rojenih v tujini še večji in dosega skoraj dve tretjini (64,5%). Pregled po obdobjih priseljevanja iz tujine in jugoslovanskih republik kaže, da se je ob dejstvu, da za nekaj več kot četrtino Avstrijcev in Nemcev ni podatkov, kar 93% doselilo v obdobju 1946-1991. Po štetju 1991 pa se je skoraj 57% oseb avstrijske in nemške narodnosti v Slovenijo doselilo iz tujine - 50%, in iz jugoslovanskih republik - 7%.³¹ Le z upoštevanjem teh podatkov in najbrž še kakšnega se lahko kar se da približamo objektivni statistični sliki o današnjem stanju "narodnostne skupine".

Rezultati terenske raziskave

Prof. Karner se je odločil, da bo poiskal pripadnike nemško govoreče narodnostne skupine tudi na terenu. Vsekakor odločitev, ki je na mestu. Analizi rezultatov pa je na žalost posvetil le 4 strani svoje študije in zato uporabnik ostaja brez odgovorov na pomembna vprašanja.

V raziskavo naj bi vključil 200 respondentov, na sodelovanje pa je bilo pripravljenih le 118 sogovornikov ali le 59%. Avtor "Poročila" nam v analizi ne pove zakaj tako velik osip, le namigne, da je bilo marsikaterega mlajšega in tistega, ki se je deklariral kot "Kranjc", strah!³² Morda odgovorov tudi ni mogoče dati. Vsekakor pa je osupljivo že samo dejstvo, da je skoraj polovica predvidenih sogovornikov zavrnila sodelovanje. Razlogov za špekulativne odgovore na to vprašanje je torej dovolj, vendar se v špekulacije ne bom spuščal. Vsekakor pa med razloge za odklonitev leta 1997 ni mogoče brez pomisleka uvrstiti "strah" pred izjavljanjem za "Nemca", kar se tako rado (do določene mere tudi upravičeno) postavlja za čas takoj po vojni. Pri izboru sogovornikov je bilo, tako kot je zapisal prof. Karner v opombi 347 na strani 134, uporabljeno "načelno slučajnosti", medtem ko ni argumentiral, zakaj sodi, da je 5% vzorec "popolnoma reprezentativen" in še bolj 5% od česa – ker jih je bilo predvidenih 200, očitno od špekulativnih 4000 pripadnikov "nemško govoreče narodnostne skupine". V resnici je bilo njegovih respondentov 118, kar znaša le 2,95% od prej omenjenih domnevnih 4000. Za pripadnike "nemško govoreče narodnostne skupine" pa se je izreklo le 98 njegovih sogovornikov, kar znaša 2,45%. Že samo število respondentov podira njegovo trditev o "popolni reprezentativnosti" vzorca. Pa tudi druge nejasnosti. Tako npr. ni nikjer pojasnil, kako je prišel do vzorca, oz. po kakšnem kriteriju je določil te ljudi za "pripadnike nemško govoreče narodnostne skupine". Mnogo bolj kot v "strahovih" po izjavljanju za pripadnika manjšine je po mojem mnenju prav v "ad hoc" določanju, kdo pripada tej manjšini, iskati razlog, da mu je toliko ljudi odpovedalo sodelovanje in da je razmeroma velik del vprašanih zanikal pripadnost "nemško govoreči narodnostni skupini". Vsekakor pa bi moral vzorec, da bi mogel biti "popolnoma reprezentativen", odražati tudi regionalno, socialno, izobrazbeno, spolno, starostno in še kakšno drugo strukturo celotne raziskovane skupine. To pa je - tudi če bi avtor to hotel storiti - popolnoma nemogoče, saj je več kot polovica domnevne skupine fiktivna, ostanek pa – kot smo navedli zgoraj - konglomerat različnih skupin.

Natančnejša, t.j. resna analiza rezultatov terenskega anketiranja tu ni mogoča, lahko pa bi jo opravil avtor "Poročila". Zahtevala bi strokovno statistično in metodološko

³¹ Podrobneje o tem glej: Mitja Ferenc..., v Nečak..., str. 282-284.

³² Karner..., str. 134

obdelavo in najmanj križanje odgovorov na vprašanja, postavljena v razdelku III vprašalnika: "Podatki po vojni 1945 do danes". Denimo, med vprašanji "Ali se danes čutite del nemško govoreče narodnostne skupine v Sloveniji?", "Želite, da bi bila nemško govoreča skupina zajeta v ustavi in zakonodaji kot narodna manjšina (npr. kot Madžari in Italijani) in bi bila s tem pravno njim enaka?", "Želite tudi druge prispevke slovenske države za nemško govorečo narodnostno skupino?", itd. Anketa jasno dokazuje dognanja slovenske stroke, ki govorijo: da imajo ti ljudje identifikacijske težave; da živijo v majhnih deležih raztreseno po vsej Sloveniji, čeprav več v krajih bivšega naselitvenega prostora; da je pri zahtevah do slovenske države bistvena razlika med kočevskimi "Nemci" in "spodnje štajerskimi Nemci"; da preganjanje in šikaniranje po vojni ostalih ni bilo brezglavo slovensko maščevanje na nacionalni osnovi, saj niso bili preganjani vsi, ki so ostali itd. Avtor sam namreč ugotavlja, da več kot polovica tistih, ki so se v anketi izjavili za pripadnike "nemško govoreče narodnostne skupine", ni doživela nikakršnih represalij.³³ Toda tudi ta njegova trditev je zavajajoča. Tistih, ki so sploh mogli biti preganjani, je namreč v najboljšem primeru 68, to so namreč tisti med anketiranci, ki so bili rojeni pred letom 1936, tako da lahko rečemo, da ni bilo preganjanih več kot dve tretjini anketirancev.³⁴ Relativizacija in korektura navedb prof. Karnerja ni potrebna zato, da bi zanikali resnična dogajanja in tragično usodo pripadnikov "nemško govoreče narodnostne skupine" v Sloveniji, temveč da se jasno pokaže na poskus avtorjevega tendencioznega posploševanja in satanizacije slovenske strani.

Anketa dokazuje tudi določeno točnost slovenskih statističnih podatkov oz. podatkov iz štetij prebivalstva, kar zadeva koncentracijo in raztreseno naselitev "ostanka ostanikov" "Nemcev" na Slovenskem. Velika večina anketirancev je bila namreč iz Kočevja in okolice ter Maribora in bližnje okolice. 50 respondentov je bilo s Kočevskega, 56 pa iz Maribora in bližnje okolice. Samo sedem so jih našli v Ljubljani in okolici, ostanek pa od Sorice do Škofje Loke. Iz nekdanjih središč nemške naselitve Ptuja, Celja, Apaške kotline, Prekmurja itd. niso anketirali oz. našli nikogar. V anketi se je torej prof. Karner bistveno oddaljil od svoje definicije objekta proučevanja. Med anketiranci namreč ne najdemo nobenega priseljenega Nemca, tudi nikogar, ki bi se nedvoumno opredelil za Kranjca ali Štajerca. Sodelavci so mu torej poiskali le možne "prave, avtohtone Staroavstrijce". Pa še pri teh ni imel prof. Karner srečne roke. Od 200 se jih je zanje opredelilo največ 98 ali 49% celotnega vzorca., po njegovih podatkih pa celo le 87 ali 43,5% od celotnega vzorca. Na ta način je najbolj nedvoumno dokazal, da bi moral biti objekt proučevanja ostanek nekdanje avtohtone nemške narodne manjšine na Slovenskem in ne strokovno nesprejemljiv konglomerat, ki ga je poimenoval "nemško govoreča narodnostna skupina". Ustvarjanje take skupine mu je bila torej potreba le zato, da bi z njo dokazoval čim večje število preostalih "Nemcev" na Slovenskem. Tudi za ugotovitev, da so se tisti, ki so živeli še v kraljevini Jugoslaviji, čutili v tej državi sprejeti in priznani, in da je le šest anketirancev menilo, da so jih obravnavali drugače kot slovenske sodržavljanke, mu naročnik študije ne bi smel biti hvaležen.³⁵ Z njo namreč zelo relativizira v avstrijski javnosti močno prisotno zatrjevanje, da so bili Nemci tako v prvi kot v drugi jugoslovanski državi preganjani brez razloga, le zato ker so bili Nemci. Škoda, da na to ni opozoril tudi prof. Karner, ki je znanstvenik.

Vsaj dvajset anketirancev ali 17% od vprašanih je jasno povedalo, da se ne čutijo pripadnike "nemško govoreče narodnostne skupine", nadaljnjih osem je zapisalo, da se

³³ Karner..., str. 137.

³⁴ Karner..., str. 135.

³⁵ Karner..., str. 135.

čutijo pol - pol, kar nekaj pa je bilo tudi takih, ki so svojo "nemško govorečo" pripadnost povezovali s pripadnostjo regionalni oznaki Kočever. Prof. Karner sam navaja še slabše podatke: kar 30 vprašanih (25%) je pripadnost zanikalo ali se o njej ni jasno izrazilo.³⁶

Kljub orisani vprašljivi metodologiji pri vzorčenju in šibki analizi pridobljenih rezultatov anketa na načelni ravni ni prinesla ničesar novega. Iz njenih rezultatov je mogoče izluščiti nekaj konkretnih podatkov na ravni osebnega doživljanja anketiranih ter splošno, s strokovne strani nikoli zanikano, ugotovitev, da na Slovenskem, razstreseno po vsej državi, živi nekaj pripadnikov "nemško govoreče narodnostne skupine". Zvemo že znano dejstvo, da so organizirani v različna društva, nič pa ne zvemo o njihovi artikuliranosti, t.j. o njihovi sposobnosti uresničevanja manjšinskega varstva. Večina anketirancev se zavzema za pomoč s strani slovenske države, ni pa besede o tem, da je ta država vsem tistim skupinam, ki so pomoč za razvijanje jezika in kulture zahtevale, pomoč tudi dala. Večina je tudi pozitivno odgovorila na vprašanja, ali naj bi bili varovani tako kot Madžari in Italijani, avtorju ankete pa se ni zdelo pomembno ugotoviti, da so pripadniki te "narodnostne skupine" že ustavno varovani (61. člen ustave). Skratka, zamujena priložnost. Rezultati, zlasti je njihova interpretacija pa taka, da je uporabna v prvi vrsti za izvajanje določene politike.

Zgodovinski del "Poročila"

Že v uvodnih stavekih tega prispevka sem zapisal, da mu ni mogoče očitati posebnih pozitivističnih napak. Nekatere sem naštel že zgoraj. Takšne pa, kot so te, da avtor "Poročila" ni upošteval najnovejših statističnih podatkov o možnem številu po vojni zaprtih in izseljenih "Volksdeutscherjev" ter s tem povezanih interpretacij teh števil;³⁷ da ob obračunu z "Nemci" govori tudi o "posilstvih"³⁸ in tega ne dokaže z nobenim dokumentarnim gradivom; da uporablja za možno število Nemcev v kraljevini Jugoslaviji/le tisto iz štetja 1931 = 499.969/28.998, čeprav je znanih tudi mnogo drugih, celo opazno večjih števil;³⁹ da postavlja t.i. II. Odlok predsedstva AVNOJ v leto 1943 in to dokazuje le s spomini;⁴⁰ da med po vojni obsojene slovenske Nemce šteje tudi Nemce iz Češke in Nižje Avstrije;⁴¹ da rojstni dan druge Jugoslavije datira z 20. in ne z 29. novembrom 1943;⁴² da je tako imenovane avnojske sklepe o Nemcih sprejel AVNOJ, čeprav jih je v resnici predsedstvo AVNOJ;⁴³ da je moje zapisano opozorilo/tezo, da so bili mogoče nekateri "Nemci" iz Slovenije deportirani tudi v Sovjetsko zvezo, predelal v dejstvo o "deportaciji več sto delazmožnih moških...", ne da bi to podrobneje dokazal;⁴⁴ da je bila šele pri štetju 1991 prvič po drugi svetovni vojni uvedena kategorija "materni jezik", čeprav je to kategorijo najti vsaj še pri štetjih leta 1953 in 1981;⁴⁵ in zagotovo še kakšna napaka, so za celovito historično sliko manj pomembne, govorijo pa o čem drugem.

³⁶ Karner..., str. 137.

³⁷ Karner..., str. 99.

³⁸ Karner..., str. 98.

³⁹ Karner..., povzetek str. 5.

⁴⁰ Karner..., str. 93.

⁴¹ Karner..., str. 104.

⁴² Karner, povzetek str. 9.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Karner..., str. 99.

⁴⁵ Karner, povzetek, str. 14, glej tudi M. Ferenc, str. 271-323.

Značilnost tega dela "Poročila" je, ne samo, da je napisan, kot smo že opozorili, pretežno na osnovi literature, temveč tudi, da je nemajhen del orisa najpomembnejših historičnih dognanj, še posebej za čas po letu 1945, avtor prevzel po nekaterih svojih zgodnejših delih na to temo ter jih vključil v svojo interpretacijsko shemo. In prav interpretacija historičnega dogajanja, ki temelji na zamenjavanju vzrokov in posledic, je najpomembnejša značilnost zgodovinskega dela "Poročila" prof. Karnerja. Ta se bistveno razlikuje od slovenske interpretacije in zato je tudi ta segment "Poročila" s slovensko študijo komaj mogoče primerjati. Nisem avtor v "sveti jezi" izrečene ocene enega od slovenskih zgodovinarjev, da je "naša študija mercedes, Karnerjeva pa fičko", vendar se mora poznati tudi na kvaliteti, če je, denimo, analiza historičnega dogajanja od leta 1945 do 1955 opravljena, pretežno po literaturi, na 14 tipkanih (Karner) ali pretežno na virih, na 278 tiskanih straneh (Nečak).

Sicer pa zgodovinski del "Poročila" prof. Karnerja v ničemer ne spreminja osnov historične slike takratnega dogajanja. Ta je, če poenostavim, taka: 1. po drugi svetovni vojni je prišlo do hudega, tragičnega obračuna z "Nemci" na Slovenskem; 2. danes imamo na Slovenskem še nekaj ostankov nekdanje močne nemške narodne manjšine in 3. po drugi svetovni vojni dolgo niso bili deležni manjšinskih pravic. Danes pa jih imajo, zapisane v ustavi (61. člen). Toda tragična usoda jih ni doletela zaradi slepega slovenskega maščevanja, kot je to mogoče razbrati iz "Poročila" prof. Karnerja. Pomena nacifikacije nemške narodne manjšine na Slovenskem in njene vloge v času nacistične okupacije Slovenije, ki sta temeljna vzroka za usodo teh ljudi, namreč ni mogoče skržiti na stavek: "V tridesetih letih je prišlo do nacifikacije delov narodnostne skupine."⁴⁶ Sam sem v svojih delih, kakor tudi mnogi drugi slovenski in nemško govoreči avtorji,⁴⁷ dokazal, da je mogoče trditi ravno obratno – le del manjšine se ni nacificiral. Podobno je tudi z drugo "temeljno resnico", ki jo prof. Karner ponuja tudi v svojem povzetku "Poročila": "Ob začetku nacistične okupacijske politike v Sloveniji so se mnogi pripadniki narodnostne skupine distancirali od zločinskih ukrepov nacističnega sistema, mnogi so protestirali, se priključili odporiškim skupinam ali pomagali partizanom".⁴⁸ Tudi v že prej citirani literaturi je mogoče najti že dolgo znana in neovržena spoznanja zgodovinarjev, da je bilo takih "Nemcev" na žalost zelo malo. Tudi prof. Karner je v svojem "Poročilu" našel le nekaj takih posameznikov. V slovenski študiji jih nismo prezrli tudi mi. Ob tem pa samo nekaj strani naprej prof. Karner prihaja sam s seboj v opreko. V zvezi z implementacijo avnojskega odloka namreč ugotavlja: "Ker se je samo nekaj sto pripadnikov nemško govoreče narodnostne skupine bojevalo v partizanskih enotah, je odlok zajel praktično vso nemško govorečo narodnostno skupino".⁴⁹ "Nekaj sto" zagotovo ni mnogo v primerjavi s 25-30.000 glavo nemško narodno manjšino na Slovenskem. Čeprav poskuša ustvariti vtis, da genocidna nacistična politika, ki jo sicer priznava, ni prizadela "pretežne večine" Slovencev,⁵⁰ pa pravilno ugotavlja, da je prav ta politika sprožila sovraštvo Slovencev do nemško govoreče narodnostne skupine po vsej Sloveniji.

⁴⁶ Karner, povzetek, str. 2.

⁴⁷ Glej vsaj: Dušan Biber, *Nemci in nacizem v Jugoslaviji 1933-1941*, Ljubljana 1966; Dušan Nečak, *Avstrijska legija II*, Maribor 1995, "Nemci" na Slovenskem 1941-1955, Ljubljana 1998 in literaturo navedeno v teh delih.

⁴⁸ Karner, povzetek, str. 2.

⁴⁹ Ibid, str. 10.

⁵⁰ Karner, povzetek, str. 7.

Tudi zadnje tu omenjene sklepne trditve prof. Karnerja ni mogoče pripisati njegovi nevednosti. Bolj gre za ponoven poskus satanizacije slovenske/jugoslovanske strani in takratne oblasti. Zapisal je: "Represije proti nemško govoreči narodnostni skupini so se dogajale na osnovi več jugoslovanskih odlokov mnogo prej, preden so zavezniki v Potsdamu sprejeli sklep o "preselitvi nemškega prebivalstva" iz nekaterih držav, vendar ne iz Jugoslavije."⁵¹ Prepričan sem, da tudi brez poznavanja članka dr. Gerharda Seewana v zborniku "Nemci" na Slovenskem 1941-1955" prof. Karner zelo dobro ve, da sklep XIII. Potsdamske konference ni bil le plod povojne zavezniške politike, temveč je bila taka politika skrbno načrtovana že skoraj od začetka vojne. Že vsaj od leta 1942 je bila politika izгона "Volksdeutscherjev" iz držav V in JV Evrope v "Rajh" in zaplemba njihovega premoženja na račun reparacij za storjeno nacistično zlo jasno zapisana v številnih (zahodno) zavezniških elaboratih. Tudi med Slovenci sta se za tak obračun že v času vojne zavzemali obe strani – partizanska in antipartizanska. Zato ne odloki predsedstva AVNOJ, ne Beneševi dekreti nikakor niso nastali zunaj historičnega konteksta in v ničemer ne odstopajo od zadevne zavezniške politike in duha tistega časa.

Vse to pa seveda v ničemer ne opravičuje brutalnosti postopkov in ne zmanjšuje osebne tragedije ljudi, ki so jih zadele povojne represalije na Poljskem, Češko-slovaškem, Madžarskem, v Sovjetski zvezi, Jugoslaviji ali Sloveniji. Danes, ko je sicer v modi prevrednotenje in reinterpretacija sodobne zgodovine, vendarle ne bi smelo biti sporno, da Slovenci nismo ne načrtovali, ne začeli vojne in agresivno do drugih narodov sodelovali v drugi svetovni vojni, iz katere izhaja tragična usoda slovenskih "Nemcev". Vojna pa je sama na sebi najhujše kršenje človekovih pravic. Zato vsaj zgodovinarji ne bi smeli zamenjevati vzrokov in posledic ter presojeti historičnih dogodkov zunaj kraja in časa nastanka.

ZUSAMMENFASSUNG

Ein Blick auf Stefan Karner Arbeit "Die deutschsprachige Volksgruppe in Slowenien 1939–1996" (Gutachten im Auftrag des Bundesministeriums für Auswärtige Angelegenheiten, Völkerrechtsbüro), Graz 1997

Der Autor analysiert den im Dezember 1997 von dem Grazer Historiker Stefan Karner erstellten Forschungsbericht in Manuskriptform mit dem Titel "Die deutschsprachige Volksgruppe in Slowenien 1939-1996", der im Auftrag des österreichischen Außenministerium erarbeitet wurde. Dabei setzt er sich kritisch mit der in der Öffentlichkeit verbreiteten Tendenz auseinander, den Bericht Karners mit der von slowenischen Historikern – unter der Leitung des Autors - ausgearbeiteten Studie gleichzusetzen oder auch nur zu vergleichen. Bereits einleitend stellt er fest, daß beide Arbeiten weder in methodologischer und inhaltlicher Sicht noch im Hinblick auf die Intention und den Verlauf der Forschungsarbeit vergleichbar sind. In der Folge zeigt er einige Charakteristika der Arbeit Karners auf.

⁵¹ Karner, povzetek, str. 9.

Im ersten Abschnitt führt der Autor aus, daß der wesentlichste Unterschied zwischen den beiden Arbeiten darin besteht, daß der Bericht Karners im Auftrag der österreichischen Regierung und daher für politische Zwecke erarbeitet und auf besondere Weise finanziert wurde, während die slowenische Studie auf Initiative ihres Leiters entstand und auf die für Forschungsarbeiten allgemein übliche Art abgegolten wurde. Ein weiterer Unterschied besteht nach Meinung des Autors in der unterschiedlichen Aufgabenstellung: Die erste Studie sollte eine möglichst hohe Zahl von Angehörigen der deutschen Sprachgruppe in Slowenien ausfindig machen, die zweite beabsichtigte hingegen, das Problem einer historischen Untersuchung zu unterziehen und einen "grauen Schleier" der slowenischen Geschichtsschreibung zu lüften. Die Autoren dieser Studie stellten die Existenz der deutschen Minderheit in Slowenien - in Resten noch erhalten - nie in Frage. Ebenfalls kritisch beurteilt werden auch die Methoden des Grazer Kollegen, da er sich vorwiegend auf die vorhandene Literatur - auf Resultate seiner eigener Arbeit und jene der slowenischen Fachleute - stützte. Der einzige wirklich originelle und neue Teil der Studie Karners ist die von seinem Mitarbeiter durchgeführte Feldforschung.

Der Autor beschreibt Mängel der Karner'schen Analyse statistischer Daten und arbeitet heraus, warum die Bestimmung des Forschungsobjektes durch Karner unzutreffend ist. Karner verstand nämlich unter "deutschsprachige Volksgruppe" sowohl Personen, die sich als "Österreicher", als auch jene, die sich als "Deutsche", ferner alle jene, die sich als "deutschsprachig" deklarierten. Damit ist Karner weit über den möglichen Geltungsbereich des Schutzes der sogenannten "Altösterreicher", der im Memorandum Österreichs an die slowenische Regierung im Jahre 1992 verlangt wurde, hinausgegangen. Im Hinblick auf die Feldforschung stellt der Autor fest, daß die Repräsentativität der Befragten nicht nachvollziehbar ist und daß deren Antworten zudem nur auf knappen vier Seiten ausgewertet wurden.

Der historische Teil des Karnerschen Berichtes ist, so der Autor, trotz einiger formaler Fehlern und unpräzise definierter Behauptungen auf der Ebene der historischen Daten korrekt. Karners Bericht verändert das historische Bild von den damaligen Geschehnisse nicht. Die Schwäche dieses Teiles liegt nach Meinung des Autors vor allem für die Nachkriegsereignisse in der Verwechslung von Ursache und Wirkung und deren Einschätzung ohne Berücksichtigung der zeitlichen Abläufe und der regionalen Verhältnisse.

Der Autor stellt abschließend fest, daß der Hauptunterschied zwischen der Studie der slowenischen Gruppe und dem Bericht Karners darin besteht, daß die erste einen wissenschaftlichen Wert aufweist (und die Politik darauf zurückgreifen kann), während die zweite auf Wunsch der Politik entstand und ausschließlich politischen Zwecken dienen kann. Das Ziel der Studie Karners sei die Dämonisierung der slowenischen Seite sowie das Erbringen des Beweises gewesen, daß es zu den tragischen Abrechnungen nach dem Krieg ohne vorhergegangene Schuld der "deutschen" Seite gekommen sei.

SEZNAM AVTORJEV

- dr. Angelo ARA, redni profesor, Università degli studi di Pavia, Dipartimento di studi politici e sociali, Sezione studi storici e di politica internazionale, Strada nuova 65, I- 27100 Pavia (Via Carpanelli 17, I-27100 Pavia)
- mag. Zvonko BERGANT, Teološka fakulteta, Univerza v Ljubljani, Poljanska 4, SI-1000 Ljubljana
- dr. Feliks J. BISTER, Rosenhügelstr. 243, A-1238 Wien
- dr. Ernst BRUCKMÜLLER, redni profesor, Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Universität Wien, Dr. Karl Lueger-Ring 1, A-1010 Wien
- dr. Walter BRUNNER, docent, direktor Steiermärkisches Landesarchivs, Bürgergasse 2 A, A-8010 Graz
- dr. Georges CASTELLAN, redni profesor v. p., Université de Paris III, Rue de Lille 2, FR-75005 Paris
- dr. Antoni CETNAROWICZ, redni profesor, Ul. L. Svobody 3-37, PL - 23 Kraków
- mag. Alojz CINDRIČ, Biblioteka oddelka za sociologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana
- dr. Jože CIPERLE, direktor Arhiva Univerze v Ljubljani, Kongresni trg 12, SI-1000 Ljubljana
- dr. Janez CVIRN, izredni profesor, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana
- Bojan ČAS, prof., Srednješolski center Rudolfa Maistra, Novi trg 41A, SI-1240 Kamnik
- dr. Zdenko ČEPIČ, višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana
- dr. Darko DAROVEC, docent, v. d. direktorja ZRS Koper, Garibaldijeva 18, SI-6000 Koper
- dr. France M. DOLINAR, redni profesor, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI-1000 Ljubljana
- dr. Teodor DOMEJ, Zentrumweg 14, A-9061 Klagenfurt - Wöfnitz / Celovec - Golovica
- dr. Marjan DRNOVŠEK, znanstveni svetnik, Inštitut za slovensko izseljenstvo, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
- dr. Jasna FISCHER, znanstvena svetnica, direktorica Inštituta za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana
- dr. Darko FRIŠ, izredni profesor, Oddelek za zgodovino, Pedagoška fakulteta, Univerza v Mariboru, Koroška 160, SI-2000 Maribor
- dr. Irena GANTAR GODINA, docentka, Inštitut za slovensko izseljenstvo, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Novi trg 3, SI-1000 Ljubljana
- dr. Bojan GODEŠA, višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana
- Branko GOROPEVŠEK, prof., Osrednja knjižnica Celje, Domoznanski oddelek, Muzejski trg 1A, SI-3000 Celje

- dr. Stane GRANDA, docent, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Novi trg 4, SI-1000 Ljubljana
- dr. Igor GRDINA, izredni profesor, Oddelek za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana
- dr. Mirjana GROSS, redni profesor v. p., Britanski trg 12, HR-1000 Zagreb
- dr. Jan HAVRÁNEK, redni profesor, Ústav dějin Univerzity Karlovy - Archiv Univerzity Karlovy, Ovocný trh 5, CZ-11636 Praha 1
- dr. Harald HEPPNER, izredni profesor, Institut für Geschichte, Abteilung für Südosteuropäische Geschichte, Mozartgasse 3, A-8010 Graz
- dr. Eva HOLZ, docentka, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Novi trg 4, SI-1000 Ljubljana
- dr. Joachim HÖSLER, Philipps-Universität Marburg, Seminar für osteuropäische Geschichte, Wilhelm-Röpke-str. 6 CIX, D-35032 Marburg
- dr. Olga JANŠA ZORN, izredna profesorica v. p., Trstenjakova 1, SI-1000 Ljubljana
- dr. Janez JUHANT, redni profesor, dekan Teološke fakultete, Univerza v Ljubljani, Poljanska 4, SI-1000 Ljubljana
- dr. Milica KACIN WOHINZ, znanstvena svetnica v. p., Celovška cesta 143, SI-1000 Ljubljana
- dr. Matjaž KLEMENČIČ, redni profesor, Oddelek za zgodovino, Pedagoška fakulteta, Univerza v Mariboru, Koroška 160, SI-2000 Maribor
- dr. Jiří KOŘALKA, redni profesor, V Štíhlách 13111/69, CZ-142 00 Praha 4 - Krč
- dr. Jože KOROPEC, redni profesor v. p., Morje 101 B, SI-2313 Fram
- dr. Dušan KOS, docent, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Novi trg 4, SI-1000 Ljubljana
- dr. Dušan KOVÁČ, Institute of History, Slovak academy of sciences, Štefánikova 49, SK-81438 Bratislava
- dr. France KRESAL, znanstveni svetnik v. p., Jamova 64, SI-1000 Ljubljana
- dr. Žarko LAZAREVIČ, višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana
- dr. Walter LUKAN, docent, Österreichisches Ost- und Südosteuropa- Institut, Josephplatz 6, A-1010 Wien
- dr. Oto LUTHAR, izredni profesor, direktor Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU, Gosposka 13, SI-1000 Ljubljana
- dr. Avguštin MALLE, direktor Slovenskega znanstvenega inštituta v Celovcu, Mikschallee 4, A-9020 Klagenfurt
- dr. Branko MARUŠIČ, znanstveni svetnik, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, Novi trg 4, SI-1000 Ljubljana
- dr. Jelka MELIK, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI-1000 Ljubljana

- dr. Darja MIHELICH, redna profesorica, Zgodovinski inštitut Milka Kosa,
Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Novi trg 4, SI-1000 Ljubljana
- dr. Jože MLINARIČ, izredni član SAZU, redni profesor, Oddelek za zgodovino,
Pedagoška fakulteta, Univerza v Mariboru, Koroška 160, SI-2000 Maribor
- † dr. Andreas MORITSCH, redni profesor, Universität Klagenfurt,
Universitätsstraße 65-67, A-9020 Klagenfurt
- dr. Dušan NEČAK, redni profesor, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta,
Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana
- dr. Emil NIEDERHAUSER, redni profesor, Magyar Tudom Ányos, Akadémia Körténétu
dományi, Intézete úri utca 53 H-1014 Budapest
- dr. Božo OTOREPEC, redni profesor v. p., Linhartova 60, SI-1000 Ljubljana
- mag. Andrej PANČUR, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana
- dr. Jurij PEROVŠEK, docent, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana
- dr. Rade PETROVIČ, redni profesor Univerze v Sarajevu, Gorica sv. Vlaha 25,
HR-2000 Dubrovnik
- dr. Janko PLETERSKI, redni član SAZU, redni profesor v. p.,
Štefanova ulica 13, SI-1000 Ljubljana
- dr. Vincenc RAJŠP, docent, direktor Slovenskega znanstvenega inštituta na Dunaju,
Seilerstätte 2, A-1010 Wien
- dr. Branko REISP, redni profesor v. p., Stari trg 30, SI-1000 Ljubljana
- dr. Božo REPE, izredni profesor, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta,
Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana
- dr. Franc ROZMAN, redni profesor, Oddelek za zgodovino, Pedagoška fakulteta,
Univerza v Mariboru, Koroška 160, SI-2000 Maribor
- dr. Helmut RUMPLER, redni profesor, Institut für Geschichte, Universität Klagenfurt,
Universitätsstraße 65-67, A-9020 Klagenfurt
- dr. Vasko SIMONITI, redni profesor, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta,
Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana
- mag. Gorazd STARIHA, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko,
Savska cesta 8, SI-4000 Kranj
- Nataša STERGAR, prof., Biblioteka Oddelka za zgodovino, Filozofska fakulteta,
Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana
- dr. Miroslav STIPLOVŠEK, redni profesor v. p., Oddelek za zgodovino,
Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana
- dr. Andrej STUDEN, docent, Inštitut za novejšo zgodovino,
Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana
- dr. Arnold SUPPAN, redni profesor, Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut,
Josefsplatz 6, A-1010 Wien

- dr. Petra SVOLJŠAK, docentka, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Novi trg 4, SI-1000 Ljubljana
- Kristina ŠAMPERL PURG, prof., Zgodovinski arhiv Ptuj, Muzejski trg 1, SI-2250 Ptuj
- dr. Peter ŠTIH, izredni profesor, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana
- dr. Janez ŠUMRADA, docent, Pedagoška fakulteta, Univerza v Mariboru, Koroška 160, SI-2000 Maribor
- mag. Branko ŠUŠTAR, direktor Slovenskega šolskega muzeja, Plečnikov trg 1, SI-1000 Ljubljana
- dr. Peter ŠVORC, Črobarova 10, SK-08001 Prešov
- dr. Nevenka TROHA, znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana
- dr. Helfried VALENTINITSCH, redni profesor, Institut für Österreichische Rechtsgeschichte, Abt. f. Geschichte d. Wirtschafts- u. Sozialrechts, Karl-Franzens-Universität Graz, Heinrichstraße 5, A-8010 Graz
- dr. Marta VERGINELLA, docentka, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana
- dr. Anka VIDOVIČ-MIKLAVČIČ, znanstvena svetnica v. p., Brilejeva 16, SI-1000 Ljubljana
- dr. Ignacij VOJE, redni profesor v. p., Pražakova 14, SI-1000 Ljubljana
- dr. Andrej VOVKO, docent, Inštitut za slovensko biografiko in bibliografijo, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Novi trg 5, SI-1000 Ljubljana
- dr. Josip VRANDEČIĆ, Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet u Zadru, Obala Kralja Petra Krešimira IV 2, HR-2300 Zadar
- Viktor VRBNJAK, prof., Pokrajinski arhiv Maribor, Glavni trg 7, SI-2000 Maribor
- dr. Matija ŽARGI, Narodni muzej, Prešernova 20, SI-1000 Ljubljana
- Salvator ŽITKO, prof., direktor Pokrajinskega muzeja, Kidričeva 43, SI-6000 Koper
- dr. Lilijana ŽNIDARŠIČ GOLEC, višja svetovalka arhivistka, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI-1000 Ljubljana
- dr. Jože ŽONTAR, redni profesor v. p., Zoisova 30, SI-4000 Kranj

P.P. 306, Gosposka 13, 1001 Ljubljana
Telefon: 01 470 64 65 fax: 01 425 77 94
E-naslov: zalozba@zrc-sazu.si
Spletna stran: <http://www.zrc-sazu.si/zalozba>

ISBN 961-6358-33-6

3 789616 358336